प्रकाशक
डॉ० सी गिरि
कुलसचिव
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छ भागो का सेट)

मुद्रक
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)
फोन ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)
e-mail cssoffice@satyam net in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt Sanskrit College, Kolkata

Vol. II

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

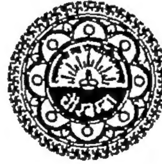
56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
K 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020
e-mail cssoffice@satyam net.in

प्रभुरग्नि प्रपचने भूमिरावपने प्रभु" भा०आ०८८अ०। करणे ल्युट्। ४वपनसाधने त्रि० "भूतानामावपनं सर्व्वेषाम्" शत०ब्रा०स्त्रियां ङीप्। त्वमस्यावपनी जनानाम्" अथ० १२,१,६१। अन्तर्भूतण्यर्थे ल्युट्। ५केशादेः सर्व्वतःखण्डने।

आवपनिष्किरा स्त्री आवप निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयूर० स०। आवपननिष्किरणार्थनिर्देशक्रियायाम्।

आवय पु० आ+अज–अच् वीभावः। १आगतौ। कर्त्तरि अच्। २आगन्तरि ३देशभेदे पु०। धूमा०वुञ् आवयकः। आवयदेशभवे त्रि०। [आच्छादके वस्त्रादौ।

आवरक न० आ+वृ–करणे अप संज्ञायां वुन्। अपवरके,

आवरण न० आव्रियते देहः चैतन्य वाऽनेन आ+वृ–करणे ल्युट्। (ढाल) १चर्म्मफलके। वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः। ३आच्छादनसाधनमात्रे "तमश्च नेत्रावरणं प्रसज्य" रघु "स्फुटमिवावरणं हिममारुतैः" माघ "तच्चान्तरा सावरणेऽपि गेहे" रघु पुरादिषु आच्छादनसाधने ४प्राचीरादौ च यथा काश्यां सप्तावरणानि। वेडा) ५वेष्टने भावे ल्युट्। ६आवृतौ" "हृदयावरणं नित्यं कुर्य्याच्च मित्र मध्यगः" सुश्रु०। "स्रोतसां भेदकोपश्च तेषां चावरणे रतः" मनु। "सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः" "तस्य सावरणदृष्टिसम्भयः" रघु "नलिनीदलकल्पित स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्ति आवृणोति सत्तायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म्म० षा०ता। वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञानस्य चैतन्याभिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा०सा० आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तं "घनच्छन्नदृष्टिर्घनाच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः। तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा" अनयाऽऽवृतस्यात्मनः कर्त्तृत्व भोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसम्भावनाऽपि भवति यथा स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना"।

आवरसमक न० अवर समानाम् एक० त० "यौष्माकावरसमात् वुञ्" पा०नि० "दुत्व" अवरसमे वर्षस्याद्यकाले देयऋणम् वुञ्। वर्षस्याद्यसमये देये ऋणे।

आवर्जित त्रि०आ+वृज–णिच्–क्त। १दत्ते २त्यक्ते "न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्क्षिणः" नूनमावर्जित मया" "इषिरावर्ज्जितः श्रोतस्त्वया विधिवदग्निषु" इति च रघु। ३निम्नीकृते च "अथ प्रस्थापिताश्वेन समावर्ज्जितकेतुना" "आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय" कुमा०।

आवर्त्त पु० आ+वृत–भावादौ घञ्। चक्राकारेण जलस्य स्वयं १भ्रमणे, (घुरणी) प्रसिद्धे भोटकाचक्रे २रोमसंस्थानभेदे राजावर्त्तनामके ३मणौ ४आवर्त्तने,। ५मेघाधिपभेदे च ६माक्षिकधातौ न०। "न्यप तमावर्त्तमनोज्ञनाभि" रघु "तथापि समतावर्त्तैर्मोहगर्त्ते निपातिता" देवीमा० "लियुते, शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करोदुष्करजलो द्रोणः सस्यप्रपूरकः" ज्यो०त०। "आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः आपन्नदेवमणयोभृतरन्ध्रभागाः। अश्वाः व्यधुर्वसुमतीमतिरोचमानास्तूर्णं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्त" माघ। "आवर्त्तिनः इत्यावर्त्तयुक्ताः प्रशस्ता स्विनि। ते च "द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एकोभाले अपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः" पयोधिपच्चे जलभ्रम" मल्लि० आत्मावर्त्तश्च अश्वशब्दे ५०३पृष्ठे उक्तः। ७आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थानभेदे पु० अश्वानामपि उक्तभुवरूपावर्त्तौ रोमसंस्थानविशेष एवेति बोध्यम्। णिच्–भावे अच्। ८पुन पुनश्चालने ९परिघट्टने (आओटान) १० धातूनां द्रावणे (गलान)११चिन्तायाञ्च चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुन पुनश्चाल्यते इति तस्या तथात्वम्। आवर्त्तन्ते समन्तात् अनेककोटिषु आ+वृत-णिच्-कर्म्मणि अच्। अनेक कोटिस्पर्शिनि १२ संशये "भ्रमं सम्मोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत्" भा०शा०२७३ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शेन संशयम् अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्" नीलक०। आवर्त्तते कर्त्तरि अच्। १३आवर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतोमया" सा०द०१४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्तमानत्वात्तथात्वम्। "इममावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतिः "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णत सम्प्रकीर्त्तिता" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे १२ नाडीसन्निवेशभेदे च।

आवर्त्तक पु॰ आवर्त्त एव स्वार्थे कन्। १मेघाधिपभेदे "रजनिकरबिम्बचुम्बितावर्त्तकाम्बुदविडम्बकेन" काद॰। तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्त्तकादिषु" कुमा॰ "जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" मेघदू॰। आवर्त्त इव कायति कै—क। २आवर्त्ताकारे आवर्त्तशब्दोक्ते अश्वरोमचिह्नभेदे आवर्त्तयति आ—वृत णिच् ण्वुल्। ३पुनः पुनरावर्त्तके त्रि॰

आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै—क—गौ॰ ङीप्। कोङ्कणे (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा तु त्रिपाणाकारा रक्तपुष्पी रङ्गाकारा पीतकीलकयुक्ता चर्म्मरञ्जनकारिणी "कषायाम्ला शीतवीर्य्यकारिणी पित्तनाशिनी" वैद्य॰ २भद्रदन्तिकायां च राजनि॰।

आवर्त्तन न॰ आ+वृत—आधारे ल्युट्। सूर्य्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः १पूर्व्वदिग्गमनसमये मध्याह्नकाले "आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णोऽपराह्णस्तु ततः परम्" स्मृति। "आवर्त्तनसमीपे वा दक्षिणाशामुपक्रमेत्" स्मृतिः आ+वृत—णिच्-भावे ल्युट् (आओटान)२आलोडने ३गुणने च धातूनां ४द्रावणे(गलान)। आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ+वृत-णिच् कर्त्तरि ल्यु। ५विष्णौ "आवर्त्तनो निवृत्तात्मा" विष्णुस॰ ६जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे च। आवर्त्त्यतेऽनया ल्युट् ङीप्। ७दर्व्व्याम् स्त्री आधारे ल्युट् ङीप्। (मुचि) धातुद्रव्यद्रावणाधारे ८मूषायाम् स्त्री करणे ल्युट्। ९वेष्टने प्राचीरादौ न॰।

आवर्त्तनीय त्रि॰ आ+वृत—णिच्—अनीयर्। १द्रावणीये धात्वादौ २आलोड्ये दुग्धादौ गुण्ये ३अङ्कादौ च। पुनः पुनः ४पाठ्ये पदादौ च। "छिन्नपदमावर्त्तनीयम्" सा॰कौ॰

आवर्त्तमणि पु॰ आवर्त्ताकारो मणिः। राजावर्त्तमणौ।

आवर्त्तिक त्रि॰ आवर्त्तं प्रयोजनमस्य ठक्। आवर्त्ताकारधूमसाधने धूपादौ "आवर्त्तिकैर्ग्गुग्गुलुभिर्धूपैरामोदिमन्दिरे" काशी॰।

आवर्त्तित त्रि॰ आ+वृत—णिच्—क्त। १कृतावर्त्तने दुग्धादौ द्राविते २धात्वादौ, ३गुणिते ४अभ्यस्ते च। आवर्त्तो जातोऽस्य तार॰ इतच्। ५जातावर्त्ते जलादौ।

आवर्त्तिन् त्रि॰ आ+वृत—णिनि। १पुनः पुनर्वर्त्तनशीले "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन" गीता "कालान्तरावर्त्ति शुभाशुभानि" हितो॰। णिच्—णिनि। आवर्त्तके २द्रावके ३दुग्धादेरावर्त्तनकारके स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्त मेषशृङ्गाकारवेष्टनमस्त्यस्याः इनि ङीप्। अजशृङ्गीवृक्षे राजनि॰।

आव(ब)र्हित त्रि॰ आ+वृह—उद्यमे णिच्—क्त आ+बर्ह—हिंसायां क्त वा। उत्पाटिते उन्मूलिते।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल—इन् वा ङीप्। १श्रेणौ सजातीयसमुदायेन शतपङ्क्तौ "दीपावलिः धूमावलिरिति। "के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा हंसावलीवलयिनो जलसन्निवेशाः" उद्भट। "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः" माघ। "अवलोकयन्नम्बककोरकावली" नैष॰ २परम्परायाञ्च। [च।

आवलित आ+वल—चलने क्त। ईषच्चलिते सम्यक्चलिते

आवशीर पु॰ अवशीरदेशे भवः तस्य राजा वा अण्। १अवशीरदेशभवे जने २तन्नृपे च। "आवशीराय योधांश्च अहिच्छत्र च योधयन्" भा॰ स॰ २५२। स च देशः वत्सभूमेः पूर्व्वदिग्वर्त्ती "पूर्व्वां दिशं विनिर्ज्जित्य वत्सभूमिं तथागमत्" इत्यनन्तरश्लोके पूर्व्वां दिशमित्यभिधानात्।

आवश्यक न॰ अवश्य भावः मनोज्ञा॰ वुञ्। १अवश्यंभावे नैयत्ये "रण्य आवश्यके" पा॰ अवश्यं भवं वा॰ २वुञ् २नियते त्रि॰ "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा॰" ३अवश्यकर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये "उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः" मनु। काममतीचाराहित्येन ४निरवकाशे च "नेहैतास्य विशेषेष्वामन्यत्रावश्यकाद्विधे" पु॰ "आवश्यकात् निरवकाशात्" मल॰त॰रघु॰।

आवश्यपुत्रक न॰ न वश्यः अवश्यः पुत्रः तस्य भावः मनोज्ञा॰ वुञ्। पुत्रस्य वश्यत्वाभावे।

आवसति स्त्री वसत्यत्र गृहे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसति प्रा॰ स॰। निशीथे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यम्गृहवासयोग्यत्व तस्यार्द्धरात्रेऽवश्य भवतीति तस्य तथात्वम्।

आवसथ पु॰ आवसत्यत्र आ+वस—अथच्। १वसतिस्थाने, २विश्रामस्थाने ३ग्रामे ४व्रतभेदे च। तत्र वासस्थाने "दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्" मनु विश्रामस्थाने। "आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्" मनुः विश्रामस्थाने "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः" रघु। ग्रामे "सह सर्व्वंत आवसथान् मापयाञ्चक्रे" छा॰उ॰। ५आर्य्याछन्दोरचिते कोषभेदे। [गृहस्थे।

आवसथिक त्रि॰ आवसथे गृहे वसति ठञ् स्त्रियां ङीप्।

आवसथ्य पु॰ आवसथस्यायं ञ्य। १गृहसम्बन्धिनि लौकिकेऽग्नौ "आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्" भा॰व॰ २१अ॰। "आवसथ्याधाने" इत्युक्ते

अग्न्याधानकर्माङ्गे २वह्नौ च। "आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः" इत्युक्ते यथाङ्गवह्निपञ्चकान्तर्गते ३वह्निभेदे च। स च गृह्याग्नि आवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धात्तस्य गृह्यत्वम्। [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप्।

आवसान त्रि० अवसानमभिजनोऽस्य तत्र० अञ्। ग्राम-

आवसानिक त्रि० अवसाने तत्काले भवः ठञ्। अव-सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप्।

आवसित न० आ+अव+सो—क्त। १पक्वधान्ये, मर्द्दनानन्तर-मपनीततृणे राशीकृते २धान्ये च। ३निर्णीते ४अव-धारिते ५समाप्ते च त्रि०।

आवस्थिक त्रि० अवस्थाया भवः ठञ्। कालकृतावस्थाभवे "आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूपणम्" स्मृ०।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह-अच्। सप्तस्कन्धापन्नवायो प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ। "भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्धम्" सि०शि०। अनिलशब्दे १६४ पृष्ठे विवृतिः "आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमान्" हरिवं० २२६ अ०। आवहति प्रापयति आ+वह—अच्। २प्रापके त्रि० "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघु। "फलैश्च कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" मनु। "स ससृजत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्" मनु।

आवहमान त्रि० आ+वह—शानच्। क्रमागते।

आवाप पु० आ+वप—आधारे वा घञ्। १आलवाले तत्र हि जलसेकेन वृक्षान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादे पात्रभेदे,(धल्या) भावे घञ्। ३समन्तात् वपने। "शस्यावापे कृषीवला" भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६पर-राष्ट्रचिन्तने, "तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता" माघः। ७प्रधानहोमे च। ८आक्षेपे, "आवापो द्वापाभ्याम्" का० ८०। आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थ आ+वप-कर्म्मणि घञ्। ९आवपनीये प्रक्षेपणीये "मन्त्रच्छन्दा आवाप चार्षवःपवमान" इति ताण्ड्य०ब्रा० "आवापः आवपनीयः आवापस्य सोमस्तुये साम्न आक्षेप इति भा० १०वलये च"। ११पर्युप्यतेऽत्र आधारे घञ्। १२निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिकं न सम्यक् वप्तुं शक्यते इति तस्यास्तथात्वम्।

आवापक पु० आ+वप—कर्म्मणि घञ् संज्ञायां कन्। १प्रकोष्ठा-भरणे वलयादौ। कर्त्तरि ण्वुल्। २आवपनकर्त्तरि त्रि०।

आवापन न० आ+वप—णिच्-करणे ल्युट्। (ताँत) १सूत्रयन्त्रे। भावे ल्युट्। २केशादेः सम्यग् मुण्डने च।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक्। आवापे साधौ।

आवारि न० समन्तात् व्रियते आच्छाद्यते आ+वृ—वा० इण्। १समन्तादाच्छाद्ये हट्टस्थाने शब्दचि०। २सम्यग्जल-युक्ते त्रि०।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच् करणे अच्। १आलवाले वृक्षादेरधोभागे मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतुभेदे। आ+वल—भावे घञ्। २सञ्चारे।

आवास पु० आ+वस—आधारे घञ्। १वासस्थाने गृहादौ "आवासोन्मुखबर्हिणान्" रघु। "आवासमेषोपशमाय गोप्तुम्" भा०आ०११६ अ०। भावे घञ्। २सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट्। सान्निध्याय देवा-नामाह्वाने। "चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्" पुरा० "प्रतिमास्थानेष्वप्सु ज्ञानो नावाहनविसर्ज्जने" ति०त०पुरा०।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह—णिच्—करणे ल्युट् ङीप्। देवाह्वानार्थे "हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिका मूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ निक्षिपेदत्र मुद्रा त्वावाहनी स्मृता" तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे।

आविक न० अविना तल्लोम्ना निर्म्मितं ठक्। १कम्बले। "सर्वस्व तान्तव रक्त शाणक्षौमाविकानि च" मनु अवे-र्मेषस्य २सम्बन्धिनि त्रि०। "आविकं सन्धिनीक्षीर विव-त्सायाश्च गो पयः"। "वसोवस्त्रानुपूर्व्येण शाणक्षौमा-विकानि च" मनुः। कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरि-ष्टकैः" मनुः।

आविकसौत्रिक न० सूत्रमेव सौत्रं कर्म्म० आविकसूत्रेण निर्म्मितम् ठक्। मेषलोमनिर्म्मिते। "वैश्यस्याविक-सौत्रिकम्" मनु।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक्। आविकसम्बन्धित्वे

आविग्न पु० आ+विज—कर्त्तरि क्त। उद्विग्ने (पाणिआमला) वृक्षे पु०।

आविश्रान्त्य न० अविश्राममेव चातु० स्वार्थे ष्यञ्। विश्राम-हीने "तदाविश्रान्त्यमिव कुर्वीयि" शत०ब्रा० "आवि-श्रान्त्यं विश्रामविहीनमिव" भा०। [विदूर्य्यं" पा०।

आविदूर्य्य न० अविदूरस्य भावः ष्यञ्। सन्निकर्षे। "अभेश्चा-

आविद्ध त्रि० आ+व्यध—क्त। १ताडिते २विद्धे ३छिद्रिते ४क्षिप्ते च "नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः" मनु। [पाठायाम्।

आविद्धकर्णी स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्याः गौ० ङीष्।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध— घञर्थे क । काष्ठादिवेधनसाधने (भमर) (तुरपिन) इत्याकारास्त्रे अस्त्रे ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू—घञ् । १प्रकाशे सांख्यमतसिद्धे उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्तिरूपे २भावधर्मभेदे तथा हि नैयायिकादय क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदात् कार्य्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्यघोषन्। तदेतन्मतमनूद्य सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव कार्य्याणामाविर्भाव इति स्थिरीकरणेन कार्य्यकारणयोरभिन्नत्व समर्थितम् यथा स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति नि सरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृद सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयोविशेषा नि सरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पाद सतां वा निरोधः ।यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति" । यथा कूर्म्म स्वावयवेभ्य सङ्कोचिविकाशिभ्योन भिन्न एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्योन भिन्ना । एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्न । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहक प्रकाशक' पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतु तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रिया कुर्व्वन्ति न तु शिविकावहन, मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एव तन्तव प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिता आविर्भूतपटभावा प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भाव. पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असच्चेत् प्राप्त तर्ह्यसत उत्पादनम् । अथ सन् कृत तर्हि कारणव्यापारेण, न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजन पश्याम' । आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्ग । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तव क्रियन्त इति रिक्त वच । अथासदुत्पद्यत इत्यस्यापि मते केयमसदुत्पत्ति सतो असतो वा, सतो चेत् कृत तर्हि कारणै असतो चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्ति पटाद्नार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्त भवति पटइति तावदुक्त भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च पटइत्यु क्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् तस्मादियं पटोत्पत्ति स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासमवायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्य्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणाना सम्बन्ध , तद्रूपस्य क्रियत्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारकत्वाभावात् । तस्मात् सत्कार्य्यमिति सुष्ठुक्तम्' सा०कौ० । प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिशब्दे २०० पृष्ठादौ दृश्य- । बाह्यमेयविषयतापादक करणान्तरो धर्म यत्र सत्त्वोद्रेक रजस्तमसी अभिभूयाविर्भाव" सा०द० । देवादीनां मनुष्याद्याकारग्रहणरूपे ३अवतारे च । "तदा मे मनसाध्यातो दयासिन्धुर्जनार्द्दन । भक्तानामनुकम्पार्थं यथाविर्भावमिच्छति जैमि०भा० ।

आविर्भूत त्रि० आविस+भू—कर्त्तरि क्त ।१प्रकटिते २अभिव्यक्ते "आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभि सह"योगि०त० आविर्भूतप्रथममुकुला कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघदू० "आविर्भूतपटभावा:" सा०कौ० ।

आविल त्रि० आविलति दृष्टि वृणोति विल—वृतौ क । १कलुषे अथ विल भेदने बिलमस्तीतिकस्मात् वस्य बमध्य-इतिरायमु० "सलिलमुत बिम्बदावि(बि)लाम्" "तस्याविलाम्भ परिशुद्धिहेतो" । "मनन्दुरानन्दजलावि(बि)लाक्षा ,"रघु "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(बि)लैः"कुमा० ।

आविष्करण न०आविस्+कृ—भावे ल्युट् षत्वम् । १प्रकाशने "असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्"सि०कौ०करणे ल्युट् । २प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । घञ्। आविष्कारोऽप्युभयत्र पु० "आविष्कारातिशयवाभिधेयवस्तुप्रतीयते"सा०द० ।

आविष्कर्त्तृ त्रि० आविस्+कृ—तृच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।

आविष्कृत त्रि० आविस्+कृ—कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते । "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रिय " माघः"वाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन" कुमा० "आविष्कृतमदन्मता"रघुः

आविष्ट त्रि० आ+विश—क्त । १भूतादिग्रस्ते, २आवेशयुक्ते, ३निविष्टे ४व्याप्ते च ।

आविस् अव्य० आ+अव—इसुन् । प्रकाशे । कृभ्वस्तियोगेऽस्य गतित्वम् । एतेन सह भूधातु प्रकाशार्थे यथा आविर्भाव, कृञ्धातु प्रकाशकरणेऽर्थे यथा अ विष्कार । "स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् "तेषामाविरभूत ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्" कुमा० देवाना कार्य्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ' देवीमा०। "आचार्य्यकं विजाय मान्म-

शमपविरासीत्" "शरशतमखिडतमाविषकुरुते भुजा-मूलम्" सा॰द॰ ।

आविस्तराम् अव्य॰ आविस्+तरप् आमु । अतिशय प्रकाशे "आविस्तरा सा अग्नि कर्म्मणा" श॰ब्रा॰। तमप् आमु आविस्तमाम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् ङीप् । रजस्वलायां १नार्य्यां २गर्भवत्याञ्च । "गर्भस्पन्दनमावीना प्रणाश क्षामपाण्डुता" सुश्रु॰ ।

आवीत त्रि॰ आ+व्ये–क्त । १समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २धृते च । भावे क्त । ३सम्यक् स्यूतौ ४उत्क्षिप्य धारणे च न॰।

आवीतिन् पु॰ आवीतमनेन इष्टा॰ इनि । "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठलम्बिते" मनूक्ते सव्यपाणि बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धो-परिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [नाट्योक्तौ जनके ।

आवुक पु॰ अवति रक्षति अव–बा॰ उण् संज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्ण पु॰ आ समन्तात् विशेषेण ईर्य्यते क्षिप्यते आ+वि+ईर–घञ् कर्म्म धा॰।(आवीर) इति ख्याते फल्-गुनि "आवीरचूर्णं रुचिरं गृह्यतां परमेश्वर" । पुरा॰

आवृत् स्त्री आ+वृत–सम्प॰ क्विप् । १आवर्त्तने २भ्रामणे ३पुन पुनश्चालने "सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतम्" अथ॰ १०,५,३७ ४पुन पुनरेकजातीयक्रियाकरणे । आधारे क्विप् । ५परिपाट्याम् अनुक्रमे ६इतिकर्त्तव्यताप्र-कारे । "अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वापणं बुधैः" मनु॰। "आवृते सोमपीतये" ऋ॰ २,४२,२, ७संस्कारे च । "अ "मन्त्रिका तु कार्य्यैषा स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्" मनु । ८तूष्णीम्भावे च । "आवृतैव पर्य्यग्नि हत्वोदक नयन्ति" आश्व॰गृ॰ । "आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः" वृत्ति॰ । कर्त्तरि क्विप् । ९आवर्त्तमाने त्रि॰ ।

आवृत त्रि॰ आ+वृ–क्त । १कृतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छा-दिते "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" गीता एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् आवृते तु पुनर्मार्गक्षेत्रेऽपि दोष एवेति" मिता॰ "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते" मनूक्ते २सङ्कीर्णवर्णभेदे पु स्त्री स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् ।

आवृति स्त्री आ+वृ–क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्त त्रि॰आ+वृत–क्त । १पुन पुनरभ्यस्ते २आवर्त्तमाने च ३पराहत्ते ४प्रतिनिवृत्ते च "आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजकोभवेत्" मनु । "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठोप॰ "आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य" भा॰।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत–क्तिन् । १पुनः पुनरभ्यासे २भूयएक-जातीयक्रियाकरणे "आवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी" उद्भट ।"उदयावृत्तिपथेन नारदः" रघु॰।"एक-द्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्" कात्या॰ १,७,८।"आवृ-त्तिरसकृदुपदेशात्" शा॰सू॰। ३प्रत्यावृत्तौ ४"पुनरागतौ "अनावृत्तिः शब्दात्" शा॰सू॰ "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्ति" सां॰सू॰ । "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः" गीता । "गुर्वीं क्षामापदं हन्तुं कृतमा-वृत्तिसाहसम्" किरा॰ । "तपोवनावृत्तिपथं गता-भ्याम्" रघुः ।

आवृत्तिदीपक न॰ आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्ति-रूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षण २०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष–क्तिन् । सम्यग्वर्षणे "भूयश्च शत वार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि" देवीमा॰ ।

आवेग पु॰ आ+विज–घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्य गुणविशेषः मानसवेगस्योत्-कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । "सावेगमस्याङ्गुलिरस्य तूर्णौ" किरा॰ । २व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु सा॰द॰ दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोध "इत्यादय । तत्र आवेग सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमा-द्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादि पांश्वाद्याकुलतानिलात् । इष्टाद्धर्षा शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्" ।

आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा॰ङीष् । वृद्धदारकवृक्षे ।

आवेदक त्रि॰ आ+विद–णिच्–ण्वुल् । १विज्ञापके "स्मृत्या-चारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यव-हारपदं हि तदिति" स्मृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २अर्थिनि च

आवेदन न॰ आ+विद–णिच्–ल्युट् । १विज्ञापने व्यवहा-२रोत्थापने (नालिशकरा) "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्व्वमावेद-नं य" इति नारदः । आवेद्यते अनेन करणे ल्युट् । व्यावहारोत्थापके ३भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्ष-णादि स्मृतौ दर्शितं यथा "प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादि-

चिह्नितम्” या० स्मृ० । “निवेश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिं तथा । वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वय । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्या नाम तथात्मन । राज्ञा च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्त्तृदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत्” कात्या० । “अर्थवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च । वर्षर्त्तु-मासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्या-जात्याकारवयोयुतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परात्मपूर्व्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्त्तृदायकम् । यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते” नार० अत्र विशेष वीरमि० । ‘देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपैतामहञ्चैव पूर्व्वराजानुकीर्त्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्” कात्या० संख्याविशेषनिर्द्देशे “आसनं शयनं यानं ताम्रं कांस्यमयोमयम् । धान्यमन्नमयं यच्च द्विपदश्च चतुष्पदम् । मणिमुक्ताप्रवालानि हीरकं रूप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते । तेन तस्य सदा संख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” हारी० “देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्ज्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षोऽनादेय इष्यते” कात्या० । क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम् । भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा । “अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्ज्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः” इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव । “अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽप्यनियुक्तकः । लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यार्थं स विदुर्बुधाः । अस्माहार्यमिति ब्रूयात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यञ्च मोचयेत् पश्चादर्थहीनन्तु तं विदुः । गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु । यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्ज्जिता । विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् । न त्वेव लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः” लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्व्वमधिकां तां विनिर्दिशेत् । यत्र स्थान्तु यथापूर्व्वं निर्दिष्टं पूर्व्ववादिना । सन्निवेशनेन लेख्येन भ्रष्टा भाषा तु तां विदुः” । भाषादोषान्तरमाह कात्या० । “अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्” । तत्र अप्रसिद्धमाह बृह० “न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः” । यथा हलसकम्भलट क्षेत्रमपहृतम्” वीरमि० “मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति मिता० “स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः” बृह० “यथाऽहमनेन सस्मितमीक्षित इति” स्मृतिचन्द्रिका । “कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” बृह० । “यथाऽयं देवदत्तो मदीयगृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि” मिता० निरर्थकनिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि बृह० लक्षितौ यथा “कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” । ‘कुसीदमृणदानं तत्प्रभृतिभिरष्टादशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो निरर्थकः, पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः” वीरमि० । असाध्यविरुद्धावाह बृह० । “ममानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवेकोऽथ राजनि । पुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते” अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकायामुक्ता यथा “भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीतकालो व्यामिश्रः पक्षोऽनादेय इष्यते । यथास्थानाभिनिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः” । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इत्यर्थः । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः । “मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो मूलसाधनवर्ज्जितः । भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणैः सत्यविस्तृतः । यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालनिवेदनम् । विरुध्यते क्रियाभेदात् द्विष्ठः स इह चोच्यते” । अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैवोक्ताः । “अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च । आकुलं तु भवेद्वाक्यं क्रिया चैवाकुला भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्द्दिष्टं यत्र लेखयेत् । उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यति । विरुद्धश्चाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् । परापरविरुद्धानि यः पदानि

निवेशयेत् । विसृष्टपटसङ्कीर्णा माया तस्य न सिध्यति" अनेकपटसङ्कीर्णस्य दृश्यत्वं च दुरपकर्षसाधनायोग्यत्वमेव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि पाण्डुमेव बहु मतिष्व यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । काम तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति कात्या० उक्ते भाषापत्रस्य मसृणदेशभागान्तरेण यथाबोधं लेख्यम् पूर्वापरमपि यदि दर्शितमादितादर्शनात् अतएव व्याख्यापनेऽपि न नात्र विरुद्धं उक्तम् । "मस्तृर्त भाषार्यात्त्वर्थे गिपमनुरूपत । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत्समगुरु प्रमत" इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् व्य०त० रघु० । तच्च यावदुत्तर पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्वपक्ष स्वभावोक्तं माड्विवेकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके तत पश्चे निवेशयेत्" हर० । "पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथम लिखेत् । अनाधिक त संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् । शोधयेत् पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवरुद्धस्योत्तरेण निवृत्त शोधनं भवेत्" नार० ।

आवेदनीय त्रि० आ+विद–णिच्–अनीयर् । १विज्ञापनीये य प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २आवेद्ये ऋणादानादौ च ।

आवेदित त्रि० आ+विद्+णिच्–कर्मणि क्त । १विज्ञापिते य प्रति विज्ञापनं कृत तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदन कृतं तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले २निवेदिते पदार्थे च । "लिखित साक्षिणो वापि पूर्वमावेदित न चेत्" नारद "यथावेदितमर्थिना" या०स्मृति ।

आवेदिन् त्रि० आ+विद–णिच्–णिनि । १विज्ञापके । व्यवहारे २वादिनि च । "अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्टा रामा० स्त्रियां ङीप् । आ+विद–णिनि । २आघ्रातरि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

आवेद्य त्रि०आ+विद–णिच्–यत् । १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे आ+विद–णिच्–ल्यप् । ३विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य त्रि० आ+विध–ण्यत् । आवेधार्हे कुन्तादिमणौ ।

आवेश पु०आ+विश–घञ् । १अहङ्कारभेदे, २संरम्भे, ३अभिनिवेशे, ४आसङ्गे, ५अनुप्रवेशे, यथा भूतावेश । ६परक्रमे, ७भूताद्यावेशरोगे च । "तस्य समयावेशविवल्लिताय" रघु० "सपदं प्रविविक्षते स्मरावेशोऽस्मवेशितम्" का०द० । "आवेशमोघौ क्रोधस्य गान्धारीक्षतराष्ट्रयो" भा० आ० प० १अ० 'पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मोक्षावेशप्रदावत" भा०प० ११अ०

आवेशन न० आ+विश–आधारे ल्युट् । १शिल्पशालायाम् तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्यकरणात्तस्यास्तथात्वम् २भूतावेशादिरोगे ३सूर्येन्दुपरिधौ च । "मन सेपस्सप्मारो ग्रहाद्यावेशनादिज" का०द० । "जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" मनु आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च आधारे ल्युट् । ५गृहे च । आ+विश–णिच्+ल्युट् । ६प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक त्रि० आवेशे गृहे भव० आगतो वा ठञ् तत । १अतिथौ २असाधारणे ३बान्धवादौ च । [२वेष्टके (वेड़ा)

आवेशित त्रि० आ+विश–णिच्–क्त । निवेशिते, "न मय्यावेशितधियां काम: कामाय कल्पते" भाग० । "मय्यावेशित चेतस" गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ण्वुल् । आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट–भावे ल्युट् । १आवरणे करणे ल्युट् । आवरणसाधने २प्राचीरादौ । (वेड़ा)इति ३पदार्थे च

आव्दिक त्रि० अब्दे भवः ठञ् । वर्षभवे श्राद्धादौ "आब्दिके पित्र्यकार्ये च चान्द्र मासं विनिर्दिशेत्" स्मृतिः "तथा त्वाल्लोपहीतयोराद्वाद्वाद्वाब्दिकं कर" मनु. पठन्निंयदाब्दिकं चर्यम्"मनु अथ कालेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजै."रघुहा० । "एकाह पुनराब्दिके"स्मृति० । [मादौ

आव्य त्रि०अवेर्मेषस्य विकार ष्यञ् । मेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-

आव्याध पु०आ+व्यध–घञ्उपसर्गस्यातन् यप् । सम्यक्पीड़ने

आव्याधिन् त्रि० आ+व्यध–णिनि । सम्यक्पीडके । स्त्रियां ङीप् । सा च २चोरसेनायाम् "नद्योका० पुरुषव्याघ्रा: परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत०ब्रा० "आव्याधिन्य चौरसेना" भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चन छेदनम् प्रा०स० । १ईषच्छेदने, "आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते" शत०ब्रा० । आधारे ल्युट् । २छेद्यस्थानप्रदेशे त्रि० आडल्या हि यो यूप स्कन्धस्थ्य:सम्यग्न आव्रश्चनशब्देनोच्यते "वनस्पतिर्व्रश्चने जुहोति"कात्या०६,१,२० । आहव्याते यूपोऽस्मादाव्रश्चन स्थाणौ छेदनप्रदेश" इति "आव्रश्चनमभिजुहोति" शत०ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च–घञ् कुत्वम् । ईषच्छेदने । आव्रस्कोऽनाव्रस्काय" तैत्ति०श्रुति । [ढञ् । मित्तनदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देश राजन्या०

आश पु०अश–भोजने घञ् । भोजने । प्रातराश , सायमाश , कर्मणि उपपदे कर्तरि अण् उपपदस० । तत्तद्भुक्तके

यथा हुताशः आश्रयाश गवाश पलाश हविराश ।

आशसा स्त्री आ+शस–अ । अप्राप्तस्य १प्राप्तीच्छायाम्, २इष्टार्थाशंसने च । "निदधे विजयाशंसा चापे सीतां च लक्ष्मणे" रघु "आशंसायां भूतवच्च" 'आशंसावचने लिङ्' पा० । ल्युट् आशंसनमप्यत्र न० "इष्टार्थाशंसनमाशीः" रघु० । [भूते । भावे क्त ३आशंसायाम् न० ।

आशंसित त्रि० आ+शन्स–क्त । १कथिते २इच्छाविषयी-

आशंसितृ त्रि० आ+शन्स–तृच् । भाविशुभेच्छावति । स्त्रियां ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आशंसिन् त्रि० आ+शन्स–णिनि । आशंसी आशंसा

आशंसु त्रि० आ+शन्स–उ । इच्छाकारके भाविशुभाशंसावति "लक्ष्मी पुयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात्" भट्टिः

आशक त्रि० अश्नाति अश–ण्वुल् । १भक्षके २भोगयुक्ते । णिच्–ण्वुल । ३भोगसम्पादके । "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति–तपसाऽनाशकेन" श्रुतिः ।

आशक्त त्रि० सम्यक् शक्त प्रा०स० । सम्यक्शक्तियुक्ते

आशङ्कनीय त्रि० आ+शकि–अनीयर् । १शङ्कया विषयीकार्य्ये २अनिष्टतया चिन्तनीये च ।

आशङ्का स्त्री आ+शकि–अ । १भये त्रासे अनिष्टतया २चिन्तने "सतुङ्गताशङ्कमनीचकाशे" माघ । "रत्या च साशङ्कमनुप्रयात" कुमा० । "गुरुपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणाम्" सुश्रु० सम्यक्शङ्कायां ३सन्देहे इत्याशङ्कायामाह इति भूरिश जगदीश गदाधरप्रायुक्त ।

आशङ्कित त्रि० आ+शकि–कर्त्तरि क्त १भीते कर्मणि क्त अनिष्टतया २चिन्तिते ३सन्दिग्धे च । भावे क्त । ३भये ४सन्देहे ५अनिष्टतया चिन्तने च न० ।

आशङ्किन् त्रि० आ+शकि–णिनि । आशङ्कायुक्ते "रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघु । "अशुभाशङ्कि हृदयम्" रामा० "कृत्वा नोचतयैव यान्ति शनकैरात्मेच्छयाशङ्किनः" रत्ना० । स्त्रियां ङीप् ।

आशङ्क्य त्रि० आ+शकि–कर्मणि ण्यत् । १सन्देहविषयीकार्य्ये २अनिष्टतया चिन्त्ये ल्यप् । ३सन्दिह्येत्यर्थे ४अनिष्टतया शास्येत्यर्थे च अव्य० "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः ।

आशन पु० अशनएव स्वार्थे अण् । १अशनवृक्षे हिरूपकोषः अश–णिच् ल्यु । २भोजयितरि त्रि० । अशनि अशनिजीवी स्वार्थे पञ्चा० अण् । ३वज्रजीविनि त्रि० आयम आशनी यञ्चु तस्य लुक् अशमय इत्येव । अशनिरेव प्रज्ञा० अण् । ४वज्रे स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्वं ।

आशय पु० आ–शी–अच् । १अभिप्राये, २आधारे ३विभवे, ४पनसवृक्षे वैद्यकोक्ते ५स्थानभेदे च । आ फलविपाकात् चित्तभूमौ शेते इति कर्त्तरि अच् कर्मजन्ये ६वासनाख्ये संस्कारे, "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० धर्माधर्मरूपे ७अदृष्टे च । आधारे अच् । आशयशेते ८चित्ते । "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्व्वभूताशयस्थितः" गीता० । भावे अच् । १०शयने ११स्थाने च "यो वक्ता नेदृगाशयः" किरा० "महोत्कामाटरिणाशयेन" नैष० "विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः" किरा० "स्पृष्टोत्पतानि सयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्" वैद्यकोक्ता देहान्तर्वर्त्तिन आशयास्तु सप्त यथा ह" सुश्रुते "त्वचः सप्त, कला सप्त, आशयाः सप्त" इति विभज्य "आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः, स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः" इति । एषां स्थानानि भावप्र० । "उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधः तज्ज्ञैः चरकोऽवदत्" नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः । आमाशयादधः पक्वाशयादूर्द्ध्वं तु या कला । ग्रहणीनामिका सैव कथितं पावकाशयः । ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्मध्यभागे व्यवस्थितः । तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः । पक्वाशयस्तु तदधः स एव च मलाशयः । तदधः कथिता वस्तिः सा हि मूत्राशयो मतः । पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे । स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ स्मृतौ" । १२कोषागारे १३बौद्धमतसिद्धे आलयविज्ञानरूपे विज्ञानसन्ताने १४आश्रये १५किपचाने पशुधारणार्थगर्त्तरूपे १६खातभेदे च । "अयञ्च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवाशये" भा०व० २५ अ० ।

आशयाश पु० आशयमाश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स० । वह्नौ औरसमौ तस्य स्वाश्रयकाष्ठादेर्भक्षकत्वेन तथात्वम्

आशर पु० आशृणाति आ+शॄ–अच् । १अग्नौ, २राक्षसे च ।

आशव न० आशोर्भावः पृथ्वा० वा अण् । शीघ्रत्वे पक्षे इमनिच् आशिमा पु० । त्व आशुत्वम् न० तल् आशुता स्त्री तत्रार्थे ।

आशस् त्रि० आ+शन्स क्विप् । १आशंसनकर्त्तरि । भावे क्विप्

आशसने "नमसा ईड्यमानस्त्वाशसा जातवेदोयदीदम्" ऋ०४,५,११, 'त्वाशसा स्तुत्स्तुत्या' भा०।

आशसन न० आ शन्स–भा ल्युट्। १कथने २आशंसायाञ्च। "तस्या आहननं कृत्या मेनिराशसनम्" अथ० १२, ५,२९, "क्षिप्रेऽस्याशसन जनिष्यते" शत०ब्रा०।

आशस्त त्रि० आ+शन्स-क्त। स्तुते। "यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि" ऋ०१,२,९१।

आशा स्त्री॰ समन्तात् अश्नुते आ+अश-अच्। दिशि, "अगस्त्यचरितामाशामनाशास्यजयोययौ" रघु॰ "करभकण्ठकडारमाशा" माघ। "गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्व्वाशानिबन्धनमासीत्" काद०। दिक् च नैयायिकादिमते संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागाश्रयोद्रव्यभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया तत्सिद्धि तस्या एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहार तथा च यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यवहिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिगुदीची "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरत स्थित" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। तद्व्यवहिता दिक् अवाची। इयञ्च दिक् ईश्वर एवेति रघुनाथ "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्यते" इति पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सा०कौ० मते यदुपाधिना पूर्व्वापरत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्व न तदाश्रयत्वेनातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिश "दिक्कालावाकाशादिभ्य" सा०सू० आकाशोपाधिभ्यामेव दिक्कालयोर्नार्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम्।

२अशक्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अप्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च। "आशा बलवती राजन्। शल्योजेष्यति पाण्डवान्" "तामाशा हृदये कृत्वा" भा० शल्यप०। "आशा हि परम दुःखं नैराश्य परम सुखम्। यथा संछिद्य कान्ताशा सुखं सुष्वाप पिङ्गला" पुरा० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्"। "राघवोरथमप्राप्य तामाशाञ्च सुरद्विषाम्" रघु आशायाश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा "स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान् ब्रवीत्विति" प्रश्ने "आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरोमन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति। स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघाः ह्यस्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते" छा०उ० व्याख्यातं च भा०। यथा "आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति याभाङ्क पर्य्यायैः। सा च स्मरात् भूयसी। कथम्? आशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यम्। आशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवति आशेद्ध आशयाभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव। पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ध एव स्मरन् लोकसंग्रहहेतुभिरिच्छन्नमुञ्च लोकमाशेद्धः स्मरन् स्मराकाशादिनामपर्य्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि, अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व। यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा ह्यस्याशिषः प्रार्थनाः सर्व्वा भवन्ति यत् प्रार्थितं सर्व्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः"। ईषद्भेदमादायैव आशाकामतृष्णादेर्भेदः तदभिप्रायेणैव "आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम्।

आशा(षा)ढ पु० आषाढ+पृ०। आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोष॰

आशाढा(षा) स्त्री०पृ०आषाढानक्षत्रे "मार्गे च फाल्गुने चैव आशा(षे)ढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्ज्जयेत्" मल० त० पु०। आशाढा प्रयोजनमस्य अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये पालाशे दण्डे। आशाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। आशाढी चान्द्राशाढपौर्णमास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण्। चान्द्राशाढे पु०।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स०। आशारूपबन्धनसाधने दामनि आशारूपशृङ्खले।

आशापाल पु० आशा दिशं पालयति पा–णिच्–अण् उप०स०। १दिक्पाले इन्द्रादौ ते च "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्। कुबेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्यमरोक्ता अष्टौ ऊर्द्धाधोदिशोश्च ब्रह्मानन्तौ चेति दश। २अश्वमेधीयपशुरक्षके राजकुमारभेदे च। तेषा स्वरूपादिकमुक्तं शत०ब्रा०। "आदित्यानेवैन गमयति देवा आशापाला एत देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षित रक्षतेति शत वै तल्पा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैन परिददातीह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृति स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति

षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति । राष्ट्रं वा अश्वमेधः राष्ट्र एते व्यायच्छन्ते येऽश्वं रक्षन्ति तेषां य उदृचं गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवन्ति अथ ये नोदृचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत परा वा एष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान् स्यात्तस्मात् शतमिमे रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तत्या अव्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यपराभावाय प्रोक्षेयुः, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत॰ब्रा॰ । अधिकमश्वमेधशब्दे दृश्यम् ।

आगापुर न॰ पुरभेदे यत्र मगधागुग्गुलुप्रकाशते नगरे ।

आगापुरसम्भव न॰ आगापुरे सम्भवति सम्+भू अच् । गुग्गुलुभेदे ।

आशाबन्ध पु॰ आशा दिशं बध्नाति अच् । १मर्कटजाले, बन्ध-घञ् ६त॰ । २तृष्णाबन्धे ६त॰ । ३दिशां बन्धे च । ४समाश्वासे । आशा बन्ध इव । ५आशारूपे बन्धे । "आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्" मेघदू॰ ।

आशावह त्रि॰ वह-अच् ६त॰ । १आशाधायके आशासम्पादके । २नृपतिभेदे "आशावहो निरुद्धश्च सारिमेजय" भा॰आ॰१८९अ॰ । ३दिवः पुत्रभेदे च पु॰ "दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः" भा॰आ॰ १अ॰ ।

आशास्य त्रि॰ आ+शास-ण्यत् । आशीःसाध्ये, आशंसनीये "आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव" रघु । "यथाशास्यनयोर्ययौ" रघु ।

आशित त्रि॰ आश्नाति आ+अश-क्त । १सम्यग्भुक्ते, अन्नादौ भावे क्त । २सम्यग्भक्षणे न॰ । आशितमस्त्यस्य अर्श॰ अच् । ३अशनेन तृप्ते त्रि॰ "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" मनु ।

आशितङ्गवीन त्रि॰ आशिता अशनेन तृप्ता गावो यत्र खञ् नि॰ मुम् । यत्र स्थले घासादिभक्षणेन गावस्तृप्तिमाप्नुवन्ति तादृशे प्रचुरघासे स्थले "हित्वाशितङ्गवीनानि" भट्टि ।

आशितम्भव त्रि॰ आशितोऽशनेन तृप्तो भवत्यनेन आशित+भू-करणे खच् मुम् उ॰स॰ । १यस्य भोजनेन प्राणिनस्तृप्ता भवन्ति २तादृशेऽन्नादौ । भावे खच् । ३अशनेन तृप्तिभवने न॰ । "फलैर्मूलैराशितम्भवम्" भट्टि॰ । [ङीप् ।

आशितृ त्रि॰ आ+अश-तृच् । तृप्या भक्षके हेम॰ । स्त्रियां

आशिन् त्रि॰ अश-भोजने णिनि । भक्षके "कन्दाशनाशी मांसाशी सर्वाशी पक्वान्नाशनम्" वटुकस्तोत्रम् । "सायन्प्रातर्द्विजोऽपि सन्ध्याशी सर्वक्रियां" "भोजनार्थन्तु ते दद्यात् शान्ताशीलश्चरेत् पुरी" "आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" "अग्रगामी भवेत्सत्यं नित्यं वास्मृतभोजन" इति च मनु. । "दिवोदयाशी तु निशाभिशाशी" शाकु॰ "पय सता हविष्याशी अपेक्षजनबन्धो" तन्त्रम् ।

आशिन त्रि॰ आशिन्+स्वार्थे अण् वेदे नि॰ न टिलोपः । भक्षके "यशोगुरुभ्योऽस्य आशिनेभ्यः" ऋ॰ १,२७,१३ ।

आशिमन् पु॰ आशोर्भावः दृढा॰ इमनिच् टिलुक् । शीघ्रत्वे ।

आशिर् त्रि॰ आश्रीयते पच्यते आ+श्री-क्विप् नि॰ । पच्यमाने क्षीरादौ "शुक्रा आशिर याचन्ते" ऋ॰ ८,२,१० । "आशिरं क्षीरादिकं मिश्रणद्रव्यम्" भा॰ । "तां आशिरं पुरोडाशमिन्द्रेमम्" ऋ॰ ८,२,१० । "इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु" ऋ॰ ८,५८,६ ।

आशिर त्रि॰ आशीरेव स्वार्थे अण् । मिश्रणीये क्षीरादौ । "अथ यदेनुर्भवति आशिरमेवैतत् श्रीणाति" शत॰ ब्रा॰ ५,२,१ । आ+अश-व्याप्तौ भोजने वा किरच् । २वह्नौ ३सूर्य्ये ४राक्षसे च पु॰ मि॰को॰ । वह्निराक्षसयोः सर्वभक्षकत्वात्, सूर्यस्य च दीप्त्या सर्वं व्यापित्वात्तथात्वम् ।

आशिषिक त्रि॰ आशिषा चरति ठक् "इसुसुक्तान्तात्" पा॰सूत्रे प्रतिपादोक्तस्यैव इसो ग्रहणात् न कः किन्तु ठक् एव । आशीर्वादेन चारिणि आशीरभिरते ।

आशिष्ट त्रि॰ आ+शास-क्त । कृताशीर्वादे ।

आशिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन आशु इष्ठन् टिलोपः । अत्यन्तशीघ्रे ।

आशिस् स्त्री आ+शास् क्विप् आङ्पूर्वकत्वात् अत इत्त्वम् । १इष्टार्थाविष्करणे । "यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा" शत॰ ब्रा॰ १,२,१,२६ । "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखे" सा॰द॰ । "जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः" कुमा॰ "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः" रघु । २प्रार्थनायाश्च "तस्य कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति" छा॰उ॰ । "आशिषः प्रार्थना" भा॰ "वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्" मनु । आशीश्च "वात्स्यायनभाष्येण कविष्ठस्याभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता" इत्येवं सरला प्रार्थना वाक् अत्र कविष्ठस्योपलक्षणम् । "तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह" कुमा॰ । सप्तर्षिकृतमिमाशीर्वादमस्मात्

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ क्विप् पृ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्त" माघ । "आशीमिव कलामिन्दोः" राजेश्वर "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् पृ० । २आशीर्व्वादे द्विरूपकोष० ३वृद्धिनामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशु ईयसुन् डिवत् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री—क्त वेदे नि०। आश्राणे पक्के दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीवत् त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्व्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्व्वन्ति" कात्या० २,८,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाशिष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनु "संजानन्त्यतुलं वीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" शा०द० ।

आशीविष पु० आश्या विषमस्य । १सर्पे तच्छब्दार्थाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्तः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघुः २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे सुश्रुते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०अ० ८४अ० । "महतः सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश—व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजनानि" ऋ० २,१६,३,गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणानि भावप्र० । "शारदिका कासिका शुक्लाश्रीहयश्चिरपाकिणः । कृष्णश्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखो जतुमुख इत्याद्याश्रीहयः स्मृताः । कृष्णश्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णश्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" २पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" शान्तिं नेय प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुलान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनु

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ—णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्भावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रव्यभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम—ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्रगतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः" रघु ४शीघ्रगामिनि त्रि० "विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनु । "दिशा गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प० ६६अ० । "जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत्" भा०स०प्र०२६३अ० "शोभमाना रथेयुक्तास्तरिष्यन्तइवाशुगाः" भा०व०प० १६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च "शीघ्रोऽल्पभागे बहुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वमहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य बृहत्कक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु तुल्यभागगतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वमहत्त्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्य स्थानभोगः इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रगः यस्य च बृहती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शितः यथा "रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य्यः सप्ताविंशदिनं भृगुः ।

शनि सार्द्धद्वय वर्षं राहु सार्द्धसमा तथा" ज्यो॰ सूर्य्यस्य यद्यपि चन्द्रबुधशुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि कुजगुरुराहुशन्यपेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगत्वम्। स्वस्वकक्षाया सूर्य्ययोगेन च ग्रहाणा पुन शीघ्रगत्वं "सूर्य्ययुक्ता ग्रहा शीघ्रा इत्युक्ते । ग्रहाणा शीघ्रकेन्द्रशीघ्रफलादिकम्"सि॰शि॰ दर्शित विस्तरभयान्नोक्तं तत एवावसेयम् । किन्तु सर्व्वग्रहापेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगतित्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणा प्राग्गतित्वेऽपि राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चात् नीयमानतया तदारूढत्वादे पश्चाद्गतित्वभ्रमात् तदनुरूपशीघ्रगत्वमारोप्यते । ग्रहाणा राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु या प्राग्गतिस्तस्या अल्पकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम् । एव ग्रहाणा स्वाभाविक्या स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रवहानिलेन पश्चाद्भ्राम्यमाणस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवीभ्रमणात् तद्गतेश्च सर्व्वग्रहापेक्षयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च वभ्रम्यमाणराशिचक्रस्य गतौ तत्स्थग्रहगतित्वारोपेण नौकागतौ तत्स्थवस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणा राशिचक्रतुल्यशीघ्रगतित्व पुराणादावुक्तम् यथा "योजनाना सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण । नमोऽस्तु ते । नवतिर्योजनानाञ्च सहस्राणि च सप्तति । यावद्घटिकमात्रेण तावद्गच्छति भास्कर." आदित्यहृ॰ । "यदा चैन्द्र्या पुर्य्या प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्याम्या सपादकोटिद्वय योजनाना सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति" भाग॰ ५स्क॰२०अ॰ "साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि" श्रीधर । तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि २२७७५००० योजनानि तदा ६० दण्डात्मके दिने कानीति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यह राशिचक्रगतिमान तदारोपाच्च सूर्य्यादीना तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि पुराणाश्रित वस्तुतोराशिचक्रस्य प्रत्यह पृथ्वीभ्रमणात् राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च खगोलशब्दे वक्ष्यते । तथा च अल्पकालेन गन्तव्यस्थानगामित्वमाशुगत्वमिति सिद्धम् ।

आशुगामिन् त्रि॰ आशु गच्छति गम–णिनि । १शीघ्रगामिनि स्त्रियां ङीप् । २सूर्य्ये पु॰ "आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्त्यते" भा॰व॰प॰ ३अ॰ सूर्य्यस्तव ।

आशुङ्ग त्रि॰ आशु गच्छति वेदे नि॰ खच् मुम् । शीघ्रगामिनि "निर्बलासेत. प्रपताशुङ्ग. शिशुको यथा" अथ॰६,१४,२

आशुतोष पु॰ आशु शीघ्रं तोषो यस्य । १शिवे स्वल्पकालार्चनेनैव तस्य तुष्टत्वात् तथात्वम् । २शीघ्रतोषिणि त्रि॰ ।

आशुपत्री स्त्री आशु पत्रं यस्या. गौ॰ ङीष् । शल्लकीलतायाम्

आशुपत्वन् पु॰ आशु पतति पत–वनिप् । १शीघ्रगामिनि "श्येन श्येनेभ्य आशुपत्वा" ऋ॰ ४,६,४ । स्त्रियां ङीप् रश्च । आशुपत्वरी ।

आशुमत् त्रि॰ आशु शीघ्रं विद्यतेऽस्य मतुप् । शीघ्रतायुक्ते "यथा सूर्य्यस्य रश्मय परापतन्त्याशुमत्" अथ॰६,१०५,२

आशुव्रीहि पु॰ कर्म्म॰ । वार्षिके धान्यभेदे (आउष) आशुशब्दे विवृति ।

आशुशुक्षणि पु॰ आ+शुष–सन्+अनि ।१अग्नौ, २वायौ च । अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकेऽपि कश्चित्तेन "मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णात्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणि" काद॰ "अन्तरात्मा ह्यय साक्षान्निश्चितोह्याशुशुक्षणि" काशी॰ ।

आशुषाण त्रि॰ आ+शुष–वा॰ कानच् । सम्यक् शुष्यमाणे

आशुहेषस् त्रि॰ आशु+हेष–शब्दे–असुन् । शीघ्र शब्दायमाने ।"इन्द्राविष्णू अश्विनो वाशुहेषसा" ऋ॰८,१०,२, "आशुहेषसा शीघ्र शब्दायमानौ" भा॰ ।

आशू त्रि॰ आशु+वेदे पृ॰दीर्घ । शीघ्रे ।"इन्द्र माशूभया सचा" यजु॰२७,५६, "आशुशब्दो दीर्घश्छान्दस" वेददीप । [कुटति–णिनि । पर्व्वतभेदे शब्दमाला ।

आशिकुटिन् पु॰ आशेतेऽस्मिन् आ+शी+क्विप् स इव

आशोकेय त्रि॰ अशोक+चतुरर्थ्यां सख्या॰ ढञ् । अशोकवृक्षसन्निकृष्टदेशादौ । अशोका+शुभ्रा॰ ढक् । अशोकाया अपत्ये । स्त्रियां तु शार्ङ्गरवा॰ ङीन् । आशोकेयी ।

आशौच न॰ अशुचेर्भाव अण् "नञः शुचीश्वर॰" पा॰ पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । अशौचशब्दार्थे ४८६ पृष्ठे विवृति । "दशाह शावमाशौच ब्राह्मणस्य विधीयते" "सर्व्वेषां शावमाशौच मातापित्रोस्तु सूतकम्" "त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्य्ये संस्थिते सति" मनु॰ ष्यञ्। आशौच्यमप्यत्र न॰ "आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च" शु॰त॰स्मृति ।

आश्चर्य्य न॰ आ+चर–यत् "आश्चर्य्यमनित्ये" पा॰ सुट् । १अद्भुते २विस्मयरसे ३तद्वति त्रि॰ । "शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमत परम्" भा॰व॰ । "आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः—आश्चर्य्यवच्चैनमन्य शृणोति" गीता । "पुष्पमाश्चर्य्यमेघा" रघु ।"किमाश्चर्य्यं क्षारदेये प्राणदा यमदूतिका." उद्भटः ।

आश्चो(श्च्यो)तन त्रि० आ+श्चु(श्च्यु)त—ल्यु । १सम्यक्क्षरणशीले भावे ल्युट । २सम्यक्क्षरणे न०। "तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनैस्तथा" । "हितमक्ष्णोदकं सेके तथाश्च्योतनमेव च । "क्षौमावद्धं पथ्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्दृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रम्" इति च सुश्रु० ।

आश्म पु० अश्मनोविकार अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे

आश्मक पु० अश्मना कायति कै—क । शाल्वदेशावयव ग्रामभेदे "शाल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० । तत्र भव इञ् । आश्मकि तद्ग्रामभवे त्रि० ।

आश्मन पु० अश्मनोविकार अण् वा टिलोपाभाव । पाषाणविकारे "यथापमाश्मनमस्य शेषं धत्तेऽन्यदुर्वहम्" भट्टि । अश्मनः सूर्य्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पु स्त्री

आश्मन्य त्रि० अश्मन्+चतुरर्थ्याम् सकाश्या० ण्यः । प्रस्तरसन्निकृष्टदेशादौ ।

आश्मभारक त्रि० अश्मभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्मरथ्य पु० अश्मरथस्य मुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्मरथ्यर्षेरपत्ये" अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य "शा० सू० । गोत्रापत्ये तु कण्वा० अण् । आश्मरथ इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

आश्मरिक पु० अश्मर्य्यैव स्वार्थे वा० ठञ् । अश्मरीरोगे "भिन्नवस्तिराश्मरिको न सिध्यति" सुश्रुत ।

आश्मायन पुस्त्री अश्मनोगोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । अश्मनामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्मिक त्रि० भारभूतमश्मानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्मेय पुस्त्री अश्मन्+शुभ्रा० ढक् । अश्मनामकर्षेरपत्ये ।

आश्यान त्रि० आ+श्यै—क्त । घनीभूते शुष्कप्राये "पथ्याश्यानकर्दमान्" रघु । "अन्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरविन्दुना" काद० ।

आश्र त्रि० अश्रमेव स्वार्थेऽण् । चक्षुर्जले ।

आश्रपण न० आ+श्रा—णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुन० आ+श्रम—आधारे घञ् अवृद्धि । ब्रह्मचर्य्यादिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, "अनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विज " दक्ष । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघुनन्दनेन स्थापित तदाशुतत्त्वे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । मुनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने "प्रत्युद्ययावाश्रममश्रमेण" "तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्" । "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" स दुष्प्रापयशा प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः—अतिथीनाश्रमोन्मुखान्" इति च रघु । "कमलासनमिवाश्रमगुरुम्" इति काद० । "नूयां देवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्य "मेघदू० । सर्व्वक्लेशहानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । "आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" विष्णुसह० "आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रम "इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकारः इति तावन्निर्णीयते । "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्त्रयएव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विश । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" माध० धृतवामनपु० । "चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमा श्रुतिनोदिताः । क्षत्रियस्य त्रय प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयो" नि० सि० कूर्मपु० वर्णक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव । "गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालश्रुते "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति" या० स्मृतेरिति वहवः । "ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति" कौर्मवाक्यात् क्षत्रियादीनामपि तत्राधिकार पूर्व्ववचनन्तु कषायादिवस्त्र त्रिदण्डधारणविषयम् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तात्रेयमुनेर्मतम्" बौधा० स्मृते । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थित यथा अत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुते "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इति मनुस्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते" इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा " इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्" इति स्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते " इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

त्रैवर्णिकाधिकार प्रमेदिरे । तथा सति "स किलाश्रमन्त्यमाश्रित" इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने "विदधे विधिमस्य नैष्ठिक यतिभि. सार्द्धमनग्निमग्निचित्" इति वक्ष्यमाणेनाग्निसंस्कारेण विरोध स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्याभावात्" । अतएव मनुना "अनेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो द्विज इति द्विजमात्रस्य परिव्रज्यधिकार उक्त । एवञ्च महता प्रयत्नेन शङ्कराचार्य्येण ब्राह्मणस्यैव सन्यासेऽधिकारस्य समर्थनं त्रिदण्डविषयमिति । एतेषु आश्रमेषु ब्रह्मचर्य्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणा "यमिच्छेत्तु तमावसेत्' इति मिता० धृतवचनात् इच्छाधीनतया काम्यत्वम् । तत्राश्रमाणा समुच्चयपक्ष कामनावतएव, विकल्पस्तु अकामनावतो विरक्तस्य, । अधिकारिभेदाच्च आश्रम समुच्चयविकल्पपक्षौ मिता०समर्थितौ यथा

"वनात् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजापत्यान्तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि । अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् । शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मन कुर्य्यात्तु नान्यथा" या०। यावता कालेन तीव्रतप शोषितवपुषोविषय कषायपरिपाको भवति । पुनश्च मदोद्भवाशङ्कानोद्भाव्यते । तावत्काल वनवास कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्य्यात्। वनगृहशब्दाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोलक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलश्चतुर्थाश्रम । अथ वा गृहात् गार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मन कुर्य्यादनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्ष पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो जाबालश्रुतौ श्रूयते । "ब्रह्मचर्य्यम्परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति"। तथा गार्हस्थ्येतराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शित । "एकाश्रमन्त्वाचार्य्या प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति" । एषाञ्च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्प । अतो यत्कैश्चित् पण्डितमन्यैरुक्तम् । आर्त्तत्वाच्चैविकल्पादीनामार्हस्थ्येन श्रौतेन बाध । गार्हस्थ्याश्रमविकल्पाश्चक्लीवादिविषयता वेति । तत्स्वाध्यायाध्ययनवैधुर्य्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुक्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पङ्ग्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्त्तेष्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्य्याद्यक्षमत्वात् कथ पङ्ग्वादिविषयतया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाह । अधिकाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मण' प्रव्रजेद्गृहात्' । तथा 'एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विध'" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्या मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात् । "ब्राह्मणा प्रव्रजन्तीति" श्रुतेश्चापजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानाम् प्रकृतत्वात् "त्रयाणाम् वर्णानाम् वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा' इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहु । यदा वनात् गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्व वेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा यस्या सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिष्टि कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य चशब्दात् "उदगयने पौर्णमास्यान् पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा" इति बौधायनाद्युक्त पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो जपपरायणोजातपुत्रोऽन्नदोनान्नक्षणार्थिसार्थाय यथाशक्ति दत्त्वा भूत्वा अनाहिताग्निर्ज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मन कुर्य्यात् चतुर्थाश्रम प्रविशेत् नान्यथा । अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारन्दर्शयति । तथाह मनु । "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यध इति' । यदा तु ब्रह्मचर्य्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियम । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात्रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य । न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसम्भवे तस्यानाक्षेपकत्वात् । ननु "जायमानोवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्य', प्रजया पितृभ्य " इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति, नैवम् न हि जातमात्रो ऽकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थ । ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृत दारपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति" ततश्च ब्रह्मचर्य्याश्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु "यमिच्छेत्तु तमावसेत्" इति मिताक्षराधृतवचनात् काम्यत्वमेव । ऋणत्रयापाकरणावश्यकता तु कृतविवाहस्यैवेति सिद्धम् ।

आश्रमाश्च चतुर्विधा । ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुकभेदात् । "ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोय-

तिस्तया । एते गृहस्थप्रभवश्चत्वार पृथगाश्रमा "मनूक्ते तत्र ब्रह्मचारी द्विविध । नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च मरणान्त गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्य्य नैष्ठिक । षट्त्रिंशदब्दादिक गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्व्वाण । गृहस्थोऽपि द्विविध । अकृतदार स्नातक कृतदारश्च । तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यालाभात् पूर्व्व धृतस्मार्त्तधर्म्मभेद स्नातक । तद्धर्माश्च आप्लुतशब्दे ७५२ पृष्ठेऽभिहिता । कृतदारोऽपि द्विविध साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविध श्रौताग्नियुक्त स्मार्त्ताग्नियुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविध सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वन गच्छेत् सहैव वा" मनूक्ते सदारादारत्वप्रत्ययो समधिगमात् । तत्र अदारस्य अपचमानाश्मकुट्टकदन्तोलूखलादिसञ्ज्ञा । सदारस्य पचमानसञ्ज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विध कुटीचक बहूदक हंस-परहंसेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्विविध विविदिषासन्यासी विद्वत्सन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपित यथा "वक्ष्ये विविदिषान्यास विद्वन्न्यासञ्च भेदत । हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ सन्यासहेतुर्वैराग्य यदहर्विरजेत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणत । विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्राया न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतराया हंससञ्ज्ञिते । मुमुक्षु परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने । पुत्रदारधनादीना नाशे तात्कालिकी मति । धिक् संसारमितीदृक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम । इति या सुस्थिरा बुद्धि सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु कश्चन । इति तीव्रतरत्व स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्या तीव्रे न्यासद्वय भवेत् । कुटीचको बहूदश्चेत्युभावेतौ त्रिदण्डिनौ । द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविभेदत । तल्लोके तत्त्वविद्वांसो लोकेऽस्मिन् परमक ॥ एतेषान्तु समाचारा प्रोक्ता पाराशरस्मृते । व्याख्यामेऽस्माभिरत्राय परहंसो विविच्यते । जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मत । प्राहुर्ज्ञानाय जिज्ञासोर्न्यास वाजसनेयिन । "प्रव्राजिनो लोकमेतमिच्छन्त प्रव्रजन्ति हि" । एतस्यार्थन्तु गद्येन वक्ष्ये मन्दविबुद्धये ॥ लोको हि द्विविध आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति । तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्य वृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते । "अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोक पितृलोको देवलोक" इति । सोऽय मनुष्यलोक पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा । कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति । आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते । "यो ह वा अस्माल्लोकात् स्व लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति" । "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते" इति च । षष्ठाध्यायेऽपि "कि प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति । एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको विवक्षित इति गम्यते "स वा एष महानज आत्मेति" प्रक्रान्तस्यात्मन एव एतच्छब्देन परामृष्टत्वात् । लोक्यते अनुभूयत इति लोक । तथा चात्मानुभवमिच्छन्त प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थ सम्पद्यते । स्मृतिश्च "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वय । शान्तिदान्त्यादिभि सर्व्वै साधनै सहितो भवेदिति" । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादय विविदिषासन्यासो द्विविध जन्मापादककर्म्मादित्यागमात्रात्मक प्रैषोच्चारणपूर्व्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति । त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति" । अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते । अतएव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते "येनाह नामृता स्या किमह तेन कुर्य्याम् यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति" । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाना केनचिन्निमित्तेन सन्न्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसकर्म्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशानां तत्त्वविदा बहूनामुपलम्भात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतु परमहंसाश्रम स पूर्व्वैराचार्य्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते । इति विविदिषासन्यास ।

"अथ विद्वत्सन्यास निरूपयाम ॥ सम्यगनुष्ठितै श्रवणमनननिदिध्यासनै परतत्त्व विदितवद्भि सम्पाद्यमानो विद्वत्सन्यास । तञ्च याज्ञवल्क्य सम्पादयामास । तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथाया बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन् विजित्य वीतरागकथाया सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनक बोधयित्वा मैत्रेयीं प्रबोधयिषुस्त्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्तव्य सन्यास प्रतिजज्ञे ततस्ता बोधयित्वा सन्यासञ्चकार । तदुभय मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यन्तयोराम्नायते" "अथ ह

याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि इति, एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ॥ कहोले ब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते "एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति"। न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं पूर्व्वकालीनविविदिषेति ज्ञानद्वयस्य ब्राह्मणशब्दस्य च श्रवणात्। तत्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचक इति वाक्यशेषे पाण्डित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयं श्रवणमननिदिध्यासनं साधयित्वा ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात्। ननु तत्र विविदिषासंन्यासेन पाण्डित्यादौ प्रवर्त्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति मैवं भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत। शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्द्दिष्टौ "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति"। मुनित्वं मननशीलत्वम्। तच्चासति फलव्याप्तौ सम्भवतीत्यर्थात् संन्यासः फलाभिधीयते। एतच्च वाक्यशेषे स्पष्टीकृतम् "एतद्ध स्म वै तत् पूर्व्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति" "ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति"। अयं लोक इत्यापरोक्ष्येणानुभूयत इत्यर्थः। नन्वत्र मुनित्वेन फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे स एव प्रपञ्चितः अतो न संन्यासान्तरं कल्पनीयं मैवं वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात्। न च वेदनमुनित्वयोरैक्यं शङ्कनीयं विदित्वा मुनिर्भवतीति पूर्व्वोत्तरकालीनयोस्तयोः साध्यसाधनभावप्रतीतेः। ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूपमवस्थान्तरं मुनित्वम् अतो वेदनद्वारा पूर्व्वसंन्यासस्यैव तत् फलमिति चेत् बाढम् अतएव साधनरूपात् संन्यासादन्यं फलरूपत्वेन संन्यासं ब्रूमः। यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि जीवन्मुक्त्यै मनोनाशवासनाक्षयौ सम्पादनीयौ। एतच्चोपरिष्टात् प्रपञ्चयिष्यामः। अस्त्वनयोः संन्यासयोरवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेण कोऽपि चतुर्व्विधा भिक्षव इति स्मृतिषु चतुर्धा प्रोक्ताः। तुर्य्ययोः संन्यासयोः परमहंसत्वमावश्यकत्वावगम्यते। तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारिविशेषविधानेन मोक्षकामानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याब्राह्मण्ये आशङ्किते आत्मैव यज्ञोपवीतमिति समादधौ। अतो बाह्ययज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निर्णीयते। तथान्यस्यां कण्ठश्रुतौ तत्र परमहंसानामसम्वर्त्तकादीन् बहुविधान् बहुविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य "अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त" इति विद्वत्संन्यासिनो दर्शिताः। तथा "त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत् सर्व्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति" विदधदिदमेकदण्डलक्षणं विविदिषासंन्यासं विधाय तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेवमुदाजहार। "यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्म्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्म्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति"। तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम्। समानेऽपि परमहंसत्वे लिङ्गे विरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वादवान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः। विरुद्धधर्म्माः स्पष्टमारुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्य्यालोचनायामवगम्यते। "केन भगवन्! कर्म्माण्यशेषतो विसृजामीति" शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्म्मत्यागरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजापतिः "शिखां यज्ञोपवीतम्" इत्यादिना सर्व्वत्यागमभिधाय "दण्डमाच्छादनं कौपीनञ्च परिग्रहेदिति" दण्डादिस्वीकारं विधाय "त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्। सन्धिं समाधावात्मन्याचरेदिति" "सर्व्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति" वेदनस्यैतन्नाभ्यासधर्म्मानन्तुष्ठेयतया विधत्ते। "अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्ग" इति विद्वत्संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् सपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्व्ववत् संन्यासमभिधाय "कौपीनं दण्डमा-

च्छादनञ्च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेदिति" इत्यादिस्तोकारस्य लौकिकत्वमभिधाय "तन्न सुखे नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य "कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्योन दण्डं न शिखा न यज्ञोपवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंसः" इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा "न शीतं न चोष्ण"मित्यादिना वाक्येन "आशाम्बरो निर्नमस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते "यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति" इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मात्मानुभवमात्रपर्य्यवसानमाचष्टे । अतोविरुद्धधर्म्मोपेतत्वाद्द्वयोरनयोर्महान् भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्तदिशा द्रष्टव्यः । "संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान्" इत्यादिविविदिषासन्न्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्व्वं त्यक्त्वा परिव्रजेदिति" विद्वत्संन्यासः । ननु कल्पयित्वादापि कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा सम्भवत्येव विद्वत्ताप्यापातदर्शिन पण्डितं मन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रव्रजन्तौ दृष्टौ अतोविविदिषाविद्वत्ते कीदृश्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तीव्रायां बुभुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्म्मसु अत्यन्तमरुचिः वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा महती सम्पद्यते तादृशी विविदिषा सन्न्यासहेतुः । विद्वत्ताया अवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते" इति । श्रुतावपि "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति" । परमपि हिरण्यगर्भादिपदमवरं यस्मादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ साक्षिणश्चिदात्मन्यध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन ग्रन्थिवद् दृढबन्धरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षी कर्त्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्म्माण्यनारब्धानि आगामिजन्मकारणानि । तदेतत् सम्यग्दर्शनमविद्यानिमित्तत्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते । स्मृतावप्ययमर्थ उपलभ्यते "यस्य नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते" इति । यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहंकृतोनाहङ्कारेण तदात्म्याध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्रैलोक्यवधेनापि न निबध्यते किमुतान्येन कर्म्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाफलेन तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मना निवारितत्वाद्वर्त्तमानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वादलमनेन विद्वत्सन्न्यासप्रयासेनेति चेन्नैवं विद्वत्सन्न्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्वेदनाय यथा विविदिषासंन्यासः एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः सम्पादनीयः इति विद्वत्संन्यासः" ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यम् इत्यादित्यपुराणे यद्वै कलिवर्ज्ये दीर्घकालब्रह्मचर्य्यसंन्यासाश्रमयोरुत्कीर्त्तनम् तत् नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यषट्त्रिंशदब्दादिब्रह्मचर्य्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्ग्रहणान्तिकब्रह्मचर्य्यमात्रस्य निषेधः दीर्घकालेतिविशेषणसामर्थ्यात् तेन "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" इति मनूक्तपक्षचतुष्टयमध्ये अल्पकालिकस्यैव कलौ कर्त्तव्यता । "तथाऽग्निहोत्रं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकमिति" निगमवाक्यमपि त्रिदण्डविषयम् "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्य्यात् कलौ युगे" देवलस्मरणात् । "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । सन्न्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विशेषतः" इति व्यासवचनन्तु त्रिदण्डविषयम् । महानिर्वाणतन्त्रे तु । "पुरैव कथितं तावत् कलिधर्म्मविचेष्टितम् । तपःस्वाध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि । क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतोदेहपरिश्रमः । ब्रह्मचर्य्याश्रमोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे । गृहस्थस्य क्रिया सर्व्वा आगमोक्ता कलौ शिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् । भैक्षुकेऽप्याश्रमे नापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे । यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिः । शैवसंस्कारविधिनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे । संन्यासग्रहणं कलौ । विप्राणामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि । सर्व्वेषामधिकारिता । सर्व्वेषामेव संस्कारकर्म्मादौ शैववर्त्मना । विप्राणामितरेषाञ्च

कम्म लिङ्गं पृथक् पृथक्" । उभावेवाश्रमौ विहितौ एतस्मागमाधिकारिणं पतितमात्सगपादेरसत्प्रायश्चित्तस्यैव बोध्यम् । आगमविधावधिकारिणश्च आगमगन्त्रे ६।४ सूत्रे उक्ता इतरेषान्तु न श्रौतदण्डादिधारणनिषेधं तेषां श्रौत एवाधिकारात् । वस्तुतः आगमवाक्योऽपि प्रबले फलाविति विशेषोक्तेः प्रबले फलौ सर्व्वेषामेव पतित प्रायत्वस्यावश्यम्भावादागमधर्म्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव तदानीमागमोक्ताश्रमद्वयेऽधिकार इति भेद इति दिक् ।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यादीनां गुरुर्नियन्ता । आश्रमनियन्तरि नृपे । "कर्त्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत्" माघ ।

आश्रमधर्म्म पु० आश्रमविहितोधर्म्म । ब्रह्मचर्य्यादिविहिते धर्म्मे धर्म्मो हि षड्विध वर्णधर्म आश्रमधर्म्मो वर्णाश्रमधर्म्मो गुणधर्म्मो निमित्तधर्म्मसाधारणधर्म्मश्चेति। तत्र वर्णधर्म्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्ज्जयेदित्यादि । आश्रमधर्म्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्य्यादि वर्णाश्रमधर्म्मो ब्राह्मणस्याटि क्रमेण पालाशादिदण्डधारणादि 'नैमित्तिकधर्म्मोविहिताकरणनिषिद्धसेवननिमित्त प्रायश्चित्तम्, साधारणधर्म्मोऽहिंसादि माहिंस्यात् सर्व्वाभूतानीत्याचाण्डालं साधारणधर्म्मः श्रुत्युक्त इति" मिता० । अन्यत्र चान्ये आश्रमधर्म्मा दर्शिता । "ब्रह्मचारिणः स्वाध्याय, गृहस्थस्य दानं दमो यज्ञश्च, वानप्रस्थस्य तप, भिक्षुकस्य "अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः" इत्यादिकः तथा च "यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य यांधिकारः प्रवर्त्तते । स खल्वाश्रमधर्म्मस्तु भिक्षादण्डादिकं यथा । यतीनां तु शमो धर्म्मोनियमोवनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणामिति 'श्रुत्या स्मृत्या च येये धर्म्मा यत्र यत्राश्रमे विहितास्तेते आश्रमधर्म्मशब्देनोच्यन्ते ते च धर्म्मास्तत्तच्छब्दे प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते । [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र ।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम् । मुन्यादेर्विश्रामस्थाने तपो-

आश्रमवास पु० आश्रमे वासः । यादीनां १तपोवनादौ वासे आश्रमवासमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । धृतराष्ट्रादीनामाश्रमवासाधिकारेण व्यासनिर्मिते भारतान्तर्गते २पर्व्वभेदे । "एतदाश्रमवासाख्यम्" भा०आ० १अ० ।

आश्रमवासिक न० आश्रमवास प्रतिपाद्यतयास्त्यस्य ठन् । भारतान्तर्गते धृतराष्ट्रादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्व्वभेदे ।

आश्रमसद् त्रि० आश्रमे सीदति सद–क्विप् । आश्रमवासिनि तपोवनवासनिरते वानप्रस्थादौ ।

आश्रमिक त्रि० आश्रमोऽस्त्यस्य ठन् । आश्रमयुक्ते ।

आश्रमिन् त्रि० आश्रमोऽस्त्यस्य इनि । आश्रमयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" "चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः" मनुः ।

आश्रय न० आश्रीयतेऽसौ आ+श्रि–कर्म्मणि अच् । १आश्रयणीये "प्रद्विषामाश्रयमनागतमभ्युपैति" "द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नील" माघ । "चित्रं यथाश्रय मृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" सां०का० २आधारे "आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते" "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः" भाषा० 'तमाश्रय दुष्प्रसहस्य तेजसः" रघुः ३गृहे । "पितृमात्राश्रये गच्छ" ४अवलम्बने "विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पण्डिता वनिता लताः" उद्भट "निराश्रया मा जगदीश रक्ष" पुरा० ५विषये "बभूव यत् प्रेमपरस्पराश्रयम्" रघुः अरिभिभीयमानेन बलवदाश्रयणरूपे षड्गुणान्तर्गते राज्ञां ६गुणभेदे यथाश्रय कर्त्तव्यतथोक्तमग्निपुराणे "बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भवं सत्यमार्य्यमासेवेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्" । भावे अच् । ७अवलम्बने । "योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयेण च" मनु । ८आश्रयणे "गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये" माघ । त्व । आश्रयत्वम् आधारत्वे न० । "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी" स०शा० तल् । आश्रयता । तत्रार्थे स्त्री आधारयन्त्रे विवृतिः ।

आश्रयण न० आ+श्रि ल्युट् । १आसेवायाम् २अवलम्बने च । कर्त्तरि ल्युट् । ३आश्रयकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अङ्गमेत्य मतङ्गमतं मा पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते" कुमा० ।

आश्रयणीय त्रि० आ+श्रि–कर्म्मणि अनीयर् । यस्याश्रय क्रियते १तस्मिन् २अवलम्ब्ये च ।

आश्रयवत् त्रि० आश्रयोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । आश्रययुक्ते सावलम्बे साधारे पदार्थे ।

आश्रयाश पु० आश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स० ।

१वह्नौ तस्य आश्रयस्य काष्ठादेर्दाहकत्वात्तथात्वम् । "दुर्वृत्त क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये । किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" उद्भट २चित्रकवृक्षे ३कृत्तिकानक्षत्रे च । ४आश्रयनाशके त्रि० ।

आश्रयासिद्ध पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभासभेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम् ।

आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्या सिद्धिः अप्रसिद्धि न्यायोक्ते हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४पृष्ठे विवृतिः ।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि-इनि । आश्रयकारके आश्रिते । "मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन" रघुः "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना० ।

आश्रव त्रि० आशृणोति वाक्यम् आ+श्रु-अच् । वाक्यस्थिते वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि । "स गवस्तु भिषजामनाश्रव" रघु । भावे+अप् । २अङ्गीकारे ३क्लेशे च ।

आश्राव त्रि० आ+श्रु-णिच्-अच् । १श्रावणे २अङ्गीकारणे च

आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रि प्रा०स० । सम्यक्कोणे शब्दच०

आश्रित त्रि० आ+श्रि-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये "प्रायशः गौरवमाश्रितेषु" कुमा० "अथ द्रव्याश्रिता गुणाः" । "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते इति" च भाषा० ।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि-ल्यप् । अवलम्ब्येत्यर्थे ।

आश्रिन् त्रि० आश्र चतुर्लक्षणस्यास्य तुन्दा० इनि । चतुर्लक्ष-युक्ते स्त्रियां ङीप् । [क्विप् । २अङ्गीकर्त्तरि त्रि० ।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्विप् । १अङ्गीकारे । कर्त्तरि

आश्रुत त्रि० आ+श्रु-क्त । १अङ्गीकृते, २आकर्णिते च । "एव धर्म्यमाश्रुतेषु" कात्या० २,२,६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु-क्तिन् । १अङ्गीकारे २श्रवणे च ।

आश्रेय त्रि० आ+श्रि-यत् । १आश्रयणीये २अवलम्ब्ये च ।

आश्लिष्ट त्रि० आ+श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २सक्ते "शिलाभिराश्लिष्टरत्नाम्बुधानिधि" "आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैः" इति च माघ ।

आश्लेष पु० एकदेशेन श्लेषः संबन्धः आ+श्लिष-घञ् । १एकदेशसंबन्धे । "सामीप्यात्त वैषयिकश्चाभिव्याप्यकस्तथौपश्लेषिक" मुग्धबो० । २आलिङ्गने च । "आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः वेदे नि० कपित् तस्य र । आश्रेषोऽप्यत्रार्थे पु० कश्लेषैव स्वार्थे अण् । आश्लेषा-नक्षत्रे स्त्री । "आश्लेषा नक्षत्र सर्पा देवता" तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण् । १अश्वसमूहे अश्वंस्वाते शैषिक अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा । २अश्ववाह्ये त्रि० सि०कौ० । अश्वस्य भावः कर्म्म वा प्राणभृज्जातित्वात् अञ् । ३अश्वभावे ४तत्कर्म्मणि च न० । अश्वस्येदम् अण् । ५अश्वसम्बन्धिनि त्रि० । "आश्व कफहरं मूलं क्रमिदद्रुषु शस्यते" सुश्रुत ।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ् । मुडिलमुनौ ।

आश्वत्थ न० अश्वत्थस्य फलमण् प्लक्षा०तस्य न लुक् । १अश्वत्थ फले । अश्वत्थस्येदम् अण् । २अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां गौ० ङीप् । आश्वत्थी शाखा समिद्वा । "सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्त्रिस्त्र समिध" शत०ब्रा० । तस्मादाश्वत्थे ऋतुपाते स्याताम्" शत०ब्रा० अश्वत्थेन युक्ता अण । अश्वत्थनक्षत्र-युक्तायां ३रात्रौ स्त्री । गहा०छ । आश्वत्थीय आ-श्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्थिक च० अश्वत्थशब्दे ५०० पृष्ठे विग्रहादि । चान्द्राश्विने मासि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति

आश्वपथ त्रि० आशु आप्नोति अथन् ह्रस्व । शीघ्रप्रापरि ।

आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्याः अपत्यं रेवत्या० ठक् । अश्वपाल्या अपत्ये । [णिनि । अश्वपेजर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

आश्वपेजिन् त्रि० व०व० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्ववाल त्रि० अश्ववालाया ओषधेरयम् अण् । अश्व-वालौषधे सम्बन्धिनि । "आश्ववाल प्रस्तरः, यज्ञोह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्ध संन्यासुस्त तएता ओषधय समभवन् यदश्ववाला शिरो वै यज्ञ-स्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला उभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववाल प्रस्तरोभवति" शत०ब्रा० ।

आश्वभारिक त्रि० अश्वबाह्यं भारमश्वभूत भारं वा हरति वहति आवहति वा वंशा० ठञ् । अश्वबाह्यस्य अश्व-भूतस्य वा भारस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हित ठञ् । अश्वमेधसाधने द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठञ् । शतपथ-ब्राह्मणान्तर्गते १२ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे ग्रन्थभेदे तत्र पञ्चस्वध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च । तद्द धर्म-विषद. आध्वर्य्यवीतामन्त्रप्रदानमानविषया तत्र प्रथमाध्यायतदेव मूलव्याख्यानेन सह विशेषधर्मा

कारसन्धौ अरेफसम्बन्धावर्णापूर्वस्य विसर्जनीयस्य लोपः । १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयतृतीयवर्णापादनम् । १४मकारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौषट्शब्दस्य वषट्कारस्वरूपत्वम् । १६इत्येवरूप प्रथमप्रयाज । १७ वषट्कारोच्चारणपूर्व्वकोऽनुमन्त्रणप्रकार । १८वषट्कारस्य द्विराकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि द्विराकीर्त्तनीयत्वम् । २० इत्येषं याज्यास्वरूपम् । २१वसिष्ठादिभिन्नानां तनूनपादित्यादि द्वितीयप्रयाज ।२२वसिष्ठादीना नराश स इत्यादि द्वितीयप्रयाज ।२३इडो अग्न इत्यादिः सर्वेषां तृतीयप्रयाज ।२४वर्हिरग्न इत्यादि चतुर्थ' स्वाहाग्निमित्यादि पञ्चमप्रयाज ।२५अग्निमन्थनादौ मन्द्रस्वरप्रयोज ।२६शंयुवाकादूर्ध्वं मन्द्रस्वरेण प्रयोग'।२७प्रयाजेभ्य ऊर्द्ध्वमास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोग । २८इडादिशंयुवाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोग'। २९ पूर्व्वोत्तरयोराज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्याप्रस्थानपूर्वको याग । ३० अनुवाक्यावतीनामर्पणायां चान्यायाधाभ्योऽन्यासा देवतानाम् आदेशपूर्व्वकयाग । ३१ अङ्गप्रधानरूपे सोमकर्म्मणि वैश्वानरीयपत्नीसयाजशब्दबोधितयो पदार्थयोर्मध्ये ततोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम् आदेशपूर्व्वको यागः । ३२ पौर्णमासामाज्यभागयो' सनिमित्ता वार्त्रघ्नसंज्ञा । ३३ अनुवाक्यातएवविचारागमादि । ३४याजन्ययोरानुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५ आदित आरभ्याज्यभागपर्य्यन्त वाग्यमनम् ।३६याज्यादिभ्योऽन्यदपारभ्याप्रवराप्रवर्ग्यमनम् । ३७ यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमननियम । ३८ वाग्यमननियमातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋचो जप । ३९उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जपविधानम् ।३९सू०१अ०५क०।१विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना । २प्रधानानन्तर स्विष्टकृतो यागः सर्वत्र च पूर्व्वमनुवाक्यायाः पश्चाद्याज्याया प्रयोग' । ३ ये यजामहे इत्युक्त्वा पञ्चाविभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाडिति मन्त्रपाठ । ४प्रथमदेवताया' पुरस्तादयाडग्निशब्दन्त्यक्त्वा उत्तरासामयाट्शब्दस्यैव सर्व्वासामुपरिष्टात् प्रिया धामानिशब्दस्य च सन्ततप्रयोग । ५ याज्याविशेषेऽनुच्छ्वासस्य कर्त्तव्यत्वम् । ६याज्यापाठे अर्धर्चे वोच्छ्वासकर्त्तव्यता ।६सू०१अ०६क० १ अध्वर्युणा प्रदेशिनीपर्वाञ्जनपूर्वकौष्ठापवर्गशोधने । २ ओष्ठापवर्गशोधनस्य मन्त्रविशेष । ३ अध्वर्युणा इडावहणपूर्वकायान्तरेडायदापनप्रकार । ४ स्वयं यजमानेन इडाया अवान्तरेडावहणप्रकार । ५ अध्वर्युकर्त्तृक वा तद्ग्रहणम् । ६ इडोपह्वानप्रकार । ७ सह दिवेत्यादिमा तस्मिन् पह्वत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्वानम् । ८होतुर्यजमानपञ्चमाना वा सर्व्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्व्वकेडाभक्षणम् । ८सू०अ०७क० । १इडाभोक्तृमार्जनपूर्व्वकमनुयाजचरणम् । २मार्जनप्रकारः । ३अनुयाजलक्षणम् । ४ प्रयाजानुयाजयोर्गुणकथनम् । ५अनुयाजाना त्रित्वव्यवस्थापनम् । ६ एकैक प्रेषितस्य यजनविधानम् । ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे कश्चिदवसानपूर्व्वकं कश्चिच्चानवसानपूर्व्वक यजनविधानम् । ७सू०अ०८क०।१सूक्तवाकाय प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इद हविरित्युपसन्ननम् । २उत्तरा अपि देवता आदिश्येद हविरित्येवमुपसन्ननम् । ३ द्विदैवतबहुदैवतयोरर्थवशेनाकृतस्य स्थाने अप्राकृतप्रकृतेत्यूहस्य कर्त्तव्यता । ४आवह स्वाहेति निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोग ।५आवापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् । ५सू०१अ०९क०। १शयुवाकाय प्रेषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेध । २ तादृशप्रेषिताया अध्वर्युणा वेददानम् । ३ वेदग्रहणे वेदोऽसीति मन्त्रपाठ । ४प्रकृतिविकारभावेऽपि सर्वसमन्त्रप्राप्ति, आज्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापनं यागएव केवल देवताविशेषाणामनुक्तिकथन च । ५मन्त्रभेदाना पत्नीसयाजसञ्ज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यजमानस्य यागभेदः । ७यजमाने सन्निहितेऽपि होतुरेव कर्तृत्वं याज्यानुवाक्ययोर्होतृकर्त्तृत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धि, कुहूमहमिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयकर्त्तृत्वं च । ८पाणितलस्थाज्यरूपेडोपह्वानानन्तर तद्भक्षणविधि' । ९ आज्येडाया ऊर्द्ध्व शयुवाको भवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यताविधानम् । ९सू०१अ०१०क०। १होताऽध्वर्युणा वा पत्न्यै वेद प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्तमन्त्रवाचनम् । २प्रजाकामाया पत्न्या वेदशिरसा स्वनाभ्यालम्भनम् । ३कामनाभावे वाचनानन्तर योक्त्रविमोक । ४ द्विगुणितं योक्त्र निधाय तस्योपरिष्टात् वेदतृणानां निधानम् । ५तृणेभ्य पुरस्तात् वेदतृणसश्लिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् । ६आत्मानमभिमुखवर्त्ती पत्नीमभिमुखत पूर्णमसीति मन्त्रवाचनम् । ७पूर्णपात्रादुदक स्पृष्ट्वा तदुद्धृत्य तां चैवं कुर्वतीं वाचयतोऽनुक्ति' । ८योक्त्रसाधकात् पत्न्यञ्जलिस्थजलमाक्रमय सव्य पाणितलसार्ध निधाय पूर्णपात्र निनयन् वाचं प्रजा-

मिति ता वाचयतीत्युक्तिः ।९ वेदतृणानि गृहीत्वा गार्हपत्या-
दारभ्य तन्तुं तन्वन्नित्यादिना सन्तत स्तृणन् आहवनीय
गच्छतीत्युक्तिः । १० सर्व्वाणि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि
नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौता-
तिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव
कर्त्तव्यत्व न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां
होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
विधानम् । १३ एकतन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन व्याहृ-
तिभिरिति बहुवचननिर्देशात् चतुर्णां कर्मणां क्रमेणैव
करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि
नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकमुखेण व्यवस्थापनम् । १५
संस्थाजप तस्य च सोमेष्टिषु निषेध ।१६ होतुरेव केवल-
मेतावत्त्वम् आग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्तिः ।१६ सू० १ अ० ११ क०।
१ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातानां होत्राचमन-
यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् ।३ तत्र कर्मसु
कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्म स्याचरण
ब्रह्मण इति व्यवस्थापनम् ।४बर्हिर्वेदि ऋत्विजामभिमुखा-
यादिश प्राचीत्वोक्तिः ।५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे कचिदासनस्य
कचित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठता होमेषु अव-
षट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्प ।७अनन्तरसूत्रद्वयविष-
यादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाण्यङ्गुष्ठस्याग्रेणाहवनीयं
परीत्य तस्य दक्षिणत कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-
नन्तरं मन्त्रभेदजप । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११अध्व-
र्युकर्त्तृकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येता-
दृशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकार । १३ कर्मानुरूपाणाम्
आदेशानां कर्त्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् ओम्
प्रणवादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्ध वा ओम्भावोक्तिः ।
१६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्त
वाग्यमनपूर्व्वकमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जन-
पर्य्यन्त वाक्यसंयम । १८ सर्व्वसोमेषु धर्माभिप्रेषा-
रम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्य्यन्तं वाङ्नियम । १९ प्रात-
रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामपशुयागपर्य्यन्तं वाग्य-
मनोक्तिः । २० सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-
पर्य्यन्त वाग्यमनोक्तिश्च । २१स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्यादि-
शस्त्रयाज्यावषट्कारपर्य्यन्त वाग्यमनोक्तिः । २२ पव-
मानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
२३ सर्व्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनोक्तिः ।
२४ उक्तादन्यत्रापि विषये होष्टत्वस्य वाग्यमनभावः ।

२५ वाग्यमनभ्रेषे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषो-
मीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत
एतासु शिशान इति स्तक्तजप । २८गमनापरिसमाप्तावपि
उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेध । ३० विस्पष्टवाक्यस्यापि
यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्य्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
विशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन श्लेषेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
३३ सर्व्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपद्भ्रेषापाते समस्ताभि-
र्व्याहृतिभिरेकाहुतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ स्रुगादापनात्
प्रागङ्गारस्य बहि परिधि पाते कर्मभेद । ३५ तत्र
दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्मणि स्वाहाकारान्तत्व-
भाव । ३६ अध्वर्य्वनुप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशृङ्ग
इत्यादिना प्रक्षताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १अ०
१२ क० । १प्राशित्रहरणनिधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् ।
२ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्र-
हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्र-
हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५ अन्ये-
नाङ्गेनान्वाहार्य्यावप्राणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
नञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अध्वर्युमन्त्रपाठानन्तर प्रति-
ष्ठेत्येवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्योभवतः
सर्व्वप्रायश्चित्तहोम, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
८ इतरेषा होत्रारम्भणविधि । ९ उक्तयोरेतयोर्होम
एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्व्वेषां होम-
कर्त्तृणामन्वारम्भकर्त्तृणा च संस्थाजपेन उपासनविधा-
नम् । १० सू० १ अध्याये १२ क० ।

१ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् । २ उप-
दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य
कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययो पर्व्वणोरेवाग्नि-
होत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
पर्व्वेतरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५ ऋत-
सत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
होमविधानं न केवल पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६ बहूना
समानानां पशूनाम्बिधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः ।
७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानु-
वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तल्लिङ्गयाज्यानुवाक्यानादेशे
नित्ययोस्तयोर्श्च होतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्मानुष्ठानभूता-
नामग्न्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

अनुक्रान्ता"। शेषाध्यायद्वयेन च तएव धर्म्मान्तरसंहिता अनुक्रान्ता इति भेदः। अश्वमेधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठण्। युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतान्तर्गते २पर्व्वभेदे न०। "इत्याश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम्" भा०आ०प०१अ०। अश्वमेधः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। अश्वमेधिकमप्यत्र न०। 'ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व्व प्रोक्तं चतुर्द्दशम्" भा०आ०प०१अ०।

आश्वयुज पु० आश्वयुजी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासेऽण्। शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्द्रे आश्विने मासे। "त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्" मनुः "भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा" "गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षतीति" इति च स्मृ०।

आश्वयुजक त्रि० आश्वयुज्यामुप्तो माष वुञ्। चान्द्राश्विनपौर्णमास्यामुप्ते माषे स हि तस्यामेव तिथौ उप्त सन् प्ररोहति वर्द्धते च इति लोकप्रसिद्धिः।

आश्वयुजी स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी "नक्षत्रेण युक्तः कालः" पा० अण्। आश्विनमासीयपौर्णमास्याम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निष्क्रमो वालुकार्ण्णवात्" वृहस्प०। "तेन यक्ष्यमाणः पशुवर्षाण्याश्वयुजीशुक्रेषु चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान्" कात्या० २३,२४। "आश्वयुज्या वुञ्" पा०।

आश्वरथ त्रि० अश्वयुक्तो रथः अश्वरथस्तस्येदम् पत्रपूर्व्वकत्वात् अञ्। अश्ववाह्यरथसम्बन्धिनि।

आश्वलक्षणिक त्रि० अश्वलक्षणं वेत्ति तज्ज्ञापकशास्त्रमधीते वा ठक्। १अश्वलक्षणाभिज्ञे २तद्बोधकशास्त्राध्येतरि च।

आश्वलायन पु० अश्वल+अश्वप्राहक मुनिभेदस्तस्यापत्य नडा० फक्। ऋग्वेदीयश्रौतगृह्यसूत्रकारके ऋषिभेदे "ऋक्सकाण्डं सकलं सूत्रं ब्राह्मणसन्निभम् शिष्याश्वलायनप्रीत्यै शौनकेन विपाठितम्" इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन च "अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं गृह्यकर्मोपयोगि गृह्यसूत्रं, तत्र परिशिष्टञ्चाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्य्यप्रसादात् रचितम्। तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलकतया गार्ग्यगोत्रेण नरसिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्तावदभिधीयन्ते।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गकृतिज्ञानाय सर्वादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम्। १अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्नायस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा। २ऋक्समाम्नातकर्मसु आहिताग्नेरधिकारकथनम्। ३अङ्गसङ्घस्य विध्यन्तरज्ञानायादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानप्रतिज्ञा। ४दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यारम्भः। ५अनोपधिहविष्करूपेऽमर्यादिते कर्मणि अपरेणोपप्रपदनम्। ६ अपटरूपचात्वालमत्य, पशुसोमादिषु अपरेण चात्वालप्रपदनम्। ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी तीर्थसंज्ञा। ८ होतुः प्राङ्मुखत्वस्य मनोवाक्काययन्त्रणादीनाञ्च चेष्टाया नित्यता। इति परिभाषा सम्पन्ना। ९ उपस्थीकरणरूपाया अङ्गधारणाया नित्यत्वम्। १० यज्ञोपवीतग्रहणनियमस्यान्तर्विहारे शौचनियमस्य च नित्यत्वम्। ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तत्पृष्ठत करणनिषेधः। १२ एकाङ्गोल्लेखे दक्षिणप्रतीतिः। १३ सर्व्वदक्षिणानुल्लेखेऽपि दक्षिणप्रतीतिः। १४ कर्त्तृरहिते क्रियाविधौ होतुरेव कर्त्तृज्ञानम्। १५ दानविधौ यजमाने कर्त्तृज्ञानम्। १६ जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणि कर्त्तृज्ञानम्। १७ ऋचो मूलग्रहणे ऋत्विग्वेदनम्। १८ सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने वक्ष्यमाणे सूक्तज्ञानम्। १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादग्रहणे तृचज्ञानम्। २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीन उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम्। २१ मन्त्राणां कर्मकरणानाञ्चोपांशुत्वकथनम्। २२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविधेर्बलीयस्त्वम्। २३ २४ होतुरवस्थानकथनम्। २५ कर्त्तुरासनकथनम्। २६ वचनादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम्। २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य होतुर्जपविधानम्। २७सूत्राणि प्रथमकण्डिकायाम्। १सामिधेन्यर्थजपः। २तज्जपानन्तरं सामिधेनीनाम् अथानुवचनम्। ३ हिङ्कारपूर्वकप्रणवान्तव्याहृतित्रयजपविधानम्। ४सजपहिङ्कारस्याभिहिङ्कारसंज्ञाकथनम्। ५ कौत्समते शिरोहिङ्कारव्याहृतित्रयजपानन्तरहिङ्करणदर्शनम्। ६कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम्। ७ऋचामेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम्। ८सामिधेनीनाम् ऋचामैकश्रुत्येन मान्द्रत्वेन चानुवचनम्। ९ऐकश्रुत्यलक्षणम् १०सन्ततलक्षणम् ११सन्ततस्यावसानस्य कथनम्। १२पूर्वोक्तासामभिन्नेपि उत्तरोक्तासारम्भः। १३प्रणवेनावसानकथनम्। १४ विहिते एवावसाने प्रणवस्य चतुर्मात्रत्वेनोच्चारणम्। १५ प्रणवान्तमकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा। १६ प्रणवान्तमकारेण स्वभावात् परस्य यस्य कस्यचित् स्पर्शवर्णस्य तद्वर्गी-

कारसन्धौ अरेफसन्त्यावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोप । १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयतृतीयवर्णापादनम् । १४ मकारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौषट्शब्दस्य वषट्कारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येवरूप प्रथमप्रयाज । १७ वषट्कारोच्चारणपूर्व्वकोऽनुमन्त्रणप्रकार । १८ वषट्कारस्य द्विराकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि द्विराकीर्त्तनीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ समिधादिभिन्नाना तनूनपादित्यादि द्वितीयप्रयाज । २२ समिधादीना नराश स इत्यादि द्वितीयप्रयाज । २३ इडो अग्न इत्यादिः सर्वेषां तृतीयप्रयाज । २४ बर्हिरग्ने इत्यादि चतुर्थ. स्वाहाग्निमित्यादि पञ्चमप्रयाज । २५ अग्निमन्थनादौ मन्द्रस्वरप्रयाज । २६ अनुयाजादूर्ध्वं मन्द्रस्वरेण प्रयोग । २७ प्रयाजेभ्य ऊर्द्ध्वमास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोग । २८ इडादिशंयुवाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोग । २९ पूर्व्वोत्तरयोराज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्यासन्धानपूर्व्वको याग । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्यायाम्याभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्व्वकयाग । ३१ अप्रधानरूपे सोमकर्म्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबोधितयो पदार्थयोर्मध्ये तत्रोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम् आदेशपूर्व्वको यागः । ३२ पौर्णमास्यामाज्यभागयो सनिमित्ता वार्त्रघ्नसंज्ञा । ३३ अनुवाक्यातएवविधारावगमादि । ३४ याजप्रयोरानुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५ आदित आरभ्याज्यभागपर्य्यन्त वाग्यमनम् । ३६ याज्यादिभ्योऽन्यदारभ्यासमाप्तेर्वाग्यमनम् । ३७ यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमननियम । ३८ वाग्यमननियमातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋचो जप । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जपविधानम् । ३९ सू०१ अ०५ क० । १ निधिक्रमप्राप्ताना देवताना वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्या याज्यानुवाक्यायोजना । २ प्रधानानन्तर स्विष्टकृतो यागः सर्वत्र च पूर्व्वमनुवाक्यायाः पश्चाद्याज्याया प्रयोग । ३ ये यजामहे इत्युक्त्वा षष्ठ्या विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाडिति मन्त्रपाठ । ४ प्रथमदेवताया पुरस्तादयाडग्निशब्दान्त्यक्त्वा उत्तरासां याट्शब्दस्यैव सर्व्वासामुपरिष्टात् प्रिया धामानिशब्दस्य च सन्ततप्रयोग । ५ याज्याविशेषेऽनुच्छ्वासस्य कर्त्तव्यत्वम् । ६ याज्यापाठे अर्धर्चे सोच्छ्वासकर्त्तव्यता । ६ सू०१ अ०६ क० १ अध्वर्युणा प्रदेशिनीपर्वाञ्जनपूर्वकौष्ठापवर्गशोधने । २ ओष्ठापवर्गशोधनस्य मन्त्रविशेष । ३ अध्वर्युणा इडाग्रहणपूर्वकायान्तरेडावदापनप्रकार । ४ स्वयं यजमानेन इडाया अवान्तरेडाग्रहणप्रकार । ५ अध्वर्युकर्तृक वा तद्ग्रहणम् । ६ इडोपह्वानप्रकार । ७ इह द्विवेत्यादिना तथैव उपहूत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्वानम् । ८ होतृयजमानपञ्चमाना वा सर्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्व्वकेडाभक्षणम् । ८ सू०१ अ०७ क० । १ इडाभोक्तृमार्जनपूर्व्वकमनुयाजचरणम् । २ मार्जनप्रकार । ३ अनुयाजलक्षणम् । ४ प्रयाजानुयाजयोर्गुणकथनम् । ५ अनुयाजाना नित्यव्यवस्थापनम् । ६ एकैक प्रैषितस्य यजनविधानम् । ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे क्वचिदवसानपूर्व्वक क्वचिच्चानवसानपूर्व्वक यजनविधानम् । ७ सू० अ० ८ क० । १ सूक्तवाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इद हविरित्युपसन्ननम् । २ उत्तरा अपि देवता आदिश्य इद हविरित्येवमुपसन्ननम् । ३ द्विदैवतबहुदैवतयोरवयवेनावृत्तस्य स्थाने आम्नातामग्नेरित्यूहस्य कर्त्तव्यता । ४ आवह स्वाहेति निगदस्य पत्नीयागेऽपि प्रयोग । ५ आवापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् । ५ सू० १ अ० ९ क० । १ शंयुवाकाय प्रैषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेध । २ ताह्यप्रैषितायाध्वर्युणा वेददानम् । ३ वेदग्रहणे वेदोऽसीति मन्त्रपाठ । ४ प्रकृतिविकारभावेऽपि सर्वत्रमन्त्रप्राप्ति , आध्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापन यागएव केवल देवताविशेषाणामनुवृत्तिकथन च । ५ मन्त्रभेदाना पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यजमानस्य यागभेद । ७ यजमाने सन्निहितेऽपि होतुरेव कर्तृत्वं याज्यानुवाक्ययोर्होतृकर्तृत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धि , कुहूमहमिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयकर्तृत्व च । ८ पाशितलस्याज्यरूपेडोपह्वानानन्तर तद्भक्षणविधिः । ९ आज्येडाया ऊर्ध्वं शंयुवाको भवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यताविधानम् । ९ सू०१ अ० १० क० । १ होत्राऽध्वर्युणा वा पत्न्यै वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्तमन्त्रवाचनम् । २ प्रजाकामाया पत्न्या वेदशिरसा स्वनाभ्यालम्भनम् । ३ वाचनाभावे वाचनानन्तर योक्त्रविमोक । ४ द्विगुणित योक्त्र निधाय तस्योपरिष्टात् वेदतृणाना निधानम् । ५ तृणेभ्य पुरस्तात् वेदतृणसंश्लिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् । ६ आत्मानमभिमृशन्तीं पत्नीमभिमन्त्र्य पूर्णमसीति मन्त्रवाचनम् । ७ पूर्णपात्रादुदक गृहीत्वा तदङ्गुष्ठन् वां चैव कुर्वतीं वाचयतीत्युक्ति । ८ योक्त्रस्थापनात् पत्न्यञ्जलिस्थितमाजमनसव्यपाणिस्थितं निधाय पूर्णपात्र निनयन वाचं प्रजा-

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः । ९ वेदतृणानि गृहीत्वा गार्हपत्या-दारभ्य तन्तुं तन्वन्नित्यादिना सन्तत स्तृणन् आहवनीयं गच्छतेत्युक्तिः । १० सर्व्वाणि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौता-तिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्म्मसु स्वाहाकारस्यैव कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्म्माणीति न्यायेन व्याहृतिभिरिति बहुवचननिर्द्देशात् चतुर्णां कर्म्मणां क्रमेणैव करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकमुखेण व्यवस्थापनम् । १५ वस्याजप तस्य च सोमेष्टिषु निषेध । १६ होतुरेव केवलमेतावत्त्वम् अग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्तिः । १ सू० १ अ० ११ क० । १ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातानां होत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत्र कर्म्मसु कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्म्मस्याचरणं ब्रह्मण इति व्यवस्थापनम् । ४ बर्हिर्वेदि ऋत्विजामभिमुखायादिश प्राचीत्वोक्तिः । ५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्वचिदासनस्य क्वचित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठता होमेषु अवषट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अनन्तरसूत्रद्वयविषयादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाण्यङ्गुष्ठस्याग्रेणाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशनानन्तरं मन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अध्वर्युकृष्टं कर्म उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येतादृशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्म्मानुरूपाणाम् आदेशानां कर्त्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उच्चैः प्रणवादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्ध्वं वा उच्चैर्भावोक्तिः । १६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं वाग्यमनपूर्व्वं कमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जनपर्य्यन्तं वाक्यसंयमः । १८ सर्व्वसोमेषु धर्म्माभिप्रचारम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्य्यन्तं वाङ्नियमः । १९ प्रातरनुवाककालात् परम् अन्तर्यामग्रहयागपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २० सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडापर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१ स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्यादिशस्त्रयाज्यावषट्कारपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पवमानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः २३ सर्व्वत्र मन्त्रवति कर्म्मणि वाग्यमनोक्तिः । २४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृत्वस्य वाग्यमनभाव । २५ वाग्यमनभ्रेषे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषोमीयप्रणयनावधि वाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो व्रजत एताशु शिशान इति सूक्तजप । २८ गमनापरिसमाप्तावपि उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेध । ३० विसृष्टवाक्यस्यापि यत्नमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्य्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भ्रेषेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः । ३३ सर्व्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भ्रेषापाते समस्ताभिर्व्याहृतिभिरेकाहुतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ स्रुगादापनात् प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्म्मभेद । ३५ तत्र दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेद कर्म्मणि स्वाहाकारान्तत्वभावः । ३६ अध्वर्म्मनुप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रस्रृङ्ग इत्यादिना प्रक्षताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १ अ० १२ क० । १ प्राशित्रहरणनिधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् । २ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्रहरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्रहरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् । ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५ अन्येनाङ्गेनान्वाहार्य्यप्रमाणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधानञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अध्वर्युमन्त्रपाठानन्तरं प्रतिष्ठेत्येवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुयाजे, जघन्यीभवतः सर्व्वप्रायश्चित्तहोम, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च । ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरेतयोर्होम एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्व्वेषां होमकर्त्तॄणामन्वारम्भकर्त्तॄणां च संस्थाजपेन उपासनविधानम् । १० सू० १ अध्याये १३ क० ।

१ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् । २ उपदिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्याया पौर्णमास्या वा यागस्य कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययो पर्व्वणोरेवाग्निहोत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः पर्व्वेतरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५ कृतसत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं न केवल पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६ बहूनां समानानां पशूनां विधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः । ७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तल्लिङ्गयाज्यानुवाक्यानादेशे मित्त्ययोस्तयोर्म्म होतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्म्मानुष्ठानभूतानामग्न्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युपस्थानमङ्गार-

मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा ।२० क्रमेण गौतमगाणगारितौल्वलीनां मतदूषणानि । २१ जीवत्पर्य्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो होमः मृतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्व्वजीविनः सर्व्वहुतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्वाहाकारेण कर्त्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चिन्त्यनीयत्वञ्च । २४ पित्रादीनां नामस्थाने ततुपितामहप्रपितामहशब्दानां नामस्थाने प्रयोग । २अ० ६क० । १निपृत्तानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् ।२उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे नियमोक्तिः । ३तूष्णीमेव चरोः प्राणभक्षणस्य कार्य्यत्वम् । ४उदकोपनयननिनयनस्य नित्यकर्त्तव्यत्वम् ।५पिण्डेषु अभ्यञ्जनाञ्जनदानम् ।६पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्तिः । ७यजमानस्य पितृपासनं तत्र मन्त्रश्च । ८ तिसृभिर्ऋग्भिः पितृपस्थानम् । ९ पिण्डस्थानां पितॄणां प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः । ११ दक्षिणाग्निप्रतिगत्यनन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं प्रति गतिः । १२यजमानकर्त्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् । १३ पत्नीकर्त्तृक ताहशग्टहीतमध्यमपिण्डप्राशनम् । १४ अवशिष्टपिण्डद्वयस्याप्सु प्रक्षेपः । १५ अतिप्रणीते वाऽग्नौ प्रक्षिप्य ताहशपिण्डद्वयदाहः । १६ यस्याश्लेष्मामावो निर्निमित्त ताहशेन पिण्डस्य प्राशनम् । १७ क्षयकुष्ठादिमहारोगवत ताहशपिण्डाशने सद्य एवारोगित्वमरणयोरन्यतरगतित्वामोक्तिः । १८ अनाहिताग्नेरप्येवं पिण्डपितृयज्ञकरणम् । १९ चरुश्रपणानन्तरं तदतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा होमकरणम् । २० द्विश चरुपूर्णपात्राणामुत्सर्गः । २१ एकस्यातिरिक्तस्य हव्येन छिन्नं सम्पाद्य तदुत्सर्गकरणविधानम् । २अ० ७ख० । १ दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानस्यान्वारम्भणीयेष्टिकरणम् । २ अग्नेर्भगोतिगुणोक्तिः । ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । ४ आधानानन्तर संवत्सरे रोगार्त्तहानिरूपनिमित्तप्राप्ते पुनराधेयस्य, पुनराधेये च वज्रमाणाया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् ।५ उक्तायामिष्टौ विभक्तिभिः सहिताभ्यां प्रयाजानुयाजाभ्यां यजनम् । ६ प्रयाजसमिधां प्रयाजः । ७ आग्नेययोराज्यभागयोरुक्तिः । ८ आज्यभागयोर्गुणद्वयोक्तिः । ९ निगमेषु अगुणयोरेवानुवृत्त्युक्तिः । १० याज्याया देवतादेशरूपाया इज्याया कथनम् । ११ अनुमाद्गणिनामाचार्य्याणां मते पूर्व्वस्य केवलस्याग्नेः, अग्निर्वृत्राणीत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् । १२ उक्तमते उत्तरस्यापि केवलस्याग्नेरुक्तानुवाक्याया नित्यत्वविधानम् । १३ उत्तरे याज्यामन्त्रे हविः शब्दस्य नित्यत्वोक्तिः ।, १४ संयाज्यामन्त्रभेद । २अ० ८ क० । १ व्रीहिश्यामाकयवैः संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नैः आग्रयणकर्मकरणम् । २ आग्रयणेनानिष्ट्वा नवनिष्पन्नस्य भोजननिषेधः । ३ वर्षत्रयस्य लोकस्य आग्रयणेन यागविधान व्रीह्याग्रयणे शरत्कालस्य प्राधान्यम् । ४ आग्रयणाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रीयां धेनुं व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतमभाषयित्वा तत्पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति कल्पद्वयम् । ५ यवैराग्रयणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति विकल्प । ६ अविशेषेण वर्णत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञ इष्टिरेव मान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां मते सर्व्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षासु श्यामाकाग्रयणेष्टौ सोमदैवत्यचरुव्यवस्थापनम् । ९ प्रवान्तरेडाभक्षणानन्तरम् सव्ये पाणौ कृत्वा तदभिमर्षणम् । १० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्व्वकं नाभ्यालम्भः । ११उक्तेन विधिना सर्व्वभक्षेषु सर्व्वेषां भक्षिणां सर्व्वभक्षणम् । १२व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्टौ कालवादि तत्र यवाग्रयणस्य वसन्तकालविधानम् ध्यायाविराजग्रहणञ्च । १३श्यामाकाग्रयणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य तृतीयत्वव्यवस्थापनम् । १४ तत्र इन्द्राग्न्योः सोमस्य च याज्यानुवाक्याः । २अ० ९क० । १चातुर्मास्येभ्यः पूर्व्वं काम्या इष्टय । २आयुष्कामेष्ट्यां जीवानुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयोर्दैवतयोरग्नेरायुष्मत्त्वं गुणः, इन्द्रस्य च त्रातृत्वं गुणः । ४ आयुष्कामेष्ट्याम् अग्नीन्द्रयोर्दैवतयोः संयाज्ये ।५स्वस्त्ययनीयेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६ उक्तयोरग्नीषोमयोः संयाज्ये । ८ पुत्रकामेष्टौ अग्निः प्रमो देवता । ९उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये । १० पत्रमाणयोरिष्ट्योरग्निदेवतात्वम् । ११मूर्त्त्यतोऽग्नेर्नित्ये संयाज्ये । १२ कामगुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्ये । १३ उत्तरयोरिष्ट्योर्वैकल्प्यत्व, तयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोर्वक्ष्यमाणयोरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य चेन्द्रस्य विमृधसद्गुणकत्व वैकल्प्यगुणकत्वं वा, अतस्तयोर्वैकल्प्यसामान्यञ्च । १४पुष्टिकामस्य याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता च पुनर्दाता वा देवता भवति । १६ उभयत्रापि इन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये । १७ आयानामायापायानां वा देवता-

धेनीष्टौना सुमन्द्रतन्त्रत्वम् ।१२ आगू प्रणवषट्काराणां सर्वत्र उच्चैर्भावोक्ति । १३ आप्ययणेष्टौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् । १४ उच्चैर्विहितस्य पुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् ।१५ याज्याया आगूर्वषट्कारयोः प्राणसन्ततत्वम् ।१६ उपांशुतन्त्रस्वराणाम् उच्चत्वम् । १७ उपांशुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि भवन्तीत्युक्ति । २अ० १५क० । १ प्रातर्वैश्वदेव्याः प्रेषितस्याग्निमन्थनीयानुवचनाभिहिङ्कृतिकरणे । २ सम्प्रैषश्रवणपर्यन्तं पूर्वार्द्धर्चगवसाने आरामो नोत्तराद्दानम् । ३ मध्ये ऋगवसाने यत्रारामविधि तत्राप्यासम्यैषावोत्तरारम्भ । ४ मथ्यमानोऽग्निर्यदि न जायते तदाऽग्नेराजन्मन पुन पुन अच्छे हवीति सूक्तावापनम् । ५ अग्निजन्मश्रवणानन्तरम् उक्तसूक्तीयप्रणवेन शिष्टार्धर्चोपसन्ततनम् । ६ अनावापपक्षे जातश्रवणानन्तर शिष्टेनार्द्धर्चेन उत्तराया ऋच उपसन्ततनम् । ७ यज्ञेनेत्यनया पट्च्या समापनम् । ८ सर्वत्र सत्रादिषु उत्तमाया ऋच समापनीयत्वम् । ९बर्हिरग्न इति प्रयाजानन्तर प्रयाजान्तरादीनामावपनम् १० देवताद्देशोल्लेख मरुता स्वतवस्वेति गुणकथनञ्च । ११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां मरुतां भाग्याद्वयकथनम् । १२ अनुयाजानां द्वैधकथनम् । १३अनुयाजादन्यतमे काले वाजिभ्यो याग । १४ ऊर्जानुनाऽनवानयाज्याप्रयोग । १५ यत्र क्व च विषये एकस्मिन्नेवाध्वर्युसंप्रैषे तुल्यरूपयोरतुल्यरूपयोर्द्वयोर्वषट्कारयो समस्तयोर्द्विरनुमन्त्रणम् । १६याज्याधर्मस्य इतरेषु अनुवषट्कारादिषु आगुर प्रतिषेधः ।१७इष्टशिष्टं वाजिनम् इडामिव भक्षार्थं अञ्जलौ निधाय उपहवयाचनम् ।१८अध्वर्युब्रह्माग्नीध्राणां समीपे उपहवयाचनम्। १९ उक्तवाजिनस्य किञ्चिदादाय स्वतोक्तमन्त्रेणायमाणाम्। २०होतृभक्षणानन्तरम् अध्वर्युब्रह्माग्नीध्राणां क्रमेण वाजिनभक्षणम् । २१यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां गृहपतेरन्येषाञ्च प्रत्यक्षमेव तद्भक्षणम् । २२ वैश्वदेवीष्टिदिवसादपरस्मिन् दिने पौर्णमासेनेष्टा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातुर्मास्यव्रतानां केशनिवर्त्तनमध्वादिवर्जनरूपाणाम् आचरणारम्भः । २३केशनिवर्त्तनम् । २४ श्मश्रुवापनाथ शय्ये कार्ये मधुमांसलवणस्त्र्यवलेखनानि वर्जनीयानि। २५ कालविशेषे प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थम् ऋतौ भार्योपगमनविधानम् । २६ उत्तरविंशत्यांसुवादरूप सर्वपर्वसु वापनम् । २७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वणोर्वापन न मध्यमयोरिति ।

२अ० १६क० ।१प्रकृतवैश्वदेवेष्टिकाया पौर्णमासीमारभ्य पञ्चस्या पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्यागविधानम् । २प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादुपविश्य प्रेषितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्ति । ३ आसीनस्य सप्रणवाया प्रथमाया उपांश्वनुवचनम् । ४ उपांशुस्वरस्थाना स्वरान्तरस्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसाय अनुच्छ्वस्य उत्तरस्या ऋच आरम्भ ।५ उक्तावसानानुच्छ्वासपूर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणीयमानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासामृचामनुवचनम् । ७ राजन्यवैश्ययोराद्ये ऋचौ । ८ उत्तरस्या वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तरवेदे पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्तमनुवचनमारब्ध तस्मिन्नुपविश्य व्याहृतित्रयरूपवाग्विसर्जनम् । ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वाग्विसर्ग । १२ तिष्ठत सम्प्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्ग । १३ वैश्वदेव्या समानाऽग्निमन्थना नाम इष्टि । १४पय्यादीनां तिसृणां हविषाम् ऐन्द्राग्न्यादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५तत्सूक्तगतमन्त्रस्य उपहवयाचने तृतीयत्वम्। भक्षणे चतुर्थत्वम्। उपहवयाजनभक्षणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च। १६इष्टौ संस्थितायामवभृतकर्म्म निमित्त अध्वर्यूणाम् उदकदेशगमनम् । १७अवभृथस्यानित्यत्वात् इच्छाभावेऽन्येषामपि अव-धानादीनां सम्भवश्च । १८चातुर्मास्याङ्गत्वेन द्वयोर्मासयोरैन्द्राग्ननामकपश्वन्तरविधानम् । २अ० १८क० ।

१ वरुणप्रघासेभ्य परम् ऐन्द्राग्नवत्पूर्वं अनीकवदाद्यादित्यान्तकर्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् । २ साकमेधीयपौर्णमास्या पूर्वेद्युः सवने सवने एकैका इष्टि । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान् अग्निः एतदुत्तरस्या इध्मन्तौ, मरुत सान्तपना तदुत्तरा आज्यभागप्रभृतीडान्ता इष्टि । ४ गृहमेधेभ्यो मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्ऋचोरुल्लेख । ५ पुष्टिमतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीयादन्यत्रापि आवाहनरहिते स्थले अनिगदयो संयाज्ययो सम्भव । ७ पितृयाग्यां पशौ चेतीष्टिद्वये आवाहने सत्यपि अनिगद संयाज्याद्वयम् । । ८समापितेष्टिकायां रात्रौ बहूनां याज्ञिकानाम् अन्नदानम् । ९ रात्रे पश्चाद्भागे पौर्णदर्वनामकस्य होमकर्म्मण कर्त्तव्यत्वम् । १०वृषभरवे श्रूयमाणे उक्तहोमकाल । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे तद्धोमकाल: । १२ तस्योक्तद्वयस्याप्यभावे ब्रह्मपुत्रपदे भाष्मोक्षं सम्बोध्य कैश्चित् स्वप्नावर्त्तनम् ।

१३पूर्वार्द्धर्चादिमन्त्रयोरध्वर्यु णा होतर्मरणे याज्यानुवाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुद्भ्य उत्तरा इष्टिः । १५ क्रीडिनां मरुतां परोक्षशान्तमायाज्यभागौ । १६त्वक्रीडिना मरुता याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहेन्द्रयामिष्टौ वृष्टदेवतोक्ति । १९माहेन्द्र्यां याज्याकथनम् । १९सू०२अ० १८क० । १ दक्षिणाग्नेरग्निसामीप्ये तमन्यत्र स्थापयित्वा तत्र पित्र्याख्यकर्मकरणम् । २ पित्र्याया इष्टेर्लुप्तजपानुमन्त्रणादित्वम् । ३तस्यां पित्र्यायामिष्टौ कर्मणा प्राङ्मुखत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षिणामुखत्वम् । ५ इतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ यथान्वयं करणीयानि । ६ अनुष्टुभता उपान्तस्ते तस्या ऋचस्त्रिरनुवचन तत्र च तासामेव सामिधेनीना न पुनरभ्यास । ७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्ति । ८ आज्यपान्तदेवतावाहनानन्तर प्राकृतात् स्विष्टकृतावाहनात् पर कव्यवाहनाख्याग्निसमावाहनम् । ९ उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्य पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्निनिगमनम् । १०सूक्तवाके विशेषोल्लेख । ११कार्यार्थमन्त्रलोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेध । १२पित्र्यायामिष्टौ अवान्तरेडाभक्षणेडाभक्षणयोरभाव । १३ इडाभक्षणे मार्जनाभाव । १४ सूक्तवाके यजमाननामादेशाभाव ।१५देवित सीद होतरिति वोक्तस्योपवेशनम् ।१६सव्योपर्युपस्थाना प्राचीनावीतिना हविर्भिर्जोषानुप्रदक्षारणम् । १७ पित्र्यायामाग्नीध्रस्य दक्षिणात्वम् अध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्वर्व्यायामनयानम् । १८आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्प्रैषु ओं स्वधेत्यादीनां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २०श्रुतीनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् । २१ पितॄणां सोमवतां सोमस्य पितृमतां बर्हिषद अग्निष्वात्तावेतिगुणोक्तिः । २२पश्चानां पितृणां तिसृस्तिस्र ऋच इत्युक्ति । २३ वैवस्वतस्य चेद्देवतात्व तदा उत्तमे त्रिके मध्यमाया याज्यात्व प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४ स्विष्टकृतो याज्योक्ति । २५ स्विष्टकृतोऽग्ने कव्यवाहनसङ्घा । २६ स्विष्टकृत ऊहे प्रकृतिभाव । २७ मन्त्रलोपादिभिन्नानां सव्योपर्युपस्थितादीनामभावाय प्रकृतिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायामेव संयाज्याद्वयम् । ३० विशेषनियमार्थं दक्षिणाहुतौ दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् । ३१ [illegible]यामिष्टौ आवर्त्तनविरहेणोपस्थानम् । ३२दक्षिणाग्नेरुपस्थानमन्त्र । ३३गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् । ३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्र । ३५ तन्मन्त्र इत्येकयर्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।३६प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभित समागमने मन्त्र । ३७गार्हपत्यानन्तर सव्यावृद्भिस्त्र्यम्बकरूपकर्मभेदार्थगमनम् । ३८अध्वर्यूक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् । ३९ गत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४०पुष्टिमत्यौ धाय्ये विराजौ । ४० सू० २अ० १९क० । १ साकमेधकालमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीया नामेष्टि । २ पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुनासीरीयारम्भ । ३ नियुत्वानिति वायोर्गुण शुनासीरीय शुनश्चेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्ति । ४एतत्प्रकरणगताना शाखान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्प्रकरणाम्नाता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्ति । ५ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुसोमौ ताभ्या शक्तिभेदेन व्यस्तसमस्ताभ्यां याग । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ पुनरभ्यास ६सू० २अ०२०क० ।

३अध्याये पशुकर्माधिकार । १प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशुगुणक कर्म । २पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् । ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निर्दैवत्यविकल्प । ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टे करणपक्षे देवताविकल्प । ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या उपरिष्टात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य वारुणप्रावासिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुल्लेख । ८ पशुसम्बन्धयागसम्बन्धिन्या वेदे पश्चादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य यूपमज्यमानमभिधातुम् ऋग्विशेषानुवचनम् । ९ अज्यमानयूपानुवचनपरिधानयोर्मन्त्रभेदौ । १० सपशुकयूपबहुत्वे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्ययूपानुवचनं परिधायान्त्ययूपसंस्तवनञ्च । ११प्रथमोत्तमयोरनभ्यासविधानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तर वनस्पत्यावाहनम् । १३ समार्गौ समार्जनानन्तर मष्टाहुतिभिर्होम । सकृदुपहृणपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तर पुन सकृदुपहृणपूर्वकपश्चाहुतिहोम, मन्त्रविप्रहृणञ्च । १५ सौत्ये एवाहनि पूर्वोक्तहोम । १६ तीर्थेनैव लब्धविहारप्रपदनाय प्रशास्त्रे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रशास्तुर्दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् । १८ यावत् प्रैषवचन नास्ति तावत् उक्तेन दण्डेन स्वपरयो सस्पर्शनिषेधनियम । १९ उपद्रुतानामन्येषामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण अयावनिषेध ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनप्रकार । २१मै-
त्रावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् । २२मैत्रावरुणस्य पर्यग्नि
श्लोकमनीयसोमोमागप्लुतपाठ । २३आग्नीध्रेणैव मैत्राव
रुणस्य सोमाधिकरणकर्मान्तरस्य करणम् ।२१ष्ठ०२य०
१क० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्र
तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि एकादशसंख्या । ३ प्रकृता-
युक्तप्राकृतेष्वपि प्रैषेषु स्यादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रैष-
कृतस्य पुनरुपदेश । ४अध्वर्युप्रैषस्य होतृरना-
कार्ष्णीयत्वम् । ५ प्रैषलिङ्गाभिराप्रीभिर्होत्रयजनम् ।
६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषां चाप्रीसूक्तभेदकथनम् ।
७ ऋषिनामधेयस्यानुगुणमाप्रीसूक्तं याज्यत्वम् ।
८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठशुनकवर्जितानां सर्वासामाप्रीणां
जामदग्न्यत्वम् । ९ दशसु सूक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रा-
वरुणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतुरन्तर्वेदि
दण्डनिधानम् । ११ अध्रिगुशब्दवाच्ये दैव्याः शमितार
इत्यादिके मन्त्रेऽश्वादि शब्दानामूह । १२स्त्रीषु पशो समा-
हारे तु लिङ्गमेवोह । १३स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेध-
पतिशब्दस्य तु पदूवचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेधशब्दस्य तु द्वा
स्त्रीवद्वा वचनविकल्प । १५अध्रिगोरूर्द्धम् पशादिशब्दाना-
मितरेषाञ्चोहन, स्त्रीपुंसमाहारेषु सर्वत्र तु पदेनाभिधा-
नञ्च ।१६न केवलमस्योहविधि पशुकर्माधिकृतं किन्तर्हि सर्वेषु
यजुःषु निगदेषु चार्थवशेन कार्यत्वम् । १७प्रकृतौ समर्थ-
निगमेषूहनम् ।१८मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊह-
नम् । १९प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतानां शब्दानामूहनम् ।
२० उपमार्थानां श्येनादीनां शब्दानामूहनम् । २० सू०
२ख०२क० । १ अध्रिगुनामकमन्त्रविशेषकथा शस्यानां
पदानामूहन । २अस्नेत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां स्वे
स्वे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३षड्विंशतिशब्दस्याभ्यास-
नियमः । ४मन्त्रविशेषजपानन्तर विष्टारादारभ्य दक्षिणावृत
आवर्त्तनम् पृष्ठत कृत्वा आसनञ्च । ५ मैत्रावरुण-
स्यापत्य पृष्ठतः करणम् । ६पुनरावर्तनकाले पराचामेवासनम्
६सू०२ख० ३क० । १वपाया श्रप्यमाणाया तत्
संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्तोकेभ्योऽनुवचनम् । २स्वाहाकृत्यर्थं
स्रुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आप्रीयाज्या ।
४ वपा पुरोडाशयोर्हविरिति पर्यायौ । ५ नानादैवतेषु
पशुषु याज्यानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भाव ।
६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७एकेषां मते मनो-
ताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानमतां पार्श्वां समान-
विधत्वोक्ति । ९ प्रदानार्थेषु निर्मितेषु च या देव-
तास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्देशस्य
कर्तव्यत्वम् । १० गोमेषछागानामेकैकस्या जातेर्द्वयोर्द्वयोः
शब्दयोर्नियमस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्पतिस्विष्ट-
कृद्धस्तप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः ।
१२ एकादशप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतायजनम् ।
१३ हविषां सामान्यप्रधानात् क्रमेण अन्येन शब्देन निग-
मने प्राप्ते पुरोडाशमन्त्रेऽपि सर्वाटीनां निगमनविधा-
नम् ।१४मेधोरभीयामित्येतयो पदयो पर्यायवाचकत्वम् ।
१५आम्नायपिशानां छिद्यमानानाम् एकवचनबहुवचनयो-
रिदमकारपरिहारार्थं पाठविशेष ।१५सू० ६ख० ४क० ।
१वपाहोमानन्तर प्रगृह्य कुम्भ्यां प्रकृतानां सर्वेषां सह मार्ज-
नम् । २इदमाप इत्यनयर्चा यजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् ।
३ अन्यप्रभृतायामिष्टौ आतिदेशिकमार्जनस्य प्रकृत्यर्थस्यापी
मार्जनस्य एतावत्त्वोक्ति । ४ पुरोडाशप्रचारपर्यन्तं
तीर्थेन निष्क्रम्यासनविधिः । ५ प्रधानस्विष्टकृतो-
र्भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्विष्टकृता चरणविधि ।
६ स्विष्टकृच्चरणावसरे आगन्तुकयागैरपि पशुपुरोडाश-
स्विष्टकृता चरणम् ।७अग्न्यादिदेवतानां हविषां वाजाहृता-
दिषु निगमेषु अनुवृत्त्यभाव ।८पुरोडाशानामिति हविर्भेदे
प्रैषस्योक्तत्वम् ।१०इडाया अर्थम् उक्तप्रैषस्योक्तता १०सू०
१ख०४क०। १इडोपह्वानानन्तर मनोतानुचरणम् ।२ह-
विषा चरणम् प्रैषाणां तत्सविकल्पस्य । ३हविःप्रैषे कतर
एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्मति । ४ द्विदेवता-
कृत्यस्य एकदैवते बहुदैवते पशौ मैत्रावरुणयोर्देवतात्वम् ।
५एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथात्वम् । ६ प्रकृति-
भावे गाणगारिमतोल्लेख । ७ अर्थभेदरहिते आम्नाये
विकारस्य निरर्थकत्वम् । ८वपाहोमे कृते अर्द्धर्चयोर्मध्ये
वाजप्राया समापनम् । ९ प्रैषसमाम्नायपठित वनस्पति-
प्रैषसमिती ये ऋचौ तयोर्वनस्पतियाज्यानुवाक्यात्वम् ।
१० आज्यभागयो करणे प्रैषे प्रधानदेवताद्वदेवतयोर्नि-
गमनम् । ११ स्विष्टकृति इडोपह्वानानन्तरम् अनुयाजैश्च-
रणम् । १२ उक्तस्थलेऽनुयाजानामेकादशसंख्याविधानम् ।
१३प्रकृतिभ्योऽभ्यासा वैश्वदेव्यानामाहर्तव्यत्वम् । १४प्रैषा-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् अनवानशब्दस्य पुनरावृत्ति । १५
पुनरनवानस्य व्याख्यानार्थोल्लेख । १६ इतपावकप्रैषे
आज्यभागयोर्वर्जनम् । १७पशुतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यासत्वा-
भावश्च पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १९ पशुमङ्गानामेवावर्त्तनं नान्ययोर्द्वयो ।२० उत्तरे पूर्वयोक्तस्योत्कर्ष । २१अनभ्यये कर्म्मणि हृतवाकाम्र पसमापनानन्तरम् आहवनीये दण्डानुप्रहरणम् । २२ सावभृथे कर्म्मणि अवभृथानुप्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पं संस्थाजपात् प्राक् निष्क्रम्य उद्वसमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्रश्च । २४ उद्वसमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्टात् अपामुपस्पर्शनमन्त्र ।२५ अस्य दृष्टहृदयशूलानाम् अन्योन्यसंस्पर्शवेक्षणमन्तरेणैव सर्वेषामेकैकेन समित्त्रयस्य ग्रहणम् । २६ मन्त्रविशेषपूर्वक प्रथमाया द्वितीयायाः तृतीयायाश्च समिधोऽभ्याधानम् । २७पूर्वयष्टोहुरेव पूर्व्वमाभ्याधान न सर्वेषां युगपत्" । २८संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् । २८सू० ३अ०६क० । १ प्रदानाख्यकर्म्मोक्तप्रैषा एव सर्व्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथनप्रतिज्ञा ।३सर्वत्र पूर्वसूक्ता अनुवाक्या उत्तरा याज्या इति ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्या । ६ सरस्वत्या याज्यानुवाक्याः । ७सोमदेवताया याज्यानुवाक्याः । ८ पूष्णो याज्यानुवाक्याः । ९ बृहस्पतेर्याज्यानुवाक्याः । १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्या । ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३इन्द्राग्न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४सवितुर्याज्यानुवाक्या ।१५वरुणस्य याज्यानुवाक्या । १५सू०३अ० ७क० । १ अष्टादशभिरङ्गिभः पशुकर्मविधानम्, तासाञ्चर्चां प्रजापतिदेवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदैवत्यानां शिष्टरूपाणां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां तासां लिङ्गवत्सङ्ख्यकत्वोक्तिः । ३ खण्डद्वये समाम्नातानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित् स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्न्यस्य निरूढनामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशो षट्सु षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्य्यता ।६प्राजापत्योपांशुसावित्रसौर्य्यवैष्णववैश्वकर्म्मणरूपपाशुकतन्त्रेषु उपांशुजपविकारोक्तिः । ७प्रपादैरपि आशुरः स्थानभाजित्वम् । ८ आददादीनां सप्तानां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८सू० ३अ०८क० ।१सौत्रामण्याख्यकर्म्माधिकार । २तत्राश्विनसारस्वतैन्द्रा पशवः बार्हस्पत्यश्चतुर्थः ऐन्द्रसावित्रवारुणा पशुपुरोडाशाः यथाक्रमेण भवन्तीत्युक्ति ।३पशालम्भानन्तरम् आश्विनसारस्वतैन्द्रैः प्रचरणं तेषाञ्चानुवाक्या प्रैषयाज्यानां कथनम् । ४कुम्भीस्थसुरावेक्षणमन्त्रः ग्रहपात्रस्थसुरावेक्षणप्रकारश्च । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षजपविधानम् । ६ सुराग्रहेष्वेव प्राणभक्षविधानम् । ९सू० ३अ०९क०। १विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकार । २ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्यरूपस्यान्याहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां पृथगुन्नयनम् । ४ समन्त्रक आज्याहुतिहोमक समारोपणं कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् । ६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य सकृत्प्रतपनम् । ७उक्तप्रकारेणाहिताग्ने समारोपणानन्तरमहुत्वा गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृक समन्त्रकमरणीमन्थनविधानम् । ९अवदीयमानस्याहवनीयस्य भस्मापरागादर्वाक् क्षपनम् । १० यदि स्वतीयात्ययमावास्या पौर्णमासीं यातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि वा वाग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा निरुप्ते चक्रीवच्छा पुरुषोवाऽविविहारमन्तरियाद्यदि वाश्वं प्रमीयेत इत्येव निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः पथिकृद्गुणकाग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनडुद्दक्षिणा । १३पूर्वोक्ताया इष्टे अग्निभिन्नव्यवधाननिमित्तकत्वे विधानभेदः । १४शुना व्यवाये श्वपदानां भस्मना परिपूरणम् । १५ भस्मराजयोदकराजया च सन्तनने प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः । १६उक्तराजिभ्यां समानं कृत्वाऽऽहवनीयानुगमनानन्तर तत प्रणीय तदुपस्थानम् । १७ पथि स्थितस्य अन्यवत्सेन दोहनीयाया गो पयसाग्निहोत्रान्तर प्रातरादौ प्राक् देहाग्निसंस्कारात् कृत्वा दाह इत्युक्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्मरणशङ्कायां तत्पश्चाद्यथेष्टाहुतिभिः एतत्पूर्वपक्षनयनम् । १९आवाहनानन्तर प्रधानयागादर्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादे सर्वस्याज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्या न भवतीत्युक्ति । २० च्युतकेशनखादिभिरन्यैर्वा बीभत्सैर्हविःषु दुष्टेषु नान्य पत्युक्तं मधुप्रपाय । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अप्सु प्रक्षेपः । २३सान्नाय्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीकद्वारे प्रतिनिधानम् अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । २४ अन्तःपरिधिदेशे विष्यन्दमानस्य हविषो निर्वपणम् । २५प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयो पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दक्षिणाय आतच्य नाभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरणम् । २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधिपयोरूपे सान्नाय्यद्वये दुष्टे इन्द्राग्निदेवत्यौदनसिद्ध्यर्थं पञ्चशरावपरिमितव्रीहिनिर्वपणम् । २८ इन्द्राग्न्योः पृथक् चरणम् । २९ एकेषां मते केवलमितदेवताकपञ्चशरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्न्योः पृथक्चरणम् । ३० सान्नाय्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्यया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण स्रवतोऽधिश्रितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१ सू० २ अ० १० क० । १ उपावसृष्टायां दुह्यमानायां च अग्निहोत्र्या गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्तायां गोरुत्थापनम् । ३ उक्तायां गोरूधसि मुखे चोदपात्रमुपोद्गृह्य दुग्ध्वा ब्राह्मणाय पानार्थं तत्प्रदानम् । ४ शब्दायमानायां उक्तायां गवे यवप्रदानम् । ५ दुग्धस्य शोणिताकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्ये दाहविधानमन्येन द्रव्येण च होमकरणम् । ६ दोहनोत्तरं पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा किञ्चित्प्रपतितत्यागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७ दोहनावस्थायां पयसः स्कन्दने स्कन्नाद्याभिमन्त्रणम् । ८ परिशिष्टेन स्थालीस्थेन होमः । ९ होमस्यापर्याप्तौ अध्यानीयान्येन होमः । १० पयसि स्कन्ने प्रायश्चित्तम् । ११ स्कन्ने स्कन्नाभिमर्शनम् । १२ पयःशेषेण होमविधिः । १३ स्रुगतस्याऽशेषे पुनरुन्नीय होमकरणम् । १४ स्थालीपात्रे शेषाभावे संस्कृतेनाज्येनोन्नीय होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम् उक्तरूपा प्रायश्चित्तिः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राकृतस्य मन्त्रस्यापवादरूपया वारुण्या ऋचा होमः वारुणीजपश्च । १७ वारुणीजपो वारुणीहोमः अनशनमिति त्रयस्य शेषेण होमे मालापचारहोमे पुनरुन्नीय होमे च कर्त्तव्यता । १८ गाणगारिमते उक्तपक्षत्रये पुनर्होमः । १९ सरसरेति शब्दायमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्रणम् । २० उद्वासिते विष्यन्दिते च प्रायश्चित्तान्तरम् । २१ शोभते मध्यमेन पलाशपर्णेन होमः । २२ अभिदृष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुतेः स्कन्दने समिदाधानम् । २३ सू० २ अ० ११ क० । १ सायं होमस्य प्रदोषान्तकालविधानम् । २ सङ्गवान्तस्य प्रातर्होमकालत्वम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतुर्गृहीतेनाज्येन होमः । ४ कस्मिन् काले केन मन्त्रेण होमस्तदुक्तिः । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टिः कार्या । ६ होमोत्तरकाले प्रातः प्रत्यन्ते वरदानम् ।

७ अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनस्तदुद्धरणम् । ८ तन्निमित्ता मित्रसूर्योभयदेवताका इष्टिः । ९ इष्टिसमाप्तौ यतवाचो पत्नीयजमानयोरग्नीन् ज्वलयतोरन्यतोरहःशेषमुपोषणम् । १० द्वयोर्गवोर्दुग्धेन रात्रेः पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पयस्यधिश्रिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् । १२ प्रातःकालातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ व्रतभृत्पाकस्याग्नेर्देवतात्वम् । १४ स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनाश्रुपाते प्रायश्चित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृते आहवनीये यद्यस्तमियादर्कस्तदा बहुविद्ब्राह्मणेन तस्य निधानान्तं कारयेदित्युक्तिः । १७ पूर्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदितो यद्यर्को बहुविद्ब्राह्मणेन तत्प्रणयनम् । १८ आज्यस्य होमरजतानयनरूपकार्यान्तरोक्तिः । १९ कालात्ययेन प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः । २० उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः । २१ विद्यमाने आहवनीये गार्हपत्यानुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् । २२ मथनसमर्थत्वाभावे भस्मनाऽरणी लेपयित्वा तन्मन्थनम् । २३ मन्थनविषये इतिकर्त्तव्यताकलापः । २४ उक्तमन्थनविषये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्थनविषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मन्थनविषये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ ज्योतिष्मद्गुणकाग्निवरुणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्वेष्वग्निष्वनुगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्नेः पुनराधानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समारूढेषु अग्निषु अरण्योर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्यत्वम् । ३० सू० २ अ० १२ क० । १ अतःपरं भाविनीनामिष्टीनाम् आग्नेयत्वोक्तिः । २ व्रतातिपाते आग्नेयीष्टिः । ३ कृतेऽग्निकर्म्मणि दोषेनेष्टिः किन्तु व्याहृतिहोमः । ४ आगारदाहे क्षामायाग्नये, शवाग्निसंसर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टिः । ५ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये उक्तेष्टिः । ६ गार्हपत्याहवनीययोः संसर्गे वीतयेऽग्नये इष्टिः । ७ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गायाग्नये इष्टिः । ८ वैद्युतेऽग्नौ अप्सुमद्वाकाय, मनुष्याभक्षभोजने वैश्वानरकामकायाग्नये चेष्टिकरणम् । ९ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनुद्वासिते पूर्वोक्तैवेष्टिः । १० अभ्याश्राविते उक्तायां दृष्टे कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहिताग्नौ मृतशब्दश्रवणे सुरभिमतयेऽग्नये इष्टिः । १२ तत्रेष्टौ मरुतो देवता ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्तादभ्युदये जाते मरुद्देवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टीनां वैकल्पिकत्वकथनम् । १५ हविषा स्रुवानामभिमर्शनम् । १६ बर्हिष्परिधि स्रुक्षया आहुत्या आग्नीध्रकर्त्तृको होमः । १७हुतवते आग्नीध्राय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवतादिपर्य्यासरूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च । १६कस्मिंश्चित् कर्मणि यष्टव्यदेवतायाह्वनमकृत्वा उत्तरकर्म्मप्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्त्तव्यम् । २०मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्यानिन्द्या देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २०सू० ३अ०१३क० ।

१ अपक्वहविषा होमे कृते चरु गरावौदनेन चतुर्ब्राह्मणभोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २अदग्धं किञ्चिद्धविरवदानेभ्यो न पर्य्याप्तञ्चेत्तदा पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्य्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनरावृत्तिरेव । ५ गुणभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् । ६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् । ७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानोक्तिः । ८चामे शेषेऽशेषे दग्धे दक्षिणादानं न ऋत्विगभ्य इत्युक्तिः । ६सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादाने शस्यसम्पन्नभूमिदानम् । १० पुरोडाशश्रपणादूर्द्धं प्रायश्चित्ताभावः । ११ श्वादिभिरवलीढानां तद्दर्शनादिभिरभिच्छिन्नानाम अन्यया चाऽशुचिसम्बन्धानां कपालानामभिन्नानाम् अपामभ्यवहरणम् । १२कपालेभ्योऽन्येषां मृण्मयानां भिन्नानामभिन्नानाञ्च अपामभ्यवहरणम् । १३स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्रणे । १४अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमानेऽग्नौ न जाते लौकिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् । १५अग्न्यादीनुक्त्वा तेषां पूर्वपूर्व्वालाभे उत्तरोत्तरग्रहणम् । १६ब्राह्मणपाण्यादिषु पञ्चसु आहुतिधारणार्था समिद्भ्यति इन्धनार्था समिधो न भवन्त्येवेति । १७होमानन्तरमन्वनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा वासार्थिनो ब्राह्मणस्य नावरोधः करणीय इत्युक्तिः । १६ यद्युल्मुके जुहुयात् तदा छागमांसवर्जनम् । २० स्तम्बे चेत् दर्भाणामनधिशयनम् । २१अप्सु चेत् भोजनीयाभोजनीयरूपविवेकाभावः । २२सांवत्सरिकचातुर्मास्यिकयोर्व्रतयोर्विवेकोक्तिः । २३ आहुत्योरन्तराऽग्न्यनुगमने सति विहिते हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः । १अ० १४क०

चतुर्थाध्याये सोमयागेतिकर्त्तव्यताकलापः ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्व्वमपि सोमेन यजनम् । ३ सोमयागकर्तॄणामृत्विजां सङ्ख्यानिरूपणाय प्रतिज्ञा । ४ते च त्रिपुरुषास्तत्रश्चत्वारस्तेन तत्र षोडशर्त्विजः । ५ वक्ष्यमाणस्तत्र षोडशर्त्विजां मध्ये स्वस्वामेत्रया उत्तरे त्रय स्वस्वगणभूता इति चतुर्णामेव मुख्यत्वमित्युक्तिः । ६ होता मैत्रावरुणोऽच्छावाकोग्रावस्तुत् इत्येकोगणः । अध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता इत्येकोगणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येवं चतुर्षु ऋत्विग्गणेष्वाद्याश्चत्वारो मुख्याः ।७एतेषामेव ऋत्विजाम् अहीनैकाहैर्याजनं सदस्यमित्यमसाध्वर्युणा कार्य्यत्वमिति ज्ञापनम् । ८गृहपतिसप्तदशानामुक्तानां षोडशानाम् ऋत्विजां सत्रे यजनम् । ६ ऐष्टिके तन्त्रे सत्रिणां पुरुषाणां समाख्याष्टिकर्म्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम् । १० अनग्नीनां दीक्षणात् प्रभृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे इत्युक्तिः । ११ याज्यानुवाक्ययो अग्निर्मुखमित्यूहः । १२ दण्डप्रदाने ऊहविधानम् । १३ प्रैषेषु निवित्सु अप्राप्तस्य ऊहस्य विधानम् । १४ अनैष्टिकयात् मद्रकत्वाच्च एतयाज्यायामप्राप्तोहविधानम् । १५ऋत्विग्गृहपतिदक्षिणाना प्राप्तौ कुत्राप्योहविधिः ।१६अच्छावाकस्य निगदे उपहवे प्रत्युपहवे चोहः ।१७आर्षेयप्रवरणे गृहपतिप्रवरणानन्तरम् आत्मादीनां मुख्यानां प्रवरणम् । १८ सर्व्वात्मवर्गादित्वस्तोत्रोक्तक्रमश्च । १६ समानार्षेयाणां समानगोत्राणां तन्त्रता । २० द्रव्यान्वयानां संस्काराणाम् आवर्त्तनम् । २१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु क्रतुषु उखासम्भरणीयम् ऐष्टिकं कर्म । २२ ब्रह्मण्वत्यत्रवत्सत्स्यद्भ्युत्कानां त्रयाणामग्नीनां देवतात्वोक्तिः । २३इदम्प्रभृतिकर्म्मणाम् उत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवितव्यत्वम् । २४ उक्तस्योखासम्भरणीयस्य पौर्णमासात् शनैस्तरत्वोक्तिः । २५ सोमप्रवहणस्य प्रायणीयातुल्यतोक्तिः । २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणयनस्य प्रथमाया ऊर्द्ध्वं स्वरेषु नियमाभावः । २७पशौ मध्यमोत्तमयोर्नियमाभावोक्तिः । ७सू० ४अ० १क० ।

१दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाय्ये । २ दीक्षणीयायामग्नाविष्णू देवते । ३ साग्निचित्ये सौम्यान्यानि हवींषि । ४ अन्त्ययोरुभयोराग्नावैष्णवाद्धिकानि ह-

वोंषि । ५ भुवद्वद्भ्य आदित्येभ्य भुवनपतिभ्यो वा आदित्येभ्यो याज्यानुवाक्ये । ६ इदमादिषु उदयनीयायाः प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडाया सूक्तवाके च स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्णामिकमन्त्रस्य प्रयोग । ८ इडानिगदकथनम् । ९ सूक्तवाकनिगदोक्ति । १० माणादेयाभावोक्तिः । ११ सवनीयपश्विडायाः कथनम् । १२ अग्निप्रणयनोत्तरकाले गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये दीक्षितानामाशनशयनरूपसञ्चारदेश । १३ सत्रिणां दीक्षाविधानम् । १४ महाव्रतसहिते सत्रे विशेषोक्तिः १५ द्वादशाहतापश्चितेषु यत् सङ्ख्या सुत्यास्तत् सङ्ख्याका एवोपसदो दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विकल्पैकाहानां कर्माचार । १७ दीक्षाकाल एव विधातव्ये दीक्षोपसत्सुत्याहानामेकाह-प्रयोगकालविधानम् । १८ दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तर यदहस्तस्मिन्नहनि सोमक्रयविधानम् । १८ सू० ४ अ० २ क० । १ सोमक्रयदिवसे प्रायणीयेष्टिकरणम् । २ प्रायणीयेष्टे शय्वन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया इष्टेरमाज्यभागत्व नोदयनीयत्वमिति । ४ अहर्गणेषु सोमक्रयस्य सकृदेव कर्त्तव्यत्वम् । ४ सू० ४ अ० ३ क० । १ सोमक्रयरूप कर्म । २ क्रीतं सोम प्राग्वंशसमीपं नेष्यत्सु अध्वर्य्युषु अनस पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते चक्रवर्त्मनोर्मध्यभागस्य सरलदेशे प्रेषितस्य सत पार्ष्णीं न्यपासयत प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रि पांस्वपनम् । ३ अनसैव वर्त्मनो अनुव्रजत एव उत्तरानुवचनम् न व्रजनविक्षेपे इत्युक्तिः । ४ अवस्थितस्यानसो दक्षिणपार्श्वेन सोमसमीप गत्वा तमीक्षमाणस्य तत्रैवावस्थानम् । ५ अवस्थितेऽनसि दक्षिणात् पश्चादभिक्रान्तस्य सोमाभिमर्षे अवस्थानम् । आहवनीयस्यापतोऽनुव्रजनञ्च । ६ सोमे निहिते तिष्ठत एव परिधानोक्ति । ७ उपसर्गमविषयस्य विकल्पोक्ति । ७ सू० ४ अ० ४ क० ।

१ इडान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्यैरग्निमन्थनरूपाङ्गकथनम् । ३ आतिथ्येष्टौ धाय्याद्वय, संयाज्याद्वयम्, आर्त्विज्यं करिष्यता शपथमभिमर्षणम् । ४ उदकस्पर्शानन्तर सोमाप्यायनम् । ५ उपसत्सु उदकस्पर्शे उष्णोदकग्रहणम् । ६ आप्यायनमन्त्र । ७ उदकस्पर्शानन्तर नमस्काराञ्जलिरूपेण पाणिविधानस्य कर्त्तव्यतम् । ७ सू० ४ अ० ५ क० । १ उदकस्पर्शमानानाम् आप्यायनेनिह्नवप्रसर्पणानुक्तोक्तिः । २ प्रस्तरे [illegible] प्रस्तरेण निह्नवनम् । ३ पूर्वस्याभिष्टवनस्य प्रतापनकथनम्

३ सू० ४ अ० ६ क० । १ याज्यानुवाक्याव्यवधाने सर्वत्रैकमेवाभिष्टवनम् । २ होत्रादिषु उपविष्टेषु अध्वर्युकर्तृकघर्मदुघाह्वानस्य उत्तरारम्भे होतुर्योक्ति । ३ अभिहिङ्कारवर्जम् उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तरपटलस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उत्तमयो प्रवर्ग्ययोः स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४ अ० ७ क० । १ प्रवर्ग्योपसदो सम्बन्धाय प्रवर्ग्यार्थं प्रथमस्य उपसत्करणविधानम् । २ उपसदि पिन्वाया अपलोप । ३ पिन्वायैव प्रवेशोपवेशनयोर्व्याख्यानम् । ४ पिन्वाया उपवेशनातिदेशात् दक्षिणोपर्युपस्यता विधानम् । ५ उपसद्यायमीढुषे इत्याद्या तिस्र सामिधेन्य । ६ तासामुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सोम विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकेषां मते देवतानाम् आवाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवता इत्युक्ति । ८ स्विष्टकृदादिप्रयाजाज्यभागलोपकथनम् । ९ आप्यायननिह्नवयोर्नित्यत्वकथनम् । १० अपराह्णेऽपि कर्त्तव्याया उपसदि विशेषादिकथनम् । ११ तत्र पूर्व्वापराह्णिककर्माणि । १२ पौर्व्वाह्णिकीनामुपसदां पूर्व्वाह्णे आपराह्णिकीनाञ्च अपराह्णे कार्य्यतोक्ति । १३ पूर्व्वाह्णिकयापराह्णिकया उपसदा एकीकृत्य एकोपसत्प्रकार, ताभ्यां उपसद्य त्रिभ्य इ स कर्त्तव्यत्वम् । १४ षट्सु चेति व्यवस्थाविकल्प । १५ अहीनादीनाम् आध्वर्य्युप्रत्ययादुपसद्विचय । १६ एकेषां शाखिना ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्म्मैक्याभावोक्ति । १७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वाह्ण एव कर्त्तव्यत्वम् । १८ होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽहनि प्रथमोपसदि समाप्तायां प्रेषितः पुरीष्यचित्यर्थमनुवचनम् । १९ होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् । २० पश्चात् पदमात्रे स्थित्वाऽभिहिङ्कृत्य पुरीष्यासोऽग्निर्य इति समाप्तायां ऋच्युच्चैरनुवचनम् । २१ समन्त्रे वंशानुवचन सोपान्तमिति । २२ व्रजत्सु अध्वर्य्युषु अनुनुवतोऽनुव्रजनम् । २३ तिष्ठत्सु अध्वर्य्युषु अनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुव स्वरिति वाच विसृज्य प्रणयतेति सम्प्रैषानुवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रणीतस्य सञ्चितस्य अग्नेः अनुगीतस्यार्थसमरूपकृति । २५ त्रिमर्त्यमया वाचा पूर्णामन्त्रसुगंसनम् । २६ अग्निपुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् । २७ अग्निचित्येषु क्रतुषु पुरीष्यचिति, अनुयजन, वैश्वानरीयमित्येतत् त्रयं भवतीत्युक्ति । २८ ब्रह्मणो नियमभेदः । २९ उक्थ्याग्निप्रणयनस्य कर्त्तव्यत्वम् । ३० दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् २०सू०४अ० ८क०। १हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्युकर्तृक प्रवर्त्तनम्। २उक्तप्रवर्त्तने सोमप्रवहणेन कार्य्यतोक्तिः। ३ पूर्व्वोक्तानुवचने विशेषकथनम्। ४रराट्यामवज्ञायाम् अधिद्वयोरित्यस्या ऋच अर्द्धर्चेऽवसानम्। ५ब्रह्मा रराटीमीक्षमाणस्य ऋग्विशेषानुवचनम्। ६ उपनिहतयोर्मेथ्योः ऋग्विशेषेण परिधानम् ६सू०४अ०९क०। १प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकलाप। २ अनुव्रजत उत्तरानुवचनम्। ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः। ४ आग्नीध्रीयमभिव्रजत्सु अध्वर्य्युषु उत्तरेण तमतिक्रम्य ऋग्विशेषस्यानुवचनम् ऋग्विशेषस्य पार्श्वे आरामः। ५प्रपद्यमानस्य सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकार। ६ शालामुखे भक्षोपवेशनप्रकार। ७ब्रह्मकर्त्तृकस्य सोमप्रणयनस्य पाक्षिकत्वकथनम्। ८ सोमप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः। ९ आहवनीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियम। १० अग्निचित्यासहितायां सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपवेशनम्। ११ अग्निषोमीये पशौ उक्तब्रह्मासनातिदेश। १२सौत्ये चाहनि वपाहोमपर्य्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसनम्। १३गृहपतये सोमं प्रदाय हविर्धाने वाम्येण यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्यमाने सोमे आसादनार्थं पुनः प्रत्येयादित्युक्तिः। १२सू० ४अ०१०क०। १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम्। २ प्रणयनपर्य्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आदण्डप्रदानस्य कार्य्यभेदाः। ३होतुः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्य्यभेद। ४मैत्रावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम्। ५ देवसूना हवींषीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्व्वासामष्टानां देवतानां सगुणत्वम्, बहुस्य गुणविकल्पश्च। ६ उक्तदेवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। ६सू० ४अ०११ क०। १ सर्व्वष्टवानीतिवक्ष्यमाणानां हविषा सह, तासाञ्चान्वायात्यत्वं तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्व तासामष्टौ संख्या तत्रादित ससामेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी अदितिरित्येका, ततश्चानुमतिरिति द्वे। उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। वैश्वानरीयस्य नवमत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च। २ औपयाजैरक्तारैर्व्यवायपरिहारे यत्नस्य कार्य्यता। ३ आग्नीध्रस्योत्तरेण होतुर्नयम दक्षिणे होत्रीये निधानम्। ५शामित्रोदाहरणे दक्षिणेन मैत्रावरुणं, होत्रीय एव निधानम्। ६उपोत्थानमनिष्क्रमणे तथा वेदप्रकरणम्। ७हृदयशूलोद्वासनप्रकार। ८वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे शेषितानामन्तर्भावः, अदीक्षितानां बहिर्भावश्च। ४अ०१२क०। १ यस्या रात्रौ पशोः समाप्तिस्तस्यान्तुर्य्य भागे पक्षिप्रवादनात् प्राक् प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विधिपूर्व्वक आहुतिहोम। २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोम। ३ ब्रह्मणश्च होतृवत् विधिः समान इति। ४ हविर्धाने प्राप्य रराट्यभिमर्शनम्। ५ दक्षिणेन पाणिना पर्य्यायेण रराट्यभिमर्शनम्। ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम्। ७ प्रातरनुवाकार्थमाम्नानविशेष। ८ अग्निदेवताकक्रतु ४अ०१३क०। १औपस्यक्रतुः। २तत्रेतिकर्त्तव्यताकलाप ४अ०१४क०। १आश्विनः क्रतुः। २तत्र प्रातरनुवाकः। ३पूर्व्वोक्तादन्य प्रातरनुवाकः। ४अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य छन्दसोनात्यावपनम्। ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभ, वैश्यस्य न जागतमिति। ६ अभ्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवकरणम्। ७माङ्गल्यादीनां यथाक्रमं वक्तव्यता। ८ प्रैष्यत स्वर्गकामस्य माङ्गल्यकथनम्। ९ तमसोपघातपर्य्यन्त हुडेद्यावीयसूक्तावर्त्तनम्। १० तमसोपघातकाले हुडेद्यावीयस्य उत्तमयर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपसन्तननम्। ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम्। ११सू० ४अ० १५क०।

५ अध्याये। १परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः। २ तत्र निगदादि। ३ अपोनप्त्रीयाणां प्रयोगमन्त्रौ। ४ प्रातःसवनस्य मन्द्रस्वरेण प्रयोगः। ५ अध्यर्द्धकारस्यानुच्छ्वासेन वचनम्। ६ दृष्टिकामस्य सामधेनीवत् प्रत्यावचनम्। ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्द्धर्चे जिज्ञासाकाङ्क्षा। ८ दशमीग्रहणे ब्राह्मणानुवाद। ९ एकधनासु अप्सु आवर्त्तनीयर्चकथनम्। १० दृष्टिपथमागतासु तासु जप्यमन्त्र। ११ समीपागतासु तासु जप्यमन्त्रः। १२ वसतीवरीषु समायातासु ब्राह्मणोक्तकार्य्यचरणम्। १३तीर्थदेशे होतृचमसे अपां पूर्य्यमाणे आपोनदेवी इति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरम। १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः। १५ आसामेकधनानामागच्छन्तीनां पुरतो गत्वा ता। अपरेणातीत्य उत्तरतः स्थितिविधिः। १६ तास्वदूरेणातीतास्वन्यावर्त्तनम्। १७ अन्वावृत्य मन्त्रक्रमेण क्रमणम् अगमनपक्षे प्रणवेनसन्तामक्रिया। १८सिद्धयाम् उत्तमयानुप्रपदनम्। १९ हृणानिरसनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकार। १९सू० ५अ० १क०। १ उपांशुनामकग्रहे हूयमाने तदभिमुखीभूय प्राणवायोर्नासिकाद्वारेण बहिष्करणम्। २अहि.स्यस्य वायो-

नासिकया देहे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुप्रहार्थसोमसवनसाधनपाषाण व्यानाय त्वेत्यभिमृश्य वाग्विसर्ग । ४ मैत्रावरुणब्रह्मणो: कार्य्यभेद: । ५ ताभ्यामितरेषा दीक्षिताना कार्य्यभेद । ६ विप्रुड्ढोमौ कृत्वा अध्वर्युमुखा अन्योन्य स गन्त आसीयदेशात् सर्पन्तीत्युक्ति । ७ वहिष्पवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभिमुखीकृत्य ऋत्विजामुपवेशनम् । ८ तत्र वासोनेन होता तेषामुपविष्टानामनुमन्त्रणे मन्त्र । ९ होतुर्दीक्षितत्वेऽनुमन्त्र यजमानार्थं गमनम् । १० दीक्षितस्य होतुरुत्तरसवनयो सर्पणमपि । ११ ब्रह्ममैत्रावरुणयो र्विधानभेद । १२ प्रात सवने ब्रह्मण कार्य्यभेद । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयो कार्य्यभेद । १४ मन्त्रभेद जप्त्वा मैत्रावरुण प्रति स्तुध्वमित्युक्तेन नियोजनम् । १४ स्व० ५ अ० २क० । १ सवनीयेन पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पाशोरुक्ता तद्दैवत पशु कार्य्य । ३।४ क्रतुभेदे देवताभेद । ५ अग्नीषोमीयपशुधर्म्म विशेषातिदेश । ६ परिव्ययणप्रकार । ७ ऐष्टिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकार । ८ हारियोजने विशेष । ९ विषयभेदे प्राशित्रादिनिषेध. । १० अनिर्दिष्टदेवताकसोमाना देवता सवनदेवता एवेति तासामावाहनम् । ११ उक्थ्याकेऽपि तासामनुवर्त्तनम् । १२ अच्छावाक विनाऽन्येषा वषट्कर्त्तृणाम् प्रत्ताहुति होम । १३ चात्वालमार्ज्जनप्रभृति पाशुक कर्म कृत्वा सौमिककर्म्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्याद्युपस्थानप्रकार । १५ निर्म्मन्थ्यदेशे यूपादिभि सह चात्वालादीनामुपस्थानम् । १६ शामित्रोपध्यगोहचात्वालोत्करासाशाना सव्याहृतामुपस्थानम् (आस्तावोवहिष्पवमानस्तुतिदेश)। १७ आग्नीध्राच्छावाकसदनस्थानदक्षिणमार्जालीयग्रहचमससादनदेशमुपखराणा दक्षिणावृताहक्रमकारेण उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रमुत्तरेण परिव्रज्य सदोद्वार प्राप्य सदोऽभिमर्शनमन्त्र १९ द्वारि भवे स्थूणे अभिस्पृश्य शालामुखीयादीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शनपूर्व्वक सर्व्वतोऽध्वा सदस पूर्व्वद्वारस्थेनोपस्थान कार्य्यम् । २१ उरुव इत्यृच सह जपन्त होता मैत्रावरुणा ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेत्येते पञ्च पूर्व्वद्वारेण सद प्रविश्योपतिष्ठेरन्नित्युक्ति । २२ तेषामुक्तक्रमेण सद प्रवेश, व्युत्क्रमेण उपवेशन ततो मन्त्रविशेषजप । २३ प्रसर्पकाणा मृत्विजामुपस्थानादिजपान्तधर्म्मस्य ब्रह्मण्यतिदेश । २४ स्वस्वभक्ष्यचमससमीपे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्तरूपेणाग्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीयस्यान्तप्रवेश । २६ प्रसर्पिणा तेषा दक्षिणादय उदक् स्वस्थानानीत्युक्ति । २७ आद्ययोर्होतृमैत्रावरुणयोर्वैपरीत्य तत्र मैत्रावरुणदक्षिणत स्वस्थानत श्चोत्तरतो होतु स्थानम् । २८ तेषा यथास्थान मुपविष्टाना स्वस्वस्थानस्योत्तरदेशस्य विवस्थितसञ्चारसञ्चा । २९ अनुक्तस्थानानामृत्विजा दक्षिणधिष्ण्यमुत्तरेण विवस्थितसञ्चार इत्युक्ति । २९ स्व० ५ अ० ३क० । १ प्रतिसवनमिन्द्रदैवतं पुरोडाशैश्चरणम् । २ प्रात सवने धानावन्त करम्भिणमित्यनुवाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीयसवनयो प्रैषभेद । ४ आदेशपदमुद्धृत्य तेनैव पदेन याग । ५ यत्र क्वचित् कर्म्मणि प्रैषेण यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु इत्युद्धृत्य तयो स्थाने आगूर्वषट्कारौ कृत्वा यागइत्युक्ति । ६ अनुसवनमनुवाक्याभेद । ७ अनुवाक्यास्थपुरोडाशस्य बहुवचनान्ततोक्ति । ८ ऋग्भेदे ऊहनिषेध । ८स्व० ५अ०४क० । १ द्विदैवत्ययाज्याप्रैषानुवाक्याभिधरणम् । २ द्विदैवत्ययोरनुवाक्ययोरुक्ति, तेष्वप्यपृथक्सप्रणवे प्रयोज्ये ते च सहानवानम् । ३ प्रैषाणामनवाननिर्णय । ४ ऋग्भेदे द्वे याज्ये ते च सहानवानम् एकागुरे पृथक् वषट्कारे च वक्तव्ये इत्युक्ति । ५ प्रात सवने इदमादि अनवान याज्यानुवाक्ययोरिति निर्णय । ६ प्रैषौ याज्यानुवाक्ये च उत्तरयोर्ग्रहयोरनवान भवतीत्युक्ति । ७ सोमग्रहणपात्रमहुत्वा अध्वर्युणा तदुपाह्वम् । ८ तत्र च मन्त्र । ९ तद्गृहीत्वा दक्षिणोरुच्छादनेन तत्र स्थापयित्वा आकाशवतीभिरङ्गुलीभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपात्रयोर्ग्रहणासादनपिधानानि । ११ प्रतिग्रहभक्षणकाले सव्येन पिधानम् । १२ मैत्रावरुणस्यासादने विशेष । १३ अनुवषट्याज्यासप्रैषा नित्यमध्वर्युणा कार्य्या: । १४ अनुसवन चमसेषून्नीयमानेभ्य सोमेभ्य एकैकसूक्तजप । १५ अनुसवन प्रेषितस्य होतु स्वाभि प्रस्थितयाज्याभिर्यजनम् । १६ प्रशास्त्रादीना नामादेश प्रेषितानामेव यजनम् । १७ प्रशास्त्रादिप्राह्मकथनम् । १८ प्रात सवनीयप्रस्थितयाज्योक्ति । १९ तृतीयसवनीयानुवषट्कार । २० मारुत्वतीये हारियोजने प्रस्थितयाज्यादिभेद आश्विने याज्यास्वनूत्यस्य । २१ यज्ञगाथा । २२ प्रतिवषट्कार भक्षणम् । २३ तूष्णीमेवोत्तरभक्षणम् । २४ अध्वर्योराहवनीयदेशात् सदसोगति । २५ आगच्छन्तमध्वर्युं प्रति अयभिग्नीदिति होतु: प्रश्न । २६ पृष्टस्य तस्य होतार प्रति अयाड्डित्युत्तरोक्ति ।

२७ ततो होतृजप्यमन्त्रः । २७सू० ५अ० ५क० । १इतरपात्रद्वयं सव्येनापिधाय ऐन्द्रवायवपात्रं दक्षिणहस्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य ग्रहणाय एष वसुरिति मन्त्रेण होत्रा प्रणयनम् । २ नासिकाभ्यामवघ्राय होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः ।३ होत्रा भक्षितमध्वर्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय अनाचम्यैवोपस्थानादि कृत्वा पुनः सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे आनीय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरग्रहपात्रे उक्तधर्मातिदेशः । ५ इतरग्रहपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदेवत्यानां मध्ये कस्यचित् ग्रहस्य होतृचमसे अनवनीतस्य नोत्सर्गः । ७ होत्रा मैत्रावरुणस्य ग्रहपात्रस्याध्वर्यवे पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां क्रमेणेक्षणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादाने मन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्यारत्निना सव्योरुवसनमाच्छाद्य तत्र निधायाष्टताङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होतृचमसं सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणामनम् । १२ आश्विनस्तत्सृज्य दक्षहस्तेन होतृचमसं निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपस्थानम् । १३ इडोपस्थानकाले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडासमीपे उद्यमनम् । १४ अवान्तरेडां प्राश्याचम्य होतृचमसभक्षणम् । १५ दीक्षितस्य होतृ दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमसभक्षणम् । १६यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमसभक्षणम् ।१७सुत्यान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इतरानसुत्यान् प्रति होतका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च चमसभक्षणम् । १८ उक्तरूपेण स्वेक्षितादीक्षितानां मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समानभक्षं प्रति पूर्ववत् उपस्थानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः २० अवकसानां मुख्यचमसाद्भक्षणम् । २१ द्रोणकलशादुद्धृत्याचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्व्वत्र सोमभक्षणे भागद्रेशीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होतुर्वषट्कर्त्तृत्वात् प्रथमभक्षणं पश्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम् । २४ तौल्वलिमते इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तरं मुखहृदयस्पर्शे मन्त्रः २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां द्वितीयानाञ्च चमसानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८तृतीयसवने आद्यानामेव तथाभिमर्शनम् । २९ ऊर्द्ध्वपात्राणि विना सर्वपात्राणां मुखहृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाप्यायनेन

सादितानां चमसानां नाराशंससंज्ञा ३०सू०५अ०६क०। १अस्मिन्काले अच्छावाकस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा स्वस्थाने उपवेशनम् । २अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्डमिडाभिमृशोद्यस्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं लक्षणम् । ३ यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपसन्तननरूपनिगदः । ४उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतुरुपह्वयाकाङ्क्षा ।५उपह्वाने प्रकारः ।६उन्नीयमानाय प्रत्यस्मा इति सूक्तस्याच्छावाकेनानुवचनपूर्व्वकयजनम्। ७पुरोडाशखण्ड निधाय जल स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८कस्पृष्टोदकानां सोमेचेतरहविषा स्पर्शनिषेधः । ९पुरोडाशखण्डप्राशनप्रकारः।१०यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्क्रम्य बहिर्वेद्यामाग्नीध्रीयं प्राप्नोति अच्छावाकश्च इतररूपः पुरोडाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्क्रम्याचम्य तं देशं प्राप्नुयात् इतरे होत्रादयोऽप्यनुपविष्ट एवाच्छावाके तं देशं प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अस्मिन् काले तुष्टिहन्त्यर्थमन्यदपि प्राश्य प्रतिरूप्य उत्तरकाण्डकीर्त्तं कर्म कार्य्यम् ११सू० ५अ०७क० । १ सर्व्वेषु प्रतिसृप्तेषु ऋतुयाजैश्चरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमाम्नाये पञ्चमसूक्तस्य ऋतुयाजानां प्रैषत्वम् । ४स्वस्वप्रैषेण प्रेषितस्य यजनम् । ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होतुर्यजनम् । ६ पार्ष्णिके षष्ठेऽहनि अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम् । ७ तयोर्यजनप्रकारः । ८ वषट्कर्तृणामानानन्तर्येण ऋतुपात्रभक्षणम् । ९तत्र अध्वर्योः पृथक्भक्षणम् । १०तत्रैव काले प्रतिभक्षकस्योपस्थानम् ५अ०८क० । १ ऋतुपात्रभक्षोत्तरमध्वर्यौः कार्य्यप्रकारः । २प्रातःसवने शस्त्रादिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः,पर्य्यायप्रभृतीनां सर्व्वत्रान्त्याप्रस्तत्वम् । ३ उक्तेनोपाख्यानेनोत्तरयोरुपसन्तननम् । ४ओथामोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच प्रत्यक्षरतुल्यस्वर इत्युक्तिः । ५ आहावे शोंसावोदैवेत्यादेः प्रतिगरसंज्ञा ६प्रणवे प्लुतादि अवसाने अप्लुतादिरिति परिभाषितम् । ७ आहावोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न प्लुतादित्वम् । ८अवसाने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वय विकल्पः । १०अन्त्यशस्त्रप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते तु प्रणवस्य न प्लुतादित्वम् । ११ त्रिपदषट्पदादौ शंसमावसानविधेयः । १२ त्रिपदो यथापठितमवसानं कर्त्तव्यं तत्रैकत्वञ्च । १३ निविदां आह्वानाभावः । १४ तस्यां उपसन्तननाभावश्च । १५ निविदामुत्तमेन पदेनाज्यसूक्तस्योपसन्तननम् । १६ उक्तप्रकारेण सर्व्वा

निविद् शंसव्या इत्युक्ति । १७ पदसमाम्नायानामपि निविदा तुल्यशंसव्यत्वम् । १८अस्या निविदोऽन्यासु निवित्सु पदसमाम्नायेषु च उपसन्तननम् । १९ अन्यासु निवित्सु आह्वानञ्च भवतीत्युक्ति । २० यत्र द्वे सूक्ते त्रीणि वा आज्यकार्य्ये विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्याया त्रि शंसन नोत्तरस्येति नियमनम् अर्द्धर्चशोविग्रहश्च तथात्वम् । २१ विच्छेदे प्राणसन्तानस्य कार्य्यता । २२प्रतिपदामाद्याया ऋच पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता । ऋगावामस्य तथात्वञ्च । २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये विकल्प ।२४याज्यान्तानां शस्त्रत्वमुत्तमाया आह्वानपूर्व्वं कप रिधानीयत्वञ्च ।२५सर्व्वासु शस्त्रपरिधानीयासु उक्तधर्मातिदेश । २६उक्थ वाचीत्यादि शस्त्रा जप तत्र याज्या, उक्थपात्रस्याग्रे भक्षणञ्च २७ सर्व्वशस्त्रयाज्यान्तेषु चमसिनस्वभक्षणम् । २८आदित्यसावित्रग्रहयोर्वषट्कर्त्तुर्भक्षणाभाव । ५अ०९क० । १शस्त्रात् पर स्तोत्र भवतीत्युक्ति । २एषेति प्रोक्ते प्रस्तोता उद्गातुर्हिङ्कार काले प्रात सवने शस्त्रायाह्वयीरन् इत्युक्ति । ३ उत्तरयो सवनयो प्रतिहारकाले तथाह्वानम् । ४ वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरित्यादीना सप्तानामृचा पुरोरुक्संज्ञा तासामस्या उपरिष्टात् तृच तृच तत्र शंसेदित्युक्ति । वायवायाहि दर्शतेति सप्ताना तृचसंज्ञा ६शस्त्रस्य प्रउगसंज्ञा । तत्र द्वितीयायास्त्रि पाठत्वम् । ७ पुरोरुक्संज्ञकाना सप्तानामृचा मध्ये विद्वान् देवानित्येतस्या सप्त्या अर्द्धर्चे अर्द्धर्चे निरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुचा उत्तमया न शंसेत् तस्या अयसने ऽपि तृचे आह्वान कर्त्तव्यम् । ९प्रउगस्य भाधुच्छन्दस्यार्षत्वम् । १०उक्थ वाचि लोकायत्वेति शस्त्रा जप । तत्र विश्वेभि सोम्य मध्विति याज्या । प्रशस्ता मान्नाणाच्छसी अच्छावाक इत्येते त्रय शस्त्रिणोहोत्राकाश्च इत्युक्ति । ११उक्ताना त्रयाणा प्रात सवने चतुराहवानि शस्त्राणि । तृतीयसवने पर्य्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्ति । १२माध्यन्दिने पञ्चाहावानि । १३स्तोत्रियानुरूपेभ्य प्रतिपदनुचरेभ्य प्रगाथेभ्य धाय्याभ्यश्च पृथगाह्वान कार्य्यम् । १४होतुरप्येतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽप्यदप्यनन्तरम् । होत्रा कर्त्तव्यम् । १६आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकत्वे तु प्रथमेऽप्याहाव । १७आपोहि ष्ठा इत्यादि तृचे आहाव कार्य्य । १८ तेषां शस्त्रादिषु ये तृचास्ते स्तोत्रियानुरूपास्तेषु आहाव कार्य्य । १९ माध्यन्दिने तेषामेव शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथा ज्ञेया । २०प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियोभवति नान्यथेत्युक्ति । २१ याज्यान्तानि शस्त्राणि । उक्थ वाचीत्यादि शस्त्रा प्रात सवने जप । २३ षोडशिन ऊर्द्ध्वं यानि शस्त्राणि तेष्वपि अयमेव शस्त्रा जप कार्य्य । २४ सषोडशिनि उक्थे उक्थं वाचीत्यादे र्माध्यन्दिने विशेष । २५ अनन्तरस्य पूर्व्वेण तुल्यविधत्वोक्ति । २६ छन्द'प्रमाणलिङ्गदैवतै स्तोत्रियाणा तुल्यता । २९ आर्षेणापि तुल्यतेत्येकेषाम् ।२८आनोमित्रावरुण इत्यादयोयाज्याभेदा तासा मध्ये कासाञ्चित् स्तोत्रीयानुरूपत्वम् । तासा मध्ये यासु कासुचिद्यदि छन्दोगा' स्तुवीरन् तदा तिसृभिरेव स्तोत्रिया कृत्वा शिष्टाभिरनुरूप कर्त्तव्य इत्युक्ति ५अ०१०क० । १,२,३,४,५ अतिरात्रषोडशिनि होत्रादीनां निष्क्रमणप्रवेशादिप्रकार । ६ यजमानस्य पूर्व्वद्वारेण प्रतिसर्पणम् ५अ०११क० ।१उक्तकाले प्रास्तुत प्रपदनम् ।२तस्य उपसर्पणमपि तद्वत् ।३तस्य हविर्द्धानशकटस्य उत्तरशिरोरूपाक्षशिरोदेशे तृणनिरसन कृत्वा सोमाभिमुख स्थिति । ४तत्रोपवेशने मन्त्राभाव । ५उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति मन्त्रजप । ६ अध्वर्य्युणा तस्मै उष्णीषदानम् । ७तस्याञ्जलिना ग्रहणेन तेन सह स्वे शिरसोवेष्टनोत्तर सोमाभिप्रवाव प्रावाभिष्टवनम् ।८इदमादि मध्यमसवन तत्र मध्यमस्वरेण प्रयोगश्च । ९ अर्बुदनामधेयस्यक्तोक्ति । १० तस्य प्रागुक्तमाया आ व ऋञ्जसे इति सूक्तपाठ । ११ उक्त सूक्तयोरुपरिष्टात् शिष्टयाऽर्बुदस्योत्तमया परिधाय वेद्य यजमानस्योष्णीष तस्मै देयम् ।१२अन्त्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम् । १३ अन्यदिनेषु येन वहृत्त तस्मै एव तद्दानम् । १४ गाणगारिमते अपराभिरूपकरणम् । १५आप्यायस्व समेतु ते इत्यादय' द्वादश ऋचस्ताश्चत्वार स्तृचा भवन्ति अर्बुदस्य चतुर्थी उद्धर्त्तव्या तत्र उत्तमा परिधानीया शिष्टा द्वादश ता अपि चत्वारस्तृचा एता प्रावमान्य । १६ १७,१८,१९, एषा चतुर्णां तृचाना क्रमेण कर्म्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे आप्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीय अभिषवेण दूषीकृतस्याधवनीये सम्भरणरूपे आसेचने चतुर्थम् । १०प्रतिष्टुप्छन्द' चतुर्थ्यां विनियोग: ।११ शब्दने मा चिदन्यद्वीति ऋचो विनियोग ।१२अर्बुदप्रावमानीभ्यो-ऽन्यत् सर्वं समानम् । १४ केषाञ्चिन्मते अर्बुदस्यैव समता १५ अन्यमते प्र वो ग्रावाण इत्यस्य समता १६,१७ स्तुते

माध्यन्दिने पावमाने विष्कृत्याङ्कारान् उपसर्पणम् । ५अ० १२क०। १प्रवर्ग्यवति क्रतौ दधिधर्मेण चरणम् । (दधिधर्म कर्मभेद)। २ प्रगाथानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण इज्या । ४होतर्वदस्वेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽप्यध्वर्युर्वक्ति । ५ श्रात हविरित्युक्तौ श्रात हविरित्यनुवचनम् इत्यमत्यु-वाक्याः । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे निमित्त-भेदोक्तिः । ७ दीक्षितस्यैव अनिष्टा जप । दक्ष-नीयानां पुरस्तादुपरिष्टाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ६ एकमते तेन नाचरणम् ।१०आश्मरथ्यमते तेनाचरणम् । ११ अहीनैकाहेषु नाराशंसासादनात् पर दक्षिणानयनम् १२अहीनैकाहेषु दीक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-ध्रेण उक्तेष्वमाभानां दक्षिणाहुतीना हवनम् ।१४आहुति-मन्त्रप्रकारौ १५विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिग्रहे मन्त्रभेद ।।१६अप्राणि-द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न पाणिग्रहणम् । १८ एव प्रतिग्रहनियम सर्वत्र । १९ प्रतिग्रहाग्नीध्रीय माघ्य उच्छिष्टहविषः सर्वै प्राशनम् । ५अ० १३क०।

१ मरुद्दैवतेन पशुना चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्र । मरुद्दैवतशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु आध्वर्यो इत्याह्वावप्रकारः । ४ मरुद्दैवतौ प्रतिपदनुचरतृचौ तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथः । ७तृचा प्रतिपदनुचराः, द्वृचा प्रगाथा । आज्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्यन्त सर्वमर्द्धर्चस् । ८ स्तोत्रियानुचरा प्रतिपदनुचरा सर्वत्र प्रगाथा । ६ गायत्र्यादीनि पङ्क्त्यन्तानि अर्द्धर्चेश शस्तानि भवन्तीत्युक्तिः । १०पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु या अवान्तरपदास्तासामर्द्धर्चेशः शसनम् । ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयो पादयोर्हिरवसानम् । १२ आश्विनशस्त्रे या पङ्क्तयस्तासामर्द्धर्चेश शसनम् । पङ्क्तिशसन वेति विकल्पः । १३स्तत्रागतायाः पङ्क्तेः पच्छ शसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पच्छः शंसने ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयोः सम कृत्वा शसनम् । १५ उक्ता-दन्यत्र पच्छ शसनम् । १६अर्द्धर्चान्ते प्रणव कृत्वा सन्ततनम् । १७ तत्र धाय्याभेदा । १८ मरुद्दैवत प्रगा-थ । १९ जनिष्ठा उग्र इति सूक्तोक्ति । १० उक्त सूक्तस्यार्द्धा एकाधिका शस्त्रा तदन्तराले इन्द्रोमरु-त्वान् इत्येतस्या निविद्धोधानम् । ११ माध्यन्दिने अनुष्टुप्तया धानम् । १२तृचे एवा शस्त्रा तुष्णाहु च

अर्द्धर्चे शस्त्वा निविद्धानम् । १३ तृतीयसवने एकां शस्त्वा निविद्धानम् । १४त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे स्वजताकान पाप ध्यायता च निविद्धेया । १५सर्वत्र तयैव परिधाना-सिद्दयः । १६शस्त्रा जप्यमन्त्र याज्यामन्त्रश्च । ५अ०१४क० । १निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २यदि पृष्ठकार्यै रथन्तर साम-सामगा कुर्वीरन् अभि त्वा शूर । नोनुम "अभि त्वा पू-र्व्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-शब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गभूत सामाभिव्यक्तस्तृगचर प्रस्माद्य स्तुतिजन्य शास्त्रैकसमधिगम्य कार्यमुच्यते । ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्ति । ४ उक्ताना सर्वेषा प्रगाथत्वम् सामगैर्द्विपदोत्तर तृचाकार-तया गानेऽपि बहृचैरर्द्धर्चत्वेन शसनम् कार्यम् । अ-नभ्यासेन तृचाकारत्वसनेऽपि ता द्वृचा एव न तृचा कार्याः ताभिश्च शंसन कार्यम् । ६बृहतीच्छन्दस्के द्वृचे प्रगाथे चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-योरवसानकरणविधि । ७ यदि तिस्रोबृहत्य एव चिकी-र्षितास्तदा चतुर्थषष्ठौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्यम् । काकुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसान कार्यम् ८ प्रतादानेन उत्तरा पथ्या पा भवति । १० येभ्यह्वृ-बृहद्रथन्तर वा तयो संहृतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र बृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शसन यथा भवति तथा इन्द्रनिहवब्रह्मणस्पत्याना शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषा बृहतीं कृत्वा शसनम् । १२ यदा बृहद्रथन्तरे गाय-त्र्यादिषु अभ्यस्तासु तिसृषु ऋक्षु स्तुवते स्वयोनिषु वा द्विपदोत्तराकार तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्याना बृहतीं कृत्वा शसनम् । १३येषां होत्रकाणा प्रगाथा स्तोत्रियानु-रूपाः तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य सर्वस्य यथाश्रुत शसनम् । । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-यज्ञभागितया उपदिश्यमानोज्योतिष्टोम एकाहयज्ञव्याच्य परिमितर्यस्य परिपूर्णशसनयुक्तः । १६स एकाह यद्यु-भयसामा बृहद्रथन्तरसामसाध्य तस्य पवमाने योनिरनुरूपा भवतीति । १७ज्योतिष्टोमभिन्नः स कश्चिदुभयसामा एकाहः स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरनुरूपा शस्त्रा । १८निष्केवल्ये धाय्याया ऊर्द्ध्वं स्थानं योनिस्थान तदेव शसनस्थानम् । १९ अनेकासा सामयोनीना सह शसने प्राप्ते आदावेव सर्वासामाह्वान सकृत् पृथक् वा कार्यम् । २० ब्राह्मणस्पत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषा सह-पातेषु इन्द्रनिहवादूर्ध्वमाहावः कार्यः । २१ तत्र

धाय्यासामप्रगाथयो प्रदर्शनम् । २२ ऋग्विशेषे ऐन्द्री निविद् धेयेत्युक्ति । २३ अनुवाक्षण स्वर उक्थ वाचो त्यस्य शस्त्रा जप । पिबा सोममित्यादि याज्या । ५अ० १५क०।।होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ याज्या चेति-निर्णय । १ तत्रैव याज्यान्तर तत्काले सवनसंस्था निमित्तकर्म कार्यता ५अ० १६क० । १ उत्तमस्वरेण तृतीयसवनम् २ आदित्यग्रहेण चरणम् । ३ पूयमान ग्रहाणामीक्षणे जप्यमन्त्र । ४स्तुते आर्भवे पवमाने विद्द्-त्याङ्कारात् मनोतादिपरिवहान्तं पशुकर्म कृत्वा नारा-शंससादनपर्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्य्यम् ।५नाराशंसेषु सादितेषु पुरोडाशस्य स्रुदुत्तमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्वे चमसिन पुरोडाश तिस्र तिस्र पिण्डीकृत्य स्वात् स्वा-च्चमसात् दक्षिणत. स्वान् स्वान् पितृनुद्दिश्य चमसान्तिके अत्र पितर इति मन्त्रे स्व स्व पित्र्यपसतेत्युक्ति ६सव्याहृत आग्न्योध्रीय प्राश्य हविरुच्छिष्ट सर्वे प्राश्नीयु । ५अ० १७क०। १सावित्रेण ग्रहेण चरणम् । २तत्र मन्त्रभेदः। ३वषट्कृते होतृ' शस्त्रवैश्वदेवशस्त्रोक्ति । सगता तेन हेव्यदिप विहाय सर्वदिग्ध्यानश्च । ४ माध्यन्दिनसव-ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्र । ५ तत् सवितुरित्यादि नवर्चा वैश्वदेवतोक्ति तत्र उत्तमाया परिधानीय त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयो सूक्तेषु सावित्रादिनि विदोधानम् । ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्ते प्रयोज्या ८ आग्निमारुते शस्ते उत्तरास्तिस्रश्च पाया । ९ सूक्तानां दैवतस्यैव निविद्देवतात्वम् । १० दैवतेन सूक्तान्तनानात्वम् तथाच यावता सूक्तानामेक दैवत तावदेक एव सूक्तान्त इत्युक्ति । ११ वैश्वदेवाग्निमारु-तयोरेकपातिन्य एव धाय्या । १२ सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवेशस्ते हि पञ्च अर्द्धर्चश सकृद् भूय्यपसर्गने परिधाने च मन्त्र १३उक्थ वाचीत्यादि शस्त्रा जप । विश्वे देवा' शृणुतेत्यादियाज्या । ५अ०१८क० ।

१ सौम्यस्य चरुद्रविष्काकर्मभेदस्य याज्या । २ तस्योभय पार्श्वे इत्याजाभ्यासपाशुयाग । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः । ४आध्वर्युणाऽऽहृतस्य उद्गात्रस्य पूर्व्वं गृहीत्व चाणस्य मन्त्र'। ५ तस्मिं चरौ इतयुते स्वसच्छायाऽदर्शने नैमित्तिक मन्त्र-द्वयजप तौ च मन्त्रौ । ६ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामाज्येन नेत्रे अभ्यज्य छन्दोगेभ्य प्रदानार्थमध्वर्य्यवे दानम् । ७ दर्भेषीकाभवानिषु विष्कृतेषु पात्नीवतस्य आग्नीध्रस्य उपांशुजप्यमन्त्र । ८ नेष्टुर्धिष्ण्यस्थितस्यद्वारेण तमत्र प्रपद्य तस्यान्तिक उपविश्य पात्नीवतस्य भक्षणम् । ५अ० १९क० । १ सदसोनिष्क्रम्य आग्नीध्रं प्रति गति । २ आग्निमारुत शस्त्र द्रुतयाद्यन्त्या प्रयोक्तव्यम् । ३ तस्याद्यास्तृच पच्छ ऋगाशान शसेत् यदि सा पच्छ शस्या भवेत् तदा पादेपादेऽनुच्छ्वसन्नेव शसेत् । ४ यदि सा अर्द्धर्चश शस्या तदार्द्धर्चेऽवसायानवानम् । ५ उत्तमेन वच-नेन द्वितीयाया सन्तनन कर्त्तव्यम् । ६ स्तोतारम्भे माद्यतशिरस्त्वादिभूमिस्पर्शान्तगुणोक्ति । ७ परि-धानीयाया उत्तमेन वचनेन भुवपदस्यावसेचनं होतृच मसे कार्य्यम् । ८ आग्निमारुते याज्याकथनम् । एत-दन्तसोमयागस्याग्निष्टोमसंज्ञा ५अ० २०क० ।

६अध्याये । १ तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवन्ति । २ तत्र याज्याद्युशस्त्राणां प्रदर्शनम् । ३ तदन्तस्य उक्थ्यक्रतुत्वम् । १सू०६अ० १क० । १यदि षोडशी क्रतु स्यात् तदा तृतीयसवने होत्रकशस्त्रानन्तर तस्य कार्यता । अथ शस्त्रनाम षोडशी तस्य विधाना-धिकार । २ तत्र स्तोत्रियानुरूपौ तत्र च षड्च । ३ तत्र तिस्रो गायत्र्य । ४ एका द्विपदा पङ्क्ती । ५ तृचौ उष्णिहवार्हतौ । आभूर्व्यष्णा इति द्विपदा वाच पच्छ शस्या । ६ अन्येषां तृचानां लिङ्गादीनामुक्ति । ७ तत्र पूर्वे तृच द्वेधा कृत्वा शसेत् एकैकाश्च द्वे द्वे कृत्वा शसेत् । अस्य तृचस्य सप्तपदात्मकत्वात् एकैका त्वचमेकैकामनुष्टुभमेकैका गायत्रीश्च सम्पादयेत् तथा च आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भि पादैरनुष्टुभ विद्विस्त्रिभिस्त्रिभि गायत्र्य । अनेन प्रकारेण तृचा अपि षड् भवन्तीति । ८ निविदतिपत्तौ अस्त्रिन्नयानुष्टुभे तृचे निविद्धेयेति परिधानीयानुष्टुभतृचदर्शनम् । १० उत्तरमस्योत्तमा-शिष्टा उत्तमां निविद दध्यात् । ११निविद्विशेषस्य लिङ्ग प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया ऋक् । तां अम्न्। याग ६ अ० २क० । १ विहृतस्य षोडशिन इन्द्रा जुषस्वेत्याद्याः छन्दे पठिता षड्च स्तोत्रियानु-रूपौ भवत । २ स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्द्ध विहृते यच्छस्यं तदेव गन्तव्यम् । ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामर्द्ध-चन्ते ऽवसानम् अमृगन्ते प्रणव इत्यर्द्धर्चशः शसनम् । ४ पूर्वासां पूर्वपदानां शसनम् । ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-भिर्विह्रणम् । ६ पङ्क्तीनां द्वे द्वे शिष्येते ताभ्यां प्रणव-नम् । ७ उष्णिहोवृहतीभिर्विह्रणम् उष्णिहासत्त मान् पादान् द्वौ कुर्य्यात् । ८ चतुरोभागान् कृत्वा

इष्टतीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम् । ८ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्चतुर्द्धा कर्त्तव्याः । प्रथमाया सर्वे भागा व्यूढेनाव्यूढेन च पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्त्रिस्रोजगतीभि । १० उत्तमायाद्विपदाया यश्चतुर्थमक्षर तत् प्रथमस्य भागस्यान्त्यं स्टेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकार । १२उत्तरास्तु इतरान् पादान् पश्चान् क्वात्वाऽनुष्टुभं च क्वात्वा शंसनम् । १३ स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्द्धं प्रोषुष्वा इत्येवदन्तस्य शस्त्रावयवस्य विहितसंज्ञा । १४ यत्र यत्र विहृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरौ तयोरुदाहृतिः । १५याज्यायाजमेन मिश्रणम् । १६ मिश्रणप्रकारः। १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् । १८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ चाक्षुत षोडशिपात्रं समुपह्वावं भक्षयेत् । २० चमसे ये भक्षिणस्तेऽपि भक्षयन्तीत्यतिदेशः । २१ सुब्रह्मण्यश्चर्त्विजमैत्रावरुणादयस्त्रयश्छन्दोगाः । २२ षोडशिभक्षमन्त्रः । ६अ० ३क० । १ अतिरात्राधिकार । २ प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्याद्यार्द्धर्चं विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रावसानम् । ३ शिष्टयो पादयो समस्य प्रणवनम् । ४ होतुराद्या विना मध्यमानि सर्वासां पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्रत्यादाय तैरुत्तमानि सन्धाय प्रणवनम् । ५उत्तमे पर्याये स्तोत्रियानुरूपेषु सर्वासामृचामुत्तमानि पदानि मध्ये सर्वे साच्छावाका द्विरुक्त्वा तै प्रणुयुः । ६ उत्तमे पर्याये अच्छावाक अन्त्यचतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । ७ शस्त्राणा चतु पर्यायत्वम् । ८तत्राद्यं शस्त्र होतु।९याज्याभ्य पूर्वप्रतीकानि पर्याससंज्ञा ।१०पर्यासोदाहरणम् । तेषां पर्यासंज्ञापि ।११पर्यासभिन्नानां गायत्राणामावापत्वम् ६ अ० ४अतिरात्रे पर्यायेषु समाप्तेषु छन्दोगा आश्विनशस्त्रेण स्तुवते । २ शंसिष्यन् विसंस्थितसञ्चरेण मियक्रम्याग्नीध्रीये आतुमङ्क्षेन यज्ञाङ्गतीर्जुहुयात् तत्र मन्त्रा ततआच्छ्येपप्राशन तूष्णीमेव कुर्यात् । ३ होमार्थं पृथक्, कृतस्याज्यस्य शिष्टमाज्यं प्राश्य अप उपस्पृशेत्माचामेत् अनाचमनेऽपि नाशुचिरित्यत्र देयस्य इत्यादिस्मृतिनिदर्शनम् । ४प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात् स्वस्थानस्य, समस्तजङ्घोदरदक्षिणाम् उपस्थं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमाश्रित्य) उतृणमिष्यन प्रश्नीव उपविशेत् । ५कृतोपस्थोपवेशनस्यैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पच्छः प्रणवनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम् । ८स्तोत्रशंसने प्रातरनुवाकधर्मातिदेश । ९त्रयो वार्हता तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुत शंसेत् । १० अन्येषु छन्दःसु यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदा पच्छः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रणवेनोपसन्तनुयात् । १३ एकपदाभ्यो याउत्तरा ता एकपदान्तर्गं प्रणवैरुपसन्तनुयात् । १४ अर्द्धर्चशस्येषु पच्छः शस्या पच्छः शस्येषु चार्द्धर्चशस्या यास्ता उद्धरेत् । १५ सूक्तन्यायेन वा शसनम् नोद्धार इति विकल्पः । त्रिष्टुब्जगतीभ्योऽन्यत्र विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन सूर्योनोदिव इत्येतत् सन्धाय तदादीनि सौर्य्याणि सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्य्यसूक्तानि सूर्योनोदिव इत्यादीनि दर्शितानि । १९ इहस्तते अति यदर्य इत्यादि परिधानीया। २०प्रतिपदे परिधानीयाया आह्वावत्वविधानम् । २१ यदि इहत्साम कुर्य्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्धिहवामह इति तृचम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाम् इन्द्रकेतुमित्यस्योपरिष्टात्, तृतीयाम् अभि त्वेत्यस्योपरिष्टात् शंसेत् । २२तत्र विकल्प । २३आश्विनप्रचेण पुरोडाशेन चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैष याज्याद्वयम् अध्वर्य्वानवानश्च क्रमेणोक्तानि । २५आश्विनपुरोडाशस्य शिष्टकृताचरणे स याज्याद्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्र क्रतु । ६अ० ५क० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथनायोत्तरग्र- यदि सर्वे पर्य्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्का स्यात् अतिक्रान्तमाया रात्रिः सा पर्य्यायाणामाश्विनस्य चापर्य्याप्तेति तदा सर्वेभ्य पर्य्यायेभ्य एक पर्य्याय समुद्धृत्य कुर्य्यु । २ तत्र करणप्रकार । प्रथमात् पर्य्यात् होता स्वं शस्त्रम् ... । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्य्यायात् स्व शस्त्रे, उत्तमादच्छवाक. स्वमेव शस्त्रमित्येव प्रकार । ३ यदा प्रथमः पर्य्याय प्रयुक्त मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोरौ नस्य चापर्य्याप्ता रात्रिरित्याशङ्का स्यात् तदैव कुर्यु । ४ हो होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंसच्छावाकौ तु उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वथा वा स्तोमनिर्ह्रास । ५ स्तोमनिर्ह्रासे शस्त्रनिर्ह्रासप्रकार । ६ ... सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम् । ७ एके शाखिन ...तवर्ज्जं स्तोमनिर्ह्रासं कुर्वन्ति । ८ अग्ने । ...म इत्येतत् आश्विनीय एकस्तोत्रिय । ९ आग्ने ... क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य वृहतीच्छन्द । १०...

आश्विने पुरस्तात् सक्तच्छंसनम् यथाश्रुतमनुदेवत ११ । १२ विषमविषमा वा नद्यादिभिरव्यवधाने सुत्यासन्निपाते सम्भवोदोष' । १३ तथा दोपसम्भावनायाम् आ सवनदेवताशाह्वनात् सम्यक्परा कृत्वा कर्म कार्य्यम् । १४ सम्भवे दोषे सति मरुत्वतीये शस्त्र यस्मिन् सूक्ते निविद्धीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिद सूक्त शसेत् । १५ मिथ्केवल्ये योजात इवेति सूक्तशंसनम् । १६ वैश्वदेवशस्त्र वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुषु निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्तानि सूक्तानि विच्छितानि तान्युद्धारेत् । १८ निविद स्थान यद्यतिहरेत् तदा यस्मिन् सूक्ते निविदतिपन्ना ततपूर्व्वापरभूत समाप्य आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् "मा प्रगामेति" मूक्तमखण्डित शस्त्वाऽन्यस्मिन्नागन्तुके तद्दैवताना निविद दध्यात् । ६अ० ६क० । १ सवनार्थस्य सोमस्य सवने समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसज्ञा । स च स्तुतशस्त्रोपजननो भवति तत्र छन्दोगै स्तोतव्य, बह्वृचै शस्तव्यम् । २ तत्र प्रात सवने स्तोत्रियानुरूपयाज्याकथनम् । ३गायत्र्या वैष्णव्या यजन वेति विकल्प । ४ गाणगारिमते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ "ऐन्द्राविष्णवी" च स वा कर्मणेत्यादि' त्रिष्टुप्छन्दस्त्वात यजने याह्या । ६ माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियानुरूपयो: याज्यायाश्च उक्ति । ७ तृतीयसवने यद्यग्निष्टोमे सोमातिरेक तदा उक्थ्य कुर्य्यात् । यद्युक्थ्ये सोमातिरेकस्तदा षोडशिन कुर्य्यात् यदि षोडशिनि तथा स्यात् तदाऽतिरात्र कुर्य्यात् इत्युक्ति । ८अतिरात्राच्चेत् सोमातिरेकस्तदा प्रतरे इत्यादि स्तोत्रियानुरूपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् । ९ माध्यन्दिनीययाज्यात्रयम् ६अ० ७क० । १ क्रीते सोमे नष्टे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधि । २ सदोऽपिधानानि हविर्धानानि अमन्त्रक कुर्युरिति पूर्व्वपक्ष । ३समन्त्रक वा तदाचरणमिति सिद्धान्त ।४सोमेन यागसिद्धिरित्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषव । ५ सोमान्तरालाभे पूतिका फाल्गुनानि वा ससृष्टान्यभिषुणुयु । (पूतिका सोमसदृशी लतारूपा फाल्गुनानि च स्तम्बरूपा ओषधिभेदा अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतोऽज्ञेया) । ६ फाल्गुनालाभे दूर्व्वादिसंसृष्टपूतिकाग्रहणम् । ७दीक्षास्वकृतासु क्रीतसोमनाशे आ सोमनाशात् दीक्षाकालवर्द्धनम् उपसत्सु जातासु सोमनाशे उपसत्कालवर्द्धनम् । तत्र सर्व्वत्र प्रधानकालानुरोधेन कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमालाभे प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये यागसमापनम् इत्येक पक्ष । भू स्वाहेति प्रायश्चित्त कृत्वारब्ध' प्रयोग विसृज्य सोम' सम्पाद्य पुनर्यागकरणमिति सिद्धान्त पक्ष । ८ सुत्यासु नष्टे सोमे तदलाभे प्रतिनिधिप्रयोगकरणमेव न तत्राहूर्त्विक्षु प्रयोगत्यागोवेति सिद्धान्त । प्रात सवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्यमभिषुत्य तद्रसेन प्रतिदुह्णोमिश्रणम् (सद्योदुग्ध पय प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्वपयोमिश्रणम् । ११ तृतीयसवने पूर्व्ववत् दधिमिश्रणम् । १२ फाल्गुनाना प्रतिनिधित्वेन ग्रहणे आयन्तीय साम ब्रह्मसाम भवति वारवन्तीयञ्च यज्ञायज्ञीयस्थाने । १३ ब्रह्मसाम तु तत्रविषये आयन्तीय साम यज्ञायज्ञीय तु यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उदवसानीयान्त यज्ञ समाप्य तस्माद्देशादुदवसाय सोम संम्पाद्य पुनर्याग कार्य्य ।१५ पुन प्रयोगे पुनर्दक्षिणा । १६यद्युपात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभ तदा प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तेनैव सोमेन यजनम् प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमश्रपणादीनि न भवन्ति । यदा पुनरहर्गणेषु द्रव्यासम्भवात् प्रतिनिधिनैवैकमह क्रियते तदा सत्रप्रयोग समाप्य उदवसाय तदेवाह पुन प्रयुञ्जीरन् तथा च आरब्ध फलसाधन यज्ञ प्रयुज्य समाप्यैतत् कर्त्तव्य नावान्तरमेकस्याह्न प्रयोग: एकाहेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेष्टा पुनर्याग ।१६ सू० ६अ० ८क० । १ दीक्षिताना मध्ये कस्यचित् व्याध्युपतापे प्रायश्चित्तविधानम् । २जीवानामस्यता इत्यादि मन्त्रचतुष्टयेन या ओषधीरिति सूक्तेन च पीडित स्नपयित्वानुमार्जन कार्य्यम् एतत्सर्व्वं ब्रह्मणा कार्य्यम् । ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदा' । ४ एवमुपतप्तस्य कर्म्मणि कृते कर्म्मणा यथास्थान गति । ५ तस्मिन्निमित्ते त्वातारमिन्द्रमित्याद्या ऋक् नाच्य कार्य्य स्याद्या भवति । ६ तस्मिन् वैश्वदेवसूक्तादिजप कार्य्यान्तरञ्च । ७रोगनिवृत्तौ यथोपदिष्टतया प्रकृत्यैव सर्व्व कार्य्यम् । ७सू०६अ०९क० । १ मृते तस्मिन् अतोर्येन निर्गमय्य अवभृतार्थं सङ्कल्पिते देशे मृतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ मृतस्य केशश्मश्रुलोमनखवापनम् । ३नलदेनानुलेपनम् । ४ नलदमालापरिधापनम् । ५प्रेतस्य देहस्थान्यान्त्राणि पुरीषाणि कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्दहे ब्रह्मनीयामीत्येकमतम् । ६ मृतस्य वाससा वेष्टनप्रकार' । ७ तस्यैव

धस्तस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा ग्रहणम् । ८प्रेतस्याग्नीन् द्वयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदिं प्रेतमानीयाग्निं मथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः ।९अनाहिताग्नेरौपासनरूपेणाऽऽहार्येण दाहः । १०दीक्षितस्य पत्नीमरणेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वाधाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपासनाग्निसत्त्वे तु तेन दाह इति भेदः । ११प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वापरीभूताह्नः समापनं यथाविहितं कुर्युः । १२ दीक्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवनसवनेषु विशेषोक्तिः । १३ श्मशानायतने परित्तः कर्त्तव्यभेदः । १४ होतुः स्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५ तत्र आध्वर्य्योरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आयं गौरित्यादिषु ऋक्षु उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्तवनोत्तरं होतुः कर्त्तव्यम् । १८ । १९ । तत्र यथादृष्टान्ततया प्रेहि प्रेहीत्यादि सूक्तजपः । २० सतुद्रवणास्थिसञ्चयने कृत्वा यथासम्भवितामासादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२ दीक्षितस्य मृत्युदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य सप्तदशस्तोमत्रिवृत्पवमानकं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं बृहद्रथन्तरं दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणः कुर्युः । २३उक्तेऽह्नि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृतकाले अवभृतार्थं सङ्कल्पिताास्वप्सु कुम्भेन सह क्षिपेयुः एतस्य मृतस्य तदहरिति वदन्तः सर्वे सत्रिणः कुर्युः । २४मृतस्य दाहादारभ्य कार्यान्तरोपदेशः ।२५शेषसमापने मृतस्य संख्यापूरणाय तत्सन्निकृष्टं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः । २६ गृहपतौ मृते तदहःप्रवृत्तं समाप्यावभृथं कृत्वा सदोदग्ध्वा च सत्रादुत्थानं भवति न पुनः शेषसमापनम् ।२७गृहपतेरपि अस्थिसञ्चयादयः पूर्वेण तुल्याः कार्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य पूर्वासने तस्य तस्य शयनम् । २९ मृतस्य गृहपतेः वहन्तीषु अप्सु अवभृथकर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमालेखनस्य आचार्यस्योक्तिः । ३० आश्मरथ्यमते तस्य यज्ञपात्रैः सह दाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अवभृथोनान्यः ।

६अ० १०क० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त संस्थाः । २तासां मध्ये याश्चपर्यन्ति तस्यान्ते यज्ञपुच्छं नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र सूक्तवाकप्रैषस्य उत्तमत्वम् । ४तत्र पुरोडाशकरणं तद्देवता च । ६सवनीयस्य पशोः पशुपुरोडाशपक्षे अवीष्टदेवतां पुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनीये काम्यमिन्द्रादिर्पशुपुरोडाशेन पशुदेवताद्देशः । ८ शंयुवाकादूर्ध्वं हारियोजनं कार्यम् ।९हारियोजनस्य अनुवाक्याप्रैषयाज्या । १०अहर्गणेषु अन्त्येष्वहःसु उक्ते एव याज्यानुवाक्ये । ११अहर्गणेष्वन्त्येभ्योऽन्यानि, तेषां च प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्वतसत्रादिषु यानि सुत्यानि सौत्याहोभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्त्येष्वनुवाक्या । १३ हारियोजने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राक् अतिप्रैषनामकप्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽद्य इत्यत्र तेऽद्येति प्रयोगः । १५ वक्ष्यमाणे श्व सुत्यामित्यत्र अद्य सुत्यामिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रं अतिप्रैषस्यान्ते श्रुत्वा यज्ञं श्व सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् ६ अ० ११क० । १ उन्नेताहूतं द्रोणकलशमिडामिव प्रतिमृतोपहवमिष्ट्वा द्रोणकलशस्यसोममवपश्येत् । २शस्तु प्राणभक्षमन्त्रः हरिवत इत्यादि । द्रोणकलशस्थसोमं गृहीत्वा मन्त्राभ्यां सुसत्हृदयमभिमृश्य येन पथा सदोहविर्धानं वा गतं तेन पथा तत्र प्रतिनिवृत्तिः । विनिसृप्ताहुतिनामकौ होमौ कुर्यात् तत्र होममन्त्रौ च । ३ षड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्शकलाभ्याधानम् । ते च देवकृतस्यैनस इत्यादयः सूत्रोक्ताः षट् । ४ द्रोणकलशाद्धानागृहीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्या इत्युक्तिः ४ तूष्णीमवघ्राय ता धाना अन्तः परिधिदेशे निवपेयुः । आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं गच्छेयुः विनिसृप्ताहुतिपर्य्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः । ७ तास्मसान् गत्वा आर्द्रदूर्वाजातीयानि निष्पीड्य स्वेस्वे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः स्वान् स्वान् चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८सव्यैर्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९तत्र पर्युक्षणे गाथा मन्त्रः । १०पित्रादित्रयजीवने नैतां गाथां पठेत् नापि पर्युक्षणं कुर्युः तद्वर्जं सर्वं सर्वे कुर्युः । ११ अवघ्राणाभिमर्शनमन्त्राः । १२ सयजमानर्त्विजां परस्परस्य हस्तग्रहणे मन्त्राः ६अ० १२क० । १पत्नीसंयाजैश्चरित्वा पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनियनान्तं कर्म कृत्वा वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहुयात् ।

२ पञ्चभक्तिकस्य साम्नोनिधनरूपामन्त्यां भक्तिं कृत्वा सर्वैऽवभृथं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टिः । तया चरणम् । ४ ५ अत्र विशेषाः । असामिष्टौ प्रया-

जाद्यनुयाजान्ता नास्यामिडा न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजावस्य मन्तौ तौ च गायत्रौ । ६ तत्र वारुण हवि हविर्दोषे सति यागावसरे हविरेवोत्पाद्य यष्टव्यम् । ७ स्विष्टकृद्यागे अग्नीवरुणौ देवते अव ते हेडोवरुण नमोभिरिति द्वे ऋचौ तत्र साधनम् । अत्र च निगदाभावात् अग्नीवरुणावादिश्य स त्वन इत्यृचा यष्टव्यम् । ८ अस्यामिष्टौ नमोवरुणाय इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादायोदके निदध्यु । ९ तत्र आचमने मन्त्रत्रयम् । १० आचमनप्रकार । ११ शौचाङ्गमाचमनं कृत्वा स्नानाङ्गमाचमनं कृत्वा आस्नायु: तत्र मन्त्रा: । १२ अदीक्षितानामुक्तमन्त्रैराप्लावनं वाऽभ्युक्षणं वा । १३ उन्नेता स्वशाखोक्तविधिना सर्व्वानुदकादुत्तारयेत् । १४ उन्नेत्रा उन्नीयमाना उन्नेतरित्यादि मन्त्र जपेयु । १५ उदकादुत्तीर्य उद्वयं तमस इत्यादि मन्त्र जपेयु । १६ इत ऊर्द्ध्वं हस्याजपपर्य्यन्तं सूद्वयम्बूधेन समानं तथा च अनवेक्षमाणा इत्यादय समिदाधानान्ता सर्व्वे कार्य्या । १७ अपवृत्तकर्म्माणि हस्याजप कुर्य्यु १७सू० ६अ० १३क० । १ गार्हपत्ये उदयनीयया चरणम् । २ सा च प्रायणीयया तुल्या । ३ सर्व्वसाम्येऽपि अय विशेष' । तत्र चतस्र आज्यहविषो देवता अदिति पञ्चमी चरुहवि पथ्या स्वस्तिस्तत्र प्रथमा इह चतुर्थी भवतीति । ४ याज्यानुवाक्ये च विपरीते तत्र या याज्या सा इह अनुवाक्या । तत्रानुवाक्या इह याज्या । ५ प्रायणीयाया कर्त्तार एवात्र कर्त्तार । ६ संयाज्याया ऐकरूप्य न याज्यात्वेन वैपरीत्यम् । ७ उदयनीयाया समाप्ताया मैत्रावरुणदैवतोऽनूबन्ध्य. पशु । ८ सदसि आसीनैर्होत्रादिभि पशु कार्य्य स च वारुणीय इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आसीनैस्तै कार्य्य इत्येके । १० तत्र नैमित्तिक' कर्म्मभेद । अनूबन्ध्यप्रयोगेपायां छुतायां यद्येकादशिन्यसत: कृता तदाऽग्निषोमीयेण चत्वारेण गत्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरणम् । ११ त्वाष्ट्रपशुकरणप्रकार । त्वाष्ट्रं पशु यूपाञ्जनादि कृत्वा उत्सृजेत् इत्येक पक्ष । १२ यदि आध्वर्य्यव आज्येन त पशुयाग समापयेयु तदा होतापि तथा कुर्य्यात् १३ आज्येन समापने अनेके पक्षा । ब्राह्मणोक्तदिशा वेद्या ।१४ आज्येन करणपक्षे पशुवत् शब्दप्रयोग । १५ यद्यत्र देविका हवींषि अनुनिर्वपेयु धाताऽनुमति राका सिनीवाली कुहूरिति पञ्च देवता' ।१६ तत्र धातुरूपस्याभावे मन्त्रभेद ।१७ एषाञ्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्यपक्षे सूर्य्यो द्यौ उषा गौ पृथिवीति पञ्च देवता' ।१८ तत्र सूर्य्यस्य चातुर्मास्येभ्यो याज्यानुवाक्ये ग्राह्ये ।१९ अनुबन्ध्यपशुद्रव्यस्यालाभे मैत्रावरुणीय: पयस्या कर्त्तव्या । २० सा च आज्यभागादि वाजिनान्ता कार्य्या ।२१ कर्म्मिणो वाजिनं भक्षयेयु । अत्र विषये सर्व्वे भक्षयेयु । २२ उदवसनीयया चरणं तत्करणप्रकार । २४ प्रकृतेन ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन यजमानदक्षिणीयया दीक्षा प्रविष्ट स सोमेनेष्ट्वा अवभृथेष्टौ दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानूबन्ध्यान्तं प्रयोगं समाप्य तदन्तेऽग्नीनरण्यो समारोप्य उदङ्देवयजनात् यो देशस्तस्मिन्नग्नीन्मथित्वोदवसानीयया यजते इत्येकोऽर्थ । अपरस्तु यदि सर्व्वे दीक्षिता स्यु सत्त्रेति दीक्षिता उत्थिता इति पाठ कर्त्तव्य· समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात् यदि सर्व्वे दीक्षिता स्युस्तदा पूर्व्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म्म कृत्वा सर्व्वे स्वान् स्वानाग्नीन् स्वे स्वे अरणीषु पृथक् पृथक् समारोप्य पूर्व्ववन्मथित्वा पृथगेवोदवसानीयया यजेरन्निति विशेषतोऽर्थ । सेयमुदवसानीया एकरूपा भवति । पुनराधाने याम्नाता इष्टिस्तद्रूपा । सा च अविकृता अपिसक्ताज्यभागविकारा उपांशुत्वरहिता केवलमग्निदेवता । ६अ० २४क०

इत्य पूर्व्वार्द्धस्य षडध्यायीरूपस्य प्रतिसूत्रमभिधेयार्था दर्शिता' उत्तरार्द्धमपि षडध्यायीरूपम् बाहुल्यभयात् तत्रत्यप्रतिसूत्रप्रतिपाद्यार्था न दर्शिता मूलग्रन्थे द्रष्टव्या । सङ्क्षेपेणायमर्थस्तत्रत्य । सप्तमाष्टमाध्याययो सत्राधिकारेण इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् । नवमे अहीनैकाहाधिकारेण इतिकर्त्तव्यताकलाप· । दशमे रात्रिसत्रविवरणम् । एकादशे कामनाविशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणञ्च । द्वादशे गवामयनस्यैव दिवसक्लृप्त्यादि । भागस्य चतुरध्यायात्मकत्वोक्ति: प्रामादिकी ।

तदीयगृह्यसूत्रे प्रतिपाद्यविषया यावदभिधीयन्ते । तत्र प्रथमाध्याये । स्थालीपाकाद्युपाकर्म्मान्तानि कर्म्माणि । १ गृह्यव्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकयज्ञप्रकार । ३ पाकयज्ञप्रकारस्य त्रैविध्योपदेश । ४ एतान्यपि कर्म्माणि त्रिप्रकाराणि श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपीत्युक्ति । ५ पाकयज्ञानामर्थवादरूपं ब्राह्मणम् । १अ० १क० । १ सायम्प्रात पक्वहविर्होम । २ देवयज्ञ । ३ स्वाहाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानदेवतानिर्णय । ५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये विश्वेभ्यो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवसे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणामीतीत्युक्ति । १अ० २क० । १वक्ष्यमाणकर्म्मणां होमविधि । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णय । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णय । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णय । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा नवेति निर्णय । ७ अनादेशे नामधेयेन होम । ८ अनादेशे देवतानिर्णय । ९ एकवर्हिरादियज्ञा समानकालिका । १० पूर्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १अ० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधि । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ कणाहुतयो व्याहृत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्चयश्च । एके अनादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्ति । ७तेषामाहुतयः । १अ०४क० ।१ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् ३कन्यागुणकथनम् ।४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्राद्यष्टमृत्पिण्डैः परीक्षा । ६ पिण्डानां स्वाद्विशेषकथनम् । १अ०५क० ।१ ब्राह्माद्यष्टविधविवाहोक्तिः । १अ० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्माणां कर्त्तव्यता । २ जनपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्ति । ३ पाणिग्रहणविधि । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्र । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजप्यमन्त्र । ८लाजहोमप्रकारः । भ्रात्रादिभिर्लाजानावपतीत्युक्तिः । ९ वरो जामदग्न्यश्चेत् त्रिर्लाजानावपति । १० लाजेषु हविःशेषधारणम् । ११ वरकर्त्तृकमवदानम् । १२अवदानस्य सर्व्वत्रातिदेश । १३ वरकर्त्तृकहोममन्त्राः । १४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकं लाजदानम् । १५ एके लाजानीय पश्चात्परिणयमाहुरित्युक्ति । १६शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयो शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१वासान्तरगमने अन्तरा वसति ।२२ ध्रुवारुन्धत्यादिदर्शनाद्वाग्विसर्जनम् । १अ०७क० ।१ यानारोहणमन्त्र. । २नावारोहणमन्त्रः । ३उदकुत्तारणमन्त्र । ४वधूर्यदि रोदिति तदा पराग्निशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशवृक्षचतुष्पथादौ जप्यमन्त्र । ७पथिका ईक्षकाः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेश मन्त्र । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १०विवाहावधि ब्रह्मचर्य्यधारणादि । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३व्रतानन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १अ० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपस्थानं पत्न्या उपवास वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्ति । ५होमादिकालव्यवस्था ।६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधि । ८सायम्प्रातर्होम । १अ०९क०। पार्व्वणस्थालीपाक । २भोजननियमः । ३ इध्मबर्हिषोर्व्वन्धनम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पमुष्टिनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पमुष्टिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकत्र श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा ।१०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादि । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियम । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होम ।१८हवि स्थापनदेशः ।१९पश्चार्द्धहोमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हवि शेषाभाव ।२२स्विष्टकृद्धोममन्त्र ।२३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकाल ।२५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १अ०१०क०। १ पशुकल्प ।२पशूपस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्जम् पशुनिनयनम् । ६ उल्मूकाहरणम् । ७ शामित्रोक्ति । ८ पश्वालम्भनम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोम । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पश्ववदान स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानसहितहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूष्णीं हृदयशूलाचरणम् ।१अ० ११ क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृत प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनायां दूताय शस्त्रदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

२शीजगद्दुन्दुभिप्रपतनम् ।३तत्कालनिर्णय । ४ तत्र होमकर्म । ५अनुमन्त्रणम् । ६आयतीनां गवामनुमन्त्रणे मन्त्र । ७एके अन्यसूक्तमिच्छन्ति । ८आयातीनां गवामनुमन्त्रणे । २अ०१०क०

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहान्तानि कर्म्माणि । १ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा ।२ पञ्चानां नामकथनम् । ३पञ्चानां स्वरूपकथनम् । ४तेषामहरहः कर्त्तव्यता । ३अ०१क०। १ स्वाध्यायविधि । २ स्वाध्यायाध्ययननियम । ३ ओं-पूर्व्वा व्याहृती समस्ता ब्रूयात् । ४ सावित्र्यध्ययननियम । ३अ० २क० । १ स्वाध्यायक्रम । २ अध्ययने दैवाहुतिनिर्णय । ३ अध्ययने पैत्राहुतिनिर्णय । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णय । ३अ० ३क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचीनावीती । ४ आचार्य्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् । दक्षिणावीती । ६तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्वाध्यायस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ब्रह्मयज्ञानध्याय ३अ०४क०। १ अध्ययनप्रारम्भ । २ अध्ययनकालनिर्णय । ३तत्र कालान्तरम् । ४ आज्यभागाहुति । ५ दधिसक्तुहोम । ६होममन्त्र ।७तत्रान्ये द्व्यृचा मन्त्रा । ८ एकेमन्त्र । ९ तत्रापरेमन्त्र । १० देवताहोमादिमार्जनम् । ११ जपनियम । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवेदारम्भश्च । १३उत्सर्गविधि । १४अध्ययनकालनिर्देश । १५ ब्रह्मचारिधर्म्मयुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि अध्ययनम् । १७ समाप्तेजाया गच्छेदित्येके । १८प्रजोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २० माघ्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्र सावित्र्यादितर्पणम् । २२आचार्य्यादितर्पणम् । २३ तत्र षण्मासोत्तरमुत्सर्जनकर्म्म । ३अ० ५क० । १काम्यकर्म्मस्थाने पाकयज्ञ । पुरोडाशस्थाने चरु । ३ कामप्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोम । ५ होममन्त्र । ६अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्र । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् । ८ जृम्भणादौ जप्यमन्त्र । ९ अगमनीयगमनादौ आज्यहोम । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्रजपो वा । ३अ०६क०। १अभ्युदितेऽर्के स्वपतः प्रायश्चित्तम् २ तत्र मन्त्रचतुष्टयम् । अभिनिर्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोम । ३ सन्ध्योपासनम् । ४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यभेद । ५ तत्र प्रातर्नियमभेद । ६ तत्र कालनिर्णय । ७ कपोतपाते होमजपौ । ८ अर्थार्थं गच्छतो होमजपौ । ९ नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छतो होमजपौ । १० महान्तमध्वानं गमिष्यतो होमजपौ । ३अ०७क० । १ समावर्त्तनम् । तत्र आचार्य्याय आत्मने वा एकादशद्रव्याहरणम् । २उभयोर्द्दिश्यद्रव्यालाभे आचार्य्यायैव दानम् । ३ समिदाहरणनियम । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णय । ५उभयकामस्यार्द्रशुष्का समित् । ६ समिदाधानादि गोदानम् ।७मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्य्यात् ।८कारस्कोन्मर्दनम् । ९ स्नानाञ्जनविधि । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अनुलेपनविधि । १२ स्रग्बन्धनम् । १३ तान्यविधिः । १४ छत्रादानम् । १५ वैणवदण्डादानम् । १६मण्युष्णीषसमिधादानम् । ३अ०८क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्र । २ प्रत्यृच समिदाधानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अनुज्ञाते समावर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेष । ६ निषेधविशेष । ७ निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३अ०९क० । १ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनानुज्ञा । ३ उर्द्ध्वनामकथनम् । ४ उपांशुकथने मन्त्र । ५ शिष्यस्य उपांशुकथने मन्त्र । ६आचार्य्यजप्यमन्त्र । ७जपान्तरम् अनुमन्त्रणञ्च । ८ ततः प्रश्न । ९ पक्षिणाम् अमनोज्ञां वाचं श्रुत्वा जप्यमन्त्र । १० मृगस्यामनोज्ञां वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्र । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्र । ३अ०१०क० । १ सर्व्वाभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रोहोमश्च । २तत्र जप्यमन्त्र सूक्तविशेषश्च । ३अ०११क०। १ राजसन्नाहनम् । २तत्र जप्यमन्त्र । ३राज्ञे कवचदाने-मन्त्र । ४ धनुर्दाने मन्त्र । ५ राज्ञोजप्यमन्त्र । ६ तूणीरजप्यमन्त्र । ७इषुधिदाने मन्त्र । ८रथगमने जप्यमन्त्र । ९अश्वानुमन्त्रणम् । १०दूरे नेदिष्ठमायस्य जप्यमन्त्र । ११सन्नाहमानराजजप्यमन्त्र । १२सारथिनारोप्यमाणे नृपे जप्यमन्त्र । १३राजेक्षणमन्त्र । १४सौपर्णमन्त्र । १५अनुक्रमेण रथगमनम् । १६युद्धप्रदेशनिर्णय । १७दुन्दुभिवादने मन्त्र ।१८बाणत्यागमन्त्र । १९युध्यमाने राजनि पुरोहितजप्यमन्त्र ।२०तत्रपुनर्मन्त्र ।३अ०१२क०

चतुर्थाध्याये । आहिताग्ने पीडाप्रशमनादिश्मशानान्तीयजपान्तानि कर्म्माणि ।१ व्याधिपीडितस्याहिताग्ने कर्त्तव्यम् ।२ग्रामकामस्य प्रमाणम् ।३ग्रामे वास्तव्यस्य प्रमाणम् । ४अगद सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । ५ अनिष्ट्वा वा ग्रामं प्रविशेत् । ६मृतस्याहिताग्नेश्चिताभूमिखननम् । ७खातस्य निम्नोन्नतानिर्णय ।८खातस्य आयामनिर्णयः ।

९ खातस्य विस्तृतिनियमः । १० खातस्य अधोनिर्णयः । ११ श्मशानदेशनिरूपणम् । १२ तत्स्थानस्य बहुलौषधिकत्वम् । १३ कण्टकिवृक्षाद्युद्वासनम् । १४ दहनलक्षणश्मशानस्य विशेषविधिः । १५ प्रेतस्य केशादिवपनम् । १६ बर्हिराज्यादिसंस्थापनम् । १७ पृषदाज्यनयनम् । ४अ०१क० । १ अग्नियज्ञपात्रादिनयनम् । २ प्रेतनयनकर्त्तृनिर्णयः । ३ शकटादिना प्रेतनयनमित्येके । ४ अनुस्तरण्युपशुस्त्रीनयनम् । ५ अनुस्तरणीं गामाहुरेके कृष्णाम् एकवर्णामजामित्यपरे ८ पश्चात् सव्यबाहुबन्धनं कृत्वा आनयनम् । ९ तदनु अमात्यादीनामागमनम् । १० दाहकर्त्तुः कर्त्तव्यभेदः । ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यनिधानम् । १३ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् । १४ चिताग्निचयनम् । १५ चितायां प्रेतस्य वेशनम् । १६ प्रेतपत्नीसंवेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवेशनम् । १८ देवरादिना पत्न्या उत्थापनम् । १९ तत्र दृष्टव्ये उत्थापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः । २० धनुरपनयने मन्त्रः । २१ पुनः कर्तुरुत्थापकयोर्मन्त्रजपः । २२ धनुर्भङ्क्त्वा क्षेपः । ४अ०२क० । १ पात्रयोजनम् । २ दक्षहस्ते जुहूयोजनम् । ३ सव्ये उपभृतानयनम् । दक्षे पार्श्वे स्फ्यस्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम् । ५ उरःप्रभृतिषु ध्रुवादिनिधानम् । ६ नासिकयोः स्रुवाधानम् । ७ एकां स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजनम् । ८ कर्णयोः प्राशित्राधानम् । ९ एकञ्चेत् भित्त्वोभयत्र तन्निधानम् । १० उदरे हविः पात्रीनिधानम् । ११ तत्र समवत्तधानचमसयोजनम् । १२ उपस्थे शम्यानिधानम् । १३ अरणीमूर्वोः, उदूखलमुसले जङ्घयोर्निदध्यात् । १४ पादयोः शूर्पनिधानम् । १५ एकञ्चेत् छित्त्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेचनपात्रे पृषदाज्यपूरणम् । १७ दृषदुपलाद्ययोगद्रव्यनिधानम् । १८ लौहमृण्मयादिनिधानम् । १९ अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २० प्रेतपाण्योर्वृक्कयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् । २२ प्रेतपाण्योः पिण्डद्वयाधानमित्येके । २३ वृक्काभावे पिण्डद्वयाधानमित्यन्ये । २४ प्रणीताप्रणयमात्रमन्त्रणे । २५ दक्षिणजानुपातेन दक्षिणाग्नौ चतुराज्याहुतिहोमः । २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिहोममन्त्रः । ४अ०३क० । १ युगपदग्निप्रज्वालने प्रेमषम् । आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ प्रेतस्य स्वर्गलोकगतिः पुत्रविशिष्टर्द्धिश्च फलम् । गार्हपत्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिः पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम् । ६ दहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जानुमात्रे गर्त्तेऽवस्थाय दाहोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्त्तृजप्यमन्त्रः पृष्ठतोऽनीक्षित्वा सर्वेषां गमनञ्च । १० सकृत्स्नात्वा प्रेताय जलाञ्जलिं दत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय दिवा आनक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे वृद्धादिपूर्व्वापरनिर्णयः १३ गृहमागत्य अश्मादीनामुपस्पर्शः । १४ तस्मिन् दिने अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीताद्यन्नेन वर्त्तेरन् । १६ सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशनम् । १७ महागुरुकृतौ द्वादशरात्रं तथाशन दानाध्ययनवर्जनञ्च १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्ज्जनम् । १९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वाऽशौचम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दशाहम् । २१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डज्ञातौ त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अदन्तजाते त्रिरात्रम् । २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् । २६ सहाध्यायिषु मृतेषु एकाहम् । २७ समानग्रामीये श्रोत्रिये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीपुरुषभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने पूर्व्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनानन्तरमवधाननिर्णयः । ६ पांशुप्रक्षेपः । ७ पांशुप्रक्षेपानन्तरम् उत्तरामृचं जपेत् । ८ मृत्कपालेन कुम्भं पिधाय पृष्ठतोऽनपेक्षं प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य प्रेताय श्राद्धदानम् । ४अ०५क० । १ कृतगुरुकस्यान्यतो वाऽपक्षीयमाणपक्षादिकस्यामावस्यायां शान्तिकर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्पथे तदग्निपरित्यागः । ४ पृष्ठतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य केशादीन् वापयित्वा नवघटादिकुशपिञ्जूलान्तकल्पनम् । ५ मथनेनाग्निसमनम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेवनम् । ८ अनडुच्चर्मण्यमात्यारोहणम् (कटं भित्त्वा सर्व्वे पुमांस स्त्रियश्चामात्याः) । ९ परिधिपरिधानम् । १० आहुतिचतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणदर्भैर्नवनीतं गृहीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषी आञ्जीरन् । १२ अभ्यञ्जमानानां स्त्रीणां कर्त्रा प्रेक्षणम् । १३ कर्त्तुः अश्माभिमर्शनम्

चैत्यश्चेत्पुरोहिताय बलिहरणम् । १अ० १२क० ।
१ पुंसवनम्, अनवलोभनञ्च । २ तृतीयमासे पुष्यनक्षत्रे
उपोष्य तुल्यवर्णावत्सायागोर्दधिमात्रया प्राशनम् ।३प्रश्न-
वचनम् । ४ त्रिः प्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकाया
सेचनम् । ६ नस्तस्तद्धरणम् । ७ हृदयस्पर्शमन्त्र । १अ०
१३क० ।१ सीमन्तोन्नयन कर्म्म । २ तस्य कालनिर्णय ।
३ होममन्त्र ।४सीमन्तव्यूहनम् । ५चतुर्धा व्यूहनम् ।
६ वीणागाथकप्रेषणम् । ७गेयगाथाकथनम् ।८ब्राह्मण्यो
यद्ब्रूयुस्तदाचरणम् । ९दक्षिणादानम् । १अ०१४क० ।
१ जातकर्म । २ मेधाजननजप । ३ अंसस्पर्शनम् ।
४ नामकरणम् । ५नामलक्षणम् । ६ चतुरक्षर वा नाम ।
७नाम्नि कामनाभेदेनाक्षरनिर्णय ।८पुं नामधेयानि युग्मा-
क्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि अयुग्माक्षराणि । १०येन
नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्य्यात् । ११ मूर्द्धावघ्राणे
मन्त्रजप । १२ कुमार्य्या अमन्त्रकं कर्म्म ।१अ०१५क०।
१ अन्नप्राशनम् । २ अजमांसप्राशनम् । ३तित्तिरिमां-
सप्राशनम् । ४ घृतौदनप्राशनम् । ५ अन्नप्राशनमन्त्र ।
६ कुमार्य्या अमन्त्रकम् । १अ०१६क०१ चौलं कर्म ।
२पूर्णपात्राधानम् । ३ कुमारापस्थानं द्रव्यासादनञ्च ।
४ कुशपिञ्जूलहस्तकुमारपितृवस्थानम् । ५ब्रह्मा वा
कुशपिञ्जूलानि धारयेत् । ६ अपां निनयनमन्त्र ।
७ शिरउन्दनमन्त्र । ८ कुशपिञ्जूलनिधानमन्त्र ।
९ तेषु ताम्रक्षुरस्थापनमन्त्र । १० केशच्छेदनमन्त्र ।
११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ ।
१३चतुर्थस्य मन्त्र । १४ एवमुत्तरतस्त्रिर्मारम् । १५क्षुर-
धारशोधनमन्त्र । १६ नापितानुशासनम् । १७ केश-
सन्निवेशकरणम् । १८ कुमार्य्या अमन्त्रकम् । १अ०१७
१ गोदान कर्म्म । २ तत्र कालनिर्णय । ३ मन्त्रे
केशशब्देषु श्मश्रुशब्दकरणम् । ४ श्मश्रुवपनम् । ५क्षु-
रधारशोधने विशेषमन्त्र । ६ नापितानुशासनम् ।
७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिथुनदक्षिणा-
दानम् । ९ संवत्सरव्रताचरणादेश । १अ० १८क० ।
१ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे
वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य । ४ द्वादशे वैश्यस्य ।
५ आ षोडशात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । ६आ द्वा-
विंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य ।७अत ऊर्द्ध्वम्
अचीर्णप्रायश्चित्तान् नाध्यापयेत् । ८ स व्रीतधर्मनि-
र्णय । ९ परिधेयवासोनिर्णयः । १० मेखलाधिकार ।

११ जातिभेदे मेखलानिर्णय । १२ दण्डाधिकारः ।
१३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १अ०१९
क०। १ सर्वे दण्डा सर्वेषां वा भवन्ति । २आचार्य्या-
न्तिके उपवेशननिर्णय ।३ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णय'।
५ सांगुष्ठपाणिग्रहणम् । ५पाणिग्रहणमन्त्र । ६आदि-
त्यावेक्षणम् । ७ तत्र जप्यमन्त्र । ८प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।
हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रक समिदाधानम् । १अ०
२०क० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ मुख-
मार्ज्जनम् । ३तेजसा मार्जनम् ।४ सावित्र्युपदेशप्रार्थना ।
५सावित्र्युपदेशः । ६सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
हृदयदेशे कर्णाङ्गुलिस्थापन मन्त्रश्च ।१अ०२१क०। १ब्रह्म-
चर्य्यादेश । २ ब्रह्मचर्य्यादेशमन्त्र । ३ वेदब्रह्मचर्य
कालनिर्णय ।५ वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्य्यं भवति ।
५ भिक्षाकालनिर्णय । ६ समिदाधानकालनिर्णय ।
७प्रथमभिक्षानिर्णय । ८भिक्षामन्त्राः । ९भैक्ष्यमाहृत्या-
चार्य्याय निवेदनम् । १० पाकयज्ञ । ११ आघाराज्य-
भागान्तहोममन्त्र । १२ सावित्र्या द्वितीयम् । १३ महा-
नाम्न्यादिहोम । १४अपिभ्यस्तृतीयम् । १५सौविष्टकृत
चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्य्यव्रत-
धारणम् । १८ मेधाजननम् । १९ उदकुम्भाभिषेक-
वाचनम् । २० व्रतादेशशेष । २१ अनुपेतस्य
त्रिविधविशेष । २२ उपेतस्य विधि । २३अनृतम-
नृतञ्च । २४ गोदानमनूक्तम् । २५ कालोऽभिरक्त ।
२६ प्रायश्चित्तार्थे सावित्र्युत्तरम् । १अ० २२क० ।
१ ऋत्विग्वरणम् । २ एके युवानं वदन्ति । ३ वरण-
निर्णय । ४ वरणविशेषनिर्णय । ५ सदस्यवरणम् ।
६ वरणविशेष' । ७ होतृवरणमन्त्राः । ८ ब्रह्मवरण-
मन्त्र । ९ आध्वर्य्वादिवरणमन्त्र । १० होतृप्रतिज्ञा ।
११ब्रह्मप्रतिज्ञा ।१२अपरप्रतिज्ञा जप्यमन्त्रश्च ।१३याज्य-
लक्षणम् ।१४ । १५ । १६ । १७ । १८ आयाज्य
निर्णय ।१९सोमप्रवाकप्रश्नः।२०कल्याणैः सह सम्प्रयोगः ।
२१तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोम । २३समा-
हिताग्निरश्नशेष । १अ० २३क० १ऋत्विजे मधु-
पर्काहरणम् । २ एवं स्वगृहागताय स्नातकाय, विवा-
हार्थिने । ३ राज्ञे उपस्थिताय । ४ आचार्य्यश्वशुर
पितृव्य मातुलेभ्य ।५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णय । ६ सम्ब-
लाभे एतद्द्रव्यप्रतिनिधि । ७ आसनपाद्यार्घाचमनीयानि
गाञ्च त्रिस्त्रिर्वेदयेत् । ८ आसनग्रहणे मन्त्रप्रकारौ ।

९ पादप्रक्षालननिर्णय । १० वामपादादिप्रक्षालनम् । ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्र । १३ मधुपर्केक्षणमन्त्र । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्रा । १५ निरसनम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्वभक्षणनिषेध । १८ तृप्तिनिषेध । १९ अवशिष्टमधुपर्कप्रक्षेप । २० सर्वभक्षण वा । २१ आचमनम् । २२द्वितीयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४आलम्भनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्सर्गमन्त्र । २६ मधुपर्काङ्ग भोजनममांस न भवति । १अ०२४क० ।

२ अध्याये । १ श्रवणाकर्म काल । २ सक्तु कलशदर्व्यास्थापनम् । ३ दिवाक्षतदानादि । ४ अस्तमिते स्थालीपाकहोम । ५ अवस्थाननिर्णय । ६ पुरोडाशो परिहोम । ७धानाञ्जलिहोम । ८हुतशेषस्य प्रतिपत्ति ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदानमन्त्राश्च । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्तरम् । १३ बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुरन्ये ।१४सायम्प्रातर्बलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २अ० १क०आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म । २ स्थालीपाकहोम । ३ पृषातकहोमः । ४ आहिताग्ने आग्रहयणन्तेता या स्थालीपाकस्य । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ-२अ० २क० । मार्गशीर्ष्या चतुर्दश्याम् प्रत्यवरोहणकर्म । २ पौर्णमास्या वा । ३ पायसहोममन्त्रौ । ४ स्विष्टकृन्निषेध । ५ ध्यान तन्मन्त्रश्च । ६ पुनर्जपमन्त्र । ७अमात्यप्रवेश । इतरेतर प्रवेश । ९ मन्त्रविदो मन्त्रजप ।१०उत्थाय विजयमन्त्र । ११ त्रिदिक्षु-स्थानां जपब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनानि, चतुर्थजयमन्त्रश्च १२स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ३क० । १अष्टकाकर्म काल । २ एकस्याम् अष्टम्या वा । ३ पूर्वेद्युर्दिवसे सप्तम्या पितृभ्यो दानम् । ४ तत्र ओदनकृसरपायसाना श्रपणम् । ५ चतु शरावपरिमितधान्यं पिष्ट्वा पूपश्रपणम् । ६ मन्त्रा एकैकहोम, यावद्भि कामयेत तावद्भिर्वा । ७ परदिने अष्टम्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ अनडुहो यवसमाहरेद्वा । ९ तयाभावसम्भवे अग्निना कक्ष दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा ध्यानम् । ११चतुर्णामेकस्याप्यनुष्ठाने नानष्टक स्यात् । १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त । १४ अन्न होममन्त्रा. । १५ स्विष्टकृति अष्टमहोम. ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तर स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ४क० । १अन्वष्टक्य तद्दुत्तरनवम्या कार्यम् । २मासकल्पादि ।३ पिण्डपितृयज्ञकल्पप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्थवर्ज पिण्डनिपरणम् । ५मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुराचमेन पिण्डनिपरणम् । ६अवटसंख्यानिर्णय । ७पित्रादिपिण्डस्थानम् । ८मात्रादिपिण्डस्थानम् ।९श्राद्धापरपक्षीयसप्तम्यादिदिनत्रये कर्त्तव्ये माध्यावर्ष उक्तधर्मातिदेश । १० कृष्णपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत् । मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्ध कर्त्तव्यं न मात्रादिभ्य । ११ अन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् ।।१२अयुक्तौ सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा । १३ वृद्धिकर्म्मणि पूर्त्तकर्म्मणि च युग्मान् भोजयेत् । १४इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यवदानञ्च । २अ० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्वं तत्स्पर्शनमन्त्र । २ अक्षस्पर्शनमन्त्र । ३ आरोहणक्रमस्तन्मन्त्रश्च । ४ रश्मिस्पर्शनमन्त्र । ५ गमनप्रवर्त्तमानेषु रथेषु जपमन्त्र । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तस्य जप ।७ शकटाद्यङ्गस्पर्शनमन्त्र । ८ नावारोहणमन्त्र । ९ नवरथे विशेष. ।१०कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।।११गृहप्रत्यागमनम् ।१२रथावरोहणमन्त्र ।१३नवरथावरोहणमन्त्र । १४तत्र जपमन्त्र । १५तत्र पुनर्जपमन्त्र । २अ०६क० । १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूभेदपरलक्षणम् । ४भूमेरन्यलक्षणञ्च ।५ विरुद्धद्रुमोत्पाटनम् । ६भूमेरुच्चनिम्नतानिर्णय । ७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः । ८तत्फलम् । ९ सभागृहस्थाननिर्णय । १० तत्फलम् । ११ तदपरस्थाननिर्णय. २अ०७क० । १ वास्तुपरीक्षण क्रम । २तत्र खातखनन तत्पूरणञ्च । ३प्रशस्तमध्यमगर्हितवास्तुनिर्णय । ४अस्तमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् । प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णय । ७क्षत्रियवास्तुनिर्णय । ८ वैश्यवास्तुनिर्णय. । ९ बहुफले वास्तुकर्षणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घ वा । ११ वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणे मन्त्र । १३अवान्तरगृहप्रभेदनिर्णय । १४स्थूणाना गर्त्तेषु विशेषविधि ।१५मध्यमस्थूणागर्त्ते विशेष. । १६मध्यमस्थूणागर्त्ते मन्त्र ।२अ०८क० ।१वंशाधानानुमन्त्रणम् । २वंशाधानमन्त्रः ।३मणिकप्रतिष्ठापनम् । ४तन्मन्त्रान्तरविधानम् । ५मणिकसेचनमन्त्र । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्रापि- ... । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपाकश्रपणादि शिवबाचनञ्च ।२अ०९क० । १गृहप्रपदनम् ।

२भीजवदुत्सृष्टप्रपदनम् ।३तत्कालनिर्णय । ४ तत्र होम-
कर्म्म । ५अनुमन्त्रणम् । ६आयतीनां गवामनुमन्त्रणे
मन्त्र । ७एके अन्यसूक्तमिच्छन्ति । ८अयातीनां गवा-
मनुमन्त्रणं । २अ०१०क०

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहान्तानि कर्म्माणि ।
१ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा ।२ यज्ञानां नामकथनम् ।३यज्ञानां
स्वरूपकथनम् । ४तेषामहरहः कर्त्तव्यता । ३अ०१क०।
१ स्वाध्यायविधि । २ स्वाध्यायाध्ययननियमः । ३ ओं-
पूर्व्वा व्याहृती समस्ता ब्रूयात् । ४ सावि-
त्र्यध्ययननियम । ३अ० २क० । १ स्वाध्यायक्रम ।
२ अध्ययने दैवाहुतिनिर्णय । ३ अध्ययने पैत्राहु-
तिनिर्णय । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णय । ३अ०
३क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचो-
नावीती । ४ आचार्य्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ६तिथिविशेषादौ निषेधवचन नित्यस्वाध्या-
यस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ब्रह्मयज्ञानध्याय' ३अ०४क०।
१ अध्ययनप्रारम्भ । २ अध्ययनकालनिर्णय । ३तत्र
कालाऽन्तरम् । ४ आज्यभागाहुति । ५ दधिसक्तु-
होमः । ६होममन्त्र ।७तत्रान्ये दृग्चा मन्त्राः । ८ ए-
कोमन्त्र । ९ तत्रापरोमन्त्र । १० देवताहोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपनियम । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवे-
दारम्भश्च । १३उत्सर्गविधि । १४अध्ययनकालनिर्देश ।
१५ ब्रह्मचारिधर्म्मयुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि
अध्ययनम् । १७ समाप्तेकोनाया गच्छेदित्येके । १८प्र-
जोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २०
माघ्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्र सावित्र्यादि-
तर्पणम् । २२आचार्य्यादितर्पणम् । २३ तत्र पश्चाद्धो-
मान्तरमुत्सर्जनकर्म्म । ३अ० ५क० । १काम्यकर्म्म-
स्थाने पाकयज्ञ । पुरोडाशस्थाने चरु । ३ काम-
प्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोम । ५ होममन्त्र ।
६अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्र । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् ।
८ जृम्भणादौ जप्यमन्त्र । ९ अगम्यागमनादौ आज्य-
होम । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्र
जपो वा । ३अ०६क०। १अभ्युदितेऽर्के स्वपत प्रायश्चित्तम्
२ तत्र मन्त्रद्वयम् । अभिनिर्म्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः ।
३ सन्ध्योपासनम् । ४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यभेद ।
५ तत्र प्रातर्नियमभेद । ६ तत्र कालनिर्णय । ७ कपोत-
पाते होमजपौ । ८ अर्थार्थं गच्छतो होमजपौ ।
९ नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छतो होमजपौ । १० महान्तम-
ध्वानं गमिष्यतो होमजपौ । ३अ०७क० । १ समाव-
र्त्तनम् । तत्र आचार्य्याय आत्मने वा एकादशद्रव्या-
हरणम् । २उभयोर्द्दैश्यद्रव्यालाभे आचार्य्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियम । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णय ।
५उभयकामस्यार्द्रशुष्का समित् । ६ समिदाधानादि गोदा-
नम् ।७मन्त्रान् आत्मयाचकान् कुर्य्यात् ।८कारस्नोन्मर्द्दनम् ।
९ स्नानाच्छादनविधि । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अनु-
लेपनविधि । १२ स्रगबन्धनम् । १३ ताम्यविधिः ।
१४ छत्रादानम् । १५ वैणवदण्डादानम् । १६मधुपर्णी
सममिधादानम् । ३अ०८क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्र । २ प्रत्यृच समिदा
धानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अनुज्ञाते सभा
वर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेष । ६ निषेधविशेष । ७
निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३अ०९क० ।
१ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनानुज्ञा । ३ उर्द्ध्व-
नामकथनम् । ४ उपायुकथने मन्त्र । ५ शिष्य
स्य उपायुकथने मन्त्र । ६आचार्य्य जप्यमन्त्र । ७जपा
न्तरम् अनुमन्त्रणञ्च । ८ तत्प्रयशा । ९ पक्षिणाम् अम-
नोज्ञा वाच श्रुत्वा जप्यमन्त्र । १० मृगाणामनोज्ञा
वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्र । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्र ।
३अ०१०क० । १सर्व्वाभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रो-
होमश्च । २तत्र जप्यमन्त्र सूक्तविशेषश्च । ३अ०११क०।
१राजसन्नाहनम् । २तत्र जप्यमन्त्र । ३राज्ञे कवचदाने-
मन्त्र । ३ धनुर्द्दाने मन्त्र । ५ राज्ञोजप्यमन्त्र ।
६ स्त्रीयजप्यमन्त्र । ७इषुधिदाने मन्त्र । ८रथगमने
जप्यमन्त्र । ९अश्वानुमन्त्रणम् ।१०दुन्दुभेरभिमन्त्रणस्य जप्य
मन्त्र । ११सन्नह्यमानराजजप्यमन्त्र । १२सारथिनारो-
प्यमाणे रथे जप्यमन्त्र । १३राजेषुक्षेपणमन्त्र । १४सौपर्ण-
मन्त्र । १५अनुक्रमेण रथगमनम् । १६युद्धप्रदेशनिर्णय ।
१७दुन्दुभिवादने मन्त्र ।१८बाणत्यागमन्त्र । १९युध्यमाने
राजनि पुरोहितजप्यमन्त्र ।२०तत्रपुनर्मन्त्र ।३अ०१२क०

चतुर्थाध्याये । आहिताग्ने पीडाप्रथममादिश्यन्तातो-
यजपान्तानि कर्म्माणि ।१ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्त
व्यम् ।२ग्रामकामत्वे प्रमाणम् ।३ग्रामे वासव्यत्वे प्रमाणम् ।
४अगद सोमादिभिरिष्ट्वा ग्राम प्रविशेत् । ५ अनिष्ट्वा वा
ग्राम प्रविशेत् । ६मृतस्याहिताग्नेश्चिताभूमिखननम् ।
७खातस्य निम्नोन्नतानिर्णय ।८खातस्य आयामनिर्णय. ।

९ खातस्य विस्तृतिनियमः । १० खातस्य अधोनिर्णय । ११ श्मशानदेशनिरूपणम् । १२ तत्स्थानस्य बहुलौष-धिकत्वम् । १३ कण्टकिवृक्षाद्युद्धासनम् । १४ दहन-लक्षणश्मशानस्य विशेषविधि । १५ प्रेतस्य केशादि-वपनम् । १६ वर्हिराज्यादिसंस्थापनम् । १७ पृषदाज्य-नयनम् । ४अ०१क० । १ अग्निगयज्ञपात्रादिनयनम् । २ प्रेतनयनकर्त्तृनिर्णय । ३ शकटादिना प्रेतन-यनमित्येके । ४ अनुस्तरणीपशुस्त्रीनयनम् । ५ अनु-स्तरणीं गामाहुरेके छागाम् एकवर्णामजामित्यपरे ८ पशो सव्यबाहुबन्धन कृत्वा आनयनम् । ९ तदनु-अमात्यादीनामागमनम् । १० दाहकर्त्तु कर्त्तव्यभेद । ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यनिधानम् । १३ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् । १४ चिताग्निचयनम् । १५ चितायां प्रेतस्य वेशनम् । १६ प्रेतपत्नीस वेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनु सवे-शनम् । १८ देवरादिना पत्न्याउत्थापनम् । १९ तत्र उत्थापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जप । २० धनुरप नयने मन्त्रः । २१ पुन कर्त्रुत्थापकयोर्मन्त्रजप । २२ धनुर्भङ्क्त्वा क्षेप । ४अ०२क० । १ पात्रयोजनम् । २ दक्षहस्ते जुहूयोजनम् । ३ सव्ये उपभृतानयनम् । दक्षे पार्श्वे स्फ्यस्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम् । ५ उरः प्रभृतिषु ध्रुवादिनिधानम् । ६ नासिकयो स्रुवाधानम् । ७ एकां स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजनम् । ८ कर्णयो प्राशित्राधानम् । ९ एकस्मे तु भित्त्वोभयत्र तन्निधानम् । १० उदरे हवि पात्रीनिधा-नम् । ११ तत्र समवत्तधानचमसयोजनम् । १२ उपस्थे शम्यानिधानम् । १३ अरणीमूर्वो , उदूखलमुषले जङ्घयो र्निदध्यात् । १४ पादद्वये शूर्पनिधानम् । १५ एकस्मे तु छित्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेचनपात्रे पृषदा-ज्यपूरणम् । १७ दृषदुपलाद्युपयोगद्रव्यनिधानम् । १८ लौहमृण्मयादिनिधानम् । १९ अनुस्तरण्या वपामुत्-खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २० प्रेतपाण्योर्वृक्कयोर्नि धानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् । २२ प्रेतपाण्यो पिण्डाधानमित्येके । २३ वृक्काभावे पिण्डाधानमित्यन्ये । २४ प्रणीताप्रणयमात्रमन्त्रपे । २५ दक्षिण जानुपातेन दक्षिणाग्नौ चतुराज्याहुतिहोम । २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिहोममन्त्र । ४अ०३क० । १ युगप-दग्निप्रज्वालने प्रेतपृष्ठम् । आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ प्रेतस्य स्वर्गलोकगति पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । गार्हप-त्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्ति पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्ति पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धि फलम् । ६ दहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जानुमात्रे गर्त्तेऽश्म-स्याय दग्धोत्तमाङ्गशरीरमास्थाय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्त्तृजप्यमन्त्र, पृष्ठतोऽनीक्षित्वा सर्वेषां गमनञ्च । १० सकृत्स्नात्वा प्रेताय जला-ञ्जलि दत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय दिवा आ-नक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं दृष्ट्वा गृह प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे वृद्धादिपूर्वापरनिर्णयः १३ गृहमागत्य अश्मादीनामुपस्पर्शः । १४ तस्मिन् दिने अन्न न पचेरन् । १५ क्रीताद्यन्नेन वर्त्तेरन् । १६ सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशनम् । १७महागुरु-मृतौ द्वादशरात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च १८ सपिण्डेषु दद्यात् दानाध्ययनवर्ज्जनम् । १९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दद्याद्दं द्वादशाहं वाऽशौ-चम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दद्याहम् । २१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डयोनौ त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अद न्तजाते त्रिरात्रम् । २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् । २६ सहाध्यायिषु मृतेषु एकाहम् । २७ समानग्रामीये श्रोत्रिये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीपु-रुषभेदेन कुम्भनियम । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने पूर्वापरनिर्णय । ५ सञ्चयनानन्तरमवधानमिर्णय । ६ पांशुप्रक्षेप । ७ पांशुप्रक्षेपानन्तरम् उत्तरामृचं जपेत् । ८ मृत्कपालेन कुम्भं पिधाय पृष्ठतोऽनवेक्ष्य प्रत्या गत्याप उपस्पृश्य प्रेताय श्राद्धदानम् । ४अ०५क० । १ मृत-गुरुकस्यान्यतोवाऽपक्षीयमाणपक्षादिकस्यामावस्याया शान्ति-कर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्पथे तदग्निपरित्याग । ४ पृष्ठतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य केशा-दीन् वापयित्वा नवघटादिकुशपिञ्जूलान्तकल्पनम् । ५ प्रच-मनामाग्निजननम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेवनम् । ८ अनडुच्चर्मगमात्यारोहणम् (कर्ष भिन्ना सव्ये पुमा-स स्त्रियश्चामात्याः) । ९ परिधिपरिधानम् । १० आहुति चतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रिय सरूपदर्भैर्नवनीत गृ-हीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषी आञ्जीरन् । १२ अञ्ज-नाभावे स्त्रीणां कर्त्रा मोक्षणम् । १३ कर्त्तु अश्माभिमर्शनम्

।१४परिक्रमणजप । १५ निष्क्रमणादिसमापनम् । १६ अकृतवापसाध्यादोषदेशनम् । १७ या उदन्य इत्यस्या आगीरन् ।१८होमसमापनम् । ४अ०६क०॥ श्राद्धाधिकार । १पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैकोद्दिष्टमन्द्राद्धेषाभिप्राय जनपार्वण्यो ।२अपिण्डीकरणान्तिके अमेद । विप्रमन्त्रा मन्त्र तु तयाणा तय एव कार्या इति भेद । ४दिव विशयश्चे छन्नानां पिण्डनिदरणादीनां व्याद्धेऽतिदेशः। ५ ब्राह्मणान जलदानम् ।६ इयासनदानम् ।७युग्मान्नदानम् । ८अर्घपात्रे तिलावपन तन्मन्त्रश्च। ६ पित्र्य कर्म्म अपसव्यमेव कार्य्यम् । १०अर्घदानम् । ११ अर्घदानात् पूर्वं जल दानम्। १२अर्घस्नानमभिषेचनम् । १३ अर्घात्प्रमन्त्रंतन्मन्त्रश्च । १४अर्घ्यो आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृता तत् प्रथमपात्र मोद्धरेत् । ४अ०७क० । १ गन्धादिदानम् । २ अग्नौ करणानुज्ञा । ३ प्रत्यनुज्ञा । ४ अग्नौ करण होम । ५ पाण्योरेव वा होम । ६ देवपितृणां क्रमे अग्निसपाणिसम्भारे । ७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम् । ८ अङ्गुष्ठग्रहणम्। ९ भोजनपात्रे अधिकान्न दानम् ।१०भोजनानन्तरं पारणमन्त्र ।११पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य शेषनिवेदनम्। १२ अवसानेषु पिण्डनिपरणम् । १३आचान्तेषु तद्विधेके। १४ब्राह्मणानुज्ञानविकिरदानम् । १५अस्तु स्वधेति प्रत्युत्तरम् विसर्जनम् ।४अ०८क० । १ अथ शूलगव । २ तस्य कालादिनिर्णय । ३ पशुनिरूपणम् । ४पशुप्रदानम् । ५ऋणबिन्दुयुक्त पशुरिष्टके। ६ जन्मुषाग जघा काम गृह्णीयात् । ७ पश्वभिषेक ।८शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्यन्तमभिषेक ।९पशूत्सर्ग । १० पशोरीदृशिर्य्य न पाननम्। ११ तत्र दिग्निर्णय । १२ग्रामदर्शनायोग्यदेशे पाननम् । १३अर्द्धरात्रादूर्द्ध उदितेऽर्कें वा काले शूलगव कार्य्य । १४यूपनिखनन तत्र पशुबन्धनञ्च । १५ श्रपणादि पशुकल्पेन समानम् । १६ विशेषस्तत्र पात्रद्वये शेष वा वपाहोम । १७हरादि द्वादशनामक होममन्त्र । १८ उग्रादिषड्नामको वा मन्त्रः । १९रुद्रनामको वा मन्त्रः । २०बलिहरणम् । २१चतुर्भिः स्रुक्चैश्चतुर्दिगुपस्थानम् ।२२ सर्व्वकृत्यशेषं तत्रातिदेश । २३स्थाली पाकद्रोणोर्ष्णं तुपफलीकरण मा पुच्छचर्म्मशिर पादानामग्नावनुप्रहरणम् । (तुषकणाः फलीकरणा)२४शांखायनमते विशेष । २५ अवदानसमये शोणितनिनयनम् । २६ तत्रपसदेशे भूमौ निपतितं रुधिर सर्पेभ्य उद्दिशेत् । २७ सर्व्वयज्ञानां रुद्रनामधेय

शोषिता तस्य समापनम् । २८ अर्थ्द्ध नाभी दिशः । २९ सर्व्वाण्युपकरणानि गृहाणि । ३० इन्द्रेष पिर्त्रे यजमान पशू पंचालि ।३१अथ काम्ये नी स्वारस्य स्त्रो न हिनस्ति । ३२अथ शूलगवे च पार्श्ववाहिकमधम् । ३३अथ गृहादि पाम आहरेत् । ३४ मानानन्तर्मिति प्रयार्द्धन् रक्षिद्धयेत्। ३५ निवमेन शूलगव पाण्डीत निलिहान । ३६शूलगवकर्म्मणि ३७ शूलगवेनेष्ठा अन्य यजमानमेनम्। ३८भर्त्तनामगृध्रभिनाबन्ध्यात् ३९शूलगवभानस्तेन पशुकर्म्मणा रक्षितो न भवेत् तेन शूलगवेन निमसा । ४० स्मारोर्द्धं बलिना स्वस्त्ययन । ४१चन्द्रमसादि गोषु अर्थ स्नान दानम् । ४२ स्वाहाकारेण विधाय सर्व्वहुत कुर्यात् । ४३ प्रतिध्रुव गवामदनम् । ४४ सनातीय अपत्नु पशूनां मध्यनिदात् । ४५समाप्तिप्रतिपादनार्थ आचार्य्यनमस्कार । ४अ०१५क०

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टप्रतिपाद्यानां । १ अथ गमादि सामान्याह्नम् । २ सन्ध्योपासनानावमनादि । ३ मार्जनम् । ४ प्राणायामम् । ५ गायत्र्यावाहनादि । ६सन्ध्या ध्यानादि । ७ आवमनमन्त्रादि । ८ मन्त्राणां ऋषिदैवतच्छन्दांसि । ९ स्नानविधि । १० माध्यन्दिनस्नानविधानम् । ११ मन्त्रस्नानम् । १२ वैश्वदेव । १३ बलिदानमादि । १४होमे स्वाहाकारादि । १५शुक्लावृद्धिसमर्ग । १६ मङ्गल मङ्गलकार्य्यादि । १७पार्वणस्थालीपाक । १८ नित्यभोजनम् । १९ पुनराधानम् । २० अनेकभार्य्यस्य यतत्पत्न्याया धर्म्मभागित्वम् । २१ कन्यावरणम् । २२ उदयनादि । २३ अन्योन्यावलोकनम् । २४ आर्द्राक्षतारोपणादि । २५ अरुन्धतीत्यादि । २६ जातकर्म्मादि । इत्येते १अ० गता

२अध्याये १ मधुपर्कादि । २ मधुपर्कसम्भारादि । ३ मधुपर्काङ्गानि । ४मधुपर्कविधि । ५आवाहनमन्त्रा । ६ ग्रहाणामधिदेवतादि । ७ गणपत्यादिदेवतावाहनम् । ८ अग्न्युपस्थानादि । ९ यजमानाभिषेक । १० होमविधानादि । ११ भोजनविधि । १२ शयनादिविधिः । १३ श्राद्धानि । १४ ब्राह्मणनियम । १५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म । १६ अग्नौकरणादिकर्म । १७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनान्त कर्म । १८ अग्निदग्धपिण्डदानादि । १९ आभ्युदयिके विशेष । इत्येते २अ०गताः पदार्थाः ।

तृतीयाध्याये १पितृमेधः । २ अग्निदानानयन

३ अग्निकार्य्यसमापनम्। ४कर्त्तुरुदकाञ्जलि। ५ पिण्ड-क्रिया। ६ नवश्राद्धानि। ७ सञ्चयनम्। ८ दशाहकृत्यम् ६ एकोद्दिष्टम्। १० एकोद्दिष्टविधि। ११ सपिण्डीकरणम्। १२आमश्राद्धम्। १३ अतीतसंस्कारः। १४पालाशविधि। १५ नारायणबलि। १६ नागबलि। १७ पुराणमेकोद्दिष्टम्। १८वृषोत्सर्गः। ३अ० पदार्थाः। ४अध्याये पूर्त्तकर्म्मादीनि अग्निकार्य्यान्तानि कर्म्माणि। १पूर्त्तानि। २ मण्डपादिविधि। ३प्रतिमाद्रव्याणि। ४ प्रासादप्रतिष्ठादि। ५तदनुष्ठानादि। ६अग्निस्थापनादि। ७देवाभिषेकादि। ८शान्तिप्रतिष्ठादि। ९ वाप्यादिविधिः १०आरामादिविधि। ११ होमविशेष। १२प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते। १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते। १४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते। १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते १६ पृथिवीमन्वावर्त्तते। १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते १८ दिवसमन्वावर्त्तते। १९ रात्रिमन्वावर्त्तते। २० परमन्वावर्त्तते। २१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते। २२ अग्निकार्य्यफलम्। ४अ० गता एते पदार्थाः।

आश्वायन पुंस्त्री अश्व+गोत्रे अश्वा०फञ्। अश्वस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप्। [अश्वावतानस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

आश्वावतान पुंस्त्री०अश्वावताननामर्षेरपत्यम् विदा०अञ्।

आश्वास पु० आ+श्वस-घञ्। १निर्वृतौ २आश्रयदाने ३भीतस्य भयनिवारणार्थे व्यापारे ४सान्त्वने च "धारयमाश्वासजनन समस्त च" कुमु०। [२सान्त्वनासम्पादके।

आश्वासक त्रि० आ+श्वस-णिच्-ण्वुल्। १आश्वासकारके

आश्वासन न० आ-श्वस-णिच्-ल्युट्। १सान्त्वने। "आश्वासनञ्च क्षणेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम्" भा०आ० १अ० कर्त्तरि ल्यु। २आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदयाश्वासनम्" शकु०। [तद्भावदर्शमाश्वासि" शकु०।

आश्वासिन् त्रि० आ+श्वस-णिनि। प्रत्याशायुक्ते। "समस्तु

आश्वास्य त्रि०आ+श्वस-णिच्-यत्। १सान्त्वनीये। ल्यप्। २सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य०।

आश्विक त्रि० अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति वा ठञ्। भारभूतस्याश्वस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च। अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठक्। अश्वलाभसूचके ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्ते च।

आश्विन पु० आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासे अण्। स्वनामख्याते चान्द्रे मासभेदे "अहमप्याश्विने तद्वत् सायाह्ने बोधयाम्यहम्" ।गा।बोधनमन्त्र। १अश्विनाऽनुप्रधान आसामिष्टकानाम् अण् मतोर्लुक्। २इष्टकाभेदे स्त्री ङीप्। "ये वैता आश्विनीरुपदधाति" शत०ब्रा०८,२,१,११। आश्विनौ देवते अस्य अण्। ३चितिभेदे च "प्र तु आश्विनी पवमान" ऋ०६,८६,४, पञ्चाश्विन्योऽपस्यतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च-प्राणभृतः पञ्चायस्या एकया न विंशतिर्यस्यास्ता एकयतापिशदुद्वितीया चितिः" शत०ब्रा०। ४यज्ञियकपालभेदे पु० "सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र" कात्या० १२,६,२, "मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे इति" यजु० १८,१९, अश्विन्या भवः अण्। ५अश्विनीकुमारयोः द्वि०व०। अश्विनौ देवते अस्य अण्। अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे ७शस्त्रे च। आश्वलायनशब्दे उदा०।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वाकारवता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा नक्षत्राण्। १आश्वनपौर्णमास्याम् २आश्विनशब्दोक्तार्थे च।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः घोटकाकारवत्याः संज्ञायाः अपत्यं ढक्। १अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्तिकथा अरुणात्मजशब्दे ३२९पृष्ठे द्रष्टव्या। तस्यापत्यं विदा० अञ्। २नकुले ३सहदेवे च पु० तयोर्माद्र्यामश्विनीकुमाराभ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम्। "जिगाय समरे वीरानाश्विनेयः प्रतापवान्" भा०स०प०३अ०। अश्वसैकाहगमः पन्थाः ठक्। ३अश्वसैकाहगम्ये अध्वनि।

आश्वीन पु० अश्वस्यैकाहगमः पन्था वा खञ्। अश्वस्यैकाहगम्ये देशे "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः" ऐत० ब्रा०। "चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि" श्रुतिः।

आश्वेय त्रि० अश्वा देवता अस्य ढक्। १ तद्देवताके हविरादौ अश्वाया अपत्यम् शुभ्रा०ढक्। २अश्वाभवे।

आषाढ पु० आषाढी पूर्णिमाऽस्मिन् मासेऽण्। स्वनामख्याते चान्द्रे १मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू०। "शेते विष्णुः सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा०। आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण्। व्रतिना धार्य्ये पालाशे २दण्डे "उपस्थितापाढम्" काद०। "तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना" काद०। "अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्" कुमा०। ३मलयपर्वते पु०मेदि०। ष०टस्य ढ। आषाडोऽप्युक्तार्थेषु। स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्युक्तार्थेषु।

आषाढा स्त्री आ+सह-क्त "श्रवणाषाढेति" पा० निर्देशात् नि० षत्वमोत्त्वाभावश्च। राशिचक्रस्थे १विंशतितमे २एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराषाढकोधन्वी। मकरस्तत्परिशेषः श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः" इत्युक्ते सा च पूर्वा उत्तरा च। तत्र पूर्वस्याः प्रथमपादस्य

धनूराशिघटकत्वमुत्तरायाय शेषपादत्रिकस्य मकरराशि घटकत्वम् तत्रार्थे न० च आषाढम्" मङ्गलपक्षे तस्य तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आषाढाभव पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति भू—अच् । मङ्गलग्रहे आषाढाजातोऽयम् इति क्विप् । आषाढाभूरप्यत्र ।

आषाढि स्त्री आ+सह—क्तिन् नि० न पत्वं षत्वञ्च । १सम्यक् सहने "तयाषाढे सौम्यमतेयस्योपदधु" शत०ब्रा०६,२,१,१७ । २रतिदेव्याः स्थाने च शब्दार्थर० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा "नक्षत्रेण युक्तः काल" पा० इत्यण् । १आषाढमासीयपौर्णमास्याम् । २यज्ञियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय त्रि० आषाढाया भव "श्रविष्ठाषाढाभ्यामिति" पा० तस्येदम् इत्यत्वात् वा छ । १आषाढानक्षत्रे भवे २आषाढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभाग अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र अग—व्याप्तौ ष्ट्रन् वृद्धिश्च । आकाशे उज्ज्व० ।

आस उपवेशनेऽदादि० आ० अक० सेट् । आस्ते आसाते आसते आसीत आसाताम् आस्व आध्वम् आस्त आसत आसिष्ट आसाञ्चभूव आसामास आसाञ्चक्रे आसिता आसिष्यते । आसीन आसितम् आसितवान् आसितुम् आसित्वा आस्ति आस आसनम् आसना "य आस्ते मनसा स्मरन्" गीता "दिवि देवास आसते" ऋ०१,२०,२ । "आसीतामरणात् क्षान्ता" "नासीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च" इति च मनु । "सुखितमास्यतां तत यदा गतम्" शा०द० । "निबद्धमाध्वं पिबताच्च पेयम्" भट्टि । "अगम्नि यस्या सविकारमासत" माघ । "आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्" भट्टि भावे आस्यते "आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुख गुरो" मनुः । "इच्छामि नित्य सेवाह त्वया पुत्र ! सहासितुम्" भा०स० । अ० "जनकोह वैदेह आसाञ्चक्रे" शत० ब्रा० १४,६,१,१ । तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे खगपक्षिणः" भट्टि "कैलासशिखरासीनम्" तन्त्रम् "आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणाम्" मेघदू० । "आसित भाषित चैव मत यद्याप्यनुष्ठितम्" रामा० । "जृम्भासितादिकत्" शा०द० ।

अधि—अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः काद० "छायामध्यास्य सैनिका" "ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि" इति च रघु । जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता" विक्रमो० । "आयस्त्रीं दिवमध्यास्य शासनात् परमेष्ठिमम्" रघु । अत्राधारस्य कर्मता ।

अनु—पश्चादुपवेशनेन सेवने सक० । "अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघु । "एन सत्रायमन्वास्ते शटेन धनदं नृपः" भा० स० १० अ० ।

अभि—आभिमुख्येन स्थितौ संकल्पे च अक० अभ्यास अभ्यासीयन्ते कपयये निमापद्येरन्" छा०उ० ।

उद्—औदास्ये प्रकृतकर्म्मण उपरमे अक० "विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते" माघ । "उदासीनवदासीन" गीता

उप—सेवने सक० । "नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्" मनु । "उपास्येते हरिहरौ शङ्करोऽप्यास्ते यत" वाक्यप० । "वायुवच्चानुगच्छन्ति तथा दीनानुपासते" मनु । "कृतवत्समुपासते" कुमा० ।

परि—उप—उपासनस्य प्रकर्षार्थे "यथेव क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते" "पितामह च वै तस्या सभायां पर्य्युपासते" भा०स० १अ० । (एनम्) "भुजङ्गा पर्य्युपासते" कुमा० ।

सम्—उप—सम्यगुपासने सक० । "समुपास्यत पुत्रभोग्यया" रघु

परि—परित स्थितौ अक० सम्यक् सेवने सक० । तामेवद्देशाय पर्य्यासते ये चेमे मामका" शत०ब्रा० ।

सम्—सम्यक् स्थितौ उपवेशने च । "भोगिभोगसमासीनम्" "पश्चिमां तु समासीन" मनु ।

आस् अव्य० आ+अस्—क्विप्—आस+क्विप् वा । १स्मरणे, २आक्षेपे "आः क एष मयि जीवतीति" उद्भटा० । "आदुरात्मन् वृथामङ्गलपाठक !" वेणी० । ३कोपे, ४सन्तापे, ५पीडायां सगर्वगर्जने च । "आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुर" देवीमा० । ६खेदे "विद्यामातरमा प्रदर्श्य दयमन्नन् भिक्षामहे निष्त्रपा" उद्भट ।

आस पु० आस—घञ् । १आसने २स्थितौ ३उपवेशने आस्यतेऽनेन करणे घञ् । ४उपवेशनस्थाने गुह्यपार्श्वभागे "यथा कप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी" छा०उ०शाङ्करभा० । अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस—करणे घञ् । ५धनुषि "स शासि शासुस्ह शास" किरा० "शास सचाप" मल्लि० । दूणास अस क्षेपे भावे घञ् । ६ विक्षेपे निरास ।

आसक्त त्रि० आ+सन्ज—क्त । १आसङ्गयुक्ते विषयान्तरपरिहारेण तदेकतानतयाभिनिष्टे २अनवरते म०जटा० शतहति ४सम्यक्सम्बद्धे च त्रि० आसक्तचित्त आसक्तचेता ।

आसक्ति स्त्री० आ+सन्ज—क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेणैकविषयावलम्बने "ते देवा आसक्तिमन्त वदन्त" "आसक्त्यन्त वदन्त, इति च शत०ब्रा०८,२,१,११,१२ । "मोक्ष-

लोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते" ऋ०१०,८५,२८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज–घञ् । १अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थितस्य वा नश्यतो वस्तुनः २रक्षणाभिलाषे, ३भोगाभिलाषे, ४ कर्त्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्राभिनिवेशे च । "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः" सा०द० । "तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुः" श०ब्रा०१,१,२,१ "तयोर्हैन स्वयमासक्तो न विन्दति" शत०ब्रा०५,२,२,५, "त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्" गीता । ६सम्यक् सम्बन्धे "सर्वेषामासङ्गमपि प्रकाशते" कुमा० । आसज्यते कर्मणि घञ् । ७आसञ्जनीये उत्तरासङ्गे "त्वगुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम्" कुमा० । ८सौराष्ट्रमृत्तिकायां राजनि० ९अनवरते न०१० तद्वति त्रि० जटा० । सौराष्ट्रमृत्तिकाया गात्रे आसञ्जनीयत्वादासङ्गत्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भावः ष्यञ् चतुरादिषु पर्युदासात् नोत्तरपदवृद्धिः । साङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्यमस्त्यस्य इनि ङीप् । १वात्यायां त्रिकाण्ड० । २आसङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते कर्णवेधाङ्गकर्णबन्धनाकृतिभेदे । "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयो भवन्ति वक्रश वल्लूरक आसङ्गिम" इत्यादिना विभज्य "अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः" इति सुश्रुते लक्षितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज–ल्युट् । १आसङ्गे २सम्यक्सम्बन्धे "व्रततिवलयासञ्जनात्" शकु० । णिच्–ल्युट् । ३योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज–णिच्–क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद–क्तिन् । १नैकट्यसंबन्धे २प्राप्तौ न्यायमते ३प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे "आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते" भाषा० । ४शाब्दबोधोपयोगिन्यामव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते," भाषा० "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र छत्री कुण्डली वाससी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारैः चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णस्य ज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्" मुक्ता० ।

शाब्दबोधखण्डे आसत्तिश्च शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । "आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतो नान्योन्याश्रयः अथ नानाविशेषणकर्मकर्त्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथं तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् श्रोत्रप्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्रैकस्मरणकल्पनात् प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया पदस्मरणे । अथ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते" नचैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथमान्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैकल्यं न पूर्वस्येति चेत् अस्तु तावदेव तथापि चरमं तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं पदजन्यैवान्वयबोधहेतुः द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीति शब्द एवाध्याह्रियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादावश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थं । अवश्यं कल्प्यार्थसाकाङ्क्ष्येण दैवशसम्पन्नशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तिः स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् लक्षणाया व्यभिचारात् तत्राक्षेपाधीनेन कर्मणोऽन्वयबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहि शब्दस्य कल्प्यते लाघवात् न च पिधानाभिधायकानेकशब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः संस्कारतारतम्यात्-

कार्य्यकारणभावात् आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधाङ्गत्वे नचैव गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितो गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य्यग्रहसत्त्वे इष्टापत्तेः कदाचित्तु तत्र तथान्वयबोधस्य सर्व्वैरेव इष्टत्वात् नचैव क्वचिद्योजनाया कथमुपयोग इति वाच्यं तात्पर्य्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राञ्चः अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च शाब्दबोधाङ्गैव तथा च तस्यापि आसत्तिः कारणं सा च शाब्दबुद्धिरूपा तस्याश्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अनवस्था फलीभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतआह सा चेति प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं प्रदर्शयितुमाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु एवञ्च पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्यदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वयबोधः? सर्व्वासां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादित्याशङ्कते अथेति इत्याहुः। मेलकं मेलनम्। विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः एवञ्च पदधीजन्येत्यादि। विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधात्मकस्य। मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्मृतिः न च सकलपदगोचरस्मरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्मरणं सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्य्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात् ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि आदौ घोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले घत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्वनिर्विकल्पकघत्वविशिष्टधीटोत्पत्तिघनाशाः ततश्चतुर्थकाले अत्वविशिष्टधीटत्वनिर्विकल्पकाकारनाशघकारनाशाकारोत्पत्तयः इदानीञ्च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पकटकारनाशाः इदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबोधाकारनाशौ इदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसमूहात्मकपदगोचरश्रौत्रानुभवः न च पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहितान्त्यवर्णसन्निकर्षात् श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहरूपविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनयमर्य्यादया असम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्व्वस्य वर्णस्य सत्यविशेष्यत्वात् न च पूर्व्ववर्णोऽन्त्यवर्णे विशेषणतया भासत इति वाच्यं पूर्व्ववर्णेऽन्त्यवर्णे विशेषणत्वनियामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् नैवं वर्णादिसमुदायमात्रं न घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तच्च श्रवणा न दुर्घटं पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्व्वपूर्व्ववर्णप्रत्यक्षसम्भवात्" वैयाकरणास्तु पूर्व्ववर्णज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्याः सत्त्वेऽपि पूर्व्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियामकाभावात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनैव उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया जतुतज्वोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च जतुपदोच्चारणे तजुपदस्य श्रवणाज्ज्ञानापत्तिरित्यतो वर्णसमुदायादन्यः स्फोट एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटशब्दे वक्ष्यते।

अत्राय विशेषः। चिन्तामणिमते शब्दाध्याहार एव मथुरानाथेन तु आसत्तिप्रकरणे अर्थाध्याहारोऽपीति व्यवस्थापितम्। यथा "अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यकस्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं लाघवात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च ओदनं पचतीत्यादौ सति तात्पर्य्यग्रहे यथाकथञ्चिदुपस्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सम्यक्" "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा० द०। "आसत्तिक्रमेणान्वयः" रघु०।

आसदन न० आ+सद–ल्युट्। १प्राप्तौ २नैकट्यसम्बन्धे च।

आसन न० आस–ल्युट्। १स्थितौ "एकासनभोजने" स्मृतिः। २स्वस्थानस्थितिरूपे राज्ञां षड्गुणान्तर्गतगुणभेदे च। तद्विवृतिराग्नेये। "परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम्। अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम्"। आसनस्य पञ्चविधत्वञ्च। "विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः। उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम्। "परस्य स्वस्य सैन्यानां नाश्यं ज्ञात्वा विचक्षणः। आसनं स्वामिने ब्रूयात् मन्त्री स्वामिहिते रतः" इत्युक्ते ३विजिगीषोर्योगानिवर्त्तकव्यापारे च। आस्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। ४उपवेशनाधारे कम्बलाद्यासने। "आसनं वसनं शय्या दारापत्यं कमण्डलुः। आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेषां कदाचन" आ० त० पु०। "प्रवालशय्यासनया स्पृशागतः" रघु। "सहसादत्ते छनिकासने छविः" माघ "कृष्णासनं कौतुके-

दिमध्यम्" कुमा० "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" गीता "स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नं कार्येषणे म्हयाम्" मनु' । "स वासवेनासनसन्निकृष्टम्" "प्राञ्जलिर्जलासनम्" कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि० पु०। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं यद्विहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पद्मे विपुले द्वारि चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पैर्विरचितं कुसुमलतादिसंयुतम् । अतिप्रीतिकरं देव्या समाप्यन्यस्य भैरव ।। यत्तद्दारुसमुद्भूतमासनं सदृशं शुभम् । नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् । अन्यदारुद्भवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् । सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यश्मशानसम्भूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वास्त्रं कौषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् । रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् । अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरक्षूणामागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मणा । चमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् । चर्म्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् । वास्त्रे'षु कम्बलं प्रशस्तमासनं देवतुष्टये । राङ्कवं चार्म्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् । यन्मासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृशमासनं स्यामसुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात् । चमरो रोहितो न्यङ्कुः शबरो बभ्रुणो रुरुः । शशेणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः । हरिणस्यापि विज्ञेयं पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।। कृष्णः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः' । सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते । आवसं पञ्जिधित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च । शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवताभ्यस्तु भक्त्या सम्यक् समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ।। वशासीनः पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऐणञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् । आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् । पूर्व्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् । तत् सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके । न सच्छेदासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् सितमेवं सदा बुधः। चतुर्व्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं घातं कारयेत् । पूर्व्वोक्तं वर्ज्जयेदुच्चैरासनं पूजनेष्वपि । वास्त्रं द्विहस्तादूर्द्ध्वं दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् । तदूर्द्ध्वं तास्तु तथोच्छ्राय पूजाकर्म्मणि सन्त्यजेत् । यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्रये तु कदाचन । कम्बलं चार्म्मणं चैव महामायाप्रपूजने । पशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहूच्छ्राय न चैव स्यात् तथैव बहुविस्तृतम् । दारु भूमिसमं प्रोक्तमन्यस्यापि सर्व्वकर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृगासनम् । न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राच्यञ्च न मृद्भूतमस्थिजं छिद्रदारुजे । शातद्रुदलसञ्जातमासनं कामिके चरेत् । चर्म्म पूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च । सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् । आसनारोपणस्थानस्थानाभावे तु पूजकः । आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । सद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र । पूज्यपूजकसङ्गतम्" । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्थैर्य्यसाधने करचरणादिविन्यासभेदरूपे योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात० सू० लक्षित तस्य ठक्ति यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि । तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्व्वन्तरे, दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्व्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य सम्पुटोपरि पाणिकच्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सोपाश्रयासनम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चोष्ट्रगजादिनिषदनवशेन क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम् । आसनस्थैर्य्योपायमाह । "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पात० सू० । "स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यादासनसिद्धिजनक तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखासंस्पर्शेनासनं सिध्यति । तत्सिद्धिलिङ्गमाह । "ततो द्वन्द्वानभिघातः", पात० सू० । "आसन-

कायुसरणवत आकाशस्य शाब्दबोधापत्ते नचैव गिरि-र्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितो गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-ग्रहसत्त्वे इष्टापत्ते कदाचित्तु तत्र तथान्वयबोधस्य सर्वैरेव इष्टत्वात् नचैवं क्वचिद्योजनायाः कथमुपयोग इतिवाच्यं तात्पर्य्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राञ्च अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च शाब्दबोधादेव तथा च तत्रापि आसत्तिः कारणं सा च शाब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अन-वस्था फलीभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतआह सा चेति प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं प्रदर्शयि...माशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु एकत्रा पद जन्यप-दार्थोपस्थितिर्यदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वय-बोधः ? सर्व्वासां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादि-त्याशङ्कते अथेति इत्याहुः। नेत्यक मेलनम्। विशेषणज्ञान-साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः उत्तरा पदधीजन्येत्यादि। विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधात्मक-त्वस्य। मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्मृति न च सक-लपदगोचरस्मरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-स्मरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्मरणं सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्य्यन्तानुधा-वन विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधाहेतुत्वात् यद्ज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात् ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि आदौ घोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले घत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारत्वस्य निर्विकल्पक-वत्त्वविशिष्टघोटोत्पत्तिवनायाः ततश्चतुर्थकाले अत्वविशिष्टधी टटत्वनिर्विकल्पकाकारनाशश्चरमाकारोत्पत्तय इदानीञ्च घकारनाश न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारस्त्वनिर्विकल्पकटकारनाशाः इदानीं माथमिकाकारनाश न सम्भवति तदभावात् ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबोधाकारनाशो इदानीं टकारनाश न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसमूहात्मकपद-गोचरश्रौत्रानुभवः न च पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहितान्त्य-वर्णसन्निकर्षात् श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-रिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीत विशेषणतयैव भासते इति नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहस्वविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनय-मर्य्यादया असम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येक सर्वस्य वर्णस्य विशेष्यत्वात् न च पूर्व्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषणतया भासत इति वाच्यं पूर्व्ववर्णेऽन्त्यवर्णविशेषणत्वनियामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् मैवं घादिसमुदायमात्रं न घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्णं एव पदं तत्र अव-सान दुर्ग्रहः पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्व सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्व्वपूर्व्ववर्णग्रहसम्भवात्" वैयाकरणास्तु पूर्व्ववर्णस्य ज्ञानरूपाया उपनयशामग्र्या सत्त्वे-ऽपि पूर्व्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियाम-काभात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनैव उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया सतृतशब्दयोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अतृपदोच्चारे तपदस्य श्रवणा याज्ञत्वापत्तिरित्यतोवर्णसमुदयादन्य स्फोट एव पदमित्याहुः तद्विषय स्फोटशब्दे वक्ष्यते।

अलाय विशेषः। चिन्तामणिमते शब्दाध्याहारएव मनु-दानाधेन तु आसत्तिप्रकरणे अर्थाध्याहारोऽपीति व्यवस्थापितम्। यथा "अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यक तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं अन-वात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्यौचितत्वात् तथा च ओदनं पचतीत्यादौ सति तात्पर्य्ये यथाकथञ्चिदुप-स्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव समक्" "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चय " सा०द०। "आसत्तिक्रमेणान्वय" रघु०।

आसदन न० आ+सद–ल्युट्। १प्राप्तौ २नैकट्यसम्बन्धे च।

आसन न० आस–ल्युट्। १स्थितौ "एकासनभोजनै" स्मृतिः। २सन्ध्यार्थस्थितिरूपे राज्ञां षड्गुणान्तर्गतगुण-भेदे च। तद्विवृतिरामन्दके। "परस्परस्य सामर्थ्य-विघातादासनं स्मृतम्। अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम्"। आसनस्य पञ्चविधत्वञ्च। "विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः। उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम्। "परस्य स्वस्य चैवास्य सामर्थ्यं... विवेचय। आसनं स्वामिने ब्रूयात् मन्त्री स्वामिहिते रतः" इत्युक्ते ३विजिगीषोर्व्यापारा-वर्ज्जकव्यापारे च। आस्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। ४उपवेशना-धारे कम्बलादासने। "आसनं वसनं शय्या दाराणां कमण्डलु। आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेषां कदाचन" प्रा०त०पु०। "प्रयत्नसत्कासनया स्वकागतः" रघु०। "स्वकृदत्तं मुनिनासनं शनिः" माघ० "कृष्णासनं कौतुके

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रासत्तिः पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरलक्षणसाधारण प्रकृतान्वयबोधाननुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वबोध इति सर्वैर्गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वधीर्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वधीर्वा तत्र तत्सम्भवात् । यथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे रूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विलम्बेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं नह्यासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि सम्भवादिति निर्णयकृतस्तद्वत् एकत्रदुपस्थापकातिवर्त्तमानयोरन्वयबोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्रानुमित्यादिना एकदैव पदजातमनुमितं स्मृतं वा तत्रैव समूहालम्बनपदार्थस्मरणजात तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् न च तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तस्याः स्वरूपसत्त्वेहेतुत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् तदुपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्बस्यानुभविकं न च दैवाददृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं इत्थं पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतोहेतुत्वात्तद्भ्रमे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानावैयर्थ्याच्च न चैतद्भ्रमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं नहि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, घटाव्यवहितपूर्ववर्त्तियावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चयोहेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनाया कारितायामेवान्वयबोधोनतन्यथा इत्यत्र किं बीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजना विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयोरासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाग्रहानुत्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्याः सत्त्वेन आसत्त्यानासत्त्यर्थविभागव्याघातापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्व्वोक्तदोषाणामपि इत्तेः । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदञ्च अन्वप्रतियोगिन उपस्थिति र्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नत्पस्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं मौनिश्लोकादौ लिप्यादिरूपदोषविशेषात् अव्यवधानभ्रमेणान्वयबोधः । न चैवं श्लोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् वक्त्रेदं व्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादितः । अव्यवधानज्ञानमनुगुणत्वभेदाभेदसाधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः क्रतिवस्तु मानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयग्रहानुत्थितेस्तात् पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च नव्यास्तु इत्थं पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव लिङ्गपरामर्श आसत्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाकरोपाध्यायेनोक्तं न च एतस्या अपि कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यं तथासति घानयेति वाक्यमाकर्णयतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतोघटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटमानयेति वाक्यमाकर्णयतः कारणतया घटपदकारणा

कालव्यवधानेन आकाशस्य शाब्दबोधापत्तेः न चैवं गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितो गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य्यग्रहदशायां इष्टापत्तेः कदाचित्तु तत्र तथान्वयबोधस्य सर्व्वैरेव इष्टत्वात् न चैव कश्चिद्योजनया कथमुपयोग इति वाच्यं तात्पर्य्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राञ्चः अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च शाब्दबोधादेव तथा च तत्रापि आसत्तिः कारणं सा च शाब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अनवस्था फलीभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतआह सा चेति प्रत्यक्षादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं प्रदर्श्य विभागछते अथेति नव्यास्तु ननु एवं पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्यदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वयबोधः? सर्व्वासां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादित्याशङ्कते अथेति इत्याहुः। मेलक मेलनम्। विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषण पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थे इत्तत्रा पदधीजन्येयादिः। विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधानुभवस्य। मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्फूर्त्ति न च सकलपदगोचरस्मरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्मरणं सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्य्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात् ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि आदौ घोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले घत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्वनिर्विकल्पकघत्वविशिष्टधीटोत्पत्तिघनाशाः ततश्चतुर्थकाले घत्वविशिष्टधी टत्वनिर्विकल्पकाकारनाशघनाशाकारोत्पत्तय इदानीं च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारत्वनिर्विकल्पकटकारनाशा इदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबोधाकारनाशौ इदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसमूहात्मकपदगोचरश्रौत्रानुभवः न च पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहितान्त्यवर्णसन्निकर्षात् श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहस्य विशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनयमर्य्यादया असम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्व्वस्य वर्णस्य उपस्थितेः विशेष्यत्वात् न च पूर्व्ववर्णोऽन्त्यवर्णे विशेषणतया भासत इति वाच्यं पूर्व्ववर्णेऽन्त्यवर्णे विशेषणत्वनियामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् नैवं शब्दसमुदायमात्रं न पदं घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेः तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णप्रकारकोत्तरवर्ण एव पदं तत्र श्रवणं न दुर्घटं पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेष्यकतया पूर्व्वपूर्व्ववर्णप्रकारकसम्भवात्" वैयाकरणास्तु पूर्व्ववर्णस्य ज्ञानरूपाया उपनयप्रत्यासत्त्याः सत्त्वेऽपि पूर्व्ववर्णस्योत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियामकाभावात् विनिगमनाविरहेण अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया घटटघयोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अनुपदोच्चारणे तत्पदस्य श्रवणग्राह्यत्वापत्तिरित्यतो वर्णसमुदायादन्यः स्फोट एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटशब्दे वक्ष्यते।

अत्राय विशेषः। चिन्तामणिमते शब्दाध्याहार एव मथुरानाथेन तु आसत्तिपर्य्याये अर्थाध्याहारोऽपीति व्यवस्थापितम्। यथा "अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यकस्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं लाघवात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च श्वोदन पचतीत्यादौ पचति तात्पर्य्यग्रहे यथाकथञ्चिदुपस्थितकलायादेरन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सम्यक्" "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा॰द॰। "आसत्तिक्रमेणान्वयः" रघु॰।

आसदन न॰ आ+सद–ल्युट्। १प्राप्तौ २सैन्यसमन्वये च।

आसन न॰ आस–ल्युट्। १स्थितौ "एकासनभोजने" स्मृतिः। २स्वस्थानस्थितिरूपे राज्ञां षड्गुणान्तर्गतगुणभेदे च। तद्विवृतिराग्नेये। "परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम्। अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम्"। यानस्य पञ्चविधत्वञ्च। "विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः। उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम्। "परस्य स्वस्य सैन्यानां नाशं ज्ञात्वा विचक्षणः। आसनं स्वामिने ब्रूयात् मन्त्री स्वामिहिते रतः" इत्युक्ते ३विजिगीषोर्व्वाऽभिवर्षव्यापारे च। आस्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। ४उपवेशनाधारे कम्बलाद्यासने। "आसनं वसनं शय्या दारापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचि नोक्तं न परेषां कदाचन" आ॰त॰पु॰। "प्रयतप्रक्षासनवा स्फागतः" रघु। "सहस्रदले कमलासने स्थितः" माघ "कूर्मासनं बौद्धमे-

टिमध्यम्" कुमा० "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन" गीता "स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नं कार्य्यक्षणे म्टगाम्" मनु । "स वासवेनासनसन्निकृष्टम्" "प्राञ्जलिर्जलजासनम्" कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि० पु० । "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं यदि स्थितं यस्य तद्युदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पश्चे विपुलं द्वारि चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्तूलादिसंयुतम् । अतिप्रीतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ।। यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं सरूपं शुभम् । नोच्छ्राय नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् । अन्यदारुभवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् । सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यश्मशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वास्त्रन्तु कौषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् । रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् । अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरक्षूणां छागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मणा । सृमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् । चर्म्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् । वास्त्रेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये । राङ्कवं चार्म्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषामपि देवानामर्पणाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृशमासनं स्यान्नचोच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात् । सृमरो रोहितो न्यङ्कुः शबरो बभ्रुणो रुरु । शशेणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मता । हरिणश्चापि विज्ञेय पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।। ऋष्य खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिता" । सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं श्रेष्ठमुच्यते । आयसं वर्ज्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च । शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवताभ्यस्तु धर्म्म सर्व्वं समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ।। यत्रासीनः पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऐणञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् । आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् । पूर्व्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् । तत् सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके । न वष्टासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधक । काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् मितमेवं सदा बुध । चतुर्व्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं चात्र कारयेत् । पूर्व्वोक्तं वर्ज्जयेद्वक्त्रमासनं पूजनेष्वपि । वास्त्रं द्विहस्तायो दीर्घं सार्द्धहस्ताच्च विस्तृतम् । त्र्यङ्गुलाम्नु तथोच्छ्राय पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् । यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्राये तु कदाचन । काम्बलं चार्म्मणं चैव महामायाप्रपूजने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहूच्छ्रायं न चैव स्यात् तथैव बहुविस्तृतम् । दारुभूमिसनं प्रोक्तमप्रशस्तमपि सर्व्वकर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् । न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्रारब्धं न मृद्भूतमस्थिजं द्विरदादृते । मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् । चर्म्म पूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च । सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् । आसनारोपणस्थानस्थानाभावे तु पूजक । आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । सत्यासनस्य सस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र । पूज्यपूजकसम्मतम्" । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ६ देहस्थैर्य्यसाधने करचरणादिवन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात० सू० उचितं तस्य रूपं तु यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि । तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्व्वन्तरे दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्व्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य सम्पुटोपरि पाणिकच्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सोपाश्रयासनम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चोष्ट्रगजादिवदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम्" । आसनस्थैर्य्योपायमाह । "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पात० सू० । "स्वाभाविकप्रयत्नचलत्वादासननिवर्त्तक तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्तेरासनं सिध्यति । तत्सिद्धिलिङ्गमाह । "ततो द्वन्द्वानभिघातः" पात० सू० । 'आसन-

कादि यथा "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनं तथा। वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्। ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे। अङ्गुष्ठौ च निवध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः। पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम्। जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे। ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते। सीवनि पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम्। वृषणाध पादौ पाणिभ्यां परिबन्धयेत्। भद्रासनमिदं योगिभिः परिकल्पितम्। ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुली। करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम्। एकस्मादधः सम्यक् विन्यस्योरौ तथेतरम्। ऋजुकायोविशेद्धीमान् वीरासनमितीरितम्" तत्र पद्मासनस्य तस्मिन् देशकालदेहे आस्यतेऽनेन आस+करणे ल्युट्। उपवेशनसाधने। आसनद ज स०।द्मासन-नदो पु०दजीकरणे पु०। आसनशब्दस्यात्मने तद्धिताकारादौ च परे आसनादेशः इति कालिकापुराणोक्तं तत् दूयक्तिरा आसनमध्यस्थाने पद तन्त्रोक्तं यथा "यदु आसनमन्त्र आसनादेशेन इति कालिकापुराणान्तर प्रामाणिकम् "आसनोक्तया दर्शि काम-भोगे" इति मन्त्रे पुरस्कृत्यदर्शितम् "तस्य भिन् यस्ति कामनदामादिदिति" मन्त्रामारोपाटाद्य मान्त्रातत्त्व तथैव वक्ष्यामि इति।["निषेद्वीमासमनात्परेत्" रघु।

आसनबन्ध पु० आसनस्यार्थी बन्ध। करचरणादीनामवन्धोन्यत्र।

आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्धये दानार्थे वा मन्त्र। स लोके "आधारशक्तिकमलासना य नम "इत्यादिके तत्तत्-कल्पोक्ते मन्त्रभेदे २देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च। स च मन्त्र "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्। उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति" स्रोत। "येन मश्व पदादिव्य कथामपिसहस्रकम्। कोटिसूर्य्यप्रती-काशं कल्पासनमीश्वर।" इति पौराणिकश्च। एव-मन्योऽपि तत्तत्कल्पोक्तो ज्ञेय। आसनपरिग्रहार्थे श्मन्त्रे च "आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषि सुतलं छन्द कूर्म्मो देवता आसनपरिग्रहे विनियोग" तन्त्रसा०।

आसना स्त्री आस-युच्।।स्थितौ २उपवेशने।

आसनादि पु० आसनमादिर्यस्य। [illegible] उपचारभेदे आसन स्वागत [illegible] [illegible] [illegible]

आस-धात्वादेः [illegible] विपणौ

[illegible] पु० [illegible] विद्र०। [त्रि०। काष्ठेऽपि विद्र०।

आसन्दि पु० आ+सद्-बाहुलकात् इन्। आसन्दी स्त्री आ+सद्-बाहु०-ङीष्। [illegible] [illegible] (वेदासन) [illegible] (मेज) [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "इदं वा आसन्दी [illegible] [illegible]" इति। [illegible] "आसन्दमासनमिदम्" श्रुति०। आसन्दी+कृञ्-प्रभृ० [illegible]। आसन्दीयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "आसन्दीवत् आसनमिद" त्रि०श्री०।

आसन्न त्रि० आ+सद्-क्त। १निकटस्थे, २उपस्थिते च। "आसन्नमरणो कुलं कुलं विपरीतमिति" शत० ब्रा०। ३प्राप्तमृत्यौ इत्यन्तरे च "इदमासन्नमिति" मत०। [illegible] "आसन्नासनपरिभागप्राप्त" सर्वस्व०। ४[illegible] च।

आसन्नकाल पु० आसन्नः कालः कर्म्म०। मरणकाले आ+सद्-आधारे क्त कर्म्म०। मृत्युकाले।

आसन्न पु० आसने भवः यत्। आसन्नादेश। तत्कालं [illegible] "आ ईश्वरायम" मन्त्र-भग्" मत०सा०।

आसन्नत् त्रि० आसन्नमासादयत् आसन्नुपसर्पतः तत-[illegible] प्राप्तुम्। आसन्नयुक्ते प्राप्ते। "यद्वृतं यत्र आसन्नमासन्नेन ते सारये तिष्ठ" ऋग० ६,१२,२।

आसमपञ्च पु० आसमञ्च एव स्वार्थे यत्। सूर्य्यवंश्ये सगर-पुत्रे नृपभेदे।

आसम्बाध त्रि० समन्तात् सबाधा यत्र। बहुत्वोच्चस्थाने परस्परसंघर्षेण स्थिते। "आसम्बाधा भविष्यन्ति पन्थान सर्वतोदिशि" रामा०।

आसव पु० आसूयते आ+सु-कर्म्मणि अप्। १अभिषव-जे मद्ये (चोयामदद) तत्प्रकारादि भावप्र०। "यत्र पक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसव। आसवस्य बीज-द्रव्यगुणैर्गुणाः समा" मद्यप्रकरणे योगपाठश्च। "मद्यं सर्वमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं परम्। लघुसु-गन्धि रुचिकरं पाचनं दुर्गन्धि विषदं गुरु। जीर्णं तदेव रोचिष्णु, कृमिघ्नं वातनाशनम्। कफ्यं सुगन्धि गुणगणं ज्ञम-

विशोधनम्"। सात्त्विकादिपानकर्त्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च तत्रोक्ताः "सात्त्विको गीतहास्यादि राजसो साहसादिकम्। तामसो निन्द्यकर्म्माणि निद्रां च मदिरां चरन्"। चरन् पिबन् कुर्य्यादिति शेषः। "विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्"
सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा
"सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम्। भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम्। पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्। विकाशि सृष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषकम्। माद्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा। रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु। लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम्। माद्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्ज्जूरं वातकोपनम्। तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु। कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्। कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा। स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी। कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा। छर्द्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्द्दनी। प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्वातप्रकोपणी। विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका। रूक्षा नातिकफा हृद्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता। त्रिदोषो भेद्यहृद्यश्च कोहलो वदनप्रियः। ग्राह्युष्णोऽजगलः पक्ता रूक्षतृट्कफशोफहृत्। हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्। बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः। कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचनदीपनः। शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः। वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः। तद्वत् पक्वरसः शीधुर्बलवर्णकरः सरः। शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः। कर्षणः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः। वर्णकृज्जरणः स्वर्य्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः। आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः। कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः। जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः। तीक्ष्णः सुरासमो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्। मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः। तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्। तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः। बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः। शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः। रूक्षः कषायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपणः। निर्द्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान्। नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम्। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च। सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम्। स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्। अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः। बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्ताविरोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः। पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः। चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक्। अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु। अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत्। तद्वर्ज्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत्। तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु। कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु। तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्याद्दनिलकोपनम्। सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम्। तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः। सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना। समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्। चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु। सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः। गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम्। कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः। अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलताः। असत्यभाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः। रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम्। वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु। तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च। तद्वत्तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः। गौड़ानि

रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्व्वं गुरुतराण्य-भिस्यन्दकराणि च । तथा तु दीपनं हृद्यं हृत्पा-ण्डुक्रिमिरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा । धान्याम्लं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनम् । स्पर्शात्पानात्तु पवनकफतृष्णाहरं लघु । तीक्ष्णोष्णं निर्हं-रेदाशु कफं गण्डूषधारणात् । मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमल-शोषक्लमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ।"

स्मृतौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधाय मद्य-विभागादि दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयमैः । "सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण-राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" । तथा च श्रुतिः "सुरा वै मलमन्नानामनृतं पाप्मतमं सुरेति" । यद्यप्यत्र शब्दः स्थूल-धान्यतण्डुलविकारविशेषे चोदने प्रसिद्धस्तथापि बहुतर-वचनात् पिष्टयवान्नादिविकारमपि लक्षयति । तेनान्न-विकारविशेषो मदहेतुः सुरा इत्युच्यते । अत्रि । "गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति" त्रिविधैव सुरेति धान्यादिविकारव्यावृत्तस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-त्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्त्तकधर्म्मस्य महापातकहेतुपानकर्मत्वस्योपाधि सुराज्ञानाधीनं महा-पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इतरेतराश्रयापत्तेः पुलस्त्यवचनविरोधाच्च यथा पुलस्त्यः । "पानसं द्राक्षं माधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । माध्विकं टाङ्कं माध्वीकमैरेयं नारि-केलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्" । अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रवद्रव्यमात्र-वचनः छत्रादिवत् वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः तथा च बृहस्पतिः । "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा-विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्र-मात्" । त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् । तथा भविष्ये "सुरा पैष्टी तु मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे" । पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडी-माध्व्यौ । अतो धान्यविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्व्योर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेनै-तत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति यथैवैका तथा सर्व्वेति पैष्ट्या पूर्व्वप्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्व्वा गौडी माध्वी च । पूर्व्ववचनोक्तापि पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र-दर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न तु बहुवच-नानर्थक्यपरीहारार्थं सुसमप्रातिपादिकानर्थक्य युक्तं बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । "क्षत्रियवैश्य-योस्तु" सुरा वै मलमन्नानामिति वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम् गोविन्दराजविश्वरूपवीरेश्वराणामयमनुमतोऽर्थः । अत एव "एवं माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा । द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्" इतिमनुवच-नेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव द्विविधसुरा-पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह भविष्यपुराणम् । "कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथ-ञ्चन । मद्यमेवासुरं पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते" तदेव पैष्टी-निषेधस्त्रैवर्णिकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव ननु ब्राह्मणराजन्याविति कर्तृविशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षि-तम् अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वात्त-द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् ग्रहैकत्ववत् । अतस्त-ज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये "तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कदाचन । ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा" । "यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यान्न ता देवाः पतिलोकं नयन्तीति" श्रुतिः । "पतत्यर्द्धशरीरस्य भार्य्या यस्य सुरां पिबेत् । पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नो-पपद्यते" । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणी-पदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् "भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते । "यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-णेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः" मनुः । "अनासवाख्यं करणं मदस्य" कुमा० । "मामासवप्रार्थसमुत्सुकम्" काद० । "सुखं लालाक्लिन्नं पिबति चषकं सासवमिव" शान्तिश० । "सविदासवयोर्मध्ये सविदेव गरीयसी" तन्त्र० । भावे घञ् । २मद्यादेरभिषवे (मदचोयान) आसूयतेऽत्र आधारे घञ । ३अभिषवपात्रे । आ+सु-प्रसवे अच् । ६प्रसवकर्त्तरि त्रि० । "देवस्य सवितुर्मति-मासवं विश्वदेव्यम्" श्रुतिः । [त० । तालद्रुमे ।

आसवद्रु पु० आसवस्य (ताडी) मद्यभेदस्य कारणं द्रुः शाक० ।

आसवनीय त्रि० आ+सु-कर्म्मणि अनीयर् । अभिषवणीये०

आसा स्त्री आ+सो–अङ्। अन्तिके निरु० "पितुर्न यस्यासया" ऋ०१,१२७,८, "आसया अन्तिकेन" भा०। तस्य भोग्यत्वमपि। "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ०४,२०,१, "आसादन्तिकादिति" भा०।

आसादन न० आ+सद–णिच्–ल्युट्। १सन्निधापने, २स्थापने "कलोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्" कात्या०६,२,५, "आश्वला० गृह्ये उदा० ३आक्रमणास्मादने ४मर्द्दने च "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा०स०२०अ०।

आसादित त्रि० आ+सद–णिच्–क्त। १निकटीकृते २प्राप्ते च "आसादितप्रकटनिर्म्मलचन्द्रहास" सा०द० ३आयोजिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामकेलिपरे च।

आसाद्य त्रि० आ+सद–णिच्–यत्। प्राप्ये "असूदनासाद्यमविध्यधन्वन" रघुः। २निकटीकार्य्ये ३अव्यवाद प्रापणीये आ+सद–णिच् ल्यप्। ४प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

आसार पु० आ+सृ–घञ्। १धारासम्पाते २वेगवृष्टौ, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना"। "युष्माभारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघदू०। "आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगात्" रघु। ३प्रसरणे ४सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तौ च। ५करणे घञ्। सुहृद्बले। ६द्वादशराजमण्डलमध्ये नृपभेदे। द्वादशराजमण्डलस्थाम्नेये दर्शितम् यथा "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत्। समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु। उमेतस्तु सुहृत् ज्ञेयं शत्रुमित्रमतः परम्। मित्रमित्रमतो ज्ञेयं मित्रमित्ररिपुस्ततः। एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात् ततः आक्रन्द उच्यते। आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते। जिगीषो शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज। तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तुं मनुजपुङ्गव। निग्रहानुग्रहे शक्तोमध्यस्थः परिकीर्त्तितः। निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्व्वेषामपि यो भवेत्। उदासीन स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः। मण्डलं तव सम्प्रोक्तमेतत् द्वादशराजकम्"। ६पङ्क्तिविंशत्यर्णं रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे च।

आसाव्य त्रि० आ+सु–ण्यत्। अभिषवणीये मद्यादौ।

आसिक पु० असि प्रहरणमस्य ठक्। खड्गेन युद्धकारके।

आसिका स्त्री पर्य्यायेणासनम् आस–पर्य्याये ण्वुल्। पर्य्यायेण उपवेशने। "उद्गासिका. शयन्ते" पात०भा०।

आसिक्त त्रि० ईषत् सम्यक् वा सिक्तः आ+सिच–क्त। १ईषत् सिक्ते २सम्यक्सिक्ते च।

आसित न० आस+भावे–क्त। १ उपवेशने। आसधातौ उदा०। आधारे क्त। उपवेशनाधारे स्थाने। असितस्य मुनेरपत्यम् शिवा० अण्। असितमुनेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रे प्रवरः।

आसिधार न० असिधारा इवास्त्यत्र अण्। "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्तृवदाचरेत्। अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यात् आसिधारव्रतं हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्" रघु०।

आसिद्ध त्रि० आ+षिध–क्त। राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे प्रतिवादिनि "नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्" नार०।

आसिनासि पुंस्त्री असिरिव तीक्ष्णाग्रा नासा यस्य असिनासः मुनिभेदस्तस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये तत्र युवापत्ये फक् तौल्व० न लुक्। आसिनासायन तत्पौत्रे।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इञ्। असिबन्धकापत्ये तत्र युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक्। आसिबन्धकायन तत्पौत्रे।

आसीन त्रि० आस+शानच्। उपविष्टे आसधातौ उदा०।

आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत् आचरितम् प्रचल–क्यच् भावे क्त। उपविश्य निद्रावशेन प्रचलनरूपे (बसेढोला) दोलने।

आसुत् त्रि० आ+सु–क्विप्। कृताभिषवे। तस्येदम् गहा० छ। आसुतीय। तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

आसुति स्त्री आ+सु–क्तिन्। सोमादिनिष्पीडने १अभिषवे, २मद्यनिष्पादने(चोयान)इति ख्याते मद्यपाके च। "परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय" ऋ०८,१,२६। आ+सु–प्रसवे क्विप्। ३प्रसवे। "योनाविन्द्र! युष्मन्न्रोतय आसुतिदा" ऋ०१,१०४,७। आसुते सन्निकृष्टदेशादि चतुरर्थ्यां मध्वा० मतुप्। आसुतिमत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आसुतीवल पु० आसुतिरस्त्यस्य वलच् दीर्घ। १शौण्डिके। २सोमाभिषवकारिणि याज्ञिके च।

आसुर त्रि० असुरस्येदम् अण्। असुरसम्बन्धिनि। "आसुरं तन्नवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" स्मृति "कलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम्। तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्" कात्या०स्मृ०। तेन (मालसा) प्रभृतिमृन्मयस्य हस्तघटितत्वेन पात्रत्वादन्येषां त्वपात्रता। स्त्रियां ङीप्। "आसुरी रात्रिरत्यन्तं तस्मात्तां परिवर्जयेत्" स्मृति। २असुरसदाचारयुक्ते तदाचारश्च गीतायामुक्तोयथा।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैवआसुर एव च । दैवो विस्तरश प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु । प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः । काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः । चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः । आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः । अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् । अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् । यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि" ।

३असुरवत् कर्त्तव्ये विवाहभेदे पु० । स च "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः" इति विभज्य "पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन" इति निषिध्य "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" इति मनुना लक्षित । ब्राह्मादिविवाहेषु प्रशस्तसन्तानरूपफलमुक्ता "इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः" । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्" । "कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च" इति मनुना तस्य निन्दा कृता "आसुरो द्रविणादानात्" या० स्मृ० । आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्योऽग्निसाक्षिक" इत्युक्ते तत्राप्यग्न्याधानं कार्य्यमेव "आसुरादिविवाहेषु पितृगामि भवेद्धनम्" स्मृति "अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" या० स्मृ० । "शेषेष्वासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचेषु भार्य्यात्वं प्राप्तायाः" इति मिता० । दायभागकृता तु तत्तद्विवाहकालेषु दत्तं धनमिति व्याख्यातम् । ४राजसर्षपे (राइसरिषा) स्त्री राजनि० । ५ विड्लवणे न० । स्वार्थे अण् । ६असुरे । "तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेति" छा० उ० उक्ते ७अयजनशीले अयजनादिकर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम् । अतएव मनुना "अयज्वनां हि यद्वित्तमासुरं तदुच्यते इति" तद्द्रव्यस्यासुरत्वमुक्तम् । ततश्च शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना, वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्व्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूता च राजसी प्रकृतिः आसुरी प्रकृतिः । आसुरी सम्पत्तु असुरमणहेतुभूता रजस्तमोमयी सम्पत् सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तल्लिङ्गं तु "दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम्" गीतोक्तम् । "दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" गीता दक्षेदोत्मकचिकित्साभेदे स्त्री शब्दच० ।

आसुरस्व न० ६त० । "अयज्वनान्तु यद्द्रव्यमासुरस्वं तदुच्यते" इति मनूक्ते अयाज्ञिकधने ।

आसुरायण पु० आसुरेरपत्यं युवा फक् । आसुरेर्युवगोत्रापत्ये स च शुक्लयजुःसम्प्रदायप्रवर्त्तक "आसुरायणाच्च वात्स्याद् आसुरायण" शत० ब्रा० "आसुरेरुपसंख्यानम्" वार्त्ति० उक्ते स्त्रियां ष्फ वित्त्वात् ङीष् । आसुरायणी ।

आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्यति संसारम् अस-उरच् असुरः कपिलस्तस्य छात्र इञ् । साङ्ख्ययोगाचार्य्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे । "एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्" सा० का० । स एव प्रत्यहं तर्पणीयर्षिगणे पठितः । "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथेति" तर्पणे स्मृतिः ।

युवापत्ये व फक् तस्य तौल्व० न लुक्। आसुरि' तत्पुत्र आसुरायण तत्पौत्र स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तक' आसुरायणशब्दे उदा०।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि। आसुरिमुनेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे। "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र" शत०ब्रा०। [२सम्यक्सेके च।

आसेक पु० आ+सिच-घञ्। जलादिना १वृक्षादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा। "पित्रोस्तु तुल्यवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे। ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तरं शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम्।

आसेचन त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट्। असेचनः स्वार्थेऽण्। १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे। स्वार्थे कन्। तत्रैव। "नयनयुगासेचनकम्" मा०द०। रायमुकुटस्तु असेचनशब्दे-वाह। आ+सिच-भावे ल्युट्। २सम्यक्सेके न०। "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत०ब्रा०। करणे ल्युट्। ३आसेचनसाधने पात्रे। "या पात्राणि पूर्ण आसेचनानि" ऋ०१,१६२,१३। ४तादृशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप्।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद-क्वसु। १निकटागते २प्राप्ते च। स्त्रियां ङीप् वस्रोत्त्वम् इडोनिवृत्तिश्च। आसेदुषी।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध-तृच्। व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप्। आसेधशब्दे उदा०।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ्। व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे तत्कालप्रकारभेदादि मिता०नारदेनोक्तं। "वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्च तद्वचः। आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्। स्थानासेध कालकृत प्रवासात् कर्मणस्तथा। चतुर्विध स्यादासेधो नासिद्धस्त विलङ्घयेत्। आसेधकाल आसिद्धः आसेध योऽतिवर्त्तते। स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग् भवेत्। नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्। निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः। अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा। गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे कृषीवला। शिल्पिनश्चापि सञ्जातसमायुधीयास्ते विग्रहे"। नासेद्धव्याइति शेष.

आसेवन न० सम्यक् सेवनम्। १सततसेवने २पौनःपुन्ये च। "निरस्तपतायनासेवने" पा०। "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि०कौ०।

आसेवा स्त्री आ+सेव-अ। १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि०कौ०। २सम्यक्सेवायाञ्च।

आसेवित त्रि० आ+सेव-क्त। १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त। ३आसेवायां न०। तत इष्टा०इनि ४ आसेवितिन्। आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द-घञ्। १ उत्प्लवने २आक्रमणे ३शोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। १युद्धे भावे ल्युट्। २तिरस्कारे ३आक्रमणे "चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्र" किरा०। ४अश्वगतिभेदे च।

आस्कन्दित आ+स्कन्द-स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा। १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविधः तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण। "गतय' पञ्च धारास्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमा। तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत्। बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवत् वल्गितं पुन। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्। प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुकारकम्। उत्तेजितं तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गति। उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि। चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लुत्य या गति"। सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन्। तत्रैव। तार० इतच्। २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि०।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि०सुट्। आक्रामके "आनो विश्वा आस्क्रा गमन्तु देवा" ऋ०१,१८३,२। "आस्क्राः शत्रूणामाक्रमितार" भाष्यम्।

आस्त त्रि० आ+अस+विक्षेपे क्त। सम्यक्क्षिप्ते।

आस्तर पु० आ+स्तॄ-कर्मणि अप्। १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (झुल) इति ख्याते। २विस्तरणीये कटादौ "वासो वल्कलमास्तर किसलय" शा०श०। भावे अप्। ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्य्यते कर्मणि ल्युट्। १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशस्तरणसंकीर्णे विस्तीर्णे गमनोत्तमे"। "दर्भास्तरणमास्तीर्य्य" भा० प० २५ ० अ०। २आस्तरणपद्याम् स्त्री ङीप्। भावे ल्युट्। ३विस्तारे। "निवेशम पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणै" स्मृ०त०। ...न्ते दीयते कार्य्यं ... व्युष्टा०अण्। ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि०।

० सान्

आस्तरणिक त्रि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठक्। आस्तरण साधने मस्त्रादौ। "अथास्तरणिकं सर्वं हृताक्ष समवेशयन्" रामा०। तस्येदम् इदृत्वात् छ। आस्तरणीय आस्तरण सम्बन्धिनि त्रि०।

आस्तायन त्रि० अस्तीत्यव्ययम् अस्ति+विद्यमानस्य सन्निकृष्ट-देशादि पक्षा०फक्। विद्यमानसन्निकृष्टदेशादौ। [च

आस्तार पु०आस्तीर्यते आ+स्तृ–घञ्। १विस्तार्ये २विस्तारे

आस्तारपङ्क्ति स्त्री कर्म०। वैदिके छन्दोभेदे सा च सर्व्वानु० कात्या०दर्शिता यथा"पञ्चम पङ्क्तिः पञ्चपदा। अथ चतु-ष्पदाद्या विराट् दशका। अयुजौ जागतौ ततोऽष्टस्त्यौयुजौ तद्विपरीताद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरा-द्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यसौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः"।

आस्ताव पु० आस्तुवन्त्यत्र आ+स्तु+आधारे घञ्। यज्ञे स्तोतॄणां स्तवनाधारे देशे। "ततोद्गाता नास्तावे स्तो-मयमाणानुपोपविवेश" छा०उ०। "उद्गातॄन् उद्गातृपुरु-षान् आगत्य आस्तुवन्त्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-स्तावे" भा०। "उदङ्ङोगत्याऽऽस्तावचात्वालयामि-त्वान् उदङ्मुखोनभोऽवहृद" द्राह्यायण। 'उदङ्मुखास्तिष्ठन्त तत आस्तावदेशं चात्वालं यामितं च स्तुत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रममुपतिष्ठेरन्' तान्द्रमा० भा०। "बहिर्वेद्यास्तावे वा स्थापयेयुः" आश्व० श्रौ०। भावे घञ्। २स्तवनक्रियायाम्।

आस्तिक त्रि०अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक्। १परलोका-स्तित्ववादिनि "आस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मादास्तिकस्तेन कथ्यते" इति निरुक्तसूचके जरत्कारुसमिभुते २मुनिभेदे आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तीकशब्दे वक्ष्यते। "आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारुमुने पत्नी मनसादेवि ते नमः" मनसाप्रणाममन्त्रः।

आस्तिकार्थद पु० आस्तिकायार्थं ददाति दा–क। जनमे-जये राजनि शब्दच०।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः ष्यञ्। आस्तिकत्वे पर-लोकाद्युपगन्तृत्वे 'आहात्मनमपि आस्तिक्यं सत्यं शौचं दयार्जवम्। विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः'। भा०-आ० १अ०। 'भाषितैः करणैः पूर्व्वमास्तिक्या-च्छ्रुति दर्शनात्" भा०व० ८५अ०। "आस्तिक्यमुप-गत प्रियधर्मधर्म्मम्" किरा०।

आस्तीक पु० वासुकिभगिन्यां जरत्कारुनाम्न्यां जरत्का-रुमुने पुत्रे मुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा।

"ततः ता भुजगकन्या प्रादात्तस्मै महात्मने। नागेन्द्रो वासुकिर्मेऽस्य च ता प्रत्यगृह्णत। व्यसनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते। मोक्षभावे स्थितस्यापि द्वन्द्वभूत परिग्रहे। ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन!। वासुकिं भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह। भा० आ० ४६अ०। "सौतिरुवाच। वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा। सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा मे तपसाऽन्विता। भरिष्यामि च ते भार्य्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम। रक्षणञ्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन!। त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम!। ऋषिरुवाच। न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः कृत। अप्रियञ्च न कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम्। सौतिरुवाच। प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति। जरत्कारुस्तदा वेश्म भुज-गस्य जगाम ह" इत्युपक्रम्य। "उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत्। तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्त-मियाद्गिरिम्। अह्नः परिक्षये भद्रे ततः साऽचिन्तय-त्तदा। वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी। किन्नु मे सुकृतं भूयाद्भर्त्तुरुत्थापनं न वा। दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम्। कोपो वा धर्म्म-शीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः। धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादित्यत्राकरोन्मतिम्। उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति। धर्मलोपो भवेदस्य सन्ध्यातिक्रमणे ध्रु-वम्। इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा। तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम्। उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी। उत्तिष्ठ त्वं महाभाग! सूर्य्योऽस्त-मुपगच्छति। सन्ध्यामुपास्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत!। प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्त्तो रम्यदारुणः। सन्ध्या प्रवर्त्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो!। एवमुक्तः स भगवान् जरत्कारुर्महातपा। भार्य्यां प्रस्फुरमाणौष्ठ इदं वच-नमब्रवीत्। अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे!। समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम्। शक्तिरस्ति न वामोरु! मयि सुप्ते विभावसो। अस्तं गन्तुं यथाकाल-मिति मे हृदि वर्त्तते। न चाप्यवमतस्येह वासो रोचेत कस्यचित्। किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा। एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम्। अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने। नावमानात्कृतवती तवाहं विप्रबोधनम्। धर्मलोपो न ते विप्र! स्यादित्येतन्मया कृतम्। उवाच भार्य्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः।

यापि कोपसमाविष्टस्यक्ता कामो भुजङ्गमाम् । न मे याग-न्तत प्राङ् गमिष्येऽहं भुजङ्गमे । । समयो ह्येष मे पूर्व्वं त्वया सह मिथः कृत । सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रात्रे शुभे । । इतो मयि गते भीरु । गत स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्ता साऽनवद्याङ्गी प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना तत । धैर्य्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् । धर्म्मे स्थितां स्थितो धर्म्मे सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम । । तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः । मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम । । अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते । त्वत्तोह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् । सम्प्रयोगो भवेच्चायं मम मोघस्त्वया द्विज । । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये । इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम । । कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्य्यां वचनमब्रवीत् । यद्युक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधन । अस्त्ययं सुभगे । गर्भस्ते वैश्वानरोपम । ऋषिः परमधर्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारग । । एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चय ॥ । "तत प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभ । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ । शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् । प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् । ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदाश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनात्मजात् । चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वित । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्" । भा०आ० ४७अ० "यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान् योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा । न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प । महाविष । । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्द्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा" तत्रैव । "आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषापरमाश्रिम" भा० आ०१५अ०आस्तीकमधिकृत्य कृतोपन्य. पर्व । २आस्ती-कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे । 'पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्" भा० आ०१अ० । "आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते" भा०आ० १५अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् । दद्याच्चैव गुडौदनम्" भा०स्वर्गा०५अ०६अ० । [जरत्कारुमुनिपत्न्याम् ।

आस्तीकजननी स्त्री ६त० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां

आस्तीर्ण त्रि० आ+स्तॄ–क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे "आस्तीर्णतल्परचितावसथ क्षणेन" माघ । "आस्तीर्णाजिनरत्नासु" रघु ।

आस्तृत त्रि० आ+स्तृ–क्त । विस्तीर्णे

आस्तेय स्त्री अस्तीत्यव्ययतत्विद्यमाने भव "दृतिकुक्षीत्यादि०" पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्त्र त्रि० अस्त्रस्येदम् अण् । अस्त्रसम्बन्धिनि । "त्व त्यमिन्द्रत्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम्" ऋ० १०,१७१,२ । "आस्त्रबुध्नाय अस्त्रसम्बन्धिमूलयुक्तलय्ममूलाय" भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था–अङ् । १आलम्बने, २अपेक्षायां, ३यत्नायां, ४स्थितौ, ५यत्ने "६आदरे च "अनास्थया सूनकरप्रसारिणीम्" नैष० । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा" "अनास्था बाह्यवस्तुषु" इति च कुमा० । "मर्त्येष्वास्थापराङ्मुख" "पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु" रघु । "कास्थामेकेऽस्मिन् तव राम । रामे" भट्टि । आधारे अङ् । ७सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न०आस्थीयतेऽत्र आ+स्था आधारे ल्युट् । १सभायाम् "तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्" किरा० "राजानमास्थानमण्डपगतम्" काद० । २विश्रामस्थाने । आस्थानीत्यपि सभायाम् । दिग्मात् ङीप् । आस्था नीधूर्त्त सभाधूर्त्त । भावे ल्युट् । ३आस्थायां ४यत्नायाञ्च न० ।

आस्थापन न०आ+स्था–णिच्–पुक् ल्युट् । १सम्यक्स्थापने । करणे ल्युट । २सुश्रुतोक्ते प्रयोपक्रमणीयवस्तिभेदे च । "द्विविधोवस्ति नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापननिरूह इत्यनर्थान्तरम् । "सदोषनिर्हरणात् शरीररोगहरणाद्वा निरूहः वय स्थापनादायु स्थापनाद्वास्थापनम्"

आस्थापित त्रि० आ+स्था+णिच्–पुक् क्त । सम्यक् स्थापिते आस्थितादिपाठात् अस्यान्तोदात्तता न ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था–धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । टापि अत इत्त्वम् । आस्थाने आस्थितौ । 'धनदाय आसाभूके आ०उ०भाष्ये "आसन्द्यां आस्थायिका" इत्य-

मानितिमुक्तम् कर्त्तरि ख ल् । आस्थायक २आस्थान-
कर्त्तरि त्रि० । स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

आस्थित त्रि० आ+स्था—क्त । १अवस्थाने २प्राप्ते ३आरूढे "एकं स्यन्दनमास्थितौ" रघु । ४आश्रिते च ।

आस्थिति आ+स्था—क्तिन् ।१कृतास्थाया २तात्पर्य्येण वर्त्तने च ।

आस्थेय त्रि० आ+स्था-कर्म्मणि यत् । अवलम्ब्ये । "महोपा बुद्धि रास्थेया" रामा०। "यत्नान्तरमास्थेयम्" काशिका ।

आस्नात त्रि० आ+स्ना—कर्त्तरि क्त । कृतस्नाने कृतावगाहने

आस्नान त्रि० आ+स्ना-भावे ल्युट् । प्रक्षालनेन शुद्धौ । "आस्नाने ता नि दध्मसि" अथ०१४,२,६५। [आस्नभवे ।

आस्नेय त्रि० आस्ने भव ढक् आसन्नादेश अतोलोप ।

आस्पद न० आ+पद—घ सुट् च । १प्रतिष्ठायाम्,२पदे,३स्थाने, "ध्यानास्पद भूतपतेर्विवेश" स्वनदयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे "सरागमस्या रशनागुणास्पदम्" इति च कुमा० । "तदास्पद श्रीर्युवराजस ज्ञितम्" । रघु;" व्योम्नीव भ्रु कुटीच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्"माघ ४कार्य्ये,५प्रभुत्वे च ६अवलम्बने विषये च । "निधनता सर्व्वापदामास्पदम्" किरा० । "तस्मात् केवलप्रकृतास्पदा तल्ल योगितेति" माघस्य ५,२१व्या०मल्लि०। ८अवस्थाने उप स्थ्यास्पदश्चैव" मनु । ६लग्नावधिदशमस्थाने । "कर्म्मस्थानञ्च दशम मेष्वरणमास्पद खञ्च" ज्योतिषम् ।

आस्यन्दन न० आ+स्यन्द्—ल्युट् । १ईषत्कम्पने ईषच्चलने

आस्पात्र न० आस्यरूप पात्र ष०। आस्यरूपे पात्रे "आस्पात्र जुहूर्देवानामिति" शत०ब्रा०१,४,२,१२।"आस्यरूप पात्रमास्पात्रम्" भा० ।

आस्फाल पु० आ+स्फल—चाले णिच्—अच् स्फुल+घञ् स्फालादेश वा । १चालने २हस्तिकर्णचालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल—चाले—णिच्—ल्युट् । १ताड़ने २चालने च।' ऐरावतास्फालनकर्कशेन"कुमा०सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ" "ऐरावतास्फालनविश्लथ य ""आसा जलास्फालनतत्परास.म" रघु । अनवरतधनुर्ज्यास्फा- ... शकु० । "एलान्तास्फालनलब्धगन्ध" माघ । ३आटोपे ४प्रागल्भ्ये च ।

आस्फालित त्रि०आ+स्फ... णिच्—क्त । १चालिते २आघट्टिते ३ताडिते च।"धजमास्फा... ... ...

आस्फुजित पु० ... ... जि- क्विप् । शुक्राचार्य्ये । ... ... जिद स्यो ...

आस्फोट पु० आ+स्फुट—णिच्—कर्त्तरि अच् । १अर्कवृक्षे शब्दरत्ना० २नवमल्लिकायां स्त्री। ३भुजादेशास्फुशब्दे (ताल् ठोका) ४सघर्षणजातशब्दमात्रे "लाङ्गूलास्फोटशब्दाश्च चालित स महागिरि भा०व० १२अ० ।

आस्फोटक च० आ+स्फुट—णिच्—ण्वुल् । (आखरोट) १प्रसिद्धे पर्व्वतपीलुभेदे २वाहुशब्दकारके त्रि० ।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट् । १प्रकाशने २वाह्वादेः शब्दकरणे "आस्फोटननिनादाश्च बालाना खेलतां तथा" रामा० । ३शूर्पादिना धान्यादेस्तुषादि निरसने (आछडान) व्यापारे च । "कुञ्चनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनै " सुश्रु० ।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोट्यते भिदार्यतेऽनया आ+स्फुट—णिच्— करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् । (तरपिन) वेधनास्त्रे ।

आस्फोटित न० आ+स्फुट—णिच्—भावे क्त । बाह्वादे शब्दे २प्रकाशने च । कर्म्मणि क्त । विदलिते त्रि० ।

आस्फोत पु० आ+स्फुट—अच् पृषो० टस्य तत्वम् । १अर्कवृक्षे २कोविदारवृक्षे, ३पत्रागवृक्षे च "आस्फोतजातिकरवीरपत्रै " सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्फोतकोऽर्कवृक्षे ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट—अच् पृषो० । १अपराजितायां, सा च द्विविधा श्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्य्यायौ भावप्र० "आस्फोता गिरिकर्णी च विष्णुक्रान्ताऽपराजिता । अपराजिते कटुके शोते काण्ठशुद्धिदे । कुष्ठगुल्मविदोषामशोथज्वरविषापहे । कषाये कटुपाके च सुतिक्ते स्मृतिबुद्धिदे । २सारिवायाम (श्यामलता) लताभेदे च ।

आस्माक त्रि० अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थेऽण् अस्माकादेश । अस्मत्सम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । "रामादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकी विद्वान्गश्याभिधेयम्" सा० द० । [सम्बन्धिनि ।

आस्माकीन त्रि०अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेश । अस्मत्-

आस्य न० अस्यते ग्रासोऽत्र+अस—आधारे ण्यत् । १मुखे "तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम्" नैष० । "स हि स्वयन्' स्वादाशात्' यस्यास्येन सदाश्नन्ति" "पाण्यास्योहि द्विज स्मृत ""नित्यमास्य शुचि स्त्रीणाम्' इति च मनु । २तन्मध्ये च । यमादौ तद्धितयाजादौ अस्य स्थाने दा आसन्नादेश' । तदादेशपक्षे आ.स्ये भव आसन्य यथा च कर्णस्य आसन्नादेशस्यामिता तथासमशब्दे दर्दई दृष्टे एता । आस्ये भव, यति वा आसन्नादेश अनेन 1

२मुखभवे त्रि० । "तुल्यास्यप्रयत्नम्" पा० आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम् सि०कौ० ।

आस्यन्दन आ+स्यन्द–भावे ल्युट् । ईषत्क्षरणे ।

आस्यन्धय त्रि० आस्यं धयति–धे–खश्–मुम्–उप०स० । मुग्ध० । मुखास्तनास्वादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आस्यमिव पत्रमस्य । १पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे । [(दाडि) ।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषमुखजाते लोम्नि

आस्यहाल्य त्रि० असिनाऽऽस्याऽऽहननम् तत आस्यर्थे विमुक्तादि० अण् । अनुपतिशा० द्विपदवृद्धिः । खड्गेन हननमुक्ते ।

आस्या स्त्री आस–भावे क्यप् । १स्थितौ, २तिराक्रिये । "आस्या वर्णकरी स्थौल्यसौकुमार्य्यकरी शुभा" सुश्रु० ।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (लाल) इति ख्याताया्म् लालायाम् ।

आस्र न० अस्रमेव स्वार्थेऽण् । रुधिरे । ततः सुखादि० अस्त्यर्थे इनि । आस्री रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा–क उप०स० । १राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्रव पु० आस्रवति मनोऽनेन करणे अप् ।१क्लेशे । कर्त्तरि अच् । २आर्हन्मतसिद्धे पदार्थभेदे । अर्हच्छब्दे ३८१पृष्ठे विवृतिः ।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् आ+स्रु–अपादाने घञ् । १क्षते "जातएव तथास्रावस्त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे" भा०उ०५७अ० । भावे घञ् । २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण । सम्यक्क्षरणयुक्ते त्रि० । आस्रवति आ+स्रु–ण । मुखलालायाम्" "च्युतैरास्रावैः विद्यात् निगिरन्नेव तत् शुचि" आ०त०गौत० "आस्रावपीडाः" रघु० ।

आस्राविन् त्रि० आ+स्रु–णिनि । मदादिक्षरणशीले । "मत्तागजइवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा०व०प०१४६ आस्रावयुक्ते च "दुष्टशोणितमास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि" सुश्रु० ।

आस्वनित आ+स्वन–क पक्षे इट् । शब्दिते ।

आस्वाद पु० आ+स्वद–कर्मणि घञ् । १मधुरादिरसे २शृङ्गारादिरसे च । भावे घञ् । ३रसानुभवे । "मध्वापातोविषास्वादः, मतु "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् । "तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते" सा०द० "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा० । आस्वादश्च माधुर्य्यादिरसानुभवहेतुव्यापारभेदः स च लोके चर्व्वणादिः शृङ्गारादिरसास्वादे अन्यविधएव व्यापारः यथाह सा०द० । "न जायते तदास्वादोविना रत्यादिवासनाम् । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते । व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति । रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि आत्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते । ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम् । विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः । ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते । प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः सम्बलितः सर्व्वोविभावादिः सचेतसाम् । प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणोरसोभवेत् । यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" "सान्द्रास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः" मेघदू० ल्युट् । आस्वादनमप्यत्र न० उक्त सा०द०वाक्ये उदा० ।

आस्वादक न० आ+स्वद–ण्वुल् । आस्वादनकर्त्तरि "दर्शयन् नर्त्तकोनैव रसस्यास्वादको भवेत्" सा०द० ।

आस्वादित त्रि० आ+स्वद–णिच्–क्त । कृतास्वादे भक्षिते पदार्थे "आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" माघ ।

आस्वाद्य त्रि० आ+स्वद–णिच्–यत् । १आस्वादयोग्ये पदार्थे "प्रायेण न तदाम्रेय नास्वाद्यस्यैव जिह्वया" भा०आ०प० ३०अ० । "आस्वाद्यतोया प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः" हितो०। आ+स्वद+णिच्–ल्यप् । २भक्षयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आस्वान्त त्रि० आ+स्वन–इडभावे दोर्घ । शब्दिते ।

आह अव्य०ब्रू अच् णि०आहादेश इत्यर्थे तिपोणलि ब्रुवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्न तच्च क्रियापदम् अयन्तु क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । "अथाह वर्णी विदितो महेश्वर" कुमा०।

आहक पु० आहन्ति आ+हन–ड संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तनुना रक्तयोगेन युक्ता नासापुटान्तरे । गात्रस्थूलज्वरकर श्लेष्मणा ह्याहकोज्वर" वै०।

आहत त्रि० आ+हन–क्त । १ताडिते, "आह्लादिकह्लारसमोरणाहते" "नयनयुगमिमोलत्साध्वसेनाहतोऽसौ" माघ । २अभ्यासतोऽहमित्यादौ मृषार्थके वाक्ये न० । ३ढक्कायाम् पु०। "हैयङ्गोन नव शुभ्र सदृश यत्न धारितम् । आहत तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम्" वर्णितवोक्तलक्षणे ४वस्त्रे न०। "आहतेन वसनेन ता परिदध्यात्" गोभि० । "आच्छाद्य तु योदद्यादाहत श्राद्धकर्म्मणि" वायु०पु०। "परिधायाहते शुक्ले वाससी क्षेमकुण्डले" छन्दो०५ पुराणवस्त्रे न०तस्य उपभोगेन मर्दितप्रायत्वात्तथात्वम् । ६आघातप्राप्ते ७मर्दिते त्रि० "पादाहत यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति" माघ । ८आघूर्णिते । ९अभ्यस्ते १०गुणिते च त्रि० "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्विलिसागरैरयुताहतैः" सू०सि० ।

आहतलक्षण पु०आहतमस्यस्त लक्षण यस्य । गुणैः प्रसिद्धे अमर प्रसिद्धगुणानां हि सर्व्वैर्घोतत्वेन परिचितत्वाभ्यस्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन–क्तिन् । सन्द्वेतर्संयोगभेदे १आघाते २ताड़ने "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति" भट्टि ३आगमने अत्र स्तोके पक्षे आहतिरागतिरित्यर्थः ४गुणने "अंशाहतिस्थेदवधेन भक्ता" लीला०। ५मर्द्दने च ।

आहनन आ+हन–करणे ल्युट् । १ ताडनसाधने दण्डादौ । तत्र भव यत् । आहनन्य । आहननदण्डादिभवे "नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च" यजु० १६,३५। "आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहनन वाद्यसाधन दण्डादि तत्र भवस्तस्मै" वेददी०। भावे ल्युट् । २आहतिशब्दार्थे ।

आहनस् त्रि० आ+हन–असुन् । १आहननोये २निष्पोड्ये सोमादौ । "तदाहना अभवत् पिप्युषो" ऋ०२,२३,१ । आहना आहननोय सोमादि "भा०आहनसे साधु यत् । 'आहनस्य' तत्साधने त्रि०। "आहनस्याहैरेत सिच्यते" ऐत०ब्रा०।

आहर त्रि० आहरति आ+हृ–अच । सञ्चयकारके "यन्तारादुपाहर्त्तं भमितकुशफलाहरैः" रघु । टचि तु कर्म्मोपपदएव साधुतेति भेद ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० । करट प्रति आहरणार्थायां निर्देशक्रियायाम् ।

आहरचेटा स्त्री आहर चेट । इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । चेट प्रति आहरणार्थनिर्देशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ–भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तरप्रापणे१आनयने ।"कृदाहरणसहटो प्रतिष्ठाह्वानमेव च"। देवीपु०"करण तयोदयविध तदाहरणधारणप्रकाशकरम्" सा०का०"समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्"शकु०२आयोजने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य । चकाराहरणे मतिम्"भा० आश्व०७१अ०। कर्म्मणि ल्युट् । ३आक्रियमाणे पदार्थे ४विवाहादौ उपढौकनद्रव्ये 'सस्वानुरूपाहरणोकृतश्री' रघु । [यनीये १उपढौकनीये च ।

आहरणोय त्रि०आ+हृ–अनीयर् । १आयोजनीये २आन-

आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । आहरणनिवापार्थनिर्देशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०। आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एवमाहरवितान आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि मयू० पठिता तत्तत्कर्म्मार्थ नियोगक्रियायाम् ।

आहर्त्तृ त्रि०आ+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप् १अर्ज्जके ।"आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि" दक्ष० २आयोजके "आहर्त्ता तस्य सत्रस्य त्वदन्योऽस्ति नराधिप "भा०आ० ५अ०३आनेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां स सुखावह "भा०व०१४अ०। ४अनुष्ठातरि "आहर्त्ता क्रतूनाम्" काद० योगार्थे तृणि तु कर्म्मणि न षष्ठी ।"आत्मनोऽधमाहर्त्ता कासौ निष्कृतस्कर "विक्रमो०।

आहव न० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे—अप् संप्रसारणे गुण । १युद्धे । "एवं विधेनाहवचेष्टितेन" रघु "प्राविशन्नाहवपत्ता आहावमुपलिम्पन्" भट्टि "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" गीता । "उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्म्महतस्य च" "द्विजाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च" इति च मनु । आहूयतेऽत्र आ+ह्वे—आधारे अप् । २यज्ञे "तत्र नाभवदसौ महाहवे" माघ "आहवोयाग" मल्लि०

आहवन न०आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् ।१यज्ञे "इदमाहवनमयजन्मनाम्" माघ । भावे ल्युट् । २समन्ताद्धवने च "त्वे अग्ने आहवनानि भूरि" ऋ०७ १,१७ ।

आहवनीय पु०आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+हु—कर्म्मणि आधारे वा०अनीयर् आहवनमर्हति छ वा । १अग्निभेदे। तदुद्धरणप्रकार आश्व०श्रौ०उक्तः। "उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय पितृकालाच्छिन्नवतो वा वैकयोनय इत्येके ध्रियमाणं वा प्रज्वाल्याऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्" सू० द्विशेषवर्ण्यथामे गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य दक्षिणाग्निं प्रज्वाल्य च वैश्यगृहात् द्रव्यवतोवान्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा आनयेत् । तथा च अग्निमन्थनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्य्यादिति तदर्थः । तत्र मन्त्रादिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः । "आहवनीये वैश्वानरं द्वादशकपालमधिश्रयति" तैत्ति०। "यस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृज्यातामु" ऐत०ब्रा०। "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" मनु० । कर्मणि अनीयर् ।२सम्यग् होतव्ये हविरादौ त्रि० ।

आहार पु० आ+हृ—घञ् । १आहरणे । उपसर्गयोगात् २भोजने "निराहारौ यताहारौ तन्मनस्कौ समाहितौ" देवीमा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तो यथा "अथाहारविधिं वत्स ! विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्तान्वितमजिह्मश्च शुचि कार्य्यं महानसम् । तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥ विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतःपरं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम् । घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु च । परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः । पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाडवसट्टकान् । पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे । सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः । खडान् यूषांश्च पेयाश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् । सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् । पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः । मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् । पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् । घनम्पूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्य्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् । मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च । पूर्व्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः । काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः । काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते । लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवर्द्धनम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् । सुखं जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च । अतोऽवस्थयामास्तु याः येषु लघु स्मृताः । तेषु तत्प्रत्यनीकाद्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते । रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः । कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

धिकम् । तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदोषानू कालयोरुभयोरपि । अथोत्थ (मपरिस्रुतम्) दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् । द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः । अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लभ्यते । यद्यत् स्वादुतरं तत्तत् विदध्यादुत्तरोत्तरम् । प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्व्ववत् । स्वादुना तस्य रसेन प्रथमेनापि तर्पितम् । न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात् प्रक्षाल्यमन्तरा । सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम् । भुक्त्वा च यत् प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम् । अपिबदोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् । दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः । कुर्य्यादनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् । जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत् कफम् । धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगकङ्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः । कटुतिक्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः । भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः । ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । शब्दरूपरसस्पर्शान् गन्धांश्च मनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् । शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन । शाकावरान्नभूयिष्ठमम्लञ्च न समाचरेत् । एकैकशः समस्तान् वा नात्यश्नीयाद्रसान् सदा । प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरु परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यवरुद्धे पित्ते पक्वो वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याम्लं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् । आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति । माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमानद्धविरुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्य्यं वानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति च । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य । द्राक्षाभया माक्षिकसम्प्रयुक्ता लीढ्वाभयां वा स सुखं लभेत । भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी । स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति" । "पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेत् । अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः । सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिबृंहयेत् । विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् प्रतर्पयेत् । कफः पित्तं मलः खेषु स्वेदः स्यान्नखरोम च । नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः । दिवा विबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत् । अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णेऽपि हितं निशि । हृदि सम्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः । क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वादजी

र्ये न हितं दिवा" भाव०प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेददर्शनपूर्ब्बमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । "आहारं पचति शिखी दोषानाहारं पचति । दोषक्षये धातून् पचति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्योबलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनः । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य्य देशकालादीनृकालयोरुभयोरपि"। उभयोः कालयोः प्रातः सायञ्च । तथा च "सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः"। प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादर्व्वाक् तथा च "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः" अन्यच्च "शुद्धे भवति पक्वे तु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादौ पाकस्थानमाह "उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने" ।स्थानमाह "आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निहारमपि सर्व्वदा । निर्जने लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया । निहारो मलमूत्रोत्सर्गः । अन्यच्च "आहारनीहारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः" इति । भाजनमाह "दोषघ्नं दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् । पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रमिकफप्रणुत् । आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् । शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् । दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च । पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापहृत् । जलपात्रं तु प्रागुक्तं तदभावे सदा हितम् । पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम् । (प्रागुक्तं सुश्रुते सौवर्णाद्युक्तं तच्चाम्बुशब्दे ३२० पृष्ठे" दर्शितम्) । "भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्" लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभुक्षितस्य दग्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्षणं विहितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनमिति" वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तच्च त्रिदोषघ्नम् यत आह गुणगन्धे "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" आर्द्रकं तु पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा" । अन्यदपि लवणार्द्रकं च नात्यन्तपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूपस्यैतादृशं भोजनस्य पूर्व्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचनमेव प्रमाणयति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मादीन् स्मरेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते । अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्" "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् । फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचाफलं तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी । मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन" । मृणालं पद्मनालं, बिसं बिसषण्डकं, शालूककन्दः प्रसिद्धम् । "गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः । घृतपूर्व्वं समश्नीयात्कठिनं प्रकृतीस्तदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति" अयमर्थः प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समश्नीयात् यथाकाश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां घृतपूर्वां रोटिकां भुञ्जते ततो मृदुलसूपादिकमोदनं भुञ्जते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते । "यदग्रात् स्वादूत्तरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम्"। स्वाद्वन्नस्य गुणमाह । "सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसतासुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम्" । अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्ज्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुतमयाहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः । त्रिविधं गुरु तद्विवारयन्नाह "मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु । मात्रागुरुस्तु सक्तादिर्माषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टाद्यं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्षपितादि (कढी) इति लोके प्रसिद्धम् । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि (खरं विशदमव्यक्तं भक्ष्यमिति भाव०भा०)। चर्व्व्यं चिपिटचणकादि । स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणो स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरूणामर्द्धसौहित्यं

बहूना तृप्तिरिष्यते" अयमर्थः मांसपिष्टाद्यादिभिरर्द्धसौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्त्तव्येति।"द्रवोद्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते"। द्रवं पेयादि द्रवोत्तरं तस्मादधिकं ओदनादि मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः पेयस्य सर्वतोलघुत्वात् तत्राप्युच्यते 'पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरुं विद्याद्यथोत्तरमिति" पेयं क्षीरादि लेह्यं रसालादि खाद्यम् ओदनसूपादि भक्ष्यं मोदकादि "द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते। विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति"। अयमर्थः शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सम्यक् पाकं याति। केवलस्य शुष्कान्नस्य दोषमाह विशुष्कमन्नमित्यादि। अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह "पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति" पिण्डीकृतम् घनीभावं गतम् असंक्लिन्नमसम्यगार्द्रं विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः। शुष्कादीनां वैगुण्यमाह "शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत्" शुष्कं शष्कुलिपिष्टादि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विष्टम्भि चणकमसूरादि, वह्निमान्द्यकृत् स्यात्।"न भक्षा न रदैश्छित्वा, न निशायां न वा बहून्। न जलान्तरितानद्भिः सक्तूनद्यान्न केवलान्। पुनर्दानं पृथक्पानं सामिषं पयसा निशि। दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह। "बहु स्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्" बहुकालस्य भक्षितस्य दोषमाह "आलस्यगौरवाटोपसद्रावं कुरुतेऽधिकम्। हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्" अधिकमन्नम्। अकाले भुक्तदोषमाह "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति" अप्राप्तकाले कालादतिप्राक् भुञ्जानः असमर्थशरीरो भवति तथा नरः तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथादिस्तम्भिकाऽलसकविलम्बिकादीन् आप्नोति तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः "कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भोक्तुर्मे स्वाक्षीत् पुनः स्पृहा"। कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत्। वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्"।"रसेनाद्यस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता। न तथा स्वादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बु मान्तरा' "अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि। भक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यं मन्दाग्निदोषकृत्। मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम्। अन्यच्च "समस्थूलकृशा

भुक्तमध्यान्तपथमाम्बुपाः" इति वाग्भटः" भुक्तं भोजनम् "तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम्। तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी। अत्र शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुचितम् यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागो वातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति। भोजनमध्ये भुक्तो अम्ललवणो पित्तोपशमनेन वह्निवृद्धिं कुरुतः। भोजनान्तसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति। अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धपानमुचितं भवति। यतउक्तम्।"दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजसां धातुवर्द्धनम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति" उच्यते 'विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः। तद्विदाहोपशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्" अतएव मत्स्यपुराणे "कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीन्यपि यानि तु। तद्दोषहर्त्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणाम्लकटुभोजनजनिता पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन च पित्तवृद्धिरपक्षीणा भवतीति कफवृद्धिरग्निमान्द्यादीनुत्पादयितुं न शक्नोति"।

आह्निकतत्त्वे आर्त्ताहारविधिस्तो यथा विष्णुपु०।'स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना। अघं स केवलं भुङ्क्ते च पचत्यात्मकारणात्। इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत्" तथा "सुवासिनीर्दुःखितश्च गर्भिण्यो वृद्धबालकान् भोजयेत्। संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही। अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम्। मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग्जायते नरः। अस्नातस्याशी मलं भुङ्क्ते अजपः पूयशोणितम्। अहुत्वा च कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम्। असंस्कारान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत्। भुङ्क्तश्च यथा पुंस पापसंक्षोभं जायते। इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप"।। तथा "प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही। अथ प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः। न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्"। विष्णुपु० "अन्नाभिमन्त्रितं स्यान्न च पर्युषितं नृप।। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा। तद्वद्धार्द्रिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च!

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर । । नाशेष पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते । । मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्रागद्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति । अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे "शाकं सूपञ्च भूयिष्ठमत्यम्लञ्च विवर्जयेत्। नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन"। छन्दोग० प०। "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः"। अहनि अचिरो दितास्तमितसूर्य्येतरदिनमात्रे। तत्राप्यायुर्वेदीये विशेषः। "याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्"। याममध्ये रसोत्पत्तिस्त्रियामे तु रसक्षयः"। तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोमुख्यकालो दक्षवचनात् (तत्राह्निकशब्दे ९०६ पृष्ठे पठ्यते त्रियामन्त्वित्यद्वियाममित्येवायुर्वेदीये पाठः। दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति पाठकल्पनं बोध्यम्)। महामौनं हुङ्कारादिरहितम्। तथाचात्रि:"मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति। तथासति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतश्चरेत्। एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्व्वसाधारणः। विष्णुः। "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन"। गीतासु। "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" मनुः। "आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियं प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः। हारीत, "नोदङ्मुखोऽश्नीयात्"। नित्यकामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथाह देवलः। 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचि पीठमधिष्ठितः। विशुद्धवदनः प्रीतोभुञ्जीत न विदिङ्मुखः"। जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आप० "दक्षिणामुखोन भुञ्जीत एष विषभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति"। केचित् "कुहूश्राद्धं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्" इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत्पितृकस्यापि निषेधं इत्याहुः। व्यास.

"पञ्चार्द्रोभोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता"। व्यासः "अपि कपङ्क्त्या नाश्नीयात् संवृतः स्वजनैरपि। कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत्। भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्"। जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु यमः। "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने। यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत्। मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम्। प्राजापत्यं चरेद्विप्र अथ सान्तपनन्तथा"। एतत्समानार्थमभिधायाह गोभिलः। "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्त्ता च ब्रह्महापि तथोच्यते"। आप० "दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमये एव प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः। आप० "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाममुपस्पृशेत्। आसनस्थोनचान्यत्र स विप्र पङ्क्तिदूषकः" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते। चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्"। "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽग्रसयोनयः। तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्"। आप०। "भिन्नकांस्ये तु योविप्रोयदि भुङ्क्ते तु कामतः। उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" तथा शूद्रादिभोजनेनापरित्यक्तपात्रेऽपि हृद्रमतः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले। पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्"। भव्यवर्द्धमानधृतास्मिपु० "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने। करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"। पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे। पैठी० "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः"। अत्र पाषाणपात्रे भोजने विहितम्। "तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च। भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च। प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्"। अत्रिः "आसने पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित्। मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः"। मुखेन हस्तोत्तोलनं विना गवादिवदित्यर्थः। आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राङ्मुखश्चाश्नीत शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः" । बौधा० "भोजनं हवनं दानमुपहारं परिग्रहम् । बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" हारीत 'मार्जनाचमनबलिकर्म भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्" । पराशरभा० छन्दोग "न पिबेन्नच भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्" । मार्क० पु० "पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः" । मनु "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्व्वदा । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्तत । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्" । विष्णुपु० "नाग कूर्म्म च क्रकरो देवदत्तो धनञ्जय । वहि स्या वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्त्वा त्वाहुत वायुभ्य प्राणादिभ्यो न होमयेत्" । इति शिष्टपठितवचनात्प्राणादिभ्योबलिदानमिति प्राचीनाचार । तत्राच्च देवेभ्योदत्त्वैव भोक्तव्य तथा च गीता "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स" । यज्ञै भाविता वर्द्धिता वायुप्रभृ भोगानन्नादीन् वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा योभुङ्क्ते स चौर एव । स्मृति "निवेद्य प्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाङ्कतिं । होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु' । तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाङ्कतिर्नैवेद्येन कार्य्या । एतद्धनैवेद्यभक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० 'आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते ह्यन्न सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च सग्रहरेत्" । सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽशीत्येतदनन्तर स्वाहाकार कुर्व्वन्ति । ब्रह्मपु० 'हस्तेन लङ्घयेन्नाद्य मोदकेन कदाचन । दष्ट्वाद्योलङ्घयेन्मुञ्जस्तेनान्न निष्कृत भवेत् । कृतस्याचमनस्यात्र तस्य याति दुरात्मन । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य स्वाहाप्रणवसयुता । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् सत्यामिनिभेषु च । प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनक । "तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्तत । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः । तर्ज्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्तत । समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्" । स्मृत्यर्थसारे । "प्राणाहुतौ घृताभावे पयोऽग्राह्यं ग्रीत नो घृतम्" । देवल 'न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वये । पवित्रमय तुष्टञ्च सर्पिराहुरघापहम्' । काशी० 'दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषेन बाधते । केशकीटादिसम्भूतमन्नतोऽश्नीयात् सदर्भक । यावद्देवान्नमश्नीय च ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । अतोमौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम्" । मनु "स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्' । उद्धरेत् हस्ताद्बहि कुर्य्यादित्यर्थ । बौधा० "आचम्य सद्यते देवे उपविश्याप्नमग्रहात्र सर्व्वाङ्गुलीभिरशब्दमश्नीयात्' । अग्रहाय अन्नपात्र सम्यक्स्पृष्ट्वेत्यर्थ । काशी० "मद्याम्भुव पतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलिन्त्यजम् । आपोशान विधानेन कृत्वाश्नीयात् सुधीर्द्विज" । ब्रह्मपु० "तेजोसीति जपंस्तत्र प्रणमेदन्नतञ्च यत् । आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च' । अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरणमसीत्यर्थ तत्र तेजोसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थ । भविष्यो० "स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्नि श्रिय हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माद्व्याहरेत्त्रिषु" । मौने विशेषमाह व्याप० । "तत्र त्रैविद्यवृद्धैर्मुनिभिरन्यैराश्रमिभिर्हुतैर्दत्तैर्दैन्तानामन्वात्त्ववमुखः एव यावद्ग्रासदय भाषेत न मन्त्रलोपोभवतीति विज्ञायते इति" मन्त्रलोपोमौनव्रतलोप । ब्रह्मपु० "यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसयुतम् । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् । करेण च पिबेत्तोयं यावन्नास न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरे तोय तुल्य गोमांसभक्षणे" । अत्र मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधात् मांसलिप्तकर प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्तकर प्रक्षाल्य पुनरवलिप्त करेण प्रत्यापोशान कर्त्तव्यम् । षट्त्रि० 'पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनि सृतम् । अभक्ष्य तद्भवेदन्न भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते स्नानदुर्जल । ग्रासे ग्रासे मल भुक्त्वा पानीय रुधिर पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु आचामेदासनर्द्धेन । तोय पिबति वक्त्रेण श्वयोनिर्जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोय पिबति द्विज । सुरापानेन तुल्य स्यात् मनुराह प्रजापति" । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अतएव "पीतशेषन्तु यत्तोयं तत्पिबेन्न द्विजोत्तम" । "पीतशेषं पिबेन्नैव" इति ब्रह्मपु० अविशेषात् सर्व्वे

मिमिश्रम्"। मनु० "तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन"। भारते "पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्र-घृतान्यपि। निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्"। एतच्च त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थं। निरस्य-मिःशेषमशनीयमित्यर्थः। तथा "अन्नं प्रयस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः"। इति मागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरभक्षणे दोषमाह मनुः "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्वि-प्रान् जिघांसति"। अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्ट-द्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः। दृष्टद्वारकश्चायुर्व्वेदोक्तः। अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः। उभयद्वारकास्तु लालावत्त्वाविवत्त्वा-दुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः। अतएव मनुनैवोक्तम् "स्वा-ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च" युक्त उद्युक्तः। हारीतः "पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पाय-सानि च। दन्तच्छेदनसव्यञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्"।

स चाहारस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रम्य "आयुः-सत्त्वेत्यादि" तच्च वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्"। अत सर्व्वत्र "कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" इति भा-ष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० "आहारः षड्विधश्चूष्य-मित्यादि" ८९९पृष्ठे उक्तम्। स च षोढा "आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहारणानि तु। भोज्यमोदनयूपादि भक्ष्यमोदन-खण्डके। चर्व्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः" भावप्र०उक्तं। आह्रियते इत्याहारः। २शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्दे शा०भा० वाक्यम् उदा०।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः। वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिक्रमेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-र्थादर्शधृतयगास्थवाक्ये उक्तः तच्च अग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम्। भावप्रकाशोक्ततत्प्रकारस्तु अन्नकरशब्दे ४५८ पृष्ठे उक्तः।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः। १भक्ष्यादि-द्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः स्मृत्युक्तदिशाऽवसेया। सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति। अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे २७४पृष्ठे उक्तानि। आहारदोषनिवारणार्था शुद्धिः। २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते। "आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु। अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिबेद्ब्राह्मी सुवर्चसम्" इत्यादिना अत्रिसं० दर्शिता। ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" छा०उ०। "आह्रि-यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तर्हि भोक्तुर्भोगाया-ह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि राहारशुद्धि रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञान-मित्यन्तर्यान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्म्मल्यं भवति" भाष्यम्। आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु "रागद्वेषवि-युक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्" इति गीतोक्तिमनुसृ-त्यैवेति आनन्दगिरिः।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू—अच्। आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ। रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽन्नकरशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम्।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ—ण्यत्। १आहरणीये "अथ मूलमना-हार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्" मनुः। २व्याप्ये "कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" सा०का० "आहार्य्यं व्याप्य कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्यास्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहा-र्य्यं दशधेति" सा०कौ०। ३कृत्रिमे "आहार्य्यशोभा-रहितैरमायैः" भट्टिः। स्वार्थे कन् तत्रैव "आहार्य्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत" ७,२१, कुमा०मल्लि०। ४लौ-किके ५औपासनिकेऽग्नौ च "आहार्य्येणानाहिता-ग्निम्" "पत्नीश्च" आश्व०श्रौ०। "येनाहिताग्निना सर्व्वाधानं कृतं तस्य पत्नी लौकिकेन, यस्यौपासनश्चाग्नि तस्य पत्नीमौपासनिकेन दहेयु" नारा०। ६इच्छाप्रयो-ज्यारोपेण विषयीकार्य्ये बाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन बोधे। भावे क्त। ७ताढृशज्ञाने न०। यथा निर्वह्नि पर्व्वते वह्निमानिति ज्ञानं तच्च वह्न्यभाववति पर्व्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम्। तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् "परोक्षज्ञानम् चनाहार्य्यम् निश्च-यश्चेति सिद्धान्त" चिन्ता०। "शाब्दबोधोऽप्या-हार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव द०४पृ०आरो-

मयस्तेऽधिकमुच्यते । "भवेदभिनयोऽवस्थानुकार स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा" सा० द० उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्त्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके ८ अभिनयभेदे च । आ+हृ-कर्मणि ण्यत् उपसर्गयोगात् ६भक्ष्ये 'आहार्य' इत्यादि भाग० म० ।

आहाव पु० आ+ह्वे+घञ् सम्प्रसा० पृषो० । १कूपसमीपे गवादीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रचिते(खाल) जलाधारे निपाने "प्रावित्रमाहावमृत" आहावमुपलिप्य" भट्टि । "आहावमुदकाधारम्" जयम० "निपानमाहाव" पा० । २युद्धे । भावे घञ् । ३आह्वाने आ+ह्वे-आधारे घञ् । ४अग्नौ । "नाभि यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सनवन्त" ऋ० ६,७,२ । आहूयतेऽस्मिन्नाहाव० वमग्निम् इष्ट्युदकधारणमाहाव निपानमस्यामीय वा" भा० । आ+ह्वे-भावे करणे वा घञ् । ५मन्त्रविशेषेणाह्वाने ६आह्वानसाधने मन्त्रभेदे च "आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकश्चेत् प्रथमेष्वाहाव" आश्व० श्रौ० । "तस्यानेकस्मै प्रथम एवाहाव" इति "तृतीयसवने गत्वा दित्स्याव आश्व० श्रौ० । "एषु आहाव प्रातःसवनेन शास्त्रादिषु' श्च० श्रौ० । "एषु स्थानेषु शंसवरेणाह्वाने विहिते शो सावोमित्यनेनैवाह्वानं कर्यात् नान्येनेति नियम्यते" इति "शो सावो' देवेत्याहावे' आश्व० श्रौ० प्रतिगरसंज्ञार्थमिमे सूत्रे ।

आहिंसि पु स्त्री अहिंसस्यापत्यम् इञ् । अहिंसकापत्ये तत युवापत्ये फक् तौल्व० तस्य न लुक् । आहिंसायन तत्पौत्रे ।

आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १केतुग्रहे हेमच० तस्य सर्पतुल्याकारत्व तथात्वम् । २पाणिनिमुनौ च त्रिका० ।

आहिच्छत्र त्रि० अहिच्छत्रदेशे भव अण् । अहिच्छत्रदेशे भवे

आहिण्डिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्त्यजवर्णसङ्करभेदे "आहिण्डिकं निषादेन वैदेह्यामेव जायते" मनु । 'कारावरचर्मकाराहिण्डिकानाम्' औशनसस्मृतौ ... ।

आहित त्रि० आ+धा-क्त धादेश । १न्यस्ते, २स्थापिते, ३...न । "आदर्शनेर्दहितेऽयमाहितमाङ्... किरा० ... । ... धाधानसंस्कारे च प्रणीताग्नावग्नौ च अत्राग्निः ... मनुष्याः आहितोऽग्निर्यैस्तैराहिताग्नि ... । [विख्याते ... च ।

आहितलक्षण त्रि० आहितं लक्षणं यस्य । गुणादिद्वारा

आहिताग्नि त्रि० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिभिः कृत संस्कारोऽग्निर्युक्तः तदाधानप्रकार' आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे उक्तमाय । आश्व० श्रौ० २ अ० १ क० विस्तरेणोक्तः । "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" मनु । "गुरोर्यियक्षोः धनमाहिताग्नेः" रघु । "आहिताग्निः सन्नत्यन्ति चरेत्" तैत्ति० "न वाऽऽहिताग्निनानृतं वदितव्यम्" शत० ब्रा० २,२,२,२० । "देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति" ऐत० ब्रा० । आहिताग्न्येकैषामाहिताग्निस्' आश्व० श्रौ० । वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यत्र ।

आहिताग्न्यादिगण पु० पा० उक्ते वा परनिपातार्थे शब्दसमूहभेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत मद्यपीत ऊढभार्य्य गतार्थ" 'आकृतिगण तेनान्येऽपि' सि० कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा क्तिन् ह्यादेश । १स्थापने २आधाने मन्त्रेणाग्न्यादे संस्कारे ३आहुतौ च । "तस्मिन् यत्किञ्चाधादध्यादाहितय एव ता आहितयोह वै ता आहुतय इत्याचक्षते' शत० ब्रा० १०,६,२,२२, । [(सापुड़े) ।

आहितुण्डिक त्रि० अहितुण्डेन दीव्यति ठक् । व्यालग्राहिणि

आहिमत त्रि० अहिमतोऽदूरभव अण् । सर्पविशिष्टदेशादूरभवे ।

आहुक पु० यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे स च वसुदेवश्च । "केशवोऽपि सदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा । आहुकं पितरं वृद्धं मातरञ्च यशस्विनीम् । अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचन " इति भा० सभा० २अ० । अत्र केशवपितृत्वेन कीर्त्तनात् वसुदेवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते "एष आहुकयाहुकौ चैव ख्यातौ ख्यातिमतावरौ" हरि० ३८अ० । एषमाहुकिन् तद्वंश्ये क्षत्रिये पु० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिमुख्येन साक्षादेव हुतं दत्तम् आ+हु-क्त । १पञ्चस्वकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु भूतयज्ञे, २भूतयज्ञे बलिरूपे । कर्मणि क्त । ३अभिमुख्येन हुते देवादौ त्रि० ।

आहुति स्त्री आ+हु-क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेणाग्नौ हविःक्षेपे । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" मनु । "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" छा० उ० । 'मातराहुत्या कृतायां पुनराहुतये यावत् मम्' क मा० ३० ,२०। "अहुत्यारूपपरिगृहतौ" मनु "मायादाभ्रियनिपदुकम् भ्रतिः। आहूयते कर्मणि क्त । २आहुयमाने कर्म,यज्ञे ... । "पुनाम पत्नी- ... रघु । "... मनु ।

आहुल्य न० आ+हुल–वा०क्यप् संप्रसारणञ्च । आस्फोटादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्णपुष्पे पित्तलोफले क्षुपभेदे ।

आहुव त्रि०आ+ह्वा–घञर्थे कर्मणि क संप्र०उवङ् । आह्वातव्ये "अतुक्तरीनामन्वाहुव" ष्टु० ८,१२,१६, "आहुवः आह्वातव्य "भा०। [२आहूयमाने च ।

आहू त्रि० आह्वयति आ+ह्वे–क्विप् सम्प्र० । १आह्वायके ।

आहूत त्रि० आ+ह्वे–क्त । कृताह्वाने १आकारिते "आहूत इव मे शीघ्रम्" भाग०१०स्कन्धे । "नचाहूतोवदेत् किञ्चिन्नीनोदण्डश्च स स्मृत."या०स्मृति । "यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्" माघ ।"आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि"। आभूत+पृ०भस्य हः। २आभूतप्रलयपर्य्यन्ते "पटोलानि कदम्बानि कृन्ताकसहितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके वस्तु यावदाहूतनारकी" ति०त०पु० "आहूतम् आभूतप्रलयपर्य्यन्तम्" रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विश्वे च । सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेशपर्य्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्याय्य । भावे क्त । ४आह्वाने ।

आहूतप्रपलायिन् त्रि०आहूत वियादनिर्णयाय राज्ञाहूतोऽपि प्रपलायते प्र+परा–अय–णिनि रस्य ल । व्यवहारे हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी, नोपस्याता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविध स्मृत "मिता०कात्यायनः ।

आहूतसंप्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य सप्लवोयत्र । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य व्यपदेशाभावेन व्यवहार्य्यत्वाभाव ।"आहूतसंप्लवस्थानममृतत्वं भाषते" इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आहूति स्त्री आ+ह्वे–क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आहूय अव्य०आ+ह्वे–ल्यप्। आह्वाने कृत्वेत्यर्थे "आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोधर्म्मः प्रकीर्त्तित "मनु० ।

आहृत त्रि० आ+हृ–क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहृति स्त्री आहृ–क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहृत्य अव्य० आ+हृ–ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीयेत्यर्थे "समाहृत्यान्यतन्त्राणि" अमरः ।

आहेय त्रि०अहेरिदम् ढक् । सर्पसम्बन्धिनि विषचर्म्मास्थ्यादौ

आहो अव्य०आ+हन–डो ।१प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च । "यस्माय पुरुषोम्रियत उदस्मात् प्राणा क्रामन्त्याहो नेति" शत०ब्रा०१४,६,२,१२, "आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित् समश्नुते" कठो० । "आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः" शाकुन्तले सखींप्रति दुष्मन्तप्रश्न ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुष शूर मयू० अहोपुरुष. तस्य भाव वुञ् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि उत्कर्षसम्भावने (शाखाटुरी) "आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभि " भट्टि० ।

आहोस्वित् अव्य०आहो च स्विच्च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने च "आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम "भा० स०५अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्न न० अह्नां समूहः खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे"अहोरात्रे वा अभिमेत्तमाने संवत्सरमाप्नुत संवत्सर इद सर्व्वमाह्नायैवैतामरिष्टिं स्वस्तिमायास्ते" शत०ब्रा०६,६, ४,२, अह्ना निर्वृत्तादि चतुरर्थ्याम् सकलादि० अञ् । दिननिर्वृत्तादौ त्रि०

आह्निक त्रि० अह्नि भव अह्ना निर्वृत्तं साध्य ठञ् स्त्रियां ङीप् । १दिनभवे २दिनसाध्ये च । "भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम्"भा०व०१३७अ०। "कृताह्निकं सुरश्रेष्ठोजपते समरक्षण "भा०व०१४२ अ०। दिनकर्त्तव्यानि आह्निकतत्त्वे आह्निकाचारप्रदीपादौ उक्तानि । दिवसकर्त्तव्यान्याचारमयूखे ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिनविभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशेन सङ्क्षेपात् दर्शितो यथा । "प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सं प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमयं यावन्न विप्र क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्त काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः । य स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विज । अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितोभवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत । उष काले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । तत स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् । अत्यन्तमलिन कायोनवच्छिद्रसमन्वित । स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थित पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्र प्रातःस्नायी भवेत् सदा । सप्तजन्मकृत पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति । उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रात स्नानं प्र-

गर्षन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् । संहत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्त्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्य्याणि पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । पितॄणामपराह्णे च कार्य्याण्येतानि यत्नतः । पौर्व्वाह्णिकन्तु यत् कर्म्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति बन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । ततो दानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्योऽप्यधनयुक्तश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्व्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् । स जीवति यएवैको बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये ये चात्मम्भरयो नराः । बह्वर्थे जीव्यते कैश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परैः । आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । यद्द-दाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मलापकर्षणं पूर्व्वं मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः । मार्ज्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्याजप उच्यते । सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्रऋषिश्छन्दोगायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मूलप्राणो भवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः । मूलेनैव विनष्टेन सर्व्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्व्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी । न चैव पुत्त्रदारेण स्वकर्म्मपरिवर्ज्जितः । अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते स एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं सहाग्निना । विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्म्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते । संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते । अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्व्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति'' दक्षः ॥ अह्ना साध्यम् ठञ् । २ सूत्रात्मकशास्त्रभाष्यस्य पादाय-व्याख्याभेदे न० । यथा कणादगौतमपाणिनिसूत्रभाष्यस्य

पादांशव्याख्यारूपाणि अङ्गा पायत्वात् आह्निकानि "तमधीष्टोभृतो भूतोवेति" पा० ठञ्। दिवसे-सत्कार्य-नियोजिते १अध्यापके ४भृते वेतनेन क्रीते दासादौ ५भूते स्वस्वया व्याप्ते ज्वरादौ च।

आह्लाद पु० आ+ह्लद-घञ्। । आनन्दे। "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामना" भाग०।

आह्लादन न० आ+ह्लद-णिच्-ल्युट्। १आनन्दसम्पादने कर्त्तरि ल्यु। २आनन्दसम्पादके त्रि०। करणे ल्युट्। ३आनन्दसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आह्लादित त्रि० आ+ह्लद-णिच्-क्त। १कृतानन्दने। यस्या-नन्दो जनितस्तस्मिन्। आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच्। २जाताह्लादे च।

आह्लादिन् त्रि० आ-ह्लद-णिनि १आनन्दयुक्ते णिच्-णिनि। २आनन्दकारके। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-क। आह्वानकारके।

आह्वय पु० आह्वयते प्राप्यते या-घञर्थे क स्त०। १नामनि आह्वायकंर्हि नामोच्चारणेनैव आहूयते इति आह्वायकत्वप्राप्तौ नाम्न करणत्वात्तथात्वम्। आ+ह्वे वा० करणे ध इत्यन्ये "काव्यं रामायणाह्वयम्" रामा०। गजाह्वय शताह्वय नागाह्वयम् इत्यादि। २प्राणिभिर्मेषा-दिभि सपणद्यूतभेदे च सचाष्टादशविवादान्तर्गत। "तेषा-माद्यमृणादानम्" इत्युपक्रम्य "द्यूतमाह्वयएव च। पदा-न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति" मनूक्ते। अस्य सम्-पूर्णकतापि "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभि क्रियमाणस्तु स विज्ञेय समाह्वय" मनुना तथा प्रयोगात् तत्स्वरूपमुक्तं मिता० नार० "अक्षवध्रशला-काद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीडा वयोभिश्च पद द्यूतसमाह्वयम्" व्याख्यातञ्च मिता० यथा "अक्षाः पाशका वध्रसर्म्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतु-रस्राः आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीडासाधनकरितुरगा-दिक ग्टह्यते। तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्व्विका क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभि कुक्कुटपारावतादिभि चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम्। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। तत्प्रकार: तत्रैव दर्शितो यथा। "तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह।"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिक पञ्चक शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं श तम्" या०। परस्पर सम्प्रतिपत्त्या कितवै: परिकल्पित पणोग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतम-रिमिताद्धिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धि धूर्त्तकितवात्पञ्चकंतस्मा शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णी-यात्। पञ्च पणाश्र्यायो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं "तद-स्मिन्वृद्ध्यायलाभेत्यादिना" (पा०)कन्। जितस्य ग्लहस्य विंशतितमभाग गृह्णीयादित्यर्थ। सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ (ठन्) सभिक कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोप-करणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते। इतर स्मात् नरपरिपूर्णशतिकवृद्धे कितवाद्दशक शतञ्जितद्रव्यस्य दशमभाग गृह्णीयादिति यावत्। एवं कृप्तवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह। "स सम्यक्पालितोद-द्याद्राज्ञे भाग यथा कृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्या-त्सत्यं वच क्षमी" या०। यएवं कृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं सम्प्रतिपन्नमंशन्दद्यात्। तथा जित यत् द्रव्यन्तदुद्ग्राह-येद्बन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धृत्ये-दृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिकोदद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणा वदेत्। तदुक्तन्नारदेन। "सभिक कारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृत मिति"। यदा पुन सभिकोदापयितुन्न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह।"प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" या०। प्रसिद्धे ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कित-वसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितव-सविप्रतिपन्न जितमपणन्दापयेत्। अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितमपणञ्जेत्रे न दापयेत्। जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह। "द्रष्टारो व्यव-हाराणां साक्षिणश्च तएव हि" या०। द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टार: सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्या: न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्या न वा तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्या-दि निषेधोऽस्ति। क्वचित् द्यूतसिषेद्धु न्दण्डमाह। "राज्ञा सचिह्नंनिर्वास्या: कूटाक्षोपधिदेविन" या०। कूटै रक्षा-दिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वा-सयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्त। "कूटाक्षदेविन: पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य सञ्ज्ञेया विनय स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यू-

तन्निषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षमभिकर्त्तृकितद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । यत्तूक्तं द्यूतमेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनमर्य्यालोच्य । प्रायेण चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम् । द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह । "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" या० । ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना योद्यूते धर्म्म उक्त सएव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्त्ये समाह्वयाख्ये ज्ञातव्यः" ।

आह्वयन न० आह्वय करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् । नामादेशसाधने शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । आह्वानकारके त्रि० "रामस्याह्वयना द्विजा राम० ।

आह्वयितव्य त्रि० आह्वय करोति आह्वय+णिच्-कर्म्मणि तव्य । आह्वानीये आकारणीये । "नेयमाह्वयितव्या ते सदने दार्यपर्वणो भा० आ० ८२ अ० ।

आह्वर त्रि० आ+ह्वृ-अच् । १कुटिले २उशीनरदेशोत्पन्ने च । तेन कन्याशब्दस्य परोसमासे क्लीवत्वम् । आह्वरकन्यम् । अतोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे-अङ् । १आह्वाने । करणे अङ् । २सञ्ज्ञायाम् नामनि "लेपय यस्ते सिक्थशताह्वगौरसर्षपैः" सुश्रु० ।

आह्वान न० आ+ह्वे-ल्युट् । आकारणे (डाका) "दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतोमतः" व्या० का० । करणे ल्युट् । २सञ्ज्ञायां नामनि नाम्ना ह्याऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्य तथात्वम् । करणे ल्युट् । ३आह्वानसाधने राजकीयपत्रे । (तलबनामा) "यावदाह्वानदर्शनम्" भावे ल्युट् । व्यवहारे विवादनिर्णयाय ४राजाऽऽकारणे (तलपकरा) तत्र वर्ज्यावर्ज्य प्रकारादि मिता० स्मृतिवाक्यात् दर्शितम् । यथा "ज्ञेयस्य कार्य्यं न्याय्यं येदाह्वानमर्थिमत परम् । सद्यः वा निश्चितेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्पवालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं कुलजातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुका स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्योगणिकाश्च या । निष्कुला यश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते । कालं देशञ्च विज्ञाय कार्य्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृप । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्य्येष्वकोपयन्निति" अत्र सर्व्वत्र आह्वान—करोति णिचि आह्वानयेदिति सिद्धम् । "ततोलक् प्रकृतियश्च कारकमिति वार्त्तिके तु नेह प्रवर्त्तते बहुलग्रहणात् ।

आह्वायक त्रि० आ+ह्वे-ण्वुल् युक् । आह्वानकारके आका-

आह्वारक त्रि० आ+ह्वृ-ण्वुल् । कुटिले ।

रके । "आह्वायकेभ्यः श्रुतवृत्ति" भट्टिः स्त्रियां आह्वायिकेत्यपल स्त्रियां ङीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+ह्वृ-क्तिन् । १कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् । २राजभेदे "दमनी चैवाह्वृतिश्च भोजोनामदरश्च" हरि० ३१ अ० "हुतो चैवाह्वृतिश्च तस्यतुर्निश्चितौ दृष्टे" हरि० १४० अ० "जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाह्वृतिभीष्मकौ, हरि० १६० अ० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिसङ्कलिते वाचस्पत्ये आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ

इ पु० अस्य विष्णोरपत्यम् अ+इञ् । १कामदेवे स हि रुक्मिण्या विष्णोरंशात् कृष्णात् जात तत्कथा यथा "रुक्मिण्यां वासुदेवाच्च लक्ष्म्यां कामोधृतव्रत । शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शन" हरि० १६२ अ० । एव व्युत्पत्तिमत्त्वेन कामदेवस्यैव इशब्दार्थता नाभिधायस्येति बोध्यम् । कामदेवदैवत्याच्च अभिलाषे औपचारिकत्वम्यो । नञर्थकस्य अ इस्येदम् अ+इञ् । २भेदे, ३रोषोक्तौ, ४निराकरणे, ५अनुकम्पायाम्, ६गदे, ७विस्मये, ८निन्दायाम्, ९सम्बोधने च अव्य० चादि । निपातैकाच्कत्वात् अस्य प्रगृह्यसंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धि

इ गतौ अदादि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐषीत् इयाय इयत इयु इययिथ इयेथ । अयन् इत इति अयनम् । आय इत्वा । "उदयति च तदङ्गुतमालि" नैष० "अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्" उद्भट । "उदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जौ" माघ । अयञ्च भावः

कटो गतौ इत्यत्र इ ई इति प्रश्लेषात् न्यत्र सि०कौ०

इक् स्मरणेऽधिपूर्व्वक एव कित् कित्करणमधीगर्थेत्यादौ विशेषार्थम् अदादि०पर०सक०अनिट् । अध्येति अध्यैपीत् अध्यगात् इयन्ये इण इवास्य लिङि रूपं न क्षति । अधीयन् । "ससीतयोराघवयोरधीयन्" भट्टि । एतद्योगे कर्म्मणि सबन्धविवक्षाया षष्ठी । मातुरध्येति । प्रतिपदविहिततयाऽनया षष्ठ्या न समास मातुरध्ययनम् । "कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातु कियत् पितु" ऋ०४, १७,१२ । "रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मण" भट्टि सम्बन्धाविवक्षाया तु द्वितीया ।"अग्नि स्वर्ग्यमध्येपि स्वर्चो ।" कठो०। "अयमारुणि समतोममात्मान वैश्वानरमध्येति" छा० उ० । "अधीहि भगवन् । इत्युक्तोति" छा०उ० । [वयाड्डुरे

इकट पु० एति भूमिसन्निध्य गच्छति इ-कटच् वा गुणाभाव' ।

इक्कट पु०ईयते इ—क्विप् इत् लक्ष्य: कटो यस्मात् ष्०तस्य क । कटसाधने तृणविशेषे त्रिका० इत्कट इति हारा० । तस्य सन्निकृष्टदेशादि कुमुदा० चतुरर्थ्या ठच् । इक्कटिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । मेषा० चतुरर्थ्याम् इनि । तदर्थे स्त्रिया ङीप् ।

इक्कवाल पु०"चेत् कवटके (१ ४ ७ १०)पनफरे (२,५,८,११) तु यद्दा समस्ता स्यादिक्कवाल इति राज्यसुखापि हेतु" नील० ता०उक्ते वर्षलग्नत छक्त्यानान्यतमस्थानेरव्यादिसमस्तग्रहावा स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।

इक्षु पु० इष्यतेऽसौ माधुर्यात् इष+क्सु । मधुररसयुते असिपत्रे स्वनामख्याते वृक्षे । तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र० । इक्षुर्दीर्घच्छद मोक्षस्तथा भूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथामधुतृण स्मृत । इक्षवोरक्तपित्तघ्ना बल्याहृष्या कफप्रदा । स्वादुपाकरसा स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमा । अथेक्षुभेदा' "पौण्ड्रकोभीरुकश्चापि वंशक' शतपोरक । कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षु सूचिपत्रक । नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् । इत्येताजातयस्तेषा कथयामि गुणानपि । तत्र पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणा वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयो'। सुशीतो वृंहणो बल्य पौण्ड्रकोभीरुकस्तथा अथ (कुषिया) कोशकृतो गुणा "कोषकारो गुरु शीतोरक्तपित्तक्षयापह'। अथ(कानला) कान्तारेक्षु गुणा कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्य श्लेष्मलो वृंहण' सर । (बडौखा) वंशकगुणा' "दीर्घपोर सुकठिन सक्षारो वंशक स्मृत'। शतपोरकगुणा "शतपर्वाभवेत्किञ्चित्कोषकारगुणान्वित: । विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षार'पवनापह" सुश्रुते तु काण्डेक्षुरित्यत्र काष्ठेक्षुरिति पाठ' इतोऽवशिष्टाना गुणास्तत्रोक्ता यथा "कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुकरौ गुणे । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षु स तु वातप्रकोपण । सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रक । वातला कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिन" भाव०प्र० "बालयुवद्धेक्षुगुणा बालइक्षु: कफ कुर्यान्मेदोमेहकरश्च स । युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत् । रक्तपित्तहरोवृद्ध क्षतकृद्बलवीर्यकृत् । अथाङ्गभेदेन गुणभेद मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुर स्मृत' । अग्रेष्वनिषु विज्ञेय इक्षूणा लवणोरस: । अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणा दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरस पित्तास्रनाशन । शर्करासमवीर्य्य स्यादविदाही कफप्रद । अथ यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणा मूलाग्रजन्तुजग्ध्यादिपीडनान्मलसङ्करात् । तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरु स्याद्यान्त्रिकोरस । अथ पर्युषितेक्षुरसगुणा रस:पर्युषितोनेष्टोह्यम्लोवातापहो-गुरुर्विकफपित्तकर शोषी भेदनश्चातिमूत्रल । अथपक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विक्रसासक्तदाहमूर्च्छापित्तास्रनाशना । गुरवोमधुरा बल्या स्निग्धा ...तहरा'स्मृता । इष्यामोहहरा ख्याता इक्षुणाविषनं रय ; अथ (झोला) फाणितस्य लक्षण गुणाश्च इक्षोरसस्तु य पक्व किञ्चिद्गाढो बहुद्रव । सएवेक्षु विकारेषु ख्यात फाणितसंज्ञया । फाणित गुर्व्वभिष्यन्दि इ वृंहणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् । अथ मत्स्यण्डया (सारगुड) (राव) इति ख्यातायाः लक्षण गुणाश्च इक्षोरसोय सपक्वोघन किञ्चिद्द्रवान्वित । मन्दंमन्दं स्रवन्ते यस्मात् मत्स्यण्डीति तत: स्मृता । मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा वृंहणी हृष्या रक्तदोषापहा स्मृता । अथ (ठिमे गुड) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोय: सुपक्कोजायतेलोष्टवद्दृढ । स गुडोगौडदेशे तु मत्स्यण्ड्येव गुडोमत । गुडोहृष्योऽगुरु स्निग्धोवातघ्नो मूत्रशोधन: । नातिपित्तहरो मेद कफकृमिबलप्रद । अथ नवपुराणगुडगुणा गुडोनव कफश्वासकासकृमिहरोऽग्निकृत् । पित्तघ्नो मधुर स्निग्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादन' स पुराणोऽधिकगुणो वुधैः पथ्यतम स्मृत" द्रव्यभेदेन युक्तस्य गुडस्य गुणा श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण पित्त निहन्ति च तदेव हरीतकीभि । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय" (खाए) खण्डस्य गुणा.

खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् । वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वातहरं परम् । (चिनि) सितायाः लक्षणं गुणाश्च खण्डन्तु सिकताकृप सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । अथ “(मिचरि) सितोपलगुणा भवेत् पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी मता । सितोपलनिभा लघ्वी वातपित्तहरा हिमा । शर्करा छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तपित्तनुत् । यथा यथैव नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा” इति भावप्र० इक्षुवर्गे । एतत्प्रसङ्गात् सुश्रुते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्कराणाञ्च गुणा उक्ता यथा । “यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्दिष्टास्तेषां विसावणे गुणाः । सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः । मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रुक्षा छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च । यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । यावत्य शर्करा प्रोक्ता सर्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छातृष्णापहाः । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम्” “मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेक्षुयष्टिः कदाऽपि छन्दो०” । श्रीफलञ्चेक्षुदण्डञ्च विप्राणां तु बलिर्मतः” कालिकापु० “कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च” ऐक्षी स्त्री० इक्षो विकारः अण् । ऐक्षव गुड़ादौ त्रि० । “ऐक्षवं गुडवर्जितम्” स्मृतिः । इक्षूणां भवनं क्षेत्रं शाकटच् शाकिनच् च वा तद्भवने क्षेत्रे । इक्षूणां छाया । इक्षुच्छायम् न० “इक्षुच्छायानिषादिन्यः” रघुः अत्र छायानिषादिन्य इतिच्छेदः सि०कौ० इक्षूणां वनम् । ओषनस्तित्वात् नित्यं णत्वम् इक्षुवणम् । २कोकिलाक्षे च राजनि० । ३इक्षच्छायाम् [इक्षुभेदे स्वार्थे कन् । २इक्षुदण्डे

इक्षुक पु० इक्षुप्रकारः स्थूला० कन् । १इक्षुतुल्यस्वादे (नडा)

इक्षुकाण्ड पु० इक्षोः काण्डमिव काण्डोऽस्य । १काशतृणे २मुञ्जतृणे (मुज) इक्षुः काण्डमिव २इक्षुदण्डे च । “शिशुपुरो न जम्भः शङ्करिक्षुकाण्डम्” माघ ।

इक्षुकीय त्रि० इक्षवः सन्त्यस्मिन् छ नडा० कुक् च । इक्षुयुक्ते देशे तत्र भवः अण् बिल्व०त्वस्य लुक् । ऐक्षुकस्तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

इक्षुकुट्टक पु० इक्षून् कुट्टयति कुट्ट–शिल्पिनि ण्वुल् द्वि०त० । इक्षुच्छेदके गुडकारके कर्मोपजीविभेदे । [२काशतृणे स्त्री भावप्र०

इक्षुगन्ध पु० इक्षोरिव गन्धः एकदेशावयवो यस्य । १गोक्षुरे

इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्याः । शुक्लविदार्य्याम्

इक्षुज त्रि० इक्षोस्तत्रमाज्जायते जन–ड ५त० । इक्षुविकारे गुडादौ “फाणितं चैव मत्स्यण्डी गुडः खण्डकमेव च । सिता सितोपलाश्चैते षड्भेदा इक्षुजा मताः । इक्षुशब्दे दृष्टे तद्गुणादिकमुक्तम् । [विशेषे २काशतृणे च ।

इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा तुल्या पत्रादिना । (जनार) १धान्य-

इक्षुदण्ड पु० इक्षुर्दण्ड इव दण्डाकारे दीर्घत्वौ इक्षुयष्टिरप्यत्र स्त्री

इक्षुदर्भा स्त्री इक्षोरिव दर्भोवयवोऽस्याः । तृणपत्रिकायाम् राजनि० । [इक्षुरसतुल्यजलवाहिनि नदीभेदे ।

इक्षुदा स्त्री इक्षुमिक्षुरसास्वादं ददाति जलेन दा–क ।

इक्षुनेत्र न० इक्षुर्नीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन नी-ष्ट्रन् इक्षोर्नेत्रमिव वा । इक्षुनेत्राकारे तद्ग्रन्थौ । -

इक्षुपत्र पु० इक्षोः पत्रमिव पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।

इक्षुपाक पु० इक्षोः पाकः पच्यमानोरसादि । गुडादौ

इक्षुप्र पु० इक्षुरिव पूर्य्यते पृ–कर्मणि भावे क शुष्कपत्रे शेर
शरवृक्षे रत्नमा० ।

इक्षुवालिका स्त्री इक्षोर्बाल केशइव बाल यस्य ईषत्प्रादिरसा । इक्षुतुल्यगोपे काशतृणे राजनि० ।

इक्षुभक्षिती स्त्री इक्षुर्भक्षितो यया जातिवाचकपूर्व्वपदनिष्ठान्तत्वात् ङीप् परनि० । इक्षुभक्षणकर्त्र्यां स्त्रियाम्

इक्षुमती स्त्री इक्षु इक्षुरसोऽस्त्यस्याम् नद्या मतुप् ङीप् । नदीभेदे “शीता चेक्षुमती वेन्ना देविका च महानदी” भा० अनु०८ख० [६त० । इक्षुमूले २तद्ग्रन्थौ न० ।

इक्षुमूल पु०इक्षोर्मूलं ग्रन्थिरिव मूलं ग्रन्थिर्यस्य । १वयतृणे ।

इक्षुमेह पु० इक्षुरसतुल्योमेहः । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्भेदा विंशतिर्निदानसहिताश्च तत्रोक्ता यथा “दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेद्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैव प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधो गत्वा बस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति । तेषान्तु पूर्व्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासश्चानुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां वृद्धिश्च नखानाम् । तत्राविकमभूतमूलकणा सर्व्व एव सर्व्वे

दोषसङ्ख्या सह पिडकाभिः। तत्र कफाद्दकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहा दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात्। पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात्। वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात्। तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वित श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान्। कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान्। तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सरुजम् सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफ सक्तञ्च शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतुल्यं शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः। सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अम्लरसगन्धमम्लमेही, क्षारप्रतिमं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही। शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः। सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाशं वसामेही, क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही, मत्तमातङ्गवदनुप्रबद्धं हस्तिमेही मेहति। मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयं प्रतिश्यायं शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्द्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः। वृषणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदिशूलमम्लीकाज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम्। हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम्। एवमेते विंशति प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः। तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा। शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति। शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी। सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः। जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता। महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी। मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका। रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः। ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः। गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मणि चोत्थिताः। सोपद्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्जयेत्। कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः। अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः। प्रमेहपूर्व्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते। किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्। रूपस्यान्यदर्शनि वा यस्मिन् पूर्व्वरूपाणि मानवे। प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत्। पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः। मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः। स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति। आसनाद्वृणुते शय्या, शयनात् स्वप्नमिच्छति। यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शबलबभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति। एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण। भवति चात्र। सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि' तत्रैव चिकित्सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम्। यथा "द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः। अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः। तयोः पूर्व्वोपद्रुतः कृशो रूक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलो बह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलश्चेति" "तत्रोदकमेहिनं पारिजातकषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्तीकषायम्" च सुश्रु०

इक्षुयन्त्र न० इक्षोर्निष्पीडनं यन्त्रम् शा०त०। इक्षुनिष्पीड़के यन्त्रे (महाराज) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि" स्मृतिः।

इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य। पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०

इक्षुर पु० इष—बा०—क्सुरच्। १कोकिलाक्षे (कुलेखारा) रत्ना० २गोक्षुरे (गोखुरी) ३इक्षौ च शब्दरत्ना० ४काशे राजनि०। स्वार्थे कन्। १कोकिलाक्षे। २काशतृणे ३स्थूलशरे च राजनि०।

इक्षुरस पु० इक्षोः रस इव रसो यस्य। (कशा) इति ख्याते काशे १तृणभेदे। "काशः काशेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा। इक्षुवालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः। काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहरक्तक्षयपित्तास्रशोषकृत्" भाव०प्र०। ईक्षु०।

इक्षो रसे पु० । तस्य गुणादिकमिक्षुशब्दे उक्तम् ।

इक्षुरसक्काथ पु० इक्षुरसस्य क्वाथ पाकभेद फाणितादौ ।

इक्षुवल्ली(ल्लरी) स्त्री इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली वल्लरी या लता । क्षीरविदार्य्याम् । (क्षीरकन्द) । राज०नि०

इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव वलति वल–ण्वुल् । (तालमाखना) इतिख्याते १दृणे २काशे च ।

इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वाटीव । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि० । ६त०। २इक्षूत्पादकक्षेत्रे । स्वार्थे कन् । उभयत्र ।

इक्षुविकार पु० ६त०। इक्षुजशब्ददर्शिते षड्विधे गुडादौ

इक्षुवेष्टन पु०इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रमुञ्जे ।"भद्रमुञ्ज शरो-बाततेजन स्विक्षुवेष्टन । मुञ्जद्वय तु मधुर तुवर शिशिर तथा । कम्पास्रदाहतृष्णार्त्तिमूत्रवस्त्यक्षिरोगहृत्। दोष-त्रयहरसुष्ण मेखलास्तूपयुज्यते" भावप्र० ।

इक्षुसार पु० इक्षुरिव शृणाति शृ–अच् । ४काशभेदे तद्वने हि गन्तुर्गात्रक्षतेर्द्दृष्टत्वात् तस्येक्षुवत् हिंसकत्वम् ।

इक्षुशाकट न० इक्षूणा भवन क्षेत्रम् इक्षु+शाकटच् । (दोकल्य) इति ख्याते इक्षुभवनयोग्ये क्षेत्रे । तदर्थे शाकिनच्।इक्षुशाकिनशब्दोऽप्यत्रार्थे न० ।

इक्षुसमुद्र पु०इक्षुरसस्वादूदक समुद्र ।समुद्रभेदे।"लवणेक्षुसुरा-सर्पिर्दधिदुग्धजलान्तका" पुरा० तत्स्थलम् सि०शि० उक्तम् ।"भूमेरर्द्ध क्षारसिन्धोरुदक्स्थ जम्बुद्वीप प्राहुरा-चार्य्यवर्य्या । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये, क्षारक्षी-राद्यम्बुधीना निवेश " "दध्नोघृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्ते" ।

इक्षुसार पु० ६त० । फाणितादौ ।

इक्ष्वाकु पु० इक्षुमिच्छामाकरोति इक्षु+आ+कृ–डु । १कटुतु-म्ब्याम् २सूर्य्यवंश्ये आदिराजे च । "यस्येक्ष्वाकुरुपव्रते" ऋ०१०,६४ । स च वैवस्वतमनो पुत्र । "मनोर्वैवस्वत-स्यासन् पुत्रा वै नव तत्समा । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णु शर्यातिरेव च । नरिष्यन् प्रांशुस्तथा नाभागारिष्टसप्तमा करूषश्च पृषध्रश्च नवैते भरतर्षभ'।। "इक्ष्वाकुर्जङ्गदा-यादोमध्यदेशमवाप्तवान्"हरिव०१०अ०"सद्योत्पत्तिप्रका-रस्तत्रैवोक्त क्षुवतस्तु मनो पुत्रइक्ष्वाकुरभवत्तत "। "तस्य पुत्रशत चासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषा ज्येष्ठो विकुक्षिस्तु विकुक्षित्वादयोधिनाम्" "इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षि वै अष्टकायामथादिशत्' हरि०। इक्ष्वाकोरपत्यम् । अण् दण्डि०नि०। ऐक्ष्वाकस्तदपत्ये बहुषु तस्य लुक् इक्ष्वाकव - "इक्ष्वाकूणा दुरापेऽर्थे" "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिद १३ कुलव्रतम्" "इक्ष्वाकुभि पुण्यतरीकृतानि" इति च रघु'।

इक्ष्वारि पु० इक्षुरिव समन्तादृच्छति आ+ऋ–इन् । काश-तृणे । [इक्षुरिवाऽलति अल–ण्वुण् वा ।काशतृणे भावप्र०

इक्ष्वालिका स्त्री इक्षूणामालिरिव कायति प्रकाशते कै क–

इख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । इखति ऐखीत् । इयेख ईखतु । एखिता एखिष्यति ऐखिष्यत् ।

इखि गतौ इदित् भ्वादि० पर०सक० सेट् । इङ्खति ऐङ्खीत् । इङ्खाम्–बभूव–आस–चकार । इङ्खिष्यति । इङ्खिता ऐङ्खिष्यत् । प्रेङ्खन् प्रेङ्खितम् प्रेङ्खणम् ।

इगि गतौ इदित् भ्वादि०पर०सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् । इङ्गिष्यत् । इङ्गितम् । "त्वया सृष्टमिद विश्व यच्चेङ्ग यच्च नेङ्गति" भा०व०४२अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि "योऽवतिष्ठति नेङ्गते यथा दीपोनिवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता । अत्र स्पन्दनमात्रपरतायाम-ऽकर्म्मकत्वम् । णिच्–इङ्गयति चालयतीति प्रेरय-तीति वार्थ । उद्–प्रेरणे "शुनमष्ट्राम्दिङ्गय" ऋ०४,-५७ ५७,। सम्+सम्यक् चालने ।"पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्व्वत " ऋ०४,७,७,

इङ् अध्ययने अधिपूर्व्व एव ङित् अदा०आत्म०सक०अनिट्। अधीते अधीयीत अध्यैष्ट–अध्यगीष्ट । "अधिजगे, अध्यै-ष्यत–अध्यगीष्यत "योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्" स्मृति । "नाधीयीत कदाचन' मनु ।"अध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट" भट्टि शानच् अधीयान । अलङ्कृणि कर्त्तरि शतृ अधीयन् "अधीयन्नात्मविद्विद्या धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टि अध्येतव्यम् "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्य कदा-चन" । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य " श्रुति । अध्ययनीयम्। अध्येय "वेदएव सदाऽध्येय "स्मृति । अध्येता । अधीत "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन"वेदान्त सा०। ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त अधीत "अधीते शतसाहस्रम्" स्मृति "अधीति "अ-धीतिबोधाचरणप्रचारणै " नैष० । अध्येष्यमाण । "मोक्षापोऽध्येष्यमाणस्तु आचमेत् प्रयतोऽपि सन्" मनु० भावे अधीतम् । अधीतमनेन इनि अधीती । "स्वगुप्त-रासक्तमतोमधीतिनोम्" कुमा०अधीत्य"अनधीत्य द्विजोवे-दान् योऽन्यत्र कुरुते श्रमम्" स्मृति । 'अधीत्य चतुरोवे-दान्"पुरा०। अध्ययनम् । "अध्ययनेनावसत्" पा०। "सप्ताङ्गैरध्ययन विनापि' मयु रा०अध्याय "स्वाध्या-योऽध्येतव्य " श्रुति णिच अध्यापयति' अष्टवर्ष ब्राह्मण-मुपनयीत तमध्यापयीत"श्रुति अध्यापिपत् अध्यजिगपत्

"अध्यापयामास पितॄन्" मनु णिच्–सन् । अध्यापिपयिषति–ते अधिजिगापयिषति–ते केवलात् सन् । अधिजिगांसते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा० अध्यापितः "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा० । "भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा" मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च । कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे "त्वया सृष्टमिदं सर्व्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" भा०व०४९अ० । ४अद्भुते च त्रि० मेदि० ।

इङ्गन न० इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च । णिच्–ल्युट् । ४चालने । "उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुते" कात्या० १०'१,६, यतउपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम् श्रूयते "अनिङ्ग्यमानानि कुरु व्यात्तीयसवनात्" श्रुति । कर्म्म० । युच् इङ्गना अत्र स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल पु० इगि–इलच् वा लस्य ड । इङ्गुदवृक्षे । "वीरणतूलनिश्र मङ्गिडपुटेन जुहोति" श्रुति ।

इङ्गित न० इगि–भावे क्त । १चलने २हृद्गतभावावेदके चेष्टाविशेषे "इङ्गितं हृद्गतो भाव इति" सज्जनोक्ते ३हृदयस्थे भावे । "अगदस्ब्भावमितोङ्गितज्ञया" कुमा० "वाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च" मनुना तस्य अन्तर्गतभावावेदकत्वमुक्तम् । "तत्र स्वरो गद्गदादिः, वर्णोऽस्वाभाविक इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि" व्यव०त० रघु० । "स विद्वाटस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः" आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्" "इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम्" मनुः । "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघु । कर्त्तरि क्त ४चलिते त्रि० ।

इङ्गु पु० इङ्गति चलत्यनेन इगि–उण् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्गुं रोगमुत् द्यति दो क । १तापसतरौ "इङ्गुदं कुष्ठभूतादिग्रहघ्नं विषकृमीन् । हन्त्युष्णं श्वित्रशूलघ्नं तिक्तं कटुपाकवान्" भाव०प्र० । गौरा० ङीष् इङ्गुदीत्यप्यत्र स्त्री । "तादृक्कुटीरेङ्गुदीप्रदीपम्" रघु तस्याः फलम् अण् अनुक्रादि० न लुक् । ऐङ्गुद तत्फले न० । अस्याः पर्यायद्वारा लक्षणं दर्श्यते । हिङ्गुपत्रता विषघ्नारिता यातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूतिगन्धिता कोङ्गुफलत्वम् । २ज्योतिष्मतीवृक्षे पु० रत्नमा० ।

इङ्गुज पु० इङ्गते भोगार्थम् इगि–रन् इङ्गु लवङ्गदेशस्तत्र जायते जन–ड अलुक् स० । लवङ्गस्वजने । "पूर्व्वाम्नाये तदमत षट्यौति प्रकीर्त्तिता । फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपामण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिता । इङ्गेजा नवषट्पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः" मेरुत० २३प्रकाशे ।

इच्छक पु० इच्छा+अस्त्यर्थे अच् इच्छकमिव रसोऽस्त्य कप् । (टावालेवु) इति ख्याते १वृक्षे । अस्त्यर्थे अच् स्वार्थे कन् । २इच्छायुक्ते त्रि० ।

इच्छा स्त्री इष–भावे श । इदं मे भूयादिति चेष्टानादिमते मनोधर्म्मभेदे सुखतत्साधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायमते, सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे भूयादित्येवंरूपे आत्मधर्म्मे २अभिलाषे च । "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" न्यायसिद्धान्त । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः मनोधर्म्मत्वमिति साङ्ख्यवेदान्तिनः । "विगतेच्छाभयक्रोधः" गीता "जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परम् । इच्छासम्पद्यतो नास्ति यत्रेच्छा न निवर्त्तते" हिता० । "नीतो रात्रिः क्षण इव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघ० । "भर्त्तुर्महेच्छः परिक्रीय सूनौ" "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" रघुः । "योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" "ददत्ता पतिभार्य्याय विन्दते नेच्छयात्मनः" "तत्त यस्तस्य धृतावास्यादिदुर्यामिच्छयात्मन" इति च मनु । "स्वेच्छया विभजेत् सुतान्" दायभा०स्मृति । सा च द्विविधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते । अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्धेतु कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्दुष्टहेतुत्वमति स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते" । व्याख्यातं च मुक्ता० । "इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् ।

पोति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य प्रपञ्चनिर्णेयत्वादिति चिन्त्यमित्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्य चिन्मत इत्यनेनास्वरसः सूचितः । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि'—वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशादस्त्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवानुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवमन्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धिज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तं न युक्तश्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरुदयस्यानुभविकतया ज्ञानयोरेव वा यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम्' ।

[illegible]चिन्तामणौ तु [illegible] । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षीकृत्य अत्रोच्यते इत्यादिना स्वमतसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । "विषभक्षणादिव्यावर्तकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं लाघवात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात् न च सिद्धासिद्धत्वयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनमित्यनुभवात् यदा साध्यत्वं हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात् सङ्घटनवस्थानियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधनत्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधनत्वमस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् एवं तदासिद्धत्वस्य तदाऽसिद्धत्वेन विरोधः नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकम् । अतएव "वाजपेयेन यजेतेत्यत्र" यागस्य करणावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न साध्यता एकदाद्वयविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादायैकत्र प्रतीतिः स्यात् न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति तथा लिङ्गाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोगतदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यं साधनत्वेन वा कार्यत्वं नानुमीयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतराभावे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यम् व्याप्यं मदिष्टसाधनत्वं हेतुः, दैवाद्यनधीनत्वे सति यद्यपि मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध इति । इदानीमपि समपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात् एवं न्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समयान्तर्भावेन साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेः । प्रतीतौ वा समापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यपि इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकमस्तु । न च पाकसाध्येष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्थापन्न पाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्यम् असिद्धत्वस्यावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि च स्वविशेषणधीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् इच्छैव कथं चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा सङ्कल्पप-

धस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारणइच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अत एव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेः। वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादिति प्रयोजकाभावात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् इष्टे च स्वतोऽनुकूलत्वेन इच्छानुत्पत्तेः। अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च। न च चिकीर्षात्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छया तदभावाच्च। एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तस्यावच्छेदकप्रकारत्वं विना कार्य्यानुत्पत्तेः। अत एव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात् इच्छादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिवच्चेति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव। यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् इच्छादाविच्छेति तन्नुक्तं असिद्धावस्थायामिष्टच्छादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोध एव इष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेत्यन्वयव्यतिरेकयोरस्य इष्टसिद्धत्वमादाय इष्टनिरूपितेषु साध्यत्वग्राहकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलीं कुर्य्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयाबाधात्। एतेन नवीनमतमपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानाभावं तदाप्यस्य ओदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानस्य यथा, तथोपपादितं पुरस्तात्। किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेर्लिप्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च अदृष्टं प्रवर्त्तकम्। वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं "पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात्। एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्य्यकारणभावोऽनत्यैकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च"।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्म्मो नात्मधर्म्म इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे। आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रागुक्तया "कामः सङ्कल्प इत्यादि श्रुत्या मनोधर्म्मत्वावगमाच्च तथात्वम्। यथा च कामादीनां नात्मधर्म्मत्वं तथा शङ्कापूर्व्वकं वृ० उ० भाष्ये समर्थितम्। यथा

'सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनादेवेति चेत् न "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात् प्रत्यक्षादेः "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोः विषयधर्म्मत्वम्। 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। "यत्र वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानास्ति किञ्चन" "तत्र को मोहः कः शोकः" इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम्। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

।५। प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च हेतुः। अतएव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा। बलवदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम्। अतो मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा। बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये। कस्यचिन्मत इति। बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः। कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षाया विलम्बाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः'।

विवृतमेतत् दिनक० यथा "तत्र तयोर्मध्ये। अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थं सम्भवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थं सम्भवतीत्यर्थः। ननु यज्ज्ञात सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्तथा चोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह। इतरेच्छेति"।

अत्र ईश्वरेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयेच्छाया जन्यत्वं विशेषणीयम्। असम्भववारणाय चाद्येच्छायामपि जन्यत्वं विशेषणीयम्। भवति च सुखेच्छाया इतरविषयकेच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाश्च फलेच्छाधीनत्वञ्च। इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः। पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायद्वयघटितसामानाधिकरण्यं निवेशनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्ववत्यास्वभिन्नाया जन्येच्छाया विषयत्वं तत्त्वम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्रेदं बोध्यं फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानमुक्तं तत् स्मरणानुमित्यादिसाधारणम्। प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्सम्भवेन वर्त्तमानस्य सुखस्य सिद्धत्वात् सिद्धे च इच्छाविरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति स्फुटितं चैतत् कणादसूत्रोपस्कारयोः" यथा। "सुखाद्रागः" का० सू०। "स्रक्चन्दनवनितासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा रागः इच्छा जायते" उप० "तन्मयत्वाच्च" सू० विषयासङ्गजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमपश्यमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्" उप०। "तन्मयत्वे तत्प्रकाशो वाह्याभ्यन्तरतस्तया" इत्यन्यत्राप्युक्तम्। अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्ते संस्कारसाध्यस्मृतिद्वारैव संस्कारस्य हेतुत्वमवगम्यते। क्वचिददृष्टात् क्वचित्

जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवं तदप्युक्तम् तत्रैव "अदृष्टाच्च" "जातिविशेषाच्च" सू०। यद्यप्यदृष्टं साधारणं कारणं तथापि क्वचिदसाधारणकारणतामनुभवति शैशवे तज्जन्मान्यनुभूतकामिनीसेवनसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः" उप०। न च तत्रापि अव्यवहितजन्मकस्य कामिनीरागस्य जन्मान्तरीयतत्सम्भोगजन्यसंस्कारस्यैव हेतुत्वम् किमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पनेनेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्येव अत्रापि अदृष्टविशेषस्य संस्कारोद्बोधकत्वाभ्युपगमे च तस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। पदार्थभेदे जातिभेदस्तत्र एव रागः। यथा मनुष्यजातीनामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ शूकरादेर्विष्ठादौ रागोत्पत्तिः। तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीय। तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयाऽदृष्टस्य कारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्त्येव तमनुत्पाद्यादृष्टस्याकारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे भूयादिति दुःखं मे माभूदिति च एवं सुखदुःखाभिलाषः।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः। भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च तृप्तिसाधनतया ज्ञानात् इच्छा। तदुक्तं शिवादित्येन पाको लावताम् इत्येव रूपम्। सेयमिच्छा ज्ञानकृत्यादिवत् सविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात्। यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छा सा सद्विषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वभ्रमजा असद्विषयिणी। सा च प्राणिमात्रसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सद्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः। योगिनां तु प्राकाम्यकामावसायिताख्यैश्वर्ययोगात् कामानुसारिण एव विषया भवन्तीति नासद्विषयिणीति भेदः यथोक्तं सा० कौ०। "प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता। यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयम्'। निश्चेतव्यनिश्चयशब्दौ काम्यकामावुपलक्षयतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असद्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम्। इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविर- हादिनो तदुत्तर फललाभाभावेन तस्याः विशमादित्यात्। सद्विषयकत्वे सर्वादिन्ये वेति भेदः तथा च प्राणि- मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नेश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या नित्यत्वात्। गवादीनामपि हरितत्तृणदर्शनादिना जाय- मानायां प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते इत्यास्तु भेदः तेषां वस्तुन सदसद्विवेकशून्यतया- ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते। सेयमिच्छा सुवन्तोत्तरविहित काम्यच्क्यजादिना, धातूत्तरविहितसनादिना च वाच्या। तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य- जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्- वाच्या। सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साध्यता- मित्याकारिका। तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति गुरवः तेन वृष्टिजनकादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र चिकीर्षा। कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि- त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः। तेन श्येनजलताड- नादौ कृतिसाध्यत्वग्रहेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व- ग्रहाभावात्। विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वग्रहेऽपि बल- वदनिष्टसाधनत्वग्रहान्न चिकीर्षा। तदेतत् मुक्ता० उक्तं तच्च प्राक् दर्शितं तत्रत्यदिनकरीयेयो यथा।

“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः। तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा- कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वे नेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेने- ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभाविक- तया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अवश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात्। अथ कृतसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति- हेतुत्वे मानाभावइति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य- तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ- तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात्। इष्टसाधनताज्ञान- मिति। अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पाकविशेष्य- केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यत्व- गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि- रहात् पाकोजायतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्य सुखं जायतामितीच्छाया व्यभिचारवारणाय सुखेति। इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम्। तेनेच्छा- ज्ञानशून्यकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति। अतएव कृतिसा- ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव। बलवद्द्विष्टेति। द्विष्ट द्वेषविष- यभूत द्वेषश्च दुःखे तादृप्येण ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता- ज्ञानात्। द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः। प्रतिबन्धकमिति। ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चे- त्तस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञान- सत्त्वेऽपि इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एव चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि। न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्व- ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। यत्पुरुषस्य यदा न कापि द्वेषस्तत्कालपुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक- ल्पनात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तदभावरूपका- रणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरु- षस्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरु- षस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का- लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयाग- म्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षत्वादिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनक- त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पने नेच्छोत्पत्त्यभावात्। तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छाया तादृशद्वेषाभाव, ता- दृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छाया तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभाव कारणम्। बलवद्द्वेष इति। पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पाकगोचरोद्वेष प्रतिबन्धक पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघ- वादिति भावः यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनककर्मकर्त- कर्म्मणि गृहीते तत्र सर्वातिरिक्तस्थले इच्छाद्वेषयोरनु- त्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छो- त्पादापत्तिः। न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन द्वि- तीयक्षणे द्वेषोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिरुक्ता-

पीति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् प्रवृत्तिजनकस्य चर्णयमिर्णयत्वादिति च्यस्यदुत्यनेनास्वरसः सूचितः । यत्रवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । यत्रापि तद्धर्मप्रकारक द्वेषोत्तरेच्छाया तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं माद्य द्वेषानुत्तरेच्छाया तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभाव कारणमिति निष्कर्षोऽबोध्य । मूले कस्य चिन्मत इत्यनेनास्वरस सूचित । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-च्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशे-ष्यतागालित्वादेनाद्दयनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-वात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्व युक्तम् । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननु-बन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनु-बन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरु-दयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-दननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञा-नस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि"–वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलव-दनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृ-त्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेष द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृ-तीयक्षणे फलसाधनताज्ञान तत्र तृतीयक्षणे द्वेषन्यायाङ्क-वत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवोत्प-त्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवम-न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धिज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्व न युक्त न युक्तञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व त-थापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानु-भविकतया ज्ञानयोरिव वा यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्त प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम्' ।

शब्दचिन्तामणौ तु यथा । तत्र कृतिसाध्यत्वविषयस्य चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षीकृत्य आलोच्यते इत्यादिना स्वमतसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । "विष-भक्षणादिव्यावर्त्तक कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनस्य विषय तयावच्छेदक चावश्यात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिस-न्धानजन्यत्व गौरवात् न च सिद्धासिद्धावस्थयो सा-

ध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोध निर्विशेषितयोरविरोधात् पाको-ऽसिद्ध साध्य सिद्ध साधनमित्यनुभवात् तदा साध्यत्वे हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात् सद्भावस्यानियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-त्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-त्वमस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् एवन्तदासिद्ध-त्वस्य तदाऽसिद्धत्वेन विरोध नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्य-त्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम् । अतएव "वाजपेयेन यजेतेत्यत्र" यागस्य करणावस्थाया सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न साध्यता एकदाद्वयविरोधादिति कर्मनामधेयत्व न तु कर-णस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोध यागस्वरूपे तयो सत्त्वात् अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादायैकत्र प्रतीति स्यात् नच कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयो समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति तथा सिद्धाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-क्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोध एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एव संयोग तदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्व न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-त्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यं साधनत्वेन वा कार्य-त्व नानुमीयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्या-भावेन व्याप्त्यसिद्धे पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वे बाधा-सिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात् । न च साध्यमिदानीं मत्कृतिसा-ध्यत्व साध्यम् अयमेतदिष्टसाधनत्व हेतु, दैवाद्यनधीनत्वे सति यदयमेतदिष्टसाधन तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्ते तया च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध इति । इदानीमयमिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्त्यग्रहात् एवमन्यथेनान्यत्रापि तत्तद्विषयान्तर्भावेन साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीते' । प्रतीतौ वा ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यमे इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु । न च पाकसाध्येष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्था-यत पाकादिष्टानुपपत्ते पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तद्-साध्यत्वमिष्टत्वावगन्तव्यम् असिद्धत्वस्यावगम्य कृतिसा-ध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽस्यापि दुर्वार । अपि च स्वविशेषणधीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् इच्छे क्व चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा सुज्ञानव-

धस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां तत्कारणइच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अत एव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्वादिप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् इष्टे च स्वतोऽनुकरत्वेन इच्छानुत्पत्तेः । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षात्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यतावच्छेदकं गौरवात् सुखेच्छया तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने भुक्तेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, कृतिप्रकारेण विना कार्य्यानुत्पत्तेः । अत एव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात् इच्छादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न भिन्नविशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् इच्छादाविच्छेति तत्तुच्छं असिद्धावस्थादुपेच्छादेरिष्टानुत्पत्तेः स्वस्य सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वात्तस्यासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोध एव दृष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेष्टान्वयव्यतिरेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेषु साध्यत्वग्राहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलीं कुर्य्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयाबाधात् । एतेन नवीनमतमपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनायत्तेष्टसाधनताज्ञानाभावं तदाप्यस्य औदनकामनायत्तेष्टसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं पुरस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितैर्लिप्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च अदृष्टं प्रवर्त्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं “पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा”? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्य्यकारणभावेनात्यैकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैव तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च”।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्मो नात्मधर्म्म इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रागुक्तया “कामः सङ्कल्पः” इत्यादिश्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथात्वम् । यथा च कामादीनां नात्मधर्म्मत्वं तथा शङ्कापूर्व्वकं वृ० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा

“सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् न “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ” इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्म्मत्वम् ‘आत्मनस्तु कामाय’ इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न । “यत्र वा अन्यदिव स्यात्” इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् ‘तत्केन कं पश्येत्’ “नेह नानास्ति किञ्चन” “तत्र को मोहः कः शोकः” इत्यादिविद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

पोति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् प्रवृत्तिविलम्बस्य प्रचयनिर्णेयत्वादिति ध्येयमित्यनेनास्वरस सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्धर्मप्रकारक द्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं तादृश द्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभाव कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कश्चिदिच्छत इत्यनेनास्वरस सूचितः । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-च्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशे-ष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-वात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्व युक्तम् । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननु-बन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनु बन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरु दयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-दननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञा-नस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्ज भक्षयेदित्यादि"–वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबल वदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्र वृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । ए यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेष द्वितीयक्षणे फलेच्छा तीयक्षणे फलसाधनताज्ञान तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाश वत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवा चित्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । ए न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादि बलवदनिष्टाननुबन्धिज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्व युक्तं न युक्तश्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व थापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्या भविकतया ज्ञानयोरेव क्वा यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वो. प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम्' ।

तत्त्वचिन्तामणौ तु प्रपञ्च । तत्र कृतिसाध्यत्वविषयक चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षीकृत्य अत्रोच्यते इत्यादिना स्वमतसिद्ध कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तित यथा । "विष भक्षणादिव्यावर्तक कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्व विष तयावच्छेदक लाघवात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिस त्वाननुगमात् गौरवात् न च । ा

' '

इज्जल पु० ईयते कर्म्मणि—क्विप् इत् सन्निकृष्टतया गतं जलमनेन । (हिजोल) वृक्षे तस्य जलसन्निकृष्टदेशजातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १वृहस्पतौ "जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ज्यो०त० "सितेज्यदिवसे" मु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्यक्त्वा हरोज्यद्रुकरान्त्यमैत्रेचादि" दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च । "यज्ञइज्यो महेज्यश्च" विष्णु०स० । "यदिज्योऽप्ययमेवेज्य "ये यजन्ति च सर्वाणि दैवतानि पितॄनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ६हरियोक्तेः" भा० ६पूज्यमाने त्रि० । सुरेज्य

इज्या स्त्री यज–भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप् । १यज्ञे, "सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया" रघु यजेर्दानाद्यर्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्म्मणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जूके अमरः ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-

इक्ष्वाक पु० इच्छा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् पृ० । (चिढ़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलटविके इति केचित् ।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईटतु "स त्वमिटतो रथमिन्द्र धाव सुतावत' ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट–क इट सून सून त्रि–क्त पृ०षस्य स । शाखामये कटे । "वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" शत०ब्रा० १३,२,२,१९, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष–सम्पदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर–अच् । गोपतौ (षाँड) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल–क्विप् वा लस्य ड । १हविषि अन्ने "होता रमिलः प्रथमं यतध्यै" ऋ०२,४,१, "इडो हवीरूपाख्यान्नानि" भा० "इडस्पतिर्मघवा दस्मवर्चा" ऋ०६,५८, ४, "इड अन्नस्य पति" भा० २भूमौ "इन्द्रपानमूर्मिम कृणुतेड़" ऋ०७,४७,१, "इड़इडाया भूमेः" भा० ईड्यते ईड–क्विप् पृ०। ३अन्ने ४धर्म्ये ५प्रजासु दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" श्रुत्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्वनिर्वचनपूर्वक पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवो वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्ततान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्य

संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्य संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषामभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति तद्वसन्त, समिन्धे स वसन्त समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धा प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वै खलु सर्वानृतून् प्राहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरानाहाऽजामितायैजामिह कुर्य्याद्यत्तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात्तस्मादुयज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्त वेष एतद्वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मं वेष एतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति ह वर्षा इडो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो, वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः, शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदं वेष एतद्वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वा एष यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्ताद्धि पराऽन्त एव तदन्तं देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तो ह्येष एतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति" शत०ब्रा०१,५,३,११। समिदादीनां निरूप्यन्तर प्रदर्श्य प्राजारूपत्वमिडस्तत्रोक्तं यथा "स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

र्वेष गुणत्वाच्चात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेत्यन्तरिपरेणात्मनो विशेष्यत्व,प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्यैव गुणाश्रयत्वादात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकमयविषयत्वानुपपत्तेः । न हि गुणपारतन्त्र्येण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्व दोषवदिति चेन्न गुणपदस्वभावादात्मन्यनानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य चान्य चाहकत्व प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिमान् नाधिकरणत्वाच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, भावयत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्य गुणः कश्चिदुपचयापचयवान् दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचित् नित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाकाशं आगमवादिभिर्नित्यतयाऽवगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तदन्वयानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यस्यावयवान्वयव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिष्वदर्शनादेतेति चेन्नानुमेयत्वात् संयोगपूर्वत्वस्य । तस्माद्वात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्याद्दुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् ।

यथा च कामस्य हृदयाश्रितत्व तथाऽऽप्रकामशब्दे ७०८ पृष्ठे दर्शिते वृ०भा०वाक्ये सपश्चितम् । एवमेव साङ्ख्या पातञ्जलाद्याचार्यादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव धर्मा इत्याहुः । ईश्वरेच्छा तु समूहालम्बनात्मिका सर्व्वं जगत् भूयादित्याकारिका । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुति । 'सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा' इति स्मृतिश्च तस्य तत्सत्त्वे प्रमाणम् । सा च नित्येति नैयायिकादयः नित्यत्वाच्च न तत्र कारणापेक्षा । व्योमादिवदनित्येति वेदान्तिनः । नित्यत्ववादिमतेऽपि सृज्यमानजीवादृष्टरूपसहकारिवशेन तत्तत्कार्य्योत्पत्तिरिति ईश्वरशब्दे वक्ष्यते । मनोधर्मत्ववादिमते मनसस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजसएव तत्कारणत्वम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव" गीतायां कामस्य रजोगुणकार्य्यत्वोक्तेः । ततश्च बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन रज कार्य्यकामस्य तद्धर्मत्वमेवोचितम् । अतएव इच्छाशक्तिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपिण्यादौ प्रकृतिरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिशक्त्याश्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते । अतएव "या देवी सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण संस्थिता" देवीमा०"सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरुक्ता

इच्छारोपाधिमायाया इच्छादिमत्त्वेनैवेश्वरस्य तद्वत्त्वमित्ययमर्थं आयातः यथा 'नित्य निर्दोषगन्ध निरतिशय सुख ब्रह्म चैतन्यमेक धर्मोधर्मीति भेदद्वितयमपि पृथग्भूय मायावशेन । धर्म्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्व्वकार्य्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणस्त्वाश्रयस्त्वेक एव । कर्त्तत्व तत्र धर्मी कलयति जगतः पञ्चमस्त्यादिकत्व धर्म्म पुरूपतस्ता सकलजगदुपदानभाव विभर्त्ति । स्त्रीरूप साम्य ज्ञिया भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्त्तुः प्रोक्तौ धर्म्मप्रभेदावपि निगमविदा धर्म्मिवत् सत्यकल्पौ" इति यथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया धर्म्मी धर्म्म चेति द्विविधमभूदित्यर्थः । तन्त्रोक्ते कालिकायाः पीठशक्तिभेदे । "इच्छाज्ञानक्रियाचैव कामिनी कामदायिनी । रतीरतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मना' तन्त्रसा०कालिकापीठशक्तिकथने ।

इच्छाकृत त्रि० इच्छया कृत । "कामकृते । स्वमीतिभागी धनि स्यात्" इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्णेन यथेष्ट कृताया वृद्धौ स्त्री "वृद्धिं वृद्धिचक्रवृद्धि कालिकाकारिके । इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्म्मणा" याज्ञ० त० याज्ञवल्क्यवचनत्वेन धृतम् । मिताक्षरायां तु नैतद्वचन दृश्यते । तत्र कारिता वृद्धिर्नारदवचनेन दर्शिता "वृद्धिः सा कारिता नाम ऋणिकेन स्वयंकृतेति'

इच्छानिवृत्ति स्त्री ६त० । पित्रादीनां धनादिभोगवाञ्छोपरमे । "पितर्य्युपरतस्पृहे इत्यादि" स्मृते तादृशस्पृहानिवृत्तौ पित्रादे स्वत्वहानि, पुत्रादे स्वत्वोत्पत्तिश्च । तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभाग ।

इच्छावत् त्रि० इच्छाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । धनादिस्पृहायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च धनादिस्पृहायुक्तायां कामुकायाम् स्त्रियां रमणेच्छायुक्तायां तु कामुकीति भेद ।

इच्छावसु पु० इच्छयैव वसु यस्य । कुबेरे जटा०

इच्छित पु० इच्छा जातास्य तारका० इतच् । स्पृहायुक्ते

इच्छु त्रि० इच्छति इष—उ नि० इच्छादेश । इच्छायोगे "धर्म्मार्थे पुत्रीच्छु" "उभयेच्छुरुभयो" काठ्या०१८,५,१२,१६

इज्जल पु० ईयते कर्मणि—क्विप् इत् सन्निकृष्टतया गत जलमनेन । (हिजोल) वृक्षे तस्य जलसन्निकृष्टदेशजातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १वृहस्पतौ "जीवाकिभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ज्यो०त० "सितेज्यदिवसे" मु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्वष्टा हरोज्य इन्द्राग्न्यमित्येतियादि" दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च । "यज्ञइज्यो महेज्यश्च" विष्णु०स० । "यष्टव्योऽयमनेवेज्य "ये यजन्ति च सात्त्विपि दैवतानि पितॄनपि । आत्मानमात्मना नित्य विष्णुमेव यजन्ति ते ४इदिज्ययोक्तं" भा० ६पूज्यमात्रे त्रि० । इरेज्य

इज्या स्त्री यज—भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप् । १यज्ञे, "सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाश तदशेषमिज्यया" रघु यजेर्दानाद्यर्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्मणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जूके अमर ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-

इञ्चाक पु० चञ्चा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् पृ० । (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलटिबिके इति केचित् ।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईटतु "त्व त्यमिटतो रथमिन्द्र प्राव सुतावत" ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट—क इट सून स्यूनं स्वि—क्त पृ० यस्य स । शाखामये कटे । "वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" शत०ब्रा० १३,२,२,१९, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष—सम्पदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर-अच् । गोपतौ (षाँड) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल—क्विप् वा लस्य ड । १हविषि अन्ने "होता इमिलः प्रथम यतध्यै" ऋ० २,४,१, "इड़ो हवीरूपाण्यन्नानि"भा० "इडस्पतिर्मधवा दक्षवर्चा" -ऋ०६,५८, ४, "इड अन्नस्य पति" भा० २भूमौ "इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेड़ः" ऋ०७ ४७,१ "इड़इड़ाया भूमेः" भा० ईड्यते ईड—क्विप् पृ०। ३स्वर्गे ४वर्षर्त्तौ ५प्रजासु दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" श्रुत्युक्ता पञ्च । तेषां प्रयाजत्व निर्वचनपूर्वक पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवो वै प्रयाजा तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतव" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्य

संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सर प्रजयत्यृतुभ्य संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषामभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति तद्वसन्तं, समिन्धे स वसन्त समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धा प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वैव खलु सर्वान्वृतून्नराह्णाऽथ यजयजेत्येवोत्तरानाहाऽजामितायैजामि ह कुर्याद्यत्तनूनपात यजेड़ो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्त वेष एतद्वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपात यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मं वेष एतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपात यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति हि वर्षा इडो यदिद क्षुद्र सरीसृप ग्रीष्महेमन्ताभ्यां निलयं भवति तद्वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो, वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्य सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्य सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद् बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ता शरदि बर्हिषो रूप प्रस्तीर्णा शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरद सपत्नानन्तरायञ्छरद वेष एतद्वृङ्क्ते शरद सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूना हेमन्तो वसन्ताद्धि पराद्ध्योऽन्तो नैव तदन्त देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तो एवैष एतदन्त वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति" शत०ब्रा०१,५,३,११। समिदादीनां निरुक्त्यन्तर प्रदर्श्य प्राणरूपत्वमिहस्ततो$_{11}$ यथा "स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिध प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्यय पुरुष समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापो स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छ्रसीत समिद्धो हि स, तावद्भवति यदु शीत स्यान्नाशसीत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपात यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

समानतममदानं यजति । समिधो यजति [illegible] वसन्तो वा ऋतूनां समिधः [illegible] समिन्धे [illegible] ग्रीष्मो [illegible] यजति [illegible] वर्षा वा [illegible] यजति । शरद्वा [illegible] हेमन्तो वा [illegible] यजति । [illegible] तमसि [illegible] यजति [illegible] देवेभ्यो [illegible] प्रयाजाः [illegible] भवति हेमन्तो [illegible] प्रजाः [illegible] । शत० ब्रा० १,५,४ । [illegible] "यावतीन्तं देवेभ्य [illegible] भागमीति [illegible] यज्ञे भजत [illegible] । ते देवा [illegible] देवेभ्यश्चेतनानूयाजानुपचेरुः [illegible] भवति । ते [illegible] । [illegible] यज्ञैः [illegible] परे [illegible] गन्धर्वयोऽस्मच्छन्दसा [illegible] । तद्वै देवानामानयाम । कथं यज्ञमाशयित्वेते तान्-तोयति [illegible] भवतीति । ते होचुः [illegible] इति ते होति प्रथमानेवेनान् यजे यज्ञमेति । [illegible] । [illegible] पुरा प्रथम यजथ [illegible] भजानीति न त्वामा यत्नावाप्त्यावयाम इति ते [illegible] मायतनाद्यान्द्यावयामाद्ग्निरश्चुतानो [illegible] आयतना द्धूयते यस्मिन्नायतने भवति य एवमेतमग्निमच्छुत वेद । ते देवा अग्निमब्रुवन् । परे त्वो मासोमेतानुमन्त्रयन्तेति स हेयाग्निरुवाच,अथवोऽयिद वै वो देवेषु यज्ञो भागमिति कथ मोऽयिद इति प्रथमानेव वो यज्ञे यज्ञमेति । त ऋतवोऽग्निमब्रुवन् आ यय [illegible] भजामो नो नो देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निर्ऋतुभ्यामक्ष समिधो अग्ने तनूनपादग्न इडो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्निमिति' शत० ब्रा० १,६,१,७,८ । प्रयाजे यज्ञोत्पत्त्य "इड अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति ततीयः" आश्व० श्रौ० । "इडस्पदे समिध्यसे" यजु० १५,३० "इड पृथिव्याः" वेददी० ।

इडा (ला) स्त्री इल-अच् वा डस्य लत्वम् । १गवि, २वाचि, ३भूमौ, "प्रबुध्यते मन्त्रमिडातलस्य" भाग० २२५ अ० । "इला पिन्वते विश्वदानीम्" ऋ० १५०,८, "इला भूमि" भा० । [illegible] [illegible] । "इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयका" [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] पिङ्गलायां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इडा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पिङ्गला [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पिङ्गलायां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पिङ्गला [illegible] [illegible] । [illegible] पिङ्गला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पिङ्गलया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । 'पिङ्गला [illegible] इडायां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "यजमानपशुना इडा भवति" श्रुतिः । "इडा [illegible] इडा [illegible]" ऋ० ७,६४,२ "इडामयम्" भा० "एभिर्ध्युतिकृत्सकिभिः" ऋ० ७६४,४ । "इडाभिरन्नैः" भा० । "देवीभेदे" श्रुतिः कीर्तिः कान्तिः, शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा । [illegible] देव्यः" [illegible] । "उपतस्थु महाभाग वसिमिन्द्र महारथम्" हरिव० २५६ अ० "इडा देवी भारती विश्वतूर्तिः" ऋ० ५,२,८ । "अभि न इडायूथस्य माता" ऋ० ५,४१,१९ । "इडागोरूपधरा [illegible] पुत्री [illegible] वाक् वेति" भा० । बुधस्य जायायां पुरूरवसो मातरि वैवस्वतमनुसुतायां सुद्युम्नतया ख्यातायां मित्रावरुणयोरयजातायां कन्यायाञ्च तत्कथा हरिव० "अकरोत् पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोरंशे पूर्वमेव

"व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" रघुः "यश्चेतसा न गणितस्तदि-दाभ्युपैति" उद्भट स्वीकारे "अभ्युपेय चतुर्भ्रूपाम्" स्मृति

अव-अवगमे, ज्ञाने, सक० "अवैमि ते सारमतः खलु त्वाम्" कुमा०। अधोगतौ अक०। अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे। अन्वाय। वि+अव+व्यवधाने "गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात्" कात्या० १,८,१२। "मान्तरा यथाग्नीनि व्यवेयात्" श्रुति "अनुमत्या व्यवेयात्" इति स्त्रीपुंसयोः सम्भोगार्थव्यापारे व्यवाय। सम्+आ+सम्यक्सम्बन्धे अयुतसिद्धरूपसम्बन्धे। स चावयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः जातिव्यक्त्योश्च सम्बन्धः। समवेतः समवायः। "संयुक्तसमवायतः तत्रापि समवेतानाम्" भाषा०। सम्बन्धमात्रे च "एते ह वै रात्रौ सर्व्वा रात्रयः समवयन्ति" शत०ब्रा० ११,१७,४, साहत्ये, "सेनायां समवेतायां सैन्याख्ये" अमरः "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः" गीता।

आ-आगमने सक०। "पश्चालना समितिमेयाय" "स्तब्ध एयाय" तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय" वृ० उ० "युवा स्थविर आयाति" मनु अनु+आ+अन्वागमने सक०। अभि+आ+अभ्यागमने आभिमुख्येनागतौ "गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्" भा०अनु० २६अ०। उद्+आ+उद्गमने। उप+आ। समीपागमने। प्रति+आ+प्रत्यागमने "प्रत्यायत्यां रात्रौ" शत०ब्रा० २,२,४,२। "नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति" शत०ब्रा० १४,८,६,२।

उद्-उद्गतौ अक० "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" सा०द०। उदयः। उत्क्रमणे अक०। उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" छा०उ०। अभि+उद्+आभिमुख्येनोद्गतौ "किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म०त०पु०। प्रति+उद् प्रत्युद्यानेन गतौ "प्रत्युदियाय पार्थिवः" कुमा० सम्+उद् सम्यगुदये "यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्व्वं व्यपोहति" भा०व० २०६अ०। "एककार्य्यसमुद्यन्तौ क्षणौ युद्धेऽपराजितौ" भा०सभा० १अ०। साहत्ये च समुदय

उप+समीपगमने प्राप्तौ च "उपेयुषा मोक्षपथं मनीषिणाम्" माघ "योगी परं स्थानमुपैति दिव्यम्" गीता उपाय

दुर+दुर्गमे। ["अत्यहस्त त्वम्" भट्टि

निर्-निर्गमने। "निर्यदन्त्वविभूषितम्" दुर्गाध्यानम्। निरगा-

परा-प्रेतभावप्राप्तौ परेतः। पलायने च "व परैति च जीवति" प्रतिगतौ "मैव श्रेयो धार्तराष्ट्र परैति" भा०व० ५अ०।

परि-व्याप्तौ सक० परीतः "परित्वं पर्य्येमि विश्वतः" ऋ० ७ १०६,१४, परिक्रमणे "प्रदक्षिणमग्निं परीत्य" स्मृ०। परिपाट्याम् पर्य्यायः "जिह्वा पर्य्येति मे मुखम्" भा० आदि० ५१ अ०। [यन्ति" अथ० ५,१३८।

अनु+परि+परिपाट्या अनुगमने "भवन्तर एतत्सर्वोऽनुपर-

आ+परि आभिमुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ विपर्य्ययः "विपर्य्यन्तौ वा एतावग्नी भवतः" शत० ७,२,१,१५। "विपरीतमतोऽन्यथा ज्योति०। "निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव" गीता

प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः "प्रेत्य सन्ति" कठो० अपगतौ च "तस्मात्तटाग्रपात् प्रैति रसः" छा०उ०। प्रकर्षेण गतौ सक० "प्रयान्ति सर्व्वलोकानि शोच्यमानानि चैव ह" भा०व० १९१ अ०।

अभि+प्र+अभिप्राये "कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" पा०अभिप्रायः "अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलम्" रघु०।

प्रति+प्रतिगमने "सरस्वतीदृषद्वत्योः प्रतीयुः" "राम प्रतीयाय गुरोः सकाशम्" रघु "प्रतीयुषा दूरदृशे जनेन" भट्टि। ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः। "उच्चावचा जानपदधर्मा आश्रमधर्माश्च तान् विज्ञाय प्रतीयात्" आश्व० प० "सर्वोऽस्त्यात्मास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति" "सर्वो-लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्" शा०भा० "कलहसमाला प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टि। विख्यातौ "सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः" रघु "न प्रतीतः स्वधर्मेषु" मनु "चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यत एव प्रतीतैव" सा०द० विश्वासे "पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम् रघु "बल-वदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" "बलवदपि दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम्" शकु० "ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली रघु।

सम्+प्र+इत+सम्यग्ज्ञाने निश्चये सम्यग्विश्वासे च। "किं तत्कष्टमित्युपलब्धसत्वापि कल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः" भट्टि।

वि+विगमे क्षरिष्ये "पितरः काम "व्येतु वो मा मसोज्वरः" भा० आ० ८६ अ० "अनुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च" सा०कौ० "वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" "नियतो वीतमत्सरः" मनु। "वीतशोकभयक्रोध" गीता।

सम्+सङ्गमे मेलने अक० "आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम्" ऋ० १,९१,१६, "पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत।" भा०आ० १८०अ० "राक्षसौ हरियुग्माभ्यां समराय समीयतुः" "किमर्थौ राघवैश्चैव समीरुत्थाप्य सह" रामा०

अभि+सम् आभिमुख्येन सम्यग्गतौ सक० "त जातमभिसंयन्ति देवा" अथ ११,५,२, णिचि अबोधने गमादेशः। गमयति ते अजीगमत् त बोधने तु प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत् त-प्रत्यायियत् त। सनि अबोधने गमादेश जिगमिषति बोधे तु० प्रतीयियिषति। उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुणभावेन एत्व प्राप्तौ वृद्धिरेकादेश। अयैति अयैमि उपैति।

इयड्ड पु०न० इदि-रण् द्व०। उभाकर्षके अयस्कारे पदार्थे 'अथेनमियड्डाभ्या परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषोऽग्निरहोरात्रे इयड्डे अह तदादित्यमहोरात्राभ्या परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्या परिगृहीत यद्वेवैनमियड्डाभ्या परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो अग्निरिमा उभयलोकाविण्डे अहं तदादित्यमाभ्या लोकाभ्या परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्या लोकाभ्यां परिगृहीत परिमण्डले भवत परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मोक्षे लिखती तस्यो एवोक्तोऽयो अनतिदाहाय" शत० ब्रा० ६,७,१,२५,२६, "परिमण्डलाभ्यामियड्डाभ्यामुखा परिगृह्णाति" कात्या०१६, ५,२,२, "उखा याभ्या गृह्यते तौ इयड्डौ" कर्क०।

इत् त्रि०एति गच्छति इ-क्विप्॥गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रियाकालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्थायिनि वर्णे वेदे यथा तिप् मिप् इत्यादौ पकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्मा" "आदिर्ञिटुडव" "ष प्रत्ययस्य" "चुटू" "लशक्वतद्धिते" पा०सूत्रैः सापवाद दर्शिता तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० २ अनन्तरार्थे ३अवधारणार्थे च अव्य० "यदेदना अदडहन्त पूर्वं आदिद्" यजु०१७,२५,, "आत् इत् इति च्छेद इत् एवार्थे" वेददी० "उपोषेनु मघवन्। भूय इन्नु" यजु०३,३४, इत् एवार्थे" वेददी० ५इदमित्यर्थे च 'अथाहित्येतानि वरुणस्य व्रतानि" यजु०४,३०, इदित्यव्ययमित्यमित्यर्थे' वेददी०

इत त्रि०इ-क्त।गते "वनितानितया रजनीवधू"रघु, भावे क्त। २गतौ "वर्दितादियादयो पय" शत०ब्रा०६,२,१,११। ३ज्ञाने च न०। "वीतसवीतस्वीत" सा०कौ०।

इतर त्रि०इमा कामेन तीर्यते तॄ-अप् तरति पचाद्यच् वा। १नीचे पामरे "इतरइव परिभूय ज्ञानम्, अविगणय्य नय प्रमाणम्, उन्मूल्य गाम्भीर्य्यं, मन्मथेन जडीकृतः" काद०। ईयतेऽनेन इत विशेषस्त राति रा क।

२भेदाश्रये। "इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन।" उद्भट। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् पश्यति" श्रुति। "ते यतश्च पराक्रम्या विजयायेतराय वा" भा०आ०१०अ०। वर्णाश्रमेतराणा नो ब्रूहि धर्म्मानशेषत" या० स्मृ० "इतराणि च स्थानि मेतवर्णनरकोटिषु" 'इतरोदहने स्वकर्म्मणाम्" रघु "तमिम कुरु दक्षिणेतरम्" कुमा०। अस्य सर्व्वनाम कार्य्यम्। इतरे इतरस्मै इतरस्मात् इत्यादि। "विजयायेयराय वै इत्यादि छान्दसम् न तत्कार्य्यम्। वर्ण्याश्रमेतराणामित्यत्र बहुब्रीहि तेन न सर्व्वनामकार्य्यम्। एव"शर सव्येतरे भुजे" रघुश्लोकेऽपि बहुब्रीहि। तसिल् इतरत। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञ स्वराट्"भाग०। थाल् इतरथा"एव देवलेतरथा मानुषे"शत०ब्रा ६'८ १,५, इतरेण निर्वृत्तम् कक्लादि०अञ्। ऐतर। अस्त्रेनिर्वृत्ते त्रि० इतरस्या अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। ऐतरेय तदपत्ये पु'स्त्री।

इतरेतर त्रि०इतर+द्वित्व समासवद्भावश्च। अन्योन्यशब्दार्थे। "स्त्रीनपु सकयोरुत्तरपदस्यामिभक्तेराम्भावो वा वक्तव्य" वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतर वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत सि०कौ०। समासवद्भावात् टीत्तमे न पु भाव इतरेतरेण "द्वन्द्वे टावभाव क्लीवे चाद्विरह स्वमो। समासे चोरलुक् चेति मिद्ध बाहुलकात्त्रयमित्युक्त कार्य्यं तेन क्लीवे इतरेतरमित्येव। "इतरेषा तु वर्णानामितरेतरकाम्यया"मनु। "यथा नाभिचरेता तौ वियुक्तावितरेतरम्" मनु। परन्तु तदादिवत् सर्व्वनामकार्य्यम्। किन्तु नादुड इति भेद "व्यूढावुभौ तावितरेतरस्मात्" रघु

इतरेतरयोग पु०इतरेतरस्य योगः अन्वय। प्रत्येकप्राधान्येन सर्व्वेषामन्वये। तदर्थे हि द्वन्द्वसमास इष्यते सथानेकवत् प्रत्येकप्राधान्यात्। धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि धरखदिरौ इत्यत्र भिनत्तीत्यादि क्रियाया प्रत्येकस्य प्राधान्येनैवान्वय तया च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदकविशिष्टे प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगस्य द्वन्द्व सं.. प्राधान्ये तु समाहारद्वन्द्व इति भेद। २परस्परसम्बन्धे च।

इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच्। अन्योन्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७२० दृश्यम्।

इतरेद्युस् अव्य० इतरस्मिन्नह्नि इतर+एद्युस्। इतरदिवसे इत्यर्थे।

इतश्चेतश्च अव्य०। इतश्च इतश्च। अनियतदिग्भागा

ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-ह वै नाम तमिदमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया हि देवाः" ऐत० उ० शिष्टतञ्चैतद्भाष्ये । "यस्मादिदमित्येव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्व्वान्तरमपश्यदपरोक्षेण । तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-ह वै नाम प्रसिद्धो लोके ईश्वरः । तमेवं इदन्द्रम् । इदमिति परोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविद संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् । तथा हि परोक्षप्रिया परोक्षनामग्रहणप्रिया एव हि यस्माद्देवाः किमु सर्व्वदेवानामपि देवो महेश्वरः" विवृतमेतदानन्दगिरिणा 'तस्येदन्द्रनामप्रसिद्धापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्व्याचष्टे । यस्मादिति । यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्ष प्रत्यगात्मत्वेनाऽपश्यदित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमत आह । इदन्द्रो ह वा इति । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादाविन्द्रप्रसिद्धेस्त्विदन्द्र इत्यत आह । तमेवमिति । इदन्द्रं सन्तं परोक्षत्वार्थम् अक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः । परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह । पूज्येति । पूज्यात्मा परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तथा हीति । देवा इति पूज्या इत्यर्थः । अत एवाचार्य्या उपाध्याया इत्युक्तावेव प्रीतिं कुर्व्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम्" ।

इदम् त्रि० इदि–कमि नलोपश्च । पुरोवर्त्तिनि हृदये बुद्ध्योपस्थापिते "इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः सन्निकृष्टवाचित्वमस्य अत एव "अस्येति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगत इदमा निर्देश" शा० भा० उक्तम् । सन्निकृष्टत्वञ्च बुद्धिमात्रेण, तच्च ज्ञानलक्षणया स्मरणादिना च भवति तेन 'कौरुटीय विरच्यते" इत्यत्र भाविन्यामपि कौमुद्या बुद्ध्या सन्निधापितत्वेन इदंशब्दप्रयोगः । अतएव तदादेर्बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने शक्तिरिति नैयायिकादयः । ताद-र्थ्यं परत्व एतस्य सर्व्वनामता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न । इ-दम्त्यादेशेऽपि 'इदमा निर्देश" शा० भा० "इदमस्तु सन्निकृष्टम् 'अयमुदयति मितकोदरश्चिकाणः माघ । 'अयम् इति पञ्चशराद्युपर" सा० द० टी० "इद किलाव्याजमनोहरं वपुः' शकु० 'कथमसौ भगवान् पाण्डुर' किरा० । इम मिवद्यमाने योगम्' गीता 'इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्" मनु । अन्वादेशे एनादेश द्वितीयाटौस्सु "एन युवानं पतिं व" इति वृषोत्सर्गमन्त्रः । "यद्येनमुद्धरसि तदा कतरोपरतो" नैष० । 'अनेन यूना सह पार्थिवेन' रघु । अनूक्तौ एनेन । एवम् अनयो एनयो । सर्व्वनामकार्य्यम् । इमे अस्मै अस्मात् एषाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इयम् । "इय महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय" कुमा० 'इतीय वैदिकी श्रुतिः' मनु । अस्यै अस्याः आसाम् । अत्राकच् । इमकौ इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतयाऽप्रत्यक्षार्थेऽस्य क्वचित् वृत्तिः "अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ।" "जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः" "इत च दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्" कुमा० । इह । थमु इत्थम् थाल् इत्था । दानीम् इदानीम् । तल् अत्र तसिल् इतः । अयम् अव्ययमपि । तेन ख्युल् तुट् च । इदन्तन । मयट् इदम्मय । स्त्रियां ङीप् । वतु इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती ।

इदा अव्य० इदम् दाच् वेदे नि० । इदानीमित्यर्थे "इदा हि ते वेविषतः" ऋ० ६, २१ 'इदा इदानीमिति भा० । इत्था छन्द० । सम्यगवधारणादौ तद्युक्ते इत्येवरूपे । इदावत्सरः । तस्य निरुक्तिस्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

इदानीम् अव्य० इदम्–दानीम् इश् च । सम्प्रत्यर्थे । "इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः" उद्भट । 'मा चेदानीं प्रचेतसः" रघु "इदानीन्त्वं न्मात क्षिपसि गमनायेव द तदा" जगन्नाथ । भवार्थे ख्युल् तुट् च । इदानीन्तन वर्त्तमानकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । 'यावता चेदानीन्तनो प्राक्तनो वेति' सा० द० ।

इदावत्सर पु० इदाचिह्नितः वत्सरः । वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे तदानयनप्रकारो यथा "मकाद्दाद् भवेद् भि.येयात् समाद्याद्यास्तु वत्सराः । सम्परोद्वात्पूर्व्वोऽथ तथोदापूर्व्वका मता" ज्यो० तथा च एकाङ्के शिष्टे संवत्सर, द्व्यङ्के परिवत्सर, त्र्यङ्के इदावत्सर, चतुरङ्के अनुवत्सर, पञ्चाङ्के शिष्टे उदावत्सर । तेषां फलन्तु मत्स्य० त० विष्णुध० । "संवत्सरे तथा दान तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्वे तथा दान यथानाश्च द्विजोत्तम । इदापूर्व्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्व्वके । उदावत्सरे दान रजतस्य महाफलम्" उदावत्सरस्थाने इद्वत्सरोऽपि परिवत्सरोऽन्योदावत्सरोऽसौद्वत्सरोऽपि गाज० हृ० मनोमयश्च सह द्यावापृथिव्योर्यज्ञात्मा [illegible] सह भुञ्जीत स काव संवत्सर परिवत्सरमिदावत्सरमनुवत्सरमुद-

त्सरमिति भागोर्मान्द्ययेष्यूत्समागतिमि' समामनन्ति" भाग०५स्क० । "मण्डलाभ्या चन्द्रार्कमण्डलाभ्या सङ्क्रमन्तीति तेन यदा सूर्यस्य शुक्लप्रतिपदि सङ्क्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सर । तत सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् ह्रसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरपप्रारम्भो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवत । ततः पुन षष्ठ संवत्सर" श्रीधर' । तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सर'संवत्सर चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्ज्जितमासारत्नोवत् सर परिवत्सर' । इदु इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्ज्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयो' समत्वस्यागतिमान् वत्सर इदावत्सर । अनुगत सौरसङ्क्रान्ति' चान्द्रोमासो यत्र तादृशोवत्सर अनुवत्सर, । अस्य वर्षस्या-सङ्क्रान्तमासशून्यतया सङ्क्रान्त्यनुगतचान्द्रमास घटितत्वेन तथात्वम् । उत्क्रान्तो रविसङ्क्रान्ति चन्द्रमासोऽत्र पुन समकालारम्भागतिमाय योवत्सर स उदावत्सर । अत्रैव इदर्थत्व चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव। एवमेषामन्वर्थकता द्रष्टव्या । पञ्चसवर्षे मलमासद्वय-पातकथनमपि "पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ । तेषा कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारत" यतञ्च माधिक "द्वात्रिं शद्भिर्गतैर्मासै दिनै षोडशभिस्तथा । घटिकाना चतुष्केण पतति ह्यधिमासक 'काल० इत्यादिसिद्धान्तवाक्यात् तेन प्राग्युक्तभारतवाक्य' "मलमाव च निश्चयोमासि त्रियतमे भवेदिति" काठकाद्यश्रुतिवाक्यञ्च ज्योति शास्त्रा-क्रमध्यमानमाश्रित्यैव । सिद्धान्तशास्त्र तु स्फुटमानमा-श्रित्येत्यनयोरविरोध । एवमेव माधवादय

इदुवत्सर पु० इदु-उ वत्सर । इदावत्सरे । "इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय' अथ०६,५५ ३ ।

इद्ध न० इन्ध-भावे क्त । १आतपे, २दीप्तौ, ३आश्चर्ये । च । कर्त्तरि-क्त । ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि० । "समिद्धशर णादीप्ता' भट्टि । 'तमिद्धमाराधयितु सकर्मुकं ' माघ । "इद्धावोधरिति भट्टौ यावे इद्धस्य सर्वगात्मस्तत्त्वमाणिपा-[illegible] गामने इद्धत्वमप्रतिहतत्वम । इद्धो इदासि' भाग०।

इद्धा [illegible] इन्ध धाव [illegible] । प्र कास्ये स्वर [illegible] समिद्धमिद्धेन

इध्म न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-मक् । १काष्ठ यज्ञ० [illegible] [illegible] सिद्धान्त श्र०४,२,६ "इध्म काष्ठभारम भा० । २यज्ञियसमिद्धे दे पु० । तदुपमाथकरणमका

रादि कात्या०श्रौ०दर्शितम् । "अयुग्धातूनि यूनानि" सू० । "इध्मबन्धनवर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि सनद्धनानि रज्जवोऽयुग्धातूनि भवन्ति । धातवस्तृणमुष्टिप्रवेशाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसङ्ख्या धातवोयेषा तान्ययुग्धातूनि । तथा चापस्तम्ब "त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्ब' करोतीति" शुल्ब' रज्जुमित्यर्थ । "पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि' इति यज्ञपार्श्वे । तथा "समूलानाममूलाना वा दर्भाणा पूर्ववत् शुल्ब कृत्वोदगग्र निधायेति" इध्मप्रस्तावे । मानवे च"शुल्ब' प्रतिदधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति" । तैत्तिरीयेऽपि । "अध-स्तिरश्चाङ्कित शुल्ब कृत्वेति" कर्क० वर्हिषो बन्धन प्रकारमाह । "प्रागग्रे यूनउदगग्रं वर्हिरासिनोति"सू० । प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सनद्धने बन्धनार्थाया रज्जौ उदगग्र वर्हिरासिनोति बन्धनार्थ व्यापयति"कर्क० । अथे-ध्मबन्धनस्य प्रकारमाह । "उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम्"सू० । आसिनोतीत्यनुवर्तते उदगग्रे यूने सनद्धने प्रागग्रमि-ध्ममासिनोति बन्धनार्थं निदधाति"कर्क० । "प्रत्यग्ग्र-न्थीनवगूहति" सू० । इध्मवर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूने गाढं बद्धा यूनस्याग्रमूले कक्षत्वा प्रदक्षिणमावृत्य इध्मवर्हिषोरग्रभागे प्रोत-यित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्त्वेन इध्मवर्हिषो पश्चाद्भागो मूलभाग इत्यु-च्यते दिग्वाचिनोवर्हिष्युःशग्रे निक्षिते असम्भवात् । काठके "ग्रन्थि कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति । मानवे "शुल्बस्यान्तौ समायम्य 'यथा ते ग्रन्थिमिति' प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति तैत्तिरीयेऽपि "पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति' । आपस्तम्ब "पुरस्तात् प्रत्यञ्च ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति' । "अष्टादशेध्म परिधिवर्ज्जाणाम्' सू० । "परिधीना इध्मा पलाशखदिरयिकङ्कतादय परिधिवर्ज्जा तेषा परिधिवर्ज्जाणा सम्बन्धिन अष्टादशसङ्ख्यकाष्ठानि इध्म भवति । स तथा 'अङ्गुष्ठपर्वमात्रः पालाश खादिर रौहितक [illegible] सनद्धा [illegible] परिधीन् योयज्ञियवृक्षस्येति" । काठके "अष्ट [illegible] शुल्ब सम[illegible] सनद्धाति [illegible] [illegible] पञ्च [illegible] । अनयेर मासिधेम [illegible] वृद्धिर्भवति ह्रासे च ह्रासो न भवति [illegible] [illegible] मासिधेनीभिरन्वो काष्ठानि [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिमर्शति' । उपमन्यु तु 'मासाशी [illegible]

बर्हिरिति” वचनात् स्तुवश्च । “इध्मप्रमाणं चारत्निरिति सद्भिः प्रकीर्त्तितमिति 'कात्यायन (कर्मप्रदीपे) तथा “समित्-पवित्रं वेदं च कुर्य्यात् प्रादेशसम्मितम् । इध्मस्तु द्विगुणः कार्य्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः” “चार्त्तं प्रादेशं इध्मो वा द्विगुणं परिधिस्ततः” इति । “एकविंशति वा” सू०। अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याककाष्ठकमिध्मं कुर्य्यात् तथा चापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति” । “तत्र परिधीनेके” सू० । एके आचार्य्यास्तत्र एकविंशतिसंख्यकाष्ठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्युद्धृत्य पालाशान्येवोपादाय परिधीन् परिदधति “तत्रैकइध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीति” श्रुते । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् “एकविंशति वा तत्र परिधीनेके” इति एके आचार्य्या विकल्पेन एकविंशतिसंख्यकाष्ठमिध्मं कुर्वन्ति तत्र इति तस्मादेवैकविंशतिकाष्ठकेध्मात् परिधीन् परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बसूत्रे एकविंशतिकाष्ठानां विभागदर्शनात् । तथाचापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति तत्र परिधय पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरबिल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्राः शुष्का वा सत्वचः, स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यौ द्वे, आघार समिधावनुयाज समिदेकविंशति अमूलानामनूलाना वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्वं कृत्वोदगग्रं निधायेति” । अथ एतद्विषमेकीयमतम् यदेकविंशतिकाष्ठक इध्मः । तस्मिन् पक्षे चेध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिमपरिधानमिति । अत्र मानन्तरमिध्मबर्हिषोर्भूमौ निधानं न कार्य्यम् आपस्तम्बसूत्रे अनभोनिदधातीत्युक्तत्वात् । तत्रैक इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिस्वामिन तद् तथा न कुर्य्यादनवक्लृप्ता हि तस्यैते भवन्तीति वाक्यमात्रे परिधिभिरा- [illegible] भवितव्यम् । इध्मस्तु शुष्क इन्धनत्वादेव द्विमात्रेयश्च [illegible] ते इध्मैकदेशभूता परिधित्वायासमर्था [illegible] [illegible] आधानाय होति शुष्का ह्यादाधेय [illegible] मात्रयाहवनीये शरे सम्पद्यन्तीत्यभिप्राय यस्तु परिधिबुद्ध्या आहरति सोऽवश्यमेष्मोयाद्ग्निस्वरादतिरिक्तमेवाहरति अग्निवेश्म च दारुभयाच्च शुल्बमिति [illegible] पा इति' कात्या० १,२,१४,२१ ।

'अपरिमित प्रणयनीय त्रियूनम्” सू०। “प्रणयनस्याय प्रणयनीयः प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्ममपरिमितमपरिमितकाष्ठकं त्रियून त्रिवृन्ति सप्तदशरज्जुभिर्वेष्टितं कुर्य्यात् त्रीणि यूनानि बन्धनानि यस्य स त्रियूनः तं त्रियूनमिति । अपरिमितस्य च प्रागुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनीको पञ्चदशापशुकाष्ठ सप्तविंशति काष्ठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततो ऽभ्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रभृतीनि इष्टकासंख्यानि काष्ठानि भवन्ति कर्क० ।

छन्दोगप० “प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । एवम्भूता भवेयुश्च समिधः सर्व्वकर्मसु । समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशति । समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् । इध्मोऽप्येधार्थमाचार्य्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः । यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्फुटीकरवाण्यहम् । अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु । येषां चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि । सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते । 'इध्मजातीयकाष्ठं समाय मेध्यं भवेत्” । “समन्द्रमीतिरिध्मभृति यक्ष्यन्” ऋ० ६,२०,१२ ।“इध्मानां काष्ठानां भृति” भा०। तुषितदेवगणभेदे स च भाग० ४स्क०१अ० दर्शितो यथा “तोष प्रतोष सन्तोषो भद्र शान्तिरिडस्पति । इध्म कविर्विभु स्वाह्नः सुदेवो रोचनोद्विषट् । तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” भाग० ।

इध्मजिह्व पु० इध्मं काष्ठं जिह्वेवास्य । वह्नौ ।

इध्मवाह पु० लोपामुद्रागर्भजाते अगस्त्यपुत्रे ऋषिभेदे “सहस्रसम्मित पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।” इति लोपामुद्रया प्रार्थितोऽगस्त्यस्तस्या पुत्रमुत्पादयाम तस्य नाम दृढस्युरिध्मवहनाच्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेदुक्तं भा०व० । ९९।“तत आधाय गर्भन्तमगमत् वनमेव स ” “तस्मिन् वनगते गर्भोऽवर्द्धत सप्त शारदान् । सप्तमेऽब्दे गते चाथ प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलदग्निप्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।। साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवद्दृष्ये स तपस्वी महाद्विजः । स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मानां भारवहनादिध्मवाहस्ततोऽभवत्” ।

इन गतौ तना०पर०सक०सेट् । निरुक्ते इन्वतीति बहुवचनात् इति केचित् इनोति इनुतः इन्वन्ति इनोमि इन्व इनुव इनुयात् इनोतु इनु इनवानि ऐनोत् । ऐनीत् इनेन । निरुक्ते इन्वसि इति एकवचनान्तत्वेन इन्वधातुरेवायमिति

यङ्घ' स च भ्वादि० प० सेट् । इन्वति ऐन्वीत् इन्वाञ्चकार तद्रूपम् । "मघायमाण इन्वसि" ऋ०१,१७६,१ ।

इन पु० इण-नक् । १ सूर्य्ये, "नन्दिनीमिह तनयमवर्ज्यपुत्र-व्यया इमाङ्घ्रिपदं सभोऽक्षम्" नीस० ता० । २प्रभौ "न न मङ्घीनमङ्घोनपराक्रमम्" रघु । ३स्वामिवर्य्ये च ।

इनक्ष व्याप्ति गतौ छान्दस इकारोपसर्जनं भा०पर०स०मक-तद्रूपम् इनक्षति "दूरे चत्तायच्छन्त सहकृतं यदिनक्षत्" ऋ०१,१२२,६, "इनक्षत् व्याप्नोति व्याप्त गतौ छान्दस इ-कारोपसर्जन इति भा० "शुक्रेण शोचिषाद्यामिनक्षत्, ऋ०१०,४५,७, [इभे राजनि० ।

इनानी स्त्री इनमानयति आन-णिच्-अण् गौरा०। वटपत्री

इत्थिहा स्त्री ताजकोक्तायां सहमायाम् । तदानयन-प्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति-वर्षमेकैकराशिभोगा सुथहा क्रमेण । स्वजन्मलग्न रवि-तश्च्यात यद्युत सा स्फुटेत्थिहा स्यात् । मन्यङ्घ वर्षलिप्ता-भिर्वर्द्धते सानुपातत । सार्द्धमष्टय मासदत्याङ्क कोऽपि स्फुरय० । स्वामिसौम्येक्षणात् सौख्यं युतदृष्ट्या भय रुजः । भावालोकनसंयोगात् फलमस्या निरूप्यते । वर्षलग्नात् सुखासान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वयोमना । पुत्रकर्मायगा स्वास्थ्यं दत्तेऽन्यतोद्यमाद्बनम् । यत्तुनय मानषतुष्टिलाभं मतापप्रवृ-त्त्यते प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमाय ददाति सौख्यं सुथहा तनुस्था । उत्साहतोऽर्थागमनं यशश्च स्ववन्धुवर्गामानसुपाश्रयाञ्च । मिष्टान्नभोगोवरपुष्टिसौख्य स्याद्वर्षभावे इथहा यदाब्दे । पराक्रमाद्वित्तयशः सुखाप्ति सौन्दर्यसौख्यं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिस्ते-पामयवे मुथहा तृतीये । शरीरपीडा रिपुभीः स्वगेहैर वनस्थापनिरुद्यमत्वे । स्वान्मन्यहाया सुखभावगाया जना-पवादाप्तमयर्त्तिरुङ् स्वम् । यदीत्थिहा पञ्चमगाब्दवेशे सद्-बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभ । मतापशुद्धिर्विविधाभिलाषा देवद्विजार्चा न्पतिप्रसादं । क्षमन्यमङ्गे मु रिपूदयश्च भय रुजस्सम्स्करतो नृपाद्वा । कार्य्यार्थनाशो सुथहाऽरिगा चेत् दुर्बुद्धिवृद्धि स्वजतेऽनुताप । कलत्रवन्धुव्यसनारिभीतिस्त्-साहमङ्गो धनधर्म्मनाश । शरीरपगा चेन्मुथहा तनौ स्या-द्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा । भय रिपोस्तस्करतोविनाशो धर्मार्थयो सुव्यसनामयश्च । स्वर्त्तुस्थिता चेन्मुथहा नराणां बलक्षय स्याद्गमन विदूरे । स्वामित्वमर्थागमनो नृपे भ्योधर्मोत्सव पुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजार्चा परमं यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेत्थिहा स्यात् । नृपप्रसाद च

जनोपकारं सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यशोऽभिवृद्धि विविधार्थलाभं दत्तोऽम्बरस्था मुथहा धनाप्तिम् । यदी-त्थिहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमन प्रसादाः । भवन्ति राजाश्रयतोधनाप्ति समित्रपुत्राभिमताप्तयश्च । व्ययाऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धि । धर्मार्थहानिर्मुथहा व्ययस्था यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम् । क्रूरैर्दृष्ट युतदृथा यो भावो मुथहाख्य चेत् । शुभ तद्भा-वज नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते । शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य्य-युक्तैत्थिहा स्वामिसौख्येत्यशालं प्रपन्ना । शुभ भावज पोषयेदशुभ साऽन्यथात्वेत्थिहा भाव कल्पोविमृश्य । जनुर्लग्नतोऽस्तान्त्यपष्ठ तृत्वन्तुस्थितावर्द्धे इता क्रूरखेटैस्तु चेत् । विनश्येत् स यत्रेत्थिहा भाव एव शुभस्वामिदृष्ट्या न नाश शुभ च । यदोभयत्रापि हतो भावोनश्येत् स स-र्वथा । उभयत शुभत्वे ऽपि भावोऽयौ वर्द्धतेतराम् । वर्षे स्व-मित्रगेहस्था यद्भावे जनुषि स्थिता । क्रूरोपघातात्तभाव ना-शयेत् शुभयुक् शुभा । जनुर्लग्नतस्तुर्य्यगा सौम्ययुक्ताब्दवेश पितुर्द्द व्यलाभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-दावपीत्थ विमृश्याभिधेयम् । यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता सा भावोत्जन्मन्यपि यत्तस्य वृद्धि । एव मार्गेणाप्य उक्तास्तु तस्येत्युद्यं वीर्य्याद्यैव, सौख्यमेव । यदीत्थिहा सूर्य्ययुक्ते युतेक्षिता सूर्य्येण राज्य नृपवङ्गमञ्च । दत्ते शुभाना परभागमाप्तिं स्थानान्तरस्था फलदा इयर्ति । कुजेन युक्ता कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्ननोति । शस्त्राभिघातं रुधिरप्रकोप चौरेक्षिता मौरम्यङ्के विशेषात् । चन्द्रेण युक्ते-न्दुगृहेऽथ दृष्टेन्दुनापि वा धर्मयशोऽभिवृद्धिः । नैरुज्य स-न्तोषमतिप्रवृत्ति ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन शुक्रेण युतेक्षितापि तद्भेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् । धर्मं यशश्चाप्यतुल विधत्ते कष्टं च पापेक्षणयोगत स्यात् । युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीत्थिहा सुतकलत्रसौ-ख्यम् । ददाति हैमाम्बररत्नकोष शुभेत्थशालादिह रा-ज्यलाभ । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीत्थिहा वातरुज-विधत्ते । मानक्षय बद्धिभय धनस्य हानिं च नीचेक्षणतः शुभाप्तिम् । तमोमुखे चेन्मुथहा धनाप्तिर्विदेश सुख धर्मसत्-कृतिश्च । सितेत्थयोगेऽखिल पदाप्ति, सुवर्णरत्नाम्बरल-भयश्च । भोग्या राह्वोर्लवास्तस्य सुख पृष्ठ गता स्थिता । तत सप्तभम पुच्छ विमृश्येति फलं वदेत् । तत्पृष्ठभागेन शुभा यदा स्यात्तत्पुच्छगापद्रिपुभीतिदुःखम् । पापेक्ष-पादर्थसुतस्य हानिर्वेत्तन्मनीत्य स्वप्नवित्तनाशः । के जन्म-

काले बलिनोऽब्दकाले चेद्‌ मेलाक्तं शुभं समाप्ते। विपर्य्यये पूर्व्वमनिष्टमन्त्यं तस्य फलं स्यादुभयत्र साम्ये। षष्ठेऽष्टमेऽन्त्ये भुवि चेन्त्रिहेशोऽस्तगोऽथ पक्षोऽशुभदृष्टयुक्तः। क्रूरान्तरर्थास्तगतश्च भव्योन साह्‌ न यच्छति वित्तनागम्। यद्यष्टमेशेन युतोऽथदृष्ट चुताख्यदृष्ट्या न शुभस्तदापि। योगद्वये स्यान्निधनं यदैकोयोगस्तदा मृत्युसमत्वमाहुः। शुभदृष्टान्तस्तिर्थापि जन्मानीचितयुक् शुभं। वर्षारम्भे शुभ दृष्टेऽब्देशेदन्तेऽन्यथा शुभम्”।

इन्दम्बर इदि–क्विप् इन्द् ऐश्वर्यान्वितमम्बरमिव नीलवर्णत्वात्। नीलोत्पले” शब्दमा०।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि–इन्। लक्ष्म्याम् वा ङीप् तत्रैव।

इन्दिन्दिर पु० इन्दि–किरच् नि०। भ्रमरे त्रिका०।

इन्दिरा स्त्री इदि–किरच्। लक्ष्म्याम्“इन्दिरा लोकमाता च लक्ष्मीस्तव। [बहुब्री० २पद्मे ६त०। ३लक्ष्मीगृहे।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरायामन्दिरमिव। १विष्णौ राज-

इन्दिरालय पु०६त०। १पद्मे २नीलोत्पले च। क्लीबत्वमपि।

इन्दिवर न०इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्या वरं वरणीयम्। नीलोत्पले वा ङीप् इन्दीवरमप्यत्र। “इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम्” विष्णुस्तवः “इन्दीवरैरुत्पलचितान्तरेव” रघु २उत्पलमात्रे च“नावेन्दीवरलोचनत्रययुताम्”तन्त्र०[२तद्युक्तलतायाञ्च।

इन्दीवरिणी स्त्री इन्दीवर+समूहे इनि। १उत्पलसमुदाये,

इन्दीवरी स्त्री इन्दीं लक्ष्मीं वृणाति वृ–अच् गौरा० ङीप्। शतमूल्याम्। मेदि० इन्द्रचिर्भिटा टावन्त राजनि०।

इन्दीवार पु० इन्द्यालक्ष्म्यावारो वरणमत्र। नीलोत्पले।

इन्दु पु० उनत्ति चन्द्रिकया भुवं क्लिन्नां करोति उन्द–उ आदेरिच्च। १चन्द्रे “दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव”रघु “तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्” मन्त्रोदधेः पूरइवेन्दुदर्शनात्”रघु “रामस्येन्दोरिव श्रियः”रघु “न नमः साचिव्यमकारि नेन्दुना”“चिन्वाहवेन्दो सवचोऽभिमेलम्”माघ “करैरिन्दोरनन्ताखुरिव इव सभिन्नमुकुल” वेणी० अमृतकरैः सकलतापनिवारणेनास्य इन्दुत्वम्। २तद्देवताके मृगशिरोनक्षत्रे “त्र्यग्नी इरोऽथेन्दुकरान्त्यमैत्रे दीपितिः ४एकसंख्यायुक्ते, नवेन्दुवेदेषुकुताश-नख्या” सि०शि०। ४कर्पूरे च।

अथ गगनमण्डले राशिचक्रे ग्रहाणां मध्ये सर्व्वेषाम् वस्तात् स्थितः यथाह सू० सि०। मन्दामरेज्यभूपुत्र सूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्था”। तस्य कक्षामानमाह सि० शि० यथा “बाहार्द्रिगोमनु सुराब्धिमितार्ककक्षा (४३३१४९७। ३०) चान्द्री षडघ्न गुणितः जिनरामसंख्या”(३२४०००)। एतन्मितयोजनानि इन्दुकक्षामानम्। अनुपात गच्छतां ग्रहाणां राशिचक्रे इष्टसमये कीदृशांशेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्गणेन तस्य स्फुटीकरणप्रकारादि तत्रैव दर्शितं यथा।“अभ्रेभिभाद्र गजकुञ्जरगोऽङ्कपक्षा (२५९८८९८५०) कक्षा स्फुटन्ति गणकाः भगणस्य चैषाम्। “अत्र रविकक्षातो भकक्षा षष्टि गुणा, एवं भकक्षायाः षष्ठ्यंशो रविकक्षा” प्रमि० “कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगतिर्गगनेचरस्य। “पादोनगोऽक्षधृतिभूमितयोजनानि (११-८५८४०) खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे” सि०शि० “यदि कुदिनैः कक्षामितयोजनानि गच्छन्ति तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि। तानि च स्फुटत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षधृतिभूमितानि स्युः” प्रमि०। ग्रहानयनमाह। “अहर्गणात् क्षितिनवाङ्कमितात् (९९२१) नवेन्दुवेदेषुकृताश (२५४१९) लब्धा। अहर्गणघ्नो गोऽक्षधृतीन्दु (११८५९) भिन्नो विवर्जित स्फुटगतयोजनानि” स्वस्वया तानि पृथक् च कक्षया हृतानि वा स्युर्भगणादिकाग्रहाः” सि० शि०। “अहर्गणे भूनेत्रनवमन्द ९९२१ गुणे नवशशिर्धृतिवाणाग्निभिः २५४११ भक्ते यल्लब्धं तेन विवर्ज्जितं कार्य्यं। क ?। मन्देन्द्रियधृतीन्दु ११८ गुणोऽहर्गणः। एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक् स्वया स्वया कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका ग्रहाः भवन्ति अत्रोपपत्तिः। दिनगतियोजनैरहर्गणे गतयोजनानि भवन्तीति सुगमम्। अत सुखार्थं गोऽक्षधृतीन्दुभिः ११८५९ सपूर्णैरहर्गणो गुणितः। सोऽधिको जातः। यदधिकं तच्छोध्यम्। तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः। परमोऽहर्गणः कुदिनतुल्यः। तेन गुणकेन गुणयः। एवं गोऽक्षधृतीन्दुभिघ्न मनुः सकलातोऽधिको भवति। तस्मात् खकक्षा विशोध्य शेषेणानुपातः। यदि कुदिनतुल्येनाहर्गणेनैतावदधिकं भवति तदिष्टेनाहर्गणेन किमिति। अत्र कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चयुगवेदैरयुतगुणितैः ४४५५०००० रपवर्त्ते कृते सति, शेषस्थाने क्षितिनवाङ्का इतमाः कुदिनस्थाने मन्देन्दुवेदेषुकृताशाः। एवं त्रैराशिकेन यल्लभ्यते तेन स्फुटगतिगुणितेऽहर्गणे वर्जिते गतयोजनानि भवन्ति। सर्वेषां ग्रहाणां तान्येव गतेस्तुल्यत्वात्। अथ ग्रहार्थमनुपातः। यदि कक्षायोजनै-

तयोजनैरेको भगणस्तदैभि' किमिति फल गतभगणाद्या' सर्वे यहा भवन्तीत्युपपन्नम्" प्रमिता० ।
"ग्रहस्य कक्षैव हि तद्गपातयो'पृथक् च कल्प्यात तदीयसिद्धये । अर्कस्य कक्षैव सितज्ञयो सा ज्ञेया तयोरानयनार्थमेव । उक्त तयोर्यं चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽकंगत्या" सि० शि० "ध्रतोऽङ्गस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा सैव तयोरपि । यतो ग्रहकक्षाया छन्नप्रदेशस्योत्थपद्रेय । यत्र च विमण्डलेन सह सपातस्तस्य प्रदेशस्य पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशुक्रयोरत्र ये चार्ककक्षाहृत्ये कक्षे चागच्छतस्ते तयोरानयनार्थमेव । किन्तु तयोर्यं चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमत परमकेगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीतं सूत्रं यत्र घ्रचलकक्षाया लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच चलकक्षाया लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थ "प्रमि०।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाह्र्गण । यथाहार्य भट्ट' ।
"योयत्र भ्रमति सगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् । अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणनामा भवेद्द्युगति" । खस्वकक्षायां स्थितानामपि ग्रहाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशत' परिधिभेदादिक भवतीति ग्रहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्रकक्षयो रविकक्षातुल्यत्व यदुक्त तन्मध्यकक्षया फलानयनार्थम् । श्रीपतिना तु ग्रहान्तराणां कक्षामितिरुक्ता यथा ।"अभ्राङ्कषण्णगुणजा (८१४६६१६) चितिनन्दनस्य, व्यसेगटमत्तालखेन्दुमिताच (१०४२२११) जैवी । रूपाग्निनागयुगषट्शुगेन्दुवाणा (५११३७४८२१) खागन्द्रसागररसोन्नुतत्त्व (२६६४६२०) सितस्य । भूधराह्निनगनागरसत्सुसाधराम्बियमिन (१२७६६८७८७) शनिकक्षा । एतत्र खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।
इन्दुश्च जलमय सूर्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेज. सम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्निकृष्टतया क्रमशो दिने दिने तत्तेज सम्पर्कविशेषाभावस्तेन क्षीयते दिने दिने च इत्यादिकमप्युक्त सि० शि० ।
"तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थ' । सूर्यादध स्थस्य विधोरध स्यमर्धं भवत्यं सकलाऽसितं स्यात् । दर्शेऽथ भार्धान्तरितस्य शुक्लं तत् पौर्णमास्यां परिवर्त्तनेन । कक्षा-

चतुर्थं तरयोर्हि चन्द्र कर्णान्तरे तिर्यगिमौ यतोऽस्मात् । पादोनषट्काष्ठ (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं न्दश्यस्य दलस्य शुक्लम् । उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं भजतश्चेचकालम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य । यद्यास्योदक् तपनशशिनोरन्तर सोऽथ बाहु कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यश्च तिर्यक् स कर्ण । दोर्मूलेऽर्क: शशिदिशि भुजोऽस्माच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्र' कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्" ।
"प्राग्वद्भुमित्ते शरपार्श्वे चन्द्रकक्षां रविकक्षा च विलिख्य तत्रोर्ध्व रेखा तिर्यग्रेखा च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्व रेखाग्रपाते चन्द्रबिम्बं विलिख्येद दर्शयेत् । तिर्यग्रेखाया उपरि चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्या तिर्यग्रेखा कुर्यात् । सा रेखा प्रत्यग्रविकक्षाया यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्कं ऊर्ध्व रेखावच्छिन्नचन्द्रबिम्बार्धं परिणतः शुक्ल भवति । तस्यार्धमध्यत्न मनुष्याऽश्यम् । तत्रस्थेऽर्के व्यर्केन्दु पादोनषड्भागेन(८५।४५)राशित्रय भवति । एतावत्येव व्यर्केन्दु भुजे बिम्बार्धं शशिन एव सा शुक्ल भवितुमर्हतीति प्रमि० "धाम्ना धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधिति' सद्य'प्रत्तमृणालकन्दविशदच्छायां विवस्वद्दिशि । कृष्णे घर्मभृणे करैर्घट इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्बालाकुन्तलकालतां कलयति स्वच्छां तनोश्छायया" श्रीपति । "भानुसेत् प्रतिबिम्बितो जलमये शीतांशुगोले दिवा निस्तेजा निशि सम्भ कथमयो किं सूर्यबिम्बायम । गोलार्धं रविशोज्ज्वलं च सकल न स्यात् तडागे यथा भासार्धेऽखिलदश्यतेति गणकान् प्रामाह्य पृच्छति" ज्ञानराज ।
इह० स० शौक्ल्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तन्मारादिफलमुक्त यथा" निस्सम्भ स्यसेन्दोर्भाभिर्भानो सित भवत्यर्द्धम् । स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्थस्य । सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त । त्यजतो ऽर्कतल शशिन पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशते ऽध प्रभृत्युदय । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धि । भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चाद्भागे घटस्येव । ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा युतः । याम्येन, बीजजलचरकाननघ्नो वह्निभयदश्च । दक्षिणपार्श्वेन गत शशी विशाखानुराधयो पाप. । मध्येन तु प्रशस्त पितृदैव विशाखयोरपि । षट्भागानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राद्य मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि

नवर्धान्यलुप्तपतिमालोक्य युज्यते । उत्तमभोपक्ष्य मौर्यं स्यात् विपरीतता चोक्ता । माध्यमपीड़ा तस्मिन् भवति शिवं सर्वलोकस्य । याम्यायने च शशाङ्कमिति पीड़ा तदुपजीविनां तस्मिन् । मौर्येति निमित्तमिस मनुजपतीनां सुभिक्षं च । दक्षिणविपाटमयोंषान यदा दृश्यमानस्य तत् । पापद्रुमरेवदनिभमलदुद्योगकर मनाना च । समपर्णिनि सुभिक्षमेसद्य ययादिवस्यकथा इन्दु । दण्डवदुदिते पीड़ा गवां ज्वपशोपदस्ते उत्त । कार्मुकरूपे युद्धानि यत्र व ज्या ततो जयस्तेषाम् । स्थाने युगमिति याम्योत्तरायत भूमिकम्पाय । युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चित्तुङ्ग स पर्य्यायोति । विनिहन्ति सार्थवाहान् दृष्टेव विनिमयह कुर्यात् । अभ्युच्छ्रायादेक यदि शशिनोऽधाङ्गुष्ठ भवेच्छृङ्गम् । व्यावर्त्तितमत्यसुभिक्षकारि तद्दोषमन्यादि । अभ्युच्छ्रिता देवा समन्ततो मण्डला च कुण्डलाख्यम् । अभिमाख्यलिकाना स्थानत्यागो भरमतोनाम । पौरन्मामा भावादुदगुह्य उच्चदक्षिणकर । दक्षिणशृङ्गचन्द्रो दुर्भिक्ष-भयाय निर्दिष्ट । गृहशृङ्गेपक्वेनेन्दु विलोममपगाप्यगाधुगाम गृह्णमु । सम्पूर्णं चाभिनव दृष्टको जीविताह्वय पश्येत् । संस्थानविधि कथितो रूपाण्यस्याधुना पन्द्रमस । अल्पो-दुर्भिक्षकरो महानुसुभिक्षावहः मोक्त । मध्यतनुर्वज्राख्य क्षुद्भयद सम्भ्रमाय राज्ञा च । चन्द्रो मृदङ्गरूप क्षेमसुभिक्षावहो भवति । चयो विशालमूर्तिर्नरप-तिलक्ष्मीविवृद्धये चन्द्र । स्थूल सुभिक्षकारी प्रियधान्य-करस्तु तनुमूर्ति । मत्स्यनान् कुत्पाय हन्त्युडुपति शृङ्गे कुजेनाहते, गत्वाशुद्रयलयमेन, शशिजेनावृष्टिदुर्भि-क्षतत् । गैवान् हन्ति स्थानाभ्रहेन्द्रगुरुणा, शुक्रेण चाल्पा-नृपान्, शुक्ले याप्यमिदं फल मपहतं कृष्णे यथोक्तागमम् । भिन्न सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालभृङ्गि-मरुकच्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकयकुलूतकपुरुषादान् हन्यादुशीनरजनामपि सप्त मासान् । गान्धारसौवीरक-सिन्धुकीरान् धान्यानि शैलान् द्रविडाधिपांश्च । हिजांश्च मासान्दश शीतरश्मि सन्तापयेद्वाक्पतिना विभिन्न । उदयुक्तान् सह वाहनैर्नरपतींस्त्रैगर्तकान्मालवान् कौलि-न्दान् गणपुङ्गवानथ शिबीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात् कौरवमत्स्यशुक्त्यधिपतीन् राजन्यमुख्यानपि प्रालेयांशुरसृग्-ग्रहे तनुगते षण्मासमर्य्यादया । यौधेयान् सचिवान् सकौ-रवान् प्रागीशानथ चार्जुनायनान् । हन्यादर्कजभिन्न-मण्डल शीतांशुर्दशमासपीडया । मगधान्मथुरां च पीड-

सेद् परस्मात् तट तमाद्रून् । अवसम ग्रस्तं गुरु वदेद् यदि भित्त्वा गतिम विभितत । नेपालीन्मनुमिन्दिवासी गीतान् विनिमा यदि निहन्ति । सर्वान्मुख्याशिवस्य चौरालामधिकेन च दीप्तम् । तम्या यदा गतौ पक्ष एव दृश्यते । दृश्यते यदा मध्ये गतः जन्मनि भित । भर्गानिभः पुरुषो दृश्यमानं ग्रहं कितदे दर्शितं । ग्रासतम् स्फटिक स्फुरती वा न्नुमसायसदयोरभ्याद । प्रागेवरन्तरातटस्पटिकातटानो गमादिनादिमुख्या यदि गच्छन् चन्द्र । अस्य हन्ति निर्भजित्वे सं निराय दोर-व्यते स भविता सगत विनाय । यदि तु स्वदायकार-गौरविनिमियमात् गदभीत स्पर्शते वा । पविन्यसनिमन्द्र आनुगौर्गा गति यस्या निरवार गौरबिद । शृङ्गे यदि उणदृष्टे यदि नापुसन्न यातितद्व मनायं कोने वा विमुन्यता दृश्यमाया तस्य मर्घ तत्फल स्वन्वेन' । "भूमध्यात् चन्द्रार्कयोर्बिम्बनिर्योजनमपि सि० शि० उक्त यथा "मन्तरात्रिमराहत्या(६८८१००) रवे रवस्वेषु महीतुमिता ५११६६ विधो । निगदितावनिमध्यत उच्छ्रिति" श्रुतिरिय हिम योजनसम्पदा" यतोऽयमपि स्थानाभावे चन्द्रार्कयो कथं कथ्यते किन्तु आसौ मोक्तौ तौ त्रैराशिकेनानेयौ । यदि भगन्धाग्निमित २८२७ परिधे भाग्यापच्छ्यमितो १२९०आग' (नीचा-भाग्युक्ताद्य पश्यति तदा) ११२१४८७ । २० मितायां स्वर्णकक्षया, २२४०००मितचन्द्रछाया वा कोदण्ड-न्यनुपातेन आग चानेय गदश्रमेव श्रुति । इयमेव भूम-ध्यात् चन्द्रार्कयो उच्छ्रिति प्रमि० 'इय मध्यश्रुति, चल-नोच्चयोरन्यैः यथा "मन्दश्रुतिद्राक् श्रुतिवत् प्रसाध्या" सि० शि० उच्चनीचवृत्तपरिधिना उच्छ्रिति साध्या त्रैराशिकेनानेया" प्रमि० तुच्छेदम् ग्रहाणां स्व-कक्षाया उच्चादिस्थानविशेषाऽस्ति तयोरुच्चस्थानस्थितौ परिधेराधिक्य नीचस्थाने तु न्यूनता मध्ये मध्यता इति तदनुसारेण परिधिवैलक्षण्यात् उच्छ्रितिवैलक्षण्यमिति । एवमन्येषां ग्रहाणामपि स्वस्वकक्षाभिरनुपातेन व्यासमानोच तदर्द्ध मध्य श्रुतिरित्याद्यवगन्तव्यम् । अत्रेद सूक्ष्मोक्षणीयम् अत्र भूमध्यादिति भूमिव्यासार्द्धमध्यादित्यर्थकं न तु भूपृष्ठमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्द्धस्य तत्तदुच्छ्रि-तेर्वर्जने भूपृष्ठादुच्छ्रितिर्भवति भूपृष्ठात्तु उक्त उच्छ्रायो नैव युज्यते ग्रहाणां कक्षारूपपरिधेर्व्यासार्द्धस्य भूगोला-र्द्धकान्तत्वेन तदर्द्धपर्य्यन्तमेव तद्वृत्तव्यासार्द्धस्यौचित्यादिति

[illegible]

भवेतां सदै ... 'चन्द्रार्कयोर्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तदो ... गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भागेन ... द्वादश ... । तिथिरित्येव तथा ... ऽभिधीयते । ... भाग-द्वादश यदा । चन्द्रमा ... । तिथिरित्यभिधीयते" [illegible]

[illegible]

इन्दुकमल न० इन्दुरिव शुभ्रं कमलम्। सितोत्पले राजनि०

इन्दुकला स्त्री ६त०। चन्द्रस्य षोडशभागैकभागे। कलाश्च षोडश। अमृतशब्दे ३८०पृष्ठे दर्शिताः। ताश्च कृष्णपक्षे क्रमेण वह्न्यादिभिः पीयन्ते यथोक्तं कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्यम् "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत्। तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्य्यते" इति। "पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति" माधवः। यथा च कलानामुत्पत्तिस्तथा इन्दुशब्दे दर्शितेन ८२२पृ० कालमा०वाक्येन समर्थितम्। तासां कलानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि शारदा० उपासनार्थमुक्तानि यथा। "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः। शशिनश्चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृता तासां च कामदाः स्वरजाः कलाः"। तथा च षोडशभ्यः स्वरेभ्यस्तासामुत्पत्तिरपि ध्येया" "शतमिन्दुकलाक्षये" श्रुतिः।

इन्दुकलिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रा कलिका यस्याः। १केतक्याम्। ६त० स्वार्थे कन्। २चन्द्रकलायाम्।

इन्दुकान्त पु० इन्दुः कान्त इव निष्यन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य। १चन्द्रकान्ते मणौ इन्दुः कान्तः पतिः सोदयेन कारकत्वात् दीयते यस्याः। २रात्रौ। इन्दुः कान्त इव प्रकाशकत्वात् यस्याः। ३केतक्याम्। ६त०। ४चन्द्रप्रियायाम् स्त्री।

इन्दुक्षय पु०। इन्दुः क्षीयतेऽत्र क्षि–आधारे अच् ६त०। १दर्शे तत्र हि इन्दोः कलानां सूर्य्यकिरणासम्पर्कात् क्षय इव भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम् "शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रं तु दिनक्षये" मल०त०पु०। मार्गेऽध। २चन्द्रस्य क्षये।

इन्दुज पु० इन्दोर्जायते जन–ड। बृहस्पतिभार्य्यातारागर्भे चन्द्रेणोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकथा हरिवं० २६अ० सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्येण मत्तस्य मतिभ्रान्तिवर्णने "बृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम्। जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्" इत्युपक्रम्य सर्वेषां तत्र युद्धं वर्णयित्वा तत्र गुरोः इत्येव उपद्रुतैर्देवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा शमं नीतं तद्युद्धं तत्रैव "ततो निवार्य्योशनसं स वै रुद्रं शङ्करम्। ददावथाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः। तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारामाह बृहस्पतिः। मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन। योनावसृजत्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम्। इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्। जातमात्रः स भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः। ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन् सुराः। सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः। ह्रीयमाणा यदा देवान्नाह सा साध्वसाधु वा। तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः। तं निवार्य्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्। यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम्। सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुम्। सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्। ततो मूर्द्ध्न्युपाघ्राय तनयं सोमो धाता प्रजापतिः। बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः"। अस्यैव ग्रहत्वप्राप्तिः काशी०ख० वर्णिता यथा "हरिवंशवत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा। "ततः सर्वेभ्यो देवेभ्यस्तेजोरूपः स्वाधिकः। बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे कृतनिश्चयः। जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम्। ततो लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना स बुधेश्वरम्। तपश्चचार चात्युग्रमुग्रं संयोजयन् हृदि"। इति तपश्चरणं वर्णितम् तत्तपसा तोषितश्च महादेवस्तस्मै ग्रहरूपेण नक्षत्रेभ्य उपरि पदं ददौ" यथा "ततः प्राह महेशानस्तत्तपसा परितोषितः। रौहिणेय। महाभाग! सौम्य! सौम्यवचोनिधे!। नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति। मध्ये सर्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां लप्स्यसे पराम्' राशिचक्रे तत्स्थानञ्च सू०सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि ग्रहाणामधः प्रदेशे उक्तम्। तत्कक्षामानञ्च। इन्दुशब्दे ८२१पृ० श्रीपतिवाक्ये उक्तम् तस्य चारफलं बृहत्संहितायां दर्शितं यथा।

"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्। जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्ध्यै वा। विचरन्,ग-

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदैवानि । मृद्नन् हिमकरतनय करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीड़यन् गवामशुभ । स्नेहरसार्घवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णहौतभुज भाद्रपदामुत्तरां यमेश च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्युत्तलितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमर्दयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः । प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्रतीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्यवाम्ययैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि । सङ्क्षिप्ताया पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णाया भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभयं शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभं पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः"। गगने बुधस्योत्पत्तिः भा०५ स्क० । "ततो बुधः सोमसुत उपलभ्यमान ततः उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमावहते" । इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदाख्यायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता मुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवणोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ । सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा० आ० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १अत्रिमुनौ तस्य ततउत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे ११३ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "शत यतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा०आ०१८अ० । दृश्या । [जाम्बलीदले ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अश्लेषाशब्दे ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिताः । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्—क्षेत्राणि सुरजादयः ज्यो० । [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त० । १कुमुद्वत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्राधारत्वमिन्दुमौलिशब्दे ९२६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणिः शाक०त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणि स इव शुभ्रो मणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल न० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे "कृत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले" तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि । इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (४९४१)कृत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जिते चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति

कलानि योजनमितानि । अत्रोपपत्तिः यस्मिन् दिने अर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्स्थदृष्ट्या तदग्राभ्यां विम्बप्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोरन्तकलास्ता रविविम्बकला भवन्ति मध्यमाः । ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशत्कलाधिका ३२ ३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्फुटा तदा विध्येत् तस्यैव द्वात्रिंशत् कलाः ३२ । ० । ८ । उत्पद्यन्ते । विम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं विम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विषट्तु (६५२२) सङ्ख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागाब्धि (४८०) मितानीति”। प्रमि० । विम्बमेव गोलस्य व्यासशब्देनाभिधीयते “व्यासारवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलमृण्मयानाम् । स्युर्योजनन्यासतिबाणषड्भि(६५२२) र्व्योमाष्टवेदै (४८०) र्भुजगेषुचन्द्रैः । (१५८१) इति श्रीपतिना विम्बस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्कम्भ इति संज्ञा । “विष्कम्भमानं किल यत्न यत्र” इति लीला० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्दप्रयोगात् अतएवार्यभट्टेन मानविरूपणे । “शशिविष्कम्भविवर्जितमित्युक्तम् ।” “व्यासे भनन्दाग्नि(१८२७) हते विभक्ते खबाणसूर्यैः (१२५० परिधिः स सूक्ष्मः” इति लीला० उक्तदिशा रविचन्द्रयोरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेयः । स च रवेः किञ्चिदून (२०४९९) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिन्न्यून(१५०८) योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०) योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिन्न्यून (१५०८) योजनानि इन्दोर्मण्डलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुः प्रशस्तोऽस्त्यस्याम् प्राशस्त्ये मतुप् । १पौर्णमास्याम् २अजनृपपत्न्यां विदर्भराजभगिन्याञ्च । “अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः” रघु । “मनोवभूवेन्दुमतीनिराशम्” रघु । सा च हरिणी नाम सुराङ्गना तृणविन्दुशापात् मानुषजन्मप्राप्ता तदेतत् वर्णितं रघौ । “चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् । अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि । भगवन् ! परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे । इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवानासुरपुष्पदर्शनात् । क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा । उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम्” इति अजं प्रति वशिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौलि पु० इन्दुर्मौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा तुष्टस्तत्कलां शिरसैका दधारेति काशी० कथा यथा “तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां कलामेकां जगत्सञ्जीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षस्य शापोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव तथा शशी”।

इन्दुरत्न न० ६त० इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् वा । मुक्तायां तस्याः चन्द्रदेवताकत्वात्, चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रीतये दीयमानत्वात् तद्वच्छुभ्रत्वाच्च तद्रत्नत्वम् । ग्रहशब्दे ग्रहरत्नानि वक्ष्यन्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव । १चन्द्रकलायाम् २तदंशजन्यायां १सोमलतायाम्, तस्याः सोमाद्युद्भवकथा इन्दुवल्लीशब्दे ८२८पृष्ठे द्रष्टव्या । तद्वदाप्यायनकारिण्याम् ३अमृतायां, तद्वद्गुणत्वात् ४यमानिकायाञ्च । लस्य रः । इन्दुरेखाप्यत्र ।

इन्दुलोक पु० ६त० । चन्द्रलोके । स हि कर्म्मिणामुपभोगस्थानतया श्रुत्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्म्मिणाम् आप्यशरीरं जायते तच्च कर्म्मसमवायिजलद्रव्यात् शेष्य एवेति निरूपणाय छा० उ० पञ्चाग्निविद्या प्रस्ताविता यथा “असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्, रश्मयो धूमो,ऽहरर्च्चिः, चन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति १। पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो, विद्युदर्च्चिरशनिरङ्गारा, ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २। पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो, रात्रिरर्च्चिर्दिशोऽङ्गारा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्, प्राणो धूमो, जिह्वाऽर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ५। इति

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति" छा० उ०। "असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम। यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आ-हवनीयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते यत समिन्धनात् समि-दादित्य। रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति। अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यका-र्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गारा अङ्ग प्रशमेऽभिव्यक्तेः अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते। नक्षत्राणि वि-स्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं श्रद्धाम् अग्निहोत्राहु-तिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"-त्यपां हौम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात्। "श्रद्धा वा आपः श्रद्धामे-वारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति"च विज्ञायते। ता श्रद्धामब्रूपा जुह्वति। तस्या आहुतेः सोमो राजा। अपां श्रद्धाश-ब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति। यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधु-करोपनीतास्त आदित्ये यश आदिकार्यं रोहितादिरूप-लक्षणमारभन्त इत्युक्तम्। तथेमा अग्निहोत्राहुतिसम-वायिन्यः सूक्ष्मा श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्र-विश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः। यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुतिभावना-भाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धासमवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूतामवन्ति। तदर्थं हि तैरग्नि होत्रं हुतम्। आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्र-मेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम्। न यजमानानां गतिम्। तां त्वविद्वृषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति वि-दुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १। द्वितीयहोमपर्य्यायार्थमाह। पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्योनाम दृष्ट्यु-पकरणाभिमानी देवताविशेषः। तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्रा-बल्ये वृष्टिदर्शनात्। अभ्रं धूमो, धूमकार्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात्। विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात्। अश-निरङ्गारा काठिन्याद् विद्युत्सम्बन्धाद्वा। ह्रादुनयो

विस्फुलिङ्गाः। ह्रादुनयो गर्जितशब्दाः मेघानां वि-प्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति। तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति। स-ह्याख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्या-ग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमा-ग्निरित्यादि पूर्ववत्। तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्-सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति। आकाशो धूमः पृथिव्या इवो-त्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिरर्चिः, पृथिव्याह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूप-त्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः। दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसा-मान्यात्। अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसा-मान्यात्। तस्मिन्नित्यादि समानम्। तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निः। तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः। प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात्। जिह्वार्चिर्लो-हितत्वात्। चक्षुरङ्गारा भाः आश्रयत्वात्। श्रोत्रं वि-स्फुलिङ्गा विप्रकीर्णत्वसाम्यात्। समानमन्यत्। अन्नं जुह्वति व्रीह्यादि संस्कृतम्। तस्या आहुते रेतः स-म्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निः। तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते। यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य। योनिरर्च्चिर्लोहितत्वात्। यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अ-ग्निसम्बन्धात्। अभिनन्दा सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोरू-पपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः। तत्रापामाहुति-समवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति। नत्वाप एव केवलाः सोमादिका-र्य्यमारभन्ते। न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति। त्रिवृ-त्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः। तस्मात् समु-दितान्येव भूतानि बाहुल्यात् कर्मसमवायीनि सोमादिकार्य्या-रम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते। दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोम-वृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु बहुद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूता। इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः। यत्तु द्युलोकादीनां प्रत्याहतयोरा-

। पुरुषं स्त्रियं प्रत्येवमिति लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं तत्पाञ्चाग्निविशेष्यते । इह च प्रागेव पञ्च उक्ता येन गतिरपि प्रजा भवन्तीति । तस्य वाक्यस्याथ । स गर्भोऽन्तर्मातुः पञ्चविधमप्याकृतिकं गर्भादिलोमानि उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वाऽथानन्तरं जायते । उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन च विवर्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागमनाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेनं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽन्त्यकर्मणे ऋत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्मणे, यत एवेत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः" भा० ।

एवं चन्द्रभावप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तत्प्राप्त्युपायं कर्मभेदं तत्र गतिप्रकारमाह "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं, रात्रेरपरपक्षम्, अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकम्, पितृलोकादाकाशम्, आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" छा० उ० । "अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरणं परिचर्यामुपासते इति दक्षिणमार्गप्रकाशनार्थं धूमदर्शनात् । ते धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, ततोऽपरपक्षाभिमानिनीम्, अपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणां दक्षिणदिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनषण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगः । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गः, यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि प्रसङ्गः संवत्सरस्यैकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रोत्तरायणावयवस्थाभिर्देवताभिरतिवाहितानामर्चिरादिमार्गगतानां संवत्सरप्राप्तिः । अत इहापि तदवयवभूतदक्षिणायनमासप्राप्तानां तदवयविनः संवत्सरस्यापि प्राप्तिः प्रसक्तेति प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । योऽसौ दृश्यते गगने चन्द्रमा य एष दृश्यते चान्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । ननु अनर्थायेष्टादिकरणं यदन्नभूता देवैर्भक्ष्यन्ते, नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रं विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं तर्हि उपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरं च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डल आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्तात् श्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । अन्त्यायां च शरीराहुतावग्नौ हूयमानायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सह ऊर्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पतन्ति येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो या-

त्वस्मात् यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वच्यमाणमध्वानं मार्गं पुन र्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहण किं वा सावशेष इति । किन्तत । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यात् न वेति तत्र आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोग । अत क्षीणानि यन्निमित्त चन्द्रमारूढास्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्यादविरुद्ध "भा०। एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतुः ।

इन्दुलौह न० ६त० । इन्दुर्देवताके, लौहे धातौ रौप्ये धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देयत्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री०"इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः" वृत्त०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्दुवल्ली स्त्री ६ त०। चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्प्राप्तिस्थानश्चोक्तं सुश्रुते यथा "सेवासादयितुं शक्या सोमा सोमसमास्तथा । पीताश्वेयमवस्त देवैर्वेश्वपुरोगमैः । निहित सोमवीर्यास्तु सोमे चाप्योपभोगतो । देवकुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मशर्वला" तत्समाख्य ओषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु०"चापोक्तिमे (२,६,८,१२,)यदि खगा स किलेन्दुवारो न स्याच्छुभ कथन ताजकशास्त्रगीतः" नी० ता० उक्ते वर्षलग्नत (२,६,८,१२,) स्थानानामन्यतमस्थामे सर्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त०। चान्द्रायणे व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्रासवृद्धिवशानुसारेण भोजने ह्रासवृद्धिमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् पञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा । "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं चरेत् । एतदेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे । शुक्लपक्षादि नियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"। "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्र समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्"मनु । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पिपीलिकातनुमध्यम्, यवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतोमुखं शिशुसंज्ञञ्च । यथाह जाबालः "पिपीलिकायवमध्यं यतिचान्द्रायणं तथा । चान्द्रायणं तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञञ्च तुल्यं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यमुभयत्रामावास्यायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्दश्यामेकग्रासः अमावास्यायामभोजनम् एव प्राप्नोति तथा च वसिष्ठ । "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश"। नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशदुग्रासाधिकं शतद्वयम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्" "यथा कथञ्चित् पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयमिति"।"यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते प्रथमदिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन सङ्ख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः । यथाह गौतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ "अमावास्यायां व्रतोपायनं यवमध्यम् अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्" उपायनमारम्भः । शुक्लच्छेदम् अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धियन्त्राच्यत्वात् । जाबाल "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः। एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्" । अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् । एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रास तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेव वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति" पिपीलिका

मनुमासं चान्द्रायणम्" । यतिचान्द्रायणमाह स च "तौरवैन् पिबेत् ग्रासान् मध्याह्ने इत्युत । हविष्याशी हि यतिचान्द्रायणं चरन्" । अथ चान्द्रायणानां सामान्यमाह बौधायन "एकैकं ग्रासमश्नीयात् यावद्वा प्रतिदिनम् । एवं चान्द्रायणं कृत्वा व्रतगोपनम्" । एतच्च चान्द्रायणव्रतं मासमध्ये सप्तमादिके चतुर्थ्यां प्रथम कार्यं । तथा बौधायनः "चतुर्थी चतुर्दशी मद्यवनेन् चतुर्दशी वा कृष्णचतुर्दशीमारभ्य चान्द्रिका" इत्याद्यभिधाय "तिथिवृद्ध्यादिहीन चन्द्रमसग्रासान्" विस्तरभयान्न लिखितम् । अत्र सामान्यतश्च कर्त्तव्यविशेषमाह यम "चाद्रेयणादेरेतु स्नात्वा गच्छेन्न पीडयेत् । अङ्गुष्ठपर्वन्दित ग्रासं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । अपोऽशेषा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् । प्रायश्च तेनैव प्राश्य चन्द्रोदयं विसर्जयेत् । चतुराशी हि तत्पात्रं ग्रासमानमन्नकम्" आपस्तम्ब कुक्कुटाण्डप्रमाणम् । अपरे पक्षा बौधायनादिषु द्रष्टव्या । तेन एकोति गृह्णमाह्य चान्द्रायणव्रतम्" । या० स्मृ० । "तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् । एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् । यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्यात्त्रिषवण स्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा । पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलो- कताम्" अत्र (२४०) चत्वारिंशदधिकद्विशतपिण्डमध्ये सोमयाग इति प्रतीयते तथा हि प्रतिपदादिपञ्चदश पौर्णमासीन भक्ष्ये "एकपदात्परादिमर्दनादारभ्य किञ्च सङ्कलिता- स्येति" लीला० उक्तदिशा (१२०) चत्वारिंशच्छतं पुनः कृष्णे ह्रासेन तथैव सङ्ख्येति (२४०) चत्वारिंशदधिकद्विशतसङ्ख्या । तथाच समर्थासमर्थभेदेन चानयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्त ।

इन्दुशेखर पु० इन्दुः शेखरे यस्य । महादेवे इन्द्रगोपि शब्दे ९२९९० विवृति । चन्द्रशेखरादयोऽप्यत्र ।

इन्दूर पु० इन्दु+र+ड० उरच्‌ । मूषिके शब्दार्थ० ।

इन्द्र पु० इदि-रन् । १परमेश्वरे । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिः । द्वादशादित्यमध्ये २आदित्यभेदे । ते च अदितौ कश्यपेनोत्पादिता "धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृत । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यज "

विष्णु पु० । भा०व्या० ६५ अ० । ३ इन्द्रपदेऽधिकृते दे०, या वदिह सप्तमन्वन्तरादिस्तावतीं लब्धा तु सुरेश्वर । ३ देवराजाधिकार्ये कोर्ति मिथाति भारत । भाग० मिथोऽसुनी सखा शन्मनन्तरेश्वर । मन्वन्तरस्य सेना व पतिता दास कल्प । एक इत्युक्त्वा यथा द्वादशेन्द्रिय च्युते । तथा च मन्वन्तरादिष्वाश्चर्य तत्र भिन्न' । चन्द्रमसस्यायमिद इति न विरोध । ३एकेन्द्र चतुर्दश च भवति ६ मन्वन्तराधिदेवीभेदे यथा० इन्द्रदेवताके एतदेवताकत्वे मित्रावरुणादिषु योरिषु उपदिष्टे यथा कस्योपरन्धविडे समाता प्रजाके चान्द्रमसेश्चन्द्रेण अपूरणभोग गुणे चतुर्दश भेदे । ८देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्दशविध तदा "मन्वन्तर मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वर । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते" भाग० ८स्क० १अ० । तत्र प्रथ मन्वन्तरे यज्ञविष्णोर्यमोदयदुत्तमा प्रभृतयश्चेन्द्रस्य पुत्रा एवाभिमाननि वरिष्ठानि चत्वारि मन्वन्तराणामभेदात्सह चतुर्दशसङ्ख्या तत्रोक्ता यथा "तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे । मरीचि- मिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वर " भा० ८स्क० १अ० । । स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यज्ञ इन्द्रः । "स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्" इत्युपक्रम्य "तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीत् देवाश्च तुषितादय " तत्रैव । २य० रोचन । "तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः" इत्युपक्रम्य "सत्यवेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्" तत्रैव । ३य० सत्यजित् "चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः" इत्यु० "सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वर" तत्रैव । 'ईश्वरइन्द्र' इत्यर्थ । ४थ० त्रिशिख । "पञ्चमो रैवतो नाम मनु- स्तामससोदर" इत्यु० "विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् भूत रयादयः" तत्रैव ५स्क० । ५म० विभुनाम । "षष्ठश्च चक्षुषःपुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनु ", इत्यु० "इन्द्रो मन्त्रद्युमस्तत्र देवा आप्यादयो गणा " तत्रैव ६अ० । ६ष्ठ०मन्त्रद्युम । "मनुर्विवस्वत पुत्र. श्राद्धदेव इति श्रुत । सप्तमो वर्त्तमानोऽयम्" इत्युप० "आदित्यावसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणा । अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दर " । तत्रैव अ० १३ । ७म० पुरन्दर । "अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु " इत्यु० "तत्र देवा सुतपसो वि- रजा अमृतप्रभा । तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भ- विष्यति" १३अ० । ८म० बलि । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्व- रुणसम्भव " इत्यु० "पारोमरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्र

श्रुत सुत" तत्रैव १२अ०। ६म० श्रुत०। "दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्" इत्यु० "सुधामसविरुद्धाद्या देवा शम्भु सुरेश्वर" १२अ०। १०म० शम्भु०। "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" इत्यु० "विहङ्गमा कामगमा निर्वाणरुचय सुराः। इन्द्रस्तु वैधृतस्तेषा ऋषयश्चारुणादय" १२अ०। ११म० वैधृत। "भविता रुद्रसावर्णिर्नाम द्वादशमो मनु" इत्यु० "ऋतधामा च देवेशो देवाश्च हरितादय" १२अ०। ११म० ऋतधामा। "मनुस्त्रयोदशो भव्यो देवसावर्णिरात्मवान्" इत्यु० "देवा सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पति" १२अ०। १२म० दिवस्पति। "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" इत्यु० "पवित्राश्चाक्षुषा देवा शुचिरिन्द्रो भविष्यति" १२अ०। १४म० शुचि। पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश कल्पभेदादविरुद्धानि। विस्तरभयात्तानि नोक्तानि। एवंशक्रनामसंख्यास्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम्। स च शचीपति बलादिहन्ता, पूर्वदिक्पाल, एष्टिदायक, अमरेश मेघपथ तस्य पुत्रो जयन्त, वन नन्दन हयउच्चैश्रवा, गजऐरावत, पुरी अमरावती नेत्राणि सहस्र वज्रमस्त्रम् हरीवाह। विंशतिशतच्छन्दे इन्द्रा। तस्यानेकविधानि कार्य्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तरभयान्नोक्तानि मनुकालपर्य्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्समाप्तौ तस्य प्रजापते सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरपवर्गप्राप्त्या कैवल्यप्राप्ति "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत" इत्यादिश्रुते। इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम् स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधजनितब्रह्महत्यास्कन्दनभिया तस्य स्वपदच्युति। तत्पापस्य विभज्यान्यत्र संक्रामणे पुन स्वपदप्राप्ति। असुरादिभिरपि बलाधिक्यात् त युधि निर्जित्य कियत्कालपर्य्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुर" देवीमा० "शताश्वमेधकरणे अन्यस्यापि इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते।

इन्द्रस्य प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्य्याचरणेन ब्रह्मविद्याप्राप्तेति छा० उ० वर्णित यथा "यदाहुरेकशत ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच। मघवन्। मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीर प्रियाप्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इत्यादि।

"मघवन्। मर्त्यं वै मरणधर्मि शरीरम्। यन्मन्यसेऽध्याहारादिलक्षण सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति। शृणु तत्र कारणम्। यदिदं शरीरं पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं सन्ततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैरस्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तेत इति। शरीरमित्यत्र सेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति। आत्मनो भोगाधिष्ठानम् आत्मनो वा सत दर्शितस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यधिष्ठीयते वाधिष्ठानम्। यस्येदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात् प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितत्वात् सशरीरो भवति। अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकादात्मभाव सशरीरत्वम्। अत एव सशरीर सन्नात्तो ग्रस्त प्रियाप्रियाभ्याम्। प्रसिद्धमेतत् तस्य च न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेद सन्ततिरूपयोर्नास्तीति। तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशत। स्पृशि प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति। न ह्यग्न्याश्रयधर्म्मिकं सह सम्भावेतेति यद्वत्। धर्माधर्मकार्य्ये हिताहिते, यतोऽशरीरता स्वतत्स्वरूपमिति। तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशत। ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम्। नैष दोषो धर्माधर्मकार्य्ययोः शरीरसम्बन्धिनो प्रियाप्रिययो प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इत्यादिश्रुत्या। आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयो स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति। तथाग्ने सवितुर्वौष्ण्यप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

नेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" 'आनन्दो ब्रह्मेति' श्रुतिभ्य इहापि "भूमैव सुखम् इत्युक्तत्वात्" भा०। इत्युपक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चस्तत्र दृश्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तम तथाहि। केनोपनिषदि असुरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते तदभिमानापनोदनार्थं यक्षभूतेनाविर्भूतेन परब्रह्मणा अग्निवाय्वोरभिमाननिरसने तयोर्निरस्तौ तदभिज्ञमिन्द्रं प्रत्येव हैमवत्युपदेशेन तस्यातिशयमहिमा सूचितः ततो दिङ्मात्रं तद्वाक्यमुदाह्रियते। "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति। तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति" के० उ०। एवं वायोरप्यभिमाननिरसनमुपवर्ण्य "अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति। तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" के० उ०। 'अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः परमेश्वरो मघवान् बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्याभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः सम्वादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय।

तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्थौ। किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निववृतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्रस्तामुमां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति। हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः। अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेन ईश्वरेण सह वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था इति कृत्वा तामुपजगाम इन्द्र उमां ह तां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ। एतदिति क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमस्माकमेवायं महिमेति। ततस्तस्माद्विद्याया वचनाद्ध एव विदाञ्चकार ब्रह्मेति अवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः सम्वाददर्शनादिना समीपमुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिभिर्महाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरते इवैते देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकं समीपं प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः सम्वादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति। यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रतुः इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेते इवान्यान्देवान्, स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" भा० ११ अन्तरात्मनि "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादि" पा० १२ ऐश्वर्यान्विते त्रि०। भावे रन्। १३ऐश्वर्ये। १४इन्द्रवारुण्यां स्त्री टाप्। राजनि०। 'इन्द्रायेन्दो! पवस्व' ऋ० ९, ६४, २२। 'तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वच' माघ। "हरौ इन्द्रस्य" निरु०। १५ऋषभमात्रे "महोक्ष ऐन्द्रस्तमवेक्ष्य स च्यवनम्" नैष०। 'राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञा यदभिषेचनम्। अनिन्द्रमवसं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत" भा० शा० ६७अ० "देवताद्वन्द्वे उत्तरपदस्थस्य नेन्द्रस्य परस्य न वृद्धि आग्नेन्द्रम् कर्म सि० कौ०। लिङ्गाद्यर्थे घ। इन्द्रियम्। इन्द्रियशब्दे विवृतिः। इन्द्रो जीविकास्य देवपथा० कन् तस्य लुप्। इन्द्रस्यानुमूर्त्तिर्जीविकायति लुपि व्यक्तिवचनत्वात् पु०। इन्द्रो देवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके हविरादौ "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। 'ऐन्द्रीतमऽऐन्द्रम्"

देशीमा॰ ऐन्द्री दिक् "उपमितसमासे उत्तरपदस्य श्रेष्ठत्वद्योतकः मनुजेन्द्र वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न॰ इन्द्रस्य राज्ञः क सुखं यत्र । १सभागृहे हेम॰ । ६त॰ । २इन्द्रसुखे ।

इन्द्रकर्म्मन् पु॰ इन्द्रस्येव ऐश्वर्य्यान्वितं कर्म्मास्य । विष्णौ "इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागम" विष्णुस॰ ।

इन्द्रकील पु॰ इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात् । १मन्दरपर्व्वते इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न॰ "विशमेन्द्रकीलचक्र-ध्वजश्चक्राणामुपरिष्टात्" सुश्रु॰ ।

इन्द्रकुञ्जर पु॰ ६त॰ । ऐरावते तस्यान्तमन्थनकाले इन्द्रेण गृहीतत्वात् तथात्वम् यथाह "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता हृत "भा॰आ॰ १८अ॰ । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु॰ इन्द्र ऐश्वर्य्यान्वित कूटोऽस्य । पर्व्वतभेदे "ततस्तु पर्व्वता सप्त कोशलं समुपस्थिता । जयन्तो वजयन्तोऽथ नीलो रजतपर्व्वत । महामेरु सकैलास इन्द्रकूटश्च नामत " हरि॰ ३७१ अ॰ ।

इन्द्रकृष्ट न॰कृष कर्षणे भावे क्त तत अस्त्यर्थे अच् इन्द्रेण इन्द्रहेतुकवर्षणेन कर्षणजातम् । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे "इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्यैश्च नदीमुखैः "भा॰स॰५१अ॰।

इन्द्रकोष पु॰ इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात् । १मञ्चे, २खट्टायाञ्च । [पर्व्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु॰इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्व्वते । इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु॰ ६त॰ । बृहस्पतौ इन्द्राचार्य्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु॰ इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षाकालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । "अविरलवपुर-सुरेन्द्रगोपा " किरा॰ । "इन्द्रगोपकवर्णाभा शुक्लवर्णा मनोजवाम्" भा॰स॰४॰ अ॰ । शुभ्रतया वर्णनात् "हृदयेशमया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन" काद॰ रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्य रक्तश्वेतभेदात् ।

इन्द्रघोष पु॰ इन्द्र इतिशब्देन विसृष्टं घुष्यते घुष-कर्म्मणि घञ् । इन्द्रे "इन्द्रघोषस्त्वा वसुभि पुरस्तात् पातु"यजु॰ ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि॰ ।

इन्द्रचन्दन न॰ इन्द्रप्रिय चन्दनम् शा॰त॰ । हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु॰इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चापइव । १शक्रधनुषि । "विद्युत्वन्तं ललितवनिता सेन्द्रचाप सचित्रा " मेघ॰ दू॰ । "विद्युता सहित सूर्य्य सेन्द्रचापे घने यथा" भा॰व॰२२०अ॰ । तद्युत्पत्तिप्रकारादि वृह॰स॰उक्तम् इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ६त॰ । २शक्रस्य शरासने च

इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मन प्रिया चिर्भटी शा॰त॰। लताभेदे । सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घवृन्ता, युग्मफलान्विता कट्वी शीतवीर्य्या पित्तश्लेष्मकासव्रण-दोषकृमिनाशिनी चक्षुष्या च राजनि॰ ।

इन्द्रच्छन्दस् न॰ इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रगुच्छेन छाद्यते छद-असुन् नि॰नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम॰ ।

इन्द्रजनन न॰ इन्द्रस्यात्मन जनन देहसम्बन्धभेद । आत्मनो देहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतं ग्रन्थे छ । इन्द्रजननीयं तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे न॰ ।

इन्द्रजाल न॰ इन्द्रेण कौशलादैश्वर्य्येण जाल इव तुर्न्नेत्रावरणं यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (बाजी) १पदार्थे २मायारूपे जाले च । "अतएव महान्तोऽस्या प्रवदन्तीन्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपर यद्गर्भवासस्थित रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्य्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति। देहवद्वटधानासौ सुविचार्य्यावलोक्यताम् । क धाना क च वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु" प॰द॰ "स्थूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्ज्जुन । आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च सर्वं कुरुनन्दन " भा॰ व॰२७४अ॰ । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् । ३चक्षुरुपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषप्रयोगेन अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापार (किमिट्रि) इति इंलण्डभाषा प्रसिद्धं मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च । तच्च दत्तात्रेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् । इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधिविशेषेण तथाकरण यदुक्तं ततोदिङ्मात्र प्रदर्श्यते । "अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम्" इत्युपक्रम्य

"अथात सम्प्रवक्ष्यामि चौषधीना विधिं परे । । येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य बीजानि प्रस्थमेक समाहरेत् । भल्लीरसेन देवेशि । सप्त वारान् विभावयेत् । कर्त्तव्या गुटिका ता तु मुखे निक्षिप्य पार्व्वति । । अचिरेणैव कालेन स्वय पारावतो भवेत् । अथात सम्प्रवक्ष्यामि शृणु त्व मम वल्लभे । । छागस्य शोर्षं संगृह्य तत्र कृष्णमृत्तिका पूरयित्वा पुनर्धत्तूरबीजानि वापयेत् यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि

नक्षत्रमङ्गलमुहूर्त्तैः । मास्थानिकैर्वनमियाद्दैवज्ञः सूत्रधारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः । कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालयकोटरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे । श्रेष्ठोऽर्जुनोऽश्वकर्णः प्रियकधवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽपरं वृक्षम् । गौराऽसितमृत्तिकभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विजपूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । 'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्' । छिन्द्यात् प्रभातसमये ह्युदक्प्राङ्मुखोऽपि वा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वोदक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत्पतितम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयोऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्द्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रमुख्यैः सुवेशधरैः । अहताम्बरसंवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं प्रहृष्टजनम् । सम्मार्जितार्च्चितपथं सुवेशगणिकाजनाकीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताका श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ता शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशयन्तो निपातयन्तो भयाय नागाद्याः । बालानां तलयुद्धे सङ्ग्रामः कत्ययुद्धे वा । संतक्ष्य पुनस्तक्षा विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याम् । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टोद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनोऽनलोऽर्च्चिष्मान् । शुभकृदतोऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुङ् नृपस्य । गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न । ध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्वनोऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरदमदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सुगन्धे । प्रणतनृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरस्फुरितेव भूमिपस्य । उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपैः । तज्जन्मयज्ञग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वादश्याम् उत्थाप्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्य्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्दसंज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात् । षोडशभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्येऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम् । रशनां स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरम् । षडश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमस्तुर्य्यं मञ्जरकं कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायुर्जलदनीलम् । स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहुचित्रम् । अष्टममनलज्वालासदृशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य्यसदृशमिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं त्वष्टा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशमथ विश्वे देवाः सरोजसदृशम् । द्वादशमपि च निवेशं मुनयो नीलोत्पलाभासम् । किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वनिर्गतमुपरि शिवाय लयोदयं केतोः । शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्यद्येन विनिर्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तद्दैवत्यं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टांशाष्टांशहीनानि । कुर्य्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः । मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नियतः । 'हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षिसिद्धैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्जस्कर भैक्ष्यरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देव शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण । अजोऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

पुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठद्ध प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमहमब्रवं न वयं रासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वाच्च प्रत्यभिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठाने न शरीरोपतापेनात्मनः समारम्भोऽर्थानामनुष्ठाने स मामुवाच अस्त्यन्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादिति प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति । ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्ते इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एवं मुहूर्त्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति । ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स मुहूर्त्तं ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः । सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति । अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यग्रो याहीति” ।

एतत्परयोक्तवाक्ये वर्णितं तत्राधिकृत्य । “इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । गतश्चैव महाराज । तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः गतश्चेन्द्रपर्व्वतसमीपे हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेश्च हंसकूटसन्निकटत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाशकथापरं पुरुषोत्तमशब्दे तद्विवृतिर्वक्ष्यते ।

इन्द्रद्रु पुं० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्थो द्रुः । १अर्जुनवृक्षे । तस्य तद्ध्वजनिर्म्माणे प्रथमोपादानत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे विवृतिः । इन्द्रनामा द्रुः । २कुटजवृक्षे राजनि० ।

इन्द्रद्रुम न० इन्द्रद्रुवत् विग्रहः । अर्ज्जुनवृक्षे शब्दर० ।

इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुरिव । इन्द्रायुधशब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च” मनुः । तस्य ऋजुत्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे इन्द्रधनुरिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पुं० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भाद्रशुक्लद्वादश्यां स्वराज्ये वृष्ट्यादिसम्पत्त्यर्थं तत्प्रीतये राज्ञा क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं बृहत्संहितायां यथा

“शक्राणमूचुरमरा भगवन्नशक्ता स्म नासुरान् समरे । प्रतियोधयितुमतस्त्वां शरण्य शरणं समुपयाताः ॥ देवानुवाच भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति तं दृष्ट्वा नाजौ स्थास्यन्ति वो दैत्याः ॥ लब्धवरा क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम् ॥ श्रीपतिमचिन्त्यमसमं समन्ततः सर्वदेहिनां सूक्ष्मम् । परमात्मानमनादिं विष्णुमविज्ञातपर्यन्तम् ॥ तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो ददौ चैषाम् । ध्वजममरसुरवधूसकमलवनतुषारतीक्ष्णांशुम् ॥ तं विष्णुतेजोभवमष्टचक्रे रथे स्थितं भास्वति रत्नचित्रे । देदीप्यमानं शरदीव सूर्यं ध्वजं समासाद्य मुमोद शक्रः ॥ सकिङ्किणीजालपरिष्कृतेन सच्छत्रघण्टापिटकान्वितेन । समुच्छ्रितेनामरराट् ध्वजेन निन्ये विनाशं समरेऽरिसैन्यम् ॥ उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य वेणुमयीम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ॥ प्रीतो महेन मघवान् प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति । वसुवच्चेमं नृपास्ते भुवि सिद्धार्था भविष्यन्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः । ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् ॥ पूजां तस्य नरेन्द्रैर्बलवृद्धिजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राज्ञया प्रयुक्तां तामागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ तस्य विधानं शुभकरणदिवस-

नक्षत्रमङ्गलमुहूर्त्तैः। प्रास्थानिकैश्चैनमियाद्दैवज्ञः सूत्रधारश्च। उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः। कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च। बहुविहगालयकोटरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः। ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे। अर्जुनोऽश्वकर्णः प्रियकधवोदुम्बराश्च पञ्चैते। एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽपरं वृक्षम्। गौरासितचितिभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विजः पूर्व्वम्। विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम्। 'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः। उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः। पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम। ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्'। छिन्द्यात् प्रभातसमये दृष्टवदनः प्राङ्मुखोऽथवा भूत्वा। परशोर्ज्जर्ज्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः। नृपजयदमविध्वस्तं पतनमभग्नाकुञ्चितं च पूर्वोदक्। अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत् पतितम्। छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम्। उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा। अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः। अर्थक्षयोऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्द्धकिनः। भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा। दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रमुखैः सुवेषधरैः। अहताम्बरसंवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः। स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः। रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं प्रहृष्टजनम्। सम्मार्जितार्च्चितपथं सुवेषगणिकाजनाकीर्णम्। अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम्। नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम्। तत्र पताकाः श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदाः पीताः। जयदाश्चित्ररूपा रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय। यष्टिं प्रवेशयन्तीं निपातयन्तो भयाय नागाद्याः। बालानां तलशब्दे सङ्ग्रामः सत्त्वयुद्धे वा। सन्तक्ष्य पुनस्तस्यां विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे। जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याम्। सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः। जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात्। इष्टद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनोऽनलोऽर्चिष्मान्। शुभकृदतोऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरोऽभिहितः। स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुङ् नृपस्य। गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति। चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न। ध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य। येषां

रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्वनोऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः। तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः। ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम्। उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा। द्विरदमदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सगन्धे। प्रणतनृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्छुरितेव भूर्नृपस्य। उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपे। तज्जाप्यवश्यप्रहृयान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम्। गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च। श्रवणेन द्वादश्यामुत्थाप्याऽन्यत्र वा श्रवणात्। शक्रकुमार्य्यः कार्य्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः। नन्दोपनन्दसंज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात्। षोडशभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये। अधिका शक्रजनित्री मध्येऽष्टांशेन चैतासाम्। प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः। तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि। रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम्। रशना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी। षडश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम्। असितं यमश्चतुर्थं मञ्जरकं कान्तिमद्यच्छत्। मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम्। मायूरं केयूरं षष्ठं वायुर्ज्जलदनीलम्। स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहुचित्रम्। अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम्। वैदूर्य्यसदृशमिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत्। रथचक्राभं दशमं सूर्य्यस्त्वष्टा प्रभाचयैर्युक्तम्। एकादशन्तु विश्वे देवाः सरोजसङ्काशम्। द्वादशमपि च निवृत्तं मुनयो नीलोत्पलाभासम्। किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वं निर्गतमुपरि शिरःस्थं त्रयोदशं केतोः। शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः। यद्यद्येन विनिर्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे। तत्तद्दैवत्यं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः। ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य। परतः प्रथमात्प्रथमादष्टाष्टांशोनतानि। कुर्य्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः। मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नियतः। 'हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः। महर्षिसङ्घैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च। यथा त्वमूर्जस्कर भैकरूपैः समर्चितस्त्वाभरणैरुदारैः। तथैव तान्याभरणानि देव शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण। अजोऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः। त्वमन्तकः सर्व्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः।

निक्षिपेत् स छागो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्ण-
चतुर्दश्यां मृत्तिका पूरयेत् गणबीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा गणबीजानि
योगाया भक्षयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका पूरयेत् कापासबीजा-
नि वापयेत् तदा फलिता पुष्पिता भवन्ति तत्फलं ग-
ृहीत्वा सपक्षं पेषयित्वा वस्त्रे निक्षिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमा-
दाय काकमाचीबीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति । काक
इव गच्छति मन्त्रास्तीर्णे मोक्ष । पारावतशीर्षमादाय
कृष्णमृत्तिका पूरयित्वा तिलबीजानि वापयेत् क्षीरोद-
केन सेचनीय यदा पुष्पितो भवति तदा मुखे प्रक्षिप्या-
य अन्तर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन
चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्वस्वं ददाति ।
तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिला-
दुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां
मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनु-
ष्याणां का कथा । उत्तीर्णे पुरुषो भवति । जीवेद्वर्ष-
शतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । गृध्रशिरः समा-
दाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकाया निक्षिपेत् लशुनबी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे
पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत्
चक्षुरञ्जनीयं यावत् तावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्याः,
दिशः नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उष्ट्रगर्दभमहि-
षादीनां हस्त्यश्वजीवानां शिरसि यत् यद्बीजं यस्य
शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा तस्य
बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ।
मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरबीजकेन च । पलाशस्य
पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं
समाघ्राति स च स्नेहेन पश्यति । दुन्दुभिं पटहाद्यैश्च
शङ्खाद्यैश्च तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां
गृहेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म-
जीविनाम् । न चाग्निर्दह्यते वेश्म यत्नेन सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अञ्जनं रोचनायुक्तं वनितावशकृत् परम् । कपालं मानुषं
गृह्य कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य ति-
लकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निश्चयः ।
एष कापालिको योगो वशित्वस्य शुभ मतम् । नरजिह्वां
समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । तैलेन च सुगीतेन
दापयेत्तद्विचक्षण । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये गोष्ठे
च दापयेत् । प्रजापतिरनेनहृता यदि सामान्यकन्यका
सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । रविवारे
श्मशाने कृष्णचतुर्दश्यां निशि कृष्णविभीतकम्
अथवा यदानयेत् स नरः । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकां कृत्वा
कपाले रात्रौ नरास्थ्याङ्कुशमध्ये कज्जलं कृत्वा चक्षुषी
अभ्यञ्जेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णदन्तमल-
लाला मदिराश्मिमलत्रयम् । नासिकोद्भवरक्तञ्च चूर्णमे-
तद्रसायुतम् । एतत् सर्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुध ।
पानभोजनके देयं वशीकरणमुत्तमम् । काकजिह्वा
यथा फलमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तस्मात्तदस्य क-
ल्किशं तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीणान्तु
वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ।
कृष्णसर्पस्याङ्गुलप्रमाणं शिरश्छित्त्वास्यास्य सर्षपादिभिः ।
पूरयित्वा छायायुक्तं शोषयेत् । परतः सर्षपान् चाह-
यित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगीफलं
गिलित्वाऽपानमार्गेण निर्गतं संगृह्य धुस्तूररसान्तरितं
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः शुद्धं भवचन्दनैरधि-
वास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्दुरगुल्मं गृहीत्वा
तद्धूमेन दाहयेत् । तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो
मत । अजगन्धस्य पञ्चाङ्गं च मधुना पुटेन भावयेत् ।
श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णं त्रैलोक्येषु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् तीर्थपादपात् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा
चूर्णं हस्ताद्विलग्नयेत् । तत् क्षणात् फलते वृक्षो नरना-
रीषु का कथा । जिह्वामूले सप्तरात्रं गन्धेनापि मिश्रि-
तम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ।
गोपितं सर्वस्वञ्चैव हस्तीफलमेव च । लेपामेतत् मयोक्तव्यं
नरनारीवशङ्करम् । उष्णासु पद्ममध्ये च आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीषु स्यो प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम् ।
श्वेतार्कं रोचनायुक्तमात्ममूत्रेण पेषयेत् । ललाटे तिलकं
कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् । हस्तमात्रेण
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेतार्कं चन्दनेनैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चित्तापि पश्चात्
दासो भविष्यति । मधूकं सह तैलेन चामरेण तु लेप-
येत् । एतेन माषिमभ्यञ्च्य भर्त्ता सा सहिता स्वपेत् ।

स हस्ते मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति”। “यानि कानि च बीजान्यङ्कोलतैलेन मेलयेत्। सफलो जायते वृक्ष सिद्धियोग उदाहृत। शशकस्य विन्दुमात्रं तत्तैलं निक्षिपेद् यदि। एकयाम भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम्। शिग्रुबीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम्। वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गर्दभस्य वसायुक्तं हरिताल मनःशिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोऽन्तप्य। उष्ट्रविष्ठा गृहीत्वा त्वेरण्डतैलेन मेषयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेत् बिन्दुं सविभ्रो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम्। अङ्कोलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूर गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम्। तन्निक्षिप्तस्य शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम्। अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं डुम्बरसम्भवम्। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्रे जलपूर्णं करोति च। दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्कोलतैलक्षिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः। पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः। अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नर। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कृकला प्राह्य यत्नतः। शतमन्त्रयते यत्र कृकला तत्र निक्षिपेत्। निखनेद्भूमिमध्ये पु उद्धृते च पुनः सुखी। नपुंसकं भवेत् सत्य नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा 'किञ्चिदङ्गे' विनिक्षिपेत्। विभ्रा सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातरा” दत्तात्रेयतन्त्रे ११प०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजाल शिल्पतयाऽस्त्यस्य ठन्। इन्द्रजालकारके। स्त्रियां ङीप्। इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि–भूते क्विप्। १दितिवंश्ये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे “दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विश्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान्”। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णने “इन्द्रजित् सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिवं० ३अ०। २रावणपुत्रे मेघनादे च “पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावण प्रत्यभाषत। जहि राममितघ्नं सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र! यशो दीप्तमुपार्ज्जितम्। जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम्” भा०व० २८७। “तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे” भा०व० २८८ अ०।

इन्द्रजिद्धन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन–तृच् ६त०। दशरथात्मजे लक्ष्मणे। तद्धननकथा। “अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः। सौमित्रिस्त्वनलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः”। इत्युपक्रम्य “एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता। जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम्। विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः” भा०व० २८८अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः” असुरनामोत्कीर्त्तने” हरिवं० २६अ०। २मेघनादे च। दशग्रीवश्च वाली च मेघराजो दशावरः। टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः” भा०स०प० ०अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्येव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे सूत्रे त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्य्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ” भा० अनु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यामुदपद्यत” हरिवं० १अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्वजस्य साधनं दारु। देवदारुवृक्षे। इन्द्रध्वजशब्दे ८४६ पृष्ठे तस्य तद्ध्वजसाधनत्वम् दृश्यम्। इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्येव द्युम्नं धनमस्य। भाडवेये १ऋषिभेदे २असुरावतारराजभेदे ३राजभेदे च। तत्र असुररूपोऽन्तपः कृष्णेन हतः यथा। “इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्। हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवाक्यम्। ऋषिभेदस्तु। “ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे सक दाम्भाग्रमपूजयन्नित्युपक्रम्य “द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात्”इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह। “एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः। अजातशत्रुमानर्च्चुः पुरन्दरमिवर्षयः” भा० स० २६ अ०। राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १९८अ०। युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। “स तातु प्राचाशि खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

पुण्यक्षितिपात् प्रच्युतं कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्नेति स मा-
मुपातिष्ठत्स प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमह-
मब्रवं न वयं रासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वाच प्रत्य-
भिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मन
समारभामोऽर्थानामनुष्ठानं स मामुवाच अस्त्यन्यस्त्वत्तश्चिर-
जात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्राका-
रकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं
यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ
प्रतिवसतीति । ततः स समारुह्य भूत्वा तत्रावहद्यत्र
बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
भवानिति । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
भवन्तमिति । स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवी-
द्राजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडी-
जङ्घो नाम बकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकमादाय तत्सरोऽगच्छ-
द्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो
भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एवं मुहूर्त्तं
ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः
प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथञ्चिदभि-
जानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छामेति । ततः
स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माक-
मभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां ताव-
दिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस उत्थायाभ्यगच्छ-
द्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम
भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स मुहूर्त्तं
ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञ-
कल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः । सरश्चेदमस्य
दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र
चाहं प्रतिवसामीति । अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं
श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रू-
यन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यग्रो याहीति" ।
एतत्पूर्वोक्तवाक्ये वर्णितं तत्राधिकृत्य । "इन्द्रद्यु-
म्नसरः प्राप्य कूर्मकूटमतीत्य च । शतस्त्रं महाराज ।
तापसं मप्रतपत्" इत्युक्ते गतस्त्रपर्वततत्समीपे
कूर्मकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । "कूर्मकूटस्य
पश्चादिन्द्रद्युम्नसरः प्रति" इति हरिवं० १५७ अध्याये
कूर्मकूटसन्निकृष्टत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
कथापरं पुरुषोत्तमशब्दे तद्विवृतिर्दृश्यते ।

इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्थो द्रुः । अर्जुनवृक्षे । तस्य तद्-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपादानत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे
विवृतिः । इन्द्रनामा द्रुः । २कुटजवृक्षे राजनि० ।

इन्द्रद्रुम न० इन्द्रद्रुवत् विग्रहः । अर्जुनवृक्षे शब्दर० ।

इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुरिव । इन्द्रायुध
शब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे "विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्र
धनूंषि च" मनुः । तस्य धनुष्ट्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे
इन्द्रधनुरिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भाद्रशुक्ल
द्वादश्यां स्वराज्ये दृष्ट्यादिप्रत्यूहार्थं तत्प्रीतये राज्ञा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं
वृहत्संहितायां यथा
"शक्राद्यामसुरसुरा भगवन्तं मत्वा नासुरान् समरे । प्रति-
योधयितुमतस्त्वां शरणं शरण्य समुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् क्षीरोदे केशवः स व केतुम् । यं दास्यति तं
दृष्ट्वा नाजौ स्थास्यन्ति वो दैत्याः । लब्धवराः क्षीरोद
गत्वा ते तुष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभ-
मणिकिरणोद्भासितोरस्कम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं सम-
न्ततः सर्वदेहिनां सूक्ष्मम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो
ददौ चैषाम् । ध्वजममरतरुतरुवधूसकमलवनतुषारतीक्ष्णा-
शुम् । तं विष्णुतेजोभवमष्टचक्रे रथे स्थितं भास्वति
रत्नचित्रे । देदीप्यमानं शरदीव सूर्य्यं ध्वजं समासाद्य
मुमोद शक्रः । स किङ्किणीजालपरिष्कृतेन स्रक्छत्रघण्टापि-
टकान्वितेन । समुच्छ्रितेनामरराट् ध्वजेन निन्ये विनाशं
समरेऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य
वेणुमयीम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
प्रीतो सत्त्वेन मघवान् प्राहैव ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुवच्छैमवन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । मुदिताः
प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं शुभदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्बलवृद्धिजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राज्ञया प्रयुक्ता
तामागमतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विधानं शुभकरणदिवस-

मङ्गलमङ्गलमूर्त्तौ । माल्यानिवेदनमिथाहेवस्तः स्थल-भारच । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाता । कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालय-कठोरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे । अर्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियक-धवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽपर वृक्षम् । गौरासितचितिभव सम्पूज्य यथाविधि द्विज पूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । 'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्' । छिन्द्यात् प्रभातसमये ह्युदक्प्राङ्मुखोऽपि वा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वो-दक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत्पतितम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयोऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्द्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रमुख्यैः सुवेषधरैः । अहताम्बर-संवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं हृष्टजनम् । सम्मार्जितार्च्चितपथं सुवेषगणिकाजना-कीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताका श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशयन्तीं निपातयन्तो भयाय नागाद्याः । बालानां तलघातैः सङ्ग्रामः सत्त्वयुद्धे वा । सन्नाह्य पुनस्तक्षा विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-मेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनोऽनलोऽर्चिष्मान् । शुभकृदतोऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुग् नृपस्य । गङ्गादिवाकर-सुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न । ध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां

रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्तनोऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरद-मदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सुगन्धे । प्रणत-नृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्छुरितेव भूर्न्नृपस्य । उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपे । तच्चापणवग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्च दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वादश्यामुदीच्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्य्याः प्राहुर्मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्द-संज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात् । षोडशभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतौ । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम् । रशना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी । षडश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमश्चतुर्थं मञ्जरक कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायु-र्जलदनीलम् । स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहु-चित्रम् । अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य-सदृशमिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं सूर्य्यस्त्वष्टा प्रभावर्य्युक्तम् । एकादशमतुलं विश्वे देवाः सरोज-सङ्काशम् । द्वादशमपि च निरुक्तं मुनयो नीलोत्पलाभासम् । किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वं निर्गतमुपरि शिरोऽष्टम् तयोदश केतोः । शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्य-द्येन विनिर्म्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तद्दैवत्यं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टा-ष्टांशावहीनानि । कुर्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः । मनुना चागमणीतान् मन्त्रानेतान् पठेच्चियतः । 'वज्रार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षि-सिद्धैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्जस्कर । मैकरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देवः शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण । अजोऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

कविं सप्तजिह्वं त्रातारं त्वाम् इन्द्रमवितारं सुरेशम्। शक्रं हुतरूपं सुषेणम् अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु"। सपूरणे चोच्छ्रयणे प्रवेशे स्नाने तथा माल्यविधौ विसर्गे। पठेदिमान्नृपतिः सोपवासो मन्त्रान् शुभान् पुरुहूतस्य केतोः। छत्रध्वजादर्शफलार्धचन्द्रैर्विचित्रमालाकदलीक्षुदण्डैः। सव्यालसिंहैः पिटकैर्गवाक्षैरलङ्कृतं दिक्षु च लोकपालैः। अच्छिन्नरज्ज्वा दृढकाष्ठमातृकं सुश्लिष्टयन्त्रार्गलपादतोरणम्। उत्थापयेत्केतुमदीनचक्षुः सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम्। अविरतजनरावं मङ्गलाशीः प्रणामैः पटुपटहमृदङ्गैः शङ्खभेर्यादिभिश्च। श्रुतिविहितवचोभिः पाठकैश्च शिवमशुभरहितशब्दं केतुमुत्थापयीत। फलदधिघृतलाजाक्षौद्रपुष्पाग्रहस्तैः प्रणिपतितशिरोभिस्तुष्टुवद्भिश्च पौरैः। हुतमनिमिषभर्तुः केतुमीशं प्रजानाम् अरिनगरनताग्रं कारयेद्विड्वधाय। नातिद्रुतं न च विलम्बितमप्रकम्पम् अध्वस्तमाल्यपिटकादिविभूषणं च। उत्थानमिष्टमशुभं यदतोऽन्यथा स्यात् तच्छान्तिभिर्नरपतेः शमयेत्पुरोधाः। क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कैः केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य। चापेन चापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति। छत्रभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्करास्तु करोति निर्गमम्। हन्त्यथाथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च। राज्ञी विनाशं पतिता पताका करोत्यवृष्टिं पिटकस्य पातः। मध्याग्रमूलेषु च केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिक्षितिपालपौरान्। धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो व्यालैश्च भग्नपतितैर्न भवन्त्यमात्याः। ग्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्या भङ्गे च षड्विधवधः कथितः कुमार्याः। रज्ज्वावच्छेदने बालपीडा राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः। यद्यत् कुर्युर्बालकाश्चारणा वा तत्तत्तादृग्भावि पापं शुभं च। दिनचतुष्टयमुषितमर्चितं समभिपूज्य नृपोऽहनि पञ्चमे। प्रकृतिभिः सह लक्ष्म विसर्जयेद् बलभिदः स्वबलाभिविवृद्धये। उपरिचरवसुप्रवर्तितं नृपतिभिरप्यनुसन्ततं कृतम्। विधिमिममनुमन्य पार्थिवो न रिपुकृतं भयमाप्नुयादिति"। ध्वजप्रमाणादि ति॰ त॰ कालि॰ पु॰ उक्तं यथा। "अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियकोधवएव च। औदुम्बरश्च पञ्चैते केतवृक्षे सत्तमाः स्मृताः। अन्ये च देवदार्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा। तत्र दृष्ट्वा तरुं देवालौ स्रष्टा मन्त्रमिमं पठेत्। छेदयेत्। "यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः। उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः। पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम। ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्"। ततोऽपरेद्युः छित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः। जले निक्षिपेदग्रस्य छित्त्वैव चतुरङ्गुलम्। ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र च। शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत्। द्वात्रिंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते। द्वात्रिंशत्ततोऽल्पायान् द्वाचत्वारिंशदुत्तमः। कुमार्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम। शालमयस्तु ताः सर्वास्तथा शक्रमातृकाः। केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः। मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा। एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृका केतुमेव च। एकादश्यां सिते पक्षे यष्टेर्नामधिवासनम्। अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः। द्वादश्यां मण्डपं कृत्वा वास्तुविस्तृतात्मकम्। अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत्। शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् काञ्चनीं दारवीं तथा" काञ्चनीं कनकमयीम्। "अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृण्मयीम्। तां मण्डपस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः। ततः शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृप। "वज्रहस्त! सुरारिघ्न! बहुनेत्र! पुरन्दर!। क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम्। एह्येहि सर्वामरसिद्धसङ्घैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश। संस्थापितस्त्वं मम वाद्यपादे गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते"। इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवस्त्रकैः। पश्चात्तु दश दिक्पालान् यथावत् परिपूजयेत्। साध्यादीन् सकलान् देवान् मातॄः सर्वास्त्वनुक्रमात्। ततः शुभे मुहूर्त्ते तु नानिर्षङ्कितयुतं। केतूत्थानभूमिं तु यतयेद्यास्तु पश्चिमे। विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं गच्छेद्राजा सुमङ्गलैः। रज्जुभिः पञ्चभिर्बद्धं यन्त्रस्थितं समात्मकम्। कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पङ्क्तिः। यथावर्णैर्यथादेशैर्योजितैर्वस्त्रवेष्टितैः। युतं तं किङ्किणीजालैः क्षुद्रघण्टाद्यचामरैः। चित्रमाल्याम्बरैश्चापि चतुर्भिः परितोरणैः। उत्थापयेन्महाकेतुं राजा मात्यैः शनैः शनैः। प्रतिमां तां नयेन्मूले केतोः शक्रं विचिन्तयन्। यजेत्तु पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च। जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा। ग्रहांश्चाप्यर्च्य दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः। पूजितानाञ्च देवानां यज्ञहोमं समाचरेत्। होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने। तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्व्वां तथैव च। एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तम। ततोऽहो-

मे चतुरोयामानृकश्चिदेकश्च पञ्चमम्” वेणी० खाण्डव-प्रस्थे युधिष्ठिरेण यदभिनवपुरं निर्म्मितं तदिन्द्रप्रस्थतया विख्यातम्। तदेतत् भारते आ०२०६अ० वर्णितम्। ‘प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्व्वे प्रणम्य च। प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः। अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डव-प्रस्थमाविशन्। ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरो-गमाः। मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युत। ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः। नगरं माप-यामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः। सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्। प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता। पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमरश्मिनिभेन च। शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा। द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम्। गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः। विविधैरपि निर्विद्धं शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः। शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः। तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्। तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभि-तम्। विराजमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः। तत्त्रि-विष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत। मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्। तत्र रम्ये शिवे देशे कौरव्यस्य निवेशनम्। शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम्” “एवं सम्प्राप्य राज्यन्तादिन्द्रप्रस्थं तपोधन।” तत्र२०७अ०।

इन्द्रप्रहरण न० ६त०। वज्रास्त्रे तच्च दधीचमुनेरस्थि-निर्म्मितं तत्कथा वज्रशब्दे ४६४९० उक्ता।

इन्द्रभूति पु० हेमचन्द्रोक्ते गौतमगोत्रजे जिनभेदे।

इन्द्रभेषज न० इन्द्रेण प्रकाशितं भेषजम्। शुण्ठ्यां शब्दरत्ना०।

इन्द्रमख पु० इन्द्रस्य तत्पूजार्थो मखः। वर्षादौ शक्रतोषार्थे यज्ञभेदे। स च व्रजे नन्दादिभिः प्रवर्त्तितः कृष्णेन निवर्त्तितश्च तत्र तत्करणे नन्देन हेतुरुक्तः भा० १० स्क०२४अ० “पर्ज्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः। तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः। तं तात! वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम्। द्रव्यैस्तद्रेतसा-सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः। तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे। पुंसां पुरुषकाराणां पर्ज्जन्यः फलभावनः” इति नन्दोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य प्रवर्त्तनं कृतम् तदपि तत्रैवोक्तं यथा ‘सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः। रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत्। रजसा नोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्व्वतः प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति किं महेन्द्रः करिष्यति। न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम्। वनौकसस्तात! नित्यं वनशैलनिवासिनः। तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चार-भ्यतां मखः। य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः”। भाग० १०स्क० २४अ०। अधिकं गोवर्द्धनधरशब्दे वक्ष्यते। ‘मया तेऽकारि मघवन्! मखभङ्गोऽनुगृह्णता। मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशमिति” २७अ०।

इन्द्रमह पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थो महः। इन्द्रसन्तोषार्थे वर्षादौ कर्त्तव्ये उत्सवभेदे। इन्द्रस्य महोत्सवः। वर्षाशरत्कालयोः इन्द्रोत्सवः शक्रोत्सवादयोऽप्युभयत्र।

इन्द्रमहकामुक पु० इन्द्रमहे वर्षादिकाले कामुकः काम-यिता। कुक्कुरे वर्षादावेव तेषां व्यवायधर्म्मो लोकप्रसिद्धः।

इन्द्रमार्ग पु० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थो मार्गः। बदरीपाचनसमीप-स्थस्थे तीर्थभेदे। “बदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं गतः” इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप!। अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते” भा० व० ८३अ०। तच्च जलमयं तीर्थम् “देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च। सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्” भा०अ०२५अ० तत्र अवगाहनतर्पणोक्तेः।

इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजवृक्षस्य यवाकृतिबीजत्वात् यव इव बीजम्। कुटजवृक्षस्य यवाकारे तिक्तरसे बीजे स्वनाम-ख्याते। ‘ऐन्द्रो यवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही कटुशीतलः। ज्वरातिसाररक्तार्शःकृमिवीसर्पकुष्ठनुत्। दीपनो गुद-कीलास्रवातास्रशूलजित्” भावप्र०।

इन्द्रलाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य लाजा इव लाजावस्थाजातत्वात् ङीष्। ओषधिभेदे तत्र कुर्व्वा० राय। ऐन्द्रलाज्यत्रकेनेह ति०

इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रस्यौनीच केशो लुप्तो यस्मात्। केश-नाशके (टाक) ख्याते रोगभेदे। तन्निदानादि “रोम-कूपानुगं रक्तं पित्तेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सवायुना। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषां असम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते” निदा० उक्तम्। निदानटीकाकृता तु इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति। खालित्यं शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति तेषां भेद उक्तः। वा कप्। इन्द्रलुप्तक तत्रैवार्थे।

इन्द्रलोक पु० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः। अमरावती-नामपुरीयुक्ते स्वर्गस्थानभेदे तत्स्थानममरावतीशब्दे ३२० पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारणादिकमुक्तं काशी०। “लोकेऽत्र रमते विप्र! इन्द्रस्यास्य, पुरी त्वियम्। तपोबलेन महता विहिता विश्वकर्म्मणा। दिवापि कौमुदी यत्र

सौधर्म्ये योऽस्मियम् भवेत् । यदा कलाग्निभिः क्वापि दग्धेऽ-टव्यत्वमापद्येत् । तदा स्वर्गे यथा ज्योत्स्ना सौधेष्वेषु निगूहयेत् । यदप्यभित्तौ योऽस्य स्वमन्ययोपिहितगद्गिता । मुग्धा नाशु विवेचितमपि स्वा चित्रशालिकाम् । हर्म्येषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयम् । तमोलिप्तामवाधाय तमोऽह्न्यपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालम् तथात्रामल जलम् । तत्र चातोव कलशैर्नैवान्यन्यज्जलं जनाः । कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चात्र पट्टतोहराः । येनान्यलङ्कृतान्यत्र यतः कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तितं सर्वेषां चिन्ता चिन्तामणिर्धृतम् । सूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः । दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरश्वं अथायस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नमश्वं नया सोऽत्र ह यानां पौरुषाधिकं । ऐरावतो दन्तिवरश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते । द्वितीय इव कैलासोऽजङ्गमः स्फटिकोज्ज्वलः । तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं पौलोमी त्विह । नन्दनं वनरत्नं च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते सावसरं सेवार्थं सन्त्यह त्विह । स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यन्न विशिष्येत किञ्चन । यद्यस्ति त्रैलोक्यामैश्वर्य्यं न च तुल्यमनेन हि । अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् । किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् । अश्विनौ यतो भयमभौ पुण्यवत्यनिलायतौ । गन्धर्वलर्कयो च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव सहस्राक्षस्त्वयमेव दिवस्पतिः । शतमन्युरयं देवोमामान्येवानि नामतः । यत्रापि लोकपाला ये तदेन समुपासते । नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भिरिज्यते । एतत्स्थैर्य्येण सर्वेषां लोकानां स्थैर्य्यमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्यपशयमा । गन्धर्वयक्षरक्षांसि माहेन्द्रपदलिप्सया । सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः । शतयज्वो महायत्नं शक्रैश्वर्यजिगीषया । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं य कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् । असमाप्तक्रतुशता सन्त्यत्र महीभुजः । ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यजन्त्यपि ते द्विजाः । तुलापुरुषदानादि महादानानि षोडश । ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अश्लीषत्रादिमोशीरा सङ्ग्रामेष्वपलायिनः । विश्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः । इत्यद्देयात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः । यायजूकावसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः" १० अ० । "अतिथिस्त्विन्द्रलोकेश" इति मनुना अतिथिपरिचर्य्याभिरपि तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रवंशा स्त्री "स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः" वृत्त० र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" वृत्त० र० उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक० त० । १पारिजातलतायाम् "सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्" सुश्रु० । (राखालशसा) २इन्द्रवारुण्या लतायाञ्च इन्द्रवल्लरीत्यप्यत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वस्तिरिव । जङ्घामध्यभागे । "इन्द्रवस्तिपरिणाहासपीठकूर्परान्तरायाम षोडशाङ्गुल" सक्थिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वणीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति" विभज्य "पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्" इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववस्तितुल्यत्वात्तथात्वम् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनो वारुणीव प्रिया । (राखालशसा) तिक्तरसायां श्वेतमूलायां पीतपुष्पायां लतायाम् । स्वार्थे कन् । इन्द्रवारुणिकाप्यत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे । "वच्येन्द्रबीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाम्बुभिः" सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० ६त० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजहेतुत्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वजसाधनत्वञ्चेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री "अथातः क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य । "अलजीमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य" । "पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्" सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररोगभेदे । "विवृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । इरिवेल्लिं गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद् भिषक्" इति सुश्रु० ।

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्येव वर्षणे व्रतम् । "वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन्" इति मनूक्ते प्रजापालने राज्ञोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । वृत्रासुरे । वृत्रासुरस्य तथात्वमुक्तम् यथा "स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहूतः सोममभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स योद्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस तत् प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रु-

वर्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्भूयान्तरेव समभूवेत्पुरैव प्राङ् अग्नीषोमावेवाभि सम्बभूव सर्वविद्या सर्व यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियम् । स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्मात् वृत्रोऽथ यदपात् समभवत् तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायुश्च । मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघानाथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत्'' शत० ब्रा० १,६,३,८,९,१०, "इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदोदात्तत्वेन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमास तत्पुरुषमन्त्र प्रयुक्तवानतस्मिन्द्रो घातक । यदा तु अन्त्योदात्ततया तत्पुरुषसमासेन, इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीनिर्देशेन वा प्रयुक्ता स्यात्तदा निमित्तभेन च इन्द्र हन्यात् 'इति ता० भा० तदा च षष्ठीतत्पुरुषेऽन्तोदात्तस्वरे तथात्वे इन्द्रस्य शत्रुरित्यर्थको भवेत् बहुव्रीहौ तु पूर्वपदस्वरेति तथा तेन प्रयोगात् तथैव इन्द्रोऽजयत "अतएव वेदे मन्त्रोच्चारणदोषाद्देवे यजमानस्यानिष्ट फलं भवति यथोक्तं शिक्षायाम् । "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" । उक्तश्रुत्यनुसारिणी कथा भाग० यथा त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य शुक्रादिक्रमपर्यन्तं "तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम । स वै बर्हिषि देवेभ्यो भाग प्रत्यक्षमुच्चकैः । अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ।। स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः । तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा । सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः । कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः । भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते । तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । शश्वत् कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः । रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते । द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् । तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् । हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा । विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने । दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् । तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी । नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् । दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः । वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश । येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः" भा० ६स्क०९अ० । तत्र "स इन्द्रशत्रुः" कथितोऽथ तदा महेन्द्रशत्रुं मदयोर्विक्रमः इति तयोर्युद्धमभवत्" विवरणे च भर्त्सितं विक्रम्य बलभिद्वा । उग्रवर्णं शिरः इन्द्रोऽभिरक्ष्य विनिपातम्' भाग० ६स्क० १०अ० इन्द्रेण तस्य हननं दर्शितम् ।

इन्द्रशलभ पु० इन्द्रप्रीतः शलभ इवाकारत्वात् शलभ । इन्द्रगोपे ।

इन्द्रसारथि पु० ६त० । इन्द्रस्य सारथौ मातलौ ।

इन्द्रसावर्णि पु० चतुर्दशे मनौ । "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति । उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः । पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धो मागधाद्यास्तपस्विनः । सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः । वितानायां महाराज ! क्रियातन्तून् वितायिता" भा० ८स्क० १३अ० । हरिवंशे तु "भूत्याश्चोत्पादितो देव्या भौत्यो नाम रुचेः सुतः" इति भौत्योत्पत्ति मुक्त्वा "चतुर्दशस्य पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवो ह्यग्निबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव मान्त्याः सप्तर्षयस्ते इति" चोक्त्वा "देवतानां गणा प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभीरुर्बध्नश्च तरस्वानुग्र एव च । अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः । भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते" । अग्निपु० च "मनुश्चतुर्दशो भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाक्षुषाद्याः सुरगणाः अग्निबाह्वादयो द्विजाः । चतुर्दशस्य भौत्यस्य पुत्रा उरुमुखा मनोः" इत्युक्त तेन नामभेदविरोध कल्पभेदात् समाधेय ।

इन्द्रसुत पु० ६त० । १जयन्ते, २मध्यमपाण्डवे पार्थे, ३अर्जुन वृक्षे, ४वालिनामके वानरे च । इन्द्रपुत्रादयोऽप्यत्र

इन्द्रसुरस पु० इन्द्र कुटजस्य इव सुरसः प्रस्तरस । (निसिन्दा)

विष्णुगारे। अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे पु०। तत्रैव

इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया। (राखालसशा) इन्द्रवारुण्याम् राजनि० "वार्त्ताकुशिम्बीन्द्रसुरापटोलेत्यादि" सुश्रु०। "गुडूचीन्द्रसुरा कृष्णा कुष्ठसर्षपनागरैः। तैलमेभिर्यतैः पक्वं सुराख्यादिरसाञ्जनम्" सुश्रु०।

इन्द्रसूक्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम्। ऋग्वेदान्तर्गते सूक्तभेदे तच्च "इन्द्र विश्वा अवीवृधन्" इत्यादि एकादशर्चम्। ऋ०१म०११सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्मणि इन्द्रस्तुत्यर्थं पठनीयं तथा द्वारपालेन तुलादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि पाठ्यञ्च "श्रीसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम्। अन्यध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रक्षोघ्नं चेति बह्वृचौ। पूर्वं द्वारं समाश्रित्य पठेतामिति निश्चयः" विधानपारि०धृ०। तच्च सूक्तं तुलादानादिपद्धतौ ८२ पृष्ठे ऽस्माभिः प्रदर्शितम्।

इन्द्रसेन पु० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य। १ नृपभेदे स च परिक्षित पुत्रभेदः "परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्। इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः" भा० आ० ९४ अ०। अयञ्च प्रसिद्धात् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्य एव इन्द्रप्रस्थे स्थितिः। युधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे। "इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परिचतुर्दश। रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः" भा०व०१अ०। "इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्जुनसारथिः। यथादाद्वारवत्यां युक्ता सन्तु मत्प्रियकारिणः" भा०स०२२अ०।

इन्द्रसेना स्त्री ६त०। इन्द्रस्य १सेनायाम्। २नलस्य मातरि मौद्गल्यस्य ज्येष्ठपुत्रपत्न्याम्। "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः। इन्द्रसेना यतोगर्भं वध्र्यश्वं प्रत्यपद्यत" हरि०३२अ० "नारायणीन्द्रसेनासीद् वध्र्या नित्यं मुद्गलमाजमीढ" भा०व०११३अ०।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेनां नयति नी—क्विप् ६त०। यज्ञस्य सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा। कार्त्तिकेन पराजितेनेन्द्रेण कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्तिवर्णनेन तेन तत्सेनापत्यमङ्गीकृतमेतत् भा०व०२२८अ० वर्णितं यथा "स्कन्दउवाच भवत्विन्द्रो महाबाहो! सर्वेषां नः सुखावह!। अभिषिच्यस्व चैवाद्य मघवन्सोऽसि सत्तम!। शाधि त्वमेव लोकांस्त्रीनव्यग्रो विजये रत। अहन्ते किङ्करः शक्रो न ममेन्द्रत्वमीप्सितम्। शक्र उवाच तवाद्भुतं वीर! त्वं देवानामरीन् जहि। अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः। इन्द्रत्वे त्वस्थितं वीर! बलहीनं पराजितम्। आवयोश्च मिथोभेदं प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः। भेदिते च त्वयि विभो! लोकोऽद्वैधमुपैष्यति। द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तदा। विग्रहः सम्प्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल!। तत्र त्वं मां रणे तात! यथाश्रद्धं विजेष्यसि। तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय। स्कन्द उवाच। त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च। करोमि किञ्च ते शक्र! शासनं तद्ब्रवीहि मे। इन्द्र उवाच। अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल!। यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया। यदि वा शासनं स्कन्द! कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु। अभिषिच्यस्व देवानां सैनापत्ये महाबल!। स्कन्द उवाच। दानवानां विनाशाय सैनापत्येऽभिषिञ्च माम्" भा०व०२२८अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधिपादयोऽप्यत्र। "शक्रसेनापतिः स्कन्दः" पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्रः स्तूयते ऽत्र। इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्थ्ये यज्ञे द्वितीयाहे "इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। इन्द्रोवै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्रायणा भवन्त्यैन्द्रः पुरोरुच सर्वमैन्द्रमसदिति" शत०,१३,७,१,४, अयमुक्थ्यसाध्य तदुपक्रमएव कात्या०२१,१,४, "तत्र उक्थ्या अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत् सूर्य्यस्तुत्" इत्यभिधानात्।

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४,४,६, अतिरात्रोपक्रमेण "इन्द्रस्तोमो विश्वजिता" विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमः कार्य्यः" कर्क०। पूर्वोक्तस्योपक्रमस्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम्। अयञ्च राज्ञा कार्य्यः "इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः" "सहस्रं दक्षिणा" कात्या० २२,११,१५,१६, स च उक्थसाध्य "उक्थ्यः" कात्या० १२,११,१७ उक्तेः।

इन्द्रहू स्त्री इन्द्रः हूयतेऽनया ह्वे—क्विप् ६त०। यज्ञाह्वान साधने ऋग्भेदे। कर्त्तरि क्विप्। २तदाह्वानकर्त्तरि मुनिभेदे च। ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। ऐन्द्रहव्यस्तदपत्ये पुंस्त्री।

इन्द्रा स्त्री इदि—रन्। १फणिज्झकवृक्षे (काटाजमीर) मेदिनि (राखालसशा) २इन्द्रवारुण्याम्। राजनि० ३गन्ध्याम् शब्दर०।

इन्द्राग्नि पु० द्वि०व०। इन्द्रश्चाग्निश्च देवताद्व०। शक्राग्न्योर्मिलितयोर्देवयोः। "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" म०व० स्मृति "पुरोहितकामस्येन्द्राग्न्योः स्तोमः" कात्या०२२,११,२०,२१ उक्तं। तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्थिं प्रतिग्रहीत राज्ञ अष्टचत्वारिंशद्गाय' कर्क०। तौ देवते अस्य अण्। ऐन्द्राग्न तद्देवताके हविषि यज्ञे च। इन्द्रस्य पर्जन्य-

ग्वाग्नि' । मेघमये विद्युदग्न्यादौ पु० । २इन्द्राग्निधूमः ।

इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्ज्जन्याग्नेर्धूम इव । हिमे धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जलमयहिमस्य पर्ज्जन्याग्निसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य पत्नी—ङीप् आनुक् च । १इन्द्रपत्न्याम् "अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीष" यजु० ३८.२ । "नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न भवानी न रोहिणी" भट्टिः यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ' भा० आ० १९९ अ० । "आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः" भा० व० ४१अ० । इन्द्रं परमैश्वर्य्यमानयति आ+नी—बा० ड गौ० ङीप् । "ऐश्वर्य्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः । इदि च परमैश्वर्य्ये इन्द्राणी तेन सा स्मृता" इति देवीपु० उक्तनिरुक्तिः । २दुर्गाशक्तिभेदे । "ब्रह्माणीन्द्राणि । रुद्राणि । भूतभव्ये । यशस्विनि । त्राहि मां सर्व्वदुःखेभ्यो नारायणि । नमोऽस्तु ते" हरिवं० १७८अ० । सा च अष्टमातृकान्तर्गता ऐन्द्रीत्यपरपर्य्याया तस्याः इन्द्ररूपानुकारित्वादपि तथात्वम् । इन्द्रइव आनयति जीवयति रोगोपशमनेन आ+नी—अण् पूर्व्वपदा० णत्वम् । ३स्थूलैलायाम् राजनि० । ४स्त्रीणां करणे ५नीलसिन्दुवारवृक्षे (सोम्वाल) मेदि० । (निसिन्दा) ६इन्द्रे अमर, सार्थे कन् । इन्द्राणिकाप्युक्तार्थेषु ।

इन्द्रादृश पु० । इन्द्रस्येवादर्शनमस्य आ+दृश—टक् ६त० । इन्द्रगोपे कीटे तत ताला० विकारे अञ् । ऐन्द्रादृश । तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रानुज पु० ६त० । १वामने स हि अदित्यामिन्द्रजन्मोत्तर कश्यपेनोत्पादित तदवतारयुक्ते २नारायणे च "इन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽध्यषातुः" माघ । इन्द्रावरजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्राभ पु० कुरुवंश्यधृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अयञ्च धृतराष्ट्र आविक्षेयादन्य तथा हि "तत्र सवरणात् सौरी सुषुवे तनयं कुरुम्" इत्युपक्रम्य तस्य "अविक्षितमभिष्यन्तमित्यादिना' अष्टौ अविक्षिदादीन् सुतानुक्त्वा "अविक्षित परिक्षित्तु' इत्यादिना तस्यापि परिक्षिदादीनष्टौ सुतानुक्त्वा "जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः । धृतराष्ट्र प्रथमजः पाण्डुर्वाह्लीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली' इत्यादिना जनमेजयस्याष्टौ पुत्रानुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः । हविश्रवास्तथेन्द्राभ

गुमन्युश्चापराजितः' इति भा० आ० ९४अ० उक्तम् ।

इन्द्रायुध न० ६त० । १शक्रशरासने "प्रभात् मेघमाटस्य धनुरैन्द्रायुधप्रभम्" रघु । इन्द्रे तदधिष्ठितमेघे आयुधमिव । सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् मेघे जायमाने २धनुराकारपदार्थभेदे तल्लक्षणादिकं वृ०सं० 'सूर्य्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिता कराः साभ्रे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदनन्तकुलोरगनिःश्वासोद्भूतमाहुराचार्य्याः । तद्यायिनां नृपाणामभिमुखमङ्गयावह भवति । अच्छमसम्भिन्नमवनिगाढं द्युतिमत् स्निग्धं घनं विविधवर्णम् । द्विरुदितमनुलोमं च प्रशस्तमम्भः प्रयच्छति च । विदिगुद्भूतं दिक्स्वामिनाशनं व्यभ्रजमरककारि । पाटलपीतकनीलैः शस्त्राग्निक्षुत्कृता दोषाः । जलमध्येऽनावृष्टिर्भुवि शस्यवधस्तरौ स्थिते व्याधिः । वल्मीके शस्त्रभयं निशि सचिववधाय धनुरैन्द्रम् । वृष्टिं करोत्यैन्द्र्यां दृष्टं याम्या निवर्त्तनं न्यासम् । पश्चात् सदैव वृष्टिं कुलिशभृतश्चापमाचष्टे । चापं मघोनः कुरुते निशायामाखण्डलायां दिशि भूपपीडाम् । याम्यापरोदक्प्रभवं निहन्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ च । निशि सुरचापं सितवर्णमुग्रं जनयति पीडां द्विजपूर्व्वाणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्देशं नरपतिमुख्यं न चिरात् हन्यात् । "न दर्शयेदिन्द्रायुधं दृष्टा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः' मनु 'इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्' रघु । तत ताराटि० विकारे अञ् । ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रारि पु० ६त० । असुरे ।

इन्द्रालिश पु० इन्द्रमिन्द्रधनुरालिशति लिश—तीक्ष्णी—क । इन्द्रगोपे कीटभेदे तस्य विकार ताला० अञ् । ऐन्द्रालिशस्तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमत्र । मरुदेशे । तत उत्सादि० भवार्थे अञ् । ऐन्द्रावसान मरुभवे त्रि० ।

इन्द्राशन पु० इन्द्राय ऐश्वर्य्याय अश्यते भुज्यते अश—कर्म्मणि ल्युट् । (सिद्धि) १भङ्गायाम् शब्दर० । तत्सेवने हि राज्यमपि तुच्छं भवतीति तस्यास्तथात्वम् । इन्द्र इन्द्रधनुरिव अश्नुते अङ्कुररक्तवर्णकत्वात् । (कुँच) २गुञ्जावृक्षे भावप्र० ।

इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा आस्यते विनिक्ष्यतेऽनेन अस—क्षेपे करणे ल्युट् । (सिद्धि) १भङ्गायाम् तत्सेवने हि आत्मनोऽविक्षिप्तत्वात्तस्य तथात्वम् । पञ्चमात्रिकस्य प्रस्तारे आदि लघुके श्रेषगुरुद्वयात्मके २ प्रथमे भेदे ग० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गं इन्द्र+घ । प्रान

क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च । “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा” पा० तस्यानेकविधार्थकता दर्शिता इतिशब्द प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि” सि० कौ०। अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अस्मदादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टसात्मत्वेनाभिमत काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम् । “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति” श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्ये दत्तोऽस्मै स्वस्वकार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेषु प्राणिनः स्वस्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति । असति ह्यैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति । चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम् । करणव्यापारः सकर्त्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियाया वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानमन्यत्र तत्साजात्यात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तृक करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् । तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्वगतत्वासर्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । “श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपाद वाक् चैव दशमी स्मृता” मनुः । “नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु” शारदा० । “बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः” सा० का० । एतानि च बाह्येन्द्रियाणि । “उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्” सा०का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम् । तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणत्वाश्रयाद्यविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथग्निर्द्देशः । साङ्ख्यमते “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” सा०का० रजोगुणोपष्टब्धसात्त्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । “घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः” गौ० सू० भौतिकानीति नैयायिकाः । “एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति” श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः । अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्निर्द्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति” च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्द्देशः । यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । “तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे” १दीपे । तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २दीपे “श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् । कर्णादिगोलकस्थं तत् प्रायश्रं धावेद् बहिर्मुखम् । कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे । व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शा मीलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः । कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपादपायूपस्थैः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वातन्त्र्यं विनेन्द्रियैः । अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम् । सत्त्व रजस्तमांस्यस्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावित्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः । सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्” । तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सा०का० दर्शिता यथा ‘शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्

स्पर्शानन्दाश्च पञ्चानाम्”। आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्रहणम्, त्वच स्पर्शग्रहणम्, चक्षुषो रूपग्रहणम्। जिह्वाया रसग्रहणम्। घ्राणस्य गन्धग्रहणमसाधारणं कार्य्यं भवति। एवं वागादीनां वचनादिकर्म्माण्युक्तानि। “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं, त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सा॰ का॰। “अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति। शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति। तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण” सा॰ कौ॰। “विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः। “शौचमिन्द्रियनिग्रहः” मनुः। “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गीता॰। पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित् जीवे अदृष्टवशात् ततो न्यूनताऽपि। यथा वृक्षाणाम् स्पर्शसाधनत्वगिन्द्रियमात्रम् शङ्खशुक्त्यादीनाम् त्वग्जिह्वे द्वे इन्द्रिये मत्कोटकादीनां त्रीणीन्द्रियाणि। सर्पादीनां चत्वारीन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुम्भीरस्य च चत्वारि तस्य जिह्वाभावात् इत्यवधेयम्। एतेषाञ्च जीवानां लिङ्गशरीरवत्त्वेऽपि तत्तद्गोलकस्थानशून्यत्वाच्च तत्तत्कार्य्याप्रवृत्तिः। बौद्धमते गोलकान्येवेन्द्रियाणि। तन्मतं विवरणोपन्यासे दूषितं तच्च ९६६६पृ॰ दर्शितम्। २रेतसि ३वीर्य्ये च। “इन्द्रियकामस्य” श्रुतिः “समावर्दिन्द्रियाः भवन्ति” ताण्ड्य॰ “समानसामर्थ्याः” भा॰

इन्द्रियगोचर पु॰ इन्द्रियस्य गोचरः विषयः। शब्दादिषु विषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकैकस्येन्द्रियस्य ग्राह्याः यथा श्रोत्रस्य ग्राह्यः शब्दः, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शस्तद्विशिष्टद्रव्यञ्च, चक्षुषोरूपं तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनायाः रसः, घ्राणस्य गन्धः इत्यादि। एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियग्राह्याण्युक्तानि यथा “घ्राणस्य गोचरोगन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः। तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः”। आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वयोर्ग्रहणम्। तथा रसत्वमाधुर्य्यादिसहितः। एवं शब्दत्वतारत्वमन्दत्वादिसहितः “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरोद्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसङ्ख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्। क्रिया जाति योग्यवृत्ति समवायं च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः। उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्” भाषा॰ सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि चकारात् तद्वृत्तिस्पर्शत्वमृदुत्वकठिनत्वादि ग्राह्यम्। एते च बाह्येन्द्रियाणां विषयाः। तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्ग्राह्यास्तत्रैवोक्ता यथा “मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कृतिः” एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि

इन्द्रियग्राम पु॰ ६त॰। इन्द्रियसमुदाये “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति” मनुः। इन्द्रियवर्गादयोऽप्यत्र। “निर्व्विकार मधुनीन्द्रियवर्गे” माघ।

इन्द्रियज त्रि॰ इन्द्रियाज्जायते जन—ड५त॰। इन्द्रियसन्निकर्षजाते प्रत्यक्षे। “तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्षते” भाषा॰। इन्द्रियजातादयोऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषयसन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षस्य तत्र व्यापारः व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम्।

इन्द्रियज्ञान न॰ इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम्। प्रत्यक्षे ज्ञाने।

इन्द्रियनिग्रह पु॰ इन्द्रियाणां निग्रहः यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः। इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेषु प्रसङ्गनिवारणे। स च सर्व्ववर्णसाधारणधर्म्मः “धृतिः क्षमा दयाऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” मनुः। “इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः” एका॰ त॰ रघु॰। २योगसाधनाङ्गे श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्म्मेन्द्रियाणां, स्वस्वव्यापारेषु अनियोजनरूपे रोधने च। सर्वेषामनिरोधे योगसिद्ध्यभावोभङ्ग्या गीतायामुक्तः”। “इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तदस्य हरति प्रज्ञां दृतेः पात्रादिवोदकम्” मनसोनिग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति नान्यथा “इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते। तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि” गीतायां तथोक्तेः। मनोनिग्रहोपायश्च “असंशयं महाबाहो! मनोदुर्निग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय! वैराग्येण च गृह्यते” गीतोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः। यथेष्टमिन्द्रियप्रसङ्गे पापमप्युक्तम् “विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” या॰ स्मृ॰। इन्द्रियजयोऽप्यत्र इन्द्रियजये च शौचमेव हेतुः। यथाह पात॰ सूत्रभाष्ययोः “शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः” “सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनानि

च' सू० "शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति" भा० एष च बाह्य उपायः। आभ्यन्तर उपायस्तु उक्तः। "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः" पा० सू० 'सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेषु इन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं (१रूपम्)न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यवसीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम्। (२रूपम्)तेषां तृतीयं रूपम्। अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः। पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः" भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम्। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" पा० सू० 'कायस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम्। विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थबाह्यार्थविषयस्य वृत्तिलाभो विकरणभावः। सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते" भा० एताश्च बाह्यविहीना पारम्पर्येण सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव तु तस्य फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम्।

इन्द्रियवध पु० इन्द्रियाणां वधः स्वस्वकार्य्येषु शक्तिविघातः। इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सा० का० कौमुद्योः "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा" का० एकादशेन्द्रियवधाः स्वस्वकार्य्यवैकल्यरूपाः तच्च "बाधिर्य्यमित्यादि कौ० वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७२ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि० इन्द्रियं बोधयति स्वपानसाध्यवैकल्यं बुध+णिच्+ल्यु। स्वपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्य्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्य्यनाशि बोधयतीति तस्य तथात्वम्। "सर्वं पित्तकरं मद्यम्" इत्युपक्रम्य "पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्"। "कषायमधुरं मद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्"। "शार्करो मधुरप्रायो हृद्य इन्द्रियबोधनः" सुश्रु०।

इन्द्रियवत् त्रि० इन्द्रिय वश्यतया प्राशस्त्येन वास्त्यस्य मतुप् मस्य व। १वश्येन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप्। इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति। इन्द्रियतुल्ये अव्य० इन्द्रिय वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य व वेदे पूर्व्वपद नि० दीर्घः। वीर्य्यान्विते। "तेज प्रस्तुना हविरिन्द्रियावत्" वाज०। "इन्द्रियावान् मदिन्तमः" वाज०। क्वचित् वेदे दीर्घो न। "सम्भृतमिन्द्रियवत्" यजु० १४, २,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री ६त०। "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनाय १व्यापारे कर्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च। तत्र बुद्धीन्द्रिय वृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः स च निर्विकल्पकस्थानीया इति सा० कौ० समर्थितं तच्च ८२६पृ० आलोचनशब्दे दर्शितम्। कर्मेन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपो व्यापारः। मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु सङ्कल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः।

इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां सम्प्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम्। विषयैरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२३पृष्ठे उदा०।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः। प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे। स च न्यायमते षोढा यथा "विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वद् भावानां ग्रहो भवेत्" भाषा०। तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्मजातीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम्। "अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः। वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम्। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते सङ्ख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, सङ्ख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

संयुक्तसमवेतविशेषणतया । शब्दाभावः श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ खत्वाभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटान्याभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यदप्यूह्यम् तत्रापि विशेषणतास्वरूपैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति’ मुक्ता० । इन्द्रियसंयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप पु० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्वाप इव व्यापृत्तिरत्र । १सुषुप्तावस्थायाम् तत्र हि मनःसहितसर्वेन्द्रियाणामुपरमः श्रुत्यादावुक्तः ‘सुषुप्तिकाले सकले प्रलीने’ इति श्रुत्या “यत्र सुप्तो न कञ्चन पश्यतीति” श्रुत्या इन्द्रियमात्रलयश्रवणात् । इन्द्रियैः स्वस्य स्वकारणभावस्वापः प्राप्यते । इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वकारणलयकाले प्रलये । मरणे तु न स्वरूपतस्तेषां लयः । “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमुत्क्रामन्तं मनोऽनुक्रामतीत्यादि” श्रुतेः “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन” मिति स्मृतेश्च प्राणानामाप्रलयस्थायित्वावगतेः । तत्र गोलकाभावेन वृत्तिमात्रं न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकोदये वृत्तिलाभ इति भेदः “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः” इति शा० सू० भाष्ययोर्दर्शितं एवं सांख्यमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेश इत्येतावन्मात्रभेदः ।

इन्द्रियात्मन् पु० इन्द्रियमेवात्मा । १इन्द्रियस्वरूपे कर्मधा० । २इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि पु० ६त० । सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे “सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” सा०का०

इन्द्रियाधिष्ठातृ ६त० । इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्वकार्येषु व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनियोजिते देवभेदे । ते च देवाः “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः” । शारदा० दर्शिताः पदार्थादर्शे एतद्व्या० “एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः । यदाहुः वैकारिकादिगाद्याश्च चन्द्रश्चैकादश स्मृताः । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्त्विका मताः’ इति तथा च श्रोत्रस्याधिष्ठातृदेवता दिक् । त्वचः वायुः, चक्षुषः अर्कः । रसनायाः प्रचेताः, घ्राणस्याश्विनौ, वचः अग्निः, पाणेः शक्रः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा । मनसः चन्द्रमाः ।

इन्द्रियायतन ६त० । श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधारत्वात्तथात्वम् । स च लिङ्गदेहः । तदुक्तं सां० का० “पूर्वोत्पन्नम् (ग) सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् । ‘प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, अलं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं च शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मात् ? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः । सां०कौ० । “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” स्मृतिः । पञ्चद० इदमेव वाक्यमुपन्यस्तम् । न्यायादिमते स्थूलदेह एव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहानङ्गीकारात् इति भेदः जीवादृष्टवशादेवापूर्व्वदेहे एव तत्तदिन्द्रियाण्यपि तत्तद्देहे उत्पद्यन्ते मनांसि तु अनन्तानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अदृष्टवशात् एकैकस्मिन् देहे एकैकस्य प्रवेश इति हि तेषां मतम् । २ आत्मनि च “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता” लिङ्गशरीरशब्दे एतेषां युक्तायुक्तत्वपरीक्षणम् करिष्यते ।

इन्द्रियाराम त्रि० इन्द्रियेषु आरमति आ+रम–घञ् । इन्द्रियार्थभोगप्रसक्ते “अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति’ गीता० ।

इन्द्रियार्थ पु० ६त० । इन्द्रियगोचरशब्दार्थे शब्दादौ “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” मनु. । द्वन्द्व० इन्द्रिये तद्विषये च द्वि०व० । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्” गौ०सू० । इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्ष इत्येवं तत्र विग्रहस्तु न्याय्यः ।

इन्द्रियाविन् त्रि० इन्द्रियं प्रशस्ततया भूयस्त्वेन अस्त्यस्य वा०

शिनि वेदे पूर्वपददीर्घः । १चक्षुरिन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च । 'स एनमक्षिञ्चिन्द्रिय दधा तन्द्रियाव्येव भवति" श्रुतिः ।

इन्द्रियेश पु० ६त० । १जीवे तदधिष्ठानेनैव तेषां प्रवृत्तेस्तथात्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदिगादिदेवादिषु च ।

इन्द्रेज्य पु० ६त० । बृहस्पतौ शब्दे ज्येन्द्रपूज्यादयोऽप्यत्र

इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम् । महेन्द्रपर्वतस्थे वृत्रासुरवधजनितब्रह्महत्याविघातार्थं शक्रेण स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा प्रा० वि० काशि० पुराणम् । "हत्त्वा ततः शक्रो माहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् । लिङ्गं विमुक्तः पापौघैस्ततः स त्रिदिवं गतः । अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नात्र संशयः"।

इन्ध दीप्तौ रुधा० आ० अक० सेट् निष्ठायामनिट् । वर्त्तमाने चाऽतोनिषेधः । इन्द्धे इन्धाते इन्धते, 'यं त्वा जनास इन्धते' ऋ० ८,४,२ इन्धीत, इन्धाम् । इन्त्स्व इन्ध्वम् । ऐन्ध ऐन्धिष्ट इन्धाम्-बभूव । आस चक्रे इन्धिष्यते ऐन्धिष्यत । इन्धितव्यम् । इन्धिता इन्धनम् । इद्धोगर्त्ते । क्विप् समित् इन्धान "अग्निमिन्धानो मनसा धियम् सचेत मर्त्त्यः" ऋ० । भावे इध्यते ऐन्धि । "परो यदिध्यते दिवि" छा० उ० तु पदगणव्यत्यासः ।

इन्ध पु० इन्ध+करणे-घञ् । १काष्ठे इन्ध-अच् । २दीप्तियुक्ते । ३तन्नामके ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । ऐन्धायनस्तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । दीप्तियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण स्थिते ४परमात्मनि पु० । तस्य तदर्थत्वञ्च समर्थितम् वृ० उ० भा० । 'इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः" "इन्धो ह वै नाम इन्ध इत्येव नामाय 'चक्षुर्वै ब्रह्मेति' श्रुत्यादित्यान्तर्गतः पुरुष एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षिणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नामास्य इन्ध इति तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति" भा० "इन्धयति दीपयति इन्ध-णिच् अच् । ५दीपके त्रि० । एतस्मात् पूर्वस्थयोः आङ्गाग्नेग्रा समासे सुम् । भ्रातृमिन्ध अग्निमिन्ध । 'होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ" यजु० २५,२८, अग्निमिन्धस्य अग्नीत् नाम ऋत्विक् ।

इन्धन न० इध्यतेऽनेन इन्ध+करणे-ल्युट् । १काष्ठे "इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम्" माघ । 'काननेषु विवाहेषु यथा भक्ष्ये तथेन्धने" मनु । इन्धने इन्धनापहारे इत्यर्थः "इन्धनार्थमशुष्काणाम्" प्रा० वि० स्मृतिः । इन्धयति इन्ध-णिच्-ल्यु । २दीपनकर्त्तरि त्रि० । भावे ल्युट् । ३प्रज्वालने न० ।

इन्धन्वन् त्रि० इन्धन+मत्वर्थीय । वेदे वनिप् नि० सस्य लोपः । इन्धनयुक्ते । "इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्सदूधभिः" ऋ० २,३४,५, "इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः" भा० ।

इन्व गतौ भ्वा० निरु० । इमधातौ ८२८ पृष्ठे विवृतिः ।

इन्वका स्त्री इन्वति इन्व-अक् स इव कायति कै-क । मृगशिरोनक्षत्रोपरिस्थे इल्वलाख्यतारासु अमरटीका ।

इभ पु० इण्-भ किच्च । १हस्तिनि, "वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः" माघ २तत्संख्यातुल्यसंख्याके अष्टसंख्यान्विते च । गजा हि अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम् । ते च "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" अमरोक्तक्रमेण पूर्व्वादीशानान्तदिक्षु स्थिताः । अस्य च उत्तरपदस्थत्वे श्रेष्ठार्थद्योतकता व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् उपमितसमासः । स्त्रियां ङीप् । जातित्वात् पोटाशब्देन समासेऽस्य पूर्वनिपातः पुंवद्भावश्च इभपोटा

इभलक्षणविभागादि वृह० स० "मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ वक्षोऽथ कक्षावलयश्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च । स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य ॥ मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥ पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः । कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ताम्रौष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च । दीर्घाङ्गु-

मिरक्तपुष्करा मज्जमानोन्मिमादेव हिम । एतदागत उत्तरूप्रदा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः । निर्दिष्टाश्चनिरु कोमलताद्भवनु कृष्णतामसकमिर्पानिर्वाणात् । एतत्कोरापम-पुष्करदीमान् श्यावमाम गवमानितताम्रम् । अन्यच्च हृष्यत्कुम्भवन्तान् चक्षिमौ च गजमत्यवृताम् । स भिणौ च गवदति पद्देश मानदेहतिविद्रपकमानी ।

हेमा० परि० दा० मतङ्गजदेविण ध० । "नागा यस्या भर्म्याः । प्रमाणादधिकाश्च ये । दीर्घहस्ता महोच्छ्राया ऽश्वासकाय विशेषत । निगूढवामदाना मृता महोज्ज मसाका. (म्लटा विदुना) विकटोद्दामनमतया । गजका नमदाय ये । ते ममसामन्तामाता येमना कल्पसमुद्भवा । दन्तान्तरेषु स्थित येषां नीलिमनखामम् । मन्द्रोरवामल-जमा बद्धमानादु गाकाना । धाया मते मना धार्यो वामना ये च मतकणा । दृष्टिरन्योयाच गमिन्योदि च मूढा मम कुजा । यथाकमाय कुणाय मदनाया मार्गे । कुदनाय तथा यच्या वामकूटाय वयत । अनु-स्फगाय कूटाय ये यच्या विकटाय ये" । राम उवाच वामनाद्याय ये नागा, मोक्षामिन्दितमानना । तेषां तु मोक्तुमिच्छामि लक्षणं वदतामज । पुष्कर उवाच । वानाद्यायामसम्पर्योयोऽधिकृतो भवेद्गज । वामनः स समाख्यातोमतकुब्णोदनवर्जित । (वामाक स्फुतता) (वा-यामो दैर्घ्यम्)हमा यद्गणी समाप्य वर्द्धते यस्य न हिली । स्फापनायतो ख्यातो स गूढो ज्ञि गजोऽधम । यथा-कलो विगादेन दन्तैकेन वारय । सविप्रमनोज मन' पृष्ठमध्यमसुन्नत । प्रमाणहीनमाभिर स कुजोवा-द्याधम । अनुन्नताभ्यां महता फट्ना म्नायतो यदि । (वहिर्दन्तसीमनि) । वामदन्तोपतो नागो वामकू-टच कथ्यते । दन्तावगुत्रयो यस्य सोऽनुत्पृणिति की-र्तित । एकदन्तस्तथा नाग कूट इत्यभिधीयते । मादयो समिकर्षं स्यात् यस्य नागस्य गच्छत । स यत्तोऽधन्ति युद्धे च नक्षत्र र्गने पूजित । वारत्यधिक यस्य विस्तरेण-समानरम् । विकट मविनिर्दिष्टो दुर्गतिर्भिन्दितोमज. । राम उवाच । मोक्तमिच्छाम्यहम् देव । कुञ्जर समप्रसूचितम् । यं प्राप्य किल राजानोजयन्ति वसुधा नृपा । पुष्कर उवाच । वर्ष सतम्बल रूपदान्ति सुहृनमञ्जुष । सर्वे तानि मदा यस्य स गज समप्रसूचित । ये वामवदुल्लिणपार्श्व-भागेमाप्रातकाना. पिटकोलयपि । ते नागमुख्या विजयाय युद्धे भवन्ति राज्ञा न हि सम्भयोऽत्र" तत्रैव परापर-

भविता । "कलिना जातिदेशगन्धोलिङ्गमाकदेहादि-लक्षणानुवर्णयामाक्षा । नाग जातिदन्ताः भवन्ति । भद्रा मन्द्रा मृगा मिश्रा इति तत्परिच्छिन्नमात्रविदेश-विभिन्नविशिष्टते । तत्र भद्र जातिदाक्ष्यत्रागतमृगोमृते-नुपमाक उदयतलोऽनेकसर मौला गहिदुवक-नातुमितनक्षि दहानदीर्घतमतोय । सुमुद्गोत्र-मापयानुरितः गुवादं शिथ वागस्मद्गोमा कुम्भवाट माध्यालिनिदिशास दृश्यानत कपडान्दु-चितोमध्यनुपं गोदकितदोन्मुखतस्मा गहुच्छर्दी मधु-तरीबालसूरीद्नानिनीव्ह उच्चगुरुमदबद्ध्यी तवानु काम-ल्गेरमामन्ता प्रशस्ति माधव जानुवरे स्वयाचि च भवति"। (उदयो धरू भदुदभका फयुक्तेन हसक पुष्कर वराच मना एवमे, फलस्येही अवे स्तात्ते) । मन्द्रजाति मन्दतमिष मनमो मचोटरलक्ष्दीता स्तमलमकहत न्मचतमिलितमे हुड्ड-कामनाक नृमिन्दे दिरा कुमुददत्तयोद्य स्फुतास्थि-करकपोलितपाट लक्ष्यमानित्रनुतामाततर्ज्जत टोर्मिमुखादु विदेशमयावधिमुक्तकस्थलदन्तरदोपटिलीक-र्दल' सुवद्धन मदसोरचोनमोरवेदी मन्दजाति जातमद्रोटवनगदलोयत्माध्येदृद्रणुनाभी पद्गतनोपि सारिमभवत्विमति। (मम्भीरवेदी वदते उपदिशो लिप्त) मृगजातोय पुमर्हत्मपुष्करोद्धतहृदबापन्नेकनहट नमभद्गुगसमोपासोदृदतनुविनात्ततेदकायाटस्ततनु-मोत तृपठीनो तमावतायतय तद्धिश्रक्तरोवो न्यकामतकोदीर्घलिङ्गोविपाशेपमान मोत्रोषद्मयनेभार-वारि मनसो दुर्दम। सद्यपत्यं न्तानुपारी मिस्तुपरोदोऽ-तिक्रमयवेदी क्रामाक क्रन्दमदोति । मिश्रास्तु तेषा परस्परसयोगजा वर्षकमलक्षणा इति। भद्रा चेषामय-न्तामा मन्दा मध्या कमीयसी । सुरगा मिश्राऽधिके स्थेयां गुणदोर्षं समाचत । अथ वनभेदेन गजभेदा । एषेषां प्राच्यकारूषदशार्णमार्गे चेयकालिङ्गकापरान्तिकसौराष्ट्र पञ्चनदाख्यान्यष्टौ वनानि यासस्थानानि तेषां पृथक् पृथक् कर्म लक्षणमुपदेक्ष्यामः तत्र हिमवद्गङ्गा-प्रयागलौहित्यान्तरे प्राच्यवनमत्रोत्तरा कपिला बहुपया कृष्णसपार्ष्णायोवारणावहृद्धपेचकश्यपिपडका: पृथुहस्ता मन्दवेगातथायामवालसयो भवन्ति । (पेचक पुच्छमू-लम्) मेकलो मतुस्यो गङ्गावतारयेति कारूषावनम-माप्रेतुपसा श्यामायमा सुपरवाहसानतया

यतः शोभोद्भवाष्टदिग्गजवंश्यास्ते हस्तिनो भवन्ति । महागिरिदशार्णविन्ध्याटवीरावतोर्मध्ये दशार्णं वनमभिख्यातमत्र दीर्घाङ्गुलिपुष्करा पाण्डुभा श्यामा वा दुर्म्मदा सुवृत्तजघनाग्रा सितसूक्ष्मबिन्दुचित्रा-म्रफलतुल्यमदगन्धिनो विशालोत्पन्नदन्ता स्थूलहस्ताग्रशिराग्रीवा मध्यशा स्वाधमा सत्ववन्तश्च । पारियात्रवैदिशमध्यावर्त्तनानामन्तर्गणेय वनमत्रोदग्रा शोभदीर्घक्रमेणोपदिग्धाङ्गा बलवन्तोऽभिजाता सुप्रमाणा मध्यत्वान्मृदुत्वच कदाचित्प्रायाः अल्पमेच-काहरिध्याघ्रावाखण्डच्छन्ना सुहस्ता स्निग्धरोमाणः स्थिरा सुघरोरा करेणूनामधिपतय अल्पतामाश्च । विपुलमहादक्षिणारण्ययोत्कलानां मध्ये कालिङ्गक वनमत्र कलविङ्काभा सर्व्वश्वेता स्थिरपदाः शोभा मृदुकर्णरोमाणस्तनुत्वगुदरा दीर्घकेशवालधयो दीर्घक्रमा बलवन्तोऽल्पमेचकाः पद्मप्रभा यातुरुदग्रा धनुः-पृष्ठवंशारक्ततालुजिह्वौष्ठा सुप्रयोगप्रहस्ता वराहजघना नीचहस्तनखा स्थिरचरणा वायुसवेदिनो मधुदन्ता पीतहस्तशिरोधरा महोरगदृढहस्तकरा मृदुदीर्घहस्ताहस्तिनो भवन्ति । नर्म्मदोदधिसेवदेशान्तोपहारण्यामन्तरतोऽपरान्तिक वनमत्र मानिनो धीरा श्यामा'सम्प्रतिष्ठिताः दृश्यजघनशिरोधरा पीनायतविषाणा स्वात्मका मृदुत्वच उदग्रादीर्घरक्ततालोष्ठजिह्वा-महोत्सङ्गा पद्ममदगन्धिनो धनुःपृष्ठवंशाविष्टत्वात्सा-मान्यवनविचारिणः । द्वारकार्बुदावर्त्तनर्म्मदान्तरत सौराष्ट्रक वनमत्राल्पायुषखण्डा पिङ्गायताक्षा मध्यायताङ्गयोऽल्पमेचका मृदुविभक्तमात्राप्रतिलोमलोमशचर्म्मत्वात्तनुत्वक्कर्णनखा सूक्ष्मदन्ता शिशान्यज इति । हिमवत्सिन्धुकुरुजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वन पञ्चनदाख्यमत्र स्फुटितकृष्णश्वेतायुदन्तासनुबिन्दूपचितकरा सुगन्धयोर्मृदुलोमहापेचकदेशाङ्गप्रमाणा सूक्ष्मदृढतत्वचोदुर्विनेयाध्यानशीला कचतलपो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु जायन्ते प्रधानामध्यमोत्तमा । प्रशस्ता निन्दिताश्चापि तेषां वक्ष्यामि 'लक्षणम् । नष्टजन्तुकाश्चद्धायां हस्तमल्पाङ्गुष्ठपुष्कर दुर्गन्ध कर्कशत्वमोभाणानाततस्तब्धस्थूलशिरलपर्णोश्च हस्तिनो हस्तमध्यन्यग्निपातधम्य पीत मृदुरोमाग्रमनुपूर्व्वपतित चारुदीर्घाङ्गुलिपोन पृथुपुष्करमृदुवलितम् । सुगन्धितस्त पञ्चहस्तायत हिरक्त पृतत्कोतोपोवकाश च । कचस्फुटिताङ्गुष्ठसमचितविषमपक्षखण्ड-

सूक्ष्मदन्तावपूजितौ पूजितौ च स्निग्धश्लक्ष्णप्रदर्शिणोन्नतावमलिनसमभाहितौ मधुसवर्णौ सुकुलितावापावाधमन्यायातावष्टादशाङ्गुलपरिणाहौ । अथ विरूपविषमे वराहनकुलध्वाङ्क्षवानराभे रूक्षविदिक्किन्नेचये सन्निमीलिते लोचने न पूजिते पूजिते च कलविङ्काभसूर्य्यमणिवङ्गितुल्ये सनुपहिते च । प्रशस्तं समाहितमायतपृथुवाहित्यमवस्थितरक्ततालुजिह्वौष्ठचारुसूक्ष्मश्लक्ष्णबिन्दूपचितं सर्व्वसपूर्णम् । मृदुमृदुनिर्याणपीडितपुष्करविषममांसमात् षडङ्गुलाग्रबन्धनाभावेन नतकुम्भलम्बत्वेनातिरिक्तं प्रमाणं षण्टाघनपिङ्ग रूक्षास्थूलदन्तरोमोपचितमपूजितं शिरोवारणानां पूजितं महोदयस्थानसुपचितसम्भ्रमनिम्नखरनिर्याणं पृथुसुम्बार स्निग्धमृदुश्लक्ष्णयुग्मरोमसुविभक्तोष्णीपचितानावप्राह वा सुखोत्क्रटोपकृष्टौ वृत्तौ लघ्वौ तनुविषमशिराततौ पीडितान्तावसितरुहप्रमाणौ अंहतच्छिद्रौ सान्द्रमृदुसुप्रमाणशिरालावपाठितपुटस विपुलमूलिकौ, पृष्ठच्छिद्रौ दुन्दुभिसमौ वा । क्लेशावहाच्छिद्रातिदीर्घानुपचितपीडिका सुसंहता पृष्ठावलम्बनात्युन्नतायतास्थानावपीडिता पीवा वारणस्याप्रशस्ता शस्ता तु मङ्गोपरि पिशिङ्का दृढारत्नी स्थि वलिः शाल्मारत्निपरीणाहा द्वादशाङ्गुलायता पर्य्यसम्पूर्णा वा । विषमसवाम सच्छिम्रलम्बं संपुटमानम शिरोहितं स्थिरं पं विनतमात्युन्नत वक्र पृष्ठवंशमशोभनम् । शोभनमुपचितसूक्ष्मं धनु प्रमाणमेव सस्थाम विद्यात् । अथ पूर्व्वगात्रच्छिद्रोन्नतायं विकलितहस्तयोर्हृत्त शिरालमान लब्धव्याधिद्वन्द्वोद्दमिलेग्नं विषमकचाविलम् प्रमाणहीनमनिष्टम् दृढमनुपूर्व्वोपचितस्थिरविभक्ताजिलसत्कोटमनुपविम्बसुवमच्छिद्रमृदुपचितमशोरक्त वा । अथ जघन घनमुच्छ्रितास्थि निर्म्मांसमेचककलाहीनातिरिक्तप्रमाणं बालध्यनुयायि समनर्थकरम् । अर्थकरमल्पमेचक पक्षोपचितमहास्यशुष्कसदृचतुरस्रमायतागन चारुवालधिपर्णरिपूर्णाण्डकोषायततया नातिशिरालमल्पवाकारमेहनमजयमङ्क्षयन च श्यावाल्परूक्षस्फुटितनखश्लिष्टसन्धि, परुषाशारतलसहा न पूजिता पादा अन्ये भवन्त्यपि च । विशालपादयनखा स्थिरा कूर्म्मसमाहिता । गजानां पूजिता पादा ये च स्युर्विकचाविला । पादा कचाविला कृष्णविवर्णा परुषा कृशाः । वारणानाम्न शस्ता स्युर्ये वा स्निग्धतनूरुहा । सूक्ष्मबिन्दुचिता स्निग्धा त्वच शस्यन्ति दन्तिनाम् । व्यासस्पृशौ

पिङ्गलौ । मधुपिङ्गौ रक्तच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ । केतकी-कुसुमाभौ च मृगाङ्ककिरणप्रभौ । व्यध्यर्द्धारत्निमानौ च तदर्द्धमाहसयुतौ । अमीभिर्लक्षणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य सम्मतौ । स्निग्धौ धनप्रदौ भर्त्तुरायुषश्च करौ मतौ । व्यरिष्टौ तु शुभिपक्वान्तौ सपूर्णौ राज्यदौ मतौ । निम्रणौ राज्यलाभाय शकुटाग्रौ जयप्रदौ । पद्मौ रोगवि-नाशाय ताम्रचूडौ फलोपमौ । व्यरिक्षयविनाशाय कीर्त्ति-तौ शास्त्रपण्डितैः । दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्त्तुः कीर्त्तितौ भाग्य-कारकौ । मृणालकुसुदच्छायौ सुभिक्षारोग्यकारकौ । हेम-चम्पकसच्छायौ वस्त्राभरणदौ स्मृतौ । कुरुतौ मधुपिङ्गौ च नि सपत्नं महीतले । पशुलाभकरौ ज्ञेयौ रक्तपीयूषसन्निभौ । केतकीकुसुमाभौ च भर्त्तुर्वंशविवर्द्धनौ । व्यध्यर्द्धारत्निकौ दन्तौ सुतभृत्यजयप्रदौ । व्यानाहमानसंयुक्तौ महाकीर्त्ति-करौ मतौ । इद शुभकरं राजन् दन्तयोर्लक्षणं मतम् । अत परं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । माजारनकुलप्रख्यौ शृगालमृगनिभेक्षणान् । सर्वदोषकरान् राजन् गजान् दूरेण वर्जयेत् । स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे । रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे । निर्धूमाग्निशिखा-कारे इन्द्रनीलसमप्रभे । सौम्यदृष्टिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लो-चने शुभे । स्निग्धे वृद्धिकरे भर्त्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे । दीप्ते शान्तिकरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविङ्काक्षिरूपे च धनधान्यविवर्द्धने । चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे । पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके । निर्धूमाग्निशिखाकारे प्रतिपक्षभयङ्करे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने । व्यचिकूटकटोद्देशनिम्नौ राज्यविनाशनौ । सपूर्णौ च बलोत्साहप्रदवृद्धिकरौ मतौ । दन्तास्यं भवेन्नित्यं तालुकं षोडशाङ्गुलम् । षडङ्गुलं तु पृथुत्वेन वक्त्र-मध्यगतं भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणं सम्प्रकी-र्त्तितम् । खरम्परिदग्धञ्च कृष्णकल्माषमेव वा । चतुर्विध-मनिष्टं स्याद्यथावदभिधीयते । कृष्णं मसीसमं ज्ञेयं क-ल्माषं लक्षणोज्झितम् । मांसञ्च धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रकी-र्त्तितम् । खरञ्च तित्तिरच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः । गर्भस्थस्य यदा पित्तं पीयते तालुकं ध्रुवम् । कृष्णतालुस्तदा नागो जायते पापलक्षणः । व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वात-पित्तकफोद्भवैः । तृतीया वा चतुर्थीं वा दशां प्राप्य विन-श्यति । संग्रामे वा पलायेत भङ्गयस्तलतस्य । यस्य सङ्ग्रामपूर्णाङ्ग कृतान्तभवनं व्रजेत् । वातपित्तकफा यस्य कुर्व्वन्ति तालुके गदम् । गर्भस्थस्यैव कल्माषतालुक तस्य जा-यते कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते चैव गुणा स्मृता । कल्-माष तालुनस्ते तु भवन्ति च द्वयोरपि । रक्तच्छायं यदा मध्ये पार्श्वयोस्तु सितं भवेत् । तदा मध्यफल ज्ञेयं गुणदोष समाश्रयात् । यदा मध्ये च कृष्णं स्यात्पार्श्वयोस्ताम्रता भवेत् । भर्त्तुरुद्वेगजनकं कल्माषं तालुकं तदा । किञ्चि-द्दीनं तु यत्तालु परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरण-स्यापि वलक्षयकरं हि तत् । खरं च भवेत् तालु पित्त-कोपसमुद्भवम् । महामात्यविनाशाय वारणस्योपजा-यते । (महामात्योऽहस्तिपकः) कृष्णतालोरपि यदा दक्षि-णावर्त्तनं भवेत् । दृश्यते नित्यमेव हि तदासौ दोषवर्जितः । यथा गृह्णाति नो दोषान् कुलीनः सुसमाहितः । गुणान् करोति हृदये न तथा कथितानपि । दोषघ्नं लक्षणं गजा यदाचार्यैरुदाहृतम् । तत्तथैवावगन्तव्यं नान्यथातापि भाषितम् । एवं जिह्वापि मन्तव्या तालुनः समलक्षणा । अरत्निमात्रा दैर्घ्येण विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता । अशुभं लक्षणं ह्येतत्तालुकस्य मयोदितम् । शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये लक्षणं शृणु चानघ । रक्तं श्वेतं कषायं च तालुकं स्यात् शुभप्रदम् । रक्तं वृद्धिकरं भर्त्तुस्तथा चायुर्विवर्द्धनम् । दन्तिनोऽ-शोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरं मतम् । श्वेतं पुष्टिकरं चापि वा-रणस्योपजायते । चम्पकाभं तथा भर्त्तुरारोग्यस्य विव-र्द्धनम् । कषायं सर्वदा ख्यातं प्रयत्नं सौख्यवर्द्धनम् । एवं जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता । अतः परं प्रव-क्ष्यामि सृक्कण्याश्चित्य लक्षणम् । दन्तिनो मानहीने च सृक्कणी मानवर्जिते । सृक्कणी श्रोत्रसन्धौ) सुखरोगकरे नित्यं पण्डितैः परिकीर्त्तिते । सर्वसौख्यप्रदे तस्य सम्पूर्णे द्वादशाङ्गुले । अतः परं च प्रवक्ष्यामि लक्षणं चिबु-कोष्ठयोः । अरोमशम्बलीयुक्तमाताम्रं च तथा लघु । गज-स्योष्ठं न शंसन्ति मुनयो दन्तरोगदम् । दीर्घरोमा सुसम्पूर्ण ओष्ठं पद्मदलप्रभं । षोडशाङ्गुलमाहृत्य हस्तार्द्धं चायतं शुभं । भर्त्तुरायुः करोत्योष्ठो दीर्घरोमा च कीर्त्तितः । पूर्णं पूरयते कोशं रक्तं सौभाग्यदो भवेत् । अरोमशं तथा हीनं चिबुकं न प्रशस्यते । तद्धि वारणमाचस्य सुखरो-गकरं मतम् । चतुरङ्गुलमानन्तु स्थूलं रोमाचितं यत् तत्प्रशस्तं गजेन्द्राणां सदालङ्कारकारकम् । निम्ने च विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते । महाहानिकरे नित्यं सगदे कर्णरोगदे । गम्भीरनादयुक्ते च समे चैव सुखप्रदे । मानं च कर्णपाल्यास्तु मूलादारभ्य दृश्यते । साङ्गुल्यावधि कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । सुखरोगकरं नित्यं

सत्त्वहानिकरं च तत् । पृष्ठं चैवोन्नतं सार्द्धहस्तमात्रायतं भवेत् । तद्धि वारणनाथस्य सुखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुलमानं तु सूक्ष्मं रोमाविलञ्च यत् । तत् प्रशस्तं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । अरत्निपरिणाहञ्च करिणां सत्त्वशक्तिदम् । वामनं हस्तहीनञ्च परिणाहविवर्जितम् । अव्यक्तञ्च न शंसन्ति शातकुम्भं विपत्करम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारं दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं तद्भर्त्तुर्लाभकारकम् । गर्त्ताकारे च निर्मांसे कठिने चातिकुत्सिते । शिरश्छोरोगजनने गजस्यारोहकस्य च । सम्पूर्णे सुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्त्तिते । राज्यवृद्धिकरे नित्यं भर्त्तुर्विजयकारके । इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपार्श्वयोः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि । विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविवर्णता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता । व्यक्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता । तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्मृताः । भर्त्तुर्व्यापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायाविवर्णौ तु भर्त्तुर्लोकविमर्द्दनौ । कण्ठपृष्ठसमौ चैव प्रयातुः प्रविनाशनौ । मानाधिकौ च हीनौ च भर्त्तुरुच्छेदकारकौ । व्याप्तौ च वामनौ चैव भर्त्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिणाहविहीनौ च कोषक्षयकरौ मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोगदौ । अशुभं लक्षणं ह्येतत्तास्मतञ्च शुभं शृणु । समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा । कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्द्धजमितोच्छ्रयौ । सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्धदर्शनावरणक्षमौ । सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घरोमाणौ भर्त्तुः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ । सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ । शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहिस्थगिताङ्गौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ । ईदृशौ च हस्तिनां कुम्भौ सुखालङ्कारकारकौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमशौ व्रणाकीर्णौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ । (व्रणा शिरा) सङ्कटौ विषमौ रूक्षौ त्रुटिताग्रौ च निष्ठुरौ । स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्वशः । निर्लोमशौ व्रणाकीर्णौ गजस्य कर्णरोगदौ । निष्ठुरौ त्रुटिताग्रौ च यातुः कोषहरौ मतौ । स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ । अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । द्विरत्निमानसंयुक्तौ शिराजालविवर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धौ दुन्दुभिनिस्वनौ । कपोलमण्डलास्फालाद्दत्तशब्दौ मुहुर्मुहुः । कर्णौ चामरसङ्काशौ मृदुरोमकृतार्पणौ । अजर्जरमृदुप्रान्तावीषद्गुप्ताग्रचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । द्विरत्निमानसंयुक्तौ भर्त्तुरायुःकरौ मतौ । व्रणाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ । स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ । शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमीकृततार्द्धनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रयातुः सौख्यकारकौ । गजस्योपचयायैव ईषद्गुप्ताग्रचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ तरङ्गबलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्त्तुर्भूमिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं मयैतत् शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्वशः । अवक्रोऽहीनो दीर्घश्च कण्ठः शुभदो भवेत् । आरोहकप्रभूणाञ्च क्रमशः कुञ्जरस्य च । अवक्रः परिणाहेन सप्तषष्ट्यधिकं शतम् । अङ्गुलानां तथायामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णपिण्डितोदग्रश्चान्तर्मणिविभूषितः । कण्ठो वारणनाथस्य एवं भूतः सुपूजितः । ऋजुः प्रमोदजननः सम्पूर्णः कार्य्यसिद्धिदः । अहृस्वो जयदस्तद्भर्त्तुः कीर्त्तितः पूर्णपिण्डकः । उदग्रो वंशवृद्धिं च प्रतापं कुरुते तथा । अन्तर्मणिसमायुक्तो मणिरत्नप्रदो भवेत् । करालस्यातिनिम्नं च आसनं न प्रशस्यते । करालं यातुरशुभं निम्नं च व्रणकारकम् । दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं स्मृतम् । विस्तीर्णं विस्तृतं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वंशस्याथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितो निम्नपारं हृस्वो वंशो न शस्यते । राज्ञा च पादरोगाणां कर्त्ता च स भवेत्सदा । पञ्चत्र्यङ्गुलायामासनात्पश्चिमासनम् । यावत् प्रपूर्य्यते पार्श्ववंशोऽश्वफलकाकृति । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायामं कुरुते सुखम् । पूर्णपार्श्वस्तु लाभाय धत्तु पृष्ठ श्रिय भवेत् । अरत्निद्वयमानं तु पेचकात्पश्चिमासनम् । घनास्थि विषमं निम्नकुब्जितं पुच्छरोगदम् । मांसोपचयपूर्णं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां तद्धि नाशकरं मतम् ।(पेचकात् पुच्छमूलात्)। पुच्छो गजस्य नो शस्तो बहुदीर्घोऽतिलम्बितः । करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च । हृस्वपुच्छस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्टाङ्गुलः । सपुच्छः पेचकोऽज्ञेयो गजभर्त्तुः सुखप्रदः ।

विषाणस्य विषाणौ पार्श्वउन्नतौ । उपाहृतौ विषाणेन दन्तैकेन वारणः । अनुन्नताभ्यां सपक्षः कुदन्तः स्थाप्तावधिः । ऊर्द्ध्वं पश्चान्तराणस्य प्रविनामसमौ द्विजौ । ह्रस्वस्थूलातिदीर्घेण दन्तेनैकेन वा युता । पर्य्यासे शुभकामेन सर्व्व एवातिगर्हिताः । अथद्वये नदीजानां पञ्चमेऽब्दे वनौकसाम् । दन्तमूलपरीणाहान् द्विगुणानुकल्पयेत्परे । परयत्किधनुयक्रम्भूत्पप्विहलक्षणाः । दन्तापराजयो यस्य स नृप वोढुमर्हति । रोमशा तु सम्यो यत्र पिटक स उदाहृतः । स ज्येष्ठः सप्तभागोनो मध्यमोऽसौ मतङ्गज । अन्त्य षड्भागहीन स्यादतोऽन्योऽपि न पूजित । सुस्थाय पेचके दैर्घ्यं पृष्ठपार्श्वोदरान्तरम् । आनाहउच्छ्रय पादाद्विश्येयो यावदासनम्" । वनविशेषेण गजलक्षण तत्रैव वाहस्पत्यसंहिता । "वनाना मध्ये प्राच्यं कालिङ्गकमापरान्तिक च त्रीणि वनान्यतिशोभनानि । तयापमपि प्राच्य वन मध्यवनमपरेषामिव शोभनम् । तत्रैरावतकुलप्रसूतिसम्भवा प्रायेण मृगमिश्रभद्रलक्षणा महाकाया करिणो भवन्ति । विनयसत्त्वशक्तिसम्पन्ना पूगफलप्रभाभास्वत्त्विष प्रविरलमदा गजा युद्धे चापसर्पणोपसर्पणनीरवा भवन्ति नातिक्रोधना सङ्ग्रहेजिता' सत्त्व दर्शयन्ति । ते च एवं कवले कायोपघातातिशयेन मदाभितप्ताः कर्त्तव्याः । कालिङ्गके वाऽऽपरान्तिके च त्रेतायुगोत्पन्नाः मन्दा महागजान्वयजा मन्दाभिधाना प्रायशो मृगावयवा सङ्कीर्णाः गजाः समुत्पद्यन्ते । नात्युद्धा जलदाभा नातिस्थिरा मन्दा युद्धप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा कारुषदाशार्णमागधेयकाभिधानेषु मध्यमा गजाः समुत्पद्यन्ते मृगमन्दजातय ते च पार्श्वयमा मध्यमसत्त्वमध्यमप्रमाणा स्थूलरोमाविलशरीरास्तनुरदा मन्दगतय । तथा सौराष्ट्रे पाञ्चनदाभिधाने द्वापरयुगोत्पन्ना मृगमतङ्गजान्वया मृगप्राया गजाभवन्ति भीरव कुत्सिताङ्गा' नातिपरक्षाद्दुर्मदा दुर्वृत्ताश्च एवंविधा गजा समुत्पद्यन्ते वनाच्च वनान्तरे गतेषु दुर्वृत्तेषु गजेषु धेनुकासम्पर्केण शुभवनेऽपि कालिङ्गकेऽपि । तासशीलश्च भीरुश्च ह्रस्ववामनमस्तक । हीनाङ्गभोगो दुःशीलस्त्वसहतशरीरभृत् । समुच्छ्रितस्तनायामो परीणाहविवर्जित । मृगस्वरूपोदीनश्च मृगजातिर्गजाधम । अत पर प्रवक्ष्यामि संकीर्णस्य च लक्षणम् । पशुस्थाहारणामाश्च मक्षतां च वियोनिषु । धेनुकाश्च भवन्त्येते गजा स-

कीर्णलक्षणा । भद्रोमन्दोमृगोवाथ शुद्धजाति, प्रजायते । तस्मान्मिश्राणि रूपाणि गदतोमे निबोधत । आमन्त्यान्नि अज्ञातानां निश्चयोनोपपद्यते । तथापि किञ्चिदुद्देशान्मिश्रलक्षणमुच्यते । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो भद्रमन्द्रमृगस्तथा । द्रष्ट भेदत्रय मन्दमृगयोरपि जायते । भद्रादीनां च सर्वेषां रूप सकीर्णसंज्ञितम् । ऊर्द्ध्व कार्य्यभेदेन तज्जाति भिद्यते द्विधा । त्रिधा च भिद्यतेभूय एकैकन्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविध कीर्त्तित मिश्रलक्षणम् । शुभाशुभं विभागेन साम्प्रतम् निगदाम्यहम् । भद्रमन्द्रोभवेदिष्टोमृगमन्दस्तथाधम । भद्रमन्द्रमृगश्चैव मध्यम परिकीर्त्तित । भद्रजाति महाकायोगजोमध्ये च दन्तिनाम् । मन्दोऽवयवयोगेन स शक्तो भवति द्विप । मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चिन्मात्रानुगतेन यै । अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनोऽपि स । लोचमाना प्रधानस्य यस्माच्छास्त्रेषु कीर्त्तितम् । तस्मान्मृगाश्रिय सक्तोभद्रोऽपि हि न शस्यते । भाद्रेणो परिकायेण मान्द्रेनाधोगतेन वा । उन्नतोऽपि गजानान्तु भद्रमन्द्रोभवेद्गज । अनेनैव हि रूपेण विपर्य्यासेन यो गज । सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्रइति स्मृत । एव विधात् मृगे चापि लक्षणान्मिश्रलक्षणम् । महावयवबाहुल्यात् मृगरूपस्य लेशत । भद्रावयवनिर्मुक्तोमध्यमोऽसौ गजो भवेत्" कायेन यो भवेद्भद्रो मन्द्रोवापि मतङ्गज । मृगगात्रोऽपरस्यैव स भवेद्वेगवान् गज' । मृगरूपाधिकत्व च दृश्यते यस्य दन्तिन । अधमस्तु स विज्ञेय' सत्त्वशक्तिविवर्जित । करदन्ताक्षिकुक्षौ च यो मृगोजायते गज । शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ । एवमुद्देशमात्रेण मिश्रभेदा मयोदिता । नोदिता येऽपि तेऽत्रापि मिश्रा ज्ञेया मनीषिभि । मिश्रलक्षणस योग उत्कृष्ट यस्य दृश्यते । रूपनामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गज । अत' परम्प्रवक्ष्यामि लक्षण गिरिचारिणाम् । तथा नदीचराणां च तथैवोभयचारिणाम् । महाबला महाकायायितासा गिरिचारिण । सुपार्श्वासारुदिग्धाङ्गाढपादागतक्लमा । उदपानिर्भयाश्चैव सल्लकीकवलप्रिया । तटाघातविधौ भुग्नदन्तदारितभूतला । शार्दूलादिमहासत्त्वस्फोटासङ्घर्षिता । मदस्रावक्षतोत्थाहादुर्दमावारिभीरव । पांशुक्रीडारता नित्य द्रुमोन्मूलनतत्परा । विषाणवेष्टनाशीला स्वेदसन्तापनीरका । कराग्रस्फोटनिरता सीत्कारकरणप्रिया । अनुद्रवाघनश्यामा शीकरोद्गिरणप्रिया । तोयकर्मणि निःशङ्कामतङ्गाश्च नदीचरा । उभयेषुचर-

न्त्येते नरोपम तत्तानुप। ये गजाः कूटमनसस्ते भवन्त्यतिशोभनाः। सर्वेषामेव नागानां छायालक्षणमुत्तमम्। यच्छाया जायते यस्य तत्तयैवाभिधीयते। सत्त्वांशकत्वाद्भद्रस्य पाटला भवति प्रभा। नवपल्लवसच्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा। तथा तमोंऽशकत्वाच्च कृष्णा मन्द्रस्य जायते। तरुणाम्बुदसङ्काशा स्थूलकृष्णकचाचिता। रजोंऽशकत्वाच्च तथा मृगस्यापि हि धूसरा। मलिनाम्बुदसङ्काशा रूक्षा तनुतनूरुहा। एवं छायाविशेषाः स्युर्भद्रादीनां नयोदिताः। छाया च मिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम्। वनजातिगुणैर्भद्र गजस्त्रैधो नरोत्तम। तमोंऽशकत्वं मन्द्रस्य यद्युक्तं निबोध मे। दुर्मनस्त्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च मूढता। गम्भीरवेदिता चेति मन्द्रस्य तम उच्यते। एवं रजोगुणो राजन् मृगस्तेन रजोंऽशकः। धैर्यं स्थैर्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता। व्यत्ययवेदिता चैव भयस्थानेषु मूढता। सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः। अत सत्त्वांशको राजन् भद्रजातिरुदाहृतः। चित्रत्वं बाहुशिरसोरन्तर्मणिगतं तथा। दन्तयोर्मधुवर्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता। आसनस्य पृथुत्वञ्च पूर्णता कुक्षिपार्श्वयोः। पृथुत्वं पृष्ठभागस्य समत्वं समसन्धिता। स्निग्धच्छाया त्वथायामपरिणाहोच्छ्रयौ तथा। स्थौल्यत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्मृताः। सर्वलक्षणसम्पूर्णो दृश्यते न मतङ्गजः। प्रधानावयवे लोके यत्नः कार्यो मनीषिभिः। हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रशस्यते। सम्पूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम्। त्र्यङ्गुलन्तु भवेद्धीनं हीनस्पतिविनाशनम्। कृष्णं भर्तृविघाताय कल्माषं भर्तृरोगदम्। सम्पूर्णं सिद्धिदं भर्तुः पुष्करं चतुरङ्गुलम्॥ सौभाग्यदं मांसलन्तु सुकुमारं तथार्थदम्। रक्तपद्मदलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम्। अत परं शुभे स्येते श्रोतसी पाटलोदरे। पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे। अत्यायुश्च ताम्रं च कर्णतालं सुखप्रदम्। ह्रस्वा स्थूला च विपुला चित्रिणी श्यामलोमिता। कुञ्चिता च तथा दृष्टिः सप्तधा दन्तिनां मता। तासां तु त्र्यङ्गुलायामा सा ह्रस्वेत्यभिशंसिता। ह्रस्वा करोति नृपतेर्विनाशं शीघ्रमेव हि। स्थूला दुर्भिक्षकरणी श्यामला व्यसनं सदा। करोति चित्रिणी नित्यं तस्यैव तु पराजयम्। भुग्ना दृष्टिर्विनाशाय राज्ञो धनविनाशिनी। कुञ्चिता हीनयोश्चैव युद्धकाले रिपोर्जयम्। अत परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम्। स करं दीर्घमिच्छन्ति मातङ्गे शास्त्रपण्डिताः। न वालधिसमं ह्रस्वं नातिदीर्घं क्रमायतम्। न ततं नातिकायं च न रूक्षं न क्षतव्रणम्। नाक्रमेण क्षतोत्सेधं न हीनं दशनान्तरम्। न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसंकटपुष्करम्। एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः। वालधेः सुसमो हीनः समोऽथ दन्तिदुःखदः। अतिदीर्घो भवेद्भर्तुरायुषः क्षयकारकः। तनुर्व्याधिकरो यादृगतिकायोऽर्थनाशनः। रूक्षो व्याधिव्रणकृद्योद्धातुर्भयकृता व्ययाम्। प्रतिलोमेन च स्थूलो गजस्य सुखनाशनः। असमञ्जसहीनश्च असमञ्जसवर्तुलः। दुःखशोकभयायासकर्त्ता भवति नित्यशः। दशनान्तरहीनश्च जायते दन्तिरोगकृत्। कथितं पूर्वमेवेष्टं पुष्कराङ्गुलिलक्षणम्। अतो मया न कथितं साम्प्रतं करलक्षणे। निर्मलोकोटीर्घरोमा क्रमवृत्तत्वसंयुतः। अणुबिन्दुविचित्रश्च दैर्घ्येण च शताङ्गुलः। वालधेः पुष्करं यावदायामो जायते यथा। अरत्निवयाऽऽनाहश्च हीनहीनतरक्रमात्। युक्तस्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत्॥ निर्मलोके च सौभाग्यं दीर्घरोमाऽर्थदः स्मृतः। क्रमवृत्तोऽजयं कुर्यादणुबिन्दुयुतो धनम्। सुप्रमाणो भवेद्राज्ञः करस्य परिवर्द्धनं। आनाहश्चार्थसततं राज्यस्फीतिकरो भवेत्। करस्य कीर्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभशंसितम्। अत परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं दन्तवेष्टयोः। कचहीनावतिस्थूलौ विषमौ शिथिलौ तथा। दन्तवेष्टौ सदा भर्तुः प्रमाणाभ्यासशौख्यदौ। दन्तमूले सुसम्बद्धौ सकषौ किञ्चिदुन्नतौ। दृष्टौ सदा तथा भर्तुर्हृदौ परिकीर्त्तितौ। अथ परं प्रवक्ष्यामि लक्षणन्तु विषाणयोः। व्यस्तता सङ्कटत्वं च प्रांशुता भग्नशुभ्रता। वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता। कटुताऽधोगतित्वञ्च हीनता मूलमध्ययोः। प्रान्तयोः स्थूलता चैव दीर्घता चातिमात्रता। सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषाह्येते चतुर्दश। दन्तयोस्तु समाख्याताः फलं तेषां निबोध मे। व्यस्तौ च सङ्कटौ दन्तौ मदहानिकरौ तु तौ। दन्तिनस्तन्तायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ। भग्नशुभ्रौ तथा भर्तुर्भेदक्षोभकरौ मतौ। वक्रौ चार्थविनाशाय ह्रस्वौ च परिकीर्त्तितौ। धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ। मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शस्त्रव्रणकरौ मतौ। स्थूलाग्रावधोगतिस्थे च भर्तुर्यातुश्च दुःखदे। अशुभं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोः कथितं मया। शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः। स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ संपृक्तौ व्रणवर्जितौ। मुकुलाग्रौ दृढौ चापि ताम्रचूडौ फलोपमौ। दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चित् मृणालकुमुदप्रभौ। मुग्धकुन्ददलच्छायौ रोमचम्पक

यक्त स्थूलञ्च ह्रस्वं च पुच्छं कचविवर्जितम् । समानाहं च नागस्य सर्व्वदोषकरं भवेत् । अयक्त म्रजुदीर्घञ्च ग्रन्थिहीनं सुपेशलं । गोपुच्छबालप्रतिमकचमात्रविभूषितं । भूमिं तु न स्पृशेत् यस्तु चतुर्भिश्चाङ्गुलैः सदा । स शुभो बालधिर्ज्ञेयो गजभर्त्तृसुखप्रदः । अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्बूरं विगतप्रभम् । सिरालं चाशुभं मेढ्रं राजहस्तिपदुःखदम् । यत्तं षडङ्गुलायामं नाहतः षोडशाङ्गुलम् । सिराजालविनिर्मुक्तमाम्रपल्लवसप्रभम् । द्व्यङ्गुलं स्रोतसा युक्तं बिन्दुमालाविवर्जितम् । मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्त्तृजीवितवर्द्धनम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि । हीने तनू च दीर्घे च समभासोच्छ्रये तथा । विषमे च कचाक्रान्ते गात्रे नागस्य निन्दिते । हीने तनू च कुरुतः प्रयातुर्विनिपातनम् । समभासोच्छ्रये यात्तुर्विषमे च विपत्करे । कचाविद्धे गजस्यैव गात्ररोगकरे तथा । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गात्रयोः शुभलक्षणम् । सार्द्धहिरत्निश्चिरत्निं यथाङ्गुलसमायता । एवंविधे स्थिते गात्रे भर्त्तुरारोग्यसौख्यदे । घने च कचहीने च गजलाभकरे तथा । गजस्य पुष्टिदे नित्यं मांसले च घने स्थिते । गात्रे वारणनाथस्य एवं भूते शुभे मते । चिपिटे वा कफलके गात्ररोगकरे सदा । सम्पूर्णे राज्यदे भर्त्तुर्गजस्य बहुसुप्रदे । तथैव रोमनिह्निते गजस्य गजोरगदे । अतः परं प्रवक्ष्यामि नखानाञ्च शुभाशुभम् । हीना कृष्णाश्च खण्डाश्च रूक्षाश्च न नखा शुभाः । सदा च रोगदा हीना कृष्णा भर्त्तृविनाशनाः । खण्डारूक्षा गजस्यैव पादव्याधिविवर्द्धनाः । स्निग्धाश्चन्द्रार्द्धसङ्काशा मानेनैव पुरोनखाः । तथादिपञ्च वक्ष्यामि चाङ्गुलानि क्रमेण हि । एवं विधा नखा यस्य भर्त्तुरारोग्यकारकाः । अतः परं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि लक्षणम् । हीनौ सङ्कुचितौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ । हस्तप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्म्माकारौ सुखप्रदौ । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणञ्चापरांश्रितम् । आयुष्मिते च हीने च निन्दिते चापरे तनू । सम्पूर्णे च शुभे ज्ञेये त्र्यरत्न्यायामसंयुते । निन्दिते रोगदे ज्ञेये पूजिते प्रभुसौख्यदे । द्वादशाङ्गुलहीनं तु चासनात्पश्चिमासनम् । अपरपादयोश्चापि आयामोऽरत्निमात्रकः । नखानां च तथा मानं षडादिचतुरङ्गुलम् । यथामायवमानन्तु लक्षणं कथितं यथा । उत्सेधायामनाहानां साम्प्रतं कथयाम्यहम् । समतन्तुसमायुक्ततन्तुना वर्त्तितेन च । सुप्रशस्ते दिने नित्यं मानं कुर्वीत मानवित् । सप्तारत्निं गजेन्द्राणां प्रमाणं वनजन्मनाम् ।

आसनं यावदुत्सेधस्तलसन्धिश्च कीर्त्तितः । पेचकात्मनि मानन्तु आयामोऽरत्नयो नव । मध्यदेशे तदानाहो दश रत्निः प्रकीर्त्तितः । मानमेतद्धि भद्रस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । सप्तमेन तु भागेन हीनं मन्दस्य जायते । मन्दाद्धीनं मृगाख्यस्य षड्भागेन प्रकीर्त्तितम् । एवं क्रमेण सङ्कीर्णं मानं मानविशारदैः । किञ्चिन्न्यूनाधिके वापि न दोषं स प्रपद्यते । दोषाणां च गुणानाञ्च दृष्टिरेव फलप्रदा । सत्त्वं हि वारणेन्द्राणां नित्यं तन्त्रेषु संस्थितम् । स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे । रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे । नीलच्छाये अतीक्ष्णे च गजे सत्त्वं प्रतिष्ठितम् । मार्जारवानरादीनां सदृशे नीलके गजे । हीनसत्त्वाश्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि । अधिकं पुष्करं यस्य मांसलत्वेन जायते । प्रभयाच कषायं स्यान्मानेनाङ्गुलपञ्चकम् । किञ्चिदूने च विज्ञेये स्रोतसी चतुरङ्गुले । स्थूलपक्षाङ्गुलायामा त्र्यङ्गुला नाहमानता । हस्तोऽपि पूर्वमानस्य स्थूलत्वेनाधिकोऽभवेत् । रोमयोनातिदृढश्च दृश्यः षड्भिरङ्गुलैः । आयामेन च हीनं स्यात् पूर्वमानात् षडङ्गुले । नातिगोपुच्छसंस्थानं कृष्णबिन्दुविभूषितं । आनाहे रत्निमानौ तु सार्द्धहस्तद्वयायतौ । पीयूषकुसुदच्छायौ किञ्चिन्नम्रकपिङ्गलौ । स्निग्धौ सुघनमावेव दन्तौ नागस्य कीर्त्तितौ । दन्तावेतावतिस्थूलौ कचाक्रान्तौ सनिष्ठुरौ । पञ्चाङ्गुलौ कटौ ज्ञेयौ मांसोपचयपूरितौ । ज्ञेये कटोपरि तथा स्रोतसी द्व्यङ्गुलान्तरे । एकाधोनवाङ्गुलानाहे द्विषष्ठ्यङ्गुलायते । किञ्चिन्नत कचाक्रान्तं बाह्यस्य परिकीर्त्तितम् । प्रतिमानं तु विज्ञेयं हस्तं सचतुरङ्गुलं । अध्यर्द्धरत्निमानं च प्रमाणान्तरभेदतः । आयामस्तु विज्ञेयस्त्वधरस्तु दशाङ्गुलः । त्र्यङ्गुलमानस्तु परिणाहोऽभिधीयते । पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं सृक्किणी तु नवाङ्गुले । षड्विंशदङ्गुलायामे सङ्गते परिकीर्त्तिते । अध्यर्द्धरत्निकौ कर्णौ विस्तारेण कचान्वितौ । कषायपक्ष्मणौ स्थूलौ कृष्णबिन्दुविचित्रितौ । सपद्मागकरायामावनपूलौ कचान्वितौ । पञ्चाङ्गुलान्तरौ पीनायुभावोष्ठौ दशाङ्गुलौ । कर्णात् कर्णान्तरं यावत् सप्तसप्तत्यङ्गुलं शिरः । शातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्तदशाङ्गुलम् । षडङ्गुला मात्र सार्द्धमात्रा हि द्व्यङ्गुलाधिकम् । आयतत्वं च वक्षस्तु दशाङ्गुलमिति स्मृतम् । भद्रस्यैवासनं ज्ञेयं तयोक्तं सप्तरत्निकम् । षडङ्गुलोच्छ्रितं स्थूलं तुल्यं चाङ्गुलसमानतः । पुच्छमूलाद्धि हिरण्यन्तु जायते पश्चिमासनम् । उच्छ्रयेण

तु हीन स्यादायत पञ्चभिरङ्गुलैः । मेचकस्त्र्यङ्गुला यामोत्सेधत्वेनाङ्गुलत्रयम् । विंशत्यङ्गुलमानाढ्ये भवेत् पुच्छोऽयथागमम् । प्रान्तपादक्रमेणैव तथायामेऽङ्गुलत्रयम् । दैर्घ्येण तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलोच्छ्रितः । इदं मानविधानं तु मन्द्रस्य परिकीर्त्तितम् । सार्द्धद्वारत्निके मूले अपरे संप्रकीर्त्तिते । उदरे चातिमात्रं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वयायतम् । विंशत्यङ्गुलमानाढ्ये लम्बच्छाय सदा भवेत् । पञ्च चत्वारि च त्रीणि चाङ्गुलानि नखा क्रमात् । आपाण्डुविवराः कुन्दाभासाश्चापरपादयोः । अनेनैव तु मानेन गात्रपादसमाश्रया । नखा मन्द्रस्य विज्ञेयाश्चरणास्तु कथापि वा । अतिस्थूलं पृथुत्वेन सार्द्धहस्ताधिकं करं । अरत्निकं वा, दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि । उरोमणिस्तथा श्वयोरत्निमात्रोऽतिमांसलः । विंशत्यङ्गुलमानस्तु अन्तर्गलमणिर्भवेत् । अनेनैव हि मानेन मातकुम्भः प्रकीर्त्तितः । एते प्रशस्ता मन्द्रस्य नूनाय । कथितास्तथा । प्रोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेया समलक्षणाः । मृगस्य साम्प्रतं वच्मि प्रदेशान् लक्षणान्वितान् । त्र्यङ्गुलं पुष्करं तस्य त्र्यङ्गुले स्रोतसी तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि कीर्त्तितास्तस्य चाङ्गुलाः । तनुः करस्त्र्यरत्निःस्यादानाहे सार्द्धरत्निकः । वाहित्थात् पुष्कर यावन्मानं सद्भिरुदाहृतम् । तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये सार्द्धद्वारत्निकौ । ह्रस्वौ च मस्तकौ स्यातान्तयोः सप्तदशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशाङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं चिबुकं तस्मादधरस्तु षडङ्गुलः । अष्टादशाङ्गुलानाहे सृक्कणी तु षडङ्गुले । स्यातामङ्गुलविस्तौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्व्यङ्गुलमानौ तु विवरे चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्यातामिषत्प्रभे स्थूलतारके । नातिव्यक्तं समाप्य सार्धातकुम्भं दशाङ्गुलम् । गर्त्ताकारस्तु निम्नं च कटकुम्भं तथैव तु । अष्टाङ्गुलान्तरं कुम्भ आयामे षोडशाङ्गुलः । विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ स्तब्धौ ह्रस्वौ च वर्तुलौ । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलानाहा आयामे षोडशाङ्गुला । ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालमांसला भवेत् । सार्द्धद्वारत्निकायामः कृशतनोऽतिमानया । वंशो मृगस्य विज्ञेयो निम्नमत्स्यनिभप्रभः । स्थूलास्य विषमं निम्नं पुष्करमध्यद्वरत्निकम् । आसनेन सम चैव मृगस्य परिमाणकम् । पञ्चाङ्गुलस्तु विज्ञेयः मेचकोगुदजः स्मृतः । कथापन्थिषमाकोश स्थूलोऽगुरुश्च चाऽऽथ । अपरापादपार्ष्णिभ्यां हस्तमात्रपरिवृतः । शेषं तद्वत्तु हस्त्यस्योद्भिणात्यङ्गुलावृतः । वत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपिटे चापि निष्प्रभे । चरणाश्च गतच्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैर्नखैः । स युक्ता स्फुटिता निन्ना माने नाष्टाद्यङ्गुला । एतदुद्देशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् । गजा न बलहीनेन सुरूपेणापि शोभनाः गुणेष्वपि बलं श्रेष्ठं तत् परीक्षेत पण्डितः । शरीरान्तर्गतं प्राणो बलशब्देन कीर्त्यते । क्रियते वारणस्यास्य तस्योपायैः परीक्षणम् । जाम्बूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य वा । अष्टादशसहस्राणि गृह्य सन्धृत्य वेगवान् । दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः । यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः । यश्चतुर्दशसाहस्रभारमादाय गच्छति । सप्तयोजनमध्वानं स मध्यबलो मतः । दशसाहस्रिकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् । अध्वानं यो हि सयाति स हीनबल उच्यते । सन्निभागहिहस्तेन परिणाहेन संयुतम् । चतुर्हस्तनिखातं तु योभिनत्त्युत्तमो हि सः । अथ वोत्पाटयेद्वापि बलेन महता युतः । सार्द्धत्रिहस्तखातन्तु सप्तहस्तोच्छ्रितं तथा । पञ्चाशदङ्गुलीकेन परिणाहेन संयुतम् । भिनत्ति यो गजः शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः । स गजानान्तु सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः । हस्तत्रयनिखातन्तु षड्हस्तोच्छ्रयमेव वा । युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वस्यार्द्धमात्रया । भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा करोति वा । स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते । गुरुत्वं च यतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् । बलादभ्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम् । दुर्लक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्धि लक्षयेत् । सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजो गैरिकमण्डितः । कक्ष्यैश्चामरघण्टादिभिराभरणभूषितः । पादान्दोलनसञ्जातघण्टारवमिभस्सन । आरोहककरास्फालकृतोत्साहोन्नताननः । अत्यन्तं ढौकयेच्छत्रीन् पार्श्वकोलाहलाकुलः । वेगोत्थानकृतास्फोटदन्तसंघट्टमर्दने । लता कामपि न हस्तस्य वेदना यो न मन्यते । यो हि मदे कृतास्फालैः स्वकटं भर्तुमिच्छति । नापसर्पति भीत्वा मो प्रतियाति रणात् क्वचित् । कण्ठगर्जितनादेन परिपूरितदिङ्मुखः । निवर्त्तते च दुःखेन स भवेत् सत्त्ववान् गजः । पदात्यश्वसमूहं वा गजमालातिभीषणम् । रागोत्थामहत्तुङ्गगम्भीरकलकलाकुलम् । उत्थाय समरे गच्छेदोपरक्षितशोभनः । दन्तदारणरागेण प्रतिनागकृतेक्षणः । प्रहारैरतिरूक्षैर्भिः यत्र कम्पमहैः । दोषच्छविवेगेन स भवेत् सत्त्ववान्-

गज । शार्दूलाक्षतिशस्त्राणां त्रासवर्जितमानसः"। सतक च तथा नाग येऽभिनन्द्यन्त्यमी हि स । दावानलशिखिस्रे-णीयद्भस्त्रासवर्जित । वनेषु विचरत्येव स सत्वसहितो गज । क्रतयङ्कशघातात्तु न वारोहिणमीयते । सद्ध-धन् मस्तक दीनोमन्दान्मन्दतरो भवेत् । त्यालोकयति पार्श्वानि चीत्कारकरणप्रिय । व्यालोकयति सोष्मभ्या लोचनाभ्यामतिद्रुतम् । पदाग्रद्वयमूह वा ज्वलन्तमिव म-न्यते । अधमस्तु सुविज्ञेयो गज स श्रमवर्जित । यस्तु स-घटते मन्दं घटितस्त्वापसर्पति । तथापसर्प्य वेगेन दन्ताघात प्रयोजयेत् । किञ्चित्कियत्यमुखोभूत्वा क्रतचीत्कारनि-स्वन । कुरुते दन्तसघातम् स विज्ञेयोऽधमोगज "।

प्रथमादिपरास्तदयाश्च मदविकारभेदस्तत्राह तत्रैव ।
"तटतटभवनोन्मूलनरतस्तु पञ्चाङ्गजो भवति । करयद्-नाचिकटस्थल गलन्मदसलिलसिक्तभूमितल । सघामे रिपुभरकरविमुक्तशरनिकरशल्यसह । करवीरपुष्पलो-हितलोचन, स चारुदारुणाकार । प्रतिनागसघटारणप्र-हतिरवलस्तु सप्तस्याम् । न शृणोति नैव पश्यति च न भय-ञ्जानाति सर्वसत्वहतम् । यत्र घनास्फालित सुस्फरित चानन पतति कारयन् । न सहन्ते तस्य गन्ध सद्योचि-तगात्रकुम्भकरकटा करिण । महिषीनिजवला विमुक्त-नादा प्रणश्यन्ति । न तथा शङ्खाभरणैर्न चामरैर्नाच-मालाभि । भवति यथा मदसारैर्गुणस्य शोभा गजे-न्द्राणाम् । क्षमविरहिता भवति हि पञ्चो या पञ्चमी च-तुर्थी वा । दीनावस्था करिणा सत्वता मदविशेषेण । अतिदहनमदविकारे त्यजन्ति शिशुमदेऽपि मातङ्गा । स-त्वातिरेकयुक्ताबलस्य शोभा परा प्राप्ता:" । स्थलभेदे न मदोद्गमफल तत्रैवाह ।"कुरुते नरपतिहृष्टि दक्षिणगण्ड-स्थलोद्गतन्दानम् । रोमोद्गत च यात्रविशेषसुखद सदा भवति । उभयकटस्थलसमनिर्गत च विषयस्य वृद्धि करम् । शिशिरसुगन्धिपरिमलं सुखप्रद जायते भर्त्त । माङ्गल्य भोजनम सौभाग्यकर सत्वजनन च । माद्यन्ति यत्र देशे दयाविपाकेन मलकलामन्दा । करिणस्त त्विन् राजा वल्लितवध सुख वसति । कतकवत्तुलजलापरि-मलस सुखदोमदो भवति । मूत्रपुरीषस्वेदाद्धकफरसो-नादितीव्रगन्धधर । अशुभकरोऽसौ नरपतियात्रयाज्ञा-यते मद । जायन्ते ये भावा राजन् । मदजनितमखिलत सुखस्य । नागस्य मद विशेषाकांक्षान् प्रवक्ष्यामि । चाल-यति दुर्गमस्रिवाम्राय पुष्कर चिपति प्रेरयति । वेढि-जिह्वाग्रेण सृक्कणी विघटितोष्ठपुट । समीक्ष्य पुष्कराग्रेण चाङ्गुलि नि श्वसश्चाभोमटन । तिर्यक्प्रेक्षी भवति मी-लिताक्ष घण स्थिता । तिर्यक् चालितवदनमङ्गुल्या पुष्-करमकम्पेन । किञ्चित्प्रसन्नतास्य कर्णकण्डूयन कुरुते । किञ्चिच्च दर्शयित्वा मेढ्र नाशयति कोषहस्त्रम् । हृष्ट क्रीडति परिवर्त्तितानमो बन्धनस्तम्भ क्रतमतुष्टर" । प्रधा-वति सर्वेप्सु कर विधायणमुदास्य गर्जति सलिलपूरितज-लधरगम्भीरनादेन । एवाभिमतामपहृत्य सच्छन्दगच्छ-तिकापि । गुरुमविकम्प्य भवति वनतरुगहनोन्मूलनातुर-त । यागद्बुतसुखक्षात बाधन न सहते ह्यभिसत्त्वोप । तिर्यग्विकलस्याच्च तथा सगजो गुरुमविकोपेय । रमते च पांशुविकरणकर्दमावगाहाद्यै । एवविधस्व-भावो मदभेदत्रयाङ्गजो भवति । यो यस्मिन्नेव क्षतौ न्द्रह्मति मदमातङ्गज सुखदम् । स च तस्मिन्नेव पुन प्रभिद्यते दानयुक्तश्च । इति मदवृद्धिविशेषा कथितास्तव भूतलेश । सत्येन । परिपच्यते मदोयैर्हेतुभिरशुभैस्तु तान्वक्ष्ये । प्रतिवारणाभियानाद्दूराध्वगमनात्कुभो-जनाच्चापि । बन्धनदोषाच्च तथा तृष्णाक्षुत्पीडनाच्चापि । शार्दूलादित्रासाद्दावानलोल्कापनिप्रपतनाच्च । (अशनि-रत्र विद्युत्)। नश्यन्ति मदोगजानां शीघ्र वर्त्म विभ्रतश्च तथा । मातापितृजैर्दोषैर्मन्दमदामन्दवर्जिताश्च तथा । जायन्ते द्विरदा यैर्यथा तथा साम्प्रत वच्म्यामि । मन्दमदेन हि करिणा जात किञ्चिन्मदोगजो भवति । मदविरहितेन तथा जनितोमदविवर्जितोऽप्येव । समदेन तु यो जाती-गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मद । एव मदप्रकारा मातृ-ङ्गाना सपहिता । शृणु साम्प्रत नरेश्वर । मदापसरणो-क्तानि चिह्नानि । यानि भवन्ति गजाना मन्दमृदुमद-विगलितशमुदयानाम् । कुचच्छायायुक्तोनिश्चोषितगण्ड-स्थलगतश्री । कुप्यति येभ्य शङ्काङ्करोति तेभ्योऽपि सत्वस्थ । गण्डस्थलेन जिघ्रति करेणुका स्पृशति नैव हस्तेन । मूत्र-पुरीषाणि च मो जिघ्रति वारणक्षतानि याश्चर्या यर्त्तैर्गच्छति । सतत परिमृष्टदानराजिपरीकीर्णकटोहस्तेनातीव सङ्कर्षण कुरुते । छक्करभिनन्दति निद्रामसको मनसा न तुष्टिमुप-याति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन सुष्यमाणस्य जायन्ते । प्रतिकुञ्जरयुद्धक्षतो बलहर्षदायक्योस्थ्यस्त्वशुभ । भवति मदोनागाना तापादिसमुद्भवश्च शुभ "। "रूपवान्मदसम्प-न्नोविन्ध्यशैलसमप्रभ । जायते सत्वहीनस्तु कुञ्जर केन हेतु-ना । केन वा रूपहीनोऽपि मदोच्छ्रयविवर्जित. । सत्ववान्

जायते नागो एतदाख्यातुमर्हसि” इति नकुलपृष्टो इन्द्रसूतिरुवाच । “यथा जातकयोगेन जन्तूना च शुभाशुभम् । तथा बन्धनकालोत्थङ्गजानामपि जायते । सुलग्नावस्थिते सौम्यपक्षे पीडाविवर्जिते । बन्धनं यस्य जायेत स भवेत् सत्ववान् गजः । क्षीणचन्द्रेषु गृह्यन्ते ये गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ये चालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति भयाकुलाः” । उक्तञ्च शम्भुना “मृगजातयोऽपि हि क्रूरा भवन्ति मधुपिङ्गललोचना स्निग्धाः । वृषसिंहमीनवृश्चिकलग्नेषु स्वीकृता करिणः” । पुनर्नकुलप्रश्ने गुरोः प्रत्युक्तिस्तत्रैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् । अल्पार्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्विद्यादुद्वेजितानि यः । तीव्रसङ्कुचितस्पृष्टः स स्यादल्पार्थवेदिता । स्तोकं बहु बहु स्तोकं चापि मन्येत यो गजः । वागङ्कुशादिभिर्नित्यं स हि प्रत्यर्थवेदिता । जानात्यङ्कुशतोत्राद्यैर्यद्यथा तत्तथैव हि । चतुर्णामयभयैर्युक्तोऽन्वर्थश्च स गजो भवेत् । अङ्कुशादिव्रणान् राजन् यश्चिरेणावगच्छति । तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः । रोमेषु स्पर्शं तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तु यो गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि महाभुज । सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतिस्थस्य सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्त्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्नृप । वेदित्वं गजजातीनां तिसृणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिसृणामपि जातीनामुत्तमाधममध्यमम् । न चाल्पं न च दृढं द्विपञ्चपदसंस्थितम् । गजोत्थानसमुत्थानं नरः प्राप्नोति येन तु । रथाविष्टेन समधा स वेग उत्तमोमतः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं गजोत्थानसमुत्थानं गजधावनसमयधाविनम्) येन वेगेन गृह्णाति नरं सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमात्रन्तु स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्थं हि नरं गृह्णाति नोदितः । पदामान्तु शतं सार्द्धं स हीनोजव उच्यते । शतद्वयं वा धनुषा गच्छेदुच्छ्वसिताननः । द्वात्रिंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिर्यायाद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणाञ्च शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन् । वेगो वीथिषु दन्तिनाम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि गजस्य शुभलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशील “भारार्द्दितोवा तृषितः क्षीणः श्रान्तोनुबुभुक्षितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् । कल्याणशील स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणैः । विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधादिभिः । तमकल्याणिनं राजन् गजन्दृष्टं प्रकल्पयेत् । कोपोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुश्चाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु लक्षणम् । उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् । क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं मुहुः शमम् । शिशुक्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्यमाणोऽपि यत्नेन न शमं याति मुह्यति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो राजन् । स हि रणप्रियः । साम्प्रतञ्चैव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् । आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुत्तमम् । क्षेत्रसत्त्वसमायोगा । भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं वदनाश्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्थञ्चतुर्थं शिरसि स्थितम् । पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्थं सप्तमञ्चैव अष्टमं तालसंस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेपाङ्गस्थं द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं द्वादशं सत्त्वसंस्थितम् । एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव दशाज्ञेया शेपाङ्गेष्वभिलक्षिताः । विंशोत्तरं वर्षशतं भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् । अष्टाशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत् मृगस्य च । मिश्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते । प्रदेशस्थानतत्त्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् । सर्वक्षेत्रैः सुसम्पूर्णैः सम्पूर्णायुर्गजो भवेत् । हीनैश्च हीयते चायुर्यावदभिधीयते । दशाब्दानां क्षयं कुर्यात्तत्तल्लक्षणवर्जितः । विंशत्यब्दविनाशस्तु हीने क्षेत्रद्वये भवेत् । क्षेत्रत्रयावहीने च त्रिंशदब्दपरिक्षयः । चत्वारिंशत्समाहानिर्हीने क्षेत्रचतुष्टये । (समा वत्सरः) । पञ्चाशदब्दाहीयन्ते हीने तु क्षेत्रपञ्चके । षट्क्षेत्रहीनतायान्तु षष्टिवर्षविनाशनम् । सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ॥ अशीतिरष्टभिर्हीने वर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं हि प्रयाति । दशभिश्च तथा हीनैर्भश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् । दशोत्तरं चाब्दशतं हीना छाया विनाशयेत् । विंशोत्तरं चाब्दशतं हीने सत्त्वे विनश्यति । एवं दशाब्दनाशं च क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य गजकोविदः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे । विशेषलक्षणं यावद्बहुलक्षणजातितः । एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् । दोषमप्यतिमं लक्षणम् । पादानां लक्षणं सम्यक् दन्तदोषं प्रणाश-

येत् । दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान् वाहित्यसंश्रितान् । वाहित्यलक्षणे सम्यक् नेत्रदोषक्षयो भवेत् । नेत्रयोर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तालुसमाश्रितान् । स्कन्ददोषविनाशाय क्रियते तालुलक्षणैः ॥ स्कन्धाणां लक्षणं कुर्य्यात् सगद्दोषनाशनम् । कपोलकटदोषघ्नाः सगटस्य गुणा नृप ॥ निर्याणशातकुम्भानान्दोषघ्नं करयोर्गुणः । कुम्भदोषविनाशाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्णदोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । कण्ठदोषविनाशाय कर्णलक्षणमेव हि । आसनस्य हि ये दोषास्तान् हरेत्कण्ठजो गुणः । वपुर्दोषक्षयकर आसनस्य गुणो भवेत् । गुणा घ्नन्ति हि वपुषः दोषान् तत्स्कन्धाश्रितान् । पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं मतृस्कन्धाश्रितम् । कुक्षिपेचकदोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् । गुणाः पेचककुक्षिस्थाः पुच्छदोषविनाशनाः । मेढ्रदोषक्षयं कुर्य्यात् पुच्छलक्षणमेव हि । मेढ्रनस्य गुणा हन्ति दोषांश्चापराश्रितान् । अण्डकोषगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् । नाभिदोषक्षयं कुर्य्यादण्डकोषस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणैश्च हन्यन्ते दोषास्तनसमाश्रिताः । उरोमणिगतान् दोषान् नाशयेत् स्तनलक्षणम् । चिबुकस्य हरेद्दोषानुरोमणिगतो गुणः । यथा दोषजयो राजन् लक्षणैः क्रियते शुभैः । दोषातिरेकोऽपि तथा प्रदेशगुणनाशकः । प्रदेशोऽनन्तरस्यैव प्रदेशस्य गुणान्वितः । कुरुते दोषनाशं हि स दोषो गुणनाशनः । करकुम्भविषाणाक्षिकर्णलक्षणसंयुतः । सर्व्वैरेवाशुभैरन्यैर्मुक्तः सर्वाशुभो गजः । स्थूल चन्द्राभशुभ्रं स्यादग्रञ्च ज्वलनप्रभम् । मध्यं काञ्चनसङ्काशमङ्कालदण्ड सुस्निग्धम् । एतेषां च समायोगाद्दन्तानां मधुपिङ्गता । यतो गजविषाणानामतो मधुनिभा शुभा । भद्रजातेर्गजस्यैतन्मन्दस्य च मृगस्य च । धवपीयूषकुन्देन्दुश्वेतकौञ्चविपञ्चकम् । एवं जातित्रयस्यापि सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूम्रभस्माभ्यसर्पच्छत्रकसन्निभा दन्तयोस्त्वशुभा राजन् । छाया पञ्चविधा ह्यपि । अध्यर्द्धारत्निकं राजन् प्रमाणं दन्तयोः शुभम् ।

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्णलक्षणम् । आहारस्य विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा । देशलक्ष्मगुणैश्चैव योनयोनिवशेन च । महालोकनगक्षत्रलग्नराशिवशेन च । पूर्व्वकर्म्मवशाच्चापि धातूनाञ्च विपर्य्ययात् । भवन्ति कारणैरेभिर्वर्णा नानाविधा नृप ॥ दिव्यास्तथा शुभैर्भेदैर्विविधास्ते भवन्ति हि । सिन्दूरमधुवैदूर्य्यविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः । इन्द्रनीलसमानाभा भवन्ति शुभकान्तयः । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुकबर्हिणसप्रभाः । एते देवगजाः मर्त्त्ये भूतले न भवन्ति हि । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुकबर्हिणसप्रभा । दैवयोगाद्वने क्वापि कश्चिदेव भवन्ति हि । इन्द्रनीलस्य पद्मोऽपि नामी चाल्पो महाधिपैः । स्फटिकाराद्धाटभस्माभ्यपद्माङ्कितसन्निभा । स्नायुव्रणीय गजास्त्वेतेऽतिनिन्दिताः । एवं वर्णविशेषास्तु कथितास्तव सुव्रत ॥ गजमेकादशगुणं यद्यप्रमाणं निबोध मे । मधुसन्निभदन्तश्च श्यामो मधुनिभेक्षणः । उदरे पाण्डुवर्णश्च वक्त्रे च कमलप्रभः । द्विरेफसमनादश्च कुन्देन्दुघटगर्भधीः । स्थूलताम्रोष्ठयुक्तश्च येषु पृष्ठेषु पीनकः । शिथिलश्च यस्य यस्य रक्तैः श्वेतैश्च बिन्दुभिः । स नागो गजयूथानां मध्ये राजा प्रजायते । तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं महीतलम् । मौलसवर्णसंस्थानः स गजो यूथनायकः । मदे मदे च हस्ते च कर्णोदरगिरस्थु च । चैवं शुभैश्च यस्मिन् बिन्दुभिः परिकल्पते । सर्वशोयो भवेद्दन्ती कैलास घोषोऽभिधीयते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु लक्षणम् । निःश्वासो द्विविधोऽप्येव शुभश्चाशुभस्तथा । शुभः सुरभिगन्धः स्यात् पूतिगन्धोऽशुभो मतः । विशेषेण तयोश्च लक्षणं नृप कीर्त्यते । सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता च सुगन्धिता । सौकुमार्य्यं मृदुत्वञ्च निश्वासस्य तु षड्गुणाः । स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता । पारुष्यं विषमत्वञ्च दोषाश्चापि भवन्ति षट् । दशा रत्निप्रमाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्वसिति दीर्घं च स दीर्घायुर्गजो मतः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गजालोकितलक्षणम् । स्निग्धं स्थिरं च सौम्यं च वारिजोत्फुल्लतारकम् । सलक्षं प्रतिनागं तु प्रेक्षितं शुभकारणम् । उद्विग्नस्वल्पदीनमविकासिततारकम् । ऊर्द्ध्वं पार्श्वे ह्यधस्तु निर्लक्षं निन्दितं भवेत् । कथानां साम्प्रतं भेदान् वक्ष्यमाणान्निबोध मे । नेत्रयोः पुटमालिन्या कथा शुभफला स्मृता । सह्या असौव नामन्तु रोमृधा चैव प्रकीर्त्तितम् । देहच्छायासवर्णत्वं मृदुत्वं च तथा परम् । अनाविलत्व घनता नम्रा च स्फुटितापरता । अशुभता च सूक्ष्मत्व रोमृणां सप्त गुणा स्मृता । दोषाश्च सप्तसङ्ख्याः स्युर्गुणानां च विपर्य्ययात् । शुभानि शुभकर्तॄणि दुःखदान्यशुभानि च । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पञ्चकस्त्रयम् । नाखोसामानि ह्रस्वाणि दीर्घाण्यायतानि च । मृदूनि पिङ्गलस्थानि पञ्चाणि करिणः सदा । स्निग्धच्छायानि रूप्याणि समानि च दृढानि च । चयनानि घनिष्ठानि पञ्चाण्यतिशुभानि च । मत्तानां करिणः

सौख्यं कुर्व्वन्ति रमणीयताम् । दन्ताः स्निग्धाश्चलस्वाश्च सुवृत्ताश्च मधुप्रभा । तालवृन्तसमाकारा बाला भर्त्तुर्जय प्रदाः । शुन पुच्छसमा रूक्षा कपिला स्फुटितास्तथा । घनस्वातिशयोपेताः सुवृत्तास्त्वतिनिन्दिता । भर्त्तुरो-हिगजानान्तु नित्योद्वेगकरास्तु ते । अत परं प्रवक्ष्यामि केशानामपि लक्षणम् । अभिन्ना ऋजवः स्निग्धा घना मधुकरप्रभा । केशा वारणनाथस्य क्षेमवृद्धिकरा मता । रूक्षास्तु निष्ठुरा पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिता । कुर्व्वन्ति दन्तिनो नित्यं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पद्मवालकेशरोमणां लक्षणं कथितं मया । फणिमार्जारसम्बूकशृगालैश्च समप्रभम् । वानरस्य समं चैव मुखं नागस्य निन्दितम् । स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि च । आपूर्णमेघरूपाणि पूजितानि मुखानि वै । मदहीनं तथा ह्रस्वं बाहिर्यन्निप्रभं तथा । वराहलोचनाक्रान्तमवृत्तचिबुकं तथा । ललाटतटपर्य्यन्तगर्त्ताक्षतिभिरन्वितम् । सगदं हीनतायुक्तं मुखं नागस्य निन्दितम् । मुखस्य लक्षणं सम्यक् कथितं तव सुव्रत । । अत परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् । समा च लघुपाटा च वेगेऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुसोत्क्षिप्ता गात्रसंवरहारिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य सकस्य च । मातङ्गहंससिंहाना गतिस्तुख्या शुभा मता । क्रोशचालितगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चाराविशेषान्दोलितासना । मृगस्य शकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य च । गमनेन समा या, सा शुभा नो दन्तिनाकृतिः । कथितं तव राजेन्द्र! गजानां गतिलक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोगं साम्प्रतं लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसप्तस्थित नवस्थित द्वादशस्थिताश्चैव । पुण्यवतां जायन्ते राज्ञा गिरिसन्निभा करिणः । लक्षणसहितैः स्निग्धैः करदन्तविषाणकर्णनयनैश्च । संयुक्तो भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नाग । (वसुदं धनदं) परिणाहायामोच्छ्रयबलविक्रमधैर्य्यकान्तिसम्पन्नं । भर्त्तु प्रतापजननो ज्ञेय सप्तस्थितो हस्ती । उत्साहवेगसाहसमदसत्वगुरुस्पदत्वतायुक्तः । करदन्तकर्म्मसु कुशलो नवस्थित करी भवति । वक्षिमेधा सत्वं यत्र कुक्षौ तथाऽक्षिणी हृदयम् । रोमाणि चरणपादाः तथासनं पृष्ठवंश । द्वादश चैतानि यदा स्थितानि दृश्यन्ते यस्य नागस्य । स द्वादशस्थितोऽपि भवति गजः सर्व्वसौख्यकरः । सञ्चार स्थितभेदाः कथिता गुणसञ्चया गजेन्द्राणाम् । दिव्याद्यमसत्वानां लक्षणमिह साम्प्रतं वक्ष्ये । निहतद्विपदन्तव्यदकुणपांश्च स्पृशति च न यो म्लाति । न च जिघ्रति मूत्रादीन् स वारणो दिव्यसत्वस्तु । दत्तञ्च योऽत्ति मांस सत्वाना सर्वं तु लोभेन । जिघ्रति मूत्रपुरीषाणि पिशाचसत्व स विज्ञेयः । एवं सत्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ । वारणेन्द्राणाम् । स्वरलक्षणमिदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थानान्यष्टौ नृपते । भवन्ति शब्दस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्वोष्ठशिरउर करजिह्वामूलं गलकपोलौ च । गम्भीरसौम्यहृष्टास्तथाम्भीरितास्तथा स्निग्धा । नादा शुभा नराधिप । षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् । चत्वारस्त्वशुभा रौद्राभयशोकसङ्गमोत्पन्ना । एवं शुभाशुभाश्च दशप्रकाराः स्वरा ज्ञेयाः । अन्येऽपि गलवल्गानिशास्फालनोद्भवा बहवः । शब्दा भवन्ति करिणा शुभाशुभं न तैर्भवति । निम्नोच्चितचिबुकायितविरञ्चितकूजितखरोष्ट्रनादनिभा । वायसजम्बूककपिकाष्ठभङ्गसदृशारवास्त्वशुभा । ज्ञेयानि शुभानि सदा मृदङ्गजीमूतदुन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहसितानि वृंहितानि नागानाम् । पातायितञ्च ताल्वोष्ठसम्भव गर्जितञ्च चैव । जिह्वासमुद्भव च फेनायितमित्यभिख्यातम् । हसित कपोलजनित पुष्करविवरोद्भवञ्च नागानाम् । भवति धनधान्यवाहनभूलाभकर नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरव तु कर्णाभ्या दुन्दुभिस्वनञ्चैव । दर्दुररव तु मेचकेन करोति योऽसौ जयकर । सर्वस्थानसमुत्था शब्दा नरनाथ । वारणेन्द्राणाम् । आचार्य्यैः सर्व्वैर्वृंहितशब्दाश्च रवाः शुभा ज्ञेया । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति भूपानाम् । गर्ज्जितशुभप्रदेशस्थानाङ्कपरिवर्ज्जिता नादा । शुष्कवृक्षकाष्ठकण्टकवल्मीकास्थिश्मशानदुष्टाश्च । पाषाणाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिणः । वृंहन्ति हीनलक्षणमेतद्भर्त्तुस्तदाऽसुखं भवति । प्रभूतमृदङ्गरव तु यदि वृंहन्त्यानन्दपूरिताः करिणः । प्रस्थाने भवति तदा नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् । । सभामध्ये च यदा वृंहन्ति शार्दूलवत् गजाहृष्टा । भवति ससैन्यस्य तदात्रिजय सङ्ख्ये नरेन्द्रस्य । (संख्ये संग्रामे) कलहंसनाद मधुर किञ्चिद्दीर्घोत्क्षिप्तपुष्करस्तु यदा । वृंहति यदा च हस्ती तदापि जयोभवेद्भर्त्तु । सुखविवरकपोलगत वृंहत्यसकृत् गजो यदा हृष्टः । मधुरकूजहसितञ्च जयप्रदं भवति भूपानाम् । त्रीन् वारान् क्रौञ्चरव हंसरव वृंहितं यदा कुरुते । एतदपि नागहसितञ्जयप्रदम्भवति भूपानाम् । गर्जति घनवत् सतत यदि वारण प्रहृष्टमनाः सुखरम्भनिविष्टकरस्तदाऽरिविजयोऽभवेद्भर्त्तुः । घनद्रव

म्ब्होत्तमलिख सशीत्कार वृंहितं यदा कुरुते। भवति तदा वारणनाथस्य भवति यत्नु नाथः खल्वेव। कथितान्येतानि मया शुभानि गजबृंहितानि नरनाथ!। अशुभानि च नागानामत परं प्रवक्ष्यामि। शङ्खार्द्धिततनयनोऽवराङ्ग स्फुरितमि स्वनं कुरुते। तत्प्रतिबलस्य नूनम् तदा क्षयो भवति। भूपाल। वेष्टितभूतलहस्तो नदति यदा धरणिप्रकम्पनाद्घनम्। नरपतिराष्ट्रविनाशो भवति तदा यत्नु सैन्यहत। मदछर्दितखरतरस्वरश्च निःस्वनं यदि करी कुरुते। जनयति विजयविनाशात् पुरराष्ट्रपीडनं च तदा। नलिभृङ्गनिस्वनसदृश यदि वा सत्कृताल्यं च हस्तम्। वामान्दोलितचरणो यदा करी बृंहति मनिःश्वासम्। आस्थानगतः कुरुते तदा वधोयातानेरिभि पार्थ। एव प्रकृतिस्थायदि मतङ्गजा बृंहितानि कुर्वन्ति। आत्यन्तिकानि राज्ञां चैव भवन्ति नान्यानि"। "यदि रिपुगजाभिमुखो निवार्यमाणोऽपि याति रभसेन। वि पतिपदानि नागस्तत्रापि जयोभवत्येव। अमदोत्कटाति मदं दुर्गन्धमदश्च सुरभिमदम्। दुष्टगजाना प्रथमन्दुल्लक्षणमेव सकलम्। ह्रस्वतनुर्मांसदृभो हि महाशिरास्तब्धकर्णयुगलश्च। नातिस्थूलोऽसितवर्णः सर्व्वाणि च गात्रवदनरोमाणि। व्याल स भवति हस्ती दुष्टात्मा दुष्टशीलश्च। स्थूलाविषाणहूस्वो दीर्घविषाणोनातितनुः स्थू-
स्थौ। पृथुपाद श्यावनखो वक्रोहनुपुटदण्डेन। विस्तृतकुक्षिश्च श्वोदरश्च कृष्णोवराहनयनश्च। प्रेयोमकौलनामा ख्यातोऽय सर्वदोषकरः। अतिह्रस्वापरगात्रो दृङ्मुख काककृष्णनयनश्च। स्थूलतराधोमुखदन्तदीर्घपत्रस्फुटितवहिर्नखपाद। स्थूलनख स्थूलपुष्करकरश्च वामन संज्ञो गजाधमो दुष्टशीलश्च। विषाणे चातिदृढे ह्रस्वे परिमण्डलौ तथा कर्णौ। वदनञ्च मांसलं स्यादधोगतस्थूलनयनश्च। समभागलक्षयुक्तो ह्रस्वो ह्रस्वाङ्गुलि करो यस्य। नाम्ना च विश्वरूपमुख इति ख्यातो दुष्टमातङ्ग। करकर्णशिरोबालधिविषाणगात्राणि यस्य हीनानि। आदर्शभोऽतियास्मनाङ्ग पापात्मा स स्वामिनाशकरः। शयनादुत्थाय बलादुहानपि पादौ कर्षति लग्नेय। प्रत्युपथि गच्छति पुन क्वापि समुपस्थापितमुखश्च। अनिभृतगात्रश्चिरेहिनसति तत्साभम च कर्णाभ्याम्। स शेयो घातकरः पापात्मा सर्वपापकर। यस्य च शिथाल्प मेढ्रं ह्रस्व ह्रस्वाङ्गुलिजहुर्ष्वा। अतिनिम्नञ्च वाहित्थं कर्णौ च तनुतनौ ह्रस्वो। गात्रापरञ्च दीर्घं भगाच अनितान्तरात्वचा। सर्वाणि च काकाभमन्मरोमाणि च पिदग्धानि। उदरञ्चातिकृशं स्यात् ग्रीवा लम्बायता च वक्रा च। शशिकनामा भतोऽसौ दुष्टगजोवर्जनीयश्च। यस्य करायौ दशनौ स्थूलौ नातान्तरन्तथा ह्रस्वम्। मसिपुञ्ज्ञकल्पस्य कपिजम्बुकलोचनोऽतिविक्षततनु। पापात्माय हस्तो राज्ञा हेय प्रयत्नेन। दिवसमपि यत्र तिष्ठति त देशं दहति पावकप्रख्यः। राज्ञा विन्ध्यावने वा परराष्ट्रे वा स मोक्तव्य। अतिखरपरिषतनुर्नैकस्य क्षावकतनूरहैश्चाश्च। यो हस्ती पातार स पातयित्वा विनाशयति। धम्माधश्च ह्रस्वोय कर्णकषायस्य कर्कशारूक्षाः। कृष्णारुक्षाश्वोऽसौ भर्त्तुर्विपदेव मातङ्ग.। रोमभिरधोह्रस्वगतैः काकाक्षो दीर्घवक्रश्च। स्थिरह्रस्वकर्णयुगल स राज्ञोहन्ती क्रमेण। तिर्य्यक्प्रेक्षणनिरतोदुर्गन्ध काककुम्भवदनश्च। मूलदुरोमपृष्ठे सरत्नुको भवति च चण्डाल:। कुम्भौ यस्य विशालौ विषमस्थूलतारके च नेत्रे। लम्बायत लिक स्यात् वालविना वास्तु वकुरूमाः। रक्तौ पेचककोषौ मेढ्रोपरिसंस्थितोदरश्च महत्। मत्तपक्षकस्तु हस्तो स भवति नाम्ना महादुष्टः। अङ्कं प्रहार्य्यं वदन विधूय वाबोरण निपातयति। स जवे स्थवे च नागो विवर्जनीयः प्रयत्नेन। ह्रस्वकराङ्गुलिवालततदशनश्चाल्पायामगात्रश्च। मत्कुणजातिः स गज दुष्टशीलश्च दृश्य। कावनखो हरिवर्णो ह्रस्वो ह्रस्वाव धिचैव। वडुपक्षा दुर्गन्धिर्मांसविवर्ज्जितवालुकैःरूपैः। अतिपिङ्गलवर्णपूलोरोमयहस्तो वराहनयनश्च। तनुनखशिरालक्षण्यैर्नैषान्तरैर्दुष्टचरणैश्च। विकुरोमाथ नजोऽसौ साङ्ग सर्वत्र वर्जनीयम्भोः। अङ्गुपापकर्मयुक्तो व्यालानामग्रणीरयम्। कृष्णोनाहिलनागो विषमौ दन्तौ च यस्य नागस्य। धूमसितेव छाया स निन्दितो वर्जनीयश्च। दन्तौ चातिह्रस्वौ स्थूलौ ह्रस्वौ च मांसलौ हस्त। विकुण्ड मांसविशुष्क स्थूलतरे तारके यस्य। स्थूलह्रस्वो दुष्टात्मा नासौ सांग्रामिको भवेदुद्विरद:। अतिदुष्कर्मनिरतो भयातुरो वर्जनीयश्च। कृष्णा रूक्षा छाया सायसजङ्घा च दृश्यते यस्य। भूतोदनञ्च कुरुते निभञ्ज च सरायेष। निःशेष सव्रंशकरोति य यत्स्वनिर्बन्धम्। परिहरणीयो राज्ञायाने एषे स महता प्रयत्नेन। अतीवविरमपक्षा ध्यानपर सद्दनरणनिरतश्च। द्विगुणीकृत्य करान्नग्नदति च भूतवत् नित्यम्। पापेन च विकृति महोत्पातेन खङ्गवाप्येव। अन्तर्विकृपवक्त्र पापात्मा निन्दितो हस्ती। नानाकायामोद्भवस्वग्रन्थो महाविरावबिष.। ह्रस्वाङ्गुलिनखकरो ह्रस्वापरगात्रवर्णश्च।

एकोऽपि याममंस्याद्यद्यपि भवेद्युद्धप्रियोऽसौ द्विरद । राज्ञा तथापि तल्लक्षणविवर्जितो वर्जनीयश्च । स्थूलसुखहस्तकर्णौ निःशोभजयमापरक्तनूरुश्च । महता मेढ्रेण युतो नष्टमद कोपमहांश्च । मन्दालोकननिरतो महाशिराः पृथुविशालनयनश्च । हस्ती नपुंसकोऽसौ विवर्जनीयश्च संग्रामे । अल्पायुषो भवन्ति हि सङ्कालजिह्वोष्ठतालुका नागा । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीया प्रयत्नेन । आयामपरिहीनं समनाहोच्छ्रायसुखेन नमितम् । उच्छ्रितवक्त्रं कुब्जं विषमकुम्भं कुक्कुरसमानहीनहस्तं च । एवम्भूतं तु गजं राजा दूरेण वर्जयेन्मतिमान् । स्पृश्याति मन्द्रबृंहिर्यस्तस्य शुभक्षयो भवति । लक्षणयुक्तोऽपि गजो हानिं यात्येकविंशतिनखश्च । एकोनविंशतिनखः सप्तदशनखश्च यो भवति । षोड़श पञ्चदश वा नखान् धत्ते युक्तो वा चतुर्दशभि । एकादशत्रयोदशनवदशभिर्द्विदशनखैश्चैव । संयुक्तस्त्वशुभकर सप्ताष्टाभिश्च पापनखैः । द्विरदावाष्टादशनखाः विंशतिनखयुक्ताश्च शुभाः । कुरुते स्वामिविनाशं द्वाविंशतिनखोऽयश्च । एकोनविंशतिनखो युवराजविनाशं कुरुते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपात्रविनाशने समर्थः । षोड़शनखस्मातङ्गो नायकनाशं ध्रुवं कुरुते । पञ्चदशनखश्च योऽसौ सेनापतिनिधनकृद्गजो भवति । कुरुते चतुर्दशनखोऽव्याधिं पुरवासिनां हस्ती । त्रयोदशनखो राष्ट्रवित्तविनाशङ्करोति भूपस्य । द्वादशनखस्तु कुरुते पदातितुरगक्षयं स सङ्ख्ये । एकादशनखयुक्तो मजहानिकरो भवेत् स गजः । पुरदाहं च दशनख. करोति हस्ती दुराकोकम् । चतुरङ्गस्य बलस्य ना शनन्तु नवनखो गजः कुरुते । अष्टनखश्च पुरोहितवंशसन्तानसमर्थं । सप्तनख प्रतिहारं नाशयति च षड्नखोऽमात्यम् । पञ्चनखो भक्तिकरं चतुर्नखो द्वारपालस्य । त्रिनखोविनयाद्यपं द्विनखश्चान्तः पुरादमन्यस्य । एकनखोनखरहितोराष्ट्रविनाशं ध्रुवं कुरुते । एवम्भूतसङ्ग्रामे नरपतिना न ते गजाश्चाह्या । लाक्षमञ्जिष्ठाभोऽतिलोमशो रोमकर्णकरवाल । हस्ती विवर्जनीयो हीनमद पूतिलोमा च । ज्वलनभयं मरकतं दुर्भिक्षभयं महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देशे वसति नाशयति सर्वं स दुष्टात्मा । यस्य न भवतोदन्तौ ज्वलनभयं दुर्भिक्षभयं महद्भयं कुरुते । यस्मिन्देशे स वसति नाशयति सर्वं स दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भदोषेण । स गजोमदकृपणाख्यो न तं रणे योजयेद्राजा ।

कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सत्वञ्च । अतएव समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तत्पुरुषदोषघटनोद्भूतिसङ्कटचक्रविघटितविपाश । एकदशनस्त्वधोमुखरदनश्च गज प्रमं त्यजति । रदनविहीनो हस्ती निःशेषलक्षणयुतोऽपि । भवति न नृपतियोग्योमदजलसिक्त गण्डोऽपि । दूषितविरहितदीने सत्वरहिते विवर्णे च । निष्प्रभकुम्भकुहरे राजा नारोहति सच्चाहरहिते च । एवम्भूतास्त्वाङ्काः मित्रनाशका रणे करिणः । अक्षिभ्यामम्बुजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि । नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्त्ता रणे म्रियते । यद्भनयोलायनक्षा भर्तुर्य्यैव सबाधनकरा: । जिह्वानखमुखमेहननयनानि भवन्ति यस्य कृष्णानि । बाह्नित्यपित कृष्णं च गजोभर्तुः क्षय कुरुते । बाह्यासफलकपीठो राजन् । क्रयेन पृथवशेन । वदनेन च कपिवदनात्तुल्यारिपानिन्द्रितो हस्ती । कर्णौ दन्तौ च समौ न नतौ भवतो यस्य नरनाथ । । स नराधिपबलविनाशकर करी जायते समरे । पिङ्गौ रोमचितौ वा स्थूलौ वातिप्रलम्बितायौ वा । कोपी कोपविनाशं स करोति नागश्च भूपानाम् । सितविन्दुभिर्विचित्रं श्वेतं वा यस्य जायते मेढ्रम् । स गजः शक्ति विनाशङ्करोति भूपस्य सङ्ग्रामे । छागस्येव विचित्राणि यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गजः प्रतिगजबलेन विहतो निजबलं दहति । सुप्तोत्थितस्य वदनात् यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजालम् । ज्वलनबलं सृजति सदसौ भर्तृनाशकर: । इति कथितं तव नृपते । दुष्टमातङ्गलक्षणं सम्यक् । पापकरिण्याललक्षणमत. पर स प्रवक्ष्यामि । यल्लक्षणं मयोक्तंभद्रादीनां शुभं च दुष्टं च । तत्करिणीष्वपि योज्यं जातिविभागेन च युक्तया । लक्षणेन कलितानि करेणुकानामङ्गानि भवन्ति । युवतिसदृशानि पुरुषोचितानि च तथा पीनान्यङ्गानि करेणुनाम् । गलमस्ताना करिणी निर्मितदन्ता सुपीनकाया च । स्थूलायता च सतत प्रभूतदया मता च करिणीनाम् । प्राच्यवनसमुद्भूताः प्रायेण सुलक्षणयुता भवन्ति करिण्य: । सुलक्षणेषु च छाया लक्षण प्रधान तच्च पञ्चविध भवति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् । तत्र पृथिव्यप्तेज आत्मकं प्रशस्तं वाय्वाकाशात्मकमप्रशस्तम् । क्रमेण छायाभिधीयते यथोपन्यासेन हस्तपद्यते । तस्यैव देहोद्द्योतजननी स्निग्धा प्रभाऽभिधीयते । छायाफलस्य हिरण्यफलसमान्नफला प्रभा

भवति। छाया देहसमाश्रिता स्थिरत्वभावाऽस्थिरा छाया बलोपचयवशेन सूचलक्ष्यते। नरेन्द्रसर्व्वोद्योगकाले शुभकर्मफलसूचनार्थं गजस्य प्रभा प्रकटीभवत्येव। एव छायागतो भेदोऽवगन्तव्यः। साम्प्रतं छायारूपमभिधीयते। स्निग्धा गम्भीररूपा पार्थिवी छाया भवति। स्निग्धाऽजो भूतवर्णनिभा च सलिलसम्भूता, स्निग्धा रक्ता च नाभ्या च तैजसी छाया। तत्र पञ्चलक्षणा शुभमशुभलक्षणानि गजस्य स्तम्भयित्वा सुखप्रदं भवति। अथाशुभा कथ्यते हि प्रभा परुषा रूक्षा भस्मनाकृष्णवर्णा च वायवी। रूक्षा तन्वी सूक्ष्मादिविविधवर्णा आकाशात्मिका। इत्थं छायाद्वयमति गर्हितम्। गजलक्षणानि तिरस्कृत्याशुभप्रदमभयत्वेनेन प्रसादेन छायालक्षणमुत्तमं भवति। विकटशुल्कपाण्डुरहलगाद्दीनाङ्गेषु व्याधिपीडितविकलाङ्गेषु गजेषु नारोहति राजा भयाद्यैतमारोहन्नोति। यादृशं च समरकाले मातङ्गं राजा समारोहति तादृशस्य लक्षणमभिधीयते। बलं कण्ठे स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरेश्वर। अतःसम्पूर्णकण्ठस्तु शिखिपिङ्गललोचनः। घनमांसचितासस्तु दिग्गोऽवमायतत्परः। वराहजघनश्चैव सुविशालोवराननः। सुमतिविततपादस्तु यः स्यादगुरुमर्मिकः। प्राजापत्योगजोह्येष समामात्रे प्रकीर्त्तितः। मधुपिङ्गलदन्तोऽयं किञ्चिदापीतकण्ठोऽपि। रोमाणि चैव रूपाणि सूक्ष्मं च कमलप्रभम्। रक्तोत्पलदलप्रकारे सूक्ष्मे तीक्ष्णे च लोचने। ऐन्द्रोगजस्तु विज्ञेयोरिपुदर्पविनाशनः। ताम्रतालुकजिह्वोष्ठसजातनिविडाधरः। पीनोन्नतशरीरस्तु रक्तकोकनदच्छविः। आयतेन तु दन्तेन करेण शुभशोभिना। पीयूषपिङ्गदन्तो हि गज कौवेर उच्यते। तस्य ताम्रदर्शकायोन्नतसमविभागश्च। सम्पूर्णकण्ठपादस्तु सम्पूर्णसमसस्तकः। मृदङ्गध्वनिगम्भीरनादपूरितदिङ्मुखः। आयतेन च हस्तेन सीकरोत्करणप्रियः। वारुणोऽयं गजोराजन् सदासेव्यप्रपूजितः। कपटश्चित्रमिव युक्तः स पूर्वोयस्य दृश्यते। लोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तौ केतकप्रभौ। पादौ च सन्निभौ यस्य पीनगात्रसमासनौ। पृथुलौ बिन्दुचित्रौ च कर्णौ चाताम्रपक्ष्मणौ। ऐशानोऽयं गजो राजन्! रणकर्मणि युज्यते। ताम्रतुरवि वक्त्रे च पक्षयोरुभयोरपि। आताम्रा यस्य दृश्येत छाया मृदुतनूरुहा। असौ सौम्यस्तु विज्ञेय कुञ्जरः समरोचितः। ऊर्ध्वं पिङ्गलरोमा य. केशैश्च श्वेतपिङ्गलः। पिङ्गवाजिविपाणश्च रक्तसुपुष्करतालुकः। आग्नेय स गजोऽश्रेयस्तं जयाग्निसम्प्रभः। राज्ञा बुद्धिमता नित्यं धार्य्यं समरकर्म्मणि। सम्पूर्णं शुभाङ्गानि सूक्ष्मोतानि लोचने। निर्धूमाग्निसमच्छायं भूजग्नं च करस्तथा। कायश्च पीनमानस्यादेवं नादश्च शुभ। राजन्! वायव्यमिच्छन्ति तज्ज्ञ गजशास्त्रकोविदाः। स एवं नियुक्तश्च गजोभाग्येद्रिपुवाहिनीम्। निरङ्कुशस्य गजस्य तस्य दोषद्वयं भवेत्। निरङ्कुशस्य गमनं प्रयोगाश्वासनादिभिः। नद्यन्न च तथा नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः। रोमाण्यङ्गनरूपाणि तथा शङ्खसमप्रभा। निर्म्मिवशेषविमलच्छाय स भवेद्वारुणोगजः। स वैरिणं जयेद् राजन्! रिपुसैन्यविमर्द्दनः। कुम्भयुग्म कटौ यस्य स्निग्धशमसन्निभौ। बिन्दुभिश्चित्रितं न यस्य एतद्विधयस्त्वौ गजः। तेन संग्रामकर्माणि कुरुते यो नराधिपः। नित्यं चारिजयं तेन स राजा फलमश्नुते। सुदन्तौ दीर्घहस्तश्च दृढदन्तुनिपुष्करः। घनमांसशरीरश्च कूर्म्माकारोऽपि सत्तम!। साम्यामिकोगजोह्येष जोतव्योऽपि सदागजम्। संग्रामविजयो नित्यं प्रतापजननक्षमः। महाशिरा महाकायो महामेढ्रो महाकरः। महादन्तोदरश्चैव महानागोदराशनः। महानेत्रो महौजश्च महाकर्णोमहामुखः, महामदी महाकण्ठोभवेत्साम्यामिकोगजः। यद्व द्रक्ष्यत पर्वतश्च रम्य। तथा प्रभव हि। मन्दस्यापि हि गजा मदाढ्यहावेतौ च महागजौ। सम्पूर्णलक्षणोपेतौ न भवेद्भुवि प्रतीतके। अनयोरेव भेदास्तु नागानां सदा भूता। कान्याधिका द्विपा रक्षान्! शुभलक्षणवर्जिताः। कथितास्तत्र तत्वेन राजसौख्यकरा गजाः"। आभिषेचनिकगजलक्षणं तत्रैव। 'पीनमांसचितासश्च कूर्म्माकारनसस्तथा। समवित्तसायस्तु शुद्धस्य चाल्पनायर। कारगुणि सुपार्श्वश्च रोमानाप्रसमन्वित। स्वननोज्ज्वलनेत्रस्तु सविषाणो महाकरः। सम्पूर्णचक्रकश्चैव क्रमायामोरयान्वितः। बलसत्वगणसायुक्तः स्निग्धच्छविमनोरमः। सांग्रामिको भवेद्राज्ञ आभिषेचनिको गजः"।

तत्रैव पालकाव्ये गजायुर्वेदे।'आयुः सवियति यत भाग गात् सामजन्मनाम्। रामपुत्र! दिशाश्वेवमायुष्यादि दशादश। लक्षयामि यदे तेषां चेतालक्षेय विभाविनाम्। लक्षणालक्षण श्रेयमायुष्यादिदशाफलम्। चेतावि हस्तौऽस्य दन्तौ दीर्घं च चक्षुषी। कर्णौ ग्रीवा च नामस्य कार्य्यस्य भेदतः। लक्षण सविकल यदिमकटस्य यत्र सेत्। मतश्चितसम्बलोपेत प्रभूतञ्च समीविभि। दृश्ये कुबे वने जाती प्रचारे वस्तु लक्षणम्। दशायाश्च तदाख्यातं

प्रभूतमिति सूरिभिः। दक्षिणन्दक्षिणाङ्गं च हस्तिनः पुण्य-
दं मतम्। तथा वामं च वामाङ्गं हस्तिनीफलदं मतम्।
लक्षणं दक्षिणाङ्गोत्थं फलं भूमिभुजां मतम्। मध्यदन्तं
भवेयदास्य लक्षणं तन्महाफलम्। यदल्पप्रकाशस्य तद-
ल्पफलदं मतम्। मध्यमानफलं मध्यं लक्षणं तु समादिशेत्।
शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत् फलम्। कदाचित्
शुभदं चास्य गजानामप्यलक्षणम्। शुभकर्म्माणमाशाद्य
राजानमथ वा द्विजम्। यथा हि सर्व्वचरितं समुद्रं समु-
पेत्य हि। स्वरसेन वियुज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः। एव-
माशाद्य भर्त्तारं बहुलक्षणलक्षितम्। भवन्ति बाधिता-
नीह दुर्लक्षणफलानि च"। इत्युपक्रम्य गजदेहस्थानवि-
भागनामभेदस्तत्रैव दर्शितः। यथा "विषाणयोर्यस्तिर्य्यक्स्था-
दायतश्चो यथोऽपि सः। किलिका च प्रदेशाच कुम्भो-
परि च बिम्बकः। अथ घण्टोपरिस्थोऽपि पुरणकरोऽपि
भवेत्तथा। तथा घण्टोपरिस्थे च किलिकोपरिभागके।
वाहित्थोपरि केशाश्च मस्तकं च तथा मतम्। स्यातां म-
स्तकपिण्डौ च मस्तकस्याथ बिन्दुकः। तथा बिन्दूपरि स्यातां
वितानौ बिन्दुपार्श्वतः। ततोऽन्तरवितानं च पृष्ठं तत्र वि-
निर्दिशेत्। बिन्दुवितानयोश्चान्तः पुरस्तात् पाकलौ किल।
प्रोक्ते मस्तकपिण्डाद्धि वितानबिन्दुपाकलः। निर्य्याणं च
वितानोर्द्ध्वं कर्णौ चापि तत्र कटौ। कटयोः स्रोतसी
चापि कटस्थायस्तयोरधः। पृष्ठतः कटिसन्धी च गण्डौ च
कटयोरधः। कटगण्डान्तसद्भागे चाटसन्धी च चाटके।
चाटासन्धुपरिष्टाञ्च कर्णसन्धिसमीपगे। अवग्रे गात्रग
ण्डाश्च कपोलौ च तदन्तरे। रोमकूर्चौ च पादौ च कपो-
लाधस्तथा मतौ। ततः सगदसन्धी च सगदान्तरमत्र च।
आसगदात् इन्द्रवंश प्रदेशः शिरसोमतः। अक्षिकूटावुप-
र्य्यस्यावभावुपरि वै तयोः। शुक्तेवाक्षोऽधरः स्यात्तु नेत्रस्रावौ
तयोरधः। अपाङ्गावक्षिबाह्ये च तत्सन्धी चाक्षिपृष्ठतः।
पक्ष्मणोर्मण्डले चाथ तत्सन्धी वर्त्ममण्डलौ। वर्त्ममण्डल-
सन्धौ च ततश्च श्वेतमण्डले। श्वेतमण्डलसन्धी च ततः
कृष्णे च मण्डले। तत्सन्धी च ततः कृष्णे सत्सन्धी
वर्त्ममण्डले। तयोरपि तथा सन्धी प्राग्भागे चक्षुषो-
रपि। कनीनिके समाम्नाते सन्धी तत्र तथानयोः।
दृष्टिविगतदेशानां समुद्देशो भवेदिह। किल विष्टौ च
कर्णौ च कर्णयोश्चूलिका ततः। तदधः कर्णपिप्पल्यौ
चक्षिके द्वे प्रदेशगे। कर्णमस्तकसन्धी च पश्चात् कर्णापव-
र्त्तयः। तदन्तश्च समस्यामावुद्यासौ परिकीर्त्तितौ। कर्ण-
चूलिकयोरग्रे पिङ्गलाख्यौ च भाषितौ। पुरस्तात् कर्णपि-
प्पल्याः कर्णसंवेशचर्म्मणी। कर्णान्तः कर्णनाड्यौ च सम्वे-
ता तस्य भागतः। तयोर्व्वीथिःकवन्धस्य सवाहुमध्यकर्णयोः।
कर्णसन्ध्योरधश्चाथ तथाथ सन्धिसन्धितौ। तदध कर्ण-
पाल्यौ च प्राक् कर्णोपरितश्चयो। नाडीपार्श्वगतौ चात्र
मध्यकर्णौ तयोरधः। अधःकर्णौ घनाख्यातौ बहिःकर्णा-
पवर्त्तयोः। पार्श्वकर्णौ बहिः कर्णौ कर्णयोश्च क्रमाद्
बहिः। अन्तरान्तरकर्णौ च पर्य्यन्तकर्णपाशयोः। अथ स्या-
च्छिति भागा स्युः कर्णयोः क्षरिणोऽपि च। ग्रीवाया
प्राग्भयोभागो ग्रीवा सन्धिस्ततस्तथा। ग्रीवापृष्ठं ततः
स्याच्च मध्ये तत्र कपाटिका। ग्रीवापृष्ठे तथाभस्माद्गल-
माङ्गर्दिपस्य च। अथ कण्ठस्तयोर्योर्द्ध मन्ये ते गलकण्ठ-
यो। धमन्यौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावलिपिण्डिका।
गलस्य पार्श्वयोरूर्द्ध्वं दर्दुरौ चात्र निर्दिशेत्। शुष्के मन्यो-
परिस्यातामुपरिष्टात्तयोस्तथा। किकिकौ च तथा चोक्तौ
पश्चादुपरि चैतयोः। पार्ष्णिवातौ च संख्यातौ, पार्ष्णि-
घातान्तरे तथा। उत्सङ्गावुपरि स्यातां स्कन्धादूर्द्ध्वं तथा-
भयो। तन्मध्ये पणवयोर्द्ध्वमिति ग्रीवायचयह। (हस्ति-
पकेन पार्ष्णिभ्यां यौ देशौ हन्येते तौ पार्ष्णिघातौ) गात्र-
मात्रमायतं च भवेदासनमादितः। तत्पार्श्वयोः प्रतोकाश्यौ
तावंसौ च तयोरधः। तदधः प्रत्यगसौ च तथैवांसफले तथा।
तदधस्थास्ततोबाहू ततोबाहूत्तरं तथा। वर्म्मागतः गुह्ये तत्र
बाहुपृष्ठोद्भवे अपि। अपारे च तदूर्द्ध्वं च तयोस्तन्नाविकौ
तथा। पार्श्वावपाङ्गादूर्द्ध्वं च तयोरायामपृष्ठतः। पार्श्वन्ताग्र-
पुरस्ताच्च भुजयोरुदितौ यवौ। यवभागोपरि तथा पुरस्तात्
फलकोच्छ्रितौ। पिण्डिकाथ च वेमाख्यौ विशेषौ यव-
योरधः। उत्सङ्गौ च विशेषाथ प्रष्ठौ चापि तयोरधः।
तत्सन्धी च ततः पश्चसन्धानौ तदधोगतौ। तदध
पाणिपादौ वै कूर्चौ चानु तयोरधः। तदधोमध्यकूर्च्चाश्च
ततो नखशिखा दश। पुरःपुरोनखौ नाम्ना सनखौ चैव
विस्तृतौ। तत्पश्चात्तु नखश्रेणी विशेषा पार्श्वतोगताः।
अन्तःपार्श्वं बहिः पार्श्वे स्यातां पार्श्वमखेषु च। कयाश्च
राजवशात्र पादनाडाविकास्तथा। तलसन्धौ ततः स्यातां
तले च तदनन्तरम्। तलप्रदेशपुरतस्तत्परा नखवप्रतः।
तलकर्णौ ततः पश्चात् तलपक्ष्मौ ततः परौ। तलयोरन्तरं
चैव हृदये च करोरके। किलिनोराजयसेति तलसङ्काविका
अपि। पक्षकौ ततः स्यातामन्तर्बाहू ततोऽन्तरे।
बहिर्बाहू बहिर्योर्द्धं गात्रं सर्व्वं ततोऽपि च। कक्षौ गात्र

पृष्ठोर्द्ध्वं स्व कक्षयोरन्तरं तत । इति प्रदेशा गदिता गजानां गात्रगोचरा । कण्ठस्यान्तर्मणिं पूर्वं चोपाचयं समाश्रय । उरोमणिं समाम्नातस्ततः स्यादुरसः स्थितिः । याऽधोभा पार्श्वगा तत्र गात्रसन्धिसमाश्रिता । आवर्त्तमणि-रप्यत्र विज्ञो भासयेद्गत । ततः सन्धिकरस्तु स्यात्तस्याथ स्तनयो पुर । वालयोरन्तरं चापि चतुरश्रान्तरं भवेत् । अथ स्तनौ च स्तनयोरन्तरे चाथ चूचुके । क्रमान्नौ स्तन-कूर्सौ च कोरिकौ चापि कूर्चके । चतुरश्रान्तराल च भवे-च्चूचुकयोरथ । स्तनयोरप्यधस्ताच्च पुरस्तात् स्तनयो-र्भवेत् । हृदयं चास्य पार्श्वस्यायामौ च पश्चिमयो । स्तातामायामकाण्डौ च तदधोऽपिचयौ तत । ततः क्रोड-पदाधस्तात् पश्चादायामकाण्डयो । रन्ध्रे चापरवस्थित स्तनयोरप्यनन्तरम् । जठरे नाभिरित्येते प्रदेशाः किल व-क्षसः । अपराद्धिपर षेफोरेत स्यावापि स्मृत । ततो-ऽण्डकोषसन्धि स्यात् कोषसन्धिश्च शेफत । क्रमानु-मेहनमत्र स्यात् मेढ्रसंज्ञो भवेदपि । आनिर्गमात्तया तस्य चाण्डपार्श्वगतौ मतौ । अथ तस्य तत्र ककुट तस्याथौ पा-र्श्वयोरपि । मेहनस्य पुर स्रोतो वङ्क्षणौ कोषपार्श्वगौ । अपराश्रयिणौ शुक्रे तथा वङ्क्षणमध्यगे । इत्यण्डकोष-भागा स्यु क्रमादासनमुच्यते । तदन्तरासनस्योर्द्ध्वं पक्ष-वंशस्य पृष्ठत । भवेदपरवंशश्च ततोऽप्यश्वाथ आसनम् । पश्चिमासनमप्यस्य पृष्ठत परगस्य च । अथ आसिप्र-देशस्य ततो वंशस्य वालधिः । (आसिरासनम्) । आ-श्रयेत्यभिधानाय भागाः प्रत्याभिपादिनः । स्तातां च तत्पश्चादस्मात् पक्षसन्धौ तथा ततः । स्यातास्य पक्षपार्श्वे च गर्भकाय क्रमादपि । पक्षाधोऽनन्तरौ चातुकुक्षौ पक्षसमा-वृतौ । निष्कामौ मध्यगौ तत्र यङ्कु वंशोर्द्ध्वमध्यत । कक्षाभोगौ काकपक्षौ यकृच्छायाकरौ ततः । उत्कटौ कु-क्षिपक्षाश्च त्र्यस्थिपार्श्वगतावपि । काकलोत्कटदेशानां पा-र्श्वयय पार्श्वयो । काकले पिण्डिके चाधो विद्यात्तापर-यो स्थिते । उत्कटपिण्डिका त्र्यस्थिस्थानमेवालम्बनम् । जघन परतोऽस्याश्च एव काकला दश । भवेत् पायुश्च पा-योस्तु गुदमभ्यन्तरं तथा । बहिर्गुदस्य वर्म स्यात् गुदान्त-कन्दर विदुः । विलपायुन्तरे कक्षौ तथा पिण्डिकयोरपि । अधस्तादन्तरे किंचिन्यन्तरे तस्य संस्थिति । पिण्डिका-धश्च मण्डूकावर्त्तोलौ पिण्डिकान्तरे"। अथयवप्रमाणभेदा-स्तत्रैव । "पिण्डिकारत्निकामाना प्रस्मारोऽपि भवेत्तथा । कर्णसन्धिर्भवेच्चापि तस्यारत्निप्रमाणतः । कर्णोपकर्णौ पार्श्वौ च स्यातां हस्तार्द्धसम्मितौ । कर्णांशौ च तदा शिखाङ्गिसारे द्वादशाङ्गुले । कर्णांन्यासविकृतौ द्वादशाष्ट परिणाहत । कर्णवर्त्ति विदि कर्णप्रमाणेन च रत्निकाम् । शिर आसनमुद्दिष्टं मानेन त्रिकहस्तकम् । शिरसस्तु प्र-माणेन स्यात् पञ्चाङ्गुलमानमनात् । आसनेन समं शीर्षं क-ल्याणकरमित्यपि । यस्यासन च नीचेन शिरस स्यात् षड-ङ्गुलम् । अशापो नाम स प्रोक्तो गजोऽनिन्दितलक्षण । शिरो यस्य भवेदुच्चमासनमाद्द्वादशाङ्गुलम् । सोऽभ्युद-याभिधानेन लक्षणादासनं भवेत् । आसन वक्षोद्देशाद्-याहुश्च पक्षभागत । मत्स्यमानकन्धर उत्कटोऽष्टोत्थितो-ऽपि च । अष्टौन्येव समाख्यात जघ्यादासन भवेत् । ह-स्तद्वयप्रमाणेन देवकात् पश्चिमासनम् । द्वादशाङ्गुलनिम्न स्यादासनात् पश्चिमासनम् । सार्द्धहस्तत्रयं चाथ प्रमाण-मपि वालधेः । सप्ताङ्गुलप्रमाणेन पायुश्च परिमण्डल । अरत्निपरिमाणेन विदुस्तद्गुदपान्तरम् । अरत्नितोऽधिक यस्य विकारेण स्तनान्तरम् । तिर्यग्लोमचय गात्रमरित्य गोष्ठदोगजः । अरत्नित्रयमानेन नाभिदेशस्तनान्तरम् । नाभिश्च मूलकोषस्य गुदारत्न्यर्द्धमानत । अण्डकोषश्च ह-स्तार्द्धप्रमाणेन समन्वित । द्वे चारत्नी तथार्द्धं च कोष-मान भवेदपि । सोऽर्द्धहस्तद्वयायामो हस्तानाह्युतोमत । प्रौढे तु परिणाह स्यादरत्नित्रितय तथा । हस्तयोश्चार्द्ध-मान स्यात् चतुर्भागेन संयुतम् । तलस्य पार्श्व त मौहाण-रत्निप्रमितौ मतौ । चतुर्भागयुतारत्निर्भवेत्स्तनयोर्मार । अष्टाङ्गुलप्रमाणेन स्यातां तत पुरोनखौ । सप्ताङ्गुलाप-नख पार्श्वे पश्चाङ्गुलानखा । चतुर्विंशत्यङ्गुलश्च भवेद्गात्रा-परे तथा । अपरास्था भवेदुपन्थिररत्न्यर्द्धेन मानत । अर-त्निश्च तलायामो भवेच्च करयोरपि । सप्ताङ्गुलास्तु वंशोना पाल्योः पार्श्वनखास्तथा । पश्चाङ्गुलास्त्वङ्गुलाश्च न-चापि नखा मता । इत्यङ्गमान नागस्य दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । समाङ्गा अपि मातङ्गा दृश्यन्ते तु सदा क्वचित् । दृश्यन्ते विषमाङ्गाश्च क्वचित् कल्याणदायिन । तस्मात्तु प्रमाणं केषांचिदप्रमाणतया मतम् । प्रमाण लक्ष-माचार्य्यैः सर्वैर्लक्षणवेदिभि । अथाश्चसङ्गमात्तावत् मात-ङ्गाना गुणागुणा । भूयोऽन्यगुणदोषाभ्यां प्रसङ्गात् कथिता पुन । उपरिक्रमतो ह्रस्वो नातिस्थौल्यो मदुत्सि-ति । एतस्मिन्नश्वाष्टरोमा च लोहिताङ्गुलिपुष्कर । स-र्व्वव्यक्तप्रमाणश्च गज कल्याणकारक । मान्द्यमदो मास-हस्तत्यागवततनूरुह । अर्द्धदो हीनविन्दुश्च गजो तु स-

प्रदो मतः । द्विपान्त्यकरा ह्रस्वा हीनपार्श्वाश्च दन्तिदा । पुष्कर हीनमव्यक्तं विद्यादूर्द्ध्वं विनाशनम् । युक्तमाने नितासे च निर्मलश्रोतसो शुभे । सुसमाहिते च स्यातासत् मलापसमद्युती । उन्नतौ क्रमवृद्धौ च स्निग्धावभ्युदितौ समम् । दक्षिणौ च समानौ च प्रकारप्रगुणच्छवी । ततः प्रदक्षिणावर्त्तौ युदात्तौ दन्तिना रदौ । करस्य गात्रतो चापि श्वेतास्थिसदृशद्युती । विषाणे च तथा स्यातां श्रीमाये वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य श्रिया तु रहितो गजः । वामैकदन्तो दन्ती च दुःखदः स्वामिनोमतः । दृष्टा माघ चतुर्थी च द्वितीया यस्य न द्विजौ । स्थूलावनायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गजः । ऊर्द्ध्वस्थानवक्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामिव कुर्व्वाणा यस्य बाला सदुर्द्दिनः । दन्तौ हलोपमौ यस्य दीर्घौ पार्श्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्तथा । कारयेद्यस्तु मातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिणदारी च दक्षिणदरण तथा । वामेन कारयेन्नोष्टौ यावत् स्वामिनमेव स । तथा हलविषाणेन दन्तेनैकेन दन्तिन । स्थूलेनाखर्वदीर्घेण दुःस्थिताख्योऽपि वर्ज्जितः । अन्तर्नताभ्यां सद्दन्त कुदन्तोऽपि नतावच । कूर्मे वामोन्नतिश्चापि रदाभ्यां द्विरदः क्वचित् । दन्तदुर्वासवाख्यो हि द्विरदोऽमध्यलक्षण । बहिर्नतौ हस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गज । कृष्णायतौ रदौ मूले विनिहन्ति मदागतिम् । श्यानलाकाररदनापान्यसदृशनास्तथा । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाश्च लयास्तथा । अतिदीर्घातिह्रस्वाश्च वदनेनावशासिनः । निरक्षिमितमेढस्य पञ्चरालिमितोरदः । यश्चिदन्तोऽनुकथितो राजपुत्र मनीषिभिः । प्रपूर्णं प्रतिमानस्य ताराभ वलिवर्जितम् । सूक्ष्मविन्दुसमानञ्च मृदुत्वक्कायरोमशम् । स्वायतं पृथुबाहित्यं सर्व्वगात्रसमाहितम् । रक्तौष्ठतालुदशनविभ्रमसुलक्षणस्थितिम् । त राजा वर्जयेत् युद्धे शुभलक्षणवर्जितम् । बालार्कसदृशे यस्य हरिवर्णविलोचने । मन शिखाप्रभे वापि हर्यक्षोऽसौ शुभिच्छदः । पद्मापाङ्गे च विपुले सुप्रसन्ने सितासिते । यस्याक्षिणी सवाक्षिभ्यां विभक्तारव्यौ हितमद । यस्य तुङ्गे च नयने मृदुनो दृष्टिमण्डले । स्निग्धनिर्मलवर्णे च तारकाश्च स सम्मत । यस्याक्षजं समाभासे हंसाकारे विलोचने । पारावताक्षं नाग तं प्रशंसन्ति प्रियप्रदम् । सुस्ने माल्यायते नेत्रे प्रसन्ने सूक्ष्मदर्शने । यस्य स्यातां स वाध्यक्षो वारणे शुभलक्षण । ईषद्वैरिकसङ्काशे दृश्येते यस्य चाक्षिणी । ध्वाङ्क्षाक्षः स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षारिभयावहः । कृष्णापाङ्गे शुभे नेत्रे कांस्यसदृशप्रभे । यस्य स्यातां भवेन्नायं न्यूकराक्ष स गर्हितः । समन्ततो नोपचिते सस्पष्टे च मनागुद्दर्शौ । पीडाक्षिकूटौ यस्यापि विष्वगक्ष स दुर्भगः । वैषम्याद्विमप्रेक्षी नेष्टो ह्वरितया दृशा । तथा निम्नमया दृष्ट्या वर्ज्जितः काचपिङ्गलः । तन्द्रीयस्यानुदृश्येत विरूपं विषम तथा । तथैव तिर्य्यग्दृक् ह्रस्वो तिर्य्यक्प्रेक्षी स दूषण । अध प्रेक्षी च यो यः स्यादूर्द्ध्वगामिविलोचनः । सदृशो बभ्रुमार्जारमर्कत्यमतचक्षुषाम् । स स्यादनिष्टदृक् ह्रस्वो तिर्य्यक्प्रेक्षी च दूषण । अध प्रेक्षी च सप्रेक्षो मृदूर्द्ध्वगामिदर्शनः । दृष्टि स्निग्धा प्रफुल्ला च सुस्थितामलतारका । ऊर्द्ध्वं यच्च प्रसन्नस्य वारणस्य विलोक्यते । उद्यतारको नाम्ना वाम्ना पार्श्वविसर्पिणी । विस्तब्धाचलपक्ष्मा तु कुपिताऽनेकपस्य दृक् । सर्वाङ्गलक्षणेभ्योऽपि चक्षुर्लक्षणमुत्तमम् । इत्येवं लक्षणग्रामा पूर्वैषामनुशासनम् । प्रशस्तनेत्रे द्विरदे न्यपोभद्राणि पश्यति” कलकादिलक्षणन्तु प्रायेण बार्हस्पत्योक्तलक्षणसममित्यतस्तन्नोक्तं यत्र विशेषस्तदुच्यते । “एककूपप्रजातानि स्निग्धानि च मृदूनि च । रोमाणीष्टानि रोमाणाञ्च पेचको दक्षिणाङ्गजः । लाङ्गूलस्यैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य दन्तिनः । संहतानि विचित्राणि स पूज्यो वारणोत्तमः ।”

करिणो वामनत्वादौ कारणान्तरं तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव “वाय्वाकाशगुणाधिक्यपृथिवीगुणवर्ज्जनात् । जायते किल मातङ्ग कुब्जो वा वामनोऽपि च । यतो भूतगुणोऽन्योन्यमधितिष्ठति मानव । तैर्गुणैर्जायते सर्वो दन्तीति मुनयो विदु । हीनाङ्गो हानिकारी स्यादधिकाङ्गोऽधिक हरेत् । राज्ञाहितौ भवेतान्तु खञ्जकुब्जाविति स्थिति । आयामानाह प्रयुक्तो ह्रस्वाकारो हि वामनः । मध्योऽध्यन्तरनिर्याणो महास्थिसगदोऽपि च । अस्थिश्वेतौ च कृष्णौ च दन्तौ यस्याश्रितौ करम् । स भक्षयित्वा राजानं हत्वा वाथ पलायते । ह्रस्वमेदाङ्गुलिकर श्रोत्राक्षिश्वेतरोमयुक् । कपिकौशिककाकाहिनकुलप्रख्यलोचन । कालपिङ्गलनेत्रश्च तन्मामनहृतुस्तथा । वल्या समाननिर्याणः प्रत्यग्पृथुमेचकः । मण्डूकाभरुचित्वक् च साञ्जानलसमोऽपि च । परिमण्डलकर्णश्च स्पष्टध्वाङ्क्ष विषध्वजः । प्रौढोन्नताक्षिकूटाश्च रुक्षिताशाङ्घ्रिमेहन । व्यालहत्यवगन्तव्यो निर्मदो दन्तिदूषण । सवलौ यस्य सदानौ मौक्षौ चापि कषायितौ । चिबुके चायतस्थूले मणेश्च तनुराविला । अधोवक्त्राणि रोमाणि

रन्ध्र च लगरोमगे। सुवक्त्रालय पादा हिम्यत्यपि विक्रम। व्यासौष्ठतालुरसना, काल कल्माषकान्तय। कर्णौ कषायितौ मूर्ध्नी ताम्रवर्णश्च वालधि। कराभिप्रेषणासक्तो मामोमाङ्घ्रिमिपृकृछे। स्तूपे च पक्षगो नेत्रप्रभे दुष्प्रेक्षणे तथा। दुर्बलानि तथाङ्गानि यस्यामुष्यमिभं सुखम्। रेणुद्विरेफानुरूपा मक्षिकाभियिताक्षमि। व्यरलिमात्रौ दन्तौ च शुष्काश्यमिगूहितौ। कर्णे च कठिने यस्य मांसगोपक विद्युति। विवर्णं कठिनं रूक्षं भिन्नमिव्यतलुरूपम्। मधुसकश मातङ्गो स दूरे स्थागमर्हति। मञ्जिमारागभावेन यत्तनुर्वानरोपमा। स पूलमोऽग्निभयदो युथपा परिच्छिन्नतः। तिर्य्यक्प्रेक्षो चाध प्रेक्षो दुर्गन्धमदसंयुत। कालपिङ्गोदरोनेत्रो मातङ्ग स्यात् मतङ्गज। पुष्करे स्तनमध्ये च वामहस्ते मतङ्गज। फिलावर्त्तराक्षस स्याश्च तङ्गाङ्गे दुर्नय दिषेत्। पदात् समुत्थितापापोमित्यमोलितलोचन। वाहित्यसच्छिन्नसोमिवज्ञाशो मतङ्गज। भूभ विपातिवर्षस दन्तौ यस्य प्रमाणत। चातिमात्रौ न वै स्नाता नागोनागममस्तु स। रोमातिरिक्तदशनो यस्य वै तस्य मृत्युद'' इत्यवयवदोषा।

''अथ वर्णस्तथावर्त्तौ पुष्पाण्याभा स्वरोगति। बल सत्वमनूकञ्च गन्धोषोधितमिङ्गितम्। स्याङ्गृत गुणवैशेष्याद् वर्णवैशेष्यमेव हि। वातादिभ्योऽपि दोषेभ्योवर्णवैशेष्यमिष्यते। रौक्ष्यं परातिरेकेण सर्व वातस्य वै भवेत्। शोणता शोणितात्, पित्तात् रौद्रता, सौम्यतेन्दुजा'' इत्युपक्रम्य ''कफो गर्भशयानस्य स्निग्धता प्रतिपद्यते। पित्त गर्भशयानस्य सम्भव प्रतिपद्यते। तत्कृतो कथित कालस्तथैव स्निग्धदर्शन। पित्त कफश्च युगपद् वेविष्टि तु ततस्तत। श्यामवर्णोऽपि मातङ्गो जायते स्निग्धएव वै। गर्भे च मासषष्ठिते कफरक्ते यदा स्थिते। चिर गर्भशयानस्य हरिस्निग्धस्ततोऽप्यसौ। रक्तपित्तकफानाञ्च सङ्करत्वगतौ तथा। हरिताकणपोताद्या नानावर्णा भवन्ति हि। सर्वत्रानुगवातेन मोलमाङ्गता भवेत्। पारुष्य धूमरत्व च सुस्निग्धस्य भवेत्तथा। अचिद्वर्णविभेदाश्च पूर्वसम्भवकारणात्। अकुमाललधाराश्च पित्तबीजवगास्तथा। तत्रापि श्वेतवर्णाश्च शुकवर्हिणश्च त्वच। शुक्लहेमकरणशोभा सुरेषु मासि च कश्चित्। नगान्त हरय कृष्णा श्यामाश्च करिण स्मृता। हरिमधुवर्णाश्च कृष्णाङ्ग्रमसन्निभ:। म कालो न हरिर्नागोमध्याभ, श्याम दृश्यते। एतेषु त्रिषु वर्णेषु हरिवर्णोपरोमत'' इति वर्णभेदकारणादिनिरूपणम्।

''आवर्त्त पञ्चविधश्च स्यान्नोटगाभक्त। लोपज पञ्चआवर्त्त वासजो रोमजोऽपि च। लोपरोमभवो मतो टङ्कजस्तज शुभ। लोमावर्त्तपदा लोमाश्मगल पञ्चजयामजा। भूमिदोरोमजावर्त्त लोमावर्त्तोऽभयप्रद। टगममभयावर्त्त भूर्तैटाग्टलापा। कथित: पञ्चजावर्त्तोऽशनिजाभयप्रद। पञ्चजाह्वलावर्त्त नामपूरा रोमसम्भव। प्रयलोटङ्कजावर्त्त श्यामावर्त्त इति कीर्तित। सतो व्यक्तो मृदुस्निग्ध सवर्ण पीनरोमज। वामाङ्गे दक्षिणावर्त्तो वामावर्त्तश्च दक्षिणे। आवर्त्त कत्यजोऽभीष्टो द्विजराजसमप्रभ। शुभोऽप्यदेहलातोऽसौ शुभ नैव प्रयच्छति। अशुभदेहजातश्च नासिकावर शुभ। पश्चपार्श्वे पृष्ठतले स्तनयोरन्तरे तथा। ग्रीवाया मस्तकूटोर्ध्वं कुम्भयोरन्तरे तथा। उदरे दन्तवेष्टे च कर्णमध्ये च वक्षसि। आवर्त्ता वारणानां हि सुनिर्दिष्टा शुभप्रदा। स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भान्तरूलिकान्तरे। चक्षुषावर्त्तसम्पन्न कुञ्जर पञ्चमङ्गल। गोर्मावर्त्तोऽभिषेकाय सनावर्त्तोजयाय च। सुखाय चूलिकावर्त्त कुम्भोरोरोमज श्रिये। दन्ते मौष्ठेऽपि वाहित्ये मन्यास्वगण्डे कटे। कर्णोत्थितकूटे नाभौ च कलापञ्चांगकुलिषु। वालधौ मेचके मेढ्रे रन्ध्रेष्वङ्गुलिकलासु च। आवर्त्ता न प्रशस्यन्ते कणभागगताश्च ये। कोष्ठप्रमाणलयवोमर्मपर्वप्रदेशगा। अशुभलेतजाताश्च सकिलासान्तरोत्थिता। मनोनेत्राभिरामो हि सुलक्ष्योगदितो महान्। ऊर्द्ध्वमस्तोटोर्ध्वश्च रोमजोऽप्यजयावह। सर्वभागेषु नागस्य निवासे रोमजादय। समभागगतावर्त्ता सर्वत्र शुभदा मता''। इत्यावर्त्त।

''स्वस्तिकादिसुसंस्थान पुष्प दर्शनदेहजम्। स्निग्ध भवेत् शुभच्छायमच्छिद्रं वाञ्छितप्रदम्। कवचादिकसंस्थान विततञ्चुसमं स्फुटम्। कृष्ण लक्षणञ्च कुसुमं तातानर्थकरसक्तकम्। दद्यात् स्तत सित पुष्प स्निग्धपीतश्च क्षेमदम्। नीलोत्पलाभ पीताभ्रं स्निग्धकाश्चश्च हर्षदम्। यदि स्यात् पूजिते भागे कुसुम स्निग्धपाण्डुरम्। सुरचापसमाकार तद्भवेत्सुभमं शुभम्। चक्रचापनिभ पुष्प दन्तोपरि च दन्तिन। दिशेदिशि सुभिक्ष च क्षेम च चितिरक्षिण। स्तनान्त स्निग्धकृष्णे च पुष्पे नाग समे तथा। पुष्पे श्रोवान्तःकाषे च ज्ञानिवहिविनिर्दिशेत्। श्रीवत्सादिनिभाकारे वैजयन्तीध्वजोपमे। यंसप्रा

सादसद्दये छत्रचामरवीथिभिः । सोमसूर्य्यसमाभासैः शिबिकायानमूर्त्तिभिः । दृष्टे शुभाय नृपतेर्निन्द्यमपि हि समाकृति । श्वक्रव्यादनिभाकारं रणापसरकारणम् । धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति नृत्यवेऽग्निभयाय च । तथा पुष्पं तथा नेष्टं द्विपद्रोगविवर्द्धनम्” । इति पुष्पम्

‘भूखाग्न्यम्बुमरुज्जाता भवेच्छाया विषाणिनाम् । शस्ता भूजलयङ्कुत्स्या न शस्ता खानिलोद्भवा । छायायाः सम्भवः पूर्वं, परतः पतति प्रभा । छायाया सम्भवं पूर्वं प्रभा तत्परमश्नुते । वर्णमालम्बिता च्छाया प्रभा वर्णस्य नाश्रय । लक्षणानि तु नागानां पापानि च शुभानि च । छायावशात् फलन्त्येव छाया तेनातिलक्षणम् । यस्य स्यात् लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेन्न तु । न चासौ शुभदो हस्ती छायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो गजः । फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नीराजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च कार्य्येषु भवेच्छाया च शोभना । वक्षसि प्रतिमानेऽंसे कुम्भे कर्णे कटेषु च । निर्य्याणे मस्तकस्थाने वेदयोश्च कपोलयोः । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेत् । प्रशस्ता पार्थिवी छाया वह्निजा जलजापि च । नेष्यते व्योमजा छाया मातरिश्वभवापि च । पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा सर्ववर्णैर्विभाव्यते । छाया श्यामा च रक्ता च स्निग्धा जाम्बूनदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलसम्भवा । अव्यक्तरूपा तस्य छाया गगनजा मता । धूम्रा रूक्षा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा । एताश्छायाः परीक्ष्याः सुमतङ्गे राजपूजिते । नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा नीलाञ्जननिभाऽपि च । काप्युक्ता पार्थिवी च्छाया सुभिक्षक्षेमकारिणी । बालार्कपद्माकञ्जल्कशक्रगोपकसन्निभा । ज्वालाभा तप्तहेमाभा वह्निजा विजयप्रदा । छायाम्मयी पयःशङ्खकुन्दरूप्यनिभद्युतिः । सौम्याख्यया मतीता च भर्त्तुरर्थप्रदा सदा । जलबुद्बुदसङ्काशा धूम्रद्युतिरतिस्थिरा । निन्द्या च व्योमजा छाया नित्योद्वेगकरी मता । सर्ववर्णैरुपेताऽपि निष्प्रभा भस्मसन्निभा । विच्छिन्ना विकृता च्छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची वैष्णवी शैवी छाया माघवनी तथा । कौमारी राक्षसी सार्पी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी । पैशाची चेति याश्छाया च्छायाद्या क्वचित् शुभा । भूतोत्थलक्षणे तासां भेदोऽनेन तु कीर्त्तितः । तेजोऽतिसक्ता भद्रस्य पाटला भवति प्रभा । छाया रक्तकला रक्तपद्मपर्णनिभाऽपि या । कृष्णा च मन्दकरिणश्छाया तु मृगहस्तिनः । मलिनाम्बरधूम्रेव शीर्णायुधदर्शना” इति छाया ।

“हस्तिनां विविधा ध्वाना रन्ध्रेभ्यः करतोऽपि च । भवन्ति वायुवशतो गात्राणां वेष्टनेन च । प्रयाणे भूमिपिक्तेषु ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु बृंहितं ग्राह्यं मत्तस्कन्धे न जातिषु । हृषितोऽथ स्तनिद्रान्तस्तृषितो बृंहति क्वचित् । यदि दन्ती शुभे देशे समये च सुखप्रदः । दर्शयेद्बृंहितं भद्रं तत्फलं शोभनमादिशेत् । सरोवरे तथाऽऽरामे गोष्ठे विबुधवेश्मनि । निकुञ्जे हृद्यदेशे हि विज्ञेयः शुभदो ध्वनिः । यात्रायामभिषेके च उत्सवादिसमये तथा । समये चैव पुण्ये च बृंहितं स्याच्छुभप्रदम् । श्मशानादिकोष्ठे वल्मीकदुष्टस्थाने भयप्रदः । क्षुधार्त्ते च प्रधूमे च प्रतिश्यायदिनेषु च । अतिशीतेऽतिघर्मे च प्रभाते वायुभैरवे । भूतले न्यस्तहस्तो हि पर्य्यश्रुनयनो गजः । कूजन् निर्स्पन्दनं कुर्य्यात् यदि वा नश्यतीश्वरः । करेण बृंहितो नागो दुश्चित्तामुपरिस्रुतः । आदिशेन्मन्त्रिणो नाशमथवा पृथ्वीपतेः । व्यायतश्रमहस्तश्च वातावेगतचक्षुषः । जघने वामतो वालं तथा निक्षिपतोऽसकृत् । (वाल वालधिः) । निषीदतो लङ्घयतो हृष्टरोम्णो विमूर्च्छितः । ग्रामे निक्षिप्य गण्डूषं बृंहितं स्यादनर्थकृत् । खेभ्यः स्रवति नागानां धमता यदि शोणितम् । (खेभ्य छिद्रेभ्य)तथा सन्ध्यान्तदेशे च मारणं क्षयमादिशेत् । यद्याग्नेयीमुखीभूता प्राच्यां वाऽर्कोदयं प्रति । दन्ती तीव्रस्वरं कुर्य्यात्तदा स्यात् पावकाद्भयम् । करेण यदि मातङ्गो दंष्ट्रमाणं स्तनं स्पृशेत् । आलाने लम्बमानस्तु संयुतिं क्षयमादिशेत् । (संयुति युद्ध) । आलाने लम्बमानस्तु शीत्कुर्वन् कुरुते ध्वनिम् । गात्रं प्रक्षालयन्नागस्ततः प्रस्थानमादिशेत् । क्षिप्त्वा करं विषाणस्य विषमं कूजते यदि । निरीक्षमाणो गगनं हता शत्रुस्तदा हरेत् । यदाभ्युन्नतपक्षेण स्तनस्थानञ्च जिघ्रतः । तथा कुञ्चितहस्तेन हस्तं गात्रं च जिघ्रत । कुर्वतो दक्षिणं हस्तं मर्मणि क्षिपतोऽपि यत् । बृंहितं स्यात्तदिष्टं तथान्योन्यकरस्पृश । भक्षीत्वा शुभवस्तूनि कुसुमादीनि चेद्द्विप । कुर्य्याच्छब्दं शुभं तेन फलं शुभतरं भवेत् । उच्चैरभिमुखः शान्तो यदा नदति वारणः । घर्घरमध्यमानेन सदा तत्र जयो ध्रुवः । सुखेन समृङ्करवान् कर्णाभ्यां दुन्दुभिध्वनिम् । करेण मुरजारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कच्छपादिसमारावा

विकटाश समा स्मृताः"। इति ध्वनिः । गतिसत्वे तु गा-
गुप्ते एवात्र प्रायेण दर्शिते नातस्ते ग्रन्थोदाहृते।

"सत्त्वं त्रिविधमिच्छन्ति श्रेष्ठमध्याधमैर्गुणैः । सात्त्विकं राजसं चापि तामसञ्च विषाणिनाम्। एषामपि गुणास्त्रेधा बहवस्ते न कीर्त्तिताः । सत्त्वस्योक्ता गुणाः शौर्य्यं बुद्धिर्धैर्य्यं सुहर्षता । रजसो ये गुणास्ते च क्रोधोत्साहा वपि क्वचित् । गुणाश्च तमसस्तन्द्रातमोमोहप्रमादिताः । शोभनः कान्तियुक्ताश्च गात्राश्च चिरजीविनः । क्रिया-क्षेपसहा ग्लाना सात्त्विका वामसम्भवाः । भिन्नाश्च मध्यसाध्याश्च कीर्त्तिता निर्भया क्वचित् । क्रियायोगसहा किञ्चिद्राजसा मध्यमायुषः । तामसास्तु चिता मूढा विरूपा लघुजीविताः । युक्तोऽप्यन्यगुणैः सर्वैर्गुणैः सात्त्विकैर्गुणैः । श्रेयोगुणः स समरे तथाऽध्वनि मतङ्गजः । एषा सामान्यनिर्द्दिष्टा विषयापेक्षया स्थितिः । भद्रे सन्निहितं सत्त्वं, रजो मन्द्रे, तमो मृगे । देवगन्धर्वयक्षाणां पन्नगा-सुररक्षसाम् । पिशाचानां नृणां तुल्यं वेद्यं नागस्य चेष्टितम्" । इति सत्त्वम् ।

"यत् पूर्व्वं सम्भवं स्पष्टं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः । तस्यानुकरणात् युक्तमनूकमिति कोविदाः । सत्त्वरूपजवाराद्यैः शुभानुकारिता शुभा । देवर्षिगणगन्धर्व्वनागानूका शुभा-मता । एवमेव च दुष्टानुकृतो दुष्टः प्रकीर्त्तितः । दैत्य-रक्षःपिशाचानामनूकं परिवर्ज्जितम् । रूपसिंहतरक्ष्वादि समानूकाः मता द्विपाः । नेष्टाः सरटगर्दभादिसमानाकृतियोगिनः" । अनूकम् ।

"आस्याक्षिकुम्भकर्णेषु मदनिश्वासवायुषु । यकृन्मधु-मूत्रेषु गन्धं समुपलक्षयेत् । इष्टगन्धाच्छिवेतेत वारणान् धरणीपतिः । दुष्टगन्धान् सदा भूपो यत्नतः परि-वर्ज्जयेत् । सर्पिर्मधुसुरालाजदधिक्षीरानुकारकः । शस्त-सौवीरमदिरापद्मकाद्यादिसन्निभः । मालतीकेतकीजाती-चन्दनाधिकसौरभः । सुरसासफलामोदो गन्धो नागस्य सम्मतः । असृङ्मूत्रशकृत्पूतिमत्स्याकुणपकुत्सितः । पक्षि-नोऽङ्गपत्राखुर्दिस्तगन्धविनिर्गतः । खरोष्ट्रसूकरसम-श्मशानधूमसन्निभः । मीनमत्स्यकुणतुल्यश्च गन्धो नागस्य तु स्मृतः" । इति गन्धः ।

"पञ्चधा विदितः स्पर्शो विशेषं सामजन्मनाम् । अत्य-र्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्वर्थभेदतः । यस्तूत्तानादुद्विजते दूरा-दसादि सकुचेत् । अत्यर्थं सङ्कुचेत् स्पृष्टः स गजोऽत्यर्थवे-दिता । योऽपि त्वक्स्पर्शमात्रेण रोमसंस्पर्शनेन वा । विद्धात्स्वङ्कुशाद्यैश्च स स्यादुत्तानवेदिता । त्वग्भेदात् यो-ऽपि तस्मादाशु तीव्रमध्यमभावपि । अङ्कुशादीन् विजानाति स हि गम्भीरवेदिता । शनैर्हतोऽभ्यगं वेत्ति शनैर्वेत्ति भ-गाहतः । विपरीतमतिर्नागो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदिता । प्रत्येति वार्य्यमाणो यो निवर्त्तितश्च गच्छति । प्रतिलोमा यते संज्ञा सोऽपि प्रत्यर्थवेदिता । शनैर्हतः शनैर्भि-न्नश्च वेत्ति भृशाहतः । प्रत्येति प्रतिषिद्धश्च भोद्यमानश्च गच्छति । यथासंज्ञं विदध्याच्च सर्वकर्माणि योऽङ्कुशम् । अन्वर्थवेदिनं प्राप्तोजानीयात्तं शुभं गजम्" इति विदितम् ।

"मतङ्गजेङ्गितं वक्ष्ये शृणु तदवधानतः । शुभाशु-भञ्च येन स्यात् यात्रादिसमये नृप । । चतुर्यामं गतो-दन्यात् किञ्चिदुरुषं यदि द्विपः । तज्जयं, प्रतिघातं तु कृपाहत्या पराजयं । दृष्ट्वा रिपूनभिमुखान् वार्य्यमाणो-ऽपि चेद्गजः । भजेत्तद्विजयो नूनं यदि वा प्राप्नवान् वधे । दक्षिणेनाग्रपादेन क्षितिमुत्पाटयेद्यदि । उत्तोलयेद्वाम-पादं तदा जयमुदीरयेत् । करेण वामहस्तेन यदा दृष्टौ प्रमार्ज्जयेत् । विस्तृतेन कर्णौ च तदा सौख्यं समादि-शेत् । मेचकं कुटिलं कृत्वा करं जिघ्रति चेद् द्विपः । मदोद्रेकाद्दयाङ्गिष्य तदाभ्युदयमादिशेत् । दक्षिणं तु यदा दन्तं दन्ती मर्द्दितेन्द्रियः । परिमृजति हस्तेन तदा स्यात् प्रियसङ्गमः । तथैव गलसन्धिश्च शुभकरेण परामृशन् । श्रीयोगमुपयातं तु वारणो विनिवेदयेत् । उल्लोभ्य दक्षिणं पादं वामपादेन वा भुवम् । विलिखेद्वारणः क्षिप्र-मङ्कुशैः स्यात् पराजयः । यदा तु दुर्म्मनाः दन्तं वामं हस्तेन मोचयेत् । तदात्मनोऽवस्थानाय यात्रया च निषा-दिनः । करेण वामगात्रं च क्षिप्तगात्रं प्रमार्ज्जयेत् । तदानिष्टं भवेद्भर्त्तुरन्यथा च शुभं भवेत् । व्यथमानं पतेत् तस्य कक्षबन्धे यदा द्विपः । नाभिमन्द्रे च मात्यादि तदा परिभवो भवेत् । अकस्मादेव कुप्यन्ति भ्रमन्ति च पतन्ति च । करिणो यदि तद्विद्यात् विग्रहं समुपस्थितम् । यदा पश्यति मातङ्गो विद्रवञ्च पराजयम् । भयाच पर-राष्ट्रं वा तदा भवति दुर्म्मनाः । अदर्शनपीड़ायां करेण परिवीजनात् । गवाङ्गदेशनिम्मेषात् बन्धानुप-मर्द्दनात् । अकस्माच्च स्खलत्या धरण्या प्रविशातनात् । जलप्रतारवैरुच्यादहितभक्ष्यसेवनात् । नश्यकर्षितया गजा मादाश्च वेगमादपि । इत्यादि दृष्ट्वा तदङ्गादिपीडुत्वादकस्मात्कारः करी । नानापक्षोजलोत्तीर्णो रिपूनां पराजयं वदेत्" इङ्गितम् ।

"आयते द्विविधः कोपः संज्ञायां विषाणिनाम् ।

शिष्यक्रोधोऽग्निमीढः स्यादमिष्टोऽशिष्यरोषणः । यः क्रुध्यति चिरेणैव स्वल्पक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रमप्येव प्रतिपिद्धो न मुञ्चति । अनुशास्यति रोषाञ्च स शिष्यक्रोधसंज्ञितः । इष्यते सर्व्वकार्य्येषु शुभजातिर्मतङ्गजः । यः क्रुध्यत्यचिरेणैव स्वल्पक्रोधो भवेदपि । प्रतिपिद्धश्च वाग्दण्डतीक्ष्णमज्जनकाङ्कुशैः । मुञ्चत्येव चिरेणापि रोषाद्विरनिमेति च । अशिष्यक्रोधसञ्ज्ञोऽसौ विज्ञेयो वारणाधमः" इति कोषः । विस्तरस्तु पालकाव्यादौ दृश्यः ।

इभकणा स्त्री॰ इभोपपदा कणा शाक॰त॰ । गजपिप्पल्याम् ।

इभकेशर पु॰ इभमद इव केशरोऽस्य । नागकेशरे "श्वङ्गाटकाम्बुगुभ्रभकेशरागुरुचन्दनैः" सुश्रु॰ ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्याम् सा च स्थावरविषभेदः यथा सुश्रुते "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारएव च । निर्य्यासोधातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः" इत्युपक्रम्य "कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धा सर्पघातिनन्दनसारपाकादीनि द्वादश फलविषाणि" इति विभज्य "शुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव चेति" तद्विकारो दर्शितः ।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्याः । गजदन्तशुभ्रपुष्पवत्यां १नागदन्त्याम्, सा च स्थावरफलविषा ।

इभनिमीलिका स्त्री इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रापयति । १भङ्गायाम् । इभस्येव निमीलिका । २वैदग्ध्याम्

इभपालक पु॰ इभं पालयति । (माहुत) हस्तिपके ।

इभपोटा स्त्री पोटा पुंलक्षणा इभी परनिपातः पुंवद्भावश्च । पुंगजलक्षणयुक्तायां हस्तिन्याम् ।

इभभर पु॰६त॰ । गजसमूहे [सिंहे ।

इभमाचल पु॰ इभमाचलयति आ+चल-णिच्-वा॰ख ।

इभया स्त्री इभैर्यायते भक्ष्यतया प्राप्यते या-कर्म्मणि घञर्थे क ३त॰ । स्वर्णक्षीरीवृक्षे रत्नमाला इभयेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिभी पूर्व्वनि॰ पुंवद्भावश्च । युवत्यां हस्तिन्याम् वा ङीप् ।

इभाख्य पु॰ इभस्याख्याख्या यस्य । नागकेशरे त्रिका॰ ।

इभानन पु॰ इभस्याननमिवाननं यस्य । गजानने गणेशे तस्य यथा तदाननत्वं तथोक्तं "स्वयं गोलोकनाथश्च पुण्यकस्य प्रभावतः । पार्व्वतीगर्भजातश्च तव पुत्रो भविष्यति । स्वयं देवगणानाञ्च यस्मादीशः कृपानिधिः । गणेश इति विख्यातो भविष्यति जगत्त्रये । "शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते" ब्रह्मवै॰ पु॰ ई॰ख॰ । शनिदृष्ट्या तच्छिरश्छेदकथा तत्रैव १२अ॰ । "पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्यहो । यदि बालो मया दृष्टस्तस्य विघ्नो भवेद् ध्रुवम् । अन्यथा मे प्रलापस्तनृपरत स्वात्मरणम् । इत्यालोच्य च धर्म्मज्ञो धर्म्मं कृत्वा स्वसाक्षिणम् । बाल द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः । विषण्णमानसः पूर्वं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः । सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम् । शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने ! । चक्षुर्निवारयामास तस्थौ नम्रानन शनिः" एवं शिरश्छेदमुक्त्वा । "तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः । जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् । पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् । दिश्युत्तरस्यां शिरसं मूर्च्छितं सुरतश्रमात् । परितः शावकान् कृत्वा परमानन्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा । स्थापयामास गरुडे रुचिराक्तं मनोहरम्" । गजशिरश्छेदमुक्त्वा तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कल्पान्तजीवनं वरोदत्त इत्युपवर्ण्य । "आगत्य बालकस्थानं बालं कृत्वाऽथ वक्षसि । रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके । ब्रह्मस्वरूपी भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया । जीवनं योजयामास हुङ्कारोच्चारणेन च । पार्व्वतीं बोधयित्वा तु दत्त्वा क्रोडे च तं शिशुम् । बोधयामास तां नाथ आध्यात्मिकविबोधनैः" "सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनितासुरभीरणश्री" नैष॰ । इभवक्त्रमुखगजाननादयोऽप्यत्र । "तं नमामि गजाननम्" माघः ।

इभारि पु॰ ६त॰ । सिंहे इभामित्रादयोऽप्यत्र । [शब्दच॰ ।

इभोषणा स्त्री इभोपपदा उषणा शाक॰त॰ । गजपिप्पल्यां

इभ्य त्रि॰ इभं गजमर्हति दण्डा॰ यत् । १प्रचुरगजादिधनाढ्ये २नृपे ३हस्तिपके च पु॰ । "उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास" छा॰उ॰ तस्य भाष्ये इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरो हस्त्यारोहोवेति । "जामिसिन्धूना भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति" ऋ॰१, ६५,४, स्वार्थे कन् । इभ्यकस्तत्रैव स्त्रियान्तु टापि वा अत इत्त्वम् इभ्यका-इभ्यिका । इभाढ्यायां स्त्रियाम् ।

इभ्यतिल्विल त्रि॰ इभ्यतिल्विल इत्यृत्व । गजादिभिः प्रचुरे आढ्ये । "यदि प्रतीपीयादिभ्यतिल्विल इव धाम्यति-

ल्पिको भविष्यतीति विद्यात्” शत० ब्रा० ४,५,८,११,

इभ्या स्त्री इभमर्हति सेव्यत्वेन दण्डा० यत् । १हस्तिन्यां २यज्ञकौडम्बे च मेदि०।

इमथा अव्य० इदम्—इवार्थे—थाल् “प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि” पा० सू० निर्देशात् नि० इमादेशः । इदानीन्तनतुल्ये । “त प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा इव ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम्” ऋ० ५,४४,१ । “प्रत्नथा पुरातनयजमाना इव पूर्वथास्मदीया पूर्वे यथा । विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इदानीं वर्त्तमाना यजमाना इव” भा० “इदस्तक्”यजु०७अ०११च पठिता ।

इयक्षु त्रि० यज+सन उ वेदे नि सम्प्रसारणम् । यष्टुमिच्छौ “भव्यन्निव माया असि त्वमग्न इयक्षवे” ऋ०१०,४,१, वेदे प्रायेण सर्वत्र वि० सम्प्रसा०।“तुभ्यं वां सूरिर्वपा- वियक्षन्”१,१५२,२, देवाना इयक्षन्नो यजमान इयक्षति” ऋ०८, ११,११५,

इयत् त्रि० इदं परिमाणमस्य इदम्—वतुप् । एतावदर्थे “नीतं यदि नवनीत कियदिति यशोदया पृष्टः। इयदिति गुरुजनसविधे विघृतघनितम्बपयोधरः पायात्” उद्भट । “इयान् शाव किल मधुर्यावती यथा”ऐत० “इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्”रघु “इष्टि निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे तु स्थितम्”सा०द०। अत्र साधनप्रकारः इदम्+परिमाणार्थे वतुप् तस्य घः इदम इश् “यस्येति” पा०प्रक्रीयारत्नोमे । त्वश्मात्रस्थिति । अतएवात्र वैयाकरणा औमनियदात्र पठन्ति । “उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीत केवल प्रत्ययोत्थ यदियदिति मिमीते कोऽद्य पवित्रितोऽपि” । स्त्रियां ङीप् ।

इयत्तका स्त्री कुत्सिता इयत्ता कुत्सितार्थे कन् ह्रस्व' । कुत्सितेयत्तायाम् । तत अर्श आ० अच्यर्थे अच् । कुत्सितेयत्तायुते अल्पप्रमाणे“इयत्तकं कुषुम्भकस्तक भिनद्मि अश्मना” ऋ० १,१९१,१५,

इयत्ता स्त्री इयतो भाव तल् । १सीमायां, २परिमाणे, ३संख्यायाञ्च । “न गुणानामियत्तया” “यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम्”“ ईं कृतया रूपमियत्तया वा”इति च रघु ।

इयस् त्रि० इ—कर्त्तरि असुन् किञ्च । १गन्तरि भावे असुन् । २गतौ ‘तेषां इयसेवास किमिह कर्त्तव्यम्” शत०ब्रा०२, २,३,२,

इर—ईर्षायां कण्ड्वा०यक् उभ० । इर्यति इर्यते ।

इरज्—ईर्षायां कण्ड्वादि०यक् प०। इरज्यति । “इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे राय”ऋ०१०,१४०,४ । “इरज्यन्त यस्य सुदभोविमाचि”ऋ०७,२१,२, यदेयामग्ने जगतामिरज्यसि’ ऋ०१०,७५,२ । “युग विप्रस्य मन्मनामिरज्यथ”ऋ०१,१५१,६ ।

इरण त्रि० ईरिण+पृ० । ऊषरभूमौ अमरटीका रमा० ।

इरम्मद पु०इरया जलेन अन्नेन वा माद्यति मदते इरा—मद्—खश् नि० मुम् ह्रस्व च । १वज्राग्नौ २वाडवाग्नौ च । “इरम्मदं वृहदुक्थं यदत्र’ यजु०११,७४ । “इरया अन्नेन माद्यति उग्र पश्येत्यादि”पा०नि०“वेदृदी०।“इष्टते पथामन्दे इत्येतदिरम्मदमितीरया अन्नेन मत्त” शत०ब्रा०६,६,२,४ ।

इरस् इरज्वत् कण्ड्वा०इरस्यति “मातपूषवाश्च इरस्यः” ऋ०७,४०,६।“यथा इरस्यसीदम्”ऋ०१०,८६,२ ।

इरा स्त्री इण्-रक् इ काम राति रा—क वा । १भूमौ, २वाचि, ३सुरायाम्, ४जले, ५अन्ने च । “इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवी रेतसावति” ऋ० ५,८३, १।“इरामदः ओदनं पिन्वमाना”शत०ब्रा०६,६,२२। ६कश्यपस्य पत्नीभेदे । “धर्मपत्न्यः समाख्याता कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदितिर्दितिर्दनुःकाला अनायुः सिंहिका मुनि. । कद्रू प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिःखसा” इत्युपक्रम्य “इरा इयलतावल्लीतृणजातीश्च सर्वशः” । असूतेति शेषः । गरुडपु० ।

इराचीर पु० इरा जलं चीरमिवास्य । चीरसमुद्रे ।

इराचर न० इरायां जले भूमौ वा चरति चर—ट इत० । १वर्षोपले त्रिका०२भूचरे ३जलचरे च त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

इराज पु० इरा इव अजति विक्षिपति अज—अच् न वी भाव । कन्दर्पे हारा० । [त्रिका० ।

इराम्बर न० इरा जलमम्बरमिव यस्य । वर्षोपले करकायाम् ।

इरावत् इरा+भूम्नि मतुप् मस्य व । समुद्रे तत्र भव अण् ऐरावतः । अर्जुनेन नागकन्यायामुत्पादिते २वीरभेदे तदुत्पत्तिकथा” भा०भी० ९१अ० ।

“अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान् । सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता । ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतसा । भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् । एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः । स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः । पितृव्येण

परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना । रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् । सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः । न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्त्रश्चाहं तव प्रभो । । मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः । परिष्वज्य सुतञ्चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप । । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्य्यं प्रति भारत । युद्धकाले त्वयास्माकं सहा देयमिति प्रभो । बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल इहागतः" ।

"इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः" भा०भो० ९२अ० । "पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जय ।" ९५ अ० । २नदीभेदे स्त्री ङीप् । भा० स०प०९अ० वरुणसभावर्णने । "इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" "इरावत्या हतो भोजः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि" भा० व० १२अ० "शतद्रुकाञ्च तीर्त्वा तथा रम्यामिरावतीम्" । भा०क०४४ अ० । "इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्य्यसमौ युधि" हरिवं० १९१ । "इरावती धेनुमती हि भूत" ऋ०७,९९,२ । ४अन्नादियुक्ते त्रि० 'यावष्ट वर्त्तिरश्विनाविरावत्" ऋ०७,४०, ५ । "इरावत् हविरन्नादियुक्तम्" भा० । "सूनृतावन्त सुभगा इरावन्तोहसामा" अथ० ७,६०,६ ।

इरावती स्त्री इरा भूमिम् अवति अव–भा०अतृ ङीप् । वटपत्रीवृक्षे, सा हि शाखाभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात् पालयतीति तस्यास्तथात्वम् ।

इरिकावन न० इरैव कन् अत इत्त्वम् इरिकाप्रधानं वनम् । क्षुभ्ना० "इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्" पा० ग०सू० पाठात् न णत्वम् । जलप्रधाने वनभेदे । इरिकादीनि च "इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्म्मार" ।

इरिण न० ऋ–इनन् किच्च । १ऊषरभूमौ, २निराश्रये, ३शून्ये च । "यथा गौरो अपाकृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम्" ऋ०८,४, ३ । "यथेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्" मनुः ।

इरिन् त्रि० इर–कण्ड्वा० णिनि यलोपः । १प्रेरके । "न येषामिरी सधस्थ ईष्ट आ" ऋ०५,८७,२ । २ईर्ष्यके च ।

इरिमेद पु० इरौ रोगादौ मेदः, मेदोनिर्य्यासो यस्य । विट्खदिरे । "इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूं विषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र० ।

इरिविल्लिका स्त्री इरिविल्लैव कन् । "पिड़काभिः समाकीर्णा दृत्तावत्परुजाज्वराम् । सर्वात्मिका सर्वलिङ्गां जानीयादिरिविल्लिकामिति" निदानोक्ते मस्तकस्थे व्रणभेदे । कनभावे इरिविल्लाप्यत्र । "इरिविल्ला गन्धनाम्नी कक्षा विस्फोटकास्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्" सुश्रु० ।

इरेश पु० ६त० । १वरुणे, २वागीशे, ३भूमिपतौ, ४विष्णौ च

इर्गल न०स्त्री अर्गल+पृ० । द्वाररोधके काष्ठभेदे तस्मै हितम् अपूपादि० यत् । इर्गल्य छ इर्गलीय । तत्साधने द्रव्ये ।

इर्य्य त्रि० इर–कण्ड्वा० अच् वेदे नि० न यलोपदीर्घौ । प्रेरके । "यूयं राजानमिर्य्यं जनाय विभ्वतष्टम्" ऋ०५,५८,४ ।

इर्वारु स्त्री उर्व्व–आरु पृषो० । (काकुड़) १कर्कट्याम् । २हिंसके त्रि० । "सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगेर्व्वारुकाभ्यन्तरयो गुहाशयाः" सुश्रुत । मृगेर्वारुकः मृगहिंसकः । आलु । इर्व्वालुरप्युक्तार्थे ।

इर्वारु(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वारु (लु) शुक्तिकेव स्वयंस्फोटनात् । (फुटी) (स्वयं भिन्नविपक्वकर्कट्याम्) ।

इल शयने अक० गतौ क्षेपे च सक० तुदा०पर० सेट् । इलति । ऐलीत् इयेल ईलतुः इलितः इलः ।

इल क्षेपणे चुरा०उभ०सक० सेट् । एलयति ते ऐलिलत् त । ऐलयीत् ऐलिष्ट "कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः" अथ०१०,७,३७ । "आशा देवतानां यावां कामयते सा भूत्वेलयति" शत०ब्रा० १०,२,८,८ ।

इलविला स्त्री पुलस्त्यसुनिपत्न्याम् कुबेरजनन्याम् । एतत्सम्बन्धेनैव कुबेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल–क । १भूमौ, २गवि, ३वाचि, ४जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे तत्सीमा चेलावृतशब्दार्थे वक्ष्यते । ५ वैवस्वतमनुकन्यायां बुधपत्न्याम् । सा हि विष्णुवरात् पुंस्त्वमासाद्य पुनः शङ्करशापात् स्त्रीत्वं गता बुधस्तामुपगम्य पुरूरवसमुत्पादयामासेति पुराणे प्रसिद्धम् । तत्र इडाशब्दे उक्तप्रायम् ६ स्वप्रयोज्ये त्रि० ।

इ(ए)ला कण्ड्वा० यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलावृत न० इला पृथिवीवावृतं निषधादिभिः । नववर्षात्मकजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तच्च वर्षम् "पश्चान्माल्यवतः, प्राच्यां गन्धमादनपर्वत । इलावृत नीलगिरेर्याम्यतो, निषधादुदक् ऽन्तु मध्य सीमार्वच्छिन्ने देशेऽस्ति । "माल्यवान्

यामपि "अप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्येवैतदाह" शत० ब्रा० १,८,२,१५। गतौ तुदादिरपि इषति निरु०।

अनु+अन्वेषणे गवेषणे "अन्विष्यन्नसतत सीताम्" रामा० 'यावदेनामन्वेष्यामि' शकु०। "न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्" कुमा०। "तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं स" रघु०। स्वार्थे णिच्। तत्रैव "राममन्वेषयामि" सा०द०।

प्र+प्रेरणे। "अप्रैषीद्राजपुत्री मा सुराहारीं तवान्तिकम्" भा०व०१६ अ०। 'गत्वा प्रैषीश्च रावणम्' भट्टि "अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति" आश्व०गृ०। "शौनःशेफं च प्रेष्यति" कात्या०१२,६,१ "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसे प्रेष्य" शत० ब्रा० ३,८,२,२७। घञ् प्रैष। ण्यत् प्रैष्य। स्वार्थे णिच्। प्रेषयति प्रेषयामास। "स च मां प्रेषयामास" रामा०। [षित। पर्य्येषणा।

परि+सत्कारपूर्व्वकनियोजने पर्य्येष्यति स्वार्थे णिच् पर्य्ये-

इष वाञ्छायाम् तुदा०पर०सक०सेट् वेट् क्त्व०। १इच्छति, "इच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते" कुमा०। इच्छेत् "यदीच्छेद्विपुलान् भोगान्" मल० त०पु०। "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदद्भ्यो इच्छेद्धनं क्षुधा" या०स्मृ०। ऐच्छत् ऐषीत् "ऐषी पुनर्जन्मजयाय यत्नम्" भट्टि इयेष "इयेष सा कर्त्तुमवन्ध्यमात्मनः" कुमा० ईषतु। इच्छतु "किमिच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुसञ्ज्वरेत्" श्रुति०।

एषिता—ऐष्टा एषित्वा—इष्ट्वा। भावे श इच्छा "आत्मजन्या भवेदिच्छा" न्यायका०। इष्ट "इष्टोऽसि मे सखा चेति" गीता। कर्मणि इष्यते "निराकाङ्क्षिष्यते" स्मृति०। एष्टव्य एषितव्य.। "एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्" पु०।

अनु+अन्वेषणे। "त खनन्त इवान्वीषु" शत० ब्रा०। "हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्वेष्टा" छा०उ०। "अनुपदमन्वेष्टा" पा० "अथ तत्त्वान्वेषात् मधुकर। हतास्त्वं खलु कृती" शकु०

प्रति+ प्रतिपक्षे प्रतीच्छति (प्रतिगृह्णाति)। "तत प्रतीच्छ प्रहरेति वादिनी" नैष० "कृपा प्रतीच्छ मे कन्याम्" प्राप्तौ च 'बुद्धौ शरणमन्विच्छ' गीता। स्वार्थे णिच् वेदे०नि० गुणाभाव। इषयति "इच्छं छन्दास्तरायेष मदन्त इषयेम ज्योतिः" ऋ० १,१८५,८। "इषयेम इच्छाम" भा०।

परि+अन्वेषणे च परीच्छति (अन्विष्यति) "भगवन्त मा अहमेभिरास्येभ्यः पर्य्येषिषम्" छा०उ०।

अभि+अभिगिच्छायाम् अभीष्टम्।

इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादि० पौनःपुन्ये पर०सक० सेट्। इष्णाति इष्णातु इषाण। "इष्णन्निषाणामुं मइषाण सर्व्वलोक मइषाण" यजु० ३१,२२,भा०। ऐष्णात् ऐषीत्। एषित एषित्वा। प्रेरणे च। "भिनद्गिरिं शवसा वज्रमिष्णन्" ऋ० ४,१७,३। इष्णन् प्रेरयन्" भा०। इच्छार्थेऽपि "पृश्नीरिषवरति मध्व इष्णन्" ऋ० १,१८१,६। "मध्व मधुन इष्णन् इच्छन्" भा०। आभीक्ष्ण्यञ्च क्रियापौनःपुन्यम्। क्रिया च धात्वर्थविशेषः स च वाञ्छागत्यादिरेव तस्यैवाभीक्ष्ण्यद्योतनेऽस्य साधुत्वम्

इष गतौ भ्वा० उभ०सक० सेट्। एषति ते। ऐषीत् ऐषिष्ट अनु—अनुसरणे। अन्वेषति। "अन्वेषन्त्वेव राजन्" 'देशमन्य दुराचारमन्वैषन् वानरास्तया" रामा०।

इष् त्रि० इष—इच्छायां क्विप्। १इच्छायुक्ते। इष्टचर०। "पिदादूर्जं गतक्रतु पिदादिषम्" ऋ२,१२,४। कर्मणि क्विप्। २इष्यमाणे त्रि० ३अन्ने स्त्री 'मधुमतीमिषस्कृधि' यजु० ७,२, "आश्विनायश्वरीरिव १,२,१। "इषे त्वोर्ज्जे त्वा" यजु० १,१,। इष्यतेरिष—अन्तर्भूतण्यर्थे कर्मणि क्विप्। ४एषणीये। "इषस्तुतो महामहे' ऋ० ५,५०,५, "इष एषणीयस्य" भा०। इष-गतौ भावे क्विप्। ५यात्रायाम् स्त्री

इष पु० इष-गतौ क्विप्-इष्ट् यात्रा शास्मिन् मासे जिगीषूणामस्ति अर्श आ०अच्। सौरे चान्द्रे च आश्विने १मासि। "आश्वयुजे माङ्गमासे युवतिर्व्रजगते चार्थलाभं प्रदिष्ट" राजमा०उक्ते "सौराश्विनस्य यात्राया अर्थलाभदत्वात्तथात्वम्"। अत एव रघौ'शरत्' कुर्वती गाथा पथवाप्सामकर्दमान्। यात्रायै नोदयामास त प्रक्ते प्रथमं शरत्"। शरत्कालस्य राज्ञा यात्रार्थत्वमुक्तम्। शरदृतु च"इषश्चोर्जश्च शरदिति" श्रुत्युक्त आश्विनकार्त्तिकमासरूप काल तस्य च सौरत्वमृतुशब्दे वक्ष्यते "आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामिषे सानुगतां निषेव्य" कुमा० पाठान्तरम्। "ध्वनिमिषेऽनिषेवणमभ्यत" माघ। तत्र चान्द्रे "इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगत "तिथि० देवीपु० अत्र चान्द्रोऽपि "यच्छरद्यूर्जं च ओषधः पच्यन्ते तेनोर्जेताविषश्चोर्जश्च" शत० ब्रा० ४,३,१,१७, "अन्तर्भूतण्यर्थे भावे घञर्थे क"। ७प्रेषणे "इषवान् मम रेजति" ऋ० १,२९,६, "इषवान् प्रेषणवान्" भा०। इष—इच्छायां कर्मणि घञर्थे क ६अन्ने न०निरु०।

इषणि स्त्री इष—भावे अनि वेदे०नि० गुणाभाव। प्रेषणे

विक्षेपलिप्ताः । बुधस्य द्वियमेन्दुमिता १५२ । गुरोः षट्सप्तति ७६ । शुक्रस्य षड्विंशा २६ गुण्या । शने: खनेत्रेन्दु १२० मिता वेदितव्या । तथा बुधशुक्रयोर्यौ गणितागतौ पातौ तौ स्वस्वशीघ्रकेन्द्रेण युक्तौ कार्यौ । एवं स्फुटौ स्त । अत्रोपपत्तिः । मध्यमगतिशोधनाया वेधप्रकारेण वेधवलये ग्रहविक्षेपोपपत्तिर्दर्शितैव । किन्त्वन्त्यफलज्यार्धवृत्तुवा चलितरेण तुल्यं यदा शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा त्रिज्यातुल्य शीघ्रकर्णो भवति तस्मिन् दिने वेधवलये यावान् परमो विक्षेप उपलभ्यते तावान् ग्रहस्य परमो मध्यमविक्षेप । एवमेते भौमादीनामुपलब्धा पठिताः । अथ बुधशुक्रयो पातस्य स्फुटत्वमुच्यते । भगणाध्याये ये बुधशुक्रयो पातभगणा, पठितास्ते स्वशीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका सन्तो वास्तवा भवन्ति । ये पठितास्ते स्वल्पाः कर्मलाघवेन सुखार्थम् । अत पठितचक्रभवौ स्वशीघ्रकेन्द्रयुतौ वास्तभगणनिष्पन्नौ स्फुटौ भवत । तथा चोक्तं गोले ।"ये चात्र पातभगणाः पठिता ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरित्यादि"। इदानीं ग्रहविक्षेपानयनमाह" प्रमि०।"मन्दस्फुटात् खेचरत, सपातयुक्ताद्भुजज्या पठितेषुनिघ्नी। स्वशीघ्रकर्णेन हृता शर स्यात् सपातमन्दस्फुटगोलदिक्क" स्फ०। "मन्दस्फुटाद्ग्रहात् स्वपातयुक्ताद्भुजज्या साध्या। सा ग्रहस्य पठितेन शरेण गुण्या स्वशीघ्रकर्णेन भाज्या फल स्फुटविक्षेपः स्यात् । सपातो मन्दस्फुटो ग्रहो यदि राशिषट्काद्गूनस्तदोत्तरो विक्षेपोऽन्यथा दक्षिण । अत्रोपपत्ति'। मन्दस्फुटो ग्रह स्वशीघ्रप्रतिमण्डले भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽपि । पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयो सम्पात । तस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्ति । इह सूत्रलम्बगणनाकया कक्षामण्डल तत्प्रतिमण्डल च खेचरोक्तविधिना विरचय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले मेषादेः प्रतिलोम पातस्थान च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डल निवेश्यम् । पातचिह्नाद्राशिषट्कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्य सम्पातं कृत्वा पातात् पूर्वं तस्त्रिभेऽन्तरे पठितविक्षेपप्रमाणेन प्रतिमण्डलादुत्तरतो विमण्डल केनचिदाधारे स्थिर कृत्वा मेषादेरनुलोम मन्दस्फुट ग्रह प्रतिमण्डले विमण्डले च दत्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्ग्रहयोर्यावान् विप्रकर्षस्तावांस्तत्र प्रदेशे विक्षेप । कथं तस्यानयनम् । पातस्थाने हि विक्षेपाभाव । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेप । अन्तरेऽनुपातेन । अत, पातग्रहचिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तच्च तयोर्योगे कृते भवति । यतो मेषादेरनुलोम ग्रहो दत्त'। पातस्तु प्रतिलोमम् । अतस्तयोर्योग शरार्थं किल केन्द्रम् । तस्य दोर्ज्या साध्या । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया पठितविक्षेपतुल्य प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं लभ्यते तदाऽभीष्टया ग्रहस्थानभवया दोर्ज्यया किमिति फल शीघ्रकर्णाग्रे विक्षेप । अथ द्वितीयोऽनुपात । यदि शीघ्रकर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे क इति । अत्र गुणभाजकयोस्त्रिज्यातुल्ययोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते सति दोर्ज्या, पठितविक्षेपो गुणः शीघ्रकर्णो हर । फल कक्षाप्रदेशे विक्षेपो व्यासदलस्य चाप स्फुटविक्षेप इत्यर्थ । भूचिह्ने सूत्रस्यैकमग्रं बद्धा द्वितीयमग्रं विमण्डले ग्रहस्थाने नियत सूत्र कार्य' । सूत्रकक्षामण्डलयोरन्तर स्फुट शर इत्यादि सर्वं आलाय दर्शनीयम् । इदानीं विक्षेपस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यतार्थमन्यत् स्फुटीकरणमाह"। प्रमि० "त्रिज्यावर्गाद्यनयवलज्यासत मोद्ध मूल' यष्टिर्यष्ट्या द्युचरविशिखस्ताडितस्त्रिज्ययाप्त । यद्वा राशित्रययुतखगद्युज्यकाघ्नस्त्रिमौर्व्या भक्त स्पष्टोभवति नियत क्रान्तिसंस्कारयोग्य " सू० । ग्रहस्य "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनीत्यादिनायन वलन साध्यम् । अत्र वलनशब्देन वलनज्या ग्राह्या न धनु' । तथा इत प्रभृति इष्टज्याभि कर्म कर्तव्यम् । यतो इष्टज्याभि शरज्या शरकलातुल्यैव भवति । तस्यानयनम् । वलनस्य वर्गं त्रिज्यावर्गाटपास्य यन्मूल लभ्यते तद्यष्टिसंज्ञं ज्ञेयम् । तया यष्ट्या ग्रहविक्षेपो गुणितस्त्रिज्यया भक्त स्फुट क्रान्तिसंस्कारयोग्यो भवति । अथानुकल्प उच्यते । यद्वा राशित्रययुतखगद्युज्यकाघ्न इति राशित्रययुतस्य ग्रहस्य यावती द्युज्या तया सा गुण्यस्त्रिज्यया भक्त' स्फुटो भवति । अत्र भाजकसंकत्वाद्गुणकसाम्यत्वात् कच स्वल्पान्तरमित्यतोऽनुकल्पेनोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यग्रात् किल शरो भवति । शराग्रे ग्रह क्रान्ति शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत्र गणितागतेनैव शरेण क्रान्ति स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यत क्रान्ति र्विषुवन्मण्डलात् तिर्यग्ध्रुवाभिमुखी । विक्षेपस्तु क्रान्तिमण्डलात् तिर्यक्कदम्बाभिमुख यथोक्तं गोले । "सर्वत्र क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे यास्या तयोस्तत:"॥ सर्वत्र' क्षेपसूत्राणां ध्रुवास्त्रिभसवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽत्र प्रोक्तो

यवनभोधकम् । तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्त चेति" । अतो विक्षेपः कदम्बाभिमुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य भिन्नदिक्कस्य योगवियोगावुचितौ । तयोर्यत्किञ्चिदिष्टं तदायनवलनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्श्यते । यथोदितं गोलं विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवतिभागान्तरेऽन्यत् त्रिज्यावृत्तं निवेश्यम् । अथ ग्रहचिह्नाद्ध्रुवोपरिगामि सूत्रं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्कदम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं कोटिः । सा च यष्टिसंज्ञा । क्रान्त्यपाक्षिप्तः कदम्बाभिमुखः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायानुपातः । यदि त्रिज्याकर्णे यष्टिः कोटिस्तदा शरकर्णे का । फलं क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपाग्रस्थस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य च यद्याम्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अयानुकल्पेऽप्येयमेव वासना । अत्र सत्रिराशिग्रहक्रान्तिज्या भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तद्द्युज्या यष्टिस्थाने कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्वमुपपन्नम्" प्रमि० । तत्रैव स्थानान्तरेऽप्युक्तम् ।

"नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगत्रापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्तात्खरः । खेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" मू० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिकावृत्तात् तिर्य्यगन्तरं सा क्रान्तिः अथ विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्ताद्यत् तिर्य्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः" प्रमि० ।

२सामवेदविहिते यज्ञभेदे । "इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ" सि०कौ० । इषुप्रकारः स्वार्थे कन् । इषुकः शरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री पुरीभेदे "पूर्व्वेषुकामशमी" सि०कौ० ।

इषुकार पु० इषुं करोति कृ—अण् उप० । बाणकारके शिल्पिभेदे "पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्वेषणं विना । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम" भौवनोक्तं समर्थयितुं पिङ्गलादीनां यथोपदेशकारित्वात् गुरुत्वं तथा वर्णितम् यथा । "आशा बलवती राजन् ! नैराश्यं परमं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला । सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते । स्टहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । अपः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिसमाश्रिताः । अयत्नेनैव जीवन्ति सारङ्गा इव पक्षिणः । इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्" "बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम् । "एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा" भा० शा० प० अ० १७८ इषुकृदादयोऽप्यत्र ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृतः । बाणतुल्यं शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या" ऋ० १८४,३ । इषुकृतेव इवार्थे एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृताविव सन्तौ" भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र छान्दस आ । एतेन इषुकृच्छब्दस्योदाहरणतया एतस्याः ऋच उपन्यासः प्रमादिक एव ।

इषुध शरधारणे कण्ड्वा० प० अक० सेट् । इषुध्यति ऐषुध्यीत् इषुध्यिता-इषुधिता । याच्ञायामपि "विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसि" ऋ० ६,५०,१ । "पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि" ऋ० ८,५८,२ । भावे अ । इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । "दिवोनास्तोष्यवृषस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः" ऋ० १,१२२,१ । उण् इषुध्यु प्रार्थके "इषुध्यव ऋतसापः पुरन्धिः" ऋ० ५,४१,६ ।

इषुधर पु० इषु धरति धृ—अच् ६त० । बाणधरे इषुभृदादयोऽप्यत्र । "यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत्" भट्टिः ।

इषुधि पुंस्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा—कि इषुध—इन् वा लोपो वा । बाणाधारे बाणधारके वा तूणे । स्त्रीत्वे "धनुर्गोधामुपमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी" भा० व० २८अ० । निषङ्गिणेन इषुधीरसक्तः" ऋ० १,३३,३ । पुंस्त्वे "बद्धाऽक्षय्यौ महेषुधी" रामा० । "बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य" । "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च" ऋ० ६,७५,५ । "बहव इषवो धीयन्ते इषूणां निधानत्वात् "इषुधिरिषूणां निधानम्" यास्कः" भा० ।

इषुप पु० इषु पिबति पा०पाने क उप०स० । असुरभेदे सहि अंशावतारे नग्नजिन्नामा राजासीत् यथाह भा० आ० ६७अ० "इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीत् भुवि विख्यातविक्रमः" ।

इषुपुङ्खा स्त्री इषोः पुङ्खमिव पुष्पमस्याः । शरपुङ्खायाम् ।

इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्याः । शरपुष्पायाम् ।

इषुमत् पु० इषव सन्त्यस्य प्राशस्त्येन मतुप् । प्रशस्तबाणधरे । "इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ" भट्टिः ।

विक्षेपलिप्ताः । बुधस्य द्विशाधेन्दुमिताः १५० । गुरोः षट्सप्तति ७६ । शुक्रस्य षड्विंशा २६ गुण्या । शनेः शरेन्दु १२० मिता बेदिताव्याः । तत्र बुधशुक्रयोर्यौ गणितागतौ पातौ तौ स्वशीघ्रकेन्द्रेण युक्तौ कार्यौ । एव स्फुटौ स्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्यमगतिशरणमाया मेषप्रकारेण भेभ्रमणे पाताविक्षेपोपपत्तिर्दर्शितैव । किन्तन्यपक्षज्याधिक्यमा शीघ्रकेन्द्रेण तस्य यदा शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा त्रिज्यातुल्यं शीघ्रकर्णो भवति तस्मिन् दिने भेभ्रमणे यावान् परमो विक्षेप उत्पद्यते तावान् ग्रहस्य परमो मध्यमविक्षेप । स एव भौमादीनामुपलभ्या पठिताः । अत्र बुधशुक्रयोः पातस्य स्फुटत्वमुच्यते । भगणाध्याये ये बुधशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते स्वशीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका भवन्ति । ये पठितास्ते स्वल्पाः कल्पभगणेन युक्तास्तु । अत पठितभगणभवौ स्वशीघ्रकेन्द्रयुतौ पातभगणजनितपातौ स्फुटौ भवतः । तथा चोक्तं गोले ।"ये चात्र पातभगणाः पठिता ज्ञशुक्रयोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिकाः"। इदानीं ग्रहविक्षेपानयनमाह प्रमि०।"मन्दस्फुटात् खेचरतः सपातात् भुजाद्भुजज्या पठितेषुनिघ्नी। स्वशीघ्रकर्णेन हृता शरः स्यात् सपातमन्दस्फुटगोलदिक्कः" इ०। "मन्दस्फुटाद्ग्रहात् सपातभुजाद्भुजज्या साध्या। सा ग्रहस्य पठितेन शरेण गुण्या स्वशीघ्रकर्णेन भाज्या फलं स्फुटविक्षेपः स्यात् । सपातो मन्दस्फुटो ग्रहो यदि राशिषट्कादूनस्तदोत्तरो विक्षेपोऽन्यथा दक्षिणः । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो ग्रहः स्वशीघ्रप्रतिमण्डले भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽपि । पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः सम्पातः । तस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्तिः । इह शुक्रस्य गणनाक्रया कक्षामण्डलं तत्प्रतिमण्डलं च छेद्यकोक्तविधिना विरचय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले मेषादेः प्रतिलोमं पातस्थानं च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डलं निवेश्यम् । पातचिह्नाद्राशित्रयान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं दत्त्वा पातात् पूर्वं तस्मिन्नन्तरे पठितविक्षेपप्रमाणेन प्रतिमण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारेण स्थिरं कृत्वा मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटं ग्रहं प्रतिमण्डले विमण्डले च दत्त्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्ग्रहयोर्यावान् विप्रकर्षस्तावांस्तत्र प्रदेशे विक्षेपः । अथ तस्यानयनम् । पातस्थाने हि विक्षेपाभावः । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः । अन्तरेऽन्तुपातेन । अतः पातग्रह

त्रिज्ययोरन्तरं भागस्तुल्यम् । तत्र स्फोटनं इति भवति । ततो मेषादेरनुलोमं ग्रहो इत । पातस्य प्रतिलोमम् । अतस्तयोर्योगे कृते ग्रहाः सपाताः । यदि त्रिज्यातुल्यः शीघ्रकर्णस्तदा पठितविक्षेपतुल्य प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं भवति तदा भूमेरपि अनुपातेनान्यथा तोल्यः सिद्धः तस्य दीर्घकर्णे सिद्ध । अत्र त्रिराशिरनुपातः । यदि शीघ्रकर्णे इयान् विक्षेपस्तदा त्रिज्यायां क इति । अत्र तदा त्रिज्यातुल्यशीघ्रकर्णे भवति तोल्याः परितुलितो गुणः भाजकौ कृत । एवं कक्षामण्डले विक्षेपो भवति । तत्र स्फुटविक्षेपे दर्शनं । भूविष्टे प्रथमकर्मणि बहु द्वितीयकर्मणि विपर्यस्ते प्रकारे निमज्जति । कक्षामण्डलप्रतिमण्डलयोरन्तरं स्फुट इदं दर्शनीयम् । इदानीं विक्षेपस्य क्रान्तिवृत्तात् ध्रुवाभिमुखत्वात् स्फुटीकरणमाह" । प्रमि० "त्रिज्याघ्नात्स्वमञ्जन्मजात्" स्पष्टखेट: युग्मेऽयुग्मे ग्रहभुक्तिभेदात् तद्युते तु । यद्वा राशि त्रयचरमगृहजाच्छ्रान्तिगीर्वा भक्ता स्फुटो भवति क्रान्तिविक्षेपयोरन्यत् " इ० । ग्रहस्य "युक्तायनांशाद्दृक्कोटिशिञ्जिनीत्यादिना" तस्य साध्यम् । अत्र ग्रहस्य गतिर्न साध्या न धनु । तथा इत प्रभृति दृक्कर्माणि कर्तव्यम् । यतो दृक्कर्माणि कृत्वा शरस्फुटान्येव भवति । तदानयनम् । यद्यग्रं त्रिज्यातः काष्ठा लभ्यते तदा विक्षेपैर्गुणितः । तया यदा ग्रहविक्षेपो गुणितस्त्रिज्यया भक्तः स्फुटः क्रान्तिविक्षेपयोर्भवति । अयनांशकत्वं उच्यते । यदा राशित्रययुताद्ग्रहाद्युत्क्रमात् इति राशित्रययुतस्य ग्रहस्य यावती द्युज्या तया वा गुणस्त्रिज्यया भक्तः स्फुटो भवति । अत्र भास्करोक्ततादृग्युक्तत्वात्तात् कक्षासान्तरमित्यतोऽन्तरुक्तं नोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यग्रात् किल शरो भवति । शराग्रे ग्रहः क्रान्तिः शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत गणितागतेनैव शरेण क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यत क्रान्तिर्निरक्षमण्डलात् तिर्यक्साधिकर्णो । विक्षेपस्तु क्रान्तिमण्डलात् तिर्यक्पृष्ठः कदम्बाभिमुख यथोक्तं गोले । "सर्वत्र क्रान्तिरसूत्राच्या भुवो योगो भवेद्यतः । त्रिभवलमाच्या भुवो यात्वा तयोरन्तरं" न सर्वत्र: वेधस्तयोर्भुवाक्तिभवान्तरे । योगो कदम्बप्रोतः प्रोतो

वलनशोधकम् । तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्त चेति" । अतो विक्षेपः कदम्बाभिमुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य भिन्नदिक्कस्य योगवियोगावुचितौ । तयोर्यत्किञ्चिद्दिक्कं तदायनवलनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्श्यते । यथोदितं गोलं विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवतिभागान्तरेऽन्यत् तिर्य्यग्वृत्तं निवेश्यम् । अथ ग्रहचिह्नाद्ध्रुवोपरिगामि सूत्रं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्कदम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तयोर्भागान्तरपदं कोटिः । सा च यष्टिसञ्ज्ञा । क्रान्त्यग्राद्विक्षेप कदम्बाभिमुख कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायानुपात । यदि त्रिज्याकर्णे यष्टि कोटिस्तदा शरकर्णे का । फलं क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपाग्रस्थस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य च यद्याम्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथात्र कल्पेऽपीयमेव वासना ।' अत्र चलिराशिग्रहक्रान्तिज्या भुजस्थाने कल्पिता स भुज । तद्द्युज्या यष्टिस्थाने कल्पिता सा कोटि । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्वमुपपन्नम्"प्रमि० । तत्रैव स्थानान्तरेऽप्युक्तम् ।

"नाडिकामण्डलात् तिर्य्यग्लापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्तात्खर । खेटवृत्तावधिस्तिर्य्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" मू० ।"क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिकावृत्तात् तिर्य्यगन्तरं सा क्रान्तिः अथ विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तावधि तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्तावधि तिर्य्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्ति " प्रमि० ।

३सामवेदविहिते यज्ञभेदे । "इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ" सि०कौ० । इषुप्रकारः स्वार्थे० कन् । इषुक शरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री पुरीभेदे "पूर्व्वेषुकामशमी" सि०कौ० ।

इषुकार पु० इषुं करोति कृ–अण् उप० । बाणकारके शिल्पिभेदे "पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्वेषणं विना । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम" बोधेनोक्तं समर्थयितुं पिङ्गलादीनां यथोपदेशकारित्वात् गुरुत्वं तथा वर्णितम् यथा ।"आशा बलवती राजन् ! नैराश्यं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला । सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते । गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिसमाश्रिताः । अयत्नेनैव जीवन्ति सारङ्गा इव पक्षिणः । इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानस । समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्" बहूनां कलहो नित्यं द्वयोःसङ्कथनं ध्रुवम् । "एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा" भा०शा० प० अ० १७८ इषुकृदादयोऽप्यत्र ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृतः । बाणतुल्य शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या" ऋ०१८४,३ । इषुकृतेव इवशब्द एवार्थे । आनिधावनाय इषुवच्छीघ्रऋजुगामिनौ कृताविव सन्तौ" भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र छान्दस आ ।.एतेन इषुकृच्छब्दस्योदाहरणतया एतस्या ऋच उपन्यासः प्रामादिक एव ।

इषुध शरधारणे कण्ड्वा प०अक०सेट् । इषुध्यति ऐषुध्यीत् इषुध्यिता–इषुधिता । याच्ञायामपि "विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसि" ऋ०६,५०,१ । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि" ऋ० ८,५८,२ । भावे अ । इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । "दिवोदासोष्वगुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्यो "ऋ०१,१२२,१ । उण् इषध्यु मार्थके "इषध्यव ऋतसापः पुरन्धि " ऋ०५,४१,६ ।

इषुधर पु० इषुं धरति धृ–अच् ६त० । बाणधरे इषुभृदादयोऽप्यत्र । "यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत्" भट्टिः ।

इषुधि पुंस्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा–कि इषुध–इन् यलोपो वा । बाणाधारे बाणधारके वा तूणे । स्त्रीत्वे "धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी" भा०व० २८अ० । निसर्वसेन इषुधीरसक्त:" ऋ०१,३३,३ । पुंस्त्वे "बद्धाऽऽसज्यौ महेषुधी"रामा० ।"बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य" । "इषुधि सङ्का पृतनाश्च" ऋ० ६,७५,५ । "बह्व इषवो धीयन्ते इषूणां निधानत्वात् 'इषुधिरिषूणां निधानम्' यास्क "भा० ।

इषुप पु० इषुं पिबति पा०पाने क उप०प० । असुरभेदे स हि अंशावतारे नग्नजिन्नामा राजासीत् यथाह भा० आ०६७अ०"इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीत् भुवि विख्यातविक्रम "।

इषुपुङ्खा स्त्री इषोः पुङ्खमिव पुष्पमस्याः । शरपुङ्खावृक्षे ।

इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्याः । शरपुष्पायाम् ।

इषुमत् पु० इषव सन्त्यस्य प्राशस्त्येन मतुप् । प्रशस्तबाणधरे । "इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ" भट्टिः ।

इषुमात्र न० इषुः प्रमाणमस्य इषु+मात्रच्। १शरप्रमाणे अग्नि-वेदिमां २कुण्डे कुण्डशब्दे विवृतिः। ३इषुप्रमाणमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "यद्येक पशुः स्यात् एकप्रादेशां कुर्य्यात् अथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्य्यादिषुमात्रीं वा वीर्य्यं वा इषुर्वीर्य्यसम्मितैव तद्भवति। पञ्चप्रादेशा इषुमात्र्येव पुरेषुर्भवति" शत० ब्रा० ६,५,२,१०। इष्टकामभिलक्ष्य शब्दः। उखां करोतीत्युपक्रम्य "पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्य्यक् पञ्चपशौ" कात्या० १६,२,२५, उक्तेः। इषुमात्रं च अङ्गुल्यष्टाशीत्यङ्गुलपर्य्यन्तमात्रं तच्च प्रादेशत्रयम् याज्ञिकसम्प्रदायसिद्धम्। ४शरगतिपर्य्यन्तमाने च। "अथ यदग्नौ पर्य्यस्येति। तस्मादु ह अपीषुमात्रमेव तिर्य्यक् वर्द्धते इषुमात्रं ह्याङ्गोऽर्वावर सम्-इम् दधावर" शत० ब्रा० १,६,२,११ तत्राप्युक्तलक्षण प्रकार। "इषुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्त इषु यावद्दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रतिपार्श्वं तिर्य्यक् उभय पार्श्वतः प्रवर्द्धत" भा०। शरविक्षेपप्रमाणस्य। इषु-विक्षेपशब्दे दृश्यम्।

इषुविक्षेप पु० इषोर्विक्षेपयोग्यदेश। सार्द्धशतहस्तमिते शरविक्षेपयोग्ये देशे तन्मानमाह स्मा० त० पितामह "मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम्। हस्तानाञ्च शते सार्द्धे लक्ष्य लक्ष्या विचक्षणः। तत्प्रमाणदेशातिक्रमेणैव पुरीषोत्सर्गः कार्य्यः। "तत्र कल्यं समुत्थाय कुर्य्यात् मैत्रं नरेश्वर। नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुव"। मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गं इषुविक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशाद्बहिः" स्मा० त० रघु०।

इषेत्वक पु० इषे त्वा इतिभागोऽस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोपथा० वुन्। इषेत्वा इतिशब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। स च यजुर्वेदीय प्रथमाध्याय तस्यादौ इषे त्वोर्जेत्वेति मन्त्रदर्शनात् तस्य तथात्वम् एव तदन्तर्गतोऽनुवाकोऽपि तथा।

इष्कर्त्तृ त्रि० निस्+कृ-तृच् 'निसस्तपतावनासेवने' इति प्राति-शाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोप। निष्कर्त्तरि। "इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसम्" ऋ० १०,१४०,५। इष्कृतादयोऽप्यत्र।

इष्कृति स्त्री निस्+कृ-क्तिच् इष्कर्त्तृवत् नलोपः। गर्भान् निष्क्रमकारिण्यां मातरि जनन्याम्। "इष्कृतिर्नाम वो माता सोयूय स्थ निष्कृतीः" यजु० १२,८३,। "इष्कृतिर्नाम निष्कृतिमाम्नी माता जननी" वेददी०।

इष्ट त्रि० इष-कर्मणि क्त। १अभिलषिते, २प्रिये "इष्टोऽसि मम्या चेति गीता० च। यज भावे क्त। ३यज्ञादौ न० कर्म्मणि, क्त। ४पूजिते ५एरण्डवृक्षे पु०। ६संस्कारे न०। "एकाग्निकर्म्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते। अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते। अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च प्राहुरिष्टमिति स्मृतम्" जातूकर्ण्योक्ते ७कर्म्म-काण्डे न०। इष्टञ्च इच्छाविषय तच्च द्विविधं गौणं मुख्यञ्च। तत्र इतरेच्छानधीनेच्छाविषयोऽसुखं तत्साधनं गौणम्। तत्र मुख्यमिष्टं सुखं दुःखाभावश्च। तदिच्छाया इतरेच्छानधीनत्वात्। तत्साधनं पाकभोजनादि गौणं सुखदुःखाभावेच्छयैव तदिच्छाया सम्भवात् अ-धिकमिच्छाशब्दे ९१२ पृष्ठे उक्तम्। तत्र कर्म्मणि "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्"। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्म चोच्यते"। "इष्टान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता" इति च गीता। यज्ञे "पुरोडाशमनुजानिष्टमिष्टं कर्त्तुमलन्तराम्" माघ इष्टे यागः इष्टमतीत कर्त्तुमलन्तरामित्यर्थः। "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्" देवल। इष्टं यजनम्" शु० त० रघु०। इष्टते च "दर्पेरिष्टं क्रतुगणम्" विक्रमो०। श्रुतिपरिभाषिते इष्टकर्म्मणि द्विजातीनामेवाधिकारः न स्त्रीशूद्रयोः, यथाह "इष्टञ्च द्विजातीनां धर्म सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके" जातूकर्ण्य 'वैदिके वेदसाध्ये अग्निहोत्रादाविति" रत्नाकरः। "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्याम् वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः" इत्यस्मतिवचने स्त्रिया पूर्त्तमात्रेऽधिकारविधानात् तत्र 'जलाशयोत्सर्गरूपपूर्त्ते गोरवतारणात्मकत्वपयोयजमानकर्त्तृकमन्त्रपाठ विधानात् तत्र अमन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण महति यागेऽपि तयोर्नाधिकारविशेषोपदेशाभावात्" इति द्वैतनिर्णयः तत्त्वसारिव। इष्टोत्सर्गे तदङ्गहोम इव ब्राह्मण द्वारा तन्मन्त्रपाठसम्भवात्तयोरपि तत्राधिकारः इति रघुनन्दनादय। "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" वराहपु० "तद्धुतमुक्तलक्षाम्नौ न स्त्री जुहुयादनुपेतः" आप० वचन तु स्वयंहोमविषयम्। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" याज्ञ० श्रौत इव स्मार्त्तेऽपि कर्मणि ऋत्विग्वरणोक्ते। अतएव "ऋत्विग्दारे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाध्याय-

यात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयमिति” वृह० उक्तो ।९ “श्रौते कर्मणि न० “उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च” यजु० १५,५४ इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्मणी” वेददी० । १० इच्छया कल्पिते त्रि० “इष्ट-कृतिरष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” लीला० ११यज्ञेन तोषिते परात्मनि १२विष्णौ च पु० “इष्टो-विशिष्टः शिष्टेष्टः” विष्णु स० “इष्टं परमानन्दात्मकत्वेन प्रियं यज्ञेन पूजितो वेति” भा० । यज—करणे वा० क्त, भावे क्त अस्त्यर्थे अच् वा । १३ इष्टकायां न० । “मरुतार्कैश्च शुध्यन्ति पक्वेष्टचितानि च” विष्णु०।

इष्टकचित त्रि० इष्टकया चित उक्तः । इष्टकाभिर्व्याप्ते

इष्टकर्मन् न० इष्टप्रसिद्ध्यर्थं कर्म शाक०त० । लीलावत्युक्ते गणितभेदे तत्प्रकारो यथा “अथेष्टकर्मसु करणसूत्रं वृत्तम् “उद्दिष्टकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णो हृतोऽशैः रहितो युतो वा । इष्टाहतं दृष्टमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्टकर्म । अत्रोद्देशक । पञ्चघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः । राशित्र्यंशार्द्धपादैः, स्यात् कोराशिर्द्व्यूनसप्ततिः । न्यासः गुण० ५ । स्वत्रिभाग १/३ । हरः १० । राश्यंशाः १/३ १/२ १/४ । दृश्यम् । ६८ । अत्र किल कल्पित-राशिः ३ । पञ्चघ्नः । १५ । स्वत्रिभागोनः । १० । दश-भक्तः । १ । कल्पित ३ राशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः ३/३ ३/२ ३/४ समन्वितोहरोजातः १७/४ । अथ दृश्यम् ६८ इष्टेन ३ गुणितम् २०४ । हरेण १७/४ भक्तं जातोराशिः । ४८ । एवं सर्वत्रोदाहरणे राशिः केनचि-द्गुणितोभक्तोवा राश्यंशेन रहितोयुतोवा दृष्टस्तत्रेष्टं राशिं प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यद्विनिष्पद्यते तेन भजेद्दृष्टमिष्टगुणं फलं राशिः स्यात् । तत्र इष्टजात्यु-दाहरणम् । यूथार्द्धं सत्रिभागं वनविवरगतं कुञ्जराणाञ्च दृष्टं षड्भागश्चैव नद्यां पिबति च सलिलं सप्तमांशेन मिश्रः । पद्मिन्यां चाष्टभागः स्वनवमसहितः क्रीडते सानुरागो नागेन्द्रो हस्तिनीभिस्त्रिभिरनुगतः का भवेद्यूथ-संख्या । न्यासः

१/२ १/६ १/८ दृश्यम् ४ । एषां सवर्णने

१/३ १/७ १/९ द्वाभ्यामपवर्त्तित २/३ । ४/२१ । ५/३६ । पुनरेषां सवर्णितानामैक्यं नवभिरपवर्त्तितं २५१/२५२ इष्टोन १/२५२ अनेन ४ दृष्टे इष्टगुणिते भक्ते जाता हस्तिसंख्या १००८ । अपरोदाहरणम् । अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशषष्ठैस्त्रिनयनहरिसूर्य्या येन तु-र्य्येण चार्य्या । गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य । न्यासः १/३ १/५ १/६ १/४ दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः । १२० । अन्यदुदाहरणम् । हारस्तारस्तरुण्या निधुवनकलहे मौक्तिकानां विशीर्णो भूमौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमांशोऽस्य दृष्टः । प्राप्तः षष्ठः सुकेश्या गणक । दशमकः संगृहीतः प्रियेण दृष्टं षट्कञ्च सूत्रे कथय कतिपयैर्मौक्तिकैरेष हारः । न्यासः १/३ १/५ १/६ १/१० दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः ३० । अथ शेषजात्युदाहरणम् । स्वार्द्धं प्रादात् प्रयागे नवलवयुगलं योऽवशेषाच्च काश्यां शेषाङ्घ्रिं शुल्कहेतोः पथि दशमलवान् षट् च शेषाद्गयायाम् । शिष्टा निष्कत्रिषष्टिर्निजगृहमनया तीर्थपान्थः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति । न्यासः ।

१/१ दृश्यम् ६३ । अत्र रूपम् १ राशिं प्रकल्प्य

१/२ भागान् शेषान् शेषादपास्य अथवा भागा-

२/९ पवाहविधिना सवर्णिते जातम् । ७/६० ।

१/४ अनेन १इष्टगुणिते ६३ दृष्टे । भक्ते जातं

६/१० द्रव्यप्रमाणम् । ५४० । इदं विलोमसूत्रे-णापि सिध्यति । अथ विश्लेषजात्युदाहरणम् । “पञ्चां-शोऽलिकुलात् कदम्बमगमत् त्र्यंशः शिलीन्ध्रं तयोर्विश्लेष-स्त्रिगुणो मृगाक्षि । कुटजं दोलायमानोऽपरः । कान्ते ! केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रियाहूताहूत इतस्ततो भ्रम-ति खे भृङ्गोऽलिसंख्यां वद । न्यासः १/५ १/३ २/५ दृश्यम् ।१। जातमलिकुलमानम् ।१५। एवम् अन्यत्रापि”।

इष्टका स्त्री इष—तकन् टाप् इष्टकेषीकामालानाम्” पा० निर्द्देशात् ह्रस्वम् । (इट्) मृदादिनिर्म्मिते १मृत्खण्डभेदे यज्ञिये अग्निचयनार्थे २मृदादिनिर्मिते द्रव्यभेदे च शत० ब्रा० तु निर्वचनान्तरमुक्तं यथा । “यावद्यावद्वै जुहुयात्ता-वत्तावत् भवतीति तद्याश्चा इष्टे कममभवन्त पाक्रे वेष्टका” ६,१, २,२२ । “तं देवा अग्न्योराहुतिभिरभिपद्यन् ते यायामा-हुतिमजुहवु सा सैव पक्वेष्टका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टात् कममभवन्तस्मादिष्टकास्तस्मादग्निना इष्टकाः पचन्त्याहु-तीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति” इति च तत्रैव । इष्टकाकरणकाल-प्रकारादि” कात्या० श्रौ० १६,२क० दर्शितं यथा । “उखासम्भरणमष्टम्याम्” १सू०। “उखाया सम्भरणमुखा-सम्भारणम् तदष्टम्यां भवति “अष्टकायामुखां सम्भरतीति

रिति" (१७,५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमनन्यदुपभव च तस्मि-न्नपिमन्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "अक्रम यजुर्थे" १२सू०। "उदुपस्थाय तु भवत्येव" क० । दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति (१२,५) १३सू० "प्रतिदिश मन्त्र" क० । "पितृवत्पाशुदस्य प्रदक्षिणाक्रन्ददग्नि-रिति" (१२,६) १४ सू० । पितृवदित्यूर्ध्वबाहु (२,८) क० । "अवरोहत्यग्नेऽभ्यावर्तिनिति" (१२,७) १५सू० "प्रत्यवरोहत्यग्निम् यायमुत्तत्य ऊर्ध्वोऽवरोहतीति" (६,७,२,६) "श्रुतेस्तदुत्प्रत्यवरोहणम्" क० । "उपरि नाभि धारयन्त्या त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते" (१२,११) १६सू०। "अग्निम्" क०। "माया उन्मुच्योदुत्तममिति" (१२,१२) "पितृवत्प्राग्दक्षिणा प्रदक्षिणात्यये प्रहमिति" (१२,१३) १७सू० । "अवहरति हस शुचिषदिति" (१२,१४) । १८ सू० । "आसन्द्या करोति एहदिति" (१२,१४) १९सू०। "उपतिष्ठते सीद त्वमिति" (१२,१५) २०सू० । 'वातृषमेण च दिवसदीत्येकादशभि' (१३,१८,२८) २१सू०। "उपतिष्ठते" क०। "अनुवाकेनैके" (१२,१८ २९) २२सू०। "उपतिष्ठन्ते" क०। "अत दीक्षितोऽयमिति" २३सू०। "अग्निसंवत्सरे दीक्षितोऽयमित्याह (७,४,११) "दक्षाण्ते सुखाधिश्रयणाद्युक्रम् अत आहतानुसत्यर्थ-मिदमुच्यते" क० । "आहत्त्विरतः संवत्सरम्" २४सू०। 'अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० । "अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोद्वपनादि तस्य संवत्सरं यावदावृत्तिर्भवति" क्ष० । ५कण्डिका

'उखाया भस्मोद्वपनमप्सामिति पाठे" १सू० । "तस्मा त्वाग्निविसर्गात्" "भस्मोद्धृत्य वाच विसृजत' इति श्रुते (६,७,४,१४) क०। "भस्मोद्वपनं भस्मोद्धरणम्' क्ष० । "वाच विसृज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रीमप्रयावमिति" (११ ७५) २सू० । "एवमुदिते भस्मोद्वपनादि" ३सू० । "कर्तव्यम् अय तु विशेष' क०। "अहरहररित्राधानम्" (११,२५) ४सू० । "विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहरहरुपस्थानमुदिते समिधमाधाय" ५सू० । "अहरहस्त्यासेन कर्तव्ये" क० "अविच्छिन्ने विष्णुक्रमा' उत्सर्गिण्यासूषमम् एव' यावद्दीक्षं कर्तव्यम्" क्ष० । "रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्स-प्रादिविष्णुक्रमा" ६सू०। "तयोर्विभागमाह । साग्निके क्रतौ संवत्सर दीक्षा आम्नाता संवत्सरमित्युपक्रम्य चिन्वीतेति (१०,२,६,९) पञ्चिते चतस्रो दीक्षा आम्नाता पञ्चितस्वदीक्ष इति (१५,१,४) तत्राग्नौ मति चित्य-

ते किमग्निर्निमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति उभयं चैतद्भुतितार्थम् पञ्चितश्चद्विरग्निक्यदरितार्था: अनग्निके च पञ्चित्ते सौमिक्य इति तेन साग्निमति च चित कथं भवत्विति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह" क० "सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्" ७सू० । "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तद्दीक्षा एव दीक्षा भवन्ति" क० "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोध तेनाविरोधेनैव दीक्षा भवति पावपारप्ये कुत तत्प्रधान्यात् सोमस्य प्राधान्यात् अग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये द्वादश वा दश वा भवन्ति साग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षा" संप० । "न्यञ्च समिध व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽवपतत्याधानम् । (११,८२) ८सू० "उख्ये ऽग्नौ यजमानः करोति" क्ष० । "संव-त्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि" ९सू० । पूर्वं कस्मि-चित्क्रतौ साग्निके येनैकवारं संवत्सरमुख्योऽग्निर्भृतो भवति स संवत्सरभृतो तस्यासंभृतेऽप्युख्येऽग्नौ चयनं भवति (९,५,१,६५) क्ष० "संवत्सर सोमत" १० सू०। "संवत्सरमभिषव करिष्यतः असंवत्सरभृतेऽपि चयन भवति (९,५,१ ६६) क० । "संवत्सरादिताग्ने" ११सू०। "असंवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते" (९,६,१,६७) क० । "जातस्य च" १२सू० । "संवत्सरे जातस्य च असंवत्-सरभृतेऽपि चयन भवति" (९,५,१,६८) क० । "गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णेऽतीते यो वो जात स्तस्य भवति" क्ष० । "पाप्लाद्यमन्त्यम्" १३सू० । "अन्त्य अप्रत्यमिदं पश्चान्तरम् बलाघातुक्षभरण छत्वा ग्निसीयत इति (९,५,१,६२)क०। "पाप्लास्य बलाघा तुक्षमग्नि भृत्वा चयनं भवति" क्ष० । "अचयनं वा परस्मै" १४सू० । चयनं वेति विकल्पः एव हि श्रूयते (९, ५,२,१२) नयो ह वै" इत्युपक्रम्य परस्मै करोतीति निन्दार्थवाद प्रतिषेधार्थः तस्मादेवंविद् काम परस्मा अग्नि चिनुयादिति ९,५,२,१३, प्रतिप्रसव अत प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्प" संप० । "प्रागनः छतो-ल्लस्योत्तरत' समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२,६०)१५ सू०। "उखापुरतः प्राङ्मुखमन छतोल्लस्यैव समिदाधा नम्" क० । "सावन्दीकमुद्यम्योदुत्त्वेति (१२,६१) दक्षिण-तोऽनसि करोति' १६सू० । "सावन्दीकमुख्यमुखं तेनैव शिक्यामसो दक्षिणतोऽवस्थितोऽनसि करोति" कर्क। "स्थाल्या गार्हपत्यं प्रयात्" १७सू० । "अनसि करोति दक्षिणाग्नि च विस्तीर्णे करोति" क०। "अनड्वाहौ युक्ता

प्रे दृग्न इति (१८,२८) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८सू०। "गच्छेत्" क०। "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्"१६सू०। 'यजमान संस्कारात्"क०। "अन्दे सर्जत्यक्रन्ददग्निरिति (११,२२(जपति" २०सू०। "अर्जन च यत्करयम्" क०। 'पासेऽग्न्हरत्युद्धतावोक्षितउत्तरत समिदाधान प्र-प्रायश्चितिं (१२,२४) २१सू०। "यत्र वासस्तत्रैवापहरणम् न प्रागवहते एवं ह्याह (६,८,१,१२) स यदि पुरावसत्यै विमुञ्चेतानस्येवाग्निं स्यादिति' वसत्या तु उत्तरतोऽग्नेरवतार्य समिदाधान "प्र-प्रायश्चिति"। उद्धतावोक्षितग्रहण च परिसमूहनाद्युपसग्रहार्थमपि स्मार्तं ह्येतदनूद्यते (६,४,४,१८) उद्धते वा ऽवोक्षितेऽग्निमादधातीति' एत च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्"क०। "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमवतारयति" सप०। "वनोवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्" २२सू०। "वनोवाहनमिति' कर्मास्य कर्मणः सा च संव्यवहारार्था "अहं वनोवाहमादिति" (२५सू०) तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्। यदेच्छोपजायते महावीरकरणयूपच्छेदनवनोवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात्" क० "अप्सू स्वभस्मावपन क्रयणीयादौ' २३सू०। उखाभस्मावपनमप्सु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याह्न"क०। "अन्यत्र चेच्छन्"२४सू०। "करोति"क०। 'ऊर्ध्वं वनोवाहनात् क्रमयोगात्" २५सू०। अन्यत्रेच्छया कुर्वन् वनोवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रमयोगात्" क०। "वनोवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा भस्मावपनम्। कुतः क्रमयोगात् पूर्वं वनोवाहनमन्त्राः पश्चाद्भस्मापोऽभ्यवहरणस्य' सप० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२,३५) २६सू०। "पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्सावपति"क०। "ततो द्वाभ्याम्' (१२,३६ ३७) २७सू०। "पुनरावपति द्वाभ्यामृग्भ्याम्"क०। 'आद्याभ्यां (१२,३५-३६) वा पूर्वम्" २८सू०। "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकया वा" वाशब्दो विकल्पार्थः तुल्यश्रुतित्वात्" क०। "अनामिकया प्रासादादत्से प्रसद्येति (१२,३८-४१) २६सू०। "प्रास्ताङ्गुलेन कियदप्यनामिकयादत्ते" (६,८,२,७)। "प्रास्तोत्साम्युपतिष्ठते बोधा मद्धति' (१२,४२) ३०सू०। "यत्तदात्त भस्म तत्प्रासु" क०। "प्रायश्चित्ति समिधोपहृत्य" ३१सू०। ईकण्डिका।

'आज्य' विश्वकर्मन्हविषेति (१२,४१) जुहोति" १सू०।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हन्तिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ स्रुचोपहन्त्याज्यमिति (२,४, १,२५)" क०। "समिधा करणभूतया स्रुक्स्थानीयया उपहृत्य गृहीत्वा" सप०। "उत्थाय दधाति समिधं पुनस्त्वेति (१२,४४) २सू०। उत्थानग्रहण च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति। नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठन्ते तदर्थमाह" क० "गार्हपत्योऽनुगते निर्मथ्य" ३सू०। "आदधाति मन्त्रम प्राप्तत्वादनाज्यम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्'। "प्राजहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति' सप०। "कुल्यावाहनीये शांकाग्निनेम हृत्वा" ४सू०। "सत्यासु वर्तमानासु आहवनीयेऽनुगते शांकाग्निनेन हृत्वा तमादधाति" शाकाग्निशब्दः प्रणयनेष हृत्येत्यर्थेक एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयन मा भूदिति" क०। "आहवनीयेऽग्निप्रणीतेऽनुगते शांकाग्निनेम हृत्वा अञ्जना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा" सप०। "आग्नीध्रीयमुत्तरेण सद' ५सू०। "हृत्वा निदधाति उत्तरेण सदो हृत्वेतीधाव्युदासार्थं" क०। आग्नीध्रीयमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव हृत्वा" सप०। "प्रदङ्ग्यादाहृतोखेय" ६सू०। "उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्रदङ्ग्रात् अय तु विशेषः आहृता आहृदुपहृण च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम्। "एतयैवाहमातुपहरन् यजुरिति (६,६,४,८) श्रुते"क०। 'उख्येऽग्नावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमन्वग्निरित्याहृत्य (११,१७ समितमित्युपस्थाय (१२,५७ आहृता मन्त्रवर्जितक्रियामात्रेण पूर्ववदुखा प्रदङ्ग्रात् उखामाहवनीयेऽधिश्रित्योख्यमग्निमुत्पादयेत्' सप०। "अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा-पूर्वाम्"७सू०। "अध्वरप्रायश्चित्ति च करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वाम् पूर्वां चशब्दादाग्निकीं च। सर्वग्रहणं च भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम्। (२२) तत्रापि हि विधीयेते (६,८,२,११) उभे प्रायश्चित्ती "करोतित्रे एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते आग्निकी तु विश्वकर्मणा एत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वग्न्यनुगमेषु यथाकाल परमेष्ठ्यादिकालाकृति (७६,६,१) पूर्वा पूर्वा जुहुयात् पश्चादग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्" सप० "उखाभेदने मवस्याल्या मद्दामुख्यामुखाकपालमवधायावपति' ८सू०। यद्येपोखाभिद्येतेति" (६,६ ४,८) प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातम् एतच्चैकोखापक्षे भवति। नित्यपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम्"(६,५,२,२२)क०। "उखोपशये पिष्टा मृदा स-

कुर्वन्ति" (६,५,२,१२) श०ब्रा०। "तथा च महाग्निकर-णाद्येकैका मिथ्यामात्रा क्रियते" क०। "दशकाग्नि तिस्रो तिस्रश्चोतिन्न द्वादशमध्यमान्यामिलिता "६सू०। "द्वादशधार्थे मध्याद्युत्तमाग एव तिस्र इत्यता विश्वश्वेति सकृता द्वादशमध्यमाः करोति मध्यान्तरेण च मध्यमाद्वितीयप्रथमान्त्यमेवोत्थानं यथा स्यादिति" क०। "मुद्गुपमया निदधाति" ७सू०। "उत्ता निद-धाद्युत्तमेतदनुपरया तां मृदमतिरिक्तामा निद-धाति कायार्थम्" क०। "पार्श्वितो मध्यमकमेन निदधाति" सप०। "सम्भिदमनलिद्धद्भ्यः पूर्वयति दक्षिणान्ताद्दैर्घ्येकैकेन मध्यस्येति (११, ६०) प्रतिमन्त्रम् ८सू०। "गार्हपत्यमेतद्" सप०। "पश्चात् प्रश्च पदस्य सम्मयदिन्दिविति (११, ६१) ८सू०। "अग्निष पूर्वांग्रेव मध्यमाग्नि पात्र सा वैश्व अग्निमनुमोदतीति (६,५,४,२) श०ब्रा०पश्चात्" क०। "मध्यमकोर्ध्व मध्यमामादधाति" १०सू०। मध्ये, देवि क्रमेण तथा अपादाग्रा उपादा तद्विशेषः, "देवस्य स्वेसुषा (११,६१) न्दुजाम्" ११सू०। "मादधाति" क०। "अपरेणाग्न्या दक्षिणानिमादेवयति मित-यान्वेति (११,६१) १२सू०। "निर्मन्थेन दः प्रथम मध्ये" १२सू०। "करिष्ये क०। "मदमेनिमोन्मारो (११,६१) जयति" १४सू०। "उत्तामोऽन्माप" क०। "आचरति मितस्येति (११, ६०) १५सू०। "प्राप-रण च मध्यमवेप" क०। अधाटाद्वेनामधमादुपरिष्टाद् पुनः मध्यमं प्रक्षिपति" सप० "यावज्ञापरेत्" १६सू०। "यावद्धि प्रकारे मध्यम मक्षिपेत्तावज्ज्ञानेनैव मन्त्रोच्चा-रयेत्" सप०। "द्वियैव प्रदक्षिणोऽदये" १७सू०। "करिष्ये" (६,५,४,१०) श०ब्रा०। "मदमेन मध्यमम् उद्धरणं वरि-र्मिष्ठाग्नमम्" सप०। "उद्धपति मध्यमम्" १८सू०। "पदार्थेनया" क०। "भस्मात्रा कृत्वा परापरोति" सप०। देवस्त्वेत्युखान्" १९सू० (११,२२)। "उद्धपति" क०। "उत्तमा करोत्यव्ययमानेति (११,६२) २०सू०। "उग्र-मुखास्" (११,६४) २१सू०। "अध्वं यच्छति" क०। "परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैता अदिति" (११, ६४, २२सू०। "प्रजापयमार्थस्मृति पशस्स्वेति (११,६५) प्रतिमन्त्रम्" २३सू०। "उखासु। त्रियपञ्च च उत्ताम-करणाद्येकैका प्रजापत्यावसेकान्ता कर्तव्या" क०। "एककाक्रियातस्याभिसिताणाम्" २४सू०। "पात्र

अर्धं निदधान्यासिचिता निदध्ने" क०। "अस्ति-चितासिचिता ओषधयो" ३१सू०। "द्वितीय गायौ पुन वसन् ते हि प्रत्यागच्छति "स्मो भंते क्षितो सर्वदिन त वे दश इति" (८,७,०,१०), श०ब्रा०। "अग्न्र विश्वमोदम्" क०। "द्रष्टव्यमि माषि" ३६सू०। "दक्षमास माषि मासि निर्मथ्यो दक्षिणाग्नौ" क० कानुमत्याय्य यो दीक्षणीया उत्सर्गं स्थाप्य। "दक्षो स्तुयात्त सप्तद्वादशमासमोऽग्नन्तर उखायामुत्तरे विश्वयति सप्तमासादन्दमासान्तेतोऽग्नि अग्निरेवका मा च मिता इति (११, ६८) निमुदह्याद्" ३३सू०। स्वदेशोद्धृत्यासमाधाति कर्म कृत्वा उखामादधाति पुषितयति, एत च सद्भस्मामाहुतीनां मध्ये अग्नि-गता। प्राग्नेयां निदधाति। अधिकारस्तस्मै च प्राह" क० "स्वासनिधो यमसित् क्रमशःकमेदुव" ३४सू०। प्रादुर्दी यो द्विप्रधायन्ति मन्ति क० "गायत्राहुरे तदो-दशाङ्गे प्र०देवता, सविताऽऽदधाति" ३२सू०। "उपाया मानसाग्नौ नदीतम समिन्धनादधाति, महेन्द्रायोपस्य च मिथुनवत्सरमात्रविद्" क०। "समारोहणस्तस्यो-दैवे" ३४सू०। समारोहणनानुमायाम् पहुतारोमैत्रे मन्दिरधाम कुर्वन्ति" क०। ता इदानीमाह, "एतोवां मन्दुर्णो पृथु इति" (११,७०) ३५सू०। "आदधाति हस्तो भवम स्दीया कार्मुको" क०। "वैकङ्कती वरमा इति ११,७१) ३६सू०। "औदुम्बरी परमरा इति" (११,७२) ३७सू०। "अमरगुहकृता यदन्नइति"(११,७३) ३८सू०। "या परस्या म छिवा" क०। "अङ्गार पिवाम्" सप०। "अध ययो यदत्तीति" (११,७४) ३९सू०। "भूमिमन्ना या इदा कृता मनति" सप०। "पासाधो मधुपमइदरिति" (११,७५) ४०सू०। "आदधाति मदैवा पात्राग्यो भवन्तीति (६ ६,१,७)श०ब्रा पश्चात्, एव पादरगुहकृता अथ यया पौडश्वायौ भवत आत्यन्तरादिधानात्" क०। "उपोत्तमां चतिवस्येवम्" ४१सू०। "उत्तमाया समीपे उपोत्तमा द्वादशी, ता चत्रियस्य यजमानस्येच्छयादधाति अन्यस्य चत्रियपुरो हितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इत्यवाधीयेते, एवं हि श्रूयते" श०ब्रा० (६,६,१,१२) क०। "एत च इति, उत्तमा पुरोहितस्य" ४२सू०। "इत्यवादधाति" क०। "उत्तमाम् बापूरति" (११,८२) सप०। "अन्यस्योभे" ४३सू०। "अन्यक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च

एकादश भवन्ति त्रयोदश वा" क०। "क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीस्त्रयोदश्याविच्छया भवत." सय० "स्वाहाकारं सर्वासूखायाम्' ४४सू०। "उखायामाधीयमानासु समित्सु, अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति सर्वास्वियभिधानात्" क०। "उखाया सर्वासु समित्सु स्वाहाकारो भवति" संप०। "औदुम्बर्यादि दण्डान्तमेके' ४५सू०। "एव सति प्रागौदुम्बर्यहोमादुखाधिश्रयणादि' तान्यु हैकउखायामेवैतान्यौदुम्बराणि जुह्वतीति वचनात्" (६,६,१,२२) क०। "अत्रावसरे" सप० इति ४ कण्डिका।

"यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूत लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिर्ष्पिण्डं दधानो रुक्म इति"(१२,१)। "रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते (६,६,१,२), यजमानग्रहणाच्च स्वयमेव यजमान प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः प्रतिमुञ्चेयु अत ऊर्ध्वं मिण्ड्वाद्यन्वारम्भ एवं हि सर्वं कृत भवति" क०। "परिमण्डलं वर्तुलम्, एकविंशतिपिण्डम् पिण्डं निर्बाधम् निर्बाध्यन्ते उन्नता निकाश्यन्ते उन्नता स्वरूपाद्बहिर्निःसृता भवन्ति, कृष्णाजिनशुक्लकृष्णेषु लोमसु निष्यूत नितरां स्यूतम्, पुनः कीदृशम् त्रिगुणे त्रिवृति शणमये सूत्रे ओत प्रोतम् तथा उपरिनाभि, पुनः बहिष्पिण्डं बहिर्निर्बाधम्" संप०। "दण्डौ शिक्यासन्दीषु सुञ्जरज्ज्वश्चित्त्वतो मृद्दिग्धा'' २सू० उखा याभ्यां गृह्यते तौ दण्डौ, शिक्यं प्रतिद्रम्, आसन्दी च। अनुरक्ता रज्ज्ववो मृद्दिग्धा भवन्ति" क०। "मृद्दिग्धा कर्दमलिप्ता" सप०। "परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखा परिगृह्णाति नक्तोषासेति" (१२,२) ३सू०। "हरति द्यावाक्षामेति" (१२,२) ४सू०। "तामेवोखाम्" क०। "आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदाउद्या चतुरश्राङ्ग्या शिक्यवत्या निदधाति देवा अग्निमिति (१२,२) ५सू०। "उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशपादी गम्यते" (१३,४,२) क०। सा च चतुरङ्गी सह पादैः, तस्या शिक्यवत्यासासन्द्या च निदधाति उखाम्" क०। "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्द्याम विश्वा रूपाणीति" (१२ ३) ६सू० "ग्रीवायाम्" क०। "सशिक्यं मास्म प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति" (१२,४) पिण्डवत् ७सू०। "सह शिक्येन मास्मग्नि प्रगृह्णाति, पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहु (३,८)। "धारण च" द्स०। "पिण्डवदेव उपरिनाभि' क०। अत्र द्वाभ्यामङ्काभ्या शुक्लयजुर्वेदस्याध्यायादि, त्रिभिरङ्कैः कात्यायनश्रौतसूत्रस्याध्ययकण्डिकादि। चतुर्भिरङ्कैः शतपथब्राह्मणस्याध्यायादि ज्ञेय तेन तत्तत्प्रतीकमात्रगृहीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० ६ अ० द्रष्टव्या। लौकिकेष्टरचितप्राचीरादौ इष्टकाघनफलेन इष्टकासंख्यानोपायो दर्शितोलीला० यथा "चितौ करणसूत्र सार्धवृत्तम्। उच्छ्रयेण गुणित चितेः किल क्षेत्रसम्भवफल घन भवेत्। इष्टकाघनहृते घने चितेरिष्टकापरिमितिश्च लभ्यते॥ इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चिते स्युःस्तराश्च दृषदा चितेरपि॥ उदाहरणम्। अष्टादशाङ्गुल दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः। उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्टकास्ताश्चितौ किल॥ यद्विस्तृति पञ्चकराष्टहस्त दैर्घ्यं च यस्या त्रिकरोच्छ्रितिश्च। तस्या चितौ किं फलमिष्टकाना सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च॥ इष्टकाया घनहस्तमानम् ३/१६ चिते क्षेत्रफलम्४०। उच्छ्रयेण ३गुणितं चितेर्घनफलम् १२०। यथोक्तकरणे लब्धा इष्टका सङ्ख्या २५६०। स्तरसङ्ख्या २४। एव पाषाणचयेऽपि" 'व्यासात् षोडशभाग सर्वेषां सद्मना भवति भित्ति। पक्वेष्टकाक्षताना दारुक्षताना च स विकल्पः। इष्ट०स०। "नेष्टकारचिते पितॄन् संतर्पयेत्" शङ्खलि०। "मृण्मयात् कोटिगुणित फलं स्याद्दारुभि स्तात्। कोटिकोटिगुण पुण्यं फल स्यादिष्टकामये" मठ०त० पु०। वास्तुयागे 'प्राकारपदे' इष्टकारोपाचार वास्तुयागशब्दे दृश्य।

इष्टकाचयन न० इष्टकयाऽग्नेश्चयनम्। इष्टकया अग्नेश्चयने तत्प्रकार कात्या०श्रौ०सू०। "एतया विकत्याभिमन्त्रकेऽन्यचित चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयत प्रउग समुह्य पुरीष" १६,५,८। "एते अग्निविशेषा तदाकाराश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचितम् विलिप्तत्वादस्या विक्ततेरग्न्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते एव हि श्रूयते "स हैकएतया विकत्याभिमन्त्रान्या चिति चिन्वन्तीति" (६,७,२,८ शत०ब्रा०) क०। 'विकत्या एतया ऋचा अन्यचित षडिवधमन्यमग्नि चिन्वन्ति तमेवाह द्रोणचिदित्यादि" सप०। "समुह्य पुरीषे प्रविश्य पुरीषाहरणम्" १० सू०। प्रविश्य पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम्' क०। "विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णो-

रिति" (१२,५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमनन्यु दुपमर्थं च तस्मि-न्तस्मिन्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "व्यक्रम यतुर्थे" १२सू०। "उदुपकृष्ण न भवत्येव" क० । दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति (१२,५) १३सू० "प्रतिदिशं मन्त्र" क० । "विष्णुक्रमानुपागुदङ् प्रत्यङ्ग्णात्यक्रन्ददग्नि-रिति" (१२,६) १४ सू० । विष्णुक्रमदिशूर्ध्वं प्राङ् (२,८) क० । "अग्नरोहत्याग्नेऽभ्यावर्तिन्निति" (१२,७) १५सू० "प्रत्यवरोहत्युग्निम् यावमुत्तत्य ऊर्ध्वोऽवरोहतोऽभि" (६,७,२,६) "स्तुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम्" कर्क. । "उपरि-माभिधारयता त्वाहार्पमित्यभिमन्त्रयते" (१२,११) १६सू०। "अग्निम्" क०। "पाया उग्रु प्योऽडत्तमभिति" (१२,१२) "विष्णुक्रमान्प्राङ्"त्वया मारुत्पात्यपे एकमिति" (१२,१३) १७सू० । "अवहरति हंस शुचिषदिति" (१२,१४) । १८ सू० । "आसन्द्यां करोति एकटिति" (१२,१४) १९सू०। "उपतिष्ठते सीद त्वमिति" (१२,१५) २०सू० । "वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभि" (१३,१८,२८) २१सू०। "उपतिष्ठते" क०। "अनुवाकेनैके" (१२,१८,२९) २२सू०। "उपतिष्ठन्ते" क०। "अत दीक्षितोऽयमिति" २३सू०। "अग्निसंवत्सरे दीक्षितोऽयमित्याह (७,४,१२) "दशान्ते स्रुचाभिश्रपणाद्युक्रमं भ्त मासमात्रमस्त्यर्थ-मिदमुच्यते" क० । "आहृत्तिरतः संवत्सरम्" २४सू०। "अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० । "अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोद्वपनादि तदा संवत्सर यावदावृत्तिर्भवति कर्म०" । ५कण्डिका

"उखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे" १सू० । "तत्र मान्याग्निविसर्गात्" "भस्मोद्धृत्य वाच विसृजत इति श्रुते (६,७,४,१४) क०। "भस्मोद्वपनं भस्मोद्धरणम्" कर्म० । "वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रीमनयावर्तमिति" (११,७५) २सू० । "एवमुदिते भस्मोद्वपनादि" ३सू० । "कर्तव्यम् अथ तु विशेष" क०। "अहरहरित्याधानम्" (११,७५) ४सू० । "विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यात्यासमुदिते समिधमाधाय" ५सू० । "अहर्व्यत्यासेन कर्तव्यो" क० "व्युषिन्दिने विष्णुक्रमाः उत्तरस्मिन्वात्सप्रम् एव याव-द्दीक्षं कर्तव्यम्" कर्म० । "उख्यप्रतिमोचनादि मासमात्र-माद्विष्णुक्रमा" ६सू०। "तयोर्विभागमाह । साग्निके क्रतौ संवत्सर दीक्षा आम्नाता संवत्सरमित्युपक्रम्य चिन्वीतेति (१०,२,६,९) पञ्चमे मासि दीक्षा आम्नाता पवित्रवद्दीक्ष इति (१५,१,४) तत्राग्नौ मति चिन्त्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति उभयं चैतद्दृष्टितार्थम् पवित्रादिष्विदमग्निकादरिताः अनग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति तेन साग्निमति प वित्रं कथ भवतीति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह" क० "सोमाविरोधेन वा तत्प्रधानत्वात्" ७सू० । "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तद्दीक्षा एव दीक्षा भवन्ति" क० "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोध तेनाविरोधेनैव दीक्षा भवति वाक्यारम्भे कृत तत्प्रधानत्वात् सोमस्य प्राधान्यात् अग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये द्वादश त्रय दश वा भवन्ति साग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षा" कर्म० । "न्यस्य समिधं मते प्रते मसेऽस्मपतदन्याधानम् । (११,८३) ८सू० "उख्येऽग्नौ यजमानः करोति" कर्म० । "सं-वत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि" ९सू० । पूर्वं कश्चि-चित्याग्निके येनैकारं संवत्सरमुख्योऽग्निर्भृतो भवति स संवत्सरभृतो तस्यासंभृतेऽप्युख्येऽग्नौ चयनं भवति (९,५,१,६५) कर्म० "संवत्सर सोमत" १० सू०। "संवत्सरमभिवेत बारिमत असंवत्सरभृतेऽपि चयन भवति (९,५,१ ६६) क० । "संवत्सरादिताग्ने" ११सू०। "असंवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते" (९,५,१,६७) क० । "जातस्य च" १२सू० । "संवत्सरे जातस्य च षट्संव-त्सरभृतेऽपि चयन भवति" (९,५,१,६८) क० । "गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णेऽतीते वा यो जात स्तस्य भवति" कर्म० । "पाल्लासमन्त्रम्" १३सू० । "अन्त्यं अयम्बमिद पक्षान्तरम् यस्माद्ध्रुवमरण्य हत्वा ग्निमीयत इति (९,५,१,६२)क०। "भाल्लास यत्रासा-तुख्यमग्निं भृत्वा चयनं भवति" कर्म० । "अथवा धा परस्मै" १४सू० । चयनं चेति विकल्पः एव हि श्रूयते (९, ५,२,१२) त्रयो ह वै" इत्युपक्रम्य परस्मै करोतीति निन्दार्थवाद प्रतिषेधार्थः तस्मादप्येवंविद् काम परस्मा अग्निं चिनुयादिति ९.५.२,२, प्रतिप्रसव अत प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्प" कर्म० । "प्रागन् स्रुतो-न्नस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२,६०)१५ सू०। "उखापुरतः प्राङ् मुपमय अतोऽस्यय समिदाधा नम्" क० । "आसन्दीमुद्यम्योदुत्तेति (१२,६१) दक्षिण-तोऽनसि करोति" १६सू० । "आसन्दीमनु व्यनुऊ त्येतुर त्रियामसो दक्षिणतोऽवस्थितोऽनसि करोति" कर्क: । "स्थाल्यां गार्हपत्यं पचात्" १७सू० । "अनसि करोति दक्षिणाग्नि च विस्तीर्णे करोति" क०। "अनड्वाहौ युक्ता

प्रेद्‌ग्न इति (१९,२९) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८सू०। "गच्छेत्" क०। "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्"१९सू०। 'यजमान संस्कारात्'क०। "अदे स्वर्णस्यक्रन्ददग्निरिति (११,२२(जपति" २०सू०। "स्वर्जनं च शब्दकरणम्" क०। 'वासेऽग्न्यहरत्युद्धतावोक्षितउत्तरत समिदाधान प्र-प्रायमिति (१२,२४) २१सू०। "यत्र वास स्वर्णावहरणम् न प्रागवसते एवं ह्याह (६,८,१,१२) स यदि पुरावसत्यै विसृजेतानस्येवाग्नि स्यादिति वसत्या तु उत्तरतोऽग्नेनवसार्ये समिदाधान 'प्र-प्रायमिति'। उद्धतावोक्षितग्रहणं च परिसमूहनाद्युपलक्षणार्थमपि स्मार्तं ह्येतदनूद्यते (६,४,४,१८) उद्धते वाऽवोक्षितेऽग्निमादधातीति" एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्"क०। "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमवतारयति" सप०। "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्" २२सू०। "वनीवाहनमिति" शकटस्य कर्षणं सा च संव्यवहारार्था "ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५सू०) तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्। यदेच्छोपजायते महावीरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात्" क० "अपूर्वभस्मावपनं क्रयणीयादौ" २३सू०। उक्तभस्मावपनमपि कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याह्नः"क०। "अन्यत्र चेच्छन्" २४सू०। "करोति"क०। "ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५सू०। अन्यत्रेच्छया कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रमयोगात्" क०। "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा भस्मावपनम्। कुतः क्रमयोगात् पूर्वं वनीवाहनमन्त्राः पश्चाद्भस्मापोऽभ्यवहरणस्य' सप० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२,३५) २६सू०। "पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्स्वावपति"क०। "ततो द्वाभ्याम्' (१२,३६ ३७) २७सू०। "पुनरावपति द्वाभ्यामृग्भ्याम्"क०। 'आद्याभ्यां (१२,३५-३६) वा पूर्वम्" २८सू०। "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकयर्चा वायव्यो विकल्पार्थः तुल्यश्रुतित्वात्" क०। "अनामिकया मात्रादादत्ते प्रसद्येति (१२,३८-४१) २९सू०। "प्रास्तादुपन कियदप्यनामिकयादत्ते" (६,८,२,७)। 'प्रास्तोत्सामुपतिष्ठते बोधा मद्रति" (१२,४२) ३०सू०। "यत्तदात्त भस्म तत्रास्य" क०। "प्रायश्चित्ति समिधोपहृत्य" ३१सू०। ६कण्डिका।
'आज्य विश्वकर्मणइति (१२,४२) जुहोति" १सू०।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हरतिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ स्रुचोपहृत्याज्यमिति (२,४,१,२५)" क०। "समिधा करणभूतया स्रुक्स्थानीयया उपहृत्य गृहीत्वा" सप०। "उत्थाय दधाति समिध पुनस्त्वेति (१२,४४) २सू०। उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति। नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह" क० "गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य" ३सू०। "आदधाति मन्थन प्राप्तस्यादमाख्यम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्। "प्राजहिते उपयान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति' सप०। "गत्यावाहनीये शाकायिनेन हुत्वा" ४सू०। "गत्यास्तु दर्शमासात् आहवनीयेऽनुगते शाकायिनेन हुत्वा तमादधाति" शाकायिनशब्दः प्रागुणमेव हुत्वेत्यर्थक एतच्चोच्यते पूर्वस्मत्ययन मा भूदिति' क०। "आहवनीयेऽग्निप्रणीतेऽनुगते शाकायिनेन हुत्वा ऋजुना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा" सप०। "आग्नीध्रीयमुत्तरेण सद" ५सू०। "हृत्वा निदधाति उत्तरेण सदो हविर्धानव्युदासार्थं" क०। आग्नीध्रीयमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव हृत्वा" सप०। "प्रवृञ्ज्याद्वाहृतोऽखेः" ६सू०। "उखे चानुगते पूर्ववत्प्रवृञ्ज्यात् अथ तु विशेष आहृता आहृदुपहृत्य च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम्। "एतयैवाहमाहुपहरन् यजुरिति (६,६,४,९) श्रुते "क०। "उखेऽग्नावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमन्वग्निरित्याहृत्य (११,१७ समितमित्युपस्थाय (१२,५७ आहृता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्वप्रवृञ्ज्या प्रवृञ्ज्यात् उखामाहवनीयेऽभिनिरस्योख्यमग्निमुत्पादयेत्" सप०। "अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा-पूर्वाम्' ७सू०। 'अध्वरप्रायश्चित्ति च करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वाम् पूर्वां चयव्रादाग्निकीं च। सर्वग्रहणं च भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम्। (२२) तत्रापि हि विधीयेते (६,८,२,११) उभे प्रायश्चित्ती "करोतिने एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते आग्निकी तु विश्वकर्मणादत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वग्न्यनुगमेषु यथाकालं परमेष्ठ्यादिकालाङ्कृति (२६,६,१) पूर्वा पूर्वां जुहुयात् पश्चादग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्' सप० "उखाभेदने नवस्यास्यां महाभुखासुखाकपालमवधायावपति' ८सू०। यद्योषोखाभिद्येतेति" (६ ६ ४,८) प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातम् एतच्चैकोखापक्षे भवति। मिस्वपक्षे तु इयोरेवैकस्यामावपनम्"(६,५,२,२२)क०। "उखोपघाये पिष्टा मृदा स-

क्रोष्ठा करोत्याष्टता" ९सू० । "उखाखण्डमेकयुगाया प्रभिन्नम् द्वितीयमुपधयया सह पिष्ट्वा, आष्टता मन्त्रमर्जम्, आष्टच्छन्देन क्रियामात्रमुच्यते तथा चोक्तम् (६,६,४, ७) एतयैवाष्टतानुपदहन्तु यजुरिति" च० । "आष्टता मन्त्ररहितेतिकर्त्तव्यतया" सप० । "पक्वायामावपति कपालं च १०सू० । "पक्वायामुखायाम् अग्निं कपालं च" क० । 'उखोपधये पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति" ११सू० । "उखा-कपालमुपधया च पिष्ट्वा संसृज्य स्थापयति" क० ।

इदानीं चयनप्रकारमाह । अभ्यात्म चयनमुपविश्य' १२सू० । "आत्मनश्चाभिमुख्येन चयन कर्तव्यम् न परागिति, तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्पराङ्चयनमुक्तम् (७, २,१,१२) । अपरो विशेष" "मध्यपाङ्क्तमन्तर लक्षोत्तर लक्षणाभिरिष्टकाभि" १३सू०" । "चेतव्य "क० । 'नित्ये सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अ-स्येति (१७, ५३, ५५,) १४सू० । "सर्वास्विष्टकासु एते नित्ये भवत तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूद-दोहसाधिवदनम्" क० । "अविशेषोपदेशात्" १५सू० । "अविशेषेण ह्यनारभ्य कश्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयेते' क० । "विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधा-नात्" संप० । "अनाम्नातप्रतिषेधाच्च" १६सू० । "यत्र नैर्ऋत्यादिषु नाम्नायेते नित्ये संहितायां न पठ्येते तत्रा-पि प्रतिषेध श्रूयते (७,१,१ १४) सादनसूददोहसाधि-वदतीति' "अत प्रतिषेधात् सर्वत्राप्येते भवत" सप० । "एकनोदनास्वेकदेशासु तन्त्रेण" १७सू० । एकनोदना अपस्या वपस्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यद्येकदेशा भवन्ति, यथा तासामेव देशभेद अपस्या पञ्चपञ्चानूकान्ते षु'त (१७,६,२) अतस्य सत्यमुक्त नित्ये, देशभेदे त्ववति तन्त्रेणेति"क० । "एकनोदना एक विधिवाक्य यासा ता । एको देश एकमुपधानस्थान यासा ता तत्र तन्त्रेण नित्ये भवत" सप० । "आत्मनि यजुष्मती' १८ सू० । "इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयो" क० (८,७,२ २) । लोकम्पृणासु दशसु दशसु मन्त्रो लोक पृणेति (१२, ५४) । (९,९,२१२) १९सू० । 'आसा-दन च" २०सू० । लोक पृणानाम्, सूददोहसाधिवदनं तु भवति अप्रतिषिद्धत्वात्" क० । 'प्रतिचिति द्वे-द्वे उप-धाय' २१सू० । लोक पृणामन्त्रवचनम्, पुनर्दशसु दशसु । "प्रथम द्वे द्वे उपधाय ततो दश-दशोपदध्यात्" संप० । "अयुग्मगणमध्यमानूके" २२सू० । अयुग्मो य इष्टकागणो

यथोपास्थिता । तत्र तासा मध्यमानूके उपधेये" क० । "त्रिपञ्चसप्तादिगणा" सप० । "एका च" २३सू० । "या चैकेष्टका साप्यनूक एव, यथा विश्वज्योतिर्हि यजु-ष्मत्येवमादि" क० । "अभितो युग्मा" २४सू० । "अनूकमभि तोऽधोऽधिकया युग्मा उपधीयन्ते' क० । "दक्षिणौ वर्गौ पूर्वापरे' २५सू० । "यत्र पूर्वापरइति देशव्यपदेश तत्रोदगन्तगणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते' क० । "ति र्यगनूकमभितोऽन्यथायाधिके पूर्वापरे देशे इष्टकाना वर्गा समूहा उदगन्तगणा उपधेया" सप० । "प्राञ्चौ दक्षिणोत्तरे" २६सू० । 'यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेश तत्र प्रागन्तगणा इति" क० । "प्रागनूकमितोऽन्ययाया-धिके दक्षिणोत्तरे प्राञ्च प्रागन्तगणा उपधेया" सप० । "भिन्नकपालयोरचयनम्' (८,७,२ १६) २७सू० । "दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम्" २८सू० । "कर्तव्यम्"क० । "उत्तमस्याने,धंव्यामेन गार्हपत्यस्य परि लिखति' २९सू० । "मण्डलमिति शेष' क० । "मण्ड लाद्वा प्रक्रमणमन्त पात्यस" ३०सू० । "पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन् प्राच प्रक्रमान् प्रक्रामतीति वचनात् (१०,२,२,१) । 'पूर्वाधादेव व्यामस्य प्रक्रमणम् न मण्डलात् प्रक्रमणमनग्नौ चरितार्थम्" क० । "सावधारणे, मण्डलादेवान्त पात्यस क्रमणम् न पूर्वार्धात् स्मात्" सप० । 'पश्चाद् प्राक्स्था-त्वादमात्रे चित्यस्य" ३१सू० । यूपावटे भव गर्तं यू-पानस्य तस्मात्पश्चात् पश्चालोकनात्रे चित्यस्याग्निक्षेत्रस्य स्थान भवति" सप० । 'यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रि-तेन समस्थितेन वा" ३२सू० । (१०, २,२,६) । "प्रपदोच्छ्रित पादाग्रे व्यवस्थित समस्थित प्रसिद्ध एव, तत्क्रियायामोदितत्वात् प्रक्रमणवदध्वर्युर्मा भूदिति यजमानग्रहणम्' क० । ७कण्डिका ।

"द्विपुरुषया रज्ज्वा मित्वा" १सू० । "द्विपुरुषा रज्जु मित्वेति निगदे व्याख्यातम्" । "उभयत पाशाम्" २सू० । "मध्य लक्षणम्" ३सू० । "अभितोऽर्धपुरुषयोश्च" ४सू० । "मध्य मात्रलक्षणात् पुरुषपञ्चमे" सप० "अर्धे च" ६सू० । "पुरुष-पञ्चमस्यार्धे' क० । "चतुष्टयामायस्य पाशयो शङ्कू मध्ये ऽर्धपुरुषयोश्च" ७सू० । "पाशावुन्मुच्यार्धपुरुषीययो प्रतिमुच्य दक्षिणायाम्य मध्यमे मितोद करोति" ८सू० । "गर्तम्" संप० "उन्मुच्य पाशावेक मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाधिमितोदमायस्य मध्यमे शङ्कु "९सू० । 'तावन्, पाश प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कु,

१०सू० । "पश्चार्द्धपुरुषे च" ११सू० । "उन्मुच्य पूर्वार्द्धात् पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कु" १२सू० । "अभितोऽर्धपुरुषयोश्च" १३सू० । "एवमुत्तरोऽन्त" १४सू० । "दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायस्य पञ्चमभागीये शङ्कु"१५सू० । "तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः सन्निपात्य तस्मिञ्छङ्कु" १६सू० । "एवं पश्चात्"१७सू० । "एवमुत्तरं पक्षं" १८सू० । "तथा पुच्छं वितस्त्या" १९सू० । "इच्छन् पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलचतुरङ्गुलं सङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते"२०सू० । "यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः एवं पुच्छाप्ययः । अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसम्बन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्षति सङ्कोचयति, तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतुरङ्गुलं विकर्षति विस्तारयति" कर्क० । "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपद समविभक्तस्य" २१सू० । "पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिरत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति इत प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात्, अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम्, पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रम इति तु भवति पदस्य सिद्धत्वात्" क० । "परितत्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वेकषष्टे शते परिश्रितो मिनोति" २२ सू० । "रज्ज्वा परितत्य सर्वतोवेष्टयित्वा रज्ज्वावहिर्भागे सहितं रज्जुसङ्गतं यथा भवति तथा एकषष्ट्यधिके द्वे शते परिमिनोति" क० "चतुर्णवतानि वा त्रीणि" २३सू० । चतुर्नवत्यधिकानि त्रीणि शतानि" क० । "ऊर्ध्वा शर्करा खाते" २४सू० । "उत्तरेषु पुरुषीयेष्वेकशतविधात्" २५सू० । "उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चमचतितमचयनपर्यन्तम् पुरुषीयेण एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति तस्माद् सप्तविधमेव प्रथमं विदधीतेति" (१०,२,२,१८) क० "यथाग्निर्वेदीष्टकाप्रमाणम्"२६सू० । वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्निं भवति, अग्निमानमनतिक्रम्य यथाग्नि, यथाग्निचितस्य प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति, नापि इष्टका न वर्धिता वर्धितमग्निचेतं पूरयितुं शक्नुवन्ति, अतो युक्तमुभयोर्वृद्धि"क० । "अन्तःपात्यगार्हपत्ययोरिच्छन्" २७सू० । "पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन् प्राच स वेद्यन्तं प्रक्रम प्रक्रमति" (१०,२,३,१) य प्रक्रमत्रयपरिमितो देश सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्मान्न पात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्यात् इच्छया न कुर्यात् तदेकउत्तरा" श्रुतेः (१०२,३,६) क० । "उत्तरवेदस्यापरस्याः स्रक्त्यां परिश्रितो मिनोति जङ्घामात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति" २८ सू० । "अग्नेरुत्तरपक्षस्यापरस्रक्त्या पश्चिमकोणे एवम्प्रमाणास्तिस्रः परिश्रितो मिनोति" क० । अत्र सर्वत्र चतुरङ्कं शतपथब्राह्मणाध्यायादि बोध्यम् । त्रिभिः कातीयश्रौतसूत्राध्यायादि द्वाभ्यां शुक्लयजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने अत्रोक्तमतोकयुक्तमन्त्रमूलवाक्यादिकं द्रष्टव्यमिति सङ्केतज्ञापनम् । विस्तरस्तु शतपथब्राह्मणे लिखिताङ्क सूचिताध्यायादौ दृश्य ।

इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पन्था यस्य अच् समा० इष्टकापथं यस्याधोमुखवायुकरणात् । १वीरणमूले । इष्टकया निर्मितः पन्थाः अच् समा० । इष्टकानिर्मिते ऽपथि पु० ।

इष्टकाव त्रि० इष्टका अस्त्यर्थे व । इष्टकायुक्ते ।

इष्टकावत् त्रि० इष्टका+चतुरर्थ्यां मध्वादि० मतुप् मस्य व । इष्टकासन्निकृष्टदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।

इष्टगन्ध पु० कर्मधा० । १सुगन्धौ । इष्टो गन्धोऽस्य । २सुगन्धिद्रव्ये त्रि० ३वालुकायां न० मेदि० ।

इष्टतम त्रि० अतिशयेन इष्ट+तमप् । १प्रियतमे २अतिशयाभीष्टे "यद्यदिष्टतमं लोके"गीता । द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्ट तरप् । इष्टतर द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे त्रि० ।

इष्टदेव पु० इज्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । १पूज्ये देवे तन्त्राद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपासनतया स्वीकृतस्तस्मिन् २देवे च । इष्टदेवतादयोऽप्यत्र स्त्री ।

इष्टनि त्रि० यज-तनिक् सम्प्र० इष-तनिक् वा । १यष्टव्ये २एष्टव्ये च । "तुविग्रेभिरग्नस्तीपूर्वराखिष्टनिरार्त्तना सिष्टनि" ऋ० १,१२७,६ । "इष्टनिरेष्टव्योयष्टयो वा"भा० । [व्याकरणोक्तस्वरानुसारेण प्रयोगे ।

इष्टप्रयोग पु० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोगः ।

इष्टवत् त्रि०यज-इष वा क्तवतु स्त्रियां ङीप् । १यजनकर्त्तरि २इच्छायुक्ते च । "इष्टं वेदाध्ययनादि साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । ३इष्टकर्म्मकर्त्तरि । वेदे तु पूर्वपददीर्घ दृश्यात् "इष्टावन्तोरातिषाचोदधाना" ऋ० १८,२

२० । "इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैस्तथैव च । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येन चेष्टं स इष्टवान्" व्यासोक्ते ४इष्ट्यादिकारिणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

इष्टव्रत त्रि० इष्टं व्रतं यस्य । १व्रतयोग्ये इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्म्माणि सिध्यन्ति येन । २इष्टकर्म्मसाधने यज्ञादौ "इष इष्टव्रता अकः" ऋ० ३,५९,९ । "इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्म्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इव अन्नानि" भा० ।

इष्टसाधन न० ६त० । अभीष्टसाधने इच्छाशब्दे उदाहृतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्व तद्भावे न० । तल् । इष्टसाधनता तद्भावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इज्यतेऽनया यज–करणे वा० क्त । शमीवृक्षे राजनि० तत्समिधा होज्यते इति तस्या तथात्वम् कर्म्मणि क्त । अभिमतायां स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्व्यर्थे डाच् कर्म्मणि क्त । इष्टीकृते "सतामिष्टाकृतं नाम पूर्वापरसङ्कलितम्" रामा० ।

इष्टादि पु० "इष्टादिभ्यश्च" पा० सूत्रेण तत्तद्गमनेनेत्यर्थे विहितेनिप्रत्ययनिमित्तभूतशब्दसमूहे स च गणः । "इष्ट पूर्त्त उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्च्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित" आकृतिगणत्वेन "इठेन पठितो माखिन् सम खेवठ" नैष० ।

इष्टापत्ति स्त्री ६त० कर्म्मधा० वा । १इष्टस्यापत्तौ इष्टावाप्तौ च वादिना दर्शितापत्तेः प्रतिवादिनः इष्टत्वेऽपि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह" जग० ।

इष्टापूर्त्त न० इष्टं च पूर्त्तं च द्वयोः समाहारः पूर्वपददीर्घः । इष्टशब्दोक्ते अग्निहोत्रादौ "वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते" इति मनूक्ते पूर्त्ते च । "वितथन्तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते । इष्टापूर्त्तञ्च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान्" भा० स० ६६अ० । "इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु" भा० आ० प० १९५अ० । "इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् शिष्यो न गुरुर्भवेत्" भा० व० २२अ० । क्वचित् इतरेतरद्वन्द्वोऽपि द्वि०व० । "इष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च" यजु० १०,५४ ।

इष्टार्थोद्युक्त त्रि० इष्टे अर्थे उद्युक्तः । उत्सुके इष्टार्थं लाभाय तत्परमात्रे कालायहिण्यो ।

इष्टाश्व त्रि० इष्टोऽश्वोयस्य । १प्रियहये २राजभेदे पु० । "किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेत" ऋ० १,१२२,१३ । "इष्टाश्व एतन्नामको राजा" भा० ।

इष्टि स्त्री यज–क्तिन् । १यागभेदे । स च कात्या० श्रौ० सू० दर्शितः "कर्णशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजति" । ४,३,१,सू० "क्रियाशब्द आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यजति प्रश्रेतव्य यागो वेदय इत्यर्थः न निर्वापावभासादिरूपसंस्कारमात्रविधायकः यजतिशब्दोऽत्र तदर्थयागपरः । एवं यागत्वे सिद्धेऽपि इदं सन्दिह्यते सौर्यं चरुं निर्वपेदग्निषोमीयमजमालभेतेत्यादौ किं यागमात्रं भवति उत धर्मा अपि भवन्तीति यदा च धर्मा भवन्तीति पक्षस्तदापि सन्देहः किं पूर्णाहुतिसम्बन्धिनो धर्मा भवन्ति उताग्निहोत्रसम्बन्धिन, आहोस्विद्दर्शपूर्णमासयोः, अथवा ज्योतिष्टोमस्येति, अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति, । धर्माणामनाम्नानाद्यथाश्रुतं यागमात्रं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह" क० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" २सू० । सौर्यादौ धर्मा भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवाक्यानि समर्थान्यर्थवन्ति सप्रयोजनानि भवन्ति अन्यथा साकाङ्क्षत्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्येव स्युः । तथा हि सौर्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्राख्यातप्रत्ययवृत्ती भावना विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमसौ ब्रह्मवर्चसम्, तत्र केनाय सौर्येणेति, कथमस्तु वाक्यमध्ये नास्ति तेन कथं भावयेदिति वाक्यं कथमपेक्षम् । यत्र सापेक्षं भवति तदध्याहारेणानुषङ्गेण वा पूरयित्वा निराकाङ्क्षं कर्त्तव्यम् । अन्यथा तस्यानर्थक्यापत्तेः न च वेदे मात्रामात्रस्य तदिष्यते तस्मादत्र निराकाङ्क्षीकरणाय सिध्यन्वेतिकर्त्तव्यतापरपर्याय कथम्भावोऽत्र कश्चिदनुषङ्गणीय इति सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति" सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव हेतुरत्रापि योज्यः । दर्शपूर्णमासधर्मा एव सौर्यादिविधीनां शेषीभवितुं समर्थाः यथा पुरोडाशादयो ह्यवघातादिभिरेव सिध्यन्ति नाभिमर्शादिभिरिति । इष्टिपशुष्विति इष्टिषु सर्वासु अग्नीषोमीये पशौ च पश्वन्तरेषु अग्नीषोमीयधर्मा भवन्ति" क० । इत्यारभ्य पशुविधाया सूत्रकारेण उक्तास्ता विस्तरभयान्नेह । तथा च दर्शपौर्णमासेतिकर्त्तव्यताको यागभेद इष्टिश-

न्यया ।तत्करणप्रकार आश्वला० श्रौ० सूत्रे दर्शितो “यथा पौर्णमासेनेष्टिसोमा उपदिष्टा ” । २,१,१, प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तरसहितौ। उत्तरस्मेष्टय पशवश्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहिता । तेषां विध्यन्तरापेक्षास्ति” “अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, यस्मिन्शास्त्रे उपदिष्टा इष्टय पशवश्चापि अविशेषिताज्यभागास्ते सर्वे वार्त्रघ्नाज्यभागा इति”। “पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थ , पौर्णमासेन व्याख्याता इति वार्त्रघ्नाज्यभागा इत्यथ । तेन समाम्नातानामिष्टीनां पशुनाञ्च अन्यदेवतागमभावः सिद्धो भवति। तथा चोक्तमिष्ट्ययनप्रकरणे “अनमाम्नातास्तर्हि तन्त्रविकार”नारा० इत्तिः तस्य कालस्तत्रैव दर्शित’ यथा “तैरमावास्याया पौर्णमास्यां वा यजेत” सू०२,१,२,“तैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्या वा याग कर्तव्य इति इष्टिपशूनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते द्व्यङ्गकालता निवर्त्य सद्यस्कालताप्राप्त्यर्थम्। किञ्च दर्शप्रकृतेरमावास्या पौर्णमासप्रकृते पौर्णमास्येव नियम निवर्त्य अनियमेन उभयकालताप्राप्त्यर्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पर्वसन्धावुपोषणाद्वे विकृतिः कर्तव्या । यदाह्न पूर्वभागे पर्व स्यात् तदा प्रकृति कृत्वा विकृति कार्या । यदा परभागे रात्रौ वा तदा विकृति कृत्वा प्रकृति कार्येति सोमस्यायमप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिपदसम्बन्धादेव यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचन सोमस्य याग एवानयो कालयो नाम्यादन्योयो नाम्यत् दीक्षादीति”इत्ति ।“राजन्यस्याग्निहोत्र जुहुयात् ’ ३सू०। “क्षत्रियस्याग्निहोत्रहोम पर्वणोरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन् काल इति यमव्याह द्वयोःप्रथमयोरेव कालयोरग्निहोत्र जुहुयात् नान्यस्मिन्नित्यवगम्यते ।तत्र विशेषमाह”इत्ति।“तपस्विने ब्राह्मणायेतर’ कालं भक्तमपकरेत्”४सू०।“तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मणाय अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्विनेऽपीति । इतर कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः । भक्तमपकरेत्, भक्त पक्वोदन पकाममपकरेत्, दद्यात् । एतदुक्त भवति । राजन्यस्ययो पर्वण्यग्निहोत्रकालद्वयं वर्जयित्वा इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायोदनो दातव्योन होम कर्तव्य इति । अग्निधारणन्तु क्रियत एव” इत्ति । ततोऽग्न्याधान प्रसङ्गादुक्त तत्राधानशब्दे पूर्वं दर्शितम् अन्वाधानोत्तर कर्त्तव्यमाह ‘यदि लिष्टवत्स्तद्धु’ २,१,१८, सू० “अस्मीनेवेति वाक्यशेष । यद्यनधिकारत्वादाधानविधेर्विनियोजकस्य प्रकरणस्य अभावा-

सम्भवादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः, इष्टीनास्त्वनधिकारत्वादिष्ट्यङ्गमाधान न स्यात्, तथापि न कश्चिद्दोष , अन्यथ स्तैनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धे ” । “अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना । यद्यप्यग्निष्टोमामाधानाङ्गता स्यात् तथापि आहवनीयाद्यग्निसम्बन्धात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयु विस्तारयेयु कुर्यु साधयेयुरित्यर्थ । तनुशब्दस्तु साधनादिषु विशेष दर्शयति। आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बद्धानामेव साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बद्धानामपि कल्पनागौरवभयात् साध्यत्वमिति विशेष स्तद्गुणीम एव यद्याधानेनेष्टिभिश्चान्वय एवायत• साध्या इत्यनधिकाराद्या कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायविदामेष उपालम्भो नास्माकम् । अस्माक तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तदर्थिना काष्ठत्वेनावगतानां ब्राह्मणादीनां कर्यस्त्वदधिकारकल्पनयानुष्ठानसिद्ध । अथवाऽनधिकारायामनन्यशेषायामपि तत्साधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वे न कामं श्रुतिप्रयुक्तयं वविधानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण” नारा०इत्ति । “‘प्रथमायामग्निरग्नि पवमान ” १६ सू०। “प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते । अग्नि प्रथम केवल । द्वितीय पवमानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव । “अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपा ” २०सू०।“एते द्वितीयस्य पवमानगुणकस्य” इ०। ‘स हव्यवाडमर्त्योऽग्निर्होता पुरोहित इति स्विष्टकृत स्याज्ये इत्युक्त सौविष्टकृतौ प्रतीयात्” २१सू० ।“सौविष्टकृत्योर्याज्यानुवाक्ययोर्ष्वोरनेन सयाज्ये इति संज्ञा विधीयते” इ० । “सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपाय ” २२ सू० । “सर्वत्रेति प्रकरणान्तरेऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य तस्याद्देवताया देवतयोर्देवतानां वा आगम इत्येव भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थ । अपाय उद्धार इत्यर्थ । एतदुक्त भवति। विकृतौ देवताया एकस्या आगमे द्वयोर्बह्वीनां वा अनागमेऽपि प्राकृतीनां सर्वासामुद्धार इति स्या पुनर्विकृतौ इष्टिनोदना कृत्वा देवता न विदधाति, तत्र नोद्धार प्राकृतीनाम् । तत्रता एव देवता भवन्तीत्यर्थ । यथा गदित सोमेन पशुना इष्ट्वा वा इत्यादौ” इ०।‘या. स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तासतृस्थाने ’ २३सू०।“नित्यानामपाय उक्त । तत्र कि सर्वा नित्या उद्धर्तव्या उत काश्चिद्देवतास्तेत स यय निवर्तयति या आज्यभागौ स्विष्टकृत चान्तरा देवता यष्टव्यास्ता उद्धर्तव्या । या पुनर्विकृतौ विहितास्तास्तत्स्थाने उ-

नम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ५ । स यदग्नये पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्त्ता स यस्मादेवाद्वो यजमानो यत्पथादेति तमेवमग्निं पन्थानमापादयति ६ । अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेवाराययिता तिष्ठति कल्याणकर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं घ्नन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ७ । अथ यदग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं पाप्मानं समदहत्तथोएवैष एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण सन्दहति तदस्य सर्वं पाप्मानं सन्दहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ८ । तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति या कामयते ता याज्यानुवाक्ये करोत्येवमाज्यभागावेव सयाज्ये ९ । तिसृधन्वं दक्षिणा ददाति । धन्वना वै श्वाम बाधन्ते तदेतमेवं तद्बाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणा ददाति १० । दण्डं दक्षिणा ददाति । दण्डेन वै श्वान बाधन्ते तदेतमेवं तद्बाधते यद्दण्डं दक्षिणा ददात्येषा न्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्त्वेवास्यामप्यन्यद्याऽऽहतरा दक्षिणास्तासां यत् सम्पद्येत सा सा ह्येषा पशव्येष्टिस्तयाप्यनभ्युदृष्टो यजेतैव ४ क० । 'दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिरुक्ता अथ पश्चात्तद्दर्शने नैमित्तिकीमिष्टिं विधित्सुराह । अथानन्तर सायंकाले एष चन्द्रमा पश्चात् प्रतीच्यां दिशि दृश्यो दृश्यते । अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्त्तुं पश्यति यथा शालावृको वने सञ्चरतो मेषादीन् पशूनभ्यवजिघृक्षतीति । एतस्मादेव खलु चन्द्रसम्बन्धिस्वरूपेण पूर्वोक्तवत् अकार समाधान्त तस्माच्चन्द्राद्दिति भीषा उक्तरूपया भीत्या, छाया उपगच्छन्ति गवाद्याः पशव तिरोहिता यजमानस्य भवन्तीत्यर्थः पशूनामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् खलु चित शुना रिक्तीकृतमित्याचक्षते २। एतेनैव चन्द्रगत दोषमेवमाचक्षते, चन्द्रमस सम्बन्धी तन्मण्डलमध्यवर्त्ती शश इति यत एव तस्य शशाङ्क इति रूढि । उपवसथकाशगत देशान्तरस्थ चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले पृथ्वीकुर्वन्ति । पशव ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीत्वात्मनि त चान्द्रमसं स्तृत रसममावास्याया धारयन्ति तत एन रसममावास्यासम्बन्धिन्या रात्रौ पशुभ्य सकाशात् सनयति सम्यक्पापयति । सत् समदन' प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते । ३दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषसम्बन्धस्य तन्त्रानुष्ठानप्रकारमाह ।

प्रकृतो दर्शयाग' शीघ्र समापनीय' अनन्तरमेवैतद्दोषपरिहाराय प्रायश्चित्तेष्टि कर्त्तव्या । स आमावास्यविधेर्वेति यथोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रक्रान्ता दर्शेष्टि समाप्य ४। अथाग्यामिष्टौ प्रकृतिवद्विकृति कर्त्तव्येति नोदकप्राप्तेष्वङ्गेषु विशेष विधत्ते । प्रकृतो पञ्चदश अत्र नोदकप्राप्ताः द्वयुगावधावो धाय्ये द्वे इति सप्तदश (सामिधान्य') भवन्ति । प्रकृतौ प्रधानयागे उपांशुत्वम् । प्रकृतदेवतालिङ्गयुक्ताधवत्ताश्च दाशतय्यां समाम्नाता या अपता कामयते । आज्यभागयो स्विष्टकृद्यागे च याथाकाम्यम् ६। तिसृभिरिषुभिर्युक्त धनुस्तिसृधन्वम् पृषदाकार समाधान्त । एतं चन्द्राकदिव्य श्वानम् १०। अदृश्यमानचन्द्रेऽपि" ११ भा०

'इष्टौ पार्वणयन्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा' मनु "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम्' । "हेमन्ते नवशस्येष्ट्या" मनु "चारेभिरे जितात्मान पुनीयामिटिरत्विज "रघु । २"याग माले च "कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया" माघ राजसूययागाभिप्रायमिदम् । इष-क्तिन् । ३इच्छायाम् । इष्टप्रयोग निर्वाहाय पातञ्जलभाष्यकृत इच्छाबोधके ४लोकाद्याकरणवाक्यभेदे च । यथा । "हिमवत्यन्तानामिरेष्टि" सर्वनाम्नो त्तिमात्रे पुंवद्भाव' इत्यादि । एतयेष्ट्या "ठक्छसोश्च" वार्त्ति० "एकतद्धिते चेति" सूत्रञ्च गतार्थम्' सि०कौ० । "अनुतू सूत्रपदन्यासेति" माघव्याख्यायाम् अनुतूष्टस्तकावरा इष्टय प्रमाख्यानैरपेक्ष्येण स्वमनीषयैव' इति मल्लि० ।

इष्टिका स्त्री इष-तिकन् । इष्टकाशब्दार्थे "उद्दर्धेष त्विष्टिकया कराङ्कु कोठशिनाशनम्" सुश्रु० । 'इष्टिका काञ्चनी चात्र चयनार्थं कृताऽभवत्' भा० आश्व० ८८अ० ।

इष्टिकापथिक न० इष्टिकाया पथिक तदुद्देशेनापि प्रभवत्वात् । नामस्ककदले राजनि० । [कृतयागे ।

इष्टिकृत् त्रि० इष्टि याग कृतवान् कृ-भूते क्विप् उत० ।

इष्टिन् त्रि० इष्टमनेन इष्ट० इनि । कृतयागे "अध्वरेष्टिना पाता" भट्टि ।

इष्टिपच पु० इष्टये इच्छायै अभिलाषाय पचति न यथार्थं पच-अच- ४त०। १ कृपणे २ दैत्ये च शब्दर०। स हि स्वोच्चारणार्थमेव पचति न यथार्थमिति तस्य तथात्वम् ।

इष्टिपशु पु० ६त० । यज्ञिये पशौ । [त्रिका० ।

इष्टिमुष् त्रि० इष्टिं याग मुष्णाति मुष-क्विप् उत० । दैत्ये

इष्टियाजुक पु० इष्ट्या यायजूक । "काम्येष्टियजनशीले । 'तस्मादिष्टियाजुक स्यात् पशुभ्य एक मायच्छत्' इ०उ० ।

इष्टियाजुकः इष्टियजनशील इष्टिशब्देन काम्या इष्टयः शातपथप्रसिद्धाः ताच्छील्ययोगात्काम्येष्टि यजनप्रधानो न स्यात्” भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्वि–कृ–कर्मणि क्त । अनिष्टे इष्टे कृते । अनिष्टैरिष्टैः कृता । इष्टिभेदे सत्रे न० । “सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपा” भा०व०२५८अ०

इष्ट स्त्री इष–भावे क्तिन् । इच्छायाम् उणादिकोषः ।

इष्ट्ययन न० इष्ट्यायनं गमनं यत्र । “योगविशेषाचरणभेदे” इष्ट्ययनञ्च आश्व० श्रौ० २,१४, सूत्रादौ दर्शितं यथा “अत ऊर्द्ध्वमिष्ट्ययनानि” १। “अत ऊर्द्ध्वं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन् अध्याये तानि इष्ट्ययनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं गमनं येषु कर्मसु तानीष्ट्ययनानि” नारा०वृ० । “सांवत्सरिकाणि” २सू० । “संवत्सरेण क्रियन्ते स वत्सरं स क्रियन्त इत्युभयथा विग्रहः कर्तव्य, दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्वसिद्ध्यर्थम् वृ० । “तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोग” ३सू० । “फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां आगन्तुकानामस्मिन् काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायणयज्ञादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते” नारा०वृ० । “तुरायणम्” ४सू० । “तुरायणनामेष्ट्ययनमुच्यते” वृ० । “अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा इति पृथगिष्टयोऽनुसवनमहरहः” ५सू० । “अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथाक्रमेण एकैकेष्टि कार्याऽहन्यहनि । अहरहरिति वचनं पौर्णमास्यमावास्ययोर्बाधनार्थम्” वृ० । “एका वा त्रिहविः” ६सू० “एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैवेष्टिस्त्रिहविष्काऽहन्यहनि प्रातःसवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थः” वृ० । “इडादधोनामेष्ट्ययनं तत्र देवतादि २।१४।१–१०” द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनं तत्र देवतादि २,१४,१२,१५” “चातुर्मस्यानि इष्ट्ययनानि तद्देवतादि २,१५,१ सूत्रादौ । एवमन्यान्यपि इष्ट्ययनकर्म्माणि आकरे दृश्यानि

इष्ट्वा अव्य० यज–क्त्वा । १यागं कृत्वेत्यर्थे । “अश्वमेधेन चेष्ट्वा” मच्छकटिकम् । इष–क्त्वा । २अभिलष्येत्यर्थे च ।

इष्म पु० इष्यति इष्यतेऽनेन वा इष–गतौ इष–इच्छायां मक् वा । १वसन्तकाले २कामे च भावे मक् । ३गतौ । तत अस्त्यर्थे इनि । इष्मिन् गतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “ते वायोमनं इष्मिणो अभीरव” ऋ० १,२७,६ । “इष्मिणः गतिमन्त” भा० । इष–इच्छायां कर्म्मणि मक् । ४इष्यमाणे अन्नादौ अस्त्यर्थे इनि अन्नादिमति “हिरण्यया स्वायुधास इष्मिण” ऋ०५,८, ७५ । इष्मिणोऽन्नवन्तः” भा० ।

इष्य पु० इष्यते इष–क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋतूनां मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम् “ऋतूनां कुसुमाकर” गीतायां तस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः इष्टत्वम् ।

इष्व पु० इष–सर्पणे वन्–गुणाभाव । आचार्य्ये उद्देशार्थम् प्रसृप्यमाणत्वात्तथात्वम् । उज्ज्वलदत्तस्तु ईष दाने इत्यस्यैव रूप दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।

इष्वग्र न०६त० । वाणाग्रे । गहादिपाठात् भवादौ छ । इष्वग्रीय तद्भवादौ त्रि० । [इष्वनीकीय तद्भवादौ त्रि० ।

इष्वनीक न० ६त० । वाणावयवे । गहा० भवादौ छ ।

इष्वसन पु० इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन अस–क्षेपे करणे ल्युट् ६त० । धनुषि । “राममिष्वसनदर्शनोत्सुकम्” रघु ।

इष्वास पु० इषवोऽस्यन्तेऽनेन अस–क्षेपे करणे घञ् ६त० । १धनुषि “अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि” “काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः” गीता । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीवत्वमपि । इषून् अस्यति अस–अण् उप०स० । २शरक्षेपके त्रि० (तीरन्दाज) मेदि० ।

इस् अव्य० इं कामम् स्यति सो–क्विप् नि० आलोप । १सन्तापे २कोपे ३दुःखानुभवे च शब्दर० ।

इह अव्य० इदम्+ह इशादेश । अस्मिन् काले देशे दिशि वा १इत्यर्थे “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन” श्रुतिः “इह जन्मनि जन्मान्तरे वा” वे०स० । “नेह नानास्ति किञ्चन” “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति” गीता । “सर्वमिदमिह भूतं भूतगव्या जगत्या” नैष० । प्रथमार्थे ह । २अनुभूयमाने लोके इहामुत्रार्थफलभोगविरागः वेदा० सा० च इहकाल । इह भवः विदितो वा कथा० ठञ् । ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्रि० । “ऐहिकतत्स्मृत्वपते दोषादिनिषेधात्” मु०त०रघु० । [मानकाले ।

इहकाल पु० इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म० । एतत्काले वर्त्त-

इहतन त्रि० इहभव ट्युल् तुट् च । इहभवे स्त्रियां ङीप् ।

इहत्य त्रि० इह भव इह+त्यप् । इहकालादिजाते । स्वार्थे कन् । इहत्यक तत्रार्थे स्त्रियां नित्यमित्त्वम् । इहत्यिका

इहद्वितीया स्त्री मयू०स० । अत्रत्यद्वितीयायाम् ।

इहपञ्चमी स्त्री । मयू०स० । अत्रत्यपञ्चम्याम् ।

इहल पु० इह भव लाति ला–क । चेदिदेशे त्रिका० तद्वासिनि ब०व० ।

इहलोक पु० इदम्–प्रथमार्थे ह कर्म्म० । एतल्लोके अनु-

कृतानां प्राकृतीनां स्थाने भवन्ति" इति वचनात्, तद्धर्मिकाश्च भवन्तीति गम्यते" इ०। "एष समानजातिधर्मः" २४सू०। "योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्रापि स समानजातीयेषु भवति । समानजातीय एककार्ये इत्यर्थः" इ०। "द्वितीयस्यां दधन्वान् अग्निं पावकोऽग्निः शुचिः स नः पावकदीदिवोऽग्ने पावकरोचिषाग्ने शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तव" २५ सू०। "एष पावकगुणकोऽग्निः, अपरः शुचिगुणकः । 'साक्षात् विश्वा अभियुजोऽग्निर्मूर्द्धा पुरोहितमिति संयाज्ये तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे" २६ सू०। "आवपते इति वचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः । प्रथमायां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिष्टौ यत् तन्त्रं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत् तन्त्रं भवति न यथोक्तनानादेवतायामेवेति" इ०। "धाय्ये इत्युक्ते एते प्रतीयात् वृधन्वन्तावग्निना रयिमश्नवदयस्मानो घमीयच्छेति । अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरिति वैकल्पिकानि" २७सू०। "त्रयाणामेको गृह्यते" इ०। "अदितिः" २८सू०। "अदितिर्याज्या, अस्या द्वे देवते" इ०। 'उत त्वामदिते सुव्रतामामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं महि महीमूषु मातरं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्" २९ सू०। "एषा कल्पजा" इ०। "भेदो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये विराजावित्युक्ते एते प्रतीयादिति तिसृ" ३० सू०। "इत्येतास्तिस्र इष्टयोऽनुक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तानुकीर्त्तनमुत्तरार्थम् । यदाद्योत्तमे वैव स्यातामाद्या वेति पक्षस्तदापि तिसृणामिष्टीनां यावत्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थम् । आद्योत्तमपक्षे मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्ये । यदा पुनराद्यैव तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्या इत्येवमर्थम्' इ०। "आद्योत्तमे वैव स्याताम्" ३१ सू०। "इष्टी इति शेषः । "आद्या वा" ३२ सू०। "आद्यैव वेष्टिर्भवतीत्यर्थः' इ०। 'तथा सति तस्यामेव धाय्ये विराजौ" ३३ सू०। "यदाद्यैव भवति तदा द्वितीयतृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम् । अतस्तस्यामेव धाय्ये विराजौ भवतः । धाय्याविराजामनुप्रवेशस्य निमित्तं तृतीयस्या इष्टेर्देवतानुप्रवेश इत्येवमर्थं तथा सतीत्युक्तम्' इ०। "इतिमात्रे विकारे वैराजतन्त्रेति प्रतीयात्' ३४सू०। "पौर्णमासतन्त्रायामिष्टौ धाय्याविराण्मात्रे विकारे सति सेष्टिर्वैराजतन्त्रेति वेदितव्या' इ०।

"आधानात् द्वादशरात्रमजस्रः" ३५सू०। "अत्राधानमिष्टीनामुक्तं आधानात्प्रभृति द्वादशरात्रमजस्र इत्युक्तम् । तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीनां सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति ज्ञापयितुम् । तेनाग्न्याधेये पुनराधेये चेष्टिकस्याधानस्य पक्षत्वं भवतीति सिद्धम् । आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धाग्नयो द्वादशाहोरात्राणि सर्वे समुपेणैव धार्यन्ते । एतदजस्रधारणमग्निष्टोमपूर्व एवाधाने भवति, अग्निष्टोमस्यैवानन्तरमुच्यमानत्वात् । अनुष्ठानक्रमेणैव कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वाच्च" इति । एवमिष्टिसामान्यं प्रदर्श्य विशेषेष्टयस्तत्र दर्शिताः तत्रादौ नवशस्येष्टिः आग्रायणशब्दे दर्शिता तत्र राज्ञ एवाधिकारः तदाह्वा वर्णानामविशेषेणेतिकल्पतरौ माम्रे राज्ञो विशेष उच्यते "इष्टिस्तु राज्ञः" "सर्वेषां चैके एके सर्वेषामिष्टिरेवेति मन्यन्ते" २,८,६,७,। "श्यामाकेष्ट्यासौम्यश्चरुः स च वर्षतौ तत्र याज्यादिकं २,८,८,९,१०, सू०उक्तम् । अन्यसस्यभोजने अप्यमन्त्रादिकमुक्तम् १२,१३ । एतानित्या इष्टयः अथ काम्याः इष्टयः २,१०,१२, कलादौ । तत्र आयुष्कामेष्टिस्तत्र अग्निगुणभेदजीवातुमद्देवता २,१०,२,३,४, सू०। स्वस्त्ययनेष्टिः रथितमद्देवताका तत्र याज्यादिकम् ५,६,७, पुत्रकामेष्टिः पुत्रवद्गुणकाग्निदेवताका तत्र याज्यादि ८,९,१०, वैमृधेष्टिः विमृद्गुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं १३,१४,१५, सू०। आयेष्टिरायायाच्छदेवताका तत्र याज्यादिकम् १७,१८, सू० । लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिक्षदेवताका तत्र याज्यादिकम् २०,२१,२२, सू० मित्रप्राप्तिकामेष्टिः अग्निसोमवरुणमित्रेन्द्रबृहस्पतिसवितृपूषसरस्वतीदेवताका तत्र याज्यादि ११,२,३,४,५ । इयमिष्टिः महावैराजीनाम्नी । अभिचारकामेष्टिः क्षुमान्वज्रीवनाम्नी शूरगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादि ११,७,८,९ । विमतसम्प्रतिकामेष्टिः संज्ञानी नाम वसुरुद्रादिगुणकाग्निसोमादि चतुष्टयदेवताका तत्र याज्यादि १०,११ । भेदकामेष्टिः । इन्द्रामरुद्देवताका तत्र याज्यादि १२,१४,१५,१६, सू० । सम्पत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रामारुती स सानीवत् याज्यादिकम् । १७,सू० । ग्रामभिभवमिच्छत्तिकामेष्टिः; ऐन्द्राबार्हस्पत्या तत्र याज्यादि १८,१९ सू०। पवित्रेष्टिः । अग्न्यादिदेवताका तत्र याज्यादि २,१२,१ । "वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च । ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपौरुषम्"। वृष्टिकामेष्टिः कारीरी नाम सा च अग्न्यादि-

नानादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र याज्यादि २,१२,१,२,४,५,६,७,८,९,सू० । सर्वाश्च एता दर्शपौर्णमासेतिकर्तव्यताकाः । पशुगुणके कर्म्मणि पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टिः सा च आग्नेयी आग्नावैष्णवी वा आश्व० श्रौ०सू० २,१,७,२,४ सू०। तस्यामितिकर्त्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम्। विध्यपराधप्रायश्चित्तीष्टिः २,१०,१,सू० विध्यपराधस्वरूपकारणप्रदर्शनपूर्वक तत्करणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातैर्दर्शितम् । वारुणीष्टि तत्प्रकारादि २,१२,५, प्रात कालातिपत्तौ मातरिष्टिः तत्र देवतादि २,१२,१२, आर्त्त्यांश्रुपाते च सैवेष्टि २,१२,१५ भिन्नभिन्नभेदैर्थ्य प्रायश्चित्तेष्टौ देवताभेदादि २,१२,१६, अस्य आध्यायात् सूत्रैरुक्तम् । उखासम्भरणीयेष्टि तद्देवतादि ४,१,२१ २६सू०। दीक्षाप्रयोजनेष्टि दीक्षणीया नाम तत्रदेवतादि ४,२,१,१८, सू०पर्य्यन्तेनोक्तम् । प्रायणीयेष्टि तत्र देवतादि ४,३,१सूत्रादौ। आतिथ्येष्टि तत्र देवतादि ४,५,१सूत्रादौ । उदयनीयेष्टिः तद्देवतादि ६,१४,१, सूत्रादौ उदवसनीयेष्टि तद्देवतादि ६,१४,१,२१, सूत्रादौ । अन्याः पुनराधेयेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टय विस्तरभयान्नोक्ताः आकरेषु द्रष्टव्याः ।

शत०ब्रा० १,६,२,१२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितः यथा। “स यदीष्टिं कुर्व्वीत सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवता यजति तद्धीष्टिरूप, मूर्द्धन्वती याज्यानुवाक्ये स्याता वार्त्रघ्नावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये” “अग्नेरिष्टिमभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्वैशेषिकमङ्गजातमाह । यदीष्टिं दर्शपूर्णमासाभ्या पृथगेव कुर्व्वीत प्रधानदेवता उपांशु यजेत तदुपांशुत्वं काम्येष्टिरूप खलु । मूर्द्धन्वत्यौ “अग्निर्मूर्द्धा” “भुवो यज्ञस्य” इत्येते। (यजु०१३,१४ १५,) मूर्द्धन् शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये स्विष्टकृद्याज्यापुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्छन्दस्कौ “प्रेद्धो अग्ने” “इमो अग्ने” इत्येते (यजु०१७,७६,७७,) भवतः” भा० दर्शपौर्णमासयाग कृत्वा प्रायश्चित्तेष्टि कार्य्या तत्प्रकार शत०ब्रा० ११,१,२,१,दर्शितो यथा।“पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजतेऽथामावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजते १ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतार्थैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासं हविर्भवति तत्र नेन्द्राय स्येति किं चन क्रियते एतेनो हास्यैतत् ऐन्द्रं हविर्भवत्येतेन ऐन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे स्येति सर्वा उ हि मृधो

नाष्ट्रा पौर्णमासेन हन्ति २ । अथ यदामावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स यत्रैष एता रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तेनैतदनन्नेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिः सेयमन्ना सेयं प्रतिष्ठिता तेन हास्यैतदन्नवद्धविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतस्तु तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ तस्मादनुनिर्वपेत् ३ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति ऐन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत् ऐन्द्रं हविर्भवत्येतेन ऐन्द्रो यज्ञः ४। अथ यदामावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा अनुनिर्वाप्य पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तथा एतद्वृत्रं जघ्नुर्देवा एतद्धविरनुनिरवपन् यदामावास्यं किमनुनिर्वाप्योऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा अथान्यद्धविरनुनिर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विषन्तं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ य पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजत आमावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानपबाधा श्रीर्भवति ६ । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमाना आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजत आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यदनुनिर्वपेद्द्याद्दक्षिणा नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येषा दक्षिणा यदन्वाहार्य इति न्वनुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य ७” २कण्डिका।“अद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे स हैष दिव्य श्वा, स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यं स्यात्प्रायश्चित्तिकृत एतस्माद् हैतद्भीषावचन्द्रमसादिति १ । छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतप्रदाचक्षते स्वल्पचितमित्येतस्य हैवैतदाचक्षते २ । यमचान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं त पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप ओषधी प्रविशति पशवो वा अप ओषधीरदन्ति तदेनमेतां रात्रिं पशुभ्य उन्नयति ३ । सोऽद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्यादित्या यज्ञपथाद्यजेता३ न यजेता३ इति यजेत हैष न ह्यन्यदपक्रमणं भवति न्व -न्व एवैष ज्यायानुदेति स आमावास्यविधेनैवेष्ट्वाथेष्टिमनुनिर्वपति तदुक्थ्यैव श्वो वा ४ । तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपा-

नम, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ५ । स यद
ग्नय पचिकते निर्वपति । अग्निर्वै सर्व्वाः ... स प्रमादेरात्
प्रमाभो यगपद्यादेति तमेव मन्ति पप्मानमपापादयति ६ ।
अग्न यदिन्द्राय दमर्घ्न । पाप्मा वै दत्रो यो भूतेरादित्या
तिष्ठति कस्यापकर्मणा पाप्मोकामेतदिन्द्रेणैव दमर्घ्ना पा-
प्मानं हत इति तथाग्निन्द्राय दमर्घ्ने ७ । सम सदन
वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत्र वा
इन्द्रो दसत, मामन्निना वैश्वानरेण समदहत्सम्प सर्व
प,प्मान समदहदयोदेव एतदिन्द्रेणैव दसत्य पाप्मानं
हत कृत्वा तमग्निना वैश्वानरेण सदहति सदभ सर्व
पाप्मानं सदहति स यो वै ... विद्वानेतयेष्ट्या यजते स
काम्यात्स्वधन पाप्मा परिभिद्यते ८ । सर्वं समृद्दत मार्गिये
न्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति या कामयते सा या
ज्ञ नुगाभ्या करोत्यौमाज्यभागावेव सयाजते ९ । निरू
ढम्य दक्षिणा ददाति । पश्ममा वै हात सापनो सदेत
मेवं तद्वाभते यथिसूपन्न दक्षिणा ददाति १० । ...
क्षिणा ददाति । दत्तमेव वै दान बाधनो सदेतमेवं तद्वापते
यदनड्वान् दक्षिणा ददात्येवा ज्यादिष्टा दक्षिणा स्त्यानां ग्रा-
म्याममन्यदादतरा दक्षिणामात्रा यत सम्पृणेत मा
मा दैपा पयमेदिन्धयाममभ्युदृष्टो यजेतैव ४ का० ।
"दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनसमायश्चित्तेष्टिरक्ता पाद पश्चा-
त्तद्दर्शने नैमित्तिकोमिष्टि विधित्सुराह । यदासन्नद
सायकाले एव चन्द्रमा पश्चात् प्रतीच्या दिशि दृश्यो
दृश्यते । अभ्युदेयते अभ्युदृष्टं पश्यति यथा मामाइको
वने चरतो मेषादीन् पशूनभ्यवजिहीर्षति । एतस्यादेव
स्मानु चन्द्रसम्बन्धिम्यरूपेण पूर्वोक्तवत् प्रकार समा-
मान्त तस्माच्चन्द्रादिति भीषा उत्क्षमया भीत्या, जाता
उपगच्छन्ति गावाद्या पशव निरोहिता यजमानस्य भव-
नीत्यर्थं पशूनामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् अनु
चित शुना रिक्तीकृतमित्याचक्षते ७। एतमेव चन्द्रगत दोष-
मेवमाचष्टे, चन्द्रमस सम्बन्धो तन्मण्डलमध्यवर्त्ती गम
इति भूत एव तस्य गगाद्ध इति ... । उपग्रमपकाश
गत देशान्तरूप चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले कृष्णीकुर्वन्ति । पशव
ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीत्वाप्सु न चान्द्रमस तत्ष्ठ एव
ममावास्यायां धारयन्ति तत एव दर्शमावास्यायामग्निम्या
रात्रौ पशुभ्य सकाशात् समयति सम्यक्प्रापयति । तत्
सभयन' प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते । २दर्शयाग-
स्यातिक्रान्तकालत्वे दोषपन्यस्य तन्त्रानुगमप्रकारमाह ।
गतवो दर्शयाग भीष ममापन ... अनन्तरमेवेतद्दोष
दिक्षाराय प्रायश्चित्तेष्टि कर्त्तव्या । स प्रयासाध्यर्थिवं
यति ... नेष्टिरूपं नैमित्तिकोमावास्यायामनुप्रवासदेव
प्रतिपदि ... दर्शेष्टि ... । तदावास्यायो ...
तिरोहितेति कर्त्तव्येति सोऽयमप्रतिपुण्य विशेष विधत्ते ।
... दमृतगा यात्र सोऽभ्यप्रादाकाः ...
भागे देवति तत्पत्र (गामिव,त्र) भवन्ति । तस्मौ च
पापमतोर्ने उद्धं दमर्थ । ...
दानमस्य अमावास्या या भावता वामदते । प्रत्ययार्थयो
विद्युत्स्या प यागावाह्यम् ६। निरूप्तिमिदेवं निरुक्त पद
निरूप्यम् पूर्वस्टक.र गमाम,त्र । एतत् चन्द्राकम
दिव्य च भम १०। ...
"दर्श. पार्वणान्ते वा अयनान्यन्तमिन्मदा 'मन 'माना-
वर्षा निरूपेदिष्टम्' । देवतो यागमेष्ट्या' मनु "वा-
नैर्भिर्नैर्जिताकाम पुरोडाशमिष्टिरर्थनिज "रघु' । ३"याग
माने च' कर्तुमिष्टिमभितांश्चुता मदा' माघ राजपरा-
गामिमार्थमिदम् । इष-क्तिन् । ४इच्छायाम् । इच्छयेति
मित्राह्याद पालनाप्रभामपद इच्छादोषेनं ४शोकायाक
वाक्यभेदे च । यथा । 'हितयं त्वामामेनेष्टि " कर्वमाघो
निमानेषु भवाय इत्यादि । एतदेष्टा "ठक्कगोप" वार्त्ति०
"एकतद्वितेष्टेति" सबैत्तु गतार्थम्' सि०कौ० । "पञ्च
स्त्रयपदन्याकेति" माघव्याख्यायाम् यत्नमूक्तत्वमादरा
इत्यु पयश्चागमकरेवेत्यन्त सतामरैव इति मल्लि० ।

इष्टिका स्त्री इष-तिकन् । इष्टकार्थ्यार्थे "उद्वर्द्धत निष्टि
कया करत् कोटिभागतम' हेन्द्र० । 'इष्टिका काञ्चनी-
चास चयनायि कृताभवन्' भा० आश्व० ८८अ० ।

इष्टिकापथिक न० इष्टिकाया पथिक तद्धत्रैमापि प्रमा-
त्यात् । नामञ्जकहस्ते राजनि० । [कृतयागे ।

इष्टिकृत् त्रि० इष्टि याग कृतवान् कृ-भूते क्विप् तुक० ।

इष्टिन् त्रि० इष्टमनेन इष्ट० इनि । कृतयागे "अध्वरेष्वि
ष्टिनो याता" भट्टि ।

इष्टिपच पु० इष्टये इष्टायै अभिलाषाय पचति न यथार्थं
पच-अच्-- ६त०। १कृपणे २ दैत्येच शब्दर०। स हि
स्वेच्छापूरणार्थमेव पचति न यथार्थमिति तस्य तथात्वम्।
[त्रिका० ।

इष्टिपशु पु० ६त० । यज्ञिये पशौ ।

इष्टिमुष् त्रि० इष्टि याग मुष्णाति मुष-क्विप ६त० । दैत्ये

इष्टियाजुक पु० इष्ट्या यायजूक । "काम्येष्टियजनशीले ।
"तस्मादिष्टियाजुक स्यात् पशुभ्यः एव मायकर' इ०उ०।

इष्टियाजुकः इष्टियजनशील इष्टिशब्देन काम्या इष्टयः शातपथप्रसिद्धाः ताच्छील्ययोगात् काम्येष्टि यजनप्रधानो न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्वि-कृ-कर्मणि क्त । अनिष्टे इष्टे कृते । अनिष्टिरिष्टिः कृता । इष्टिभेदे सत्रे न० । "सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः" भा०व०२५९अ० ।

इष्टु स्त्री इष-भावे तुन् । इच्छायाम् उणादिकोषः ।

इष्ट्ययन न० इष्ट्यायनं गमनं यत्र । "यागविशेषाचरणभेदे" इष्ट्ययनञ्च कात्या० श्री०२,१४, सूत्रादौ दर्शितं यथा "अत ऊर्द्धमिष्ट्ययनानि" १। "अत ऊर्द्धं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन् अध्याये तानि इष्ट्ययनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं गमनं येषु कर्मसु तानीष्ट्ययनानि" नारा०वृ० । "सांवत्सरिकाणि" २सू० । "संवत्सरेण क्रियन्ते संवत्सरेण क्रियन्त इत्युभयथा विग्रहः कर्तव्यः, दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्वसिद्ध्यर्थम् वृ० । "तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः" ३सू० । "फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां आगन्तुकानामस्मिन् काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायणयज्ञादीनामारम्भे काल नियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते" नारा०वृ० । "तुरायणम्" ४सू० । "तुरायणनामेष्ट्ययनमुच्यते" वृ० । "अग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति पृथगिष्टयोऽनुसवनमहरहः" ५सू० । "अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथासङ्ख्येन एकैकेष्टिः कार्याऽहन्यहनि । अहरहरिति वचनं पौर्णमास्यमावास्ययोर्बाधनार्थम्" वृ० । "एका वा त्रिहविः" ६सू० "एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैवेष्टिस्त्रिहविष्काऽहन्यहनि प्रातःसवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थः" वृ० । "इडादधोनामेष्ट्ययनं तत्र देवतादि २ १४ १-१०" "द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनं तत्र देवतादि २,१४,१२,१५" "चातुर्मास्यानि इष्ट्ययनानि तद्देवतादि २,१५,१ सूत्रादौ । एवमन्यान्यपि इष्ट्ययनकर्माणि ग्रन्थे दृश्यानि

इष्ट्वा अव्य० यज-क्त्वा । १याग कृत्वेत्यर्थे । "अश्वमेधेन चेष्ट्वा" मृच्छकटिकम् । इष-क्त्वा । २अभिलष्येत्यर्थे च ।

इष्म पु० इष्यति इष्यतेऽनेन वा इष-गतौ इष-इच्छायां मक् वा । १वसन्तकाले २कामे च भावे मक् । ३गतौ । तत अस्त्यर्थे इनि । इष्मिन् गतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "ते वायौमन्त इष्मिणो अभीरव" ऋ० १,८७,६। "इष्मिण गतिमन्तः" भा० । इष-इच्छायां कर्मणि मक् । ४इष्यमाणे अन्नादौ अस्त्यर्थे इनि अन्नादिमति "हिरण्यया स्वायुधास इष्मिणः" ऋ०५,८७,५। इष्मिणोऽन्नवन्तः" भा० ।

इष्य पु० इष्यते इष-क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋतूनां मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम् "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां तस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः इष्टत्वम् ।

इष्व पु० इष-सर्पणे वन्-गुणाभावः । आचार्ये उद्देशार्थम् प्रसर्प्यमाणत्वात्तथात्वम् । उज्ज्वलदत्तस्तु इष दाने इत्यस्यैव रूपं दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।

इष्वग्र न०६त० । बाणाग्रे । गहादिपाठात् भवादौ छ । इष्वग्रीय तद्भवादौ त्रि० । [इष्वनीकीय तद्भवादौ त्रि० ।

इष्वनीक न० ६त० । बाणावयवे । गहा० भवादौ छ ।

इष्वसन पु० इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे ल्युट् ६त० । धनुषि । "राममिष्वसनदर्शनोत्सुकम्" रघु ।

इष्वास पु० इषवोऽस्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे घञ् ६त० । १धनुषि "अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि" "काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः गीता । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबत्वमपि । इषून् अस्यति अस-अण् उप०स० । २शरक्षेपके त्रि० (तीरन्दाज) मेदि० ।

इस् अव्य० इ कामम् स्यति सो-क्विप् नि० आल्लोपः । १सन्तापे २कोपे ३दुःखानुभवे च शब्दर० ।

इह अव्य० इदम्+ह इशादेशः । अस्मिन् काले देशे दिशि वा १इत्यर्थे "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" श्रुतिः "इह जन्मनि जन्मान्तरे वा" वे०स० । "नेह नामुत्र किञ्चन" "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता । "तदखिलमिह भूत भूतगत्या जगत्याः" नैष० । प्रथमार्थे ह । २अनुभूयमाने लोके इहामुत्रार्थफलभोगविरागः वेदा० सा० च इहकाल । इह भवः विदितो वा कथा० ठञ् । ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्रि० । "ऐहिकन्तत्रूपपत्ते दोषादिनिवेधात्" मु० त० रघु० । [मानकाले ।

इहकाल पु० इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म० । एतत्काले वर्त्त-

इहतन त्रि० इहभवः त्यप् तुट् च । इहभवे स्त्रियां ङीप् ।

इहत्य त्रि० इह भव इह+त्यप् । इहकालादिजाते । स्वार्थे कन् । इहत्यक तत्रार्थे स्त्रियां नित्यमित्त्वम् । इहत्यिका

इहद्वितीया स्त्री मयू०स० । अत्रत्यद्वितीयायाम् ।

इहपञ्चमी स्त्री । मयू०स० । अत्रत्यपञ्चम्याम् ।

इहल पु० इह भव लाति ला-क । चेदिदेशे त्रिका० तद्वासिनि ब०व० ।

इहलोक पु० इदम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतल्लोके अनु-

भूयमाने लोके इहलोके भवः ठक् अनुश॰ द्विपदवृद्धिः ऐहलौकिक तद्भवे त्रि॰ ।

इहामुत्र अव्य॰ इह च अमुत्र च द्व॰। एतल्लोके परलोके च "इहामुत्रार्थफलभोगविरागः" वेदा॰सा॰ ।

इति वाचस्पत्ये इकारादिवर्णशब्दार्थनिरूपणम् ।

ई

ई अव्य॰ ई क्विप् । १ विषादे २ दुःखभावनायाम् ३क्रोधे ४अनुकम्पायाम् ५प्रत्यक्षे ६संनिधौ ७सम्बोधने च । मेदिन्यामस्य धान्ततया पठितः । पृषो॰साधु ।

ई स्त्री अस्य विष्णोः पत्नी ङीप् । लक्ष्म्याम् ।

ई कान्तौ (इच्छायाम्) गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने सक॰ गर्भग्रहणे अक॰ अदादि अनिट् पर॰ । एति ईत॰ इयन्ति । ऐत् । ऐषीत् । इयाय इयतुः । एता एष्यति ऐष्यत् । "ईत । अस्यात्मनेपदित्वमपि "न हि तरपि-ईदीते" हिकपराधीनवृत्तिः" कविक॰ टी॰दुर्गा॰ ।

ई याचने द्विक॰ आत्मने॰ अदादि अनिट् गिरू॰ । ईते ईयीत ईताम् । ऐत । ऐष्ट । ईये । "आ वो देवास ईमहे वाम प्रत्यध्वरे" यजु॰ ४,५ । "ऊर्जस्य धर्ममीमहे" यजु॰ २६,६ ।

ई गतौ दिवा॰सक॰ अनिट् आत्म॰ । ईयते ऐष्ट । ईतः "पक्षैरन्तीतमधूसुसद्युत" माघ । ईङ्-गतौ मल्लि॰ ।

ईक्ष दर्शने पर्य्यालोचने च भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । ईक्षते ईक्षेत ईक्षताम् ऐक्षत ऐक्षिष्ट ईक्षाम्-बभूव आस-चक्रे-ईक्षिता ईक्षिषीष्ट ईक्षिष्यते ऐक्षिष्यत । ईक्षितव्य ईक्षणीय ईक्ष्य ईक्षिता ईक्षित ईक्षित्वा वीक्ष्य । ईक्षणम् ईक्षा । ईक्षमाण । कर्म्मणि ईक्ष्यते ईक्ष्यमाण । धातुनिर्देशे इक्षति ईक्षः । "न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते" न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा॰ । "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः । "स प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे" श्रुतिः "सर्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा" गीता । "कथमीक्षामहे सर्वे, दुर्य्योधन विचेष्टितम्" भा॰व॰२८८श्लो॰ । "ऐक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान्" भट्टिः वेदे पदव्यत्यासोऽपि "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठो॰ । शुभाशुभालोचने च तद्योगे शुभाशुभसंबन्धिनि चतुर्थी । "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः" पा॰ । "यदीयः विविधः प्रश्नः क्रियते तस्मिन् चतुर्थी स्यात्" । "कृष्णाय ईक्षते गर्गः" इत्यत्र गर्गः शुभाशुभं पर्य्यालोचयतीत्यर्थः" सि॰कौ॰ । "ईक्षितं शब्दम्" शा॰सू॰ । "कारणे ईक्षितृत्वश्रवणात्" भा॰ ।

अधि+विवेचने अधीक्षते "गुरुकर्त्तितमोहः सत्त्वमाव मधीक्षते" हितो॰ ।

अनु+अनुचिन्तने । "तामन्वीक्षत इव वै वनमीक्षमेयम्" शत॰ब्रा॰ ६,२,२,५ । "अन्वीक्षमाणोरामस्तु विषण्णं भ्रातृवत्सलम्" रामा॰ ।

अप-आकाङ्क्षायामनुरोधे अवधिनियमे च । "अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वाम्" कुमा॰ "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भटः । "किमपेक्ष्य फलम् पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः" किरा॰ । "हितादयः पराङ्गाना अपेक्षाबुद्धिजा मताः" "अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्तितः" भाषा॰ "शब्दोऽव्यक्तस्थानेऽर्थान्तरमपेक्षते" सा॰द॰ । "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" पा॰भा॰ "का प्रक्रिया या कर्त्रमित्यपेक्षा" मीमा॰ । "नदीव परिपूर्णाऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते" चन्द्रा॰ ।

वि+अप+विशेषेणापेक्षायाम् । "न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः" रघु॰ । "व्यपेक्षमाणौ सहसीतया गतौ" रामा॰ "समर्थः पदविधिः" पा॰भा॰ व्यपेक्षाऽव्यपेक्षापक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्र व्यपेक्षापक्षो मतान्तरेण उपन्यस्त इव युक्तिविरुद्धत्वात् कैयटविवरणादौ दूषितः "शाकटपस्य व्यपेक्षाऽपि इत्तावपि न हीयते भर्तृ॰ । सा च पदबोधिपयोगिन्याकाङ्क्षारूपा आकाङ्क्षाशब्दे विवृतिः ।

अव+ आनुपदर्शने । "योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः" गीता । "अवेक्षमाणोमहतीं मुहुर्मुहुः" माघ सम्यक्पर्य्यालोचने च । "प्रदधोषदवेक्ष्य सुन्दरी" किरा॰।

अनु+ अव+पर्य्यालोचने अनुसन्धाने च "सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः" मनु ।

अभि+अव+भोजनार्थेक्षणे ।"यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते" शत॰ ब्रा॰११,१,५,१, "अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्तुं पश्यति भा॰ ।

परि+अव+समन्तादर्शने । "ततो माधवसंनिर्जज्ञे न मम पर्य्यवेक्षते भा॰ आश्व॰२१अ॰ ।

प्रति+अव+ प्रतीत्य पर्य्यालोचनया दर्शने । "अथेमाः प्रत्यवेक्षमाणो जपति" शत॰ब्रा॰ ५,२,४,२० ।

सम्+अव+सम्यगदर्शने । "अपोपमोऽय समवेक्षते सभाम्" भा०वि०२१८श्लो०।"यदि दृष्टं बल सर्वं वयस्य समवेक्षिता" भा०आ०२५अ०। सम्यक्पर्य्यालोचने च "सर्वं तु समवेक्ष्येद निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनु०।

आ+सम्यगदर्शने ।"अयमिच्छेय मात्राक्षीम्"भा०स०२१८०।

उद्+ऊर्द्ध्वदर्शने । "सहस्ररश्मिना साक्षात् प्रणामसुदीक्षिता" कुमा०। अपेक्षायाञ्च "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती" मनुः।

उप+हेयत्वज्ञानेन, परित्यागे "उपेक्षया स्वत्वहानि" दाय भा०टी० "ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्व विशोकवत्"भा० व०११अ० प्रतिचिकीर्षाभावे"उपेक्षते यः श्लथवल्गिनीर्जटा" कुमा० "नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम्" मनु अपर्य्यालोचने अनुसन्धानाभावे च"गूढेन चरता तत्त्वमुपेक्षितमिदं मया"रामा०।

सम+उप+सम्यगुपेक्षायाम् । "सतु पक्षं समाधाय योगोद्वात् समुपेक्षते" भा०व०१०६० श्लो०।

निस्+निर्+नि शेषेण दर्शने निश्चयार्थ दर्शने च।"यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्"गीता।

परि+तत्त्वानुसन्धाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान्"श्रुति। न्यायसूत्रवृत्त्यादौ प्रमाणप्रमेयादि परीक्षा बहुशो दर्शिता। सम्यक्विवेचने च।"नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः। सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते" मनु। लक्षणादिमत्त्वेन ज्ञाने च "अश्वविद्याविदश्चैव सूता विमाय तद्विद। निध्यमश्वं परीक्षन्ता तव यज्ञार्थसिद्धये" भा०आश्व०६०२७ श्लो०।"यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे"या०स्मृ०। "सर्व्वस्य हि परीक्षन्ते स्वभावा नेतरे गुणा" हितो०भक्तिमत्त्वादिना ज्ञाने च।"माया मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि"रघु। विवादे सत्यत्वासत्यत्वादिसंशयनिराशाय स्वपक्षप्रामाण्यव्यवस्थापनाय शपथकरणे तुलापरीक्षादि। परीक्षाशब्दे विवृतिः।

प्र+प्रकर्षेण दर्शने "प्रेक्षन्ते सर्व्वभूतानि बहुधाः पर्व्वसन्धिषु" भा०व०११६५७।"यत् किञ्चिद्दर्शनीयाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी"भा०व०मनु।"उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघवः"रघु।"पुनः प्रेक्ष्य च सूलिनम्" कुमा०।

अभि+प्र+आभिमुख्येन दर्शने।"प्राची दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत्" भा० व०१६३अ०। "दह्यमानमभिप्रेक्ष्य ह्रियसा, सम्प्रदद्रुवुः" भा०व०८८अ०।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षायाम् किञ्चिद्धर्म्मसाधर्म्येणान्यस्यान्यरूपता कल्पने उद्भावने च। "उत्प्रेक्षामोऽद्य तावन्नतिमन्न विभीषणम्"रामा०।"तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गताःस्तास्ता दिन यान्" अमरु०। "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना"सा०द०।"अलङ्कारशब्दे९८५पृष्ठे विवृतिः।

सम्+प्र+सम्यगदर्शने।"संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्" गीता "योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजोदापयेत् करम्" मनु।

अभि+सम्+प्र+आभिमुख्येन सम्यगदर्शने।"अभिसम्प्रेक्ष्य भर्त्तारं क्रुद्धा वचनमब्रवीत्" भा० आदि० प०३०११।

प्रति+अनुरोधे अपेक्षाया पूजने च।"प्रतीक्ष्य तत् प्रतीक्ष्यार्यं पितृस्वसु प्रतिश्रुतम्" माघः "प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते" भा०आ० ३०२२। नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्। कालमेव प्रतीक्षेत" मनुः।"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः" मनु।

सम्+प्रति+सम्यक्प्रतीक्षायाम् "मुहूर्त्तं सम्प्रतीक्षस्व" भा० आ० २९०२। "एकवेणीधरा हि त्वा नगरी संप्रतीक्षते" रामा०।

वि+विशेषेण दर्शने।"वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे"गीता। "मीमांसाने त्वया वीक्ष्य नित्य लोके विपर्य्ययम्" मनुः। "जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन" रघु।

अनु+वि+सन्ततवीक्षणे पश्चाद्वीक्षणे च। "तस्माद्दिशोऽनुवीक्षमाणोऽत्रपति" शत०ब्रा० ५,२,१,२५।

अभि+वि+आभिमुख्येन वीक्षणे।"नचैन भुवि शक्नोति कश्चिद्भिवीक्षितुम्" मनु।

उद्+वि+ऊर्द्ध्ववीक्षणे।"उद्वीक्षमाणा भर्त्तारं सुखेन परिगृह्यता" रामा० "पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमच्युत" भा० अनु० २अ० "उद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः" रघु।

सम्+उद्+वि+समन्तादुद्वीक्षणे "निपेतुर्भूमिपाः सर्वे समुद्वीक्ष्य परस्परम्" रामा०।

प्रति+वि+प्रतिदर्शने यत्कर्त्तृकं स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने। "ततः सराजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः" रामा०।

सम्+वि+सम्यग्वीक्षणे।

सम्+सम्यगदर्शने पर्य्यालोच्य दर्शने।"पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुयात्" शत०ब्रा० ११,५,४,१४। "समीक्ष्य कृतधीः चरेत्" मनु।"अप्रहृत्तसुखश्लोकेन शीकरेण स नागराट्। समैक्षत गुडाकेशम्"भा० आश्व०२२३१श्लो०।"तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान्" गीता "उचितमेवैसमीक्ष्यकृतान्त-

रिय" इति। "समीच्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रति
पादयेत्" मनुः।
प्र+सम्+प्रकर्षेण सम्यगीक्षणे। "सह सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोऽव्ययम्" मनु "कुलं ख्यातिञ्च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य च" भा० आ० ४२७४ श्लो०।

ईक्षण न० ईक्ष–भावे ल्युट्। १ दर्शने। करणे ल्युट्। २ नेत्रे। तत्र दर्शने "क्षिप्रं कार्य्येक्षणे नृणाम्" मनु नेत्रे। "अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्" शकु० "सदा सरञ्जनयनौ सदा चानिमेषणौ" भा० आ० ३३ अ०। "इत्यद्रिशोभा प्रहितेक्षणेन" रघु।

ईक्षणिक त्रि० ईक्षणं हस्तरेखादीक्षणेन शुभाशुभदर्शनं शिल्पमस्य ठन्। शुभाशुभफलकथनोपजीविनि सामुद्रिके। स्त्रियां टाप्। "मङ्गलादेशवृत्त्या च भद्रान्वेक्षणिकैः सह" मनुः"

ईक्षति पु० ईक्ष–धात्वर्थनिर्देशे श्तिप्। ईक्षणे। "ईक्षतेर्नाशब्दम्" शा०सू०।

ईक्षा स्त्री ईक्ष–भावे अ टाप्। ईक्षणे १दर्शने २पर्य्यालोचने च "स ईक्षां चक्रे" श्रुति। "श्रवणादनु ईक्षा अन्वीक्षा"। न्यायसू० वृत्ति। आन्वीक्षिकीशब्दे विवृतिः।

ईक्षेण्य त्रि० ईक्ष–बा० एन्य। ईक्षणीये दृश्ये "ईक्षेण्यासोऽह्योऽन" ऋ०६,७७,३। "ईक्षेण्यास ईक्षणीयाः" भा०।

ईख गतौ इदित् भ्वा०पर०सक०सेट्। ईङ्खति ऐङ्खीत्। ईङ्खाम् बभूव आस चकार। ईङ्खिता ईङ्खिष्यति ऐङ्खिष्यत्। ईङ्खितः "सन्त्रसनितः यज्ञः प्रेङ्खन्न क्षुभिता चिति" भट्टि "भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम्" १०,१४३,५। णिचि ईङ्खयति। "य ईङ्खयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम्" ऋ०१,१९,७। "इङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते" ऋ० १०,१५३,१। "इङ्खयन् परिजना पविक्षया रघु।

ईङ्ग गतौ इदित् ङुगिवत्। ईङ्गति ऐङ्गीत् ईङ्गते इत्येके।

ईज गतौ निन्दायाञ्च भ्वा०आत्म०सक०सेट्। ईजते ऐजत ऐजिष्ट ईजाम्–बभूव आस चक्रे। ईजिता ईजिष्यते ऐजिष्यत।

ईञ्ज गतौ निन्दने च इदित् भ्वा०आत्म०सक०सेट्। ईञ्जते ऐञ्जिष्ट। ईञ्जाम्–बभूव आस चक्रे। ईञ्जितम्। अयम् अपाणिनीयः कविकल्पद्रुमे तु पठितः।

ईजान त्रि० यज–ताच्छील्ये कानच् द्वित्वम्। यजमाने यागशीले। "ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा" भा० आ० ९४ अ०। "यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम्" कठो०।

ईड स्तुतौ अदा० आत्म० सक० सेट्। ईट्टे ईडिषे ईडिध्वे ऐडिष्ट ईडाम्–बभूव आस चक्रे। ईडिता ईडिष्यते ऐडिष्यत। ईड्य ईडित ईडनम् ईडा। "अग्निमीळे पुरोहितम्" ऋ०१,१,१। डकारं ळकारतया बह्वृचा पठन्ति। "अज्मध्यस्थडकारञ्च ळकारं बह्वृचा जगुः। अज्मध्यस्थढकारञ्च ळ्हकारं तु यथाक्रममिति" ऋ०भा० धाक्योक्तेः। यजुर्वेदसम्प्रदायस्तु तयोः अज्मध्यस्थयोः डढकारतया पाठ इति भेदः। यास्कस्तु "ईडिरध्येषणकर्म्मा पूजाकर्म्मा चेत्याह 'गन्धर्वाः सुरसङ्घाश्च यक्षाश्च महर्षयः। अन्तरीक्ष गतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे" रामा० "नेडिषे यदि काकुत्स्थम्" भट्टि "ईड़ानो देवा इत्यानाम्" ऋ० १०,६६,१४। "भवन्तमीड्य भवतः पितेव"। "शशीमताममजदीड्यमानः" इति च रघु। "अग्निः पूर्वेभिरृषिभिरीड्योनूतनैरुत" ऋ० १,१,२। णिचि ईडयति ते ऐडिडत् त।

ईडा स्त्री ईड–भावे अ स्त्रीत्वात् टाप्। स्तुतौ।

ईडित त्रि० ईड–क्त। स्तुते यस्य वाच कृतकाचिन्।

ईडेन्य त्रि० ईड–बा०एन्य। १स्तवनीये २पूजनीये च। "ईडेन्यो नमसस्तिरस्तमांसि दर्शत" ऋ० १,१४६,७।

ईणमत् त्रि० ईट् अव्ययस्य मतुप् स्त्रियां ङीप्। समार्थे ईकरवति। ईणन्तमाचष्टे णिच् मतोर्लुक्। ईययति।

ईति पु० ईयते ई–क्तिच्। १डिम्बे, २उत्पाहिते त्रि०३प्रवासे, "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" इत्युक्ते ४कृषेरुपद्रव भेदे च स्त्री। "निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्ट्यः" नैष० "निरातङ्कानिरीतयः" रघु "ईतयोव्याधयस्तन्द्रीदोषाः क्रोधादयस्तथा। उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा" भा० व० १४९ अ०।

ईदृक्ष त्रि० अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि क्स इशादेश दीर्घ। ईदृशे एतद्रूपदर्शने एवंविधे। "ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु ण सदृक्षास" वाजसने०१७,८१।

ईदृश् त्रि०अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि–क्विन् इशादेशः दीर्घः। १एतादृशदर्शनवति एवंविधे "ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रति सदृङ्" यजु० १७,८१। "इमं पुरोडाशं नेष्टहोता पश्यतीति ईदृक् वेददी० व्याख्यानात् २तद्दर्शिनि। तस्य भावः त्व ईदृक्त्वं तद्भावे न० तल्। ईदृकता तस्य भावे स्त्री। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा" रघुः।

ईदृश त्रि॰अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि कञ् इत्या-देश॰ दीर्घ । एवंविधदर्शनवति । "ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्" चन्द्रा॰। "यस्मान्यत् किञ्चिदीदृशम्" । "न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते" प्रत्येक चेदृशा विभागश्चान्त्यजाद्यादिभिः" मनुः । "मानो-मृडान ईदृशे" ऋ॰१,१७,१ । "ईदृशे एव विधे" भा॰ । स्त्रियां ङीप् "सर्व्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्ति" सा॰द॰ । मुग्धबोधकारस्तु अयमिव दृश्यते इति विग्रहं कृत्वादौ चकार तच्च "कर्त्तरि कृदिति" पा॰ अनुशासनविरोधा-दुपेक्ष्यम् ।

ईप्सा स्त्री आप्तुमिच्छा आप–सन्–अ । १आप्तुमिच्छायाम् २इच्छायाञ्च । "ईप्सेप्सा पिशुन शुद्धं ममत्वं परिपालनम्"। भा॰ आश्व॰२७अ॰ ।

ईप्सित त्रि॰आप–सन् क्त । १आप्तुमिष्टे क्रियाफलेन व्याप्तु-मिष्टे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा॰ । "निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यं च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्" भर्त्तृ॰ 'तमब्ग्रहणं किमीप्सितमात्रे मा भूत्' सि॰कौ॰ । २इच्छाविषये च ।

ईप्सु त्रि॰ आप्तुमिच्छुः । आप+सन्—उ । आप्तुमिच्छौ । "मन्दः कवियशःप्रेप्सुरिति" रघुः पाठान्तरं "गौचेप्सुः सर्व्वदाचामेत्" मनु । "धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञा" मनु । "सौख्यमीप्सुरिव तेषुसमाहृतस्य" रघु ।

ईम् अव्य॰ ई–बा मुक् । १अथशब्दार्थे । "एमेनमदृशन्नमृता" यजु॰ ३२,६०। "आ ईम् एतौ निपातौ अथार्थौ वेददी॰ २इदमर्थे च । "चयत ईमर्य्यमो अप्रशस्तान्" ऋ॰१,१६७, ८। "इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदस्य" ऋ॰१,१६४,७। "सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम्" ऋ॰ २,१४,१० । "ईमिमम्" इति भा॰।

ईय त्रि॰ ई–बा॰ क्यप् । व्याप्ये । "आयद्वा ईयचक्षसा" ऋ॰५,६७,६ "ईयचक्षसा व्याप्तदर्शनौ" भा॰ ।

ईयिवस् त्रि॰ इण्–क्वसु । "गतवति । क ईयिवान् सदम्" मुग्धबो॰ "प्रतीयुषा पूर्वदृशे जनेन" भट्टि । "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः" माघ । 'उपेयिवानित्यादि' पा॰ सू॰उपेत्युपलक्षणात् अन्यत्रापि क्वसु ।

ईर गतौ प्रेरणे च चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰सक॰सेट् । ईरयति ते-ईरति ऐरिरत्-त-ऐरीत् । ईरयाम्-ईराम् वा बभूव आस चकार । ईर्य्यात् ।ईरिता ईरयिष्यति-ईरिष्यति । ईरणम् । ईरितः इरयन्-इरन् । ईरः ईरकः माघ । "आपः समुद्रमैरयन्" ऋ॰८,६,१३। "अंशो-रूर्म्मिमीरय" ऋ॰६,७९,१४ । "यदस्य शुष्ममैरयन्" ऋ॰२,१७,२ "ऐरिरच्च महाक्रमम्" भट्टि॰ कथने च । "अथ साचमीरयति" शत॰ब्रा॰ "ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयति प्रशान्तिके भा॰ आनु॰ १४अ॰ । विरोध-वाक्यञ्च यथेर्य्यमाणम्" भा॰व॰ १२२ अ॰ । "दमयन्त्या यथेरितम्" भा॰व॰२७४२। "हित न स्टङ्गानि सुहृद्भि-रीरितम्" रामा॰ "इतीरिता पत्ररथेन तेन" इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्" नैष॰ ।

उद् उत्क्षेपणे । "उदीरयामास सलीलमश्वान्" रघु॰ । उच्चारणे कथने च "यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति" रघु॰ । "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघु ।

अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चारिते । 'आलोकस्तिष्ठस्तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदीरयन्" भा॰ अ॰ २१०१ ।

सम्+उद्+सम्यगुच्चारे समुत्तोलिते च । पांशवोऽपि कुरु-क्षेत्रे वायुना समुदीरिता" भा॰व॰ ५०७० ।

प्र+प्रेरणे । प्रेरयति । "समीरणः प्रेरयिता भवेति" कुमा॰। "अप प्रेरय सागरस्य बुध्नात्" ऋ॰१०'८९,४। "किन्तुद्दिश्य कामप्रेरितेन मत्सकाशमस्तदय प्रेरिताः स्युः" शकु॰ "या-त्रायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्" रघु ।

सम्+ सम्यक्प्रेरणे समुच्चारणे सम्यग्गतौ च 'समीरण । "समीरयाञ्चकाराय रावणस्य कपिं गिरम्" भट्टि । "ताभिराभरणैर्मन्दस्वासिताभिः समीरित." भा॰ व॰ १२,८अ॰ ।

ईर अदा॰आत्म॰सक॰सेट् । ईर्त्ते ईराते ईरते ऐरत ऐरिष्ट ईराम् बभूव आस–चक्रे ईरिष्यति "इन्द्रा मधुमन्त ईरते" ऋ॰ ५,६२,१४ "इयर्दीर्त्ते पयो गो." ऋ॰६, ६१२ । 'अस्मे राजाय ईरताम्' ऋ॰ ४,८,७ । वायुमच्युतादिषोढदरीर्त्ते" तैत्ति॰ । अथ्मात् भिदाया नेट् । "न हि रागानुदीर्णानाम्" भा॰आ॰ ५१२८ श्लो॰ । "उदीर्ण रागप्रतिरोधकम् जनैः" माघ । अस्यैव पक्षे चुरादित्वं तेन न तस्य ण्यादित्वमित्येके ।

ईरण न॰ईर–भावे ल्युट् । १प्रेरणे २गतौ च । युच् । ईरणा तत्रैव स्त्री । नन्द्या॰ल्यु । २प्रेरके त्रि॰"समी-रणः प्रेरयिता भवेति" कुमा॰ ।

ईरामा स्त्री ईर्लक्ष्मीस्तया रम्यतेऽत्र रम–आधारे घञ् ईत॰। नदीभेदे । "ईरामाञ्च महानदीम्" भा॰व॰ १८८अ॰ ।

ईरिण त्रि॰ ईर–इनन् । ऊषरभूमौ । मेदि॰ "ततस्तदीरिण

ईशानादिपञ्चमूर्ति स्त्री ब०व० ईशानादयः पञ्च मूर्त्तयः । महादेवस्य "ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातरूपेषु पञ्चसु रूपेषु तन्त्रसारधृतेशानकल्पसारे शिवप्रकरणे दृश्यम् ।

ईशावास्य पु० ईशा वास्यम् इति पदमस्त्यस्य अच् । "ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादिके यजुर्वेदस्य ४० अध्यायस्थे ब्रह्मविद्याप्रतिपादके उपनिषद्रूपे ग्रन्थे । "यजुर्वेदोपनिषत्सु गणनायाम् "ईशावास्य, बृहदारण्यक, जाबाल, हंस, परमहंसेत्यादि मुक्ति० उ० । तन्नोत्तरलोपे ईशापि । "ईशा केन कठप्रश्न मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा" मुक्ति०उ० । इयमेवेशावास्योपनिषदित्युच्यते ।

ईशितृ त्रि० ईष्टे ईश–तृच् स्त्रियां ङीप् । ईश्वरे । "न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता" श्वेता०उ० ।

ईशितव्य त्रि० ईश–तव्य । १अधीने यं प्रति ऐश्वर्यं क्रियते तस्मिन् । भावे तव्य । २ऐश्वर्ये न० ।

ईशिता स्त्री ईशिनो भावः तल् । अणिमाद्यैश्वर्यमध्ये सर्वेषां स्वामित्वरूपे १ऐश्वर्ये । त्व ईशित्वमप्यत्र न० । "ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" सां०कौ० । "ईशित्वञ्च वशित्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते" भा०व्या०२८अ० "येन स्थावरादिसर्वभूतानि वशीभूतानि भवन्ति तादृशे योगजन्ये २धर्मभेदे च । ऐश्वर्यशब्दे विवृतिः ।

ईशिन् त्रि० ईष्टे ईश–णिनि । १ईश्वरे २प्रभौ ३पत्यौ । "शसेदुपानदर्थेनाय दृशयोर्विशतीशिनम्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "सर्वाल्लोकानीशिनीभिः" श्वेता० उ० ।

ईश्वर पु० ईश–वरच् । १महादेवे २कन्दर्पे पातञ्जलोक्ते, क्लेशजन्मकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टे पुरुषविशेषे ३चैतन्यात्मनि, "ईश एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्त्यते" इत्युक्तलक्षणे ४परमेश्वरे, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति" गीता प्रभवादिमध्ये ५एकादशे वत्सरे च तत्फलम् । "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । नवणं मधु गव्यञ्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ।" ज्योति० ६आढ्ये ७स्वामिनि च त्रि० स्त्रीत्वे गौरा०ङीप् । "ईश्वरीं सर्वभूतानामिति" श्रीसूक्तम् ।

आर्हता नित्येश्वरं न मन्यन्ते तच्च अर्हच्छब्दे ३८२पृष्ठे दर्शितम् एवं साङ्ख्यैरपि "ईश्वरासिद्धेः" सां०सू० । 'नित्येश्वरो निषिद्धः इह्येश्वरसिद्धिः सिद्धा' 'उपासासिद्ध्यर्थं गमनमात्रम्' सा० सूत्राभ्यां प्रकृत्युपासकस्य जन्येश्वरत्वं स्वीकृतम्" सां० कौ० च नित्येश्वरस्य कर्तृत्वं निराकृतं यथा ।

"न चेश्वराधिष्ठानानिबन्धनत्वेन साध्यत्वात् साध्येन व्यभिचार इति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः । नह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत् सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्यं ? सर्गोत्तरकाले तु दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । कर्मवैचित्र्यादिति चेत् तत्रास्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तौ न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः" ।

नित्येश्वरस्य यथानुमानं तथा आन्वीक्षिकीशब्दे ७२८ पृष्ठे सर्वदर्शनसंग्रहवाक्येन प्रदर्शितम् ईश्वरसाधनं तु गौ० सूत्रवृत्त्याद्युक्तं यथा "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्" सू० । "गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः" भा० । "गुणैर्नित्येच्छाप्रयत्नैर्विशेषगुणैः, सामान्यैः संयोगादिभिश्च विशिष्टमात्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशको जगतः पितेति । अनुमानन्तु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवदित्याद्यूह्यम्" इति । वात्स्यायनेन च "अनाकर्म त्वाप्तद्विविशिष्टात्मा लिङ्गम्" "प्रत्यक्षप्रवृत्ततया स्वाकर्मण" सूत्राभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेतदुपस्कारे यथा ।

'बुद्ध्यादि स्वसाध्यादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थं ।सा नाम, धर्म कार्य्यम्' इत्यादि तदुभयसमाहितविशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम् कथमेतदित्यत आह । अन्तापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्तुर्ष्वर्गस्कर्त्तुरनुमापकार्थं । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञां कर्त्तुमीष्टे नेतरः एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा वा कवि

दोषधर्मिकृतदंष्ट्रापस्पृष्टा सा सर्व्वोऽपि सर्पविषं हन्तीत्ये-
तादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टाना लिङ्गमनुमापकं या-
ऽपि चैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशे-
ऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इत्यादिविधिना नूनमीश्वर-
प्रयुक्तैव तथाच सिद्ध संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम्। एवं कर्म्मा-
ऽपि कार्य्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं
कार्य्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं
वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्त्तृकत्वासकर्त्तृकत्वेन
विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमानकर्त्तृकत्वं वा क्षित्यादि-
त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छे-
दकत्वात् किन्तु सकर्त्तृकत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदाऽ-
स्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरप्यदृष्टद्वारा क्षि-
त्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा,-
अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्य्यत्व-
मपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति
तथापि क्षितिः सकर्त्तृका कार्य्यत्वात् अत्र च सकर्त्तृकत्वम-
दृष्टाद्वारककृतिमज्जन्यत्वं कार्य्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्न-
सत्ताप्रतियोगित्वं नचाङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं सा-
ध्याभावनिश्चये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य
दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्ग, न च पक्षा-
तिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोष-
स्यायं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरणदशा-
यां निश्चितव्यभिचारेण हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्
न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्फुरणदशायान्तु सुतरामिति
संक्षेपः"।

एवं न्यायकणादसूत्रभाष्यादिषु प्रदर्शितेश्वरानुमानप्र-
कारमधिकृत्य कुसुमाञ्जलिहरिदासटीकयोः दिङ्मात्रेण
किञ्चित् विस्तरेणोक्तं यथा

"तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिं नन्वी-
श्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत आह" हरि०।"कार्य्यायोजन-
धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात् संख्याविशेषाच्च
साध्यो विश्वविदव्ययः" का०। "क्षित्यादि सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात्
घटवत् सकर्त्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमज्जन्यत्वम्। आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्य-
णुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतनप्रयत्नपूर्व्वकं
कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतीति ब्रह्मा-
ण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात्
वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः।
धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः ब्रह्माण्डादि प्रयत्नव-
द्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽ-
नेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्प्रदायव्यवहारः
स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्य-
वहारवत्। प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कारण-
गुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात् वेदः
पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्य-
त्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्म-
दादिवाक्यवत्। संख्याविशेषात्। द्व्यणुकपरिमाणं संख्या-
जन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात्
तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणात्, प्रकृष्टता-
दृशकपालसदृशकपालद्वयारब्धघटपरिमाणवत्। अणुपरि-
माणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरि-
माणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ-
द्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा अतस्तदानीन्तनापे-
क्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति। विश्वविदव्यय इति विशिष्टसाध्य-
त्वं तेन नित्यसर्व्वविषयकज्ञानसिद्धिः ननु शरीर-
विशिष्टस्य कर्त्तृतया विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाध इति
कर्त्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तृजन्यत्वाभाव
इति सत्प्रतिपक्षता च। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति
व्याप्तिविरोधिनी यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरी
कर्त्ता च उपनेयः, पक्षधर्म्मतया च क्षित्यादावशरीरीति
साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्यविरोधश्च यद्वा शरीरजन्यत्वा-
द्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास-
त्राह" हरि०।"न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्ब्बले।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना" का०। "ईश्वरे
धर्म्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधो न, अधिकरणज्ञानं विना
अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिसाधकस्याधि-
करणज्ञानजनकतया अवश्यमपेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्। एवञ्च
न विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाधः प्रत्यक्षात्मकः। ईश्वरो न
कर्त्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः। क्षि-
त्यादौ न सकर्त्तृकत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धक-
सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरांशवैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्ब्ब-
लत्वात्। तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्म्मत्वसह-
कारात् विपक्षबाधकतर्कावताराच्च बलवत्त्वम्। उपन्यस्तायाः
कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्तेर्दुर्ब्बलतया न प्रतिबन्धः। चतुर्थे
च यदि पक्षधर्म्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध

कर्तृत्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरण्योपलम्भात् सदुपस्थाने तु न विरोधः विरोधाश्रयस्यासिद्धेः पञ्चमे च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभावनिबन्धनासाम्यप्रसिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधेरपि विपक्षबाधकाभावेनापास्तत्वात्। ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्कावतारस्तत्राह”हरि०। “तर्काभासतया नेया त्रुक्ताशुद्धिरदूषणम्। अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपो विभूषणम्” का० “प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्धा आश्रयासिद्धा इत्याभासाः। कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्तु विभूषणं सहकारकः। “अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते” इत्यागमवाक्यात्। “आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम्। ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अतआह”हरि०। “स्वातन्त्र्ये जडतादिभिर्नादृष्ट” दृष्टघातकम्। हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान्”का०। “न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं परमाणोरेव यत्नवत्त्वेऽचैतन्यात्तुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् अदृष्टस्य दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनकत्वात्। न च चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नो हेतुः न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत आह”हरि०। “कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेव धृतिविनाशयोः। विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादिष्व पूर्व्ववत्” ।“धृतिविनाशयोः प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्वं विच्छेदेनान्तरा प्रलयेन आदर्शाद्यभावात् अर्व्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीन घटादिव्यवहारप्रवर्त्तक पुरुष सिध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम्” हरि०।

विस्तरेणेश्वरानुमानग्रन्थस्य प्रायेण लुप्तप्रायतया कुसुमाञ्जलिग्रन्थे दिङ्मात्रेण तत्प्रकारस्य सत्त्वेऽपि न्यायकन्दल्याम् अनुमानचिन्तामणिस्थेश्वरवादे च विस्तरेण दर्शितं तयोश्च प्रायेण लुप्तप्रायतया तयो प्रचारार्थमिह्रोपन्यासः क्रियते तत्रादौ

न्यायकन्दली। “किं पुनरीश्वरसद्भावे प्रमाणम् आगमस्तावत् अनुमानञ्च महाभूतचतुष्टयमुपलब्धिमत्पूर्व्वकं कार्य्यत्वात् यत्कार्य्यं तदुपलब्धिमत्पूर्व्वकं यथा घटकार्य्यं, कार्य्यञ्च महाभूतचतुष्टयं तस्मादेतदप्युपलब्धिमत्पूर्व्वकमिति। ननु प्रमादेन पूर्व्वकोऽनुपलब्धेरपि पृथिव्यादिषु कार्य्यत्वमिति चेत् तदयुक्तं सावयवत्वात् तत्सिद्धे यत् सावयवं तत्कार्य्यं यथा घटः सावयवञ्च पृथिव्यादि तस्मादेतदपि कार्य्यमेव ॥ ननु व्याप्तिग्रहणादनुमानप्रवृत्तिः कार्य्यत्वबुद्धिमत्पूर्व्वकत्वयोश्च व्याप्तिग्रहणमशक्यं, घटादिषु कर्त्तृप्रतीतिकाले एवाङ्कुरादिषूत्पद्यमानेषु तदभावप्रतीतेः न चाङ्कुरादीनामपि पक्षत्वमिति न्याय्यं सन्दिग्धादौ व्याप्तावनुमानप्रवृत्तिकाले प्रतिज्ञापेक्षया पक्षादिविभाग इह तु सर्व्वदैव प्रतिपक्षप्रतीत्याक्रान्तत्वाद्व्याप्तिग्रहणमेव न सिध्यति। अत्र प्रतिसमाधीयते। यदि चैवं दृष्टान्तानुपलम्भाद्व्याप्तिग्रहणाभावः तदानीं मीमांसाभाष्यकृतोऽभिमत सामान्यतोदृष्टमादित्यगत्यनुमानमपि न सिध्यति तत्रापि देवदत्तगतिपूर्व्वकदेशान्तरप्राप्तिग्रहणकाल एव नक्षत्रादिप्रदेशान्तरप्राप्तिप्रत्यक्षोपलम्भात् अथ तेषु देशविप्रकर्षेणापि गतेरनुपलब्धौ सम्भवन्त्यां न तया व्याप्तिग्रहणहेतोर्निरुपाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोधः तत्फलत्वाभावात् एवञ्चेदशरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्त्तुः स्वरूपविप्रकर्षेणाङ्कुरादिष्वनुपलम्भसम्भवात् न तेन निरुपाधि प्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य सामर्थ्यमुपहन्यते इति समानम्। अपि च भोः किमनेन कर्त्तृमात्रं साध्यते पृथिव्यादिनिर्म्माणसमर्थो वा। कर्त्तृमात्रसाधने तावदभिमतासिद्धिः नक्षत्रादिवदयं कर्त्ताऽभिप्रेतो भवतां न च तेनेदं पृथिव्यादिकार्य्यं सर्व्वागदया यत्नविनिर्म्माणम्, पृथिव्यादि निर्म्माणसमर्थस्तु न सिध्यति अनन्वयात् अन्वयबलेन हि दृष्टान्तदृष्टकर्त्तृ सदृशः सिध्यतीति नायं प्रसङ्गः। कर्त्तृविशेषस्याप्रसाधनात्। व्याप्तिसामर्थ्याद्बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वसामान्ये साध्यमाने पृथिव्यादिनिर्म्माणसामर्थ्यलक्षणोऽपि विशेषः सिध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्ध्यभावात्। ननु मा सिध्यतु सामान्यमिति चेत् कार्य्यत्वेन सह तद्व्याप्तेः प्रतिक्षेपात्। यदि हि व्याप्तमपि न सिध्यति धूमादग्निसामान्यं न सिध्येत् अग्निविशेषस्यानन्वितस्यासिद्धेः निर्विशेषस्यानवस्थानात्। अथेदमुच्यते द्वयमनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्षधर्म्मता च तत्र व्याप्तिसामर्थ्यात् सामान्यं सिध्यति पक्षधर्म्मताबलेन चाभिमतो विशेषः पर्व्वताद्यवच्छिन्नसर्व्वज्ञलक्षणात् स सिध्यति अन्यथा पक्षधर्म्मताया कोपयोगः कृतानुमानस्य स्फीततयाहिष प्रामाण्यम्। एवञ्चेदीश्वरानुमानेऽपि तुल्यमन्यत्राभिनिवेशात् अथ मतं विभ

त्यनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत्र प्रमाणविरोधो नास्ति। तथाहि धूमात् पर्वतनितम्बवर्त्तिवह्निविशेषसिद्धौ का नामानुपपत्तिः दृष्टो हि देशात् कालाभेदः स्वलक्षणानाम्। ईश्वरानुमाने तु विशेषेण सिद्ध्यति प्रमाणविरोधात्। तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्यवश्यमिन्द्रियप्राप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानाऽसम्भवे सति कर्त्तृत्वासम्भवात्। अशरीरपूर्वकत्वस्य व्याप्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्त्ता पूर्वं कारकस्वरूपमवधारयति ततः कारणान्यधितिष्ठति तत इच्छतीदमनेन निर्वर्त्तयामीति ततः प्रवर्त्तते तदनु कायं व्यापारयति ततः करणान्यधितिष्ठति ततः करोतीति। अनवधारयन्ननिच्छन्नप्रयतमानः कायमव्यापारयन्न करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिवच्छरीरमपि कार्य्योत्पत्तावुपायभूतं निखिलोपाधिग्रहणे व्याप्तिग्राहकप्रमाणादेवावधारितं न शक्यते प्रहातुं वह्नेरिवेन्धनविकारदाहसामर्थ्यं धूमानुमाने। तत्परित्यागे च बुद्धिरपि त्यज्यतां प्रमाणाविशेषादशरीरवद्बुद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति। उपादानोपकरणादिस्वरूपानभिज्ञो न शक्नोतीति चेत्। कुत एतत्? तथाऽनुपलम्भादिति चेत् फलितं तर्हि ममापि मनोरथद्रुमेण, न तथा यावदिच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्य्योत्पत्तावुपयुज्यते यथेदमव्यवहितव्यापारं शरीरम्। एवं तर्हि का गतिरत्र, बुद्धिमत्कर्त्तृपूर्व्वकत्वसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीरित्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्ध्यभावात्। किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित्। पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छशविषाणायमाने साधनानर्हसामान्ये साधनं प्रयुञ्जानो निगृह्यते यथा कश्चिन्निशितं कृपाणं सच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्। अथानुमानदूषणं विना न तुष्यति भवान् तदिदमशरीरिपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टं व्याप्तिबलेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुन्धत् विशेषविरुद्धं ततश्च विरुद्धावान्तरविशेष एवेति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः"। अत्र प्रतिसमाधिः। किं शरीरित्वमेव कर्त्तृत्वमुत परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्त्तृत्वं सुप्तस्योदासीनस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वं तस्मिन् सति कार्य्योत्पत्तेः। तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः। अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति परं प्रेरणोपयोगो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। प्रेर्य्यं तयास्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रेर्य्यः परमाणुरस्ति। ननु स्वशरीरे प्रेरणायामिच्छाप्रयत्नाभ्यामुत्पत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणायामिच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेत् न त्वस्येच्छाप्रयत्नयोरुपजननं प्रत्यकारकत्वात् अलब्धात्मकयोरिच्छाप्रयत्नयोः प्रेरणाकरणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीरमकर्म्मत्वादिति व्यभिचारः। अनपेक्षितशरीरव्यापारेच्छाप्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसामर्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचरितकार्य्यत्वमितीश्वरसिद्धिः। इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षतां यत्र तयोरागन्तुकत्वं यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकौ वर्त्तेते तत्रास्यापेक्षणं व्यर्थम्। न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि गुणानां रूपादीनामाश्रयभेदेन द्वयी गतिः नित्यताऽनित्यता च। तथा बुद्ध्यादीनामपि भविष्यतीति सेयमीश्वरवादे वादिप्रतिवादिनोः परा काष्ठा, अतः परं प्रपञ्चः। आत्माधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् न तेषां स्वकर्मोपार्ज्जितेन्द्रियगणाधीनसंविदां शरीरोत्पत्तेः पूर्वं विषयावबोधविरहात्। अस्यात्मनामपि सर्व्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न सहजं शरीरसम्बन्धभाजां तत् केन विलुप्तं येनेदं सर्व्वत्रापूर्व्ववदनाभासयति। शरीरावरणतिरोधानात्तदात्मन्येव समाधीयते न बहिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसम्बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्यानिवृत्तौ कातिरोधानवाचोयुक्तिः? वृत्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणां विषयग्रहणम्। क्वचिदस्य वृत्तयो न विरुध्यन्ते इति चेत् कुतोऽयं विशेषः? इन्द्रियप्रत्यासत्तिविशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनश्चैतन्यस्य विषयेषु वृत्तिलाभो न सन्निधिमात्रनिबन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे सर्वार्थेषु वृत्त्यभावात् इन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधूक्तमशरीरिणामात्मनां न विषयावबोध इति। तथा चैके पठन्ति "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मेति"। अनवबोधे चैतन्यं नाधिष्ठानमिति तेभ्यः परः सर्व्वार्थदर्शी सहजज्ञानमयः कर्त्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्पनीयः चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रवृत्त्यभावात्। स किमेकोऽनेको वा? एक इति वदामः बहूनामसर्व्वज्ञत्वेऽस्मदादिवदसामर्थ्यात् सर्व्वज्ञत्वे एकस्यैव सामर्थ्यादपरेषामनुपायत्वात् न च स प्रवीणानां भूयसामेकमत्ये हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्पत्तिरपि कार्य्यस्य स्यात् एकाभिप्रायानुरोधेन

सर्वेषां प्रवृत्तावेकस्यैवेश्वरत्वं नापरेषां सदःपरिषदामिव, कार्य्योत्पत्त्यनुरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम्। तदेव कार्य्यविशेषेण सिद्धस्य कर्त्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वाच्च तत्र सिद्धवस्तुनि विशेषानुपमः। अतो न तद्विषयं मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभावाच्च न तन्मूलौ रागद्वेषौ तयोरभावाच्च तत्पूर्व्विका प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधर्मौ तयोरभावात्तज्जयोरपि सुखदुःखयोरभावः सर्व्वदैव चानुभवसद्भावात् स्मृतिसंस्कारावपि नासाते इत्यष्टगुणाधिकरणं भगवानीश्वर इति केचित्। अन्ये तु बुद्धिरेव तस्याव्याहता क्रियाशक्तिरित्येवं वदन्त इच्छाप्रयत्नावनङ्गीकुर्व्वाणाः षड्गुणाधिकरणमयमित्याहुः। स किं बद्धो मुक्तो वा न तावत् बद्धो बन्धनसमाधिगम्यस्य बन्धनहेतोः क्लेशादेरसम्भवात् मुक्तोऽपि न भवति बन्धविच्छेदपर्य्यायत्वान्मुक्तेः। नित्यमुक्तः स्यात् यदाह तत्रभवान् पातञ्जलिः "क्लेशजन्मकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति।

अनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादो यथा

"एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन घटवत् सकर्त्तृकत्वानुमानात्। ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् नापि मिलितम् एकरूपाभावात् अत एव सकर्त्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः, तथा विवादविषयो वा न पक्षः एकरूपाभावेन तयोरभावात् पक्षोक्तुमशक्यत्वात् वादिनो निश्चितत्वेन संशयाभावात्। न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थस्य संशयः। अनुमानाभ्यां तस्य संशयः मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात्, घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विवादाभावत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च। न च शरीराभावेन कर्त्ता यत्र कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः जन्यात्मविशेषगुणशब्दफुत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसम्प्रदायाणामीश्वरमात्रकर्त्तृकाणामपक्षत्वात् असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्त्तृत्वात्। नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात्। नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यं कृतिसाक्षाज्जन्यं वा पक्षः ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात्। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्त्यात्। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यं हेतौ साध्याभावसहचरितत्वसंशयस्य दूषकत्वात् स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैवं पक्षेऽपि तत्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात्। अङ्कुरे हेतोर्निश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकं तन्निश्चयेन साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षत्वम् सामग्रीसत्त्वात्। अत एवाहुः पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात्। तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः। अत मानान्तराभिमततत्साध्यानुमित्यन्तरस्य पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानम्। तत्रापि शिलया सन्दिग्धानैकान्त्यात्, क्षितेर्विवादविषयत्वेऽङ्कुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च। किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः नापि सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं पक्षः परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः इति" पक्षाक्षेपः। "किञ्च सकर्त्तृकत्वं? न तावत् कृतिमत्सम्बन्धः कृतिमज्जन्यत्वं वा अदृष्टादिना सिद्धसाधनात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत् उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अदृष्टादिनाऽर्थान्तरत्वं ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति व्यभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयनियमेनादृष्टद्वारा तेनैव सिद्धसाधनात्। न च साक्षात्सज्जन्यत्वं विवक्षितं तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वं स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्त्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च। न च शरीरक्रियादृष्टान्त इति वाच्यं घटेनानैकान्त्यात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च। नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्रसिद्धेः न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रमातृमन्तोमैलवदिति वाच्यं शाब्दे हि बोधे तथा न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात्। अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वावच्छेदेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम्। किञ्चैवं घटादावपि तदुपादानत्वेनैवोपस्थितत्वासामान्येन रूपेण कुलालाद्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न स्फुरेत। अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्व्वसमयासत्त्वेऽपि तावत् अस्मात् अदृष्टद्वारा

तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च। ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य निरस्तत्वात्। अथ योगजधर्माजन्यजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्य जन्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छाव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्ति कृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्य्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्नवा क्षित्यादौ बाध इति मैवं योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः। तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात्। दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च। ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्य्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृकत्वमितिरूपा न तु यद्यत् कार्य्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति एवञ्च यत्र कार्य्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्टव्याप्त्या क्षित्यादौ कार्य्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे पटे च व्याप्तिग्रहः कार्य्यत्वस्य किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आद्ये पटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्य्यत्वस्य व्यभिचार एव। द्वितीयेऽननुगमः। तत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः। तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुमानेऽगृहीतस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात्। अतएवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्तसाधारणयत्तच्छब्दयोरनुगतयोरभावान्नान्वयी किन्तु व्यतिरेक्युक्तम्। तृतीये सिद्धसाधनमेव। अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात् घटवत्। अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च। एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवादप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात्” साध्याक्षेपः।

“किञ्च कार्य्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम् असिद्धेः नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसेनानैकान्त्यात्। नापि सत्त्वे सति तस्य सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् यत्तु अयं घटः एतद्घटजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्य्यत्वात् पटवदित्यादि तन्न विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः एतद्घट[illegible]ानित्यादृष्टातिरिक्तनित्यादृष्टजन्यः कार्य्यत्वात् पटवत्, एतत्सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्। अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च। केचित्तु इष्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशवत् सुषोमनः क्रियाकृतो यत्र तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्मसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्ध्वंसेतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यक्षणका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मतमनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः। तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसम्भवात्। ईश्वरवादिना तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारकालोऽप्रसिद्ध एव क्रियायास्तस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च। किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम् अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति” हेत्वाक्षेपः।

“अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि, अदृष्टाग्रगामव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि, स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि

च्छेदप्रसङ्गात्। एतेन "कार्य्यत्वस्य विपक्षवृत्तिशङ्कायां बाधाव्यतेऽतोऽन्यथ, कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति। हन्तोऽथ व्यतिरेकसिद्धिरमुना कर्त्ता समाधीयते तस्याप्यपि तदा हन्तादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति' निरस्तम्। ननु यदि कर्त्तृमात्रव्यतिरेकप्रयुक्तादशरीरकर्त्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमादश्मजठरवह्निसिद्धिरपि स्यात्, न स्यात् पर्वतस्यैव धूमानुपपत्ते एतावतैव तस्य हेतुत्वात्। ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च ज्ञानविशेषाभावे विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकसिध्यन्त्रयमपि सिध्यति। प्रपञ्चस्तु ममाज।

स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्त्ता पक्षे सिध्यन् घटादौ च कर्त्तृत्वस्य तद्विपरीतकर्त्तृसहचारदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति न हेतोर्दृष्टान्तसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्य दूषणत्वात् अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। न चानित्यज्ञानादिशरीरकर्त्तृत्वेन सह कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्त्तृत्वाभावात्। अथ यथादर्शनं कल्पनप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वयोर्विरोधात् परस्परमङ्कुरितविरोधानुमानविशेषविरोधादिति चेन्न अनित्यज्ञानादिकर्त्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभावात् ज्ञानादिमत्कर्त्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेन च विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मताया वा पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकैश्वर्य्यप्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्षताया विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षतादशायाञ्च तदुपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनो विशेष्यसिद्धिस्था विरोधभावाज्ञानाभावाच्च। लिङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः यथा चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वात्। ननु ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्त्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्त्तृसिद्धिः, न उभयत्रावस्थानाभावात्। तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्वकर्त्तृत्वबुद्धिनित्यत्वे च उपलभ्यमाने विरुद्धे, न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोरुच्छेदप्रसङ्गात्, न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अनुपस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव यथाऽऽदौ गुणौ व्योमादौ गुणित्वे एकात्मनि च उपस्थिते विरोधोपहारात्, बुद्धिनित्यत्वयोः कर्त्तृत्वाशरीरित्वयोश्चाभावेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्त्तृत्वनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अत एव नित्यत्वप्रयत्नत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वरस्तद्बुद्ध्यादिश्च तर्कितमिति चेन्न तदंशप्रत्यक्षस्य बाधकस्य चाऽभानेऽप्रसङ्गात्। स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात्, न च विनाऽप्युभयोरेकघटसाधकत्वमिति प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साधकत्वं वाच्यं घटादौ हस्तव्यापारादिना व्याप्तिग्रहाच्च गुणाज्ञसमीपदेशस्थहस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्त्तृत्वापत्तेः न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्त्तुरपि बाधः। अन्यथा तदनुमानात् चेतन एव कर्त्ता क्षितौ च अनुमीयते बुद्ध्यादिमद्यत्नवतोऽयोग्यानुपलब्धिबाधाभावात्। शरीरव्यापारद्वारं च चेतनस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत्तर्हि कर्त्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्य्यकर्त्तृत्वदर्शनात् तत्रापि कर्त्तृमात्रे बाधोऽपि। एवं कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति सोपाधि। एवं ज्ञानेच्छयोरपि कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति। उच्यते। जन्यमात्रे हस्तादिजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात् घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः। चेष्टेतरकार्ये शरीरद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेन्न चेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारवत्त्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात्। किन्तु तद्विशेष घटादौ हस्तयुक्तत्वात्। न चैवमामवातजडीकृतकरेऽपि प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यं घटे कृतौ हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात्। यदुक्तं चेतन एव कुतोऽनुमीयत इति तत्र हस्तादिव्यापारकृतिमान् यदि चेतनोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात् अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदा सिद्धमित्युच्यते स एव

कतावच्छेदकमनुगतं सम्भवतीति हन्त जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न त्यज्यते इति, निरस्तम्। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावगमस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिपर्य्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति मैवम् निरुपाधित्वेन सहचारावगमस्य साधकं बाधकं च विना साधारणत्वे व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। अन्यथा साध्यपक्षातिरिक्त एव दुःखं दुःखसभिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदनिरीहं जगज्जायेत। तथाहि विशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहतसामान्ययोः कार्य्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयाते, न चात्र तदस्ति विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात्। नव्यास्तु कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धाने न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूपणात् तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव। अतएव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधिप्रतियोगिसिद्धिव्यतिरेकपराहतत्वादिति

स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः न च पक्षेतरत्वकपविपक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्य्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति। न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽस्माच्छरीराजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम्। अत एव बाधोन्नीतपक्षेतरत्व वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्व रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकेनैव साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं शरीरजन्यत्वन्तु शरीरकारणकत्वमन्यान्यभिन्नके इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदघटितत्वं रसवत्त्वेऽपि प्रतीतिस्तदंशे मन्दनादिरिति विभावयन्ते। अतएव शरीरिकर्त्तृकत्वमुपाधि शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यव्यापककोट्योरनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्। शरीरिकर्त्तृकसकर्त्तृकत्वयोर्न व्याप्तिभेद इति चेन्न विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात्। अत एव जन्यत्वे

कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, मैवं कर्त्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्य्यमात्रे वा स्वकार्य्ये वा आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति कियायातं कर्त्तुः कार्य्यमात्रकरणे। द्वितीये च कार्य्यमात्रं कर्त्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम्। तृतीये तु न स्वजन्यत्वं स्वजन्यतावच्छेदकमात्मत्वाश्रयात्। तथापि यत्र कर्त्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं चेति चेन्न लाघवेन बाधकं विना कर्त्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात् तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तृकत्वव्यापकं घटादौ त्वार्थसमाजग्रस्तत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तं मानाभावात् शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् ज्ञानादिनापि कर्त्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च। शरीरिकर्त्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्त्तुः शरीरसहकारिताविरहात्। अथ यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया निरटङ्कि तथा च कर्त्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः कार्य्यकारणभावनियमात् कर्त्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः तथा च शरीरजन्यत्वं कर्त्तृत्वावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः। नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्त्तृकत्वव्याप्यं न व्यापकमपीति वाच्यं उभयविधसकर्त्तृकत्वसहचरितत्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् जन्यत्वेऽपि सकर्त्तृकत्वव्यापकत्वस्याग्रहमस्तीति चेन्न हि उभयत्र व्यापकत्वे विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्ध उपाधिर्व्यतिरेकी। हेतुव्याप्यतासंशयाधायक एव सन्दिग्धोपाधिः न च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा, उभयथापि सन्देहात्। न च बाध्यशरीरजन्ययोरन्वयव्यतिरेकग्राहे जन्यत्वसकर्त्तृकत्वयोस्तद्व्याप्यव्यापकत्व इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः हेतुसाध्ययोरन्वयव्यतिरेकग्रहात् शरीरजन्यत्वमवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमस्ति, यतो न कार्य्यमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः कार्य्यमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्। किन्तु विशेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्य्यकारणभावेन वा सामान्ययोस्तथात्वग्रहश्च तथाच-

वेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वम् आकस्मिकत्वापत्तेः विनिगमनाभावादित्याद्यभावाच्च सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः, घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेन्न शरीरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न शरीरोपाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति मतद्वयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं गृहीतव्यं घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वाच्च शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानुत्पत्तित्वावयवत्त्वान्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेन्न अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रसिद्धप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्थापनानुमानस्य पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतो भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव तद्व्यापकशरीरजन्यत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिद्ध्यति नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । अयं च सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयकत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत् "आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदित्याद्यपास्तं, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धादावृत्त्यजलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात् न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् । न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः प्रमेयो घट इतिवत्तदुपरक्तोद्देश्यत्वात् अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणत्वेन व्याप्तिग्रह इति चेत् न निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टव्याप्तिग्रह इति चेन्न स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात् अन्यथानवस्थानाश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणत्वस्यैव व्याप्तिग्रहेऽप्रयोजक सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वेन व्याप्तिग्रह इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणत्वं विवक्षितं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तद्भिन्नं गृहीते च व्यभिचारादन्यथासिद्धे च न विशेषणविषयकत्वं तन्त्रमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचाराविषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अर्थकमवच्छेदकमारभ्य व्याप्तिः यद्वा लाघवेन व्यभिचारव्यतिरेकेण व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थो तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वे विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एतदभिप्रायेणैव व्याप्यज्ञानमिति व्याप्तेन न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषणत्वे का तथा च स्वरूपासिद्धिः । तद्वारणाय विशेषणविधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने च वादात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च शरीर

विशेषणञ्च सार्थकमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात् निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि विशेषाभावेन कार्यविशेषानुमानं न स्यात् वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत् व्यतिरेकिव्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात् खमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वया व्यर्थसिद्धिवारकविशेषणस्वीकारात्। अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निघटितत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत। यत्तु जन्यान्यान्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्यान्याभावस्याल्पत्वात्तस्यैव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति तन्न विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात् यथैव शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृथिवीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव। अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः किञ्च त्वन्मते बहुत्वान्यान्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्यतावत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः। अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेन्न एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमनित्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात्। यदि च सामान्यविशेषभावाविरोधाभावेन नोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराजन्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम्॥ किञ्च शरीरजन्यत्वविशिष्टाभावमपि विशिनष्टि न तु साक्षात्, तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता। न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव नित्याकाशजन्यतापत्तेः। अतएव स्थापनायां शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात्। व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम्। अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्तत्र उक्तमिति।

उच्यते। नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव लघुत्वेन कारणत्वे रूपमिव धूमत्वस्य न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमत्वमिति। किञ्च। व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमस्य तथा। न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादितिदिक्। एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषेण विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकं विशेषणं सार्थकमेव। इतरनिर्धूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वनिश्चये व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वाभावव्याप्यत्वं यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, यथा सकर्तृकत्वे। नापि शरीरजन्यत्वाभावोऽसमर्थो हेतुः यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवम्, जन्यत्वं लाघवात्तथा। तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः साध्यव्याप्याभाव साध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात्, सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेन तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च। अतएव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति निरस्तम् शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकताऽप्रयोजकत्वात्। न चाजन्यत्वं पक्षसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्थापनायां यत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पक्षसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात्। न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तद्दोषः सत्प्रतिपक्षद्वयेऽप्यस्योद्भावनार्हत्वात्। किञ्च साध्याव्याप्य सत्प्रतिपक्षद्वयेऽस्य ... शभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति

सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एवमन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्व्वसाधनव्यतिरेक । अतएव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोष । अन्ये तु यद्विषये यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्त्तृकताभावनिरूव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितयाजन्यत्वमवच्छेदकं कल्प्यमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नील इव अतोगौरवेण शरीरजन्यत्वं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्त्तृकत्वव्याप्य । व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न क्षित्यादावव्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्त्रनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाशरीरे कर्त्तृत्व ज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्त्तृकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्त्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यं, नचोपजीव्यबाध अनुमितिरुपजीव्या न तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न कर्त्तृकार्य्ययोर्निरुपाधिकार्य्यकारणभावेन तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेकोच्छेद । किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन साध्य, न तु कार्य्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा नाद्य अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापन ज्ञापकादेव तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति । नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम्, यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजनवान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि सकर्त्तृकं स्यादिति तर्काणां विपर्य्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्य्ययापर्य्यवसानेनाभासत्वात् ।

ननु क्षित्यादावेककर्त्तृसिद्धि कुतः ? एककर्त्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् न च लाघवात् तस्य प्रमाणत्वात् । सकर्त्तृकत्वमानादेव तत्सिद्धिरिति चेत् न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् नापि वह्न्यनुमितौ धूमेन वह्न्यनुमितावेकत्वादिसंशयाभावापत्ते । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्त्तृसिद्धेरेवैककर्त्तृसिद्धिरिति चेत् न एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्त्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यत्र नानुमानादनुमिति पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्व्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते । एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वेन कर्त्तृविषयैव न स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभावात् तद्घटितत्वात्तस्येति चेदेवं तर्हि कर्त्त्रेकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्त्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैक सिद्ध्यति नत्वेकत्वेनेति चेन्न एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यात् तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारेण कार्य्यताव्याप्यताग्रहणे प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शक्तिग्राहकेऽनुमाने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्य्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गमङ्गीकुरुते इति महासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्त्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्त्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्त्तृसिद्धि स्यात् न चेष्टापत्ति अनुमित्यनन्तरं नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न तत्रापि लाघवेन कर्त्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्त्तृकत्वसाधकप्रमाणोदयेनैककर्त्तृकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्य्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदुरुच्छेद एकत्वबाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाध, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात् । अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्त्रभिन्नः अशरीरकर्त्तृत्वात् अङ्कुरकर्त्तृवदित्यभेदानुमानादेव कर्त्तृसिद्धि न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्न अङ्कुराकर्त्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्ष अनित्यज्ञानाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहु तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव शरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्व्वविषयज्ञानसिद्धि । पक्षधर्म्मताबला-

यथार्थं वा स्यात्, यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तेनापि प्रमाणेन स्वगोचरेश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः। अथायथार्थं तत्राभिमतयथार्थज्ञानविषये यदस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवन्तः पृच्छनीयाः किन्तु सदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनक्षमोऽयदं क तव मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्वथाऽक्षमिणः किमिह नियुज्येमहीति। अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात्। अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति। नैवम् यदीश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमापणीयमिति। स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं, न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमत इति, न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानसाध्यस्याप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम्। स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तद्विरयकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं न तु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथा च स्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् छेत्स्यामस्ते संशयमिति। विप्रतिपन्नास्तु वयमाचार्य्यं संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटय एव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमात्रस्याभ्युपगम इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्त्या दूषणीयम्। एतेनाजनध्यवसायेन तटस्थानां प्रतिपत्त्यपि निरस्तं वेदितव्यं, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति" न्यायात्। एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने निष्कर्षमाभाकरस्य खण्डनमनुद्रष्टव्यम्"। तृतीय परिच्छेद।

"ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्यायापत्यात्। स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च। अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोऽस्तीति प्रत्ययप्रभावेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः। अस्तीति वाक्यैर्वा शब्देन विवक्षितं नाद्यं तस्यानिरुक्तेः। सत्ता तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात् सत्त्वत्वाद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात्। सोऽप्यस्ति पर्याय इति चेन्न उभयसाधारणैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्त्तत इति प्रयोगात्। सामान्येन तावत् पर्यायत्वं वक्तव्यमिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽपर्यायत्वात् यत्नेन प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः तदर्थोऽभावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखेनैवाथवा। अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्याव्यवच्छेदेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च। तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावस्याग्रहणप्रसङ्गात्। न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् अभावो नास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नञर्थौ भावविषया भवत्वक्ते परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्। न ह्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात्। नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमन्ति पदं प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि'। प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् ईश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्म-

भावादुक्तावयवसहकृतादेकस्यैव सर्व्वज्ञस्य सिद्धेः ॥ अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिपक्षे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणतापक्षोऽभ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिपक्षस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् अनित्यसर्व्वज्ञमूलकशब्दत्वपक्षे च नायं दोष इति चेन्न व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिपक्षकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदर्थे धर्म्माधिकरणप्रकाराभावेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत्र घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तत्रापि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्यचेतनव्यवहारादुत प्रयोज्याचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य सत्त्वलेपायमानत्वात् ॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् । स बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक इत्यादि श्रुतयः" । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" इत्यादयः स्मृतयश्च सद्भावे प्रमाणत्वेनानुसन्धेया इति ।

पाषण्डमतन्तु ईश्वरविषये प्रश्नाद्यनुपपत्त्युपन्यासेन व्यतिरेकमुखेन ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वं परास्तम् यथा 'तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति न वाच्यः प्रतिवक्तव्यः किंशब्दो १प्रमाणपर्य्यायो वा २कुत्सितार्थो वा ३वितर्कार्थो वा ४प्रश्नार्थो वा स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात् साध्यसिद्धिरिति चेत्यादिकं वाच्यं भवति । तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः । अतएव न द्वितीयः, ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा १तत् कुत्स्यते भवता अन्यथा २वा । अन्यथा चेदुक्तं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरसम्भवात् । नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणताव्याघात तदवस्थत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अलन्तदुद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्मतिमत्त्वात्, ईश्वरसद्भाव इति च विषयोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च ? भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्वं दोषः । नापि चतुर्थः प्रश्नार्थत्वात् खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् । अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयत एव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विशेष इति चेन्न पृष्टवदुक्तोत्तरत्वात् । किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेषणोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तथात्वासावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवंविधाः प्रलापा इति नैतदेवं यतोऽत्रापि विशेषस्यैवोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः प्रत्यक्षमनुमानं प्रमाणमितरद्वेति । अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकम् । किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषय इति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च सम्प्रदायश्लोकौ । "यथाविधं यं विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्व्वक्ति पदं प्रयोक्ता । वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः । प्रश्नस्य स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तथा चैव भवेद्विवक्षा । इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्वपृष्टविषयस्य वक्त्रा ।" प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं

दिति चेत् व्यापकत्वाग्रहात् न च विनानुपपत्तिर्मोऽपि विषय व्यतिरेकविलयापत्तेः । अत्र गाङ्गः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीति प्रतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी तदिह ज्ञानादिमद्द्व्यणुकादिप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानज्ञानादिज्ञानगोचरत्वं विनानोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्य्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते अनादित्वं च नित्यता सर्वज्ञतापि तत्समनादिभावत्वात् पक्षतदुपादानविषयतैव सर्वविषयता लाघवात्, तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्यति न तु नित्यानि नानाज्ञानानीति । नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात् । वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्य्यप्रवाहस्य प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तते इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति । षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेन ईश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन या सार्वज्ञ्यं घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित् । ननु घटादीनां कथमीश्वरस्य कर्तृत्वं घट ईश्वरकर्तृकः कार्य्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वराजन्यकार्य्यकत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति मैवं ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्य्याः "परमाण्वदृष्टाधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे येमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति "यश्च सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इत्यागमाम्नायसर्वोऽव्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तिज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकारः इति न भ्रमः, अतएवाप्तादेरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति । स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते ? दुःखस्याभावात् अधर्म्माभावेन निर्दुःखत्वात् । करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्तर्हि परदुःखप्रहाणे प्रयोजने तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्तर्ह्यधर्म्मकत्वात् कर्मनिमित्तमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षितर्कटादिनामगता कर्मनिरपेक्षत्वे वैकट्यं सदा च सर्गप्रलयौ स्यातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात् किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजनकत्वासक्तौ संसारितापत्तिः न । ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत् आकर्ण्य जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्री ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमयवर्त्तित्वमेव तदिच्छायाश्चिकीर्षात्वं जिहीर्षात्वं नचैव किञ्चिज्जन्यज्ञानादिनेति साध्यं क्षित्यादीनां कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वं दुःखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत् । नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदाय । उच्यते सर्गादावदृष्टोपग्रहीतभूतभेदान्तीनशरीरोत्पत्त्यादृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिमत्त्वासहिताध्मीनकशेरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः । एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुधीलो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः । यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमायते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्व्वज्ञेन ईश्वराभिप्रायस्य वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽयमिसम्प्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तं सर्गाद्यनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्त्राह्वकाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः ज्ञानादिमद्द्व्यणुकादिकार्य्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वात्-

मुत प्रत्युपादानत्वम्? क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्ट "योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारोति" वाक्यशेषात्। तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इत्येवंजातीयकात्। तदेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः सिद्धम्। यत् पुनरिदमुक्तम् ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत् प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यम्। न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भवितव्यम्। शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम। पुनश्चैतत् सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः" भा०।

तत्र चेतनकारणतावादे साङ्ख्याक्षेपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मणो यथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" शा०सू०।

"अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते कुतः? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति प्रतिबोधनात्। यद्वा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति" स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात्। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" परदेवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीरः इति दर्शयति। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतः स स्वतन्त्रकर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम्। न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तं मलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्, कृतमपि कथञ्चिद्यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरं चोपाददीत स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनोपसंहरति एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोति अनायासेनोपसंहर्तुम्। एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत् प्रक्रियेति गम्यते" भा०।

'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' सू०। "तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। यत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः न तस्मिन् हिताकरणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते। न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यं नित्यमुक्तत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन् प्रसज्यन्ते हिताकरणादयोदोषाः न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत्? भेदनिर्देशात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "सता सौम्य! तदा सम्पन्नो भवति" "शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ" इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः "तत्त्वमसी"त्येवंजातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेताम्? नैष दोषः। आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा "तत्त्वमसी"त्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतम्भवति तदा जीवस्य संसारित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात्। तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयोदोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकारणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्य" इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि" भा०।

"अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः" सू० "यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणा श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनचम्पकादिषूपलभ्यते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च कार्याणि विचित्राणि भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मणोजीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः" भा०।

"उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" सू०। "चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कस्मात्? उपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो

मसृजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्व्वकञ्च कर्त्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् अनेककारकपूर्व्विका च क्रिया फलसिद्धौ लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्त्तर्य्यपि युक्तः संक्रामयितुम्, ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कार्य्यञ्चेदं जगत् सावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्य्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ब्रह्म च नैवं लक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्य्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्चोपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव कस्मात् "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" तत्र चैकविज्ञानेन सर्व्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं सम्भवतीति प्रतीयते तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्व्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्य्यस्य, निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्तु कार्य्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, इत्युपादानगोचर एवाम्नायते "यथैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" "एकेन नखनिकृन्तनेन सर्व्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति" तथान्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवतीति" प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति" दृष्टान्तः "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्व्वं विदितमिति" प्रतिज्ञाय "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति" दृष्टान्त एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधकौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि पञ्चमी 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र "जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति" पा॰ विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवोपादाने द्रष्टव्या। निमित्तत्वन्तु अधिष्ठात्रन्तराभावादवगन्तव्यं यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानं कारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्त्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य अतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति प्रागुत्पत्तेः "एकमेवाद्वितीय"मित्यवधारणात् अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधादेव नोदितो वेदितव्यः" अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्त्तृत्वम् उपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम्। कुतश्चात्मनः कर्त्तृत्वप्रकृतित्वे" भा॰। "अभिध्योपदेशाच्च" सू॰। "अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्त्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" 'तदैक्षतेति' च तत्राभिध्यानपूर्व्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्त्तेति गम्यते "बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते" भा॰। "साक्षाच्चोभयाम्नानात्" सू॰। "प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चय इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति" यद्धि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी" साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयति आकाशादेवेति। प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्य्यस्य दृष्टः" भा॰। 'आत्मकृतेः परिणामात्' सू॰। "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम्" "तदात्मानं स्वयमकुरुतेति" आत्मनः कर्म्मत्वं कर्त्तृत्वञ्च दर्शयति आत्मानमिति कर्म्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्त्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्व्वसिद्धस्य सतः कर्त्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम्? परिणामादिति ब्रूमः पूर्व्वसिद्धो हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः। स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं तत्रायमर्थः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनाय परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते 'सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्चेत्यादिनेति" भा॰। "योनिश्च हि गीयते" सू॰। "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु 'कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिमिति' 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति,। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारा

समस्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सौम्य । तदा सम्पन्नो भवतीति" सुषुप्तिगतविशेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसम्पन्नत्वात् अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मण, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्ते । तस्मादस्ति अविकृतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणक नेन्द्रियादिप्रमाणक तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मण प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशात् शक्तयोविरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणोरूप विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहु पौराणिका "अचिन्त्या खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्य परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति" । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगम । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्यायितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि निरवयव ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती-त्येवंजातीयिकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहार सम्भवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निरवयवत्वं ब्रह्मण कुप्यति । नचेयं परिणामश्रुति परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याह "अभयं वै जनक । प्राप्तोऽसीति" । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति" भा० । "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" सू० । "अपि च नैवात्र विवदितव्य कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टि स्यादिति यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टि पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथ सृजते" इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति" भा० । "स्वपक्षदोषाच्च" सू० । "परेषामप्येष समान स्वपक्षदोष प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमत कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणा तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोष परिहर्त्तुं पार्यते यत सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकैकमेवेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्ग । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्राय, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टा । तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्ग । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोष । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोष" भा० । "सर्वोपेता च तद्दर्शनात्" सू० । "एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं तत् पुन कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ? तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्य कुत ? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति श्रुति सर्वशक्तियोगं परस्या देवताया "सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्धः सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" "सत्य-

घटपटादीनां कर्त्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत् कार्यं कुर्व्वाणाः। ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष दोषः यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनम् औष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावतीञ्च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते ताञ्च तावतीञ्चौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्येत। साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पाद्यते। परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या। श्रुतिश्च तत्र भवति “न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रः परिणाम उपपद्यते” भा०। “देवादिवदपि लोके” सू०। “स्यादेतत् उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात् चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्य्याय प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्त्तेतेति? देवादिवदिति ब्रूमः। यथा लोके देवाः पितरः ऋषयः इत्येवमादयः महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्य किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्य्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते। एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति स यदि ब्रूयात् य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तु-भक्षणाज्जाता कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति, बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते, पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता ह्यचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयात् नायं दोषः। कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्य्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयस्तथा, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यते इत्येतावदत्र वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः। तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्व्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः” भा०। “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वा” सू०। “चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्षितबाह्यसाधनं स्वयम्परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम्। शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्य्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात् यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्य्यणंस्यत् एकदेशश्चावास्थास्यत निरवयवन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” “दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” “इदं महद्भूतमनन्तमपारम्” “विज्ञानघन एव” “स एष नेति नेत्यात्माऽस्थूलमनण्वित्याद्याभ्यः” सर्व्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यञ्चापन्नम् अयत्नदृष्टत्वात् कार्य्यस्य। तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावादजत्वादिशब्दव्याकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्व्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति” भा०। “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” सू० “तुशब्देनाक्षेपं परिहरति न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति कुतः? श्रुतेः यथैव हि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् “सेयन्देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति” चैवं जातीयकात् तथा हृदयायतनत्ववचनात् सत्

सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्य्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सौम्य! तदा सम्पन्नो भवतीति" सुषुप्तिगतविशेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसम्पन्नत्वात् अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशात् शक्तयो विरुद्धानेककार्य्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति" । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्याययितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"त्येवंजातीयकायां विरुद्धप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणामादिसर्व्वव्यवहारास्पदतां प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन च रूपेण सर्व्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । नचेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्व्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याह "अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसीति" । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति" भा० । "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" सू० । अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति" भा० । "स्वपक्षदोषाच्च" सू० । परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्य्यस्य कारणमिति स्वपक्षः तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्त्तुं पार्य्यते यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकैकमेवेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्य्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः" भा० । "सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात्" सू० । "एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं तत् पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति? तदुच्यते सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्व्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्व्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" "सत्य-

काम सत्यसङ्कल्पः" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि। सूर्य्याचन्द्रमसौ धृतौ तिष्ठत" इत्येवंजातीयका" भा०। "विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्" सू०। "स्यादेतत् विकरणा परा देवता शास्ति शास्त्रम् "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः" इत्येवंजातीयकम्। कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्य्याय प्रभवेत्? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्य्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्य्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते। कथञ्च "नेति नेतीति" प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति? चेत् यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तम्, श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति। प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रम् "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति" भा०। "न प्रयोजनवत्त्वात्" सू०। "अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति कुतः? प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम्। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्व्वकारी पुरुषः प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम्, भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति"। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम्। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्। अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्त्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्त्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत तस्मादश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति" भा०। "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" सू०। "तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति। न च स्वभावः पर्य्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम् अपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते आप्तकामश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च। न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्त्तव्यम्" भा०। "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति" सू०। "पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते कुतः? वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविप्रलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात् सर्व्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत। तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्मात्? सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीत स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च। न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षत इति चेद्धर्म्माधर्म्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्म्माधर्म्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणम्भवति व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणम्भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्म्माणि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति। कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्योत्तमसंसारं निर्मिमीते इति। तथा हि दर्शयति

श्रुतिः "एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म्म कारयति तं, यमधो लोकान् निनीषते" इति "पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति, पापः पापेनेति" च। स्मृतिरपि प्राणिकर्म्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वञ्च दर्शयति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इत्येवंजातीयका" भा०। "न कर्म्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्" सू०। "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति" प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म्म, यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्, सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म्म। कर्म्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्तता नाम, प्राक् विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्म्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्म्मणः, सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। कथं पुनरेतदवगम्यते अनादिरेष संसार इति? अत उत्तरं पठति" भा०। "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" सू०। "उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्। न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणम् एकरूपत्वात्। रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्म्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्। न च कर्म्म अन्तरेण शरीरं सम्भवति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः 'अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति। उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मनेति' सर्गप्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति। आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत। न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात्। "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" च मन्त्रवर्णः पूर्व्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" इति भगवद्गीता। पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्" शङ्करभाष्यम्।

ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैशेषिकाद्यभिमतः तत्रैव प्रत्याख्यातः यथा "पत्युरसामञ्जस्यात्" शा० सू०। "इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते?। "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्य्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्व्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा। केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते "कार्य्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः। पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति"। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरं वर्णयन्ति। अत उत्तरमुच्यते। "पत्युरसामञ्जस्यादिति"। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मात्? असामञ्जस्यात्। किं पुनरसामञ्जस्यम्? हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्म्मापेक्षत्वाददोष इति चेन्न कर्म्मेश्वरयोः प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। अनादित्वादिति चेन्न वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः। अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः परार्थे स्वार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्व्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यम्। स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम्" भा०। "सम्बन्धानुपपत्तेश्च" सू०। "पुनरप्यसामञ्जस्यमेव न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता। न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्व्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च।

नापि समवायलक्षणः, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात्। नाप्यन्यः कश्चित् कार्य्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्य्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् न तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टं सर्व्वमभ्युपगन्तव्यम्। परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्व्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः। परस्यापि सर्व्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेन्न इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्व्वज्ञसिद्धिः सर्व्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम्" भा०। "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च" सू०। "इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाय प्रवर्त्तयेत् न चैवमुपपद्यते। न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति मृदादिवैलक्षण्यात्" भा०। "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः" सू०। "स्यादेतत् यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते। करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्। अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च"। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् न च तद्वर्णयितुं शक्यते सृष्ट्युत्तरकालभावित्वात् शरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वात्। "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः" सू०। "अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत एवमपि नोपपद्यते सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत" भा०। "अन्तवत्त्वमसर्व्वज्ञता वा" सू०। "इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्व्वज्ञैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च अनन्तञ्च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते। तत्र सर्व्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव। कथं? पूर्व्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् वस्तु घटादिवदन्तवत् दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत् स्यात्। संख्यापरिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता च महासंख्या। ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषामन्तवत्। एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणाञ्चान्तवत्त्वं स्यात्। प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्? किं विषये वा सर्व्वज्ञतेश्वरते स्याताम्?। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सति, आदिमत्त्वप्रसङ्गः आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सर्व्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीतेश्वरकारणवादः"।

ईश्वरकारणतादार्ढ्याय अचेतनप्रधानकारणवादखण्डनमपि शा०सू०भाष्ययोः। यथा "रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्" सू०। "तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मकतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्व्वका लोके दृष्टाः तथा सर्व्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्व्वका भवितुमर्हन्ति। यत्तत् सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवृत्तं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्त्तते इति। तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते। तत्र वदामः यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्व्वर्त्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम्। गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्म्मफलभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकञ्च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्म्मफलानुभवा-

धिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः। न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणतासमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वय उपपद्यते सुखादीनाञ्चान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्चातद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्य्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्व्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्य्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्व्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्” भा०। “प्रवृत्तेश्च” सू०। “आस्तान्तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिरूपापत्तिः विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः। अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेत्युत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव सेति। ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तम् उभयोः प्रत्यक्षत्वात् न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलचेतनो रथादिवत् प्रत्यक्षः। प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैल-

क्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अतएव प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यदर्शनादसति तददर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति भवति तु तस्यैव सा सापि चेतनाद्भवतीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लौकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्त्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्त्तकत्वम्। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्त्तकत्वमिति चेन्न अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽपि अयसः प्रवर्त्तको भवति यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्त्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्व्वगतः सर्व्वात्मा सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिश्च सन् सर्व्वं प्रवर्त्तयेदित्युपपन्नम्। एकत्वात् प्रवर्त्त्याभावे प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत् प्रत्युक्तत्वात्। तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे” भा०। “पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि” सू०। “स्यादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रवर्त्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्त्तिष्यत इति। नैतत् साधूच्यते, यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्। शास्त्रञ्च “योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते” इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति। तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः। चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेनेच्छया पयसः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः वत्सचूषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दनस्य। चेतनापेक्षत्वन्तु सर्वत्रोपदर्शितम्। “उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि” इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्य्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या नि

दर्शितं शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वज्ञेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते" भा०। "व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्" सू०। "साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्त्तको न निवर्त्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम् अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम्। ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वान्महामायित्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते" भा० "अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्" सू०। "स्यादेतत् यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति। कथञ्च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते निमित्तान्तरानुपलम्भात्। यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि न तु सम्पादयामहे। तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति। अत्रोच्यते। भवेत्तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः; कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः अन्यत्राभावात् धेन्वैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुदाद्युपयुक्तं वा यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्यात् धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत्। न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तता सम्भवति, भवति हि किञ्चित् कार्य्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यम्। मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते। तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः" भा०। "अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्" सू०। "स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम्। अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव कुतः? अर्थाभावात् यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्त्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्य्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति। भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोगो भवेत् अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति न च पुरुषस्य निर्मलस्य, दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्" भा०। "पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि" सू०। "स्यादेतत् यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्त्तयति यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्त्तमानोऽप्ययः प्रवर्त्तयत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्। अत्रोच्यते तथापि नैव दोषाद्विमोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति, प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात्। कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत्। पङ्गुरपि ह्यन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्त्तयति नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्त्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्त्तयेत् सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य त्वनित्यः सन्निधिरस्ति स्वव्यापारः सन्निधिपरिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः। परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयञ्च प्रवर्त्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः" भा०। "अङ्गित्वानुपपत्तेश्च" सू०। "इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावादनुपपन्ननिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात्" भा०। "अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्" सू०। "अथापि

स्यात् अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न तावन्निरपेक्षस्वभावाः कूटस्था अस्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञानशक्तिवियोगात् रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञानशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः" भाष्यम् ।

वेदान्तिपक्षपरिशुद्धौ साङ्ख्योद्भावितदोषनिराकरणमपि तत्रैव यथा "नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । नह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलवीचितरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात् यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति । सम्बन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ । तथाऽनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः, प्रतिकूलोऽनर्थः, ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । ... कभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां न त्वेतदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः सम्भवेत् । क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति उच्यते किं न पश्यसि? कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यः तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वम् अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज एवेति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत् परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय । नहि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति, सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिद्दुष्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्न अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति, वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति" ।

"प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुका

परायत्ते कर्त्तृत्वे नोपपद्यते। नैष दोषः। परायत्तेऽपि हि कर्त्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्व्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति। अपि च पूर्व्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्व्वतरञ्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्व्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्यानवद्यम्। कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह। एवं हि "स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्येवञ्जातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य। तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्, प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात्। ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकदोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति" भा०।

सेश्वरसांख्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्त्तृत्वं तत्रेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धिस्तत्स्वरूपादिकं पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा।

"किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो? न वेति" भा०

"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू०२३। "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति" भा०२३। "अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति?" भा०। "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" सू०२४। "अविद्यादयः क्लेशाः। कुशलाकुशलानि कर्म्माणि। तत्फलं विपाकः। तदनुगुणा वासना आशयाः। ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति। यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते। यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः। कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः? ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव मुक्तः, सदैवेश्वर इति। योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तः? आहोस्विन्निर्निमित्तः? इति तस्य शास्त्रं निमित्तं, शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः। एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तच्च तस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्म्मुक्तं न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात् तत्र। यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्य्यस्य स ईश्वरः, न च तत्समानमैश्वर्य्यमस्ति। कस्मात्? द्वयोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्म्मुक्तमैश्वर्य्यं स ईश्वरः, स च पुरुषविशेष इति" भा०२४। किञ्च "तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञबीजम्" सू०२५। "यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्व्वज्ञबीजमेतद्विवर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्व्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्व्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति। सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति। तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्। ज्ञानधर्म्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति। तथा चोक्तम् 'आदिविद्वान्निर्म्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति" भा०२५। स एषः "पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" सू०२६। "पूर्व्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्व्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः" व्यासभाष्यम् २६।

विवृतमिदं वाचस्पतिना यथा "सूत्रान्तरमवतारयितुं विमृशति किमेतस्मादेवेति। वाशब्दः संशयनिवर्त्तकः। ईश्वरप्रणिधानाद्वा। व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा आवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम्" २३। ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं विश्वं नान्येन, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथा च न तस्मादर्थान्तरमचेतनत्वात् अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्या

दसंसारितया चाप्तितादिविरहात् कुतस्त्यावर्ज्जनम्? कुतस्त्याभिध्यानम्? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"। (न्यायकन्दल्यां क्लेशकर्मेत्यत्र कर्मेतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्) अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति। "कुशलाकुशलानीति" धर्म्माधर्म्मौ तेषाञ्च कर्म्मजत्वादुपचारात् कर्म्मत्वम्। विपाको जात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वासनास्ताश्चित्तभूमौ आशेरत इति आशयाः नहि करभजातिनिर्वर्त्तकं कर्म्म प्राग्भवीयकरभभोगभाविता भावना न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्माज्जनयति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयो बुद्धिधर्म्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्मात् पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्म्मेत्यादिनेत्यत आह, "ते च मनसि वर्त्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते" कस्मात्? "स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति"। तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह, योह्यनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः। स पुरुषविशेष ईश्वरः विशिष्यते इति विशेषः पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्यते। विशेषपदस्य यत्त्वं दर्शयितुकामः परिनोदनापूर्व्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति। प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः, वैकारिको विदेहानाम् दक्षिणादिबन्धो दिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि। प्रकृतिभावनाभ्यस्तमनसो हि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इतीयं पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह तु पूर्व्वापरकोटिनिषेध इति संक्षिप्य विशेषं दर्शयति "स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर" इति। ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्य्यम्। अत्र पृच्छति "योऽसाविति" ज्ञानक्रिये हि न चितिशक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति। रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये। नचेश्वरस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यत उक्तं, प्रकृष्टसत्त्वोपादानादिति। नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्याभिवर्द्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभावः, किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्णवात् जन्तूनुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्म्मोपदेशेन। नच ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेश मन्वेयमपहतरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विनेत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्याभिमानीवाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान् भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तदर्थं दर्शयन् भ्रान्तो भवति तदिदमाहार्य्यमस्य रूपञ्च तात्त्विकमिति। स्यादेतदुद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा अस्य अपि प्राकृतत्वात्तथा चान्योन्याश्रय इत्यत उक्तं शाश्वतिक इति। भवेदेतदेवं यदीदंप्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसंहारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसञ्जिहीर्षावधिसमये, पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत् सञ्जहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावासितप्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तः तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्याश्रयः। नचेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यं? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिः अन्या तत्त्वेऽर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रमाणकः? आहोस्विन्निर्निमित्तः निष्प्रमाणकः? इति। उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम्। नोदयति शास्त्रं पुनः किं निमित्तम्? प्रत्यक्षानुमानदृष्टं हि शास्त्रम्? नचेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। नचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्यस्य स्वयं न्यायादैश्वर्य्यप्रकाशनायेति भावः। परिहरति प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्। अयमभिसन्धिः मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम्। मन्त्रौषधिभेदानां तत्सु योगविशेषाणाञ्च सन्धानाञ्च तत्त्वार्थापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारो शक्यः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ। नचागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तं, महाप्रलये तत्सन्तानयोर्विच्छेदात् न च तद्वाक्ये प्रमाणाभावः। अभिन्नं प्रधानविकारि जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते। सदृशपरिणामस्य दृष्टसदृशपरिणाममता दृष्टा। यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपम्।

सङ्कल्पमन्यन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत ततः परमेश्वराह्वततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा०। "प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः" सू०। "अथ यदुक्तम् आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्त्तव्यम् अत्रोच्यते। नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते। यत्कारणमनन्तरम् "आप्नोति मनसस्पतिम्" इत्याह। यो हि सर्व्वमनसां पतिः पूर्व्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोति एतदुक्तं भवति। तदनुसारेण चानन्तरम् "वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्" भा०। उपासासिद्धस्य यथा जगत्कर्तृत्वं न भवति तथानुमानचिन्तामणावनुपदं दर्शितम्। सांख्योक्तदोषनिरसनपूर्व्वकं तस्य सर्व्वविषयनित्यज्ञानत्वं तत्रैव समर्थितं यथा "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति। अत्रोच्यते इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति?। यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यते इति चेन्न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः "तदैक्षत" इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत् कर्म? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति च"।

अस्मादेव च जीवानां तत्तत्कर्म्मफलसिद्धिर्यथा तथा शा०सूत्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा
"फलमत उपपत्तेः" सू०। "तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते। यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्म्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत् कर्म्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरप्रसादादिति? भवति विचारणा। तत्र तावत् प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हतीति कुतः? उपपत्तेः स हि सर्व्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्म्मिणां कर्म्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते। कर्म्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावानुत्पत्तेः।

स्यादेतत् कर्म्म विनश्यत् स्वकाल एव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनङ्क्ष्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्ता भोक्ष्यत इति तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः यत्काले हि यत् सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम्। नह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः। अथोच्येत कर्म्मकार्य्यादपूर्व्वात् फलमुत्पत्स्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्व्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात्। अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्" भा०। "श्रुतत्वाच्च" सू०। "न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथा हि श्रुतिर्भवति "स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः" इत्येवंजातीयका" भा०। "धर्म्मं जैमिनिरत एव" सू०। "जैमिनिस्त्वाचार्य्यो धर्म्मं फलस्य दातारं मन्यते अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च, श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वा

क्येषु। तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृकोयाग आपद्येत तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्। नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः। नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्मफलसम्बन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्मादेव फलमिति" भा०। "पूर्व्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्" सू०। "वादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात् कर्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः। हेतुव्यपदेशात्। धर्म्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकं निनीषते" इति। स्मर्य्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु। "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तानिति"। सर्व्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" भा०।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्वं किन्तु कर्मभ्य एव फलसिद्धिरित्यङ्गीकृतं तच्च जैमिनीयमतत्वेन शा०सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् अपिपूर्वशब्दे चेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१पृष्ठे दर्शितम्।

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' शास्त्रेण जीवानां कर्त्तृत्वेऽपि अस्यैव च कारयितृत्वं यथाह शा०सूत्रभाष्ययोः।

"परात्तु तच्छ्रुतेः" सू०। "यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्येश्वरं, भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति? भवति विचारणा। तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्त्तृत्व इति। कस्मात्? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारणान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्त्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति?। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम्। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः तयोश्च सद्भावे सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्य्यकरणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः? तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्व्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्त्तेति श्रुतेरवसीयते। तथा हि श्रुतिर्भवति "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकं निनीषते" इति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति" चैवंजातीयका। नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते" भा०। "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः" सू०। "तुशब्दोनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः। कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति ततश्चैते नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां व्रीहियवादीनां गुच्छगुल्मादीनां चासाधारणेभ्यः स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्तं भवति पर्जन्यः, नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

रणवादिना ब्रह्मवादिनि दोषउत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्राय वैशेषिकाणामभ्युगम' कारणद्रव्यसमवायिनो गुणा कार्य्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्य' शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययाऽदर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्य समवेयात् तद्दर्शनात्तु न चेतन' ब्रह्म जगत्कारणम्भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति" भा०। "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" सू०। "एषा तेषा प्रक्रिया परमाणव किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्य्या यथायोग रूपादिमन्त पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसरा संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्न कार्य्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्य्ये गुणान्तरम्। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषा शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्य' न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समान द्व्यणुकसमवायिना शुक्लादीनामारम्भकत्वम्। अणुत्वह्रस्वते तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्। यदापि बहव परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणु' कार्य्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेव यथा परमाणो परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकञ्जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नो ह्रस्वम् एव चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतन जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव कि छिन्नम्। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्त कार्य्य द्रव्य द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्य्ये चेतनान्तर नारभेत। न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति। मैव मन्स्था यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेव चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्व' पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारण प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्ते। आरब्धमपि कार्य्यद्रव्य प्राक् गुणारम्भात् क्षण मात्रमगुण तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यत स्वसमानजातीयं परिमाणान्तर नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वोभ्युपगमात्। "कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् तद्विपरीतमणु। एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते"। इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणात् बहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणाना स्वाश्रयसमवायाविशेषात्। तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्व' तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम्। संयोगाच्च द्रव्यादीना विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचार। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्य गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति। सूत्रकारोऽपि भवता द्रव्यस्य गुणमुदाजहार 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते" इति। यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयो समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्ष एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्ष स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीर' दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्त' भवति गुणश्च संयोग द्रव्य शरीरम्" इति भा०।

ईश्वरस्य सर्व्वकर्त्तृत्वेऽपि न स्वाभिन्नजीवस्रष्टृत्वमिति निर्णयाय ईश्वरस्य जीवस्रष्टृत्ववादिमतैकदेशस्य मतस्यापि तत्रैव निराकृत यथा। "उत्पत्त्यसम्भवात्" शा०सू०। "येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवल निमित्त' कारणमीश्वरोऽभिमत स्तेषा पक्ष प्रत्याख्यात। येषा पुन प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेत्युभयात्मक कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषा पक्ष प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवरूप एवेश्वर प्राङ्निर्द्धारित प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति। श्रुत्यनुसारिणी च स्मृति' प्रमाणमिति स्थिति। तत् कस्य हेतोरेष पक्ष प्रत्याचिख्यासित ? इति। उच्यते यद्यप्येवजातीयकोऽश समानत्वान्न विसवादगोचरो भवति अस्ति तु अशान्तर विसवादस्थानमिति अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भ। तत्र भागवता

मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्द्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण, सङ्कर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवोनाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नोनाम मनः । अनिरुद्धो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः अपरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यम् । तमित्थम्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्व्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति तन्न निराक्रियते "स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि" श्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभवनस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति अत्र ब्रूमः न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षःस्यात् कारणप्राप्तौ कार्य्यस्य विलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्य्योजीवस्योत्पत्तिम् "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा० । "न च कर्त्तुः करणम्" सू० । "इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्मान्नहि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्त्तुर्जीवात् संकर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे भा० । "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू० । "अथापि स्यात् न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किन्तर्हीश्वरा एवैते सर्व्वे ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिरैश्वर्य्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्व्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्रकारान्तरेण कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्म्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततोह्यनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् एकेनेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवतः एते चत्वारोव्यूहास्तुल्यधर्म्माण इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्य्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः । नह्यसत्यतिशये कार्य्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्व्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्व्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतोभगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा० । "विप्रतिषेधाच्च" सू० । "विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजांसि गुणा आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्" भा० ।

उपासनया प्राप्तैश्वर्य्यस्यापि येश्वरस्य तु न जगत्कर्तृत्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" शा० सू० । "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तेषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति "आप्नोति स्वाराज्यं सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादि" श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति "जगद्व्यापारवर्ज्जमिति" । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज्जयित्वा अन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्व्वकमितरेषामणिमाद्यैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सङ्कल्पमन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधं समर्थ्य ततः परमेश्वराकृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा०। "प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः" सू०। "अथ यदुक्तम् आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्त्तव्यम् अत्रोच्यते। नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदायत्तैव स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते। यत्कारणमनन्तरम् "आप्नोति मनसस्पतिमित्याह। यो हि सर्वमनसाम्पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोति एतदुक्तं भवति। तदनुसारेण चानन्तरम् "वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्" भा०। उपासासिद्धस्य यथा जगत्कर्तृत्वं न भवति तथानुमानचिन्तामणावनुपदं दर्शितम्। भाष्योक्तदोषनिरसनपूर्वकं तस्य सर्वविषयनित्यज्ञानत्वमत्रैव समर्थितं यथा "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति। अत्रोच्यते इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति?। यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यते इति चेन्न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः "तदैक्षत" इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत् कर्म? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि चाऽविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः। "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति च"।

अस्मादेव च जीवानां तत्तत्कर्मफलसिद्धिर्यथा तथा शा०सूत्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा
"फलमत उपपत्तेः" सू०। "तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते। यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत् कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति? भवति विचारणा। तत्र तावत् प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति कुतः? उपपत्तेः स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते। कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावानुत्पत्तेः।

स्यादेतत् कर्म विनश्यत् स्वकालएव स्वानुरूपं फलमर्जयित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत इति तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः यत्काले हि यत् सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम्। नह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः। अथोच्येत कर्मकार्यात् अपूर्वात् फलमुत्पत्स्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात्। अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्" भा०। "श्रुतत्वाच्च" सू०। "न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयाम किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथा हि श्रुतिर्भवति "स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः" इत्येवंजातीयका" भा०। "धर्मं जैमिनिरत एव" सू०। "जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते अतएव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च, श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वा-

कर्त्येषु। तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्याग स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यनुत्पादकोयाग आपद्येत तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्। नन्वनुक्षणविनाशिन कर्मण फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्ष। नैष दोष श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्मफलसम्बन्ध श्रुत उपपद्यते यथा कल्पयितव्य नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्व्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यत कर्म्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्ते वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्म्मादेव फलमिति" भा०। "पूर्व्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदेशात्" सू०। "वादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात् कर्म्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्त्यते। कर्म्मापेक्षाद्वाऽपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्त। हेतुव्यपदेशात्। धर्म्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधोलोकं निनीषत" इति। स्मर्य्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु।"योयो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च तत कामान् मयैव विहितान् हि तानिति"। सर्व्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्म्मानुरूपा प्रजा सृजति। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषा कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते"भा०।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्वं किन्तु कर्म्मभ्य एव फलसिद्धिरित्यङ्गीकृतं तच्च जैमिनीयमतत्वेन शा०सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् अपिपूर्वशब्दे चेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१पृष्ठे दर्शितम्।

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' शास्त्रेण जीवानां कर्त्तृत्वेऽपि अस्यैव च कारयितृत्वं यथाह शा०सूत्रभाष्ययो।

"परात्तु तच्छ्रुते' सू०।"यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्येश्वरं, भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति ? भवति विचारणा। तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीव, कर्त्तृत्व इति। कस्मात् ? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीव स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्त कारणान्तरसामग्रीसम्पन्न कर्त्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वर करिष्यति ?। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुदादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्य प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम्। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्म्माधर्म्मयो तयोश्च सद्भाव सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्य्यकरणसङ्घाताविवेकदर्शिनोजीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सत. परस्मादात्मन कर्म्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धि तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः ? तच्छ्रुते। यद्यपि दोषप्रयुक्त सामग्रीसम्पन्नश्च जीव, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्व्वास्वेव प्रवृत्तिष्वीश्वरो हेतुकर्त्तेति श्रुतेरवसीयते। तथा हि श्रुतिर्भवति "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधोलोकं निनीषते" इति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयतीति" चैवंजातीयका। नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते"भा० "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य"सू०।"तुशब्दोनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थ। कृतोयः प्रयत्नोजीवस्य धर्माधर्मलक्षण तदपेक्ष एवैनमीश्वर कारयति ततश्चैते नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्म्माधर्म्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां व्रीहियवादीनां गुच्छगुल्मादीनां वाऽसाधारणेभ्य स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्तं भवति पर्जन्य, नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

परायत्ते कर्त्तृत्वे नोपपद्यते। नैष दोषः। परायत्तेऽपि हि कर्त्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति। अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरञ्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्यानवद्यम्। कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह। एवं हि "स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्येवजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य। तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्, प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात्। ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकदोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति" भा०।

सेश्वरसांख्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्त्तृत्वं तत्रेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धिः तत्स्वरूपादिकं पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा।

"किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो? न वेति" भा०

"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू० २३। "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति" भा० २३। अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति?" भा०। "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" सू० २४। "अविद्यादयः क्लेशाः। कुशलाऽकुशलानि कर्म्माणि। तत्फलं विपाकः। तदनुगुणा वासना आशयाः। ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति। यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते। यो ह्यनेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः। कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः? ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव मुक्तः, सदैवेश्वर इति। योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त? आहोस्विन्निर्निमित्त? इति तस्य शास्त्रं निमित्तं, शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्? प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्। एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः। एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात् तस्मात्। यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्य्यस्य स ईश्वरः, न च तत्समानमैश्वर्य्यमस्ति। कस्मात्? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् तस्मात् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः, स च पुरुषविशेष इति" भा० २४। किञ्च "तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञबीजम्" सू० २५। "यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्व्वज्ञबीजमेतद्विवर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्व्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्व्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति। सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति। तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्। ज्ञानधर्म्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति। तथा चोक्तम् "आदिविद्वान्निर्म्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति" भा० २५। स एष "पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" सू० २६। "पूर्व्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्व्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्य" व्यासभाष्यम् २६।

विवृतमिदं वाचस्पतिना यथा "सूत्रान्तरमावतारयितुं विकल्पति किमेतस्मादेवेति। नवाशब्दः स शयनिवर्त्तकः। ईश्वरप्रणिधानाद्वा। व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा आवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम्" २३। ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं विश्वं नान्येन, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथा च न तस्यावर्ज्जनमचेतनत्वात् अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्या-

इदं सांसारिकतया चाप्यनादिविरहात् कुतश्चाववर्जनम्? कुतश्चाभिध्यानम्? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"। (न्यायकन्दल्यां क्लेशकर्मेत्यत्र लक्षेतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्) अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति। "कुशलाकुशलानीति" धर्माधर्मौ तेषाञ्च कर्मजत्वादुपचारात् कर्मत्वम्। विपाको जात्यायुर्भोगाः; विपाकानुगुणा वासनाशयाश्चित्तभूमौ आशेरत इति आशयाः। नहि करभजातिनिर्वर्त्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगभाविता भावना न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्मात्तद्गुणति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयो बुद्धिधर्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्मात् पुरुषपदादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्मेत्यादिनेत्यत आह, "ते च मनसि वर्त्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते" कस्मात्? "स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति"। तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह, यो ह्यनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः। स पुरुषविशेष ईश्वरः विशिष्यते इति विशेषः पुरुषान्तरादाद्यवच्छिद्यते। विशेषपदस्यार्थं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति। प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः, वैकारिको विदेहानाम् दक्षिणादिबन्धो दिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि। प्रकृतिभावनावशंकृतमनसोऽपि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इति तेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह तु पूर्व्वापरकोटिनिषेध इति संक्षिप्य विशेषं दर्शयति "स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर" इति। ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्य्यम्। अत्र पृच्छति "योऽसाविति" ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति। रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये। नचेश्वरस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावसम्बन्धसम्भवः, इत्यत उक्तं, प्रकृष्टसत्त्वोपादानादिति। नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यातमिस्रध्वस्तचित्ततयेन स्वस्वामिभावः किन्तु तापत्रयपरीतान् संसारमहार्णवात् जन्तूनुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोपदेशेन। न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेश नवैयमपहरः प्रलयोदधिमग्नस्योद्धादानमित्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्याभिमानीवाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान् भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तानताश्चेष्टादर्शयन् भ्रान्तो भवति तदिदमाहार्यमस्य रूपम्न तात्त्विकमिति। स्यादेतदुद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा अनयोरपि प्राकृतत्वात्तथा चान्योन्याश्रय इत्यत उक्तं शाश्वतिक इति। भवेदेतदेवं यदीदम्प्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसंहारप्रबन्धे सर्गान्तरसहस्रनक्षत्रहोर्यावधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत् सञ्जहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावासितं प्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्याश्रयः। नचेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यं? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिः अपि तु तत्त्वेऽर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रमाणकः? आहोस्विन्निर्निमित्तो निष्प्रमाणकः? इति। उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम्। चोदयति शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्? प्रत्यक्षानुमानद्वयं हि शास्त्रम्? नचेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। नचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयितव्यापि ज्ञानस्य प्रत्यादात्मैश्वर्य्यप्रकाशनायेति भावः। परिहरति प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्। अयमभिसन्धिः, मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु सहस्रशः सम्यक्त्वाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम्। मन्त्रौषधिभेदानां तत्र योगविशेषाणाञ्च सन्धानमात्रञ्च तत्सन्दर्शनापोहारेण सहस्रैरपि वर्षैरपि दुरपायं मौलिकप्रमाणव्यवहारो यत्र कर्तुमन्वयव्यतिरेकौ। नचागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तन्त्रानयोरनादितेति प्रतिपादयितुं युक्तं, महाप्रलये तत्सन्तानविच्छेदात् न च तस्मादेव प्रमाणाभावः। अभिन्नं प्रधानविकारे जगति हि प्रतिपादयिष्यते। सर्वदर्शनामस्य सर्वसंयमपरिणामः सतां दृष्टः। यथा सौरेन्द्रस्य देहादिवृद्धादिकृतम्।

ऽविसदृशपरिणामश्च पूर्व्वसदृशपरिणामता च दृष्टा। तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यम्। कदाचित् सदृशपरिणामेन सदृशपरिणामश्चास्य साम्यावस्था स च महाप्रलय। तस्मान्मन्वायुर्वेदप्रणयनात् तावद्भगवता रजस्तमोमलावरणतया परित्यक्तं प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयं तथा चाभ्युदयनिःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतस्तद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति। न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति। स्यादेतत् प्रकर्षकार्य्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रम् शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागम इत्यत आह, एतयोरिति। न कार्य्यत्वेन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः। ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्त्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तते इति। उपसंहरति, एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणोऽलक्षणात्। सदैवेश्वर सदैव मुक्त इति। तदेव पुरुषान्तरादवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति तच्च तस्येति। अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न तावदिति। कुतः? यदेवेति। कस्मात् सर्व्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्य्यम्? इत्यत आह, तस्माद्यत्रेति। अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्य्यमित्यर्थः। साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्समानमिति। प्राकाम्यमविहतेच्छता तद्विघाताद्‌नत्वम्, अनूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविघाते कार्य्यानुत्पत्तिर्वा विरुद्धधर्मसमाविष्टमेकदा कार्य्यमुपलभ्येतेत्याशयवानाह द्वयोश्चेति। अविरुद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे सतमन्यैरेकेनैवेश माया कृतत्वात्, सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वर परिषद्वत्, नित्यमनायोगिनाञ्च पर्य्यायायोगात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति द्रष्टव्य तस्मात् सर्व्वमवदातम्" २४वि॰। एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति, किञ्च "तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञबीजम्"। व्याचष्टे यदिदमिति। बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं समुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बह्विति सर्व्वज्ञबीजं कारणम्, कश्चित् किञ्चिद्देशातीतादि पश्यति, कश्चिद्बहुतरं, कश्चिद्बहुतममिति प्राणिभेदेन पश्यतामेतस्य सङ्गस्य ततम् एतद्विवर्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्व्वज्ञ इति

तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्। अत्र प्रमाणयति "अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञबीजस्येति" साध्यनिर्द्देशः निरतिशयत्वं काष्ठा यत्र परमतिशयस्ता प्राप्नोतीति। तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति हेतुः। यद्‌यत् सातिशयं तत्तत् सर्व्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वम् आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत्। न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतं न खल्ववयवगरिमाश्रयविनं, किन्त्वापरमाणुभ्य आत्माश्रयविभ्यो यावन्तः केचन, तेषामुत्कर्षिणो गरिम्णः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानं ज्ञानं तु प्रतिसन्धे समाप्यत इत्येकद्विबहुविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः। उपसंहरति, यत्र काष्ठा इति। ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हत्कपिलर्षिप्रभृतयस्तत् कस्मात् ते एव सर्व्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानात्? इत्यत आह, सामान्येति। कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिः? इत्यत आह, तस्येति। बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो न त्वागमः, सर्व्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः। तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमत आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमः। तस्मात् सञ्ज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः। सञ्ज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः। आदिपदेन षडङ्गतादशाव्ययत्वे सङ्गृह्येते। यथोक्तं वायुपुराणे "सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य"। तथा "ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च। अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" इति। स्यादेतन्नित्यतृप्तस्य भगवत ऐश्वर्य्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे दयासम्भवात्, कारुणिकस्य च दुःखैकतानजनसर्ज्जनमपरस्य तु प्रलयाकरणासमर्थतानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावत प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह, तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति। भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्य्यकरणात् किन्तु, चरितार्थं चित्तं निवर्त्तते तत्र पुरुषः क्षेत्री भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोऽविवेकस्याप्युपायं कथयति तेनार्थरितार्थत्वात् चित्तस्य जन्तूनां, ईश्वर पुण्यप्राप्त्युपाय तदुद्धरते भगवान् कारुणिकः। विवेकख्यात्युपायक०

नाय भूतानुग्रहद्वारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानञ्च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिपरिपाकात् । कल्पप्रलये—ब्रह्मणोदिनावसाने यत्र सत्यलोकवर्जं जगद्रसमेति, महाप्रलये सत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिणः स्वकारणगामिनस्तदा मरणादुःखभाजः । कल्पेत्युपलक्षणम् । अन्यदापि स्वार्जितकर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभोज पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्त्वित्यर्थः । एतञ्च करुणामयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कपिलादीनामपि सिद्धमित्याह, “तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल” इति । आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्य्यवचनम् आदिसृष्टस्वसन्तानादिगुरुविषय, नत्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलेषु अस्माकमादिर्विद्वान् मुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः । श्रूयते हि कपिलोनाम विष्णोरवतारविशेष प्रसिद्ध स्वयंभूस्तु हिरण्यगर्भ , तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते इति “स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलोविष्णु' स्वयम्भूरिति’ स्वायम्भुवादीनामपीश्वर इति भाव० २५ । “सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, ‘स एष इति प्रातनिका न तु सूत्रम् “पूर्वेषामपि गुरु' कालेनानवच्छेदात्” । व्याचष्टे, पूर्वे हीति । कालस्तु शतवर्षादि, अवच्छेदार्थेन अवच्छेदनप्रयोजनेनोपावर्त्तते, न वर्त्तते प्रकर्षस्य गति प्राप्ति प्रत्येतव्या आगमात् । तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरोदर्शित·” २६ वाचस्पतिविवरणम् ।

तस्येश्वरस्य लक्षणम् “जन्माद्यस्य यत ”शा०सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् तस्योपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्थित तस्यानुपदमुदाहृतम् । तस्य लक्षणानि नवमितानि यथाह ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणोदाहरणे वेदा०परि० “प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्याप्ति । कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च “य सर्वज्ञः सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते”इत्यादि श्रुतिर्मानम् । तादृशचिकीर्षासद्भावे च“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति-श्रुतिर्मानम् । तादृशकृतौ च “तन्मनोऽकुरुतेत्यादि” वाक्यम् । ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्ते । अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि”श्रुतिर्मानम् । यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं जगदाकारेण परिणम्यमानमायाधिष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य“इदं सर्वं यदयमात्मा”“सच्चात्यच्चाभवत्”“बहु स्यां प्रजायेय”इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । घट· सन् घटोभाति घटइष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्याध्यासात्’ । अतएव “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वय”मित्युक्तम् । श्रीधरस्वामिनाऽपि भाग०१स्क०टीकायाम् “विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्” इत्यनेन ब्रह्मण सर्गादित्रयस्य ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वेन नव लक्षणान्युक्तानि । “मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरीश्वर” इत्युक्तेः तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्य्यकारणभेदेन द्विविधा तत्र कार्य्यरूपा मायाशब्देन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दवाच्या । तत्र कार्य्यरूपाभिप्रायेणैव “इन्द्रोमायाभिःपुरुरूप ईयते” श्रुतिर्द्रष्टव्या । अविद्याभिप्रायेणैव तु“मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्” । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णामित्यादि”श्रुतिश्च द्रष्टव्या । तस्या एकत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमोरूपगुणभेदात् त्रैविध्येन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्रैविध्यम् । तदभिप्रायेणैव “स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधीभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते” इति वेदा० परि० । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः पर' पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञा ”भागवतम् । मत्स्याद्यवतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटयएव । अत एव सिद्धान्तबिन्दौ “पुमाकारविष्णुप्रभृतीनां स्त्र्याकाराणाञ्च भारतीप्रभृतीनामीश्वररूपत्वमुक्तम् । तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि भक्तजीवानुग्रहवशात् तेषामुपासासिद्ध्यर्थं श्रुतिवेदपुराणप्रसिद्धाकारग्रहणम् “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पने-त्युक्ते “योयो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहमिति” गीतोक्तेश्च । ईश्वरविभूतिशब्दे च दर्शयिष्यमाण

तत्तत्स्थानेषु ईश्वरस्याराध्यता । "यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीतोक्तेः जीवानां कार्य्यवशात् तस्य विग्रहवत्त्वेनाविर्भावः । किन्तु स्वादृष्टायत्तशरीरपरिग्रहस्यैव संसारित्वेन ईश्वरस्य शरीरपरिग्रहे जीवादृष्टस्यैव हेतुत्वेनेश्वरस्य न संसारित्वमिति भेद इति द्रष्टव्यम् । तत्र परमेश्वरे "यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः" विक्र० "उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" पुरा० । "जगदाङ्कुरमीश्वरम्" गीता "न कीश्वरव्याहृतयः कदाचित् पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्" कुमा० । "क्लेशकर्म्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः" माघ । आढ्ये "ईश्वरोऽहमहं भोगी कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम" गीता स्वामिनि । "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" कुमा० । शिवे स्वामिनि च "प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि" कुमा० ऐश्वर्य्यान्वितस्त्रियां टाप् । "अविधेः शयनेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्त्तुमहो मनोरथान्" रघु० । दुर्गायां तु ईश्वरपत्नीत्वाविवक्षायां टावेव । "विन्ध्यसमङ्गलमहीध्रधरीश्वरायाः" किरा० ।

ईश्वरविभूति स्त्री ६त० । ईश्वरस्य विभूतौ संसारमध्यस्थानविशेषेषु तदीयांशभेदे । येषु येषु च भावेषु तस्य चिन्तनीयता तत् दर्शितं गीतायाम् । "हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे । अहमात्मा गुडाकेश ! सर्व्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च । आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी । वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना । रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् । पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः । महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः । उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् । आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः । अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्य्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् । प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् । पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी । सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ! । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः । मृत्युः सर्व्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा । बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः । द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः । दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् । यच्चापि सर्व्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ! । न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया । यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् । अथ वा बहुनोक्तेन किं ज्ञातेन धनञ्जय ! । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" । १०मे च ।

ईश्वरसाक्षिन् पु० ईश्वर एव साक्षी । वेदान्तिमतसिद्धे मायोपहिते चैतन्ये स च वेदान्तपरिभाषायां दर्शितो यथा "ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया चोपपत्तिः । "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः" । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन लाघवानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षी तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं चैतन्यञ्च परमेश्वरः मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्व उपा-

धित्वे साक्षित्वम् इतीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः न तु धर्म्मिणोरी-श्वरतत्साक्षिणोः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-भूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-शब्दवाच्यतां भजते । नन्वीश्वरस्यानादित्वे “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, इत्यादौ सृष्टिपूर्व्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्ष-णमुच्यमानं कथमुपपद्यते ?। उच्यते । यथा विषयेन्द्रिय-सन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्म्मवशेन परमेश्वरोपाधीभू-तमायाया वृत्तिविशेषाः इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकारा वृत्तिभेदा जायन्ते तासाञ्च वृत्तीनां तत्प्रतिबिम्बितन्यस्य च सादित्वमिति”

ईश्वरी स्त्री ईश्वरस्य शिवस्य पत्नी ङीप् । १दुर्गायाम् । “ईश्वरीमीश्वरीं प्रियाम्” दुर्गास्तव । ईश- वनिप् ङीप् रान्तादेशश्च । २लिङ्गिनीलतायां ३वन्ध्याकर्कोट्याम्, ४रुद्र-जटालतायाम्, ५नाकुलीवृक्षे च । ऐश्वर्य्यान्वितायां स्त्रियाम् च । “ईश्वरो सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये-श्रियम्” श्रीसूक्तम् ।

ईष उञ्छे (उञ्छ् तदवचेतनात् कणश आदाने) तु०प०सक० सेट् । ईषति ऐषीत् । ईषाम् बभूव आस चकार । ईषिता ईष्यात् ईषिष्यति ऐषिष्यत् “विश्वप्सादीषतो यज-मानस्य परिधिः” तैत्ति० ।

ईष दाने दर्शने, सर्पणे हिंसने च भ्वादि०आत्म०सक०सेट् । ईषते । ऐषिष्ट ईषाञ्च बभूव आस चक्रे । ईषिता ईषिषीष्ट ईषिष्यते ऐषिष्यत । ईषत् ईषा “न्युरस्येव त्वेष-थादीषतेश्च” ऋ० १,१४१,८ । “यस्मादह तन्यिषा-दीषमाण” ऋ०१,१७१ ४७ ।

ईष पु० ईष—क । उत्तममनो पुत्रभेदे । “औत्तमेयान् महाराज । दश पुत्रान् मनोरिमान् । ईष ऊर्जस्तनूर्ज्जश्च मधुर्माधव एव च । शुचि शुक्र सहश्चैव नभस्यो नभएव च” हरिवं०७अ० ।

ईषत् अव्य०ईष—अति ।१अल्पे, २किञ्चिदर्थे च ।“ईषत्सहा-समल परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि” देवीमा० ईषदीषदुन्न-मीतविद्यया तातमात्मसदमाविवर्द्धयन्” कुसुमा०। “ईषद-क्ता”प्रा०समा० । ईषदुष्ण ईषत्पाण्डु । ३सूक्ष्मार्थे च “ईषद्धौतं नवं शुक्लं सदशं यन्न धारितम्”शगिउ । “ईषत् सूक्ष्मतन्तुकमिति रघुनन्दन” एतदुपपदे धातो खल् ईषत्कर ईषद्दमः । दुषादेस्तु युच् वा । ईषद्दर्श ईषद्दर्शन । एतत्पूर्व्वे धाट्ये उपपदे खल् ईष-दाढ्यङ्कर “ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष” भट्टि ईषदाढ्यम्भवम् ।

ईषत्कर न० ईषत् कृ-खल् । १लेशे, २अल्पे च । ३अल्प-प्रयाससाध्ये त्रि० । [वर्णे २तद्वति त्रि०

ईषत्पाण्डु पु०“ईषदक्ततेति”पा०स० । १अल्पपाण्डौ धूसर-

ईषदुष्ण पु० “ईषदक्ततेति” पा०स० । अल्पतप्ते १मन्दोष्णे २तद्वति त्रि० [२तद्वति त्रि०

ईषद्रक्त पु०“ईषदक्ततेति”सा०स०। अल्परक्तवर्णे १अव्यक्तरागे

ईषा स्त्री ईष—क । १शकटस्य दीर्घकाष्ठे “देवानामित्युपस्तम्भ-नस्य पश्चादीषाम्” कात्या० ७,३,१४, “शकटस्य दीर्घ काष्ठमीषा” वेददी०। २रथावयवभेदे च“ईषामन्ये हया-नन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” भा०क०२४०अ० “पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत्” भा० द्रो० १२८अ० । ३हलयुगयोर्मध्यमकाष्ठे ४लाङ्गलदण्डे च ।

ईषादन्त पु०ईषेव दन्तोऽस्य ।१दीर्घदन्तगजे २उद्यदन्ते त्रि०

ईषिका स्त्री ईषेव “इवे प्रतिकृताविति”पा०कन् । १गजाक्षि गोलके, २तूलिकायाम्, ३अस्त्रविशेषे च ।“सोऽभिमन्त्र्य शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान् काक तमभिसन्धाय ससर्ज पुरुषर्षभ” रामा० । फर्करीकादि०नि० ईषी-कापि । तूलिकायाम् तृणभेदे “सोऽभिमन्त्र्य शरेषीका मीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान्”ईषिकेति तालव्यमध्योऽप्यत्रार्थे ।

ईषिर पु० ईष हिंसने किरच् । अग्नौ उज्ज्वलदत्त ।

ईष्म पु०ईष—सर्पणे करणे मक् । १कामदेवे ईष ईषणे कर्म्म णि मक् । २वसन्तर्त्तौ च उज्ज्वल० ।

ईह चेष्टने भ्वादि०आत्म०अक०सेट् । ईहते ऐहिष्ट ऐहिढ्वम् ऐहिध्वम् । ईहाम्-बभूव आस चक्रे ईहिता ईहिषीष्ट ईहिष्यते ऐहिष्यत । ईहनम् ईहा ईहमान ईहित “शक्त्यानीहमानस्य किञ्चिद्वृत्त्वा पृथक् क्रिया” स्मृति । “ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा” भट्टि । प्रियाप्ति वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् । “हन्तु क्रोधवशादीहाञ्च-क्राते तौ परस्परम्” इति च किरा० । अस्य इच्छापूर्व्व-कचेष्टापरत्वे सक० “नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन”मनु । “नस्या राधनमीहते” गीता ।

ईहा स्त्री ईह—अ । १चेष्टायाम्, २उद्यमे, ३वाञ्छायाञ्च । “ईहादेहार्थमाश स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते । ज्योति० ।

ईहामृग पु० ईहा मृगयते अण् ईहाप्रधानो वा मृगः पशुभेदः । (नेकडावाघ) ।१वृके ईहया ईहासाध्यो मृग । २कल्पितमृगे अलङ्कारशास्त्रलक्षिते ३नाटकभेदे च साहि० ६ परि० । यथा“ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्क प्रकीर्त्तित ।

गुणप्रतिगुणे वस्तो तत्र निर्दिष्ट तथा । सदृशिपारनियमो नायकप्रतिनायको । स्याती धीरोद्धतावस्थो तस्याभावादयुक्तता । दिव्यस्त्रियमनिम्ब्लोमपष्टारादिनेषम । भङ्गारावानसम्बद्ध किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शितं । पताका नायका दिव्या मर्त्योपि दशोद्धताः । गुणभाविप मरणम् - पर व्याजाश्रियस्ते । मरणाद्यो वध प्राप्त अपि सद्याः सुरत नो । एकाङ्कोऽत्र एवात्र नेतोत्याह परे पुन । दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्ध नायका यक्षिणातरे । सियापि व्यायायामपि । अन्य, प्रतिनायक, पताकानायकात् नायकप्रतिनायकयोर्मिश्रिता दश । नायको व्यवहारनभ्यर्च नायिकासम ईहते मान्यतीतोहावग यथा गुणमदेगारविजयादि '

ईहामृक पु॰ ईहामभावो इव । (नेकरियानाय) ईहामृगे ।

ईहित त्रि॰ ईह क्त । १चेष्टिते २अभीप्सिते भावे क्त । ३उद्योगे ४वाञ्छिते च । "समीहितार्थसिद्धिःस्यात्" तन्त्रम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

~

उ-शब्दे भ्वादि॰ अक॰ आ॰ अनिट् । अवते औट । उवे ओता ओषीष्ट ओष्यते औष्यत । अवनम् ऊतः । "उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति" ऋ॰ १० ८६,७।

उ अव्य॰ उ—क्विप् न तुक् । १सम्बोधने २कोपवचने, ३अनुकम्पायां ४नियोगे (अवधारणे) "उमेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" कुमा॰ । "उदु ष्य देव सविता स, वाय' ऋ॰ २ ३८,१ । "उपो रुरुचे युवतिर्न योषा" ऋ॰ ७,७७,१ । "तेभ्यो ययेम लोक मुगरापद्यान इति" छा॰उ॰ । "एष उ एवासाधु कर्म कारयति तम्"श्रुति ५अङ्गीकारे ६प्रश्ने च"हेमच॰। ७पादपूरणे। अवति सातत्येन तिष्ठति अव ड्। ८शिवे पु॰। स्वरूपार्थे कार उकारोऽपि शिवे "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वर । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक." इति ओमित्यस्य अवयवार्थनिरूपणे पुरा॰ । उपन्त्राव् स्वरूपार्थे कार । उकार । पञ्चमस्वरे । स च

उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन प्रथम त्रिधा पुन अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येक द्विधेति षड्विध' कालकारानुसारम् तु ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि प्रत्येक प्रागुक्तभेदषट्कात् अष्टादशविध । तस्य वर्णस्य कुण्डलिनीस्वरूपादिना ध्येयस्वरूपम् कामधेनुतन्त्रे यथा "उकार परमेशानि । विद्धि कुण्डलिनी स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काश पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमय देवि । चतुर्वर्गप्रदायकम्" तन्त्रान्तरे अकारोकारमकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादशकलात्मकार्कमण्डलरूपेण अकारस्य, षोडशकलात्मकचन्द्रमण्डलरूपेण उकारस्य, दशकलात्मकाग्निमण्डलरूपेण च मकारस्य ध्येयतोक्ता अभेदोपचारात् षोडशकलात्मके, चन्द्रमण्डले च तस्य मकारात्मत्वेन तन्नामतेति बोध्यम् । उ, इत्यस्य एकाच् निपातत्वात् प्रगृह्यत्वेन तेन अचि परे न सन्धि । उ—उमेश" वि॰को॰ । "एष उ एवासाधुकर्म कारयति तम्" श्रुति । स चादिगणीय ।

उकानह पु॰ पीतरक्तवर्णे लपरक्तवर्णे च घोटके । हारा॰

उकार पु॰ उ—स्वरूपार्थे कार । १उस्वरूपे वर्णे । "अकारस्त्वप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च"मनु । २महेश्वरे च उमद्रोह॰।

उक्त त्रि॰ वच-ब्रूञ्॰गौणे कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते १तादृशे जने । "अतुक्तोऽपि पक्षव्यं सुहृदा हितमिच्छता" नीति: "तथेत्युक्ता च सा देवी' पुरा॰ गौणक मुख्यसमभिव्याहारे तु मुख्ये कर्मणि क्त । २कथिते वाक्यादौ ३यथावोधिते "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुन' सम्भावितानि च"। स्मृति "उक्तार्थानामप्रयोग व्या॰प॰ । भावे क्त कथने न॰ । "सम्भृत्यसाध्वस' वक्तुमुक्तं सुभाषिणामा"माघ । ४एकाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री मेदि॰ 'उक्तात्युक्ता तथा मध्येति"हत्त॰र॰केचिदत्र "उक्थात्युक्थेति पठित्वा उक्थाशब्दस्तदर्थे इत्याहु ।, उक्तश्च प्रायेण अभिधायकतया बोधितार्थ एव । "प्रधानविषया शक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" भर्तृ॰ । शक्ति कारकशक्तिरित्यर्थ ।

उक्ति स्त्री वच—भावे क्तिन् । कथने । "अतिसविप्रचिरन्तनोक्तिभि, "सता॰। उक्तिप्रत्युक्तिरूप वाकोवाक्यम्"छा॰भा॰ २शब्दशक्तौ च "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' अमर' ।

उक्थ न॰ वच—थक् । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये "स्तोत्रे 'इन्द्राय मम मन्मयोक्थानि च ब्रवीत न "ऋ॰१,८४,५ ।"उक्था-

णि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि" भा० "अथ योऽसा-वन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्, तत् साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" छा०उ० । तथा हि स्तोत्रं द्विविधं प्रगीतमन्त्रसाध्यमप्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । गवामयने प्रायणीयसप्तकाहे प्रायणप्रचुरदशस्तोत्रात्मके ३चतुर्विंशस्तोमभेदे उपचारात् ३तत्साध्ये उक्थ्ययागे च तद्विधानञ्च" ता०ब्रा०४अ०२ख०उक्तं यथा "१प्राय-णीयमहर्भवति" १ इत्युपक्रम्य "चतुर्विंश भवति"४ क० "इदमहरुक्थसंस्थन्तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-शएव स्तोम कार्य्य ४ । तदेतत् प्रशंसति" भा० । "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसङ्गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्चसमारभ्य स्वर्यन्ति" ५ ।"अयञ्च स्तोमश्चतुर्विंशति-सङ्ख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यक्षरा सा च गायत्री तेजः, प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नत्वात् अस्यास्तेजोरूपं ब्रह्मवर्चसं च तेजोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा गायत्री। एवं सति चतुर्विंशतिस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जाना साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अभिचरन्ति प्रयु-ञ्जाना: सङ्ख्याद्वारेण तेजोब्रह्मवर्चसञ्चारभ्य संवत्सरं स्वर्यन्ति स्वर्गं गच्छन्ति५। पुनरपि विहितं स्तोममनूद्य प्रशंसति" भा०। "चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्स-रः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते"६।"चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मक-त्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत्वं तथा सति चतुर्विंशस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जाना साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमार-भन्ते ६। अथेमं स्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रश-संति" भा० । "यावत्यश्चतुर्विंशस्योक्थस्य स्तोत्रीयास्तावत्य संवत्सरस्य रात्रय स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नु-वन्ति"७। "पञ्चदशस्तोत्रे अस्मिन्नहनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मिलित्वा षष्ट्युत्तरत्रिशतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-स्तोमस्य यावत्यः स्तोत्रीयाः संवत्सरस्यापि तावत्योरात्रय एव प्रयुञ्जाना: सवित्स्तोम चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरं प्राप्नुवन्ति७ । स्तोत्रसंख्ययापीदमहः प्रशंसति" भा०।"पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्द्धमासस्य रात्रयो-ऽर्द्धमासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति" ८।"स्पष्टोऽर्थः ८"। अथ स्तोत्रशस्त्राणि समुच्चित्य तत्सङ्ख्ययापीदमहः प्रशंसति" भा० "पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि समासो मासश एव तत् संवत्सरमाप्नुवन्ति९" स्पष्टोऽर्थ ९भा०। तत्राग्निष्टोम-कर्त्तव्यतारूपं पूर्वपक्षमुपन्यस्योत्तरमनमाह "अथो खल्वा-हुरुक्थमेव कार्य्यमहः समृद्ध्यै"१२। "अथो इति पूर्वपक्ष-व्यावृत्त्यर्थं । उक्थसंस्थमेवेदमहः कार्य्यं किमर्थमहः स-मृद्ध्यै सम्पूर्णतायै इति ब्रह्मवादिन आहुः । अग्नि-ष्टोमे हि पूर्वयो: सवनयो पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तृतीये तु द्वे एवेत्यहः समृद्धिर्न भवति, उक्थ्ये तु तृतीयसवने पञ्च स्तोत्राणीत्यहः समृद्धं भवति१२ । उक्थसंस्थाङ्गी-कारे युक्त्यन्तरमाह" भा० । "सर्व्वाणि रूपाणि क्रियन्ते सर्व्वं ह्येतेनाप्यते" १४ "उत्तरेणाऽह्ना सम्बन्धीनि यानि रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्थ्ये क्रियन्ते अतः सर्वं हि यज्ञसम्बन्धिरूपं तेनाह्ना उक्थसंस्थेन आप्यते प्राप्यते तत उक्थसंस्थैव कार्य्येत्यर्थः । सर्वरूप-करणञ्च सर्व्वावाप्तिश्च सम्पादनद्वारेणेति निदानकारे-णोच्यते, "अथो खल्वाहुः सर्व्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति" आचार्य्या एतेष्वेव सर्व्वान् स्तोमान् सर्व्वाणि पृष्ठानि सर्वा विभक्तीर्द्व्यरात्ररूपा इति विभक्तिमात्रेण कल्प-यन्त इति संदृष्टोक्ता पुनस्त्रिवृत्पञ्चदशौ चतुर्विंश स-म्पादयत इत्यादिना"१४ भा०। एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र प्रदर्शितानि तत्सर्वं तत एवागन्तव्यम् । तत्र च तस्मिन्नहनि यथा स्तोमादिकं विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं तत एव तदवसेयम् । अत्र उक्थसाध्ययागे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।

४होत्रायां स्त्री उक्थायशस्त्रशब्दे उदा० उच्यतेऽनेन करणे थक् । ५उक्थसाधने प्राणे च "यस्य नाथवियोगेन लोकोऽप्रियदर्शन । उक्थेन रहितोह्येष सूतक प्रोच्यते यथा" भाग०१स्क०१५अ० ।

उक्थपत्र पु० उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि पत्रं वाहनमिव यस्य ।।यज्ञे, स्तोत्रैरेव हि यज्ञोवाह्यते इति तस्य तथात्वम् । "समिद्धे अग्नावधिमामहान उक्थ-पत्र ईड्योगृभीतः" यजु० १०,५५ । "यजमानोवै साम हान उक्थपत्र इत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणि" शत०ब्रा० ६,२,३,९ इत्युक्ते २ यजमानेऽपि । [चिन्त्यम् ।

उक्थपात्र न० ६त० । यजमाने तस्य उक्थस्तावकत्वा-

उक्थभृत् पु० उक्थं बिभर्त्ति सम्यक्विभजते भृ–क्विप् ६त० । उक्थविभाजके ऋषिभेदे "उक्थभृत सामभृत बिभर्त्ति ग्रीवायम्" अ० ७, २२, १४ । उक्थभृत उक्थानां स्तोत्राणां संभर्त्तारम्" ।

उक्थवर्द्धन पु०उक्थैः स्तोत्रैर्वर्द्धतेऽसौ वृध–णिच् कर्म्मणि

र्त्तितम्” छन्दो० उक्तेस्तथार्थता “अपिधान प्रोक्षिताभ्याम्” कात्या० ६,१०,४,। “तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः” ऋ०१०,९०,७, “प्रोक्षिता स्थ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि” यजु० १,१३, “कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि। बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि” यजु०२,१, “रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्” यजु०५,२५, “संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० “इत्युक्ते पुरुषसंस्कार इति नैयायिकाः। मीमांसकमते द्रव्यसंस्कार इति भेद अभ्युक्षणशब्दे विवृतिः। “प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्” मनु।

सम्+प्र+ सम्यक् प्रोक्षणे। “प्राणानायम्य संप्रोक्षेत् चेमाब्दैवतेन तु” या० स्मृति।

वि+विशेषेण सेचने “ज्ञयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते” ऋ० १०,९२,५। “व्यवहिताश्चेति” पा० उपसर्गव्यवधानम्। “केशमिश्रेव ह्यास ता व्यौक्षदोप धयेति” शत० ब्रा० २,२,४,५।

अभि+वि+ आभिमुख्येन विशेषेण सेचने। “तत्तस्मादु तथैव सम्राज्याम् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्” शत० ब्रा० १,२,१,१०

सम्+सम्यक् सेचने। “समुक्षितं सुतं सोमम्” ऋ० २,६०,५। “इदं ते अस्मं युज्यं समुक्षितम्” ऋ० ८,४,१२

उक्ष त्रि० उक्ष–अच्। १सेक्तरि “सुमतिभिः मनोहरेभ्य उक्षाय नः” यजु०८,८४, कर्मणि घञ्। २सिक्ते “उक्षान् प्रचक्रुः” भट्टि

उक्षण न० उक्ष–ल्युट्। द्रवद्रव्येण संयोजनव्यापारे “वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावात्” रघु०। [मावस्ये वृषे।

उक्षतर पु० अल्पः उक्षा ह्रस्वत्वे तरप्। अप्राप्तवाह-

उक्षन् पु० उक्ष–कनिन्। १वृषे, २ऋषभौषधौ च। “विटपिविट-महाकुलासंहत्या विषाणविघट्टनैः” माघ। “उक्षेव यूथा-परियन्नरावीत्” ऋ० ९,७१,९। “उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवः” ऋ० ९,६९,४। “शरद्घनात्मुद्दीधितिमानिवोक्ष्णः” कुमा० “न वराह न चोक्षाणं न मृगान् विविधान् तथा” भा० अ० १२१। “उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन तस्मात् कपोतात् प्रति ते नयेद्य” भा० व० १९६। “कौल चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभेत” भा० आश्व० ११अ०। २सेचनकर्त्तरि। सेचके त्रि०। “उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः” ऋ० ५,४७,२, “उक्षा बिभर्त्ति भुवनानि वाजयुः” ऋ० ६,८१,२। आत्मन उक्षाणं वृषमिच्छति उक्षीयति

वेदे तु न नलोपः। उक्षण्यति। “वयं हि वा हवामहे उक्षण्यन्तो व्यश्ववत्” ऋ०, ६,९। तत्र कर्त्तरि उ उक्षण्युः आत्मनोऽपेक्षो “व्यश्वस्त्वा वसुविदमुक्षण्युरप्रीणादृषिः” ऋ० ८,२३,१८। जातवृद्धमहद्भ्यः परस्य अच् समा०। जातोक्षः वृद्धोक्षः महोक्षः “महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्” स्मृतिः “त्रिलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया” कुमा०। उक्षणोऽपत्यम् अण् टिलोपः। औक्षण तदपत्ये तस्य टमि त्यणि अनपत्ये तु नलोपः न टिलोपः। औक्ष सि० कौ० उक्षणां समूहः वुञ्। औक्षक वृषसंघे न०। कुरुपूर्व्वंशस्य ४राजभेदे च। तस्य गोत्रापत्ये यञ् न वृद्धिः। उक्षण्य-तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री०। तदन्तत्वात् फक् उक्षण्यायन “ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे” ऋ० ८,२५,२२। “उक्षनामा कश्चित् ऋषिः पूर्व्वजः तस्य गोत्रापत्ये उक्षन् शब्दात् यञ् तदन्तत्वात् फक्। संज्ञापूर्व्वकविधिरनित्य इति न वृद्धिः अयस्तु छान्दसः लोकेऽस्य न प्रयोगः” भा०।

उक्षवश त्रि० उक्षा वशा यथास्थानीयौ यस्य। वन्ध्याऽलाभे वशात्वेन कल्पितवृषके १यजमानभेदे। तत्र वशा-रूपादिकमभिधाय वृषस्य तत्प्रतिनिधित्वम्” शत० ब्रा० ४,५,१,९, उक्तं यथा “मैत्रावरुणी वशा भवति यत्र वै देवा रेतः सिक्तं प्राजनयंस्तदग्निमारुत” मित्युपक्रम्य पश्वादीनामुत्पत्तिमभिधाय “अथ यदा न कश्चन रसः पर्य्यशिष्यत तत एषा मैत्रावरुणी वशा समभवत् तस्मादेषा न प्रजायते रसाद्धि रेतसः प्रभवस्तद्यदन्ततः समभवत् तस्मादन्ते यज्ञस्यानुवर्त्तते तस्माद्वा एषा न प्रजायते मैत्रावरुणी वशाऽवकृष्टतमा भवति यदि वशा न विन्देदप्युक्षवश एव स्यात्”। २वृषायत्ते त्रि०। “उक्षवेहदपि वेहत्स्थानीयकल्पितवृषे यजमाने शत० ब्रा० उद्विषिक्तम्।

उक्षित त्रि० उक्ष–क्त। सिक्ते उक्षधातौ उदा०।

उख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओखति औखीत् उवोख ऊखतुः ओखिता ओखात् ओखिष्यति औखिष्यत् उखा।

उखि गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट्। उङ्खति औङ्खीत्। उङ्खाम्—बभूव आस चकार। उङ्खिता उङ्खरात् उङ्खिष्यति औङ्खिष्यत्।

उखर्वल पु० उख–वलच् रुडागमः किच्च। भूरिपत्रे तृणभेदे राजनि० “बल्वजो रुचिकारी च प्रसूना सर्वदा-हित”। अस्य गुणा राजनि० उक्ता।

उखल पु० उख–कलच्। भूरिपत्रे तृणभेदे उखर्वले राजनि०।

उखा स्त्री उख–क। १पाकपात्रे पिठरादौ। (हाँड़ि)।

"यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया ये पात्राणि यूष्ण आसेचनानि" ऋ० १,१६२,१३ । छन्दसैतामाश्रित्यैव "मांस्पचन्या उखायाः" इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम् । यज्ञियेष्टकासाधने २चुल्लीरूपे पदार्थे तत्करणप्रकारः कात्या० श्रौ० १६,१,१, सूत्रादौ उक्तः तच्च इष्टकाशब्दे ९८१पृष्ठे दर्शितम् । "उखास्रत्" सि०कौ०शत०ब्रा०तु स्थाल्यौपरोखाशब्दस्य निरुक्तिरन्यथैवोक्ता यथा । "अथैनमुखयाद्विभर्त्ति इमे वै लोका उखा इमे वा एत लोका यन्नमर्हन्ति एभिरेव लोक देवा अबिभरुरेभिरेवैनमेतल्लोकैर्बिभर्त्त्येया यदुखा नाम एतद्दे देवता यैतेन कर्मणैतयाहेतेमाँ लोकानुदखनन् यदुखनंस्तस्मादुत्खा उत्खा वैतामुखेत्याचक्षते परोक्षं, परोक्षकामा हि देवा" ६,७,१,२२ २३ । अस्य "न क्रोडादिबह्वचः" पा० क्रोडादिगणपाठात् स्वाङ्गवाचितायामपि तेन ह्रस्वदुखेत्यत्र न ङीष् उखाया संस्कृत यत् । उख्य तत्र संस्कृते त्रि० । भवार्थे दिगा० यत् । उख्य उखाभवे त्रि० । तस्य वर्ग्यादि० कर्मधारयसमासे आद्युदात्तता ।

उख्य त्रि० उखाया संस्कृत यत् । उखासंस्कृते मांसादौ "स्थुल्यमुख्यञ्च होमवान्" भट्टिः उखाया भवः दिगा० यत् । उखाभवे त्रि० । "उख्यान् हस्तेषु बिभ्रत" अथ० ४,१४,२ । उख्यामग्नीत् । "अथ यद्येष उख्योऽग्निरनु गच्छेत्' शत०ब्रा० ६,६,४,१० । "प्रागन लतोख्यस्योत्तरत समिदाधानम्" "अनूख्यभस्मावपन क्रयणीयादौ" कात्या० १६,६,१०,।५,२२ । 'सविता त्वोख्य निरवपति समितमिति" १७,१,१८ । स्त्रियां टाप् तत कलत्रादि० जातादौ ठकञ । चौख्येय उख्याजाते त्रि० ।

उगण त्रि० उद्गूर्णं उद्यायुधं गणो यस्य पृषो० । उद्यायुधगणोपेते "या सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत' यजु० ११, ७७, 'उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमो नमः" यजु० १६,१४ ।

उग्र पु० उच–रक् गश्चान्तादेश । १महादेवे, वायुमूर्त्तिधारिणि शिवे क्षत्रियात् जाताया शूद्रायामुत्पन्ने २सङ्कीर्णवर्णे (आगुरी) उग्रगुणत्वात् ३गोभाञ्जनवृक्षे, ४केरलदेशे, क्रूरग्रहके "उग्र' पूर्व मघान्तका" इति ज्योतिषोक्ते ५नक्षत्रपञ्चके च ६वत्सनाभाख्ये विषे न० । ७उत्कटे त्रि० । ८वचायां ९यवान्याः, १०धन्याके, ११उग्रजाते स्त्रियां च स्त्री टाप् । तत्र "शिववाचकोग्रनामनिरुक्ति" र्यथा 'तमब्रवोदुग्रोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि" शत०ब्रा० ६,१,३,१३ । उक्तश्रुत्युक्तेः १२वायौ पु० । उग्ररूपत्वादेव अष्टमूर्त्तिपूजने उग्राय वायुमूर्त्तये नमः इति तिथितत्त्वे उक्तम् । "शूद्रस्य विप्रकन्यायां जात उग्र इति स्मृत" उशनसोक्ते १३चाण्डालरूपवर्णसङ्करे च क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रनामा ततोऽभवदिति मनूक्तादयं भिन्न " "क्षत्रुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनमिति" मनु करणेन समा चास्य इत्सिर्भागैवनिर्मिता" स्मृति' अस्योग्रस्य । १४उत्कृष्टे त्रि० । 'उग्र शर्म महि श्रव" यजु० २६,१६ । १५असुरभेदे पु० "विप्रचित्ति शिवि शङ्कु" इत्युपक्रम्यासुरगणनायां 'वेगवान् केतुमांश्च सोऽपव्ययोमहासुर" हरिव० ३६३अ० । तत्र वचायाम् "वत्षाह्वयमियद्रूपायष्पाह्वयरसाङ्कुने" "उग्रा कुष्टम्" तीक्ष्णगन्धा विदङ्गं श्वेत नित्य वाक्ययोः करञ्जम्" । "विडङ्गभल्लातकचित्रकोग्राकटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजाश्च" इति च सुश्रु० १६तीक्ष्णवीर्ये त्रि० । १७कालिकावरणभेदे स्त्री । "विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता घनत्विष "कालीकल्पम् । १८उग्रतारायोगिनीभेदे च । "महाकाल्युग्र रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च" कालिकापु० । १६दीर्घे च उग्रनासिक । २०सर्वकार्येषु उद्यते "उग्रासोऽस्य उग्रवाहव इति' ऋ० ८,२०,१२ । उग्रासः उद्गूर्णाः सर्वकार्येषु उद्यता" भा० उच–समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया क्रोधतीक्ष्णरसादिना विशेषसम्बन्धात् एषां च सर्वेषाम् उग्रत्वम् । उग्रप्रभोग्रदंष्ट्रादियोगिनीभेदेऽपि उत्कटाद्यर्थता ज्ञेयम्" भा ।

उग्रक त्रि० उग्र+संज्ञायाम् कन् । नागभेदे । नागनामाख्याने "आर्यकश्चोग्रकश्चैव नाग कनकपोतक" भा० आ० ३५ अ० । २शूरे च "उग्रपुत्रशब्दे उदा० ।

उग्रकर्म्मन् त्रि० उग्रं कर्म्मास्य । १हिंस्रे पश्वादौ २मार्षापिचिसके ३क्रूरादौ च । [इक्षुभेदे राजनि० ।

उग्रकाण्ड पु० उग्र काण्डोऽस्य । (करेला) कारवेल्ले

उग्रगन्ध पु० उग्र गन्ध पुष्पादौ यस्य । १चम्पके, २कट्फले ३अर्जकवृक्षे ४लशुने च । ५हिङ्गुनि न० । ६उत्कटगन्धादौ त्रि० । ७यवान्याम् ८वचायाम्, ६अजमोदायाञ्च स्त्री टाप् । राजनिघण्टुमेदिनी ।

उग्रचण्डा स्त्री० उग्रा चण्डा कोपना कर्म्म० । १देवीभेदे । तदाविर्भाव कालिका० पु० ५८,६० अ० उक्तः "उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् । सा नवम्या

पुरा जगन्मये कल्पे गते रवौ। प्रादुर्भूता महामाया योगिनीकोटिभिः सह"। चण्डचण्डपूर्णा दन्तदन्ती विभाविन। यथा "आषाढस्य तु पूर्वायां गतं दानवमार्दिकम। तत्र कर्तुं मयान्ने तथा गर्गो निवेदय। ततोऽस्मिन् च तत्रैव तत्रैव दुष्कराणां। यदा दिति ततो यदि मन्वादैर्ने च भो तथा। ततो दोषमाश्रुताप्ताम्नाताः ना गता। मत्स्यदेवा गतो यदि मन्दर्भिर्मिताभवत्। तत प्रदत्तो गतो न अस्मिन् दैवतगविके। अथवा जगन्मये तु कल्पादौ भवत्मूर्तिरेक। योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभिः सह। मतोदय परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत्। यद्वत्तद्गतं गवां मधुरेण च। तत्र अधना सा देवी महामत महात्मन"। "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका" इत्युक्ते दुर्गाशक्तिभेदे च।

उग्रता स्त्री उग्रस्य भावः कर्म वा तल्। उग्रत्वे क्रोधे रुद्रत्वे च तद्भावोक्ते धर्मिधारिणभेदे। महाभा० आ० ८०। "वीर्यादपाथिमव भवेत्तुष्टस्यापता। तत यद् यदि कम्पतस्र्वमातकृतादय"। त्व। उग्रत्व तद्वाचकम् पो न०। ष्यञ्। औग्र्य तत्रैव न०।

उग्रतारा स्त्री उग्रादपि भयात् तारयति भक्तान् तॄ-णिच्-अच् ५त०। ताराख्यायां देव्याम्। "तारकत्वात् सदा तारा महामोक्षप्रदायिनी। उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता" इति मन्त्रोक्तास्य वा निरुक्तिः। तदभिधाय कालिकापु० ८१ अ०। "विनि दन्तायां देव्यास्तु मातङ्गा, आयतस्तदा। विघ्नाङ्गनिभा कृष्णा माऽभूद्गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया। तामुग्रतारामयुगो वदन्तीह मनीषिणः। उग्रादपि भयाद्यस्मात् यस्मात् भक्तान् सदाम्बिका। एषैव कजटाख्येति यतास्तस्या जटैकिका। तत्रैव विनाल साध्याः सम्यक वेतालभैरवौ। यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम्। चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्। खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीमिन्दीवरं तथा। कर्त्रीं च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्। द्यां लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्। मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा। वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम्। कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम्। वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्। विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानां शवं स्वयम्। साट्टहासां महाघोरां रावयुक्तामतिभीषणाम्। चिन्तयेदुग्रतारां तु सततं भक्तिसंयुतः। एवं चिन्तयतः स्वप्ने दृष्ट्वा चक्रे देवी तु दर्शनम्। यथा भीमा तथा दिवा। रूपा मम्नोदरी दंष्ट्रा दिव्या दशनेन्द्रिका। चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी त्रिनेत्रा कर्णभूषणेन्दौ। चन्द्रयुता च धारयन्ती जटाजूटं ततः। नानासिद्धिप्रदा तदा एवमेका त्वं ध्यानाम्। शवस्य हृदये न्यस्य पादौ ... माल्यभूषिता कृष्णा वरा"। अस्या ध्यानविषये बहुविप्रतिपत्तिः क्रमादिष्टत्वात् तामेव

नामकरणे तत्रैकजटादिमन्त्रप्रकरणे श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतं प्रात्यहिक गद्यमेव यथा। "ध्यायेत् पावक ज्वालाश्वोत्भव ... मत्प्रसादा पुष्टां कृपाणीम्। ... बालपादेन कण्ठे विन्यस्य स्थिता दक्षिणेनापि शवहृदि निधाय। शववाहनमनोदरीमेघवर्णां कर्पूरधूमिलसमासीनरम्याम्। नागराजप्रहसविनेत्रा नरमुण्डमालाविभूषिताम्। नरमुण्डपरिवेष्टितजटाजूटशिरस्कामष्टशोभिताम्। शिरोदेशभागे पिङ्गलवर्णं जटाजूटमध्यान्वितामक्षोभ्यमूर्त्तिम्। त्रिपञ्चशदाख्यानगिरिभ्यस्तद्योगमक्षोभिणीं मातरं मुण्डमालाम्। दधानां च पञ्चाशदक्षरमालाम् ... नरशिरोमालाधिताङ्गीम्। धमाक्षिकमापोलिकरामूर्ध्वदक्षे स्फुरत्पाणिना धारयन्तीं महासिम्। करे वाम ईषत्स्फुरद्भागाग्र नवनीलपद्मकं धारयन्तीम्। करे वाम ऊर्ध्वे रक्तधाराद्भासां सितां कर्त्रिकां वामपाणौ कपालम्। अगाहुत्ति ... सत कर्त्रिकाधारया मण्डयन्तीम्। विविधाम्बिमाल करालकपालं ललाटे च पञ्चान्वितं धारयन्तीम्"। इति तत्रैव मन्त्रादेवे "महापशवि ... कर्त्रादिभूषणाम्" इत्यनेन पञ्चनागानामष्टविधविरूपत्वोक्त्या तेषां भूषणविशेषत्वतया यथा स्थितिस्तथा तत्रैव दर्शितं यथा। "जटायामनन्त ... तक्षको महादिपद्मो हृदि हारभूषणम्। तथैव कर्कोटकस्तोपवीतकम् च मेखलायामपि देवि। वासुकिः। च शङ्खपालः किल कङ्कणाकृत करेषु, पद्म पटयुक्तसमाश्रय। भुजेषु नाग कुलिकोऽङ्गदे मत" इति "तेषां वर्णो यथा क्रमयोदर्शिता सितोऽथ रक्तोऽथ पीतस्तथैव पीतोऽप्यसितश्च पाटल। भुजङ्गमानामिह वर्णजातयो भवन्ति सर्वेषु सरेषु सन्ति ताः"। तनयाय निर्गमितार्थे। पञ्चं शिरःपिङ्गैकजटा जवाकुसुमसहायतक्षकमागलतनुखड्गा शुभ्रयेपमागलसहारा दूर्वा-

टलश्यामम, गजजयज्ञोपवीता नीलवर्णा लम्बोदरी खर्वा चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखण्डमण्डितमुष्टिनिविष्टजटाजूटसंलग्नोग्रखड्गविभूषितकरा उपरि वामे रक्तनालकिञ्चिद्विकसन्नीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे बीजपूरितकर्त्तृकालङ्कृतकरा अधस्तात् वामे त्रिजगज्जाड्यखण्डककपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धूम्राभनागकृतकेयूरा कनकाभनागकृतकङ्कणा शवारूढा प्रत्यालीढस्थानाधिष्ठिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवहृदयस्थितदक्षिणचरणा शवोरुद्वयस्थितप्रासारितवामपादा कुन्दाभनागकृतकटीसूत्रा पाटलनागकृतनूपुरालङ्कृता सद्यश्छिन्नगलद्रुधिरान्योन्यकेशग्रथितपादपद्मप्रलम्बित–पञ्चाशत्तमनुष्यमुण्डमाला ज्वलदनलचितामध्यस्थिता द्वीपिचर्म्मालङ्कृतकटिवस्त्रा योपिदस्थिवालङ्कारभूषिता मौलावक्षोभ्यरूपनागभूषिता पञ्चसंख्यान्वितकपालमालाभूषितललाटा ललज्जिह्वा दंष्ट्रा इत्येव रूपा। अत्र प्रमाणनाक्ययो शवहृदयस्थले यामदक्षिणपादयोर्विकल्प इत्यतोमूर्त्तिद्वयमित्यन्ये। प्रत्यालीढपदार्प्पितशवहृदित्युक्तेः आलीढ दक्षिण पादं प्रत्यालीढं तु वामकमित्युक्तेः आलीढशब्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालीढशब्दस्य आलीढविपर्य्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव शवहृदयस्थितिरिति तु न्याय्यम्।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धनुर्यस्य ब०स० अनङ् समा०। १शिवे २प्रबलभिरसह्यधनुष्के त्रि०। “स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संसृष्टा सयुध इन्द्रोगणेन। संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता” ऋ०१०,१०३,३।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दीर्घा नासिका यस्य। दीर्घनासिके।

उग्रपुत्र पु०उग्रस्य शूरस्य पुत्र। १शूरवंशजाते। “कार्ष्णो वा वैदेहोवोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा” शत०ब्रा०१४, ६,८। “उग्रपुत्र शूरान्वय”भा०। “उग्रस्य शिवस्य पुत्र। २कार्त्तिकेये। उग्र उद्धूर्ण पुत्रो यस्मिन्। ३ताडृशे गभीरजलाशये “आँ उग्रपुत्रे जिघांसत” ऋ० ८,६७,११। उग्रपुत्रे उग्रा उद्धूर्णा पुत्रा यस्मिन् तस्मिन्नुदके” भा०।

उग्रम्पश्य त्रि० उग्रं पश्यति उग्र+दृश–खश् मुम्। पापामयतया क्रूरदृष्टियुक्ते उभजनौ व्याघ्राद्यौ “उग्रम्पश्याकुवेऽरण्ये” भट्टि।

उग्रव्यग्र पु० असुरभेदे उग्रशब्दे उदा०।

उग्रशेखरा स्त्री उग्रस्य शेखरं यासस्थानत्वेनास्त्यस्या अर्श० अच्। गङ्गायाम् शब्दरत्ना० सा हि तस्य शिरसि स्थिता

उग्रश्रवस् पु० उग्रम् उत्कृष्ट श्रुतिधर श्रव कर्णो यस्य। १रोमहर्षणे सौतौ। “लोमहर्षणउग्रश्रवा सौति पौराणिको नैमिषारण्ये” भा० १अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च। तत्पुत्रनामाख्याने “उग्रश्रवा उग्रसेन क्षेममूर्त्तिस्तथैव च” भा० आ० ६७अ०। “उग्रश्रवा उग्रसेन सेनानीर्दुष्पराजय” भा०आ० ११७अ०।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, उग्रश्रवशब्दे उदा०। २कुरुवंश्ये नृपभेदे। “पुरोस्तु पुत्राश्चत्वार सुधन्वा सुधनुस्तथा। परिक्षिच्च महाबाहु” इत्युपक्रम्य “परिक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजय। जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथा। श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामत” हरि० ३२ अ०। अयञ्च जनमेजय अभिमन्युपौत्रात् भिन्नएव। अतएव “द्वावृचौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परिक्षितौ। भीमसेनास्त्रयोराजन्। द्वौ चापि जनमेजयौ”इति जनमेजय प्रति तत्रोक्तम्। यदुवंश्ये ३नृपभेदे च। “अन्धकश्च महाबाहु वृष्णिश्च यदुनन्दनम्” इत्युपक्रम्य “अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान्। कुकुर भजमानञ्च शम कम्बलबर्हिषम्। कुकुरस्य सुतोधृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा। कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्। जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिच्च पुनर्वसो। तथा वै पुत्रमिथुन बभूवाभिजित किल। आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमता वरौ” इत्याहुकोत्पत्तिमभिधाय “आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतु। देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ। नवोग्रसेनस्य सुता तेषां कंसस्तु पूर्व्वज” हरि०३८अ०।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन–ड ६त०। कंसे तस्योग्रसेनक्षेत्रे ऽसुरजातत्वेन तत्पुत्रत्वम्। कंसशब्दे विवृतिः

उग्रादेव पु० उग्रेणादीव्यति आ+दिव–अच् ३त०। राजर्षिभेदे “अग्निना तुर्वशं यदु परावत उग्रादेवँ हवामहे” ऋ० १,३६,१८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्” भा०।

उग्रायुध पु०उग्राणि आयुधान्यस्य। १पौरवे राजभेदे तस्योत्पत्तिर्भीष्महननकथादि हरिव० २० अ०। “अजमीढस्य दायाद” इत्युपक्रम्य तद्वंशपरम्परा उक्त्वा “तस्य वै सन्नते पुत्र कृतो नाम महाबल” इति कृतोत्पत्तिमुक्त्वा। “कार्त्तिरुग्रायुध सोऽथ वीर पौरवनन्दन। बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामह। नीपो नाम महातेजा पञ्चालाधिपतिर्हत। उग्रायुधस्य दायाद क्षेम्यो नाम महायशा। क्षेम्यात् सुवीरो नृपति

प्रतीतान् त्वमयाचः । मद्भुजबलप्रताप इत्येते चोदिताः मया । यथावत् गुणयुक्तानाम् दृष्टिर्मम ता । त्वं च मौ यमसायोपाजवर्जा भवान् । न त्वदर्शनी तो सौजीनामाव पार्थिवान् । पितृपदे मम माता माव किञ्चिदम् । मद्भार्यां परिहत महान भगवानमी । यथानुगत राजेन्द्र । दूतोऽस्येम गतोऽस्मर्षणम् । अद्य त वामथो भीष्म गङ्गासुतो सर्वविज्ञ । भीष्म मम भार्यार्थे ददस्व इत्यजस्य । ग्रं राक्षस नै सतीं यतामि च न मनस । प्रदास्यामि यताक स मह्यं नै रत्नभाग् भुवि । मम मत्त भत विक्रम भेदं मुद्धर्षम् । मत्तो निराकृत्याजौ दर्पादिरभारत राष्ट्रमेष्यामि चेत् मम प्राणानां च धनम् वा । यापनं मम तिरस्य म हि नै शान्तिरमाता । अथ प्रताप्य मयनसकीन मोदित । दूतोऽस्य स्त्रियमेतदं भारतमपि मिश्रोदमम् । मतोऽन्य तव दृष्टेर्विषादं मनमन्युम । श्वासायन वै नमुपे भेकाध्यक्षाय मर्षय । रिपित वीर्यं बालसुमद्भुताध्ययनेर च । तदा भोष्मपरीताकाः गुणार्थैर मनोदधे । मितद्रिमताराष्ट्र मं सचिवेर्वाना कोविदैः । क्षात्रियमिद्वेक्स्वैव सुराद्विपार्थदर्शिभि । स्निग्धैश्च मार्थविद्विश्च न युगम्य निरस्ते कारण यापितयाति युवकस्य तदाश्मन " । "ततस्ततस्तस्य समक्रमपथे निरस्य थं । परदाराभिमापेन मद्भुताय निर्मित । मत्पर तव जाने नयितस्य चक्रयुत्तमम् । एत मकर्मणा मन्त्र पूर्व्य महिम निन्दितम् । कृतमीध गतो पापो दयो निपुणस्य वे पुरात् । कृतमयत्ययसो विमं मायेभ यमकु रिपुन । तत संगतमागम्य क्लेशास्त्रबलेन च । त्र्यहम् प्रसद्युद्ध देवासुरमिवाभवत् । स ययास्त्रप्रतापेन निर्दग्धोरणमूर्द्धनि । पपाताभिहत स्त्यक्ता माणा नरिन्दम । एतस्मिन्नन्तरे तात । काम्पिल्यात् प्रसृतोऽभ्यगात् । हते नीपेश्वरे वीर हते चोग्रायुधे नृपे । पारिक्षत्य स्वकं राज्यं पितुः प्राप महाद्युति । द्रुपदस्य पिता राजन्नमैवानुमते तदा" भा०शा०२०अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । तन्नामकीर्त्तने भा० आ० ६७अ० । "उग्रायुधोभीमरथ कनकायुर्दृढायुधः" ।

उग्रेश पु० उग्राया उत्कटरूपाया उमाया ईशः । महाधिपे शिवे । "शङ्करं भवमीशानं पिनाकशूलपाणिनम् । त्र्यम्बक शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम्" भा० व० प० १०६ अ० ।

उद्भुग पु० ...मिति क्रमा तत्रते हिंसते तुण कर्मादि वस्तुं क । (उरगः) ...ृते । गरमाभा ।

उच समवाये दि० पर० अक० सेट् । उच्यति उचित् औचत्, औचीत् उचोच ओचिता उच्यात् ओचिष्यति औचिष्यत् उचित उच । "ओचिष हि भवन् देवान्" ऋ० ७ ३३,२ । उचति सुपाऽवर्यीत माधव "अमि वा एव एतामुचाति" तैत्ति० । "मियो मम भीष्मवेयो-सुरौख" ऋ० ७ ४,२ । "तम विदिग्मुचन्नत साविधानश्चास्य" ऋ० १ १४,२ ।

उचथ न० उच्यते अनेन वच-अथन् । स्तोत्रे "यदा मामाय उचथमोक्थम्" ऋ० १,१८२,८ । उचथम् स्तोत्रम्' भा० । 'उतात उचोथथमोवम' ऋ० २,१६, ७ । "हविषो दविदद्वाजम्" ऋ० १,१४३,६ ।

उचथ्य त्रि० उचथ स्तोत्रमर्हति यत् । १स्तुत्ये २राजभेदे पु० "उचथ्ये वपुषि य स्वराट्" ऋ० ८,४६,२८ । "उचथ्ये स्तुत्ये । यद्वा उचथ्यो वपुष राजानो' भा० ।

उचित त्रि० उच-क्त वच-क्तिच् वा । १यत्ने २परिचिते, ३युक्ते । "क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः" "दिनानि दोषोऽवरत्नोचितम्" "प्रविश्य भीमासुरयोषितोचित" कर्णोऽप्यवगम्यपरोपगोचितम्" रघु० "वार्द्ध कथञ्चिदुचिते पिपुमद्दयमे" । 'स्वर्गोपमृगितमूचित दर्शितस्तो' माघ० । "संगोचितत्वादभिमानवत्या' किरा० ।

उच्च त्रि० उत्तमितं यथा स्यात् चीयते, उपर्युपरि निविष्टैरवयवैश्चीयतेऽसौ वा उद्+चि-ड । १उन्नते । "पुरस्तादुच्चम्" कात्या० ७,१,२१ "न तद्युपकुची भवन् प्रभाकर-चक्रभ्रमिमासनोति यत्" नैषधम् । तस्मात् उत्कर्षे तरप् तमप् । "किंस्वित् गुरुतर भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात्" भा०व० ३१अ० । उच्चतमम्' कात्या० ७,१, १५ । देवयजनवर्णने "परित समीपदेशवर्त्तिप्रदेशेभ्यो यद तिशयेनोच्चम्" कर्क । राशिचक्रमध्ये ग्रहाणां विशेषाख्य २राशिभेदे, यथा "मेषो वृषो मृग कन्या कर्कमीनतुला-धरा । भास्करादेभवन्त्युच्चा राशय क्रमशस्त्विमे' ज्योति०त० । स्पष्टमुक्तं तत्रैव "रविर्मेषे वृषे चन्द्रो गुरु कर्के बुध स्त्रियाम् । शनिस्तुले (कन्यायाम्) मृगे (मकरे)भौम शुक्रो मीने च तुङ्गिन" । तेषां राशिभागभेदे परमोच्चमाताह तत्रैव "दि गङ्गाशे दिग्गो (१०) रा३ मा (१)ष्टविंशतितिथिराशि १५ । तयेषु (५) सप्तविंशविंशतिषोडशमुका" । तथा च रवेर्मेषस्य दशमे भागे,

परमोच्चता चन्द्रस्य वृषे ३भागे, कुजस्य मकर २८भागे बुधस्य कन्यायां १५भागे, गुरोः कर्कें ५भागे, भृगोः मीन २७भागे शनेस्तुला २०भागे तथात्वम्। "स्वोच्चाच्च सप्तमं नीचं प्राग्वद्भागैर्विनिर्दिशेत्। उच्चान्ते सूच्चयसं स्यात् नीचान्ते तु सुनीचकं" परिपूर्णबलः स्वोच्चे सुनीचे दुर्बलो ग्रहः। स्वोच्चसुनीचयोरन्तर्भागहारात् फलं दिशेत्" ज्योति०त०। ताजकत्वोस्तु "उच्चं न्टयुग्म घटभं त्रिकोणं कन्याटग्रहे शुक्रशनी च मित्रे। सूर्य शशाङ्को धरणीसुतश्च राह्णो रिपुर्विंशतिकः पराशः। सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं मीनोऽटग्रहे शुक्रशनी विपक्षौ। सूर्यारचन्द्रा सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट्शिखिनः पराशाः" ज्यो०त०। राशिपरत्वेऽस्य पु स्त्व भपरत्वे क्लीवतेति भेदः। भागहारात् ग्रहबलमुक्तं तदानयनप्रकारः नी०ता० सूर्यादेर्मेषादीन्युच्चान्यभिधाय "तत् सप्तमं नीचमनेन हीनो ग्रहोऽधिकश्चेत् रसभाद्विशोध्यः। चक्रात्, तदंशाङ्कलवो बलं स्यात्" २तथा च ताजके स्वोच्चे २०कला बलं तेन षड्भिः राशिभिर्यदि पूर्णबलं तदा इष्टाशैः किमिति १८०,२०,१, लैराशिकेन प्रत्येकाशं १/९ बलमायाति। जातके तु स्वोच्चे ६०कला बलं तेन प्रत्यंशं १/३ बलम्। नी०ताजके "त्रिशवृस्वभे विंशतिरुच्चभे स्वे" इति उक्तम्। जातके तु श्रीपतिः ६० कला बलमाह यथा "नीचोनोद्युचरोऽधिको यदि भवेत् षड्भात् तदाप्रच्युतश्चक्रात् लृप्तकलः खखाष्टखकुभिः (१०८००) र्भक्तोबलं तद्भजम्। पादोनं तु बलं ३/४, त्रिकोणगृहगे स्वर्क्षे १/२ दलं च तयोः ३/८ वस्तु गा ह्यधिमित्रगेऽथ चरणो १/४ मित्रे समर्क्षेऽष्टमः। १/८। शत्रुभे भवति षोडशांशकः ११६ चाधिशत्रुभवने रदांशकः १/३२। अत्र त्रिकोणादौ पादोनादिबलकथनात् स्वोच्चस्थे पूर्णबलमिति प्रतीयते तेन ६०कलास्तत्र बलम्।

उच्चाभिमानिनि ग्रहाणां गतिभेदकारके भगणस्थे २जीवभेदे तेनैवाकर्षणात् ग्रहाणामुच्चादिगतिसम्भवः।

स च द्विविधः शीघ्रोच्चः मन्दोच्चश्च तादृशोच्चतायाः कारणञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः" सू०सि०१। "शीघ्रोच्चमन्दोच्चपातसंज्ञकाः पूर्वोक्तपदार्थाः जीवविशेषाः सूर्यादिग्रहाणां गतिकारणभूताः सन्ति। ननु कालेनैव ग्रहचलनं भवतीति कालो गतिहेतुर्नैव इत्यत आह कालस्येति। पूर्वं प्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा चैषां कालमूर्त्तित्वेन ग्रहगतिहेतुत्वं नासम्भवीति भावः। ननु कालस्य घटादिमूर्त्तित्वादेषां तदात्मकत्वाभावात् कथं कालमूर्तित्वमित्यत आह भगणाश्रिता इति। भगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुसृतग्रहगोलस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशाश्रिता इत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगानां कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मकानां कालमूर्तित्वमिति भावः। ननु ते दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति। वायवीयशरीरा अव्यक्तरूपत्वादप्रत्यक्षा इति भावः। एव च ग्रहाणामुच्चादिसम्भवात् स्पष्टक्रियोत्पन्नेति तात्पर्य्यम्। अथानयोरुच्चपातयोर्मध्य उच्चयोर्गतिहेतुत्वं प्रतिपादयति" र०ना०१ "तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" २ सू०सि०। "तेषामुच्चशीघ्रजीवानां वायुरूपा ये रश्मयो रज्जवस्ताभिर्बद्धा बिम्बात्मकग्रहास्तैरुच्चशीघ्रकजीवैः सव्यवामहस्तरज्जुबद्धत्वेन हस्तसंज्ञत्वादुबद्धवचनं हस्ताभ्यामित्यर्थः। स्वदिङ्मुखं स्वाभिमुखं यथासन्नं ग्रहबिम्बं भवति तथा प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिमभागाभ्यामित्यर्थः। अपकृष्यन्ते आकृष्यन्ते। अयमभिप्रायः भचक्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुसृतग्रहाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते कक्षारूपे स्वस्वप्रदेशे ग्रहोच्चपातास्तिष्ठन्ति। तत्र बिम्बव्यासोनकक्षाकारवृत्तं प्रवहवायुतिरिक्तवायुरूपं स्वतोगतिस्थाने कम्प्यमानं ग्रहबिम्बव्यासे पूर्वापरे प्रोतमुच्चजीवहस्तद्वयान्तर्गतमस्ति। अथ ग्रहबिम्बमुच्चस्थानात् स्वगत्या गच्छदपि वामहस्तस्थितरज्ज्वा उच्चस्थानात्, पूर्वरूपेण ग्रहस्थानात् पश्चिमरूपेण दृढतृतावशात्मकेन स्वस्थानाद् पश्चात् स्वाभिमुखमपकृष्यते निरन्तरमुच्चदेशं स्वगत्या यावत् षड्भान्तरं तयोरन्तरं तन्मार्गेणाकर्षणसम्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्ग्रहबिम्बं, सव्यहस्तस्थितरज्ज्वा उच्चस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकृष्यते स्वगत्या निरन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति" र०ना०। "अथात एवैकरूपा पूर्वाधिकाराद्यगता गतिं त्यक्त्वा कुतः प्रत्यहविलक्षणा गतिं प्राप्ता ग्रहा इत्यत आह। "प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत्। पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम्" सू०सि०२। "प्रवहाख्यः प्रवहसंज्ञको मरुद्वायुः पश्चिमाभिमुखं भ्रमणात् तुकारादुच्चानि स्वोच्चाभिमुखं स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्चं भावप्रधाननिर्देशादुच्चता यस्यां दिशि तत् स्वोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव ग्रहाणां प्रवहभ्रमे-

णोच्चगमनदर्शनात् तत्सम्मुखं पूर्व्वदिशीति तात्पर्य्यार्थः । ईरयेत् पश्चिमाभिमुखभ्रमणशीलमप्युक्तप्रवहावलम्बनरूपेण चालयतीत्यर्थः । अत कारणात् ते ग्रहाः पूर्व्वपश्चिमदिशोराकृष्टाः पृथग्विधां प्रथमाध्यगतैकरूपभिन्नप्रकारावगमा प्रतिक्षणविलक्षणां गतिं गमनक्रियां यान्ति प्राप्नुवन्ति । अवलम्बनाकर्षणाभ्यां प्रतिदिनं ग्रहाणां गतेरन्यादृशत्वं तदनुसारेण ग्रहचारज्ञानं युक्तमिति ग्रहाणां स्पष्टक्रियोत्पन्नेति भावः । यद्वा ननु वायुरज्जुभिः कथं ग्रहाणामाकर्षणं सम्भवति तद्रज्जूनां विरलतया घनीभूतत्वाभावेनाकर्षणायोग्यत्वादित्यत आह । प्रवहाख्य इति । उच्चदेवताहस्तहृदयस्थितकक्षाकारस्थलवायुः प्रवहवायुसम्बन्धात् प्रवहसंज्ञो न पश्चिमाभिमुखभ्रमत्प्रवहात्मकत्वात् ग्रहान् स्वोच्चाभिमुखं स्वोच्चदेवतास्थानसम्मुखं समीरयेत् प्रेरयति चालयति । तुकारादुच्चस्थानात् पूर्व्वस्मिन् गृहे वायुः पश्चिमगत्या गृहं चालयति पश्चिमस्थे वायुः पूर्व्वगत्या गृहं चालयतीत्यर्थः । तथा च कक्षाकारस्थलं तदा तदा तथा तथा भ्रमतीति दैवतैराकृष्यत इत्युपचारादुच्यत इति भावः । अत एव ग्रहाणां स्पष्टक्रियोपपन्नेत्याह । पूर्व्वापरापकृष्टा इति उच्चदैवतैः पूर्व्वापरदिशयोराकृष्टा ग्रहाः पृथग्विधा मध्यमातिरिक्तप्रकारा गतिं गमनक्रियां यान्ति । अतो न केवलं मध्यक्रियया निर्व्वाहः" २ र०ना० । अथ प्राक्पश्चादपकृष्यन्त इत्युक्तं विशदयति । "ग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम् । उच्चसंज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम्" ४ सू०सि० । "ग्रहस्थानात् पूर्व्वभागस्थराशिषट्कस्थित उच्चसंज्ञो जीवो ग्रहबिम्बं पूर्व्वदिगभिमुखं स्वाभिमुखं कर्षत्याकर्षति । अपरार्द्धस्थो ग्रहस्थानात् पश्चिमभागस्थराशिषट्कस्थितउच्चसंज्ञो जीव इत्यर्थः । ग्रहबिम्बं पश्चान्मुखं पश्चिमदिगभिमुखं स्वाभिमुखं तद्वदाकर्षतीत्यर्थः" ४ र०ना० । "अथ पूर्व्वोक्तसिद्धं फलितमाह । 'स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु' सू०सि० ५ । "स्वोच्चनीचाकर्षिता ग्रहाः पूर्व्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्थक्रान्तिवृत्तात्तुल्यतत्साकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यङ्किते यद्राशिविभागैरित्यर्थः । यद् यत्संख्यामितं गच्छन्ति तत् तत्संख्यामितं भागादिकं मानरूपं तेषु पूर्व्वाभिमुखगतग्रहराश्यादिभोगेषु धनं योज्यम् । पश्चान्मुखेषु पश्चिमाकर्षितगृहपूर्व्वाभिगतराश्यादिभोगेषु तुकारादुक्तसंख्यामितं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । ऋणं हीनमिति एतत् पूर्व्वैः कथितम्" र०ना० ५ । सि०शि० "स्रष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः । शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे । ततोऽपरागाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" । "यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ स्रष्टा तत् शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्य्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशिताश्च उपर्य्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावच्चन्द्रस्तदुपरि बुधः, ततः शुक्रः, ततो रविस्तस्माद्भौमः, ततो गुरुः ततः शनिः । सर्व्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्यूर्द्ध्वोर्द्ध्वस्था ग्रहास्तदोपरि दूरतो भगणास्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते ? सत्यम् । अत भूमध्ये सूत्रसंलग्नं बद्धा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भचक्रञ्च द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह गृहकक्षाया ये सम्पातास्ते तासु कक्षासु राशयस्ताः । तद्वत्प्रकारा राशय इति संक्षिप्तमिदमुक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य्य वक्ष्याम० । एवंविधं भचक्रं स्रष्टा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाह्ना भगणकस्य परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्व्वाभिमुखं व्रजन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या, प्रत्यग्गतेर्बलत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावक्षौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे

नियुक्ते" प्रमि० । तथा श्रीपतिः । "स्वव्यापारात् प्राग्गति खेचराणामूर्ध्वाधस्ताद्याम्यसौम्यापराणि । गोलाभिज्ञैः पञ्च यातानि यानि तेषामुक्तान्यन्यहेतूनि तानि । प्रत्यग्गतिः प्रवहवायुवशेन तेषां नीचोच्चवृत्तजनितोर्ध्वमधश्च सा स्यात् । याम्योत्तरा स्वपमवृत्तविमण्डलाभ्यां षोढा गतिर्निगदितैवमिह ग्रहाणाम्" उच्चता च महत्त्वव्याप्यगुणभेदः । सा च उपर्युपरिसन्निवेशितावयवतया महत्त्वे भवति तस्य गुणवचनत्वात् तत्र भावेऽर्थे ष्यञ् । औच्च्यम् उच्चतायां न० । त्व । उच्चत्व तत्रार्थे न० तल् । उच्चता स्त्री । "उच्चस्थे गुरुपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधः मेध्याद्योध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्व्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः" तिथित०पु० । "ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्" रघुः । "सोच्चस्य स्वक्षेत्रेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि वा" ज्योति०त० ।

उच्चकैस् अव्य०उच्चैस्+टेरकच् । १उच्चतायां २तद्विशिष्टे च । "जनितमुदस्यादुच्चकैरुच्छ्रितोरः" "स्थितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैः" माघः । उत्कर्षार्थे तरबादि उच्चैस्तरगल्पत् ।

उच्चक्षुस् त्रि० उत्क्षिप्तमुत्पाटितं वा चक्षुर्यस्य प्रा०ब० । १ऊर्ध्वोत्क्षिप्तनेत्रे २उत्पाटितनेत्रे च । ततः च्वि उच्चक्षूकरोति उच्चक्षूभवति उच्चक्षूस्यात् ।

उच्चटा स्त्री उद्–चट–अच् । १लशुनभेदे, २गुञ्जायां ३चूडालायाम्, ४भूम्यामलक्याम् ५नागरमुस्तायाञ्च ।

उच्चण्ड त्रि० उद्–चडि–अच् । १अत्यन्तोग्रे २अतिकोपने, ३त्वरायुक्ते अविलम्बिते । ४मत्सरसर्पे पु०५तद्वति त्रि० ।

उच्चतरु पु०कर्म० । १नारिकेले वृक्षे । २उच्चद्रुममात्रे च ।

उच्चताल न०उच्चः तालः हस्ततालो यत्र । १पानगोष्ठ्यां मत्ततया तत्र उच्चैर्हस्ततालदानात्तथात्वम् ।२उच्चततालयुक्ते च

उच्चदेव पु०उच्चः श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे त्रिका० । तस्य "सर्वदेवमयो हरिः" इत्युक्तेः सर्व्वदेवमयत्वात् सत्त्वप्रधानत्वाच्च उत्कृष्टत्वम् अतएव भागवते "श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति" सत्त्वप्रधानत्वात् तस्य श्रेयःसाधनत्वमुक्तम् ।

उच्चन्द्र पु० उच्छिष्टः स्वल्पावशिष्टश्चन्द्रो यत्र प्रादि०ब० । शिष्टचन्द्रलोप । रात्रिशेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु० उत्+अपः चयः चि–अप् । १पुष्पादेरुत्तोलने । "पुष्पोच्चयं नाटयति" शकु० । "करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिर कमलोच्चयम्" रघु । "प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येककपालप्रभृतीनाम्" कात्या० २२,२,२० । उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैवैकशतविधात् १६, ८,२५ । २नारीकट्यंशुकग्रन्थौ "नीवि स्यादुच्चयोऽप्ययम्" मार्त्तण्ड उत्कृष्टचयः । ३वृन्दसमुदाये च अभ्युच्चय । "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा०द० । स निर्दग्ध्वा स्थूलिं रामोऽधी मन शिलोच्चये" रामा० । "एकतः सरितः सर्व्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः" भा०व० ८८ अ० । "नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम्" भा० अनु०३०अ० । "शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" रघु । कर्म्मणि अच् । ४हस्ताभ्यामुद्धृत्यावचिते नीवारे" हारा० ।

उच्चल न० । उद्+चल–अच् । १मनसि हेमच० तस्य "असंशयं महाबाहो । मनोदुर्निग्रहं चलम्" गीतोक्तेश्चञ्चलस्वभावत्वात्तथात्वम् । २चलस्वभावशाले त्रि० ।

उच्चलित त्रि० उद्+चल–क्त । गमनोद्यते प्रस्तुते गन्तुमुद्युक्ते

उच्चललाटा स्त्री उच्चं ललाटं यस्याः । उच्चललाटरूपदुर्लक्षणायां स्त्रियाम् । स्त्रीणां च दुर्लक्षणम् कन्याशब्दे वक्ष्यते

उच्चनीच त्रि० उच्चैश्च नीचैश्च मयू० समा० । उन्नतावनतप्रदेशादौ "कृटारमुच्चनीचानां कर्म्मभिर्देहिनां गतिम्" । भा० आश्व०१६ अ० ।

उच्चा अव्य० उद्+ची–डा । १उच्चैः शब्दार्थे । "अमी य ऋक्षा निहिता स उच्चा" ऋ० १,२४,१० । "उच्चा उच्चैः प्रदेशे" भा० । "उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः" ऋ० १०,१०७,२ । "अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा" २,२,१० । "उच्चा उच्चैः" भा० । "अवतमुच्चाचक्रं परिज्मानम्" ८,७२, १० । "उच्चाचक्रमुपरिस्थितचक्रम्" भा० उच्चा बुध्नं नीचादुच्चाचक्रथुः पातवे वा" ऋ० १,११६,२२ । २उन्नतायां स्त्रियां स्त्री "उच्चारवतपक्षिगणाश्चटीतम्" माघ० ।

उच्चाटन न० उद्–चट्–णिच्–ल्युट् । १उत्पाटने स्वस्थानात् २विश्लेषणे "उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्" इति शा०ति० उक्ते ३षट्कर्म्मान्तर्गतेऽभिचारभेदे च । उच्चाट्यतेऽनेन करणे ल्युट् । तन्त्रोक्ते ४तत्साधनकर्म्मणि । तन्त्रसारे वगलायाः अभिचारप्रयोगे कुण्डलक्षणमुपक्रम्य "वश्ये तु चतुरस्रं स्यादाकर्षे तु त्रिकोणकम् । तथैवोच्चाटने प्रोक्तं षट्कोणं मारणे स्मृतम् । वश्ये नेत्रासनं प्रोक्तं चैव व्याघ्रचर्म्मणि । शान्तौ मृगासनं प्रोक्तं स्तम्भे गोचर्म्मणि स्मृतः । उद्भासन तथोच्चाटे निर्दिष्टे तुरगा-

सनम् "मारणे माहिषीचर्म मोहने च गजासनम्। मधुलाजतिलाद्यैश्च वश्यशान्तिकराणि च। आकर्षणे तथा लोध्रं सतिलं मधुरान्वितम्। निम्बपत्रञ्च तैलाक्तं विद्वेषकरणं परम्। हरितालं हरिद्रा च लवणेन च संयुता। स्तम्भयेत्तद् द्विषां प्रज्ञाश्चैव गतिं मतिम्। वाजिनाशस्य सारेण रुधिरेण च होमयेत्। मारणे तु रिपोर्देहे श्मशानाग्नौ हुनेन्निशि। चूर्णाणां काकपक्षाणां कटुधूमेन संयुतम्। लाजान् त्रिमधुरोपेतान् सर्वरोगप्रशान्तये" तन्त्रसा०। उच्चाटनप्रकारा बहवो दर्शितास्तत्र सामान्यप्रकारस्तु अभिधीयते निबन्धे "शान्तिवश्यस्तम्भनानि विद्वेषोच्चाटने मते। मारणं तानि शंसन्ति षट् कर्माणि मनीषिणः। रतिर्वाणी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमात्। षट्कर्मदेवताः प्रोक्ताः कर्मादौ ताः प्रपूजयेत्। ईशचन्द्रेन्द्रनिर्ऋतिवाय्वग्नीनां दिशो मताः। सूर्य्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात्। ऋतवः स्युर्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने। वसन्तग्रीष्मवर्षाख्यशरद्धेमन्तशैशिराः। जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वह्निरुदाहृतः। स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे व्योम कीर्त्तितम्। उच्चाटने स्मृतो वायुर्भौमाग्निर्मारणे मतः। तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्डलसंयुतम्। तत्तत् कर्म प्रकर्त्तव्यं मन्त्रिणा निश्चितात्मना। पीताम्बुसलिलशौक्ल्यव्योमवायुहविर्भुजाम्। वर्णाः स्युर्मन्त्रयोगानि षट्कर्मसु यथाक्रमम्। ग्रथनञ्च विदर्भश्च सम्पुटो रोधनं तथा। योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः षट्सु कर्मसु। मन्त्रार्णे विहितान् कृत्वा साध्यवर्णान् यथाविधि। ग्रथनं तद् विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि। मन्त्रार्णद्वयमध्यस्थं साध्यनामाक्षरं लिखेत्। विदर्भ एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्वश्यकर्मणि। आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्नाम्नोऽसौ सम्पुटः स्मृतः। एष स्यात् स्तम्भने शस्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः। नाम्न आद्यन्तमध्येषु मन्त्रः स्याद्रोधनं स्मृतम्। विद्वेषणविधाने तु प्रशस्तमिदमुत्तमम्। मन्त्रस्यान्ते भवेन्नाम योग उच्चाटने मतः। अन्ते नाम्नो भवेन्मन्त्रः पल्लवो मारणे मतः"। भूतानामुदय शा०ति०। "दण्डाकारा गतिर्भूमेः पुटयोरुभयोरध। तोयस्य, पावकस्योर्द्ध्वं गतिस्तिर्य्यङ्नभस्वतः। गतिर्व्योम्नो भवेन्मध्ये भूतानामुदयः स्मृतः। धरणीरुदये कुर्य्यात् स्तम्भनं वश्यमात्मवित्। शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य, तेजसस्तथा। मारणादीनि मरुतो विषमोच्चाटनादिकम्। शत्रुविद्वेषणं प्रशमुदये च विहायसः"। भूतमण्डला

दिकं तत्रैवानसेयम्। षट्कर्मकरणनिमित्तमाह रुद्रयामले "उपस्थिते महाशत्रौ राष्ट्रपीडासु रुग्भये। भूमिवित्तप्रकोपाते भूतभीतिविपत्सु च। नातःपरतरं कर्म कलौ शान्तिकरं प्रिये। मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषणमथापि वा। वशीकरकर्माणि तथोच्चाटनकर्म च। सर्वत्र साधयेन्नाम्ना ततो मान्यत् शुभावहम्। विशेषतः शत्रुमध्ये रोगोपद्रवनाशनम्। शत्रूणां कर्मनाशे च तथा शत्रुपराजये। आत्मनो विजये चैव, नातः परतरा क्रिया"। घञ्। उच्चाटोऽप्यत्र पु०। "उद्वासन तथोच्चाटे" तन्त्रसार।

उच्चार पु० उद्+चर–णिच् घञ्। १उच्चारणे। "तत्पकार्य्येऽनुच्चार" सु०चो०। "मन्त्रोच्चारपरायण" पु०। उच्चार्य्यते अपानवायुना उत्क्षिप्यते कर्मणि घञ्। २पुरीषे। विष्मूत्रोत्सर्गविधानप्रकार आ० त० नानावचनैर्दर्शितो यथा विष्णुधर्मोत्तरे "निद्रां त्यक्त्वा तु उत्थाय राम। नित्यमेवारुणोदये। वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्व्वकम्। अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् "उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः। तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्धि पुण्यतमं स्मृतम्"। नाडिका दण्ड। "नाडयश्चा दिवानिशम्" इत्युक्ते। विष्णुधर्मोत्तरे "वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः"। "वेगरोधं न कर्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमितिवत् भावाख्यातेतरत्वात् साधुत्वम्। आयुर्वेदेऽपि "न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यात् नाजित्वा साध्यमामयम्"। अङ्गिराः "उत्थाय पश्चिमे रात्रे ततः आचम्य चोदकम्। अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा। वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः। कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः"। विष्णुपुराणम् "ततः कल्ये समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्रं नरेश्वर। नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः। तिष्ठेन्नातिचिरं तस्मिन्नैव किञ्चिदुदीरयेत्"। कल्यरूपकालम्। मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गम्, नैर्ऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य उत्थायेत्यनेनोपस्थिते। इषुविक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशादधिके। तद्देशपरिमाणमाह पितामहः "मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्। कृतावकाशं गत्वा तु लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः"। आपस्तम्बः "मूत्रपुरीषे कुर्य्यात् दक्षिणां दिशं दक्षिणापराम्वेति"। दक्षिणापरा नैर्ऋती। मनुः "मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो

रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिशः"। उच्चारः पुरीषम्। यत्तु यमवचनं "प्रत्यङ्मुखश्च पूर्व्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः। उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत् उदङ्मुखेन सहेच्छाविकल्पार्थं सूर्य्याभिमुख्यनिरासार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात्। तथा च "सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः। विण्मूत्रे आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्" इति। प्रातःसायाह्नशब्दौ दिवारात्रिपरौ पूर्व्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात्। सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीडितेतरपरम्। यमः "कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्। विण्मूत्रे च गृही कुर्य्यात् यद्वा कर्णे समाहितम्"। पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतम्। अत्र लम्बितं निवीतम्। "संवीतं मानुषे कार्य्ये" इति तैत्तिरीयश्रुतेः। मानुषे सनकादिकार्य्ये। पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च। तथा च हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् स्कन्धे इत्यर्थः। अत्र व्यवस्थामाह शाट्यायनः। "यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे। "पवित्रं दक्षिणकर्णे कृत्वा विण्मूत्रमाचरेत्" इति स्मृतौ तथा दर्शनात्। अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः। मनुः "छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च" महाभारते। "प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाश्च प्रतिद्विजम्। मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः"। प्रति सामुख्ये। मनुः "न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे। न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते। न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन। न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः। न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके। वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च। न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्"। ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु संस्थितः उत्थितः पर्व्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय। वशिष्ठः। "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्वृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः। वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये"। निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसम्भोगः। योगः समाधिः। वाग्गुप्तिरशुभालापत्यागः। बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः। हारीतः "आहारन्तु रहः कुर्य्यात् निर्हारञ्चैव सर्व्वदा। गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुक्तः स्यात् प्रकाशे हीयते तथा"। विष्णुपुराणम् "सोमाग्न्यर्काम्बुवायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखे। कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः"। आपस्तम्बः "न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति"। बृहन्मनुः "करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके। मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"। भरद्वाजः "अथ विकृष्य विण्मूत्रं लोष्ट्रकाष्ठतृणादिना। उदस्तवासा उत्तिष्ठेद् दृढं विधृतमेहनः" उदस्तवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्त्रः" आ॰ त॰ "मूत्रोच्चारौ च कारयेत्"। "यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग् वायुश्च गच्छति" सुश्रु॰। "दाने तपसि शौर्य्ये च यस्य न प्रथितं मनः। विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः" हितो॰। उच्चस्य चारो गतिः। २ ग्रहादीनां राशिनक्षत्रान्तरसञ्चारे। "सप्ताहेन शतेनार्द्धं यान्ति चित्रशिखण्डिषु। "उच्चारे सहिकाकारः" सि॰ रा॰ त॰।

उच्चारण न॰ उद्घातेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्य्यते निष्पाद्यते उद्+चर-णिच्-ल्युट्। कण्ठताल्वाद्यभिघातेन शब्दजनके व्यापारे तत्प्रकारस्तु "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः" इति शिक्षोक्तदिशाऽवसेयः। वर्णोत्पत्तिस्थानानि चाष्टौ। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" शिक्षोक्तानि। विवृतिर्वर्णशब्दे दृश्या। यथा च कण्ठताल्वाद्यभिघातेनोच्चारणसम्भवस्तथा" ईश्वरशब्दे अनुमा॰ चिन्ता॰ १०२६ पृष्ठे दर्शितम्। "उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानम्" माघः। "वेदोच्चारणकार्य्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम्" भा॰ व॰ २१४ अ॰ "सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरुषेयत्वम्" मीमांसका वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे।

उच्चारित त्रि॰ उच्चार-तारका॰ इतच्। १कृतविडुत्सर्गे। उद्+चर-णिच्-कर्म्मणि क्त। २यस्योच्चारणं कृतं तादृशे वर्णादौ "तत्र शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" भर्त्तृह॰। उद्+अन्तर्भूतण्यर्थे चर-क्त। उच्चरितोऽप्यत्रार्थे "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति" तन्त्रार्थ्यन्ये न्यायः।

उच्चार्य्य अव्य॰ उद्+चर-णिच्+ल्यप्। १कण्ठाद्यभिघातेन उत्पाद्येत्यर्थे। कर्म्मणि यत्। २उच्चारणीये वर्णादौ त्रि॰।

उच्चार्य्यमाण त्रि॰ उद्+चर-णिच्-कर्म्मणि शानच्। यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्णादौ "कस्मैचित् कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्संज्ञः, मुग्धबो॰।

उच्चैःपद त्रि० उच्चैः पदं स्थानं यस्य उच्चपदस्थे मनु०ति०। उच्चैःस्थानस्थिते भाग्यभेदे "उच्चैःपदेऽपि गतेन मया धाम्नाम्" भाग० "भवान् तव महामाहात्म्य उच्चैःस्था यत्र तिष्ठति" शत०ब्रा० १०,४,१,१८। अत्र तत्र ज्ञात्वा उच्चैःपदस्थाः पापवर्जिता नाम् विन्दते महोदयम्" आश्व०गृ० १,७,१। "उच्चैःपदेषु मुनिषु स्थित न स्थाप्य स्थित"। "उच्चैःपदानि भूतानि मनन चेतयन्ति वा" मनु०

उच्चैर्घुष्ट पु० १स्वगतकथनभूमौ, २ कोलाहलशब्दे च मेदि०।

उच्चैर्घुष्ट पु० विस्फोटभेदे (भाषाप्रसिद्धे) सुश्रुते "उच्चैःस्थित विस्फोटाभ्यन्तराणि बोध्यः" इत्युपक्रम्य "हरिद्राविन्दुसदृशोऽवनतोऽचिरस्थितत्वात् भवति विरिधाः" इत्युक्ता तत्र सूक्ष्मतमविलक्षणत्वम् "उन्नतमध्योच्चैर्घुष्ट-टोपनमदोन्मूलनमधिकारस्फोटमतः पुष्करमुखिपा 'तेषा-मनुवर्तिन्यामपि तमोऽदत्" इत्येतत् सुश्रुतेऽप्युक्तम्। शान्ति०। शत्रुघ्नान् तत्र कोटान् विविधा करता' इत्युपक्रम्य "उच्चैर्घुष्टोऽभिमाना न विश्वोटि द्रापयन्ति" इत्यादीन् शतादश कोटानभिधाय "अष्टा-दशेति बाधका कोटा पवनकोपना" सुश्रु०। [विकारमात्रे]।

उच्च(न्न) त्रि० उन्नता चूडा यस्य दशः स्य खलम्। भागोर्ध्व्ये।

उच्चैःशिरस् त्रि० उच्चैः उन्नत शिरोऽस्य। उन्नतमस्तके महत्वे "समुन्नतोच्चैः शिरसा महीव" कुमा०। तदेशो महत्।

उच्चैःश्रवस् पु० उच्चैः उन्नतं श्रवोऽस्य। इन्द्राश्वे समुद्र-जाते श्वेतवर्णे इन्द्रस्य वाहनभूते अश्वभेदे च। तस्य चोत्पत्तिकथा यथा "तत उच्चैःश्रवा नाम हयो-भून्मन्दराचले" भाग० ७स्क० ७अ०। "श्वेतोऽन्य सप्तमुखस्तथा तस्य वहन् निवेदित" भागवतोक्ते रसे समुद्रो-त्थम्। "धन्वन्तरिस्ततो जातो श्वेतो वेकाभोमपि:। सा गोको निमज्जयापि समुत्थानु: समनन्त। उच्चैः श्रवा हयोरम्य पीयूष तदनन्तरमिति" हरि० २१० अ०। "उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च" कुमा०। "उच्चैःश्रवाजननिधरिव जातमात्रः" "न विलङ्घ्यं श्रवः" मटक्रमम्" माघ। "उच्चैःश्रवसमश्वानाम्" गीताक्तेः भगवद्विभूतित्वमस्य। "उच्चैःश्रवास्तुतामश्वान् समादम्यान-यद्दिवः" हरि० १४५अ०। "दिग्गजास्तथानागान् हया-श्चोच्चैःश्रवोऽश्वयान्" हरि० १५६अ०। अस्य या चित्रगीत ग्रते उच्चैःश्रवा अभवत्। अस्य रूपो० सादृश्यमपि। "उच्चैःश्रवसमस्य मतं प्रणिपत्य समर्पितम्" देवीभा०। उच्चैः उन्नत शब्द शृणोति श्रु शतृन्। २वधिरे त्रि०।

उच्चैर्घुष्ट न० घुष भावे क्त उच्चैर्घुष्टम्। (ढेण्डरा) कोलाहलाख्यघोषणायाम्।

उच्चैर्घोष पु० घुष-भावे घञ् उच्चैर्घोष। सर्वसमयप्रावास्ये "यदु-च्चैर्घोषमकाशमिव निरटकति" शत०ब्रा०।७अ०। २उच्चैर्ग च्छति कण्ठादौ देश०। ३चक्रभूमिभेदे "उच्चैर्घोषाय" मनु० ६,१८।

उच्चैस् अव्य० उद्+चि-डैस्। १उन्नते, २उच्चते ३महति च-श्रेष्ठे "उच्चैरुदात्तः" पा०। "उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन" कुमा० "निम्नोन्नतेऽपि निम्नतामुदगे" रघु "विजयं च महितेदुरङ्गं" किरा०। "स्थाप्य देहमात्राटमसुर्मूर्ध्नि तिष्ठन्" माघः। "उच्चैरप शत्रिष्योन्मर्मोऽपि" "प्रणीतापुच्चैः पम्पाद्भोगतत्त्व" "उच्चैर्हिरयमद महम्" कुमा०। या दः काले वदति स्थितोऽहंस्तु स्वविमाना" मेघ०। "उच्चैरुच्चैन्नति मन्दरामरधनाम्" चन्द्रालो० अस्य गतवत् गुणवाचितया तद्धिते तरप् तमप् च तन' वस्त्य-न्तर्भावे स्याम्। उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम्। भोग-मात्रिणाम् "उच्चैस्तरा जल्पति मैन्दराज" कुमा०। उच्चैस्तर उच्चैस्तम वस्तुविशेषणत्वे त्रि०। स्वार्थिकत्वे अकच् उच्चैस्+क-अकच्भावे च। उच्चैः नाम् उच्चैः सम्भा उच्चैःस्य अपि समागमे" शि०को०।

उच्छन्न त्रि० उद्-छद क्त। लुप्तभावे शास्त्रे। "उत्सन्न प्रच्छन्नमन्त्रे वेदस्यापरभूतत्वेत्यादि विधिवादे मनुरा० तथा च वेदस्य विप्रकृष्टतया उच्छन्नत्वेऽपि स्मृति-मोतिप्रदायत्वादेव तदनुमानं तथा समर्थनाय मन्त्रादि मन्त्राभावान्ये धादिमूलपदं निरस्य व्यवस्थापितं यथा। "सादेत्य् कस्मादस्योर्वेदमूलत्वे तत्रोच्छेदादिविवादस्य देश त्वनिष्टे तथा हि वेदसमानायां महाजनपरिगृहीता च स्मृति, साचोपपत्तिरनन्तर कल्पनानुभाववेदानुमानेऽपि प्रतीतिप्रायस्यात् साध्यमविकार्यमुपजीव्यत्वाच्च स्मृतेरेषा-मूलोदियाकार्यत्वागमस्तु किं वेदेन, तदर्थस्य स्मृतित एव सिद्धेः अपूर्वस्य यन्म्ंक्तनेवास्येन स्मृतितोपातस्य ज्ञापकत्वेनानुवादकतापत्तेश्च वा च कल्पान्तरादिरूपना दिरेव स्मृतिधारायाससक्तो, अन्यथा मनुस्मृते पूर्वं तथापि वेदानुमान न स्यात्। सर्वा च स्मृतिः स्मृतित्वन्यथा-व्यायमनाजन्यत्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रमाण-मिति न्यायपरम्परा। मन्वादा च स्मृति स्मृतिमूल मानुमिता अनुमितवेदवत् तस्या अनुभावकत्वात

वेदार्थस्मृतितापसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलस्मृतिसाहचर्य्यभ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभन्यायमूलस्मृताविव तान्त्रिकाणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ स्मृतेर्निश्चितवेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिग्रहीता एवञ्च सा वेदमूलत्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं वेदार्थस्मृतितापसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्रहानादरे वेदस्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न यूपहस्त्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् क्रूमलोभादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च । तत्र तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत् न स्वत्रापि मूलान्तरसम्भवाद्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्, अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात्तन्मूलत्वं वेदमूलेयमिति प्रथमं ग्रहीतुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन, न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः, अपि तु, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वं महाजनपरिग्रहेणोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः । एवं होलकाचारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्त्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः, अविगीताऽलौकिकविषयकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त्तव्यताधीसम्भवाच्च तदर्थवेदइति इहापि तुल्यम् । आचारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यताज्ञानमूलकत्वान्नान्धपरम्परा । न च पूर्व्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेन पूर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । प्रामाण्यतरप्रामाण्याधीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि तथात्वापत्तेः । एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तम् अनुमानस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैववृद्धेरुपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न प्रमाणता व्याप्त्यादिसत्त्वात् अन्यथा प्रमाणान्तरापेक्षस्य वैयर्थ्यात् । नचाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेस्तदनुमानम्, धर्मसङ्गे व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहात्तथा । न हि वेदमूलोऽयमिति ज्ञात्वा महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिगृहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवात् अपि त्वेवं पूर्व्वमहाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषां परिग्रहानुष्ठानोपपत्तेः । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न असम्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्मृतेस्तत्प्रसङ्गः । अस्तु स्मृत्याचारयोरनादित्वं न चाचारात् स्मृतिः स्मृत्या चाचार इत्यन्धपरम्परा मूलीभूतप्रमाणाभावादिति वाच्यं स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रलये पूर्व्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्व्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयोः, अन्यथा मूलाभावेनान्धपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वं तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्व्वपूर्व्वसर्गसिद्धसर्व्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात् । स्मृत्याचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्यसर्व्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृतय एव तत्प्रणीताः तासां मन्वादिकर्त्तृकत्वेन स्मृतौ बोधात्, स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वश्रवणाच्च । एवञ्च स्मृत्याचारयोर्महाजनपरिग्रहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भवति प्रमाणम् । अतएव "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयते" इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्व्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव स्मृताचारौ अपि च कालक्रमेणासुरारोप्यसत्त्वश्रद्धापहरणधारणादिप्रतिरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेवं स्मृतिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति भट्टमिश्रादिसम्प्रदायवदिति चेत् न बहुव्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात्" ।

"निष्टसाधारणीषेषु परपाकोपजीविषु उच्छन्नमविभिन्नेषु भिन्नकालोपभोजिषु" सुश्रुव ।

उच्छल त्रि० उद्–शल अच् । आचारातिक्रमेण सर्व्वत्र प्लुते । शतृ । उच्छलत् तत्रैव "कटोच्छलन्मञ्जुगुञ्जाकुलेन" माघः "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र० । ल्युट् । उच्छलन परितः प्लवने न० ।

उच्छादन न० उद्–छद–णिच्–ल्युट् । १आच्छादने

२गन्धद्रव्यद्वारा देहमार्जने च अमरटी० "स्नापनोच्छादनेन" रामा० ।

उच्छास्त्र त्रि० उद्गतं शास्त्रात् प्रा०स० । १अतिक्रान्तशास्त्रे २शास्त्रविरुद्धेऽधर्मकार्ये च । उत्क्रान्तं शास्त्रं यत्र । शास्त्रातिक्रमयुक्ते उच्छास्त्रं यथा तथा वर्त्तते उच्छास्त्र वर्त्तिन् शास्त्रातिक्रमेण यथेष्टचारिणि स्त्रियां ङीप् । "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् क्रूरस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । या० स्मृ० । "दृप्तस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः" भाग० ७स्कन्द०अ० ।

उच्छासन त्रि० उत्क्रान्तं शासनम् । शासनातिक्रान्तरि ।

उच्छिख त्रि० उद्गता शिखा यस्य प्रा०ब० । १उन्नतापे २उद्दीप्तेऽपि वह्नौ पु० "माद्रस्योर्णांवलयिनि पुर पावकस्योच्छिखस्य" रघु० । ३तक्षकनागकुलजाते नागभेदे पु० "तक्षकस्य कुले जातान् प्रवक्ष्यामि निबोध तान्" इत्युपक्रम्य "उच्छिखः शरभो भङ्गो विल्वतेजा विरोहणः" भा० आ०५७ अ० ।

उच्छिङ्घन न० उद्+शिघि आघ्राणे भावे ल्युट् । नासिकावायुनाऽन्तःस्थितकफादिनिःसारणे । "उच्छिङ्घनेन हर्त्तव्योहृदिसंकुलजः कफः" । "नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिङ्घनं शिरसि वार्य्यवसेचनञ्च" सुश्रु० ।

उच्छित्ति स्त्री उद्+छिद–भावे क्तिन् । समूलोत्पाटने अत्यन्तमर्दने । "यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः" सा०सूत्रम् । "सङ्कर सर्ववर्णानां प्रजानां धर्मकर्मणाम्" । प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुजा" सुश्रु० "अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" वृ० उ०२१ ।

उच्छिन्न त्रि० उद्+क्त । १समूलनाशिते २विदलिते ।

उच्छिरस् त्रि० उन्नतं शिरोऽस्य । १उन्नते २माहात्म्यादिना उन्नतमस्तके महिमान्विते "शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषम्" कुमा० शौर्य्योदार्य्यादिना हि लोक उन्नतशिरा भवति अपकृष्टकर्मणा तु अवनतशिरा प्रसिद्ध

उच्छिलीन्ध्र त्रि० उत्थितं शिलीन्ध्रम् । १छत्राके । २विकसितशिलीन्ध्रयुक्ते त्रि० । "उच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यामिति" मेघदू० ।

उच्छिष्ट त्रि० उत्+शिष–क्त । १भुक्तावशिष्टे, २त्यक्ते च । अमरा०अच् । ३अकृतशौचे भुक्तान्ते । तस्योच्छिष्टस्याभक्ष्यता सापवादमभक्ष्यशब्दे २७९ पृष्ठे उक्ता तत्राय भेदः वर्णविशेषस्योच्छिष्टभोजने पापतारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं प्रायश्चित्तविवेकादावुक्तं यथा "समुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते योभुङ्क्ते त्यक्तभाजने । स वै श्वमत प्राह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्थपिण्डकम् । "तच्च ज्ञानाभ्यासविषयमिति" प्रा० वि० । "ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्याप पिबेत्, क्षत्रियोच्छिष्टभोजने ब्राह्मीरसविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत्, वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने सुराभाण्डोदकपाने च षड्रात्रमभोजनं चान्द्रायणं वा अभिमन्त्रित जलं पीत्वोपवसेत्" शङ्खलि० "अतरूपत्वात् एतद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाद्युच्छिष्टाशनेऽज्ञानतः सकृत् एवं क्षत्रियादेः समाधमवर्णोच्छिष्टाशने समाधमवर्णोक्तमेतदेव यथायथमुन्नेयम् शूद्रोच्छिष्टाशने तु ब्राह्मणस्य ज्ञानतः सकृद्विषयम् षड्रात्राभोजनम्" प्रा० वि० । यथापस्तम्बः । "अज्ञानाद्वयस्तु भुञ्जीत शूद्रोच्छिष्टं द्विजोत्तमः । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" । "एतद्द्विजोत्तमपदग्रहणाद्ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादिपरत्वे वक्ष्यमाणविष्णुवचनविरोधात् । एतदपि सकृद्विषयं अत्र च त्रिरात्रेऽघमर्षणमपि जपनीयम्" प्रा० वि० । यथा सुमन्तुः । "शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमघमर्षणञ्च जपेत्" "चान्द्रायणं नवश्राद्धे ज्ञानाभ्यासे क्षत्रियादीनाञ्च त्रिपादपादहानिकल्पना । क्षत्रियस्य च ब्राह्मणोच्छिष्टाशने ब्राह्मणोक्तप्रायश्चित्तार्द्धं, वैश्यस्य ततोऽप्यर्द्धम् । एवं वैश्यशूद्रयोरपि स्वापेक्षया पूर्ववर्णत्वेनोन्नेयम् उपनोपवने यथाक्रमेण ह्रसितप्रायश्चित्तदर्शनात्" प्रा० वि० । यथा "अज्ञाना भुक्तशेषस्तु भक्षितो यैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धञ्च क्रमात्तेषां विशोधनम्" । तथा विष्णुरपि न्यायप्राप्तमेवार्थमप्याह । "अमन्त्राह्वाशने त्रिरात्रं, वर्त्तेत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम्, राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम्, राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् वैश्योच्छिष्टाशने । त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने च" "अत्र वमनं कृत्वा पयसा वर्त्तेतेति सर्वत्रान्वेति" प्रा० वि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति" अङ्गिराः "एतदज्ञानविषयं ज्ञानतो द्विगुणादिकम् प्रा० वि० । मनुनापि सामान्याभोज्यप्रकरणे । "शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च "क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः" इति चोक्तम् । शूद्रस्य तु द्विजोच्छिष्टभोजने न दोषः । द्विजोच्छिष्टन्तु भोजनमिति' तस्य मनुना तद्वृत्तितयोक्तेः । एकपङ्क्तिस्थमध्ये

केनचिदग्रे भोजनपात्रत्यागे तत्पङ्क्तिस्थानां तदन्नमुच्छिष्टवत् यथा "अप्येकपङ्क्त्या नाश्नीयात् संयतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्" व्यासः । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु पक्षः "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां भोजने क्वचित् । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टस्य च भोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्र अत्र सान्तपनन्तथा" । "विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्" देवलः अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुत्तार्य्यमित्याह "अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञानाद्भुक्तमुत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः" वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव "आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः, शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्" विष्णुना वमनोत्तरमपि प्रायश्चित्तविधानात् "अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" मिता० आप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य सकृद्भानविषयम् बलात्कारानुसारेऽप्यन्तेतरताम्बूलाद्युच्छिष्टपरमिति" प्रा०त० रघु० । अन्त्यजैः बलात्कारिते उच्छिष्टादेर्भोजनेऽपि दोषएव । "दासीकृतोबलान्म्लेच्छचाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः । अशुभं कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिष्टमार्ज्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम्" इत्याद्यभिधाय "मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् । चान्द्रायणन्त्वाहिताग्ने पराकमथ वा भवेत्" देवलोक्तेः । उच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शेऽपि दोषः" प्रा० त० उक्तं यथा । "आपस्तम्बः 'भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा । प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे कृतः पादः पादः आचामने तथा" । "प्राजापत्य स्नाने अर्द्धोच्छिष्टोयेनाद्यग्रासः आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः" प्रा० त० रघु० । काश्यपः 'श्वसूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वलाः । यद्युच्छिष्टं स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । "एतच्चाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम्" । प्रा० त० ब्रह्मपुराणे "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना स स्पृष्टएव वा । उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुरुत सद्य एव समाहितौ" । "अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति" प्रायश्चित्तविवेकः ।

"सर्वमन्नमेकतोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु" श्रा०त० गोभिलः । ३दत्तावशिष्टे च । "उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान्निधापयेत्" श्रा० त० ब्रह्मपु० । "असंस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा०त० मत्स्यपु० । "प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन" श्रा०त० स्मृतिः । "उच्छिष्टं पाकपात्रेऽवशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्य्युषितं, दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति" श्राद्धचिन्तामणिः । ४मधुनि । मक्षिकोच्छिष्टत्वात्तस्य तथात्वम् । "उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यम्—श्राद्धे प्रशस्यते" पु० । उच्छिष्टमोदनः ।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे । तस्य मन्त्रध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् "भुक्तोच्छिष्टोजपेन्नित्यं गणेशस्य सदा प्रियः" "उच्छिष्टस्त्वशुचिर्भूत्वा जपपूजनमाचरेत्" । अनुच्छिष्टो न सिध्येत्तु तस्मादेव समाचरेत्" । "सदोच्छिष्टोगणेशाख्यो यक्षराजेन धीमता" इति च तत्रैव

उच्छिष्टचाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातङ्गीदेवीमूर्त्तिभेदे । तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । "भोजनानन्तरं देवि ! विनैवाचमने कृते" इत्युपक्रम्य "उच्छिष्टेन बलिं दत्त्वा जपेत्सहस्रमानसः । उच्छिष्टेन च कर्त्तव्यो जपोऽस्याः सिद्धिमिच्छता । उच्छिष्टजपमानस्य जायन्ते सर्वसिद्धयः" इति च तत्रैव ।

उच्छिष्टभोजन पु० उच्छिष्टं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य । १पञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्षके "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः" मनुना तथा भोजने किल्बिषतारकत्वकीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम् । उच्छिष्टं देवनैवेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । २देवनैवेद्यभोजके च । "तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीतायां देवानिवेदने दोषश्रवणात् देवाय दत्त्वैव भोज्यता ।

उच्छिष्टभोजिन् त्रि० उच्छिष्टं इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुङ्क्ते भुज—णिनि । निषिद्धोच्छिष्टभोक्तरि" 'क्रूरश्चोच्छिष्टभोजिनः" मनुः । [वर्द्धते कुट—ल्यु । (मोम) सिक्थके ।

उच्छिष्टमोदन न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं मधु तेन मोदते

उच्छिष्य त्रि० उद्+शिष—वेदे नि० क्यप् । अवशेषणीये

लोके तु स्मृतेः । उच्छीर्षम् सर्वदेशे दृश्यते त्रि० ।

उच्छीर्षक न० उन्नमितं शीर्षं यस्मात् उन्नम्य स्थापितं शीर्षं दर्शितम् सा०य०कद् । शीर्षोपधाने (बालिश), मा० मैत्र० । २उन्नतशीर्षके सान्तो त्रि० प्रभा० । "उच्छीर्षं कुर्वीत कायति कै-क । २शिरःप्रदेशे "उच्छीर्षके निधाय भद्रकाली च पादतः" अत्र उच्छीर्षके शास्त्रपुरस्तात् शिरःप्रदेशे" पुरा०कथा । [शुष्के ।

उच्छुष्क त्रि० उद्गतः शुष्कता सा०स० । शुष्कप्रदेश तु

उच्छून त्रि० उद्-श्वि-क्त । १उन्नते २स्फीते च "उच्छूनमेव किमेभिर्भुज्ये" मा०ग० । "कमरकटविलोच्छूनतामरस-प्रहासम्" उत्तर० । भावे क्त । ३स्फीततायाम् । (फोला)

उच्छृङ्खल त्रि०उद्गतः शृङ्खलात् निरा०स० । १स्वतन्त्रचरिते, २नियमरहिते, ३स्वतन्त्रे च । "उच्छृङ्खलस्य गमन मध्यमानियमितम्" "मध्ये उच्छृङ्खलमध्यमितम्" माघ । [दाटके १नायके च ।

उच्छेत्तृ त्रि० उद्+छिद-तृच् छेत्तरि ह्रोप् । १कण्टक-

उच्छेद पु० उद्+छिद-भावे घञ् । १मूलोत्पाटने २विनाशने च "छिनत्ति सर्वमुच्छेद क्रियते" हितो० "तत सम्यात्मविनयगु मा दोषत्नो यस्य उच्छेद गतोऽस्ति" भा०शा०८५ अ० । "यथा मनोच्छेदकर चिता ते" रघु । भावे ल्युट् । उच्छेदनमप्यत्र न० "तत्र मोच्छेदन चक्रे कणिकामात्रधारवी" भा० प० १९२ अ० ।

उच्छेद्य त्रि० उच्छेदमर्हति उच्छेद+यहार्थे यत् । १उच्छेदार्हे उद्+छिद-कर्मणि ण्यत् । २मूलमात्रोत्पाटनीये च ।

उच्छेषण न०उच्छिष्यते उद्+शिष-कर्मणि ल्युट् । १उच्छिष्टे "उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च" उच्छेषणानु तत्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विसर्जिताः" मनु "सरस्वती-मपगृह्योच्छेषणोत्सतोदनमस्य एव शुम्भयितम्" दशकु० । भावे ल्युट् । २भुक्तावशेषणे ।

उच्छोषण त्रि० उद्+शुष-णिच्-ल्यु । १सन्तापके,२अतिशो-षके च "यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्" गीता । भावे ल्युट् । ३सम्यक् शोषणे । "सरसा सैतबन्धनेन सागरो-च्छोषणेन च" रामा० । "उच्छोषणं समुद्रस्य पतनं चन्द्र-सूर्ययो" रामा० ।

उच्छोषुक त्रि० उद्+शुष-भा०उक । ऊर्द्धशोषणशीले, "स यदैतावन्तरेणान्यो दीक्षितोऽपधीयेदमेन लोकेन नाना कुर्यादुच्छोषुका ह स्युः" शत०ब्रा०१२,१,१,?

उच्छ्र(च्छ्रा)य पु०उद्+श्रि करणे अच् घञ् वा । १उन्नततायाम्

उन्नततया हि ऊर्द्धमाश्रीयते इति तदाख्यानतम् । "क्षमो धर्म्यायोच्छ्रय" भा०व०१३३अ० । "पत-नान्ताः समुच्छ्रयाः" नीति० "स्वदेहोच्छ्रयसमानाः शिलोच्चयोच्छ्रिताः" मा०शा०१३अ० । प्रासादैः सशैलोच्छ्रायैः" भा०शा०१८अ० । "यथाशीघ्र महेन्द्रा-यामुच्छ्रायो समवर्तन्त" भा०स्व० । 'उच्छ्रायमानम् भणिमद्रादर्शं' मध्य० । "उच्छ्रायसि पृष्ठ-शिखरे नोचिरेण स्थिता भूम्" मेघदू० । "गुणार्णवो-च्छ्रायदिग्ध्रुव" किरा० । २ उत्कर्षार्थे "उच्छ्र-येन गुणित पित्रे यथम्" लीला० ।

उच्छ्रयण न० उद्+श्रि करणे ल्युट् । १वोढव्ये उद्+श्रि-कर्त्तरि ल्यु । २उन्नते त्रि० । "यथोच्छ्रयाणि" आश्व० स०४,८,२१ । उच्छ्रयाणि चत्वारि" भारा० इति ।

उच्छ्रापण न० उद्+श्रि-णिच्+ल्युट् । ऊर्द्धं स्थापने उत्तोले "उद्धृत्य रचितो यस्तु तोयेन स्थापयेत् पुन । तस्य तु फले न दोषोऽस्ति तथोच्छ्रापणे लते' शिशु० । "उ-च्छ्रापणदण्डोत" मा०म०रघुनन्दन ।

उच्छ्रित त्रि० उद्+श्रि-कर्त्तरि क्त । उन्नते १ऊर्द्धदेशं प्राप्ते । "उच्छ्रितसिद्धूरोरु स्तबकमिवनिबद्धाम्" माघ० । २उत्पन्ने ३वृद्धे ४मत्ते च मेदि० । ५त्यक्ते हेमच०

उच्छ्रिति स्त्री उद्+श्रि-भा० करणे क्तिन् । १उच्छ्राये उन्नता-याम् २उत्कर्षे च "यथार्य निधनं मासा प्रावृषन्त्यु-च्छ्रितोऽपुनः' मनु । "चतसृष्वपि पाद्याश सर्वतिष्ठो-च्छ्रितोर्वरेत् सुश्रु० । ३उत्पत्त्यायाम् "हटकोच्छ्रयदङ्-च्छ्रितियिते" लीला० ।

उच्छ्वसित न० उद्+श्वस-क्त । १विकासिते, २जीवते, ३स्फुरिते "विगतोच्छ्वसितेश मेदिनि' रघु । ४प्राणेषु च "सा सानु भवत, कस्य कुसुमतेरुच्छ्वसितम्" शकु० । कर्त्तरि क्त । ५उच्छ्वासयुक्ते ६निश्वासयुक्ते च त्रि० । 'त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम्' मेघदू० ।

उच्छ्वास पु० उद्+श्वस-घञ् । १अन्तर्मुखश्वासे, आख्यायिका-या २परिच्छेदे,यथा दशकुमारस्य प्रथमोच्छ्वासादि प्राप-वायोर्दीर्घगतौ ३बहिर्गतौ ४प्राणश्वासे च । 'दीर्घा-ध्ववीपवेशोच्छ्वासमेघवाङ्गम्" कात्या० "वायोर्मार्गनिरो-धाच्च न गर्भस्य प्ररोदिति" निश्वासोच्छ्वासक्षोभसमान् गर्भोऽधिगच्छति" सुश्रु० । उच्छ्वासवहनाडीभेदास्तु तत्र दर्शिता । "अङ्गा मन्दस्पर्शरूपरसगन्धमन्त्वाशोच्छ्वास-

जृम्भितक्षुतहसितकथितरुदितादीनि विशेषानभिहन्त्य शरीरं धारयन्ति “पीडयन्नुरुजोगाढं सोच्छ्वासं शिथिलं स्तनं”। “शीतपादकरोच्छ्वासस्वल्पश्वासश्च यो भवेत्। काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्ज्जयेत्” सुश्रु०। “सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः” सुश्रु०। उच्छ्वासश्च दीर्घनिश्वासः स च यावत्कालेन श्वासरूपप्राणक्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दीर्घदेशपर्य्यन्तप्राणवायोर्बहिर्गमने भवति। “उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती” मेघदू०। “इत्युच्छ्वासोऽस्तृत प्राण आदध” कात्या० ४,८,२९।

उच्छ्वासिन् त्रि० उद्+श्वस–णिनि स्त्रियां ङीप्। १ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते २दीर्घनिश्वासयुक्ते। “समधिकतरोच्छ्वासिना” मेघ०। ४उद्गते च “उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः” कुमा० “समधिकतरोच्छ्वासिना” मेघ० “५ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते मुमूर्षौ” “यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति” छा०उ० उत्क्रमणशब्दे दृश्यम्।

उच्छ उञ्छे (कणशआदाने) तुदा० इदित् पर०सक०सेट्। उञ्छति औञ्छीत्। उञ्छाम्–बभूव आस चकार। उञ्छिता उञ्छ्यात् उञ्छिष्यति औञ्छिष्यत्। उञ्छ उञ्छनम् उञ्छितः। प्र+मार्जने प्रोञ्छन (पोछा) प्रोञ्छित।

उच्छ बन्धे समापने च विरामे च। तुदा०पर०सक०सेट्। उच्छति औच्छीत् उच्छाम् बभूव आस-चकार। उच्छिता उच्छ्यात् उच्छिष्यति औच्छिष्यत्। णिच् उच्छयति ते औचिच्छत् औचिच्छत त। सनि उचिच्छिषति उचिच्छिषति। ईदित् तेन निष्ठाया नेट्। उष्टः।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् अवन्तीपुर्य्याम् अवन्तीशब्दे विवृतिः। “सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो माख भूरुज्जयिन्याः” मेघदू०। इयञ्च लङ्कावधिमेरुपर्य्यन्तसमरेखास्थपुरीमध्येऽन्यतमा यथाह श्रीपतिः “लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडास्यः। श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा। स्यादाश्रमोऽस्मात्नगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम्। श्रीगर्गराट च सरोहिताख्यं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः। इतीव यास्योत्तरगां धराया रेखामिमां गोलविदो वदन्ति। अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि”। सू०सि०तु सामान्येनोक्तम् यथा “राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहीतकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः”। “राक्षसालयो लङ्का देवानां स्थानरूपः पर्वतो मेरुरनयोर्मध्ये ऋजुसूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः। लङ्कादक्षिणस्थलस्यास्तु अनुपयुक्तास्तत्र मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः। ज्ञानार्थमुदाहरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतक नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारस्तथेत्यव्ययपरः। तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि” र०ना०। “यथोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव” सू०सि०।

उज्जयन्त न० उद्+जि–झ। रैवतपर्वते हेम०।

उज्जानक पु० उत्तङ्कमुनेराश्रमान्तिके समुद्रसविधे मरुभूमिषु बालुकामयदेशभेदे। यत्र हि मधुपुत्रो धुन्धुरुत्तङ्कप्रार्थितेन कुवलाश्वेन विष्णुतेजसा बृंहितवीर्य्येण निपातितः तत्कथा यथा भा०हरिव०११अ०। “ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु। समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति श्रुतः। देवानामप्यवध्यश्च महाकायो महाबलः। अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो महान्। राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः। शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम्”। इत्युपक्रम्य तद्वधोपाख्यानं तत्र कथा धुन्धुमारशब्दे दर्शयिष्यते २उत्तरदेशस्थेऽपि देशभेदे “एतदुद्वारं महाराज! मानसस्य प्रकाशते” इत्युपक्रम्य, “एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान्” भा०व०१३०अ० देशभेद उक्तः।

उज्जासन न० उद्+जस–णिच्–ल्युट्। १मारणे बधे एतद्योगे कर्म्मणः संबन्धत्वविवक्षया षष्ठी प्रतिपदविहिततया च तया षष्ठ्या न समासः “चौरस्योज्जासनम्” सि०कौ०। “प्रतिपदविहिता षष्ठी न समस्यते” वार्त्ति०। “प्रोक्ता प्रतिपदा षष्ठी समासस्य निवृत्तये” भर्तृ० तथैवोक्तम्

उज्जिघ्र त्रि० उद्+घ्रा–श। आघ्राणकर्त्तरि।

उज्जिति स्त्री उद्+जि–क्तिन्। उत्कृष्टजये “अग्नीषोमयोरुज्जितिमनुज्जेषम्” यजु० २,२५। “उज्जितिमनु पश्चाद्विजेन हवि स्वीकरणरूपमुत्कृष्टजयम्” वेददी०। “सोमस्योज्जितिमित्यस्मिन्नवसानस्यति:” कात्या० १०,७,१४। “उज्जितिस्थो योत्तरो माहेन्द्र” कात्या० १४,५,२१। अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम्। “अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयति” इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयति” शत०ब्रा० १,८,२,१,२,२,४। २उज्जयविशिष्टयुक्तमन्त्रकरणकाहुतौ च। “अथोज्जितीः” इत्युपक्रम्य “अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुज्जयत्तमुज्जेषम्” इत्यादि शत०ब्रा० २,२,१६,१७ उक्तम्।

उज्जिहान त्रि० उद्–हा–शानच्। उद्गच्छति।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव-णिनि। नागप्रायतापामुग्रचरं पुनरुज्जीवनवति।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृभि-घञ्। १विकाशे २स्फुटने। उद्गता जृम्भा (हाइतोला) यस्मात्" प्रा०ब० गतलोप। ३सुखविकाशनभेदे ३कर्त्तरि अच्। ४प्रकाशान्विते ५उज्जृम्भान्वित त्रि० "उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना" माघ

उज्जृम्भण न० उद्+जृभि-भावे ल्युट्। विकाशे मुखविकाशनभेदे व्यापारे (हाइतोला)। "उद्गारकासक्षवथुजृम्भणोज्जृम्भणानि च" सुश्रुतः। उद्+जृभि-अ। उज्जृम्भाऽप्यत्र स्त्री।

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृभि-क्त। विकाशिते। भावे क्त। २चेष्टायाम् (हाइतोला) ३सुखव्यापारभेदे न०।

उज्जेष पु० उदा+जिष-गत्याम् भावे घञ्। १उत्कर्षप्राप्तौ उज्जिति शब्दे उदा०। अच्। २उत्कृष्टे त्रि०।

उज्जेषिन् त्रि० उद्+जिष-गत्या णिनि स्त्रियां ङीप्। उत्कर्षप्राप्ते "क्रोडी च याको चोज्जेषी" यजु०१७, ८५ "उज्जेषी उत्कृष्टजयनशील" वेददी०।

उज्ज्य न० उद्गता ज्या यस्य प्रा० ब० गतलोप। "आरोपितमौर्वीके धनुषि। उज्ज्यधन्वा" कात्या०२२,२,१७। "उज्ज्यधन्वा आरोपितज्यधनुष्का," कर्क०। उत्क्रान्ता अवतारिता ज्या यत प्रा० ५ब० वा क्रान्तलोप। अवतारितमौर्वीके धनुषि "काण्ड्रो वा वैदङ्खोवोपधुल उज्ज्यं धनुरधिज्य कृत्वा" छा०उ०।

उज्ज्वल त्रि० उद्+ज्वल-अच्। १दीप्ते, २विशदे, ३विकाशिनि च। ४शृङ्गाररसे पु०। "स रागिराजीन्नकसा महोज्ज्वल "शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोनिसर्गोज्ज्वल" नैष०। "स्नातन्त्रत्तमुज्ज्वलमवाप करेणुराज" अविरतमुकुलिमुज्ज्वलां दधाने' माघ। "अकार्क' सखि। मारुती न रुचिरे सं मेयक मोज्ज्वलम्" सा०द० "पिपिनोज्ज्वलवेशा व बलम् पूरमिस्वना" सा० द० "सुमुखा, पल्लवोज्ज्वला" सुश्रु०। अस्य च रसान्तरत्व गोस्वामिप्रभृतिभि स्थितम्। ५स्वर्णे न० रागमि० धातुमध्ये तस्योद्दीप्तोत्वात्तथात्वम्। तस्य भाव ष्यञ् औज्ज्वल्य न। उज्ज्वलत्व तद्भावे न०। तल्। उज्ज्वलता स्त्री तत्रैव।

उज्ज्वलदत्त पु० उणादिवृत्तिकारके विद्वद्भेदे। तस्येदम्। छ। उज्ज्वलदत्तीय तत्कृतग्रन्थे पु० तत्कृतवृत्तौ तु स्त्री।

उज्ज्वलन न० उद्+ज्वल-भावे ल्युट्। १उद्दीप्तौ २वैशद्ये च।

उज्झ त्यागे तुदा० पर० सक० सेट्। उज्झति औज्झीत्' उज्झाम्—बभूव आस चकार। उज्झिता उज्झिष्यति उज्झिष्यति औज्झिष्यत्। उज्झित। समग्र यस्या मतिरुज्झितक्रम" नैष०। "अद्यापि नोज्झति हर किल कालकूटम्" चौरपञ्चाशिका। "मायानीजोरिह खड्गेन छिन्नस्तेनैव मूर्द्धनि' भट्टि। "सपदिविगतमिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार"। "अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभि" "परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु मृगद्वन्द्वेषु" सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्" "उदग्रे मदगाव्यमुज्झता" इति च रघु। अत "मिथोद्ग्रौ नदे" पा० नि० क्यप् नदे कर्त्तरि अस्य धत्वम्। "उदकमुज्झति उदग्रोनद" सि०कौ०।

प्र+सकर्षेण त्यागे। "स्वस्थिणी प्रेयस्यपि प्रोज्झिता" प्र०बो०। "लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितु क समर्थ:" हितो०।

सम्+ सम्यक्त्यागे।

उज्झ त्रि० उज्झति उज्झ-अच्। त्यागिनि। "अर्थोज्झका वेदनिन्दा कौटसाक्ष्य सुहृद्वध'। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धि सुरापाणसमानि षट्" मनु।

उञ्छ पु० उछि-घञ्। "अबाधितस्थानेषु पथि क्षेत्रेषु च अप्रतिहतावकाशेषु यत्र कुत्रौषध्यो विद्यन्ते तत्राङ्गुलीभ्यामेकैक कणं समुच्चिनोतीति" बौधा०सूत्रव्याख्याने कणश आदाने। "शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्तत" मनु। "एव हास्य न्यपतेरुञ्छेनापि च जीवत' मनु। "तानुञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि" रघु। "निराहारस्तु स मुनिरुञ्छ मार्गयते पुन" "तथामुमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तम 'शिलोञ्छवृत्तिधर्मात्मा मद्गल सयतेन्द्रिय' भा०व० १५९अ०। "प्रतिग्रहात् शिल श्रेयस्ततोऽप्युञ्छ प्रशस्यते" मनु'। "व्यालग्रहात्तुञ्छवृत्तीन्न्याय वनचारिण "मनु। अस्य जीवतोऽपि "उञ्छ भैक्ष्य यदन्यच्च तत्परिपक्वम् कृतम्" निगमोक्तं "प्रतिग्रहात् शिल श्रेयस्ततोऽप्युञ्छ प्रशस्यते" सूत्यन्तरे चोक्तम्। उञ्छ शिलमिति समस्तमपि शब्दान्तर केचिदिच्छन्ति। उञ्छेन प्रकिप्तसूक्ष्मकणेन शिल्यते सञ्चीयते इति तद्व्युत्पत्ते "ऋतमुञ्छशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम्।मृतन्तु याचित भैक्ष्य प्रमृत कर्षण स्मृतम् मनु।

उञ्छ न० उछि-भावे ल्युट्। आपणक्षेत्रादिपतितस्य क्षेत्रस्वामिपरित्यक्तविक्रीतावशिष्टस्य धान्यादे कणश आदाने

उञ्छशिल न० शिल-अपकारे क इत०। क्षेत्रस्वामिना त्यक्तेतरस्मात् क्षेत्रात्कणश, समुच्चयरूपे आहरणे। अस्य

दन्त्यसकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि० कल्पयन्ति ।

उट न० उ+टक् नेत्त्वम् । १तृणे, २पर्णे च ।

उटज पुंन० उटेभ्यो जायते जन+ड । पर्णादिनिर्म्मितशालायां मुन्यादिगृहे । "उटजद्वाररोधिभिः" "मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" रघुः "नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्" कुमा०

उठ गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । ओठति औठीत् । उवोठ ऊठतुः ओठिता उठ्यात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।

उड सहतौ सौत्र० पर०अक० सेट् । ओडति औडीत् । उवोड ऊडतुः । ओडिता उड्यात् ओडिष्यति औडिष्यत् । उडु

उडु स्त्री न० उड–बा० कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा ऊङ् । "इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः" । "उत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः" माघः ।

उडुचक्र न० उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले भचक्रे तस्य च स्थितिश्च" सि०शि० उक्ता उडुशब्दे तत्र दर्शितम् । उडुचक्रस्वरूपादि सू० सि० उक्तम् यथा "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" । "ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तत्तुल्यमानं यत्र व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तुल्योर्ध्वान्तरेणाधोधो नक्षत्रेभ्यः शनिवृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राश्चमस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराः घनाश्चाधस्थाश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिता । प्रवहवायावव-स्थानाभावाच्चन्द्रवच्च तेषां परिभ्रमः" र०ना० । तस्योत्पत्तिविभागस्तत्रैव । "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू० सि० । "पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसंज्ञकं व्यभजत् मनःकल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिवृत्तमकरोदित्यर्थः । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् । मनःकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न कृताः ? उक्तसङ्ख्याया नियामकाभावादित्यत आह वशीति । इच्छाविषये यस्य विद्यते वशेति वशी स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभागव्यञ्जकानि नक्षत्राणि ताराात्मकानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम्" र०ना० । तत्र राशिनक्षत्रनामानि ज्योति०त०उक्तानि यथा "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहा कन्यातुलाधरवृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" । "अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेषः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रौहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यं स्यात् । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिर्विशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराषाढको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा-धनिष्ठार्द्धं कनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापौर्व्व-भाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः" अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यातत्सन्निवेशस्वरूपं च श्रीपतिनोक्तम् । "वह्नित्रित्र्यृत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाग्निरामाः । रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः । तुरगमुखसदृक्षं योनिरूपं क्षुराभं शकटनिभमथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमं च शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्य्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं धिष्ण्यं तोरणवत् स्थितं बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तिविलासवत् स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च । त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्य्यङ्कतुल्यं मुरजानुकारमित्येवमश्व्यादिभचक्ररूपम्" ।

भचक्रपरिधिमानम् सि०शि० उक्तम् "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरा दिनकरस्य करप्रसाराः" (१८७१२०८० ...) — ["अभ्रेभ्विभाङ्गजकुञ्जरगोऽत्तदस्रा" (२५८८८६८५० योजनानि) कक्षा स्मरन्ति गणका भगणस्य चैषाम्" । तस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि तत्रोक्तानि यथा "नागाब्धषड्द्वयरसाग्निकृवेदसङ्ख्यो" (४१३६२६५८) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः" । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना भ्राम्यमाणस्य दिने षण्णामुदयः रात्रौ च षण्णामिति भेदः । "स्याद्भ्रमो निजनिजोदयभानुतुल्ये सूर्य्योऽस्तभास्करनभोऽस्तमयश्च भानाम्" सि०शि० उक्ते । २तारासमूहे च "व्योम्न पर्य्यन्तचरोडुचक्र" माघः ।

उडु(डू)प पु० उडुनि जले पाति पा–क । १प्लवे भेलायाम् ।

'उडुपप्लवसन्तारोयत्र नित्यं भविष्यति" भा०व्या० ८८अ० । "वह्नन्तीशारिबकूलं फेनोडुपपरिप्लुतम् । भा०व०१३६ । "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" रघु । उडुरूपजलसन्तारहेतुत्वादस्य उडुपत्वम् । चर्मावनद्धयानपात्रे न० सप्लोकव्याख्याने मल्लिनाथेन "उडुपेम चर्मावनद्धयानपात्रेणेत्यभिधाय "चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवदिति" सज्जनोक्तिरुदाहृता । शब्दा० । उड-पोऽपि सर्वे अमरटी० । उडूनि उडूर्नां नक्षत्राणि पाति पा-क । २चन्द्रे स हि ताराणां पतिरतस्तद्रक्षक । उडूना दिवा हि सूर्यकिरणैरभिभवादप्रकाशत्वेन रात्रौ च प्रकाशवत्त्वेन निशाधीशचन्द्रस्य तत्पतित्वम् । एवम् "नक्षत्राणामनीशत्वमोषधीना तथैव चेति का०ख० प्रजापतिना तदधीशत्वदानमुक्तम्"। गीतायामपि "नक्षत्राणामहं शशी" इत्युक्तेः तन्मध्ये तस्य श्रेष्ठत्वादपि तत्पतिता "सलिलमये शशिनि" इत्यु०स०? तस्य जलमयत्वोक्तेः उडुमयत्वात् जलमयत्वात् तस्य उडुपतित्वं वा बोध्यम् दक्षकन्याश्विन्यादितारापतित्वाद्वा तथात्वम् ।

उडु(डू)पति पु० उडूनां पतिः । १चन्द्रे २जलेशे वरुणे च । "परिलुप्यता वयिणिगणोडुपते" माघ । "रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मय" कुमा० ।

उडुपथ पु० उडूनां पन्थाः । आकाशे । तत्र हि उडूनां प्रत्यहं प्रवहवायुना भ्रमणात् तथात्वम् ।

उ(दु)डुम्बर पु० उ शम्भुं वृणोति वृ उम्बर उत्कृट० उम्बर प्रा०स० शब्दा० दस वा डत्वम् । (यज्ञ डुमुर) १यज्ञाङ्गे वृक्षे २ताम्रे च, महाबलप्रहरणायाम् ३देहल्याम् ४कुष्ठभेदे च न०। "उ(दु)डुम्बुरो यज्ञफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक । उदुडुम्बरोऽहितोरुक्षो गुरुपित्तकफास्रजित् । मधुरस्तुवरोव्रणशोधनरोपण " इति भा० प्र० उक्तगुणक । तस्य विकार अण् । औ(दु)डुम्बर तद्विकारे पात्रादौ त्रि०। स्त्रियां ङीप् । "स्पृष्ट्वौदुम्बरं पात्रं जानुभ्यां धरणिं गत" स्मृति । "औडुम्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुति । [ङीप् । दन्तीवृक्षे शब्दच० ।

उडुम्बरपर्णी स्त्री उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्या गौरा०

उडुराज् पु०उडुषु राजते राज-क्विप् । चन्द्रे । अच्, उडूनां राजा टच् सम०वा । उडुराजोऽप्यत्र "तदोडुराज ककुभ करैर्मुखं प्राच्याविलिम्पन्" भाग०१०, २९अ०।

उडुलोमन् पु० उडुरिव लोमास्य । ऋषिभेदे । तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ् । औडुलोमि तदपत्ये पुं स्त्री० । बहुषु च-

कार । उडुलोमाः । [विरुल्लेढ्डयने निराशताम्'' नैष०।

उड्डयन न० उद्+डी-ल्युट् । पक्षिणामूर्द्ध्वगतौ "गतो

उड्डामर त्रि० उत्कृष्टो डामरः प्रा०स० । १उत्कटे २श्रेष्ठे च ३तन्त्रभेदे पु० । [तिभेदे ।

उड्डीन न० उद्+डी-भावे क्त । ऊर्द्ध्वोत्पतनरूपे खगग-

उड्डीयन न०उद्+डी-इवड्ड म इवाचरति क्यङ् उड्डीय-भावे ल्युट् । । उत्पतने । "कथमुड्डीयनेऽशक्तान् पतने च समागतान्'' मा० आ० २३२अ० । उड्डीय-कर्त्तरि ताच्छील्ये वा चानश् । उड्डीयमान उड्डयन कर्त्तरि तच्छीले च त्रि० ।

उड्डीश पु० उद्+डी-क्विप् तस्य ईश । उत्पतन कर्त्तृणामीश्वरे १महादेवे २तन्त्रभेदे च मेदि०। योगिनां हि उत्पतनं योगशास्त्रप्रसिद्धम् महादेवस्य च तदीशत्वात् तथात्वम् । उड्डीशतन्त्रस्य तु उत्पतनसाधनोपायविधायकत्वात् तथात्वम् ।

उ(ओ)ड्र पु०उड-शौ० मा० रक् र वा उ-र-रक् वा डुगागमोवा । कूर्म्मविभागस्थप्राच्यदेशभेदे "सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोड्रान् सचोलान् द्रविडान्धकान्'' भा० म० ५६ अ० । ओ(उ)ड्रदेशश्च कूर्म्मविभागे वृ०स० प्राच्यतयोक्तः यथा "प्राच्यामिलुपकस्य मिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः'' इति । स च उत्कलात् भिन्नएव तत्र्यानन्तरम् "पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठा इत्युक्तेः । भारते च सहदेवदक्षिणदिग्विजये "पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितां-श्चोड्रकेरलैः स०३० अ० उक्तेस्तस्य दक्षिणमनमरीत' दक्षिणत्वात् तथात्वम् कूर्म्म विभागे प्राच्यत्वमिति न विरोध । सर्वत्र उड्रपदश्रवणात् उकारादित्वम् रघुनन्दनेन तु ओड्रादिदेशव्यवस्थितमित्युक्तत्वात् ओकारादित्वमपि । अस्य देशवाचित्वात् तस्य राजा तदस्याभिजन इत्यर्थे च अण् । ओड्र तद्राजे तद्वासिनि च बहुषु तस्य लुक् । उड्र तद्राजेषु तन्निवासिषु च ।

उणक त्रि०ओण-अपसारणे ण्वुल् गौरा०उणक इति पाठात् नि० ह्रस्व । अपसारके । स्त्रियां गौरा०ङीप् । उणकी ।

उणादि पु०उण्प्रत्यय आदिर्येषाम्। शाकटायनोक्ते उण्प्रभृतौ प्रत्ययसमुदाये । "उणादयो बहुलम्" "ताभ्यामन्यत्रोणादय '' पा० । "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानीति"पा०भा० । व्युत्पन्ना इति पाठान्तरम् । व्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेणैव "राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गव '' इति भट्टौ कार्य्यमित्यत्र द्वितीया धात्वुत्पन्नत्वे

सा न स्यादिति बोध्यम् उणादिष्वस्य उज्ज्वलदत्तसंमता प्रसिद्धा ।

उण्डुक पु० "गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ । शोणितफेनजः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः" इति सुश्रुतोक्ते रुधिरकिट्टजाते देहस्थमलाशये कोषभेदे तन्मलविभाजकत्व कलाभेदस्य तत्रोक्तं यथा "यकृत् समन्तात् कोषञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला" सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु० "तस्य पुनः सङ्ख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशय" इत्युक्तम् । "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" इति तत्र व्यामाद्यपक्वमूत्राद्याधारउक्तम् । शल्योद्धारे च तत्रैव । "अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक् कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धम् द्रवभक्तोपहितं पाययेत् ।

उत् अव्य० उ–क्विप् । १प्रश्ने २वितर्के ३संशये ४अत्यर्थे ५ऊर्द्धे च । ६उदिते त्रि० । "तस्य उदितिनाम" छा० उ० । उद् इति वा छेदः ।

उत अव्य० उ–क्त । १विकल्पे, २समुच्चये ३वितर्के, ४प्रश्ने, ५अत्यर्थे च । "यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात्" यजु० २९,१२ । "मानाग्निहोत्रमुत मानमौनम्" भा० आ० ३६२अ० । "एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे" भा० स० २२१अ० । "तत् किमयमातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्त्तते" शकु० । "वीरोरस किमयमित्युत दर्पएष" वीरच० "प्रभुः महस्तु किमुतान्यहिंस्राः" रघु । "भारतीव विरोधी न स्वाभासो भरवानुत" किरा० । "धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत" "ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत" गीता । [प्रोतञ्च" स्मृति

उत त्रि० वेञ्–क्त । स्यूते ग्रथिते अमर "यस्मिन्नोतञ्च ।

उतङ्क पु० आयोदधौम्यशिष्यवेदनामकस्य मुनेः शिष्यभेदे तदुपाख्यानञ्च" भा० आ० ३अ० । वेदमुनि प्रक्रम्य "स कदाचित् याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उतङ्कनामानं शिष्यम् नियोजयामास" इत्युपक्रम्य "तत्सौम्य ! गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसीति स उपाध्यायेनानुज्ञातो भगवानुतङ्कः क्रुद्धस्तक्षकं प्रतिचिकीर्षुर्हास्तिनपुरं प्रतस्थे" इत्यन्तेन विस्तरेण तच्चरितमुपवर्णितम् । तस्यायं संक्षेपः । गुरुदक्षिणादानार्थं गुरवे उतङ्केन निवेदिते गुरुणा स्वपत्नीवचनात् पौष्यन्नृपवधूधृतकुण्डलद्वयमेव गुरुदक्षिणात्वेन कल्पितम् तच्च पौष्यन्नृपपत्नीष्टतः कुण्डलद्वयं प्रार्थ्य आनयतस्तस्य प्रमादात्तक्षकेणापहृतम् अथ वज्रिणो लब्धवरप्रसादात् नागलोकं गत्वा धूमप्राचुर्य्येण नागलोकावरणे तद्भयात्तत्कुण्डलद्वयं नागैर्दत्तमानीय गुरुपत्न्यै दत्तमिति

२भार्गवे गौतमस्य शिष्यभेदे च तत्कथा भारते "उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः । औतङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ! । उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा । स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः । उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत । तं क्रमेण जरा तात ! प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः । ततः कदाचिद्राजेन्द्र ! काष्ठान्यानयितुं ययौ । उतङ्कः काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् । स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम ! । निष्पिपेष क्षितौ राजन् ! परिश्रान्तो बुभुक्षितः । तस्य काष्ठे विलग्नाऽभूज्जटा रूप्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले । ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत ! । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना । जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना । पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः । न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुतङ्कं प्रीतमानसः । कस्मात्तात ! तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः । स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । उतङ्क उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च । जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानीथाः । भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ ! शतशोऽथ सहस्रशः । गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । व्यतिक्रामन्महान् कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ! । किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ! । अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ मा चिरम् । उतङ्क उवाच । गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्व द्विजसत्तम । तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ।। गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते । तव ह्याचरतो ब्रह्मन् तुष्टोऽहं वै न संशयः । इत्थञ्च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ।। युवा षोडशवर्षो हि यद्यद्य भविता भवान् । ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वां ते दुहितरं द्विज ।। एतामृतेऽङ्गना नान्या त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् । ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् । किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि । यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः । अहल्योवाच । परितुष्टाऽस्मि ते विप्र ! नित्य भक्त्याऽनयाऽनघ ।। पर्याप्तमेतद्भद्रं ते गच्छ तात ! यथेप्सितम् । वैशम्पायन उवाच । उतङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः । आज्ञापयस्व मां मातः ! कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम् । अहल्योवाच । सौदासपत्नीविधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले । ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् । स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ! गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा । स जगाम ततः शीघ्रमुतङ्को ब्राह्मणर्षभः । सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले । गौतमस्त्वब्रवीत् पत्नीमुतङ्को नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा । ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् । शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति । अहल्योवाच । अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन् ! ब्राह्मणोऽमया । भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति । इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः । उतङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह" । आश्व० ५६ अ० । इत परं ततकुण्डलानयनादिकं नागतक्षकविघ्नमुपवर्ण्य वह्निप्रसादात्ततः नागलोकादानीय गुरुपत्न्यै तद्दानमुक्तमित्ययं संक्षेपो विस्तरस्तत्र दृश्यः । अस्यैव तोयाभिलाषपूरणार्थमीश्वरेण उतङ्कमेघ प्रवर्त्तित तत्कथा उतङ्कमेघशब्दे दृश्या ।

उतङ्कमेघ पु० उतङ्कार्थमीश्वरेण प्रवर्त्तितो मेघः । मरुदेशस्योतङ्कतोयाकाङ्क्षापूरणार्थमीश्वरेण कृष्णेन नियोजिते मेघे । तत्कथा भा० आश्व० ५५ अ० । "उतङ्क उवाच । अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्मन्यसे विभो ।। तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् । ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोतङ्कमीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ । ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कस्तोयकाङ्क्षया । तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् । ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम् । अपश्यत मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम् । भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम् । तस्याधः स्रोतसोऽपश्यत् वारि भूरि द्विजोत्तमः । स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव । एह्युतङ्क ! प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह ! ।। कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाश्रितम् । इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत । चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् । न चापिबत् स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना । स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना । श्वभिः सह महाराज ! तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः । मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः । आजगाम महाबुद्धिरुतङ्कश्चैनमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम । सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो । इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्दनः ।। उतङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै । तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः । मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः । उतङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः । स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् । अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन । अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः । स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देयमवश्यं वै मातङ्गो हि महामते ! । भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै । प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो ! । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन । स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् । चाण्डालरूपी भगवान् सुमहांस्ते व्यतिक्रमः । यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं भूय एव तवेप्सितम् । तोयेप्सां तव दुर्द्धर्षां करिष्ये सफलामहम् । येष्वहस्सु च ते ब्रह्मन् ! सलिलेच्छा भविष्यति । तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ! । उतङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते । इत्युक्तः प्रीति-

मान् विप्रः कण्वेन स बभूव ह । यद्याप्यतद्भैषाय मरौ मर्षन्ति भारत" ।

उतथ्य पु० अङ्गिरसः श्रद्धाया पत्न्यामुत्पन्ने गुरोर्ज्येष्ठभ्रातरि । "तयोश्चाङ्गिरसः पुत्रा एते सर्वत्र विश्रुताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रताः" भा०आ० ६६अ० । तस्यापत्यम् अण् औतथ्यः स च उतथ्येन ममतायामुत्पन्नः बृहस्पतिशापात् जात्यन्धतां प्राप्तस्तत्कथा यथा "आसीदुतथ्य इति ख्यात ऋषिर्धीमान् पुरा । ममता नाम तस्यासीद्भार्य्या परमसम्मता । उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत । उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम् । अन्तर्व्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव बृहस्पते ! । औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत । अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवङ्गते ह्यद्य उपारमितुमर्हसि । एवमुक्तस्तदा सम्यग्बृहस्पतिरुदारधीः । कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् । स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत । भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्व्वं चाहमिहागतः । अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि । अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् । शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः । पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः । स्थानमप्राप्तमपतच्छुक्रं प्रतिहतं तदा । पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः । तं दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः । यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति । एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि । स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा । जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् । स पुत्रान् जनयामास गौतमादीन् महायशाः । ऋषेरुतथ्यस्य तदा सन्तानकुलवृद्धये । धर्म्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः । गोधर्म्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः । प्रावर्त्तत तदा कर्त्तुं श्रद्धावानमशङ्कया" । भा०आ०१०४अ० । "श्रद्धावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च" मनु । "उतथ्यतनयस्य गौतमस्येति" कुल्लू० । तस्य

उतथ्यपौत्रत्वेऽपि तत्कुलवर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्यन्धतया स्मृतिकर्त्तृत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गौतमस्य स्मृतिकर्त्तृत्वात् तस्यैव सम्मतिकथनं युक्तमिति' "तथ्यामुतथ्यानुजगादाग्रे गदाग्रजः" माघ । अयञ्च आङ्गिरसगोत्रप्रवरमध्यस्य ऋषिभेदः ८१७पृ० विवृत ।

उतथ्यानुज पु० ६त० । बृहस्पतौ उतथ्यावरजादयोऽप्यत्र । "तथ्यामुतथ्यानुजमजगादाग्रे गदाग्रजः" । [चारे च

उताहो अव्य० उत च आहो च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने ३वि-

उत्क त्रि० उद्गतं मनोऽस्य उद्+नि०-क । १उन्मनस्के २अन्यमनस्के । "आगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः" कुमा० । "तच्छ्रुत्वा च ध्रुवमुद्भव गर्ज्जितं मानसोत्का" मेघ० । "उत्कं परं प्रष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघ ।

उत्कच त्रि० उद्गतः उद्गतो-कचोऽस्य । १विकचे केशशून्ये २उद्गतकेशे च "प्रणम्य शिरसा पादावगृह्णात् स पितुस्तदा । मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः । घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत । अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म सा" भा०आ०१५६ ।

उत्कट पु० अतीव कटति उद्+कट-अच् । १रक्तेक्षौ, २शरे च ३त्वक्पत्रे । (तेजपात) ४गुडत्वचि (दारचिनि) च न० । ४अविसंवादिविषये त्रि० । उत्कटकोटिकसम्भावना तत्कोटिकत्व विषयताविशेष स च अविसंवादिप्रवृत्तिप्रयोजकताप्रयोज्य इति नव्यनैयायिकाः । उद्गतः कटः आवरणं यस्य प्रादि०ब० । ५तीव्रे त्रि० । ६भिन्नकटे गजे पु० । 'चन्द्रांशुनिकराभासा हारा कापि श्रियोत्कटाः' रामा० । मदोत्कट । 'शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः' सुश्रु० 'कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव' भा०स०६२अ० । ६विषमे त्रि० उत्कटासनम् 'काश्चित्तु कटकान्तासु विटपैरुत्कटामिव" भा०व०१५६अ० । ७अभिमानतायाम् स्त्री ।

उत्कण्ठ पु० उद्गतः कण्ठः पादोऽयत्र । 'नारीपादौ च स्कन्धे धारयेद्रमणे पुनः । कामाचितकरः कामी बन्धोत्कण्ठसंज्ञितः' इति रतिमञ्जर्य्यां बन्धभेदे उद्गतः कण्ठो यस्य । २उद्ग्रीवे त्रि० । 'रथमभ्युत्कण्ठगमनः' रघु ।

उत्कण्ठा स्त्री० उद्+कठि-अ । इष्टाभाव कालाक्षमत्वे १औत्सुक्ये २चिन्तायाञ्च । "यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" शकु० । "उत्कण्ठाया स्फुटति न वचने कार्य्यतां दुष्करत्वम्" पदाङ्कदू० "त्यामुत्कण्ठा विरचिम

पदम्" केकोत्कण्ठा भवनशिखिन" मेघदू०।

उत्कण्ठित त्रि० उत्कण्ठा जाताऽस्य तारका० इतच्। १उत्कण्ठायुक्ते २नायिकाभेदे स्त्री। "मार्गेणाद्य प्रहत-मयिरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" मेघदू०। नायिकाभेदस्तु "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखेन विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा०द० उक्ता। "उत्कण्ठितास्मि तरले। न हि नहि सखि! पिच्छिल पन्था" सा०द०।

उत्कता स्त्री उत्कं तनोति तन–ड। गजपिप्पल्याम् शब्दच०। उत्कस्य भावः तल्। २ उत्सुकतायाम्।

उत्कन्धर त्रि० उन्नतः कन्धरोऽस्य प्रा०ब० वा नतलोपः। उन्नतग्रीवे "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघ।

उत्कम्प पु० उत्कृष्टः कम्पः प्रा०त०। १ कामादिजनिते कम्पने। "सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि" माघ। भावे ल्युट्। उत्कम्पनमप्यत्र न०। व्याधिर्जरा- "दर्शिताद्भुतभूमीकम्पोत्कम्पनादिकृत् गैलभवस्योत्कम्पनादयः" इति च सा०द०। उत्कम्पते अच्। २ उत्कम्पान्विते त्रि०। "विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महर्षयः" भा०व० २० अ०। णिनि। उत्कम्पिन् स्त्रियां ङीप्। उत्कम्पान्विते, उत्कम्पयति णिजन्तात् णिनि उत्कम्पकारके च "किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विमोहति" रामा०।

उत्कर पु० उद्+कॄ–अप्। १धान्यादीनां राशीकरणे २ प्रसारणे, ३ तृणापसारणे ४ इष्टकादिविक्षेपे ५ समूहे च। "तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम्" सुश्रु०। "केशरोत्करसमिश्रमशोकानामिवोत्करम्" भा०व० ११९५०। कर्मणि अप्। ६ उत्कीर्यमाणे धूल्यादौ "अथ खनति प्राग्वदुत्करमितिकरोति" शत०ब्रा० २,६,१,६,। उत्कीर्यतेऽत्र आधारे अप्। पांश्वादेस्तृणोपाधारे गर्त्तादौ, "चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः" कात्या० १,२,४०, सञ्चरो मार्गः चात्वालो गर्त्त उत्करस्तृणोपचयगर्त्तस्तयोरन्तरालेन विहितकार्य्यार्थं सञ्चारमार्गः। "प्रणीतोत्करावषिष्टेषु" कात्या० १,२,४२,।

उत्करादि पु० चतुरर्थ्याम् "उत्करादिभ्यश्छः" पा० विहितछप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "उत्कर सफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागर मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तावृक्ष आर्द्रवृक्ष"। छ उत्करीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

उत्कर्ण त्रि० उन्नतः कर्णो यस्य यस्मिन् वा प्रा०ब० वा नतलोपः। कृतकर्णोत्तोलने "उत्कर्णमुद्ग्राहितकन्धरेण" माघ।

उत्कर्त्तन न० उत्+कृत–ल्युट्। १ छेदने २ उत्पाटने "दृगस्योत्कर्त्तनं कुर्य्याद्दष्टस्यवयशुकस्य च" सुश्रु०। उत्कर्त्तनञ्च मूढगर्भचिकित्सोपायः। सुश्रुते दर्शितं यथा। "उत्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि"। उत्कर्त्तनकर्मयोग्यता च पुष्पफलालाबुकालिन्दकत्रपुसैर्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत्" सुश्रु०। उक्तवस्तुषु उपरिवस्त्वचालने तदीयोपरिस्थत्वङ्मात्रखण्डनं न त्वक्खण्डनं यथा भवति एवं गर्भरक्षणेन उपरितनवस्तुमात्रच्छेदनं यत्तदुत्कर्त्तनमिति शिक्षार्थमुक्तमिति तात्पर्य्यम्। ३ उत्पाट्यच्छेदने च।

उत्कर्ष पु० उद्+कृष–घञ्। १प्राशस्त्ये २अतिशये ३स्वकालात् परकालकर्त्तव्यतायाम्। यथा पतितमासिकानां स्वकाले दैवादकरणे मृतसजातीयपरमासीयतिथौ करणम् "एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते। मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः" इति स्मृतौ तथा विधानात्तस्य तथात्वम्। "पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः" रघु। स्त्रीणाञ्च उत्कर्षः भर्त्तृगुणेनैव "यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा। अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा। शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्। एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः। उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्त्तृगुणैः शुभैः" मनु। "उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह। निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्" मनु।

उत्कर्षो निमित्ततयाऽस्त्यस्य अच्। ४ उत्कर्षनिमित्ते त्रि० "निमित्तभक्षणं ज्येष्ठामुत्कर्षं च यचोऽनृतम। रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु" या०स्मृ०। उत्कर्षमुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावनृतवदनं एव चतुर्वेदोक्तम्" इत्यनृतभाषणम्" मिता०। उत्कृष्यते अपकृष्टेभ्यो गुणविशेषेण विभज्यत इति व्युत्पत्त्या गुणविशेषप्रकर्षे

अपकर्षात् विभजनम्। स च स्वस्वजातिषु उत्तमगुणेनैव। तत्र विप्राणां विनयविद्यादिना, राज्ञां शौर्य्यवीर्य्यादिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां नम्रतादिना। एवमन्यत्रस्वप्यपि यथायथमूह्यम्। द्वयोर्मध्ये एकस्योत्कर्षेऽर्थे तरप् विद्वत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये तु तमप्। विद्वत्तमः शूरतमः इत्यादि। "उत्कर्षे हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सा०द०। "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते" सा०द०। "यथा वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण" सुश्रु० भावे ल्युट्। उत्कर्षणमप्यत्र न०। उत्कृष्यते कर्म्मणि घञ्। ५उत्कर्षान्विते। उत्कृत्य कर्षे। ६उत्पाद्यकर्षणे उद्धरणे पु० "सम्मानमुत्कर्षमिव ब्रुदस्य" माघ। ल्युट्। उत्कर्षणमप्यत्र न०। "स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया। वस्त्रस्योत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः" भा०स० ४६अ०।

उत्कर्षक त्रि० उत्कर्षयति उत्+कृष-णिच् ण्वुल्। १उत्कर्षाधायके "काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते" सा०द० उद्+कृष-ण्वुल्। उत्पाद्य २कर्षणकारिणि। [त्कर्षे।

उत्कर्षित त्रि० उत्कर्षो जातोऽस्य तारका० इतच्। जातो-

उत्कर्षिन् त्रि० उत्कर्षति उत्तोल्य कर्षति। १उत्तोल्यकर्षके उद्धारके "अथ स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः" सा०द० धृतम्। २उत्कर्षान्विते च। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

उत्कल पु० "जगन्नाथप्रान्तदेश उत्कलः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १उड्रदेशस्थे (उड़िस्या) इति ख्याते देशभेदे। स च देशः कूर्म्मविभागे प्राच्यतया वृ०स०उक्तः तच्च उड्रशब्दे उक्तम्। अस्मद्देशापेक्षया च तस्य दाक्षिणात्यत्वमिति भेदः "उत्कलादेशितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" रघु। ४सुद्युम्नपुत्रे राजभेदे। "मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि। सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "सुद्युम्नस्य च दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः। उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत!। उत्कलस्योत्कला राजन्! विनताश्वस्य पश्चिमा। दिक् पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गया पुरी" हरिव०१०अ० इत्युक्तेश्च तस्य उत्कलाख्या पुरी आसीत् तत्सम्बन्धित्वाच्च तद्देशस्योत्कलत्वम्। उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण्। औत्कल तद्वास्तिजने तद्देशानां राजा अण्। औत्कल तद्देशानां राजनि। उभयत्र बहुषु अणो लुक्। "उत्कला मेकला पौण्ड्राः कलिङ्गान्ध्राश्च सयुगे भा०भी०४अ०। उत्क सन् जातिवाचक। २व्याधे, ३भारवाहके च शब्दमा०। ४भृग्वपत्यभेदे पु०। "प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै भ्रमः। उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ। इलायामपि भार्य्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः।। पुत्त्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्" भाग०४स्क०१०अ०। पञ्चगौड मध्ये ५विप्रभेदे च। "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः"।

उत्कलिका स्त्री उद्+कल-वुन्। १उत्कण्ठायाम्, कामादि जातायां २स्मृतौ च। ३तरङ्गे हला० "वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः" माघ। ४कलिकायां कोरके ५हेलायाञ्च हेमच०।

उत्कलिकाप्राय न० "भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्" छ०म० उक्ते गद्यभेदे

उत्कलित त्रि० क्त उद्+कल-क्त। उद्ग्रथिते

उत्कषण न० उद्+कष-ल्युट्। कषणे। "सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालम्" मेघदू०।

उत्काका स्त्री उत्क्रान्ता काकम् अक-अच्। प्रतिवर्षप्रसूतायां गवि शब्दार्थचि० तु उत्कारेति शब्दमाह।

उत्काकुद त्रि० उन्नतं काकुदमस्य "उद्विभ्यां काकुदस्य" पा० अन्त्यलोपः समा०। उन्नततालुके।

उत्कार पु० उद्+कॄ-"कॄ धान्ये" पा० घञ्। धान्यादेः विक्षेपे "उत्कारेषु च धान्यानमनभीष्टपरिग्रहा" भट्टि।

उत्कारिका स्त्री उद्+कॄ-ण्वुल्। सुश्रुतोक्ते शोफादिनिवारके पाचनभेदे यथा "व्रणस्य षडिदुपक्रमा भवन्ति। अपतर्पणमालेप" इत्युपक्रम्य "निर्वापणमुत्कारिका कषाय" इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारोदर्शितः। "निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः। तस्य संपाचनं कुर्य्यात् समाहृत्यौषधानि तु। दधितक्रासुरायुक्त धान्याम्लैर्योजितानि तु। स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम्"। "स्नैहिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम्"। "स्नैहिकफलसारोत्कारिका वा"। "स्नुहीभावितास्तूत्कारिका दापयेत्" इति च सुश्रु०।

उत्कास पु० उत्कमस्यति अस-अण् उप०स०। १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। औत्कासि तद्गोत्रापत्ये बहुषु तु यञ्जिया तस्य लुक्। उत्कासाः। अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस करणे घञ् आश० ऊर्द्ध्वस्य कण्ठस्थ श्लेष्मजलस्य, त्यागे। २ऊर्द्ध्वगतश्लेष्मोत्क्षेपकरोगभेदे च। स च अन्तःस्थितकफादेरूर्द्ध्ववायुना उत्क्षेपसाधनं रोगः स्वनामख्यात।

उत्कासिका उत्कमूर्द्ध्वंगलमस्त्यनि कास–ण्वुल्। ऊर्द्ध्वे क्षेपके रोगभेदे।

उत्कासन न० उत् ऊर्द्ध्वस्य कस्य कासन क्षेपणम् कास+णिच्–ल्युट्। श्लेष्मकफरूपस्य कस्य ऊर्द्ध्वदेशेन निःसारणरूपे व्यापारे। "आहारयेदल्पमल्पं नाणुयास्यामि श्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्हरेत्"। "सन्धिगत पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणेषु स्रवति" सुश्रु०। (काशीकरान)

उत्किर त्रि० उद्–कॄ कर्त्तरि श। उत्क्षेपके। "पुष्परेणूत्किरैर्वातै" रघु "निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिला"। "आसुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु" कुमा० "शाखिनि कुसुमोत्किरे" भट्टि

उत्कीर्ण त्रि० उद्+कॄ–क्त। १उत्क्षिप्ते, २क्षतबेधे च "मणौ वज्रसमुत्कीर्णे" रघुः। ३ऊर्द्ध्वं क्षिप्ते च "रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः" रघु। ४लिखिते "उत्कीर्णापि विमलभते" काद०।

उत्कीर्त्तन न० उच्चैः कीर्त्तनम्। देवनामादेः उच्चैः कथने।

उत्कीर्त्तित त्रि० उद्+कीर्त्त–क्त। उच्चैः कथिते। [हारा०।

उत्कुट न० कुट–सङ्कोचे क उन्नतकुटो यत्र। उत्तानशयने

उत्कुण त्रि० उत्तोल्य कुण्यते हिंस्यते कुण–हिंसने अद० चुरा० कर्म्मणि अच्। उत्तोल्य हिंस्ये (उकुण) ख्याते केशकीटे हेमच०।

उत्कूट पु० उन्नत कूटमस्य। छत्रे हारा०।

उत्कूल त्रि० उत्क्रान्त कूलात् निरा० स०। १उत्क्रान्तकूले नद्यादौ। कूलमुत्क्रान्तः अत्या० स०। २कूलमाप्ते। तत्करोतीत्यर्थे णिच् कर्म्मणि क्त। उत्कूलित। कूल प्रापिते त्रि०। "प्रतिपणोत्कूलितशैवलाभा" माघ।

उत्कृति स्त्री षड्विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। "उक्तात्युक्ते" त्युपक्रम्य "विकृति सङ्कृतिरेव तथातिकृतिरुत्कृति" वृ०र०

उत्कृत्य अव्य० उद्+कृत–ल्यप्। १उत्कर्त्तनं कृत्वेत्यर्थे। "उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधेत्यादि" मालती०। ऋदुपधत्वात् कर्म्मणि क्यप्। २उत्कर्त्तनीये छेदनीये त्रि०

उत्कृष्ट त्रि० उद्+कृष–क्त। १प्रशस्ते २उत्तमे ३उत्कर्षान्विते "सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टज" "श्वनस्य दशा याद्या स्यादुद्योत्कृष्टवेदने" "कन्या भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत्" "बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते" इति च मनु। ४कर्षणयुक्ते क्षेत्रादौ च। अत अतिशये तरप् तमप् च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टतम.।

उत्कृष्टभूम पु० उत्कृष्टा भूमिर्यत्र ब० अच् समा०। प्रशस्तभूमौ देशे जटा० अभिधानात् पुंस्त्वम्।

उत्कोच पुंस्त्री उद्गत कोच सङ्कोच कार्य्यप्रतिबन्धोयेन। अन्याय्यकर्म्मकरणार्थं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वादिप्रतिवादिभ्यां दाने (घुम्) इति ख्याते। "तथोत्कोचपरीहासव्याख्यासन्दृलयोगत" अदत्तगणनायां नारद। "उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" या० स्मृ०। उत्कोचदत्तस्यादत्तत्वं यथा "दत्त सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति" सामान्यतोऽभिधाय "अदत्तं तु भयक्रोधेत्यादिना षोडशविधादत्तपदार्था नारदेन दर्शिता" अदत्तापह्ने तन्नोदाहृतम् ११२पृ० दृश्यम् "उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्योदत्तम्" मिता०

उत्कोचक पु० उत्कोचे उत्कोचद्रव्यग्रहणे प्रसृतः बा० कन्। १उत्कोचग्राहिणि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा" इत्युपक्रम्य "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान्" मनु०। २धौम्याश्रमान्तिके तीर्थभेदे "यवीयान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति। धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्व यदीच्छत"। "तत्र उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तत" भा०आ०१८३अ०।

उत्क्रम पु० उद्+क्रम–घञ् अवृद्धिः। व्युत्क्रमे, विपरीतक्रमे "क्रमोत्क्रमाभ्यां पतङ्गादिमानम्" ज्यो० त०। "अथो त्क्रमायानुपक्रमाय शतमाम भवति" शत०ब्रा० १२, ४,२,१०। उद्+क्रम–घञ्। २उत्क्रान्तौ ऊर्द्ध्वगतौ।

उत्क्रमण न० उद्+क्रम–ल्युट्। १अपसरणे "सोमवदुत्क्रमणमपगमनञ्च" कात्या० १६,५,१७। २देहात् जीवादेरपसरणे "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" कठोप० अस्य भाष्यं यथा "तत्र शतञ्च शतसङ्ख्याका एका च सुषुम्णा नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिरास्तासां मध्ये मूर्द्धानं भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्णा नाम तयाऽन्तकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत्। तया नाड्योर्द्ध्वमुपरि आयन् गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरणधर्म्मत्वमापेक्षिकम्। "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत" इति स्मृते। ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान्। विष्वङ् नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्ती

स्थयं"। तत्रोत्क्रमणप्रकारः वृ॰ उ॰ ६, ३, ४, ब्रा॰ दर्शितो यथा "तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्ज्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढमुत्सर्ज्जन्याति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति" ३५ क॰। स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव" ३६ क॰। "तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्व्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति" ३८ क॰। "स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्तते तथा रूपज्ञो भवति १। एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो वा मूर्द्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति। तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा च" ४ ब्रा॰ १ क॰।

अत्र शाङ्क॰भाष्यं यथा। "इत आरभ्यास्य संसारोवर्ण्यते। यथायमात्मा स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तमागत एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टान्तं। तत्तत्र यथा लोके अनः शकटं सुसमाहितं सुष्टु भृशं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनान्नाद्येन च सम्पन्नं सम्भारेणाक्रान्तमित्यर्थः। तथा भाराक्रान्तं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्व्वद्याथायाद्गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सत्। एवमेव यथोक्तदृष्टान्तोऽयं शारीरः शरीरे भवः। कोऽसौ आत्मा लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसञ्चरति यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणम्। स प्राज्ञेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानस्तथा चोक्तम्" "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते" इति। उत्सर्जन् याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव। तथा च श्रुत्यन्तरम् "कस्मिन्न्वहमित्यादि" "ध्यायतीवेति" च। अत एवोक्तं प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्जन् याति तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्म्मसु निकृत्यमानेषु दुःखवेदनयार्त्तः शब्दं कुर्व्वन् याति गच्छति। तत्कस्मिन् काले? इत्युच्यते। यत्रैतद्भवति तदेति क्रियाविशेषणमूर्द्ध्वोच्छ्वासी यत्रोर्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः। दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतो। ईदृशः कष्टः खल्वयं संसारो येनोत्क्रान्तिकाले मर्म्मसूत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनार्त्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य। तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह कारुण्याच्छ्रुतिः ३५ क॰। तदस्योर्द्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले? किं निमित्तं? कथं? किंविषयं? वा स्यादित्येतदुच्यते। सोऽयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डो यत्र यस्मिन् कालेऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः नि एति निगच्छति। किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः कार्श्यं गच्छति उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगस्तेनोपतपता वा उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितयान्नं भुक्तं न जरयति ततोऽन्नरसेनानुपचीयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदुच्यते उपतपता वेति अणिमानं निगच्छति। यदात्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदोर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति। यदोर्द्ध्वोच्छ्वासी तदा भृशाहितसम्भारशकटवदुत्सर्जन् याति जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते। यदाऽसावुत्सर्जन् याति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त उच्यते। तत्तत्र यथाम्रं वा फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलं विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तताख्यापनार्थम्। अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसङ्ख्यातानि च। एतदपि वैराग्यार्थमेव। यस्मादयमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्व्वदा मृत्योरास्ये वर्त्तत इति। बन्धनाद्बध्यते येन वृन्तेन स बन्धनकारणो रसो यस्मिन् वा बध्यत इति वृन्तमेवोच्यते बन्धनम्। तस्माद्रसात् वृन्ताद्वा बन्धनात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिःएभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः सम्प्रमुच्यते सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्यते न सुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्। किन्तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य, पुनः प्रति-

न्यायं पुनः शब्दात् पूर्वं प्रथमं देहाद्देहान्तरमप्रक्रान्तवान् यथा स्वप्नबुद्धान्तौ पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्म्मश्रुतादिवशादाद्रवति । किमर्थम् ? प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । सप्राण एव हि गच्छति ततः प्राणायैवेति विशेषणमनर्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्म्मफलभोगार्थसिद्धिः । न प्राणसत्तामात्रेण तस्मात्तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति" ३६। "तमेव निगमिषुं केऽत्र गच्छन्ति? ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रयुक्ताः ? आहोस्वित्तत्कर्म्मानुरागात्स्वयमेव गच्छन्ति पारलौकिकशरीरकर्त्तृणीव भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः । तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्त एवाभिसमायन्त्याभिमुख्येन समायान्त्येकीभावेन तमभिमुखा आयान्त्यनाहूता एव राज्ञा केवलतज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्व्वे प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम्" ३८।

"स यत्रायमात्मेति संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्युक्तम् । तत् सम्प्रमोक्षणं कस्मिन् काले कथं वेति ? सविस्तरं ससरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन् काले अबल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्ब्बल्यं तदात्मन एव दौर्ब्बल्यमित्युपचर्य्यते अबल्यं न्येतीति । न ह्यसौ स्वतोऽमूर्त्तत्वादबलभावं गच्छति तथा सम्मोहमिव सम्मूढता सम्मोहोऽविवेकाभावः सम्मोहमिव नि एति निगच्छति न चास्य स्वतः सम्मोहोऽसम्मोहो वास्ति नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् तेनेवशब्दः सम्मोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः तथा च वक्तारो भवन्ति सम्मूढः सम्मूढोऽयमिति । अथ वोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्योऽबल्यमिव न्येतीत्यसम्मोहमिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् समानकर्त्तृकनिर्द्देशाच्च । अथास्मिन् काले एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदास्य शारीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः सम्प्रमोक्षणम् । कथं पुनः सम्प्रमोक्षणं, केन वा प्रकारेणात्मानमभिसमायन्ति ? इत्युच्यते । स आत्मा एतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निःशेषेणाभ्याददान आभिमुख्येनाददानः संहरमाणस्तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणं सम्यगिति न तु स्वप्ने निःशेषेण समभ्यादानमस्ति स्वादानमात्रम् । "गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुरस्य लोकस्य सर्व्वावतो मात्रामपादाय शुक्रमादायेत्यादि" वाक्येभ्यः हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्ववक्रामत्यन्वागच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्व्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते । स यत्रैष चाक्षुषश्चक्षुषि भवश्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्म्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्व्वन् वर्त्तते । मरणकाले त्वस्य चक्षुषोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेतदुक्तम् "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि" । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्ति तथा स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतदाह । चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन् काले पराङ् पर्य्यावर्त्तते परि समन्तात् पराङ् व्यावर्त्तत इति यथाऽत्रास्मिन् कालेऽरूपज्ञो भवति मुमूर्षुर्हि रूपं न जानाति । तदायमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति स्वप्न इव । एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । पार्श्वस्था आहुर्न पश्यतीति । तथा प्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिघ्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः । तदोपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानाञ्च हृदय एकीभावः तत्र हृदयउपसंहृतेषु योऽन्तर्व्यापारः स कथ्यते । तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत् । अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनश्च तेनात्मज्योतिःप्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽथर्व्वणे "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ? स प्राणमसृजतेति" तत्र चात्मचैतन्यज्योतिः सर्व्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जननमरणगमनागमनादिसर्व्वविक्रियालक्षणः स व्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणम् । बुद्ध्यादि

तत्पूर्वं तज्जीवन सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्युषश्च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निःक्रममाणः । केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः। सर्वाधिकारस्थानीयोराज इवानूत्क्रामति तञ्च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्नवत् विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशादस्वतन्त्रः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् नैव तु तल्लभ्यते अतएवाह व्यासः "सदा तद्भावभावित" इति कर्मणानुद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वोलोक एतस्मिन् काले सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवन परिसङ्ख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतोविधेयोऽर्थो दुश्चरिताच्चोपरमणम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्सम्पादयितुम् कर्मणानीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् "पुण्योवै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इत्युक्तं एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः नहि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वात्यन्तिकस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः शकटवत्सम्भृतसम्भार उपसर्जद्यातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यद्भुङ्क्ते शरीराद्यारम्भकञ्च यत्तत् किम ? इत्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा अविहिता अप्रतिषिद्धा च तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासना पूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेनासावप्यन्वारभते नहि तया वासनया विना केनचित् कर्म कर्त्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते नह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते, दृश्यते च केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलम् कासुचिदत्यन्तसौकर्य्ययुक्तास्वप्यकौशलम् केषाञ्चित्, तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाञ्चित्कौशलाकौशले दृश्येते तच्चैतत् सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तं, तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् । यथा इष्टदेहसंयोगभोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः" भा०।

शा०सू० भाष्ययोश्च उत्क्रमणप्रकारः प्रपञ्चितो यथा "वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च" सू०। "अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे समाना हि विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः "अस्य सोम्य । पुरुषस्य प्रयतोवाङ् मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यान्देवतायामिति" किमिह वाच एव वृत्तिमत्याः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति ? विशयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्य्यः पठति । सत्यमेतत् पठिष्यति तु "परस्मात् अविभागोवचनादिति" । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायान्तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्व्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । न तु वाच एव वृत्तिमत्यामनस्युपसंहारः केनचिदपि दृष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यय इत्युक्तं नेत्याह अतत्प्रकृतित्वात् यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य

तत्र लयोनाप्योऽमृदोषु शरावस्य। न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति। वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते। पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति अप्सु चोपशाम्यति। कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दः, इत्यत आह शब्दाच्चेति। शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः" भा०। "अतएव च सर्वाण्यनु" सू०। "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः" इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्त्तन्ते। सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन" भा०। "तन्मनः प्राण उत्तरात्" सू०। "समधिगतमेतत् वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिर्विवक्षितेति। अथ यदुत्तरं वाक्यम् "मनः प्राणइति" किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति? विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवेति श्रुत्यनुग्रहात्तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्च तथा हि "अन्नमयं हि सौम्य। मनः" आपोमयः प्राणः" इत्यत्र अन्नयोनि मन आमनन्ति अब्योनिञ्च प्राणम्। आपश्चान्नमसृजन्तेति श्रुतेः "अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदप्सु प्रलीयते- अन्नं हि मनः, आपश्च प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्तिमनोवृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम्। तथा हि सुषुप्सोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते। न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति अतत्प्रकृतित्वात्। ननु दर्शितं मनसः प्रकृतित्वम्। नैतत्सारं न हीदृशेन प्राणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति। एवमपि ह्यन्ने मनः सम्पद्येत अप्सु चान्नम् अप्स्वेव च प्राणः। नह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति। तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः। वृत्त्यप्यये तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम्" भा०। "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" सू०। "स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन् वृत्तिलयो न स्वरूपलय इति। इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षे जीवे? इति। तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति। स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। कुतः? तदुपगमादिभ्यः। "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति" हि श्रुत्यन्तरम् अध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति। विशेषेण च "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति" पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तितां चेतरेषाम्, "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति"। "सविज्ञानो भवतीति" चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति। ननु "प्राणस्तेजसीति" श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्षे इत्यधिकावापः क्रियते। नैष दोषः अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात्। कथं तर्हि "प्राणस्तेजसीति" श्रुतिरित्यत आह" भा०। "भूतेषु तच्छ्रुतेः" सू०। "स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् 'प्राणस्तेजसि' इत्यतः श्रुतेः। ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य। नैष दोषः "सोऽध्यक्षे" इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात्। योऽपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि स्रुघ्नात् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम्। तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैव तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम्। कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेज एव श्रूयते "प्राणस्तेजसि" इत्यत आह" भा०। "नैकस्मिन् दर्शयतो हि" सू०। "नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात्। दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने" "आपः पुरुषवचसः" इति। तद्व्याख्यातं "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" इत्यत्र। श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः। श्रुतिः "पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमयः" इत्याद्या। स्मृतिरपि "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या। ननु चोपसं-

हृतेषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां क्वायन्तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्म्माश्रयतां निरूपयति “तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म्म हैव तत् प्रशशंसतुरिति”। तत्रोच्यते। तत्र कर्म्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्म्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम्। प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्म्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् तस्मादविरोधः” भा०। “समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य” सू०। “सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना? किं वा विशेषवतीति? विशयानानां विशेषवतीति तावत् प्राप्तम्। भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय भूतान्याश्रीयन्ते न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति” “अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते” इति श्रुतेः। तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः। ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्त्तनात्। तथा हि “यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नामेति” च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते, “स आत्मा तत्त्वमसीति” प्रतिपादयितुम्। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः। तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। समानैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्म्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम्। अमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति”। अत्रोच्यते। अनुपोष्य चेदम् अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते। सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च। न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः” भा०। “तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात्” सू०। “तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रकृतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते। तत्रात्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्व्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्। तस्मादात्यन्तिकोऽयमविभागापत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्तेजआदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरा संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्यादविद्याशास्त्रञ्च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः” भा०। “सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः” सू०। “तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव च देहान्निर्गच्छत् पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते” भा०। “नोपमर्देनातः” सू०। “अतएव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते” भा०। “अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा” सू०। “अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति। तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः “उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति” भा०। “प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्” सू०। “अमृतत्वञ्चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति। “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति”। अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेन्नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात्। कथमवगम्यते। “न

तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति" शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात्। सम्बन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते। तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न देहः। न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात् प्राणा उत्क्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः। सप्राणस्य प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते" भा०। "स्पष्टो ह्येकेषाम्" सू०। "नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देहापादानत्वादिति। यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते। तथाह्यार्त्तभागप्रश्ने "यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहो स्विन्न?" इत्यत्र "नेति होवाच याज्ञवल्क्य" इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्कायाम्" "अत्रैव समवनीयन्त" इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये "स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते" इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादीनि समामनति "देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः"। तत्सामान्यात् "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त" इत्यत्रापि अभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयम्। येषां पञ्चमीपाठः। येषान्तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राणा न देहिनः। अपि च "चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्येवमविद्वद्विषये सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा "इति नु कामयमान" इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् "अथाकामयमान" इति व्यपदिश्य विद्वांसं, यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात्। तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय। न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्म्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात्। "अत्र ब्रह्म समश्नुत" इति चैवं जातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति" भा०। "स्मर्य्यते च" सू०। "स्मर्य्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः। "सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्य्यते "शुकः किल वैयासकिर्म्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्रावेति"। न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्व्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्। नह्यशरीरं गच्छन्तं सर्व्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः। तथा च तत्रैवोपसंहृतम्। "शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वान्तरिक्षगः। दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवदिति। तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः। गतिश्रुतीनान्तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्याम" भा० "तानि परे तथा ह्याह" सू०। "तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते। कस्मात्? तथा ह्याह श्रुतिः "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति"। ननु "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा" इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म। न सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथीव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति। इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्माददोषः" भा० "अविभागो वचनात्" सू०। "स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्विन्निरवशेष? इति। तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति। कुतः? वचनात्। तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति "भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवतीति"। अविद्यानिमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिः। तस्मादविभाग एवेति" भा०। "तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्द्दानुगृहीतः शताधिकया" सू०। "समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता। सम्प्रति त्वपराविद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्त्तयति। समाना चासृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति। तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयम्। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति" श्रुतेः। तदग्रज्वलनम्। तत्पूर्व्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति "चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इति। सा किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति? अथास्ति कश्चिद्-

कुतो विशेषनियमः ? इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषाद नियमप्राप्तावाचष्टे । समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्द्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ? विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याशेषभूता च मूर्द्धन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यन् स तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान् मूर्द्धन्यैव शताधिकया शतादतिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति “शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति” भा० । “रश्म्यनुसारी” सू० । “अस्ति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति हार्दविद्या “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म” इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् “अथ एता हृदयस्य नाड्य” इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वोक्तम् । “अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमत” इति । पुनश्चोक्तम् “तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति” । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्‌किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये सति अविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते” भा० । “निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च” सू० । “अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः “अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता” इति । निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्य्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दिनेषु । “अहरेवैतद्रात्रौ विदधातीति” चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्द्धमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्द्धमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति” । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्द्धमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागमनमुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धार्हं शरीरं स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । “स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति” च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम्” भा० । “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” सू० । “अत एवोदीक्षानुपपत्तेरपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् “आपूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासान् तानिति” च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” इति । ननु च “यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति” कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते भा० । “योगिनः प्रति च स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते” सू० । “योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते । अतो विषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्त्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । “ननु अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्” । “धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनमिति” श्रौतावेव देवपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते । “तं कालं वक्ष्यामीति” स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि अग्न्याद्या देवता एवातिवाहिका गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति भा०”

उत्क्रमणीय त्रि० उद्+क्रम-कर्म्मणि अनीयर् । अतिक्रमणीये “न वेदवचनात्तात ! न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति” भा० व० ८५ अ० उत्क्रमणस्येदम् छ । उत्क्रमणसम्बन्धिनि त्रि० ।

उत्क्रान्त त्रि॰ उद्+क्रम–कर्त्तरि क्त। १अतिक्रान्ते देशाद् देशान्तरमाप्ते २अपसृते मृते च। "उत्क्रान्तामामामिमायोपरिष्टात्" माघ "उत्क्रान्तानां मृतानाम्" भट्टि॰।

उत्क्रान्ति स्त्री उत्+क्रम–क्तिन्। देहादुत्क्रमणे अपसरणे च उत्क्रमणशब्दे विवृतिः।

उत्क्रोश पु॰ उद्+क्रुश–अच्। १कुररीपक्षिणि। अयञ्च पक्षी सुश्रु॰ जलचरमध्ये प्लवत्वेन सङ्घचारित्वेनोक्तः। "हंससारसक्रौञ्चेत्याद्युपक्रमे "मद्गूत्क्रोशकाचाक्षेत्यामोत्युक्ता "प्लवाः सङ्घचारिण" इत्यन्तेन। "उत्क्रोशरससिद्धां समल्पस्नेहां यवागूं पाययेत्" सुश्रु॰। २उच्चैः क्रन्दिनि त्रि॰। ततः चतुरर्थ्याम् उत्करा॰ छ। उत्क्रोशीय तत्सन्निकृष्टे देशादौ।

उत्क्लेदिन् त्रि॰ उद्+क्लिद–णिच्–णिनि। उद्गतः क्लेदकारके आर्द्रीकारके "बहु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सद्यः पाना तुलोमनम्" सुश्रु॰। स्त्रियां ङीप्।

उत्क्लेश पु॰ उद्+क्लिश–घञ्। ऊर्द्ध्वगमानुकूले क्लेशे च "उत्क्लिश्यान्न न निर्गच्छेत् प्रसेक ष्ठीवनेरितम्। हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत्" इत्युक्तलक्षण रोगभेदे। "गुरुपाकसृष्टविरूक्षतया कफोत्क्लेशेन च" "क्लिष्टसत्क्लेशजननम्" "कथ्याम्बुसकफोत्क्लेशपर्च्छर्द्दिश्वासनिवारणम्" सुश्रु॰ ल्युट्। उत्क्लेशनमप्यत्र न॰ "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वम्" सुश्रु॰।

उत्क्लेशक त्रि॰ उद्+क्लिश–णिच्–ण्वुल्। १उत्क्लेशकारके "कौण्डिन्यक करभक कृष्णमुखा" "कीटः क्रिमिः-वरारो च यथाप्युत्क्लेशक स्मृतः"। एते ह्यग्निप्रकृतयचतुर्विंशतिरेव च" सुश्रुतोक्ते २अग्निप्रकृतिके कीटभेदे।

उत्क्लेशिन् त्रि॰ उद्+क्लिश–णिनि। १ऊर्द्ध्वगमानुकूलक्लेशकारके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "अन्तीभूत कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे" सुश्रु॰।

उत्क्षिप्त त्रि॰ उद्+क्षिप्–क्त। १ऊर्द्ध्वं क्षिप्ते "अथ यथोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना" "उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसिताङ्शुकराववर्म्म" माघः २उच्छादिते च। (रश्मिभिः) उत्क्षिप्तमुत्क्षेप तथा छत्रैश्च सपताकिभिः" भा॰व॰ १५अ॰ "गुञ्जो यत्न क्षितेन बोधयतेन चतुर्दिगवस्थितारिपयोरष्टु माचादिना महत्सु च प्रकल्पे नाहमसुरस्थानमुत्क्षिप्तगुल्मे परकीयगुल्मोद्घाटनकरैः" नीलक॰। धुस्तूरे पु॰ शब्दच॰। तस्य फलसेवने उन्मत्ततापादकत्वात्तथात्वम्।

उत्क्षिप्तिका स्त्री उत्क्षिप्त धुस्तूरस्य फलं इवोत्वात् टापि अत इत्त्वम्। धुस्तूराकारे कर्णभूषणभेदे हेमचन्द्रः।

उत्क्षेप पु॰ उद्+क्षिप–घञ्। १ऊर्द्ध्वक्षेपणे "पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रभाणाम्" मेघ॰। "पक्षोत्क्षेपात् समोदितः" सुश्रु॰। कर्त्तरि अच्। २उत्क्षेपकारके त्रि॰।

उत्क्षेपक त्रि॰ उद्+क्षिप–ण्वुल्। १ऊर्द्ध्वं प्रक्षेपके २उत्क्षिप्यापहारके चौरे च। "उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ। कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ" या॰ स्मृ॰ वस्त्रादुत्क्षिप्यापहरतीत्युत्क्षेपक। वस्त्रादिबद्धसुवर्णादि विस्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशकेन तर्ज्जन्यङ्गुष्ठेन हीनकौ कार्य्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तत्र तदेकञ्च करपादैकं तद्धीनौ ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्य्यौ। उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं करस्मादश्च छिन्द्यादित्यर्थः। एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम्। "तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदण्ड उत्तमसाहस" इति नारदवचनात्। तृतीयापराधे तु वध एव। तथा च मनुः "अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति" मिता॰।

उत्क्षेपण न॰ उद्+क्षिप–ल्युट्। १ऊर्द्ध्वक्षेपणे। "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा॰ "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" कणा॰ सू॰ "इतिरवधारणार्थे भ्रमणादेरपि गमनान्तर्भूतत्वात्। अत च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः। नन्वेतद्युक्तम् गमनस्य कर्म्मपर्य्यायत्वात् सर्व्वेषु गच्छतीतिबुद्धेः इत्यादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्यानुभवात् चतस्र एव कर्म्मत्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्म्मपर्य्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनतिर्य्यग्गमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन गमनेन सङ्ग्रहार्थं यद्वा गमनत्वमपि कर्म्मत्वव्याप्या पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो तत्र उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्त स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्म्मः गमनत्वजातेरनियतदिग्देशसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तत्र भ्रमणादिषु सर्व्वत्रेति गमनप्रपञ्चेनैव तेषां सङ्ग्रहमिति। सिद्धा-

भ्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्म्मणि गृहाद् गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जातिसङ्करः स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या नलप्रणाल्या निष्क्रम्यापरां प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतदध्यवसेयम्। उत्क्षेपणादौ तु मुषलमुत्क्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुषलेऽप्युत्क्षेपणाख्यं कर्म युगपद्वा ततः क्रमेणोत्क्षिप्तयोर्हस्तमुषलयोरवक्षेपणेच्छाजनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते मुषले चावक्षेपणम् उलूखलपातात्तत्कर्म संजायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुषलस्योर्द्ध्वगमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव मुषलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नतूत्क्षेपणं, भाक्तस्त्वोत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमप्रतिलोमवायुद्वयसङ्कुट्टनाद्वाय्वोस्तत्प्रेरिततृणतूलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः। एवं स्रोतोद्वयसङ्कुट्टनाज्जलोर्द्ध्वगमनेऽपि। एवमुत्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्संयुक्तमुषलतोमरादिष्वेव मुख्यः। भवति हि हस्तमुत्क्षिपति तोमरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि” उपस्कारः।

उत्क्षेपणञ्च श्रौते कर्म्मणि गोप्राणायोग्यदेशक्षेपणे भवति तथा हि। “मृतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्या वा कूपे वाऽवसन्नोभवत स्याणुष्टलशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणमदाशनत्येतत्ते” कात्या० ५,१०,२१। “उत्क्षेपणऽदिति गोरप्राणदेशम्” कर्क यजु० २,६१ मन्त्रव्या० “गोभिराप्रात्तमशक्यत्वादिति” वेददी० तत्पद व्याख्यात्। “अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्” शकु०। करणे ल्युट्। २धान्यमर्द्दनकाणादौ मेदि० ३उदञ्चने ४पोतुयपणे च हेमच०। कर्म्मणि ल्युट्। ५व्यजने न०।

उत्खचित त्रि० उद्+खच-बन्धे क्त। १उद्ग्रथिते २रचिते च। “कुसुमोत्खचितान् वलीभृतः” रघु। [शब्दच०।

उत्खला स्त्री उद्+खल-सञ्चये-अच्। मुरानामगन्धद्रव्ये

उत्खात त्रि० उद्+खन-क्त। १उन्मूलिते २उत्पाटिते “फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः” रघु०। “रथेनानुत्खातस्तिमितगतिना शकु० भावे क्त। ३उत्खनने न०। उत्खातकेलिः।

उत्खातकेलि पु० उत्खातमुत्खननमेव केलिः। “उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इत्युक्तलक्षणे वृषगजादेः शृङ्गादिना मृत्तिकाखननरूपक्रीडायाम्।

उत्खाय अव्य० उद्+खन-ल्यप्। उत्पाट्येत्यर्थे। “प्रह्वानुत्खाय तरसा” रघु पक्षे उत्खन्येत्यप्यत्र। [अमरः।

उत्खेद पु० उद्+खिद-भावे घञ्। खेदने उद्+खदधातौ उदा०।

उत्त त्रि० उन्द-क्लेदने क्त वा तस्य नः। क्लिन्ने आर्द्रवस्तुनि

उत्तंस पु० उद्+तसि-अच्। १कर्णाभरणे, २शिरोभूषणे च। “मोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” सा०द०। अस्य कर्णभूषणवाचकत्वेऽपि कर्णपदसमभिव्याहारे भूषणमात्रपरता तत्काले कर्णस्थितत्वद्योतनार्थं वा कर्णोत्तंसादिशब्दप्रयोगः।

उत्तट त्रि० उत्क्रान्तं तटम् अत्या० त०। तटपर्य्यन्ताप्लावके “उत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम्” रघु०।

उत्तप्त त्रि० उद्+तप-क्त। १सतप्ते २शुष्कमांसे न० भावे क्त। ३सन्तापे न०। उद्गतं तप्तं तापो यस्य। ४स्नाते त्रि० मेदि०

उत्तब्ध त्रि० उद्+स्तम्भ-क्त। १ऊर्द्ध्वस्तब्धे २ऊर्द्ध्वावस्थिते।

उत्तम त्रि० उद्+तमप्। १उत्कृष्टे। “ज्योतिषामुत्तमोदेव। दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” दीपमन्त्र “अदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः” माघः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” गीता। द्विजोत्तमः नरोत्तमः नृपोत्तमः। “धर्मोऽधर्मविदुत्तमः” विष्णुसह०। उत्-उद्गतः अतिशये तमप्। २विष्णौ पु०। “अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः” विष्णुसह०। “धातुरुत्तम इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन। सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः धातोर्विरिञ्चेरुत्कृष्ट इति वा। नामद्वयं वा कार्य्यकारणप्रपञ्चधारणात् धातुश्चिद्धातुः उत्तमः सर्वेषामुद्गतानामुत्कृष्टत्वादुत्तमः” भा०। ३अन्त्ये। “उत्तमैकाभ्याञ्च” पा०। “उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः” सि० कौ०। उत्तानपादस्य पुत्रभेदे ४ध्रुवसपत्नभ्रातरि पु० स च उत्तानपादस्य सुरुचौ भार्य्यायामुत्पन्नः। “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तथा। सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः। एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्। उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत” भा० ४स्क० ८अ०। “उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा। हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिं

मता" भा० ४,स्क० १०अ० । प्रियव्रतस्य पुत्रभेदे स एव तृतीयमनुः यथोक्तं भाग० ८स्क० १अ० । "तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः । पवन सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! । वशिष्ठतनया सप्त ऋषय प्रमदादय । सत्यावेदश्रुता भद्रादेवा इन्द्रस्तु सत्यजित् । धर्मस्य सूनृतायान्तु भगवान् पुरुषोत्तमः । सत्यसेन इति ख्यात जात सत्यव्रतै सह" । हरिव० ७अ० तु औत्तमित्येनाय पठित यथा । "स्वायम्भुवो मनुस्तात । मनु स्वारोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा । वैवस्वतश्च कौरव्य । साम्प्रतो मनुरुच्यते" इति सप्तमनूनुद्दिश्य । "इद तृतीय वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ! । वशिष्ठपुत्रा सप्तासन् वाशिष्ठा इति विश्रुताः । हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजस । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ता कीर्त्त्यमानान् निबोध तान् । औत्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान् । ईष ऊर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च । शुचि शुक्र सहश्चैव नभस्यो नभएव च । भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम्"। तत्र स्वार्थे इञ् औत्तमि । ऋषिपुत्रादिनामभेदस्तु कल्पभेदादविरुद्ध" । [रत्नमा० ।

उत्तमफलिनी कर्म्म० नित्यस० । (खीराइ) । दुग्धिकावृक्षे ।

उत्तमर्ण पु० उत्तमम् ऋणमस्य । ऋणप्रयोजके (महाजन) । उत्तमर्णस्य वृद्ध्यादिग्रहणधर्म्मो विष्णुना दर्शितो यथा "अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् द्विक त्रिक चतुष्क पञ्चकञ्च शत वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् । सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्यु । अकृतामपि वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम् । आध्युपभोगे वृद्ध्यभाव । दैवराजोपघाताद्दते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात् । अन्यत्र प्रविष्टायामपि । न स्थावरमाधिमृते वचनात् । ब्लीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्त तदुक्तहोतधनप्रवेशे दद्यात् । दीयमान प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्णतस्तत परं न वर्द्धते । हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा धान्यस्य त्रिगुणा, वस्त्रस्य चतुर्गुणा सन्तति स्त्रीपशूनाम् । कितवकार्पाससूत्रचर्म्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया, अनुक्तानां द्विगुणा । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साधयन् राज्ञोवाच्य स्यात् । साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्सम दण्ड्य । उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभागसम्मित दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णोविंशतितमभागम् । अधमर्णैकदेशविभावितोऽपि सर्वं द-द्यात् । तत्र च भावकास्त्रिस्रोभवन्ति लिखितं साक्षिण समयक्रिया च । ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात् । लिखितार्थमर्पिते लिखितं पाटयेत् । असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णोलिखितं दद्यात्" । अधिकमृणशब्दे वक्ष्यते । उत्तमं देयत्वेनास्त्यस्य ठन् । उत्तमर्णिकोऽप्यत्र । "पञ्च पञ्चशतम् दाप्य प्राप्तार्थोह्युत्तमर्णिक" या०स्मृ० । "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिक । तैस्तैरुपायैः सङ्गृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनु "ते च उपाया बृहस्पतिना दर्शिता यथा । "छद्मना याचितश्चार्थमानीय ऋणिकाद्बलै । अन्वाहितादि वाऽऽहृत्य दाप्यते तत्र सोपधि । दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमे । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कार स कीर्त्तित " ।

उत्तमशाख पु० उत्तमा उत्कृष्टा शाखाऽस्य । उत्कृष्टशाखे द्रुमे गहा० चतुरर्थ्यां छ । उत्तमशाखीय तत्सन्निहितादौ त्रि० ।

उत्तमश्लोक त्रि० उत्तमं श्लोक चरितं यस्य । १पुण्यकीर्त्तौ कर्म्म० । २उत्तमे काव्ये पु० । स च ध्वनिरूप "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधै कथित" काव्यप्र०-उक्तलक्षण ।

उत्तमस् त्रि० उत्क्रान्त तमो येन प्रा०ब० वा उत्क्रान्ततमोप्रः । १उत्क्रान्ततमस्के २तमोऽतीते च । "क उत्तम श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात्" भाग० १०स्क०१अ० ।

उत्तमसाहस पु० साहसमधिकृततयाऽस्त्यस्य अर्श० अच् + कर्म्म० । स्मृत्युक्ते साहसाधिकारेण विहिते १उत्कृष्टे दण्डे । "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथम साहस स्मृत: । मध्यम पञ्च विज्ञेय सहस्रं त्वेव चोत्तमः" मनु "समाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" या०स्मृ० नानास्थाने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णु: यथा दण्ड्य इत्युपक्रमे "परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम्"। "व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्षापणशतम्" "मातृयुक्ते तूत्तमम्" "पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्य"। "अदुष्टां (कन्याम्) दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्" "फलोपगमद्रुमच्छेदी कीटोपघाती तूत्तमसाहस दण्ड्य "(अवगोरयिता) यस्तेषोत्तमसाहसं दण्ड्य" नेत्रकन्धरावाहुसक्थ्य सभङ्गे चोत्तमम्" (साहसं दण्ड्य) "रत्नाभ्यपहार्य्युत्तमसाहसम्" । "अग्रवो (पितापुत्रयोर्विवादे) चान्तर

ध्यात्तस्योत्तमसाहस "तुलाशासनकूटकर्त्तुश्च तद्कूटे कूटनादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च"। 'सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम्' प्रत्येकं "विक्रीणताञ्च"। 'यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजति' स्योत्तमसाहसदण्डः"। "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसेन दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेत्" "अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसम् दण्डनीयः। "भिषङ्मिथ्याचरन् उत्तमेषु पुरुषेषु"। २ प्राणिहिंसादिरूपे बलकृते कर्मभेदे न०। तत्रोत्तमसाहसादिस्वरूपलक्षणविभागादि मिता० दर्शितं यथा। "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्" या०स्मृ०। "सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हस्याविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम्। कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्याहरणाद्बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदण्डं जनाक्रोशं चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम्। अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात् साहसत्वमिति। नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्। 'सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते'। तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहेषु व्याप्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितोऽभिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम्। दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणमनेन विवृतम्। "तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्। फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्। तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति। वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः"। तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह" मिता०। "तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" या०स्मृ०। "तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद्द्विगुणो दण्डः यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति। एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयम्" मिता०

उत्तमस्त्रीसंग्रहण न० परस्त्रिया संग्रहणं कर्म०। स्मृत्युक्ते परस्त्रियाऽऽसत्तमे मिथुनीभावाय प्रवृत्तिरूपव्यापारभेदे तत्स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा "प्रथमं साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्। "त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम्। अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः। कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्। प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम्। प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम्। सहासनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयः। केशाकेशि ग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्"। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावं संग्रहणं संग्रहणस्यानुपूर्विकत्वात्तत्कर्तृदण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायमाह। "पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः। सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा" या०स्मृ०। संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः। परस्परकेशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति पा० बहुव्रीहौ सति "इच् कर्मव्यतिहारे" पा० इति समासान्त इच् प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्तिः। तत्रायमर्थः। परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिमर्शः करजदन्तक्षतादिकृतव्रणैः रागप्रवर्तितैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः। परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम्। किञ्च। "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम्। अदेशकालसम्भाषं सहैकासनमेव च" या०स्मृ०। यः पुनः परदारपरिधानमन्यापदेशकञ्चुकप्रावरणजघनमूरुस्तनादिस्पर्शनं साभिलाषश्चाचरति। तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णे वान्धकाराकुलेऽकाले सल्लापमनुकरोति। परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ निरपेक्षेवावतिष्ठते। सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः। एतच्चागहरमाम दोषपुरुषविषयमितरस्य न दोषः। यथाह मनुः। "यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः" इति। यः परस्त्रियं स्पृष्ट्वा क्षमतेऽकार्यमपि पाप्य इति तेनैवोक्तम्। "स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति" अत्र प्रदेशं दिदृक्षाऽस्पृहमि-

नेति लाघवया भुजाङ्गममवदङ्गापयायवावपि पाद्य इति तेनैवोक्तम् ।"दर्पाद्वा यदि वा मोहात् शाठ्या वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयैवाभ्युपैति तत्र व'पक्ष्मं स्मृतम्"

उत्तमा स्त्री उत्कृष्टयोन्यवाश्रितायाम् स्त्रियाम् अमर ।

उत्तमाङ्ग न॰ कर्म॰ । मस्तके । "अभी पतङ्गा इवोत्तमाङ्गे" कुमा॰ । "कश्चिद् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः" रघुः । "ब्रह्मस्तु शरीरस्य मोत्तमाङ्गं कदम्बं मत । मस्तकस्य षडङ्गेषूत्तमत्व चक्षुरादीन्द्रियाधारत्वात् प्राणवायुसञ्चारस्थानत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरिवर्त्तमानत्वाच्च । अतएव "गर्भस्य हि सम्भवत प्रथमं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्"सुश्रु॰ शौनकीयमते इन्द्रियमूलत्वमस्योक्तम्"तत्र शरीरम् षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरः' इति सुश्रु॰षडङ्गविभागे करपादानां चतसृणां शाखात्वेन मध्यमस्य मध्यत्वेन उत्कर्षेऽपकर्षेऽपि शिरस कथनं पूर्वोक्तहेतोः प्राधान्यात्तस्येति बोध्यम् । प्रत्यङ्गविभागेऽपि "मस्तकोदरेत्यादिना सुश्रु॰ मस्तकस्य प्रथमनिर्देश प्राधान्यादेव लोकेऽपि मस्तकच्छेदनेऽवधिवाद्यम्, न प्रत्यभिज्ञा छिन्नमस्तकमात्रेण तु प्रत्यभिज्ञा दृश्यतो मस्तकस्य प्रत्यभिज्ञासाधनत्वादपि उत्तमत्वम्" कथमन्यथा देवदत्तादिदेहस्य हस्तादिषु च अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न प्रत्यभिज्ञा दृश्यते मस्तकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिच्छेदनेऽपि जीवनसम्भवात् मस्तकस्य छेदने तदभावादपि मस्तकस्य प्राधान्यमित्यपि मन्तव्यम् ।

उत्तमाम्भस् न॰ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधतुष्टिमध्ये तुष्टिभेदे "मापहृत्य भूतानि विषयोपभोग सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनात् विषयोपरमे या तुष्टि सा नवमी उत्तमाम्भ उच्यते" सा॰कौ॰। पञ्चस्तुष्टे व्यम्भसोऽङ्कुर प्रतीव विवेकख्याति प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय्य त्रि॰ उत्तम क्रियते उत्तम–णिच्–कर्मणि बा॰ आय्य नि॰ णिलोप । उत्तमीकृते । "एतेदत्तमाय्यम्" ऋ॰ ८,२२,६, "उत्तमाय्यमुत्तमीकृतम्" भा॰ ।

उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति ऋ–अणि ङीप् । इन्दीवर्याम्

उत्तमौजस् त्रि॰ उत्तममोजो यस्य ।१उत्कृष्टतेजस्के दशमन्वन्तराधिपमनो २सुतभेदे पु॰हरिव॰"दशमे तव पर्याय" इत्युपक्रम्य"मनो सुतोत्तमौजाश्च कुषि वज्रश्च वीर्यवान् । शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथ । भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च दश त्वेते मनो सुताः" ०च॰ । सुतोत्तमौजा इत्यत्र सन्धिरार्षः । द्वापरयुगीये ३युधामन्युभ्रातरि नृपे पु॰।"नेह पश्यामि विबुधा ! राधेयमितोऽधमम् । भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ" भा॰स्वर्गा॰२अ॰।"युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्" गीता "उत्तमौजाश्च मनुष कौरवा केकयात्मजा" हरिव१८२ अ॰ । "उत्तमौजास्तथा शास्त्र केरचेयश्च कौशिक" हरिव॰ १९८अ॰।

उत्तम्भ पु॰उद्+स्तम्भ–घञ् । १प्रतिरोधिकायामनिष्टसाधनतोनिष्टत्तौ । (ठामा) २अवलम्बे च ।

उत्तम्भन न॰ उ+स्तम्भ–ल्युट् । १अवलम्बने । करणे ल्युट् २तत्साधने । "वरुणस्योत्तम्भनमसि" यजु॰१४, २१ । "समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेन स्तम्भाति" कात्या॰ ७, ९,२१ ।

उत्तर न॰ उत्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन उद्+तॄ–अप्, उद्–तरप् वा । राजसमीपे वादिकृताभियोगापनोदके उत्तराख्ये १व्यवहाराङ्गे द्वितीयपादे "प्रश्नपोदायिना पृष्टा तस्य प्रत्युत्तरमित्युक्तं" २दोषभञ्जनवाक्ये । ३जिज्ञासितविषयावेदके वाक्ये । ४उदीच्या दिशि स्त्री । अनन्तरे ५देये, ६काले च पु० । ७अनन्तरोत्तरदिग्देशकालवृत्ती त्रि॰ अश्विन्यादिषु १२,२१,२६ संख्यकेषु नक्षत्रेषु न॰ स्त्री । "उत्तरात्रयशाम्यरोहिणीरौद्रसार्पपित्र्यभेषु वा'ग्नभे" "रेवत्युत्तररोहिणी मृगशिरो मूलानुराधा मघा" "नीषयुत्तराणि स्वभूः" ज्यो॰त॰ । तत्र वादे उत्तरतदाभासादिकथनादि मिता॰ दर्शित यथा । "श्रुतार्थस्योत्तर लेख्य पूर्वावेदकसन्निधौ" या॰ । "श्रुतो भाषार्थोऽनेन प्रत्यर्थिनाऽसौ श्रुतार्थस्तस्योत्तर पूर्वपक्षादुत्तरत भवतीति उत्तर लेख्य लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिन समीपे उत्तरस्य यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणन्तदुच्यते । यथाह । "पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो विदुरिति" । पक्षस्य व्यापकनिराकरणसमर्थम् सार न्याय्यं न्यायादनपेतम्, असन्दिग्ध सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्व्वापराविरुद्धम्, अव्याख्यागम्य अप्रसिद्धपदप्रयोगेन दुश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्व्याख्येयार्थं न भवति तत्तदुत्तरम् । तच्चतुर्विधम् । सम्प्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यवस्कन्दन पूर्वन्यायश्चेति । यथाह

कात्यायन । "सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्व्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति" । तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतमह्यन्धारयतीत्युक्ते सत्यन्धारयामीति । यथाह । "साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता" । मिथ्योत्तरन्तु नाहन्धारयामीति । तथा च कात्यायन । "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारत" इति । तच्च मिथ्योत्तरञ्च चतुर्विधम् । "मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधि । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति" । प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमिति वा । यथाह नारद "अर्थिना लेखितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति" । प्राङ्न्यायोत्तरन्तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदाभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टोक्तञ्च स्मृत्यन्तरे । "सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थन्तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये" इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशतम्माषशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतन्धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतन्नान्यदिति । व्यस्तपदम् । ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्ताडित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्याः पूर्व्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्व्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्योवार्थी वान्यस्मै धारयतीति निगूढार्थम् आकुलं पूर्व्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे सत्यं गृहीतन्न धारयामीति । व्याख्यागम्यम् दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितॄणामभियोगे गृहीतं शत वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । अन्याय्यं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीत वृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोनिरस्तः । यथाह कात्यायन । "पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति" । अनुत्तरत्वे कारणन्तेनैवोक्तम् । "नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयो । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति" । मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रिया प्राप्नोति । "मिथ्या क्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति" । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विशेष । एवमुत्तरत्रय सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपशत तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्व्वन्यायेन पराजित इति । एवन्तु सङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनं प्रत्यर्थिनं सभ्यानामिच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयस्तत्क्रियोपादानेन पूर्व्वं व्यवहार प्रवर्त्तयितव्यः पश्चादल्पविषयकोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्य । यत्र च सम्प्रतिपत्त्येकस्यान्तरस्य सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्य । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथाहारीतेन "मिथ्योत्तरङ्कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्" इत्युक्त्वोक्तम् । "यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा" । सङ्कीर्णम्भवतीति शेषः शेषावेक्षया ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन सुवर्णं

रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतन्तु न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। पश्चादल्पविषयो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम्। तथा तद्विधे चाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतन्तु गृहीतं न्याय्यानि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा। वस्त्रविषये पूर्व्वं पराजित इति चोत्तरे सम्मुतिरुत्तरे भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्योत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम्। यथा गृहमाहितया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया अमुष्मिन् काले नष्टा पश्चाच्च गृहे दृष्टेति। अन्यस्तु मिथ्यैतत् प्रदर्शितकालात् पूर्व्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता चेति वदति। इदन्तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नोत्तरम्। नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्। नापि कारणम्। एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्। तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम्"। अत्र कश्चिद्विशेषो व्य०त०दर्शितो यथा "कात्यायनः। "सद्यःकृतेषु कार्य्येषु सद्य एव विवादयेत्। कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः"। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी। नारदः "गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि। ऋणादिषु हरेत् कालं कामन्तत्त्वबुभुत्सया" दा०। वृहस्पतिः। "यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना। दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्"। सम्बन्धयुक्तम् अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्। "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः"। प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनवत् सप्तभिर्दिनैः। क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिस्तु तदुत्थानात्" इति नारदोक्तेः क्रिया लेख्यादिका, साक्षिभिः पराजितः। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरम्।

उत्तरस्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः। "पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्। अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः। मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः। अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्। मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः"। पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकम् आच्छादकम् अभियोगपरिहारक्षममिति यावत्। अतएव 'पूर्व्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेत्' इत्युक्तम्। न च विप्रतिपत्त्या न्यायोऽयं मागतस्य धारयसीत्यभियुक्तस्य धारयामीति सम्प्रतिपत्तौ कथमुत्तरत्वम् अभियोगापरिहारकत्वादिति वाच्यम् भाषावादिनो मूर्खत्वेनापटुकरणतया वा कदाचिद्भाषावादादेशाय क्षीयते इति भाषाविरुद्धपक्षेण विप्रतिपन्नस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थ सम्यगगमस्य तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विहतभाषा वा चात्यन्तवचनमल्पनाधर्मकारकम्। परोक्तिपराजये च दण्डार्ह्य पादिना च धर्मित्यादि प्रतिसन्धान सम्प्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव। एवम् एतेभ्य एवामि सारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानात् सोत्तरत्वं सम्प्रतिपत्तेः सिद्धमिति सारं प्रकृतोपयोगि असन्दिग्धं पूर्व्वापरविरोधशून्यं अव्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतम् अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः कृत्स्नं साध्यं तस्यापह्नवमित्यर्थः"। "उत्तराभासमाह कात्यायनः। "प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्। अव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम्। व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं शस्यते बुधैः"। अव्यस्तपदव्यापि अनन्वितार्थपदव्याप्तमिति व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः। मिथ्योत्तरभेदमाह पुनर्व्यासनारदौ। "मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः। अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्"। मिथ्यैतदिति यद्वदतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थतोऽपह्नवः। तथा च कात्यायनः। "श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति। अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्"। त्वं मह्यं धारयसीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति शब्दतः। कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदानाहं जात इति अर्थतः। देशकालविशेषगर्भायां तदा तत्र नाहमासम् इत्यप्यर्थतः। देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थतएव योग्यास्मरणेनार्थतत्त्वदृष्पक्षप्रतिपादनात्। अत्र चरमत्रय पक्षप्रावस्कन्दनत्वेन पक्षाभावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रम् आद्यं मिथ्योत्तरमात्रम्। तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं बलवत् स्वपक्ष दुर्बलञ्च तत्र बलवदुत्तरं यथा त्वत्त न गृहीत-

मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अत्रोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः। तथा च नारदः। "आधर्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत्। विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः"। आधर्यं दुर्ब्बलत्वं पूर्व्वपक्षस्य। ततश्च स्थापकसाध्यस्य धार्य्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्य्यातनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम्। अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्धि धार्य्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकसम्प्रदानरूपं न तु ध्वंसरूपम्। तुल्यबलकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्व्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः। तदसामर्थ्ये प्रतिवादिनः। तथा च याज्ञवल्क्यः। "साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्व्ववादिनः। पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः"। दुर्ब्बलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते ममेयं भूर्दशवर्षभुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरम्" व्य०त०रघु०।
"शोधयेत् पूर्व्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार०। ९न्यायावयवभेदे न०। "विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति सिद्धान्ताः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा। तच्च सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपम्। १०प्रतिवचने न०। "प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्" रघु०। ११उपरिस्थे, "समे देशे प्रतिष्ठाप्य चैलाजिनकुशोत्तरम्" गीता। "मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्याम्" रघु०। १२ऊर्द्ध्वभागे "तद्धाहनादवनतोत्तरकायमीषत्" रघु० "दूर्व्वाङ्कुरयवप्रक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरः इति रघु०। १३वामभागे। "पितृपात्रे निधायार्घं न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्" मत्स्य पु०। "न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापितकर्तुर्व्वामपार्श्वे न्यासः कर्त्तव्यः" श्रा०त०रघु०। तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा "तस्माद्वयस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति स पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः उत्तरायणा हि स्त्रीति" शतपथश्रुतिः। "उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति" भारतम्, दिशि "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" कुमा०। "सर्व्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" सू० अत्र वृत्तौ पुंवद्भावः। दिग्देशकालवर्त्तिपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेयावधिनियमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्व्वनामतया तत्कार्य्यम् उत्तरे ग्रामाः उत्तरस्यै नगर्य्यै उत्तरस्मिन् दिने, संज्ञायां तु न सर्व्वनामकार्य्यम् उत्तराः कुरवः। तत्रोत्तरकालवृत्तौ "फलैर्ब्बिभक्तमधिकर्द्धिरुत्तरं पूर्व्वसुतुपवसपोढुत्तमः" रघु० "मखोभरन्तोत्तरमीचितामिमाम्" कुमा०। अवधित्व

द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्र दैशिकं "समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी" गर्भप्रसवमन्त्रः। अत्र दिग्देशावधित्वाचित्वे उद्+ऊर्द्ध्वे तरप्। तथा हि लङ्कावधिमेरुपर्य्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमशः उन्नतत्वात् तत्सन्निहितदेशस्य उन्नत्वादुत्तरत्वम् "स्वापेक्षया मेरुसन्निहितत्वमेव उत्तरत्वमिति" मुक्ता०। "अतएव तद्देशस्योन्नत्वादेव च क्रमशस्तत्र उत्तरध्रुवस्योच्चत्वम्" सि०शि० उक्तम् "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ। तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि। उदग्दिशं याति नरो यथा यथा तथा तथा तन्नतमृक्षमण्डलम्। उदक् ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः" तद्दिश क्रमशः उच्चत्वाञ्च दक्षिणस्या अधस्त्वम्। अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम्। तद्दिक्स्थतदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थत्वेनोत्तरत्वम्। कालिकस्य उत्तरत्व तु स्वापेक्षया परत्वम् तच्च स्वापेक्षया ऽल्पसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यम्। सूर्य्यक्रियैव खण्डकालव्यवहारात् तत्र प्राग्वर्त्तिकावृत्तेः बहुलसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यात् तथात्वम्। तथा च एतादृशार्थपरत्वे उद् उत्क्रान्तिप्रकर्षे तरप्। उत्तरकालवाचित्वेऽपि व्यवहिते एवास्य वृत्तिरौत्सर्गिकी लक्षणया अधिककालोत्तरत्वमपि प्रतायते। तेन अव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकत्वमित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः। अधिकार्थे तु उद् उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः। १४प्रधाने "धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" रघु० "कथान्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः" भा० अनु० १६२ अ०। १५अधिके "देवीं तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टोत्तरं जपेत्" तन्त्रम्। "सप्तोत्तरं धर्म्मशतं ह्रदे च सन्निगते तथा" या० स्मृ०। उत्तीर्य्यतेऽस्मात् संसार अपादाने अप्। १६विष्णौ पु०। "उत्तरोगोपतिर्गोप्ता" विष्णु स०। "जन्मसंसारबन्धनादुत्तरन्त्यत उत्तरः विश्वस्मात् वा उत्कृष्टः" भा०। १७शिवे पु० तस्यापि तथात्वात्। भावे अप्। १८उत्तरणे उल्लङ्घने। १९विराटनृपस्य पुत्रे पु०। स च भूमिञ्जयापरनामा। २० मत्स्यकन्यायां स्त्री तत्कथा यथा भा०विरा० प०२५।१३६अ०। "दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्" इत्युपक्रम्य "उवाच रहसि प्रीतः कृष्णा सर्व्वार्थकोविद। उत्तरं ब्रूहि कल्याणि। क्षिप्रं मद्वचनादपि"। 'उत्तराया मयूखस सर्व्वं जान

नरिन्दम" "अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तमनुयँ स्तदा" "यद्युत्तरोऽय संग्रामे विजेष्यति महारथान्" इति च । उत्तरा च अभिमन्योः पत्नी तत्कथापि तत्रैव ७१,अ० । "उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जय" इति विराटेनोक्ते "प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् ! स्नुषां दुहितरं तव" "स्नुषार्थे उत्तरा राजन् ! प्रतिगृह्णामि ते सुताम्" "तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेय सुतस्यार्थे धनञ्जय । सौभद्रस्यानवद्याङ्गी विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन् महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् । स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् । विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः" ७२अ० । २१ अष्टकथने "हतात्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दास्यि ! ददासि का सती" नैष० । उत्तरकालभावित्वादुत्तरत्वाद्यास्य तथात्वमजिज्ञासिताधानतया चास्य निग्रहस्थानत्वं तदभिप्रायेण उक्तश्लोकेन निग्रहार्थकाक्षेप इत ।

उत्तरकाण्ड न० वाल्मीकि रामायणान्तर्गते सप्तमे काण्डे ।

उत्तरकाल पु० कर्म० । भविष्यत्काले क्रमिकर्मणा तस्य गौणकालत्वमाह "एवमागामियागीयसत्त्वकालादप्यसन; । स्वकालादुत्तरो गौण कालः पूर्वस्य कर्मणः" हरिहरः ।

उत्तरकुरु पु० नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे । वर्षाणां संस्थितिः सि०शि० उक्ता "लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां कथुरिह बुधा अन्तरे क्षोणिदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु, तस्माद्विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकैरलमिलावृतमावृतमाध्नौ । अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्" । "अत्र भूगोलस्यार्धमुत्तरं जम्बूद्वीपम् । तस्य चाराब्धेय सन्धिर्निरक्षदेश । तत्र लङ्का रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरं किल कथितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां दिशि मेरुः सोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्व्वापरसिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे हेमकूट । सोऽपि समुद्रपर्य्यन्तदैर्घ्य । तथा तदुत्तरे निषध । तेषामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिन्नरहरिवर्षाणि । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ कुरुवर्षम् । तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्य्यन्तदैर्घ्य । तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्ववर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम नवमखण्डम् । सा स्वर्गभूमिः । अतस्तत्र देवक्रीडास्थानानि" प्रमि० । तत्र प्रधाना नदी भद्राख्या "चक्षुश्च केतुमालञ्च भद्राख्या चोत्तरान् कुरून्" । सि०शि० । भा०उ०प०७अ० तद्वर्णं वर्णितं यथा "दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः । तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च । सर्व्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ! । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप । ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसञ्चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च । सर्व्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभम् । भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः । देवलोकच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र मानवाः । शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः । तेषान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् । मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते । तुल्यरूपगुणोपेतं समवेशं तथैव च । एकमेवानुरूपञ्च चक्रवाकसमं प्रभो ! । निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । जीवन्ति ते महाराज ! न चान्योऽन्यं जहत्युत । भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः । तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो राजन् ! व्याख्यातास्ते समासतः" । तेनास्य पुण्यस्थानत्वञ्च उक्तवाक्येभ्यः । भा०स०२७२अ० अर्ज्जुनोत्तरदिग्विजये "इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं न स भवेन्नरः । प्रीयामहे त्वया वीर ! पर्य्याप्तो विजयस्तव । न चात्र किञ्चिज्जेतव्यम-

ज्ञमात्र प्रदृश्यते । उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय ! नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन । नहि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् । अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामो वचनात्तव भारत ! । ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्म्मराजस्य धीमतः । न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः । युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम्"। "ततोदिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्"। "तेऽवतीर्य्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि"। भा० स० १४५ अ०। "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० ।

उत्तरकोशला स्त्री कर्म्म० । अयोध्यानाम्न्यां नगर्य्याम् । "यदुपते! क्व गता मथुरा पुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारय" उद्भट ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म्म० । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्म्मणि "सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा" या० स्मृ० । "एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्व्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य एवं प्रतिग्रहे क्रये च"मिता०। २वार्षिके पितृकृत्ये च । "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः"। विष्णु पु०। ३अन्तिमक्रियायाञ्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरमङ्गम् कर्म्म० शकन्ध्वा० । १द्वारोर्द्ध्वस्थदारुणि । २प्रा०ब०। उद्गततरङ्गे त्रि०।"भागीरथीशोणमिवोत्तरङ्ग" रघु' "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्" कुमा० ।

उत्तरच्छद पु० कर्म्म० । शय्याया उपर्य्यास्तरणवस्त्रे । "शय्योत्तरच्छदविमर्द्दकृशाङ्गरागम्" । "सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः" रघु ।

उत्तरज्योतिष पु० प्रतीचीस्थदेशभेदे भारते स० ३१ अ० नकुलप्रतीचीविजये । "ततस्तं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् । द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः । रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः" ।

उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे । "इदानीमतः प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तममिति" सुश्रु० ।

उत्तरतस् अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तसिल् । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तरः इत्यर्थे । त्रल् उत्तरत्राप्यत्र अव्य० ताभ्यां भवार्थे त्यप् । उत्तरतस्त्य उत्तरत्रत्य तद्भवे त्रि०।

उत्तरदायक त्रि० उत्तरं ददाति दा+ण्वुल् । १प्रत्युत्तरदायिनि । उत्तरेण वाक्येन दायति शोधयति निजदोषम् दैप्-शोधे-ण्वुल् । स्वामिना स्वकार्य्यप्रमादकथने तद्दोषस्यादोषत्वख्यापनेन निजदोषशोधके भृत्यादौ । "परपुंसि रता नारी भृत्यश्चोत्तरदायकः । ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः" चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतकोणके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे आग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्" रत्नसारोक्ते रविवारे उत्तरदिग्वर्त्तिकालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम् उत्तरदिक्पाशशब्दे दृश्यम् अन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशाज्ञेय

उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । "रवौ तु दक्षिणे पाशः सोमे आग्नेयकोणके । भौमे तु पूर्व्वदिग्भागे बुधे ईशानकोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके । शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्रं प्रकीर्त्तितम् । रात्रावेतौ वैपरीत्यात् पाशकालौ यथोदितौ" रत्नसा० उक्ते वृहस्पतिवारे उत्तरदिशि यात्रायुद्धादिनिषेधोपयोगिनि पाशचक्रे । एवमन्यदिक्ष्वप्युक्तदिशा पाशोबोध्यः ।

उत्तरदिक्शूल त्रि० उत्तरदिशि शूलमिवास्त्यस्य अच् । "ज्येष्ठा पूर्व्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्व्वादिषु क्रमाच्छूला यात्रादौ मरणप्रदा । शूलाख्यानि च धिष्ण्यानि शूलसंज्ञाश्च वासराः । यायिना मृत्युदा शोभनः वा चार्थनाशकाः" भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वर्ज्ये १उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे २बुधवारे च दिक्शूलवारस्तु पूर्व्वदिगीशवार दिगीशाश्च उत्तरदिगीशशब्दे वक्ष्यन्ते । शूला इत्यत्र स्त्रीत्वं ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिगीश पु० ६त० । "इन्द्रोवह्निःपितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत् । कुवेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्ते १कुवेरे उत्तरदिक्पालादयोऽप्यत्र । "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमारे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघे च उत्तरदिशः कुवेरसम्बन्धित्वमुक्तम् "सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनि शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिकदिगीश्वराः" इत्युक्ते २बुधे

एतञ्च "दिगीशाने शुभा यात्रा प्रष्टाहे मरणं ध्रुवम्" इत्युक्तौ उत्तरदिग् तद्धिभूनदक्षिणस्या पुष्यार्के यात्रानिषेधाय "प्राच्यादिकशुभा नाद्या यथासंख्यं प्रदक्षिणम्। मेषाद्या राशयो ज्ञेया स्त्रिराहत्तपरिभ्रमात्" इत्युक्तेषु १कर्कटवृश्चिकमीनेषु राशिषु च तेषु लग्नेषु मतस्थे चन्द्रे च उत्तरदिग्गमनं प्रशस्तमित्यपि बोध्यम्।

उत्तरदिग्द्वार न० उत्तरदिशि द्वारं यस्य नक्षत्रस्य। "प्राच्यादिषु चतुर्दिक्षु सप्तसप्तानलर्क्षतः" ज्यो०उक्तसाभिजित्काद्या विंशतिनक्षत्रमध्ये २३,२४,२५,२६,२७,१,२। नक्षत्रेषु तानि च यात्रादिषु तत्र दिशि शस्तानि।

उत्तरदिग्बलिन् पु० उत्तरस्यां दिशि बली। "प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" ज्यो०त० उक्ते १शुक्रे २चन्द्रे च।

उत्तरपक्ष पु० कर्म०। वादे पूर्वपक्षस्य मर्द्दनक्षमे सिद्धान्तपक्षे। "प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम्" माघ। २उत्तरविकल्पे ३कृष्णपक्षे च शुक्लपक्षस्यैव मासारम्भकत्वात् कृष्णपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्वम्।

उत्तरपट पु० कर्म०। १उत्तरीये। तत स्तस्योत्तरपटे सम्प्रस्वेद स्वेपथु" भा०११६अ०। २शय्योत्तरच्छदे च

उत्तरपथ पु० उत्तरः पन्था अच् समा०। १उत्तरस्थिते २अव्यवहिते च पथि। उत्तरः उत्तरायणचिह्नितः पन्थाः। ३देवयाने पथि येन हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावन्तो ब्रह्मलोकं गच्छन्ति तादृशे मार्गे। तत्र मार्गे च ये तदभिमानिनो देवास्ते अर्चिरादिशब्दे २६४ पृष्ठे उक्ताः तेषाञ्च यथा आतिवाहिकत्वम् तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१ पृष्ठे उक्तम्। "उत्तरपथेनाहृतञ्च" पा०। ठञ्। औत्तरपथिक तत्पथेनाहृते त्रि०।

उत्तरपथिक त्रि० पन्थानं गच्छति "पथः ष्कन्" पा०पथिक उत्तरः तद्देशभवः पथिकः। उत्तरदेशभवे १पथिके स्त्रियां ङीप्।

उत्तरपद न० उत्तरमुत्तरवर्त्ति पदम्। समासचरमावयवपदे २स्वोत्तरवर्त्तिपदे च। "एकाजुत्तरपदे णः" पा०। ३समासयोग्ये पदे च। "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमांसा। भवति च "यजतिषु येयजामहं कुर्यात् नानुयाजेषु" इत्यत्र नञः समासयोग्यानुयाजनकार्थितत्वात् पर्युदासपरता तथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नञो रात्र्या समासयोग्यत्वात्तथात्वम्। "अदृश्या मात्र नाश्नीयादित्यत्र तु क्रियापदयोगेन तस्य समासयोग्यत्वाभावेन न तत्रोत्तरपदयोग इति न पर्युदासपरता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थकता "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" इति मीमांसकोक्तेः। "पदोत्तरपदात्" वार्त्ति० उत्तरपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थे ठकन्। उत्तरपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तरस्याः पश्चिमायाश्च अन्तराला दिक् दिक्स०। १उत्तरपश्चिमयोरन्तरालदिशि नैरृतकोणे। सा विद्यतेऽस्य अच्। २नैरृतदिक्सम्बन्धिनि देशे पु० "उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्" आश्व० गृ० ४,२,१२। ३तद्वर्त्तिनि त्रि०।

उत्तरपाद पु० कर्म०। चतुष्पादात्मकस्य व्यवहारस्य द्वितीये पादे "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः। क्रियापादस्तृतीयः स्याच्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः। मिथ्योक्तौ तु चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा। प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् सम्प्रतिपत्तिषु" बृहस्पति।

उत्तरपुरस्तात् अव्य० उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च अन्तराला दिक् उत्तरपूर्वा तत्र प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्ताति पुंवद्भावः पूर्वस्य पुरादेशः। ऐशानकोणे "उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्त्तं खात्वा" आश्व०गृ०४,४,८।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तराला दिक् पुंवद्भावः दिक्स०। ऐशानकोणे "आग्नेय्युत्तरपूर्वादि" काव्या० १,२,२०। दिङ्नामसमासे वा एतस्य सर्वनामकार्यम् योत्तरा सा पूर्वा यस्य तत्पक्षे एव बहुव्रीहौ तु न सर्वनामकार्यमिति भेदः। तेन तादृशार्थेऽपि अस्य इत्तित्ये त्रि०। "योत्तरा सा पूर्वा यस्याः तन्मुख्याया- स्तस्यै उत्तरपूर्वायै" सि०कौ०।

उत्तरफल्गुनी स्त्री फलति फल–निष्पत्तौ "फलेर्गुक् च" उणा० उनन् गुक् च गौरा० ङीप् कर्म०। अश्विन्यादिषु द्वादशे नक्षत्रे तस्य स्वरूपम् उडुचक्रशब्दे १०७१ पृ० अश्लेषाशब्दे ४८७ पृष्ठे च तदधिदेवादि उक्तम्। फल्गुनशब्दात् स्वार्थे अण् ङीप्। फाल्गुनी कर्म०। तत्रैवार्थे। इयं ध्रुवगणान्तर्गता "ध्रुवगणस्त्रीण्युत्तराणि स्वभूः" इत्युक्तेः यथा चास्य फाल्गुनत्वं तथा समर्थितम्" शत०ब्रा०। "फल्गुनीषुग्नी आदधीत एता वा इन्द्रनक्षत्रम् यत् फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिमाञ्चर्ज्जोऽर्जुनोह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नाम ताश्चा एतत्परोक्षमाचक्षते फाल्गुन्य इति कोह्येतस्यार्हति गुह्यं

मासा दर्शिता। इयमेव च ब्रह्ममीमांसात्वेन प्रसिद्धा

उत्तररामचरित न० उत्तरं रामस्य चरितं यत्र। भवभूतिप्रणीते नाटकभेदे।

उत्तरवयस त्रि० उत्तरं वयः नि० वेदे अच् समा०। वृद्धावस्थायाम् "तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति" शत० ब्रा० १२,२,३,४। लोके तु उत्तरवयस् इत्येव।

उत्तरवस्ति पु० सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे। तत्स्वरूपप्रयोगप्रकारादि यथा तत्रैव

"वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्यामयत परम्। चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलिसम्मितम्। मालतीपुष्पवृन्ताग्र छिद्रं सर्षपनिर्गमम्। मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विद। स्नेहप्रमाणं परमं प्रसृतार्धं प्रकीर्त्तितः। पञ्चविंशाद्‌धोमात्रा विदध्याद्‌द्विकल्पिताम्। निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलम्। मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्गवाहिद्‌वाङ्गुलम्। तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम्। द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानान्त्वेकमङ्गुलम्। विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा। स्नेहस्य प्रसृतश्चात्र स्वाङ्गुलीमूलसम्मितम्। देयं प्रमाणं परमं वीगत्‌द्विविकल्पितम्। स्रोतश्च गोकरो यापि वस्तिराजय पूजितः। तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्म तु पक्षिणाम्। अलाभे हते पादौ मृदुचर्म ततोऽपि वा। अथातुरमुपस्निग्धं सुस्विन्नं मथितायवम्। यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम्। निषण्णमाजानुसमे पीठे स्वामाश्रये समे। स्वभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवम्। ततः सम स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम्। पूर्वं शलाकयाऽन्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम्। शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं विदध्याद्‌ङ्गुलानि षट्। ततोऽवपीड्य वेल्लस्य निर्हरेत्। तत प्रत्यागते स्नेहमपराह्णे विचक्षण। भोजयेत् पयसो मात्रां यूषेणाथ रसेन वा। अनेन विधिना दद्याद्वस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपि वा। ऊर्द्ध्वजान्वै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षण। कल्योत्तरसैं कन्यायै दद्यात्तु मृदु योजितम्। त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति। गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु। अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते। भूयोऽस्ति निदध्यात्तु स युक्त शोधनैर्गणैः। गुदे वर्त्तिं निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंस्कृताम्। प्रवेशयेद्वा मतिमान्निद्धारमयीमणीम्। पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्वस्तेनोत्तरमुष्टिना। आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः सुरसेषु च। कुर्याद्धोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि ससैन्धवा। मूत्रे सर्षपसमा प्रवि भज्य वयासि तु। वस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया। आगारधूमबृहतीपिप्पलीफलसैन्धवैः। कृता वा शुक्रगोमयसुरापिष्टैः समागरे। अनुवासनविष्टिश्च सौम्य कर्म प्रयोजयेत्। शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना। दह्यमाने तदा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विचक्षण। क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च। शुक्रदुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेके तस्य नाशश्च कष्टम्। मूत्राघातान्मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनिव्याधिं संस्थितिं चापराया। शुक्रोत्सेकं शर्कराश्मरीसं शूलं वस्तौ वङ्क्षणे मेहने च। घोरानन्यान् वस्तिजाश्चापि रोगान् हित्वा स्नेहश्चोत्तरो हन्ति यस्मि। सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च। वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना"।

उत्तरवादिन् त्रि० उत्तरमुत्तरमथं वदति वद–णिनि। वादे प्रतिवादिनि (आसामी) "साक्षिषूभयत सत्सु भवन्ति पूर्ववादिन। पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिन" या० स्मृ०।

उत्तरवेदि स्त्री कर्म० वा ङीप्। "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८३अ० उक्ते कुरुक्षेत्रान्तर्गते समन्तपञ्चकरूपे तीर्थे। कुरुक्षेत्रञ्च "उत्तरेण दृषद्वत्याः दक्षिणेन सरस्वतीम्। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे" इत्युक्तस्थले तीर्थभेदः। इयमेव ब्रह्मवेदीत्युच्यते "ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम्" तत्रैवोक्तेः। यज्ञे अग्निस्थानपार्श्वे वेदिभेदे तत्स्वरूपादि दाक्षपा० दर्शितं यथा। "तत्र महावेदिपश्चिमरेखामध्यात् पूर्वतः समिच्चयमिता, प्राचीरेखामध्यात् पश्चिमतः समिन्मात्रा, दक्षिणरेखामध्यात् उत्तरस्यामुत्तररेखामध्यात् दक्षिणस्यां तथैव समिन्मात्रा भूमि त्यक्त्वा कुण्डादिमध्ये समिद्द्वयमितदीर्घविस्तारां समचतुरस्रामुत्तरवेदिमग्निस्थापनाय वेदिमध्ये कल्पयेत्"। "उत्तरवेद्यामग्निप्रणयनमन्यत्र प्रमदाद्य वरुणप्रघासादथ" कात्या० ५,७,१५। "दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेद्यामग्नौ निदधाति ८,९,१८। उच्यते चाष्टदेश नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम्" शत० ब्रा० २ ४।१, १८। "तद्वै द्वे वेदी हविष्मती भवतः। तद्यद् द्वे वेदी हविष्मती भवतस्तदुभयतस्तदुभयम् एवैतत् वरुणपाशात् प्रजा प्रमुञ्चन्तीतयोर्हा इतश्चाक्षाचोत्तस्माद् द्वे वेदी हविष्मती भवतः। स उत्तरस्यामेव वेद्यां उत्तरवेदिम् उप-

किरति न दक्षिणस्याम्” शत० ब्रा० २,५,२,५,६ ।

उत्तरशालङ्कट पु स्त्री व० ब० उत्तरयश शालङ्कटयश द्वन्द्व० तत गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उत्तरशालङ्कगोत्रोत्पन्ने ।

उत्तरसक्थ न० उत्तरः सक्थः एकदे० त० टच्समा० । सक्थ्न उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् त्रि० “साक्षिणामपि य. साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अश्रुत्वाच्छावणाद्यापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञक” इति नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

उत्तरसाधक त्रि० उत्तर सन् साधयति सिध–णिच् साधादेश ण्वुल् । सहाये सहकारिणि । स हि इतरसामग्योसत्त्वे तदुत्तरवर्त्ती सन् कार्य्यं साधयति ।

उत्तरा अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । उत्तरस्या दिशि काले देशे वेत्याद्यर्थे । १प्रययावुत्तराहस्य” भा०स० २८अ० । २उत्तरस्या दिशि ३विराटकन्यायां स्त्री ।“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते या क्रिया पित्र्या प्रोच्यन्ते उत्तरा हि ताः” इत्युक्तासु सपिण्डीकरणोत्तरासु वार्षिकश्राद्धक्रियायासु च स्त्री ।

उत्तरात् अव्य० उत्तर+दिग्देशकालविषये आति । उत्तरस्मादुत्तरस्मिन्नुत्तरश्चित्यर्थे । “पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्” ऋ० ६,१९,९ । “त्व न पश्चादधरादुत्तरात् पुर” ऋ० ८,६१,१६ ।

उत्तरात्तात् अव्य० उत्तरात्+वा० वेदे० नि० तातिल् । उत्तरादित्यर्थे ।“सप्त वीरासोऽधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात् समजग्मिरन्” ऋ० १०,२७,१५ । “पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताऽधरात्तात्” १०,३६,१४ ।

उत्तराधर त्रि० कर्म्म० उत्तरश्च अधरश्च । उच्चावचे उत्तराधरा इव भवन्त्योयन्ति” शत० ब्रा० ५,२,४,२१ । उपरितनोष्ठे पु० “पुनर्विशत्सु स्फुरितोत्तराधर” कुमा० ।

उत्तराधिकारिन् त्रि० उत्तरं पूर्व्वस्वामिस्वत्वोपरमानन्तरमधिकरोति तद्धने स्वाम्यमाप्नोति अधि+कृ–णिनि । पूर्व्वस्वामिस्वत्वोपरमे तद्धने स्वामित्वप्राप्ते पूर्व्वस्वामिसम्बन्धिपुत्रादौ स्त्रियां ङीप् । तत्र कस्य धने कस्याधिकार । तत्र तावत् मध्यदेशप्रचलितदायभागमतानुसारिक्रमोऽभिधीयते तत्र तद्ग्रा० श्रीलष्णगोस्त्रम् यथा । “अत्राय मृतपुंस्यनाधिकारिक्रम । तत्र प्रथम पुत्र तदभावे पौत्र तदभावे प्रपौत्र, मृतपितृकपौत्र-मृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकार । प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे पत्नी सा च प्राप्तभर्त्तृदाया भर्त्तृकुलं

तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भर्त्तृदायं भुञ्जीत तथा भर्त्तुरुपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादिकमपि कुर्व्वीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता, तदभावे ऊढा सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च ते द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, बन्ध्या पुत्रहीना विधवा च नाधिकारिणी । ऊढायाअभावे दौहित्र । तदभावे पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथमं सोदर तदभावे वैमात्रेय, भ्रातृ भ्रातृसङ्घत्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदर एवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः, एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथम संसृष्टवैमात्रेय तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयः, यदा तु संसृष्टोवैमात्रेय सोदरश्चासंसृष्ट तदा तावुभौ तुल्यवदधिकारिण्यौ । भ्रातॄणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्र तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्र तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः, वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्र तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः, यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तु संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवत्तुल्याधिकारिण्यौ । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्र तत्रापि भ्रातृ सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्र स च सोदरभगिनीपुत्र वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, तदभावे पितामह , तदभावे पितामही, तदभावे पितृः सहोदरः तदभावे पितृवैमात्रेय । तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणा क्रमेणाधिकार । तदभावे पितामहदौहित्र तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः पितृवैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिकारेऽप्येवम्, तदभावे प्रपितामह तदभावे प्रपितामही तदभावे पितामहसहोदरभ्रातृतद्वैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिण । एतावत्पर्य्यन्ताना धनिभोग्यपिण्डदातॄणामभावे धनिदेयपिण्डदातॄणां मातामहमातुलादीनामधिकार तत्रापि प्रथमं मातामहस्तदभावे मातुलतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकार तदभावे चाधस्तनसकुल्याना धनिभोग्यलेपदातॄणा मतिप्रपौत्रप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः, तदभावे पुनरूर्द्ध्वतनसकुल्यानां धनिदेयलेपभुग्वृद्धप्रपिता-

महादितत्त्वमतेनामातामहक्रमेणाधिकारः, तदभावे समानोदकानामधिकारः । तेषामभावे आचार्य्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सब्रह्मचारिणोऽधिकारः, तदभावे एकपाणामपत्यगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्य्यन्तानां सर्व्वेषां सम्बन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजा गृह्णीयात्, ब्राह्मणधनन्तु त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एवं वानप्रस्थधनं आत्मनेनानुमतो-ऽपरयाश्रमस्य एकतीर्थी गृह्णीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्य्यः उपकुर्व्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिर्गृह्णीयादिति तद्दीपः" ।

दायक्रमसंग्रहे भ्रातृदौहित्रपितृव्यदौहित्रपितामहदौहित्राणामप्यधिकारोऽभिहितः । मिताक्षरामते पुत्रपौत्रदौहित्रयोरप्यधिकारः । इदन्तु बोध्यं पितृधनविभागे जनन्याः पुत्रतुल्यांशेऽधिकारः । पितामहधनविभागे च पितृमरणाः पौत्रतुल्यांशेऽधिकारः । औपद्रागे तु पित्रा पितामहेन वा भागद्वयं ग्राह्यम् अन्यासाधारणानां सर्व्वासां समाना एवांशा पुत्रस्य मृतपितृपौत्रस्य चैकैकोऽशोदेयः, अनेकपितृकाणां तु पितृतोभागकल्पना एव भ्रातृधने पितामहीधनेऽपि पितृतोभागकल्पना इति । स्थावरे तु विशेषः "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत्" इति बृहस्पतिवचनात् तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणां समाधिकारः । स्त्रीधने विशेषस्तत्रैव । "अथाय स्त्रीधनाधिकारिक्रमनिर्णयः । तत्र कन्याधने प्रथमं सोदरभ्रातुस्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरधिकारः । वरदत्तातिरिक्तवाग्दत्ताधनेष्वेवं, वरदत्तधने तु वरस्याधिकार इति । ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी, तदभावे वाग्दत्ताऽधिकारिणी, एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्युगपदधिकारः । एकस्या अभावेऽपरायाः, एतयोरभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्याधिकारः, एकाभावे चापरायाः । तत पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्यन्मते तु सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति विशेषः । ततो ब्राह्माद्विवाहपञ्चकसमयलब्धयौतकधने भर्त्ता, भ्राता माता पिता चेति क्रमः आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्त्ता चेति क्रमः । ततो देवरः ततो देवरपुत्रभ्रातृश्वशुरपुत्रौ, ततो भगिनीपुत्रः, ततो भर्त्तृभागिनेयः, ततो भ्रातृपुत्रः, ततो जामाता, ततः श्वशुरः, भ्रातृश्वशुरः, । ततश्चानन्तर्य्यक्रमेण सपिण्डाः, ततः सकुल्याः, ततः समानोदका इति । यौतकातिरिक्तेऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारी, ततः पुत्रः ततः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रे, ततः पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । ततो वन्ध्या विधवा च युगपदधिकारिण्यौ, ततोब्राह्मादिक्रमेणैव पूर्व्ववत् क्रमः । पितृदत्तातिरिक्ते अयौतकधने तु पुत्रकुमार्य्योर्युगपदधिकारः, तयोरभावे पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिणः । ततो वन्ध्या विधवा च युगपदधिकारिण्यौ ततः पूर्व्ववत् ब्राह्मादिक्रमः" । अत्र सर्व्वत्र प्रमाणं दायभागेऽनुसन्धेयम् ।

मिताक्षरामते पुत्रमृतकपौत्रमृतपितापितामहकप्रपौत्राधिकारः दायभागमतवत् अप्रमन्नु निरुप्य अपुत्रपुंधने विशेषोऽभिहितो यथा ।

"अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" मनुः ।

"अपकास्य अपुत्रधनाधिकारी आसन्नसपिण्डस्तदभावे व्यवहितस्तदभावे आचार्य्यस्तदभावेऽन्तेवासी" ।

याज्ञवल्क्यः "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतोगोत्रजोबन्धुः । शिष्यसब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः" । पितरावित्यत्र क्रमाकाङ्क्षायामादौ माता तदभावे पिता विष्णुवचनसमूलत्वात् । तत्सुतो भ्रातृपुत्रः अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रशून्यस्य । कात्यायनः "विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वापि माता वा तत्पितुः क्रमात्" । पितृवर्ज्जितं पिता, भ्रात्रादिवर्ज्जितं भ्रात्रादिरिति व्यवस्थितोविकल्पः । पैठीनसिः "अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामि धनं तदभावे पितरौ लभेताम्" । देवलः "ततोदायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्यादुहितरोवापि ध्रियमाणः पितापि वा । सवर्णाभ्रातरोमाता भार्य्या चेति यथाक्रमम् । एषामभावे गृह्णीयुः सकुल्याः सहवासिनः" । तुल्याः सहोदराएव सवर्णाभ्रातरोऽत्र वैमात्रेयाः । अत्र च देवलोक्तक्रमेण सह विष्णुयाज्ञवल्क्योक्तक्रमयोर्व्विरोधमाशङ्क्य यथाक्रममिति पदं देवलीयं याज्ञवल्क्योक्तक्रमानतिक्रमेणेति हलायुधेन व्याख्यातम् । देवलवचनलिखनानन्तरं विष्णुयाज्ञवल्क्योक्तवचने लिखितवत कल्पतरुकृतोऽप्येषएवाशयः । एतच्च न मनोरमं न हि श्लोकक्रमउल्लङ्घ्य परोक्तक्रमो-यथाक्रममिति श्लोकस्यार्थोभवितुमर्हतीति उपस्थित-विहायानुपस्थितपरिग्रहगौरवात् एवमपि पैठीनसिवचनविरोधापरीहाराच्च । तस्मात्पूर्व्वपुरुषार्ज्जितधने विष्णु-

याज्ञवल्क्योक्तक्रमस्तदन्यधने तु पैठीनस्याद्युक्तक्रम इति रत्नाकरः । बौधायनः "सपिण्डाभावे सकुल्यस्तदभावे आचार्य्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् तदभावे राजा" । सगोत्रजाभावे बन्धुः याज्ञवल्क्यवचनात् स च त्रिबन्धुः पितृबन्धुः मातृबन्धुश्च । "आत्मपितुः ष्वसुः पुत्रा आत्ममातुः ष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः" । एतेषां क्रमेणाधिकारः । तदयं संक्षेपः । आदौ पुत्रस्तदभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे साध्वी भार्य्या तदभावे दुहिता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहित्रस्तदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे आसन्नसपिण्डस्तदभावे यथाक्रमं व्यवहितसपिण्डस्तदभावे आसन्नसकुल्यस्तदभावे व्यवहितसकुल्यस्तदभावे मातुलपुत्रादिः सर्व्वाभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्तरमेव धनग्रहणाधिकारीति । याज्ञवल्क्यः "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" । क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण तेन ब्रह्मचारिणो गुरुकुलस्थस्याचार्य्यः, यतेः सच्छिष्यः, वानप्रस्थस्य भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरो वानप्रस्थ एव" ।

अधिकारिक्रमे पितृदौहित्रादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधिकार इति विशेषः ।

स्त्रीधने विशेषः "तत्र मातृजनन्या संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः । यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम्" । समसंविभागम् सनाभयः सहोदराः, भगिन्यः कुमार्य्य एव समांशाः । तदाह बृहस्पतिः "स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत् समूढा तु लभते मानमात्रकम्" । अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनीति विशेषाभिधानात् समत्वलाभः समूढा विवाहिता मानमात्रकं द्रव्यानुसारेण किञ्चित् । गौतमः "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च" । "अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धनभर्त्तृका दुर्भगा चेति रत्नाकरादयः । एता अपुत्रा अपि पुत्रवन्मातृधनभाजः । मनुः "मातुश्च यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः" । यौतकं विवाहकाले पित्रादितो लब्धम् । प्रथिष

"मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्" । पारिणाय्यं परिच्छदादर्शकङ्कतिकादि । याज्ञवल्क्यः "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" । मातृधनं तदृणाच्छेषं ऋणशोधनावशेषं दुहितरो भजेरन्, ताभ्य ऋते दुहितॄणामभावेऽन्वयः दौहित्रीदौहित्रौ मनुवचनानुरोधात् । ब्राह्मादिवैवाहिकपरिच्छदादिकञ्च यन्मातुर्धनं तद्विषयमेतत् । कात्यायनः "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत् । बन्धूनामप्यभावे तु भर्त्तृगामि तत् स्मृतम् । भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेयुः सभर्त्तृकाः । स्त्रीधनस्येति धर्म्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः" । दुहितॄणामिति पारिणाय्यं विवाहकाले यौतकञ्च पितृदत्तञ्च यन्मातुर्धनं तत्तस्याः पुत्राभावे पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तन्तु स्त्रीधनं तस्या अभावे पुत्रीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेव प्राक् । बन्धुदत्तमिति पितृतिरिक्तेन दत्तं यत्तद्भ्रातृभगिन्यौ किन्तु कन्या तत्समाया विवाहिता तु किञ्चिद्भागभागिनीति भगिन्य इत्यादेरर्थः । अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामीत्यर्थः मनुः "ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अतीतायामप्रजायां भर्त्तुरेव तदिष्यते । यत्त्वस्याः स्याद्धनं किञ्चिद्विवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते" । अप्रजायामनपत्यायाम् । गौतमः "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्धं मातुः पूर्व्वञ्चेत्येके" । आसुरादिविवाहत्रयलब्धविषयमेतत् । बौधायनः "ऋक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः" वि॰ चि॰ । अत्र यस्य भर्त्तृगामित्वमुक्तं तदभावे तत्सपिण्डानामासत्तिक्रमेणाधिकारः । यस्य तु पितृगामितोक्ता तत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नसपिण्डा अधिकारिणः इति बोध्यम् ।

मिताक्षरामते तु जन्माधीनस्वत्वाङ्गीकारेण पैतामहे पित्र्ये च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च तुल्याधिकारः । पितुः पितामहस्य चोपरमे पुत्रस्य, पौत्रादीनाञ्च स्वपितृयोग्येंऽशेऽधिकारः । जीवद्विभागे तु स्वार्ज्जिते पितुर्द्व्यंशहारिता पैतामहे तुल्यांशिता । धनिकृतविभागे तदुपरमे पुत्रादिकृतविभागे च धनिपत्नीनामेकैकांशेऽधिकारः । दुहितॄणान्तु प्रत्येकं स्वजातीयकल्पितभागचतुर्थांशभागिता । सामुदायिकस्वत्वाङ्गीकारेण च भ्रात्रादीनामपुत्रादीनामविभक्तत्वे संसृष्टत्वे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्वस्थितेः तत्र पत्न्यादीनां न स्वत्वमुत्पद्यते तथा च विभक्तासंसृष्टधन एव पत्न्यादीनामधिकारः । पत्नीदुहितरश्चेत्यादि या॰ वचनात्

तत्र वचनं मिताक्षरायामुद्धृतं ११०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् तस्य वचनस्य व्याख्यायाम् मिता० तत्क्रमो दर्शितो यथा "तस्मादपुत्त्रस्य स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्। तदभावे दुहितरः। दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानाञ्च समविषमांशप्राप्त्यर्थम्। तथा कात्यायनः। "पत्नी भर्त्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति" बृहस्पतिरपि "भर्त्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता" अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्त्रवद्दुहिता नृणाम्। तस्मात् पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः" इति। तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति। "तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति" विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठिता "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति" गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् सर्वमेतत् पुत्त्रिकाविषयमिति मन्तव्यम्। "तत्समः पुत्त्रिकासुतः" इति पुत्त्रिकायाः तस्य चौरससमत्वेन पुत्त्रप्रकरणेऽभिधानात्। पत्न्या-दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् यथाह विष्णुः। "अपुत्त्रपौत्त्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः। पूर्व्वेषां तु स्वधाकारे पौत्त्रा दौहित्रका समाः" इति मनुरपि। "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्। पौत्त्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति"। तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ। यद्यपि युगपदधिकारस्य वचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते। तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्व्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्व्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमात् सम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षया प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्, तदभावे पितेति गम्यते। किञ्च पिता पुत्त्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति" वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तं न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोदकादिष्वपि विशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेति वचनादवगम्यत इति। मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयात् धनग्रहणं युक्ततरम्। तदभावे पिता धनभाक्। पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथा च मनुः।

"पिता हरेदपुत्त्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति न्यायदत्तस्य पुत्त्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्म्माता हरेद्धनमिति" मनुवचनाल्लोपस्यापि पितरि भ्रातरि च सत्यां पितुर्माता पितामही धनं हरेत् पिता। यतः पितृगृहीतञ्च विजातीयेष्वपि पुत्त्रेषु गच्छति। पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णातीति। एतच्चाचार्य्यैर्नानुमन्यते। विजातीयपुत्त्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् "चतुस्त्रिद्व्येकभागिनः स्युरित्यादिनेति। यत्तु "अदायं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः" इति मनुस्मरणम् तद्राजाभिप्रायं न पुत्त्राभिप्रायम्। भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भिन्नोदराणां मातृविप्रकर्षात्। "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति" स्मरणात्। सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः। भ्रातॄणामप्यभावे तत्सुताः पितृक्रमेण धनभाजः। भ्रातृभ्रातृपुत्त्रसमवाये भ्रातृपुत्त्राणामनधिकारः भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्त्राणामधिकारवचनात्। यदा त्वपुत्त्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता म्रियते तदा तत्सुतानां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणाञ्च विभज्य ग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम्। भ्रातृपुत्त्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पितामही प्रथमं धनभाक्। "मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्म्माता धनं हरेदिति" मातुरनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्य्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् पितुर्म्माता धनं हरेदित्यस्य धनग्रहणाधिकारमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरम् पितामही गृह्णातीत्यविरोधः। पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात्। तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्सुताश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्त्रास्तत्सुताश्च एवमासप्तमात् समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् तेषामभावे समानोदकानां धनसम्बन्धः। ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्या जन्मनामस्मृतेर्वावधिका वा। यथाह बृहन्मनुः। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत" इति।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः। बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्। आत्मपितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि चिन्तामणिमते ११०१ पृ० दर्शितम् तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः। बन्धूनामभावे आचार्य्यस्तदभावे शिष्य "पुत्राभावे य प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्य्यः आचार्य्याभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बस्मरणात्। शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् येन सहैकस्मादाचार्य्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्य य कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात् "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थम्भजेरन्निति" गौतमस्मरणात्। तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथाह मनुः "सर्व्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः। त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते" इति। न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् "अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति" मनुवचनात्। नारदेनाप्युक्तम् "ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन। ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति"। क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्य्यन्तानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः। यथाह मनुः। "इतरेषान्तु वर्णानां सर्व्वाभावे हरेन्नृप" इति। "पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति। तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमिदानीन्तदुभयापवादमाह। "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" याज्ञ०। "वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्य्यः सच्छिष्यो धर्म्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः। ब्रह्मचारी नैष्ठिक उपकुर्व्वाणस्य धनं मातादयएव गृह्णन्ति। नैष्ठिकस्य धनन्तदपवादत्वेनाचार्य्यो गृह्णाति इत्युच्यते। यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति। सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्याचार्य्यादेरपि भागानर्हत्वात्। वानप्रस्थधनन्तु धर्म्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्म्मभ्राता एकतीर्थ्यैकाश्रमी धर्म्मभ्राता चासौ एकतीर्थी च धर्म्मभ्रात्रेकतीर्थी। एतेषामाचार्य्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति" मिता०। "सोदरस्य च सत्त्वे वैमात्रेयस्य च संसृष्टत्वे तस्याधिकारे। अत्रेदं बोध्यं "अपुत्रपौत्रसन्ताने" इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याप्यधिकारः सूचितः तस्यापि तत्सन्तानत्वात् सपिण्डत्वाच्च अन्यथा अधिकारिक्रमावसरे उपरितनानामेव कीर्त्तनात् तस्यानधिकारस्यापत्तेः। अतएव ऋणादानप्रकरणे तत्सुतः पौत्रसुत प्रपौत्र ऋणं गृहीतश्चेत् प्रपितामहकृतमृणं न दद्यादिति वदता मिताक्षराकृता प्रपौत्रस्याधिकारः सूचितः। तदधस्तनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्य्यन्ताभावेऽधिकारः तेषामसपिण्डत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकत्वाविशेषात् सपिण्डाधिकारे अधस्तनानामेव प्रथमग्रहणवत् गोत्रजाधिकारेऽपि अधस्तनानामेव ऊर्द्ध्वतनापेक्षया प्रथमं ग्रहणौचित्यादिति एतन्मते च असगोत्रसपिण्डमध्ये, दौहित्रस्यैव ग्रहणात् पितामहदौहित्रादेर्नाधिकारः। बन्धुशब्दस्य असगोत्रसपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुशब्दस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेषां कीर्त्तनादिति बहवः। वीरमित्रोदये तु विषमशिष्टभिया मातुलादीनामधिकारो व्यवस्थापितः तन्मते तेषां बन्धुपदेन ग्रहणात् इति भेदः। तथा दायलब्धधने पत्न्या यथेष्टदानभोगाद्यधिकार इति मिता० वीर० मते तु स्वामिन उपकाराभावे नटादौ दानेऽनधिकार इति भेदः। "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" याज्ञवल्क्यवचनेन स्त्रिया ऋक्थविभागक्रयादिलब्धधनमात्रस्य स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभागः मिता० दर्शितो यथा "अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः" या०। तत्पूर्व्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्यनपत्यायां दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णीयुः। सामान्येन बान्धवाधनग्रहणे अधिकारिणो दर्शिताः। इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह। "अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" या०। अप्रजस्त्रिया पूर्व्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्य्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्व्वोक्तन्धनं प्रथमं भर्त्तुर्भवति। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति। शेषेष्वासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि। माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्व्वमेवोक्तम्। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम्। सर्व्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेत् दुहितॄणां तद्धनं भवति। अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते। साक्षाद्दुहितॄणाम् "मातुर्दुहितरः शेषम्" इत्यत्रोक्तत्वात्। अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति। तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति। तदभावे परिणीता तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता। यथाह गौतमः "स्त्रीधन

दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति"। तत्र चाप्रत्ताभ्यः प्रतिष्ठितानाञ्च। अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा। एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण। शुल्कन्तु सोदर्य्याणामेव "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्ध्वं मातुरिति" गौतमवचनात्। सर्वासां "दुहितॄणां प्रसूता चेत्" इत्यस्माद्वचनात् तासां भिन्नमातृकाणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम्। यथाह मनुः "यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति"। दुहितॄणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः। यथाह नारदः। "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः" इति तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात्। दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति। "ताश्च ऋते अन्वयः" इत्युक्तत्वात् मनुरपि दुहितॄणां पुत्राणाञ्च मातृधनसम्बन्धं दर्शयति। "जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः," इति मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समम्भजेरन् सनाभयोभगिन्यश्च समं भजेरन् इति सम्बन्धः न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन् इति इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेर्विभागकर्त्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेर्यथा देवदत्त ऋषि कुर्य्याद्यज्ञदत्तश्चेति। समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम्। सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम्। अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनन्तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति तदभावे तदपत्यं तथा च मनुः "स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन। ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति"। ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम्। अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया कन्या गृह्णाति। पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः। "ऋणं भाज्यं प्रतिकुर्य्युरिति" गौतमस्मरणात् "पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति" पौत्राणामपि पितामह्यृणापाकरणेऽधिकारात्। पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ताभर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः"। अत्रापि पुंधनवत् स्त्रीधनेऽपि प्रपौत्राधिकारो वेदितव्यः, अगृहीतवित्तस्य प्रपौत्रस्य ऋणापाकरणनिषेधेन पुंधन इव स्त्रीधनेऽपि तदधिकारस्य सूचितत्वात् इति वाच्यम्।

उत्तरापथ पु॰ उत्तरा उत्तरस्यां पन्था अच् समा॰। १उत्तरस्यां दिशि स्थिते पथि २देशभेदे च। "उत्तरपथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि। कौलकाम्बोजगान्धारा किरातवर्बरैः सह"। मत्स्यपु॰ पुरा॰।

उत्तरापरा स्त्री उत्तरस्याः अपरस्यादिशोऽन्तरोला दिक् दिग्नाम स॰। वायुकोणे "उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानयद्दर्शनात्" आ॰त॰साख्या॰स॰। "उत्तरापराभिमुखं वायुकोणाभिमुखं" रघु॰।

उत्तराभास पु॰ उत्तरमिवाभासते आ+भास–अच्। दुष्टोत्तरे उत्तरशब्दे १०६० पृष्ठे तल्लक्षणादि।

उत्तराम् अव्य॰ उद्+उत्कर्षे तरप् आम्। अतिशयेनोत्कर्षे "उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत" यजु॰१७।५०। "अतिशयेन उत् उत्तराम्" वेददी॰। एवम् तमप् आमु। उत्तमामप्यत्र अव्य॰।

उत्तरायण न॰ उत्तरा उत्तरस्यामयनं सूर्य्यादेः "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा॰णत्वम्। सूर्य्यादेः १उत्तरदिग्गमने अभेदोपचारात् ७स॰ वा। वर्षस्यार्द्धे सूर्य्यस्य दक्षिणत उत्तरदिग्गमनसम्पादके २षण्मासात्मके काले सूर्य्यादेः दक्षिणोत्तरयोरयनञ्च अयनसङ्क्रान्तिशब्दे ३१९ पृ॰उक्तम् तथा च सूर्य्यस्योत्तरायणसङ्क्रमावधि षण्मासाः उत्तरायणकालः। "कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते। उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे" म॰त॰ विष्णुपु॰। "एतन्मकरकर्कटादिसङ्क्रमेणायननिरूपणम् श्रौतस्मार्त्तकर्म्मार्थं मन्वादौ सूर्य्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादिनिरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थम्, इत्यनयोर्न विरोधः" म॰ त॰ रघु॰। "तत्र मकरस्थिरसङ्क्रान्त्यवधिषण्मासाः स्थूलमुत्तरायणं चरमकरसङ्क्रान्त्यवधि तु सूक्ष्ममिति भेदः। अस्य प्रथमांऽपि "स यत्रोदगावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति देवांस्तर्हि गोपायन्ति" शत॰ब्रा॰२,१,३,३। "यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरोऽहोरात्रः" निघ्नु॰ "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" गीता। यथा चास्य सौरत्वं तथाऽयनशब्दे ३१५ पृ॰कालमाधवीयधृतप्रमाणादिना व्यवस्थापितम्। उपचारात् ३तथागमनारम्भसङ्क्रान्तौ "मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने" सूर्य्य॰सि॰। तत्र पुण्यकालताविषये "यावद्दि यन्ना भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे" "त्रिंशत् भास्करे दृष्टे दिनान्त दक्षिणायने" म॰त॰भवि॰पु॰ "भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे" इति ति॰त॰ देवीपु॰। राशिसङ्क्रान्त्यभिप्रायमिदं वचनम् इति रघुनन्दनादयः। माधवादयस्तु चरसङ्क्रान्तिपरत्वतया विशेषपुण्यकालत्वं व्याचख्युः। तत्र

अयनसंक्रान्तिशब्दे १२८६दर्शितम् । उत्तरायणकालाभिमानिनि मृतविद्वत्प्रापिणा ब्रह्मादिलोकप्रापणाय अतिवाहनायेश्वरनियुक्ते चेतने ४पुरुषभेदे "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० भाष्ययोस्तथा व्यवस्थापितं तच्च आतिवाहिकशब्दे ६५१ पृ० दर्शितम् । तन्मूलमेव अग्निर्ज्योतिरित्यादिगीताव्याख्याने "अग्न्यादयस्तदभिमानिनो देवा" इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्क पु० काश्यास्थे उत्तरस्या दिशि अर्ककुण्डसन्निधौ सूर्यमूर्त्तिभेदे । तद्विवृतिर्यथा "इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोपहा । कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः । लोलार्क उत्तरार्कश्च शाम्बादित्यस्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च । खखोल्कश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसञ्ज्ञकौ । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च । द्वादशश्च यमादित्यः काशीपुर्यां घटोद्भव ।। ४६ अ० इति द्वादशसूर्यभेदाभिधाय तत्स्थानानि तत्र क्रमशोऽभिहितानि ।"अथोत्तरस्यामाशायां कुण्डमर्काख्यमुत्तरा । तत्र नाम्नोत्तरार्केण रश्मिमाली व्यवस्थितः" ४७ अ० ।

उत्तरार्द्ध न० उत्कृष्टमर्द्धम् उत्तरमर्द्धस्य एक दे०त० वा । देहपूर्व्वार्द्धे । तस्योत्कृष्टत्वात्तथात्वम् "व्यूढा स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्द्धम्" रघुः । कर्म० । २शेषार्द्धे च "अथ मध्ये नैवोत्तरार्द्धेनाभ्यमवेक्षते" शत०ब्रा० १,२,१,१२

उत्तराशा स्त्री कर्म० । उत्तरस्या दिशि । उत्तराशाधीशादय उत्तरदिगीशशब्दे पृ०१०८३ दृश्याः ।

उत्तराश्मन् पु० कर्म० । उत्तरप्रसिद्धप्रस्तरभेदे तत अश्मा० चतुरर्थ्याम् क । उत्तराश्मक तन्निकटदेशादौ त्रि० ।

उत्तराषाढा स्त्री कर्म० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु एकविंशतितमे नक्षत्रे "उग्रः पूर्व्वमघान्तकाभ्रु वगणस्त्वीशस्तु उत्तराणि स्तम्" ज्यो० उक्तेरिय ध्रुवगणः । तस्याः स्वरूपादि उडुचक्रशब्दे १०७१ पृष्ठे उक्तम् इयं विश्वदेवताका अश्लेषाशब्दे ४८७पृ० उक्ता ।

उत्तरासङ्ग पु० उत्तरे ऊर्द्धभागे आसज्यते आ+सन्ज-कर्मणि घञ् । उत्तरीयवस्त्रे "शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विषक्तान्" भट्टि "स्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा० । "तपनीयोत्तरासङ्गरुचम् विदधशौनपर्यङ्कीम्" माघः । उत्तरस्या दिशि २आसङ्गे च ।"शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्" काद० । रवेश्च यथा शिशिरसमये माघादौ उत्तरस्यां दिशि गतिस्तथोत्तरायणशब्दे ११०४ पृष्ठे उक्तम् ।

उत्तरासद् पु० उत्तरा उत्तरस्यां दिशि सीदति सद-क्विप् । उत्तरदिशि भागार्हेषु १मित्रावरुणप्रधानेषु २मरुत्प्रधानेषु च देवेषु "देवा मित्रावरुणनेत्रा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्य स्वाहा" मित्रावरुणनेत्रेभ्यो मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा" यजु० ९,३६,३७ ।

उत्तराह पु० उत्तरसमन्तरमहः टच् समा० । अनन्तरदिने

उत्तराहि अव्य० उत्तर+प्रथमाद्यर्थे दिग्देशकालविषये आहि । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । "आहि च दूरे" पा० उक्ते दूरत्वाच प्रवृत्तिः । "उदीचीमेव दिशम् प्राजमसुत्वादुत्तराहि वा गृह्यति" शत०ब्रा० ३,२,३,१५ । "अव्ययात्यप्" पा० "क्वचित्तेभ्य एव" इति वार्त्तिके नियमात् अतो भवार्थे यप् । औत्तराहिक तद्भवे त्रि० ।

उत्तरिका स्त्रि० उत्तर उल्लङ्घनमस्त्यस्याः ठन् । उत्तरार्थनदादौ १नदीभेदे स्त्री ।"यशुमातव भरतो वाहिनी चमुरक्षिणीः । तत्र शीघ्रतरं गायाड्डत्तीर्योत्तरिकां नदीम्" रामा० ।

उत्तरीय न०उत्तरस्मिन् देहभागे भव गहा०छ । ऊर्द्धदेहधार्य्ये वस्त्रे "धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि" माघः "स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्" "अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्" रघु । प्रतिविधिपर्य्यन्तोत्तरीयधारणावश्यकतोक्ता आ० त० यथा । "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि" भृगु०तत्प्रकारप्रकारश्च "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः । तथा संधार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृति । "स्नायाद्द्वे वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय च । अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टो वा द्विवासा येन वा भवेत्" या०स्मृ० । "येन वेति उपवीतेन तत्प्रतिनिधीभूतेन कुशरज्ज्वादिना" आ०त० रघु० । "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु । तृतीयञ्चोत्तरीयार्थे वस्त्राभावेऽतिदिश्यते" स्मृति । मरीच्याह "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः" आ० त० भारतम् । "न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः" नरसिं० पु० । "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्म्माण्यभावतः" उश० । "वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः" विष्णुध०पु० ।

उत्तरेण अव्य० उत्तर+एनप् । आसन्नदिग्देशकालानां प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तानामर्थेषु "सत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्" मेघ० । एतद्योगे द्वितीया । "किञ्चित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण" मेघ० । "हृदयदेशमालभेतोत्तरेण" आश्व०गृ० १,२०८, "एतस्मिन् काले प्रपद्याग्नीध्रमुत्तरेणाग्नीध्रीयम्" आश्व० श्रौ० ५,७,२ ।

उत्तरेद्युस् अव्य० उत्तरस्मिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अनन्तरदिवसे इत्यर्थे ।

उत्तरोत्तर उत्तरस्मादुत्तर । अनन्तरोदितानन्तरे । "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धु शिष्य सब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर" या०स्मृ० । २क्रमेण उत्तरे । "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते सा०द० ।

उत्त(रो)रौष्ठ पु० उत्तर उपरितन ओष्ठ वा वृद्धि । उपरितने ओष्ठे । "अधरो(रौ)ष्ठं दशति उत्तरो(रौ)ष्ठं वा वेढि" "उत्तरौष्ठञ्च योऽविज्ञाद्गुह्यारोष करोति च" सुश्रु० ।

उत्तर्जन न० उद्+तर्जनम् प्रा० स० । उच्चैर्भर्त्सने । तच्च क्रोधकार्यं यथाह सा०द० । "निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्"

उत्तलित त्रि० उद्+तल-क्त । १उत्क्षिप्ते ।

उत्तान त्रि० उद्गतस्तानो विस्तारो यस्य । (चित) भूमिलग्नपृष्ठतया ऊर्द्धभावेन १स्थिते २ऊर्द्धमुखे च । "उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये" कुमा० । "उरःस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्" उत्तान किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य धोरसा" या० स्मृ० । "पित्र्यात् तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् या० स्मृति "प्रत्येत्य प्रस्तरे निष्टुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वा" कात्या० ८,२,६ । "उत्तानायै विपश्चात्" सुश्रु०

उत्तानक पु०उद्+तन ण्वुल् । उच्चटाख्ये तृणभे० [राजनि०

उत्तानपत्रक पु०उत्तानमूर्द्धमुखं पत्रमस्य कप् । रक्तैरण्डे

उत्तानपाद पु० स्वायम्भुवमनोः पुत्रे ध्रुवपितरि १नृपभेदे । "वैराजात् पुरुषात् वीर शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात् काम्या व्यजायत" हरि० २अ० । "स्वायम्भुवस्यापि मनोर्द्वे रेतः शतरूपा... प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापते सुतौ । वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ । जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः" भाग० ४स्क०८अ० इत्युत्तर तच्चरितं तत्र वर्णितम् । उत्तानस्थितः पादोऽस्य । २परमेश्वरे पु० "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति" श्रुतेस्तस्य सर्वोपरिस्थपादत्वात् तथात्वम् । अस्य समासे वा अन्तलोपे उत्तानपादपि तत्रैव "भूर्जज्ञ उत्तानपदोभुव आशा अजायन्त" । "तदुत्तानपदस्परि" ऋ० १०,७२,४, अत्र भत्वे पाद पदादेशः । ४उत्तानपादयुक्ते शिशुप्रभृतौ त्रि० ।

उत्तानपादज पु० उत्तानपादात् जाते जन-ड । ध्रुवे तच्चरितं भागवते ४स्क० ८अध्यायादौ वर्णितम् ।

उत्तानशय त्रि० उत्तानं ऊर्द्धमुखं यथा तथा शेते शी-अच् । अतिशिशौ तदानीमुत्ताने सामर्थ्याभावादस्य तथात्वम् ।

उत्तानशीवन् त्रि० उत्तान सन् शेते शी-क्वनिप् । अतिशिशौ २उत्तानस्थिते च । स्त्रियां ङीप् वनोरच । उत्तानशीवरी "ये पर्वताः सोमपृष्ठा आप उत्तानशीवरी" अथ०३,२१,१० ।

उत्ताप पु० उद्+तप-घञ् । १उष्णतायाम्, २सन्तापे च ।

उत्तार पु० उद्+तृ-णिच् अच् । १उद्गमने २उल्लङ्घने ३पारनयने च । "संसारसागरोत्तारतरणि" प्रबोध० "स घोरामापदं प्राप्य गोत्तारमधिगच्छति" भा०उ०१२६अ० । उच्चैस्तारः प्रा०स० । ४अत्यन्तोच्चशब्दादौ त्रि० ।

उत्तारक त्रि० उद्+तृ-णिच् ण्वुल् । पारप्रापके ।

उत्तारण न० उद्+तृ-णिच्-ल्युट् । पारप्रापणे । कर्त्तरि ल्यु । २पारप्रापके त्रि० ३विष्णौ पु० "उत्तारणो दुष्कृतिहा" विष्णुस० "स संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः" भा०

उत्तार्य्य त्रि० उद्+तृ-णिच्-कर्मणि यत् । १उद्गमनीये । "वमनमभुक्तं तूत्तार्य्यं योध्यं वाप्यानु शोधनं" मङ्त । स्वम् । २उद्गमन इत्यर्थे अव्य० । उद्+तृ-कर्मणि यत् । ३उल्लङ्घनीये त्रि० ।

उत्ताल त्रि० उद्+तुरा० तल-प्रतिष्ठायाम् अच् । प्रतिष्ठिते महति । "उत्तालताडीवनसंप्रवृत्तः" माघ ।

उत्तिष्ठहोम पु० उत्तिष्ठतोऽनुपविष्टस्य होमो यत्र । अनुपविष्टकर्त्तृकहोमे यजतिरूपे यागभेदे । तत्र कुत्रोपविश्य कुत्रवा उत्तिष्ठता होम करणीय इति विविविक्तयायां यजतिजुहोत्योर्भेदप्रदर्शनेन तन्निर्णीतं कात्या० १,२,५,६,७, सूत्रेषु "यजतिजुहोतीनां कोविशेषः" सू० "यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानाञ्च को विशेष कोभेद इति प्रश्नः" कर्क । तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः" सू० । अध्वर्युरिति शेष । तिष्ठता होम

येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कार प्रदाना तथा याज्यावन्त' पुरोनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते"कर्क'। "उपविष्टहोमा स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय "सू०।"उपविष्टेन कर्त्रा होमोयेषु ते उपविष्टहोमा स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते जुहोतय उच्यन्ते' कर्क' तिष्ठत्पदस्य उत्तिष्ठत्परम्

उत्तिष्ठमान पु० उद्+स्था–शानच्। वर्द्धमाने "उत्तिष्ठमानस्तु परैर्नोपेक्ष्य पथ्यमिच्छता" माघ। ऊर्द्ध्वचेष्टायां तु शतृ। उत्तिष्ठत् अनुपविष्टे दण्डायमाने त्रि०स्त्रियाम् ङीप नुम्"। उत्तिष्ठन्ती [क्त। २ततोत्तरणे नद्यादौ त्रि०।

उत्तीर्ण त्रि०उद्+तॄ–कर्त्तरि क्त।१मुक्ते, २पारङ्गते कर्म्मणि

उत्तुङ्ग त्रि० उत्कृष्टं तुङ्गं प्रा०स०। अत्युन्नते। "उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपानां काक' क्षयोऽपि फलमालभते सपक्ष। सिंहो बली द्विरदकुम्भविदारणोऽपि सीदत्यहो तरुतले खलु पक्षहीनः" उद्भट' "स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत न्यूलिनः" भा०व०८८अ०। "करप्रचेयामुत्तुङ्गा प्रभुशक्तिं पृथीयसीम्" "यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुम्" 'उत्तुङ्गमातङ्गमिताकपूरलम्" माघ।

उत्तुष पु० उद्गत कण्डनाभावेऽपि तुषोऽस्मात्। प्रा०ब० वा गतशब्दलोपः। लाजाख्ये (खइ) भृष्टधान्ये

उत्तेजना स्त्री उद्+तिज–णिच् युच्। १प्रेरणायाम्, २व्यग्रताकरणे, ३उद्दीपने, ४तीक्ष्णीकरणे च। "व्याघ्रकृतोत्तेजनया मणीनाम्" माघ' ल्युट्। तत्रैव न०।

उत्तेजित त्रि० उद्+तिज–णिच्–क्त। १प्रेरिते, २उद्दीपिते च। भावे क्त। ३प्रेरणायाम् ४उद्दीपने च न० "उत्तेजित मध्यवेग योजनं श्रयवस्या"इत्युक्ते ५अश्वगतिभेदे न०।

उत्तेरित न० उद्–ईर् भावे इतच् गुणे नि० रस्वम्। १अश्वगतिभेदे। अर्थं आद्यचि। "उत्तेरितोऽतिवेगाढ्यो न शृणोति न पश्यति" इत्युक्तगतियुक्ते २अश्वे पु०।

उत्तोरण त्रि०उन्नत तोरणमत्र प्रा०ब०वा नतलोप। १उच्चपुरद्वारयुक्ते नगरादौ। "उत्तोरणामन्वयराजधानीम्" रघु। "उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे' कुमा० उन्नतं तोरणम् प्रा०स०। २उच्चे तोरणे पुंन०।

उत्तोलन न० उद्+तुल–उन्माने भावे ल्युट्। ऊर्द्ध्वं नीत्वा तोलने। [क्षततोलने च

उत्तोलित त्रि० उद्+चु०तुल–क्त। १उत्क्षिप्ते, २उत्क्षिप्य

उत्त्यक्त त्रि० उद्+त्यज–क्त। १ऊर्द्ध्वक्षिप्ते, २परित्यक्ते च।

उत्त्रास पु० उद्+त्रस–घञ्। अतिभये।

उत्थ त्रि० उद्–स्था–क। १उद्गते २समुद्भूते च। 'रेणवोऽपि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव" रघु'। "भवतृषम्भासमोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते" कुमा०। "निद्रालस्यप्रमादोत्थ तत् तामसमुदाहृतम्"गीता"तपन मियविच्छेदे यारावेशोत्थचेष्टितम्" सा०द०।

उत्थान न०उद्+स्था ल्युट्।१ऊर्द्ध्वपतने, २उद्यमे, ३ऊर्द्ध्वभवनचेष्टायाम्,४उद्गमे च। करणे ल्युट्। ५उत्साहे,६पौरुषे, ७हर्षे च। अधिकरणे ल्युट्। ८ रणे,९राज्यचिन्तनरूपे १०तन्त्रे,११प्राङ्गणे,१२चैत्ये च।"इन्दु नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै" रघु "भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह"मनु। "मम धर्म्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंश्रितम्" रामा०"उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत।। प्रत्यक्ष फलमश्नन्ति कर्म्मणा लोकसाक्षिकम्" भा०व० ३२अ०। मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः" शकु० "पञ्च वा सप्त चाष्टौ च यैरुत्थानं न गच्छति" सुश्रु०।१३प्रबोधे च "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने" ति०त०पु०।

उत्थानैकादशी स्त्री उत्थानस्य हरे निद्रात प्रबोधनस्य काल एकादशी। चान्द्रकार्त्तिकशुक्लैकादश्याम्। तत् काल व्यवस्था–ति०त० रघुनन्दनेन दर्शिता यथा मात्स्ये "शेते विष्णु सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने" भविष्यनारदीययो "मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च। पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन" भविष्ये "निशि स्वापोदिवोत्थान सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्। अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्"। अन्यत्र स्वापादिविहितरात्र्यादीतरकाले दशमीप्रतिपदोश्च।"किन्तन्मैत्राद्यपादेन ? दशम्यंशेन यो दिवा। पौष्णशेषेण किन्तेन ? प्रतिपद्यथ यो निशि"। दशम्यंशेन दशम्याश्रयोयत्र पादे तेन। स प्रतिपदि वा प्राप्तस्तेन वा किम्?। अत्र दशमीप्रतिपदोर्वर्जनात् तदितरैकादश्यादिपञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते। वचनान्तरम् "रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुत। तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्" दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिन तृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात्। विष्णुधर्म्मोत्तरे "विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते। द्वादश्यास्तु सयोगे पादयोगो न कारणम्। अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरे। पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं

विचिन्तयेत्" वराहपुराणम् । "द्वादश्याः सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्" आभाकानाम् आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्या निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् द्वादश्यास्तदभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्याः सन्ध्यायामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्या रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे दिनतृतीयभाग इति विशेषः" ।

उत्थापन न० उद्+स्था–णिच्–ल्युट् । १उत्तोलने उन्नतीकरणे २चालने ३प्रबोधने ४उद्गमने च । "एव यन्त्रोपायान् न्याय शिरोत्थापनहेतवः बुद्ध्यावेक्ष्य" सुश्रु० ।

उत्थाप्य त्रि० उद्+स्था–णिच् कर्म्मणि यत् । १उत्तोलनीये २चालनीये । ल्यप् । ३उत्तोल्येत्यर्थे ४मिश्रीकृत्येत्यर्थे "आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च" उत्थाप्य मिश्रीकृत्य प्रा०त० रघु० । ५उत्ताप्येत्यर्थे च अव्य० ।

उत्थित त्रि० उद्+स्था–क्त । १वृद्धियुक्ते, २उत्थानयुते, अनुप्रविष्टे । "अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः" कुमा० रघुश्च "न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ" "भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्" माघ । ३उत्पन्ने ४उद्युक्ते च ।

उत्थिताङ्गुलि पु० उत्थिता उद्युक्ता अङ्गुलयो यत्र । (चापड़) विस्तृताङ्गुलिके करतले चपेटे शब्दच० ।

उत्पचनिपचा स्त्री उत्पच निपचेत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । उत्कृष्ट पाकादिनिर्देशार्थक्रियायाम् ।

उत्पचिष्णु त्रि० उद्+पच–इष्णुच् । १उत्कृष्ट पचनशीले । पच विक्लित्तिरूपपाकपरत्वे । उद्गत. पाकशीले २तपस्यादौ ।

उत्पट पु० उत्पटति उद्+पट–गतौ अच् । वृक्षादीनां त्वचमुद्भिद्य उद्गते निर्यासे । "त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" शत० १४,६,९,२१, "उत्पटः वृक्षनिर्यासः" भा० । [त्रिका० २उत्पतनकर्त्तृमात्रे त्रि० ।

उत्पत पु० उत्पतति ऊर्द्ध्वं गच्छति उद्+पत–अच् । १पक्षिणि

उत्पतन न० उद्+पत–ल्युट् । १ऊर्द्ध्वगमने, २उत्क्षेपणे च । उत्क्षेपणशब्दे उदा० ।

उत्पतनिपता स्त्री उत्पत निपत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । उत्पतनादिनिर्देशार्थक्रियायाम् ।

उत्पताक त्रि० उत्तोलिता पताका यत्र प्रा० ब० वा तोलितशब्दलोपः । उत्तोलितपताके पुरादौ । "पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकम्" रघु

उत्पतित त्रि० उद्+पत–क्त । ऊर्द्ध्वगते ।

उत्पतिष्णु उद्+पत–इष्णुच् । उत्पतनशीले । "समकुररघुणानामिच्छामाशुत्पतिष्णव" रघु "उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ" भट्टि ।

उत्पत्ति स्त्री उद्+पत+क्तिन् । १ऊर्द्ध्वपतने ऊर्द्ध्वगतौ । उत्पद्यते प्रथमतो ज्ञायतेऽनेन उद्+पद–करणे क्तिन् । प्राथमिकप्रतीतिविषयप्रवृत्तिसाधनेष्टसाधनताबोधके कर्मस्वरूपज्ञापके २विधिवाक्ये यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि" वाक्यम् प्रथमं यागादौ इष्टसाधनत्वं बोधयत् तत् प्रवर्त्तयतीति तस्य तथात्वम् विधिशब्दे विवृतिः । "योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात्" जैमि०सू० । उद्+पद०क्तिन् । आद्यक्षणसम्बन्धरूपे ३उद्भवे । उत्पत्तौ वादिविप्रत्तयः सन्ति तथाहि असतः सदुत्पद्यते इति बौद्धाः । प्रागुत्पत्तेरसत्कारणव्यापारादुत्पद्यते इति नैयायिकादयः । प्रागुत्पत्तेः सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति साङ्ख्याः वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे तयोरवान्तरभेदः सतो विवर्त्त इति वेदान्तिनः परिणाम इति साङ्ख्याः । तदेतत् साङ्ख्य०कौ० । प्रदर्शितं यथा केचिदाहुरसतः "सज्जायत इति, एकस्य सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु सतोऽसज्जायत इति । सतः सज्जायते इति वृद्धाः । तत्र पूर्व्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिध्यति । सुखदुःखमोहभेदवत्स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वम् । यदि पुनरसतः सज्जायेत असन्निरूपाख्यं कारणं कथं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अथैकस्य सतो विवर्त्तः शब्दादिप्रपञ्चस्तथापि सतः सज्जायत इति न स्यात् । नचाद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव । येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतोरैकत्वानुपपत्तेर्न कार्य्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः । अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्य्यं प्रतिजानीते" कौ० । "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्व्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्" का० "सत्कार्य्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकनयैरुद्भावनीयम् । यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य । अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात्सर्व्वत्र सर्व्वकार्य्योत्पाद

प्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामभिहितमस्माभिः। प्रपञ्चप्रत्ययश्चासति बाधके न शक्यो मिथ्येति वक्तुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते। तत्रेदं प्रतिज्ञातं सत्कार्य्यमिति। अत्र हेतुमाह असदकरणात्। असच्चेत्कारणव्यापारात् पूर्वं कार्य्यं नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्तुम्। सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः। तस्मात्कारणव्यापारादूर्द्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य्यमिति। कारणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सतश्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद्दृष्टम्। इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्य्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत्। एतदुक्तं भवति कार्य्येण सम्बद्धं कारणं कार्य्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति। स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात् कार्य्यं न जन्यते? तथा चासदेवोत्पत्स्यतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात्। असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माद्भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यते इति। यथाहुः साङ्ख्यवृद्धाः "असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति। स्यादेतत् असम्बद्धमपि तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं शक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह शक्तस्य शक्यकरणात्। सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा। सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत् कथमसति शक्ये तदिति वक्तव्यम्। शक्तिभेद एव स तादृशो यत किञ्चिदेव कार्य्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्य्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा, सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत् कार्य्यम्। असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति। इतश्च सत्कार्य्यमित्याह कारणभावाच्च कार्य्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्य्यं कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्य्यमसद्भवेत्" सा० कौ०। उत्पत्तेश्च यथाविर्भावरूपता तथाविर्भाव शब्दे ८३० उक्तम्।

व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा असतः—सत्त्वेन वक्तुमशक्यात् निरुपाख्यात् अभावात् सत् भावरूपं वस्तु, जायते जाततया व्यवह्रियते तथा हि अङ्कुरादिकं बीजनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्य्यभावा अभावकारणकाः कार्य्यत्वात् बीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत्। यत्रापि च तन्त्वादिषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव तज्ज्ञानं जननीयम्। युक्तं चैतत् उत्पन्ने पटे यदि तन्तवो न नष्टास्तदा तन्तव इमे इति व्यवहारविषयतामापद्येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्तुव्यवहाराभावात् पटरूपेण व्यवहाराच्च तन्तवो नष्टा इत्यनुमातव्यम्। न च कारणनाशे दग्धतन्तुषु पटदाहवत् पटनाशापत्तिरित्याशङ्क्यम्, तन्तूनां पटकारणत्वस्याद्यापि असिद्धत्वात्, ये हि भावकारणका इति वदेयुस्तान् प्रत्येवैतद्दूषणमवतरेत् नाभावकारणतावादिनं प्रतीति सुस्थितमभावकारणवादिबौद्धादिमतम्। सतः त्रैकालिकबाधरहितात् कूटस्थवदपरिणामिनः विवर्त्तः स्वाज्ञानकल्पितः स्वज्ञाननिवर्त्त्यः परिणामविलक्षणः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्पद्यमानं कार्य्यजातमपि विवर्त्तः न वस्तु सदिति वस्तुतः पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारयोग्यसत्तयान्वितम्। तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वानुभवसिद्धं तच्च प्रत्यक्षमेव रजतं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभवात् प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् देशान्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरसन्निकृष्टतया न प्रत्यक्षविषयता। न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां भ्रम इति वाच्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षात्कारानुभवापलापापत्तेः। अतएव न पूर्वानुभूतरजतस्मरणमात्रमनुभवविरोधात्। अतोऽगत्या तत्र शुक्तिकायामसद्रजतमुत्पद्यते इत्येव कल्पनीयम्। तदुत्पत्तौ च शुक्तिकादिविषयकमज्ञानं कारणं रजतविषयसंस्कारश्च सहकारितया कल्पनीयः। तदेव अध्यासपदम् यदुत्पन्नस्य तस्यासतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता। तत्रोत्पन्नेऽपि रजते शुक्तिकाया प्रमाणमपि व्यावहारिकसत्त्वस्य व्याघातो न भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरिणामिनि आत्मनि स्वाज्ञानेनाहते वियदादिकप्रपञ्च-

नुपपद्यते तस्य च तदभावं चेत् सत्त्वं कारणं सहकारीति तथा च विवादाध्यासिता घटादयः सति अध्यस्ता ज्ञानमात्रत्वे सति सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् शुक्तिकादात्म्येन प्रतीयमानशुक्तिरजतवदित्यनुमानात् अध्यस्तत्वं घटादीनां सिद्धम्। अध्यस्तत्वं च साक्षात्कारिप्रत्यक्षविषयत्वं प्रागुक्तं तच्च तथात्वतोऽप्यनुपपत्तौ प्रत्यक्षविषयता न स्यादिति अध्यस्तत्वकारणार्थं तन्निरस्तुमुपलिप्स्युद्धो-कार्या। ज्ञानमात्रस्य च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्तिरजतमात्रासद्रजतवदित्यनुमानव्यभिचारो निरस्त इति वेदान्तिमतम्। असतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः। असत् उत्पत्तेः कारणव्यापाराद्वा पूर्वमविद्यमानं, कारणव्यापारादनन्तरं जायते उत्पद्यत इति काणादनैयायिकादयः। सत सत्त्वान्वयात् भावादेव सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कारणावस्थारूपस्वरूपेण विद्यमानं जायते कारणव्यापारात् अभिव्यज्यते व्यवहारयोग्यतामापाद्यते इति यावदिति वृद्धाः सांख्यादयः। एवमुत्पत्तिविषये चतुर्षु पक्षेषु स्थितेषु आद्यपक्षत्रये अनुमित्सितकार्यात्मककारणरूपप्रधानासिद्धिं क्रमशः प्रदर्शयितुं क्रमप्राप्तं बौद्धपक्षमाह यदि पुनरित्यादि। निरुपाख्यमनिर्वचनीयमिदन्तया वक्तुमशक्यमिति यावत् सति हि लक्षणे वस्तु तल्लक्षणवत्त्वेन वक्तुं शक्यम् अभावस्य च लक्षणाभावात् कथङ्कारं वक्तव्यता। यद्यपि भावभिन्नत्वं, सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम्, असत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं वा तल्लक्षणं कैश्चिदुच्यते तानि च सर्वाण्यपि अभावज्ञानसापेक्षतया दुर्ज्ञेयत्वादन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वान्नाभावलक्षणान्येव। तुच्छ अमोहात्मककार्यदर्शनात् कारणस्यापि तथाभूतात्मकत्वमनुमित्सितं तच्च भावस्यैव कारणतापक्षे सेत्स्यति नाभावस्य भावाभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेरिति भावः। विवर्त्तवादे च कार्यजातस्याध्यासेन तादात्म्यभानेऽपि वस्तुतोऽसत्त्वेन सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्त्या पूर्ववदनुमित्सितप्रधानासिद्धिरित्याह अपरेऽप्येकस्येत्यादि। असतोऽसज्जायते इति पक्षेऽपि सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्त्यैव न प्रधानसिद्धिरित्याह सदसतोरैकत्वे-इत्यादि। एवमाद्यपक्षत्रिके प्रधानासिद्धिमुद्भाव्य सत्कार्यपक्षे तत् साधयितुं सत्कार्यपक्षसमर्थनाय कारिकामवतारयति सत्कार्यं प्रतिजानीते इत्यादि। कार्यं सत् कारणव्यापारात् प्रागपि विद्यमानमित्यर्थः तेन कारणव्यापारोत्तरं सत्त्वस्य नैयायिकादिवादिषु सिद्धत्वेन न सिद्धसाधनमिति दर्शयितुं विशिनष्टि कारणव्यापारादित्यादि।

असदुत्पत्त्यादिविप्रतिपत्तिषु दर्शितासु असत्कार्यपक्षनिराकरणेऽपि इतरयोः पक्षयोरनिराकरणात् तत्पक्षयोः प्रधानासिद्धिरित्याशङ्क्य मूले तन्निराकरणाभावेऽपि अयुक्तत्वादेव तयोः पक्षयोर्न प्राप्तेति कथयितुमादौ बौद्धपक्षं दूषयितुमुत्थापयति यद्यपीत्यादि। दूषयति तथापीत्यादि। अयमाशयः असत्त्व सम्बन्धिनमेव जनयतीति नियमेन कार्यकारणयोः सम्बन्धोऽपेक्षित बीजप्रागङ्कुरयोश्च केनापि सम्बन्धेन न सम्बन्धिता घटते येन तयोः कार्यकारणभावः स्यात्। असम्बद्धस्य कार्यजनकत्वे सर्वस्मात् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यवस्था स्यात्। न च बीजध्वंसाङ्कुरप्रागभावं न तन्तुपिण्डस्य अभाव एव कारणं तथा च अङ्कुरप्रागभाव एव नियामको भविष्यतीति वाच्यम् प्रागभावस्य ध्वंसाभावस्यातिरिक्तत्वे अङ्कुरतत्प्रागभावयोश्च विभिन्नकालिकतया केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावेन नियामकत्वाभावात् असम्बद्धस्य नियामकत्वे पूर्वदोषतादवस्थ्यात्। न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयोः सम्बन्धितेति वाच्यम् अभावसम्बन्धिताया एव प्रतियोगितापदार्थतया तस्या असत्पक्षेऽसिद्धत्वात् न च बीजस्य नाशात् कथं तस्य अङ्कुरकारणत्वमिति, तस्य नाशेऽपि तदवयवसामान्यात् तथैव कारणत्वं वाच्यमिति सर्वं सुस्थम्। शिवसंवादे च यद्यपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति शा० २, १, १४ सूत्रे च कार्यकारणयोरभिन्नत्वमेव स्वीकृतं तथापि घटपटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकतया विवक्षायां मिथ्यात्वमुररीक्रियते तथा हि विवादाध्यासितानि घटादिज्ञानानि अध्यस्तविषयकाणि सत्यविषयकज्ञानत्वात् शुक्तिकायां रजतज्ञानवदित्यनुमानेन घटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकत्वे सिद्धे अध्यस्तस्य च ज्ञानमात्रतया मिथ्यात्वमित्यवसेयमेव तथा च सदसदोस्तादात्म्यानुपपत्तिदोषेण नैतत्पक्षाश्रयणम्। किञ्च मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वं तच्च नेदं रजतमिति बाधबुद्ध्या यथा रजतस्य मिथ्यात्वं प्रसिद्धमेवं घटादेर्मिथ्यात्वसाधकस्य बाधस्यादर्शनाच्च तस्य मिथ्यात्वमेवञ्चेत्तासिद्धे कथं घटादिज्ञानादावध्यस्तविषयकत्वसिद्धिः। एतदर्थमेव अस्ति बाधक इत्युक्तम्। तथा च शुक्तिरजतस्य बाधकादर्शन बाधकाभावाच्च तस्य मिथ्यात्वम्। न चाद्वैतश्रुतिरेव बाधिका, तस्या अन्यार्थपरतया द्वैताभावनिषेधपरत्वाभावात् अतएव “नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्” इत्यनेन सांख्यसूत्रेण श्रुतेः समानजातीयबहुजीवपरत्वं समर्थितम्। एष पक्षद्वय-

नयुक्तिकतया निरस्य दृढयुक्तिकस्य काणादादिपक्षस्य नि-रसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कणभक्षेत्यादि कणमन्नकणं भक्षयतीति कणभक्षः कणादः । अक्ष चक्षुश्चरणे यस्येति अक्षचरणो गौतमस्तदनुसारिमतमित्यर्थः

ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वाभाविकः तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम् यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत् कालविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि न काचित् क्षतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति । परिहरति तथाप्यसतीति । अयमाशयः असत्त्वस्य भावधर्मत्वे उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सत्त्वं स्वीकर्त्तव्यं तथा हि धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वं विनानुपपद्यमानं धर्मिसत्त्वमपि तदाक्षिपति तथा चापादकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन आपाद्यस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धिः इति । सत्त्वं कार्यसत्त्वं तदस्य उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्म्यसत्त्वासिद्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानीमपि सिद्धत्वात् धर्म्यसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति असम्बद्धेनेत्यादि । असम्बद्धेन धर्मिणा सहेति शेषः असत्त्वेनेत्यत्राप्यन्वयः । अतदात्मना अतत्स्वरूपेण वा असत्त्वेन कथमसत् स्यात् असत्त्वाश्रयः स्यादित्यर्थः धर्मिणा सह सम्बद्धेनैव धर्मेण तदाश्रयत्वनियमात् असम्बद्धस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमाच्च प्रकृते असत्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तत्तादात्म्याभावाच्च न तदाश्रयत्वमिति भावः । सत्कार्यपक्षमुपसंहरति तस्मादिति । तैलस्य, तण्डुलानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यत्रानुषङ्गाऽन्वयः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे सत्त्वसङ्गिभिः सत्त्वाश्रयैः कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति । असम्बद्धस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पदं द्वितीयान्तं कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमान्तम् । कार्यानुकूला कारणनिष्ठैव शक्तिः कार्यजननियामिकेत्यवसेयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्याः स्यादिति समर्थयितुं शक्तेरितरनिष्ठत्वं विकल्प्य दूषयति सा शक्तिरिति" ।

यथा च असतो न सदुत्पत्तिः सतश्चाभिव्यक्तिस्तथा छा०उ०भाष्ययोः समर्थितं यथा "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायते । कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति ? होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ? । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" छा०उ० "सदेव सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्व्वगतम् । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्व्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवध्रियते ? इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सत् येनाग्र आसीदिति विशेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्य्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सुषुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः । यथेदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्णे आसीदिति, तथेहोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति । एकमेवेति । स्वकार्य्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति । मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्व्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः । सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म्मेत्यादिदर्शनात्, सत्यमेवं स्यादिदानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्य्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः । तत् तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तर-

धर्मो यथावत् प्रख्येति । वैराग्यादपक्षपातेन प्रवर्त्तते । ऐश्वर्य्यात् कर्मफलं भोजयति । प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति विविधेन प्रकारेण पाको विपाकः कर्मणां विपाकः कर्मविपाकस्तं विदित्वा एतावदस्य कर्मफलं भविष्यतीति ज्ञात्वा कर्मानुरूपाणि ज्ञानभोगायूंषि येषां तान् प्रजापतीन् दक्षाद्यान् मानसान् मनःसंकल्पप्रभवान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मनून् देवान् ऋषीन् पितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णान् मुखात् ब्राह्मणान्, बाहुभ्यां क्षत्रियान्, ऊरुभ्यां वैश्यान्, पद्भ्यां शूद्रान्, अन्यानि चोच्चावचानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि भूतानि सृष्ट्वा आशयानुरूपैः योजयते फलोपभोगकालं यावत् आत्मन्यवतिष्ठत इत्याशयः कर्म तदनुरूपैर्ज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्य्यैः संयोजयतीति मात्रयाप्यन्यथा न योजयतीत्यर्थः"। यत्तु केचिदेवमाचक्षिरे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिष्टार्था वा स्यादनिष्टपरिहारार्था वा न चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्था, न चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारावीश्वरे समस्तावाप्तकामे सम्भवतः तेनास्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिरनुपपन्ना तत्रोत्तरं प्राणिनां भोगभूतय इति परार्था सिसृक्षाया प्रवृत्तिर्न स्वार्थनिबन्धनेत्यभिप्रायः । नन्वेवं तर्हि सुखमयीमेव सृष्टिं कुर्य्यात् न तु अयवता करुणया प्रवृत्तत्वादित्यत्र परिहारः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति । परार्थं प्रवृत्तोऽपि न सुखमयीमेव करोति विचित्रकर्म्माशयसहायस्य कर्तृत्वादित्यर्थः नचैव सति करुणाविरोधो दुःखोत्पादस्य वैराग्यजननद्वारेण परमपुरुषार्थहेतुत्वात्. यदि धर्माधर्मावपेक्ष्य करोति नास्य स्वाधीनं कर्तृत्वमिति अनीश्वरतादोष इत्यस्याशयः परिहारमाह । आशयानुरूपैः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यैः संयोजयति न हि सर्वप्राणिनां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् कथमनीश्वरः स्यादिति भावः न हि योग्यतानुरूपेण भृत्यानां फलविशेषप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । कल्पादावुत्पन्नानां प्राणिनां सर्वशब्दार्थानुत्पन्नानां सङ्केतस्याशक्यकरणाच्छब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति चोदनायां प्रत्यवस्थानबीजमिदं मानसानिति । योनिजशरीरं हि महता गर्भवासादिदुःखप्रबन्धेन विलुप्तसंस्कारं जन्मान्तरानुभूतस्य सर्वस्य न स्मरति । अपि च प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजशरीरविशिष्टा इत्यदृष्टवशिनो दृढसंस्काराः कल्पान्तरानुभूतं सर्वमेव शब्दार्थव्यवहारं सुप्तप्रतिबुद्धवत् प्रतिसन्दधते प्रतिसन्धानाच्च परस्परं शब्दयो व्यवहरन्ति । तेषां व्यवहाराच्च तत्कालवर्त्तिनां प्राणिनामुत्पत्तिः तद्व्यवहाराच्चापरेषामित्युत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थव्युत्पत्तिरित्यर्थः" स०।

वेदान्तिमते भूतोत्पत्तिप्रकारो वेदा॰प॰ दर्शितो यथा। "तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन् नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्ध्या आकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते तत्राकाशस्य शब्दो गुणो, वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि, अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनः अधिष्ठातृदेवताः मनआदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते । तत्र प्रागमनवान् वायुः प्राणो नासाग्रस्थानवर्त्ती । अवागमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती । विष्वगमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णां आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्पृथिवीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वात्मकम् अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ

स्यागाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहार । तदुक्तम् "वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद" (शा०सू०)इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीर परलोकयात्रानिर्वाहक मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेत ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकयुक्त जायते । तदुक्तम् । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थ सूक्ष्माङ्ग भोगसाधनमिति" । तच्च द्विविध परमपरञ्च । पर हिरण्यगर्भलिङ्गशरीर महत्तत्त्वरूपम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एव तमोगुणयुक्तेभ्य पञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहर्ज्जनतप सत्यात्मकस्योर्द्ध्वलोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातलमहातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात् कर्त्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुते हिरण्यगर्भोनाम मूर्त्तित्रयादन्य प्रथमोजीव "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुषउच्यते । आदिकर्त्ता स भूताना ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" । "हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे" इत्यादि "श्रुते" ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या अचेतना साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमआत्मिका, पुरुषास्तु बहवश्चिन्मात्रा अपरिणामिन कूटस्था नित्या । पूर्व्वकल्पे प्रकृतिपर्य्यन्तसाक्षात्कारिणा प्रकृतिलीनोपाधिकेन आदिविदुषा ईश्वरपदाभिधेयेन स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वलीनामनन्तबुद्धितत्त्वनिष्ठपूर्व्वकल्पार्ज्जितादृष्टवशा प्रकृति सर्गाद्यकाले सत्त्वादिगुणक्षोभमापन्ना महदाद्याकारेण परिणमते । यथा च परिणमते तथा दर्शितम् सा०सू०प्र० भाष्ययो यथा । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रिय तन्मात्रेभ्य स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गण" सू० । 'सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकोक्तगुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्म्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्द पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्म्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषा सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थान्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकाभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्यावस्थेति निष्कर्ष । अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्य प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थाया प्रकृतित्वाप्रसङ्गात् । "सत्त्व रजस्तम इति एषैव प्रकृति सदा एषैव संसृतिर्जन्तोरस्या पारे पर पदम्" इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृते स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते । प्रकृते कार्य्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीना स्वरूप विशेषश्च वक्ष्यते । महतश्च कार्य्योऽहङ्कार । अहङ्कारस्य कार्य्यद्वय तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रिय बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्य्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणा सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्य्यकारणविलक्षण इति इत्येवं पञ्चविंशतिगणः पदार्थव्यूह एतदतिरिक्त पदार्थो नास्तीत्यर्थः । अत्र च सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्य गणशब्दो वक्ति । अय च पञ्चविंशतिको गणोद्रव्यरूप एव । धर्म्मधर्म्म्यभेदात् तु गुणकर्म्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भाव । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदंशपक्षे न्यूनतापद्येत" ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थं अचेतनक्षीरवत् प्रवृत्ति । यथोक्तं सा०का० कौ० । "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग" का० "प्रधानस्येति कर्म्मणि षष्ठी प्रधानस्य सर्व्वकारणस्य यद्दर्शन पुरुषेण तदर्थ, तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्य प्रधान भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षा दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेनासम्भिन्न पुरुषस्तद्गत दुःखत्रय स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्य प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्याति प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्पराया

कर्मभावे तदनुपपत्तिः । कारणात्मनाऽस्येति चेत् । नाविद्यमानत्वेऽपीतरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । अस्ति चेतरेतरविषये कारणत्वस्यानुपपत्तिः । अथानेन कारणे सद्बुद्धिरिति चेत् । नाविनाशित्वेऽपि कारणबुद्धिविषयत्वप्रसङ्गात् । असद्बुद्धिविषयत्वेन सर्वबुद्धीनामस्तीति चेत् बुद्धिबुद्धेरसद्बुद्धिविषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्तीति चेत् । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्त्वबुद्धेरनुपपत्तिः । तस्मात्सदेव कारणात्मना सद्बुद्धिरित्यत्र विशेषः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथम्? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वापत्तिः । यथा लोके प्रावृतं तम आदिना घटादि वस्तु तत् आलोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वमापद्यत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छाम । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते । ननु तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितेऽप्यादित्ये उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डे सन्निहिते तम आद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् न द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् न क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत् न विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभाव एव यत्नः कर्त्तव्य इति चेत् पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत् न अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता तम आद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि प्रदीपाद्युत्पत्तिरिति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय । तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् न प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक् प्रदीपकरणात् । तस्मान्न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणम् किन्तर्हि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्त्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनाञ्चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् असंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्य्यते । घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं, प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति प्रतिषिद्धमभिधीयते भविष्यद्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः अयं घटो न वर्त्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्त्तमानास्तावत् कुलालादयस्तथा घटो न वर्त्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्त्तते । न हि पिण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य । तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्त्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । न तु तद्भवान् प्रतिषेधति । न च सर्वेषां

क्रियावत्तामेकैव वर्त्तमानता भविष्यत्त्व वा । अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तर्हि भावरूप एव घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्येतरेतराभाववत् तथैव भावात्मकता अभावानाम् । एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेवोच्यते, घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इति उक्तोत्तरमेतत् । किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् न भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यात् न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्” एतदभिप्रेत्य गीतायामुक्तम् “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इति

अथ भूतोत्पत्तिप्रकारः काणादभाष्यन्यायकन्दल्योर्दर्शितो यथा “ततः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो दोधूयमानस्तिष्ठति” भा० “यद्यपि तदाऽऽत्मना प्राणसम्बन्धो नास्ति तथापि प्राणिन इत्युक्तं योग्यत्वात् । तेषां भोगभूतये सुखदुःखानुभवोत्पत्तये महेश्वरस्य सिसृक्षा सर्जनेच्छा जायते तदनन्तरं सर्वेष्वात्मसु गतान्यदृष्टानि वृत्तिं लभन्ते । यद्यपि युगपदुत्पद्यमानासंख्येयकार्य्योत्पत्तौ व्याप्रियमाणा दिगादिवन्नित्यत्वादेकैवेश्वरेच्छा क्रियाशक्तिरूपा तथाप्येषा तत्तत्कालविशेषसहकारिप्राप्तौ कदाचित् संहारार्था भवति कदाचित् सृष्ट्यर्था भवति यदा संहारार्था तदा तदनुरोधाददृष्टानां वृत्तिनिरोध औदासीन्यलक्षणो जायते यदा त्वसौ सृष्ट्यर्था भवेत्तदा वृत्तिलाभः स्वकार्यजननं प्रति व्यापारो भवति । वृत्तिर्लब्धा यैस्तानि वृत्तिलब्धानि आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठायाः पूर्वनिपातोऽन्तजात इति यथा । सर्वात्मगतानि वृत्तिलब्धानि अदृष्टानि तान्यपेक्षन्ते ये तत्संयोगा आत्माणुसंयोगास्तेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते

पवनपरमाणवः समवायिकारणं लब्धवृत्त्यदृष्टवदात्माणुसंयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टं निमित्तकारणमेव कर्मोत्पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगा जायन्ते तत्संयोगेभ्यश्च द्व्यणुकान्युत्पद्यन्ते तदनु त्र्यणुकानीति अनेन क्रमेण महान् वायुः समुत्पद्यमानो नभस्याकाशे दोधूयमानः क्वचिदप्रतिहतत्वाद्वेगातिशययुक्तस्तिष्ठति क० । ‘तदनन्तरं तस्मिन्नाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानः” भा० “प्रतिरोधकाभावात् सर्वत्र प्लवमानस्तिष्ठति ’क० । “ततस्तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्ना महापृथिवी स्थिरस्वभावा तिष्ठति । ततस्तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः समुत्पन्नो महांस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठति” भा० । ‘तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव जलनिधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी संहता स्थिरस्वभावाऽवतिष्ठते तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिः केनचिदनभिभूतत्वाद्देदीप्यमानस्तिष्ठति यद्यपि पयःपावकयोः स्वाभाविकोविरोधोऽस्ति तथाप्यदृष्टवशादाधाराधेयभावो नानुपपन्नः ”क० । “एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात्तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते । तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे नियुङ्क्ते” भा० । “एवमनन्तरोक्तेन क्रमेणोत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात्संकल्पमात्रात् तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्योऽण्डं महद्डिम्बमारभ्यते डिम्बारम्भे पार्थिवा अवयवा उपष्टम्भकास्तेनेदं वह्निपुञ्जप्रायं मा भूत् । तस्मिन्नण्डे चत्वारि वदनकमलानि यस्य तं ब्रह्माणं सर्वलोकपितामहं सर्वेषामेव लोकानामाद्यं पुरुषं समस्तैर्भुवनैः सहोत्पाद्य प्रजानां सर्गे जनने विनियुङ्क्ते ‘त्वमिदं कुर्विति’ क० । “स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णान् यानि चोच्चावचानि भूतानि तानि सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति’ भा० । ज्ञानञ्च वैराग्यञ्चैश्वर्यञ्च ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि अतिशयेन ज्ञानादीनि तैः सम्पन्न उपचितः ज्ञानातिशयात् प्राणिनां धर्मा-

मिच्छन्ति । यथा सम्यग्घटितैः प्रमाणैः यथाभूतं तद्गृहीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः । ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेर्यदभिप्रेतं वैनाशिकैः कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः सङ्ख्यासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः । बाढम् । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति न प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृतेः शब्दार्थत्वे असदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् नैष दोषः सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । सदित्ययं तावत्पदार्थः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च समानाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवंलक्षणां तत्र सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति । अश्वारूढ इवाश्वाभिमुखोऽश्वं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्त्वादसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्मादसतः सर्वाभावरूपादविद्यमानमजायत समुत्पन्नम् । अडभावश्छान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु? प्रमाणात् खलु हे सोम्य ‘एवं स्यादसतः सज्जायेत’ इत्येवं कुतो भवेत् न कुतश्चित्प्रमाणादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथम्? ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्त्तन्त एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत् पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्याभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः । अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तेः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽवयवी नास्ति । तथावयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरावयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सिध्यति । न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तौ । मृत्पिण्डाद्घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात् । यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेत । अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतदस्त्यतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटौ वास्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धिघटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् न बुद्धीनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति? असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः । ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति । घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णपिण्डघटकपालादिप्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति, न सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयतयावस्थानात् यथा मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् । ननु यथा मृद्वस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद्गौः, न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ, व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गाम्, तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्व-

मिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य। ननु निरवयवं सत् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते। नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "एवं सदेव सत्यमिति" श्रुतेः। एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदम्बुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐक्षतेत्यादर्शनं तत्रथात्। अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात्। इदन्तु सच्चेतनमीक्षितृत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय। यथा मृद् घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिकल्पितेन। असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण, न, सत एव द्वैतभेदेनान्यथागृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित् क्वचिदिति ब्रूमः। यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित् क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्डघटादिर्मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके। रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तेते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तेते। "यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति" "अनिरुक्तेऽनिलयने" इत्यादिश्रुतिभ्यः" भा०

वृ०उ० भाष्ये अभावादिकारणवादनिराकरणेन उत्पत्तेः प्रागपि सत्कार्य्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति स्थिरीकृतम् यथा। "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" वृ०उ०। "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्। इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषमेवासीत् न बभूव। प्रागुत्पत्तेर्मन आदेः किं शून्यमेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः न, कार्य्यं कारणं वासीदुत्पत्तेश्च। उत्पद्यते हि घटः। अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् ननु कारणस्य नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात्। यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता। अस्तु कार्य्यस्य, नतु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्व्वानुपलम्भात्, अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्व्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्य्यं चोपलभ्यते। तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु, न मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः। यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति। न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति। ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति। तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्य्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यात् अनुमेयत्वाच्च। अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यकारणयोरस्तित्वम् कार्य्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् असति चादर्शनात्। जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषस्तदभावे तद्भावात्। असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम्। असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं नतु पिण्डाकारविशेषः। सर्व्वं हि कारणं कार्य्यमुत्पादयत् पूर्व्वोत्पन्नस्यात्मकार्य्यस्य तिरोधानं कुर्व्वत् कार्य्यान्तरमुत्पादयति। एकस्मिन् कारणे युगपदनेककार्य्यविरोधात्। न च पूर्व्वकार्य्योपमर्द्दे कारणस्यात्मोपमर्द्दो भवति। तस्मात् पिण्डाद्युपमर्द्दे कार्य्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः। प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादिपूर्व्वकार्य्योपमर्द्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते। घटादिकार्य्यान्तरेऽप्यनुवर्त्तत इत्येतदयुक्तम्। पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत् न मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात्। सादृश्यादन्वयदर्शनं कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्वादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः। न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वादनुमानस्य सर्व्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्। यदि च क्षणिकं सर्वं, तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनास्थाया तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्वत्रानाश्वास एव। तदिदमनुबुद्धेरपि

भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुन प्रयुज्यते इति युक्तम् । ननु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगो महदादिसर्गस्य प्रवर्त्तक इत्युक्तं स॰ कौ॰ तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय पर्याप्त इति संयोगस्य भोगापवर्गोपयोगं करोतीत्युक्तं कौ॰ तथाऽचेतनायाः प्रकृतेः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह वोक्तं “वत्सविवृद्धि-निमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” सां॰का॰ ।

पातञ्जले तु प्रतिकल्पमनेकेषां प्रकृतिभोगानां सर्गस्य कल्पने गौरवात् एकस्यैव ईश्वरस्य तदधिष्ठानत्वाङ्गीकारेण प्रकृतेस्तथा परिणाम इत्यङ्गीकृतं यथा च एकस्यैव सर्वोत्पत्तिकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे १०५२ पृष्ठे तत्सूत्रभाष्यविवरणेषु दर्शितम् । ४ अभिव्यक्तौ च अभिव्यक्तेर्यथा उत्पत्ति-रूपता तथा अभिव्यक्तिशब्दे ३०० पृष्ठे दर्शितम् ।

एवं भूतभौतिकोत्पत्तिप्रकारः मतभेदेन निरूपितः । अथ विशेषभौतिकोत्पत्तौ कारणविशेषस्तावदभिधीयते तत्र जन्यमात्रोत्पत्तौ ईश्वरः अदृष्टं कालश्च निमित्तकारणमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिमते ब्रह्मणोऽविद्याद्वारा निमित्तोपादानरूपोभयकारणता । सांख्यमते प्रकृतेरुपादानता । जन्यमात्रोत्पत्तौ द्रव्यमुपादानकारणं यथा घटे कपालम् पटे तन्तवः, कुण्डले, सुवर्णम् समवायिकारणम् । तत्तद्द्रव्यावयवसंयोगश्चासमवायिकारणम् । गुणोत्पत्तौ द्रव्यं समवायिकारणम् अवयवगुणोऽवयवक्रियादिसंयोगो वा असमवायिकारणं यथा घटरूपे कपालरूपम्, पटरूपे तन्तुरूपम्, श्यामघटे रक्तोत्पत्तौ अग्निसंयोगः । एवमात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्तौ मनःसंयोगादि असमवायिकारणम् । संयोगविभागोत्पत्तौ क्रिया असमवायिकारणम्, इत्याद्यूह्यम् । ध्वंसरूपाभावोत्पत्तौ प्रतियोगी निमित्तकारणम् । वाय्वादौ रूपाद्यभावस्य अत्यन्ताभावस्तथा नित्यत्वम् घटाभावस्य भावे तु भूतले घटापसरणं तदानयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणं तेनायमुत्पत्तिविनाशवान् चतुर्थः संसर्गाभाव इति न्यायैकदेशिनः ।

देहोत्पत्तिप्रकारः कायशब्दे, गर्भोत्पत्तिप्रकारश्च गर्भशब्दे वक्ष्यते । “उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” भर्तृ॰ ।
“उत्पत्तिवद्वा ऽदोषः” सा॰ सू॰ । “न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता” अभियुक्तोक्तिः । जीवोत्पत्तिस्तु देहाद्देहान्तरसम्बन्ध एव तन्निमित्तप्रकारादि । वृ॰ उ॰ भा॰ दर्शितं

यथा “तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवं हैवंविदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति” “तथाप्येतं शरीरं परित्यज्य गच्छतो मम देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात् । न चान्योऽस्य भृत्यस्थानीयः कश्चिदस्ति राज्ञो शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणस्तिष्ठन्ति । अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादानमित्युच्यते । सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनं कर्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्सुः । तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मप्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव । “कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायत इति” श्रुतेः । यथा स्वप्नजागरिते उत्पित्सोः । तत् कथमिति ? लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते । तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशेषाः, क्रूरकर्माणो वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता वर्णसङ्करजातिविशेषाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते सर्व एव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वाऽन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः । एवं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवशब्देन परामृश्यते । सर्वाणि भूतानि शरीरकर्त्तॄणि करणानुग्राहकाणि चादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्त्तृ अस्माकमायाति । तथेदमागच्छत्येवमेव कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः” भाष्यम् । तत्र विस्तरस्तत्रैवोक्तो यथा ।

“तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति । तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्-

यदेतदिदम्मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" उ० ३०।

"एवं विद्यादिसम्भारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो ऽऽत्मा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते किं वात्मव्यस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य सङ्कुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमुपगच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रतिगच्छति किं वा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इत्युच्यते ।"त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता" इति श्रुतेः । सर्वात्मकानि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्कुचति विकसति च । तथा चोक्तम् । "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति" । तथा चेदं वचनमनुकूलम् "स यो हैतानन्तानुपास्ते" इत्यादि "तं यथा यथोपासते" इति च । तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्मतन्त्रा जलूकावत्सन्ततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद् देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्रेदं देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलौका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यत् तृणान्तरमाक्रममाक्रम्य इत्याक्रमन्तमाक्रमणमाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमात्मन तृणान्तरमिव तृणजलौका इव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्थ इव शरीरारम्भदेशे चारब्धमात्रे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च करणवृत्तिकरणानि स्वकृतानि संहन्यन्ते वासनाश्च कृत्स्नमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहाय अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरारम्भविधिः"।

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनराद्दत्त इत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः । तदेतस्मिन्नर्थे यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामुपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत् पूर्वस्माद्रचनाविशेषादन्यन्नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिणोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पञ्चभूतानि यानि "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि । तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यम् । तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां सम्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसम्बध्यते । यस्य बन्धनसङ्घका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्यैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः । प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानमयो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते "ध्यायतीव लेलायतीवेति"। तथा मनोमयो मनः सन्निकर्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति । एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्या-भूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भे आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारब्धमात्रेषु तत्तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि ।

[illegible]

प्रतीपगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं भद्र
एमासात् । ज्वालाधूमक्वाथं रुदितोत्क्रुष्टानि
न् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदि-
गोत् पचिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोया-
जलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्ति
जलविकारे कुर्य्यात् पूजा वरुणस्य वारुणै-
रैश्च जपहोमं शुभमेव पापमुपयाति" ।
तम् । "प्रसवविकारे स्त्रीणां हितिचत् प्रभृति-
। होनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्ख्यो
वोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरण-
मासात्सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ ।
विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च
मै शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतु-
श्च त्यक्तव्या परभूमिषु । नगरं स्वामिनं
विनाशयेत्"। इति प्रसववैकृतम् । "पर-
भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणां
स्रवति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण
न्दि'स शय परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ
निर्द्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तस्याशु
तर्पयेद् ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत्
धातारं पशुना च पुरोहितं । प्राजापत्येन
प्रद्दक्षिणम्" । इति चतुष्पाद्वैकृतम् ।
युक्ता यदि गच्छेच्च व्रजेच्च वाह्ययुतम् ।
तदा चक्राणां सादभङ्गे च । अनभिहत-
दौ वा तेषां ताडितेषु यदि नायात् ।
परागमो नृपतिमरणं वा । गीतं
नभसि यदा वा चरस्थिरान्यत्वम् ।
वा शिखरतूर्य्ये पराभिभवः । गोलाङ्गलयो
उपस्कारविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा
रुदितम् । वायव्येष्वेषु नृपतिर्वायु मक्तु-
श्चा वायोरिति पञ्चर्चो जप्याश्च प्रयतै
णान् परमान्नेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ।
होमा कर्त्तव्याश्च प्रयत्नतः" । इति वाय-
पक्षिणो वनचरा ग्राम्या वा निर्भया विशन्ति
ा दिवसचराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि ।
मण्डलमावभ्रन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्ता-
क्रोशन्त संहता भयदा । श्वानं प्रकृ-
यन्ति दीनमुखा दीप्ताः । प्रविशेन्नरेन्द्र-

भवने कपोतकः कौशिको यदि वा । कुक्कुटरुतं प्रदोषे
हेमन्तादौ च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डलचराः
श्येनाद्याश्चाम्बरे भयदाः । गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु
च पक्षिसङ्घसम्पाताः । मधुवल्मीकाम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि
नाशाय । श्वभिरस्थिशवावयवान्नयेऽथ मन्दिरेषु मरकाय ।
पशुशस्त्रव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचश्चेदम् । मृगपक्षिविका-
रेषु कुर्य्याद्धोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति
च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देया
गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकुनसूक्तं वा मनोवेदशिरांसि
च" । इति मृगपक्ष्यादिवैकृतम् । "शक्रध्वजेन्द्रकीलस्तम्भ-
द्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूनां नरपतेर्मरणम् ।
सन्ध्याद्वयस्य दीप्तिधूमोत्पत्तिश्च कानने ऽनग्नौ । छिद्राभावे
भूमेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पाषण्डानां नास्तिकानां
च भक्तः साध्वाचारप्रोज्झितः क्रोधशीलः । ईर्ष्युः
क्रूरो विग्रहासक्तचेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः ।
प्रहर हर छिन्धि भिन्धीत्यायुधकाष्ठाश्मपाणयो बालाः ।
निगदन्त प्रहरन्ते तत्रापि भयं भवत्याशु । अङ्गारगैरि-
काद्यैर्विकृतप्रेताभिलेखनं यस्मिन् । नायकचित्रितमथ वा
क्षये क्षयं याति न चिरेण । लूतापटाङ्गवलं न सन्ध्ययोः
र्ज्जितं कलहयुक्तम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीकं च यद्गृहं तत्-
क्षयं याति । दृष्टेषु यातुधानेषु निर्द्दिशेन्मरकमाशु सम्प्रा-
प्तम् । प्रतिघातायैतेषां गर्गः शान्तिं चकारेमाम् । महा-
शान्त्योऽथ बलयो भोज्यानि सुमहान्ति च । कारयेत महेन्द्रं
च माहेन्द्रीभिः समर्चयेत्" । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृ-
तम् । "नरपतिदेशविनाशे केतोरुदये ऽथ वा प्यहे ऽर्के-
न्दो । उत्पातानां प्रभवं स्वर्त्तुभवश्चाप्यदोषाय । ये च न
दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्र-
कृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः । वज्राशनिमहीकम्प-
सन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनो-
दयाः । द्रुमेभ्यो ऽन्नरसस्नेहवहुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षि-
मदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारोल्कापातकलुषं क-
पिलार्केन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनि-
लाहतम् । रक्तपद्मारुण सन्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रायुध-
परीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं
दरणं क्षितेः । सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्द्ध्वंतरणप्लवाः ।
सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्त्री-
भूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं

उत्पदन स्त्र० उद्+पद-ल्युट् । अर्थं पतितोऽस्य उत्-
पदन ...

उत्पथ न० उत्क्रान्तः पन्थानम् अत्या० समा० अच् । मार्ग-
भिन्नपथे उन्मार्गे पतितजाते च । भिन्नमार्ग-
गमनशीलत्वे यथा उत्थाने था० अ० अच् समा०
बहुव्री० यदि "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्" भा०
श्या० १४०अ० । "यमदाशुतपथं नेत्रं कामक्रोधव
शानुगम्" मनुः ।"शिशिरावरोधाद्दुत्पथेन गाम्" माघ
उत्पन्न त्रि० उद्+पद-क्त । उद्भूते । "यौरसे पुनरुत्पन्ने
तनीयांशहराः सुता "मनु० "उत्पन्नस्य पुनरुत्पाद"
न्यायम० उत्पन्नेन हरति उत्पन्ना० ठञ् । औत्पत्तिक
तेन हारके त्रि० ।

उत्पल न० उद्+पल-अच् ।१नीलपद्मे, २कुमुदादौ, ३कुष्ठो-
षधौ च । उत्क्रान्तं पलं मांसम् अत्या० समा० ।
४मांसशून्ये त्रि० । "गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्-
पलानाम्" मेघ० । "यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापु
सुरद्विषाम्" "सुदूर्त्तकर्णोत्पलता प्रमेदे" "नवावतार
कमलादिवोत्पलम्" रघु "अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पला
क्ष्याः" कुमा० । तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं श्वेतञ्च "भुवं स
नीलोत्पलपत्रधारया" शकु० ।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्धइव गन्धोऽस्य इत् समा०
संज्ञायां कन् । गोशीर्षाख्ये चन्दने ।।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव । १तिलकभेदे स्त्रीणां
स्तनादौ २नखक्षते च । हेम० । इन्दीवरस्य दले ।

उत्पलपत्रक न० उत्पलपत्रमिव कन् । उत्पलपत्राकारे
सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे । अर्द्धधारशब्दे ३७५ पृष्ठे तल्लक्षणादि
दर्शितम् ।"वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि
छेदने भेदने च" सुश्रु० ।

उत्पलभेद्यक पु०सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे । स च पञ्चद-
शविध । तद्विभागलक्षणादि सुश्रु०दर्शितं यथा ।
"तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः । तद्यथा नेमि-
सन्धानक उत्पलभेद्यको, वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण
आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धक-
पाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः
काकोष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धा-
नकः । वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्व-
वृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरास-
ङ्गिमः । बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः । अपालिरुभयतोऽ-
प्याहार्यः । पीठोपमपालिरुभयतः, क्षीणपुत्रिकाश्रितो
निर्वेधिमः । स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः । अभ्य-
न्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः । बाह्य-
दीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः । तत्र दशैते
कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कु-
लिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः । अनधिष्ठा-
नपालिः पर्यन्तयोः, क्षीणमांसो हीनकर्णः । तनु
विषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः । ग्रथितमांसस्तब्धसिरायततनु-
सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः । निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः
काकौष्ठकपालिरिति' । "बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाक-
पिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति" ।

उत्पलशा(सा)रिवा स्त्री० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्त्यस्या
अर्श० अच् कर्म० । अनन्तमूलायां श्यामालतायाम् ।
"दुग्धादनी पयस्या च लता चोत्पलशा(सा)रिवा' सुश्रु० ।

उत्पलषट्क न० ज्वरातीसारचिकित्साङ्गे चक्र० उक्ते औष-
धभेदे । यथा "ज्वरातीसारे पेयादिक्रम स्तत्रोक्तो
हितः । ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां
नरः । पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः" ।

उत्पलावती स्त्री उत्पलान्युत्पलाकाराणि नेत्राणि सन्त्यस्याः मतुप्
मस्य वः संज्ञायां दीर्घः । अप्सरोभेदे"काशीख०९अ०अप्स-
रोभेदवर्णने । "निर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् पूर्वम-
प्सरसस्त्विमाः । निःसृता त्रिजगच्चेतुर्मोहनास्त्रं मनो-
भुवः । "उर्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ।
वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती । अलम्बुषा
गुणवती स्थूलकेशी कलावती । कलानिधिर्गुणनिधि
कर्पूरतिलकोर्व्वरा । अनङ्गलतिका चापि तथा मदन-
मोहिनी । चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा ।
ग्रावद्रावा तपोद्वेष्ट्री चारुनासा सुकर्णिका । दारुसंजी-
वनी सुश्री क्रतुशुल्का शुभानना । तपःशुल्का तीर्थशु-
ल्का दानशुल्का हिमावती । पञ्चाश्वमेधिका चैव राजसू-
यार्थिनी तथा । अष्टाग्निष्टोमिका तद्वद्वाजपेयशतोद्भवा ।
कार्यनिष्कारयित्री च हरिद्रावा सुकल्पिनी । इत्याद्याश्च
रसा श्रेष्ठ सहस्रं षष्टिसंयुतम् । एतास्त्वप्सरसो लोके
बसन्त्यन्या अपि स्त्रियः ' ।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यस्मिन् देशे तेषां समूहो वा
इनि । १उत्पलयुक्तलतायां,२कुमुदसमुदाये च । "बद्धे

सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् । अधिशीतपल्लिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा" भा०व०८६ अ० । २उत्पलयुक्ते त्रि० ।

उत्पवन न० उद्+पू–ल्युट् । यज्ञियपात्रादिषु संस्कारभेदे स च आश्व० गृ० १,३,२,२ सूत्रयोर्दर्शितो यथा । "पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्" २सू०। "अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नाशान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति" प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" ३सू०। "कार्यमिति शेषः । अथ किंलक्षणे? पवित्रे कथं वा उत्पवनं? कार्यमित्यपेक्षायामिदमुच्यते । अग्रच्छेदाभावः अग्रयोरनिवृत्त्यर्थं । न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेन सर्वार्थम् । पवित्रे अन्तयोरग्रस्थे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" ना०वृ०। तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्था नारा०वृत्तौ दर्शिता पूर्वेणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिके अमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येव विनिवेशः" इति । "उत्पवनप्रकार" शत० ब्रा० । "प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वा उत्पवनस्य बन्धुर्मध्यमेवैतत्करोति । स उत्पुनाति "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति" सोऽसावेव बन्धुः" । "अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाति" एको वा उत्पवनस्य बन्धुः" २२,२२,२४,१,३,१, "द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्" मनु "प्रादेशमात्र कुशद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः" कल्लू० ।

उत्पश्य त्रि० उद्+दृश–कर्त्तरि श ।१ऊर्द्ध्वप्रेक्षके ।२उन्मुखे ३ऊर्द्ध्वदृष्टौ हेम० ।

उत्पाटन न० उद्+पट–णिच्+ल्युट् ।१उन्मूलने सुश्रुतोक्ते २प्रणवेदनाभेदे च । यथा 'अत ऊर्द्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमुचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधसूचिविलोयनादिकरणनूपनेकाशमाप्रामाङ्गुल्यादिका सम्भवन्ति" ।

उत्पाटक पु० उद्+पट–भेदने णिच्–ण्वुल् । १उन्मूलके सुश्रुतोक्ते २पाल्यामयरोगभेदे उत्पुटशब्दे विवृतिः ।

उत्पाटिका स्त्री उद्+पट–णिच्–ण्वुल् टाप् अत इत् । वृक्षस्य नीरसायां त्वचि "तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः । त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" शत० ब्रा० । उत्पाटनकर्त्र्यां स्त्रियां च ।

उत्पात पु० उद्+पत–घञ् । १ऊर्द्ध्वपतने । उद्+पत–णिच्–अच् । अकस्मादागते प्राणिनां शुभाशुभसूचके दैवनिमित्ते २भूकम्पादौ ३सुश्रुतोक्ते विसाव्यपाल्यामयभेदे च । "पाल्यामयास्तु विसाव्याः कथ्यन्ते तान्निबोध तान् । परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः । प्रपत्र परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः । सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् । कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः । गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताडनोद्घर्षणादपि । शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः । बलात् संवर्द्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । गृहीत्वा सकफं कुर्य्याच्छोफं तद्वर्णवेदनम् । उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः । संवर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः । शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः । कफासृक्कृमयः कुर्य्युः सर्षपाभा विकारिणीः । स्राविणीः पीडका पाल्यां कण्डूदाहरुगन्विताः । कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः । लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः" ।

शुभाशुभसूचकोत्पातश्च दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् त्रिविधः । स च बृ०सं० दर्शितो यथा "यानत्रेरुत्पातान् गर्ग प्रोवाच तानहं वक्ष्ये । तेषां सङ्क्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः । अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति । संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रदुत्पाताः । मनुजानामपचारादपरक्ता देवताः सृजन्त्येतान् । तत्प्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुञ्जीत । दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतम् उल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः । गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् । भौमं चरस्थिरभवं तच्छान्तिभिराहतं शममुपैति । नाभसमुपैति मृदुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके । दिव्यमपि शममुपैति प्रभूतकनकान्नगोमहीदानैः । रुद्रायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च । आत्मसुतकोशवाहनपुरदारपुरोहितेषु लोकेषु । पाकमुपयाति दैवं परिकल्पितमष्टधा नृपतेः । अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदाश्रुनिपातजल्पनादीनि । लिङ्गा-

उत्पत्य अव्य० उद्+पत–ल्यप्। ऊर्द्ध्वं पतित्वेत्यर्थे उत्पत्यपाकला सयू०। जन्मप्रभृत्युन्मत्ते

उत्पथ पु० उत्क्रान्तः पन्थानम् अत्या० समा० अच्। १सत्पथातिक्रान्ते २न्याय्यरीत्यतिक्रान्ते च। भिन्नपर्य्यायतया अपकृष्टः पन्थाः उद्भावे प्रा०स० अच् समा० कदर्य्ये पथि "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्" भा० आ० १३०अ०। "प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्" मनुः। "क्षिप्रावरोधाङ्गनमुत्पथेन गाम्" माघ

उत्पन्न त्रि० उद्+पद–क्त। उद्भूते। "औरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहरा सुताः" स्मृ०। "उत्पन्नस्य पुनरुत्पादः" न्यायम०। उत्पन्नेन हरति उत्सङ्गा० ठञ्। औत्पन्निक तेन हारके त्रि०।

उत्पल न० उद्+पल–अच्। १नीलपद्मे, २कुष्ठादौ, ३कुष्ठौषधौ च। उत्क्रान्तं पलं मांसम् अत्या० समा०। ४मांसशून्ये त्रि०। "गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम्" मेघ०। "यत्रोत्पलदलक्लैव्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम्" "स्ववृत्तकर्णोत्पलता प्रपेदे" "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघु०। "अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः" कुमा०। तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं श्वेतञ्च "ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया" शकु०।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० संज्ञायां कन्। गोशीर्षाख्ये चन्दने।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव। १तिलकभेदे स्त्रीणां स्तनादौ २नखक्षते च। हेम०। इन्दीवरस्य दले।

उत्पलपत्रक न० उत्पलपत्रमिव कन्। उत्पलपत्राकारे सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे। अर्द्धधारशब्दे २७५ पृष्ठे तल्लक्षणादि दर्शितम्। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

उत्पलभेद्यक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे। स च पञ्चदशविधः। तद्विभागलक्षणादि सुश्रु० दर्शितं यथा। "तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धाकृतयः। तद्यथा नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको, वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः, क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। सङ्क्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः सङ्क्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धशिरायतसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्मांससङ्क्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति"। "बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति"।

उत्पलशा(सा)रिवा स्त्री० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच् कर्म०। अनन्तमूलायां श्यामालतायाम्। "इष्वादमी पयस्या च लता चोत्पलशा(सा)रिवा" सुश्रु०।

उत्पलषट्क न० ज्वरातीसारचिकित्साङ्गे चक्र० उक्ते औषधभेदे। यथा "ज्वरातीसारे पेयादिक्रम स्याल्लङ्घिते हितः। ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः। पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः"।

उत्पलावती स्त्री उत्पलमुत्पलाकारं नेत्रमस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। अप्सरोभेदे "काशीख० ९अ० अप्सरोवर्णने। ""निर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् पूर्व्वमप्सरसस्त्विमाः। निःसृता त्रिजगच्चित्तमोहनास्त्रं मनोभुवः। "उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा। वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती। अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती। कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्व्वरा। अनङ्गलतिका चापि तथा मदनमोहिनी। चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा। ग्रावद्रावा तपोद्वेष्ट्री चारुनासा सुकर्णिका। दारुसञ्जीवनी सुश्री क्रतुशुल्का शुभानना। तपःशुल्का तीर्थशुल्का दानशुल्का हिमावती। पञ्चाश्वमेधिका चैव राजसूयार्थिनी तथा। अष्टाग्निहोत्रिका तद्वद्वाजपेयशतोद्भवा। कार्य्यन्निवारयित्री च हविर्द्रावा सुकल्पिनी। इत्याद्यप्सरसां श्रेष्ठ सहस्रं षष्टियुतम्। एतस्मिन्नप्सरो लोके वसन्त्यन्या अपि स्त्रियः"।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यस्मिन् देशे तेषां समूहो वा इनि। १उत्पलयुक्तलतायां, २कुमुदसमुदाये च। "बद्धे

सङ्कुलकलुषा प्रतीपगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं मद्यं कथयन्ति षण्मासात् । ज्वालाधूमक्काथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम् । सलिलविकारे कुर्य्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शुभमेवं पापमुपयाति" । इति जलवैकृतम् । "प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृतिसम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्क्षयो भवति । वडवोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मासात्सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ । नार्यं परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" । इति प्रसववैकृतम् । "परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणो वान्योऽन्यं पिबति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण विन्द्यात् तस्मिंश्चिह्नं समय परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तत्तस्याशु शुभं भवेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्बहुसदक्षिणम्" । इति चतुष्पादवैकृतम् । "यानं वाहवियुक्तं यदि गच्छेन्न व्रजेच्च वाहयुतम् । राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च । अनभिहततूर्य्यनादः शब्दो वा तेषां ताडितेषु यदि नायात् । ...तुपत्तौ वा परागमो नृपतिमरणं वा । गीतरवस्तूर्य्यनादा नभसि यदा वा चरस्थिरान्यत्वम् । मृत्युस्तदा गदा वा विस्वरतूर्य्ये पराभिभवः । गोलाङ्गलयोर्दर्वीशूर्पाद्युपस्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा भयं मुनिश्चरश्चेदम् । वायव्येष्वेषु नृपतिर्वायुं समर्च्चयेत् । आ वायोरिति पञ्चर्चो जप्याश्च प्रयतैः । ब्राह्मणान् परमान्नेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् । ...क्षिणा होमाः कर्त्तव्याश्च प्रयत्नतः" । इति वायव्यम् । "पुरपक्षिणो वनचरा वन्या वा निर्भया विशन्ति नक्तं वा दिवसचराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि । ...पि मण्डलमाश्रयन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्तायां दिशि क्रोशन्तः संहता भयदाः । श्वानः प्ररुद्य द्वारे वाश्यन्ति जम्बुका दीप्ताः । प्रविशेन्नरेन्द्रभवने कपोतकः कौशिको यदि वा । कुक्कुटरुतं प्रदोषे हेमन्तादौ च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डलचराः श्येनाद्याश्चाम्बरे भयदाः । गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु च पक्षिसङ्घसम्पाताः । मधुवल्मीकाम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि नाशाय । श्वभिरस्थिशवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मरकाय । पशुशस्त्रव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचश्चेदम् । मृगपक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देया गावश्च दक्षिणाः । जपेच्छाकुनसूक्तं वा मनो वेदशिरांसि च" । इति मृगपक्ष्यादिवैकृतम् । "शक्रध्वजेन्द्रकीलस्तम्भद्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूनां नरपतेर्मरणम् । सन्ध्याद्वयस्य दीप्तिर्धूमोत्पत्तिश्च कानने ऽनग्नौ । छिद्राभावे भूमेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पाषण्डानां नास्तिकानां च भक्तः साध्वाचारप्रोज्झितः क्रोधशीलः । ईर्ष्युः क्रूरो विग्रहासक्तचेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः । प्रहर हर छिन्धि भिन्धीत्यायुधकाष्ठाश्मपाणयो बालाः । निगदन्तः प्रहरन्ते तत्रापि भयं भवत्याशु । अङ्गारगैरिकाद्यैर्विकृतप्रेताभिलेखनं यस्मिन् । नायकचित्रितमथ वा क्षये क्षयं याति न चिरेण । लूतापटाङ्गमबलं न सन्ध्ययोः पूजितं कलहयुक्तम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीकं च यद्गृहं तत् क्षयं याति । दृष्टेषु यातुधानेषु निर्दिशेन्मरकमाशु सम्प्राप्तम् । प्रतिघातायैतेषां गर्गः शान्तिं चकारेमाम् । महाशान्त्योऽथ बलयो भोज्यानि सुमहान्ति च । कारयेत महेन्द्रं च माहेन्द्रीभिः समर्चयेत्" । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृतम् । "नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथ वा ग्रहेऽर्केन्द्वोः । उत्पातानां प्रभवः स्वर्त्तुभवश्चाप्यदोषाय । ये च न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः । वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः । द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेणुनिलाहतम् । रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् । सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः । सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्द्ध्वतरणप्लवाः । सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं

उत्पत्य अव्य० उत्+पत–ल्यप्। ऊर्द्ध्वं पतित्वेत्यर्थे उत्पत्यपाकला मयू०। जन्मप्रभृत्युत्पाते

उत्पथ पु० उत्क्रान्तः पन्थानम् अत्या० समा० अच्। गम्यपथातिक्रान्ते २न्याय्यरीत्यतिक्रान्ते च। भिन्नपर्य्यायतया अपकृष्टः पन्थाः उद्भावे प्रा०स० अच् समा० कदर्थे पथि “गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्” भा० आ० १४०अ०। “प्रमदाह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्” मनुः। “क्षिप्रावरोधाङ्गमयमुत्पथेन गाम्” माघ

उत्पन्न त्रि० उद्+पद–क्त। उद्भूते। “औरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहरा सुताः” स्मृ० “उत्पन्नस्य पुनरुत्पादः” न्यायम० उत्पन्नेन हरति उत्पन्ना० ठञ्। औत्पन्निक तेन हारके त्रि०।

उत्पल न० उद्+पल–अच्। १नीलपद्मे, २कुष्ठादौ, ३कुष्ठौषधौ च। उत्क्रान्तः पलं मांसम् अत्या० समा०। ४मांसशून्ये त्रि०। “गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम्” मेघ०। “यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम्” “सचूर्णकर्णोत्पलता प्रमेदे” “नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” रघुः “अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः” कुमा०। तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं श्वेतञ्च “मुग्धं स नीलोत्पलपत्रधारया” शकु०।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० संज्ञायां कन्। गोशीर्षाख्ये चन्दने।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव। १तिलकभेदे स्त्रीणां स्तनादौ २नखक्षते च। हेम०। इन्दीवरस्य दले।

उत्पलपत्रक न० उत्पलपत्रमिव कन्। उत्पलपत्राकारे सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे। अर्द्धधारशब्दे २७५ पृष्ठे तद्वाक्यादि दर्शितम्। “वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च” सुश्रु०।

उत्पलभेद्यक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे। स च पञ्चदशविध। तद्विभागलक्षणादि सुश्रु० दर्शितं यथा।
“तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः। तद्यथा नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको, वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्वसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धसिराततसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकः इति”। “बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति”।

उत्पलशा(सा)रिवा स्त्री० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच् कर्म०। अनन्तमूलायां श्यामालतायाम्। “दुग्धादनी पयस्या च लता चोत्पलशा(सा)रिवा” सुश्रु०।

उत्पलषट्क न० ज्वरातीसारचिकित्साङ्गे चक्र० उक्ते औषधभेदे। यथा “ज्वरातीसारे पेयादिक्रम साधिते हितः। ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः। पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः”।

उत्पलावती स्त्री उत्पलमुत्पलाकारं नेत्रमस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। अप्सरोभेदे” काशीख० ९अ० अप्सरोबोलवर्णने। “निर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् पूर्व्वमप्सरसस्त्वभूः। मि सृता त्रिजगन्मोहिमास्त्र मनोभुवः। “उर्वशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा। वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती। अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती। कलानिधिर्गुणनिधि कर्पूरतिलकोर्व्वरा। अनङ्गलतिका चापि तथा मदनमोहिनी। चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा। ग्रावद्रावा तपोद्वेष्ट्री चारुनासा सुकर्णिका। दारुसञ्जीवनी सुश्री क्रतुशुल्का शुभानना। तपःशुल्का तीर्थशुल्का दानशुल्का हिमावती। पञ्चाश्वमेधिका चैव राजसूयार्थिनी तथा। अष्टाग्निहोत्रिका तद्वद्वाजपेयशतोद्भवा। कार्ष्णित्रिकार्षिनी च हरिद्राषा सुकान्तिनी। इत्याद्यप्सरसां श्रेष्ठं सहस्रं षष्टियुतम्। एतास्वप्सरसो लोके सन्त्यन्या अपि स्त्रियः”।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यस्मिन् देशे तेषां समूहो वा इनि। १उत्पलयुक्तलतायां, २कुवलयसमुदाये च। “वहते

सप्तपदनाग मतेरुक्ता रुधिरनिभा या । यद्विस्तरेण कथित मुनिभिस्तदिहान् सर्वं मया निगदितं पुनरुक्तवर्जम् । श्रुत्वापि कोकिलरुतं बलिभुग्विरौति यत्तत्स्वभावकृतमस्य विभुर्न जेतुम्'' ४७अ० । एवमन्येऽप्युत्पाताः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता आकरे द्रष्टव्याः उत्पात विशेषे मङ्गलकर्मवर्ज्जनकालव्यवस्था रघुनन्दनेन दर्शिता यथा ''गर्गः । दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पांशुरजःप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकञ्च ग्रहे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु'' । भोजराजः ''ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्'' । ''ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाह मशुभम् । किञ्चिन्न्यूनतत्समाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति'' वाचस्पतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागर धृतसारसंग्रहे । ''राज्यादिमहाशिल्पौ यज्ञदानतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव विवाहे त्रयोदश'' इति व्यवस्था अन्यत्र । ''उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । प्रयाणन्तु त्यजेत् तत्र सप्तरात्र मतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्त्वेकं चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्'' । पराशरः । ''प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे'' । भृगुः । ''राजन्यानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः'' । ''शूद्रस्यापदिषयम् । कम्प इत्युपलक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्र कम्प पठितत्वात्'' मल०त० । पीयूषधारायां तु विशेष उक्तः । नारदः ''अनिष्टे त्रिविधोत्पाते त्रिदिनं सुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम्'' वसिष्ठः सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्व्वकार्य्येषु वर्जयेत् । षट् दिनानि त्रिभागोने अर्द्धग्रासे चतुर्दिनम् । चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्यात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः'' नारदः ''उत्पातग्रहणादूर्द्धं सप्ताहं निखिलं त्यजेत्'' । अङ्गिराः ''सर्व्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम् । त्रिद्व्यङ्गुलतोग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत्'' ''अनयोर्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या'' पी०धा० । अत्यावश्यककार्य्ये परिहारस्तत्रोक्तः ज्योतिर्निबन्धे ''दिनानि पञ्च वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम् । यवनाचार्य्यस्य मते पञ्च मुहूर्त्तांश्च दूषयति'' । माण्डव्यराह प्रदर्शित शुभोत्पातेषु एकमेव दिनं वर्ज्यम् । ''शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनम्'' मुहू०चि० उक्तेः । एवञ्च स्मार्त्तादिव्यवस्थापित विवाहे ग्रहणे एकदिनवर्ज्जनम् अल्पग्रास विषयमापद्विषयं वा उक्तवचनजातसामञ्जस्यात् । अस्तादिविषये विशेषः ग्रहणशब्दे वक्ष्यते ''एकताल इवोत्पातपवन प्रेरितो गिरिः'' रघुः । ''आशामासैः मत्सरोत्पातवातः'' माघः । ''उत्पातेन ज्ञापिते च'' पा० । ''उत्पातग्रहदुष्टञ्च'' ज्यो० ।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-णिच् ण्वुल् १उत्पातजनके उद्+पत-ण्वुल् । २ऊर्द्ध्वपतनशीले च । ''दर्शोत्पातकमङ्कुरुकमशिकामशका-वृतम्'' । भा० स्वर्गा० २अ० ।

उत्पाद पु० उत्+पद—भावे घञ् । १उत्पत्तौ ''दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा'' या० उत्पत्तिशब्दे विवृतिः उत्क्षिप्तःपादोऽनेन । ''उत्क्षिप्तपादे त्रि० ।

उत्पादक पु० ऊर्द्धंस्थिता पादा अस्य कप् । अष्टपदे शरभाख्ये गजाराती १पशुभेदे तस्य पृष्ठस्थचतुश्चरणत्वादूर्द्ध्वपादत्वम् । उत्-पद-णिच्—ण्वुल् ।२पितरि पु० । ३उत्पादनकर्त्तरि त्रि० । ''उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मद पिता'' ''आङ्करमुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिण विदुः'' ''नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि'' मनुः । स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । उत्पादिका ४उत्पादकस्त्रियां ५हिङ्गमोचिकायां शब्दचि० ६पूतिकायां भरतः ७देहिकानामकीटे च स्त्री त्रिका० ।

उत्पादन न० उद्+पद-णिच्-ल्युट् । जनने उत्पत्तिकरणे ''उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पालनम् तथा'' मनुः

उत्पादशय पु०उत्पादः ऊर्द्धक्षिप्तपादं सन् शेते शी-अच् । (टिटिर) १टिट्टिभपक्षिणि हेमच० । २शिशौ च । तयोः

दर्शनं च दिवाम्बरे। गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुषु। सस्यवृद्धिरपां हानिरपापा शरदि स्मृता। शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम्। रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी। दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः। उच्चैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभना स्मृताः। हिमपातानिलोत्पाता विरूपाद्भुतदर्शनम्। कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम्। चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु। पत्राङ्कुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः। ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तौ शुभप्रदाः। ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भयदारुणाः। उन्मत्तानां च या गाथाः शिशूनां भाषितं च यत्। स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः। पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान्। नाचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती। उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्ध्वा विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च। एतन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी" ४६ अ०। "दिव्यान्तरिक्षाश्रयमुक्तमादौ मया फलं शस्तमशोभनं च। प्रायेण चारेषु समागमेषु युद्धेषु मार्गादिषु विस्तरेण। भूयो वराहमिहिरस्य न युक्तमेतत् कर्त्तुं समासकृदसाविति तस्य दोषः। तज्ज्ञैर्न वाच्यमिदमेव कथानुगीतिर्बर्हिश्चित्रकमिति प्रथितं वराङ्गम्। स्वरूपमेव तस्य तत् प्रकीर्त्तितानुकीर्त्तनम्। ब्रवीम्यहं न चेदिदं तथापि मेऽत्र वाच्यता। उत्तरवीथिगता द्युतिमन्तः क्षेमसुभिक्षशिवाय समस्ताः। दक्षिणमार्गगता द्युतिहीनाः क्षुद्भयतस्करमृत्युकरास्ते। कोष्ठागारगते भृगुपुत्रे पुष्यस्थे च गिराम्प्रभविष्णौ। निर्वैराः क्षितिपाः सुखभाजः संहृष्टाश्च जना गतरोगाः। पीडयन्ति यदि कृत्तिका मघा रोहिणीं श्रवणमैन्द्रमेव वा। भोजभृत् सूर्यमपरे यदा तदा पश्चिमा दिगनेन पीड्यते। प्राच्यां चेद्भुजगद्वयस्थिता दिनान्ते प्राच्यानां भवति हि विपत्तिर्नृपाणाम्। मध्ये चेद्व्रजति हि मध्यदेशपीडा रूक्षैस्तैर्न तु रुचिरैर्मयूखवद्भिः। दक्षिणाककुभमाश्रितैस्तु तैर्दक्षिणापथपयोमुचां क्षयः। क्षततनुभिश्च विपत्तिः स्थूलदेहकिरणान्वितैः शुभम्। उत्तरमार्गे स्पष्टमयूखाः शान्तिकरास्ते तन्नृपतीनाम्। कुसुमशरीरा भस्मसवर्णा दोषकराः स्युर्देशपानाम्। नष्टाभा तारका सप्रहाणा धूमज्वालाविस्फुलिङ्गान्विताश्चेत्। आलोकं वा निर्निमित्तं न यान्ति याति ध्वंसं सर्वलोकः सभूपः। दिवि भाति यदा तुहिनांशुयुगं द्विजवृद्धिरतीव तदाशु शुभा। तदनन्तरवर्णरणोऽर्कयुगे जगतः प्रलयस्त्रिचतुःप्रभृति। समीनमभिजितं श्रवं मघवतश्च भं संस्पृशन् शिखी धनविनाशकृत् कुशलकर्महा शोककृत्। भुजङ्गभमथ स्पृशेद्भवति वृष्टिनाशो ध्रुवं क्षयं व्रजति विद्रुतो जनपदश्च बालाकुलः। भागद्वारेषु चरन् रविपुत्रो मध्यमेषु करोति च वक्रम्। दुर्भिक्षं कुरुते भयमुग्रं मित्राणां च विरोधमवृष्टिम्। रोहिणीशकटमर्कनन्दनो यदि भिनत्ति रुधिरोऽथवा शिखी। किं वदामि यदनिष्टसागरे जगदशेषमुपयाति सङ्क्षयम्। उदयति सततं यदा शिखी चरति भचक्रमशेषमेव वा। अनुभवति पुराकृतं तदा फलमशुभं सचराचरं जगत्। धनुःस्थायी रूक्षो रुधिरसदृशः क्षुद्भयकरो बलोद्योगं चेन्दुः कथयति जयं ज्यास्य च यतः। अवाक्शृङ्गो गोघ्नो निधनमपि सस्यस्य कुरुते ज्वलन् धूमायन् वा नृपतिमरणायैव भवति। स्निग्धः स्थूलः समशृङ्गो विशालस्तुङ्गश्चोदग्विचरन्नागवीथ्याम्। दृष्टः सौम्यैरशुभैर्विप्रमुक्तो लोकानन्दं कुरुतेऽतीव चन्द्रः। पित्र्यमैत्रपुरुहूतविशाखात्वाष्ट्रमेत्य च युनक्ति शशाङ्कः। दक्षिणेन न शुभो हितकृत् स्यादुदक् चरति मध्यगतो वा। परिघ इति मेघरेखा या तिर्यग्भास्करोदयेऽस्ते वा। परिधिस्तु प्रतिसूर्यो दण्डस्त्वृजुरिन्द्रचापनिभः। उदयेऽस्ते वा भानोर्ये दीर्घा रश्मयस्तमोघास्ते। सुरचापखण्डमृजु यद्रोहितमैरावतं दीर्घम्। अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिमुखाद् भानोरर्द्धोदयं यावत्। तस्मिन् सन्ध्याकाले चिह्नैरेतैः शुभाशुभं वाच्यम्। सर्वैरेतैः स्निग्धैः सद्यो वर्षं भयं रूक्षैः। अव्युच्छिन्नः परिघो वियच्च विमलं श्यामा मयूखा रवेः स्निग्धा दीधितयः सितं सुरधनुर्विद्युच्च पूर्वोत्तरा। स्निग्धो मेघतरुर्दिवाकरकरैरालिङ्गितो वा यदा वृष्टिः स्याद्यदि वार्कमस्तसमये मेघो महांश्छादयेत्। सखण्डो यक्षतनुर्ह्रस्वः काकाद्यैर्वा चिह्नैर्विद्धः। यस्मिन्देशे हृतशाकस्वभावः प्रायो राष्ट्रं। वाहिन्यौ समुपयाति दृष्टतो मांसभुक्खगगणो युयुत्सतः। यस्य तस्य बलविद्रवो महान् अपगैस्तु विजयो विपक्षमैः। भानोरुदये यदि वास्तसमये गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी। बिम्बं निरुणद्धि तदा नृपतेः प्राशः समरः सभयः प्रवदेत्। यस्मा शान्त द्विजमृगरुष्टा सन्ध्या स्निग्धा मृदुपवना च। पांशुध्वस्ता

जनपदनाश यत्नेच्छ्या रुधिरनिभा वा। यद्विस्तरेण कथितं मुनिभिस्तदस्मिन् सर्व्वं मया निगदितं पुनरुक्तवर्ज्जम्। श्रुत्वापि कोकिलरुतं बलिभुग्विरौति यत्तत्स्वभावकृतमस्य पिक न जेतुम्” ४७अ०। एवमन्येऽप्युत्पाताः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता आकरे द्रष्टव्याः। उत्पातविशेषे मङ्गलकर्म्मवर्ज्जनकालव्यवस्था रघुनन्दनेन दर्शिता यथा “गर्गः। दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे वा। धूमे तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम्। उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे। छिद्रे सूर्य्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। द्विसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डले। रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत्। दिग्दाहे दिनमेकञ्च षष्टे सप्त दिनानि च। भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत्। उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु”। भोजराजः “ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्”। “ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुभम्। किञ्चिदूनतत्समाहारेऽपि दशाहम्। ग्रहणाद्येकदोषे त्र्यहमिति” वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे। “राज्यादिमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम्। लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र। “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते। धूम्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। प्रयाणन्तु त्यजेत् तत्र सप्तरात्रमतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम्। शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्व्वं कर्म्म समाचरेत्”। पराशरः। “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे”। भृगुः। “राजन्यानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्व्वकार्य्येषु वै भृगुः”। शूद्रस्यापि विषयम्। कम्प इत्युपलक्षणम्। ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात्” मल०त०। पीयूषधारायां तु विशेष उक्तः। नारदः “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासुतदर्शने। सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम्” वशिष्ठः सर्व्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्व्वकार्य्येषु वर्जयेत्। षट्दिनानि त्रिभागोने अर्द्धग्रासे चतुर्द्दिनम्। चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्यात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः” नारदः “उत्पातग्रहणादूर्द्ध्वं सप्ताहं निखिलं त्यजेत्”। अङ्गिराः “सर्व्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम्। त्रिद्व्येकाङ्गुलतोग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी०धा०। अत्यावश्यककार्य्ये परिहारस्तत्रोक्तः ज्योतिर्निबन्धे “दिनानि पञ्च वशिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम्। यवना चार्य्यस्य मते पञ्च मुहूर्त्तांश्च दूषयति”। माण्डव्यराह प्रदर्शित शुभोत्पातेषु एकमेव दिनं वर्ज्यम्। “शुभदोत्पातेश्च दुष्टं दिनम्” मुहू०चि० उक्तेः। एवञ्च स्मार्त्तादिव्यवस्थापित त्रिरात्रे ग्रहणे एकदिनवर्ज्जनम् अल्पग्रासविषयमापद्विषयं वा उक्तवचनजातसामञ्जस्यात्। ग्रस्तादिविषये विशेष ग्रहणशब्दे वक्ष्यते “एकतालद्रुमोत्पातपवनप्रेषितो गिरिः” रघुः। “कोपाभासे मत्सरोत्पातवात” माघः। “उत्पातेन ज्ञापिते च” पा०। “उत्पातग्रहदुष्टञ्च” ज्यो०।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-णिच् ण्वुल् १उत्पातजनके उद्+पत-ण्वुल्। २ऊर्द्ध्वपतनशीले च। “दंशोत्पातकमत्कुणमक्षिकामशकाद्यतम्”। भा० स्वर्गा० २अ०।

उत्पाद पु० उत्+पद-भावे घञ्। १उत्पत्तौ “दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा” या०। उत्पत्तिशब्दे विवृतिः उत्क्षिप्तः पादोऽनेन। “उत्क्षिप्तपादे त्रि०।

उत्पादक पु० ऊर्द्ध्वस्थिताः पादा अस्य कप्। अष्टपदे शरभाख्ये गजारातौ १पशुभेदे तस्य पृष्ठस्थचतुश्चरणत्वादूर्द्ध्वपादत्वम्। उत्-पद-णिच्-ण्वुल्। २पितरि पु०। ३उत्पादनकर्त्तरि त्रि०। “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” “आङ्कुरमुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः” “मोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि” मनुः। स्त्रियां टापि अत इत्त्वम्। उत्पादिका ४उत्पादकस्त्रियां ५क्रिलसोषिकायां शब्दचि० ६पूतिकायां भरतः ७देहिकानामकीटे च स्त्री त्रिका०।

उत्पादन न० उद्+पद-णिच्-ल्युट्। जनने उत्पत्तिकरणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पालनम् तथा” मनुः

उत्पादशय पु० उत्पादः ऊर्द्ध्वक्षिप्तपादः सन् शेते शी-अच्। (टिटिर) १टिट्टिभपक्षिणि हेमच०। २शिशौ च। तयोः

णम्। ततो होमशेषं समाप्यापोऽवगाहन्त इत्यर्थः नारा० “एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति” २१ सू०। “स्नात्वा सावित्राद्या सव एनिमीड् इत्याद्याय विधतिं सर्पयन्तीत्यर्थ। प्राग्देवता ब्यादिश्य तर्पयेयुः। द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकाधानिमहाक्यानि कृत्वा तावत्क्तृत्वस्तर्पयेयु” ना०ह०।“आचार्यान् ऋषीन् पितृँश्च” २२सू०। यश्च मध्यमयाञ्च तर्पणयुक्त तद्देतदन्तेनैदामोमपि कार्यमित्यर्थः। चयज्ञो देवतातर्पण समुच्चयार्थं। तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः। देवतास्तर्पयन्तीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् क्रमश्च तन्त्रोक्त एव” ना० ह०। “एतदुत्सर्जनम्” २३सू०। “अस्येयं सत्त्वा। तत पण्मासान् षडङ्गान्यधीयीत। षण्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके। अन्ये त्वविशेषेणेत्याहु” ना० ह०। उत्सर्गशब्दे दर्शितेन कालेनास्य विकल्प शाखिभेदेन व्यवस्थाप्यं “पौषे तु छन्दसा कुर्याद्बहिरुत्सर्जन बुधः” मनुः। [हुने च

उत्सर्पण न०उद्+सृप्-ल्युट्। १उत्क्रम्य पुरतोगतौ, २उल्ल-

उत्सर्पिन् त्रि० उत्सर्पति णिनि। उत्पतिष्णौ “पयोधरोत्सर्पिषु शीर्य्यमाणः” रघु०। “उत्सर्पिभि प्रांशु शिवांशुजालैः” किरा० २अतिशयिते स्त्रियां ङीप्। “उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना” शकु०। सा च हेम चन्द्रोक्ते कालचक्रान्तर्गते ३कालगतिभेदे “सागर कोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते। अवसर्पिण्या सहैरा उत्सर्पिण्या तएव विपरीता। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्”हेम०। [प्रचारो गवि जटा०

उत्सर्य्या स्त्री उत्+सृ-यत्। १ऋतुमत्यां गर्भयोग्यावस्था

उत्सव पु०उद्+सू-अप्। आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ। “ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्सव, पूर्व्वमुत्सवमपोहदुत्तर” “स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघु। “धर्मसेतुसमाकीर्णा यशोत्सववतीं शुभाम्” “हृष्टपुष्टजनाकीर्णा नित्योत्सवसमाकुलाम्” भा० व०२०६ अ०

उत्सवसङ्केत पु०उत्सव आनन्दजनक सङ्केत स्त्रीपुंसयोरत्यर्थमनुरागादाह्वानम् यस्य। अस्येव स्त्रोत्येव दाम्पत्यनियमशून्ये स्त्रीपुंसयोरनुरागमात्रेणैकत्रैरविहारशालिनि पार्वतीये जातिभेदे। भा०स० अर्ज्जुनसोत्तरदिग्विजये “पौरवं युधि निर्जित्य दस्यून् पर्व्वतवासिनः। गणानुत्सवसङ्केता नजयत् सप्त पाण्डव, २६अ० अत्र नीलक०दर्शितरीत्यैव व्याख्या। तद्धर्मके प्रतीचीस्थेऽपि जातिभेदे “गणानुत्सवसङ्केतान् व्यजयत् पुरुषर्षभः” नकुलस्य प्रतीचीविजये ३२अ० “शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघु।

उत्सादन उद्+सद्-णिच्-ल्युट्।१उत्सारणे,२उद्वर्त्तने कषाय द्रव्येण स्नेहाद्यपसारणे ३उच्छेदकरणे “उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति कर्मीभिः” भा० व० १०२ अ०।“उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः” भा० व०१००अ०।“न हि द्वैतवने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोजनम्। उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते।” भा० व०२३७ अ०। स्थानान्तरनयने “क्रयणवेद्यारम्भण प्रवर्ग्योत्सादनेत्या०” कात्या०१४,१,१२, “उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम्”कात्या०१८,२,१०। उत्साद्यतेऽत्र उद्+सद्-णिच् आधारे ल्युट्। महावीरादिपरित्यागदेशे। “उत्सादनदेशं गच्छन्ति सामगानामन्तरम्” कात्या० २६,७,१०,उत्सादनदेशं प्रति आगच्छन्ति उत्सादनं महावीराणां परित्याग स यत्र देशे विहितः श्रुतौ” कर्क०

उत्सादनीय त्रि०उद्+सद्-णिच् कर्मणि अनीयर १उच्छेद्ये २उन्मूलनीये उद्वर्त्तनीये कषायादिद्रव्ये। “कुर्य्यादनुत्सादनीयानि सर्पीष्या लेपनानि” च सुश्रु०।

उत्सादि पु०प्रवाद्यर्थे “उत्सादिभ्योऽञ्” पा० अञ् प्रत्ययप्रकृतिशब्दगणे। स च उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन (वष्कयाऽसे) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण(उद स्थानदेशे) पृषद ग भल्लकीय रथन्तर माध्यन्दिन वृहत् महत् सत्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव (ग्रीष्माद्छन्दसि) औत्स तद्भवे त्रि०।

उत्सादित त्रि०उद्+सद्-णिच्-क्त। उन्मूलिते उद्वर्त्तिते च “भद्रासनेऽपविष्ट परिधायाम्बर लघुः। सग्धी चन्दनसंयुक्तै, पानीयैरभिमन्त्रितैः। उत्सादित कषायेश्च मलवद्भिः सुगन्धिभिः” भा०द्रो०८२अ०।

उत्सारक पु०उद्+सृ-णिच्-ण्वुल्। द्वारपाले हेमच० तेन हि प्रभुद्वारतो जना दूरीक्रियन्ते इति तस्य तथा अपसारके त्रि०। [२चालने, ३स्थानान्तरकरणे च।

उत्सारण न० उद्+सृ-णिच् ल्युट्। १दूरीकरणे,

उत्सारित त्रि०उद्+सृ-णिच् क्त। दूरीकृते चालिते “ग्रयान्त्यमङ्गं गुणकेन हन्यादुत्सारितैमेवमुपान्त्यमादीन्” लीला०

उत्साह पु०उद्+सह-घञ्। १उद्यमे,२अध्यवसाये, कर्त्तव्य

कार्य्येषु १स्थिरतरे प्रयत्ने "उत्साहो मन्त्रमूलं स्यादिति नीतिविदां मतम् । प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तस्मादुत्साहवान् भवेत्" इत्युक्ते राज्ञां ४गुणविशेषे, "चारेणोत्साहयोगेन क्रियया च कर्म्मणाम्" मनुः । "नीताविशेषोत्साहगुणेन सम्पद्" कुमा०।।.कल्याणे,शब्दरत्नावली ईस्थले, मेदिनी "कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते" सा०द० उक्तलक्षणके वीररसस्य ७स्थायिभावे । स च वीररसस्य स्थायी भाव "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमस्तथा" स्थायिनो विभज्योक्त "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः" तत्रोक्तं । तत्र उद्यममात्रे "मन्दोत्साह कृतोऽसि मृगयापवादिना माधव्येन" शकु० "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः" गीता "महोत्साह स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः" या०स्मृ० अस्त्यर्थे वला० मतुप् इनि वा उत्साहिन् उत्साहवत् तद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्साहक त्रि०उद्+सह-ण्वुल् । उत्साहान्विते "तृजकाभ्यामिति" पा० षष्ठीनिषेधेऽपि याजका० षष्ठी समास । कार्य्योत्साहक ।

उत्साहन न० उद्+सह-णिच्-ल्युट् । उत्साहजनने

उत्साहवर्द्धन पु०उत्साहं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । वीररसे । वृध-ल्युट् ६त०। उत्साहस्य वृद्धौ न०।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहरूपशक्तिर्बलम् । राज्ञां विक्रमहेतौ बले । "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" अमरः । "कर्त्तव्येषु कार्य्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साह" मल्लि० ।

उत्सिक्त त्रि० उद्+सिच-क्त । १उद्रिक्ते अतिशयिते २दृप्तियुक्ते ३उद्धते गर्विते च । "नानोत्पादस्थिरा वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" मनु० ।

उत्सुक त्रि० उत्सुवति षु प्रेरणे मितद्र्वादि० डु कतृ । १इष्टार्थप्रवृत्ते कालक्षेपासहिष्णौ २इष्टार्थोद्युक्ते च "दिनावसानोत्सुकबालवत्सा" "स्मृत्वा रामं पियोदलमेने तत्परमोत्सुक" "वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्" "व्यापद्ग्रोत्सुकशारङ्गा चित्रकूटस्थली जहौ" रघु । उत्सुकस्य भाव ष्यञ् । औत्सुक्य तद्भावे न०। "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्वरास्वेदद्दीर्घनिश्वसितादिकृत्" सा० द० । "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्ना० । अमा०

अभूतत्वज्ञापार्थे क्यङ् । उत्सुकायते उत्सुकायमाना "यस्योत्सुकायमाना त्वं न मत्तोपायसेऽन्तिके" भट्टि ।

उत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्त सूत्रम् अत्या० स०। विधानसूत्रातीते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना" माघ ।

उत्सूर पु० उत्क्रान्त अतिक्रान्तः सूरः सूर्यम् अत्या० स० । दिनात्यये हेमच०उत्सूर्य्यादयोऽप्यत्र । "व्योत्सूर्य्यमन्यानुत्थापयाव्युषम्"। अथ०४,५,७, "उत्सूर्य्यशायिनशाखन् सर्व्वं वाक्तन् प्रगे निशा भा०शा०२२८अ० ।

उत्सृज्य अ० उद्+सृज-ल्यप् । १त्यक्त्वेत्यर्थे "क्रतुपत्यात् कर्म्मणि क्यप् । २त्यक्तव्ये त्रि०

उत्सृष्ट त्रि०उद्+सृज-क्त । १त्यक्ते २दत्ते च । "ब्राह्मणानाह यत्किञ्चित् मयोत्सृष्टं तु निर्ज्जने । तत्कश्चिदन्यो न नयेत् विभाज्यत्वं यथाक्रमम् । न वाह्य न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्" । ब्रह्म पु० । "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः" या०स्मृ० ।

उत्सेक पु० उद्+सिच-घञ् । १गर्व्वे, "उपदा विविशुः सम्यक् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" रघु । "नोत्सेकमगनच्छेदं कदाचिदिह न कुलम्" भा० आ० ११०अ० । २उद्रेके "पातव्य श्वासकासघ्नं स्नेमोत्सेके गलग्रहे सुश्रु० । ३उद्धत्य वहिः सेचने च ।

उत्सेकिन् त्रि० उत्सेक+अस्त्यर्थे इनि । १अतिगर्विते २गर्वयुक्ते च स्त्रियां ङीप् ।"भाग्येष्वनुत्सेकिनी" शकु० ।

उत्सेचन न०उत्क्रम्य आधारमतिक्रम्य सेचनम् । आधारातिक्रमेण प्लवने उपचार)

उत्सेध पु० उत्सेधति कारणमतिक्रम्य वर्द्धते उद्+सिध-गत्याम् अच । १देहे तस्य शुक्रशोणितरूपस्वल्पकारणातिक्रमेण वर्द्धनाशयात्वम् । भावे घञ् । २उन्नतौ तस्य तदभिहितभावत्वात् "पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेत्यादौ पुत्रार्जितवित्त इव उन्नत्याश्रयेऽपि इति तथात्वेऽपि विशेषणसमासे ब्राह्मणश्रमणादिवत् परनिपात हिमनिष्यन्दपाण्डर इत्यादिवदिति भेद । यथा "पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता इति कुमा० "तस्य प्रमाणमार्द्र माहिषचर्मोत्सेधसंपदर्शयन्ति" सुश्रु०। "उत्सेधनिर्ज्जितमहीधर" माघ "तच्छायापमसा दीर्घा मादेशायतरञ्जुला । तथैवोत्सेधतोऽप्यायतरश्मासु इत्यपि" छन्दोगप० "पयोधरोत्सेधविशीर्णस इति" कुमा०। कर्त्तरि अच् । ३उच्चे त्रि०। "वायव्य श्वेतं पुच्छे उत्सेधमेव त कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि स अ-

[illegible]" शत० ब्रा० १४, ९, ३, ६ "[illegible]" भा० ।

उदमान [illegible] ।

उदमेघ [illegible]

उद् [illegible] १ प्रकाशे, २ विभागे, ३ लाभे, ४ ऊर्ध्वे, ५ उत्कर्षे, [illegible] [illegible]

उदक न० [illegible]

[illegible] "उदकमोदकं" [illegible]

उदककर्मन् पु० [illegible]

उदकक्रिया स्त्री० [illegible]

उदकपरीक्षा स्त्री० [illegible]

उदकम् [illegible]

उदकमेह पु० [illegible]

उदकल त्रि० [illegible]

उदकार्य त्रि० [illegible]

उदकपट्पल न० [illegible]

उदकान्त पु० [illegible]

उदकीय पु० नामधातु आत्मन उदकमिच्छति उदक+क्यच्। उदकीयति अतिसर्पयान्तु उदन्यति।

उदकीर्य(र्य्य) पु० उदकेन कीर्य(र्य्य) मध्यायाम् उदादेश.। महाकरञ्जे राजनिर्घ० यौग रत्नमा०।

उदकेचर पु० उदके जले चरति अच् वा सप्तम्या अलुक्। जलचरे मत्स्यादौ। अध्वर्य्युर्मत्स्य सामदोराजेत्याह तस्योदकेचरा विशस्त इव आसत इति मत्स्याश्च" शत०ब्रा० १३,४ ३,१२ जलचरे शिंशुमारकूर्मादौ च ते च सुश्रुते विभाजिता ते च आनूपशब्दे ७३१ पृष्ठे दर्शिता। सप्तम्यालुकि उदकचरोऽप्यत्र, णिनि, उदकचारिन् अप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

उदकोदर न० सुश्रुतोक्ते उदरवृद्धिकारकरोगे। उदरशब्दे विवृति "उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यामित्यादि" सुश्रु०

उदक्त त्रि० उद्+अन्च–क्त। कूपादित उत्तोलिते। "उदक्तमुदकं कूपात्" सि०कौ०।

उदक्प्रवण त्रि० उदक् उत्तरा प्रवण निम्नम्। क्रमशोदक्षिणत उत्तरनिम्ने। "अपर उदक्प्रवणे समे वा" कात्या० २,३,४। २उत्तरमार्गगतिहेतौ च "एष वा उदक्प्रवणोयद्यो यत्रैवं विद् ब्रह्मा भवति" छा०उ०। "उदक्प्रवण उत्तरमार्गं प्रति हेतुरित्यर्थः" भा०। 'प्राची हि देवाना दिगथो उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्य णा, दिग्दक्षिणत पुरीष प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितॄणा सा यद् दक्षिणा प्रवणा स्यात्" शत०ब्रा०। १,२,५,१७।

उदक्य त्रि०उदकमर्हति दण्डा०यत्। १जलार्हे व्रीह्यादौ। २तत्स्नानार्हेऽशुचौ ३रजस्वलायां स्त्री। तस्याश्च स्नानदिवसपर्यन्तमशुद्धे तत शुद्ध्यर्थमुदकार्हत्वात् तथात्वम्। "उदक्या सूतिका वापि अन्त्यज सस्पृशेद्यदि। त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्" शु०त० अङ्गिरा०। 'उदक्यया च सभाषा न कुर्य्यात कदाचन" भा०अ०प० १०४ अ०। "उदक्यायासते ये च द्विजा केचिदमन्त्र " भा० शान्ति०१६५ अ०। अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोदर्शनतिथ्यादिफलतदीयधर्मभेदा उच्यन्ते ते च विधानपारिजाते दर्शिता यथा। "प्रथमर्त्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम्। कर्त्तव्य नातिभि सम्यग् धर्मशास्त्रविधानत"। तत्र वस्त्रफलम्। वराहसंहितायाम् "सुभगा श्वेतवस्त्राढ्या रोगिणी रक्तवाससा। नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम्। भोगिनी पीतवस्त्रा स्याच्चित्रवस्त्रा पतिव्रता। दुर्भगा शोणवस्त्रा च सुभगा क्षौमवस्त्रिणी"। रजोवर्णफलम्।

"व्यालोहिते भवेद्वन्ध्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी। कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम्" विवाहोत्तरकालभेदफलम् "ऊढाना वत्सरार्धेन मासे मध्ये तथा खलु। रजसो दर्शन स्त्रीणा सर्वदैवाशुभावहम्"। अथ तिथिफलम् "आद्यर्त्तौ विधवा नारी प्रतिपद्याद्यताऽऽस्त्रजा। वैधव्यदा प्रतिपदा द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी। सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी। पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सर्वार्त्तिनाशिनी। सप्तमी धननाशाय, पुत्रदा सौख्यदाष्टमी। नवमी क्लेशदा स्त्रीणा दशमी च सुखप्रदा। एकादशी दुःखनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी। त्रयोदशी शुभाख्येया दुर्भगा च चतुर्दशी। पौर्णमासी त्वमावास्या तु व्रतरोगविवर्द्धिनी"। अथ मासफलम् तत्रैव "चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्य लभते ध्रुवम्। वैशाखे बहुपुत्राढ्या ज्यैष्ठे रोगाद्यता भवेत्। आषाढे स्यात्सुट प्रोक्ता श्रावणे धनदा भवेत्। भाद्रे तु दुर्भगा स्त्रीणा आश्विने च तपस्विनी। कार्त्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा। पौषे स्यात् पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता। फाल्गुने सर्वसम्पन्ना प्रथमर्त्तौ फल स्मृतम्"। अथ वारफलम्। "आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात्। मङ्गले ज्ञात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत्। गुरौ च भर्त्तृसुखदा कन्यापुत्रपरम्भोगी। पौंश्चल्यकारिणी मन्दे म्रियते भर्त्तुरन्तत"। अन्यत्रान्यथापि "रागया पतिव्रता दुःखपुत्रिणी भोगभागिनी। पतिव्रता क्लेशभोगा सूर्य्यवारादिषु क्रमात्" अथ वेलाफलम्। "प्रात काले रज स्त्रीणा प्रथम शोकदर्शनम्। सङ्गवे सुखसन्तानं मध्याह्ने धनसन्तति। अपराह्ने धनाय प्रि' सायाह्ने मध्यम फलम्। पूर्वरात्रे सुखायास मध्यरात्रे धनक्षय। परराबेऽर्थनाशाय प्रथमर्त्तु फल स्मृतम्"। अथ स्थानफलम्। "गृहमध्ये सुखायाग्निर्द्वारे वियोगिनी। शय्याया सुखदा भूषावनेऽपत्यसन्तति"। दृष्टफलम्। "पुरन्ध्या दृश्यते यत्तु रज स्त्रीया सुखाय तत्। विश्वस्तया तु यद्दृष्ट रजो वैधव्यद स्मृतम्। रज पश्यति चेत्कन्या कुमार्य्या तत्सुख भवेत्। स्वय दृष्ट तथा स्त्रीणा मात्मघाताय कल्पते"। अथावासफलम्। "पितृगृहे रजो दैन्य विदधाति पितृ कुले। देवस्थाने पितृस्थाने धर्मस्थानेऽन्यवेश्मनि। मार्गे भर्त्तृवियोगे च परगृहागतेष्ट्र मृतप्रजा"। अथ नक्षत्र फलम्। 'अश्विनी सुखदा स्त्रीणा भरणी कामवर्द्धिनी। कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी

सुखदा भवेत् । मृगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् । आदित्यं च सुखं दद्यात् पुष्यं सुखवर्द्धनम् । अश्लेषा शुभभागाय योषायाय मघा मता । वैधव्यं फल्गुनी हस्ते हस्ते पुत्रविवर्द्धनम् । चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नात्र संशयः । स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखभागिनी । अनुराधार्थभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा । शुभदाप्यशुभं मूलं पूर्व्वषाढार्थभागिनी । सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणं सुखवर्द्धनम् । धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ सुखप्रदम् । तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । वारः षड्गुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः । वस्त्रं दशगुणं विद्यात् गर्भं च ततोऽधिकम् । अशुभं चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते । विधानं तत्र कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः" इति । अथ योगादिफलम् । "परिघस्य तु पूर्व्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृतौ । व्याघातशूलयोर्विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम्" । विष्टिर्विष्टि भद्रेत्यर्थः । अन्यत्रापि । "अमा सङ्क्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैधृतौ । परिघस्य तु पूर्व्वार्द्धे षट् च गण्डातिगण्डयोः । व्याघाते नव, शूले तु नाद्याः पञ्चदशैव तु । वैधव्यमर्थहानिश्च सुतनाशं महद्भयम् । वैधव्यं शत्रुवृद्धिश्च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् । तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् । अथ राशिफलम् । "मेषे सव्यभिचारा स्याद्वृषभे परभोगिनी । मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी । पुष्पाढ्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विलक्षणा तु तुलायां तु वृश्चिके तु पतिव्रता । दुश्चारिणी धनुःपूर्व्वे स्वपरे च पतिव्रता । मकरे मानहीना च कुम्भे निर्द्धनबन्ध्यता । मीने विलक्षणा लग्ने मङ्गलस्य विवाहवत्' । अथ लग्नफलम् नारचिन्द्रीये । "लग्नस्य सप्तमस्थाने सूर्य्यो वैधव्यकारकः । पुत्रहानिकरस्तारो बुधः सत्पुत्रदो भवेत् । हस्तमित्रमायुष्यं शुक्रः सापत्न्यकारकः । शनैश्चरे च बन्ध्या स्याद्राहौ तु मरणं ध्रुवम्' । अथ गुरुशुक्रोदयफलम् । "आयुः श्रीः सौभाग्योऽभ्युदिते गुरुभार्गवे । मन्दोदये विरोधः स्यात् क्लेशः स्यात्तामसोदये । तामसो राहुः । अन्यच्च । "समार्ज्जनोक्षतृणाग्निपानु हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् । तत्वोपयोगे तमसि स्थिता चेद्दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात्' इत्यादि सर्व्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ ऋतुस्वरूपम् । "नाभिमूले स्थितं पुष्पमुदरं समन्वितम् । तस्मिन् सर्व्वाश्च दृश्यते गर्भसम्भवकारणम् । अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां नद्धं तु सुसाक्षति । मास्यात् परयय प्राप्तौ सकलं विकसद्भवेत् । उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावात् प्रस्रवेद्रजः । तदा प्रभृति सर्व्वासां मासि मासिमृतुर्भवेदिति" । अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारप्रयोगः पारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् । "प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्या पतिपुत्रवती स्त्रियः । अभ्यङ्गेराशनं कुर्यात्तस्मिं स्नापयेत् । हरिद्रागन्धपुष्पादीन् दद्यात्तास्वलङ्कृतः । आशिषोऽवाचयेयुस्ता पतिपुत्रवती भव । दापनीराजनं कुर्यात्तद्दीपं वाहयेद्गृहे । ता सर्व्वाः पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः' । अन्यच्चाह दक्षः । "आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वेश्मनि संविशेत् । न सवर्गं व्रजेदह्नि स्नात्वा पापात् प्रमुच्यते । अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् । न कुर्य्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा । नखानां कर्त्तनं रज्जुतालपत्रादिबन्धनम्' । नेत्यनुवृत्तौ सएव "दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत्' । अथ रजस्वलास्पर्शशुद्धिविधानम् स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः "उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे वाऽन्यथा पुनः । तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले । मिथः संस्पृशतोऽमत्या स्नानमात्रेण शुध्यतः । मत्यैकरात्रं नाश्नीत पञ्चगव्यं पिबेत्ततः । उदक्ययोर्यदान्योन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः । स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तथाद्यात् शुचिर्भवेत्' । तस्मिन् स्पर्शदिने । "मत्या तु नाऽऽद्यादाशुद्धेर्भुक्ता चेत् प्रतिवासरम् । उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया । उपवासेत्यशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । सम्भाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले । आस्नानकालान्नाश्नीतोऽशुभे गत्या मिथः क्वचित् । स्नात्वोपवासं कुर्य्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः । एवमभ्यसतश्चाऽन्यप्रायश्चित्तं समाचरेत् । मत्या रजस्वलाऽन्योन्यं वृषली ब्राह्मणी स्पृशेत् । आस्नानकालान्नाश्नीयादतिकृच्छ्रं समाचरेत् । चाण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद् भोजनान्तरे । वाग्यता बक्षिर.धोनाऽऽस्नानकालादुपोषणम् । प्राजापत्यञ्चरेत् पश्चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । विप्रान् द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति । पुष्पिणी संस्पृशेच्चेत् शूद्रं वा नरं स्वयम् । स्नानादर्व्वाङ् न भुञ्जीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् । स्पृष्टोदक्या पञ्चनखान् द्विशफैकशफान् पशून् । श्वपचजानि च सर्व्वाणि नाद्यादा स्नानवासरात्" । परा-

परः । “रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बूकरासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ऊर्द्ध्वं तु द्विगुणं नाभे र्वक्ते तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्ध्नि दंशेऽन्यत्राव्रता भवेदिति” ।

तस्याः नैमित्तिकस्नानशुद्धिस्नानप्रकारस्तत्रैव दर्शित यथा । तत्र नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे । “स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन स्नात्वाद्भिः सिक्तगात्रा साङ्गोपाङ्गं वस्त्रं संनिष्पीड्यान्यवस्त्रधारणं कृत्वा व्रतञ्चरेदिति’ । अथ शुद्धिस्नानं स्मृत्यर्थसारएव । “रजस्वला पञ्चभिस्त्रिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्व्वकं सगवे स्नायात्” इति । अथ स्नानानन्तरमपि रजःस्रावे विशेषोऽभिधीयते । कात्यायनेन ‘रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । भर्त्तुः शुद्धा चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यती”त्युक्त्वाभिहितम् । “रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा । यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः । कालजं तु रजः सत्यं तस्मात् तत्रैव साऽशुचि”। एषां लक्षणानि । “अर्व्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोबध्याङ्गनासु यत् । तद्रागजमिति प्रोक्तं मनोद्रेकसमुद्भवम् । रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्प्रवर्त्तते । नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम् । अन्नादिदोषवैषम्यादसकृत्तु प्रवर्त्तते । रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते । द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजमिति” । “आरभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे । मासादूर्द्ध्वं रजोयत् स्यात्तत्कालजमुदाहृतम् । रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला । सा विंशतिदिनादूर्द्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” । ततः पूर्वं तु “रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्व्वागशुचित्वं न विद्यते । एकोनविंशतेरर्व्वागेकाहं स्यात् ततोऽध्यहम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति’ । काश्यपस्तु । ‘रजस्वला सती नारी पुनरेव रजस्वला । अष्टादशाहात् प्राक्चापि अशुचिः स्यात्त्रिरात्रकम् । त्रयोदशदिनादूर्द्ध्वं रजसा युज्यते यदा । अष्टादशाहात् प्राक्चापि त्रिरात्रमिति निश्चयः । एकादशेऽह्नि रात्रं त्रिरात्रं द्वादशेऽहनि । ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिप्रोदितमित्यादि” परस्परविरुद्धवचनम् ‘जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम्”। स्नानकालोत्तरानुत्तरत्वेन व्यवस्थेति रघु० । रजःकालस्नाने प्रजापतिराह “अविस्नाते मृते सा च मलवद्वसना यदि । कृत्वा शेषेषु जुष्टं स्नात्वा त्रिरात्रम् । रजः प्राप्तकालसन्देहेऽपि सएवाह । “निःसन्देहे परिस्नाने आर्त्तवे शुद्धिकारणम् । सन्देहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिरिति” । अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेष । “अर्द्धरात्रपर्य्यन्तं पूर्व्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा त्रिभागात्मा रात्रेर्भागद्वयं पूर्व्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्योदयावधिपूर्वदिनमित्यपरे । तदाह काश्यपः । “उदिते तु यदा सूर्य्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी । अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्य्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्वगामिनौ । उत्तमोऽंश प्रभातेन युज्यते मृतसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति” । अत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या । अथ रजस्वलाया ज्वरादिरोगसम्भवे शुद्धिविधानं स्मृत्यर्थसारे । “रजस्वला ज्वरिता चतुर्थेऽहनि सचेलमवगाह्याचम्य दशकृत्वोद्वादश कृत्वो वान्या तां स्पृष्टाचमेदिति” । उशनापि “ज्वराभिभूता या नारी रजसापि परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्म्मणा ? । चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्याप स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्याच्छक्त्या ततोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । आतुराणां तु सर्व्वेषामेव शुद्धिर्विधीयत” इति । अथोदक्यास्पृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम् अचेतनपीठादीनां प्रक्षालनम्, तत्रोदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे आचमनम् “उदक्याऽशुचिभिः स्नायात् स्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदिति” याज्ञवल्क्यस्मरणात् उदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीयस्यापि स्नानमेव यथाह मनुः “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवन्तत्स्पर्शिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति” तृतीयस्य त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः “तत्स्पर्शिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्द्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा” एतदमतिविषयं बुद्धिपूर्व्वस्पर्शे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव “पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पर्शितत्स्पृष्टुपस्पर्शने सचेलमुपस्पर्शनाच्छुद्धिरिति” गौतमस्मरणात् । चतुर्थस्याचमनं यथाह देवलः “उप-

स्वध्यायुविसृष्टं तृतीयं चापि मानवः । एकौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति" चमुचक्षोदक्यादिस्पर्शे तु देवल "चमुचान् स्वयमप्येतानमुचस्तु यदि स्पृशेत् । स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुन । श्वादिस्पर्शे तूपवास कृच्छ्रस्तु श्वपचादिके"इति । चमुचिमार्त्तपशब्दे ८०८पृष्ठे उक्तम् । [स्थल ।

उदगद्रि उदगुत्तरस्यामद्रि । हिमालये । उदकपर्वतोदयो-

उदगयन न०उदक् उदीच्यामयनम् । उत्तरायणे । ज्य०। माघादिके मासषट्के "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्म्मोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व० गृ०१,४,१, "अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनु । उत्तरायणशब्दे ११०४पृ० विवृतिः ।

उदग्दश न० उदक् उत्तरा दशा यस्य । उत्तराग्रे वस्त्रे "उत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधाय समदेनान्यापीयोदग्दशानि विद्ध्यासत आगमवदर्शनात्" आ०श्रौ० ४,४,१०, "उदग्दशानि उदगग्राणि" नारा०वृ०।"अथ वासो द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्रागदश मोदग्दश वोपस्तृणाति" शत०ब्रा० ३,३,२,९, [लट्भूमिके देशे जटा०

उदग्भूम त्रि० उदक् उन्नता भूमिर्य्यत्र अच् समा०। उत्-

उदग्र त्रि०उन्नतमग्रं यस्य ।१उच्चे उन्नते २वृद्धे "हरिन्मणिश्यामसुदग्रविग्रह" किरा० "मयन् मधुलिह" स्तसुदग्रदशनांशुभि" "आक्रम्य सुस्थितमुदग्रविशालस्कन्धम्" माघ "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु" "संदधे दृशमुदग्रतारकाम्" "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्र" रघु । "शौर्य्योदग्रे राजशब्दे मृगे च" "धनञ्जलोदग्रतरप्रभाम""आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्"रघु.। ३उन्नते च । "मदोदग्रा ककुद्मन्त "रघु । [उन्नतदन्ते

उदग्रदत् त्रि० उदग्रा दन्ता यस्य दत्रादेशः स्त्रियां ङीप् ।

उदग्राभ पु० उदक गृह्णाति ग्रह-अण् उप० स० संज्ञायां गृटादेश वेदे हस्य भ । १मेघे "एवा यवस्य मंदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधर्स्नैः" ऋ०८,६७,१५, "उदग्राभमुदकपाहिणं मेघम्" भा० लोके तु उदग्राह इत्येव । उदग्रा उन्नता आभा यस्य । २महाप्रभे त्रि०।

उदङ्क पु०उदच्यते उद्भ्रियतेऽत्र उद्+अन्च-घञ् ।"उदङ्कोऽनुदके"पा०नि०कु; १धर्मस्मये घृतादिपात्रे (कुपो) तैलोदङ्क घृतोदङ्क । उदच्यते आकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । आकर्षणसाधने २संदंशे "हृदयोदङ्कशस्त्राण क्षतान्तामासम्मितम्"भट्टिः । ३ऋषिभेदे पु० "अनवीम उदङ्कः

गौल्मायन " शत० ब्रा० १४,६,१०,४, अस्य हन्द्वे अङ्गन्तो च उपका०बहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य वा लुक । औदङ्कायनाः उदङ्काः ।

उदङ्मुख त्रि० उदक् उत्तरा दुखमस्य । उत्तरमुखे"मण्डपं कारयेत्तत्र प्राङ्मुखवाप्युदङ्मुखम् "वह्न्याचलकल्पे पुरा० "प्रत भुङ्क्ते ह्युदङ्मुख "।"यथाशास्त्रमुदङ्मुख "।"कूलो भ्रारसमुत्सर्गं दिशा कुर्य्यादुदङ्मुख "मनु । "उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वै शुचि शुचीन्" मनु' ।"उदङ्मुख सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्"रघु ।"स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुख खम्" मेघ० ।

उदचमस पु० उदकस्य उदकधारणार्थंचमस संज्ञायां उदादेश । उदकस्यायमनार्हे चमसरूपे पात्रभेदे "अथान्तरेणोदचमस निनयति"शत०ब्रा०७,२,१,१७ । "चतसृषु चतसृषु स्रोतस्वीनुदचमसाद्भिनयति" कात्या० १७,२,४

उदच् त्रि० उद्+अन्च-क्विप् । १ऊर्द्ध्वं गते उत्तरे २देशे ३अनन्तरे ४काले उत्तरदिग्देशकालवृत्तौ च । ५उत्तरदिशि स्त्री ङीप् अचोऽल्लोपे उद्यादेशे दीर्घ उदीची "तेनोदीचीं दिशमनु रवे " मेघ० । तत्र अस्ताति तस्य लुक् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तार्थे वर्त्तमाने दिग्देशकाले अव्य० "अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य वत्सर " अमर "उपवीणयितु ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारद " रघु "सपूर्वतोऽस्मादुदगपाभ्याम् पवित्राभ्याम्" "उदगग्रे रुत्सृष्य कुर्वन्नं कारयन्ति" स०त०गोभि०। "प्रागग्रमुदग्र वा धौत वस्त्र प्रसारयेत्"वि०पा०ख०।"आचम्योदक्पराष्टत्य" मनु ।"चारचिन्त्योदक्स्यम्" सि०शि०।

उदज पु० उद्+अज-अच् प्रभाव । पशुप्रेरणे ।

उदजिन पु० उत्क्रान्तमजिनम् अत्या० स० । अर्म्मातीते भिरुदकादि० अन्तान्तोदात्तता ।

उदज्ञ पु० उदकं जानाति ज्ञा-क संज्ञायाम् उदादेश । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । औदज्ञायनि तदपत्ये पुंस्त्री०

उदञ्च् त्रि० उद+अन्च-क्विप् । उदक्शब्दार्थे । भत्त्वे उदञ्च उदञ्चा इति भेद । तत्र प्रथमान्ताद्यर्थे अस्ताति तस्य लुक् । उदक् प्रथमान्ताद्यर्थे दिग्देशादौ अव्य०"यान् षडुदङ्ङेति तान् मासान्"छा०उ०। उदङ् उत्तरस्याम् ।

उदञ्चन न०उद्+अन्च-णिच् करणे ल्युट् । १पिधानार्थे पात्रे (ढाकना) । "प्रतिप्रस्थाता सक्तावामयन्तु चेता चमसेन योदञ्चनेन वा" शत०ब्रा०४, ६,५, २१,

"प्रतिप्रस्थाता च सप्तदशाग्रयणीयाद्वसतीवरीभिरेव चमसेन घा"कात्या०१०,५,१। भावे ल्युट्। २ऊर्द्धक्षेपणे। कर्त्तरि ल्यु। ३उत्क्षेपके त्रि० । "सतृपतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चन ऋ०५,४४,१२। "उदञ्चन ऊर्द्ध-मुद्गमयिता" भा०।

उदञ्चित त्रि० उद्–अन्च–पूजाया क्त।१पूजिते। णिच्–क्त। २ऊर्द्धगमिते ३उत्क्षिप्ते। हेम० "उदञ्चिताच्चोऽञ्चि तदङ्घिपीठः" भट्टि०।

उदञ्चु लि० उद्+अन्च–उन। उदग्निर्गते। वाह्वा० अपत्ये इञ्। औदञ्चवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उदण्डपाल पु० उद्गिन्नमण्डं पलति गच्छति कारणतया पल-गतौ अण् उप०स०। १मत्स्ये २सर्पे च मेदि० तयोर-ण्डोद्भेदेन जातत्वात्तथात्वम्। [यचि०।

उदन्या स्त्री उद्+अद–बा० यत्। तैलपिपीलिकायां शब्दा-

उदधान पु० उदकं धीयतेऽत्र आधारे ल्युट्। उदादेशः। १कुम्भे २मेघे च।

उदधि पु० उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि उदा-देश। १समुद्रे,२घटे च। "उदधेरिव निम्नगायतैः" "चन्द्रोदय इवोदधेः"रघु०। "यं लब्ध्वा सर्व्वभक्तोनिरमेयस्य महोदधिः" मनु। समुद्रसामान्यस्यैव सता तत्तत्-पदसमभिव्याहारे तु विशेषस्य बोधः। यथा क्षारोदधिः क्षीरोदधि सुरोदधि। ३मेघे च। "हृदय मधुमुखो दक्षोदधि मित्त" यजु० १८,५४। ४उदकधानकर्त्तृ सूर्य्ये च"संसर्प्य दिव्यातद्दुदधिर्निधि" यजु०१८,२२ सूर्य्यस्य च जलपूर्णाह्नताभिर्नाडीभिर्जलाकर्षणेन तद्वारणात्तधात्वं यथा च तस्याह्नताधायकत्वम्" तथा-ऽस्मद्ग्रन्थे २२३ पृष्ठे उक्तम्।

उदधिक्रा त्रि० उदधिं क्रामति क्रम–वि ङीप्। समुद्र-क्रामके।

उदधिमल पु० उदधेर्मल इव। समुद्रफेने राजनि०।

उदधिमेखला स्त्री उदधिर्मेखलेव यस्याः। मध्यस्थाने समु-द्रवेष्टितायां पृथिव्याम्। भूगोले "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धो-रुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः"सि०शि० उक्तेः। याम्यार्द्धे एवाम्बुधीनां निवेशात् तेषां पृथिव्यो मध्यवेष्टकतया मेखलात्वम्।

उदधिसुता स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् तस्या उदधिजातत्वात् तथात्वम्। उदधितनयादयोऽप्यत्र २चन्द्रे पु०।

उदन् न० उन्द्+कनिन्। उदके। "उदकशब्दादेशोऽयमि-त्यन्ये अन्यएवायं शब्द इत्यपरे। "धारावरैर्मेरोदभि र्भुन्दन्ति भूम" ऋ०१,८५,५ "अत्र त्मना भरते केतम्-दन्" ऋ०१,१०४,२,। उदन् उदनीत्यर्थ परमे व्योमन् इति वत् सप्तम्या लुक् नलोपाभावश्च

उदन्त पु० उदगतोऽन्तोनिर्णयो यस्मात्।१वार्त्तायाम् वृत्तान्ते कुशलादिकथने,। "श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तम्" रघु "कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदून" मेघ० "एवंप्रायेण चासोदन्तेन"काद०। २साधौ,मे स्वार्थे कन्। तत्रैव उद्गतोऽन्तोऽस्य पाकस्यात् प्रा०ब०गतलोपः। ३पाकस्यात् प्राप्तान्ते त्रि० "यतमसदिति तदाग्नयेऽस्य-दन्तं तर्हि जुहुयादिति तद्वैनोदन्तं कुर्य्यादुप ह दृहे-द्यादुदन्तं कुर्य्यादन्तमपि स्वं दैत उपदग्धं तस्मान्नोदन्तं कुर्य्यात्" शत०ब्रा०२,२,१,१४, "अभिमन्त्र पाद्यमदन्तं पौष्णम्" कात्या० २५,२,१.

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुद्गतान्तं करोति उदन्त+णिच्+ ण्वुल् टाप् अत इत्। तृप्तौ हारा०।

उदन्य नामधातु अतिगार्द्ध्येनोदकमिच्छति क्यच् निपा०उद-न्यति औदन्यीत् उदन्याम्–बभूव आस चकार। उदनिता-उदन्यिता उदन्या।

उदन्या स्त्री अतिगार्द्ध्येन उदकमिच्छति क्यजन्तात् अ। १पिपासायाम्।"व्यसृजदुदन्या शिशिरैः पयोभिः" भट्टि वेदे० बा०नयनार्थेऽपि क्यच्। २उदकनयने च "अथ-यत्रैतत्पुरुषः पिपासतिनाम तेज एव तस्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति" छा०उ० यथा च पुरुषस्य पिपासा भवति तद्भाष्ये समर्थितं यथा

"अथ यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेतारः आपोऽन्नशुङ्ग देह क्लेदयन्त्यःशिथिलीकुर्य्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते। नितराञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देह-भावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह। तेजएव तत्तदा पीतमबादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परि-णामयति। तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव। तत्तेज आचष्ट लोक। उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उद न्येतीति छान्दसम्"। पिपासा च प्राणस्य धर्म्मः यथाह

शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू, षडूर्मय"। उद्नः ध्ययम् उदन्य उदकसम्बन्धिनि त्रि० "विश्वा उदन्यया वर्षाधारा उदन्या इव" ऋ०२,७,३, "उदन्या उदकसम्बन्धिनी"भा०

उदन्यु त्रि० उदन्य–नामधातो उन्। पिपासौ "तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे" ५,५७,१, "हरि नवं ते ऽव ता उदन्युव" ऋ०६,८६,२७ उदन्युव उदके च्छावन' भा० छान्दस ।

उदन्वत् पु०उदकानि सन्त्यस्मिन् मतुप् उदन्भाव मस्य व। १समुद्रे "उदन्वदम्भ परिवीतमूर्त्ति" माघ। "नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादै" कुमा० "आपकाम किलोदन्वान्" ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुष" रघु०। मेघे नि०। २उदकयुक्तमात्रे त्रि०" स्त्रियां ङीप्। "उहदन्वता परिदीया रथेन" ऋ०५,८३,७,"उदन्वता उदकयुक्तेन रथेन" भा० "उदन्वतीरनुदकाश्च या."ऋ०७,५०,४, [औदापीत्।

उदप याचाते भौवा पर० सक० सेट्। उदपति। औदपीत्

उदपात्र न० उदकपूर्णं पात्रम् उदादेश'। जलपूर्णे पात्रे "भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्" मनुः।

उदपान पु०न० उदक पीयतेऽस्मिन् पा ल्युट् उदादेश'। कूपसमीपस्थे खाते क्षुद्रजलाधारे। "तड़ागा उदपानानि वाप्य प्रस्रवणानि च" निर्जलेषु च देशेषु खानयामास उत्तमान्। उदपानान्' रामा०। "सत्यवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय" सुश्रु०। ७त० उदपानमण्डूकः पात्रेसमितादि० ७स०युक्तारोह्या०। आद्युदात्तता।

उदमान पु० "कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढक'। अस्याष्टशतिकोभाग उदमान इदाहृतः"इत्युक्ते मानभेदे।

उदय पु०उद्+इ–अच्। ज्योतिषोक्ते राशेरुदयरूपे १लग्ने। आधारे अच्। "येषेत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदय स्मृत "इत्युक्तलक्षणे रवेर्दृश्योग्यस्थाने २उदयाचले पूर्व्व पर्व्वते। "उदयाचलव्यपाश्रितेन्दवपु" माघ "उदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्" उद्भट। भावे अच्। ३प्रथमदर्शनयोग्यभवने, ४वृद्धौ, ६उन्नये ७उद्गमे "आक्रमोदय परग्लानि" माघ "प्रभातसमयमिव पूर्व्वदिग्भाग रागानुमेयमित्रोदयम्" काद०। "मघोदय माघमिवौषधीनाम्" "निवातस्तिमिता वेला चन्द्रोदय इवोदधे" "उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्" रघुः। "अपमेघोदय वर्षमदृष्टकुसुम फलम्"। "यौ तु स्नमापत्रोषौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ"। कुमा० "उदये मदवाच्यमुज्झता"। "आगमै सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय"। "प्रस्तुताभ्युदयापवर्गयो" रघु। "शैलाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भ" कुमा०८उत्कर्षे। "विजितजगत्त्रयोदयम्" माघ। ग्रहाणामुदयश्च स्वाधिष्ठितराशीनामुदयात् "निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे ससदयोऽपि भवेद्गनभःसदाम्" सि० शि०। राशीनां देशभेदेनोदयकालविशेषः सि० शि०। तत्रादौ निरक्षदेशलङ्कादौ तन्मानसाधन' यथा "एकस्य राशेर्बृहती च्युक्ता या द्वयोस्त्रिभस्यापि हतीस्तवानाम्। स्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा २४३८ हतानि। स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽध परिशोधितानि। क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासव स्यु" शि०। "एकस्य राशेर्बृहती ज्येत्यष्टमी ज्या। द्वयोरिति षोड़शी ज्या। त्रिभस्येति त्रिज्या। आसां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्। फलानां चापान्यधोऽध परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम्। प्रथम तथाविधमेव। एव लङ्कोदयासव स्युः। अत्रोपपत्ति। अत्रोदय क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् त्रयस्त्रिंश वेलाप्युदयन्ते। तद्यथा। मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्ण। तत्क्रान्तिज्या तद्याम्योत्तरे भुज। तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटि। एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्ण। तत्क्रान्तिज्या भुज। तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटि। एवं त्रिराशिज्या कर्ण परमाक्रान्तिज्या भुज। परमाल्पद्युज्या कोटि। एता कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिता त्रिज्यागुणा स्वस्वद्युज्ययाभक्तास्तासां चापानि। प्रथम मेषोदयस्य काल। द्वितीयं राशिद्वयस्य। तृतीय राशित्रयस्य। अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम्। इदानीं प्रकारान्तरेणाह" प्रमि०। "कोटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्त्रिज्या २४३८ गुणा स्वस्वदिनव्ययाप्ता'। चापीकृता' प्राग्वदधो वियुक्ताः कोटादिकानामुदयासवो वा" शि०। "कोटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति ।७१६।२९७७ ।२४३८। एतास्त्रिज्यया गुणया स्वस्वदिनज्यया भक्ता इति। यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कीटान्तेऽपि ३२१८। यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३३६६। कन्यान्ते द्युज्या त्रि-

ज्यैव २४३८। धाभिन्ना भाज्या । फलाना चापान्यधोऽध शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्युर्भिदंषे वा । त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थं । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते यथमान्ते स्वलमेकमयं बद्दा द्वितीयमयं कीटान्ते निबध्यते तस्य स्वलस्यार्द्धमेकाराशेर्ज्या भवति । एवं स्वलमेकमयं मेषान्ते बद्दा द्वितीय सिंहान्ते तस्य स्वलसार्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एव मेषतुलादौ बद्धस्वलसार्ध त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताक्कीटाद्यद्धानां यदा भवन्ति यतस्तस्य पातेषु क्रान्तिवृत्ते स्वलानि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत् । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि०। “मेषादिजीवास्त्रिगुणेन्दुमौर्व्या २१४। गुणा हृता स्वस्वदिनज्यया वा । चापीकृता॰ प्राग्वदधो विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा” सि०। स्पष्टार्थमिदम्, अत्रोपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च अथ निरक्षालामाह” प्रमि०।“ तेऽश्वाद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्राः १७९३ शराग्निनन्देन्दुमिता १९३५ स्वर्थैते । क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषण्णामुदया स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः । उदेति राशि समयेन येन तस्यास्तमो- ऽस्त समुपैति तेन” सि०। “अत्र यत्तु करणे लोयानां स्यु- रद्याद्वितीयतृतीयावुदयौ नान्यौ सम्यक्पठितौ । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो ज्ञायते। द्वितीयादिप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । शे० स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादिं समम् उदेति । मेषान्त आदौ स्वक्षितिजे, तत उन्मण्डले लगति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदय स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्क्यादौ तु चरखण्डानामुपचीयमानत्वाद्वत्ते तानि परिवर्धन्ते । तुलादौ तु चरखण्डार्धस्थितत्वाच्चरखण्डानि धन भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वात्तानि परिणमन्ति । इत्यादि गोले सम्यग्विलोक्यते’ प्रमि०। “चरखण्डानां तत्र योजना यथा ‘स्वदेशजैश्चरखण्डकैर्वा लघुज्यकाभ्द्रविदोस्त्रिभागात् । मेषादिराशित्रितयस्य यानि चराण्यधोऽधः परिशोधितानि। तानि स्वदेशे चरखण्डकानि दिङ्नागसत्या यथोर्थ१०।८।३/३० रिमितौ। पलप्रभा तोयपलात्मकानि स्थूलानि वा स्युश्चरखण्डकानि । स्थूलं चरं चाप्युपलात्मकं तैस्तत्प्रमाणं यदि वापि सूक्ष्मम्” सि०। “अथ या

वक्ष्यरं चघ्नमार्वैस्त्रिभि स्वखण्डकैः स्वदेशजैर्लघुज्याप्रकारेणाथवित्वदधार्धमित्यादिना साध्यम् । कथमादित्याह । रविदोस्त्रिभागात् । अर्कस्य सायनांशस्य यो भुजस्तस्य यस्त्र्यंशस्यार्धं यमित्वद्यार्थमित्यादिना । अथ स्वखण्डकानि । मेषादिराशित्रयस्येत्यादि सुगमम् । अथ स्थूलचरखण्डकैर्यस्तु तत् स्थूलं पानीयपलात्मकं भवति । तत् षड्गुणं प्राणात्मकम् । तस्माद्यदि यत्न क्रियते तदा सूक्ष्मं चरार्धं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन्कुलं पलभा प्रकल्प्य एकद्वित्रिराशीनां पृथक् चराण्यानीय तानि षड्भिर्विभज्य पानीयपलात्मकानि कृत्वा यावदधोऽधो विशोध्यन्ते तावदुदिङ्नागसत्राः पलगुणा उत्पद्यन्ते । अतोऽनुपातः । यद्येकाङ्गुलया पलभयैतानि चरखण्डानि तदेष्टया किमिति । एवं चरखण्डानि स्युः । परं तानि ज्यात्मकानि यतः पुनः स्वल्पत्वात् धनुर्मौलसमम् । अत एव तत्साधितचापं यदि वापि सूक्ष्ममित्युक्तम् । खण्डकैश्चरकरणे लघुज्यासाधनवद्वासना । तत्र लघुज्याखण्डकानि नव चरखण्डकानि त्रीणि चरमे राशित्रये भुजे यथा त्रीणि लभ्यन्ते । तदर्थं रविदोस्त्रिभागादित्युक्तम्” प्रमि०।

गोलाध्याये च उदयान्तरकर्मोपपत्तियुक्तं देशान्तरघटित स्पष्टतया तत्साधनमुक्तं यथा ‘अर्कस्य मध्यमसावनेन अवरत्वात् स्फुटसावनस्य । तत्तुल्यखेटा उदयान्तराख्यकर्मणूनेनोनयुता फलेन । लङ्कोदये स्युर्न ततोऽपवाद्यं पैतोऽन्तरमन्तरमल्पकत्व” सि० योयमर्कगम्यमानीत स मध्यमसावनेनैव कुतः ? स्फुटसावनस्य चलत्वात् तथाविधेनानुपातेन स्फुटौ भायातीत्यर्थं युगादेरारभ्य वर्तमानदिवसान्ते यावान् मध्यमसावनस्तावानेव स्फुटसावनः स्यात् किन्तु रविवर्षादेरूर्ध्वं यावान् मध्यमसावनस्तावान् स्फुटः अतस्तत्तुल्यखेटा उदयान्तराख्यकर्मोद्भवेन फलेनोनयुताः सन्तो लङ्कोदये स्युर्नान्यथा लङ्का या भास्करोदये मध्या इति यदन्यैरुक्तं तदसत् । अथोदयान्तरकर्माह” प्रमि० “मध्यार्कभुक्ताद्यसवोनिरक्षे ये ये च मध्यार्ककलासमाना । तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तत् वपुपिण्डयो ह्यार्धिकरं गतिघ्नम् । भुक्तं युगाद्यभिराप्रविभाग्य जीवापहार्यदमशोऽल्पका स्युः । तदन्यथात्वात्तु मिलोदयैर्वेङ्कटात् पूर्वं निहित तदाचीम् । इतं तथा स्यात्स्वकर्मभिश्च कर्म यथाप्तोदयाख्यराख्यम्” सि०। “सायनार्केन रविणा मेषादेरारभ्य ये भुक्ता राशयस्तत्सम्भिनो द्वे निरक्षोदयासवो गगनगुणरसाद्ध

षष्ट्या० ।६०। इत्यादयस्तेषामेवं तथा भुक्तभाग राशेर्ये भुक्तभागास्तदुदयासुभि सङ्गुण्य त्रिंशता ३० विभज्य लब्धासवोऽपि मन्दशेष्या एव मध्यार्कभुक्तासवः । अर्द्धरात्रादूर्ध्वं तावत्स्वासुमिते काले लङ्कायां मध्यमस्यार्कस्योदय । तत्काले हि यदा साध्या यद साधने-णेन ते भिन्नास्ते मध्यमार्कभुक्तासुमितेऽस्वात्मके काले अर्द्धरात्रादूर्ध्वं जाताः, यतोऽस्त्रमा कलानां च यन्त्रन्तः केऽर्द्धयोरन्तरे । अतस्तदुदयान्तराख्य कर्मोच्यते तैरन्तरासुभिर्यदहानि सङ्गुणय कलात्मकत्वादेताभि २१६०० र्विभज्य लब्धकला मध्ये चालनं कार्या यदि कलाभ्योऽसवोऽल्पका स्युः, अन्यथा धन, यदि तु भदेशोदये मध्यमार्कभुक्तासवनोपेदं कर्म तत्र तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मापि तत्र स्यात् यदि तु स्फुटार्कभुक्तासवस् स्वोदयासुभिरानीयेदं कर्म तत्र तदोदयान्तरभुजान्तर चरकर्माणि त्रीण्यपि तत्तानि स्युः तर्हि कथमिदमुदयान्तराख्य कर्माचार्यैर्न तां तदाह यतोऽन्तर तद्धमस्ल्पकम गर्भ चरणालेपु चतुर्ष्वपि अन्तराभाव, तन्मध्येऽन्तरस्य एकि सयो । इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह प्रमि० "येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः । देशान्तरं मानवर तथान्ययाम्योत्तरं तत्स्वरूपलक्षणम्" शि० । "ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः । तच्च देशान्तर द्विविधम् एक पूर्वापर,मन्यद्याम्योत्तर तत्स्वरूपलक्षणं तत्र तावत्पूर्वापरमाह" प्रमि० । "यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्धि रेखोदयात् स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेषु ऋण स्वं फलम्" शि० । "लङ्काया मेरुपर्य्यन्तं नीयमाना या रेखा उज्जयिनीरक्षेत्रदिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते । रेखाया यदार्कोदय स्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति रेखोदयकालादनन्तर पश्चिमदेशेऽर्कोदय । तदन्तरकालस्तदन्तरयोजनै स्वभूवेष्टभान्वनुपातेन ज्ञायते यदि स्फुटपरिधियोजनै षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथ चानीता गतिरनुपातं यदि षष्टीघट्या ग्रहस्य गतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभि किमिति अथ योजनैरेवाऽनुपातः। यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनै किमिति फलं कला० मान्द्यं, यतस्तादृशा ग्रहा पश्चात्तन यतस्तस्य रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम् । इदानीं भूगोले स्फुटपरिधिप्रदेश स्फुटतानुपात चाह" प्रमि० "लङ्कायमेर्वन्तरयोजनैर्यैर्ध्यागजैर्मैदिनिरे गमनात् । एव स्फुटो भूपरिधिर्यतः स्यात्त्रिज्याहृतो लम्बगुण हतोऽथवा" शि० "लङ्कापुरस्य मेरुगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि तावन्ति भभागजानि यतो निरक्षदेशलङ्कापुरान्तरयोजनमध्यम्य भागानि, भागेभ्यो योजनानि च व्यक्तमस्युपपद्यत इत्यर्थं तन्मिथोगजैर्योजनैर्मेदिनिरे गमनात्प्रवृत्तमपद्यते स स्फुटो भूपरिधि यो मध्यपरिधि पठित स निरक्षदेशोपरि । अयन्तु स्वपुरोपरि, अत किञ्चिन्न्यूनो भवति अथ तदानयन मध्यपरिधेरभीष्टन्त्रिज्यातुल्य व्यासार्धं भवति तस्मिन् व्यासार्धे स्वपुरे यावती लम्बज्या तावत् स्फुटपरिधेर्व्यासार्धं भवितुमर्हति अतस्तेन त्रैराशिक यदि त्रिज्याव्यासार्धे मध्यम परिधिर्लभ्यते तदा लम्बज्यामिते क इति फल स्फुटपरिधिरित्युपपन्नम्"प्रमिताक्षरा ।

इदकं हि लग्नाद्यानयनम् अपमयन्त्रे १।८।७ लङ्कोदयमध्यमौदयिकसङ्क्षिप्तप्रायम् विशेषस्तु शि० शि० । "तात्कालिकार्केण युतस्य राशेर्भुक्तभागैर्गुणितोदयात् खात् । भोग्यासवः त्रिंशल्लवाद्विभक्ता भुक्तासवो भुक्तलवैः सुरेषम् । इष्टासुपुञ्जादपनीय भोग्यास्तदग्रतो राश्युदयाश शेषम् । अशुद्धमेषं गुणभक्तमग्राद्यत्पूर्वकैर्भैर्वमैर-जाद्यं । युक्तं तनु स्यादनयनांशहीनमिष्टासवोऽल्पा यदि भोग्यकेभ्य । त्रिंशद्गुणा स्वोदयभाजितास्ते तत्स्थायुक्तो रविरेव लग्नम्" शि० । "यस्मिन् काले लग्न चेद तस्मिन् काले तात्कालिकोऽर्क सायनांश कार्य । तेनार्केण युतस्य राशेर्ये भोग्यांशास्तत्तदुदयासवो गुण्यास्त्रिंशता भाज्या । ये लब्धास्ते भोग्यासव स्युः । अथेष्टासुभ्यो भोग्यासून् विशोध्य तदग्रतो यावन्त उदया शुध्यन्ति तावन्त शोध्या । तत्र मेषात् लग्नासगुणादशुद्धोदयेन भक्ताद्यल्लब्धभागाद्य तदशुद्धोदयात् पूर्वं यावन्तो मेषाद्या उदयास्तावद्भी राशिभिर्युतमयनांशैश्च रहित तल्लग्न स्यात् । अथ यदीष्टासवो भोग्येभ्योऽल्प तदेष्टासवस्त्रिंशद्गुणास्तदुदयासुभिर्भाज्या । फलेनांशाद्येन युतो रविर्लग्न स्यात्" प्रमि० लग्नांशादिना कालानयन तत्रैव दर्शित यथा "अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाढ्य समयो विलग्नात् । यदैकभे लग्नरवी तदा तद्भागान्तरघ्नोदयखाग्निलब्ध । लग्नेऽल्पके तु द्युनिशात् स शोध्यस्तात्कालिभागः ।

काशादसकृत् कालं । चेत् सावना ग्रहैरभीष्टमाड्यस्त दैव तात्कालिकस्तिग्मरश्मे ॥ आचार्य्यो यदेष्टघटिका विलग्नं कालश्च तत्रौदयिकात् सकृत्'शि०। 'अर्कस्य भागभुक्तभोग्यकालं साध्यं । लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तकालः साध्य तयोरैक्यमर्कादग्रतो लग्नपर्य्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषामुदयाश्च क्षेप्यास्तत्रैव । एवं लग्नात् कालो भवति । अत्र यद्येकराशौ लग्नार्कौ भवतस्तदा तयोरन्तरांशैः स्वोदयं सङ्गुण्य त्रिंशता भजेत् फलमिष्टकालं स्यात् । परं यद्यर्कल्लग्नमधिकम् । यद्यल्पं तदा स कालोऽहोरात्राच्छोध्यः । शेषमिष्टकालं स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य भोग्यमौदयिकादेव क्रियते । यतः कालज्ञानात् तात्कालिकत्वमर्कस्य कार्य्यम् । अतः स्थूलः कालः आयाति । अनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा मुहुः कालं साधयितुमुच्यते । परं यदि ग्रहैः सावनघटिका दृष्टा । एतदुक्तं भवति । उदयानन्तरमेतावतीष्वर्कसावनघटिकासु कीदृग् लग्नं भवतीत्येतदभीष्टं तदैव तात्कालिकार्काल्लग्नं साध्यते तदैव च लग्नादसकृत् कालं । यदा पुनरिष्टघटिका आचार्य्यस्तदौदयिकादेवार्काल्लग्नं लग्नात् कालं सकृत् । अत्रोपपत्तिः सुगमा । तात्कालिकीकरणकारणता गोले कथिता व्याख्याता च । इदानीं विलोमेन लग्नसाधनमाह' प्रमि० । "भुक्तांशशुद्धे विपरीतलग्नं भुक्तांशगेहाप्रलवोनितोऽर्कः" शि० "यदोदयात् पूर्वघटीषु लग्नमिष्टं तदा शेषासुभ्यो विशोध्य तात्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासवः साध्यास्तानिष्टासुभ्यो यावन्त उदया विशुध्यन्ति तावतो विलोमेन विशोधयेत् । शेषात् खरामगुणितादविशुद्धोदयभक्ताद् ये लब्धा अंशास्तैरर्कभुक्तांशैश्च तथा विशुद्धोदयतुल्यै राशिभिश्चोनीकृतो रविर्लग्नं भवति" प्रमि० । होराद्रेष्काणोदयसाधनमपि तत्रैव यथा "स्वेतरा स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशीनाम् । सूक्ष्मार्थी होराणां कुर्य्याद्द्रेष्काणकानां वा" शि० "यथा राश्युदयाः साधितास्तथा होरोदया अपि साध्याः । तद्यथा पञ्चदशत्रिंशद्दशभागोत्तरभागानां ज्या होराज्या पृथक् भवन्ति । ताभिर्मिथुनान्तद्युज्या ३१४१ पृथक् पृथग्गुणया स्वस्वद्युज्यया भाज्या। फलानां धनूंष्यधोऽधः शुद्धानि । पश्चात् पञ्चम पञ्चमाष्टतुर्थमित्यादि । शेषाणि होरोदयासवो भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभागैर्द्रेष्काणोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होराणामाह षट् चराणि । यान्यधोऽधः शुद्धानि तानि तेषां चरखण्डानि तैः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्था ऊनयुताः सन्तः स्वदेशे होरोदया भवन्ति। मेषादीनां द्वादश, ते च व्यस्तास्तुलादीनाम् । एवं चतुर्विंशतिः २४। एवमेव द्रेष्काणोदयाः षट्त्रिंशत् । तथा चार्कस्य सायनांशस्य भागाः पञ्चदश १५ हृता गता होराः स्युः । शेषांशास्ते भुक्तास्ते पञ्चदशभ्यः शुद्धा भोग्यांशाः स्युः । भोग्यांशघ्नं स्वदेशहोरोदयं पञ्चदशहृतं फलं भोग्यासवः स्युस्तानिष्टासुभ्यो विशोध्य तदग्रतो होरोदयांश्च शोधयेत् ॥ शेषं पञ्चदशगुणमशुद्धहोरोदयेन भजेत् फलं लवाः । अशुद्धपूर्वाणां होरोदयानां सङ्ख्यया गुणितैः पञ्चदशभिर्युताः सन्तो लग्नस्यांशा भवन्ति । एवं लग्नात् कालसाधनेऽपि । एवमेव द्रेष्काणोदयैरपि लग्नसाधनम् । तत्र पञ्चदशस्थाने दश १० गुणने भजने च कल्प्या । एवं होरोदयैर्द्रेष्काणोदयैर्वा साधितं लग्नादिकमुदयान्तराख्यं कर्म च सूक्ष्मं भवति अन्यथा स्थूलम्" प्रमि० ।

ग्रहाणामुदयान्तरकर्म तत्रोक्तम् "भानोः फलं गुणितमर्कयुतस्य राशेर्व्यक्षोदयेन खखनागमहीं १८०० विभक्तम् । गत्या ग्रहस्य गुणितं द्युनिशासुभक्तं स्वर्णं ग्रहेऽर्कवदिदं तु भुजान्तराख्यम्" शि०। "अर्कस्य यद्भुजफलं यस्मिन् राशौ रविर्वर्त्तते तस्य राशेः सम्बन्धी यो निरक्षोदयस्तेन तद्गुणितराशिकलाभिः १८०० भक्तं पुनर्ग्रहगत्या गुणितमहोरात्रासुभिः २१६५८ भक्तं यत् फलं तद्ग्रहेऽर्कवत् धनर्णं कार्य्यम् । यद्यर्कस्य भुजफलम् धनं, तदा सूर्य्यस्यान्येषां च धनम् । यदि ऋणं तदा ऋणमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । ये मध्यमार्कोदयिकास्ते स्फुटार्कोदयिकाः क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासुकरणायानुपातः । यदि राशिकलाः १८०० निरक्षोदयासुभिर्लभ्यन्ते तदा फलकलाः कतिभिरिति । लब्धा भास्वत्फलोत्था असवो भवन्ति । अथान्योऽनुपातः । यदि द्युनिशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । ता कला ऋणं धनं च यतो मध्यमार्कोदयात् प्राक् स्फुटार्कोदयः स्यादृणे तत्फले स्वं यतोऽनन्तरमित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह" प्रमि० । "युक्तायनांशस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे । मेषादिभुक्तोदययुता ये ग्रहायनांशान्वितमध्यभांशाः । लिप्तागणस्तद्विवरेण निघ्नी गतिर्ग्रहस्य द्युनिशासुभक्ता । स्वर्णं ग्रहे चेदसवोऽधिकोनाः इदं ग्रहाणामुदयान्तराख्यम्" शि० "मध्यमार्कस्य सायनांशस्य ये राशेर्भुक्तभागास्तैस्तदुदय

निरक्षदेशीयं संगुणन् त्रिंशता विभजेत् फलं तस्य राशेर्भुक्तासवः । अथ मेषाद्या येऽर्केण भुक्ता राशयस्तेषां च निरक्षोदयासवस्तान् योजयेत् मेषादिभुक्तोदयासवः । अथ मध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः । तासां कलानां तेषामसूनां च यदन्तरं तेन चक्रगतिगुणया द्युनिशासुभिर्भाज्या लब्धाः कला रवौ धनं कार्या यदि कलाभ्योऽसवोऽधिकाः स्युः, यदि न्यूनास्तदा ऋणम् । अत्रोपपत्तिः । इह द. पूर्वमहर्गणे कृत समध्यमसायनमानेन स्फुटसायनस्य चलनात् । रविमध्यगतिकलासत्त्वासुभिः सहिता नाक्षत्रा षष्टिघटिकाः ६०,५९,८ । इह मध्यममर्कसावनम् । ता गतिकला यैरसुभिरुदयन्ति तद्युता षष्टिघटिका स्फुटसावनम् । तदुक्तम् । प्रत्यहं गत्यन्तरात् प्रतिमासं राश्युदयान्तराच्च । तात्पर्योऽहर्गणे कर्तुं नायातीति मध्यमं कृतं । तेन मध्यमार्कोदये स्पष्टा न भवन्ति कदाचिदर्कोदयात् प्राक् कदाचिदनन्तरम् । अत एव भागुक्तम् । "दशशिर उपरि मध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यम" शि० इति । अथ स्फुटमध्याहर्गणयोरन्तरानयनम् । मेषादेरारभ्य येऽर्कभुक्ता राशयस्ते यैरसुभिरुदयन्ति त एकोनता । तावत्यसात्मके काले अदिनान्तादूर्द्ध्वमहर्गणेन भवितव्यम् । अथ च मेषादिभुक्तकलातुल्येऽन्तरे कृत । अतोऽसूनां कलानां च यदन्तरं तावद्भिरसुभिरहर्गणोऽन्तरित । यदहोरात्रासुभिर्गतिर्लभ्यते तदैभिरन्तरासुभिः किमिति । फलं चक्रेषु स्वं यद्यसवोऽधिकाः । अन्यथा ऋणमित्येतदुक्तमुक्तमेव" । इदानीं येऽस्वोदयान्तरस्य वासना न बुध्यन्ति तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदप्याह" प्रमि० । "चेत् स्वोदयैः स्फुटरवेरसवः कृताश्चे विश्लेषिताश्च यदि मध्यरवेः कलाभिः । बाहून्तराख्यमुदयान्तरकं चराख्यं कर्मत्रयं विहितमौदयिके तदा स्यात्" शि० । "यदि स्फुटरवेः स्वोदयेन भुक्तासवः कृता मेषादिस्वोदयैश्च युतास्तेषामसूनां मध्यमार्ककलानां च यदन्तरं तेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिशासुभिर्भक्ता यद्यसवोऽधिकास्तदा फलं रवौ स्वम् । अन्यथा ऋणम् । एवं कृते सति भुजान्तरमुदयान्तरं चराख्यं च कर्मत्रयमपि कृतं स्यादौदयिके रवौ । इदानीं प्रकारान्तरेणौदयिककर्माह" प्रमि० । "मध्याद्रवेरयनभागयुताद्द्विनिघ्नाद्दोर्ज्या खगुर्गतिगुणा खनगाश्वि २७० भक्ता । स्वर्णं रवौ युगयुजोः पदयोर्विलिप्तास्वेवं स्फुटं खलु भवेदुदयान्तरं वा" शि० । "मध्यमार्कस्य सायनांशस्य द्विगुणितस्य या चतुःखरसार्कदोर्ज्या तया गुणिता चक्रगतिः, खनगाश्व २७० हृता फलं विकलादि रवौ धनम् । एवं युग्मपदस्थितेऽर्के । अयुग्मपदस्थिते ऋणम् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्तस्य चत्वार्यपि पदानि पृथक् पृथक् पञ्चदशभिः पञ्चदशभिर्घटिकाभिरुदयन्ति । परमेकैको राशिः पञ्चभिरत उदयान्तरकर्म पदमध्यं यावदुपचीयते ततोऽपचीयते । अत एव पदान्तरेषु तस्याभावः । पदमध्येषु परमता । यदत्र निरक्षोदयैः कर्म दर्शितं तद्बालावबोधार्थम् । तत् स्थूलम् उदयानां स्थूलत्वात् । अत एवाचार्यैः सुखार्थं स्थूलोदयाः पठिताः"। इदमुदयान्तरं कर्म यथा सम्भवति तथोच्यते । मध्यमार्कस्य सायनांशस्य दोर्ज्या द्युज्या च कृत्वा तया द्युज्यया सा दोर्ज्या भाज्या त्रिद्युमान्त्यद्युज्यया गुणनीया । तस्या धनुषो दोःशेषे मध्यमार्कस्य सायनांशस्य भुजकला ऊना सत्य स्फुटा अन्तरासवो भवन्ति । तैरुदयोऽन्तरित इत्यर्थः । एवं पदमध्ये षड्विंशति पलानि किञ्चिदधिकानि भवन्ति । तानि ज्याप्रकारेण साधयितुमर्कौ द्विगुणितः । द्विगुणितस्यार्कस्य यावद्भुजं क्रियते तावत् पदमध्ये राशित्रयं भवति । तद्दोर्ज्यया त्रिज्यातुल्यया षड्विंशत्या चानुपातः । यदि त्रिज्यामितया दोर्ज्यया षड्विंशतिर्लभ्यते तदाभीष्टया किमिति । अत्र षड्विंशत्या त्रिज्या अपवर्त्तिता गुणकस्थाने रूपम् १ । हरस्थाने सार्धाश्चत्वारः । फलं पानीयपलानि । पुनरन्योऽनुपातः । यदि पानीयपलषष्ट्या गतिकलातुल्या विकला लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । पूर्वं लब्धौ दोर्ज्या गुणः सार्धाश्चत्वारो हरः । इदानीं षष्टिर्हरः अतो चक्रगतदोर्ज्या गुणः । हरयोर्घातो हरः खनगाश्विन २७० इत्युपपन्नम् । ओजपदेऽसवः कलाभ्य ऊना एव भवन्त्यतस्तत्र ऋणम् । युग्मपदे त्वधिका अतस्तत्र धनम्" प्रमि०

चन्द्रस्य दृश्यादृश्ययोः चन्द्रे विशेषस्य च निरूपणं तत्रैव "निशीष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रो रविसन्निधानाभावाच्च गतश्चेत् सति दर्शने भा" शि० । "दिनकरेऽस्तंगते यदिष्टकाले लग्नं तदिष्टलग्नम् । तस्माद्ग्रहस्योदयाख्यलग्नं न्यूनमस्ताख्यं चाधिकं यदि भवति तदा ग्रहो दृश्यः इतोऽन्यथा चेददृश्यः । एवं लक्षणे सति चन्द्रो दिवसेऽपि दृश्यः । यदि ग्रहो दृश्यस्तदा ग्रहस्य छाया साध्या" प्रमि० ।

ताराग्रहाणामुदयास्तमययोर्विशेषः यथा सू० सि० रङ्गना०। "अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते । दिवा

करकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम्'' सू० । ''अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरम् । सूर्य्यकिरणाभिभूता मूर्त्तिर्बिम्बं येषां तेषां चन्द्रादिषड्ग्रहाणां नक्षत्राणाञ्च । अतएवाल्पतेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तमययोः अस्मिन्काले सूर्य्यादधिकासन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनया क्रमेणोदयास्तयोः सूर्य्यात् च्युतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्य्याद्दूरस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमादर्शनं सम्भावितं सोऽस्तः । अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरित्यर्थः । परिज्ञानं सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अतिसूक्ष्मत्वेन मयोच्यत इत्यर्थः । तथा च ग्रह इत्युद्देशेऽस्तमनमुद्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यासन्नत्व एव सम्भवात् तद्विलक्षणतया ग्रहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्रग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता । अतः प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यवक्तव्यत्वादवसरसङ्गतित्वात् तत्सङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टमस्तमनं तत्प्रसङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं पञ्चताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह'' र०ना०। ''सूर्य्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः । ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा'' सू० ''वक्रगतौ शुक्रबुधौ तथा सूर्य्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्य्यादूनौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः । शेषं स्पष्टम् । अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदयावाह र०ना० । ''ऊना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः । व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः'' सू०। ''शीघ्रयायिनः सूर्य्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुधशुक्रावर्कगत्यल्पगती सूर्य्यादूनौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमोदयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । रविगतितोऽल्पगतिर्ग्रहोऽर्कादूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्य्यस्याधिकगत्येन बहुगतित्वात्तोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्यानन्तरमुदयनियमात् । ग्रहस्य क्रान्तिजसलग्नताकालानन्तरं यावत् सूर्य्यस्य तादृशकालस्तावत्पर्य्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात् । एवं यदाल्पगतिः सूर्य्यादधिकस्तदा प्रवहवशेनार्कस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिकग्रहस्यास्तसम्भवात् सूर्य्यास्तानन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिसूर्य्यस्य पृष्ठस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुशनयः । वक्रत्वे न्यूनगतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अथार्कगतितोऽधिकगतिर्ग्रहः । सूर्य्यादूनस्तदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नदर्शनं याति । यदा सूर्य्यादधिकस्तदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामुदयः । ते तु शीघ्राश्चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नमुक्तम् । अथाभीष्टदिने आसन्ने सूर्य्योदयास्तकालिकौ सूर्य्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं कार्य्यावित्याह'' र०ना०। ''सूर्य्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ । दिवाकरग्रहौ कुर्य्याद्दृक्कर्माथ ग्रहस्य तु'' सू०। ''पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिने आसन्ने सूर्य्यग्रहौ सूर्य्यास्तकालिकौ कुर्य्याद्गणकः । पूर्वास्तोदयसाधने सूर्य्योदयकालिकौ कुर्य्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्य्यात् । चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म आयनमाक्षदृक्कर्मद्वयं कुर्य्यात् । तुकारः आक्षदृक्कर्मस्यैव पूर्वोद्दिष्टमिति विशेषार्थकः । अत्रोपपत्तिः । पश्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्य्यास्तकालिकौ सूर्य्यग्रहाववशिष्टकालाद्यसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वोदयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्य्योदयकालिकौ सूर्य्यग्रहाववशिष्टकालाद्यसाधनार्थं सूक्ष्मावन्यकाले तु किञ्चित्स्थूलावपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्य्यवत् क्षितिजसंलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति । अथेष्टकालानयनमाह'' र०ना०।''ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः । प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः'' सू०। ''ततस्ताभ्यां सूर्य्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः ''भोग्यासूनूनकस्याथ'' इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टाः कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमोदयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्राशियुक्तयोः सूर्य्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्तरासवः । असन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । दृग्ग्रहसूर्य्याभ्यामन्तरकालो ग्रहस्य सूर्य्योदयकाले दिनगतः पूर्वोदयास्तनिमित्तसुपयुक्तम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्य्यदिग्ग्रहाभ्यामस्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्य्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्रास्तकालानामनुक्तेरुदयासुभिः साधनार्थं सषड्भौ सूर्य्यदृग्ग्रहौ कृतौ स कालोऽस्तात्मकः । यदि अहोरात्रासुभिश्चक्रकलातुल्यं यैरंशा लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन हरस्थाने षष्टिः । अतोऽस्तात्मकान्तरकालः षष्टिभक्त इष्टकालांशा इत्युपपन्नमुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्य्योदयकालि-

काभ्यामर्कदृग्ग्रहाभ्यामानीतेन दिनगतेन पूर्वं चास्तो-दृग्ग्रहः । सूर्यास्तकालिकाभ्यां सषड्भाभ्यामर्कदृग्ग्रहा-भ्यामानीतेन दिनशेषेणाग्रे चास्य सषड्भो दृग्ग्रहः । क्रमेण पश्चोदयास्तकाले प्राक्पश्चिमदृग्ग्रहौ भवतः । ताभ्यां सूर्यषड्भसूर्याभ्यां च क्रमेण पूर्वोत्पन्नान्तर-कालो ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगतशेषौ मानतो पश्चिमप्राक् कालांशाविष्टौ यतो । अथेष्टकालि-काभ्यामानीतकालेन पूर्वोक्ताभ्यां प्राक्पश्चिमदृग्-ग्रहाभ्यां सूर्यषड्भयुताभ्यां चानीतकालो नाशतोऽपि सूक्ष्मश्च । सूर्योदयास्तसम्बन्धाभावात् तदुत्पन्ना का-लांशा अपि तथा । अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानी-तेष्टकालात् कालांशा स्थूला इष्टकालिकाभ्यामा-नीतेष्टकालात् कालांशा अतिसूक्ष्मा उभयत्र कालस्य साधनत्वात् । न हि सायनपश्चिमदृग्ग्रहकपरिपूर्त्तिर्येन सूक्ष्मा सिद्ध्यन्तीति । अथ यैः कालांशैरुदयोऽस्तो वा भवति तान् विवक्षुः प्रथमं गुरुशनिभौमानां कालांशानाह र० ना० । "एकादशामरेज्यस्य तिथिसङ्ख्यार्कजस्य च । अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः" सू० । "तत इष्टकालांशायगमानन्तरमस्तांशाः । अस्तो यैरंशैर्भवति तेऽंशा अ-स्तोपलक्षणादुदयांशा ज्ञेयाः । अमरेज्यस्य गुरोरेकादश कालांशाः । शनेः पञ्चदश सङ्ख्या कालांशानाम् । च सम-च्चये । भौमस्य सप्ताधिका दश सप्तदश कालांशा इत्यर्थः । अथ शुक्रस्याह र० ना० । "पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्-महत्तया । प्रागस्तमुदयः पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगोः" सू० "शुक्रस्य महत्तया वक्रत्वेन नीचासन्नत्वात् स्थूलबिम्बतया पश्चिमायामस्तोऽष्टाभिः कालांशैः प्राच्यामुदयश्च तै-र्नाधिकैः । प्राच्यां शुक्रस्याल्पत्वादणुबिम्बत्वाद्दशभिः कालांशैरस्तं गच्छेत्, कुर्यात् नाल्पैः । पश्चिमायामु-दयस्तस्याणुबिम्बस्य दशभिः कालांशैरेव ज्ञेयः । अथ बुध-स्याह र० ना० "एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः । वक्री शीघ्रगतिश्चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ" सू० । "वक्री शीघ्रगतिः" । च समुच्चये । बुधः सूर्याद्द्वादशभिश्चतुर्दशभिश्च कालांशै-रस्तोदयौ एवं शुक्रवत् करोति । पश्चादस्तं प्रागुदयं च द्वादशभिः कालांशैर्महाबिम्बतया बुधः करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः कालां-शैरणुबिम्बत्वाद्बुधः करोतीत्यर्थः । अथ प्रोक्ते-ष्टकालांशाभ्यामस्तोदययोः का गतैष्यता इत्याह" र० ना० । "एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः । भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तयः" सू० । "एभ्य एकादशामरेज्यस्येति श्लोकद्वयोक्तेभ्योऽधिकैरिष्टकालांशै-र्ग्रहा दर्शनयोग्याः अभीष्टकाले ग्रहा भवन्ति । तथा चास्तसाधने इष्टस्य अस्त एष्यः । उदयसाधने इष्टस्य उदयो गत इति भावः । अल्पैरिष्टकालांशैर्ग्रहाः लोके भूलोके अदर्शनाः न विद्यते दर्शनं दृष्टिगोचरता येषां ते अदृश्या अभीष्टकाले भवन्ति । ननु दृश्याः, कुतो भवन्तीत्यत आह । भानुभाग्रस्तमूर्त्तय इति सूर्यासन्न-त्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या ग्रस्ता अभिभूता सूर्यकिरणप्रति-हतलोकनयनविषयो मूर्त्तिर्बिम्बस्वरूपं येषां ते इत्यर्थः । तथा चास्तसाधने अदृश्यत्वेऽस्तो गतः । उदयसाधनेऽदृ-श्यत्वे उदय एष्य इति भावः । अत एव । "उक्तेभ्य ऊना-भ्यधिका यदोष्टा स्तेष्टोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवगम्यः," इति भास्कराचार्योक्तं स-ङ्गच्छते । अत्रोपपत्तिः उक्तकालांशतुल्येष्टकालांशे यत्काले ग्रहो साधितो तत्काले एव ग्रहस्योदयोऽस्तो वा केवल । उक्तकालांशानां सूर्यसान्निध्यजनिताद्यन्तग्रहादर्शने हेतु-त्वप्रतिपादनात् । तथा चेष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पास्तदा ग्रहस्यास्तङ्गतत्वमेवेत्युदयसाधने इष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पा-स्तदेष्टकालादग्रे ग्रहस्योदयः । यदीष्टकालांशा उक्तेभ्यो-ऽधिकास्तदेष्टकालाद् ग्रहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्तसा-धने इष्टकालांशा अधिकास्तदेष्टकालादग्रे ग्रहास्तः । यदीष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्टकालात् पूर्वं ग्रहास्तो जात इत्युपपन्नमुक्तम् । अथोदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यानयनमाह" र० ना० । "तत्कालांशान्तरकला भुक्त्यन्तरविभाजिताः । दि-नादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः," सू० । "उक्तेष्ट-कालांशयोरन्तरस्य कलाः सूर्यग्रहयोर्गत्योः कलात्मकान्तरेण भक्ताः । दिनादिकमुदयास्तयोः फलमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं भवतीत्यर्थः । वक्रगतिग्रहस्य विशेषमाह । लब्धमिति । वक्रिणो वक्रग्रहस्य भुक्तियोगेन सूर्यग्रहयोः कलात्मक-गतियोगेन भक्तां फलं गतैष्यदिनाद्यं ज्ञेयम् । अत्रो-पपत्तिः । यदा सूर्यग्रहयोर्गत्यन्तरकलाभिरेकं दिनं तदे-ष्टप्रोक्तकालांशयोरन्तरकलाभिः किमित्यनुपातेनोदयास्तयो-रभीष्टकालाद्गतैष्यदिनाद्यवगमः । वक्रग्रहे तु सूर्यग्रहयोर्ग-तियोगेन सत्यहमन्तरस्य गतियोगादनुपात उपपन्न इत्यु-पपन्नमुक्तम् । अथ ग्रहगतिकलयोः क्रान्तिवृत्तस्थत्वात् कालांशान्तरस्याहोरात्रवृत्तस्थत्वाच्चानुपातः प्रमाणेच्छयो-र्वैजात्येनायुक्त इति मनसि धृत्वा तयोरेकजातित्वसम्पा-

टनार्थं गृहगत्योरिच्छाजातीयस्य वद्रसदन्तरेणानुपातस्तु युक्त एवेत्याह' र० ना० । 'तल्लग्नासुहृते भुक्ती षष्टाद्ययतोद्धृते । स्याता कालगती ताभ्यां दिनादि गतगम्ययो'' स्र० । 'भुक्ती रविगृहयोर्गती कलात्मिके तल्लग्नासुहृते कालसाधनार्थं गृहस्य यो राश्युदयो ष्टष्टीतस्तेनाखात्मकोदयेन गुणिते षष्टाद्ययतेन भक्ते फले सूर्यग्रहयोः कालात्मके कालगती स्याताम् । ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोरुदयास्तयोर्दिनादि पूर्वोक्तप्रकारेण साध्यम् । न तु पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित गतिभ्यां स्थूलत्वापत्ते । अत्रोपपत्ति । यदि एकराशिकलाभीराश्युदयासवस्तदा गतिकलाभि क इत्यनुपातेनाहोरात्रवृत्ते गत्यसव कलासमा इत्युपपन्नमुक्तम् । अथ नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तोदयज्ञानार्थं कालांशान् विवक्षु प्रथममेषामाह' र०ना० । "स्वात्यगस्त्यमृगव्याधचित्राज्येष्ठा पुनर्वसु । अभिजिद्ब्रह्महृदयं त्रयोदशभिरर्कैः'' सू० । "मृगव्याधो लुब्धक । त्रयोदशभि कालांशैरस्ताद्दृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेष स्पष्टम् । अथान्येषामाह''र०ना०।"हस्तश्रवणफाल्गुन्य अश्विन्यो रोहिणी मघा । चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाश्विनदैवतम्''सू०। फाल्गुन्य पूर्वोत्तराफाल्गुनीद्वयम्। आश्विनदैवतमश्विनीकुमारौ दैवत स्वामी यस्येत्यश्विनीनक्षत्रम् । दृश्या उपलक्षणादस्ता अपि लिङ्गपरिणामश्च यथायोग्य बोध्य । शेष स्पष्टम् । अथान्येषामाह''र०ना०। 'कृत्तिकामैत्रमूलानि सार्पं रौद्रर्क्षमेव च । दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितयं तथा''सू० । "कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभि कालांशैर्दृश्यन्ते । उपलक्षणाच्च दृश्यन्तेऽपि । एवकारो न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदार्थ । रौद्रमार्द्रा । च'समुच्चये । आषाढाद्वितयं पूर्वोत्तराषाढाद्वय तथा पञ्चदशकालांशैर्दृश्यन्त इत्यर्थ । अथान्येषामवशिष्टानामाह''र०ना०। "भरणीतिष्यसौम्यानि सौक्ष्म्यात् त्रि सप्तकांशकैः । शेषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु''सू०।"तिष्य पुष्य सोमदैवतं मृगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यादणुबिम्बत्वात् त्रि सप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्यादृश्यानि । उदितान्यस्तङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थ । शेषाणि पूर्वाधिकारोक्तनक्षत्रेभ्य उक्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदारेवतीधनिष्ठानि ब्रह्मापावत्सापसज्ञानि च सप्तदशभि कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति । तुकारो दृश्यादृश्यानीत्यत्र समुच्चयार्थक । अथ दिनाद्यानयनार्थमिष्टकाला एव प्रमाणजातीयत्वकरणमाह'' र० ना० । "अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशा स्वोदयासुभि । विभज्य लब्धा क्षेत्रांशास्तैर्दृश्यादृश्यताथ वा''सू० । 'दृश्यांशाः कालांशा अष्टादशशतगुणितास्तान् स्वोदयासुभिर्गृहराश्युदयासुभिर्भक्त्वा लब्धा क्षेत्रांशा क्रान्तिवृत्तस्थांशास्तैरर्कैर्दृश्यादृश्यता उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ । कालांशाभ्या क्षेत्र शानानीय तदन्तरकला यथास्थितगत्योरन्तरेण योगेन वा भक्ता फलमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं पूर्वागतमेव स्यादित्यर्थ । अत्रोपपत्ति । यदि राश्युदयासुभिरेकराशिकलास्तदा कालांशकलात्मकासुभिः का इति क्रान्तिवृत्ते कलास्ताः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्वमेवेष्टस्थाने कालांशा एव कृता लाघवात् । इत्युक्तमुपपन्नम् । ग्रहाणामस्तकदिश्यस्तोऽस्तकदिश्युदय इत्युक्तम् । तथा नक्षत्राणां नोक्तम् गत्यभावाद्वियोगयोगासम्भवेन गतैष्यदिनाद्यानयनासम्भवश्चेत्यत आह''र०ना०। "प्रागेषामुदय पश्चादस्तो दृक्कर्म पूर्ववत् । गतैष्यदिवसप्राप्तिर्भानुभुक्त्या सदैव हि''सू०। "एषां नक्षत्राणां प्राच्यामुदय प्रतीच्यामस्तो गत्यभावादल्पगतिग्रहवत् । एषां नक्षत्राणां दृक्कर्माक्षदृक्कर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेण कार्यम् । परन्तु स्लोकप्रत्यर्थोक्तमिति ध्येयम् । सदा नित्यम् । एवकारात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थ । हि निश्चयेन । रविगत्या गतैष्यदिवसान । लब्धि स्यात् । नक्षत्रगत्यभावात् योगे गृहगतिवत् । अथ कतिपयानां नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तो नास्तीत्याह । "अभिजिद्ब्रह्महृदयं स्वातीवैष्णववासवा । अहिर्बुध्न्यमुदक्स्थत्वान्न लुप्यन्तेऽर्करश्मिभि''सू०। अभिजित् । ब्रह्महृदयम् । अनेनैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम् । स्वातीश्रवणधनिष्ठा । अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्स्थत्वादुत्तरविक्षेपाधिक्यादित्यर्थ । सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते अस्तं न यान्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्ति "यस्योदयास्ताधिकोऽस्तभात्तु प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमय कथञ्चित्''। इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदमुक्तमदाक्षभायाम् । अन्यथा पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्''र०ना०। "यथा भौमादीनां सूर्यसान्निध्योदयास्तासत्त्वे दीप्त्या सकलबिम्बदर्शन तथा चन्द्रस्य स्वोदयास्तकाले सकलबिम्बदर्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु बिम्बैकदेश एव शुक्लत्वेन दृश्यत इति भौमादिविसदृशत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

या: पूर्व्वाधिकारे समुपस्थितेस्तदुत्तरभूतचन्द्रोद्गमनाधिकारोऽप्यसमुपस्थित व्यारब्धो व्याख्यायते । तत्र चन्द्रोद्गते उदयकालात् पूर्वकालेऽस्तकालानन्तरकाले चाल्पकतिपयदिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशानुरूपा तदुदयास्तावलोकेऽपि प्रथमसमुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिशति' र० ना० । "उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भार्गवांशैरधिकैः पश्चादृश्य प्राग्यात्यदृश्यताम्" सू० । "चन्द्रस्य यथाप्युक्तं पूर्वाधिकारोक्तं ग्रहणमत्र' समुच्चयार्थकः । उदयास्तविधिरुदयास्तयो साधनप्रकारः प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्तरीत्या गणकेन कार्यं । ननु कालांशाः पूर्वमनुक्ताः कथं तत्सिद्धिरत आह । भार्गवैरिति । द्वादशभिरंशैश्चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति । प्राच्यामदृश्यतामस्तं प्राप्नोति । अत्र पश्चात् प्रागिति पुनरुक्तमपि पूर्वं बुधशुक्रयो साहचर्येण चन्द्रोदयास्तदिगुक्ता तत्साहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ वर्त्तेते इति कस्यचिन्मन्दबुद्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम्"।

सूर्योदये विशेष ग्र० त० स्क० पु० । "रेखामात्र च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् । उदयं तं विजानीयात् होमं कुर्यात् विचक्षण" "उदयादोदयाद्भानोर्भौमसप्तम वासर" स्मृ० सि० । "सावन स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवे" काल० मा० ब्रह्म० सि० । गुरुशुक्रोदये च सर्व्व मङ्गलकार्य्याणि कर्त्तव्यानि । अगस्त्योदय अगस्त्यशब्दे उक्त । "प्रसादोदयादम्भ कुम्भयोने र्महौजसः" रघु ।

उदयगामिनी स्त्री उदयं सूर्योदयं गच्छति मुहूर्त्तादिना व्याप्नोति गम-णिनि ङीप् । "सूर्य्योदयमभिमुहूर्त्तादिकालव्यापिन्या तिथौ । कर्मानुष्ठाने उदयकाले कियन्मानस्य व्याप्तता तन्निर्णीतम्' का० मा० । "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथि र्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" म० पु० । "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" विष्णु० ध० पु० । "आदित्योदयवेलाया याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विना" देवल: । "या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथि सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" देवल । "उदयन्नेव सविता या तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथि सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" व्यास. । "पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्व्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधि स्मृत" मठी० । "उदिते दैवत भानौ पैत्रं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययो" बौधा० । "भानावुदिते तत्युत्तरकालेऽह्नोमुहूर्त्तद्वयं दैवत्यम् । तस्मिन्नास्तमिते तत पूर्वकालीनमह्नोमुहूर्त्तत्रय पित्र्यंदैवत्यमतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या" व्यासवाक्यपूर्व्वक माधवेन समाहितम् । मन्वन्तरेष्व तत्तद्दिवसाभ्यनुज्ञातथाप्युत्तरविद्धयास्तिथेर्ग्रहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेन स्वल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति, व्यासेन उदयन्नेवेत्यभिधानात् तथैव प्रतिभाति । भविष्यत्पुराणे तु घटिकामात्रं बौधायनवचनान्तरे द्विमुहूर्त्तमित्येव विरोधमाशङ्क्य "अत्रोच्यते "पौर्वाह्णिकास्तु तिथयस्त्रिमुहूर्त्ता फलप्रदा " स० या० वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्यायास्त्रिमुहूर्त्तमितायास्तिथेर्ग्रहणम् । त्रिमुहूर्त्तन्यूनायास्तिथे पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य च पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् उदिते भानौ त्रिमुहूर्त्तातिथिर्ग्राह्या । यत्तु "त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनी"ति 'न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधक प्रत्युतोहोक्तमेव । तथा हि प्रतिषेध सर्वत्र प्रसक्तिपूर्व्वक ,प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तस्य प्रसक्तत्रिमुहूर्त्तस्य समतिथौ बाधकाभावात्तथैव तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविधित्सया प्रतिषिध्यते अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यात् । तिथिवृद्धावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वय त्वनुकल्प । एतदेव स्मर्यते द्विमुहूर्त्तापीत्यत्र अपिशब्दः पठ्यते"। तत्र प्रासङ्गिकमन्यत् समाधाय उपसंहृतम् यथा "प्रकृते तु सूर्योदये मुहूर्त्तत्रयव्यापिनी प्रतिपत्तानप्रतयोर्ग्रहीतव्या एवं सत्युदयमात्रव्याप्तिपक्षं घटिकामात्रव्याप्तिपक्षस्त्र च वैश्वानराधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिप्रशंसति । अथवा यदा पूर्वेद्युरुदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति परेद्युरुदयकालमात्रं व्याप्नोति तदानीमुदयानन्तरभाविन्यामुख्यायास्त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्दिनद्वयेऽप्यभावेन द्वयोरपि दिनयोर्गौणकालत्वे सति किं ग्राह्यमिति शङ्कायां पूर्व्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तेर्भूयस्त्वात्तस्यैव ग्रहणे न्यायत प्राप्ते केनापि निमित्तेन तत्प्रत्यूहे सति परेद्युः कर्मकालव्याप्तिसम्पादनाय पूर्वोक्तमभिधायोदयविहीनस्य

व्याप्तिमाङ्गल्यस्य च्छेयस्त्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते । "आदित्योदयवेलायां यास्वापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" । यदा पूर्वेद्युः सङ्गवमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव तिथिक्षयवशात्प्रतिपत्समाप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्त्तत्रयस्पर्शो नास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयम् । "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः इतिवचनेन समाप्तायाः सोदयत्रिमुहूर्त्ताया व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युरुदयमुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्वेद्युरेवानुष्ठानम् । अस्तमयव्याप्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मपुराणेऽभिहितम् । "व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्य्ये विशेषतः । यस्यामस्तङ्गतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेदिति" । तत्रैव द्वितीयाप्रकरणे च दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव सङ्गृहीताः । पित्र्यं द्विविधम् एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । तत्र सर्व्वत्र कर्म्मकालव्याप्तिर्मुख्या । अपरिष्टा गौणी । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा यदा सङ्गवपर्य्यन्तामावास्या तदानीमुपरितनो मध्याह्नो मुख्ययैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति । यदा मध्याह्नादिमारभ्य तिथिक्षयवशात् परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति तदा पूर्व्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मध्याह्नेऽवश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रतिपद्व्याप्त्यभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्व्याप्तिः स्वीकृता एवञ्च सति कर्म्मकालव्याप्तौ सर्व्वस्मृतीनामत्यन्तनिर्बन्धदर्शनात् कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निर्णीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्यास्वपि तिथय उपवासादौ दैवे, एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्म्मकालव्याप्तियुक्ताः स्वीकर्त्तव्याः । उपवासस्तु सर्व्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् । उपोष्यैव बलिं दत्त्वा विधिना त्वपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" इति । उपवासस्याहोरात्रं कर्म्मकालः । तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदसम्भवे खण्डतिथिरपि । तत्र का ग्राह्येति निरूप्यते । तत्र सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तरदिने वास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविद्धा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततो न्यूनत्वं । तदेव पैठीनसिवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतम् । वेध्यतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तसद्भावोऽपेक्षित इति "द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च" इत्यनेन सुमन्तुवचनेन दर्शितम् । "उदयास्तमययोरेव वेध" इत्यस्यायमर्थः "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवं सति उदाहृतविषये द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्धैवोपास्या युग्मादिवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्" इति । प्राग्न्तूपवासरूपदैवविषयं तदप्युक्तं तेनैव । "यद्यप्युपोष्यत्वं साक्षान्नाभिहितं तथापि कर्म्मान्तरविशेषानुपादानादुपवासविषयत्वं परिशिष्यते तथा हि न तावत् पित्र्यविषयत्वं सम्भवति "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशनेति" व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्व्वादिशास्त्रस्य च दैवपित्र्यविषयकत्वेन व्यवस्थापनात् इति" । एवञ्चोपवासेतरदैवकर्म्मणि उदयगामिन्या ग्राह्यता तदपवादकं युग्मशास्त्रम् । तत्र च पैठीनसिवचनेन त्रिमुहूर्त्ततिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालिकतिथ्या वेधाभावात् गौडदेशीया यत् स्पर्शमात्रेण वेधं कल्पयन्ति तत्साहसमात्रम् रघुनन्दनेन कुत्रापि तथा वेधानुक्तेः कालमा० हेमाद्रिप्रभृतिषु द्विमुहूर्त्तादिव्याप्त्यैव वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युग्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठीनसिना तस्य विशेषाभिधानात्तस्यैव ग्रहणस्य युक्तत्वमित्यनुपश्याम । युगादिशास्त्रस्य बाधकन्तु "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति० त० देवी० पु० "भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः" दुर्गो० त० नन्दि० पु० "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" तत्रैव पुरा० "पूर्व्वाह्णे तु सदा कार्य्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णा चैवापराह्णिके । हेमा० नारदीयम् "युगादिमन्वादिश्राद्धादिषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षे ऽपराह्णव्यापिनी चाश्रा सत्यर्थसारश्च दिनद्वये तु तथा लाभे परैवेति हेमाद्रिः । विधानपारिजातादयोऽप्येवम् । निर्ण० सि० "मन्व-तिथ्यतीपाता युगमन्वादयस्तथा । सम्मुखा उपवासेषु दानादावन्तिमा स्मृता" अनन्तभट्टधृत आदिपादात् आहसम्पत्त इत्याह । इदन्त्ववधेयम् । "कल्पो-

यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्” कर्मणोऽभिहितकालव्यापिन्या एव ग्राह्यत्वाभिधानेन यत्र तिथिद्वयवशात् उभयदिने स्नानक्रियाविशिष्टादिनतृतीयांशरूपपूर्वाह्णव्याप्तिसत्त्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेः प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्तावपि पूर्वाह्णव्यापकतया ग्राह्यमित्येव रघुनन्दनस्याशय । तथा च “आरभ्य तस्यां दशमी च यावत्” इत्यादौ यथा पूजायान्तथैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताप्रवेश एवमत्रापि मुहूर्त्तव्यापकत्वानान्तोन्यूनदण्डादिव्यापने ग्राह्यता । भवति च त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या अपि मुहूर्त्तव्यापितेति सर्व्वं सुस्थम् । तेन मुहूर्त्तन्यूनतायां न ग्राह्यता त्रिमुहूर्त्तादिव्याप्तिस्तु मुख्येति । एवञ्च युग्मादिवाक्यविषये कृष्णप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्वाह्णमुहूर्त्तव्यापित्वेऽपि त्रिमुहूर्त्ताया एव ग्राह्यतेति विवेकः । एवमस्तगामिन्यामपि अस्तादर्व्वाक् त्रिमुहूर्त्तायास्तिथेः पित्र्ये ग्राह्यतेत्यपि बोध्यम् ।

उदयगिरि पुं० उदय उदयस्थानं गिरिरिव । सूर्य्यादेरुदयस्थाने पर्व्वतप्रदाच्छादके भूवृत्तपादे “उदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्” उद्भट “उदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि” सुश्रु० उदयाचलादयोऽप्यत्र । “श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैः” माघ । भूगोलपादस्यैव यथा सूर्य्याद्याच्छादकत्वम् तथा सिद्धान्तग्रन्थे स्थितम् । यद्यपि सूर्य्योदयस्य देशविशेषे विशेषस्थाने एव सम्भव तथापि निरक्षदेशानधिकृत्य देशे मुख्यत्वम् “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदय स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकाल स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव । यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गत प्रतिष्ठाम् तद्यास्यतोऽन्ये च ततोऽखिलानामुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम्” सिद्धान्तशिरोमणौ तथैव व्यवस्थापितम् ।

तथा च लङ्कादिपुरीचतुष्टयस्य भूवृत्तपादान्तरस्थितत्वेन द्वितीयपुर्य्युपरिस्थे सूर्य्यादौ प्रथमं दृश्यता तत्पूर्व्वादिस्थदेशे तु तत पूर्व्वम् । पश्चात् स्थितदेशेषु च ततः पश्चात् दृश्यता एवञ्च भूवृत्तपादेनाच्छादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वादुदय । ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तद्देशापेक्षया सूर्य्यादेर्भूविम्बपादोपरिस्थितत्वेन तत्स्थानस्य उदयगिरित्वम् यत्र चादर्शनं तद्देशाभिमानकस्तगिरित्व शास्त्रेषु कल्पितम् । एवञ्च निरक्षदेशावधि भूवृत्तपादान्तरेषु स्थितलङ्कापुर्य्यादिना यमकोटिरेवोदयस्थानमेवमन्यत्र कल्प्यम् । लिङ्गपुराणे तु अन्याः पुरीरुक्त्वा तत्रोदयादिव्यवस्थामाह “मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवता स्थिता । अमरावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्टात्तु सर्व्वतो दक्षिणायने । काष्ठागतस्य सूर्य्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणा प्रक्रमे सूर्य्यः क्षिप्तेषुरिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्व्वैः सांयमनैः सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः ॥ स एव सुखवत्यान्तु निशान्तस्थः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्य्यो विभायां विश्वदृग्विभुः । यथा प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ याति भास्कर । तथा संयमिनीं प्राप्य सुखाञ्चैव विभां खग । यदा पराह्णस्त्वाग्नेय्यां पूर्वाह्णो नैरृते द्विजाः ॥ तदा त्वपररात्रस्तु वायुभागे सुदारुण । ऐशान्यां पूर्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्व्वत” इति । व्याख्यातञ्च छा० उ० आनन्दगिरिणा “तथा चोपरिष्टादमरावत्यास्तिष्ठन्मध्याह्नं तत्र गकोणस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोणस्थानामाद्ययाम उदय संयमिन्यामुदयं च करोति सविता । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदैन्द्रे अस्तमय, आग्नेये तृतीययाम, नैरृतिकोणे प्रथमो याम, वारुणे उदय । यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा याम्येऽस्तमय, नैरृतिकोणे तृतीयो याम, वायव्ये प्रथमयाम, सौम्ये उदय । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमय, वायव्ये तृतीययाम, ईशानकोणे प्रथमो याम, ऐन्द्रे उदयः । तथाग्नेयकोणे वर्त्तमानस्तत्स्थानां मध्यं दिनम्, यमेन्द्रपुर्य्योरास्ततृतीययामौ, नैरृतेशानकोणयोरुदयास्तमयौ च करोति” एतच्च मानसामेश्वर्य्येणोदयास्तमयकीर्त्तनाच्च पूर्व्वोक्तेन विरुद्धम् “अथ यदादित्य पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेताऽस्तमेता” इत्यादि छा० उ० भाष्ये “पश्चादुत्तरत ऊर्द्ध्वमुदेता विपर्य्ययेणास्तमेता । पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितृमन्दिरयमेन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति” इत्याशङ्क्य आलोकः परिहार आचार्य्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोदयाद स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरमापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमय न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव

सशूलमानाह्वदुपभङ्गं सतोदभेदं पवनात्मकं तत्॥ यस्योपदग्धाज्ज्वरदाहयुक्तं पीतैः सिरा यत्र भवन्ति पीता। पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरं २ तच्च चिराभिवृद्धि। यस्योदरं शुक्लसिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य। स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरम् ३ तच्च चिराभिवृद्धि। स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा। तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ४। तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च। स चातुरो मूर्च्छति सन्ततञ्च पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च। सङ्कीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरं प्लीहोदरम् कीर्त्तयतो निबोध। विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च। प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरम् ५ तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र। मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः। सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव। यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्। सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि। निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्। हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विड्समगन्धिकञ्च। प्रच्छर्दयन् बद्धगुदं विभाव्यं तत परिस्राव्युदरं निबोध। शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा। तस्मात् स्रुतान्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः। नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च। एतत्परिस्राव्युदरं ७ प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध। यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं ८ तत्। आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता। शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः। दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि। अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु। सर्वाण्येव परीपाकात्तदा तानि विवर्जयेत्। विस्तरस्तु भा०प्र० दृश्यः। गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः इत्युक्ते पुंस्त्वमपि। ५ अल्पे त्रि० "उदरमन्तरं कुरुते" श्रुति

उदरग्रन्थि पु० उदरे ग्रन्थिरिव। गुल्मरोगे हेम०। गुल्मशब्दे विवृतिः उदरगुल्मोऽप्यत्र पु० "इन्दोर्विकारकारी च भवेदुदरगुल्मवान्" शाता०स्मृतिः। [उदरपञ्चवक्त्रे हेम०

उदरत्राण न० उदरं त्रायतेऽनेन त्रै-ल्युट्। (कमरबन्द)

उदरथि पु० उद्+ऋ-थिन्। समुद्रे उज्ज्वलदत्त।

उदरपिशाच त्रि० उदरे तत्पूर्त्तौ पिशाच इव। सर्वान्नभक्षके हेमच०। [न्येन पूरयितव्ये।

उदरपूरम् अव्य० उदरम्+पूर-णमुल्। उदरं याक-

उदरम्भरि त्रि० उदरं बिभर्त्ति भृ-खि मुम् च। पञ्चयज्ञाद्यकरणेनात्मोदरमात्रपोषके।

उदररोग पु० ६त०। (उदरी) इति ख्याते रोगे। उदरशब्दे विवृतिः। उदरस्य 'धरणत्व' कदलीयत्नादत्र पानीयेन समाधितम्। तथाप्यनेन नश्यन्ति उदरव्याधयोऽमिताः" गरु० पु०।

उदरवत् त्रि० बृहदुदरमस्त्यस्य तुन्दादि० वृद्धतायाम् मतुप् मस्य व। वृहदुदरयुक्ते। पक्षे-ठन्। उदरिक इति। उदरिन् पिच्छा० इलच्। उदरिल उक्तार्थे त्रि० इनौ मतौ च स्त्रियां ङीप्।

उदरशय पु० उदरे शेते शी-पार्श्वा० अच्। गर्भशये

उदरशाण्डिल्य पु० ऋषिभेदे "कण्वोदरशाण्डिल्य पाराशर्यं क्षमोत्तम" भा० स० ७अ०। 'स हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तोवाच' छा० उ०।

उदराध्मान न० ६त०। (पेटफाँपा) रोगभेदे। तत्कारणमुक्तं सुश्रु० "कषाय सपाहको रोपण स्तम्भन शोधनो लेखन शोषण पीडन क्लेदोपशोषणेति स एव गुणोऽन्यैः कटुकाद्यैरुपसेव्यमानो हृतमोहाम्यशोषोदराध्मानपार्श्वपृष्ठमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति'। तथाजीर्णेन निद्रा तदयुक्त हनुमे तत्र उदरशब्दे वक्ष्यते।

उदरामय पु० उदरस्यामः रोगं याति नयति या-क। स्वनामख्याते रोगे अतीसारशब्दे द० विवृतिः। "शीतमस्तु च तथा पाययेत्तोदरामये" 'शर्करोपहितं शीतं पयोदधीश्चोदरामये' सुश्रु०।

उदरावर्त्त पु० उदरे आवर्त्त इव गभीरत्वात्। नाभौ।

उदरिणी स्त्री० उदरं तत्स्थगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। गर्भिण्याम्।

उदर्क पु० उद्+ऋच-घञ् वा घञ्। उत्तरकाले २भाविफलके शुभाशुभकर्मणि च। 'तद्भवत्युदर्के जीवतश्च मृतस्य च"

"सोऽनुभूयासुखोदर्कान्" प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मान् निबोधत' मनु'। "नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य" दशकु०। "नानाप्रभ्टतय समानोदर्का ऋतवो वा अस्य स्यन्त" शत०ब्रा० ८,७,१,२।

उदर्चिस् पु० उद् ऊर्द्ध्वमर्च्चि शिखाऽस्य। १उच्छिखे वह्नौ। उत्कृष्टकान्तित्वात् २कदर्पे ऊर्द्ध्वरेतस्त्वात् ३शिवे च। ४उन्नतशिखान्विते त्रि०"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" "कृचेवोदर्चिषं सूर्य्यम्"रघु। 'स्फुरदुदर्चि' सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात"कुमा०। मा०स०। ५उन्नतायां शिखायां न०स्त्री०।

उदर्द पु० उद्+अर्द-अच्। "वरटादष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः। सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान्। उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकम्" इति निदानोक्ते रोगभेदे।

उदर्य्य त्रि०उदरे भवः उदर+यत्। जठरभवे"यदुदर्य्यस्य मेदस परिशिष्येत' शत०ब्रा० १,८,४,५, "पुरीतता नभ, उदर्य्येण चक्रवाकौ"यजु० २५,८।

उदलावणिक त्रि० उदकीभूत लवणमुदलवणम् उदादेशः। तेन पक्वम् ठञ् उत्तरपदवृद्धिः उदकीभूतलवणपक्के व्यञ्जनादौ हलायु०।

उदवसित न० उद्+अव+सि-सो-वा क्त। गृहे अमर।

उदवाप पु० उदकं वपति पिण्डस्थानीयतया वप-अण् उदादेश उप० स०। जलमात्रेण १श्राद्धकर्त्तरि २तर्पणकारिणि च। तस्यापत्यम् इञ्। औदवापि तदपत्ये पुस्त्री तत तस्येदमित्यर्थे रैवति० छ। औदवापीय तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

उदवास पु० उदके व्रतार्थं वास उदादेशः। व्रतार्थे जलवासे। "यथाक्र्शिरास्तु योऽवन्मेत् उदवास च यो वसेत्। सतत चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम्" भा०आनु० १०अ०"सङ्गसरात्नीरुदवासतत्परा' कुमा०।

उदवाह पु०उद उदक वहति वह-अण् उप०स०। जलवाहके १मेघे।"दिवा चित्तम कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन" ऋ०१, ३८,६, २उदकवाहकमात्रे त्रि०"आ यो यस्तूतुवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति"ऋ०५,५८, "उप्त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः"अथ० १८,२,२२,

उदशराव पु०उदकपूर्ण शराव शा०त०पूरयितव्ये एकह लादौ उदादेश। जलपूर्णे शरावे "उदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रमूतमिति तौ ह्योदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते" छा०उ०६प्र०।

उदशुद्धि त्रि० उदा उदकेन शुद्धिः। स्नाते तस्यापत्यम् इञ्। औदशुद्धि तदपत्ये पुस्त्री तत यूनि इञन्तत्वात् फिञ् तस्य पैला०लुक।

उदश्रु त्रि० उद्गतमश्रु यस्य प्रा०ब० गतलोप। उद्गतनेत्रजले 'तस्य पश्यन् स सौमित्रिरुदश्रुर्वसतिद्रुमान्' रघु'।

उदश्वित् न० उदकेन जलेन श्वयति वर्द्धते श्वि क्विप् संज्ञायाम् उदादेश। अर्द्धजलेन मथिते तक्रे अमर। "पाने मूत्रघटश्चित्र दधि शुक्तञ्च भोजने"। मद्दन दध्युदश्वित्तथा मथ या तक्र तान्सुना"सुश्रु०।

उदसन न० उद्+अस-ल्युट्। १निरसने २उत्क्षेपणे च।

उदस्थान न० उदा प्लावित स्थान शाक० त०। १उदकप्लाविते स्थाने। तत भवार्थे उत्सा० अञ्। औदस्थान तद्भवे त्रि०। उदनि स्थान वास। २जलवासे। तत् शीलमस्य छत्रा० ण। औदस्थान जलवासशीले त्रि०।

उदहरण पु० उदक ह्रियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् उदादेश। कुम्भे। 'प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणानितिप्रभृत्या पञ्चदशभ्य" कात्या० ६,२,२१। "उदहरणा कलसा' इति कर्कः। "निधायोदहरणे निर्विपल्ययते" "अथैतमश्मानमुदहरणेऽवधाय" शत०ब्रा०६,१,२,५ ६,६।

उदहार त्रि० उदकं हरति हृ-अण् उप०स० उदादेश। १जलहारके"अविविक्ता नदी रात्रावुदहारोऽहमागत दत्तक०। स्त्रियां ङीप्। "उतेन गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्य सहष्टो मृडयाति"यजु०१६,७। तेन सि०कौ०"टिड्ढाणञित्यादि" सूत्रे तद्धितान्तस्यैव ग्रहणोक्तिश्चिन्त्या अतएव मुग्धबो० कर्म्मण्यण्"पा०सूत्रपरिवर्त्तनेन "टाव् घण्" इति सूत्रे ङीबर्थ पित्त्व कृतम्। तथा च कुम्भकारीत्येव साधु न तु कुम्भकारा। प्रयुज्यते च नाटकादौ प्रतिहारीत्येव तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्म्मोपपदत्व सुलभम्। भावे घञ् द्वैत०। २जलहरणे च।

उदाज पु० उद्+अज-घञ् न कुत्व व्यभाव। पशुप्रेरणे

उदात्त पु० उद्+आ+दा-क्त। वर्णोत्पत्तिस्थानेषु उच्चैरुच्चारिते १स्वरे २तद्युक्ते त्रि०। 'उच्चैरुदात्त" पा०। "तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्त' सि०कौ०। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरा त्रयीति शिक्षोक्तेः: अचामेव त्रैस्वर्य्यम्। अनेकाच्कपदे "अनुदात्त

पदमेकवर्ज्जम्” पा० एकस्यैवोदात्तता अन्यस्य चानुदात्ततोक्ता । तत्रादौ सामान्यत उदात्तविधायकं सूत्रं दर्श्यते ।

अचि श्छन्दस्यसर्व्वनामस्थानम्” पा० । अचि परा विभक्तिरुदात्ता । मतोचोयाहून् । “ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य” पा० ऊट् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येभ्योऽसर्व्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । एभिर्भिः । पद्दद्नोमास् हृन्निश इति पट् पदादय । पद्भ्याम् । दद्भिः । नसा मासि । हृदा निशा । पुंस । राया । दिवः । “अष्टनो दीर्घात्” पा० । दीर्घान्तादष्टन परः शसादिरुदात्त । अष्टभि । “शतुरनुमोनद्यजादी” पा० अनुम् य शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । जानती जानतः । दधती दधत इत्यादौ तु अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वविधानेन अन्तोदात्तत्वाभावात् न तथा । अनुमस्तु तुदन्तीत्यादौ न । “उदात्तयणोहल्पूर्व्वात्” पा० उदात्तस्थाने योयण् हल्पूर्व्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता । नेत्री, नेत्रा, लवता सवित्रा । “नोङ्धात्वोः” पा० अनयोर्यण परे शसादय उदात्ता न स्यु । ब्रह्मबन्ध्वा सुभ्वा । “ह्रस्वनुड्भ्या मतुप्” पा० ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुप् उदात्त । अग्निमान् उदधिमान् । तुट् अक्षण्वन्त । “रैशब्दाच्च” पा० रैमान् । “नामन्यतरस्याम्” पा० । मतुपि योह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परोनाम् उदात्तोवा । सुमतीनाम्” “ङ्याश्छन्दसि” पा० ङ्याः परोनाम् उदात्तो वा । अभिमञ्जतीनाम् । “षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः” पा० एभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ता । षड्भिः त्रिभि । “न गोश्वन्सावर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः” पा० एभ्य परं प्रागुक्तं सावेकाचस्तृतीया विभक्तिरिति न कार्य्यम् । “दिवोझल्” पा० दिवः परा झलादिर्नोदात्ता । “नृ चान्यतरस्याम्” पा० । नुः परा झलादिर्नोदात्ता । नृभिः । “उपोत्तमं रिति” पा० रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तम् । आह्वनीय । “मतोः पूर्व्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्” मतोः पूर्वमाकार उदात्त संज्ञायां स्त्रियाम् । उदुम्बरावती शरावती अमरावती “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” पा० । उदात्तेन सहैकादेश उदात्त स्यात् । क वोऽश्वाः । “स्वरितोवानुदात्ते पदादौ” पा० अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेश स्वरितो वा पक्षे उदात्त । “वीरुण्योतिर्हृदये” । “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” पा० यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्द उच्चैस्तरां अत्यन्तोदात्त एकश्रुतिर्वा “सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्योदात्त” पा० । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य उदात्त स्यात् । “झल्युपोत्तमम्” पा० षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तम् । पञ्चभि दशभि । “विभाषा भाषायाम्” पा० । उक्तविषये लोके वोदात्त । “अन्तश्च तवै युगपत्” पा० तवै प्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ । दातवै । “अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त” पा० । दध्यादेशोऽनङ् उदात्त “चतुरनडुहोरामुदात्त” पा० इत्यादीनि उदात्तविधायकानि । तत्र समस्तके पदे कस्योदात्ततेति निर्णयाय आद्यन्तोदात्तादिभेदेन” पा० त्रैविध्यमुक्तं तथा च केचिदाद्युदात्ता केचिदन्तोदात्ता केचित् मध्योदात्ता । तत्राद्युदात्ततविधायकसूत्राणि आद्युदात्तशब्दे ७०६ पृ० उक्तानि अन्तोदात्तविधायकानि अन्तोदात्तशब्दे २०६ पृ० दिङ्मात्रमुदाहृतानीत्यत्र प्रसक्तात्तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते “उञ्छादीनाञ्च” पा० अन्त उदात्त स्यात् उञ्छादयश्च । उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज जल्प जप वृष युग (गरोदूष्ये) (वेदवेष्टनबन्धा करणे) (स्तुयुद्रुवश्छन्दसि) (वर्त्तनि स्तोत्रे) (दर’श्वभ्रे) (साम्नताषौ भावगर्हायाम्) (उत्तमशश्वत्तमौ सर्व्वत्र) भक्ष मन्थ भोग मन्थ । अत्रैव निपातनात् युगवृषयोर्घञन्तत्वेऽपि न गुण” । “चतुर शसि” पा० । चतुरोऽन्त उदात्त शसि परे । चतुर । चतेरुरन्निति नित्त्वादाद्युदात्तत्वेऽपि शसि अन्तोदात्तत्वम् । “अन्तोऽवत्या” पा० अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । “ईवत्या” पा० ईवत्यन्तस्यापि अन्त उदात्त । अहीवती मुनीवती । “चित” पा० चित्प्रत्ययान्तस्यान्त उदात्त स्यात्” । “चित. सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्” वार्त्ति० । चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तः । “बहन्नासन्त्यके सभे ‘यके सरस्वति” तकत् कुरुते “तद्धितस्य” पा० चितस्तद्धितस्यान्त उदात्त पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनाय । चफञ् कौञ्जायना । “कित” पा० कितस्तद्धितस्यान्त उदात्त । ढक् आग्नेयः । “तिसृभ्योजस” पा० अन्त उदात्त । तिस्र । “अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम्” पा० नित्याधिकारसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् तत परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा । परमवाचा । “थलि च सेटीडन्तो वा” पा० सेटि थलि परे इडुदात्त इडन्तोवाद्यो वा स्यात् । लुलविथ वलारोऽपि पर्य्यायेणोदात्ता ।

फिट्सूत्रेषु १मपादे केचित् शब्दा अन्तोदात्ता दर्शिता यथा। "फिषोऽन्त उदात्तः" १। प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्। उच्चैः। "पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्" २। एदर्थानामन्त उदात्तः। पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्य्यायाः। लघावन्त इति प्राप्ते। पालङ्कीव्याधिघातआरेवतआरग्वध इति पर्य्यायाः। अम्बार्थः माता। उनर्वन्नन्तानामाद्युदात्ते प्राप्ते। सागरः। समुद्रः। "गेहार्थानामस्त्रियाम्" ३। गेहम्। नब्विषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियां किम् शाला आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्य्युदासाज्ज्ञापकात्। "गुदस्य च" ४। अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियां किम् "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः"। स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् ततष्टाप्। "ध्यपूर्व्वस्य स्त्रीविषयस्य" ५। धकारयकारपूर्व्वयोरन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्रीविषयवर्णेति प्राप्ते। छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम् बाह्यम् यञन्तत्वादाद्युदात्तम्। विषयग्रहणं किम् इभ्या। क्षत्रिया। यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्व्वमिति मध्योदात्तः। "खान्तस्याश्मादेः" ६। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषस्तस्य कृत्रिमत्वात् सर्व्वथा कृत्रिमाख्या चेदित्युकर्षस्योदात्तत्वे प्राप्ते। अश्मादेः किम् शिखा। मुखम्। मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शीङ खो निह्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेः अन्तरङ्गत्वाट्टाप प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम्। "बंहिष्ठवत्सरतिशत्यन्तानाम्" ७। एषामन्त उदात्तः स्यात्। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते। "बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन"। "यद्वंहिष्ठं नातिविधे" इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः। संवत्सरः। अव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। सप्तति। अशीति। लघावन्त इति प्राप्ते। चत्वारिंशत्। इहापि प्राग्वत्। अभ्युत्था। "नायष्टयस्य" ८। अव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। बाधादिसूत्रेण गतार्थमेतत्। "दक्षिणस्य साधौ" ९। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्व्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः। दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति कोशः। "स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा" १०। इह दक्षिणस्याद्यन्तावुदात्तौ। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। "छन्दसि च" ११। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्य्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ। "कृष्णस्यामृगाख्या चेत्" १२। अन्त उदात्तः। वर्णानान्तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। "कृष्णो नो नाव वृषभः"। मृगाख्यायान्तु "कृष्णो रात्र्यै"। "वा नामधेयस्य" १३। "कृष्णस्येयम्"। "अयं वां कृष्णोऽश्विना"। कृष्ण ऋषिः। "शुक्लगौरयोरादिः" १४। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम्। "सरो गौरो यथापि" वेत्यन्तोदात्तदर्शनात्। "अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः" १५। अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्व्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति। तेन लोके आद्युदात्तेत्याहुः। "पृष्ठस्य च" १६। छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् भाषायां वा। पृष्ठम्। "अर्ज्जुनस्य तृणाख्या चेत्" १७। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः। "अर्य्यस्य स्वाम्याख्या चेत्" १८। यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्। "आशाया अदिगाख्या चेत्" १९। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता। "इन्द्र आशाभ्यस्परि"। "नक्षत्राणामाब्विषयाणाम्" २०। अन्त उदात्तः स्यात्। अश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् "न कुपूर्व्वं कृत्तिकाख्या चेत्" २१। अन्त उदात्ता न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्व्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्य्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः। "घृतादीनाञ्च" २२। "घृतं मिमिक्षे" आकृतिगणः। "ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि" उदात्तः स्यात्। "ज्येष्ठ आह चमसा"। "कनिष्ठ आह चतुरः"। वयसि किम्? ज्येष्ठः श्रेष्ठः, कनिष्ठोऽल्पिष्ठः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव। "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" २४। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः। सि० कौ०। फिट्सूत्रे २पादे येषां द्वितीयाद्यचामुदात्तताऽभिहिता तत् प्रदर्श्यते "अथ द्वितीयं प्रागीषात्" १। ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः। "त्र्यचां प्राङ्मकरात्" २। मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः। "स्वाङ्गानाम-

कुर्वादीनाम्" ३। कवर्गरेफषकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनान्तु कपोलः। रसना। वदनम्। "मादीनाञ्च" ४। मलय। मकर। "शादीनां शाकानाम्" ५। शीतन्या शतपुष्पा। "पान्तानां गुर्वादीनाम्" ६। पादप आतप। लघ्वादीनान्तु अनूपम्। "युतान्यण्यन्तानाम्" ७। युत अयुतम्। अनि धमनि। अणि विपणि। "मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा" ८। एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकर। वरूढ इत्यादि। "छन्दसि च" ९। अमकराद्यर्थ आरम्भः। लघ्वावसानादादिर्द्वितीय वोदात्त श्चेयम्। "कर्द्दमादीनाञ्च" १०। आदिर्द्वितीय वोदात्तम्। "सुगन्धितेजनस्य ते वा" ११। आदिर्द्वितीयन्ते शब्दश्चेति त्रय पर्यायेणोदात्ता। सुगन्धितेजना। "नप फलान्तानाम्" १२। आदिर्द्वितीयश्चोदात्तम्। राजादनफलम्। "यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वम्" १३। कुलाय। "थान्तस्य च नालघुनी" १४। नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः। सनाथा सभा। सरथा सेना "शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च" १५। अन्त्यात् पूर्व्वमुदात्तं द्वितीयं वा। "साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्" १६। द्वितीयमुदात्तं वा। "ईषान्तस्य हलादेरादिर्वा" १७। हलीषा। लाङ्गलीषा। ४पादे "शकटिशकट्यो रक्षरमक्षरं पर्यायेण" १। उदात्तम्। शकटि। शकटी। "गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य" २। अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम्। गोष्ठज ब्राह्मण अन्यत्र गोष्ठज पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त। "पारावतस्योपोत्तमवर्जम्" २। शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावत। "धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्" ४। एषाञ्चतुर्णाम्मूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजानु मुञ्जकेश कालवाल स्थालीपाक। "कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि" १५। कपिकेश हरिकेश।

समासस्य बहुपदघटिततया कस्योदात्ततेति निर्णयाय केचित् पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरा केचित् उत्तरपदप्रकृतिस्वरा केचित् पूर्व्वपदे आद्युदात्ता केचिच्च तत्रान्तोदात्ता केचित् उत्तरपदे आद्युदात्ता, केचिच्च तत्रान्तोदात्ता इति विभाग मनसि निधाय पाणिनिना ६अध्याये समासस्वरप्रकरणमारब्धं यथा "समासस्य" पा० अन्त उदात्त। यथाप्रियम्। इति सामान्यतोऽभिधाय विशेषमाह।

तत्रादौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वर। "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व्वपदम्" पा०। उदात्तस्वरितयोगि पूर्व्वपदं प्रकृत्या स्यात् ब०व्री०। अन्तोदात्तत्वापवादः। "सत्यश्वित्तस्तम्भ"। सर्वानुदात्ते पूर्व्वपदे तु अन्तोदात्तएव। समपादः। "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाऽव्ययद्वितीयाकृत्याः"। पा०। सप्तैते पूर्व्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरा। तुल्यश्वेत समश्वेत। किरिणा काण किरिकाण। मदयत्सख। मदयति मादके इन्द्रे सखा। शस्त्रीश्याम: घनश्याम। "अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम्" वार्त्ति०। अयज्ञ। नञित्याद्युक्ते भोज्यपापीयानित्यादौ न। द्वितीया मुहूर्त्तसुखम्। कृत्या भोज्योष्णम्। "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा० वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्व्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। कृष्णसारङ्गः। वर्णे कि परमकृष्ण इत्यादौ, वर्णेषु कि कृष्णतिला इत्यादौ च न, एव कृष्णैत इत्यत्रापि। "गाधलवणयोः प्रमाणे" पा० एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्व्वपदं प्रकृत्या। अरित्रगाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थ। गोलवणम् यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः। "दायाद्यं दायादे" पा० धनदायाद। "प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयो" पा०। प्रतिबन्धिवाचि पूर्व्वपदं प्रकृत्या एतयोः परयो। गमनचिरम्। कथनकृच्छ्रम्। गमनादिकारणविकलतया चिरकालभाविकृच्छ्रयोगितया चात्र प्रतिबन्धः। अन्यत्र मूत्रकृच्छ्रमित्यादौ न। "पदेऽपदेशे" पा० व्याजवाचिनि उत्तरपदे प्रागुक्तम्। मूत्रपदेन प्रस्थित। अपदेशे तु विष्णुपदम् अत्र न "निवाते वातत्राणे" पा० पार्श्ववाचिनिवाते परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे प्रागुक्तम्। कुटीनिवातम्। वातत्राणाभावे तु राजनिवाते वसतीत्यत्र न "शारदेऽनार्त्तवे" पा० आर्त्तवभिन्नवाचिनि शारदे परे प्रागुक्तम्। रज्जुशारदमुदकम्। रज्ज्वा सद्य उद्धृतमित्यर्थः। आर्त्तवार्थत्वे तु उत्तमशारदमित्यादौ न। "अध्वर्युकषाययोर्जातौ" पा० एतयो परयोर्जातिवाचकयोः प्रागुक्तम्। कठाध्वर्यु दौवारिककषायम्। अजातेस्तु परमाध्वर्युरित्यादौ न "सदृशप्रतिरूपयो सादृश्ये" पा० पितृसदृश पितृप्रतिरूप। असादृश्ये तु परमसदृश इत्यादौ न। सादृश्यमत्र पूज्यता न तु सदृश्यमात्रम् सि० कौ०। "द्विगौ प्रमाणे" पा० द्विगौ प्रमाणवाचिनि परे पूर्व्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसम॥

सप्त समा प्रमाणमस्य सप्तसमः तत कर्म० “गन्तव्यपण्यं वाणिजे” पा० वाणिजशब्दे परे एतदर्थकौ प्राग्वत् तत्पुरुषे। मद्रवाणिजः गोवाणिजः। अगन्तव्यादौ तु परमवाणिज इत्यादौ न। “मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” पा० ‘मात्रादिषु परतः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या। भिक्षामात्रम्। पाणिन्युपज्ञम्। नन्दोपक्रमम्। इक्षुच्छायम्। नपुंसके किम् इक्षुच्छाया इत्यादौ न। “सुखप्रिययोर्हिते” पा०। गमनसुखं गमनप्रियम्। “प्रीतौ च” पा० प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम्। ब्राह्मणसुखं पयःपानम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। “स्वं स्वामिनि” पा०। गोस्वामी। अन्यत्र परमस्वामीत्यादौ न। “पत्यावैश्वर्ये” पा०। गृहपतिः। “न भूवाक्चिद्दिधिषु” पा० “प्रागुक्तं न। भूपतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिधिषुपतिः। “वा भुवनम्” पा०। प्रागुक्तं वा। भुवनपतिः। “आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने” पा०। गमनाशङ्कमस्ति गमनाबाधम् गमननेदीयः। गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति सम्भाव्यते इत्यर्थः। असम्भावने तु परमनेदीय इत्यादौ न। “पूर्वे भूतपूर्वे” पा० भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृत्या। आढ्यपूर्वः। “सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये” पा०। मद्रसविधम्। एवं सनीडादिषु। असामीप्ये तु सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् चैत्रसमर्यादमित्यादौ न। ‘विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु” पा०। विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्ट विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण” एते विस्पष्टादयः। अगुणवचने तु विस्पष्टब्राह्मण इत्यादौ न। “श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये” पा०। श्र, ज्य, अवम, कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठं गमनज्यायः गमनावमम् गमनकनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। “कुमारश्च” पा०। कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या। कुमारश्रमणः। “आदिः प्रत्येनसि” पा० कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म०। कुमारप्रत्येना। “पूगेष्वन्यतरस्याम्” पा० कुमारचातकाः कुमारजीमूताः। “इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” पा०। इगन्ते पञ्चारत्निः। काले पञ्चमास्यं दशमास्यं। पञ्चकपालं पञ्चभगालं।(भगालं पात्रभेदः)। पञ्चशरावं। “बह्वन्यतरस्याम्” पा०। प्रकृत्या वा। बह्वरत्निः बहुमास्यं। “दिष्टिवितस्त्योश्च” पा०। प्रकृत्या वा। पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिः। “सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्” पा०। अकालवाचि सप्तम्यन्तम् एषु परेषु प्रकृत्या। साङ्काश्यसिद्धः आतपशुष्कः भ्राष्ट्रपक्वः चक्रबन्धः। काले तु पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु” पा०। एते प्रकृत्या वर्ज्यमानाहोरात्रावयववाचिनि परे। परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्त्तम्। “उपसर्गा आद्युदात्ताः अभिवर्ज्जम्” इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम्” सि० कौ०। “राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु” पा०। बहुवचनान्तानां राजन्यानामन्धकवृष्णिषु वर्त्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्विफल्कवासुदेवाः। “संख्या” पा०। द्वन्द्वे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या “द्वादश त्रयोदश। “आचार्य्योपसर्जनश्चान्तेवासी” पा०। द्वन्द्वे प्रागुक्तम्। पाणिनीयरौढीयाः।

‘कार्त्तकौजपादयश्च” पा०। द्वन्द्वे एषां पूर्वपदं प्रकृत्या। ते च कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौगाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः। वत्सजरन्तं सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये। ‘महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु” पा०। एषु परेषु महच्छब्दः प्रकृत्या। महाव्रीहिः “सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः न षष्ठीसमासे” सि० कौ०। “क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे” पा०। क्षुल्लकवैश्वदेवम् महावैश्वदेवम्। क्षुधं लाति क्षुल्लः ततः कन्। “उष्ट्रः सादिवाम्योः” पा० उष्ट्रसादिः उष्ट्रवामि। ‘गौः सादसादिसारथिषु” पा०। गोसादं गोसादिः गोसारथिः। “कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च” पा०। एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। ष० त०। कुरुगार्हपतम्। “वृजेरिति वाच्यम्” वार्त्ति० वृजिगार्हपतम्। कर्म० रिक्तगुरु। कर्म० असूतजरती। क० अश्लीलदृढरूपा। पारेवडवेव इवार्थे क० विभक्त्यलोपश्च नि०। क० तैतिलकद्रूः। क० पण्यकम्बला। ६ त०। दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिश्चन्द्रमाः आकृतिगणः। “यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते न विशिष्य विधानं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः” सि० कौ० “चतुर्थी तदर्थे” पा०। चतु-

र्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिनि परे पूर्व्वपदं प्रकृत्या । ४त०। यूपदारु ।"अर्थे" पा०। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।"क्ते च" पा०। क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।४त० गोहितम् । "कर्मधारयेऽनिष्ठा" पा०। क्तान्ते परे पूर्व्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृता पूगकृता श्रेण्या कृतमित्यादौ न । निष्ठान्तस्यापि न, कृताकृतम् । "अहीने द्वितीया" पा० । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । ग्रामगतः "अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्" वार्त्ति०। नेह सुखप्राप्तः कष्टाश्रितः । "तृतीया कर्म्मणि" पा०। कर्म्मवाचकक्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः महाराजहतः । कर्म्मणि किं रथेन यातः रथयातः इत्यादौ न । "गतिरनन्तरः" पा०। कर्म्मार्थक्तान्ते परेऽव्यवहितोगतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । व्यवधाने तु न अभ्युद्धृतः । "तादौ च निति कृत्यतौ" पा० । तकारादौ निति तुन्वर्जिते कृति परे गतिरनन्तरः प्रकृत्या ।"अनुर्गौ बहुति गौ" कृत्स्वरापवादः । तौ तु न, आगन्तुः । "तवै चान्तश्च युगपत्"पा० तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या तच्च युगपत् । अन्वेतवै । "अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये" पा० । अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्ताञ्चतौ परे प्रकृत्या । "ये पराञ्च स्याम्" "न्यधी"पा०। तस्मिन् परे न्यधी गती प्रकृत्या । न्यङ् अध्यङ् । "ईषदन्यतरस्याम्"पा०। ईषत्कडारः । ईषद्भेद इत्यादौ तु कृत्स्वरएव ।"हिरण्यपरिमाणं धने" पा० । वा प्रकृत्या । द्विसुवर्णधनं कर्म्मधारय ।"प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा०। प्रथमं प्रकृत्या नूतनत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । मुख्यार्थत्वे तु न । "कतरकतमौ कर्म्मधारये" पा० । वा प्रकृत्या । कतरकठः । "आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयोः" पा० । कर्म्म० प्रकृत्या । आर्य्यब्राह्मणः आर्य्यकुमारः ।"राजा च" पा०। राजब्राह्मणः राजकुमारः ।"षष्ठी प्रत्येनसि" पा० षष्ठ्यन्तोराजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येना । कर्म्म० न । "क्ते नित्यार्थे" पा० । क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्व्वं प्रकृत्या । नित्यप्रसितः "ग्रामः शिल्पिनि" पा०। वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । अशिल्पिनि न, ग्रामरथ्या । "राजा च प्रशंसायाम्" पा०। शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः राजकुलालः । अशिल्पिनि तु राजहस्तीत्यादौ न ।

एवम् अन्तोदात्तत्वापवादः पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरमभिधाय आद्युदात्तस्वरमपि तदपवादतयाऽभिदधे ।

"आदिरुदात्तः" पा०।अधिकारोऽयम् ।"सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे" पा० सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं स्यात् धर्म्ये परे अहरणे । देयं यः स्वीकरोति स हारी उच्यते धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः कारणाभिधेयं चेयसुञ् । याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती । कश्चिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यमेव देयम् याज्ञिकादीनाम् अश्वादिरिति तत्र याज्ञिकादीनां धर्म्यरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् याज्ञिकादिपदस्योदात्तत्वम् । बीजनिषेकादुत्तरकालं देहपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणं तस्मिन् परे न । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः तस्मिन् हरणमित्यर्थः । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरणनिषेधेन ज्ञापितम् । "युक्ते च" पा०। युक्तवाचिनि समासे पूर्व्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्त्तव्ये तत्परत्वेन युक्तः । "विभाषाध्यक्षे" पा० । अध्यक्षे परे प्रागुक्तं वा । गवाध्यक्षः । "पापञ्च शिल्पिनि" पा०। पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न । "गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे" पा० । क्षेपे गम्ये एषु पूर्व्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । तत्र गोत्रे भार्य्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्य्याप्रधानतयेह क्षेपः । अन्तेवासिनि । कुमारीदाक्षाः ओदनपाणिनीयाः । कुमार्य्यादिलाभकामनयैव दाक्ष्यादिप्रोक्तशास्त्राध्यायिनः क्षेपः । भिक्षामाणवः भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः इति क्षेपः । भयब्राह्मणः भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते इति क्षेपः । "अङ्गानि मैरेये" पा० मधुमैरेयः मधुनो मद्याङ्गत्वात् तत्परे तथात्वम् । "भक्ताख्यास्तदर्थेषु" पा०। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः कंसादिरूपपात्रस्य तदर्थत्वात् तत्परे भिक्षादीनां प्रागुक्तम् । भिक्षाकंसः भाजीकंसः । "गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने" पा० । उपमानवाचिषु एषु पूर्व्वपदमाद्युदात्तम् । धान्यगवः धान्यं गौरिवेति वाक्ये गवाकृत्या सन्निविष्टं धान्यं धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः सक्तुसैन्धवः ।"अके जीविकार्थे" पा०। अकान्ते परे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्व्वपदमाद्युदात्तम् । दन्तलेखकः । दन्तलेखनेन जीविका यस्य । "प्राचां क्रीडायाम्" पा०। प्राच्यानां क्रीडावाचिनि समासे अकान्ते परे प्रागुक्तम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।

"अपि नियुक्ते" पा०। अयन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। छत्रधार। "शिल्पिनि चाकृञः" पा०। शिल्पिवाचिनि अकृञ पराणन्ते परे प्रागुक्तम्। तन्तुवाय। अशिल्पिनि तु न, कुशलाव। कृञोऽपि न, कुम्भकार। "संज्ञायाञ्च" पा०। अणन्ते प्रागुक्तम्। तन्तुवायो नाम लूताकृमि। अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत्र न। "गोतन्तियवं पाले" पा०। गोपाल तन्तिपाल यवपाल। अनियुक्तार्थोऽयमारम्भ नियुक्ते तु पूर्वेण सिद्ध। "णिनि" पा०। णिन्यन्ते परे प्रागुक्तम्। पुष्पहारी। "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी। अशब्दार्थे तु वृकवञ्चीत्यादौ न। प्रकृतिग्रहणेन उपसर्गेण शब्दार्थत्वे गर्दभोच्चारीत्यादौ न। "युक्तारोह्यादयश्च" पा०। एते आद्युदात्ताः। युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्य॰ क्षीरहोता भगिनीभर्त्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्र गर्गत्रिरात्र व्युष्टित्रिरात्र गणपाद एकशितिपाद् पात्रेसम्मितादयश्च युक्तारोह्यादि। "दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे" पा०। जे परे एतानि आद्युदात्तानि। दीर्घज काशज इत्यादि। "अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः" पा०। बह्वच पूर्वमन्त्यात् पूर्वपदं जे परे आद्युदात्तम्। उपसरज। आमलकीज॰। "ग्रामेऽनिवसन्तः" पा०। ग्रामे परे अनिवसद्वाचि पूर्वपदमाद्युदात्तम्। मल्लग्राम, (मल्लसमूह) देवग्राम (देवस्वामिक ग्राम)। निवसतस्तु दाक्षिग्राम इत्यादौ न। "घोषादिषु च" पा० घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। घोष कट वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादि। दाक्षिघोष॰। "छात्र्यादयः शालायाम्" पा०। छात्रिशाला व्याड़िशाला। ते च छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि। "प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्" पा०। प्रस्थपरे अवृद्धं (यस्याद्यच वृद्धिर्न) तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कर्क्यादीनाम्। इन्द्रप्रस्थ। वृद्धस्य तु दाक्षिप्रस्थ इत्यादौ न। कर्क्यादयश्च कर्क्की मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीर कन्दुक कवल बदरी। 'मालादीनाञ्च" पा०। वृद्धार्थमिदम्। मालाप्रस्थम्। मालादयश्च। माला शाला शोणा द्राक्षा क्षामा क्षामा काञ्ची एक काम। "अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्" पा०। ब्रह्मनगरम्। महन्नवयोस्तु महानगर नवनगरमित्यादौ न। उदीचान्तु कार्त्तिनगरमित्यादौ न। "अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" पा०। अर्मे परे द्व्यच्क त्र्यच्क चाऽवर्णान्तं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। गुप्तार्म्मम्। कुक्कुटार्म्मम्। अनवर्णान्त बृहदर्ममित्यादौ न। अधिकाच्कोऽपि कपिञ्जलार्ममित्यादौ न। अमहन्नवमितीह तेन महार्मम् नवार्ममित्यादौ न। "न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्" पा०। अर्मे एतानि नाद्युदात्तानि। भूतार्मम्। एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्तत्वमाभिधाय तत्रैव अन्तोदात्ततापि तत्र उक्ता यथा "अन्त" पा० अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात्। "सर्वं गुणकार्त्स्न्ये" पा०। सर्वशब्दरूपं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणसाकल्ये गम्ये। सर्वश्वेत सर्वमहान्। श्वेतत्वमहत्त्वगुणाभ्यां तत्तद्व्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम्। सर्वसौवर्ण इत्यादौ तु गुणेन व्याप्त्यभावाच्च। असाकल्ये तु सर्वेषां श्वेततर सर्वश्वेत इत्यादौ तरलोपे न। "संज्ञायां गिरिनिकाययोः" पा०। एतयो पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरि॰ मौण्डिनिकाय॰। असंज्ञायान्तु परमगिरि ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न। "कुमार्यां वयसि" पा०। कुमारीपरे पूर्वपदमन्तोदात्तम् वयसि। वृद्धकुमारी जरत्कुमारी। कुमारीशब्द पुंसा सह सम्प्रयोगाभावपर वृद्धादिसामानाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्र। अवयसि तु परमकुमारीत्यादौ न। "उदकेऽकेवले" पा० अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। गुडमिश्रितमुदकमित्यर्थं स्वरे कृतेऽत्र एकादेशे स्वरितोदात्तकाले पदादाविति पक्षे स्वरित॰। अमिश्रे तु शीतोदकम् इत्यादौ न। "द्विगौ क्रतौ" पा० द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। गार्ग्यत्रिरात्र। अद्विगौ तु अतिरात्र इत्यादौ न "सभायां नपुंसके" पा० क्लीवान्त सभापरे प्रागुक्तम्। गोपालसभम्। अक्लीवे राजसभेत्यादौ न। तत्पुरुषस्यैव ग्रहण तेन रमणीयसभ ब्राह्मणकुलमित्यादौ न। "पुरे प्राचाम्" पा०। देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। अप्राचि तु शिवपुरमित्यादौ न। "अरिष्टगौडपूर्वे च" पा०। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणात् अरिष्टाश्रितपुर गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि स्यात्। "न हास्तिनफलकमार्द्देयाः" पा०। पुरे परे एतानि नान्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्द्देयपुरम्।

"कुसूलकूपकुम्भशालं बिले" पा० कुसूलबिलम् । कूपबिलमित्यादि "दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु" पा० । एषु परेषु दिग्वाचकशब्दा अन्तोदात्ताः । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । पूर्वपञ्चालाः पूर्वचानराटम् । इह पूर्वकालवाचित्वेऽपि परत्वाद् दिगि इत्याहुर्दिक्शब्दत्वम् "आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि" पा० आचार्योपसर्जने अन्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ताः । पूर्वपाणिनीयाः आचार्यग्रहणं किम् पूर्वान्तेवास्यादौ न । "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" पा० । उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्द दिक्शब्दश्चान्तोदात्त । सर्वपाञ्चाल पूर्वपाञ्चाल । "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" पा० । ब० व्री० विश्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तं संज्ञायाम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेव । कर्म० विश्वे देवा इत्यादौ न । अव्ययीभावात् बहुव्रीहावित्यधिकार । "उदराश्वेषुषु" पा० । एषु परेषु पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ । वृकोदरः हर्यश्वः महेषुः । 'क्षेपे' पा० । निन्दने गम्ये भाषुकम् । घटोदर कटुकाश्व चलाचलेषु । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति पूर्वप्रतिप्रतिषेधेन भवति" सि० कौ० । 'नदी बन्धुनि" पा० । गार्गीबन्धु । "निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्" पा० । निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपाद ।

अत्र समासे आदिपदस्याद्यन्तोदात्तता विधाय उत्तरपदस्याद्युदात्ततामाह यथा । "उत्तरपदादिः" पा० । उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालम् इत्यवधिक । "कर्णो वर्णलक्षणात्" पा० । वर्णवाचिनः लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्दः आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः शङ्कुकर्णः । अन्यस्मात्तु शोभनकर्ण इत्यादौ न । 'संज्ञौपम्ययोश्च' पा० । उत्तरपदस्य कर्ण आद्युदात्त । मणिकर्णः गोकर्णः । "कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च" पा० । संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । संज्ञायाम् शितिकण्ठ काण्डपृष्ठ सुग्रीव नाडीजङ्घ । औपम्ये खरकण्ठ गोपृष्ठ अश्वग्रीव गोजङ्घ । "शृङ्गमवस्थायां च" पा० । अवस्थायाम् उद्गतशृङ्ग द्व्यङ्गुलशृङ्ग अत्र शृङ्गोद्गमनादिना वयो गम्यते । संज्ञायाम् ऋष्यशृङ्ग । औपम्ये मेषशृङ्गः । "नञो जरमरमित्रमृताः" पा० । नञः परा एते आद्युदात्ता बहु० । अजरम् । अमरम् । अमित्रम् अमृतम् । "सोर्मनसी अलोमोषसी" पा० । सोः परे लोमोषसी त्यक्त्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं बहु० । सुकर्माणं सुयुज । सुमनाः सुमन्मा सुयशाः सुपेशसः । लोमोषसोस्तु सुलोमा सुषा इत्यादौ न । "क्रत्वादयश्च" पा० । सोः परे एते आद्युदात्ता । सुक्रतु सुप्रतीक । क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्त्ति हव्य भग । "आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि" पा० । यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत् सोरुत्तरं बहुव्रीहौ तथैव स्यात् वेदे लोके तु न । स्वश्वा सुरथाः । आद्युदात्तं किम् सुबाहु । द्व्यच् किम् सुहिरण्य इत्यादौ न । 'वीरवीर्यौ च' पा० । वेदे सुवीर सुवीर्यं लोके तु न । अत्र वीर्यग्रहणादन्यत्र वीर्यशब्दस्य यदन्तत्वेऽपि यतोऽनाव इत्याद्युदात्तं नेति ज्ञापितम् ।'कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे' पा० । बहुव्रीह्यधिकारो निवृत्त । अव्ययीभावे कूलादीन्याद्युदात्तानि स्युः । उपकूलम् उपतीरम् उपशालम् । उपाक्ष सुषमम् निषमम् । तिष्ठद्ग्वादि० स० । 'कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ' पा० । द्विगौ एतानि आद्युदात्तानि । द्विकंस द्विमन्थ० द्विशूर्पः द्विपाय्यम् द्विकाण्डम् । "तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' पा० । क्लीबशालान्ते तत्पुरुषे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । "कन्या च' पा० । क्लीबलिङ्ग कन्यान्तस्तत्पुरुष शालावत् । सौशमिकन्यम् । 'आदिश्चिहणादीनाम्" पा० । कन्यान्ते तत्पुरुषे क्लीबलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्त । न तु कन्याशब्दस्योत्तरपदस्य पूर्वापवाद । चिहणकन्यम् । चिहणादिश्च चिहण मडर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण । "चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्" पा० । निन्दायां चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटं दधिकटुकम् । मूलाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां निन्दा व्याघ्रा० स० । "चीरमुपमानम्' पा० । उत्तरपदस्थमुपमानं चीरम् आद्युदात्तम् । वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । अनौपम्ये तु परमचीरम् इत्यादौ न । "पललसूपशाकं मिश्रे' पा० । मिश्रार्थे समासे उत्तरपदस्यामीषां प्राग्वत् । घृतपललं घृतसूपं घृतशाकं । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समास । अमिश्रे तु परमपललमित्यादौ न । "कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्" पा० । उत्तरपदस्थान्यमीषामादिरुदात्त संज्ञायाम् । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थली । दाक्षिकर्ष ग्रामभेदस्य एता संज्ञा । असंज्ञायां तु परमकूलमित्यादौ न । "अकर्मधारये रा-

ज्यम्” पा०। ब्राह्मणराज्यम् कर्म्मधारये तु परमराज्यमित्यादौ न।“वर्ग्यादयश्च”पा०। अकर्मधारय इत्येव। अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः कर्म्मधा० परमवर्ग्य इत्यादौ न। वर्ग्यादिश्च दिगाद्यन्तर्गण तच्छब्दे द्रष्टव्य।“पुत्रः पुम्भ्यः” पा०। पुंशब्देभ्यः परः पुत्र आद्युदात्तस्तत्पुरुषे। दासकिपुत्रः माहिषपुत्रः। स्त्रीभ्यस्तु दासीपुत्र इत्यादौ न।“आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासी” ... “नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः”पा०। एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः। आचार्य्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः। राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातिपुत्रः भ्रातृपुत्रः।“चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः”पा०। एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। प्राणिनस्तु मत्स्यचूर्णमित्यादौ न। चूर्णादयश्च। चूर्ण करिव करिप शाकिन शाकट द्राक्षा तूल कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल।“षट् च काण्डादीनि” पा०। काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल इत्येतानि षट् अप्राणिषष्ठ्यन्तात् आद्युदात्तानि। दूर्वाकाण्डं दर्भचीरम् तिलपललम् मुद्गसूप मूलकशाकम् नदीकूलम्।“कुण्डं वनम्” पा०। वनवाचिनि तत्पुरुषे कुण्डमाद्युदात्तम्। दर्भकुण्डम् कुण्डशब्दोऽत्र साहश्ये।

अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरविधानसूत्राणि।“प्रकृत्या भगालम्”पा०। भगालशब्दमुत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम् कुम्भीदापालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकार अन्त इति यावत्।“गितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसत्” पा०। गिते परं नित्याबह्वच्क प्रकृत्या बहुव्रीहौ। गितिपाद। गितप्र। पाद इपा० आद्युदात्त भसशब्द नित्स्वरवान्। गितेराद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्वरविधानात्तस्य बाध।“गतिकारकोपपदात् कृत्” पा०। एभ्यः कृदन्त प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। गते, प्रकारक प्रहरणम्। कारकात् इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात् उष्ट्रं कारम्। ईषत्कर। शेषषष्ठीस० तु देवस्य कारक देवकारक इत्यादौ न।“उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” पा०। एषु पूर्व्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या। वनस्पति बृहस्पति। ते च वनस्पति बृहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेफ षण्डामार्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्यु।“देवताद्वन्द्वे”पा०। उभे युगपत् प्रकृत्या स्त। इन्द्रावरुणौ।

“नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु” पा०। पृथिव्यादिवर्ज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तन्न।“इन्द्राग्निभ्यां क इषम”। पृथिव्यादौ तु द्यावापृथिव्यौ इत्यादौ स्यादेव। तत्र नि० आद्युदात्त द्यावा, पृथिवी-स्त्वन्तोदात्त। एवं रुद्रसोमौ इन्द्रापूषणौ इत्यादौ।

अथोत्तरपदे अन्तोदात्ततविधायकसूत्राणि यथा“अन्त.” पा०। अधिकारोऽयम्।“थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्” पा० थ, अथ, घञ् क्त अच, अप् इत्र, क, एतदन्तानाम् उत्तरपदस्थानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्त। तत्र थ अवभृथ। अथ आवसथ। घञ् प्रभेद। क्त पुरुहूत। अच् प्रक्षयः। अप् प्रलव: प्रस्तव। इत्र प्रलवित्रम्। क गोवृष मूल० क। गतिकारकोपपदभिन्ने तु सुस्तुतइत्यादौ न सो पूजार्थत्वेन गतित्वाभावात्।“सूपमानात् क्त” पा०। सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। सुकृतम् शशप्लुतः।“संज्ञायामनाचितादीनाम्” पा०। गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तं न तु आचितादौ।“उपहूत शाकल्य” आचितादौ न। आचितादयश्च ६३८ पृ० दर्शिता।“प्रवृद्धादीनाञ्च” अप्रसंज्ञार्थमारम्भ। प्रवृद्धं यानं प्रवृद्धो वृषल। प्रयुता सूष्णव। आकर्षे अवहित (अवहितो भोगेषु)। खट्वारूढ कविशस्त आकृतिगणोऽयम्। प्रवृद्धयानम्। अप्रवृद्धो इष्यकतो रथ।“कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि” पा०। कारकपदादुत्तरपदपदस्थयोर्दत्तश्रुतशब्दयोरेव संज्ञायामन्तोदात्तं आशीर्विषये गम्ये। देवदत्त विष्णुश्रुत। अनयोरेवेति नियमात् देवपालित इत्यादौ न।“इत्थम्भूतेन कृतमिति च” पा०। इत्थम्भूतेन कृतमित्यस्मिन्नर्थे य समास तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। सुप्तप्रलपितम्। अत्र कृतमिति सामान्यक्रियावाचि। तृतीया कर्मणीत्यस्यापवाद।“अनोभावकर्मवचन”पा०। कारकात् परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम्। भावे पय पानम्। कर्मणि राजभोजना: शालय।“मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीता” पा०। कारकात् पराण्येतानि तत्पुरुषेऽन्तोदात्तानि। कृत्स्वरापवाद। मन् रथवर्त्म। क्तिन् पाणिनिकृति। करणे ल्युट् छन्दोव्याख्यानम्। तेन न पर्य्येण गतार्थ। राजशयनम् राजासनम् अश्वस्थानम् एषु आधारे ल्युट्। ब्राह्मणयाजक:। याजकादिश्च याजकादिशब्दे प्रदर्श्यते

गोक्रीता । कारकाभिधाने तु भूतिः वृत्तिः इत्यादौ तादौ च नितीति स्वरः । "सप्तम्याः पुण्यम्" पा० । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तु वेदे पुण्यमित्यादौ न । "ऊनार्थकलहं तृतीयायाः" पा० । तृतीयायाः परावेतौ अन्तोदात्तौ तत्पुरुषे । माषोनम् माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । थाथेति सूत्रपाठे तेन घञन्तमपि इत्युक्तमपि अर्थगतस्य समासस्य । कलहशब्देन तदर्थपरमिति केचित् । "मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ" पा० । तृतीयायाः परम् अनुपसर्गं मिश्रं प्राग्वत् । तिलमिश्रम् सर्पिर्मिश्रम् । मिश्रग्रहणे ऽस्य सोपसर्गस्य ग्रहणमिति अनुपसर्गं निषेधात् ज्ञापितम् । सन्धौ तु ब्राह्मणमिश्रो राजा इत्यादौ न, ब्राह्मणैः सह ऐकार्थ्यमापन्न इत्यर्थः । "नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः" पा० । सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्ता गुणप्रतिषेधार्थकनञः परेऽन्तोदात्ताः । न कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि मुखं भवति अकार्णवेष्टकिकम् । न छेदमर्हति अच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितः अवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापीयः । "ययतोश्चातदर्थे" पा० । तदर्थभिन्नौ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य गुणनिषेधार्थात् नञः परस्यान्त उदात्तः । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । तदर्थार्थे तु अपाद्यमित्यादौ न । यतः तानुबन्धस्य ग्रहणात् स्वरानु-बन्धस्य यस्य अवामदेव्यमित्यादौ न । अत्र वामं(व) दृष्टा दृष्टाविति यत् वा वा । "अचकावशक्तौ" पा० । अजन्तकान्तश्च नञः परमन्तोदात्तमसामर्थ्ये गम्ये । अपच पक्तुं न शक्तः । अविलिख । सामर्थ्ये तु अपचो दीक्षित इत्यादौ न । दीक्षितस्य न पाकासामर्थ्यं किन्तु निषेधादपचत्वम् । "आक्रोशे च" पा० । नञः परावच्कान्तावन्तोदात्तौ क्षेपे । अपचो जाल्म पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते । अविक्षिपः । "संज्ञायाम्" पा० । नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायां क्षेपे । अदेवदत्तः । "कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च" पा० । नञ परे एतेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्त्तव्यः । उक अनागामुकः । इष्णुच् अनलङ्करिष्णुः । क्सिष्णुचोऽपि । अनाढ्यम्भविष्णुः । अचारुः । चार्वादयश्च चारु साधु यौधिकि अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम्) (विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाह्नोश्छन्दसि) अराजा अनहः । भाषायां तु अव्ययस्वरः । "विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु" पा० । तृन् अकर्त्ता । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः । "बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने" पा० । एभ्य एतयोरन्तोदात्तः बहुव्रीहौ । इदं प्रथमं यस्य इदंप्रथमः । एवम् एतद्द्वितीयः तत्पञ्चमम् । द्रव्यगणने तु अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः इत्यादौ न । बहुव्रीहावित्यधिकारः । "संख्यायाः स्तनः" पा० । द्विस्तना चतुःस्तना । "विभाषा छन्दसि" पा० । "द्विस्तनां करोति वामदेव्य" । पक्षे च "संज्ञायां मित्राजिनयोः" पा० । देवमित्रः कृष्णाजिनम् । असंज्ञायां प्रियमित्र इत्यादौ न । "ऋषिप्रतिषेधो मित्रे" वार्त्ति० । विश्वामित्र ऋषिः अत्र न । "व्यवायिनोऽन्तरम्" पा० । व्यवधायकात् परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रान्तरः । "मुखं स्वाङ्गम्" पा० । गौरमुखः । अस्वाङ्गे तु दीर्घमुखा शाला इत्यादौ न । "नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः" पा० । एभ्यः परं मुखमन्तोदात्तं तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः गोमुखः । गोमुखेत्यत्र पूर्वपदस्यो-भयममध्योऽपि स्थिरत्वो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । "निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्" पा० । निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं स्वाङ्गं मुखं वान्तोदात्तम् । प्रक्षालितमुखः पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । सिंहमुखः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । "जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः" पा० । सारङ्गजग्धः मासजातः सुखजातः । सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण सोढ इत्येतानि सुखादीनि । आच्छादनात्तु वस्त्रछन्न इत्यादौ न । कुण्डकृत, कुण्डमित कुण्डप्रतिपन्न इत्यादौ च न । "वा जाते" पा० । एभ्यो जातिशब्दोऽन्तोदात्तः । दन्तजातः मासजातः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः "नञ्सुभ्याम्" पा० । आभ्यां परमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । अव्रीहिः सुमाषः । "कपि पूर्वम्" पा० । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः । "ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्" पा० । ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः सुमाषकः । "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" पा० । उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञ परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः बहुमित्र । अबहुत्वे तु बहुषु मानोऽस्य बहुमान इत्यादौ न । "न गुणादयोऽवयवाः" पा० । अवयव

वाचिनो बहोः परे गुणादयोनान्तोदात्ताः ब०व्री०। बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। गुणादयश्च गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दः मान। गुणादिराकृतिगण। अनवयवे तु अध्ययनश्रुतसदाचारादिगुणपरत्वे बहुगुणोद्विज इत्यादौ न। "उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु" पा०। प्रष्ठः। अध्रुवे तु उद्बाहुरित्यादौ विपर्शुरित्यादौ च न। "वनं समासे" पा०। समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्तोदात्तं स्यात्। प्रवणम्। "अन्तः" पा०। अन्तर् शब्दात् परं वनमन्तोदात्तम् समासमात्रे। अन्तर्वणोदेशः। "अन्तश्च" पा०। उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्य्यन्तः समन्तः। "न निविभ्याम्" पा०। न्यन्तः व्यन्तः इत्यादौ न। पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः। "परेरभितोभावि मण्डलम्" पा०। परेः परम् अभित उभयतो भावि कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम् परिमण्डलम्। "प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्" पा०। प्रगृहम्। स्वाङ्गे तु प्रपदमित्यादौ न "निरुदकादीनि च" पा०। निरुदक निरुपल निर्म्मक्षिक निर्म्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृतिगणः। एतानि अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। "अभेर्मुखम्" पा०। अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थमारम्भः। अभिमुखा शाला। "अपाच्च" पा०। अपमुखम् अत्रापि पूर्व्ववदारम्भः। अपमुखा शाला "स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च" पा०। अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अपस्फिगम् अपपूतम्। अपाञ्ज। अपाध्वा समासान्तविधेरनित्यत्वात् नेह समा०। अपकुक्षि। अपसीरम् अपहलम्। अपनाम। स्फिगादिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थम् अध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च। "अधेरुपरिस्थम्" पा०। अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्त इत्यर्थः। अनुपरिस्थे अधिकरणमित्यादौ न। "अनोरप्रधानकनीयसी" पा०। अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठ इत्यादि। अत्र पूर्व्वपदार्थप्राधान्यात् ज्येष्ठशब्दस्याप्रधानत्वम्। अनुगतः कनीयान् प्रा०स०। अनुकनीयान्। अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम्। प्राधान्यार्थमेव कनीयसः पृथग्ग्रहणम्। "पुरुषश्चान्वादिष्टः" पा०। अनोः परः अन्वादिष्टवाची पुरुषः अन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषः प्रा० स०। अनुपुरुषः। "अतेरकृत्पदे" पा०। अतेः परमकृदन्तं पदं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। कृत्पदे तु अतिचारः इत्यादौ न। "अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्" वार्त्ति०। "प्रादिभ्योधातुजस्य वा चोत्तरपदलोप इति अत्यादयः क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीययेति यत्र धातुलोपस्तत्रैवाय स्वरः। तेन शोभनोगार्ग्यः प्रा०स०। अतिगार्ग्यः अत्र न। अतिक्रान्तः कारकम्। अतिकारक इत्यत्रापि स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि धातुलोपएव कृदन्त नियमनात् अतिकार इत्यादौ तु धातुलोपाभावान्नेति भेदः। "नेरनिधाने" पा०। निधानमप्रकाशः तद्भिन्ने प्रकाशार्थे नेरुत्तरपदमन्तोदात्तम्। निमूलम् न्यक्षम्। निधाने तु निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः गुप्तो दण्ड इत्यर्थके न। "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" पा०। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। बहुव्रीहौ तु न। अंश्वादयश्च २७८० दर्शिताः। "उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः" पा०। उपात् परं द्व्यच्कमजिनञ्चान्तोदात्तम् न तु गौरादयः। ते च गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद। उपदेवः उपेन्द्रः उपाजिनम्। गौरादौ उपगौर इत्यादौ न। "सोरवक्षेपणे" पा०। आक्षेपे गम्ये सोः परमन्तोदात्तम्। सुप्रत्यवसित सुरतपूजार्थ वाक्यार्थस्तु निन्दा असूयया तथाऽभिधानात्। "विभाषोत्पुच्छे" पा०। उत्पुच्छशब्दो वान्तोदात्तः। उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेर्वा एरच्। उभयस्याप्यत्र ग्रहणम्। उत्पुच्छः। "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" पा०। आभ्यां परेष्वेषु अन्तोदात्तो वा बहुव्रीहौ। द्विपाद् त्रिपाद्। त्रिमूर्द्धा। समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापकमिदम्। तत्पुरुषे तु द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धेत्यादौ न। "सक्थञ्चाक्रान्तात्" पा०। कृतसमासान्तसक्थस्य अक्रान्तात् परस्य वान्तोदात्तः। गौरसक्थः श्लक्ष्णसक्थः। क्रान्तात्तु चक्रसक्थ इत्यादौ न किन्तु षच्समासान्तस्य चित्त्वात् नित्यमन्तोदात्तता। "परादिश्छन्दसि बहुलम्" पा०। वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दस्यादिरुदात्तो बहुलम्। "अञ्जिसक्थमालभेत" बहुलग्रहणात् "परादिश्च परान्तश्च पूर्व्वान्तश्चापि दृश्यते। पूर्व्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः" वार्त्ति०। इति समासस्वराः।

एवमुदात्ते विहिते क्वचित्तस्य निघातेनानुदात्तता स्यात् तच्च निघातशब्दे सापवादं वक्ष्यते।

"निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" माघः। "अवि-

कलत्रः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" सा० द० ३ परि० (पूर्वपदलोपेन) नायकभेदे । भावे क्त । ३ दाने ४ त्यागभेदे सङ्गी० ५ अलङ्कारभेदे पु० । स च अलङ्कारशब्दे ३८९ पृष्ठे दर्शितः । कर्त्तरि क्त ६ उत्कृष्टे दातरि च त्रि० ।

उदात्तराघव न० नाटकभेदे ।

उदान पु० उत्+अन–घञ् ऊर्द्ध्वनयनात् । ऊर्द्ध्वगतिके कण्ठादिदेशवर्त्तिनि प्राणादिभेदे वायौ । 'अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशः' छा० उ० । 'आपादतलादारभ्योर्द्ध्वगमनात् उत्कर्षार्थं कर्म्म कुर्व्वन्निति उदानः' छा० उप० भा० । तदर्थान्तरं योगार्णवे तत्स्थानाद्युक्तम् "स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नासानेत्रप्रकोपनम् । उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः । त्रिगुणापार्श्वं, स्यादुत्थानमनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि सर्वसन्धिषु वर्त्तते" । सुश्रुते च 'यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभिः । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् । यो वायुर्वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् । उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः । आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि । गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः । स्वेदासृक्स्रावणो चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् । समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् । शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः । युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्द्युरसंशयम्" छान्दोग्ये च भोजनस्याग्निहोत्रस्यात्मीयतया सम्पादनेन प्राणादिपञ्चकाहुतेर्नित्यकर्त्तव्यता तत्फलञ्चोक्तम् यथा । "उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीय इत्युपक्रम्य" । (तद्भाष्ये च आस्ये हूयते ऽस्मिन्नन्नमित्याहवनीयस्थानम्) आहुतिप्रकारः फलसहितो दर्शितो यथा ।

'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति, प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति१ । अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति, व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति२ । अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति, अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति३ । अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति, समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति४ । अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति, उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति५ । स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः । यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति" ।

उदापि पु० उद्+आप–इञ् । जरासन्धपौत्रे क्षत्रियभेदे । 'जरासन्धस्य पुत्रोऽभूत् सहदेवः प्रतापवान् । सहदेवात्मज

श्रीमानुदारः समहायशाः । उदारकर्मा यदा भाग पुत्रं पर-
मधार्मिकम्" । हरिव० ३२ अ० ।

उदार त्रि० उद्+आ+रा-क । १दातरि, २महति, ३सरले, ४दक्षिणे, ५गम्भीरे, ६असाधारणे च । "मन्त्रर्ण्युदारा गुणभेदर्थ्युतस्य" "सतर्धेन विनेतुरुदारमते" शाकेमो-पायमुदारमच्युताय" "रघु० उदारमन्ते कलभाविकस्वरं," माघ । "इङ्गितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरैव" "यथा हि ते शीलमुदारदर्शने!" कुमा०। ततो भावे ष्यञ् औदार्य्य न० तल् उदारता स्त्री त्व उदारत्व न० तद्भावे ।

उदारथि उद्+आ+ऋ-थिन् । ऊर्द्ध्वमागन्तरि । "करम्भ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः" ऋ० १,१८७,१०, "करम्भं कृत्वा तिर्य्यं पीवस्पाकमुदारथिम्" अथ० ४,७,२ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । १उत्कृष्टबुद्धौ उदारा धीर्यस्य । २उत्कृष्टबुद्धिमति त्रि० "धिय समग्रैः स गुणैरुदारधीः । रघु । उदारा महती सर्वार्थविषयत्वात् धीर्यस्य । ३विष्णौ पु० । "निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः," विष्णुस० "यः सर्वज्ञः सर्वविदिति" श्रुतेस्तस्य स-र्वार्थविषयबुद्धिमत्त्वात्तथात्वम् ।

उदावर्त्त पु० उद्+आ+वृत घञ् । रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते दर्शितं यथा

"अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । व-धयोर्ध्वस्य भावाना प्रवृत्ताना स्वभावतः । न वेगान् धार-येत्प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः । वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्ष-वोद्गारवमीन्द्रियैः । व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते । क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् । तस्याभि-धास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् । स्रवोदावर्त्तव्याधी भिन्न वर्त्तस्तु कारणं । अपथ्यभोजनाच्चापि प्रवर्तते च तथापरः । आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् । कासप्रतिश्यायगलग्रहाश्च बलासपित्त-प्रसरञ्च घोरम् । कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे हन्यात्पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा । आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः ॥ पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य । मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्य कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् । मेढ्रे गुदे वङ्क्षणबस्तिनाभि-प्रदेशेषु वापि रुजश्च । जाम्भाभिघाताच्च भवन्ति रोगाः श्रूत्र च नर्पैरिव पिडकाः । मन्याग्रहस्तम्भशिरोविकारा-स्तथोपहताश् श्रवणाक्षिजा रुक् । श्रोत्राक्षिघ्राणशिरो-ऽक्षीणस्त्र स्युरिह नैकधा गदा निरोधः । शाखाकृत्य-

शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं प्राप्तमकुत्सितो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन । भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघातात् शिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः । कण्ठा-स्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति जत्रोर्विकाराः पवनप्रसूताः । छर्द्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् । मूत्राशये वा गुदमुष्कयोर्वा शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे । तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः । कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघा-तात् हृदये व्यथा च । श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरो-ऽक्षिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा । तथा रुदितं परिरक्षितः च शोकैरभिद्रुतम् । शनैरभिद्रुतं प्रतिमा-तुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् । सर्वेष्वेतेषु 'विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नश । वायोः क्रियाविधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये' । तद्व उदकस्यावर्त्तः । २जलस्य सतोभ्रमणे । ३स्त्रीचिह्न-रोगभेदे स्त्री सा च सुश्रुते दर्शिता यथा "विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च । जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् । उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला चेति वातोत्थाः पित्तोत्था रुधिरक्षरा । वामिनी स्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या । अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम् । श्लैष्मिका सकफा षण्ढ-पण्डी च फलिनी तथा । महती सूचिवक्त्रा च सर्वजेति त्रिदोषजा" । "सफेनमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति" ।

उदावसु पु० निमिवंश्ये नृपभेदे । "निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः । तस्यापि जनकोनाम जनकस्माद्रुदावसुः" रामा० निमिवंशवर्णने । अयञ्च जनक प्रसिद्धजनकाद्भिन्न एव तस्य वाल्मी "सर्व-लोकस्य विख्यातः ततो भूप सुतो बली । तस्य पुत्रस्तस्य धर्मेषु महात्मन । जनकोऽसौ मुनिर्ज्ञातो यस्य भ्राता मम तृप भ्रातः इति" दशरथं प्रति स्वकुलकीर्त्तने जनकोक्तौ यज्ञ महेन्द्रिमुख्य कीर्त्तमेन ततो भेदप्रतीतेः । [रामा ।

उदास पु० उद्+अस-घञ् । १उत्क्षेपणे २निरसने ३उदासीना-

उदासीन त्रि० उद्+आस-शानच् । १मध्यस्थे, २विवदमानयो-रेकतरपक्षानवलम्बके, ३निर्व्यापारे ४तत्त्वज्ञानिनि ५उदासीनत्व-द्वयस्वरूपे ... हेमचन्द्रे ११२ ...

दृष्टिरेतमादुदासीनोऽवनाधिप” इत्युक्त लक्षणे ४राजभेदे। ४उपेक्षके च “उदासीनवदासीन,” गीता० ।

उदास्थित पु० उद्+आ+स्था—क्त । द्वारपाले २चरे ३अध्यक्षे च हेम० प्रव्रज्यातश्च्यविते ४प्रव्रज्यावसिते चरे च स च पञ्चविधचरान्तर्गतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतश्च । तद्भेदादि “कार्त्स्न्यं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः” इति मनुवचनस्य कुल्लू० व्याख्यायाम्

“कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्” इति मेधातिथिनोक्तम् । तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्तिधनमानाभ्यामुपष्टभ्य रहसि राजा ब्रूयात् ‘यत्र दुष्टमुपलक्षसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति’ । प्रव्रज्याप्रच्यावित उदास्थितः स लोकेषु विदितदोषः प्रज्ञाशौचयुक्तः वृत्त्यर्थिनं छात्रं रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् वृत्त्युपचितमठे स्थापयेत् प्रचुरसत्तोद्भूतिकप्रभूतधनरत्न तद्व्ययेनोपचन्दयेत् तथान्येषामपि प्रव्रजितानां राजचारकर्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनकस्तमपि पूर्ववद्रक्षा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववद्रक्षा धनमानाभ्यामात्मीयाय वाणिज्यं कारयेत् । मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः, सोऽपि कस्मिंश्चिद्ग्रामे वसन् बहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्तिः तपस्यां कुर्यात् मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्नीयात् रहसि च राजोपकल्पितं यथेष्टमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वथा विश्वसनीयत्वात् सर्वं कार्यमकार्यं च पृच्छन्ति । एवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत्” विशेषेणोक्तम् ।

उदाहरण न० उद्+आ+हृ-भावे ल्युट् । एकदेशप्रदर्शनेन सकलप्रदर्शने । कथने । कर्मणि ल्युट् । दृष्टान्ततयोच्यमाने २दृष्टान्ते, ‘स्वदुदाहरणाश्रितौ गुणौ इति सावद्रिकमारतद्रूपाः’ नैष० प्रकृतविषयार्थनिदर्शनरूपे ३उपोद्घाते च । उदाह्रियेते व्याप्तिपक्षधर्मते येन करणे ल्युट् न्यायमते प्रतिवादिपराभवार्थं वादिना प्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चकान्तर्गते व्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शके ४वाक्यभेदे प्रतिज्ञाद्य गौ० सू० ततोर्दर्शिता यथा

“प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः”। अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति लक्षणं सूचितम् अत्र च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्द्वावयववादो व्युदस्त इति मन्तव्यं ते च भाष्ये दर्शिता यथा “जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति” एते प्रतिज्ञादिपञ्चिका इव” व्याख्यातं चैतत् तात्पर्यटीकायाम् ‘प्रयोजनं कामादिमुद्दिश्य, तदर्थिका जिज्ञासा, तज्जनकः संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां प्रमाजननसामर्थ्यं, संशयव्युदासकस्तर्कः, अवयवेष्वर्थोऽभिमत्ये निर्दिष्ट । जिज्ञासा चित्तनिवर्त्तादिति कश्चित् एतेषाञ्च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात् । न न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्वं एकदेशत्वादि तत्राप्रसङ्गात् प्रयोजनेऽतिव्याप्तेश्च’ इति । तत्र उदाहरणस्य लक्षणविभागौ तत्रैव दर्शितौ यथा

“साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्” सू० । “दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणं दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तकथनयोग्यावयवः इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनावाचकत्वेऽपि न क्षतिः । योऽयमावयवेदवन्तु अवयवान्तरार्थान्वितार्थकावयवत्वं तच्च द्विविधं अन्वयिव्यतिरेकिभेदात् तत्रान्वय्युदाहरणं लक्षयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति अन्वय्युदाहरणमिति शेषः, परे तु सम्पूर्णसूत्रमन्वय्युदाहरणलक्षणमेव सामान्यलक्षणं तूक्तमित्याहुः साध्यसाधर्म्यात् साध्यधर्मघटितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थः तं साध्यरूपं धर्मं भावयति तदा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्ताभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शक उदाहरणमिति यावत् । व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति” इ० । “तद्विपर्ययाद्वा विपरीतं व्यतिरेक्युदाहरणम्” सू० । तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति । वस्तुतः प्रयोगमपेक्ष्य तथा चान्वयुदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमिति भावः” इ० । चिन्तामणिकृता तु तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा

“हेत्वाद्युक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनमावश्यकं व्याप्तेः प्राधान्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवद्वृत्तिनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकवाक्यत्वमुदाहरणस्य सामान्यलक्षणम् साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्व, साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । व्याप्त्यावच्छदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु

न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्व्वत्रिकत्वात्, यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः। नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरशाब्दजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः। उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषित विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये, अत्र व्यभिचारवारणाय वीप्सामाह यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च यत्पदे, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा "प्रयत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नमस्य तन्न इत्यादौ"।

दीधितिकृता तु निष्कृष्योक्तम्। इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयमिति"। ४कथाप्रसङ्गे च। "अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु" कुमा०। "उदाहरणानि कथाप्रसङ्गा तान्येव वस्तूनि" मल्लि०। भावे ल्युट्। ५कथनमात्रे। ६लक्षणसम्बद्धतया प्रामाणिकवाक्योपन्यासे च। [उदाहृति तत्रार्थे उक्तौ च स्त्री।

उदाहार पु० उद्+आ+हृ-घञ्। उदाहरणार्थे। क्तिन्।

उदाहृत त्रि० उद्+आ+हृ-क्त। १दृष्टान्ततयोपन्यस्ते, २कथिते च "सुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टि। प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३उपन्यस्ते च।

उदित त्रि० वद-क्त। १कथिते। "श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्" मनुः भावे क्त। २कथने न०। "प्रियः कियद्दूरमिति त्वयोदिते" नैष०। उद्-इण्-क्त। ३उत्थिते, "तदुदित स हि यो यदनन्तरः" नैष०। ४उदय प्राप्ते "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति" श्रुति "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" मनुः। "उदिते जगतीनाथे य कुर्य्याद्दन्तधावनम्" स्मृति। "उदित सोमनक्षत्र दृष्टा सद्य शुचिर्भवेत्"। पारस्क०। उदयप्राप्तिश्च पश्चादौ भूवृत्तपादान्तरितदेशोपरिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सहस्रांशुकराभिभूतत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात्। तथा च दर्शनयोग्ये पश्चादौ तच्छब्दस्य वृत्तिः। "उदिते प्रतिपच्चन्द्रे" नील०क०। "चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" इति व्याख्याने "उदित कथित"इति सर्वोदितव्यावृत्तिपर वेति ति०त० उक्तं ५सम्पूर्णोदिते च त्रि० भावे क्तः। ६राशीनामुदये लग्ने। कर्त्तरि क्त। उदय प्राप्ते ७राशौ च। "लग्नमेकन्तु दोषाणा हन्याच्चैवोदिते गुरुः" ज्योति० ८नरपतिजयचर्य्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्ट स्वर यथा। "द्वादशाब्दादिनाद्यन्ता स्वस्थानाश्चैव कालत.। उदयन्तो पुनस्तत्रान्तरे एकादशोदये। वर्षमासदिवानाडीपलानि च क्रमादिकम्। कालमान मया प्रोक्त पञ्चधा च स्वरोदये। यत् भुक्तं स्वस्वभोगेन लब्धं शेषोदित भवेत्। लब्धे भुक्ता स्वरा ज्ञेया शेषाङ्के तूदितस्वरा। अस्मिन् पञ्चा विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितस्वरे। उदितस्य स्वरस्यानुर्नामस्वरवशेन तत्"। अधिकं चक्रशब्दे बालादिचक्रे वक्ष्यते। पञ्चस्वरोक्ते ९ स्वरभेदे च। तल्लेखनप्रकारश्च बालादिचक्रवत् ज्ञेय। तदप्युक्त तत्रैव। "तिथि प्रतिपदादिश्च कुजादिर्वारनिर्णय। नन्दा भद्रा जयारिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम्। क्रमेणाङ्का प्रदातव्या याद्यवाङ्कसमुच्चय। चन्द्राष्टौ ८१ प्रथमे देया नगनागं ८७द्वितीयके। तृतीये चाग्निनवक ९३ चतुर्थे तु षट्‌नवा ९६। पञ्चोत्तरशत १०५ देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठत। अङ्कपङ्क्तयन्तु वयोराशि स्वराङ्कञ्च एकीकृत्य त्रिधापयेत्"। इत्यादि सप्तादिशून्यगणनार्थ, सप्तशून्यशब्दे विवृति। एतेषा पञ्चकोष्ठस्थपर्व्वादीना संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा "उदितं भ्रमितं भ्रान्त सन्यास्तं तदनन्तरम्" स्थानान्तरमपि तत्रैव "जन्म कर्म्म च आधान विपत्त छिद्र तथैव चेति "उदिते विजयो नित्य भ्रमिते लाभ एव च। भ्रान्ते तु सिद्धिमाप्नोति सन्यास्ते मरणं स्मृतम्। यत्र ग्रामाक्षर प्राप्तं तत्रैव उदितस्वर। १०समृद्धे। "पुरोहितञ्च कुर्व्वीत दैवज्ञमुदितोदितम्" या०स्मृ०। "विद्याभिजनानुष्ठानादिभिरुदितं शास्त्रोक्तं उदितं समृद्धम्" मिता०। ११गन्धनामगन्धद्रव्ये ह्रीवेरे(बाला) न०अमर।

उदिति स्त्री उद्+इ-क्तिन्। उदये उद्गमने "यज्ञस्य वा निधिपि वोदिति वा" ऋ०६,१५,११।

उदीक्षण न० उद्+ईक्ष-ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदर्शने २उन्नयने च।

उदीक्ष्य अव्य०उद्+ईक्ष-ल्यप्। १ऊर्द्ध्वं दृष्ट्वेत्यर्थे २उन्नाय्येत्यर्थे च। कर्मणि ण्यत्। ३उन्नयनीये ४उदीक्षणीये च त्रि०

उदीचीन त्रि० उदीचि उदीच्यां भा भव स्व छ्यादेशे अल्लोपे पूर्व्वदीर्घः। उत्तरदिग्देशकालभवे। "उदीचीनप्रवणं करोत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्" शत० ब्रा०१३,८,१,६। "उदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति" शत०ब्रा० १,७,१,१२।

उदीच्य त्रि० उदच्+भवार्थे यत् छ्यादेश. अल्लोपे दीर्घ.

उत्तरदिग्देशकाश्मरे । "नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं दर्शनीय" रघु । २कर्णनामनो कर्णस्य दक्षिणादिदेशादिद्रवे कर्णादौ च । "उपदर्शीदयानुभोगेषु"काशा० ११,२,१५ । "चन्द्रतटीयुक्तान् दक्षानुदीच्येषु दर्शयति" कर्कः । तदा होमादौ प्रतप्होमाकमरं कर्णमो पाणुनिषेकादि । यथाह म०त० "कणोदीच्यर्णा, मम गोभिल । "मधिखमाधावासुदर्युष्मा मरीचेदकाइम् निम्नेन व्यवमन्या" इति अणावरणूच्यम् । उदीच्यदेशाश्च शराव्या: पश्चिमोत्तरस्या देशभेदाश्चैव सम्भूदराणेदर्शिता यथा "वाह्लीका वाटधानाश्च आभीरा कालतोयकाः । अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः । गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्या पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्टकाराश्च कैकया दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च । आत्रेयोऽथ भरद्वाजा प्रस्थलाः सदशेरकाः । लम्पकास्तालगानाश्च सैनिकाः सहजाङ्गलैः एते देशा उदीच्यास्तु प्रतीच्यां परिकीर्त्तिता," । उदग्जनं कूर्मविभागेन चापोदसे उक्ता यथा "उत्तरत कैलासो हिमवान्मणिमान् गिरिर्वसुमांश्च । क्रौञ्चो मेरुः कुरवा गोक्षरा, क्षुद्रमीनाश्च । कैकयवातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीधाः । आदर्शान्तद्वीपित्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः । केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलापुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः । माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च । यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च" अनयोर्विरोधपरिहारः कल्पभेदात् नामान्तरात् वा बोध्य ।

उदीच्यवृत्ति स्त्री 'षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा' । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रम्य "उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽन्येन भवेद्युग्मयो"व०र०उक्ते वैतालीयभेदे छन्दसि । [देशे।

उदीप त्रि० उद्गता आपोऽस्य अच् समा० ईत्वम् । उद्गतजले

उदीरण न० उद्+ईर–ल्युट् । १उच्चारणे "उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्"कुमा०।युच् तत्रैव स्त्री ।

उदीरित त्रि०उद्+ईर–क्त । १कथिते २उद्गिरिते ३प्रेरिते च । "अभिलाषमुदीरितेन्द्रिय"कुमा०।भावे क्त । ४कथने न०।

उदीर्ण त्रि० उद्–ऋ क्त । १उदिते २महति ३उद्रिक्ते च । "उदीर्णरागप्रतिरोधकं मुक्त" माघ । "अपवृत्तवरो-

धीगं म्लानकान्तो महात्मा" कुमा० । ४विष्णौ पु० । "उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" विष्णु०स०।

उदुम्बर न० उदुम्बरमिव द्वारम् । गृहद्वारस्याधः काष्ठे स च गृहप्रवेशे दत्तः 'उदुम्बरमुत्पाद्य प्रियं' इत्येव तद्-पदम् । तत्पुत्रिग्धकालानि सन्ना गाया स्थिरा । कात्यायन० ।

उदुम्बर पु० उदुम्बरम् । (यज्ञडुमुर) वृक्षे । २देहल्यां ३षण्ड ४कुष्ठभेदे च ५ताम्रे न० । ६नपुंसके ... परिमिते कर्षे पु० । उदुम्बरफले उदा० । "उदुम्बरफलानां मध्ये पक्वं मधुरम् । शीत न गमयेत् अग्रं विषतः नुभिर मतम्" । गोसर्गत्यागे उदुम्बरवृक्षबोधकम् । "सौविरमथ शैलौदुम्बरेणाम् साधितम्" । कफुदाम्बकाच्छ वा उदुम्बरकषायम्" सुश्रुत । ७तन्नामकजनपदाभेदे च । "गान्धारयवनादि" पा० तक्षशिलाद्यर्थे एञ् । औदुम्बर तद्धेतु । "गान्धारयवना उदुम्बरादय "सि०कौ० उदुम्बर पर अर्थे अण् सभिदृ भावे । "औदुम्बरेरिजमसाप्तवपेति मधुमिश्रम्" छ०स० । उदुम्बरे सति कारेऽपि० ग०। उदुम्बरवति तत्पर्यायकरमौ । उदुम्बर एव मरक पाणिमिनिता०त । स्थूलममके पु०

उदुम्बरदला स्त्री उदुम्बरस्येव दलमस्याः । दन्तीवृक्षे राजनि०

उदुम्बरपर्णी स्त्री उदुम्बरपर्णमिव पर्णम् न दलम् । तदर्थे

उदुम्बरावती स्त्री उदुम्बरफलानि बाहुल्येन सन्त्यस्यां नद्यां मतुप् शरादा० दीर्घ । नदीभेदे ।

उदुम्बल पु० उदुम्बरशब्दे रस्य ल च । उदुम्बरे "उर-नलधउदुम्बलम् तदस्मै यत्तसमानुदम्" अथ०८,६,१७, । उरु मलम यस्य पृषो० । २विस्तीर्णबलयुक्ते त्रि०"उरुणसावसु-तृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोजनाँ अनु"ऋ०१०,१४, १२, "उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ" भा०।

उदूखल न० ऊर्ध्वं खं खाति खा–क पृषो०नि०। तण्डुलादि-कण्डनार्थं काष्ठादिरचिते १द्रव्ये २गुग्गुलौ च । "सधान्यमुदूखल मुपक्षेमाभिहन्यात्" सुश्रु० । सुश्रु-तोक्ते शारीरे २सन्धिभेदे पु० सन्धयश्च सुश्रु० दर्शिताः "कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनी वायसतुण्डमण्डल शङ्खावर्त्ता " इत्यष्टविधाः सन्धोतस्मा"कक्षावक्षणदशनेषूदूख-लाः इति उदूखलाकृतिनाम तदस्थितहृदयस्य तथात्वम् ।

उदूढ त्रि०उद्+वह–क्त । १ऊढे, २स्थूले, ३धृते च । "उदूढलोकत्रितयेनेति" माघ । "उदूढवक्षः स्थगितैक-दिङ्मुखे किरा० ४विवाहितस्त्रियां स्त्री ।

उभयोः पाश्चात्योपधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिक्योषधत्वञ्च तत्र वातश्लेष्मयोरतियोगो जीवादानमाध्मानं परि-कर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्ध इति । तत्र दुर्बलात्पीडितस्यातितीक्ष्णाग्नेर्मृदुकोष्ठस्य वा अतिमात्रं दुर्ब्बलस्य वा पुरुषस्याल्पमात्रादागमयोगच्छति । तस्मिन्नजीर्णौषधे दोषोऽनुबन्ध तमाशु स्नेहयित्वा भूयो वमनविरेचनं दद्यात् । यदतियुक्तानामगच्छतीष्टवसंयुक्त तस्य वातश्लेष्मातिप्रवृत्तविरेचन पीतमूर्द्धं गच्छति तस्मात्तु ज्ञानायतमप्यञ्चेदायतश्चार्मयित्वा मृदुतीक्ष्णतरैर्वि रे-चयेत् । आमाशये स्थानस्थं निधानम् । स्नेहस्वेदितस्याग्नि न दद्यात् प्रमाणं गुरुश्च । यतानलं प्रशिक्षतोऽपथे न तत्रैव पाययेत् । ततस्तेन मधुरकषायतिक्तैश्चैर्वि-रेचयेत् । दोषविदग्धमस्नेहस्वेदमजीर्णभेषजमभिषमयो अनिक्य वा न वामयति दोषान् । तत्र तत्ख्यापादन्तरन्ध्र-ऊर्द्ध्वं मूर्च्छापत्तिर्मेदो मृत्युगुदारादिविशुद्धिश्च भवति । तमुष्णाभिरद्भिराशु वामयेत् । पाचनौषधं तत्पाचित-न्ने वमनविरेचनमथवाऽतिस्निग्धयोः पाचयेत् । रूक्षोदरस्याति-तीक्ष्णाग्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत्पाकमुपैति तदा समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा व्याधि-विभ्रमसम्पादयन्ति । तमस्नेहमन्दभौषधश्च पाययेत् । अस्निग्धस्विन्नमाल्पगुणं वा भेषजमप्रयुक्तमस्नान्दोषानुद्धरन्ति । तत्र वमने दोषगेव गौरवमुत्क्लेशं हृदयाविशुद्धि व्याधि वृद्धिं करोति तत्र यथायोग पाययित्वा वामयेद्दृढतरम् । विरेचने गुदपरिकर्त्तनमाध्मानं शिरोगौरवमनिःसरणं वा वायोर्व्याधिवृद्धिं करोति । तमुपपाद्य भूयः स्नेहस्वेदाभ्यां विरेचयेद्दृढतरम् । दृढ बह्वाचलितदोष वा तृतीये दिवसेऽल्पगुणं चेति । अस्निग्धस्विन्नेन रूक्षमौषधमुपयुक्त-ममल्पमात्रया वा वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्म्मशूलं मूर्च्छा भ्रमं सज्ञानाशञ्च करोति । तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयित्वा यष्टीमधुक-विपक्वेन तैलेनानुवासयेत् । स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरी-रेणाल्पमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्द्ध्वमधो वा नाभ्येति दोषा-श्चोत्क्लिश्य तं सह बलक्षयमापादयति । ततो आध्मानं हृदय-ग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वामयेन्मदनफललवणाम्बुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरं कषा-यैश्च । दुर्बलस्य तु समुत्क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीर कण्डू श्वयथु कुष्ठपिडकाज्वराङ्गमर्द्दनिस्तोदमानि कुर्व्वन्ति । ततस्तानशेषान् संशोधनेनापहरेत् । अस्निग्धस्विन्नस्य मृदु-

शिशिरमल्पमौषधमौ मात्रयाऽतिरसा ज्ञान वातपूरितमन्त्र कण्डू पवनस्याद्रूपौ भवति तमाम्लाप्य पुन संस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । मात्रयाऽतिमात्रं तिष्ठति वा दुष्टमनो-भावे तस्मै उष्णोदकं पाययेत् पाणितापैश्च पार्श्वो-दरमुपस्वेदयेत् । तत्र प्रवर्त्तन्ते दोषा । अनुप्रवर्त्ते-मानेऽल्पदोषे औषधे अनुलोमनमेव बलस्थस्य भूयोमात्रां दद्यात् । अजीर्णदोषे दशरात्राद्दूर्द्ध्वमुपसं-स्कृतदेहं स्नेहस्वेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्थाप्य पुन तीक्ष्णेन विरेचयेत् । स्नेहपरिभूतेनापायनशीला मानव प्रायो राजमार्गोपमा कदाचन भोविपथा भवन्ति । तस्मात्तेषां दुर्विरेच्या बहुप्रलापादस्य तानतिस्निग्धान् प्रदोषवशान् शोधयेत् । स्निग्धस्विन्नस्यातिमात्रमतिमृदु-कोष्ठस्य वा तीक्ष्णातिशयमौषधमतियोग कुर्यात् । तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिश्चर्द्दिर्नि सो वातकोपश्च बलवान् भवति तं घृतेनाभ्यज्यावगाह्य शीताम्बु शर्करामधुमिश्रैर्लेहैरुपचरेद्यथास्वम् । विरेचनातियोगे कफपित्तातिप्रवृत्तिरुत्तरकालं रक्तस्य तथापि पतत्रिय-णो वातकोपश्च बलवान् भवति तमतिशीताम्बुभिः परि-षिच्यावगाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्मधुमिश्रैश्छर्द्द-येत् । पिच्छास्ति पानं दद्यात् क्षीरसर्पिषा वैनमनुवा-सयेत् प्रियङ्ग्वादि चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रय-च्छेत् । क्षीररसयोरन्यतरेण भोजयेत् । तस्मिन्नेव वमना-तियोगे प्रवृद्धे शोणितं ष्ठीवति छर्द्दयति वा तत्र जिह्वा-नि सरणमक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहननं तृष्णा हिक्काज्वरो वै-सञ्ज्ञमित्युपद्रवा भवन्ति तमजाक्षीरेणाभ्यज्योशीरादिमलाज-चूर्णं सशर्करोदकसंस्थं पाययेत् । धन्वरसैर्वा सघृतक्षौद्र-शर्करं मुद्गादिभिर्वा यवादीनां पेयां सिता क्षौद्रां वर्ज्जो-पादिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् अतिस्रुतशो-णितविधानेनोपचरेत् । जिह्वामतिसर्पितां त्रिकटुकलवण-चूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां वा पीडयेत् प्रविष्टायामम्ल-मन्ये तस्य पुरस्तात्खादयेयुः । व्यावृत्ते चाक्षिणी घृता-भ्यक्ते पीडयेत् । हनुसंहनने मानस्वेदनं नस्यं स्ने-हाश्च विदध्यात् । तृष्णादिषु च यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत । विसञ्ज्ञे वेणुवीणागीतस्वनं श्रावयेत्"।

उद्गारस्याजीर्णरोगलिङ्गत्वमजीर्णशब्दे द्रक्ष्यते । अपथ्या-दिभोजनरूपकारणसहिताजीर्णं स्वरूपादि दृश्यते उक्तम् । "प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं परिहरे-

द्राक्षार द्रव्ययश य । पिपासु नैव भुञ्जीत मात्रया मा क्षुभुक्षित । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुणा-मर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रव-श्चापि न मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्य-गेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्याप-त्तमावहेत् । आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अयमप्या-हारादिप्रमाणमाहा अन्नारम्भ तत्प्रविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति । माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः"। तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्य्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समु-पाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बहु स्तोकम-काले वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति वा । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदि-भावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य । द्राक्षाऽभयां माक्षिकसम्प्र-युक्तां लीढ्वाऽभयां या स सुखं लभेत । भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी । स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ।

इत्यमजीर्णताकारणमदर्शनपूर्व्वमुद्गारशुद्धेः प्रकारस्तत्रैव दर्शितः यथा 'या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागगतेऽहनि । सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता । या मात्रा परि-जीर्य्येत तथार्द्धदिवसे गते । सा श्रेष्ठा श्रेष्ठणी चैव मध्यदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागावशेषिते । स्ने-हनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥ या मात्रा परिजीर्य्येत तथा परिणतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदान्-हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् । अहोरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्य्यति । सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारना-शिनी । यथाग्नि प्रथमां मात्रां पाययेत विचक्षणः । पीतो घृतविकारस्तेन जनयेत्प्राणसंशयम् । मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति । विष्टभ्य चापि जीर्य्यन्त वारि-णोष्णेन वामयेत् । जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा । सु॰ पच्यमाने तृडदाहभ्रमसादारतिक्लमाः । परिपिच्या क्लिष्टयाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् । यवागूं पाययेच्छीघ्रां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलाम् । दैर्घ्यां यूषरसौ वापि कुल्माषौ स्नेहवर्ज्जितौ । कृतौ वाल्पसर्पिष्कौ यवागूर्वा विधी-यते । पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा । सप्त-रात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः" ।

उद्गारश्च नागवायुकार्य्यम् यथोक्तं पदार्थ॰ योगार्णवे "उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्मीलने स्थितः कूर्म्मोभिन्नाञ्जनसमप्रभः । कृकलस्तु क्षुते चैव जवाकुसुम-सन्निभः । जृम्भणे देवदत्तः स्यात् शुद्धस्फटिकसन्निभः । धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः । ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ स्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पञ्च-देहे तु परिवेष्टिताः" । [निरुक्ते मह्र्चि॰ ।

उद्गारशोधन पु॰ उद्गारं शोधयति शुध–णिच्–ल्यु । तत्र-

उद्गारिन् त्रि॰ उद्+गॄ–णिनि स्त्रियां ङीप् । उद्गारयुक्ते । "यत्ते मौलौ कमककपिशं सौरभोद्गारि वासः" उद्भवटू॰ । "धाराध्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ" रघु । "य सवयञ्जीर्णे परिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्" मेघ॰ ।

उद्गिरण न॰ उद्+गॄ–ल्युट् भि॰ द्रुत्वम् । १उद्वमने उद्गारे (ढेकुर) २कण्ठस्वरभेदे च । "अम्लामस्रुद्गिरणम् महतो विदाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य भवन्ति चिह्नम्" सुश्रु॰ । उद्गारशब्दे विवृतिः ।

उद्गीति स्त्री उद्+गै-भावे क्तिन् । १उच्चैर्गाने कर्म्मणि क्तिन् "आर्य्याशकलद्वितय व्यत्ययरचितं भवेदस्या । सोद्गीति किल गदिता तद्वद्युत्यंशभेदसंयुक्ता" छ॰र॰उक्ते मात्रा

वृत्तभेदे। उद्+गै-भावे क्त। उद्गीत उच्चैर्गाने न०।

उद्गीथ पु० उद्+गै-थक्। सामगानावयवभेदे। "उद्गीथस्यपदपाठस्तास्य साम्नाम्" देवीभा०। साम्नोहि पञ्चविधा सप्तविधा वा अवयवाः। "प्रस्तावस्तत उद्गीथ प्रतिहार उपद्रव। निधन पञ्चमेत्याहुर्हिङ्कारः प्रथा-स्तथा' माध०भाष्यधृतवाक्यात्। तत्र साम्न आद्योभाग प्रस्तोत्रा गेय प्रस्तावनामा। द्वितीयोभाग उद्गात्रा गेय उद्गीथनामा। तृतीयोभागः प्रतिहर्त्रा गेय प्रतिहारनामा। चतुर्थोभाग पुनरुद्गात्रा गेय उपद्रवनामा। पञ्चभिर्युगपत् गेय, निधननामा इति पञ्चविध'। गानारम्भकाले सर्वैर्ऋत्विग्भिर्मिलित्वा हुङ्कारकरणरूपो हिङ्कार, ओङ्कारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूप प्रथमावयव इति सप्तावयवत्वम् तदेतत् छा० उप० दर्शितम् यथा "समस्तस्य खलु साम्न उपासन साधु' इति साधुत्वोपन्यासेन "अग्नि प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्य प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्द्ध्वेषु अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्य प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्नि प्रतिहारः पृथिवी निधनम्। कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्द्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेव विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविध सामोपास्ते" वृष्टौ पञ्चविधस्योपासनमुक्तं तत्रैव

"वृष्टौ पञ्चविध सामोपासीत पुरोवातो हिङ्कारो, मेघो जायते स प्रस्तावो, वर्षति स उद्गीथो, विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार, उद्गृह्णाति तन्निधन, वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविध सामोपास्ते। सर्वास्वप्सु पञ्चविध सामोपासीत मेघो यत् सम्प्लवते स हिङ्कारो, यद्वर्षति स प्रस्तावो, याः प्राच्य स्यन्दन्ते स उद्गीथो, याः प्रतीच्य स प्रतिहारः, समुद्रो निधनम्। न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्चविध सामोपास्ते"।

ऋत्वादिषु पञ्चविधस्योपासन तत्रैवोक्तम्

"ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो, ग्रीष्म प्रस्तावो, वर्षा उद्गीथ शरत्प्रतिहारो, हेमन्तो निधनम्। कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान् भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविध सामोपास्ते"।

"पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवय प्रस्तावो, गाव उद्गीथोऽश्वा प्रतिहारः पुरुषो निधनम्। भवन्ति हास्य पशव, पशुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् पशुषु पञ्चविध सामोपास्ते"

"प्राणेषु पञ्चविध परोवरीय सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो, वाक् प्रस्ताव,श्चक्षुरुद्गीथ, श्रोत्र प्रतिहारो, मनो निधन, परोवरीयांसि वैतानि। परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविध परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य'। वाचि सप्तविधस्य साम्न उपासन तत्रैवोक्तम्

"अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविध सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो, यत्प्रेति स प्रस्तावो, यदेति स आदि, (प्रणव)। यदुदिति स उद्गीथो, यत्प्रतीति स प्रतिहारो, यदुपेति स उपद्रवो, यन्नीति तन्निधनम्। दुग्धेऽस्मै वाग्दोह यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेव विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते"।

आदित्ये सप्तविधस्योपासन तत्रैवोक्तम्

"अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम। मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण सम तेन साम। तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कार,स्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्न। अथ यत् प्रथमोदिते स प्रस्ताव,स्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामा प्रशंसाकामा' प्रस्तावभाजिनोह्येतस्य साम्न। अथ यत्सङ्गववेलायां स आदिय' (ओङ्कार) तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मान परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्न'। अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथ,स्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमा प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्न। अथ यदूर्द्ध्वं मध्यन्दिनात् प्रागपराह्णात्स प्रतिहार,स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यदूर्द्ध्वमपराह्णात् प्रागस्तमयात्स उपद्रव,स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्ष श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्न। अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधन तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न। एव खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपास्ते"।

अतिमृत्यु फलाय सप्तविधसामोपासन तत्रैवोक्तम्

"अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविध सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षर' प्रस्ताव इति त्र्यक्षर' तत्समम्। आदिरिति द्व्यक्षर प्रतिहार इति चतुरक्षर तत इहैकं तत्समम्। उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतु-

चर त्रिभिस्त्रिभिः सम भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षर तत्समम् । निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति, तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि । एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाक तद्विशोकम् । आप्नोतीहादित्यस्य जय परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते" ।

पुन सप्तविधस्य मनआदिनाम्ना उपासन तत्रोक्तं यथा "मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहार प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम् । अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथो ऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधन संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् । स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् । उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्ताव स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स प्रतिहारः काल गच्छति तन्निधन पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्य मिथुने प्रोतम् । स य एवमेतद्वामदेव्य मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् । उद्यन् हिङ्कारः उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् । अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् । वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् । स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, ऋतून् निन्देत्तद्व्रतम् । पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः । स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् । अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः । स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् । लोम हिङ्कार त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा । अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजन देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् । त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहार सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम् । स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति । तदेष श्लोको भवति 'यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति । यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति' सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतम्" ।

एवं सामावयवानां तत्तद्दृष्ट्योपासनमुक्त्वा उद्गीथस्यावयवस्य ओङ्कारादिदृष्ट्योपासनमुक्तं तत्रैव यथा 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ तद्वा एतन्मिथुन यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्-

नुज्ञामात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन । तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति"। तत्र पापदृष्ट्या प्राणाद्युपासनमुक्तं तत्रैव "देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति । ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः । अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतञ्च पाप्मना ह्येषा विद्धा । अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयञ्चादर्शनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत । एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः । नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति"। आङ्गिरस्त्वेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा । "तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः । तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः । तेन तं हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते । तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार । स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति । आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन् वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्यंस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद । समान उ एवायञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुञ्चोद्गीथमुपासीत"।

तस्य व्यानत्वेनोपासनं तत्रैव यथा

"अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्ननपानन् वाचमभिव्याहरति । या वाक् सर्क् तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क् तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति । अतो यान्यन्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत"।

उद्गीथाक्षराणां प्राणादित्वेनोपासनं तत्रोक्तम् ।

"अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत उद्, गी, थ इति प्राण एवोत् प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीः, वाचो ह गिर इत्याचक्षते अन्नं थम्, अन्ने हीदं सर्वं स्थितम् । द्यौरेवोत्, अन्तरिक्षं गीः, पृथिवी थम्, आदित्य एवोत्, वायुर्गीः, अग्निस्थम्, सामवेद एवोत्, यजुर्वेदो गीः, ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः, अन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्ते उद् गी थ इति"। तस्य प्रणवत्वेनोपासनं तत्रैव "अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति"। तस्य परोवरीयस्त्वेनोपासनं तत्रोक्तं यथा

"त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति । तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति । स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच । का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोक

प्रतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति । तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य । साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति । तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य । साम, यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते । तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिंल्लोके जीवनं भविष्यति । तथामुष्मिंल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिंल्लोके लोक इति लोके लोक इति" उद्गीथस्य देवताऽपि तत्रोक्ता 'अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति । आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति"। अत्राकाशादित्यशब्दौ ब्रह्मपरौ आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादि" शा० सू० भा० व्यवस्थापितम् ।

उद्गीर्ण त्रि० उद्+गॄ–क्त । १उद्वान्ते २उद्भमिते । "प्रथमादर्शितमेतदनुद्गीर्णसुरायुधम्" कुमा० "वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ० । [गुडाक्षसमि "स्मृति"

उद्गूर्ण त्रि० उद्+गुरी–क्त । उद्यते उत्तोलिते "उद्गूर्णल

उद्ग्रथित त्रि० उद्+ग्रन्थ–क्त । उत्तोल्य ग्रथिते

उद्ग्रन्थ त्रि० उद्गतो ग्रन्थात् निरा० स० । १उन्मुक्ते २बन्धनोन्मुक्ते । उद्+ग्रन्थ–घञ् । ३उन्मोचने पु० ।

उद्ग्रभण न० उद्+ग्रह–ल्युट् वेदे हस्य वा भः । १उद्धृत्य ग्रहणे २ऊर्द्ध्वविक्षेपदाने च "प्रतिमन्त्रस्योद्ग्रभणं तस्मिंस्तस्मिन्" कात्या० १६,५,११, भत्वाभावे उद्ग्रहणमप्यत्र । "तस्योद्ग्रहणायेव स्यात्" शत० ब्रा० १४,५,४,१२

उद्ग्राभ पु० उद्+ग्रह–घञ् वा वेदे हस्य भः । १उद्धृत्य ग्रहणे २ऊर्द्ध्वविक्षेपदाने च । "वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत्" यजु० १७,६३, "उद्ग्राभेण ऊर्द्ध्वविक्षेपेण दीयते इत्युद्ग्रभणम् दानम्" वेददी० । भत्वाभावे उद्ग्राहोऽप्युक्तार्थे २वादभेदे च । उद्ग्राहशब्दः ।

उद्ग्राहिणी स्त्री उद्+ग्रह–णिनि ङीप् । पाशाख्यरज्जौ स्वार्थे कन् अतइत्त्वम् । उद्ग्राहिणिकाप्यत्र ।

उद्ग्राहित त्रि० उद्+ग्रह–णिच्–क्त । १उपन्यस्ते, २बद्धे ३उदीर्णे, ४प्रत्यायिते, ५स्थापिते च मेदि० ।

उद्घ पु० उद्+हन–अप् नि० । १हस्तपुटे, २वह्नौ, देहवायौ, ३प्रशस्तायाम् ४प्रशस्ते च "पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नानुद्घान् घनसमागताम्" भट्टि । अस्य च प्रशस्तवचनतया जातिवाचकेन "प्रशंसावचनैश्च" पा० समासे जातिवाचकस्य पूर्वनिपाते गवोद्घ अजोद्घ इत्यादि "उद्घादयश्च नियतलिङ्गा न तु विशेष्यलिङ्गाः" सि० कौ० ।

उद्घट्टन न० उद्+घट्ट–ल्युट् । उद्घर्षणेन चालने । युच् । उद्घट्टनापि तत्रैवार्थे स्त्री । "तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ० ।

उद्घन पु० ऊर्द्ध्वं निवेश्य हन्यतेऽत्र उद्+हन–आधारे अप् नि० । काष्ठादितक्षणसाधनेऽधःस्थकाष्ठादौ यदुपरि निधाय काष्ठादिकं हन्यते तत्र । "लौहोद्घनघनस्कन्धा ललितापघना स्त्रियम्" भट्टि ।

उद्घर्षण न० उद्+घृष–ल्युट् । इष्टकादिकठिनादिद्रव्यैः गात्रादिमार्ज्जने । "उद्घर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोटमवातहृत्" सुश्रु० "शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् । उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम्" सुश्रु० । घञ् उद्घर्षोऽप्यत्र पु० ।

उद्घस न० उद्+घस कर्मणि अच् । मांसे हारा० ।

उद्घाट पु० उद्घाट्यते प्रच्छादितवस्तु दर्शनार्थमत्र उद्+घट–णिच्–आधारे अच् । प्रच्छादितस्य पण्यादिद्रव्यस्य दर्शनार्थोद्घाटनाधारे राजस्थापिते गृहभेदे (चौकीघर)

उद्घाटक पु न० उद्+घट–णिच्–ण्वुल् । कूपात् जलोद्धारणार्थे (घरघट्) (घुरमा) इति ख्याते यन्त्रभेदे । उद्घाटनकारिणि त्रि० णिनि तत्रैव स्त्रियां ङीप् । "उद्

घाटिनो कुञ्चिका” मस्करा० करणे ल्युट्। उद्घाटन तत्साधने न०। भावे ल्युट्। उद्घाटन प्रतिबन्धनिरासे, लतबन्धस्य बन्धापकरणे च न० (खोला)।

उद्घाटित त्रि० उद्+घट–णिच्–क्त। १अपावृते आच्छादनरहिते प्रकाशिते आवरणरहिते लतोद्घाटने।

उद्घाटितज्ञ पु० उद्घाटितं प्रकाशितं यथा तथा जानाति ज्ञा–क। विज्ञे।

उद्घात पु० उद्+हन–घञ्। (ठोकरलागा) १प्रतिघाते। “यथावदुद्घातसुखेन मार्गम्” रघु। ‘ययावनुद्घातसुखेन सोऽध्वना” माघ। “उद्घातिनो भूमिरिति रश्मिसंयमनात्” शकु०। “प्राणेन प्रेर्यमाणेन अपानः पीड्यते यदि। गत्वा चोर्द्ध्वं निवर्त्तेत एतदुद्घातलक्षणम्” इत्युक्ते २प्राणवायुनाऽपानाभिघाते। नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोर्विरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्घात इत्युच्यते। ३आरम्भे “उद्घातः प्रणवो यासाम्” कुमा०। “वाकुमारकयोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः” रघु। ४उत्क्षेपे ५मुद्गरे ६ग्रास्त्रग्रन्थपरिच्छेदे।

उद्घुषित त्रि० उद्+घुष–रवे इट्। १लतोद्घोषे २प्रकटिताभिप्राये वाक्ये न०। अपवर्द्धे तु उद्घुष्ट। उद्घुष्टे मेदि०।

उद्घोष पु० उद्+घुष–घञ्। उच्चशब्दकरणे “दोषोद्घोषभ्रूविभेदाश्चाक्रोशेङ्गितादिकम्” भा०द०।

उद्दंश पु० उद्दशति उद्+दन्श–अच्। मत्कुणकटगके (उकुण) कीटभेदे।

उद्दण्ड त्रि० दण्डोद्गमनम् नियमनम् उत्क्रान्तोदण्डम् अत्या०स०। १प्रचण्डे। उद्गतो दण्डो यस्य। २उद्गतदण्डयुक्ते त्रि० “उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणाम्” रघु०। “उद्दण्डधवलच्छत्र” दिनी०। प्रा०स०। ३उन्नतदण्डे पु०

उद्दण्डपाल पु० उन्नतदण्ड उद्दण्डः सदैव पाल्यते पाल–कर्मणि घञ्। उन्नतदण्डाकारे १सर्पभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि०

उद्दन्तुर त्रि० उत्तुङ्गे। १उन्नते २उच्चदन्तान्विते च।

उद्दान न० उद्+दो–भावे ल्युट्। १बन्धने अमरः “उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” भा०आ०१२७अ०। २उदामे ३चुल्ल्यां ४वाडवानले ५मध्ये ६लग्ने च पु० विश्व

उद्दान्त त्रि० उद्+दम–क्त। अतिदमिते।

उद्दाम त्रि० उद्गतं दाम्न अत्यस०। १बन्धनरहिते, “गन्धसुबतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः” भा०व०१४६अ०। अप्रतिनियमे २स्वतन्त्रे ३प्रचुरे च। “उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि” मेघ० “नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे” रघु० उत्कृष्टं दाम पाशाद्य मस्त्रं यस्य। ४वरुणे पु० ५गम्भीरे त्रि० “उद्दाममायपिशुनामलवदृगुत्त्वासितयादि” भाग०१स्क०। ६दण्डकभेदे छन्दोभेदे पु० “यदि न युगल तत सप्तरेफास्तदा दण्डवृद्धिप्रयातो भवेद्दण्डक। प्रतिचरणविवृद्धरेफा स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः” इति वृत्तर०।

उद्दाल पु० उद्+दल+णिच्–अच्। १बहुवारकवृक्षे, २वनकोद्रवे “भोज्या पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः” सुश्रु०

उद्दालक पु० उद्दलयति भूमिमुद्भिनत्ति+उद्+दल–णिच्–ण्वुल्। १वनकोद्रवे उत्पन्ने तु शिलाजत्विन्याद्युपक्रम्य ‘मधकोरदूषकश्यामाकोद्दालकाटीमा विकल्पच्छेटमीयानाम्नुष्याणा विधिवदुपयोग” “अथ सर्वेषां प्राणिनामवमाहारार्थे वर्ग उपदिश्यते। तद्यथा रक्तशालिषष्टिकगङ्गुमुकुन्दकपाण्डुकपोतकप्रमोदककालकाणकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धकलमनीवारककोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः” इति च सुश्रुत। आयोदधौम्यशिष्ये आरुणौ २ऋषिभेदे। तस्य तन्नामकत्वप्राप्ति. भा० आ० ३अ० उक्ता “अथ एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्योनामायोदधौम्यस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवु उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति। स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणि पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत् केदारखण्डं बद्धुं नाशकत्। स तत्र क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति। स तत्र संविवेश। केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ। ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणि पाञ्चाल्यो गत? इति। ते तं प्रत्यूचुर्भगवन्! प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गत इति। स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दञ्चकार। भो आरुणे! पाञ्चाल्य क्वासि वत्स! एहीति। स तच्छ्रुत्वारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसा उत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे। प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थित। तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान् कमर्थं करवाणीति। स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं विदार्य्योत्थित तस्मादुद्दालक एव

नाम्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीत"। "उद्दालकोऽश्रुणि श्वेतकेतु पुत्रमुवाच' छा०उ० "उद्दालकाद्युद्दालकोऽरुणाटरुण" इति ए०उ०।

उद्दालकपुष्पभञ्जिका स्त्री उद्दालकानां पुष्पाणि भज्यन्ते यत्र क्रीड़ायाम् ण्वुल्। क्रीडाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्प भञ्जनं क्रियते तस्यां क्रीडायाम्।

उद्दालकव्रत न० उद्दालक पापनाशक व्रतम्। पतितसावित्रीकस्य कार्ये वशिष्ठोक्ते व्रतभेदे "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रत चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मास मामिक्षेणाष्टरात्र घृतेन षड्रात्रमयाचित त्रिरात्रमम्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् इति वशिष्ठः। मिता०प्रा०वि० उद्दालव्रतमित्येव पाठ श्रहिताभन्थे उद्दालकेति पाठ प्रामादिक।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्य फक्। ऋषिभेदे श्वेतकेतौ। तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम्।

उद्दालवत् पु० उद्दालो भूकेदारभेद प्रकाशस्थानतया विद्यतेऽस्य मतुप्। उद्दालके ऋषौ। "यवमान् तपिरुद्दालवान् धानान्तर्वान्" शत०ब्रा० ११,२२,८।

उद्दास पु० उद्+दास-घञ्। उत्पीडने तत बला०व्यस्त्यर्थे मतुप् इनिर्वा। उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्दित त्रि० उद्+दो-क्त। बद्धे भरत

उद्दिष्ट त्रि० उद्+दिश-क्त। १उपदिष्टे, २अभिलषिते "तत् समुद्दिष्टं कर्म" सचिप्रशार छन्दःशास्त्रोक्ते निर्द्धारितगुर्व्वादिस्थितिकभेदस्य प्रस्तारे कतमसख्यकत्वज्ञानार्थे ३उपायभेदे न०। तत्प्रकारो यथा "उद्दिष्टं द्विगुणानाद्याद्उपर्यङ्कान् समालिखेत्। लघुस्था ये तु तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्" वृत्तर०। आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि यथोत्तर द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्कान् समालिखेत् तत्र लघुवर्णोपरिस्थाङ्कैर्मिलितैः एकेन युक्तै उद्दिष्ट स्यात्। यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुको भेदः प्रस्तारे कियत्सख्यक इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसख्यया अङ्कान् दद्यात् तत्र आद्यलघूपरिस्थैकाङ्केन तृतीय लघूपरिस्थचतुरङ्केण योगे पञ्चाङ्कः एकेन युक्त षडङ्कः सम्पद्यते एवञ्च षष्ठोऽयं भेद इत्युत्तरम्। एवमन्यत्र कल्प्यम्। सर्वगुरुकभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजकाङ्काभावेन एकमात्रेण योज्याङ्केन प्रथमोभेद इत्यूह्यम्। मात्रावृत्ते उद्दिष्ट विस्तरभयान्नोक्तमाकरे दृश्यम्।

उद्दीपक त्रि० उद्+दीप-णिच्-ण्वुल्। उद्भासके प्रकाशके।

उद्दीपन न० उद्+दीप-णिच्-ल्युट्। १प्रकाशने, २उत्तेजने च। ल्यु। अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके "उद्दीपन विभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये" "रत्याद्युद्बोधकालोके विभावा काव्यनाट्ययो। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालाद यस्तथा" सा०द० उक्ते आलम्बनस्य १चेष्टादौ विभाव यथा शृङ्गारे रसे "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपन मतम्" हासे "विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जन। तदत्रालम्बन प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपन मतम्"। करुणे "शोकोऽत्र स्थायिभाव स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपन पुनः"। वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः"। भयानके "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बन मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः। जुगुप्सायाम् "दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम्। तत्रैव क्रमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्"। अद्भुते "मीत वर्णो, वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः"। शान्ते "परमात्मस्वरूप वा तस्यालम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादय। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः" सा०द०।

उद्दीप्त त्रि० उद्+दीप-क्त। प्रकाशान्विते।

उद्दीप्र पु० उद्+दीप् रन्। १गुग्गुलौ शब्द २उद्दीप्ते त्रि०।

उद्दृप्त त्रि० उद्+दृप-क्त। उद्धते गर्व्वान्विते

उद्देश पु० उद्+दिश+घञ्। १अनुसन्धाने,२अन्वेषणे, ३अभिलाषे ४उपदेशे च। आधारे घञ्। ५उपदेशदेशे "यथोद्देशं सञ्ज्ञापरिभाषम्" व्या०परिभाषा। व्याख्यातं च नागेशेन "उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्। उद्देश उपदेशदेश। अधिकरणसाधनश्चायम्। यत्र देशे उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसञ्ज्ञया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहार। देशयोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते। तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानसात्त्वेण सन्तुष्यन्ति यथाश्रयमात्मप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्" इति "इदितृ"पा०१,१,११ स्थले कैयट। केचित्तु परिभाषाविषये "तस्मिन्"पा०१,१,६६ इत्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादिके ति पर्यालोचनायां सकलतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्र स्थाप्य गुणभेद परिकल्प्य कार्यकालतयैव नियम। कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेष। एतदेवाभिप्रेत्य "अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थ सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्र-

दीप सुप्रज्वलित सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति" "षष्ठी स्थाने" [१,१,४९ इति पा० सूत्रे भाष्य उक्तम् । अधिकारशब्देन पारार्थ्यात् परिभाषाप्युच्यते । "कचित्परिभाषारूप" इति कैयट । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेत-त्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारण भाष्यं, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्य ताया इत प्रतीते । तत्रैतावान्विशेष । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिस्थलमुपस्थाप्य भेद परिकल्प्य तैरेक-वाक्यतापरिभाषणम् । तदुक्त "क्ङिति च" १,१,५ पा० इति सूत्रे कैयटेन । "यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति" । कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषावुद्धैकतेति । अत्र कदेशस्य इत्य-नेन तत्र तत्र तत्तद्वुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्व धारयति यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यव-हार किं स्वाभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत्" ।

६संक्षेपे "एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया" गीता 'समासकथनमुद्देश इति मधुसूदनोक्ते ७तन्त्राधिकरणभेदे । उत्कृष्टोदेश प्रा०स० । ७उत्कृष्टदेशे च "नवने नन्दनो-द्देशे न चैत्ररथसन्नये" रामा० । "अस्ति कश्चिद्वनोद्देशे" हितो० भूरिप्रयोग ततस्तसिल् । उद्देशादित्याद्यर्थे अव्य० ।

उद्देशक पु० उद्+दिश–ण्वुल् । १उपदेशके २उदाहरण-वाक्ये च । "अत्रोद्देशक इति" लीला० भूरिप्रयोग । ३प्रश्नके "उद्देशकालापवदिष्टराशि" लीला० इष्टकर्म शब्दे ९९१पृ० दृश्यम् । "उद्देशेन पूजाभिसन्धिना रोपित कन् । पूजाद्यभिसन्धिना रोपिते वृक्षादौ "चैत्यभायतने वृक्षविप्रोद्देशकयोयो:" मिता० इति केचित् उद्देशशब्देन बहुव्रीहौ कप् इति तु न्याय्यम् ।

उद्देश्य त्रि० उद्+दिश–ण्यत् । १अभिसन्धेये यमुद्दिश्य विधेय-प्रवृत्तिस्तस्मिन् २अनुवाद्ये । उद्देश्यविधेयभावस्थले "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्" इति नियमात् उ-द्देश्यवाचकस्य प्राक् प्रयोग यथा पर्वतो वह्निमान् । वह्नि पर्वते इत्यादौ तु वह्नेरेवोद्देश्यत्व पर्वतवृत्तित्व तत्र विधेयम् । अतएव "न्यक्कारोह्ययमेव मे यदरय:" इत्या-दौ अयपदस्य उद्देश्यवाचितयादौ प्रयोगौचित्येन परत प्रयोगात् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोष इति समर्थितमा-लङ्कारिकै । "वृद्धिरादैच् इति" पा० सूत्रेऽपि तथैव भाष्यकृताङ्गीकृत्य मङ्गलार्थमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा "एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्योमहत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादित प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुष काणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चरित सञ्ज्ञी परोच्चरित सञ्ज्ञेति "अदेङ् गुण" इति यथेत्यन्तेन । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले विवक्षया उभयलिङ्ग वचनानुसारेण प्रयोग यथा वेदा: प्रमाण भवति भवन्ति वा । "अमानि तत्तेन निजायशोयुग द्विफालबद्धा-श्चिकुरा शिर स्थिता" "मृणालगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमा कुसुमान्यखिला शरा:" इति नैषधे उभयथैव प्रयोग । व्युत्पत्तिवादे तु गदाधरेण उद्देश्यवचनानु-सारेणैव वचनादिप्रयोग इति महतायासेन व्यवस्थापित तत्र तत एवावसेयम् । "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्त विषयत्वात्" सा०द० । उद्देश्यमेव प्रतिनिर्देश्यम् प्राग् विधेयस्योद्देश्यतया पुनर्निर्देशकर्म इत्यर्थ यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्युदाहृतौ प्राक् विधेयस्य ताम्रस्य अस्ततागुणविधानार्थं पुन प्रतिनिर्दे-शात् कथितपदत्व न दोषायेति तदाशय: । तदन्यत्रैव तस्य दोष इति बोध्यम् ।

अनुवाद्यता च प्रमाणान्तरसिद्धस्य विशिष्टकर्मविधानार्थम् पुनरुपन्यास्यता यथा पर्वतोवह्निमान् इत्यादौ पर्वत-रूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेऽपि वह्निमत्त्वरूपधर्मविधानार्थ-मभ्यास । ततो भावे तल् । उद्देश्यता स्त्री त्व । उद्देश्यत्व न० । विषयताविशेषे सा च अनुमितौ शाब्दबोधे च विधेयताद्रूपा प्रवृत्तौ तु स्वजनके-च्छाविषयत्वरूपा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादि" वाक्यजनि-तेष्टसाधनताज्ञानत स्वर्गफलोद्देशेनैव यागे प्रवृत्ते इति स्वर्गस्य तत्रोद्देश्यता एवमन्यत्राप्यूह्यम् । इच्छा-विषयत्वे च "अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्व" गदा० ।

[नितिदोषभेदे

उद्देश्यासिद्धि स्त्री ६त० । अनुमितुरिष्टसिद्धिरूपे अनु-

उद्देहिका स्त्री उन्नतो देहोऽस्य कप् अत इत्त्वम् । कीटभेदे हारा० ।

उ(द्यो)द्योत पु० उद्+द्युत–घञ् वा दलोप । विशिष्टप्रकाशे "विभिन्नैर्व लतोद्योत विभि सूर्य्यांशवोदितै" भा० अनु० १४ अ० । "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतितस-मस्तोऽसमर्थ" दायभा० उद्+द्युत–णिच्–अच् । २किरणावलोप्रकाशे ३नागेशकृते काव्यप्रदीपव्याख्याने

४महाभाष्यप्रदीपव्याख्याने च ग्रन्थे पु० ५उद्द्योतके त्रि०

उद्द्राव पु० उद्–द्रु–घञ्। १पलायने अमर। उत्कृष्टो द्रावोऽस्य प्रा० ब०। २उत्कृष्टगतियुक्ते। "यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा" यजु० २२,८, "उद्–अधिकोद्रावोऽस्य स उद्द्रावः" वेददी० "उदि श्रयतियौति पूद्रुवः" पा० उत्पूर्व्वकादेव घञ् विधानात् केवलात्तु "ऋदोरप्" पा० अबेव। तेन तथाविधफलकल्पन निर्मूलमेव। तत्र संज्ञायां कर्त्तरि घञ् इत्येवोचितम्।

उद्धत पु० उद्+हन–क्त। १राजमल्ले। २वाक्यादिचञ्चले. ३अविनीते ४प्रगल्भे ५उद्यते च त्रि०। "परिगतोऽम्बरमुद्धतपांशुधि" भट्टि "सटोद्धता प्रत्यनिलं विचेरुः" कुमा० "उद्धतचापलदोषसमुद्धत" "जनायमुद्धोद्धतनिम्नुरुष्यासम्" प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः "अयानुद्धतकुम्भ" माघ। ५उतोत्क्षेपने च। "उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योपवय इति" कात्या०१६ २,१४, "परिश्रिते उद्धते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते" यजु०११,४७मन्त्रे वेददी०। ततो भावे ष्यञ्। औद्धत्य न०। तल्। उद्धता स्त्री, त्व, उद्धतत्व न०, तद्भावे चाञ्चल्यादौ।

उद्धतमनस्कत्व न० उद्धत मनो यस्य कप् तस्य भावः त्व। अभिमाने गर्वे शब्दचन्द्रिका।

उद्धति स्त्री उद्+हन–गतौ क्तिन्। १उद्गतौ २उन्नतौ। हन–आघाते क्तिन्। ३पापाणादिनाऽऽघाते (ठोकरलागा) "अभूतलस्पर्शितया निरुद्धतिस्तथावतीर्णोऽपि न लभ्यते रथः" शकु०। [रेभि" भट्टि०।

उद्धम त्रि० उद्+ध्मा–श धमादेश। कृतशब्दे "अमीनामुद्धमैः

उद्धमचूडा स्त्री उद्धम–चूडे। इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। चूडां प्रति उद्ध्मानार्थनिर्देशक्रियायाम्। एवं उद्धरचूडा उद्धमविधमा अपि मयू० स०। तत्तत्क्रियार्थ निर्देशक्रियायाम्। [भ्र शम्" भट्टि।

उद्धय त्रि० उद्+धेट–श। उद्धृत्य पानकर्त्तरि। "मधूनामुद्धयैः

उद्धरण न० उद्+हृ–भावे ल्युट्। १ऋणे, २वमने, ३उत्पाटने, ४उन्मूलने ५उद्धारणे। "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" रघु। "तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्" वाकुपु०। "कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनु। ६उत्थापने। "प्रतिक्रमोद्धरणप्रभृति" कात्या० ३,१ २६ "आहवनीयदक्षिणाग्न्यो गार्हपत्यादुद्धरणं कर्त्तव्यम्" कर्क। ७उद्धृत्य स्थापने परिवेषणे च। "इध्मेन मोद्धरणं वामपर्णेति" कात्या०४,१,१०, "उद्धरणं परिवेषणम्" कर्क। ८बहिर्निष्कासने। "दिवैव मदहनोद्धरणे" कात्या० ०१६,४, "उद्धरणं बहिर्निष्कासनम्" कर्क। ९उत्पादने। "आहवनीयजागरणे तत एवोद्धरणम्" कात्या० २५, ३,५, "तत्र आहवनीयोद्धरणम्" कर्क। अग्न्युद्धारशब्दे तत्प्रकारः ६२ पृ० उक्तः। कर्मणि ल्युट्। १०वान्तेऽन्नादौ।

उद्धरणीय त्रि० उद्+हृ–कर्मणि अनीयर्। १उन्मूलनीये २उत्थापनीये ३आहरणीये च। तव्य उद्धर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

उद्धरावसृजा स्त्री उद्धर अवसृज इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। उद्धरणावसर्जनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

उद्धर्त्तृ त्रि० उत्+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। १उद्धारकारके २उन्मूलके ३तारणकारके च। "विवीतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरघातके" या० स्मृ०। स्त्रियां ङीप्। ण्वुल्। उद्धारक उक्तार्थे त्रि०

उद्धर्ष पु० उत्कृष्ट उद्गतो वा हर्षः प्रा० स०। १उत्कृष्टे २हर्षे उद्गतहर्षे च। उद्गतो हर्षो यस्य प्रा० ब०। ३जातहर्षे त्रि० "उद्धर्षय मघवन्नायुधानि" यजु०७।४२ "उद्धर्षय उद्गतहर्षयुक्तं कुरु" वेददी० नामधातुरूपम्। तत्र हेतुणिजन्तरूपमित्येव न्याय्यम्।

उद्धर्षण न० उद्+हृष–णिच–ल्युट्। १हर्षयुक्तकरणे २प्रोत्साहने च "हितमुद्धर्षणं चैव उवाच प्रथितं वचः" रामा० "एवमेतन्महाबाहो! यथा वदसि पाण्डव।। कृतमुद्धर्षण पूर्वम्" इत्यादिषु भा० आश्र० १७ अ० बहुशस्तत्र प्रयोगः। आधारे ल्युट्। २रोमाञ्चे हेम०।

उद्धर्षिन् त्रि० उद्+हृष–णिच्–णिनि। उद्धर्षकारके स्त्रियां ङीप्। सा च वसन्ततिलकाख्ये वर्णवृत्तभेदे। "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः। सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन। उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन" वृ०र०।

उद्धव पु० उद्+हु–आधारे अप्। १यज्ञाग्नौ, २उत्सवे अमर। ३कृष्णदयिते यादवविशेषे च। उद्धवश्च यादवविशेषः हरिवंशवर्णने। "उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत्। पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम्" हरिव० ३५अ०। "भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः" माघ। भाग०११स्क० एष ह्येव भगवतोपदेशो दर्शित स एव उद्धवसंवादत्वेन प्रसिद्धः पाराशर्ये च यर्थदिने तत्परत्वाध्येयता "यावदुद्धवपाठ पटेर्नारद परिकीर्त्तयेत्" इत्युक्ते

उद्धवदूत न० उद्धवो दूतो यत्र। दूतत्वेन उद्धवं प्रेरयन्त्य गो-

घृतिरूपे काव्यभेदे उद्घट्टकोऽपि काव्यभेदे पु॰ ।

उद्धस्त त्रि॰ उत्क्षिप्तो हस्तो येन ब॰ व॰ । उत्क्षिप्तहस्ते प्राणी "उद्धस्त लपपद्मविरमद्धायो दुर्गस्थो मृगमयुथिकदारतिलोम" । महामो विजमरिणाम् रात्रिंशेषो व्यापेटन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः" शाकु॰ ।

उद्धान न॰ उद्धीयतेऽस्मिन्नग्नि धाञ् आधारे ल्युट् । चुल्ल्याम् । कर्मणि ल्युट् । १वमिते, २उद्गते च । [१वमिते हेमा॰

उद्धान्त पु॰ उद्+धा था॰ क्त । मदस्राव्ये १गजेन्द्रे अमर॰

उद्धार पु॰ उद्ध्रियते उद्+हृ भावे-घञ् । १ऋणे, २ऋणशुद्धौ ३उद्धारणे । कर्मणि घञ् । ४धनादुद्धृत्य ज्येष्ठादिभ्यो देये ४ऽशभेदे यथा चोद्धारकल्पना मनुना दर्शिता यथा "ज्येष्ठस्य विंश उद्धार सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः ।" "ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् । येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमन्धनम् । सर्वेषान्धनजातानामाददीताग्य्रमग्रज" । यच्च सातिशय किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् । उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु । यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् । एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् । उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।" धन्योऽपि विशेष स्मृत्यन्तरे उक्त किन्तु "तयोदारविभागस्तु मैव सम्प्रति वर्त्तते" मिता॰ स्मृत्युक्तेः इदानीमुद्धारो नास्तीति मन्तव्यम् । ५वाक्यमध्यतस्य निरन्वयस्य त्यागे यथा "स्वान्वययोग्यपदान्तराक्षेपेण श्रुतपदस्य परित्यागे यथा गां बधान कृष्णामानयेत्यादौ ध्यायामोद्धाराभ्यां गोशब्दस्य साक्षादिमात्र" मा॰ ट॰ । व्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावोपोद्धारावपि तु तत्पदम् । "जगन्नाथस्याय सुरधुनि । समुद्धारसमयः" गङ्गालहरी । ६वर्जने च "षष्ठं सहस्रतोद्धारं विक्रेय वित्तवर्द्धनम्" मनुः "उद्धृतोद्धारमित्यस्य "वर्जनीयवर्जितम्" कुल्लू॰ व्याख्या । ७उत्कर्षे च । "सगुणानामेव कर्मणामुद्धार उपजने" आश्व॰ श्रौ॰ १२,४,१४ "यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वतोद्धरणम्" ना॰ वृ॰

उद्धारण न॰ उद्+हृ+णिच्-ल्युट् । १उत्थापने "कष्टोद्धारणोद्धुरः" भा॰ व॰ १४०अ॰ । हृ-णिच् ल्युट् । २उद्धारसम्पादने ।

उद्धि पु॰ उद्+धा-कि । ऊर्द्ध धारके । "पुरोडाशा शफा अन्तरिक्षमुद्धिः" अथ॰ ८,९,२२, "उद्धारकौ दशरात्र उद्धि पृष्ठ्याभिप्लवौ पक्षौ" शत॰ ब्रा॰ १२,२,२,२ ।

उद्धुर त्रि॰ उद्गता धरस्मात् प्रा॰ ब॰ वा प्र समा॰ । १निरङ्के २भारशून्ये ३दृढे । "ममकामकषमस्फुरोद्धुरोरः" माघ । "प्रथमममद्भ्योद्धुरम्" मालतीमा॰ । "यत्रपायमपि तु श्रीणामार्द्रमोहारणोद्धुर" भा॰ व॰ १४० अ॰ । ४ उच्चे च "पयाद्रुमहभुज दिनकरोद्धुरध्वनिमद्धालमानुयातमामीय" दश॰ ।

उद्धूत त्रि॰ उद्+धू-क्त । उत्कम्पिते "उद्धूतहर्षैर्धं जिनीभिरशुभिः" माघ । "पुमामं पवनोद्धूतं" रघु । [२उत्कलने च ।

उद्धूनन न॰ उद्+धू-णिच्-नुक् भावे ल्युट् । १उत्क्षेपणे

उद्धूपन न॰ उद्+धूप-धायामामपये भावे ल्युट् । १द्रव्यविशेषेण कर्णुसन्तापनरूपे व्यापारे (भावरादेखोया) "स्थौल्यनृकपुरीषाणि केशा हर्मितमथायतम् । रुगमस्य च रोमाणि योऽद्वाभ्युद्धूपनेऽपि च" सुश्रु॰ । (करणे ल्युट्) २तत्साधने द्रव्ये । "सर्पपा सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीधृतम् । उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपन शिशो । स्थौल्यनृकपुरीषाणि यथा यवफलो घृतम् । सर्व्ययोरुभयो कार्य्यमेतदुद्धूपन शिशो" सुश्रु॰ ।

उद्धूलन न॰ धूलितदुन्मर्दयति उद्+धूलि-णिच् । उद्धूलयति तत भावे ल्युट् । १धूलिवनृमर्द्दने २माकार्थोपकरणभेदे च । (मगालापूर्ण) "चूर्णस्योद्धूलनं देय भोज्ये घोरेषुसगमे । व्यञ्जनेषु च सर्वेषु शाकेष्वन्नजेषु च । मांसमत्स्यभवेष्वेव मवेष्टतलमादिषु । आटायेव मचेत् स्नेहे ततोऽङ्कूदक चिपेत् । वेसवारं सलवण क्षिप्त्वा तत् पिषित मचेत् । पर्द्धसिद्धे क्षिपेत्तक्रमथ वा दाडिमोरसम् । सिद्धे माके च दातव्य चूर्णमुद्धूलनस्य तत" पाकशास्त्रम् ।

उद्धूषण न॰ उद्+धूष-ल्युट् । रोमाञ्चे हला॰

उद्धृत त्रि॰ उद्+हृ-क्त । १उत्क्षिप्ते, २भुक्तोज्झिते, ३उत्तोलिते ४पृथक्कृते, ५उच्छेदिते च । "हृतीव माद्रेभिजवेग दर्पितैः पयोधिरोधक्षमसुद्धृत रज" नैष॰ "उद्धृतासि पिनाकिना" छुरिकाशोमन्त्र । "पयोऽनुद्धृतसारञ्च" "कूपेऽप्युद्धृतसज्जले" श्रा॰त॰पु॰ "उद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारि" रघु ।

उद्धृतपाणि त्रि॰ उत्तरीयात् उद्धृत बहिष्कृत पाणिर्येन । उत्तरीयबहिष्कृतहस्ते । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिण पाणिमुद्धरेत्" समूलकर्मायचैव तथा भवनम् ।

उद्धृति स्त्री उद्+हृ-क्तिन् । १उत्क्षेपणे २उत्तोलने च । "मत्स्योद्धृतिमधमान कूतसमभिदर्शनम्" सुश्रु॰ ।

उद्ध्मान न० उद्धमति वह्निरत्र उद्+ध्मा–ल्युट् । १ चुल्ल्याम्

उद्ध्य पु० उज्झ–क्यप् "भिद्योद्ध्यौ नदे" पा०नि० । नदभेदे "कूलं भिद्योद्ध्यसन्निभौ" भट्टि "तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोः" रघु ।

उद्बन्धक पु० । (धोपा)वर्णसङ्करभेदे । "आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः" उशना ।

उद्बन्धन न० उद्+बन्ध–भावे ल्युट् । ऊर्द्धं पाशादिना गलादिबन्धने । "उद्बन्धनमृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्" वायु पु० गयामाहात्म्ये "विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तान्यत्र पुनरद्य मिहोत्सहे" भा०व० ७अ० । "अनाथान्युद्बन्धनभ्रष्टा प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायाद्दात्मघातच्युताश्च ये । सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा" प्रा०वि०यमः । भावे घञ् उद्बन्धोऽप्यत्र पु० ।

उद्बा(द्वा)हु त्रि० उत्तोलितो(ता)बाहुर्येन प्रा०ब० । उत्तोलितबाहौ "प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः" रघु ।

उद्बुद्ध त्रि० उद्+बुध–क्त । १विकसिते न्यायादिमते ज्ञातवस्तुनः सदृशदर्शनादिना २कृतोद्बोधने संस्कारे च । यथा हस्तिदर्शनात् अनुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्बोधरूपे उद्बोधने कृते हस्तिपकः स्मर्य्यते इति । ३प्रबुद्धे ४जागरिते च "उद्बुद्धां च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया" ति०त०पु० येन येन वस्तुना संस्कार उद्बुध्यते तथा उद्बोधकशब्दे वक्ष्यते । "उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयेत्" सा०द० ।

उद्बोध पु० उद्+बुध घञ् । १किञ्चिद्बोधे न्यायादिमते स्मृतिजननाय २संस्कारोद्दीपने च । "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः" "ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकानां रत्युद्बोधः" इति "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः इति" च सा०द० ।

उद्बोधक त्रि० उद्बोधयति उद्+बुध–णिच्–ण्वुल् । १उद्दीपके २उद्बोधकारके ३सूर्य्ये पु० उदयेन सर्वेषां प्रबोधकत्वात्तस्य तथात्वम् । उद्बोधकानि च न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितानि यथा "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू० "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात्परं श्रुतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम् । निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि सादृश्ये योग्यसद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासोऽदृष्टतत्संस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् । लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकम् । लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्ज्जुनादेः । सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादि गोणपन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्य्यं प्रोक्षणावघातादेः । वियोगो यथा दारादेः । एककार्य्यान्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति । व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम् । अर्थित्वं दातुः । याच्ञादेः क्रिया वाय्वादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं, धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेषु च किञ्चित्सहकारि किञ्चिच्च ज्ञानमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चाय प्रपञ्चः" वृ० ।

उद्भट पु० उद्+भट–करणे अप् । तण्डुलादेः प्रस्फोटनहेतौ १शूर्पे तदाकारत्वात् २कच्छपे, ३श्रेष्ठाशये महाशये, ४प्रवरे, च "पदेपदे सन्ति भटारणोद्भटाः" नैष० उद्गतो भटात् शास्त्रात्" निरा०त० । शास्त्रबहिर्भूते लोकप्रसिद्धे ऽशासनपक्षे लोके ।

उद्भव पु० उद्+भू–भावे अप् । १उत्पत्तौ । "स्त्रैयं वसुधे स्वङ्गानां मत्समे योषितोद्भवः" या०स्मृ० । कर्त्तरि अप् । २उत्पत्तिमति । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः" "सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः" रघु । "सुभ्रावदोषोऽस्मितेन मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः" इस । "विष्णुपादोद्भवा गङ्गा" पुरा० "सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः" सा०द० । अपादाने अप् । ३उत्पत्त्युपादाने । "अहमनत्र भूतानामुद्भवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्गतो भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । "उद्भवः क्षोभणो देवः" विष्णुस० "प्रपञ्चोत्पत्त्युपादनकारणत्वात् उद्भवः, उद्गतः संसारादिति वा" भा० उभयथा वाक्यम् ।

१उद्भूतत्वे विशेषगुणगते जातिभेदे उद्भूतशब्दे विवृतिः ।

उद्भावन न० उद्+भू–णिच्–ल्युट् । १चिन्तने, २उत्पादने च उद्+भु०भू०ल्युट् । ३चिन्तने ४उत्प्रेक्षणे च “उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः” भा०आ०१४१अ० ।

उद्भास पु० उद्+भास–भावे घञ् । उद्दीप्तौ । तत्र वास्तवे “नैकाधारात् ततो जाते सम्बन्धाद् न तौ यतो” वासि० धम्रूपैकाधरात् इत्येतप्राप्तौ वासा० पाठात् मतुप् इति र्ना । उद्भासवत् उद्भासिन्–मत्वर्थे त्रि० । “विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा” कुमा० स्त्रियां ङीप् ।

उद्भिज्ज पु० उद्भिनत्ति क्विप् उद्भित् तथा सन् जायते जन–ड कर्म० । भूमिमुद्भिद्य जाते १तरुगुल्मादौ “उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः” इति मनुः । यदा० बीजाद्येव । “देहपञ्चविधोऽज्ञेयो उत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डजोऽस्मच्चैव जरायुजः । उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छन्नुद्भिदः स्थावरश्च” इति विभज्य तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्र दर्शितः “उद्भिज्जाः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपिणः । तत्र विन्दा जलैर्भूमेरूष्मभिश्च विपाचिता । वायुना व्यूह्यमानास्तु बीजत्वं प्रतियान्ति ते । तथाचोप्तानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः । उच्छूनतां मृदुत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च । तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात् पर्णसम्भवः । पर्णान्नालं ततः काण्डं काण्डाच्च प्रसवः पुनः” । एतेषां च यथा पापभोगायतनत्वात् देहत्वं तथाऽयोनिजशब्दे १३७पृष्ठे उक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” या० स्मृतौ शारीरपापेन तेषां देहोत्पत्तिश्रवणात् भोगायतनदेहत्वसत्त्वेऽपम् । अतएव छान्दोग्ये वेदान्तसूत्रे शरीरत्वमुक्तम् “वृक्षादीनामपि वेदान्तस्थावरावाप्तिः । न च वृक्षादीनां शरीरित्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् तस्यैव किं मानम् ? इति चेत् भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात्” इत्युक्तम् । तथा च स्थावराणां स्वस्वकर्मोत्पन्नदेहत्वम्” तथाऽशरीरशब्दे ४१० पृष्ठे शा०सू०भाष्ये दर्शितम् । तेषां विभागोऽवान्तरलक्षणम् दर्शितं यथा “स्थावरास्तृणौषधिलतागुल्मवनस्पत इति”भा० । ‘तृणमूलादि ओषधयः फलपाकान्ता गोधूमादयः, ये न पुष्पफलास्ते वृक्षाः कोविदारप्रभृतयः लताः प्रसिद्धैव । अवलम्बन्ति व्रततानि विटपाश्रयेन नेतरोवीजपूरादयः ये विना पुष्पं फलन्ति ते वनस्पतयः कोडम्बरादयः” । व्या०स० । भूमिमुद्भिद्य जातमात्रे त्रि० । स्थावरादिविभागे सुश्रुते “द्रव्याणि पुनरौषधसंज्ञानि द्विविधानि स्थावराणि जङ्गमानि च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तासु अपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमा अपि चतुर्विधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयो ऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः” ।

उद्भिद पु० भूमिमुद्भिनत्ति उद्+भिद्–क्विप् । १तृणगुल्मवल्लीलतावृक्षरूपे पञ्चविधे स्थावरभेदे उद्भिज्जशब्दे दृश्यम् । उद्भिनत्ति पशून् । २यागभेदे “उद्भिदा यजेत” श्रुतिः उद्भिदादिशब्दानां यथा कर्मनामधेयता युक्तिसहितं जै०सू०भाष्ययोरुक्ता दर्शिता यथा ।

“तत्र समाम्नायस्यार्थत्वात् सर्वं तदर्थं स्यात् १,४,१, सू० । ‘उद्भिदा यजेत’ ‘बलभिदा यजेत’ ‘अभिजिता यजेत’ ‘विश्वजिता यजेत’ इति समामनन्ति, तत्र सन्देहः, किम् उद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्वित् कर्मनामधेयानि ? इति । कुतः संशयः ? उभयथाऽपि प्रतिभाति वाक्यानि उद्भिदा इत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन सम्बध्यते, स किं वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्त्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन, उद्भिदा यागेन यजेत इति द्वेधाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, अतः भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उक्तमस्माभिः, समाम्नायस्यैकार्थ्यं, कश्चिदस्य भागोऽविधिः, योऽनिर्दिष्टमर्थं चोदयति, यथा ‘सोमेन यजेत’ इति कश्चिदर्थवादः, यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति, यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इति, कश्चित्मन्त्रः, योऽविहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति, यथा ‘बर्हिर्देवसदनं दामि’ इत्येवमादि, तस्मादुद्भिदादयोऽमीषां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय भवेयुः, तत्र तावन्नार्थवादः, वाक्यभेदो हि स भवति विधानस्य, न च मन्त्रः, एवञ्जातीयकस्य प्रकाशयितव्यस्य अभावात्, पारिशेष्यात् गुणविधिः, उद्भिद् यत्र यागस्य विधीयते प्रविधिरेतदग्रहणात्, गुणविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च । न च, एषा यागार्थता लोकेऽवगम्यते । न च, वेदेन परिभाष्यते । अतो गुणविधयः । ‘यदि गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते च कर्मणि

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूम, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे गुणविधानमर्थवद्भविष्यति,यदि नामधेयं स्यात्, यावदेव यजेत इति, तावदेव उद्भिदा यजेत इति, न प्रकृतौ कश्चित् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च गुणसंयोगात् अभ्यधिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति तस्मात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम्” भा० “अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्व्वमविधायकत्वात्” १,४,२,सू० “अपि वा इति पक्षो विपरिवर्त्तते । नामधेयं स्यात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमात् यागान्तरं, श्रुतिरेव यागमभिधास्यति, इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वदन्ती उद्भिदादिमतो लक्षयेत् । उद्भिद्वता यागेन कुर्य्यादिति । यागेन कुर्य्यात् इति यजेतेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्द्देशात् करणं, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यम्, द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ‘ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपह्नुवीत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिपद्येत’ उच्यते, तृतीयानिर्द्देशात् कर्मवचनता । कुतः ? करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवति, करणं च यागः, तेन यागवचनमिममनुज्ञास्यामहे ।

“नैतद्युक्तं,यदि तृतीयानिर्द्देशे सति उद्भिदादिभ्यः शब्देभ्यो यागे बुद्धिरुत्पद्येत, स्यादेतदेव, न हि नो बुद्धिरुत्पद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । तृतीयावचनम् अन्यथा नोपपद्यते” इति चेत् । यागे नोपपादि, न जात्वचित् अनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणविधयः । लक्षणेति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानं, लौकिकी हि लक्षणा, वृत्तोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः,अथ यागः, न नामधेयम्, उभयविधाने वाक्यभेदः” इति । उच्यते, न नामधेयं विधायिष्यते, अनुवादा हि उद्भिदादयः । कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छब्दसामर्थ्यात् भिच्छब्दसामर्थ्याच्च उद्भिच्छब्दः क्रियावचनः, उद्भेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते इत्युद्भिद् यागः, एवमाभिमुख्येन जयात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्, एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्तु प्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थक इति, नामधेयेऽपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत्, तस्मात् कर्मनामधेयान्येवंजातीयकानि—इति सिद्धम्” भा०

गवामयने सत्रे सप्तममासिकोत्तमाभिप्लविकस्थाने २एकाहभेदे । “सप्तमस्य मासस्योत्तमयोरभिप्लवयोः स्थाने त्रिवृद्व्यूढोदयराज उद्भिद्वलभिदौ” आश्व०श्रौ० १२, १,५, “सप्तमस्य मासस्य ये तयोरभिप्लवा तेषां यौ उत्तमाभिप्लवौ तयोः स्थाने त्रिवृत्स्तोमको व्यूढोदयराजः उद्भिद्वलभिदौ च द्वे अहनी इत्येतानि द्वादशाहानि” नारा०वृ० । गवामयनशब्दे विवृतिः ।

उद्भिद् पु० उद्+भिद–क । १वृक्षादौ पञ्चविधे स्थावरे । २उद्भेदके त्रि० “होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदम्” यजु० २८,२५ “उद्भिदं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम्” वेददी० ।

उद्भिन्न त्रि० उद्+भिद–क्त । १उत्पन्ने कर्मणि क्त । २विकसिते दलिते च । “यौवनोद्भिन्नयौवना” ।

उद्भूत त्रि० उद्+भू–क्त । १उत्पन्ने “विषविक्षतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः” ति०त० पु० “सत्वरमयनोद्भूत” कलशभग न्यायमते २प्रत्यक्षयोग्ये “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः” उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः” भाषा० । उद्भूतत्वञ्च उद्भवापरपर्य्यायो रूपादिविशेषगुणगतो जातिभेदः कणा० सूत्रवृत्तौ उक्तं यथा “अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः” क० सू० । “तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्” सू० । “रूपगतो विशेषोरूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । ननु परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं प्रत्यक्षं स्यादित्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवयवद्वारेण परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, इत्थञ्चद्व्यणुकादौ रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात् । उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वपरमित्यादुत्वादिभिरपि परस्परमाकाङ्क्षणप्रसक्तिरेव तत्तद्ग्राह्यतयाजातिकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वमिति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपाधिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, । अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित् । तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याप्येवं अवस्थापयितुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वाप्रत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तत्तत्, विशेषगुणेष्वेकैकोद्भूतत्व जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

भावानुपपत्तिर्न दोषायेत्यपि घटते । तेनैतत् रूपमात्र-ज्ञानेनैवार्थं यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्व-लक्षणात्, रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वो-द्भूतत्वलक्षणात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् । अ-नेकद्रव्यवत्त्वमप्यतिदेश्यः । महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वमिन्द्रियाणामनु-द्भूतरूपस्पर्शानामप्रत्यक्षम् चाक्षुषादावनुद्भूतरूपस्पर्श-योः । तद्भावेऽपि तयोरुपलम्भात् तयोः चाक्षुषादावुप-लम्भ एव न यस्य इत्यर्थः । विभक्तावयवात्यन्तरूपानु-द्भूतानामप्रत्यक्षम् एवं रसस्यापि । उष्णस्पर्शे तेजोरूप-स्यानुद्भूतत्वं स्पर्शस्य चाभिभवात् विततकर्पूरदग्धकादौ रूपरसस्पर्शानामनुद्भूतादनुपलम्भः । कनकादौ रूपमुद्भूतम-पि शुक्लभास्वरत्वे पार्थिवाभिभूते । रूपमप्यभिभूतमि-त्येके कनकपरिणामन्तु रूपान्तरसाहचर्यात् । अभिभव-बलात्सजातीयप्रबलतमग्रहण न तु बलवत्सजातीयग्र-हणमात्रम्, बलवत्सजातीयस्यान्यस्याप्यग्रहणमिच्छतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् यत्राग्रहणप्रयोजकत्वेन बलवत्स-जातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभावस्य तद-त्यन्ताभावस्य वा तत्प्रयोज्यत्वात् ग्रहणाभावस्य च त-न्मात्रत्वात् । तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणतमग्रहण-मनुपपन्नमेवेति चेत् अत्र तथापि सजातीयस्य बल-वत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृशग्रहणत्वे वा ग्रहणाग्रहणे एव प्रयोजके एवेति स एवाभिभवपदार्थः" ।

उद्भूति स्त्री० उद्+भू-क्तिन् । १उत्पत्तौ । उद्गता भूति । २उत्तमविभूतौ ३स्वोन्नत्यै च । "उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् । वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत् कुलोद्भूतये विधि" कुमा० ।

उद्भेद पु० उद्+भिद-घञ् । १रोमाञ्चे । भावे घञ् । २उ-द्भिद्योत्पत्तौ ३प्रकाशे च । "उमामुखोद्भेदमनु प्रवृत्त" कुमा० । "न योवनोद्भेदविशेषकान्तम्" रघुः । "पु-ष्पोद्भेद सह किसलयैर्भूषयामा विशेषात्" मेघ० । "कन्दो-द्भेदा वैदूर्या वारिणीव" माघ । "इक्षितद्ब वयाकाशो योव-नोद्भेदवरम" "स्तनोऽपि मध्ययोद्भेदशातागमनहेतुक" का०द० । ४मेढ्रने च 'गह्नोद्भेद समासाद्य निरालोपो-पितोमर "भा०व०८४अ० । ल्युट् । उद्भेदनमप्यत्र न० । "वल्कोद्भेदन' विमाह्लतापि कथयन्त्यु त'भा० व०८८अ० । "उद्भेदनं प्रकाशनम्" उद्भिद्भ्य इति शबरभा० ।

उद्भ्रम पु० उद्+भ्रम-करणे घञ् न वृद्धिः । १उद्वेगे भावे घञ् । २उन्मत्ताद् भ्रमणे । भावे ल्युट् । उद्भ्रमणमप्यत्र न० ।

उद्भ्रान्त न० उद्+भ्रम-भावे क्त । १उद्भ्रमे खड्ग० प्रायें कन् । घूर्णितगतौ त्रि० । अन्तर्भूतण्यर्थे भावे क्त । २खड्गमुद्यम्य चङ्क्रमणे । उद्+भ्रम कर्त्तरि क्त । ३भ्रान्तियुक्ते ४ऊर्द्ध्व-भ्रमणकर्त्तरि च त्रि० । "मारीचोद्भ्रान्तहारीता" रघु० ।

उद्य त्रि० वद-क्यप् । अपमोदे "अवमोद्य न नमस्ति" भट्टि अत्र चपट एवास्य साधुत्वम् न टापप्रयोग इति ।

उद्यत् त्रि० उद्+या-शतृ । उद्गच्छति "उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुन" का०न० "उद्यन् मणक्षाद्र वा पुरीमात्" यज०२८,१७ । "नैषधोद्यन् मार्दवम्" मतु । स्त्रियां ङीप् । सा च २विष्टुतिभेदे स सा च ताण्ड्य०ब्रा० दर्शिता "तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स म-ध्यमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो वि-ष्टुति" । "पञ्चस्य साम्न पञ्चविधत्वेन प्रस्तावोद्गी-थप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्या, तत्र हिङ्कारस्त्रिवृतोऽभि' सञ्च कर्त्तव्य अतएव श्रुतावुच्यते "साम्ने साम्ने हिङ्कुर्यादिति" तिसृभ्य इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिन "पा० कर्म्मणि चतुर्थी तिसृभ्यो गातुं हिङ्कु-र्यात् एकवचनमतन्त्रम् उत्साहेन चैतो" अतस्त्रयोऽप्युद्-गातारो हिङ्कुर्युरित्यर्थः । एवदुत्तरत्रापि हिङ्कारेति धायकेषु वाक्येषु योजना । स हिङ्करोति स हिकर्त्ता प्रथमया त्रिवृक्त्या गायेत् अयं प्रथम पर्या-य । तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता मध्यमया त्रिवृक्त्या गायेत् अय द्वितीय पर्याय, पुनरपि तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता उत्तमया अन्त्या तया त्रिवृक्त्या गायेत् एष तृतीयः पर्यायः । अनेन पर्यायेण त्रिवृत्स्तोम सम्पद्यते उक्तप्रकारेण त्रिधा वर्त्तत इति त्रिवृत् स्तोम' तस्य विष्टुतिरेषा उद्यती ऊर्द्ध्वं गच्छन्ती उक्तेषु पर्यायेषु प्रथममध्यमोत्तमक्रमेण ऊर्द्ध्व-गमनादन्वर्थसंज्ञयैषा त्रिवृत प्रथमा विष्टुति" भा० सामब्रा०भाष्ये माधवेनउद्यतीनामकविष्टुते प्रकार स्पष्टं दर्शितो यथा "पठितानां नवानामृचा साम त्रिभि पर्या-यैः कर्त्तव्यम् तत्र प्रथमपर्याये त्रिषु स्तोत्रेषु आद्यास्तिस्र अप० द्वितीये पर्याये मध्यमा, तृतीये पर्याये चोत्तमा । तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी, हिङ्करोति गायतीत्यर्थं । सैय यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुति (स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्या० विष्टुतेरुद्यती नामेति,ता० पञ्चदशस्तोमेऽपरा उद्यती विष्टुतिः ता०ब्रा०दर्शिता यथा

"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिरुद्गातो पञ्चदशस्य विष्टुतिः" ब्रा० "त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसङ्ख्योत्कर्षमेत्य उद्गाती पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसङ्ख्योत्कर्षमेतोत्युद्यतीत्युच्यते" भा०।

सप्तदशस्तोमस्यापराप्युद्यती तत्रैव दर्शिता "अथोद्यत्याख्या सप्तदशस्तोमस्यापरा विष्टुतिमाह" भा०। "तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, नवभ्योहिङ्करोति स तिसृभिस्सतिसृभिस्स तिसृभिरुद्यती सप्तदशस्य विष्टुतिः" ब्रा०। 'तिसृभ्य पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण सङ्ख्याया ऊर्द्ध्वगमनादुद्यती ऊर्द्ध्वं गच्छन्ती एतत्संज्ञा एषा सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः" भा०।

अथ सन्ति गवामयने त्रिवृदादयः स्तोमा विहिता तेषां त्रिवृदादिस्तोमानां तिस्रोविष्टुतयः (सन्निवेशविशेषरूपेण स्तवनानि) तत्र बहिष्पवमानसाधनस्य त्रिवृत्स्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः उद्यती कुलायिनी परिवर्त्तिनी चेति तत्राद्या दर्शिता अन्त्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्येते।

उद्यत त्रि० उद्+यम–कर्त्तरि–क्त। १उद्यमयुक्ते कृतोद्यमे "आततायी वधोद्यत" अमरः। भावे क्त। २उद्यमे न०। यमेर्नियमनार्थत्वे कर्मणि क्त। ३उत्तोलिते ४उद्यमिते "प्रदक्षस्तेन उद्यत आश्विनः" यजु०२९.५। "उद्यम्यते इत्युद्यत" वेददी०। "पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ" रघु।

उद्यति स्त्री उद्+यम–भावे क्तिन्। उद्यमे। "वैश्वदेवानि जुह्वोत्यश्वमेधस्योद्यत्यै" शत०ब्रा० १३,१,८,१।

उद्यम पु० उद्+यम–घञ् न वृद्धिः। १प्रयासे प्रयत्नभेदे २उद्योगे। "निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्" "यथाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्" कुमा०। ३उत्तोलने च "सिप्रदशकोद्यमे लक्ष्यप्रतिलक्ष्य निपातने" भा०स्त्र०।

उद्यमन न० उद्+यम–णिच्–ल्युट्।१उत्क्षेपणे २उत्तोलने।

उद्यमित त्रि० उद्+यम–णिच्–क्त।१उत्तोलिते २उद्यमाय प्रेरिते। "आत्मसोमधुमदोद्यमितानाम्" किरा०।

उद्यान पु न० उद्यायतेऽत्र उद्+या–आधारे ल्युट् अर्द्धर्चादि। आरामे। तत्करणप्रकारादि आरामशब्दे ८०१पृ० उक्तम्। "बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या" "उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि" मेघ०

उद्यानपाल त्रि० उद्यानं पालयति पाल–अण् उप०स०। (माली) उद्यानरक्षके "उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते" कुमा०। ण्वुल्। उद्यानपालकोऽप्यत्र। स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्। "तत्र प्रविशति उद्यानपालिका" मालविकाग्निमित्रनाटकम्।

उद्यापन पु न० उद्+या–णिच्–ल्युट् अर्द्धर्चादि। व्रतादिसमापने व्रतप्रतिष्ठायाम्। हेमाद्रौ व्रतखण्डे "उद्यापनं प्रवक्ष्यामि" इत्युपक्रम्य व्रतभेदे प्रयोगः। प्रतिष्ठा च कर्म्मान्तरं न तदङ्गमिति' रघु०। अस्येतिकर्त्तव्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादौ अनुसन्धेयः। विशेषतस्तु तत्तद्व्रतोक्तविधायकवाक्येभ्योऽवसेयः विस्तरस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यः। तत्र तिथि० त०। व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे "गुरोर्भृगोरस्तवाल्ये वार्धके सिंहके गुरौ। वक्रिजोवातिचारेऽङ्कि गुर्वादित्ये दशाहिके। पूर्वरात्राद्यनाद्यातातिचारिगुरुवत्सरे। प्रायाशिगतजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके। कन्यादाद्भुत सम्प्राप्ते नीचस्थे च मलिम्लुचे। मासलङ्घितके चापि क्षये राहुयुते गुरौ। पौषादिकचतुर्मासे वरणाङ्कित वर्षणे। एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये। तृतीयेन तु सम्प्राप्ते मासत्रयाणि शुभान्विता। विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान्। तीर्थस्नानमनादृत्तं तथाभादिसुरेक्षणम्। परीक्षाऽऽरामयज्ञाश्च पुरश्चरणदीक्षणे। व्रतारम्भप्रतिष्ठा च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च। हानि यद्विवशाश्वस्ते जीवस्य भार्गवस्य च। द्वात्रप्रतिमेहत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्। अस्तात् प्राक् परयो पञ्च गुरोर्भार्गवकवासते। पञ्च दशोमहास्ते तु भृगुर्बालोदयाह्निक। पादास्ते तु दशाहानि इद'शुक्रो दिनत्रयम्"। एवं व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालोक्ते सिंहस्थगुरौ तदकर्त्तव्यताकथनं साहसमेव हरितालिकादिव्रते तद्वर्जनस्यासम्भवात् तस्य सिंहस्थगुरुविकल्पेनैव निमित्तत्वात् तत्र हरितालिकाशब्दे वक्ष्यते। सिंहस्थगुरुविककालस्याशुद्धिबोधकवाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः। "पूर्वे काले व्रतानां तु प्रतिष्ठा विधिवच्चरेत्। न तत्र कालनियमस्तत्र विघ्ने परावृद्धके इति" वचनात् पूर्वकाले न समयाशुद्धिर्बाधिकेति केचित्। एतद्वचनस्यामूलकत्वमाकलय्य।

उद्याम पु० उद्यम्यतेऽनेन उद्+यम–करणे घञ् वा वृद्धिः। ऊर्द्ध्वनियमनसाधने रज्ज्वादौ। "मित्रपाश प्रतिमुञ्चते

षड्द्याम' पिन्वाद्यपाप्नोति" काव्या० १६.५.६. उद्रूर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामाः षड्द्यामारज्जव ऊर्ध्वकर्षणहेतवो यस्य" यजु० १४,१० एषनामा० वेददी० "षड्द्याम भवति षड्ढि दिशो वीर्य' विष्टम्" "षड्द्याम एषोऽग्निर्भवतः विष्टम्भस्तृभिर्दिं षड्ढ्नुद्धरं गच्छोति स्याय यच्छाक्नोति तस्मादिन्द्रयज्ञगृभिर्देवैर्बलैर्षद्भिर्षड्द्यामं भवति षड्ऋतवः" शत० ब्रा० ६.७,१ १६,१८

उद्याव पु० उद्+यु-अप्' आभिला "उदि श्रयतियौति प्रुद्रुव" पा० घञ्। अद्वैतोमिश्रणे यनुटि न घञेव।

उद्यास पु० उद्+यस-घञ्। १उद्यमे कर्त्तरि गणायां घञ्। २देवभेदे पु०। 'आयामाय स्वाहा प्रयामाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियामाय स्वाहोद्यामाय स्वाहा' यजु० २२,११. 'आयामादयो देवविशेषा.' वेददी०।

उद्योग पु०न० उद्+युज-घञ् अर्द्धर्चादि। १उद्यमे कर्म्मकरणार्थं प्रयत्नभेदे "उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः। छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" नीति०। "यज्ञादिविषयोद्योगकर्म्मणा मनसा गिरा" या०स्मृति। "उद्योग मध्ये सैन्यानां दैन्यानामादिदेश ह" देवीमा०। भोजक्षेमवत् उत्तरपदलोपे २उद्योगपर्व्वणि च। "उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" भा०आ० १अ० "उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणान्वितम्। भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान्" भा०स्वर्गा० ६अ०

उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पर्व। व्यासरचितभारतान्तर्गते पञ्चमे पर्वणि। "उद्योगपर्व विज्ञेयमतऊर्द्ध्वं महाद्भुतम्"। "उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम्" तत्रस्थवृत्तान्तसंग्रहणे। "उद्योग पर्व निर्दिष्टं सन्धिविग्रहसम्मितम्" भा०आ० १अ०।

उद्योगिन् त्रि०उद+युज-घिणुन्। उद्योगयुक्ते। "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति। दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः" हितो०।

उद्योजक त्रि० उद्+युज-ण्वुल्। प्रवर्त्तके।

उद्र पु० उनत्ति क्लिद्यति उन्द-रक्। जलविड़ाले। (उद्बिड़ाल)

उद्रङ्ग(ङ्क) पु० सोमपुरे व्योमचारिपुरभेदे जटाधर।

उद्रथ पु० उद्गतोरथो यस्मात्। १रथकीले। उद्गतरथतुल्य पक्षो यस्य। ताम्रचूड़विहगे। मेदिनि'।

उद्रपारक पु० "धृतराष्ट्रकुले जातान् शृणु नागान् यथातथम्" इत्युपक्रम्य "भैरवोमुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारक," भा०आ०५७अ० सर्पसत्रे हतनागउक्त। [च

उद्रिक्त त्रि० उद्+रिच-क्त। १अतिशयिते,२व्यक्ते, ३स्फुटे

उद्रेक पु० उद्+रिच-घञ्। १वृद्धौ, २अतिशये, ३उपक्रमे च। "गतोभ्युद्रेकं, परिणतिमधी चक्रयुगा" पुष्पदन्त। "प्रतीयते धर्मोद्रेका क्रमाभामविज्ञानताम्" भा०स० १६० अ०। "स्नेहोरागश्च तन्त्या च मोहोद्रेकश्च केवलम्" भा०अनु०२ अ०। ४मन्त्रभिन्ने ग्रौ राजनि०।

उद्गीथ न० सामभेदे। "तदाहुरोर्द्ध एव वा एषा होता यदच्छावाकया यदच्छावाकमनुसन्तिष्ठन्ते देवेभ्यां भविश्नोरिति यज्ञुक्त स्यात् सेकमस्योद्गीथवान्तां प्रतिगाय्येवीर्यं वा एते सामनी वीर्यं एवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति"। ब्रा० "अतो यदेदेयमुक्तम् तच्चमन्यं स्यात् उद्गीथपरिहाराय तौ दाभ मोह नः द धौमे सामनी अन्ततः गीयमाने ब्रह्मान्ते प्रतिगाय्ये तं दाभ मद्रसाम उद्गीयमवाचकपालमेत्येव कर्त्तव्ये इत्यर्थः' ता०ब्रा०भा०।

उद्वत् त्रि०उत्, उत्कर्षितमतायोऽस्त्यस्य वा मतुप् मस्य वः। १उत्कृष्टे २उद्गते च। 'स उद्वतोनिवतोयाति वेविषत्' ऋ० ३,२ १०। "उद्वत उत्स्वायत" भा० "उद्वत्सन्त्वा अरुणोतमा" १.१६२,११। 'उद्वत्स्ववतेषु' भा०।

उद्वत्सर पु० उत्क्रान्तोवत्सरमिक्राग्नि चान्द्रोमासोयत्र मा०ब०। वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे इदावत्सरशब्दे विवृति उदावत्सरोऽप्यत्र।

उद्वपन न०उद्+वप-ल्युट। १दाने २उत्तोलने (तोला)। "उत्पायामथोद्वपनमस्तमिते पात्रे" "अतुर्दिते भक्तोद्वमाटि" कात्या० १६,६,१,२। उत्क्रान्तोवपनम् अत्या० स०। ३उत्पाटने च।

उद्वमन न० उद्+वम-ल्युट् उदुपसर्गस्य धात्वर्थानुगमनात् नात्। वमने। उद्गारशब्दे विवृति।

उद्वयस् त्रि० उद्गत वयोऽस्य यस्मात् प्रा०ब०। अस्त्रोत्पादके वायौ "अपां रसमुद्वयस सूर्ये सन्त समाहितम्" यजु० ६,२, "उद्गतं वयोऽन्न यस्मात् वायोः स उद्वया वायु वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते" वेददी०। उत्क्रान्तो वय कालिकायस्यास् अत्या०स०। अतिक्रान्तवयसि वृद्धे त्रि०।

उद्वर्त्त पु० उद्+वृत-घञ्। १अतिशये २आधिक्ये च। (उपटाम) णिच्-घञ्। चूर्णविशेषै २देहस्थमलाद्यपसारणव्यापारे।

उद्वर्त्तन न० उद्वर्त्त्यतेऽनेन उद्+वृत-णिच् करणे-ल्युट्।

१शरीरनिर्मलीकरणद्रव्यादौ। “चूर्णैरुद्वर्त्तनैः पाणौ तैलाभ्यामथ मूर्द्धयेत्” सुश्रु०। “नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च” या० स्मृतिः। भावे ल्युट्। २द्रव्यभेदे स्नेहाद्यपहारार्थे व्यापारे च। “उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविनाशनम्। स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्” “यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम्। शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः” “ततोऽस्य बलातैलमभ्यक्तार्योऽवचार्य्यम् यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे” सुश्रु०। ३विलेपने, ४मर्दने च। उद्+वृत-ल्युट्। ५उत्पतने ६उच्चाटने च “गात्रस्योत्सन्नस्यैव हित संवाहनानि च” सुश्रु० “चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि” मेघ०।

उद्वर्त्तनीय त्रि० उद्वर्त्तनाय हितम् छ। उद्वर्त्तनसाधने द्रव्ये “इदमुद्वर्त्तनीयं गोधूमचूर्णमिति” दुर्गोत्सवपद्धतिः।

उद्वर्द्धन न० उद्+वृध–ल्युट्। १अन्तर्हासे त्रिका०। णिच–ल्युट्। २उद्धतासम्पादने। ल्यु। ३उद्धिसम्पादके त्रि०।

उद्वर्हण न० उद्+वर्ह–ल्युट्। १उन्मूलने २उत्पाटने ३उद्धरणे। क्त। उद्वर्हित उन्मूलिते त्रि०

उद्वह पु० उद्वहति कर्त्तृं भवति उद्+वह–अच्। पुत्रे “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः” स्मृतेस्तस्य नरकत्रायकर्त्तृत्वात् तथात्वम् २वंशधारके “उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्” “पार्थिवोद्बुद्धरघूद्वहः” रघु० ३कन्यायां स्त्री कर्त्तृप्रवहणायोद्वपरिवहति अच्। वायुसमार्गते ४तृतीयस्कन्धस्थे वायौ पु०। आवहशब्दे विवृतिः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः। इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः” हरि० २२६अ०। बा० भावे अप्। ५विवाहे “चूडोपनयनोद्वहान्” राजमा०।

उद्वहन न० उत्तोलन वहनम्। उत्तोल्य स्कन्धादिना वहने। “स्कन्धेन देहोद्वहनाय मेघः” कुमा० “कैलासनाथोद्वहनाय भूय” “आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्” रघु० २विवाहे च “भुव प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः” रघु०। “अपितृभ्य पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु। पिण्डानोद्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्” स्मृतिः।

उद्वादन न० उद्+वद–णिच्-ल्युट्। १उच्चैरावेदने। “उपदीषी स्वेष्वग्निषु नष्टमित्यनन्नाद्युद्वादनान्तं सान्निपातिकम्” कात्या० २५,१४,२, “उपदीषो मेदिन स्वामग्नीन् विहृत्य नष्टमित्यन्तमाद्युद्वादनान्तं सान्निपातिकं कर्म्म कुर्य्यात्” कर्कः। उद्वादनप्रकारश्च शत० ब्रा० २,२,१,२९, दर्शितो यथा “अथैक उद्वदति दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्यो योऽयं यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्त गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह” भा०। “उद्वदति उच्चैरावेदयति” भा० २उच्चैर्वादाकरणे च उद्+वद-णिच् ल्युट्। उद्वादयनमप्यत्र न० “यथेन्द्र उद्वादनं लब्धा चक्रे अधस्पदम्” अथ० ५,८,८,

उद्वान पु० उद्+वम–समक्तौ घञ्। १उद्वमने णिच्–कर्म्मणि अच्। २उद्वमिते त्रि० रायमुकुटः।

उद्वान्त न० उद्+वम–क्त। कृतोद्वमने उद्गीर्णे अमरः।

उद्वाप पु० उद्+वप–भावे घञ्। १उन्मूलने २उद्धरणे। ३मूयमाण परिपरित्यागे पश्चात् “आवापोद्वापाभ्याम्” मुक्ता०। कर्म्मणि घञ्। उद्वाप्य संस्थीयमाने ४भस्मादौ। “कपालानि भस्मोद्वापे कुर्य्यात्” कात्या० ५,२,६ भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यहं गार्हपत्यादिस्थरेभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते स उच्यते कर्कः”। णिच् भावे अच्। ५मुण्डने।

उद्वाय पु० उद्+वा–घञ्। १उद्वासने २उपशमे। तत आचारे क्विप्। उद्वायति। “वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति” छा० उ०। “उद्वायति उद्वासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति” भा०। गणव्यत्ययोऽनात्र।

उद्वास पु० उद्+वास–घञ्। स्वस्थानातिक्रमेण अस्तप्राप्तौ “अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वास” छा० उ० भा०। तत बलादि० इनि मतुप् च। उद्वासिन् उद्वासवत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्वासन न० उद्+वस–ल्युट्। १मारणे उद्+वस+णिच्-ल्युट्। २विसर्जने। स्रुगादीनाम् उच्चोच्चलनेनान्यत्र स्थापनरूपे अग्न्याधानाङ्गे ३संस्कारभेदे “अथ उपस्तृश्य भावादाय्यै परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्चादाज्यग्रहणम्” कात्या० ९,१,२, “अतोद्वासनमाहवनीय आग्रयिणे २,७,८, “आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि” कात्या० ८,६,२१, ४स्थानान्तरनयने च “दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने” २५,८,९, भस्मनि अधिश्रयणमुद्वासनं च गार्हपत्याद्दक्षिणस्यां दिशि कुर्य्यात्” कर्कः।

उद्वास्य अव्य० उद्+वस–णिच्–ल्यप्। विसृज्येत्यर्थे “उद्वास्य देवं स्वेधाम्नि” तन्त्रम्। २स्थानान्तरं नीत्वेत्यर्थे च कर्मणि यत्। ३उच्चोसनीये ४उद्धरणीये च त्रि०।

उद्वाह पु॰ उद्+वह घञ्। विवाहे स च संस्कारविशेष इति रघु॰ येन संस्कारेण भवेयं भार्य्या, भवायं पतिरिति व्यवहारो भवति तादृशः संस्कारः। तच्च सम्बन्धभेदेनोभय निष्ठम्। चरमसंस्कार इति नव्यनैयायिकाः। चरमत्वञ्च संस्कारप्रागभावासहचरितत्वम्। द्वितीयविवाहस्य संस्काराभावात् तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि आद्यविवाहे चरमत्वं नास्ति। तत्र च स्त्रियाः संस्कारत्वतया विवाहत्वव्यवहारः। यस्य पुरुषस्य विवाहात् प्रागेव चूडादिषु जातेषु मरणम् तत्र पुरुषे चूडादौ संस्कारप्रागभावासहचरितत्वात् अति-व्याप्तेर्नैतत् साध्यम्। किन्तु शास्त्रविहितसंस्कारान्तिमत्व-मेव चरमत्वमिति युक्तम्। शास्त्रेषु च संस्कारेषु विवाहस्यैवा-न्तिमतया विधानादितरेषामुपान्तिमत्वादिनेति नातिप्रसङ्गः। यूपाहवनीयादौ यथा संस्कारादेव तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः एवं शास्त्रविधिना कृतसंस्कारयोरेव दम्पत्योस्तच्छब्दप्रवृत्तिः। संस्कारस्यालौकिकत्वात् तत्तत्कर्मकृता प्रसाध्य इति न आदानमात्रेण तत्सिद्धिः। अतएव "अविप्लुत ब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति" या॰ स्मृतौ "उद्वहेत द्विजोभार्य्याम्" इत्यादौ च विधिश्रवणम्, आदानमात्रस्य प्रमाणान्तरप्राप्ततया तदर्थे विधित्वासम्भवात् अप्राप्तप्राप-कस्यैव विधित्वात् अतएव "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" इति मनुना मन्त्रविशेषाणामेव भार्य्यात्वरूपसंस्कारप्रयो-जकत्वमभिहितम्। आदानमात्रस्य विवाहत्वे तस्य च लौ-किकत्वात् क्रयक्रीतेतरद्रव्यवत् तद्दानविक्रयापत्तिः स्यात् 'न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" इति कात्या-यनेन दानविक्रयाभ्यां भार्य्यात्वविगमाभाव वदता च विवाहस्य लौकिकत्वं निरासितम्। किञ्च विवाहसंस्कारस्य वैधत्वे यथाविधानमेव तत्र प्रवर्त्तितव्यम्। विधानाति-क्रमे च कर्त्तुः प्रत्यवायोऽनिष्ट च फलं भवतीति गम्यते। तद्विधानप्रकारश्च आश्व॰ गृ॰ १,४, कण्डिकादौ दर्शित अन्येऽपि प्रकारास्तत्तद्गृह्यकारैरुक्ताः। स च ततोऽवसेय। उद्वाहे वर्ज्जनीयकन्या, स्मृतिषु दर्शिता यथा। "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" मनुः। असपि-ण्डाश्च असपिण्डशब्दे ५४१पृ॰ मतभेदेनोक्ताः। "अनन्य पूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्। अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्" याज्ञ॰। अनन्य-पूर्व्वाश्च। 'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या। इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुल-मग्निवत्" काश्य॰। "तत्र सपिण्डासगोत्रासमानप्रव-रासु भार्य्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिण्यादिषु भार्य्यात्वे उत्पन्नेऽपि दृष्टदोष एव" मिता॰ एवमेव रघुनन्दनादयः। समानार्षाश्च आर्षशब्दे ८१२ पृष्ठे दर्शिताः। "सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्म्मणि। जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कित" इति उ॰त॰ व्यास। "मातुलस्य सुतां मूढ़ा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत्" मिता॰ धृ॰। "आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः। अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रव-रा तथा। पञ्चमे सप्तमे चापि येषां वैवाहिकी क्रिया। ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः" नारद॰। अन्यच्च उत्तराधिकारशब्दे १०६८पृ॰ दर्शिताः। "सगोत्रां चेदमत्या-उपयच्छेन्मातृवदेनाम् बिभृयात् समानार्षेयां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्" सुमन्तुः 'समानगोत्रप्रवरां समुद्वाह्योप-गम्य च। तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते। आप॰। "सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्-पत्यानि भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता सर्व्व-तोऽविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यः तथाध्यापयितु-रिति" सुमन्तुः। "अध्यापयितुरेतद्विवाहमन्त्रपाठयितु-रेतत् सङ्करकारित्वमिति" रत्नाकरादयः। अध्याप-यितुर्गुरोः कन्या अविवाह्येति रघुनन्दनेनोक्तम् "समान-प्रवरा याऽपि शिष्यसन्ततिरेव च। प्रज्ञादातुर्गुरोश्चैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते" मत्स्यपु॰। "मातुर्यन्नाम गुह्यं स्यात् तत्पर्य्यायमथापि वा। तन्नाम्नी या भवेत् कन्या मातृनाम्नीं प्रचक्षते। प्रमादात् यदि मूढ़ीयात् प्राय-श्चित्तं समाचरेत्। ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परि-वर्ज्जयेत्" मत्स्य पु॰। तथा व्यासिकाऽन्यत्रा अपि पुत्-रत्वानिकतया अविवाह्यात्वमुक्तं दत्तकमी॰ इत्यसम्। अत्र स-पिण्डविषयेऽपवादः "सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि"। मत्स्य पु॰। "असम्बन्धा भवेद्मातुः पिण्डे नैवोदकेन वा। सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या"। मनुः। शूद्राणान्तु अतिदिष्टादिष्टगोत्रभागि-त्वेन सगोत्राविवाहो न निषिद्ध इति रघुनन्दनादयः। "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" बृह॰ना॰ उक्तौ कलौ असवर्णाविवाहनिषेधात्तद्विधेयमेव नाभिहितः। इ-

जिघांसा मातुलकन्योद्वाहस्तु शिष्टैरपि क्रियते तस्य श्रुतिविरुद्धत्वेऽपि किञ्चित् श्रौत लिङ्गमास्थाय तेषां तथाचरणमिति मन्तव्यं। तस्य श्रौतलिङ्गस्याभ्यार्थपरता पराशरभाष्यादौ दर्शिता। अतएव द्वारकारूपदर्शितदेशशालिना तथाचरणे भाग०१०स्कन्दे। "यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः। व्यतरत् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम्"। "दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्याददद्धरेः। रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः"। अधर्मं जानन्नित्युक्त्या तेन तस्याधर्मत्वम्। "मातुलस्य सुतामूढ्वे"ति मातृगोत्रसम्बन्धात् तस्याधर्मत्वम् सुव्यक्तमेव। स च विवाहोऽष्टविधः "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनुः एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे दृश्यम्। "येन भार्य्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै" हरिवं०।

उद्वाहन न० उद्+वह–णिच्–ल्युट्। १गवादेर्वाहकस्य अदने २उन्नयने ३स्थानान्तरनयने। उद्वाह्यते स्थानान्तरं नीयतेऽनेन उद्+वह–णिच्–करणे ल्युट्। ४उद्धारणसाधने "उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहने मतः" अमरः। उद्+वह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५विवाहे। वाहनस्य हलाकर्षणस्योपरि वाहनं कर्षणं यत्र। ६द्विहल्ये क्षेत्रे यत्र प्रथममेकवारं हला पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे क्षेत्रे हेम०। [टके (कड़ि) हेम०।

उद्वाहनी स्त्री उद्धूयते स्वार्थे णिच्–कर्मणि ल्युट्। वरा

उद्वाहिक त्रि० उद्वाहः प्रयोजनमस्य ठक् मन्त्रापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। विवाहसाधने मन्त्रादौ "नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्" मनुः। वृद्धौ औद्वाहिकोऽप्यत्र त्रि०।

उद्वाहित पु०स्त्री उद्वाहोजातोऽस्य तारका० इतच्। जातविवाहे "बाले वृद्धे तथैवास्त गते च दैवमन्त्रिणि। उद्वाहितायाः कन्याया दम्पत्योरेकनाशनम्" राजमा०।

उद्वाहिनी स्त्री उद्वाहः उद्वहनं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। रज्जौ मेदिनि०।

उद्विग्न त्रि० उद्+विज–कर्त्तरि क्त। उद्वेगयुक्ते, "निमग्नोद्विग्नसंज्ञोऽयं धर्मे दोमैव मेदिनी" भट्टिः। द्व पर्य्यायाराजमतया२व्याकुलचित्ते,३क्षुभिते च।

उद्वीक्षण न०उद्+वि+ईक्ष–भावे ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदृष्टौ। करणे ल्युट्। २तत्साधने नेत्रे "सयाजलोद्वीक्षणकौतुहलम्" रघु।

उद्वीत त्रि० उद्+वि+इ–क्त। विशेषेणोद्गते। (उद्धवापिरक्षोषा) वमन्नात् प्राविते "ततोयुधिष्ठिरानीकाद्‌वीतानिर्वमिव्यतम्" भा० द्रो० १६अ०।

उद्वृत्त त्रि० उद्गतो वृत्तात् निरा०स०। १दुर्वृत्ते। उद्+वृत–क्त। २उत्तोलिते ३भग्नोच्छ्रिते। ४अधिके। "उद्वृत्तोहि पम्बः समधिकफलमापद्यते" . व्या० न्याय०। "कलमयोद्वृत्तनिवापसुप्रापा" भा० आ० प०७। ५क्षुभिते च "उद्वृत्तसन्नक्राद् वहलोऽमल्ल" रघु०।

उद्वेग पु० उद्+विज–घञ्। १व्याकुलचित्ततायाम् २विरहजन्ये तु क्षोभमे, "मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः" किरा०। "सहलोद्वेगमिव प्रजेरद्रिति" रघुः। "यान्तोद्वेगलिपितमवन्न ज्येष्ठक्रमैर्भ्रान्त्या" भेष०। "कोऽत्र बाधते उद्वेगं जनयति, पिरोऽव्यक्तोते नाविकात्तुप्तावति च कटुका" सुश्रु०। "सद्गेनैव्यनुद्वेगो साधुर्भ परिकीर्त्तितम्" सा०द०। ३भये च। ४गुवाकफले न०। उद्गतो वेगोऽस्मात्। ५स्थिरे,६ स्तिमिते ७मीनमानिनि च त्रि०।

उद्वेजन त्रि० उद्+विज–भावे ल्युट्। १उद्वेगे, अमरः "परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैर्विच्छयित्वा प्रवासयेत्" मनु तन्त्रे साधु च। उद्वेजनीय उद्वेजक त्रि० "परिहरेदुद्वेजनीयां कथां" सुश्रु०।

उद्वेजित त्रि० उद्+विज–णिच्–क्त। कृतोद्वेगे "उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते" कुमा०।

उद्वेदि त्रि०उन्नता वेदिर्यत्र प्रा० ब०, नत्वलोपः। उन्नतवेदिके। "विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्" रघु

उद्वेप पु०उद्+वेप–भावे घञ्। १उत्कम्पने। कर्त्तरि अच्। २तद्युक्ते त्रि०। ततः तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चतुर्था० अच्। उद्वेप तन्निर्वृत्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उद्वेल त्रि० उत्क्रान्तोवेलाम् अत्या० स०। १वेलातिक्रान्ते २मर्य्यादातिक्रान्ते "भवमभयोर्हेलादावक्षुभैर्नतोदधे" रघु

उद्वेष्टन न० उद्+वेष्ट–ल्युट्। १करपादयोर्बन्धने, २उपवेष्टने च। "वक्ष्ये मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रम" "हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रा तालाशु विशोषणं" सुश्रु०। उद्गतं वेष्टनात् निरा०स०। ३उन्मुक्तबन्धने त्रि०। "कदाचिद्वेष्टनवालवासवा" रघु कुमारव

उद्वोढृ पु० उद्+वह–तृच्। परिणेतरि। "उद्वोढापि भवेत् पापी च वर्णात् कुलनायिके।। वेश्यागमनजं पापं तस्य च कोटिनेदिने" मत्स्यनि०स०।

उद्भस उज्झे क्र्या० पर० सक० सेट्। उद्भसाति औभासीत्

उम्बाम्-बभूव आस चकार । [ध्वति ते । औदिधत् त उभ्रस उद्द्येते उभ्यते च (बधबधादाने) चु॰ उभ॰ सेट् । उभ-
उन्द क्लेदने रुधा॰ पर॰ सक॰ सेट् । उनत्ति उन्त उन्दन्ति उ-
न्द्यात् उनत्तु । औनत् औन्ताम् औन्दन् औनः—औ-
नत् । औन्दीत् । उन्दाम्—बभूव आस चकार । उन्दिता
उन्दिष्यति औन्दिष्यत् । उन्दन् उन्दनम् उत्तिः उत्त–
उन्न । “घृतपुषा मनसा हव्यमुन्दन्” ऋ॰ २,३,२ ।
“अथ स्राप उन्दन्त्वित्युनत्ति तदोषधयोजायन्ते” शत॰
३,५ २ १ । भ्वादित्वमपि । “गिरश्चिदन्दति बर्हिति
वैषाम् यपचाप उन्दन्त्वपर्षेणः इति” काश॰ ऋ॰ १,१७,
७ । णिच् उन्दयति-ते औन्दिदत् त सन् उन्दिदिषति ।
उन्दुर(रु) पु॰ उन्द–उर–उरच वा । मूषिके मूषिक-
भेदास्तद्दोषप्रकाश चिकित्सा सुश्रु॰ दर्शिता यथा ।
“अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः । पूर्वोक्ता शुक्र
विषा मूषिका ये समासतः । नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश
निबोध तान् । लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरश्चिक्किर-
स्तथा । छुछुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलि
ङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसञ्च
महाकृष्णस्तथोन्दुरः । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना
तथा । मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः । शुक्र
पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा । नखदन्तादिभि-
स्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति । जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः
कर्णिका मण्डलानि च । पिडकोपचयश्चोग्रा विसर्पाः
किटिभानि च । पर्वभेदोरुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारु
णा । दौर्बल्यमरुचिः श्वासो वमथुर्लोमहर्षणम् । दष्ट-
रूपं समासेनैतद् व्यासतः शृणु । लालासावो
लालनेन हिक्काच्छर्दिश्च जायते । तण्डुलीयककल्कन्तु
विलामाधु समाक्षिकम् । पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च
जायते । चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः ।
शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिह्यान्मधु समाक्षिकम् । कृष्णेन
छर्द्दिमाप्नोति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकल्कन्तु
पिबेत् किंशुकभस्मना । हंसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भा
लोमहर्षणम् । पिबेदारग्वधादिन्तु वमनार्थं च
। चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा ।
जालिनीमदनाङ्कोठकषायैर्वमयेत्तु तम् । छुछुन्दरेण तृट्-
छर्द्दिर्ज्वरो दौर्बल्यमेव च । ग्रीवायाञ्च भवेच्छोफो गन्धा-
ख्याम विश्वचिका । चव्य हरीतकीं शुण्ठीं पिबेत्
पिप्पलीं मधु । अलसाद्देशनावारसरसागार दापयेत् । ग्रीवाऽ-
स्तम्भोऽलसेनोर्ध्वमादुर्दंशे रुजा ज्वरः । महागद सर्पियुक्तं
विलामाधु समाक्षिकम् । लिह्यात् कषायदशनेन शृङ्गीश
कार्य्यमेव च । कोष्ठेनैव शिरीषस्य लिह्यात् सार-
फलत्वच । कुलिङ्गेन रुजा शोफो राजयश्च दशम-
ण्डले । तस्ये अभिम्वुहारे च विलामाधु समाक्षिके ।
अजितेन वमी मूर्च्छा हृद्ग्रहः कृष्णनेत्रता । तत्र स्नु-
हीक्षीरपिष्टां काकिन्दीं मधुना लिहेत् । चपलेन भवे-
च्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया । शम्भुकाद्वां सजटां चो-
ष्टेष त्रिफलां लिहेत् । कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो
ग्रन्थ्युद्गमस्तथा । कोट्टेन शिरदुःखात्रिफला सैता
चापि पुनर्नवाम् । ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रो ज्वरो दाहश्च
दारुणः । वर्षाभूनीलिनीक्वाथः सिद्ध तत्र घृतं पिबेत् ।
अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् । महा-
कृष्णेन पित्तश्च श्वेतेन कफ एव च । महता कपिलेना-
सृक् कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थि-
मण्डलकर्णिका । पिडकोपचयाश्चोग्रा शोफश्च भय-
दारुणः” ।
उन्दु र(रु)कर्णी स्त्री उन्दुरस्य कर्ण इव पर्णमस्याः गौ॰ ङीष् ।
आखुकर्ण्याम् । (उन्दुरकाणी) ख्याते वृक्षे तत्रैव
उन्दूरु पु॰ उन्द–ऊरु । मूषिके । [यत्रे उक्त शब्दं त्रि॰ ।
उन्न त्रि॰ उन्द–क्त । क्लिन्ने १आर्द्रे (भिजे) २दयापरे च ।
उन्नत त्रि॰ उद्+नम–क्त । १उच्चे, २महति च । ‘उन्नतेन
स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः” कुमा॰ “स्थितः सर्वो-
न्नतेनोर्वीम्” रघु । “बन्धुर तून्नतानतम्” अमरः ।
“मधुरोन्नतभ्रु ललितञ्च दृशोः” माघ ।
सि॰ शि॰ उक्ते दिनमानज्ञानसाधने ३उपायभेदे न॰ ।
“उन्नप्रभाभिमतदिक्स्वनेन तावत् तामेव कालनियमेन च
संविभूय । साड्ग्रत द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोन्नित
दिनदल नतसङ्गतञ्च । अथोन्नताद्गतयुताहरेच क्रमाद्द-
ग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् फलमेतद्भुवित द्युमौर्व्या
चापार्धभक्ता च कलाभिधानम्” सि॰। “दिवसस्य यद्गत यच्
शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ग्रेयम् । तेनोन्नतेनोनीकृत दिन-
दलप्रमाणं नतसंज्ञं भवति । अथोन्नताद्गतकालादुत्त-
रगोले च तेनोनिता दक्षिणे युताद्या ज्या तत्फलम् ।
वा फलमत्र त्यर्थ । तत् फलं द्युज्यया गुणितं त्रि-
ज्यया भक्तं कलाद्यं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन्
काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावती-
भिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावत्युन्नतघटिका । येन

कालेन मध्याह्नाद्गतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेणोनयुतस्योन्नतकालस्य किल ज्या साध्या । सा च ज्या मध्यावधिर्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्धमधोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधेर्जीवा साध्या । क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलं, दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालाद्या ज्या सा धिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कलासंज्ञा" प्रमि० ।

सि० शि० उक्ते यन्त्राणामुन्नतांशज्ञानार्थे ४उपायभेदे च । "यन्त्रवेधविधिना प्रवीक्षितयो नतिश्च भवतोऽवलम्बकौ । तौ क्रमाद्विपदशक्तिहृद्दलेऽत्र वा नतसमुन्नता लवाः" शि० "चक्रयन्त्रेण यष्टिवेधवद्भं च विध्येत् । तत्र यन्त्रनेम्या ये उन्नतांशास्तेऽवलम्बांशाः । ये नतास्ते लम्बांशा । अथ वा विषुवद्दिनार्द्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽवलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि० । "उन्नत द्युनिशमण्डले कलात् सावनं द्युतिविधौ हि तत्प्रभा । तिर्यगक्षवशतोऽक्षकर्णखण्डे दृशो न तु भरं च लम्बवत्" शि० । "दृङ्मण्डले क्षितिजादुपरि ग्रहपर्यन्तं येऽ शास्त उन्नतांशाः समध्याद्ग्रहस्ते नताः । उन्नतांशानां ज्या शङ्कुः । नतांशज्या दृग्ज्या शङ्कुं कच्छपपृष्ठाभिमुखं कार्यं । दृक् कक्षेणोच्छ्रितत्वात् । अवयवौ शङ्कुच्छायाधिकारे व्याख्यात एव" प्रमि० ।

"उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः" सि० शि० ।

तत भावे ष्यञ् औन्नत्य न० । तल् उन्नतता स्त्री । त्व उन्नतत्व न०, तद्भावे "तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्" रघु०

उन्नतकाल पु० सि० शि० उक्ते छायात कालज्ञानसाधने प्रक्रियाभेदे "फलघ्नुतिघ्नस्त्रिगुणस्य वर्गाद् द्युज्येष्टकर्णाहतिहृद्विशेषा । इष्टान्त्यका तद्रहितान्त्यका या भवन्ति या उत्क्रमचापलिप्ताः । नतासवस्ते द्युदलेऽथ तैरूनितस्त चोन्नतकाल एवम्" शि० । "त्रिज्यावर्गं पलकर्णेन गुण्यं द्युज्यया इष्टकर्णस्य च घातेन भाज्यं यत्फलं लभ्यते सेष्टान्त्यका । तयेष्टान्त्यया रहितया अन्त्याया यच्छेषं तस्योत्क्रमेण धनुः कार्यं तस्य धनुषो यावत्यः कलास्तावन्तस्तस्मिन् कालेन नतासवो ज्ञेया. तैर्नतासुभिरूनीकृता- दिनदलासव उन्नतासवः स्युः । प्रकारान्तरेण त्रैराशिकत्रयेणोपपत्ति । यदीष्टच्छायाकर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुर्लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन क इति । अत्र त्रिज्याया द्वादश गुण इष्टकर्णो हरः । फलं महाशङ्कुः । अथ तस्य धृतिकरणार्थमनुपातः । यदि द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्विषुवत्कर्णः कर्णस्तदास्य महाशङ्कोः क इति । पूर्वं त्रिज्याया द्वादश गुण इदानीं हरः । अतस्तुल्यत्वाद्द्वादशाङ्कयोर्गुणहरयोर्नाशे कृते सति त्रिज्यायाः पलकर्णो गुण इष्टच्छायाकर्णो हरः फलमिष्टधृतिः । अथेष्टान्त्यार्थमनुपातः । यदि द्युज्यया त्रिज्या लभ्यते तदेष्टधृत्या किमिति । इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः । हरयोर्घाते हर इति द्युज्येष्टकर्णाहतिर्भवति । गुणयोर्घाते त्रिज्यावर्गः पलकर्णगुणितो भवति । एवं फलमिष्टान्त्यका । तया रहिताया अन्त्याया यदवशेषं सा नतासोरुत्क्रमज्या भवति । अतस्तस्या धनुरुत्क्रमेण नतकालः स्यात् । नतकालो दिनार्धात् पतित उन्नतकालः स्यादित्युपपन्नम्" प्रमि०

उन्नतानत न० उन्नतं च तदानतञ्च । उच्चनीचस्थानादौ । "बन्धुरं तून्नतानतम्" अमरः ।

उन्नति स्त्री उद्+नम-क्तिन् । १वृद्धौ, २उदये, ३गरुडभार्यायाञ्च तत्र चन्द्रशृङ्गोन्नति सि० शि० उक्ता यथा "मासान्तपादे प्रथमेऽथ चेन्दोः शृङ्गोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या । तदोदयेऽस्ते निशि वा प्रसाध्य शङ्कुर्विधोः स्वोदितनाडिकाद्यैः" शि० । "कृष्णाष्टम्या उपरि प्रथमेऽह्नि वा शुक्लाष्टम्याः प्रागेव यस्मिन्नभीष्टदिने चन्द्रशृङ्गोन्नतिर्ज्ञातुमभीष्टा तस्मिन् दिने मासान्तपाद औदयिकौ चन्द्रार्कौ स्फुटौ कार्यौ । प्रथमचरणे तात्कालिकौ तत्र शृङ्गोन्नतिर्ज्ञेया । निशि वा । एतदुक्तं भवति । मासान्तपाद उदयकाले शशिशृङ्गोन्नतिः साध्या । प्रथमचरणे त्वस्तकाले । अथ वा निरुदयास्तनियमेन । यत्रेष्टे तत्रोदयात् प्रागिष्टघटीतुल्यकाले वा यत्राले तत्रास्तादुपरीष्टासु घटीषु वा शृङ्गोन्नतिः साध्या । तत्र तात्कालिकौ चन्द्रार्कौ कृत्वा चन्द्रस्य स्फुटकान्त्युदयास्तलग्नोन्नतघटिकादिभिस्तदुपकरणं शङ्कुः साध्यः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्यार्धोदूने शुक्ले तत्कोटौ शृङ्गाकारे भवतः । तत्रेष्टकाले कतरा शृङ्गोन्नतिर्भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । तत्र शुक्लस्य शृङ्गाकारतार्धोदूने शुक्ले । तच्चार्धोदूनत्वं मासान्तपादे प्रथमे च सम्भवति । द्वितीयतृतीययोरपि चरणयोर्भंशुमादिभिः कृष्णशृङ्गोन्नतिरानीता सा मम न चम-

ता। नहि नरैः कण्ठपृष्ठोन्नति स्पष्टोपलक्ष्यते। महिषाद पृष्ठपृष्ठोन्नति। अत उक्तं भाषान्तपादे प्रथमेऽथ चेति। "स्वतोऽजो वरिष्ठश्च विभक्तोऽनन्नति, गच्छतः"। लोके नोन्नतिमायाति" इति च शा॰द॰

उन्नतीश पु॰ ६त॰। गरुड़े त्रिका॰।

उन्नद्ध त्रि॰ उद्+नह–क्त। १उद्बद्धे। २उत्कटे च। "जड़स्यतेव उन्नद्धमनसोऽस्यन्नतेमसा" भा॰१स्क॰। उन्नद्ध उत्कटम्"। श्रीधरः।

उन्नमन न॰ उद्+नम–ल्युट्। १उन्नतौ। णिच्–ल्युट् न ह्रस्वः। २उत्तोलने सङ्गीतोक्ते ३नृत्यकर्मभेदे च। तानि चतुर्विंशति यथोक्तं तत्रैव। "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणनमनमूर्द्धनवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाकुञ्चनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनापूरणेषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः"। उन्नमनञ्च प्रकृतविरसावसाधनं यथोक्तं तत्रैव "सन्धिमत ओष्ठकाले न प्रवर्त्तेत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनात् कासनमवादेव भवति"।

उन्नमित त्रि॰ उद्+नम–णिच्–क्त। १उत्तोलिते, २अर्द्धीकृते च "अथ भवत्योन्नमितानमुत्कर्षं" कुमा॰ "कञ्चिदुन्नमिताननो" रघु। [नाथ मयि इत तव'

उन्नम्र त्रि॰ उद्+नम–रन्। उन्नते "उन्नम्रताम्रपटमण्डप

उन्नय पु॰ उद्+नी–"कश्चिदयवादप्रसगोऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इत्युक्ते अच्। कूपादितो जलादेरुत्तोलने अमरः।

उन्नयन न॰ उद्+नी–ल्युट्। १वितर्के, २ऊर्द्ध्वनयने च। "अनादिष्टांचेदोन्नयनश्रुते॰ कात्या॰" ८,५,२४, उन्नयन श्रुतिस्थ। "चमसेभ्य उन्नयन्ति तोमश्चमसेभ्यः" शत॰ब्रा॰ ४,९,६,२, "चमसोन्नयनकाले काद्रूस्य द्रप्सो श्चद्य तत्रमणिनोन्नयेत्" कात्या॰ १०,८,२३, "तेभ्योन्नयनमभिधोमात्तयन्तोति श्रुतेः" कात्या॰ २२,१०, ५, "उन्नयनमस्मात्– अपादाने ल्युट्"। ३पूतभृत्पात्रे। "उन्नयने च" कात्या॰ २५,१२,१४, तदेव भवति उन्नयजलादिमुन्नयनम् पूतभृदुच्यते" कर्क। उन्नमित नयन येन प्रा॰ब॰। उन्नमितनेत्रे त्रि॰।

उन्नस त्रि॰ उन्नता नासा यस्य अच् समा॰ नसादेशः। उन्नतनासिके। "उन्नस दधतो वक्त्रम्" भट्टि।

उन्नाद पु॰ उद्+नद–घञ्। उच्चशब्दे "शरभोन्नादवन्नगुरुम् नानामगनिषेवितम्" भा॰व॰१५८अ॰।

उन्नाभ पु॰ उन्नता नाभिर्यस्य अच् समा॰। सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "उन्नाभ इत्युन्नतनामधेय" रघु॰ असंज्ञायान्तु न अच्। उन्नाभिरित्येव त्रि॰। उन्नता नाभि प्रा॰स॰। उन्नत नाभौ पुंस्त्री॰।

उन्नाय पु॰ उद्+नी–"अवोदोर्नियः" पा॰घञ्। १ऊर्द्ध्वनयने २वितर्के ३उत्पादे च "उन्नायानधिगच्छन्त प्रज्ञावैकल्यधाम्नाम्" भट्टि। [हेमच॰।

उन्नाह पु॰ उद्+नह–घञ्। १उत्तोलनबन्धने २काञ्जिके न॰

उन्निद्र त्रि॰ उद्गता निद्रा तन्द्रा यस्य। १विकसिते निद्रायत्तस्य मुकुलीभावरूपनेत्रनिमीलनाभावत्वेन तथात्वम्। "उन्निद्रपुष्पचम्पकपुष्पभासा" माघ। २निद्रारहिते च। "तासामिन्द्रानवनिमयनां सौधवातायनस्थाम्" मेघ॰। "शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपा" शकु॰। उन्निद्रता च जागर्य्यं तच्च विप्रलम्भशृङ्गारे कामकृतदशविधावस्थाभेदः तासावस्था॰ ४४७पृ॰ उक्ता।

उन्नीत त्रि॰ उद्+नी–क्त। १ऊर्द्ध्वं नीते २वितर्किते च।

उन्नेतृ त्रि॰ उद्+नी–तृच् स्त्रियां ङीप्। १ऊर्द्ध्वनायिनि २उन्नायके च सोमयागे ऋत्विक्षु ३ऋत्विग्भेदे पु॰ स च अध्वर्य्वाधिकशब्दे ८५पृ॰ दर्शितः। तस्य च गीते यज्ञतासम्पादकादुदकादुत्तारयत्वोक्ते त्वम् 'उन्नेतैनानुमयति" 'उन्नेतारमयोन्नयोमेतं सो अभ्युनयाम इत्युत्सोदमानाजयन्ति" आश्व॰ श्रौ॰ ६,१२,१२,१४। "उन्नेता यथाशोक्तविधिना यजमानमुदकादुत्तारयति" "उन्नेतरित्येत मन्त्र जपन्ति" ना॰वृ॰ "आस्तमुन्नेता द्रोणकलशमित्रामिव प्रतिपत्स्योपहवमिच्छेत्' आश्व॰ श्रौ॰ ६,१२,१। "अयोमेत उपांशुसवन मनवन्त्याप्रोक्षेताश्माध्वन पावय" इति संप्रेष्यत्वादि प्रतिप्रस्थाता अंशुपातमेता वससेनोदकुम्भेन वा" शत॰ब्रा॰ ४ २,५,१८,२१। तत उद्गाता॰ अणु न वृद्धिः। उन्नेत्रम् उन्नेत्रसम्बन्धिनि त्रि॰। "प्रतिप्रस्थातान्नोन्नेत्र" कात्या॰ २४,४,४६। इतौ औन्नेत्रमित्यपि तत्रैव त्रि॰।

उन्नेय त्रि॰ उद्–नी–यत्। १ऊर्द्ध्वं नयनीये २उन्नायनीये च।

उन्मज्जक पु॰ उद्+मस्ज–ण्वुल्। "कण्ठदघ्ने जले स्थित्वा तप कुर्वन् प्रवर्त्तते। उन्मज्जक स विज्ञेयस्तापसो लोकपूजित" इत्युक्तलक्षणे तापसे। जलादेरुपरि २उद्गामके त्रि॰। [(भावा) प्रश्रमे।

उन्मज्जन न॰ उद्+मस्ज–ल्युट्। मज्जनविपरीतव्यापारे

उन्मण्डल न॰ उन्नतं मण्डलम्। सि॰ शि॰ उक्ते दिनरात्रौ। व्यवच्छेदाधने मण्डलभेदे। यथाह तत्रैव।

"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्निबध्न यास्ये ध्रुवे पललवैः क्षितिजादधः स्वे । सौम्ये कुजादुपरि चापलवैर्ध्रुवे त-दुन्मण्डलं दिनमिषो ध्वयहङ्गिकारि' सि० । "समवृत्त-क्षितिजयोर्यौ पूर्व्वापरौ सम्पातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च यन्न बद्धिमध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्र्योर्ह्रासवृद्धी तद्वशेन भवत" प्रमि० । सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन च समवृत्तं यथा "प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्म-ण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्त्यते" सू० । 'प्राक्पश्चि-माश्रिता पूर्व्वपश्चिमसम्बद्धा बाधिता रेखा समवृत्तमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । च समुच्चये । उभय-संज्ञक कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्व्वापरवृत्तस-योगौ पूर्व्वापरे तन्मूलं पूर्व्वापरस्थलमिति । पूर्व्वापर-वृत्तस्य भूमावूर्द्ध्वाधरात्तकारित्वतत्त्वेनादर्शनाद् आकारतयैव दर्शनाच्च पूर्व्वापरवृत्तमपि तन्मूलम् । पूर्व्वापरवृत्तस्य सम मण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा सममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ स्वनिरक्षदेशक्षितिजवृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्र योगयोः सत्त्वात् तन्मध्यस्थलत्वेन पूर्व्वापरस्थलस्यापि सत्त्वात् पूर्व्वापरस्थलमुन्मण्डलसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेशक्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्व्वापरस्थलस्य क्षितिजवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्व्वापरस्थानयोः क्षितिज-वृत्तस्य संलग्नत्वादुन्मण्डलवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च" रङ्ग० । "उद्गतादयोऽस्य । परोऽथ बोट्टवृत्तगते रवौ श्रुतिः" सि० शि० । प्रा०स० । २उन्मण्डले त्रि० ।

उन्मण्डलकर्ण पु० सि०शि० उक्ते छायया दिनज्ञानार्थे उन्म-ण्डलस्थार्कस्य छायाकर्णे । तदानयनं तत्रैव यथा "धृतायनांशार्कभुजज्यकाऽक्षया खरामनिघ्न्यम्भुवो" (१०१५ २०) धृता परः । पलश्रुतिघ्नः पलभाविभाजितः परोऽथ बोट्टवृत्तगते रवौ श्रुतिः" सि० । "अर्कस्य सायनांशस्य बृहती भुजज्या साध्या । कं खगुणाङ्कैर्ध्ना स्यं । तया ज्यया पूर्व्वाग्निनिर्तिभिर्म्भूनयनिघ्नो (१०१५२०) भाज्या । यल्लब्धं सभी परख्य । स परः पलकर्णेन गुण्यः पलभया भाज्यः । फलमुन्मण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो वा भवति" प्रमि० ।

उन्मण्डलशङ्कु पु० सि०शि०उक्ते अक्षक्षेत्रप्रदर्शनार्थे उन्मण्डल-शङ्कौ । 'अथादिक्षेत्र कथिता च कोटिरक्ष्णसमा दोः श्रवणोऽग्रमज्या । उद्वृत्तशङ्कुः कोटिरथाग्रकाखण्ड भुज-स्तच्छ्रवण क्षितिज्या' । सदृ यद्वृत्त समवृत्तशङ्कुरपि तद्वृतेस्तावद् कोटिकर्णौ । अथादिक्षेत्रं भुज एवमष्टौ क्षेत्राण्यभूम्यज्ञभवानि तावत्' सि० ।"अत्र किल निरक्षदेशे यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलम् । तथा क्षितिजा-दन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति ।--तत्र ध्रुवौ च क्षि-तिजासक्तौ । अथ निरक्षदेशादुत्तरतो यथा यथोत्तरतो गच्छति तथा तथोदग्ध्रुवमुन्नतं पश्यति । तथा यैर्भागैर्ध्रुव उन्नतस्तैरेव भागैस्तत्र खस्वस्तिकाद्दक्षिणतो विषुव-न्मण्डलं नतं पश्यति । विषुवन्मण्डलस्य तिर्य्यक्स्थित-त्वात् तदाश्रिताग्नन्यहोरात्रवृत्तानि स्वस्थाने तिर्य्यङ्नानि भवन्ति । अत साक्षे देशे खगोलवलयानां तिर्य्यग्भखगोल-वलयानां च सम्पातात् तत्रस्थक्षेत्राण्युत्पद्यन्ते । तान्य-क्षक्षेत्राणाम्युपयोगित्वात् कथ्यन्ते । अक्षभा नाम पलभा पलिभा वा भुजः । द्वादशाङ्गुलं शङ्कुः कोटिः । अक्ष-कर्णस्तत्र कर्णः" प्रमि० उद्गृत्समाप्यत । एवमुन्मण्डलादि-शङ्कुरप्यत ।

उन्मत्त पु० उद्+मद-करणे क्त । १धूस्तूरे "विस्वैरष्टार्क-शमीभूदथिलोन्मत्तविषयुभिः" सुश्रु० । २मुचकुन्दवृक्षे च । कर्त्तरि क्त । ३उन्मादवति,४ग्रहावेशवति च त्रि० । "बाल-वृद्धातुरोन्मत्तैर्मत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम्" नारद । "उन्मत्तेन यातिकाद्युन्मादयुक्तेन" मिता० । "उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितं च यत् । स्त्रियो यत्र प्रभावन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः" म०त० मनुसपृ० । ४उद्धते च उत्कटमदम् । अतिशयेन मत्ते । ५अतिमत्ते "कदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः;" पञ्चतन्त्रम् ।

उन्मत्तक पु०उन्मत्त इव कन् । १तापसभेदे । अमभूतयन्त्रे ४२८ पृष्ठे विवृतिः । स्वार्थे कन् । २उन्मत्ते । "क्लीबोऽथ प-तितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः" याज्ञवल्क्यः ।

उन्मत्तगङ्ग अव्य० उन्मत्ता उत्तुङ्गा गङ्गा यत्र सञ्ज्ञायाम् अन्यपदार्थत्वे अव्ययी० । देशभेदे । 'उन्मत्तगङ्गं' नाम देशः" सि०कौ० ।

उन्मत्तगीत त्रि० उन्मत्तेन गीतम् "इत्यनूतेन जनमिति" पा० ३त० । उन्मत्तेन गीते एवम् उन्मत्तप्रल-पितादावपि तत्पुरुषेण प्रलपितादयो त्रि० ।

उन्मथन न० उद्+मथ-भावे ल्युट् । १उन्मर्द्दने २हिंसने । "अन्योन्यसूतोन्मथनादभूताम्" रघु 'वायुनोन्मथनं चापि भ्रमस्य क्षपतश्चया" सुश्रु० । सुश्रुतोक्ते ३यन्त्रकर्मभेदे च उग्रमन्तयन्त्रे ११९०पृ० दृश्यम् । कर्त्तरि ल्यु । ४उन्म-र्द्दनकारके त्रि० । "विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणाः" किरा० ।

उन्मथित त्रि० उद्+मथ-क्त । उद्धृते मर्द्दिते ।

उन्मद पु० उद्गतो मदो यस्मात् प्रा० ब० गतलोपः ।

१उद्धतमदे । "उन्मदमृगमदरभसवशंवदनवदमनाहतमाने" जयदेव "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघु "अयोधि- तोयोन्मदराजहंसे" रघु । २मत्त । २उद्धतमदसाधने "मधु- कराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे" माघ ।

उन्मदन त्रि० उद्भूतोमदनोऽस्य प्रा० ब० भूतलोप । उद्भूत- कामे । "तदा प्रभृत्युन्मदना बभूव" कुमा० ।

उन्मदिष्णु त्रि० उद्+मद–ताच्छील्ये इष्णुच् । उन्मादशीले ।

उन्मनस् त्रि० उद्भ्रान्तं मनोऽस्य । १उत्कण्ठायुक्ते, २अन्य- मनस्के च । "पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः" माघ । "उन्मना प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः" रघु वा कप् । उन्मनस्कोऽप्यत्र । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च उन्मनायते उन्मनायमान "भवमनुमनायि- तम्" । च्वि–तत्सन्नियुक्तसलोपश्च उन्मनीकरोति उन्म- नीभवति उन्मनीस्यात्" ।

उन्मनी स्त्री उन्मनस्+ङीप्० । योगिनामवस्थाभेदे । "उन्मन्यव- स्थाधिगमाय विद्वनुपायमेकं तव निर्दिशामि । पश्यन्नुदा- सीनतया प्रपञ्चं सङ्कल्पमुन्मूलय सावधानः" आचार्य ।

उन्मन्थ पु० उद्+मन्थ-भावे घञ् । वधे २हनने ३उन्मर्दने च ।

उन्मन्थन न० म० उद्+मन्थ–ल्युट् । ऊर्द्ध्वतो दण्डादिना विलोडने । करणे ल्युट् । तत्साधने २दण्डादौ ।

उन्मर्दन न० उद्+मृद–ल्युट् । १उद्वर्त्तने सुश्रुतोक्ते वायु- प्रसादनार्थे २व्यापारभेदे । वायौ इत्युपक्रम्य सुश्रु० "त्वङ्- मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्य्याच्चासृग्विमोक्षणम् । स्नेहोपना- हाग्निकर्म्म बन्धनोन्मर्द्दनानि च" शूलोपद्रवनिवारणार्थे सुश्रुतोक्ते ३व्यापारभेदे च" "समनोन्मर्द्दनस्वेदवमनलपन क्रिया । करणे ल्युट् । ४उन्मर्द्दनसाधने द्रव्यादौ । "अथैताम्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्द्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णी- षमित्यात्मने चाचार्य्याय च" आ० गृ० ३,८,१, "उन्म- र्द्दनमभिषेकेऽवनीयंके" कात्या० १६,४,८ । "उन्मर्द्दन- चन्दनादि" कर्क ।

उन्मा स्त्री उद्+मा–क्विप् । ऊर्द्धमाने । "सहस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि" यजु० १५,६५, "उन्मा" उन्मानं तुलादि वेददी० ।

उन्माथ पु० उन्मथ्यतेऽनेन उद्+मथ–करणे घञ् । १आमिष- दानेन मृगादिबन्धनार्थं निर्म्मिते कूटयन्त्रे (फाँद) इति ख्याते । भावे घञ् । २विलोडनोत्थापने, ३हिंसने च । "ततश्चागत्य चाण्डालो ह्युरगस्य स्वकेतनं । प्रयोजयति मोन्माथं नित्यमस्त गते रवौ" भा० शा० १३८ अ० ।

उन्माद पु० उद्+मद-आधारे घञ् । रोगभेदे स च सुश्रुते दर्शितो यथा "अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदय- न्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः । मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥ एकैकशः समस्तैश्च दोषैर- त्यर्थमूर्च्छितैः । मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वन्तत्र भेषजम् । स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥ मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामप- कर्षणम् । अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ॥ वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा । यस्य स्यादचिरे- णैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति ॥ रूक्षच्छवि परुषवाक् धमनी- ततोधा चाशाठरः कृशतनु स्फुरिताङ्गसन्धि । आस्फोट- यन् पठति गायति नृत्यशीलो विक्रोशति भ्रमति चाप्य- निलप्रकोपात् ॥ तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र- श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी । तीक्ष्णो हिमाम्बु- निचयेऽपि च वह्निशङ्की पित्तादिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो योषिद्वि- विक्तरतिरल्पमतिप्रचारः । निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्ण- सेवी रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् । सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति सर्व्वात्मक- मपि हि दन्ति साध्यम् ॥ चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै- र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ चित्रं स जल्पति मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः । रक्षेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेन भवेत् परासुः ॥ स्निग्ध- स्विन्नं ततस्तमुन्मादार्त्तं विशोधयेत्" । एतद्व्याख्यानेन तत्सम्प्राप्त्यादि चोक्तं भावप्रकाशे "तत्र उन्मादस्य निरुक्ति- माह । "मदयन्त्युद्धता इत्यादि" सुश्रुतवाक्यम् यस्मादुद्धतो- द्धताः प्रवृद्धा दोषा उन्मार्गमाश्रिता मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्यविरम् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः । स उन्माद मानसो व्याधिः मनोवैकल्यकरणात् । तस्यैवावस्थाभेदेन संज्ञान्तरमाह । "स चाप्रवृद्धस्तरुणश्चेत्यादि" सुश्रु० "उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह । विरुद्धदुष्टाशुचिभोजना- नि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् । उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः" । दुष्टं धत्तूरवीजादिस- क्तितम् । अशुचि रजस्वलादिस्पृष्टम् । प्रधर्षणमभिभव ।

विषमाश्च चेष्टा बलवद्विग्रहादयः । सन्निकृष्टं निदानमाह । "एकैकशः इत्यादि" सन्तु० तस्य सम्प्राप्तिमाह । "तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य । स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः" । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । मलाः वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दश एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोधिष्ठानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्वन्ति । उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह । "धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च । अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्" । धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वं मनस्तस्य चाञ्चल्यम् । अबद्धवाक्त्वम् असम्बद्धभाषित्वम् । शून्यं स्मृतिशून्यम् । वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । "रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः । चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्" । प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा । तस्यैव रूपमाह । "अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि । पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्" । अस्थाने अनवसरे हास्यादीनि रोदनान्तानि । जीर्णे आहारे । बलं व्याधेः । पैत्तिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । "अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् । उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्" । हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम् पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः । तस्य रूपमाह "। अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः । प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम्" । अमर्षोऽसहिष्णुता । संरम्भः आरभटी आडम्बर इति यावत् । सन्तर्जनं परत्रासनम् । अभिद्रवणं पलायनम् । औष्ण्यं गात्रे । रोषो दाहविशेषः । प्रच्छायेत्यादि छायायां, शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः । श्लैष्मिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । "सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्म्मणि सम्प्रवृद्धः । बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम्" । सम्पूरणैः भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायामवर्जितस्य । सोष्मा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात् । मर्म्मणि अत्र मर्म्मशब्देन हृदयमुच्यते । विकारमुन्मादरूपम् । तस्य रूपमाह । "वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा । छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्" । वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता निर्जनप्रियता च । भुक्ते सति बलं व्याधेः । सान्निपातिकस्य निदानपूर्व्वकं लक्षणमाह । "यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्व्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् । सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्यः" स सान्निपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव सर्व्वात्मकत्वलब्धम् । पुनः सर्व्वैरिति वचनं तद्रजस्तम प्राधान्यार्थम् । तेन रजस्तमोभिर्मिलितैरित्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः समस्ताश्च निदाने कपिता उन्मादं जनयन्ति । सर्व्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात् । यतोऽन्योव्याधिः सर्व्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिस्वभावात् सर्व्वैर्हेतुभिर्मिलितैः स्यात् । तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः । त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या । सा च परस्परविरोधिनी त्रिदोषघ्नन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि तच्चाल्पायौगिकम् । अतएव विवर्ज्यं न चिकित्स्य इत्यर्थः"। मनोदुःखजस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।"चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरित्यादि" सन्तु० । अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । मते अभिहते प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसो पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः । तस्य रूपमाह ।"चित्तं प्रजल्पतीत्यादि" सन्तु० चित्तमावर्ण्यम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विघ्नो विरुद्धज्ञानः । अतीव मूढः अतीवज्ञानशून्यः । अत्र विकल्पो बोद्धव्यः । विषजस्य रूपमाह । "रक्तेक्षण इत्यादि" सन्तु० परास्तत । असाध्यमाह । "अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरूकोऽसन्देहमुन्मादेन विनश्यति" । अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह । "अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः । प्रकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मा स मनोविकारः"। अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः न मर्त्त्येन मनुष्येण वागादयो यस्य सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्य्यं शौर्य्यम् । ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः । ज्ञानं बुद्धिः । आदिपदेन ह्रीदा मेधाविचारप्रागल्भ्यादयो गृह्यन्ते । विज्ञानं शि-

स्नानादिविषयकं ज्ञानम् । चेष्टा व्यापारश्च । आदिपदेनाभिभाषणादि गृह्यते । निगदव्याख्यातमित्यादिभिः । मनो विकारः उन्मादः । तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह । “सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः” । अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य सः । निस्तन्द्रः निद्रारहितः । अवितथं सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः । दैत्याविष्टस्याह । “संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स दैत्यग्रहजुष्टः” । विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः । गन्धर्वाविष्टस्याह । “हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः” । हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा । पुलिनं तोयोत्थितं तटम् वनान्तरं वनमध्यम् तयोः सेवी । स्वाचारः अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततोभावेन गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारु चाल्पशब्दमिति नृत्यनक्रियायाः विशेषणम् । यक्षाविष्टस्याह । “ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः” । पित्राविष्टस्याह । “प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः” । प्रेतानां मृतानां पितॄणाम् । दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धप्रान्तोत्तरीय । नागाविष्टस्याह ।“उर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्किण्यौ भृशमपि जिह्वयावलेढि । क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः” । प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ । राक्षसाविष्टस्याह ।“मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः” । अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः । ब्रह्मराक्षसाविष्टस्याह । ‘देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविद्विषि । आत्मपीड़ाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः । अहिंस्रः अहिंसाशीलः । पिशाचाविष्टस्याह । “उद्ध्वस्तः कृशपरुषो चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः । बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” । उद्ध्वस्तः नग्नः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् । (सु॰सु॰ उद्धस्त इति पाठः) कृशो निर्मांसः । परुषो रूक्षः । अतिलोलः सर्वस्मिन् अन्नपाने लोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धमाचेष्टन् । ग्रहा हिंसाक्रीड़ापूजार्थं गृह्णन्ति । अतएवोक्तम् । “ग्रहाश्च भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा । तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह । ‘स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे । यश्चाद्रीत्यादि यः पर्व्वतादिपतितः सन् ग्रहैर्गृहीत इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते त्रयोदशेऽब्दे सर्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः । देवादीनामावेशसमयमाह ।“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुरा सन्ध्ययोरपि । गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि । पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षःपिशाचा रात्रौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” । कृष्णपक्षे अमावास्याम् । प्रायःपदादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलिदानार्थञ्च । ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह । “दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणिं भास्करार्श्चिश्च यथा देहञ्च देहधृक् । विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम्” । दर्पणादीत्यादि शब्देनान्यदपि निर्म्मलद्रवद्रव्यं गृह्यते । छाया प्रतिबिम्बम् । स्वमणिं सूर्य्यमणिम् । देहधृक् जीवात्मा” । भा॰प्र॰ । एतानि च वाक्यानि सुश्रुतोत्तरतन्त्रस्थानि । तत्र हि “प्रद्युम्नागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता । क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्त्यते” इति ग्रहं परिभाष्य “अस्वस्थेया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयश्च ये । व्यज्यन्ते विविधाकाराभिद्यन्ते ते तथाष्टधा देवास्तथा शत्रुगणास्तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः” इति विभज्य “सन्तुष्टः शुचिरित्यादिना तल्लक्षणानां लक्षणान्याह । तानि भा॰प्र॰ सङ्गृह्योदाहृत्य व्याख्यातानीति द्रष्टव्यम् । अत्र च प्रकृतदेवादीनां न क्वचित् प्रवेशः किन्तु तत्परिचारकाणामेव देवाद्याचरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा सु॰ उत्त॰ ।“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् । गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च

यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च समाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणाश्रिताः । ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् । स्वामिशीलक्रियाचारा क्रमएव सुरादिषु । नैर्ऋतेयाः दुहितरस्तासां स प्रसवस्तुत । सत्यवादपरत्त्वेषु वृत्तिस्तेषां गणे कृता । हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्य भावमुपाश्रिता । भूतानीति कृता सञ्ज्ञा तेषां संज्ञा प्रवक्तृभि । ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्धेत्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते"।

अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

'वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्य्यं परे वस्त्यादिकक्रमः । यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययो । जलादिदुःसर्पेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जलादय·" । विशेषचिकित्सा भा०प्र०आदौ दृश्या । सचाय रोग । महापातककर्म्मविपाकज । "उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मेत्यादि' शु० त० नारदोक्ते "चित्तसंमोह उन्माद कामशोकभयादिभिः"। सा०द० उक्ते २व्यभिचारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-णिच्-ण्वुल् । उन्मादजनके धुस्तूरादौ । [उन्मादकारके त्रि० ।

उन्मादन पु०उद्+मद-णिच्-ल्यु । १कन्दर्पबाणभेदे त्रिका०।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । उन्मादयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [न्मादिनं यत्नात्" सुश्रु० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्मत्ते "रक्षेदु

उन्मान न०उद्+मा-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वमाने तच्च प्रथितगुरुत्वेन पलादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एकपार्श्वे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थसुवर्णादेरुन्नमनादिना गुरुत्वविशेषज्ञापनव्यापार· (ओजनकरा)"ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानम्" वार्त्तिकोक्ते २ऊर्द्ध्वत प्रमाणे च । अभिधेयार्थे "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" पा०"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्ते द्वयसच् दघ्नञ् । ऊरुद्वयस ऊरुदघ्न "गजपतिद्वयसीरिति" माघ । सामान्यप्रमाणे तु मात्रजेव । ऊरुमात्र प्रस्थमात्रम् । ४करणे ल्युट् । २तुलादौ । ३द्रोणपरिमाणे पु० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग त्रि०उत्क्रान्त मार्गात् निरा०स० । मार्गातिक्रान्ते मार्गश्च पन्था रीतिश्च' "नाशयति च दिङ्मोहमिवोन्मार्गे" काद० । २विरुद्धपथे च "मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छत । उन्मार्गे वाच्यता यान्ति महामात्राः समीपगा·" पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति स्त्रि० उद्+मद-क्तिन् । ऊर्द्ध्वमाने ।

उन्मिष त्रि०उद्+मिष-क । १प्रफुल्ले २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च

उन्मिषित त्रि० उद्+मिष क्त । १प्रफुल्ले विकसिते २किञ्चित् प्रकाशिते च ।' व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैः" कुमा०।

उन्मीलन न०उद्+मील-ल्युट् । १विकाशे २चक्षुरादेः पुटविभेदे (ताकान) "ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारक" भा०आ०८४अ० । 'समस्तलनोन्मीलनके तथैव" सि० शि० । भावे घञ् उन्मीलोऽप्यत्र पु० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील-क्त । १विकसिते "ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढा· कदम्बानिला·" सा०द०। २अनुष्ठिते च णिच्-कर्मणि क्त । ३प्रकाशिते "उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्" कुमा०। ४भेदितचक्षुरादौ नेत्रादौ "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नम" गुरुनतिमन्त्र ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुच-क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्+ऊर्द्ध्व मुखमस्य । १ऊर्द्ध्वास्ये,२उद्युक्ते च । "उन्मुखहा स्यशीचिता "कुमा०। "तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे' कुमा० । "विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्" "दन्ताग्रभिभिन्नपयोदमुन्मुखा " माघ । "असौ शरण्य' शरणोन्मुखानाम्" "या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन" । "मनोऽभिरामा· शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" रघु स्त्रियां ङीप् । "भूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी" कुमा०"मतिपिद्वापि कैकेय्या शत्रोरिव गुणोन्मुखी" "पति प्रतीत प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्" "अद्रेः शृङ्गं हरति पवन किंस्विदित्युन्मुखीभि " "इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा ' मेघ० ।

उन्मुद्र त्रि०उद्गता मुद्रा यस्मात् प्रा०ब०।१व्यक्तमुद्रे,२विकसिते च

उन्मूल नामधा०मूलत उत्पाटयति उद्+मूल-णिच्। उन्मूलयति ते "उन्मूलयन् महाहस्तान्" भा०स०१४६अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ल्युट् । उत्पाटने उद्धृतमूलकरणे । "न पादपोन्मूलनशक्ति रंह " रघु ।

उन्मूलित त्रि० उन्मूलि–नामधा० क्त । उत्पाटिते "उन्मूलिता कलधरेण पट यथार्त "उद्भट 'दूरे यन्तु फलानि फल भवता तन्मूलमुन्मूलितम्" उद्भटदू० ।

उन्मृजावमृजा स्त्री उन्मृज अवमृज इत्युच्यते यस्या क्रियायां मयू०स० । उन्मार्जनावमार्जनानिर्देशक्रियायाम् ।

उन्मृश्य त्रि० उद्+मृश–क्यप् । "इत्यमृत्तोलङ्घ्य मृश्ये । "इत्युन्मृश्या हैव ग्रां.राम' शत०ब्रा० ४,१,२२, ल्यप् । २उद्धृत्य स्पृष्ट्वेत्यर्थे अव्य० ।

उन्मेय त्रि० उद्+मा–यत् । परिच्छेद्ये धान्यवत् शकटोन्मेये त्रिका० । २उन्मानमेये दृश्यादौ च ।

उन्मेष पु० उद्+मिष–घञ् । १चक्षुरादेरुन्मीलने, किञ्चित्प्रकाशे च । "खकिरणपरिवेषोन्मेषशून्याः प्रदीपाः" रघु । 'दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते" कुमा० "विद्युदुन्मेषदृष्टिम्' मेघ० । भावे ल्युट् । उन्मेषणमप्यत्र न० "मन्मयोन्मेषणातिविस्तीर्णा यो भव कान्ति" सा०द० ।

उन्मोचन न० उद्+मुच–ल्युट् । बन्धनात् उद्धृत्य विश्लेषणे । "उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचो वदामि" अ०५,३०,१,

उप अव्य०वप–क । १अधिकार्थे, २हीने, ३आसन्ने, ४सामीप्ये ५सादृश्ये ६प्रतियत्ने सतो गुणान्तराधाने, ७व्याप्तौ, ८पूजायाम् ९शक्तौ, १०आरम्भे, ११दाने १२दोषाख्याने, १३आचार्यकरणे १४अत्यये १५निदर्शने च । गणरत्ने 'उप सामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतिस्तुतिदोषदानक्रियारम्भाध्ययनपूजनेषु" इति उपार्थानुक्त्वा क्रमेणोदाजहार तत्र सामीप्ये उपकूपम् । सामर्थ्ये उपकरोति । व्याप्तौ उपकार्णम् । आचार्यकृतौ उपदिशति । स्तुतौ उपरत, दोषे उपघात (इन्द्रियाणां स्वधर्मग्रहणासामर्थ्यम् । दाने उपहरति । क्रियाभेदे उपचरति । यीप्सायां देव देवमुपचरति । आरम्भे उपक्रमते भोक्तुम् । अध्ययने उपाध्याय । पूजने उपचरित पिता पुत्रेण" इति । प्रतियत्ने (संस्कारे) 'उपस्कारो नैष्यं समिधमाहरेति" का०उ०सामीप्ये "उपोपविश्य प्राणान् संसृजन्" श०त०गो० । सादृश्ये उपदेश उपमान । "उपोऽधिके च"पा० "१६आधिक्ये 'उप च त्रयोदश मास' शत०ब्रा०६,२ २, अत्र हीनेऽधिक्ये च कर्मप्रवचनीयता तत्र हीनार्थयोगे तत्सम्बन्धिनि द्वितीया । उप हरिं सुरा –हरेर्हीना इत्यर्थ । अधिकार्थयोगे सप्तमी । उप परार्द्धे हरेर्गुणा –परार्द्धाधिकाइत्यर्थ । सामीप्येऽव्ययीभाव उपकृष्णम् उपकूलम् । 'उपसर्गा क्रियायोगे' पा० क्रियायोगे उपसर्गता अन्यत्र गतिता तत' भवार्थे त्यकन् उपत्यका ।

उपक पु० उप+सज्ञायां कन् । १ऋषिभेदे तत गर्गा० फक् । औपकायन तस्य अद्वन्द्वे द्वन्द्वे च बहुत्वे वा लुक् । अद्वन्द्व, औपका औपकायना । द्वन्द्वे उपकलमका औपकायनलामकायना । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तादि "प्राचामुपादेरडज्वुचौ" पा० वुच"ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच" पा०इन्द्रदत्तलोपे । उपक २अनुकम्पिते उपेन्द्रदत्तके पु० । पक्षे अच् उपड । चात् ठच् घन् इलच् च । तत्र ठचि उपिक घनि उपिय इलचि उपिल । तत्रार्थे पु० अजादावित्युक्ते कनि न लुक् । उपेन्द्रदत्तक । एवमन्यस्यापि उपपूर्वकस्य सनामकस्य रूप बोध्यम् । तेन तत्रापि उपकादिशब्दर्हन्ति ।

उपकण्ठ त्रि०उपगत कण्ठम् अत्या०स० । १निकटे, २कण्ठासन्ने च "तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठ" कुमा० । 'आसन्य चाप श्रवणोपकण्ठे' "उपकण्ठ महोदधे" रघु ३ग्रामान्ते ४अश्वानामास्कन्दितगतौ च न० । विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० । ५कण्ठ इत्यर्थे "रथाङ्गभर्त्तेऽभिनव वरस्य यस्या पितेव प्रतिपादितायाः । प्रेम्णोपकण्ठ मुहुरङ्कभाजो रत्नावलारम्बुधिराबबन्ध" माघः । उपकण्ठम्–कण्ठे वर्त्तेऽन्तिके इत्यर्थे ६कण्ठसामीप्ये च अव्य०

उपकनिष्ठिका स्त्री उपगता कनिष्ठिकाम् अत्या०स० । अनामिकायाम् 'अभिच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशावनामिकाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्याम् 'आ०श्रौ०सू० १,२,२ 'अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्यास इत्याद्यन्त" ४,५,४ ।

उपकन्या स्त्री उपगता कन्याम् अत्या० स० । कन्यासख्यादौ अस्य गौरा० पाठात् उपादुदग्रचदत्तेऽपि नान्तोदात्तता ।

उपकरण न०उपक्रियतेऽनेन उप–कृ–ल्युट् । १प्रधानसाधके अङ्गे यथा भोजनादौ व्यञ्जनादि, शयने खट्वादि, स्नानेऽनुलेपनादि, पूजायां पुष्पादि यागे पश्वादि । "वव वेश्म शुभं दद्यात् सर्वोपकरणान्वितम्" शु०त०भविष्यपु० । "भक्तावकाशान्मृदकमन्त्रोपकरणव्ययान्" या० स्मृ० । २नृपादीनां छत्रचामरादिपरिच्छदे च । उपगत' करणम् अत्या० स० । ३इन्द्रियानुगते त्रि० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी० । ३करणे इत्यर्थे ४इन्द्रियसामीप्ये च अव्य० ।

उपकर्ण अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० । १कर्णे इत्यर्थे २श्रोत्रसामीप्ये च । तत्र प्रायभव ठक् औपकर्णिक तत्र प्रायभवे त्रि० "अ स्वामी मम कान्तानौपकर्णिककर्णोषन" भट्टि ।

उपकर्त्तृ त्रि० उप–कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। उपकारके आनुगुण्यकारके "उपकर्त्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा" माघ०। "हीनान्यनुपकर्त्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते" रघु०।

उपकलाप अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी०। १कलापे इत्यर्थे २तत्सामीप्ये च ततो भवार्थे परिमुखा० ञ्य। औपकलाप्य तद्भवे त्रि०।

उपकल्प त्रि० उपगतः कल्पम् अत्या० स०। कल्पोपगते। गौरा० पाठात् उपात् द्व्यच्कत्वेऽपि नान्तोदात्तता।

उपकल्पन न० उप+कृप–णिच्–ल्युट्। १सम्पादने २आयोजने च "वक्ष्याम्यत परं सम्यगाहारस्योपकल्पनम्" सुश्रु०। युच्। तत्रैव स्त्री। "एव विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम्" सुश्रु०।

उपकादि पु० द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्निमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे। स च उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्चल कठेरणि कुषीतक काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक वधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत्त।

उपकार पु० उप+कृ–भावे घञ्। प्रधानस्यानुगुण्यसम्पादने, उपकृतौ "उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः" माघ०। "कृतोपकारेव रतिर्बभूव" कुमा०। "उपकारोऽस्य ह्यात कृतोऽद्य मम खेचरै" भा० व० १५० अ०। तस्योपकार्य्यारचितोपका(चा)रा" रघु०। उपकारश्च सहकारिभिः कारणस्य कार्य्योत्पादनार्थमानुगुण्यभेदः यथा दर्शादियागस्य प्रधानापूर्व्वसाधनेऽङ्गादीनां प्रयाजादीनां कलिकापूर्व्वसाधनद्वारा तदानुगुण्यम्। स च बौद्धैः कुर्व्वद्रूपतारूपस्य बीजादेरङ्कुरजनकस्य सम्पादनरूपातिशयाधानमुच्यते सर्व्व० दर्श०। "तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्। बीजस्यातिशयमादधानः सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणं सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्ष कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एव तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अपरश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितम्।

उपकारक त्रि० उप+कृ–ण्वुल्। १उपकारकर्त्तरि। "आगन्तवोऽपि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते" हितो०। स्त्रीत्वे टापि अतइत्त्वे उपकारिका। सा च २नृपालये, ३पटनिर्म्मिते गृहे च। ४कारणमात्रे त्रि०। "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारक" भाषा०। णिनि। उपकारिन् उपकारके त्रि०। "तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा०। "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे" गीता "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि" दक्षः। स्त्रियां ङीप्।

उपकार्य्य त्रि० उप+कृ–ण्यत्। १उपकारयोग्ये। २राजालये, ३पटनिर्म्मितराजसदने च स्त्री टाप्। "तस्योपकार्य्या रचितोपका(चा)रा" रघु०। "तीरोपकार्य्यां गतमात्र एव" यत्र कृप्रतिविहितोपकार्य्यं मार्य्यः" रघु० राजभवने "रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्याम्" "उपकार्य्या राजसद्म न्युपचारश्चितेऽन्यवदिति विश्वोक्ते ४उपचारव्याप्ते त्रि०

उपकिरण न० उप+कॄ–ल्युट् नि० इत्वम्। १व्याप्तौ २समन्तात् विक्षेपे च "आसूत्कृत्योत्किरणं वा" कात्या० २५, १०, २४। समीपादौ अव्ययी०। ३किरणसामीप्यादौ अव्य०।

उपकीचक पु० उपगत कीचकम् अत्या० स०। विराटनृपश्यालककीचकानुजे विराटसैन्यभेदे "समवेतेषु सर्व्वेषु तानुपसुपकीचका। इत्यता यौष्मवती यसुहते कीचकोहत"। ते च पञ्चाधिकशतमिता कीचकत्वेनापि प्रसिद्धा "एव ते निहता राजन्! शत पञ्च च कीचका। स च सेनापतिं पूर्व्वमित्येतत् सूतषट्शतम्" भा० वि० २२, २३ अ०।

उपकुक्षि स्त्री उप+कुष–इ। कृष्णजीरके।

उपकुञ्चिका स्त्री उप+कुञ्च–ण्वुल् अतइत्त्वम्। १तत्मायां

(सु ते) १स्त्रध्मे वायाञ्च । स्वार्थे कन् । २कृष्णजीरके ।

उपकुर्व्वाण पु० उपकुरुते गुरोर्दक्षिणादानादिना उप+कृ-शानच् । समावर्त्तनयोग्ये स्वाध्यायग्रहणावधिकब्रह्मचर्य्यवति । ब्रह्मचारिणि "न पूर्व्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्व्वीत धर्म्मवित् । स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्व्वर्थमाहरेत्" मनुना स्नास्यत एव गुरूपकारविधानेन तत्र पूर्व्वमुपकारकर्त्तृत्वनिषेधेन 'वास्यैरोपकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । ब्रह्मचारी हि द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च । यो निरवधि मरणान्तम् उपनयनादूर्द्ध्व गुरौ वसति स नैष्ठिकः । यस्तु स्वाध्यायग्रहणान्तं गुरौ वसन् गुरवे तदनुमत्या गुरोरुपकारं कृत्वा स्नानगार्हस्थ्ये करोति स उपकुर्व्वाणः । स्नास्यतो दक्षिणा च मनुनोक्ता यथा "क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् । धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्" । आश्व० गृ० ३,८,१,२ सू "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्द्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्य्याय च" "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" । एकादश द्रव्याण्युक्तानि एतश्चोपलक्षणं गुरोरभिलषितं दद्यादित्यत्रैव तात्पर्य्यम् अत एव या० स्मृ० "गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया" तद्वरदानमेवोक्तम् "गुरवे मूर्त्तिमाय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्नायात् तदशक्तौ तदनुज्ञयाऽदत्तवरोऽपि" मिता० । संज्ञाया कन् तत्रैव । "उपकुर्व्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्थाः" छा० उ० भा० । ताच्छील्ये चानश् । २उपकारशीले त्रि० ।

उपकुल्या स्त्री उप+कुल–बम्रा० नि० । १पिप्पल्याम् (पिपुल) अम० "हरिद्रोपकुल्याविशालेत्यादि" सुश्रु० तत्पर्य्यायगुणादि भा० प्र० दर्शितं यथा "पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा । उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात् तीक्ष्णतण्डुला । पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी । अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरा लघुः । पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् । आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः । पित्तप्रशमनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी । पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी । श्वासकासज्वरहरी वृष्या मेधाग्निवर्द्धिनी । जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली । कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् । द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजा मतः" । उपगतं कुल्याम् अत्या० स० । कुल्योपगते त्रि० । २सामीप्यादौ अव्ययी० । ३कुल्यासामीप्यादौ अव्य० ।

उपकुश पु० सुश्रुतोक्ते १मुखरोगभेदे । "मुखरोगाः सप्तसु आयतनेषु" इत्युपक्रम्य ओष्ठादीनि सप्तायतनानि उक्त्वा "दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तवेष्टकः शौषिरो महाशौषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदर्भो वर्द्धनोऽधिमांसो नाड्यः पञ्चेति" दन्तमूलगतानुक्त्वा "वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः" । लक्षितं । "दर्वीध्योभयतः कार्य्यं चिरस्रोपकुशे तथा" सुश्रु० । सामीप्यादौ अव्ययी० । २कुश इत्यर्थे ३कुशसामीप्ये च अव्य० । उपगतः कुशम् अत्या० स० । ४कुशोपगते त्रि० ।

उपकूप त्रि० उपगतः कूपम् अत्या० स० । १कूपोपगते देशे सामीप्यादौ अव्ययी० । २कूपसामीप्ये ३कूप इत्यर्थे च अव्य० ।

उपकूल न० कूले कूलस्य समीपं वा अव्य० । १कूल इत्यर्थे । २तीरसामीप्ये च अव्य० । "उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरवभूषण" रघु ततो भवार्थे अण् "अव्ययीभावाच्चेति" पा० "परिमुखादिभ्य एवेति" वार्त्तिके नियमनान्न ञ्य । औपकूल तद्भवादौ त्रि० ।

उपकृत त्रि० उप+कृ–क्त । १कृतोपकारे यस्योपकारः कृतः तस्मिन् । भावे क्त । २उपकारे न० "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्" सा० द० । उपकृतमनेन इष्टा० इनि । उपकृतिन् येनोपकारः कृतः तस्मिन् त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपकृष्ण त्रि० उपगतः कृष्णम् अत्या० स० । १कृष्णोपगते उपादुदात्तत्वेऽपि गौरा० पाठात् मान्तोदात्तता । सामीप्यादौ अव्ययी० । २कृष्णसामीप्यादौ अव्य० । [इत्यर्थे च ।

उपक्लृप्त त्रि० उप–क्लृप–क्त । १निर्मिते २विन्यस्ते ३उपभोगाय-

उपकोसल पु० कमलापत्ये ऋषिभेदे । "उपकोसलो ह कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य्यमुवास" छा० उ० "उपकोसलोनामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः" भा० ।

उपक्रम पु० उप–क्रम–घञ् न वृद्धिः । १उपायज्ञानपूर्वकारम्भे, २प्रथमारम्भे "ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके" "समामाग्राञ्ज्युपक्रमादन्ततश्च वाटयोम" शा० सू० । "तत्र च प्रतिकुर्व्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमान्" भा० व० २१५ अ० । "उपक्रमोपसंहारौ--हेत-

ष्टतात्पर्य्यनिर्णये "वेदान्तिमते तात्पर्य्यनिर्णायके २हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्य्यं निर्णीयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम्। करणे घञ्। ३सामाद्युपाये "सामादिभिरुपक्रमैः" मनुः। "उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः" रघुः। कर्म्मणि घञ्। ४आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवक्षायाम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्लीवता "नन्दोपक्रमं द्रोण" पा० भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" रघुः। करणे घञ्। ५चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः।

उपक्रमण न० उप+क्रम–भावे ल्युट्। १आरम्भे करणे ल्युट्। २तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व्वकचिकित्सायाम् ३भूमिकायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। उपक्रमणिका। ग्रन्थप्रस्तावने मुखबन्धे।

उपक्रमणीय त्रि० उप+क्रम–अनीयर्। १आरम्भणीये। उपक्रमणे साधु–छ। २चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे। आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्त्तव्यं तद्बोधके ३ग्रन्थे च। तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा। "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत। सत्येवायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत। तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते। गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः। मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः। द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वं च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः। यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्। ऊर्द्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविंशतिम्। अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिवुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामि। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धदृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

चितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः । परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तेषाम् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा प्राक् केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रिया हीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः, (व्रणग्रन्थे) स चतुर्व्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्व्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्द्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्व्वीत विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्व्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्व्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्व्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ।

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति । षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्र आविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्ध्वमीषत्परिहाणिर्यावत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्व्वीत । भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् । अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्ज्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद् बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्ब्बल्यन्तु स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्ववैक्लव्यकरम् । सत्त्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः (प्रकृतिः शारीरस्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे)।

सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्द्दिशेत् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

म्नोन्नतनदीपर्वतगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतश्चो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूप । आकाशसम प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैल स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः । उभयदेशलक्षण साधारण इति । भवन्ति चात्र । समा साधारणं यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुता । दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात् साधारणो मत । न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृता । स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागता । उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृत भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थित । सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा । केवल समदेहाग्ने सुखसाध्यतमो गद । अतोऽन्यथा त्वसाध्य स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षण । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हित । गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव तदा व्याधि कृच्छ्रसाध्यतमो यदि । य एवमेनं विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् । स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन" ।

उपक्रान्त त्रि॰ उप+क्रम–क्त । १आरब्धे २विस्तृते शब्दार्थचि॰

उपक्रिया स्त्री उप+कृ–भावे श । उपकारे "तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया" मनुः ।

उपक्रोश पु॰ उप–क्रुश–घञ् । निन्दायाम् । "नायं बिभेत्युपक्रोशाद्धर्म्माद्वा पुरोचनः" भा॰ आ॰ १४५ अ॰ "राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा" रघु अत्या॰ स॰ । २उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे त्रि॰ । अव्ययी॰ । ३क्रोशसमीपे अव्य॰ । भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र । "वाग्दन्तप्रर्णैर्लोकोपक्रोशनैः" दशकु॰ । "कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया" हरि॰ १७६ अ॰ । [स्त्रियां ङीप् ।

उपक्रोष्टृ पु॰ उप+क्रुश–तृच् । १गर्द्दभे । २निन्दके त्रि॰ ।

उपक्लेश पु॰ उपक्लिश्नाति अनेन उप+क्लिश–करणे घञ् । मदादिषु । [घञ् पक्षे अप् । वीणानिनादे ।

उपक(क्वा)ण पु॰ उप+क्वण–शब्दे "क्वणोवीणायाञ्च" पा॰ वा

उपक्षय पु॰ उप+क्षि–अच् । १अपचये हानौ । सामीप्यादौ अव्ययी॰ । २निवाससमीपादौ, अव्य॰ । ३उपगत क्षयम् अत्या॰ स॰ । ३क्षय प्राप्ते त्रि॰ । तत्पुरुषे उपाद्द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता ।

उपक्षित् त्रि॰ उप+क्षि–क्विप् । समीपनिवासिनि । "यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव" ऋ॰ ८, १९, ३३ । [२सकार्य्यादिसामर्थ्य प्राप्ते च ।

उपक्षीण त्रि॰ उप+क्षि–क्त तस्य न, दीर्घश्च । १अपचयप्राप्ते

उपक्षेप पु॰ उप+क्षिप–भावे घञ् । १आक्षेपे, "कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्" दशकु॰ । २समीपे निक्षेपणे च ।

उपक्षेपण न॰ उप+क्षिप–ल्युट् । शूद्रस्वामिकान्नस्य विप्रगृहे पाकार्थं समर्पणे । "उपक्षेपणधर्म्मेण यत्तु पाचयते द्विजः । अभोज्य तद्भवेदन्नम्" शाम्ब॰ पु॰ । "उपक्षेपणधर्म्मेण शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति" कल्पतरु । २समर्पणमात्रे च ।

उपखात अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ १खातसामीप्ये २ख्याते इत्यर्थे च । उपगत खातम् अत्या॰ स॰ । ३खातानुगते । उपाद्द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेदः

उपग त्रि॰ उप+गम–ड । उपगन्तरि "ओषध्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा" मनु॰ । "त्रेतायां भावसङ्कल्पा क्रियादानफलोपगा" भा॰ व॰ १४९ अ॰ । "केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सर्वे" ज्यो॰ त॰ ।

उपगण त्रि॰ उपगतो गणो येन प्रा॰ ब॰ सङ्ख्यावचनत्वेऽपि "अबहुगणादिति" पा॰ निषेधात् न डच् । प्राप्तसमुदाये डचि तु चित्त्वात् अन्तोदात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपद प्रकृतिस्वरार्थं डचोनिषेधः । "रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वरभेदार्थमेव पर्य्युदास" सि॰ कौ॰ स्थितम् ।

उपगत त्रि॰ उप+गम–क्त । १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते ४प्राप्ते च "सर्व्वौ हि नोपगतमप्यपचीयमानं वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति" माघ भावे क्त । ५प्राप्त्यादौ न॰ उपगत प्राप्ति अस्त्यस्येनात्यस्य अच् । ६प्राप्तिस्तचके पत्रे च (रसिद) । "धनी वोपगत दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" या॰ स्मृ॰ । "उपगत प्राप्तमिति यद्वा उपगतम् प्रवेशपत्र स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णाय समर्पयेत्" मिता॰ ।

उपगति स्त्री उप+गम–क्तिन् । १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च

उपगन्तृ त्रि॰ उप+गम–तृच् । १प्राप्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च ।

उपगम पु॰ उप+गम–भावे अप् अवृद्धि । १समीपगमने २अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च "सीमन्ते च त्वदुपगमज यत्र नीपं वधूनाम्" मेघ॰ । "व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी" स्वगमनोपगमममवेशमवृत्" रघु । भावे ल्युट् । उपगमन

मप्यत । "यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम्" भा० आ० १०२अ० ।

उपगम्य(त्य) अव्य० उप+गम–ल्यप् वा मनोपे तुक् । १समीपं गत्वेत्यर्थे । कर्मणि यत् उपगम्य । २सामीप्येन गम्ये त्रि० ।

उपगहन पु० ऋषिभेदे "गृत्समदश्च ऋषिभमान्यर्पिसाद्वका यन । तथैव चोपगहमस्तनर्षिपागुरायचि." भा० आ० ४अ० ।

उपगा पु० उप+गै–क्विप् । यज्ञे १उपगातरि ऋत्विग्भेदे । भावे घञ् । २उपगाने स्त्री "उपगादर्शनाय" कात्या० ६,७,२, "उपगानदर्शनाय वेमवधीयते कर्क ।

उपगातृ पु० उपगायति उप+गै–तृच् । यज्ञे उद्गातृ समीपे १गातरि ऋत्विग्भेदे "वनस्पतिरुद्गाता विश्वेदेवा उपगातारः" तैत्ति० । "ऋत्विग्भ्यातिरिक्तानामुपगातृणामनुपलक्षप्रमाणादृत्विज एवोपगातारः" कात्या० ६,७,२, कर्क । "स यदेवा उपरुन्धन्ति संगिरन्ते यथोपगातार उपगायन्ति" शत० ब्रा० १२,२,२,२ । समीपगानकर्त्तरि त्रि० (दोयार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च

उपगामिन् त्रि० उप+गम–णिनि स्त्रियां ङीप् । १समीप-

उपगिर (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० । १पर्व्वतसामीप्ये २पर्य्यन्ते इत्यर्थे च । गिरिरुपगम व्या० स० । उत्तरदिक्स्थे गिरिसमिलष्टे देशभेदे पु० "मयथामुत्तरा तस्माद्दिशं धनदपालिताम । अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभ" भा० स० २६ अ० । अन्तोदात्तोऽयम् ।

उपगीति स्त्री "आर्य्याद्वितीयकार्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते" वृ० र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

उपगु त्रि० उपगतो गौरस्य तस्य गोपस्तोत्रामार्थं । १माघ किरणादौ २गोपार्श्वे च "उपगोरिदम् अण् । औपगव तत्सम्बन्धिनि त्रि० । "सामीप्येऽव्ययी० । २गोः सामीप्ये अव्य० । [स्त्रियां गौ० ङीष् ।

उपगुध त्रि० उप+गुध–रोधने क । सामीप्येन रोधके ।

उपगुरु पु० उपगत सादृश्येन गुरुम् अत्या० स० अन्तोदात्तः । तन्त्रोक्ते गुरुसदृशे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ अव्ययी० । २गुरोः सामीप्ये ३गुरावित्यर्थे च अव्य० ।

उपगूढ न० उप+गुह–भावे क्त । १आलिङ्गने "उपगूढानि स-वेपथूनि च" कुमा० । "मिश्रभावमुपगूढमञ्जसम्" माघ । कर्म्मणि क्त । २आलिङ्गिते त्रि० । ततः काश्या० च-तुर्थ्यां क । उपगूढक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उपगूहन न० उप+गुह–ल्युट् ओदन्त् । आलिङ्गने "अर-म्यमन्दात्प्युपगूहनं तम" भा० स्त्र० ५अ० ।

उपगोह्य त्रि० उप+गुह–ण्यत् अन्यविधौ अत एव धकाराणत्वम् । १आलिङ्ग्ये, २गोप्ये च । भावे ण्यत् । ३आलिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत्र ।

उपगोर त्रि० उपगतो गौरम् अत्या० स० । गौरवर्णोपगते टपाद्यन्तेऽपि गौरादिपर्युदासात् अन्तोदात्तता

उपग्रह पु० उप+ग्रह–अप । १कारावन्धने, २वन्दीकरणे, ३उपयोगे, ४आनुकूल्ये च । कर्म्मणि घञ् । ५कारारुद्धवन्द्याम् । उपगतोग्रह सादृश्येन अत्या० स० । ज्योतिषोक्ते ६ग्रहतुल्ये ज्योतिःपदार्थे राहुकेत्वादौ "ग्रहाः सोपग्रहापेत इमा परिवदा गता । एते चान्ये च बहवो घोराश्चादिदर्शिन । परिवार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह" भा० श० २६अ० "उपग्रहा राहु-प्रभृतय" नील० "सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शूलसंज्ञमष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् । केतुरष्टादश प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशति । द्वाविंशतितमं कम्पश्चयोविंशस्तु वज्रकम् । निर्घातश्चतुर्विंशमुक्ता शतानु-पापकाः" ज्यो० त० उक्ते सूर्य्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु विद्युन्मुखादिसमाख्येषु ७नक्षत्रेषु । तत्फलञ्च "मस्थाने विपदो भोक्ता सर्वकार्य्येषु सर्वदा क्रूरवेधसमायोगे यत्नो मघवत्समाप । तत्र सच्चर्म सन्देहो रोगाद्यश्च रणादपि ज्यो० त० । ८उपग्रहणशब्दार्थे च ।

उपग्रहण न० उप+ग्रह–ल्युट् । १सामीप्येन ग्रहणे २स्वीकारे "वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" रामा० कात्याय-नोक्ते अध्ययाधारकरणभेदे । "एकस्मिन् सान्वे वेदेनोपग्रह वम्" कात्या० १,१०,६, "दक्षिणहस्तस्य सान्वसैकस्य हस्तकममारिमाक्रन्दनावरणार्थं अधस्तात् स्थापितवेदेमाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते" कर्क । अत्र उप-ग्रहोऽप्यत्र । "न सव्येन वेदोपग्रहः" तत्रैव कर्क ।

उपग्राह पु० उप+ग्रह–णिच्–घञ् । १उपढौकने उपहारे (भेटदेओया) कर्म्मणि घञ् । २उपहाररूपेण देये "उपा-वधानुपग्राहान् राजभि मापितान् बहून्" भा० व० ५१अ० "उपग्राहान् उपहारान्" नील० ।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह–णिच्–यत् । समीपे ग्राहयितुमुप-स्थाप्ये १उपढौकनीयद्रव्ये(भेटी)भावे यत् । २उपहारे न० ।

उपघात पु० उप+हन–घञ् । १नाशने, २अशुभोत्पादने

"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि प्रेषितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमां० का०। "बीजदोषोपघातेन परस्ये दोषमनुपागते" या० स्मृ०। ३अपकारे। 'स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" मनुः। ४इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यजननासामर्थ्ये च "तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातश्च एकादशेन्द्रियभेदेन बाधिर्य्यादिभेदात् एकादशविधः। अ-शक्तिशब्दे ४७२पृ० विवृतिः। करणे घञ्। ५रोगे ६पापसमूहे च "रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथमसमपोहति" अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति" हारीतः। "उपघातः पापसङ्घः, पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातकजातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपापपञ्चकरूपः" स० त० रघु० "पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः। हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते" गृह्यसंग्रहोक्ते ७होमभेदे। "अनुपस्तीर्य्यनेन स्रुचि अञ्जलावपत्ते पञ्चावत्तं वा शतोपस्तरणादिकं तदलाभेऽपि मेक्षणादिना सकृद् गृहीत्वा होमः" म० त० रघु०। "चरौ तु बहुदैवत्ये होम, स्यादुपघातवत्" छन्दोग०।

उपघातक त्रि० उप+हन–ण्वुल्। १नाशके २पीडके च काकवन्ध्यस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आलङ्कारिकाः "पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः" भा० आ० ७३अ०। "कथं शक्रून् पश्चाद्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः" भा० आश्व० ६० अ०।

उपघातिन् त्रि० उप+हन–णिनि स्त्रियां ङीप्। १नाशके २पीडके च "यस्य पातयेन्मर्म्मशिरास्नायुसन्धीनां चानुपघाति" सुश्रु०।

उपघ्न पु० उप+हन–घञर्थे–क। आसन्ने आश्रये "वेदादिशोभितरोर्मन्तव्यो" रघुः "पितामहाद्रिगुहोपघ्नान्" भट्टिः।

उपच(ज) त्रि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि–जन–वा ड। चान्तपाठे वृद्धिकारके जान्तः अनन्तरजाते। "व्रीहियवयोर्वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवाभ्यामेव भूयांसौ करोति" शत० ब्रा० १,१,१,१०। भाष्यकृता तु अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उपचिनोति उपचम् अल्पमाषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं तिलचूर्णमामाद् आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति" व्याख्यातम्

उपचक्र पु० उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या० स०। चक्रवाकसदृशे पक्षिभेदे "भङ्गराजोपचक्राश्च कोयष्टिकाः पतत्त्रिणः" भा० स० १५८अ०। "चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" भा० १७८अ०। तत्पुरुषे उपादृहत्त्वात्त्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। १चक्रस्य सामीप्ये २चक्रे इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतं चक्षुर्दर्शनानुगुण्यार्थम् अत्या० स०। उपनेत्रे (चसमा) काचादिनिर्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे

उपचतुर त्रि० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा० ब०। गतलोपः बहुव्रीहौ अचोऽभावः। १चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य सामीप्यादौ अव्ययी०। २दक्षसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि–भावे अच्। १वृद्धौ २उन्नतौ "स्वम्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" माघ। "तदेतेषामस्पृष्टानां ग्रामोपचये भवन्त प्रमाणम्" हितो० "ऋतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्" सुश्रु०। "चलितदशकाभाव लग्नादुपचया स्मृता" इति ज्योतिषोक्ते ३लग्नात् षष्ठादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित त्रि० उप+चर–क्त। १उपासिते ३लक्षणया बोधिते

उपचर्म(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। १चर्मसमीपे २चर्मद्योतनार्थे च उपगतश्चर्म अत्या० स०। नान्तः। चर्मोपगते त्रि० स्त्रियां वा डाप् मनन्तत्वान्न ङीप्।

उपचर्य्य त्रि० उप+चर–कर्मणि यत् नत उपसर्गाद्देश अथतरेत्यादिवत् सुप्सुपेति समासे सोपसर्गात्तु यथादेश स्यात्। १सेवनीये "ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत"। उपचर्य्य स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः" मनु "अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम!" भा० आनु० ८अ०। २चिकित्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न० [इला०

उपचर्य्या स्त्री उप+चर–भावे क्यप्। १सेवने २चिकित्सायां

उपचाकु त्रि० उप+चक मतोघाततृप्त्योः उण्। १प्रतिघातके २भीते च ततः बाह्वादि० अपत्यार्थे इञ्। औपचाकवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपचायिन् त्रि० उपचिनोति उप+चि–णिनि स्त्रियां ङीप्। उपचयकारके वृद्धिकारके। "इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुमामद्य योधय" भा० आश्व० ७९अ०।

उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि–आधारे ण्यत्। यज्ञे इष्टकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे "कथाभीरमरी नित्यमुपचाय्यवतां शुभे!" भट्टिः।

उपचार पु० उप+चर–घञ्। १चिकित्सायां, २सेवायां, "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्" । "उपचाराञ्जलिखिन्न-

कृतया" रघुः । ३व्यवहारे, "कृते उपचाराम् अन्यार्थदर्शनात्" गद० मा०भूरिप्रयोग अविषयत्वञ्चे ४५१ पृष्ठे दर्शित । ४उत्कोचे ५लक्षणया शक्यार्थत्यागेनान्यार्थबोधने ६व्यवहारवाक्येन अन्नोपकरणे च "उपचारपदं न चेदिदमिति" कुमार। ७धर्म्मानुष्ठानमात्रे "शुश्रूषोपचारञ्च" "व्रतचर्य्योपचारञ्च" मनुः । "प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ" कुमा० । ८सेवने च । ९पूजासाधने द्रव्यभेदे "सम्भृतोपचाराम् अर्घ्यादिरचनाम्" रघु पूजाङ्गोपचाराश्च नानाविधा तत्र सर्व्वोपचारमन्त्रान्तु श्रीतारपूजायां, कल्पयामि नमः इत्युक्त्वा कार्य्याः । "सिद्धयामले "श्रीताराये इमे दत्ता देवस्य भुवनेश्वरि ! कल्पयामि नम इत्युपचारैश्चयम् विधिरिति"इत्युपक्रम्य तन्त्रसारे "अत्र षट्त्रिंशदुपचाराः दर्शिता यथा आसनारोपणम् १। सुगन्धितैलाभ्यङ्गं २। मज्जनशालाप्रवेशनम् ३। मज्जनमणिपीठोपवेशनम् ४। दिव्यस्नानीयोद्वर्त्तनम् ५। उष्णोदकस्नानम् ६। कनककलशस्थितसकलतीर्थाभिषेचनम् ७। धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ८। अरुणदुकूलपरिधानम् ९ अरुणदुकूलोत्तरीयम् १०। आलेपमण्डपप्रवेशनम् ११। आलेपमणिपीठोपवेशनम् १२। चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्यगन्धसर्व्वाङ्गानुलेपनम् १३। केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहरीपुन्नागकह्लारयूथीसर्व्वर्त्तुकुसुममालाभूषणम् १४। भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५। भूषणमणिपीठोपवेशनम् १६। नवमणिमुकुटम् १७। चन्द्रशकलम् १८। सीमन्तसिन्दूरम् १९। तिलकरत्नम् २०। कालाञ्जनम् २१। कर्णपालीयुगलम् २२। नासाभरणम् २३। अधरयावकम् २४। प्रपदभूषणम् २५। कनकचित्रपादुका २६। महापादुका २७। मुक्तावलिः २८ एकावलिः २९। देवच्छन्दः ३०। केयूरयुगलचतुष्टयम् ३१। वलयावलिः ३२। ऊर्म्मिकावलिः ३३। काञ्चीदाम ३४ कटीसूत्रम् ३५। शोभाख्याभरणम् ३६। पादकटकम् ३७। रत्ननूपुरम् ३८। पादाङ्गुलीयकम् ३९। एककरे पाशः ४०। अन्यकरे अङ्कुशः ४१। पुण्ड्रेक्षुचापम् ४२। अपरकरे पुष्पबाणाः ४३। श्रीमन्माणिक्यपादुका ४४। स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४५। कामेश्वरपर्य्यङ्कोपवेशनम् ४६। अमृतासवचषकम् ४७। आचमनीयम् ४८। कर्पूरवटिका ४९। आनन्दोल्लासः ५०। विलासहासः ५१।

मङ्गलारात्रिकम् ५२। श्वेतच्छत्रम् ५३। चामरयुगलम् ५४। दर्पणः ५५। तालवृन्तम् ५६। गन्धः ५७। पुष्पम् ५८। धूपः ५९। दीपः ६०। नैवेद्यञ्च ६१। एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्रजपः । "गन्धर्व्व" तन्त्रे ईश्वरे । "एतत्षट्त्रिंशदुपचाराणामभावे तन्मन्त्रं जपेत् । तत्तदेव फलं विन्देत् साधकः स्थिरमानसः"।"आचमनीय प्रणाल्यादुपचारान्तरान्तरे" तन्त्रसा० । "ताम्बूलं च तोयं स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्" मरीचिपु०तेन चतुर्विधत्वम् । एतच्च श्रीविद्यामन्त्रोपासकविषयम् । अन्यत्र यथागम कल्पनीयम् । गृह्याचार्य्यैर्नतु लौकिकाचारेण अन्यविधा अत्र षडुपचारा दर्शिता विस्तरभयात् ते दर्शितास्तन्त्रोक्ता एव । अष्टादशोपचाराः । "आसनम् १ स्वागतम् २ पाद्यम् ३ अर्घ्यम् ४ आचमनीयकम् ५। स्नानम् ६ वस्त्रोपवीतञ्च ७ भूषणानि च सर्व्वशः ८। गन्धम् ९ पुष्पम् १० तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम् १४ माल्यानुलेपनञ्चैव १५ १६ नमस्कारविसर्ज्जने १७ १८। अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्"। अथ षोडशोपचाराः । "पाद्यमर्घ्यं तथाचाम स्नानं वसनभूषणे। गन्धं पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनन्ततः । ताम्बूलमर्च्चने स्तोत्र तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायामुपचारांस्तु षोडश"। अथ दशोपचाराः । "पाद्यमर्घ्यं तथाचामो मधुपर्काचमौ तथा । गन्धाद्यो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्। अथ पञ्चोपचाराः । "गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च । अखण्डं फलमासाद्य कैवल्यं लभते ध्रुवम्" तन्त्रसा० । विधानपा० विष्णुविषये अन्यविधा षोडशोपचारा दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसहिता मत्कृततत्त्वबोधादावादिपूर्त्तौ इतो २२८पृष्ठे दर्शिता । आ०त० "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमं स्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" एवं षोडशोपचाराः पठिता भक्तिभेदात् भेद उक्तेव । तत्रासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा"। (वाकारात् रत्नादासनम्) ।"पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण पद्मेनाथ प्रदापयेत्" । (अर्घ्यमर्घ्यपदे उक्तम्) । "उदकं दीयते यत्तु प्रथमं स्नेमवर्जितम् । आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते । तत्तैजसेन पात्रेण पद्मेनापि प्रदापयेत् । अक्षरत्नोदके स्नानं कर्पूराद्य

धिवासितम् । तैजसं कांस्यपात्रं वा शङ्खेनाथ प्रदापयेत् । यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्रस्थितं तोयं रभिषिच्य समुत्सृजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वा मे पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्" नरसिं०पु० । "कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात सर्वेभ्य एव हि । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चैलकम् । तत् पूर्वं दर्शयित्वैव मन्त्रं देशाय चोत्सृजेत् । निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलिङ्गितम् । परकीयं चाखुदष्टं सूचीविद्धं तथोषितम् । उग्रकेशं विधूतञ्च श्लेष्मसूत्रादिदूषितम् । वर्जयेत् प्योपयोगे च यत्नादास्युपयोजने" । (उग्रकेशं केशेन सह वासितम्) । "पताकाध्वजवस्त्रादौ सूत्रं वस्त्रं नियोजयेत् । ग्रैवेयकादि मुकुटं सौवर्णं राजतञ्च वा । निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । मावरं पानपात्रञ्च गण्डकी स्तम्भमेव च । पर्य्यङ्कादि यदन्यत्तु सर्वं तदुपभूषणम्" । गन्धविशेषो गन्धशब्दे वक्ष्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तवाक्यस्य तत्तात्पर्य्यविषयार्थान्तरपरत्वकल्पनेन छलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । छलस्य सामान्यलक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ०सू०तद्व्यत्योर्दर्शितानि यथा । "वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्" सू० । "अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो ऽर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वाद्युक्तस्य विघातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानं, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्" वृ० । "तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च" सू० । "धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्" सू० । "धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधस्तः शक्तिलक्षणान्यतररूपतया च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलोघट इत्यादौ मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य नीलरूपाभेदः, एवं रूपं नीलं इति शक्त्या प्रयुक्ते लक्षणयादूषणमथवा रूपं नीलं इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिमतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च लिङ्गत्वाद्यधिकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतोवह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्" ।

उपचार्य्य त्रि० उप+चर—कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिकित्सनीये च भावे ण्यत् ३चिकित्सायां हेम० ४सेवायाञ्च न० ।

उपचित् त्रि० उपचिनोति देहम् उप+चि—क्विप् । देहवर्द्धके श्लीपदादौ "नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि" यजु० १२,९७ । "उपचितः श्वयथुगण्डश्लीपदादयः" वेददी० ।

उपचित उप+चि-क्त । १समृद्धे "स्तनयोगवयोपचित वनम्" रघु । २दिग्धे च मेदि० ३लेपनादिना वर्द्धिते निदिग्धे अमरः ४समाहिते हेम० ५सञ्चिते च "प्रयतत्वाद्धोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्" हारीत । "उपचितं सञ्चितम्" प्रा०त०रघुनन्दनः । [६उन्नते च ।

उपचिति स्त्री उप+चि—चाय-चिभावो वा भावे क्तिन् । १वृद्धौ

उपचित्र न० "उपचित्रमिदं सससाल्लगौ" वृ० र० उक्ते १समवृत्तवर्णवृत्तभेदे । "विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्" तदोक्ते अर्द्धसमे २वर्णवृत्तभेदे च । ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह" धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रा वा । मूषिकपर्ण्याम् (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २स्वातौ ३हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोश्चित्रानुगतत्वात्तथात्वम् । ४दन्तीवृक्षे राजनि० "द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिह" इत्युपक्रम्य "वाणाष्टनवसु यदि लचिता उपचित्रा नवमे परयुक्ते" वृ०र० उक्ते षोडशमात्रात्मके ५मात्रावृत्तभेदे च ।

उपचेय त्रि० उप+चि—कर्मणि यत् । अङ्कुशादिना चित्वाद्य चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि—णिच् भावे ल्युट् । सान्त्वेन प्रार्थने (फुसलान) "तथा निवेदितस्य नरपतिरहमिमोऽनियोक्त उपच्छन्दनैरेव च ते दापयितुं यतिष्यते" दशकु० । २उपमन्त्रणे च "उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति" सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्यु—गतौ भावे अप् । स्थानात् निर्गमे । "यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवन्ति" ऋ० १,२८,३ । "याद्यायामिर्गमनमुपच्यवम्" भा० ।

उपजन न० उपजायते जन–घञ् । स्त्रीपुंसयोगेन जायमाने १देहे । "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः" छा०उ० । "सर्व्वमेव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन वात्मसामीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तन्न स्मरन्" भा० । भावे घञ् अवृद्धि । २स्तोमादिवृद्धौ पु० । "तत्रोपजनमाचार्य्या वर्ण्णयन्ते स्तोमानाम्" आश्व०श्रौ०८ १,१५ "तत्र स्तोमवृद्धावुपजनस्यागमुच्यते नारा० वृ० "स्तोमातिरेके स्तुतस्योपजनः" ६,७,१ "तदा स्तुतस्तस्योरुपजनो भवति" नारा०वृ० । ३उत्पत्तिमात्रे च "योगो हि प्रभवाप्ययौ" कठोप० भाष्ये योगो हि प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्म्मकौ" इति उक्तम् ।

उपजप्य त्रि० उप+जप–कर्म्मणि अर्हार्थे यत् । भेदनीये उपपूर्व्वकाज्जपतेर्भेदार्थकत्वात्तथात्वम् । "उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम्" मनुः । [जरासामीप्ये ।

उपजरस अव्य० जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेशश्च ।

उपजला स्त्री उपगतो जलम् अत्या०स० । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे "जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम्" भा०व०१३०अ० ।

उपजल्पिन् त्रि० उप+जल्प–णिनि । उपदेशके । "अनाहृतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ण । मया त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा०श०१२६अ० ।

उपजाति स्त्री "अनन्तरोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम" वृ०र० उक्ते वर्णवृत्ते विभिन्नजातिद्वयपादद्वययोगात् चतुर्द्दशप्रकारभिन्ने छन्दोभेदे । यथा उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत्र चतुश्चरणप्रस्तारे १६ भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्तन्नामभाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्मात्रं दर्श्यते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ । इ इ इ उ । उ उ उ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ । इ इ उ इ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ इ इ इ इ । अत्राद्यन्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धतया तद्भिन्नानां चतुर्द्दशानां भिन्नजातीयचरणद्वयसम्बन्धयोगात् उपजातित्वम् । यथा "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्" इत्यादि" रघु । एवं वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि । यथा "इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे, गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः तुल्यसंख्यकवर्णपादयोरेव नोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्यकवर्णपादयोरपि । "रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्म्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्त्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्" इति पद्ये शार्द्दूलविक्रीडितेन १९ ऊनविंशत्यक्षरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादकस्रग्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं "भक्तिर्मे(?) सुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे" इति देवीभा० अनुष्टुब्वृहत्योः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अव्य० जानुनः समीपम् अव्ययी० । जानुसमीपे । "भीमोऽथ तूपजानुपाजघ्नरन्निः" भट्टिः । तत्र प्रायभवेऽर्थे तत ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्प्रायभवे त्रि० "पाणी यस्यौपजानुकौ" भट्टि ।

उपजाप पु० उप+जप–घञ् । १भेदे, अनैक्यसम्पादके व्यापारे । "उपजापं कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" माघः "तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रावरन् परोपजापाः" दशकु० । २उपांशुजपे च ।

उपजापक त्रि० उप+जप–ण्वुल् । १भेदके "घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्" मनुः । [भेद्ये ।

उपजापसह त्रि० उपजापं भेदं सहते सह–अच् । भेदार्हे

उपजिह्वा स्त्री उपगता ऊर्द्ध्वमुखी जिह्वा यस्याः । १काकीभेदे । प्रा०स० । २उपरिस्थायां जिह्वायाञ्च (आलजिभ्) "उपजिह्वास्फिचौ बाहू" कायविभागे या०स्मृ० । ३तद्गतो मांसदोषजे ३रोगभेदे "अधिमांसार्व्वुदाद्योऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीनावत वातौष्ठप्रकोपजगलगण्डगलशुण्डीसामभृतयोमांसदोषजाः" स च सुश्रुते मुखरोगेषु उपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतमुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे" सुश्रु० । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलाश उपजिह्विकेति पञ्चधा विभज्य "जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति" लक्षितं । अत्र स्वार्थे कन् । "उपजिह्विकां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्" सुश्रु० । उपजिह्वे च स्वार्थे कन् । ४कीटभेदे स्मारा० कण्टकादितत्तुल्यासत्त्वात्तम् ।

उपजीक त्रि० उ+जीव–क्विप् स्वार्थे कन् वलोपः । उपजीवके "उद्भवन्ति उपजीका समुद्रादधि भेषजम्" अथ० २,३,४,

"उपजीका आसिञ्चन् धन्वन्युदकम्" । ६,१००,२,

उपजीव त्रि० उपगतो जीवं जीवनम् अत्या० स०। जीवनोपगते । "उपजीवाः स्थो जीव्यासम्" यजु० १९,६९,२, उपादि द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक त्रि० उप+जीव–ण्वुल् । १उपजीवनोपायवति, "श्वकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः । अक्षवाहा मित्राणां ते वै निरयगामिनः" भा० आ० २२अ०। उपजीव्यतया २इतरालम्बके ३प्रयोज्ये "उपजीव्योपजीवकभाव" न्यायम० उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव–करणे ल्युट् । १जीविकायाम् । "क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्मं कृष्णोपजीवनम्" भा० व० २१अ० । "उपजीवनस्तु पर्जन्योदानमस्य परायणम्" भा० व० २१ अ०। भावे ल्युट् । २इत्याद्यर्थमाश्रये "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्" या० स्मृ० "आत्मप्रदानं सौम्य त्वमकार्य्येणोपजीवनम्" भा० स० ७६अ०।

उपजीवनीय त्रि० उप+जीव–कर्म्मणि अनीयर् । इत्याद्यर्थमालम्बनीये "तत्र या अस्यै स्वरूपतया ओषधयस्तदस्या उपजीवनीयतमम्" शत० ब्रा० १,२,२,१०, "एवंतामुपजीवनीयामकुर्व्वत" १,२,५,११,

उपजीविका स्त्री उपजीव्यते उप+जीव–करणे कर्त्तृत्वोपचारात् ण्वुल् अत इत्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् त्रि० उप+जीव–णिनि । १आश्रिते २इत्याद्यर्थमालम्बके च "भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्" रघुः। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम्" "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

उपजीव्य त्रि० उप+जीव–ण्यत् । १आश्रये । २ज्ञानवत्ताद्युत्पत्त्याद्यर्थम् अवलम्बनीये "वत्समुपजीव्यानां मान्यानामाराध्यं कटाक्षविक्षेपैः" सा० द०। "उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतिर्हि गुणोदम" या० स्मृ० । "उपजीव्यतामापन्नः" भट्टि०। उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्वज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानत्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वम् परस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् अन्याधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयोगानुसारे बोध्यम् । [उपजीवकमप्यत्र न० ।

उपजोष पु० उप+जुष–प्रीतौ घञ् । १प्रीतौ २सेवने च । ल्युट् ।

उपजोषम् अव्य० उप+जुष–प्रीतौ बा० अम् । १प्रीतौ २कल्याणे ३यथाकर्म्म भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ "यथोपजोषं सर्व्वत्र जनश्चिक्रीड भारत" । भा० आ० ११२अ०। "यथोपजोषं विहितैर्हि कृष्णा" भा० आ० १९९अ० अत्र सर्व्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि भवितुमर्हति । उप–सामीप्ये जोषम् मौनम् । ४सामीप्येन मौने च "किमिदमुपजोषमास्यते" शकु० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा–कर्म्मणि अङ् । विनोपदेशेन स्वयमुज्ञाते १प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्वविवक्षायाम् उत्तरपदस्थस्य तत्पुरुषे क्लीवता । "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" सि० कौ० । "अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः" रघु० । "केतव्युपज्ञं मत वह्नमर्थम्" । भट्टि० भावे अङ् । २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता ।

उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा–क्त । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न० उपगतं साहाय्येन ज्योतिषम् अत्या० स० । ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि गणितादिशास्त्रे ।

उपढौकन न० उप+ढौक–भावे ल्युट् । १उपहारे राजादेः संतोषार्थं द्रव्यादिमार्पणे (भेटदेओया) कर्म्मणि ल्युट् । २उपह्रियमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्या० स०। शिवोक्ततन्त्रसदृशे सिद्धर्षिकृते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा "शैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठ कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः । सारात् सारतराण्येव सङ्गृहीतानि निबोधतेति" ।

उपतप्त त्रि० उप–आधिक्ये–तप–क्त । सन्तप्ते । "नारोपतप्तोऽपि भयं न च प्रभुः" नैष० ।

उपतप्तृ त्रि० उप+तप–बा० भावे तृच् । १सन्तापे । अमरे भावप्रकरणे "स्वारः स्वर्गः स्वप्नोपतप्तेति" पाठात् भावे एव तृच् इति क्षीरस्वामी । तेन शब्दकल्पद्रुमे तापकपर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि तृच् स्त्रियां ङीप् । २तापके ३रोगादौ च ।

उपताप पु० उप+आधिक्ये तप–आधारे घञ् । १त्वरायां भावे घञ् । २सन्तापे शब्दरत्नावली ३रोगे मेदि० । करणे घञ् ४अशुभे ५पीडने च रत्नावली । "दौहित्तानुपतापे" आश्व० गृ० ६,८,१,"स्तोमघातेन्द्रियोपतापान् तदा क्षमा

निपातकरक्रमिसम्पातगोविषाणोत्थरोमाभ्यापादयति" सुश्रु०।
"मानसागन्तुभिस्तापैरनुपतापैः, मयीड़ितः" "सन्तोपतापैव भवेद्विमेमपि रोऽभितापः, मनसीरणेन" सुश्रु०। (सन्तापे।

उपतापक त्रि० उप+आधिक्ये तप णिच् ण्वुल्। सन्तापके।

उपतापन त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ल्यु। सन्तापके।

उपतापिन् त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिनि। १सन्तापके २रोगिणि च। "गुरुं चित्तमात्मानं नाध्यासीतानुपतापिनम्," मनु "उपतापी रोगी" कुल्लू०। णिच् णिनि। ३सन्तापकारके। "दातारदेभ्यो न परोपतापी" भा० आ० ११अ०। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

उपतारक त्रि० उप+तॄ णिच् ण्वुल्। उद्धारके।

उपतिष्य न० उपगतं तिष्यम् अत्या० स०। पुनर्वसुनक्षत्रे १पुनर्वसुतारके २श्लेषानक्षत्रे च तयो नक्षत्रयोः पुष्योपगतत्वात् तथात्वम्। उपाद् द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तोऽयम्।

उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी०। तीरसामीप्यादौ आद्युदात्तता एवम् उपतूल उपमूल उपगाव उपाग्र शब्दादि तत्तत्सामीप्यादौ अव्य०। अव्ययीभावे आद्युदात्तश्च

उपतैल त्रि० उपगतस्तैलम् अत्या० स०। अल्पतैले उपाद् द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीष्

उपत्यका स्त्री उप+भवार्थे त्यकन् त्यकनो निषेधात् नात इत्वम्। पर्वतस्यासन्नायां भूमौ। "मलयाद्रेरुपत्यकाः" रघु०। "प्राप्य मतापतदद्रिदेशमुपत्यकासु" माघ। "कान्तारेषु गम्यमानावसत्युपत्यका" दशकु०।

उपदंश पु० उप+दन्श–कर्मणि घञ्। १मद्यपानरोचके (चाटनी) भक्ष्यद्रव्ये, २भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च। "तथानुवृत्तिं च तथा शिलाप्युपदंशाद्युपपाद्य" दशकुमा०। भावे घञ्। ३दंशने (कामड़ान) "दिदङ्क्षौ उपदंशेच्छावतीति" माघ टीकायां मल्लि०। कर्मणि घञ्। ४समतिकच्छे ५शिग्रुवृक्षे च पु० राजनि०। ६उपस्थरोगभेदे (बाघी) (गरमि) तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सन्निरुद्धरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचोक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनादहिताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचोक्षसलिलप्रक्षालनादपोढनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते चाप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागत्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते। स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैव। तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः। पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोदुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च। श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च। रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित्। सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति"। एतद्व्याख्याप्रसङ्गेन भावप्र० उक्तं यथा "तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टनिदानमाह"। हस्ताभिघातात् नखदन्तघाताद्धावनादत्युपसेवनाद्वा। योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"। हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तयोर्घातस्याभावेऽपि मेहने नखदन्तघातो नखदन्तरागो दृश्यात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे। "शास्त्राणां विषयस्तावद् यावन्मन्दरसा नराः। रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नादि च क्रमः"। ऊनके दुष्टशीलतो वा मेहने नखदन्तघात। उत्सन्नादौ स्त्रियो दुष्टयोनयो भवन्ति। ताभ्यो मेहने, नखदन्तघात। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशरोमयोनिसम्प्रयोगात्। योनिर्यदि दुष्टाम्बुप्रक्षालिता वातादिदुष्टा योनिदोषात्। विविधोपचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिक पैत्तिक श्लैष्मिक सान्निपातिकः आगन्तुजश्चेति। तत्र वातिकस्य पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह। "सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम्। पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशिताभवर्णैः"। व्यवस्येत् जानीयात् पीतैः रक्तैश्चेति विकल्पः। सान्निपातिकमाह। "सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन। नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"। असाध्यमाह। "विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्"। विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं विशीर्णमस्तमेढ्रमात्रमवशिष्टकम्। उपदंशस्य चिकित्सायामकरणे दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः। कालेन शोफकृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"। विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः। लिङ्गार्शमाह "अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः। क्रमेण

जायते पर्व्विस्ताम्रचूडशिखोपमा। कोषस्याभ्यन्तरे सक्थ्नौ पर्वसन्धिगतापि च। सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा। लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे"। लिङ्गं वर्त्तं स्थानम्। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषाभ्यन्तरे। सक्थ्नौ लिङ्गस्कन्धसक्थ्नो पर्वसन्धिगता मणिपर्वणोः सन्धिगता"। तच्चिकित्सादि सुश्रु॰चिकि॰ १९अ॰। "उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिन"इत्यादि उक्तम्

उपदर्शक पु॰ उप+दृश-णिच्-ण्वुल्। १द्वारपाले। २दर्शयितरि त्रि॰उप सामीप्ये दृश-ण्वुल्। समीपस्थतया द्रष्टरि ३साक्षिणि। तस्य कार्य्यानुपलब्धत्वाभावादुपद्रष्टृत्वम्।

उपदश त्रि॰ ब॰व॰ दशानां समीपवर्त्तिनः ब॰व्री॰ डच् समा॰। दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ्। १उत्कोचे, २उपढौकने च। "तदर्थिनः इद्व्रायलाभशुल्कोपदा दीयते"पा॰ सदभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते "३उपह्रियमाणे द्रव्ये च। "उपदा विविशु शश्वन्नोत्सेका कोशलेश्वरम्""अन्येतरा जानपदोपदाभि" "प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" रघु.। भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न॰। स्वार्थे कन्। तत्रैव उत्कोचे च। उपदा+अभूततद्भावे भ्वादौ च्वि। उपदीभूत उपदीकृतः "तस्य रत्नमुपदीकृतं न्टपा." माघः। उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्विप्। उपदातृव्यदातरि त्रि॰ "सर्वायानुरध सनायोपदाम्" यजु॰ २०,९,"उपदाम् उपदानदातारम्" वेददी॰

उपदानवी स्त्री स्वर्भानुदानवस्य प्रभानामकन्यायां पुलोम्न कन्या भेदे। "स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुताम्यम्। उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी"। हरि॰२अ॰"उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान्। दुष्मन्तमथ सुमन्त प्रवीरमनघ तथा"हरि॰१२अ॰।

उपदि(श)श् अव्य॰दिशि, दिशो, समीप वा वा अच् समा॰। १दिशीत्यर्थे २दिशो, सामीप्ये च॰उपगता दिशौ अस्या॰ समा॰हलन्तत्वाद्वा टाप्।दिशोर्मध्यवर्त्तिन्यां विदिशि कोणे स्त्री"आवृण्वन् सर्व्वतोव्योम दिशश्चोपदिशस्तथा" भा॰ व॰ १७१ अ॰।

उपदिश पु॰ "भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे। शिशुपालो दशग्रीवोरैभ्योऽथोपदिशो बली" हरिव॰ ११७अ॰ उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये न्टपभेदे

उपदिश्य अ॰उप+दिश-ल्यप् १उपदेशं कृत्वेत्यर्थे। उपदिशि भवः दिगा॰यत्। २विदिग्भवे त्रि॰।

उपदिष्ट त्रि॰उप+दिश-कर्म्मणि क्त। यस्य जनस्य उपदेश कृतस्तस्मिन् १जने उपदेशेन २ज्ञापिते च। "उपदिष्टातिदिष्ट गोत्वस्यैव निषेधः" उद्वा॰त॰ रघुनन्दनः।

उपदी स्त्री उपेत्य दीयते खण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौरा॰ ङीप्। (परगाछा) वन्दाया राजनि॰ स्वार्थे कन्। सा ह्रस्वः। उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः। "इमा वम्रो यदुपदीका" शत॰ब्रा॰१४,१,१,८, अत्र वम्री॰ शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्रोतिपाठ कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्य्यायताकथन प्रामादिकमेव २कीटभेदे च मेदिनि।

उपदीक्षिन् पु॰ उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अत्या॰स॰। यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे "उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नश्यति कृन्तनाद्युद्दाद्मान्त सन्निपातिकम्" कात्या॰ २५,१४,२, "उपदीक्षी नेदिष्ठ" कर्क।

उपद्रष् त्रि॰उपरिस्थः सन् पश्यति उप+दृश-क्विन्। उपरिस्थतया द्रष्टरि साक्षिणि सूर्य्यचन्द्रादौ। "अय सूर्य्य इवोपदृगय सरांसि धावति" ऋ॰९,५४,२, "अय सोमः सूर्य्य इवयथा सूर्य्य सर्व्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तत्तत्कर्म्मणा मुपद्रष्टुपद्रष्टा"भा॰।"भद्रा सूर्य्य इवोपदृक"। ८,१०२,१५।

उपदृषद्(द्) अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ वा अच्समा॰। दृषदः पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु॰ उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्या॰स॰। "देवकस्या भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमा। देववानुपदेवश्च सदेवो देवरक्षित "हरिवं॰३८अ॰उक्ते १देवकनृपपुत्रभेदे। "अक्रूरेणोपसेनाया सुगात्र्या कुरुनन्दन"। प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ" हरि॰ ३४अ॰ उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे च। देवतुल्यतेजस्कत्वात्तन्नामयोस्तथात्वम्। देवसदृशालौकिक सामर्थ्ययुक्ते ३पिशाचादौ। अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च दश "विद्याधरोऽप्सरोयक्षोरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ। पिशाचो गुह्यकः सिद्धोभूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरोक्ताः बोध्याः एषाञ्चालौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम्। उपदेवतादयोऽप्यत्र।

उपदेवी स्त्री "या पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः। पौरवी रोहिणी१नाम मदिराऽपि२ तथा धरा३। वैशाखी च तथा भद्रा४ सुनाम्नी५ चैव पञ्चमी। सहदेवा१ शान्तिदेवा२ श्रद्देवा३ देवरक्षिता४। वृकदेव्युपदेवी५,६,च देवकी चैव सप्तमी७। १२। सुतनुर्वडवा चेति द्वे एते परिचारिके"१४। हरि॰ ३७उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे। जातौ ङीष् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम्।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ्। १ज्ञापने, २हितकथने, मन्त्रकथने च। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" त० त० रामार्च्चनचन्द्रिकोक्ते ३दीक्षाभेदे। तद्विवरणन्तु तन्त्रसारे कालाद्यादिदोषाभावश्च दृष्टः। तदुक्तं तु 'सत्याग्रगत कपिलदक्षमध्यमे गालवम्। तदुक्तं चापि मिच्छाद्वेषार्थं गृहेण के करम्। निशायाटो जपेत् कर्णे उपदेशे स्वयं विधि"। तिथ्यादिनियमप्रकारोऽनुसेय। कथनम् यत्र से भवति। "यदार्थस्य तूपदेशः सभानाम्" भा०। "धर्मविद्धेषगायत्र कम्बोपदेशतः" रघुः। "स्थिरोपदेशामुपदेशकाले" "तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्" कुमा०। "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"। "धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" मनुः। प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारस्तु मिता० दर्शितो यथा। "विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्" या० स्मृ०। "योऽसौ वा स्वकामकृतसम्बाधकृतोऽस्यैर्विख्यातो विख्यातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्य्यात्। यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया च विचार्य तदनुमतमेव कुर्य्यात्। तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः। 'कृते निःश्रवणे पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः। भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाख्याति पर्षदि। सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। पर्षदोऽनुमतश्च सर्व्वं विख्यापयेन्नरः। व्रतमादाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति"। विख्यापनञ्च पर्षद्भिषणादामानन्तरं कार्य्यम्। यथाह पराशरः। "पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति"। एतच्चोपपातकविषयम्। महापातकादिष्वधिकं द्रष्टव्यम्। यदुक्तम्। 'तत्रापि द्विज पापं सकृदामुत्र वारिणि। विख्याप्य पापं सकृष्य किञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति'। तत्प्रकीर्णकविषयम्। पर्षत्स्वरूपञ्च मनुना दर्शितम्। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे पर्षदेषा दशावरा"। हैतुको मीमांसार्थतत्त्वज्ञः। तर्की न्यायशास्त्रकुशलः। तथान्यदपि पर्षद्द्वयन्तेनैव दर्शितम्। "ऋग्वेदविद्यजुर्वेदी सामवेदविदेव च। त्र्यवरा पर्षद्ज्ञेया धर्म्मसंशयनिर्णये" इति। तथा। "एकोऽपि वेदविद्धर्म्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः। स विज्ञेयः परो धर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति"। आसाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था। महापातकाद्यपेक्षया वा। यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। "पातकेषु शतम्पर्षत्सहस्रं महदादिषु। उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति"। तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं सम्भाविततावदिदोषप्रसङ्गात्। तथा देवलेनात्र विशेषो दर्शितः। "स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम्। राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु परिविलग्नमिति"। तथा च पर्षदा चाच्चे व्रतमुपदेष्टव्यम्। 'आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः" इत्याङ्गिरसवचनात्। तथा तया पर्षदा शान्तेन व्रतमुपदेष्टव्यम्। "दत्त्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेदिति" वसिष्ठवचनात्। क्षत्रियादीनान्तु सन्निकर्षे धर्म्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः। 'न्यायतो ब्राह्मणं विप्रं क्षत्रियादेः कृतव्रतं। अन्यथा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्व्वं समादिशेत्। तथा शूद्रं समासाद्य सदा विप्रपुरःसरम्। प्रायश्चित्तप्रदातृत्वं प्रयत्नेनाभिवर्ज्जनमिति"। तत्र च नागाद्यनुज्ञानशीलानां प्रपादिक वाच्यमितरेषान्तु तत्। "कर्म्म निष्कामयोनिजाः स्वादिनः पापभागतः। जपहोमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते। ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्ज्जिताः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः" तत्र च मन्येयद्ब्राह्मणप्रदर्षिण्ये कर्त्तव्ये इति विधानपरिज्ञानाद्य तन्मूलं तत्र द्रष्टव्यम्। मनुशतनुवादानादिपद्धती च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोऽवसेयः। प्रा० त० "तोषयित्वा द्विजोत्तमान्" देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तत्प्रायश्चित्तकर्त्तृत्वेन तदुपवर्णने न दोष प्रायश्चित्तद्रव्यपवर्णे च दोष इति व्यवस्थापितम्। प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा "अन्ये तद्द्रव्यपरूपणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति। न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तथाऽन्यत्र प्रतिग्रहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः। एवं च "स्थानात् समयस्थामि महापातकनाशनम्" इत्यनेन पापक्षयश्रवणात्। अथ प्रायश्चित्तग्रहणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः। 'पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्" आदावेव निष्कृदार्थमिदिवैश्वानरी स्मृता"। एतस्य महापातकविषयत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात्। अत एव 'नाददीत नृपः साधुर्म्महापातकिनो धनमिति" राज्ञो धनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः। पतितद्रव्यग्रहणमेव

"अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता" तैत्ति० "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः"। गीता "उपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे द्रष्टा साक्षीत्यर्थः श्रीधरः "नम प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे" आश्व० श्रौ० १,२,१ सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः" शत० ब्रा० १,७,४,२,५ "उपद्रष्टा साक्षी" भा० [स्मृ०।

उपद्रुत त्रि० उप+द्रु–क्त। जातोपद्रवे "पुनश्चैत उपद्रुता"

उपधर्म्म पु० उप+धृ–मन् हीनोधर्म्मः प्रा० स०। अप्रधानधर्म्मे "वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" "एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" मनु "उपधर्म्मो जघन्यधर्म्मः" कुल्लू०।

उपधा स्त्री उप+धा–अङ्। १उपधाने स्थापने "धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधने। उपेत्य धीयते यस्मादुपधा तेन कीर्त्तिता" इत्युक्ते धर्म्माद्युपन्यासेन मन्त्रिणां २परीक्षणे, "चिन्तावन्तः कथा चक्रुरुपधाभेदभीरवः" भट्टि "अर्थकामोपधिभ्यां तु भार्य्यां पुत्रांश्च शोधयेत्। धर्मोपधाभिर्विप्राश्च सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः" कालिका पु०। ३छले च। "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः" मनु "तत्रापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभिः" दशकु०। ४उपाये च। "अयथोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते" माघ। "अलोऽन्त्यात् पूर्व्व उपधा" पाणिन्युक्ते अन्त्यवर्णात् ५पूर्व्ववर्णे च। "अनुपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" "कोपधाच्च" पा०। लिङ्गानुशासनसूत्रे कोपधात् खोपधादित्यादि सूरिप्रयोगः ६उपाधौ च। उपधाभृत।

उपधातु पु० उप सादृश्ये प्रा० स०। स्वर्णादिप्रधानधातुसदृशेषु "सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतु" भावप्र० उक्तेषु सप्तसु द्रव्येषु। "उपधातुषु सर्व्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु ते गौणास्तत्तद्यात्स्वभावतः" भावप्र०। तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तन्निर्णीतं तत्रैव। "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम्"। ताऽ माक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्" २ "तुत्थं (तुँते) ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मादृश्यमाणगुणञ्च तत्" ३। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः" ४। रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा गुणैः" ५। सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणा स्मृताः" ६। निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसार धराधराः। निर्य्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्" ७। इति चतुर्णां स्वर्णादीनामुपधातुत्वात् शिलाजतुनश्चतुर्द्धा भेदः। एतेषामन्यान्यगुणास्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। भावप्र० एत एवोपधातुत्वेन गणिताः शब्दकल्प० स्वर्णमाक्षिकतुत्थकर्पूरकाशाञ्जनमनःशिलाहरितालरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं मृग्यम्। शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु २स्तनदुग्धादिषु च। देहस्था रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च सप्तोपधातवः। तत्र रसात् स्तनदुग्धम्। रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा ३। मेदसो घर्म्मः ४। अस्थ्नो दन्तः ५। मज्ज्ञः केशः ६। शुक्रात् ओजः ७। यथोक्तं शार्ङ्गधरे। "स्तन्यं रजोवसास्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च। ओजस्यं सप्तधातूनां क्रमात् सप्तोपधातवः"। तत्र भावप्र० स्तन्यादिस्वरूपमुक्तं यथा "वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां स्तनोगतात्। रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनयुगाश्रयम्। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसस्त्वपमानस्य स्नेहो वा कथिता वसा"।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट्। (बालिश) १शिरोधाने। करणे कर्म्मणि वा ल्युट्। २प्रणये, व्रतभेदे, हेम०। ३विशेषे ४प्रणये च विश्व "सोमधानां धिय धीरा स्येयसीं सट्टवन्ति ये" माघ। "सोमधानां सविशेषां, पक्षे सगेन्दुकामिति" मल्लि० "पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेण" काद०। "आपन्नी सोपधाना दक्षिणामङ्गान् यवाव" काल्या० २१,४,३०। ५विषे मेदि० भावे ल्युट्। ६समीपस्थापने न०। करणे ल्युट्। ७उपधानसाधने मन्त्रे पु० "तद्यानासाधुपधाने मन्त्र:" पा०

उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा–कर्म्मणि अनीयर्। १उपधाने (बालिश) २समीपे स्थापनीये त्रि०।

उपधाभृत त्रि० उपधया उपाधिना भृतः। "जातश्च अलिभागस्तु स्तोमस्योपधाभृतः" हेम० उक्ते भरणे।

उपधायिन् त्रि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा–णिनि स्त्रियां ङीप्। शीर्षभागे उपधानत्वेन धारके। "अ-येन सा बाहुलतोपधायिनी" कुमा०।

उपधारण न० उप+धृ–णिच्–ल्युट्। उपरिस्थितस्य ग्रहण:

अङ्कुशादिना १आकर्षणे । "अङ्कुशं मौर्वमित्याङ्कुर-र्णानामुपधारणे । आमान्य फलिता शाखा पक्वं पक्वं प्रशातयेत्"१४०। २सम्यक्चिन्तने च । शुच । उपधारणा योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने

उपधि पु० उप+धा-भावे कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे ।"योगाधमनविक्रीतं यो गदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्"मनु.२छले अमर "अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" किरा० । "बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्" या० स्मृतौ दीपकलिकायां पाठ । उपधिश्छलमिति शूलपा०बलोपाधीति" मिता०पाठ, उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च । "बलोपधिकृतम्" या० स्मृ० । "यच्च वितथमास्थाय सर्वैरुपधिना कृतम्" भा०अ०२७अ०। "स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्ये निमित्तत"१४अ० । आधारे कि ।३रथचक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवन्ति ठक् । औपधिक भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा" मनु औपधिका ये भयादिदर्शनादिना धनमुपजीवन्तीति कुल्लू०। उपधिका इति पाठोऽनाकर

उपधूपित पु० उप+धूप-क्त । १मृतौ २सन्तापयुते त्रि० ।

उपधूमित त्रि०धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात् धूमं धूमित प्रा०स०। १जातधूमे (धोयान) यात्रादौ वर्ज्जनीये ज्योतिषोक्ते सूर्य्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री "दग्धा दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैशी धूमिता चानलदिक् प्रभाते प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन क्रमाद्दिशोऽष्टौ कथिता क्रमेण । दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विमुक्तखटाप्ता भवति प्रदीप्ता । संधूमिता वा ज्वलिता प्रयाता येभ्या दिगन्ता खलु पञ्चशान्ता." पीयू० वसन्तराजः । तन्निदर्शनचक्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्ता	उपधूमिता	५यान्ता:
१यामे	ऐन्द्री	पूर्वा	आग्नेयी	याम्यादिसौम्यान्ता:
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋत्यादीशान्ता.
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋती	पश्चिमादिपूर्वान्ता:
४यामे	याम्या	नैर्ऋती	वारुणी	वायव्यादिवह्निदिगन्ता
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी	सौम्यादियाम्यान्ता:
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ऐशादिनैर्ऋत्यन्ता
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी	पूर्वादिपश्चिमान्ता.
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा	आग्नेयादिवायव्यन्ता:

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादित्रिके न गच्छेत् यान्तासु पञ्चसु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता सधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १सम्धारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय त्रि० उप+धा-यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ "यत्र यद्धवन्मन्त्रोपधेयास्तिष्टकास्तु" सि०कौ० ।

उपध्मान पु० उपध्मायते यत्र ध्मायतेऽनेन उप+ध्मा-करणे ल्युट् ।ओष्ठे "तालव्या ओष्ठजावपू" "उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" सि० कौ० उक्ते तस्य उवर्णपयोरुच्चारस्थानत्वात्तथात्वम् । उपध्मान इति केचिदाहु' ।

उपध्मानीय पु० उपाध्माने ओष्ठे भव छ । पफपरे विसर्गस्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपध्मानशब्दे उदा० । उपाध्मानीय इति केचिदाहु' ।

उपध्वस्त त्रि०उप+ध्वन्स-क्त । १नष्टे २मिश्रिते च।"कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः" यजु०२४,२४ उपध्वस्तमध पतनम्"वेददी०"एतद्वास्यै रूपतममिवेति रोहिणी इ त्येनोपध्वस्ता"शत०ब्रा० ४,५,८,२ । "रुद्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन् रोहिणीमुपध्वस्ताम्" कात्या० १२,४,१५। "उपध्वस्ता मिश्रिताम्"संपद्वृत्ति ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या०स० । अश्विन्यादि सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२९ संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकभेदेषु । "तानि वा एतानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशति, सप्तविंशतिर्ह्येव नक्षत्राणामेकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि विंशतिश्चाधि" शत०ब्रा० १०,५,४,५ । अत्राधीत्येन नवाधिकत्व गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने ७२९ संख्यासम्भवात् श्रुतौ सहचारेण तथानुक्तिस्तु इष्टकानां ७२०सख्यकत्वात्तत्संख्यासाम्यसम्पादनार्थेति बोध्यम्

उपनख न० उपगतमधिष्ठानतया नख नखमांसम् अत्या० स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्याख्ये रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं "नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च त व्याधिं चिप्पमादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि"।

उपनत त्रि० उप-नम-क्त । १नम्रे "शौरे प्रतापोपनतैरितस्ततः" माघ० २उपगते च "अचिरोपनतां स मेदिनीम्" रघु । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम-भावे क्तिन् । १नमने २उपगमे ३उपस्थितौ आधारे क्तिन् ।उपनत्याधारे"साध स उप-

नतिर्वसस्ि, सख्या न आनति" यजु०२०,१२। "उपनमन्ति भूतानि यत्र" उपनति वेददी०। [सामीप्ये।

उपनद(दि) अव्य० नद्याः सामीप्यम् वा अव्ययी०। नद्या

उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतोनन्दम् अत्या०स०। गोकुलाधिपनन्दभ्रातरि।

उपनन्दक त्रि० उप+नन्द–णिच्–ण्वुल्। आनन्दजनके धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०। "कुण्डनाभ पद्मनाभस्तथानन्दोपनन्दकौ" धृतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा०आ०६७अ०।

उपनय पु० उप+नी–करणे अच्। उपनयने "गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः। बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदु"रिति स्मृत्युक्ते संस्कारजनककर्मविशेषे। "नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीन" ज्योति०। न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिवाक्यरूपे २न्यायावयवभेदे, परार्थानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतावयवविशेषोपनयलक्षणभेदौ न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितौ यथा

"उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः" सू० "साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयवः इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः। अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनानुगमः कार्य्य उदाहरणोपदर्शितेति च परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः। स चोपनयो द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात्। तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्य्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टपक्षबोधे, तथाच वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथाचायमिति वोपन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यास" इति

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे अच्। न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणारूपे ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे। तया हि सन्निकर्षरूपया पूर्व्वज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते। यथा सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि सौरभस्य तदग्राह्यत्वात् पूर्व्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽलौकिकत्वं चन्दनांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः।

ज्ञानलक्षणाकार्य्यकारणभावश्चेत्थं दीधितिकृतोक्तम्। "इयञ्च धर्म्मविषयकं ज्ञानं धर्म्मिणा प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं तस्य मानमस्ति। अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति" व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन। "ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः, किन्तु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः। इतरा ज्ञानलक्षणा तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते तथा च कार्य्यकारणभावभेदादेव प्रत्यासत्त्योर्भेद इति भावः। अतएव ज्ञानलक्षणात एवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वा सुरभिचन्दनमित्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्म्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्त्या कार्य्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम् चक्षुषो वहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यगुणविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमात् पूर्व्वमनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भानासम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानं दुःसम्भवमिति भावः। इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रहः। यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमिति पूर्व्वमतेनायं ग्रन्थः। तथा च सौरभत्वेन सौरभज्ञानानन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारकचाक्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्याभावादतो ज्ञानलक्षणा पृथक् प्रत्यासत्तिरिति मतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वापेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजातिपर्य्यन्तानुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादिपदात् सौरभस्य परिग्रहः; तेन न सन्दर्भविरोधदोष इति विभावनीयम्। वस्तुतस्तु यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया न हेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि लौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव घटत्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव सविकल्पकघटत्व-चैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्विकल्पक

विमानुपपत्तेः ततुमिश्रित्वाघटको मर्यादिमूर्त्तमनुगम-
त्वेव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतयाघटादिभानानुरोधेनैव घ
टत्वप्रकारकज्ञानस्याप्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यज्ञानवि
षयमविकल्पकत्वेन प्रत्यासत्तिरिति *मार्ग, तथाधा-
विरोध तथा व्यक्तिपूर्वकत्वात् तत्तद्घटादेरुप-
नीतभानस्थाने च तथा नियमाभावात् द्रव्यत्वादिप्रका-
रेण घटादेरुपस्थितत्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्य-
क्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वात् घट-
घटत्वयोर्निर्विकल्पकाभावात् घटे घटत्वमेव घटत्वेऽपि
घटत्वं न वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव
घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घ
टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमभावात् न चैवं
निर्विकल्पकोत्तरं विशिष्टे विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटत्व-
दिव्यवहारोऽपि न स्यात्, तस्मात् ज्ञाने तद्विषयप्रकार-
ताया किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्मणां निर-
वच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-
सत्तित्वे सविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्ति-
विषयानुपधानेन चाक्षादिप्रत्यक्षत्वासम्भविततया विषयोपना-
यकत्वादेः तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि
कदाचित् प्रत्यक्षप्रमापादकघटत्वादिनेव निर्विकल्प
कत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषितकल्पनादेश
निर्विकल्पकत्वावच्छिन्नत्वात्तथा सुखादिनिर्विकल्पकस्य
ज्ञानविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्वार-
त्वापत्तेः सुखस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकि
कत्वेन मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्विकल्प
कस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारक
प्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक
घटोपनीतभानस्थाने [illegible] न स्यादिति तन्न
घटादिधर्मिकत्वज्ञानस्य [illegible] कारणत्वे
घटादिविशेषकज्ञानस्य [illegible] कारणत्वाभा
[illegible] न
चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायामपि [illegible]
स्यात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

"उपनीतं विशेषणतयैव भासते" इत्यभिप्रायं "सामान्य-
स्य निजमं" इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यत्र दर्शितम्" [illegible]
मुक्तावल्यां च "विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः"
"ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्य
लक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यात् [illegible] । [illegible]
तस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं
जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं
तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति" । "एवं ज्ञानलक्षणाया अभावे
सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्? ।
यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौर
भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूमोदृ
ज्ञानं तत्र धूमोपरतव्यानुव्यवसाये भानं तु ज्ञानलक्षणया" ।
अत्र दिनकरः । "ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह । एवं
मित्यादिना कथं स्यादिति । चन्दनखण्डे चक्षुषि सं-
युक्ते उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षु
सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्य-
क्षमप्रत्या तद्वदादिप्रत्यायिरूपेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-
णयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द
नमित्यादौ सौरभादंशांशे सौरभत्वादिसामान्यलक्ष-
णैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्व
वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षं ज्ञानलक्षणामर्यादिकत्वकारणैः तस्य च
ज्ञानलक्षणाङ्गीकारात् तत्र च हि यज्ञाशक्या [illegible]
कारिण्या तत्र द्रव्यमित्यादिवाक्य चन्द्रस्येति सौरभत्व
भानमिति तदुक्त सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । [illegible]
लक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे प्रत्या-
सत्त्यन्तराभावात् सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानासं-
भवादिति भावः । ननु धर्मान्तरतः सौरभत्वोपस्थि
सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वेऽभिमतम् सौरभ-
त्वप्रकारकसौरभविशिष्टप्रत्यक्षं तन्नाङ्गीकारात्तदेव -
दिति चेन्न सौरभत्वादिविशिष्ट घटोऽयमिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विशेषकालोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन कालभेदस्य मुख्यता यथा ह प्रमि० काश्यप । "अष्टमे वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथो । विशां मुख्यञ्च सर्व्वेषां द्विजानाञ्चोपनायनम्" । नारद "शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् । मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादिपञ्चसु" । नि० सि० गर्ग । "विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् । माघादिशुक्लान्तकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम्" । शुक्लोज्यैष्ठं । माघादिमासप्राशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे"। "माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते" । अन्यत्रापि । "ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु । साधारणं तु सर्व्वेषां व्रतोपनयनं विदुः" । तत्र मासभेदे फलभेद यथाह व्यव० च० सुरेश्वर '। "माघे मासि महागुणोधनपतिः प्राज्ञोधनी फाल्गुने मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्यैष्ठे वरिष्ठोबुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपक्षविजयी ख्यातो महापण्डितः" । कृत्यचि० "माघे द्रविणसंलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदोभवेत् । ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनम् । शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्याच्चिरस्थ निधिः च व्रतम्'। निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्यपरं तस्य "शरदि वैश्यमिति" स्मृत्या प्रागुक्तकाश्यपेन च शरद्युपनयनविधानात् । यत्तु 'विप्रस्य क्षत्रियस्यापि व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये न संक्रमे" इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्दक्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपरमिति स० त० रघु० । वस्तुत चस्त्वर्थे दक्षिणायने तु वैश्यस्य मुख्योपनयनपरम् "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहा" आश्व० सूत्र तु विप्रक्षत्रविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे "नानध्याये न संक्रमे" इति पर्य्युदासानुपपत्तिः वक्ष्ये प्रदर्शयिष्यमाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्यतावगमात् । "जन्मलग्नमक्षत्रमासराशिषु उपनयनप्राशस्त्यमाह" ज्यो० चि० वृक्षं । "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषे प्रथितः पृथिव्याम्"। "विवाहे मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्ज्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षन्तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम्" गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न

तु ब्राह्मणविषयं वाक्यान्तरविरोधात्" । अथ पक्षनिर्णयं व्य० च० । "श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यत्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झ्य तिथिं तथा त्वयनयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभा" इति आपूर्य्यमाणे पक्षे इत्यादिप्रागुक्ताश्वलायनसूत्रम् "पक्षे च कृष्णेतरे" भुजबलभीम । तिथिनिर्णय । निर्णया० "तृतीयैकादशी श्लाघ्या पञ्चमी द्वादशी तथा" । "द्वितीषु रुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्णे" मु० चि० । निर्णया० व्यव० च० । "न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्व्वणि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा" । अष्टमीपञ्चदश्योरनध्य । यत्वेऽपि पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमन्येऽपि । "षष्ठ्यामशुचिरभार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्" स० त० । "रिक्तायामर्थहानिः स्यात् पौर्णमास्यान्तथैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशनमिति" । अन्यत्रापि "सप्तम्यामष्टम्यां प्रतिपदि रिक्तात्रयोदश्याम् । आयुर्व्विद्यानाशोव्रतबन्धे पञ्चदश्याञ्च"। "द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा । त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता" इत्यत्र सप्तमीत्रयोदश्योर्यत् प्राशस्त्यमुक्तं तद्वसन्ताभिप्रायेण । नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेन वसन्ते गलग्रहादिप्रतिप्रसवोक्तेः । यथा "विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति" । गलग्रहमाह मदनरत्ने नारद ।'कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहा' । रा० मा० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भोन विद्यते । गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्' । दैवज्ञमनोहरे । 'प्रदोषे निश्यनध्याये सन्ध्यागर्ज्जे गलग्रहे । मधु विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति'।एवं दिनाचतुर्द्दशीगलयोर्मध्या यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वर्ज्ज्या स्यात् गलग्रहतया मतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या वर्ज्यता । वृद्धगर्ग । "स्मृतिपूक्तामनध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्" वर्जयेदित्यनुवर्त्त । तत्रानध्यायप्रदोषकालौ अनध्यायशब्दे १४५ पृ० दर्शितौ "अनध्यायेऽपि कर्त्तव्यं यस्य नैमित्तिकं भवेत्" वृद्धगर्गवचनात् "प्रायश्चित्तोपनयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽधिकारात् कृष्णपक्षगलग्रहादौ, समुच्चय । "नो जीवास्तातिचारे सितगुरुदिवसे काणशुद्धौ व्रत व्रत्" दीपिकोक्ते समयाशुद्धिमात्रं वर्ज्जनीयम् । गुरुशुक्रास्तादिपूपनयने दोष-

माह तत्रैव । "अस्तङ्गते दैत्यगुरौ गुरौ वा बाल्येऽपि वा पापयुतेऽप्यतुक्ते । व्रतोपनीतो द्विजः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितोऽयः" । नक्षत्रनिर्णयः मु०त०भुजब० "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णे त्वदित्याहरिश्चिन्द्रौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये चागरे" १५,१८,१७ १,१७,१३ २७,८,१४,२२,५,२४,११,१२, २५ २६,२० एतत्संख्यकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत् । मु०चि० प्रमि० विशेषः "क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्" अस्य व्याख्या प्रमि० "प्राजापत्यादि षट्के भगत्रादिषु पञ्चसु । मूलादिदशके चैव सर्वेषां व्रतबन्धनम्" । तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुग्रहणं क्षत्रियवैश्यविषयं न तु ब्राह्मणविषयम् "पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा० । "त्र्यहस्पृशि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" सारसंग्रहे च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च "भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठास्तूपनयनं न कार्य्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखामत्ययभायाणि यथोक्तं तत्रैव 'भरणी कृत्तिकापित्र्यविशाखाशक्रभानि च । सर्वशाखामलं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्ज्जयेत्" । वेदिभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्य०च०च । "मूलहस्तात्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा । ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः" १८, १३, १४, १५, ८, ६, ११, २० २५ एतन्मितानि ऋग्वेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७हस्ते मैत्रे १७ शशाङ्कभे । ध्रुवेषु १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जीबन्धनम्"। पुष्याश्लेषा २२हस्ताश्विमित्रर्द्धे कर्णोत्तरात्रयम् २२,१२,२१,२६। प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम्" । भगे ११मैत्रा१७श्विनीहस्ते रेवत्यदितिवासवम् २१। अथर्वपाठिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे' । नि०सि० । "पूर्वा ११,२०,२५, हस्तात्रये१२,१४,१५, सार्पे ६ श्रुतिमूले च २२,१९,बह्वृचाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यध्रुवभे । साम्नां गाना हरीशार्कादित्यपुष्योत्तराश्विभौ । धनिष्ठादितिमैत्रार्काश्विन्द्रपौष्णेऽथर्वणाम्" ५ २७, । अन्यत्रापि । "पूर्वाहस्तत्रयाश्लेषाश्विमूलानि भानि च । ऋग्वेदाध्यायिनां शस्तभान्याहुर्मौञ्जीबन्धने । उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्यापौष्णार्कादितौ । मैत्रे यजुर्विदाञ्चोपनयनन्तु प्रशस्यते । उत्तराश्रवणार्द्राश्विपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रतं शस्तमिति वेदविदो विदुः । अश्विनी रेवती हस्ता भगमैत्रधनादितौ । अथर्ववेदिनाञ्चोपनयनन्तु शुभावहमिति" प्रमि०धृतप्रागुक्तवचने ज्येष्ठायामलत्वेनोक्तावपि प्रागुक्तभुजबलादिवचने "अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्याञ्च शक्रभे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्यां श्रवणे पौष्णभे तथा । वासवे शततारासु व्रतबन्धः प्रशस्यते" श्रीपतिवचने च ज्येष्ठाया ग्रहणमत्रापद्विषयम् । वेदभेदेन विहितनक्षत्रेषु तस्या अकीर्त्तनेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रस्य प्रतीतेस्तदलाभेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि ग्रहणार्थं मुहू० चि० द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतो ग्रहणं तदलाभेऽपि तथैव बोध्यम् । ज्येष्ठायास्त्वत्यन्तापद्विषय एव ग्राह्यता केष्वपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य०च०गुरुः । "त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । स्वात्यां सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनम् । वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा । आश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु वर्जयेद्धीमान् द्विजानामौपनायनम्" अत्रान्येषां वर्ज्यनोक्तिरपि अनापद्विषया' एतद्व्यतिरिक्तनक्षत्राणां प्रागुक्तवचनैर्विहितत्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । "शेषान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुवाय्वश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने' । वर्जनीययोगानाह व्य०च०गुरुः । "व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् । गण्डातिगण्डौ शूलञ्च विष्कुम्भञ्च विवर्ज्जयेत्' अन्यत्रापि । "विष्कुम्भशूलपरिघव्यतिपातगण्डव्याघातवैधृतियुतं त्वतिगण्डवज्रम् । योगं विहाय कुजमन्दपराक्रमध्या क्षितानिर, शमशुभञ्च व्रतं प्रशस्तम्" प्रमिता० । "क्षीणचन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे' । निरंशसूर्यमाह तत्रैव । 'राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते"। तेन रघुनन्दनेन निरंशपदस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कल्पनं चिन्त्यम् । वारनिर्णयमाह नारदः । 'आचार्य्यसौम्यकाव्यानां वाराः शस्ताः शशीनयोः । वारौ मध्यफलौ प्रोक्तौ वितरौ निन्दितौ व्रते' तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारो वर्जनीयः । "अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यो द्विजन्मनामिति" नारदोक्तेः । अन्यत्र तु । "शुभो बुधोऽस्तमितः पापग्रहयुतो न चेति" । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्ज्जनीयः । 'पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः । सितपक्षे प्रशस्तः स्यात् कृष्णे वारो विधोर्मध्यमीति" व्य०च० उक्तेः । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनमुक्तं श्रीपतिना । "शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतेऽथवास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम्। नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे-भृगावुपनय स्मृतिकर्म्महीनः"। ज्योतिर्निबन्धे नारदः "सर्व्वेषां जीवशुक्रक्षमाराः मौञ्जीव्रते शुभाः। चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामवच्छजयो कुजः। शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा। शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते"। मु० चि० "शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं सत्। जीवे भृगौ रिपुगृहे विजितेऽथ नीचे स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितोऽव्रतेन"। वशिष्ठः "शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्द्धके। नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णेशे दुर्बले सति"। तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्व्वणशाखिनोरुपनयनादि न भवतीति गम्यते। तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वगृहस्वोच्चांशस्थितत्वेन शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः "यत्र नीचाद्यवस्थे स्वांशे वा स्वोच्चभागगे। शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते"। शाखेशवर्णेशास्तु। "विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशो विशाञ्च। शूद्राणां ज्ञश्चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः" मु० चि० "ऋग्वेदोऽथ यजुर्व्वेदः सामवेदो-ह्यथर्व्वणः। वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्" गुरुः। "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपो भृगुः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" दीपिका। लग्नभेदे फलमाह व्य० च० वशिष्ठः। "मेषे भवति वाक्कुण्ठो वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे। युग्मे वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षड़ङ्गवित्। शिल्पकर्म्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः। तुलायां विनयप्राप्तः कारुकश्चोऽथ वृश्चिके। सर्व्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा। राजप्रेष्यान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः"। लग्नकेन्द्रस्थरव्यादिग्रहफलमाह मु० चि० "राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः। प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे" व्य० च० गुरुः। "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दीप्तः स्फुरितसंज्ञकः। तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत् तदा। कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दीप्तः कुजितसंज्ञकः। तत्रोपनीतं वक्तारं हन्ति वर्षाच्च सप्तमे। शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दीप्तो रुदितसंज्ञकः। करोति महतीं पीड़ां व्रतिनो वा गुरोस्तथा। राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दीप्तो रक्ताक्षयो भवेत्। व्रतिनो जननीं हन्ति पापधा धनसञ्चयम्। केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दीपश्च प्राप्तसंज्ञकः। समस्य व्रतिनो हन्ति-वित्तविद्याविनाशनम्"। लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः। व्रतिनो देहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्"। वशिष्ठः "त्रिकोणाग्निधनस्थाने ग्रहाश्चेद्घ्नन्ति सर्व्वदा। आचार्य्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः"। "केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये। द्वितीये चेच्छुभो योगो द्विजानामौपनायने"। लग्नाद्यधिकस्थानभेदे ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना जीवः सर्व्वत्र शुभकृत् सदा। सर्व्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना। भास्करो लग्नगः कुर्य्याद्वटुं भूपतिसेवकम्। धनस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा। बन्धुगो दुःखिनं नित्यं सुतगो मतिवर्ज्जितम्। षष्ठगो रोगरहितं सप्तमे मार्गवर्ज्जितम्। अष्टमे हरिरहितं नवमे धर्म्महारिणम्। व्यापारगो भिषग्वृत्तिं दीर्घायुष्यं तथाऽऽयगः। रिपुफगो ह्यनियुक्तश्च फलमेतद्गुरावपि। सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम्। धनगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः। चतुर्थे बुद्धिवृद्धिं च पञ्चमे सौख्यमुत्तमम्। षष्ठे तु व्याधिपीड़ा स्यात् सप्तमे सुखसन्ततिः। अष्टमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः। दशमे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चयः। दारिद्र्यं रिपुफगे विद्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम्। ज्ञातिनाशः सुखं कार्य्यहानिरहिर्म्मतिर्गदः। धर्म्मोद्यमतिर्हिर्ब्बिनाशो लग्नात् कुजे फलम्। बुद्धिर्वृद्धिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रोन्नतिः सुखम्। आयुःक्षयो धर्म्मसौख्ये कोपलाभः क्षयः क्रमात्। सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम्। निन्दां हानिं सुखं रोगं द्यूतहानिं जड़ं मतिम्। विपत्क्लेशं सुखं मृत्युमुदयात् कुरुते शनिः। चन्द्रे विशेषमाह तत्र। "पापात् सप्तमगश्चन्द्रं पापग्रहेण वा युतम्। व्रते विवर्ज्जयेद्यत्नाद्दोषमाशु मनीषिणः"। तत्फलं तत्रैव "पापग्रहात् सप्तमगं शशाङ्कं पापग्रहेणापि युतञ्च हित्वा। व्रतं प्रशस्तं मुनयो वदन्ति नोचेत्सदा मृत्युमुपैति शीघ्रम्"। गुरुस्तु। "पापग्रहेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत्। चन्द्रो वा क्रूरग्रहयुक्तो मृत्युं संप्रयच्छति"। वर्ज्ज्ययोगमाह मु० चि० "कवीज्यचन्द्रलग्नपा रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः। व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः"। अन्यत्रापि। "लग्नाधिनाथसितजीवनिशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ। लग्नाष्टपञ्चमगतानशुभग्रहांश्च यत्नात् त्यजेद्व्रतविधौ मुनयो वदन्ति"। सारसंग्रहे। "मेखलाबन्धकाले तु सर्व्वदा

पञ्चमहं त्वत् । शुभगृहं प्रशंसन्ति सदालोकितमेव वा' । योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः । 'जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशे,ऽथवेद्विविसुत-स्थाने सतमोऽधम । तत्रैव स एव । "विधौ पितांशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ । समस्तवेदवित् यथागमे-ऽतिनिर्मल' । व्रतशफलमाह ज्यो०प० गुरुः । गुरुस्तशुक्रांशगते च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा । शनैश्चरमन्दार्कमरांशकस्थे क्रिमो जडो मूर्खतरोऽतिनिःस्व' मु० चि० । 'क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः' षट्कर्म-वाहद्रु । यथाद्विभाक् तथा सर्वोरथाद्यगे तनौ क्रमात् । विद्यानिरत शुभराशिनवे पापांशगते हि दरिद्रनर । चन्द्रे स्वनवे बहुदुःखयुत कर्णादितिभे धनवान् सुखवे' । प्रमि० नारद 'श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्थे निशाकरे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्'' । एतच्च कृष्णपक्षविषयम् 'शुक्ले स्वांशे निशानाथे विमशान् वक्रतद्व्रतेत् । कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रो जातिभ्रंशं करोति हि'' वशिष्ठोक्तेः 'रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ'' इत्युक्तेश्च ते गुरु-शुद्धिरावश्यकी । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह'' मु० चि० वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तग । श्रेष्ठो गुरुः ख-षट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दित'' । ''स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिष्फाष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचा-रिस्थः शुभोऽप्यसन्'' अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरि-गृहस्थत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव ''जन्मभाद्दशमे सिंहे नीचे वा यत्र भे गुरौ । मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तः चैत्रे मीनगते रवाविति' निर्णयसिन्धुधृतवचने मीन-गतरविकाल एव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन ''शाखाधिपे बलिनि' इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्रवणात् गुरोररिगृहस्थत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवो-पनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् 'शाखेशसूर्यशशिजीवबले इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ग्रहणे-नारिगृहस्थत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन ''नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ' इत्यादिवचने क्रमान्वय वदन् परास्त तथात्वे प्रति-प्रसवानर्थक्यापत्ते । अन्यदाकरे दृश्यमिति दिक् । तत्सादृश्यापन्नार्थे ३कर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्यायां उपनयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा ।

अथात शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् उपनयनीयन्तु ब्राह्मणं प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवता पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च, तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुबिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दार्व्यां हौमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रिः परिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति'' एवं धनुर्विद्याग्रहणार्थमप्युपनयनं द्रष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् छ । उपनयनीय उपनयनाबेदके शास्त्रे त्रि० तत्र साधु छ । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ पु० । उभयत्र उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।

उपनहन न० उप+नह–बन्धने भावे ल्युट् । बन्धने करणे ल्युट् । बन्धनसाधने वस्त्रादौ । 'प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर' कात्या० ७,७,१ । सोम उपनह्यते बध्यते येन तत् सोमोपनहन वास' कर्क । ''आसन्द्यैनमवभृत कृत्वा मुञ्च सोमोपनहनेन' कात्या० २२,६,१२ । ''अथ सम्प्रेष्यति सोमोपनहनमाहर' यजमानो वा सोमोपनहनम् दत्ते'' शत०ब्रा० ३,२,३,४ ।

उपनागरिका स्त्री “माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते” इत्युक्तलक्षणे वृत्त्यनुप्रासवृत्तिभेदे। यथा “अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः। अलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला”।

उपनामुक त्रि० उप+नम-वा० उकञ्। १सन्नमनशीले २फला-द्युपगमाय प्रसृते “यदिदिवि भिर्य्यजेतोपनामुक एनं यज्ञः स्यात् यमाग्नेऽत्युपनामुक एनम्” शत० ब्रा० १२, ४, ६, ७।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी-णिच् करणस्य कर्त्तृत्व-विवक्षायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम०। तस्य आचार्य्यसमीपनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु० उपगतो नायकम् अत्या० स०। १नायकसदृशे उपपतौ “नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” सङ्गी-तोक्ते २नायकसहायभेदे उप+नी-ण्वुल्। ३उपस्थापके त्रि० ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षे पु०। उपनयशब्दे दृश्यम्।

उपनायन न० उप+नी-स्वार्थे-णिच्-ल्युट् करणे कर्त्तृत्व-विवक्षायां कर्त्तरि नन्द्या० ल्यु वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। ‘ब्राह्मणस्योपनायनम्’ मनुः। उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने त्रि०। “एष प्रोक्तो द्विजातीना-मौपनायनिको विधिः” मनुः औपनायनिक इत्यत्र कुल्लू० अनुशतिकादिकादित्वकल्पनमनादरमेव उपनायनशब्देनैव तदुपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु० उप+नह-घञ्। १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने, २व्रणाद्युपशमार्थे लेपनद्रव्ये च। “आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्। तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रि-याम्” “शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामविदग्धयोः” “ति-लोपनाहं कुर्य्याच्च सर्वदा वातरोगिणाम्” “साल्वणमुप-नाहार्थे वातादीनामनुपशमनार्थे” इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न० उप+नह-स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट्। प्रले-पादिबन्धने “प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः”। “वेशवारैः सलवणैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्” सुश्रुतः।

उपनिक्षेप पु० उप+नि-क्षिप-कर्म्मणि घञ्। १रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये ‘आधिसीमो-पनिक्षेपजड़बालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रि-याणां धनैरपि’ या० स्मृ०। “उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति’ मिता० भावे घञ्। २न्यासार्पणे।

उपनिधातृ त्रि० उप+नि+धा-तृच्। उपनिधत्ते नान्य-समीपे १स्वद्रव्यस्थापके २स्थापकमात्रे च। “पाणिभ्या-मुपनिधाता स्वस्य देशः” शत० ब्रा० १, १, २, १७। उप+नि+धा ण्वुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न० उप+नि+धा-भावे ल्युट्। उपनिधत्ते न १स्थापने ‘उपनिधानमुपनिधि’ मिता०। २समीपे स्थापने “कृतभिहितोभाव” इत्याद्युक्ते उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च।

उपनिधि पु० उप+नि+धा-भावे कि। रूपसंख्ये अप्रदर्श्य परस्यान्तिके रक्षणार्थं स्वधनस्थापने ‘कृतभिहितोभावो द्रव्य-वत् प्रकाशत’ इत्युक्ते तथा निधीयमाने २द्रव्ये च। उप-निधिस्वरूपतत्कृत्यकार्य्यविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा “वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यन्तदौप-निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्” या० स्मृ०। ‘निक्षेप-द्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितम-न्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्वासादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिक-मुच्यते यथाह नारदः। “असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्नि-धीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति” प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितं तेनैव पूर्व्वमुद्रादि चिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रति-देयमित्यस्यापवादमाह मिता०। “न दाप्योऽपहृतन्तु राज-दैविकतस्करैः” या० स्मृ० “तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितस्वामि-न एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः। “गृहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति’ मिता०। अस्याप-वादमाह। ‘भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डञ्च तत्समम्” या० स्मृ०। “स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषो नाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च त-त्समन्दण्डम्। भोक्तारम्प्रति दण्डमाह’ मिता०। “आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं वापि सोदयम्” या०। “यः स्वेच्छया स्वामिनमननुज्ञाप्य उपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यव-हरति वा प्रयोगादिना लाभार्थं स्वोपभोगानुसारेण द-ण्ड्यस्तस्योपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे स-लाभं स्वामिने दाप्य। वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम्। “निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति”। एतञ्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः “भक्षितं सोदयं

दाः समन्दापरा उपेक्षितम् । किञ्चिन्मूनं यदा परं स्यादल्पमनागतमिति" । किञ्चिन्मूनमिति धनर्णीयकोनम्" मिता० । "एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च" नारदः । "स जानमानात् पुत्राय दाराय भवतामिह । प्रदायोपनिधिं राजा मायत्, स्वर्गमितोगत" भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिमधिकृत्य प्रवृत्तम् तदस्य प्रयोजनमिति वा ठक् । औपनिधिक तदधिकारेण प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च ।

उपनिपात पु० उप+नि–पत–घञ् । १समीपे आगतौ २हठादागमने "ततस्तच्छ्रोपनिपातवेगात्" किरा० ।

उपनिपातिन् त्रि० उप+नि–पत–णिनि । १हठादागते अतर्कितोपगतियुक्ते "रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः" ।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध–करणे ल्युट् । १सम्पादनसाधने । "प्रलयोपनिबन्धनः" सर्वद० भावे ल्युट् । २यथने

उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र–ल्युट् । उपेत्य व्यापारके कर्मणि प्रवर्त्तनव्यापारकर्मे निमन्त्रणे ।

उपनिवपन न० उप+नि+वप–ल्युट् । अग्निमग्यनकर्माङ्गभूते हस्ताभ्याधानादिव्यापारे" औपनिवपनात् कृत्वा हविर्धाने स्थापयति" ८,१, २१ । "औपनिवपनात् "हस्ताभ्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निमणयनात्मकं कर्म कृत्वा" कर्क० ।

उपनिवेशित त्रि० उप+नि+विश–णिच्–क्त । १निवासिते २वर्त्तितविशेषकर्मेण स्थापिते च । "स्वर्गाभिष्यन्दवमन कृत्वेवोपनिवेशिता" कुमा० । २निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषीदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया उप+नि–षद–क्विप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके वेदशिरोभागे वेदान्ते च । ग० भा० उपनिषच्छब्दार्थव्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । "सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्परायां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनम् उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । मुण्ड० भा० "यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसरा सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति अविद्यादिसंसारकारणञ्चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।" "यत्र चोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दावयवार्थस्य विद्यायामेव सम्भवात् । उपोपसर्गः सामीप्यं तत्प्रतीचि समाप्यते । सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् । त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम् । उपनीय तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्जञ्च तस्मादुपनिषद्भवेत् । निहत्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया परम् । गमयत्यस्तसम्भेदमतोवोपनिषद्भवेत् । प्रवृत्तिहेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषद्भवेत् । यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोऽपि तदभेदतः । भेदादुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथा" इति तथाविवक्षार्थव्याख्यायैर्दर्शित । उपनिषद्भेदाश्च मुक्तिकोपनिषदि दर्शिता यथा । "१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५मुण्ड ६माण्डूक्य ७तित्तिरिः । ८ऐतरेयञ्च ९छान्दोग्यं १०बृहदारण्यकं तथा । ११ब्रह्म १२कैवल्य १३जाबाल १४श्वेताश्वो १५हंस १६आरुणिः । १७गर्भो १८नारायणो १९हंसो २०बिन्दु२१र्नाद२२शिरः २३शिखा । २४मैत्रायणी २५कौषितकी २६बृहज्जाबाल २७तापनी । २८कालाग्निरुद्र २९मैत्रेयी ३०सुबाल ३१क्षुरि ३२मन्त्रिका । ३३सर्वसार ३४निरालम्ब ३५रहस्य ३६वज्रसूचिकम् । ३७तेजो ३८नाद ३९ध्यान ४०विद्या ४१,४२योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३परिव्राट् ४४त्रिशिखी ४५सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मण्डलम् । ४९दक्षिणा ५०शरभं ५१स्कन्दं ५२महानारायणाह्वयम् । ५३रहस्य ५४रामतपन ५५वासुदेवञ्च ५६मुद्गलम् । ५७शाण्डिल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०६१महच्छारीरकं शिखा६२ । ६३तुरीयातीत ६४सन्न्यास ६५परिव्राजा ६६अक्षमालिका । ६७अव्यक्तै ६८काक्षर ६९पूर्णा ७० ७१सूर्याक्ष्य७२ध्यात्म७३कुण्डिका । ७४सावित्र्या ७६ऽऽत्मा ७७पाशुपत ७८परमब्रह्म ७९ऽवधूतकम् । ८०त्रिपुरातापन ८१देवी ८२त्रिपुरा ८३कठ ८४भावना । ८५हृदय ८६कुण्डली ८७भस्म ८८रुद्राक्ष ८९गण ९०दर्शनम् । ९१तारसार९२महावाक्य ९३पञ्चब्रह्म ९४ऽग्निहोत्रकम् । ९५गोपालतापनं ९६कृष्ण ९७याज्ञवल्क्य ९८वराहकम् । ९९शाट्यायनी १००हयग्रीवं १०१दत्तात्रेय च १०२गारुडम् । १०३कलि१०४जाबा-ल्यि १०५सौभाग्य १०६रहस्य१०७ऋच १०८मुक्तिका" तासाञ्च मध्ये यासां यद्वेदगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्रसहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।

"१ऐतरेय२कौषकी३।४नादबिन्द्वात्मप्रबोध५निर्वाण ६मुद्गला ७ऽक्षमालिका ८त्रिपुरा ९सौभाग्य १०बह्वृचा

ऋग्वेदगतानां दशसङ्ख्यकानामुपनिषदां "वाङ् मे मनसीति" शान्तिः । १ऐतरेय २कौषीतकि ३नादबिन्दु ४आत्मप्रबोध ५निर्वाण ६मुद्गल ७अक्षमालिका ८त्रिपुरा ९सौभाग्य १०बह्वृच । १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखी" १०ब्राह्मणमण्डल ११अद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसङ्ख्यक नामुपनिषदां "पूर्णमदः" इति शान्तिः । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७।८नारायणामृतबिन्दु ९अमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२ सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरका २१योगशिखै २२,२३काचराक्ष २४अवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्सङ्ख्यकनामुपनिषदां 'सह नाववत्विति" शान्तिः । १केन २।३छान्दोग्यारुणि ४मैत्रायणी ५मैत्रेय। ६वज्रसूचिक ७योगचूडामणि ८वासुदेव ९महत् १०सन्यासा ११व्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री १४रुद्राक्ष १५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसङ्ख्यकानामुपनिषदाम् 'आप्यायन्त्विति' शान्तिः । १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्या४अथर्वशिरो५अथर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजका१७अन्नपूर्णा १७सूर्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां "भद्रं कर्णेभिरिति" शान्तिः" । पूर्व्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । २योगे च । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्" छा०उ० 'उपनिषदा योगेन युक्तयेत्यर्थः" भा० "योगो देवतादिविषयमुपासनम्" आनन्दगि० ४धर्मे ५निर्जनस्थाने मेदि० ६समीपसदने त्रिका० । ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रतं गोदानाख्यकेशान्तकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका "प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानञ्च ततः परम् ॥ एतच्च विप्रस्य जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्दशे महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम् क्षत्रस्य ऊनविंशादिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रताख्यकर्म्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम् । तत्र चूडादिसंस्कारादिकमेव प्रमाणम्" यथाह पी०धा० श्रीधर । "तिथिनक्षत्रवारांश्च वर्गोदयनिरीक्षणम् । चौलवत् सर्व्वमाख्यातं व्रतगोदानयोरपि" यदा तु देशादतीतकालानि महानाम्न्यादिव्रतानि स्युस्तदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि "यद्यागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः । उपनिषत्सु व्यज्यते ष्यञ् । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद" छा०उ० । उपनिषदं वेत्ति ष्यञ् । वेदान्ताभिज्ञे "शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः" कुसु० ।

उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+सद्–णिनि स्त्रियां ङीप् । समीपे स्थायिनि "तद्विशसक्षत्रादुपनिषादिनीं करोति" शत० ब्रा० ९,४,३,३ ।

उपनिष्कर न० उप+निस्+कृ–करणे संज्ञायां घ । स इति राजमार्गे अमर० । तत्र हि महतामपि सैन्यानां सम्बादेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [अमर ।

उपनिष्क्रमण न०उप+निस्–क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि० उप+नि–धा–क्त । १उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता० उदा० २स्थापिते च ।

उपनीत त्रि० उप+नी–क्त । १कृतोपनयनसंस्कारे "अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितः" रघु० । २ग्रामन्तरणार्थम् कर्षेण प्रापिते च "उपनीत विशेषणतयैव भासते मा न सेत नाय नियमः" प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च ।

उपनेतृ पु०उप+नी–तृच् । १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौकयितरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "नियमविधिजलानां वर्हिषां चोपनेत्री" कुमा० ।

उपनेत्र न०उपगतं नेत्रम् अत्या०स० । नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस–घञ् । १वाक्योपक्रमे २वाच्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा० । "तस्मादुमाजिज्ञासोपन्यासच्छलेन" शारी०भा० । "मालविकायामय मुपन्यासः सङ्गच्छते" मालवि० । ३विचारे "पूर्व्वमुपन्यास निबोधत" मनु । "उपन्यास विचारम्" कुह्लू० ।

४विश्वासेनान्यसमीपे स्वद्रव्यन्यासे उपनिधौ च ।

उपपति पु० उपमित पत्या अवा० स० । जारे । "उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः" माघ । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्तमत्वम् । "यस्य चोपपतिर्गृहे" "भर्त्यन्ति ये चोपपतिम्" मनु "सम्भगे जारं गेहायोपपतिम्" यजु० ३०,६ । गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपतित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद–क्तिन् । १युक्तौ, २सङ्गतौ ३हेतौ च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" "उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथ । "उपपत्तिमदूर्जितं वचः" "प्रियेषु यैः पार्थ । विनोपपत्तेः" किरा० । "तमथा शक्यसम्बन्धत्वात्पर्य्यानुपपत्तितः" भाषा० । "विवक्षितगुणोपपत्तेः" शा० सू० । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्तेस्तस्याः प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं यथा । छान्दोग्ये ६प्र० "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचारम्भणकथनरूपा युक्तिः । ४उपाये च "अथोपपत्तिं छलनापरोऽपराम्" माघ । "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः" माघ । ५प्राप्तौ ६सिद्धौ च "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाश" "अथ तस्य प्राक् तनयोपपत्तेः" रघु । युक्तयश्च नानाविधा सुश्रुते दर्शिता तास्तु तन्त्रयुक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते । "असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः" सुश्रुते तत्फलमुक्तम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समीपोच्चारिते पूर्वमुच्चार्य्ये शब्दे "तस्याः सरोजोपपदं विमानम्" रघु । "फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव" माघ । राजनियामककल्पवृक्षा इत्यर्थः । २नामोत्तरकशब्दारिते शर्मवर्म्मादिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायकसूत्रे ३सप्तम्यन्तपदेन निर्द्दिश्यमाने पदे च । यथा "कर्मण्यण्" इत्यादौ कर्मणीति सप्तम्यन्तं पदम् अणप्रत्ययविधाने उपपदम् । "उपपदमतिङ्" पा० । "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति० उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः उपपदसमासः । उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपदविभक्तिः "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या० प० ।

उपपन्न त्रि० उप+पद–क्त । १युक्तियुक्ते, "उपपन्नं ननु शिवमिति" रघु । २प्राप्ते च "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः" रघु ३समीगुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते "अयञ्च मिहिर पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः" दशकुमा० ४उत्पन्ने च ।

उपपात पु० उप+पत–घञ् । १हठादागतौ २फलोन्मुखत्वे ३नाशे च । "कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्" कात्या० २५ १,१। "उपपातो विनाशोऽथ इत्यनर्थान्तरम्" कर्क

उपपातक न० पातयति नरके पत–णिच्–ण्वुल् उप अल्पार्थे कर्म्मधये वा प्रा० स० । पातकमपेक्ष्य ततोन्यूनफलके पापभेदे । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकमिति" पैठीनसिः । पतनञ्च "द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनं परलोकासिद्धिस्तमेके नरकम्" गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वञ्चाल्पफलदातृत्वेन तथाल्पफलदातृत्वमाहाङ्गिरा "पातके तु शतं स्यात् महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यात नरकं वर्षसङ्ख्यया" । तेन येन कर्मणा च तज्जन्यते तन्निरूपितं प्रा० वि० । तत्र मनुः । "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः । पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च । परिवित्तिता नुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्धुष्यं व्रतच्युतिः । तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । व्रात्यता बान्धवत्यागो भृतकाध्यापनं तथा । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः । सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च । इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा । अनाहिताग्निता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया । धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम्" । "असाधे । अयाज्ययाज्यमिति प्रतिपक्षाध्यापनङ्गच्छयति । त्यागो योगक्षेमाकरणम् । अनिमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविस्मरणम् । अग्नित्यागः स्मार्त्तस्यादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन पराशराद्युक्तस्त्यागोऽपि । परिवित्तिता कनिष्ठस्य भ्रातुर्दाराग्निहोत्रसंयोगे सति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्दाराग्निहोत्रसंयोगप्रागभाव । कनिष्ठस्य परिवेदन, चकारात् कन्याया अपि तथाभूताया परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तिपरिवेत्त्रोर्वरत्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ ऋत्विक्कार्य्यमिति । कन्याया दूषणमकन्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वार्द्धुषिकञ्च ब्राह्मणक्षत्रिययोः । व्रतच्युतिरवकीर्णित्वम् । दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः । अत्यस्यानेकविधस्य । ब्रात्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च । बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपित्रादेरनिमित्तत्यागः । भृतकाध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम् । भृताच्च वेतनपरिगृहीताद्वेदादि विद्याग्रहणम् । अपण्यानां लाक्षादीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः । तैलादियन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम् । धान्यादेर्ना यथा कथञ्चिद्वाणम् स्त्रियार्ज्जितधनजीवनम् । अभिचार परहिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया । इन्धनार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम् । आत्मार्थं पाकक्रिया न देवोद्देशार्था । गणदेवलकृतस्काराद्यन्नभक्षणम् । सामर्थ्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः । स्तेयं हेमनराश्वरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम् । देवर्षिपितृसम्बन्धिन ऋणस्यानपशोधनम् । असच्छास्त्राभिगमनम् पाषण्डशास्त्राभ्यासः । कुशीलवस्य कर्म तौर्य्यत्रिकं तस्य सततानुष्ठानम् । कुप्यस्यासारद्रव्यस्य ताम्रकांस्यादेः स्तेयम् मद्यपस्त्रिया मद्यपायास्त्रिया निषेवणम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः शूद्रवैश्यक्षत्रियाणाञ्च वधः । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति व्यवसितिः । उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति" याज्ञवल्क्यवचनात् । एवञ्च गोवधादिनास्तिक्यान्तानि पञ्चाशदुपपातकानि । विष्णुना "अनृतवचनमुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दाधीतस्य च त्यागः" अन्यानि च सप्तानि उक्त्वा "उपपातकिनस्त्वेते कुर्य्युश्चान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम् । तत्र अनृतादिषभासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्यापनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोषकीर्त्तनम् । श्रुतमात्रोपकारकगुरोर्मिथ्याभिशंसनम् । तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेनाधीतवेदविस्मरणञ्च यद्यपि तदुपपातकं गुरुणा पुनरेतेषां मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि" ।

"गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् । भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा । पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः । धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम् । पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः । कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् । कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् । आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च । इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता । असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता । भार्य्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या० । 'गोवधो गोः प्राणव्यापादनम् । कालेनुपनेतत्वं व्रात्यता । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम् ऋणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपितृणां सम्बन्धिनामृणानामनपाकरणञ्च । सत्यधिकारे अनाहिताग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्टोमादिकाम्यक्रतवः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमपि युञ्जत इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्नैमित्तिकादिवद्धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्यक्रतवोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति प्रकृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसोऽग्निदारसंयोगः परिवेदनम् । वेतनग्रहणपूर्वकाध्यापकादध्ययनग्रहणम् । वेतनग्रहणपूर्वकाध्यापनम् । परदाराभिगमनम् स्वदारतल्पव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्द्धुष्यम् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम् । स्त्रियावधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः । आत्रेयीक्षत्रविट्क्षत्रवधः निन्दितार्थोपजीवनम् अराजन्याद्यर्पितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवो गवादयस्तेषामपहरणम् । "गोवधो व्रात्यतास्तेयम्" इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततोन्यूनमपि भवतेत्यर्थः । एतेन बान्धवत्यागग्रहणे-

नैव सिद्धे पुन पितृत्यादित्याग ग्रहणं व्याख्यातम्। अयाज्ययाजनाज्ञातिकर्मदुष्टानां शूद्रमात्रादीनां याजनम्। पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहस्थाश्रमे-प्रकाशनम्। तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रय। कन्याया दूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोगः तस्य "सखिभार्य्या कुमारीष्विति" गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात्। परिविन्दकयाजनं तस्य च कन्याप्रदानम्। कौटिल्यम् गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम्। पुनर्व्रतलोपग्रहणं शिष्टप्रतिपत्तेरपि ब्रह्मचारिकर्मलोपेक्षणात् आत्मार्थं ब्रह्मचारिकस्य भक्षयामितीयं रूपेषु मान्यार्थं न तु स्नातकव्रतग्रहार्थं तत्र "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तम् भोजनमिति" मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् आत्मार्थञ्च पाकलवणक्रियारम्भः "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणादिति" तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्। क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनागौरवं स्यात्। मद्यपायाः स्त्रियोजायाया अपि निषेवणमुपभोगः। स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः अग्नीनाञ्च श्रौतस्मार्त्तानां त्यागः सुतत्यागः सत्क्रियाकरणम्। अभ्यासाभ्यासिमित्रमातुलादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम्। पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमार्द्रद्रुमच्छेदनं स्यात् रक्षणीयपरिरक्षणार्थमपि। स्त्रिया हिंसया औषधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्य्यामपण्य भावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा। हिंसया जनमारणादिव्यवेन जीवनम्। औषधजीवनं वशीकरणेन। हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम्। व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश। आत्मविक्रयोद्रव्यगृहणेन परदास्यकरणम्। शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम्। अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनम्, सा धारणस्त्रीसम्भोगश्च। अनाश्रमे वासः अवस्थानमाश्रमित्वम्। परपाकरतित्वम्। असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याधिगमः। सर्व्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम्। भार्य्याया विक्रय। चशब्दात् अन्यान्यप्यभिचाराऽनतिपूर्व्वलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम्। एषां गोवधादीनामतेषुकमुपपातकसञ्ज्ञा वेदितव्या" मिता०। उपपापमप्यत्र। "जलोदर यकृत्प्लीहाम्लजरोगव्रणानि च। श्वासजीर्ण ज्वरच्छर्दि भ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः" शाता०।

उपपातिन् त्रि० उप+पत–णिनि स्त्रियां ङीप्। १कृतोपपातके। २अतर्कितोपस्थिते च। "रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था" हितो०

उपपाद पु० उप+पद–घञ्। १उपपत्तौ। उपगतः पादम् अत्या० समा०। २पादोपगते त्रि०। स्त्रियां ग रा० ङीप्।

उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद–णिच्–ण्वुल्। उपपत्तियुक्तकारके पद–ण्वुल्। उपपत्तियुक्ते १युक्तियुक्ते च।

उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट्। १युक्त्या समर्थने २सम्यक्प्रतिपादने ३प्राप्तियुक्तकरणे च। "लोहपिण्डं यथा वह्निं प्रविश्य ह्यभितापयेत्। तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम्" भा० आश्व० १८अ०।

उपपादित त्रि० उप+पद–णिच्–क्त। १युक्त्या समर्थिते, "उपपादितस्तुतत् पुरस्तात्" जग० २सम्यक् प्रतिपादिते च

उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद–उकञ्। दृष्टकारण निरपेक्षतया अदृष्टमात्रसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देवदेहे नारकिदेहे च "हेम० दिव्योपपादुका देवाः" अमरः।

उपपाद्य त्रि० उप+पद–णिच्–यत्। १युक्त्या समर्थनीये २प्रतिपाद्ये च। ल्यप्। ३उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

उपपुर न० समीपस्थं पुरं प्रा० स०। पुरसमीपस्थे शाखानगरे। उपपुरे भवः अण् उत्तरपदवृद्धिः। औपपौर तद्भवे त्रि०।

उपपुराण न० उपगतमनुगतं पुराणम् अत्या० स०। व्यासोक्ताष्टादशपुराणसदृशेषु नानामुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु पुराणेषु। तानि यथा। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् २। तृतीयं वायवीयञ्च ३कुमारेणानुभाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं ५नारदीयमतः परम् ६। नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च७, तथैवोशनसेरितम्८, कापिलं वारुणं१० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२। माहेश्वरं १३ तथा पाद्मं १४ दैवं १५ सर्व्वार्थसाधकम्। पराशरोक्तमपरं १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८। मत्स्य० कूर्मपु०। हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्। तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतःपरम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्। पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम्। इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम्। चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः"। अत्र दर्शितवचने भागवत-

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः। तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। पुराणोपपुराणलक्षणञ्च १२स्क० भागवते सामान्यत उक्तं यथा "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च। वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्! महदल्पव्यवस्थया"। "अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः। भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग१ उच्यते। पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः। विसर्गोऽयं २समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम्। वृत्तिः३भूतानि भूतानां चराणामचराणि च। कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा। रक्षा४ऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे। तिर्य्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः। मन्वन्तरं ५मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते। राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ६। वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये। नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकश्च यः। संस्थेति ८कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धाऽस्य स्वभावतः। हेतु९र्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः। यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे। व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १०। पदार्थेषु यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु। बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम्। विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम्। योगेन वा तदात्मानं वेदेहाया निवर्त्तते। एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः। मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च"। अत्र क्षुल्लकानीत्युक्तेः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षणवत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम्। तेषाञ्च संख्यादिनिरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा। "पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना। तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते। नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते। नन्दीपुराणं तल्लोके व्याख्यातमिति कीर्त्त्यते। यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम्। प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः!। एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते" इत्युपक्रम्य अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्। पञ्चाङ्गानि पुराणस्याख्यानमितरत् स्मृतम्। सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्। ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च। संहारं प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णिता। धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्त्यते। सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धं च यत्फलम्। सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते"। "हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किंमूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वमुक्त्वा "इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं तत्र भागवतं तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः। भागवतपदेनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तयोरुभयोरपि कालिकादेवीमाहात्म्यकीर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौचित्यात्। न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वेनैकदेवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात्। एवञ्च देवीभागवतमेव महापुराणमिति केचित्। विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति तु बहवः। तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते। सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते। लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्। पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम्। अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणमुक्तं वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात् तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम्। देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्तलक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्व्वेषामाशयः। देवीभागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धयुक्तञ्चेति द्वयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णुभागवतस्य तथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्यमानयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्यैव तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवादमेव। तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। तत्र प्रथमपक्षैकदेशिन केचिदुपपुराणेषु द्वितीयभागवतमाख्येव महापुराणेष्वेकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदन्ति। द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं बोपदेवकृतमिति वदन्ति। वस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च। ननु पुराणेष्वेकम्भागवतं प्रविष्टं न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न कूर्मगरुडपाद्मादिषु द्वितीयस्य स्पष्टपरिगणनात्। तथा हि ब्राह्मे दानप्रस्तावे कूर्मपुराणे अष्टादश पुराणान्युक्त्वा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि" पराशरोक्तं प्रवरन्तथा भागवतद्वयमिति" तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशेऽष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा उपपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तं "पुराणम्भागवतन्त्वौशं नन्दीप्रोक्तं तथैव च। पाशुपत्यं रेणुकञ्च भैरवं च तथैव चेति"। तथा तत्पूर्व्वमपि "विष्णुधर्मोत्तरं चैव तत्र भागवतन्तथेति"। तत्त्वभागवतन्तथेति पाठेऽपि तत्त्वं शास्त्रमित्यर्थं तद्विशेषणेन चोत्तमत्वं सूचितं तथा पाद्मे यक्कमपरीक्षायां "ब्राह्मन्याद्यं वैष्णवञ्च मार्त्तण्डं नारदेरितमित्यादि"। तथैव गदितं राम वराहाद्यपि सन्तथा। वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रपठ्यते। शैवभागवतन्त्वौशमथ विष्णोत्तरमेव चेति"। तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतन्तथेति" तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्व्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतम्परिगणितं नागोजीभट्टादिभिश्च, धर्म्मशास्त्रग्रन्थेषु एवमन्यैरपि निबन्धकारैरिति। ननु देवीभागवतस्य "तत्र भागवतम्पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्" इति प्रथमाध्यायस्थवचनेनाष्टादशमहापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्पष्टं महापुराणत्वबोधनात्तस्य कथमन्यपुराणवचनमुपपुराणत्वं बोधयेदत एव क्वचित् इष्टपरमिति चेन्न नारदीयशिववायव्यादीनां पुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन प्राय नामानामन्यपुराणेषूपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्ध्या तद्विरोधाभावात्। पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः। वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं 'दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः। तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते'। इति स्कान्दे शैवपुराणमतेनेत्येवम्प्रकारेणेति"।

अत उपभागवतमन्यदुक्त्वा हयग्रीववधोपेतमित्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकर्त्तृकवध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्रैवोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो हयग्रीवासुरवधो न क्वचिदप्यस्ति चन्द्रहासस्यैव तस्य सत्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति तदुपक्रमेण तु देवीभागवते स्पष्टमतिदर्शितेति युक्तमेव, अनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति स्वर्णसिंहाय यस्तु भागवतं द्विज। सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः। अं...गत प्राप्नोति वैष्णवं पदमिति' पठितम्। अत्र च स्वमत भागवतमेव पक्षीकृतम्। किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्ष एव स्वरसतः सङ्गच्छते प्रथमश्लोके, एकादशद्वादशस्कन्धयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानतन्मन्त्रनामादि कथनात् सर्व्वस्य च गायत्रीदेवतात्वात्। श्रीभागवतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति किञ्च "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः" इत्यादिमात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यतो वेदे "त्रिपदा गायत्रीति" गायत्रीलक्षणं श्रूयते तेन च त्रिपाच्छन्दोधिकृत्य यत्र धर्मविस्तारो वर्ण्यते तद्भागवतमिति तदर्थः। त्रिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमश्लोके "सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि। बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति" श्रूयते। न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव। क्वचित् पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा उदासीने मात्स्यवाक्ये तु मुख्यविषयत्वसम्भवे साऽनुचिता। यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्य्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव शैवादीनां "भर्गो देवस्य" इति श्रुतौ भगवत्पदादिभिर्व्वैतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्य्यशक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च। किञ्च "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति' पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि हयग्रीवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे निवद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदैवत्यो मन्त्रो वा विद्या यत्र वर्ण्यते तद्भागवतमित्यर्थः। स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् "जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मकेत्यादिना"। ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हय

श्रीममन्त्रस्य सप्ताद्दिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न नारदीये शारदातिलकादिभिश्चेषु च "मन्त्राः पुंदेवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवता स्मृताः" इत्यादिवचनैः स्त्रीदैवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदैवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादनात् "क्वचित् पुंदैवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितं लक्षणाद्यपदोषापत्तेः तस्मात् तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति किञ्च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मात्स्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणं यत्र हेतुः प्रकरणशुद्धिः प्रत्यय च सु.। "पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत! विस्तरतः क्रमादिति" मुनिप्रश्नोत्तरं "ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं", पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः इत्युपक्रम्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते" इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि पश्चादुपपुराणकथनार्थम् 'उपभेदान् प्रवक्ष्यामीति' प्रतिज्ञाय पद्मपुराणादार्षमिह निर्गतमेव नन्दिपाम्बादित्यपञ्चकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति "अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन" सूत प्रतिपन्नवान्। ततः "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च" इत्यादिना पुराणलक्षणमुक्त्वा "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते" इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितॄणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वभेदेन चातुर्विध्यमुक्तमिति तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धो नाम तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताप्राधान्येनैव बोध्यम् अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेषु अनुपलम्भात्। तस्मिन्नेव सति "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु "यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडस्यायं गारुडः यथा च वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा

तद्वदेव "सरस्वत्याख्यया कल्पो गौरीकल्पस्तथैव चेति" कल्पनामसु सरस्वतीकल्पस्यैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्त्याध्याये "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां कल्प उच्यते" वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत्। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते अतश्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि स्वतागतमेव। अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं यस्यापूर्वोपपन्नमेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्याभावात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन स्वमुखेनैव तस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च। न च पाद्मकल्प एव सारस्वत सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं "पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यथादुदाहृतम्। तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति" पूर्वोदाहृतमत्स्यपुराणवचनेन "एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरैक्ये पद्मकल्पप्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतं चेत्येव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्तविषयत्व "अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः" इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्याद्य प्रसिद्ध पद्मपदं विहाय प्रसिद्धसारस्वतपदं पाद्मपदस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभाव। किञ्च "सरस्वत्याख्यया कल्प इत्यादि" पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरूप्यार्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्त-

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुकल्पार्चिष्कल्पबृहत्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्याग्निमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्य्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण "पितृकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्योद्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मकल्पो वेदितव्य" इत्युक्तम् पुराणकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मका त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते "भव' भुवः स्तव' भूर्भुव' इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पा "पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिनसेवोत्पद्यन्ते" इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथान्वयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्त्वित्याशङ्क्यते तत् कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः । सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात् पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न "सारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः । किञ्च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्त्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्तस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमासंहितायाम् "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभमाथने । महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृपेति" वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ" कल्पादिप्रकरणे नागरखण्डे "सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति" तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा" इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं किञ्च तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेव यास्यति 'सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति' वचनात् । ततश्च "संकीर्णेषु सरस्वत्या" इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंसनामप्यैव कर्त्तव्या स्यात् अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽभिन्नतापि वक्तव्यत्वात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम् अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः । तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षण । सृष्ट्यर्थञ्च समाख्यातं सर्गं शास्त्रविशारदैरिति" "अष्टादश शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किञ्च अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुत । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितमिति" मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतोत्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते १स्क० एवोक्तत्वात् । ननु "वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कृत्वा समोहसम्मूढोऽभवं राजन्नमस्यपीति" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात् तत्रापि च विरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न उच्यते तदानीं पन्योमैव जातं किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ष्यतीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते चतुःश्लोक्या भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात् पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्य कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वचसमोघ, सर्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च पञ्चसारस्वतप्रपञ्च इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखा पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोध । यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिता । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाय

यु”इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः, श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वक्रमयति न स्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वा चतुर्दशानां श्रोतुमागतानां पुराणानामष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे“दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुत । नाप्तवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि” । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति”सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वक्रमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गादित्याद्युक्तवत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वार्धुषिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारते व्यासत्वाच्छ्रुत्वा तत्संहितां कौष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे“तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थित”” इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वप्राप्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरजायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यकाभावादित्येव ख्यापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु पाद्मे “वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तं सात्त्विकेषु पुराणेषु इति कौर्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे “चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः” इत्युक्तं स्कान्दे शौरसंहितायां च ‘कथ्यते दशभिर्विप्रा । पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवान् चण्डभास्करः ” इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतमस्त्वन्यदित्याद्युक्तवत् त्वन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये तथाच व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाञ्चेषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद करिष्यामि कुत्रचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन“विष्णुमन्त्राधिष्ठात्री देवता वेदमाता दुर्गा दुर्बोधध्वान्तभानुं गुरुं चेति श्रीमन्त्रदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् अतएव “हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिव इति वचनं सङ्गच्छते” वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणत्वात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तत्स्थापने प्रयोजनाभावएव । तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणन्तद्वचनानि प्रक्षिप्तान्येवेति न छिन्नितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम्” ।

पद्मपा० ८६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्णने“श्रीमह्योवाच, नारीचे । शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र । विश्वरूपी समीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् । परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् । पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः । सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः । इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् । वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं पुण्य

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्तमो गदितो वत्स । वासना-कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् । समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्याद्यवतार-चरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्यवंशसमाख्यानं सोम-वंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महा-मते ! । कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमे स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च । यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशे स्मृतः । भविष्यकलि-निर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम्" । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदा-र्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्य-चिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । एतेन विष्णुभा-गवतस्य वोपदेवकृतत्वशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन "चतुर्वर्ग-चिन्तामणि वणिज्यया हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीक-रत्" इति मुक्ताफलग्रन्थे स्वयं 'कथितत्वेन तस्य हेमाद्रि-सभासदत्वप्रतीतेः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णुभागवत-वचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् अत्या० स० समासे टापि अत इत्त्वम् । जृम्भायाम् (हाइतोला) हारा० तत्र हि मुखस्य पुष्पस्येव विकाशभावात् तथात्वम् ।

उपपृच् त्रि० उप+पृच्–क्विप् । उपरि सामीप्येन सम्पृक्ते "विहक्ष्णाहि पयत उपपृक् पृथिव्या" ऋ० १,१२२,५,

उपपौर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययी० वा अच् समा० । पौर्णमास्याः समीपे ।

उपप्रदान न० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १उत्कोचे स्वकार्य-साधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभृत्यादिभ्यो दाने (घुसदे-ओया) २सम्यर्थं भूम्यादेर्दाने च हेम० "तस्योपप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः" हितो० "उपप्रदानं त्रिभूमानमेव ह्याकर्षणौषधम्" कठस० "साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च तत्त्वतः" रामा० । प्रलोभनार्थं ३द्रव्यदाने "उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते नरैः" पञ्चत० । समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न० उप+प्र+लुभ–ल्युट् । १सम्यक्प्रलोभने "अत्र च चोपप्रलोभनाय" दशकु० । करणे ल्युट् । २सम्यक्प्रलो-भनसाधने द्रव्ये "उच्चावचानुपप्रलोभनानि" दशकु० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु–अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे १उपद्रवे, "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" कुमा० । "दृष्टभिन्नित" इत्याद्युक्ते २उत्पातरूपके वाम्वादौ "त्वामा-सारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना" मेघ० । "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः" रघु ३भये "त्वया इवोपप्लविनः परेभ्यः" रघु "उपप्लविनो भयवन्तः" मल्लि० । ४विघ्ने "जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः" रघुः । उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः" मल्लि० । ५औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने ६राजविप्लवे "दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे" कूर्म्मपु० । "उपप्लवे राजविप्लवे औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ने" शु० त० रघु० । ७उपरोधे वेष्टने "अमेधोपप्लवे यत्र शक्रचापतडिद्युतान्" हरि० । ८चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणे "उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च" स्मृतिः । ९विपत्तौ "अथ मदनवधूरुपप्लवान्तम्" कुमा० । १०समीपे प्लवने गतौ च । "तद्दीमतुलामंजन युद्धमासीदुप-प्लवे" भा० व० २२अ० । "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लव इति बौद्धमतसिद्धे ११विकल्पे स च संसारिणां सविकल्प-ज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति लोकानुपद्रवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् । १२राहौ मेदि० । "केतूपप्लवभौमभन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त० ।

उपप्लव्य न० उप+प्लु–आधारे वा० यत् । १विराटनगरसमीपस्थे पुरभेदे । "उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया" "आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम" भा० आ० १अ० "ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्व्वशः" भा० वि० ७२अ० । "विराटनगरसमीपस्थं नगरान्तरम्" नील० । "राजस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जय । उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः" भा० उ० २२अ० । कर्म्मणि यत् । २उपप्लवनीये त्रि० । आवश्यके तु ण्यत् । उपप्लाव्य अवश्यमुपप्लवनीये त्रि० ।

उपप्लुत त्रि० उप+प्लु–क्त । उपद्रवयुक्ते "उपप्लुतं पात-सतो महोदधेः" माघः ।

उपबन्ध पु० उप+बन्ध–घञ् । १पद्मासनादौ तत्समीपे च-बन्धनरचने । उपमित शब्देन अमरा० व० । २महावन उपबन्धपदके अव्यानन्दानभेदे २य व्याकरणेन च सम्बन्धप्रतिपादने च "नोदनानुबन्धेषु च महत्सुपबन्धाभ्याम्" कात्या० १,८,२२, "सोमस्य महत्ते उपबन्धात्" कर्कः अत्र उपबन्धस्य सम्बन्धविशेषेण सम्बन्धप्रतिपादनं तस्य रूपा च शत० ब्रा० २,२,२,१८, दर्शिता यथा "अथ यदयामन्ते

क्रीणाति रसो वा आप स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यश्चिरयाव भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यदुष्णो भवति सत्व-पसमेतैतत् क्रीणात्यथ यद्जा भवति स तपसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति सा चिरमेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवत स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति त वै दशभि रेव क्रीणीयान्नादशभिर्दशाक्षरा वै विराड्वैराज सोम-स्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि"।

उपबर्ह पु० उपबर्ह्यते आस्तीर्यते उप+बर्ह-स्तृतौ कर्मणि घञ्। (बालिश) १उपधाने बर्ह-हिंसायाम् भावे घञ्। २उपपीडने च।

उपबर्हण न० उपबर्ह्यतेकर्मणि ल्युट्। १उपधाने "पुराणा यशः पुराणवाहन्दी सोपबर्हणमान्वादिष्टा दक्षिणा' शत० ब्रा० १३,८४,१०,बर्ह हिंसायां भावे ल्युट्।२उपपीडने च

उपबहु त्रि० उपगता बहवो यत्र सङ्ख्यात्वेऽपि पर्य्युदासात् न डच्। बहुसङ्ख्यासमीपवर्त्तिनि।

उपबाधा स्त्री उप+बाध-अ। सपीडने।

उपबाहु पु०उपगतो बाहुम् अत्या०। १बाहोः समीपवर्त्ति-न्यङ्गभेदे तत इदमर्थे बाह्वादि० इञ्। औपबाहवि तत्सम्बन्धिनि त्रि०। सामीप्यादौ अव्ययी०। २बाहु-सामीप्यादौ अव्य०।

उपब्द पु०उपगत शब्द' प्रा०स० पृषो०। 'सोमाभिषवशब्दे "ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दे" ऋ०७,१०४,१७, "उप-ब्दे अभिषवशब्दे" भा०

उपब्दि पु०उप+शब्द-इन् पृषो०। श्रोतमर्थे शब्दे "न योरुपब्दिरश्व्यः" ऋ०१,७४,७, "उपब्दिः शब्दाह्वः" भा० "मरुतां पृच्छन् आवतामुपब्दि" ऋ०१,१६९,७, ततोऽस्त्यर्थे मतुप्। उपब्दिमत् श्रोतु योग्ये शब्दयुक्ते "सशब्दमबिद्मतु" तैत्ति० "उषणैव उपब्दिमान् तत-स्य रूपम्' शत०ब्रा०। [सम्यग् भञ्जने २इतीभावे च।

उपभङ्ग पु० उप+भन्ज घञ् कुत्वम्। १युद्धादित पलायने

उपभुक्त त्रि० उप+भुज-क्त। कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन्। उपभोगे

उपभूषण न० उपमित भूषणेन अत्या०स०। घण्टाचामरादौ "घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम्। तद्भूषणान्तरे-ऽस्याद्युपभूषणात्तदुपभूषणम्" पु०। उपचारशब्दे१२०१९०दृश्यम्।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्विप्। आश्वत्थे यज्ञपात्र-भेदे स्रुचि "आश्वत्थ्युपभृत्" कात्या०१,३,३५, उपभृत्संज्ञका स्रुक् आश्वत्थी 'कर्क "पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्णोपभृत्या च.मम्" १,१०,६.'सव्यमुपभृत्" आश्व०श्र० ४,२,३।

उपभोग पु० उप+भुज-घञ् कुत्वम्। विषयसेवाजन्य सुखभेदे "स्त्रीणां स्वपरिदायस्तु भोगफल स्मृत' दा०भा०स्मृ०। 'न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनु भारतञ्च। "आगमेमोपभोगेन नष्ट भाव्यमतोऽन्यथा"। "इह कर्मोपभोगाय तैः स सरति सोऽव्ययः' या०स्मृ०। 'प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभा-ग्यमिवाचरत्" लज्योपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या' रघु भोगश्च विषयसम्पर्गजन्यसुखभेदः'। अधिक भोगशब्दे वक्ष्यते। ततः अस्त्यर्थे इनि। उपभोगिन् तद्वति त्रि० "ब्राह्मणाश्च वनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिन' भा० व० १९० अ० स्त्रियां ङीप्॥

उपभोग्य उप+भुज-ण्यत् अभक्ष्यार्थत्वे कुत्वम्। उपभोग-योग्ये वस्तुनि अर्थे तु न कुत्वम्। उपभोज्यमित्येव। "असत सा नागवधूपभोग्यम् कुमा०। 'किञ्चित्कालो-पभोग्यानि यौवनानि धनानि च" पञ्चत०।"विविधान्य नपानानि पुरुषा ये,तुयाचितः। ते वै स्वयोपभोज्यानि ब्राह्मणाना ददुश्च ह" भा० आश्व० ८८अ०।

उपभोजिन् त्रि० उ+भुज-णिनि। उपभोगकारके।"मिष्टा-न्नाधारपौवेषु परपाकोपभोजिषु" "उच्छिन्नबलिभिक्षेषु भिक्षकाद्योपभोजिषु' स्मृ०।

उपम त्रि० उपमीयते उप+मा-घञर्थे क। १उपमेये। "पद यद्विष्णोरुपमं निधायि"ऋ०५,३,३।"उपममुपमेयमिव" भा०। उपमीयते समीपे क्षिप्यते मि-बा० ड। २अन्तिके निरु० "यत् केतमुपम समतृत"ऋ०७,३०,३।'उपमम-न्तिकम्"भा०।३अन्तिकस्थे त्रि०। दिवश्चिदस्ता उपमा"ऋ० १०,८,१।'उपमात् समीपस्थान्'भा०"राजानि कष्टे-ष्ठुपमस्य वव्रे" ऋ०४,४२,१।

उपमङ्गु पु० "अक्रूर सुते तस्मात् श्वफल्काद्गान्दिनीषु। उपमङ्गुस्तथा मङ्गुर्मृदरारिमेजय" हरिव० ३५ अ० इत्युक्ते श्वफल्कपुत्रे अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र-ल्युट्। आमन्त्रणे वशीकर-णाय प्रार्थनापूर्व्वकप्रवर्त्तनारूपे व्यापारभेदे। "भाकमो-पसम्भाषणज्ञानयज्ञनिमन्त्रुपमन्त्रणेषु वदः' पा०। "उप-मन्त्रणमुपच्छन्दनम्" सि० कौ०। २उपच्छन्दने। (खोसामदो) तत अस्त्यर्थे इनि उपमन्त्रिन्। (खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके मर्म्मसचिवे।"बृहमा-मुपमन्त्रिणः' ऋ० ८,१०२,४। "उपमन्त्रिण उपमन्त्र

वसन्तोऽम्बरचरिणा इमजामुपस्थानयुक्ता यायमिच्छन्ति" भा०

उपमन्थनी स्त्री उपमथ्यतेऽनया उप+मन्थ–करणे ल्युट् ङीप्। अग्निमन्थनसाधनद्रव्ये "चतुरौदुम्बरो भवति औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्या उपमन्थन्यौ" शत० ब्रा० १४, ६, ३, २१।

उपमन्यु पु० आयोदधौम्यशिष्ये ऋषिभेदे। "धौम्यो नामायोदस्य तत्र शिष्या बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा० आ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा।

"अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम। तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो! गा रक्षस्वेति। स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो! केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो! भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति। स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत्। स तस्मादुपाध्यायः सर्व्वमेव भैक्षमगृह्णात्। स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! सर्व्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्व्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्षोपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति। स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो! अहं ते सर्व्वं भैक्षं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो! एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति। स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! भैक्षं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो! फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः। तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत्। स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपे पपात। अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त ऊचुर्वनं गतो गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः। मयोपमन्युः सर्व्वतः प्रतिषिद्धो नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो! क्वासि वत्सैहीति। स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यतः कूपे पतित इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्त्ताराविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिरृग्भिः'। अश्विस्तुतिमुपवर्ण्य कथा समापयामास यथा "इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ। न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति। ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्तादभ्यवहृत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्तः उपयुक्तश्च तेनानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुष्व यथाकृतमुपाध्यायेनेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत् प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति। तमश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ताः भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति। स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभ्यवादयत् आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति। सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्म्मशास्त्रा

घोति एषा तत्रापि परीत्योपमन्यो”। उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ् । औपमन्यव तद्यतेत्र बहुत्वे तु तस्य लुक् । उपमन्यव “उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्य ” “उपमन्यू ना यामित्राभरद्वसिष्ठप्रमदेति’ आश्व०श्रौ०सू० १२'१५ १,२,

उपमर्द्द पु० उप+मृद–घञ् ।१आलोडने,२हिंसने, पूर्व्वधर्मि-विनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा अस्तेर्भू चक्षिङो वचि स्या–दिव इत्याद्यादेशे। ४निष्पीडने “अन्यास्तु तावदुपमर्द्दसहासु भृङ्ग”शा०द०। धान्यादे ५निष्पलली-करणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्द्दनमप्यर्थे न०। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्द्दक तत्कारके त्रि०।

उपमा स्त्री उप+मि–अ । १सादृश्ये, “अतुलोपमाभ्याम्’ पा० उक्ते तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी न तु तृतीया। ‘स्फुटोपम भूतिसितेन शम्भुना” माघे तु सहार्थे तृतीया मल्लि०। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य ३९६ पृ० विवृतिर्दृश्या। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये ३गवयादिपदव्युत्पत्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसा-दृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः। करणे वा० अ। ५उपमाने च। “अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपम:” रघु। ‘यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता” गीता “यजते सोपमा दिवः” ऋ० १,३१,१५, स्वार्थे ष्यञ्। औपम्य उपमाने न०।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ–क्षेपे–बा०ध्यति। स्थूणायाम् वत्सबन्धनसाधने स्तम्भे “मातुरुपमादिव द्यौ” ऋ० ६,६७,६,।“उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा’ सा यथा वतृस धारयति तद्वदित्यर्थ ’ भा०।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि०आत्।१उपमायाम्। “पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय’ ’ ऋ०८,४०,६, लोके तु उप-मितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ–वधे–क्तिन् बा०आत्। २हिंसने उपमातिवनि। “रिपो धाद्रयाक नूदुपमाति वनि” ऋ०५,४१,१६, उपमातये वनति वनु व्याप्तौ इन्। हिंसनव्याप्त इत्यर्थ उपमातिवनिर्हन्ता” भा०।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता अवा०स०। १धात्र्याम् अ-मर। सा हि मातृतुल्य प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृवल्याम् मातृष्वसादिषु च। तास्य “मातृष्वसा मा-तुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रू पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या, प्रकीर्त्तिता’ दायभा० धृत० स्मृ० उक्ता। स्वस्रादिपर्य्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। ३उपमानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि० उपमादयति उप+मद–णिच् अच्। उप-मादके हर्षजनके “देवानामुपमादकस्य:” ऋ०७ ५ ५, “उपमादमुपमादकं यत्नम्” भा०।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। सादृश्य-ज्ञाने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव मुख-मित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसि-द्धस्योपमेयत्वम्। उपमानमभूद्विलासिनाम् कुमा० “उप-मानमनुज्ञासमहीरुहाणाम्’ माघ। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या०सू० इत्थोदर्शितं यथा “प्रसिद्ध साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्’ सू०। “प्रसिद्धस्य पूर्व्व-प्रमितस्य गवादे साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् स छस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमिति मन्यन्ते टीकाकृत यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्य ज्ञानादुष्ट्र करभपदवाच्यतायाङ् । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्य यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विष हन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि’।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्व व्यवस्थापितं यथा। “तत्र सादृश्यप्रमा करणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्य तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्ते’ स्वसदृशत्वापत्तेश्च सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च। न च व्यञ्जकभूय सामान्याल्पत्वभूयस्त्वाभ्यां तद्धीरिति वाच्यं बहुभिरल्पैश्च व्यज्यमानघटादौ ह्रासवृद्ध्योरदर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेश्च। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्र यत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे सयोगवद्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-स्यैकविषित्वेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्ग। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। न चैकैकव्यभिचारादनुगतरूपाभावादनु गतप्रत्यय’ सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-गतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्व त्वा जातिवदन्यविशेषणस्य स्वलक्षणाजन्यत्वयोरुपपत्ते। तच्च द्रव्ये न गुण कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदाश्रय

तिरिक्तादेव तत्र व्यवहार सादृश्यवैसादृश्येऽपि तत्र तत्प्रतीतेः । अतएव सादृश्यसादृश्यात्, सामान्यव्यवहारात्, सामान्याभावादिविशेषस्य वैपरीत्यप्रसङ्गाच्च । नापि सामान्य तद्धि न सर्वस्यैकमभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारानुपपत्तेश्च । अत जात्यादिसामान्ये सदृशत्वगुणोत्कर्षे इति भूय सामान्य तत्, अतएव तुल्ये प्रतियोगिनि भूय सामान्याभावात् तत्र सादृश्यस्य धर्म, प्रागादि तिरत् बहुतर सदृशवर्णत्वादेव सामान्यमिति धीप्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि वर्णान्तर स्यात् सामान्यबहुत्वाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहार । यदुच्यते । "सामान्यान्येव भूयांसि तुल्यावयवकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते" इति साजात्येऽप्यतिरिक्तं यमजयोरत्यन्तसादृश्ये गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्ययात् भिन्नयोः कदम्बकदलयोरननुगमात् । नापि धर्मान्तरे धर्मान्तरवृत्तिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्व वा अभिन्नान्यान्याभावप्रतियोगिधर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा निम्बतु पद्मादिभेदेन भूयस्त्वाननुगतत्वात् । नापि कपिलधवलधूसरवर्णवर्ग्यसमस्य भिन्नवर्णयोरपि कृत्रिमगवयोः सादृश्यप्रसङ्गात् । तदुक्तं "एव जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिषु धर्मेण । एकैकस्मिन्नेव सामान्यभेदादेकत्र विमतेति" । अत व्यावर्तकधर्माभेदेऽपि तद्गतधर्मबाहुल्यं सादृश्यबाहुल्यञ्च निम्बतरादिषु सुगतकृत्रिमगवयोस्तु बहुव्यावर्तक साधारणधर्मत्वमेव भेदाधिक्यमुच्यते इति चेन्न व्यावर्तकमात्रघटितमात्रेणागणितेनापि सादृश्यव्यवहारात् । किञ्च सामान्याभावभेदेनाभिधानं सादृश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं निष्प्रतियोगिकं तदभिन्नत्वञ्च । सादृश्यन्तु सप्रतियोगिकं तद्विपर्ययश्च । अथ भेदे सति तद्गतभूयसामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् सप्रतियोगिकत्वेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात् नतु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् । नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगौ न तु प्रतियोगिनि, अभावेऽपि घटाद्वेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्धर्मवत्त्वं यदि सादृश्यं तदा तत्तत्तद्वत्त्वयोः सङ्करप्रसङ्गात् । तद्धर्मवत्त्वा हि तत्ता तदन्या च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्धर्मवत्तासाधने प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नतु तद्वदिति । एवं तद्-

गवैव हि गवोति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्याताम् गोत्वसामान्ययोगित्वेन गोशब्दस्यात्रयत्वात् । नापि द्रव्यम् गुणत्वात् । न समवायः, इतिमन्तात् द्रव्यातिरिक्तं सादृश्यम् यत्तु सादृश्य भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुण निर्गुणो वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा । आश्रितमपि सामान्यवदि सामान्यं वा सामान्यवत्त्वे अन्त्योऽनन्त्यो वा निर्गुणं नि सामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा । इति पदार्थ षट्पदार्थान्तर्गतमिति तत्र व्यवहारानुपपत्त्या तद्बहिर्भावात् अन्यथैवादृशविकल्पेन सामान्यविशेषसमवायानामपि द्रव्यादिषट्पदार्थान्तर्गतत्वं स्यादिति । उच्यते । असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्व तत्सादृश्य चन्द्रादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि, तद्गतबहुधर्मवत्त्वं तन्निरूप्यमिति तन्निरूप्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्व तथापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं न तु भेदघटितत्वाद्यधीनं तस्मात् सदृश इति प्रत्ययापत्ते । बहुत्वञ्च निम्बतरादिसाधारणमिति नानुगम । न चातिप्रसङ्ग कृत्रिमगवयोरपि मार्जितवर्णिताद्यनुगतत्वादिना सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादकत्वादिना चन्द्र इव मुखं, मधुरक्षीरत्वादिना महिषीव गौरिति । बहुत्वतद्गतधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम् । अतएव गवये गोसादृश्य मन्दतद्धर्मवत्त्वमेव विशेषयति । वराह गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् । तत्तद्धर्मवत्त्वेनोपमेयव्यवहार काव्यादौ साध्यसाधनवत्त्वमात्रेण दृष्टान्ते सदृशसादृश्यवाचकवति प्रयोग परोक्षकाणाम् । न चैते गौणा मुख्ये बाधकाभावात् । तस्मात् केनचित् कस्यचित् कश्चित् सादृश्यं सत्वनुगतमपि । किञ्च सादृश्यबहुतद्धर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यवहारनियामकमस्तु किमधिकेन । अन्यथा निरनुसादित्वेन व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमननुगतं स्यात् । व्यञ्जकमननुगतमपि वह्नौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यक्तीनां वैजात्यात् धूमालोकादौ वह्निव्याप्यत्वमेवानुगतम् । अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् यादृश तद्व्याप्यं तदेव तद्व्यवहारनिमित्त न तु तद्गतबहुधर्मवत्त्वज्ञानं, न व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य बहुत्वज्ञानं विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्गतबहुधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यवच्छेद्यमधिकमिति चेन्न सादृश्यत्वस्यापि सप्रतियोगिकत्वात् यत्तु तत्तातद्वत्त्वयो सङ्कर स्यादिति तन्न तत्तैव

तद्धर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते। भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात्। नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वपक्षे तद्बोधदयमिति स्यान्नत्वयमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वपक्षे समुच्चय, एकत्र नानासम्बन्धावगमात्। तद्वोवृत्तिबहुधर्मज्ञाने भवत्येव भवत्वावच्छेदेति। तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति समुच्चयधी स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्रोभयसम्बन्धसमुच्चयोऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात् नवीनास्तु। विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तद्द्वयमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्द्वयाभावे जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्। नापि जन्यधर्मान्तरमस्त्यधिकं सादृश्यमुपेयं तथापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः। तन्तुच्छविलक्षणसुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विहिततत्तत्क्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तस्मादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादुत्पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्य्येष्वपि नह्यनुत्पन्नमनुत्पत्स्यमानजातीयं कार्य्यमस्ति। यच्च व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम्। अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपक्षे सर्वपक्षप्रसङ्गात्। प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम्। किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात्। न च सादृश्याभाववत्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिर्विशब्दस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरिव महिषीत्यत्र पावनत्वक्षीरवत्त्वादिना विवक्षितसादृश्यानाश्रये गवये वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च। तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये। यत्तु तद्भिन्नत्वेऽनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि "गगनं गगनाकारं सागरं सागरोपमं। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र सदृशपदस्य विशेषे तात्पर्य्यात्। अन्यथा महिषेऽतिप्रसङ्ग इति तन्न तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सम्बन्धार्थो वा सम्भवति। गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्यैर्वैसादृश्यधर्मवत्त्वान्यदित्यत्र तात्पर्य्यम्। यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्युद्धविशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति। नन्वयं देवदत्तस्तदन्यो वा भवतु तत्सदृशस्त्वावदयमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा ह्य एवायं न तु तत्सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ। न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं तथ्ये सम्भवति लक्षणाया अयोगात्। तस्माच्च पदार्थान्तरं सादृश्यमिति। स्यादेतत्। मा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमिति। न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात्। न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात्। अथ सदृशद्वयान्तर्दर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात्। किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीते गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षत्वे लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात्। न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति। न हि गोसदृशो गवयः एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम्। गवयनिरूपितगोसादृश्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात्। किञ्च तथार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातुं शक्यमित्युक्तम्। नन्वेवं करभे गोर्वैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्माभावत्वं तदाऽस्मृते गवि ग्राह्यास्ति तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव। अथ तत्प्रतियो-

गिकैतन्निष्ठसादृश्येन भासमाने समानसंवित्तिवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्य वैधर्म्यं स्यादिति चेन्न वि-षयविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः । एतत्सदृश एतद्विधर्मा स इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षो हेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अ-न्यथातीतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणाया सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गादिमत्त्वं तच्च गवये गोसादृश्येन भासमाने गवि भासते यद्वा गोगतशृङ्गि-त्वादिगवयगतत्वं गवये गोसादृश्यम् एवं तथैव गवयगतश्च गोगतस्य गवि गोसादृश्यं तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यरूप-त्वेनेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् अयं न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञा-यामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादि-ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तथाहि एतत्सदृश एत-द्विधर्मा एतत्सादृश्यी स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्या-सन्निकर्षे तद्गतलिङ्गाज्ञानात् । एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थ-ज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानं प्रत्यक्षादिकं विना-र्थादर्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि । पर-स्परसदृश हस्त्यादिकं प्रत्यक्षयतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गोर्गवयस-दृश तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी । गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वस्य गोर्गवयगतसादृश्यवित्ति-वेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव भानात् अन्यथा सादृश्येन गोरनन्वयापत्तिः यद्द्वारा सामान्यतो व्याप्तिग्रह विना एतत्सदृश स इति फलासिद्धेः यद्द्वारा व्याप्ति-पक्षेऽप्याक व्यतिरेकी परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् । सादृ-श्यस्योभयवृत्तिधर्मत्वे किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः । अत एव चैतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वस्य प्रत्यक्षविशेष्यकत्व परामर्शे न प्रयोजकमित्युक्तम् । कीदृशो गवय इति जि-ज्ञासया यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य तथा भूते पिण्डे दृष्टे मया गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने-ऽयं गवयपदवाच्य इति मतिरुपमानफलम् । न चेयं वाक्य-मात्रात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य क्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयो समाहारात् स हि प्रमाणसमाहारो वा फलसमाहारो वा आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहार समाहृतयोर्वा प्रमाणत्वे, फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूप-त्वात् । नान्त्य वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना सहृतसादृश्यानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमा-हारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । ननु किं तत्फलस्य प्रमाणबहिर्भाव एव अन्तर्भावे वा कियती सीमा । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि निष्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशि-ष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुस-न्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्मादागमप्रत्यक्षा-भ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमा-णमिति जरन्नैयायिका जयन्तप्रभृतयः । नव्य वैधर्म्येऽनुप-पत्तेः । यदौदीच्येन क्रमेलक निन्दतोक्तं धिक् करभमतिदी-र्घग्रीवं प्रलम्बचपलोष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सि-ताश्रयसन्निवेशमपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करभ इति प्रत्येति । तत्र किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात् न च प्रमाणान्तरं सम्भवति । उच्यते । न तावदनुगत-प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानत शरीरैकत्व-वादिना शरीरविशेषे चैत्रादिपदवदेकैकग्रहग्राहिकया गवयपदशक्तिग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भवात् । नाप्यनध्यक्षे पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत् अतएवानध्य-क्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव । नापि योगनिर्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठ-क्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात् । अतसाद्गुणपद्मा-दियोगिनि शक्तिः । अवच्छेदकतया तूपलक्षणेऽपीति योगाभावात् । नाप्युपव्यक्तनिमित्तसङ्कोचनात् स्वर्गादिप-दवत् तदभावात् । अतो गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवय-त्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थः । अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुप-स्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिर-न्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समय परिच्छिन्न के-वलमये प्रत्यभिजानाति योगोसदृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगत सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न हि सादृश्यमेव निमित्तमसम्प्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् गोर-

वाच्यं नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव गोभयं स्वयं प्रतीतसमयस्य भ्रान्त्येऽतिदेशवाक्यप्रयोगात्तुपपत्तेश्च । गवयत्वेऽस्य व्युत्पन्नो न गोसादृश्यं निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । नच यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्मृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं छेत्स्यति अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्य्यवदातस्य कालान्तरे नवशाक्यस्येवास्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्य्यवसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोष इत्यत्रेवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्य्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरसहकारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंसर्गबलायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्य्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यमाप्तेनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्य्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्य्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्वाह्यम् अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न स्यात् शब्दादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यद्विशिष्टो धर्मी यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवदुपाध्यत्वबोधतात्पर्य्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यशब्दस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्य्यमवधृतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि साम्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्य्यस्यैव साक्षात् तात्पर्य्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । नैव यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तवाक्यार्थेऽतः समयपरिच्छित्तिर्भवत्येव न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । अपि च धिक् करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवत आरतस्य वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्य्यमस्ति लक्षणाया बीजं, निन्दापरत्वात् । किन्तु सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनस्यावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि तात्पर्य्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरननुगम तात्पर्य्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति लाघवाद्विनिर्णेयम् । तच्च प्रमाणसहकारि न च तत्र दशायां प्रमाणान्तरमस्त्यतो यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वपक्षेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमज्ञात्वा वृत्त्यन्तरं क्वापि अवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्यानवतारेणोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिपक्षमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम् अन्यत्र न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्यद्रव्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणपदस्य तद्विपर्ययस्य वा प्रमाणत्वात् बाधकाना पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं अन्यद्रव्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्रापि गौरवाख्य तर्कसहकृतसामान्यतो दृष्ट्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पश्चाद्व्यतिरेकी स्यात् कान्यप्रमाणान्तरापेक्षयो पक्षप्रमासहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न एकत्रानेकैकबाधसहकृतपरापरबाधकैरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्याद्न्यद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात् तर्कानवतारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च। न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तिरनुमिनुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति वाच्यं न हि गोसदृश ज्ञातोऽनेन दृष्टः स किंशब्दवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य कीदृगिति तथा च यद्योगप्रायमाख्यानं तस्यैवार्थत्वं तत ,किं तेन। अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयोक्तव्यम् अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा हस्तीति चेन्न न हि हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञानत्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किंचिह्न इति प्रश्नार्थो नह्यनेन चिह्नमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवगत येन तदर्थं प्रश्नः। अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे चिह्नप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन वर्त्तते तस्य किं चिह्नमित्यर्थ इति चेन्न हि तदनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं येन तथा स्यात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमभ्युत्तरयेत् वन गतो द्रक्ष्यसि तस्मान्निमित्तभेदे एवायं प्रश्नः कीदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्त्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् एष उपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे पश्चाद्दृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यं स्मरतस्तर्कसहकारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्” इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम्। तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो गोसदृश इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञान करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम्। नचेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियसन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात्। नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एवंविधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च। तस्मादुपमानं मानान्तरम्”।

सां०त०कौ० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागमएव योऽप्ययं गवयशब्दो गोसादृश्यस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव। यत्तु गवयस्य चक्षुः सन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। अतएव स्मर्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैक स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्”।

एतन्मतं च मणिकृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम्। तदेतत् संक्षिप्य भाषा०उक्तं यथा “ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्। वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते। गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्”। अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्तिग्राहकता सीकृता यथा “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः”।

उपमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते उपमानप्रामाण्यव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे मायेण स ग्रन्थ उपन्यस्तः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्ध।

उपमारण न०उप—मृ—णिच् ल्युट्। वरुणप्रघासे यज्ञेऽवभृथोदकसमीप गत्वा करिषोऽप्सु प्रक्षेपे “उपमारणप्रकारश्च शत०ब्रा०२,५,२,४१ उक्तः “तूष्णीमेव प्रतिमस्यात ऋ, षं

प्रगृह्णाति तद्यो वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते एवात्रापि स्यातामथास्मै वारुण्यै पयस्यायै श्यामाकर्पमिश्रमादायावभृथं यन्ति वरुण्यं वा एतन्निष्करणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति” “यजमानयोर्यजमानतत्पत्न्यो । श्यामाकर्णमिश्र श्यामोऽतिपाकेन दग्धः पात्रे संसक्त रूप विलेखने लभ्यत इति कर्षः श्यामवासौ कर्षश्चेति श्यामकर्षस्तेन मिश्रं हविरादाय अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् श्यामकर्षमिश्रं हविः वरुण्यम् । सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्रवरुणप्रघासे साम्ना किमपि प्रयोजनं क्रियते अवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति अप्सु प्रक्षिपति” भा०। एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या० १०,८,२१,सूत्रवृत्तौ “अत कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयोरप्सोः कर्त्तव्यमित्युक्तम्” कर्केण ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत् । प्रतिमासभवे पितृणां श्राद्धे “विराड़् वा इदमग्र आसीत्” इत्युपक्रम्य ‘सोऽदक्रामत् सा पितृनागच्छत् पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति प्र पितृयाणं पन्थां जानाति य एवं वेद” अथ०८,१०,१९ ।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते क्षिप्यते उप+मि–क्विप्। १उपनिखाते २उपस्थापयितरि च “स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ” ऋ० १,५९,१,“उपमित् उपस्थापयिता यद्वा उपमिदुपनिखाता स्थूणेव” भा० ३स्थूणायाम् “अमायदुपमित रोधः” ऋ० ४,५,१, “उपमित् स्थूणा”भा० ‘उपमितां प्रतिमितामथोपरिमितामुत शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि” शालाभिमन्त्रणे, अथ० ९,३,१ । कर्त्तरि क्विप् । ४उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+मि–क्त । १सादृश्यानुयोगिनि । यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यानुयोगित्वात् “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा० नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर उपमित । अत, समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा व्याघ्रसदृशोनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समासविधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्वनिपात । अनेन सूत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+मि–क्तिन् । १उपमालङ्कारे सादृश्यज्ञानजन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधरूपे २उपमानफले बोधभेदे “प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे” भाषा० करण क्तिन् । ३सादृश्ये च “पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षम्” माघ० । “तदाननस्योपमितौ दरिद्रता” नैष० ।

उपमेत त्रि०उपमामुपमानभावं सर्व्ववृक्षेभ्योदीर्घत्वात् इत २त० । शालवृक्षे वृक्षाणां मध्ये तस्य सर्व्वोन्नतत्वात् अन्यस्योपमानता प्राप्तत्वात्तथात्वम् । “शालप्रांशुर्महाभुज” रघौ तस्योन्नतायामुपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय त्रि०उपमीयतेऽसौ उप+मि–यत्। सादृश्यानुयोगिनि यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखम् । “अत्र पुरश्चक्र कुम्भोपमेयम्” कुमा० “भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्ति” । “नवेन्दुना तन्नभसोपमेयम्”रघु “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यमियं पुनः” सा०द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे । १९८पृष्ठे विवृति ।

उपयज् पु०उप–यज–भावे वेदे क्विप् लोके तु क्तिन् । पशुयागाङ्गे यागभेदे “त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि एकादश प्रयाजाः एकादशानुयाजा एकादशोपयजः” शत० ब्रा० ३,८,४,४, इत्युपक्रमे “अथ यद्यजन्नुपयजति तस्मादुपयजोनाम”इति तन्नामनिरुक्तिं प्रदर्श्य एकादश उपयज क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम–तृच् । विवाहकर्त्तरि पत्यौ । “अथोपयन्तारमलं समाधिना” कुमा० “अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तम्” रघुः ।२उपयमनकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप्।

उपयन्त्र न० उपगतं यन्त्रम् अत्या०स० । सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणोपाययन्त्रभेदे । यथा “तत्र मन शरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रकाराणि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति” विभज्य । “उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिका पट्टचर्म्मान्तवल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति” तानि दर्शितानि । “एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा । सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्” सुश्रु० ।

उपयम पु० उप+यम–अप् । विवाहे । “कन्या स्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना”सा०द० । उपयमस्य भेदादिकमुद्वाहशब्दे ११८६पृ०उक्त तत्काल वरकन्यामेलकादि विशेषोनिरूप्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तर

विवाहकालः मनुना "चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ
द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्"
आयुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः" कुल्लूकभट्टेन
तु पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य ब्रह्मचर्य्यकालोत्तरत्वमस्य
समर्थितं यथा "चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्य्यकालोपलक्षणा-
र्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न
च "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्य्यन्तपर
त्वम्, "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्य"मित्यादिना विरोधात्।
आश्रमचतुष्टयपक्षाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य्य-
कालं जन्मापेक्षयाद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीय-
मायुषश्चतुर्थं भागं कृतदारो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् "गृह-
स्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः। पुत्रेषु दारान्
निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" (मनु) इत्यनियत-
कालत्वात् द्वितीयमायुषो भागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव"।
"गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। उद्वहेत
द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" मनुना समावर्त्त-
नोत्तरमेव विवाहकालो विहितः। समावर्त्तनकालश्च "षट्-
त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पा-
दिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्यु-
त्तरकालः उक्तः। स च शक्त्यपेक्षया युगभेदेन वा व्यव-
स्थाप्यः तथा च सत्ययुगे, ३६ वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि
द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदग्रहणकालपर्य्यन्तं ब्रह्म-
चर्य्यं कार्य्यं ततः समावर्त्तनम्। युक्तञ्चैतत् मनुनाकृते
नराणां चतुःशतायुष्कत्वेन त्रेतायां त्रिशतायुष्कत्वेन
द्वापरे द्विशतायुष्कत्वेन कलौ शतायुष्कत्वेन चोक्तेः
आयुस्तारतम्यादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि। अतएव "दीर्घ-
कालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलो"रित्यादिपुराणे कलौ
आयुषो हीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्य्यनिषेधः।
तत्राय भेदः। "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधी-
यते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" मनुना
स्वस्वोपनयनद्विगुणितकाल एव गोदानाख्यस्य केशान्त-
संस्कारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य ब्रह्मचर्य्यस्य म-
हानाम्न्यादिकेशान्तरूपस्यानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्य-
तायाः सर्वनिबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्वस्वोपनयनद्विगुण
कालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नार्वाक्। तथा च ब्राह्म-
णस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशते-
रूर्द्ध्वं विवाहकालः। अतएव रघौ वर्णितम् "अथास्य
गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् पिता"

शूद्राणान्तु "वैश्यवच्छौचकल्पश्चेत्युक्ते वैश्यधर्मातिदेशात्
चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः "त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां
हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति
सत्वरः" इति मनुना ब्रह्मचर्य्यरक्षणाशक्तौ सत्वरतोक्तेः,
अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्यते इति भेदः। स तु न
श्रेयानिति बोध्यम्। अतएव शु॰ त॰ रघुनन्दनेन।
"अमूढभार्य्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात् परमिति" ब्रह्म-
वचनार्थमीमांसायां "तद्विशेषणेन न्यायवर्त्तिनां शूद्राणां
षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते" इति व्यवस्थाप्य
तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति चकाराद्वैश्यधर्म-
मात्रस्यातिदेशशङ्का अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनप्राप्तौ
"विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदेति" ब्रह्म-
पु॰ तस्य विवाहस्यैवोपनयनस्थानीयताशङ्का तत्काला-
काङ्क्षायां "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" या॰ स्मृतौ।
उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्ता वैश्योपनयनकालापेक्षया-
ऽधिककालस्य शूद्रविवाहस्योक्तम्। तत्रापि यथाकुलमित्य-
तिदेशेन षोडशाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न
प्रशस्त इत्यनेन उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम्। द्विजाति-
स्त्रीणान्तु यद्यपि हारीतेन "द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादि-
नीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्य्या च, सद्योवधूनां
तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च
यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्य्यः" सद्यो-
वधूनामप्युपनयनं विहितम्। तथापि तथा विधीयमान
उपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति
कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता। वस्तुतः स्त्रीणा-
मुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः "पुराकल्पे हि
नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनञ्च वेदानां
सावित्रीवचनन्तथा। पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनाम-
ध्यापयेत्परः। स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्य्या विधीयते"
इति। ननु यद्यपि कलौ मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति
तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः "वैवाहिको विधिः
स्त्रीणामौपनायनिकः परः। पतिसेवा गुरौ वासो गृह-
र्थोऽग्निपरिक्रियेति" तेन कालभेदः सेत्स्यतीति सत्यम्
अतिदेशोऽयमुपनयनधर्मप्राप्त्यर्थं यथा ब्राह्मणादीनामुपन-
यनात् प्राक् कामचारकामवादकामभक्षाद्याचाराणामदो-
षतास्ति तदनन्तरन्तूपनयनधर्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग्
धर्मनिरसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणां

मपि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मो न दोषं कुर्वन्ति विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति। सर्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तर विवाहकाल अन्यप्रमाणवचनात्। एवं वरकन्ययोः सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते। तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह "गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्। रविशुद्धिवशात्तथोवराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाह" मु० चि० पी०धा० व्या० "कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः। "षड्वर्षमध्ये नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः। सोमोभुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्तत पश्चाद्धुताशनः" इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते। तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकारः षडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्यः। तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः। यदाह नारदः। "युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम्। एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्ययेनाशुभन्तयोरिति"। कश्यपः "विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः। अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः" इति। अत्र च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः। यथाह व्यासः "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृतेति"। अस्य फलभेदमाह वात्स्यः "गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददत् स्वर्गलोकमतः परमसद्गतिम्"। प्राप्नोतीति शेषः। "गौरी विवाहिता सौख्यसम्पदा स्यात् पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्। कन्या विवाहिता सम्पत्सम्पद्वा स्वामिपूजितेति"। ननु नववर्षाया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्विवाहः कथं सम्भवति गर्भतोनवर्षग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदवस्थ एव ये तु "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति" चण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते। "युग्मेऽब्दे सम्पदं सौख्यं विद्याधर्मायुषं मता। भर्तृदुष्टा भवत्योजे निषेकान्नात संशय इति पराशरवाक्याद्गर्भग्रहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा जन्मत इत्यपि। तत्र षष्ठवर्षानन्तरं जन्मतोविषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं नव मासाः शुभाः। समवर्षीयमासत्रयञ्च। इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे। "मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोवात्स्यादयो गर्गपराशराद्या इति। "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रतेति" चण्डेश्वरोक्तिश्च साधिका। एवं नवमवर्षस्य युग्मत्वमयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव। एवं विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः कार्यः गुरुशुद्धिस्तु "षट्कन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः। श्रेष्ठोगुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयान्यत्र निन्दितः" मु० चि० अभिहिता। यदाह गुरुः "स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवन्तूभयोरपीति" "सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव। चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नमिति"। श्रीपत्युक्तेश्च। एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम्। यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः। द्वयोरन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धौ विवाहकालातिक्रमसम्भवे च तत्पित्रादिना पूजाङ्कारयेत् "रविशुद्धौ ग्रहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। श्रीरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति" राजमार्त्तण्डोक्तेः। वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः। उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः शुभः स्मृतः अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता। यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः "दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्ज्जिता। तस्यास्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहोमतः" इति। "अष्टवर्षे भवद्गुद्धिः शुद्धिः मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्" भुजबल; सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते। "गोचरबलाभावेऽष्टकवर्ग दिवसं ग्राह्यमित्याह नारदः "गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्। यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति" पी० धा०।

तत्रादौ अयनमिरूपणम्। विवाहोपनयने हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते नशिशिरे नियद्वते' राजमा०। "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्व्वकालिकः इत्येके आश्व गृ० १, ४ १, सू०। सार्व्वकालिक इति दक्षिणायन

लग्नदत्तविषय न तु अशुद्धकालपरस्तस्यानुपस्थिते अयनपक्षयोरेव प्रक्रान्तत्वात्तद्विषयता। सर्वशब्देन तयोरेव परामर्शयोग्यतया अयनस्य चापक्रान्ततया तेन परामर्शायोगात्। अत एव भुजबलभी० अशुद्धिमितरादिक प्रागुक्तमभिधाय "एतत्परन्तु विर्णयमङ्गिरोवचन यथा। कालात्यये च कन्याया कालदोषो न विद्यते। मलमासादिकालाना विवाहाद्यो प्रयत्नत। पुत्र प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता' इत्युक्तम्। ततश्च वरकन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतत्वे अशुद्धकालादिनामेवात्र समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादमेवार्थ इव। एतदेव भट्टान्तरेणोक्तं ज्यो०त० "राजप्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये। अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूल प्रतीक्षते। अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी। अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु'। "एतत्परमेव दशमासा प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिता" राजमा० वाक्यम् सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाह गौतमादय इति मिहिरवचनमप्येतत्परम्। वस्तुत सार्वकालिक इत्यत्र तदासुराद्यधर्म्यविवाहविषयम्। प्रमि० "प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षका काले प्रोक्तेष्वेव कार्य्या विवाहा। गान्धर्वाख्यश्चासुरो राक्षसश्च पैशाचो वा सर्वकाले विधेय" श्रीपत्युक्ते धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालस्यैव परीक्षणम्। नाधर्म्येषु विवाहेषु लग्नपरिशिष्टोक्तेश्च। तत्र सौरादिमासनिरूपणम् "मिथुनकुम्भमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचे। अलिमृगाजगते करपीडनम्भवति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि' मु० चि०। 'मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ। मृगो मकर अलिर्वृश्चिक वृष प्रसिद्ध अजो मेष। एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि शुचेराषाढस्य त्रिलवे तृतीयांशे आषाढशुक्लप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्य्यन्त करपीडन विवाहो भवति। अर्थादितरराशिगते सूर्ये सति आषाढशुक्लदशम्यनन्तर हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यप। उत्तरायणगते सूर्ये मीन चैत्रञ्च वर्जयेत्। अजगोद्वन्द्वकुम्भालिमृगराशिगते रवौ। शुभ्य करग्रह त्वन्यराशिगे न कदाचनेति' —मह। "दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भयुग्माङ्गनाख्यघटसंस्थे। माघद्वये माधवशुक्रयोश्च शुभ्योऽथ वा कार्त्तिकसौम्ययोश्चेति। घटस्तुला। शुक्रो ज्येष्ठ सौम्यो मार्गशीर्ष तत्रापि विवाह इति शेष। "आर्द्रादयाद्रुद्दिनस्य कार्य्य नक्षत्रहन्त्रे दशके कदाचित्। मासोक्तकर्मेतरमङ्गलाद्य कुर्य्याच्च शुभेऽपि तथा सुरादौ"। एतेन हरिशयनात्प्राक्काल साधीयानित्यभिहित भवति। अत्र सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते' इत्याद्युक्ते। अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकल भवति। तदुक्त केशवार्केण। "प्राय सौर मासमिह विवाहे केचिच्चान्द्र मानमाहु फलेन। तस्मात् सम्यक् तत्फलाप्तिस्तदैक्ये सौरो मास केवल किञ्चिदून" इति। अस्यार्थ। कश्यपादिभि सौरा एव मासा उक्ता तेषा च प्राशस्त्यम्। "विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत" इति ब्रह्मगर्गस्मरणात्। नारदादिभिस्तु "माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासा शुभप्रदा। मध्यमा कार्त्तिको मार्गशीर्षौ वै निन्दिता परे' इति चान्द्रा एवोक्ता। एतत्प्राशस्त्य च वशिष्ठेनोक्तम्। 'उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतक्षौरमहोत्सवाद्यम्। पर्वक्रियावास्तुगृहप्रवेश सर्व हि चान्द्रेण हि गृह्यते तद्विति"। अतोद्वयो सौरचान्द्रमासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षाश्रयणे मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थ। एव च मकरसंक्रान्तौ माघ, कुम्भे फाल्गुनो मेषे वैशाख वृषे ज्येष्ठ, मिथुने आषाढ तृतीयांश, तुलाया कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तर, वृश्चिके मार्गशीर्ष, शुभ इत्यर्थ। केचित्तु चान्द्रमास सम्भवमाहुस्तेनायमर्थ। फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसम्भवेऽपि शुभ, चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रान्तिसम्भवेऽप्यशुभ। तदुक्त विवाहवृन्दावने। "भवेन्न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्य। मध्यस्थितौ द्वावपि वर्जनीयाविषादिवाचामियमेव युक्तिरिति" "अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव। न हि मेषसंक्रम क्वचित् निषिद्धोऽस्ति। तदेतदविचारितरमणीय कुत? यतोऽयन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्व तन्मते मेष प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीत तस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्। उक्तञ्च पुडारले। "पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ। आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहु करपीडनमिति। किञ्च वशिष्ठवाक्ये "दिनाधिपे मेषवृषेत्यादौ, सौरचान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात्। तस्मात् द्वयोरैक्ये विवाह प्रशस्त। तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठा मुख्या। यत्र तु निषेधानन्तर प्रतिप्रसवो यथा हरिशयने विवाह निषिध्य कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् अतएव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन इत्युक्त

नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्ग "पुत्रोपेता तु कार्त्तिके धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्तृपरायणा" इत्युक्तवान् तदपि धनु सङ्क्रान्तिव्यतिरिक्तविषय द्रष्टव्यम्। हरिशयनात् प्रागाषाढतृतीयांशस्य मध्यम हरिस्वापान्तर्गता आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिका पौषश्चैते निषिद्धा। धनुषि पौषस्त्वत्यन्त निषिद्ध। "मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। क्षौरमन्न न कुर्वीत विवाह गृहकर्म चेति" गार्ग्योक्तेः। अन्नप्राशन विहितकालातिक्रान्तम्, क्षौर चौलस्य स्वाम्यम्। यत्तु पञ्चमाब्द क्षौर तस्य न निषेधः। "चैत्रे मीनगते रवावित्ति" विहितोपनयनस्य विषयालाभात्। अथोत्तरार्द्ध व्याख्यायते। अलीति। अलिमृगाजा प्राग्व्याख्याता। एतद्राशिगते सूर्ये सति कार्त्तिकपौषमध्वपि करपीडन भवति यथा वृश्चिके कार्त्तिक मकरे पौष मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थ इद तु सौरमासपक्षिणा मतम्। अतएवाधुनोक्तपूर्वार्द्धस्थवाक्ये "केष्वाङ्क करपीडन" मित्युक्ति। श्रीधरोऽपि। "पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात्। मधुसमापाढगत विवाह वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के इति तदेतत् प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा केशवमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष्यवश्यदेयकन्याविषयम्"। पी॰धा॰। प्रमिता॰ तु देशभेदात् मासभेदस्य प्राशस्त्योक्ता "तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमास प्रशस्यते। अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयो। विन्ध्याद्रेर्दक्षिणे भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते। उत्तरभागे तु विन्ध्यस्य सौरमान विधीयते। अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमान प्रकल्पयेत्"। मासभेदे फलभेदमाह ज्यो॰त॰ भुजबल "आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी" निर्ण॰सि॰ व्यास। "माघफाल्गुनवैशाखे यदूढा मार्गशीर्षके। ज्यैष्ठे वाषाढमासे वा सुभगा वित्तसयुता। श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यता ध्रुव" अत्राषाढस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र प्रतिप्रसव प्रागुक्त। अत्र जन्ममासादिनिषेधः "आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रह। नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषो सुतप्रद" मु॰चि॰ "यस्मिन् चान्द्रेमासि जन्म स जन्ममास जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासोऽपीत्युच्यते। इयमपि व्याख्या मुहूर्त्तचिन्तामणौ कर्त्तुः प्रपौत्रेण गोविन्देन तद्व्याख्यापीयूषधारायामुक्ता विवाहप्रकरणे "जन्मर्क्षमासतिथय" इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याख्यातमस्माभि,, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मभ यस्या तिथौ जन्म सा जन्मतिथि। समाहारद्वन्द्व आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभाव। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्त्तोऽपि। तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयो करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थ। यदाह वसिष्ठ। "स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्युग्रगणेषु चैवम्। नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्"। क्षणोमुहूर्त्त नारदोऽपि "न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रह इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ। आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने "जात दिन दूषयते वसिष्ठ पश्चैव गर्गस्त्रिदिन तथात्रि। तज्जन्मपक्ष किल भागुरिश्च मते विवाहे गमने क्षुरे चेति" पी॰धा॰। ज्यो॰त॰ तु "चादौ च गर्गयवनोदशाहम्। जन्माख्यमास किल भागुरिश्च मते विवाहे क्षुरकर्णवेधे" तृतीयपादादि पाठ "अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाह, तर्हि सुतप्रदो विबुधै पण्डितै प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वयाद्यगर्भराहित्य विवक्षितम्। केचित् "इदनाद्यजनुषोरिति" पठन्ति। यदाह च्यवन "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभेति"। चण्डेश्वर "जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मलग्ने भवेदूढा दृढा सन्ततिसौख्यभागिति" एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। "आद्यगर्भे सर्वान्निषेधाभिधानात्" पी॰धा॰। ज्यो॰त॰तु कन्याविषयमिद न वरविषयम्। "उद्वाह्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते" इति श्रीपतिवचनात् इति समर्थितम्। अथ ज्यैष्ठादिमासे विवाहे विशेष। "ज्येष्ठद्वन्द्व मध्यम सम्प्रदिष्ट त्रिज्येष्ठञ्चेन्नैव युक्त कदापि। केचित् सूर्य वह्निग प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यज्येष्ठयो स्याद्विवाह" मु॰चि॰ "पुत्रोज्येष्ठ कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतत्त्रिज्येष्ठम्। इद ज्येष्ठत्रयमुच्यते तत् कदापि नैव युक्त नैव प्रशस्तम्। ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाह कार्य इत्यर्थ। यदात्वेकतरज्येष्ठस्य तदा ज्येष्ठमासेऽपि भवति। यदाह गुरु "न ज्येष्ठे ज्येष्ठयो कार्य्य स्नानयोः पाणिपीडनम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमास्यपि कारयेत्" इति। एतच्चान्यतरज्येष्ठत्व द्विविध ज्येष्ठमासो ज्येष्ठोवरश्च, ज्येष्ठोमास कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वन्द्व मध्यम सम्प्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थ.। एकोज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तममेव यदाह उग्रह "द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

मी मौनादेव ज्ये [illegible] शुभावह । ज्येष्ठं न कुर्वीत विवाहे [illegible] मिति । वाराहोऽपि "[illegible] कन्या [illegible] ज्येष्ठे [illegible] । [illegible] मत्त्वेन ज्ये- [illegible] शुभ" इति । [illegible] ज्येष्ठमासमात्रेऽपि तद् [illegible] कथनम् । [illegible] इति न [illegible] । [illegible] । [illegible] ज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्विशुद्धौ [illegible] विवाह । [illegible] "ज्येष्ठमासि [illegible] ज्येष्ठ [illegible] । विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि [illegible] नर्द्दिति" । [illegible] "[illegible] ज्येष्ठो [illegible]" इति । ज्येष्ठमासजन्मनक्षत्रतिथिषु [illegible] । अत एव ज्येष्ठजन्ममासे [illegible] [illegible] प्रत्याह इति । [illegible] शुभं [illegible] ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य [illegible] विवाह शुभ इति केचित् तु [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] यदाह भरद्वाज "ज्येष्ठे ज्ये- [illegible] कुर्वीत भास्करे [illegible] । [illegible] दिनानि च वर्जयेत्" । [illegible] । "दशाह- [illegible] बृहस्पतिः । [illegible] शुचिः स्यात् पराशर" इति । [illegible] । "[illegible] ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । [illegible] [illegible] दिनानि दश वर्जयेत् । [illegible] [illegible] न कुर्वीत [illegible] [illegible]" । अत ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासे [illegible] ऽपि [illegible] मातृकः । "मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहस्तौ [illegible] च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कु- र्वीत [illegible]" । भरद्वाजोऽपि "मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे- [illegible] परिवर्ज्य [illegible] । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परि- वर्जयेत्" इति । (ज्यो॰त॰ । "[illegible] ज्येष्ठमासि न च [illegible] मङ्गलम्" [illegible]) एवं च "[illegible] ज्येष्ठे [illegible] [illegible] [illegible] गिरा [illegible] [illegible]" पी॰ धा॰ । "सुतपरिणयात् [illegible] शुभाकरपीठम न च निजकुले तद्वत् [illegible] शुभदम् । न च [illegible] सहोदरकन्यके न [illegible] [illegible] शुभे न [illegible] ' मु॰चि॰ । "[illegible] [illegible] इति [illegible] निजकुले [illegible]

[illegible] परिणयादिमङ्गलं [illegible] [illegible] विवाहो न [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" । [illegible] । "[illegible] विवाहो न [illegible] । [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] विवाह [illegible] । [illegible] विवाह [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] विवाहात् [illegible] [illegible] कार्यम् । यदा- [illegible] "[illegible] मण्डनाद् [illegible] [illegible]" । [illegible] कार्ये तदा कन्या- विवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य इत्यर्थ । यदाह नारद । "[illegible] [illegible]" । वसिष्ठः "पुत्रीविवाहात् परतः [illegible] शुभदं पुत्रविवाहकर्मेति" अपि च, सहजयोः सोदर्योर्वा सो- दरयोः सोदरकन्यके न देये सोदर्ये । अत्र च नारदेन "न चैकजन्मनो पुत्रोरेकजन्ये तु कन्यके । [illegible] [illegible]" "एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्मयोरिति" वसिष्ठोक्तेश्च । अत चकारोऽनुक्त [illegible] । [illegible] सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । "न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचनेति" [illegible] नारदोऽपि । "[illegible] कार्यो नैकदं दु- हितृद्वयमिति" । [illegible] [illegible] कन्या दीयते तदा [illegible] कन्या देये [illegible] । (परिशि॰) [illegible] [illegible] दृष्टव्यः । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] च इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ते [illegible] । तेषां सोदरत्वात्तेषां विवाहः [illegible] [illegible] मध्ये न कार्य । यदाह नारद "विवाहस्त्वेककन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । [illegible] त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्" । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एव [illegible] पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य

इत्यर्थः । तथा च वृद्धमनुः “एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्य्यान्मातृभेदे विधीयते” इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति वाचकायकालद्योतनाय । षण्मासमध्ये तु सर्व्वथैव न कार्य्या । “विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदीति” नारदवाक्यस्वरसात् । पराशरोऽपि “एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि । पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति” तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतञ्चाकार्य्यं स्यात् तयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः “नैकदा मुण्डनद्वयमिति” वसिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन् वर्षे मुण्डनं चौलमुपनयनं वा” “पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रान्तरस्य कुर्व्वीत नोद्वाहमिति सूरय इति” गर्गवाक्यन्तु भिन्नमातृविषयं पूर्व्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । “समानापि क्रिया कार्य्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे दुहितुः कार्य्यो न विवाहश्चतुर्द्दिनानिति” नारदोक्तेश्च । वसिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः । “एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्य्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति” । चौलोपनयनविवाहरूपं कार्य्यत्रयम् । तदुक्तं च्यवनेन । “आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे बुधैरुक्तो मातुरैक्ये न कर्हिचिदिति” । एवं स्थिते भिन्नोदरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्य्यम् । किन्तु गृहभेदादाचार्य्यभेदाद्वा कार्य्यं यदाह वसिष्ठः । “द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्द्दिनैश्च । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतोऽपि” इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्म्मादिकर्म्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यमलजातयोरुक्तनिषेधो नास्ति । “एकस्मिन् वत्सरे मासे कुर्य्याद्यमलजातयोः । क्षौरञ्चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव चेति” पराशरोक्तेः । क्षौरञ्चौलम् । भट्टकारिकायाञ्च “एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । “जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मतेति” मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । सन्तानः प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति” । सन्तानो वंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकर्म्मणि पित्र-

क्रिया श्राद्धक्रिया न कार्य्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽयं निषेधः, मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अमङ्गलं श्राद्धम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्य्यमित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य्य विवाहादिमङ्गलं कृत्यं कार्य्यमित्यर्थः” मी०धा० । “वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा सूतकनिर्गमे परैः” मु०चि० “निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो नाशं व्रजेत् म्रियेत तत्र मासोत्तरं मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं तत शान्त्या स्वनुष्ठितया विवाहः सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम् । “कृते वाग्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्य्यं नारीवैधव्यदं भवमिति” । विशेषमाह मेधातिथिः । “पुरुषत्रयपर्य्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत् तथा मुण्डनमण्डने” । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं यथोक्तं माण्डव्येन “अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासवन्मितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते” इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः । “वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पितामहश्चैव माता चापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्भवेत्” । अन्ये उक्तेभ्योऽन्ये । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पितुराशौचमब्दं स्यात् तदर्द्धं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च भार्य्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः” । दैवज्ञमनोहरे विशेषः “प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्ज्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्यतीति” मेधातिथिः । “दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे । यः करोति शुभं कार्य्यं विघ्नं तस्य पदेपदे” इति । अथावश्यकालेऽपवादमाहापरोऽपि । “स्वस्वर्षपुरस्कारेणाशौचाग-

र्गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च सन्तुष्टितया विवाहः कार्य्य इति परैराचार्य्यैरिष्यते। यदाह मेधातिथिः। "प्रेतकार्य्याद्यनिवृत्त्यै परेषामभ्युदयक्रियामिति" ज्योतिःप्रकाशेऽपि। "प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमन्ततरा। शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुध" इति। अत्यावश्यकत्वे स्वस्ताशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि शान्तिं विधाय विवाहः कार्य्य इत्यर्थः पी०धा०। चूडाव्रतस्यापि विवाहतोऽव्रताच्चूडा नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे। वधूप्रवेशाच्च सुतादिनिर्गमः षण्मासतोऽब्दविभेदतः शुभः मु० चि० "चूडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दात् महानाम्न्यादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुषत्रयान्तर एव नेष्टम्। तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्रयपर्य्यन्तं नेष्टा। तथा वध्वाः स्नुषायाः कन्यायाः विनिर्गमोऽपि पुरुषत्रयपर्य्यन्ते नेष्ट एतन्मूलवाक्यं "पुरुषत्रयपर्य्यन्तमित्यादि" "आदौ चौलं ततो मौञ्ज्यादि"च माङ्गलिखितम्। तत्रानुकूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं दोषः। स चायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्य्यन्तमेव अतः षण्मासतः इति मासषट्कानन्तरमयं व्यत्यस्तोऽपि विवाहादि सर्वोविधिः शुभः। एतन्मूलवाक्यम् "कुले ऋतुत्रयादर्वाक्" इत्यादि प्रागुक्तम्। अत्रापवाद उच्यते चेति अथवाऽब्दभेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि शुभः। यथा माघे मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः। तदुक्तं संहितासारावल्याम् "फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने। भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्त्तुत्रयविलङ्घनमिति" अत्र फाल्गुनपदं प्रागब्दगतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणं तत्र कैमुतिकन्यायेन यत्र स्वल्पकालान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अब्दभेदस्यैव प्रयोजकत्वात्" पी०धा०। अथ प्रसङ्गान्मूलादिजातयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वमाह "श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च। ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजञ्च शक्राग्निभा भवति देवरनाशकर्त्री" मु० चि०। "अहिजावाश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रूः साक्षाद्भर्त्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः तथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं हतो नाशयतः। उक्तञ्च वसिष्ठेन "नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा साक्षादवश्यं श्वशुरं निहन्ति। तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कालमिति" अहिभव

इति पुंस्त्वमविवक्षितम्। सुतः सुता वेति पर्य्योक्तेः "मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति नारदोक्तेश्च तस्य श्वशुरस्याङ्गना पत्नीम्। वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः। तदेव स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन। "जनकं जननीं हन्ति भर्त्तुर्मूलाहिधिष्ण्यजा"। तुल्यन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षान्मातरम्। ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्नकन्या स्वधवाग्रजं भर्त्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति। शक्राग्निभा विशाखानक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठभ्रातुर्नाशकर्त्री भवति"। यदाह वसिष्ठः। "सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरमिति"। हन्तीत्यनुवर्त्तते। नारदोऽपि। "ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति" पी० धा०। अत्र विशेषः "द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा। मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ"। मु० चि० 'द्वीशं' विशाखा। यदाह च्यवनः। "विशाखा तुलया युक्ता देवरस्य शुभावहा। विशाखा वृश्चिकोद्भूता देवरं हन्त्यसंशयमिति"। बृहन्नारदोऽपि "न हन्ति देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा। चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत्"। तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फलित" इत्यर्थः। मूलेति। तयोः श्वशुरघ्नो मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ। आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं नारदेन। "सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजः। तदन्त्यपादजो नैव तथाऽश्लेषाद्यपादजः" अत्र पुंस्त्वमविवक्षितं हेतुः स एव" पी० धा०। इति वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारः

अथ वधूवरयोर्मेलकम्। तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र केचिद्द्वादश कूटान्याहुः। तदाह नारदः। "दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च। राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः"। "पुनश्च वर्णकूटञ्च माहेन्द्रं वा ततः परम्। एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्त्तिताः"। अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः। यदाह गर्गः "माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम्। स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम्। राशिराश्यधिपाख्ये च वेधो नाडाख्यकूटकम्। भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम्। योनिगोत्रकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु। दम्पत्योर्वृद्धिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्त्रतः" इति। तत्र दर्शादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

स्यात्सख्यमैक्ये राशियुग्मन्तथैवेति” वक्ष्यमाणत्वान्नोक्तम् । दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सद्भकूटे तु दोषाभावएव”। पी॰धा॰ योनिकूटमाह “अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः, सिंहोवस्तजपाह्वयोः समुदितोयाम्यान्त्ययोः कुञ्जरः। मेषोदेवपुरोहितामलभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः, स्याद्वश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः। ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोः श्वा तथा, मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरुः। व्याघ्रोद्वीशभचित्रयोरपि च गौरार्य्यमणबुध्न्यर्क्षयोर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत्” मु॰चि॰ “अश्विनीयमतारयोर्हयः अर्क्कयोनिरुक्त १ स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः २। वस्तजपाह्वयोर्धनिष्ठापूर्व्वाभाद्रपदयोः सिंहः ३। याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्जरोहस्ती ४। पुष्यकृत्तिकयोः मेष ५ कर्णाम्बुनोः श्रवणपूर्व्वाषाढयोर्वानरःस्यात् ६। उत्तराषाढाभिजितोर्नकुल ७। चान्द्र मृगः ब्रह्मयोनिर्ब्राह्मं तद्धं रोहिणी तयोरहिः, सर्प ८। ज्येष्ठानुराधयोः कुरङ्गो हरिणउदितः ९। मूलार्द्रयोःश्वा कुक्कुरः १०। तथा पुनर्वसुश्लेषयोर्मार्जारः ११। मघापूर्व्वाफल्गुन्योरुन्दुरुः मूषिक १२। द्वीश विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्र १३। आर्य्यमणम् उत्तरफल्गुनी बुध्न्यर्क्षमुत्तरभाद्रपदा तयोर्गौः १४। तत्फलमाह पादगयोरिति। एकस्मिन् पादे श्लोकचरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः। यथा। “अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः” इतिपादस्थोक्तयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत्। एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। यदाह वशिष्ठः। “अश्वेभमेषभुजगद्वयकुक्कुरौतुमेषौतुमूषकमथोन्दुरुगोलुलायाः। शार्द्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयश्वा कौषोऽथ बभ्रुयुगकौषगवाश्वसिंहाः। गोकुञ्जराविति यथाक्रममाश्विनादिभानामभवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः”। लुलायो महिषः, गवारिर्व्याघ्रः कौषोवानरः बभ्रुर्नकुलः। “बभ्रूरगश्वैणमिभेन्द्रसिंहमोत्वाखुमंमन्त्वजवानरौ च। गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिषञ्च वैरं त्वनार्य्योर्नृपभृत्ययोश्चेति” एतत्फलं सापवादमाहालिः। “एकयोनिषु सम्पत्त्यै दम्पत्योः सङ्गमः सदा। भिन्नयोनिषु मध्यःस्यादरिभावो न चेत्तयोः। योनेरभावे मोदुष्टाह स तु कार्य्यो वियोगदः। राशिर्वश्यस्तु यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक्”। अथ गुणविभागोदैवज्ञम॰ “अष्टाविंशतितारायां योनयस्तु

षमुद्र्श। मैत्रं वैरातिमैत्रञ्च विज्ञेयं नरयोषितोः। महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम्। मैत्रे वैरातिमैत्रे च खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणा” पी॰धा॰। अथ ग्रहमैत्री “मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्किणौ वैरिणौ, सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विषत्। शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्य्याः, बुधः शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ। मित्रे, चास्य रिपुः शशी, गुरुशनिक्ष्माजाः समाः, गीष्पतेर्मित्राण्यर्ककुजेन्दवोबुधसितौ शत्रू समः सूर्य्यजः। मित्रे सौम्यशनी, कवेः शशिरवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ। मित्रे शुक्रबुधौ,शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्य समः” मु॰चि॰ एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वशिष्ठः “अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात् समत्रित्रं तु मध्यमम्। उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम्। शत्रुमित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं दम्पत्योर्विरहप्रदम्” अस्यापवादस्तत्रैव “राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता। अत्र गुणभेदो दैवज्ञम॰। “ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणा पञ्च प्रकीर्त्तिताः। तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम्। चत्वारः सममित्रत्वे द्वयो साम्येत्रयो गुणाः। मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम्। परस्परखेटवैरे गुणशून्यं विनिर्द्दिशेत्। अत्र समित्रादौ व्येका ग्राह्या यथोदिताः” पी॰धा॰। अथ गणकूटम्। “रक्षोनरामरगणाः क्रमतोमघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधा। पूर्वोत्तरात्रयविधात्र्यमेशभानि मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि” मु॰ चि॰।

“क्रमत रक्षोनरामरगणा वाक्यशेषेणोच्यन्ते। मघा प्रसिद्धा अहिरश्लेषा वसुर्धनिष्ठा इन्द्रोज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षोगणः। पूर्वात्रयम् उत्तरात्रयं चेशेश षड्भानि विधाता रोहिणी यमोभरणी ईश आर्द्रा एतानि भानि नरगणोमनुष्यगणः। मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्मृगः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत् स्वातिः लघूनि अश्विनीहस्तपुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति। यदाह नारद। “रक्षोगणः पितृत्वाष्ट्रद्विदैवमैन्द्रतारकाः। वसुवारीशमूलाग्निकृत्तिकाभियुतास्तत। तिस्रः पूर्वोत्तराधात्र्यममाहेशतारकाः। इति मर्त्यगणोज्ञेय स्याद-

मर्त्यगणं परे। इत्यादित्यःकेशायुन्त्यमित्राश्वीज्येन्दुतारका" पी०धा०। फलमाह। "निजनिजगणमध्ये प्रीतिरुत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा। असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र" मु०चि०। "असुरमनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वान्यतरस्य वेत्याकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाश, यदाह नारदः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा। मध्यमा देवमर्त्यानां रक्षोनॄणां तयोर्मृतिः" काश्यपः "स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरमर्त्ययोः। मर्त्यराक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति" अयमर्थः पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्यं तदा मृत्युः। तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा वैरं वैपरीत्ये मृतिः। उक्तं च। "राक्षसी यदि सा नारी नरो भवति मानुषः। मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः"। शार्ङ्गीये। "रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी। केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तश्चोऽपीह नेच्छतीति"। एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "षड्गुणा गणसाम्ये च पञ्च स्यु सुरमानुषे। नार्या देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणास्त्रय। देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः। पुंसो रक्षोगणो यत्र नार्या देवोऽथ वा नरः। गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणो ग्राह्योऽन्यथा न हीति"। अस्यापवादमाह गर्गः। "ग्रहमैत्री च राश्योर्विद्यते नियतं यदि। न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्"। अत्रिरपि। "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अत्र परिहारं चन्द्रदर्पणे वक्ष्यति। मनुरपि। "ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाडी पृथक् तयोः। विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरो नरः" इति पी०धा०। रज्जुकूटमन्यत्र दृश्यम्। अथ भकूटम् "मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे। द्विद्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत्" मु०चि०। "स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः। यथा मेषकन्ययोः वृषधनुषोः। एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात्। यथा सिंहधनुषोः एवं द्विद्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात्। यथा मेषवृषयोः अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे सप्तसप्तमे वा सति सौख्यं तत्पाणिपीडनं स्यात्। यदाह नारदः "षट्काष्टके मृतिर्नवपञ्चमे त्वनपत्यता। नैस्व्यं द्विद्वादशेऽन्येषु दम्पत्योः प्रीतिरुत्तमेति"। अत्र विशेषो ज्योतिःप्रकाशे। "पुंसो मृत्युगृहे सुतस्था च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च। द्विद्वादशे धनस्थे धनस्था च कन्या रिष्फे स्थिता धनवती पतिवल्लभा चेति"। अन्यत्र। "मृगः कुलीरेण घटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात् समसप्तकोयम्। तुला मृगेणाथ वृषेण सिंहो मेषेण कर्को मिथुनेन मीनः। चापेन कन्या घटभेन चालिर्दौर्भाग्यदैन्ये दशतुर्यकेऽस्मिन्निति" पी०धा०। अस्यापवादः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि। अन्यर्क्षेऽशपयोर्बलित्वसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः" मु०चि०। "प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि द्वयोःस्त्रीपुंसराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा। नवपञ्चमे त्वेकाधिपत्याभावः। द्विद्वादशे मकरकुम्भयोः। अथ वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ, नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ। द्विद्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ। यदाह वशिष्ठः "द्विद्वादशे वा नवपञ्चमे वा षट्काष्टके राक्षसयोषितोर्वा। एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति" राजमा०। "भवेत्त्रिकोणे बहुपुत्रवित्तं द्विद्वादशे चायमुपैति कन्या। षट्काष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे ग्रहमैत्रीभावे" इति एकाधिपत्येऽपीति शेषः। अतएव ग्रहमैत्र्यैकाधिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति। यदाह नारदः "वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्धटमीनयोः। चापोक्षयोर्मृगकीटभयोः कुम्भकुलीरयोः। पञ्चास्यमृगयोर्जन्म राश्योः प्रोक्तोऽशुभप्रदः" इति। उक्ता इवं चापोक्षयोरित्यकारान्तनिर्देशश्छान्दसः। एतद्भिन्नं मित्रषट्काष्टकमित्याहुः। तदुक्तं जगन्मोहने "मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः। कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः। कन्याकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नाद्वै वर्जयेदिति"। एवञ्च ग्रहमैत्र्यभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः। तथा च शार्ङ्गधरीये उक्तं। "मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते। मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे" इति। एतादृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं केचित् यथा ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरः। "वरबन्धोर्मातृपितोर्जीवितो-

स्त्रिहिनायकत्। त्रिकोणमीनकीटाद्य न स्यादन्यत्र दोष-
दमिति"। एतत्फलममार्षत्वादुपेक्ष्यम्। इतोऽन्यच्च मेष
सिंहादिक नवपञ्चम पञ्चमैत्रीसम्बन्धित्व नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोण पञ्चमैत्रीसम्बन्धितनव
पञ्चममिव, कथ? गुरोश्चन्द्रोऽमित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरु
समोऽपि मित्रमिव "अपदोषतेव विगुणस्य गुण" इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्ति स्यादिति
चेत् उच्यते यत्र स्वैकस्य मित्रत्वमपरस्य समत्वन्तत्
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहार। तादृश मीनकर्कादिक
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति। यत्र तूभयोरपि पञ्चमै-
त्रं तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृति।
अयञ्च परिहारो वरवध्वोर्मातापित्रोरित्यस्यापि दोषा-
न्तरस्य सम्भवति वा समृतस्य नायको भवति तुल्यन्या-
यत्वात्। स्वभावापित्रकयोस्तु वरवध्वोर्नाय दोषो-
ऽस्त्येव एव द्विद्वादशेऽपि। तथा जगन्मोहने वशिष्ठ
कश्यपौ। "द्विद्वादशे शुभ प्रोक्त मीनादौ युग्मराशिषु।
मेषाद्ययुग्मराशौ तु निर्धनत्व च कथ्यते। "आयुष्य
सम्पत्सुतभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत्। सौभाग्य
सम्पद्धनधान्यसम्पत् झषादियुग्मे क्रमत फलानि।
अजादियुग्मे क्रमत फलानि वै वैधव्यमृत्युर्बन्धबन्धनानि।
वियोगमन्त्यामतीव दुःख वशिष्ठगर्गप्रमुखै स्मृतानि"
इति। अथैवविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाडीदोष
सर्वथा त्याज्य एवेत्याह नाड्यास्तु शुद्धिरियदीति। वक्ष्यमाणाना
त्रिविधनाडीनक्षत्राणा शुद्धि, स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरे-
कस्या कस्यामपि नाड्या यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्ट
कादि भवति तदा विवाह कार्य। यदा कस्या नाड्या स्त्रीपु
रुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाह। उक्तञ्च रत्नमालायाम्
"भवनपतिसुहृत्त्व स्यात्तथैकाधिपत्य यदि भवनविशुद्धौ वा
षट्काष्टकेऽपि। शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु कथितः स्यान्न नाडीसमाज इति। अपित्र-
त्व, नवमपञ्चमद्विद्वादशयोरपि। अत्र केचित् षड्ष्टक
स्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणात् तस्यापवादक षट्काष्टके
पाति परिहार, किन्तु निन्दा प्रतिपादयतोऽपिनङ्गान्त
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चम-
द्विद्वादशयोरेव दुष्टभकूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवाप-
वादक इति यथा "ब्रह्महापि नर पूज्यो यदि स्याद्
पुत्र धनमिति' अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा न
तु धनवद्ब्रह्महनरपूजापरापीति नैव बोध, 'द्विद्वादशे वा

नवपञ्चमे वा षट्काष्टके" इत्यादि वशिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
कूटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्ट षडष्टकादि विद-
धते। षट्काष्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि-
षड्ष्टकपरकषडष्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलषड
ष्टकनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विद्वादशयोरपि तुल्यत्वे-
नापवादकवाक्याना विषयाभावात्। दृष्टान्ते तु ब्रह्म-
हप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
प्रशसापरैवेति युक्तमुत्पश्याम। अथ नाडीसमाजप
दस्यायमर्थ। अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधाना नाडी
नक्षत्राणा वेधो नाडीसमाज। यदाह श्रीपति "ना
ड्यस्तिस्रोऽन्यस्तनिर्गेषधिष्ण्यास्तिस्रस्त्वश्विन्यादिभ्य एव प्र-
सूता। सपाकारास्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना
डीस्पृशा स्यादिति"। एवञ्च यत्र भकूटादय सप्रभेदा शुभा
भवन्ति। तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेय।
उक्तञ्च सप्तर्षिमते विवाहपटले। "यदा नायत्येक ना-
डीसमाजो भकूटादिकान् सप्रभेदान् प्रयस्तानिति'। अत्र
केचित्। नाडीसमाजशब्दोपादानात् समाजशब्दस्य
समुदायवाचित्वात् यदा त्रिषत्, पञ्चपर्वनाडीत्रयसमु
दाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकनाड्या पातस्तदा समस्तवश्यादि
गुणसत्त्वे विवाहोऽनैव भवेत्। यदा त्रिचतु पञ्चपर्व-
नाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयो स्यात्तदा भवत्येव विवाह।
अतएव "भकूटादिकान् सप्रभेदांश्च ते तामिति" श्रीपतेर
वचनमनुकूलम्। अश्वायमागत्य ते इति बहुत्वात्सप्त
भकूटादय शुभास्तामित्येकवचनानुरोधादेकामेव ना
डी परिहरेयु न तु नाडीसमाजमिवाड। तच्चि-
न्त्यम्। यतश्चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थाया" इति वाक्याच्चतु-
श्चरणनक्षत्रोत्पन्नाया। कन्यायास्त्रिपर्वैव, त्रिचरणन
क्षत्रोत्पन्नाया कन्याया द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नाया।
कन्याया पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युगपन्नाडी-
त्रयविचारासम्भव एव। किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्रयाभिधानात्तत्र्यसमाजपद नाडी
संस्थनक्षत्रसमुदायपर तथाहि "अश्वादिभ्यस्तिस्र
एव नक्षत्रेभ्य प्रसूता न्यस्तनि गेषधिष्ण्या सर्पाकारा-
स्तिस्रोनाड्य स्यु तत्रैकनाडीस्पृशा नक्षत्राणा समाजो
नाडी स्यात् इति। ननु "यस्मादनर्थकलहागमसन्त्यय
स्यु पाणिग्रहादनु तयो खलु नाडियोगे। तस्माद्वद
स्त्रियमनाडिषु भेषु नून नाडीसमाजइति चिन्त्यमनु
क्रमेणेति' इत्यगर्गवचनान्नाडीसमाजएव स्थिते दोष नै-

कत्वा भावामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव षड्भित्य समाप्तिमेव, इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-च्च द्विस्वभावमयमृगादायविषयमिति । किञ्च पञ्च षष्ठेच्च मीन.शार्दूलनियेयविषयत्वेन विम.शायाम् मृगेन्द्रगणपदमाहितत्वा एव निषेधोयुक्तः । तानि च देवविशेषराज्ञान्त्वयेऽभिधास्ये । अत 'अकूटकान् षष्ठ-भेदाच ते तामिश्वमपाठे प्रशस्तामिति पठन्ति अभियुक्ता गार्ग्यधरीयज्योतिर्निबन्धकारादय । तस्माद्वादोषमात्र परम मात्रदेव व्याख्यान न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्षत्र शुद्धिरस्ति । यथा भरणीकृत्तयो पट्काष्टकन्च वर्त्तते तत्रैव्यपि नास्ति तत्र किं कार्य्यमत आह । अन्यर्क्षे गे-णपयोरिति । अन्यर्क्षे भिन्नपट्काष्टकादिष्योऽन्यराशी, कोणि राशिस्वामिनो परस्पर मतृत्वे वा समत्वे वा षट् काष्टकादौ च सति उभयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्वैकित्व-मस्तित्वे चेत् स्याताम् । अस्मिन् सम्यक्त्वगुणादिभ्यितत्वेन, अस्मिता परस्परमेत्री ते उभे चेद्भवत अस्मिताया उपलक्षण-त्व दृकाधिपत्यमपि तदा विवाह शुभोमित्युक्तः । उक्तञ्च भागमोक्तने गमिकेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि नवनाथसमा-धिपौ । तमांशेऽपि च कर्त्तव्य दम्पत्यो शुभमिच्छतेति" तस्मात्तदिदं राशिनाथे विरुद्धेऽपि त्वनुगादादत्वे यत्र दम्पत्योः पराष्टको न तु दुष्टकूटमत्रैतस्य । उच्यते विवाहित्य मागतेन शुद्धकूटम् अपि गण्यति । ननु च 'अधीन विवाह भवेत् शुद्धकूटमिति" षड्विमतविचारपट कीयवाच्य अनन्तर्गच्छाभिरभिधास्यते । तदेव कोऽन्य षट्कंदाष्टकमपि न विदमपि । मन द्वयो-र्बाह्यदोषैर्नान्तरगतव्यर्थे नार्थे निषादिते पक्षमि-मेव पक्षदोषतये परिहरणं स्पष्टते । अर्थकमि-मेव दुष्टकूटके भवमदिगुणविचारादिनान्तकपरिहारा-भिधानविश्रुतोऽत्र पक्षे न किं दुष्टस्य विवाद चद्भाव गतम् । 'नधोगारिभावं' इत्येकद्वकूटमिति तु नि पक्षे च षड्देवतापराष्टकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्र्ये चापमादयोः । विवाहद्वारेतोयास्मयो मीमत्वांशे न विति" जगत्येऽस्य भागिदृश्यादेन मागल्पन्ति दृष्ट कथाकादेन दुष्टकूटमतापपचैरायाश्रृदकम् । तथापि । स्मार्त्तं एकाधिपत्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति नवांशदन्तिवधामिनो परस्परमैत्री चेद्भवति विवाह कर्त्तव्यम् । गम.गतान्तो नवनन्दिन दोषन्ति । एत तद भ.वतीदर दिष्टमतेन षट्कं परस्परैव रेक्षदर्षिक

तद दुष्टकूटमपापर्हं पराष्टकमित्यधिकारोऽत्रवार्थ । तत्र 'नधोगाविभाव इत्येकद्वकूटमित्यपि' वाक्य षड्-दैवपराष्टकनुस्वधमताद्दोषिवत् । अगनापमवनस्या-भिधायक तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्य सुभयवि दोषपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशी च भावौ च एतेदा समाकारो राशिनाथमर्तिकन् राशिनाथे द्वयेव यदि समानत्वमपि चार्थीयेत तथा सत्यमत्र । राशी विरु-द्धौ षट्काष्टकादिना, भावौ विरुद्धौ क्योर्भावविद्याकाङ् क्षायां ययो षट्काष्टकादिविवादत्वयोरेव प्रतिपादितत्व द्भूपरत्वमिति तयो राशयोर्नाथौ विरुद्धौ "मित्राणि द्यु-मणेरित्यादिना परस्परं शत्रू स्याता तद्राशिनवांशस्वामिनौ नवनत्वे मित्रत्वे च समुचिते सति विवाह शुभदः । मन्यतिकूटे समान्हादृते कि प्रयोजनम् ? उच्यते । अ गणापत्य नवमम्बदाधिकरणमेव । तत्र युगपदुत्प-न्नस्य दोषद्वयस्य राशिविरोधपतिविरोधरूपस्य परि-हारोऽनेन ज्योतिःशास्त्राभियुक्ता एव किन्तु उभयविरोधे एव विधं समाधिमान्दिश विवाहद्वारयन्तीत्यन्या प्रशस्ता तावत्तम् । अन्यस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्यत्र । भावगणौ नयेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीमनतेषु स्त्री पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाडी वर्त्तिन्यमावपेक्ष्यते तदा विवाह शुभ । यथा भरणीकृत्तयो सत्युभयविरोधे राशि-नाथयो क्रमेण पञ्चमपञ्चमयोर्ग्रहयो स्वामिनौ सूर्य्य भौमौ तयोर्मैत्र्यपि नवांशाधिपत्वात्तदनन्तरमपि तत्र विवाह शुभफलोनिगदित । यतोऽत्र स्त्रीपुंस-नक्षत्रयोरेकनाडीसम्बन्धित्वभावः । यदात्वश्विनीकृत्तिके एव यदा द्वयोर्नक्षत्रे स्याता तदा नाडीवेधदूषणप्रभा-वात् सत्स्वपि गुणेष्वपि विवाहो न भवति । किं पुनरेव-विधविषये इति 'यदा नाडीवेधसमाधेर्भकूटादि-दोषात् एकभेदात् प्रयत्नात् इत्युक्ते । अर्थं तत्परिहारा समाप्ते इति दाक्षरभाष्य । तावन्तुष्टये इति । अत्र-मास्मदर्थं उद्धृतवन्त । प्रत्येव स्वाध्यायेदमिदम् । परि-शिष्टे निषिद्धे षट्काष्टकदौ च सति यदि स्त्रीपुरुषनक्ष-त्रयोः परस्परनाडीवेधे कन्यायोद्वाह दारिद्र्यादिना नाडाशुद्धिकृते सदैव वर्जते द्विजो दत्तादंव्यापरमसमनी-राशौ एककर्म द्वौ विवाह एव भाग्निर्दिष्ट । अन्यदोषत्-त्र न दुष्टैरेदानि । तत्र भवति 'अन्योन्यनाडीदुष्टौ' इत्युक्ता । राजमार्तण्डे नारदः । कन्यधनिका । 'मैत्री वैश्यकूटदोषौ नदोतैर्विश्राम् यदि चेकार।

मित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी । षष्ठाष्टे नव पञ्चमे व्ययभवे योगेषु सुयोषितोः प्रीत्यायु सुतवृद्धिवित्तजनक कार्य्यो विवाहस्तदेति" । चकारात् षष्ठी च । जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा शुभा ध्येया । दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्ध्यभावे विवाहोनैव भवेत् । उक्तं वात्र पमति" । अथ तस्यापि परिहारस्याभावे परिहारान्तरमाह । अथ राशिवश्यताभाव इति । अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशिनाथविरोधादिके विषये षट्काष्टकादौ सति "द्विधा मृगेन्द्र नरराशिवश्या" इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवश्यताभावे सति विवाह शुभोनिगदितः । "यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्युक्तेर्य अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेवहेतोः । तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । षट्काष्टकनवमपञ्चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्री एक परिहारः । एकाधिपत्ये द्वितीय । ग्रहयोरेऽन्यशत्रुत्वे मैत्रे च तृतीय । ताराशुद्धौ चतुर्थः । राशिवश्यत्वे पञ्चम । सर्व्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहोनैव स्यादिति । एवञ्च ग्रन्थकर्त्ता 'भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य' श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानकृतम् । तट्टीकाकृन्महादेवेनाप्येवमेव व्याख्यात । यत्र हि प्रत्येक परिहारकम् तत्र गुणसमुदाय परिहारक स्यादिति किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । "मैत्री चेत्खपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्ताराभित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पत्करीत्यादि प्राग्लिखितेन राजमार्त्तण्डवाक्येन दुष्टभकूटे ग्रहमैत्र्या सह तदेकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका सूचिता । अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे वश्यत्वापेक्षा अतएतद्वाक्य ज्योति सारसागरे विवृतम् "तत्रान्योन्यमित्रत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव चिन्त्या । एकमित्रतायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा । शत्रुत्वे तु सर्व्वथा त्याग इति"। अत एतस्मिन् पक्षे चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावशाय । एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यताबलात् । तत्र षट्काष्टके पुनर्भवनपतिसुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अनयोर्द्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "ग्रहमैत्र्य । शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभि शुभम् । षडष्टकस्य धा प्राहुर्द्वाभ्यां द्विर्द्वादशत्रिकोणकमिति' । 'द्विर्द्विर्द्वादशम् । 'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि' श्रीपत्यादीनि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र यथासम्प्रदाय व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता" पी०धा०

अत्रापवाद । "मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद्गणानां न दोष । खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूट खेटप्रीतिश्चापि दुष्ट भकूटम् । मु० चि० "स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्व युग्म तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री रक्षोगणा पुमान् मनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थ" । यदाहात्रि "राशीशयो सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयो । गणादिदोषेऽप्युद्वाह पुत्रपौत्रप्रवर्द्धन" । अथ सद्भकूटं शुभफलदभकूट राशिकूट तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयो' शत्रुता सम्बन्धिनं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूट षडष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थ" तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । "नभोगारित्वम् हरेत् सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत् खेटमैत्री । सदा नाशयत्येकनाडीसमाजोभकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते ताम्" । (मु० चि०) चतुर्थचरणे "प्रोक्ते दुष्टभकूटक इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि चरणाविच्छेदार्थं पठित" । यत्तु नारदेन "एकाधीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित् षडष्टके" इति । एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम् । अधुनोदितवाक्यस्वरसात् । "भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाज" इति श्रीपत्युक्तेश्च "अन्यथा प्रागभिहितवशित्वादिवाक्यान्यनर्थकान्यापद्येरन्निति" । पी० धा० । अथ नाडीकूटमाह । "ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगन्दास्रभं चैकनाडी पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभ योनिबुध्न्ये च मध्या । वाय्वग्निव्यालविश्वोडुयुगयुगमथो पौष्णभञ्चापरा स्याद्दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्यु" मु० चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा । अर्यमा उत्तराफल्गुनी । ईश आर्द्रा । नीराधीपो वरुणस्तद्भ शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुग द्वयं द्वयम् । ज्येष्ठामूले उत्तराफल्गुनीहस्तौ । आर्द्रा पुनर्वसू । शततारकापूर्व्वभाद्रा चेत्यर्थ । दास्रभमश्विनी च एतच्च नक्षत्रनवक परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अत्र पुष्य प्रसिद्ध । इन्दुर्मृग त्वाष्ट्र चित्रा मित्रोऽनुराधा अन्तक भरणी च-

सुर्भमित्रा, जलभं पूर्व्वाषाढ़ा, योनिः पूर्व्वफाल्गुनी, तुग्रगोऽहिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्यनाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, व्यालोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढ़ा, एभ्यो युगयुग स्वाती विशाखा च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढ़ाश्रवणे इत्यर्थः । अथ पौष्णभं रेवती च, एतन्नक्षत्रनवकमपरा तृतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह । दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्यां परिणयनमसद्दुष्टफलं स्यात् । मध्यनाड्यां हि नियमेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात् । "मूले न्द्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्ये न्द्वोज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्राम्बुहिर्बुध्न्यभैः । अन्यैर्नाड्यहैकनाडिभवके स्याता द्विभे चेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपसुखे पार्श्वैकनाडी स्थिता" । गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वैकनाडी स्थिता, क्षत्रियादौ क्वचित्, अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी स्थितेत्यर्थः" । यदाह गर्गः । "नाडीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा कन्यका कण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति" । वराहः "आद्यैकनाडी कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशम् । अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्ज्जनीयाः" इति । अत्र चक्रन्यासोऽवसिष्ठेनोक्तः । "आद्यन्तिभिर्मैत्रिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात् सगणयेदुडूनि । यद्येकपर्व्वण्युभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा स्मृतार्थैर्भृशमेकनाडी" । फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः "सा मध्यनाडी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु । आसन्नपर्य्यायसमागतायां दूर्व्वा साप्यन्तरिता विरुद्धा" । उत्तरार्द्धस्यायमर्थः । आसन्ने समीपस्थिते पर्य्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता । यथाऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगशिरोरोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाडी सर्व्वैकेन स्त्रीपुंसयोरुत्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्विन्युत्तरफाल्गुन्योरितरक्षतव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्वर्षैरुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायास्तदुत्तरर्क्षे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु तिमृषु चरणनक्षत्र तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुष्पर्व्वगणना द्विचरणर्क्षे कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षेत पञ्चपर्व्वगणना । यदाह नारदः । चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिन्दुभान्नाडी त्रिचतुःपञ्चपर्व्वसु । गणयेत् क्रमशो चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः" । अस्यार्थं स्पष्टमाह गर्गः । "चतुष्पात् कन्यकाधिष्ण्यं गणयेदश्विभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन त्रिपर्व्व सुखावहम् । कन्यर्क्षं त्रिपादञ्चेत् स्याद्गणयेत् कृत्तिकादिकम् । चतुर्भिः पर्व्वभिस्तद्वदभिजिन्नक्षत्रान्वितम् । कन्यर्क्षञ्च द्विपादञ्चेत् स्याद्गणयेत सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्तद्वदेकैकं तु पञ्चकात् त्रिकवर्जिते" एतत्फलमप्याह गर्गः । "मध्यस्था मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । दक्षिणा पार्श्वनाडी तु कन्यकां हन्त्यसंशयम् । वामस्था त्वेकनाडी स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैकनाडी स्याद्दूरानिष्टस्य कारिणीति" । जगन्मोहने नारदः । "एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्व्वैः समन्वितः । वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः" । आसां नाडीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः । "चतुर्नाडी त्वहिच्छत्रायां पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सर्व्वदेशेषु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः" इति । अहिच्छत्रापाञ्चालौ देशविशेषौ । तस्मादश्विन्यादिभिर्द्देशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यत्वप्रसक्तिश्चतुष्पञ्चनाड्यपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । न चैतावता चतुष्पञ्चनाड्यौ स्वस्वदेशव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावश्यं क्ये किन्तु सर्व्वेष्वपि देशेषु विचार्य्ये तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाडी तु सर्व्वत्रैव समानदोषा" यदाह मनुः । "अहिच्छत्रायां चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यपमृत्युफलप्रदः । पञ्चनाडीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः । इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत् । त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्व्वत्रानिष्टकारकः" इति । यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाड्यौ प्रकृत्याभिहितम् "निधनं मध्यमनाड्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः अत्र पार्श्वनाड्यां मृत्युरूपमहादोषाभावः मत्वा विवाहादिकरणं शुभायेत्यर्थः । तत् क्षत्रियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेशवासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । "करग्रहे पृष्ठनाड्यौ न निन्द्ये इति यद्वच. । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्याःदाक्ष्यतस्तथेति" । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षं मत मृग्यम् । "इयं चाश्विन्यादित्रिनाड़ी गुरुमन्त्रादिष्वप्यनिष्टा प्रभुपण्याङ्गनादौ तु शुभैव" । उक्तञ्च स्वरोदये "एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्ज्जितमिति" । अत्र नाडीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, अन्यवदवेधे न एव त्याज्य" एतदप्युक्तं तत्रैव । "आद्यांशेन चतुर्थांशः चतुर्थांशेन चाद्यिमम् । द्वितीयेन तृतीयस्तु तृतीयेन द्वितीयकम् ।

पञ्चभागव्यधो येषां जायते यत्कन्ययोः । तेषां मृत्युर्न सन्देह शेषांशाः स्वल्पदोषदा इति" तन्नाड्यागमकल्पे गुरु "दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना । हिरण्मयीं दक्षिणाञ्च दद्याद्वर्णादिकूटके । नाडीऽत्र परमं दैव सर्वदोषापहारकमिति" । एवं सर्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहिता नान्येव । 'माहेन्द्रं गौडदेशे च माधवे रज्जुमनक मित्यादिना बादरायणवाक्यैर्नान्यकूटानां तत्तद्देशविषयतापादनात् । ते च कूटभेदास्तविस्तरं हिमायां तोडरानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः" पी० धा० । अथ नाडीदोषापवादः "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव । नाडीदोषो नो गणानाञ्च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्" मु० चि० । "द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्यात् तदा नाडीदोषो गणानाञ्च दोषो नास्ति । यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्रपदापादत्रयं चेत्येवं रूपो नक्षत्रभेदः । तथैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः" । यदाह नारदः । "एकराशौ पृथग्धिष्ण्ये दम्पत्योः पाणिपीडनम् । उत्तमं मध्यमं भिन्नराश्येकर्क्षगयोस्तयोः । एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः" । वशिष्ठः । "दम्पत्योर्जन्मभे चैकं राशौ च निधनं तयोः । एकस्य च तयोर्वापि किञ्चिद्भेदेऽपि वा भवा" । किञ्चिद्भेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च । गर्गः "एकराशिं विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्त्वेकराशिस्थे सकूटेऽन्येषु मृत्युदेति" । भृगुरपि "दम्पत्योरेकराशिश्चेत् पृथक्त्वञ्च यदा भवेत्" । वशिष्ठोक्तो विवाह स्त्वाद्यनाड्यां न योजयेदिति । "अतएवाह केशवार्कः "नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षम् । प्रीतिस्तदानीं निबिडा नृनार्योश्चेत् कृत्तिकारोहिणिवत्र नाडीति" । चतुर्थचरणसमानत्वं चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत् स्यात् तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गणदोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीत्वेऽपि गणदोषोऽपि तत्र वर्जिताऽशुभफलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथमुत पुं तारामेलिता द्वितीयता स्त्रीतारैतत्रापि विशेषो ध्येयः ।

यदाह गर्गः "एकराशौ पृथग्धिष्ण्ये पुंनारी प्रथमा भवेत् । एकतिथ शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्पुरोगा भवेदिति" । तदेव कैमुतिकन्यायेन यत्र नाडीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिणीमृगशीर्षयोर्वृषमिथुनयोर्वा तत्र पाणिपीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । एवमेकराशिनक्षत्रेऽपवादमाह । नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयो राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः प्रथमपादे पुंसो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण । "पराशरः प्राह नवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यमिति" । सौमनस्यं प्रीतिः । वशिष्ठेनापि "एकर्क्षजन्मभाजां भवति विवाहः शतांशभेदाच्चेत् । यद्युभयांशैक्यं भवति तदा नाशको मिथः" इति । एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम् । तथा च जगन्मोहने ।"एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः । सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नपादोऽयदा तयोरिति" । अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने । "रोहिण्यार्द्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभम् । उत्तराप्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभना" इति । इन्द्राग्नी विशाखा तद्देवत्वात् । तत्रैव विधिरत्ने ।"विशाखिकाऽर्द्राश्रवणप्रजेशतिष्यान्त्यनागपृथ्यमघा मघक्षाः । स्त्रीपुंसताऽरैक्यपरिग्रहेऽपि शेषास्त्रिवर्ज्या इति सद्भिरुक्ता" इति । शेषास्तारा इत्यर्थः । अथ द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह । वशिष्ठः ।"प्रसुप्तजन्मनामाग्रे नामभे परिकल्पना । तेनैव चिन्तयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् । जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम् । व्यत्यासेन यदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्यात् षोडश कर्माणि जन्मराशौ बलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते" इति । बृहस्पतिरपि । "व्यवहारराजसेवासंग्रामग्रामकेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशादिति" । नाम सकारागारान्जन्मनक्षत्रनाम स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्वीयनामादिवर्णवशात् ज्ञेयमिति । यत्तु अकारादिवर्णे वृषभादिनामकथ्यते तत्र यथासम्प्रदायं व्यवस्था" पी० धा० । नाडीभेदेऽष्टौ गुणाः प्रागुक्ताः ।

ज्यो० त० नाडीचक्रवेधस्तत्रविशेषो दर्शितो यथा स्वरोदये । "अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् । त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यादिक्रमोत्तरम् । हस्तेन्द्रमूलभ

न्तर्गः पूर्वभाद्रपदादिमा । याम्य सौम्योगुरुर्योनिश्चित-मिन्ध जनाशयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यनाडी व्यव-स्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पोमघा स्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणापौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता । अश्व्यादि-नाडीवेधर्ष्मे पञ्च द्वितीयक क्रमात् । याम्यादिरिति तुर्यञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् । एव मिश्रीनयेद्देव कन्या-मन्त्रे सुरे गुरौ । पत्न्यस्त्रोस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाडीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययो । तदा वेध विजानीयात् गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोव्यध । प्रणष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतोवदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधे न कर्त्तव्य कदाचन । एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधोवीक्ष्यो-विवाहे शुभमिच्छता । माड्नाड्या वेधतोभर्त्ता मध्य-नाड्योभय तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेष रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभु पत्न्यश्रमा-मित्र देशोग्राम पुर गृहम् । एकनाडोगता भव्या त्वभव्या वेधवर्जिता” । अस्यापवाद ज्यो० त० । “एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” एकरा-श्यादिश्च “एकराशौ च दम्पत्यो शुभ स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा” इत्युक्त । समसप्तका-द्विसमसप्तके दोष । तथा च “षोटके सप्तके चैव तृतीये युग्मकृयो तथा । मित्रषटी सदा वर्ज्या मृति ततामतो-किता” । योषमित्यवहारनिर्णये । “एकदेवाधिप-योगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहोहितार्थाय,राजमार्त्तण्डे च ।“न राजयोगे वश्य-रिता च न तारशुद्धिर्गणवश्च स्यात् । नमाडीदे योन च वर्णदुर्शिर्गणादयस्ते युग्मयोर्दर्न्ति कृत देशभेदात् व्यवस्था । अन्यत्रोक्तम् ।“लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तृविनाशकृत्” । अस्याप-वाद । “अथ वा गुरुवाक्यतो कुजो वा भावैः दृशो.” पाराशरोक्ता अन्धानां कृटानां शुभाद्याना सद्भावे अशा-दशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोरुन्मन्नादिस्थाने सद्भावे स्थितौ च न दोषः एतस्यो.विचेषव्ययोगोनिन्द्रनीय स च आतदर्शे वक्ष्यते । एव विवाहे वर्णादिशुद्धिं दम्पत्यो-रावश्यकाह योऽङ्गदामी मिर्दोषदिनमलादि मिरूप्यते । तत्रैव विवाहे दर्शनमता दोषा भारतेन परिगणि-ता । “एकविंशतिदोषाणा नामरूपफलानि च । पिता-महोक्त सर्वोश्च तानि वक्ष्ये समासत । पञ्चाङ्गशुद्धिरहि-तोदोषस्त्वाद्य प्रकीर्त्तित । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीय सूर्यस क्रम । तृतीय पापषड्वर्गो भृगुषष्ठ कुजाष्टम । गण्डान्त कर्त्तरी रिष्फषडष्टेन्दुश्च सग्रह । दम्पत्योरष्ट-म लग्न राशिविषघटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोष खार्जूरिकसमङ्घ्रिभम् । ग्रहणोत्पातभ क्रूरविद्धर्क्ष क्रूरसयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशति-रिति” अन्यैस्तु दश दोषा उक्ता “वेधश्च लत्ता च तथा च पात एकार्गलयोगोदशयोगकस्तु । युतिश्च जामि-त्र० उपग्रहाश्च दशाणाख्यश्चोद्दश चैव दोषा इति व्यव-हारोद्भयेऽभिधानात् । तत्र “दुर्मुहूर्तो दशवर्ज्यमित्यादि । वार-दोष कुलिकादि , क्रूरस युतमित्यत्रोपलक्षणत्वात्काल-दण्डिनामकोऽपि दोषो गृह्यते । यदाह वसिष्ठ । “प-ञ्चाङ्गशुद्धिरहितायोत्पाताऽकालदण्डिना” इति । एव दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठ; “एकविंशत्-महादोषास्त्वेते ब्रह्ममुखोदिता” । कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणाना कोटिकोटिभि । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचि-न्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरण व्रतबन्धने । चामनाय प्रतिष्ठाया सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्न-भोजने मृत्यु कर्मो तत्फलनाशनम् । कर्णनाशो गृहा-रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । बालाया कर्णनाश स्याद्व-इयाने विशेषत । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्म-भिरिति” पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गं वक्तव्यं आदौ भेलमधागपत्याह “कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजा कविभौमजीवशनिसौ-रयोगुरु” । इह राशिपा , क्रियमृगाघ्रतौलिकेन्द्रभतो नवाशविधिरुच्यते बुधै ” मु० चि० ।

“अथ लग्नादीनां लक्षण भारदोक्तम् ।“त्रिं शद्भा-गात्मक लग्न होरा तस्यार्द्ध मुच्यते । लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवमाशो नवाशक । द्वादशांशोद्वादशांशस्त्रिंशा शस्त्रिंशदशक । षड्वर्गो कथितास्त्वेते तेषामोशा इमे स्मृता ” इति । तत्र ते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्यबुधशुक्र-भौमगुरुशनिशनिगुरव’, क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिरा-शीना स्वामिन । क्रियेति । क्रियो मेष: मृगाख्यो मकर तौलिक तुला इन्दुभ कर्क एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवाशविधिरुच्यते । मेषे मेषादेव, वृषे मक-रादेव मिथुने तुलात कर्के कर्कादेः, एव सिंहादि मे

गादेव एवं क्रूरादिषु अपि राशिषु ग्रहाः स्थिताः । एषामेव पञ्चराशिषु स्थितेः इत्यर्थः । तथाच नारद । "सिंह-राशिचरितमायुष्कं कर्कटकेषु च । मेषवृश्चिककर्योश्चैव कन्यामिथुनयोर्वृषे । धनुर्मीनमकरेषु तुलाकुम्भेषु च । नक्षत्रयोगेन दृश्येत राशिमादक्षा" । भवमात्रा मेषमिथुनादौ, मेषादौ स्थाप्य । तत ग्रहनक्षत्रं शोध्या तुषितदाद्य । शुभाशुभयोर्मध्ये च ग्रहस्य शुभादय । अस्मिकर्णेषु एव ग्रहास्तु अर्कराशय" इति पी० धा० । अथ ग्रहैर्निकनयः "षमष्टसप्तमे नवितरिकोणे त्रिदशमध्ये राशिराशेः भा" मु० चि० । "पञ्चदशे नवमे षष्ठे भवति मध्ये प्रथमा चन्द्रमापदा दर्शने । त्रिमध्यान्तिमे त्वत्र इवे यदा चन्द्रमेलार्धे । "कोणाश्विन्योः प्रादो मध्ये चन्द्रार्धमेवारिति नारदेनोक्तं" पी० धा० । अथ त्रिभाग देक्काणेषा । "शुक्रकर्कटाभिमुखमदक्षं तन्त्रसमधुसुविमिथाः मकरामिमध्ये । "मिथुनकर्कटकमे त्रिदोषा मकाङ्क्षेन्नादक्षा प्रथमचतुष्मध्यादि" मु० चि० । मकरादिमध्ये क्रमेण प्रथम पञ्चम, भागं वा धामो तत् देक्काणा प्रथमा शोधयेत् । तत्र दोषां जातो वृद । तत पञ्चमा नामि । ततो द्वितीय च गा पञ्च तेषा शुभदो भौम । शुभफल्गाधिपभाग, दद्य । त्रिवधे तु प्रभातकुमारादि पदे भोगम । तत्र पञ्च मत पञ्चमा भौम तत पञ्चमा नामि लग्नोदये गुरु । तत प्रथमा बुध तत पञ्चमा गुरु इत्यर्थः । प्रथमेव त्रिभागकमत इति । तथाह नारद । "पुञ्जकीजयूथमुख्याणां व्यतिमुक्तदिभागेषा भाग्य सुविषमे ते तु मकराद्यो विपर्ययात्" इति । देक्काणा राशि दशांशा द्वादशसु राशिषु प्रथमोदेक्काणा प्रथमस्य मकरायधीनस्य, द्वितीयो देक्काणः पञ्चमराशिमध्यस्य तृतीय नवराशिनो नवमराशीनामस्य । यथा इषे प्रथमो देक्काणो इषाधीनयुक्तस्य, यथाक्रमपञ्चमस्य धीनस्य द्वितीय, तृतीय नवमेऽस्य मकराधीनराशेरित्यर्थ । "युक्ते क्काणा लग्नपञ्चमनवराधीश्वरा क्रमाद्विति" नार देक्के पी० भा० । द्वादशांशमाह ।

"स्याद्द्वादशांश इह राशिप एव गेह चोराद्यादक्षमवनागतस्य भागा" । त्रिभागकस्य पश्चिमे कलिताशा यथा सौम्ये शुभ भवति चाण्डमेव पापे" मु० चि० । "इह यद्राशौ द्वादशांश, सार्द्धभागद्वय तत् तत्राधिप एव

होराणां गलितं यद् दशवाशिमध्यो स द्वादशोऽद्वर० 'भारम्भ मध्यराशेन द्वादशांशेष्वरा क्रमादिति' नारदोक्ते । परमधुरन्तरम् भवनम् । तदुक्तं वसिष्ठेन । "भव-नरात्र सविगुणमा भागाभव द्वितीयांशस्य । त्रिभा-गस्येति विरचितम् शुभ शुभयोगसमाधिपदम् । द द्वादशांशो विषये दोष पश्चाद्दर्शाप्यन्यथा क्रमात् । त्रिभागोषण्मौ विषमोस्वराश्च शुभदगोप चन्द्र-राशौ" । तथाहि सौम्यपापग्रहवर्गमध्ये इति परस्परं योगिनियोर्विवरदेश शुभ त्रियोर्द्वयोः शुभ इत्यर्थः" पी० धा० । अथ गण्डान्तदोष । "ज्येष्ठा-पौष्णमघान्त्यघटिकाद्युग च मूलाश्विनीपित्र्यादौ घटिकाद्वय निगदित तद्भम् गण्डान्तकम् । कर्कालि- झषभानतोऽर्धघटिका सिंहाश्व मेषादिगा पूर्णान्ते घटि- का मतं लग्नभवं गण्डान्तमेतादिमम्" मु० चि० ।

'गण्डान्तं' नाम सन्धिविशेष तथा नक्षत्र नक्षत्रसन्धिः सन्धिर्नक्षत्रसन्धिस्तथा तिथिसन्धि लग्नसन्धिर्भ लग्नसन्धिर्नक्षत्रसन्धिस्तथा चास्य गण्डान्तैक्यन्यो- न्यसन्धिप्रभावान्ताधिकं भाव मार्दसन्धिविशेषसन्धिश्च । अत्र लिङ्गविशेषगण्डविशेषयो च सन्धिनिमित्तकान न तत्राभावः । भयेषां तु सन्धिनिमित्तकान गण्डान्तमध्या एव । तथादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते । ज्येष्ठा सविता पौष्णं रेवती चासमघास्या एषा मन्ते घटिकाद्वयम् (घटिकाद्वयं) । तथा मूलाश्विन्यो मघादेः विष्णु यथा । एषामादौ घटिकाद्वय च गण्डान्तमाह । तथा च रेवत्यश्विन्योरन्तराले मघपद्योर्मध्ये मूलज्येष्ठयोरन्तराले घटिकाचतुष्टय नक्षत्रगण्डान्तमशुभम् भवति इत्यर्थ । "पौष्णाश्विन्यो सार्प-पित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्गण्डान्त स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्ट- मिति' । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम् "यदन्तराले पित्र्य- सार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च । भवन्ति गण्डा- न्तमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्मसु त्याज्यमिति' । याम प्रहरो भनक्षत्रभोगस्येति शेष । नारदोऽपि 'सार्पेन्द्र पौष्णधिष्ण्यान्ते षोडशांशा भसन्धय । तदग्रभेष्वाद्य- भागा पापा गण्डान्तसंज्ञका । उप सन्धित्रितयस्य न गण्डान्तत्रितय महत् । जन्मयात्राविवाहस्था- पनादिषु' । षोडशांशो नक्षत्रभोगसार्द्धप्रहर इति यावत् । नाड्यात्मका षोडशांशा । तदेतद्दोषमहत्त्वं स्पष्टम्

मार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान् दोषः, तदधिके स्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽधिके चरणार्द्धाधिके स्वल्पदोषः । अतएवोक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते “सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः । तदग्रभेषु साद्यांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्त्यते । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भसन्धित्रितयं सर्व्वकर्म्मसु वर्जयेदिति” । अर्द्धांशचरणार्द्धं प्रहरं इत्यर्थः । दीपिकायाञ्च । “आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः” इति । अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते । कर्कोति कर्क प्रसिद्ध अलिर्वृश्चिक अण्डजो मीन एषामेषां लग्नानामन्त्येऽर्द्धघटिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ अश्वो धनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोर्वा लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः “सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्याद्घटिका निधनप्रदेति” । यत्तु नारदेनोक्तम् “कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्याद् घटिकार्द्धं मृतिप्रदमिति” । वशिष्ठेनापि । “लग्नान्तरालं घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहर्य्योरलिचापयोश्च । मीनाजयोः सर्व्वगुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्व्वगुणान्नरस्येति” । तद्दोषाधिक्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यस्तासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः पञ्चदशीप्रतिपदोर्वा तिथ्योरन्तरालवर्त्ति घटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः “पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु” इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम् “पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति” । तद्दोषतारतम्यसूचनार्थम् । एवं गण्डान्तस्य सन्धिरुक्तः । तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् । “तथैव तिथिगण्डान्तं नाशयेन्दौ बलशालिनि । तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते” इति । अथात्र प्रसङ्गादन्येषामपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः ‘घटिकाद्वयमृक्षान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते वर्जयेत्पक्षं पक्षाद्दिनसप्तकमिति’ । तिथ्यादिसन्धिम-

प्याह वशिष्ठः “पक्षोऽब्दसन्धिस्त्रिदिनञ्च माससन्धिर्द्विनाड्यः खलु भद्वयोश्च । नाड्यर्द्धमत्र तिथिलग्नयोगसन्धिस्तदर्द्धं करणस्य सन्धिः” । वर्षेषु विशेषमाह स एव “सौराब्दान्ते त्यजेत्पक्षं चान्द्रे तु नवभं त्यजेत् । सावनान्तेऽष्टभं त्याज्यं नाक्षत्रे पौष्णभात् त्र्यहमिति” । अत्रापि विशेषमाह स एव । “अब्दाः स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राह्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे” इति । अयञ्च सर्व्वकार्य्यसाधारणो निषेधः अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः “ऋक्षान्ते पुत्त्रनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वर्गनाशः स्यात्तु ग्रहणात् सर्व्वनाशनमिति” । आवश्यककार्य्ये तु “नक्षत्रयोगतिथिसन्धिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविप्रतिपलैः सहितोभयत्र । कर्कालिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्याज्यानि येन विवरेषु च पञ्च पञ्चेति” वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनुसर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता । “ग्रसितबुधिकलाभ्यचन्द्रभुक्त्येन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव । पृथगथ गतियुक्त्या नाडिकाः सन्धिराप्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति” । सन्धिफलमप्याह केशवार्कः । “सन्धौ सुरज्ञो शुभमेति कन्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः । वदन्ति वात्स्या ऋतुनाविमूढां निशीथमध्यं दिनसन्धिमूढाम्” तत्राद्यं रात्रिमध्यन्दिनसन्धिः ‘मध्ये निशाह्नोर्घटीत्रयम्’ मु० चि० । इत्याद्ये प्रकरणेऽभिहितं । सन्धिसन्धिस्तु केशवार्केणोक्तः । “रवेर्भभेदेकाष्टहाधिकस्य यदंशवृन्दं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्वयभागतष्टं स्फुटं वसन्तादृतवो भवन्ति । तत्सन्धियोगाः स्फुटघटीसमाः स्युर्विसङ्ख्यायोह्निमुपायनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेषः पुरस्तः” इति मीनसङ्क्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति पञ्चमस्तोलस्यैकाष्टाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरिहारमाह वशिष्ठः “गण्डान्तदोषमखिलं हरतेऽभिजिदाख्यः । हन्ति यथा मृगव्याधः पक्षिसङ्घमिवाखिलम्” । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य निखिलकल्याविवाहविषयं न जातकादौ” पी० धा० । अथ कर्त्तरीदोषः । “लग्नात् पापावृजुवक्रौ व्ययार्थस्थौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा” । मु० चि० “यदा पापग्रहौ लग्नाद्व्ययार्थस्थावृजुवक्रौ द्वादशस्य पापग्रहो मार्गी, द्वितीयस्य पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः.

कुर्व्वन्ति स्त्रीपुंसयोः प्राणांश्छेदयतीति कर्त्तरी छेदन इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था समाख्या कर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत् । यदाह नारदः "लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋज्वक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यल्लग्नं तत् परित्यजेत् । अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्व्वैः समन्वितमिति" । गर्गोऽपि ।"व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि । तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी" । यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि क्रूरौ व्ययार्थस्थौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव । यदाह वशिष्ठः "लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी व्यस्तऋजुक्रमगत्योः । तावेव शीघ्रौ यदि वक्रचारौ न कर्त्तरी चेति पितामहोक्तिरिति" । इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः "चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभदृष्टा न दोषदेति" । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोऽप्यस्त्येव कर्त्तरीतोऽल्पफलं कन्यानाशकरत्वात् यदाह वशिष्ठः ।"क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा करग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनं कुर्व्वन्ति कन्यायाः" इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदप्यपवादान्तरं 'पापौ कर्त्तरिकारकावित्यादिना स्वयं वक्ष्यति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणात् सर्व्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः "यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वेत्यादिना" तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने कर्त्तरी महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृशदोषाभाव इति तु तत्त्वम्" पी॰ धा॰ । अत्र पर राहुकेत्वोः पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केऽयन्दे विस्तरेण दर्श्यते । अथ युतयोगापरपर्य्यायग्रहदोषः ।"चन्द्रे सूर्य्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यं सापत्न्यं वैराग्यं पापद्वययुते मृतिः" मु॰ चि॰ "सूर्य्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् । भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः । पापग्रहराहित्येऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् । यथाह नारदः 'यथाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषःसंग्रहसंज्ञकः । सूर्य्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् । कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु । प्रव्रज्या सूर्य्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा । केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता । तस्मिन् संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्" । सापत्न्यं भर्त्तुरन्या भार्य्या स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तम् ग्रन्थकर्त्रा तु वशिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण शुभफलमुक्तम् । यथोक्तं वशिष्ठेन 'दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन सत् प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रे ससापत्नकम् । प्रव्रज्यार्कसुतेन सेन्दुजगुरौ धाम्नन्ति केचिच्छुभं ह्याद्यैर्मृत्युरसत्त्वतैः शशियुतैर्दीर्घप्रवासं शुभैरिति' । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । "शुभस्तु दम्भोलिभृदीज्यविज्ञाविति' दम्भोलिभृदीज्यौ जीव । पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणात्तापत्रयादियुते मृतिरेव स्यात् । "पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं ध्रुवमिति" नारदोक्तेः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालपत्युर्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् । अथास्य परिहारो नारदोक्तः । "स्वर्क्षेऽथवा स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे तदेति" । क्वचिद्वर्गोत्तम इति पठ्यते । कश्यपेनापि । "तुङ्गमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूरयुतः सम्पूर्णफलदः शशीति" पी॰ धा॰ ।

अथ जन्मराशिलग्नयोरष्टमलग्नदोषं सापवादमाह ।

"जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः । एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत्" मु॰ चि॰ ।

'जन्मलग्नजन्मराश्योः सम्बन्धिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहो नेष्टः । यदाह नारदः 'दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमो राशिरेव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निधनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् । लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशांश्च तदीश्वरान्" इति । अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । "इष्टं स्वजन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्यातां शुभान्युपचयानि वै" इति । नारदोऽपि "जन्मराश्युदयोर्नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थाने यदि लग्नगतः शुभमिति" । अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह । एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः, तथा तयोः राशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि सूर्य्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति । एतादृशविषये विवाहे लग्नाष्टमदोषकृत् न स्यात् । यदाह कश्यपः 'जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जन्मराश्यष्टमोत्थस्यदोषो नश्यति भार्गव' इति पी॰ धा॰ । परिहारान्तरमाह "मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत् । अन्योन्यमित्रत्वगतेन सा वधूर्भवेत्तदायुर्गृहसौख्यभागिनी" । "उक्ता एव स्त्री कन्या अन्ये प्रति-

"अथ माघपञ्चा [illegible] [illegible] । [illegible] महादेव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] नारद "दिवामुहूर्त्ता रुद्राहिमित्राः [illegible] । विश्वे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पी० धा० ।

"[illegible] । [illegible] मुहूर्त्ता [illegible] " मु० चि० ।

"प्रथममुहूर्त्त [illegible] [illegible] । [illegible] नारद "[illegible] । [illegible] "इति । [illegible] [illegible] इति । [illegible] नारदः । "[illegible] [illegible] । [illegible] । पी० धा० । एव मुहूर्त्ते निषिद्धे [illegible] ।

"रवावर्य्यमा ब्रह्मरक्षश्च भौमे [illegible] शुक्रे [illegible] । [illegible] मुहूर्त्ता निन्दिता " मु० चि० ।

"रवेर्नैरृत्यो [illegible] मुहूर्त्ता निषिद्धा । एव सोमवारे ब्रह्मराक्षस [illegible] । [illegible] मुहूर्त्तौ निषिद्धौ [illegible] । [illegible] महादेव । यदाह नारदः । "अर्य्यमा राक्षसब्राह्मौ पितराग्नेयौ तथाभिजित् । रक्षःसार्पौ [illegible] । वारेषु वर्ज्जनीयाश्च मुहूर्त्ताः शुभकर्म्मणि" पी० धा० ।

"अथ मेधदोष [illegible]

"निषिद्धे: [illegible]

[illegible] मु० चि० ।

"[illegible] [illegible] । [illegible] इति "[illegible] [illegible]

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] " तौ [illegible] । [illegible] । अथ यदि विवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्म्मदिने [illegible] दिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्य्यः । यतस्तु "विवाहमारभ्य चतुर्दिनमध्ये श्राद्धदिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनपत्यता स्यादिति । अन्यच्च । "विवाहमध्ये यदि [illegible] पितरो न यान्ति । एते विवाहे परतस्तु कुर्य्यात् श्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति । पी० धा० । तेन कृष्णपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये [illegible] अपि विवाहो न कार्य्यः । रिक्ताया वर्ज्यत्वेऽपि [illegible] इति गौडा [illegible] तच्चिन्त्यम्" [illegible]

शारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्याश्मीह्यनुपमैश्चरणामिमिति"। गौड़ावदन्ति तन्मूलमपि मृग्यम्"। अथाभिजित्प्रमाणम्। वैश्वेति पी॰धा॰ 'अभिजिच्छब्दे २२७पृ॰ तद्दिष्टति॰'।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्धनक्षत्राणि। "वेधोऽन्योन्यमसौ विरिञ्च्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोर्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ध्रुवहृतोर्हस्तोत्तराभाद्रयोः। स्वातीवारुणयोर्भवेच्चित्रविभादित्योस्तथोफान्त्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः" मु॰चि॰।

"विरञ्चि रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्मध्ये क्रूराक्रूरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत्। रोहिणीस्थे पापे अभिजिद्विद्धा अभिजित्स्थे रोहिणी विद्धेत्यर्थः। एवं सर्व्वत्र ऊफा उत्तरफल्गुनी। तल्लेखनप्रकारमाह नारदः। "तिर्य्यक् पञ्चोर्द्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः। शम्भुकोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत्। भान्यतः साभिजिन्त्येकरेखागकोणे च विद्धभमिति"। चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं खेचरेण प्रदिष्टम्। क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एवेति"। सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि तु कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात् तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अतएव दैवज्ञम॰ "रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्ययोर्मृगवैश्वयोः। रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत्। हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः। अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः" इति तत्रैवोक्तम्। वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि "रविवेधे वैधव्यं पुत्रनाशं करोति कुजवेधे। वन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः। भृगुसुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजातराहुसम्भूते" इति। पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रव्रज्याम्। चरणवेधमाह खेट इति। तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने पापे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्धनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्थः तदा तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः 'अन्तोऽन्त्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम्। तृतीयगो द्वितीयकञ्चतुर्थगस्तु चादिमम्। भिनत्ति वेधकृद्ग्रहोऽन्यथान्यपादमादिशेत्"। एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरत्वं द्रष्टव्यम्। यतो वसिष्ठेनैव शार्ङ्गरदीकाभिधानावसरे "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं सताहते। तथैव पादो न शुभोऽप्यविद्धपादाः शुभायेति पितामहेन" इत्याद्यङ्ग समाहितम्। 'पाद एव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसम्मतम्। क्रूरविद्धभयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः" इति। नारदः। "पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैश्चैव तद्भभम्" इति। कश्यपोऽपि। "क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च तद्भभम्। मणिहेममयं हर्म्यं भूताक्रान्तमिव त्यजेत्" इति तद्भभं सकलनक्षत्रम्। तथा च क्रूरग्रहविद्धे सम्पूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र [illegible]द्धे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः "पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेद्वेधविधिरुक्तः। अन्यत्र शुभमित्यक्त सप्तशलाकाजमितरत्रेति"। श्रीपतिः 'वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाकजः" इति पी॰धा॰। अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेधमाहुः। तत्र विद्धनक्षत्राणि यथा "शाक्रेज्ये, शतभाश्लिष्टे, जलशिवे, पौष्णार्य्यम्णे, वसुद्वीशे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा। हस्तोपान्तिमभे, विधातृविधिभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, याम्यमघे, तथानलहरिभे, विद्धे कुभट्टे यके" मु॰चि॰ "कुभट्टे खके सप्तशलाके चक्रे शाक्रेज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे ज्ञेये। एवं जलशिवे पूर्व्वाषाढार्द्रे विद्धे ज्ञेये एवं सर्व्वत्र। वैश्वसुधांशुभे उत्तराषाढामृगशिरसी, हयभगे अश्विनीपूर्व्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्य यज्ञोपवीतप्रकरणे लिखितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये "सप्त सप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखसगमेन विध्यते" दीपिका। "यस्या शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। उद्वाहवस्त्रेण तु सा रुदन्ती श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति"। तथा च भोज। "विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवाससा। पुनर्यात्यचिराचारी ससाग्नौ सखचन्द्रिकाम्"। वैधव्यस्य महत्त्वस्य ख्यातत्वाद्वैवर्त्तति तदुक्तं वराहेण "महत्त्वजदाहे फलमल्पसारकामिते वदेदिति"। अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्षत्रमत्याज्यम् शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्य इति ध्येयम्। पी॰धा॰। "सप्तशलाकाजमितरत्रेति" प्रागुक्तवचनात्

"भुक्तभोग्यमथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः" स्वरोदयात्मयाज्ञ नक्षत्रं कर्मकार्येषु वर्ज्यं तथा चतुर्दशयुग्मानामित्युक्तं व्यवहारात् "भुक्तानि क्रूरविद्धानि क्रूराक्रान्तादिकानि च । भुक्ता चन्द्रेण मुक्तानि शुभादीनि भवन्ति" । शु० चि०"क्रूरग्रहैर्विद्धानि भुक्तानि तथा क्रूरमुक्तानि भानि । क्रूरग्रहाक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातैर्दूषितानि त्याज्यानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्ता तानि तदा शुभाहीनि भवन्ति यदनि शुभम इति शेष । यदाह वामन "भुक्तभोग्यमथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम् । सद्भेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति" । वशिष्ठोऽपि "उत्पातभग्रहणभं रविविद्धमितश्च यत् । दग्धमेव शुभं कर्म्म राजशान्तिगतोऽप्यधिमिति"। गार्गीये "क्रूराक्रान्तं रविभुक्तविद्धनाम्यभिन्नेषु कुमारिकापाम् । वदन्ति पापिग्रहमेव भभोग्याद्यैव मन्दैर्विरेकमाङ्क-ति"। वस्यापराद्माह केशवार्के । "उत्पातपापग्रहदूषितस्य यदीन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदुद्धिमे मङ्गलेषु स्याज्जे त्वमाक्रान्तभमूर्ध्वोर्द्धोरिति" । अयमर्थिराक्रान्तनक्षत्रमित्यविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाक्रान्तभुक्ताक्रान्तचन्द्रभोगस्यानिषेधकत्वात् । तदुक्तं गार्गीये "यश्चिन्त्यान्तोऽमशुक्तं स्यात्तपापोन्दुसंयुतम् । शुभकार्येषु नक्षत्रमन्यवर्ज्येषु विहितम् । यथा हि चाक्रान्तदृष्टैकनक्षत्रगाधेऽपि वर्जितव्ये । अतेव पुनः चन्द्रभोगतोऽपि तथा न शुध्येद्दुष्टपापयुक्तम् । सूर्य्ये गते तु वाचयासे शुद्धिरास्थिताख्यया । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्वियोगमिति । अतएवोक्तं वशिष्ठेन "गतव्यधिष्ण्यक्रम भुक्तम यत् क्रूरैर्ग्रहोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगादवनन्तरानीं शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं चेति । एतञ्च सामान्यन्यायत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्त्युक्तम् यत्तु नारदेनोक्तम् "ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं दग्धकाष्ठवदिति" तद्यावद्वचन बाधनिकमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः च एतावत्पर्य्यन्त निषेधकस्तोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं त्यक्तमेतु तथापि चन्द्रग्रहण एव सूर्य्यग्रहणोयमकालस्य तु वचनस्यानन्तर सूर्य्यभोगासम्भव एव ग्रहो न क्रूरतादौ रविभोगापेक्षा उत्पातभस्य चन्द्रोपभोगोऽप्यावश्यको वशिष्ठवाक्यान्तोषमात् । अत क्रूरवेधे निषिद्ध न मात्र न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन "क्रूरविद्ध गुणचिह्नतं निषिद्धं नैव घटते । चन्द्रैरपि गुर्वैर्युक्तं सर्वदोषविवर्जितम् । त्यजेदन्तःपातिपद्धं च गुरूत्तम यदिन" अथवा क्रूराधिष्ठिते दोष क्रूरग्रहचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्य । यदा तु चन्द्र प्रथमपादे क्रूरग्रहश्च ततीयपादे एव गति राशिभेदोऽपि जायते तदा न क्रूरग्रहाधिष्ठितदोषोपमालाति ध्येयम् । उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे ।"एकस्मिन्नपि धिष्ण्ये तु भिन्ने राशौ ग्रहस्थिते पापैर्नयति ।तत्रक्रूरे क्रूरोऽप्यक्रियाद्यात्रादिकं शस्यमिति" यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्र तृतीये क्रूरग्रह तत्र नक्षत्रैकत्वेऽपि राशिभेदो द्वयोरिति पी० धा० ।

अथ लत्तादोष । "पराङ्मुखेन्दुपिता त्वदृष्टे भं समगोऽतिनरं निर्दिशन्ति । च लत्तयन्ते ऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्योदिनक्षत्रमितं पुरस्तात्" मु० चि० ।

"अत्र मर्मिन्नां गा नावनन्तरायोहादिगति यदा' एव पतेर्भितवस्म् साक्रान्तनक्षत्रात् पराङ्मुखेन्दुपिता स्व पृष्ठे नक्षत्रयन्ते यथा बुध' सप्तम, राहुर्नवम, पूर्णेन्दु द्वाविंशं गत्वा चन्द्रोऽसौ गम० तत्र गतगन्धपदं नक्षत्रो यदोक्तं नाम्ना तत्रमायां समभवति । शुक्र पञ्चम पृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः अर्कशनीज्यभौमा क्रमेण पुरस्तात् सूर्यादिनक्षत्रमितं लत्तयन्ते यथा सूर्य्यः साक्रान्तनक्षत्राद्द्वादशं शनिरष्टमम्, गुरु षष्ठम्, भौमस्तृतीयमम् अग्रतोलत्तयतीत्यर्थः । यदाह नारद "पुरत पृष्ठतोऽर्कोद्या दिनर्क्षं लत्तिते च यत् । पार्श्वातिगुपाङ्कर्त्तुनाचाटनवसुद्वयमिति, सूर्य्यं पुरत, चन्द्र पृष्ठत एवं क्रमेण भौमादयोऽपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । वराहोऽपि "सूर्योदादशमञ्च षष्ठ गुरुश्चनिजन्ततीयञ्च । लत्तयति दिनकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादे । पश्चाद्द्वाविंशतिमर्क्षं विमचन्द्रस्तु पञ्चम शुक्र । स्वर्भानुरपि नवम सप्तममृक्ष यमाङ्कुत" इति मत्येके भेदफलमाह यत्र ।"रविलत्ता वित्तहरो निन्द्यङ्गजो विनिर्दिशेन्मरणम् । चान्द्री नाशङ्कयांश्चौधी न च पदायेव । सौरो मरणकथयति मन्त्रविनाशं छत्रपतेर्ज्ञा । मरणसत्ता राहो कार्यविनाशनं गौरोदनोति"भग्नपलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा अभ्या क्रियति न हि स्पष्टकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्के "इति सति लग्नाभिलत्तने यदनुलत्तमसाम्पृशिवज्ञं । तदनुपरिमपूर्व्वविभागयोरमधिकाधिकदोषपिवक्षयेति" । अत राहो सदा दक्षिणावर्तगमना क्रमेणैव याह्या यथाविध्या राहु तदा पश्चात्ता लत्तयति । समुखवक्षा-

वादिमतेऽपि वक्रगामिना राहुणा सम्मुखमश्विनीरेवतीत्यादिगणनया विपरीतमुत्पन्नेन नत्वन्यथाश्रयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः" पी॰धा॰ ।

अथ पातदोषः । "हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतिपातकगण्डशूल-योगानाम् । अन्ते यद्गतमं पातेन निपातितन्तत् स्यात्" । मु॰चि॰ । "हर्षणेत्यादि षड्योगानामन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं भवेत् तत् पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपातितं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः "साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातकौ । षष्ठं गण्डस्य चान्ते स्यात्तत् पातेन निपातितमिति' । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः । "सूर्यभात्सार्पपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्रमित्रोडुविष्णुभे । सङ्ख्यया दिनभे तावदाश्विभात्पातदुष्टभम्" । वसिष्ठेनापि 'रविभाद्दिहिपित्रमित्रत्वाष्ट्रभहरिपौष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति गणनया पातः । अयमपि पातदोषश्चण्डीशचण्डायुधाख्यो ज्ञेयः । अखिलेषु मङ्गलेष्वपि वर्ज्यो यस्माद्विनाशदः कर्त्तुरिति" यद्यप्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथाप्यभिहितार्क्षादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्यसङ्ख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणादीनामनुक्तिः । एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु लत्तापातयोः पृथक् कीर्त्तनम्' । ज्यो॰त॰ रघुनन्दनेन "षष्ठं द्वादशपूर्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः षष्ठं चाष्टममर्कजस्तु पुरतोऽहन्ति स्फुटं लत्तया' इत्यादि लत्तामाघातवाक्यमुक्त्वा "लत्तापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम् तयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्योक्तदशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रवणाच्च ।

अथ क्रान्तिसाम्यम् "पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे । तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु" मु॰चि॰ । "पञ्चास्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु चन्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यमिदं मङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजाविति वक्ष्यमाणोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थत्वात् सर्वथा सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगे षड्राशिमिते द्वादशराशिमिते वा विद्यमानत्वेन क्रान्तिसाम्यस्य सम्भवात् । अत सम्प्रतिशाकस्थानांशानन्दैतान्न एव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न राश्यन्तानामधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यग-

कलाविकलान्तस्थितत्वेनानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं व्याख्यानं ज्यायः । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वशिष्ठः "दोषो महापात इति प्रसिद्धः सर्वेष्वतोऽहनि वधू वरं च । न रश्मिजं लग्नगुणास्तगताः शुभान्वशा नाऽपनितोऽपवादम्" । अयमिर्वर्ज्यम् । नारदोऽपि "यस्मिन् दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे" इति अतएव पतनमात्रपातः सकलशुभकर्मणामित्यस्पर्यतापि । स च स्पष्टः सोमसिद्धान्ते । "एकभानां विनाशाय भद्भिन्न पतत्ययम् । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः" इति । महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव नत्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्तिसाम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ । क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात् स पातमध्यकालः । तत्रोत्तरगतयो रवीन्द्वोः क्रान्त्योः समानत्वं भुजसाम्ये सति भवति । भुजोनाम 'त्र्यूनं भुजः स्यात् त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धञ्च भार्द्धादधिकं विभार्द्धम् । भवाधिकेनोनितमर्कभं चेति" लक्षणलक्षितं तत्साम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति । अतएव ग्रन्थकृता तादृशायोगा एव पठिताः । "विनायपातेन्दुभिरायनांशकैर्युतो रविः शीतकरश्च दृश्यते । समापमत्वे व्यतिपातवैधृताह्वयास्तदैक्ये रसभेऽर्कभे क्रमात्" इति भास्कराचार्य्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते 'चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा किञ्चिन्न्यूनाधिकेऽपि वा । सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः । शुभमङ्गलकर्माणि लोकानाञ्च विनाशयेत् । स्नानदानादिकं तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यपर्वे कुरुक्षेत्रे कोटिसङ्ख्यगुणं फलम् । तत्फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपादिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्गुणम् । पातेऽप्यर्बुदसङ्ख्यं च पतिते दत्तमक्षयमिति' । तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि । "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः । विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः । तद्दृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते" इति । अतएवानन्तरोक्तक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नाख्येव। तदुक्तं गणेशदैवज्ञे "पूर्वं तत् स्यात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्मोक्तं तच्चतोमातिदुष्टमिति"। अनेनैतावन्मात्रेण वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम्। "शास्त्रात् समानीत महातिपातः सर्वेष्वतो हन्ति वधूं वरं च। त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति"। शास्त्रात्पूर्वोक्तशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः। तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं शास्त्रेष्वभिधीयते इत्युक्तं भवति। किन्त्वपवादकीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः स्पष्टाधिकारेऽतश्शास्त्रादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव" पी॰धा॰।

अथ खार्जूरापरपर्यायैकार्गलदोषः

"व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगण्डे एकार्गलाख्योऽप्यभिजित्समेतो दोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात्" मु॰चि॰। "अन्त्योवैधृतिः। अन्त्ये प्रमिता। अस्मिन्निने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्काद्दर्कनक्षत्रात्करी चन्द्रोऽभिजित्समेतो विषमे विषमसंख्याके ऋक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्यो दोषः स्यात्। यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः। यदाह त्रिविक्रमः "विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्क्षग। अर्कादिन्दुस्तदा योगो निन्द्य एकार्गलाभिधः" इति वसिष्ठेन तत्स्वरूपमभिहितम्। "अन्त्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरशूलमहायगोषु। चित्रानुराधपितृपन्नगदस्रभेषु सार्पाह्वयमूलवसिष्ठहरिषु मूलभेषु। "रेखामेकामूर्ध्वगां षट् च सप्त तिर्यक् संस्थाप्यत्र खार्जूरचक्रे। तिर्यग्रेखा संस्थयोश्चन्द्रभान्वोर्दृक्सम्पातो दोष एकार्गलाख्यः। "करतुहिनान्वोर्दृष्टिसम्पातजातस्वनजनयशरीरस्तु भूरिरग्नि च स्यान्। भुवि पतति अमाना मङ्गलध्वंसनाय शुभ नशनसहद्रुत्वरयदृष्टोऽग्निकोप" इति अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति न वेति सन्देहः नारदस्त्वभिजिद्वर्जितचक्रमाह "व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि। गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च। आदित्येन्दुमघाहस्ताद्यमूलमैत्रेन्द्रभानि च। शेयाणि सहचिन्त्राभिमूर्भि भानि यथाक्रमम्। लिखेदूर्ध्वगतामेकां तिर्यक्षेषां त्रयोदश। तत्र खार्जूरिके चक्रे कथित मूर्धि भं न्यसेत्। भान्येकरेखागतयो सूर्याचन्द्रमसोर्मिथः। एकार्गलो दृष्टिपातश्चाभिजिद्वर्जितानि वै। साङ्क्वे कमठे चक्रे कथितश्चक्रे त्रिनाडिके। अभिजिद्गणना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति"। सामान्येनापि एकार्गलो दृष्टिपातश्चाभिजिद्वर्जितानि वै" इति। तत्र त्रिविक्रमकेशवार्कवाक्ययोः समूलत्वस्य चिन्त्यत्वान्नारदादिवाक्यं सर्वविकल्प तत्तोऽन्वयो पक्षयोर्यथादेशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं प्रतीमः" पी॰धा॰। खार्जूरभेदे ज्यो॰ति॰

"एकामूर्ध्वगता त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत्। रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु। व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्थयो सूर्याचन्द्रमसोर्मिथोमिगदितो दृक्पात एकार्गलः" "व्याघातादीति व्याघातयोगस्थाद्यस्योदयात्। तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः" इति यद्व्याख्यात तच्चिन्त्यमुक्तवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र लेखनमक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च।

अथोपग्रहदोषः स च उपग्रहशब्दे १२०२ पृ॰ उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते।

"शराष्टदिक्पक्रनगातिधृत्यतिथिर्तिथि प्रकृतेश्च पञ्च। उपग्रहाः सूर्यभतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुवाह्लिकानाम्"। "सूर्यभतः सूर्याक्रान्तनक्षत्राद्बजतारा चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टचतुर्दशसप्तदशैकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्तदुपग्रहनामकाः दोषाः स्युः प्रकृतिरेकविंशति तत पञ्च। यदाह नारद "भूकम्पः सूर्यभात्सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे। शूलोऽष्टमे च दशमेऽशनिरष्टादशे तत। केतुः पञ्चदशे दण्डोल्का एकोनविंशतौ। निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपञ्चमे। मोहनिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम्। विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम्। चन्द्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेदिति"। पराह "उपग्रहर्क्षेषु विवाहिता स्त्री कुर्वन्ती दुर्भगतामुपैति"। अन्यत्रापि। "गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत्। प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदीति"। एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह। शुभा इति। "वाह्लिके कुरुदेशे च वर्जयेच्चोपग्रहमिति" कश्यपोक्तेः" पी॰धा॰। अत्रापवादः।

"पातोपग्रहलत्ताश्च नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपद्गमः" मु॰चि॰।

"पातजलत्तोपग्रहायुधाख्योदोषः उपग्रह नामोक्त एव। लत्ता शराङ्कपूर्णेन्दु सिता" इत्यादिनोक्ता, तत्र खेटपदृक्षम् पञ्चदशचरणतस्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्ट इत्यर्थः

पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन् स्यात्तत्स्थस्य चरणस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यतामाह, लत्तायान्तु लत्ताकारिणोपग्रहा-क्रान्तचरणे स्थितस्तस्य एव पादो वर्ज्यतामाह। उक्तं च मुहूर्त्तदीपिकायाम् "उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायु-धाख्ये पादोऽस्ति यत्र भानोर्ये विवर्ज्यस्तु भानुपादक" इति उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्याक्रान्तोऽङ्घ्रिर्वाह्यस्तस्यैव सम्भ-वात्। अयन्तु परिहारस्तत्स्वन्यायत्वात् खार्जूरेऽपि द्रष्टव्यः। सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समचरणस्य एकरे-खावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्यं इत्यर्थः "खार्जूरिकसमा-ङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोक्षकः। उल्का वैधृतिपाते तु कम्पेऽहोरात्रदूषकः"। तत्रापि "कम्पोल्काटदण्डमो-हानामङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः कालभेद एव वर्ज्यः, 'खर्जूराष्टमवर्त्तेष ७,१२,१०,५, आदितो घटिकास्तेषु वर्जनीया पराः शुभाः" पी० धा०।

अथ वारदोषः। स च अर्द्धयामकुलिकयमघण्टभे-दात् त्रिविधः। ते च कश्यपेनोक्ताः यथा "भैरवाख्य-तय सूर्ये चन्द्रे पञ्चदर्पकाः। भौमे शाखाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदलाग्यः। गुरुवारेऽग्निवर्भा शुक्रे ने-त्राद्रिवस्त्र। शनौ चन्द्रे मतर्या,स्तु; कुलिकोयमघण्टकः। अर्द्धप्रहरवच्च मङ्गलेषु विवर्जयेत्। वारदोषेण दुष्ट-लग्नं सर्वगुणान्वितम्। तर्जेयथा पुरोडाशं पायसोप कृतन्त्वये ति। कश्यपाह वसिष्ठ "विभक्त प्रहरार्द्धे तु निन्दन्ति यमघण्टके। कुलिके सर्वकार्य स्याद्गान्तेति न दोषदः" पी० धा०। द्विखाष्टमभागात्मकार्थते। तत्र अर्द्धयामपद्धे २७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः। मृ-त्युकाल्पिकस्य कुलिकपद्धे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुह-र्त्तेऽमयकल्य श्रीपतिना "यामार्द्धे मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने। म्रते नाशबध, मोक्ष सर्व कर्म ततस्त्य-जेत्" उक्तम्।

अथ जामित्रदोषः। "लग्नाच्चन्द्राद्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम्। किंवा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम्" मु० चि०। "विवाह-लग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तम भवन ग्रह जामित्रं तत्र सते खेट-परिणयनं न स्यात्। उक्तस्तु 'जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः। लग्नाल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परि-वर्जयेदिति'। तत्स्वरूपमाह महेश्वर 'लग्नाच्चीत-करादुपग्रहाः दुःगता नेष्टा विवाहे स्मृताः" इति। वसिष्ठ लग्नप्रकरणे 'सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्" इत्याह च। तत्र "पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि न कथ्यते। उद्वाहे विधवा, मृते तु मरणं, शूलस्य पुंस्कर्मणि, यात्रायां विपदो, गृहेषु दहनं, चौरेऽपि रोगो महान्"। भुज-बल. "चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनं कन्यका, भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, सौरे च वन्ध्या सदा। जीवः शुक्रयतः इमो शुभकरा केचिद्वदन्ति क्रमात् भर्तृप्रेक्षितदीक्षितात्मभवने नित्यं प्रवासान्वितेति'। अस्या-पवादमाह। कि पापग्रहोविकल्पे पूर्णपक्षाधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितवि शङ्कागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोऽनिपिद्ध इत्युक्तमिदानीन्तद्धिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगा पञ्च पञ्चाशत् तन्मितनवांश' लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात्। यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तुलाया प-ञ्चमनवांशस्य लग्नं तत्र चन्द्रो वा निन्दितोऽन्ये ऽष्टौ नवांशा शुभा। एवंविध स्थस्य जामित्रमिदमशुभकरं स्यात्। यदाह महेश्वर. "केचित् कामनवांशकादिषु शरैस्तु-ल्ये नवांशे स्थिताः" इति। केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशा-देशाह। "हिमरश्मिनवांशकात् सप्तमो यदि खेटः शर-सारकागके। अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिडैरप्युपसर्गदम्व-र', अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्ड "तनुत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा। जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेक-विधं विधत्ते" इति। व्यवहारसमुच्चयेऽपि। 'सौम्ये ऽष्टमे स भवने स्फुटशुभाख्ये सौम्याश्रये हितदृष्टे शुभवर्गगो वा। जामित्रकारिपरिवर्जितदोषवर्गं हत्वा ददाति बहुधा सुखमेव चन्द्र'। कालचक्रे वात्स्यायनः 'गुरु-चन्द्रयु जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वित। धनसौभाग्य-पुत्रांश्च लभते नात्र संशयः। मणिमुक्ताप्रवालैश्च सुवर्णाभ-रणैः शुभैः। शोभिता तु सदा तिष्ठेद्गुणवत्यपि निरोजिते। सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे' पी० धा०।

"एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषाः। नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदये तु दोषा' मु० चि०। "एकार्गल खार्जूरचक्रोक्त उपग्रह परा-शरेत्यादिनोक्त पातवण्डोषचण्डायुधस् लत्ता धराक्षिन्या-दिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्। कर्त्तरी, लग्नात् पापादि-त्यायुक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते। एवंविधा दोषा नश्यन्ति। कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्बल खोत्तमित्रादिराशि-

स्थितलक्षणं यदि हि तस्यामस्थितत्वञ्च तेनोपपद्यते वक्ष्यते सति । अर्कस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा” पी॰ धा॰ ।

प्रसङ्गादन्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह “उपग्रहर्क्षं कुरुवाह्लिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितभम् । सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितभं त्यजेत् तु विद्धं किल सर्वदेशे” मु॰ चि॰ ।

‘कुरवोयाह्लिकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्तभं त्यजेत् तदतिरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गोवङ्गश्च प्राग्देशौ बहुवचनान्मगधाङ्गादयोऽपि । तेषु चण्डीशचण्डायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्तिसाम्यरूपं पातं तस्य सर्वत्रापि त्याज्यत्वात् । सौराष्ट्र शाल्वदेशौ पश्चिमदेशविशेषौ बहुवचनाद्गुर्जरमालवादयः तेषु लत्तितं लत्तासञ्जातास्तत्र परित्यजेत् । विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वारा विद्धमं भूतलवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किन्त विशेषेण मतस्य देशभेदेन परिहारः एतदपि वाक्यं सम्मत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि “लत्तामालवके देशे पातं कोशलके तथा । एकार्गलन्तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति” । वराहः । “युतिदोषस्तु विन्ध्याख्ये देशे नान्येषु केषु चेति” । दश योगो भवेद्गौडे जामित्रञ्च च यामुने । वेधदोषश्च शेषेषु” इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था” पी॰ धा॰ ।

अथ दशयोगः “यद्भात्सूर्यर्क्षयुतेर्भशेषे स्युः भूयुगाङ्गानि दशेषतिथ्यः । नागेन्दवोऽङ्केन्दुमिता नखाश्च भवन्ति चैते दशयोगभानि” मु॰ चि॰ । “वेदादिचन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाङ्के सप्तविंशत्या भक्तावशिष्टे सति रूपे चतुः षड्दशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोनविंशतिर्विंशतिसङ्ख्याके सति एते अङ्का दशयोगभानि भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्कानामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा तदुक्तं दीपिकायाम् “तिथ्यङ्गवेदर्क्षदिगष्टविंशैकादशाष्टादशविंशसंख्या । इन्दोर्युता सूर्ययुतोडुना वा योगाश्च ये चेद्दशयोगदोषः” । अन्योऽपि “सविम्भूषे रविशिष्टेदु यस्मिन्नृक्षे शशी तथा । धिष्ण्ये द्वयोर्योगकृते शेषं स्यात् वा दशरोहितोदयः । शून्यवेदाङ्गरूपाणि दिग्भूतिथयोऽष्टति । अर्कविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकीर्त्तिताः” इति पी॰ धा॰ । तत्फलम् “वाताभ्राग्निमहोपचोरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षतिर्वैरं नाशे दलिते समे शरयुतेऽग्नौ शेषे दशैकोऽर्धिते । भन्दाङ्कादथ सम्मितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्दिषोऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदं स्यादेकरेखास्थयोः” मु॰ चि॰ ।

‘शून्यशेषे वातदोषः स्यात् एकशेषेऽभ्रान्मेघात्, चतुर्षु वह्निष्वग्निः, षट्सु महीमाद्भूमि, दशसु चौरात्, एकादशसु मरणं द्वयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु वज्रम् एकोनविंशतिशेषे वाद कलहः, विंशतिशेषे क्षतिर्द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लल्लः “मरुन्मेघाग्निभूपालचौरमृत्युरुजोऽशनिः । कलिर्हानिर्दशैतेऽह्नि दोषा स्याच्छायया बुधैः” । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते च यज्ञे तथा । कर्णवेधे च चूडायां दशयोगं विवर्जयेदिति” । अथापवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे युग्मसंख्याके सति दलिते सत्यर्द्धीकृते सति मनुभिश्चतुर्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दाक्षादश्विनीतोऽभं नक्षत्रं स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगे दशाङ्के १० अर्द्धिते ५ मनुयुते १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के च युग्मसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽर्द्धिते अश्विनीतोऽभं स्यात् । यथा विषमाङ्को योगः पञ्चदश सैकः १६ अर्द्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तस्मिन् यथा अथ मनुभिः सम्मिताश्चतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अनेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रं चन्द्रमसि सूर्ये येषु तत्र साक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्याः । दिननक्षत्रे च चन्द्र एव सति यदि ग्रहचन्द्रावेकरेखास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपो वेधो न शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे “योगाङ्के विषमे सैके समे स्वसुखोपने २८ । दलीकृतेऽश्विनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् । दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरं सौम्यग्रहैर्वापि दम्पत्योरेकनाशनमिति” दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाजः । ‘गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्ये लग्नकेन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः” । व्यासोऽपि “शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति” पी॰ धा॰ । अपवादान्तरं ज्यो॰ त॰ । “आद्यपादस्थिते सूर्ये तुरीयांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयस्थो विपरीतमतोऽन्यथा” । विपरीत चतुर्थस्थे चाद्य तृतीयस्थे द्वितीयो दुष्यति नाद्यस्थे नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वाणदोषः “लग्नेनाढ्यायातितिथ्योऽङ्गतष्टाः शेषे नागद्व्यब्धितर्केन्दुसंस्थे रोगोऽग्नीराजचौरौ च मृत्युर्बाणश्चाय दाक्षिणात्यप्रसिद्धः” मु॰ चि॰ । “शुक्लपक्षप्रतिप

इमःरभ्य गततिथ्योऽङ्कैर्नवभिस्तष्टा शेषे नागशत्व्यङ्केऽष्टशत्व्ये रोगाख्योबाण' । एवं द्विशत्व्ये शेषे वह्न्याख्यं चतुःशत्व्ये शेषे राजा । तथा; षट् नव ख्यौ शेषे चौराख्य' एकशत्व्ये शेषे मृत्युसंज्ञोबाण' । अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशोयेषु प्रसिद्ध तेन देशाचारात् व्यवस्थया बाणस्य त्याग' । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । 'गततिथियुतलग्न पञ्चधा स्थापनीय तिथि १५रवि १२दश१०नाग८वेद ४युक्त क्रमेण । नवहृतमवशेषे बाणसंज्ञा क्रमेण रुगनलनृपचौरा पञ्चमो मृत्युमंज्ञ इति" पी०धा० अथ प्राच्याश्चाण्यापवादौ

"रसगुणशशिनागाब्धाढ्यसंक्रान्तियाताङ्कमितिरथ तष्टाङ्कैस्टा पञ्चशेषा । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च बाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्याः" मु०चि० । "रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्याश्चासौ संक्रान्तियाताङ्क मितिश्चेति स्पष्टमिदयताङ्गस्र्यैसंक्रान्तिभुक्तांशानामिति कल्या पञ्चधा स्थाप्या रुनादिकमुरेश्रुम् । सा क्रमेण षट्त्रैकाष्टचतुर्भिराढ्या नवोभ्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिबाणोज्ञेय । यथा आद्ये पञ्चशेषे रोगबाण द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निबाणः तृतीये पञ्चशेषे राजबाणः चतुर्थे पञ्चशेषे चोरबाण पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युबाण तत्रास्तत्राङ्कय भवतीत्यर्थं । यदाह कश्यपः "संक्रान्तियातांशकनन्दशेषके काग्निहुताष्टयुगे समेतः । तष्टापकै रोगहुताशभूपतेनामृतिश्चेति च पञ्च बाणा । इति पञ्चसु पृथक् पृथक् पद चिह्नन्ते तदा बाणा' स्युरित्यर्थं । तत्र बाणोद्विविध एक काष्ठमय्योऽपरोलोहमय तत्राभिहितो बाण काष्ठमय उच्यते । अस्य नाम प्राच्यात्यो बाण इत्याहुः । तेन ताड़ये बाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तस्य तदपवादभूतो लोहमयशल्यसहितो बाण उच्यते न चेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पञ्चाङ्कशेषे सति सशल्य लोहमहितोबाण' स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसहितो दुष्टबाणः । अयं तुल्यत्वायत्वात् प्राक् पद्योक्तोऽपि बाणे सशल्यो बाणोज्ञेय ज्योतिर्विन्नामबान्यथा बाणोऽभिहितः । "तिथिवारभलग्नाद्धोरवाग्न्यष्टवेदयुक् ६,३,१,८,४, नन्दाप्त पञ्चशेषे रुगग्निराट्चौरमृत्युकृदिति" पी०धा० । अथ समयादिभेदेन बाणापवाद. "रात्रौ चौररुजौ दिवाऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो-

ऽग्निरिह मृतिर्भौमेऽग्निरर्कात् रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलक्ष्मापालचौरा मृति" मु०चि० ।

'रात्रौ चोररुजौ बाणौ त्याज्यौ,दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजबाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययो प्रात सायंसन्ध्ययो सदा मृत्युबाणस्त्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे "रोगचौरन्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दित" । अथ शनौ शनिवारे नृपबाण', विदि बुधवारे मृतिबाण, भौमेऽग्निचौरबाणौ रवौ रोगबाणं त्याज्य' । उक्तञ्च दैवज्ञम० "रवौ रोग, कुजे वह्नि, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौर बुधवारे च मृत्युदमिति" । एतेषु शुभकर्मसु एते बाणा वर्ज्या॰ यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृह तस्य गोप आच्छादन तत्रानलोऽग्निः नृपसेवायां क्ष्मापालोराजा, याने यात्रायां चौर' पाणिग्रहे मृतिर्बाणो वर्ज्य इत्यर्थं । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौर , व्रते रोगन्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति" । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवर्जगेहोग गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति ' पी०धा०।

अथ लग्नसमययोः शुभाशुभयोगिग्रहदृष्टिभेदः 'मन्त्राय' त्रिकोण चतुरस्रपश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या । मन्दो गुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदृशो भवन्ति" मु०चि०।

'खेटाग्रहायस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पाददृष्ट्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्याय तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोणं नवपञ्चम द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्र चतुर्थम् अष्टम च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्त सप्तमस्थान चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्दृष्टिस्थानभुफल चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण "दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति"। मन्द इति । मन्दः शनैश्चर. स्वस्थानात् त्र्यायं सपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टि । एवं गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्र , परे चन्द्रबुधशुक्रार्काः क्रमेण सप्तमे संपूर्णदृश इत्यर्थं यदाह गार्गि । "दुश्चिक्यदशमात्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् बृहस्पति । चतुर्थाष्टमगान् भौम शेषा' सप्तमसंस्थितान् । पश्यन्ति सोऽन्वेऽनित्य-मेताधिकफला ग्रहा" इति । वराहोऽपि "पूर्णं पश्यति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसुत सितार्कबुधहिमकरा कलत्रं चेति” पी० धा० । अत्रापि मन्दात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्णदृष्टिः एव शनिकुजयोः । अत एव मु० चि० परे चेत्युक्तम् तत्प्रमाणञ्च पञ्चदृष्टिपदे वक्ष्यते ।

अथ लग्ननिरूपणम् । दीपिका “कन्यातुलाधन्विमिथुनेषु साध्वी शेषेष्वसाध्वी धनवर्जिता च । धन्वोऽपि लग्ने द्विपदांश इष्ट कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागः” । कन्यादिलग्नेष्वपि द्विपदांश एव इष्टो नान्य इत्यर्थः । वक्ष्यमाणवचने चरे चरांशवर्ज्जनात् चरलग्नेऽपि तुला-तिरिक्तद्विपदांशस्य ग्राह्यता “धनुषि कुलटा तत्पूर्व्वार्द्धे सतीत्यपरे जगुः” विवाहपटले धनुरुत्तरार्द्धनिषेधात् पूर्व्वार्द्धस्य ग्राह्यत्वम् । मासभेदे लग्नभेदानां शून्यतास्तु तत्तन्मासे शून्यलग्ने विवाहो नेष्टः यदाह ज्यो० त० “घट-मत्स्यहया युग्ममेषकन्यालयस्तुला । चापः कर्की मृग वृषश्चैत्रादौ शून्यराशयः” चक्रादिलग्नानि यानि वक्ष्यन्ते तान्यपि तत्तत्काले वर्ज्यानि ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धौ “यदा लग्नांशयोश्चेश्वरः तनुं पश्यति युतो भवेद्वाऽथ वोढु शुभफलमनल्पं रचयति । अथ द्यूनस्वामी लग्नमदनभं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा वध्वा शुभमितरथा चेदशुभम्” मु० चि० । “यदा ल-ग्नांशयोर्लग्नांशयोः स्वामी स्व नवांश पश्यति । अथ वाऽथ नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानल्पं बहुशुभफलं रचयति । यथा मेषलग्ने मिथुनांशश्चेद्योगो बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अय-लग्नशुद्धे प्रथम कल्पः । तदभावे तु लग्नांशेशस्तु लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्न एव मिथुननवांश-स्वामी बुधो मकरे स्वनवांश न पश्यति किन्तु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति । अथ लग्नशुद्धे द्वितीयः प्रकारः । अथेति । अथ द्यूनस्वामी लग्नांशनवां-शात् द्यून सप्तमनवांशस्तत्स्वामी लग्नमदनभ लग्नान्मदनभं सप्तमनवांश पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो धनु तद्धनुपतिर्गुरुर्मेषे धनु पश्यति तत्र तिष्ठति वा अथ सप्तमशुद्धे प्रथमः प्रकारः । तदभावे तु अथ द्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सह-युतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभं यथा मेषलग्ने गुरुः कर्के सप्तमद्वारगतं स्वनवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति । अथ सप्तमशुद्धे द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति इतरथा यदा ल-ग्नांशयोरीश्वरस्तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभं मृत्युः स्यात् । यदा सप्तमांशयोः स्वामी सप्तम-भवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः “लग्नेशेनोदयांशस्वामी वीक्षितौ वाथ संयुतौ । लग्नं वाऽत्र स्मृतं तथाद्येशेने-क्षितं युतमिति” तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः । वशिष्ठः “उदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तदयुते च । अस्तांशके ऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्येति” । तुल्य-न्यायत्वाल्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलग्नांशास्तांशस्वामि-नोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । “लग्नेशोऽस्त लग्नपोऽस्तलग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य । अथ द्यूनपोऽथ द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्याच्छुभं क-न्यकायाः” मु० चि० । “नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्ये-ल्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथ वा मिथः परस्परं नवस्वामी लग्नं लग्नेशोऽशकं प्रपश्येत् तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं अथ द्यूनपो नवांशात्सप्तम-नवांशस्वामी अथ द्यूनभं सप्तमराशिमीक्षते लग्नप लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्याया शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशो लग्नस-प्तम वीक्षते लग्नात्सप्तमाधीशो लग्नसप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात् । अतोऽन्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः “लग्नलग्नांशको स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ । न चेद्वान्योऽन्यपतिना शुभमित्येव वा यथा । वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तमोदयांशकौ । एतन्नो वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे” । वशिष्ठोऽपि “उदयांश, सप्त-मांशौ निजसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितौ वा तथास्तांशो दम्पत्यो शुभयोर्भवेद्” इति । परस्परवीक्षणेऽप्येतदेव फलं ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी० धा० ।

“लग्नपतिशुभमित्र” वीक्षतेऽस्तमस्तु वा परिणयन करस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् । मदनमथपमित्रं सौम्यम-थवा तनुमदनमथ चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः” मु० चि० । “अथ पूर्व्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते । लग्नपतीति शुभमित्रं शुभश्च तन्मित्रं चेति कर्म धारयः । लग्नपतेर्लग्नराशेश्वरस्य शुभग्रहः यो मङ्गलबुधगुरुशुक्राणामन्यतमो मित्रं स्यात् चेदयं लग्नराशि-मस्तं वा लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

चास्वरं पवित्रोत्सवपौत्रादिपाभिरूपं शुभं फलं स्यात् अथ या एव मदनवदसास्तांशेशस्य मित्रं सौम्यं चेत् स्यात्सन्नायात् द्यूनं सप्तमगायं चेद्दीक्ष्यते या अथ या तनुमदनस्येह लग्नात्सप्तमभवनस्थो दीक्षते तदा षष्ठ्यां चास्वरं शर्म स्यात्। यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापपक्षे तस्य ह्रदि रष्टमेति फलितार्थः। यदाह वराहः "शुद्धिरिह स्याद यदोदयांशेक्षणे नवांशस्यपैति शुद्धिम्। तदा सप्तस्थोऽस्य निरीक्षितोऽपि शुभाय स स्यात्प्रवदन्ति सन्त" इति। कश्यप "राश्ययो मित्रसौम्येन वीक्षितो वाथ संयुतौ। उदयास्तांशयो शुद्धिस्त्रिविधा मङ्गलप्रदेति"। वशिष्ठ "लग्नांशयुग्मं रहित सदोष करोति चासु वरकन्ययोश्च। ताह तदा लग्नगुणास्तयस्तात् वस्तुगां इव सर्पदष्टमिति"। केचित्तु विवाहादौ षड्योगं निषिद्धमाहुस्तत्स्वरूपम्। "तिथिवार च नक्षत्र नाभिश्च समन्वितम्। सप्तभिस्तु करेत्राणं मेषाद्धे फलमादिशेत्। निमेषे तु फलं विद्यात् पञ्चमेव प्रसङ्गनः। सप्तमेव पञ्चमातोषेव पञ्चस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे" पी॰धा॰

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोष "विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिवसास्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि। घटिकास्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतो पि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुध"मु॰चि॰। "विषुवत्तुलामेषसंक्रान्तौ अयनं कर्कमकरसंक्रान्तौ एवमुत्तरेषु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान् बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादि शुभकार्य्येषु त्यजेत्। इतरास्वष्टसंक्रान्तिषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोडश घटिकाः मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत्। यदाह वशिष्ठः "विषुवतोरयनयोर्द्दिवसत्रय हरिपदे षडशीतिमुखेषु च। पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमाद्वासाडिकाश्च खलु षोडश त्यजेत्। संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिलमङ्गलाद्यम्। शालासमूहज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्दयेषमेतदिति" उद्वाहादिग्रहणात्स्नानादावनिषेध। तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि। किन्तु दिनत्रयं स्याद्यत् किं संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं चेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाहुः। "अयने विषुवे पूर्व्वं परं मध्यन्दिनं त्यजेत्। अन्य संक्रमणे पूर्व्वा, परा षोडश नाडिका इति"। अयञ्च निषेधः सायनसंक्रान्तिष्वपि ज्ञेयः। यदाह वशिष्ठ "यदाऽयनप्रवेश स्यात्तदा तद्वाचिष क्रमः। तस्मिन्नपि दिनेऽन्त्याद्या नाड्यः षोडश षोडशेति"। शौनक "अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी। विषुवद्द्वयेऽपि विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते। विष्णुपदेषु विनीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते। वैधृतिविष्ण्योर्भ्रष्टा सुभगा शेषेषु कर्त्तव्येष्विति" पी॰ धा॰।

अथ पङ्ग्वन्धादिलग्नदोषः "अन्धे तुलालौ बधिरौ मृगाश्वौ राम्रौ च सिंहाजवृषा-दिवान्धा। कन्यान्वृकर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः"मु॰ चि॰। "अन्धे दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाश्वौ मकरधनुषौ रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे बधिरा न तु रात्रौ। कन्या मृथुनकर्कटा निशान्धा रात्रावान्धा न तु दिवान्धाः। घट कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ। अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञोन तु दिने। यदाह वशिष्ठ "मेषादिकाम्बक षट्क चत्वारो बधिराः स्मृता। द्वौ पङ्गू चेति निर्दिष्टाविन्येतद्विलक्षणम्। मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः। मिथुनकर्कटकन्याश्च रात्रावन्धा प्रकीर्त्तिता। तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा। धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ। कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रममिति"। कुम्भोदिवा पङ्गुमीनो रात्रौ पङ्गुः। अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोषः उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नन्दोषावह न कालान्तरे"पी॰धा॰। तत्फलम्। "दारिद्र्यमधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमोयुः सर्व्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोष"मु॰चि॰।

"वशिष्ठः "अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा। अथ नाशो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिर्म्मितम्"। व्यास "मासशून्याश्च यास्तारा राशयो बधिराश्च। गोडमालवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति पी॰धा॰।

अथ नवांशशुद्धिः। "कार्त्तिकतौलिककन्यायुग्मलवे भवगे वा। वर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या"मु॰चि॰। "कार्त्तिक धनुस्तौलिकं तथा कन्युग्म मिथुनम् एषामंशे नवांशे भवगे मीनगते चापञ्चये चोपसञ्जनार्धं धनुरादिनवांशा सर्व्वत्रनिसम्मता इत्यर्थ तेष्वेव यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह विसठ. "लग्ने हि सर्व्वे शुभराशयश्च शुभैर्युता वाथ युता शुभाः स्युः। नवांशकास्तौलिकयुग्मकन्याचापाद्य-

भाग, शुभदो न चान्ये। द्विभर्तृका मेषनवांशके स्यात् वृषांशके सा पशुशीलयुक्ता। धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम्। सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला। तुलांशके सर्व्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा विशीला। चापांशकाद्ये भगिनी द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या। निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीला। मीनांशके भर्तृसुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा। तस्मात्तदंशोत्तमवांशकेषु कुर्य्याद्विवाहङ्गुणषड्वर्गे। नवांशदोष सकलङ्गुणौघं लग्नोत्थसौम्यग्रहसम्भवश्च। बुध निहन्त्येव हकोऽजसक्तु षड्वर्गज सौम्यविशुद्धराशाम्"। पशु-शीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोग एते एव च नवांशा सकलमुनिभिरुक्ता "तुलामिथुनकन्यांशा धनुराद्यार्द्धसंयुता। एते नवांशा शुभदा यदि नान्त्यांशकाः क्वचिदिति" नारदोक्तेः शौनकस्तु मीनांशकमपि शुभमाह "सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशे" इति। तत्र निषेधस्य तुल्यबलत्वात्षोडशीग्रहणाग्रहणव-द्विकल्प इत्याहुः तन्न एकबाधेनोपपत्तावनेकबाधोन-न्याय्य इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यात् मीनांशत्याग एवो-चितो न त्वेकमुनिवचनानुरोधात्पाक्षिकोविकल्पविधिस्त-स्याष्टदोषग्रस्तत्वात्। का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति चेत् गुणबहुदोषलघ्वौ सर्वान्तरासम्भवे मीनांशको निषि-द्धोऽपिग्राह्य इत्येव विषया गतिर्युक्ता" पी०धा०।

"अन्त्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा। नो चरलग्ने चरनवयोगे तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्य्यात्" मु०चि०।" विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनुर्नवांशोऽन्तिम इत्येव विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाह्या। परन्तु वर्गोत्तम नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव। यथा मिथुनलग्ने मिथुनांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तम। यदाह कश्यप "अन्त्यांशका अपि श्रेष्ठा यदि वर्गोत्तमाह्वया। अनुक्तांशास्तु न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः" इति। वशिष्ठोऽपि "वर्गोत्तम विनान्त्यांशे विवाहो न शुभप्रद। वर्गोत्तमश्चेदन्त्यांश पुत्रपौत्रादिवर्द्धन" इति। अन्यच्च नो चरलग्ने इति। तौलिमृगस्थे तुलामकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने विहितचरनवयोगे नो कुर्य्यात्। यथा मेषलग्ने तुलांशे उक्तञ्च केशवार्केण "चरभ चरवेऽस्तगतनृलग्नेनृमृगगता धरये मृगतुलस्थेऽपि। युवतिरत्र भवेत् कृतकौतुका मदन-मत्स्यमपत्यजनीनृपुरुषीति"। अनघो जीर्णोभर्त्ता तस्य त्यजने त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः" पी०धा०।

अथ लग्नादिस्थ ग्रहदोष "व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चन्द्रमसा न शस्ता। लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौर्लग्नेट्शुभारांश्च मदे च सर्वे" मु०चि०।

"व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिर्न शस्तः "सोम-पुत्रेऽपि हि जाता द्वादशगे मद्यपा कुरुते" इति शौनकोक्तेः। अत्र रविसुते इत्यनुवर्त्तते। "खे दशमेऽवनिजो मङ्गलो न शस्त। "शाकिनी व्योम्नि वक्रे" इति केशवार्कोक्तेः। तृतीयो भृगु शुक्र न शस्त "धन्या धनगे शुक्रे तपस्त्वं प्राप्नुयान्नारी। दुश्चिक्यगते तु कन्या लावण्याढ्यं कनीयसा-व्रजते" इति शौनकोक्तेः। तनौ लग्ने चन्द्रः सर्वाः पापग्रहाश्च न शस्ताः। "लग्नस्थेऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति। लग्नस्थो हिम-रश्मिर्मृत्युं कुर्य्यात् स्वयोदये मासे। भौमः सद्यो विधवा लग्नस्थोऽब्दाच्च सौम्यग्रहयोगात्। कामयति नीचवर्गान् लग्नस्थे रविसुते बहून् पुरुषान्। शनिवद्विधुन्तुदस्य तु विज्ञेय सद्यादिति पितृरिति" शौनकोक्तेः। लग्नेट् लग्नस्वामी, कविः शुक्र ग्लौश्चन्द्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्ता। "षष्ठे शुक्रे सौम्यगे च मृत्यु, षष्ठगे लग्नपतौ च मृत्युरिति" ज्योतिर्निबन्धोक्तेः। "भृगु-षट्काख्यो दोषोलग्नात् षष्ठगते सिते। उच्चगे शुभ-संयुक्ते तल्लग्न सर्वदा त्यजेदिति" नारदोक्तेः। "अब्द-चतुष्कान् मृत्युर्दम्पत्यो षष्ठगे चन्द्रे" इति शौनकोक्तेः। ग्लौश्चन्द्र लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्रा आरोभौम-श्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ता: "मासत्रयेण विधवां निधन-गश्चन्द्रमा कुरुते"। मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पञ्च-त्वम्"। बुधस्याप्यनुवर्त्तते। "दम्पत्योर्निधनस्थ सप्तदशाब्दा-द्वियोगदो जीव। मृत्युं नयति भृगुर्निधनस्थ सप्त-भिर्वर्षैरिति" शौनकोक्तेः। नारद "कुजाष्टमो महा-दोषो लग्नादष्टमगे कुजे। शुभत्रययुत लग्न त्यजेत् तत्तुङ्गो यदि"। अत्र सम्मति प्रागुक्ता। लग्नेट् च पुन सर्वे सूर्य्यादयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ता निषिद्धा। "सर्वे जामित्रसंस्थाश्छिद्रन्ति मरणमिति" वशिष्ठोक्तेः। कश्यपोऽपि "सप्तम्यामगा सर्वे ग्रहा कुर्वन्ति शोभनम्। दम्पत्योर्मरणं यत् स्यादेकस्य च न च द्वय" इति अर्थादन्येषु स्थानेषु ग्रहा समी-चीनास्तत्र केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमतिवं शिष्य त्रिषु क्रमेण निषिद्धस्थानान्युक्तानि । "त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः । रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्वेऽस्ते ऽब्जगुरू समाविति" । (मन्दादब्धय चत्वारो मन्दरविचन्द्रकुजा इत्यर्थः) । अब्जगुर्वोः समत्वं शौनकमतेन तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह "कन्यास्तिष्ठो जनयति सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिनि" । "शोकपरितोषिताङ्करोति पत्युः कलत्रगो देवपूज्य इति" । गुरुरित्यनुवर्त्तते अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । यवनेश्वरोक्तं "जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो वा शीर्षोदयानुपगतश्च सितचन्द्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहिता वनिता करोतीति" तच्चन्द्रजामित्रविषयम् । तथा च भुजबलः "स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेता पत्युः प्रणाशं विहगा विदध्युः । त्यक्त्वा बुधं देवगुरुं शुक्रं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः" इति । अतएव दीपिका "रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्कात् सप्तमं त्यजेत् । विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने" इति पी० धा०

अथ लग्नात स्थानविशेषे ग्रहभेदानां शस्तता "त्र्यायाष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः । सप्तव्ययाष्टरहितौ सगुरू सितोऽष्टत्रिद्व्यूनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः" मु० चि० ।

"तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः शस्ताः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः "बन्धुजनेभ्यः पूजां विवाहदिवसे सहजगे त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे त्र्यब्दादूर्द्ध्वं सुतांश्चैव । दम्पत्योः सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टमप्रत्या । कारयति धनविवृद्धिं त्र्यब्दादूर्द्ध्वं तथायगः सवितेति" (रवेः) धनधान्यसुतयुक्तां पञ्चमवत्सरात्तृतीयस्थः । षष्ठः षड्भिर्मासैरसपत्नीं कन्यकां कुरुते । निधनगतार्किः कुर्य्यादामरणादार्तवियुक्ताम् । आयगतार्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासादिति" (शनेः) अत्र राहुकेत्वोः फलं शनिवदेवेति "स्वर्भानोः शास्य शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वसिष्ठोक्तेः, त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः शस्तः । "सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । सवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसङ्गस्तु । मणिकाञ्चनरत्नाढ्यामेकादशगः कुजोऽष्टदृष्टकेन" इति शौनकोक्तेः । अब्जश्चन्द्रो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः । "अब्दाद्धनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने भार्य्याम् । चन्द्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादशगः कन्यामिन्दुर्धनान्वितां कुरुते" इति शौनकोक्तेः । सगुरुः बुधबृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानाम् अशुभत्वादन्येषां शुभदातृत्वात् । यदाह वसिष्ठः । "प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्तिः सद्वैपक्ष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे वृद्धिर्भवति धरणीलब्धिरत्नेव वृद्धिर्हानिः स्त्रीणां क्रिमकरगुने लग्नभावादिसंस्थे" इति । "अर्थाप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यहर्षः इष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चान्त्रपाणां विरक्तिः । पापासक्तिः सुकृतविरतिर्भूरिलाभः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुहतभयं लग्नभावादिसंस्थे" इति अत्र शुभदैव अत्र शुभावहो शिखिविश्वमर । क्लीवत्वं त्यागम् केचिद्बहुविधभयमिति" पठन्ति तत्प्रकारे मतकारस्त्वान्ते "उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे" इति षष्ठस्थानस्थितगुरौ शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात् । सित इति अष्टमतृतीयसप्तषड्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्त्वान्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन "भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वैरवृत्तिर्मनोज्ञा द्युम्नाधिक्यं भवति निधनं सर्वनाशोऽवसत्त्वम् । तथ्यप्रीतिर्बहुविधगुणा सर्वसम्पत्सपुत्रिरस्तं स्त्रीणामुपगमसितः तथा लग्नभावादिसंस्थे" इति द्युम्नं द्रविणम् । अवसत्त्वं दरिद्रता । अस्वं दारिद्र्यम् । वसिष्ठः "मृत्युर्नैस्वं बहुविधधनं भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोऽमर्षहानिश्चिरायुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे ।(रवेः)नाशः सम्पद्बहुविधयशोबन्धुवृद्धिः प्रजाप्तिः शस्त्रानुमृत्युर्भवति न चिराद्दीर्घसापत्न्यबाधा । प्रव्रज्या त्वं दुहितृजननं वर्द्धनं भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे (इन्दोः)। अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम् श्रीपतिनापि "सुखे तु कथितो बन्धुक्षयः कैश्चनेष्वेकीयमतमनुसृत्योक्तमिति चन्द्रलता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । "वधू मधुरवियुक्ता चतुर्थस्य शशी स्याद्दादिति" शौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति चेत् । बालचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्भिन्नचन्द्रविषयं शुभफलम् । उक्तञ्च केशवार्केण "बालोऽब्जः सिद्धिश्च यानि लग्नाच्चतुर्थस्य सृजति सुखे सुवासिनीत्वमिति" वसिष्ठः "मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुमुद्वतिस्त्रीप्राप्तिर्भवति मरणस्त्रीभयोर्वैशनाशः। स्त्रीणां हेतो व्यसनमि

इति पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भौतिर्भूमेर्वसिन्ति तनये जन्मभावादिषं स्थे” (पुत्रस्य)। मन्वन्तरे नद्गमरतिसंप्रमत्त पियौस व्याधि शुक्रो मृत्यिर्य क्षतं गर्भपातपदार्सि: शूलाप्तिर्भ्रमति रविजे पंभव महारोग प्रभौमो पापाय सिध्यन्ति वा जन्मभावादिषस्थे” पी० धा० बुधादीनामनुपदग्रुक्तम्।

अथ लग्नादिभङ्गकर्त्तर्यादिदोषापवादः

“पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्त्तरीदोषोर्नैव सितेऽरिनीचस्थगे तत्षष्ठदोषोऽपि न। भौमेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृन्नीचे नीचनवांशके शशिनि रिष्फाष्टादिदोषोऽपि न” मु० चि०।

“तत्र कर्त्तरीदोषापवादं सम्बाह पापाविल्यादिनोक्तं यौ क्रूरौ पहौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ सनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी नैव स्यात् यदाह कश्यपनारदवसिष्ठाः “पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचस्थयोस्तयोः। यदा पापगतोऽपि कर्त्तरी नैव दोषदा” इति इदं विशेषणं शत्रुस्थस्वत्वादिक समुच्चित्य व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैवज्ञम० गर्गेण। “क्रूरकर्त्तरियुक्तं लग्नं चन्द्रं च न त्यजेत्। केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गवसौम्ये च”। “विधौ धनोपगे शुभगृहेऽथवान्त्यगे गुरौ। न कर्त्तरी भवत्यहो मगाद भाद्राच्च”। क्रूरद्वयस्यान्तरग विलग्न मृतिप्रद चन्द्रमसश्च रोगदम्। शुभैर्धनस्थैरथ वाऽन्त्यगे गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भार्गवादिवुरिति।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते। “सिते शुक्रेऽरिस्थगे नीचस्थगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषट्कदोषोऽपि न स्यात् यदाह कश्यप “नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। भृगुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशय” अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते। भौमेऽस्ते अस्तं गते रिपुनीचगे शत्रुस्थे वा स्वनीचस्थगे वा अष्टमो भौमो न दोषकृत् स्यात्। उक्तं च कश्यपेन “अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते” इति। अथ षष्ठाष्टादशस्थान चन्द्रापवाद उच्यते। शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा सति रिष्फाष्टादिदोषोऽपि द्वादशाष्टमषत्स्थानस्थित चन्द्रदोषोऽपि न स्यात्। “नीचराशिगते चन्द्रे नीचांशगतेऽपि वा। चन्द्रे षष्ठादिरिष्फस्थे दोषो नास्ति न संशय इति” कश्यपोक्तेः। पी० धा०।

अथाब्दाद्यादिदोषानाह “अब्दायनर्त्तुतिथिमासभपक्षदग्धतिथ्यन्धकाणबधिराङ्गमुखाश्च दोषाः। नश्यन्ति विद्गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविभुयुक्तनवांशदोषाः” मु० चि०।

“अब्ददोष १ अयनदोषः २ ऋतुदोष ३ तिथिदोषो रिक्तादि ४ मासदोषः ५ नक्षत्रदोष क्रूरमहितादिः ६। पक्षदोषः कृष्णपक्षोदयादिनात्मकादि ७ दग्धातिथिः प्रसिद्धा चापान्त्यगेत्यादिनोक्ता ८। अन्धकाणबधिराङ्गोक्तलग्नदोष ९ लग्नमुखाक्तदादयोऽन्ये अन्वक्ष्याद्याः दोषा विद्गुरु सितेषु केन्द्रकोणे केन्द्र सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्त्वात्। अतएवोक्तमपि “त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते” इति कोणे नवपञ्चमे सत्सु नश्यन्ति। उक्तञ्च कश्यपेन “अब्दायनर्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्यृक्षसम्भवाः। ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे। काणान्धबधिरोक्ता दग्धलग्नतिथेर्भवा। ते दोषा नाशमायान्ति केन्द्रस्थे शुभग्रहे” इति। “यत्काणजाप नीहारविद्युत्सान्ध्यघनसम्भवाः। परिवेषमतिक्रूरयग्रहपापध्वजादयः”। दोषमदा भङ्गेषु काव्यजायेस दोषदा। गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुध। करोः स्तुतिर्यथा हन्ति तद्दोषानकालजान्। सत्कोपपकचक्रदोषचन्द्रजान्तिलसम्भवान्। तत् केन्द्रगोगुरुर्हन्ति सूर्यः पतगानिवेति”। तद्वच्चेति तथा यदि पापक्रूरोऽपि विभुयुक्तराशेर्नवांशे स्याद्यथा सचन्द्रे मेषे सूर्यनवांशस्तद्दोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे, तदा तत्कृतदोषो नश्यति। उक्तञ्च संहिताप्रदीपे “सचन्द्रराशेरशुभोनवांश प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नकस्य। त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः स्थितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि यत्नः” पी० धा०।

अथ बहुविधदोषापवाद “केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वा पि वर्गोत्तमे वा। सर्वे दोषा नाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वद्दुर्मुहूर्तांशदोषा” मु० चि०। “केन्द्र मत्रिकोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरु स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायन्ति उपलक्षणत्वाद् बुधशुक्रावपि। यदाह नारद: ‘उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्निहन्ति बली गुरुः केन्द्रसंस्थः त्रिकोणेऽपि पन्नगान् गरुडो यथेति” सितो बुधस्यापुपलक्षक। उक्तञ्च कश्यपेन “काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केन्द्रत्रिकोणगे। नाशं यान्त्यखिलादोषाः पापानीव हरिस्तुतेरिति” तत्रापि लग्नादन्यकेन्द्रस्थानतिबलत्वात् तत्र स्थितो जीव सर्वारिष्टहर तदुक्तं वसिष्ठेन “कुलकोप

दोषाः ये सन्दोषाः पार्श्वं कृता दृष्टिनिपातदोषाः । लग्ने गुरुस्तान्विमलीकरोति फलं यथाम्भः कतकद्रुमस्येति" । अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषनाशः । "यत्रैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं व्रजन्ति हि । यस्मादेव रुद्रस्य पापं संक्षयतोऽखिलमिति" । अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांश-युक्ते यथा मिथुने मिथुनांशे तदा दोषनाशः । अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः । द्वितीयांशगतस्यानुक्तत्रयस्यार्थः । चन्द्रो लग्नादुपचय ३, ६, १०, ११ स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः । एवं क्रमेण च विचारत्रयमुक्तं यदाह कश्यपः "वर्गोत्तमगते लग्ने सर्वदोषा लयं ययुः । चन्द्रे तोपचये वापि यद्वा ज्ञे कुसदिनो यथेति" । चन्द्रे इति तदुक्तेनैव प्रकारेण दुर्मुहूर्त्ताः दग्धाकर्ममिलनस्य च गदोषाः पापग्रहजाता गतास्तास्ते सर्वे चन्द्रे लाभे एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति । "शुभं लग्नषड्वर्गकृततातयस्फोटनाः । ये दोषास्तान्निहन्त्येव रवौ एकादशगः शशीति । अन्यदप्याह कश्यपः 'लग्नाष्टमस्थानगसौम्यपरोत्य दोषसङ्घयम् । शुभे केन्द्रगतो हन्ति दावाग्निरिन्धनं यथेति" पी० धा० ।

"त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः । भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत नवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति" मु० चि० । "त्रिकोणे ५, ९ केन्द्रे सप्तरहिते १, ४, १०, यदि सौम्यो बुधः स्यात्तदा दोषशतकं हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतीं हरेत् । तयोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत् । यदाह नारदः "दोषाणां हि शतं हन्ति बलवान् केन्द्रगो बुधः । तद्द्विगुणं शुभं शुक्रो द्विगुणं लक्षमङ्गिराः" । अत्र लक्षशब्देनानेकसंख्यात्वं विवक्षितम् । अथ आह कश्यपः 'शतानि केन्द्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम् । अयुतं निहन्ति दैत्येज्यः सहस्रमङ्गिराः' इति । भवेदिति अङ्गपो लग्नस्वामी उत नवांशेशः एवं लग्ननवांशनाथो वा आये ११ केन्द्रे १, ४, ७, १० यदि भवेत्तदा स दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति । तदुक्तं नारदेन 'लग्नेट् लग्नांशपो वा आयगः केन्द्रगोऽपि वा । हन्ति सर्वान् दोषान् दहनः सर्वाणीव पातकं" ।

अथ प्रकारान्तरेण श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् "श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तु, जामित्रपः स्याद्दयितो, मनः शशी । एतद्बलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां सुखं संप्रवदेद्विवाहतः" मु० चि० । "शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः, अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरो वरपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं, जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्त्ता प्रियः, शशी मनो ज्ञेयम् एतद्बलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तान्त्रिकः तन्त्रसिद्धान्तवित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्र्वादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत् । यदाह शौनकः "श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः । होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम् । शरीरं लग्नवशात् शुभदं स्वमानसं शशाङ्कवशादिति" । शार्ङ्गीयेऽपि "श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः, स्त्रीणामस्तपतिः पतिः । एभिरुक्तोपवर्गैरेषां शुभं नीचारिगैरसदिति" विशेषान्तरमप्युक्तं शार्ङ्गीये "सूर्यात्मजे, स्त्री च विधोः, तयाराहित्ते, सुतौ शास्ति गुरुर्गुरोश्च । धर्मं सितादर्कसुताच्च वेश्म, गृह्याश्च सद्वा हिविधौ स्वयुक्त्या, एतैर्नीचरिपुस्थैर्यत्नुगतैर्याहादिकं न सत् । स्वोच्चकोणस्थैः त्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति" ।

अथ सङ्कीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः "कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे वर्ज्ये मासे यदि वा स्यात्करपीडा । सङ्कीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा" मु० चि० "कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्नवर्ज्ये च काराद्दग्धाद्यातव्यादि दुष्टयोगेष्वपि यदि सङ्कीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां करपीडा विवाहः स्यात् । तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति । एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनुलोमजा मूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः । चकारः समुच्चयार्थः अथ कृष्णमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च शुभदिनेऽपि स्यादिति सूचनार्थम् । तदुक्तं शार्ङ्गीये "कृष्णपक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ण्ये निषिद्धे । सङ्कीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रोक्तयाः प्राप्ते गोधूल्याद्या" इति । केशवार्के 'शुक्रेव पद्मरभुजामशुभर्क्षपक्षक्रूरवारेषु शुभकृत् करपीडनं स्यात्" इति ।

अथ लग्ने बलाद्ये तदभावे गोधूलिनिरूपणम् "अन्यानपत्ये भवति हि दिवसे मेषसंस्थे विना गौ वा वारो भ च सर्वधर्मैः दुष्टस्तु सर्वो । गो वा दोषो न प्रविभवन्ति संस्थाभिरदोषो गोधूलिः वा पुनरिप्सितः स्यादिव सर्वकार्येषु सदा" मु० चि० ।

"यदयं न ग्रहनिमित्तादि च शुभमर्पयति तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधित्वम्। निषिद्धेषु अमावा-स्याभद्राभरण्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भविष्यं शुभं स्यात्। सामान्यैर्यस्यापत्तेरिदोषापत्तिरपि प्रसज्येत। तस्मादभिहितनिषिद्धादिषु च यावत्कालिकदोषपरिहार-पूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम्। यदाह अत्र 'लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकां साधु तदा वदन्ति। लग्ने विशुद्धे सति वैयक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते। शुभाशुभयुतं सर्वं दोषैरदोषमनुमि-न्वितम्। विवाहलग्नाभ्यदये गोधूलौ प्राक भागुरिरिति" किञ्च "कलिक कुलिमाख्यं च मूर्तौ चाष्टम गयो। पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषा शुभावहा" इति दैवज्ञमनोहरोक्तवाक्यमपि सार्थकम्। गोधूल्यधिकारे आह नारद "प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्य गोधूलिकं स्मृतम्। गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्योदाहे च योजयेत्। ब्राह्मेऽभिजिन्मुहूर्तस्य सप्तमम्। गोधूलिक हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदमिति"। दैव-ज्ञम० "घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम्। शूद्रादीनां शुभा प्रोक्ता न द्विजानां कदाचन। महादोषान् परित्यज्य मौञ्जीविवाहादिकेषु च। कारणे द्विरजोयाजनासन्ने शुभावहमिति। लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी। तदा वै सर्ववर्णानां लग्न-गोधूलिकं शुभमिति"। अतएव भूपालवल्लभे "विप्रेषु घ-टिकालाभे दातव्यं गोरजो बुधैः। अन्येषां गोरजं यस्त परेषु द्वितयं शुभमिति" तत्र गोधूलिकालकालसमय० केशवार्केणोक्तः "अर्धोभवत्स घटिकाद्वयमितमाकृपतांश तदस्तमयेऽपि चार्धं विवाहादिति" केचित् यावदिना-न्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविविम्बभागम्। तस्मात्परं नाडीकयुग्ममेके गोधूलिकाल समयं वदन्तीति, तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था पी० धा०।
"पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलि। सम्पूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ" ज्यो० नि०। "हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तवसन्ते-न शीतकाल उपलक्ष्यते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्य-र्थः तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डीभूते चोदनगोलकपिण्डे सन्ध्याया नीहाराद्यावृतत्वेन निष्प्रभे इत्यर्थः। तस्मिन् समये गोधूलिर्ज्ञेया तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादि-चतुष्टये सूर्येऽर्धास्ते अर्धबिम्बस्य अस्तत्वे च सति गोधूलि। जलधरामेघास्तेषां माला तत्सम्बन्धिनः काले श्रावणादि-मासचतुष्टये सूर्ये सम्पूर्णास्ते सर्वबिम्बस्य अदर्शने गते इति गोधूलि। केवलमियं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि योज्या। यदाह वराह "गोधूलि त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे। ग्रीष्मेऽर्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते जलधरे प्रावृट्शरत्कालयोरिति"। पी० धा०।

अथ गोधूलिसमयेऽपवादर्थदोषा "अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नात्मूर्तौ रिपुभवने लग्ने चन्द्रे। कन्या-नाशस्तनुमदनगे भौमे बोढुर्नाशे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम्" मु० चि०।
"गोधूलिरिष्टा गुरुवासरे गुरुदिवसे वृहस्पतिवारे, सूर्ये अस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलि शुभा स्यात् न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्धघटिकागोधूलिलग्नं कार्यमहर्या-मस्पृष्टत्वात्। तथा सौरे शनिवारे सार्के सूर्यदर्शनस-हिते गोधूलि शुभा। न तु सूर्यास्तादनन्तरं कुलिकस्पृष्टत्वात्। उपलक्षणत्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम् तथा लग्नात्तद्धाग्नीलग्नान्मूर्त्याष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात्। तदुक्तं दैवज्ञ० "कुलिकं क्रान्तिसाम्यञ्च मूर्तौ षष्ठाष्टमे शशी। पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषा शुभावहा"। अत्र कुलिकपदेन तत्कालसम्भाव्यार्धयामास्तोदयदोषो गृह्यते अन्येषामसम्भव एव। लग्नस्थे मदनस्थे अष्टमस्थे वा भौमे सति बोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्तं ज्योतिःसंहितासारे 'षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशाङ्के गोधू-लिके मृत्युमुपैति कन्या"। कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गा" अन्योऽपि विशेषस्त-त्रैव "षष्ठाष्टमे चन्द्रजचन्द्रजीवे चौपौर्णिते वा भृगुनन्दने वा। मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं सादिक वर्जनीयमिति"। 'धिष्ण्याङ्घ्रियुतन्त्याज्य मूर्तौ षष्ठाष्टम शशी। गोरजस्तत्प्रयच्छन्ति इन्तः शनिदिन विनेति"। उक्तञ्च "केशवार्केण गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमषष्ठमूर्तौ वर्जनीयन्ति तदयो स्वरुचिप्रपञ्चा। पञ्चाङ्गशुद्धिमवमेव विवाहधिष्ण्यैर्यत्नादिह सततमस्तगते पतङ्गे। नांशो न लग्नमिह दृष्टम सभाज्यौ नाकौरसोदितमथामपि मङ्ग भङ्ग। किमन्तरारभ्यमेकमिहास्तु किञ्च नाल मवाप्यवगमद्विमपि नूतन"। सार्के शनौ विदधितम

शिखण्डिस्तूनौ तत्क्लेशहृद्गुलिकयामहृद्योपलम्भादिति”। चन्द्रे लाभस्थे मित्रे द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे “यत्रैकादशगश्चन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृतेति” पी॰धा॰

ज्यो॰त॰मासभेदे फलभेदः। “मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा, माघमासे तथैव, पुत्रायुर्धनयोगैर्नेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजावत्सवती, ज्यैष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला, फाल्गुणे कन्यका। अथ विवाहादौ वर्ज्यान्युपसर्गाणि “उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा। गण्डान्तञ्च सविष्टि सङ्क्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गांस्तथा। सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिमर्द्धायुधम्। खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम्। बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत् क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतञ्च केतुहतभं सन्ध्योदितम्भं तथा। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि” मु॰चि॰। “उत्पातादीन्दोषान् उद्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः। उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्दन्यायेन मुख्यत्वसूचनार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदिवसांस्त्यजेत्। यदाह गुरुः “दिग्दाहे वा महादारुपतने चाल्पवर्षणे। उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। अनभ्राशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः। ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते नभोभने। केतवो यत्र दृश्यन्ते स धूमा या पृथग्विधाः। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति”। पातो महापातः क्रान्तिसाम्यमिति यावत् तद्दूषितप्रसिद्धम्। दग्धतिथयः “चापान्त्यगे गोघटगे इत्यादिनोक्ताः एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैधृतिपरिघार्द्धादीन्। अथ चन्द्रेज्योशनसा चन्द्रगुरुशुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिक्षयं तिथिवृद्धिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टिर्भद्रा सङ्क्रमदिनं तद्दिवसे षष्टिर्घटिका, अयनेषु विषुवेषु च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषोऽध्येयः। तावंशा संहस्तिमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशपास्तं तन्वंशो लग्नगतनवांशस्तयोः पाती तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशास्तं लग्नगतनवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून् लग्ननवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टमगतान् षष्ठस्थान् इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नञ्च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। पापस्येत्येकत्वमविवक्षितं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयाशुद्धिरस्ताशुद्धिश्च उदयास्ताशुद्धि अर्द्धायुधम्” अर्द्धायुधं हर्षणवैधृतिसाध्येत्यादिनोक्तम्। खार्जूरं व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दशयोगं “सूर्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुतेरित्यादिनोक्तं, योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहितं जामित्रलत्ताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचनं जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं चन्द्रजामित्रञ्च लग्नाच्चन्द्रे इत्यादिनोक्तं लत्ता “सराङ्कपूर्णेन्दुसिता” इत्युक्ता व्यधम् वेधं सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। बाणाः पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः शराष्टदिक्शक्रेत्यादि पापकर्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचनं तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैरुत्थितं उत्पन्नं दुष्टयोगम्। तथा तिथ्यृक्षत्वाष्ट्रं पैत्र्यमादिमे इत्यादि। तिथिवारोत्थं सूर्येऽर्के नन्दे त्यादि नक्षत्रवारोत्थं याम्यं त्वाष्ट्रमित्यादि अनेकं दुष्टं योगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि अष्टार्थम आदिशब्देन दुर्मुहूर्त्तादिकान्। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तञ्च भं ग्रहणभं यस्मिन् भे सूर्यचन्द्रोपरागो जातस्तत् यत् क्रूरगन्तव्यभं क्रूरेण जिगमिषितं यत्र न गतं त्रेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्हतं तन्मासषट्कं त्याज्यमेवं ग्रहणनक्षत्रमपि। केतुहतभञ्च केतुना हतभञ्च। सन्ध्योदितभम् अत्र सन्ध्याशब्देन सायसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत् सूर्यस्याचतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायामत्र हि सूर्येणाक्रान्तभुक्तान्यतरत्वसम्भवात्। यदुक्तं केशवार्केण “तरणितारकमोऽपि चतुर्दशं तदपि सेऽपि त्विह शुभकर्मणीति”। तारकशब्दः क्लीबेऽपि। ननु ग्रहसत्त्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधानं किमर्थम् उच्यते उपग्रहदोषस्य सन्ध्यावश्यकत्वे कुरुवाह्लिकदेशविषयत्वात्तदोषस्य च दोषाधिक्यसूचनादावश्यकेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। ग्रहभिन्नयुद्धगतभ ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतञ्च भमिति

निषिद्ध तथा षष्ठशतान् लग्नस्य दोषान् । "व्यये शनिःखे ऽवनिजस्तृतीयादिकान् लग्नसमन्वितदोषान् सन्त्यजेत्" । पी॰धा॰। ज्यो॰त॰ ज्योतिःसारसङ्ग्रहवाक्यम् "विवाहे तु दिशाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विरक्तानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी" एतद्वचनस्यार्षमूलानुपलम्भात् पाश्चात्यादिभिरप्रामाणिकत्वमवरोक्ष्य दिवाऽपि विवाह आचर्यते । कन्यादानं च रात्रावपि कर्त्तुं शक्यते यथाह ज्यो॰त॰ भारतम् "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"। तत्रैव व्यासः रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी" इत्युक्ते शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । पाश्चात्यादिभिरेतद्वचनस्याप्रमाणकत्वेनेति मत्वा शनियुक्तरिक्तायां न सदाचर्यते । अथ विवाह्यस्त्रीशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । वृ॰ ७०अ॰ "स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ । श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्यास्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्नावस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते जानुद्वयं सममनुल्बणसन्धिदेशम् । ऊरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् । श्रोणीललाटमुरुकूर्म्मसमुन्नतं च गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति । विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रदक्षिणावर्त्तगता प्रशस्ता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ । रोमापवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते । बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् । कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामितार्थदाः । दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंसवल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे । अर्द्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् । कर्णौ युग्मौ तु युक्तमांसौ शस्येते मृदु सम समाहितम् । स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्द्धजाः सुखकराः समं शिरः । करभासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभिर्मालाकुण्डलचाम-

राङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः । मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः पादे पाणितलेऽपि वा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् । निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली । न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः । ऊर्द्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् । कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् । करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः । अङ्गुष्ठमूले प्रभवन्ति रेखाः पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः । अच्छिन्नदीर्घा बृहदायुषां ताः स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः । इतीदमुक्तं शुभमङ्गनानामतो विपर्यस्तमनिष्टमुक्तम् । विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्यनुकीर्त्तयामि । कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा महीं न यस्याः स्पृशती स्त्रियाः स्यात् । गताऽथवाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् । ह्रस्वयाऽतिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः । ग्रीवया पृथुलया योषितः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिचौ पतिं च । अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्त्तुरतीव या च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ । स्थूलाः करालाः विषमाश्च दन्ताः क्लेशाय चौर्याय च कृष्णमांसाः । क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्कसरीसृपोलूकसमानचिह्नैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तैर्भवन्ति नार्य्यः सुखवित्तहीनाः । या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति । पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे । मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे । नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्"

काशीखण्डे २७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा "सदा स्पृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः सुखसमृद्ध्यर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् । वपुरावर्त्तोगन्धश्च छाया सत्त्वं स्वरोगतिः । वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने शृणु । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बं स्फिक् भगोजघनवस्तिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम् । जत्रुस्कन्धांसकक्षाटोर्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं कृकाटिकाकण्ठे चिबुकञ्च हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरौष्ठद्विजजिह्विका । घण्टिकातालुहसितं नासिका क्षुतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिजाः । षष्टिं षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणवस्तूनि । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् । रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितप्रतिविम्बकम् । शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाढ्या यामध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखाखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका । उन्नतोमांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः । विधवा विपुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घनावृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्द्धना । ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजोभूमेः समुच्छलेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । सा निहत्य पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । पतिर्हन्त्यकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेषएव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्राभाः सुवृत्ताः पादनखाः शुभाः । राज्ञीत्वसूचक स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् । अस्वेदमशिराढ्यं च मसृणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनम्रेण शिरालेन सदाऽध्वगा । रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्ताविशिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुपुष्टौ शिथिलौ दृश्यौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ । समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपार्ष्णिश्च दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं विशिखसलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् । विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः । सुवृत्तैरोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः । वैधव्यं रोमशैरूरुदौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्भिरङ्गुलैर्यस्याः कटिर्विंशति संयुतैः । समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बबिम्बो नारीणामुन्नतोमांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्म्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्फिचौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभोगजस्कन्धोपमोभगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजोदक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः । तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः । कुरङ्गखुररूपोऽयश्चुल्लीकोटरसन्निभः । रोमशोविवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तोभगोयस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीप्रददो भगः । वंशवेत्रदलाभो गजरोमोपनासिकः । विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथा शुभः । भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुलोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तरोम्णितम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकम् । सङ्कटस्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना । सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् । क्षितीशं जनयेत् पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा । उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा । वन्ध्या प्रव्रजिता दासी

कूर्माद्योपा भवेदिह । शर्मं समांसैर्मृदुभिर्योनिमग्नाभ्यामपि शुभं । पार्श्वे सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादमलयम् । यस्या हस्वशिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते । निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुर्भगेऽपि च । उदरेणातितुच्छेन शिथिरेण मृदुत्वचा । योषिद्भवति भोग्याढ्या मिष्टमिष्टान्नसेविनी । कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च मृदङ्गवत् । कुष्माण्डाभं यवाभं च दुःखं जायते स्त्रिया । सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगा भोगाढ्या सर्वलक्षया । ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा नर्मशर्मभूः । कपिला जटिला स्थूला विच्छिन्ना रोमराजिका । वैरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दया तथा । उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनिश्चितम् । अष्टादशाङ्गुलततमुरः पीवरमुन्नतम् । सुखाय, दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु । घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ । स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणां न शर्मदौ । दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता । वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ । पीवरास्यौ सान्तरालौ पृथूपान्तौ न शोभनौ । मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ । सुभ्रुवश्चूचुकयुगं शस्तं श्यामं सुवर्त्तुलम् । अन्तर्मग्नं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते । पीवराभ्यां च बाहुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः । समास्थिभ्यां च निम्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी । अवक्रावनतौ स्कन्धावदीर्घावकृशौ शुभौ । वक्रास्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धी सुश्लिष्टौ शुभावंसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ समुन्नतौ निर्मांसावतिदुःखदौ । कक्षे सुसूक्ष्मरोमे च तुङ्गे स्निग्धे च मांसले । शस्ते, न शस्ते गम्भीरे शिराले स्वेदमेदुरे । स्यातां दीर्घौ स्वमिर्दोषौ गूढास्थिग्रन्थिकोमलौ । विशिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम् । वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरौ भुजौ । अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मुखम् । हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते । मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् । प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभात्मयम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी । भिक्षुकी सुशिराढ्येन नारी करतलेन वै । विरोम विशिरं यस्याः पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निम्नास्नायुमत् त्यजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च स्निग्धा पूर्णा च वर्त्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्याच्छुभा भाग्यानुसारतः । मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा । पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् । चक्रवर्त्तिस्त्रिया पाणौ नन्द्यावर्त्तं प्रदक्षिणम् । शङ्खातपत्रकमठा देशमातृत्वसूचकाः । तुलामानाकृती रेखा वणिक्पत्नीत्वहेतुका । गजवाजिवृषाकारा करे वामे मृगीदृशाम् । रेखा प्रासादवज्राभा सूयुस्तीर्थकरं सुतम् । कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा । तोमराङ्कुशकोदण्डै राजपत्नी भवेत् सुखम् । अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत् सुधीः । त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया । नितम्बिनी कीर्त्तिमती त्यागेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूकमण्डूकवृकवृश्चिकभोगिनः । रासभोष्ट्रविडालाः स्युः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखोऽमृदुः । अङ्गुल्यश्च सुपर्व्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात् कृशाः । चिपिटाः स्थपुटा रूक्षाः पृष्ठरोमयुतोऽशुभा । अतिह्रस्वाः कृशा वक्रा विरला रोगहेतुका । दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्व्वसमन्विताः । अरुणा शिखरास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विवर्णाः शुक्त्याभाः पीता दारिद्र्यदायकाः । नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियाः । पुष्पाण्यपि जायन्ते दुःखिनं पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निमग्नवंशास्थि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् । भुग्नेन विनतेनापि सशिरेणापि दुःखिता । ऋज्वी सकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता । शुष्का शिराला लोमाढ्या विपुला कुटिलाऽशुभा । मांसलो वर्त्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः । शस्ता ग्रीवा त्रिरेखाढ्या त्वव्यक्तास्थिसुसंहता । निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्थपुटा न शुभप्रदा । स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी । बन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निःसुता । चिबुकं द्व्यङ्गुलं शस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् । स्थूलं द्विधा विभक्तं च दीर्घं रोमशं त्यजेत् । हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा । वक्रा स्थूला कृशा ह्रस्वा रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ । रोमशौ परुषौ

भिन्नौ निर्मांसौ परिवर्ज्जयेत् । समं समांस सुस्निग्धं स्वामोद वर्त्तुल सुखम् । जनेत्वदनच्छायं धन्यानामिह जायते । पाटलो वर्त्तुल स्निग्धोरेखाभूषितमध्यभू । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कृश. प्रलम्ब स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचक. । श्याव: स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रद । मसृणोमत्तकाभिभ्याथोत्तरोष्ठ सुभोगद. । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत् । गोक्षीरवर्णाभा. स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशना शुभा । अधस्तादुपरिष्टाच्च समस्तोकसमन्विता । पीता श्यावाश्च दशना स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तय । शुक्त्याकाराश्च विरला दु खदौर्भाग्यकारिण । अधस्तादधिकैर्दन्तैर्भर्त्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटै. कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा सूक्ष्मा तथा सिता । दु खाय मध्यसङ्कीर्णा पुरोभागसविस्तारा । सितया तोयमरण श्यामया कलहप्रिया । दरिद्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया प्रमदातिप्रमादभाक् । स्निग्ध कोकनदाभास प्रशस्त तालु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् । कृष्णेऽपत्यवियोगार्त्ता रूक्षे भूरिकुटुम्बिनी । कण्ठे स्थूला सुवृत्ता च क्रमतोऽल्पा च लाञ्छिता । अमलस्नाय्वाभा भवटा स्थूला कृष्णा च दु खदा । अलक्षितद्विज किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मित प्रशस्त सुदृशामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा । स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता । आकुञ्चितारुणाग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी । परप्रेष्या च चिपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दोष सक्रत् क्षुतं दीर्घं युगपद्द्वित्रिपिण्डितम् । कमलालोचने यस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी । उन्नताक्षीन दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना । कामयुक्ता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्वृत्ता । पारावताक्षी दु:शीला रक्ताक्षी भर्त्तृघातिनी । कोटराक्षी दुष्टा गजनेत्रा न शोभना । पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् । पक्ष्मभि सुघनै स्निग्धै कृष्णै: सूक्ष्मै: सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलै. स्थूलैर्निन्द्या भवति भामिनी । भ्रुवौ सुवर्त्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे असंहते । प्रशस्ते मृदुरोमाणां सुभ्रुव. कार्मुकाकृती । खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रिया: । न भ्रू प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । लम्बकर्णौ शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीरहितौ निन्द्यौ सिरालौ कुटिलौ कृशौ । भाल सिराविरहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभ । अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्य्या: सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाट राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवर हन्ति सा धुवम् । रोमशेन सिरालेन प्रांशुला रोगिणी मता । सीमन्त सरल: शस्तो मौलि शस्त: समुन्नत । गजकुम्भनिभो वृत्त. सौभाग्यैश्वर्य्यसूचक । स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घमूर्द्धा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छाया सूक्ष्मा स्निग्धा: सुकोमला । किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिला अतिशोभना । परुषा स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शिरोरुहा । पिङ्गलालघवोरूक्षा दु खदारिद्र्यबन्धदा । तिलक लाञ्छन वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टय सूते सूते सा च सुतत्रयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मसकोराज्यसूचक । वामे कपोले मसक शोणोमिष्टान्नद स्त्रिया । तिलक लाञ्छन शोण यस्या वामकुचे भवेत् । एक पुत्र प्रसूयादौ तत सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलक यदि योषित । तदा क्षितिपते पत्नी सूते वा क्षितिप सुतम् । नासाग्रे मसक. शोणो महिष्या एव जायते । कृष्ण स एव भर्त्तृघ्न्या: पुंश्चल्याश्च प्रकीर्त्तित । नाभेरधस्तात् तिलक मसको लाञ्छन शुभम् । मसकस्तिलकश्चिह्न गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे कर्णे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद्य यदि । एवा त्रयाणामेकन्तु प्राग्गर्भे पुत्रद भवेत् । भालगेन त्रिशूलेन निर्म्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनो सहस्राणा स्वामित्व योषिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्पर या तु दन्तान् कटकटायते । सुलक्षणापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रलपेत् तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्म्यौ वामो न शोभन । नाभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरित: । सुखाय दक्षिणावर्त्त पृष्ठवशस्य दक्षिणे । अन्त पृष्ठे नाभिसमो दद्यादायु पुत्रवर्द्धनम् । राजपत्न्या प्रदश्येत भगमौली प्रदक्षिण । स चेन्न कटिभागे स्याद्दकृत्पत्यसुख द । कटितोगुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातन. । स्थानाद्दूरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ । एकोन हन्ति भर्त्तार भवेदन्येन पुंश्चली । कण्ठगो दक्षिणावर्त्तौ दु खवैधव्यदेऽक । सीमन्तेऽथ

मलार्त्ते वा त्याज्यौ दूरात् प्रयत्नत । या पतिं हन्ति पर्वेण यस्या गण्डेऽकाण्टकम् । मन्मिथो वा नाभी वा रोमशामावर्त्तक स्त्रियाः । एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा नाभे वामगतो ऽपि । आवर्त्तौ पतिघ्नौ तौ त्याज्यौ दूरात् सुबुद्धिना । कण्ठावर्त्ता च रमटा भाग्यार्त्ता पतिघ्ना । इत्यादौ च भर्त्तृघ्नी रमटा नाम जायते"।

अथ कन्यायाः गणनाभेदे जन्मयोगात् विषकन्यात्व दोष यथाह जातकाभरणे । "भौजङ्गे ६ कृत्तिका या शतभिषजि तदा सूर्य्यमन्दारवारे भद्राख्ये तिथौ या भवति जननमियात् सा कुमारी विषाख्या । लग्नस्थौ सौम्यखेटावशुभगगनगावैकश्चासे ततो द्वौ वैरिक्षेत्रानुयातौ यदि जनुषि तदा सा हि कन्या विषाख्या । मन्दाश्लेषाद्वितीया यदि तदनु कुजे सप्तमी वारुण्यर्क्षे २४ द्वादश्या वा द्विदैवे १६ दिनमणि दिवसे यज्जनि सा विषाख्या । धर्म्मस्थो भूमिसूनुस्तनुघटनगतः सूर्य्यसूनुस्तनौ मार्त्तण्ड सूनु-यातौ यदि जनिसमये सा कुमारी विषाख्या । लग्नाद्विन्दौ शुभौ वा मदनसदनगौ निर्दूषयातो विषाख्यं दोषं वैशानपयं तदनु च नियत हन्ति वैधव्यदोषम्'।

अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्त यथा होरागमरत्ने "लग्ना धर्मेणोपकरेऽस्त्रथ व्ये ध न्येऽपि भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैव वश्या भवतीति सूतौ । वैधव्य करवेटैर्मदनसदनगैर्मिश्रितैः स्यात् पुनर्भू रथ पंसौर्य्यमुक्तैर्भवति परित्यक्ता प्रेयसा सौम्यदृष्टे । अन्योन्यांशगस्थयोश्च सितसुतसितयोर्बन्धकी योषिदुक्ता चन्द्रेणोर्वीसुतयुक्ता यदि मदनगते प्रेयसोऽनुमया सेति' "लग्ने व्यये च पाताले इत्यादि" मन्युक्तम् । एवमन्येऽपि वैधव्यादियोगा ग्याकरे दृष्ट्या । सु॰चि॰ तत्परिहाराय विधि-रुक्त यथा "जन्मोत्थ च विलोक्य बालविधवायोग विधाय व्रतं सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्या दिमां वा रह । सल्लग्नेऽच्युतमूर्त्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाह, स्फुट दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोष पुनर्भूभव"। स्मृतिसारे "अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपट वोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा' ज्योतिर्भास्करे 'बालवैधव्ययोगे बाल्ये सति कन्यकानाम् । पिता रक्षति कुर्वीत सङ्कल्पं शास्त्रसम्मतम्" मार्क॰ पु॰ "बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रु प्रतिमा-दिभि' । कृत्वा लग्न रहः पश्चात् कन्योद्वाह्येति चापरे"। तत्र सावित्रीविष्णुमूर्त्तिप्रतिमादिविवा-हप्रयोगादयश्च 'पी॰धा॰ विधानपारिजातादौ च दृष्ट्या ।

उपयमन न॰ उप+यम–ल्युट् । १विवाहे २संयमने ३बन्धे-४अधस्थापने च । करणे ल्युट् । ५बन्धनसाधने कुशादौ ।

उपयमनी उपयम्यते कर्म्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे सि-कतादौ "उपयमनीरुपकल्पयन्ति' शत॰ ब्रा॰ ७,५,२,१ । "उप अग्नेरधस्तात् यम्यन इत्युपमन्य सिकता," भा॰ । "उपयमनीरुपनिवपति" कात्या॰ ५,४,२१ । "आहवनीयश्चोपयमनीश्चाग्नीध्रायस्थालीपात्रने च" ८,६,१,

उपयष्टृ पु॰ उप–यज–तृच् । षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये प्रतिप्रस्थातृनामके ऋत्विग्भेदे । 'सनोमे हार्द्दि यच्छेति ततोहो नगरात्मान नानुप्रहर्णाणि" शत॰ ब्रा॰ ३ ८,५,५ ।

उपयाचक त्रि॰ उपगम्य याचक उप+याच–ण्वुल् । समीपे आगम्य याचनाकर्त्तरि ।

[द्रिमार्थने ।

उपयाचन न॰ उपगम्य याचनम् । देवादिसमीपे अभीष्टा-

उपयाचित त्रि॰ उपयाच्यतेऽनेन या॰ करणे क्तच् । अभीष्टसिद्धौ देवेभ्योऽद्दिष्टे पश्वादौ । "उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदा" पञ्चत॰। कर्म्मणि क्त । २उपगम्य प्रार्थिते च । भावे क्त । ३उपगम्ययाचने न॰ "उपयाचिताय हितम् कन्। सोऽभीष्टसिद्धार्थं देवेभ्योदीयमाने पश्वादौ । "सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि" काद॰ ।

उपयाज ॰ पु॰ उप+यज–घञ् यजाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपयाजि एकादशभेदे, यागाङ्गे याग-भेदे । २काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे । "तथैव च महाभाग सोऽपश्यत्संशितव्रतौ । याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ । तारणेयौ वीर्य्ययुक्तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ" भा॰ आ॰,१६७ अ॰ । "ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन पुत्रयोः प्राप्तिः "पुत्रार्थनयजस्त्राता नृपाय मम भारत' । याजोपयाजतपसा पुत्र लेभे स पावकात् । धृष्टद्युम्न द्रौपदीञ्च वेदिमध्यादनिन्दिताम्" भा॰ सा॰७८ अ॰।

उपयात प॰ त्रि॰ उप+या–कर्त्तरि क्त । समीपागते । 'उपयातायार्घ्यं कुर्वीत कोष्ठमीयां ' गोभि॰ । "उपयाताया॰ अर्घ्यं समीपमागताय" स॰त॰ रघुनन्दन ।

उपयान न॰ उप+या–ल्युट् । उपसर्पणे । "हरोपयाने त्वरिता बभूव" कुमा॰ ।

उपयाम पु॰ उपयाम्यतेऽनेन उप+यम–णिच्–अच् । १यज्ञाङ्गे

यज्ञक्रमे पात्रभेदे। "उपयामगृहीतोऽसि" यजु० ७, ४,११,२०। उपचारात् २तद्देवे च। "शतं प्राणेनापानेन नासिके, उपयाममधरेण" यजु० २५,२। उप+यम-घञ् वा वृद्धिः। ३विवाहे। "यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" ह०चि०। वला० अस्त्यर्थे वा मतुप्। उपयामवत् तद्विशिष्टे त्रि०। पक्षे इनि उपयामिन् तत्रैव उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

उपयुक्त त्रि० उप+युज-क्त। १न्याय्ये, २उचिते, ३भुक्ते च।

उपयोग पु० उप+युज-घञ्। १आचरणे २भोजने, "पर्य्यागते मदनफलमज्जवदुपयोगः" सुश्रुतः। ३इष्टसिद्धिसाधने व्यापारे आनुकूल्ये च। "अथवा कार्य्यनिर्द्देशेरुपयोगो यथाक्रमम्" सुश्रु०। "अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्" कुमा०।

उपयोगिन् त्रि० उप+युज-घिणुन्। १इष्टसाधनायानुकूले २उपयुक्ते च। "तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा०। स्त्रियां ङीप्। तस्य भाव तल् उपयोगिता स्त्री त्व उपयोगित्व न० आनुकूल्ये।

उपर त्रि० वप-करन्। १उप्ते स्थापिते "दिवरज उपरमस्तभाय", "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्" ऋ० १,६२,५,६। "उपरा उप्ताः स्थापिता" भा०। "त्रिस्रोभूमीरुपरा षड्विधानाः" ऋ० ७,८७,५। उप+रम-बा० आधारे ड। २उपरमाधारे। "ते न पूर्व्वास उपरास इन्दवः" ऋ० ६,७७,२, "उपरास उपराः उपरता यतेत्युपराः" भा०। कर्त्तरि ड। ३उपरते "पुर सतोरुपरा एतशे क" ऋ०५,२९,५ "उपरा उपरता" भा०। उपरि जन्मसमयत्वे नास्यस्य अर्थ बा० अच्। उपरिकालोत्पन्ने। "ये पूर्व्वासोय उपरासईयु" १०,१५,२, "उपरासः यजमानजन्मन उपर्य्युत्पन्नाः" भा०। तनयोरैक्यात्। ४उपले मस्तरे च।

उपरक्त पु० उप+रन्ज-क्त। १राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्य्ये च। २व्यसनेष्वासक्ते, ३रक्तवर्णेन रक्ते ४उपाधिसन्निधानाद्-पाधिगुणवत्तया प्रतीते च।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष-ण्वुल्। समीपस्थित्वा रक्षके सैन्यादौ (पाहिगार्ड)। [(पहारा)।

उपरक्षण न० उप+रक्ष-ल्युट्। रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने

उपरत त्रि० उप+रम-क्त। १विरते, २निवृत्ते, ३मृते, "पितर्य्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः" दा० स्मृ०। "पितर्य्युपरतस्पृहे" या० स्मृ०। "सत्यपि जीवने निवृत्तसकलकामे इत्यर्थः"। ४उपरति, ५ "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षु श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" श्रुतिः।

उपरताति स्त्री ताय-कर्मणि क्तिन्। इत० लस्य रः। १युद्धे "अर्थं उपरताति वन्वन्" ऋ० ७,४८,१। "उपरैरूपलैः पाषाणतुल्यैः शरैस्तायते विस्तीर्य्यते उपरताति युद्धम्" भा०। सप्तम्या लुक्। २उपलरूपकर्कराच्छादये अन्तरिक्षे च। "स्तरन्ति ता उपरताति" ऋ०१०,५१,५। उपरताति मेघकर्कराच्छादये अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक्।

उपरति स्त्री उप+रम-क्तिन्। १विरतौ, २मृतौ ३शब्दप्राप्तमौदासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्म्मणाम् विधानतस्त्यागरूपे सन्न्यासे "पुमर्थे कर्म्मणा नेति धीर्या सोपरतिर्भवेत्" इत्युक्तरूपायां ६बुद्धौ च। सेयमुपरतिर्ब्रह्मविचाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साधनानि विवेकचूडामणौ सलक्षणमचार्य्येण दर्शितानि यथा "साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः। येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति। आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते। इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम्। शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम्। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः। सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः। तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः। देहादिब्रह्मपर्य्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि। स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते। विषयेभ्यः परावर्त्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके। उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्त्तितः। बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा। सहनं सर्व्वदुःखानामप्रतीकारपूर्व्वकम्। चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते। शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्। सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते। सर्व्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्व्वदा। तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्। अहङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान्। स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता। मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण, शमादिना,। प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम्। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते। तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः। एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः। मरौ सलिलवत् तत्र शमादेर्भानमात्रता। मोक्षकारणसामग्री भक्तिरेव गरीयसी। स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते। स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः। [illegible]साधनसम्पन्न-

म्न्यजितामुरात्मन । उपसीदेत् गुरुं प्राज्ञं यतो बन्धविमोक्षणम्'

उपरञ्जक त्रि० उप+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । उपरागकारके । "न बाह्यान्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात्" सा० सू० । [रागान्वयतया करणीये ।

उपरञ्ज्य त्रि० उप+रन्ज–णिच्–यत् । उपरञ्जनीये उप

उपरत्न न० उपमितं रत्नेन अश० त० । मणिप्रभेदेषु काचादिषु 'उपरत्नानि काचश्च कर्पूरोऽश्मा तथैव च । मुक्ता शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः" भा० प्र० ।

उपरम पु० उप+रम–घञ् अवृद्धिः । १विषयवैराग्ये, २निवृत्तौ च । "तथैव फेनोपरमे कल्कद्रव्यं नियोजयेत्" वैद्य० "अन्विगतेऽप्यविरष्टोपरमश्च" सुश्रु० । "हिमागमोपरमे काले व्यतीते ब्रजगाञ्ज्ञत" भा० व० २८१अ० । भावे ल्युट् उपरमण । उपरतौ न० ।

उपरव पु० उप+रु–आधारे घञ् । सोमाभिषवाङ्गे गर्त्ताकारे देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च' शत० ब्रा० ३,५,४,१–१२ उक्तः, यथा "इयं वा अभ्युपरवा खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्धानं तस्य एते योऽपि चत्वारः कूपा इमावेव हाविमौ द्वौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरेतयैव चिद्देवानभिभवेमेति । तद्वै देवा अस्पृण्वत । त एतैः कृत्यां वलगानुदखनन् यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो एवैष एतद्यद्यस्मा अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादुपरवान् खनति सदक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधस्तात् खनति । सोऽभ्रिमादत्ते "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति" समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रे विमा परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति । तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्व्वयोरुत्तरम् । अथो इतरथाहुः अपरयोरेवाग्र उत्तरं परिलिखेदथ पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो अपि समीच एव परिलिखेदेतेऽवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेत्यैन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तदैन्द्रं करोति तस्मादाह बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति रक्षोहणं वलगहनमिति रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवो हि हविर्धाने वाक्, तान् यथाखातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा अमात्यो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो निचखानेति समानो वा असमानो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा असबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानेति सजातो वा असजातो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्तत उपदधाति तत्कृत्यामुत्किरति तान्बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा एषोऽन्तमेवैतत् कृत्या मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति यदक्ष्णया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृण्णा तान् यदाखातमेवावमर्शयति" "सोमाभिषवायोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योपजायतां माह इदमिति । कर्णच्छिद्रे द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे । द्वेष्य वधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अस्पृण्वत जिघांसितवन्तः । मध्ये मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्यम् । खातावटस्य वपनेऽपि खननक्रम एव । अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्यान्त्यत्वम् ततोऽधिकात् प्रदेशात् ऊर्द्ध्वरवस्यायस्याद्बाहुमात्रस्यान्त्यत्वम् तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अन्त प्रदेशमिश्रोपशतत्वपरिहाराय सम्बन्धेन सन्तृन्ने परस्परयवसंसर्गं कुर्याताम्" । भा० "उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे" कात्या० २५,१२,१०, "उपरवेष्वाद् अस्मयजुर्हरति" ८,२,१२,

उपरस पु० उपमितो रसेन अशा० त० । पारदतुल्येषु गन्धकादिषु ।

"गन्धोद्भिन्नं लमभ्रतालकशिलास्रोतोञ्जनं टङ्कणं राजावर्त्तकमुस्तकौ स्फटिकं शङ्खं खटी गैरिकम्। कसीस रसक कपर्द विकनाबोलाश्च कङ्कुष्ठक सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" भा०प्र०। अन्येषां शोधनविधि "सूर्यावर्त्तो वज्रकन्द' कदली देवदालिका। शिग्रु कोषातकी वन्ध्या ककमाची च मार्कण्डम्। एषामेकरसेनैव लिम्पारलवणे रक्ष। भावयेद्दन्त्रगैरिव दिनमेकं प्रयत्नतः। ततः पचेन्न तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधी। एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये"। विशेषश्च। "कङ्कुष्ठ गैरिक शङ्ख कासीस टङ्कण तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः चुल्लका वराटिकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः चालिताः कोष्णवारिणा। नियमायान्यमी योग्याभिषग्भियोगसिद्धये" भावप्रकाश।

उपराग पु० उप+रन्ज–घञ्। १समीपस्थिता स्वनिष्ठगुणादेरन्यत्रारोपे, यथा स्फटिकसान्निध्यस्थितजवादिगतलौहित्य स्फटिके आरोप्यते" स चारोप उपाधिकृतत्वादौपाधिकः अतएवपरागमाश्रित्यैव साख्यादय वेदान्तिनश्च बुद्धिगतकर्त्तृत्वादे पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति "उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" सा०सू० "पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एतदुभय न वास्तवं यथाऽन्ययसो परस्परसंयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिक यथा च जलसूर्ययो. संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयो" प्र०भा० "तद्गुणसारत्वात्" शा०सू० "बुद्धेर्गुणैरेव आत्मनोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्"। बौद्धा अपि बाह्योपरागात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्तच्छब्दावसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभाव। २सतोगुणान्तराधानरूपे वासनारूपे संस्कारे "नानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य" सां०सू० "अस्यात्मन प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना स तत्कर्म" प्र०भा०।३रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि छादकसान्निध्यात् चन्द्रार्कयोरुपरञ्ज्यारोप एवेति तस्य तथात्वम्। ग्रहणञ्च राहुधिष्ठितभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रमण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य च्छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम्। तत्र सि०शि० प्रश्न कथ? भवेदित्येतन्निरूपितं यथा "पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसितया छादयत्यात्ममूर्त्या। पश्चात् स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्यात एव क्वापि च्छन्न क्वचिदपिहितो नैव कक्षान्तरत्वात्" शि०। "अर्काद्धश्चन्द्रकक्षा। यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रोऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति। तत पश्चात् स्पर्श। मिशरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवे। अत एव कक्षाभेदात् क्वचिदकच्छन्नो दृश्यते क्वचिदेव न छन्न। यथाध स्थे मेघे कैश्चिद्दूरविर्न दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः। इदानीं नतिलम्बयो: कारणमाह" प्रमि०। "पर्वान्तेऽर्कं नतमुडुपतिश्छन्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु वसुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीम्। तद्दृक्सूत्राद्धिमरुचिरधोलम्बितोऽर्कग्रहेऽत कक्षाभेदादिह खलु नतिर्लम्बन चोपपन्नम्। समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्के नतस्तया छादनम्। सर्वे पश्यन्ति सम समकक्षत्वान्न लम्बनावनती। पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहण पश्चान्मोक्षोऽस्य नि सरत। भानोर्बिम्बपृथुत्वात्पृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा। दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं वहिर्याता। अनुपातात् तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्बिम्बम्। भूमेश्चान्यदिशि व्यस्तः क्षेप शशिग्रहे तस्मात्" शि०।"दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वा नतं चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा, यतो दर्शान्ते समौ भवत। यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं छन्न न पश्यति। यतस्तद्दृक्सूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति। अत कक्षाभेदाल्लम्बनं नतिश्चोपपद्यते। चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्योरभाव:। यत समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति। तथा छन्न सर्वे दिदेशान्तरस्था अपि नतमपि त चन्द्रं सम पश्यन्ति। यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा जाता। तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति। चन्द्रश्च स्वगत्या। स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभा प्रविशति। तेन तत्र प्राक् स्पर्शः। भूभाया नि सरन् पश्चान्मुक्ति। भानोर्बिम्ब विपुलं पृथ्वी लघु। अतो भूभा सूच्यग्रा भवति। दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता। तद्दैर्घ्यमनुपातात् साध्यते। चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्रबिम्बं चेति सर्वं गूढ़ये प्रतिपादितमेव। (अग्रे स च गन्त्योद्दर्शयिष्यते) इदानीं छादकनिर्णयमाह" प्रमि०। "छादक पृथुतरस्तनो विधोरर्द्धेखण्डितततनोर्विषाणयो:। कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलाञ्छनग्रहे। अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः। खात् स्थितिर्लघुरतो

लघु पृथक् छादको दिनकृतोऽवगम्यते । दिग्देशकालावरणादिभेदान्न च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मामिनः केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणबाह्यम् । राहुप्रभामण्डलगः शशाङ्कं, शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत्' सि०। "अर्कच्छादकाच्चन्द्रच्छादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः यतोऽर्धखण्डितस्येन्दोर्विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते स्थितिश्च महती । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्यार्कस्य छादकोऽल्पः । स च लघुकायः । एवं रवीन्द्वोर्न छादको राहुरिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् । एकस्य प्राक् स्पर्श इतरस्य पश्चात्, रवेः क्वापि ग्रहणमस्ति क्वापि नास्ति । क्वापि दर्शान्तादग्रतः क्वापि पृष्ठतः । अतो राहुकृतं न ग्रहणम् । नहि ग्रहो राहुः एक केवलं वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानिनश्च । इदं च संहितावेदपुराणबाह्यम् । यतः संहितासु 'राहुरष्टमो ग्रहः' । "स्वर्भानुर्ह वा आसुरः सूर्याचन्द्रमसौ विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । "सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे' इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते । राहुरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभां प्रविश्य चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वागमानामविरुद्धम्' गमि० । अत्र तत्त्वम् । "ग्रहणे कमलासनानुभावाद् तदत्तावभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्मृतिवेदसंहितासु ग्रहणं राहुकृतं गतं प्रसिद्धिम्" । श्रीपतिः "भूच्छायायां प्रविष्टं स्थगयति शशिनं शुक्लपक्षावसाने राहुर्ब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्तत्तमोव्याप्ततस्य । ऊर्ध्वस्थं भानुबिम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिम्बं स्वस्थैवं च मासव्युपरतिसमये स्वस्य साहित्यहेतोः" ।

ग्रहणप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन दर्शितो यथा "सार्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८० । स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ । रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः' सू० सि० । "सूर्यस्य मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भो व्यासः । ६५०० योजनानि, चन्द्रस्य गोलाकारबिम्बस्य ४८० योजनानि व्यासः" "व्यासस्यैव गणिते बिम्बत्वव्यवहारः" रङ्गना०

"शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया । विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका" सू० सि० ।

"सूर्यस्य विष्कम्भः ६५०० शशाङ्कस्य स्फुटो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैरित्यर्थः गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वा यया चन्द्रकक्षया वक्ष्यमाणया गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तश्चन्द्रकक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्फुटो भवति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्रकलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षास्थितैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्वकक्षायां स्थितत्वात् स्फुटचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यकक्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति स्फुटसूर्यव्यासस्तैर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तराच्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विशिष्टान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः यदि सूर्यकक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया क इत्यनुपातेन गणितार्थमवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यमण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अथ सूर्यस्फुटव्यासश्चन्द्रभगणभक्तः स्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया भक्त इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितचन्द्रभगणभक्त इति एवं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो तुल्यत्वात् प्रथमपक्षस्ततश्चन्द्रकक्षास्थितसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकला सिद्धा इत्युपपन्नम्' रङ्ग० "स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता । लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् । मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमोलिप्तास्तु पूर्ववत्" सू० सि० ।

"स्पष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्यासस्फुटसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेन ४८० योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन ६५०० योजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां न्यूनीकृत्य तत्कालाच्छेषं तमः भूच्छायारूपं योजनात्मकं भाभावस्तम इति छायायास्तमस्त्वात् । अस्य कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्याप्ता मानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायाया कला कार्या । अत्रोपपत्तिः । "भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना

भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" इति सि॰शि॰ उक्ता तत्र ४६००भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य ६५००खखान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टेन्दुयोजनकर्णो गुण । तादृशसूर्यकर्णो हर । तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणश्चन्द्रकर्णस्तादृशो हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हर पञ्चदश इष्टगुण । अपरेऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनाना रविस्पष्टगतिमध्यमगतौ गुणहरौ । चन्द्रसूर्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र कर्णस्थाने लाघवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण तददोष । इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकक्षा भूकर्णगुणिता मही मण्डलभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कक्षाव्यासार्धत्वे तु सुतराम् । तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्ब सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितस्यैवाङ्गीकारात् । महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या मध्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च । अथैतत्खण्डसिद्धं फलं भूव्यासाधीन भूभायोजनानि । तत्र कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुण स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णो हर: । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहराविति सूक्ष्मोक्तोपपन्ना । भूभायां सूक्ष्म्यनुकारत्वात् प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूभायोजनात्मिका सा पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम् । यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तौ प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वासिद्धया महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक् । परन्तु तदा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणावपर्यायेष्टौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ । न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम् । चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नसूक्ष्माया अनुक्तत्वापत्ते । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीत वक्ष्यन्तरमत स्पष्टत्वेन तस्य ग्रहे सूक्ष्म्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेत्यल्पान्तरमिति वाच्यम् । मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्ते । न चोभयत्राग्रहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि वक्ष्यन्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगतौ गुणहरौ न महीव्यासस्य प्रान्त्ये तूभयोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु प्रान्त्ये सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च । अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य चन्द्रगतिग्रहणेन सूक्ष्म्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहण सूचितमिति न क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे, सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्रापि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पष्टगत्या क १ इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्ट सूचीसज्ञं यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयो:, स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तम् । उक्तानुपाताभ्यां तयो: स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वस्याप्रसक्तेश्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च" र॰ना॰।

अथ चन्द्रार्कग्रहणद्वयसम्भवमाह ।

'भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहण कियद्भागाधिकोनके" सू॰सि॰।

"सूर्यात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्स्था । तत्तुल्ये षड्भार्करूपच्छायाग्रेत्यादिना समे चन्द्रपाते अपि वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयो: प्रत्येक ग्रहणम् । ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह कियद्भागेत्यादि । षड्भार्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिके ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम् । तथा च न क्षतिं । भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नताद्यवनसंस्कारान् सप्तेत्यापातत: । अत्रोपपत्ति: । षड्भार्केऽर्काभ्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो भूच्छायाया भवतीति ग्रहणम् । एव शरसत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादल्पे भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रहणम् । एवं शराभावे मानैक्यखण्डान्न्यूनशरे च चन्द्रमण्डल सूर्यमण्डलस्याच्छादक भवति परन्तु तत्र शरो नति-

न स्फुटोऽतः सम्यगुक्तमुपपन्नम्” र०ना०। तत्र ग्रहणकाले “तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ। सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ” सू०सि०। “अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः। पौर्णमास्यन्ते भागादिकैः तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम्। तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकत्रोर्ध्वाधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम्। पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकत्वावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम्। एतेन पूर्वश्लोके यथाऽक्षपातद्रत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ ह्रौ न ग्राह्याविति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भचक्रार्धान्तरत्वात् षड्राश्यन्तरौ भागादिसमाविति” र०ना०।

“गतैष्यपर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा” सू०सि०।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह। “तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपर्वनाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शान्तपूर्णिमान्तान्यतरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम्। “इष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम्” इति मध्याधिकारोक्तेनानीतम्। तेन गतैष्यक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ स्तः। यद्यपि समावावितिवक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्यन्तीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम्। पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतैष्यक्रमेण युतोनस्तात्कालिकः पर्वान्तकालिकः स्यात्” र०ना०।

अथ प्रागुक्तानां बिम्बानां प्रयोजनमाह “छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ” सू०सि० “सूर्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात्। नन्वाकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं? न स्यादित्यत आह अधःस्थ इति। वक्ष्यमाणकक्षाध्याये सूर्यकक्षातोऽधःकक्षास्थत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम्। न तूर्द्धस्थस्याच्छादको येन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः। ननु विमैकत्वात् स्वात्मच्छादनं न भवत्यत आह। घनवदिति। यथाऽधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवतीत्यर्थः। प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रति प्रविशति। अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूमा च्छादिका भवेत्। तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रबिम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूभाबिम्बयोः प्रयोजनमिति भावः। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भवतीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः। बुधशुक्रयोस्तु मण्डलाल्पत्वान्नाच्छादकत्वम्। चन्द्रस्याधो प्रकाशाभावात् षड्भान्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणाश्चन्द्रगोले न पतन्ति। अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभाच्छादिका” र०ना०। अथ ग्रासानयनमाह “तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते” सू०सि०। “यच्छाद्यते स छाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यश्चन्द्रग्रहणे चन्द्रः। यश्छादयति स छादकः। सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूभे। तयोः पूर्वानीतमानकलयोरैक्यस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्तप्रकारेण साधितं विक्षेपं कलादिकं वियोज्य यदवशिष्टं तत्प्रमाणकम् छन्नं छादकेन छाद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश आच्छादितस्तावत्प्रदेशात्मकं ग्रासरूपं ग्रहणतत्त्वज्ञैः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। छाद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे ग्रहणाद्यन्तरूपे मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् बिम्बस्य व्यासमानात्मकत्वात्। तत् तु समत्वाद्यावत् योगार्द्धरूपं कृतम्। ततो यथा प्रवेशस्तथा ग्रासो भवतीति पर्वान्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगस्तदन्तरमितः स एव ग्रासः” र०ना०

अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहाभावज्ञानं चाह “यद्ग्राह्यमधिकं तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः” सू०सि०। “तस्मिन् छन्नमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यस्मात् कारणाद्ग्राह्यमानमस्ति। अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति। अन्यथा ग्राह्यमानान्न्यूने ग्रासे न्यूनं ग्राह्यमानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात्। मानैक्यखण्डाद्विक्षेपेऽधिके सति न ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात्। अत्रोपपत्तिः। ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनं मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे मण्डलसंयोगाभावाद्ग्रहणाभावः” र०ना०।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे आह। “ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे। षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्धे नाडिकादिफले तयोः” सू०सि०। “ग्राह्यग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये। अपिमक्रियायां कदाचिदग्रहणसम्भवे पुनः क्रियार्थमेतयोरावश्यकत्वात्। तद्वर्गाभ्यां योगार्धा-

न्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यामुभे द्वे मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्योगवियोगयोः स्थाने षष्ट्यादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तपर्यन्तं यः कालः स स्थितिसंज्ञः । तस्य द्वे खण्डे, एकं ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तम्, अपरं मध्यग्रहणाद्ग्रहणान्तपर्यन्तम् । तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरौ भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधकं क्षेत्रम् । एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो विमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपश्च पूर्वापरं कोटिरिति क्षेत्रम् । सम्मीलनं छाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः । उन्मीलनं तु छादकमण्डलाटाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःसरणारम्भः । तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामज्ञानान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम् । छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि षष्टिघटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थितिविमर्दखण्डे ; तत्र चन्द्रग्रहणे भूभाग्ते सूर्यगत्युचरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम्" र॰ना॰ ।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे असकृत् साध्ये इत्याह । "स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः । लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः । तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथाऽसकृत् । संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम्" सू॰सि॰ ।

"सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं कलादि प्रग्रहे स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम् । चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्धजानीतं कलादिपूर्वं फलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः । तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरकलाभिः कलामानं वक्ष्यमाणविक्षेपैरिति वक्ष्यमाणम् । विक्षेपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिदलं कार्यम् अत्रैकं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धं पुनः पदम् । तेन स्पर्शस्थित्यर्धात् साधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं स साध्यम् । मोक्षस्थित्यर्धात् साधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः । तच्चोभयमसकृद्वारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषः । एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेष इत्यर्थः । ननु स्थित्यर्धविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्धमिति । तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्याऽसकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च संसाध्यम् । तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहणात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे साध्ये । आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः । अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तं क्षेत्रं स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दार्धं चातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वापरकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालसाधितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलः स्थूलस्थित्यर्धाद्यानीतत्वात् । अतोऽस्मादानीतस्थित्यर्धादि पूर्वमेवयाः सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति । तत्र सम्मीलनोन्मीलनकालयोराकाशस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्" र॰ना॰ ।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह । "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् । स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू॰सि॰ ।

"स्पष्टतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः । मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यग्रहणमस्त्वनेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तन्निरासार्थं स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिरूने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः । संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः । तकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विपरीतव्यवस्थार्थकः । अत्रोपपत्तिः । तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्वापरकालयोर्न्यून एवातोऽत्र मध्यग्रहणकालः । मध्यग्रहणकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्ध-

घटीभिः स्पर्शः । अपिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्मोक्षः । स्थित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धेः” र०ना० ।

अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावप्याह “तद्वदेव विमर्दार्धनाडिकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे” सू०सि० ।

“सम्पूर्णग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धोनाधिके तिथ्यन्ते स्पर्शमोक्षौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्भिन्नरीतिव्युदासः । स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोनयुते तिथ्यन्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसंज्ञे स्याताम् । अत्रोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदन्तररूपत्वेन तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव भवतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात् तदभावः” र०ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह । “इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः” सू०सि० । “सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्टघटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धमध्यमधिकाशाभिर्हीनेन स्पर्शस्थित्यर्धेन गुणयेत् । अस्मात् षष्टिविभक्ताप्ताः कोटिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपवृत्ते कोटिरिति कल्प्ये इष्टघट्यूनस्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्शकालिककोट्या स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्” र०ना० ।

“भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः” सू०सि० ।

“अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टस्थित्यर्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणनक्त्रयोक्ताः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्शमोक्षान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैक्यसंस्कारसिद्धत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धानुपाता उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताश्च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धानुपाताः । एतत् कोटिसम्बद्धं क्षेत्रम् स्थित्यर्धक्षेत्रान्तर्गतत्वात् । स्पष्टस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैक्यसंस्कारानुक्रमसङ्गः । अतः स्पष्टस्थित्यर्धेनैता आगताः कोटिकलास्तदा स्पष्टशरोद्भूतमध्येतरमध्यमरूपस्थित्यर्धेन काः? इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः” र०ना० । “क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् । मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्” । सू०सि० ।

“अथेष्टग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः, कोटिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णवर्गात्मकं मूलं ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्धाद्विशोध्य शेषं तात्कालिकं कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽभीष्टग्रासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः क्षेत्रं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् चेतयोरुभयोर्मध्यकालावधित्वादिष्टकर्णोनमानैक्यखण्डमिष्टग्रास एव” र०ना० । “मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धान्मौक्षिकात् शेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके” सू०सि० । “अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रासानयनमाह । ‘मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्षिकान्मोक्षकालसम्बद्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत् गणक इति कर्त्राक्षेपः । शेषं कोटिलिप्तादिग्रासानयनान्तं गणितकर्म प्राग्वद्भुक्त्यन्तरं समाहन्यादित्युक्तप्रकारेण कुर्यात् । मौक्षिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले तद्विशेषे ग्रासः शेषस्तदवशिष्टो ग्रासोऽवान्तरग्रासो भवति । न पूर्ववदुक्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धत्वादागतो ग्रास उपचयात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्टमण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वादुक्तरीत्यानीतो ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धबिम्बदर्शनात्मकः । ग्रस्तत्वाभावात्” रङ्ग० । “ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः । तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिं पदम् । कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाडिकाः” सू०सि० । “अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह छाद्यच्छादकमानैक्यखण्डादभीष्टग्रासकलाः शोध्याः शेषस्य वर्गादभीष्टग्रासकालिकविक्षेपस्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः भानोर्ग्रहे इति पूर्वमुक्ते । उक्तप्रकारेण याः कलास्ताः मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्पष्टस्थित्यर्धेन गुणिताः । स्पष्टशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या । “षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

साधा कोटिकलाना घटिका यास्ता अभीष्टग्रासमध्यस्थिघटिकाः स्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तव्यत्यासात् सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरज्ञाने सूक्ष्मम् । तच्छराज्ञाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम् । अतएव भास्कराचार्यैः "कालसाधने तत्कालबाणेन सुज्ञ स्फुट इत्युक्तमिति" रङ्ग० ।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह ।

"नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम् । वलनाशा सौम्ययाम्या पूर्वापरकपालयोः । राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः । भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता" सू० सि० ।

"यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम् । तद्यथा स्वोदयात् स्वास्ताद्गतशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धादूनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति । तन्नतं नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्येत्यर्थः । स्वदेशाक्षांशज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति । यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्राशित्रययुतात् सायनांशाद्ये क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्तुल्यैर्युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यंशवलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन ह्रस्वोद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपपत्तिः । समवृत्तपूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावतान्तरेण चलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः । तदानयनार्थं प्रथमतः समवृत्तात् तद्दिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण चलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षवलनम् । तथा हि समप्रोतवृत्ते ग्रहचिह्नस्य समविषुवद्वृत्तयोर्यत्र लग्नं तत्प्रदेशाक्षवलनांशान्तरे प्राच्योरन्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थे ग्रहे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तराद्युत्तरम् । पश्चिमकपालस्थे तु समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम् । तत्र क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम् । याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहे तदन्तराभावः । अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतकालज्ययाऽक्षज्यातुल्याक्षवलनज्या तदेष्टनतज्यया केत्यनुपातागताक्षज्याया धनुराक्षवलनमुक्तमुपपन्नम् । द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण चलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम् । तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्ते ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्ते यत्रासन्नं लगति तत्स्थानान्नवत्यंशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची । तथा ग्रहचिह्नात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम् । तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम् । उत्तरायणस्थे ग्रहे उत्तरं, दक्षिणायनस्थे ग्रहे दक्षिणम् । तच्च अयनसन्धावभावात्मकम् गोलसन्धौ परमक्रान्तितुल्यमतः स त्रिभक्रान्तितुल्यं सत्रिभग्रहगोलदिक्कमित्युपपन्नं राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैरिति । द्वयोर्वलनयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति । भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते । अथ परिलेखे एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदेकोनपञ्चाशन्मितज्या केत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोरिच्छापवर्तनाद्धरस्थानेऽधोऽवयवत्यागात् सप्तति । अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ कलात्मकबिम्बविक्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह ।

"सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु । छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु" सू० सि० ।

"दिनमानमर्द्धेनाधिकम् इत्यध्यर्धं स्वर्धयुक्तमित्यर्थः । अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्द्धेन भक्तं फलेन । तुकारो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थक । विक्षेपग्राह्यग्राहकबिम्बमानानि । तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि । ग्रासादिकमपि ध्येयम् । भजेत् । तुकारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनाल्पोर्ध्वस्थकिरणानां नयनप्रतिहननानर्हत्वाद्बिम्बं व्यक्तत्वान्महद्भासते । तस्मादङ्गुलमर्कं बिम्बकलात्रयात्मकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । खमध्यस्थे ग्रहे तु बिम्बस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वान्नयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते । तस्मादङ्गुलात्मकं बिम्बं कलाचतुष्टयात्मकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । तत्रोदयास्तकाले मध्योरभावात् खमध्यस्थे तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यमध्याशुदयकालिकैकाङ्गुलमानस्य कलात्रयस्यैकाङ्गुलत्वपक्षयो लभ्यते तदेष्टमध्ये कः ? इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्कराचार्यैर्दृग्ग्रहणाधिकारे वासनायां वलनानयन प्रसङ्गेन "त्रिज्योद्धृता ब्ययनवलनमथ सूत्रोधुज्याहता पलोत्थं स्यात्" इत्युक्तम्। तत्र भगवता लोकानुकम्पया सप्तान्तरखात मध्याह्नेऽपि वलनायुपपादनाय दिनार्धमेवागोलवर्णनात् पुरोपवलदेशेऽप्यत्रकाले च स्थानाभावकम्बितं तन्तं सुयन्त्रकागोलवासनाधिकारे। तत्र दिनार्धंकालगोलकासक्त कल्पनात्तत्र पराचीपवन्छेदतया दोलने त्रिगुणितं दिनार्धं वार्धक्यदिनमानदवलत्तमावबुद्धं दिनार्धम् भव्रमिति सिद्धम्। तत एतत्सर्वाभिरेवाङ्गमं यदा तदेकदेशाभि, त्रिभिस्तुपातेन कपालसम्पातमुह्रीयादेनानुमनुपपन्नम्" इत्यादि। इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्यग्रहणाधिकारस्तत्र विशेषः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। यतोदृङ्मध्यकान्तितुल्यत्वे नास्तनतेरपि" सू०शि०। "सूर्ये मध्यालग्नकास्थिते मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने अत्र याम्योत्तरवृत्ते तत्र क्रान्तिवृत्तप्रदेशयो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तम्। तत्तुल्ये रवि मध्याह्न इति फलितम्। हरिजस्य लम्बनस्य भूपृष्ठस्थितिजपराक्रमनोयत्वे नम्बनस्यापि स्थितिजधावकहरिजशब्दैनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न। तत्र लम्बनाभाव इत्यर्थः। लम्बोदयस्थितिजानां स्थितिप्रदेशयोः संबन्धकान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् अत्र मध्यप्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नतिमिर्यं। प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत्। तत्स्य ऐक्ये लम्बनाभाव इति। तत्र भावस्थानमाह।

यत इत्यादि। यस्मात् उत्तरा मे मध्यस्थ मध्यलग्नस्य क्रान्त्या०। अत मध्यलग्नयत्नेन दृग्गमानां त्रिभोनलग्न वा याम्यमुभयपक्षेऽप्यदोष। लम्बोस्तुल्यत्वेऽनेनेते। यापियत्वात् सम्भवः नाभाव इत्यर्थं। न त्वपिगत्वात् लम्बनस्यापि तत्राभावः। उत्तरक्रान्त्ययोस्तुल्यत्वे मध्यलग्नस्यार्कत्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः। यथोपपत्तिः। अमावास्यान्ताने समौ सूर्यचन्द्रौ। तत्र चन्द्रग्रहाभावे भूगर्भाभिप्रायेणार्कं सूत्रमर्कस्यागावधि चन्द्र आगत्येति भूगर्भं छादकत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य छाद्यत्व सम्भवति। तत्र मनुष्याणामसत्त्वाद् भूपृष्ठे तेषां सत्त्वात् भूपृष्ठाभिप्रायेणार्कोपरि सूत्रं चन्द्रे न लगत्येव। किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले। चन्द्रबिम्बादूर्ध्वं लगति। तत्र यदा चन्द्र आयाति तदा भूपृष्ठे सूर्यस्य चन्द्रश्छादको भवति। यदा तु समभे सूर्यस्तदा भूगर्भसूत्रं भूपृष्ठसूत्रं च सूर्योपरिगमिकमेव चन्द्रे लगतीति भूपृष्ठे सामान्ये चन्द्रश्छादको भवति। अत एव भूगर्भसूत्रमन्तरं लम्बनम्। भूपृष्ठसूत्रयोः सूर्योपरिगचन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रस्य यदन्तरं चन्द्रबिम्बस्थ वा लम्बितत्वात्। अत एव भास्कराचार्येणोक्तम् "दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् लम्बनं नास्ति मध्यमम्" इति। अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूपृष्ठसूत्रमर्कोपरिगतं चन्द्रबिम्बादूर्ध्वं चन्द्रदिग्वृत्ते यद्गर्भगतं तद्वृत्तं दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते भवति। यदा तु दृग्वृत्ताद्भिन्नं क्रान्तिवृत्तं तदा भूपृष्ठस्य चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रगवृत्ते चन्द्रादूर्ध्वं यत्र लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसम्पातसमानोऽपि चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रबिम्बयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलम्बनरूपा कोटि चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुज। भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं दृग्वृत्ते कलात्मकं दृग्लम्बनं कर्णं। दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावाल्लम्बनाभाव। याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पद्यते। दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनतुल्यत्वं नत्यभावश्च। तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽर्को भाति। तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वेनोदयास्तलग्नमध्यवर्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात्। न हि क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरान्तरभागार्थं समप्रोतवृत्तमङ्गीकार्यम्। येन दृग्गमावतुल्यार्के लम्बनाभाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य गोलरूपत्वेन समप्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात्। अत एव भगवता सर्वत्रैव नतिसाधनार्थमपि दृक्क्षेप कदम्बप्रोतवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः। दृक्क्षेपाभावे त्रिभोनलग्नस्य याम्यत्वेन तदा तस्य दृग्गमावतुल्यत्वेन दृग्गमावनत्याभावाद् दृक्क्षेपाभाव। तदा त्रिभोनलग्नस्य नत्यांशाभावश्च। नत्यांशाभावस्तद्यांशतुल्योत्तरक्रान्तौ छत्राकारे तु दृग्गमावस्यैव नत्यांशोत्तरत्वेन दृक्क्षेपत्वात्ती नतिलम्बयो साधनार्थं लम्बनान्तरमेव भगवतोक्तं न तु वस्तुरूपे। आयातेन दृक्क्षेपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः" रङ्ग०।

"देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्वशात् तथोच्यते" सू० शि०। "देशविशेषेण काल-

विशेषेणावनतिसम्भवो नतिकान्तोत्पत्तिर्गोलेऽपि यथा भवति । तन्न्यायापि समुद्भवे । त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् । यस्मात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतीति । तथा तत्तत्स्थाने नतिसम्भवे व्यामवसरात् मया कथ्यते” रङ्ग० । ततोपयुक्तामुदयासिवमाह । “मत्र पर्वविनाडीना कुर्यात् सर्वे दयासुभि । तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा” सू० सि० । “स्वं स्वदेशोदयैरुदयासुभी रास्युदयासुभि पर्वघटिकाभी लग्नं गणक कुर्यात् । पर्वान्तकालिक लग्नं साध्यमित्यर्थ । यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्वदेशोदयैरेवोक्तमिति स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दृग्गभावसाधनोक्त्या कश्चिद्भ्रान्त्या लङ्कोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्ति॰ । तस्य लग्नस्यायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुण्या स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्याया परमक्रान्तिज्या गुणत्रिज्या हरस्तदा लब्धा कोटी त्रिज्या कर्णस्तदा लग्नक्रान्तिज्याकोटी क कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्या गुणलम्बज्यया भक्ता फलं लग्नज्या । इय भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लग्नस्योदयसम्बन्धात् उदयसम्बन्धाच्चेत्युक्तमुपपन्नम्” रङ्ग०। “तदा मध्योदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञ यथोदितम् । तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा । शेषं नतांशास्ता मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते” सू० सि०। “अतोपयुक्ता मध्यज्यामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैस्वदेशे यथास्युदयैर्वेदितं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातकपदस्थलग्नतघटीभिर्भिन्नत्व वयाशोध्य मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशमभावात्मक साध्यम् । अत लग्नस्वभेदेन स्वदेशलङ्कोदयासुपरूप गुणाभ्यासाय लङ्कोदयैरित्युक्तम् । तस्य दशमभावस्यायनांशसंस्कृतस्य क्रान्ति स्वदेशाक्षांशा । क्रमेणोभयोः एकदिक्त्वे कार्यं । अन्यथा भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं नतांशा शेष स्युत्तरदक्षिणा नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यमलग्नांशज्या मध्यज्योच्यते तज्ज्ञैरित्यात्” रङ्ग०। “अथास्तायुपयुक्त दृक्क्षेप सम्बन्धोपयुक्तां दृग्ज्यामाह ।

“मध्योदयज्याभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेप शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गति” सू० सि०।

“पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वोक्तोदयाभिधोदयज्यया गुणा: ज्याष्टपरमक्षेदुक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलवर्गितं वर्ग, सम्प्राप्तो यश्च तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थ । मध्यज्याया वर्गो विश्लिष्ट शेषं वर्गितं फल कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेप स्यात् । दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्यो वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स व्यासेन शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्ति । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनाय शेषम् । मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णत्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्सम्बन्धिकान्तरस्थिततदीयस्वप्रदेशांशक्य' कोटि । मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः । अत्र भुजानयन चोदयलग्नस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेश प्राक्स्वस्तिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्तलग्नप्रदेशः परस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तर' । तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तस्पर्शदृग्वृत्त क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तस्थितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नमपस्त भवति । अतस्त्रिज्यावृत्तमध्यलग्नाग्रज्या लग्नाग्रात्स्थो भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्ज्यया क इत्यनुपातेन य फलसञ्ज्ञ । तद्वर्गोनात्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या । एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपतुल्ये न भवत । किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवत' पर्वदा भूभोश्चर्मणानुभवात् । अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नदृङ्मण्डलस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरूप । किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गयदृक्क्षेपविशिष्टवृत्तस्थव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्ज्याम्' त्रिज्यानुपातेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । एवमस्य त्रिज्यावर्गान्मूलादिना दृग्गति स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा । एतदुक्तिः सत्त्वान्तरायाच्छिन्नकृत्यार्थ सदानुभवा तथा । त्रिज्याविव.गोरवभियैवस्मागांतर तावदुक्तमिति” रङ्ग०।

अथ लाघवादृष्टदृग्गतौ नतिरलम्बनेमाह ।

“नतांशदोःकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती” सू० सि० ।

“दशमभावनतांशानां भुजकोटिज्ये नतांशभुजकोटिज्ये पर्वान्तकाले क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे स्फुटे । यथा स्फुटे स्पष्टे दृक्क्षेपदृग्गती तिथ्याद संश्लयाव

वार्धं दशमभागमतांशभुजकोटिज्यार्धं तद्ज्यामापमे प्राप्तो । अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तदंशजज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नार्कज्यैव । एवमत्र याग्दृग्गतिः । इदमतिस्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रयास साधितदृक्क्षेपदृग्गतौ प्रायुक्तो सूक्ष्मौ अपि स्याताम् इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतांशकस्ये यदि वा गुणार्धम्" इति यदुक्तं तदप्यत् स्थूलमिति ध्येयम्" रङ्ग० ।

अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

"एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया । मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता । रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम्" सू० सि०।

"एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया भागहारभूतया दृग्गतेस्त्रिगुणत्वेन ज्यारूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रतिपादनम् । भागहरणेन लब्धं छेदसंज्ञं स्यात् । अथ मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नं दर्शान्तकालिकं नतु दशमभावं तात्कालिकं सूर्यं अनयोरन्तरस्य त्रिभानधिकस्य ज्या छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं घटिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वापरविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः "त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता । हतात् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिज्यया घटिकादि लम्बनम्" सि० शि० सूक्ष्मं लम्बनानयनमुक्तम् । मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोनलग्नार्कविश्लेषशिञ्जिनीरूपा जाता । इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपदृग्गत्या च गुणया त्रिज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र चतुस्त्रिज्यावर्गयोर्गुणहरयोर्गुणापवर्तनेन हरस्थाने एकराशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकराशिज्यावर्गौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने एकज्यावर्ग इत्यादिना छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् । अतो मध्यलग्नार्केत्याद्युक्तमुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं वक्ष्यमाणगणितं आवश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्द्वोर्लम्बनमित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभूपृष्ठसूत्रान्मन्दकक्षायां चन्द्रबिम्बस्य तद्घटीभिर्लम्बितत्वादुभयोरु-मनुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेऽर्के लम्बनाभावात् पूर्वापरविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादित्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नत्वेऽर्थे एव दृक्साधितदृग्गत्यादिना सूक्ष्मो गणितागतलम्बनं भवति इति । एवं मध्यलग्नस्य दशमभावार्थेन तु विपरीतमिति" रङ्ग०।

अथ मध्यग्रहणकालज्ञानार्थं तिथौ सम्यक्संस्कारं लम्बनस्य साध्यमिति चाह ।

"मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत्" सू० सि०।

"सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्यन्तात् गर्भतिथ्यन्तकालात् आगतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रिभोनलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकृत् कार्यम् । अयमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण पूर्वापरकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्को भवति तस्माल्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाध्य पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । इदमपि केवलतिथ्यन्ते संस्कार्यं प्रकारेण लम्बनं केवल तिथ्यन्ते संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमित्यसकृदिति । गणितावधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं लम्बनादि यावत्परिवर्तावधि स्थिरीभवेत् । अविशेष याववविशेष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः दर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नादूने रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेन कथं तत्स्थितत्वरूपयुतिर्दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेनाग्रे भवति शीघ्रगचन्द्रस्य मन्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरःस्थितत्वेन दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् । युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बनकालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनाल्लम्बनसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्यग्रहणकालस्त्वसिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बने ऋणलम्बने चन्द्रश्च लम्बनकाले स्थिरो येन तयोर्युतिः सङ्गता स्यात् । अतस्तात्कालिकात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः संस्कार्यं मध्यकालः स्यात् । एवं तादृश लम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूपृष्ठसूत्रस्यैक्याभावात् पुनर्लम्बनं साध्यम् । ततश्च संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहणकाल इत्य-

सङ्कृद्विधिना यदा लम्बनं पूर्वलम्बनतुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृग्लम्बनस्य स्फुटदर्शान्तरूपमध्यग्रहणकाले भूपृष्ठसूत्रे तयो रविशेषः यतस्तदा सूर्यगतभूपृष्ठसूत्रचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्वागतलम्बनतुल्यलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तुल्यलम्बनानुपपत्तेः। तस्मान्मध्यकालोऽसकृद्यावदविशेषः साध्य इत्युपपन्नं मध्यलग्नेत्यादि” रङ्ग०।

अथ नतिसाधनम्। “दृक्क्षेप शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः। तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्भवेत्” सू० सि०। “दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्वोश्चन्द्रार्कयोर्मध्यगती कलात्मिके तयोरन्तरेण गुणितया त्रिज्यया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत्। अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्वृत्ताकारं तदा नत्यभाव इति प्रागुक्तम्। तत्र त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन दृक्क्षेपाभावः। यत्र च मध्यच्छायास्तत्र देशे त्रिभोनलग्नस्य क्षितिस्थत्वेन परमा नतिः। परमास्तु नतिकला भूगर्भक्षितिजाद्भूपृष्ठक्षितिजस्य भूव्यासार्द्धान्तरेणोच्छ्रितत्वात् गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद्भूव्यासार्द्धमापवर्त्तः कृतः। तेन मध्यगत्यन्तरकलानां खलाम्बरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकला। अतएव षष्टिघटिकानां पञ्चदशांशो घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम्। आभिस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपे सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण यदि मध्यगत्यन्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम्” रङ्ग०।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं लाघवादाह।

“दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वाऽवनतिः फलम्। अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्” सू० सि०।

“सप्तत्या भक्ताद्दृक्क्षेपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत्। अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारमावर्त्तितवर्गः एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणितादृक्क्षेपात् त्रिज्यया भक्तात् कलादिका नतिः। अत्रोपपत्तिः दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामितं ७३१।२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिज्यामितहरौ ५१५७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्तति। द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्य गुणस्थाने खलाम्बरादेकोनपञ्चाशत्स्थाने त्रिज्येत्युपपन्नम्” रङ्ग०।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह।

“मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा। सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा” सू० सि०।

“साऽवनतिर्मध्यज्याया दिग्वशाद्दक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया। च समुच्चये। तेन मध्यज्या नताशादिक्केति। सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदिक्समत्वे तयोरेकदिक्त्वे इत्यर्थः। युक्ता विक्षेपेण युतेत्यर्थः। अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विक्षेपेणान्तरिता शेषदिक्का विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात्। चन्द्रविक्षेपो मध्यग्रहणकालिक इति ध्येयम्। अत्रोपपत्तिः नताशदिक्कमध्यज्यावशाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्ननतेस्तद्दिक्त्वं युक्तमेव। अथ रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिवृत्ताच्चन्द्रबिम्बावधि विक्षेपत्वाद्रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रबिम्बावधियाम्योत्तरान्तरस्य सूर्यग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविक्षेपरूपस्पष्टविक्षेपत्वाद्द्वयोरेकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमित्युपपन्नम्” रङ्ग०।

अत्र चन्द्रग्रहणातिदेशः “तथा स्थितिविमर्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम्। प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्” सू० सि०। “अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तवा विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः। स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासा आद्यशब्दात् स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा। तुकारस्त्वतिरिक्तत्वेनिर्देशार्थकैवकारपरः। प्रमाणं मतमित्यर्थः। अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि। वलनाभीष्टग्रासौ। आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम्। हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिरविशेष एव” रङ्ग०।

अथ स्थित्यर्धे विमर्दार्धे च विशेषः।

“स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः। ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम्। प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राक् प्रग्रहे यदि। मौक्षिकं तु लम्बनं हीनं पश्चार्धे तु विपर्ययः। तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा। हरिजान्तरकं शोध्यं यत्र तत् स्याद्विपर्ययः। एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता। स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्” सू० सि०।

"चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासकृत् साधितं स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च । तद्यथा मध्यग्रहणकालिकस्पष्टशराद्युक्तरीत्या स्थित्यर्धघटिकास्ताभिस्तिथ्यन्तकालिकग्रहाः । स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं पूर्वं चाल्याः । मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तमग्रे चाल्याः । तत्कालयोः प्रत्येकं भतिशरौ प्रसाध्य स्पष्टशरः साध्य । ततः प्रथमकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम् । एवमसकृत् स्पर्शस्थित्यर्धम् । एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेनाग्रे तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम् । एवमसकृन्मोक्षस्थित्यर्धमिति । अथाभ्यां स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुताद्दर्शान्तकालात् प्राग्वदुक्तरीत्या लम्बनं पुनरसकृदुत्पाद्यमोचोक्त्व स्पर्शमोक्षकालिकं कार्यम् । तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याचन्द्रमसभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । तेन स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्याद्यलम्बनमनेनापि स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्याद्यलम्बनमेवमसकृत् स्पर्शकालिकं लम्बनम् । एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्याचन्द्रमसभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्याद्यलम्बनमनेनापि मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्याद्यलम्बनमेवमसकृन्मोक्षकालिकं लम्बनमिति । प्राक्कपाले त्रिभोनलग्नात् पूर्वभागे त्रिभोनलग्नाधिके रवौ मध्यान्मध्यकालिकात् । अथोक्तलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादन्वयेन लम्बनात् प्राग्ग्रहणे प्रग्रहणे स्पर्शः स्पर्शकालिकम् । अत्रापि लम्बनमित्यस्यान्वयः । लम्बनं चेदधिकं स्यात् । मौक्षिकं मोक्षकालसम्बन्धि लम्बनं न्यूनं स्यात् । पश्चार्धे त्रिभोनलग्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलग्नाद्धीने रवौ । तकारः समुच्चयार्थचकारपरः । विपर्यय उक्तवैपरीत्यम् । मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकं लम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः । तदा तर्हि तन्मध्यग्रहणान्तरम् । तयोः स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः प्रत्येकमन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् । प्राग्ग्रहणे स्पर्शस्थित्यर्धे तथा देयम् । मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् । स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यमित्यर्थः । अत्र दर्शितम् काले विपर्यय उक्तवैपरीत्यं प्राक्कपाले मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकलम्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनं न्यूनं भवतीत्यर्थः । तत्र तन्मोक्षस्पर्शमध्यकालिकं हरिजान्तरक्लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धे, मध्यमोक्षकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे मध्यस्पर्शकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः । शोध्यं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैककपाले स्वस्वकालिकत्रिभोनलग्नात् स्वस्वकालिकसूर्ये उभयत्राधिके न्यूने चेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्भेदे तयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकसूर्यस्याधिक्ये मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्याधिकत्वे मोक्षकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे इत्यर्थः । लम्बनैकता लम्बनैक्यम् । स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मध्यमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिकलम्बनयोर्योग इत्यर्थः । स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्धे संयुता कार्या । स्पर्शस्थित्यर्धे स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्यः मोक्षस्थित्यर्धे मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्य इत्यर्थः । स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च स्फुटं भवति । आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मध्यग्रहणकालात् पूर्वमपरत्र क्रमेण स्पर्शमोक्षकालौ च इत्यर्थसिद्धम् । अथोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्पष्टत्वमतिदिशति । विमर्दार्धे इति । स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तरीत्या स्पष्टशरेण सकृत् साधिते उक्तवत् "स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः" इत्याद्युक्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन पाक्षमोक्षोद्भवमित्यत्र सम्मीलनोन्मीलनोद्भवमिति ग्रहणेन प्राग्ग्रहणमित्यत्र सम्मीलनग्रहणेन मौक्षिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटे साध्ये । अपि समुच्चये । चकारात् ताभ्यां सम्मीलनोन्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धोनयुतो मध्यग्रहणकालः स्पर्शमोक्षकालः मध्यकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वात् । न हि यः कालो लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स स्वभिन्नकालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः स्यात् सम्बन्धाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकालयोरज्ञानात् तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावाच्च । अतो मध्यकालज्ञानार्थं यथा तिथ्यन्तादसकृल्लम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्ते संस्कृत्य

मध्यकालस्तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धहीनयुक्ततिथ्यन्तकालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लम्बनमसकृत् प्रसाध्य स्वस्वतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम्। तत्र ऋणलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वाद्न्यूनलम्बनोनितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथ्यन्तत्वेन नाशात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतमध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनोनितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनाद्धीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनम्। हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्यलम्बनाद्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्बनान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधिकलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्बनाधिकस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तन्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम्। नन्वत्र लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गत बाधात् तथाहि ऋणलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमोक्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम् एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम्। न हि कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणापिमपूर्वकालयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बना-

न्तरं योज्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे सङ्गतेतावता प्रपञ्चेन "हरिजान्तरकं शोध्यं यत्र तत् स्याद्विपर्ययः" इति सूर्यभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् मैवम् लम्बनसंस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोर्वस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तराग्रय भावित्वेऽपि लम्बनासंस्कृतयोः स्थित्यर्द्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालर्णधनलम्बनाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्द्धमोक्षस्थित्यर्द्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटौ निर्वाहः। परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्बनात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवं। मध्यकालात् पूर्वाग्रिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणासम्भवात्। अत शाखात् कस्योक्तेरभावाद्विपर्ययं च इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वम्। पूर्वं तु शाखारयाच्छन्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः"। "वस्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकालस्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं त्रिभलग्नचतुर्थांशावशाधिकं कदाचिन्न्यूनं भवति। यत्र चोदयात् पूर्वं मध्यः परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् त्रिभलग्नवद्धांशानीतमध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति। यत्र चास्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बनाद्रात्रिसम्बन्धात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति। यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालं परतो मोक्षस्तदापि मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रात्रिसम्बद्धं न्यूनं न भवति। कदाचिदिति। अस्तोदयमध्यस्थयोः कदाचित् पर्ययसम्भवाद्धरिजान्तरकं शोध्यमित्यस्य नाप्रसिद्धिः विमर्दार्द्धेऽप्युक्तरीतिस्तुल्येति सर्वमुपपन्नम्। भास्कराचार्यैस्तु। "तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थमतोऽपि संस्कृतिभवस्थित्यर्द्धहीनाधिके। दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत् स्यातां स्पर्शमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ। तन्मध्यकालान्तरयोः समासे स्फुटे भवेतां स्थितिखण्डके च। दर्शान्ततो मर्दृदलोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम्" इत्यनेन भगवदुक्तादतिसूक्ष्मप्रकारमित्युक्तं प्रदर्शितम्" रङ्ग०। इतः परं परिलेखरूपमाद्यानयनं तत्र सि० शृङ्गेणाविशिष्टं तच्चाग्रे वक्ष्यते इतीह तन्नोक्तम्।

सिद्धान्तशिरमणौ ग्रहणसम्भवनिर्णयार्थमाह यथा "षट्सङ्गैताड्या रवि १२भिर्विभिन्नार्थस्तादिमासैः खजिताः पु-

चक्रम्या'। द्विघ्ना खनागाङ्कगजाग ८९८ ह्रीना च खाङ्ग ६५ भक्ता' गयमान्विता स्युः। मासा पृथक् ते द्विघ्नास्त्रिपूर्णबाणा ५०२धिकाः खाङ्कन्टपांश १९६ युक्ता'। त्रिभि ३र्विभक्ता फलमथपूर्व मासीयतुल्यैस्त्र स्टहैर्युतं स्यात्। सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनू १४नका स्यादुपग्रहणस्य सम्भव:"शि०। "कलियुगादेरारभ्य गताब्दा द्वादशगुणाश्चैत्रादिगतमासयुता' पृथक्स्था द्विघ्ना' स्वर्ण्णेन गजाङ्काष्ट ८९८ भागेनोनाः पञ्चषष्ट्या ६५ भक्ता० फलमधिमासा'। तैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रा मासा भवन्ति। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि युगरविमासै ५१८४०००० युगाधिमासा १५९३-३००लभ्यन्ते तदैभि कलिगतैः किमिति। अत्राधिमासानामपवर्त्तनेन ७९६६५०गुणकभाजकावपवर्त्तितौ जात गुणकस्थाने द्वयम् भागहारस्थाने पञ्चषष्टि किञ्चिदभ्यधिका ६५।४।२१। अत पञ्चषष्टिगुणानामधिमासानां १०३५६४५००द्विगुणानां रविमासानां च १०३६८०००० यदन्तर ११५५००। तेन द्विगुणा रविमासा भक्ता लब्धमष्टाङ्कगजा ८९८। तैर्द्विगुणाः कलिगतमासा भाज्या'। यल्लभ्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा पञ्चषष्ट्या ६५ भागे हृतेऽधिमासा लभ्यन्त इत्युपपन्नम्। तैरधिमासैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रमासा स्यु। ते चान्द्रमासा पृथग्द्विनिघ्नास्त्रिपूर्णबाणै ५०२ रहिता स्वकीयेनाङ्कन्टपांशेन १९६ युक्तास्त्रिभिर्भाज्या। फलमशाद्य ग्राह्यम्। तानथास्त्रिंशता ३०विभजेत् फल राशयस्तदुपरि स्थाप्या। राशिस्थाने मासीयतुल्या राशयश्च क्षेप्या०। एवमसौ सपातसूर्यो भवति। तस्य भुजांशा यदि चतुर्दशभ्य १४ ऊना भवन्ति तदा चन्द्रग्रहणस्य सम्भवो वेदितव्य। अत्रोपपत्तिः। ग्रहण हि मानैक्यार्धादूने विक्षेपे भवति। चन्द्रग्रहे मध्यम मानैक्यार्ध षट्पञ्चाशत् कला'६५। सूर्यग्रहे द्वात्रिंशत्३२। षट्पञ्चाशत् कलाः शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रग्रहे)। द्वात्रिंशन्मिता सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविग्रहे)। अत स विक्षेप' सपातेन्दो साध्यते। दर्शान्ते यावान् विधुस्तावानेव रविर्भवति। पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्यापि भुजस्तुल्य एव। अत' सपातार्काद्विक्षेप कृत। अत सपातसूर्यसाधनेऽनुपात। सपातार्कपातयो० कल्पभगणानामैक्य द्वादशभि १२ सङ्गुण्य राश्यात्मक' कार्यम्। यदि कल्पचान्द्रमासैरेभि, ५३४३३३००००० एते राशयो ५४६२-७७२४०।६लभ्यन्ते तदैकेन किमिति लब्धमेको राशि'। शेष त्रिंशता ३०सङ्गुण्य तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे लब्ध पूर्णम्०। शेष भागांशा अधश्छेदश्च ३५८३७०७०४८०/५३४४३३०००००। छेदत्र शेन।७८११।०००० छेदेऽपवर्तिते जात' त्रयम्३। तेनैव छेदत्र शेन भाज्ये राशावपवर्तिते जात द्वयम् २। शेषार्धेन शेषे ३१०८२०४८०ऽपवर्त्तिते जात द्वयम् २। पूर्वच्छेदस्य त्र्यस्य च शेषार्धेनापवर्तिते जाता अङ्कन्टपा १९६। अतो द्विगुणाच्चान्द्रमासगणात् खाङ्कन्टपां, १९६ शाधिकात् त्रिभिर्विभक्तात् फल भागादि मासगणतुल्या राशयश्च तत्र क्षेप्याः एव सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम्। यदुक्त त्रिपूर्णबाणा ५०२ धिका इति। अथ कलियुगादौ पातस्य क्षेप स्तथा सपातसूर्यमासार्धक्षेपयात योजित'। तथात्र मध्यम सूर्य सपात आगच्छति। तेन स्फुटेन भवितव्यम्। स्फुटमध्ययोरन्तर' स्थूल किल भागद्वयम्। अत उक्तं मनूनका इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभागैर्मानैक्यार्धतुल्य शर उत्पद्यते। तथा गूढक्रियया फलमानीय सपातसूर्य इति नामनिर्देश' कृतः। तेन तयोर्यौनकर्म सूचितम्। तदप्यत्र सपातार्कं कार्यम्"शि०। अथ सूर्यग्रहार्थं विशेष। "ष्टहार्धयुक्तस्य सपातभास्वतो भुजांशकान् गोलदिशोऽयनस्य च। द्वयोऽर्कोरविस क्रमादुत्क्रमतदिनैर्दशान्तिमाङ्गोनताहदां४येन ष्टहादिनोनयुक्ति प्राक् पश्चिमेऽस्तायम। अत्रायं खलु सस्कृतो रवलवेमाशाय ते सस्कृता पाताट्यार्कभुजांशका यदि नगो७ना स्यु स्तदार्कग्रह। रूप १ वियत् ०पूर्णकृतान् ४०सपादान् १५ क्षिप्त्वा सपाते प्रतिमासमर्के। तत्सम्भव मागमलोक्य धीमान् पश्चात् ग्रहार्थं विदधीत तन्त्र"शि०। "अत्रोक्तवद् य सपातसूर्यो स्यात०। असौ पञ्चदशभि १५र्भागैरधिक कार्य। यदि सूर्यग्रहणसम्भवो ज्ञातव्य। ततस्तस्य भुजांशा यदि सपात सूर्य उत्तरगोले तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणा, तद्दिक्चिह्निता अनष्टा स्थाप्या। रविस क्रमात् सूर्यो ज्ञेय। रविस क्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्तावन्तो भागा कल्प्या। गतसक्रान्तितुल्या राशयश्च। ततोऽभाशास्यान्तकालस्य स्थूलस्य नतघटिका कार्या। तासां चतुर्भि ४ भागे हृते यल्लभ्यते तद्राश्यादिक फल ग्राह्यम्। तेन राश्यादिना फलेन पूर्वाह्णे रविरूनं कार्योऽपराह्णे युत तस्य सायनांशस्य क्रान्ति साध्या। क्रान्त्यपायांशा च

तत्स्वदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेवं ते नतांशा भवन्ति। तेषां रसांशे ६ऽत्तेऽनष्टा स्थापिता भागा संस्कृता कार्या। समदिशां योगोऽभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः। एवं ते भागा यदि सप्तभ्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यग्रहणसम्भवो वेदितव्यः। अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासचालनम्। यदि तस्मिन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने रूपम् १। भागस्थाने पूर्णम्० सपादाश्चत्वारिंशत् कलाश्च ४०। १५। प्रतिमासं प्रक्षिप्य सम्भवो ज्ञेयः। जाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गणितं कार्यम्। अत्रोपपत्तिः। ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः। अथ च सूर्यग्रहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः। तदर्थं दर्शान्ते या नतघटिकास्ता लम्बनेनोनाधिकाः कार्याः नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लम्बनम्। पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः। याः किल नतघटिकास्ताश्चतुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः। ततः पञ्चभिर्भाज्याः। एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता भवन्ति। अतस्तेन राश्यादिनोनो रविः पूर्वाह्णे वित्रिभलग्नं भवति। पश्चिमकपाले तु युतः सन्। यतस्तत्र कालादपतो वित्रिभं वर्त्तते। एवं वित्रिभलग्नस्य क्रान्तिरक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः। ते यदा नतांशाः पञ्चचत्वारिंशत् ४५ भवन्ति तदा। यदि त्रिज्यया परमावनतिः ४८। ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया। २४२१ किमिति। फलं नतिः सार्द्धचतुस्त्रिंशत् कलाः ३४। ३० एतावान्शरो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेयाः। यदि सप्तत्या कलानां पञ्चदश १५ भागा लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४।३० किमिति लब्धा अंशाः सप्त ७,२४ चतुर्विंशति कलाश्च। एते तु नतलवानां षड्भागेनोत्पद्यन्ते। अत उक्तं रसलवेनाश्चाय ते संस्कृता इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते" ज्यो०त०। "भार्धपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः। यस्मिन्पक्षे रविस्तस्मात्तद् गतः शशी। पूर्णिमामतिपद्सन्धौ राहुणा ग्रसते शशी। कृष्णपक्षे तृतीयायां माघश्च यदि जायते। ततस्तयोदये सूर्ये राहुणा ग्रसते रविः" इत्युक्तिर्निर्मूला, समूलत्वे ऽतिस्थूलदृष्ट्या तयोक्तिः कथञ्चित्समर्थनीया। सिद्धान्तशिरोमणौ पातादानयने विशेष उक्तो यथा "समरष्टांशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रविग्रहम्। समकलावयवौ तु विधुग्रहं समवगन्तुमगुं च तदीक्षणम्" शि०।"सति सम्भवे रविग्रहं ज्ञातुममावास्यायां रविविधू तमश्च स्फुटं कृत्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिसंस्कारैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च। तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ तमश्च एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च। यतस्ततो ग्रहणक्रिया" प्रमि०।

इदानीमर्केन्द्वोः कक्षाव्यासार्द्धे आह। "नगनगाग्निनगाष्टरसा ६८९३७७ रवेः रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधोः। निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३३१४९७,२० रवेः,३२४००० इन्दोः,) कक्षे कथिते। किन्तु व्यासौ न कथितौ। ताविदानीं त्रैराशिकेन। यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधौ खबाणसूर्य्यैः १२५० मितो व्यासस्तदा सार्द्धत्रिगोमतुरङ्गाब्धिमिता ४३३१४९७। २० ऽर्ककक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४००० चन्द्रकक्षायाः क इति। फलं क्रमेण तयो (१३७८७५४ २० १०३१३२ च०) व्यासौ। तयोरर्द्धे एते (श्लोकोक्ते) स्तः। इय भूमध्यात् कक्षाया उच्छ्रितिः" प्रमि०।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटीकरणार्थमाह।

"मन्दश्रुतिद्रोक्श्रुतिवत् प्रसाध्या तया त्रिभज्या द्विगुणा विहीना। त्रिज्याकृतिः शेषहृता स्फुटा स्यात्क्षिप्ता श्रुतिस्तिग्मरुचेर्विधोश्च" शि०। "यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्मणि कर्णः साधितस्तथार्कस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः। तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्याकृतिर्भाज्या। फलं स्फुटः कक्षाकर्णो भवति। एवं विधोश्च। अत्रोपपत्तिः। इह स्फुटीकरणे ये मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्द्धे यदा ग्रहस्य कर्णः उत्पन्नस्तदा कर्णो व्यासार्द्धं ग्रहकक्षायाः। अतस्त्रैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः। यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्द्धे क इति। एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायासकृत् कर्णः कार्य्यः। स कक्षाकर्णः स्फुटो भवति। एतदसकृत्कर्मोपसंहृत्य सकृत्कर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम्। प्रथमं यः कर्णः आगतस्तमेव त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र साध्यते। यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तावता न्यूनस्तत् त्रिज्यया संशोध्य यद्यधिको वर्त्तते ता-

[illegible] छादकात् [illegible] । यदा [illegible] तदा [illegible] । [illegible] भूभार्धेभ्यो [illegible] ।

"इदानीं ग्रासमानमाह । [illegible] यदा [illegible] छादकार्धं [illegible] भवति" इति । [illegible] यदि [illegible] छादकमानार्धे [illegible] इति ।

इदानीं [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] भूभा [illegible] । [illegible] भवति [illegible] चन्द्रबिम्बं [illegible] तदा [illegible] भवति । [illegible] बिम्बं [illegible] । [illegible] यदि [illegible] बिम्बं तदा [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] भूभा [illegible] भवति [illegible] चन्द्रबिम्बं [illegible] । यदि [illegible] तदा चन्द्रबिम्बेन [illegible] । [illegible] भूभा [illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

इदानीं [illegible] । "[illegible] भवति" इति । [illegible] यदि [illegible] तदा [illegible] इति ।

इदानीं [illegible] "[illegible] १० [illegible] ७१ [illegible] भवति । [illegible] भवति [illegible] भवति । [illegible] भवति । [illegible] यदि [illegible] तदा [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] ७१ [illegible] २८ [illegible] १ लभ्यते । [illegible]

ईमये द्वात्रिंश ३२ न्मध्यमं चन्द्रविम्बम् । गतेरुपच-यापचयवशात् स्फुटत्वे बिम्बस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं राहोः शङ्कारान्तरेण कलाबिम्बमाह । "भानोर्गतिः शर५ हता रविभि १२र्विभक्ता चन्द्रस्य लोचन२गुणा तिथि१५भाजिता च । लब्धान्तरं भवति या ऽवनिभाप्रमाणं भूभा विधुं, विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते"शि० । "रविगतिः पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्थाप्यम् । अथ शशिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं फलम् । अनयोः फलयोरन्तरं भूभाबिम्बप्रमाणं भवति । इदानीं ग्रहणे छाद्यच्छादकमुच्यते भूभा विधुग्रहणे विधुं छादयति रविग्रहणे तु रविं विधुश्छादयति । अत्रोपपत्तिः । अत्र कर्णव्यासान्तरमितानां योजनानां रविकक्षायां कलाकरणायानुपातः । यदि गतियोजनैः ११८ ५९गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्णव्यासान्तरयोजनैः ४९४१ किमिति । अत्र रविगतेः कर्णव्यासान्तरं गुणः ४९४१ । गतियोजनानि हरः । एतौ सप्तसप्तनवभिः ९८८ रपवर्तितौ जातौ गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फलं रविगतिसम्बन्धिन्योऽपचयलिप्ताः । अथ भूव्यासस्य चन्द्रकक्षायां लिप्ताकरणार्थमनुपातः । यदि गतियोजनैः ११८५९चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५ ८१ किमिति । अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने द्वयम् २। भागहारस्थाने पञ्चदश १५। फलं भूव्यासकलाः । एताभ्यः पूर्वकला शोध्याः । यत उपर्युपरि गच्छन्त्या भूभाया विस्तृतिरपचयिनी भवति" प्रमि०।

इदानीं चन्द्रविक्षेपानयनमाह । "सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्या खभै२७० र्हता व्यासदलेन भक्ता । सपातयोतद्युतिगोलदिक् स्याद्विक्षेप इन्दोः स च बाणसंज्ञः" शि० । "यस्मिन् काले विक्षेपः साध्यस्तस्मिन् काले तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति श्रीधरणोक्तम् । इह चन्द्रग्रहणागमे समकलस्य चन्द्रस्य तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः । तस्य दोर्ज्या खभैः २७० गुण्या त्रिज्यया भाज्या फलं कलात्मकचन्द्रविक्षेपः । स च बाणसंज्ञः । यदि षड्भाद्दून, सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिकस्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो हि विमण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः संपातस्तस्य पातसंज्ञा । स पातो मेषादेर्विलोम गच्छति । तस्मात् पातादपवर्तिते भान्तरे तद्विमण्डलम्

सार्द्धैश्चतुर्भिः ४,२० भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति । पातात् षड्भान्तरे तैरेव भागैः ४ २० दक्षिणतो भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन सह यदन्तरं स याम्योत्तरो विक्षेपः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्रपातयोरन्तरं ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्ययानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया परमः खमुनियम २७० कलातुल्यो विक्षेपस्तदानया किमिति । फलमिन्दुविक्षेपः । यतः पातादग्रतः षड्भं क्रान्तिवृत्तादुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलदिक्त्वमुपपन्नम्" प्रमि०। इदानीं ग्रहणे ग्रासप्रमाणमाह । "यच्छाद्यसंछादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम् । तच्छाद्यबिम्बादधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदानीम्" शि०।"स्पष्टार्थम् अत्रोपपत्तिः । रवेरग्रतो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूभाचन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु याम्योत्तरमन्तरं विक्षेपतुल्यं भवति स विक्षेपश्छाद्यच्छादकबिम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा बिम्बार्धैक्यसमं तदा बिम्बप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा यावता मानैक्यार्धादूनं तावच्छाद्यबिम्बे छादकबिम्बं प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थगितप्रमाणमिति । तत् स्थगितं छाद्यबिम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहणमित्यपि सुगमम्" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दार्धयोरानयनमाह । "मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् । मूले खषट् ६० सगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थितिमर्दखण्डे" शि० । स्पष्टार्थम् । "अत्रोपपत्तिः । स्पर्शकाले तु बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं भवति । तत्र य शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तरपदं भुजः । तच्च प्राङ्मार्गखण्डम् । तत्क्रमेण कालायानुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुक्त्यन्तरेण यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि ६० घटीरेकेन्दुक्रान्ततदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति । फलं स्थित्यर्धघटिकाः । यत् स्पर्शकालशराग्रमागाद्यन्तरं यत्तत् यमे लग्नमत एवं स्थित्यर्धं जातम् । यदस्य स दीर्घमुच्यते । यदा च दक्षिण पार्श्वे सकले एव समीलनमानं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे बिम्बार्धान्तरतुल्यः कर्णो भवन्ति । तत्र कर्णरूपः । तस्मिन् काले दृश्यमाने विक्षेपकालतो कोटिसयोर्वर्गान्तरपदं प्राक्स्थंपलं मर-

ति । तत्रापि पूर्व्ववद्वत्तपातेन घटिकात्मकः कालो मर्द्द-खण्डं भवति । सोऽपि स्थूल" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । "स्थित्यर्धमाढीगुणिता खभुक्ति षष्ट्या ६० हृता तद्रहितौ युतौ च । तत्ये-न्दुपातायनखच्चराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च" । स्पष्टार्थम् । अत्र स्पर्शकालमयनांशेन कोटिफलेन कर्म कार्य्यम् । एवं स्थित्यर्द्धमसकृत् स्फुटं भवतीति सुगमा वासना" प्रमिताक्षरा ।

"इदानीमेवं विमर्दार्धमपीत्यतिदिशति । "एवं विम-र्दार्द्धं फलोनयुक्तसपातचन्द्रोद्भवसायकाभ्याम् । पृथक् पृथक् पूर्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्त्यविमर्दखण्डे" शि० स्पष्टार्थम् । इदानीमिष्टकाले भुजानयनमाह ।

"स्पर्शाग्रत, स्वागिकमिष्टमत्र प्राङ्मोक्षतो मौक्षिकमत्र पूर्वे । पीठेन निघ्ना स्थितिखण्डकेन भुक्त्यन्तरांशा भुज इष्टकाले । एवं विमर्दार्द्धहृताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलन-योर्भुजौ स्तः" शि० । पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम् । इष्टोनेन स्थिति-खण्डेन गुणिता भुक्त्यन्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति । एवं त एव भुक्त्यन्तरांशा प्रथमविमर्दार्द्धगुणाः संमी-लनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रो-पपत्तिः । इष्टकाले यत्र ग्राहकबिम्बमध्यचिह्नं यत्र च मध्यग्रासचिह्नं तयोरन्तरं ग्राहकमार्गखण्डं भुज इहोच्यते । तस्यानयनं त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्या भुक्त्यन्तरकला लभ्यन्ते तदेष्टोनस्थितिदलेन किमिति । अत्र गुणकभाजकयोः षष्ट्यापवर्त्तने कृते जाता भुक्त्य-न्तरांशा गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम् । एवं विमर्दा-र्धाभ्यां विमर्दभुजौ" प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । "कोटिश तत्कालशरोऽथ कोटीदोर्वर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । मानैक्यखण्डं श्रुतिवर्जितं सद्ग्रासप्रमाणं भवतीष्टकाले" शि० । 'इष्टकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः' । कोटिभुजवर्ग-योगपदं कर्णः । कर्णोनं मानैक्यार्धमिष्टकाले ग्रासप्रमाणं भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिवृत्ते प्राच्यपरस्तत्र याम्योत्तरः शरोऽत्र कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्णं इत्युचितम् । कर्णो नाम बिम्बमध्ययोरन्तरम् । स या-वता मानैक्यार्धादूनो भवति तावद्ग्राहकबिम्बं ग्राह्ये प्रविष्टम् । अतस्तावानिष्टकाले ग्रास इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह । "ग्रासोनमानैक्यद-लस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहिताद् पदं यत् । गत्यन्तरांशैर्वि-हृतं फलेन स्थित्यर्धकं स्याद्भवतीष्टकालः । तत्कालेनाग्रेण मुहुः स्फुटोऽग्रे ग्रस्येऽन्यथा वा परिलेखतोऽयम्" शि० । इष्टग्रासेनोनस्य मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपवर्गेणो-नान्मूलं गत्यन्तरांशैर्भजेत् । फलेन स्पर्शस्थित्यर्धं हीनं यदि स्पार्शिको ग्रासः । यदि मौक्षिकस्तदा मौक्षिकं हीनम् । शेषमिष्टकालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालश-रेण य आनीयते स सूक्ष्मासन्नः । एवमसकृत् स्फुटः स्यात् । यद्वाभीष्टकालमग्रे परिलेखादेव वक्ष्ये । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन, ग्रासोनमानैक्यार्द्धं कर्णस्तत्का-लशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैर्विहृत-फलमिष्टकालस्य मध्यग्रहस्य च यावदन्तरमतः खस्थित्य-र्धाच्छोधितमित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह । "मध्यग्रहः पर्वविरामकाले प्राक् प्रग्रहोऽस्मात् परतश्च मुक्तिः । स्थित्यर्द्धमाद्योऽथ मर्द्दजात संमीलनोन्मीलनके तथैव" शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह । "खाङ्का ९० हत स्वद्युदलेन भक्ताः स्पर्शादिकालोत्थनतं लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पलकर्णभक्ता निघ्ना द्यु-मौर्व्या यदवाप्तचापम् । प्रजायते भागपूर्वे नते क्रमादुदग्-यमागं वलनं पलोत्थम्" शि० ।"यस्मिन् काले वलनं साध्यं तस्मिन् काले या नतघटिकास्ता खाङ्का ९०हताश्चन्द्रमहे रात्र्यर्द्धेन भक्ता अर्कग्रहे दिनार्द्धेन, फलमंशा स्युः । तेषां क्रमज्याऽक्षज्यया गुणया द्युजीवया भक्ता फलस्य चापं पलोत्थं वलनं जायते । प्राङ्नते सौम्यं, पश्चि-मनते याम्यम् । वलनानयनमुत्क्रमजाया कैश्चित् कृतं तच्चिरासार्थमत्र क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेष-णवत्त्वादन्यत्र सर्वत्रोत्क्रमज्या प्राप्नुवन्ति" प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । "युतायनांशोडुप-कोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभा-जिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकं भवेच्च याम्याया-नदिक्कमायनम्" शि० । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया १३९७गुणया द्युज्यया भक्ता फलस्य चाप-मायनं वलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने ग्रहो वर्त्तते तद्दिक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले" प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । "तयोः पलोत्थायनयोः समान्ययोर्युतेर्वियुक्तेस्तु विभिन्नकाष्ठयोः । या शिञ्जिनी मानदलैक्यनिघ्नी त्रिज्योद्धृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् । यैरुत्क्रमज्याविधिनैतदुक्तं दिव्यक्ष ते गोलगतिं विदन्ति" शि० ।

"तयो पलोद्भवायनयोर्वलनचापयो सजातयोर्योगो भिन्नजातयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता फलं स्फुटा वलनज्या भवति। यैरिह वलनद्वयस्योत्क्रमज्याविधिरोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं परिभाव्य दिशा वलनस्योत्क्रमज्ययोपपन्नय. क्रमज्ययेति तैः सम्यक् क्वापि नावलोकितमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तरा। इह सममण्डलं दृष्टुः प्राची सममण्डलादिष्टे नते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तावत् तद्दिक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम्। अथ विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता यतश्चलिता तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम्। तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति। सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तत् स्फुटमित्यर्थः। एवं त्रिज्यापरिणतं तदनुपातेन मानैक्यार्द्धपरिणतं कृतम्। यतोऽत्र मानैक्यार्द्धवृत्ते वलनं देयम्" प्रमि०। इदानीमङ्गुलिप्तार्थमाह।
"त्रिज्योद्धृतत्वस्यमयोत्थयष्टुः सार्द्धद्वि२,३० युक्तोऽङ्गुलिप्तिकाः स्युः। स्थूलाः सुखार्थं द्युदलेन भक्तं खखमतं सार्द्धयमा२,३०न्वितं वा" शि०। "मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य त्रिप्रश्नोक्ता यष्टुः साध्यः। स यष्टुस्त्रिज्यया भक्तः। फलं सार्द्धद्वियुक्तमङ्गुलिप्तिका भवन्ति। अथवोन्नतघटिका ग्रहस्य दिनार्द्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्द्धद्वियुक्तं सुखार्थं स्थूला अङ्गुलिप्तिका भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। गगनमध्यस्य यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितप्रभित्वात् किञ्चित् स्वल्पं दृश्यते। अथोदये क्षितिजस्थधूव्यवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति। तत् स्वल्पत्वं विशालत्वं चोपलब्ध्या युक्तिमद्भिः कल्पितम्। तत्र गगनमध्ये सार्द्धत्रिकल ३,३०। उदये सार्द्धद्विकल २,३० अङ्गुलं कल्पितम्। अथान्तरेऽनुपातेन। यदि त्रिज्यातुल्ये यष्ट्यङ्गुलिप्तान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति फलं सार्द्धद्वियुक्तमङ्गुलिप्तिकाः स्युरित्युपपन्नम्। अथवा स्थूलोऽनुपातः। यदा दिनार्द्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी रूपं लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति" प्रमि०।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह "प्राभिर्विभक्ता वलनेषुबिम्बदोःक्षमलिप्ताः स्युरथाङ्गुलानि। शरा यथाशा ग्रहणे रवींदोश्चन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः" शि०। आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविक्षेपबिम्बक्षमभुजकोटिकर्णा भाज्या। फलान्यङ्गुलानि भवन्ति। इह रविग्रहणे शरा यथागतदिश एव। चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः। अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव। शराग्रे हि चन्द्रः, शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते। तत्स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिश शरा वेद्या इत्युपपन्नम्" प्रमि०। इदानीं परिलेखमाह।
"ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधिताशम्। बाह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः। सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं तथा पश्चिमतश्च देयम्। परिप्रश्ने पश्चिमपूर्वतस्ते विपर्ययदिक्चिह्नित एव साध्यम्। सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्तान्यङ्काम्यतः स्पर्शविमुक्तिबाणौ। ज्यावत्स्वकाभ्यां वलनाग्रकाभ्यां देयौ यथाशावश मध्यबाणः। केन्द्रात् प्रदेयो वलनस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकखण्डकेन। वृत्तं कृतं स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः" शि०। "समायामवनौ ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेणेष्टस्थानकल्पितबिन्दोर्वृत्तं लिखित्वा तस्मादेव बिन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्यद्वृत्तं कृत्वा तस्य बिन्दोरुपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं खटिकाया रजसोत्थाय रेखे कार्ये। अथ मानैक्यार्धवृत्ते वलनं देयम्। तत्र चन्द्रस्य स्पार्शिकं प्राचीचिह्नतो, मौक्षिकं प्रतीचीचिह्नतः। रवेस्तु स्पार्शिकं प्रतीचीचिह्नतो मौक्षिकं प्राचीचिह्नतः। अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचिह्नात्। तत् कथं देयमित्याह। सव्यापसव्यं याम्यसौम्यमिति। यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्नाद्याम्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचिह्नात् पूर्वमिति सव्यम्। इतोऽन्यथापसव्यम्। तच्च वलनं ज्यावद्देयं न धनुर्वत्। एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगतानि सूत्राण्यङ्क्यानि। अथ स्पर्शवलनाग्रात् स्पार्शिको मोक्षवलनाग्रान्मौक्षिको विक्षेपो देयः। स च ज्यावत्। अथ मध्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः। तेभ्यः शराग्रचिह्नेभ्यो ग्राहकार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य स्पर्शमुक्तिमध्यग्रासाः वेदितव्याः अत्र वासना। मानैक्यार्धवृत्ते ग्राहकवृत्तस्य मध्यं यदा भवति तदा ग्राह्यग्राहकयोर्बिम्बप्रान्तौ संलग्नौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं बहिर्लिखितं तत्र दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्डलप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा सा क्रान्तिवृत्तप्राची। एवं सर्वदिशां वलनम्। अथ वलनसूत्राज्ज्यावद्विक्षेप। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्या विक्षेपो याम्योत्तरः। एवं स्पर्शमोक्षयोः सिद्ध। अथ

मध्यग्रह केन्द्राद्वलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मध्यग्रहणं नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याम्योत्तरा दिक्। विक्षेपाग्रे छादकवृत्तमध्यमतस्तत्र कृतैर्वृत्तैः स्पर्शमोक्षमध्या भवन्तीत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेष्टग्रासपरिलेखमाह। "केन्द्राद्भुजं स्वे वलनस्य सूत्रे शरं भुजाग्राच्च ततश्च केन्द्रात्। प्रसार्य कोटिश्रुतियोगचिह्नाद्वृत्ते कृते छादकखण्डकेन। संमीलनोन्मीलनकेष्टकालग्रासाश्च वेद्या यदि वान्यथाऽमी" सि०। "संमीलनकाले वलनमानीय तत् प्राक्चिह्नात् प्राग्वद्दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगां रेखां कृत्वा तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः। भुजाग्रात् तत्कालशरप्रमाणा शलाका तथा केन्द्रात् कर्णमिता च प्रसार्य शलाकाद्वययोर्युतिचिह्नाद्ग्राहकार्द्धेन वृत्तं विलिख्य संमीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो दत्त्वोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमेव तत्कालवलनमिष्टवशेन प्राक् पश्चिमतो वा दत्त्वोक्तवदिष्टग्रासो ज्ञेयः। यदि वान्यथामी इत्यस्याग्रे सम्बन्धः। अत्रोपपत्तिः। भुजो हि छादकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णः। कर्णाद्ग्राहकबिम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्तियुक्तम्। ननु ग्राह्यबिम्बमध्याद्वलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत् कथं भुजो छादकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र ज्ञातचिह्नजकोटिकर्णैस्त्र्यस्रमुत्पद्यते तदन्यसमायतचतुरस्रार्द्धं स्यात्। तदत्र भुजाग्राद्विक्षेपः कोटिः। एवं भुजमूलादपि। विक्षेपमूलयोरन्तरे यावान् भुजस्तावान् विक्षेपाग्रयोरपि। अतश्छादकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते तददुष्टम्" प्रमि०।

इदानीमन्यथा संमीलनादिपरिलेखमाह। "ये स्पर्शमुक्त्योर्विहिताश्च चिह्ने ताभ्यां पृथङ्मध्यशराग्रयाते। रेखे किल प्रग्रहमोक्षमार्गौ तयोश्च माने विगणय्य वेद्ये। बिम्बान्तरार्द्धेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि। भूभार्द्धसूत्रेण विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये" सि०। स्पर्शशराग्रान्मध्यशराग्रयाता रेखा कार्या। स प्रग्रहमार्गो ज्ञेयः। अथ मध्यशराग्रान्मुक्तिशराग्रगा पृथगन्या रेखा कार्या। स मुक्तिमार्गो ज्ञेयः। तयोर्मार्गयोः प्रमाणे अङ्गुलशलाकया मित्वा पृथगभीष्टे स्थाप्ये। अथ बिम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्तमुत्पाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तच्चाद्योगद्वयचिह्नात् भूभार्धसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने ज्ञातव्ये। अत्रोपपत्तिः। स्वमार्गेणागच्छतो ग्राहकमध्यस्य यत्र मानान्तरार्धतुल्यं कर्णो भवति तत्रस्थे तस्मिन् ग्राहके संमीलनमुन्मीलनं च यत उत्पद्यते ततो बिम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये" प्रमि०।

इदानीमिष्टग्रासार्थमाह। "मार्गाङ्गुलघ्नं स्थितिखण्डभक्तमिष्टं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि। इष्टाङ्गुलानीष्टवशात् स्वमार्गे दद्यात्तत्र च छादकखण्डवृत्तम्। ग्रासेष्टखण्डं यदि वाऽयमस्य स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्" सि०। "इष्टमितीष्टकालो घटिकादिरनष्टस्थापितैर्मार्गाङ्गुलैर्गुण्यः स्वस्थित्यर्द्धघटीभिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति। तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा। कथमिति चेत् इष्टवशात्। यदि स्पर्शादनन्तरमिष्टं कल्पितं तदा स्पर्शशराग्रादनन्तरमिष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वमिष्टं तदा मध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि। एवं मुक्तिमार्गेऽपीष्टवशादिष्टाङ्गुलाग्रे छादकबिम्बार्द्धेन वृत्तं विलिख्येष्टग्रासो ज्ञेयः। एष वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि स्थित्यर्द्धघटीभिर्मार्गाङ्गुलानि लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति फलमिष्टाङ्गुलानि। तदग्रे छादकबिम्बमध्यमित्यर्थः। तत्र छादकार्द्धेन वृत्ते कृते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्रम्" प्रमि०। इदानीं ग्रासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह॥ "ग्रासोनमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गदले बहिर्ये। ते सगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाप्ते पृथगिष्टकालौ" सि०। "मानैक्यार्द्धेन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत्। तस्माद्वृत्ताद्बहिर्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितिखण्डकेन गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये। फलं स्पर्शादग्रत इष्टकालो भवति। मोक्षात् पृष्ठतश्च। अत्रोपपत्तिः। ग्रासोनमानैक्यदलमिष्टकाले ग्राह्यग्राहकबिम्बमध्ययोरन्तरं कर्ण इत्यर्थः। इदं पूर्वमेव कथितम्। तेन कर्णेन केन्द्रे वृत्तात् कृताद्ये मार्गखण्डे बहिर्भवतस्ताभ्यामिष्टकालानुपातः। यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्द्धघटिका लभ्यन्ते तदा बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिष्टकाल इति" प्रमि०।

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह। "स्वल्पे छन्ने धूम्रवर्णः सुधांशोरर्द्धे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात्। सर्वच्छन्ने वर्ण उक्तः पिशङ्गो भानोश्छन्ने सर्वदा कृष्ण एव" सि०।

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह।

"इन्दोर्भागः षोडशः खण्डितोऽपि तेजःपुञ्जच्छन्नभावान्न लक्ष्यः। तेजस्तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णगोर्द्वादशांशो नादेश्योऽतोऽल्पो

ग्रहो मुक्तिमक्षि" सि०स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारे तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः। "दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ। कक्षोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिञ्च वच्मि" सि०। "अमावास्यान्तकाले समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ चाधो-दृश्येते यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूपृष्ठोच्छ्रितौ द्रष्टैक-सूत्रे न पश्यति। येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ। चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी अर्कस्य महती। यथा चन्द्रग्रहणे यैव चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भू-भेन्दू नतावपि कक्षोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-ग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात्। तेन कारणेन तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि०।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति। "दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये। रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" सि० "अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रि-भोनं कार्य्यम्। तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति। ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम्। तथा वित्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनं वेदि-तव्यम्। तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः। यदधिके तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः। अथ लम्बन-स्योपपत्तिस्तावदुच्यते। इह किल समभमण्डलयाम्योत्तर-कोणस्थानानामङ्कस्पृष्टेन परिकरसद्वृत्तं निबध्यते तत् क्षितिजम्। तत्स्थं यद्भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति। भू-पृष्ठगस्तु भूव्यासार्धं तत् क्षितिजमपि न पश्यति। किन्तु भूव्यर्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समगादन्यत् क्षिति-जं स मन्यते। यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति। तदध क्षितिजं दृक्सूत्रालम्बितं न पश्यति अतो चन्द्रकक्षाया दृङ्मण्डले तेषां योजनानां सम्बन्धिन्यो या लिप्तास्ता कुभकलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च। तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति। यतो गति-योजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्धम्। यदा किल क्षितिजस्थस्तदा कुभकलिप्ताभिर्नतत्वं गतः। अथ यदा खमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि खमध्यस्थमेव पश्यति। न कुतोऽपि नतस्ततस्तत्र लम्बना-भावः। क्षितिजे तु कुभकलिप्ततुल्यं परमलम्बन-म् अतो ज्ञात चार्धाद्यते मध्ये लम्बनमुत्पद्यते। एवं चन्द्रस्यापि। दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-प्तासु शुद्धासु शेषं रविदृक्षेपाश्चन्द्रस्य परमा लम्ब-लिप्ताः। अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः। यदि ग-त्यन्तरकलाभिर्घटीषष्टिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांश-तुल्याभिः किमिति। फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-नम्। अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साध-यितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम्। यदा तदपि तिर्य्यक् तदानुपातद्वयेन। लम्बनं हि दृङ्मण्डलस्थलम्बनोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम्। तत् किल कर्णरूपम्। तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटि-रूपं स्फुटं भवति। यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं तदा तदेव स्फुटम्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राचीपरत्वा लम्बनस्य स्फुटत्वम्। अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमोच्चस्थाने लम्बनस्य परमत्वम्। परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः। तच्च तस्य परमोच्चत्वं वित्रिभलग्ने भवति। यदा वित्रिभं ख-मध्ये भवति तदा तत्कुक्षिज्यावृत्तः स्यात्। तदा म-ध्यममेव स्फुटं लम्बनम्। यदा तद्वित्रिभं खमध्या-न्नतं भवति तदा तत्कुक्षिज्यातो न्यूनो भवति तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां याति। अतो वित्रिभलग्नशङ्कोरनुपातद्वयेन लम्बनस्याप-चय। अतो वित्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-त्वकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र०मि०।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह। "त्रिभोन-लग्नं तरणि महत्स्यात् तल्लग्नयोर्वा समयोऽन्तरेऽसौ। त्रि-भोनलग्नस्य भवेद् द्युयातः शङ्क्वाद्यतस्य चरान्तकाद्यैः। त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भा-जिता। फलात् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि०शि०। "दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तदनन्तं वित्रिभं च कृत्वा तयोर्वित्रिभस्य भोग्यं भुक्तस्य भुक्तमन्तरोदययुतं वित्रिभस्योदितः कालो भव-ति। तेन कालेन वित्रिभलग्नजनितकुज्याद्युज्या-न्त्यादिभिः त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः। शङ्कोश्च दृग्-ज्या तच्छायाकर्णेन साध्या। अथ त्रिभोनलग्नार्कयो-रन्तरस्य ज्या साध्या। अथ तया लम्बनार्थमनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया वित्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चतस्रो घटिका लम्बनं तदाभीष्टया किमिति फलं मध्य-मलम्बनम्। अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यवित्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते तदा

ऽस्मिन्नन्तरागमीति विलिप्तैवं लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि०।
इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह। "कक्षा-
वृत्ते १२ घ्नात् त्रिभहीनलग्नकर्णेन भक्तं यत्तु लम्बनं
वा" शि० सि०। "मध्यलम्बनात् द्वादशगुणादित्रि-
भलग्नसंभूतच्छायाकर्णेन भक्तात् यल्लब्धं तदा स्फुटं लम्बनं
भवति। अत्रोपपत्तिश्छेद्याधिकेन। तत्र त्रिभ-
लग्नशङ्कोर्द्वादशभागेन त्रिभलग्नशङ्कुच्छाया चाप-
वर्जिता जाता गुणकस्थाने द्वादश १२ हरस्थाने त्रिभ-
लग्नकर्ण इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य
रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्-
दृग्गतिर्वै ४ गुणा त्रिभोन्या भक्ता परा लम्बनलिप्तिकाः
स्युः" शि० सि०। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः यावित-
स्तथा दर्शान्तकाले रवेः सोपकरणैः शङ्कुरुत्पद्यते
तावन्तौ स्थापयित्वा तयोः दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः
शङ्क्वोर्वर्गान्तरपदं तद्दृग्गतिश्च भवति। प्रथमप्र-
कारोऽयम्। अथ दृग्गतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्-
ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृग्गतिरेव भवति। अथ दृग्गते-
र्लम्बनमुच्यते। दृग्गतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं
लम्बनलिप्तिका, स्युः। अत्रोपपत्तिरेवं। यदा वित्रिभलग्न
खमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभो-
नलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतु
र्गुणा त्रिज्यया भक्ता मध्यमं किल लम्बनं भवति। तदेव
स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा
वित्रिभलग्नं खाभावतः तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य
तदा तत् भाग्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति।
तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं क-
तम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। नभोमध्यमाग-
तेन त्रिज्यैव वित्रिभलग्नशङ्कुः तत स्फुटत्वार्थं यः
साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले स्फुटदृग्-
ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य दृङ्मण्डल-
मिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्यया
यदागतं तल्लाभं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभ-
लग्नशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव
स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोप-
पादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी।
वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुज-
रूपः। यत क्रान्तिमण्डलमाध्या. मध्यगद्विषोत्तरं
पाश्रितविमण्डलोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र
वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तच्छमिता न
त्रिकनावन्द्रार्कयोर्याम्योत्तरमन्तरं वर्तन तस्यैव दृश्य
पश्यति। यथोक्तं गोले। "नभोमध्यान्तरं यत् स्यादि
त्रिभे ऽर्कतोऽपि तत्। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बन-
कलास्तयोः। तदन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिका"
शि०। यत् इद लम्बनलेन्दुतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्य-
योर्वर्गान्तरपदं स्यात्। दृग्गतिर्भवितुमर्हति। पर यथा
स्थिते गोले क्षेपोपरीय न दृश्यते। यतो वित्रिभल-
ग्नार्कयोरन्तरज्या वित्रिभलग्नशङ्क्वाभाव परिणता सती
दृग्गतिर्भवति। अत एवानेनापि प्रकारेण वित्रिभल-
ग्नेऽर्कस्य परमा दृग्गतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति।
अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्क-
दृग्ज्ययोस्तुल्ये गतार्के भुजकर्णरूपे समायां भूमौ वि-
न्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृग्गतिं दर्शयेत्। एतमन्ने
कविधान्युपपत्त्यानुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलीकर्मा-
पर्यङ्काराकावां कुर्वते। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र किम
वित्रिभलग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छ-
ङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र
स्वस्वशङ्कुवर्गयोगौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवत।
तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वात्तयोः शङ्कुवर्गा-
न्तरमेवावशिष्यते। एवं यत्र तुल्ययोस्त्रिज्यावर्गयोरपि भुज-
ज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति।
अत उक्तं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययो
रिति। दृग्गतिश्चत्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य कटीक-
रणम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "शङ्क्वोस्तयोर्दृग्गुण
योस्तयोर्वा त्रिज्याहतयोर्वा विभक्तयो स्यात्। यद्वर्गविश्ले-
षपदं द्विघ्नं विलम्बनं तद्घटिकादिकं वा" शि० सि०।
"तयोरनन्तरकथितयोर्वित्रिभलग्नार्कशङ्क्वोस्त्रिज्याहत-
योगेनापवर्त्य तयोर्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति।
अथ तयो शङ्क्वोर्दृग्ज्ये तयोस्त्रिज्याहतयोर्वाऽपवर्त्य
वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिः।
अत्र निष्पन्नाया दृग्गतेः कोटिरूपाया घटीकरणाय
त्रिज्यया चानुपात। च तदुपकरणभूतयो शङ्क्वो-
स्तद्दृग्ज्ययोर्वा क्रियालाघवार्थं यदि क्रियते तदा घ-
टिकात्मिकैव दृग्गतिरुत्पद्यते। तदेव लम्बनम्।
अतस्तथा कृते जातमप्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि०।

लम्बनप्रयोजनमाह। "तस्य संस्कृतः पर्वविरामः एवं स्फुटोऽसकृत् स पर्वमध्यकालः" सि॰शि॰। "एवं यद्दर्शान्तकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्वित्रिभलग्नादूनेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु क्षेप्यम्। यदि वित्रिभादधिकेऽर्के जातं तदा दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम्। एवमसकृल्लम्बनसंस्कृतात् दर्शान्तकालाल्लग्नमानीय वित्रिभं च कृत्वोक्तप्रकारेण लम्बनं साध्यम्। तेन गणितागतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्यः। एवं मुहुर्यावदविशेषः। एवं संस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालो भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चन्द्रकक्षाया आसन्नत्वाद्रविकक्षाया दूरत्वात् कुपृष्ठाच्छ्रिताद्द्रष्टू रविमण्डलगामि यत् सूत्रं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम्। क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल वित्रिभम्। तस्मादूनो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितश्चन्द्रः पृष्ठतो भवति। चन्द्रो हि शीघ्रगतिः। शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या। अतो लम्बनं तिथौ धनम्। यदा वित्रिभलग्नादधिकोऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादग्रतो भवति। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तस्य लम्बनमृणम्। एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम्। यदि त्रिज्यातुल्ययार्कदृग्ज्यया परमा भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशतुल्या लम्बनलिप्ता ४८। ४६ लभ्यन्ते तदेष्टयार्कदृग्ज्यया किमिति। फलं दृग्लम्बनकला। एवमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपज्यया लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते ता अवनतिलिप्ता ता भुजरूपाः। दृग्लम्बनकला कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ता। यतो दृङ्नत्यानयनेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः। अतो दृक्क्षेपाज्जाताऽवनतिर्भुजः। स्फुटलम्बनलिप्ता कोटिः। इदमखिलं गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम्। तद्यथा। "यत्र कुपृष्ठाच्छ्रितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम्। साध्यते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा। इष्टापवर्तिता दृश्या कक्षे च शशिसूर्ययोः। भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखा तयोर्ध्वगाम्। तिर्यग्रेखायुतौ कल्प्य कक्षायां क्षितिजं तथा। ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापाग्रकेऽर्कतौ। तत्पार्केन्दू समुत्पत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत्। एकं भूमध्यगं सूत्रं नतेऽस्मिन्नर्कमण्डलम्। द्रष्टुर्भूपृष्ठगादन्यद्दृक्सूत्रं तदुच्यते। कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः। गर्भसूत्रे यदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ। दृक्सूत्रालम्बितश्चन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्मृतम्। दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्। अथ याम्योत्तरावाप्तं भित्तौ पूर्वं क्रमाल्लिखेत्। ये कक्षे मण्डले ते तु ज्ञेये बिम्बप्रमण्डले। त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि। तच्चापाग्रेऽर्कतो बिन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ। प्राग्वद्दृक्सूत्रतश्चन्द्रवित्रिभस्य नतिर्नतिः। कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। याम्योत्तरं नतिः साऽतु दृक्क्षेपात् साध्यते ततः। यत्र तत्र नतादर्कादवचन्द्रावलम्बनम्। तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं तु तत्। पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम्। अपमण्डलं प्राची तत्तिर्यग् दक्षिणोत्तरा। यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम्। यद्याम्योत्तरभावेन नतिश्च तदुच्यते। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। वर्गान्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिका। परलम्बनलिप्ता ४८/४६ घ्नी त्रिज्या २४३८ हृता रविदृग्ज्यका। दृग्लम्बनकलास्ता स्युरेव दृक्क्षेपयोर्नतिः। गत्यन्तरस्य ७३१/२७ तिथ्यंश ४८/४६ परलम्बनलिप्तिका गतियोजन ११८५८/४५ तिथ्यंश ७९०/२५ कुदलस्य यतो मितिः। स्युर्लम्बनकला नाड्यो गत्यन्तरहृतोद्धृताः। प्राग्गतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता गम्या पृष्ठगते यतः। प्राग्ऋणं तद्धनं पश्चात् क्रियते लम्बनं तिथौ। याम्योत्तरं यदस्ताद्यदन्तरं शशिसूर्ययोः। नतिस्तस्यास्तया तस्मात् स स्फुटः स्यात् स्फुटः शरः" प्रमि॰।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य नरस्त्रिभू १३ घ्नो दन्तै २२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात्। लग्नार्कयोरन्तरकोटिदोर्ज्ये विधाय दोर्ज्यापरयोर्वियोगात्। खगाद्युतात् कोटिगुणस्य कृत्या मूलं श्रुतिः कोटिगुणात् परघ्नात्। श्रुत्या हृताल्लब्धधनुःकलाद्यास्ता वाऽसवो लम्बनजा भवन्ति" सि॰शि॰। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः स त्रयोदशगुणो द्वाविंशतिभक्तः फलं परसंज्ञं भवति। दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादर्कोनाद्भुजकोटिज्ये साध्ये। तत्र दोर्ज्यायाः परस्य च यो वियोगस्तस्माद्वर्गीकृतात् कोटिज्यावर्गेण युताद्यत् पदं स कर्णः। कोटिज्यापरयोर्घातात् तेन कर्णेन भक्ताद्यत् फलं तस्य चापे यावत्यः कलास्तावन्तो लम्बनासव षड्‌भक्ते भवेयुः। अत्रोपपत्तिः। यदि त्रिज्यातुल्ये १२० वित्रिभलग्नशङ्कौ परमलम्बनज्यातुल्यगुणकेन त्रिज्या हरस्तदा त्रयोदशगुणकेन कः। फलं द्वाविंशतिः। तस्य परसंज्ञा कृता। अथोऽधःस्थयोरपि चन्द्रार्कयोः क्रियोपसंहारश्चेमन्यथा कल्पितं लम्बनज्ञानम्। तत्र

तावत् परमं लम्बनमुच्यते । अतस्ता घटिकाः किल परमं लम्बनम् । तत्र य त्रिभात्स्ये वित्रिभोनलग्नगहो । तासां घटीनां यावन्तोऽवयवास्तावन्त एव चतुर्दिशिभागानां कला भवन्ति । अतस्त्रिज्याधनुभूतक्रान्ते कलानां तुल्यास्तदा परमलम्बनावयवा भवन्ति । यदा पुनर्वित्रिभलग्नचतुर्गुणित्रिज्यातोऽल्पो भवति तदा तज्जनितक्रान्तेः कलानां तुल्या भवन्ति । अतो वित्रिभलग्नशङ्कुजनिता क्रान्तिज्या तदा परमलम्बनाहृता ज्या भवतीत्यत्र गतन्यम् । अथ पूर्वापरायताया भित्तेरुत्तरपार्श्वे त्रिज्याप्रमिताङ्गुलकर्कटेन वृत्तमालिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखामूर्ध्वरेखां च कुर्यात् । तत् किल चन्द्रकक्षावृत्तं कल्प्यम् । तन्मध्यादुपरि परमलम्बनाङ्गुलज्यान्तरे भूबिम्बं बिन्दुं कृत्वा तत्र तेनैव कर्कटेनान्यद् वृत्तं विलिखेत् । तन्मध्येऽप्यन्या तिर्यग्रेखा कार्या । ऊर्ध्वरेखा सर्वोपरितो नेया । तत् किलार्ककक्षावृत्तम् । ते वृत्ते षष्ट्या घटिकाभिरङ्क्ये । ऊर्ध्वरेखायुतौ द्वयोरपि वित्रिभलग्नस्थौ बिन्दू कार्यौ ततो वित्रिभलग्नार्कान्तरभागैः रविकक्षायां वित्रिभलग्नाग्रतः रविसंज्ञं बिन्दुं कुर्यात् । एवं चन्द्रवित्रिभान्तरभागैश्चन्द्रकक्षायां तथैव भागैर्मितं चन्द्रबिन्दुं च । ततो भूबिन्दो रविचन्द्रबिन्दुपरिगतं सूत्रं प्रसार्यम् । तत् सूत्रं रविकक्षायां लगति तस्य रविबिन्दोरन्तरे यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले लम्बनघटिका ज्ञेयाः । एवंविधे वेधेऽस्य लम्बनस्य साधनोपपत्तिर्गोलयोगमनवद्गतमुच्यते । तत्र रविकक्षा कक्षामण्डलं, चन्द्रकक्षा प्रतिमण्डलं, परमलम्बनाङ्गुलज्यान्त्यफलज्या वित्रिभलग्नं मन्दोच्चं प्रकल्प्य येषा क्रियेष्टा । एतदानयनं किञ्चित् स्थूलम्" प्रमि० ।

अथ नत्यर्थमर्केन्द्वोर्दृक्क्षेपमाह । 'लग्नाग्रं या वित्रिभलग्नमद्दो स एव दृक्क्षेप इनस्य तावत् । सौम्येऽयने वित्रिभकेऽधिकेऽस्मात् सौम्योऽन्यथा दक्षिण एव वेद्यः । पार्श्वोक्तस्यास्य च स्फुटस्य त्रिभोनलग्नोत्थशरेण जीवा' शि० ।

"पूर्वार्द्धं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । सोऽर्कदृक्क्षेपः सौम्यो याम्यो वेति चामायोच्यते । तत्र वित्रिभलग्नस्यायने सौम्ये-ऽक्षांशेभ्योऽधिके सति सौम्यो ज्ञेयः । इतोऽन्यथा याम्यः । अथ तस्य दृक्क्षेपस्य धनुः कार्यम् । वित्रिभलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य यथापाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्यातोऽप्येव विक्षेपः साध्यः । तेन वित्रिभलग्नविक्षेपेण तद्दृक्क्षेपधनुः संस्कार्यम् । एकदिशोर्योगो भिन्नदिशोरन्तरमित्यर्थः । स एव स्फुटश्चन्द्रदृक्क्षेपस्य दिक् । तस्य जीवा दृक्क्षेप इन्दोरिष्यते सम्बन्ध । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्नं क्रान्तिवृत्ते तद्भ्रमणवशात् कदाचिद्दक्षिणोत्तरवृत्तात् पूर्वतः कदाचित् पश्चिमतो भवति । यद्युदयलग्नमुत्तरगोले तदा पूर्वतो भवति । तदन्यथा पश्चिमत इत्यर्थः । खार्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलं यत्र वित्रिभे लगति तत्खार्धान्तरेऽर्कदृक्क्षेपचापांशाः । यत्र विमण्डले लगति तत्खार्धान्तरे चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः । तज्ज्ये तयोर्दृक्क्षेपौ" । 'यदा कक्षामण्डलं खमध्ये भवति तदा तस्य दृङ्मण्डलाकारत्वात् तत्र स्थितोऽपि ग्रहो लम्बितोऽपि कक्षामण्डलं न त्यजति । अतोऽस्मान्नतेरभावः । यदा खार्धात् वित्रिभलग्नं दक्षिणतः । तदा तिर्यग्नतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य ततोऽधो रविर्दृङ्मण्डलगत्याधोऽवनम क्रान्तिवृत्ताद्दक्षिणतो यावतान्तरेण दृश्यते तावती तस्य नतिः । एवं वित्रिभलग्नं यदि खार्धादुत्तरस्थं तदोत्तरा नतिः । एवं चन्द्रस्यापि नतिः । किन्तु चन्द्रकक्षामण्डलं विमण्डलमेव कल्प्यम् । यतश्चन्द्रो विमण्डले भ्रमति । अत खार्धाद्विमण्डलं यावता तत्र तावच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य चापम् । तज्ज्या तद्दृक्क्षेपः । एवं दृक्क्षेपवशात् तिरश्चीने स्थिते विमण्डले सति दृङ्मण्डलगत्याऽवलम्बितस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन सह यदन्तरं दक्षिणोत्तरं सा चन्द्रनतिस्तस्य दृक्क्षेपादागच्छति" प्रमि० ।

"दृक्क्षेपान्नतिसाधनमाह । "दृक्क्षेप इन्दोर्निजमध्यभुक्तिविश्लेषभिन्नौ त्रिगुणोद्धृतौ तौ । नती रवीन्द्वोः समभिन्नदिक्के तदन्तरैक्यं तु नतिः स्फुटाऽस्य" शि० । "तौ चन्द्रार्कयोर्दृक्क्षेपौ स्वस्वमध्यभुक्तिपञ्चदशांशेन गुणितौ त्रिज्याभक्तौ फले तयोर्नती भवतः । तयोर्नत्योः समदिशोरन्तरं भिन्नदिशोर्योगो रविग्रहे स्फुटा नतिर्भवति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्येन दृक्क्षेपेण परमा भुक्तिपञ्चदशांशतुल्या नतिर्लभ्यते तदेष्टेन किम् । फलं नतिः" । अथ तयोर्नत्योर्योगवियोगकारणमुच्यते । यस्यां दिशि चन्द्रो नतस्तस्यां दिशि यदि रविस्तदा नत्योरन्तरेण चन्द्रार्कयोरन्तरं ज्ञातं भवति यदा भिन्नदिशौ नतौ तदा तयोर्योगेन चन्द्रार्कयोरन्तरमुच्यते" प्रमि० । इदानीं स्फुटनतेरानयनमाह ।

"दृक्क्षेप इन्दोर्द्विगुणो विभक्तः किन्दुः ॥४॥ स्फुटैवावनतिर्भवेद्वा । लघुज्याकोट्या द्विगुणोऽङ्कभक्तः पञ्चगगुणोऽवनतिः स्फुटा वा' शि० । 'चन्द्रस्य दृक्क्षेपो द्विगुणो भूपक्षैः ॥४॥ भाजितः फलं स्फुटैवावनतिः । यदि लघु-

ज्याकोट्यो विधुदृक्क्षेपस्तदा द्विगुण पञ्चभक्त क इति फलं स्वषष्ठ्ययुक्तं स्फुटैवावनतिर्भवेत् । अत्रोपपत्तिः । तत्र स्वल्पान्तरत्वाच्छशिदृक्क्षेपतुल्यमर्कदृक्क्षेपं परिकल्प्य भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशेनानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्ये दृक्क्षेपे भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभीष्टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशो गुणस्त्रिज्या हरः । गुणकहरौ गुणकांशेनापवर्तितौ । जातं गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने छिन्द्राः १४१ । एवं द्वद्भ्यन्नकाभिः । लघुज्याकाभिस्तु गुणकस्थाने द्वय २ हरस्थाने किञ्चिदूना पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं पञ्च कृता ५। अतस्तत् फलं स्वषष्ठ्यंशयुतं कृतम्" प्रमि०

इदानीं स्थूले लम्बनावनती सुखार्थमाह । "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम् । दृक्क्षेपशङ्कू परिकल्प्य साध्यं स्वल्पान्तरं लम्बनकं नतिश्च" मि० । "त्रिभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः शरश्च साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संस्कार्या । सा तस्य स्फुटा क्रान्तिः । पलावलम्बावपमेन संस्कृताविप्यादिना नतांशा उन्नतांशाश्च कार्याः । तज्ज्ये त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये । अतो नतज्यां वित्रिभलग्नशङ्कुं नतज्यां चन्द्रदृक्क्षेपं च परिकल्प्योक्तवल्लम्बनं स्वल्पान्तरमवनतिश्च सुखार्थं साध्या । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्न मध्योराशय एव दिनार्धशङ्कुस्तद्दृग्ज्यासन्नो दृक्क्षेप "प्रमि०।

इदानीं नते. प्रयोजनमाह ।

"स्पष्टोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मात् प्राग्वत् प्रसाध्ये स्थितिमर्दखण्डे" मि० । "अत्र सूर्यग्रहणे यः पूर्ववच्छर आगच्छति । असौ नत्या संस्कृतः सन् स्फुटो भवति । अत्रैतदुक्तं भवति । गणितागतो दर्शान्तकालो लम्बनेनासकृत् स्फुटीकृतः स किल ग्रहमध्यकालः । तत्र तात्कालिकं सपातं चन्द्रं कृत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ स्थिरलम्बनकाले यद्वित्रिभलग्नं तस्मादवनतिः साध्या । तया स विक्षेपः संस्कृतः । स मध्यग्रहणविक्षेपः स्फुटो भवतीत्यवगन्तव्यम् । ततो मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्याम्" इत्यादिना स्थितिमर्दखण्डे साध्ये । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलयोरन्तरालं विक्षेपः । चन्द्रो विमण्डले, रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो याम्योत्तरमन्तरम् । परं यदि भूगर्भस्थो द्रष्टा । यदा तु कर्षेणोच्छ्रितो भूपृष्ठस्थस्तदा रविकक्षामण्डलाच्चन्द्रकक्षामण्डलं मधो दृक्क्षेपस्यात्लम्बितं भवति । तद्याम्योत्तरभावेन या-

वता लम्बितं तावतो नतिस्तद्ग्राहकरोऽतस्तया शरे संस्कृते स्फुटसर्केन्द्वोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यथोक्तं गोले "याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तया तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" मि०।

इदानीं स्पर्शसम्मीलनोन्मीलनादिकालार्थमाह ।"तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थमतोऽसकृत्संस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं वा तद्विधायासकृत् स्पर्शमोक्षौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्तः भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शान्ततो मर्दवियोगयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम् । एतत्प्रकारेण विलम्बनं चेत् तत्स्फुटौ मग्नोन्मीलनकालौ । किंत्वत्र बाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुवित्रिभाभ्याम्" मि०। "प्रथमं यो गणितागततिथ्यन्तस्तस्मात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं साध्यम् । स्पर्शे स्थितिदलेनोनात्,मोक्षेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किल स्पर्शकालः साध्यते । तत्र गणितागततिथ्यन्तात् स्थित्यर्धमपास्य प्राग्वल्लम्बनमानीय तदन्तं स्थापयित्वा तद्गणितागते तिथ्यन्ते स्थितिदलेनोने धनमृणं वा कार्यम् । स स्थूलस्पर्शकालः । तन्मध्यकालयोरन्तरं स्थूलं स्थित्यर्धम् । तज्जनितफलोनात् समचन्द्रेन्दो. शरस्तत्कालनित्रिभकालजनितया नत्या संस्कृतः स्यात् । स्फुटविक्षेपात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितागते दर्शान्ते ऊने तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते सति तावान् कालस्तावान् स्पर्शकालः । एवमसकृदिति । स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं स्पार्शिकं स्थित्यर्धं ज्ञेयम् । स्पर्शकालात् पुनर्लम्बनमानीयावनतं स्थाप्यम् । अथ स्पार्शिकस्थित्यर्धघटीफलेन चन्द्रमूनीकृत्य शरः साध्यः । अन्तरातीतवित्रिभलग्नाच्चनतिः । तया स्फुटीकृताच्छरात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेनोनिते गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं स्फुटः स्पर्शकालः । असकृदिति यावदविशेषं मौक्षिकार्थं मध्यग्रहकालोत्थस्थिति समकालोत्थतिथ्यन्ते योज्या । तस्मादसकृल्लम्बनान्तरमवस्थित्या गणितागततिथ्यन्तो युतं सा मोक्षस्थितिरस्पष्टा । तल्लम्बनान्तरयुतोत्थस्थित्या वारं वारं पूर्वदयान्नोयोज्य । एवं स्थिरलम्बनान्तरयुतोत्थस्थिति मौक्षस्थितिर्ज्ञेया । सैव मौक्षिकम् । एवं स्थितिदलेनाढ्याद्गणितागतान्मोक्षकालोऽपि । तत्र चन्द्रपातौ तात्कालिकीकरणे फलं धनम् । एवं मोक्षमध्यग्रहकालयो-

रन्तरं मौक्षिकं स्थित्यर्द्धम् । एवं मर्द्दस्थितिमानात् गणितागतात् सम्मीलनकालः । मर्द्ददलेन युक्तादुन्मीलनकालः । सम्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटमर्द्धम् । उन्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम् । यद्युक्तविधिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि सकृदेव स्फुटो भवति । किन्तु तत्रायं विशेषः । स्पर्शकाले मोक्षकाले वा पुनर्विलम्बनं कृत्वा नतांशाः साध्याः । तथा तत्कालभवो विक्षेपः सकृत् सन् स्फुटः स्पार्शिकः । मौक्षिको वा स्फुटो भवति । नचेदेवं तदा स्थूलः । अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धानयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितागतो हि दर्शान्तकालो मध्यग्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयोस्तत्र तुल्यत्वात् । स्थित्यर्द्धेनोनो दर्शान्तकालः स्पर्शकालो भवति । युतो मोक्षकालः । अथ च दृक् कर्णोच्छ्रितत्वाल्लम्बनसत्यत्वम् । अतस्तेन संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहकालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्कालजनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति । या युक्तिर्मध्यग्रहकालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्कारे क्रियमाणे कालान्यत्वाच्छरः किञ्चिदन्यथा भवति । नतिश्च किञ्चिदन्यादृशी । तत्संस्कृतिभवं स्थित्यर्द्धमपि किञ्चिदन्यादृशम् । अतस्तेनोने गणितागते दर्शान्ते तत्कालं लम्बनं वा कर्त्तुं युज्यते । अत उक्तं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्द्धहीनाधिक इत्यादि । यद्युक्तविधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिश्च । तथा तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्धं किल क्रियते । तदा स्थित्यर्धं स्फुटं भवति । तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो भवति । स एव स्पार्शिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनः शरस्य नतेश्चाकरणात् स्पार्शिकः शरः पुनः कर्त्तुं न युज्यते । अत उक्तं किन्त्वत्र साधावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुविशिखाभ्यामिति" मिताक्षरा ।

इदानीं विशेषमाह

"येन यथाक्षुण्णपक्षोक्तमत्र स्फुटेषुजेन स्थितिखण्डकेन । हतोऽथ तेनैव हृतः स्फुटेन ग्रासः स्फुटः स्यादुपलक्षणेऽस्मिन् भानोः । ग्रासाच्च कालानयने फलं यत् स्फुटेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन । स्फुटेषुजेनापहृद्ग तत् स्थित्यर्द्धशुद्धं त्वथवेष्टकालः" इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

'अत्र रविग्रहणे विम्बवलनभुजकोट्यादीनामानयनं ग्रासाद्ग्रहणोक्तवत् वेदितव्यम् । किं त्वत्र भुजसाधने विशेषः । अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । असौ तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुण्यः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्य इत्यर्थः । फलं स्फुटो भुजो भवति'। "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहितात् पदं यत् । गम्यन्तरार्धं धिकृतमिति" यत् फलं लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्यर्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् सस्थित्यर्द्धा शुद्धमिष्टकालो भवति । स च स्पर्शाद्गतो मोक्षादेष्यः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्येत्यादिना फलं साध्यम् । तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम् । एवं यावदिष्टकालः स्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म । अत्रोपपत्तिः । भुजानयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्रग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्द्धयोर्वर्गान्तरादुद्धृतं तथेहानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्द्धम् । लम्बनान्तरसंस्कृतमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्द्धसम्बन्धेनागच्छति । यथा चन्द्रग्रहे मध्यममेव स्थित्यर्द्धम् । तत्सम्बन्धेन यादृशो भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वासनायास्तुल्यत्वात् । अथ च 'वीष्टेन निघ्ना स्थितिखण्डकेनेत्येवम्' यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धं वीष्टं कृत्वा पुनः आनीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धी भुजः स्यात् । अतावश्यक् । अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्द्धसम्बन्धीकरणायानुपातः । यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालजनितस्फुटशरभवस्थित्यर्द्धेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने । "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्" इत्यादिना यत् फलमागच्छति तन्मध्यमस्थित्यर्धं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थित्यर्धाद्यावद्विशोध्यते तावदभीष्टं भवति । अतस्तस्य फलस्य स्फुटस्थित्यर्द्धपरिणामायानुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्धेनैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्धेन किमिति । अत्र यल्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्टमवशिष्यते" इति मिताक्षरा ।

बृहत्संहितायां ग्रासप्रकारस्तद्भेदफलानि चोक्तानि यथा

"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके ॥ इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने । अन्यत्र पर्वकालाद् वरप्रदानात् कमलयोनेः ॥ मुखपुच्छविभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये । कथयन्त्यमूर्त्तमपरे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम् ॥ यदि मूर्त्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः । भगणार्द्धेनान्तरितो गृह्णाति कथं नियतचारः ॥ अनियतचारः खलु चेद् उपलब्धिः संख्यया कथं तस्य । पुच्छाननाभिधानोऽन्तरेण कस्मान्न गृह्णाति ॥ अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा न गृह्णाति । मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्मान्न भगणार्द्धम् ॥ राहुद्वयं यदि स्यात् ग्रस्तेऽस्तमितेऽथवोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनान्येन ग्रस्तः सूर्य्योऽपि दृश्येत ॥ भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः । प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्व्वार्द्धात् ॥ वृक्षस्य स्वच्छाया यथैकपार्श्वे भवति दीर्घा च । निशि निशि तद्वद् भूमेरावरणवशाद्दिनेशस्य ॥ सूर्य्यात् सप्तमराशौ यदि चोदग्दक्षिणेन नातिगतः । चन्द्रः पूर्व्वाभिमुखश्छायामौर्वीं तदा विशति ॥ चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत् समागतः पश्चात् । प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशाद्भास्करस्य ग्रहणम् ॥ आवरणं महदिन्दोः कुण्ठविषाणस्ततोऽर्द्धग्रस्तः । स्वल्पं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति ॥ एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्य्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः ॥ योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणायमाज्ञप्तः । आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता ॥ तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुः । याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्य्यते तेन ॥ न कथञ्चिदपि निमित्तैर्ग्रहणं विज्ञायते निमित्तैस्तु । अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि ॥ पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य सम्भवो भवति । तैलं च जलेऽष्टम्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः ॥ अवनत्यार्कमासौ दिग्ग्राह्या वलनयावनत्या च" अथ वेलाभेदे फलम् । "तिथ्यवसानाद्वेला करणे कथितानि तानि मया । षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्व्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्मशशीन्द्रकुवेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः ॥ ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिक्षेमारोग्याणि सस्यसम्पच्च । तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीड़ा विदुषामवृष्टिश्च ॥ ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदसस्यक्षयो न च क्षेमम् । कौवेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च ॥ वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेममस्यवृद्धिकरम् । आग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभयाम्बुकरम् ॥ याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं संक्षयं च सस्यानाम् । यदतः परं तदशुभं क्ष्माराष्ट्रहितं पर्व ॥ वेलाहीने पर्व्वणि गर्भविपत्तिश्च शस्त्रकोपश्च ॥ अतिवेले कुसुमफलक्षयो भयं सस्यनाशश्च ॥ हीनातिरिक्तकाले फलमुक्तं पूर्व्वशास्त्रदृष्टत्वात्" ।

अथ एकमासे ग्रहणद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम् । "स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति । यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदा क्षितिपाः ॥ स्वबलक्षोभैः संक्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपैश्च । ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ । सर्व्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ" अथ दिनाद्यंशभेदे ग्रासफलम् ।

"अर्द्धोदितोपरक्तो नैकृतिकान् हन्ति सर्व्वयज्ञांश्च । अग्न्युपजीविगुणाधिपविप्राश्रमिणोऽयुगाभ्युदितः ॥ कर्षकपाषण्डिवणिक्क्षत्रियबलनायकान् द्वितीयेंऽशे । कारुकशूद्रम्लेच्छान् तृतीयांशे समन्त्रिजनान् । मध्याह्ने नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः । तृणभुगमात्यान्तःपुरवैश्यघ्नः पञ्चमे खांशे । स्त्रीशूद्रान् षष्ठेऽशे दस्युप्रत्यन्तान् हन्त्यस्तमयकाले । यस्मिन् खांशे मोक्षस्तत्प्रोक्तानां शिवं भवति" ।

अथायनादिभेदे फलम् "द्विजनृपतीनुदगयने विट्शूद्रान् दक्षिणायने हन्ति । राहुरुदगादिदृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति विप्रादीन् ॥ म्लेच्छान् विदिक्स्थितोऽध्वयायिनश्च हन्त्या हुताशकांश्च । सलिलचरदन्तिघाती याम्येनोदग्गवामशुभः । पूर्व्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः । पश्चात्कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्द्दिष्टः । प्राक्कालकलिङ्गशूरसेनाः काश्मीरोदकिरातयक्षवार्त्ताः" ।

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम् । "जीवन्ति च ये कृतानलवृत्त्या ते पीड़ामुपयान्ति मेषसंस्थे । गोपाः पशवोऽथ गोमिनो मनुजा ये च महत्त्वमागताः ॥ पीड़ामुपयान्ति भास्करे ग्रस्ते शीतकरेऽथवा वृषे । मिथुने प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्रा बलिनः कलाविदः । यमुनातटजाः सवाह्लिकाः मत्स्याः सुह्मजनैः समन्विताः ॥ आभीराञ्छबरान् सपह्लवान् सह मल्लान् मत्स्यकुरूंश्च कानपि । पाञ्चालान् विकलांश्च पीड़यत्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे । सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्त्वयुक्तान् राजोपमांश्च नरपतीन् वनगोचरांश्च । षष्ठे तु सस्यकविलेखकगेयसक्तान् हन्त्यश्मकत्रिपुरशालियुतांश्च देशान् । तुलाधरेऽवन्त्यपरा

मपाभृत् वणिगदशार्णान् मगधावधर्याय । अलिनि मद्रक-चोलयौधेयान् कुमारान् सचिवांश्च हन्ति । अथ चापे-ऽमात्यवराजिविदेहमल्लान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुधज्ञान् । हन्यान्मृगे तु झषमन्त्रिकुलानि नीचान् मन्त्रौ-षधिषु कुशलान् स्थविरायुधीयान् । कुम्भेऽन्तर्गिरिजान् पश्चिमजनपदान् भारवाहकान् चौरान् आभीरान् दरदार्यान्सिंह-पुरकान्बर्बरांश्च हन्यात् । मीने सागरकूलज-सागरद्रव्याणि जलचराणि माननीयान् जनान् प्राज्ञान् हन्ति' । नारायण कूर्मविभागपदे द्रष्टव्याः ।

अथ ग्रासभेदेनाशुभफले "सव्यापसव्यलेह-ग्रसननिरोधावमर्दनारोहाः । आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्त्य इति ते दश ग्रासाः । सव्यगते तमसि जलप्लावो भवति मुदिताः प्रजाश्च । अपसव्ये नरपतितस्करावमर्दः प्रजानाशः । जिह्वेव लेढि परितस्तिमिरनुदो मण्डलं यदि च लेहः । प्रमुदितसमस्तभूता प्रभूततोया च तत्र मही । ग्रसनमिति यदा त्र्यंशः पादो वा गृह्यतेऽथवाप्यर्धम् । स्फीतनृपवित्तहानिः पीडा च स्फीतदेशानाम् । पर्यन्तेषु गृहीत्वा मध्ये पिण्डीकृतं तमस्तिष्ठेत् । स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकृत् सर्वभूतानाम् । अवमर्दनमिति निःशेषमेव संछाद्य यदि चिरं तिष्ठेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च तिमिरमलः । मुक्ते ग्रहे यदि तमस्तत्क्षणमावृत्य दृश्यते भूयः । आरोहणमित्यन्योन्यमर्दनैर्भयकरं राज्ञाम् । दर्पण इवैकदेशे सबाष्पनिःश्वासमारुतोपहतः । आघ्रातो ज्ञातव्यः सुवृष्टिकृद्वृद्धये जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्कं मण्डलं च यदि परितः । तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्यामयभयं च । पर्यन्तेऽतिबहुलम् स्वल्पं मध्ये तमस्तमोऽन्त्या-ख्यम् । सस्यानामीतिभयं भयमस्मिंस्तस्कराणां च' ।

अथौत्पातिकराहुवर्णभेदे फलम् । 'श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडां च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् । हरिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगसत्त्व-म्लेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् । अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षावृष्टयो विहगपीडा । आधूम्रे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिं च । कापोतारुणकपिलश्यावाभे क्षुद्भयं विनिर्देश्यम् । कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च । विमलकमणिपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय । सार्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे तु युद्धानि । दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि निर्दिशे-द्व्याधिकरम् । अथ मित्रयमवरुणादौ पाटलिपुत्रोपसर्गो-पाद' । पांशुविलोहितरूपे क्षत्रध्वंसाय भवति राहुः । बालरविकमलसुरचापरूपभृच्छस्त्रकोपाय । दिवोमयद्रो-ग्रह्भेदे ग्रहणेऽभेदम् नाभ्यादिक इत्यादि ।

अथ ग्रहदृष्टिभेदे फलभेद । "पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो हन्त्यशुभमयाय रन्ध्रां च । भौमः समर-विमर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च । शुक्रः सस्य-विमर्दं नानाक्लेशांश्च जनयति धरित्र्याम् । रविजः करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च । यदशुभमसम्प्रोक्तमभिहितं पापैर्ग्रहैर्दृष्टं तत् शमं व्रजेत् । उदयति गुरुणावलोकितं तच्छुभं प्रयाति जलैरिवाग्निरिद्धः" ।

अथ ग्रासोत्तरकालान्तरे दुर्गादि भूकम्पादौ च-पातेऽन्तः सर्वत्रैव भौमादिग्रहस्थावयवादसम्भवे न-गरे चौत्पातिक ग्रहणं तेनानिष्टफलानि चोक्तानि यथा । "ग्रस्ते क्रमान्निमित्तैः पुनर्ग्रहो मासषट्कपरिवृद्ध्या । पवनोल्कापातरजःक्षितिकम्पतमोऽशनिनिपातैः । आवन्तिका जनपदाः कावेरीनर्मदातटाश्रयिणः । दृप्ताश्च मनुजपतयः पीड्यन्ते क्षितिसुते ग्रस्ते । अन्तर्वेदी सरयूर्नेपालं पूर्व-सागरः शोणः । स्त्रीनृपयोधकुमाराः सह विद्वद्भि-र्बुधो हन्ति । गुरुपीडागते जीवे विद्वन्नृपमन्त्रिगजहय-ध्वंसः । सिन्धुतटवासिनामप्युदग्दिशं संश्रितानां च । भृगुतनये राहुगते दशेरका केकयाः सयौधेयाः । आ-र्यावर्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते । सौरे मरुभव-पुष्करसौराष्ट्रा धातवोऽर्बुदान्त्यजनाः । गोमन्तपारियात्रा-श्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु" ।

अथ मासभेदे ग्रहफलम् । "कार्त्तिक्यामनलोपजीवि-मगधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानथ शूरसेन-सहितान् काशींश्च सन्तापयेत् । हन्यादाशु कलिङ्गदेशन-पतिं सामात्यभृत्यं तमो दृष्टं क्षत्रियतापदं जनयति क्षेमं सुभिक्षान्वितम् । काश्मीरकान् कोशलकान् सपुण्ड्रान् मृगांश्च हन्यादपरान्तकांश्च । ये सोमपास्तांश्च निहन्ति सौम्ये (मार्गे) सुवृष्टिकृत् क्षेमसुभिक्षकृच्च । पौषे द्विजक्षत्र-जनोपरोधः ससैन्धवाख्याः कुकुरा विदेहाः । ध्वंसं च व्रजन्त्यत्र च मन्दवृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिक्षयुक्तम् । माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोत्रान् स्वाध्यायधर्मनिरतान् करिणस्तुरङ्गान् । वङ्गाङ्गकाशिमनुजांश्च दुनोति राहुर्वृष्टिं च कर्षकजनानुमतां करोति । पीडाकरं फाल्गुनमासि पर्व वङ्गाश्मकावन्तकमेकलानाम् । नृत्यज्ञसस्यप्रवराङ्गनानां ध-

दुष्करचाननतपस्विना च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयसक्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञहिरण्यपण्यान् । पौण्ड्रौड्रकेकयजनानथ चाश्मकांश्च तापः स्पृशत्यमरपोऽत्र विचित्रवर्षी । वैशाखमासि ग्रहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः समुद्गाः । इक्ष्वाकयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः साल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानवप्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलिन्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मीरान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रकान् गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे । काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान् अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करोत्यावृताम् । कलिङ्गवङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाश्मकांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽभ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीकसिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च” ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि “हनुकुक्षिपायुभेदा द्विर्द्विः सञ्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद उच्यते शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीड़ा स्यात् सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी । मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीड़ा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षिभेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैऋतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो वामे । पूर्वेण ग्रहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पणं । सञ्छर्दनमिति तत् क्षेमसुभिक्षार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग्रहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्रभयोद्विग्ना न शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःकोपकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्यन्तेषु विमलता बहुलं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेशनाशः शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा रवौ पश्चिमा कल्प्या” ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् । “मुक्ते सप्ताहान्ते पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते । नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् । उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीड़ाम् । परिवेषो रुक्पीड़ां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् । रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातसुरचापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च तदेव संदृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योन्यम् । अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः । नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव” वृ०स० ।

ज्यो०त० “रविभौमशनिवारे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् बुधसौरिभवारे तु मलिनं छत्रदर्पणम् । गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सप्तसाहकं । शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् । अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ”, “अन्यत्र सर्वे तरलौ चन्द्रार्कौ ।

एवं ग्रहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन ग्रहणस्य दर्शननिषेधस्तत्फलञ्चोच्यते । राजमा० “सप्ताष्टजन्मशेषु (१२) चतुर्थे दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः ।“जन्मभे जन्मराशौ च पञ्चाष्टमगते तथा । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । राहुदर्शनमात्रेण धनहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्” । “जन्मनक्षत्रापेक्षया, षष्ठे सप्तमे अथात् निधनतारायाम् ज्यो०र०। “जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च” । ‘वैनाशिके यदर्क्षे दृष्टं ग्रहणं शुभाशुभाख्ययोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयं चाशु वराह” । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव ‘जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु । सदा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नाद्धर्माय दद्यात् कनकं द्विजाय” चन्द्रमसमित्युपलक्षणम् चन्द्रग्रहे चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्यमभ्यर्च्येत्यर्थः” ज्यो० रघुनन्दनः ।

ग्रहणं च खरागे स्थानभेदेन शुभादिसूचकं यथाह ज्योतिषे । "त्रिषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः । द्विसप्तनन्देषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैरिति" । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे । "यज्जन्मनक्षत्रगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः" तत्रैव पुरा० "सूर्य्यस्य सङ्क्रमोऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः । यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः । तस्य दानं च होमं च देवार्च्चनजपौ तथा । उपरागाभिषेकं च कुर्य्याच्छान्तिर्भविष्यति । स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । ब्राह्मणाय दद्देत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः" । त्रिजन्मनक्षत्रम् जन्मदशमैकोनविंशति तारा इति । सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः । अत्र तत्रान्तरे भार्गवः । "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्द्दिशेत्" तच्छान्तिश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता तत एवावगम्या ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणे यस्य पुंसो दर्शनं न पर्य्युदस्तं तस्यैव स्नानाद्यधिकार इति ति०त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा "ननु ज्योतिःशास्त्रादुक्तनिषेधो हिंसावदुवाहच्छिकपरोऽस्तु न तु वैधपरः नैवम् "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च" इति देवलवचने दर्शनपदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेः फलाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम् । तथा च सम्वत्सरप्रदीपे मार्कण्डेयः । "एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा च यो नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं श्राद्धं विधानतः" । ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य पर्य्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषविधिसमपहाय तद्भिन्नत्र सामान्यमन्वेतीति सर्व्वत्र पदार्थवर्णनादौ सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा "अहरहर्दद्यात्" इति "दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न रागप्राप्तनिषेधकम् । तदुक्तं "त्रिविधं न्यायतः कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणप्रदानयोः" "यजमानः पठतीति श्रुत्या तद्योग्योऽविद्वान्, दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादीतरो राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्य्युदासेऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः ऋत्वभिगमननियमे पर्व्वणः पर्य्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति' तदेतन्निर्णयसिन्धुकृता निराकृतं यथा 'केचिद्गौड़ास्तु दृष्ट्या राहुग्रहणस्य निमित्तत्वेन तद्विषयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना आप्तस्य स्नानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः" इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृशौ लक्षणा स्यात् । तेन मेघाच्छादनेऽन्धादीनां, जन्मर्क्षाद्येत्यादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार' इति । कल्पतरुश्चाह । "दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं लक्ष्यते । न ज्ञानमात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यकालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादीति" निर्णयामृतेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा "सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्व्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं ग्रस्तास्तपरम् रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्वादिति वाच्यम् तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तन्निमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः । अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीतिवद्गुणभूते अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । किञ्च "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति" मनुवचनं बाध्येत 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुरित्यादि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिः पर्य्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्यम् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्याम । तन्त्रे वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृद्दर्शनविधानेन सङ्कोच इति चेत् न 'मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति' मुक्तिस्नानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः अस्तु किं नश्छिन्नमिति चेत् न ग्रस्तास्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्युक्ष्य वै भुञ्जीरन्निति' दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्धस्य सर्व्वनिषेधः, न च यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः मध्येऽस्तं भूतस्य सुतरां यावज्जन्म प्राप्तुपवासप्रसङ्गश्च ।

अथान्नलोलुपतया तत्र स्नानमात्रं विवक्ष्येत तत् मत्पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम्। एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम्। का तर्हि तस्य गतिः द्वयोरुद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्वबद्विवक्षयार्थत सिद्धस्नानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम्। अङ्गत्वाद्यनादेश्यग्रहव्याप्त्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम्। न चोक्तयोग्यतापि वाच्या दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः। तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता। किञ्च "रजोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् "स्नानोत्तरं ह्यधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात्। एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्य्यन्तमस्यैव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम्। किञ्च ग्रस्तास्ते "तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेत्सुधीरित्यादि" वाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। चाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये स्नानसिद्धेः नतु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव स्नानं निमित्तं न चाक्षुषम् "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" वृद्धगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः। यत्तु "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" तदपि ज्ञानमात्रपरम्। "मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। व्याकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः"। इति गौडनिबन्धे दर्शनात्" नैवम् अज्ञानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात्। ग्रस्तास्तेऽपि तदापत्तेश्च। किञ्च, दर्शनं पुंसोविशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनाविच्छेदे कार्ये ज्ञानतद्वादेर्बाधात्। दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात्। नान्त्यः, "यावद्दर्शनगोचर" इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च। स्नानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत्। मूर्खोऽसि। यदि स्नानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्य्येत। इयत्तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि स्नानं लभ्यते। सङ्क्रान्तौ स्नायादिति वदर्थादित्यवेहि। अश्रुतत्वादेवनोद्देश्यविशेषणविचारस्ततो वाक्यभेदोऽपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत्। ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तथाप्येतत्तुल्यमिति चेत् "यावद्दर्शनगोचर" इति वचनेन तन्निषेधात्।

तत्र त्वन्यपक्ष इव ग्रस्तास्तेऽपि स्यात्। किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। नाद्यः, ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् स्नानस्याप्राप्तेः। अन्यथा होमश्रमणादौ प्रसङ्गमविधिः केन वार्य्येत। अथ नानावाक्येषु कश्चिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। कश्चिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तोत्तस्नानमात्रविधिः। तन्न, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम्। स्नानपूर्वकालत्वविधौ चासे च वाक्यभेदः। अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहणयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात्। दर्शनविशिष्टग्रहणस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च रुधिरार्त्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आर्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यार्त्तैरपि तत्प्राप्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम्। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां मुक्ताज्ञविषयत्वात् अनादेश्यग्रहणपरत्वाद्वा स्नानस्य वार्त्ततः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम्। तेन मेघाच्छादनेऽप्यादेव स्नानादि भवत्येतत्त्वं वेदवाक्यैः सन्तापेन"।

"मानुक्तमतवचनेनोपरक्त दिवाकरदर्शननिषेध साक्षाद्दर्शनपर.। अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते "सर्वं पटस्थितं वीक्ष्यं सच्छतैलाम्बुदर्पणैः। ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना" पटादिस्थतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम्।

अत्र पूर्वापरवेध हेमाद्रौ दर्शितो यथा "त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः"। प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्। "द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः "इदं च पूर्णमासे "त्र्यहं ग्रस्तग्रहे तयोरिति" तत्रैवोक्तेः इदञ्च "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वमिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम्। ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा मुक्तं भुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्"

चन्द्रार्कग्रहणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि अमावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बहुपुण्यसाधनत्वं स्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये यथा निर्णीत तत् प्रदर्श्यते वृद्धगार्ग्य "पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहोः सम्पूर्णमण्डलम् । ग्रसते चन्द्रमर्कञ्च दर्शप्रतिपदन्तरे" इति तत्र पर्वणोऽन्तिमोभाग स्पर्शकालः प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकाल तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते "यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावानुप्रतिपदादिष । रवीन्दुग्रहणानेहाः स पुण्योमिश्रणात्क्षयेदिति" ग्रहणानेहा राहुगृहणकाल तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठ "गङ्गातोये च सम्प्राप्ते इन्द्रौ कोटी रवेर्दश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फल स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसङ्ख्यमुदाहृतमिति' अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीय इन्दोर्ग्रहणे सम्प्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहन गोकोटिदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे ततो दशगुण फलम् अयमेवार्थ उपरितनेनार्द्धत्रयेण स्पष्टीकृत । व्यासोऽपि "इन्दोर्लक्षगुणं पुण्य रवेर्दशगुणं तत । गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दो कोटीरवेर्दश । गवाङ्कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः । तत् फल जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे तु स्नानस्य दशसङ्ख्यमुदाहृतम् चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् । स स्नात सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीमिति" गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुणत्व गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम्। ब्रह्मपुराणेऽपि "तिस्रोनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी। या हरीशाद्रिमकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिता" हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाम्भूमिं प्राप्ता गङ्गा । यद्यपि जाह्नव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन जाह्नव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि गङ्गात्वमविरुद्ध यद्वा जाह्नवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्मगिरिवायुगिर्योरुद्भूतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव गङ्गात्वन्तासु गङ्गासु स्नान मुख्यं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु स्नायात् तदुक्तं महाभारते "गङ्गास्नान तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो महानदीषु चान्यासु स्नान कुर्याद्यथाविधीति" महानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिता "गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिता' । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतश्चेति" महानद्यसम्भवे जलान्तराण्याह शङ्खः "वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च । नद्यान्नदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि । उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" एतत् सर्वमभिप्रेत्याह व्यास "सर्वे गङ्गासमन्तोय सर्वे ब्रह्मसमो द्विज । सर्वं भूमिसम दान ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्यास "आदित्यकिरणैः पूत पुन पूत च वह्निना । अतोव्याध्यातुर स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणेति" गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्ते पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मादुत्कृष्टत्वमुक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु सङ्गृहीतजलान्ते पूर्वपूर्वस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेय "शीतमुष्णोदकात् पुण्यमपारक्य परोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं तत प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारस पुण्य तत पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोय तत पुण्य महानद्यम्बुपावनम् । ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्य पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति" मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहित "कार्त्तिके ग्रहण श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहण प्रोक्तं देविकायां महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा । फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती। वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा । ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयू श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति" ग्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवाभिहित । "गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते। सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने । । नर्मदातोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवन्ति हीति" स्नानवत् क्षेत्रादिष्वपि पुण्यमाह "शताश्वमेधफल दृष्टा सर्वपापनाशनम् । स्पृष्टा गोमेधपुण्य तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् । स्नात्वा वाजिमखे पुण्य प्राप्नुयादविचारत रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति" । क्षेत्रविशेषमाह । "गङ्गा कनखल पुण्यं प्रयाग पुष्कर तथा । कुरुक्षेत्र महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इति ग्रहणे श्राद्धं विहित लिङ्गपुराणे "व्यतीपातस्तथो याम्यांचन्द्रसूर्यग्रहस्तथा । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम्" इति महाभारतेऽपि "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्य श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदतीति" । शातातपोऽपि "चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्ध विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" इति । विष्णुरपि "राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामीय पितॄणा-

मुपतिष्ठते” इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः। तथा च शातातपः “स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति” देवलः “यथा स्नानं च दानं च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” श्राद्धं प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे “नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा। काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु” । वारविशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः “रविग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम्। वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति” अतिथिप्राप्त्यादिवद्ग्रहणस्यापि श्राद्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः “विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणे दिने। जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्य्यात् तथेच्छयेति” । अत्र च श्राद्धं नान्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बौधायनः “अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं सग्रहे च कुर्य्याच्छूद्रः सदैव हीति” शातातपोऽपि “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति” आशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृद्धवशिष्ठः “सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” इति इयञ्च शुद्धिः सर्व्वस्मार्त्तकर्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादः “स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्म्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्त्यं तदुक्तं ब्रह्मपुराणे “आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः” इति मदनपारिजातेऽपि “सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति” ग्रहणस्य आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे “ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते” होमदानवद्देवार्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्य्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते “स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति” तत्काले स्वापादिकं न कुर्य्यात् तदुक्तं भविष्यत्पुराणे (?) “सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्य्याज्जपादिकम्। न स्वपेच्च न भुञ्जीत

स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोरिति” भोजनानन्तरभावि यत् स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृद्धवशिष्ठः “सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेदिति” ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्वं तत् सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत” । अत्र विशेषोऽमरुशतस्थे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः “आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे “उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकमिति” अत्र ग्रहणे यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते। “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति” पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः “न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति” पात्रे असत्यानुकल्पमाह बौधायनः “श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा। विप्रब्रुवोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति” । यद्वि सूर्य्यग्रहणं निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्व्वजनीना, तादृशे ग्रहणे यत्कर्त्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्य्यासेन ग्राह्यमानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे “सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति” । अस्तासमये जाबालिराह “संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर” इति अस्तसमयपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह मनुः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः। अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति” ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य्यन्तो ग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्य्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु अस्तसमयस्तदा परेद्युस्तौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत। न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि तदाह व्यासः “नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्वं अह्नि सायं शशिग्रहात्। ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः। मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा। अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति” । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अमरुशतस्थे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः। “असमर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन “चन्द्रसूर्य्य-

हे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति"। ग्रस्तास्तसमये विशेषमाह व्यासः "ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। परेद्युरुदये स्नात्वा स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः" इति वृद्धगार्ग्योऽपि "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" ननु मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति न दर्शनयत्नेन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह वृद्धगौतमः "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात्त्र्यहमहनि पूर्वतः। तयोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रीयज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युरुदये स्नात्वा स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः" "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति" वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः यत्तु "स्कन्दपुराणे" "यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा दिवि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहनेति" तदिदं यामत्रयाभिप्रायं "चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति" विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात्। पापक्षयकामो ग्रहणदिने उपवसेत् तदाह दक्षः "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत" इति पुत्री तु नोपवसेत् तदाह नारदः "संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिकादिने। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति" ग्रस्तास्तसमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति,भोजनप्रतिषेधात्"। कालमा०।

ग्रहणश्राद्धे विशेषः नि० सि० "सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। हस्तेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत्" इति वायुपु० विज्ञानेश्वरोऽप्याह "ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति। "सूतके मृतके भुक्ते गृहीते शशिभास्करे। छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्" इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुः। अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धे नैवामावास्यान्त्यादिनिमित्तकाना सिद्धिः"। प्रागुक्तवचनैराशौचाभ्यन्तरेऽपि स्नानादिकर्मविधानात् "स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितमिति" निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः नि० सि०। अशौचिनां ग्रहणकाले शुद्धिरशेषामन्त्रदीक्षापुरश्चर्यादिसर्वसार्त्तकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रजस्वलायास्तु मार्त्तण्डदीपिकायाम् भेदः। "न सूतकादि दोषोऽस्ति यद्धे होमजपादिषु। यद्वे स्नायादुदक्यापि तीर्थाद्धृतवारिणेति" अत्र "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्"। इत्यादि मिताक्षरोक्तो विशेषो ज्ञेय" नि० सि०।

ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं हेमाद्रिणा कार्य्यम् यथाह प्रयोगपारिजाते गोभिलः। "दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम्। अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुत" इति। अत्र दर्शरविग्रहस्तु गङ्गा प्रदर्शनार्थो न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रग्रहेऽपि सपिण्डादि वार्षिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्य्यमिति" मदनपारिजाते व्याख्यातम्। एवं चन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "आमश्राद्धं तु कुर्वीत माससंवत्सरादृते" इति। "अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वाऽऽमेन न क्वचिदिति" मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानि तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि निर्णयामृतेऽप्येवम्। यानि तु "ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे"। तथा "ग्रस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि" इत्यादीनि वचनानि तानि महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भान्निर्मूलानि। प्रत्युत पूर्वोक्तवचनेऽप्येतद्दिन एव श्राद्धमुक्तमित्युक्तम्" नि० सि०।

"ग्रहणादिषष्ठदिनपर्य्यन्तमागमे दीक्षोक्ता विशारदेन चन्द्रिकायां प्राणार्णवे। "मन्त्राद्यारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। ग्रहणाद्यपि देवेशि कालः सप्तदिनावधीति"। रुद्रयामले "सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणि। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत्" अत्र सूर्य्यग्रहणमेव मुख्यम्। "सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्। सूर्य्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्वणीति" तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम्। वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु" इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च" नि० सि०

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम्। तर्पणस्य दशांशेन मार्ज्जनं कथितं किल। मार्ज्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपादिपूर्वको होमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम्। भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्क्रिया। होमाद्यशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम्"। ४विशेषणतया सम्बन्धमात्रे च।

३निन्दायाम् हेम० ५घट्टकद्योते ६व्यसने ७दुष्टनीतौ च मेदि० उपरज्यते मिथ्याकसम्बन्धेन सम्बध्यतेऽनेन करणे घञ्। आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे स्वविशेषणभेदे। यथा घटत्वोपरागेण घटभानम्। घटत्व हि घटस्य आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीप्येऽव्ययी० अच् समा०। १राज सामीप्ये उपगतो राजानम् अत्यसेन अचा०स०टच् समा०। २राजतुल्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत काश्या० भवार्थे ठञ्। औपराजिक तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तदर्थे त्रिटोऽपि इत्येक स्त्रियां न टाप् इति भेद

उपराधय त्रि० उप+राध-णिच्-श० य। उपसेवके। तत आश्वा० भावे कर्मणि च ष्यञ्। औपराधय्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धि। १उपरतौ २मृत्यौ ३निवृत्तौ ४सन्न्यासे च। अव्ययी०। ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+रु-घञ्। समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्द्ध+रिल् उपादेशश्च। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्ति ऊर्द्धशब्दस्यार्थे। ऊर्द्धं पुरम् उपरि वा वसति: ऊर्द्धात् पुरात् ऊर्द्धायाः वा आगतः ऊर्द्धे पुरे ऊर्द्धायां वा वसती वसति इत्याद्यर्थे सर्वत्र उपरीत्येव। "तदुपर्य्यपि बादरायण:" शा०सू०। "मीढ्वांसो अस्युपरि सुभग्नामम्" ऋ० १,२४,७, "अध: स्विदासीदुपरि स्विदासीत्"।१०,१२९,५, "तत्पाणिमालोपरि पात्कन्त" मेघ०। "स्थातव्यं नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः" मेघ०। "प्रासादमुरात्लोपरि पुष्पवृष्टि" "परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत" रघु। "स्त्रिया भाषाभिशस्तेन यद्देवोपरि जोभवेत्" मनु०। "उपरिजतरुजानि याचमानाम्" किरा०। "मिथ्या तत्प्रसादादुपरिमुता सङ्गेन" शकु० ७,१, अत्र सामीप्ये द्वित्व उपर्य्युपरि इत्योर्द्धे अव्य० "उपर्य्युपर्य्यस्य मुखा विताने" माघ। "अभितर्तस्तोकार्थो धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्ते: तद्योगे सर्व्वत्रापि द्वितीया। "उपर्य्युपरि लोकं हरि:" सि०कौ०। "उपर्य्युपरि गच्छन्तं वैमानमहं दन्दुमा" भा० आ० ११४ अ०। बाहुल्यात् षष्ठ्यपि। "उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय:"।

उपरिचर त्रि० उपरि+चर-ट। १ऊर्द्ध्वचरे विहगादौ। २वासवे पु०। स च महात्मा चेदिदेशपति: यानप्रदत्ता प्रवर्त्तक:। तस्येतिवृत्त च भा० आ० ६३ अ०। "राजोपरिचरोनाम धर्म्मनित्योमहीपति" इत्युपक्रम्य तुष्टेन शक्रेण तस्मै आकाशग विमान दत्तं तत्र चरणाद् उपरिचरनामेत्युक्तं यथा "देवोपभोग्य दिव्यन्तु आकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वा मद्दत्त विमानमुपपत्स्यते। त्वमेक सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थित:। चरिष्यस्युपरिष्ठो हि देवो विग्रहवानिव। ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम्। लक्षण चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यात धन्यमप्रतिमं महत्। वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदन। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम्। तस्या: शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा। तत प्रभृति चाद्यापि यष्ट्या: क्षितिपसत्तमै:। प्रवेश: क्रियते राजन्। यथा तेन प्रवर्त्तित। अपरेद्युस्ततस्तस्या: क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपै। अलङ्कृताया: पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणै:। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण शङ्कर:। स्वयमेव गृहीतेन वसो: प्रीत्या महात्मन। स ता पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव: कृतां शुभाम्। वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभु। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च मह मम। कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृप। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति। तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप। वसु प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृत:। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नरा। भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च। सम्पूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृप। पालयामास धर्म्मेण चेदिस्थ: पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमह वसु:। पुत्राश्चास्य महावीर्य्या: पञ्चासन्नमितौजस। नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्राडभ्यषेचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथ:। प्रत्यग्रह कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्। माचेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजित। एते तस्य सुता राजन् राजर्षेर्भूरितेजस। न्यवेशयन्नामभि स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च। वासवा: पञ्च राजान पृथग्वंशाश्च शाश्वता। वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम्। उपतस्थु-

महात्मानं गन्धर्वापरगोऽभवत् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् । पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् । निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् । यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः" । {ऊर्द्ध्वभवे ।

उपरितन त्रि० उपरि भवः ट्यु तुट् च स्त्रियां ङीप् ।

उपरिमर्त्य अव्य० वेदे बा० अव्ययी० । मर्त्यलोकोपर्य्यर्थे "यशोदेवमुपरिमर्त्यं लधि" ऋ० ८,१९,११, "उपरि मर्त्त्य मर्त्त्यानामुपरि" इति भा० । लोके तु न वेद० । मर्त्त्यादुपरीत्येव । अत एव "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा० सू० । "चात्त्वोपरिपाठवत्" नै० इत्यादौ न अव्ययीभावसमासप्रयोग ।

उपरिमेखल पु० उपरि ऊर्द्धे मेखला यस्य । गौतमवंश्ये ऋषिभेदे ततः गोत्रार्थे इञ् औपरिमेखलि तद्गोत्रे पुंस्त्री बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्य लुक् । उपरिमेखलाः ।

उपरिष्टद्बृहती स्त्री वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे "यस्य बृहती तृतीयो द्वादशकः । न्यायपेन पुरस्ताद्बृहती द्वितीयचे- सा न्यङ्कुसारिणी उपरिष्टाद्बृहती स्कन्धग्रीवी वा अन्त्ये चेदुप- रिष्टाद्बृहती" सर्वानुक्रमणिका० ५ख० । एवमुपरिष्टाद्बृहतीत्यपि वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अव्य० ऊर्द्ध्व+नि० रिष्टातिल् उपरादेशश्च । उपरिग- तस्यार्थे "उपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति" शत० ब्रा० १, ६,१,२१, "पुरुष उपरिष्टात् पञ्चगतिस्तिष्ठति" १२,२,६,४, "तस्योपरिष्टाद् हंस बलाका चाभ्यलीयत" भा० व० २०५अ० "शिरसोपरिष्टादुभयतः कूर्च" सुश्रु० ।

उपरिसद् पु० उपरि सीदति सद-क्विप् । दानश्रयणे सो- मनेतृके हुतयज्ञमानके देवभेदे । "सोमनेतृभ्यो देवेभ्य उपरिषद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा" "ये देवा सोमनेत्रा उपरि- सदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा" यजु० ९,३५,३६ । २ऊर्द्ध्वस्थे त्रि० ।

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनमुपवेशनम् सद-भावे बा० यत् । ऊर्द्ध्वोपवेशने अन्तरिक्षोपवेशने "उपरिसद्यं वा एष जयति योऽन्तरिक्षमुपसद्याम्" शत० ब्रा० २,१, २२, "उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्माकाशे उपवेशनम्" भा० ।

उपरीतक पु० "एकमाद्यभूर्ध्वगता द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् ।

मार्गी भ्राम्यते कण्ठी बद्धं स्यादुपरते तथा" इतिम० उक्ते रत्याद्यबन्धभेदे

उपरुद्ध त्रि० उप+रुध+क्त । १निरुद्धे २आवृते च "अनुपविश्य कचिद्गोरीवच्छदाः" माघ "उपरुद्धा निरुद्धा आवृताः" मल्लि० ३प्रतिरुद्धे च । "रुद्धं हि दारानुपरुद्धवन्तम्" रघु० ४भूमादिवेष्टिते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृश्यकाव्यम् नाटकेन अत्या० स० । नाटकभेदे तद्भेदाश्च अष्टादश यथाह सा० द० "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च । अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" तल्लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते

उपरोध पु० उप+रुध-घञ् । १आवरणे "शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोप- रोधः" रघु० । २प्रतिबन्धे च "अन्येषामपि भैक्ष्योपजी- विनां तपस्युपरोधं करोषि" भा० आ० ३अ० । "तपोधन निवासिनामुपरोधो मा भूत्" शकु० । ३अनुरोधे च । भावे ल्युट् उपरोधनमप्युक्तार्थेषु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध-ण्वुल् । १आवरके गृहे शब्दर० । २उपरोधकर्त्तरि ३आवरके ४प्रतिबन्धके ५अनुरोधकर्त्त- रि च त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।

उपल पु० उप+ला-आदाने क उपलीयते गिरिरनेन वा कौ बा० ड, पल-गतौ अच् पलः अतः पियस्य पल० योधक इत्यपरे । १पाषाणे "रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्य- पादे विशीर्णाम्" मेघ० "परिस्पन्दः यत्नीव बलाका सगुह्योपला" भा० व० २८३अ० २शर्करायाम् "भिनत्तुपल- प्राणियो मना" ऋ० ८,११२,२ । "उपलेषु शर्कराः प्रविशन्ति" भा० ३रत्नमात्रे मेदि० "प्रत्यर्पिताधिनवको- पलमभा" "शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानाम्" "नीलोपल स्यूतविचित्रधातुः" माघ "मध्यमोपलनिभे लसद्यौ" किरा० । ४शर्करायां स्त्री । उपलाति वारि ला-दाने क वा टाप् च । ५मेघे निरु० । बलाभावे उपलोऽपि मेघे

उपलक्षक त्रि० उप+लक्ष-ण्वुल् । १ऊहके "मेधावी वाक्- पटुः प्राज्ञ परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते" नीति० उपादानलक्षणया स्वेतर बोधके २शब्दे च यथा काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादौ काक शब्दः उपघातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षक ।

उपलक्षण न० उपलक्ष्यते स्वेतरज्ञानेन उप+लक्ष-करणे

ल्युट्। स्वस्य स्वान्यस्य च अजहत्स्वार्थया लक्षणया बोधके शब्दे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य स्वान्यस्य श्वादेश्च बोधकम्। तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोक्तोदाहरणे उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्वं काकशब्दस्येति तथात्वम् तत्र शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन स्वेतर धर्मरूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदमुपलक्षणं भवति "म-न्त्रपदश्च ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्" सि०कौ०। उप+लक्ष-भा वे ल्युट्। २साहचर्यज्ञाने। "मन्त्रपदश्च मियो-गोपलक्षणार्थम्" सि०कौ०। ३मृगभेदे राजनि०।

उपलधिप्रिय पु० वालधिः प्रियोऽस्य पृषो०। चमरनाम-

उपलब्ध त्रि० उप+लभ-क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। "आख्या-यिकोपलब्धार्था" अमर। क्तवतु। उपलब्धवत् प्राप्तरि ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् "उपलब्धवती दिवश्च्युतम्" रघुः।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तिन्। १प्राप्तौ "तथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धि" रघु। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। "नाभाव उपलब्धेः" शा०सू०। योग्यानुपलब्धिः "अनपायिपदो-पलब्धये" रघु।

उपलब्धृ त्रि०उप+लभ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि ज्ञानाश्रये ३आत्मनि पु०। [पाषाणभेदे वृक्षे राजनि०।

उपलभेदिन् पु० उपलं भिनत्ति भिद-णिनि ६त०। पा-

उपलभ्य त्रि०उप+लभ-कर्म्मणि यत्। १प्राप्ये "आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्" रघु। २ज्ञेये च प्रशंसायां मुम् उपलम्भ्यः

उपलम्भ पु० उप+लभ-घञ मुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च। "कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्" माघ। "प्राप्तौ सुतस्पर्श-सुखोपलम्भात्" रघुः।

उपलिङ्ग न० उपमित लिङ्गेन अ०त०स०। लोकनिष्ठसाधन-भावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु०उप+लिप-घञ्। १गोमयादिना आलेपने"गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति" सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि यावसादने च। "कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौ-र्गन्ध्यविषोपसर्गा!" श्वादोपलेपबलकृत्"सुश्रु०। भावे ल्युट् उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० "मण्डलालेपनादिकं कर्म समाधापयति" मलम०।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपद्यति वा उप+वच तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये च "मेषि अध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्" ऋ०४,९,५,

"उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थमियं प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म-णामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि" भा०

उपवङ्ग पु०उपगतोवङ्गम् अत्या०स०। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे देशशब्दे विवृतिः। [वृक्षे राजनि०

उपवट पु०उपमितो वटेन अ०त०स०। वटवृक्षसदृशे प्रियाल

उपवन न०उपमितं वनेन अ०त०स०। वनतुल्ये कृत्रिमे आरो-पितवृक्षसमूहे १उद्याने। "पाण्डुच्छायोपवनवृतय केतकैः सूचिभिन्नैः" मेघ०"साकेतमालोपवना बृहन्ति" रघुः आरामशब्दे पृ० ८०१ विवृतिः वनस्य सामीप्यम् वने वा अव्ययी०। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य० "कुसुम-वन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकारिभिरापि्हितद्युतिः। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्" माघः।

उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने स्वरूपलक्षण-गुणादिभिः प्रतिपादने"अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्"सुश्रु०

उपवर्त्तन न०उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत-आधारे ल्युट्। जनपदे १विषये "तत्रोपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्वचित्"काशी० तदेकदेशे २सलजनस्थे भरतः।

उपवर्ष पु० पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके ऋषिभेदे तत्कथा बृहत्कथायाम् दृष्टव्या "वर्षा एव तु भगवानुपवर्ष" शा०सू०

उपवर्ह पु० उप+वृह-उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने (बालिश) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न०[राजनि०।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस०। अमृतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु० उप+वल्ह-प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे "तत् पूर्वेषां हतानां धारयतामेव धनमुपाह्रितं भवत्युपव ल्हाय क्रियताम्" शत०ब्रा०१,४,२,१।

उपवसथ पु० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-आधारे अथ। १ग्रामे हेमच०। "यद्याहिताग्निरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञ स्यात्"ऐत०"यजमानमस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति आधारे अथ। २यागपूर्व्व दिवसे। तन्निर्वचनादिकं शत० ब्रा० १,११,१,७,२, दर्शितं यथा

"अथातोऽशनानशनस्यैव। तदुहाषाढः सावयसोऽनशन मेव व्रतं मेने मनोह्वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-मेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवस-थः। तस्वेवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽ-

श्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् । तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति । स वा आरण्यमेवाश्नीयात्” “व्रत-प्रवसनादागत तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदत्राभ्यां प्रतिजानीते व्याचेति । यतो व्रतानन्तरमागतान्नमाप्रमादमारभ्याश्नन्मेव यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञा तस्यायमाकाङ्क्षणपक्षस्य प्रथमार्थम् । केवलाशनमनपक्षं निरमिद्यमुपक्ष्यति मद्‌ चेति । तत्र-पितृयज्ञायनन्तरविषये अनशनं सर्वात्मना अयमतत्रागम् । उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं दर्शयति तेऽस्येति उपसमीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्वं दिवस उपवसथनामक इत्यर्थः । अस्ये मनुष्येष्वागतेष्वन श्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादिति यत्तस्यानपक्तृत्वं किमु वक्तव्या ? अपाठेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्षः तर्हि स एव परमार्थः । कथमशनानशनपक्षं ? इति चेत् अनेन मुनिनैव समस्तसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन चोपपत्तिना नोभयाविरुद्धम् । यदीति अशनानशनपक्ष यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिश्यैव हविषः प्रथममनुपयोग काममन्यस्य, पित्र्ये पुनरनिय मादविशेषोऽन्यदपि अनुपयोज्यमिति पितृदैवत्यतामापा दयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत् किं दैविके कर्मणि मागपि भोक्तव्यमिति यजमानायमजानानः पृच्छते त-स्माद यद्यु इति यदि त्वश्नाति तदा अग्निमिव सौ देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अशनानशन योरुभयोरपि दोषवत्त्वे का गतिरिति यदुक्तमशितमनशितमप्युक्तमिति तदश्नीयात् । यस्य द्रव्यस्य अग्न्यामौ हविषेण देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशित मुच्यते । तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति । आरण्यमपक्वं मासतद्वर्षपूर्वमाहवियर्थातिरिक्तोपलक्ष-णम्” भा० । तत्र विहित, ठञ् भावे अथ । वैदिके कर्मभेदे तच्च कर्म कात्या० ८,८,८, दर्शितम् । नवमाध्यायादौ “उक्तानोपवसथ्यं कर्मेति” कर्कः । [उपवासे अमरः ।

उपवस्त न० उप+वस स्तम्भे उपवस्तत्वादभोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्त्री उप+वस—स्तम्भे भावे क्तिन् । उपरमे आत्म-न्यने तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपवस्तिक तदुपजीविनि त्रि० ।

उपवाक पु० उप+वच—घञ् कुत्वम् । उपेत्य वचने । परस्परालापे “समान्न ब्रदुपवाकमीयुः” ऋ० १,१६४,८, “उपवाकमुपेताः वचन परस्परवचनम्” भा० । उपवाति उप+वा—भावे क्विप् तस्यै क सम यस्य । २यवे पु० “स-क्तू मा रूपं बदरमुपवाक करम्भम्” यजु० १९०,२२, “बदराण्युपवाकैर्यामिम्”१९,९०, “उपवाका यवाः” वेददी० “अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तूनां बदरसक्त-वश्च श्रोत्रे एवासीरन्द्रो यशो” शत०ब्रा० १२,९,१,५, भ्रष्टयवैर्हि जठरं गोपयात् तथात्वम् । ३इन्द्रयवे स्त्री ङीप् “बदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्मभिः” यजु०२१, ३०, तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्साधने वस्त्रौ उप+वच—कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । सम्भावनीये “अयमग्निर्भरद्वाजस्य अनकात् प्रेष्ठो नमसोपवाक्य” ऋ० १०,६९,१२, कल्याभावे उपवाच्य स्तुते प्रशस्ये च “अर्हविश्वो यया जिद्दे गीर्णा गीर्णोपवाच्यः” ऋ०२,१,१२२,

उपवाद पु० उप+वद—घञ् । अपवादे निन्दायाम् “पश्वप-वादाय” कात्या० “पश्वपवाद पशुदाननिन्दा” कर्कः णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि “तस्मात्रोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति” ऐत० “येऽत्सा कर्णहिनः पिशुना उपवादिनः” छा० उ० ।

उपवास पु० उप+वस—घञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ स च वैध, अवैधश्चेति भेदात् द्विविध । तत्र वैधस्य व्रत-रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प-जन्यत्वमुक्तम् यथा “दीर्घकालानुपालनीय सङ्कल्पोऽव्रत-मिति नारायणोपाध्यायाना स्वरस । स्वकर्त्तव्यविषयो नियत सङ्कल्पो व्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृ-तय । सङ्कल्पय भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेष अतएव सङ्कल्प कर्म मानस-मित्याभिधानिका । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तपराह्णपुराणवचने नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदा-हृतः” इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न स-ङ्कल्पोव्रत किन्तु सङ्कल्पविषयस्तत्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनु “सङ्कल्पमूल

कामो वै यत्र सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः"। अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्वीतेत्येवं यथा सङ्कल्पसम्भवा। व्रतनियमरूपाधर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः। सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कल्लूकभट्टः। सङ्कल्पमाह वराहपुराणम्। "प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्। नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतौ' अत्र सकलोव्रतारम्भः"। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्नः। यथोक्तं स्मृतौ "तपनोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम्। उपवासः स विज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम्। प्राजापत्यादौ त्रिरात्राद्युपोषणस्यैवाहत्या बोध्यम्। उपवासस्य निरुक्तिर्भवि० पु० दर्शिता यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्थितम् यथा एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नैवेतोऽनन्तमाराधितादौ चाभावरूपत्वम्। ननु तर्हि व्रतस्य कर्त्तव्यभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूज्यो विधेः स्थितिः" इत्यस्यैव विषयत्वमिति। जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति। न चायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहात् तत्पदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम्। यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञो निषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात्। मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय 'रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने।। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलवत्तया काम्यतया नित्यस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाण-

मिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः" प्रतिपन्ननिषेधभावे साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्रमुत्तरार्द्धं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिलवचने धर्म्मपदसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मो जायते किन्तु भावरूपाद्धानुष्ठानोऽनिषिद्धो धर्म्मो भवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम्। तथाच "स्नातको स्नातको चैव प्रणम्य मनसा हरिम्। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्"। अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्व्वं दूषितत्वात्। ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि। वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दर्भमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः। नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति। अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीकाल एव भोजननिषेधः स्यात्"। "एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम्। तत्रैवोपवासपदव्यवहारात्। नच वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात्। तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी यो मर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम्। सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे"। सायं प्रातरिति रात्रिदिनोपलक्षणम् "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्। अतएव स्वरूपतिथेरहोरात्रकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्माङ्गत्वार्थम्। तथाच

विष्णुधर्म्मोत्तरे । "या तिथिसमहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
रविः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ।
या तिथिकादहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तया कर्म्माणि
कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्त-
मितो रविः" । तत्र तिथ्यन्तरस्य कायमात्रं विना प्रायेण
प्राप्तमिति अतएव स्मृतिपरिशिष्टे युग्माग्नीत्याद्यभिधाय "ति-
थ्योर्द्वयं महाफलम्" इत्युक्तं यत्र तयोजनस्तु तिथे रागतु-
शिष्टेन नियमनम्, नतिथ्या कर्म्मनिर्व्वाहे महादपायमाह
तिथ्यनुप्रवेशेन होरात्रमाध्योपवासाद्याचरणम् । एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवासादिकृत्य कृष्णो
रात्रभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारभ्यारब्धत्वात् । न च गोभिल
महीधरेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा गृहीत्वा पुष्पमात्र
रेत्" इत्युक्तम् । यत्र च कर्म्मण्यनापद्दूष्यं जनकत्वेन वि-
धित्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन कश्चिदुपमर्द्दनात्मकाद्
गर्भे । "दिवसतसारादि माधव पुरुषार्थयोः । प्र-
धानगुणभावेन स्यातन्त्रेऽपि न ते तथा," इति पृथगगत
कर्म्मयोर्गुणभावेनाहृतेन । एवञ्च निराहारपदलोपवास-
परत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायादेकादशीपदमतिवास्य भो-
जनम् । किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीपुष्कारोरा-
त्रपरम् । यत्र कलञ्जाधिकरणम् । तत्र श्रुति "न
कलञ्जं भक्षयेत्" इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्य-
मित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानाद्विधिमानक्रिया
या प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकारात्तावत्कालमेव तस्य
तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणाद्यन्त कुतश्चित् का-
रणाद्विरक्तस्य निषेधानुपालनं सम्भवतीति कलञ्ज-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कल-
ञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्भक्षयति । अतस्त-
दितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलो विधिः ।
ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाय नाशयन् प्रागभावस्य प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव नि-
षेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टा-
यतोऽपि वा । यस्मागतभावस्य पश्चान्न तन्निवर्त्तनम्" इति
तत्रापि प्रवृत्तेर्मानसप्रवृत्तमात्रपरत्वयाच विरोध भूतचेष्टावत

इति । "भूत एकादशी विघातादौ जन्तो क्लीबं निषू-
दित । पापे एते सर्वे गत्वे द्वयोर्म्मन्तरे तु मा" इति
मेनिष्पूर्वे भूते मासे निषेधे चेष्टाया इत्यर्थः । न-
नव प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोप-
दिश्यते । प्रागभावस्यादित्वमनाभावत्वाद्यतः प्रागभाव-
स्य सत्कारणमनन्तरत्वात् सिध्यत्येव । तस्मात् न
कलञ्जनिषेधवदेवंविधे निषेधोविधि नादौ यत्का-
लस्य निषेधमर्यादापि मासे । न च सर्गकामादिवत्
नामतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकाममद्र निषममात्रानुपपत्ता-
भोगनिवृत्तास्याधिवेधनियोगामाभिनिष्कर्षं यतोऽस्काङ्क्षावि-
रहात् अतएव श्रुतिमपि तत्र नाह्नम् । तस्माद्विधे-
र्विधिपद कालनोद्देशतमत्र शुक्लादिशद्दस्यते ना-
धिकारिविशेषणीभूताया प्रवृत्तेयोक्तकालस्तद्वशित्ता-
तत्कालमेव निवृत्तौ तावत्य पुनर्निमित्तान्तरात् प्रवृ-
त्त्युत्तमेनैव गाश्चायमिति" । गदाधरस्तु विधित्वद्वये
उपवासादिपदार्थेनिषेधविधिबोध्यतया वैधस्य कलञ्ज-
भक्षणादेव निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार । तस्या-
यमाशय । विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वय
व्युत्पत्ते एकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासे चि-
न्तार्थेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तस्य च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेक-
वाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधातोरुप-
वासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तादृशलक्षणाग्राहक एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनात्तस्य निषेधवि-
धित्वम् । प्रत्ययार्थ एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवो-
चितत्वात् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु नञा कलञ्जभक्षणे
एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम् । नञ-
समभिव्याहृतस्थले यत्र यस्यान्वय तत्समभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावान्वयनियमात् चैत्र पचतीत्यादौ चैत्रे पाचकर्त्तृ-
त्वान्वयेन चैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावान्वयदर्श-
नात् । ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वय
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इ-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्यो-
पस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्या-
तन्त्र्येणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्तत्र स्यात् ।
तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेध विधि-
त्वमुचितमिति । निषेधविधेरिष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा
प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उदीच्यानिष्टसाधनत्वज्ञानोपजन-

मात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विधिस्वरूपे दृश्यः । प्रागुक्त भवि० पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका०त० रघु० "उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्य । सौधमान्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्सर्य्यादिनिषिद्धात्मधर्म्मेभ्य इत्यर्थमाह । गुणानाह गौतम । "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति" । दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः । "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता" । परे उदासीने । आत्मवदित्यत्र आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः । व्यक्तमाह दक्षः । "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । बृहस्पति । "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्वाचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणम् । 'संज्ञानं तज्जपः ध्यानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" सर्वभोगविवर्जित माल्यानुलेपनगन्धगीतादिरहितः" अत्र दन्तधावने भेदविरुद्धत्वाप्य दूषितं तत्रैव । 'अत्र भविष्ये एव मातातपोभोगविशेषान् प्रतिषेधते । "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" । गौडीयस्मृति "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्त्यासप्तमं कुलम्" तत्र योगीश्वर "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगं न निषिध्य पत्रतोयादिना दन्तधावनमविरोधं परिगणयतीति व्रतमाहात्म्यमदः तत्र पूर्वमातातपेन "दयौ पर्युषिते भिन्न भक्ष्यप्रयतोनर । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्' इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानेन दन्तधावने दोषश्रवणात् । अन्यदा पौष्करला

पक्षे "अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । पुष्पं चैवोपवासे च नियमेन विवर्जयेत्' इति हरिवंशात् मिताक्षरायाम् । "गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्" इत्यनेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः सुप्रकाशउपवासेन हेतुनेति' ।

जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनुक्तादिग्रहीति व्याख्यातम् । तस्मात्स्नेयादि सर्व्वभोगसंग्रहप्रदर्शक तेन पिलाशाकगन्धादिवर्ज्जनं कार्य्यम् । देवल० "उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् । अत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति" । उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिनान्यद्व्रत समुच्चीयत इति विशेषः । अस्यैव व्रतः । अत्यये नाशे सम्भाव्यमाने । मैथुने विशेषमाह देवल० । "उपवासे तथा यौन हन्ति सप्तकुलानि वै । स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि । ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" सम्प्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागस्य इत्यध्याहार्यः स० स्पर्शात् स्पर्शोऽपि तथैवेति प्रायश्चित्तविवेक । कात्यायनोऽपि "रेतःसेकात्मकं भोगस्ततोऽन्यस्तु क्षयः इत तथाच दक्षः । "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अनुरागात् कृतं तु ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्" ।

अनुकल्पप्रधानपक्षयोर्व्यायोगम् अन्यान्यपि वर्ज्यानि कालमा०उक्तानि यथा "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु पराक्षन्नं त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्" कूर्म्मपु० । "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" विष्णुध० । "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेत्" हारीत । "बहिर्याम न्त्यजान् सर्वान् पतितं च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" कूर्म्मपु० "क्षमाशोकगन्धादिसेवन प्रकीर्त्तनम् । अपश्च वर्जयेत् सर्व्वं पाषाणास्याभिकाङ्क्षण गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यन्न निराकृतम्" विष्णु र० । तथा कार्दस्युपवासे 'यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे' इति भवि०पु०वचनात् निषेधोऽपि माषघृतादिनिषेधो

नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय । अतएव "अन्ने तु धान्य संभूत गिरिजे भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगत्या शृणु यत्नत । श्यामाकमकुराय धान्यकोद्रव सर्षपा' यवगोधूम मुद्गाश्च तिलकङ्कणसयकाः' इत्यादीन्य ष्टादश धान्यान्युक्त्वा "एतैरेव समुद्भूतमन्न भवति शोभने ! । अन्नपाने व्रते भक्ष्ये नैतान्येव विवर्ज्जयेदिति' ब्रह्मोत्तर खण्डे धान्यमात्रस्य भूमात्रस्य निषेधात् । अतएव भक्तं हविष्यान्नमोदनं चेत्यनेन अन्नोदनपदेन सिद्धान्नमात्रभिन्नस्यानुकल्पतोक्ता ।

एकादश्युपवासेऽधिकारित्व एकादशीशब्दे वक्ष्यते । सभर्तृकायान्तु भर्त्तुरनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः । "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते' मनूक्ते सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्त्रनुज्ञयाऽधिकारः । अतएव शङ्खेन सामान्यत उक्तम् "कामं भर्त्रनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनाम भ्यासः स्त्रीधर्म्मः" "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्" इति विष्णुवाक्यन्तु अनुमत्यभावविषयकम् ।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रैकादशीशिवरात्र्याद्युपवासो नित्यः । एकादशीशब्दे शिवरात्र्यादिशब्दे च तत्प्रमाणं द्रष्टव्यम् । काम्यस्तु "अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" भ० "सप्त वारानुपोष्यैवं सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नाशयेत्" स०प्रदी० "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु । अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम् । यः करोति महात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्" मत्स्यपु० इत्यादौ विहितः तत्कामनविषयत्वात्तन्नित्य इति भेदः । नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधायकानि वाक्यानि स्मृतितोऽन्वेष्याणि

तत्र काम्ये सर्वाङ्गयुक्तिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्वाङ्गोपेतस्यैवाधिकारः । नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति हरचितम् एका०त० "एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् शिरोदर्शवत्तस्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात् । स च न्यायो यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मस्वधिकरोतीति संशयः । तत्राद्यः सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः "सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः सायं प्रातः कालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते तत्सत्त्वात्, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावतैव शास्त्रार्थात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः "यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति" । बौधायनोऽपि आह । "यथा कथञ्चिद्वि तन्त्राणि यावद्वस्तुनिरूपतः । येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्" ।

असमर्थस्यानुकल्पेनाप्याचरणम् अनुकल्पश्च कर्तृद्रव्यादिषु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः । "विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । अनापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता । कालविवेकधृतवराहपुराणे "उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन अयाच्य वृद्धातुरः क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पोऽन्यथा प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ! । मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम् । नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्" । एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्ते । "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्विगुणं भवेत् । सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" । देवीं गायत्रीम् । वायुपुराणे "उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत् । नक्तं हविष्यान्नमोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च" । उपवासनिषेधे तु अशक्तत्वं हविष्यादिरनुकल्पः । तानि च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" बौधायन । एकादश्यतिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि०सि० । "निश-

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । क्षारं क्षौद्रञ्च लवणम् मधुमांसानि वर्जयेत्” इत्यौच० अग्निपु० । क्षाराश्च तत्रैवोक्ताः “तिलमुद्गादृते शिम्बाः शस्ये गोधूमकोद्रवौ । धन्याकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । शिम्बधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणाः स्मृताः” गोधूमस्य क्षारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव “व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायाः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः” । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकुपालङ्कीज्योत्स्निकाः त्यजेत् । चरुभैक्ष्यं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् । हविष्यं व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांसं विहायान्यव्रते वा हितमीरितम्” । “चरुभैक्ष्यसक्तुकणायावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि” मिता० गौत० । निर्णया० सम० । स्तेनद्विंसकयोः सख्यम् कृत्वा स्त्रैन्यञ्च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् उपवासमतन्द्रितम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचि” । अतएव समर्थस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भक्त्या निषिद्धम् । “उपवासो यदा राम । श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवित मिति” कात्या० ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रत कार्य्यमित्याह स्कन्दपु० । “पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” गरुड़पुरा० । “भार्य्या भर्त्तुर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” । वराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभूभुजाम् । उद्दिश्यार्थमुपोष्यैव स्वयञ्च फलभाग्भवेत्” ।
अत्र नि० सि० निकायखण्डने विशेषः “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्म्मसु । न देशकालयोर्नास्ति भार्य्यायोरग्निरेव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्” । ततश्च शक्तौ उपोषणादिकमनुकल्पादिना कार्य्यं पूजादिकं तु स्वयमसामर्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका० त० रघु० ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरयं भेदः “उपवासफलं प्रेप्सुस्त्यजेत् भक्तचतुष्टयमिति” कालमा० भारतम् “जह्यात् भक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्” एका० त० स्मृतिः । अत्र सायमित्यस्य एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्व्वदिने दिवसाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अह्नोराद्यन्तयोरुक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयमिति” वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूर्व्वखण्डएव कर्त्तव्यता तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डविशेषनियमनं कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते ततो “मार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । दत्त्वा गुरुञ्चोपवसेन्महादेव ! चरन्नुचुरिति” । ननु पूर्व्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य संकल्पं किं प्रातः कार्य्यः किं वा परत्र, नाद्य प्रातस्तदभावेन सकल्पायोगात् । अतएव बौधायन “योयस्य विहित कालः कर्म्मणस्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झितेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योयस्य विहित काल कर्म्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु”(सन्धिरार्ष)। न द्वितीयः प्रात कालस्यैव सकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्यते “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति”। तथा “प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्य्यान्नक्तव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतावि”ति । अत्रोच्यते यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पं कार्य्यं तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवल “यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिं सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्विति” अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षया कर्म्मस्विति बहुवचनं निर्द्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्व्वोत्तरवैधाभावेनोत्तरतिथेरेव ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा भवेदिति” । शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि “यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म्मकृत्येषु सर्व्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः” इति । वृद्धवशिष्ठोऽपि “यस्यान्तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति” । ननु सायन्तनत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य्य इति युग्मादिवचनमाश्रित्य निर्णीतं तत्तिथिद्वये तथाऽस्तु श्रावणयोस्तु खर्व्वादि

धामध्यात्परेद्युरुपवासः प्रोक्तोऽस्तीति चेत् नैव पराविद्धा प्रत्यस्तैकोद्दिष्टादिविषयत्वात् तथा च व्यासः । "द्वितीयादिक युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ ह्रास वृद्ध्यादि चोदनेति" नियमादिष्वित्यादिग्रन्थेन पित्र्य कर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिरूपकर्मणोपक्रमम्, एकोद्दिष्टादीत्यादिग्रन्थेन विशेषादिमहालयभूतत्वाद्व्यतिरिक्त-पार्वणश्राद्धस्य, वृद्ध्यादावित्यादिग्रन्थेन माङ्गलिकश्राद्धस्य, ह्रासवृद्ध्यादीत्यादिग्रन्थेन यथाकालमित्यादिवाक्यस्य" । पूर्वोक्तवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविद्धोपवासविषयतया सङ्कोचनीयत्वादिति तत्त्वोक्तेर्न पूर्वोक्तादिवाक्यवैयर्थ्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते । "पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तदन्ते नैव पारणमिति" । भेषु नक्षत्रेषु स्कन्दपुराणेऽपि । "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्" । अतोपवासव्रतादिष्वित्यादिग्रन्थे नैकभक्तनक्तयाचितानि गृह्यन्ते । यास्तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेद्युर्विहितानि परेद्युस्तत्तिथिभागे समाप्ते पारणं कार्यम् अन्यथा पूर्व्वदिनानुष्ठितैकभक्तादिव्रतानां वैफल्यं स्यादित्यभिप्रायः । अत्र च तिथिभान्तपारणस्यापवादः क्वचित् स्मर्यते । "तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र नोद्यते । यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणमिति" । तदलाभे उदयगामिन्या पूज्यता यथाह तत्रैव देवलः । "यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" । भविष्योत्तरपुराणेऽपि । "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकीति" । पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" । बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनेति" वचनात् । "अल्पत्वेव तत्स्मृत्यादिवचनाभ्यनुज्ञा । तथाप्युत्तरविद्धायास्तिथेर्ग्रहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयस्यैवाभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतुष्टयं प्रतिभाति । तथा च स्मर्यते । "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्ता त्रिमुहूर्त्ता वा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति" । अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युदयकालादेवारभ्य मुहूर्त्तद्वयं दैवतं तदस्तमिते ततः पूर्व्वकालीनमुहूर्त्तत्रयं पित्र्यम् अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या भवतीति" । तत्रैवान्यत्र "पौर्वाह्णिकादिवचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्या त्रिमुहूर्त्तपरिमितायास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहूर्त्तन्यूनायास्तिथेः पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य त्र्यंशत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तं "त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिरुदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्च यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तमेव विधातुं पठितेनानेन वाक्येन भवति तत्र प्रथमं त्रिमुहूर्त्तेन वर्त्तिन्यां बाधकाभावात्तथैव व्यवतिष्ठते तिथिद्वये त्वधिकव्याप्तिविवक्षया प्रतिषिध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिद्वयस्यापि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव स्पष्टयितुं त्रिमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः प्रयुक्तः" । तत्रैव स्थानान्तरे वचनान्तरे "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः" । निगमोक्तायाम् ऋषिभिः "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयादयः क्रमेण पूर्वामुत्तराञ्च हन्युरित्याह । तेन प्रतिपद् द्वितीयायुक्ता उपवासे निषिद्धा । "प्रतिपत् सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युतेति" आपस्तम्बवाक्यं कृष्णप्रतिपद्विषयम् उपवासातिरिक्तदैवकर्मपरं चेति माधवः । उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन अखण्डतिथौ संपूर्णकालव्याप्तत्वेन प्राप्तिसम्भवात् पूर्वविद्धायामेव सम्भवति अतोऽपरकाले सकलरात्रौ च तदप्राप्तेः । "उदये सा तिथिर्ग्राह्येति वाक्यस्य विशेषशास्त्राद्दुर्बलत्वम् अतश्च अपराह्णादि त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविद्धा उपोष्येति माधवमते स्थितम् । रघुनन्दनमते तु "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्चमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः”। पैठी०उक्तेः “साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा” इतिस्कन्दपुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदोग्राह्यता सायाह्नव्याप्तिश्च मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिसन्ध्यव्यापिन्येव तु परैवोपोष्या “त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरादिति” पराशरवाक्येन तदपवाद एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति०त०तेनोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव न्याय्यं। गौडाहतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वात् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्य्ये च त्रि०। तस्मै प्रभवति विमुक्ता०ठञ्। औपवासिक तस्मै पर्य्याप्ते त्रि०।

उपवासक त्रि० उप+वस–ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे हितम् कन्। २व्रतभेदे त्रि० “नैव यज्ञक्रिया काचिन्न श्राद्धं नोपवासकम्” भा० २०४ अ०।

उपवासन न० उप+वास–उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। “यदा सन्ध्यामुपाधाने यद्दोपवासने कृतम्” अथ० १४,२,६३।

उपवासिन् त्रि० उप+वस–णिनि। अनाहारकर्त्तरि “दिनोपवासी तु निशाभिपायी जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी” हास्यार्णव “विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः” भा० अ० १०६ अ०।

उपवाहन न० उप+वह–णिच्-भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य पु० उप उत्कर्षे प्रा०स०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०

उपविद् स्त्री उप+विन्दते: वेत्तेर्वा सम्प० क्विप्। १उपलम्भे प्राप्तौ २ज्ञाने च “उपविदा वह्निर्विन्दते वसु” ऋ० ८,२३,३। “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा०। कर्त्तरि क्विप्। ३प्रापके ४वोद्धरि च त्रि०।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् अत्या०स०। राजभेदे तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपविष पु० उपमितं विषेण अत्या०स०। “अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः” इत्युक्तेषु १अर्कक्षीरादिषु २कृत्रिमविषे० हेम०। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि० उप+विश–कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने “उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय” कात्या० १,२,७,।

उपवीणि सं०णया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक०उभ०सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणित “श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितु ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः” रघु०।

उपवीत न० उप+व्ये–क्त सं०प्र०। वह्निर्भूतदक्षिणहस्ततया वामांसस्थापिते कार्पासादि यज्ञसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रिगुणत्वे भवति यथाह छन्दो०प० “ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते”। तथा च प्रथमं ऊर्द्ध्ववर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याधआवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमसंहतरूपेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तमेकमुपवीतं भवति। व्यक्तमाह देवलः “यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नव तन्तवः” इति। तद्द्वयमेव सर्व्वदा धार्य्यम् उत्तरीयवस्त्राभावे तु तत्त्रिकं धार्य्यम् “यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावेऽतिदिश्यते” आ०त० स्मृतेः। तद्ग्रन्थ्यश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यः “सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत” विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् “लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिःप्रवरसङ्ख्यायैरितग्रन्थिरित्याहुः” आ०त० रघु०। अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः, देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिर्वेति शाखिभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्”। “ऊर्द्ध्ववृतं दक्षिणावर्त्तितम्” कुल्लू०। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। क्षत्रियाणान्तु यथेच्छसूत्रमयम् अत एव माघे “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै” “मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः” कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहित तथापि प्रागुक्तमनुवचने “मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” इति मनुवचने समन्त्रकधारणविधानात् “सदोपवीतिना भाव्य

मिति स्मृतेः "दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेत्" याज्ञ० वाक्यात् "पवित्रं वाससी प्रयच्छतीति" आप्तू-कर्मवाक्यात् तदाहरणमवश्यं कार्य्यमिति गम्यते। किञ्च सूत्रकारेणापि कर्मविशेषे यज्ञोपवीतधारण-नियमोऽभिहितः "यज्ञोपवीतशौचे च" आश्व० सू० १, १, १० "मातुषपैत्र्यव्यतिरिक्ते कर्ममात्रे उपवीतधारणनियम" ना० वृ०। "यज्ञोपवीतिना आचान्तेन कार्य्यमिति" गोभिल सूत्रे च तथा नियम्यते। "यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि" भट्टभाष्यधृतमन्त्रलिङ्गात् "यज्ञो-पवीतिना कुर्य्यादिति" शाङ्ख्यायनसूत्राच्च "वैणवीं धार-येद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मानवाच्च तद्धारणविधिः। "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः" इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम्। तथाष्टते २यक्षे च

न केवलं यज्ञसूत्रस्यैव तथात्वं तथाविनिवेशितस्य वस्त्र-स्यापि तथात्वम् "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽव-धाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति" गोभिलेन सामान्यतोऽभिधानात् "शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाणाव-दुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजु प्राकम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति" कुल्लू०उक्ते मनुना "उद्धृते दक्षिणे पाणा-वुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये तु प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" इति सामान्यतोऽभिधानाच्च। उपवीतमस्या-स्तीति इनि। उपवीतिन् तथासन्निवेशितसूत्रवस्त्रधारिणि। उपवीतस्य वस्त्रादिषु निवेशविशेषरूपस्य प्राकरणिकाङ्गता मीमांसाया ३अ० १पादे निर्णीता यथा "दर्शपौर्णमा-सयोः ७। दशाम्नातन्त्र कयो सामधेन्य उक्ता नवमे निविदः दशमे काम्या सामधेनीकल्पाः, एकादशे यज्ञोप-वीतमाम्नातम्। "उपव्ययते देवलक्ष्मैव तत् कुरुते" इति श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामधेनीनां प्रकरणे निविष्टेऽ-निविष्टं वा इति सन्देहे सामधेनीप्रकरणमधिकृत्य तत्र उपवीतं समाम्नातमिति कुतः? काम्यानां सामधेनीक-ल्पानामानन्तर्य्यवचनात् हृदयमनुविपरिवर्त्तमानाः सामधेनीषु उपवीतमाम्नमन्ति कर्त्तुं च वाससो विन्यासमात्रं गुणो भवति उपवीतं नाम, किं कुर्वता तत्कर्त्तव्यमिति?

भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्र-कृष्टेन सामधेनीवाक्येन एकवाक्यतामुपगम्य सामधेनीषु उपवीतम् उपव्ययते इति शब्दोऽभिदधाति इति गम्यते इति पूर्व्वपक्षः। सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् बुद्ध्या विप्रकृष्टत्वाच्च वाक्यभेदभिया च न सामधेनीभिः सहैकवा-क्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुप-वीतिना कार्य्यम् इति"। श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात् उपपूर्व्वकात् व्येञ एव रूपमुपवीतमिति तु न्याय्यमित्यन्य दुपेक्षितम्। वजधातुरूपोक्तिः शब्ददर्शनात् प्रामादिकी।

उपबृंहित त्रि० उप+बृन्ह–णिच्–कर्म्मणि क्त। १वर्द्धिते बहुलं करोति बहुल+णिच्–बृ ह्रादेशे क्त। २बहुलीकृते अन्नार्थे वर्ण्यमादिरयमिति भेदः।

उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्या० स०। नदीभेदे "वेणोप-वेणा भीमा च बडवा चैव भारत" भा० व० २२१ अ०।

उपवेद पु० उपमितः वेदेन अवा० स०। वेदसदृशे आयुर्वे-दादौ। स च वेदभेदेन चतुर्द्धा "तत्रर्ग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति" शौनकोक्तचरणव्यूहोक्तादिवाक्यैः। भा-वप्रकाशमते तु "विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्" इ-त्युक्तेः अथर्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः। अतएव सुश्रुते "इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येत्युक्तम्"

उपवेश पु० उप+विश–भावे घञ्। (वसा) १स्थितौ "प्रातः स वने जुहोति सवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसेऽभिभूत्यै स्वाहा" कात्या० २५, ४ १६, उपमितो वेशेन अवा० स०। आहार्य्यरूपवेशसदृशे २वेशे। तेन जीवति वेतनादि० ठञ्। औपवेशिक तेनोपजीविनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उपवेशन न० उप+विश–भावे ल्युट्। (वसा) १आसने "प्रा योपवेशनमतिर्न्नृपतिर्बभूव" रघु। "अन्वासितमरुन्धत्या" रघुव्या० "पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्" मल्लि०। "प्राये-णोपवेशने" आश्व० श्रौ० ४, ८, १, "मन्त्रोपवेशने विनि-योगः" भवदेव० णिच्–भावे ल्युट्। निवेशने २स्थापने च

उपवेशि पु० उप+विश–इन्। यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋ-षिभेदे "अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशि" शत० ब्रा० १४, ९, ४, ३३, वंशवर्णने उक्तम्। [प्रविष्टे।

उपवेशिन् त्रि० उप+विश–णिनि। उपवेशनकर्त्तरि उ-

उपवेष पु० उप+विष–करणे घञ्। अङ्गारविभजनार्थे काष्ठे "स उपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति" शत० ब्रा० १, २, १२, अङ्गा-रविभजनार्थे काष्ठविशेष उपवेषः" भा० अङ्गारान्निमाला प्रा-

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेषं करोति" का० ४,१,१२, दर्शितः "प्रथमं तु यां शाखामूलमरत्निप्रमाणाधिकप्रमाणं छित्त्वा पृथक् कार्यं ततस्तत्वादुपवेषं करोति उपवेषशारत्निमात्रं प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः" कर्कः । स च हस्ताकृतिः "पृथिवीत्युपवेषमादायाघात्य इत्यङ्गारान् प्राच करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थः हस्ताकृति काष्ठम्' कर्कोक्तः "धृष्टासि ब्रह्मना त्वा इत्यभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु—अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये हेम०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या—ल्युट् । फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने । "ओमित्येतदायति तस्योपव्याख्यानम्" छा०उ० 'तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपासनम्, एव विभूतिः, एव फलमित्यादिकथनम्" शा०भा० । "आदित्या ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्ये तदक्षर सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा०उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अव्या०स०।१व्याघ्रतुल्ये मृगान्तके (चितावाघ)चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी०। २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य०विगता उषाः व्युषा प्रा०स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी०अच् समा०। विगतायामुषसीत्यर्थे "उपव्युषसं सपत्नीका दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,११, "उपसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २विगच्छत्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम—घञ् अवृद्धिः । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णाभावे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां, निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमाः" "तत्कालमेव चातोऽम्लः मद्यस्तस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशमं याते भद्द्वगोत्रसमाकुले" भा०व०२०अ०।

उपशमन न०उप+शम—भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीनामुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम—णिच्—ल्युट् । अवृद्धि २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोगशान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकौषधशमनीयस्य" सा०द० ।

उपशय पु० उप+शी—अच् । १समीपशयने ।"हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधादिना २सुखावहोपयोगे। शयः हस्तः तस्मिन् ततसामीप्ये वा अव्ययी० । ३हस्ते इत्यर्थे ४हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपशल्य न०उपगतं शल्यम् अस्थिस्याभं (भागाड़) अत्या०स०। ग्रामान्ते "अम च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमास द्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्य," रघुः । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "ग्रामोपशल्यमिपतद्दृथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम—क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "बलमार्त्तभयोपशान्तये" रघुः "वेदनोपशान्तिरस्रक्प्रसादोमार्दवञ्च" सुश्रु० । ["निर्योपशाय कर्त्तव्य" भट्टिः ।

उपशाय पु०उप+शी-घञ् । यामिकभटानां पर्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी-णिनि । समीपशयनशीले "ब्रह्मचार्यग्निमित्यधारी क्षीरहोत्युग्निमुपशायी द्वादशरात्रं यद्वा त्रिरात्रमन्वत" कात्या०४,१०,१६,अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौशयः" कर्कः । शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ० अ०

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष—अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु०३०,१० ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न०

उपशिङ्घन न० उप+शिघि—आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । णिच्-ल्युट् ।२आघ्रापणव्यापारे च ।(शोंकान)"तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा व्रणगन्धं प्रवर्त्तयेत्"सुश्रु०। तत्र शिङ्घनैः शिङ्घनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् सिघिधातोर्दन्त्यशिङ्घधातोश्चाभावाच्च ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या०स० । शिष्यशिष्ये "स्वतःप्रमाणं परतः प्रमाणं शुकाङ्गना यत्र संगिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम उद्भ०

उपशुन अव्य०शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी०अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या०स०। आरोपितशोभायाम् "विहितोपशोभमुपयाति माधवे" माघः ।

उपशोषण न०उप+शुष—णिच्—ल्युट् । १शोषणसाधने व्यापारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि०

(कटुकः) "विप्लुतकोटमेदोऽश्वापूयोपशोषणश्चेति" (कषाय) "क्लेदोपशोषणश्चेति" सुश्रु० । शोषणस्थानान्तः-स्थितजलादेर्वातोष्मादिना नाशनम् ।

उपश्रुत् पु० श्रूयते श्रु+सम्प० क्विप् श्रुत् स्तुति उपगता शुद्ध यस्मात् । यज्ञे "आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना" ऋ० ८, ८ ५ "उपश्रुति यज्ञे" भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु–क्तिन् । १समीपश्रवणे "श्रुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टाम्" अथ० १६,२,५, "सोमपा गिरामुपश्रुतिं" ऋ० १,१०,३, "उपश्रुतिं समीपे श्रवणम्" भा० श्रुतिं श्रवणम् समीपे अव्ययी०। २श्रवणसमीपे "आ नो याहि उपश्रुत्युक्थेषु" ऋ० ८,३४,११, उपश्रुति श्रवणसमीपमायाहि" भा० "नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" हारावल्युक्ते ३दैव प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदाविष्टबाला-दिभिरुदाहृते उत्तरवाक्ये च "परिजनोऽपि चास्याः सतत-मुपश्रुत्यै निर्जगाम" काद०। उपश्रुतिश्रवणप्रकारश्च विधा-नपा०यत्रकाण्डे दर्शितो यथा "उपश्रुतौ विधानं तु यथा कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या स्वप्नकर्मान्ते सा पौरसुखजा शुभैः । अन्त्यजानां गृहे वाक्यं पूर्वरात्रे यदुच्यते । स्त्रिया वा बालकैर्वापि तथा बुद्ध्वा परस्परम् । विचार्य तद्वच-स्तत्त्वशास्त्रेष्टव्यं फलं बुधैः । नियोजकालये पश्येत् प्रतिपद्येव बुद्धिमान् । मद्यकृत्सदने पश्येत् द्वितीयायां तु सत्तम । तैलविक्रयिणो गेहे पुक्कसस्य तथालये । चोरकृत्सदने चैव किंशुकानां गृहे तथा । मद्यकारिगृहे चैव तन्तुवैश्य-गृहेऽपि च । योगिजातिकुले पश्येत्तथा पौष्कलगेहके । सिन्दोलकगृहे पश्येत् कुम्भकारगृहे तथा । स्वर्णकारालये चैव कापालिकद्विजन्मनो । तृतीयादितिथौ ज्ञेया क्रमे-णोपश्रुतिर्भवेत् । अमायां शूद्रजातीनां गृहे पश्येदुपश्रुतिम्" । पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमः । "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां अरत्नात्महित सुधीः । सन्निशाम्य द्विजान् गच्छेत्सुमपश्चिमं दान्वितः । चन्द-नेनानुलिप्ताङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः । श्वेतवस्त्रस-मायुक्तो हतहेमविभूषणः । अक्षतागन्धको धृत्वा मन्त्रे-णानेन मन्त्रितान् । ओं ऐं ह्रीं श्रीं महादेवि ! म-हादेवस्य वल्लभे ! । विमोहय जनान् सर्वान् ममार्थं वश-गान् कुरु । मन्त्रेण वक्ष्येण मन्त्रीयतेऽन्येन तद्गृहम् । तच्छोपरि परिक्षिप्य मुक्तेन श्रुतिर्भवेत्" । "तद्गृहे स-म्यक् पर्शान् यदि शृणुयात् । तच्छुभमशुभं वा विचार्यादे-ष्टव्यम् । तेषु शब्देषु कथराम्भर्जयित्वाम्यशब्दादिवर्णाः श्रेष्ठाः । यथाहि गृहाण गच्छ भवति अयाजि गार्था दाना-र्था लाभार्था साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि कार्यार्था दृष्टा न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था अयामशब्दाश्च गमने दुष्टाः तच्छब्दान् शृण्वन् यात्रां निवर्त्तयेत् । अत्युत्कटकार्ये तु द्विराचम्य कुलदेवतां संस्मृत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत् । वैन्यं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धं प्रयाप-येत् पुत्रादिभिस्तदा सिद्धिविनायकप्रतोपयाचित मकल्प्य गच्छेत् । तत्रापि निषिद्धश्चेन्न गच्छेदेव वि०पा०।

उपश्लेष पु० उप ईषदर्थे एकदेशेन श्लेष सम्बन्धः । आधारा-धेययोरेकदेशसम्बन्धे । यथा कटकटयोः । उपश्लेषे साधु ठक् । औपश्लेषिक आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिको-ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि०कौ०। भावे ल्युट् । उपश्लेषण तत्रैव न० "कृत्याधानमुपश्लेषणम्" सि०कौ०।

उपश्लोकि श्लोकैरुपस्तौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः उभ०सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपाशुश्लोकत्-त उ-पश्लोकयाम्-बभूव-आस चकार चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लो-कित उपश्लोकयितुम् उपश्लोकनम् ।

उपष्टम्भ पु० उप+स्तम्भ–घञ् बा०षत्वम् । १पतनप्रतिरोधे (थामान) २आलम्बने ३आडम्बरे च स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ४आधिक्ये च । उपस्तम्भाति ल्युट् । उपष्टम्भक पतन प्रतिरोधके, स्थूणायां न० "सर्व एव हिमकारोऽन्तःप्राण उपष्टम्भक" छ०उ० "उपष्टम्भक गृहस्येव स्तम्भादि-लक्षणं" भा०।

उपष्टुत् त्रि० उप+स्तु–कर्मणि क्विप् बा०षत्वम् । उपस्तूयमाने "मघोव स्ताता उपष्टुत्" ऋ० ६,८७,६,

उपस(सङ्)क्रमण न० उप+सम्+क्रम–भावे ल्युट् वा ङ. । १सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्यागेन समीपस्थित-वस्तुनि सङ्क्रमणे "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषण-मुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इत्यादौ विशिष्टे विधि-निषेधबाधे तद्धर्मविशेषणे उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणीभूतशिखा-यामेव नाशस्योपसङ्क्रमणम् । उपसङ्क्रम्यते दीयते कार्यं वा अस्मात् ल्युट्। औपसङ्क्रमण तत्र देये कार्ये त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

उपस(सङ्)ग्रह पु० उपसंगृह्यते पादावत्र उप+सम्–ग्रह-आधारे अप् वा ङ । १पादग्रहणपूर्वकमभिवादने उपसं-गृह्यतेऽनेन करणे अप् । २उपकरणे "उपातिष्ठत मेनाम

पर्य्यङ्के शोपसंग्रहे' भा० वि० १७अ०। भावे अच्। २सम्यक् संग्रहे "ग्लानामुपसंग्रह" रामा०

उपसं(सङ्ग्र)ग्रहण न० उप+सम्+ग्रह–आधारे ल्युट् वा ङ०। पादग्रहणपूर्वकप्रणामे "उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशांपते।" भा०द्रो०७४अ० "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरो" मनु। २सम्यक् संग्रहणे च।

उपसं(सङ्ग्रा)ग्राह्य त्रि० उप+सम्+ग्रह–कर्म्मणि ण्यत् वा ङ०। पादग्रहणेन अभिवाद्ये "भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः" मनुः। [२सम्यग्नियमे ३बन्धने च।

उपसंयम पु० उप+सम्+यम–घञ् अवृद्धिः। १उपसंहारे।

उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट्। १सम्यग्बन्धने करणे ल्युट्। २तत्साधने।

उपसंयोग पु० सामीप्येन संयोगः। समीपसंबन्धे। "नामाख्यातयोस्तु कर्म्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः" व्या०

उपसंरोह पु० उपगत संरोहः प्रा०स०। समीपप्ररोहे "मध्यमार्गानुपसंरोह" सुश्रु०।

उपसंवाद पु० उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादो वदनम्। पणबन्धे माङ्गीकारपूर्व्वककथने "उपसंवादाशङ्कयोश्च" पा०। "उपसंवादः पणबन्धः" सि०कौ०। स च "यदि भवानिदं कुर्य्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः।

उपसंव्यान न० उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्येञ्–संवृतौ करणे ल्युट्। परिधानवस्त्रे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयो" पा०।

उपसंहार पु० उप+सम्+हृ–घञ्। १समाप्तौ, स च यत्तात्पर्य्यावधारकलिङ्गभेदः "उपक्रमोपसंहारौ–इत्युक्तात्पर्य्यनिर्णये, इत्युक्तेः। तत्रोभयोरेव तद्वैसत्त्वं न तु मध्ये-कस्येत्युक्तमुपक्रमशब्दे। २संग्रहे च। ३सम्यग्हरणे ४एकत्र श्रुतार्थस्यान्यत्रान्ययार्थमुपक्षेपे यथा गुणोपसंहार। तच्छब्दे विवृतिः। ५साकल्येन सम्बन्धे "सर्वोपसंहारवत्त्वाव्याप्तेर्दुर्ग्राह्यत्वात्" सर्व०स०।

उपसंहारिन् त्रि० उप+सम्+हृ–णिनि। १उपसंहारके साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारिशब्दे उदा०।

उपसंख्यान न० उपरि सूत्रोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते अनेन उप+सम्+ख्या–करणे–ल्युट्। सूत्रानुक्तार्थस्य वार्त्तिकादिभिः कथने वाक्यभेदे। "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यादि" वार्त्तिके सूरिप्रयोगः। "इत्युपसंख्यानेऽप्येके च" २,११२,माघव्या० मल्लिनाथः।

उपसत्ति स्त्री उप+सद्–भावे क्तिन्। १नैकट्येन सम्बन्धे २अनुगत्ये ३सत्वम्पयाने च। करणे क्तिन्। ४सेवायाम् मेदि०।

उपसत्तृ त्रि० उप+सद्-तृच्। १आसन्ने निकटस्थिते २अनुगते ३सेवके च। "मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने।" "घृतं भग्ने तवयमस्तु तुभ्यमुपसत्ता" यजु०२७ २,४, उपसत्ता सेवक वेददी०।

उपसद् त्रि० उपसीदति उप+सद्–क्विप्। १समीपस्थिते। "प्रकामोद्यायोपसदम्" यजु०३०,६,करणे क्विप्। २इष्टिभेदे स्त्री। सा चेष्टिः "अथोपसदः" कात्या०श्रौ०४,८,१, आरभ्य पाचयोत्योपसदः"इत्यन्तेषु। सूत्रेषु उक्ता द्रष्टव्या। "अथोपसद्भिः प्रचरति""यदोपसद्भिः प्रचरति अथैतानि हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्टमेवं यजते। तद्गु तथा न कुर्य्यात् ह्वरति वा एष यो यज्ञपथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात्" शत०५,४,५,१६, "अथ दशपेये तं प्रह्वग्रहे स्थापितं सोममाहृत्याछन्दामासद्यातिप्यव-प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्यागः तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधित्वेन मंस्त्रयागसम्बन्धिनामुत्तमानां त्रयाणामाग्नेयसौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपक्षयति यदोपसद्भिरिति। तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्त्रयार्थमेतद्धविस्त्रयं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तमिमं निराकरोति तद्गु तथेति। नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत उपसदः पृथक् कुर्य्यात् तदन्त एतानि सद्यस्पामन्तिमानि त्रीणि हवींषि इष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्य्यात् स एष दशपेयः क्रतुः सप्तदशस्तोमसाध्योऽग्निष्टोमसंस्थोभवति" भा०। "उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति" श्रुतिः। "रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्री यजु० १९,१४, "उपसत्सु रौहिणौ कुर्य्यात्" कात्या०४,६,४४,"उपांशूपसद। ७,२,२२,। ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याङ्गदक्षिणायामिष्टौ ४गार्हपत्यादिभिन्नेऽग्नौ च। "गार्हपत्योदक्षिणाग्निस्तथैवा हवनीयक। एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रय"अग्नि पु०गणभेदनामाध्याये। उपसद् तच्छब्दोऽस्त्यस्मिन् विशक्ता०अण्। औपसद तच्छब्दयुक्ते स्वाध्याये अनुवाके च पु०।

उपसद पु० उपसीदत्यस्मिन् उप+सद–भेदे वा० घञर्थे क। उपसद्यामे "यद् अदश्नाति यद् पिबति यद्रमते तदुपसदै

रेति" छा॰ उ॰ । "यद्रमते रतिञ्चानुभवति इत्यादि संयोगात्तदुपसदैः समानतामेति उपसदाश्च पयोव्रतनिमित्त सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि चाहानि आसन्नानीति मन्वाशोऽनशनादीनामुपसदाञ्च सामान्यम्" शा॰ भा॰। "पयोव्रतत्व पयोभक्षणमात्रत्वम् यज्ञे याम्यहान्यभोजनीयानि तानि प्रसिद्धानि उपसत्सु क्रियमाणासु मन्वास स्वास्थ्यविशेषः अनशनादिषु सोऽस्तीति परिसङ्ख्यानक्षणनिमित्तत्व कोपपत्तेस्तस्य सामान्यम्" आ॰ गि॰

उपसदन न॰ उप+सद–ल्युट् । १सेवायामुपसेवने २व्यानुगत्यादिना प्राप्तौ "तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्य पुस्तकर्म्मणि" भा॰ स॰ ३०८ अ॰ "प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणश्चैव समब्रवीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनास्तथा" भा॰ १३२अ॰ सामीप्ये अव्ययी॰। ३गृहसमीपे अव्य॰ । "धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यच्छोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" रामा॰ । अत्राव्ययीभावस्यापि यत्नेन समासः कार्यः ।

उपसदी स्त्री उप+सद–घञर्थे क गौ॰ ङीप् । सन्ततौ धारायाम् । "स्वष्टेऽस्योपसद्या मा च्छैत्सीत् प्रजाता च पशुभिर्वाचितम्" शत॰ १४,९,४,२१ । "अस्य यजमानस्य उपसद्यां सन्ततौ" भा॰ । सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च । तत्र समानानेककालिककार्य्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्ततित्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यस्यान्वयितावच्छेदकधर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न क्षतिः । सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य्यमात्रेति । एककालोत्पन्नेषु बहुषु घटेषु तद्वारणाय अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकदेशवृत्ति कार्य्यमात्रधर्मत्वमिति भेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवाहादिपदेन व्यपदेशः यथा ग्रामप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि दैशिकसन्ततौ तु श्रेणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृक्षश्रेणी वृक्षपङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततौ तु सन्ततिधारादिशब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्ततिरित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि । तादृशधर्मश्च सुखत्वदुःखत्वज्ञानत्वादिकं जलत्वतैलत्वादिकञ्च । उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिक स्थले ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानदुःखानाम् । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव संसारप्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः ।

उपसद्य त्रि॰ उपसदं सेवामर्हति यत् उप+सद–कर्म्मणि वा॰ यत् वा । १सेवनीये २नैकट्येन प्राप्ये च "भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता" ऋ॰ २,२३,१३ । "उपसद्याय मीढुषे आस्ये जुहुता हविः" ऋ॰ ७,१५,१ ।

उपसद्वन् त्रि॰ उप+सद–क्वनिप् स्त्रियां ङीप् वान्तादेश । १उपसन्ने २सेवके च । कर्म्मणि क्वनिप् । ३सेव्ये च । "नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसद्वने" आ॰ श्रौ॰ २,५,९ ।

उपसद्व्रत न॰ उपसत्सु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते पयोव्रते । "आपूर्य्यमाणपक्षस्य द्वादशाहम् उपसद्व्रती भूत्वा" छा॰ उ॰ । "उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतम् उपसदः प्रसिद्धाः ज्योतिष्टोमे । तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्मानुपस्थारात् केवलमितिकर्त्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद्व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः" शा॰ भा॰ ।

उपसन्न त्रि॰ उप+सद–क्त । १उपस्थिते, २निकटागते ३उपसेवके च ४आनुगुण्येन नैकट्यमाप्ते "अधीहि भगवांस्त्वम् उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः" भा॰ शा॰ २८९ अ॰ । "भगवन्नुदधौ मृत्युजन्मजले सुखदुःखझषे पतितं व्यथितम् । कृपया शरणागतमुद्धर मामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम्" "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय–प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" श्रुतिः ।

उपसमाधान न॰ उप+सम–आ–धा–ल्युट् । राशीकरणे, "निवासचितिशरीरोपसमाधानेत्यादि" पा॰ । "उपसमाधानं राशीकरणम्" सि॰ कौ॰ । २समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने । "विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्य" आश्व॰ गृ॰ १,८,९, "उपसमाधाय समिधं प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" मा॰ वृ॰ । अग्निमुपसमाधाय" गो॰ सू॰ "उपसमाधाय ज्वालयित्वेति सं तत्त्वे च समापूर्व्वधाञ्धातोस्तथार्थदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपसमिध(धम्) अव्य॰ समिधः समीपे अव्ययी॰ वा अच्समा॰ । समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद–क्तिन् । अभिनवत्वेन सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा॰ "अचिरसम्पत्तौ अभिनवत्वे" सि॰ कौ॰ । सम्पत्तिश्चात्र तद्रूपात्मभावः सि॰ कौ॰

उपसम्पन्न त्रि॰ उप+सम्–पद+क्त । १प्राप्ते २मृते च हेम॰ । "श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष–भावे अ । उपसान्त्वने । "भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नेत्यादि" पा॰ "उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्" सि॰ कौ॰ ।

उपसर पु० उप+सृ "प्रजने सर्त्तेः" पा० अप्। गर्भग्रहणार्थं स्त्रीपशुषु पुंपशुगमने। "प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः" सि० कौ०। उपचारात् २नैरन्तर्य्येण निर्गमने "धीनामुपसरं ददर्श" भट्टिः "धीनामुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम् ददर्श उपसर इव उपसरः, नैरन्तर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुंगवानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्य्येण भवति" जयमङ्गलः।

उपसरण न० उप+सृ—ल्युट्। १उपसरार्थे २समीपगमने च। "यस्तूर्द्धभागो वा भेषजवेग प्रवृत्तमस्त्वा हि निहन्ति तस्योपसरणं छर्द्दिं कुर्वन्ति दोषाः" "परिस्राव प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्धः" सुश्रु०। कर्मणि ल्युट्। ३उपसर्त्तव्ये उपगम्ये च। "अथ खल्वायो सर्वाण्युपसरणानीत्युपासीत" छा० उ०। "उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपगन्तव्यानि ध्येयानि" भा०।

उपसर्ग पु० उप+सृज—घञ्। १रोगविकारे २उपद्रवे, शुभाशुभसूचके ३दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु "निपाताश्चादयो ज्ञेयाः प्रादयस्तूपसर्गकाः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे ४प्रादिषु च। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा०। "अत्र प्रादीनामन्वयस्तु प्रत्येकमुपसर्गसंज्ञेतिद्योतनाय योगग्रहणम्। तेन निर्गतः सेवको यस्मादिति वाक्ये निःसेवक इत्यादौ न षत्वम्" शब्देन्दु०। ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर् दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः। निस् दुस् इति सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने" पा० सूत्रे निस इति निर्देशात्। निष्कृत दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विसर्जनीय" इति भाष्योक्तेश्च 'निर कुष इति' "सहरोरधिकरणे" इति च पा० निर्देशात् रान्तावपि" मनो०। निर्दुरोरभेदारोपेण क्वचिद्विंशतिवाकथनं द्रष्टव्यम्। "तस्य त्रिधा प्रवृत्तिः "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा। क्रमेणोदाहरणानि यथा। आदत्ते प्रस्तुते प्रणमतीति। अपि च। "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्"। "विभाषोपसर्गे" "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" पा०।

प्रादयस्तूपसर्गा न वाचकाः, वाचकाश्च चादयो निपाता वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत् वै० भू० दर्शितम् "प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते। 'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा' येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थो भवतीत्यत्राप्यापत्तेः। नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थान्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्य सतस्तथा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु। तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तच्च चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टे चैत्रपदलक्षणम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। स्वयं युक्त्यन्तरमाह। उपास्येते इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः? विशिष्टस्य? धातुमात्रस्य? वा। नाद्यः, तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्याऽऽस्धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वापत्तेस्तत्र कर्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीयः गौरवात्। तृतीये स्वागतं द्योतकस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः। तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह। "तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः। विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः"। (अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्यर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः। अथोपासनासाक्षात्कारादि निपातार्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति" कोषस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कोऽयो निश्चय इतिबहु-

यान् न, कोऽर्थोनिरर्थोऽपि स्यात्। अथ सम्मते प्रादेरनर्थकत्वात् तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति। साधकान्तरमभिप्रेत्याह। विशेषणेति। शोभन सहस्र योद्रष्टव्य इति वक्तोभनय द्रष्टव्य इत्यन्यान्वयापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः। अन्यथा राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह धवादीति। धवखदिरयोः समुच्चय इति धवस्य च खदिरस्य चैक्येन स्यादिति भावः। ननु प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह। "पदार्थः सदृशार्थेति विभागेन कदा च न। निपातेतरसङ्कीर्णे प्रमाणं किं विभावय"। (सदृशा) सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत्। (अन्वेति)अभेदेनेति शेषः। (विभागेन) असदृशेन असमानाधिकरणेनेति यावत्। अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च। अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः अतएव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिकाः। अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह। "घटैरस्तैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव। इत्यादावन्वयो न स्यात् पार्श्व च बत तत"। अस्यार्थः घटैः रसवत्तास्तदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः। अवश्योत्थादिपक्षाणां तत्सदृशपरत्वे इववत्स्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते। अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः। तथाहि। घटैरिति करणे तृतीया। न चोक्तोऽन्त करणम् इत्यर्थकसम्बन्धस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात्। इववत्स्य वाचकत्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात्। सम्भवे वा अयथाप्रसङ्गात्। उत्तरपदोत्तरतृतीयान्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह। सुपां चेति। सुपां त्र्यणस्वेत्यर्थः। चकाराडुत्तरपदोत्तरतृतीयान्वय सङ्गच्छते इत्यादाविव्यादिपदात् "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भव इत्यस्तूयते। यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इववत्स्य वाचकत्वेऽन्वय एव उपमानपदानां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात्। बाधादभेदेनापि न च। नञ्जुत्याभिन्नसदृशाभिन्नः नर इत्यर्थ एष्टव्यः"।

उत्पातरूप उपसर्गश्च त्रिविधः "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाऽप्यधर्मतः। नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते। ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः। ता सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्। तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः। विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च" गर्गः। "उपसर्गस्ततो चैव सद्यः योच विशीयते" पराश०। उपद्रवरोगक्रतायोपसर्गां सुश्रु०उक्ता "दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च" "उपसर्गादयोरोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः" चीर्णं द्रव्यञ्चोपसर्गा प्रसूताः" सुश्रुतः उपद्रवशब्दे विवृतिः। "उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्। तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यञ्च शमयेन्मम" देवीमा०। तत्र भवति सन्तापाः तेन निर्वृत्तम् वा ठञ्। औपसर्गिक तत्र पर्याप्ते तेन निर्वृत्ते च त्रि०। औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडायाम् शु०त०।

उपसर्ज्जन त्रि० उप+सृज–ल्युट्। १दैवाद्युपद्रवे "निमीते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने" मनु। २अप्रधाने गौणे विशेषणे "गोपसर्ज्जनस्य" "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य" पा०। "उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते" मनु "उपसर्ज्जनमप्रधानम्" कुल्लू०। "अनुपसर्ज्जनात्" "आचार्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासी" पा०उपसृजत्वनेन करणे ल्युट्। ३समार्गसाधने त्रि०स्त्रियां ङीप्। "अथैत उपसर्ज्जनीभिरेभि" शत०१२,२,२, "पितृसमार्जनार्थाश्च अपः पितृसमार्ज्जनार्थश्चोपसर्ग साधनानि उपसर्जन्य" भा० "प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्ज्जनम्" पा०उक्ते। समासविधायकशास्त्रे ४प्रथमान्तपदनिर्दिष्टे। "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" विग्रहवाक्ये अनियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसञ्ज्ञम् इत्यर्थक पाणिनिसूत्रोक्ते ५शब्दभेदे च "उपसर्ज्जनं पूर्वम्"पा० समासे उपसर्ज्जनस्य पूर्वप्रयोग यथा "द्वितीया श्रितेत्यादि" पा०सूत्रे द्वितीयेति प्रथमान्तम् पदं तदेव प्राक्प्रयोज्यम् यथा कष्टं श्रित इत्यादिवाक्ये कष्टश्रित इत्यादि।

उपसर्पण न० उप+सृप–भावे ल्युट्। समीपगमने "न तावदयमुपसर्पणकाल" विक्र०। "अभिकोपसर्पणमावसथिनामादि" उत्त०।

उपसर्पिन् त्रि० उप+सृप–गतौ णिनि। समीपगन्तरि

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्" मनुः। "युक्तं मातास्त तेषां परपीडोपसर्पिणाम् भा०अ०२०अ०।

उपसर्य्या स्त्री उपसृय्यतेऽसौ सृ–कर्मणि यत्। गर्भग्रहणयोग्यायाम् ऋतुमत्यां स्त्रीगव्यादौ। अप्रजनार्थे तु ण्यत् उपसार्य्य प्राप्ये त्रि०।

उपसि अव्य०उप+सो बा०कि। समोपस्थाने "आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति" ऋ०१०,२७,१३। 'उपसि समोपस्थाने' भा०"पिबन्ति मे पुत्र उपसि प्रेष्ठे" ऋ०५,४२,७।

उपसीर अव्य० सीरे हले तत्सामीप्ये वा अव्य०। १हले इत्यर्थे २हलसमीपे वा। ततो भवार्थे परिमुखा० ञ्य। उपसीर्य्य तत्रभवे त्रि० व्या०स०। हलोपगते त्रि० ततोभवार्थेऽप्येव। औपसीर तद्भवे त्रि०

उपसुन्द पु० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० "महासुरस्यान्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत्। तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ। तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ। निरन्तरमवर्त्तेतां समदुःखसुखावुभौ। विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः। अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ। एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ। तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ। त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयौ। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः। तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ। मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ। ऊर्द्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ। तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः। तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे। रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः। भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा। प्रपात्यमाना वित्रस्ता शूलहस्तेन रक्षसा। भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः। अभिभाष्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः।" ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्वमन्तरधीयत। ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ। वरेणच्छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः। ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा। ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा। आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामह!। मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः। ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति। अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम्। प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुमानेन नामरत्वं विधीयते। त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम्। सुन्दोपसुन्दावूचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम्। सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह!। पितामह उवाच। यत्प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति। नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः। निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह। लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ" २११ अ०

"तावन्तरोत्सुमुत्सृज्य दैत्यौ कामगमावुभौ। देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ। तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत्प्रभो। हित्वा त्रिपिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः। ताविन्द्रलोकं निर्ज्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा। खेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ। अन्तर्भूमिगतान् नागान् जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनो सर्वा म्लेच्छजातीर्विनिर्ज्जितुः। ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः। राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजो बलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा। तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय सर्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्वात्मना वधः। एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखौ। यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः। तान् सर्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः। आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विस्रब्धं सैनिकास्तयोः। तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः। नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् सम्परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः। पृथिव्यां ये

तप स्थिता दान्ताः शमपरायणाः । तयोर्भयाद्द्रुतं सर्वे वैनतेय दिशोरगाः । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः । शून्यमासीत् जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा । ततो राजन्नदृश्यद्भिर्ऋषिविभिद्य महासुरौ । उभौ विनिश्चय कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ । प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ । संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् । सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा । हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा । निवृत्तदेवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्ज्जिता । निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना । निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमङ्गलम् । जगत् प्रति भयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः । जग्मुर्विषादं तत्कर्म्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्म्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः" २११अ० । ततस्तिलोत्तमासृष्टिमुपवर्ण्य तस्यास्तत्समीपयानं तयोस्तदासक्तत्वमुक्त्वा तत्रान्योन्ययुद्धेनान्योन्यवधः २१२अ०उक्तः यथा "ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान् प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ । तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ । दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः । तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता । उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च । सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः । मम भार्य्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत् । तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ । तस्या हेतोर्गदे भीमे संप्रगृह्णीतामुभौ तदा । प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः । तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले । रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ" । सुन्दोपसुन्दस्याख्या ।

उपसूर्य्यक न० उपगत सूर्य्यं चन्द्रं वा संज्ञायां कन् । चन्द्रार्कसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज–क्त । १मैथुने । २व्याकरणोक्ते प्राद्युपसर्गयुक्ते, "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः" पा० । ३विसृष्टे ४उपद्रुते च त्रि० । ५राहुग्रस्ते चन्द्रेऽर्के पु० "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" मनुः ६बाधिते "उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवना" काद० । ७व्याप्ते च "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" रघु ।

उपसेक पु० उप+सिच–भावे घञ् । जलादिसेचनेन आर्द्री[करणे ।

उपसेचन त्रि० उप+सिच–ल्यु । उपसेककर्त्तरि "नमः कोप्याय उपसेचनाय" ऋ०७,१०१,४,ऋच् । उपसेक्तृ, तत्रार्थे त्रि० "लोकेभ्य उपसेक्तारमवकृत्यै" यजु०३०, १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । २उपसेके न० "दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कम्" ऋ०१०,७६,७, "पर्य्यूहणाद्योपसेचनात् कृत्वा" कात्या०८,५,२६, भा० कर्त्तरि ल्युट् । ३उपसेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् 'वेति त्वामुपसेचनी" ऋ०१०,२१,२, उपसेचनी उपरिक्षरणशीला आहुतिः भा० । करणे ल्युट् । ४तत्साधने

उपसेवक त्रि० उप+सेव–ण्वुल् । उपभोगादिना १सेवनासक्ते २भोगासक्ते । "अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः" याज्ञ० ३उपेत्य सेवके च ।

उपसेवन न० उप+सेव–भावे ल्युट् । १उपभोगासक्तौ । "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्" मनुः २समीपस्थित्या सेवने च । "निरताहं सदा वत्से ! भर्त्तृणामुपसेवने" भा०व०२१२ अ० ३तत्तत्कर्म्मणि अत्यन्तासक्तौ "अतीवाध्ययनायासविवक्षाद्योपसेवनात्" "एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चोपसेवनात्" सुश्रु० । भावे अ उपसेवा । तत्रार्थे स्त्री । "गोभिरश्वैश्च यानैश्च तथा राजोपसेवया" । "परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्" "विषयोपसेवा चाजस्रम्" मनुः ।

उपसेविन् त्रि० उप+सेव–णिनि । उपसेवके "अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । तेषां सततमज्ञानां विषयानुपसेविनाम्" मनु । "ये हित वाक्यमवज्ञाय विपरीतोपसेविनः" सुश्रु० । "शुद्धात्मा प्रतिशयनान्नरोपसेवी" सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

उपसोम अ० उपगतः सोमम् अत्या०स० । सोमोपगते सोमयाजिनि । अत्र तत्पुरुषत्वात् द्वन्द्वत्वाद्व्ययीभावोदा-

स्तता । उपगत सोमोऽनेन प्रा० ब०। तत्रार्थे सामीप्ये अव्ययो०। २सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्मान्तोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु० उप+कृ–भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उपस्करोति उप+कृ–अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषके कटकखण्डलादौ ३समर्दिते संहते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादिद्रव्ये (वाटना) । गृहसंस्कारके ५संमार्ज्जन्यादौ । ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च “पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः” । “सको भवति कृताग्निः पञ्चकारो ह्युपस्करम्” मनु ।

उपस्करण न० उप+कृ–भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने । उप+कृ–भावे ल्युट् उपस्करशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे ३संघाते ४सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्याहारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।

उपस्कार पु० उप+कृ–भावे घञ् उपस्करशब्दोक्त भूषणादौ सुट् । १भूषणे २संघाते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च ।“साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम्” किरा० ।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कॄ–क्त हिंसने सुट् । हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ–क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे स्त्री । उप+कॄ–भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तन्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने “मूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भे केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्” हितो० । नि० षत्वम् । उपष्टम्भ १उपस्तम्भशब्दार्थे २आलम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च “स्थानात् बीजादुपष्टम्भात् प्रस्यन्दात् निधनादपि” पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट् । तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च “यद्यस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति” शत० ब्रा० ३ ३,४,२५, “उपस्तभ्यते प्रतिरुध्यते इत्युपस्तम्भनं शकटाद्याधारकाष्ठम्” भा० “देवानामिन्द्युपस्तम्भनमस्य पद्यादीषाम्” कात्या० २,२,१४, “शकटस्य काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम्” वेददी० । ततो स्त्रुल् । उपस्त(ष्ट)म्भक वा नि० षत्वम् । उपस्त(ष्ट)म्भकर्तरि आधिक्याधायके त्रि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तॄ–ल्युट् । १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः समीकरणे च । “पुनर्निर्मीलत्य लेपनोपस्तरणैः” आ० गृ० २, ३ आधारे ल्युट् । ३आस्तरणाधारे “अमृतोपस्तरणमसि” भोजनस्यादौ जलपानमन्त्र “अथाचमनीयमाचामति अमृतोपस्तरणमसीति” आ० गृ० १ २४.११, । ‘स्तरणमाच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्’ ना०वृत्ति

उपस्ति पु० उप+स्त्यै–इन् नि० । दासे । “उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्” यजु० १७,१०१, “उपास्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे स हतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तय इन् । वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तॄ–कर्म्मणि क्विप् । आस्तीर्यमाणे आस्तरणीये । “अभि शुक्रमुपस्तिरम्” ऋ० ९,६२,२८,

उपस्तुत त्रि० उप+स्तु–क्त । समीपस्तुते श्रवणयोग्यस्तवेन स्तुते “चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक्” ऋ० ७,२७,३, “त्वं त्वमहयथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र” ऋ० १०,९६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु–क्तिन् । समीपस्तवे श्रवणयोग्यस्तुतिवाक्ये “कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य” ऋ० १,१४८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु–क्यप् । समीपे स्तवनीये । “उपस्तुत्यं महिजातं ते अर्वन्” ऋ० १,१६३,१,

उपस्थ पु० न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था–क । १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये “स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः” याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये “दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा” गोभि० । “विततन्तां मातरस्या उपस्थान्नानारूपाः पशवो जायमानाः” अथ० १४ २, २५ । “मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नं स्त्रियाः” शत० १२,८,३,११ । उभयेन्द्रिये “हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्मेन्द्रियाणि जानीयात्” याज्ञ० । “उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” मनु “सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्” शत० ब्रा० १४ ५,४ ११ । उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाश्रितं प्रजापतिदेवतानियमितशक्तिक आनन्दनव्यापारकारकं कर्मेन्द्रियभेदः । तत्र “प्रजेन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः” इति शा० ति० तस्य कशब्द्याख्यप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत० ब्रा० उक्तवाक्ये आनन्दनव्यापारस्याश्रयत्वमुक्तम् तस्यैयापाटवे क्लैव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपादानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपदानकता । स च सूक्ष्म

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः व्याख्यातृ । तेन जयति बेतना॰ ठञ् । औपस्थिक जारकर्मोपजीविनि जारभेदे पु॰। वेश्यायां स्त्री। २उत्सङ्गे क्रोड़े १अन्तरे छे "अथ म सुपस्थे न उपस सोम" यजु॰ १६ ८२ । "वरायत्त्वोभा दृषन्तो पित्रोरुपस्था" ऋ॰१ १२४ ५ । "उपस्था उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा" भा॰ "तस्या काम रमुपस्थ आ दधु" गोभि॰ "उपस्थे उत्सङ्गे" स॰त॰ "भूम्या उपस्थेऽरप जमन्नात्" ऋ॰१,१४०। "रथोपस्थ उपा-विशत्" गीता । उप+स्था घञर्थे भावे क ।षण्डकर्ाभि भूमिमाश्रित्य ४स्थितौ "समस्ता जङ्घोदरं त्रिभ्यां जानुभ्यां चोपस्थ लग्या" आश्व॰श्रौ॰ ६ ५,५ । "उपस्थ लग्या भूमिमाश्रित्येत्यर्थ पादाङ्गुलीभिः भूमिमाश्रित्यैवमुप-विशेत्" नारा॰व॰ । "प्राङ्मुख उपविश्योपस्थ लग्या" आश्व॰गृ॰ २,२,२, । उप+तिष्ठति स्था— क । "उप-स्थ कृतस्तेऽशश्विन यसेत्" आ॰श्रौ॰६ ५,५ । ५समीप स्थिते त्रि॰ ।

उपस्थपत्र पु॰ उपस्थ स्त्रीचिह्नमिव पत्रमस्य । अश्वत्थे वृक्षे तत्पत्रस्य तदाकारत्वात्तथात्वम् अतएव वैद्यकेऽश्वत्थस्य तद्गुणत्वने ।अश्वत्थस्य चलपत्र नामता कारणमत्र प्रोक्तम् । "यद्गेन केनापि विजितुमस्यागवेप्यते किं? चलपत्र-पत्रम् । नो चेद्दिशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्मात् कम्पनम् क्षो-भवेन" उपस्थदलादयोऽप्यत्र । उपयमशब्दे स्त्रीलक्षणे च तद्गुणस्य अश्वयटनारतोक्ता ।

उपस्थातृ त्रि॰उप+स्था-तृच्।१उपासके,२उपनते, च ३यथो क्तकाले उपगते "अम्यशादो क्रियार्हणो नोपस्थाता निरुत्तर । आहूतप्रपलायो च हीन पञ्चविध स्मृत" मिता॰कात्या । ५ऋत्विग्भेदे पु॰ ।

उपस्थान न॰ उप+स्था—ल्युट् । १उपेत्य स्थितौ, २अनुस-न्धाने स्मरणे "तत्त्वमतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिक्ष यात्। कर्मणा सन्निकर्षाच्च मनायोग प्रवर्त्तते"याज्ञ॰। "कर्म्मासन्निहित नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । तस्मात्तु तदुप-स्थानमुपादेये गुणो भवेत्" भट्टका॰ । ३उपसेवने उपासने "सूर्योपस्थाने विनियोग" सन्ध्याप्रयोगः "तूष्णीं योपस्थानम्" कात्या॰४,१२,२०, ४उपसर्पणे । "तस्योक्त मुपस्थानम्" आश्व॰श्रौ ५ १२,२, "उपस्थानं प्रसर्पणम्" नारा॰वृ॰। ५आगतौ आयोपगतौ "सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्व मुपस्थाने सममन्ति प्रभावात्" भा॰आ॰ ७६ । ६समीपस्थाने "कुशान् यथावासमोपस्थानेषु मोक्षेत्" पार॰गृ॰ । उपस्थायतेऽत्र आधारे ल्युट् । ७उपा-समाधारे अस्त्र टा । "पार्थिवेभ्यो द्युभिः कोण मवम्यान दिदृक्षुभि" भा॰स॰४० अ॰ "उपस्थानगर्भ गृहं वक्ष-भोभिय गोभनम्" भा॰आ॰११८ अ॰ अनुसन्धानञ्च स्मरणम् तच्च चित्तेऽनुभवाहितसंस्कारेणोपस्थित त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय त्रि॰ उप+स्था—"भव्येत्यादि" पा॰नि॰ कर्त्तरि अनीयर । १उपासके ।कर्मणि अनीयर ।२उपास्ये त्रि॰

उपस्थापक त्रि॰ उप+स्था-णिच् ण्वुल् । १स्मारके अनुभव जन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुसन्धानसम्पादके । उपस्थितौ च समानविषयत्व तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयक संस्कारस्तद्विषयिकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभाव स च समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मरणम् । तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सहकारि कारणम् ततस्स-बोधितसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च संस्कारो न जन्यते । संस्कारश्च चरमफलनाश्य तेन च तद्धारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा॰प॰ । कश्चित्तु दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तन्नाश । जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसहकृतमेव तन्नाशकम् तेन "जाति स्मरति पौर्व्विकीम्" इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेष-सत्त्वे न तन्नाश । उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञान पदार्थस्य उपस्थापक' इतिपकस्येत्यादि एकसम्बन्धिज्ञानस्यापर-सम्बन्धिस्मारकत्वनियमात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन सम्बन्धितेति तथात्वम् ।

भावे ल्युट् । उपस्थापन—उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बो-धकसन्निधाने तत्सहकारे। उपस्थापन प्रयोजनमस्य म वचना॰छ।उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ त्रि॰ उप+स्थापि-कर्म्मणि अनीयर् । स्थाप्य त्रि॰ ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था—वा॰कर्मणि वरच् । उपसेवनीये पुरुषमेधयागाङ्गे देवताभेदे "सरोभ्योधैवरमुपस्थावराभ्यो-दाशम्" यजु॰ ३०,१६,

उपस्थित त्रि॰ उप+स्था—क्त । १समीपस्थिते, २समोपागते "यदनुपस्थितमग्निहोत्र तस्यानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमा प्रजा प्रजायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजाया प्रजायते" शत॰ब्रा॰ २,३,१, १२, "उपस्थिते-य कल्याणी" रघु । "हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धा-नुपस्थितान्" भट्टि । ३प्राप्ते, "उपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात्" न्यायवाक्यम् "अनुपस्थितकल्पनाऽ

स्थाया" इति म भा० ४वेदाप्रयुक्ते, अनार्ये च । "अन्नु तद्‌दुपास्थते' पा०। उपस्थितोऽनार्ये' सि०कौ० "उद्‌ध्रम स्कारेण चित्ते उपगते५प्रते" "तौ जो गुरु योयमुपस्थिता" इ०र०उक्ते टगाजरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री "उपस्थितमिदं ज्यौतमो य दि गकास्यात' इति इ० र० उक्ते तयोटगाज्ञरपादके 'छन्दोभेदे न० । ८सेविते त्रि० । भावे क्त ।सेवने ८उपस्थाने न० । तेन जीवति वेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था-क्तिन् । १उपसेवने २उपगतौ ३स्मृतौ च 'आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थिति र्भा० प०आसत्तिशब्दे उपसर्गशब्दे च उदा० ।

उपस्थूण अव्य०स्थूणाया ततसमीप वा अव्ययी०। १स्थूणायामित्यर्थे २ततसमीपे च तत्र भव' परिमुखा०ञ्य। औपस्थूण्य तद्भवे त्रि०। उपगता स्थूणाम् अत्या०स०। ३तद्समीपगते त्रि० ततो भवार्थे अण्, न ञ्य इति भेद

उपस्थेय त्रि० उप+स्था-सेवार्थत्वात् कर्मणि यत् । उपसेव्ये 'वातस्य क्षत्रोपस्थेय' चेत्' कात्या० १७,१,२, "यदोष्ठ्यं. रुह विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थित ' रामा० ।

उपस्नेह पु० उप+स्निह-घञ् । स्निग्धस्य नैकटस्थस्त्वेन क्लेदे "मूलयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्" । "तस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्या निर्वृत्तिर्भवति" । "सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति" सुश्रु०।

उपस्पर्श पु०उप+स्पृश-घञ् । १स्पर्शे, २स्नाने च । उपस्पृश्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विधिना जलपानपूर्वकेमुखादिस्पर्शयुक्ते ३वैधाचमने तत्र हि "त्रि माश्यापोद्दिरन्मृज्य खान्येतानुपस्पृशेत् । आत्मनासाक्षि कर्णांश्च नाभिवक्ष शिरोऽंसकान्' छन्दो० आस्यनासिकादिस्पर्शो विहित इति तस्य तथात्वम्। 'तथेत्युपस्पृश्य पय' पवित्रम्" रघौ आचमनार्थे उपात्तस्य पते प्रयोगात् । भावे ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न० "अथात उपस्पर्शनम' कात्या० ५,१०, २०

उपस्रवण न० उप+स्रु-भावे ल्युट् । सम्यक्क्षरणे उपरत स्रवणम प्रा०स०। ५विरतस्रवणे क्षरणनिवृत्तौ "पत्न्युदक्या दोषाकूपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्" का०२५,११,१२,'ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रजस्वला दोषाकूपाणि गड्डुटोनि निधाय सिकतासु आसीत आ रजःस्रावविरमणात्" कर्क ।

उपस्वत्व न०उपगतमनूत्पत्तिकालेऽप्र प्राप्त स्वम्य यत्र । स्वत्वास्पदीभूतभूम्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये । लोकव्यवहार' । अन्यस्य द्रव्यस्य तत्रिमित्तकार्जनाधीन स्वत्व न तु उत्पत्तिकालात् अस्य तु तन्मूलत्वे एव स्व स्वत्वेन तथात्वम् ।

उपस्वावत् पु० सत्राजितो न्पस्य पुत्रभेदे । 'सत्राजितोदृय तावत् भार्यास्तासां शत सुता । ख्यातिमन्तस्तयस्तेषां भङ्गकारश्च पूर्वजः । मारीशातपतिश्चैव उपस्वावांस्तथैव च' हरिव०३८अ०

उपस्वेद पु० उप+स्विद-करणे घञ् । १यज्ञादिसमीपस्थानात् जाते जम्र ण "तयोरच्छानि निदध प्रकृष्टा. परिचारिका । शोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्ष शतानि च" भा० आ०१६अ०"सोपस्वेदेषु कम्पवत्सु तत्र त्वग्छानलम् धृणा योग्य पनोभवतीति"भा०क०"अलाबुमध्यात्तिरुक्त्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् । सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः' भा०व०१०६अ०। भावे घञ् । २उपतापे

उपहत त्रि०उप+हन-क्त । १तिरस्कृते"करोत्यवलोपहत पृथगुजनम्" किरा०।"उपहत तिरस्कृतम्' मल्लि०। २दूषिते "क्लिमेभिरागोपहतात्मवृत्तिभि " कुमा० 'आगसा उपहता दूषिता' मल्लि० । ३विनाशिते ४उत्पातग्रस्ते अशुद्धद्रव्यसंयोगेन ५अशुद्धे च "शारीरैर्मलै सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहत तदत्यन्तोपहतम्' विष्णु । ६अभिभूते "मनु मुपहृत्य सहसा" किरा० ।

उपहति स्त्री उप+हन-क्तिन् । १उपघाते। २कार्यसामार्थ्य प्रयोजकापाटवे ३प्रतिहनने च ।

उपहन्तृ त्रि० उप+हन-तृच् । उपहन्तरि "मृग न भीममुपहत्नुमुग्रम्" ऋ०२,३३,११,

उपहन्त्री त्रि० उप+हन-तृच् स्त्रियां ङीप् । उपघातके (कटुक) "त्वन्यासुक्रमेदसामुपहन्त्री चेति" सुश्रु०।

उपहरण न०उप+हृ-ल्युट् । १परिवेषणे २उपायनदाने च

उपहर्तृ त्रि० उप+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप। परिवेषणकर्त्तरि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनु०। २उपायनदातरि च ।

उपहव पु०उप+ह्वे-अप् सम्प्र०गुण' । आह्वाने, 'सीमामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवा गृहाम्" भट्टि । "अध्वर्य्युर्होतरुपहव्य काङ्क्षते' आ०श्रौ०५,७,४, 'प्रतिष्टस्योपहवमिदाऽवेक्षेत' ६ १२,१,

उपहव्य पु० उपहूयतेऽत्र उप+ह्वे-भा०आधारे यत् । सप्र-

दशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे। ते च क्रतवः कात्या० २२, दर्शिता यथा। "सप्तदशः पञ्च' ६, "पञ्चमाद्या पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थ" कर्क। "उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य" ७ "उपहव्य इति विशेषणता स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तः" कर्क। "ऋतपेयेनाभिशस्यमानस्य" ८ 'अपर्णेनाभिशस्य मानस्याप्युपहव्यो भवति' कर्क "ग्रावोऽश्वो दक्षिणा न ब्रह्मणे ददाति" ६, इत्युपक्रम्यान्ये व्यापारेणाः दर्शिताः।

उपहसित न० उप+हस–भावे क्त। उपहासे (ठाट्टाकरा) निन्दासूचके हासभेदे। कर्मणि क्त। २हासेन लक्षित-निन्दे त्रि०।

उपहस्त पु० उपहस्ति–भावे अच्। हस्तेन ग्रहणे प्रतिपत्ते तेन जीवति वेतना० ठञ्। औपहस्तिक तदुपजीविनि त्रि०।

उपहस्ति हस्तेन उपस्थापयति उप+हस्त–णिच् नामधातुः उभ० सक० सेट्। उपहस्तयति ते उपा(अ)जीहस्तत् त।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स०। स्वार्थे कन् अत इत्वम्। (बेट्या) वस्त्रादिनिर्मिते ताम्बूलाद्याधार पात्रभेदे। "उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमहंय मह्यं दत्त्वा" दशकु०।

उपहार पु० उप+हृ–घञ्। (भेट) १उपढौकने उपायने "तत, सपर्यां सपश्चूपहाराम्" "रत्नप्रत्योहारेण छायस्मा-नर्यं पादयो" रघुः कर्मणि घञ्। २उपढौकनीये उपा-यनद्रव्ये "वस्तुनीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहार" मेघ० उपगत हारम् अत्या० स०। ३हारसमीपस्थे तदु-पशोभके द्रव्ये। अव्ययी०। ४हारसमीपे अव्य०। उभयत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्" नै०। "ज्योतिषा प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युप-हारताम्" कुमा०। [प्रथमोद्यत। कुन्तलदेशे हेम०।

उपहालक पु० हले प्रसृतः वा० वुण् उपगतो हालको यत्र-

उपहास पु० उप+हस भावे घञ्। निन्दासूचके हासे (ठाट्टा) "फलमस्योपहासस्य सद्यःप्राप्स्यसि पश्य माम्" रघुः

उपहास्य त्रि० उप+हस–कर्मणि ण्यत्। उपहासेन निन्दनीये "गमिष्याम्युपहास्यताम्" रघु.।

उपहित त्रि० उप+धा–क्त। १निहिते २अर्पिते ३समीप-स्थापिते ४आरोपिते च। "वलयपहितशोभा तूर्णमायाद ऽयोध्याम्" भट्टि। "शुष्य मनःकोपहित यदि स्यात्" कुमा०। ५उपाधिसङ्गते उपलक्षिते "अन्तःकरणो-पहितं चैतन्य जीवः, अज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वर" वेदान्तप०।

उपहूत त्रि० उप+ह्वे–क्त संप्रसारणे दीर्घः। समाहूते आ-शितादित्वात्कतिपर्येयकाले ऽपि भावोदात्तता।

उपहूति स्त्री उप+ह्वे–क्तिन् संप्रसारणे दीर्घः। आह्वाने "पटहमथादधिहितोपहूतय" माघ।

उपहृत त्रि० उप+हृ–क्त। १उपढौकिते उपहारद्रूपेण दत्ते "उपहृतपशुरूप" सि० कौ०।

उपहोम पु० उपगत होम प्रधानहोमम् अत्या० स०। प्रधानयागसमीपे विहितत्वात् पूर्वं होतव्ये अग्निहोमादि-दशदेवताके प्रत्येकं दशाहुतिके दशदक्षिणाके होमभेदे। स च शत० ब्रा० ११.४,३.८, अवधि१७पर्यन्तेषु दर्शितः। "सैतानुपहोमाननपश्यत्" इत्युपक्रम्य "अग्निरन्नाद इत्या-दि१" "सोमो राजेत्यादि२" "वरुणः सम्राडिति३" "मित्रः क्षत्रमिति४" "इन्द्रो बलमिति५" "बृहस्पतिर्ब्रह्मेति६" "सविता राष्ट्रमिति७" "पूषा भगमिति८" "सरस्वती पुष्टि-मिति९" "त्वष्टा रूपाणीति१०" इत्येतैर्दश देवता उक्ता "तावत्यो दश देवता, दशैते दशाहुतयो दश, दश दक्षिणा" इति होमविशेषतया दर्शितः।

उपह्वर उप+ह्वृ–आधारे च। निर्जने रहसीपलकाधारे "उप-ह्वरे पुनरिन्द्रियविक्रम धर्मनिलम्" दशकु०। "यत्सीमुपह्वरे विदत्" ऋ० ८,६९,६, "धारस्तुपह्वरे नद्य" ऋ० ८,६६ १४। "उपह्वरे वसन्तगुह्यस्थाने" भा०। २अन्तिकस्थाने "अभीतरं मोक्ष्यावा समानीताम्पह्वरम्" भा० व० १०८अ०। ३भूप्रदेशमात्रे च "उपह्वरे बहुपरा आपिभन्" ऋ० १,६२,६, "कौटिल्यमव्यक्तिव्यक्ति गतमात्र चक्षते उपह्वरन्ति मकलत्विन् वः एतदुप-ह्वरोसूपदेशः" भा०। कर्मणि च। ४मन्त्रे "उपह्वरेषु यदचिध्वम् १,८७,२। "उपह्वरेषु मन्त्रेषु" भा० ५प्रान्तभागे। उपह्वरे गिरीणां सङ्गथे च" ऋ० ८,६,२८ "उपह्वरे प्रान्तभागे" भा०।

उपह्वान न० उप+ह्वे–ल्युट्। १आह्वाने २मन्त्रोच्चारणे आह्वाने च "द्यावापृथिव्योरुपह्वाने बहवस्तम्" कात्या० ३,४,१९, "आग्नीध्रे भक्षण वषट्कारोपह्वानाभ्याम्" १०,६,२२,

उपांशु अव्य० उप+अन्शु–उ। १निर्जने "परिवेष्टरुपांशु भार-श्याम्" रघुः। "उपांशु विजने" भट्टि०। २अप्रकाशे च। "जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद् देवतागतमानसः। निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशु स जप स्मृतः इत्युक्तलक्षणे ३मन्त्रादेर्जपभेदे पु०। जपोहि त्रिविध. नरसिंह पु० उक्तः।

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यन्नीचोच्चस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" । तेन स्वरादिस्पष्टव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयम्ग्रहणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुध्यानवान् मानसः" व्या०त० । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" "उपांशुदेवता यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा०३ ३, ५,२, उक्तेः ४ अनिरुक्तभाषे ५ मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत० ६ २,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६ निगूढे च "अस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा० आ० २अ० । परग्रहणायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील०क० ।

उपांशुयाज पु० यज–घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुष्ठेयो याजः । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा०१,६,३ ६३ दर्शयित्वा "एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन च वसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नन् एवमेव एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यताया श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अक–अच् । १परस्परं समीपगते सन्निहिते "आसुष्वयन्ती यजते उपाके" यजु० २९,११, "उपाके परस्परसमीपगते" वेददी० । "आ भन्दमाने उपसा उपाके" ऋ०३,४,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २अन्तिके च । "दूर उपाकवचसम्" ऋ०८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+कृ–ल्युट् । १उपावर्त्तध्वमित्यनेन स्तोत्र प्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्युवचनाद्भ्य" शत० ब्रा० १,५,२,१२, "यदा उद्गातारः स्तोत्रमारभेरन् तावदध्वर्युग्रहणादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा० "प्राग्वा च प्रसादतो प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या० ९,१,१०, । "सोमे च यत्र प्रत्यात्वोपकरणात्" २,१,१७, "उपावर्त्तध्वमित्यय स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्देनोच्यते" कर्कः । तथा प्रैषणे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गौतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽसमाप्तोय वह्निर्वैद्यास्तानेवाश्वापयेयः" आश्व०श्रौ०१०,८ २ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दत्यैकादशभि स्तौम्य प्रणुवन्" ५, "पशुकल्पेन पशुं सन्नाप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्" आश्व०गृ० २,४,१५, ३आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व०गृ० ३ ५,२, "उपाकरणमारम्भः" ना०ना० । उपाकर्म्मशब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न० उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्म्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्म्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम् इत्युपक्रम्य आश्व०गृ०दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्र वोक्तं विशेषस्तु नि०सि०उक्तो यथा "तत्र यजुःशाखिनां प्रयोगपारिजाते गौतमः ।"अथात श्रावणे मासि श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्तत्रोपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकयाऽपि "तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्याय्यत्वारभ्य" इति स्मृतेः सर्वाधिकारित्वेन तदधिकारित्वात् ब्रह्मचार्य्यग्नौ "नाप्यस्याग्नि स्वन्योऽजुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निर्णयः । यदपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षेऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तं । वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिता सर्वान् प्रति निरुपित । तथापि श्रावणमासस्य मुख्यत्वोक्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व०

ग्रहणादि "ग्रहणोत्सर्गोपाकरणम्" "श्रावणीम् । प्रौष्ठपदीं" "श्रावणेन श्रावण्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा" । अत्र श्रवणोत्सर्गोपाकर्मो गौणः । तदाह हेमाद्रौ व्यासः । 'धनिष्ठाप्रभृतं कृत्वा तत्कर्म यद्गतेन । तत्कर्म सकलं प्रोक्तमुपाकरणमित्यम् । श्रवणेन तु यत् कर्म तदुत्तराषाढयुतम् । संवत्सरकृतोऽप्यत्र स्वाध्यायस्तेन नश्यतीति' । प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि । "उदयव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नो पहिकाह्वयम् । तत्कर्म सकलं प्रोक्तं तत्र उपाकरणमिति" पूर्वेद्युः सङ्गव-कालादर्वाग्योगे यदेतत् श्रवणाभावे धनिष्ठायुक्तायां वा पञ्चम्यां कार्यम् । न तु द्वितीयायां सङ्क्रान्त्यादि, ग्रहणाद्याभावात् । किन्तु यदेतत् सङ्क्रान्त्यादिर्निषिद्ध पूर्वाह्णे कि मासम् । सङ्क्रान्त्यादि श्रवणाभावे चेत्तर्हि तु हितायाः दृश्यमानत्वात् कार्यमित्याह-स्त्रुपादानं स्मार्तेन मदनपारिजातम् । यतेन यदापि दृश्यते ग्रहणम् निषेधवचनमुपलक्षणं मासान्तरम् । श्रवणयुक्ते सङ्क्रान्त्यादौ तु "उपाकर्म न कर्तव्यं क्रमात्क्रमात्स्मृतिः । पर्वण्युदितवेलायां च ग्रहणसङ्क्रान्ति-सर्वदा" इति हेमाद्रौ निषेधात् पञ्चम्यादौ कार्या । अथ ग्रहणसङ्क्रान्तिदिने वेदपाठको पर्वण्युपाकर्म न कार्यम् इत्येषो वाक्यार्थः । तेनापर्वदिने वेदानामपि निषेधः । न त्वत्र ग्रहणादिवत् प्रत्येकं ग्रहणसङ्क्रान्त्योः सर्वथा ग्रह-णस्मार्तः । मदनरत्नेऽपि "यदि स्यात् श्रावणं पर्व ग्र-हसङ्क्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु" स्मृतिः । स्मृतिमहार्णवे "सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते । तन्मासि हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा प्रदृश्यते" । तथापि प्रयोगपारिजाते छन्दोगपरिशिष्टे-भ्यो । "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं यदा । उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति" । मदनरत्ने तु स्मृत्यन्तरम् । "यद्यर्द्धरात्रादर्वाक् तु ग्रहणं सङ्क्रमस्तथा । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेऽपि वा" । एतेन ग्र-हणकाले श्रवणसमये एव निषेधो नान्यत्रेति सूर्यग्रहणा-पराह्ना, पर्वविरोधात् तस्मिन् ग्रहणपर्वणि प्रत्येक नि-षेधे न तूपाकर्मनिषेधे च विधिवैशेष्ये वाक्यभेदात् पञ्चम्यां सङ्क्रान्तौ निषेधाभावापत्तेश्च । तेनार्द्धरात्रात् पूर्वं ग्रहणसमये उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे । यत्तु "प्रतिपत्सम्मिश्रिते नैव मौक्तराषाढयुते । श्रवणे श्रावणं तद्वदुपाकर्म नाचरेद्बुधः" इति प्रतिपत्सम्मिश्रितनिषेधकं

तत्र सम्मूलकम् । हेमाद्रौ निगमः । "अहोरात्रे गतापूर्णे प्रतिपत्सम्मिश्रिते । तदैवोत्सर्ग एव, कार्या उपाकर्मेति वेदार्थं" अत्र च 'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्तव्यं कर्कटे सिंहगे रवे' इति वचन हेमाद्रिविषयम् । 'सर्वत्रापि न तु कर्कटे सिंहगते रवौ । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्याद् द्विजाः" इत्यादि वचनात् इति प्रयो० पा० लक्षम् । तदारम्भे गोदोहान्ते, पौषमासि वा । सावित्र्यादिमुक्तानाम् । पुरोडाश, इष्टिमध्ये पृथग् विधिः । न तु ऋक्-चादिविषयम् । तेषां च शाखाविशेषे अन्यस्याश्च कृते । पञ्चम्यादिनानां प्राप्तावपि पौर्णमास्या बाधादोषादिति तु यत् तत्र । यत्तु कालादर्शे 'मध्याह्ने मासपा-र्वे श्रावण्यामुपाकर्मं । ऋक्, वा श्रवणे कुर्यात् यत् हस्तोत्कर्षोऽप्यविरोधादि । यजुषां पञ्चम्यां तद्दयोत्तर-काले । अपि ताम्रपर्ण्या श्रवणेन सिंहस्थेऽपि तदुक्तौ-विषयात् प्रशस्तम् इत्यादि । सामे हि श्रव-णेन श्रावण्येति वाक्ययोः प्रयोगे न दोषः तस्य पञ्चम्यभावात् श्रुतिमहत्त्वात् सामगानां श्रावणी प्रतिषिद्धा । तेन हि हस्तोत्कर्षोऽप्यवरोधः तदा कर्कटेऽपि पञ्चम्यां तथा हस्ते शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा ऋक्, वा', पौष्टिकमोक्षविधया इति व्याख्येयम् तेषां मौक्तिकाभावात् । श्रावणे हस्तानुक्रमादौ यजुःपरि-शिष्टे "अथाप्तोर्यामकालस्तु मासे तु न भवति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते इति" । "तस्या-प्युत्तरे तु "कर्णाटक तदाविशेषमित्याचक्षते" इति तन्मतात् । पञ्चमी अत्र प्राधिकम् । एतच्च शुक्लपक्षादावपि कार्यम् । "उपाकर्मोत्सर्जने च पवित्रदमनारोपणे नित्यमेवचनात् 'नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञ क्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते' इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च न यच्छेत् । पर्वणि ग्रहणे न तु पूर्व निशाचादिवेधाभाव बहुमि-दम् । तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दश्या श्रवणे कार्य-मिति हेमाद्रिः । प्रथमारम्भस्तु न भवति "गुरुभार्ग-वयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा । तथाधिमासकमर्गे मलमासादिषु द्विज । प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृता कर्म-विनाशकृदिति" तत्रैव गर्ग्योक्तेः । अथ प्रदकारम्भे सविस्तार कुर्यादिति । नारायणभट्टो एतच्चाधिमासे न का-र्यम् ' उपाकर्म तथोत्सर्गं स्नानाद्योहनपाटका । मास

इत्यौ परा'कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति" ज्योति परा-
शरेऽपि "उत्कर्षे कालवृद्धौ स्यादुप.कर्मादिकर्माणि ।
अभिषेकादिवृद्धौ न तूत्कर्षो युगादिष्विति" कात्यायनो
क्तेश्च । यत्तु "उपाकर्म्मेऽपि चोत्सर्गे ह्येतद्दिष्टं एयादित"
इति च्छन्दोगपरिशिष्टं तत्सामगविषयम् तेषां सिंहार्के प्रयो-
क्तेः। एतच्चापराह्णे कार्य्यम् । "उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गं
प्रातरेव त्विति" "अध्यायानामुपाकर्म्म कुर्य्यात्तत् चेऽपराह्ण-
के। पूर्व्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति"
हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु 'भवेदपाकृति पौर्णमा-
स्यां पूर्व्वाह्ण एव त्विति" प्रचेतोवचनात् पूर्व्वं वाक्यं सामग
विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते ।
दीपिकापि । "अस्य तु विधि पूर्व्वाह्णकाल स्मृत" इति ।
याजुषास्तु पर्व्वणि कुर्युः । तत्रापस्तम्बैरौदयिकं ग्रा-
ह्यम् । अन्यैस्तु पूर्वम् । "पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तै-
त्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते"
इति गर्गोक्तेः "स प्राप्नवान् स्तुतीर्नेह्या पर्व्वण्यौदयिके
पुन । अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते" इति
कालिकापुराणात् । "अथ चेद्दोषसंयुक्तं पर्व्वणि स्यादु-
पाक्रिया । दुःखशोकामयप्रस्तारात् तस्मिन् द्विजातय "
इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः । अत्र विद्धाभट्टीये विशेष ।
'अत्र श्रावणं पर्व संक्रान्त्युग्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं
कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्" । पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्य
"श्रावणी पौर्णमासी तु संक्रान्तरतो यदि । तदैवौदयि-
की ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्" । कर्मकालमात् कात्या-
यनैः निगमः । "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् वस्तु-
पूर्वकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्" ।
अत्र पौर्णमासी श्रवणद्वयोरुपलक्षण तेन तावपि संक्र-
मवर्जौ ग्राह्यौ । "उदये मडघटीमर्शे भित्ते पर्वणि नाकभे ।
कुर्युर्मैस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात्" इति पृथ्वी
चन्द्र । "विष्णूक्ते घटिकाद्वयमिति" पूर्वोक्तविरोधात् सा-
मान्यवाक्यादौदयिकी कर्मण्यर्याप्ता ग्राह्या न पूर्वा । स-
क्रमनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् भाद्रादौ कालान्तरे
वास्तु, न तु निषिद्धम् । न हि मोह्यलाभे निषिद्धमा
चमचव युक्तम् । अतएव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्व-
निषेध । तदभावे तु नेति मूर्षव्यवस्थाप्यपास्ता विधि-
वैयर्थ्यात् माघनिषेधे तथापत्तेश्च । पूर्वविद्धावचन-
मप्येवं हि वा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । एतच्च -
शाखिकपरं तेन यथाग्निहोत्रादौ सायं प्रातः काल-
लाभे सामान्यस्य प्रोक्षमात्रच्छिन्नकालदर्शादेरनुष्ठानम् ।
यथा मोक्षप्रवणकादाभावे यागाग्निप्राशनिषिद्धान्यद्रव्येण
तथात्र संक्रमाभावेऽनिषिद्धान्यकर्मपर्याप्तौदयिके का-
लान्तरे वानुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे
उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्वाह्ण-
व्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्वैवेति हेमाद्रिः । घटिका-
द्वयमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्राथम्यमात्रपरमि-
दम् । यदपि "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति" ब्रह्मवैवर्त्तम्
तदृग्वेदपरिशिष्टविषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजाते-
ऽपि पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मो-
क्तम् मदनरत्नेऽपि "पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव-
ण्यां तैत्तिरीयकाः" इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचान् प्रति
कर्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्म्मविध्ययोगात्
पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्ते-
स्तन्निषेधे न बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम्
अनुवादत्वात्तस्य च प्राधान्याधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमा-
त्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम् । अवयुत्यनुवादो
वा । न तु विधायकम् । तेन विशेषविधिना उपसं-
हार स्यात् । अनुवादत्वाल्लक्षणा न दोष । अन्यथौ-
दयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे
वौदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्ते । तस्मात्तैत्तिरीयक
पदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्वोक्तम् ।
तत्र न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधि । धनिष्ठा
प्रतिपद्युक्तत्वात् 'स्याद्भवनसमन्वितमित्यादि तददाहृते
एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्म्मविधीनां दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽ
यम् कालिकापुराणाद्बह्वृचादीनामपि तदापत्ते कु-
र्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्त्यनुवादि-
त्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां दृष्ट्वा तद्विधिरस्ति येना-
नुवाद स्यात् । न च वाक्यभेद । तैत्तिरीयकपद-
मात्रस्य कर्म्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन "इविरार्त्ति य-
दृच्छ्ये ब्राह्मणमुपनयीतेतिवन्नागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात् ।
अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्व-
साधारण्यापत्ते । तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् ।
इदं च । शिष्यानध्यापयत आवश्यकेऽग्नौ अनध्यापयतो-
नाधिकार इति कर्क । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां
कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपद्यां कार्यं तैस्तु श्रावणपञ्चम्याम् ।
"संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपा-

कतिस्तु पञ्चम्या कार्या वाजसनेयिभिरिति” स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिपरत्वादिति हेमाद्रिः। इदं सकलोक्त कालपरत्वात् बह्वृचपरमपि। गाग्र्यायणैस्तु हस्ते कार्यम्। आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम्। यत्तु बौधायनः “श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येत्युक्ते। तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम्। तच्छाखीयविषयं वा। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः। “बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः” इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः। सोऽप्युत्तरः “धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रर्क्षसमन्वितम्। श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः” इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गर्गोऽपि “सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽविरते बहिः। छन्दोगानिखिलाः कुर्युरुत्सर्गं सहच्छन्दसाम्। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्णिकमिति”। पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गं आपराह्णिकमुपाकर्मेत्यन्वयः। अविरते वर्षादिदोषरहिते। अन्योऽपि विशेषः पूर्वमुक्तः। प्रयोगपारिजाते गोभिलः “उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहस्थब्रह्मचारिणाम्। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च। अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः”। सर्वथा लोपे तु मनुः उपवासं “वेदोदितानां नित्यानामिति” मनुनाऽभोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गेऽपि।

अथ मलमासादनैरोत्सर्जनमुच्यते। तत्र पौषमासि रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम्। “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति” याज्ञ० उक्तेः। श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लमतिपदि, माघशुक्लमतिपदि च कार्यम् “अर्द्धपञ्चमासानधीयीतेति” तेनैवोक्तेः। यत्तु हारीतः “अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्द्ध्वमुत्सृजेत् पञ्चार्द्धषष्ठान्वेति”। तदापाढ्युपाकर्मविषयम्। बौधायनमते पौष्यां माध्यां वा कुर्युः। “पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति” तत्सूत्रात्। तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यं “तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति” तत्सूत्रात्। बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्यम् “अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते” इति कारिकोक्तेः। कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः। “उत्सर्गश्च तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वेति” कात्यायनोक्तेः। सामगास्तु सिंहार्के पुष्ये कुर्युः। तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम्। स वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम्। “पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वेति” हेमाद्रौ कात्यायनोक्तेः। यदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्राभावात् पुनः सिंहो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदनन्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः। “भाद्रे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद्यदि। तदा तु श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः” इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः। अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरत्वैकोक्तेः। अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः। “उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च। अम्भोऽन्तर्भवनात् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। अप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौषे माघ्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषोणां चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते”। “उपाकर्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वाऽनध्याय” इति मिताक्षरायामुक्तम्। अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति। “उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति” गर्गोक्तेः। “उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते” छन्दो० उक्तेश्च उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मन्वन्तरे। निषेधेऽपि दिने कुर्यात्सर्वं च तिलमिश्रितम्” स्मृतिः। “नवोदकस्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। मकरस्थे न घटके चन्द्रसूर्ययोरिति” सामान्यतो मलदिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्मपरं न तु नियतकालीनकर्मपरम्। ‘नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते इति नि० सि० धृतवचनेनोपाकर्मणि ग्रहवेधदोषः। आषाढ्यामपि उपाकर्मविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डाषाढनामता वेदग्रहणस्य दण्डपूर्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्। करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ—क्त। यज्ञे हननार्थं १मन्त्रसंस्कारे पशौ, “अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” अमरः। “पशुयागादौ मन्त्रकलापेन पशो रुपनस्पाकरणं तद्विहितपशुरनुपाकृत” कुल्लू०। “पशुश्चेदुपाकृत पलायेत वायवे तमनुदिश्य तदर्थं तद्वयसमालभेत” कात्या० २५,८,१ ३कोलम्भमेण प्रेषिते च “उपाकृत उद्गातार आक्रोशतमभात्” कात्या० ३,३,१८। ४आरब्धे च। भावे क्त। ५उपाकरणे दैयश्चिवपशुसंस्कारे ७आरब्धे च न०। तत. इदा० करीर इनि। उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् उपाकरणी ।

उपाग्र अव्य० अग्रस्य समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० । मेखसमीपे 'कृमतोरतूलपाठानग्निसमासाव्ययीभावे' पा० अन्तोदात्तता अग्रे । अग्रेति'शब्दगात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या—भावे अङ् । १प्रत्यक्षे "द्वितीयेऽ-प्यानपाख्ये" पा० । उपाख्या लक्षणं तच्छून्यो‌ऽनुमान-गम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । "सम्यग्ज्ञान-गुणात्मा निरुपाख्या निरन्तरा । कश्चिद्या या गतदेव परमो न गतिर्भवेत्" भा० अनु० २६अ० । निरु-पाख्योऽभाव । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्वक्त-मशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् 'उतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या-निरोधावाकाशञ्चेति" शा० सू० भाष्ये 'तदवस्तु अभाव-मात्रं निरुपाख्यम्" "न हि भावानां निरन्वयं निरु-पाख्योविनाशः सम्भवति" "निरोधद्वयमाकाशञ्चेति निरु-पाख्यम् । "तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्ता-न्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते" 'आकाशे च न युक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगम" इत्येवम् सौगतमतनिरा-करणे अभावपरतयाऽव्याकृतम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या—ल्युट् । १पूर्ववृत्तकथने "रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा०आ०१अ०। एवं नलोपा-ख्यानं सावित्र्युपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति । "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-र्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" भा०आ० १अ० । २विशेषकथने । "सर्वाख्यानं इतः महान् अतीव परमा-द्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भु-तम्" "शृणु नारद! वक्ष्यामि सर्वोपाख्यानमद्भुतम्" इति ब्र० वै० । तत्र साधुकम् । उपाख्य नच तत्पर्ति-यादके ग्रन्थभेदे स्वार्थे कन् । कदनमाले च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम—क्त । १समुपस्थिते २अभ्युप

उपागम पु० उप+आ+गम "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" पा० अप् । १स्वीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह—ल्युट् । श्रवणादपूर्वकवेद-प्रारम्भे अमरटीकायां रायमु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायण्याः समीपं अव्ययी० श० टच्समा० । आग्रहायणसमीपे

उपाङ्ग न०[illegible] ।प्रधानाङ्गे [illegible] 'स च साङ्गोपाङ्गोदितम्" इत्यमर० २वेदाङ्गाद्यर्थे शास्त्रभेदे उपाङ्गानि शास्त्राणि च "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशा-स्त्राणि । चत्वार्युपाङ्गानि इत्युक्तानि तेषां अङ्गानां वेदार्थस्य अन्तःकरणादुप इत्यम । 'साङ्गोपाङ्गोपनिषद्' हरि० २१अ० "साङ्गोपाङ्गं चतुर्वेदा अरण्या क्रमेण [illegible] विक्र-मो० 'यद्वेदगास्त्रं तत्रापि ततन्नम'[illegible] प्रतिनियम । तत्र पुत्रे महात्मा तौ साङ्गोपाङ्गं मङ्गलानि भा० अ० १०० अ० । अङ्ग देहस्तदुपयोगीनि ३यज्ञाङ्गे यज्ञाङ्गानि च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजनम् अत्या० स० । चर्मोपगते द-यानं आजिनात्तत्पुरुषस्य तु अन्तोदात्तता । अजिनस्य समीपम् अव्ययी० । २चर्मसमीपे अव्य० । निरूढकादि-त्वात् अन्तोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा० ब० । ३उपगतचर्मके त्रि० अस्य प्रकृतिस्वर इति भेद

उपाजे अव्य० उप+अज—बा०के बीभाशभाव । दुर्बलस्य बला-धाने "उपाजेऽन्वाजे" पा० कृञि परे अस्य गतित्वम् तेन समासे उपजेकृत्य अब्समासे तु उप जे कृत्वेत दर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः" सि०कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-काव्यये इत्यन्य

उपाञ्जन न० उप+अञ्ज—ल्युट । १लेपने 'मार्ज्जनं पात्रं-जनैश्चैव पुनः पाकेन मृण्मयम्" मनु २गोमयादिना नु-लेपने च समार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभि" 'याम तपोऽग्निरा-गारी मृण्मयी वाऽर्ध्युपाञ्जनम् । वायुः कर्मकालौ च शुद्धे कर्त्तॄणि देहिनाम् मनु उपाञ्जनः लेपनम्" कुल्लू० । आधारे ल्युट् । ३अञ्जनाधारे कलाटौ च । "षट्के याञ्च वीय–ोपयमनीशाम्नीभ्रीयस्थालीपाञ्जने च" कात्या०८,६,२४, सतीय चतुर्भागमध्योपाञ्जने अनु-धुराऽभज्ञात्याभाटाक्वाथयेत् पत्नीपात्राविश्य " कर्क । अधुरुच्छ्रनकारणत्वं "दक्षिणया द्वाराऽनीता पत्नी पालिभ्यां येच परिग्रहाऽधःराधनक्ति परान देवताम्-रिति' 'प्रतिप्रस्थाता समानीता पत्नी होमवेदिनाभ्यो-माइस्थाक्व्रभागाधमक्वादिति समार्द' वेददी० ।

उपात्त त्रि० उप+आ—दा क्त । १गृहीते, २प्राप्ते च 'सम केचिदुपात्तं दुरितस्य प्रवक्ते" सा० द० । ३कल्पितमदे गजे पु० हेम०,५ ।

उपात्यय पु० उप+अति—इण् अच् । १लौकिक,व्यवहार[illegible] क्रमे, २अतिक्रमे,३गोत्रहने, ४नाशे च । "परोपन्युपात्यय इण" पा० गताननुपात्ययि[illegible]तोऽनुपात्यय" सि०कौ०।

उपादान न० उप+आ+दा—ल्युट् । १ग्रहणे 'विषय दा

ज्ञात्वा मुख्यान् दृष्ट्वे पादानमाचरेत् मन । "स्वादानोऽ-
प्युपादानात् शा॰ द॰ । सम्यग्विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे
४प्रत्याहारे कर्माणि ल्युट् । कार्यजननार्थमुपादीयमाने
कार्यान्विते ५कारणे यथा मृदादि घटादे स्वर्णादि च
कुण्डलादे उपादानं ग्रहणम् । तच्च सदेव कार्यमुपगतम् ।
"असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य
शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्" सां॰ का॰
"उपादानानि कारणानि तैः सह कार्यस्य सम्बन्धः
उपादानैः कार्यस्य सम्बन्ध इति यावत् एतदुक्तं भवति
कार्येण सम्बन्धि कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य-
स्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति" सां॰ कौ॰
"उपादाननियमात्" "सकर्मण उपादान योगात्" सां॰ सू॰
उपादानकारणञ्च कार्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्ति-
नश्च मन्यन्ते यथा मृत्तिकादय घटादिकं प्रति, सुवर्णं
कुण्डलादिकं प्रति, तन्तवः पटं प्रति, तत्तत्कार्याभिन्नत्वादु-
पादानकारणम् । नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायि-
कारणतया व्यवह्रियते । "यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञे
यन्तु समवायि जनकं तत भाषा॰ तेषां मते उपादान-
शब्देनापि तस्य व्यवहारोऽस्त्येव 'उपादानस्य चाध्यक्षं
प्रवृत्तौ जनकं भवेत्" भाषोक्तेः । तत्तदुपादानगोचर
चिकीर्षाकृतिमत्त्वेन नैः ईश्वरस्य सर्वकर्त्तृत्व-
स्याभ्युपगमात् तच्च ईश्वरपक्षे चिन्तामणिग्रन्थे विस्तृतम्
सांख्यमतसिद्धे ६आध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सां॰ का॰ ।
"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः" । "या
तु प्राकृतविवेकख्यातिः सा प्रकृतिपरिणामः सा च
सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रत्व सत्त्वान् प्रव्रज्याविशेषात् प्रव्रज्या-
मस्तु सा भवति तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथा कृतं ते
ध्यानाभ्यासेनायुष्मन् ' इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादा-
नाख्या नामाम्भ इत्युच्यते" सां॰ कौ॰ । सलिलस्येव अङ्कुर
प्रति प्रव्रज्यायाः साक्षात्कार प्रति सहकारिकारणत्वेन
सलिलसदृशत्वात् सलिलत्वम् । आत्मसाक्षात्काराय च
फलार्थि रुपाद यथामतया तस्या उपादानत्वमिति बो-
ध्यम् । तेन निर्वृत्तम् ठक् । औपदानिकः स्वीकारमात्र-
जन्ये सत्वादौ यथा मिथ्यादौ द्रव्ये प्रश्नमात्रादेव स्वत्व-
मुत्पद्यते । उपादानोपादेयभावः

उपादानलक्षणा स्त्री उपादानात् स्वार्थस्य पश्चात् लक्षणा ।
"मुख्यार्थस्येतरात्तपो यस्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनो-
ऽप्युपादानादेवोपादानलक्षणा" सा॰ द॰ उक्ते अजहत्स्वार्थ-
लक्षणारूपे लक्षणाभेदे । यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्त-
शब्दस्य कुन्तधारिणि लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कुन्तरूप
स्वस्वार्थस्यापि विशेषणविधयाऽन्वयाभ्युपगमात् ।

उपाटिक पु॰ उप+अट्-इन् संज्ञायां कन् । कीटभेदे ।
उपोद्दिकायां स्त्री

उपादेय त्रि॰ उप+आ+दा-कर्म्मणि यत् । १ग्राह्ये ग्रहीतुं
योग्य विषये "उपादेयतारतम्येन" सा॰ द॰ । 'मत्वे शीलं
हित्वा ग्रहणमुपादेयमनघम्" शान्तिश॰ २उपादानकारणे
सम्बद्धे ३तद्भवे कार्य्ये । ४विधेयत्वादिना उत्कृष्टे च
"कर्म्मात्मविहितं येन मृत्यो विपरिवर्त्तते । यस्मात्तु
तदपथ्यानमुपादेये गुणोभवेत्" महाभा॰ । "उपादेये
विधेये" ति॰ त॰ रघुनन्दन ।
उपादेय परपरयोग्य तच्चानुकूलवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च
"हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते" या॰ भा॰ वाक्ये "स यथा
मनुष्याणां मनस्यात् चक्षुष्ट्वात् मतृत्वातुपादत्ते च तद्व-
दुपादेय मात्रदादाय निर्वर्त्तते" वे॰ दर्शने च प्रयुक्तम् ।

उपाधि पु॰ उप+आ-धा-कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनरूपे १कपटे, छलाधिशब्दे उदा॰ । उपाधीयते
स्वधर्म्मोऽनेन करणे घा॰ कि । सम्बन्धिवादिना अन्यस्मिन्
स्वधर्म्मारोपसाधने विशेषणभेदे । "२उपाधिभेदेऽप्येकस्य
नानायोग आकाशस्येव घटादिना" गतिस्मृतिरप्युपा-
धियोगादाकाशवत्" शा॰ सू॰ "उपाधिना क्रियते भिन्न
रूप" इति श्रुतिः "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरीश्वरः" पञ्चद॰ आत्मतत्त्व कारणकथानमिति
शब्दमात्रोपाधिवादे उदा॰ ३उपलक्षणरूपे विशेषणे च ।
स च जात्यादिस्वरूपभिन्न पदार्थवृत्तिधर्म्मः । 'पदार्थविभा-
जकोपाधिमत्त्वम्" मुक्ता॰ । पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्व
गुणत्वकर्म्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वभावत्वरूपाः तत्र
द्रव्यत्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र
नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् जातित्वम् परमसोमावर्त्तित्वे
सति नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषत्वम् । नित्यत्वे सति
सम्बन्धत्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्या-
श्रयभावात् अखण्डोपाधिरभावत्वमिति नव्याः । एवं
प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः ते ऽन्यत्रान्ते ।
"उपाधिभेदादेकापि माध्यादिव्यपदेशभाक्" भाषा॰
४कुटुम्बव्यापृते । उपाधीयते नामसमीपे कर्म्मणि कि ।
५उपनामनि यथा भट्टाचार्य्यमिश्रादय उपाधीकृतेनमोऽस

व्याधारे क्लि । ६ धर्मचिन्तायाम् ७ व्यभिचारोन्नायके न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता" भाषा० उपाधिपदार्थनिरूपणग्रन्थस्य प्रायेण बङ्गदेशे पठनपाठनाभावेन लुप्तप्रायतया प्रचारो नास्तीति अनुमानचिन्तामणिकृता यथा उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च तस्य दूषकताया बीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

"तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शाकेऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वाच्च स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्यापसिद्धौ विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापक पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेत् न हि वस्तु विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं केवलान्वयिनि प्रमेयत्वादेः सत्त्वात् तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्धासिद्धव्याघात तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । पक्षेतरोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरस्य व्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारण्यात् न तु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाधिव्याप्यतया हेतोः साध्यव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् । तथा यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्राहकतौल्यादिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति चेत् न एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ तत्काले नानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वविभान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्व पर्वतेतरद्रव्यत्व ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्व ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारणस्य, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् न तूभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चय किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशय तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारसङ्गेति । भवतु वा क्लृप्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकताया साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोऽयमर्थ उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्ते तस्मिन् सत्यनन्तरं तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं तत्त्वधिकं व्यर्थत्वात् ।

अन्योपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा सोपाधिरसि व्यापकं हेतुव्याभिमते चकास्ति तेनायमुपाधिः न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तत्र च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

[illegible] साध्यव्यापकत्व [illegible]
[illegible]
[illegible]व्यापकत्वात् । [illegible] न हि [illegible]
[illegible] सोपाधित्व [illegible]
[illegible] साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व [illegible] । किन्तु
न [illegible] किन्तु
[illegible] साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक
[illegible] । अतो न
[illegible]व्यभिचारित्वेनोपाधि [illegible]
[illegible] व्यभिचा-
[illegible] साध्यव्यापक [illegible]
[illegible]
[illegible], न हि साध्यव्यापकस्य [illegible]
[illegible]
[illegible] साध्यव्यापकत्वात् साधनव्यापक [illegible]
[illegible] व्यभिचारे साध्यव्यापकस्य [illegible]
[illegible] न साध्यव्यापकस्य [illegible]
व्यभिचारस्य दर्शनात् । न च [illegible]
सोपाधिकत्व साध्यव्याप्यत्वाभावादि व्यभिचारोपाधिक न
[illegible] । सोपाधिकत्वे च [illegible]
[illegible] साध्यव्यापके [illegible]
यस्मिन् [illegible] सति [illegible] न तु [illegible]-
[illegible]
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे [illegible] साधनव्यापकत्वमुपा-
धित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापकत्वात् । [illegible]
[illegible] धर्मिधर्मादिना [illegible]
धर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्व यत्र [illegible]
व्यापक पक्षे पक्षेतरत्व साधनाव्यापक [illegible] ।
[illegible]
अत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक
उपाधि तेन [illegible]
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक [illegible]मुपाधिः । [illegible]
[illegible]मुपाधिरिति [illegible] पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या-
पक [illegible] सोपाधित्वात् [illegible]
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्ने
[illegible] व्यभिचारावश्यम्भावात् । किञ्च पक्षधर्मेऽपि [illegible]-
[illegible] विशिष्टसाध्यव्यतिरेक वा [illegible] यथा [illegible]
[illegible]साध्यव्यभिचारः [illegible]साध्यव्यतिरेको वा साधनीय-

[illegible] ।
[illegible] व्यभिचार [illegible]
[illegible] व्यभिचार
[illegible]
[illegible] । किञ्च साध्यव्यभिचार[illegible]
[illegible]साध्यव्यापकत्व [illegible]
[illegible] साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापक उपाधि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] साध्या-
[illegible]
[illegible] । [illegible] पक्षधर्मता-
[illegible] उपाधि [illegible] साध्य
[illegible]
[illegible]
[illegible] उपाधि [illegible] । भवति
हि [illegible] साध्य [illegible]
साधनाव्यापकत्व । किन्तु पक्षधर्मतावच्छेदकसाध्यसिद्धौ
[illegible] उपाधि [illegible] व्यापक, न हि सो-
पाधौ पक्षधर्मत्वात् साध्य [illegible] व्यापक
उपाधि [illegible] । यथोच्यते व्यभिचारित्वेन साध
[illegible] साध्यव्यभिचारित्वे न उपाधि [illegible]-
[illegible] व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व [illegible]-
[illegible] साध्य न [illegible] । किञ्च साधनमेव [illegible]
[illegible] । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्या-
प्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्य-
भिचार स्फुटएव व्यापकव्यभिचारिणः व्याप्यव्यभिचा-
रनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
योर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा
[illegible] साध्ये भावत्वस्य, वायौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये
[illegible] च विशेषणव्यभिचारित्वे साधने विशि-
ष्टव्यभिचारस्य विशेषव्यभिचारित्वनियमात् । अतएव
[illegible], विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशि-
ष्टव्यभिचारे सिध्यतु विपक्षसाध्यव्यभिचारमादायैव वि-
[illegible] पक्षधर्मतावत्त्वात् । [illegible] प्रतीतेरपर्यवसानात् ।
न च पक्षधर्मतावत्त्वात् [illegible] । अथ स

सत्वसर्गीभवत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्मद्रव्यत्वस्य, तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारस्य तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तच्चश्च साक्षात् परम्परया वेति मार्गान्तरम् । किन्तु मार्गान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्साभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोष न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्यत्वं, जन्यं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशयकत्वादित्युक्तं वाचोसौतेः चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयवत्वमन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वे बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं अन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् । ननु किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्याशङ्कात्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपाधायकत्वात् । यदा च तादृशस्थलानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितपक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि स । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् न चैवम् । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकताग्रहेण सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रव्याप्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्कोऽवदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रह' यदास्ति तदा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषण न च व्याप्यतदभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्य उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्य तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् । अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्य निवर्त्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधि' स च धर्मोयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभाव' यथा चार्द्रेन्धनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभाव' पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे अन्यत्वानित्यत्वयो सम्बन्धोनिवर्त्तमान पक्षधर्मतावत्त्वादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्व निवर्त्तमान बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव साधानुमीतपक्षेतरस्यानुपाधित्व स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्व पक्षेतरोऽपि कश्चिदुपाधि' तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्व न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्य तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधि कश्चिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतु' यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्व न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोष सत्प्रतिपक्षोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यस्य नोपाधि' व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चाय द्विविध निश्चित सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधि' यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम् । यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयकत्वेन सन्दिग्धोपाधि; यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च तेन हेतुना शाकपा-
कजत्वमपि साध्यं तत्र व्यापकत्वेनोपाधित्वादुभयस्यापि
साधने पर्यवसानं व्याप्तत्वग्रहे विवादो मतभेदस्य । न
चैवं धूमादग्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र
वह्निनैव तत्सामग्र्यापि सम धूमव्याप्तेरौपाधिकत्वमित्य-
यात् । यत्र तु नित्यानवयवत्वव्याप्यव्यापकसामग्र्या व्याप्त-
व्यभिचारः कार्यकारणभावाद्यैर्वा व्याप्तिग्राहकप्रमा-
णात् । अत एव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्रा-
हकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु नास्ति तत्र
सा त्वुपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्भव-
तीति इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे
ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादुत्पादि यथा च शाकपा-
कजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु
उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदु-
द्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिक-
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभि-
चारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य
व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि
सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात्
न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकयार्थमुद्भावनं बलवत्त्वमन्यो
न मन्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च
व्याप्तिपक्षधर्मतेति वाच्यं तत्र तुल्यमेव न तु भूयस्त्व-
मपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेर्दू-
षकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि
चैव बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यति-
रेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधित्वे स्यात् यथा घटो-
ऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्व, गन्धाधारो द्रव्यं स्वात-
न्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राप्यावरणत्व , तद्व्यतिरेकस्य पक्षा-
वृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा
दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधे
साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्ष , न
ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविर-
हरूपतया व्यभिचारेणानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरा-
सात् । नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन
व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् ।
नव्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमव्या-
प्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्याप-
कत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्या-
प्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात्
किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्व-
ज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन । यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व-
मनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभि-
चारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्य-
व्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् स्व-
स्मादुपाधेर्हेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वा-
देरङ्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
दूषकताबीजं चिन्त्यम् यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्श-
नेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधि
त्वनिश्चयाभावात् दूषकत्वं नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भाव
चिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया वा
तन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्च-
योपाध्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनि-
श्चयाद्व्यभिचारनिश्चयं तत्संशयात् संशय इति व्यभिचा-
रज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्ना-
यकतया चोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाव-
वद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमेव न च साधनाभा-
ववद्वृत्तित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रस-
ङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगग-
नादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्याप-
कत्वाच्च । यथोपाध्याभासा । असाधारणविपर्ययो य-
थान्वयव्यतिरेकिण्यपि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् ।
अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षे-
तरत्वादि । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वह्निरनुष्णो-
जस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षाविपर्ययो यथा क्षित्या-
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राप्यव्यतिरिक्तत्वम् अत्रा-
नुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः ।
पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्ति
गुणत्वात् रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषय-
त्वात् रसत्वादिवादौ पूर्वसाधनतया प्रयोगानुरोधि
त्वे नाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्यो-
पाधित्वे कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्य-
वस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यदेन

सोपाधिसम्बन्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बन्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पक्षसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजस्थापनाया यत्नाभावत्व तत्र पक्षसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अदृष्टव्याप्यविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। पक्षसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृत्वानुमाने नित्यत्वादि। पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम्। पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात्। तद्व्याप्यं यथात्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम्। एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम्" विवरणं दीधित्यादौ दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम्। उपाधिना निर्मितं ठञ्। स्त्रियां ङीप्। औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्यूरीचक्रुः। प्रमेयवि॰सं॰मते तयोः मतयोर्युक्तायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्श्यते।

"यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिकप्रवृत्ता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुममुपसर्पेयुः? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भासते? उत पद्मरागादिमणिप्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितद्रव्यवद्भासते?। अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लोहिता भाति? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम्? आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत। यदि च दोषवशान्न कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्यमपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्राभावात्। न द्वितीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात्। तृतीये तु स्फटिकलोहितयोः सम्बन्धो मिथ्येति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् द्वयसम्प्रयोगात्। चतुर्थे स्फटिकशौक्ल्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जवाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया शौक्ल्यमपसारितं तथा सति नीरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात्। पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत्। उपादानं प्रभेति चेत् न मणाविव कुसुमे प्रभाया अदर्शनात् पूर्वोक्तविकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते"। प्रतिबिम्बपक्षेऽपि प्रतिबिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा "ननु जीवस्याहङ्कारस्थप्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात्। तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते। नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात्। किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते। नाद्यः दर्पणस्थमुखस्येतरस्मादल्पत्वात्। यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यायस्यानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्नीचिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चैवं मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनादिति। न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादनात्। अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात्। न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधावप्यन्ते बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बं परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्ये जनिते विकासापायात्। अन्यथा तादृगवयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवयवानां कारकमव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण आदर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन्। अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिभासमुखे कर्त्तव्ये सति लौकिकाबिम्बमेव सन्निधापयेयुर्न तत्त्वमपेक्षेरन्। दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारकमपेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनः स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुख-

प्रतिबिम्बाकारपरिणामो शुक्तिवत् चक्षुर्नासिकादि निम्नोन्नतभावस्य सर्वैरनुपलम्भात्। समतलस्येव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवस्थितं मुखमिति चेत्। तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत्र एतदुक्तम्। विमतं चादर्शामुखव्यक्त्यन्तररहितः तव्यापकारणशून्यत्वात्। यथा विमतमन्यकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि न दोषमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत्। विषमोदृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सत्युपमा मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमःस्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। य पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्थाणुरसौ पुरुष इति वद्बाधायां सामानाधिकरण्यात् संसार्य्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः। मैवम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः। अन्यथा जीवस्य च ये मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यत्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, तदप्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कात्स्न्येन वृत्तिः। दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमेव जलमध्येऽधोमुखस्य तरुप्रतिबिम्बस्य तीरस्थतरुणैक्ये सति तीरस्थतरोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्व चाध्यस्तमिति वक्तव्यम्। न चात्राध्यासहेतुरस्ति। अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेस्तत्कथमध्यासः। उच्यते। किमत्र तत्त्वावरणाभावादध्यासाभाव ? किं वा दोषाभावात्। उतोभावादाभावात् ? आहोस्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात् ?। नाद्यः। चैतन्यावरणस्याध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीय। सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः। निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्ष्यादेर्नात्वतत्त्वज्ञानानिवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत्। बाढम्। पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधिकृततभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावपि ज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्नानानिवृत्तिरर्थात् सिध्यति"।

परिभाषाया तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रममेवारोपचार न तु तत्र मिथ्यात्वमिति भेदः। "तत्र सङ्केतवशान संज्ञा संज्ञेति कोर्त्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा" इति संज्ञा त्रिधा विभज्य। "उभयादृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी। औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते" इति "यद्वानुगिकसङ्केतवाशित्यात् पारिभाषिकम्। जात्या नैमित्तिकं प्रत्नमौपाधिकमुपाधिना"। "यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपक्षादि" इति च शब्दप्र०। अत्र उपाधिना शक्ति रवच्छेदकरणात् तत्कृतत्वम् इति बोध्यम्।

उपाधेय त्रि० उप+आ+धा—कर्मणि यत्। १अभिनिवेशनीये २आरोप्ये ३उपाधिना विशेष्ये च। "उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्" जगदी०।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+अधि+इङ्—घञ्। "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" इति मनूक्तलक्षणे वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके। स्त्रियां ङीपि उपाध्यायी उपाध्यायीतिरूपद्वयम्। उपाध्यायस्य पत्नीत्यर्थे ङीष् आनुक् वा उपाध्यायानी "उपाध्यायानी जलधरौ"मा० ब्या० २अ० उपाध्यायी च। "उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शत पिता"। "आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्" मनु। तत्सरणे एकरात्राशौचम् "आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेण" विष्णूक्तं।

उपानस् त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अस्मा० समा०। १शकटस्थये २पितृस्थये पितृव्यादौ च। जातौ अच् समा०। उपानस शकटमध्यं ब्रह्मचर्यादौ, शकटे आवरेसमा०। उपानस शकटमध्ये अश्मयादौ शकटे आवरेव्यग्रतयाऽस्य जातित्वम्। वेदे तु हस्वमपि "बचावो रिन्द्रचर्य उपानसः" ऋ० १०,१०५,४,

उपानह् स्त्री उप+नह–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्मपादुकायाम्। "क्षतावरोहस्य ह्याददुपानहौ नियोक्तुकामे किल यत्रवर्मणी" इति नैष०।अत्रोपानहो वर्मत्वेनोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वाङ्गावरकत्वं गम्यते तेन छोके (मोजा) इत्यादिप्रसिद्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्दप्रयोग। "अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्" मनु॰ छत्रोपानहमित्यत्र समा॰द्व॰ अच् समा॰। एवमन्यशब्देन द्वन्द्वेऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्" "स्वयं नोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनु।[इहयं वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न॰उपगतमनुवाक्यास् अत्या॰स॰। अनुवाक्या-

उपान्त पु॰उपमितमन्तेन अत्या॰स॰। १निकटे, २प्रान्ते च। "दिवाकपान्तेषु सवर्णं हरितम्" "नयनोपान्तविलोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्क" कुमा॰। "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमान" "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्टा" रघु॰। "नयोपान्तनिविष्टवन्धिततनौ" सा॰द॰"सितरोहितोपान्तमनोदिगन्तरा"किरा॰। अन्तश्च सीमाभेद एव दैर्घ्यश्च: काञ्चिक मुखिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" श्रु॰र॰। अन्तस्य समीपम् अव्ययी॰। ३अन्तसमीपे अव्य॰।

उपान्तिक न॰उप आधिक्ये प्रा॰स॰। १अत्यन्तान्तिके अतिनिकटे "यदुपान्तिकेषु ददतोमहौकसः" माघः "प्रसभातुपान्तिकमोपरेणुकीर्णम्" किरा॰। २तद्वृत्तौ त्रि॰ अस्माराद्दर्थत्वात् तत प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "गङ्गातीरं न पश्यामि धनञ्जयसुपान्तिकात्" भा॰व॰ च॰

उपान्तिम त्रि॰ उपगतमन्तिमम् अत्या॰स॰ उपान्तशब्दात्तु न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात् ।१अन्तिमोपगते "गुणयान्त्यमङ्क गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमुपान्तिमादीन्"लीला॰। सामीप्ये अव्ययी॰।२अन्तिमसमीपे अव्य॰

उपान्त्य त्रि॰ उपान्ते भवः दिगा॰ यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ कालानव त्रिभो मतः"म॰त॰ "उत्तमपदसमान्त्यस्योपलक्षणार्थम्" सि॰कौ॰।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्वाणि षड् दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति"शत॰ब्रा॰१०,१,२,६

उपाभृत् स्त्री उप+आ–भृ–क्विप् तुक्। उपाहरणे,"स न उ-ज्ञांशुपाभृत्यया कृपा न जूर्ज्जति" ऋ॰ १,१०८,२। "उपाभृति उपाहरणे" भा॰।

उपाय पु॰ उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपायतेऽ-र्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविध लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपाय स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमे" हितो०। "पुंसोनेशाभ्युपायत्वात्"कुसु०। ३राज्ञा रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्था प्रमादतः" माघः। "सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञ पृथिवीपतिः" मनु॰। राज्ञा विजयोपायाश्च सामादयश्चत्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उपाया कथिताराज्ञा स्वार्थसम्पत्तये भुवम्"इत्युक्तेः एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपाया पठ्यन्ते।"साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" शृङ्गारोपायौ च द्वौ"शृङ्गारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु विचक्षणैः। सामदाने इति प्राहुः शृङ्गाररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। नियहे रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्णव्यापारभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनु। ते चोपाया मनुना दर्शिता यथा "धर्म्मेण व्यवहारेण, छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्म एष उदाहृतः" छलादीनि लोकयुक्तानि तेनैव "छद्मना याचितश्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधि। दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"। तेन राजावेदनरूपोव्यवहारः" कुल्लू॰ (मात्सिय)। मेधातिथिस्तु निखो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्म्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तस्मोत्पन्नं धनं तस्मादुद्धरेदित्याह"। ५उपक्रमे च।

उपायन न० उपायते समीपे उपस्थियते उप+अय–ल्युट् । १उपढौकने (भेटदेओया) "तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः" कुमा० कर्म्मणि ल्युट् । २उपढौकनीये "परस्परेण विग्रातस्तेपूपायनपाणिषु" रघु: "साधिवेशस्र निह्नितैरुपायनैः" माघ: "प्रतीच्छत्युपायनानि" काद० । भावे ल्युट् । ३उपगमने "उपायन उग्रा सोमतीनाम्" ऋ० २,२८,२, "उपायने उपगमने" भा० । "सद्यो-पायनकीर्त्त्या उवास" आ०च० "उपायनकीर्त्त्या उपगमन कीर्त्तनमात्रेण" शा०भा० ।

उपायिन् त्रि० उपायोऽस्त्यस्य इनि । १साधनयुक्ते । उप+इण–णिनि । २उपगन्तरि । "सर्व्वान् सोमैनेनोपायि-त्वात्" कात्या०३,२,८, "मनुष्यसदृत्वं सर्व्वे उपयन्ति उपगच्छन्ति" कर्क: । "स्वस्थानान्येन वोपायित्वात्" कात्या०३,५,१६,एकोऽयं प्राक्प्रायो मध्यायुतनायोपायी कात्या० ५,२,२,१, ऋतुकालएव सर्व्वोपायी" कात्या० ८,६,२७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपायु त्रि० उप+इण्–उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाह वायव स्थेति उपायवः स्थेत्युहैक आहुरुप हि द्वितीयोऽ-यतीति" शत० ब्रा०१,७,१,२,

उपार पु० उप+ऋ–गतौ कर्म्मणि घञ् । उपागते १समीपे । "अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे" ऋ० ७,८६,६, "उ-पारे उपागते समीपे" भा० ।

उपारण पु०उपेत्य न रमण यत्र प्रयो०। उमेतस्यारतिस्थाने "मुप मा सह्यपारणे" ऋ०८,३२,२१, उपारणे आप्नुणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते सउपारणः " भा० ।

उपारत त्रि० उप+आ+रम–क्त । १प्रतिनिवृत्ते "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रभ–घञ् मुम् । आरम्भे "कर्म्मकर्म्मो-पारम्भे विनियोग " सन्ध्यापद्धतिः

उपार्ज्जन न० उप+अर्ज्जि–ल्युट् । स्वत्वसम्पादकव्यापार भेदे स च अर्ज्जनशब्दे ३९५ पृ० दर्शितः "शस्त्राणां सरथानाञ्च कृत्वा सम्यगुपार्ज्जनम्" रामा० । ण्वुल् । उपार्ज्जक तत्कर्त्तरि त्रि० ।

उपालब्ध त्रि० उप+आ+लभ–क्त । तिरस्कारेण निन्दिते

उपालम्भ पु०उप+आ–लभ–घञ् मुम् च । निन्दापूर्व्वकतिर-स्कारे। ल्युट्। उपालम्भन तत्रार्थे न०। कर्म्मणि यत् । उपालम्भ्य निन्दनीये । "सौर्यः पशुरुपालम्भ्यः सवनीयस्य" साङ्ख्या०सू० । तिरस्कार्ये तु न मुम् । उपलभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत–ल्युट् । १पुनरागमने प्रत्या-वृत्तौ । "तदुपावर्त्तनमपि मे मनः" रघु: ।२भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त त्रि० उप+आ+वृत–क्त ।१श्रमापनयनाय पुनःपुनः-र्भूमि लुठितेऽश्वे,२प्रतिनिवृत्ते च ।"उपावृत्तस्य पार्मेभ्यो-ऽश्वस्य वाशो गुणौ सह" ए०त० भविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ–वृत–क्विप् । १आवर्त्तिनां समीपे आवृत्तौ ।"शतं ते सन्त्वावृत सहस्रं त उपावृत"यजु० १२,८ । "सर्व्वमावर्त्तनमावृत् तत्समीपवर्त्तिनामाव-र्त्तनमुपावृत्" वेददी० । २निवृत्तौ च । उप+आ+वृत-क्तिन् । उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण अव्या०स० । १आश्रमसदृशे पाशुपतादिदीक्षादौ ।"उपाश्रमानाश्रयतान् पाषण्डान् विविधानपि" भा०शा० ३१५अ० । "उपाश्रमान् पाशु-पतपाञ्चरात्राद्युक्त दीक्षायोगान्" नीलक० । सामीप्ये अव्य० । २आश्रमसमीपे अव्य०।

उपाश्रय पु०उप+आ+श्रि–पचाद्यच् । १ आश्रयकर्त्तरि "ब्राह्मणोपाश्रयोनित्यमस्तुताञ्चातिमन्यते" कह कर्म्मणि अच् । २आश्रयणीये "राजधर्म्मा हि सर्व्वेषामस्य सदुपा-श्रय" भा०आश्र०४अ० । "त्वं हि नन्दात । सर्व्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः" भा०व० ६११ अ० । भावे अच् । ३आश्रये ।

उपाश्रित त्रि० उप+आ+श्रि–कर्म्मणि क्त । यस्याश्रयो स्वीकृतस्तस्मिन् "तथैवोपाश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतांवर ।" भा०शा०३१अ० उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त । २कृताश्रये त्रि०।

उपासक त्रि०उप+आस–ण्वुल् । १सेवके २उपासनाकर्त्तरि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपास-कानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना" वेदा०। ३शूद्रे पुंस्त्री तस्य द्विजसेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । हेमचन्द्रोक्ते ४वाक्यदयाभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य"आचा-राङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्म्मकथापि च । उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिका दशाः । प्रश्नव्याकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुन " इति। उपासनञ्च चिन्त-नापरपर्य्यायसमानात्मिका मानसी क्रिया । सा च कस्मिंश्चिद्गुणादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सगु-णत्वाद्यारोपेण मायाशबलने निर्गुणस्य ब्रह्मणोरूपारोपेणैव उपासनोक्ते. अतएव"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति

ग्रान्त उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत” इत्युपक्रम्य “मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यादिना छा० उ० “उपासनायां तत्तद्गुणोपाधयोऽभिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यम् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात० सू० भाष्ययोर्दर्शितम्। “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिधानमात्रेण” व्यास भा० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जित अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण” विव०। साक्षादीश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मनः इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्य्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु०। “दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतास्तु दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः” वितस्थे, तत्र पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना “अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनागततद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः” उक्ततत्तत्कालपर्य्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः। उपासनशब्दे अधिकं वक्ष्यते। तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधा पञ्चदेवतोपासकत्वात्। “शाक्ताः शैवा गाणपत्याः सौरा वैष्णवा क्रमात्। उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रशास्त्रविधानतः”। पुनस्ते त्रिविधाः। “सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा”। प्रकारान्तरेणापि यथा-सम्भवं त्रिधा।“पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा”

उपासङ्ग पु० उपासज्यन्ते शरा अत्र उप+आ+सन्ज–आधारे घञ्।१तूणे।“इमे च तस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः। समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये”भा० वि० ४२अ० “एतान् सर्व्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं वाहीह मे रथे” वि० ४५अ० भावे घञ्। २समीपासक्तौ च।

उपासन न० उपास्यन्ते मुच्य क्षिप्यन्ते शरा अत्र उप+अस–क्षेपे आधारे ल्युट्। १शरक्षेपशिक्षार्थे शराभ्यासे अमरः। उप+आस–भावे ल्युट्। २चिन्तने ३सेवने च “नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन” “उपसनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि” “उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्” इति वेदान्तसा०। “आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः” इत्युपक्रम्य “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” गीतायाम् आचार्य्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्य्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तेः “आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता” इत्युपक्रम्य “एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तोऽमृतो भवेत्” याज्ञ० तद्धेतुत्वमुक्तम्। “आचार्य्यमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च” मनुः। ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः। प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यैवानावृत्तिर्नान्तरापतने “तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः” सा० सू० उक्तेः। अतएव “इम मानवं नावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम्। कार्य्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्थायिनस्तु तेन सहैव मोक्षः। “कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” शा० सू० उक्तेः “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” श्रुतेः। प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रोक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनतत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा “न प्रतीकेन हि सः” “मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम् अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति” तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”, “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किं तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्व्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधान

तत्रोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते। न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वमेव। ब्रह्मात्मत्वे चैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा०। "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" भा०। 'तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः? किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति?। कुतः संशयः? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते "आदित्यो ब्रह्म" "प्राणो ब्रह्म" "विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न चात्राञ्जसं समानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम्। ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। परमात्मवाक्यञ्चेदिदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानञ्च व्यर्थम्। तस्माद्ब्राह्मणः "अग्निर्वैश्वानरः" इत्यादिवदन्यतरस्मिन्नितरदृष्ट्यध्यासे सति क्व कस्य दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः। तत्रानियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम्। अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं फलवदिति शास्त्रमर्यादा। तस्माच्च ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात्? उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात्। तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुगन्तव्यः विपर्यये प्रत्यवायप्रसक्तात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः, श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् सन्दिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते। तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधादुपादातव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत, ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रतीत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत् "फलमत उपपत्तेरित्यत्र"। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्" भा०। एवं प्रतीकोपासनं निरूप्य तत्फलमुक्तम् तत्रैव ४ अ० ३ पादे

"अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च" सू०। 'स्थितमेतत् कार्य्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकम्? उत कांश्चिदेवेति?। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि अनियमः सर्वासामित्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववधारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह। अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्य्यमासीदेदिति श्लिष्यते "यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। ननु अब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायां "स एनान् ब्रह्म गमयतीति"। भवतु यत्रैवमाहत्य वाद उपलभ्यते, तदभावे-

त्वौत्कर्षेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति मन्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू० । "नामादिषु च प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" "यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानसव्यापारो यद्यपि देहव्यापारानपेक्षस्तथापि आसीनस्यैव तद्भवति नान्यस्य यथाह शा० सू० भाष्ययोः "आसीनः सम्भवात्" सू० । "कर्माङ्गसम्बन्धिषु कर्मतन्त्रत्वादासनादिचिन्तने, सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य इतरेषूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्तेत, उत नियमेन आसीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासीतेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेवं जातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्यानाच्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनश्चानायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्म उपासनम्" भा० । "अचलत्वञ्चापेक्ष्य" सू० । "अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे" भा० । "स्मरन्ति च" सू० "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम् "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे" भा० । उपासनस्यामरणात् भूयः कर्त्तव्यत्वमित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू० । "आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्त्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमावर्त्त्योपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति । किन्तावत् प्राप्तं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" "यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तृणजलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषु प्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः "स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैतीति" प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय । सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसाऽचलेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येतेति" च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं श्रावयति" भा० । प्रतीकभिन्नेषु उपासनेषु अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तिः फलम् । "अर्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा० सू० भाष्ययोरुक्तम् तच्च अर्चिरादिमार्गशब्दे आतिवाहिकशब्दे च उक्तम् । युच् उपासनायाम् स्त्री । "न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् । उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता" कुसु० । सेवने च "उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते" नैष० । शाण्डिल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ । उपासने "उपासाविदश्च मसथामात्मम्" शां० सू० ।

उपासादित त्रि० उप+आ+सद–णिच् कर्मणि क्त । १प्राप्ते भावे क्त । २प्राप्तौ न० तत्करणेन इष्टा० इनि उपासादितिन् तल्लाभे स्त्रियां ङीप् ।

उपासित त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि क्त । कृतोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्री उप+आस-क्तिन् क्तोप्रत्ययत्वेऽपि वा० युच् च वा न क्तिनो बाधकः । उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति

समीपित । यदुपास्तिप्रसादेन परमात्मा निरूप्यते” कुसु० ।

उपास्त्र न० उपगतमस्त्रम् उपकरणत्वेन अत्या० स० । अस्त्रोपकरणे तूणादौ” । “राजानौ नीतिमार्गस्थौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ भा० व० १८६अ० ।

उपास्य त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिन्तनीये “पुत्रश्च तनो रक्ष्या उपास्या गुरवश्च ते” भा० अनु० ८अ० । “गङ्गा सर्वेरात्मधर्मैरुपास्या” भा० अनु० २६अ० उप+आस–ल्यप् । ३सेवयित्वेत्यर्थे ४चिन्तयित्वेत्यर्थे च अव्य० । ४उपास्य सन्ध्यां विधिवत्” स्मृतिः ।

उपाहित पु० उप आधानमाहितं यत । १उल्कापातादौ अग्न्युत्पातरूपे उपद्रवे उप+आ–धा–क्त । २आरोपिते, त्रि०

उपेक्ष पु० गान्दिनीसुते अक्रूरभ्रातृभेदे । “अक्रूर सुषुवे तस्मात् श्वफल्कात् भूरिदक्षिण । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मृदरचारिमेजय । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दन” हरि० ३४ तत्रैव ३८अध्याये च गान्दिनीसुततमस्योक्तम्

उपेक्षक त्रि० उप+ईक्ष–ण्वुल् । उपेक्षाकारके योगिनि “उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमन्वितः” मनुः “दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरता त्वन्या” सां० का०

उपेक्षण न० उप+ईक्ष–भावे ल्युट् । १त्यागे २औदासीन्ये च ३राज्ञां सप्तविधोपायान्तर्गते उपायभेदे “साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च” भा० व० १५० । उपेक्षणस्य यथोपायत्वं तथा उपायशब्दे उक्तम् ।

उपेक्षणीय त्रि० उप+ईक्ष–अनीयर् । १त्याज्ये २प्रतीकारार्थमनालोचनीये च “नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्” रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष–अ । १त्यागे इदं न मम स्यादिति इच्छाभेदे २औदासीन्ये ३अनपेक्षणे च । उपेक्षा च परस्वत्वानभिसन्धानपूर्बकस्वत्वत्यागभावासमानकालीनस्वत्वाविषयकेच्छा । उपेक्षायाः स्वत्वनाशकत्वम् अतो व्यवस्थापितम् “उपेक्षानात्मकं तत्र निश्चयः कारणं भवेत्” भाषे क्त । ५इदमुपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे च “कर्यासुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन्” रघुः । ६योगशास्त्रोक्ते चित्तप्रसादमार्गभावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । “मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्” पात० सू०

उपेत त्रि० उप+इण–क्त । १उपगते २समीपगते सेवादिधर्मेण ३प्राप्ते ४उपनीते च । “य प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्” भा० १स्क० । “न स्त्री जुहुयादनुपेतः” श्रुतिः । “अनुपेतः अनुपनीत,” म० त० रघु० । गर्भाधानार्थं ५स्त्रियमुपगते च “गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति” हारीत “उपेत स्त्रियमुपगत” सं० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् अनुजत्वात् अत्या० स० । १विष्णौ । स हि कश्यपात् अदितौ इन्द्रादनन्तर वामनरूपतया सजात इति तस्य तथात्वम् । “उपेन्द्रो वामन, प्रांशु” विष्णु स० । अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता यथा । “ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्यन्ति दिवि देवता” इति हरिवंशवचनात् उपरि इन्द्र उपेन्द्र” इति । अत्र वासुदेवस्यैव यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितासु तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामतयाऽभिषेक कृत इति वर्णित हरिव० ७६अ० यथा । “अपामधस्ताल्लोकोऽयं तस्योपरि महीधरा । नागानामुपरिष्टाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः । मनुष्यलोकादूर्द्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् । देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् । यत्राहं कृष्ण ! देवानामैन्द्रे विनिहित पदे । स्वर्गादूर्द्ध्वं ब्रह्मलोको महर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोक साध्यास्तं पालयन्ति हि । स हि सर्वगत कृष्ण ! महाकाशगतो महान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी । यां न विद्म वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्र सर्वस्य कर्मण । खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यशक्तिनाम् । गति शमदमाढ्यानां स्वर्गं सुकृतकर्मणाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोक परा गतिः । गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमान कृतात्मना । धृतो धृतिमता वीर ! निघ्नतोपद्रवं गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन नोदित । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरवात्तव चानघ ! । अहं भूतपति कृष्ण ! देवराज पुरन्दर । अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरातन । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते दर्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ! । एवं क्षान्तमना कृष्ण ! स्वेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवाञ्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान् ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महायशम् । तद्वयं पुत्रैः सार्द्धं वर्द्धिताः प्रवर्त्तमा । कर्ष-

कान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा सुरान्। श्रियं शक्रत्प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः। तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल। अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो। तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः। एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्ताग्रमाश्रितैः। अहं किलेन्द्रो देवानां त्वङ्गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्। ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः। उपेन्द्र इति कृष्ण। त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः"।

"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाऽभिषिच्यमानं तं गावस्ताः सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्। मेघाश्च दिवि मुक्ताभिः साकृताभिः समन्ततः। सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं तमव्ययम्। वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः। ववर्षुः पुष्पवर्षैश्च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे। स्तुवन्ति स्तवैः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः। एकार्णवविनिर्मुक्तं दधार वसुधा वपुः। प्रसादं सागरा जग्मुर्ववुर्वाता जगद्धिताः। मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः। ईतयः प्रशमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः। प्रवालपल्लवच्छन्ना पुष्पवन्तश्च पादपाः। मदं मत्तास्तु वर्नागा याताश्चोपवने मृगाः। अलङ्कृता मातरहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः। देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव। आसीत् कृष्णाभिषेके हि दिव्यः स्वर्गरसोचितः। अभिषिक्तन्तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम्। एष ते प्रथमः कृष्ण। नियोगो गोषु यः कृतः"। तत्रैव १७अ०। "शक्रस्तु स्वयमागत्य दैवतैः सह वृत्रहा। अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः"। वासुदेवस्यैवेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृत इत्युक्तम्। भा०८स्क०२२अ० तु वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनानन्तरम्। "कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च। लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम्। वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः। मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः। उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्वविभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः" इति तत्रैव। वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासुदेवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एकपरमेश्वरांशत्वान्न विरोधः। "तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र। यद्वच" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति छ०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम्।

उपेय त्रि० उप+इण्—यत्। १उपायसाध्ये, २प्राप्तव्ये च। २उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः" मनु "ज्ञातिस्तेनानुपेयाश्च" मनु। ३अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थिरमुपेयमागतम्" माघ। "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि०

उपेयिवस् त्रि० उप+इण्—क्वसु लोकेऽपि नि०। उपगते "पश्चात्पदमुपेयुषे" कुमा० "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम्। राजन्यकानि" "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः" माघः। स्त्रियां ङीपि उपेयुषी।

उपोढ त्रि० उप+वह—क्त। सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कैः" किरा० त "वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि०। ३ऊढे कृतविवाहे च। भावे क्त। सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न०।

उपोत त्रि० उप+वेञ् क्त। उपस्यूते। गौरा० ङीप्। पूतिकायां स्त्री शब्दरत्ना०

उपोत्तम त्रि० उपगतमुत्तमम् अव्यवधानेन अत्या० स०। उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने। "गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे"। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "अत्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा०

उपोदक पु० उपगतमुदकम् अत्या०स०। उदकसमीपस्थे। "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु० २५,६, "अथ वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत०ब्रा०१२,८,१,२, सामीप्ये अव्ययी०। २उदकसमीपे अव्ययम्।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा० ङीष्। पूतिकायाम् (पुइशाक)। राजनि०। "द्वादस्यां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीम्" रघु०त० कूर्म्मपुराणम्।

उपोदिका स्त्री उपाधिकमुदकं यत्र उदादेशः संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। पूतिकायाके अमरः तत्पाकादिप्रकारगुणाश्च वैद्यके उक्तम्। "एकाङ्ग मच्छमोपेता किमन्यैर्व्यञ्जनान्तरैः। तक्रलैरानतव्याजैर्हृत्या पा उपोदिका। वटपत्रयष्टुभपत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता। नवहिङ्गुवासितवासितामपरिभोक्तृचित्तसुविकाशिका। घृतप्रवतैलविपाचिता सुनाम्लतक्रसुपाचिता। उपोदिकाप्यभर्जिता भोक्तराशु रसमाप्नवन्तकी। पोदिका शीतला बल्या श्लेष्मला

वातपित्तहा । पथ्यास दोषशमनी निद्रापुष्टिकरी मता' । उपाधिकसृदक यत्र उदाहेश गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् वा ह्रस्व । उपोदीकाप्यत्र स्त्री

उपोद्ग्रह पु० उप+उद्+ग्रह–अप् । ग्रहणे । "तस्मात् सं-ख्युपोद्ग्रहमिति" ला०उ० । "उपोद्ग्रहपूर्वकपदे ग्रहणार्थ त्वदर्थमात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्घात पु० समीपवर्त्तिन० प्रकृतस्य उद्घात उद्धननम् ज्ञान चिन्तनस् यत्र । उप+उद्–हन-गतौ गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थता आधारे घञ् । १प्रकृतसिद्ध्यर्थमालोचमानके वस्त्रन्तिप्रभेदे । "चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घात विदुर्बुधा" अवसरयब्दे विवृति । २तदर्थवर्णने च । लवणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य,कारणत्व व्यवस्थापयति' दीधि० ३प्रारम्भे च

उपोद्वलन न० उप+उ+द्वल- ल्युट् । उद्दीपने उत्तेजने ।

उपोषण न०उप+उष–ल्युट् । उपवासे अहोरात्राभोजने । 'माघे श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्योविमूढधी' । उपोषण न कुरुते कुम्भीपाके महीयते" । "उपोषण नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम्" ति० त० अगस्त्यस० । उपवास-शब्दे विवृति' । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथात्वम् ।

उपोषित न० उप+वस+भावे–क्त । १उपवासे । "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्" मनु । कर्त्तरि क्त । २उपवासकर्त्तरि त्रि० । "उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" दुर्गो० त०पु० ।

उपोष्य त्रि० उप+वस–अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मसंज्ञा विधानात् कर्मणि वा०क्यप् । १उपवासेन यापनीये तिथ्यादौ । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैवोपोष्या सदा तिथि 'कालमा०पु० । उप+वस–ल्यप् । २उपवास कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उप्त त्रि०वप–क्त । १कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त । २उप्त-धान्यादौ क्षेत्रे । "सर्व्वं क्षयेन तद्भूद्यदोप्त । रिक्तं अधान्य स्तत कुच्छकराद्भमिवोप्तमूल्याम्" भाग० । १मुण्डिते च । "पर्य्युप्तशिरसमिति 'पार०गृ० । परिसर्व्वतोभावेन उप्तशिरसम् मुण्डितशिरसम्" हरिनाथ । भावे क्तिन् । उप्ति वपने स्त्री "बीजानामुप्तिविच्च स्यात्' मनुः ।

उप्तकृष्ट त्रि० पूर्व्वमुप्त पश्चात् कृष्ट पूर्व्वकालेत्यादिना स० । बीजवपनानन्तर कृष्टे क्षेत्रे (बीजाकते क्षेत्रे) । (काडान)

उप्त्रिम त्रि० वप+क्त्रि मप् च । वपनजाते ।

उप्य त्रि० वप–वा० कर्मणि क्यप् । वपनीये ब्रीह्यादौ "दोषितवे द्रुमतप्तेतोप्याना येनेच्छेत् चिकित्सेत्" कात्या० २५,१२,२० । "उप्यानां ब्रीहियवादीनाम्' कर्क ।

उब्ज आर्जवे तुदा०पर० सक० सेट् । उब्जति औब्जीत् । णिचि उब्जयति ते औब्जिजत् त । "इन्द्राग्नीरन्त उब्ज-तम्" ऋ० १,२१,५ । "उब्जन्तु त सुभ्व पर्व्वतास" ६,५२,१। यङ् नि० वस्य द समक अभ्युद्र । नि+उब्ज (उलटान) उत्तानस्यावतानकरणे न्युब्जति उत्तान वस्तु अवतान करोतीत्यर्थ, ।

उब्जक त्रि० उब्ज–ण्वुल् । आर्ज्जवयुक्ते । तत तिका० फिञ् औब्जायनि तदपत्ये पु स्त्री । तिककितवादित्वात् गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु द्वन्द्वे लुक् । उब्जककुभा ।

उभ(म्भ) पूर्त्तौ तुदा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् । उवोभ । उम्भति उम्भीत् अयं मुचादिरिति कविकल्प० तन्मते औम्भत्' नोपधत्वात् नोपधालोप उम्भाम् बभूव आस चकार । वेदे गणव्यत्यय उनप्ति उभ्नाति "दृटा-न्यौभ्नादुशमानमोज" ऋ० ४,१९,४ । "अनुमुक्तं गा ये मानस् परिचन्तमद्रिम्" ऋ० ४,१,१५ । "सर्व्वमर्म्मसु काकुत्स्थमौम्भत्तीक्ष्ण शिलीमुखै" भट्टिः । मा०मते लुङि रूपम् । अन्यमते लुङि रूपम् ।

उभ त्रि०द्वि० । उब्जगतौ–मक् । उभ–पूर्त्तौ क वा । द्वित्ववि-शिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथम द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्णत्वाद्वोपचारात् तथात्वम् । "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्' माघ । "उभावपि हि तौ धर्म्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभि "अन्वच्या अवधापुभौ' "चापस्य प्रयतोनित्यमुभे सन्ध्ये समाहित" मनु । तत हस्तिमात्रे नित्यम् अयच् । "उभयपक्ष-विनीतनिद्रा "रघु । उभयविध, उभयथा उभयत उभयत्र । अस्य सर्वादि०सर्व्वनामकार्य्यम् तेनास्य द्विवचना-न्तत्वेन अन्यकार्य्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ मायच् । स्वार्थे तद्धितकनि तु अयच्प्रसङ्ग । तत प्रथमापञ्चमी सप्तम्यर्थे तसिल् अयच् । उभयतस् । द्वाभ्यां द्वाविव्यर्थे द्वयोरित्यर्थे च अव्य० "तञ्जल: पुनात्युभयत पुरुषा-नेकविंशतिम्" याज्ञ० । "यस्मिं श्चोभयतश्चौकामायत दशैव वा"।"औषध्य' फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा । अपुष्पा फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृता । पुष्पिण' फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत' स्मृता " मनु । प्रकारे थाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अव्य० । "नैव न, प्रियतमोभयथासौ कथमु न दृष्यते दृष्यते वा" नैष०।"विभागे भागे वा तव भवति वियोगोऽप्युभयथा"।

प्रबो०। सप्तम्यर्थे त्रल् अयच्। उभयत्र द्वयोरित्यर्थे अव्य० "उभयत्रचरो मुनीन्द्राः" जातकप० "द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा" छन्दो०। अह्नि द्युस् एद्युस् वा-अयच्। उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरह्नोरित्यर्थे अव्य०। "यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति" अथ० १,२५,४। "उभयेद्युस्तथा प्राप्तौ परोपोष्या मनोषिभिः" स्मृति।

उभय त्रि० उभ+अयच्। द्व्यवयवे द्वित्वविशिष्टे अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि एकबहुवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः। सि० कौ०। "उभयमानशिरे वसुधाधिपाः" रघुः। सर्वादि० सर्वनामकार्य्यम्। उभयस्मै उभयेषाम्। "अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम्" ऋ० १,२६,६। जसि वा शी। उभये उभयाः। "परेऽवर उभया अमित्राः" ऋ० २,१२, १८। "ये जना उभये भुञ्जते विशः" २,२४,१०। "किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः" रघु०। स्त्रियां गौरा० ङीप्। "उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः" रघु।

उभय(त्र)चर पु स्त्री० उभयत्र उभयोर्वा चरति चर–ट। भूम्यन्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। सूर्य्याक्रान्तराशेर्द्वादशद्वितीयस्थग्रहयोगभेदे स्त्री "सूर्य्याद्व्ययेऽपि च धने च तयोभयत्र सस्यैर्विना विधुमुशन्ति खगैस्तु योगान्। वेशीं च वोशिमुभयत्रचरीं मुनीन्द्राः स्पष्टं फलानि विविधानि वदन्ति तेषाम्" "समो राशोभयचरीप्रभवो बहुकृत्यभाक्" जातकपद्धतिः।

उभयतोदत्(न्त) पु स्त्री उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा दत्रादेशः। उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ। "पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः" मनु। स्त्रियां ङीप्। दत्रादेशाभावपक्षे तत्रैवार्थे स्त्रियां वा ङीप्। "उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते" शत० ब्रा० १,६,३,२,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे यस्य। द्विमुखे गृहादौ "उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्" शत० ब्रा० ४,७,१,७, स्त्रियां स्वाङ्गत्वाभावे टाप् स्वाङ्गे तु ङीप्। उभयतोमुखी धेनुः। "सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत्। यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते। तावद् गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति" याज्ञ० उक्ते धेनुभेदे। अन्यत्र स्वयमेव उत्क्रान्तिसंप्रयोक्ता। "उत्क्रान्तौ तु प्रमत्तस्य यथोत्क्रान्तिसमन्वये। मन्त्रं समददे नाम्ना गायत्रमुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" विधा० पा० ब्रह्मानमन्त्रः।

उभयतश्शीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षन्नादेशः ङीप् अल्लोपः विसर्गस्य वा शः। उभयतःशीर्षतुल्यप्रायणोयादियुक्तायां गवि "अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी" यजु० ४,१९, "उभयतः शीर्षे यस्याः ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये" यास्कोक्तेः" वेददी०।

उभयवेतन पु० उभयोः भेद्ये स्वामिनि च वेतनं यस्य अयच्। दूतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्नं भृतिं गृहीत्वा तद्भेद्यराजसकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्सकाशात् भृतिं गृह्णन्नपि पूर्वस्वामिनोगृहीतभृतिनिष्क्रयार्थमुत्तरस्य सचिवादिभेदं जनयति स उभयवेतन इत्युच्यते। "अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः। भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः" माघ। तादृशदूताश्च मुद्राराक्षसे चाणक्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः ते च मलयकेतौ प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य चाणक्यकार्य्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावसेयं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उभयादन्ति अव्य० उभौ दन्तौ प्रहरणं यत्र युद्धे द्विदण्ड्या० इच् समा० अयच्। उभयदन्तसाध्ये युद्धे एवम् उभयाञ्जलि उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि० साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे। उभाहस्ति उभाकर्णि उभाबाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्र नायच्। तेऽपि तत्तदर्थेषु।

उम् अव्य० उ–बा० डुमि। १रोषे, २स्वीकारे, ३प्रश्ने च।

उमा स्त्री वो शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उ शिवं माति मन्यते पतित्वेन मा+क वा। शिवपत्न्याम् १दुर्गायाम् "उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगामेति" कुमारे निरुक्तायां २पार्वत्याम्। "यदाह तपसे पुत्रीं वनं गन्तुञ्च मेनका। उ मेति,तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" कालि० पु०। "मात्रा निषिद्धा तपसे यदा सा ययावुमाख्यां भवभक्तिभाविनी" शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति शब्दः नामहेतुत्वेनास्त्यस्याः अर्श आ० अच् "यस्येति" पा० आलोपे टाप्। "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" "उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला" "उमारूपेण ते यूयम्" "उमा वधूर्भवान् दाता" इति च कुमा०। "नियोजयितुकामस्तु उमाया चन्द्रशेखरम्" शि०पु० उमामाहेश्वरव्रतम्। व्रतशब्दे वक्ष्यते। वे–बा० मक् संप्रसारणम्। ३हरिद्रायाम् ४अतसीवृक्षे (मसिना) उमाकटः उम्यः औमीनः ।५कीर्त्तौ ६कान्तौ, ७शान्तौ च।

उमाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच् । अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि ।

उमागुरु पु० ६त० । हिमालये तस्य उमायाजनकत्वा त्तथात्वम् । उमाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति कथा शिवपु० दृश्या ।

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मदिनम् चतुर्थी । ज्यैष्ठशुक्लच तुर्थ्याम् "ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती । तस्मात् सा तत्र सम्पूज्य स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" म०पु०

उमापति पु० ६त० । महादेवे । स च यथा तामुपयेमे तत्कथा शिवपु० दृश्या तन्मूलकं कुमारे च वर्णितं ता एवमन्यत्रापि पुराणे दृश्या । "मेना यावत् सती प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम् । उमरूपा हि तपसा पतिं प्राप पिनाकिनम्" । काशीख० उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न० उमाप्रीतये वनमत्र । पुरभेदे शोणितपुरे हेम०

उमासहाय पु० ६त० । महादेवे दुर्गासहायतत्सह- चरादयोऽप्यत्र

उमासुत पु० ६त० । कार्त्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारशब्दे ५५ पृ० शिवपुराणे च दृश्या । उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र

उम्बर पु० उमित्यव्यक्तशब्दं वृणाति वृ अच् । १द्वारोर्द्धकाष्ठे, २गन्धर्व्वभेदे च । "उम्बरस्तुम्बुरुश्चैव अगुरम्ये च मह- गणान्" हरि० १२८अ० ।

उम्बी स्त्री उम्+बा—क गौरा० ङीष् पृषो० वस्य म । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सम्भृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता" इति भा० प्र० उक्तायाम् अर्द्धपक्व- यवगोधूमयोर्मञ्जर्य्याम् । "उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा" भा० प्र० ।

उम्बुर पु० उम्+वृ—क उत् रपर । द्वारोर्द्धकाष्ठे ।

उम्भि त्रि० उम्भ—इन् । *पूरके । ततः कच्छा० जातादार्थे ठञ् । औम्भेयक तज्जातादौ त्रि०

उम्य न० उमाया अतस्या भवन क्षेत्रम् वा यत् । अतसीभ- वनक्षेत्रे पक्षे अञ् औमीन तत्रार्थे न०

उम्लोचा स्त्री अप्सरोभेदे । "घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्तिरपि । उम्लोचेति च विख्याता" भा० आ० १२२अ०

उर गतौ सौ० पर० सक० सेट् । ओरति औरीत् उवोर उरतुः

उर पु स्त्री उर—क । १मेषे स्त्रियाम् अजा० टाप् । "आला वि नेमिरेषामुराम्" ८, ३४, ३, "उरा मेथीम्" भा० २गन्तरि त्रि० । "उरामथिरा मयुनेषु" ऋ० ८, ६६, ८ ।

उरःसूत्रिका स्त्री ७त० । मुक्ताहारे अमर ।

उरग पु स्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम—ड सलोपश्च । १सर्पे, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् पादशून्यतया उरसैव तेषां हि गमनम । "भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्" "भिन्नमध्या- विवोरगौ" "अङ्गुलीवोरगक्षता" रघु । २तद्देवताके अश्लेषानक्षत्रे । "उरगाधिपयतास्ये मघरीमाघवारे" ज्यो० त० । ४सीसके तस्य नागशब्दवाच्यत्वेनाऽभेदोपचा- रात्तथात्वम् । अहिशब्दे ५८१ पृ० विवृतिः ।

उरगभूषण पु० उरगोभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज पु० ६त० टच् समा० । १सर्पराजे वासुकौ । उरगोराजेव उपमि० स० । २महासर्पे च । "प्रकृत्तुरैवो- रगराजदण्डम्" माघ उरगेश्वरदिन्द्रादयोऽप्युभयत्र । "उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निधे" माघ । [तथात्वम् ।

उरगस्थान न० ६त० । पाताले तेषां तत्रस्थितत्वात् पातालत्व

उरगाशन पु० उरगानश्नाति अश—ल्यु ६त० । सर्पभक्षके १गरुडे च २मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र । "स्वाधास्वभाग मुरगाशनकेतुयष्ट्या" माघः ।

उरङ्ग पु स्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम—ड नि० । सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्]

उरङ्गम पुं स्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम—खच् सलोपः ।

उरण पुं स्त्री ऋ—क्यु, धातोरुच्च रपर । १मेषे स्त्रियां जाति- त्वात् ङीष् । "वृकोऽरण्यमासाद्य श्वशुरादाव गच्छति" भा० शा० ६५ अ० । "य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून्" ऋ० २, १४, ४, २दद्रुघ्नवृक्षे पु० स्वामी ।

उरणाक्ष पु० उरणस्य मेषस्य अक्षीव अक्षि पुष्पं यस्य । दद्रुघ्ने (दादमर्दन) वृक्षे । स्वामी तु उरणाख्यस्तमर्थं इत्याह । तन्मते उरणसाख्या आख्या यस्येति विग्रहः

उरभ्र पुं स्त्री उरु उत्कटं भ्रमति भ्रम—ड पृषो० उलोप । १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २दद्रुघ्नवृक्षे पु० स्वामी । तस्येदम् अण् । औरभ्र मेषमांसादौ "हविषाऽहिमे मासं मायसेन च सप्तरम् । मासद्वहारिणौरभ्रमाकुमच्छाग- पार्षतैः । ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् । मासाभिव- र्द्धा तृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" याज्ञ० । "दर्पिता श्चाक्रुश्यक्रगाक्रमर्दिमौरभ्रककुरा" सुश्रुते पशुषु उरभ्र दर्पितत्वमुक्तम् स च पाल्यपशुः "अश्वाश्वतरगो खरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेद पुरुषप्रभृतयो प्राम्या" सुश्रु० तन्मां सगुणास्तत्रैव "प्राम्या वातहराः सर्वे वृंहणा कफपि- त्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" "वृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु" ।

उरभ्रसारिका स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।

उररी अव्य० उर–बा०अरीक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । कृञि अस्य गतित्वात् तेन सह समास उररीकृत्य इति "काल्पनिक भेदमुररीकृत्य" शा०द० । घञ् उररीकार अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीकृत स्वीकृते त्रि०

उरल त्रि० उर–बा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला०चतुरर्थ्यां यत् । उरल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उरश पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका०फिञ् औरशायनि तस्य भर्गा०स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी।

उरश्छद पु० उरश्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्–घ ह्रस्व । कवचे

उरस् बलार्थे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थे औरस्यीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव आस चकार

उरस् न०ऋ असुन् धातोरुत्व रपर । वक्ष स्थले । "कवाटविस्तीर्णमनोरमोर स्थलस्थित श्रीललनस्य तस्य" "जनितमुरमुरस्याद्युन्नरैकांक्रान्तोर स्थवभियतनिपपातोऽस्युता गुम्भवान् स" माघ। "उरोसुकुचितस्तन जघनमसवन्त्रोडुरम् माघतो० अस्य ब०स०अन्त्यस्य कप्समा०" "व्यूढोरस्को वृषस्कन्ध" रघु । 'महुर्णव विबोरस्क 'कुमा० । कचित् । "द्वारोरा मनसार् सा" सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस, पुत्रभेदे "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृतिमएव चेति"कालि० पु०उरोजातमात्रे च औरस भयम् । पश्चे यत् उरस्य। वक्षोगते । २श्रेष्ठे न० । तस्य द्व त०अन्ते अच् समा०। अश्मौरस स्वप्रधाने । ३ऋषिभेदे पु०तस्यापत्यम् तिका० फिञ् औरसायनि । उरसवत् भर्गादिकार्यम् । उर प्रायस्येनास्य अर्थ्या० अच् । उरस महत्तोरस्को त्रि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उरसवत् फिञ् भर्गादिकार्यञ्च ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन–ड त० सप्तम्या अलुक् । स्त्रीस्तनोन्नतौ स्तने । "परिपक्वमुखिरे चैन पीनैरुरसिजैर्मुदा" रामा० । उरसिजातोरसिरुहादयोऽप्यत्र । "फेनानामुरसिरुहेषु हारलीलाम्" माघ

उरसिल त्रि० उर प्रायस्येनास्त्यस्य पिच्छा०इलच् । महत्तो रस्के । पक्षे मतुप् मस्य व । उरस्वत् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरःकट पु० उर कटते आत्रियतेऽनेन कट–घञर्थे करणे क । १माला नामसूरस्येभेदे तदीये यज्ञोपवीताकारे २वस्त्रभेदे च । (दुकाकाढ) । तिका० ।

उरस्तस् अव्य०उरसैका दिक् तसि , पञ्चम्याद्यर्थे तसिल् वा । १हृदयैकदेशभवे पुत्रे ०ववष इत्याद्यर्थे च अत्र ञित्त्वात् सरितसर इतिभेद । [ल्युट् । उरस्त्राणमप्यत्र न० ।

उरस्त्र न० उरस्त्रायते त्रै–क । वक्षोरक्षके कवचे । करणे

उरस्य पु०उरसैका दिक यत् । वक्षसैकदेशगते । "कर्मणा माप्नुयस्येन मनो यस्य पितृरितम्" सुश्रुत निर्मितार्थे यत् । ०पुत्रे

उरी अव्य०उर–गतौ बा० इक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । ऊर्यादि० कृञि गतित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीकृत्य "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्य प्रतायते माघ ।

उरीकार पु० उरी+कृ–घञ् । १स्वीकारे, विस्तारे च ।

उरीकृत त्रि० उरी+कृ–क्त । १अङ्गीकृते, २विस्तृते, च ।

उरु त्रि० ऊर्णु–कु नुलोपो ह्रस्वश्च । १विपाले, २महति च "विस्तीर्ण हृदयमुरस्वराकाश तेऽगाध निधिमुदकमथासमनन्तम्" भा० आ० २२अ० । २बहुले ।गह० "तुविजाता उरुक्षया ऋ०१,२,६, 'उरुक्षया बहुनिवासौ" भा० "रथे युञ्जन् रुथके" । ४विस्तीर्णे च इत्यस्य विस्तार्यायत्तत्वात् । 'जनाय उरुज्जाभि सुलनिमा चकार' ऋ०७,६०,४,' स्वस्तिमदुरुक्षितो गव्यौरि" ऋ०६,८४,१, उरुगाय: "उरुगव्यूतिरभयानि ' ऋ० ६,६०,४, अश्नोस्त्रिदशा उरुगाक्तिरद्भुत" २,२६,४, "अग्याभिपत्तदुधारामरद्भुतम्" ८,१,१०, "उरुमदा मयमानम् यजु०२०,१६, "गायवौरौ रथ उरुयुगे"ऋ० ८,६८,६, ।५दीर्घे च गतोरुमार्गा 'भाग भावितमुक्तस्मात् क्लीबे तृतीयाद्यचि वा पुवत् । उरुणे उरवे इत्यादि स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "गिरोभिस्ते गच्छोत्यार्यौ सत्यमारक्रवाव " मनु उरोर्वीव पृथ्वा० इमनिच् । वरिमन् तद्भावे । पक्षे ष्य, उरुत्व न०। तल् उरुता। त्रि अण् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल पु० उरु काल पाकोऽस्य । (रामालगमा) १महाकालसतायाम्" रत्नमा०। कर्म०। २दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरव भूम्यादिव्यापकत्वात् क्रमा पादविक्षेपा अस्य । १वामनरूपे भगवदवतारे"यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषुधि क्षियन्ति भुवनानि विश्वा' ऋ०१,१५४ २ 'यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णु सूयते ' भा०। इति तयोरुक्तत्वे लिङ्गम्। "स न इन्द्रो ह्यस्मति स नो विष्णुरुरुक्रम' ऋ०१,६, ६, उरु विस्तीर्ण क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रम विष्णु भा० । उरु महान् पदमात्रम् क्रामति क्रम–

अच् ६त० । भगवतोऽष्टमावतारे २ऋषभदेवे च । "अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम्" भा० १स्क० ३अ० ऋषभभक्त्ये विवृतिर्द्रष्टव्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः श्रेष्ठैर्गीयते गम्यते वा गै–गाने गाङ् गतौ वा कर्म्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेवे "त्रीण्येक उरुगाय । विक्रमे" ऋ० ८,२९,७, "उरुभिर्बहुभिर्गातव्य बहुषु देशेषु गन्ता महाकीर्त्तिर्वा" भा० महाकीर्त्तिरिति पक्षे गीयते गाय कीर्त्तिरित्यर्थः "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः" यजु० ६,३, "विष्णा उरुगायैष" यजु० ८,१, "य पार्थिवानि त्रिभिरिद्वि गामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे" ऋ० १ १५५,४, "उरु गायाय उरुगातव्याय" भा० । गाङ् गतौ भावे घञ् गायो गति कर्म० । २विस्तीर्णायां गतौ "सोममहदुरुगाय प्रतिष्ठां दृष्ट्वा" कठवल्ली । "उरुगाय विस्तीर्णां गतिम्" शा० भा० "असम्बाधानुरुगायवतोऽभिध्यायत" छा० उ० "उरुगायवतो विस्तीर्णगतीन्" गै गाने घञ् कर्म्म० । ३बहुकीर्त्तने । "प्राणस्य माता योरुगायं कुरुते" शत० ब्रा० ,१,२,१४,

उरुचक्षस् त्रि० उरु यथा स्यात् तथा चष्टे चक्ष–असुन् । १महादर्शने "वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा" ऋ० ८, १०१,२, सर्व्वद्रष्टृत्वात् २सूर्य्ये पु० "नमोभिरुरुचक्षो नृन्विद्वान्" ६,५१,९, "य मः सूर्य उरुचक्षा उदेति" ७,३५,८

उरुज्मन् त्रि० उर्व्वी ज्मा क्षितिर्यस्य । बहुभूमियुक्ते "उरुण्या, य उरुज्मन्नयुक्षन्" अथ० ६,४,२,

उरुज्रयस् त्रि० ज्रि–अभिभवे करणे असुन् उरु ज्रयोवेगोऽस्य विस्तीर्णवेगे । वेगेन हि सर्व्वाभिभवात् ज्रयसस्तथात्वम् । "उरुज्रयसमिन्दुभिः" ऋ० ८,६,२७, "उरुज्रयसम् विस्तीर्णवेगम्" भा० । "उरुज्रय एतयोमिमाक्षुतम्" ५,८,६, सेशानः पूतना उरु ज्रय" ८,२६,१, इत्यत्र ज्रयसोवेगार्थकस्याप्यन्ततया प्रयोगात् तस्या दन्तत्वम् प्रमादिकम् ।

उरुज्रि त्रि० उरु यथा तथा जूयति ज्रि क्विप् वेदे नि० न वृक् । जृ–वा० क्विप् वा । प्रभूतगतियुक्ते । "अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वम्" ऋ० ७,१९,२, "उरुज्रय प्रभूतगमना" भा० ।

उरुण्ड पु० उपद्रावके असुरभेदे । "अलसा यक्षधूमया उरुण्डा ये च मट्मटाः । कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतिबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५,

उरुबिल त्रि० उरु वृहत् बिलमस्य । वृहच्छिद्रयुक्ते पात्रे स्थाल्यां स्त्री गौरा० ङीप् । "यद्युपोखा भिद्येत वाऽभिन्ना नश्या स्थाल्युरुबिली स्यात्तस्यामिमं पर्य्यावपेत्" शत० ब्रा० १,६, ४,८,

उरुज पु० उरुभ्योऽद्भ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतण्यर्थे जन–ड पृषो० अल्लोप । प्रभूतप्रयोजनके । "गवाशुरुजमभ्यर्षति व्रजम्" ऋ० ९,७७,४, "उरुज प्रभूतानामपां जनकम्" भा०

उररी अव्य० उरु राति रा–बा० की । १अङ्गीकारे २विस्तारे च ।

उरुलोक न० उरु यथा तथा लोक्यते लोक–कर्म्मणि घञ् । १अन्तरिक्षे तस्य सर्व्वलोकेभ्यो महत्त्वेन ज्ञानात् तथात्वम् । "कालयात्मदिशा सर्व्वगतत्वं परम महत्" भाषोक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । "समान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु" ऋ० १०,१२८,२ । कर्म्म० । २श्रेष्ठलोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे कु । एरण्डवृक्षे "यस्माकोरुबुवपीमूशालिगर्भाभिषाच्छदं" सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । रायमुकुटस्तु उरुबुकस्थाने उरुवकइत्यङ्गीचकार पृषो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे "उलूकादयश्च" उणा० नि० । रक्तैरण्डे "पुनर्नवावारुणतर्कार्य्युरुवूकवत्सादनीविल्वयाकप्रभृतीनि उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च" सुश्रु० । "पटोलसारिवाकुकारवेल्लकटुरोहिणीकेवुकोरुवूकपर्पटककिराततिक्तकर्कोटकारिष्टकोषातकीवेतकरीराटरूषार्कपुष्पप्रभृतीनि रक्तपित्तहराण्याङ्कृद्यानि रुचदूनि कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च" सुश्रुत ।

उरुव्यचस् त्रि० उरु विचति व्यच–व्याजे (विशेषव्याप्तौ) असुन् अतिव्यापके । "आरुव्यचा पृथताम्" ऋ० २,५०१ । "उरुव्यचा प्रभूतव्याप्ति" भा० । २विस्तीर्णे "उरुव्यचसे महिने" ऋ० ७,३१,११ । "उरुव्यचसा विस्तीर्णे" भा० । "महद्रुरुव्यचा अदितिः" ५,४६,६ । "उरुव्यचसोधाम्ना पत्यमाना" यजु० २७,१६,

उरुषा त्रि० उरु सनोति सन–विट् ङा वेदे षत्वम् । बहुदातरि "मघीमयभ्यमुरुषामुरुज्रयः" ऋ० ५,४४, ६ । "उरुषा बहुदातारम्" भा० ।

उरुष्य रक्षणे पर० सक० सेट् । उरुष्यति औरुष्यीत् । "उरुष्य राय एषो यजस्व" यजु० ७,४, अस्य व्याख्याने "उरुष्य रक्ष उरुष्यतीरक्षणकर्म्मा" वेददी० । "उरुष्यदग्निं पितोरुपस्थे" ऋ० २,५,८ । अरक्षत् रक्षत" भा० । "गोपीथे न उरुष्यतम्" ऋ० ५,६५,६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्य रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम्। "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७। "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक्। तत उ। "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५। "उरुष्यवः रक्षाकामाः" भा०।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अलोपे पूर्व्वाणो दीर्घः। अतिव्याप्तिन्यां स्त्रियाम्। "उरूची विश्वे यजते निपातम्" ऋ० ४,५६,४। "स न उरूची भवतु स्वधाभिः" ऋ० ७,३५,२ 'विप्रथमाणो अमतिमुरूचीम्' ऋ० ७,१५,१ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० ३,५७,५। स्त्रीभिन्ने उरु अच् तदर्थे प्रसादावपि उरूच उरूचा इत्यादि।

उरूणस् त्रि० उरु दीर्घं नासिके तस्य नसादेशः वेदे नि० णत्वं दीर्घश्च। दीर्घनासिकायुक्ते "उरूणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२।

उरोज पु० उरसि जायते जन–ड "ले विभाषा" पा० सप्तम्या लुक्। स्तने "दधदुरोजद्वयमुर्व्वशीतलम्" "रेजाते रुचिरद्वयामुरोजकुम्भौ" माघ स्तनादिक सूक्ष्मरूपेण जन्मकाले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते। यथाह भावप्रका०। "बालानां सूक्ष्मरूपेण किन्तु यौवनागमे दृश्यते। तेषां तदैव तारुण्ये पुष्पमाह्र क्रमेष्यति। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्ध प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादय पुंसां नारीणामपि यौवने। तावन्ते तत्त्वोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतय नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतय."। आर्त्तवस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरं स्मृतावुक्त। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता तत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" उ०त० स्मृतिः। इदमपि सम्भावितविषयम् चातुर्भेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके दृश्यते सम्भावनाभिया दशमाब्दादर्वाक् देयेति तत्त्वम्। उच्यते तु द्वादशवर्षोपरि रज सम्भव उक्त। "द्वादशेन रज स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत्। तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्" रजःप्रद स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम्। गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवत्त्वे च कारणमुक्तम् भा०प्र०। "रसप्रीतगर्भाणां स्त्रीणामार्त्तव वहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्व नरमागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनोन्नतौ पयोधरौ भवतः" इति। उरोभूषभृतयोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितम्" नैष०।

उरोभूषण न० उरो भूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट् ६त०। १वक्षोऽलङ्कारे हारे। उरो भूषयति ल्यु। २तदर्थे त्रि०।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः। पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीय। न्यङ्कुसारिणी द्वितीय। स्कन्धग्रीवी क्रौष्टुकेः। उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्ते यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अन्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः।

उरोहस्त न० उरसि हस्तचपेटाघातोऽत्र। बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकार भा०स०२२अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम्। कक्षैः कक्ष्या विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो।। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ। करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्"। व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कक्षे दोर्मूले. कक्ष्या प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ। यत तत्र कक्षं आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन अङ्गदवत्सरज्जुयेयं कम्पयन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ता आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्ष्याबन्ध परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् नखेन नखरेण भास्करेणेवाभिघातकेन पादद्वयाङ्गुष्ठाग्रयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनि वज्रमिव सह्यजहरिमंस्यं। बाहुपाशादिकं चरणशाम आदिशब्दार्थः। पादाभ्याम् आहता

गिरः स्वयंयाख्यातौ तत्प्रकारौ माडीपर्यन्तमपि वेदमावन्ताविस्यर्थः । उरोहस्त उरसि चपेटाप्रहारम् । पूर्णकुम्भौ द्वित्वं परस्परं हावपि चक्रवर्तिरिति चक्तुम् । तस्येन चपेटया । चाहत्य जानु देहे पृष्ठं कृत्वा बाहुभि बद्धावाहुपमपि मिथः उदरम् आदाय प्रचकन्द प्रचिक्षि पतः कृ विशेषेऽस्य छान्दसं रूपम् । एवं कथा सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः । तत्रस्तौ तत्स्तनकरण गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तहन्तौ । अधोहस्त उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्या-मुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वोरसि च कठोर समीपे चानीय चाक्षिपत् चास्फालितवान् । एतस्य भूषणस्येन जात भङ्गं पराभवं बाहुभ्या उदरादिनिपीडने सम्पूर्णमूर्खा तत्रपीड़ं पूर्णयोगं योगोविष्यत्स्वधातन तत्र पूर्णम् । चन्यत्र मुष्टेः पात प्रदर्श्य चन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमा-दिभियुद्धानि पादाकर्षणयोर्भेककारीकरणादीनि"

उ(ऊ)र्ज जीवने वा चु० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । उ(ऊ)र्जयति ते उ(ऊ)र्ज्जति । चौर्ज्जिजत् त चौर्ज्जीत् । उ(ऊ)र्ज्जयाम् बभूव चास चकार चक्रे पक्षे उ(ऊ)र्जाम् बभूव चास चकार । क्त उ(ऊ)र्ज्जित,हक्ते तत्रान्विते । विपन्नाले वर्त्तिते लि०दीर्घादिरयमिति बहव

उ(ऊ)र्णनाभ पु० उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भेऽस्य चाच् समा० लूत । लूतायाम् (माकड़सा) दीर्घादिरयमिति केचित् ।

उ(ऊ)र्णा स्त्री ऊर्णूयते चाच्छाद्यते ऊर्णु-ड लुक । १मेषादि-लोम्नि २ललाटस्थलोमसमूहात्मके चिह्नभेदे । "ललाट पट्टे नवमविनमालभङ्गतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति" काद० । दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्द दाने स्वादे च भ्वा० क्रीड़ायाम् चक० भ्वा०चात्म० सेट् । उ(ऊ)र्दते चौर्दिष्ट दीर्घादिरयमिति बहव ।

उ(ऊ)र्द्र पु० उर्द-रक् । जलबिड़ाले (उद्बिराल) दीर्घादिर-यमिति बहवः ।

उ(ऊ)र्व हिंसायां भ्वा०पर०सक०सेट् । उ(ऊ)र्वति चौर्वीत् । क्विपि वलोपे ऊ ऊरौ दीर्घादिरवे ऊरौ इति भेद ।

उर्व्व पु०उर्वी पृथिवी तस्याः स्वामत्वेनास्त्यस्य चर्श०चाच् । १पृथिवीस्वामिनि पितृभेदे ताण्ड्य०भा०इत्य । २ऋषि-भेदे तत विदा० अञ् । चौर्वं तदपत्ये पु स्त्री ।

उर्वट पु० उरु यथा तथाऽटति चट+चाच् इत० । वत्सरे लिङ्ग० । तस्य दीर्घाङ्गत्वादिना चटनात् तथात्वम् ।

उर्वरा स्त्री उरु सस्यादिकमृच्छति ऋ-चाच् इत० । १सर्वसस्या-ढ्यभूमौ "भवतां तथैः पितुः चार्मुर्वरा" चाव० २भूमिमात्रे विश्व ३चाधिक्ये लि०उर्वरमधिकं जातमस्य तारका०इतच् । उर्वरित चाधिक्ययुक्ते (उपधान) च बने । उरुन् मह्त चाच्छति चा-चाच् इत० । चाप्सरोभेदे 'कलाविभिर्गुण-निधिकर्पूरतिलकोर्व्वरा" काशीख० ।

उर्वरासा लि०उर्वरां भूमिं सनोति सन-विट् चा । भूमि-विभाजके पुत्रादौ "क्षेत्रासा ददथुरुर्वरासाम्" ऋ०४, ३८,१, उर्वरासा पुत्रम्" भा० । २उर्व्वराविभाजके लि० "त्व नः सहस्रभरमुर्वरासाम्" ६,२०,१ । "उर्व-रासा भूमीनां सनितार स भक्तारम्" भा० ।

उर्वरी स्त्री ऋ-गतौ वनिप् ङीप् वनोरच । चाधिक्ययुक्ता प्राया स्त्रियाम् "चोपधीनामक इव उर्वरीरिव सामव?" चाथ०१०,४,२, चान्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य लि०उर्वराया भव यत् । १सर्वसस्याढ्यभूमिभवे ब्रह्मभेदे "नम उर्वर्याय खल्याय"यजु०१६,३३,रुद्राध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उरून् अश्नुते वशीकरोति उरु+अश-क गौरा० ङीप् । स्वर्गवेश्याभेदे । चाप्सरोभेदाच चाप्सर शब्दे उक्ताः इयञ्च नारायणोरुं भित्त्वा जाता यथोक्तं हरिवं०८४ च० "नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी"ततश उरु नारायणोरु कारणत्वेनाश्नुते प्राप्नोति चश-क ङीप् पृ०मुम्म्? इति विग्रह । इयमेव पुरूरवस पत्नी चासीत् । "बुधोबुध-सोत्तमवीर्यकर्मा पुरूरवा यस्य सुतो ह्युदेर्वः । तदैव पचाङ्कमे महात्मा पुरोर्वशीमप्सरसां वरिष्ठाम्" १६,४ च०"पुरूरवा सुतोविद्वानिलायां समपद्यत" इत्युप क्रम्य 'षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश वनायुश शतायुश्चोर्वशीसुता'" भा० चा० ७५च० । सा च इन्द्रलोकगतार्ज्जुनस्य समीपे रिरंसया गता तेन प्रत्याख्याता तस्मै शाप ददाविति कथा भा० व० ४६च० 'तव पिताप्यर्जुनाता मन्मथ्य स्वकमागताम् । यस्मान्मां नाभिनन्देथा ल मयाचरा गताम् । तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ । स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । चपुमानिति विख्याः । षण्डवद्विचरिष्यसि" २नदीभेदे उर्वशीतीर्थशब्दे उदा० ।

उर्वशीतीर्थ न० भारतोक्ते तीर्थभेदे । "उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रम बुधः" भा०व०८४ । तत्र नदीरूपम् । "उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः चौकित्यै विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्"भा०चनु०२५च० ।

उर्वशीरमण पु०उर्वशीं रमयति रम-ल्यु इत० । चन्द्रवंश्ये

बुधपुत्रे पुरूरवसि नृपे उर्वशीवल्लभादयोऽप्यत्र ।

उर्वारु पु० उरु-यथा तथा ऋच्छति ऋ—उण् । कर्कट्याम् । स्वार्थे कन् अत्रैव । "उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्" ऋ० ७,५९, १२, । यजु० ३,६, "उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः" ३,७, अस्य स्त्रीत्वमपि अप्राणिजातिवचनत्वात् ऊङ् । उर्वारू तदर्थे "छिन्ध्यस्य बन्धनं मूलमुर्वार्वा इव" अथ० ६,१४,१,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । १वृहत्त्वयुक्तायां स्त्रियाम् "उर्वीं ऋजम्" उरुशब्दे उदा० २पृथिव्यां च तस्यावृहत्त्वात् तथात्वम् । "तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेले माघ । "अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव" "स्थित सर्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना" पा० सर्वविभक्तौ डियजादेशः "विष्णुर्नोद उर्विया व्यश्वैत्" ऋ० १,९२,१२, "उर्विया महती" भा० "प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति" १,९२,९ । ३नद्याम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वीं धरति धृ—अच् ६त० । पर्वते तेषां कीलकरूपेण अवष्टम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम् भूधरादयोऽप्यत्र "गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः" कुमा०

उर्वीधव पु० ६त० । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीशोर्वीश्वरनाथादयोऽप्यत्र

उर्वीभृत् पु० उर्वीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-क्विप् तुक् ६त० । १पर्वते २राजनि च एवं पृथिवीभृद्धरणीभृदादयोऽप्यत्र । "उदयति च तदद्रु तमालिभिर्धरणीभृद्भुवि तत्र विलम्ब्य यत् । अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणात् व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष० तत्र धरणीभृत् राजा पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूप तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारस्य उपाधिवादे चिन्तामणौ अङ्गीकृत तच्च उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्वीरुह पु० उर्व्यां रोहति रुह-क ७त० । वृक्षे "चिरमसयोर्वीरुहश्लिष्टतन्तुभिः" माघ

उर्व्या स्त्री उरोर्भावः ब० व्यत् उलोपश्च । महत्त्वे "रुद्राणामुर्व्यायां स्वादित्याः" शत० ब्रा० १,५,१,१७, "उर्व्यायां महत्त्वे" भा०

उल दाहे (सौत्रः) पर० सक० सेट् । ओलति औलीत्

उल पु० उल—दाहे कर्मणि घञर्थे क । मृगभेदे "उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे" यजु० २४,३१ । "उलो मृगभेदः" वेददी० । तत्र चतुरर्थ्यां बला० य । उल्य तत्कर्षनिर्वृत्तदेशादौ त्रि० ।

उ(ओ)लड उत्क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति औलिलण्डत् त औलण्डीत् अयं लडि औदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु० राजभेदे तेन निर्वृत्तम् अरी० इणादि० वुञ् । औलिन्द(न्द्र)क तन्निर्मितपुरादौ त्रि०

उलप पु० न० वल—कपच् सम्प्रसारणम् । १शाखापलाशचययुतायां लतायाम् २कोमले तृणभेदे न० (उलुखड) । "नवोलपालङ्कृतसैकताभ." "उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौघसौहित्य नि:सहतरेण तयोरधस्तात्" माघ ।

उलप्य पु० उलपे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमोलोप्याय चोलप्याय" यजु० १६,४५, रुद्राध्याय

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् सम्प्र० । देशभेदे उणादिकोष ।

उलु त्रि० उरु रस्य लः । १वृहति २वृद्धियुक्तशब्दे च विवाहादौ स्त्रीभिरुच्चार्य्ये शब्दभेदे "प्रकारे गुणवचनस्य" पा० प्रकारे द्वित्वम् । उलूलु उरुप्रकारे । "उच्चैरुलूलुध्वनिरुच्चचार" नैष० "यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्व्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति" छा० उ० । "उलूलवः उरुरवा विस्तीर्णरवा " शा० भा० ।

उलुप पु० उरु पाप्यते रक्ष्यते अस्मात् पा रक्षणे—अपादाने घञर्थे क रस्य ल । उलपतृणे । "दृष्टोलुपपुञ्जकपिञ्जलतुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरिव" काद०

उलुलि पु० उल—उलि । हर्षसूचकशब्दे । "पृथग् घोषा उलुलयः केतुमन्त उदीरताम्" अथ० ४,१९,६,

उलूक पु० वल—संवरणे ऊक सम्प्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात् स्त्रियां ङीप् उलूकी सा च ताम्रायाः कन्यायाः शुक्यां कन्या "षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिता" इत्युपक्रम्य "शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान्" विष्णुपु० । २इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्योधनदूतभेदे ४तृणभेदे । (उलुखड़) "त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" माघ "श्वगोधोलूककाकांश्च स्मृद्रहत्यावतं चरेत्" मनुः "यदुलूको वदति मोघमेतत्" ऋ० १०,१६५,४, "विविधास्त्वेव सम्भोज्याः काकोलूकैश्च भक्ष्यम्" मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्ते काकोलूकमित्यादि विरोधे समाहारैकत्वविधानं प्रायिकमिति गम्यते । "उलूकान् सुषुवे काकी श्येनी श्येनान् व्यजायत" भा० आ० ६२ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां समीपे दुर्योधनेन प्रेषितः यथा "आहूयोपह्वरे

राजन् उलूकमिदमब्रवीत् । उलूक ! गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्' इत्यादिना भा० उ० ५०१अ० । उलूकस्य कैतव्य कितवस्यापत्यम् । तदागमनमधिकृत्यैव उलूकदूतागमनपर्व उद्योगपर्वान्तर्गतं पर्व । 8देशभेदे । "उलूकवासिन राजन् इहन्तमुपजग्मिवान्" । "उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्" भा० स०अ० । अयञ्च देश "प्रययावुत्तरां तस्मादिशं धनदपालिताम्" इत्युपक्रम्य तस्य कौन्तेयात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशस्तीति गम्यते । ५तद्देशमपे च "उत्तरं पर्वतोद्देश ये ते दुर्गसहा तथा । आरोहन्तु विमर्द्दन्तो वत्समतिमगौरवा । उलूककैतवेयवं"हरिव०९८।

उलूकयातु पु० उलूकरूपेण याति या—तुन् । असुरभेदे । "उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि" ऋ० ७,१०४,२२ । "उलूकरूपेण यातमुलूकयातुम्" भा० ।

उलूखल न० ऊर्द्ध्वं खम् उलूख पृषो० तत् लाति क्षिपति ला—क । धान्यादिकण्डनसाधने काष्ठमये पात्रे (उखरी) तच्च यज्ञियपात्रभेद । तल्लक्षणमुक्तम् "उलूखलमुखले अरत्निमात्रे औडुम्बरे मादेयमात्रे चतुरस्रमुलूखल मध्यसंगृहीतमूर्द्ध्वं वृत्तम्, उपलं दक्षिणमुलूखलात्" कात्या०१७,१,२ । तदुत्तरम् अन्येऽपि उदा० । "वनस्पतिभ्य इत्येव मुषलोलूखले हरेत्" मनु: 'स्त्राम्नूपस्कटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्" तस्य मनुक्तायोक्त प्रोयम् उलूखलशब्दस्य यास्केनान्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा । "उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्द्ध्व वोर मे कुर्विलमवोद्गदूखलमभयात्कर वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण" । स्वार्थे वन् तलार्थे 'यत्र ग्रावा उलूखलके' ऋ० १,१२८,५ । तदस्य साधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । उलूखलिक । तत्साधनके जने'दन्तोलूखलिकोऽपि वा"मनु ।२गुग्गुलौ पु० उलूखलसुत पु० ६त० । उलूखलेनाभिषुते सोमरसे "उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र" ऋ० १,२८,१,२,१ ।

उलूत पु० उल—बा० ऊतच् । अजगरसर्पे त्रिका० ।

उलूपिन् पु० ऊलो वसो रूपमस्त्यस्य इनि रस्य ल: । शिशुमारे अमर । पु० लुप्तपाठोऽपि तत्रैव उलूपिनु इत्यपि पाठ: क्वचित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकन्याभेदे तत्कथा भा०आ०२१४अ० । "उलूप्युवाच ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्यास्मि दुहिता राजन् । उलूपी नाम पन्नगी । साऽहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र ! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता । तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ! । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ! । अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवार्षिकम् । धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवश । तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि ! । अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् । कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् । न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि ! । उलूप्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान् गुरु । परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स वै द्वादशवार्षिकम् । वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति व समय कृत । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! । कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते । यदि वाऽप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ! । भक्ताञ्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! । न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय । प्राणदानान्महाबाहो ! चर धर्ममनुत्तमम् । शरणञ्च प्रपन्नाऽस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ! दीनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः । साऽहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् । स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय पन्नगेश्वरकन्यया । कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् । स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्थित' सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह । परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ! । साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः" ।

उल्का स्त्री उष-दाहे क निं षस्य लः । रेखाकारे गगनात् पतत्तेजःपुञ्जे । अम्बुरुपातशब्दे ६२पृष्ठे तत्स्वरूपमकादिकमुक्तम् । "बाधेतोल्कोल्कापितशरदीवाधभारौ दवाग्नि"मेघ० । "उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" । "उल्कापाते दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा" "विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे"मनुः । अम.र-

सज्जालति विधिपन्ननेषु" किरा०। उल्काकारधनु-
ष्कम् श्रीपतिना "यासां गतिर्दिवि भवेद्दधितेव गम्या ता-
स्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे। तिष्ठन्ति या अनि-
यतोद्गतयश्च ताराश्चन्द्रादधोऽपि नियसन्ति तदन्विताश्च।
शीतांशुरश्मिभयात्तपनात् स्फुरन्ति तापाश्च प्रवहमारु-
तवश्चिवस्था। पुण्यान्तिमे स्वमितभावमपागतेऽपि तारा:
पतन्ति कुर्हविह् हतायपेन"। (ब्वलनसटेरतुडा)
४गुप्रकम्पयस्कादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्ध
५दीपभेदे च। "तुलाराशिं गते भानौ अमा-
वास्या नराधिप। स्नात्वा देवान् पितृन् भक्त्या संपू-
ज्याथ प्रणम्य च। कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडा-
दिभिः। ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप:। लक्ष्मीः
सपूज्यता लोका। उल्काभिर्वापि वेष्ट्यताम्"ति॰त॰ज्यो॰
उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णय। "तुलास्थे सहस्रांशौ
प्रदोषे भूतदर्शयो। उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां
मार्गदर्शनम्" ति॰त॰ज्यो॰वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे
कार्यम्। उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिशा-
स्त्रात्। "दण्डैकरजनीयोगोदर्शस्य स्यात् परेऽहनि।
तदा विहाय पूर्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका' ज्योतिर्वचनाच्च।
उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वणानुरो-
धात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्कादानमचेतस:।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' ज्योतिर्व-
चनात्। उल्कादानादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावी-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम्। "प्राचीनावीतिना सम्यग-
पसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणि-
ना" मनूक्तेः। तद्दानमन्त्रादि ति॰त॰द्रष्टव्यम्। ६ज्योति-
षोक्ते मासविरुदशाभेदे। "मङ्गला पिङ्गला धान्या
भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ
ज्ञेया महादशा:"ज्यो॰। तद्दानयनञ्च "वङ्गिभाम्बीनमचला-
शन्मनीषिरभादय" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् अश्लेषमाहाऽऽरभ्य एकैकास्ता-
स्त्रिराशस्था क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतु-
र्विंशतिनक्षत्रैः त्रिराशस्था अष्टौ दशा ज्ञेया ततो-
ऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति। एतासामष्टानाम्।
तासां भोगकालश्च। "एकाब्दिकोत्तरा अष्टयोगिनीतत्त्वरा
मता: क्रमात्। मङ्गलायाः १एकोवर्षं पिङ्गलायाः २द्वौ,
धान्यायास्त्रय, भ्रामर्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्कटाया अष्टौ वर्षाः,
तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकाला, इत्येवं त्रिरा-
शस्था अष्टौ दशाः तासां भोगकाल। एतद्दशादिकं
योगिनीदशाशब्दे वक्ष्यते।

उल्काचक्र न० रुद्रयामलोक्ते मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञापक
चक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम्।
मत्स्याकारमूर्द्ध्वमुखं सर्वमन्त्रादिसिद्धिदम्। तत्कण्ठेचावधि
गाय। पुच्छपर्यन्तमेव च। अकाराद्यक्षरमारभ्य द्वादशा-
क्षरमात्रकम्। विलिखेत् पृष्ठदेशे तु शुभाशुभविवृत्तये।
त्रयोदशाक्षरादारभ्य एकविंशाक्षरान्तकम्। नेतव्य साध-
कैर्मन्त्रं पृष्ठस्य सम्पुटाकृतम्। तथा श्रीशुभदं मोक्षं क-
ण्ठादिडकारान्तकम्। द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्त
शुभं मनुम्। पुच्छस्थं नापि गृह्णीयाम् चास्य च तथा
मुखम्। शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु
प्रभो!। पञ्चत्रिंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च। मस्त-
कस्थं शुभं मोक्षं सुलक्षणान् शृणु प्रभो। त्रिचत्वारिं-
शद्वर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम्। मुखस्थमन्त्रं मन्त्री तु न
गृह्णीयात् कदाचन। पुच्छस्य शृणु यत्नेन निर्दिष्टमक्षरा-
दिदम्। भ्रमो नाशस्य पीडाभिर्देवता कुप्यतेऽनिशम्।
द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमात्रिकान्। वर्णान् पुच्छ-
स्थितान् मोक्षान् नेतव्यान् शृणु वल्लभ।। द्विषष्टितमव-
र्णादि चतुष्पञ्चशरान्तकम्। अङ्गं लोचममन्त्रस्तु त-
तोऽन्यत् स्वसमाश्रितम्। तत् सर्वं शुभदं मोक्षं एतदन्यतम
शृणु। वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रशोधनम्।
अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिमुक्तिप्रदं स्मृतम्"। "एतच्च चतु-
र्दशस्वरादिवर्णां सम्भवतोमता। स्वराविंशतिरेकश्च
सर्वेषां पञ्चविंशति। यादयश्च स्मृता याष्टौ चत्वारश्च
शमास्तथा। अनुस्वारो विसर्गश्च+कँपौ चापि पराश्रितौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ळकार: प्लुत एव च' इति शिक्षो-
क्तविभागाभिप्राय चतुःषष्टेरस्यकथनम् ऌकारस्य दीर्घ-
स्याभावेनेति बोध्यम्।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य। रामा प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य। प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः
प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकात् च्युत" मनु (ज्वाला
मुखोयालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीष्।

उल्कुषी स्त्री उल्-दाहे क्विप् उला दाहेन कुष्णाति कुष—क
गौ॰ ङीप्। उल्कायाम्। "अवनिरिव प्रथमेऽनुयाज
ज्ञाद्गुनिर्हतीय उल्कुषी इतोय:"। "उल्कुष्यम्
ज्योति इतीयम्" 'उल्कुषीव नमनुयाज्योतिरन्ति' उप्

कृष्यनसम्पाद देवानां यत्र" इति शत० ब्रा० ११,२,७, २१,२५, "उलपयो उलूका" भा० । "अभिवरमनुयाजानुमन्त्रणमगम्यमु लहि प्राड्‌न्यमु लहि उलूम्यम् लहि" कात्या० ३,५,१४,

उल्ब न० उवा दाहेन मयति वप-बा० ड । जरायो गर्भवेष्टनचर्मणि । "यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" गीता । "तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्धिरण्मय" अथ० ४,२,८, "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वास प्रोर्णुते । "तस्माद्गर्भाः प्रावृता उल्बेन जायन्ते" शत० ब्रा० "उल्बे गर्भवेष्टने तिष्ठति" यजु० ५,२,४,१८, "गर्भोजरायुणावृतः उल्बं जहाति जन्मना" १८७९,

उल्वण त्रि० उल्बा वणति अच् । १उत्कटे २प्रकाशान्विते ३स्तोकृते च । "त्यजितं फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः । तस्यासीदुल्वणो मार्ग पादपैरिव दन्तिनः" रघु "प्रववर्षं च तत्रैव सहसा तोयमुल्वणम् भा० व० ८प्र० ।

उल्मुक न० उष-दाहे उक, मस्य वा । १ज्वलदङ्गारे अमर । २वृष्णिभेदे "उल्मुको निशठश्चैव वीरयोद्धाप्रवरास्तथा भा० स० ३१अ० ३यज्ञाधानार्थे ज्वलदङ्गारे च । "अथदाक्षिणपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोति" शत० ब्रा० २,६, २,७ "उद्यत एवैष यान्नेभ्योऽग्निर्भवन्त्यपैत एकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तेनैव तेषामुल्मुकै भवन्तीति" ४,६,८,७ । उल्मुके भव यत् । उल्मुक्याच्ये त्रि० । "अथ एक उल्मुक्येन दहन्ति" शत० ब्रा० १२,५ १,१६ ।

उल्लङ्घन न० उद्+लघि-भावे ल्युट् । अतिक्रमे, कर्तृभागगमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [२उल्लङ्घिते त्रि० ।

उल्लल त्रि० उत्+लल-अच् । १बहुरोमयुक्ते तारा० ।

उल्ललित त्रि० उद्+लल-क्त । १उल्लसिते २तरलिते, ३आन्दोलिते च ।

उल्लसन न० उद्+लस-ल्युट् । १उल्लासे हर्षजनकव्यापारे आधारे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । २रोमाञ्चे हेम० ।

उल्लसित त्रि० उद्+लस-क्त । १स्फुरिते २उद्गते ३हृष्टे च ।

उल्लाघ त्रि० उद्+लाघ-क्त नि० । १रोगनिर्मुक्ते, २दक्षे, ३शुचौ, च । ४मरिचे पु० ।

उल्लाप पु० उद्+लप-घञ् । १काकुवाक्ये, २शोकरोगादिना विकृतस्वरयुक्तवाक्ये ३दुःखवाक्ये "सकोल्लापा सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः" तारा० । ४ स्तवने च तातोऽस्मदर्थे इत्नू । स्तवके त्रि० "वाक्योल्लापिकभूभाद्यस्युपाकारतोरणम्" भा० उ० १८०अ० [स्थाने ।

उल्लापन न० उद्+लप-णिच्-ल्युट् । स्तुत्यादिना व्या-

उल्लास पु० उद्+लस-घञ् । १प्रकाशे, २ग्रन्थादेः, "निपतन्ति कन्दर्पसमोल्लासा पयोनिन्द" अमरुशत० । "मौढिम्यादसमोल्लासमदग्राममप्रतिमां टकम्" सा० द० । ग्रन्थभागपरिच्छेदे ३परिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे । ४आरम्भे च

उल्लासिन् त्रि० उद्+लस-णिनि । १उल्लासयुक्ते प्रकाशिते २याद्धार्दिनि स्त्रियां ङीप् । "सुमनसामुल्लासिनीनामसौ" चन्द्रालोक ।

उल्लिखित त्रि० उद्+लिख-क्त । १उत्कीर्णे २तनूकृते "सद्देव यत्नोल्लिखितो विभाति" रघु । ३उपरि लिखिते । ४चित्रिते ५कर्षव्यतया लक्षितै पदार्थे च ।

उल्लुञ्चन न० उद्+लुचि अपनयने ल्युट् । उत्कर्तने (उपड़ान) २उन्मूलने च "पाटकेनामुकरोल्लुञ्चने च पथानुदग या०

उल्लुण्ठन न० उद्+लुठि-ञ्य नौ । स्वाभिप्रायाप्रकाशेन व्यङ्ग्यद्वाभावप्रकाशने (ठट्ठा) च । उल्लुण्ठाऽप्यत्र स्त्री । "धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्" यथा "अनक्षमोऽपि यतत दरसि मनोमे यत प्रसभम् । कि पुनरनङ्गस्य सम्प्रति मधरवर्तसत्याः" सा० द० अत्र सपत्नीनखाक्षतदर्शनजातेर्ष्याप्रकाशेन मनोहृतनखक्षतोल्लेखादभावद्योतनाया" ।

उल्लू त्रि० उद्+लू-क्विप । उल्लूय टक

उल्लेख पु० उद्+लिख-घञ् । इष्ट कर्तव्यमभ्याद्दिना तत्र लिखितार्थप्रतिपादकशब्दोच्चारणे "स्तावल्लेख्यमेव प्रयोजनम् यत्नयोल्लेखः" ति० त० । अलङ्कारभेदे पु० स च २८८पृ० उक्त । २वर्णने च । "अत्रानिर्दिष्टपरोक्षेप्यविषमितशिखरेश" क द० । ३उत्कीर्तने च

उल्लेखन न० उद्+लिख-ल्युट् । १वमने, २खनने, कर्मस्वतया ३संकल्पितार्थवाक्योच्चारणे "मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणेन तस्य फलभाग् भवेत्"ति० त० प्र० पु० । "स कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फल चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्"ति० त० प्र० पुराणाञ्च स कल्पवाक्ये मासादीनामवश्य कीर्तनीयताऽवगम्यते । "ममसा सङ्कल्पयति मासाऽभिवदतीत्युक्तेरपि अभिलापस्यावश्यकता । अभिलापवाक्ये च मासादिनिमित्तानामिव आत्मसम्बन्धिलेन तत्तत्कर्मादिकस्यापि कीर्तन कर्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

यन् कामपाक्षनोन्नतमादिदेश्” मा०भ०सम० उक्तौ ।
“देवाद्रुतश्चेष्वमाक्षेपात् स्वयं गाक्ष्मभीषणात्” “अस्मा-
क्षणेपाक्षनेन देवेनोक्षेपणेन च” मनुः । यत्र नभ्र-
स्थापनाद्भ्युक्तिकादिम्यवास्थाद्यो देयामि ४विक्षरये।
“ओक्षेपनात् करोति सेमवादि पेनु”कात्या०७,४,८ ।
तदा भूमौ मात्र्यां रेखया उक्षेपमानं कर्म कुर्यात्”
कर्क । ४पचने च ।

उल्लोच पु० अर्द्धं लोच्यते उद्+लोच–कर्मणि घञ् निपाया
चिद्भावात् न गुत्वम् । चन्द्रातपे वितान ।

उल्लोप्य न० उद्+लुप–यत् । गौतिकगीतिभेदे । तच्च
मिताक्षरायां दर्शितं यथा ।
“यस्य पुनर्विचित्तवृत्तिर्विराकाराकाङ्क्षतया समाधौ नाभि-
रमते तेन गजसङ्गोपासनं कार्यमित्याह । “यथाविधा-
नेन पठत् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्प-
र ब्रह्माधिगच्छति”या० । ‘आध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण
सामगानं प्राक्षोगानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम्
अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । साव-
धानः समाध्यनुस्यूतात्मैकाग्र्यचित्तर्णितः । पठन् त-
दभ्यासवशात्तत्र निष्णातः । गन्धाकारस्वरोपासने पर-
ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । “मन्त्रमग्नाद्य निष्णात
परं ब्रह्माधिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं
नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुषङ्गात्मोपासनं कार्यमि-
त्याह । “अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवे-
णकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकाद-
क्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्ष-
सञ्ज्ञितम्”या० । “अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्यौवेणकानि
सरोविन्दुसहितमुत्तरमित्येतानि प्रकरणानि सप्त
गीतकानि । अपरान्तादानारितकं सामकादि गीतकानि
स्मृतानि । गाथाद्याश्चत्वारो गीतकानि स्मृतानि । ऋग्गाथा-
द्याश्चतस्रो गीतिका ऋग्वेदपाणिकादिगीतवाक्यमध्या-
दीविताक्षभावाग्नोत्साधनमन्त्रोऽपठित्वा प्रमाणम् ।
तदभ्यासैकपरायणस्वारदेवाक्षकारणमित्येतत्स्यात् ।
“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञ-
श्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं च गच्छति”या० । “गीतज्ञो
यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा
सह तेनैव मोदते”या० । “गानेनैवास्य कर्त्तव्यो न
ददात्येव यादृशीम् । नर्मद्रस्य तदनुचरो भूत्वा तेनैव
सह मोदते” । [उल्लोपितदर्शितं ।

उल्लोल पु० उद्+लोल–अच् । महातरङ्गे कल्लोले ।

उल्ब पु० उच–समवाये बाहुलकात् बन् “उल्बादयश्च”उणा०नि०वस्य
ब: गुणाभावश्च । गर्भवेष्टनचर्मणि “उल्बावृतो गर्भोदय वा
माद्यायन मयित्वा यावद्गत्य जायते” का० उ० ।
“उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
प्रायः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य
गर्भस्योल्बाशुचिपूर्णावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबल-
वीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमा-
नस्य कष्टतरा निःसृतिरित्येतत् वैराग्यं ग्राहयति मुमु-
क्षूनसन्नतः दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति”
इति शा०भा० । कर्त्तरि वन् । २गर्भे

उल्वण त्रि० उल्बा दाहेन वणति वण–अच् पृषो० । व्यक्ते स्पष्टे
उल्बणपद्धे उदा० । [ऋ० १,६,७। “कामयमानदाहो”भा०

उश त्रि०वश–क । कामयमाने “अपो वदन उशधग्वनेषु”

उशत् त्रि० वश–शतृ सम्प्र०। कामयमाने । “उशन् ह वै
वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ” कठ उ०। स्त्रियां ङीप् ।
“उशतीरिव मातरः”अघमर्षणसूक्तम् । सा च अकल्या-
णायां वाचि’ मन्त्ररत्ना० । तत्र उशतीत्येव पाठोयुक्त-
श्च विशायामित्यादिकमेव शब्दस्य तद्रूपम् ।
इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः । उषतीति पाठस्तु
लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल यत मन्त्रकल्पद्रुमोऽपि
विनाऽ वचधातोरिच्छार्थकतया तदर्थत्वासम्भवात् ।

उशनस् पु० वश–कर्णिच् सम्प्र०। भार्गवे शुक्रे । सौ उशना
संबुद्धौ उशनन्–उशन,–उशनः । “अध्यापितस्योशन-
सापि नीतिम्”कुमा०। उशनसा प्रोक्तम् अण् । औशनस
तत्कृते धर्मशास्त्रे “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योश-
नोऽङ्गिराः” इत्युपक्रम्य “धर्मशास्त्रप्रयोजका याज्ञ०।
तस्येदम् अण् । तद्देवे त्रि० स्त्रियां ङीप् औशनसी नीतिः ।
अथ शुक्राचार्यो पुरोहितः कथोक्तम् “सुराणामसुराणाञ्च
समकालं वै मिथः । ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये व्य-
राजत । जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे । ब्राह्मणौ
तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ तदा ।” भा० आ० ७६
अ० । “कद्रुराकार्यराधाय पाकश्चित्रिणोऽभवत् ।
त्वाष्ट्रः एककः शुक्राचार्योऽतदन्यायतः ‘भा०आ०६६
अ० । तत्र अनुवृत्त भा० आ०६६अ० उक्तं “भगो
ब्रह्मा वरिविदाम् दृष्टः वरिष्ठो यत । संबोध्य
शापदानं च वसीर्व्यं भवाढते । काव्यस्तु विबुधः

चन्द्र मुषन् परिधावति । योगाचार्य्याभिमतफलो दैत्यानामभयप्रद” । तस्य नक्षत्रविशेषगत्या वर्षादिफलादिकम् वृ॰स॰ ९अ॰ उक्तम् “नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्या । अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथय कथिता । नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि पैतामहाच्चिभाश्चिस्रः । गोवीथ्यामश्विन्य. पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभ मृगाख्यात् त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्याषाढाद्वय दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य । नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत् । उत्तरमार्गो याम्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमार्गोऽषाढादि कैश्चिदेव कृता मार्गाः । ज्योतिषमागमशास्त्र विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विकल्पयितु किन्तु बहूनां मत वक्ष्ये ।

उत्तरवीथिषु शुक्र सुभिक्षशिवकृत्ततोऽस्तमुदयं वा । मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सममध्यन्यूनमधमकष्टफलम् । कष्टतम सौम्याद्यासु वीथिषु यथाक्रम ब्रूयात् । भरणीपूर्व मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम् । वङ्गाङ्गमहिषबाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयजननम् । अत्रोदितमारोहेद् ग्रहोऽपरो यदि सित ततो हन्यात् । भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान् । भ- चतुष्टयमार्द्राद्य द्वितीयमभिताम्बु सस्यसम्पत्त्यै । विप्राणामशुभकर विशेषत क्रूरचेष्टानाम् । अन्यग्रहाभिपाते म्लेच्छाटविकाश्वजीविगोमन्तान् । गोनर्दनीचशूद्रान् वैदेहांश्चानय स्पृशति । त्रिचरन् मघादिपञ्चकमुदित. सस्यमर्घवृद्धिकृत् । चुस्तकरभयजननो नीचोन्नतिसङ्करकरश्च । पित्र्याद्येऽपरो हन्त दिनाविकान्त्यजशूद्रान् । पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविडसामुद्रान् । स्वात्याद्य भत्रितय मण्डलमेतच्चतुर्थमभयकरम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय । अत्राक्रान्ते ग्रहस्तु किरातभर्तृ पिनष्टि चेक्ष्वाकून् । प्रत्यन्तावन्तिपुलिन्दतङ्गणाञ्छूरसेनांश्च । ज्येष्ठाद्य पञ्चर्क्ष क्षुत्तस्करोगद प्रबाधयते । काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदेवामवन्तींश्च । आरोहेऽस्याभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौराष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य वधः । षष्ठं षण्णक्षत्रं शुभमेतन्मण्डल धनिष्ठाद्यम् । भूरिध- नगोकुलाकुलमनल्पधान्य क्वचित् सभयम् । अत्रारोहे शूलिकगान्धारावन्त्य. प्रपीड्यन्ते । वैदेहवध , प्रत्यन्तयवनशकदासपरिवृद्धि. । अपरस्या स्वात्याद्य ज्येष्ठाद्य चापि मण्डल शुभदम् । पित्र्याद्य पूर्वस्या शेषाणि यथोक्तफलदानि । दृष्टोऽस्तमागतेऽर्के भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्तमह । अर्धदिवसं च सेन्दुर्भ्र पवनपुरभेदकृच्छुक्र । भिन्दन् गतोऽनलर्क्ष कूलातिक्रान्तवारिवाहाभि । अव्यक्ततटनिम्ना समा सरिद्भिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलशबला कापालमिव व्रत धत्ते । सौम्योपगतो रसधान्यसङ्क्षयायोशनाः समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकरकरः । अश्मकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महानय । पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विद्याधरगणविमर्दश्च । नागे यात्र भुजङ्गमदारुणपीडावहश्चरन्शुक्रः । भिन्दन् मघां महामात्रदोषकृद् भूरिवृष्टिकर । भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽम्बुनिवहमोक्षाय । आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्न सलिलदायी । कौरवचित्रकरावा हस्ते पीडा जलस्य च निरोधः । कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः । स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिग्नाविकान् स्पृशत्यनय । ऐन्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजा च भय विजानीयात् । मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्ताप । मौलिकभिषजा मूले त्रिष्वपि चैतेषु नाशवृष्टि । आप्ये सलिलजपीडा विश्वेशे व्याधय प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः पाषण्डिभय धनिष्ठासु । शतभिषजि शौण्डिकानामजैकपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति चाहिर्बुध्न्ये सित सलिलम् । आहिर्बुध्न्ये फलमूलतापकरायिर्णा च रेवत्याम् । अश्विन्या हयपानां याम्ये तु किरातयवनानाम् । चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगो सुत । यदा व्रजेद्दर्शनमस्तमेति वा तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते । गुरुर्भृगुश्चापरपूर्वकाष्ठयो. परस्पर सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा रुग्भयशोकपीडिता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्झितम् । यदा स्थिता जीवबुधारसूर्यजा सितस्य सर्वेऽप्यपथानुवर्तिन । नृनागविद्याधरसङ्गरास्तदा भवन्ति वाताश्च समुच्छ्रितान्तका. । न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थिता क्रियासु सम्यग्न रता द्विजातयः । न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनत्ति वज्रेण शिरांसि भूभृताम् । शनैश्चरे नैकविकारकृत्करा. खरा महिष्योऽसितधान्यशूकरा. । हविन्द्यञ्जनाश

षड्विंशापथं वयं प्रजन्त्यशिशमरुशदोक्षैः । निहन्ति शुक्र चितिलेऽस्यत प्रजा इताशगस्त्रुदृष्टितस्वरैः । चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युत्प्रजया च पीडयेत् । इहस्ततो हन्ति पुर:स्थिते सितः सितं समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिश च पूर्वां करकास्ट-जोऽम्बुदा गलेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तो-दयथोः पुरो भृगुसुनस्यावस्थितस्तोयहृद् रोगान् पित्त जकामलांश्च कुरुते पुष्णाति च यौष्मिकम् । हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषग्जीवान् हयान् वैश्यान् गा सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्रिपम् । शि-खिभयमनलाभे शस्त्रकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोप पतति न सलिलं खाद्भस्मरूक्षासिताभे । दधिकुमुद-शशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनु । सुगतिर-विकृतो जयान्वितं कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः" "उशने काव्याय" ऋ० ६,२०,११। "उशने उशनसे" भा० छान्दसम् ।

उशनसस्तोम पु० उशनस स्तोमो यत्र अलुक्समा० वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे "उशनसस्तोमेन गरगीरं मिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ०श्रौ०९,५,१ । "उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्य पुन: स्तोम इति पार्श्व संज्ञा गरोविष गीर्णो येन स गरगीर्णं यो मङ्कर्म त स्पष्टादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत" नारा० वृ० "उशना यत् सहस्यैरयात तमपीवद्वैलुवद्यौयेति सूक्तमुखीये" इति तत्रैव सूक्तप्रार-म्भे २स्थले उक्तः ।

उशाना स्त्री वश–शानच् मुक्तौ चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरि जातायामोषधौ । "यद्दाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः तदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति आह श्वेत-केतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति" शत०ब्रा० २,४, ३,१० । "उशानाख्या ओषधिर्जायते हत्येव श्वेत-केतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यज माना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्" भा० ।

उशिज् पु० वश–इजि किच्च सं प्र०। १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र यज्ञे हविःकामयमानत्वात्, इतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम् । ३कामयमाने त्रि० । "उशिगसि कवि-रिति" "उशिगसि वसुभ्य इति"च ता०ब्रा०"उपसुशिजो-दमाविदः" ऋ० १, १३१,५, "उशिजः कामयमानान्

यजमानान्" भा०। उशिजोमनीषिणः" ऋ० २,२१,२, "उशिज इन्द्रं कामयमानान्" भा० । "स हव्यवाड्मर्त्य उशिग्दूतस्य चोहित" ३,११,२ । "उशिक् हवि:काम-यमान:" भा० उशिजोयविष्ठो वच्छितमानाम्" ३,१५, ३३। "प्र पूर्वादिगुरुशिज "यजु० "उशिजः इत्रौपि का-मयमानान्"वेददी० ४काम्ये "उशिक् त्वं देव । सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि" यजु०८,५५ "उशिक् काम्यमान " वेददीप । "उशिगसि कविः" ५,३२, । उशिक्का-म्यमानः" वेददी० ५अग्ने तस्य काम्यमानत्वात्तथा-त्वम् । "उशिजा वसुभ्योवसून् जिन्व " यजु० १५,६ । उशिजा दश कान्तौ इति उशिगन्न तेन"वेददी०। तत्र प्रज्ञा-स्वार्थेण। औशिज उक्तार्थे । करणे इजि । ६इच्छा हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । उशिज मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश–ई–सप्र० । इच्छाभेदे उशीनर ।

उशीनर पु० १दृष्णिवंशोद्भवे क्षत्रियभेदे । "उशीनरश्च विक्रान्तो दृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिता "भा०आ० १८६ अ०। २पौरवे नृ-पभेदे "शृणु पुरोर्महाराज । वंशमुत्तमपौरुषम्" इत्यु-पक्रमय "रुम्भयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जय । जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत् । जनमेजय स्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः । महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत । । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाव-लम्" हरिव० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा०व० "अत्रागच्छन्नृपवरं भ्रातुमग्नि सवासवः । जिज्ञासमानौ वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतु । ऊरु राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येन-जाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन् । निलिल्ये भयपी-डितः" १३०अ० । "श्येन उवाच । धर्मात्मानं त्वाहुरेक सर्वे राजन्महीक्षित । स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् । पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्-सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज । । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृत्नुरयं द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्र-दाने परं धर्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रस्पन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येन । लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् । श्येन उवाच । आहारात् सर्व्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ! । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरम् । भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशाम्पते ! । विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् । प्रमृते मयि धर्म्मात्मन् ! पुत्रदारं विनङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि । धर्म्मं यो बाधते धर्म्मो न स धर्म्मः कुधर्म्म तत् । अविरोधात्तु यो धर्म्मः स धर्म्मः सत्यविक्रम ! । विरोधिषु महीपाल ! निश्चित्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते यत्र तं धर्म्मं समुपाचरेत् । गुरुलाघवमादाय धर्म्माधर्म्मविनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् ! कुरुष्व धर्म्मनिश्चयम् । राजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ! । सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्म्मज्ञश्चास्यसंशयम् । तथा हि धर्म्मसंयुक्तं बहु चित्रञ्च भाषसे । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् । शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे । आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ! । शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज ! किं ममान्येन केनचित् । यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ! । तमुत्सृज महीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः कपोतमत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् ! सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रयः । राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे कामं श्येन ! सर्वं ददानि ते । विनेमं पक्षिणं श्येन ! शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्म्मणा पक्षिसत्तम ! । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् । श्येन उवाच । उशीनर ! कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ! । तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति । राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन ! यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् । लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म्मवित् । तोलयामास कौन्तेय ! कपोतेन समं विभो ! । ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् । श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्म्मज्ञ ! कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्म्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ! । एषा ते भास्वरी कीर्त्तिर्लोकानभिभविष्यति । यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ! । तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः । उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेणावृत्य रोदसी । विराजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपम्” १३१ अ० । उशीपूरको वाञ्छापूरको नरो यत्र । ३ तदधिकृतदेशे जटाधरः ।

उशीर पु॰न॰ वश–ईरन् किच्च । वीरणमूले (खसखस्) तस्य गुणाः “उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् । मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत् कफपित्तनुत् । तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्” भावप्र॰ “अगरुष्टकोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति” “चन्दनकुचन्दनह्रीबेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीभिः” सुश्रु॰ स्वार्थे कन् तत्रैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि ष्ठन् । उशीरिक तद्विक्रेतरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । उशीनरस्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपत्ये शिविप्रभृतौ ।

उशीरबीज पु॰ उशीरस्य वीरणमूलस्य बीजं योनिरत्र । उत्तरदिक्स्थे पर्वतभेदे “उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ! । समतीतोऽसि कौन्तेय ! कालशैलञ्च पार्थिव !” इत्युपक्रम्य “श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतम् । यत्र माणिचरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट्” भा॰व॰ १३९अ॰ उक्तेः अस्य उत्तरदिक्स्थत्वं मन्दरगिरिसन्निकटत्वञ्च “तुषारचयसङ्काशो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरबीजश्च गिरीशश्रीपतः तथाविराट्” हरि॰ २२६अ॰ उक्तेः कैलासनिकटत्वमपि

उशीरादि न॰ चक्रदत्तेन ज्वरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे । “उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वभेषजम् । समङ्गाधातकी लोध्रं बिल्वं दीपनपाचनम् । हन्त्यरोचकपिच्छाम विबन्धं सातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम्” ।

उशेन्य त्रि॰ वश–बा॰ केन्य सं॰प्र॰ । कमनीये । “आ मे मालोद्धयोन्योजनिष्ट” ऋ॰ ८,१,९, “उशेन्यः कमनीयः” भा॰

उष दाहे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा । ओषितः—उषित । उष्ट्वा । कर्मणि उष्यते ओषामासे उषे "ओषामासे मन्मथो तृपातवाताश्लिष्यद्दन्तच्छारदाम्" माघ । "हिरण्यमायु-रन्नञ्च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्" मनुः । "दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम्" मनुः ओषाञ्चकार कामाग्नि-र्दशग्रीवमहर्निशम्" भट्टिः "चिरेव रामस्तमुखच्छ्रमोषाञ्चक्रे शुचेश्वर" भट्टि तस्य "मूलप्रतीघाताद्दुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव" सुश्रुत ।

उष दाहे वधे च भ्वा० पर० सेट् उदित् सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव–आस–चकार उवोष । उदित्त्वात् ओषित्वा उष्ट्वा वेट् । क्त । उष्ट । ओषण ।

अभि–सर्व्वतो दाहे । "येऽभ्युष्टमिश्र इव" शत० ब्रा० ११,२,७,२२ । अभित ओषण अभ्युष्ट सर्व्वतोदाह तेन-मिश्र इव' भा० । [अन्नभेद अपूपादि० ।

अव–अध सन्तापनेन दाहे । अवोष अधोभागे दग्धो

उद्–आधिक्येन दाहे । "मा मोदोषिष्टम् मा मा हिंसिष्टम्' शत०ब्रा० १,५,१,२५ । "युवा मामुत्तप्टमाधिक्येन मा उदोषिष्ट' दाह कार्ष्टम्" भा० ।

उप–सामीप्येन दाहे । "अग्निना वा कक्षमुपोषेत्" आश्व० श्र० २,४,६ । तमग्निभिः समुपोष्येत्तदेनम्" शत० ब्रा० १२,५,१,१३ । उपवासे च उपोषणम् ।

प्रति–प्रतिदाहे । "स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष' यातुधान्य" ऋ० १०,११८,८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय" यजु० १,७, "प्रत्युष्ट प्रत्येकं दग्धम्" वेददी० ।

उषस् प्रभातीभावे कण्ड्वा० पर०सक० सेट् । उषस्यति औ-षस्यीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उष त्रि०उष–क । १दाहके २सन्ध्यात्रयसमये ३कामिनि ४गुग्गुलौ ।५रात्रिशेषे पु०मेदि० । रात्रिशेषश्च सूर्ष्या-स्तकाल' पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरसूर्य्योदयपर्य्यन्त काल' । ६दिवसे पु० ।

उषङ्गु पु०उष वा०अङ्गु । रुद्रे तस्य संहर्त्तृत्वात्तथात्वम् । "उषङ्गुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावन"आ० अनु० १७

उषण न०उष–क्युन् । १मरिचे २पिप्पलीमूले च ३शुण्ठ्या, ४चव्यिके(चइ) पिप्पल्या च स्त्री । उषणशब्दे विवृति'

उषती स्त्री उष–शत–वा०ङीप् गुणाभावः रायमुकुट' । अक ल्याणवाचां वाचि । "ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्"भा०अ०६ ४आ०८७अ० । शब्दे पु० उषन् शब्द' वाक्ये न०उषत् वाक्यं तेनास्य त्रिलिङ्गता

उषत् पु०यदुवंश्ये नृपभेदे । क्रोष्टुवंशवर्णने "अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् । उषन् यो यज्ञमखिल स्वधर्म्ममुपता-पर' । शिनेयुरभवत् पुत्र उषत: शत्रुतापन'" हरि० ३७

उषद्गु पु० यदुवंश्ये नृपभेदे । "स्वाहे पुत्रोऽभवद्राजा उषद्गु-र्वदतांवर । महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणै' । ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुःसोऽग्रमात्मजम्"हरि०३७

उषद्रथ पु० पौरवे नृपभेदे उशीनरस्य भ्रातृस्तितिक्षो सु-तभेदे । "तितिक्षोऽभवद्राजा पूर्व्वस्यां दिशि भारत । उष द्रथो महाराज । फेनस्तस्य सुतोऽभवत्" हरि० ३१अ० ।

उषप पु० उष–दाहे कपन । १वह्नौ २सूर्य्ये च तयोस्तापक-त्वात्तथात्वम् । ३चित्रकवृक्षे च ।

उषर्बुध् त्रि० उषसि बुध्यते बुध–क्विप् अहरादि० नित्यं र' । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "मर्त्येषूषर्बुद्धुदतिथिर्जात वेदा" ऋ०६,४,२ । "आकाँ सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वान् देवानुषर्बुध' १,१४,६ "आ दाशुषे जातवेदो वहाद्या देवा उषर्बुध" ऋ० १,४४,१ ।

उषर्बुध त्रि० उषसि बुध्यते बुध–क अहरा० नित्य र' । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे ।"इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधम्" ऋ०६ १५,११२ अग्नौ पु०२चित्रकवृक्षे च अमर,।

उषस् न० ओषत्यन्धकारस् उष–असुन् किञ्च । १प्रत्यूषे, "उष उषो हि वसो अग्रमेषि" १०,८,४ । स च काल । "पञ्चपञ्च उषःकाल," स्मृते पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तर । "आसीदासन्ननिर्वाण प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" रघु । "पुन-रुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावधूयर्" माघ २सन्ध्यात्रये स्त्री "इह सुरिन्द्राय पूर्व्वीरुषसोदुहाना' "ऋ०६,२८,१ । तेन उषा उषसौ–उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्य द उषद्भिः सि० कौ० । "मिमुच उषसस्तकवीरिव" ऋ० १,१५१,५, ३तदभिमानिदेवताभेदे अस्य देव-ताद्वन्द्वे पूर्व्वापरयोः उषासादेश । "नक्तोषासा सु-पेशसा" ऋ० १,१४२,७ । तदभिमानिदेवताभेदाभिधा-यित्वेन देवताद्वन्द्व ।"जिगीपोषासामक्ता सुदुघेव धेनु" १,१८६४, । आदिपदलोपेऽपि उषासावश्विना" यजु० २१, ५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोप वेददी० । "उषासा वा सुहिरण्ये" यजु० २६,६ । नक्तोषासावित्यर्थे वेददी० । "साऽस्य देवता यत् । उषस तद्देवताके पश्वादौ"लप्याश्चिरल्लाश्चिर्स्ताश्चिस्त उषस्या:" यजु०२४,४,उषस्या उषादेवताकाश्चत्वये यूपे नियोज्याः"

वेददी० ४ब्राह्ममुहूर्त्ते "उषायै स्वाहा मेध्यस्य विद्यात्" ह०उ०। "उषा ब्राह्मो मुहूर्त्तकाल" श०भा०। ५दिवोदुहितृदेवतायाम् स्त्री प्रौढ़मनोरमा।

उषसी स्त्री उष तापकत्वात् दिवस स्यति सो—क गौरा० ङीष्। साय सन्ध्यायाम् मेदिनि।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे "उषस्तिर्ह चाक्रायण" छा०उ०। उष स्तोऽप्यत्र "अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण पप्रच्छ" "ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम" इति च शत०ब्रा०१४,६,५,१।

उषा स्त्री ओषत्यन्धकारम् उष+क। १प्रातरादिसन्ध्यासु "येमीरत्नमतमुषासिषः" ऋ०८,४१,२। तिस्र प्रात साय मध्याह्नरूपा उषा "भा०। "उषा विभातीरनु भासि पूर्वीः" ३,६,७, "तेन परिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" ह० स० उक्ते २काले नक्षत्रप्रभाशय काल उषा। तेन पञ्च पञ्चाशद्घटिकोत्तरमारभ्य सूर्य्यार्द्धोदयपर्य्यन्त स काल। लग्नाद्यलाभे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्रत्युषद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्म्मला स्वीयद्रक्षविलोहितान्तगदहा देशे सदा वाञ्छिता। नो वार न तिथि न योगकरण लग्नस्य नामेक्षते हत्वा दोषसहस्र सञ्चयमुषा नून करोत्युन्नतिमिति"। "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमत। उषा गोधूलियोग वा स्वीकृत्य गमन चरेत्। प्राच्यामुषा प्रतीच्यास्तु गोधूलिं वर्जयेन्नृप।। दक्षिणेऽभिजित चैवमुत्तरे च निशा तथा"। "आरक्तबिम्बं रजनीविराम वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणा। व्यास" "आहु प्रयातु सकलार्थसिद्धि सलभ्यते हस्तगतस्थितेव" ज्यो०त०व्यास। अन्धकारेण सन्तापकारिण्या ३रात्रौ मेदि० "अधिकरुचिरशेषामप्युषा जागरित्वा" माघ। ४क्षारभूमौ। तत कश्चित् गौरा० ङीष्। "अक्षम् स्रुत कुङ्कुराक्षमिवोषमुख्याम्" भाग० ५स्त्रीगव्यां हेम० ६उखायां शिख० ७स्यास्त्या रमाभाय। दशाबराजसुतायास्तु तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ तथैव निर्द्दिष्टात्। तया च यथा अनिरुद्ध पतित्वेनाप्त तथा वर्णित भाग०१०स्क०६२अ०यथा (बाणस्य) "तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्। कन्या लब्धतकान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा। सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी। सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम्। बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीं भूयः कौतूहलसमन्विता। कं त्वं मृगयसे सुभ्रु। कीदृशस्ते मनोरथः। हस्तग्राह न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये। उषोवाच। दृष्टः कश्चिन्नर स्वप्ने श्याम कमललोचनः। पीतवासा वृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः। तमह मृगये कान्त पाययित्वाऽधर मधु। क्वापि यात स्पृहयती क्षिप्त्वा मा वृजिनार्णवे। चित्रलेखोवाच। व्यसनमपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तदानेष्ये नर। यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देवगन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुष्यांश्च तथाऽलिखत्। मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम्। व्यलिखत् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्ध विलिखित वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ विहायसा राजन्। द्वारकां कृष्णपालिताम्। तत्र सुप्तं सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता। गृहीत्वा शोणितपुर सख्यै प्रियमदर्शयत्। सा च तं सुन्दरवर विलोक्य मुदितानना। दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम्। परार्द्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभि। पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्च्चित। गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया। नाहर्गणान् स बुबुधे उषयोपहृतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिव०१७६अ०। प्रातःकाले अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट् च। उषातन तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उषाकल पु० उषायां कलोरवो यस्य। कुक्कुटे।

उषापति पु० ६त०। कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंश्ये अनिरुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानायादयोऽप्यत्र, अमरे "अनिरुद्ध उषापतिरिति" ह्रस्वपाठः भारतादौ तु दीर्घपाठः।

उषित त्रि० वस क्त। १पर्य्युषिते २कृतवासे च। उष—दाहे क्त। ३दग्धे मेदि०। ४त्वरिते शरप्रि। भावे क्त। ५वासे न० "आयङ्कालेरुषित यत्र" कु०त० देवलः।

उषीर पुन० उष—कीरच्। वीरणमूले रावतुकुट:।

उष्ट्र पु० उष—सेचने ष्ट्रन् वेदे नेट्। १सस्यक्षेत्रे क्षेत्रे च चीवर्दे। तस्याप्योषधीत्वात् तथात्वम् "ओष्टारौ वा" काञ्चा० ५,११,१२। "ओष्टारौ महावलीवर्दौ" कर्कः। आ+सस्यक् उष्टारौ इति विग्रहः। "उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे" ऋ० १५,१०६,२। लोके तु उष्ट्रिक इत्येव। क्षेत्रकारि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उष्ट्र पु स्त्री० उष+ष्ट्रन् किच्च। (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति" "नाधीयीताश्वमारूढो न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः" मनु । तद्यान-निषेधमाह "उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति" मनुः। कातन" इत्युक्त्या कर्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम् अमए॰ 'उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि" पार॰ गृ०सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम् । तस्य मांस न भक्ष्यम् "भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदत" मनूक्तेः । तेनास्य एकदन्तपङ्क्तियुक्तत्वम् । "गौरजो महिष कृष्णः सूकरो गवयोरुरुः"। द्विशफा पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम !"भाग॰ उक्ते गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः इति बोध्यम् । वृथा तद्वधाते दोषः "मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिष भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वेषु गोगजोष्ट्रहयादिषु" मनूक्तेः । ब्रह्महत्याद्युपपापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः "या यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्म्मणा । क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत । बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमे । श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति"।यानहरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह इत्येतदुक्तौ मनु "स्त्रीखच खोकक्षीवारि,यानान्युष्ट्र, पञ्चनखः।तद्वधे प्रायश्चित्तमाह "हत्वा खागाविकोष्ट्रेषु गर्द्दभेषु च मारणात् । माजापत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते" प्रा॰ वि॰ विष्णु । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तमाह मुक्त्वेत्यनुवृत्तौ प्रा॰ वि॰ मनुः "ग्राम्यं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्" "अथोष्ट्रवामीयतवाहितार्थ." रघुः । "इतिश्च तत्र कुर्व्वीत यावद्गोनाश्वलोकभेत्" मनुः । "अन्योन्यतः पथि वताविमीतामिभोष्ट्रौ"माघः । तन्मूत्रगुणाः सुस्रु॰ उक्ताः । "अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातक्रिमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यत । भवन्ति चात्र । तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु । शोधन कफवातघ्नं क्रिमिमेदोविषापहम् । अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् । पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम्"। सामान्यत उक्त्वा "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रमिति" विशेषगुणा उक्ताः । तन्मांसगुणा सुश्रुते उक्ताः तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम् । तस्य ग्राम्यत्वं ततोक्तम् । तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम् । किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव "उष्ट्रमारण्य मनु ते दिशामि" यजु॰ १३ २४, तस्यारण्यत्वमुक्तम् । तस्य त्वष्टृदेवतार्थं अश्वमेधे देयतोक्ता "बृहस्पतये गवया त्वष्ट्र उष्ट्रान्"यजु॰ २४,२८,द्वित्वे गोयुगच् उष्ट्रगोयुग उष्ट्रद्वित्वे न॰ शालाया गोष्ठच् । उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रशालायां न॰ षट्के षड्गवच् । उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्के न०। तस्येदमण् । औष्ट्र तत्सम्बन्धिमांसादौ त्रि०। "परं चौष्ट्रं नैव नरमहिषयोश्छागमपि वा" कर्पूरस्तव ।

उष्ट्रकर्णिक पु० उष्ट्रस्य कर्ण॰ भेदनम् कर्ण+भिदि—अच् । सोऽस्यास्तीति ठन् । दक्षिणस्थे यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम् । सहदेवदक्षिणदिग्विजयवर्णने "अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् । आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा" भा॰स॰ २० अ॰ उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम् ।

उष्ट्रकाण्डी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष् (उटाटी) पुष्पभेदे राजनि० ।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्त्यस्य अर्श॰ अच् । सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दररोगभेदे । तन्निदानस्वरूपादि तत्रोक्तं यथा "वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासंख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते। अपक्का पिडका पक्वास्तु भगन्दरा । तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाह शोफश्च गुदस्य भवति" इत्युपक्रम्य । "पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति । साऽस्योषादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्य प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वह्निक्षाराग्निदाहाभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति, तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते । उष्ट्रशिरोधरोऽप्यत्र "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदागताम् । तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" निदानम् ।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरः पुच्छ इव मञ्जरी अस्याः जातित्वात् ङीष् । (विछाति) वृक्षभेदे रत्नमाला स्वार्थे कन् तत्र । तत्रार्थे ।

उष्ट्रपादिका स्त्री उष्ट्रस्य पाद इव पादो मूलमस्याः कपि अत इत्त्वम्। (मदनमाली) भूमिजतायाम् रत्नमा०

उष्ट्रस्थान न० ६ त०। उष्ट्रस्य शालायाम्। तत्र भवः अण्। स्थानान्तत्वात् तस्य लुक्। उष्ट्रस्थान तत्रभवे त्रि० तद्धित लक्षि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम्।

उष्ट्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस–भावे ण्वुच् उष्ट्र- स्येवासिका। उष्ट्रस्येव आसने। "उष्ट्रासिका आस्यन्ते" पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा सङ्ख्यवचना- न्तताऽक्लीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने अस्माभिर्दर्शितम्।

उष्ट्रिका स्त्री उष्ट्रस्याकार पृष्ठावयव इव आकारोऽस्त्यस्या ठन्। मृण्मये मद्यभाण्डभेदे शिशु० "घूर्णद्भिर्विक्षेपविटारि तोष्ट्रिका" माघ। उष्ट्री+स्वार्थे कन्। उष्ट्रजातिस्त्रियाञ्च।

उष्ण पु० उष+नक्। १ग्रीष्मे, ऋतौ, २आतपे, ३पलाण्डौ ४नरकभेदे, ५शीतविरोधिस्पर्शे च। अर्श० अच। ६तद्वति, ७आलस्यरहिते दक्षे च त्रि०। "सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृति "आददे नातिशीतोष्णः नभ स्वानिव दक्षिणः" रघु "अभीष्टमुष्णैरपि तस्य सोऽभवत्" "स्नापयन्नभिमानोष्णैर्वनमाला सुखानिलैः" माघ, ८तापे पु० "मुष्णान्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम्" माघ "उष्णं तापम्" मल्लि०। तत्र ग्रीष्मस्य सूर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम् "ग्रीष्मातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः" इति मयप्रश्ने 'कथा सन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः करा रवेः। देवभागे- ऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू० सि० तथैवोक्तेः। विवृतञ्चेदं रङ्गनाथेन "तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्य- स्योत्तरदक्षिणसञ्चारस्वरूपकारणेनेत्यर्थः। देवभागे जम्बूद्वीपे अत्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्त्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्य किरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः। असु राणां देवभाग इत्यस्य सम्बन्धाद्दैत्यानां भागे समुद्रादृ- क्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तुकारात् सूर्यस्यात्युष्णा किरणाः सूर्यस्यात्यासन्नत्वात्। अन्यथा सूर्यस्य दूर- स्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः। देवभागे हेमन्तर्त्तौ कराणां मन्दता। अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे ग्रीष्मे कराणां मन्दता शीताधिक्यं च। तथाच देव- भागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकट- स्थत्व मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादीति भावः"। अतएवोक्तं "मिथुनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" ति० त० पु०। एतच्च देवभाग एव भारतभागे, ग्रीष्म

ऋतुश्च ज्यैष्ठाषाढात्मकः। "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" काश० मा० इष्टकोपधानमन्त्रोक्तेः। ततो भावे इमनिच। उष्णिमन् पु० तल् उष्णता स्त्री त्व उष्णत्व न० ष्यञ् औष्ण्य न०। उष्णस्पर्शे स्वार्थे कन् उष्णस्पर्शोऽप्यर्थे। उष्णस्पर्शस्तु तेजसोगुणः "स्पर्श उष्ण स्तेजसस्तु" भाषोक्तेः। जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौ- पाधिकः। देहस्य तथात्वे कारणभूतानुगच्छे बध्यते गुणव- चनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे। "उष्णो- ष्णशीकरस्तृज" माघ

उष्णक त्रि० उष्णमिव करोति कन्। १अनलसे, क्षिप्रकारिणि क्षिप्रकारी हि जाड्याधायकमालस्यमनादृत्य स्वकर्त्तव्ये व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम्। उष्णं करोति उष्ण+ णिच्–ण्वुल्। २ज्वरे पु०।

उष्णकर पु० उष्णः करः किरणोऽस्य। १सूर्ये। उष्ण- किरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र। उष्णं करोति कृ–अच् ६त०। २उष्णकारके त्रि०

उष्णकाल पु० कर्म० ६त० वा। ग्रीष्मे ऋतौ। "तक्रं नैव दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले" सुश्रुत।

उष्णग पु० उष्णमुष्णस्पर्शं गच्छति यत्र गम–बा० आधारे ड। ग्रीष्मे काले "मातङ्गोन्यपतत् भूमौ नदीरोध इवोष्णगे" भा० उ० २२३श्लो०। आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम०।

उष्णगु पु० उष्णागावः करा अस्य ह्रस्व। सूर्ये। उष्णर- श्म्यादयोऽप्यत्र "कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमा०।

उष्णाङ्करण न० ६त० करणे परे मुम्। उष्णसाधने।

उष्णनदी स्त्री कर्म०। "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी" इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम्।

उष्णवारण न० उष्णं वारयति वृ–णिच्–ल्यु ६त०। आतपत्रे, छत्रे "यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्" कुमा० अस्योत्पत्त्या- दिकम् आतपत्रशब्दे ६४६ पृ० उक्तम्। तल्लक्षणं वृह० स० दर्शितं यथा "निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकु- मयूरसारसानां च। दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम्। मुक्ताफलैरुपचितप्रलम्बमालाविलं स्फटिकमू लम्। षड्हस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डं च। दण्डार्धं विस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितशुदयम्। नृपतेस्तदात पत्रं कल्याणकरं विजयदं च। युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानां च। दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्च- कलार्धविस्तारः। अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिर- स्कम्। व्याप्तविरत्नमालं कार्यं च मायूरम्।

अयेषा च नराणामातपवारण इव चतुरस्रम्। समष्टसदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्" उष्णप्रादयोऽप्यत्र। तद्धारणे गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा "वर्षानिलरजोघर्म्महिमादीनां निवारणम्। मल्यं चक्षुष्यमोजस्यं शङ्कर छत्रधारणम्"।

उष्णवीर्य्य पु० उष्णमुष्णं वीर्य्यमस्य। १शिशुमाराख्ये जलजन्तौ। २उष्णवीर्य्यवति त्रि० हेम०। उष्णवीर्य्यद्रव्याणि च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगन्तव्यानि

उष्णांशु पु० उष्णा अंशवोयस्य। सूर्य्ये।

उष्णागम पु० उष्णम् आगम्यतेऽत्र गम+आधारे–अप्। निदाघकाले। उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच०।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सहते आलु। उष्णाऽसहने। "उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी" विक्रमो०।

उष्णासह पु० उष्णम् आसह्यतेऽत्र आ+सह–अच्। १हेमन्तर्त्तौ। उष्णं न सहते अच्। २असह्योष्णे त्रि०।

उष्णिका स्त्री अल्पमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अन्नस्य उष्णादेश। १यवागाम् (याउ)। उष्णकशब्दात् स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। २दुःखायाम् स्त्रियाम्।

उष्णिज पु० उष–इजिक् वा० तुट्। उष्णस्पर्शयुक्ते तत प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। औष्णिज तदर्थे।

उष्णिह् स्त्री उत्+स्निह्यति क्विन् नि० उदोऽन्त्यलोपे षत्वम्। सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे। खादौ कु उष्णिक्। उष्णिग्भ्याम्। "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च" इ० र०। "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् वृहती" इत्युपक्रम्य "द्वितीयस्तूष्णिक् त्रिपदान्त्योद्वादशक। आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप्। त्रैष्टुभ जागतचतुष्का ककुबन्युष्णिरैकादशिनौ; परः षट्कस्त्रनुशिराः मध्ये चेत् पिपीलिका मध्याद्यमन्त्यकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा अत सप्तकोष्णिगेव" सर्वानु० ५अ०। "एतमेवोष्णिह सवितारं धीवासनूके" इति सर्वानु० ४अ० उक्तेः तस्याः सवितृदेवताकत्वेन धीवासु अनूके च न्यास। तस्या उपधानप्रकार शत० ब्रा० ८,६,२,४, आदौ दर्शित तत एवावसेय। २तदभिमानिदेवभेदे च। अश्वमेधे "त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे" यजु० २५,१२१। पशुविशेषाणामुक्तदेवताविशेषोद्देशेन यूपादौ बन्धनमुक्तम्। अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि० टाप्। उष्णिहा "उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" यजु० २१,१२, "वृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभि मन्युत्वा २३,३३, "ग्रथ्नातु मोवाः म ष्ट्वा

मूष्णिहा इतस्येव शचीपति" अथर्ववेदे ६,१२४,१,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीभूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोप। भृगुतुङ्गपर्वतस्थे तीर्थभेदे "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। उष्णीगङ्गं च कौन्तेय! सामात्य समुपस्पृश" भा० व० १३५ अ०।

उष्णीष पु० न० उष्णमीषते हिनस्ति ईष–क शक० पररूपम्। १शिरोवेष्टनवस्त्रे(पागड़ि) २किरीटे च "अथास्मा अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रि प्रदक्षिणं शिरः सम्मुख वेष्टयित्वा" आ० श्रौ० सू० ६,७। "सन्नद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजयेयुः" आ० श्रौ० ६, ७,४। "लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति" श्रुतिः। समावर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्य्याय दानं च विहितम्। "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुत्सादनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्य्याय च"। "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" आ० गृ० ३,८,१,२। तद्धारणगुण सुश्रु० उक्त "पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम्। वर्षानिलरजोघर्म्महिमादीनां निवारणम्"।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि। १उष्णीषधारिणि स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। "उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रोविनतस्तथा" शिवस्तुतौ" भा० अनु० १७। "उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे" भा० अनु० ८।

उष्णोदक न० कर्म०। अग्निना तप्तजले काथ्यमानपादशेषार्द्धावशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र० "अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा। अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्"। तद्गुणा "श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम्। कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि। काथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलन्तथा। अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते। ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामसेदसाम्। नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा। त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते। हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः" अन्ये तु "निदाघे स्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम्। शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम्। अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते" केचित्तु "शिशिरवसन्तेषु शरदेव भेदेषु त्रिषु पक्षयोः। एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्"। अत्र दोषाणां यथोल्बणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया। "तत् पादहीनं पित्तघ्न-

तं हीमन्तु पानतुग । त्रिपादहीनं जेयतु संपाकादित करं मधु"। त्रिपादहीनत्व तन्मात्रे व्यारोग्याम्बु मता। तत्र तत्तद्गुणास्तु । "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते । आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । अर्द्धो द्धृतं वाहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपार्श्व-शूलार्शोगुल्मपाण्डूदरापहम्"भा०प्र० "दिवा शृतन्तु यत् तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत्" वैद्यकम् । "सङ्क्रान्तौ पर्वणो च षष्ठ्यां चन्द्रसूर्ययोः । सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः । "नैमित्तिकन्तु नापि गोमयसुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमा-मरणान्तिकम्" मरीचिः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्ग मलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः" यम । "उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलापहम् । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषो " वा० त० आयु वेद । उष्णोदकेनावगमनिषेध आवसथ्ये उक्तः ।

उष्णोपगम पु० उष्णा उपगम्यतेऽत्र आधारे गम् अप् । निदाघकाले । ग्रीष्मर्त्तौ [कन् । तत्रैव आतपे च ।

उष्म पु०उष-मक् । १घर्मे, २आतपे, ३ग्रीष्मर्त्तौ च । स्वार्थे

उ(ऊ)ष्मन् त्रि०उष-आधारे मनिन् वा० वा दीर्घः । १ग्रीष्मर्त्तौ कर्त्तरि मनिन् । २आतपे "नोष्मापि मनः सोष्म" "उष्णोष्मायोकरस्तम्भ, मन्दोष्मणोऽन्तः" "ऊष्मोपगमा रपि तस्य सोष्मणः" माघ । दीर्घादि ३शषसहवर्णेषु ।

उ(ऊ)ष्मप पु०ऊष्माणं पिबति पा-क्विप् । भृगो पुत्रे १पितृ-गणभेदे "सुकालिनो बर्हिषद उ(ऊ)ष्मपा आज्यपा-स्तथा"पितृगणनायां स्मृतिः । २उ(ऊ)ष्मपानकर्त्तरि तप-स्विभेदे त्रि० । "ऊर्द्धपादैरिव रविकिरणदीधितिभिरु(रू)-ष्मपैः" काद० । [घञ् अर्थे । निदाघकाले ।

उ(ऊ)ष्मागम पु० उ(ऊ)ष्मा आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे

उ(ऊ)ष्माय नामधा० उ(ऊ)ष्माणमुद्वमति उ(ऊ)ष्मन्+क्यङ् । उ(ऊ)ष्मायते ग्रीष्मायित उ(ऊ)ष्मायमाणः ।

उस्र पु०वसन्ति रसा अत्र वस-रक् नि० न घत्वम् । १कि-रणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षणेन रसवत्त्वात्तथात्वम् । २अन्येषां यथायथ रसवत्त्वम् बोध्यम् । २वृषे । ३सुरभ्यां ४सतायां ५पृथिव्यां च स्त्री निरु० । देवभागे पुं०उज्ज्व० "उस्रावेत धूर्षाहौ" यजु०४,३३ । "उस्रो अनड्वाहौ" वेददी० "क्रत्वा मार्जीय पितेव"ऋ०६,१२,४ । "उस्रो वृषभः"भा० "परैरुस्रैरिवोदीच्याम्"हरिवंश रसानिव"रघुः "यो धर्त्ता भुवनानां य उस्राणामपीच्या" ऋ०८,४१,५ । उदये "प्रभिनाग्नो न दद्रुयो अपे" २,५८,४ । "वमन्त यमर्यामुचः सूर्यः" भा० । सूर्यरश्मिसम्पर्कात् दाहके च । "वृषभा उस्रयामा" ऋ०७,७१,४, उस्र-यामा दिवसं प्रति गन्ता" भा० उषसिञ्चति दाहयति "उस्रोमाङ्कुट प्रतिषेधः" वार्त्ति० महाटीकाट उस्रो-मुक्तं बलाभावप्योर्षयत् । ६महवासिनोः अश्विनोः कुमारयोः हि०प०। "आनय उस्रा जरन्ते"ऋ० ४,४, ५,५, उस्रा सहनिवसन्तावश्विनौ" भा० ।

उस्रि स्त्री वस-बा० रिक पत्नाभावः । गव्याम् "हिन्वन्ति सूर मुस्रय" ऋ०६ ६५,१, "उस्रय सर्वं न गन्त्य" भा ।

उस्रिक पु० उस्र+स्वार्थे स्वार्थे वा ठन् । अल्पार्थके १जीर्णवृषभे अल्पक्षीरवाहिन्यां २स्रीगव्याम् स्त्री

उस्रिय पु०उस्र+स्वार्थे स्वार्थे वा घ । १जीर्णवृषभे "उस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौ" ऋ०५,५८,६, २स्रीगव्याम् स्त्री निरु० । "गवामुक्षं मुस्रियाणाम्"ऋ०५,२४,उस्रियाणां क्षीरमुपादयन्तीनाम्"भा०।

उह अर्दने भ्वादि० पर० सक० सेट् इदित् । ओहति औहत्, उवोह उवोह ऊहतुः । अप अपसारणे तामपोहेत् नियाचर "भट्टिः "अपोहदुत्तर " रघु

उह अव्य० उ च ह च द्व० । १सम्बोधने, २पदार्थे च ।

उहह अव्य० उह च ह च । सम्बोधने ।

उहू स्त्री उह-कू । १खेदसूचके शब्दे "नवानि विधुवकया करतलेन तत्याहत्योत् तत किसलयभ्रमात् करयावि यदूरत । ततोवलयशिञ्जिते भ्रमरगुञ्जितायकया उहूरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मूर्च्छिता "। वह-कू । वाहके त्रि० । "हिरण्य पर्णा उहुव उपतुंघ " ऋ० ४,४५, ४, उहुव वाहकाः" भा० उवह् वाहकः

उह्यमान त्रि०वह-कर्मणि शानच् । यस्य वहनं क्रियते तस्मिन् "यथोह्यमानःकिल भोगिवैरिणा" नैषध० ।

उह्र पु० वह-रक् । वृषभे वस्त्रार्थप्रमाणमपि

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

—०—

ऊ

ऊकार स्वरवर्णभेदः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः ओष्ठस्थानोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः दीर्घएव द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव प्लुतत्वात् व्यञ्जकाकारभेदाच्च प्लुतस्य पार्श्वस्थत्र्यङ्कचिह्नितह्रस्वाकारेणैव लेखनसमाचारात्। त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षोक्तेः विवृतञ्च जिह्वाग्रादेः स्पर्शाभावः। "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शुक्लकुन्दसमाकारं ऊकारं परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य वामकर्णे सविन्दुकतया निर्विन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः। अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि।" कर्पूरस्तवे हूङ्कारमन्त्रोद्धारः। तत स्वरूपे कारप्रत्ययः। तप्रत्ययश्च। अधिकस्वरवर्णसमाप्तौ वक्ष्यते।

ऊ अव्य० वेञ् क्विप्। १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां, ४रक्षायाञ्च मेदि० उञ स्थाने इतौ परे अनुनासिक ऊँ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धिः।

ऊ पु० अवतीति अव–क्विप् ऊठ्। १महादेवे २चन्द्रे च। ३पालके त्रि० शब्दरत्ना०

ऊढ़ पु० वह–प्रापणे ज्ञानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त। १कृतविवाहे पुंसि "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" अमरः ज्ञातवत् ऊढवत् तत्रैव पु०। कर्मणि क्त। कृतविवाहायां स्त्रियाम् स्त्री। 'भार्यौढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसकौ' भट्टि "कन्या पितुर्धर्महरी यद्यनूढा भवेत्तदा" स्मृतिः "ऊढानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" दायक्र०। ऊढमाख्यत् इति वाक्ये औजढत् त सि०कौ०औजिढत् त इत्यन्ये। २कृतवहने धृते त्रि०। अस्य प्रपूर्वत्वे प्रा० स०वृद्धिः। प्रौढः "प्रौढकन्यायादोषदर्शनात्" रघु० "अवग्रहणे नार्थकस्येति" परिभाषया प्रौढवानित्यत्र न वृद्धिः

ऊढकङ्कट पु० ऊढो धृतः कङ्कटः कवचो येन। धृतकवचे वर्म्मिते।

ऊढि स्त्री वह–भावे क्तिन् सम्प्र०। १वहने २विवाहे च। प्र+ऊढि प्रा० स० वृद्धिः। प्रौढि। ऊढिमाख्यत् औजिढत् त सि०कौ० औजिढत् त इत्यन्ये।

ऊत त्रि० वेञ्–क्त सम्प्र० दीर्घ। १कृतवयने २ग्रथिते। ऊयी–तन्तुसन्ताने क्त। ३स्यूते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुतिः। अव–क्त ऊठ्। ४रक्षिते त्रि०।

ऊति स्त्री अव–क्तिन् ऊठ्। १रक्षणे। 'देवस्य यन्त्यूतयो विविधा' ऋ० २,१४,६, "शतमस्माम् सहस्रमूतय." ४,३१,१०, कर्त्तरि क्तिच् ऊठ्। २रक्षितरि "उरुष्यन्तमूमाध्वोदस्मा न ऊती" ऋ० ४४,२, "ऊती ऊतय रक्षन्त" भा० ऊय–वेञ् वा क्तिन्। ३सीवने (सेलाइ) ४वयने (वोना) ५क्षरणे शब्दचि०। ६लीलायाम् "नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः" भा० १,५,३८, "ऊतीर्लीलाः" श्रीधरः वेञ्–कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा। पुराणलक्षणमध्ये ७कर्म्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे। "तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्त्वा "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः। स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः। अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम्। पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः। निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः। आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते। स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते" भाग० २,१०,२,८ "कर्म्मणां वासनाः ऊयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतयः यद्वा वञ्धातुर्नात् संज्ञेयाप्याह्रा वयतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयन्ते कर्मभिर्बध्यन्ते सञ्चिन्वन्ते वा ऊतयः" श्रीधरः

ऊधन् न० ऊधस्+पृषो० सस्य नः। स्त्रीपशोः दुग्धाधारस्थाने (मेङ्) "वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि" ऋ० ९,६९,१। "यदा पीतासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः" ८,९,१९। "प्र धेनवः सिस्रते दुग्ध ऊधः" ऋ० ४,२२,६।

ऊधर न० ऊधस्+पृ० सस्य रः। स्त्रीगव्यादेः ऊधसि (मेङ) "ऊधर्लग्ना जरन्ते" ऋ० ८,२,१२।

ऊधस् न० उन्द–क्लेदने असुन् किच्च दीर्घ। स्त्रीगव्यादेः दुग्धाधारे स्थाने (मेङ) 'गवामूधश्च, वक्षणाः' ऋ० १०,४९,१०।

"यदेव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऊधः पशूनाम्" शत॰ ब्रा॰ २,५,१,५। अस्य बहु॰ स॰ अनङ् समा॰ ङीप्। पीनोघ्नी घटोघ्नी। "भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्नी मेध्येनावभृथादपि" रघुः। "अस्त्रियान्तु न कुण्डोघ्नी धेनुकम्" सि॰ कौ॰। अनन्तर्थेनैवोपपत्तौ अनङ्विधानं समासे सान्तप्रयोगवारणार्थम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् "प्रचण्डकनेला साकारा पीनोधसमनिन्दिताम्। अभिनन्द्य स ता राजनन्दिनीं गाधिनन्दनः" भा॰ आ॰ १७५ अ॰। आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः। लोके तु न तथा। तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊधस्य तद्भवे दुग्धे न॰। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। प्राशस्त्ये मतुप् मस्य व ङीप्। ऊधस्वती प्रशस्तोधोयुक्तायां गवि। "विभिद्य स प्रजान् गाव पयसोधस्वतीर्मुदा" भा॰ १, १०५। ऊधसे हितम् गवादि॰ यत् अनङ् च। ऊधन्य ऊधसोहिते द्रव्यभेदे, यद्भोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये त्रि॰। २रात्रौ निघ॰ तस्यास्र हि मकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगात्तथात्वम्।

ऊन परिहाणे अदन्तचुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। ऊनयति ते औनिनत् त लुङि वा चङ् औनयीत् औनयिष्ट। ऊन ऊनितः। "मा त्वायतोजरितुर्माममयोः" ऋ॰ १,५,२,२।

ऊन त्रि॰ ऊन–हानौ अच्। १हीने, २असंपूर्णे च। "ऊनं न सत्येष्वधिकोववाधे" "किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ" रघुः। "ऊने दद्यात्गुरुस्तेन यावत् सर्व्वञ्च भवेत्" ह॰ र॰। "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" मनुः "ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्" याज्ञ॰। ऊनार्थशब्दयोगे तृतीया। एकेनोनः। ऊनार्थकशब्देन वा तृतीयास॰। माषेणोनं माषोनं कलोनं कलयोनं। एकोनविंशतिः एकोनत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टिः एकोनसप्तति एकोनाशीतिः एकोननवति एकोनशतम्। तत्तत्सङ्ख्याया एकैकोनसङ्ख्यायाम्। एव मूनविंशत्यादयोपि अष्टादशादिसङ्ख्यासु। सङ्ख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवोनत्वावगमात् ऊनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां बोधकत्वम्। "एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निवृत्त" सर्वानु॰।

ऊनचत्वारिंश त्रि॰ ऊनचत्वारिंशतः पूरणः डट्। ऊनचत्वारिंशत्सङ्ख्यापूरणे एवमूनविंश ऊनत्रिंश ऊनपञ्चाश दादय तत्तत्सङ्ख्यापूरणेषु। स्त्रियां ङीप्। तमार्थे तमप्। ऊनचत्वारिंशत्तम तदर्थे। एवमूनविंशतितमादयस्तत्तत्सङ्ख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप्।

ऊवध्य न॰ ऊ–ईषदर्थे वध्य जीर्णम्। ईषज्जीर्णे तृणादौ "यदूवध्यमुदरस्यापवाति" ऋ॰ १,१६२,१० "ऊवध्यम् अजीर्णं तृणादि" भा॰ "अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्ये वात सव्वं तदारात्" यजु॰ १९,८४, "ऊवध्यमामाशयगतम्" वेददी॰। २तत्स्थाने च "एतद्धोऽस्य तदरध्यमिति सर्पेभ्योयत्तस्मात्तदूवध्यं वासस्तं भवति तदरन्ति सर्पा" आश्व॰ श्रौ॰ ४,८,२६। अस्य अन्त स्य व मध्यस्वमित्येके।

ऊवध्यगोह पु॰ ऊवध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत्र। आन्त्रप्रच्छादनस्थाने। "सव्याहृत शामित्रोवध्यगोहचात्वालोत्करास्तावान्" आश्व॰ श्रौ॰ ५,२,१६, "ऊवध्यगोहोनाम आन्त्रप्रच्छादनस्थानम्" नारा॰ वृ॰। [याञ्च।

ऊम् अव्य॰ ऊय–डुक्। १रोषोक्तौ, २प्रश्ने, ३निन्दायां, ४स्वाङ्गी-

ऊम न॰ अव–मन् कित् ऊठ् च। नगरभेदे उज्ज्वलद॰। कर्त्तरि मन्। २रक्षितरि त्रि॰। "मरि व ऊमेभ्यः शिक्षता मघुं" ऋ॰ १०,२२,५, "ऊमेभ्यो रक्षितृभ्यः" भा॰। भावे मन्। ३रक्षणे न॰। "ये मर्त्यं पूतनयान्तमूमैः" १,१६९,७, ऊमैः रक्षणैः" भा॰। उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य वा॰ ह्रस्व मकल्पं उमाशब्दमाह। स च उमाशब्दार्थे। वेओहरूपम् यदि वाऽवते रूपत्वमयथापि वा॰ ह्रस्व इति बोध्यम्।

ऊय तन्तुसन्ताने भ्वा॰ ईदित् आत्म॰ स॰ क॰ सेट्। ऊयते औयिष्ट। ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् ऊत॰ ऊतवान् ऊतिः

ऊररी अव्य॰ ऊय–वा॰ ररीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च। इति गतिस॰ ऊररीकृत्य। क्त ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि॰। घञ् ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु॰।

ऊरव्य पु स्त्री ऊरौ भव शरीरावयवत्वात् यत्। १वैश्ये तज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न ङीष्। वैश्यानां ब्रह्मण ऊरुजातत्वञ्च "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु॰ ३१,११, उक्तं "लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" मनूक्तेश्च। तस्य वृत्तिरपि तत्रोक्ता। "मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कार्याण्यकल्पयत्" इत्युपक्रम्य "पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च"। २ऊरुभवमात्रे त्रि॰।

ऊरी अव्य॰ ऊय–वा॰ रीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च।

ऊर्व्यादि॰ ऊर्जि गतिसमासादि करोतिवत् द्रष्टव्यम्।

ऊरु पु॰ ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्मणि कु नुलोपश्च। जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम्। "नितान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः" "करभकरोरुभिरूरुभिर्दधाने" माघ। "कदली कदली, करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा॰। "धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः" "भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः" रघु अस्य उपमानपूर्व्वकत्वे उत्तरपदस्थस्य बहु॰स॰ स्त्रियाम् ऊङ्। करभोरू "करभोरु! रतिमाद्ये द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्यासुन्द॰ संहितशफलक्षणवामपूर्वकस्यापि ऊङ्। संहितोरू सम्यग्हितोरुका इत्यर्थे शफाविव संश्लिष्टौ ऊरू यस्याः शफोरूः। लक्षणयुक्तावूरू यस्याः लक्षणोरू। वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः वामोरूः "त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य" किरा॰। सहितसहपूर्व्वकस्यापि तादृशस्य ऊङ्। सहितौ हितयुतौ ऊरू यस्याः सहितोरू। भारं सहेते सहावूरू यस्याः सहोरू। ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये पुंस्त्री तद्भवमात्रे त्रि॰। स्वाङ्गतयाऽस्मात् निषान्तात् बहु॰स॰ स्त्रियां ङीष्। ऊरुभिन्नी।

ऊरुग्राह पु॰ ऊरू गृह्णाति स्तभ्नाति ग्रह-अण् उप॰स॰। ऊरुस्तम्भरोगे ऊरुस्तम्भशब्दे विवृतिः। "ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि" भा॰द्रो॰१४६ अ॰।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ड। वैश्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २ऊरुजातमात्रे त्रि॰ ऊरुजातोरुजन्मादयोऽप्यत्र। ३भृगुवंश्ये और्वे ऋषिभेदे पु॰ तस्य ऊरुतो जन्मकथा भा॰ आ॰१७८,७९ अ॰ "कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः। याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभ। स तानग्रभुजस्तात! धान्येन च धनेन च। सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते!। तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथञ्चन। बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम्। भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते। याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्ततो भार्गवसत्तमान्। भूमौ तु निदधुः केचित् भृगवो धनमक्षयम्। ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम्। भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम्। क्षत्रियाणां तदा तात! कारणान्तरदर्शनात्। ततो महीतलं तात! क्षत्रियेण यदृच्छया। खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि। तद्वित्तं ददृशुः सर्व्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः। अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तांश्छरणागतान्। निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः। आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्वां वसुन्धराम्। तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा। भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे। तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दधे महौजसम्। ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये। तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्दिता। गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे। ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः। ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा। अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह। मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः। ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः। ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः। ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम्। ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः। ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्च्चिष इवाग्नयः। भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम्। उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्म्मिणः। सपुत्त्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने!। पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि। ब्राह्मण्युवाच। नाहं गृह्णामि वस्ताताः! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः। तेन चक्षूंषि वस्ताताः! व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः। गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्त्रकाः!। तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः। षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह। विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया। सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति। तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः। तमिमं ताताः! याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम्। अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति। वसिष्ठ उवाच। एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम्। ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः। अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तम!। स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत। चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः"।

ऊरुदघ्न त्रि॰ ऊरु+"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ऊर्द्ध्वमाने दघ्नच्। ऊरुपर्य्यन्तोर्द्ध्वमानान्विते खातादौ। "यावादुदकाच्छःपुरुषस्तावद् खनितस्य

पुंयात् पञ्चदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नं स्त्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्याष्ठीवद्दघ्नं शूद्रस्यैवं वीर्य्याणि ह्येते" शत० ब्रा० १२,८,२,११। 'ऊरुदघ्नो द्वितीयो जानुदघ्नस्तृतीय' १२,२,१,२। प्रमाणार्थे द्वयसच् तत्परिमाणे उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

ऊरुपर्व्वन् पु० ऊर्वोः पर्व्व। जानुनि (हाटु)।

ऊररी अव्य० ऊय-ररीक्। १अङ्गीकारे २विस्तारे च ऊर्यादि० गतित्वात् कृञि स०। ऊररीकृत्य। घञ्। ऊररीकार अङ्गीकारे विस्तारे च पु०। क्त। ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि०।

ऊरुस्तम्भ पु० ऊरू स्तम्भाति स्तन्भ–अण् उप० स०। रोगभेदे स च रोगः भावप्र० सनिदानपूर्व्वरूपादिर्दर्शितः यथा "शीतोष्णद्रवशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः। जीर्णाजीर्णे तथायासक्षोभस्वप्नप्रजागरैः। सश्लेष्ममेदः पवनमाममत्यर्थसञ्चितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते। सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च। तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ। परकीयाविव गुरू स्याता मतिशयव्यथौ। ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्द्यरुचिज्वरैः। संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः। तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" "प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः। रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा। वातशङ्किभिरस्मिंस्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः। पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा। जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वद्दाहश्च वेदना। पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च। संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः। अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरू पादौ च मन्यते। यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत्। ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्" अन्यथा दाहाद्युपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत्। सात्त्विकभावेन २ऊर्व्वोः स्तम्भे च। "करिणीयोरुस्तम्भविष्टता" काद०।

ऊर्ज्ज बलाधाने जीवने च अद० चुरा० पक्षे भ्वा० अक० सत्करणे सक० सेट्। ऊर्ज्जयत्। "नाभयो वाजिनमूर्ज्जयन्ति" ऋ० ९,८६,४, "यो देवमात्मानमपि स प्राणिति तमूर्ज्जयति" शत० ब्रा० ७,५,१,१८, "तां वो देवाः सुमतिमूर्ज्जयन्तीमिषमश्याम" ऋ० ५,४१,१८।

ऊर्ज्ज् स्त्री ऊर्ज्ज–भावे क्विप्। १बले। करणे क्विप्। २अन्ने न०। ३अन्नतरसाभिधेयेऽन्नस्य अत्यन्तसारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वे देवा वामूर्ज्जं मदन्ति" ऋ० ७,४९,४. "यास्त ऊर्ज्जस्तन्वः सम्बभूवुः" अथ० १२,१,१२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्याः विकाराद्यन्नस्याग्रसमूर्ज्जत्वम्। "स ऊर्ज्जमुपजीवतीति" छा० उ० 'ऊर्ज्जं ह्यच्छिति' सूक्तम्" हरि० २,२०, "उर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज्जं मयि धेहि" यजु० ४,१०, "ऊर्क् अन्नरसरूपा" वेददी० ऊर्ज्जं बलं धेहि इत्यर्थः "अन्नमूर्ज्जं बलं तु साम्" इत्युक्तेः अन्नरसस्य बलाधायकत्वम्। "तम समूहालकतिमध्यपेयादूर्जं जयन्त प्रथितप्रकाशान्" भट्टि ऊर्ज्जा बलेन 'बलमूर्ज्जं च यच्छति' मनुः अत्र बलौजोभिः रौद्धिक्रमान्सुखाभ्यां शारीरिकबलमूर्क् इति बोध्यम्। ४जले स्त्री। "ऊर्ज्जो नपातं स हिनायमस्मयु" यजु० २७,४४, ऊर्क् शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेरप्पौत्रत्वम्। वेददी०। "ऊर्ज्जांपते पाहि" यजु० २७,४२।

ऊर्ज्ज पु० ऊर्ज्जति रसादिकं सोमोऽत्राधारे अच्। १कार्त्तिके मासि तस्य शरदृतोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवीर्य्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम्। "इषोर्ज्जौ शरत्" इत्युपक्रम्य अयने विभज्य च "तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताःतेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरं च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरदृतोरन्तिमस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथात्वम्। करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वान्न कुत्वम्। २उत्साहे। भावे अच् घञ् वा। ३बले ४जीवने च। करणे अच् घञ् वा। ५जले न० "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालम्" यजु० २,३४। जलस्यौजाधायकत्वात् अन्नस्य जलाधीनतयैव बलहेतुत्वात् तथात्वम् "ऊर्ज्जसन। ऊर्ज्जं धाः" ऋ० ६,४,४, 'ऊर्ज्जस्य सने। अन्नस्य दाने।" भा० "ऊर्ज्जाद उत यज्ञियासः" ऋ० १०,५३,४। ऊर्ज्जादः अन्नादाः भा० "अत्र ऊर्ज्जशब्दः अन्नगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथात्वम्। "तदक्षिसर्पणादेव उभेतोर्ज्जमयम्" सुश्रु० कर्त्तरि अच्। ६बलान्विते त्रि० "ततजगत्त्रयभूर्ज्जमतप्तजम्" माघ।

ऊर्ज्जयोनि पु० महर्षिभेदे "ऊर्ज्जयोनिरुदामेधो नारदोऽपि महातपाः" भा० अनु० ४अ०।

ऊर्ज्जव्य पु० राजभेदे "शिक्षेतु न ऊर्ज्जव्यस्य पुष्टेः" ऋ० ५,४१,२०, ऊर्ज्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः" भा०।

ऊर्ज्जस् न० ऊर्ज्ज–असुन्। १उत्साहातिशयाधायके बले २अन्नरसभेदे च। ततोऽस्त्यर्थे विनि ऊर्ज्जस्विन्, मतुप् ऊ-

ऊर्ज्ज्वल, मतुप् मस्य वः। ऊर्ज्जस्वत्। तद्वति त्रि० तत्र विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७, "ऊर्ज्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानज" भाग०३,२०,४२, "ऊर्ज्जस्वल हविर्हरस्य मेतत्" भट्टिः "भोङ्कारमूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" रघु "ऊर्ज्ज-स्विन्य ऊर्ज्जमेधाय यज्ञे" भा० अनु०७६ अ०। "अन्नमूर्ज्जस्कर लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नर" भा०अनु० ११२अ०। ऊर्ज्जं करोति। ऊर्ज्जस्+कृ—अच् कृत०। बाधमानरथाधायके त्रि०। "ऊर्ज्जस्करान् हव्य वाहान्" भा०व०२२२अ०।

ऊर्ज्जा स्त्री भ्वा०ऊर्ज्ज—भावे अ। १बले २उत्साहे ३अन्नरस-विकारे ४वृद्धौ च। ५ऊर्ज्जास्त्यस्य मतुप् मस्य व। ऊर्ज्जावत् बलान्विते वृद्धिमति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम्" भा०अनु० २६ अ०।

ऊर्ज्जित त्रि०ऊर्ज्ज-कर्त्तरि क्त। १बलान्विते २वृद्धियुक्ते च। "मातङ्ग च मनुरूर्ज्जितं दधत्" रघु। "विनिहत्य बलमूर्ज्जितश्री" माघ। भावे क्त। ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न०। "उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त। ततद्वृद्धौ ६वर्द्धिते त्रि०। "हिमकरोमकरोर्ज्जि-तकेतनम्" रघु।

ऊर्ण न० ऊर्णा अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच्। मेषलोमर-चितवस्त्रादौ "ऊर्णञ्च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीजन्तं तथैवान्यं कमलाभा सहस्रशः। श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" भा०स० ५०अ०। २मेषलोम्नि स्त्री। "माकुल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघु "कार्पासकीटजोर्णानां द्वि-शफैकशफस्य च" मनु। ३ललाटस्थचिह्नभेदे ऊर्णाशब्दे उदा०। स च चक्रवर्त्तिलक्षणक भ्रूद्वयमध्यगत मृणालतन्तुसूक्ष्मांशुनिभः प्रथमायतः। भरतजपशब्दे वक्ष्यते।

ऊर्णनाभ पु०ऊर्णं नाभवत्। (माकडसा) १लूतायाम् "यथोर्ण-नाभ इव तन्तुभि प्रधानजैः" श्वा०उ०। गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे ततः अपत्ये पिदा० अण्। और्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। तस्य परिपालितोदेशः राजन्या० वुञ्। और्णनाभक तत्पालितदेशे। समासान्तविधेरनित्य त्वात् क्वचित् अच् न। "नाधारेण विना सृष्टिरूर्णना-

भेरपीष्यते। न च नि साधनं कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" शब्दा०धृतवाक्यम्। "यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप०।

ऊर्णम्रदस् त्रि० ऊर्णमिव ऊर्णानिर्म्मितवस्त्रमिव म्रदीय अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+मि० ईयसोरीयसोलोप। ऊर्णतुल्यातिमृदौ "ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णम्रा-ङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मयि धेहि ४,१०। अत्र मृदुत्वे-नोर्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसि-द्धस्य आविकलोमस्य एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात्।

ऊर्णवाभि पु० ऊर्णनाभि पृ० परोक्षे वा नस्य वः। (माकडसा)। लूतायां "यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१२१।

ऊर्णामय ऊर्णा+विकारे मयट्। मेषलोमविकारे वस्त्रादौ "ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा०।

ऊर्णायु त्रि० ऊर्णा—अस्त्यर्थे युस् छिन्दत्वात् भत्वाभावेन न आतो लोपः। १ऊर्णाविशिष्टे "हवमूर्णायु वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्णायुमूर्णावन्तम्" वेददी०। २गन्धर्वभेदे "ऊर्णायुचित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत। हरिव० १२८ अ० "बहुभि सह गन्धर्वैं प्रागात्सह च तुम्बरु। महाश्रुतिचित्ररथो ऊर्णायुतनयस्तथा" भा० २६१ अ०। "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णायुदुहिताऽ-भवत्" रामाय०।

ऊर्णावत त्रि०ऊर्णा अस्त्यर्थे बा०वनच्। ऊर्णायुक्ते। "ऊ-र्णावेः हवमूर्णायुमित्यूर्णावतं नर्त्येतद्धरुणस्य नाभिम्" शत०ब्रा०७,५,२,२५।

ऊर्णास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्णास्यास्य बा० अक। ऊर्णायुक्ते "ऊर्णास्तुके केयप-शयोर्भवेद्भवत" आश्व० गृ० १,७,१७,।

ऊर्णु आच्छादने अदा०उभ०सक० सेट्। ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुत ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते। ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत। ऊर्णौतु ऊर्णोतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम्। और्णौत् और्णोत्। औ-र्णुत। और्णवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्ण(र्णो)(र्णु) विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुविरे। ऊर्णु(र्ण) विता। ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्णु)विषीष्ट। ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्ण)विष्यत् त। ऊर्णुवन् ऊर्णुवानः ऊर्णुतः। "स ध्यामोर्णोदन्तरिक्षम्" ऋ०७,१,२, "ऊर्णुनाव दिशः यस्मै" "प्रह्णोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्" भट्टि "ऊर्णुना-

भिर्यर्योर्णुते" भा० २,६,२७,। सनि ऊर्णुनूर्णाति ते ऊर्णुनुविषति ते ऊर्णुनविषति ते ।
अप+अपह्नतावरणे "अपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्य" ऋ० १ १६०,६, "अपोर्णुवन्त अपगतमिरावरणवन्त" भा०।
अभि+आभिमुख्येन आच्छादने ।"अभ्यूर्णोति यन्नग्न भिषक्ति" ऋ० ८,७६,२, [७,१४२
आ— सम्यगाच्छादने । "इन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्णुवस्त्रैः"ऋ० प्र— प्रच्छादने । प्रौर्णुवन् शरवर्षेण तामपौहीश्रियाचर." । 'प्रोर्णुवन्त दिशोबाणै' भट्टि ।
वि—विगतावरणे प्रकाशने । 'सवितर्व्यूर्णुयेरतुर्घीना" ऋ०४, ५४,२, "व्यूर्णुते प्रकाशयति" भा०
ऊर्द्द ऊर्द्द धातुवत् ।
ऊर्द्द त्रि० ऊर्द्द—अच् । क्रीड़ायुक्ते स्त्रियां गौ० ङाप् ।
ऊर्द्दर न० ऊर्ज्जा बलेन दृणाति दृ—"ऊर्ज्जि दृणातेरलचौ पूर्व्वान्त्यलोपश्च" उणा० अल् अच् वा ऊर्ज्जोऽन्त्यलोपश्च श०त० । १शूरे २राक्षसे च उज्ज्वल० । उद्दीर्णम् भूर्णम् उद्+दृ—अच् पृषो० उद ऊरादेश । धान्याधारभेदे कुसूले माधव । "ऊर्द्दर पृणता यवेनेडम्" ऋ०२,१४,११। उद्दीर्णम् ऊर्द्दरं कुसूलम् भा०
ऊर्द्ध(र्द्ध्व) त्रि० उद्—हाङ्—ड पृषो०ऊरादेश । १उच्चे २उपरि ३उपरिस्थिते च "प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखै" कुमा० 'नीलोर्द्धरेखावयवेन शंसन्" । "व्यक्तोर्द्धरेखाभ्रुकुटीर्वहन्ति," "गङ्गेवोर्द्धप्रवर्त्तिनी" रघु । ४उत्पाटिते ऊर्द्धकच हेम० । ५अनुपविष्टे दण्डायमाने 'आसीन ऊर्द्ध प्रह्वो वा नियमोयत्र नेदृशः" छन्दो० "ऊर्द्ध अनुपविष्ट" म्ना०त० रघु० । ६उत्कृष्टे 'ऊर्द्धग्रावाण' ऋ० ३,५४,१२ । ऊर्द्धग्रावाण, सोमाभिषवार्थमुद्धृतग्रावाणः भा० । भूयतेर्वा च तेन सत्कारत्वमपि तलार्थ
ऊर्द्ध(र्द्ध्व)क पु० ऊर्द्ध सन् कायति शब्दायते । मृदङ्गभेदे स च गोपुच्छवदाकारस्थिताङ्गपरिमित मुखेऽष्टाङ्गुल ऊर्द्धं कृत्वा वाद्यते । 'ऊर्द्धकोगोपुच्छसमस्थितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे । कृत्वोर्द्धं वाद्यते"सङ्गीतार्णवोक्ते । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथाविर्द्धगोयवाकृति, । ऊर्द्धकोदण्डकस्य स्यात् मृदङ्गाभेदतोमतः" सङ्गीतचि० ।
ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कच त्रि० ऊर्द्धा उत्पाटिता कचा यस्य । विकचे हेम० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।
ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कण्ठ त्रि० ऊर्द्ध कण्ठोऽस्य । १उन्नतकण्ठे स्त्रिया वा ङीष् । २महाशतावरीलतायां स्त्री ङीष् राजनि० ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कर्मन् न० ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशप्राप्त्यर्थं कर्म क्रिया । उत्थानक्रियायाम् टटोऽसूर्द्धकर्मणि' पा० । ऊर्द्धचेष्टोर्द्धक्रियादयोऽप्यत्र । मङ्गु०स० । तत्कर्मवति त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।
ऊर्द्धकाय पु न० । ऊर्द्धं कायस्य एकदे श त० । देहस्योर्द्धभागे
ऊर्द्धकेतु त्रि० ऊर्द्ध उच्छ्रित केतुर्यस्य यत्र वा । १उच्छ्रितध्वजे राजादौ तथाभूतपुर्यां स्त्री । २जनकवंश्ये नृपभेदे पु० । "ऊर्द्धकेतु सनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुत" भाग० ६,१२,११ ।
ऊर्द्धकेश पु० ऊर्द्ध केश इव कुशाग्र यस्य । "ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर "स्मृत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उन्नतायकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्
ऊर्द्धग त्रि०ऊर्द्ध गच्छति गम—ड । १उपरिगते ।"भुजा बहोश्राण्यमत्स्यदूर्द्धगम्" कुमा०मरात्रागीविषाकारानूर्द्धगान् दीप्ततेजसः" भा० व० २२अ० । ऊर्द्धगतदेहसवायुगते २रोगभेदे "ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च पीतसम्प्र प्रशस्यते सुश्रु० "तस्योर्द्धगोऽनिल कासो दौर्बल्य पार्श्वगात्रता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे पु० 'ऊर्द्धगः सत्पथाचार" विष्णुस० । 'सर्वेषामुपरि तिष्ठन्नूर्ध्ग" शा०भा० । ऊर्द्धगतिशालिनि ४धार्मिके त्रि० "धर्मेण गमनमूर्द्धमधस्ताद्भवत्यधर्मेण" सां०का० धर्मेणोर्द्धगत्यभिधानात् धार्मिकस्य तथात्वम् । ऊर्द्धगतादयोऽप्यत्र । ५ऊर्द्धगतियुक्ते उत्थायिनि त्रि० ।
ऊर्द्धगति स्त्री० ऊर्द्ध गति । १ऊर्द्धगमने । यथा ज्वलनादेः यथोक्त सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशद रूपगुणबहुलमीषत्कषायं कटुकरसप्रायम् विशेषतश्चोर्द्धगतिस्वभाव मिति तैजसं समूहनपचनदारणतापप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति" । ऊर्द्धज्वलनादयोऽप्यत्र । "गमन दैवम स्पन्दनोर्द्धज्वलनमेव च । तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुज" माघ ऊर्द्धगतिश्च लाघवातिशयेन भवति सत्त्वस्य च लघुत्वामूर्द्धगतिहेतुत्वमुक्तम् 'सा०का० "सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकञ्चलञ्च रज ","तत्र कार्योर्द्धगमने हेतुर्लाघवं गौरवमतिहन्ति, यतोऽग्नेरूर्द्धज्वलनं भवति"सा०कौ०। २ऊर्द्धलोके स्वर्गादौ गमने च तद्धेतुश्च धर्म "धर्मेण गमनमूर्द्धमिति" सा०का०उक्ते "ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था" इति गीतोक्तेश्च सात्त्विकभावमात्रस्यापि तद्धेतुत्वम् । ऊर्द्धम् देशाद् ३उत्क्रमणे । ऊर्द्ध गतिर्यस्य ४ऊर्द्धगामिनि त्रि ।

ऊर्द्ध्वगपुर न० कर्म०। अन्तरीक्षपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०। हरिश्चन्द्रराजस्य तत्पुरस्योर्द्ध्वं न गमनात् । २त्रिपुरासुरपुरे च तत्पुरस्यान्तरीक्षगमनम् हरिव० २२४ अ० यथा
"त्रिपुरं पुरुषव्याघ्र ! सहसोत्पतितम् । विक्रामति नभोमध्ये मेघवृन्दमिवोत्थितम् । प्राकारेण महद्भेन काञ्चनेन विराजता । मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः । बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत् । गन्धर्वाणामिवोदग्र कर्मणा साधितं पुरम् । वाजिनः पञ्चयुक्ता वहन्ति वनदापेता । पुरं प्रभाकर श्वेत मनोऽपि कामचारिण । धावन्तो वेगमाणाश्च विक्रमैः प्राणसंभृतैः । व्याह्वयन्त इवाकाश खुरैः गम्यदन्तप्रभैः । वायुवेगसमैर्वेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम् । सर्वतः समदृश्यन्त चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः । ऋषिभिर्ज्वलनप्रख्यैस्तपसा दग्धकिल्विषैः । गीतवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरोपमम् । चित्रायुधसमाकीर्णं प्रतप्तकनकप्रभं । भवनैर्बहुवर्णैश्च पाण्डुभिः समलङ्कृतैः । देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति । प्रासादाग्रैः महद्भिश्च कैलासशिखरप्रभैः । शुशुभे दैत्यनगरं बहुरूप्यमिवाम्बरम् । चयाट्टालकसम्पन्नं तप्तकाञ्चनसप्रभम् । क्ष्वेडितोत्कुष्टबहुलं सिंहनादविनादितम् । बभौ पताकमाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा । बहुहतपताकं वदीभिश्च विराजितम् । रराज त्रिपुरं राजन् । महाविद्युदिवाम्बरे" ।

ऊर्द्ध्वचरण पु० ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वस्य चरणोऽस्य । १तपस्विभेदे ऊर्द्ध्वपादादयोऽप्यत्र। २अष्टपादे शरभे च तस्याष्टानां पादानां मध्ये चतुर्णामूर्द्ध्वस्थत्वात् तथात्वम् ।

ऊर्द्ध्वजानु त्रि० ऊर्द्ध्वमुन्नतम् जानु यस्य । उन्नजानुके वा कप् ऊर्द्ध्वजानुक तदर्थे । ज्ञुभावपक्षे वा जानुनोर्ज्ञु ऊर्द्ध्वज्ञु तदर्थे "अधमयमथभूय स्वप्नमूर्द्ध्वज्ञुरेव" माघ० व्यासार्थे ऊर्द्ध्वज्ञः इति द्विरूपकोष पृषो० साधु ।

ऊर्द्ध्वथा अव्य० ऊर्द्ध्व+था० थाल् । ऊर्द्ध्वप्रकारे ऊर्द्ध्वं इत्यर्थे च 'स इमनु दीधयदूर्ध्वथाऽभूत्' ऋ० १०,२१,१ ।

ऊर्द्ध्वदृष्टकेश पु० ऊर्द्ध्वं दृष्टकाण्डास्तदृशाणां भूतानामीश ।महादेवे "नमोर्द्ध्वदृष्टकेशाय शुष्काय विततय च । विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय ते नमः" भा० शा० २८६ अ० नमोर्द्ध्वस्तु "सैबदानदयो राम०" इति वत् पादपूरणाय सन्धि ।

ऊर्द्ध्वदृष्टि स्त्री ऊर्द्ध्वा भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टि । उपासनाङ्गे योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थायां २ऊर्द्ध्वमुखद्रष्टौ च ऊर्द्ध्वा दृष्टिरस्य बहु०। ३तादृशदृष्टियुते ४ऊर्द्ध्वमुखदृष्टियुक्ते च ऊर्द्ध्वनेत्रोर्द्ध्वदृगादयोऽप्यत्र ।

ऊर्द्ध्वदेव पु० ऊर्द्ध्वः उच्चो देव ।१परमेश्वरे २विष्णौ शब्दरत्ना०

ऊर्द्ध्वदेह पु० ऊर्द्ध्व मरणोत्तर भावी देह । मरणोत्तरभाविनि देहे "ऊर्द्ध्वदेहनिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलीन्" रामा० ऊर्द्ध्वदेहाय साधु 'ऊर्द्ध्वन्दमाश्च देहाश्च लोकोत्तरपदस्य च" का० ठञ् । और्द्ध्वदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये श्राद्धादौ तच्च कर्म स्मृतिषु प्रसिद्धम् और्द्ध्वदेहिकशब्दे विवृति ।

ऊर्द्ध्वनभस् पु० ऊर्द्ध्वं नभोयस्य । नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ "स्वाहा मरुते ऊर्द्ध्वनभसं मारुत गच्छतम्" यजु० ६,१६

ऊर्द्ध्वन्दम त्रि० ऊर्द्ध्वम्+दम-खच् । ऊर्द्ध्वस्थे त्रिका० ततो भवाद्यर्थे ठञ् । और्द्ध्वन्दमिक तद्भवादौ त्रि० ।

ऊर्द्ध्वपात्र न० ऊर्द्ध्वं नेतव्यं पात्रम् । यज्ञपात्रे उलूखलादौ "सौवर्णरजतोनामूर्द्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम्" याज्ञ० "ऊर्द्ध्वपात्रम् यज्ञियोलूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात्" मिता०

ऊर्द्ध्वपुण्ड्र पु० ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वमुख पुण्ड्रं इक्षुयष्टिरिव । ललाटस्थे ऊर्द्ध्वमुखे पुण्ड्रवत् रेखात्मके तिलकभेदे । तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते । 'ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया' आ० त० पु० । "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विज कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः' आ० त० ब्रह्मा० पु० । "अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः" ऊर्द्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् । श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" इति ब्रह्मपु० । तद्धारणे वैदिकद्विजातीनामेवाधिकारः यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्त्तुलं चतुरस्रकम् । अर्द्धचन्द्रादि वा लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् । जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः । पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् । ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थमपि विष्ण्वागमादिषु । स्थित पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेद्वैदिकोत्तमः" । नि० सि० धृतम् । "विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते । शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कनं नान्यदेहिनाम् । वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितोऽपि । पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि । शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु स्यात् द्विजन्मनः" । "शङ्खचक्रादि दग्धं कुर्यात् तप्तायसेन वा । शूद्रस्तैः कार्यः सर्वदा-

हि, जपकर्म्मणि "यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्व्वकर्म्मसु । द्विजस्तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुस्तथा । सम्भाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश" इति पद्मपु० । "शिवकेशवयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान् द्विज । न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः" तत्र त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं वैदिकेतरद्विजविषयं शूद्रविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य तद्धारणविधानम् "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेह तप्तमुद्रादिधारणम्" पद्मपु० । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः" काशी० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम् सर्व्वेषामङ्गत्वात् एव वस्त्वार्थे स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य-सर्व्वं कर्त्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन निर्णीतम् यथा

"श्रोणामेक उदकं गामवाजति माषमेकः पिंशति सूनया भृतम् आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुः" श्रुतिः । "अस्यार्थः हे ऋभवः । भवतां मध्ये एकः श्रोणां लक्षणां गां श्वेद गोपीचन्दनादिरूपां तीर्थनिकटस्थां मुख्यकर्म्मभूतां प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवाजति आगमयति अन्तर्भावितण्यर्थोऽजति । श्रोणां गाम् उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः श्रोणां गां रक्तचन्दनादिरूपां वा तथा । एकः सूनया हिंसया तत्कर्त्रा आभृतं आहृतं मांसं गोरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः निम्रुचः नितरामस्तं गच्छतो दग्धेन्धनस्याग्नेः सम्बन्धि शकृत् गोमयं शुष्कगोमयोत्थं भस्मेति यावत् अपाभरत् अपाहृतवान् जलाप्युदकेन सहेति शेषः व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियाया सम्बन्धः । ह्रूपको भेन्छन्दसीति ह्रस्व भ । एतानि मन्त्रपदानि असम्पूर्णार्थत्वात् साकाङ्क्षाणि ब्राह्मणमपेक्षन्ते इषे त्वोर्जे त्वेत्यादिमन्त्रवत् तत्र यथा "इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्ज्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति" ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वाम् इषे अन्नाय छिनद्मीति ऊर्ज्जे पशुभ्यः अनुमार्ज्मीति व्याख्यातम् एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रार्थं लक्षणां श्वेद जलेन मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाग्निरुद्रश्रुत्याबालाद्युपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्त्तुः निम्रुचः शकृदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवमितरस्यापि पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपबृंहणे सतिव्यवस्थापकापूर्व-विधिश्चानुमेयः तथाच श्रोणामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरशाक्तगाणपत्यानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पुण्ड्रार्थं तत्तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भस्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति निर्णीयते । केवलवैदिकानां तु श्रोणां लक्षणामिति व्याख्यानेन त्रितयस्यापि समुच्चयः "स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् हुत्वा चैव तु भस्मना । देवान् विप्रान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति" स्मृतिभ्यः अत्र गोरोचनादिरूपं चन्दनाद्युदगन्धोपलक्षणार्थम् एतेषां विकल्पसमुच्चयपक्षाणां पितृपैतामहपरम्पराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्व्रतं पितरौ मातापितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतुः व्रतं सम्यक् परिपालयामासतुः तदेव तस्य श्रेयःसाधनमित्यर्थः एवं सति तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण सर्व्वाद्यन्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसाधनानि" इत्यन्तेन ।

श्राद्धकर्म्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा ।

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि । तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतमिति" हेमाद्र्युक्तेः । "यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च । वृथा भवति विप्रेन्द्रा ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतमिति" वृद्धहारीतोक्तेः । "ऊर्द्ध्वञ्च तिलकं कुर्य्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति" ब्रह्मपुराणोक्तेश्च ऊर्द्ध्वपुण्ड्रधारणं पित्र्ये विहितम् । अन्ये तु "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले च सम्प्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति" "वामहस्ते च ये दर्भा उदरे रक्तलिप्तता । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" इति सप्तर्षिोक्ते "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत्" इति विष्णुप्रकाशे वचनाच्च न धार्य्यमित्याहुः । अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव वृद्धहारीतोये "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रञ्च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन" इत्यत्र केचनेत्युक्तम् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविधिः श्राद्धभोक्तृपरः, निषेधः कर्त्तृपर इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः "ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति"। तद्गन्धत्रिपुण्ड्रविषयम् । "प्राकिच-पकृद्दानात् गन्धाद्यैर्नासदुर्यात्तद्विषयकम्" इत्याद्याचमनोक्तेः

पुण्ड्, वर्त्तुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च। पृथ्वीचन्द्रस्तु "पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ऊर्द्ध्वं तिलकं कुर्य्याद्वा कुर्य्याद्धि त्रिपुण्ड्रकम्। निराशा पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति" इत्यपरार्करोक्तेः। भोक्तुस्तिर्य्यग्लपो भवत्येव। "वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा। ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः" इति व्यासोक्तेरित्याह"। पृथ्वीचन्द्रोदये मार्क्ण "सपूदर्भेण कृत्स्नेन कुर्य्यात्तिलकं बुधः। आचम्य न विशुध्येत दर्भत्यागेन चैव हि"।

ऊर्द्ध्वपृश्नि पु० ऊर्द्ध्वा पृश्नयोबिन्दवोऽस्य। पशुभेदे। अश्वमेधे तृतीययूपे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्ध्वपृश्निस्ते मारुता" यजु० २४,४,

ऊर्द्ध्वबर्हिस् पु० ऊर्द्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषाम्। सोमपाख्ये पितृभेदे "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्यः" यजु० २,१५, "ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यः सोमपाभ्य" वेददी०

ऊर्द्ध्वबाहु पु० ऊर्द्ध्व उत्तोलितो बाहुः कर्म्म०। १ऊर्द्ध्वोत्तोलिते बाहौ "तद्यदेनमूर्द्ध्वबाहुमभिषिञ्चति" शत० ५,४,१,१०, बहु०। २प्रसारितबाहुके त्रि० ऊर्द्ध्वबाहुं मामु प्रतिक्राशयूर्द्ध्व उ षु ण इति" कात्या० १९,२,८, ऊर्द्ध्वबाहुः प्रसारितबाहु" कर्क "पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामससोदर" इत्युपक्रम्य "हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्द्ध्वबाह्वादयो द्विजा" इति" भाग० ८,५,२,लोकोक्ते रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमता" हरिवं० ७अ० विशेषत उक्ता। ऊर्द्ध्वस्तत्क्षिप्तो बाहुर्येन। ४तपस्यार्थमूर्द्ध्वोत्क्षिप्तबाहौ तपस्विभेदे।

ऊर्द्ध्वबुध्न पु० ऊर्द्ध्वं बुध्नं शिरोऽस्य। ऊर्द्ध्वशिरस्के चमसे "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति" "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह" वृ० उ०। "देहस्य चमसरूपेण रूपकमिदम् अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नः इद तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथम्? एष ह्यर्वाग्बिल मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् ऊर्द्ध्वबुध्नः, तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एवं तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः? प्राणा वै यशोविश्वरूपम्। प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त ऋषयः तीरा (श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकवाय्वादिज्ञानहेतुत्वात्"। ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम्।

ऊर्द्ध्वभाग पु० ऊर्द्ध्वः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म्म०। उपरितनदेशे "तालादिषु सभागेषु ऊर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः" सि० कौ०।

ऊर्द्ध्वभाज् त्रि० ऊर्द्ध्वं भजते भज–ण्वि। १उपरिभागस्थे २ऊर्द्ध्वदेशस्थे वह्निभेदे पु०। "ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः" भा० व० २१८अ० वह्निनामतत्कर्म्मभेदकथने।

ऊर्द्ध्वम् अव्य० उद्–ह्वे अ ह्वस्य आदेः ऊरादेशश्च। ऊर्द्ध्वशब्दार्थे। "ऊर्द्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति" "तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत्" मनुः "अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखाः" गीता।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)मन्थिन् पु० ऊर्द्ध्वं ब्रह्मचर्य्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ–णिनि ईत०। नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्य्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम्। "धर्मान् प्रदर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" भाग० ५,३,२१,

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)मान न० ऊर्द्ध्वमारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट्। पलकर्षादिमिते पात्राधारौ(पाटखारा) तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादिगुरुत्वमुन्मीयते। भावे ल्युट्। २उच्चतापरिच्छेदकपरिमाणे च "ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः" व्या० का०। अयमर्थः। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमिति तुलापरकोटिदेशे कारोपादुर्द्ध्वमुन्मीयते तदुन्मानम्। प्रस्थादिना व्याप्ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतोमानात् परिमाणम्। आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्हस्तादिव मितिर्हस्तप्रादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम्। सर्वत उन्मानादिमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः। "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" पा० विहितौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रत्ययौ ऊर्द्ध्वमानादेव "प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः।

ऊर्द्ध्वमुख त्रि० ऊर्द्ध्वं मुखमस्य। १ऊर्द्ध्वनतप्रथमभगे "प्र-

बोधयन्नूर्द्धशुश्रूषुभिः" कुमा०। २ऊर्द्धस्थितभागे "अधो-
धुर्य्योर्द्धपूर्वे पश्चिमे" रघुः। ३उत्थितपदार्थे च
स्यादव्ययात् स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्धं गायति एक०त०।
४उपरिभागे न० "दन्तानामूर्द्धपार्श्वे पश्चिमदक्षमम्"
तन्त्रसा०। मातृकान्यासे शुभ्रयोर्द्धभागे विन्दोर्द्धस्य-
स्यादभेदोपचारात् विन्दुवर्णेऽपि तदर्थः।

ऊर्द्धमूल त्रि० ऊर्द्धं मूलमस्य। १ऊर्द्धस्थितमूलभागे वृक्षादौ
ऊर्द्धं क्षराद्गुणतः पुरुषोत्तमो मूलमस्य। २संसारे च
"ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता।

ऊर्द्धरेतस् पु० ऊर्द्धमूर्द्धगं नाधःपतत् रेतो यस्य। १महा-
देवे, २सनकादिमुनौ ३तपस्विभेदे, ४भीष्मे च। रेतो हि
पुंविक्षेण प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्य तदूर्द्धगति
स स्पर्द्धिः स ऊर्द्धरेता इत्युच्यते। सनकादीनां निवृत्ति-
धर्म्मपरत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारितया तथात्वम् "अष्टाशीति-
सहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम्" भा० व० ११अ०।
"इत्युक्ता चोर्द्धमनयत्तेजोऽश्ववाहनः। ऊर्द्धरेता
समभवत् ततः प्रभृति चापि सः" भा० अनु० ८४अ०।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः" भा० अनु०
१७० अ० शिवस्तुतौ। भीष्मस्य च ततसमाप्तं तस्यापि
पितृकाम्यविवाहार्थं सत्यवतीसमीपे गार्हस्थ्यपरित्याग-
प्रतिज्ञानात् तथात्वम् तत्कथा "अद्यप्रभृति मे दाश।
ब्रह्मचर्य्यं भविष्यति" भा० आ० १००अ० कथा।

ऊर्द्धरोमन् पु० ऊर्द्धानि रोमाण्यस्य। १ऊर्द्धमुखतया विकट-
रोमिणि यमदूतादौ "स पापकर्त्तारोमृतो पुरुषान् भय-
दारुणान्। वक्रतुण्डानूर्द्धरोमृंश्च आत्मानं नेतुमागतान्"
भा० ६,१,२६। २कुशद्वीपसीमापर्व्वतभेदे च। कुशद्वीप-
वर्णने "तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिजाता सप्तैव।
चक्रश्चतुःशृङ्ग कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्धरोमा
द्रविण" इति भाग० ५,२०,११। ऊर्द्धमुखरोमयुक्ते त्रि०।
२रक्तश्मश्रूर्द्धरोमाणं काकजङ्घं शिलाविकम्" भा० अनु०
९८अ०। स्त्रियां वा डाप्।

ऊर्द्धलिङ्ग पु० ऊर्द्धमुन्नतं लिङ्गं शिश्नमस्य। १महादेवे ऊर्द्ध-
लिङ्गं निरूपाख्य'मिति" सन्ध्याकृमन्त्र "ऊर्द्धरेता ऊर्द्ध-
लिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः। त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्र-
सेनापतिर्विभुः" भा० अनु० १७०।

ऊर्द्धलोक पु० कर्म्म०। स्वर्गे।

ऊर्द्धवात पु० ऊर्द्धगतो वातः। सुश्रुतोक्ते स्वाभाविकगतिरोधेन
ऊर्द्धगते वायौ। स च मूत्रादिवेगधारणाद्भवति यथोक्तं
सुश्रु०। "अधयोर्द्धं सु भावानां प्रकाशानां प्रमादतः। न
वेगान् धारयेद्वातात् शमादीनां जिजीविषु"। अधिक-
माध्मानशब्दे। ९६० उक्तम्। "आटोपशूलौ परिवर्त्तमन्न-
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातम्" सुश्रु०। २अप्रमादतया न्न-
र्गते प्रदीपवे वायौ तस्य सर्व्वायुनाशपरिम्यनात् तथा-
त्वम् आध्मानशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धवृत त्रि० ऊर्द्धं गत्वा वेष्टनेन वृत। ऊर्द्धमावर्त्तनेनावृते
दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते सूत्रादौ "कार्पासमुपवीतं स्यात्
विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्" मनुः। यथा च दक्षिणावर्त्त-
त्वं तथात्वम् यज्ञोपवीतशब्दे उक्तम्।

ऊर्द्धबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। "ऊर्द्धं बृहती"। त्र्युप-
क्रम "अतिश्रोतमध्ये दशकोविकारबृहती त्रिजागतोर्द्ध-
बृहती" शब्दानु० ५अ०।

ऊर्द्धगायिन् त्रि० ऊर्द्धं सन् गेते गै—णिनि। १उन्नत-
गायिगायके। स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। ऊर्द्ध-
लिङ्गशब्दे उदा०।

ऊर्द्धशोषम् अव्य० ऊर्द्धं सन् शुष्यति ऊर्द्ध+शुष-णमुल्।
ऊर्द्धं तया शुष्के वस्त्रादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनियमात्
शुषधात्वनुप्रयोग एवास्य साधुत्वम्। "ऊर्द्धशोषं शुष्यति
वृक्ष ऊर्द्धः सन् शुष्यतीत्यर्थः" सि० कौ०। "यद्दोर्द्धशोषं
तपनातिशुष्क" भट्टि।

ऊर्द्धसानु पुन० कर्म्म०। १पर्व्वतादीनामुपरिस्थे सानौ। ऊर्द्धं
सनोति सो-नु। २उपर्य्युपरिस्थे "कनिक्रदत् पतयदूर्द्ध-
सानु" ऋ० १,१५२,५। "ऊर्द्धसानुरुपर्य्युपरिसञ्चर-
णः" भा०।

ऊर्द्धस्थिति स्त्री ऊर्द्धं स्थितिर्यत्र यस्य वा। १अश्वपृष्ठभागे
त्रिका०। २ऊर्द्धस्थे त्रि०। कर्म्म० स्थिति। ३ऊर्द्धस्थाने स्त्री

ऊर्द्धस्रोतस् पु० ऊर्द्धम् ऊर्द्धगतं नाधोगामि स्रोतः रेतः
प्रवाहोऽस्य। १ऊर्द्धरेतसि योगिभेदे स हि उत्पन्नहेत-
सत्त्वाधिक्येन रेतःप्रवाहमूर्द्धमानयतीति तस्य तथात्वम्
सत्यवाङ्मये एव यथोर्द्धस्रोतसस्तथा मा० क्रौ० उक्तम्
यथा 'केचित् खलु सत्त्वबहुला सत्त्वनिकाया यथो-
र्द्धस्रोतस इति' ऊर्द्धं स्रोतः आहारसञ्चारोऽस्य
२वनस्पत्यादिषु "वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधोद्रुमाः।
उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः" भाग० ३,
१०,२०, तेषां तथात्वोक्तेः "ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो
येषाम्" श्रीधरः। मूले सिक्तजलादीनां मूलेनैवोर्द्धमाक-
र्षणात् तेषामूर्द्धस्रोतस्त्वम्।

ऊर्द्धायन त्रि॰ऊर्द्धमयनं यस्य । १ऊर्द्धगते प्लक्षद्वीपस्थे २दैत्य-धर्मस्थानीये पक्षिभेदे । प्लक्षद्वीपवर्णने अरुणादिसप्तनदी-रुक्त्वा "यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्धायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः" भाग॰५,२०,७ । "हंसादयः पक्षिणः ब्राह्मणादिस्थानीयाः" श्रीधरः । ३ऊर्द्धगतौ न॰

ऊर्द्धाम्नाय पु॰ ऊर्द्धमाम्नायते आ+म्ना–कर्म्मणि घञ् । वेद-मार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

ऊर्द्धावर्त्त पु॰ ऊर्द्धमावर्त्ततेऽत्र आ+वृत आधारे घञ् । १अश्वहृदस्थाने त्रिका॰भावे घञ् ६त॰ । २दक्षिणावर्त्ते च

ऊर्द्धासित पु॰ऊर्द्धमुपरिभागे असितं कृष्णः असितो वा । १कारवेल्ले (करेला) त्रिका॰ २ऊर्द्धोपविष्टे त्रि॰ ।

ऊर्द्धेह पु॰ऊर्द्धमीहा चेष्टा । उत्थानानुकूलायामूर्द्धचेष्टायाम् "उदोऽनूर्द्धेहे" मुग्ध॰ऊर्द्धेहाप्यत्र स्त्री ।

ऊर्म्मि पुस्त्री॰ऋ–मि अर्त्तेरुच्च । १तरङ्गे, "व्योमगङ्गोर्म्मि-वायुभिः" रघु "महोर्म्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैः" २प्रकाशे, ३वेगे, ४वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, ५पीडायाम्, ६उत्कण्ठायाम्, ७बुभुक्षादिषु षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्म्मेषु ते च "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" शा॰ ति॰ विभज्योक्ताः "षट्प्रोक्तानामस्थानां नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता" वैजयन्त्युक्तलक्षणायाम् ८अश्वगतौ स्त्री "तुर्णं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः" माघः "क्षिपद्भिरूर्मीनपरैरिवो-र्म्मिभिः" माघः "पक्षे ऊर्म्मिभिरश्वगतिभिरित्यर्थः ।

ऊर्म्मौ भवः यत् । ऊर्म्य ऊर्म्मिभवे त्रि॰रात्रौ स्त्री निरु॰ "तिरस्तमोदद्दश ऊर्म्यासु" ऋ॰६,४८,६, "ऊ-र्म्यासु रात्रिषु" भा॰ । रुद्रभेदे पु॰ "नम ऊर्म्याय चाव-र्त्याय च" यजु॰१६,३१ ।

ऊर्म्मिका स्त्री ऊर्म्मिरिव कायति कै–क । १तरङ्गवत् प्रकाश-माने अङ्गुरीयके । स्वार्थे कन् । २तरङ्गादौ च । ३उत्-कण्ठायाम् ४भृङ्गनादे ५वस्त्रभङ्गे च हेम॰

ऊर्म्मिन् त्रि॰ऊर्म्मिरस्त्यस्य बा॰ इनि । ऊर्म्मियुक्ते स्त्रियां ङीप् । "हम्र्यच्युतामृताधरोर्म्मिणा मधुमत्तमा" काठ्या॰ ४,२,२२, "प्रप्लापयन्त्यूर्म्मिणम्" ऋ॰ ९,९८,६, २समुद्रे पु॰ "तत सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महो-र्म्मिणः" भा॰व॰२०अ॰ ।

ऊर्म्मिमत् त्रि॰ ऊर्म्मिरिव वक्रतास्त्यस्य मतुप् यवा॰ मस्य नावः । १वक्रे । "दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु जयाह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्" भा॰स॰६५अ॰ २तरङ्गवति च ।

ऊर्म्मिमालिन् पु॰ ऊर्म्मिमालाऽस्त्यस्य इनि । समुद्रे "चन्द्र प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली" रघु

ऊर्म्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम् "पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्" रघुः

ऊर्य्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-स च गणः ऊरी, उररी, तन्थी, ताली, आताली, वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आ-लोष्ठी, केवाली, केवासी, पर्याली, शेवाली, वर्षालि, अत्यूमशा, वश्मसा, मस्मसा, मसमसा, श्रौषट्, वौषट् वषट्, स्वाहा, स्वधा, बन्धा, प्रादुस्, श्रत् आविस्, अत्र पाठान्तरम् उररी उरोति उरीत्यत्र ।

ऊर्व पु॰ऊरु कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् संज्ञापूर्वकविधेरनि-त्यत्वेन स्वायम्भुववत् न गुणः । १और्वे ऋषिभेदे उप-चारात् तज्जाते २वाडवानले "ऊर्व इव प्रपे" ऋ॰२,२,१९, "ऊर्वः वाडवानलः" भा॰३तद्वति समुद्रे "अपार ऊर्वेऽन्नत तुहाना" ऋ॰ २,१,१६, "समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति" ऋ॰ २,३५,३, ऊर्वः साहश्येनास्त्यस्य अच् । वाड़वा-नलतुल्ये ४महति "दिव ऊर्ध्वर्वां अमितः" २,१२,७, "ऊर्वान् महतः" भा॰तत्तुल्ये ५विस्तृते च "महविदग्न एनसो अभीक ऊर्वात् ४,१२,५, "ऊर्वात् विस्तृतात्" भा॰ ।

ऊर्वङ्ग न॰ऊरुरिव अङ्गम् यस्य । छत्रिकायाम् शिलीन्ध्रे हारा॰

ऊर्वष्ठी स्त्री ऊरू नारायणोरू कारणत्वेनाप्नुते अश–अच् ६त॰गौरा॰ङीप् । उर्वश्याम् । पृ॰ अस्य दन्त्यसत्वमपि ।

ऊर्वष्ठीव न॰ऊरू च अष्ठीवन्तौ च समा॰ द्वन्द्वः नि॰ । ऊर्वो-रष्ठीवतोश्च समाहारे

ऊर्वी स्त्री ऊरु मध्यस्थत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् स्वायम्भुववत् न गुण गौरा॰ङीप् । ऊरुमध्यस्थाने "ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः" "ऊर्व्यां ऊर्द्धम-धोवङ्क्षणसन्धेरुरुमूले लोहिताक्षमिति" लोहिताक्षाणि जान्वीं कूर्चौ विटकूर्परा" इति च सुश्रु॰ ।

ऊर्व्य पु॰ऊर्वे वाडवानले भवः यत् । अधिष्ठातृतया वाड़वानल-स्थिते रुद्रे "नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च" यजु॰१६,४,

ऊर्षा स्त्री उर–स नि॰ सेट् । देवताड़ग्णे शब्दच॰ ।

ऊलुपिन् पु॰उलुपिन्+पृ॰दीर्घ । १जलजन्तुभेदे २मत्स्यभेदे च

ऊलूक पुंस्त्री॰ उल–ऊकण् दीर्घश्च । पेचके स्त्रियां ङीप् ।

ऊष पु॰ रुजायाम् भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ऊषति औषीत्

ऊषाम् बभूव ऊषाञ्चकार । ऊषितः ऊष्ट्वा ऊषणम् ।

ऊष पु० ऊष—इगुपधत्वात् क । १क्षारे, २कर्णरन्ध्रे ३चन्द्र-मल्ल्याद्रौ च । "कौषेयाविकयोरूषैः" मनुः । "सोपैरुदकगो-मूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम्" या० । तत्र चन्द्रमल्लादेः विरञ्जितापकत्वात् कथञ्चिद्रसस्य अल्पलवणादिमत्वेन उद्वेग-हेतुत्वात् क्षारमृत्तिकाया मलापहारकत्वात् तथात्वम् इति भेदः । ऊषति अन्धकारं भेदकम् वा । ४प्रभाते ५रेतसि न० । तस्य च क्षारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च तथात्वम् । यथा च रेतस ऊषत्वम् तथाह "रेतो वा ऊषा प्रजननं तदेनं प्रजननं आभजत्येतत्स्म पितरः प्रजननमाभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति" शत० ब्रा० १२,८,१,१४ । ५क्षारमृत्तिकायां स्त्री [शब्दच० ।

ऊषक न० ऊषति अन्धकारं भेदकं वा ऊष—ण्वुल् । प्रत्यूषे ।

ऊषण न० ऊष—ल्युट् ।१मरिचे,२पिप्पलीमूले, ३शुण्ठ्यां च । (चिता)४चित्रके पु० । ५पिप्पल्यां ईषत्ये च(चव)स्त्री । मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्वेजकतया तथात्वम् । त्र्यूषणं त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह "विश्वो-पकुल्या मरिचं त्र्यूषणं त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं त्र्यूषणं व्योषमुच्यते । त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकास-त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीन-सान्" भावप्र० । षडूषण सकणामूलं कथितं यदुत्र्यू-षणत्रयम् । व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे" भा० प्र० । षडूषणम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलम् चव्या चि-त्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रस्तु पञ्चकोलम् तदुच्यते । पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहेष्यते" भावप्रकाश ।

ऊषर त्रि० ऊष+मत्वर्थीयो र, ऊषं क्षारमृत्तिकां राति ददा-ति क वा । क्षारमृत्तिकायुक्ते देशे यत्रोप्तमपि बीजं न प्ररोहति । "अनूषरमविमर्दिष्णु स्यात्" आश्व०श्रौ० २, ७,२ । आधानाद्भूमिरूषरमनूषरम् शत०ब्रा० २,१,१,६ । उक्तम् यथा "अयोषान् सम्भरति ।"असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ तस्मात् पश्यन्त्यूषरमित्याह" । "वर्मुक्तस्य किमपि लतोवन्तरेन्दुदरस्य परिहार्यमूषरम्" माघ । "तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" मनुः "नचोषरां न निर्दग्धां मही दद्यात् कदाचन" भा० अनु० ३३४ ।

ऊषरज न० ऊषराज्जायते जन—ड । (पाङ्गा) लवणभेदे । तद्गुणादि सुश्रु० "उषरजं वालुकैलं गेल मूत्राकरोद्भवम्" लवण त्रिभज्य "लवण कटुकक्षेदिविदित पटु चोच्यते" सुश्रु० ।

ऊषवत् त्रि० ऊष—मतुप् मस्य व । ऊषरस्थाने । स्त्रियां ङीप् ।

ऊषा स्त्री बाणराजसुतायाम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

ऊष्म पु० ऊष—म । १शीतविरोधिनि स्पर्शे । धर्म—घ्मन् । २तद्वति त्रि० । ३निदाघकाले अमरः ।

ऊष्मण त्रि० पामादि० अस्त्यर्थे न । ऊष्मयुक्ते मतुप् मस्य व ऊष्मवत् इत्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ऊष्मण्य त्रि० ऊष्मा निवारणीयत्वेनास्त्यस्य यत् । ऊष्मनिवार-णार्थे "ऊष्मण्या पिधाना चरूणामङ्का" ऋ० १,१६२, १३ । "ऊष्मण्य ऊष्मनिवारणार्थानि पात्राणि" भा० ।

ऊष्मन् पु० ऊष—मनिन् । १ग्रीष्मे २तेजोद्रव्यस्य स्पर्शभेदे (भाप) "भुवा तद्दोष्माणमसूद्वद्धं गम्" कुमा० "यथाग्नेर्धूम उदयते एवमेवास्मादूष्मोदयते" शत०ब्रा० १, ६ २,१,५ । व्याकरणोक्तेषु शोषसहसेषु वर्णेषु शषसहकारेषु वर्णेषु । "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षा । "श्र-षसहा ऊष्माणः" सि० कौ० । "सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददामीति । सर्व ऊ-ष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददामीति" छा० उ० । "सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अन्तरमवेशिता अनिरस्ता अबहिरक्षिप्ता विवृता वि-वृतप्रयत्नोच्चारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रय च्छामि" शा०भा० । "अथ यद्येनमूष्मस्पालभेत प्रजापतेः शरणोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्" छा०उ० । "सर्वमुत्स्सामवच्छीव स्वरोदेव उदाहृत । ऊष्माणमि-न्द्रियाण्यग्धुरन्तस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापते" भाग० ३,१२,३०, ऊष्माणः शषसह इति चतुष्टयम् अन्तःस्थाः यरलवाः सप्तस्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया" श्रीधरः । "खे खानि वायौ निश्वासान् तेजःसूष्माणमात्मवान् । अप्सु असृक्ष्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम्" भाग० ७,१२,२४, । अतः तेजः ऊष्माणं मिति सकारथे ऊष्माभिधानात् तस्य तेजःकार्य्यता गम्यते । सुश्रुते च तस्य तेजःकार्य्यत्वमुक्तं तच्च ऊष्मशब्दे दर्शितम् । देहस्थोष्मा च जठराग्निरस कौषेयानलोपाधिकजीवस्य योगेनैव भवति यथोक्तं छा० उ० भाष्ययोः । "अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः विजानाति" छा०। "इद वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुः श्रोत्रव्याकोऽत्र त्रिङ्गे नोष्मि-णा चक्षुषैव चावगम्यते । यस्यदा स्पर्शरूपेण व्यह्यते तदनुमेयं । दृक्प्रतीतिकरत्वात्स्पर्शोऽविनाभूतत्वाच्च रूप-

स्पर्शयोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वगृदृष्टिगोचरत्वमापद्यते ? इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे स्पर्शेनाभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभिचरति । "उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" हि विज्ञायते । मरणकाले च "तेजः परस्यां देवतायामिति" परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैवा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः" ।

एतद्वाक्यन्तु कौक्षेयात्मनोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः तदेतत् शा० सू० भाष्ययोः समर्थितं यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा० सू० "इदमामनन्ति अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते ? किं वा पर आत्मेति ? । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति विचार्यते किन्तावत् प्राप्तं आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः ? प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति ह्येतौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकन्तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दीप्यत इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् "परो दिवो ज्योतिरिति" च ब्राह्मणम् ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्वमयुक्तम् अस्तु तर्हि अत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरवाणीति" चाविशेषश्रुतेः । न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवलोक्यमाना-दिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति शिरः एकं शिर एकमेतदक्षरमिति" कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति" च श्रुतेः । "चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति" चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । "गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति" छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परो दिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः ? चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध" इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते" "मनो ज्योतिर्जुषतामिति" च । तस्माद्यद्यत्कस्य चिदवभासकं तत्तत्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"। "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते इति। अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा हि आदित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन "विश्वतः पृष्ठेषु" इत्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। "दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति" तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम्। न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुम्। नैष दोषः। "यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थात् ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्" भा०। श्रुत्यन्तरे तु कौक्षेयाग्निसम्बन्धात् देहस्यौष्ण्यमुक्तम्। तत्रापि कौक्षेऽग्नेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्प्यमित्याकरे प्रपञ्चः।

ऊह वितर्के भ्वादि० आत्म० सक० वेट्। ऊहते औहिष्ट। ऊहां बभूव आस चक्रे। ऊहितः ऊहमानः ऊहितम् ऊहः। "औहिष्ट तान् पीतविषक्षमुद्धीन्" भट्टिः। कर्मणि ऊह्यते औहि विच्। ऊहयति ते औजिहत् त। "क्रमेण तावौजिहतां महिष्ठौ" भट्टिः अस्य ऊहशब्दे वक्ष्यमाणेऽर्थेऽपि वृत्तिः। परस्मैपदित्वमप्यस्य ऊहति, इत्यु-छेतद्धिदैत देविकेषु" कात्या० १०१,२,१,१७, आदौ उपसर्गात् परस्यादेर्ह्रस्व। समुह्यते

अति—एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे "द्रोणकलशमत्यूह्य" कात्या० ८,२,१६। "अत्यूह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यां प्रेर्य" कर्क।

अधि+अध्यसने। "अग्निमग्नीत् संमड्ढीति यथाधुरमध्यूहेदेव तद्यत् पृषमाधार माधार यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति" शत० ब्रा० १,४,४,१२,

अप+निरसने दूरीकरणे। "अपोह्य बर्हींषि" कात्या० २,२,१७, "एतैर्द्विजैरपोहेत पापं संयतं द्विज" मनुः। "सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह" मनुः प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनयने अपोह।

अप+वि+निवारणे "व्यपोहत पराक्रस्य सर्वानेव धनञ्जय" भा० द्रो० ४७०। [२८। "अभ्यूहति आच्छादयति" भा०।

अभि+आच्छादने। "अपाङ्गारैरभ्यूहति" शत० ब्रा० १,२,४,

उद्+उत्कर्षणे। "रशनामुदुह्य प्राच्याम्" कात्या० १,६,१। "उदुह्य उत्क्षिप्य" कर्क निरसने च। "तेन माषोऽङ्गारानुदूहति" शत० ब्रा० १,२,१,४। [१,२,५,१७।

प्रति+उद्+प्रक्षेपणे 'दक्षिणतः पुरीषं प्रत्यूहेत" शत० ब्रा०

वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने। "चतकृ बलभमयतो बाह्यतो व्युदूहति" शत० ब्रा० १०२,१,४। व्युदूहति अन्ते विवर्द्धयति" भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने। "पश्चाच्चस्योपोहति" कात्या० २,५,४। "उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति" कर्कः।

निर्+निष्काशय यजने पृथक्करणे च। गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरूह्य" शत० ब्रा० १२,४,२,२। "शिरः श्रियमस्य निरौहत्" शत० ब्रा० १०,५,४। यथा तेऽमेधमध्वर्युः प्रेष्यति निरूहैव गर्भमिति" "निरूह्यमाणमभिमन्त्रयीत" कात्या० २५,१०,४,५। निरूह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम् वेददी० निरूहणम्

परि+परितः स्थानपूरणे। "अरत्निमात्रे संस्रवे मोषदधाति पर्यूहति च" कात्या० ८,५,२९। पर्यूहति पांशुभिरन्नाद्यं परितः पूरयति" कर्कः। पर्यूहणम्।

प्र+देशान्तरनयने । "प्रोह्य स्रौणकलशम्" कात्या० ८,५,१४ । "प्रोह्य प्रेर्य्य" कर्क । पातने च "कृष्णाजिने प्रोहति" कात्या० २,५,७ । प्र+ऊहस्यादेर्वृद्धि प्रौह ।
प्रति+उपरिस्थापने । "दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यूह्य याच" कात्या० ७,८,२१ । "प्रत्यूह्य उपरि स्थापयित्वा" वेददी० निरासे च । "प्रत्यौहतमश्विनौ मृत्युमस्मात्" यजु० २७, "प्रत्यौहत न्यवर्त्तयताम्" वेददी० ।
वि+विपरीततया प्रेरणे "जुहूपभृतौ व्यूहति" कात्या० २,५,१७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूह । "प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्" मनु । समवेतभवने । "योऽवस्त्रियते भूतशोऽस्य व्यूह्यन्ते" शत० ब्रा० ८,७,१२,११,
प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे । "बार्हस्पत्यविधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य निशाचरम्" भा० व० २८४ अ० । विरोधाचरणे च प्रत्यूहः
सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च । "यद्द्गच्छन्ता हा जना स्वर्यन्तां समूहसि" ऋ० १,१२१,२, समूहसि प्रापयसि भा० । सम्यक्पूरणे "अङ्गारैरभि समूहति" शत० ब्रा० ४,५,२,१८, समूह
उप+सम् समीपे सङ्घोचने "पश्चादुपसमूहन्ते" शत० ब्रा० १०,२,१,१, "समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्घोचयन्ति" भा० ।
परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने "वेदिं परिसमुह्य" कात्या० २,६,१२, "परिसमुह्य सम्मार्ज्य" कर्क । "अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य" आश्व० गृ० १,३,१, "परिसमूहनं नाम अग्नेः समन्तात् परिमार्जनम्" नारा० वृ० ।
समूढव्यूढमित्युदादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्य सेट्कत्वात् ऊहित इत्यादय एव तु । अतस्तानि उपसृष्टस्य वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव आङ्पूर्व्वकस्य ओहते इति रूपम् । न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः ।
ऊह पु० ऊह-घञ् । १वितर्के आगमार्थाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणपूर्व्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २परीक्षणे, ३अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गत्यागपूर्व्वकेऽन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति बहुवचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम् ।४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च । "ऊहः सर्व्वोऽध्ययनं तु त्रिविधास्तस्य शक्तयः प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सा० का० उक्ते तारारूपे ५सिद्धिभेदे "ऊहस्तर्क आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारमुच्यते" सा० कौ० "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" का० वार्त्ति० । "ऊहः खल्वपि न सर्व्वैर्लिङ्गैर्न च सर्व्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम्" महाभा० । "ऊहं खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्सम्यग्जानाति । तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति" तत्र "सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम" इति सौर्य्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरेण भर्त्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः" कै० । "ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम् प्रकृतिवद्वाक्यार्थं माह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । यागान्तरेण सौर्य्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैवत्यस्यैकदेवत्यस्यादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणामन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा चोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तद्दर्शनेनोपकारातिदेशे तत् छन्दमानेन पदार्थो अभ्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाश्चोपनायाश्चाकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । यागान्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्य्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्य्यायेत्यूह्यमित्याह तत्राग्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्म्मण आम्नातत्वेनेति बोध्यम । सोऽयमूहसूह्यः अन्येऽप्यूह्याः । ऊहस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकस्य सिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदं प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति ।' अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिक्रमेणेत्यर्थः" उद्योतः ।

सावशेषभेदस्तु अधिकरणमालादौ दृश्यः । द्रव्यप्रतिनिधौ तु नोहः । "तैल प्रतिनिधिं कुर्य्यात् घृतार्थे याज्ञिकोयदि । मत्स्यैव तदा होता ब्रूयात् घृतवतीमिति मीमा॰ कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये ऊहाभावोदर्शितो यथा "अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वेनोपात्ते छागाभावे मेषरूपे अनुयाचनप्रैषादौ किमूहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्य्यः 'अग्नीषोमाभ्यां मेषस्य वपाया' इत्येवम् उत विहितद्रव्यशब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्येवमेवेति । तत्र मन्त्रेण द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहित द्रव्यं शक्नोत्यभिधातुम् तस्मादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य प्रयोगे प्राप्त आह" "शब्देऽविप्रतिपत्तिः" कात्या॰ १, ४, ६, "प्रतिनिधावुपात्तेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भवति अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपाया इत्यनूहितमेव मेषेऽपि प्रयोज्यम् न तु मेषस्येत्येव विपरिणतरूपमित्यर्थः कुतः ? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या अतश्छाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वात्तच्छब्देनैवाभिधानम् । यद्यत्र मेषश्छागवत् साधनं भवेत्तत्तत्प्रकाशकम् मेषपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम्, किं तर्हि मेषगता ये छागावयवा एवात्र साधनम् ते च छागगता इव मेषगता अपि छागशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त इत्यनूहेनैव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधीयते यथा "सारस्वतीं मेषीमिति" "ऐन्द्रं मेषमिति" "ऐन्द्रं औरभ्रं" इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र ऊहोऽपि भवति । नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्माद्बहूनामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेषादिद्रव्यस्य छागादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम् । तेन श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते तत्र ऊहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह" कर्कः "सोमेन जात्यभावात्" का॰ सू॰ १॰ "सोमेनेति तृतीयैकवचनम् । सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेषु सोमशब्देनैव पूतीकानामभिधानं कर्त्तव्यम् । "अंशुरंशुष्टे देव । सोम । प्यायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा सोमे इति सप्तम्येकवचनम् नेति निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपात्तेषु अर्ज्जुनश्येनहृतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे ऊहो न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरबुद्ध्यभावात् नह्यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादनेकेषु कुशतृणेष्वोषधितृणेषु च प्राप्तेषु पूतीकादेर्नियमः क्रियते तेनैन्द्रमेषद्रतिवदू वाचनिकजात्यन्तराभावादतोऽप्यूहो न भवति' कर्कः ।

"छाग । त्व वपित्वपेणेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न बहुत्वोहः । तदेतत् ति॰ त॰ "बहुपशुघातेऽपि मन्त्रे एकवचनान्त एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः' । "नर पशुत्वमागतम्" इत्यत्र भार्य्यां स्त्रीत्वोहाभाववत् अतएव सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि "पत्नीं सन्नह्येति" मन्त्र एकवचनान्त एवेति । ऊह प्रकृत्य "प्रकृतावपूर्व्वत्वात्" कात्यायनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात् । विकृतावेवोहः' । "ऊहोऽपूर्व्वांतृप्तेक्षणमिति जै॰ तत्रत्वात् न चान्यथाच वैभक्तिकार्थापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समन्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रकृतौ नररूपवत्पशौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति" वदता रघुनन्दनेन तथा समर्थितम् । संकल्पादिवाक्ये तु ऊह इति भेदः । ऋत्विगादिप्रयोगे च अस्मदादिपदघटिते "दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि" मन्त्रेऽपि नोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमानगतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथाचासमवेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरणरूपमपूर्व्वं स्रोतमेवमूहः । ५आरोपे ६समूहने च । "इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदा " भा॰ अनु॰ १४५ अ॰ "ऊहापोहाभ्यां तत्त्वावधारणम्" मातङ्ग॰ भा॰ ।

ऊहगान न॰ सामगानग्रन्थभेदे ऊहगीतिरप्यत्र स्त्री ।

ऊहा स्त्री ऊह भ स्त्रीत्वात् टाप् । १अध्याहारे २ऊहशब्दार्थे

ऊहिनी स्त्री ऊह-णिनि । समवायाम् "अथात् परस्तस्यादेष्टि अक्षौहिणी सेना ।

ऊह्य त्रि॰ ऊह-यत् । १तर्कणीये २उन्नायनीये ३अध्याहार्य्ये ४मीमांसकोक्तोहविषये च । अनीयर् । ऊहनीय तदर्थे त्रि॰

ऊह्यगान न॰ सामगानग्रन्थभेदे ।

इति वाचस्पत्ये अकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

—ooo—

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः। स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विभेद इति षड्विधः। स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युल्लतारूपेण ध्येयतोक्ता। "रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम्" काम०त०। तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यतोक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिशब्दवाच्यता। स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ ऋत् ऋकारः तत्कालोच्चार्य्यः "तपरस्तत्कालस्य" पा० उक्तेः। व्याकरणशास्त्रे अननुबन्धः ऋ इत्येतत् अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य लृकारस्य संज्ञा भवति तेन "ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा" इति सि०कौ०। अधिकस्वरवर्णादिशब्दसमासे बध्यते समानवर्णग्रहणद्योतनार्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशतः संज्ञा।

ऋ गतौ भ्वा०पर०सक०अनिट्। शिति ऋच्छादेशः। ऋच्छति आर्च्छीत् आरत्–आर्षीत्। आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति। आरिष्यत्। ऋच्छन् ऋत ऋतिः अर्त्तव्य अरणीय अर्य्यः यत् वैश्यस्वामिनो अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरौ आरिथान् अर्त्तुम्। सकर्मात्वेनाकर्मकात् समपूर्व्वकात् तत आत्म०। समृच्छते। समारत समार्त्त। "शारमानशरारोहा-वनमार सा" उद्भट। ऋ–णिच् अर्पयति ते। सन् अरिरिषति समरिरिषते शयर्णत्वेऽपि कौटिल्ये यङ्। अरार्य्यते "किमभीरुररार्य्यसे" भट्टि। कर्मणि अर्य्यते। आरि।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो०पर०सक० अनिट्। लङि द्वौ शपो-लुक्त्वेन शित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः। शल्याभ्यासोत्तुमदादेशः। इयर्त्ति इयृत इय्रति। इयृयात्। इयर्त्तु इयृहि इयराणि। ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः। आरत्-आर्षीत् इत्यनयोरर्थात् अङ्विधौ भ्वादेरेव ग्रहणमित्यन्ये तन्मते आर्षीदित्येव। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत्। शित्त्वात् इयृच्छन् शतृवत्स्यात् न इति भेदः। अयं वैदिक एवेति बहवः "बहुलं छन्दसीति" पा०सिद्धे "अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च" पा० इत्यत्र विधानसामर्थ्यादयं भाषायामपि" सि०कौ०। "युध इयर्त्ति प्रश्नतो मे अद्रि" ऋ०१ ६५,४। "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" २ ४२,१। अनयोरेकार्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु ऋणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः "अभ्येष कपयोऽभ्यारत् कुम्भकर्णं महत्तमम्" "एता जिघांसुः सौमित्रे राक्षसाधारता भृशम्" भट्टिः। आ+ऋत आर्त्त वृत्तिः "तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्" भट्टि "उदयर्षि भानुना" ऋ०१०,१४० २,"समुद्रादूर्म्मिमुदियर्त्ति वेन" १०,१२३, २, "यदा मघा नि मघा भिषसोपारिम जायमो यत् स्वपन्त" ऋ०१०,१६४,२, एवं यथायथमुपसर्गार्थस्य उदाहरणं द्रष्टव्यम्।

ऋण हिंसायां स्वा०पर०सक०अनिट्। ऋणोति। ऋणुयात् ऋणोतु ऋणु आर्णोत्। आर्षीत् लिङादौ भ्वादिवत् शतृ–ऋण्वन् क्त ऋणम् इतिभेदः "स्वपस्ते धूम ऋण्वति" ऋ० ६,२,६. "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्" याज्ञ० स्मृतिः। "अपद्वारा मतीनां एना ऋण्वन्ति कारवः" ऋ०९,१०,६ "ऋण्वोरन्नं न शचीभिः" ऋ०१ २०, ११, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

ऋत् अव्य० ऋ–क्विप् बा०न तुक्। १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि० ४परिहासे वाक्यादिके दे शब्दरत्ना० ५देवमातरि स्त्री।

ऋतक्छस् अव्य० ऋच्+शस्। ऋचम् ऋचमित्यर्थे "ऋग्वेद शब्दे चरणव्यूहभाष्यधृतधाम्नृएवाक्ये उदा० द्रष्टव्यम्।

ऋक्ण त्रि० व्रश्च–क्त पृ०वलोप। छिन्ने त्रिवेदे "वाचमेव तदाप्ता आत्मानश्छन्दसा रुक्णावर्ह्मी बहराविणौऋक्णन्ति" ऐत०।

ऋक्थ न० ऋच्-थक्। १धने २स्वर्णे शब्दचिन्द्रिकाः ३द यकृपे धने च "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" याज्ञ० "स मो ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौत०तत्र "ऋक्थमप्रतिबन्धोदाय यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधन पितामहधन च स्व भवतीयप्रतिबन्धः मिता० कश्चित् सप्रतिबन्धदायपर्यायेतोऽपि 'पुत्रपौत्रमस्य ऋ-क्थ्यम०' इति याज्ञ०प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त स्वत्वास्पदीभूतं द्रव्यमृक्थम्। क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोगः ऋक्थ गृह्णाति पिण्ड दत० ऋक्थग्राहिन्, दायहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। 'ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः' या० अण उप०स०। ऋक्थग्राह्योभ्यत्र त्रि०स्त्रियां टाप् तद्धितान्तत्वेऽपि ङीप् सि०कौ०। ऋक्थ+मत्वर्थे इनि। ऋक्थिन् तद्ग्राहके 'पुत्रपौत्रमस्य ऋक्थिन' याज्ञ०स्त्रियां ङीप्।

ऋक्ष पुं०स्त्री ऋष–स किच्च। १भल्लूके तज्जातित्वात् स्त्री०योगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २नक्षत्रे।

३मेषादिराशौ च न०। ४भल्लूके ऋक्षे (भेला) ५शोणाकवृक्षे (शोना)६पर्वतभेदे च पु० मेदि०। स च रैवतापरनामकः "ऋक्षोऽपि रैवतात् जज्ञे तस्य पर्वतमूर्द्धनि। ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके। नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरः स्मृतः" हरिवं० १२अ०। स च कुलाचलपर्वतः यथोक्तं सि० शि०। "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" इति। ७नृपभेदयोः तत्रैकः "आजमीढपुत्रः। "धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढः समीयिवान्। ऋक्षं सञ्जनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्। ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा" अपरो विदूरथस्य पुत्रः "विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः। ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् नृप" इति हरि० ३२अ०। भल्लूक आरण्यपशु जरायुजश्च। "जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये। नानारूपधरा राजन्! एषां भेदाश्चतुर्दश। आरण्याश्चैव सप्तैषां सप्तैषां ग्रामवासिनः। सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा। ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप।" भा० भी० तत्र प्रवरा इति विशेषणात् एतद्भिन्नानामारण्यत्वमस्त्येव तेनोष्ट्रस्याप्यारण्यत्वं श्रूयते उक्तम् तच्च उष्ट्रशब्दे उक्तम्। ८अरिहपुत्रे च "अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवा नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्" भा० आ० ९५अ०। ९उत्तर दिशि स्त्री मेदि०। यद्यपि नक्षत्रस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवाचकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तगमनं तेषामेव नक्षत्रत्वेन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः। अभिजिद्युक्तान्यष्टाविंशतिः। "अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा। मृगशीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुश्च पुष्यकः। अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी। हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका। ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके। श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषगाख्यभाद्रिका। उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्" ज्योति०। अभिजित् अभिजिच्छब्दे उक्तम्। एतानि द्वादशधाविभक्तराशिचक्रघटकत्वात् प्राधान्याच्च नक्षत्रशब्देन व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवता नक्षत्रशब्दे ३९७४पृ० दर्शितानि। अन्यान्यपि यानि उदयास्तमयशालीनि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि मतिः ज्योतिषे व्यामोहा तान्यपि तत्तत्पदव्याख्याने। नक्षत्रकक्षामानमुक्तं सि० शि०। "खभ्रेषुभाङ्गगजकुञ्जरगोऽ-

ष्टघ्ना (२५९८८९८५०योजनानि) कक्षा वदन्ति गणका भगणस्य चैताम्"। नक्षत्रकक्षाया भूमध्यादुच्छ्रितिमानम् "नागाग्रषड्युगरसाग्निकुवेदसंख्यो (४१३६२६५८ योजनमितः) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणोनिरुक्तः" ज्यो० उक्तम्। "तेषामन्येषां चोदयादिज्ञानाय" सि० शि०। ध्रुवकभागा उक्ता यथा "अष्टौ नखा गजगुणा उमराक्षिषट्काः सप्ततर्कशशिनश्च शाङ्कदिशोऽष्टकाष्ठा। गोऽर्कास्तथाद्रिमनवः शरबाणचन्द्राः खाभ्रष्टयस्त्रिशतयो नवनन्दचन्द्राः। अर्काश्विनो जिनयमा नव बाहुदस्राः षष्ट्यश्विनो जलधितत्त्वमिताश्च भागाः। षड्यश्विनश्च पवनोत्कृतयोऽष्टभानि साङ्काश्विनो नगयुगा रसदन्तसंख्या। सप्तामराः अमिति भध्रुवका निरुक्ता दृक्कर्मचापनमनेन सद्भिश्च धिष्ण्यात्। ब्रह्माग्निजध्रुवकवद् रदलिप्तिकोना मैत्रैन्द्रयोर्ध्रुवकभस्य च शेषलिप्ता" शि० "अष्टौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां साभिजितां ध्रुवभागा वेदितव्याः। तत्रापि विशेषमाह। ब्रह्माग्निजध्रुवकवद् इत्यादि। कृत्तिकारोहिण्योर्नक्षत्रयोर्द्वात्रिंशत्कलोना। विशाखानुराधाज्येष्ठानां कलाषट्केनाधिका ध्रुवकभागा वेदितव्याः" प्रमि०। एषां शरानाह "दिशोऽर्काश्च साधोऽब्धयः सार्धवेदा दयेशा रसा ख खरा ख च खर्याः। त्रिचन्द्राः कुचन्द्रा विपादौ च दस्रौ तरङ्गाम्नरा भुजमाना च खपम्। त्रिपाद इह सार्धरामाश्च सार्धा गजाः भुजमागेषवो मार्गणाश्च। द्विषष्टि शरामाश्च षड्वर्गसंख्याभिमानो जिना उत्कृति खं च मानाम्। नियता स्फुटाः सौम्यशराश्चैव ब्रह्माधिष्ण्याद्विशाखादिषट्कम्। शरो दक्षिणं स्याच्च सार्पमेषां शरा दक्षिणा उत्तरा शेषभानाम्" शि० शि०। "दिशोऽर्का इत्यादयस्तेषां भानां शरांशा ज्ञेयाः। शेषं स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः। तत्र भवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विशुद्धं गोलयन्त्रं कार्यम्। तत्र खगोलमध्यान्तर्गतगोलं आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशा ३६० ङ्कितं च कार्यम्। ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यगतचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्योपरि वेधवलयं निवेशयेत्। एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

वृत्तस्य च यः संपातः मीनान्तादुपतोयांशकैर्येस्तावन्त स्तस्य धिष्ण्यस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । अथ वेधवलये तस्यैव संपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽशास्तावन्तस्तस्य शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये ध्रुवभागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव । ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव । यतो ध्रुवद्वयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम् । तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स ध्रुवाभिमुखः । ध्रुवाभिमुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः । अत एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने पञ्चवेधवलयं कदम्बकीलयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवाः । यतो ध्रुवादुपर्य्युपरि भंयमानं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्य लुब्धकयोराह” प्रमि० । “अगस्त्यध्रुव सप्तनागास्तु भागास्तुरङ्गादयस्तस्य याम्याः शरांशाः । षडष्टौ च वा लुब्धकस्य ध्रुवोऽयं नभोऽम्भोधिभागाः शरस्तस्य याम्यः” सि०शि० । स्पष्टम् “अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अथेष्टघटिका आह” प्रमि० । “अगस्त्यस्य नाडीद्वयं मोक्षमिष्टं सपञ्चांशनाडीद्वयं लुब्धकस्य । त्रिभागाधिकं स्थूलमानामणूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्” सि०शि०स्पष्टार्थम् । “अत्रोपपत्तिः अगस्त्यस्य नाडीद्वयं यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उपपद्यन्ते । सपञ्चभागनाडीद्वयं लुब्धकस्येति । तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः त्रिभागाधिकस्थूलमानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशाः । अणूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते । अत्र पठितानां भानां ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्य्यालोचनया । याः स्थूलास्ताराश्चार्कोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति । याः सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्” प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथव्याख्यायां तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो यथा “प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः । भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः” सू०सि० । “भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका योगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते सम्प्रत्यनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मकः पठ्यमानो दशाभिर्गुणितः कार्यः । तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः । “भभोगोऽष्टशती लिप्ता” इत्युक्ताष्टशतकलाः । प्रत्येकयुताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणिताष्टशतकलाष्टशतयुतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति” रङ्ग० । अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकाङ्क्षानक्षत्रशरांश्चाष्टश्लोकैराह । “अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः । अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः । त्रिचतुष्पादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो विक्षेपा दक्षिणोत्तरमश्विन । रव्यादय क्रमाद्या विक्षेपाः स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः खं याम्येगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमला सप्तत्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्धत्रिकृता नवसार्धशरेषवः । उत्तरस्यां तथा षष्टित्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्” सू० “अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत् कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्त्वयुक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन ‘सौरोक्तवद्भरण्याश्चत्वारिंशद्योगाश्च कलाः” इति नार्मदोक्तम् “दशकलोनपञ्चदशभागा मिथुने” सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषायाश्चतुर्दश । तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतु पञ्चाशत् । पूर्वफाल्गुन्याश्चतु षष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्चतु सप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोग । धनूराशेर्विंशतिभागपत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगताराया सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता। तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशयश्चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागयुता उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽष्टम इति पर्यवसितमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात्। अभिजिद्ध्रुवकमाह। आप्यस्येति। पूर्वाषाढाया ध्रुवकान्ते धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया। चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। तेन संहितासम्मतश्रवणपञ्चदशघटिकात्मकचतुःपञ्चाशत्कलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्ताः। श्रवणस्य ध्रुवकमाह। वैश्वान्त इति। उत्तराषाढाया अवसाने श्रवणयोगताराया स्थानं ज्ञेयम्। नव राशयो दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः। धनिष्ठाया ध्रुवकमाह। त्रिचतुःपादयोरिति। श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया। नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः। तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्ताः। शततारायाः भोगमाह। स्वभोगत इति। धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः। शततारायाः अशीतिर्भोगः। अतः प्राच्यध्रुवा इति चापमार्गे स्वभोगत इत्युक्तम्। शततारायाः स्थानं शततारकाध्रुव इति स्वयमेवसम्। अत्र विंशतिनक्षत्राणां भोगानाह। षट्त्रिंशदिति। पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः। उत्तरभाद्रपदायाः द्वाविंशतिः। रेवत्या एकोनाशीतिः। अथ ध्रुवकानयनं यथा। अश्विन्या भोगः। ४८। दशगुणितः ४८०। अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः। अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः। ४८०। राश्याद्यस्तु। ०८। भरण्या भोगः। ४०। दशाहतः। ४००। अतीतनक्षत्रस्यैकस्याष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ०। २०। एवमार्द्राभोगः। ४ दशाहतः ४०। अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः ४०४०राश्याद्यस्तु २। ७। २०। एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः। ४०। एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन। १५२००। युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ८। १४। शततारायाः दशगुणितो भोगः। ८००। त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन। १८४००। युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतकलयोः। १९२००।

जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २०। पूर्वभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः ३६०। चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन। १९२००। युतः। १९५६०। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २६। उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेन क्रान्तीयसम्पातात् द्विरन्तरे ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ताः स्व स्वाद्यापवर्तिता भोगसंज्ञा उक्ताः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते। "अष्टौ विंशतिरर्धेन शराग्निर्व्यर्धखेचराः। त्रितर्का वस्त्रिभागाद्विरसाभ्रसूर्याय षट्शतम्। नवागाः नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः शरशाणाः। खाभ्रदि खषष्टिगोऽतिषष्टिर्विश्वाश्वि-खशाः। वेदाभ्रतिगोऽद्रिहस्ता कविहस्ता द्विगार्णवाः। खगोत्रतिर्द्व्यंशशीत रसहस्ता खर्षिरक्षा। खगोऽश्विम शरन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः। मेषाद्यन्त्रादिमध्यायाः पञ्चयोगाः खषट्पाः" इति। अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह। दशामिति। उक्तध्रुवकस्वस्थानमश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः। स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् शान्तिप्रुक्तस्वध्रुवकस्थानादित्यर्थः। विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति। तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादितारायाः दिङ्मासविषया क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः। दक्षिणदिशि रोहिण्यादितारायाः पञ्च दश नव। उत्तरस्यां पुनर्वसोः षड्भागाः। पुष्यस्य च विक्षेपाभावः। अत्र पञ्चमाचरणे एकत्वेन सन्देहः आर्षत्वान्न दोषः। दक्षिणस्यामश्लेषायाः सप्त। उत्तरस्यां मघादितारायाः शून्य द्वादश त्रयोदश। दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ। अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि षष्टिर्यत्। दक्षिणस्यां विशाखादेर्नाड्याः सार्धैक त्रय चत्वारः नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः। अभिजितः षष्टिः। श्रवणस्य त्रिंशत्। धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। चकारः पूरणार्थः। दक्षिणस्यां तकारस्तथा। अर्धभागः शततारायाः। तकारस्तथा। उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः। तस्यामेव दिशि भागाः विक्षेपभागाः उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः। रेवत्या विक्षेपाभावः। चकारः पूरणार्थः। अथागस्त्यलुब्धकनक्षत्रग्रहदयताराणां ध्रुवकादीन्यासन्नप्रति श्लोकत्रयेणाह" इत्या०। "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः। विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यव-

स्थित । विक्षेपो दक्षिणे भागे, खार्णवैः स्वदपक्रमात् ।
हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिस्त्रिंशता
चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ । गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं
ध्रुवकं स्फुटम् सू०"स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षि-
णस्यामगस्त्यः षष्टितारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तग कर्कादिभागे
स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रय ध्रुवक । दक्षिण-
विक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेः
त्रिंशतिभागे स्थित । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य
राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां
चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थाना-
द्विक्षेप । वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ
वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिध्रुवक ।
तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकार स्व
र्थे । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थे । उत्तरेणो
त्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्विक्षेपो-
ऽष्टभागः उत्तरे । ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशदि-
त्यर्थः । नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता
अनियता वेत्यत आह । गोलमिति । गोलं बध्य-
मानं बद्ध्वा वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुट विक्षेप क्रा-
न्तिसञ्चारयोग्य ध्रुवाभिमुखं ध्रुवक स्फुटमायनदृक्कर्म-
संस्कृत परीक्षेत । स्वस्वकाले दृग्गोचरसिद्धमङ्गीकुर्य्यात ।
तथा च क्रान्तिसञ्चारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयना-
वशादस्थिरत्वादपि भवेदाचार्य्योक्तसमयानुरोधेन लाघ-
वार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवा क्रान्तिसञ्चारयोग्यविक्षे-
पाश्च नियता उक्ता । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा
ज्ञेया । नैत इति भाव । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोल-
बन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्य्यम् । तत्र खगोलस्योपरि
भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथो-
क्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कित च बद्ध्वा ध्रुवयष्टिकीलयो
प्रोतमन्यच्च वेधवलयम् । तच्च भगणांशाङ्कित का-
र्य्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिक जल-
समक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा
रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य
क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्भगणान्तरितप्रदेशे रेवतीतारा-
यां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां
विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते
सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीना
न्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा
ज्ञेया । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च याव-
न्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा
वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेधे तु सदा स्थिरा
ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृता परन्तु कदम्बताराया अभावात्
शक्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवा शराश्च
ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहि-
णीशकटभेदमाह"रङ्ग० ।"वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽ-
शकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकट
तु स"सू० ।"वृषराशौ सप्तदशे भागे यस्य ग्रहस्य भागद्वया-
दधिको विक्षेपो दक्षिण स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शक-
टाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः ।
तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषा-
र्थक । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे
शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभा-
वात् । अत्र शकटाग्रिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्त-
दशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा
युक्तिः । अथ ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेश-
माह"रङ्ग० ।"ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्य्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् ।
ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च"सू० ।"ग्रहवद्द्यु-
निशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आक्षदृक्कर्मार्थं कृते
तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामाक्षदृक्क-
र्मार्थं गणकः कुर्य्यात् । तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रनित्योदया-
स्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषु-
वच्छायया अक्षभास्ताद्या इत्यादिनेत्यर्थ । दृक्कर्म कुर्य्यात् । अत्र
नक्षत्रध्रुवके पूर्वतेनायनदृक्कर्माभ्युदाहरणे कृत तदयुक्तम् ।
तस्य ध्रुवके स्वत सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेष नक्षत्र-
ग्रहयुतिसाधनं ग्रहभुक्तितुल्यतारूप ग्रहमेलकवद्ग्रहयो-
गसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्य्यम् । ननु
तत्र ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्ताहता । भुक्त्यन्तरेण
विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यत आह । ग्रहभु-
क्त्येति । केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फल ग्रहध्रुवान्तर-
कलानां संस्कार्यं ध्रुवसमो ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य गत्य-
भावात् ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहन-
क्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तराभावात् कथं कार्य्यमिति म-
न्दाशङ्क्यत आह । दिनानीति । अभीष्टसमयादिष्टरमित्या
दिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि ।
च समुच्चये । नक्षत्राणां गत्यभावात् । अथाभीष्टकालाद्ग्र-
हनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वमसम्भवार्थं पुनराह रङ्ग० ।

"पश्चो हीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः । विपर्ययाद्वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः" सू० । "नक्षत्रध्रुवकाद्दु-ग्रहे आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रहे आयनदृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्र-ध्रुवकात् दृक्कर्मद्वयसंस्कृतग्रहे इति विवेकार्थं । न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः सम्भोगसमयाङ्गामी । अधिके सति पश्चात् जातः । वक्रगते ग्रहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः । हीने ग्रहे गतोऽधिके ग्रहे एष्यो योगः । अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वादुपपद्यमानेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अथाश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्यास्तारायाः एते ध्रुवकाः इत्यस्य योगतारायाः ध्रुवकत्वमित्युत्तरं मनसि धृत्वाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारा विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह" रङ्ग० ।

"फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः । विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता" सू० । "एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा गोक्तत्वस्यैवोक्ता । अथान्ययोरनयोराह" रङ्ग० । "पश्चिमोत्तरतारायाः द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा" सू० ।

"हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थिततारायाः उत्तरदिगग्रस्थिततारायाः द्वितीया पूर्वोक्तान्तरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते या स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया । उत्तरतारासम्बद्धा पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । श्रविष्ठाया इति । धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा । चः समुच्चये । अथान्येषामेषामाह" रङ्ग० ।

"ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू० ।

"ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारामध्यात्मकत्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकामघानां रेवत्याः । चः समुच्चये । प्रत्येकं स्वतारासु या दक्षिणदिक्स्था सा योगतारा । अथान्येषामवशिष्टानां चाह ।" रङ्ग० । "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि । यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका" सू० "रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्स्था सैव योगतारेत्यन्वयोरर्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्राणामार्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारानां स्वतारासु यात्यन्तस्थूला महती सा योगतारा स्यात् । अथ ब्रह्मर्क्षनक्षत्रावस्थानमाह" रङ्ग० । "पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्त इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिसप्तविंशतिभागा ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति । ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः । अथापांवत्सापयोस्तारयोरवस्थानमाह" र० । "अपांवत्सस्तु चित्रायामुत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः । बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० "चित्रायाः सकाशादपांवत्सः स्वल्पतारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतुकारश्चित्राध्रुवकस्य ध्रुवकार्थकः । द्वितीयतुकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेपं उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण बृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञः तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे नवांशा इत्यर्थः" रङ्ग० ।

नक्षत्राणामुदयास्तकालनिरूपणम् उदयशब्दे ११२८ पृष्ठादौ दर्शितम् ।

ऋक्षघटितत्वात् राशीनां तदात्मत्वम् । "राशिनाम भवेत् भाम भवनं गृहनाम च" ज्यो० । राशयश्च द्वादश "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू०सि०उक्तेः । ते च मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुला च वृश्चिकम् । धनुश्च मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" ज्योति० उक्ताः राशयः "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू०सि०उक्तेः १०८०० विकलात्मकः १८०० कलात्मकः त्रिंशद्भागात्मकः । तैर्द्वादशभिः ३६० अंशैर्भगणो राशिचक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे द्वादशधा विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिघटकत्वात् तेन प्रत्येकनक्षत्रस्य ८०० कलात्मकत्वम् । "भभोगोऽष्टशतो लिप्ता" सू०सि०उक्तेः । राशिभेदे नक्षत्रभेदनिरूपणमुपक्रमशब्दे १०७१ पृ० दृश्यम् ।

"भास्वर्क्षादीन् न योधयेत्" "जन्मर्क्षे उपतापिते" ज्यो० । "दक्षिणा दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः" रघुः ।

ऋक्षगन्धा स्त्री ऋक्षान् गन्धयति हिनस्ति गन्ध अच् ईत० ।

१लाङ्गलीवृक्षे, (कपिलाङ्गला) २महाश्वेतायां, ३क्षीरविदार्याञ्च। (गोरताड) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पु० कर्म०। कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते।

ऋक्षचक्र न० ६त०। नक्षत्रसमुदाये ऋक्षाणां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे। ऋतुचक्रशब्दे तद्विवृतिः। भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यहं पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययो र्यथा "अथ ग्रहाणां गत्युत्पत्तौ कारणमाह। "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" सू० सि०। "पश्चादनन्तरं पुनराकृष्टाः पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षास्थास्तस्माज्जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामल्पगमनात्। अतएव लम्बन्ते गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लम्बितं पश्चाद्भवति नाग्रे। तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः, स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासन्नमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं तस्मात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेव द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभूतम्। विषुवद्वृत्तं तु भूवलयस्य निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना व्याघातेन मूर्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्तते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बनं दृश्यते। अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन बहुत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्भ्रमानुरोधेन स्वल्पत्वाद्ग्रहवृत्तस्थलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते। तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमसूत्रे चाकृष्यत इति नानुपपत्तिः। अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुकृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग०। "अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह। 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू० सि०। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरित्यर्थः लोके कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा कियतीत्यत आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपपन्नत्वात् भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः कुदिनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताज्ज्ञेया। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिर्युक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह। परिणाहवशादिति। परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या। अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्ये या कलास्ता गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात्। भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति। भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः" रङ्ग०। "अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह। "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताऽल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू० सि० "अथ यदुक्तं पूर्वार्द्धे विशेषस्वरूपं। शीघ्रगतोग्रह-

स्तानि भान्यल्पेन कालेन भुञ्जन्त्यल्पगतिग्रहो बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्तेन भ्रमणेन। तुकारादुपपत्तिदर्शनाभिगर्जनितेन भगणप्राप्तिरुक्ता। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्योगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगपरिवर्तनमोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्य परिवर्तसम्भवादत्र कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति" रङ्ग०।

तत्सन्निवेशप्रकारः सि०शि० उक्तो यथा "स्रष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थं। शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवाख्ये। ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शश्वदिदं भ्रमत्यपि। तदल्पगत्यैन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतराश्च गत्या"

'यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा तत्र शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं, ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम्। तानि भानि प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि। ग्रहास्तु भगणादावश्विन्यासन्ने निवेशितास्तदुपर्युपरिसंस्थया। तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्माद्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। एवं ताहुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते। ग्रहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थं ग्रहैरित्युच्यते। सत्यम्। अत्र भूमध्ये सूत्रमेकमत्र ब्रह्मा द्वितीयमपि भचक्रेऽश्विन्यासन्ने किल निबद्धम्। तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः। भमण्डलं द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं प्रोतानि किल बहूनि तैः सूत्रैः ग्रहकक्षायां ये सम्पातास्ते तासु कक्षासु राशयः। तद्वत्सञ्चारा राशय इति बहुधा निरुक्तम्। कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य्य दर्शयाम। एवंविधं भचक्रं स्रष्टा ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तदर्कघस्रम्। यत्र एकेनाह्ना भमण्डलस्य (भूमेः) परिवर्त्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे पश्चिमतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतराश्वगत्या। अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या। मन्दगतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः। तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते" प्रमि०। राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रमणोक्तिरपि व्यवहारगोचरत्वाभिप्रायेण देवासुरयोस्तु सू०सि० सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा "सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्" इति "व्यक्ते पश्चादिति सदेति" अव्यक्त पश्चादृतेरुक्तत्वेति द्रष्टव्यम्।

ऋक्षर पु० ऋष–क्सरन्। १ऋत्विजि। ऋच्छति हन्ति कण्टकैर्वा वा निरु० क्सरन् पु०। २कण्टके "स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी" यजु० ३५,२१, "अनृक्षरा अकण्टका" वेददी० ३जलधारायां स्त्री मेदि०।

ऋक्षराज पु० ६त० टच् समा०। १नक्षत्रेशे चन्द्रे २भल्लूकेशे जाम्बवति च। "अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः" हरिव० ३९अ० "लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्" हरिव० ३९ "जाम्बवानृक्षराजेन्द्रः" भाग० ८,२१४। ऋक्षनाथादयोऽप्यत्र।

ऋक्षला स्त्री ऋष–कलच् किच्च। गुल्फाधःस्थनाड्याम् "क्रमणं स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान्" यजु० २५,२, "ऋक्षला गुल्फाधःस्था नाड्यः" वेददी०।

ऋक्षवत् पु० ऋक्षा भल्लूकाः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। नर्मदातीरस्थे पर्वतभेदे "व्यपक्रियाऋक्षवतस्तटेषु" रघुः "नर्मदाकूलमेकाकी मेकला मृत्तिकावतीम्। ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः" हरिव० ३७अ० उक्तेः तस्य नर्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् "ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यञ्च गिरिसत्तमम्" हरिव० ३९अ०।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+बा० झच्। शम्बरासुरपुरे नगरभेदे "तत्रर्क्षवन्ते नगरे निकुम्भासुरसत्तमम्। ततो मायावती देवी मागध्ससागर पिता" हरिव० १६अ० तं शम्बरम्।

ऋक्षीक त्रि० ऋक्ष इव इवार्थे ईकन्। ऋक्षतुल्ये हिंसके।

"ऋश्लोका पुरुषव्याघ्रा. परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत० ब्रा० १२,२,४,२,४, २ऋक्नामकारपुरुषमेधीयदेवताभेदे स्त्री ।"नदीभ्य पौञ्जिष्ठ-मृक्षीकाभ्यो नैषादम्" यजु०१०,८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।

ऋक्षेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे ।

ऋक्षोद पु० ऋच्छ नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत्र उदादेश । पर्वतभेदे । "ऋक्षोद पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण् । आर्क्षोदा द्विजा "सि०कौ० ।

ऋक्संहिता स्त्री ६त० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदशब्दे विवृति: "ऋक्संहिता त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहित । साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते" मनु वेदोहि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविध तत्र मन्त्रात्मको भाग संहिता । "अग्निमीळे"इत्यादिक ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता । मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम् । संहिताद्यपरम्परिकार्य-नियताश्रयतया संहितात्व ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न सं-हितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहिता-स्वपदविच्छेदज्ञापकोग्रन्थ' पदग्रन्थ: । स च ऋष्या-दिकृत:पौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्सम न० ऋचा समम् । सामभेदे । "जगत्या ऋक्समम् ऋक्समाच्छुक्र." यजु० १३,५५, "ऋक्समम्सृक्समसञ्ज्ञं यत् साम" वेददी०।

ऋक्साम न०द्वि०। ऋक् च साम तदारूढगानं च द्वयो समाहारः अच् समा०नि०द्वि० । ऋग्रूपमन्त्र-भेदतदारूढगानयो समाहारे "ऋक्सामाभ्या संतरन्त" यजु०४,१ । "ऋक्सामयो शिल्पे स्थस्ते" ४,९ । ऋचश्च सामानि चेति बहुत्वे तु नाच् । ऋक्सामन् इत्येव ।"ऋक्-सामान्यपरश्च एष्योनाम" यजु०१८,४३ ।

ऋगयन न० ऋचामयनम् । ऋक्पारायणपर्व्वे पूर्व्वपदात् षत्वं नेह गत्यप्रधानात् । ऋगयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थ ऋगयनादि० अण् । आर्गयन तद्व्याख्यान ग्रन्थे ।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय निमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये । स च गण "ऋगयन, पद-व्याख्यान, छन्दोगान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त ,निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्र-विद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव संवत्सर, मुहूर्त, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा"

ऋगावान न० आ+नेञ्भावे ल्युट् ऋचामावानं प्रथमं संहिताकार्य्येण स्ततसम्पातम् । वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां संहितया पूर्व्वोत्तरयो: सन्धाने "ऋचमृचमनावानसन्धा प्रणुत्यावसेत्" आश्व० श्रौ० ४,६,२ । "तेनार्द्धर्चो संहितयैव वक्तव्या' नारा० इ० । ऋचामन्ते तु न संहितया प्रणनमित्यर्थ: ।"ऋभिट्याहृगावानम्"५,६,१ । "तस्योक्तमृगावानधर्मेण" ५, ११ २ । "तस्याद्या पच्छ ऋगावाम पच्छ यस्या चेत्" ५,२०,३ ।

ऋग्गाथा स्त्री ऋचामिव गाथा । लौकिकगीतिभेदे । "ऋग्-गाथापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिका:" याज्ञ० ।

ऋग्मत् त्रि० ऋक् स्तुति पूजा वा अस्त्यस्य मतुप् ।१स्तोतरि २अर्चनीये पूजनीये । "राजानमुपतस्य ऋग्मियम्" ऋ० ६,८,४ श्रुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्" निरुक्तकार' । ऋग्मानिष स्वार्थेघ द्वितीयाच परलोप' । ऋग्मियोऽप्यत्र । "नाभिरष्यन्तमृग्मियम्" ऋ०१,६,६ ।

ऋग्मिन् त्रि० ऋच्+अस्त्यर्थे मिनि । स्तोतरि ।"गिरा यदि निरिंजमृग्मणो ययुः" ऋ० ८,८६,४६ । "ऋग्मिण स्तोतार:" भा० ।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् । ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रत-खण्डे विस्तरेणोक्तम् । वह्निपुराणोक्तमत्र दर्श्यते

"अग्निरुवाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि साध्यानि व्रवीमि ते । प्रथमं ऋग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम् । अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेप्सितम् । काम करोति गायत्री प्राणायामाद्विशेषत' । गायत्र्यादशसाहस्रो जपो-नक्ताशनोद्विज: । आत्ममाद्वादि स्नातय सर्व्वकल्मषना-शन । दशायुतानि जप्त्वाथ हविष्याशी स मुक्तिभाक् । प्रणवोहि परं ब्रह्म तज्जप स च पापहा । ओङ्कार शतजप्तस्तु नाभिमात्रोदके स्थित । जलं पिबेत् स सर्व्वैस्तु पापैर्विप्र प्रमुच्यते । मात्रात्रयं त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्त्र-योऽग्नय: । महाव्याहृतय सप्त लोकाहोमोऽखिला-पह । अन्तर्जले तथा राम । प्रोक्तं वाघमर्षण । अग्नि-मीळे पुरोहितं सूक्तोऽयं वह्निदैवतः । शिरसा धारयन् वह्निं योजयेत् परिवत्सरम् । होम त्रिषवणं भैक्ष्यमन-ग्निष्वन्न चरेत् । अत'परमृचा सप्त याद्याद्या वा प्रको-र्त्तिता.। भोजयन् प्रयतोनित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । मेधाकामोजपेन्नित्यं सदसस्पतिमित्यृचम् । अम्ब य-न्तीति या: प्रोक्ता नवर्च्चो मृत्युनाशन. । शुन,शेपमृषि बद्ध. सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत् । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत् । यदृच्छेत् शाश्वत कामं मित्र प्राज्ञ

पुरन्दरम् । ऋग्भि र्योऽनुगाभिः कुर्य्यादिन्द्रस्येति दिने-दिने । हिरण्यस्तु समिज्ञो तत् जपन् शत्रून् प्रबाधते । क्षेमी भवति चाध्वाने ये ते पन्था जपन्नरः । रौद्रीति मञ्जरीयाम सूयादुयोर्वै दिने दिने । चरुं वा कल्पयेद्रौद्र तस्य शान्ति परा भवेत् । उदायुदितमादित्यमुपतिष्ठन् दिने दिने । क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखविनाशन । द्विषन्तमित्यथर्व्वेद यद्विद्यात्तं जपन् चरेत् । आगस्यो भ्रपरालेष्य विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्य-कामो रोगी च प्रग्वाप्याप्तमक्षयेत् । उत्तमत्तस्य चार्द्धोजपेद्वैरिविनाशने । उदयस्यायुरक्षय्यं तेजो म-ध्यं दिने जपेत् । अस्त प्रतिगते सूर्य्ये द्विषन्तं प्रतिबा-धने । तव यचेति सूक्तानि जपन् शत्रून् नियच्छति । एक-देशं सुवर्ण्णस्य सर्व्वकामान् विनिर्द्दिशेत् । आध्या-त्मिका क इत्येता जपन्मोक्षमवाप्नुयात् । आ नोभद्रा इ-त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा सोमेति च सूक्तेन नव पश्यन्निशाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्व्वासा-ख्यामोत्यसंशयम् । आयुरायूंषि समिति कोपदृक्कलदा-जपेत् । अमानं मोघुषदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् । यथा शुष्यति चेमोकान्तया पापं प्रशुष्यति । जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययन पथि । भयैर्विमुच्यते सर्व्वैः स्वस्ति-मानाप्नुयाद् गृहम् । व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यामेतद्दुःस्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति सूयत्यां जपेद्गर्भविमोच-नम् । जपन्निन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । घृ-तस्येष्यत्तथा जुहुयात् सकलं किल्विषं नरः । इमामिति जपन् शक्र कामानाप्नोत्यभीप्सितान् । मा नस्तोक इति द्वाभ्यां निरालोपोषितः शुचि । औदुम्बरीश्च जुहुयात् समिधश्चाज्यसंभृता । छित्वा सर्व्वान् मृत्युपाशान् जी-वेद्रोगविवर्ज्जितः । अर्द्धबाहुरनेनैव स्तुत्वा शम्भुं तथैव च । मा नस्तोकेति च ऋचा शिखाबन्धे कृते नर । अदृश्यः सर्व्वभूतानां जायते च भयं विना । चित्रमि-त्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करं तथा । समित्पाणिर्न्नरो नित्यमीप्सितं धनमाप्नुयात् । दुःस्वप्नं तरते भक्ष्यं भोजनं चाप्नुयाच्चिरम् । इतेमप्नोतीति तथा रक्षोघ्नं परिकीर्त्तितः । यदि वाचा इत्यूचेन जपन् कामान वाप्नुयात् । नमोयमश्चिति जपन् सुमगे तापन शुचिः । नवान इति च जपन् जातिश्रैष्ठ्यमवाप्नुयात् । इमन्ते-सोममित्येतत् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पितुश्चोपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् । अग्ने तत्र् पति सूक्तेन क्षिप्रमाप्नो-त्युत्तमम् । योमेराजन्निरुपान्तु दुःस्वप्नशमनीं स्वयम् । अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छुभमथाशुभम् । अप्रशस्तं प्रशस्तं वा कनिक्रदमिमं जपेत् । द्वाविशक जपन् सूक्तमाध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्व्वं शुभयतोमित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । इन्द्रप्रेति जपेन्मन्त्रं तुष्यदाश्च समाहितः । अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्यपि च नाशयेत् । उपति-ष्ठेत् स्वयं वह्निं परीत्य च दिने दिने । रक्षति स्वयं वह्निर्व्विश्वतो विश्वतोमुखः । हंस शुचिषदित्येत् शुचिर्व्वीक्षेत् दिवाकरम् । कृषि प्रपद्यमानस्तु स्थालीपाकं यथाविधि । जुहुयात् क्षेत्रमध्ये तु स्थालीपाकास्तु पञ्चभि । इन्द्रा-यमरुत्सूर्य्यपर्ज्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु विहरे लाङ्गलन्तु कपोवलं । मोक्षोधान्याय सीतायै शु-नासीरमथोत्तरम् । गन्धमाल्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च दे-वताः । प्रवापने प्रलवने खले स्थापनकारयोः । अमोघं कर्म्म भवति वर्द्धते सर्व्वदा कृषिः । समुद्रादिति सू-क्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां च ऋग्भ्या वह्निमर्हति । स तरत्यापदः सर्व्वा यशः प्राप्नोति चाक्षयम् । विपुलां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्य-नुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् । प्रजाकामोजपेन्नित्यमरुणादेवमित्यृचम् इत्तालेयं जपेत् प्रात सदा स्वस्त्ययनं महत् । स्वस्ति पन्था इति प्रोच्य स्व-स्तिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्व्वनस्पते शत्रूणां व्याधिदन्भवेत् । स्त्रियागर्भप्रसूताया गर्भमोक्षणमुत्तमम् । आ वह्नादिति सूक्तश्च दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । नि-राहारः क्लिन्नवासो नचिरेण प्रवर्षति । मनसः काम-मित्येता पशुकामो नरोजपेत् । वर्हम इति स्नावात् प्रजाकामः शुचिव्रतः । अपे पूर्व्वामिति स्नायाद्राज्यका-मस्तु मानवं । रोहिते चर्म्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु यथा विधि । चर्म्मण्यपि वै व्याघ्रे छागे वैश्यस्तथैव च । इयमाह-मित्योहोमः प्रत्येक परिकीर्त्तितः । आ गा यहेति सूक्तेन गोष्ठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेज्जपेच्चैव यदीच्छेत्ता सदाऽक्षया । उपेतै तिष्ठमीराशो दुन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् । तेजोबलञ्च प्राप्नोति शत्रूंश्चैव नियच्छति । तृणपाणि-र्जपेद् सूक्त रक्षोघ्न दस्युभिर्वृत । ये केचिच्चेत्युच जप्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सूक्तेन शस्त्र-ण्यभिमन्त्रयेत् । यथा लिङ्गं ततो राजा विनिहन्ति रणे रिपून् । अमीवेतिमिभिः सूक्तं धनमाप्नोति चाक्षयम् । अमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्वापयेन्निशि । स बाधे प्रियसे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा सूक्तमेतत्तदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकेत्यृचा । समुद्दिश्य महादेवं जीवेदब्दशतं सुखम् । तच्चक्षुरित्यृचा स्नात उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषु । सूक्ताभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नुयात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य लुप्तं व्रतं मोहाद्व्रात्यैर्वा संसृजेत वा । उपोष्याज्यं स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्यं चक्षुषा साज्यं जप्त्वा वादे जयी भवेत् । महीतीति चतुष्केण मुच्यते महतो भयात् । अयं जप्त्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जप्त्वा नाशयते रिपून् । रायसार्हीति जप्त्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । यस्नोभवेति द्वाभ्यान्तु भुक्त्वान्नं प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभिर्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् । त्वष्टो अग्नेति सूक्तेन हुतेनान्नमवाप्नुयात् । कन्यावामिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदद्य कच्चेत्युदिते जपन् वश्यं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्तेन वाग्मी भवति शाश्वतः । वाचोविदमितीत्येतां जपन् वाच समश्नुते । पवित्राणां पवित्रन्तु पावमान्य ऋचो मताः । वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचो द्विषष्टिः प्रोक्ताश्च यश्चेत्यृषिसत्तम ! । सर्वकल्मषनाशाय परिपावनशिवाय च । स्वादिष्ठयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरुदाहृता । दशोत्तराण्युपास्यैतां पावमानीः शतानि षट् । एतज्जपंश्च जुह्वंश्च घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति चारिष्टो जपेत् पापभयार्द्दने । प्रवेदनेति नियतो जपेन्मरुधन्वसु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु विन्दति । व्युष्टायामुदिते सूर्ये ये चेति जयमाप्नुयात् । आयुर्होमेति सूक्तं च पन्थानं पथि विन्दति । क्षीणे युष्मि समन्ते य कश्चिद्धृदयप्रियम् । यत्तेयमेति सुस्नातस्तस्य मूर्द्धानमालभेत् । सहस्रकृत्वः पश्चात्तु तेनायुर्विन्दते महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद्घृतं प्राज्ञः सहस्रशः । पशुकामो गवां गोष्ठे अर्थकामश्चतुष्पथे । वयः सुपर्णा इत्येतां जपता विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते सदा । त्यक्तानयं स्वस्त्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । सहस्रते वतीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा शान्तिर्ज्ञेयाप्रतिरथस्तथा । सुतासं कश्यपस्येत्यं प्रजाकामस्य कीर्त्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानवः । न योगी जायते विद्वान् जपंस्तिष्टुप् रात्रिषु । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमी नयेन्नरः । आकल्पयन्तीति जपेन्नित्यं कृत्याविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव वर्चस्यं सूक्तं दाक्षायणं महत् । उत देवा इति जपेदामयापन्नं धृतव्रतः । अपमार्गे तु जनिते जपेदग्निसमे सति । अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे परां ब्राह्मीं शतावरीम् । पृथगप्तिर्ष्वतेनाथ मेधां लक्ष्मीञ्च विन्दति । माव इत्यसपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमृत्युनिवारणम् । अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःस्वप्ननाशनम् । येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूर्वात इत्येता जपेत् स्वस्त्ययनं परम् । शासदीमिन्द्रजननम् बाधामेतेन शारयेत् । महित्रीणामवोऽस्त्विति पथि स्वस्त्ययनं जपेत् । अग्नये द्विषन्तेषं जपेद्रिपुनाशनम् । वास्तोष्पतेति मन्त्रेण जपेद्गृहदेवताः । जपस्यैव विधिः प्रोक्तो हुतो ज्ञेयो विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पापशान्तिकृतेन तु । हुतं शाम्यति चान्नेन अन्नहोमप्रदामतः । विप्राशिषस्त्वमोघा स्युर्दिद्भिः स्नात च सर्वतः । सिद्धार्थका यथा धान्यं परे गच्छत तथा । चोरश्चाप्येषन्तु होमा वै सर्वकामदाः । समित् कण्टकिनश्चैव राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलुभवनं शस्तं पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृग्विधानमुदाहृतम्”।

ऋग्वेदः पुं० ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म्म० । वेदभेदे । स च मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋक्पञ्चसप्तमाण्डलवर्गात्मकः संहितारूपो ग्रन्थः । तत्र दश मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः “अग्निमीळे” इत्यादीनि आग्नेयानि १९१ सूक्तानि तानि शतर्चिभिर्दृष्टानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि ।

द्वितीये शौनकगृत्समदर्षिदृष्टे चत्वारि अनुवाकाः । त्वमग्न इत्यादीनि ४२ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि । शौनको गृत्समद ऋषिरेतन्मण्डलद्रष्टा स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्” सर्वानु० उक्ते । ‘त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

आङ्गिरस उच्यते" इति श्रुत्यनुक्रमणिका। ऋग्वेदभाष्यम्।

तृतीये विश्वामित्रदृष्टे पञ्चानुवाकाः सोमस्य मेत्यादीनि ६२ सूक्तानि। तानि च आग्नेयानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि।

चतुर्थे वामदेवर्षिदृष्टे पञ्चानुवाकाः। आग्नेयानि त्वा ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि। आद्याध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि।

पञ्चमे आत्रेयबुधगविष्ठिराद्यार्षिके षड् अनुवाकाः ८७ अबोध्यग्निरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चत्वारि सिद्धानि अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्तानि।

षष्ठे भरद्वाजदृष्टे षडनुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यादीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्जं विनियुक्तम् सिद्धानि अध्यायोपाकरणे विनियुक्तानि।

सप्तमे वसिष्ठदृष्टे ६ अनुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४ सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगोऽनुक्तत्वात् नोक्त आकरे दृश्य।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनानार्षिके। दशानुवाकाः। इन्द्रादिदैवत्यानि "मा चिदन्यद्वि" इत्यादीनि १०२ सूक्तानि महाव्रतादौ विनियुक्तानि।

नवमे वैश्वामित्रमधुच्छन्दआद्यृषिके सप्तानुवाकाः पावमानसोमादिदैवताकानि स्वादिष्ठयेत्यादीनि ११४ सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहणे च यथायथं विनियोगः।

दशमे मण्डले आप्त्यत्रितार्षिके द्वादशानुवाकाः अग्ने बृहन्नित्यादीनि १९१ सूक्तानि आग्नेयादीनि। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीत्यादि कर्मसु विनियुक्तानि। इत्येवं दशसु मण्डलेषु १म० १९१, २म० ४३, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म० ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०२, ९म० ११४, १०म० १९१। इत्येव समष्टिभूतानि १०२८ सूक्तानि। सूक्तानि च एकद्व्यादिवर्ग घटितानि यथायथं तत्सूक्तेषु द्रष्टव्यानि। एतत्सङ्ख्या च वालखिल्यसहितानां तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूहभाष्ययोः स्पष्टम्। तस्य च प्रकारान्तरेण विभागः तस्य अष्टाष्टकानि प्रत्यष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्याया इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्र च वर्गाः २००६ संख्या चरणव्यूहोक्ता विंशतिसहस्रम् ततोऽप्यधिका। चरणव्यूहभाष्ये दर्शितविभागो दर्श्यते यथा।

"ऋग्वेदस्य चत्वारो विभागा भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ भेदा भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चक श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतयोः शाखाः पञ्च भवन्त्याश्वलायनी शाङ्खायनी शाकला बाष्कला माण्डूकायनेति तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्चतुःषष्टिमण्डलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निश्चितं विकल्पितम्। दश सप्त च पर्यन्तं संख्यातं वै पदक्रमात्। एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्राण्येतानि चतुर्दश शाखिनामितरेषां पञ्चाशीति। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामशीति पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम्। एकर्च एकपादश्च सप्तकश्च तथा स्मृतः। द्वौ वर्गौ द्विकृचौ ज्ञेयौ षट्कत्रयं शतञ्च स्मृतम्। चतुर्ऋचां पञ्चसप्तत्यधिकञ्च शतं तथा। पञ्चर्चास्तु द्विशतं सहस्रं रुद्रसंयुतम्। पञ्चशत्याधिकं तु षड्ऋचां च शतत्रयम्। सप्तऋचा शतं ज्ञेयं विंशत्यधिकाः स्मृताः। अष्टऋचा तु पञ्चाशत् पञ्चाधिकास्तथैव च। दशाधिकद्विसहस्रा पञ्चशाखासु निश्चिता। वर्गसंख्या न सूक्तस्य चत्वारश्चात्र कीर्त्तिता" चरणव्यूहः। वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते। तस्य व्यूह समुदाय, चतुर्वेदानां समुदाय व्याख्यास्याम इत्यर्थः। कथमेकोवेद तदुक्तं आरण्यके, "सर्वे वेदाः सर्वघोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच इत्येव विद्यादिति" तस्य चतुर्धा भाग कृत। तथा चोक्तं भागवते। "तेनासौ चतुरो वेदा. चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः। सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया। पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान्। ते तु धर्मपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्। ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः। चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः। क्षीणायुः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालत। वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्तान् हृदिस्थाच्युतचोदित। अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावन। ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये। पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभु। अवतीर्णो महाभागो वेद चक्रे चतु

विधम्। ऋगथर्वयजुःसाम्नोराशीनुद्धृत्य वर्गश। चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव। तासां स चतुरःशिष्यान् उपाहूय महामति। एकैकसंहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभ। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह। वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम्। साम्नां जैमनये प्राहात्तथा छन्दोगसंहिताम्। अथर्वाङ्गिरसं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे। पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः। बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम्। चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव।। पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमतिरात्मवान्। अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम्। तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभार्यादिभ्य ऊचिवान्। (इन्द्रप्रमतिसुतो माण्डूकेयः। माण्डूकेयसुत शाकल्य। शाकल्यशिष्यो देवमित्र') शाकल्यस्तत्सुत स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम्। वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात्। जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम्। बलाकपैङ्गवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः। बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम्। चक्रे बलायनिर्भज्य काशारश्चैव तां दधुः। बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः। श्रुत्वैव छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते" भाग० १२,६ अ०। "ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान्। ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह महामतिः। वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत्। जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्व्यासस्य धीमतः" विष्णु पु० स्कन्ध्रत्रयम्। "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैला सूत्रभाष्यमहाभारतधर्माचार्या' इति। जलतिबाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणा गर्गीशाकल्यबीत्यारभ्य साम्व्यायनमित्यन्ता साम्व्यायनगणा। एतेषां कौषीतकीसूत्रं ब्राह्मणम् आरण्यकं च। ऐतरेय इत्यारभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणा एषान्तु ऐतरेय आरण्यकं ब्राह्मणम्। आश्वलायनसूत्रम्।

तत्र यद्वक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदाविधाता भवन्ति। अपितु धन्ये चातुर्वेद्य तेन चत्वारोवेदाविधाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति सद्द्दार्थः। वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ता। ते यज्ञाः द्विविधा। अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रहुता। अग्नौ हूयमाना वैतानिकाः। अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च। अत्र गृह्यसूत्रे ब्रह्मयज्ञखण्डे "यहचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिः, यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यत् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथानाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते स्वधा अस्य पितॄन् उपक्षरन्ति इति। तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति। स्थानानि भवन्तीति पाठान्तरम्। शाकलबाष्कलौ २ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६। कौषीतकीय ब्राह्मणारण्यकाविति ८ अष्टभेदाः। अन्यच्च "वेदाश्च विकृतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः। दृष्टागमाभिधानेन व्यासेन कथितं पुरा' इति। अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा प्रकृतिर्योद्व्या विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्याम। तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम्। तदत्र चर्चेन वक्ष्यति। चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम्। ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा। तस्याध्ययनस्य गुरुः श्रावकः। तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः। श्रवणीयो वेदः। तस्य पारः समाप्तिः। इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम्। अपि चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति। तत्पारायणं द्विविधम्। प्रकृतिविकृतिरूपम् का प्रकृतिः?। प्रकृतिः संहिता। सा द्विविधा रूढा योगा च रूढा यथा। "अग्निमीळे पुरोहितमिति। योगा यथा। अग्निम् ईळे पुरोहितमिति। प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम्। अथ चतुष्पारायणं यथा। क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटा क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम्। क्रमशब्देन उभयसंहिता वाच्या। सा कथम्?। "अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं हि पठेत् क्रमम्। विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथोक्रमम्"। यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः। अन्यच्च वर्णक्रमः। अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके। "कथमभिद्यादित्यक्षरं चतुरक्षरं पञ्चः अर्द्धर्चश ऋकश'। इति ब्राह्मणम्। क्रमः संहितायाची कथम्?। पद प्रकृतिः संहिता इति भैश्क्षावचनात्। सा क्रमरूपा इत्यर्थः। क्रमपदः। क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे। विकृतिस्तु अष्टधा भवति। तत्र "जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डोरथोघनः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" इति एतासां मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम्?। जटानुसारिणी शिखा दण्डानुसारिणो मालालेखाध्वजोरथाः। घनस्तु उभयो-

देशानुसारी। तत्र अष्टापदके जटालक्षणम्। "क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्व्वम्। अभ्यस्य पूर्व्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते" अस्यार्थः। क्रमे यथोक्तं सति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत्। द्विवारम्पठेत्। अभ्यासप्रकारः। उत्तरमेव पूर्व्वम्। क्रमगतपदद्वयं गृहीत्वा पूर्व्वेण सह प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत्। ततः उत्तरपूर्व्वपदयोरभ्यासद्वारा पूर्व्वम् हिरण्मयोत्तरपदे अवसानम्। एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्श्यते। अग्निमीळ ईळेऽग्निमग्निमीळे ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम्। अथ दण्डलक्षणम्। "क्रमभुक्तं विपर्य्यस्य पुनश्च क्रमउत्तरम्। अर्द्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते। उदाहरणम्। अग्निमीळे ईळेऽग्निम् अग्निमीळईळेपुरोहितम् पुरोहितमीळेऽग्निमित्यादि ज्ञेयम्। अथ मालालक्षणम्। "ब्रूयात् क्रमविपर्य्यासौ अर्द्धर्चस्यादितोऽन्ततः। अन्तं चादिमयेदेवं क्रममालेति गीयते। माला मालेव पुष्पाणां पदानाङ्ग्रथिनी हिता। आवर्त्तने क्रमस्याथ क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः। अथ शिखालक्षणम्। "पदोत्तराञ्जटामेव शिखामार्य्याः प्रचक्षते। अथ लेखालक्षणम्। क्रमद्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्य्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्"। अथ ध्वजलक्षणम्। "ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगान्तादुत्तारयेद्यदि। वर्गे च क्वचि यत्र स्यात् पठनं स ध्वजः स्मृतः"। अथ रथलक्षणम्।"पादयोर्द्धर्चयो वापि सहोक्ता दण्डवद्रथः"। अथ घनलक्षणम्।"जटामुक्त्वा विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः"। अन्यच्च।"जटाद्या विकृताः प्रोक्ता क्रमपूर्व्वा मनीषिभिः"। इति विकृतिलक्षणान्युक्तानि। अध्ययने संहितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं घनपारायणमित्यर्थः। एतेषां शाखा पञ्च भवन्ति। एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः। ताः काः ?। आश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः। तेषामध्ययनम्। तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति। अध्यायाश्चतुःषष्टि। अग्निमीळे आयं देवायेत्यादि। चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः। मण्डलानि दशैव तु। अग्निमीळे–कुसुम्भकम् इत्यादि उपाकरणि प्रसिद्धानि इत्यर्थः। वर्गाणां परिसंख्यातम् सहस्रे षडुत्तरे। वर्गादिः आश्व-

लानां संख्या च बालखिल्यैर्विना ज्ञेया। षडुत्तरसहस्रद्वय वर्गा इत्यर्थः। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम्। दश सप्त च पञ्चमे। सप्तदशाधिकसहस्र सूक्तानीत्यर्थः। संख्यातं वै पदक्रमम्। एवं शतसहस्र च द्विपञ्चाशत्सहस्रकम् सार्द्धेन चतुर्दश शाकलानामितरेषां पञ्चाशीति। एकशतद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशत चतुर्दश शाकलानां संहितागोतिपदम् इन्द्रोमिरेकसप्रतिपदात्मकोऽवर्गोऽनास्ति। एतद्वीतीयापां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः। अथ बालखिल्यसहितपदसंख्या उच्यते। सर्व्वकन्तु त्रिपञ्चाशत्सहस्र शतसप्तकम्। पदानि च द्विनवति प्रमाणं शाकलस्य च। एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशत द्विनवति चाधिकानि पदानि इत्यर्थः। पदानि बालखिल्यस्य अर्कसंख्यागतानि च। अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृता सप्ताधिकद्वादशगतानि पदानीत्यर्थः। इत्याश्वलायनानाम् सांख्यायनानान्तु बालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते। शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्द्धं तथैव त्रिसहस्रयुक्तम्। शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारिंशश्च पदानि चर्चा। शाकल्योमाण्डूकानामस्य तत्संहितापदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतचत्वारिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः। पदानि बालखिल्यस्य षड्वर्ष्या शतानि च षड्शीत्यधिकानि वर्गा सप्तदशापि च। एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकानि बालखिल्यपदानीत्यर्थः। अष्टपञ्चाशत्पदात्मकत्वमस्य यस्त्विन्द्रो वर्गोनास्ति आश्वलायनानाञ्चतुर्थ्यात्मको वर्गः। इत्याश्वलायन सांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः। अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामशीति पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम्। एतत्पारायणं बालखिल्यैर्विना सङ्ख्यातम्। बालखिल्यानि पारायणे न सन्ति। तदुच्यते। ऋग्वेदान्तर्गत बालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकमित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्संख्या व्यतिरिक्तानि बालखिल्यानीति प्रसिद्धि" भाष्यम्। अत्र प्रधान शाखाभेदाभिप्रायेण पञ्चविधत्वमुक्तम् "ऋग्वेदस्य तु शाखा स्युरेकविंशतिसंख्यका" मुक्तिकोपनिषदि एकोनविंशतिभेदोक्ति मतान्तराभिप्रायेण अत एव मतान्तराभ्य इति मातृकाभाग॰ शाक्ये तथोक्तम्। अस्य उपनिषद्वेदस्तु उपनिषद्भाष्ये उक्तः। "ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः। सामवेद स्मृत पैतृकस्तस्माच्चाथर्वणं विः

मनु० ।"ऋग्वेदाधिपतिर्जीव" ज्यो०उक्ते जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्वं तेन तस्य वारे तद्दुले च तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिः करणीयम् "शाखाधिपे बलिनि वीर्ययुतेऽथवास्मिन्" । ज्यो०त० तदृध्यानं तु "ऋग्वेद पद्मपत्राक्षो गायत्रा सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः" इति विधा०पा० उक्तम् । ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि । ऋग्वेदिन् तत्पाठके ।

ऋघा स्त्री ऋह–बा०घन् किच्च । हिंसायाम् । "कविशस्त ऋघावान्" ऋ० १,१५२,२, "ऋघावान् हिंसक" भा० । "महाव्रातस्तुवि कूर्मिर्ऋघावान्" ऋ०२,२०,२ ।

ऋच स्तुतौ तुदा० पर० सक० सेट् । ऋचति आर्चीत् । आनर्च । कर्मणि ऋच्यते आर्चि । "याभ्यां गायत्रमृच्यते" ऋ० ८,२८,१० "ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम्"७,७०,६,

ऋच् स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच–करणे क्विप् । वेदमन्त्रभेदे "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्"जै० । "ऋचो यजूंषि सामानि निगदामन्त्राः" कात्या० १२,१, । "ऋगादयो निगदान्ताश्चत्वारोमन्त्राः । तत्रार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र "समिधाग्निं दुवस्यत" इत्यादौ यत्र पञ्चत्वेव समाप्तोऽर्थोऽस्यते तत्रार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "सुसमिद्धाय शोचिषे त त्वा समिद्भिरङ्गिरः" इत्यादौ अपर्यवसितोऽर्थस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादानियतानि वाक्यसामानि सा ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोग तथापि तत्र विशेषणं गीति विशेष्याण्यक्षराणि शास्त्रोक्तविशेषणा विशेष्ये वृत्तिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्युच्यते तथा च "कवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति" "अच्युध्वूढ साम गायति" प्रजापतेर्हृदयमनृच गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अत ऋगक्षरातिरिक्ता स्तोभादिश्चाश्च तत् सामशब्देनोच्यते । ननु यदि रथन्तरादिशब्दा गीतेरेव वाचका तदा"रथन्तरेण स्तुवीतेति" कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः स्वयंस्तुतिवाचकत्वाभावादृगक्षरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं भवतीति नोक्तदोष । निगदा प्रैषा परसम्बोधनार्थाः "प्रोक्षणीरासादय" "अग्नीदग्नीन्विहर" इत्येवमादय । ननु निगदा अपि यजूंष्येव ततः किमर्थं पृथगुक्ताः । उच्यते "उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति" धर्मभेदेन यजुःष्वन्तर्भावशङ्कया पृथगभिधानम् । वस्तुतस्तु निगदाना यजुष्ट्वमेव परसम्बोधनार्थत्वात् उच्चैर्निगदेनेति धर्मभेद न च धर्मभेदाद्भेद ऋक्सामयोरपि क्वचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अतस्त्रैविध्यमेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् "अहेर्बुध्न्यमन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः" ऋच सामानि यजूंषीति तीन्वेदान्विदन्तीति 'त्रिविद' त्रिविदा सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च य मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहित तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृचा च साम्ना चाध्येतृप्रसिद्ध्यैव भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते" कर्कः । "ऋचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथम्" ऐत० "त्रिधा विहिता वागृचो यजूंषि सामानि" शत०ब्रा० ६,६,२,४ । "ऋचः सामानि जज्ञिरे पुरुषसू०। "तदेतदृचाभ्यनूक्तम्"छा०उ०। २विप्र उक्तरे निरु०। समासे तदन्तात् अच् । अर्द्धर्चः एकर्चम् द्व्यृचं बह्वृचम् इत्यादि । सङ्क०। अध्येतर्य्येव अच् । अन्यत्र बह्वृच इत्यादि पन्ये तु न अच् । अनृक् साम । प्राचुर्य्ये मयट् । ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "एतं यदृङ्मयं यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्" शत०ब्रा० ४, २,४,५ । भावे क्विप् । ३स्तुतौ ४पूजायाञ्च ।

ऋचस् त्रि० ऋच–बा०कसुन् । स्तोतरि । "गा अर्वतोनृन्नृचसे रिरीहि" ऋ०६,२६,५ ।"ऋचसे स्तोत्रे"भा०

ऋचसे अव्य० ऋच–तुमर्थे असेन् । स्तोतुमित्यर्थे । "प्र वां स मित्रावरुणावृचसेन वानि"ऋ० ७,६१,६ ।

ऋचीक पु० ऋच–ईकक् ।१दिव्य पुरुषे सविन्द्रभेदे ।"दिव पुत्रो हृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसु । सविता स ऋचीकोऽर्कोभानुराशावहोरविः"भा०आ०१अ० । भृगुवंश्ये २जमदग्निपितरि ऋषिभेदे । "तत्रियियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यपत्युपादयाश्च पुत्र भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम् । यः शरोषाच्युतोगर्भात्मातुर्मोक्षाय भारत । । आरुषी तु मनो कन्या तस्य पत्नी मनीषिणं । और्वस्तस्यां समभवदूरु भित्त्वा महायशाः । महातेजाः महावीर्य्योबाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्" भा० आ० ६६ अ० । तस्य चरितम् । भा०अनु०प०४अ० विस्तरेण वर्णितम् संक्षेपतस्तु हरिवंशे २८अ० यथा "गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । ततः प्रीतोऽभव-

भर्त्ता भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्पयामास चरुं गाधेस्तथैव च । उवाचाहूय तां भर्त्ता ऋचीको भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरुरयं त्वया माता त्वयं तव । तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्त्रियर्षभः । अजेयः क्षत्त्रियैर्लोके क्षत्त्रियर्षभसूदनः । तवापि पुत्रं कल्याणि ! धृतिमन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह । गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वर । चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् । माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं क्षत्त्रियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् । तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्युपसृत्य च । ततोऽब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् । मात्रासि वञ्चिता भद्रे ! चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यते हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् समर्पितम् । एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् । ब्राह्मणापसद त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् । नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे ! तथाऽस्त्विति । उग्रकर्मा भवेत् पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् । इच्छन् लोकानपि मुने ! सृजेथाः किं पुनः सुतम् । शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि । काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्त्तुमेतद्द्विजोत्तम ! । ततः प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसो बलात् । भद्रे ! नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ! । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति । ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् । भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा । जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा । कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः । आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् । सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्त्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् । और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्य्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः । मध्यमश्च शुनःशफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः । विश्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः" । "अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव !" भा० आ० २अ० । २भरतसुतभुमन्युसुते नृपभेदे । "ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा । लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भूमन्युं नाम भारत ! इत्युपक्रम्य "पुष्करिण्यामृचीकश्च भूमन्योरभवन् सुत" भा० आ० ९४अ० ।

ऋचीष न० ऋच्–कीषन् । पिष्टपचनपात्रे हेम० ।

ऋचीषम पु० ऋचा स्तुत्या सम वेदे नि० ईत्त्व षत्वञ्च । अन्वर्थेन समानगुणे । "इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः" ऋ० १०,२२,२ । ऋचीषम । "यद्द्याव इन्द्र ! ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्" इत्यादिकया ऋ० ८,७०,५ । स्तुत्या समानगुणक" भा० "परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रम्" ऋ० ८,६८,६ । ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् यद्यप्यपरिच्छिन्नस्तथापि स्तुतियोग्यत्वात् विषयीकरोति तत्समम्" इत्यर्थे भा० । "अवचट ऋचीषमः" ऋ० ८,६२,६ । "इलड़ा परमज्या ऋचीषम" ८,९०,१ । "२दीप्त्या समे च "अहन् वृत्रमृचीषमः ऋचा दीप्त्या सम" भा० ।

ऋचेयु पु० राजभेदे । पूरुवंशवर्णने "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्" भा० आ० ९४अ० ।

ऋच्छ मोहे मूर्त्तौ (कठिनीभावे) अक० गमने सक० तुदा० पर० सेट् । ऋच्छति आर्च्छीत् आनर्च्छ । उपसर्गात् ऋत्यादेर्वृद्धिः प्रार्च्छति उपार्च्छति । "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तेन प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् प्रऋच्छो प्रादि० ब० । प्रऋच्छकः इत्यादौ न वृद्धिः अत्र प्रस्य गमेरुपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात् ।

ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ–कर्मणि करणे वा घञ् । वेश्यायाम् । उज्ज्वल० साधारणत्वेन सर्वगम्यत्वात् इन्द्रियमोहजननसाधनत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् ।

ऋज गतौ अर्जने (बलाधाने) अर्ज्जने च भ्वा० आत्म० सक० स्थैर्य्ये अक० सेट्। अर्ज्जते आर्ज्जिष्ट आनृजे।

ऋज भर्ज्जने इदित् भ्वा० आ० सक० सेट्। ऋञ्जते आर्ञ्जिष्ट। ऋञ्जा बभूव आस चक्रे। ऋञ्जान।

ऋजिप्य त्रि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप-यत् पृ०। ऋजुगामिनि "ऋजिप्य श्येन प्रुषितप्सुम्" ऋ० ४, २८,२। "ऋजु आप्नोति गच्छतीत्यृजिप्य" भा०। "ऋजिप्य इमिन्द्रावत" ४,२७,४।

ऋजिश्वन् पु० राजभेदे "अवमृध्यदृजिश्वने दान दाशुषे" ऋ०६,२०,७। ऋजिश्वने एतन्नामकाय राज्ञे' भा०।

ऋजीक त्रि० ऋज-गतौ ईकन् किच्च। १इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व०। उपानीकशब्दे उदा० करणे ईकन्। ३साधने च "आविरृजीको विदथा" ऋ० ४,३८,४। "आविरृजीका आविर्भूतसाधना" भा०।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति ई-गतौ क्विप् पृ०। ऋजुगामिनि वाच्ये "ऋजीते! परि वृङ्धि नोऽश्मा" ऋ०६,७५,१२। "ऋजु गच्छति ऋजीतिरिषु" भा०।

ऋजीष न० अर्ज्यते रसोऽस्मिन् अर्ज्ज आधारे कीषन् ऋजादेशः। १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकारपात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम्। नरकगणनायाम् मनु'। "लोहशङ्कुमृजीषञ्च" नरकशब्दे विवृतिः। ३नीरसे सोमलताचूर्णे "सोमो राजामृत सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्" यजु० १९,७२ "ऋजीष नीरसं सोमलताचूर्णम्" वेददी०। ४गतसारे सोमे पु०।"समुद्रे न इति ऋजीषकुम्भ स्रावयति"कात्या० १०,९,१।"गतसार सोम ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्" कर्क। यथा मादकद्रव्यस्याभिषवणेन सारांशे स्रुते अवशिष्ट नीरसभागः (सिटि) अवतिष्ठते एव सोमस्याभिषवणे नि सारांश ऋजीष इत्युच्यते। कर्मणि कीषन्। ५अभिषुते सोमे च "कुशिकासान' मघवनृजीषिन्"। ऋ०३,४२,५।"ऋजीषिन्! सोमवन्!"भा०।"अन्तरिक्षादृजीषी" २,४६,२।"ऋजीषी सोमवान्" भा०। तैत्ति० अस्य निरुक्तिर्दर्शिता"तेनांशुमद्यद्भिषुणोति तेनर्जीषि" तत आतार्थे तारका० इतच्। ऋजीषित नीरसतया जाते त्रि०। ऋजीष द्रव्य देयत्वेनास्त्यस्य इनि। ऋजीषिन् गतसारसोमद्रव्यस्य प्रदाने देवे "इन्द्र! सोम सोमपते पिबेम माध्यन्दिन सवन चारु यत्ते। प्रपुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्! विमुच्या हरी इह मादयस्व" ऋ० २,१२ १, ऋजीषशब्देन गतसार सोमद्रव्यमुच्यते" भा०।

ऋजु त्रि० अर्जयति गुणान् अर्ज्ज-कु नि० ऋजादेश। १प्रगुणे २सरले अवक्रे। सरलस्य बहुगुणार्ज्जकत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप्। "ऋज्वीर्दधानैरवतस्य कन्धराः" माघः। "ऋज्वायता स्नेहमिव स्रवन्ती" भट्टिः 'उमा स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" कुमा०"ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः" मनु ते दण्डाः।"ऋजवोदर्भाः"गोभि०सू०। नान्दीमुखादौ दैवे पैत्रे च दर्भा ऋजव कार्या। "धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः" या०। तत वेदे बा० प्रकारे धाच्। ऋजुधा सरलप्रकारे अव्य० "यज्ञमेव तदृजुधा प्रतिष्ठापयति" ऐत०। भावे पृथ्वा० इमनिच्। ऋजिमन् सारल्ये अकौटिल्ये पु०। भावे तल्। ऋजुता तदर्थे स्त्री "ऋजुतां नयत स्मरामि ते" कुमा०। त्व। ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् ष्यञ् आर्ज्जव न० तत्रार्थे। ४अनुकूले ५कल्याणे। "ऋजुहस्ता ऋजुवनि" ऋ० ५,४१,१५।"ऋजुहस्तास्तदनुकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना"भा०। ६शोभने च"धारवाकेष्वृजुगाय"। ऋ०५,४४,५"ऋजुगाय! शोभनस्तुतिक"भा०। ७वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः। ऋजु सम्मर्द्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्। अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल। सुभद्रा च महाभागा तव राजन्! पितामही" भाग० ९,२४, श०२५,२६। ऋजुत्वञ्च आर्ज्जवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्पष्टार्थत्वम्। "धर्मशास्त्रमृजुमिमिताक्षरे" मिता०।

ऋजुकाय पृ० ऋजु कायोऽस्य। १कश्यपमुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे त्रि०।"तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"भाग०२,२८,९।[हारिणि २वाद्ये पु०।

ऋजुग त्रि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड। १सरलव्यव-

ऋजुरोहित न० कर्म०। सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः "रोहितं रुधिरे प्रोक्तमृजुशक्रशरासने" विश्वोक्तेः उत्पातरूपके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्"अमरे'"सन्तानवधनुर्देवायुध तदृजु रोहितम्' हेमचन्द्रे च तदेव ऋजु चेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विशिष्टनामेत्यवधेयम्।

ऋजुसर्प पु० कृष्णसर्पवत् नित्यसमा०। सुश्रुतोक्ते दर्वीकरविशेषे सर्पभेदे। "तत्र दर्वीकरा इमुपक्रम्य' ऋजुसर्पः

श्वेतोदरो महागिरा अलगर्द्दश्चाशीविष" इति उक्तम् ।

ऋजूक पु० अज–बा० ऊकङ् । देशभेदे विपाशानदी जन्मभूमौ । ऋजूके भवा अण्–टाप्० । आर्जीकीया तत्प्रभवायां विपाशायाम् "इमं मे गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शतुद्रि । स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये । शृणुह्या सुषोमया" ऋ० १०,७५,५, इमामृचामुदाहृत्य निरुक्ते आह । "आर्जीकीया विपाडित्याहुः ऋजूकप्रभवा ऋजुगामिनी वा" तेन विपाशानद्युत्पत्तिस्थानमृजूक इति गम्यते ।

ऋजूकरण न० अनृजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे च्वि+कृ–करणे ल्युट् । १सरलतासम्पादनसाधने सुश्रुतोक्ते १यन्त्रव्यापारभेदे । "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यपवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणोञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्ज्जूकरणप्रक्षालनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशति" सुश्रु० । २तथाभूतव्यापारमात्रे च ।

ऋजूयत् त्रि० ऋजु गच्छति ऋतु गच्छति वा ऋजु+अत+–वा क्यच् ऋजूय–पृषो० तस्य जो वा शतृ । १ऋजुगामिनि २ऋतुगामिनि च "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १,८६,१, श्रुतिमाश्रित्य "ऋजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति" निरुक्तम् ।

ऋज्र पु० ऋज–गत्यादिषु रन् नि० । १नायके उज्ज्वल० । २ऋजुगामिनि त्रि० । "सू मन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा" ऋ० १, १७४,५ । "ऋज्रा ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋज्रा वाज न गध्यम्" ऋ० ४,१६,११ ।

ऋज्वी स्त्री ऋजु+स्त्रियां वा ङीप् । १आर्ज्जववत्यां स्त्रियाम् ऋजुशब्दे उदा० । सू०सि० उक्ते ग्रहाणां २गतिभेदे । "वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रा शीघ्रतरा ग्रहाणामष्टधा गतिः । तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू०। "तत्राष्टविधगतिषु अतिशीघ्रेत्यादि समेत्यन्ता इत्येव पञ्चधा गति ऋज्वी-मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगा अनुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्येऽभिधानात् उभयासन्नत्वाच्च सानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

ऋञ्जमान पु० ऋजि–शानच् । मेघे उज्ज्वल० ।

ऋण गतौ तना० उभ० सक० सेट् । ऋणोति ऋणोति, ऋणुते आर्णीत् आर्णिष्ट । आनर्ण आनर्णतुः आनृणे । ऋणः ।

ऋण त्रि० ऋण–क्त । १गन्तरि । "यवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट्" ऋ० ६,१२,५ "ऋण शीघ्रगन्ता" भा० "उत ऋणेव यातय" १०,१२७,७ । ऋ–क्त नि० । २अवश्यदेये (धार) अर्थधा० मु न० । "ऋतावानमयमाना ऋणानि" ऋ० २,२७,४ । "ऋणानि श्रोतृभिरन्येभ्यो देयानि" भा० । "पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ०२,२८ ९ । "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि । अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्यशोध्यत्वेन लौकिकमलौकिकञ्च । तत्र देवादित्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा अवश्यशोध्यत्वादलौकिकर्णत्वम् अशोधने पापहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् । ऋणानपक्रियाया उपपातकशब्दे उक्तशास्त्रेण पापहेतुत्वम् । "देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः । ऋणवान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा । देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः । अन्नवित्तय पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा । श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत् । ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा" विष्णुधर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्य" मिता०श्रुतिः । "न च जातमात्रोऽकृतदाराग्निपरिग्रहोयज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेत्" मिता० । "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः" । "महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रित" मनुना क्रमेण चातुराश्रम्यपक्षमाश्रित्योक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रज्याधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८२९ पृ० उक्तम् । अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्चर्णं दर्शितं भा० आ० १२० अ० । "ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि । पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः" इत्युपक्रम्य "यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् । पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्" "ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितॄणामथ विप्राणामतिथीनाञ्च पञ्चमम्" अनु० २७अ० । "ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात्" "अथ-जपीड भगवन्नमन्त्रमवेहि मे" "यथोपपन्ने पूर्वेषामनृण निर्मोक्षसाधनम्" रघु० । लौकिकमृणम् (धार) (कर्ज)

ऋणादानशब्दे वक्ष्यते। २दुर्गे ३भूमौ ४जले च मि० को० प्रवत्सरकम्बलवसनस्य दशपूर्वकात् वत्सरादेर्द्वि प्रार्णम् वत्सरार्णं कम्बलार्णं वसनार्णम् दशार्णो-देशो दशार्णा नदी। ऋणार्णोधमर्णर्णमृणमृणार्णम्। बीज-गणितोक्ते कुतश्चित् राश्यन्तराद्वश्यं वियोज्यसंख्यान्विते पदार्थे। तत्स्वरूपकसंख्याया सजातीयेन विजातीयेन धनेन च योगवियोगादिक्रियादिक बीजग०उक्तं यथा।

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। योगे युति स्यात् क्षययो स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः। उदा०। रूपत्रय रूपचतुष्टय च क्षय धनं वा सहित वदाशु। स्वर्णं क्षयं स्व च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयो सङ्कलनाम-वैषि। अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि। यानि क्षयगतानि तान्यूर्द्धविन्दूनि। न्यास रू ३ रू ४ योगे जात रू ७ न्यास रू ३ रू ४ योगे जात रू ७। न्यास रू ३ रू ४ योगे जात रू १। न्यास रू ३ रू ४ योगे जात रू १। एव विभिन्नेष्वपि। धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। संशोध्यमान स्व-मृणत्वमेति स्वत्व क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च। उदा०त्रयाद्द्वय स्यात् स्वमृणाद्ऋण च व्यस्त च संशोध्य वदाशु शेषम्। न्यास रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १। न्यास रू ३ रू २ अन्तरे जात रू १। न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू ५ न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू ५।

गुणनभागे करणसूत्र वृत्तार्द्धम्। स्वयोरस्वयो स्व वध स्वर्णघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम्। उदा०। धन धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वय त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात्। न्यास रू २ रू ३ धन धनघ्न धनं स्यादिति। रू ६। न्यास रू २ रू ३ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६। न्यासः रू २ रू ३ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जात रू ६। न्यास रू २ रू ३ ऋण धनगुणमृण स्यादिति जातं रू ६। इति धनर्णगुणनम्।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति। उदा०। रूपा-ष्टकं रूपचतुष्टयेन धन धनेनर्णमृणेन भक्तम्। ऋण ध-नेन स्वमृणेन किं स्याद्द्रुत वदेद यदि बोबुधीषि। न्यास रू ८ रू ४ धन धनहृतं धन स्यादिति जात रू २। न्यास रू ८ रू ४ ऋणमृणहृत धनं स्यादिति जात रू २। न्यास रू ८ रू ४ ऋणं धनहृतम् ऋणं स्यादिति जातं रू २। न्यास रू ८ रू ४ धनमृण-हृतमृणं स्यादिति जात रू २। इति धनर्णभागहार।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। कृति स्वर्णयोः स्व स्वमूले धनर्णे न मूल क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात्। उदा०। धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गः क्षयस्य च ब्रूहि सखे ममाशु। न्यासः रू ३ रू ३ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९। धनात्मका-नामधनात्मकानां मूलं वदाशु च पृथग्वदाशु। न्यास रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३। न्यास रू ९ एषामवर्गत्वा-न्मूलं नास्ति। इति धनर्णवर्गमूले।

खसङ्कलनव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। खयोगे वि-योगे धनर्णं तथैव च्युत शून्यतस्तद्विपर्य्यासमेति। उदा० रूपत्रयं स्वं क्षयग च खं च किं स्यात् खयुक्तं वद खा-च्च्युतं च। न्यास रू ३ रू ३ रू ० एतानि खयुतान्य-विकृतान्येव। रू ३ रू ३ रू ० एतानि खाच्च्युतानि रू ३ रू ३ विपर्य्यस्तानि"।

"छेदं गुण गुण छेद वर्ग मूलं पदं कृतिम्। ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला०।

ऋणकाति त्रि० ऋणवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य। अवश्यफलदायकस्तुतियाजिनि "शासद्दिन्द्रऋणकातिमदा-भ्यम्" ऋ० ८,६१,१२। ऋणकातिः ऋणवदवश्यफल-प्रदस्तुतिक भा०।

ऋणच्चय पु०नृपभेदे "ऋणच्चयस्य प्रयता मघानि" ऋ० ५, ३०,१२, "ऋणच्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञ" भा० "ऋणच्चये राजनि रुशमानाम्" ऋ० ५,३०,१४।

ऋणचित् पु० ऋणमिव चिनोति चि—क्विप्। ऋणस्येव स्तोतृकामस्याधायके यजमाने। "स ऋणचिदृणया ब्रह्मण-स्पति" ऋ० २,२३,१७। ऋणचित् स्तोतृकामऋणमिव चिनोति" भा०।

ऋणदास पु० ऋणात् मोचनेन कृतोदास। दासभेदे। "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागत। अनाकाल-भृतस्तद्वदाहित स्वामिना च य। मोक्षितो महतश्च-र्णाद्युद्धे प्राप्त पणे जित। तवाहमित्युपगत प्रव्रज्या-वसित कृत। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृत। विक्रेता चात्मन शास्त्रे दासा पञ्चदश स्मृता" नारद। "गृहे दास्याञ्जातो गृहजात। क्रीतोमूल्येन, लब्ध प्रति-ग्रहादिना। दायादुपागत पित्रादिदास। अनाका-लभृतोदुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः। आहित स्वामिना धनग्रहणेनाधितो नीत। ऋणमोचनेन दास-त्वमभ्युपगतः ऋणदास" मिता०।

ऋणमत्कुण पु० ऋण परकृतं ममैवेति कुणति कुण-क

उपस्थपेति स०। प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दर०। स हि परकीयार्थस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम्।

ऋणमार्गण पु० ऋणं मार्गयते परणं स्वगतत्वेन प्रार्थयते मार्ग–ल्यु ६त०। (जामिन) प्रतिभुवि हारा०।

ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया मुच–करणे क्तिन्। ऋणशोधने त्रिका०। ऋणमोक्षोऽप्यत्र हारा०।

ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति मुच–णिच्–ल्यु ५त०। काशीस्थे तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम्।

ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम्। ऋणग्रहणसूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमसुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे। तल्लेखनप्रकारादि मिता० दर्शितं यथा "तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति। शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारद। "लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा। असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति" तत्रान्यकृतमाह। "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या०। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादि परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमिति यावती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमद्वक्ष्यमाणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्त्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्या "कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः। प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाप्यलेखकमिति" स्मरणात्। अपि च "समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्" या०। समा संवत्सरः मासः चैत्रादिस्तदर्द्धं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अहस्तिथिः प्रतिपदादि। नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिः ब्राह्मणादिः। स्वगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितम्। तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति। आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदिपदग्राह्यस्य जाति स्वाचारादेर्ग्रहणम्। एतैश्चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः। किञ्च "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" या०। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिंल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत्। तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या०। तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो विलिखेयुस्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः। यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या०। ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह। "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते" या०। यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः। बलोपधिकृतादृते। बलेन बलात्कारेण, उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना। नारदोऽप्याह "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथेति"। तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च सर्वं लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारे बन्धकव्यवहारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावदेव पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथाह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणम् गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिन् तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेवम्भूतं लिखितं प्रमाणम्। राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽस्त्यभिप्रायः। लेख्यप्रसङ्गेन लेख्याङ्कमप्यत्र लिखि-

रेव देयमित्याह "ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा व्याध्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । तस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् "एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति" । इत्थं पत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि "लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति" । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतस्तेन तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयन्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाह "आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते" । सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापकरणानधिकारेणाऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदाधिर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्ययुक्तमेव । "फलभोग्यो न नश्यतीति" सत्यम् । तदप्येतस्मिन्नेवापवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति । "देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" या० । व्यवहारक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहारक्षमत्व चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन् तस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अग्निना, छिन्ने द्विधाभूते सति हि भवति । एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनमात्रापेक्षया कालो दातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथा ह नारदः "लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालक-रणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति" । सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । "अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति" स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तलिखितादिभिः शोधनीयम् "सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः क्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः" या० उक्ते ।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र । स्मृत्युक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारभेदे "तेषामाद्यमृणादानमित्यादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि । तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिता० दर्शितं यथा "अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति । "अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" इत्येवमन्तेन । तच्चर्णादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति" तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् । "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा" या० "मासि मासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतं धर्म्यं भवति ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासि मासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुष्पञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम् । "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०)कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन "कायिका कालिका चैव कारिता च तथाऽपरा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा"

इत्युक्तम् "कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका। प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता। वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता। वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति"। गृहीतविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह। "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्" या०। कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगा ये उत्तमर्णं धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगामिनस्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव। एतदुक्तं भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्तमर्ण आददीत मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति। इदानीं कारिता वृद्धिमाह। "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या०। "सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सबन्धके अबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः। क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्। अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धत" इति। यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम्। "यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत्। ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति तेनैवोक्तम्। "कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्। ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा। यथाह "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्। तन्ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति"। अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः "पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः। वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः"। अविवक्षिता अनाकारिता इति। अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह। "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्" या० "पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाञ्च पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति। पोषणञ्च क्षीरपरिचर्यार्थिनः। अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह "रसस्याष्टगुणा परा। वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परा" या०। "रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य सकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते। तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा। वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति"। मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम्। "धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति" शद क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि। लवो मेषोर्णा चमरीकेशादि। वाह्यो बलीवर्दतुरगादि। धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति। अस्याधमर्णयोग्यतापेक्षया दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या। एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम्। पुरुषान्तरसङ्क्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकधा प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यात्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते। सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासम् प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात् पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता"। सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति। उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति। सकृदाहृतेति पाठे पुनः प्रतिदिनम्प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधमर्णाद्दाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम्। तथा गौतमेनाप्युक्तम् "चिरस्थाने द्वैगुण्यम् प्रयोगस्येति" प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिमतः। चिरस्थान इति निर्देशाच्चान्वहं वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः। कृतप्रयोगधर्मा उक्ताः साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते। "प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्। साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्" या०। प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति। धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः। "धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति" धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन, छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादेर्ग्रहणेन, आचरितेन अभोजनेन। पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना

उपचयार्थे प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्य्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतङ्कात्यायनेन "पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं प्राप्नुयाद्दममिति" । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् । राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति पणानुसारेण । धनिने तद्धनन्दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिता "राज्ञा तु स्वामिने विप्रः सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति" या० । साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत् सत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । बहूत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह । "गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्" या० । समानजातीयेषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको दाप्यो राज्ञा, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः" या० । अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात् साधिताद्दशकं शतं दाप्यः प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशममंशं राजाधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः साधितस्यार्थस्य विंशतितमम्भागम् उत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितः "निह्नवे भावितो दद्यात्" इत्यादिना । सधनमधमर्णिकम्प्रत्युक्तमधुना निर्द्धनमधमर्णिकम्प्रत्याह । "हीनजातिम्परिक्षीणमृणार्थं कर्म्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्" या० । ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिम्परिक्षीणं निर्द्धनमृणार्थमृणनिहृत्यर्थं कर्म्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत्तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्द्धनः शनैःशनैर्यथोदयं यथासम्भवमृणन्दाप्यः । अत्र हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजाते रुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्म्मणापि समं कुर्य्याद्धनिकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति" । उत्तमर्णेन धनं निष्पीड्योत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णं कर्म्मणा कुर्य्यादित्यर्थः । किञ्च "दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् । मध्यस्थस्थापितं तत् स्याद्वर्द्धते न ततः परम्" या० । उपचयार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्द्धं न वर्द्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धत एव ।

इदानीन्देयमृणं यदा येन च देयन्तदाह । "अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणन्तु कृतम्भवेत् । दद्युस्तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि" या० । अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतन्तदृणं कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । "न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतम्पिता । दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तथा" या० । पत्या कृतमृणं योषिद्भार्य्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात्तथा भार्य्याकृतम्पतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थादृते इति सर्व्वशेषः अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् "कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तन्न विद्वान् विचालयेत्" इति मनुः (अध्यधीन दासः)। तदभावे तद्दायहरैर्देयमिति वक्ष्यते । पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह "सुराकामद्यूतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानन्तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्" या० । सुरापानेन यत् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवन्दिमल्लादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् 'धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति' स्मरणात् । एतदृणं पित्रा कृतं पुत्रादि पौत्रिककादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कन्तच्छेषमेव वा । न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्" इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् "मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानध्याभवेयुरिति"।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् । न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह । "गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" या० । गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्राणां रञ्जकः । व्याधो मृगयुः एषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीविनस्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते । पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् । स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति" या० । "म्रियमाणेन प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत् प्रतिपन्नं तत्तत्कृतमृणं देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहाभावात् उच्यते । "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानशङ्कायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्फुटीकरिष्यते । नान्यत् स्त्री दातुमर्हतीत्येतदपि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते 'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्' इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्र सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति । पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तन्नितयमाह 'पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिपरिप्लुते । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" या० । पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽचिकित्स्यरोगव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यं देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्यत्र तावत्कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । "नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः । ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति" प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः । "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति गद्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते" । यद्यपि पितृमरणादूर्द्ध्वं स कोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न ऋणभाग् भवति । यथाह "अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति" । तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते । "अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती । विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः" इति तस्मात् । "अत पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात् पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति" । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्यापि अधिकारः "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति" गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः, स्वांशानुरूपेणर्णं दद्युः । अविभक्ताश्चेत् सम्भूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूत एव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः "अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरमिति" । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु" इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात् साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । एवं यावत्तुरीयं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमदत्तधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके स्फुटयिष्यते । ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारो दर्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह । "रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" या० । अन्यदीयं द्रव्यमन्वयक्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तद्रिक्थं विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तम् भवति यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतम् ऋणं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः, स तथैव ऋणं दाप्यः । यो यदीयां योषितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन ऋक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः । पुत्रस्त्वनन्याश्रितद्रव्यमृणं दाप्यः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् मातृपितृसम्बन्धि द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्य न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्य पुत्रहीनस्य ऋक्थिन ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमेण ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे (तथाभूतः) पुत्र इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहरा पितुरिति" पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्थग्रहणासम्भवात् । योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते "न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते" इति स्मरणात् । तदर्थं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तं पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च ऋक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुत्रहीनस्य ऋक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि ऋक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितमसति पुत्रे ऋक्थग्राह सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । पुत्रे सत्यप्यन्य ऋक्थग्राही सम्भवति क्लीवान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि ऋक्थहरत्वाभावात् । तथा च क्लीबादीननुक्रम्य "भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः" इति वक्ष्यति तथा "सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषामिति" गौतमवचनात् । अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति ऋक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्व्वपतिकृतर्णापकरणाधिकारी भवत्येव । योषिद्ग्राहोऽयश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भ्वोन्तिमां प्रथमाम्, यथाह नारदः "परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाऽक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता" । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषाश्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता । अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणान्तयोः प्रतिकृतं दद्यात्तस्त उपाश्रित" इति । तथान्योऽपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैः दर्शितः "या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्" । प्रकृष्टेन धनेन सह वर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत् । तथा "अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति" । पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋक्थाभावेऽप्य ग्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकरणाधिकारो नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम् । "पुत्रहीनस्य ऋक्थिन" इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋक्थं गृह्णन्ति तदृणं दाप्या नान्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ तु ऋक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाह नारदः "क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते" इति सर्व्वं निरवद्यम् । यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रोदाप्य इत्युक्तस्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रदानन्तरं ऋक्थिग्रहणेन योषिदेवोच्यते "सैव चास्य धनं स्मृतमिति" स्मरणात् "यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति" च । ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्परं विरुद्धम् उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति, नैष दोषः अन्तिमस्वैरिणीग्राहिण प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रोदाप्यः । पुत्राभावे तु निर्द्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन "धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः" । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः, स्त्री च धनञ्च स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोः असतोः पुत्र ऋणभाक् । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्य्यृणभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्र ऋणभाक् ; पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्व्ववत् । पुत्रहीनस्य ऋक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धन स्त्रीहारिपुत्राः ऋणं कस्य दाप्याः ? इति विवक्षायामुक्तम्-

पौत्र दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कथं दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयरहितस्योत्तमर्णस्य यः रिक्थी रिक्थग्रहण-योग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्या । तथा च मारदेन "ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु" इत्यभिधायाभिहितम् "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति" । अधुना पुत्रपदविशेषे ऋणस्य ऋणप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति । "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्" या०। प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम् । भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च । अविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यञ्च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परा,ननुमत्या अनुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्द्ध्वन्तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । ननु-दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्याद्विभागाभावश्च आपस्तम्बेन दर्शितः "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इति । अत्र श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषु कर्म्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्व्वकर्म्मसु द्रव्येषु च । तथा हि "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इत्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्म्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति" हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य कर्म्मसु सहत्वं श्रूयते "जायापती अग्निमादधीयातामिति"। तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्म्मसु सहाधिकारः। तथा "कर्म्म स्मार्त्तं विवाहाग्नावित्यादि" स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्म्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्म्मसु पूर्त्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते "दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि" । येषु पुण्यकर्म्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्त्तानां भर्त्तुरनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । नतु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् "द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयमुपदिशन्तीति" अत्र द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन च पुनर्विभागाभावः यथा द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्ये दाने तिथिभोजनभिक्षादानादौ हि यस्मात् स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयः तस्माद्भार्य्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्भर्त्तुरिच्छया भार्य्याया अपि द्रव्यविभागोऽभवत्येव न स्वेच्छया यथा वक्ष्यति "यदि कुर्य्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः" इति । अधुना प्रातिभाव्य निरूपयितुमाह । "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । आद्यौ तु वितथे दाप्याविन्तरस्य सुता अपि" या० प्रातिभाव्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तच्च विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शनापेक्षायामेनं दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयमुर्व्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोऽस्तीति,दाने यद्ययं न ददाति तदाहमेवेदं धनं दास्यामीति, प्रातिभाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुत (सवृद्धिकम्)धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव मृते न निर्द्धनत्वेन वा अधमर्णेऽप्रतिकुर्व्वति । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्व्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह । "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः" या० यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवं गतः तदा-तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकम् ऋणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । "ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः" इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यात् न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पितुरृणं सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातमप्रातिभाव्यायातं च ऋणं यथाक्रममदृष्टगृहीतवित्तौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम् "खादकोवित्तहीनः स्यात्लग्नकोवित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति" तदपि लग्नक, प्रतिभूः खादकोऽध

मर्णः, तज्जनको यदि विश्वस्तः मृतस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकमपि गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः "गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः स्यात् तदृणं सुतः" इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशगते वेति । यत्रानेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । "बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदृणं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिता एवं दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्रंशमेवावृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं तु मृते सति" प्रातिभाव्यर्णदानविधिरुक्तः प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । "प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्" या० । यद्धनं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमेत्य दत्तम् । यथाह नारदः "यच्चर्णं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तु प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । ननु इदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्वि-गुणा परा" इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरपि सम्भवत्येव यद्वा पूर्व्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राक् वृद्धिरस्ति यथाह "प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" । अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति । तदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह "सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा" या० । हिरण्यद्वैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यातप्रायः यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः सम्प्रतिपन्ने कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः" इति कात्यायनवचनात् । सज्जने विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । "न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् । नैव रिक्थी न मित्रञ्च नचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्य्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्नापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियां प्रतीति" सन्दिग्धोऽभियुक्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । ऋणप्रयोगे द्वौ "विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति" । प्रतिभूर्निरूपितः " मिता०

व्याधिस्तु विवादेषाधिगन्ते ७।। इत्यादौ निरूपित ।

अत्र विशेषो वीरमि॰ व्यास "सबन्धे भाग आशीत षष्ठो भाग शतस्य तु । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृत" अत्र व्याधामपदं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । तत्रैव नारद ।"व्याघ्नलाभनिमित्तं यद्दानमादीयते धनम् । तद्रुपोदमिति ज्ञेयम् तेन वृत्ति कुसीदिनाम्"। अत्र गृहमन्याऽवस्थान लाभो वृद्धि तन्निमित्त तदुपयोजनम् । कुसीदपदार्थमाह वृह॰ । "कुसीदिनाम् सीदतश्चैव निर्विशङ्कं प्रदृश्यते । चतुर्गुणं गाहिणं कुसीदाख्यमतागतम्" । कुसीदिनाम् षीदतश्च अधमर्णात् इत्यर्थः । वृद्धौ विशेषमाह स एव ।"वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथोऽपरा । कारिता च शिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्क्षेत्राच्च फलं हेतोस्तु भोगलाभ प्रकीर्तितः" कर्मसंयुक्ता कायिका यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन स्थापितं तत्र सा कायिका । यथाह व्यास "दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता" प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिर्निवर्त्तते" । वर्त्तद्रव्ये विशेषमाह वृह॰ "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदशान्यवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके" कुप्यं त्रपुसीसादि षदः क्षेत्रफलं धान्यस्य पृथगुक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्त पुष्पफलादि । कात्या॰ "तैलानामेव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च" । सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वेषाम् । गुडादौ विभक्तिव्यत्ययेन सर्वत्रैत्यन्वय । वसिष्ठ "वस्त्रशुक्लमपाकानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा तिष्ठते वृद्धिः ऋतुकालानुसारिणी" कात्या॰ "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धि फलकृटाविकस्य च" फल फलज कार्पासादि आविकमाहन्यर्थात् कीट कीटोद्भव पट्टसूत्रादि आविकं कम्बलादि । वसिष्ठ "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालात् चिरकृतस्य तु" विष्णु "अनुक्तानां त्रिगुणा"। देशाचारभेदादुक्ताया अन्यथात्वमाह नारदः "अददानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारव्यवस्थया यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यच्च चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमप्यन्यत् तत्र देशेऽवतिष्ठते" । द्रव्यभेदेऽक्षयवृद्धिमाह वृह॰ "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतुपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते । किन्तु सदाऽर्थोपचये इत्यभिप्राय । वसिष्ठ "दन्तचर्माभ्यङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" पुष्पादौ पूर्वापरविरोध अधमर्णगमादेशापेक्षया समाधानीय । शिखावृद्ध्यादौ विशेषमाह वृह॰ "शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्" "कश्चिदप्रीतिकृतोऽपि वृद्धिर्भवतीत्याह" विष्णु॰ "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं शोधयिष्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात् तदन्यादृग्वृद्धिमाप्नुयात्" सामकं समक्षेशादिकं शोधयिष्यामीति प्रतिश्रुत्यैर्थः स इति पदं दामकसोपलक्षणम् । वृद्धीकाराभावे कचित् विषये वृद्ध्यभावमाह वृह॰ "न वृद्धिः प्रीतिदत्ते लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता" प्रीतिधने "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्" इत्युक्तस्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे लब्धाव्याधे याचितकाद्युपभोगे व्याये च कालातिक्रमेऽपि न वृद्धिः । कात्या॰ "धर्मकन्याशचद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च" धर्मकार्ये प्रतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते स्तबे पराजितधने च उपापापर्थमूल्ये क्रीतद्रव्यस्य पण्यस्य मूल्ये प्रातिभाव्यागतेषु सन्दिग्धप्रातिभाव्यागतेषु प्रायुक्तवर्त्तमानवाक्यत्वात् अत्र सर्वदेति विशेषणम् याचनेऽपि न वृद्धिरिति प्रदर्शनार्थम् । व्यासः "न वर्द्धते चिरस्य च मद्यशुल्कप्रतिश्रुतम्" । शुल्कं घट्टादिदेय राजकरादि । पूर्णावधौ ऋणदानासामर्थ्ये विशेषमाह मनुः "ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद् वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति । चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात्" । निर्जितां अभ्यस्तेनादायीतत्र नीताम् । करणमन्यदुपलेख्यं कुर्यात् । अदर्शयित्वा

साक्षिभ्यो देयद्रव्यमदर्शयित्वैव अधमर्णेन मया एतावती वृद्धिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारेण देयमृणं परिवर्त्तयेत् सवृद्धिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावमापादयेत् तदेव पत्रे साक्षिमल्लेख्यम् एतच्च यावतीं वृद्धिं तदा दातुं शक्नोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्य्यं तथाकृते सति द्विगुणातिक्रमेण वृद्धिर्भवतीत्यर्थः तथाकृते च वृद्धेरपि वृद्धिः तस्य सवृद्धिकस्य मूलस्थानीयत्वात् यथाह वृह० "पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्धाह्य चक्रमो। कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया। द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रवर्त्तते। भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात् सोदयमृणम्" ऋणग्रहणोपायाश्च मिता० उक्ताः उपायशब्दे च १२५५पृ० विस्तरेण दर्शिता। अवधिमध्ये सवृद्धिकसर्व्वदानासम्भवे क्रमेण दाने सलेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ०। "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वर्णिको धनम्। धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" उपगतशब्दे १२०१पृ० व्याख्यातम्। विष्णुः "अधमर्णदाने लेख्याभिधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्"(रर्हिद) प्रवेशपत्रादाने विशेषमाह नारद। "गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी। अददद्याच्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात्" "उदयं प्राप्तम्। सर्व्वस्वदाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्" या०।

तत्राशक्तौ विशेषमाह कात्या० "धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म्म कारयेत्। अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते"। अशुभकर्म्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च राजावेदनपूर्व्वकमेव कार्य्यमन्यथा दण्डमाह कात्या०। "यदि छद्मादनादिष्टमशुभं कर्म्म कारयेत्। प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वमृणान्मुच्येत चर्णिकः' अनादिष्टम् राज्ञाऽनिवेदितम्। ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० "ऋणं तु दापयेत् पुत्रम् यदि स्यान्निरुपद्रवः। द्रविणार्हश्च धुर्य्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम्। व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत् प्रदृश्यते। द्रव्यं तद्दापयेत्तु तस्याभावे पुरञ्जय!" कुटुम्बार्थे कृतर्णे विशेषमाह वृह० "पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः। यत् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद् गृही दातुमर्हति'। नारदः "शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकर्म्मकरैश्च यत्। कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटुम्बिना" शिष्य. वेदशिष्यः अन्तेवासी शिल्पशिष्य।

'कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थेऽसमर्थे तु गृहीतं व्याधिते तथा। उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतन्तु तत्। कन्यावैवाहिके चैव प्रेतकार्य्येषु यत् कृतम्। एतत् सर्व्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभो"। पुत्रकृते विशेषमाह नार० "पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा। कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत् पिता"। स्त्रियाः पतिकृतर्णदाने विशेषमाह कात्या० "भर्त्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया। प्रतिपन्ना च सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्"। नार० "दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा। या वा तद्रिक्थमादद्यात् यतो रिक्थमृणं ततः"। मातुर्निर्धनत्वेऽपि तत्कृतर्णं पुत्रेण देयमाह" नारदः "पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्। तस्या ऋणं हरेत् सर्व्वं निःस्वाया पुत्र एव तु"। सधनत्वे तामुद्वोढैव दद्यात्' यथाह कात्या० "बालपुत्राधिकार्थो स्यात् भर्त्तारं यान्यमाश्रिता। आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः"। अविभक्तर्णे विशेषमाह विष्णुः 'अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यात्"। नारद० "पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्। मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत् सर्व्वरिक्थिनः" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतमृणं विभक्तैरपि देयमाह मनुः। "ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः। दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः"। कामकृतर्णमाह कात्या०। "लिखितं सक्रकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम्। परद्रव्यं स्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं ऋणम्" सक्रकं लेखरहितम्। अनेकधनिसमवाये विशेषमाह कात्या०। "नानर्णसमवाये तु यद्यत् पूर्व्वकृतं भवेत्। तत्तद्देयापतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियात् परम्। एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्यादृणं समम्। ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्"। भिन्नदिवसे कृतं श्रोत्रियपूर्व्वकं देयम्। एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपद्देयम् धनाल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य देयमित्यर्थः। अत्र विशेषमाह कात्या० 'यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत्। तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्णात् द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्यादिकं करोति तस्मात् लब्धधनं तस्मै एव देयं तत्सत्त्वे नान्यस्मै इत्यर्थः। पैतामहपितृर्णयोरपि देयतामाह वृह० "पित्र्यं पूर्व्वमृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च। तयोः पैतामहं पूर्व्वं देयमेवमृणं

यदा । पितर्यपि विद्यमाने न च पुत्रो धनं हरेत् । देयं तदभिके ऋणं मृते पौत्रैस्तु दाप्यते । यत्र मातुः पौत्रेऽपि "नातद्धनिकर गोत्रणमाप्य मतेऽन्यथा" या॰ उक्ते । पुत्रपौत्रादिभिर्देयं ऋणं विशेषमाह विष्णुः "धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विसमाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नात ऊर्ध्वमनुयुक्तैः" प्रेते ऋणग्रहीतृव्यवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं संन्यस्ते प्रोषिते च सर्वस्मिन् तत् कालोत्तरं देयम् । एतच्च ऋणग्रहणस्य स्वीकृतधनस्य वा तत् प्रत्यादेयता ऋणापाकरणपद्धतिर्यस्य च मागृह्याग्निशाले । ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः "तपस्वी चाग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिनो भवेत्" । अन्यकृतपुण्यस्यान्यस्य सङ्क्रमाप्रसङ्गेरस्य निन्दार्थतया तेन तत्पुण्यभागतेति पर्य्यवसितोऽर्थः । कात्या॰ "उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे" तथा नारदः "याच्यमानं न दद्याद्य ऋणं वापि प्रतिश्रुतम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तस्य यावत् कोटिगतं भवेत् । तत कोटिगते पूर्वे वेष्टितक्रोध कर्म्मणा । अश्वः खरो हयो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" तेनर्णानपक्रियाया जन्मान्तरीयोनिप्राप्तिहेतुदुरदृष्टजनकत्वम् । ऋणग्रहणमेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तथात्वकृतेति गदाधर आह स्म ।

ऋणावन् त्रि॰ ऋण—वनिप् दीर्घश्च । ऋणवति । "ऋणावानं न पतयन्त मर्त्तैः" ऋ॰ १,१६८,७ । ऋणाशानस्मरणयन्तम्" भा॰ । "ऋणावा बिभ्यद्धनम्" ऋ॰ १०,३४,१० ।

ऋणान्तक पु॰ ऋणमन्तयति अन्ति—नामधा॰ ण्वुल् । मङ्गलग्रहे शब्दरत्ना॰ तत्सेवने ऋणमोचनात्तस्य तथात्वम् ।

ऋणापकरण न॰ ६ त॰ । ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।

ऋणिक त्रि॰ ऋणमस्त्यस्य ठन् । ऋणयुक्ते (खातक) "द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम्" या॰ ।

ऋणिन् त्रि॰ ऋणमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते (खातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" स्मृ॰ । "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वकर्म्मणि नियोजयेत्" । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैर्ऋणवान् भवति" श्रुतिः ।

ऋणिधनिचक्र न॰ तन्त्रोक्ते साध्यमन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तत्प्रकृतौसम्प्रकार उक्तः तन्त्रसारे "अथ ऋणिधनिचक्रम् । तद्यथा रुद्रया॰ "कोष्ठान्येकादशैवेह भेदेन पूरितानि च । अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु । इय इय लिखेत् तत्र विचारे तन्तु साधकः । शेषेष्वेककोष्ठेषु वर्णान् क्रमतस्तु लिखेत् सुधीः । षट्कानकादिपर्यन्तमिसरृष्टिच वेदलाकारमध्यमत्वकला तन्तु साध्यवर्णा । युग्मद्विप ग्रहियद्भरगुणनाग.ब्द्यामाख्यिवेदनागिन तन्तु साध्यकार्णा । नागाव्धमनाद्वृकटवाद्भनरङ्गेन प्राप्तोभयोरधिकशेषमृण धन स्यात् । अस्यार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्यञ्जनरूपेण उन्नततान् षट्कामान्तर्द्वैर्ग गतान्(मिलितान्)तथा साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण उद्भुतानि युग्माद्वैरङ्गैर्गुणयित्वा(सङ्कलय्य)अष्टभयाभिर्हृत्वा उभयोः साध्यसाधकयोरधिकम् ऋणं शेषं धन ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् । मन्त्रस्य ऋणी भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति चनी चेत् । तन्त्रान्तरे "मन्त्रस्य ऋणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च तस्मो यदा समफल कथितो मुनीन्द्रैः" । अन्यच्च "शून्येऽप्यशुभमवाप्नोति धने च विक्रमोऽभवेत् । ऋणे तु प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा रुद्रयामले "मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । शून्ये मन्त्रं विजानीयात् तस्मात् शून्यं विवर्जयेत्" । "तथा रुद्रयामलेरविपक्षदयस्तुवेदरसगुणाधानवभिर्गुणितानथ साध्यवर्णान् । दिगुणिरिश्रुतिगजाग्निशमीपुवेदैः पद्भिरद्भिभिस्तु गुणितानथ साधकार्णान्' इत्यादि वचनं विष्णुविषयम् रामार्चनचन्द्रिका कृतस्तादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा हि रुद्रयामलेऽत्यादावनन्तर "नामाद्यं कोष्ठमध्याभिऋन्यात् एकादिद्वादशगतक्रमेण" । तत्र रुद्रयामले "साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूर्वेद्युपद्वयया । गुणिते च हृतेऽष्टाभिर्यच्छेषं जायते स्फुटम् । तदङ्कं ऋणवान् एकादशाष्टकस्थितम्" इत्युक्ता षट्कानेत्याद्युक्तम् । प्रकारान्तरं यथा "नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । त्रिधा कृत्वा वसुभिर्हृत्वा तदन्यद्विपरीतकम्" । अस्यार्थः साधकनामाद्याक्षरतो गणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्संख्यां त्रिधा कृत्वा वसुभिर्हृत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाद्यक्षरं भवेत् तावत् संख्या सप्तगुणा कृत्वा त्रिभिर्हरेत् । अन्यच्च 'साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अष्टभिश्च हरेच्छेषं तदन्यद्विपरीतकम्'' । अस्यार्थः साध्यनामस्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकनाम्ना स्वरव्यञ्जनभेदेन मिलितं कृत्वा अष्टभिर्हरेत् अधिकम् ऋणं शेषं धनम् । तदन्यदिति साधकनाम स्वरव्यञ्जनभेदेन

द्विगुणोऽस्य माध्येन शुक्लं तथा ऽष्टभिर्हरेत । नामधकल्पप्रकारमाह विष्णुनामते । "प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम कि चास्य जन्मनामत । यज्ञीना पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृत भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा माता पिता तथा कृतम्" । यामले "सुप्तोऽगर्त्ति येनासौ दूरस्थय प्रभाषते । वदत्यन्यधनस्त्रोऽपि तन्नाम चाद्यमत त" । सनत्कुमारीये 'पितृमातृकृत नाम त्यक्त्वा गर्भादिदैवकान् । श्रीधर्म्यं च ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्'

ऋत गतौ जुगुप्सायाञ्च सौत्र सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म० आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङभावे पर० । ऋतीयते ऋतीयेत ऋतीयताम् आर्त्तीयत । आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीत् । ऋतीयाम्–बभूव आस चक्रे आनर्त्त । ऋतीयिता अर्त्तिता । ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात् । ऋतीयिष्यते अर्त्तिष्यति । आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत् । ऋतीयमानः भावे च । ऋतीया । "तस्मादृतीयेरन् स योऽवं विद्वान् नर्त्तीयतेऽप्रिय द्विषता करोति' शत० २,४,२,१ । ते ऋर्त्तीयमाने अचतु' २,६,२,२ । यद्दे सेनाया च समितौ चर्त्तीयन्ते" ८,६,१,१६ ।

ऋत न० ऋ-क्त । "ऋतसुञ्छशिल ज्ञेयं मितु क्तं याच्ञा याच्य १उपजीवावृत्तिभेदे २मोक्षे, ३जले,"तस्मा ऋतं पात शतधारदाय" ऋ० ७, १०१,६ । 'ऋतमुदकम्'भा० । "न गावो नवन्त ऋत जरितारस्त इन्द्र' ऋ०७,२२,४। "ऋतमुदकम्'भा०"ऋतस्य धारा सुदुघा दुहाना" ऋ० ७,४३,४"गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ऋ०४,४०,५ । ४ कर्मफले"ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य लोके'श्रुति ५सुमिये वाक्ये ६मानसादिसत्ये च । ७दीप्ते, ८पूजिते च त्रि०। ९यज्ञे पु० "पीताये चारुर्मताय पीतये" ऋ० १,१, २७,२ । 'ऋताय यज्ञाय" भा० । "चारु ऋताय पीतये ८ १०,८ । 'ऋताय यज्ञाय'भा०१०सत्ये पु० । "एष ते योनिर्ऋतायुभ्याम्" यजु०७,१० "ऋतायुभ्या मित्रावरुणाभ्याम् । ऋतशब्देन मित्र आयुशब्देन वरुण वेददी० । 'ब्रह्म वा ऋत ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ह्यृत वरुण एवायु "शत०ब्रा०४,१,४,१०। ११आदित्ये न० । "ऋत सत्यमृत सत्यम् यजु० ,,३०, ऋतमादित्य" वेददी० । ऋतमिति मनाव्यवमिति तु न्यायम् "ऋतम् सत्यञ्चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत १२परब्रह्मणि । 'ऋतमेकाक्षर ब्रह्म ब्रह्म स्थानमव्ययम् मू० १३सत्ये तु वाक्यादौ । 'सर्वं यच्चमता कतु र्भवेत्' तस्मे'द

न्द्रस "भा० आश्व०६७ । "तस्मात माचरे वदेदृतम्" "साक्ष्य पृच्छेत्स द्विजान्"मनु । 'सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मा वदसि केशव ।' गीता १४तदृति च त्रि०। १५ऋतदेवनामके देवभेदे पु०।'ऋतस्य हि शुरुध सन्ति' ऋ०४,२३,८ "ऋतस्य ऋतदेवस्य" भा० । "गर्भमृतस्ति" ऋ० ६, ४८,५ । "ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पति "भा०प्रयो० सुहागम' "ऋतचित् सत्य ' ऋ०१,१४५,५ । "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता"भा०। १६यज्ञे-र्षिभेदे "ऋतश्च सत्यश्च भुवश्च वरुणश्च' यजु०१७,८२ ।

ऋतजित् पु० ऋत जयति जि–क्विप् ईत० । १यज्ञभेदे । "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तम । साप्तमासि वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे' विष्णु० १०अ०।"ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षस ऋतजित् यज्ञभेद श्रीधर । २यज्ञजयिनि त्रि०"ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गण " यजु० १७,८२ । अयञ्चाग्नेर्धामप्रियभेद 'सप्त तेऽग्ने समिध, सप्त जिह्वा, सप्तऋषय , सप्तधामप्रियाणि । सप्त होत्रा सप्तधा त्वा यजन्ति । सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा" यजु० १७,७९ इत्युपक्रम्य "अग्ने समिधादिसप्तसप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

ऋतद्युम्न त्रि०ऋत द्युम्न कीर्त्तिर्दीप्तिर्वाऽस्य । १सत्येन दीप्यमाने २सत्ययशस्के च ।'ऋत वदन्नृतद्युम्न सत्य वदन् सत्यकर्मन् ।' ऋ० ९,११३,४ । 'हे ऋतद्युम्न ऋतेन दीप्यमान । सत्ययशस्क । वा" भा० ।

ऋतधामन् पु० ऋत धामास्य । १विष्णौ त्रिका० । "ऋत प्रियवाक्य सामगान धाम स्थानमस्य। २सामगानस्थानयुक्ते त्रि० "ऋतधामासि स्वर्ज्योति "यजु०५,३२ ।"ऋत सामगान धाम स्थानमस्या औदुम्बर्या "वेददी० ऋत सत्यमविनश्वर स्थानमस्य । ३अविनश्वरस्थानयुक्ते त्रि०।"ऋताषाड़्तधामाग्नि " यजु० १८,३८ । ४इन्द्रभेदे स च द्वादशमन्वन्तरीय इन्द्रभेद । 'सविता ददृशावर्णी राजन् द्वादशमो मनु । ऋतधामा च देवेन्द्रोदेवाश्च हरितादय ' भाग०८,१३, २ । ५रुद्रवर्णे गणभेदे । 'कद्रुपकर्पिकाय, ३ऋतधाम जयार्थम भाग०८ ३,२ ।

ऋतध्वज पु० १रुद्रभेदे ।'कमारोनाम्ब कुमुदिव् प्रकाय" "हिरण्यनाभ कौशल्य ऋतर्क्ष ऋतध्वज । एते परे च विद्वे गायरन्ति मानदेवाश्च' भाग० ६,१५, १ । २गिरे च तन्नाम कथने "सन्धुर्गुर्भविनमोमकादन्न् मिव ऋतध्वज

उपरेता भव कालो वामदेवो धृतव्रत" भाग० २,१२,१० ।

ऋतनि त्रि० ऋतं जलं यज्ञं वा नयति नी+क्विप् वेदे नि० ह्रस्व । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश" ऋ० २,२७,१२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्ण सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः" हरिवं० १५अ० । तस्य च नलेन सख्यमक्षहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२अ० दर्शितं यथा "एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृप । आससाद वने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत ! पश्य त्वं सङ्ख्याने परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ! । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् । एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक ! । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः । प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च । ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कत्थसे शत्रुकर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् । अथ ते गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः सूत ! नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः । प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः । अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान् हयकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ! । विदर्भान् यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीद्बाहुकस्तं सङ्ख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भान् यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम । अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् । ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ! । तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप । विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां सङ्ख्याने च विशारदम् । बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक !" । नलस्य बाहुकच्छद्मरूपतामपगमय्य अन्ते, उक्तं यथा "ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिप । समानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्द्ध्वन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृप ! । निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाक्षहृदयं नृप !" । भा० व० ७५ अ० । "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" भा० "ऋतपर्णमाहृतम्" भा० व० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । एकाहे यागभेदे । "यः कामयेत मे विप्रुषः पाप्मन इयादिति स ऋतपेयेन यजेत" आ० श्रौ० ९,७,२५ । "नि ह वाव भावो मे विप्रुषम् य पाप्मनोऽनि, विप्रुषमिवा भक्ष्येयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत ऋतमपि

पाप मयि मो तिष्ठेत् इति य कामयेत स ऋतपेशेन यजेतेत्यर्थः” नारा०ह०। सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २क्रतुभेदे च। “सप्तदशाः पञ्च” कात्या० २२ ८,६। इत्युपक्रम्य “स्वर्गकामस्यर्त्तपेयः” १० सूत्रे दर्शित।

ऋतपेशस् पु० ऋतमुदकं पेशोरूपमस्य। जलात्मके वरुणे “वरुणाय ऋतपेशसे दधीत” ऋ० ५,६६,१।

ऋतपा पु० ऋतं यज्ञियहविः पाति पा–वा० क्विप्। १यज्ञियहविर्भोजके देवे। ऋतं सत्यं सुरूपमस्येति। २सत्यस्वरूपे देवे च। “अन्तर्यद्दमिनो वामृतप्सू” ऋ० १,१८०,२। “ऋतप्सू यज्ञियहविर्भक्षयितारौ सत्यस्वरूपौ वा” भा०।

ऋतम् अव्य० ऋत–कमि। सत्यमित्यर्थे। ऋतम्भर।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्बिभर्त्ति भृ–अच्। १सत्यपालके परमेश्वरे “ततोगतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताघ” भाग० ६,१२,१२। प्लक्षद्वीपान्तर्गते २नदीभेदे स्त्री। तत्र वर्षाण्यभिधाय “तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः” इत्युक्त्वा “अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः” भाग० ५,२०,६। पात० उक्ते ३विपर्य्यासशून्ये समाधिस्थप्रज्ञाभेदे च स्त्री “ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा” सू० “तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्य्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम् “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति” पा०भा०। तस्या शाब्दादिभ्यो विशेषादिकमुक्तं तत्रैव। “श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्” सू०। “श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कस्मात्? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते। समाधिप्रज्ञाभव संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा०।

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी” सू०। “प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति” पात०भा०। विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना। “अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह। ऋतम्भरेति आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम्। स्यादेतत् आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षजन्मानिर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्वन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्मान्निर्विचारा चेदृतम्भरा आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्व्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नः प्रकाशसत्त्वे सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात्? नह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं, कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत न च वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेष सम्भवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेषैवेत्याह तथानुमानमिति। यत्र प्राप्तिरिति यत्रतत्रशब्दयो स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः। अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह। न चास्येत्यादिना भूत् सम्बन्धग्रहाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनत्वात्। नचेन्द्रियाणामस्तिचक्षुर् योग्यतेत्यर्थ ननु च यद्या-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह न चेति। न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत। न खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिरूपविशेषं प्रति सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः। तस्मात् समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति। अत्र च विशेषाध्यासिताः परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा घटकुण्डलादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे वचनं स्यात् न्यायसाम्यात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्त्वस्य कथञ्चिद्रूपेऽवरयत श्रुतानुमाने न साक्षात्कारमिव सत्त्वादि पदानि विशेषस्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति। स्यादेतत् भवतु परमार्थविषयसम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासात् व्यामादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निगूढनिबिडतया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा वातप्रावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिवेति शङ्कामपनेतु सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति। तज्ज इति तदिति निर्विचारा समापत्तिं परामृशति अन्येति। व्युत्थानमाह। भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धि संस्कारबुद्धिचक्रक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्य्ययैः। न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः" इति। स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्कारातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्यऽधिकस्तु इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसाविति। परिहरति न त इति। चित्तस्य हि कार्य्यद्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्म्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्म्माशयस्य तु चेतसोऽपसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्य्यम्। तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति स्वकार्य्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति अवसन्नं कुर्व्वन्ति इत्यर्थः। कस्मात्? विवेकख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितम्। तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु क्लेशनिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः। तदत्र भोगाधिकारप्रशान्ति प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम्" "तत्र प्रथितचित्तप्रसादमीश्वरस्तोमैत्र्यादिभावना प्रसादजं ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः, समापयत् परमुस्ल तत्प्रसादजं ऋतम्भराभिधानप्रज्ञा साधनोपाधेय" वी० च०।

ऋतव्य त्रि० ऋतुसदभिमानी देवो देवताऽस्य यत्। ऋतुदेवताके इष्टकादौ "ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति" कात्या० १७, ४,२४। "विश्वज्योतिषं पुरोह्ये पद्यो माधवश्च ऋतव्ये इष्टके अनूकमभित उदञ्चं उपदधाति" वेददी० "अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इति द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतु" इति शत०ब्रा० ७,४,२,२९। "अथ ऋतव्ये उपदधाति "इत्यादि प्राग्वत्।" "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" इत्युक्ता प्राग्वत् ८,२,१,१६। "नाकसदोऽनूकेषु पूर्व्वमर्जमनव्यवेतायाम्" कात्या० १७ १२,१।

ऋतव्रत पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य। शाकद्वीपस्थे भगदुपासकभेदे। शाकद्वीपवर्णने भाग०५,२०,१९।"तेषु पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्तं वायात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते" ऋतव्रतादयोवर्णस्थानीया इति बोध्यम्। अन्यद्वीपेषु वर्णभेदोक्तेरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचित्यात् तथ व्याख्यास्याम्।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद—क्विप् ७त०। यज्ञे "अपद्वरसृतसद्वृतेसदग्राः" ऋ० ४,४०,५।"ऋतसदनि" भा०।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यस्मिन् सद—आधारे ल्युट् ६त०। यज्ञार्थकुपवेशनस्थाने।' वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद" यजु० ४,३६। स्त्रियां ङीप्।'वरुणस्य ऋतसदन्यसि' तत्रैव।

ऋतसाप् त्रि० आप+क्विप् सहापा साप् प्राप्ता ६त०। यज्ञस्य प्रापयितरि' ये चिद्धि पूर्व्व ऋतसाप आसन्" १,१७९,२। "ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्यापयितार" भा०।

ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः ष० वेदे सुट्। यज्ञपतौ "तवायदृतस्पते'। ऋ० ८,२६,२१। "ऋतस्पते। यज्ञानां पते।' भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव।

ऋतावन् त्रि०ऋतमस्त्यस्य "छन्दसीवनिपौ" पा० वनिप् दीर्घश्च

यज्ञवति । “ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निम्” यजु० १२,१११ । “ऋतावानो जने जने” ऋ० ५,६८,४ । “ऋतावान यज्ञवन्त” भा० । लोके तु मतुप् मस्य व । ऋतवत् इत्येव । “ऐक्याहयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः” भाग० १५,२० । “ऋतवान् सत्यवान्” इति श्रीधरः ।

ऋतावृध् त्रि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति वृध-अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप् दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । “विश्वयन्नामृतावृधोहार” यजु० २८,५ । “सुत सोम ऋतावृध” ७,९ । “देवीरृता ऋतावृध” ४,१२ ।

ऋताषाह् त्रि० ऋतं सहते असत्यं न, सह-ण्वि दीर्घे इत० पू० “सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्चेति” पा० षत्वम् । सत्यसहने असत्ये कुपिते “ऋताषाडृतधामाग्नि” यजु० १८,३८ ।

ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायाम् ३निन्दायाञ्च । कर्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधयज्ञियदेवभेदे । तत्र चतुर्थयूपे बन्धनीयपशुकीर्त्तने । “ऋतये स्तेनहृदयम्” यजु० ३०,१२ । कर्त्तरि क्तिच् । ७गतौ पु० निरु० । “अग्निरक्षामृतीषहम्” ऋ० ६,१४,४ “शरव्यामुखेऽपि नह्यमान ऋतिर्हन्यमाना” अथ० १२,५,२५ ।

ऋतिङ्कर त्रि० ऋतिं पीडां करोति कृ-खच् मुम् । पीडा[कारके ।

ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतीयाम् बभूव आस चकार । वेदे तु “न छन्दसि” पा० न ईत्वम् । ऋतयति इत्यत्र “अकृत्सार्वधातुकयो” पा० क्वचिदात्त्व ऋतायति । ऋतायन् । “देवा ऋतायते दमे” ऋ० ४,८,२ । “ऋतायते यज्ञमिच्छते” भा० । “अग्निमृतयन्नवादि” ऋ० ५,४३,७ । “ऋतयन् यज्ञमिच्छन्” भा० । “अर्वतो ऋतायन्” ऋ० ७,८७,१ “ऋतायन् शीघ्रगमनमिच्छन्” भा० । तत उ ण् । ऋतयु यज्ञकामे “त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि” ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु तत्रार्थे “न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायव” तै० स० २,२,५,५, भावे अ । ऋतया ऋतायया वा “श्रियं वसने ऋतया सपत्नी” ऋ० २,११,१२ । “ऋतया ऋत कर्मफलं तत्कामनया” भा० । वेदे सुपांसुलुगित्यादिना तृतीयास्थाने आ० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे अ । जुगुप्सायाम् अमरः ।

ऋतीषह् त्रि० ऋतिं पीडां शत्रुं वा सहते क्विप् दीर्घे । “सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च” पा० षात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् । १पीडासहे २शत्रुसहने च “अग्निरक्षामृतीषहम्” ऋ० ६,१४,४ ऋतीषहम् ऋतारोना सोढारम्” भा० ।

ऋतु पु० ऋ-तु किच्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे इत्युक्ते १कालभेदे । “ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः” इति मनूक्ते स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये गर्भधारणसमर्थे च काले “ऋतौ भार्य्यामुपेयात्” श्रुति “स्वदारनिरतस्त्वृतौ, ऋतुकालाभिगामी स्यात्” मनुः । ऋतुरस्य प्राप्त अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे ८०८ पृष्ठे विवृतिः । ३दीप्तौ ४मासे च । मासद्वयात्मक ऋतुश्च सौरश्चान्द्रश्च यथा काल० मा० “ऋतुशब्दश्च गताविह्यस्माद्धातोर्निष्पन्न । इयर्त्ति गच्छति अशोकपुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतुः । स च षड्विध ‘षड्वा ऋतव इति’ श्रुतेः । यत्तु “द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः” इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा हि “वसन्तमृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि वर्षा ऋतूनां प्रीणामि शरदमृतूनां प्रीणामीति” चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानुमन्त्रणे मन्त्र एवं श्रूयते ‘हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामीति” एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति” यत्त्वनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य पञ्चस्यान्तिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्याय्य । अतएव प्रयाजब्राह्मणे “वसन्तमेवर्तूनामवरुन्धे” इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रशस्य पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा “स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवावरुन्धे” इति । अस्तु नाम यथा तथा पञ्चसङ्ख्या तथापि स्वरूपेण षोढा भिद्यते द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादशद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् षडृतौ पृथगनुष्ठानविधानाच्च तच्चोपरिष्टादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । “द्वन्द्वमुपदधाति तस्माद् द्वन्द्वमृतव” इति । एकस्मिन् ऋतौ कयोर्मासयोर्द्वन्द्वं परिगृहीतव्यमिति चेत् वसन्ताद्यृतुक्रमेण चैत्रमासादि द्वन्द्वमिति ब्रूमः । तच्चेष्टकोपधानमन्त्रेषु श्रूयते “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू” “शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू” “नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू” इषश्चोर्जश्च “शारदावृतू” “सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू” “तपश्च तपस्यश्च

शिशिराद्यृतू" एषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं मासाभिप्रायम् अन्यथा षड़ृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत । अध्वर्युब्राह्मणविमोर्वसन्तादेरैकात्म्यं सौत्रामणीयहौत्रमन्त्रेषु एकवचनेन ग्रहणादवगन्तव्यं "वसन्तेन ऋतुना देवाः, ग्रीष्मेण ऋतुना देवा" इत्यादि । तत्र प्रथमे तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति" यद्यप्येते षड़ृतवो चक्रवत् पर्य्यायेण प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "मुखं वा एतदृतूनां वसन्त" इति पूर्व्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्व्वत्र वसन्तोपक्रमत्वाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तच्चोदाहृतं "मधुश्च माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् । अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते । नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते । इषश्चाश्वयुजोमासः कार्त्तिकश्चोर्ज्जसंज्ञकः । सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः । माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः" इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्पितत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव होतृमन्त्रेषु आम्नायते "चन्द्रमा षड्ढोता स ऋतून् कल्पयति तथा" सूक्तविशेषे सूर्य्याचन्द्रमसो मन्त्र आम्नायते "पूर्व्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीड़न्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनरिति" अत्र पुनर्ज्जायत इति लिङ्गादृतुविधाता चन्द्र इति अवगम्यते । नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्यृतुत्वं संवत्सरस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य कथमृतुषु निर्व्वाहः । तन्मासस्य सद्भावश्चतुर्थब्राह्मणे मन्त्रानुवादपुरःसरमाम्नायते "उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽसि अंहस्पत्याय त्वा अस्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणातीति" तथा ऐतरेयब्राह्मणेऽपि "अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमासनिर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेव त्रयोदशोमासस्तस्य का उपपत्तिर्व्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमयं सप्तम ऋतुः ? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः ? अन्तर्भावेऽपि द्वयानन्तरवर्त्ती कश्चिदृतुरुत ? न तावत् सप्तमः, 'ऋतुर्षट् तु मानुद्यमाम" इति पाठस्य मैरतर्ष्यप्रसङ्गात् । नाप्यष्टिमः । 'षड़्वा ऋतव" इति षट्संख्यानियमात् । वसन्तादिष्वन्यतमाश्रयत्वेनाभ्यासान्तराश्रयत्वाच्च नापि सप्तम मध्वादिषु अपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भावः । तथा चासौ षष्टिदिवसात्मकोमलिम्लुचभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावाच्च काप्यनुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् । तथा च तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते । विनियोगश्चैषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेष्ववगम्यते । तत्र श्रुतिः । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि" स्मृतिरपि "वसन्ते ब्राह्मण उपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति" विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि वरामूर्त्तिव्रते वसन्ताद्यृतव पृथक्पूजा विशेषतः कथिता । तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् ग्रीष्मे मानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरद्यन्नदानं हेमन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्म्मोत्तर एवोक्तानि एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्" ।

"वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुता" "ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुता" "वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुता" "शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुता" "हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतस्तुता" "शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुता प्रावस्यात्" यजु० २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८ । सूर्य्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः" । ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव तच्च काल० मा० उक्तम् अतएव गीतायाम् 'ऋतूनां कुसुमाकरः" इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमत्वेन भगवद्विभूतित्वमुक्तम्" म० त० मलमास० । "चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति । प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" । मासर्त्तुवत्सराणां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासयुगकल्पा । सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य" । चैत्रसितादेस्तद्युक्तमतिपद्या-

रम्येत्यर्थे दिनैस्त्रिभिः" म॰त॰। ५ मासद्वयमात्रे "सख्यं स्याद्व मासि मासि व्यपर्य्याप्तायतं प्रति" स्मृतिः। सुश्रुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणचिह्नादि च दर्शितं यथा "अथात ऋतुचर्य्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रससम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः। तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः। पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा। त्रिंशत्काष्ठाः कला। विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्। पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः। स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः। तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः। मधुमाधवौ वसन्तः। शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः। नभोनभस्यौ वर्षाः। इषोर्जौ शरत्। सहःसहस्यौ हेमन्त इति। त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते। उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपहीयते। भवति चात्र। शीतांशुः क्लेदयत्युर्व्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि। तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः। अथ खल्वयने द्वे युगपत् वत्सरो भवति। ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते। स एष निमेषादिर्युगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके। इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्। ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः। कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्। पौषमाघौ हेमन्तः। फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः। वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः। आषाढश्रावणौ प्रावृडिति। तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यश्च ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातप्रेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः। तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम्। तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव, त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः। तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम् शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्। तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति। तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः। शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति। तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कृत्याभिशापरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः। विषौषधीपुष्पगन्धेन वा गुणोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा। तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति। अत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः। वायुर्नात्युष्णशीतो रजोधूमाकुला दिशः। छन्नस्तु

पारं सविता हिमानला जलाशयाः । दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाङ्गमहिषोरभ्रकुञ्जराः । लोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये । शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव । भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तवीरुत्तृणलताविपर्णाङ्घ्रितपादपाः । प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्नुतैस्तुमुलस्वनैः । कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता । तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोत्क्रान्ततटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः । भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बकहंसोपशोभिता । नातिगर्जत्स्रवन्मेघमनिरुद्धार्कमण्डलं नभः । बभ्रुकृष्णं शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः । बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता । ऋतुष्वेतेषु नियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्" ऋतुचर्य्याध्याय । भा० त० ऋतुगुणादि यथा "भार्द्रहिं सर्वसौषध्यं क्रमात् मधुतर" वृताः । हेमन्ते कुपिताद्वायोः स्वाद्वम्ललवणान् रसान् । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतिर्भजेत् । समस्तान् रसान् तेन शीते तप्तोदकं नरः । शय्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् । अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा अग्निमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् । व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरुष्णं स्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत् । स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं सशर्करम् । घृतं पयः शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने शीतले सुप्यात् निशि वातहिमाश्रिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः । अम्ले सवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु । जाङ्गलं पिशितं मुद्गान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । इत्याम्ललवणं स्निग्धं संशुष्कं क्षौद्रमेव च । नदीजलौदनस्नानं स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् । स्वादुतिक्तकषायेषु शालिमुद्गसरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् । अम्लतीक्ष्णदिवास्वप्नप्राचीवातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ । ऋतुना येन यः प्राप्तः सेवितव्यः पराक्रमः । तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणात् दभिघाताद्भयात् शयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणाद्तिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च । कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्राऽपूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" । ६ कालमात्रे ऋतुधातृशब्दे उदा० । ७तदभिमानिदेवे पु० । ऋतव्यशब्दे उदा० । ८विष्णौ पु० । "ऋतुः सुदर्शनः कालः" विष्णु स० । "कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यते इति ऋतुः" भा० । 'प्रधानपुरुषात्मकवस्तुकालाख्यं रूपं तद्वशब्देन लक्ष्यते" आनन्दगि० । ऋतु रस्य प्राप्त अण् । आर्त्तव प्राप्तर्त्तुके त्रि० स्त्रियां ङीप् । छन्दसि भव विस्तार युष्य । ऋतिय तदर्थे त्रि० । ऋतुर्देवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ ।

ऋतुकाल पु० वसन्तसमयवत् कर्म० राज्ञायशेषत् ईत० वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोडशरात्रात्मके काले । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" मनु । "ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनु । पर्व्वादिवर्ज्जं तत्काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वाहककारणादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं तथा भा० स० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा "स्वरूप्यां क्रियमाणे तु यत्नावश्यं क्रिया क्वचित् । चोद्यते नियमस्तत्र ऋतावभिगमो यथा" मीमांसकवाक्यम् । ऋत्वभिगमनस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं मिता० यथा ।

"तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति"। "किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते"। उच्यते। न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात्। नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः। अतो नियमम्प्रपेदिरे न्यायविदः। कः पुनरेषां भेदः। उच्यते। अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् "अष्टकाः कर्त्तव्या" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः। यथा "समे यजेतेति" "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति" यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः। स च समो विषमश्चेति द्विविधः। यदा यजमानः समे यियक्षते तदा "समे यजेतेति" वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्। यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा "समे यजेतेति" स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागमिच्छन्ते। अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोऽनुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति"। इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः। पुनरश्वाभिधानीमादत्त इति वचनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते। तथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम्। पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति। किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह। तथाहि ऋतुदारसम्पन्नस्य स्वेच्छयैव स्त्रीगमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः। नापि नियमस्य, गृह्यस्मृतिविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः "द्वादश पञ्चाहमनन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति"। तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्य्यचरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्तञ्चर्त्तौ भार्य्यागमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेत्तदावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता। किञ्च नैमित्तिकात् पुत्रोत्पत्तिविधेरेवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किञ्च ऋतौ गच्छेदेवेति नियमेऽसन्निहितस्य व्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिच्छोर्बाधकोऽर्थ उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षे विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेन्नान्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदम्भारुचिविश्वरूपादयो नानुमन्यन्ते। यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधिसम्भवात्। अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः "ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति" न च विध्यनुवादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तद्देशानुवदितव्यमप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति। यथा वाजपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति। न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैमित्तिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति। तदसत् स एव तु नैमित्तिकः पुत्रोत्पादनविधिः। स्यान्मतम् "एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति" स्त्र्यभिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति। तन्न गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रतीयते। "एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन" यथाग्निहोत्रं जुह्वत् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरशक्यार्थे विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति" "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति" विशेषोपादानात्। अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात्। नापि गृह्यस्मृतिविरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने सविषयतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः। यथा श्राद्धादिषु, तस्मात् स्वार्थहानिपरार्थकल्पनप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः। श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता। एतेन 'चाय

प्रागर्हि जातेनामगतं श्रुतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्य्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात् परिसंख्यायाम् । यत्र च “नियमे यक्तत्कृताइता [illegible]” चोद्यं लभ्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकस्यावर्त्तन” इति न्यायात् । ‘यदा कामो भवेदित्यपि नियम एवानृतावपि स्त्रीकामनया मन्वा स्त्रियमभिगच्छेदेवेति’ । “ऋता वुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीय सूत्रद्वय नियमपरमेव । ऋतावुपेयादेवानृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यनुमतिप्रसङ्गेनेति’ । “अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः । सुखमत्यन्तं दातीह परलोके च योषितः” “तदृतौ रतिकाम्यया” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमनमोक्ते ‘यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्’ या० अन्यकाले स्त्रीगमनोक्तेश्च न परिसंख्यापरत्वम् । तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रेण । स च मिता० श्रुतौ दर्शितो यथा “ता अब्रुवन् वरं वृणीमहै ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै कामं आविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितो० सम्भवन्तीति वर इत वृणानाम्” इति तासां वरलब्धं “भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति” इन्द्रेण तासां वरोक्तः । एतद्वरबलादन्यकालेऽपि भर्त्तुः स्त्रीभिर्यथेच्छमनोऽभिलषितं शक्रेण तासां वरदानम् भार्य्यादौ वर्णितम् ।

ऋतुपशु पु० ऋतुना पशुः पात्रभेदपशुः यत्र । यागभेदे ऋतुचरणादौ कात्या० ८ । १ । व्या० दर्शितो यथा ‘उपविष्टऽध्वर्यौ’ इत्युपक्रम्य ‘ऋतुपश्वैन्द्राग्न’ सू० । अन्यद्धवि सह प्रविश्य पात्र [illegible] यथाक्रमं हृदयं भक्षं प्रतिप्रस्थातारौ [illegible] । [illegible] सर्वाः [illegible] [illegible] महादेवादि कर्म्माणि तत्र [illegible] । [illegible] [illegible] । “[illegible] [illegible] सू० । “[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११ सू० । ‘[illegible]’ [illegible] [illegible]” [illegible]

“मध्ये न युगपत् प्रचरणं च कर्त्तव्यम्” ८ सू० । “सर्वेषाम् द्वादशानामप्यृत पात्राणां प्रचरणे च तानुगान चकारात् व्याख्यास्यामाख्यानेनैव पर्य्यवसायी तत्र प्रतिप्रस्थाता । पुनरध्वर्य्यौ पुनः प्रतिप्रस्थातुरित्येवं क्रमेणापि । न व्यत्यासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह । “निष्क्रामन्नेव प्रविशतीतरः” ९ सू० । “हविर्धानमध्यात् भागतोऽपि धीमः प्रविशति” कर्क । “उत्तरेणोत्तरं प्रतिप्रस्थाता पर कालत्वात्” १० सू० । अत्र ग्रहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकालत्वात् प्रतिप्रस्थातुरध्वर्य्योः पश्चात्कालीनत्वात् परकालत्वादिति केचित् स एवार्थोऽस्मिन्नपि पाठे ‘उभयतोऽध्वर्युपात्रेण परिगृह्णाति” ११ सू० । उभयत इति “स वै हविर्धानाच्चिन्निष्क्रामन् हविर्धाने प्रविशन्’ नाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता पात्रेण परि [illegible] पात्रम-ध्वर्य्योर्द्दक्षिणतोऽहरित मध्यगतस्तो [illegible] ‘[illegible] च प्रतिप्रस्थाता [illegible] पात्र करोति नान्योऽन्यमभि प्रपद्येते [illegible] मपि परिवर्त्तेत’ इति पाठे “[illegible]” दक्षिणेनाध्वर्युः पात्र [illegible] कर्क । “सर्वहुता [illegible] १२ सू० । [illegible] [illegible] कार्य्या [illegible] कर्क । “ऋतुनेति षट् [illegible] १३ सू० । “[illegible] [illegible] प्रैषान्” कर्क । ऋतुभिरिति चतुर [illegible] १४ सू० । ‘[illegible]’ [illegible] ‘ऋतुना प्रेष्येति षड्भि [illegible] [illegible] । तत्र पात्रे [illegible] ऋतुभि प्रेष्येति चतुर्भि-[illegible] ऋतुना प्रेष्येति [illegible]” [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११ सू० ‘[illegible]’ [illegible] [illegible] । “[illegible]-

श्मान· प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्" १६सू० । "द्वादशे ऋतुग्रहे गृहपते । यजेत्येव प्रशास्त्रा प्रेषितो यजमान होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततस्ता यजमानयाज्या होता ब्रूयात्" कर्कः । "अध्वर्यू च" १७सू० "एकादशे ऋतुग्रहे प्रशास्त्रा अध्वर्यू यजतमित्येवं प्रेषितावध्वर्यू होतरेतद्यजेति एव ब्रूयाताम् ततश्च तद्याज्यामपि होतैव ब्रूयात् । शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुं प्रेषणं अथ वा याज्यापठनमित्येवमुक्तमस्ति । मानवे "एकादशे प्रैषेऽध्वर्यू यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्यमस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽश्विनावध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोम पिबता वौषडिति प्रैषेण यजेदयथेच्छया । ये यजामहेऽश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचि व्रत ऋतुना यज्ञवाहसा वौषडित्यनयास यजेति होतरेतद्यजेति वा न प्रेष्यत्युत्तमे प्रैषे यजमानस्य याज्यामि प्रैषो वेति" काठके विशेषः "द्वारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्यू यजतमित्युक्तेऽश्विनावध्वर्यू यजतस्' आध्वर्यवादृतुना सोम पिबतमिति होतारं वा प्रेष्येद्धोतरेतद्यजेति यदाध्वर्युर्यजेतोद्गाता यद्वेण चरेदिति" कर्कः । "त्रयोदशं गृह्णीयादिश्च ऋतुपयामगृहीतोऽस्यंहस्पतये त्वेति" १८सू० । शत० ब्रा० ४,३,१,२, द्वादशादिपक्षपक्षे हेतुर्दर्शितो यथा "चत्वोऽच्छावाके । ऋतुपद्धैर्चरति तद्यत् चत्वोऽच्छावाक ऋतुपद्धैर्चरति मिथुनं वा अच्छावाक ऐन्द्राग्नो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी द्वन्द्व हि मिथुनं प्रजननं स एतस्मान्मिथुनात् प्रजननादृतूनं संवत्सरं प्रजनयति यद्वेव चत्वोऽच्छावाके ऋतुपद्धैश्चरति सर्वं वा अत्तव संवत्सरं सर्वमेवैतत् प्रजनयति तस्मात् चत्वोऽच्छावाक ऋतुपद्धैश्चरति नान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश मासा इति द्वादश त्वेव गृह्णीयादेवैव सम्पत् । त्रयोदशं गृह्णीयात् प्रजापतिस्त्रयोदशः स एतस्मात् प्रजापतेर्ऋतून् संवत्सरं प्रजनयति उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तौ उभयतोमुखे तस्मादयमजस्रं संवत्सरं परिप्लवते न गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्न संवत्सरं नानुवाक्यमन्वाह । ब्रुवति वा ऋतवस्तयया यतो ह्येवायमृतुर्यदि दिवा यदि नक्तं नानुवषट्करोति नेदृतूनप्रयच्छानीति सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीतः सहोत्तमाविदमेवत्सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतमिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् । विशेवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते तस्माद्विमेऽन्यस्योमासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयाताम् प्रपद्ये ह्येवैमुमासा ईयुस्तस्मादिरेऽन्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद्वेवाऽहरस्य स्तुर्मिरिति षड्वृतवस्तान्नामस्रृजन्त स यदेतावदेवाभविष्यद्रात्रिर्न्वेशाभविष्यन्न व्ययत् ऋतुस्तौ वा ऋतुनेत्युपरिष्टाद्द्विश्चरतः । तद्वा पर स्तादहरहरुत्तमादिदमत्राहरथ श्वोऽहर्भविता । ऋतुनेति यं देवा मनुष्यानसृजन्तऽर्तुभिरिति पशूनृता यत् तन्मध्ये येन पशूनसृजन्त तस्मादिमे पशव उभयतः परिगृहीतावशमुपेता मनुष्याणाम् । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यस्येते ऋतुभिरिति चतुश्चरित्वेतरथा पात्रे विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्वा अहरसृजन्तान्यतरतो रात्रिमन्यतरतश्च तद्वा मनुष्यानसृजन्तान्यतरत पशून् । अथातो गृह्णात्येव उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्त ओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेन हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छरद्यूर्ग्रस ओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्जश्च । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव हैमन्तिकौ स यद्धेमन्त इमाः प्रजा सहसेव स्वं वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च । उपयामगृहीतोऽस्यंहस्पतये त्वेति त्रयोदशमध्व गृह्णाति यदि त्रयोदश गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताध्वर्यो पात्रे संस्रवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे संस्रवमवनयत्याहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता भक्षितेन पात्रेण ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रे-

णैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति न वा ऋतुग्रहाणामनु वषट्कुर्वन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृहीष्यन् भवति तदास्यैन्द्राग्नेनैवानुवषट्कृता भवन्ति यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति सर्वं वा इदं प्राजीजनत् ऋतुग्रहानगृहीत इदं सर्वं प्रजनयेदपैवैतत् सर्वं प्राणोदानयो प्रतिष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयो प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानावनयोर्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्। यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानगृहीत इदं सर्वं प्रजनय्याग्निधेनैतत् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति तावित्रावकिन् इमम्यस्मिन् प्राणोदानौ हितौ। अथातो गृह्णात्येव। इन्द्राग्नी आगत सुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति। अथ वैश्वदेवमकं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानगृहीत यद्दैश्वदेवा भविष्यन् प्राजनिष्यन्त। अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति। इदमेवैतत् सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य ते रश्मयस्ते विश्वेदेवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति। अथातो गृह्णात्येव ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति"।

ऋतुथा अव्य० वीप्सार्थे वा० थाल्। काले काले इत्याद्यर्थे "ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु" यजु० २१, ४०, "ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले" वेददी०। "या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि" ऋ० १,१६२,१९।

ऋतुपति पु० ६त०। वसन्तकाले तस्य सर्वर्त्तुषु प्रथमत्वात् "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां भगवद्विभूतित्वेनोक्तेश्च तथात्वम्। ऋतुनाथादयोऽप्यत्र। [मेवर्त्तुपर्य्यये" मनु।

ऋतुपर्य्यय पु० ६त०। ऋतूनां परिपाट्या गमने। "क्षय-

ऋतुपा पु० ऋतून् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-पाने वा क्विप्। सर्वपालके तथाभूतसोमपातरि च इन्द्रे "उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र!" ऋ० २,३७,२ २ऋतुयाजदेवे च। "सजोषा इन्द्र! वरुणेन सोमम् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः। अग्रेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषा" ऋ० ४,३४,७। "ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैः" भा०।

ऋतुपात्र न० ऋतूनुद्दिश्य पात्रम्। आश्वत्थे श्रीपर्णीवृक्षभवे वा यज्ञिये ग्रहरूपे पात्रभेदे तदाकारश्च "ऋतुपात्रे दृश्येत ऋकुदुषुकराकारे उभयतोमुखे काश्मर्यमये आश्वत्थे वा" कात्या०६,२,१२ उक्तः। "पूर्वे व्याप्यस्याख्या, तर्हि ऋतुपात्रपात्रे योजनीये ऋकुदुषुकरस्य आकारोय योक्ते अग्रे मूले च मुखे यथोक्ते द्विमुखे इत्यर्थः। काश्मर्यमये श्रीपर्णीदारुविकारी आश्वत्थे वा पिप्पलवृक्षकाष्ठनिर्म्मिते वा" कर्क। "तदात्मकत्वतीयान् गृह्णातीत्युपक्रम्य। "तस्मादाश्वत्थे ऋतुपात्रे स्याता काश्मर्यमये त्वेव भवतः" शत० ४,२,२,४।

ऋतुप्राप्त त्रि० ऋतुमर्भयोग्य पुष्पादिः प्राप्तोऽनेन निष्ठान्तस्य परनि०। फलेग्रही अवन्ध्यवृक्षे।

ऋतुराज पु० ऋतौ ऋतुभेदे राज यस्य। शिशिरादिषु शुक्रगुरुरव्यादिग्रहेषु ते च यथा। "शशिगुरुकुजेन्दुसुगुरवः शिशिरादिषु। भवन्ति कालबलिनो योग्ये सूर्यस्तथैव च" ज्यो०।

ऋतुमत् त्रि० ऋतस्तत्कालयोग्यप्रशस्तपुष्पफलादिर्भोग्यतयाऽस्त्यस्य ऋतु+प्राशस्त्ये मतुप्। १प्रशस्तफलपुष्पभोक्तरि। "कल्पन्ते ह्यस्मा ऋतव ऋतुमान् भवति य एवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते" छा० उ०। "आर्त्तवैर्भोगैश्च सम्पन्नो भवति" भा०। ऋतुकाले २यजनीयपितृभेदे पु०। "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे" यजु० १९, ६१। ऋतु स्त्रीरजःकाल प्राशस्त्येनास्त्यस्याः मतुप् स्त्रियां ङीप्। ३आर्त्तवयुक्तायां स्त्रीधर्म्मिण्यां स्त्रियाम् "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" मनु। "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति" सुश्रु०। "उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्" भा० आ० ३अ०। ऋतुमत्या धर्म्मश्च आर्त्तवशब्दे उक्तः। विशेषस्त्वयम् "स्त्रीधर्म्मिणी त्रिरात्रन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत्। स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नाता न शुद्ध्यति। सुस्नाता भर्त्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य न कस्यचित्। अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत्" काशीख०।

ऋतुमयी स्त्री० ऋतुप्रचुरा चितिः ऋतु+प्राचुर्य्ये मयट् ङीप्। ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः शत० ब्रा० ८,१, २,१० उक्तो यथा "अथ उत्तरत ऋतव्यासां प्रथमा, वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया, हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः पञ्चमी

ग्रीष्म षष्ठी, ग्रीष्मं सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवास्य दशमी सएव यजमान एतस्यां शिराव्यधिरूढ प्रतिष्ठित ऋतुमय्यामव्याचीय पराचीश्चोपदधाति"

ऋतुमुख न॰ ६त॰। गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे। "चातुर्मास्येषु चर्तुमुखस्तुते." कात्या॰ १, २,१२। "चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् कुत ऋतुमुखश्रुते' 'ऋतुमुख ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति" श्रीधाम्यवचनात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः। अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव चर्तुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखतएव तत् संवत्सरमारभते" शत॰ब्रा॰ ६,२,१,१७, कर्क। "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुते योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः। तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमास्येष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिशब्दे विवृतिः। एतच्च पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत॰ ब्रा॰ ६,२,२,२०,२६, "अमावास्यायां दीक्षते" इत्युपक्रम्य "या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते" इ॰ इत्युक्तेः।

ऋतुराज पु॰ ऋतूनां राजा ६त॰ टच् समा॰। वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न॰ ६त॰। वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्यादिरूपे तल्लिङ्गे "यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः। तल्लिङ्गानि च ऋतुशब्दे दर्शितसुश्रुतवाक्याद्वगम्यानि।

ऋतुवृत्ति पु॰ ऋतूनां वृत्तिः पर्य्यायेणावर्त्तनं यत्र। संवत्सरे त्रिका॰। ६त॰। २ऋतुधर्म्मे स्त्री।

ऋतुशस् अव्य॰ कारकार्थे ऋतु+शस्। ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे "यज्ञियस्यर्तुशोदेवयानम् ऋ॰ १,१६२,४। "ऋतुश ऋतावृतौ काले काले' भा॰ 'कति होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु॰ २३,५७। ऋतुश काले काले" वेददी॰।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि॰ ऋतौ तिष्ठति स्था—क्विप् वेदे षत्वं लोके तु न। वसन्तादिषु स्थायिनि। "ऋतव स्थ ऋतावृध ऋतुष्ठा' स्थ ऋतावृधः' यजु॰ १७,३,।

ऋतुसंहार पु॰ ऋतूनां संहार समूहोदर्शनेन यत्र। कालिदासप्रणीते काव्यभेदे।

ऋतुसन्धि पु॰ ऋत्वोः सन्धिः। दर्शान्तमुख्यचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमासान्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम्। ऋतोर्मासद्वयघटितत्वात् मासस्य च पक्षसन्धियुक्तत्वेन पक्षसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अत प्रसङ्गात् पर्व्वसन्धिर्निरूप्यते स च कालमा॰ उक्तः यथा "कुहूव्यतिरिक्तानां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमित कालः सन्धिरित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमित कालः तदेतदुक्तं भागवतपुराणे "अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति तत्र लवस्वरूप स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्य ब्रह्माण्डपुराणयोः "राका चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा। कुह्विति कोकिलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते। तत्कालसमिता चैषा अमावस्या कुहूः स्मृता। इत्येष पर्वसन्धीनां कालोयो द्विविधः स्मृत" इति।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति' श्रुतेः नैव सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः का तर्हि श्रुतेर्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपद्यमानस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु। अतएव श्रुत्यन्तरे "सन्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषयं उच्यते। सामीप्ये विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण चेति' अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्व्वस्मिन् पर्वदिने प्रयोगप्रारम्भं नोत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने तु समाप्तिं अन्वाधानमिध्माबर्हिः सम्पादनमग्निपरिस्तरणमुपस्तरणं चेत्येवमादि प्रयोगप्रारम्भं स पर्वण्यनुष्ठेयं तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य श्वोभूते प्रचरतीति' शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्वेद्युरग्नि गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति' तत्र चतुर्थ मासाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु 'समावेव वर्चं' इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेनापि "ममाग्ने वर्चो" इत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्वदिने क्रियते। प्रतिपद्दिने तु "कर्मणे वां देवेभ्यः" इ-

स्यादिभिरध्वर्य्वेहस्तप्रक्षालनतण्डुलनिर्वापपुरोडाशपाकादि -रन्वाधानं स्तनोति तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गोभिल आह "पर्व्वान्ते उपवस्तव्या पर्व्वान्ते योऽपि यष्टव्या" इति अत्रोपवासशब्देन अनुपकरणादिरुच्यते तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् । तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् "उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति" उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्व्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्व्वणि चतुर भवति आद्यास्त्रयोऽंशा विहितः कालः न तु चतुर्थोंऽशः यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्व्वोक्तः पर्व्वचतुर्थोंऽशः प्रतिपदश्चाद्यास्त्रयश्च विहितः कालः न तु प्रतिपच्चतुर्थोंऽशः । तदेतदाह लौगाक्षिः "त्रीनंशानौपवसस्य यागस्य चतुरोऽपि तु । द्वावंशावुत्तरेऽन्त्यौ यागे च व्रतकर्म्मणीति" तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह "पञ्चदश्याः परं पादं पर्व्वादेः प्रथमांस्त्रयः । कालं पार्व्वणयागे स्याद-धान्त्ये तु न विद्यत इति" वृद्धशातातपोऽपि "पर्व्वणोयश्चतुर्थोऽशः आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति" अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयस्योपरि मुहूर्त्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपच्चर्थांशं निषेधति कात्यायनः "न यष्टव्यं चतुर्थेंऽशे यागे प्रतिपदः क्वचित् । रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति" तदेवं पर्व्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धिपार्श्वयोरुभयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा पर्व्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न सन्देहः यदा तु खण्डतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्याग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि ॥ पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद् यदि । तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः । आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमह्नो मध्यभागः । लौगाक्षिरपि "पूर्व्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते । अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते" इति एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दा यौगिकाः न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथा सत्यह्नो मध्यो-मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः शातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्व्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व्व समाप्यते । तदैवावासः पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते" इति अह्नोऽर्द्धभागोऽपराह्णः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्त्तनात् पूर्व्वोत्तरभागावभिधीयेते । वाजसनेयिनस्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः "मध्यंदिनात् पराह्णे यस्मिन् प्राक् पर्व्वणः सन्धिरियं तृतीया । सा सार्व्विका वाजसनेयिभिस्तु तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति आवर्त्तनादूर्द्ध्वमस्तमयादर्व्वाक् यदा सन्धिर्भवति तदाह सन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा तिथिर्द्वितीया उभे अपेक्ष्य पूर्व्वाह्णे सन्धिमती पर्व्वतिथिस्तृतीया भवति तस्यां तृतीयतिथौ पर्व्वकालस्याल्पत्वात् सार्व्विकेत्युच्यते । शाखान्तराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकं सन्धितिथाविष्टिर्वाजसनेयिनान्तूत्तरतिथ्यामिष्टिः एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि सन्धिदिनात्पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति सोऽयं विशेषः आवर्त्तने ततः पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां पर्व्वचतुर्थांशे इष्टिः प्राप्नोति तत्र निषेधमाह गार्ग्यः "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । एव प्रणीय क्रतुसेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैरिति" पर्व्वचतुर्थांशः प्रतिपदस्त्रयोऽंशाश्च यागकालत्वेन विहिताः । अत्र पर्व्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदंशानां विषय उदाह्रियते । उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः निशीथे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः अनेनैव न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिषिद्धं "न यष्टव्यं चतुर्थेंऽशे" इति स्मृते अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेत् नैवं वृद्धशातातपेन प्रतिप्रसवाभिधानात् "सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि । कुर्य्यात् प्रतिपद्यागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति" एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्नैवं सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात् तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः "सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्पर्य्यावर्त्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति" भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि "अन्वाहितिपरिस्तरणोपवासः पूर्व्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् । आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्व्वसन्धिस्तदैव यागः क्रियते समस्तः" इति । आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्व्वं क्रियते" इति सङ्गवावर्त्तनयोर्म्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्व्वोदाहृतवचनैः सन्धिदिनात् पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तत्

सद्यस्कालवाक्यैः सन्धिदिन उत्कृष्यते । नन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतां तथा सत्यपराह्णादिसन्धित्विन्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः वाजसनेयिनामीदृशे विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् मैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामन्वाधानस्य यद्वायानिर्धारितत्वात् तत्र सद्यस्कालविधयोऽन्वयरूपाः, प्रतिपच्चतुर्थांशे प्रतिषेधाश्च व्यतिरेकरूपाः एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति । अमावास्याया विशेषमाह वृद्धशातातपः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति" सोऽयं विशेषो नाश्वलायनापस्तम्बविषयः किन्तु बौधायनमतानुयायिविषयः अतएव बौधायनः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपच्चेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् । चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । प्रातरिष्टिरमायास्त्वाद्भूते कव्यादिका क्रियेति" एतेषां वचनानामयमर्थः क्वचिच्चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्तमयादर्वागमावास्या स्वल्पा तत एवापराह्णव्याप्त्यभावाच्छ्राद्धायान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायाः सत्त्वात् चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां श्राद्धान्वाधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य स्मृत्यन्तरे "आदितेऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदियात् यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्तदेति" छन्दोगपरिशिष्टेऽपि "ऐन्द्रं निरूप्य पर्यायं पुरस्तादुदिते विधौ । यद्वैगुण्यं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति" अस्यायमर्थः यदा सम्पूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा अन्वाधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु कालापराधनिमित्तोक्तदर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तराण्युद्दिश्य हविःप्रक्षेपो विहितः तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति सोऽयं दृष्टान्तोऽप-

विधि निरुप्ते सति तदूर्द्ध्वं पूर्व्वस्यां दिशीन्दावुदिते सति दर्शकर्मविधेर्यद्वैगुण्यमुक्तरीत्याऽवस्थितं तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः "यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सोमो न दृश्यते तदहर्यजेतेति" अयमर्थः सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुह्वां द्विविधमपि चन्द्रदर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यष्टव्यमिति चन्द्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः "यज्ञमोयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति चन्द्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते "दृष्टे स्त्व प्रातिपदादिनाड्यः षष्ठाष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वं कल्पोऽयमुक्तो न भवेद्द्वितीयः" इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः सम्बन्धिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्सम्बन्धिन्यो नाड्यः षष्ठाष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टेरुक्तं योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्द्धेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय सोमदर्शनवर्जिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु न दृश्यते । तत्र यागं न कुर्वीत स्युर्देवास्तु पराङ्मुखाः" इति बौधायनमतानुसारिणामन्वाधानवद्दर्शश्राद्धमपि स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् । चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपच्चात्र भूते कव्यादिका क्रियेति" चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्ववसाने स्वल्पा सा चेत् परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् । ननु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाम्नाता तथा च शतपथब्राह्मणम् "यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजमानाः कामभ्युदेतीति" । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि "एषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजान पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके ऋध्नुक भवतीति" अयमर्थः येयमिष्टिश्चन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःनाम्ना ताहगीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमानायास्मिन् लोके समृद्धिर्भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिव्याख-

दिनविषयस्तु गतेऽप्यतिरिक्त प्रतिपद्युक्त'' इति शास्त्र तत्र ततः। ननु श्रौतस्मार्तकर्मणामपि चतुर्दशीयुक्तस्य द्वितीयायुक्तं तत्सन्धिदिवसे निषिद्ध तथा च स्मृतिः "पर्वणो यो चतुर्थो तु भागो योऽपि प्रतिपदोऽपि । द्वितीयादिकं यज्ञ्यन्यान्वयम," इति तदेकदासर्वमन्तपूर्वका-मयो शस्त्री यदि प्रथमो पापरात्रि प्रसक्तिः चतुर्थेनैव वर्जनात्। तदेवं पर्वसन्धिदिवसे दर्शे कालनिर्णय दिनः विहितेन्न कर्मो निरूप्यते तत्र श्रावणः "श्रावणमास् प्रागुदित पर्वणि तत्राष्ट गतिन् दिवसे प्रहरा। तत्रैव याग, ततो यदि स्यात् पर्वतन् विस्पष्ट प्रकृतिः परेद्यु-रिति 'श्रावणे तत्र पुरा वा पर्वणो तथितु सन्धिदिने पूर्णतियाग तथा प्रपात्रिलितप्तान्यो याग कर्तव्य। यन्यायतत्त्वान्तरतः सन्धिकाद्य केवल दिनविधान-सन्धिदिने कर्त्तव्य प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यपि । श्रावणमतः पूर्वकाले तत्र, परकाले वा सन्धि-स्थितेषु तिथ्यपि यत्नेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृ-तेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वानुष्ठान व्यवतिष्ठते

इयोर्वा गर्भाणां प्रकृतिदर्शपूर्णमासो "ऐन्द्राग्नमेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजाकाम" इत्यादय काम्यान्तरपठिता काम्येष्टयो विकृतय। तत्र "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति" न्या येन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-ष्ठान प्राप्तं तदेतद्दृष्टान्तेन वचनेन निवार्यते ।

तेन मन्ये ऽस्मत्कालकलनेन कालनिर्णयात् प्रकाशितस-न्धि तत्तद्दिनविशेषे तत्तत्कर्म कर्त्तव्यमिति फलितम्। अत एव "पर्वसन्धिषु याजयेत्" इतियतिधर्मो वदति, तत्र यदि दर्शान्तयिष्टा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव यजनं कुर्यु कुर्यन्ति तु पूर्णिमायां तस्मात् दर्शान्तपर्वमासान्तयो समो विकल्प अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च व्यवस्था" कालमा०। अयस्तु काल श्रौतपार्वणकर्मक्रम् वैदाके तु कालविशेषोऽपि परिभाषित "यथा संवत्सर-स्यादि प्रागुद्गतसन्धिरिति पठन। तत्र पूर्वोविधि-स्त्याज्य सेवनीय, परोविधि" वाग्भटः। ज्योति षाश्च तु पात्तौ सन्ध्युपलक्षितस्य कालभेदस्य "इमेर्भ-बेदैकाद्वाधिकस्य यदग्रन्स् सत्तु सायनस्य। तदन्त राशिद्र यभागतट स्पष्ट वसजातस्थो भवन्ति। ततोऽभयोऽगाद्य द्वे७घटोसमाः स्तुर्द्विगुणा (१२४ घटीसमा) येतु विष्णुपायनीया। ए सन्धिसन्धि सत्तु यत्र येषं शून्य भवे-देव त्रियेपपुरुषः "कोयपाकैर्व्व सन्धिसन्धिस्ये नापि परिभाषा

कृता तत्र शून्यान्ते ध्यानदायाक्तौ विशेषाऽन्यमनय। इत्यत्र विशद्धि वक्ष्यामः। तत्राह स दा "मध्ये प्रस्मौ शुभयोर्ति कृष्णः शुक्लयशा वा तद्विदिग्धन्ति," इति।

शरत्सेव्य त्रि० कालभेदे पित्त वैकृत्योत्पन्नगुणक इत्यादि।

शरत्कौ कालभेदे वैशाखे दक्षरूपे कालभेदे तत्र दृष्टा" दर्शितं यथा। "दक्षिणावर्त्तिते ये ये दोषा कुर्वन्ति देहि-नाम्। तेन तेष् प्रशमनं कर्त्तव्यं विशेषतः।

पश्चिमत्तात्कृत्रं वर्षा वर्षासु ग्रहु देहिनाम्। मन्दोऽग्नौ कीयमाधामि संशमनात्मक दव। तस्मात् कटुतिक्तकाद्य दीपन पाचनाय च। कषायतिक्तमधुरं इतर्पणमधाऽन्नम्। शालिमुद्ग शालिमुद्गस्य दीपनमेव च। देयमप अतः सज्जन पोत्तमादिन। तथावरतनकार्यो विवे-कपयपानुगतम। अद्भि मेधान्निमावि द्व्यर्थशीतासु म-धुर्ये। तदनन्तरादिद्राक्ष गन्धन्योपधयस्तदा। मति-मांसाविमित्त्वं च व्यायाममाचरेत्। अमन्द मानाव-स्थायपास्त्वमतिर्मागा। भूयाम परिहारार्थं पयोत च विदायति। गीते मान्ते निशाते च सुरपानरते कृचे। दाधाग्रामलभिव नवतागस्पृष्ट। दिवास्वप्नमजी-र्णं तु गर्भ्यं येतत यत्नत। वर्षासेव्यासेव्ये।

"मैथ्या शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः। क्षीरेक्षुविकृति-क्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः। संतप्ता प्रत्ययात् सर्वमेव तदा हितम्। सर स्वादु तद्धैव कनकोत्पलयानिषु प्रदोषे मसिमं पाटापन्दनशानुवालतम्। तिक्तस्य सर्पिषः पानै-रस्कृताग्रैव युक्तिः। वर्षास्वपचित पित्त फरेशापि विरे-चनैः। शोपेयासीत्मनन्तोषं क्षार स्वप्न दिवाऽऽतपम्। रात्रिजागरणं सैव मैथुनस्यापि वर्जयेत्। स्वादु शीतलं यदा शुचिस्फटिकनिर्मलम्। शरदन्ते शुनिर्दोषं तमगस्त्यो-दयाभिषिक्तम्। प्रसन्नत्वाच्च सलिल सर्वमेव तदा हितम्। सचन्दन वा कर्दर वाससामतिर्म लघु। भजेच्च शारद मास्य शोधो यामश्च युक्तिः। पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं समाचरेत्"। शरदि सेव्यासेव्ये।

"हेमन्ते शीतलो रूक्षो मन्दसूर्योऽनिलाकुल। ततस्तु शी-तसम्पाताद्वायुस्तत्र प्रकुप्यति। कोष्ठस्य शीतसम्पर्कादन्त-पिण्डीकृतोऽनलः। इन्धनमुद्दीपयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम्। हेमन्ते लवणक्षाररतिक्ताम्लकटुकोत्कटम्। सर्पि-स्तैलमहिषमांसम हितमुच्यते। तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेद्गुरुभूषित। तैलाभ्यङ्ग उष्णोष्णे च वारिकोष्णेऽव-गाहयेत्। साङ्गारधाने मधुर कौशेयास्तरणावृते। शयीत

शयने वापि हते गर्भगृहोदरे । स्त्रीं स्निग्धागुरुधूपाढ्यां पीनोरुजघनस्तनीः । प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृप । मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च । अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च । तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि । प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादबिलशायिनाम् । औदकानां प्लवानाञ्च पाटिनाञ्चोपलायते । मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम् । कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे" हेमन्तसेव्यादि

"एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः" ।

"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्यात् क्लिन्नशरीरिणाम् । औष्ण्याद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून् । ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च । वर्जयेद्वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत् । षष्टिकांश्च यवान् शीतान् मुद्गान् नीवारकोद्रवान् । लावादिविष्किरैर्सैर्द्ध्याद्यूषैश्च भुञ्जीत । पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये । सेवेत माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान् । व्यायामञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम् । सुखाम्बुना च सर्व्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे । तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम् । स सूक्ष्ममधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् । व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्घातजो हितः । उत्सादनं तथा स्नानं वनिता काननानि च । सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः । वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान्" वसन्तसे०

"व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशोषि च । रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत् । सरांसि सरितोऽपि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि परार्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः । तालवृन्तानिलाहारास्तथा शीतगृहाणि च । धर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च । शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च । पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान् । भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् । शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च । प्रत्यक्कुसुमाकीर्णशयने हर्म्म्यसंस्थिते । शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः" ग्रीष्मसेव्यादि ।

"तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्तथा । पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च । द्रवणञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च । निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् । निहन्यादविरुद्धेन विधिना विधिकोविदः । नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथाऽऽतपम् । व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् । यवपिष्टकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा । हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम् । सविषप्राणिविण्मूत्रलालामिश्रोष्मादिभिः । समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम् । वायुना विषदुष्टेन ग्राह्यं न च दूषितम् । तद्धि सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्जयेत् । निरूहैर्बस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुतापहैः । कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम् । ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः । घोरानृतुकृतान् रोगान् नाप्नोति स कदाचन" प्रावृट्से०

ऋतुस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे "नाकसद् ऋतुस्तोमादिस्तोमायाभिप्लवाहानि" आश्व० श्रौ० ६,८,२६ । "ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहाः" नारा० ।

ऋतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि" भा० आ० १२३ अ० अप्सरोभेदकथने ।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्थदिवसे) स्नाता । ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्ध्यर्थं कृतस्नानायां स्त्रियाम् । "ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति" मिता० स्मृति "धर्म्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्" रघु । "पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः" सुश्रुत । अधिकमृतुकालशब्दे ऋतुमतीशब्दे च । दारविशेषणत्वे पुंस्त्वम् "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति" मिता० स्मृति ।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्ध्यर्थं स्नानम् । रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तायाः स्नानप्रकारश्चार्त्तवशब्दे ८०८पृ० उक्तः ।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदेन सेव्या हरितकी । वर्षादिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुण्ठीजीरकमधुगुडैर्मिश्रणेन सेव्यायां हरीतक्याम् । "सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा" भावप्र० ।

ऋते अव्य० ऋत (सौत्र) क्त । वर्ज्जने विनार्थे च । "अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" रघु "अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः" कुमा० । "शक्तोऽन्य सन्ति वरमृते देव पिनाकिनम्" भा० व० ३९ अ० । "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनु "अस्मात् को हरेत्सर्व्वं दुहितृणा सुतादृते" या० । एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति तत्रोदाहरणेषु पञ्चमी द्वितीयाद्रष्टव्या। तृतीयाया उदाहरणं मृग्यम्।

ऋतेकर्म्म अव्य० वेदे मा०वर्ज्जने अव्ययी० अपसमा०। कर्म विनेत्यर्थे। "ये कर्म्म च क्रियमाणश्च मन्त्र ऋतेकर्म्ममुपायन्त देवाः" ऋ० १०,५५ दे०।

ऋतेजा त्रि० ऋते यज्ञनिमित्तं जायते जन–विट् अलुक् स०। यज्ञनिमित्तजाते। "अग्ने स शेवृधतमा ऋतेजाः" ऋ० ६, २१। "ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जात" भा०।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि ऋषिभेदे। "इदेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः। अत्रेः पुत्रश्च धर्म्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा। वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः" भा० आनु० १५० अ०। २पौरवे नृपभेदे। "पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि" इत्युपक्रम्य। "संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः। ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुस्थण्डिलेयुकृतेयवः। जलेयुः सन्नतेयुश्च धर्म्मसत्यव्रतेयवः। दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः। घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः। ऋतेयोरन्तिनावोऽभूत्" भाग० ९।२०, २।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देश्यतया यज्ञितं रक्षोयतः। यज्ञे "ऋतेरक्षा वै यज्ञः" ऐत०ब्रा०। यज्ञस्य रक्षोभ्यो रक्षणीयत्वात् तथात्वम्।

ऋतोद्य न० ऋत+वद–भावे क्यप्। सत्यकथने "ऋतं वदन्ना ऋतोद्येषु" अथ० १४,१,३१।

ऋत्विज् पु० ऋतु+यज–क्विन् उ०प०। १याजके "अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते" इति मनूक्ते २स्वानुष्ठेयवैदिककर्मकरे। ऋत्विजश्च षोडश तत्र मुख्याश्चत्वारः तेषां प्रत्येकं सहकारित्रयं इति षोडश। विवृतिरस्या वाचस्पत्ये ८५१ पृ० दृश्या। "ऋत्विजो यां चाशिषमाशासते सा यजमानस्यैवेति श्रुतेः" "ऋत्विग्यजमानयुक्तौ च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्यानुयात् पुण्यं हानिर्वाऽऽदेऽथवा जयम्" इति ब्रह्मवचनेन ऋत्विक्कृतयज्ञफलमेतमदक्षिणादिना वर्द्धयितुरेव। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" या०। "तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां बिभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः। कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि" मा०। ऋत्विज कर्म ष्यञ्। आर्त्विज्यं ऋत्विक्कर्मणि आर्त्विज्यशब्दे उदा० ऋत्विक्कर्मार्हे इति खञ्। आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्मार्हे "दाक्षिण्यदिष्टं ऋतमार्त्विजीनं" भट्टिः।

ऋत्विय त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवः तत्रानुष्ठेयं वा वेदे घस् नियमात् भत्वाभावेन न गुणः। १प्राप्तकाले २कालभवे ३प्राप्तकालानुष्ठेये च "अयं यो गर्भमृत्वियं प्रजा अर्धम्याधत्त" यजु० ११,४८। "दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः" ३२६२। ऋत्वियावान् लोके तु यत्। ऋतव्य इत्येव तेष्वर्थेषु त्रि०।

ऋत्वियावत् त्रि० ऋत्वियमृतुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म्म तत्रानुष्ठेयकर्म वाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः। १प्रजोत्पादनकर्मयुक्ते २तत्रानुष्ठेयकर्मयुक्ते च। "तत न ऋत्वियावत" ऋ० ८,८,१०। स्त्रियां ङीप्। "इय न ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी" ऋ० ८,१२,१०। "ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यत्कर्म ऋत्वियं तद्वती" भा०।

ऋत्व्य त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवः तत्रानुष्ठेयं वा कर्म यत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न गुणः अजुत्वम्। ऋत्वियशब्दार्थे "अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम्" ऋ० १०,१८३,१।

ऋदूदर त्रि० ऋदु उदरं यस्य वेदे पृ० मलोपः। मृदूदरे निरु०। "ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै" ऋ० २,३३,५, "ऋदूदरेण सख्या सचेय" ऋ० ८,४८,१०।

ऋदूपा त्रि० इपो०। १अर्द्दनपातिनि २गमनपातिनि ३दूरपातिनि निरु०। "उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा" ऋ० ८,७७,११। इमामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निर्वचनं कृतम्।

ऋदूवृध पु० इपो०। १मर्मण्यर्द्दनवेधिनि २गमनवेधिनि ३शब्दवेधिनि ४दूरवेधिनि च निरु०। ऋदूपाशब्दे उदा०। तामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निरुक्तम्।

ऋद्ध न० ऋध–क्त। १पक्वमर्दितधान्ये २सिद्धान्ते ३वृद्धौ च। ४समृद्धे ५सम्पन्ने त्रि० "इयमृद्धधनौ ह्यसमौ" नैष०। "अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" गीता "धनधान्यैरपत्यादिभिः सम्पन्ने प्रवृद्धरूपेण वर्त्तमाने च" ६विष्णौ पु०। "ऋद्धः स्फीताकारो मन्त्रः" विष्णुस० धर्मादिभिरुपेतत्वात् ऋद्धः" भा०। "ऋद्धः स्फीतो महात्मा" विष्णुस०। "प्रपञ्चरूपेण वर्द्धमानत्वात् ऋद्धः" भा०।

ऋद्धि स्त्री ऋध–भावे क्तिन्। १वृद्धौ २सम्पत्तौ ३सिद्धौ च। "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा०। "ऋद्ध्या भयान् ज्योतिरिव प्रकाशते" भा० व० ।।। । कर्त्तरि क्तिच्। ४पार्वत्यां शब्दरत्ना०। ५लक्ष्म्यां

६देवभेदे । करणे क्तिच् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० । तल्लक्षणं यथा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः । स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।" "ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छा रक्तपित्तविनाशिनी" भावप्र० । "काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ । तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका । निरूहेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते" सुश्रु० । तयोरलाभे वर्गमध्ये वाराही देया ऋषभशब्दे प्रमाणम् ।८कुबेरपत्न्याञ्च । "तरौ तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुत्रार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रयेण मया दत्तः कश्यपस्तु तपोधन । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम । सोमश्चाप्यथ रोहिण्या चण्डया च धनदस्तथा । एवं सौभाग्यदोऽहञ्च पारिजातो न संशयः" हरिव० १२६ । "ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेश महिषी तथा" हरिव० १२६अ० । "सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" भा० अनु० १४६ अ० । "शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः" हरि० १५अ० । साऽस्यास्ति मतुप् । ऋद्धिमत् वृद्धियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः" कुमा० । "धाराग्रहेष्वात्तमृद्धिमन्त" रघु० तन्त्रोक्ते ठवर्णे । "अथाभिधास्ये त्वरिता त्वरितं फलदायिनीम् । "तारो रमा वर्म्मयोजन्मविरोधस्वरान्विता" ऋद्धिः ठकारः" तन्त्रसार ।

ऋध वृद्धौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उदित् इरित्त्व । दि० ऋध्यति ऋध्यात् ऋध्यतु आर्ध्यत् स्वा० ऋध्नोति ऋध्नुवन्ति ऋध्नुयात् ऋध्नोतु ऋध्नुहि आर्ध्नोत् । उभयत । आर्धत्—आर्धीत् । आनर्ध आनर्धतुः । अर्द्धिता ऋध्यात् अर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् । अर्द्धितव्य, अर्द्धनीय । ऋध्य । ऋद्ध ऋद्धिः । ऋध्यन् ऋध्नुवन् अर्धः । उदित्त्वात् वेट् अर्द्धित्वा ऋद्ध्वा । समृध्य । "नामनध्य भवत्यृध्नोति नाधनं ब्रह्म वर्द्धते मनु" । "प्रयत्नामध्यतो द्रष्टा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री नचाप्यस्त्री न पुमान् नापुमानपि" भा०व०१६अ० । "पृथिव्यामग्नये समनमन्त्स आर्ध्नोत्" अथ० ४,३९,१ । वे अध्यन्तो न वहून्यास्मै:" २,२५,८ । आत्मनेपदित्वमपि "ते च लोमश । लोकेऽस्मिन् ऋध्यन्ते केन हेतुना" भा०व० ६४ । वेदे गणव्यत्यासात् श्नम् । "य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात्" ऋ०१,८४,१६ । मन्नामि भीतिरुत यज्ञमृध्नुन्" १०,११०, २ । अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सक० । णिचि अर्द्धयति ये "त्वा वर्धयन्त्यृद्धये अर्दयन्ति" ऋ०७,८१,४ । सनि वेट् अर्दिधिषति ईर्त्सति । वेदे गणव्यत्यासात् श तेन । "इन्द्रामास्त्वा शतं हिमा ऋधेम" अथ०१९,५५,४ । ऋधक्छब्दे उदा० । "ऋधद्यस्ते धिया मर्त्तः शशमते" ऋ० ६,२,४ । स्वा०तर्पणे वर्द्धने च सक० । "आऋध्नोति हविष्कृतिम्" ऋ० १,१८,८ । "अन्तत एव तद्देवानृध्नुवन्ति" ऐ०ब्रा० । "सोऽहं प्रागभवतैव नूतनमृध्नोमि" भवभूति ।

अधि+अधिकवृद्धौ । "यदस्मिविदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धः" इति शत०ब्रा०१४,६,१० ।

आ+समृद्धौ । "अथाद्योमनर्धमेत् समानो यमस्य लोकेऽधिरज्जुरायत्" अथ० ६, ११८,२ । ताच्छील्ये चानश् ।

उप+उपगमे । "तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेत्संक्रांतीव" शत०ब्रा०२,१,२,१७ । "उपेत्सेत् लोकुर्यात्" भा० । "एतेषामेव संवत्सरमुपेत्सेत्" २,१,२,१४ ।

वि+ऋद्धिविगमे विगतायां वृद्धौ "अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत । एता वा अपत्न्य आसु सप्तर्षीन् ह स्म वै पुरर्क्ष इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धन्तामी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति पुर एता व्यर्द्धनिव वै तद्योमिथुनेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्धा" इति शत०ब्रा० २,१,२,४ । "व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्" भा० । गणव्य०साधु । "यदा पशुके यत्तस्के जुहुयात् पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्तस्यात्" १२,१,२,८ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्यृद्धि " सि०कौ० ।

सम्+समृद्ध्याधिक्ये अतिशयितवृद्धौ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० "ऋद्धेराधिक्य समृद्धि "सि०कौ० । "ब्र' स्विद्धा तान् समृध्नुयात्" मनु । "यत्नुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते" भा० व० ५४ अ० "अयं कामः समृध्यताम्" यजु० २६,२ । पदव्यत्यास' ।

ऋधक्(क्) अव्य० ऋध—बा० कनि(कि)क् स्वरा० । १सत्ये, २वियोगे, ३पृथक्, ४सामीप्ये, ५स्वास्थ्ये, च मेदिनि० । वियोग पृथक्करणम् । "ऋधगद्वेषः कृणुत" ऋ०८ १, ८,११ । "ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत" भा० । "ऋदि-

न्द्रो दिवि पर्य्यो यदृधक्" ऋ० ६,४०,५ । "ऋधक् सा वो मरुत" ७,६७,४ । "ऋधगुद्देवा इह यजा चिकित्व" २,२६,१ । "ऋधगित्था स मर्त्त्यः" ऋ० ८,१०१,१ । "ऋधक् सत्यम्" भा० । "ऋधगयतो अनिमिषं रक्षमाणा" ६,१,२ । "ऋधगयत सत्येन गच्छत" भा० । कर्त्तरि यजिक् । ६समृद्धे, ७वृद्धौ च त्रि० । "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठा" यजु०८,२० । "ऋधक् समृद्धमयाः" "ऋधक् यज्ञं समर्द्धयन्" वेददी० । "ऋधक् सोम स्वस्तये" ऋ०६,६४,३० । "ऋधक् ऋध्नुवन् तथा च" यास्कः "ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् भवति अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते" भा० । "ऋधगुद्वेम कविनेषिताम" ऋ० ६,५६,१० । "ऋधक् समृद्ध यथा तथा स्तुयेम" भा० ।

ऋधत् त्रि० ऋध० गत वेदे शब्बन्धात् । वर्द्धमाने । "इष्ट या ना ऋधद्योनीतवाराम आगत" ऋ०८ ४६,२२ । "ऋधद्योनीर्देवा" भा० । रयगर्त्ते वेगवाची अत्र स्थाने ततमा । "गमाभिक्षं धद्वारायाग्नये ददाश" ६,३,२ । "ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्ध वार वरणीयं धन यस्य" भा० ।

ऋन्फ(म्फ) हिंसायां तुदा० सुधा० सक० पर० सेट् । ऋम्फति आर्म्फीत्—आर्फीत् ऋम्फाम् बभूव आस चकार आनर्फ

ऋफ दाने हिंसायां निन्दायां युद्धे च सक० आयासाम् अक० तुदा० पर० सेट् । ऋफति आर्फीत् । कविकल्पद्रुमे ऋफधातुस्तन्त्रे पा० मते रिफधातुक्त पूर्वोक्त ऋफधातुस्तु हिंसायामिति भेद । आनर्फ आनृफतु ।

ऋबीस न० ऋ+वज मे भाव-बच प्० । पृथिव्यां निरु० तमस्ये २अग्नौ च । "हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्ज्जमस्मा अधत्तम् । "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथु सर्वगणं स्वस्ति" ऋ० १,११६,८ । इमामृचमविहता यास्केन ऋबीसमपगतभासमन्तर्हितभास गतभासम् वा इति निरुक्तम् "योऽत्र ऋबीसे पृथिव्यामग्निरन्तःरोमधिरमस्पर्गिमम् तमुन्निन्यतु" "युवमृबीसमुत तप्तमत्रये" ऋ०१०,३९,९ । "तप्तमग्निसन्तप्तम्" भा० । "वत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसम्" ऋ० ५,७८,४ । "ऋबीस तवाग्निम्" भा० । "अनन्तानित्यपभोदपतितार्थाधान बीसपदकनाद्युक्तानि वर्ज्जयेत्" कात्या० ४,१०१,५ । "अत्र मयाप्ते पृथिवीवाची "योऽयमृबीसे पृथिव्यामिति" यास्कोक्ते ऋबीसे यत् प्रक्त तिल्वकादि" कर्क ।

ऋभु पु० ऋरि स्वर्गे अदितौ वा भवति ऋ++भू—ड । १देवे । तेन ऋभवः स्वर्गवासिनः इत्यर्थ इति प्रमादात् पूर्वमनुक्रमितिः तस्य च स्वर्गे पुस्तम् बोध्यम् । "ऋभोर्नास ऋभव समस्वरन्" ऋ०८,३,७ । "तं नेमिमृभवो यथा" ऋ०७५,५ । २मेधाविनि निरु० । "अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षु" ऋ० १०,८०,७ । "ऋभुविर्विप्र, पुर एता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन" ऋ०९,८७,३ । ३देवानामपि यष्टव्ये देवे । "ऋभवोनाम तत्रान्ये देवानामपि देवता । तेषां लोका परतरे यान् यजन्तीह देवता" भा० व० १५१५९। चाक्षुषमन्वन्तरीये ४देवगणभेदे च । "चाक्षुषस्यान्तरे तात मनोर्देवानिमान् श्रणु । आप्या प्रभूता ऋभव पृथुकाश्च दिवौकस । लेखानाम महाराज। पञ्च देवगणा स्मृता" हरिवं०७ । ५शिल्पिकडीने ५जातिभेदे "ऋभूणां त्वे ति रथकार" कात्या० ४,९,५, "ऋभु सौधन्वन सतरथकारपर्यायसौधन्वन्निकेभ्यो हीनो नियत कश्चिज्जाति विशेष इति पाचवारिणिमिश्रा" कर्क । तृतीयसवनीये सुधन्वन पुत्ररूपे ६देवभेदे च । "इहोपयात शवसो नपात सौधन्वना ऋभवो माम भूत" ऋ० ४,३५,१, एतत्सूक्ते च तत्कर्म्मस्यैव गुणादिवर्णनम् । ऋ+भा—डु । ७उरुभासमाने त्रि० "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्" । ऋ०४, ३७,५, "ऋभुमुरुभासमानम्" भा० ऋभुरस्त्यस्य उ द्वे स्ततया मतुप् । ऋभुमत् ऋभुदेवताके त्रि० । "ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे" ऋ०२,५२,६ । ऋभुवा इह वाम अत्र । आर्भव तद्देवे साममेदे आर्भवपवस्ते उदा० । क्विप् । ऋभूरपि देवे पु० ।

ऋभुक्ष पु० ऋभवो देवा क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आधारे बा० ड । १स्वर्गे २वज्रे ३इन्द्रे च रायमुकुट । ऋभुनाम्नाक्षीयते गम्यते कर्म्मणि बा० ड । ऋभुनामके देवे "उप नोयाता अध्वरमृभुक्षा" ऋ०४ ३०,१, "ऋभुक्षा ऋभव" भा०

ऋभुक्षन् पु० ऋभुनाम्ना क्षायते क्षै—क्षये धातूनामनेकार्थत्वात् ख्यातौ कर्म्मणि कनिन् । ऋभुनामख्याते देवभेदे "स्तोमोयाता ऋभुक्षणो इन्द्रे च । "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्" ऋ० ४,३७,२५ ।

ऋभुक्षिन् पु० ऋभुक्ष वज्र स्वर्गोवाऽस्यास्ति इनि । इन्द्रे स्वादौ ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ पथ्यादेशादौ टिलोप ऋभुक्ष इत्यादि "इन्द्रो विश्वा ऋभुक्षा वाजो अर्य्य" ऋ०७,४८,२, "ऋभुक्षेवाचरति ऋभुक्षिन्+आचारे क्विप् अनुनासिकदीर्घ ऋभुक्षीयति । तत क्विप् ऋभुक्षीन् तद्दाचारान्विते त्रि० ।

ऋभ्व त्रि० उरुभूतः पृषो०। महति उरुभूते निरु०। "स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्" ऋ० १०,१२०,६, अस्या ऋचः यास्केन "स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋभुः उरुभूत इवाचरति ऋभु+आचारे क्विप् ततो भा० अत्। ऋभ्वत् उरुभूते महति। "पुरुहूतोय पुरुगूर्त ऋभ्वा एकं पुरुप्रशस्त" ऋ० ६,३४,२, "ऋभ्वा महान्" भा० अत्वन्तत्वाभावान्त्यलोप। कनिन्। ऋभ्वन् तदर्थे "जुषद्ध्वा मनुषस्योर्ध्वस्तायभ्वा यत्ते" ऋ० १०,२०,५ भा० असच्। ऋभ्वस अतिमहति। "सत्यमस्वमृभ्वसम्" ऋ० ५,५२,८, "ऋभ्वसम् अतिमहद्भमिति" भा० "इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमृष्टम्" ऋ० ८,७०,२,

ऋश हिंसायां गतौ च सौ०पर०सक०सेट्। ऋशति आर्शीत् आनर्श आनृशतुः ऋशं। ऋश्य।

ऋश्य त्रि० ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पुंस्त्री शब्दर०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ० ८,४,१०, "ऋश्यः ऋश्याख्यो मृग इव तृष्यन्" भा० "वसुभ्य ऋश्यानालभते" यजु० २४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्" यजु० २४,३७, तत्र चतुरर्थ्याम् ऋश्या० क। ऋश्यक तत्सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। ३हिंसायां न०। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा—क। ऋश्यद कूपे पु० "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुः" ऋ० १०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा०।

ऋश्यपाद् त्रि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोप समा०। मृगसदृशपादयुक्ते स्त्रियां ङीप् पद्भावश्च। "ऋश्यपदी वृषदती गोषेधा विधमामुत" अथ० १,१८,४।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः। "ऋश्य, न्यग्रोध शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अश्मनि सित, मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह् अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु"।

ऋष गतौ वधे च तुदा०पर०सक०सेट्। ऋषति आर्षीत्। आनर्ष आनृषतुः अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षिष्यत्। अर्षितव्यं अर्षणीयं ऋष्य। अर्षिता ईदित् ऋष्ट ऋष्टवान् ऋष्टि। "इन्द्राभ्यां रक्ष ऋषत्सर्वतिम्" अथ० ६,४,७। "अथ दक्षिणाद्युग्यस्यार्षति" शत० ब्रा० ५,४,३,८। "ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मय" ऋ० १,५२,७। "यदुदर्थस्य मेदस्य परिशिष्यते तद्गुदे न्यृषेत्" शत० ब्रा० ३,८,४,५। "अथ पशुमृषति" इत्युपक्रम्य "सम भूमिं पर्यर्षणं करोति" ३,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गणव्यत्यासात् साधु। "अर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूता" ऋ० २,३०९। "ऋषो गतौ व्यत्ययेन शप्" भा० "तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवः" १,१२५,५। "मही न धारात्यन्धो अर्षति" ९,८६,४४। "एता अर्षन्त्यललाभवन्तीः" ४,१८,६। "एता अर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "यथमास्कन्दमर्षति" यजु० २३,५५।

अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु" ऋ० ४,५८,१०। "हरयन्ति वारिषो गवे अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६१,२।

नि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोरिवार्थं। "गुहाकरिन्द्र याता वीर्येण न्यृष्टम्" ऋ० ४,१८,७। "न्यृष्टं नितरां प्राप्तम्" भा०। "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः" १०,१०८,७।

ऋषद्गु पु० यदुवंश्ये राजभेदे। "यदुस्तस्मान्महासत्त्व क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता ऋषद्गुरपराजितः। ऋषद्गोर्भविता पुत्रस्ततश्चित्ररथस्तथा" भा० अनु० १४७ अ।

ऋषभ पु० ऋष—अभक्। १ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्यगणान्तर्गत। स च सुश्रु० दर्शित यथा "अथातो द्रव्यसङ्ग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवाश्वदंष्ट्रा मत्यकपर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासा च चामरै। जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवको मधुरः शृङ्गी ह्रस्वः कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी वाक्ष इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ कासवातक्षयापहौ"। अयञ्चाष्टवर्गान्तर्गत। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" भावप्र०। "राजाश्याष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः। तस्य द्रव्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुण

भिषक्। मेदा जीवककाकोल्यौ ऋद्धिर्वृद्धिस्तथाऽष्टमी। परोगिदाद्यं स्वगन्धायाराष्टौस्तु क्रमात् क्षिपेत्" भावप्र०। २मुनिभेदे च। ऋषभकूटशब्दे मुनिभेदो दृश्यः। ऋषति रेतः ऋष-अभक् उ०वलोप। ३वृषभे "ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उत" ऋ० ६,१६,४७। ऋषभासो रेतोवर्षकाः वृषभाः" भा०। "उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र! तव वीर्ये" २८,८ "ततो नियुक्ताः पशवो यथा शास्त्रं मनीषिभिः। तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि" भा० आश्व०८८। अश्वमेधस्य ऋषभादयश्च पशवस्तथा अश्वमेधशब्दे दर्शिताः। अस्य व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः। नर ऋषभ इव वाक्ये नरर्षभः एवं राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि। सर्वत्र श्रेष्ठत्वं तेन द्योत्यते। "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः" अमरोक्तेः। क्वचिद्वाक्येऽपि श्रेष्ठत्वं द्योत्यते। "सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत" भाग० १०,२,१०। "स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतु" भाग० २,४,२२। गोलक्षणान्तर्गतवृषभलक्षणम् उक्तं वृह०स० "शाखाविलम्ब्याक्षो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणा करटा खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डाननाः विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा। अतिककुदा कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः। स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च। मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः। कृष्णोष्ठताल्वजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः। स्थूलसकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च। गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः। श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः। विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः। ये चोद्वहन्ति मादान् महाटिश योजिता कृशग्रीवाः। कातरनयना ह्यागाश्च पृष्ठतो न भास्वराः। मृदुसंहतताम्रतनुत्वगुच्छ्रिताः ताम्रतालुजिह्वाश्च। तनुहृस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च। आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः। स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः। तनुभूस्पृग्बालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः। सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः। वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः। शुभदा भवन्त्यनड्वाहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः। वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्मानः। पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिश्च सर्वेऽपि भारवहाः। घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः। कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्जवनस्त्वनवः। लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः। ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः। सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः। भूस्पृग्बालधिराताम्रशृङ्गो रक्ताक्ष् ककुद्मी च। कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः। यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः। मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति"। "ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा यत्रौ चेत्" इत्युक्ते ४छन्दोभेदे ५कर्णच्छिद्रे ६कुम्भीरपुच्छे मेदि० ७पर्वतभेदे शब्दर०। ८वराहपुच्छे ९जिनभेदे च हेम०। "नाभिमूलात् यदा वायुरुत्थितः कुरुते ध्वनिम्। वृषभस्येव निर्याति तेनासौ ऋषभः स्मृतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १०स्वरभेदे। "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः" अमरः। ११भगवदवतारभेदे स च नाभेर्मेरुदेव्यामजनि भाग०५।६ अ०। "नाभिरपत्यकामो मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत" इत्युपक्रम्य तपःप्रसन्नो भगवांस्तयोः पुत्रतयाऽवतीर्ण इत्युक्तं तत्रैव। यथा "भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति" १८। "ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यात्" १९ "अथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद् द्विजदेवकुलम्। तत आग्नीध्रीयेऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान्। बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" ६अ०। "शुक उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः। तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लो-

त्तेन च श्रोजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्य्यशौर्य्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार । यस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्म्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः । विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप । यस्य ह पाण्डवेय ! श्लोकावुदाहरन्ति । कोनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान् । अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्म्मणा । ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः । यस्य वर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा । अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्मानुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयविधलक्षणं कर्म समाम्नायमनियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां खलु महायोगी भरतोज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति”। १२राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये यागभेदे “ऋषभगोसवौ” कात्या० २२,११,२, “ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवत” कर्कः “पूर्वौराज्ञः” ४ । “पूर्वः ऋषभसञ्ज्ञोराज्ञ” कर्कः “दक्षिणं ऋषभसहस्रं द्वादश वा शतम्” ५ । “ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा” सम्प्रह । १३ यज्ञतरपुरुषभेदे च । “एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुरं ईजे शिक्कामा राजा तदेतत्काययाऽभिगीतम् । याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं विप्रा विभजन्तोष्य दक्षिणा” शत०१३,५,४,१५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा०व०११०अ०। “पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप !” इत्युपक्रम्य तद्दर्शनं मूलप्रश्नं युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

‘आसीत्तृषभकूटेऽमूदृषभोनाम तापसः । अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनोभृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह । य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलान्तूष्णीमास्व । वातश्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः । व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम् । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा । कृतानि कानि चित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानि चित् । नन्दां त्वभिगता देवाः पुरा राजन्निति श्रुतिः । अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवा शक्रपुरोगमाः । दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदा प्रभृति कौन्तेय ! नरा गिरिमिमं सदा । नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः । आरोढुं वाऽपि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् । यूपप्रकाराश्च बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते ! । देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ! ।”

ऋषभगजविलसित न० “भतिनगैः स्वरात् खलु ऋषभगजविलसितमिति” छ०र०उक्ते षोडशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

ऋषभतर पु० तनु ऋषभः तनुत्वे तरप् । भारवहने मन्दशक्तौ वृषभे । जातित्वेन विवक्षात् स्त्रियां ङीष् । ऋषभतरी ।

ऋषभद्वीप पु०न० ऋषभ इव श्रेष्ठः द्वीपः । द्वीपभेदे स्वे तद्द्वीपे यत्र क्रौञ्चपर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनम्” भा०व०८४अ० ।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोवृषभोध्वजोऽस्य । वृषवाहने १महादेवे । ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र । २अर्हद्विशेषे मेदिनिः ।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा०ङीप् जातौ वा ङीप् । १नराकारायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३शिराळायाम् ४विधवायाञ्च मेदिनि । ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च । ऋषभशब्दे दृश्य० ।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारम् ऋषी गतौ कि । ज्ञानेन संसारपारगते १मुन्यादौ २शास्त्रकृदाचार्य्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषी हिंसा गतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः । एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणस्ततस्त्वृषिः । निवृत्तसमकाले तु बुद्ध्या दृश्यन्ते परं स्वयम् । ऋषन्ति परमं यस्मात् परमर्षिसततः स्मृतः । गत्यर्थादृषते र्धातोर्नाम निर्वृत्तिकारणम् । यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्मात्त्वृषिता मतेति मत्स्य०पु०१२०अ० “अजान् ह वै पृश्नीं स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्वम्” ऐत०ब्रा० इत्यादिरप्यत्र “विद्याविदग्धमतयोविषयः मविद्राः” भरत । “सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिम

र्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः" रत्नकोषोक्तं सप्तविधमृषिर्भवति । तेषां विशेषस्त्रिका०उक्तः, यथा "व्यासाद्यास्तु महर्षयः । परमर्षयस्तु भेलाद्याः देवर्षयः कण्वादयः । ब्रह्मर्षयो वशिष्ठाद्याः सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः । ऋतुपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयस्तथा । जैमिन्याद्याः" वशिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्या दश । "भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा पुलहः क्रतुः । मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश । ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परत्वेनर्षयो यस्मान्मतास्तस्मान्महर्षयः" मत्स्य०१२०अ० । तेषां पुत्राणां तु तथैव ऋषित्वं यथोक्तं तत्रैव "ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत । काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा । उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्द्धनः । इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः"। किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं भूरि प्रसिद्धम् । तएव भोगसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण गगनमण्डले उत्तरस्यां सारुन्धतीकाः स्थिताश्चरन्ति तेषां च गति कालसंहितचारादि निरूपितं बृह० सं० यथा

"सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिग्यैः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च । यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात् ॥ आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥ एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वशिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥ उल्कापातनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै ॥ गन्धर्वदेवदानवमन्त्रौषधिसिद्धयक्षनागानाम् । पीड़ाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च ॥ शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान् वनोपेतान् । हन्ति वशिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसम्पन्नः ॥ अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः । अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः ॥ रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य । पुलहस्य तु मूलफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः" ।

एते च स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् । ततोऽधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु अन्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरि० ।

१ "मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिशि तथा राजन् ! सप्तर्षयः स्मृताः । स्वाभा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

२ ऊर्जा वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्च्यवनस्तथा । एते महर्षयस्तात ! वायुप्रोक्ता महाव्रताः ।

३ वशिष्ठपुत्राः सप्तासन् वाशिष्ठा इति विश्रुताः । हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध तान् ।

४ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जह्नुर्धामा च भारत । कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।

५ वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे

६ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्दैशनिमान् शृणु

७ अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् काश्यपश्च महानृषिः गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवान्ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि । मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीता वर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत ! । एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्तातीतानि भारत !

८ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः । भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः । कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ।

९ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः । हविष्मान्

पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गव । आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टक स्मृतः । पौलस्त्य प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरानभस सत्य सप्तैव परमर्षय ।

११ एकादशे तु पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनो । तस्य सप्तर्षयोऽपि कीर्त्यमानान्निबोध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गव । तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठ स्तनयस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा । पुलहश्चाग्नितेजाश्च भव्या सप्त महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्याथ सावर्णं ऋषीन् सप्तश्टणुष्व मे । द्युतिर्वसिष्ठ पुत्रश्च आत्रेय सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गव सप्तमस्तेषाम्"

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये मन्वन्तरे मनो । अङ्गिराश्चैव धृतिमान पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । वेतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षय ।

१४ चतुर्द्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनो । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवोह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेय शुक्रोवासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्त्या सप्तर्षयश्च ते ।

सप्तर्षीणां उत्तराद्युदयश्च" शत०ब्रा० २,१,२,१ । उक्तं यथा "सप्तर्षीनुह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते अमीह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति" ।

विश्वामित्रसृष्टा सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्यां नभोमण्डले स्थिताः यदुक्तं "ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । ससर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान् पुन" । "मनुमेकाग्र्यमासीनमभिगम्य महर्षय" । "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयु" । "ऋषय संयतात्मानः इति च" मनु । "वसन् पिकुलेषु स." 'आकीर्णमृषिपत्नीनाम्" रघु' । "ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त" "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमान " कुमा० । वेदमन्त्रस्य प्रथम १४द्रष्टरि च । "येन यदृषिणा दृष्ट सिद्धि प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषिभाव स उच्यते" योगि या० । येन ऋषिणा कल्पादौ यो मन्त्रोदृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषि । तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्षग्रन्थे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणञ्च सर्वानुक्रमणिकादौ दृश्य संक्षेपेण तत्रोक्तमत्रोच्यते । "सर्वमाग्नेय' गायत्र' गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिह भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्व्वणिकम् । सर्वं बार्हस्पत्य बार्हतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुण पाङ्क्तमालम्बायनीयम्, सर्वमैन्द्र त्रैष्टुभ याज्ञवल्कीय, सर्वमादित्यदैवतं जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री । प्रायणीये, आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्र सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती, प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्य पङ्क्तिः । उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशाख्ये शौकरायण संवत्सरः शक्वरी । अतिग्राह्ये षडहे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चेति शक्वरी, पृष्ठ्ये षडहे वावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः, विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृति, विश्वजिति सौभर इन्द्र निर्धृति कृति, गो आयुषोर्वाक् विर्मिलावरुणौ प्रकृति, दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे मावेयो दिशो विकृति, छन्दोगेषु श्वौल्वायन इमे लोका संकृति, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः, महाव्रते शौनकः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षित वाक्यमृषय " । अधिक हेमा० व्रत०खण्डम् । भावे कि । १५दर्शने १६ज्ञाने च । ऋषिवत् ऋषिमना । १७तन्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासनेन सिद्धे ऋष्यादिशब्दे पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । १नद्यां त्रिका० । ऋषीणा कृतिमा सरित् । मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्म्मितसरोवरे "तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानस सर उत्तमम् । ऋषिकुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दन । सरो मानस मासाद्य हाटकानभितः प्रभो । गन्धर्वरक्षितं देश मजयत् पाण्डवस्ततः" भा०स० २७ अ० । २तीर्थभेदे "ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठञ्चैव भारत । वासिष्ठी समभिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातय । ऋषिकुल्यां समासाद्य नर स्नात्वा विकल्मष । देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोक प्रपद्यते" भा०व०८४अ० । "भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथामेध्या नद्यो चित्रवहास्तथा" भा०अनु०१६५अ० । ऋषिकुलाय हित यत् । ४ऋषिकुलहिते त्रि० । "उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसी" भ.ग०२,२२,२६ । "ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुलहितायाः सरस्वत्याः" श्रीधर । ऋषिगुत्यमर्हति

यत् । ५ऋषिकुलयोग्ये त्रि० । "अथ तस्योपतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम्" भाग० ३,१६,१३ । सा च "भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" भाग० ५,१५,६ । भारतवर्षस्थे ६महानदीभेदे तत्रत्यमहानदीकीर्त्तने भा० ५,१६,१८ । चन्द्रवशा ताम्रपर्णीत्युपक्रम्य "ऋषिकुल्याऽत्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनीति ता" महानद्य इति महानद्य इत्युक्तम् ।

ऋषिकृत् त्रि० ऋषिं दर्शनं करोति कृ-क्विप् तुक् त० । सर्वद्रष्टरि । "ऋषिमनाय ऋषिकृत् स्वर्षा" ऋ० ९,९६,१८,

ऋषिगिरि पु० गिरिव्रजाख्यमागधदेशस्थनगरावस्थपुरसन्निकटस्थेषु पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे "एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" भा०स०२०अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋक्षगन्धायाम्

ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीनुद्दिश्य जलाञ्जलिदाने तद्विधिः आ०त० "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः" अक्षता अत्र यवाः "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः" इत्युक्तेः । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ० "तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । "नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" मनुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भाद्रशुक्लपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिमास्थान् पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षाण्येवं कृत्वा अष्टमेऽब्दे सप्तकुम्भस्थितासु प्रतिमासु सप्तर्षीन् सम्पूज्य तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या "पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति" माधवीये हारीतोक्तेः । दिनद्वये तथात्वाभे हेमाद्रिमते परा ग्राह्या "पराश्रिता स्यात् पञ्चमीति" दीपिकोक्तेः माधवमते पूर्वा "सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा" इत्युक्तेः । युग्मशास्त्राच्च । "ऋषिपञ्चमी षष्ठीयुतैव ग्राह्येति" दिवोदासः । [यपर्द्धाम्" रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । मा

ऋषिबन्धु पु० ऋषिर्बन्धुः उपकारकोऽस्य । १ऋषिजनजाते अष्टमी २परमेष्ठिनामके ऋषौ च । "वसुपाव्णोः परम य ऋषिबन्धवे" ऋ०८,१००,५ । ६त० । ३ऋषिमित्रे च ।

ऋषिमनस् पु० ऋषिर्दर्शी सर्वार्थदर्शि मनोऽस्य । सर्वार्थदर्शिमनस्के ऋषिशब्दे उदा० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋषीनुद्दिश्यको यज्ञ ऋषिर्वेदस्तदध्ययनरूपो यज्ञो वा । नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे ब्रह्मयज्ञे "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः" । स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा" मनुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्यो लोकः । सत्यलोकसन्निकृष्टस्थे ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा० । स च लोकः शनिलोकादूर्द्ध्वं ध्रुवलोकादधोवर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे शनिलोकवर्णनानन्तरं "नेत्रयोः प्राघुणीचक्रे ततः सप्तर्षिमण्डलम्" इत्युपक्रम्य "शिवशर्मन् ! शिवमते ! सदा सप्तर्षयोऽमलाः । यस्मीह प्रजा स्रष्टुं विनियुक्ताः प्रजासृजा । मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महाभागः ब्रह्मणो मानसाः सुताः । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । सम्भूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः । स्मृतिरूर्ज्जा क्रमादेषां पत्न्यो लोकस्य मातरः । एतेषां तपसा चैतद्धार्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य ब्रह्मणा पूर्व्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः । प्रजाः सृजत रे पुत्राः ! नानारूपा मयस्तत "इत्यादिकमुपवर्ण्य "ध्रुवलोरिति सकथा तथा गणयोर्विष्णवयोरुद्दामहाम् । ध्रुवलोक उपागतयोर्नयनातिथ्यमतप्यत्भूर्ज्जित" १८अ० ।

ऋषिश्राद्ध न० ६त० । ऋषीणां कर्त्तव्ये श्राद्धे । तत्र हि बह्वारम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे । दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया" ।

ऋषिषाह् त्रि० ऋषीन् सहते अभिभवति सह-क्विप् ६त० । ऋषीणां द्रष्टॄणामभिभावके । "ऋतस्य प्रीतिमृषिषाडुवीरणम्" ऋ०८,७६,४ । "सहेस्त" पा० षत्वपक्षे

पंचमन्यत्र च पञ्चमाद्यौ इत्यादौ न षत्वमिति भेदः ।

ऋषिषाण पु० ऋषिभिः सायते भज्यते षण–सम्भक्तौ कर्मणि घञ् वेदे षत्वम् । ऋषिभिः संभक्ते । "ये त्वा सृजन्त्यृषिषाण । वेधसः" ऋ० ९,८६,४। "ऋषिषाण । ऋषिभिः संभक्त" भा० । लोके तु न षत्वम् ।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि(र्ष्टि)षेण । तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुत वेदे षत्वम् । ऋषिभिः स्तुते "ऋषिष्टुता जरयन्ती" ऋ० ७,७५,५। "अग्नौ च "ऋषिष्टुत इति अनयोरोष्ठ्यतमयेऽस्तुवत्सवादाहर्षिष्टुत इति" प्रात० १४२,६ । लोके तु न षत्वम् । कविलोकेऽपि षत्वम् । "ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्" भा० अनु० २७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे । "ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च एकाहानि" आश्व० श्रौ० ९५ । "ऋषिस्तोमा नाम षडेकाहाः ; उभयत्र षष्ठोऽग्निष्टोमः प्रकृतिः" नारा० ।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ–कर्मणि अप् ईत्व०। ऋषिभिः स्तुत्ये । "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते" ऋ० ५,४४,८ । "ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्" भा० ।

[कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृत सर्गः । ब्रह्मणा मनुरुक्षैर्ऋषिभि

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीष् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भव क वा स्वल्प । ऋषिपत्नी गर्भजाते कर्षेटौरसे पुत्रे । "ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात् । परस्ते मर्त्यकाले वै भूताये ऋषिकास्ततः। ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः" इत्युपक्रम्य कतिचिदृषीनुक्त्वा "तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान् निबोधत" इत्युपक्रम्य ऋषीणामौरसान् कतिचिदुक्त्वा "इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः" मत्स्यपु० १२०अ० ।

ऋषीवत् त्रि० ऋषि + प्रशस्तार्थे मतुप् "अस्मदीरः" पा० मस्य व० दीर्घः । ऋषिस्तोत्रे ऋषिस्तुते । "त्रिभिष्टोम गधीशो" ऋ० ८,२,२८, "ऋषीव ! ऋषिभिर्युक्त" भा०। अत्र "मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि" पा० सम्बुद्धौ नस्थाने रुः । ऋषीव शब्दकल्पज्ञ धामादिकमेव । लोके तु ऋषिमत् इत्येव ।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति वह०+अण् दीर्घ० "इत्रोवदे सोमो" पा० दीर्घः । ऋषिवाहके

ऋषु पु० ऋष–गतौ कु । "यमस्यागतिदुर्गे सूर्यरश्मौ" उणा० "मियो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति" ऋ० १०,१, "ऋषूणां सूर्यरश्मीनाम्" भा० । १गन्तृमात्रे २महति ३वन्दमान ४प्राज्ञमात्रे च "अधो रेभोन जरत ऋषूणा जूर्णिर्होत ऋषूणाम्" ऋ० १,१२०, "ऋषूणामागन्तॄणाम्" "ऋषूणा महताम् प्राज्ञानाम्" भा०। पुमन्तदृष्टरि ऋषौ च "इष्योभुग्द्रस्तुर्ऋषूणाम्" ऋ० ८,७१,१५, "ऋषूणामृषीणा स्तुत्यादिद्रष्टॄणाम्" भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष–करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते १खड्गे । २खड्गमात्रे अमरः । ३आयुधमात्रे च "विलोवीयाममयतास्वृष्टिषु" ऋ० १,१६६,४, "ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु" भा०। "अ ऐषो निमिमृक्षुर्ऋष्टय" ऋ० १,६४,४, "आपा ऋष्टीरसृक्षत" ऋ० ५,५२,६, "ऋष्टीरायुधविशेषान्" भा० "वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः" ऋ० ५,५७,२, "ऋष्टिर्नाम छुरिका" भा० "शरणास्त्वृष्टिरिष्टिभि" देवीभा० "धनूंषि चापन्यानि शराच विवा शक्त्यृष्टय काञ्चनभूषणाय" भा० व्या० १६४अ० "कोवोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः" ऋ० १,१६८,५, "ऋष्टिविद्युत ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमाना" भा० भावे क्तिन् । ४हिंसायाम् ५अग्निष्टोमादौ । "हिरण्यनिर्णिगमरा ऋष्टि" ऋ० १,१६७६, रिष हिंसायां रिष्टिरत्र "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिसूचका" ज्योति० इकारलोपो वा । ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप् । ऋष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् "विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवोमर्याः" ऋ० ३,५४,१३ "ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्त" भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्ष्टिषेण तत्पुत्रे । "आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्" एतामृचमधिकृत्य यास्केन निरुक्ते वर्णितं यथा "तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणश्च शन्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति' आर्ष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । 'प्रतिश्रवः' प्रतीपः खलु पैश्यादयपदेशे मनुं नाम तदा पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकं चेति देवापि- स्तु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति" भा० आ० ९५ । "शन्तनुर्देवापिर्बाह्लीकोऽभूत् प्रतीपस्य च

सुतः । देवापिः शान्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः । अभवच्छान्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः । समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः । शान्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभुक् । राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये । एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् । माह राजा त्वमेवाङ्ग विप्रान् दृष्टो ह्युप प्रभो । तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा । वेदवादातिवादान् वै तदा देवो ववर्ष ह । देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९,२२, १२ श्लो० । ऋष्टिषेणपदव्याख्यायां यथार्थो निरु० दर्शितो यथा "आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायते इति वा" ।

ऋश्य पु० ऋश–हिंसायां कर्मणि क्यप् पृषो० टि० यत् नि० । "ऋश्यो मोलाखडकोलोमो शरोम इति कीर्त्तितः" इत्युक्ते मृगभेदे ।

ऋश्यकेतु पु० अनिरुद्धे त्रिका० । ऋश्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

ऋश्यगता स्त्री ऋश्य इव गता ज्ञाता । ऋश्यप्रोक्ताख्ये गन्धरत्ना० ।

ऋश्यगन्धा स्त्री ऋश्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । १वृद्धदारके वृक्षे । २क्षीरविदार्यां ३महाश्वेतायाम् ।

ऋश्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठरोगभेदे । सुश्रुते । "सप्त महाकुष्ठानि" इत्युपक्रम्य "तत्र महाकुष्ठान्यरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रव इति" विभज्य । तत्र "वातेनारुणं, पित्तेनौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति" तन्निदानमुक्त्वा "ऋष्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋष्यजिह्वानि" लक्षितम् ।

ऋश्यप्रोक्ता स्त्री ऋषिभिः प्रोक्ता ऋश्य इव प्रोक्ता इति वा । १शतावर्याम् २अतिबलायाम्, ३शूकशिम्बीवृक्षे च । "ऋष्यप्रोक्ता पयस्या च" सुश्रु० ।

ऋश्यमूक पु० ऋश्यो मृगो मूको यत्र । "ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरतः पुष्पितद्रुमः" इति रामायणोक्ते पम्पासरोऽन्तिकस्थे पर्वतभेदे "ऋष्यमूकमगात् कपिः" भट्टिः अयञ्च पर्वत कूर्मविभागे बृ० सं० दक्षिणस्यतयोक्तः "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रम्य "क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य ऋष्यमूकश्च" ।

ऋश्यशृङ्ग पु० ऋश्यस्य मृगभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । विभाण्डकमुनिपुत्रे लोमपादराजकन्यायाः शान्तायाः पत्यौ ऋषिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा० व० ११० अ० उक्ता यथा । "विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः । अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् । महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः । महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः । दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मतः । तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । अप्सूपस्पृशतो राजन् ! मृगी तच्चापिबत्तदा । सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः । सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा । देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे । अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्म्मितात् । तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः । ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्ष्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः । तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टपूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः । तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै । लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतम् । स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः । पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया । न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः । प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते ! । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् । तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः । तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह । कुपितास्तव राजेन्द्र ! ब्राह्मणा निष्कृतिं चर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ! । वानेयमनभिज्ञञ्च नारीणामार्जवे रतम् । स चेदवतरेद्राजन् विषयं ते महातपाः । सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः । एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् ! कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसञ्जहृषुः प्रजाः । ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये । सोऽध्यगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युतः । शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः । तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः । वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः । ऋष्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ।" ।

ततो वेश्याभिश्छलेन तस्योपहरणमुपवर्ण्य "ततो राजन् !

कन्दरस्थेऋश्वन्त प्रवेश्य योगेन विभुर्द्धे भावम् । प्रमोदयन्त्या विविधैरुपायैराजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् । अस्याप्य नामाश्रमदर्शने तु सन्तारिता भावमयातिशुभ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रम नाम वनं विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रवृष्टमापूर्यमाणञ्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय यान्ताम् । अनेनैव याजयित्वा दशरथेन पुत्रचतुष्टयं लेभे इति कथा रामायणादिष्वानुसन्धेया "शान्तोऽनुनीतः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः" भट्टिः ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता" योगया० । ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः व्यक्तमाह स एव 'यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या ऋचः सोऽपि यज्वाऽऽज्ञातिथिर्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपूर्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते । छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति फलदान्यपि । श्रेयश्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह । तिष्ठन्ति तत्र ते साद्धं तत्तुल्यश्चैव जायते" । ऋष्यादिपदार्थानाह स एव । 'येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मकः । छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससी वाऽय वा श्रुते । आत्मा तु छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्द इतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वभिधीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकालेष्वनुस्मरेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा" ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीनां न्यासः । तन्त्रोक्ते मूर्द्धादिषु ऋष्यादीनां न्यासे । ऋष्यादिपदार्थप्रदर्शनपूर्वकं तन्न्यासप्रकारः तन्त्रसा० उक्तः । "महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः । गुरुत्वात् मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः । सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनात् छन्द उच्यते । अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत् । दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्' । तन्त्रान्तरे "ऋषिं न्यसेन्मूर्द्धि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे । देवतां हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके । शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत्" । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् । ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः" तन्त्रम् । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषतः ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ द्रष्टव्याः ।

ऋष्व त्रि० ऋष-व—उत्वाद्यश्च नि० । महति महन्नामसु निघ० । "उजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा" ऋ० ६,२४,८, "ऋष्वा महान्तः" भा० । 'गम्भीरय ऋष्वया यः" ऋ० ६,१८,१० । "गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः" ऋ० ४,२०,६ । "त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य पतिर्भूः" ऋ० १,५२,१३ । "प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष" ऋ० १०,१०५,६ । "ऋष्वा ऋष्टीः" ऋष्टिशब्दे

ऋहत् त्रि० रह-शतृ पृ० साधु । हस्वकायादौ । "इहन्त विहृते रक्षयानि" १०,२८,९ । "ऋहते ह्रस्वकायायात्वाय" भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॠ

ॠकारः स्वरवर्णविशेषः मूर्द्धन्यः स च दीर्घः उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकान्यासे वामनासायां तस्य न्यस्ततया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनुतन्त्रे ध्येयस्वरूपमुक्तं यथा । "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं

सदा। चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये"। अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्य्यप्लुताद्भिन्नत्वात् आकारभेदाच्च।

ॠ गतौ क्र्यादि० प्वादि० पर० सक० सेट्। प्वादि० शिप्रत्यये ह्रस्वः। ॠणाति ॠणीतः ॠणन्ति। ॠणीयात् ॠणातु ॠणीहि। आर्णात् आर्णीताम् आर्णन्। आरीत्। आर। आरतुः। अरिता। ईर्य्यात्। अरिष्यति। आरिष्यत्। अरितव्यं अरणीयं आर्य्यः। अरिता। अरणम्। ईर्णः। अरः।

ॠ अव्य० ऋ-क्विप् वा० ह्रस्वाभावः। १शाक्यारम्भे २रक्षायां मेदि०। ३निन्दायां ४भये च शब्दरत्ना०। ५देवमातरि ६दानवमातरि ७स्मृतौ ८गतौ च स्त्री० वाचसि न० मेदि०। ९भैरवे १०दनुजे पु० मेदि०।

इति वाचस्पत्ये ॠकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऌ

ऌकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूलीयः। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं पुनर्द्विधेति षड्विधः। तस्य मातृकान्यासे दक्षगण्डे न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम्। तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा। "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली परदेवता। अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये!। पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम्। बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा"। अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या एकमात्रत्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात्। तकाररहितस्तु द्वादशानां बोधक इति वि०को० चाणक्ये विवृतिः।

ऌ अव्य० ऌ-क्विप् तुगभावः छान्दसः। १देवमातरि २भूमौ ३पर्व्वते च मेदि०।

इति वाचस्पत्ये ऌकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ॡ

ॡकारः तन्त्रमते मुग्धबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा०मते तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः। अत्रेदं बोध्यम् ऌवर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि "ऌति ॡ वा" वार्त्ति० उक्तो ऌकारद्वययुतः ऌवर्ण एव तत्र विधेयः तत्र ऌकारद्वयरूपव्यञ्जनद्वयस्य एका मात्रा अपरापरा इति द्विमात्रत्वं तेन होॡकार इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः। मुग्धबोधे ॡत्वमित्युक्तिरपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया। तेन न विरोधः। अतएव शिक्षायां "दुःस्पृष्टेति विज्ञेयः ॡकारः प्लुतएव वेति" ऋकारऌकारयोः दुःस्पृष्टत्वोक्तिः। दुःस्पृष्टत्वञ्च ईषत्स्पृष्टत्वम् तच्च रेफलकारादित्वे एव सम्भवति "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" शिक्षायां यवरलानामीषत्स्पृष्टत्वोक्तेः। "तेन ऋकारऌकारयोरीषत्स्पृष्टत्वात् दुःस्पृष्टत्वम्। एवं सर्वेषामभ्युपगमे ऌवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। अस्य च लकारद्वयघटितत्वात् दन्त्यता। अन्ते च स्वरवर्णयोगात् अस्य स्वरत्वम्। तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि। मातृकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्यता तेन तच्छब्देनाप्यस्याभिधानम्। कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयस्वरूपमुक्तम् यथा "ॡकारं परमेशानि! पूर्णचन्द्रसमप्रभम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं तथा। गुणत्रयात्मकं वर्णं तथाबिन्दुत्रयात्मकम्। चतुर्वर्गप्रदं देवि! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्"।

ॡ अव्य० ऌ-रक् न। १देवमातरि २दैत्यस्त्रियाम् ३दनुजमातरि ४कामधेनुमातरि च स्त्री एकाक्षरकोषः। ५महादेवे पु० एकाक्षरकोषः।

इति वाचस्पत्ये ॡकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ए

एकार स्वरवर्णभेदः एच् "एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठताल्वोः स्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः सानुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च षड्विध । तस्य मातृकान्यासे ऊर्द्धौष्ठस्थाने न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे । "एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । रक्तिनीकुसुमप्रख्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्" । एशब्दस्य वाचका शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा "एकारो वाकव शक्तिर्झिण्टोशोऽधौ भगं मरुत् । सूक्ष्मो भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दनः । भय ज्ञान कया धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसु । योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसञ्ज्ञक । सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभ कुलाचल" । "एकारो वामगण्डान्त शक्तिर्झिण्टी भगन्तथा । माधवी-जङ्घ विजया ओष्ठ एकादशस्वरः" इति बीजवर्णाभिधानम्

ए अव्य० ई-विच् बा० न वृद्धिः । १स्मृतौ २असूयायाम् ३अनुकम्पायाम् ४सम्बोधने ५आह्वाने च" मेदिनि ६विष्णौ पु० एकाक्षरकोष. ।

एक त्रि० इण्-कन् । १एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २केवले, ३मुख्ये, ४अन्यार्थे, ५सत्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८अल्पे च । प्रायश संख्यावाचकस्य सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिश एकत्वसङ्ख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोघट इत्यादि न तु घटस्यैक । कश्चित्तु भावप्रधाननिर्द्देशपरत्वेन सङ्ख्यावाचकत्वमपि । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा०। इह द्वित्वम् एकत्व च द्व्येकशब्दयोरर्थः। अत्र द्विवचनान्तत्वमेव तथार्थत्वे लिङ्गम् सङ्ख्येयपरत्वे द्व्येकेषामिति स्यात् द्व्यर्थाना सङ्ख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थक तदर्थे तयो परिभाषितत्वात् अतएव "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्था सङ्ख्या चैव तथा तिङाम्" इति सुपां तिङाञ्च सङ्ख्यावाचकत्वमुक्तम् । तथा "अनेकमन्यपदार्थे" पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विग्रहेण एकत्वमु-

न्यार्थकता । एकसङ्ख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय" इत्यादौ बहुवचनान्ततयैवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । स्वारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् । इतरसङ्ख्यासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबुद्ध्यैव जननाच्च इणधात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वर्थनामता । सङ्ख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च सङ्ख्यान्वयः परम्परयेति विशेष । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कणा० सू० वृत्त्यो कृतं यथा "रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्" क० सू० 'रूपरसगन्धस्पर्शेभ्य सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थ, एकोघट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणजन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेद, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलशत्वयोरपि भेदापत्ते । न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिचतुरादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भाव' । वैया० भू० सङ्ख्यानिरूपणपूर्वक तद्वित्वादिनिरूपणं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थिति । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायात्प्रयोच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये । "यथौषधिरसा सर्वे मधुन्याहितशक्तय । अविभागेन वर्त्तन्ते सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुरिति" । परित्यक्तविशेष वा सङ्ख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च 'भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविध' । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति' । अस्या वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेष । इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम् । अय भाव राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो राज्ञो राज्ञां वाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासाया सामान्यरूपेण तत्प्रतीति शब्दात् उ

मुक्तौ अनन्तस्या शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिञ्जलेति । बहुत्वगणनाया त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयो समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव बाध्यता स्यादिति ध्येयम्" ।

तथा च उत्सर्गात् सर्वत्र अभेदैकत्वसंख्यैव वृत्तौ प्रतीयते न तु विशेषेण । अत एव "संख्या तु व्यञ्जकाभावाद् व्यक्ता भ्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या प्रतीयते" इति वाक्यपदीये उक्तम्

तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीति व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुत्र अस्मद्धनम् इत्यादौ तु विशेषेण तस् प्रतीति त्वादेशवदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् "त्वमावेकवचने" इति पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तदभावादेव द्वित्वबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीति । एवं प्रत्यैक्ये एकदेशितत्पुरुषविधानात् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ एकत्वप्रतीति द्वित्वादौ विवक्षिते तु पिप्पल्यर्द्धमित्यादौव स्यादिति तत्र विशेषसंख्याप्रतीति । "एक शब्द सुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुति "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुति । ६ भेदत्रयशून्ये परमेश्वरे पु० । "एकोऽनेकः सव: क: किम्" विष्णु स० । "परमार्थत सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यात् एक" भा० । सजातीयभेद यथा वृक्षे वृक्षान्तरात् भेद विजातीयभेद यथा वृक्षे पटाद्भेद । स्वगतभेद, यथा वृक्षे शाखादिभ्योभेद इत्येवं भेदत्रयराहित्यञ्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य्यकारणयोरभेदात् तदतिरिक्तपरमार्थवस्त्वन्तराभावाच्च । तदेव "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतौ पदत्रयेणोक्तम् इह तु अन्यपदाभावात् एकशब्देनैव तथा भेदत्रयराहित्यपरत्वमिति बोध्यम् । सांख्यमते तु "एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि सर्वधर्म्यविरुद्धभिदाविरह वदन्ति" इत्युक्तैर्धर्म्यादिरूपभेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु "एकत्वमनुपश्यत" इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, साधान्येन वा एकत्वं समर्थनीयम् । "एकातपत्रा पृथिवीभृतां कुर्वे" माघ । "त्वमेकश्चास्य नयनैः पिबन्त्यः" "मनात भावैकरस मन स्थितम्" कुमा० त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः" मनु । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेते" श्रुति । "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्"

"त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी कापि । सततम्" कर्पू० स्त० "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्याव्यभिचारिता" भाषा० । विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क०स० एकशब्दस्य पूर्वनिपात: एकधनुर्द्धर इत्यादि "अमोघ सन्धे यस्य धनुष्येकधनुर्द्धरः" रघु० । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपद्वय भवतीति भेद । वस्तुतस्तत्र वीरैक इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातोरूपवीरशब्देन सप्तमीतत्पुरुषे एकवीर इति प्रौढम० । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि "संख्यापूर्वो द्विगु" पा० न द्विगुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्यम् एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्त्रियाम् एकस्यै एकस्या एकासामेकस्यामित्यादि नञ्तत्पुरुषे तु । अनेक एकभिन्ने द्वि० ब०व० । तत्र एकत्व संख्याभावात् बहुत्वाद्वाऽनेकवचनप्रयोग, । तत्र च सर्वनामकार्यम् "अनेके अनेकस्मै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहान्" कर्पू०स्त० । एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एकवचनप्रयोगोऽपि "अनेकमन्यपदार्थे" पा० ।

एकस्य भाव: त्व । एकत्व न० तल् । एकता स्त्री, ष्यञ् ऐक्य न० एकत्वसंख्यायां साम्ये श्रेष्ठत्वे अभेदे च । "तत्र कोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यत" श्रुति: "अर्थोन्तरमेकत्वम्" कथा०स० । "एकत्व शागता यस्मात्" स्मृति । "समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च" मा०प० २२१ । "प्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्" माघ "ऐक्य सोऽन्वये" मुग्धबो० । "इत्यैक्यं" सि०कौ० । डतर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० एकतरो ब्राह्मण एकतरः कठ एकतरो गौः एकतरश्च इत्यादि । "भक्षाणि वा शरीरं वा ब्रह्मस्वेकतर हृत" भा० आ० १६६अ० । "एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना" न्याय० । स च शब्द अन्यतराद्यतत्ववत् अव्युत्पन्न प्रातिपदिकमित्यन्ये अतएव अडुड्डतरादिभ्य" पा० एकतरशब्दाच्च अडुड् । एकतर कृतम् । तेन न सर्वनामकार्य्यम् "द्वयोरेकतरे वुद्धि क्रियतामि त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे अमर: । डतम । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभि निर्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० "यदि ह्येकतमोऽप्येषां स्त्रीधन भक्षयेद्वलात्" कात्या०स्मृ० । सर्वनामकार्य्यम् एकतमे एकतमस्मादित्यादि क्लीबे स्वमो अदुड् एकतमत् । तसिल् । एकतस् एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकतोदत, अनु ' ' नेक

तस्तत्र विनर्त्ति गुरुर्वितन्त्रा" रघु । त्रल् । एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा" माघ । "तथैकत्र करे टग" मनु० "अन्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते" या० । दाच् । एकदा एकस्मिन् काले अव्य० । "स स्म भुङ्क्ते महस्राणां ब्राह्मणानामन्नमेकदा । एकदा स्वात्मना भुङ्क्ते" भा०अनु०११६ अ० । अस्माद्-द्यर्थकात् कारकार्थे याप्यार्थे शस् । एकशस् अल्पमल्पमेकमेक वेत्याद्यर्थे अव्य० "परिस्तीर्य्य तु पूर्व्ववत् पात्रासादनमेकशः" कात्या० ४,२,४ । एवमेकेनैकेन एकैकस्मै इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुति । ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य० ।

एकक त्रि०एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये 'क्षमाचरिष्णुं कक भरतामव यद्रूप' ऋ० १०,५६,६ । "महामप्येककोऽत्र सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्योऽधर्षयितुं यतः" पञ्चत० । "विधिरेककचक्रचारिणम्" नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि तु । एकशब्दार्थे इति भेदः

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृत अण् तस्य लुक् । एककपालसंस्कृते पुरोडाशादौ । "एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम्" शत० ब्रा० २,४,३ ।

एककार त्रि० एकं करोति एक+कृ—"दिवाविभेत्यादिना" पा० संख्यावाचकेन अणोबाधकः ट उप०स० स्त्रियाम् ङीप् । एकमात्रकरे गम्ये त्रिकालिकरादयोऽपि तत्तत्संख्यान्तिकरके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य्य त्रि० एकं समानं कार्य्यं यस्य । समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः स्मरणं भवतीति स्मरणकारणमध्ये गौत०सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू० । 'एककार्य्यात् पाककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्रन्तरस्य स्मृतिः" वृत्तिः । एकं कार्य्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्य्यत्व- तुल्यकार्य्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्य्यकारित्वं स्वकर्त्तव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गतिः । 'समवद्ध उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते' अनुमानजा० । कर्मधा० । एकस्मिन् कार्य्ये "एककार्य्यौ सम्पन्नौ तथा युद्धेऽपराजितौ' भा० स०१०अ० । "गुणागुणममात्यमेककार्य्यं मनन्तरम् । एतत्तु ब्राह्मणो ह्यन्माङ्कुरैकपटं हयम्" भा०व०२१२अ० ।

एककाल कर्मधारय । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे' मनु । "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तम्" इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षाभिन्नभोजनस्य रागप्राप्ततया तद्गतविधित्वासम्भवेन एककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थं परिसंख्यैवेहाभ्याख्येया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात् । एककालभोजनकतयास्त्यस्य ठन् । "कालाट्ठञ्" तु न भवति समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । "तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदैककालिकम्" स्मृति । तत्रभव खञ् । एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु०एकं कुण्डलमस्य । १बलरामे २कुबेरे च मेदि०

एककुष्ठ न० शक्रमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे । तत्र "एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति" उद्दिश्य 'क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलम् विसर्पं परिसर्पं सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसेति' विभज्य "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति" लक्षितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्य । १निर्विकल्पकसमाधिगम्ये अद्वयब्रह्माकारे चिदात्मनि । तत्र च मितिमातृमेयशून्यत्वेनैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परमेशतया गम्ये २परमेश्वरे च "त्वमेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" पुष्पदन्तेन तस्यैकगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।

एकग्राम पु० कर्म० । १अभिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानाया पुरः स्त्री न दुष्यति" ज्यो० । तत्रभव छ । एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि० । "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा । गृहे उपस्थितं विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा" मनु अस्य गहा०पाठात् छण् एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्राम ग्रामयोगस्तु आर्षः । एको ग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न०एकं श्रेष्ठं वा चक्रं यत्र । १हरिक्षेत्रे २सूर्य्यरथे पु० । ३पुरीभेदे स्त्री यत्र बकासुरस्य वधो भीमेन कृतः । "एकचक्रो रथो यस्य" सूर्य्यस्तुतिः "भृगुवर्त्तु नतांश्चतस्मृतमिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया । विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्म्मित्सति मान्मथं रथम्" नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रत्वा-

रित्युक्तम्" । ४ असहायरथे त्रि॰ "दर्शत्वत्रमत्र" ऋ॰ १,१६४,२ । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः" । व्याख्यातञ्च भाष्यकृता यथा

"एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथ रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तसंख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय किं बहुत्वं सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपः सन् वहतो-स्तथा वायुधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं कोऽश्व इत्यत आह । त्रिनाभि त्रयस्तदनध्यस्मि न्नाभिस्थाने यस्मिन्नभिनयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्माकम् । अनर्वम् अशिथिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सकलानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसहायेन वहन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा रश्मयः सप्तप्रकार-कार्योपायकारणाः परस्परविभिन्नगुणाः षडृतव एकः साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अयनयोर्-धिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स एकोऽश्वः एकाश्वोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरश्मीनां नमयिता रोहयिता वा यस्य स तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं ? त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीया सम्भ्यासन्ध्या वा यस्य तत्ताडृशं ते शीतवर्षोष्णमनास्त्या यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमाना-ख्यास्त्रय कालास्त्रिनाभय । तद्विशिष्ट चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यमजरमजरमरणं न हि कदाचिदपि कालोच्छित्यत "अनादिनिधनः कालः" इति स्मृतेः । अनर्वमप्रातिहतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादयोवयवानां तदधीनत्वात् युगादीनां तदायत्ति साध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्थुः । आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञा-नेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षकारणतया चेत्यनुमान-साध्यत्वम् । अथवापि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदुक्तमनु सन्धेयम्" भा॰ ।

भाष्योऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कव्याख्यानमुद्‌ध्रियते "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादि" श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्य सप्तास्मै रश्मयो रसानभि सन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि सन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने" इति पञ्चर्तुतया । "पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति" इति च ब्राह्मणं हेमन्त शिशिरयोः समासेन । "षडर आहुरर्पितमिति" श्रुतिः षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहते । "द्वादशारं नहि तज्जराय द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम्" इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधि प्रहितो भवति "तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिता षष्टिर्न चला-चलास" इति । "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्-सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं समासेन । "सप्त-शतानि विंशतिश्च तस्थु" इति । "सप्त च वै शतानि विं-शतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं विभागेन" ५ दनो पुत्रभेदे पु॰ "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य "एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ" भा॰ आ॰ ६५ । स एव प्रतिविन्ध्यतया जात यथाह भा॰ आ॰ ६७ । "एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुर । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथित क्षितौ" भा॰ । पुरीभेदस्तु "एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः" इत्युपक्रम्य "वसत्सु तेष्वेकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्रासाद क्षुधितं पुरुषाद बकोदर । भीमसेनो महाबाहुर्बक नाम महाबलम्" भा॰ आ॰ ६१ अ॰ उक्ता । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यस्य । ६ एकराजविशिष्टे त्रि॰ । "तावत् ससास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः" भाग॰ २,१,६० । "एकस्यैव चक्रं सैन्य

न्यत्र” श्रीधरः । “वकराक्षसनिधनप्रहृष्टैकचक्राम्” काद० । बकस्य तत्पुरीयकृष्णभीमकर्त्तृकवधकथा च भा०आ० १५७ अध्यायादौ । “एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महाबलाः” इत्यादिना “भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः” इत्यन्तेन १६२अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा०त० । (एकचल्लिश) १एकाधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि सर्वदा एकवचनम् । एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एकसप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दाः क्रमेण एकविंशत्यादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादश इत्यत्र तु एकादश इति भेदः सर्वेभ्य पूरणे डट् । एकचत्वारिंशादिस्तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एकचर त्रि० एकः सन् चरति चर–पचा० अच् सुप्सुपेति स० । एककीभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । “मुनिरेकचरः श्रीमान्” धर्म्मो विग्रहवानिव भा०व०७८अ० । “अनोकशायी लघुरल्पचारश्चरन् देशानेकचरः स भिक्षुः” भा०आ० ८१अ० । “न भक्षयेदेकचरान् अज्ञातांश्च मृगद्विजान्” मनुः । “ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्” कुल्लू० “अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” किरा० । “पृथिव्यामेकचरः परिबभ्राम भा०५,५,२० ।

एकचरण पु० एकश्चरणो यस्य । एकपादयुक्ते १मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च स च देशः वृहत्सं० कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । “ऐशान्यामेकलब्यराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः” इत्युपक्रम्य “एकचरणानुविम्बाः सुवर्णभूर्वसुवनदिविष्ठाश्च” [यशमने

एकचर्य्या स्त्री एकस्य चर्य्या चर–भावे क्यप् ६त० । असहाय…

एकचारिन् त्रि०एकः सन् चरति चर-णिनि “सुप्सुपेति”स० । असहायचरे १एकचरे त्रि० । २बुद्धसहचरभेदे पु० त्रिका० ।

एकच्छाया स्त्री एकस्य ऋणशोधनेऽन्यासहायस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यम् । अधमर्णसादृश्ये । “बहवः स्युर्यदि स्वांशान् दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि” या० । “एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिता अधमर्णो यथा ऋणदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः” मिता० । “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतो दाप्यः पितृद्रव्यं मृते सति” कात्या०स्मृ० । एकैव छाया आच्छादनरूपा यत्र । तुल्यच्छादने त्रि० “एकच्छायं चक्रतुस्ताः शाकार्यं शरवृष्टिभिः” भा० वि० १८७ ।

एकज त्रि० एकस्मात् जायते जन–ड ५त० । १एकस्माज्जाते “शाकस्थानां सप्तथमाष्टरेकजम्” ऋ० १, १६४,१५ । शाकजानामेकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानाम् ऋतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः, चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकेन वसन्ताद्याः षड्तवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्त्तुः” भा० । एकेन जातमित्युक्तिश्चिन्त्या कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासमासो न हेतुतृतीययेति नियमात् । २सोदरासोदरभ्रातरि तयोरेकशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३भगिन्यां स्त्री जन–ड । ५त० । एकजातादयोऽप्यत्र “सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्” स्मृतिः “बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” मनुः । एकः असहाय एव जायते जन–ड सुप्सुपेति स० । ४असहायतया जाते “एकजम्” कात्या० ६, १,१ । “एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं वृश्चति” कर्कः । “उप ते पाजो न त्वा वृश्चो वयो वयं नयस एकज त्वम्” ऋ० १०,८४,२ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सर्व्वतारिणीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविर्भावः कालिका०६१अ० वर्णितो यथा “सर्वे सुरगणाः सेन्द्राः सम्भूय गत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः । अनेकधा स्तुता देवी तदा सर्वामरैर्वरैः । मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः । समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भोऽसुरौ च भेते सकलान् सुरान् । तस्मात् तयोर्वधायाह स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायसम्पदाः । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया । तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः । उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका । एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च । एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका । शृणुत चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् । चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् । खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः । कर्त्रीं च

नपरन्ध्रे क्रमाद्यामेन 'बध्नन्' । स क्रियमाणा जपविधिः [illegible] शिरसा नयन् । [illegible] [illegible] मपि [illegible] । [illegible] भागवतम् [illegible] । [illegible] कथा या [illegible] । [illegible] याहृदि मन्त्र [illegible] [illegible] [illegible] विरामा[illegible] नयन् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] म [illegible] योगिध्येयता । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] महाराज्ञिन सदृशी । [illegible] [illegible] [illegible] योगमीम् प्रवर्णन्त" । तन्त्रसा० [illegible] [illegible] [illegible] 'पञ्चाक्षरी, एकाक्षरा कोशला[illegible] [illegible] । (ओम् [illegible] [illegible] [illegible]) "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" तन्त्रा० । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" तन्त्रसा० ।

एकजन्मन् पु० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो द्विजेभ्योऽन्येभ्यो वा जन्म यस्य वा । शूद्रे त्रिका० हेम० मनुष्यापेक्षया प्रधानभूतमाधमजन्मत्वेन द्विजापेक्षया भूयस्त्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितीयं जन्म यस्य । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गर्भजन्मन एकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा टाप् ।

एकजाति पु स्त्री एका जातिर्जन्मास्य । शूद्रजातौ "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः" मनुः । तस्यैकमात्रजन्मवत्त्वाच्च [illegible] द्विजातिवत् सावित्र्यजन्मत्वाभावेन एकजातित्वम् । "एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । "एकजातेश्च धर्मो यद्द्विजातिशुश्रूषणम्" पुरा० । ए [illegible] [illegible] कीटभेदे । "एकजात[illegible] कीटान् च [illegible] [illegible] । सामान्य[illegible] साध्यासाध्यक्र[illegible] [illegible] । त्रिकण्टक [illegible] चापि [illegible] [illegible] । [illegible] एते कणभा व्याख्याताः [illegible]" इति कीटगन्धे विभज्य । एका तुल्या जातिः सामान्यधर्मो यस्य । २ तुल्यधर्मयुक्ते त्रि० कर्मधा० । ४ तुल्यधर्मे स्त्री । तारकेति [illegible] । एकजातीय समानधर्माक्रान्ते त्रि० 'धर्मिकजातीयानां' [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "एक प्रकार जातीयर । एकजातीय । तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद पु० एक एव जीव इत्येवं वादः । एक एव जीवः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्येवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'एकमेवा[illegible] [illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत आवृत्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथाहि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटा- [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] घटादे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], न तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न घटादिकमाभासयति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तु भासयति तदा सम्बन्धवत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य [illegible] [illegible] [illegible] वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानं [illegible] [illegible] सम्बन्धाभावाभिधाने च [illegible] [illegible] सम्बन्धेन [illegible] इति चेन्न [illegible] न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्ध- सामान्यं निषेधामः किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकसम्बन्ध- विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषोऽविद्यावच्छिन्नस्य जीवचै- तन्यस्य न व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः [illegible] [illegible] वृत्तिनिबन्धनः । यथाहि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकन्तु न तथा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वसम्बद्धे स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति । इदंश्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्”। ‘एकानेकजीववादौ सिद्धान्तलेशे दर्शितौ यथा । “अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयाद्पेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् । उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाऽङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतजीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य शाश्वतसर्वमुक्ति सर्वमुक्त्यवशेषत्वं (?) सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते । न तु मुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मात् प्रतिबिम्बस्य विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानस्यावश्यम्भावात् । न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न हीश्वरस्येश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं यस्य निरङ्कुशत्वात् किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमनवद्यम्”।

एकत पु० पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनजलनिनयनार्हे देवभेदे । तस्योत्पत्तिकथा यज्ञभागित्वकथा च शत० ब्रा० १, २, ३, १, दर्शिता यथा । “चतुर्धा विहितोह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या अप्रपदन स्थ याभ्यो वामाप्रकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः । त इन्द्रेण सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः । त उ हैत ऊचुः । उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेषु तद्यज्ञो मृष्टे य देभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति । त उ हाप्त्या ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मादक्षिणेन हविषा यजेतामेषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते । ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यदन्वाहार्य्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तथाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभितपति तथैषां शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति” “य हो-” हृकर्मणे प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः। प्राधन्वत् प्रागच्छत् ध्रियत धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निमरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । लिल निरसने । अप्रपदनमनाश्रयभूताः । व पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युष्मत् सकाशात् । ततो निष्ठीवनजन्यवीर्यधारणात्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः । तं वध्य वधार्हं ज्ञातवन्तः। अभन्तर चैनं विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रसाहाय्यार्थं जघान इन्द्रस्य तद्धननजनितात् पापादतिमुक्तोऽभवत् यस्मात् स इन्द्रो देव अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः। ते वैविकाशना विश्वरूपहननानन्तरमेतदूचुः । एनः त्रितादिषु वधस्वरूप वधजनितमेनस्तत्पापं मृजीत शोधयेदिति अत एतद एतेन पात्रीनिर्णेजनादिनिनयनेन एनः तदेनो वयं शोधयति तस्मादस्ममपेक्षयादिजनितसंवतो रूप पा-

भ्यादिनिर्देशममाप्तेभ्यो मिनेतव्यमित्यर्थः । यथम पोदमेन: पर.परस्ताद्म्यतामाधारामरे भ्यप्लाम ते नयाम अभ्याहरति यत्तमर्थांभि दोषजात परिहरत्यनेनेति भ्यमा-घार्यामाण भ्यतिग्भ्यो देय चोदन । मिमीतग्रदक मन्त्रारेण प्रतर्पति” भा०।

“त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा”यजु०१.२३, “पात्राद् नमाप्तामोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विताय त्वा निनयामि, तथा एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत० ब्राह्मणोक्ता कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा “पूर्वं पुत्रांस्त्रीन् कार-णात् भीतोऽग्निरप पाविशत्ततोऽदेवास्ते’ भ्यासा अमुक्ष्य ग्नदग्निना वीर्यं सभूतस्त तत भ्याप्ता उत्पद्यते त्रित द्वितैकताख्यास्ते देवे सह चरन्तो यत्रे याज्ञयाग्नानामजजन्त ष्णम भाग लेभिरे” इति वेददी०। “तद्रूपकमयमत्कार” कात्या० ३,५,२५,दर्शितो यथा “पात्राद् निमयानन-मान्नियेभ्यो निनयत्यभिवद्य प्रदक्षमनन्त्रमान त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्” स्व० “पिटत्रिप्रयाजानमशानम पिटत्रिप्र द्रु-ल्लिपन्नाननम् चाभितप पात्रोप्यमेव स्वस्तोन्न केन तापयित्वा प्रत्यक्षस्यमयन्त्माम यत्परं वन्नाप्तिमप्राङ् पदाग्निभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति स्विष्टकृदर्हेणोभयरूपमेतत् कर्म प्रतिपत्तिरूपमदृष्टार्थोत्पादकञ्च । तेन द्रव्यविभागे ऽपि स्विष्टकृद्वद् द्रव्यान्तरेणापि निनयन कर्त्तव्यम् । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिरित्याहुः” कर्क । मन्त्र घोमानयद्रुते ऋषिभेदे “उञ्जापतिसुताश्चास्त सप्ताप्ता भव स्वय । एकतय द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षय ” “द्वितै कतत्रिताश्चोसुतदा चित्रमयिमिदुर्मम्” “ये हि ब्रह्मण पुत्रामानसा परिकीर्त्तिता” भा० शा० ३३६ऽध० च एव वदम्पर्यास्त्वेकप्रकात्न्तर्गत तत्र प्रमाणम् भ्रतिग्रुमद्भे भा०अनु०१५०अध्यायस्यप्राक्तदाहृतम् ।

एकतान त्रि० एक तानयति तु० तन+णिच्+अण् उ० स०। अनन्यचित्तवृत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २तद्गतचित्ते च । “एकैकतानमतय प्रवाह तत्तद्गुणेनैकतानयो ” भाग०१, २०,२, । स्त्रुन् । एकतानकोऽप्युक्तार्थे त्रि० “एकतानो विमानो नाविभेदोऽस्य । ३एककर्पविस्तारे ४एकता नाम्नि स्वरभेदे च । “तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तक रागा-दिस्थितिमद्दस्यादिरेव च यापरनामा वयापयप-वाच्य स्वरविशेष. । “नाता य य स्वर गायेत् त त च येन तानयेत् इति भरत ” कुमा०टो०मल्लिनाथ

एकताल पु० एक समतामाभीमाम यत । ३सम्यितलये, च पदेदर्शिते गात्रयोदन.तादौ । एक एव त.लोयम । २ता-लभेदे च (एकताला) ।

एकतीर्थिन् एक समाम तीर्थमाश्रममस्य इनि ; सम गा श्रमयुक्ते । “पाममप्यथतिमद्गुणा रमाश्रम श्रम त्रिन । कर्मपाणद्गीर्ष्विषपदमंभतेिकर्तेर्देन ”इति माघ० एक तीर्थो एकाश्रमी’ मिता० ।

एकतोदत् त्रि०एकतोदन्ता अस्य दतादेश । एकपार्श्वे दन्त पङ्क्तियुक्ते पशुभेदे गवादौ “चतुष्टयं कतोदत मनु ।

एकत्रिकपु०अग्न्याधेय सङ्कल्प्ये एकाहसाध्ये यागभेदे ‘एकत्रि-केण तरं केन गवाद्याकामेन ’ग्रा.श्र०त्रा०६,५,१३ स्त्र०। “एकत्रिक तरं केण द्वाविंशति सवोरन्यतरेणाप्यद्यकामो यजेत । एकत्रिक एव भवति एकस्तोमो बहिष्पवमान त्रिस्तोमोषोऽतुरात्रम् एव व्याख्येन मर्द्धतो स्तोमी भवत तरं केनताव स्तोमी विपर्ययौ भवत त्रिस्तोमो बहिष्पवमान एकस्तोमोऽहोतुरात्रम् । एवमेव व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्” भारा०। कात्या०२२,३,२४, २५,२६ सूत्रै तस्य साद्यक्रत्नेन परिभाषया तत्त्वा तद्विधा मात्र,क्रम । “षट् साद्यक,” ६ सू०इत्युपक्रम्य पञ्च मतत्वक्रमेण प्रदर्श्य पञ्चमैकत्रिक प्रतिपादयितु तद्धर्मा प्रदर्शनुत “साद्यस्क्रधर्मा हिरण्यरत्नवत् ’ २४ सू० । “साद्यस्क्र,पञ्चेनात्र यज्ञोऽभिधायते तस्य धर्मालोहितो-यणीपादय हिरण्यरत्नवत् । यद्यस्यो सुक्त तत्तस्य भवति’ कर्क । “साद्यस्क्रधर्मा लोहितदक्षादय यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो ययोरस्ति दीयन्ते एवमत्रापि देय यद्-क्षादि परिहित तत्तत्सर्व देयम् ’भा० “एकत्रिके दक्षि-णा’पदिष्टत षट् च २५सू०। एकत्रिक एव साद्यस्क्र,’ तत्र षट्पदिष्टत दक्षिणा ’कर्क । इत पर साद्यक्रधर्मा, २६सूत्रप्रभृति उक्ता । तत्र स्तोमादि साम० भा० निरूपित यथा

“एकत्रिकनामक कश्चित् क्रतुर्भवति, तत्रैव सूयते “अथैष एकत्रिकस्तस्य बहिष्पवमानम् । त्रिष्टुप् होतुराज्यम् एकस्यां मैत्रावरुणस्य त्रिष्टुप् ब्राह्मणा-च्छंसिन, एकस्यामच्छावाकस्य त्रिष्टुप् माध्यन्दिन पवमान ” इति । अत्र प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य तवस्तृचा “उच्चा ते जातम्” इत्यत्र (उ०प्र०८स्व० २,३ स्व०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दस्क ,’ पुनान सोम’ इत्यत्र (उ०प्र,८स्व० १,२,२ स्व० द्वितीयोवृहतीच्छन्दस्क , ’ प्र त्व

ह्रश" इत्यत्र (छा॰१प्र,१०सू॰ १,२,३ क) तृतीयस्मिन् उष्णिक्छन्दस्के । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रम्, त्रिच्छन्दाश्यावापो माध्यन्दिनः इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्याः? किं वा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठितास्तिस्रः? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलतया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्य इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावपि तद्धर्मातिदिष्टमिति चेत् बाढम् । अत एव पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रक्रान्तगायत्रीच्छन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् उष्णिक्छन्दस्के तृचे प्रथमाया ऋचः प्रारम्भावसरः स प्रारम्भस्तिसृषु इति विशेषविधानेन बाध्यते, तस्मादाद्यतृचो मिलितो ग्राह्यः"

एकत्वादिविवक्षान्याय पु॰ जैमिनीयोक्ते एकत्वादिसंख्याविवक्षावधारणार्थे न्याये स च न्यायः ४अ॰ १पादे ११सूत्रभाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" ११सू॰ अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो "यदग्नीषोमीयं पशुमालभते" इति, तथा, "अनड्वाहौ युनक्ति" इति, तथा, अश्वमेधे, "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" इति । तत्र सन्देहः, किं विवक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम्? इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः, अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्भस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि? पशोरनडुहोः कपिञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते, वाक्येन वा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति" "अस्तु मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति" उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन एतेन अनुक्रमेण वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपन्नेन प्रयोजनम्, विपन्नेऽपि हि पश्वाद्यङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाङ्गफलं न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्, यद्धि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा॰ । "अश्रुतित्वाच्च" १२सू॰ "भवति च किञ्चित् वचनं येन विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, "यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्" इति, यदि हि विवक्षितं भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकत्वमस्य विवक्षितत्वात्, तथा, "अश्वौ द्वे धेनू द्वे" इत्यत्रापि द्वे इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अश्वौ इति द्वित्वम् इति "त्रीन् ललामान्" इत्यत्रापि त्रीनिति वचनं लिङ्गम् । ललामानिति बहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा॰। "प्रतीयते इति चेत्" १३सू॰ "एवं चेत् पश्यसि, अविवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आनीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञस्याङ्गभूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमानम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा॰ "नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्" १४सू॰ "नैतदेवं, सत्यं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहादेषा प्रतीतिः । कुतः एतत्? वाक्यार्थो यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वो धावति इति, स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्व इत्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति अयमर्थात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि संख्या प्रतीयते एव केवला, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधीयते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते? इति चेत् विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भविष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स विधायकः सन् आलभते इति न स संख्यासंख्येयसम्बन्धं विधातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् अविवक्षिता संख्या इति" भा॰ । "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्" १५सू॰ "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उपलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुविशिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमपैति, द्वित्वमुपजायते । यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषां शब्दानाम्, अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्वशब्दस्य अर्थोऽसौ न गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, श्रुत्या

वाक्यार्थौ बाध्येते, इति, उच्यते न श्रुतिर्ब्रूते, वाक्यार्थो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह। तादृशी च संख्या वाक्येन यागे विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातशब्देन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एकं वाक्यम् अवकल्पते। यदि हि संख्याया विधीयमानायामेव आख्यातशब्दो न शक्नुयात्, आख्यातार्थं विधातुम्, एकस्य संख्येयसम्बन्धं च। तस्मात् यागे विवक्षिता संख्या इति" भा० "तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्" ॥ ३६ ॥ सू०। किम्? इति। "कर्णायास्त्या, अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपा पार्जन्या, तेषाम् ऐन्द्राग्नो दशमः" इति, यदि त्रित्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नो दशमो भवति। तथा "कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः, सिध्मास्तारकाः" इति बहुत्वम् आह। "अर्धमासानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिन" इति तस्मात् अपि पश्यामि, विवक्षिता संख्या इति। यत्तु उक्तम्, "एका माम्" इत्यविवक्षां दर्शयति इति। अत्र उच्यते नैव स्वामिसम्बन्धविधायकम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते। तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत्। अपो द्वे धेनू द्वे गोनृमकामान् इति च अनुवादः" भा० "तथा च लिङ्गम्" ॥ ३७ ॥ सू० "एवं च सति समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "वसन्ते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभते, ग्रीष्मे माध्यन्दिने संहितामैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्याम्" इति। तत्र श्रूयते, "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन स्त्रीत्वं दर्शयति इति भविष्यति। तथा "अश्व ऋषभो वृष्णिर्बस्तः पुरुषः इति ते प्राजापत्या" इति। तत्र श्रूयते "मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय" इति, मुष्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंस्त्वं दर्शयति इति। अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदिश्यते। लिङ्गम् अविवक्षितम्, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गं "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, स्त्रीवचनात् सोमक्रयणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते। 'ननु कथं अगोमानय इति न स्त्रग आनीयते?" नैवम्, तद्, अमद्वन्तं पूर्वो धावति इति यथा। लिङ्गं विवक्षितं वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽनभिहितत्वात्, तथा च लिङ्गम् "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, तथा "मुष्करा भवन्ति" इति। यदुक्तं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, तत्र स्त्रीत्वं विवक्षितं, तथा "प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते" इति, पुरुषग्रहणम् अविवक्षितं, विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम्। तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति" भा०।

तत्त्वबोधिन्यां तूक्तं यथा "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" "पशुना रुद्रं यजेत" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न वेति संशयः। तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिवृत्त्या पशुतदेकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षाभावात् तथैवापेक्षये पश्वेकत्वयोः परस्परमन्वयः पशुना आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्वयपशोर्यागादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन पशुविशेषणत्वेनोपस्थितस्यैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षत्वात् तथा च सूत्रम् "एकत्वमवचनाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्"। अर्थस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन यागमन्वयात् तथा-द्वेकत्वमविवक्षितं द्वाभ्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते उच्यते। पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरुपस्थापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च ततश्चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्वस्य पश्वादौ कारकेऽन्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति क्रिया चोपस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकद्वारा क्रियायामन्वयः। पश्चान्मूर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियासाधनतान्यथानुपपत्त्या द्रव्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेनान्वयः अरुणान्यायादिति विवक्षितमेकत्वमतो द्वाभ्यां बहुभिर्वा न यागसिद्धिः तदुक्तं "समानप्रत्ययत्वेन कारकेणात्मलाभात्तता। क्रियायै नीयते संख्या न परस्य पदान्वयेदिति"। एवमश्वादौ सुनक्ति कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम्। एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात्। अथ कथं लिङ्गं विवक्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् अप्सु अपि प्रत्येकवत्, मक्षिकादौ नास्ति स्त्रियामपि मक्षिकादिशब्दः प्रयुज्यते इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु प्रयोगसाधुतामात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्टपशुत्वस्याविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाम्यात् जातिवत्यादिवत् लिङ्गस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावगमात् तस्य च तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् इत्यादिषु न चाक्रम पुंस्त्वं किन्तु अभियुक्तोक्तिबलेन तथा तु वि साधुतेति। न चानुष्ठानास्य पुंपशोर्विशेषणत्वपरिग्रहात् "आपूर्व आमेवाम्" इत्यादि-

धर्म्मोलदर्शयस्याप्यायनकाले "नेट् ते आप्यायताम्" इति पुंस्त्वस्याप्याप्यायनश्रवणात् । यत्र च सारस्वतमेधोदया- मादौ स्त्रिया आवश्यकत्वं तत्रस्त्रीत्वं विवक्षितम्" ।

षड्विधगतस्य धामास्तु विवक्षा नास्तीति धत्र न्यायशब्दे वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्थले गदाधरेण धर्म्मिपारतन्त्र्येण एकत्वादेर्योगादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिण. पदयोर्योगान्वये तद्गतैकत्वस्य स्वान्वयप्रकरणत्वसामान्यप्रकरणत्वो भयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तं ।

एकदंष्ट्र पु० एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे त्रिका० । तस्य परशु- रामेणैकदन्तस्योत्पाटनात् तथात्वम् परशुरामेण त दन्तस्योन्मूलनकथा च ब्रह्मवै०पु० गणेशखण्डे द र्शिता । शिवपार्वत्योः रहसि वर्त्तमानयोर्द्वारपालत्वेन स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिव द्रष्टुं अन्तःपुरमध्ये निर्गमनिषेधद्वाररोधे कृते तया कलहात् परशुना "पि तेव पर्शुमव्यर्थं शिवतुल्य तु तेजसा" इति गणेशं प्रति प- र्शुनिक्षेपमुक्त्वा "निपत्य पर्शुर्वेगेन छित्त्वा दन्तं समूलकम् । जगाम रामहस्तं तु महादेवबलेन च" इत्युक्त्वा "पपात भूमौ दन्तश्च महान्तः सक्तशोणितः" इत्युक्तम् यतो दन्त इत्येकवचननिर्द्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते । एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तव ।

एकदण्डिन् पु० एक केवल शिखायज्ञोपवीतादिशून्यो या दण्डोऽस्त्यस्ति इनि । "यदा तु हृदाभ्यवसितं परं ब्रह्म सना- तनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत्" इत्युक्त लक्षणे परिव्राजके । संन्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचक बहूदकहंसपरहंसभेदात् तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्ड- धारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारण- मिति भेदः । तदेतत् निर्ण०सि० निरूपितं यथा

"कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परम- हंसोयः पश्चात् स उत्तमः" हारीतः । आद्यः पुत्रा- दिना कुटीं कारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासा शिखो- पवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मरतो भवेत् । एतदशक्तावस्थापरम् । द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागारादि भैक्ष्यं चरन् पूर्वोक्तवेष. स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः । "एकस्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात्" इति स्कान्दात् । विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्" इत्यनयोरेकदण्ड एव । ये तु त्रिदण्डिनस्तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः ।

यत्तु मेधातिथिः "यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावद्देवेन वर्त्तेवेदिति" । तदपि तत्परमेव । यच्चात्रि: "चतुर्थो भि- क्षव: प्रोक्ता सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डा- दिपरं न यष्टिपरम् । "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्म- दण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी- ति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैक- दण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति । "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यशे- षाच्च । यत्तु यम "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी- ज्ञानवर्जित । स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञका- निति" तद्वैराग्य विना जीवनार्थं संन्यासपरम् । "एक- दण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृते । यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा । काषा यमात्रसारोऽपि यति पूज्यो युधिष्ठिरेति" तत्रापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । "त्रिदण्डी एकदण्डी वेति" बौधा० "चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एक- दण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्ज्जितः" चतुर्विंशतिम- तञ्च व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् कुटीचकबहूदकवि षयम् इति शङ्कराचार्य्यमतानुसारिणः । रामानुजमता- नुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्त सम्प्रदायाचारो व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेन शिखायज्ञोपवीतधा- रणमपि वैकल्पिकम् । "शिखी मुण्डी वेति" गौतमवचनात् "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इति वसिष्ठवचनात् । "सशिखान् केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः "कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान् यज्ञो- पवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनि" याज्ञवल्क्योक्तेः मिता० । एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रय- णेनावगन्तव्यम् । अत्र प्रकरणात् यतिधर्म्मा उच्यन्ते ते च मिता० दर्शिता यथा

"सर्वभूतहित शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलु । एकाराम: परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्" या० ।

"काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी सकमण्डलु पवित्रपादुका- सनकन्थामात्र इति देवल । यौपाधेयं कमण्डलु कल्पितश्च भवेत् । एकाराम: मञ्जतान्तरेवाप्रयाय श्रयाहिनीमि स्त्रीजनैः स्त्रीयाद्यं बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रमत्ताचारत्वात् । तद च दक्ष: "एकोभिक्षु-

यथोक्तञ्च दानेव मिथुनं स्मृतम् । तथोपाम्रं यथा-स्थानं कर्त्तुं स मगरायते । राजशास्त्रादि तेषान्तु भि क्षामात्रं परश्चरम् । अपि पैशुन्यमात्मर्थ्य मनिकलापि संभव" इति । परित्यज्य परिपूर्णा ममतिस्त्यागे वर्त्तते । अतथाहंममाभिमानलङ्कृतश्च लौकिककर्म्म निचय वैदि-कञ्च नित्यकाम्यात्मक त्यजेत् । तदुक्तं मनुना "सुखा भ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्वि-विधं कर्म्म वैदिकम् । इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म की र्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्ता-न्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति" । अत्र वेदाभ्यास प्रण-वाभ्यास । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राम-माश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः । "ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थान वासीति" शङ्खस्मरणात् । अयञ्च पुनर्नावश्यमप्यस्पर्श्यन्न मपि स्नातव्यम् । "न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात्" इतिस्मरणात् । "एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्" इति कण्वस्मर-णात् कथम्भिक्षाऽऽदातव्येत्यत आह । "अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्र मलोलुपः" अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलरहितो भैक्ष-ञ्चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोदर्शित । "सप्तागाराण्यस-ङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षमिति" । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भा-गे । तथाच मनुः "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसम्पाते नित्यम्भिक्षां यतिश्चरेत्" तथा "एक-कालञ्चरेद्भैक्षम्प्रसज्जेत न विस्तरे । भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति" । अनभिलक्षित ज्योति र्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । "नचोत्पातनिमित्ता भ्याम नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति" तेनैवोक्तत्वात् । यत्तु गर्भश्रुतिवच-नम् "ब्राह्मणकुले यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्मांसवर्ज-मिति" । तदप्यत्रविषयम् । "भिक्षुकैर्भिक्षणयोग्यैः पाष-ण्डाद्यैर्भिर्वर्जिते ग्रामे । मनुना चात्र विशेष उक्तः । "न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णम्भि-क्षुकैरन्यैरागारमुपसं व्रजेदिति" । यावता प्राणयात्रा वर्त्त-ते तावन्मात्रं भैक्षञ्चरेत् । तथाच संवर्त्तः "अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः स-र्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यत"इति । अलोलुपः मिष्टान्नव्यञ्ज-

नादिष्वप्रसक्तः । भिक्षाचरणार्थं यतिपात्राण्याह । "यति पात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च । सलिलैः शुद्धि-रेतेषाङ्गोवालैश्चावघर्षणम्" या० मृदादिप्रकृतिकानि य-तीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलेन गोवालावघर्षणेन च शुद्धिसाधनम् । इयञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्ग-भूताऽमेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धि प्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना 'अतैजसा नि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचञ्चमसानामिवाध्वरे" इति चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्य्यम् "तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीतेति"देवलस्मरणात् । एवम्भूतस्य यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविशेषमाह । "सन्निरुध्येन्द्रिय ग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हित्वा च भूतानाममृती-भवति द्विज "या० । चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुध्य विनियम्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहा य त्यक्त्वा अपकृतादोष्याद्रोहेऽपि । तथा भूतानामपकार करत्वेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतब्रह्मसाक्षात्का-रेणामृती भवति मुक्तो भवति । किञ्च । "कर्त्तव्याशय शुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वा-तन्त्र्यकरणाय च" या० । विषयाभिलाषहेतुजनितदोष कलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः प्रणवजप प्राणा-यामैःकर्त्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञा-नोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवञ्च सति विषयाभिलाषज-नितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ च स्वतन्त्रो भवति । भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणम-न्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः "दह्यन्ते ध्मायमा-नानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति" ।

तेषां कर्त्तव्यानि च निर्ण० सि० दर्शितानि यथा "प्रातरुत्थाय मत्स्यपते इति जपित्वा दण्डादीनि भूमौ निधाय मूत्रपुरीषयोर्विसर्गं कृत्वा शौचं कृत्वाऽऽ-चम्य मर्दादर्शोषवर्ज्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव सदा वहिःकटि मध्याह्ने जलतर्पणवर्ज्जं स्नात्वा प्रण-र्वेन प्राणायाम वस्त्रादीनि दृष्ट्वाऽऽत्मा केशवादिनामोन्नमा मभिवर्पयित्वा भूसर्ण्यामोमादिव्यसमस्ताभिर्व्या-हृतिभिस्तर्जनमपेक्षामीति तर्पयेत् । ओं भूः स्वा

वेति स्वाहान्तैर्मन्त्रैस्तैरेव पुनस्तर्पयेदिति बोधितम् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वार्घ्यं निर्दिश्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरिति वैष्णवैः ब्रह्म यज्ञानमिति योपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयात् इति त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्य्यात् । अथ भिक्षा । "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे" इत्यादिमनूक्तकाले उद्वयमित्यादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा "ब्राह्मणेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा "ये ते पन्थान" इति जप्त्वा "योऽसौ विदाख्ये आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदिस्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा नमस्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे स्कन्धे सतं सन्धार्य्यं बाहुना । पात्रं वामकरे विप्रा स्थापयेद्दक्षिणेन तिति" बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा "पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः" इत्यागत्य शुचिरन्नं प्रोक्ष्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्य्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडश प्राणायामान् कुर्य्यादिति सङ्क्षेपः । गौतमव्याख्यायां भृगुः । "यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम्" अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम् । जाबालिस्मृतौ "शून्यागारे देवगृहे तृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतन" इति । "अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते" । अत्रि । "भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च्चनम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट्" । दक्षः "नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन" । मदनरत्ने उश० "पितृपक्षलिप्तपूर्वस्य देवादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा" बृहस्पतिः "न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्" । एतद्वेदभिन्नपरम् । अत्रि "स्नानं सुरार्च्चनं ध्यानं प्राणायामोऽवलिखनम् । भिक्षाटनं जपः सन्ध्यात्याग कर्मफलस्य" च । अन्येऽपि माधवीयमिताक्षरादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुच्चये "न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुध्यति साम्बरः" । वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् "ऋतुसन्धिषु वापयेत्" कालमा० धृतवाक्यात् । [कदिक्"पा० ।

एकदिश् त्रि० एका समाना दिक् यस्य । तुल्यदिक्स्थे "तेनै-

एकदृश् त्रि० एका दृक् यस्य । १एकनेत्रे काणे । २काके पु० एकं सर्वमभिन्नं पश्यति दृश-क्विप् । ३शिवे । एकत्वेन सर्वद्रष्टरि ४तत्त्वज्ञे त्रि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अनन्यविषयदर्शने । "सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्" पञ्चत० । बहु० । २तथादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि० काणस्य चक्षुःशून्यैकगोलकवत्त्वमन्यत्वं चक्षुरिन्द्रियशून्यत्वमिति भेदः । ४काके पु०

एकदेव पु० कर्म० । मुख्यदेवे परमेश्वरे "एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढ इति" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् "स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०सू०। यो "ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेश्च ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १अग्निहोत्रादौ । "एकदेवतेषूभयस्" कात्या० २२, ८, ४। "यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्यस्येति" कर्कः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मधा० । एकस्या देवताया स्त्री ।

एकदेवत्य त्रि० एका श्रेष्ठा देवता तामर्हति यत् । १श्रेष्ठदेवताके । "तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा इत्येतद्वै देवास्त्वेकदेवत्या अभवन्" शत०ब्रा० १, ६, ३, २२ । २एकदेवताके च । "सोमादिषु उभयमेकदेवत्वं भवति" कात्या० संग्रहव्याख्या । एकदैवत्योऽप्यत्र त्रि० ।

एकदेश पु० कर्म० । १अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च समुदायस्यांशरूपः स च वास्तवोबुद्धिकल्पितश्च सावयवानां घटादीनामवयविशेषः श्रीवामूलादि वास्तवः, आकाशादीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाकाशः पूर्वरात्र इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिकल्पितस्तथा "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति" व्या०परिभाषा "एकदेशमत्र वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः" मनु मन्त्रसमूहात्मकवेदस्य पौरुषेय तथात्वम् । "इन्द्रोगयोनस्मद्विरस्य भूपते कतमैकदेशयशः" भा०द० । विद्याविशेषरूपस-

शाना तथात्वम् । "उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां सर्वैकदेश प्रसभीक्ष्य मुद्रा" भा० अनु० २६ अ० । अत्रापि तथा । "तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः" माघ "यामिन्यैकदेशमाश्रयनीये भास्वति" काव्या० २, ६, १४ । एकदेशशब्दस्य पूर्वापरमध्योत्तरादिशब्दः तेन सर्वैकदेशिना षष्ठीसमासापवादक, एकदेशिसमास । "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" पा० "सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते" सि० कौ० । "उपारता पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा० । एवं मध्यरात्र इत्यादि । एकाधिकरणे इत्युक्ते पूर्वं छात्राणामित्यादौ न । तत्राद्यशब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समासवाचिन एव एकदेशिसमा० अर्द्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धपिप्पलीत्यादि । असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः "क्रोशार्द्धं स्तिमितजवेन गत्वा" रघु । द्रव्यैक्य एव तेन पिप्पलीनामर्द्धमित्यादौ न किन्तु ६ त० । एकदेशोऽस्त्यस्य इनि । एकदेशिन् उक्तार्थयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अस्मिन्नेव शब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमासत्वा तत्र प्रमाणम् । "पूर्वापरेत्यादि" पा० सू० ।

एकदेशविभावितन्याय पु० एकदेशोविभावित प्रमाणादिना सभाध्याङ्गीकारितो येन तमधिकृत्य न्यायोन्यायसाध्यस्तर्कविशेष । ऋणादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुद्रव्याभियोगे प्रतिवादिनाऽपह्नवे वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणे साधने एकदेशे तयो सत्यमिथ्यात्वावधारणमूलके सर्वधनदापनात्मके तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्व्वं निवेदितसर्वधनदापनं क्वचिन्नेति विषयविशेषव्यवस्थापनम् मिता० यथा । "निह्नुते लिखितन्नैकमेकदेशविभावित । दाप्य सर्वं नृपेणार्थं, न ग्राह्यस्त्वनिवेदित" या० नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्व्वमेव निह्नुते अपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभि प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारित सर्वं रजताद्यर्थं पूर्व्वलिखित दाप्योऽर्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदित पूर्व्वं भाषाकाले अनिवेदित पश्चादर्थिना पूर्व्वं मया विस्मृतम् इति निवेद्यमानो न ग्राह्योभावतव्योऽनृपेण । एतच्च न केवल वादिनकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एव तर्कापरनामसम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतादृष्टादेव योगीश्वरवचनतः सर्व्वं दापनीयम् नृपेण इति निर्णय । एवञ्च तर्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार दर्शिनाञ्च दोषः तथा च गौतमः "न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युदेयस्तेनाभ्युह्य यथास्थानङ्गमयेत्" इत्युक्त्वा "तस्माद्राजाचार्य्यावनिन्द्यौ" इत्युपसंहरति । नचैकदेशविभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते एकदेशविभावितो नृपेण सर्वन्दाप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् । "अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितन्धनमिति" तत् पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्त पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादीति "निह्नुते लिखितन्नैकमिति शास्त्रन्तत्र न प्रवर्त्तते । निह्नवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च" "अनेकार्थाभियोगेऽपीति" कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते । ननु "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यन्न सिध्यतीति" वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धि कुतस्त्यात् ? उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च तत्तत्रैव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्तत्रापि निश्चितन्न सिध्यतीति वचनात् पूर्व्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव "ऊन निरस्येति" नियमात् । वाग्वादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते तत्तत्साध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैव वाग्वादे सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । "साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभि सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यं परिकीर्त्तितम्" ।

अनयैवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्याय प्रवर्त्तते इत्येकदेशविभावितन्यायस्य तात्पर्यार्थत्वम् इति बोध्यम् ।

एकदेह पु० एक श्रेष्ठोदेहोऽस्य । १बुधग्रहे त्रिका० तस्य ग्रहेषु अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम् । एकस्तुल्योदेहो यत्र एकस्मात् देहोयत्र वा । २वंशरूपे गोत्रे तत्र सर्वेषां तुल्यदेहत्वादेकस्माद्उत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् । "बहूनि विम ! गोत्राणि समीमाभाषितात्मनाम् । एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजा" हरिव० ४६ । ३समानदेशारब्धे सर्वाङ्गे च एकमेकता गत देहमस्य । ४दम्पत्यो तयोर्विवाहेन एकदेहतोत्पादनात्तथात्वम् "अस्थिभिर-

ण्योनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः। "आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः। शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा। यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति। जीवत्यर्द्धशरीरे तु कथमन्योधनं हरेत्" इत्यादिस्मृतेश्च तयोरेकदेहत्वम्। तत्र पुंसि पुं०, स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाक्षादयोऽप्यत्र। स्त्रियां ङीप् इति भेदः। कर्म्म०। ५एकस्मिन् देहे न०।

एकद्यू पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव–क्विप् ऊठ् ३त०। आत्मारामे ऋषौ सहि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम्। "अमन्दीदेकद्युर्देवावत याच देवी" ऋ०८,८०,१०, "एकद्यू ऋषि" भा०।

एकधन न० एकमेव धनम्। १एकमात्रधने "एतानां धावतामेकधनमुपाहितम्" शत०ब्रा०११,४,१,१, "एकमेकनममयुग्मं धनं धीयमानमुदकं यत्र। २अयुग्मसंख्याके उदकाधारे कलसे "अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति "त्रयो वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश वा एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमर्ह्मिथुनं प्रजननम्। अथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषा सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्देवा सधनं तस्मादेकधना नाम" शत०ब्रा०३,९,२,४, "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यः" कात्या० ६,३,२२, "उत्तरस्यैवानसोऽधात् प्रत्यक् अधोभूमौ एकधनानयुग्मसंख्यान्निदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियते एभिरित्युदहरणा' कलशास्तान् त्र्यादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यान् विषमसंख्यान्। तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति" कर्क "अत्र कलसपरत्वात् पुंस्त्वम् अथवा विशेषणत्वे स्त्रीत्वम् "आवर्त्ततीरधनुह्यिधारा इत्याद्युक्तास्वेकधनासु" आश्व० श्रौ० ५,१,६। "द्विविधा आपः वसतीवर्य्य एकधनाश्च तत्र पूर्व्वेद्युरेव वसतीवर्य्यो गृहीता एकधना इदानीं गृह्यन्ते। ता गृहीता यदृणदेशादेव यजनदेशं प्रति यथा वर्त्तन्ते तद्देयम्कगनुक्रम्या" भारा० इ०। अपाङ्काधारं विना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रागुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलसैराहरणं कर्त्तव्यमिति बोध्यम्। वस्तुत एकधनशब्देन अयुग्मसंख्याककलशा एवोच्यन्ते। स आधारत्वेनास्त्यस्य अच्। ३तत्स्थे जलादौ लिङ्गवशेन न्यायम् "तावश्चैकधनानाम्" कात्या०९,३,२२,सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति" कर्क्केण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीनुन्नयन्ति" कात्या० ९,१०, "एकधनान् उन्नयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षिपन्ति जलमध्यादूर्द्धं निनयन्ति निष्कासयन्ति" कर्कः एकं मुख्यं धनम् कर्म०। ४मुख्ये धने न० "सोमभाग्यायतामिन्द्रायैकधनविदे" यजु०५,७, "एकं धनं मुख्यं धन सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित्। यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधना एकं धन सोमरूपं यत्रेति वेत्ति जानातीति" वेददी० "एकधनस्याहं कलस अस्त्यस्य इनि। एकधनिन् तादृशैकधनयुक्ते त्रि०" प्रत्ने रुद्रानयैकधनिन" शत०ब्रा०१,९,२,१७, "एकं समानं साधारणं धनं यस्य। ५अविभक्ते ६स्थितिनि च त्रि०। अविभक्तधनानां असृष्टधनानाञ्च साधारणधनस्यात् तथात्वम्। ७एकमात्रधनयुक्ते त्रि०।

एकधर्म्मिन् त्रि० एकस्तुल्योधर्म्मो यस्य अनिच् स०। तुल्यधर्म्मयुक्ते स्त्रियां वा डाप्। एकोधर्मोऽस्त्यस्य इनिरप्यत्र साधु। "सर्व्वेषामेकधर्म्मिणाम्" स्मृतिः। अत्र स्त्रियां ङीप्।

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म्म०अ समा०। १एकभारे। तद्वहतीत्यर्थेऽण् तस्य लुक्। एकधुर–एकभारवाहके २गवादौ त्रि०। अस्त्यर्थे अच्। ३एकधुरायुक्ते त्रि०। एकधुरं वहति ख। एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि०।

एकधुरावह त्रि० एकधुरां वहतीति वह–अच् ६त०। एकभारवाहके गवादौ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र। एकतारात्मके नक्षत्रभेदे आर्द्रा चित्रा स्वाति एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अस्मञ्चापके ४९७४पृ० दर्शितम्। शत०ब्रा०भाष्ये तु पुष्यस्यैकतारात्मकत्वमुक्तं तदनुसारेण सरलायामप्यभिसायोक्तिः किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम्। वस्तुतोऽत्र एकशब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभिप्रायेण पुष्यस्येयुक्तिः "अयुग्म हि पितॄणामेकनक्षत्रे एकनक्षत्रं हि पितॄणाममावास्यायाम् अमावास्यां वा एकनक्षत्रमेको हि यद्देतो रात्रिं सर्व्वाणि भूतानि सन्वसन्ति तेमो तं काममाप्नोति या सर्व्वेषु नक्षत्रेषु" शत० ब्रा० १०,१२,८१,२। "एकनक्षत्रे" कात्या० २१,३,१। एकं नक्षत्रं हि पितॄणामिति" एकनक्षत्रं च यस्यैका तारा चित्रा स्वाति रेवत्यादि यथा"

कर्म्म० । अत्र रेवत्या द्वात्रिंशत्तारकत्वम् अश्लेषा-शब्दे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिश-ब्देन बहु०व्रीहिमिति बोध्यम् तस्याश्च त्रितारत्वेनाश्लेषा-रूपम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः २अमावास्या-याश्च । तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्ष-त्रत्वफलदायकत्वाद्वा तथात्वम् कर्म्म०। ३एकस्मिन् नक्षत्रे

एकनट पु०एको मुख्यो नटः । नाट्यप्रवर्त्तके मुख्यनटे त्रिका० ।

एकपक्ष पु०एकः पक्षो यस्य । १सहाये कर्म्म० । एकतर २पक्षे पु०

एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्योवा पतिर्यस्याः नान्तादेश. नान्तत्वात् ङीप् १सपत्न्याम् "सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रव-तीर्मनुः" मनु २पतिव्रतायाञ्च । "यो धर्म एकपत्नी ना काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्" मनुः "तांश्चावश्य दिव-सगणनातत्परामेकपत्नीम्" मेघ० । "तामेकभर्त्तौ व्रत-तु पयोधराम्" कुमा० । एकःपतिरीशो यस्य वा कप् । एकपतिक एकस्वामिके त्रि० स्त्रियां टाप् । "पत्यौ नौयस-म्यन्व"इत्यधिकारात् भर्त्र्येकस्यैव नादेशस्तेनो नेतरस्य ।

एकपत्रिका स्त्री एकं गन्धयुक्ततया श्रेष्ठं पत्रं यस्याः कप् टापि अत इत्वम् । गन्धपत्रायाम् राजनि० ।

एकपद न० एकं पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र । एकपदो-च्चारणयोग्यकाले १तत्काले । कर्म्म० । एकस्मिन् २स्थाने ३सुप्तिङन्तरूपे पदे च "निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्त स्वरानिव" माघ, ।"अनुदात्तं पदमेकवर्जम्"पा० एकपदे अन्यस्वरस्य उदात्तेन निपातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्त-मिति बोध्यम्"कथमेकपदे निरागसम्" रघु । एकं पदं चरणो यस्य । ४एकचरणमनुष्ये ५तद्युक्ते देशभेदे पु० स च देशः वृहत्सं०कूर्म्मविभागे प्राच्यामुक्तः । अथ पूर्व्वस्यामञ्ज-न वृषध्वजपद्मस्य "एकपदतामलिप्तिकगौडकाश्चर्म्माचर्मेति" एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य । वास्तुमण्डले एककोष्ठपूज्ये ६देवभेदे पु० "भृगुश्चैकपदोऽज्ञेय" वास्तु० त० देवीपु०। एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम् । कर्म्म० । वास्तुमण्डलस्थे ७एककोष्ठात्मकस्थाने न० "इन्द्रपेन्द्राग्निगोभानामेकैकपद संस्थिता" तत्रैव । तत्कोष्ठश्च पूर्व्वादिप्रकारेण वास्तुमण्डले मद्यते । एकं पदं चरणोऽस्य । ८मृगभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "कर्णैर्णैकपदाश्वास्यैर्निजुष्ट वृकनाभिभिः" भाग० ३,६,१९ । एकं सुगमं पदं साधनं यस्य । ९एकपदसाध्ये त्रि० "किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः । किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम्" । यक्षप्रश्ने "दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्" भा० व० ३१२ अ० । युधिष्ठिरेणैकपदबोध्यदाक्ष्याद्युत्तरे उक्तम् एकं पदं पदविन्यासविशेषो यत्र । १०रतिबन्धभेदे पु० "पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । नारीं कृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वेकपदः स्मृतः" रतिमञ्जरी ।

एकपदि अव्य० एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । द्विदण्ड्यादि०इच्समा० अत्वात् पद्भावश्च । पादसाधने प्रहरणे ।

एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तच्चिह्नमत्र गौ०ङीप् । पथि अमरः । तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः सङ्ख्या-पूर्व्वकत्वात् पाद्भावः कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च । २एक-चरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकदत्तचतुर्थांशयुक्तायामृचि च "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी" श्रुतिः । "एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीम्" यजु० ८,३१ ।

एकपरि अव्य० एकेन विपरीतं वृत्तम् "अक्षशलाकासंख्याः परिणा"पा० अव्ययी० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-जये द्यूते व्यवहारेऽस्य प्रयोगः । यस्य यथा पातने ज-योभवति तस्य एकस्यान्यथाभावे पातने एवं प्रयो-जन एव व्यवहारेऽपि ।

एकपर्णा स्त्री एकं पर्णं तपःसाधनतया आहारो यस्याः । गिरि राजस्य मेनायाङ्कृतपत्नीत्रितयमध्ये १दुहितृभेदे । "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णां च तृतीयामेकपाटलाम्" इत्युपक्रम्य । "आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्"हरि०१८अ० । स्वार्थे कन् बहु०कप् वा अत इत्वम् अपर्णिकाप्यत्र । "अपपर्णा निराहारा एकाशा एकपर्णिका" देवीपु०४५अ० । अत्र पूर्व्वोक्तवा-क्येनैकवाक्यतया हिमवत्कन्याभेदपरत्वम् न तु दुर्गापर त्वमिति बोध्यम् । एकमात्रं पर्णमस्य । एकपत्रात्मके-वृक्षादौ त्रि०

एकपर्व्वतक पु० पर्व्वतभेदे "कुरुभ्य गच्छतास्ते तु (कृष्ण-भीमार्ज्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्य पद्मसरोगत्वा कालकूटमतीत्य च । गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां त-थैव च । एकपर्व्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते । उत्तीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्व्वांश्च कोशलान्" भा०स०२०अ० ।

एकपलाश पु०एकं पलाशो यस्य । एकपत्रमात्ररूपे तरु भर तबेद् वा गह्वा०छ । एकपलाशीय तद्भवे तदीये च त्रि०

एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

वस्था: । हिमवतोमेनायांसूपस्तदुहितृत्रयमध्ये दुहितृभेदे एकपर्णाशब्दे मूलं दृश्यं तत्रैव तस्याः एकाश्रि-येया । “पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला” ।

एकपातिन् त्रि० एक सन् पतति पत–णिनि “सहसुपेति” स० । एकाकितया १पतनशीले अतिरात्रयागस्ये २अहर्विशेषे न० “एकपातीनि त्वहान्यतिरात्रा०” आश्व०श्रौ० १२,६,२२ । “चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि भवन्ति” नारा० । ३ऋग्भेदे स्त्री ङीप् । “धाय्याश्चैकपातिनी” आश्व०श्रौ० ५,१९,११ । “अग्निर्होता गृहपति स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पङ्क्ति” ६,५,६ ।

एकपाद् त्रि० एक पादोऽस्य अन्त्यलोप समा० । १विष्णौ “चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्” विष्णुसं० । “एकः पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति” श्रुतेः “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” गीतोक्तेश्च” भा० । परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा २शिवे च । स च रुद्रभेदः । “अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षश्च रैवत । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजित” विष्णुध० अन्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति तेऽत्र दानादौ तत एव पूज्याः । अजेतिनामान्तरं तेन एकादशत्वस्यापूर्त्तिः अतएव विष्णुध० “अजनामा महारुद्र” इत्यादिना तद्ध्यानमुक्तम् “एकपादभिधो विप्र । रुद्रः स्याद्दहन् परम् । चक्रं डमरुकं शूलं सुहर तदधोऽपरम् । अर्द्धं चन्द्रं मेखलावान् खट्वाङ्गमपि मस्तके । धनुर्घण्टां कपालञ्च कौमुदीं तर्ज्जनीघटम् । परशुं चक्रमाधत्ते क्रमाद्दामाष्टके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजन: सदा” इति तत्रैव एकपदोध्यानान्तरमुक्तम् । २एकपादयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीपि पद्भाव एकपदीति भेदः एकपदीशब्दे उदा० ।

एकपाद पु० कर्म० । एकमात्रचरणे “व्युत्तिष्ठदेकपादेन परम योगमास्थितः” भा०अनु० ८२अ० । “उत्तिष्ठदेकपादेन दृश्यते विबुधर्षभाम्” भाग० ३,१,१९ “एकःपादोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् नान्त्यलोप. । एकपादयुक्ते २परमेश्वरे । “पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्ते तस्य सर्वभूतरूपैकपादत्वात् तथात्वम् “तत्र शिश्रियेऽज एकपाद” अथ० १३,१,६,२, एकचरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् टाप् वा । “दर्वीं लवीं विमाशाख्यौं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्” भा०व० ..६अ० “एकपादांश्च पुरुषान् कौरवान् वनवासिन” भा० स० २०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये” “एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्” ५०अ० । ४असुरभेदे “एकपादमहोदरो” भा०आ० असुरगणनायाम् । एकपादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्य अच् । ५एकपादमात्रालम्बके । “पर्व्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् । निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलि” भा०आ०१२५अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्याः ठन् । एकपादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे ‘अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकाम् तदा निदद्रावुपपल्वलं खग’ नैष० ।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरदृष्ट्या पार्व्वतीदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रसन्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

“प्रसार्य नयने पूर्व्वसुमामेव व्यलोकयत् । शम्भोः समीपे कां योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी । अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यञ्चोरहो भृशम् । क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् । अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः । असकृद्वीक्ष्य मां वक्ति त्वत्कुर्व्वन्तपःप्रभाम् । असकृद्दक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मामेष पश्यति । असूयमानो मे रूपप्रेमसौभाग्यसम्पद । इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा । संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वभिवर्णयन् । इति देवीं समाभाष्य तमीश पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स । तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वर । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! । पतिः-पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव । मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके । अलकां निकषा मित्र । तव प्रीतिविवर्द्धयन् । आगच्छ पादयोरस्याः पतते जननी स्त्वियम् । इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् । प्रसाद कुरु देवेशि । तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । वत्स ! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा । भवैकपिङ्गोनेत्रेण वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वरास्सन्तु तथैव ते । कुबेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत । ”एकपि-

त्वमतोऽप्यत्र । एकपिण्डत्वस्य नैकयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकपिण्ड त्रि०एक,समान पिण्ड "प्र आद्धेयपिण्डो वा यस्य । १सपिण्डे तस्य एकत्रैकाद्धदेयकत्वात् दातृत्व-भोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वाद्वा तथात्वम् । "त्र-याणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः सम्प्र दातैषां पञ्चमोनोपपद्यते "इति मनूक्तेः । लेपभाजश्चतुर्था-द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इत्युक्तेः 'जीवति यत्-पिण्डदाता स स्वतः सन् तत्पिण्डभोक्तोऽत्युक्तेश्च सप्ता-नामेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः' ।

एकपुरुष पु० एकः श्रेष्ठः पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं गीतायाम् "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-मः" तस्य च पुरुषत्वमन्तर्यामितया सर्व्वदेहे पुरि वा-सात् । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्न-न्नन्यो अभिचाकशीति" श्रुतौ वृक्षरूपदेहे वासोक्तेश्च पुरु-षत्वम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् । ३एकपुरुषान्विते त्रि०। "तदैकपुरुषं राष्ट्रं निःसम्बाध-निर्गमम्"भाग०६,५,७, "एकः पुरुषोभोक्ता यत्र । ४ए-कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्राय भेदः प्रपितामहादीनां त्रयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा०त० व्यासः "पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयो ह्येकपुरुषः" । "युगपद्भोगे यद्यप्यैश्वर्य्येऽपि न त्रैपुरुषिकं प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगस्तेन तत्रैकपुरुषो भोगः" दाय०त० रघु०

एकपुष्कल(र) पु०एकं पुष्करं मुखं यस्य रस्य वा लः । काहले वाद्यभेदे । "अथ प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्नैकपुष्क(रा)-लाः "भा०उ०८३अ०एकपुष्कराः काहलाः" नीलकण्ठः

एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । वृक्षभेदे यस्यैकमात्रं पुष्पं जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु०कर्म०। १एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे मात्रादि-शब्दोदाहृतोऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्य । २एकप्रस्थयुक्ते पर्व्वते पु०

एकफला(ली) स्त्री एकं फलमस्याः सुगन्धोषमते टाप् । पा०मते ङीप् ।एकमात्रफलके ओषधिभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत्र । व्रतभेदे तत्स्व रूपकालादिनिरूपणं कालमाधवीये यथा

"अथैकभक्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैशम्पायनमते पठ्यते "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः" इति । तत्रादा-वेकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधि-रूपं चेति । तेष्विदानीं मुख्यत्वात् स्वतन्त्रम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरस्मिन् ग्रहीतव्या ? उत प्रकारान्तरेणेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् "दैवं पित्र्यं तथा कार्य्यम्" इति वचनेन उपवासैकभक्तादिव्रत-सन्देहस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्त्या तन्निर्ण-य इति शङ्कनीयम् । तत्कालस्य व्याप्त्यनिर्णीतत्वात् । किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्तिवचनस्य पित्र्यविषय-त्वेनोपपत्ते । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रू-मः । कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः । कर्मकालस्तु कर्मस्वरूपं चोभयं स्कन्दपुराणे दर्शितम् । 'दिनार्द्ध-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं मतस्तत् स्याद्दिवैव हीति" । देवलोऽपि "दिनार्द्धसमये-ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति" । अत्र च दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त्त-परिमितोऽसम्प्तः काल पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य काल दिनार्द्धेऽतीते सति समनन्तरत्वात् । अतश्चयात् प्राचीनोऽवशिष्टोगौण काल दिनेऽस्य तु प्राप्तात् एवं स्थिते सति मुख्यकालव्यापिनी तिथि-र्ग्रहीतव्या अतएव पद्मपुराणम् । "मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथि"रिति" । बौधायनोऽपि "उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथि"रिति" तदातोपवासन्यायो युक्तः तत्र पूर्वविद्धायामेव विशेषशास्त्रपर्य्यवसानात् । द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कर्मप्रयुक्तमपरम् । तत्र "पौर्व्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवे" इत्यनेन कर्मविषयेण सा-मान्यशास्त्रेणोत्तरविद्धायां प्राप्तायाम् "उभोभ्यां: परसंयुक्ताः परा पूर्व्वेण संयुता" इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदासेते "पूर्वाह्णिकास्तु तिथय"इति तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्रम् "प्रतिपत् सम्मुखी कार्य्येति" तिथिविशेषमुप-जीव्य प्रवृत्तत्वाद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु मध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-स्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते । ननु प्रतिपत्सम्मुखी का-र्य्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु मध्याह्नव्याप्तिवचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोप-

प्रतिपादयितुं शक्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशास्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नश्छिन्नं मध्याह्नव्यापित्वस्य मुख्यत्वयोः पूर्वविद्धायामापादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात्। यदा तूत्तरविद्धायामेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत्। बाढम्। तथापि तिथिविषयविशेषशास्त्रात् कर्मविषयविशेषशास्त्रस्य प्रबलत्वम् मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात्। तस्मादेव विधेर्विषयैः कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम्। अत्र निर्णेतव्यो विषयो भिद्यते। पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम्। उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम्। उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम्। तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तौ समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात्। अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्पूर्वविद्धैव। पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः। षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकालव्याप्त्यैव पूर्वेद्युर्ग्राह्या। यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या। नन्वस्त्वेवं स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम्?। तत्रानुपपत्तिः ?इति चेत्। "पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथिः"। "मध्याह्ने पूजयेन्नृपेत्यादि" शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्यकालाश्रयः। मा भूदोत्कर्षविषये मुख्यकालः। प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात्। यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते तदा किमु वक्तव्यम् अन्याङ्गे। यत्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्यं तस्य गौणेऽप्यनुसारित्वात्। अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथेति" नच तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयम्। उपवासव्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुज्ञया तत्स्थैकभक्तस्य सम्भावितत्वात्। 'अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलम्पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति' शास्त्रात्"। "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च" या०। एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः। २नितान्तभक्ते ३अनन्यस्मिन्भक्ते च त्रि० "प्रोष्याद्य चैकभक्ताद्य" मनुः। एकभक्तास्तु अन्यनायकास्तारकास्तु।

एकभक्ति स्त्री० एका अनन्यविषया भक्तिः। १नितान्तभक्तौ २अनन्यभक्तौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य। ३नितान्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता।

एकभङ्गीनय पु० एका भङ्गी रीतिस्तस्यां तामधिकृत्य नयः। एकरूपाणां बहूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे "सर्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम्।

एकभार्य्या स्त्री० एकस्यैव भार्य्या। १अनन्यपतिकायां साध्व्यां स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः" रघु०। "एकभार्य्याम् साध्वीम्" मल्लि०। एका भार्य्या यस्य। २अन्यस्त्रीरहिते पु०। एकेन भार्य्ये। ३एकभर्त्तव्ये त्रि०।

एकभाव पु० एको भावः। अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे ३एकाशये "स्त्रीणामशक्तेः कुमितस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः। यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत०। एकस्य भावः ६त०। ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्वतेजसा सत्त्वगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४,२१,१६, एकीभावोऽप्यत्र। ५तुल्यभावके त्रि० "या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावः" भा० अनु० ७६अ०।

एकभूत त्रि० अनेक एको भूतः च्व्यर्थे न च्वि० त०स०। १एकीभूते। एकस्मिन् भूतः। २एकासक्ते च "नियतेनैकभूतेन मनसा भरतर्षभ" भा०शा० ४२अ०।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र ब० समा०। एकभूमिरस्त्यस्य अर्श० अच् पा०। (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमादयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे।

एकमति स्त्री० एका मतिः। एकस्यां मतौ "तथा मनुर्वै भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः" ४,१,२४, एका मतिर्यस्य। २एकविषयमतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्" भा० शा० ३३७अ०। मतेरैकात्म्यम् एकरूपविषयावलम्बनं विरोधविषयानवलम्बनञ्च। तस्य भावः ष्यञ्। ऐकमत्यं एकविषयज्ञाने विसंवादित्वाभावे च "कैकमत्यं महाधियाम्" पुरा०।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र। १एकप्रधाने द्यूतादौ "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। एकं मुखं द्वारं यस्य। २एकद्वारे मण्डपभेदे। "मण्डपकारनेत्रत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्" पुरा० अत्रापवादौ एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः।

एक मुखमिषोवताक रविशेषोऽस्य । एकरुद्राक्षारीयतांग-विन्दयुक्ते रुद्राक्षभेदे । तत्फलस्य एकाटिषष्टिमहसमा शास्त्रे उक्ता । तन्मध्वस्तु "रुद्राक्षयोस्तत्प्रोक्तं सूत्र पुच्छन्तु निम्नगम्" तन्त्रसा० स्वच्छन्दमहेश्वरे उक्तम् । रुद्राक्षशब्दे विवृतिः । एकश्लादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकं मूलमस्याः अच् । एकं मूलमस्याः बहु० वा जातौ ङीष् स्यात् । (शालपान) १शालपर्ण्याम् अतस्यास्तु वैद्यकम् । २एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवावली यस्याः ब०कप् । (एकनर) एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि त्रि०एका समा योनिर्जातिरस्य । १समानजातौ "एत-द्विधानं विज्ञेयं विभागमेकयोनिषु" मनुः "समानजा-तिषु" कुल्लू० कर्म० । २एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री एका योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । ३समानोत्पत्तिस्थानके त्रि० ।

एकरज पु० एकं श्रेष्ठतया रज्यते केशोऽनेन रन्ज-घञर्थे करणे क । भृङ्गराजे जटा० । स च केशरञ्जनद्रव्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-ऽभिन्नः स्वभावो वाऽस्य । १एकरागे २एकाभिप्राये ३अ-भिन्नस्वभावे च "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमनन्तमपरम-कार्यं प्रज्ञानघनमेकरसम्" इति श्रुतिः "चिदेकरसवस्तुनि" इट ? । एकोरसोयत्र । ४एकरागविषये त्रि० "तपस्येक रसे रतम्" रामा० । एकोरसोऽवगर्य्यत्वेन यत्र । प्राधा-न्येन एकरसयुक्ते ५नाटके न० । "एकएव भवेदङ्गी शृ-ङ्गारो वीर एव वा । अङ्गान्यन्ये रसाःसर्वे" इति सा०द० उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरवत्त्वेन वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज् पु०एको राजते क्विप् । १सार्वभौमे "हिरण्यकशि-पूराजन्नजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराज व्यधित्सत" भाग०७,३,१, "तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-बलो महासुरोनिर्जितलोकएकराट्" भाग०७ ४, ११, "यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट्" भाग० १,१८,६, "एकएव राजते राज-क्विप् । २पर मेश्वरे तस्यैव भासा सर्वस्य भासमानत्वात् तस्य तथात्वम् । तथा हि "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुत्या "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि-लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्ते "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रिकं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयम्" इत्युक्तेश्च तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् "एष स्वयंज्योतिरिति श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानपे-क्षणाच्च तथात्वम् ।

"स वा एष द्रष्टा मापश्यद्दृश्यमेकराट्" भाग० ३,५,२०,

एकराज पु० एको राजा टच्समा० । एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि

एकरात्र न० एका रात्रिः—नि०अच् सङ्ख्यापूर्वकतया रात्रा-न्तत्वेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । "एकरात्रं तु नियसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः" "यत् करोत्येकरात्रेण वृष-लीसेवनात् द्विजः" । "एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतं, मनु । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । 'कलत्रं त्वेक-रात्रेण" भाग० २,२१,? । एकरात्रभोजने पर्य्याप्तम् ठञ् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्य्याप्ते त्रि० "स्याद्दोनाममैवाभ्यासहत्तावैकरात्रिकम्" मनुः ।

एकराशि पु० कर्म० । १एकस्मिन् मेषादौ राशौ । "एकराशि-गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदा" ज्यो० । २एकस्मिन् धान्यादेः स्तूपे च । "एकराशि पञ्चधा कुरुते" सि०कौ० ।

एकरिक्थिन् त्रि० एकस्य पितुः रिक्थमस्त्यस्य इनि । एकपित्रंशहरे । "यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ" मनुः । एकं समानं रिक्थमस्त्यस्य इनि । २अवि-भक्ते ३सहृष्टे च । स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप त्रि० एकं समानं रूपमस्य । १तुल्यरूपे "सर्वेषामेक-रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्य्यादेक रूपाहि ते स्मृताः" स्मृतिः । कर्मधा० । २एकस्मिन् रूपे । "पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण" सां०का० । एक-रूपस्य भावः ष्यञ् । ऐकरूप्य तुल्यरूपे न० । त्वएक-रूपत्व न० तल्, एकरूपता स्त्री तदर्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकस्मात् एकस्या वा आगतं रूप्यप् । १एकत आगते । कर्म० । २केवलरजते न० बहु० । ३तद्वति त्रि० ।

एकर्च पु न० एका ऋक् च समा० अच्सा दि । १एकस्यामृचि एका ऋक् यत्र । २एकर्चयुक्ते सूक्ते न० । "चतुरुत्तराण्ये-कर्चानि" शत०ब्रा० १०,१,२,६, ३एकर्चस्तुत्ये देवभेदे "तृ-चेभ्यः स्वाहा एकर्चेभ्यः स्वाहा" अथ० १६,२२,२०,

एकल त्रि० इण—विट् एगता कला यस्य । १असहाये एकत्वस्थायते म्लायते ध्यायते वा—घञर्थे क "एक उपैति" स० । २असहाये एकके "अथ ऊर्द्ध उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" छा०उ० "एकलोऽ-द्वितीयोनययमो वा" भा० "जायेत चैकलः प्राणीम्रियेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽश्नीयाद्दुष्कृतमेकल "काशी०

एकमेकत्वं लाति ला क । एकत्वाश्रये "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने" भाग०५,७।१२ ।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुत्रे तत्कथा भारते आ० १३४ अ० ।

"ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो महाराज! द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् । शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तप! । अरण्यमनुसम्प्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः । परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च । विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः । रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन! । तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया । राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् । तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्मचिकीर्षया । श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रतिजग्मिवान् । स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् । नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके । तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान् मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा । स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः । लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा । प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्व्वशः । तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् । न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् । अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्व्वीरा! हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्व्वेदकृतश्रमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः । यथावृत्तं वने सर्व्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् । कौन्तेयस्त्वर्ज्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् । रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् । अर्ज्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति । अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान् । अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पायन उवाच । मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् । ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः । ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि मे वीर! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः । न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम! । द्रोण उवाच । यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य! प्रयच्छ मे । एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम' । एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा । तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः । छित्त्वाऽविचार्य्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत । न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्व्वं नराधिप! ।" अयञ्च निषादराजस्य पालितपुत्रः श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० ३५अ० । "श्रुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज! निषादैः परिवर्द्धितः" अतएवांशावतारे "रुक्मी च नृपशार्दूल! राजा च जनमेजयः" इत्युपक्रम्य एकलव्यप्रभृतीन् कतिचिन्नृपानुक्त्वा 'गणात् क्रोधवशादेव राजपूगोऽभवत् क्षितौ' आ०६७अध्याये तस्य राजवशत्वेन राजपूगान्तर्गततोक्तिः । "एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्" काद० ।

एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोशमध्ये लिङ्गं यत्र । १सिद्धिसाधने क्षेत्रभेदे "पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" आगमः । एकं लिङ्गं पुंस्त्वादि यस्य । २नियतैकलिङ्गे शब्दे पु० । एकं लिङ्गमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य । ३कुबेरे शब्दरत्ना० ।

एकलू पु० एकं लुनाति लू०क्विप् ६त० । ऋषिभेदे तस्य गोत्रे गर्गा० यञ् । ऐकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे यञो लुक् । एकलव इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्य्यः स्त्रियः

एकवक्त्र पु० । १असुरभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिव २६१अ० । २एकमुखे रुद्राक्षफले न० ।

एकवचन न० एकमेकत्वमुच्यतेऽनेन वच—करणे ल्युट् ६त० । व्याकरणोक्ते एकत्वसङ्ख्यावाचके 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा०उक्ते स्वादौ तिङादौ च । "एकत्वबोधकाश्च

ए अम् टा ङे ङसि ङस् ङि इत्येवं रूपाः सिप् थिप् मिप् ते से ए इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः "सुपोऽपि एक-वचनेन वहुवचन प्रयोगाणीति" शत० ब्रा० १३,५,१,१८ ।

एकवत् अव्य० एकस्येव वति । १एकताभ्यवस्य सदृशे कार्ये "मधु मकमधु मक्षिकाणामुग्दग्न्यानाम्" पा०। शुक्ल पट शुक्ला शाटी शुक्ल वस्त्रम् इत्येषु वाक्ये नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् विकल्पेन एकवत् कार्यविधानात् इदं शुक्लम् इमानि शुक्लानीति वा' सि० कौ०। २एकवचनवदित्यर्थे च । "एक वदन्त्यानष्टेनैकोद्दिष्टं स्त्रियाः" । "एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोद्दिष्ट" रघु० । एकेन तुल्यं क्रि-यति । ३एकेन तुल्यक्रियायाम् अव्य० ।

एकवद्भाव पु० एकेन तुल्यो भाव भवनम् । एकता वचनस्यैकवचनान्तताच्ये शब्दनिष्ठे कार्यभेदे ।

एकवर्ण त्रि० एकोवर्णो रूपं यस्य । अन्यरूपासम्मिलितार्थ-युक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत्र । २ब्राह्मणादिवर्णवि-भागशून्ये कलियुगान्तसम्भाविलोके । "एकवर्णस्तदा लो-को भविष्यति युगक्षये" भा०व०१९० अ० । वर्णनेते-नेन वर्णः एक वर्णः स्वरूप यस्य । ३एकस्वरूपे । "य एकवर्ण तमस परम्" (उपासते) भाग० ८,५, १८ । एकवर्णमेकस्वरूप ब्रह्मम् एकरूपमित्यर्थः । कर्मधा० । एकस्मिन् ४शुक्लादौ रूपे एकस्मिन् ५ब्राह्म-णादौ जातिभेदे एकस्मिन्नक्षररूपे ६शब्दे च । ७श्रेष्ठवर्णे द्विजजातौ च पु०। तमर्हति ठक् । ऐकवर्णिक ब्राह्मणादे ब्राह्मणवर्णमात्रार्हे व्रतधर्मादौ त्रि० । "द्विजातीनामेक धर्मोह्येकवर्णिक । यज्ञाध्ययनदानानि त्रय साधा-रणा स्मृताः" भा०व० १५० अ० । ८बीजगणितोक्ते सजातीये तुल्यवर्णे रूपभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णौ तुल्यरूपौ समीक्रियेते अनेन करणे ल्युट् ६ त०। बीजगणितोक्ते बीजचतुष्टया-न्तर्गतबीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्गणितप्रकारो दर्शित 'प्रथम-मेकवर्णसमीकरण बीज, द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बी-जम्, यत्रैकवर्णयोर्द्वयोर्भूमा या वर्गादिगतयो समी-करण तन्मध्यमाहरणम्, यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टय वदन्त्याचार्या" भास्कराचार्य । अस्योदा-हरणम् । "एकस्य रूपत्रिशती षडश्वा अश्वादशान्यस्य तु तुल्यमूल्या । ऋणं तथा रूपशतञ्च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम्" एतद्व्याख्यानम् अव्यक्तशब्दे व्याख्यातम् । अत्र तुल्यमूल्यसाम्यरूपस्यैकविधस्यैव एकवर्णान्वितस्य

समीकरणात् एकवर्णं समीकरणमित्यनुसन्धेयम् ।

एकवर्णा स्त्री एकमात्राप्राय यथा तथा वर्णते शब्द्यतेऽनया वर्ण-कर्मणि णिच् करणे ल्युट् ङीप् । करताल्यादिरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । करताभ्यामितरताडनापेक्षया तद्-वाद्यवादनात् तथात्वम् ।

एकवर्षिका स्त्री एको वर्षो वय कालोऽस्या कप् अत इत्वम् । एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्षभवे त्रि०।

एकवस्त्र त्रि० एक वस्त्रं यस्य । १उत्तरीयवस्त्रशून्ये २एक-मात्रवस्त्रान्विते च एकवस्त्र परिधानोत्तरीययोरन्यतर । कर्मधा० । एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयपरिधानोभयात्मके न०। तन्मात्रे स्नानविधिमाह व्या०त० गौतम "एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा तिष्ठेत् वै द्विज । स्नातस्तु न च शुद्ध स्यात् क्रियास्तु दर्शव यत्" अन्यत्र "स्नानं तर्पणपर्यन्त कृत्वादिकेन वाससा" । इति दर्शनात् समूल तदा योऽवतर्पणपर्यन्तमिति । तत्र "एकवस्त्रा स्नातय" इत्यादिना एकवस्त्रविधानात् "एकेन एकवस्त्रेणेत्र इति" वाचस्पति-मिश्र "येन वाससा स्नान कृतं जलस्पृशं तेनैव तर्पणम्" इति जपतत्त्वादौ' । न च "स्नानमात्रत्वाद्यस्तु दातव्याश-दनिमित्तोविशुध्यते । जलमध्ये तु य कश्चित् द्विजातिरपि-दुर्बल । निमज्ज्यति सहसा स्नान तस्य वृथा भवेत्" । इति वशिष्ठवचने स्नानमात्रानिमित्तं तदस्त्रमिति एकवचन-निर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोवस्त्रस्यैव मात्रदेव प्रधानं गतमुत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव "अस्नानोत्त-रीयस्य प्रक्षाल्य" इत्याङ्गिकचिन्तामणि । वशिष्ठव-चनैकवाक्यतया 'स्नातोमाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानवाससा न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयस्यैव मार्जनं निषिध्यते । एतेन 'निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकवचनविवक्षितमिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकवचननिर्देश:" व्या०त० रघु० । एवं वैदिक-कर्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेध उत्तरीयशब्दे दर्शित:

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षा-काङ्क्षापूरणेन विशिष्टैकार्थबोधके १वाक्यभेदे तच्च द्विविधं पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तच्च वेदा०प० निरूपितं यथा "एवमर्थवादवाक्यानां प्रयाजपराणां प्राशस्त्ये लक्षणा, सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्ष-णा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विध्यपेक्षितमात्रस्य रूपपदार्थप्रत्यायकतया पदार्थ-वादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । क्व तर्हि वाक्यै-कवाक्यता ? यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्ग-कयोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्व यथा "दर्श-पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां "समि-धो यजति" इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्पराकाङ्क्षावशबोधक-तयैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः "स्वार्थबोधे समाप्ता-नामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सं-हत्य जायते इति" । एकमविसंवादितया तुल्यरूपं वा-क्यम् । अविसंवादितया तुल्यरूपे २वाक्ये च । "अंशप्र-वृत्तैः कृपाणामेकवाक्यं विस्मृ" रघुः । "एकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यम्" मल्लि० ।

एकवाद पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वद-कर्मणि घञ् । १डिण्डिम वाद्ये शब्दरत्ना० तस्यैकहस्तेन वादनात् तथा-त्वम् । वादः कथाभेदः एकस्य एकात्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य वादः । २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वमे-कत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः ष० । (एकुश) १संख्या-भेदे २तदन्विते च एकविंशतिशब्दोऽप्यत्र स्त्री । एक-विंशः एकविंशतेर्वा पूरणः डट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे "दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्" मनुः । पूरणार्थे डटि वा तमटि च एक-विंशतम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रिया-स्तुगयतो ङीप् । तदस्मिन्नधिकं शते सहस्रे चेत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एकविंशक एकविंशत्यधिकशतादौ इत्याय-लाभोपदारूपेण दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-विंशक इत्यादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते । अवयवे कन् रूपसङ्घात् एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति मन्त्रा परिमाणमस्य स्तोमस्य च । एकविंश १तावन्मात्रके स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे निरुक्तिः । "शतपतोर्हिमि-र्वैकस्य" 'विंशतेश्च' वार्त्ति० डिमि । एकविंशिन् एक-विंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रकारे धा एक-विंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य० । एकाधिका विंशति संख्येया डच् समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये । एकविंश संख्यात स्तोमोऽस्यस्य मतुप् मस्य वः । एकविंश-वत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "त्रिवृद्वतीं सर्वाद्युपदधात्येकविंशवतीं पश्चात्" शत०ब्रा०८,४,४,१ ।

एकविंशस्तोम पु० कर्म्म० । एकविंशतिमन्त्रपरिमिते स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन प्रपन्नो याज्ञतरार्जे" शत०ब्रा० १२,५,४,१५, स्तोमश्च सोमादियागेषु सामगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिषु स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य विष्टुतिप्रकारः ताण्ड्य० ब्रा० भा० दर्शितो यथा "एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तिन्या-ख्या प्रथमा विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिस्स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्क-रोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्क-रोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिः, सप्तसप्तिन्यैकवि-शस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्या द्वितीया विष्टुतिमाह" भा० । "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स ति-सृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरुद्यत्यैकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्ठितिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रद-र्श्यते" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स ति-सृभिः, प्रतिष्ठिति" ब्रा० । "त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टय-प्रतिष्ठापकत्वात् अस्याः प्रतिष्ठितिरिति संज्ञा यौगिकी अथास्यैव स्तोमस्य अन्त्यां चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स-तसृभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, नवभ्यो हि-ङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स्रुच्येभ्यत आदीप्ता" ब्रा० । "उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्नव-नवकात्मेन विद्धत्वादुभयत आदीप्ता विद्धतयाग्नेः प्रजा-पतित्वात् सप्तोत्तरादीप्ता स्रुची कृता मध्यस्य त्रेतरा तद्वाद्दारश आयेषा च या । अस्या अपि मध्यमपर्या-यस्य प्रकृतयात्मकत्वेन प्रसृनवकाभ्यामल्पत्वात्" भा० । अत्र उद्यतीयस्ये दर्शितद्भाष्यानुसारेण एतदर्थो दर्श्यते एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तय प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारो-पद्रवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिरुद्गातृभिः कर्त्तव्यः "साम्ने साम्ने हिङ्कुर्युरिति" सूत्रकृतोक्तेः । तथा च सप्तभ्य इति चतुर्थी सप्त ऋग्योगार्थं हिङ्कुर्यु-रित्यर्थः । तत्र एकैकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्राद्या-वृत्तौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ द्वितीयाया अन्त्यायाश्च त्रिरभ्यासः । तृतीयावृत्तौ

आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। एष पञ्चपञ्चिनो नाम विष्टुतिः। पञ्चदशेऽपि सप्तर्चे स्तवमाने तथात्वम् पञ्च पञ्च पञ्च इत्यपर्य्याय परिमाणमस्याः "पञ्चभ्यो हिङ्करोति" पाणि॰ हि निर्देशः। पञ्चधान्निन ति व्यापको रस्यधिनना। पञ्चभ्यो ऽपि तु हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र पञ्चानां मध्ये आद्याहतौ प्रथमायाः स्त्रिरावृत्तिः। द्वितीयाहतौ मध्यमेन तु हिङ्कुर्य्युः तत्र मध्यमान्त्ययोस्त्रिरावृत्तिः। तृतीयाहतौ सर्व्वाभ्यः हिङ्कुर्य्युः तत्र च सर्व्वासां त्रिरावृत्तिः इयमन्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः। पञ्चदशपञ्चदशयोर्मा यथोत्तरम् रुक्मार्धिकायेन उदाहृतिबाह्यात्यायाः। सर्व्वाभ्यः तत्र हिङ्कुर्य्यात् तत्राद्याहतौ सर्व्वासां त्रिरभ्यासः। तत पञ्चभ्यो न त्वम् हिङ्कुर्य्युः। तासु द्वितीयायाः त्रिरावृत्तिः। तत सप्तभ्यो न तु हिङ्कुर्य्युः। तृतीयाहतौ तासु आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। इयं प्रतिष्टुतिर्नाम तस्य स्तोमस्य विष्टुतिः। सर्व्वाभ्यः तु हिङ्कुर्य्युः आद्याहतौ तासु सर्व्वासां त्रिरभ्यासः। ततस्त्रिसप्तयोगाभ्यः हिङ्कुर्य्युः। द्वितीयाहतौ तासां कस्याश्चिदपि न त्रिरावृत्तिः। ततो सर्व्वाभ्यः तासु हिङ्कुर्य्युः तत्र तृतीयाहतौ सर्व्वासां त्रिरावृत्तिः। इयमस्य स्तोमस्य कुम्भी नाम विष्टुतिः तन्त्रसामनिवृत्तिः भाष्ये उक्तम्।

एकविध त्रि॰ एका विधा प्रकारोऽस्य। एकप्रकारे "मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां॰ का॰।

एकविलोचन त्रि॰ एकं विलोचनं यस्य १काणे। २तन्नामकदेशभेदे च स च देशः वृहत्सं॰ कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यामुक्तः। पश्चिमोत्तरस्यामित्युपक्रम्य एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च"। ३कुवेरे पु॰ तस्य वामनेत्रस्य स्फोटनात् तथात्वम्। एकपिङ्गशब्दे विवृतिः। ४काके पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। तस्योभयगोलकसत्त्वेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियमुभयगोलके सञ्चरतीति तस्य तथात्वम्। एकलोचनादयोऽप्यत्र। कर्म्म॰। ५एकस्मिन् लोचने न॰ मौद्गभेदैर्हि। एकमेव लोचनं नासास्थिभेदेन व्यवधानाद्द्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्नासास्थ्याव्यवधानादद्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्न्यायगौत॰सू॰ वृत्त्यौ खण्डितं यथा

"नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्" सू॰ "एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव" इ॰। "एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्" सू॰ "एकस्मिन्नुपहते विनष्टे वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" इ॰। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" सू॰ "एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्ष" इ॰। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" सू॰ "न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वावटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति। अथ चैकविनाशस्यानियमात् द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ चक्षुर्मेते विभिन्नाविति अपि च एकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदात् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अपीडने निवृत्तौ चाभिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" अपपीडनं विपिटीकरणम्।

एकवीर पु॰ कर्म्म॰ वा॰ एकपदस्य पूर्व्वनि॰। १श्रेष्ठवीरे "यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्ये" भाग॰ ३,१,४०। "गोप्त्रैकवीरो नरदेवनाथः" ४,१६,१९। २महावीरे "मादकोऽप्युष्णकटुकशोदशातादिनाशकः। कटुकोकटिपृष्ठादिवातपक्षादिघातकः" इति वैद्यकोक्तगुणके ३वृक्षभेदे वीरैक इत्यपि साधु वस्तुत एकपदस्य श्रेष्ठपरत्वे वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था।

एकवीराकल्प पु॰ एकं प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः तादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाप्रापकं शास्त्रम्। तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्यायाः देव्याः रहस्यादिकमुक्तं तस्मिन् तन्त्रशास्त्रभेदे।

एकवृक्ष पु॰ एकोवृक्षोयत्र। "चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते। एकवृक्षः स विज्ञेयो देशः विविधदायकः" इत्यागमोक्ते १देशभेदे। कर्म्म॰। २एकस्मिन् वृक्षे "एकवृक्षो यत्र नौका भवतीति" शारमञ्जरी।

एकवृत् स्त्री एकधैव वर्त्तते अनर्भूतगत्यर्थे वृत—भावे क्विप्। १एकधावर्त्तने एकावृत्तौ "एकवृत्तरणम्" कात्या॰ ८,२,२८। कर्त्तरि क्विप्। २एकधा वर्त्तमाने। एकधा वर्त्ततेऽत्र आधारे क्विप्। ३स्वर्गलोके। "एकोत्तराञ्जुहोत्येकवद्वै स्वर्गो लोकएकधैवैनं स्वर्गं लोकं गमयति" शत॰ ब्रा॰ १२,२,१,५।

एकवृन्द पु॰ "कण्ठोऽवतीय श्वयथु सदाहः कण्डूञ्चितोऽपाकमृदुर्गुरुश्च। नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु॰

स्रुतोक्ते १रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः। "मुख-रोगाः पञ्चषष्टिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमुखे इत्युक्त्वा "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो वलयोबलास एकवृन्दोवृन्दः शतघ्नीगिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघ स्वरघ्नो मांसतानोविदारी चेति" इति कण्ठगतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतल्लक्षणमुक्तं तस्य मुखरोगत्वम्। "एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्" सुश्रु०। कर्म्म०। एकस्मिन् वृन्दे २एकराशौ न।

एकवृष पु० कर्म्म०। १एकस्मिन् वृषे तस्य स्वामिनोऽभिप्रेतदायकत्वम् यथा "एकोवृषस्त्वयोगावः सप्तास्या नवदन्तिन। सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः" पुरा० चक्र०। २एकवृषयुक्ते त्रि० "एकवृष इन्द्रसखा जिगीवान्" अथ०४,२२,६ "इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम्" अथ० ४,२२,१।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं प्राप्ता वेणी। प्रोषितभर्त्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्काररहित्येन एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम्। "गण्डाभोगात् पतनविषमामेकवेणीं करेण" मेघ०। "एकवेणीम् एकीभूतां वेणीम्" मल्लि०। वेणीनां संस्काराभावेन एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्" इति माघे वर्णितम्। "ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला" शकु०।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा०त०। १एकाधिकशते एकमितं शतम्। २एकमिते शते ३तत्संख्यान्विते च। तत्र संख्येये "विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप।" भाग० ९,१६,१७। संख्यायाम् "प्रसाध्य चैवं प्रत्यस्य दद्यादेकशतं गवाम्" मनुः ततः पूरणे डट् तमट् च। एकशततम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। एकशतं परिमाणमेषाम् कन्। एकशतक तत्परिमाणे त्रि०। अवयवे कन्। एकशतक तत्संख्यायां न०। प्रकारे धाच्। एकशतधा एकशतप्रकारे अव्य० वीप्सार्थे कारकार्थके शस्। एकशतश् एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य०।

एकशफ पु० एकः शफः खुरो यस्य। एकखुरयुक्ते खरादौ ते च "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्" भा०३,१०,२२ उक्ताः। "अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्" मनु अविकेषमध्ये "सद्यः मौलीञ्च सावाम्च सर्वाञ्चैकशफास्तथा" मनु अभक्ष्यमध्ये 'अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्" मनु "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" "एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः" शत०ब्रा०७,५,२,२३। "इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु" यजु०१३,४८ "एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४,३०। "एकविंशत्यास्तुवतेभिः। दशहस्त्या अङ्गुल्यः दश पाद्या आत्मैकविंशस्तेनैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृजन्तैकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" शत०ब्रा० ८,४,१३। एकशफमांसगुणा "ह कृष्णं मांसं सौरभं पित्तश्लेष्मावहं गुरु। मेदः पुच्छोद्भवं हृद्यमौरभ्रसदृशं गुणैः। औरभ्रवत् लवणं मांसमेकशफोद्भवम्" सुश्रुते उक्ताः।

एकशाख त्रि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य। तुल्यशाखे "एकशाखोद्भवोदत्तो गृह्णीतश्चोपनायितः" स्मृति। एका शाखा यस्य। एकशाखके २ वृक्षे च। ततः गहादि० भवार्थे छ। एकशाखीय तद्भवादौ त्रि०।

एकशाला स्त्री कर्म०। एकस्यां शालायाम्। तेन ठञ्। एकशालिक भावे ठक् ऐकशालिक तत्सदृशे त्रि०।

एकशितिपाद् पु० एकः शितिः कृष्णः पादोऽस्य। अश्वभेदे। स च अश्वमेधे वरुणदैवत्यः पशुः। "वारुण्यः कृष्णः एकशितिपात्पेत्वः" यजु० २९,५८। अस्य युक्तारोह्यादि० आद्युदात्तता। तद्गणे कुम्भपदीपाठात् नि० अन्तलोपः।

एकशृङ्ग त्रि० एकं शृङ्गं मुख्यमेव यस्य। (एकशृङ्गो) ओषधिभेदे "प्रसृपतोस्तन्विमोरेकशृङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि" अथ० ८,७,४।

एकशृङ्ग पु० एकमेकत्वं शृङ्गं प्राधान्यमत्र। एकत्वस्वभावे १विष्णौ त्रिका०। २पितृगणभेदे। "पितॄणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ!। मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः। वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत। गार्हपत्या नाकचराः पितरोलोकविश्रुताः। सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा। एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप। एतैराप्यायितं पूर्व्वं सोमश्चाप्यायते पुनः" भा०स० ११अ०। ३शुक्रदेवमहिष्याम् स्त्री। शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यवाचकतया अस्वाङ्गवाचित्वात् न ङीष्। "तथैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया। एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिवर्द्धिनी" हरिवं० १८अ०। एकं शृङ्गं शिखरमस्य। ४एकशिखरे पर्वते पु०। एकं शृङ्गमस्य। ५एकशृङ्गयुक्ते पशौ पु स्त्री० स्त्रियां ङीष्।

एकशेष पु० एकः शेषोऽवशिष्टम् ।(एकविंशकृष्ण)दशनुमे हस्तभेदे

एकशेष पु० एकः शिष्यतेऽस्मिन् शिष् आधारे घञ् ।"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यादिना पा० उक्ते वृत्तिभेदे । अत्र समासवत्तद्भावो मतभेदेन द्वन्द्व वा-ऽपवादिर्थयितो यथा वृक्षयोर्वा वृक्षाणाञ्च समाहारे वृक्षौ वृक्षा इत्यत्र च मध्ये एव पर सिद्धयावकत्वात्तदपवादत्वे प्रसिद्धेऽपि" तत्र कदाचोचितानुपपत्तेः इति कैयटः । वस्तुतस्तु: "प्रत्ययपदनिर्देशा"इति मते स्वाभाविकत्वात् समासाप्रसङ्गादेव । एत च सरूपाणां पूर्वशेषोदय स्वीकार, एकविशेषणसावधारणे । तत्र समासोत्तर-वृत्तेर्द्वन्द्वप्रकाशान्यत्र । तत्र एकविशेषणाधारे समासान्त-भावेऽपि एकविशेषस्यैकदेशिनो विभक्तवृत्ते द्वन्द्वविशेषकत्वात् च समासाभावेन एकामादिवत् न समासान्त इति एकदेश । अत्र एकविशेषणेऽपि लो-कसिद्धं स्यादेव इकिमेदमवश्यं द्वन्द्वदृष्टं समासाभाव-श्च तत्तद्बाधे एकदेशिविशेषेण नियमनत इति कथान्तरम् । "विरूपाणामपि समानार्थानामिति" वार्त्ति० वक्र-दण्डश्च कुटो वक्रौ वा । तथा च समानानुपूर्वीकाणां विरूपानुपूर्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकारा-न्तरेण द्विविधं समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति भेदात् । तत्र वटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः । भिन्नार्थकैकशेषः यथा पितरौ श्वशुरौ भ्रातरावित्यादि । एक: प्रधान शेषोऽत्र । २एकात्म पु० बहु० । अतिश-यिते त्रि० । "सर्वाहितसमावेशमेव । माद्यन्माधवतः श्वसद् मन्दं" शि० श्लो० ।

एकश्रुति त्रि०एका श्रुतिर्यत्र । १उदात्तानुदात्तस्वरितानाम विभागेनैकस्वरस्वरूपोच्चारिते मन्त्रभेदे कर्म० । २सर्वैक-स्वरतो स्वरे । तुल्यश्रुतिर्भवतीति पा० उक्ता यथा "एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ' पा० दूरात् सम्बुद्धौ वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः ।"यज्ञकर्मण्यजप न्यूङ्खसामसु" पा०यज्ञक्रियायायां मन्त्र एकश्रुति' स्यात् जपादीन् वर्जयित्वा । यज्ञेतु मन्त्रे स्वाध्यायकाले य-थोक्तस्वराः प्रयोक्तव्या । जपोनाम उपांशुप्रयोग । यथा जपे निमन्त्रणे । न्यूङ्खानाम षोडश ओकाराः सामानि गीतयः । एषु यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-ध्यम् । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" पा० यज्ञकर्मणि वषट्कारस्य उदात्तो वा स्यात् पक्षे एकश्रुतिः । "विभाषा छन्दसि" पा० स्वाध्यायकाले छन्दसि विषये यथोक्त

स्वरा' साङ्कर्ये तु एकश्रुतिर्वा स्यात् वर्णोच्चारणे वदा-त्वसहायसु स्यात् । अतःपरात् । "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे "यज्ञ कर्मणि" "विभाषा छन्दसि" प्राप्ता एकश्रुति र्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । "स्वरितात् संहिता-यामनुदात्तानाम्" पा० स्वरितात् परेषामनुदा-त्तानामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतिरेव प्रचयः' सि० कौ० । एकश्रुतिश्च' स्यात् पिङ्गलः 'उदात्तानुदा-त्तस्वरितानां पर सन्निकर्षे ऐकश्रुत्यम्' आश्व० श्रौ० १,२,६ तत्रैव उत्सर्गतभेदे "उदात्तानुदात्तस्वरिता-नां परस्सन्निकर्षे ऐकश्रुत्यमिति स्वरशास्त्रे प्रायशः ...समानि स्वरितविधानार्थ दद्भाष्यवक्ष्येत यत् ज्ञापक तदेकश्रुत्यम् 'आप०। स्वाध्यायकाले तु 'न यज्ञ-कर्मण्यनवन्तनुमन्त्रे' आश्व० श्रौ० १,२,८ । एका श्रुति' श्रवणं यत्र । वेदमन्त्रादि मन्त्रोदितरर्थोदक सूक्त-नियमांशुर्वा निर्णयादौ २ईषत् १एकपदे श्रुतौ त्रि० । एक० श्रुतौ६ कर्म०। एकश्रुत् १वेदार्थे ।"एकस्मि-न्नेकश्रुतिरूपकमादित्ति" व्यतिभिन्नप्रयोगे श्रुतिदर्शन ।

एकषष्ट त्रि० एकषष्ट्या पूरण डट् संख्यापूरणस्य तथि न तमट् । एकषष्टितमे तद्व्यवहारा एकषष्टि पूर्वे सङ्ख्यासमिते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युत शतादि डट् तथा०। २एकषष्ट्या युते शते सहस्रे च तेन च वर्णितस्तुमे उत्तम् "इति सोमः समायुक्ता षट्-कोणकन्या" । वा० शते तु नाम डट् तेन एकाच्चाद् अदल्पात् विंशतेव मतमित्यपि पक्षे तटोऽभावादिति भेद । तेन तच्च एकषष्टिसङ्ख्याधिकतया कर्म०वच् । तेन तद्वृत्तमपि न भेद । एकषष्टयेदम् देवान् बहु-प्रत्ययेन न रूपविशिष्टिकोनामेः कृततमा एकाम्नत मध्यम विपरीत पक्ष नाम स्वेदवर्धमानावित्ययमि त्यामा तु बहुप्रत्ययेन तदुपधिक्षेपे तेषां पक्षमिति । एवमेकषष्ट्यादयोऽपि तत्संख्याप्रत्यये त्रि० तत्सङ्ख्या-धिके शते सहस्रे च न०। एकषष्ट्यादि परमाधमेषा च । एकषष्ट्युत्तरशतादि तत्सङ्ख्यासमिते त्रि० एकषष्ट्यादि वधिकमधिकन् शते सहस्रे वा कन् एकषष्टिकैषष्टिकादि तत्सङ्ख्याधिके शते सहस्रे च । स्वार्थे कन् । एक-षष्टिकैकषष्टिकादयस्तत्सङ्ख्यायां न० ।

एकसभ त्रि०एका सभा गोष्ठी सहायो यत्र । जनराजकनोटी-कुले "भवति व्यवहारे पूर्वमपि प्रसारमसभत्वं"

शत०ब्रा०१४।६,२,६ । "याज्ञवल्क्यैका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसीति" भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र । १एकाग्रे एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म०।२एकसृष्टौ पु०

एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनसाधनं यत्र । डमरुरूपे वाद्ये मल्लरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्थ त्रि० एकस्मिन् तिष्ठति स्था–क ७त० । एकत्रस्थिते "एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव" कुमा० । "तान्येकस्थानि स र्वाणि तत्त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा०व० २७ अ० । "कृत्स्नै-कस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि । सादृश्यमस्ति" मेघ०। स्था–क्त ७त०। एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि० ।

एकहंस न० एक श्रेष्ठो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे "एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । । पुण्डरीकमवाप्नोति कृत शौचो भवेच्च सः" भा० व० ८३ अ०। "हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म०।२जीवे । "शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मय पौरुष एकहंसः" "स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एक हंसः" शत० ब्रा० १४,७,१, १२,१२ । "शुक्रं शुद्ध-ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्ने-तुकर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरित स्था-नमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषएव स्वार्थे अण् एकहंस एकएवासौ हन्तीत्येकहंस एक एव जाग्रत्स्वप्नादिइहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः" भा० जीवस्योपाधिकृतजाग्र-दाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्व-विशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एकोहायनो वयोमानं यस्याः ङीप् । एक-वर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्के पशुमात्रे त्रि० । "अजमेषावनड्वाहं खरं स्वैकहाय-नम्" मनुः । २एकवर्षोत्पन्ने धान्यादौ त्रि०तत्र वयो वाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव

एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायां १दुर्गायाम् "एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता । यथा तु व्यज्यते व-र्णैर्विविधैः स्फटिकोमणिः । तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्ण्यते" देवीपु०४५अ०। २द्वितीयरहितस्त्रियाम् । "एकै-वाहं जगत्यत्र का द्वितीया ममापरा" देवीमा०। ३प्र-कृत्यान्वितस्त्रियाम् "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतिः "एका प्रमिता सह लक्ष्मणेनेति" भट्टि । पुत्रयोरेकत्वोत्पत्तिकथनार्थमे-केति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरमते कै–क अलुक् स०। विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ४तदर्थे त्रि० ।

एकाकिन् त्रि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजातीय-सहचररहिते "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्" देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वे-ऽपि न क्षतिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सह-चरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्या-न्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन "एकाकिनोऽपि परितः पौरु-षेयवृता इव" माघे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां राम-कृष्णोद्धवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः । "एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्तयानोहि परं श्रेयोऽधिगच्छति" मनुः । "एका-किना चात्ययिके" मनुः । स्त्रियां ङीप् । "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्" सा० द० ।

एकाक्ष पु०एकमक्षि यस्य षच् समा० । १काके । २काणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं रामा०अ० का० १०५ अ० यथा

"स तत्क्षिप्तं तु रामेण समधावत् स वायसः । अभ्यगच्छद्-द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डित । सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसा-दान्नराधिप । रामानुज्ञातमेकं तत् (इषीकास्त्रम्) काक-नेत्रमपातयत्" । तज्जातीयत्वादन्येषामपि तथात्वम् । एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियामुभयार्थे टाप् ।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम् । १एकमात्रवर्णे "एकाक्ष-रद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति" शत०ब्रा० ११,११६ ४ ।२एकस्वरवर्णे ""एकाक्षरात् कृतोजाते सम-व्याप्त न तौ स्मृतौ" व्या०का० ओमित्येकाक्षरच्छन्दोपमपा-सीत" छा०उ० । "एकाक्षरं परं ब्रह्म इति" मनुः । "एकाक्षरम् ओङ्कार" कुल्लू० । ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि एकस्वरवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षराऽनुष्टुबादौ स्वरवर्णैरेवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुच्चार्य्य केवल-व्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्य्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे करणाभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत्र । ३एकाक्षर-युक्ते त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष् । "शिरो मे कालिका पातु क्रीङ्कारैकाक्षरी परा" श्यामाकवचम् ।

एकागार न० एकमसहायमगारम्। द्वितीयजनानधिष्ठिते गृहे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् ऐकागारिक चौरे त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्षेमवित्तु स्तनतैवागारिकेण" दशकुमा०। चौरादन्यत्र तद्वयात् छ। एकागारीय सुप्यादौ त्रि०।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं विषयप्रवणता यस्य। १विषयान्तरव्यासक्तैकमात्रविषयकचित्तवृत्तिके २विक्षेपरहितज्ञाने च। "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" मनु। स्वार्थे ष्यञ्। ऐकाग्र्य अत्रार्थे त्रि०। तस्य भावः ष्यञ् ऐकाग्र्य तद्भावे न० "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः" भा० शा० २५ अ०। "तद्गीतिश्रवणैकाग्र्या संसदश्रुमुखी बभौ" रघु०। तत्र एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तत्रार्थे।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्बनरूपसञ्चारशून्यः। एकविषयकधारावाहिकवृत्तिरूपः स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्त्वगुणोद्रेके रजोगुणकृतविक्षेपाभावात् तमोगुणकृततन्द्राद्यभावाच्च उदेति। तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि" पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा "यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथम्? भा०।

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू०।

"तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यशीलेषूपेक्षाम्। एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा०।

"अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते—यस्य,—चित्तस्यावस्थितस्येदमिति। मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम्। सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य। दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतोऽसूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते। सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति। वृत्तिनिरोधपरो तस्य प्रसादलाभाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते—तानिदानीं स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविवरणम्।

"प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" सू०।

"कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्द्दनं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत्" भा०।

"वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थो न, मैत्र्यादिभावनापेक्षया तया सह समुच्चयात्। प्रच्छर्द्दनं विवृणोति—कौष्ठ्यस्येति। प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येन कौष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां बहिरेच्यते। विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायाम इति रेचितस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्यदायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते। अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितिपदमाकृष्य सम्पादयेदित्यर्थमात्रेण सम्बन्धनीयं विव०। "स्थित्युपायान्तरमाह" भा० "विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" सू०। "नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः। जिह्वाग्रे रससंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्तीति" भा०।

"व्याचष्टे—नासिकाग्रे धारयत इति। धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात्कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम्। एतच्चागमात् प्रत्येतव्यं सोपपत्तिकं" विवरणम्।

तत्र सामान्यकारणञ्च शौचमेव तत्रोक्तम् "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू०। "शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति एतत् शौचस्थैर्यादधिगम्यते" भा०। तत्राद्यं सूत्रं बाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्तु आन्तरशौचसूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तमलं भवति सत्त्वं ततः सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छत्वादैकाग्र्यं ततो मनोवशत्वादिन्द्रियाणां जयस्तज्जयाच्चात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण आन्तरशौचस्य फलमुक्तम्। एतच्च विवरणे स्थितम् एकाग्रताया आविर्भावे यथा समाधिलाभस्तथा तत्रैवोक्तम् "सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू० "सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । सा विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपायः एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषण भवतीति" वा० विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" सू० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्रतावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रेषादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं यस्य । एकताने एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । ग्रहमध्येऽतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न० हारा० । कर्म्मधा० । ३एकस्मिन्नङ्गे न० । "अप्येकाङ्गेऽप्यधीवस्तुमिच्छामि च सुकृत्स्विते" भा० अनु० ८२ अ० ४श्रेष्ठाङ्गे मस्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतामाप्तयोः ४दम्पत्योः क्रमेण पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाण्ड पु० एकमण्डं रूपणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

एकात्मन् पु० कर्म्म० । १एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि० स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि० । "नार्यन्नूनमीवगणैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व० ८२ अ० । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न० । "अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४,१२,८ ।

"वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० ४,२१,२९

एकादशन् त्रि० एकाधिका दश नि० आत् । (एगार) १संख्यान्विते २तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्यया एकादशसंख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यमण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्या पूर्व्वकादपि क्वचित् डट् । एकादशम तदर्थे त्रि० । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" भाग० ८,१३,१२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य सङ्घस्य कन् । एकादशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकश्च गणस्तन्मात्रकपञ्चकश्चैव" "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां० का० स च गणस्तत्रैव दर्शितः "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः" सां० का० । एव रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" सुश्रु० ।

एकादशद्वार न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं स्मर्य्यते । सप्तशीर्षण्यानि नाभिसहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्येकं ब्रह्मरन्ध्रमित्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरसोश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् । प्रधाननवच्छिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामह्नां समाहारः टच् समाहारे नाह्नादेशः अहान्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । ङौ तु एकादशाह्ने एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे "एकादशाहैरयजन् सदक्षिणैर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देवैः" भा० अनु० १०२ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये २श्राद्धे च । तमधीष्टे भृतोभूतो भावी वेत्यर्थे ख । एकादशाहीन उक्तार्थे त्रि० ।

एकादशिन् त्रि० एकादश संख्या परिमाणमस्य डिनि । एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एकामेकादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्यैवाप्रजापतिः पुनरात्मानम्" "तस्मै पश्वेकादशिन्या यजेत" शत० ब्रा० ३,९,१,४,५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३,७,१,२२ । यद्यु पश्वेकादशिनी स्यात् ३,९,१,२१ ।

एकादशी स्त्री० एकादशानां पूरणी । उभयपक्षीयप्रतिपदादित

एकादशपूरण्यां तिथौ । यत्र हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां व्रतस्य नित्यत्वादिसमर्थनतद्व्रतकालव्यवस्थादि कालमा० दर्शितं यथा "अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यामुपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि सप्रहकारेण संगृहीतानि । "नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् । फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्"। अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदाहृतो गारुडपुराणे "उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति" । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम् "एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति" याव-दायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये "द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" । आग्नेयपुराणेऽपि "उपोष्यैकादशी राजन् । यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" अतिक्रमनिषेधः कण्ठेन दर्शितः "एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति" विष्णुनापि "एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव "इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः "न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवन्तमसावृतम् । एकादश्यां तु निश्चेष्टः । यो भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किल्विषं श्वादिविट्समम् । निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता । मद्यपानात् तु निश्चेष्टः । पातैव नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जतीति" नारदीये "पापानि कानि चिद् यानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्नाति भुञ्जानो हरिवासरे" इति स्कान्दे "मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति" अकरणे दूर्वासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये । "परित्यज्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नर । न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति" अत्यागचोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये "पराभावदभावबोऽहर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति" विस्पष्टफलाश्रवणञ्च केषुचिद्वाक्येषु तत्र कात्यायन "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कान्देऽपि "उपोष्यैकादशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति" कूर्मपुराणेऽपि "वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने । । न

भक्ष्योऽयं न भक्ष्योऽयं संप्राप्ते हरिवासरे" वीप्सामाह सनत्कुमारः "पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" नारदोऽपि "नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" तदेवं नित्यशब्दादिभिरष्टभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्यत्वं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णुरहस्ये "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" । कूर्मपुराणेऽपि "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति' कात्यायनः "संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः । ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कन्दपुराणे "यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदुर्लभाम् । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति" नारदोऽपि "एकादशीसमं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति" । तदेवं फलश्रवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वमसति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्म्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथा हि । "खादिरो यूपो भवतीति" क्रतौ नित्यः खादिरो विहितः । "खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति" तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनाऽनित्यः खादिरो विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसद्भावादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ? । ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गताबोधकप्रमाणाभावात् बाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्त्येव । सूत्रकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात् । तथा च सूत्रम् "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति" (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि बुध्यारोहस्य सदृशो दृष्टान्तोऽपेक्षितः तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तोऽस्तु । न ह्यग्निहोत्रं क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाम्यत्वे वाक्यद्वयादवगम्येते । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"

ह्यात च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थत्वैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदोऽवगन्तव्यः । प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः ।“यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा । काल पुरुषधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।काम्यः प्रयोगभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ”इति। अयमर्थः ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति । काम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं चोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । तदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितः कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्मधर्मः । तस्माद्गुणविधिः । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोग एक एव न त्वन्यो नित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु लक्षकः। वाच्यार्थस्तु क्रतुसञ्जीवनं तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तरचोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र कालभेदः सम्भवति नित्यकाम्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्यमनुतिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् । अतः कर्त्रैक्यात् कालैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुष्ठितः प्रयोगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः “विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । श्राद्धभुक्त्या यथा तृप्तिर्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः ” इति । अयमर्थः ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति” श्रुतिवाक्येन यज्ञादय आत्मविद्योदयाय विहिताः स्मृत्यादावाश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोगः ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वपक्षः । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा अन्यकर्तृकश्राद्धनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च न च द्विर्भुज्यते । तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः खादिरवद्वाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वमुपपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्विधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति । तदिदं तन्त्रम् । पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः । “काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मके इति” तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणद्वैरूप्ये विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अथोपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पञ्चदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे दर्शितः ।“अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति” । “अरुणोदयवेलायां दिशो गन्धो भवेद्यदि । दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ।” । गारुडपुराणेऽपि “दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति” । अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारदाभ्यामुक्तम् ।“उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः” इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधाः । ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः । “कीदृशस्तु भवे-

द्वौ वै योगौ विप्रेन्द्र ! कीदृश ? । योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपोषणम् । चतस्रो घटिका प्रातररुणोदयनिश्चय । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदित । अरुणोदयवेध स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् । अतिवेधो द्विघटिक प्रभासन्दर्शनाद्रवे । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितोयोग सूर्योदये सतीति" । अयमर्थ वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वारउपवासस्य दूषका । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्व्वं सार्द्धघटिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं तत्र साधीने घटिकार्द्धे अरुणोदयसम्बन्धिनि दशमीसद्भावे वेध इत्युच्यते । यदा सूर्यदर्शनात्पूर्व्वे घटिकाद्वयमुपरितनमेकादशीव्याप्तं पूर्व्वं तु घटिकाद्वयं दशमीव्याप्तं तदाऽतिवेध इत्युच्यते । यदा सूर्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकालमेकादशी व्याप्नोति तत प्राक् तत्स्नोऽरुणोदयकालो दशमीव्याप्तस्तदा महावेध । यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता तत्र प्राच्यामुदयवेलायां दशमी विद्यते तदा योगशब्देनाभिधेयो दोषो भवति । स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयो भवतीति । नन्वरुणोदयात्पूर्व्वमपि यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्येत तदा नोपवासस्तदभावे तूपवास कर्त्तव्य । तथा च स्मृति "अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवास कर्त्तव्यो न तु वै दशमीकले त"। अतो यथानिर्दिष्टेभ्य स्त्रिभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् नैवम् । अर्द्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यम् अरुणोदयवेध इति वक्तुमर्द्धरात्रवेधउपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण । तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन स्पष्टीकृतम् । "अर्द्धरात्रे तु केचित्तु दशम्या वेध इष्यते । अरुणोदयवेधाया नावकाशो विचारणे । कापालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रिया । न तन्मम मत यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यत इति । य एते वेधातिवेधमहावेधयोगा पूर्व्वमभिहितास्तेषु त्रयोऽरुणोदयवेधाश्चतुर्थउदयवेध । सूर्योदयवेधद्वयस्योऽप्याह 'उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्य प्रीणनाय दत्तवानुपाकशासन इति' । स्मृत्यन्तरेऽपि । 'दशम्या मानमादाय यदोदेति दिवाकर । तेन स्पृष्ट हरिदिन दत्त जम्भासुराय त्विति' । पञ्चदशनाडीवेधस्तु स्कान्दपुराणे दर्शित "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिमिति" । तदेव वेधत्रय निरूपितम् । तत्र पञ्च-

दशमीदोषवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे दर्शिता । "सर्व्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषक । सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽय बाधते व्रतमिति" । सर्व्वप्रकार इत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयोवेधातिवेधादयो वा स्पष्टयन्ते नात्र तिथ्यन्तरवत्त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितं किन्तु लवकलाकाष्ठादिकमपि ग्राह्यम् । तदुक्तं नारदीये । "लवादिवेधे विप्रेन्द्र ! दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्म्मलमिति" । स्कान्दपुराणेऽपि "कलाकाष्ठादिमात्रैव दृश्यते दशमी विभो, । एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् ! कदाचनेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि । "कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि । तदाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" । सोऽयं कलाकाष्ठादिवेधोऽरुणोदये सूर्योदये च समान । तत्रारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते । "दशमीशेषसंयुक्तोयदि स्यादरुणोदय । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति" । वैष्णव सपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तोवैष्णवः । अत एव स्कान्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् "परमापदमापन्नोऽहर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी । समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविच्युत । विष्ण्वर्पिताखिलाचार स हि वैष्णव उच्यते" इति । विष्णुपुराणेऽपि । "न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति" ।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदीक्षां प्राप्तोयस्तं प्रति त्रिविधवेधोनिर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति । तत्र वेधवती सर्व्वा त्याज्या । 'तद्दिनैकादशीव्रतमिति" गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् । विशेषस्तु अष्टकादिभेदेन प्रतिषेधोद्रष्टव्य । ये एते वेधातिवेधमहावेधयोगाख्याद्दोषाः पूर्व्वमुक्तास्तेषु सदूषकादशी सप्रकाशदिग्भेदयुक्ता कीर्त्तनामभिव्यवह्रियते । अरुणोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमीसद्भावे वेध इत्युक्त । स च द्विविध । घटिकाप्रारम्भे तन्मध्यघटिकायां च दशमीप्रविष्टभेदात् । तत्र प्रारम्भमात्रदशमीयुक्तैकादशी सङ्कीर्णेत्युच्यते । तत्स्थघटिकावर्त्तिदशमीसद्भावयुक्तैकादशी सन्दिग्धा । अरुणोदयप्रथममुहूर्त्तादर्द्धोदयमीव्याप्तिरतिवेधस्तद्युक्तैकादशी संयुक्तेत्युच्यते । सूर्यमण्डलदर्शनसन्देहवेलायां दशमीसद्भावे महावेध तद्यु-

र्कैदशी सङ्कीर्णेत्युच्यते । ता एताः संकीर्णैकादश्यस्तन्तोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदयवेलायां यदि दशमीसङ्गता । संकीर्णैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात् प्राग्मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये । आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः । पुत्रपौत्रधनर्द्धिभ्यो द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्व्वत्र वेधवाक्ये "सार्द्धन्तु घटिकात्रयम्" इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोध आशङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धारुणोदयविद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यत्तु योगसंज्ञकचतुर्थी योगस्य त्याज्यत्वमर्थात्सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्य्योदयवेध इति । यच्चान्यत्र कण्वप्रोक्तं पूर्व्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्व्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यञ्च त्रिविधम् एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य सत्त्वा शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः "सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्य्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" । द्वादश्याधिक्ये व्यास आह "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्" । उभयाधिक्ये गुरुराह "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति" । नारदोऽपि "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदीति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति" । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्य्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्त्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्य्यते "अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्य्योदये मतः" इति । एवञ्च सति सूर्य्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायाः पूर्व्ववच्चत्वारो भेदा भवन्ति एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा ऊह्याः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाह वृद्धवशिष्ठः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथम्भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" । उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिस्तूत्तरा तिथिरिति" एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । गारुडपुराणेऽपि "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहस्थस्याप्यपराऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये पूर्व्वेद्युरुपवासमाह नारदः "न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा हीना गतहीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यामुपवसेच्छुद्धा वैष्णवोऽपीति दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युरुदयादूर्द्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा ततोन्यूना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवं च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपोष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

च सा । तत्रोपोष्या पराऽऽयुष्या परतो द्वादशी यदीति" वराहपुराणेऽपि । "एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परत स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदीति" एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शित. । यत्तूभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः । इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्धाया चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्ववद्गृहस्थयत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेता "एकादशी विद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृहीति" नचैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासः । तदाह व्यासः "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति" लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतोऽरुणाभावाच्च क्षयं गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युरुपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे "एकादशीं दिवा युक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत् । क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति" उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोट्यन्तराभावात् । न च विद्धत्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं कोट्यन्तराभावे विद्धाया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्ये "एकादशी भवेत् काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः । वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षेऽतिपुण्यदेति" । इति विद्धाभेदाव्यवस्थापिता । अत्र शुद्धाविद्धयोरप्येष निर्णयसङ्ग्रहः । एकादशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः । द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृद्धौ यतिगृहिणो र्व्यवस्था । द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धाया सर्वथा पूर्वेद्युः विद्धाया परेद्युरिति तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यान्यन्यानि वाक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तथ्यविरोधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः स्कन्दपुराणे "प्रतिपत्प्रभृत्य सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता" इति हरिवारेषु तु सम्पूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् यदा विप्र । मुहूर्त्तद्वयसंयुता । सम्पूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति" भविष्यपुराणेऽपि "आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता । एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकल्पितेति" । तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविषयम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युपलभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या धर्म्मकामार्थनाशिनीति" कौर्म्मे "अरुणोदयवेलायां विद्धा नार्य्युपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्ज्जयेदिति" एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्तरेण दशमीविद्धानिन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा नारदः "दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रोपवासं नायच परेद्युः नरकं व्रजेदिति" ब्रह्मवैवर्त्ते "दशमीवेधसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशी फलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकमिति" विष्णुरहस्येऽपि "दशमीवेधसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्म्मेण मुच्यते" इति ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये वैष्णवविषयाण्यन्यविषये तूभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविद्धाभ्यनुज्ञापकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे "त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति" स्मृत्यन्तरे "उपोष्यैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्म्मकृदिति" वृद्धवशिष्ठः "द्वादशी स्वल्पमात्रापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनीति" ऋष्यशृङ्गः "एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीदिति" हारीतोऽपि "त्रयोदश्यां यदा नष्टं द्वादशीघटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति" एतादृशानि वाक्यानि सर्वाणि अनुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु स्मार्त्तगृहस्थविषयाणि द्रष्टव्यानि नत्वेतानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विद्धाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् । सम्पूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे "एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" तथा कालिकापुराणे "एकादशी यदा

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते इति” गारुडपुराणे “पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते। तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिप्रशस्तिः इति”। एतान्यपि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि। दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते। यदाह नारदः “यदि दैवात्तु संविध्येदेकादश्यां तिथित्रयम्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेदिति” कूर्मपुराणेऽपि “द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तामेवोपवसेत् कामी अकामो विष्णुतत्परः” इति अत्रादावन्तयोर्दशमीद्वादश्यौ मध्ये एकादशीत्येतद्दिनत्रयं यदाप्नोति तदा परतो द्वादश्या वृद्धिरवृद्धिर्वेत्युभयं सम्भवति। तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम्। तदुक्तं पुराणान्तरे “दिनत्रयस्पृते। देवि नोपोष्या दशमी युता। सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति” द्वादशीवृद्धौ ‘एकादशी यदा लुप्ता” इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवास इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्यते “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्”। “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति”। तदेतदुभयं व्यासविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम्। गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् तथा च कूर्मपुराणे “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः” इति पद्मपुराणे ‘एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृगहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिरिति” यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तेऽप्युक्तम्। “अधिकानि निषिद्धेन लभ्यन्ते दिनानि तु। मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः। तदूर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद् बुधः। पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी। एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति” अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः षेधस्थाकल्ये देयत्वशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्मुहूर्त्तैरित्युक्तम्। तदेवं नानाविधवचनस्य व्यवस्थापनप्रकारो दर्शितः। अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव। इत्युपवासतिथिर्निरूपिता।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः “अष्टाब्दादधिको मर्त्त्योऽप्यपूर्णाशीतिहायनः। भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति” कात्यायनोऽपि “अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यशीतिर्न्यूनवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति”। गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्मपुराणे “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति” भविष्योत्तरेऽपि ‘एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति” नारी विधवा तस्या एव यतिधर्म्मत्वात्। पतिमत्यास्तूपवासं निषेधति विष्णुः “पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छतीति” मनुः “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति” मार्कण्डेयपुराणे “नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्त्रा पित्रा सुतेन वा। निष्फलं तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकमिति” आदिशब्दात् वस्त्रालङ्कारगन्धधूपाञ्जनानामुपसंग्रहः मनुः “पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनमिति” पत्युरनुमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति तदाह कात्यायनः। “भार्य्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति” शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरः। तथा च कूर्मपुराणे “संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणमिति” गौतमोऽपि “आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृहीति”। अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पद्मपुराणे “संक्रान्त्यामुपवासेन पारणे च युधिष्ठिर। एकादश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति” नारदीयेऽपि “इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे। उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत् सन्ततिं ध्रुवमिति”। अथ संक्रान्त्यादिषूपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य। तथाच कात्यायनः “एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा। चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही। तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति” जैमिनिरपि “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुषङ्गकृतोपास्त्योयतोनित्यमुपोषणमिति”। अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति। संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासः सर्व्वत्रोक्तः। “अमावास्याद्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथ-

यो भानुयरस्त्वैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति" । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव नित्योपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिककाम्योपवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकं स्मृत्यन्तरे पठ्यते । 'शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति' । काम्यस्तु स्कन्दपुराणे "पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेदिति" सनत्कुमारः "भास्वद्वारेण संयुक्ता कृष्णा सक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करी तिथिरिति" । मत्स्यपुराणेऽपि "एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नर । पुत्रानायुः समृद्धिं च स्वर्गलोकं च स गच्छतीति' । दिनक्षये पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितामहः 'एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथेति' । मत्स्यपुराणेऽपि "दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति । दिनक्षयलक्षणं पद्मपुराणे 'द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षय" इति । वशिष्ठोऽपि "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमिति" । उक्तफलमुपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृशविषये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पठ्यते "उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्" । "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिला क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्चेति" । उपवासासमर्थस्त्वेकभक्तादीनि कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिरिति" । मार्कण्डेयपुराणे 'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेदिति' । कूर्म्मपुराणेऽपि 'एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् । नातिक्रामेद्द्वादशीन्तु उपवासव्रतेन चेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् । पयोमूलफलैर्वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेदिति' । भविष्यपुराणेऽपि "एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेदिति" । नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिस्तत्कारयेयुस्तथा च विष्णुरहस्ये 'असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति" । पैठीनसिः "भार्य्या पत्युर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते' इति । स्कन्दपुराणे "पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्' । अन्यत्रापि "भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति । स्मृत्यन्तरेऽपि "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्व्वादिभूभुजाम् । उद्देशमुपोषित्वा स्वयन्तु फलभाग्भवेदिति" कात्यायनः । 'पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्व्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्थक्षत्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः । पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते ते तु फलं विप्रा ! समग्रं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयादिति" । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मृतौ "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च स । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुरिति' । अयमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते 'अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां दिवा भुक्त्वेन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्व्वणीति" स्मृत्यन्तरे "अर्के पर्व्वद्वये रात्रौ चतुर्द्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" ।

अथ काम्योपवासक्रमः तत्राङ्गिराः "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम्" इति । देवलः "दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः । एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चाप्य सिध्यतीति' बृहस्पतिरपि "दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेदिति' कूर्म्मपुराणे "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियमिति' स्मृत्यन्तरेऽपि "शाकं मांसं मसूरांश्च

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमद्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेदिति' विष्णुधर्मोत्तरे "असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलसीदलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति" "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये "श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुद्ध्यतीति" हारीतः "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणमन्ृतास्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "वर्ज्जयेदन्त्यजान् स्पृष्टिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" इति विष्णुरहस्ये "घृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यत् निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा । अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति" यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् व्याघ्रेणापि भोजनकार्य्ये विष्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं कूर्म्मपुराणे "काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यव्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चनविवर्ज्जितम्" इति वराहपुराणे "सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते । मृतके न च भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि" इति । मत्स्यसूक्ते "प्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजोभवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "स्नाता भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यान्नपरिवारणे । पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योपवासी चेत्सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्ज्जयेन्मतिमान् विप्र सम्प्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि "इति विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽप्यहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः" । शक्तो सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्यायनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रम्भवेत् तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादशीमेवोपवसेत् तथा च नारदीये "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा "एकादश्यान्तु विद्धायां सम्प्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयावहेति" यदा पारणपर्य्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् । कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीं न व्यतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः "सा तिथिः सकला ज्ञेयेति" वचने साकल्यविधानादिति चेत् नैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा रात्रौ प्रागेव सर्व्वा क्रिया कर्त्तव्या तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनक्रिया कार्य्या दानहोमादिसंयुता । एतस्मात्कारणाद्विप्र ! प्रत्यूषेऽर्च्चनमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं कृत्वा हृदा च द्वादशीम् । महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृ-

याम् । करोति धर्म्महरणमङ्गारेव शरस्ततीति” गरुड-पुराणेऽपि “यदा खल्पा द्वादशी स्यादपकर्षे भुजिर्भवेत् । प्रातर्मध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणमिति” । स्कन्दपुराणेऽपि “यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने । उष-काले द्वय कुर्य्यात् प्रातर्मध्याह्निकञ्च यदिति” । तत्र पारणा सम्भवे अद्भिः पारणङ्कुर्य्यात् तदाह कात्यायन “सन्ध्या-दिकमभवे चित्य’ पारयन्तु निमित्ततः । अद्भिस्तु पार-यित्वाथ नैतिकान्ते भुजिर्भवेदिति” देवलोऽपि “सङ्कटे वि-षमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ? । अद्भिस्तु पारणङ्कुर्य्या-त्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति” । यदा कथयापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणङ्कुर्य्यात् तदुक्तं नारदीये “त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् । शतयज्ञा-धिक वापि नर प्राप्नोत्यसंशयमिति” । पारणञ्च नै-वेद्यसिद्धितङ्कुर्य्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “क्त्वा नैवे-द्यमाधन्त योऽश्नाति द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनमिति” ।

असमर्थस्यैकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभ-क्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्तन्यायेनोप-वासतिथावेवानुष्ठान, यानि तु स्वतन्त्राण्येकभक्तनक्ता-दीनि तेषां पूर्व्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहण-प्राप्तौ दशमीविद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे “पूर्व्वाविद्धा-दिनार्द्धेन नन्दा पूर्णामपि त्यजत् । यदीच्छेदात्मनस्तानं नियमैष चतुर्व्वपि । नोपोषितं च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् । नन्दायां पूर्णविद्धायां कुर्य्याद्दैन्यं मोहित । एकादशी युता यस्ता द्वादश्यां समुपोषयेत् । नक्तं चायाचितं नित्य-मेकभक्तं तथाऽमय । । नक्तञ्चायाचितं तात । नैकभक्त-मुपाहरेत् । दशमीसहिते दानमर्थ्य हरिवासरे” इति दिनार्द्धेन षाड्दशमुहूर्त्तैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य दिक्पञ्च दशनिरस्त्येति’ उदाहृतम् । तथा ‘षाड्दशमुहूर्त्तैस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति” एतद्रूपवेधे तु तिथ्यन्तरव मध्याह्नादिव्याप्तिर्न्न विनेया” ।

अत्राधिकारि विशेष हरि०भ० आग्नेये “ब्रह्मस्योमन्ना नारी वा च हितान्निर्यतिकाथा । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो रूभयोरपि” । पाद्मोत्तरखण्डे “वर्णानामाश्रमाणा-ञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि । एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशय” । ‘एतस्मात् कारणाद्विप्र । एकादश्यां समुपोष-णम् । कुर्य्यान्नरोवा नारी वा पक्षयोरुभयोरपि’ विष्णु धर्म्मोत्तरीयम् वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्य्यादेकादशीव्रतम्’ ।

सौरपुराणम् “वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेत्” । स्कान्दम् । “न शैवो न च सौरो वा नाशमो तीर्थसेवकः । योभुङ्क्ते वासरे विष्णोः श्वपचादधिको हि सः । विनिश्च तेन मे गौरि । हतं दुःखेन पापिना । मद्भ-भक्तिबलमाश्रित्य येन भुक्तं हरेर्दिने” । “विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने । तस्यास्तु सुकृत नश्येत् भ्रूणहत्या दिनेदिने” कात्या० । एकादशीं विना रण्डा यतिश्च सुमहातपाः । पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाहूतसंप्लवम्” नारदीयम् । “सधवायास्तु पत्यु-र्मत्या सह याधिकारः । “सपुत्रश्च सभार्य्यश्च स्वजनै-र्भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि” विष्णु ध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता काशमा० दर्शिता ।

“वैष्णवस्योभयपक्षयोर्नित्याधिकार यथाह तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते” एवमेव ए०त०रघु० । “व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणाम् । त्रि यहर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पनम्” मार्क० पु० । प्रायुक्तकाशमाधवमतानुसारिण्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था सर्व्वदेशवासिभि प्रायेणाद्रियते । गौडनिवासिभिस्तु रघु-नन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशी त०स्थतवचनजातादवसेया तत्र संक्षेपस्तत्र दर्शितो यथा “तत्र संक्षेप पारणादिने द्वादशीलाभे सर्व्व एव पूर्व्वां त्यक्त्वा परामुपवसेत् तदलाभे स्मार्त्तो पूर्व्वां तदन्य परा विधवापि । यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपीति । यदा तु सूर्य्योदयानन्तर दशमीयुतैकादशी अथ च पर-दिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । (अन्यमाधवमते भेदः) यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक् कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि नि-सरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय महाद्वा-दशीमुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा तु पूर्व्वदिने तद्विधैका-दशी परदिने च द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिका विद्धा-मुपोष्य परदिने द्वादश्यां प्रथमपादमतीत्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पार येदिति ।

सर्व्वासां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः । वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषूपवासो नित्यः । अपुत्त्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः । काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः । नित्योपवासे तु रविसङ्क्रमादिदोषो नास्ति अष्टाब्दादधिकोऽशीत्यपूर्णो यो नियतः स नित्याधिकारी विधवायास्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः ।

अत्र मलमासादिदोषो नास्ति । यथा ज्योतिःपराशरः "अनादिदेवतार्च्चासु काचदोषो न विद्यते । नित्यस्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीव्रते" एका० त० रघु० ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे ।"एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता । नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासं गृहाश्रमी" । अत्रोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः । "एकादशी कलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः" तत्रैव स्कान्दम् । "तत्र पूर्व्वापरवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवासव्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासार्थिनो विष्णुपरायणस्य गृहस्थस्याप्युपवासः" ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते "निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं तथा । सकामस्तु तदा पूर्व्वां कुर्य्याद्बौधायनोऽब्रवीत्" विष्णुरहस्यात् सकामेन तत्र दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तोपोष्येति भेदः ।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धघटिकात्रयोत्तरपञ्चविंशतिमानरात्रिविषया मुहूर्त्तास्तु रात्रेरमेध्य चत्वारोघटिकापाद्या "निशि प्रान्ते तु यामार्द्धे देववादित्रवादने । सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति" स्मृतेरित्युक्तम् । हेमाद्रिमतानुसारेण निर्ण० सि० एकादशीभेदा अष्टादशेत्युक्ता तद्व्यवस्था वलोक्ता यथा

"शुद्धा विद्धा द्वयी नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः । षट्प्रकारा पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिका" इत्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्व्वा निष्कामैरुत्तरा कार्य्या "प्रथमेऽहनि सम्पूर्णेति" पूर्व्वोक्तस्कान्दात् "ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्य्यम् "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" स्कन्दोक्तेः ।"शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमाधिकद्वादशिका च सर्व्वैः परैवेति" हेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा । "सम्पूर्णैकादशी यत्रेति" पूर्व्वोक्तेः । "शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा । एकादशीमुपवसेत् शुद्धां वैष्णवोऽप्नोति' स्कान्दात् अत्र शुद्धा एकादशी, उत्तरा द्वादशी 'भवेदेकादशी विष्णाविति' नारदोक्तेश्च । यत्तु "अविद्धापि च विद्धा स्यादिति" पाद्मम् तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु "सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" इत्यादि तदवैष्णवपरम् । स्मार्त्तानां तु पूर्व्वैवेत्युक्तम् । विद्धन्यूना समद्वादशिका तु सुतसूर्यां पुत्रवता च परा अन्येषान्तु पूर्व्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने । विद्धसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च इतरेषु परा अन्यैः पूर्व्वा कार्य्या ।"दशमी मिश्रिता पूर्व्वा द्वादशी यदि लुप्यते । शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" व्यासोक्तेः मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्व्वैव । "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति" वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । विद्धाधिका समद्वादशिका च सर्व्वेषां परैव माधवमते तत्र गृहिणां पूर्व्वा यतेरुत्तरा "सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः । प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणमिति" पाद्मोक्तेः । विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपरैः विष्णुप्रीतिकामैः परा कार्य्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्य्यम् "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति कौर्म्मे दिनक्षये उपवासनिषेधात् । "दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता । क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणां स्मृतमिति" शातातपोक्तेश्च गृहिणां पूर्व्वत्रोपवासः । एकादश्यां शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्यां न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः । यानि तु 'दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् । धर्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणमिति" कौर्म्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि, अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । यत्तु कालहेमाद्रौ "बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा । द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्तेः "सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् । विवादेषु च सर्व्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् । पारणं च त्रयोदश्यामाग्नेय मा-

मको कुने ।" इति पाद्मोक्तेश्च वेधवन्द्वैधे ज्योतिर्विदां वि-प्रतिपत्तौ वा परा कार्य्येत्युक्तम् । तत्तु वैष्णवविषयम्"

"अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भोजनम् । "एकादश्यां न भुञ्जीतेति" तस्या एव निमित्तत्वात्, "निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षत" इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्वेद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टे च विषये निषेधानवकाशेन काम्यव्रताङ्गे न भोजननिषेधः प्रवर्त्तते तेनैकादशीमध्येऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः" निर्ण० सि० । तत्रैकादशीदिवसे श्राद्धप्राप्तौ विशेषः नि० सि० उक्तः माधवीये "उपवासो यदा नित्य" इत्यादि प्रागुक्तकात्यायनवाक्यमाश्रित्य उपवासदिनेऽपि श्राद्धं कृत्वा श्राद्धशेषघ्राणं कार्य्यमिति व्यवस्थाप्योक्तम् । "हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वेवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्य्यमिति वदन्तः परास्ताः किञ्च, महालये । "स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रतीति, श्रुतं षोडशत्वम् । पौर्णमास्यैकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च कृष्णैकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकायां पठन्ति । "अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेव वा । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा" इति । तस्यापि रागप्राप्तभुक्तिगोचरस्य वैधश्राद्धगोचरता सहत्वाहसमित्यलम् । योऽपि "अकृतश्राद्धनिचयः जर्जपत्रविनाकृता" इति बृहन्नारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः पूर्ववाक्ये तदुपग्रहणात्'

हरिभक्तिविलासानुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने श्राद्धनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा "अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डे "एकादश्यां यदा राम । श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । तत्रैवोत्तरखण्डे "एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हितान्नं नाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः" । स्कान्दे "एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । ब्रह्मवैवर्त्ते । "ये कुर्व्वन्ति महीपाल । श्राद्धं त्वेकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः" । हरिभक्ति० धृतवाक्यानि ।

"एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने श्राद्धं निषिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ "श्राद्धदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषन्तु यत्नवित् । तत् सर्व्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाद्य शिखिध्वज । अवजिघ्रेदनेनाथ भवेत् श्राद्धं पितृध्वज । पितॄणां तृप्तिदं तात । व्रतभङ्गो न विद्यते" इत्यादि । तच्च वैष्णवेतरविषयं मन्तव्यम् वैष्णवपितॄणामपि श्रीविष्णुदिने श्राद्धभक्षणायोगादिति" तट्टीका ।

अत्रेदं बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्थवचनेन हरिभक्तिविलासधृतवचनचतुष्टयेन च उपवासदिने श्राद्धनिषेधात् प्रागुक्तकात्यायनस्कान्दादिवचनेन श्राद्धशेषभोजनासम्भवेऽपि आघ्राणमात्राङ्गकतया श्राद्धविधानात् परस्परं विरोधकयोर्विरोधपरिहाराय कर्त्तृभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्राणाङ्गश्राद्धस्य, वैष्णवविषयकतया च श्राद्धनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं शङ्कनीयं वैष्णवस्य सत्त्वगुणाधिकविष्णोः सेवकत्वेन सात्त्विकपुराणोक्तविधेरेव ग्राह्यतया सात्त्विकपुराणेषु च पाद्मस्य कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव ग्राह्यतौचित्येन स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तदितरैर्ग्राह्यतौचित्येन च विनिगमनासम्भवात्"पाद्मस्कान्दयोर्यथा सात्त्विकतामसत्वे तथोक्तम्' मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्" पद्मपु० । एवञ्च सति पाद्मवाक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिश्चये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्णीयते । निर्णयसिन्धुकृता श्राद्धनिषेधवाक्यस्य मातापितृश्राद्धव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तच्च मनोरथमात्रं पाद्मोक्तवाक्ये गर्हितान्नं न भुञ्जन्ते पितर इति पितृमात्रस्यापहृणोक्तेः सर्व्वश्राद्धस्यैव निषेधात् मातापित्रोर्मृताहन इत्यादिपाद्मोत्तरवचने तयोरपि श्राद्धनिषेधात् । तेन वैकृतिकन्यायेनेतरश्राद्धस्यापि निषेधः उपपन्न एव । किञ्च शेषभोजननिमित्तकाम्ययोरुभयोरपहृततया कामिनां शेषभोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु कालबाधः इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । कामैरपि पक्षोदयादिनिमित्तकोपवासदिने श्राद्धं निषिध्य पक्ष्यात् परेद्युः श्राद्धविधानेन कालरूपाङ्गबाधस्य तत्र स्वीकाराद् तद-

दत्वापि एकादश्युपवासदिनस्य विहिताहरूपकालबाधेनो-त्तरदिने श्राद्धविधानेनावश्यम्। तथा च "अस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम्। तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि""अस्ताचेवासमान तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्व्वदा" नि० सि० धृतवचनै निमित्तकालबाधेनापरेद्युः श्राद्धकालः। एतेन एकादशीव्रतदिवसे श्राद्धनिषेधे विप्रपतितश्राद्धस्य कृष्णैकादश्या विधानम् अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडश-श्राद्धविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात्। तथाहि विप्रपतितश्राद्धे श्राद्धकालव्याप्यैकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य व्रत दिवसात् पूर्व्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् क्वचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यतस्तेन प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-खण्डविषयकत्वकल्पनेनाविरोध। किञ्चात्र कर्त्तृभेदेन-व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य कृष्णैकाद-श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्पर श्राद्धविधानं, वैष्णव-विषय श्राद्धनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात्। अश्वयु-कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषयं तिथिह्रासादिवशादेकसावनदिवसे मलविहितश्राद्धद्वय-वत् वैष्णवै द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशसंख्या-पूर्त्तिसम्भवात्। पौर्णमाकामोक्षपमन्वादिनिमित्तकश्राद्ध स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादितत्त्वेन पूर्व्वाह्णे विहि-तत्वेन उपवासदिन एव तत्खण्डस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्व-दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद श्यामेव मृताहश्राद्धस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्ति।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः प्रत्यब्दवत् परेतक इत्युक्तेश्च आद्यश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव। "एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-च्यते। तदप्यदैवविकं कार्य्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्" इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात् प्रेतोद्देश्यकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्वं तथैकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्य स्मार्त्तवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरव। "आचार्य्यश्च पिता ज्योष्ठोभ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवोमताः" इति देवलोक्तेषु आचार्य्यादिषु। त्राता त्राणकर्त्ता। वर्णज्येष्ठ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादि। "अनेनैकादश गुरवः सङ्केतिताः। कथमनेकेषामेकगुरुशब्द वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न "गुरुरनुगन्तव्य" इत्यादि स्मृत्या सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणी-यता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्टध-र्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मसंबन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं सोपाधिर्भव तु विशेषाच्छादत्वादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोष" शा० वि०। अयञ्च शब्द एकादशिनुशब्दात् पूर्व्वं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखित।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्तं गणनम् कन्। लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फल-च्छिदाम्। संविधाय बहुराशिजे बधे स्वल्पराशिवध-भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम्। तत्रोदा० "पिण्डे येऽर्कमिताङ्गुलाः किल चतुर्वर्गाङ्गुला विस्तृतौ

पि० १२ ८ पट्टादीर्घतया चतुर्दश कराखिंशन्मिता"

वि० १६ १२ "एता विस्तृतिदीर्घपिण्डमितयो येषां

दी० १४ १० चतुर्र्विंशिता।" इति नवराशिके उक्ता।

मि० २० १४

"पङ्क्ति प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमात्रे गताक्षेपा

पि० १२ ८ मानममाय चेच्छकटेना हस्ताष्टक भाट-

वि० १६ १२ कम्। अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने

दी० १४ १० चतुर्विंशितास्तेषां का भवतीति भाटक-

मि० २० १४ मितिर्गव्यूतिषट्के वद"। अत्र फलस्येतर

ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्व तद्रहितपक्षस्य

भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयो-

रपवर्त्तने फलरहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाता ४८अङ्का फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षडङ्केन भाजिते लब्धा ८अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट द्रम्मा-स्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चय। अत्रेदमवधेयम् फल-च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति। अयञ्च शब्द एकादशहार-शब्दात् पर बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्त।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य। १एकत्वस्यान्वितमारभ्य परार्द्धान्तसंख्यायुक्ते।२तत्प्रकारके रेखासन्निवेशविशेषरूपे-

अङ्के च । अङ्कास्त्र नव तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याधारकत्वम् । अथ एकाद्यङ्कैः यद्यत्संख्याभिमता स्वार्थान्ते तदुच्यते । इत्यङ्केन एक एव १, द्वौ २, त्रय ३, चत्वार ४, पञ्च ५, षट् ६, सप्त ७, अष्ट ८, नव ९, दश १० । दशानामेकादिनवभिरङ्कैराधिक्ये ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टादशनवदशानां धारकाः । दशाङ्कस्य च द्व्यादिनवभिर्गुणने क्रमेण २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिअशीतिनवतिसंख्यान्वितानां धारकाः । एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, इत्येतेऽङ्काः एकविंशत्यादीनां धारकाः । एवं ३१ इत्यादयोऽङ्काः एकत्रिंशदादीनां धारकाः । दशभिर्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्कः शतस्य धारकः । क्रमेण दशोत्तरगुणने "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः" इति लीलावत्युक्तदिशा बोध्यम् । संक्षेपेण तत्तदङ्कानां क्रमशः स्थितानां योगजसंख्याज्ञानार्थमुपायान्तरमुक्तं तत्रैव यथा "एकादिनवानामङ्कानां योगे का संख्येति प्रश्ने "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" इत्युक्तरीत्या पृष्टसंख्यापदं एकयुक्तेन तेन १० अङ्केनाहतं पृष्टाङ्कार्द्धम् ९/२ ४५ सङ्कलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५ संख्या भवतीति निश्चयः एवमन्यत्राप्यूह्यम् । "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०

एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्पलतायां सङ्गृहीता यथा ।

"एकोऽब्धीन्दुरुरुस्थगजास्यदन्तशशाङ्कक् १ । द्वय पक्षनदीकूलासिधारारामनन्दनौ २ । त्रयं कालोऽग्निभुवनगङ्गामार्गमहेशदृक् । ज्योतिरेखा कालिदासकाव्यम्च्छूलशिखा वलिः । सन्ध्यापुरपुष्कराणि रामविष्णुपदं त्रयं ३ । चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः । स्कन्दास्यदन्तिदन्ताह्नोपाययामयुगाश्रमाः ४ । पञ्च पाण्डवरुद्रास्येन्द्रियसर्गामृतान्यथ । महापापमहाभूतमहायज्ञमहामखाः । पुराणलक्षणान्यङ्गानिलकर्मेन्द्रियार्थकाः ५ । षट् षण्मुखाननं शिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् । चक्रवर्त्तिमहासेनपदमानि गुणा रसाः ६ । सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्काश्वाजिनः । शाराब्धिच्छन्दःपदार्थाः रात्र्याद्यास्त्रिगिरयः ७ । अष्टौ योगाङ्गवसीशमूर्त्तिदिग्गजसिद्धयः । ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहिकुलाचलाः ८ । नवाङ्कद्वारभूखण्डरत्नरावणमस्तकाः । ग्रहाब्धीन्दुरासवन्धकुण्डाः ९ । दश हस्ताङ्गुलीरावणमौलयः । रावणावतारदिग्विश्वेदेवाः १० । एकादश महादेवाः सेनायाः प्रभेदाः ११ । द्वादशार्कमासराशिसङ्क्रान्तिगुहबाहवः । गौरीकोऽक्षसेनाङ्गनेत्रसभापतिमण्डलाः १२ । त्रयोदश स्युर्विश्वेदेवाः १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुत्रिदिवराजभुवनभूतग्रामाः १४ । तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोडशेन्दुकलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् १८ । विंशतीरावणभुजाङ्गुल्यो २० ऽथ शतं यथा । धार्त्तराष्ट्राः शतभिषक्तारका पुरुषायुषम् । रावणाङ्गुल्यवज्रदशकवचाब्धियोजनम् १०० । सहस्रं जाह्नवीवक्त्रशेषशीर्षाम्बुजच्छदम् । रविरश्म्यार्जुनकरा वेदशाखेन्द्रदृष्टयः" । १००० ।

शा० ति० केषाञ्चित् संख्याभेदान्वितत्वोत्पत्तिकथनेन तेषां तत्तत्संख्याबोधकत्वं सूचितं यथा "हृद्वर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वाक्स्वरूपे । पुंजल्यैषा परा देवी तदा प्रकृतिपूरुषौ । यद्यदन्यज्जगत्यस्मिन् युग्मं तत्तदजायत २ । त्रिगुणोद्भवसर्वाङ्गी त्रिरूपा त्रिगेहिनी । शक्तिसूते त्रयं त्रयं" इत्युपक्रम्य "लोकत्रयगुणत्रये । धामत्रयं वा वेदानां त्रयं वर्णत्रयं शुभम् । त्रिपुष्करं सुरान्देवी-ब्रह्मादीनां त्रयं तथा । वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत् । नाडीत्रयं त्रिवर्गं वा यद्यदन्यत्त्रिधा मतम् । चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवी धर्मदायिनी" इत्युपक्रम्य "चतुरः सागरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । ब्रह्मादीश्चतुरो भावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् । उड्डियानादिकं पीठं धर्मादीनां चतुष्टयम् । इमकादीन् गजान् देवी यद्यदन्यच्चतुष्टयम् ४ । पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थसाधिनी । पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलप्रदम् । पञ्चाचरं महेशस्य पञ्चवर्णान् गणत्रयम् । सम्मोहनान् पञ्च बाणान् कामान् पञ्च सुरद्रुमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च सर्गान् महेश्वर । मूर्त्तीः पञ्च कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्म च क्रमात् । पुंजल्यैषा परा शक्तिर्देवेदार्थरूपिणी ५ । षोढा संगुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम् । ऋतून् वसन्तमुख्याना-

मोदादीन् गणाधिपान् । कौमारमूर्त्तीन् रसान् शक्तीर्डाकिन्याद्याः षडध्वनः । यन्त्रं षड्गुणितं शक्ते षडाधारानजीजनत् । षड्विधं यज्जगत्यखिलं सर्वन्तु परमेश्वरीदं । सप्तधा गुणिता नित्या चक्रराजं शरीरिणी । सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां च सप्तवर्णं सुदर्शनम् । लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि । समिधः सप्त सङ्ख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः समजायत ७ । अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम् । गन्धाष्टकं शुभं देवीदेवानां हृदयङ्गमम् । ब्राह्म्याद्या भैरवान् सर्वान् मूर्त्तीरीशोश्वरमपि । अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ सा प्रकृतीर्विप्रान् वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणानागान् वक्रे मूर्त्तीर्यशादिकान् । अष्टात्मकं जगत्यन्यत् सर्वं वितनुते तदा ८ । गुणिता नवधा नित्या सूते मन्त्रं नवात्मकम् । नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नवकं पीठशक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि नववर्गयुतानि वा । नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शुभम् । यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्यास्तदस्तु ९ । दशधा गुणिता शम्भोर्भामिनी भवदुःखहा । दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशकं लोकपालानां यद्यन्यत् कृत्स्नयत्यसौ १० । एकादश क्रमात् सा वै गुणिता सा जगन्मयी । रुद्रैकादशनामाद्या शक्ते रेकादशाक्षरम् ११ । चतुर्हिरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीर्यन्त्रं वा द्वादशात्मकम् । अन्यद्वैतादृशं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत” ।

अत्र च यो यः पदार्थः यद्यत्सङ्ख्यान्विततया उत्पन्नः स स स्वगतसङ्ख्यातत्सङ्ख्यासूचकः भवति च निदर्शितपदार्थानां तत्तत्सङ्ख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धिः इत्यतस्तत्तच्छब्दानां तत्तत्सङ्ख्याधारकत्वम् । तथा चैकविधसङ्ख्यागुणितप्रकृतिकार्य्यत्वेन तत्सङ्ख्यासङ्ख्याबोधकत्वम् । अन्येऽपि केचित् सङ्ख्याविशेषसूचका भा० व० १३४ अ० दर्शिता यथा । “वन्द्युवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व्वमिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव१ । अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा२ । वन्द्युवाच । त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयीयुक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेत चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ४ । वन्द्युवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्चाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम्५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्का सर्व्ववेदेषु दृष्टा ६ । वन्द्युवाच सप्त ग्राम्या पशवः सप्त वन्या सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्रिर्विहितः सर्व्वयज्ञे ८ । वन्द्युवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवाङ्कयोगो गणनामेति शश्वत्९ । अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका दश दाशा दशार्हाः १० । वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ११ । अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः १२ । वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टावक्रः । अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः” १३ अत्र नीलकण्ठोक्तदिशाव्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्य्यो वा इतराप्रकाश्योऽन्यप्रकाशकश्च । एव देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूतत्वान्तराभिभावकः । यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहारद्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव १। सखायौ सत्यजीवौ जीवेश्वरौ वा । २पुण्येन देवस्वावरभूतमरूप, पापेन नारकस्थावरतिर्य्यञ्चो

निरूप जगत्त्रयम् । वाजपेयोपलक्षितं कर्मत्रयम् तच्च वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम् । त्रीण्येव प्रातर्मध्याह्न तृतीयसवनानि । त्रयो लोकाः स्वर्गनरकभूम्येति भोगभूमय । त्रीणि ज्योतींषि ज्ञापदाद्युपस्थात्रयम् । ३ । निकेतमाश्रमम् यत्तमिह सामयग्रं तेन चातुर्वर्ण्यमध्ये शूद्रस्यापि तत्राधिकार । दिश विराट्सूत्रान्तर्यामितुर्य्यसाक्षात्काररूपा चतस्र दिश । चातुर्मयप्रणवस्य वर्णचतुष्टयम् अकारउकारोमकार अर्द्धमात्रा इत्येवं चतुष्टयम् । चतुष्पदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति भेदात् गौर्वाक् चतुष्पदा ४ । पञ्चाग्नय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याख्या । पञ्चपदाऽक्षरं पादं पङ्क्ति छन्द पञ्चपदा । यज्ञा पञ्च ब्रह्मर्षिपितृभूतयज्ञा पञ्च स्मार्त्ता, अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशु सोम इति श्रौता वा पञ्च । अप्सु गगनाकारपरिणतासु जलप्रधानासु नाडीषु चरति गच्छतीत्यप्सरा चिति पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपञ्चकसाकल्येन विद्यापञ्चकवती पञ्चानां विषयरूपस्त्रोतसां समाहार पञ्चनदम् ५ पट् आधाने गाहति शेष । मनस इन्द्रियत्वमभ्युपेत्य षट्कोपपत्ति साध्यस्का यज्ञविशेषा ६ । 'ग्राम्यारण्या पशवश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्या महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषन्मृगा च्चेति सप्तारण्याः' पैठीनस्युक्ता । सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीसमाख्यानि । सप्तर्षय सप्त प्राणा "प्राणा वै ऋषय" इति श्रुते मनोबुद्धिसहिता प्राणादय पञ्च सप्तर्षय । सप्त अर्च्चींषि अर्च्चींष्यानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियै मनोबुद्धिभ्यां प्राप्यानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ पक्षा अष्टावतिपक्षा" श्रुते गावा गणमिमिता गौण्य आपवनविशेषा इव इन्द्रियवर्गेण्योग्य अष्टौ ।८। पितृणामिष्टौ "उशन्तस्त्वा निधीमहीति" ऋक त्रिरभ्यस्ता प्रत्येक त्रिरभित्युक्ता नव सामधेन्योऽग्निसमिन्धनार्था ऋच यन्मद्यन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणभावभावविमर्द्दैः प्रत्येक त्रिविधा सर्वैव सम्पद्यते तथा नवैवाद्या क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति९ । दिश उपदेष्टार दाशा तत्त्वक्षेपका । अन्ताःकरणाधिकारिणश्च दश ।१०। इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि तेषां विषया तदुपस्थानविकाराश्च एकादश ११ । प्राकृतयज्ञ द्वादशाहताध्यस्यात् द्वादशाह १२ । त्रयोदशद्वीपवती भूरादिसप्तकेन पातालसप्तकेन युक्ता च मध्यस्था मही त्रयोदशद्वीपवती १३ । एवमेकादिसंख्याया बोधकत्व तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् । अन्ये च शब्दा शास्त्रान्तरेषु एकादिसंख्याबोधकतया प्रयुज्यन्ते ते च शब्दा पर्य्यायशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्याबोधका भवन्ति तथा दर्श्यन्ते तत्र सर्वत्र शब्दतदर्थयोरभेदात स्ववाच्यार्थगतसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन स्ववाच्यार्थगतसंख्यावच्छेदकत्वेन वा तथात्व बोध्यम् । तेषांश्च क्वचित् तत्तत्संख्यापरत्ववाचकतापि "दृग्भाग्नी शशभूताम्निपन्नमुनी श्वस्त्व्येथो' इत्यादौ दृग्भादिभि तत्संख्यावयवद्वितीयादीनां बोधनात् ।

१ तत्रादौ एकत्वबोधका । कवि०क० । ब्रह्मन् "एकमेवाद्वितीय ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विराड्वाचिब्रह्मणो अपेक्षया नसर्गे एकत्वात्तथा स्वर्गेन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयोरेकत्वात्तथा । इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वस्योच्चैःश्रवसश्चैकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा एवं काकनेत्रस्यापि । भा०य०उक्ता । स्वप्रकाशस्य अन्यप्रकाशकस्य सूर्य्यस्याग्नेश्च यमस्य सर्वनियन्तुरीश्वरस्य, इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यत्वात् ।

रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु आद्यत्वात् तथा । "भवेच्छिद्रोऽयं तैर्विभिन्नैरूप भवेत् स्यात् परिपूर्णिकाश्च" सं.सा० । अश्विनी तस्या तारास्वाद्यत्वात् अभेदात्तद्वाचकाश्विशब्दोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधकतेति भेद । उक्था तस्या एकचम्पादकत्वात् प्रधानभावो प्रकृतिशब्दस्तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।

२ द्वित्वबोधका । कवि०क० उक्ता । चान्द्रमासघटकयो पक्षिच्छदरूपयोर्वा पक्षयो, भद्रकूलयो, अक्षिभारयो, कुशलरूपयोर्दोषरथिपुत्रयोश्च तथा । शा० ति० उक्ता । हंस इति वर्णौ जीवपरमरूपौ परात्मानौ शब्दार्थौ दिनरात्री स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधि गुणरूपा शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा । भा०म० उक्ता । इन्द्राग्नी सत्यजीवौ नारदपर्वतौ अश्विनौ रथचक्रे च तथा । एवम् भरणी तारासु तस्या द्वितीयत्वात् तदभेदात् तद्वाचकयमोऽपि । यमशब्दस्य यमयितीश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाच्च

रूपे ब्रह्मण्यबोधकत्वेति भेदः । भोगराजपरकोऽनशब्दस्यापि तथात्वम् । तत्र समयपरत्वे त्रित्वस्य, शिवपरत्वे चाष्टाधिपत्यात् षट्कत्वेति भेदः । अन्नकथा ह्रस्वपादाम्रासया । शकटाशभेदार्थकशुणशब्दस्तथा तस्य शकटादौ द्वित्वस्य एकार्थेन योजनात् । पक्षहस्तार्थकशुणशब्दोऽपि । अयनशब्दोऽपि तथा यतो तदर्थयोर्द्वयोरेव घटकत्वात् । पक्षसन्धि· पान्तपा.से तयोर्द्वित्वात् । शब्द ध्वन्यात्मकवर्णात्मकरूप, अदृष्टम् पुण्यापुण्यरूपम् शब्दशक्ति अभिधालक्षणारूपा, वृत्ति अनुभवस्मृतिरूपा, गन्धः सुरभिदुर्गन्धरूप, ध्वनिधर्म तारमन्द्रात्मक, स्पर्श उष्णानुष्णात्मकं, [illegible] वा, अभाव, स सर्गाभावभेदात्मकस्य द्वित्वस्य बोधकः । सामान्य व्याप्यव्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते घटादि चिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीवरूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम् वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा । वैशेषिकमते तु अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदरूपं चतुष्कात् चतुष्कस्य तथेति भेदः । पदम् सुबन्ततिङन्तरूपत्वात्, धात्वर्थ फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणमुख्यभेदात्तथा । न्यायमते व्याप्ति अन्वयव्यतिरेकरूपात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्या एकत्वादेकत्वमिति भेदः । संयोग कर्मजसंयोगजात्मक, विभाग कर्मजविभागजात्मकस्य द्वित्वात् तथा । नाटकप्रस्तावना [illegible] द्वित्वात् तथा । काव्यम् [illegible] द्वित्वात् तथा [illegible] भेदपरत्वे [illegible] त्रित्वमिति भेदः । [illegible] तथा । [illegible] द्वित्वात्तथा । [illegible] द्वित्वात् तथा । [illegible] द्वित्वात्तथा । [illegible] षट्कमिति भेदः । [illegible] द्वित्वात्तथा । [illegible] द्वित्वात् तथा । [illegible] द्वित्वात्तथा । [illegible] भेदः । [illegible] तथा । [illegible]

मानफलं तत्त्वनिर्णयविजयरूपं तथा । तत्र [illegible] रूपम्, जीवात्मा एकानेकविषयात्मक वेदान्तिमते [illegible] प्रतिबिम्बरूपस्य द्वित्वात् तथा । कर्म [illegible] साधनम् विहितनिषिद्धरूपं, कर्म [illegible] वेदमेव सिद्धसाध्यरूप, [illegible] वेदान्तिमते अविद्या कार्य [illegible] तूलाविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा । [illegible] विष्णुशिवकालिकारूपत्वात् तथा । आगम [illegible] साधर्म्यवैधर्म्यात्मक [illegible] विप्रलम्भसम्भोगात्मक, मानस [illegible] द्वित्व तथा

[illegible] बोधका कवि० म० उक्ता । काल [illegible] भविष्यद्वर्त्तमानरूपत्वात्, अग्नि [illegible] रूपत्वात्, लोक स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, [illegible] त्रिलोकव्यत्वात्, [illegible] त्वात्, गुण सत्त्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । [illegible] त्रिगुणपरत्वे षट्कत्व, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति[illegible] बोधकत्वेति भेदः । [illegible] रूपत्वात्, [illegible] तथा । [illegible] [illegible] द्वित्वात् तथा । [illegible] द्वित्वात् तथात्वम् । [illegible] भेदः । [illegible] द्वित्वात् तथा । [illegible] भेदः । [illegible] द्वित्वात् तथा । [illegible] भेदः । [illegible]

मन्त्रजारूपा वा शक्तिः तथा, नाडी इडापिङ्गला-सुषुम्णात्मकप्रधाननाडीरूपा तथा। गाथार्यादिनाडी-परत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तथा षष्टिपलात्मकत्वात् दिवसे षष्टिसंख्यकत्वाच्च षष्टित्वञ्चेति भेदः। मा० व० उक्ता। प्रजा देवतिर्य्यग्मनुष्यरूपा, त्रयीभेदात् द्विजभेदाश्च वा जपेयादिकर्म च तथा। मातर्मध्यमायाह्नकर्त्तव्यानि सव-नानि, ज्योतिः विद्युत्प्रात्तैजसरूपम् तथा। एवम् कटु शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीवय स्यारूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-तया वा तथा। कृत्तिका तस्या राशिचक्रे तृतीयत्वात्, अभे-दोपचारात् तदधिपः वह्निरपि। तदुपटकतारापरत्वे तु षट्कस्य बोधिका इति भेदः। मध्या लघुत्तरपादत्वात् तथा शब्दवृत्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिका-न्यमते द्वित्वस्येत्युक्तम्। कारणम् समवाय्यसमवायि निमित्तात्मकत्रित्वात् तथा। फलापहहेतुः दैवपुरुष-कारकालात्मकः “दैवं पुरुषकारश्च कालश्च फलति पार्थिव”। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं फलदायकम्” इत्युक्ते स्त्रयाणां तथात्वात्तथा। “अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्” गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि। संस्कारः स्थितिस्था-पकवेगभावनात्मकस्त्रित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दश त्वस्य चत्वारिंशत्त्वस्य वेति भेदः। संसर्गाभावः प्रागभाव-ध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वात्तथा। यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-योनिरूपत्वात्तथा। दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-विकात्मकत्वात्तथा। त्यागिकर्त्तृकरणकर्मज्ञानबुद्धिधृतिसु-खादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसरूपतया त्रित्वात्तथा। अवस्था साङ्ख्यमते आविर्भावतिरोभावाभि-व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अधिकारश्च गङ्गास्रोतोमध्यकूप्तकुतसिद्धान्तलौकिकतात्मकस्त्रित्वात् तथा अविद्धि आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धि रूपत्वात् तथा विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-नुपसंहारिरूपत्वात् तथा। न्यायमते “प्रकृतिः प्रत्य-यश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा” इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां सार्थकशब्दानां त्रित्वात् तथा। वाचकशब्दः रूढयौगि कयोगरूढरूपतया त्रित्वात्तथा वाचकशब्दशक्ति नैमित्तिकौपाधिकीपारिभाषिक्यात्मकतया त्रित्वात्तथा। लक्षणा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थात्मिका त्रित्वात्, आलङ्कारिकमते षड्विधत्वेति भेदः। ग्राम स्वरारोहावरोहक्रमात्मकस्त्रित्वात्तथा “सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः। तानाश्चैकोनपञ्चाशत् मात्रात्रिस्रोलयास्त्रयः। स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव। रागाः षट्त्रिंशत्तु भाषाश्चत्वारिंशन्मता (तान) स्मृता” भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकालरूपा मात्रा, लयः उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्त्यरूपयतिस्थानं च त्रित्वात् तथा। विपदफलद्भूमिहिरण्यमित्रलाभा त्मकत्रित्वात् तथा। काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यावरा-त्मकमुत्तममध्यमाधमात्मकत्रित्वात् तथा। देहः कारण-स्थूलसूक्ष्मात्मकस्त्रित्वात् तथा। मूर्त्तभेदः देहेन्द्रियवि-षयात्मकस्तथा। सर्गः सात्त्विकराजसतामसात्मकस्तथा। मुख्यसिद्धिः दुःखत्रयाभिघातात्मिका प्रमोदमुदितमो-दमानाभिधेया त्रित्वात् तथा। सिद्ध्यङ्कुशः विपर्य्ययाशक्तितुष्टिरूपस्त्रित्वात् तथा। कर्मविपाकः जात्या-युर्भोगात्मकस्त्रित्वात् तथा। अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-दृष्टभावनात्मकस्त्रित्वात् तथा। कर्मजगुणः वेग-संयोगविभागात्मकस्त्रित्वात्तथा। भिन्नभेदः सप्तभेदश्च षड्जमाध्यमगान्धारात्मकस्त्रित्वात्तथा। संसृतिमार्गः देवयानपितृयानयमयानात्मकस्त्रित्वात्तथा। विस्तृतवम् तस्य प्रत्येकपक्षे त्रित्वात् तथा। वेदान्तिमते सत्ता पारमार्थिकीव्यावहारिकीप्रातिभासिकीरूपा त्रि-त्वात्तथा। स्रोतः ऊर्द्धाधस्तिर्य्यग्रूपं त्रित्वात्तथा। ईप्सिततमकर्म निर्वर्त्त्यविकार्य्यप्राप्यात्मकं त्रित्वात्तथा। आधारकारकम् औपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकात्मकं त्रि-त्वात् तथा। अपादानकारकम् निर्दिष्टविषयोपात्त-विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्रित्वात्तथा। व्यापारः कायिक-वाचिकमानसात्मकस्तथा। ऋणं देवर्षिपितृसम्बन्धिरूपं तथा। अलौकिकसन्निकर्षः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्ष-णायोगजात्मकस्त्रित्वात्तथा। काव्यगुणः माधुर्य्यौजःप्रसा-दात्मकस्त्रित्वात्तथा। श्लेषौदार्य्यादीनामोजस्यन्तर्भावात् त्रित्वम् सा० द०। नायिका स्वकीयापरकीयासाधार-णात्मिका, मुग्धा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् षड्विधत्वेति भेदः। अनुमितिलिङ्गं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्रित्वात्तथा वक्रं वाक्यसामान्योपचारच्छलात्मकं त्रित्वात्तथा।

४ चतुष्कबोधका कवि० क० उक्ता। भेदः साम्रदानसाम-भावस्वात्मकः, चतुर्थं वर्णसमूहात्मकमपि, पूर्वापरदक्षिणो-

न्तरसहरूप, चतुष्ट्वात् तथा। लवणसमुद्रादिपरत्वे सप्तत्वबोधक इति भेदः। चतुर्भुजविष्णुवाचकशब्दोऽपि तथा। स्वर्गहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरदन्तशब्दस्तथा। हस्त्यश्वरथपादातरूपसेनाङ्गम् उपाय सामदामभेददण्डरूप, दिनरात्रयोश्चतुर्थांशरूपयामशब्दश्च तथा। युग सत्यत्रेताद्वापररूप तथा शकटाङ्गविशेषपरत्वे द्वन्द्वपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति। आश्रम ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसन्न्यासरूपस्तथा। शा० ति० उक्ता। तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः। मनोवृत्ति संशयनिश्चयगर्व्वाभिमानरूपा तथा। वाग्वृत्ति परापश्यन्तीमध्यावैखरीरूपा तथा। अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः। भाव वेदान्तिमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा। साङ्ख्यमते तु धर्माद्यष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधकः वैशेषिकमते षट्त्वस्येति भेदः। विष्णुमूर्त्ति वासुदेवानिरुद्धसङ्कर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा, गङ्गादिचतुष्टयविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य बोधिकेति भेदः। गणेश "गणाधिप गणेशान तृतीयं गणनायकम्। गणक्रीडं पीतगौररक्तनीलश्च क्रमात्" शा० ति० १२प० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूपस्तथा। आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूपस्तथा। पीठशब्द उड्डियानजालन्धरपूर्णगिरिकामरूपक तथा। धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्य्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि अधर्माज्ञानानैश्वर्य्यावैराग्यरूपञ्च तथा साङ्ख्यमते धर्मादि अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः। लक्ष्मीगज इभकादिरूप, दिश प्राच्यवाचीपश्चिमोत्तररूपा तथा। अवान्तरदिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः। ज्योति विश्वप्राज्ञतैजसात्मान्तर्यामिरूपम्। एवमन्येऽपि यथा रोहिणी राशिचक्रे तस्याश्चतुर्थत्वात् तदभेदात् तदधिप ब्रह्माऽपि तथा। प्रतिष्ठा तस्याश्चतुरक्षरपादकत्वात् तथा। सत्ययुगार्थककृतशब्द "चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणा" सू० सि० उक्तेः "महायुगप्रमाणद्वादशसहस्रदशांशस्य चतुर्गुणरूपत्वात्तस्य तथात्वम्। सार्थकशब्द नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा। नायक धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात् दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येकमुभयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्यापि भेदः। काव्यरीति वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुष्ट्वात्तथा। प्रलय नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा भगवद्भक्त "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च पुरुषर्षभ!" इति गीतोक्तेः चतुष्कत्वात् तथा। अभिनय आङ्गिकवाचिकाहार्य्यसात्त्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा। नायकादिव्यापारविशेषात्मकरीति कौशिकीसात्त्वत्यारभटीभारतीरूपा चतुष्कत्वात्तथा। कौशिक्यङ्गम् 'नर्म्म च नर्म्मस्फूर्जो नर्म्मस्फोटश्च नर्म्मगर्भश्च' इत्युक्तनर्म्मादिरूपं तथा। सात्त्वत्यङ्गम् "उत्थापकोऽथ सङ्घात्यः सल्लापः परिवर्त्तकः। विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः" इत्युक्तोत्थापकादिरूपस्तथा। आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम्। इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूपं तथा। अनेकाश्रितगुण संयोगविभागद्वित्वादिसंख्याद्यादिपृथक्त्वरूप चतुष्ट्वात्तथा। आध्यात्मिकतुष्टि 'आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या" सा० का० उक्तप्रकृत्यादिरूपा चतुष्ट्वात्तथा। चित्तपरिकर्म्मार्थभावना मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षात्मिका चतुष्ट्वात्तथा। समाधिविघ्न लयविक्षेपकषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा। सन्न्यासी कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसात्मकस्तथा। अनुबन्ध विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा। ब्रह्मविविदिषासाधनम् इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेकशमादिषट्कमुमुक्षारूपं तथा। कल्पितकर्म्मकारकम्। औदासीन्य प्राप्तानीप्सिताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा। बीजम् एकानेकवर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मकं तथा। सङ्केतविषय जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा। द्रव्यारम्भक स्पर्शवद्द्रव्यञ्च क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा। अपवर्ग सालोक्यसायुज्यसार्ष्टिसारूप्यात्मिका तथा। कार्य्योत्पत्तिप्रकार असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतो विवर्त्तः सतः सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा। वृद्धि कायिकवाचिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा। सिद्धान्त सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुष्ट्वात्तथा। वर्णोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्न स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतात्मकचतुष्कत्वात्तथा। पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मक चतुष्कत्व-

५ पञ्चत्वबोधकाः। कवि०क० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवानाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवमुखानां, श्रोत्रत्वग्नेत्ररसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, मन्दार-कल्पवृक्षसन्तानपारिजातहरिचन्दनानां देवतरूणां, प-ञ्चाभ्यङ्गाभिषेकप्रणामाभिगमनानाम्, दन्तधावनाग्निकार्य-पत्याङ्गानां शालग्रामपञ्चायतनानां स्त्रीणां, ब्रह्महत्या-सुरापानस्वर्णस्तेयगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्ग-रूपाणां पातकानाम्, पिप्पलनिम्बवटोदुम्बराणां भूतानां, कुमारगुरुगणपतिशिवभवान्यादीनां वा काव्यानां, ऐतिहाससङ्ग्रहपाठपितृतर्पणातिथिपूजन-वैश्वदेवबलिरूपाणां पञ्चमहायज्ञानाम्, अग्निहोत्रादीनां श्रौ० स्मा० प्रसिद्धानां यज्ञानां वा यज्ञानां, सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितरूपाणां पुराणलक्षणानाम्, माधवीमल्लिकामालतीयूथिकारूपाणां देवस्थानभूमाम् उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनाभि-धानां क्रियाणां, घ्राणेन्द्रियविषयाणां गन्धस्पर्शरूप-रसशब्दात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानगमनविस-र्गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा। शा० ति० उक्ता। मौक्तिकहीरकपद्मरागप्रवालनीलकरूपाणां रत्नानां रत्नानां पञ्चरत्नस्य बोधकता वास्तुभूमावारोपि-तानां कालिदासादिकवीनाञ्च पञ्चत्वात् तत्प्रसक्तो पञ्चत्वस्य बोधकताऽपि वक्ष्यते। श्वेतपीतरक्तहरितश्यामरूपाणां वर्ण-विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादि-जातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रमते पञ्चाशल्लिपि-भिर्विभक्तत्वादुक्ते पञ्चाशत्त्वम्, शिक्षामते "त्रिषष्टिश्चतु-ष्षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः" इत्युक्तत्रयवाचकत्वमिति भेदः। तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिव-मूर्त्तीनाम्, "सम्मोहनद्रावणश्च शोषणं तापनं तथा। उन्मादनञ्च कामस्य बाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानां कामबाणानाम् "निवृत्तिः प्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्ति-रनन्तरम्। शान्त्यतीता कलाः पञ्च निर्द्दिष्टाः" इति उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानसद्योभवतत्पुरुषमकरध्व-जाघोरकुमारतेजोवामदेवसन्मथसद्योजातकामदेवात्मका-नाम् तत्रैव उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात्तथा। तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मणाञ्च पञ्चत्वात् तथा। भा० व० उक्ताः। प्रमाणविपर्य्ययविकल्पस्मृतिनिद्रारूपाणां वृत्तीनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां स्रोतसाम्, "किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" काशी० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्वात्तथा। इति कामादिलक्षणसंकोचकमात्रभावरूपा, यथाच "भावाब्धकस्तरलकवणोद्भवरजतम्। पञ्च-प्रकारमित्युक्तम्" इत्युक्तानां प्रकाराणां पञ्चत्वात्तथा। यथाम् "हिरण्यगर्भाद्याः पञ्चाशत्कारिकाः। पञ्चमूलमिति स्मृतम्" इत्युक्तानां पञ्चत्वात्तथा। तथाच "जम्बुशाल्मलिप्लक्षकुशक्रौञ्च नामा। कषाया पञ्च विज्ञेया" इत्युक्तानां कषायाणां पञ्चत्वात् तथा। कौषविश्रुतलोकानामत्रपाशमयो विश्वानामन्तर्भावात् कोषतो पञ्चत्वात्तथा। देहस्य दहने पञ्चकोपकारापि दृश्यते। गव्यम् "पञ्चगव्य दधि क्षीरं गोमूत्रं गोमयम्" इत्युक्तानां दध्यादीनां, पञ्चत्वात्तथा। तण्डुलम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-त्वात् तथा। कल्कम् "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्क-लम्। पञ्चवल्कमिति स्मृतम्" इति न्यग्रोधादिवल्कलानां पञ्चत्वात् तथा। पल्लवम् "अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः; ज्ञेया-स्तेऽपि वा। पञ्चपल्लवमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां चाम्रादी-नां पञ्चत्वात्तथा। सुगन्धिकर्पूरकक्कोलकलवङ्गपूगजाती-फलजातिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा। छगणा "पञ्च दशनाः स्वच्छस्य पूर्णा देयाः पुनः। कर्पूरमोदकमध" इत्युक्तपञ्चहारादिरूपमध्यस्थानानां पञ्चत्वात् तथा। एकवृक्षाङ्गम् "त्वक् पत्र कुसुम मूल फलसंयुक्त भाषितम्। एकवृक्षस्य पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य वृक्षस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा। पुरश्चरणाङ्गम् "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासन-मास्ते पुरश्चरणमिष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात् तथा। अमृतम् "दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि-रूपाणामसृतत्वसाद्गुण्यं पञ्चत्वात्तथा। नाट्योक्ति-स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात् तथा। अनुप्रास छेकवृत्तिश्रुत्यन्त्यलाटानुप्रा-सात्मक पञ्चत्वात् तथा। लघुलौहकम् 'सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च। पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्' इत्युक्तसुवर्णादिलौहानां पञ्चत्वात्तथा। स्वर्गमिता तथा राशिचक्रे पञ्चमत्वात्तथात्वम्। अभेदोपचारात्त-द्विषयचन्द्रोऽपि तथा। सुप्रतिष्ठा तथा पञ्चाक्षरपाद-त्वात्तथा। तर्के आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्र-माणबाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात्तथा। स्वार्थावस्था

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा । नाटकस्य सन्धि मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शोपसंहृतिरूप पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घात्यककथोद्घातप्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा । प्रयोजनमभिहितेषु बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्य्यात्मा तथा । विपर्य्ययः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मक तथा । अश्वगति "आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्" इत्युक्तास्कन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्थानुगामिधर्म "आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः" इत्युक्तायुरादिलक्षणस्तथा । योगाङ्गासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं वज्रं भद्रासने तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" शा॰ति॰ उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा । पूजाङ्गासनं तु आसनशब्दे उक्तसंख्याबोधकमिति भेदः । हेत्वाभास अनैकान्तविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधात्मक तथा । न्यायावयव प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तिमते तु त्रित्वस्येति भेदः । कालगुण दिग्गुण मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणश्च संयोगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मक तथा । बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा "दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च" इत्युक्त विज्ञानादिलक्षण स्कन्धस्तथा । प्रातिपदिकार्थ विशेष्यविशेषणस्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा । अधिकरणावयव "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तविषयादिरूपस्तथा वर्णविभाजकोपाधि "वर्णान् नमयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" शिक्षोक्तेः उदात्तादिस्वरोच्चारणकालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा ।

६ षट्संख्याबोधका कवि॰ ल॰ उक्ता । शब्दास्त्रकोणानां, त्रिमूर्द्धासुरनेत्राणां, तर्काणां मानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोगसाधनरूपाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां वा षट्कत्वात्तथात्वम् । आपादकप्रमाधीनापाद्यापादनरूपपरत्वे आत्माश्रयादिपञ्चविधप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति भेदः । अङ्गानां मस्तकबाहुद्वयपदद्वयमध्यरूपाणाम् प्रधानाङ्गानां, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिश्छन्दोरूपाणां वेदाङ्गानां वा, न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणाम् अराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः । इमे तु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" ज्योतिर्वि॰ उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौमानां वा, षडाननकार्त्तिकेयमुखानां सन्धिविग्रहयानासनद्वैधाश्रयरूपाणां नृपगुणानाञ्च षट्त्वात्तथात्वम् । गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः । मधुरकटुकषायाम्लतिक्तलवणानां रसानां षट्कत्वात्तथा । शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः । शा॰ति॰ उक्ता । आमोदप्रमोदसुमुखदुर्मुखविघ्नविघ्नकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमेणोक्तामोदादिशक्तीनां सिद्धिसमृद्धिकान्तिमदनावतीमदद्रवाद्राविणीरूपाणाम्, "स्नायुरस्थिमज्जशुक्राणि त्वङ्मांसरुधिराणि च । षाट्कौशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम् इति" तन्त्रोक्तानां स्नाय्वादीनां कोषाणाम्, बुभुक्षापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणामूर्मीणाम्, डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, "कलाध्वा वै तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् । वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम्" इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्, मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञारूपाणां देहस्थचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्शक्त्याधाराणां च षट्कत्वात्तथा । ऋतूनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा॰व॰उक्ता । आधाने दक्षिणात्वेन विहितगवानां षट्त्वात्तथात्वम् । कृत्तिका तासां षट्तारात्मकत्वात् तथा नक्षत्रचक्रस्य तृतीयत्वपरत्वे त्रित्वस्येति भेदः । एकाहसाध्यानामेकाहकर्त्तव्यदीक्षोपसदुत्याङ्कानां सद्यस्क्रियावतां "षट् साद्यस्क्राः" कात्या॰ १२,२,८, सू॰ उपक्रम्य १२,१२,२५, सूत्रान्तेषु दर्शितानां साद्यस्कदीर्घव्याधिप्रथमादिकामकर्त्तव्यानुक्रीविश्वजिच्छिल्पश्येनैकत्रिकरूपाणाम् षट्त्वात् तथात्वम् । आर्द्रा राशिचक्रे तस्याः षष्ठत्वात् तथा तद्भेदास् मदाधिपाधिपकालादिशब्दोऽपि तथा । गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात् । भावविकाराश्च जन्मसत्त्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्त्वात्तथा । भावपदार्थानां वैशेषिकसूत्रोक्तानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्कत्वात्तथा । "ऐश-

र्य्यस्य समस्तस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीर्य्यते" इत्युक्तभगस्य षट्संख्यायोगात्तथा । कारकाणामपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मकर्त्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा "सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" इत्युक्तानां, द्वन्द्वकर्मधारयद्विगुतत्पुरुषबहुव्रीह्यव्ययीभावात्मकानां वा समासानां षट्त्वात्तथा । सङ्गतिः प्रसङ्गोपोद्घातहेतुतावसरनिर्वाहकैककार्य्यत्वरूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु त्रित्वस्य, अधिकरणसङ्गतिरूपायान्तरसङ्गतिस्तु आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः। अङ्गन्यासः शीर्षशिखाकवचहृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा दिव्यचक्षुःश्रोत्रपरचित्तज्ञानपूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञानतत्त्वज्ञानर्द्धिप्रकृतिकायव्यूहादिविज्ञरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्त्वस्य, नृपसैन्यं मौलभृत्यसुहृच्छ्रेणीपराजितसानुसैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा। सुरापानसमम् "ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा । नारीदूषणानि "पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्" काशी॰ उक्तानि षट्त्वात्तथा । शास्त्रतात्पर्य्यनिर्णायकः "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्ते षट्त्वात् तथा । प्रीतिलक्षणम् "ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्" इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा । गीताङ्गवसन्तादिरागः षट्त्वात् तथा । पताकास्थानाङ्कफलम् "दृष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभोत्कृष्टान्तविस्तर । राजप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा । प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्कानां षड्विधम् फलम्" इत्युक्तेष्टार्थरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा । रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यात्मकः षट्त्वात्तथा जन्मलग्नादधिकषष्ठस्थाने चिन्तनीयत्वाच्च तथा । विप्रकर्म यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहात्मकं षट्त्वात् तथा । अभिचारः मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनमोहनवशीकरणात्मकं षट्त्वात् तथा । शमादि शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधिरूपं तथा । प्रत्यक्षम् चाक्षुषत्वाचश्रावणरासनघ्राणमानसात्मकं षट्त्वबोधकम् लौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षः इन्द्रियार्थसंयोगतत्संयुक्तसमवाय-

तत्संयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविशेषणतात्मकं षट्कत्वात्तथा । आकाशगुणः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा । निमित्तासमवायिकारणतापन्नगुणः उष्णस्पर्शद्रवगुरुत्ववेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । राजमन्त्रोपायः सामदानभेदनीत्युपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा ।

७ सप्तसंख्याबोधका । कवि॰ल॰ उक्ता । लोकः भूर्भुवः स्वर्महर्जनतपःसत्यात्मक ऊर्द्ध्वस्थः, अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपातालात्मक अधःस्थो वा, द्वीपः जम्बुशाकशाल्मलिकुशक्रौञ्चगोमेदपुष्करात्मकः, मुनिः वैवस्वतमन्वन्तरे वसिष्ठकश्यपात्रिविश्वामित्रजमदग्निगौतमभारद्वाजात्मकः स्वायम्भुवान्तरे मरीच्यत्रिपुलस्त्यपुलहक्रतुप्रचेतोवसिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा । सूर्य्यहयः तदश्वानां सप्तत्वात् तथा । समुद्रः लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरस्वादूदकात्मकः, नृपराज्याङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलात्मकम्, धान्यम् यवगोधूमतिलमाषश्यामाककङ्गुसहात्मकं सप्तत्वात् तथा । वह्निजिह्वा कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुधूम्रवर्णास्फुलिङ्गिनीविश्वधामात्मिका, कुलाद्रिः महेन्द्रमलयसह्यशुक्तिमदृक्षविन्ध्यपारियात्रकुलपर्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । शा॰ति॰ उक्ता । सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसंचक्रज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वरः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा उदात्तादित्वे त्रित्वस्य, अज्वर्णरूपत्वे षोड़शत्वस्येति भेदः । ग्रहः रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा । राहुकेत्वोर्ग्रहत्वमते तु नवत्वस्य ऋत्विक्पात्रभेदत्वे दशत्वस्य "दश ग्रहान् गृह्णातीति" श्रुतौ दशानामेव सोमग्रहणपात्राणां विधानात् । "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति श्रुतेः ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकाष्टविधार्थग्रहणहेतुत्वात् अष्टत्वबोधक इति भेदः । समिधाम् अर्कपलाशखदिरापामार्गपिप्पलोडुम्बरशमीरूपाणां; गौ॰क॰ उक्तानां प्रास्यपञ्चना गयादीनां, यज्ञपशूनां महिषादीनाञ्च भूरादीनां व्याहृतीनाञ्च सप्तत्वात् तथा । भा॰व॰ उक्ताः मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियपञ्चकात्मप्रमाणरूपा ऋषयः सप्तत्वात् तथा । मनोबुद्ध्यादिप्राप्याणि सुखानि सप्तत्वात् तथा, वीणातन्त्रीतन्त्र्यां लोके सप्तत्वप्रसिद्धेस्तथा । छन्दः गायत्र्यादिजगत्यन्तवैदिकच्छन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकच्छन्दःपरत्वे

पक्षि ग्रतित्वस्येति भेदः । सामभक्ति प्रोङ्कारहिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा । "लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति" श्रुतौ साम्नः सप्तविधत्वोक्तेस्तथात्वम् । वैशेषिकमते पदार्थ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मक सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृति महदहङ्कारपञ्चस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा । पुनर्वसुस्वस्थाराशिषक्रे सप्तमत्वात् तथा । अभेदात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपादत्वात् तथा । अश्वजन्मस्थानम् "अमृतादु याम्यतोऽश्चैवै देभ्योऽग्नेश्च गर्भतः । अश्वानोच्चानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तादृशोत्पत्तिस्थानकत्वेन अश्वपशुरोऽपि तथा । मदस्रुतिश्च "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां मदस्रुतिः" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । वरगुण "कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा । पौनर्भवा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्म्यवित्तागमः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरीवहात्मक सप्तत्वात्तथा । मतान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्त्वस्येति भेदः । मोक्षदपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा ।

अष्टबोधकः कवि०क० उक्तः । योगाङ्ग यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्ति क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपो दन्ती च अष्टत्वात्तथा एकगणात् करिणीयन्त्रोऽपि तथा करिणयश्च अभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाताम्रकर्णीशुभ्रदन्त्यङ्गनाञ्जनावतीरूपा । सिद्धि अणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्यमहिमेशितावशिताव्याप्तिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुःषष्टनवसुकर्म तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकर्त्तृकृतम् अष्टत्वात् तथा । दिक्पाल इन्द्रवह्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुवेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वराणामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्द्धाधोदिक्सहितदिक्पालपरत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहि शेषवासुकिपद्ममहापद्मतक्षककुलीरकर्कटशङ्खात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुलाचल मतान्तरे हिमाचलसहित पूर्व्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदष्टत्वव्यवहारः । "अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा" मोहमुद्गरः । या०ति०उक्ता । भैरव असिताङ्गरुरुचण्डोन्मत्तकपालिभीषणक्रोधनसंहारात्मकः । प्रकृति प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिशब्दे प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तन्मात्रोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः । गणेश वक्रतुण्डैकदंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविघ्नराजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्ति "जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनस्तथा । अश्वोदरजसंज्ञः स्यात् पुनर्वैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखस्तथा" या०ति०उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात्तथा भा०व० उक्तः । याम आवपनतुल्यपूरणीय महदहङ्कारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूप अष्टत्वात्तथा । शरभपादश्च लोके ऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूपकोणश्च वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणा "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्त ईश्वरगुण संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छाकृतिरूप अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरसैन्यसहित स्वाम्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगति "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे । दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तः तेनाष्टगतिको नृपः" उशनसोक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिण्यो मताः" इत्युक्ताना तारामूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिला । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातु "स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरस्वती भुजसंख्या अष्टभुजत्वात्तथा । सात्त्विकभाव "स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यम्

प्रकृत इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः” सा॰द॰उक्तस्तम्भादीनामष्टत्वात्तथा। असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दात्मकः अष्टत्वात्तथा। निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनात्मकस्तथा। मनोगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा। मङ्गलम् “मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा। वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तानां “लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो, गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः” इत्युक्तानां चाष्टत्वात्तथा। नायिकावस्था स्वाधीनभर्तृका खण्डिताभिसारिकाकलहान्तरिताविप्रलब्धाप्रोषितभर्तृकावासकसज्जाविरहोत्कण्ठितात्मिका अष्टत्वात् तथा। अष्टलौहम् “सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा। वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यष्टौ इमानि तु” इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा। बहुव्रीहिपरत्वे मण्डलस्य बोधकमित्युक्तम्। आयुर्वेदाङ्गम् “शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्याऽगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” सुश्रुतोक्तानामष्टत्वात्तथा। अर्घाङ्गम् “आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” इति इत्युक्तानाम् “आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि। रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम्। अष्टाङ्ग एष वा अर्घः” इत्युक्तानां चाष्टत्वात् तथा। प्रणामाङ्गम् “जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। “मैथुनाङ्गम् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। मृत्युं तस्य राशिचक्रे अष्टमत्वात् तथा। तद्भेदात् तदीययोनीयोऽपि। अनुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा। तत्त्व अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मकोऽष्टानामभूतेष्वात्मबुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा। “भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा” सां॰का॰। मोहः अणिमादिसिद्धीनामात्मगतानां शाश्वतिकत्वाभिमानरूप अणिमाद्यष्टविधविषयत्वात् तथा। विवाहः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा। सिद्धि “ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ” सां॰का॰ उक्तोहादीनामष्टत्वात्तथा।

उक्तसिद्धीनां नामान्तराणि सां॰कौ॰ दर्शितानि। तारसुतारतारतारम्यप्रमोदमुदितप्रमोदमुदितमोदमानरूपाणि। खगगति “सम्पातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम्। वक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्द्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम्” इत्युक्तसम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्म्म अङ्कशास्त्रोक्त योगवियोगगुणनभागवर्गतत्पदघनतत्पदरूपम् अष्टत्वात् तथा” वर्णोत्पत्तिस्थानम्। “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च” शिक्षोक्तोरआदीनामष्टत्वात् तथा। अमृतम् “अष्टौ तान्यमृतानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” इत्युक्तापादीनामष्टत्वात्तथा। महारोग उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मश्वासमधुमेहभगन्दरोदराश्मरीरूपः अष्टत्वात् तथा।

नवसंख्याबोधकाः कवि॰क॰ उक्ता। खचमाविकानेकवर्षद्वीपखण्डपादरूपा ये हाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा भारतकिम्पुरुषहरिवर्षहिरण्मयरम्यकेलावृतभद्रतुरगकेतुमालानां भूखण्डानाम्, तपस्याके स्वयकृतानां राजसतामसानाम्, व्याप्तेस्तथा “गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति त्रिविधसुराणां सात्त्विकराजसतामसाधिकारिभेदेन त्रैविध्यात् नवत्वात्तथा। कुण्डानां अष्टासु दिक्षु अष्टौ ऐशानीमाश्योर्मध्ये आचार्य्यकुण्डमेकमिति नवकुण्डानां नवत्वात्तथा। “पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्व्वोऽपि निधयो नव” हारा॰उक्तानां पद्मादीनाम्” श्रृङ्गारादीनां नवानां, शृङ्गारवीररौद्रकरुणाद्भुतहास्यभयानकबीभत्सशान्ताख्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतुरूपाणां ग्रहाणाञ्च नवत्वात् तथात्वम्। शा॰ति॰ उक्ता “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः। रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्नाः रुद्रब्रह्मरमाधिपाः” तत्र शाक्ते उक्तानां शक्तित्रयाणां पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिन्नानां तत्र पीठोक्तानाम् “मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ। पुष्पराग मरकत नीलश्चेति न्यसेत् क्रमात्” इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा । वर्णानामकचटतपयशलरूपाणाम् नवत्वात् तथा लोके लशरूपवर्गस्याभावात् अष्टसंख्याबोधक इति भेदः । मायारत्नकदुर्गाभेदरूपाणाम् शा० ति० २३प० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा । भा० व० । कामधेनौ तत्राष्ट यथा नवत्वं तथा मी० क०व्या० दर्शितं प्रकृतिसंयोगस्य च सृष्टौ यथा नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा । "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" श्रीधरः । पत्रिका कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात् तथा । नवपत्रिकास्थदेवीरूपा दुर्गा ब्रह्माणीरक्तदन्तिकालक्ष्मीजयन्तीचामुण्डाकालिकाशिवाशोकरहिताकार्त्तिकीरूपाणां नवत्वात् तथा । कविरत्नार्थकरत्नशब्दः "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्वि०उक्तानां विक्रमादित्यसभास्थकविरत्नानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा" भाग० ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नवत्वात् तथा । तुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयो भवन्तीह" सां०का० उक्तानां नवत्वात् तथा । अभ्यागतेऽव्ययकार्य्यम् । "नवैतानि गृहस्थेन कार्य्याण्यभ्यागते सदा । अव्ययानि च यत् सौम्यं वाक्यं चक्षुः मनो२ मुखम्४ । अभ्युत्थान५ मिहायाते स्वागतं६ पूर्वभाषणम् ७ । उपासन ८ मनुव्रज्या९" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । अभ्यागते ईषद्व्ययसाध्यकार्य्याणि । "तथैवाद्वयययुक्तानि कार्य्याण्यभ्यागते नव । आसनं १पादशौच२ च शय्याशयन ३ क्षिति ४ । शय्या५ तृण६जला ७भ्यङ्ग८ दीपा९गार्हस्थ्यविदिदा" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । गृहस्थावश्यवर्ज्यनिन्द्यकार्य्याणि "तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराश्च द्रोह क्रोधानृतानि ये । द्वेषोदम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि च" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त्तव्यानि "नवावश्यककर्म्माणि कार्य्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । प्रकाश्यानि "नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपापनुदुत्सितम्१ । प्रायोग्य २कृषणशुद्धिश्च३ स्वाम्यं ४ क्रय५ विक्रयौ६ । कन्यादान७ गुणोत्कर्षं ८" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । अक्षयदानपात्राणि । "पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु । पितृमातृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयम्" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदानपात्राणि "निष्फलं नवकं दृष्टं चाटचारणतस्करे । कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च वन्दिनि" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेयवस्तूनि "आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्वये सति सर्वस्वं दाराश्च शरणागता । न्यासाधी कुलवृत्तिश्च निक्षेपः स्त्रीधनं सुत" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारणकर्म "सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः कर्म साधारणं नवम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । द्रव्यं क्षितिजलतेजोवाय्वाकाशकालदिग्मनआत्मरूपं नवत्वात् तथा । तमसोद्रव्यत्वमते दशत्वबोधकतेति भेदः । स्थायिभावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द०उक्तरत्यादीनां नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । कवि०क० उक्ता । इत्यादि वीनां, दशभुजशम्भुबाहूनां, दशमुखरावणमौलीनां, मीनकूर्म्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धकल्किरूपाणां दशावताराणाम्, पूर्व्वाग्नेयीदक्षिणनैर्ऋतीपश्चिमावायव्योत्तरैशान्यूर्द्ध्वाधोरूपाणां दिशां, गणिर्श्वेषां देवानां गणदेवताभेदानां, क्रतुदक्षवसुसत्यकामकालध्वनिरोचकपुरूरवोमाद्रवसोरूपाणाम्, दशाश्वरथचन्द्राश्वानाञ्च दशत्वात्तथा शा०ति०। शक्तितत्त्वानि "निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुकला क्रमः। नादः शक्तिः सदापूर्वं शिवश्च प्रकृतेर्विदुः" इत्युक्तनिवृत्त्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा । नाडीनाम् इडापिङ्गलाद्युषुम्णासहितानाम् "गान्धारीहस्तिजिह्वाख्या यशस्विनी बुधा मता । अलम्बुषा कुहूः शङ्खिनी च ...

घस्र मातृकाः" इत्युक्तानां दशत्वात् तथा। भा० म०। पुरुषस्य नागादीनामधिदैवमधिभूत स्थितानां त्रिपथगामि नामात्मकरूपाणां दशत्वात्तथा "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति" श्रुतेस्तथात्वम्। गर्भमासानाम्, उपनिषदुद्देशेन उद्देशभव प्रावाप्यानाम् "नवाग्मनौति" एवमादीनां तद्विनेयानां तद्विक्षेपकात्वात् दशत्वात्तथा।

महाविद्या "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्ध विद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात् तथा। शास्त्रतः गारमातङ्गात्मनुष्यगोष्ठ विप्रोत्तमकन्या विप्रमहात्मसंज्ञकशूद्रगोपजपतया दशत्वात्तथात्वम्। पापानि "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्। पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्। एतानि दश पापानि" इत्युक्तानां दशत्वात्तथा। योगाङ्ग रूपो यम "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमार्जवम्। दया धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश" इत्युक्ताहिंसादीनां दशत्वात्तथा। नियम "तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम्। सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम्। दशैते नियमाः प्रोक्ताः" शा० ति० उक्ततपआदीनां दशत्वात् तथा। रूपककाव्यम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा। लास्याङ्गम् "गेयं पदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका। प्रच्छेदकान्त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम्। उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च। लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः" इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा। धर्मलक्षणम् "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" इत्युक्तधृत्यादीनां दशत्वात् तथा। पञ्चमूलद्वयम् "उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्" इत्युक्तानां दशत्वात्तथा। पञ्चमूले च "श्री.फला सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका। श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलमुदाहृतम्। शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका। गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः

कनिष्ठं पञ्चमूलकम् भा० प्र० परिभाषिते। तेन महत्क्षुद्रभेदात् पञ्चमूलस्य पञ्चात्मकत्वात् पञ्चमूलं दशकं इति भेदः। उपनिषद् "ईशाकेनकठ प्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः। ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश" इत्युक्तेशादीनां प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा। मन्त्रसंस्कार तन्त्रोक्तदशविधतया दशविधत्वात्तथा।

न्यायावयव ऊर्ध्वीकृते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां दशत्वात्तथा। यथा वात्स्यायनोक्ते तथा न्यायवार्त्तिके तद्भेदाः तद्विचारविमर्शोऽपि तथा। पङ्क्ति छन्दसः दशाक्षरपादत्वात् दशत्वे पङ्क्तिर्दशाक्षरा इत्यादि। बौद्धमतम् "दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानं प्रज्ञा बलानि च। उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा। वह्निकला "धूम्रार्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी। सुश्री सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि" इत्युक्तधूम्रार्चिरादीनां दशत्वात्तथा। योगभङ्ग "तिथ्यर्द्धैकगोमति यमकाद्याशाट-गतिगमक्षाः"। इत्येषा राशिगतौ योगाद्योगान्मूर्ये तु दश योगभङ्गाः ज्यो० उक्तयोगजातस्य दशाद्वाराणां दशत्वात्तथा। विनाशीचदिनम् "शुध्येद्विप्रो दशाहेन" मनूक्तौ विनाशीचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा। चतुर्दिक्संस्काराः गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनविवाहरूपतया दशत्वात्तथा। एकगुणसंस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशच्छब्दे उक्तचत्वारिंशत्त्वावबोधक इति भेदः। महापुराणलक्षणम् "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च। वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्! महदल्पव्यवस्थया" भाग० १२,७। महामोह दिव्यादिव्यशब्दादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्तथा। "दशविधो महामोहः" सां० का०।

देहस्थवायु प्राणादिपञ्चकसहितनागकूर्मधनञ्जयकृकलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा। वह्नि "भाजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा। धारकोबन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः। व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः" इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थाग्नीनां "तेजःकोटीपकश्चैव विभ्रमस्त्वभयोषणाः। आहवनीयोऽहवनीयो दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश पञ्च च" इति तत्रैवोक्तानां बाह्याग्नीनां वा दशत्वात्

णां। दिक्पालवाचकत्वात् ऐरावतादीनामष्टदिग्गजवाच-
दिग्वाचकपदस्य दशत्वात् तथा। मतान्तरे
सोमस्थाने ईशं पठन्ति तेन अश्वायमत्रापि भेदः।
दिग्वाचकत्वात् अङ्गुलिरूपत्वात् कराङ्गुलीनां विष्णु-
पादपद्मरूपस्य दशत्वात् तथा। दुर्गायाश्च तथा दशभुजत्वात्
तथा। मन्वादिषु च कथायामिति प्रसिद्धयोगविभाग-
परतापरत्वदशकत्वेन तद्रूपो दशत्वात् तथा।
सेवाया अपि दशविधत्वात् गाथास्वापि। श्रुतौ च
“नमो धर्माय प्रचेता च महो रुद्रादयो दिवि च। दर्शिताः
कीर्त्तिताः सर्वे” इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा। चतुरा-
ननस्य च युधिष्ठिरादिषु सेनाहितयत्रानुरूपतया इति दशत्वात्।
पूर्वगुण “एष एव सर्वगतो परमपरात्मकम्। एको-
गुणश्च क्षेत्रज्ञ देवो भूतगुणा गुणो” इत्युक्तरूपादीनां
दशत्वात् तथा।

एकादशबोधकाः कवि०क० एका दशत्वात् “अजैकपादहि-
र्बुध्न्यो विरूपाक्ष रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च
सुरेश्वरः। जयन्त एव दश शोक्ता अपराजितः”
इत्युक्तरुद्रादीनामेकादशत्वात् तथा। दुर्योधनसेनाना-
मेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा।

भा०व०उक्ताः। मध्यमे सोमभेदानां, तत्र सप्तमार्ग
वैकादशानामपि सम्बन्धिसत्यानां कर्मेन्द्रियाणां मनः-
प्राग्बुद्धीन्द्रियाणाञ्च एकादशत्वात् तथा।

इन्द्रियपरत्वे “वाग्मित्वं कवितावत्वं अवनाशिजयता
तथा। सुवचा कोपनत्वञ्च कर्मयोदावतं सन्दिग्धा” इत्युक्त
चाक्षिभ्यादीनामेकादशत्वात्तथा। “एकादशेन्द्रियवधा”
इति सा०। पूर्वफाल्गुनी तथा अश्वयुजे एकादशत्वात् तद-
भिमानिनः तथा। तैजसेषु च: इत्युक्तमिश्रवाद्दशरिमाण
स्वरूपं योगविभागपरत्वापरत्वेन एकादिरूपतया
एकादशत्वात् तथा। कार्योद्भवगुणः स्पर्शवतोरूपरस-
गन्धस्पर्शापाकजद्रवत्वस्नेहवेगसंस्कारपरिमाणस्थिति
स्थापकत्वकारणरूपत्वात् एकादशत्वबोधकः। अव्याप्य
वृत्तिगुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभाव-
नाशब्दविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा।

द्वादशबोधकाः कवि०क०उक्ता “धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः
सूर्य्य एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः।
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” विष्णु पु० उक्त-
धात्रादीनां, चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विन-
कार्त्तिकमार्गपौषमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृष

मिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां
राशीनां, तेषु सूर्यादिषु मासानामपि द्वादशत्वात् तथा।
कार्त्तिकादीनां तथैव तेषां नारायणकेशवादीनाम् अधि-
पत्ये दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा
शा०ति०। आदित्या नां विष्णुधर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम्।
तत्रैव १५प० “द्वादशादित्यमूर्त्तीनामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत्।
केशवाद्या क्रमादेते पञ्चमाणविधानतः। ललाटे
केशवं १ धाता, कुक्षौ नारायणं २ पुनः। अर्यमणा हृदि
मित्रे माधवं ३ कण्ठदेशतः। वरुणेन ४ च गोविन्द ४,
सुमद्रे विष्णुपार्श्वके। पत्र शुमा५ विष्णु ५ मनस्य भगेन ६
मधुसूदनम् ६। गण्डे विवस्वता ७ युक्तं त्रिविक्रम ७ मन०
मारम्। वामपार्श्वस्थिते ८ वामनाख्य ८ मयाश्रके।
पूष्णा ८ श्रीधरनामानं ९ गते पर्जन्य १० मयुतम्।
हृषीकेशाख्य १० पृष्ठे पद्मनाभ ११ तत्परम्। त्वष्टा ११
दामोदर १२ पदात् विष्णु १२ ककुदि न्यसेत् १२” इत्यु-
क्तानां द्वादशत्वात् तथा। भा०व०। जगती तस्या
द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा। नालतयरूपाधमाङ्ग तस्य द्वाद-
शाङ्गमाध्यायात् तथा।

नाटकीयसन्ध्यङ्गम् “उपक्षेप परिकर परिन्यासो
विलोभनम्। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि
भावना। उद्भेद करण भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे”
सा०द०उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा। बौद्धमतसिद्धायत-
नस् “अर्थानुपार्जने वस्तुनो द्वादशायतनानि वै।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वाद-
शायतनं बुधैः” इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा।
उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात्
तदधिपार्य्यमापि तथा। तुषित “प्राणापानसमानाश्च
उदानो व्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शो बुद्धिर्मन-
स्तथा। द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे”
इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकतापानतया। जटाधरमते
“षट्त्रिंशत्तुषिताः स्मृताः” इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेदः।
क्षत्रियाणां शौचदिनम् “द्वादशाहेन भूमिपः” इति मनूक्ते-
स्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा। साध्य “मनोमन्ता
तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान्। विनिर्भयो नयश्चैव
दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याता साध्या
द्वादश पौर्विकाः” इत्युक्तमनआदिगणदेवात्मकः द्वादश-
त्वात्तथा। सूर्य्यकला “तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि

ज्योतिर्मो रविः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा' शा०ति० उक्तसवित्रादीनां द्वादशत्वात् तथा मासम् 'पानम' दानमापूर्व मार्कण्ड नामवेदाद माघिक द्वादशाब्दीकपर्दैव मार्कण्डेयजम् । गणानामपि विश्वामीयाग्न्याम्ब्येकादशैव च । द्वादशस्तु गणानाञ्च सर्वेषामधमं स्मृतम्"। पुराणोक्तगणमध्ये सा द्वादशत्वात्तथा

१३ त्रयोदशसंख्याबोधकाः । कवि०क० उक्ता ताम्बूलगुण ताम्बूलगते वक्ष्यमाणत्रयोदशविधत्वात्तथा । भा० न० । मणिद्वीप अर्द्धमोकपटलाधोभोकप्रकरणत्रयोदशद्वीपसत्त्वयोगात्तथा । अतिच्छन्दः गायत्र्यादिवैदिकच्छन्द सप्तकातिक्रान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशाक्षरपादतया तथा । प्रतिपदाद्य "विशाय परिवर्जय विधत तापन तथा । मर्म मर्मस्थितिर्वै तथा प्रगमन पुन । विरोधच प्रतिपुत्रे तथा स्यात् पर्युपासनम् । पुष्प यज्ञद्युपवासोवर्जनमहार इत्यपि" मा०द० उक्तविवादादीनां तथात्वात्तथा । गर्भाङ्ग "अमृताहरण मार्गोदयपोटाहरणे मम । समयश्चानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च । तोटकाधिवलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा" तन्नोक्तामृताहरणादीनां तथात्वात्तथा । विमर्शाङ्गम् "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायोद्रव स्मृतिः । शक्ति प्रसङ्ग खेदश्च प्रतिषेधोविरोधनम् । प्ररोचना विमर्शे स्यादादानञ्च छादन तथा" सा० द० उक्तापवादादीनां त्रयोदशत्वात्तथा । एकादशाह तस्य राशिचक्रे त्रयोदशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपतिमकरोऽपि तथा । करण "करणं त्रयोदशविधम्" सा०का० उक्तज्ञानकर्मेन्द्रियद्वयकमनोबुद्ध्यहङ्काररूप त्रयोदशत्वात्तथा ।

चतुर्दशसंख्याबोधका कवि०क० उक्ता । विद्या "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपा मनु "स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽसौ स्वारोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः । षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम्" शि०शि० उक्तानां "सावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिकस्तथा । धर्मसावर्णि रुद्रपुत्रौ रौच्यश्च भौत्यक" पुराणोक्तानां च चतुर्दशत्वात्तथा । इन्द्र इन्द्रशब्दे मन्वन्तरभेदे उक्तनामयुक्त , भुवनम् भूरादिसप्तकातलादिसप्तकरूप भुवनतारकयोगतारा च चतुर्दशत्वात् तथा । एव यममूर्त्ति यमधर्मराजमृत्युमन्तक "वैवस्वतकालसर्वभूतक्षयोदुम्बरदध्ननीलपरमेष्ठिवृकोदरचित्रचित्रगुप्तात्मिका चतुर्दशत्वात्तथा । सिद्धिगुण: इच्छमसञ्च अणिमलघिमापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगग स्नेहस्वात्मक, अन्यगुण गन्धरूपरसस्पर्शशब्दद्रवत्वगुरुत्वात्मक, आत्मगुणाश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारादिमात्र एकत्वसंयोगविभागधर्माधर्मात्मक चतुर्दशत्वात्तथा । विद्या तन्त्रशास्त्रोक्त चतुर्दशत्वात्तथा तद्भेदात्तदधिपतयोऽपि तथा । शक्रो तत्पादपूरणकरपादकत्वात तथा । मौलिस्थानमन्त्रवाद्यमोदकम् तच्च तथा चतुर्दशात्मकमाता । निर्वेदवाङ्मयम् । 'अग्निर्विरोधो वचनं निर्णय परिभाषणम् । कृति प्रवादश्चाभ्यमतोऽप्युपगूहनम् । मार्दवं पूर्वभावश्च वाक्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति सन्धौ चतुर्दशाङ्गानि नाम" सा०द० उक्तग्रथनादीनां चतुर्दशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधक विशेष्यशब्दाश्च चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथि उभयपक्षीयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा । चन्द्रमासामावास्या सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वक्षतिः । स्वातिनक्षत्र' तत्पक्षके पञ्चदशत्वात् तद्भेदात् तदधिपपवनोऽपि तथा अतिशक्वरी तथा पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा । वैश्रवोपाह "वैश्व पञ्चदशाहेन" इत्युक्ते वाद्यागीयस्य पञ्चदशाहव्यापकत्वात्तथा । यज्ञमान तस्य पञ्चदशतिथिरूपत्वात् तथा । काशीयन्त्रकोष "तिपञ्चारे पीठे" इत्युक्ते सा पञ्चदशत्वात्तथा ।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्दुकला "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः" शा०ति० उक्तामृतादिरूपा, अथवा षष्ठे वक्ष्यमाणा दिशादिरूपा महाकला च षोडशत्वात् तथा । स्वरवर्ण तन्त्रमते अकारादिविसर्गान्तक षोडशत्वात तथा । शिक्षामते "स्वरा विंशतिरेकश्च" इत्युक्ते एकविंशतित्वमिति भेदः । अष्टि षोडशाक्षरपादत्वात् तथा । विशाखा राशिचक्रे तस्या षोडशत्वात् तथा । तद्भेदात् तदधिपौ इन्द्राग्नी अपि तथा । तत्त्वज्ञानोपयोगितया ज्ञातव्यपदार्थ "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थान रूप गौतमोक्त षोडशत्वात्तथा । प्रेतश्राद्धम् आद्यद्वादशमासिकत्रैपक्षिकद्वयसपिण्डीकरणरूप षोडशत्वात्तथा । अथ षोडशराशिके प्रथिरूमहत्तादिरूपः षोड

त्वात्तथा। ते च यथा "मरुत्त, १ सुहोत्र २ पौरवोऽङ्ग ३ शैबोशीनरः शिबि ४ दाशरथिराम ५ भगीरथ ६ ऐलविल-दिलीप ७, यौवनाश्वो मान्धाता ८, नाहुषययाति ९ नाभागोऽम्बरीष १० शशबिन्दु ११, गय १२ साङ्कृतिः रन्तिदेव १३, दौष्मन्तिर्भरत १४, वैन्य १५, जामदग्न्यो-राम १६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः। तत्त्वान्तरानुपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकार एकादशे-न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन षोडशत्वात्तथा। "षोडशकस्तु विकारः" सां०का०।

१७ सप्तदशसंख्याबोधकः। अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदश-त्वात् तथा तद्भेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा। अत्यष्टिः सप्त-दशाक्षरपादत्वात् तथा। लिङ्गदेहावयवः "पञ्चप्राणमनोबुद्धि-दशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोग-साधनम्" इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः। सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः "स सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र संशयः"। "सप्तदशैकं लिङ्गम्" सा०सू०।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकः कवि० क० सप्त द्वीपाः महाद्वीपाः जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा। "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघु "नवद्वयद्वीपपृथग्-जयश्रियामिति" नैष०। विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगान्धर्वार्थ-शास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा। महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मादिरूपम् अष्टादशत्वात् तथा। स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा। धान्यम् अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयवादिरूपम् तथा। महा-लक्ष्मीभुजा तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा। ज्येष्ठा राशि-चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि तथा। धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा। विवाद अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितर्णादानादीनामष्टादश-त्वात्तथा। कुशण्डिसंस्काराः "अष्टादश स्युः संस्काराः कुशण्डीनां तन्त्रमोदिताः। बीजेन मूलमन्त्रेण अस्त्रेण प्रोक्षणं मतम्। तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं स्मृतम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ तन्मन्त्रेण प्रपूरणम्। समीकरणं मन्त्रेण सेचनं वर्म्मणा मतम्। कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्म-मन्त्रेण मार्जनम्। विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्त-रम्। त्रिसूत्रीकरणं पश्चाद्धृदयेनार्च्चनं मतम्। अस्त्रेण वज्रीकरणं हुंमन्त्रेण कुशैः शुभे। चतुष्पथं तनुत्रेण तनुत्राणेनाक्षपाटनम्" शा० ति०। उक्तानामष्टादशत्वात्तथा। भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी बाह्लिकी द्राविडी आभीरी चाण्डाली शाबरी पैशाची प्राकृता चेति सा०द०। उक्तानां षोडशानां राक्षसीभाषात्त्याः सहितानामष्टादश-त्वात् तथा "अष्टादशभाषावारविलासिनी" सा०द०। व्यसनम् "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथा-ट्या च कामजो दशको गणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा। भारत-पर्व्व तेषामष्टादशत्वात्तथा।

१९ ऊनविंशतिबोधकः। धर्मशास्त्रकारकः "मन्वत्रिविष्णुहा-रीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्त्ताः का-त्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौत-मौ। शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" इत्युक्त-मन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा। मूलनक्षत्रम् तस्य राशिचक्रे ऊनविंशतितमत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिप-निर्ऋतिरपि तथा। अतिधृतिस्तस्या ऊनविंशत्यक्षरपादत्वा-त्तथा। अभिजिन्नाम तस्या उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड-श्रवणचतुर्दण्डरूपतयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानाम्, नखानाम्, अङ्गुलीनां च हस्तपादयोस्तावन्मितत्वात् तथा। पूर्वाषाढा राशिचक्रे तस्या विंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपजलमपि तथा। छन्दोरूपा कृतिस्तस्या विंशत्यक्षरपादत्वात्। शनेस्तुला-वाङ्गांशे सेवे नीचांश तथा। तत्र तस्य विंशांशे एव परमोच्चांशत्वो ज्यो० उक्तत्वात्। ताजकोक्तपञ्चोच्चबलम् "त्रिंशत्स्वभे विंशतिरत्रभे स्वे" नी० क० उक्ते-स्तस्य विंशतितमत्वात्तथा।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकः। परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकवि-शतिमितत्वात् तथा। उत्तराषाढा तस्या ऋक्षचक्रे एक-विंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपविश्वोऽपि तथा। छन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्या एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। मूर्च्छना "मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः" भरतोक्ते सप्तस्वराणाम् आरोहावरोहक्रमरूपैस्तत्त्वात् एकविंशतिरूपतया तथा। स्वरवर्णे "स्वरा विंशतिरेकश्चेति" शिक्षोक्तेस्तन्मते स्वराणा तदुसंख्यत्वात्तथा।

२२ द्वाविंशतिसंख्याबोधका। श्रवणा तस्या नक्षत्रचक्रे द्वाविंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपहरेरपि तथा। धृतिस्तस्याद्वाविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। निग्रहस्थानम् "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च" गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनां द्वाविंशतित्वात् तथा।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधका। धनिष्ठा तस्या नक्षत्रचक्रे त्रयोविंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपवसुरपि तथा। विकृतिस्तस्या त्रयोविंशत्यक्षरपादत्वात् तथा।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधका। तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतुर्विंशतित्वात् तथा। पुरुषसहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंशतित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति भेदः। गायत्र्यक्षरम् तस्याः षडक्षरपादत्वाच्चतुष्पादत्वात्तथासंख्यायोगात् तथात्वम्। जिनः ऋषभाजितसम्भवाभिनन्दनसुमतिपद्मप्रभसुपार्श्वचन्द्रप्रभसुविधिशीतलश्रेयांसवासुपूज्यविमलानन्ततीर्थकृद्धर्मशान्तिकुन्थ्वरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमिपार्श्ववीराख्यचतुर्विंशतित्वात् तथा। व्याक्रान्तिश्च सि० शि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा। शतभिषा तस्याराशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपवरुणोऽपि। समततारासमुदायपरत्वे शततमस्येति भेदः। संकृतिस्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरपादत्वात्तथात्वम्। जातिः न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा। सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः" इति। वैशेषिकोक्ताः द्रव्याश्रिताः गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकाः। अन्यार्थपरत्वे त्रिंशादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक्। विष्णुमूर्त्तिः शङ्खचक्रगदापद्मानां दक्षवामकरेषु विन्यासविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा। तच्च मूर्त्तिभेदो ध्यानशब्दे वक्ष्यते।

२५ पञ्चविंशतिसंख्याबोधका "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सा० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादिपञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा। "पञ्च पञ्चजना" इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता। शा० भा० तु तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्व्वासुररक्षआदीनां पञ्चप्राणादीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम्। पूर्व्वभाद्रपदा तस्याराशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपः अजैकपादपि तथा। उत्कृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। स्पर्शः कादिमावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात् तथा। "स्पर्शानां पञ्चविंशतिः" शिक्षा।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधका तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्यादिरूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा। उत्तरभाद्रपदा तस्याराशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तदभेदात् तदधिपाहिर्बुध्नोऽपि तथा। संकृतिस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा।

२७ सप्तविंशतिः। नक्षत्रम् उडुचक्रशब्दे दर्शितराशिचक्रस्याश्विन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा। रेवती तस्या राशिचक्रे सप्तविंशत्वात्तथा। शुक्रस्य मीने तुङ्गं कन्यायां नीचं च तथा।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधका साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंशत्वात्तथा। सात्त्विकभावालङ्कारः "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता। औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः। लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः। विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्। हसितं चकितं केलिरित्यष्टाविंशतिसंख्यकाः" सा० द० उक्तदशस्वभावजभावसहितशोभादीनामष्टानामष्टाविंशतित्वात्तथा।

३२ द्वात्रिंशत्संख्याबोधकाः दन्ताः तस्य नरमुखे द्वात्रिंशत्संख्यकत्वात्तथा। भगवदपराधः अपराधशब्दे २११पृ० दर्शितानां यानगमनादीनां चलितपिष्टान्नभोजनादीनां द्वात्रिंशत्त्वात्तथा।

३३ त्रयस्त्रिंशत्संख्याबोधकः। नाट्यालङ्कारः "आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः। उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः। आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ। उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम्। प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम्। उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम्। प्रवर्त्तनाख्यान

युक्तिग्रहणपर्यायोपपदेशनम्" सा० द० उक्तानां वीरादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसताऽमर्षनिद्रावहित्था । औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधका । रागिणी "रागाः षट्त्रिंशच्च भार्य्या इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्य्याणां तत्संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीशब्दे तासां वक्ष्यन्ते । नाटकलक्षणम् सा०द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः । निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च । दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा । विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्य्ययौ । दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणा तथा । पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यम् संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् । लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा ।

३८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधका सोमसूर्य्याग्निकला "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां सोमषोडशकलासूर्य्यद्वादशकलावह्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा ।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधक । तान "चत्वारिंशत्ततानता" इति भरतोक्तेः ततशब्दवाच्यतानानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

४९ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधक । अनिल अनिलशब्दे दर्शितोनपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा ।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः । मातृकालिपि तस्या तन्त्रमते पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा । "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तेत्यादि" शा० ति० ।

५१ एकपञ्चाशत्संख्याबोधक महापीठ महापीठशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां महापीठविशेषाणां तत्संख्यकत्वात्तथा ।

६४ संख्याबोधका । वर्ण शिक्षामते "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तेस्तथा । कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा ।

महादेवीपीठम् "मायामरुस्थलमागधानगमहालक्ष्मीचरित्रा भृगुच्छायाच्छत्रहिरण्यहाटासिनमहेन्द्रोड्डीशचन्द्रपुरम् । पद्मा क्षीरकमङ्कनेश्वरपट्टेश्चन्द्रपूः श्रीगिरिः कोल्लापुरक पूर्णं पर्व्वतकुरुक्षेत्रं कलिङ्गमुद्राः । काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमलयगिरिश्वरैकारकनुभूतदेवीकोट्टाम्रातकजालन्धरसुरभिसणीयाद्रिकायाप्रयागाः । त्रिस्रोतः काककोट्योज्जयिनिमधुरा कोशलाकान्यकुब्जौ ह्यर्बुदाराट्टहासो विरजहृष्ट तत क्षुरिकाम राजगेहम् । नैपालं पुण्ड्रवर्द्धनं मालवपारसीकामरूपकेदाराः । विन्ध्यमहामठगोस्तिकस्तिहाम्नीपीठमरुदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्यकत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्याबोधका पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेस्तथा । रावणहस्ताङ्गुलि तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकबाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम् । इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा ।

१००० सहस्रबोधका । इन्द्रनेत्रं तस्य सहस्रनेत्रतया तन्नेत्राणां सहस्रत्वेन तथा । विराट्पुरुषचक्षुः तत्पादतद्बाहुतन्मूर्द्धा च तथा । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतिः । कार्त्तवीर्य्यार्जुनबाहु बाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा । अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्रशीर्षतया तथा । गङ्गास्रोतोमुखम् सगरवंशसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः प्रवहणात्तथात्वम् । सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा ।

१०००० अयुतसंख्याबोधक रामराज्यकाल "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा ।

अत्रेदं बोध्यम् । शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यद्यत्संख्यकतया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः । तेषु दिङ्मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि उक्तताद्युक्तभेदयुक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्यार्थकत्वं कल्पनीयम् । शब्दार्थयोरभेदाच्च कचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता कचिच्चार्थस्यैव तत्तत्संख्यायोगउक्तः तेनैव तत्तदर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता उन्नेया । इयांस्तु विशेषः समुदायवर्त्तिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण बहुसंख्यान्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यथा "रामोऽग्निर्वेदैर्नवधिस्तु मैत्रैरित्यादौ" रामशब्दस्य त्रित्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अग्निवेदैरित्यादौ बहुत्वबोधकयोः बहुवचनान्तता । एवमन्यत्रापि । उक्तशब्दानां कचित्संख्यापरत्वम् कचित्संख्येयपरत्वम्

क्वचिच्च पूरणार्थेऽपि यथा "दिग्भिर्गुणैरष्टयमैर्यथैकं यशोभिरंशै नेखसम्मितैश्च" मी०क०दिगादिशब्दानां दशमा-र्थत्वेऽपि तत्सङ्ख्यापूरणे प्रयोगः। एवं "युष्माकन्तो क्रतभूतानि वयम् भी चतु-र्व्यपरत्वम्। एवं "युष्माकन्तो क्रतभूतानि वयम्भी चतु-न्नयो" इत्यादौ युष्मास्मिप्रकृतीनां तत्तत्सङ्ख्यापूरणे द्वितीयादिपरत्वम्। अत्र च ये शब्दा एकार्थकपर्याय शब्दा अपि तत्तत्सङ्ख्याबोधकाः इति।

एकादेश पु० कर्म०। पाणिन्युक्ते उभयस्थानिकभवे एकस्मिन्नादेशे। एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सु-रशब्दस्य अन्त्याकारस्य अरिशब्दादिभूताकारस्य चेत्युभयोः स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि। "एका-देश उदात्तेनोदात्तः" पा०।

एकादून(न्न)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः। एक+न+आदुक् दस्य वा न। १एकोनविंशतिसङ्ख्यायां, २तद्युक्ते च एवमेका(दून)त्रिंशत् यदादयः।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोऽस्याः अमरस्य भ०। यशो-दायां दुर्गायां सा च यशोदागर्भसम्भूता प्रजा-पतेरगजाता। तयोक्तं हरिव०१८०अ०यथा "नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा। तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा। देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्" इत्युपक्रम्य "वसुदेवस्तु सङ्गृह्य दारकं क्षिप्रमेव च। यशोदायागृहं रात्रौ विवेश सुत-वत्सलः। यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम्। प्रगृह्य दारिकां तान्तु देवकीशयने न्यसत्। परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः। वसुदेव कृता-र्थो वै निर्जगाम निवेशनात्। उग्रसेनसुतायाथ कंसाया-नकदुन्दुभिः। निवेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम्। तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसोरक्षिभिः सह वेगितः। आजगाम त्वरद्द्वारं वसुदेवस्य वीर्य्यवान्। स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत्। दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्ज्जयन्। ततो हाहाकृता सर्व्वा देवकीभवने स्त्रि-यः। उवाच देवकी दीना बाष्पविक्लवया गिरा। दारिका जातेति कंसं समभियाचती। श्रीमन्तो मे हता सप्त पुत्रा भ्रातः त्वया विभो। दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे। दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामकृष्यत मुदा युतः। हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा व्यपासृतः। सा गर्भशयन-क्लिष्टाङ्गी गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्द्धजा। कंसस्य पुरतोन्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा। पादे तां गृह्य सुतरां समाविध्यावधूय च। उद्यम्य सा तेन वेगेन शिलायां समपोथयत्। सा अभूता शिला-

पृष्ठे निष्पिष्टा दिव्यरूपता। हित्वा गर्भतनुं सा तु स-हसा मुक्तमूर्द्धजा। जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्रगनुलेप-ना। कन्यैव चाभवत् सा तु दिव्या देवैरभिष्टुता। नील-पीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी। रथविस्तीर्णजघना च-न्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा। विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा। पयोधरस्तनवती सन्ध्येव सपयोधरा। सा वै निशितमोघने सर्व्वभूतगणाकुले। नृत्यन्ती हसती चैव विपरीतेन भस्मसति। विहायसि गता रौद्री पपौ पानमनुत्तमम्। जहास च म-हाहासं कंसञ्च रुषिताऽब्रवीत्। कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया। सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपो-थिता। तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा। पाट-यित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम्। एवमुक्त्वा वचो घो-रं सा यथेष्टेन वर्त्मना। खं सा देवालयं देवी सगणा वि-चचार ह। सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसङ्घनि पूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा। विद्धि चैनाम-थोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः। एकानंशां योगकन्यां र-क्षार्थं केशवस्य च। तां वै सर्व्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः। देववद्दिव्यवपुषा कृष्णः संरक्षितो यया। तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः"। "सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसङ्घनि पूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना वै वसुदेवाज्ञया तदा। एकानंशा तु यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि। योगकन्या दुराधर्षाम्" इति च। जटाधृत० मूर्त्तिभङ्गे "एकानंशा कार्य्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये"।

एकानुदिष्ट त्रि० एकमनु दिष्टम् "सुप्सुपा" पा०। एकोद्दिष्टे इत्यन्ये। "यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति। विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्" मनु।

एकान्त त्रि०एकः अन्तः निश्चयः शोभा वा। १अत्यन्ते अ-तिशये "तेजःपथा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघ। "भक्तुम्भेनैकान्तमनोविनोदिनम्" नै०। क्रियाविशेषणत्वे नात्र न०। "एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानाम्" रघु०। "नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः" गीता। तद्वति २इष्ये त्रि०। "एकान्तपादपमनक्षतिहारम्" रघु। "एका-न्तमितस्य कदलीविशेषाः" कुमा०। एक एवान्तो यत्र। निर्जने ३रहसि। "तस्माद्ध्यान्ते कृष्णध्यानः" "वासे मधूनां कलहे-यमेकान्ते कर्त्तव्या" ज्यो०त०। "वासे मधूनां कलहे-भवेद्विवार्त्ता द्वयोरपि। तस्मादेकान्तवासाय चिन्त-येत् निलयं तु, पुरा०। ततः तसिल्। एकान्ततस् एका

न्ते च्याद्यर्थे। "दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्" सां॰का॰। तत्र भवः ठञ्। ऐकान्तिक एकान्तभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरनुपातायैव कल्पते" पुरा॰। एक एवान्तः स्वभावो यस्य। एकरूपताप्राप्ते त्रि॰। "विश्वोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः। स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्द्धं यया पुंसा प्रतिष्ठिता" भाग॰ ६,१८,२२।

एकान्तत्यागवाद पु॰ वस्तुनः एकान्ततां एकस्वरूपता अस्तीत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादको वादः। अर्हद्विशेषोक्तवादभेदे। स च वादः अर्हच्छब्दे स्याद्वाद प्रकरणे ३८६ पृ॰ दर्शितः।

एकान्तदुःषमा स्त्री दुष्टा समा वर्षो दुःषमा सुषमा॰ षत्वम् एकान्त दुःषमा २त॰। बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच॰। यथा "कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः। सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते। अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्। तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः। सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटयः। सुषमदुःषमा ते द्वे दुःषमसुषमा पुनः। सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता। अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात्। एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः। प्रथमारत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः। त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्राया स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः। कल्पद्रुफलसन्तुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः। पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः। पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः। षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः। पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि"।

एकान्तर त्रि॰ एकमन्तरं व्यवधानम्। १एकव्यवधाने "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" मनुः। यत्र॰। २एकान्तरवर्त्तिनि त्रि॰। "एकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः। एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे ३व्रतभेदे न॰ एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ज्वरभेदे पु॰।

एकान्तसुषमा स्त्री॰ सुषमा वर्षं सुषमा सुषमादि॰ षत्वम् २त॰। बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःषमाशब्दे विवृतिः।

एकान्तिन् त्रि॰ एकान्तमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। १अतिशययुक्ते एकान्तः एकस्वरूप उपास्यत्वेनास्त्यस्य इनि। स्त्रियां ङीप्। २भगवद्भक्तविशेषे त्रि॰। "एकान्तेनासतो विष्णुर्यस्मादेवं परायणः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः" गरुडपु॰ १३१।

एकान्न त्रि॰ एककालमेवान्नं भक्ष्यं यत्र। १एककालिकभक्ष्ये एकभक्तरूपे व्रते कर्म्म॰। २एकमात्रभक्ष्ये अन्ने न॰। "अश्नन् यत्राश्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः। टङ्काक्षं पूरणञ्चैव पूकपिण्डीश्च वर्जयेत्" काशी॰। "भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती" मनुः। "क्रोशा सम्या प्राप्य स्वगृहमेकान्नमशनमेकरात्रं त्रिरात्रं वा भोक्तव्यमिति" शु॰त॰ स्मृतिः। एकस्मिन् स्थाने पचनीयमन्नं यस्य। अविभक्ते भ्रात्रादौ "एकान्नवर्त्तिनाञ्चैव एकोद्दिष्टं न पार्वणम्। एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे" बृह॰

एकायन त्रि॰ एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य। १विषयान्तरव्यावृत्तचित्ते एकाग्रमनस्के २एकावलम्बने च। "तानि वा एतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पप्रतिष्ठितानि" छा॰उ॰। एकमयनमवलम्बनीयं यस्य। ३एकावलम्बनीये त्रि॰। "एवमेकायनं धर्म्ममाहुर्वेदविदो जनाः" भा॰शा॰ ७८७२ श्लो॰। एकस्यायनं गतिर्यत्र। ४एकमात्रगमनयोग्ये त्रि॰ "भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः। दिव्यरूपं करोधाय मार्गं भीमस्य वारणात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः। आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थम्" भा॰व॰ १४६अ॰। कर्म्म॰। ५एकस्थाने न॰। "यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्" भा॰ अनु॰ ५२२श्लो॰।

एकार्थ पु॰ एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा। एकस्मिन् १प्रयोजने २अभिधेये ३पदार्थे च। "वर्णाः पद प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" सा॰द॰। बहु॰। ४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थक एकशब्दोपस्थापितार्थकः। ५एकप्रयोजनयुक्ते त्रि॰। अभूततद्भावे च्वि+भू–घञ्। एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु॰ "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः" इति भर्त्तृहरिः। कर्त्तरि क्त। एकार्थीभूत परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च "एकार्थमनेकशब्दं वाक्यम्" निरु॰। वै॰मते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्डवाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।

ब्राह्मणपर्यायता नास्ति क्वचित् ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इति "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति च" हरिः।

एकावली स्त्री एका अद्वितीया आवली माला मणिश्रेणी। (एकनर) हारभेदे, सा०द० उक्तेऽर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० विवृतिः।

एकाब्दा स्त्री एकः अब्दो वयोमानं यस्याः। १एकहायन्यां स्त्रीगव्याम्। "एकाब्दा त्वेकहायनी" अमरः। २एकवर्षयुक्ते त्रि०। एकवर्षादयोऽप्यत्र। "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते" स्मृतिः। एकहायनोऽप्यत्र हायनस्य वयोवाचित्वे तु सङ्ख्यापूर्वकत्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः। "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति" श्रुतिः।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र। गृहारम्भप्रवेशादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तादृक्कोष्ठके वास्तुमण्डलभेदे। तत्र मण्डले तिर्य्यगूर्द्ध्वाभिर्दशभीरेखाभिः एकाशीतिकोष्ठात्मकं गृहारम्भाद्यर्थे वास्तुयागे लेख्यम् यथाह देवीपु०। "प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे" तल्लेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य। १अनन्यगतिके। २एकाधारवृत्तौ ३वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः। "संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादिकास्तथा। द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः। अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः" भाषा० दर्शिता। एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्वमेकपृथक्त्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वस्नेहसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां प्रत्येकस्य एकैकवृत्तित्वात् संयोगादीनान्तु एकैकस्यैव द्विवृत्तित्वमिति न तथात्वम्। एकाधिकरणादयोऽप्यत्र। कर्म०। ४एकस्मिन् आधारे पु० "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता" भाषा०।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका। १माघकृष्णाष्टम्याम् २तत्कर्त्तव्ये श्राद्धे च। अष्टकानां तासु कर्त्तव्यश्राद्धानां च त्रित्वेऽपि आ०श्रौ०सू० "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेति" एकस्या अपि कर्त्तव्यतया विधानात्तथा। सा च मध्यत्वेन माघकृष्णाष्टमी ग्राह्या। अत एव "गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा" कात्या०१२,1,2, सू० व्या० "एकाष्टका नाम माघस्य कृष्णाष्टमी प्रसिद्धा" कर्कोक्तम्। ३तदभिमानिदेव्यां शच्याम् "एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्। तेन देवा असहन्त शत्रून् हन्तासुराणामभवच्छचीभिः" सा०ब्रा०२प्र०५ख०। शचीभिरित्यत्र शचीपतिरिति" अथ०३,१०,१२,पाठः। "एकाष्टके! सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम्" अथ०३,१०,५

एकाष्ठील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् लाति ला क पृषो० अस्य ष्ठो दीर्घश्च। वकवृक्षे अमरः पाठायां स्त्री। (आकनादी) राजनि०।

एकाह पु० एकमहः टच्समा० एकपदोत्तरत्वात् नाह्नादेशः। "अह्राह्ना पुंसि" पा० पुंस्त्वम्। १एकस्मिन् दिवसे "एकाहेनैव निर्वपेत्" अष्ट०स्मृतिः "सन्ध्यचारिण्येकाह" मनुः। "अश्वस्यैकाहगमः" पा०। उपचारात्। २एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे च। "उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः" आश्व० ९,१,१। "उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिभूतः उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकानि एतेभ्य एव सात्विकेभ्योऽहोभ्योऽहीनैकाहा व्याख्यायन्त इत्युक्तम् इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचार्य्येण 'उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा' इत्युक्तम्। तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृतिर्येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः। प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिरिति सिद्धम्" नारा०। "अनतिदेशे त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणत्वेन सर्वेषामेकाहानाम्" ९,1,२।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम–कर्म्मणि घञ्। एकाहगम्ये देशे "अश्वस्यैकाहगमः" पा०।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः। एकस्मिन् दिने सकृद्भोजने "एकाहारस्तथा (विधवया) कार्यो न द्वितीयः कथञ्चन" शु०त०पुरा०। "मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तम्" इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककालमात्रभोजनं तया विहितम्। एकाहारे च परिदृष्टस्यैव आहारस्य रागप्राप्ते न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपादनात्। एक आहारो यस्य। एकस्मिन्नह्नि सकृद्भोजिनि त्रि० "प्रोष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः" भा० अनु०१०६अ०।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे च्वि कृ–भावे ल्युट्। अनेकधान्यादेः राशीकरणेन एकतापादने। कर्म्मणि क्त।

एकीकृत तथापादिते धान्यादौ त्रि० एकी+भू-घञ्। एकीभाव अनेकधान्यादे राशितापादनरूपे व्यापारे पु०। कर्त्तरि क्त। एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ। कृ-ल्यप्। एकीकृत्य तथापाद्य कृत्वेत्यर्थे अव्य० भू-ल्यप्। एकीभूय एकत्वं प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

एकीय त्रि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ। १एकपक्षभवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च।

एकेक्षण पु० एकमीक्षणं यस्य। १काके २एकचक्षुर्युतमात्रे काणे त्रि०। ३शुक्राचार्य्ये पु०। बलिना वामनाय दीयमानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधता शुक्रेण घचनमनादृत्य तद्दानाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य दानार्थगृहीतजलपात्रद्वारं सूक्ष्ममूर्त्या प्रविश्य बद्धस्तस्य छलं बुद्ध्वा जलद्वारावरणनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तत्काणत्वादेकनेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया।

एकैक त्रि० सुबन्तस्य एकस्य वीप्सायां द्वित्वम् "एकं बहुव्रीहिवत्" पा० द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोलुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनः सुप्। स्त्रियां टाप्। एकैका आहुतिः। "न बहुव्रीहौ" पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः मुख्यबहुव्रीहिपरस्तेन एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्व्वनामकार्य्यम्। "दश दश वा एकैकस्मिन् मासाः" श०ब्रा० ८,१,१,२। ततः कारकार्थे शस्। एकैकशस् कारकरूपप्रत्येके अव्य०। "एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये" प्रा०त० विश्वा० "ब्राह्मणस्य चतुर्णां यत् प्रमाणं समासतः। एकैकशोयुगानां तु क्रमशस्तान् निबोधत" मनु०। स्वार्थे यत्। एकैकश्य तदर्थे न० "एकैकश्येनानुपूर्व्या भूत्वा भूत्वेह जायते" भा०७,१५,४२ "एकैकश्यं तदा योधा धार्त्तराष्ट्रस्य भारत। पर्य्यवर्त्तन्त गन्धर्व्वैर्दश भिर्दशभिः सह" भा०व०। २४०। नीलकण्ठेन "एकैकस्येति पठित्वा एकैकमिति व्याख्यातम्" एकैकयोः भावः यत्। एकैकश्य "एकैकराधिभवने "एकैकश्येन यथानुपूर्व्यम्" भाग०५ १,२५।

एकैषिका स्त्री नित्यकर्म्मधा०। (व्याकनादी) इत्ये रक्तमाला। "एकैषिकाजमन्दौ च प्रक्षेपे संप्रयोजयेत्"। "एकैषिकालेह सहतमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं संग्राभिहरम्बम्" इति च सुश्रु०। कश्चित् रक्तमालायाम् एकोषिकेतिपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तादृशशब्दोऽलिखित।

एकोक्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः। उभयपदार्थविषयिण्यामेकस्यां शक्तौ। यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु चन्द्रपदादिवत् प्रत्येकपदार्थबोधः इत्याकरे दृश्यम्। एवं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" गौ० सू० जात्यादीनामेकशक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः।

एकोत्तर त्रि० एकैकमुत्तरं यत्र वृत्तौ सप्तच्छदवत् सङ्ख्याशब्दस्य वीप्सार्थता। एकैकाधिके। "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ताभाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०। "सर्गादौ तु यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्। सृज्यत्येकोत्तरगुणास्तथादत्ते भवन्नपि"। "तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च" इति च याज्ञ०। "यथाव व्यमेकोत्तरपरिवृद्धा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः" सुश्रु०। एकाधिकादयोऽप्यत्र त्रि०।

एकोदक पुस्त्री एकं समानमुदकं यस्य। समानोदके सप्तमपुरुषादूर्द्ध्वं चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्ते गोत्रजे "समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात्" इत्युक्तेस्तत्पर्य्यन्तानामेकोदकत्वम्। "जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते" मनु०।

एकोदर पु० एकं समानमुदरं गर्भस्थानं यस्य। समानोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप्। कर्म्म०। २समाने उदरे न०। "एकोदरप्रसूतानाम्" स्मृतिः।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेत उद्दिष्टोयत्र। प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिकं श्रा०त० निरूपितं यथा। गोभिलः। "अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने, अभिरम्यतामिति विसर्गे, अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति"। अथेत्यनेनैकोद्दिष्टस्य पार्व्वणानन्तर्य्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं सूचयति। अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्म्मप्राप्त्याशङ्कमादिप्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात्। एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। अतएव प्रतिसंवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्। अतार्थ्यैकाद्दिष्टवदुपलक्षितपवित्रव्याप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानमधार्थकत्वात् तदप्यैकदत्वपरम्।

आश्वलायनगृह्यसूत्रे "वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति गोभिलसूत्रे पवित्रकरण दर्शनात् । अत्र सामान्यं सर्वमेवमिति निषेधो पौ-र्णमास्यादावेकोद्दिष्टे सर्वंकामिन प्रयोजनस्यास्य स्वाहाकारो दितं स्वधाकारस्य निषिद्धत्वात् नान्यथाकरणमपि पितृपदादिनामादेशश्च पितृपाद्यावाहनमिति । अतएव पितृपाद्यावाहनमिदं योगिकोद्दिष्टे इव । कदाचो कल्पविधानेन कृतदैवसाम्ये "कृतमेव हवा पात्रमा-साद्य भवति इति देवोपादि भावाद्यप्रयोगपात्रा-सादनमपि तथा व्यामचतीयावास्यावत्रापि निरा-लिङ्गविरोधात् । आदिनमिति अतिथय इति अत्राभ्य इति तत्रिमते, स्वदलित यत्र । कृपमवाद्यवच्चे त प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्ति स्वस्वधाभ्य-स्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोग अभोजितवान्मित्रमेवा-सादिकमत्रमात्रं स्वधाकारप्रयोगस्य चाप्रयो-ग । अतएव पितृदिनायामपादिकत्पतिष्ठतामिति लिखितम् । तत्र 'प्रेतायाक्षय्यमस्तु च' इति मत्स्यपु-राणे "ततो दद्यात् पुनर्वीनामक्षय्योदकमिति ताम्" इति मा-र्कण्डेयपुराणीयत्र गोभिलवचनात् तात्पर्यात् । अभिरम्यतामिति "वाजे वाजे" इति स्थानेऽभिरम्यतामि-त्यनेन विसर्जनमिति । एतत् "प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्ति स्विष्टमेवं यत् प्रदातव्यम्" 'इत्याद्यमान्यप्रकरणपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रदातर्जित-सम्बन्धित्वेन यदिदर्शन तत्प्रेतस्यादिविषयम् अभि-रम्यतामिति न सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरुमोदना-ख्यानतर्कनिबन्धादौ निरस्तम् । अक्षय्याम्यामेव सा-वत्सरेऽभिरम्यतामिति विसर्जनस्य सांवत्सरिकैकोद्दिष्टेऽपि तथात्वात् सर्वसाधिकाधारपितृषोभानुपपत्तेश्च । एत दिति पूर्वोक्तमेकवचनान्तत्वाद्यमिमम् । प्रेतत्वात् तत्र पार्वणविकृतित्वेन मातृपितृलोकदर्शनयितः स्वाहम् सम्बन्धपितृकेदरम्य तथाविधपितृत्वाभावात् । अतएव "सम्बन्धमादिवाक्यप्रकरणपरिशिष्टेऽपि "पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना "प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्वाक्षय्योदकेषु"च इत्यत्र प्रेत-नामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतशब्दोक्तः मात्रसम्बन्धिन इत्युक्तम् तत्र मन्त्रे मातृपितृलोकोप धिकरव पितृपदस्थाने प्रेत-पदोहो मत्र सम्बन्धवाद्युपाधिके । एतमभिप्रायमाभ-सम्बन्धितं न नोहेश किन्तु प्रेतत्वेन सम्बन्धिनोऽपि

मत्प्रमाद्यवाक्येदपि प्रेतत्वाद्याधिकारित्वात् । अतएव गा-मान्येनापि "प्रेतायान्नमक्षय्यमस्तु स्वधेऽस्यतिष्ठताम्" इत्युक्तम् । अत्र प्रेतत्वानां प्रेतानो मत्र सम्बन्धित्वाव-स्थान यदा यमिनोक्तो मन्त्रोऽविकृत एव दुश्यमिकदा मत्र्यान्तात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिन्यायिनाम तत्प्रत्यक्षमेव युक्तत्वात् । तत्र प्रेतानमात्र च गोतम इति इत अतएव तर्पणे विष्णु "तत्र मत्रे" तत्र्यादिमितान्यात् पितृ-पदस्थाने प्रेतशब्देन द्वितीयान्तं तर्पयेत् पितृमन्त्रोच्चा-रणे पितृप्राप्त्यर्ता" इति । एतेषां वचनानां न्यायमूल-त्वात् सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविज्ञानेऽपि मातृ पितृलोकोपाधिकपितृपदस्थानेऽभिवादे च सम्बन्धि-बोधकपितृत्वेनैवोक्तयः । तत्र दैवताप्य पितृत्वप्रेतत्व न प्रेतपदोहः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं मेषाश्वगोऽपि यथा "मधु वात्यस्तु च पिता" इत्यत्र द्यौ मर्त्यं पिता पितेव सर्वकामाधिगम्यत्वात् न तत्र मधुमयो भवतीति भाष्यव्याख्याने चोक्तेति पितेतिपदस्य सामान्य-करण्य यदायते तत्र च द्युव्यपितृत्वदोषोऽप्यपि धर्मिणो सामान्याधिकरण्येनाभेदान्वयात् दिव पितृत्वाधर्मप्रमाणि दिति पितृवत् दिव्यत्वादवं तत्र तत्रैव मातृपितृलो-कादं चेति तेनात्र मन्त्रे पितृत्वेन सम्बन्धं तत्र प्रेतपदो-ह यथा "पितृशब्दं न कुर्वीत" इत्यनेन निषेध । एवम् यातायेति मन्त्रे पितृदेवत्य मोह यदाऽस्य श्राद्ध करोमि तदा मातरपितरादावम्यत्र अभिप्रायताने नियमाये च्या कृतमन्त्र पार्वणीयत्वात् । एत इत्यादीस्येतेषु नान्दी-मुखपितृम्यं न देवमेवेति अन्यत्र सर्वत्रोत्तर्पणमात्रे मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोह कार्यः ।

"अथैकोद्दिष्टं गोभिलानुसारिणोऽभिधीयते । यथाह विष्णुः 'एकवन्नान्नमेकोद्दिष्टे" इति एकवत् एक-वचनवदृत्त्या व्याख्यातेन "अपूर्वोमिन्यमूकं " (जैः) इत्युक्तेन पूर्वापरप्रकरणानामनेकत्वेन बहुवचनान्तम-त्रात् विकृतात् कर्यात् एकवचन पितर्यि बहुवचनस्याभ-केतार्थत्वात् तत्तदर्थप्रकाशनमाखण्डस्य प्रयोजनत्व न तत्र विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोहः कर्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यदा "पवित्रे स्थो वैष्ण-व्यावित्यत्र "पवित्रमपि वैष्णवी" इति न चात्र पवित्रमपि वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्या-विति" मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थ भवथ इत्यभिप्राय छान्दसमिति सायनाचार्यव्याख्याने युव

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्ततामतीते । एवं "विष्णोर्मनसा पूते स्थ "इत्यत्रापि पूतमसीति।"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाऽऽवृषायध्वम"इति मन्त्रे अत्र प्रेत ! मादयस्व यथाभागमाऽऽवृषायस्वेत्यूह्यम् । प्रार्थनार्थक-तृतीयलकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव उह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमाऽऽवृषायथा इत्य-निरुद्धभट्टोक्तो युक्त अतएव श्रीदत्तादिभिरपि "मादय-स्वेत्युक्तम् "अमीमदन्त पितर " इत्यत्र अमीमदत्प्रेतेति इषायिषतेत्यत्र इषायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपि-ण्डाह्वानाऽऽवाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्ताभ्यमित्यत्र देह्यभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय च्छेति, नमोवइत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूह्यम् । एव वइत्यत्र ते इति । आयो प्रार्थने च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम् । एतद्व पितरइत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु ब हुवचनस्य "एतद्व पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृ-थक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ-त्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थ बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूह । सावत्सरिके त्रिकवचनान्ततयैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तथैव युक्तत्वात्" श्रा०त०रघुनन्दन ।

एकोद्दिष्टञ्च "द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा"इत्युक्त पञ्चदशश्राद्धात्मकम् । अत्र द्वादशपद त्रयोदशा-नामप्युपलक्षणम् "सवत्सरे विरुद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक मिति' का०मा० कौथुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव "द्वादश मासा सवत्सर क्वचित् त्रयोदश मासा संवत्सर " इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश-मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकोद्दिष्टनिमित्तकालोनिरूप्यते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्य । "मृताहनि तु कर्त्तव्य प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" । एका-दशेऽहनीति स्वस्वाशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् । "श्राद्धादि सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्" इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्य षोडशश्राद्धानामादि-भूतम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "श्राद्धमग्निमत कुर्य्यात् दाहादेकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमिताहनि सर्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्य षा-ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येव श्राद्धषोड-शम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभि । न्यूना संवत्सरश्चैव स्याता षाण्मासिके तदा" । अग्नि-मत श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्ध कर्त्तव्य तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मर-णावधि तथा च शङ्ख "मरणादेव कर्त्तव्यम् सं-योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौच स्याद्यस्य वैतानिको विधि " । वैतानिक श्रौतो होम तस्मादग्नि-मद श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निर-ग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । ध्रुवाणि एतानि षोडश श्रा-द्धानि नित्यानि सर्वदा मृतधनालाभेऽपि । प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्य्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मा-सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राशौचान्तद्वितीयदिव-सीयाद्यश्राद्धस्यादिभवत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमा सिकतिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रती-यते । तेन प्रथममृततिथि विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा-न्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथि प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्यापि द्वाहादिन्यूने । अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्वं द्वितीयषण्मासभव-त्वाचानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्त्वादिमध्याधिमासयुक्त-प्रथमाब्दस्य "द्वादश मासा संवत्सर क्वचित्त्रयोदश मा-सा संवत्सर "इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमासएव द्वितीयषाण्मासिककरणाय कार्य सप्तम-मासकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकत्व 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मास क-थितो बादरायणै' इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्ध-गणने द्वादशमासिकत्वस्य कथमलमासयुतावदे त्रयोदश-मासिकत्वमिति चेत् "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि मासक । तदा त्रयोदशश्राद्ध कार्य्य तदधिक भवेत्" इतिसत्यव्रतवचनेन द्वादशमासिकादधिक त्रयोदशमासिक श्राद्धमित्युक्तं । एतद्वचन न्यायमूलकम् । "एव मृताहनि प्रतिमास श्राद्ध कुर्य्यादग्निमत ""मृताहनि तु कर्त्तव्य प्रति-मासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदश-मासात्मक सवत्सर व्याप्य मृततिथेर्मृततिथि य.श्व(?) इत्युक्ततापतिमासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तत्पश्चीयत त्ततिथिषु श्राद्धमिति बोधयता न्यर्थापत्त्या वैशाखादि

भूतस्यान्यमासिकं तन्मासीयतत्पक्षीयतत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे मासि मृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य चाप्राप्ते । एतस्मादेवाधिमासेऽपि अत एवाब्दादेऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्द्वादशमासिकाभिधानमुक्तं तदन्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशमासे मृतमासीयतत्तत्तिथिप्राप्ते । यथा लघुहारीतः 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् । यावत् न विवर्त्तेत सूर्य्यं कालं वयादृयत । अत सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् । मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमासाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः । असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्व्वं सपिण्डीकरणन्तथा । गर्भे वार्द्धुषिकत्वे च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः" । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् । हट वाथवा पूर्व्वं तत्र कुर्य्यान्मलिम्लुचे" श्रा० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्नकालव्यापितिथौ कर्त्तव्यं यथाह "आमश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः । पार्व्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" हारी० । "पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" मनुः । "यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" व्यास० । मध्याह्नकालश्च त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागरूप एव । तत्रापि कुतपप्रथमभागस्यैव तदारम्भकालः "कुतपे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" काल० व्यासोक्तेः — आवर्त्तनेन पश्चिमदिगवस्थितच्छायाया पूर्व्वदिग्गमनारम्भकाल तत्समीपे कुतपेऽष्टमखण्डे । गौतमोऽपि "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्याद्रौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" अत्र कुतपस्यारम्भकालतयोक्तेः पूर्व्वेद्युः रौहिणमात्रलाभे परदिने कुतपमात्रलाभेऽपि परेद्युरेव श्राद्धं "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याभिमता सा तु याह्या नोपक्रमोज्झिता" बौधायनेनोपक्रमयोग्यतिथेरेव ग्राह्यतोक्तेः । उभयदिने कुतपालाभे रौहिणमात्रलाभे तु तत्रैव श्राद्धम् 'रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्युक्तेः' । उभयदिने तयोरलाभे सप्तममुहूर्त्ते कार्य्यं तत्रालाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः । तया कर्म्माणीत्यादि स्कन्दपु० उक्तेः । "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना" व्यासोक्तेश्च । तत्र स्कान्दवाक्ये ह्रासवृद्धिपदं तिथिविषयं व्यासवाक्ये चन्द्रह्रासवृद्धिपरत्वेन कृष्णशुक्लपक्षभेदेन व्यवस्थेति स्थितम् । तदेतत् कालमा० निरस्तम् यथा । "अत्र क्षयवृद्ध्युपजीवनेन निर्णयः क्रियते । सचानुपपन्नः । व्यासवाक्ये ह्रासवृद्धिनोदनाया पितृविषयत्वाभिधानात् । "एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिनोदनेति" हि पूर्व्वमुदाहृतम् । "दानव्रते चैतदेवेति" च अतः कथमनयोर्द्विवाक्या निर्णयः । किञ्चोदाहृतयाप्यस्य स्कन्दपुराणगाथ्यैव वचनेषु "ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्त तत्कथमत्र ह्रासवृद्ध्योर्निर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति ह्यन्यानि ह्रासवृद्धिवाक्यानि । तत्रोशना, "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकी" । पितामहोऽपि "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसं पूर्व्वत्र पूजयेदिति" भविष्योत्तरे "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकीति" । खर्व्वः साम्यमल्पक्षयो वा । दर्पो वृद्धिः । हिंसाधिकक्षयः । एतैः खर्व्वादिवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम् न तु प्रकृतयोः क्षयवृद्ध्योः पितृविषयत्वप्रतिपादकतया । स्कन्दवाक्यादिवचनेष्वपि कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्व्वदर्पादिशास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते न तु प्रकृतयोः क्षयवृद्ध्योः निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते । न तु व्यासः खर्व्वादिवाक्यानि पितृविषयत्वेन संकोचयामास, आपस्तम्बादयस्तु पित्र्येऽपि कर्म्मकालव्याप्त्या खर्व्वादिवाक्यान्यबाधन्त, इत्यत्रैव निर्विषयत्वमेषां प्रसज्येतेति चेत् नैव यदा पूर्व्वोत्तरदिनयोः पितृविषयकर्म्मकालव्याप्तिः समाना यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म्मकालव्याप्त्यभावः तत्रोभयत्र खर्व्वादिवाक्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वात्" । तत्रैवास्य विषयलाभ इति भावः ।

"एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः"

देवश्च"। एकोद्दिष्टविधिविकृतत्वात् सांवत्सरिकश्राद्धमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यवह्रियते। "एकोद्दिष्टं सुता दश" "एकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति च स्मृत्योः सांवत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात्।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्ण०सि०दर्शिता यथा "चन्द्रिकायां सुमन्तुः "मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः। पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमादृतः"। तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः "पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः। अत्र पुत्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरम्। ते च द्वादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ता "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः। पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः"। इति तथापि "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति हेमाद्रावादित्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तपरमेव। यद्यपि "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः" इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम्। "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति "अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति" जीमूतवाहनधृतहारीतवसिष्ठवचनाभ्यामुक्तेः "लोकानन्त्यं दिवःप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति" याज्ञवल्क्योक्तेश्च। "पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च। पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः" इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य। यद्यपि बृहस्पतिना "पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तिताविति" पौत्रसाम्यमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन च "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" इत्यौरससाम्यमुक्तम् तथापि लोके राजसमो मन्त्रीत्यादौ किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगाद्गौणसख्ययोः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थमेतत् न तु समविकल्प इति भ्रमितव्यम्। "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप! जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षसपिण्डेन सम्बद्धो यो जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप!। तत्सङ्घातान्तर्गतैर्वापि तद्रिक्थात्कारयेन्नृप" इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादय इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्। वोपदेवरुद्रधरादयस्तु "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम्" इति सुमन्तूक्तेः "पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम्। नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः" इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे परः पर इत्यस्य सामान्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः। औरसस्याप्यनुपनीतोऽपि कुर्य्यादित्याह पृथ्वीच० सुमन्तुः। "श्राद्धं कुर्य्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि" शङ्खमतं। "कुर्य्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः। पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः" मनुः "नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्"। सुमन्तुरपि "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निबध्यते। मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः"। ब्रह्म वेदम्। मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव। "अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः" इति सुमन्तूक्तेः। यत्तु व्याघ्रः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति" यच्च स्मृतिसंग्रहे "कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति"। तत्प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः। त्रिवर्षोर्द्ध्वं मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च। मदनरत्ने स्कान्दे। "यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्य्याद्यथा नृप। तथौर्द्ध्वदैहिकं कर्म कुर्य्यात् सा धर्मसङ्गिना"। अयन्तो तु कात्यायनः। "असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम्। कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि"। पुत्रश्च न जन्मतोऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादर्शे "चौलादाद्याब्द-

कारश्चैकं न कुर्य्यात् पैतृमेधिकम्" इत्युक्तेः। मदनरत्ने सुमन्तुरपि "पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण सन्तुर्य्याद्दणमोचनात्। पितरं नाविद्कांश्चौलात्पितृमेधेन कर्म्मणा"। एतच्चौरसस्यैव दत्तकादीनान्तूपनीतानामेवाधिकार इति कालादर्शः। पृथ्वीच० स्कान्दे "पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः। चौर्द्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः" इति। अन्यत्रापि दर्शश्राद्धाद्यनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्व्वमुक्तः। पुत्त्राभावे दत्तकादयो द्वादश पुत्राः। तदभावे भर्त्तुः पत्नी तस्याश्च "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति" वृद्धमनूक्तेः। "भार्य्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुर्भार्य्या तथैव च। श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः" इति। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तत्पत्न्यभावे सहोदरः" इति च हेमाद्रौ यमोक्तेः। देवयाज्ञिकस्तु "कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये। पत्न्यभावेऽपि कुर्य्युस्ते अनपत्या मृता हि ते" इति स्मृतिसंग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह। पत्युरपि सपत्नीपुत्रे सति नाधिकारः। "पितृपत्न्यः सर्व्वा मातरः" इति सुमन्तूक्तेः। "विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या औद्‌र्ध्वदेहिकम्। तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथा सुताः। तेषामभावे त्वपतिस्तदभावे सपिण्डकाः" इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेः। "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एका चेत् पुत्त्रिणी तासां सर्व्वासां पिण्डदस्तु सः" इति बृहस्पतिवचनाच्च। अपरार्कोऽप्येवम्। तेन यच्छ्राद्धविवेके उक्तम् "सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति तन्निरस्तम्। यच्च तत्रैव कात्यायनः "न भार्य्यायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित्"। यच्च विष्णुपु० "कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृपेति"। यच्च मार्क० पु० "सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकमिति"। तदासुरादिविवाहोढाविषयम् "धर्म्मविवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता। क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुरिति" माधवीये शातातपोक्तेः। यत्तु, स्मृतिरत्नाकरस्मृतवचनाच्च "अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत्। तस्य पिण्डान् दद्यादेकं वा एकाहेनैव निर्व्विपेत्," इति जाबालोक्ते "भर्त्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्त्रवद्दुहिता नृणामिति" बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारित्वोक्तेः पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नीत्याहुः। तन्न पूर्व्वविरोधात् "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय" इति दुहितुर्मातृधनहारित्वेन पुत्रस्य तत्राप्यनधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम्। वचनं भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम्। पत्न्यभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्व्वोक्तयमवचनात्। विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्व्वोक्तजाबालवचनाच्च। तत्राप्यूढानूढासमवायेऽनूढैव "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता। अशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति" भरद्वाजोक्तेः। तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात्। "मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौर्द्ध्वदेहिकम्। कुर्व्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादिति" चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः "यथा व्रतस्थोऽपि सुत पितुः कुर्य्यात्क्रियां नृप॥ उदकाद्या महाबाहो। दौहित्रो दुहिताऽर्हतीति" अपरार्के भविष्योक्तेश्च। एतद्धनहारिण आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कान्दे "श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा। दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्व्वसुसरमिति"। तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीकृत इति देवयाज्ञिकोक्तिः परास्ता। अत्र पत्नीदौहित्रसमवाये अंशहरत्वात्पत्न्येव कुर्य्यात्। दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः। अविभागे भ्रातृपुत्रः। भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वे कनिष्ठोऽपि भ्रातैव। ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्य्यादिति दाक्षिणात्यमतम्। हारलतादौ तु "भ्रातुर्भ्राता स्वयं कुर्य्यात् तद्भार्य्या चेन्न विद्यते। तस्य भ्रातृसुतः कुर्य्याद्यस्य नास्ति सहोदरः" इति शाङ्खोक्तेः "पत्नी कुर्य्यात् सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः" इति कौर्म्माच्च। ज्येष्ठभ्रातैव कुर्य्याच्च तत्पुत्रः। यत्तु "मातुलस्य तथाग्रज" इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम्। यच्च मनुः "सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत्। सर्व्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" इति तत् सोदराभावविषयमित्युक्तम्। एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम्, अतस्तस्मिन् सत्येतादयः सुताः प्रतिनिधयो न कार्य्याः। स एव पिण्डदोऽपहरश्च" इत्यपास्तमिति वाचस्पतिमतटीकाकारस्य रत्नाकरादयः परास्ताः। मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे "पुत्रः कुर्य्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ। धनहार्य्यपि दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः। भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्य्याद्दाहादि तत्सुतः। ततस्तु सोदरभ्राता तद-

भावे च तत्सुतः” इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृ-
मातृस्नुषास्वसृतत्पुत्रादयः धनहारित्वात् । “भगिनी-
तत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो
ह्यग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत सत्क्रियाम् । ततस्तत्सोद-
रस्तद्वत्क्रमेण तर्पयेत्तयोः” अपरार्के कार्ष्णाजिनिः ।
“पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः ।
स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्क-
ण्डेयपुराणे “पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा
पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्द्ध्वदैहिकम्” ।
तेन स्त्रीहारो एतद्भिन्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो
न विवक्षितः पूर्व्ववाक्येषु अथ तत्र मन्त्रादिभिः श्रौत
क्रमोक्तेः “अथ जिह्वाया अथ वक्षसः” इति वत् । पृ-
थ्वीचन्द्रोदये वृद्धमनुः । “स्नुषास्वस्रीयतत्पुत्रज्ञाति स-
म्बन्धिबान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथा
विधि” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्राद्युच्छिन्नबन्धोश्च
सख्यापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहवत् कुर्य्यादखिलं
पैतृमेधिकम्” । चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः “मातुलो-
भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव
सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याणां स्वसुर्मातुः
पितुस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो-
विदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां वाग्दत्तानां कन्यानां
कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहि-
ताः” । दत्ता वाग्दत्ता । “मातामहानां दौहित्राः कु-
र्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि
सर्व्वदा । जामातृश्वशुरावन्योन्यस्यापि च संयताः ।
मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा । भागिनेय-
सुतानां च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि । राज्ञोऽसति सपिण्डे तु
निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदशौचान्ते पुरा चौर्ला-
करोति सः” । अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्पृश-
स्नयनपरम् । कालादर्शे “दाहादि मन्त्रवत्पित्रोर्निदध्या-
दौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका-
सुतः । दौहित्रो धनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च । सपिण्ड-
श्चोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदकः । स्त्री च शिष्यस्त्वि-
गाचार्य्यौ जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नबन्धोरि-
क्थेन कारयेदवनीपतिः” । गौतमः “पुत्राभावे सपि-
ण्डाः, शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ” । यत्तु चन्द्रि-
कायां वृद्धशातातपः “प्रीत्या श्राद्धं नकर्त्तव्यं सर्व्वेषां व-
र्णिलिङ्गिनामिति” तत्सवर्णविषयम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णा-
नां न कुर्य्यात्कर्म्म किञ्चन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्
कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः । “न ब्राह्म-
णेन कर्त्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदैहिकम् । शूद्रेण वा
ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्” इति पारस्करो-
क्तेश्च । पारशवः ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदन्तत्त्वं सर्व्व-
पुत्रादेः पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्रा-
भावोऽसन्निधिः नाशश्चोच्यते । अतएव पूर्व्वत्र “क्रम-
विधाने पूर्व्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः स-
र्व्वत्राधिकारे प्राप्ते “सोमिताश्विने पुत्रः कालादति-
चिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशोज्येष्ठस्य विधिवत्क्रिया”
“ज्येष्ठेनैव च यत्कृतम्” इत्याद्यैर्देशान्तरेऽपवादात्पुत्रनाश
एव पत्न्यादेः सपिण्डनाद्यधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व्व-
मेव नौर्द्ध्वम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृत-
मेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकर्षोऽप्यावर्त्तनीयः
एकादशाहमासिकानि नावर्त्त्यन्ते “तज्ज्यायसापि कर्त्त-
व्यं सपिण्डीकरणं पुनरिति” वदावृत्तिविधानाभावा-
दिति केचित् । तन्न अस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि
कनिष्ठकृतमावर्त्त्यते वह्निश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं
नावर्त्त्यते । “मासपिण्डेऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समा-
चरेत् । न पार्व्वणं नाभ्युदयिकं कुर्व्वन्न लभते फल-
मिति” इत्युत्तरनिषेधमात्रादिति “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा”
इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा
चात्र ज्येष्ठकर्त्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्नि-
र्णये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णु-
पुराणे (पूर्व्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) ।
“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः
क्रियाः पुत्रैः प्रोच्यन्ते तान्धयोत्तराः । पितृमातृस-
पिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घान्तर्गतैश्चैव राज्ञा
वा धनहारिणा । पूर्व्वा मध्याश्च कर्त्तव्या पुत्रा-
द्यैरेवचोत्तरा । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! कार्य्यास्तत्त-
नयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तरा
क्रिया” । दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एव-
मन्यस्य धनहर्त्तुः । “योऽर्थहरः स पिण्डदायी स्यात्”
यमोक्तेः । “प्रेतस्य प्रेतकार्य्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेदिति “पृथ्वीचन्द्रोदये-
व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देऽपि “मलमेतन्म-
नुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्त्तित”मित्युक्त्वा “अपिभित्तस्य

निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” इत्युक्तम् । क्रियानिबन्धे कात्यायनः “न च माता न च पिता कुर्य्यात् पुत्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्”। पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः। “पिता श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणां तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातॄणाञ्च कनीयसाम् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्”। अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्य्यात् ।“उच्छिन्नबान्धवे प्रेते पिता भ्राताथ वाग्रजः । जननी वापि स कुर्य्यान्नष्टदेशोऽन्यथा भवेदिति” स्मृत्युक्ते । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके ब्राह्मे “असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । श्राद्धं तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः”। श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्वं कार्य्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यपरः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे “न त्यजेत् सूतके कर्म्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् । पितर्य्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । आशौचं कर्म्मणां न स्यात् नित्यं वा ब्रह्मचारिणाम्” । यच्च याज्ञवल्क्यः “न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकं पतितास्तथेति”। तदप्यन्यपरं । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्य्यम् पूर्व्वोक्तब्राह्मवचनात् । “आचार्य्यं पित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रती व्रती । स तदन्नञ्च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेदिति” तेनैवोक्ते । “ब्रह्मचारिणः शवकर्म्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति” वशिष्ठोक्तेः । बालानां श्राद्धमेकाहमशौचम् । प्रागुपनयनात्तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्जं षोडशश्राद्धादि सर्व्वं कार्य्यमित्युक्तं देवजानीये “असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेष्विति” प्रचेतोवचनात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः । “बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्” । ज्येष्ठस्य कर्त्तृत्वेऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्य्यपराधवर्ज्जनादयः कथिताः संस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् सत्प्रतिनामध्येयम् सम्यक्त्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः । “नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि” । लघुहारीतः “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्वं कुर्य्युः पृथक् पृथक्” । मदनरत्ने “विभक्तास्तु पृथक् कुर्य्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम्” एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति मदनस्मृत्यपि परास्तं”। अयमधिकारिक्रमो दायिवाक्यप्रबलितः ।

गौड़देशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था क्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा व्यासः “कृतचूड़स्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च” । एतच्च पुत्रेतरपरम् “असंस्कृत सुत स्त्रीणां नापरोवेदपारगः” इति दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । श्राद्धेऽनुपवीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते”। अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्वार्थे णिच् । तत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः यथाह मरीचिः “मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”। तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच विष्णुपुराणम् ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप ! जायते”। एतच्च षोडशश्राद्धपर्य्यन्तम् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् “पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः” । सपिण्डीकरणपर्य्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः ‘सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” । एषामभावे पत्नी तथाच मनुः ‘पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च’ । इति “अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि”विष्ण्वादिवचनेन धनाधिकारस्मृतेः । तदभावे इति प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावपरं पार्व्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां समत्वात् । “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रं पुत्रवत्यपि भर्त्तरि । पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव अभावात्तु पुत्रिणी” इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि नातिदेशान्तरपुत्रसद्भावविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । पत्न्यभावे कन्या । ‘अपुत्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवैतानेकाहेनैव निर्वपेत्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः" इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया तस्याबलवत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वाग्दत्तादत्तादौहित्राः "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता । अशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः" इति मत्स्यवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहित्रधिकारस्तत इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः यथा याज्ञवल्क्यः । "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः" इति । तथा "मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे" । इति ब्रह्मपुराणात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" । इति मनुवचनेन 'पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगामिनः" इति विष्णुधर्म्मोत्तरेण पौत्रतुल्यताभिधानाच्च । तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । न च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक् सगोत्रत्वात् सोदराधिकार इति वाच्यम् गोत्रत्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्यत्वात् ऋक्थग्राहिणोर्दुहितृदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत एव दुहितृधनाधिकारे तद्धनेन मृतोपकारकरणं हेतुरित्याहापस्तम्बः । "अन्तेवास्यर्थोस्तदर्थेषु धर्म्मकृत्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वेति" तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्म्मकृत्येष्वदृष्टार्थमिति । "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः" इति मनूक्तेः । "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" । इति मनूक्तानां "पितृद्विट्पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः" इति नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधिकारः । जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृत्यन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः पङ्ग्वादयः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानधिकारिणोऽपि अदृष्टान्ते इति रत्नाकरः । तथाच वृद्धशातातपः । "चाण्डालपतितव्यङ्गानुन्मत्तव्यवहारकान् । सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति" । व्यङ्गं पाण्यादिविकलम् । व्यङ्गोन्मत्तयोः सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौतस्मार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरीषाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूयिकां प्रसवकारयित्रीम् । पितृद्विट् पोषणौर्द्ध्वदेहिकविद्विष्टः । औपपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातकीति प्रकाशकारपाठेऽपि सएवार्थः । अपपात्रित इति पाठे तु राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्ज्जनं कृतमिति कल्पतरुः । अतः याज्ञवल्क्येनोक्तम् "न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकं पतिता न च । पाषण्डमाश्रितास्तेना व्रात्या न विकर्म्मणः । गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः" । पाषण्डं त्रयीबाह्यधर्म्मम् । स्तेनाः सततं चौर्य्यरताः । व्रात्या षोडशवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः, विकर्म्मणः शास्त्रेणानुद्धावनतया स्वधर्म्माननुष्ठायिनः व्यङ्गत्वादिना स्वधर्म्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति "कश्चित् क्षिपति मत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः । स्नेहात्तस्यास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत्" इत्यादिपुराणे क्रमदर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरं पूर्व्वोक्तमत्स्यवचनेऽप्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठाविशेषात् । "नानुजस्य तथाग्रजः" इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातृसद्भावविषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ । "भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्यां चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः" इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेयस्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्" इत्यादिछन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रेयस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिषेधाच्च । पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च योनिसम्बन्धापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपितुरादिपिण्डद्वयदातुः सोदरपुत्रात् धनिपित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च सहोदरस्येति पूर्व्वार्द्धानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्राधिकारापत्तेः । तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदरपुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्मातृभोग्यपिण्डदातृतया प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तथातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तदभावे पिता । "पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च । एते पिण्डप्रदाः प्रोक्ताः सगोत्राश्चैव बान्धवाः" इति प्रचेतोवचनात् । "न पुत्रस्य पिता दद्यात्" इति छन्दोग-

पारिमिट' भ्रातृपुत्रपर्य्यन्तपक्षाविषयम् । तदभावे माता ।"पुत्रोभ्राता पिता वापि" इत्यत्रापिशब्देन मातु रुपस्थयात् । "पितरौ भ्रातरश्चेत्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाञ्च । अतएव श्राद्धविवेके पितुरभावे तुल्यन्याय-तया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्रवधू । तथाच शङ्ख "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तम" । अत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः इतरत्र स्नुषात्वाभावात् । द्विजोत्तमइत्यत्र सपिण्डक इति मैथिलानां पाठः । अस्य पदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्रापि सन्निधितारतम्येन माता पुत्रवधू पौत्री पौत्रवधू प्रपौत्री प्रपौत्रवधू पितामह पितामही पितृव्यादय सपिण्डाश्चाधिकारिणः" "पुत्राभावे तु सपिण्डा" इति वक्ष्यमाणवचनात् । मङ्गवचनस्यमैथिलपाठाच्च ।तदभावे समानोदका ।"सपिण्डसन्ततिरिशेषि" इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्तति समानोदकादत्यर्थं । तदभावे सगोत्रा "सगोत्रार्थ मेति" "गोत्रस्यकुर्यातु पिण्ड "इत्युक्तत्वात् "एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिरिति" वक्ष्यमाणाच्च । तदभावे मातामह "दातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा"इति ब्रह्मपुराणात् । तदभावे मातुल तदभावे भागिनेयः "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च "इति शातातपीयपाठक्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डा ।तदभावे मातामहसमानोदका ।"सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्होन्वप । जायते ।एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा" विष्णुपुराणात् । तदभावे श्वशुर तदभावे जामाता "जामातृश्वशुरावुक्तौ तेऽपि च मयता" इति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । "भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि । आद्यं कार्य्यञ्च प्रथमे ज्ञात्वा कृत्वा जलक्रियाम" इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽहनि इत्यत्राशौचान्तदिनस्येति शेष । तदभावे यथाक्रम शिष्यर्त्विगाचार्य्याः । गौतमेन "पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्यु तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ" इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ 'मित्र वा तदपत्यानामिति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे एकग्रामवासी । "अथ तान्तर्गतोऽपि कार्य्या प्रेतस्य मतृक्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्धनं ग्टहीत्वा य कश्चित् सवर्णः । "उच्छन्नबन्धुवित्तेन कारयेदवनीपति" इति विष्णुपुराणात् । अर्ध्वदैहिकमधिकृत्य विष्णुपुराणे "ब्राह्मणस्त्र्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामात्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्" ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्रा विष्णुपुराणे "पुत्र पौत्र प्रपौत्रो वा" इत्यविशेषश्रुते । तदभावे कन्या ।"अपुत्रस्य च या पत्नी" इत्यत्रोद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्री पुं साधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे वाग्दत्ता "दत्तानामप्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता" इति मनुवचनात् । तदभावे दौहित्र मार्कण्डेयपुराणे तथा दर्शनात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मत । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहत " इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्र तथा दुहित्रभावे दौहित्र इति प्रागेव उक्तत्वात् । "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्यु र्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्य्याभ्य स्वसुर्मातु पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः " इति वृद्धशातातपवचनेन मातामहस्य साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानश्रुते धनाधिकारित्वाच्च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्र । तस्य पुत्रत्वस्मरणात् । यथाह मनु । "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु " । एकपत्नीनामिति एक पतिर्यासामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सत्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्त तत्र "पुत्रेणैव तु कर्त्तव्य सपिण्डीकरणं स्त्रिया । पुत्राभावे पुत्रसत्वे भ्रातृपुत्रादयोपि ते" इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अतएवोत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा पुत्रः तत्र पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्ते भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनु । "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्" एकजातानामेकपितामातृजातानां तथाच "बृहस्पतिः । यद्येकजाताबहवोभ्रातर स्यु सहोदरा । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणोमता " । एतन्न्यायमूलं तदिति चेत्र श्रादिपदस्था क्षेपु "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्ड: शिष्यएव वा ।

ष्टपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयन्ततः" इति चतुष्पारीतोक्तेश्च व्यवस्थानुपपत्तेः । भ्राता चेति चकारात् पूर्व्वेषां दौहित्रादीनां तदपेक्षया प्रधानाधिकारित्वसमुच्चयः । अत एव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पुत्रस्यातिदेयफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः । अतस्तत्रापि क्षेत्रजाद्यकरणस्य । तथाहि "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मादन्यतमेनापि तदुत्पत्तौ यतेत च" इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यपि दौहित्राभ्यामात्मपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इष्टाविरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधीभूतक्षेत्रजादेर्नोपादानम् । पुत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्य्यं पुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यतावगतेः यथा मत्स्यपुराणम् । "एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्" । एवमेव कल्पतरुपारिजातसुबोधिनीमहामहोपाध्यायरत्नाकरशूलपाणिमिश्रादयः । भ्रातृणामपि पुत्रात् पुन्नामनरकनिस्तारणमाह रत्नाकरे शङ्खलिखितौ "भ्राता पुत्र इति प्रोक्तः पितृमातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्त्रस्तेनापि पुत्त्रसंज्ञितः" । पूर्व्वोक्तचतुष्पारीतवचने पुत्त्रश्चेति तत्पाठात् विवक्षितम् । "सपिण्डीकरणान्तानाम् पुत्त्राभावे न विद्यते" इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । "यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः" इति छन्दोगपरिशिष्टे नापुत्त्राया एकादशाद्यक्षयश्राद्धं प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च । एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम् । "अपुत्त्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्" इति पैठीनसिवचनात् । ततश्च यथा पितौ पुत्रेऽन्येऽपि सपिण्ड्यते । एवं पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरपि वराया सपिण्डनं नास्तीत्युक्तम् तदभावे पतिः । "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात्" इति गरुड़वचनात् । "न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्त्राया अपि क्वचित्" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम् । तदभावे स्नुषा "श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव" इति यमवचनात् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः । मत्स्यवचने "तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्" । "तदभावे सपिण्डाः" इति पूर्व्वोक्तगोतमवचने कामधेनुपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः । "सपिण्डसन्ततेर्व्वापि विशेषश्रुतेः । तदभावे सगोत्राः । समानोदकसन्ततिरिति च समाचारात् । श्राद्धविवेकोऽप्येवम् । एषामभावे पिता । "दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता" इत्युक्तत्वात् । तदभावे भ्राता । "पुत्रो भ्राता पिता वापि" इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तोपकारतारतम्येन, "मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इति शातातपवचनात् भगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृपित्र्याः पत्न्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्डदानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्रः । तदभावे भर्त्तृभागिनेयः । पुत्राद्भर्त्तुर्दुर्ब्बलत्वेन ततस्यानपातिनोऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुत्रत्रयपिण्डतद्भर्त्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्रः । तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् । तदभावे जामाता । "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः" इति बृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रादीनां मातृत्वस्याभिधानात् । स्वस्त्रीयादौ सह जामातुः पुत्रतुल्यत्वप्रतीतेः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह बृहस्पतिः । "यदा सापीरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः" । धनग्राहित्वे नापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः । "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः" इति । तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृपित्र्याः क्रमेणाधिकारिणः मातामहीयपाठक्रमानुरोधात् । मातिसिकानामभावे पितृव्यमातृव्यौ । "पितृभ्रातृसपिण्डेषु समानमसकल्पय" इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः । तयोरभावेऽधमन्नो द्विजोत्तमः पूर्व्वोक्तमत्स्यवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् सपातान्तर्गतेऽप्यापोति पर्य्यवस्यते ।

क्रियाक्रियाकर्त्तृमाह विष्णुपुराणम् "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हो नृप जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धो यो जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप । सङ्घातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

उत्तमवन्मध्योऽपि कथाद्दा कारयेदेकोपतिः । पूर्वा क्रिया मध्यमा च तथा चैवोत्तरा क्रियाः । त्रिप्रकारा क्रियाश्चैतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाहाद्यायुधादिस्पर्शनान्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिता । प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घातगतैश्चापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तरा क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन् एकोद्दिष्टविधानतः । आदाहेति दाहाद्धेतोरारभ्यायुधादिस्पर्शनान्ता या पूर्वाः । कालिकामासिकैकोद्दिष्टादिसपिण्डनान्ता मध्यमक्रियोपलक्षणम् । सपिण्डनोत्तरा पार्वणादिक्रिया उत्तरा । अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्युः । मध्यमक्रियायामनियमः । उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्यन्ता नियताः । श्राद्धविवेकेऽप्येवम् । दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चये तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी । दौहित्रतनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयमिति कल्पतरुः । कर्म्म-प्रकरणात् स्त्रीणामिति "वा कर्त्तरि कृत्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी । उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधानमिय-मानं । न पार्वणविधानादौ स्त्रीणामधिकारः । मार्कण्डेयपुराणम् "सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ।" स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । मृता-हनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्" । स्त्रियोऽनु-पनीतोऽपरिणीता चेति श्राद्धविवेकः । सर्वाभावा पुत्रपौत्रपर्य्यन्ताभावपरं विधानात् । स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । एवमेवामन्त्रकमिति श्राद्धविवेकः । अत्र स्त्रियश्चानुपनीतोऽपरिणीतादरस्य व्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्सम्प्रदानकश्राद्धएवावगम्यते । नतु स्त्रीमातृसम्प्रदानके । एतच्च विप्रेतरपरं तस्य होमवर्ण्या-नुनिषेधात् । कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानक-श्राद्धे तत्रापि मन्त्राः पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि सम्बन्धक-मेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणोक्तम् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि इत्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् । "मात्र सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिका या न चेत् सुतः" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम् । व्यवहारोऽपि तथेति ।

गदधरश्चायं । ज्येष्ठपुत्रक नष्टपुत्रपौत्रप्रपौत्रापुत्रपत्नी-कन्यासमर्थपुत्रपुत्रापत्न्यकन्यादानदत्ताकन्यादौहित्रकनि-ष्ठसोदरज्येष्ठदत्तकानुजवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनिष्ठस-होदरपुत्रज्येष्ठदत्तपुत्रकनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठवैमात्रेय-पुत्रपितृमातृपत्नीस्नुषावधूप्रपौत्रपत्नीस्नुषावधूपिता-महपितामहपितृभ्रातृसपिण्डसमानोदकसगोत्रमातामह-मातुलभागिनेयमातृपक्षसपिण्डसमानोदकसवर्णभार्य्या-ऽपरिणीतस्त्रीपुत्रजामातृश्वशुरश्यालकभ्रातृजामाताचार्य्य-मित्रपितृमित्रकन्यासवर्णसहाध्यायिऋत्विजराजानः ष-ट्चत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः ।

स्त्रियास्तु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्याप्रदत्ता-दत्तादौहित्रपत्नीपुत्रपतिस्नुषासपिण्डसमानोदकसगोत्रपि-तृभ्रातृभगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तृमातुल-भर्त्तृपितृपितृव्यसमानोदकपितृव्यमातृसमानोदकमातृ-सवर्णद्विजोत्तमाधर्त्तृयतिप्रतिष्ठकराः" इति

अथाब्दिकश्राद्धकत्त्वं एकोद्दिष्टे विशेष श्रा० त० निर्णीत यथा गोभिलः । "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति" । अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणानन्तरं द्वादशाद्धात् संवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात् । श्राद्ध । "प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेकोद्दिष्टं" मृताहनि । एतेन सपिण्डीकरणात् पूर्वं आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति नैकोक्त हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृत वचनम् । "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" । अत्र पूर्णसंवत्सरमिति पर्यायश्राद्धद्वयं चोभयमिव्योवस्तया पत्ने सपिण्डी-करणश्राद्धद्वयमिव्यापो न पूर्णसंवत्सरे आब्दि-कान्तरम् एव पञ्चदशश्राद्धेष्वपीयम् । मत्स्यपुराणम् "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु । त्रिपिण्डमा-चरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । ततः प्रेतत्वपरोक्षा-रात् त्रिपिण्डं सपिण्डनम् । निरुपपदमृताहशब्दं मृतसम्ब-न्धिमासपक्षतिथिविशेषपरं । उपपदात्तु कतिचिद्विशेष-मात्रपरं । यथा मृताहे प्रतिमासम् कुर्य्यादित्यादौ । यच्च "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयम्

कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । तत्रं सम्प्रदायाभावात् तत्र कुर्य्यात् तिथ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपर्य्युदस्ततिथिदेवतमस्य प्रति-प्रसवमाह अमावास्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष आश्व-युक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षस्या-मान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् 'नभो वाथ नभ-स्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्याद-न्यत्रैव तु पञ्चमः" । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मल-मासत्वे आषाढ़ापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र-मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणो विधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यता नैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृ-तयः । तच्च पूर्व्ववचनोक्तस्य पुरुषाधिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् षट्दैवतैकोद्दिष्टं सपुरुषाधिकं वस्तु पाठपौरुषिकं 'कप् समन्वितं' सच्चा त वाद्य च द्वयोर्ग्रहम् । मन्वादिकश्च येषेषु पिण्डा स्युः षड्भिर्निस्थिति "इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दि-कव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरण-निमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मात्रादित्रितयदैवतं कार्य्यम् । "मातुः पितामही-प्रपितामह्यौ च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्व-ष्टकायां तथ दर्शनात् अमावास्यादिनिमित्तत्वेन पार्व्वण-विधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिक पार्व्वणश्राद्धं कर्त्तव्यं "न च पिण्डं पृथग्दद्यादन्वष्टकदिन इते" इति छन्दोग-परिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एष सपिण्डी-करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृत कात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकरणा-दूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणा-मेकोद्दिष्टं सुतैस्तु' । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् पर-निपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां

मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । 'औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । अस्मद्दानमिरे कार्य्य एकोद्दिष्टं सुता दश इति जाबालिवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च "प्रत्य-ब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्व्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदे-कोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम् । ततश्च योग्यत्वादेकार्घादिलाभः न च यथा प्रेतश्राद्धे पितृशब्द-स्थाने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिमासानु-मासिकश्राद्धे सम्बन्धवाचकपदं आशीःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलाया विशेषयति गोतमः 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमे दिने । कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ "एकोद्दिष्टं तैर्यक्रिकेन सिद्धान्नेन क-र्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदह्नः समुपोषणम्' इति वृद्धहारी-तवचनात् पाकपात्राभाव पाकसामग्र्यभावोपलक्षणं त-दपि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानाद्भ्रात्रादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तं न वा तत्प्रत्यया श्राद्धविघ्नकृतादिवचनादपि नैकादश्या-मनुष्ठानमिति" तन्न पितृसम्प्रेरणात्तत्यैकादश्यां तदनु-ष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोड़शश्राद्धाधिकारेण का-विषयात्तस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोड़श पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि' इति वचनेन षोड़शश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरिहारो न स्यात् । तस्मादुपवा-सेन श्राद्धार्थं किन्तु तदनाचरणप्रायश्चित्तार्थं तथा स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्र पि-तृमरणोत्तरत्वेन विशेषणीय "न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यं सगोत्रकैः" इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात् । अत्र हि नाभोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रायेत्यसम्ब-न्धापत्तेः तस्मात् सगोत्रसपिण्डैरसुतैः सगोत्राय श्राद्धं न

[illegible]

[illegible] ॥

एकोनपञ्चाशत् स्त्री० एकेनोना पञ्चाशत् । (उनपचास) [illegible]

एकौघ पु० एक ओघः [illegible] ।

एज कम्पे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । एजते ऐजिष्ट एजा- ञ्चक्रे [illegible] । एजः एजितम् एजिता । एजितः एजमानः [illegible] । [illegible] ११,१० [illegible] ११,१८ । [illegible] ११,१ । [illegible] ऋ० १,१०,२ [illegible] । [illegible] भा० [illegible] भाग० ७,१२० । [illegible] भाग० ६,८,४१ [illegible]

अप+[illegible] । [illegible] ऋ० ६, [illegible] भा० । उद्+[illegible] उदेजते । "उदेजय प्रजापति [illegible]" [illegible] । प्र+[illegible] प्रेजते । सम्+[illegible] समेजाम्' ऋ० १०, १०,१ । 'समेजाम् नियमेन [illegible]' भा० ।

एजं दीप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजीत् । एजाम्-बभूव आस चकार । एजन् । [धृष्टे" अथ० १२,१,१८ ।

एजथु पु० एज–वा० भावे अथु । कम्पे "मत्तानुवेग एजथुर्वेप-

एजय त्रि० एज–णिच्–खश् । कम्पके जनमेजय अङ्गमेजय अरिमेजय विश्वमेजय ।

एजि त्रि० एज–इन् । वातरोगप्रसे तनोऽपत्ये कुर्वा० ण्य । ऐज्य तदपत्ये पु स्त्री ।

एज्य त्रि० आ+यज–कर्म्मणि क्यप् । सम्यग्यजनीये "आय-जतामेज्या इष इति प्रजाया इषसा एवैतद्यायजूका" शत० ब्रा० १,७,२,१५ ।

एठ बाधने भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एठते ऐठिट एठाम्-बभूव आस चक्रे । एठनम् एठित । बाधमनात्र बाधम्

एड पु स्त्री इल–स्वप्ने अच् डस्य लः । १मेषे "सैडपराडेपूढ धारा मायोद विश्वारिति" कात्या० २५,४,१८ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २बधिरे त्रि० । एडमूक ।

एडक पु स्त्री० इल–ण्वुल् डस्य लः । १वनच्छागे, २पशु-मात्रे मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि त्वात् टाप् क्षिपकादि० नात इत्त्वम् एडका । एड इव प्रतिकृतौ कन् । मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे । वर्द्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२अ० । तस्येदम् अण् । ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अनैडकीकूर्चा मज्ञास्य" कात्या० ५,२,७ । एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृति पशु तस्येमा ऐडक्य" कर्क० "तयोर्मेषं मेषा च यद्यनैडकीकूर्चा विन्देत ता प्रविश्य निष्क्रामयेत्" शत० ब्रा० २,५,२,१५, एडकवदाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात् परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडोमेष एव गज इव भक्षकत्वादस्य । (दाद-मर्द्दन) चक्रमर्द्दे इद्रुघ्ने वृक्षे अमर । [बधिरश्रुति ।

एडमूक त्रि० श्रुतिरहितएडोबधिरस्तथा मूक । वाक्श्रुति-

एडु(डू)क न० ईड (ड)उक उलूका० नि० गुणः । १अ-स्थ्यर्थकाश्स्त्रियुक्ते २अन्तर्न्यस्तकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्यादिभि-त्तिमात्रे च । एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता" भा० व० १० । तस्य पु स्त्रमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवता" भो० व० १९० अ० । स्वार्थेऽण । ऐडूकमपि वा० अलोक एडोकमपि तत्रार्थे द्विरूपकोष ।

एण पु स्त्री इ–ण तस्य नेत्वम् । कृष्णवर्णे मृगे । स्त्रियाम् ङीप् "वस्य वालमणमृगिविद्धुरेणमावैः" रघु० । "श्रा-मेषस्य मासेन रौरवेण मवैव तु" मनु । तस्य कृष्णत्व मुक्तम् छन्दोग० "अन्तयोमाथर्वोऽस्य एण कृष्णमृग स्मृतः । कस्तूरीमृगः मोक्ता मवर योग उच्यते" । "त स्वैणकृणक कृपया स्रोतसात्तुह्यमानम्" भाग० ५,८,२ "एणकुणक स्तनपायकम्" श्रीधर । एणया क्रीतम् "एणा ढञ् पा० ढञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । एणेन क्रीत-मित्यत्रापि । ऐण तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक तत्रैव शब्दरत्ना० । [इत्यम० ।

एणतिलक पु० एणस्तिलकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे

एणभृत् पु० एण बिभर्त्ति भृ–क्विप् ईत० । चन्द्रे तस्य मृगाङ्कत्वात् तथात्वम् ।

एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच–आधारे ल्युट् "एणी पाकाधारे देशभेदे स्त्रीपगोरमध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-र्निषेधक्षत्रह्वानतद्वचनात्तथात्वम् । तत्रभव पक्वे छ । एणी-पचनीय तद्देशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।

एणीपद त्रि०एण्या पादाविव पादावस्य अच् नि० पद्भाव ।

एत पु० इण–तन् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० । तोपध-वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । "त्वेन्या यवस्या" श्रुति "ब्लोबरग्योऽन्यत एन्योमैतर" यजु० २४.८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा० एतशब्दपर्य्युदासात् तत्पुरुषे पूर्व्वपद न प्रकृत्या । लूर्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वर । आ+इण–कर्त्तरि क्त । ३आगते त्रि० । "कथा मती कुत एतास एतेऽर्च्चन्ति" ऋ०१,६५,१ । "एतास आगता" भा० मह्रो-भिरेता उपयुज्मधे" ऋ०१,६६,५ । "एतानागन्तृन्" भा

एतग्व पु० एतवर्णोऽश्वः पृषो० । चित्तवर्णाश्वे । "एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते हरी" ऋ० ८,७०,७ । "एतग्वा एतवर्णाविवाश्वौ" भा० । "पिपत्त्यैतग्वा चिद्य युयुजा युजानः" ऋ० ७,७२ । २अश्वमात्रे निघ० ।

एतद् त्रि० इण–अदि तुक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्ते समीपवर्त्ति बुद्धिस्थोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने एतदो वृत्ति । क्रिया विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "न वा उ एतन्म्रियसे" ऋ० १,१६२,२१ । अस्य सर्व्वनामकार्य्यम् । एते एतस्मै एत-स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्याः एतासामित्यादि । "एव वयमभी दारा" कुमा० । "देवा एतस्यामवदन्त पूर्व्वे" ऋ० १०,१०९,४ । एष वै प्रथम कल्प" मनु० । "एतस्मि

अमरे देवी"देवीभा० "एतान् महाराज ! विशेषधर्मान्" पु०त० पुरा० । "एषा मीलितिका बाल्ये" "एतच्च सर्वमाख्यातम्" गीता । अमुलो न "किं न रोदिषे नः" वा० एनत् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवर्त्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" रघु । "अश्रावयेन्द्राणावा शिक्षयनिष वैरिणम्" गीता अत्रैवापि अमुली एनादेश । इद एव योगाते एतमुपम । परिमाणे वतु आदन्तादेशश्च । एतावत् एतत्परिमाणे त्रि० "एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह" मनु "किं वैतावत्तावानुपनार्मोन" शत० ब्रा० १०,६,१,४ । "एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे" रघुः "एतावता नन्वनुमेयशोभि" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "एतावती महिमा ० अभूत" ऋ० १०,१२१,८ । एतद् इण-क्विप् अत इक् आदन्तादेशः । एतादृक् एतादृश एतादृक्ष एतत्सदृशदर्शने त्रि० तत्र क्विनन्ता अपि पदान्ते कः "एतादृक्षमना पुत" भा०द०। टगन्त स्त्रियां ङीप् । "अस्मिन्नेव एतादृशीव ममतामिताशदा" शाकुन्तल "उद्भटः । तत्रेदविपर्ये स । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि त्रि० एतदात्मक एतत्स्वरूप एतदात्मके त्रि० । परिमाणे मात्रच् । एतन्मात्र एतत्परिमाणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । लिङ्ग देशकालयोः आकारात् प्रथमादभुभीषयन्वर्णे तत् तदिव । एतद एतद् प्रथमाक्षर्ण्युतल्यार्णाद्यादौ अव्य० । अन्वादेशे "एतदोऽश् ततोऽन्यपो चासुदात्तौ" पा० एनादेशः अन्वादेशे अन चन एनदेवेति भेदः । [गतितात्पर्या ।

एतन पु० आ+इण-तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासान् बनात

एतर्हि अव्य० इदम्+काले हिल् "एतेतौ रथोः" पा० एतादेश । अस्मिन् काले इदानीं "अथ यो ह्यपेतर्हि निमोपा निविवत्से" शत० ब्रा० १,२,२,१ । "एतर्हि पशु वा एतद्यजुवत्" तैत्ति० ।

एतश पु० इण तशन् । ब्राह्मण उज्ज्व० २ अश्वे निरु० । "येन एतादेशयो ब्रह्मवक्षस्ति" ऋ० १०,४२,८ । "यन् तदोऽसिपोयषि" यजु० ३,१२ । "ब्रह्म उप एत मोम" १२,७४ । एतशेनाश्वेनेति" वेददी० "उभे यत्र म पत्यैतगश्" ऋ० ८,६,१८ ।

एतशस् त्रि० इण्-तशन् । ब्राह्मणे २ अश्वे च ।

एदिधिषुःपति पु० इण् विच् कर्म० एषो० मध्ये एट् । अग्रेदिधिषुपतौ । "निर्मन्त्र्य, परिविन्दानमात्रतरा परिन्त्य, एदिधिषुःपतिं निषुत्तम्य" यजु० २०,९ । पुरुषमेधीयमनुदेवताभेदकीर्त्तने

एध वृद्धौ भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष । एधाम् बभूव आस चक्रे । एधिता एधमान एधन एधिता एधितः एधनम् एध" एधमानः एधिता एधितव्य एधनीय । "किं क्षत्रियकुलसम्भूता यातिनि न गर्भिणी" मनुः । कश्चिदग्र आत्मनः "अथ, वेद्मर्धयैवैदि एतां भाग० ३,०१,१ । "कार्णिकान् वचमोषा" एनत्र एधतेविधे' भा० आ० ८८१ । "विराईं नदनाप रवेमवामाः" ७१,१९ । "अथोदितेनापि एतज्' विभदा दुर्नामिदितम्" रामा० । कश्चित् पर० । "न हि माद्यकालादि" दुःखैधेधनि मावर" भा० द० २०१ श्लो० । किन्तु पचादि मे विदितन्नु । "कि ता शाकट्विन्द्राणेदिश महात्मानम्" भट्टि० । उपसर्गपूर्वकादपि इहिदि न पत्र्ष मेथे एधादिनो दर तथा तेन भा मैदितम् शब्दादौ न दृश्य ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-करणे घञ् नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे" रघु "एधो दक पूषपत्नमधुसदन च दन्"मनु । ' दर्थ' अप्नुहदेन वह्निना माक्सवति" भा० ४०८१श्लो० ।

एधतु पु० एध-कर्तरि चतु । ।इति उज्ज्व० । २ वह्नौ मे० २वर्धिषुमे त्रि० मन्त्र०भावे चतु । ३वृद्धौ स्त्री । "पुर विदा पुरमुक्षेनमेधतुम्' ऋ० ८,८६,२,'एधत भकादि हविम्" भा० "ते एतामेधतुमेधाञ्चक्रिरे' शत० ब्रा० ६ २,२, "एतामेधतुमर्हाम्' भा०

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-असि नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" गीता । 'कनकादासूदनन्तमैधसि' रघु । ' फलैधः कुश-मल्येनदर्थश्च मवाहरम्" ' कृदेधर्स्ते जधा वह्नि "मह ।

एधा स्त्री एध-भावे अ । वृद्धौ अमर

एधित त्रि० एध-कर्त्तरि क्त । १वृद्धे णिच्-कर्मणि क्त । २वर्धिते त्रि० । "मधुरम्यहिमेधितमेध्या" माघ ।

एनस् न० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन अपापत्वेन वा आगसि अर्थे इण-असुन् तुट् च । १अपराधे । ईश्वराज्ञा अनुल्लङ्घनिषिद्धाचरणापराधजन्यत्वात् २पापे च । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्' । "अकामोपगतेनेव पापोऽपृष्टयमेनसा" । 'एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्" मनु । पापभेदाश्च प्रा० वि० दर्शिताः यथा "अथ पापोद्देश । तत्र विष्णु "अथ पुरुषस्य काम क्रोधलोभाख्य रिपुत्रय सुघोर भवति परिग्रहम अक्षादियोगेण महापातकानुपातकोपपातकमाकालोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंश करेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च” । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु पञ्चविधत्वमाह “पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-पातकमहापातकात्यन्तपातकानि” पूर्व्ववचने पूर्व्वं पूर्व्वं गरीय स्यात् लघुतरोत्तरम् । प्रासङ्गिक जाति भ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसि “स्त्रीगोहत्यकर्त्त्र्यस्थानियवासी शूद्रसहभोजी कन्या-दूषणगारदाही दवनीपतिः स्तानग्रस्तो चेति पात-कानि” नवविध पापमभिधायाह विष्णुः । “एव पा तकिन पापमनुभूय सुदुःखिता । तिर्य्यग्योनौ प्रप द्यन्ते दुःखानि विविधानि च”। याज्ञवल्क्य “नीचाभि-गमन गर्भपातन भर्त्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्”। पतनीयानि पातकानीत्यर्थे । “त्वयस्पृटोवहुलमिति” करणेऽनीयर् । तथा गौतमः “ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेन ना-स्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिन पति ताश्च पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्” । पातक संयोजका सुरापाणादौ ये परान् प्रयोजयति ते । पाठम् । सामान्यपदस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति स्व-र्गादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा च्य वन. “अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्याम ” इति । तथा च पठन्ति । “महापातकतुल्यानि पापान्यु क्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातक-मिति” । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेष्वस्य शक्ति । पतनशब्दार्थमाह गौतम “द्विजातिकर्म्मभ्योहानि पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्” । द्विजातिकर्म्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्तादृक्षपा-दिव्यतिरिक्तम् तेभ्योहानिरनधिकार इति । द्विजाति ग्रहण प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पाति त्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्ट परलोके चासिद्धि पापकर्म्मऽतिबन्धाद्दुपात्तसुकृतफला-निष्पत्ति नरक वा । सूत्रकारव्याख्यार्थमिदम्” ।

पापलक्षण पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा॰वि॰दर्शितं यथा “ननु किं पापलक्षणम्”उच्यते“नोदनालक्षणार्थोधर्म्म ।” इत्यस्मिन् सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थोधर्म्म इति धर्म्मलक्षण कुर्व्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थो-ऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षण सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाधन तथाचोक्त भाष्यकृता “कोऽर्थोयोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोयोऽन-भ्युदयायेति” । ननु पापसत्तायां किं प्रमाण न तावद्वेद तस्य कार्ये कार्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्व कार्य्यं कार्य्यान्वित वा । न च नित्यकर्म्मानाचरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या-कल्प्यम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन लिङ्गत्वेन चाव गन्तुमशक्यत्वात् उच्यते “यो ब्राह्मणायावगुरेत्त शतेन यातयेदिति” श्रुतौ लिङ्श्रुतेरवगोरणयात-यातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते “फेतष्टेतमतो-सिंहिति” पा॰लिङ् स्मरणादिति यथोक्त षष्ठाधिकरणे, तथाऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिद्व विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्य “विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”। ननु “शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्था-वरतां नर । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजाति ताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानोनराहूपविपर्य्ययम्” । यथा विष्णु पुराणम् “नरकं कर्म्मणा पापादेवमाप्नुर्महर्षय ” । तथा यम “सुरापो ब्रह्महा गोघ्न सुवर्णस्तेयकृन्नर । पति-तैः संप्रयुक्तश्च तल्पगोगुरुतल्पग । एते पतन्ति सर्व्वेऽपि नरकेष्वनुपूर्व्वश ” । अत्र ते सुरापादय पतन्तीति सुरा पादीनां पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेष अत सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशे षणस्य सुरापाणादे सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते “यजमान प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति वत् । एवं”नारिष्ट स्तृप्तिमाप्नोति”इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्य्यान्वया-भावात कथं शब्दादवगतिरिति चेत् श्रूयतां द्विविधं यथा तथा इति ब्रूम यथा शतयातनासाधनात् स्वर्गात्मा’ च म चेतव्यमिति विधि , तथा नरकसाधनात् सुरापाणा देर्निवर्त्तेतेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात । अथवा यद् यस्य धन तत्र भावस्ततपरिहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अथ न प्र त्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारोनित्य निषेधेष्वपि । ननु “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादौ जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्यत्वगमात् जीवनवतोऽधिकार । “न कलञ्जम्भक्षयेत्” इत्यादौ निवृत्तिस्वभावनिरुद्धा प्रवृत्ति रधिकारिविशेषणं तथाचोक्त “नमसा त प्र

एतस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तत्परित्यक्तमिति" अत्र वाच्यं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽधिकार उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात् जातेष्टिवत् सञ्चिताधिकार एव भविष्यति तथा च आम्नानं "अथ कोऽभ्युदयस्तस्य दुरितस्य प्रणश्यते । अनुत्पत्तिः तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रियाम्नथ चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्" । येनतूत्पत्तिमिताम्नेन प्रत्यवायपरीहारं फलमित्युक्तम् । अतः प्रायश्चित्तविधिषु रागित्वन्यायेनार्थवादिकपापक्षयार्थिनोऽधिकारात् । एव च विधय पापसत्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः "उद्गच्छन् यद्वदादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति । तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् नरः पापं व्यपोहति" । पापसंवृतः पुरुषः तथा कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते पातकैः सर्वैरभ्रैरिव चन्द्रमाः" । कल्याणं प्रायश्चित्तम् । यमः "तपसोऽन्ते विशुद्ध्यन्ति कर्म्मणां पापसंक्षयात् । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये" । कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः । अपरं स्मृत्यन्तरे चोदयन्ति । ननु किं पापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहिताकरणं निषिद्धाचरणञ्च पापकारणं तदाह मनुः । "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः" । प्रायश्चित्तप्रतिपादनेन पापसत्तां प्रतिपादयति । तथा याज्ञवल्क्यः । "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" ।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा मीमां॰भा॰ दर्शितम् यथा "उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादि । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इषुरित्येवमादि तत्रानर्थो धर्म्म उक्तो मा भूत् इति अर्थग्रहणम् । कथं पुनरनर्थः ? हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ? । उच्यते नैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि तेषामुपदेशः "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति समामनन्ति हि "नाभिचरितव्यम्" । "अतएव मूलकर्म्मरूपाभिचारस्योपपातकमध्ये गणना मनुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वमुक्तमेव । यथा च कलञ्जभक्षणस्यामारेऽनिष्टसाधनत्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा मन्त्र॰चि॰ समर्थितं यथा ननु "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य इष्टसाधनत्वात् । न चासुराविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया निषेध्यानिष्टसाधनताबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियान्वयित्वेन प्रतिषेधवाचकस्यानुपपत्तेरिति चेन्न विधेयस्येति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणविशेषीभूतानाचारीयकदुःखाधिकदुःखासाधनमिति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशेषे तात्पर्य्यम् तथा चागम्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाश्रुतार्थान्वययोग्यतया लिङ् विहाय लक्षणेन तदितराम्वयो न तु लिङ्गेतरम्बेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेष्टापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति कथं निषेधः ? । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति चेत् तत्र क्षतिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनता योग्यतया लभ्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात् निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विनाशाभिलाषिणः प्रवृत्तिः । रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टाननुबन्धस्य तिरोधानात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवधफलत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात् । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियम कुम्भकारपरम्परायाः कुम्भकारपत्वापत्ते विधिमेव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधनाच्च । न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनापेक्षितवैरिवधहेतुत्वे सत्यधिगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्येनाद्वैरिवधोवधाच्चावश्यं नरकमिति प्रतिसन्धानेन विनाशात् । ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च नरकजनिकेति चेन्न । नहि साक्षात् परम्परासाधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा खड्गादौ नष्टे यदि तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वप्रसङ्गात् वध्यस्यापि हन्तृमन्युत्पादनद्वारा हन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्यन्तरपादितमन्यु कश्चित् कश्चित् व्यापादयति । मन्युनिष्पादितमरणफलकव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गघातादिकमेव । अथ मरणानुकूलोव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनस्तथा खड्गादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् मरणोद्देशेन विप्रनाशाभावेऽ मारणे हिंसा न स्यात् ।

हिंसनधात्वर्थतावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणम् अव्यवहितफलककव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लृप्तिफलककाले तदङ्गुलं कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तस्य तथात्वे हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौण विनिगमनस्तु आवश्यक

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकमरणानुकूलो व्यापारः हिंसा श्येनयागादृष्टद्वारामरणसाधनमतो न हिंसा। यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सम्प्रीतैश्चाश्वकुसाऽदृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वापत्ति। अतएव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्तृता तत्कर्त्तुः, गलबन्धनामरणेन भक्तुरातस्य हन्तृत्वं, परिवेषयितुर्वा ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव। नाप्यनुमित्यादितमरणफलकत्व, गलबन्धनाद्वमरणे सहन्तृत्वापत्ते। अन्योद्देशेन विप्रस्य हनने ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टापत्ते। व्यपदेश प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्यते, लक्षणेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्धकथनम्। अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारसहकारीतस्य मरणसाधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोऽनाभिसंहितः। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यापि मक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं भोक्तव्यमिति बल्लाय विषप्रयोगादिति हिंसैव विषप्रयोग इति तत्र गलबन्धनाह्वकारस्त्वाद्दूरस्य भरणं तत्र परिवेषयितुर्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्नपरिवेषणात् भोक्तुं हन्तृत्वापत्ते च अनभिसंहितमवान्तरव्यापारसहकारीतस्य मरणानुकूलमत्यासुवाभात्। अत एव अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा व्रणपाकपरम्परयामृते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्"

एनसादेवं दूषितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभिप्रायं पस्य दूषितयत्नैर्दृष्टम् अधिक एनसशब्दे वक्ष्यते। एनसाकृतम् वत् । एनस्य पापरचिते त्रि॰"यत्प्रमेनसम्" अथ॰ ८,७,३। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। एनस्वत् त्रिषि। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि॰ उभयत स्त्रियां ङीप्। "मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ॰७,८८,६। एनस्वन्तं चिदेनस सुदानव ८,१८,१२। "एनस्विभिरनिर्णिक्तो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्" । "अवद्राह्मणमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तक जपेत्" मनुः। "इण आगसोति" उणा॰ अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञालङ्घनरूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि॰ इण-कर्म्मणि म। प्राप्ये। "अयं च न एमः" यजु॰ १८,१५, "एम प्राप्तव्यार्थं" वेददी॰।

एमन् न॰ एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। गतिमार्गे "कृष्ण त एम रुशत" ऋ॰४,७,९। "कृष्णं त एम रुशदूर्मे १,५८,४। "एमन्यत्वेन गमनमार्गं उच्यते" भा॰ एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। "पृष्ठे च सद्म्येमन्" यजु॰१२,१०, "एमन् अवस्थाने" वेददी॰। "अपां त्वेमन्त्सादयामि" १३,५३। सप्तम्या लुकि न नलोपः। भावे मनिन्। ३गमने। "दूरे ह्यो ये चितयन्त एमभि" ऋ॰५,५९,२ एमभिर्गमनै" भा॰।

एरका स्त्री इण-बा॰ र तत सञ्ज्ञायां कन्। निर्विषतृणभेदे (गलघाला) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी" भावप्र॰। "ददार करजैर्वीरावेरकां कटकद्मषा" भाग॰ १,२१६, "एरकायां तदा सृष्टिं कोपात्सव्याह केशव"। भा॰मौस॰२अ॰ "एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम्" भा॰ आ॰ २अ॰। २कौरव्यवंशजे सर्पभेदे "एरकः कुण्डलोवेणी वेणीस्कन्दः कुमारकः" भा॰आ॰५७अ॰। नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु॰ आ+ईर-अङ्गच्। मत्स्यभेदे, "एरङ्गोमधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः" राजनि॰ तद्गुण।

एरण्ड पु॰ ईरयति वायुम् मत वाडय ईर-अण्डच् नि॰गुणश्च। वृक्षभेदे (एरण्डी)। (भेरण्डा)। "एरण्डयुग्मं मधुरं तृष्णा गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिरः पीडोदरज्वरान्। ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति" एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम्। वाताग्र्यं पल्लवं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि। एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहा। काकोऽस्य मूलं व्याधिस्याद्रपरे जगा"

"एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादुरसं पाके सतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठ-गुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटि-ग्रहान्॥ वातशोणितविड्बन्धस्तोमशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निह-न्तायमेरण्डस्नेहकेशरी" भावप्र०। स्वार्थे कन्। तत्रैव। एरण्डस्य फलम् अण्। ऐरण्ड तत्फले। "ऐरण्डं कोमलं ग्राह्यं फलं तस्यैव स्वेदितम्। पाचितं कटुतैलेन हिङ्गुमातिसुवासितम्। कफानिलहरं हृद्यं कृमिगुल्मघ्नं पित्तलम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं गुरु पाके-ऽतिपिच्छिलम्" भावप्र०। "फले लुक्" पा० अणो लुग्वि-धानात् एरण्डमित्येव साधु। २चित्रकस्त्री स्त्री शब्दच०। टाप् गौ० ङीष् वा।

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् अतः इत्वं वा कन् अत इत्वम्। दन्तीवृक्षे। [इन्दे।] राजनि०।

एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः। जयुदन्ती-

एरु त्रि० आ+ईर—उन्। गन्तरि। "एजाति ग्लहा कन्येव तुत्रेरु तुन्दाना पत्येव जाया" ऋ० ६,२२,२,

एर्वारु पु० आ+ईर—क्विप् एर वारयति वृ—णिच् उण्। चिर्भटयाम् कर्कटीभेदे (काँकुड) "एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा मयचीकृतम्" सुश्रु०। "कर्कवारी यथा पक्वे मधुरं सन्तुरुवोऽपि न" या०। स्वार्थे कन् तत्रैव।

एलक पु स्त्री एडक+पृषो० ड | मेषे स्त्रियां अजा० टाप् जिपा० मातृत्वम् डलयोरैकत्वस्मरणात्।

एलङ्ग पु स्त्री आ+इल—अङ्गच्। (राइखडा) मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष्। "एलङ्गोभपुरोऽष्य स चाही कफ-वातहा। मेधाग्निपुष्टिकारी च शीतलः सोऽमलो गुरुः" राजनि०।

एल(ला)वालु न० एलेव वलते वल—उण् अन्यापोरिति वल्यायां वा त्रुप। (वालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे "पुन्नागैलेयवालूनि नागपुष्पोत्पलानि सिता" सुश्रु०। स्वार्थे कन् एल(ला)वालुकमप्यत्र न०।

एला स्त्री इल—अच्। १स्वनामख्यातलतायाम्। (एलाची) तद्गुणादि भावप्र०उक्तम्। "एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च। भद्रैला बहुलेषा च चन्द्रवाला च निष्कुटी। स्थूलैला कटुका पाके रसे चामाशयलघु। रूक्षोष्णा लघुपित्ताशकफवातटयापहः। कृच्छ्रासविषवस्यास्य शिरोरुग्वमिकासनुत्। सूक्ष्मैला कुञ्चिका तुच्छा को-रङ्गी द्राविडी गुटि। एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शो-मूत्रकृच्छ्रनुत्। रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता" "एलालताविग्रथितचन्दनासु" रघुः। तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलेऽपि स्त्री। "ससप्तुरघ्नशुशुनामेलानामुत्पतिष्णवः" रघुः। "सजमा नयौ शरदयतिरियमेला" छ०र० उक्ते २पञ्चदशा-क्षरपादके छन्दोभेदे।

एला विलासे कण्ड्वा० प० अक०सेट्। एलायति ऐलायीत्। एलायां बभूव आस चकार।

एलाक पु० एलाय ण्वुल्। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। ऐलाक्य तदपत्ये पु स्त्री०। स्त्रियां ङीपि यलोपः। ऐलाकी।

एलादिगुटिका स्त्री "एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षा पिप्पल्यर्द्ध-पलं तथा। सितामधूकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिता। संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक्" चक्रद०उक्ते रक्तपित्ताधिकारस्थे गुटिकारूपौषधभेदे।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। नागविशेषे "नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः" भा० आ० ३५ अ०। नागमात्रकोर्त्तने। [(काटा आमडल)।

एलापर्णी स्त्री एलाया पर्णमिव पर्णमस्याः। रास्नायाम्

एलापुर न० नगरभेदे।

एलीका स्त्री आ+इल—ईकन्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटि) राजनि०। [च सर्वेषु सवर्णेषु च" सुश्रु०।

एलुक न० इल—उक। गन्धद्रव्यभेदे। "भद्रदार्वेलुकाभ्यां

एलवालुक न० एलवालुक पृषो० नुडागम। एलवालुके सुगन्धिद्रव्ये (वालुका) राजनि०।

एव अव्य० इण्—वन्। १सादृश्ये, २अभियोगे, ३वाक्यपूरणे, ४चारनियोगे, ५विनिग्रहे, ६परिभवे ७ईषदर्थे च। विशेष्यसङ्गत ८अन्ययोगव्यवच्छेदे। यथा पार्थ एव धनुर्द्धरः इत्यादौ पार्थान्यपदार्थे धनुर्द्धरत्वम् व्यवच्छिद्यते। विशेषणसङ्गतः ९अयोगव्यवच्छेदे यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छि-द्यते। क्रियासङ्गत १०अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नील सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यव-च्छिद्यते। ११गन्तरि त्रि०। "एवेत्यवधारणानियोगौ-पम्यनिग्रहेषु" इत्युक्ता गणरत्ने यथाक्रममुदा-हृतम्। "अहमेव ददामि। अद्यैव। इन्द्रैव। ओरूपय

मेऽस्तु। पश्चैव गच्छ। अत्रानियोगोऽवधारणम्। 'एवे चानियोगे' वार्त्ति०। तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेश। एतद्योगे च "न च शाङ्गाहं वयुक्तं"पा० न वसन्तसाद्यादेश। "ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्ट मनोषिभि"। "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय" मनु। १२एवमित्यर्थे च। "एवा न इन्द्रोतिभि" ऋ० ४,३२,७, एवा एवम् भा०। अत्र वेदे "एवा तु तूर्वे मतनु" इत्यादि वत् दीर्घः। तत्र गन्तरि "एवा न देव्यादितिरनर्वा" तैत्ति० ३,१,१,५, "एवा गमनशीला" भा०। शीघ्रगन्तृत्वात् १३अश्वे पु०। "सूरोनाम एतयाङ्गिरेवे" ऋ०१,१५८,२, "एवैरश्वै" भा०। करणे भावे वा वन्। १४गमनसाधने १५गमने च। "एवेन सद्य पर्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा०।

एव त्रि०एवमस्त्यस्य अच् अव्य०टिलोप। एवक्रियमाणप्रकारे "सुदानूनेवया मरुत" ५,४१,१६, एवया एव क्रियमाणप्रकारेण" भा० तृतीयस्थाने याच्।

एवथ पु० अव-भावे अथ पृषो० अतः एत्वम्। गमने "न वो रायो नैवथा न मन्दनो"ऋ०८'२४,१५, एवथा यस्य पुराणि संग्रामं प्रति गमनेन। तृतीयास्थाने थाद्।

एवम् अव्य० इण-वा०वम्। "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्य्येषु" गणर०। उक्तेषु अर्थेषु। क्रमेण उदा० तत्रैव। १प्रकृतपरामर्शे "एव वादिनि देवर्षौ" कुमा०। २प्रकारे। एवं कुरुते। इवार्थे ३साहश्ये अग्निरेव विप्र। ४उपदेशे एवं पठ। ५निर्देशे एव तावत्। ६निश्चये। एवमेतत् कः सन्देहः। ७अङ्गीकारे एवं कुर्म्म। वार्य्ये दमसङ्कयार्थे "अहार्य्यमेवस्त्रगनाभिपत्तम्"। "यथेतमनेवम्" गा० सू०। ८सम्बन्धे १०परततौ ११प्रत्ने च मेदि०। तत्र एवम् भूत एवकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एव विध एवप्रकारइत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेद "एवविधे नाङ्गचेष्टितेन" रघु। "एवमादीन् विजनीयात् प्रकाशाल्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्यानां भोदनस्य च" मनु।

एवया त्रि० एव एव पदम वा याति या-क्विप् पृषो०। रक्षके "द्युम्न एवया उ नमथा" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्षकोमरुद्यस्य। ऋषिभेदे। "मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत्"। "एतनामकस्य ऋषेः षष्ठ्यालुक्"भा०।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या-वनिप्। १रक्षके विष्णौ। "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मति दा" ऋ०७,१००,२, "एवयाव: । विष्णो।" भा०। वेदे सम्बुद्धेरुत्वम्। एव गन्तरि त्रि० "तान्नो सखो मरुत एवयाव्नो ऋ० २,३४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरच। एवयावरी। "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु०एव एवमृच्छति ऋ-अण्। सोमभेदे। "एवारे वृषभा सुते"ऋ०८,४५,३८,"एवारोनाम कश्चित सोम "भा०

एवावद् पु० एव एवमावदति आ+वद्-अच्। ऋषिभेदे "अहि सत्यस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रे " अवत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५,४४,१, "सत्यस्य मनसश्चैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य चैषामृषीणाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे। एषणीय एषितव्य एषित एषिता। एषितुम् एष्ट एषणम् एषा एषमाण।"परार्द्धमित एष स्वर्वाणी गौरपैषत" अथ० ६,६७,३, वेदे गणव्यत्यासात् पर०। उपैषत एतिपरस्मैपदम्"। "स वै वत अष्टमतिलमैपते य कर्मणा पारमपारकर्मणः" भाग० ३,१२,४४, धातूनामनेकार्थ्यात् अवलोकयतीत्यर्थे" "तस्मादिशा मर्द्दैष एति" शत०ब्रा०१२,२,४,२,।

परि+अन्वेषणे पर्य्यैषते पर्य्यैष्ट लोकेऽपि क्वचित् गणव्यत्यास। 'जन्मु सखिसुष कल्पा पर्य्यैपन्तो विभावसुम्" भा०अनु०८५।

एष स्त्री एष-भावे क्विप्। गतौ "तावामेषे रथानां"त्वचोन" ऋ० ५,६६,३, "एषे गन्तुम्"भा०। "राय एषेऽवसे दधीत"५,४१,५,"एषे प्राप्तुम्" भा०। 'तेभ्य एषमेर चकार" शत०ब्रा०२,४,२,४, । इष-क्विप्। इच्छौ। "न चोदोऽस्यणीतमेषे" ऋ० १,१८०,७, एषे सोच्छामिच्छत" भा०।

एषणा पु०एषते गत्स्त्वदयम ल्यु। लौहमयशाणे फलायुध। इष इच्छाया णिच् भावे युच्। एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री "न कश्चिदन्य एतार तस्मादस्य षणात्रयात्" वेदा०। "तमात्मान विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्य चरन्ति। या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

भवत" शत०ब्रा० १४,६,४,१, "पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छा तथा। वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि, दैवं विद्यादि, मानुषकर्मणां साधनस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणाऽनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम्। केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा। एवमेकत्वेऽपि लोकैषणाया साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हीति" भा०। "अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूत" भाग० ४,२१,१८, एष्यते ज्ञायते मानमनया करणे ल्युट् ङीप् एषणी। ४तुलासाधने (निक्ति) मानयन्त्रभेदे मेदिनि। स्वार्थे कन्। एषणिकाऽप्यत्र। अमर। एषते व्रणमार्गमनया करणे ल्युट् ङीप्। (वेधकार) ५व्रणस्फोटनास्त्रभेदे मेदि०। भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते ६व्रणविदारणव्यापारभेदे। तत्र हि "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणेत्याद्युपक्रमे "कूर्चैषणदारणेत्यादि पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम्। तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्रप्रवेशनेन पूयादेरपसारणम्। तत्साधनशस्त्रमेषणी यथाह सुश्रुत "विंशति शस्त्राणि तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रेत्याद्युपक्रमे "वडिशदन्तशङ्क्वेषण्यो" इत्युक्त्वा "एषण्येषणे आनुलोम्ये च" इति तत्प्रयोजनमुक्तम्। एषणमभ्यन्तरगमनमानुलोम्यं विस्तारणम् तत्रैव एषणीलक्षणं "एषणी गण्डूपदाकारमुखी" उक्तम्।"एष्ये मूत्रवृद्धाभे तु नाडाहुत्यङ्गुरा हिता" सुश्रुत।

एषणीय त्रि० इष-एष-वा कर्मणि अनीयर्। १आयासे "जायापती लौकिकमेषणीयम्" कुमा०। २गम्ये च।

एषा स्त्री एष-अ। इच्छायां जटाधर।

एषावीर पु स्त्री। एषायां यथेष्ट धनादिप्रतिग्रहेच्छायां वीर। यत कुतश्चित् प्रतिग्राहके निन्दितब्राह्मणभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "यद्येनमेषावीरा याजयेयुः" शत० ब्रा० ११,२,७,२२, "एषावीरोनाम निन्दितब्राह्मणजातिविशेष तत्सम्बन्धिन ऋत्विज" भा०

एषिन् त्रि० इष-णिनि। इच्छौ अभिलाषुके। "यौवने विषयैषिणाम्" "बभूव युद्धं तुमुलं परस्परजयैषिणोः" रघु। स्त्रियां ङीप्।"तदाश्रिता हि या गेया वृद्धिसत्त्वैषिणी भवेत्" भा०व० ८१ अ०।

एष्टव्य त्रि० इषु वाञ्छायाम् तव्य। वाञ्छनीये। "एष्टव्या बहव पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्" गु०त० मत्स्यपु०

"तस्मैव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्" शत०ब्रा० १,६ २,१७।

एष्टि स्त्री आ+यज आ+इष वा क्तिन्। १अभियजने २अभिकामनायाञ्च।"पितॄणां यश्च दुवभूथ सुहृदेष्टौ"ऋ०६,२१८,। "एष्टौ आयजनेऽभिकामने वा" भा० करणे क्तिन् ३यागसाधनेषु ऋक्सामेषु। "प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा सहीदं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस इति मनोह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोत्क्रामैष्टयोनामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासते इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति" शत०ब्रा० ६,४,१,१२। "प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम" यजु० १८,४२।

एष्य त्रि०इष-कर्मणि ण्यत्। १वाञ्छनीये भावे ण्यत् सुश्रुतोक्ते "तत्र शस्त्रकर्माष्टविधं तद्यथा छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्यं विस्राव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टसु मध्ये २शस्त्रकर्मभेदे न०। "एष्येष्वेवयवाभे" सुश्रु०"व्रणोपहत काये वेणुनलनालीशुष्कालाबुस्खेष्वेषु" इत्युक्तेषु तत्कर्माचरणम्। कर्मणि ण्यत्।४एषणकर्मसाध्ये त्रि०। "एष्या नाड्यः समस्याय मृषा उन्मार्गिण्यश्च ये" सुश्रु० एष गतौ ण्यत्। ५गन्तव्ये त्रि०। "गतैष्यदिवसाद्येन गतिर्निघ्नी खषड्हृता" सौर०ता०। इष गतौ दि० इष इच्छायां भ्वा० इष आभीक्ष्ण्ये क्र्या० एभ्य ण्यत्। एष्य तत्तदर्थकर्मणि प्राप्तु प्रेष्य इत्येव प्रेष्यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु इत्यस्य ण्यदन्तस्य रूपम् इति भेदः।

एह त्रि० आ+ईह अच्। १सम्यक् चेष्टायुक्ते। एवा एहाः परिमाते दधन्वान्" ऋग० १२,२,२२। आ ईषदर्थे ईह यत्ने करणे क। २क्रोधे निरु०। क्रुद्धस्य सम्यक्कार्याक्षमत्वात् ईषच्चेष्टावत्त्वेन तथात्वम्। [ङीन्। एही।

एहित त्रि० आ+ईह-त इन्। सम्यक् चेष्टान्विते स्त्रियां याज्ञ०

एहीड न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर० नि०। एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि तादृशे कर्मणि एव एहिकटा एहिवाणिजका एहिद्वितीया एहिस्वागता एहिविघसा इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियायाम् स्त्री एहियवं तु तत्कर्मणि न० इति भेद।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऐ

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठतालुस्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विध एव प्लुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा ।"ऐलेज्ज्वा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः । दक्षा दामोदरः प्रज्ञो धरो विक्षतमुख्यपि । क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् । ज्ञानामृता कपर्द्दिश्री· पीठेशोऽग्निः समात्मकः । त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनम् । महेश्वरी द्वादशी च विमलश्च सरस्वती । कामकोटो वामजानुः शुभानुः विजयो जटा" । "ऐकारः कोठराजी च मालिन्युपात्तभैरवी" इति च वर्णाभिधा० । मातृकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम् । कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्णं बिन्दुत्रयसमन्वितम्" । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण-विच् । १आह्वाने २स्मरणे ३आमन्त्रणे च ४महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तथात्वम् ।

ऐक वि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गहा० छ । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्भवादौ च त्रि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यमुञ् । एकधेत्यर्थे "ऐकध्यं च श्रपणम्" कात्या० १४,२,२४ । "एतदैकध्यमुच्यते" सुश्रु० । ततः स्वार्थे ष्यञ् । ऐकध्य तदर्थे न० "ऐकध्येन श्रपणम्" उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्क ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ् । सार्वभौमत्वे "अप्रतिद्वन्द्वतामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्" भाग० ७,३,२४ । एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् ण्य । एकपतिभवे त्रि० ।

ऐकपदिक त्रि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः ठञ् । १एकस्थानभवे २एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय प्रभवति ठञ् । "अतोऽप्यैकपदिका भवन्ति यथा व्रततिर्दमूना" इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिकमित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिवृत्तिरूपे १वाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् । समस्तार्थत्वे अनेकपदानामेकार्थबोधकतासम्पादने समासादिभावे । [भावः ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । एकस्व-

ऐकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भावः ष्यञ् । तुल्यसम्मतौ "स्वर्गाभिषक्तस्य तमैकमत्यात्" रघुः । "ऐकमत्यं हि नो राजन् ! सर्वेषामेव लक्षये" भा०व० ७अ० । "ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृप प्रति" भा०ष० १६८ अ० । "सुहृदश्चैकमत्यात्" भा०उ० २२ अ० । "कैकमत्यं महाधियाम्" नीति० । ऐकमत्यमत्रास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते त्रि० । "गर्हितान्योन्यमतयो भक्तियो युवते सदा । नचैकमत्यः शेषोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते" रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ् । चक्रवर्त्तित्वे "यत्सुपर्णो मैकराज्यमजयो हि मा" आश्व०श्रौ० ५,१९,४ ।

ऐकलव्य पुंस्त्री एकलस्य अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलूनामकवैगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी । ऐकलव्यस्य छात्राः कण्वा० ततोऽण् यलोपः । ऐकलव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक त्रि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि । एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्सङ्ख्यद्रव्ययुक्ते त्रि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः ष्यञ् ।"उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व०श्रौ० १,२९, उक्तोक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्वर्य्यमप्यत्र न० ।

ऐकागारिक त्रि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् । चौरे स्त्रियां ङीप् । "ऐकागारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम्" भाव "क्षेमचिदैकागारिकेण कृत्लवता" दशकु० ।

ऐकाग्र त्रि० एकाग्र+स्वार्थेऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते

ऐकाग्र्य न० एकाग्रस्य भावः । अनन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ्च ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ् । १ऐक्ये २एकस्वरूपत्वे । "तथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्" भाग० ६,८,३१ । "एतेषां श्रेयआशासे उतैकात्म्यं महात्मनि" ७,१२,१९ । "एकात्म्यगमनात् सद्यः कलुषादिमसच्यते" भा०अनु० २७५ । ३अभेदे च

"ऐकात्म्यं वासुदेवस्य मोक्षधानञ्जनस्य च" भा० आ० १अ० । एकश्चात्मा तस्य भाव । ४आत्मन एकत्वे ऐकात्म्यवाद ऐकात्म्यवादी

ऐकादशिन त्रि० एकादशानां सङ्घ इनि एकादशिनी आनि-नीवत् स्त्रीत्व वा साधनतयाऽस्त्यस्य अण् । एकादशिनी-साध्यफले । "द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत य एवैका-दशिनेषु कामस्तस्याप्त्यै" शत० ब्रा० १२,२,२,२ तत्रा-लभ्यद्विविधैकादशपशुभेदा देवतासहिता यजु० २६,५८,५६ उक्ता यथा

"आग्नेय कृष्णग्रीव १ सारस्वती मेषी २बभ्रु सौम्य ३ पौष्ण श्यामः४ शितिपृष्ठो बार्हस्पत्य ५ शिल्पोवैश्वदेव६ ऐन्द्रोऽरुणो७ मारुत कल्माष८ ऐन्द्राग्नः संहितो९ऽधो राम सावित्रो १०वारुण कृष्ण एकशितिपात्११पेत्व "५८ "अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति" तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनो-च्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति-पादकानि नतु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीव० पशुराग्नेय अग्निदेवत्य १, मेषी सारस्वती सरस्वती-देवताका२ बभ्रु पिङ्गलवर्ण पशु सौम्यः सोमदेवत्य ३ श्याम कृष्णवर्ण पौष्ण पूषदेवत्य:४ शिति श्याम पृष्ठ-मस्य स शितिपृष्ठ बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्य ५ शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेव विश्वदेवदेवत्यः६ अरुण रक्त ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्य ७ कल्माषः कर्बुरो मारुत' मरुद्देवत्य ८ संहित' दृढाङ्ग ऐन्द्राग्न० इन्द्राग्निदेवत्य ९ अधोरामः अधोदेशे श्वेत सावित्रः सवितृदेवत्यः१० एक शिति श्वेत पादो-यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्ण पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुण वरुणदेवत्य ११ । एव मेकादश"वेददी० । "आग्नेयोऽजोऽरुणो रोहिताञ्जिरन-ड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभौ वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुत कल्माष आग्नेय कृष्णोऽज सारस्वती मेषी वारुण पेत्व "५६ । "द्वितीयैकादशिनीपशुदेवतामाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिरञ्जकौ यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीक वतेऽग्नये आलभ्यः अनीक मुख सैन्य वा यस्य सोऽनीक वान् तस्मै १अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ२,३ । रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभौ द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ४,५ "पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ शृङ्गरहितौ वैश्व देवौ विश्वदेवदेवत्यौ६,७ कल्माष कर्बुरो मारुत ८ कृष्णः छागोऽग्नोमेष, आग्नेय, आग्निदेवता ९ मेषी सारस्वती१०

मेत्व वेगवान् वरुणदेवता ११ एवमेकादश" इति वेददीप०

ऐकाधिकरण्य न० एकाधिकरणस्य भाव ष्यञ् । एकाधि करणवृत्तित्वे सामानाधिकरण्ये । "अथवा हेतुमन्नि-ष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्य व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । तुल्यविभक्तिकपदयो स्वोप-स्थाप्यार्थयोरभेदबोधकत्वे च ।

ऐकान्तिक त्रि० एकान्तमवश्य भावी ठञ् । १अवश्यभव्ये । "सुखस्यैकान्तिकस्य च" गीता । "ऐकान्तिकमात्यन्तिक-मुभयमाप्नोति कैवल्यम्" सा०का० ऐकान्तिकमवश्यं भावि" कौ० । एकान्त' भूतः स्वसत्तया व्यापी ठञ् । २एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके "तत्त्वमैकान्तिक ब्रूहि" भाग० २,२, स्त्रियां ङीप् । "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्-पातायैव कल्पते" वरा०पु० ।

ऐकान्यिक त्रि० एकमन्यत् विपरीत' कृतमध्ययनेऽस्य । "कर्माध्ययने वृत्तम्" पा० ठक् । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूप स्खलनमेक जातम् तादृशे कुपाठके छात्रे ।

ऐकायन पुं स्त्री एकस्य तन्नाम्नोऽमुनेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । एकस्यर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् ।

ऐकार्थ्य न० एकार्थस्य भावः ष्यञ् । एकयत्ना विशिष्टैका-र्थोपस्थापने एकार्थीभावे । १एकप्रयोजने च । "२प्रम-नन्येनैकार्थ्यं सन्धि" सि०कौ० ।

ऐकाह्निक त्रि० एकाहमधीष्टोभृतोभूतोभावी वा ठञ् । १ए-काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्यान्यैका-ह्निकानि" आश्व० श्रौ० ८,१६,१६, "ताभ्यां पूर्व्वे ऐकाह्निके" २,१०,१०, "अन्त्यानामैकाह्निकानामुत्त मान्" २एकाहव्यापके ज्वरादौ "वसुरस्रोत्तरे तीरे द्विपदोनाम वानर । ऐकाह्निकज्वर हन्ति तस्य नामानु-कीर्त्तनात्" । ऐकाह्निकज्वरश्च एकाहान्तरे एकदिनं व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम् । एकाहभृते ३दासे एकाहमधीष्टे सत्कृत्य व्यापारिते ४अध्यापके स्वसत्तया एकाह व्याप्यव्यापके ५ एकाहभाविनि उत्सवादौ च । एकाहसाध्ययागभेद एकाह तत्र दक्षिणा ठञ् ङीप् । ६एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्त्री ।

ऐक्य न० एकस्य भाव ष्यञ् । १एकत्वे २अभिन्नत्वे ३एकार्थी भावे च "ऐक्य सोऽन्यये" मुग्ध० "ऐक्यसंयोगनानात्व समवायविशारद" भा०स०५अ० । ४ऐकमत्ये सौहार्दे च "तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्य बिभेदे न कथञ्चन" रघु । एकस्या

पत्यं गर्गा॰यञ्। एकापतेऽत्र पुंस्त्वो॰स्त्रियां ङीप् यञोलोपः ऐक्षी।

ऐक्षव त्रि॰ इक्षोर्विकारः बिल्वा॰ अण्। इक्षुविकारे गुडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ९०९ पृ॰ उक्ताः। "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः। २मद्यभेदे च। "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्। माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्य। मद्यान्येकादशेत्युक्तिः अधिकदोषार्था अन्येषामपि मद्यानां मदनपालेन दर्शितत्वात्। प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा। इरा गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी। मद्यं पित्तकरं साम्लं सरं रोचनदीपनम्। विदाहि सृष्टविण्मूत्रं तीक्ष्णं वातकफापहम्। विधिना तु युतं पीतं तस्मादमृतसन्निभम्। अन्यथा कुरुते रोगानतिपीतं विषोपमम्। १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते। बलपुष्टिकरं मद्यं रक्तार्शोहारि दीपनम्। माध्वीकस्य गुणं किञ्चित् २खार्जूरं मनिलप्रदम्। तदेव विशदं रुच्यं श्लेष्मघ्नं कर्षणं लघु। शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता। सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा। ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रहृत्। पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता। सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलहृत्। प्रसन्ना ५स्यात् सुरामण्डस्तस्मात्कादम्बरी ६घना। ७जगलस्तदधः प्रोक्तो जगलान्मेदको ८घनः। पक्वसो ९जगलः सारः सुराबीजन्तु किण्वकम् १०। प्रसन्नानाहगुल्मार्शश्छर्द्यरोचकवातजित्। दीपन्याध्मानहृत्कुक्षितोदशूलप्रणाशिनी। कादम्बरी गुरुर्हृद्या दीपनी वातहृत् परा। जगलं कफहृद्ग्राही शोफार्शोग्रहणीहरः। मेदको मधुरो बल्यस्तम्भनः शीतलो गुरुः। पक्वसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः। किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्जरं गुरु। आक्षिकी ११सा सुरा या स्यादक्षत्वकशालितण्डुलैः। आक्षिकी पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठहृत्। किञ्चिद्वातकरी रूक्षा दीपनी रेचनी लघुः। यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा। काकोलिकी १३हला सैव मैरेयो १४धान्यजासवः। आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजनम्। सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम्। क्वचित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्याम्बुसाधितम्। गुर्वी यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भत्रिदोषकृत्। काकोली बृंहणी हृद्या तृष्णाध्मानप्रदा गुरुः। मैरेयं तु हृद्यं गुरु सन्तर्पणं सरम्। मद्यं सर्वरसं जातं मधूलकमुदीर्य्यते। मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम्। शार्करो १६दीपनः स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः। स्रोतोविशोधकरो वातशोषार्त्तिविकारनुत्। माध्वासवो १७मधूकस्य कुष्ठमेहविषापहः। गौडोऽ१८ग्निवर्द्धनो वर्ण्यः मलसन्तर्पणः कटुः। तिक्तस्तु हृद्यः स्वादुः सृष्टविण्मूत्रमारुतः। इक्षोः शीतरसः १९पक्वैः सीधुः २०पक्वरसः स्मृतः। आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो जयेत्। विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः। जाम्बवश्चौद्रसम्भूतः जम्बूरसगुडोद्भवः। जाम्बवो २१बद्धनिष्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः। अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं कृमिसङ्कुलम्। अहृद्यं तरुणं रूक्षमुष्णं दुर्भाजने हितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छलञ्च यत्। कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूतिकृमिलं विरसं गुरु। तथा पर्य्युषितं चापि विन्द्यादनिलकोपनम्। सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम्। तस्माच्च प्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः। स सौक्ष्म्यादौष्ण्यवातत्वाद्विकाशित्वाच्च वह्निनुत्। समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतः। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्य्यतः। चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च। नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम्। अरिष्टं तु हृद्यं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु। जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम्। हृद्यं सुगन्धि सगुणं लघु स्रोतोविशोधनम्। सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्। तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते सदा। शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम्। पाण्डु कृमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत्। गौडादिरसशुक्तानि मद्यशुक्तानि यानि च। यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च।

सात्काक्षिकन्तु २२सौवीर २३मारनाल २४च दीपनम् । काञ्जिकं शिशिरस्पर्शं पाचनं दीपनं लघु । तुषोदकं यवैः राम सतुषैः सकलैः कृतम् । सौवीरकन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैर्यवैः । गोधूमैरपि २५शाम् सौवीरकमिति कथित् । तदाम्लं दीपनं हृद्यं पाचकं लघिमदायकम् । सौवीरकं ग्रहण्यर्शोनाशनं भेदि दीपनम् । धान्याम्ल२६ स्वान्यदोषनिलाम्लोपण मधु दीपनम् । कर्षदाहश्रम पानात्यापनं स्रोतोगामनम् । गात्रे शास्तुपवैरस्यदोषाम्य कफलन्तम्”। ऐक्षवस्य ६ विकारमाह भाव० “इक्षोः पक्वं रसे विद् सीधुः पक्वरसश्च सः । आमैरस्तैश्च यः सीधु स च शीतरस उच्यते” इति । इक्षुः काण्डमूलं तस्येदम् अण् । १काण्डमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप् । इक्षु इक्षुपत्राकार अवयवस्य अण् । ४इक्षुपत्राकारे च स्त्रियां ङीप् । “ऐक्षव्यौ विष्टुतौ” कात्या० ८,१,१४, “विष्टुतौ ऐक्षव्यौ काण्डमूलावयवभूते अत्र भवत “काण्डमय प्रकार काय मूलमये विष्टुतौ गान्धारीयस्थावयवेभ्य:” कर्कः । “निकरणमालाया ‘दर्भ प्रस्तरयोरन्तराले तिर्य्यक् प्रसार्य्यमाणौ दर्भौ विष्टुती ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याता मिति’ भाष्य । तेनात्र ऐक्षव्यावन्द्रकस्तम्बामादि- कम् । “ऐक्षवकत्व पायव्यानिन्धकार्यमयान् परिधीना- ञ्चात दक्षरमैक्षव्यौ विष्टुतौ तद्भुविश्वरूपं भवति’ शत०ब्रा० १,६,२,१०,

ऐक्षुक त्रि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ् । इक्षुसाधुनि क्षेत्रादौ इक्षु भारभूत वहति आवहति वा ठञ् । १भारभूतेक्षु- वाहके २तद्वाहके च । इक्षव सन्त्यस्यां मध्वादि० क कुक् च । इक्षुकीया भूमिस्तस्या भवः अण् बिल्वकादि० कुक उत्तरस्य लुक् । ऐक्षुक । तादृशभूमिभवे त्रि० ।

ऐक्षुभारिक त्रि० इक्षुभार वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु १वाहके २तद्वाहके च ।

ऐक्ष्वाक पु० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि० । १सूर्य्यवंश्ये नृपे बहुषु अणो लुक् । “इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय” रघु । इक्ष्वाकोरयं जनपदः । ऐक्ष्वाक २तद्राजके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भव कोपधत्वात्प्रणु ऐक्ष्वाक तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । क्वचिन्न लुक् । “ऐ- क्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च कतमत्स्यस्य कमद्यागिषः” इति मुरारि । “ऐक्ष्वाक पुरुषव्याघ्रमतिमात्रपविक्रमम्” भा० या०२८५० । “तिमक्रुमन्युभिस्तं त ऐक्ष्वाक, प्रीति- पूर्व्वकम् भा० अनु० २अ० । अत्र ऐक्ष्वाकुरितिपाठस्तु आर्षत्वात् साधुः [इक्षुटोलफले (शिम्बायुते)

ऐङ्गुद न० इङ्गुद्याः फलम् फले अण् तस्य हरी० न लुक् ।

ऐच्छिक त्रि० इच्छया निर्वृत्त ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्

ऐड पु० इडाशब्दोऽस्त्यस्मिन्ननुवाकेऽध्याये वा विमुक्ता० अण् । इडाशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च इडाया इदम् अण् । ३मैत्रावरुणिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवा० अण् । इडापत्ये पुरूरवसि पु० ।

ऐडक पु स्त्री एडक एव स्वार्थेऽण् । १मेषाकारे दक्षिणापथ- प्रसिद्धे पशुभेदे “तयो वा पयसोऽश्नीयादुष्ट्राया ऐडक म्या वा” शत०ब्रा० १२,४,६,४ । एडकस्येदम् अण् तत् संबन्धिनि त्रि० एडकशब्दे दृश्य० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) वा अपत्यम् “ऋष- ष्यण्धो नदीमातृभ्यश्चा नामिकाभ्य” पा० ढकोऽपवाद अण् उभयोरेकत्वकरणात् उभयत्र अन्यतरतो वा तस्य लो वा । कुबेरे । “तस्य प्रीतेन मनसा तान् दत्त्वै ऐलविलस्ततः” भाग० ४,१२,८ ।

ऐडिविड पु० सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे “नारीकवच इत्युक्तो नि क्षत्रे मूलकोऽभवत् । ततोदशरथः पुत्रस्तस्मादैडविडस्तत” भाग० ९,९,१२ । सूर्य्यवंशवर्णने ।

ऐण त्रि० एणस्य कृष्णमृगस्येदम् अण् । कृष्णमृगचर्म्मादौ । एणशब्दे दृश्य० । [एणीपचनदेशभवे ।

ऐणीपचन त्रि० एणीपचनदेशे भव० आमावपदे अण् ।

ऐणेय त्रि० एण्या इदम् ढक् ।१कृष्णमृगचर्म्मादौ “ऐणेयरौर- वाजानि चर्म्माणि” गोभि० । २रतिबन्धभेदे हेम० ।

ऐतर त्रि० इतरस्मादूरभवादौ वह्वादि० चतुरर्थ्याम् अण् । इतरादूरभवदेशतत्कृतनिकटदेशादौ ।

ऐतरेय न० इतरस्य तदाख्य ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । १इ- तरर्षेरपत्ये । “महिदास ऐतरेयः ऋषि तेन प्रोक्तम् उ० अण् । २आरण्यकादि प्रतात्मायके ऋग्वेदीयब्राह्म- णभेदे “ऐतरेयकञ्छान्दोग्य वृहदारण्यक इप”इत्युक्ते तदीये ३उपनिषद्भेदे ४वेदशाखाभेदे च तदधीयते इति । ऐतरेयिन् तदध्येतृषु “अन्तरेण हविषी विष्णुमप्ना- ग्नैतरेयिणः” आश्व०श्रौ०१,२,१२ “अग्नीषोमावेश्मि- न्नैतरेयिण २,६,२ । एकाहायैतरेयिण”१०,१,१२ ।

ऐतिकायन पु स्त्री इतिकस्यर्षेर्गोत्रापत्य नडादि० फक् । इतिकर्षेर्गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इञ् । ऐतिकिरिति

ऐतिशायन पु स्त्री ऐतिकायन । इतिशर्षेर्गोत्रापत्ये ।

ऐतिहासिक त्रि० इतिहासादागतः इतिहास वेत्त्यधीते वा

ठक् । १इतिहासप्रमाणज्ञे २तद्वेत्तरि ३तदध्येतरि च ।

ऐतिह्य न० इतिह पारम्पर्योपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोपदेश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ् । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र वटे यक्षः प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु केनाप्येतदुपलब्धम् कथितम् । अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका इदं प्रमाणान्तरमङ्गीचक्रुः तदेतन्मत वा० कौ० निराकृतम् यथा "यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम् इति प्रोचुर्वृद्धा इत्यैतिह्यं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति" "श्रुति प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" ऐतरे० "ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा० । [साधौ

ऐदंयुगीन त्रि० इदंयुगे साधु प्रतियुगा० खञ् । इद युग-

ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । पापे ।

ऐन्दव न० इन्दुर्देवताऽस्य । १मृगशिरोनक्षत्रे २इन्दुदेवताके हविरादौ त्रि० । तस्येदम् अण् । ३चान्द्रे मासि पु० "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते" सू० सि० । ४चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० । इन्दुः इन्दुलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य अण् । ५चान्द्रायणे व्रतभेदे । "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्" मनुः । "कर्त्तव्यमैन्दवद्वयम्" इति तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । ६सोमराजाम् स्त्री ङीप् ।

ऐन्द्र त्रि० इन्द्रो देवताऽस्य अण् । इन्द्रदेवताके १हविरादौ "ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः" श्रुतिः । २ऋग्विशेषे स्त्री । "ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः । सा च ऋक् "कदाचन स्तरीरसीत्यादि" । ३तद्देवताके ज्येष्ठानक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा" मा० त० पुरा० । तस्येदम् अण् । ४इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० "मदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः" "ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघु । ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" "ऐन्द्रस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्" मनुः । ५तच्छक्तिरूपदेवीमूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप् । "ऐन्द्रीतमसुरेन्द्रघ्नम्" देवीमा० तन्त्रोक्ते भूतशुद्ध्यङ्गे ६धारणाभेदे "ऐन्द्रा धारणया देह स्थिरीकृत्येति भूतशुद्धौ" रघु० । तत्र भवः अण् । ७अर्जुने ८वालिवानरे च पु० तयोस्तदंशोद्भवत्वात् ।

अपत्ये तु इञ् । ऐन्द्रिरित्येव ९ष्यमाह्र्के म० राजनि० । "ऐन्द्रे शुभे च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः । ऐन्द्रः स सम्वत्सरः स स्यात् सर्वभूताधिवहदः" विष्णु ध० उक्ते द्वादशवर्षमध्ये १०सम्वत्सरभेदे पु० । तत्फलञ्च "ऐन्द्रे जातिकुलश्रेणी श्रेष्ठा नृपाः सर्वधर्मज्ञाः । पीड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्गुसमोद्भवानि" मत्स्य० त० ।

ऐन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालेन चरति ठक् । मायाविनि (बाजिकर) जटाधर ।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्रद्युम्नन्पाधिकारेण कृते आख्याने "मौहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा० आ० १प० । इदमाख्यानं मौहिद्रौणिकाख्यानात् परं मुद्रितभारते न दृश्यते कश्चित् पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

ऐन्द्रमहिक त्रि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फलं वास्य ठञ् । १ऐन्द्रमहकारणके २तत्फलके च ।

ऐन्द्रवायव त्रि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू वायुयन्द्रयुक्तत्वात् देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ् तौ देवते अस्य अण् । इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ । "ऐन्द्रवायवपात्रं तदस्य द्वितीयम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१६ "यदैन्द्रवायवाग्रान् प्रातःसवने" ४,४,१,१७ ।

ऐन्द्रशर्म्मि पु स्त्री इन्द्रशर्म्मणोऽपत्य बाह्वा० इञ्–टिलोपश्च । इन्द्रशर्म्मनामकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

ऐन्द्रहव त्रि० ऐन्द्रहव्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञो लुक् । ऐन्द्रहव्यछात्रे । इन्द्रं हूयन्ते इन्द्रहव्यसाधनं हव्यम् ।

ऐन्द्राग्न त्रि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ । "एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया" यजु० २४,८ "ऐन्द्राग्नः शुक्लितोऽधोरामः" २९,५८ । "ऐन्द्राग्नेन विधानेन" भा० अनु० ६० अ० ।

ऐन्द्रापौष्ण त्रि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषणौ देवते अस्य अण् उपधाऽतोलोपः । इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ । "ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति" शत० ब्रा० ४,२,५,५ । "आग्नापौष्णं ऐन्द्रापौष्ण" कात्या० १५,३,१४ एवम् ऐन्द्रामारुतैन्द्रावार्हस्पत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्तद्देवताके हविरादौ त्रि० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक् । इन्द्रापत्ये ततः चतुरर्थ्यां अरीह० वुञ् । ऐन्द्रायणक तेन निर्वृत्तादौ त्रि०

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ् । १जयन्ते २अर्जुने ३वालिवानरे ४काके च" मेदिनि । तत्र काके । "ऐन्द्रिः किल

नखेषयसाः" रघु । जयन्ते "कामस्तु कमलेक्षण । ऐन्द्रिमभ्यर्द्दयामास मार्गणैराशीविषोपमैः" हरिव० ११२ अ० अर्जुने "सम्मोहन मनुसंहोऽप्यदस्त माद्रवका-रैन्द्रिरसात्मीयम्" भा०वि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यते अण् । १इन्द्रियप्रकाश्ये प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । २इन्द्रियसम्बन्धिनि त्रि० "षष्ठश्चैन्द्रियः सर्गः" भा०३,१०,१६ । स सर्गः "मनश्चैन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० ३,१५,२६, उक्तः । स च तैजसएव "तैजसानीन्द्रियाण्येव" भा० ३,२५,२१, उक्तेः । इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण् । ३इन्द्रिये न० । "वैकारिकं तामसमैन्द्रियञ्च सृजे" भाग०५,२४,१७ ।

ऐन्द्रियक त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यः वुञ् । इन्द्रियप्रकाश्ये १प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने २तद्विषये च "स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवस्थादोषविषय इति" सां०कौ० "यथा मनोरथः स्वप्नः सर्व्वमैन्द्रियकं मृषा" भाग० ७,२,४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रो देवताऽस्या वा अण् ङीप् । १शच्याम् । २ज्येष्ठायां तारायां ३पूर्व्वस्यां दिशि ४अलक्ष्म्याम् शिक्षा० । इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) रत्नमा० "इन्द्रचिर्भिटिकायाम्" राजनि० । ऐन्द्रयज्ञोक्तार्थेषु च ।

ऐन्द्रायण पुंस्त्री इन्द्रस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । इन्द्रमामगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । [ष्वभवे २स्वामिभवे च ।

ऐन्य त्रि० इने सूर्य्ये स्वामिनि वा भवः कुर्व्वा० ण्य । १सू-

ऐभावत पु० इभावतोऽपत्यम् अण् । ऋषिभेदे प्रतोदर्षौ । "तदेतद् ददृशुः उग्रा यास्कोः प्रतीदर्शमैभावतम्" शत०ब्रा० २,८,२१२ ।

ऐभी स्त्री इभ इभवाचकशब्द अस्त्यस्याः प्रज्ञा०अण् ङीप् । १हस्तिघोषलतायाम् राजनि० इभस्येयम् अण् ङीप् । २हस्तिसम्बन्धिनि त्रि० ।

ऐर त्रि०इरायाम् अन्ने पृथ्व्यां जले वा भव अण् । १अन्नभवे मण्डे २तत्पूर्णे ब्रह्मलोकस्थे सरसि न० । "तदैरम्मदीयं सरः" छान्दो०उ० । "तत्र तत्रैव इरास्यं तन्मय ऐरोमयरसेन पूर्णमैरम् मदीय तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम् मदीयमित्यपरं पदम् ऐर मदीयमित्येकशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । ३भूमिभवे ४जलभवे च त्रि० ।

ऐरक त्रि०एरका+मत्वर्थे कुर्व्वादि०ण्य । एरकाभवादौ त्रि०।

ऐरावण पु० इरा इरा सममुद्रः अत्र तत्र भवः अण् । पूर्व्वपदादिति णत्वम् । १इन्द्रगजे ऐरावते । इरया उदकेन वणते शब्दायते वण-अच् इरावण समुद्रस्तत्र भव अणित्येव न्याय्यम् । "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्रभृता धृतः" भा०आ०१८अ० । तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वेन सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात् । सुरेशापेयत्वात् अममुदकमस्य तत्र भव अण् णत्वमित्यपि साधु । प्रागुक्ता क्षीरस्वाम्युक्ता-व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी सुरासमुद्रे तस्याजातत्वात् । २सर्पभेदे "वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा" भा०स०९ अ० । वरुणलोकवर्णने ।

ऐरावत त्रि० इरा जलानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मतुप् मस्य व इरावान् समुद्रस्तत्र भव अण् । समुद्रजाते इन्द्रगजे । "प्राहषेस्य पयोवाह विद्युदैरावताविव" ऐरावतास्फालनविश्लथं हरि" रघु । "ऐरावतस्फालनकर्कशेन" कुमा० "कुर्व्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य" मेघ० । ३नारङ्गवृक्षे ४लकुचद्रुमे च मेदि० । ५पञ्चकलमात्राप्रस्तारे आदिलघुके अन्त्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु० ६ऋजुदीर्घे शक्रधनुषि मेदि० । इरावत्याः नद्याः सन्निकृष्टदेश अण् । ७भरतखण्डभेदे न० । "बभूव परमात्मानमैरावतपथे यथा" भा०व०१६२अ० तत्र भव "धन्वयोपधाद् वुञ्" पा० वुञ् । ऐरावतक ऐरावतरूपखण्डदेशभवे त्रि० ।

ऐरावती स्त्री इरा सन्त्यस्य भूम्ना मतुप् मस्य व इरावान् मेघः तत्र भवा अण् । १विद्युति । २ऐरावतयोषायां च मेदि० ३वटपत्रीवृक्षे राजनि० । ४पाञ्चालदेशस्थे नदीभेदे ।

ऐरिण न० इरिणे ऊषरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा) राजनि० [तत्र भवः ठक् । २मङ्कुवे पु० ३पक्षादौ त्रि०

ऐरेय न०इरायामन्ने भवम् ढक् ।१अन्नपिष्टभवे मद्ये । इराभूमि-

ऐर्म्म न० इर्म्माय हितम् अण् । "भद्रावोर्ध्वसुवर्चकः कुष्ठमेहापहः परः । शीत्वधूमस्तस्य सप्ता व दृशः त्रिपञ्चेते सैन्धव चाञ्जनश्च । ऐर्म्मं कृष्यादिमिनकास्त्र-काचाम्नोतीरोग तैमिर चाञ्जनेन" सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे अञ्जनेन नेत्रे लेपनेन ।

ऐल पु०इलाया अपत्यम् शिवा०अण् । १बुधपुत्रे पुरूरवसि । "सोमपुत्रात् बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तस्मिन्सा इला पुनरभूत् गता" हरिव० १०८अ० पृष्टायन्ते विस्तृतिः । "षट्सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः" भा० आ० ७५अ० । इला पृथ्वी तस्यां भवः । २भौमे

मनुष्ये । इलानामन्नानां समूहः अण् । ३अन्नसमूहे न० । इलायाः पृथिव्या इदम् अण् । ४पृथिवीजाते अन्ने च । "ये पथां पथि रक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः" यजु० १६, ६०, ऐलमन्नसमूहमन्नं वा बिभ्रति ऐलभृत परोक्षवृत्त्या भतकारयोर्बदकारौ । डलयोरैक्यात् ऐडशब्दोऽप्युक्तार्थेषु

ऐलवालुक एलवालुकमेव स्वार्थे अण् । एलवालुके (वालुका) सुगन्धिद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल म० राजभेदे । "भरतस्यापि दौष्मन्तेर्लेभे भूमिशया दशम् । तस्माल्लेभे च धर्म्मज्ञो राजच्चैलविलस्तथा । ततस्त्वैलविलाल्लेभे" भा० शा० १९६ अ० । अलिविद्यावशवर्त्तने । २कुवेरे च । "वरासनगतं तत्र यथैवैलविलं तथा" हरिवं० १७७अ० । ऐडविडशब्दे व्युत्पत्तिः ।

ऐलाक त्रि० ऐलाक्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञोलोपः । ऐलाक्यछात्रे ।

ऐलिक पु० इलिन्या भव ठक् तु वत् । इलिन्यपत्ये दुष्मन्तादिपितामहे तंसौ राजनि "इलिनीनाम तस्यासीत् कन्या वै जनमेजय ।। ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तंसुस्तामभ्यगच्छत । तंसो सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मनेत्रः प्रतापवान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी । उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरिवं० ३२

ऐलेय पु० इलाया अपत्यम् ढक् । १भौमे मङ्गले इलाया भवः ढक् । २एलवालुके गन्धद्रव्ये न० शिवादौ इलाशब्दस्तु मातृपुत्रोभयपरत्वेन ततोऽप्येवेति भेदः ।

ऐश त्रि० ईशस्येदम् अण् । ईशसम्बन्धिनि "सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्" रघु "यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रम्" भाग० ८,१०,६ । एवमैशानैश्वरादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् । ऐशानी "पूर्वोत्तरयोरन्तरालदिशि "ऐशानीक्रमतो रेखोत्तरागा देवमण्डले । नैर्ऋतीक्रमतोरेखा आगता पितृमण्डले" स्मृतिः । "ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने" ति० त० वर्षकृत्यम् । ईश्वरसम्बन्धिनि त्रि० "पश्य मे योगमैश्वरम्" गीता "ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया" रघु० २दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य्य न० ईश्वरस्य भाव ष्यञ् । १प्रभुत्वे "तत्रैव निधायैश्वर्य्यं प्रतिपन्नाव राघव" रघु० । इच्छानभिघातात्मके २ईश्वरधर्म्मे ३अणिमादौ च "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः" इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यमित्यैश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत्र नित्यैश्वर्य्यमीश्वरस्य स्वाभाविकम् "स्वाम्यं यस्य मितं जगत्सु" आत्मत० । योगजञ्च बुद्धेः सात्त्विकगुणभेदः यथोक्तम् "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्म्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपम् तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्" सा० का० । व्याख्यातञ्चेदं वाचस्पतिना "ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्राणिमा अणुभावः यतः शिलामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति । महिमा महतोभावः यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमीष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयमिति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्म्माः" ।

पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलसहितं तस्य स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" ४१ सू० ।
"यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति" भा० ४१ ।
"कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात्समापत्तिं चेतसस्तन्मयतां लब्ध्वेति द्विविधं क्रममाह जल इति" वि० ४१ ।
"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० "शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोबहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्म्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयोभवति" भा० ४२ ।
"अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्म्मविपाकक्षयहेतुं विदेहामाह शरीरादिति । अकल्पिताया

महाविदेहाया च अपायमाह प्रकाशावरण कल्पितां विदेहा- माह या बहिरिति। वृत्तिलाभ कल्पनामात्रमात्रं तेन महाविदेहामाह या तु इति। उपायोपेयभावे कल्पिता- कल्पितयोराह तत्रेति। किं परशरीरावेशमात्रं फलं नेत्याह ततश्चेति। ततो धारणातो महाविदेहायाः प्रकाश सिद्धे क्लेशकर्मं च तान्येव विपाकत्रयं अत्राप्यनु- योगि तदेतज्जमस्तमोमूलं क्लिष्टकर्मणाम् आवरणात् विवेकख्यातिमात्रयाप्रकाशादावृणोति यस्मात् रजस्तमोमूल- त्वात् तदात्मकं तद् विगलत्येवेति तत्क्षयात् निरावरणं योगिचित्तं यथेष्टं विहरति जानाति" वि० "स्थूलस्वरूप- सूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः" सू० ४४। "तत्र पार्थि- वाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् द्वितीयं रूपं स्वसा- मान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामा- न्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथा चोक्तम् "एकजातिसम- न्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेषसमु- दायोऽत्र द्रव्यम्। द्विष्ठो हि समूहः प्रत्यस्तमितभेदाव- यवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदा- वयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहो वनं सङ्घ इति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तम्। अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समु- दाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत् तृतीयम्। अथ भूता- नां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्व- भावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमं रूपमर्थ- वत्त्वं भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौ- तिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात् तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानु- सारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति" भा०। स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मञ्चान्वयश्चार्थ- वत्त्वञ्चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संय-

मात्रजयः। स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः पार्थिवा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः आकाशीयाः शब्दमात्रं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुरादयः सुरभ्यादय इति विशेषाः तेषां धर्मेः सहाकारादिभिरिति विशेषा एतेषां सह पृथिव्यां गवादीनि द्रव्याणि, वाय्वादीनि स्पर्शवत्त्वे, तेजसि उष्णस्पर्शे च, गन्धादि च इति। तत्र तेषां विशेषाः षड्जादिधर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः पार्थिवादयः शब्दाः। "आ- कारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च। वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता"। स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवञ्च यत्। शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः"। तैज- सधर्माः "ऊर्ध्वभाग् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्। प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्"। वायवीयाधर्माः "तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्। चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः"। आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः। आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः" इति। तत्र आकारप्रभृतयो धर्माः सर्वेति आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादि। द्वितीयरूपमाह। द्वितीय- रूपं स्वसामान्यं मूर्तिः काठिन्यं स्नेहो जल- मप्कायस्पर्शलक्षणभावस्येह। वह्निरुष्णता चौदर्यं दीप्तं भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्वत्र तद्धर्म- धर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम्। वायुः प्रणामी वहन- शीलः तदाह "वहनेन रूपादीनां शरीरस्फोटनेन च। सर्वत्र वायुसामान्यं प्रणामित्वमनुमीयते" सर्वतो- गतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् नोना- न्यथाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धि- रित्युपपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम्। अ- स्यैव मूर्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादय उष्ण- त्वादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयो मू- र्त्यादीनां भेदाः सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि अन्योन्यं- भिन्नानामपि स्वगतानि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्त्यन्ते तैस्ते- तेषाम् एते रसादयो विशेषा तथा चोक्तम् "एकजातिसम- न्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्त्यादि- दीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्मैमात्रव्यावृत्तिरिति। तदेव सामान्य मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः।

ये त्वाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम् येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः नच तदपह्नवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपरद्रव्यमुपलभामहे याभ्यो धारासमुदायादिनश्च तदाधारमपरं पृथग्विधं विस्तरं समूहो द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषोद्रव्यमिति निर्द्धारयितुं समूहप्रकारानाह। द्विष्ठोहीति यस्मादेवं तस्माच्च समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह। प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तदुपादानशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यते इतियुतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयम्। युतायुतसिद्धावयवत्वञ्चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिधायुपात्तौ। ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्त भेदावयवानुगत इत्यत आह। ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति। भेद एव षष्ठ्युक्ता। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेदविवक्षितमाह। आम्रवनम्। आम्राश्च ते वनञ्चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। द्विधान्तरमाह। स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयव समूह युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो शरीरं परमाणुरिति निरन्तरा हि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा परमाणावेवेति। एतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं शास्त्रकृत् स्वयं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति। तृतीयं रूपं विवृणु सूक्ष्मति अथेति। उपसमाह। तन्मात्रमिति। तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुसामान्य मूर्त्ति। शब्दादयोविशेषा तदात्मानः अयुतसिद्धा निरन्तरावयवाः सामान्यविशेषात्मभेदेष्वनुगत समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्म रूपमिति उपसंहरति एतदिति। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ता अन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चम रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति भोगेति। मन्येवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्य्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह। गुणा इति। भौतिका गोघटादय। तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत् फलञ्चाह तेष्विति। भूतप्रकृतयो भूतस्वभावाः" ४२ वि० ॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" सू० "तत्राऽणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम्। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति। एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि। कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्म्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति" भा०।

"सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलसंयमविजयात्तस्य" सिद्धयो भवन्तीत्याह। तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः। लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति। गरिमाऽल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति। प्राप्तिः सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो ह्यस्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्त्यादिभिर्नाभिहन्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके। सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रोभवतीत्। तेषां स्ववशं तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्य्यं वशीकारेण यानि

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्ते इत्यर्थः । अन्यत्र विषयस्य यमजयात् सिद्धिमाह ईशितृत्व ७ तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् य प्रभव उत्पादो यथा प्ययो विनाशो यत्र व्यूहो यथावदवस्थानञ्च तेषामीष्टे । अष्टमस्य यमात् सिद्धिमाह । यत्र कामावसायित्व इत्यत्र सङ्कल्पता विजितगुणार्थतत्त्वो हि योगी यद्यदर्थं तथा सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमृतकार्य्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा शक्तिविपर्य्यासङ्करोत्येवं पदार्थविपर्य्यासमपि कस्मान्न करोति तथाच चन्द्रमसमादित्यं कुर्य्यात् कुहूञ्च सिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति । एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि तद्धर्मानभिघात इति अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवत् एतत् सूत्रोपनिबद्धसकलविषयस्य यमफलस्य व्यापनाय । सुगममन्यत्" ॥४४ वि० ।

वेदान्तिमते नित्यैश्वर्य्यमीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्य्यं तदधीनमित्यतोन जगत्सर्ज्जने तेषां शक्ति । यथोक्तं शारीरकसूत्रभाष्येषु

"जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" सू० । "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तु एषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं ? भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशय । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति "आप्नोति स्वाराज्यम्" "सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि" श्रुतिभ्य । इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्व्यापारवर्ज्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुत ? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्व्वकमितरेषामणिमाद्यैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित् सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत । ततः परमेश्वराकूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा० ।

ऐषमस् अव्य० अस्मिन् वत्सरे नि० । वर्त्तमानवत्सरे । ततः भवार्थे त्यप् तुट् च । ऐषमस्तन तद्भवे स्त्रियां ङीप् । पक्षे ष्यप् । ऐषमस्त्य तदर्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

ऐषीक न० इषीकमेव स्वार्थे अण् । इषीकायमस्त्रार्थे ।

ऐषुकारि पु० इषुकारस्यापत्यम् इञ् । शरकारापत्ये तस्य विषयो देशः भक्तल् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देशे ।

ऐषुकार्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते विषये देशेऽर्थे भक्तल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे । स च गण "ऐषुकारि, सारस्यायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्याक्षायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण, शायण्डायन । तार्क्ष्यायण । शौभ्रायण । सौवीर । सौवीरायण । शयण्ड । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वमानव । वैश्वधेनव । नड । तुण्डदेव । विश्वदेव । सापिण्डि" ।

ऐष्टिक पु० इष्टेर्व्याख्यानो ग्रन्थः क्रतुत्वात् ठक् । इष्टेर्व्याख्याने १ग्रन्थे इष्टाय हितम् ठक् । इष्टकूपयागादेर्हिते २अनार्वैदिके कर्मभेदे "दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्" मनु । "अस्ति तावत् प्राचीनवंशमथाहवनीयायाग्निमवमैष्टिकवेदिव" अनु०५,१४ वेददो इष्टौ प्रभवति ठक् । ३इष्टिसाधनमन्त्रप्रयोगे च । "यजमानपक्षादैष्टिकेषु निगमेषु" आश्व० श्रौ० ५,२,७, । तेषां समायापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे" ४,१,६ ।

ऐहलौकिक त्रि० इहलोके भवः ठञ् द्विपदवृद्धिः । इहलोकजाते "ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्" भा०व० २८१ अ० । "ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम्" भा०व० ११८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

ऐहिक त्रि० इह भव कालात् ठञ् । १इहलोकभवे २स्थूलशरीरसम्बन्धिनि स्रक्चन्दनादिसुखानुभवादौ च । "अपि क्षुल्लदैहिकार्थेषु स्पृहेषु" भाग०५,१४,२२ । "अथैहिकार्थप्रियकामलम्पटः" भाग० ५,१९,१४ । इह विदितः ठञ् । ३इहविदिते ४"ऐहिकमप्यमन्तेर्दोषाङ्गनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव तद्धर्म्येणोद्धारः" प्रा०त० रघु० । स्त्रियां ङीप् ।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ओ

ओकार स्वरवर्णभेद वाचस्पत्योऽस्यानयोरुच्चार्य्ये दीर्घं द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र । स चोदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात् षड्विध तथा प्लुतोऽपि षड्विध एव द्वादशविध । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपर । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "ओकार सत्यपीयूषी पश्चिमास्य श्रुति स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दर्शनप्रभुः । आप्ययनी चोर्द्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वाणीमुखो द्विज । उद्देश्य दर्पकस्तोत्र कैलासो वसुधाक्षर । प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेय सर्वमङ्गला । त्रयोदशी दीर्घनासारतिनाथो दिगम्बर । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिर्विजादिकर्षिणी" इति । तदधिष्ठातृदेवता च तन्त्रेऽप्युक्ता "ज्वालाख्यौकारगा ध्येया भीमा च मत्तमालिनी" । तस्य ध्येयरूपं कामधे॰त॰ उक्तं यथा । "ओकार चञ्चलापाङ्गि पञ्चदेवमय सदा । रक्तविद्युल्लताकार त्रिगुणात्मानमीश्वरम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं महेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम्' ।

ओ अव्य॰ उ–विच् । १सम्बोधने २आह्वाने ३स्मरणे ४अनुकम्पने च मेदि॰ । ५ब्रह्मणि पु॰ एक वर्णकोष ।

ओक पु॰ उच–घ चस्य क । १पक्षिणि २शूद्रे ३आश्रये च । "अनोकशायी बहुरत्नप्रचारचरन् देशानेकचर स भिक्षु" भा॰शा॰८१अ॰ । उच भावे घञ् कु । ४समवाये च । ओकाय हित यत् । ओक्य निवासाय हिते त्रि॰ "ज्योतीरथ पवते राय ओक्य" ऋ॰९,८६,४५ । [(उकुण) केशकीटे शब्दर॰ ।

ओकण(णि) पु॰ उ–विच् ओ शब्द कणति कण–अच् इन् वा

ओकस् न॰उच–असुन् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । १गृहे २आश्रयमात्रे च । "यस्मिन्निन्द्र प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नर" ऋ॰ २,१९,१ । "यस्मिन् देवा ओकांसि चक्रिरे" १,४०,५ । "कोप्राश्च शुभा पार्थ । गोतनोकःसमोपमा" भा॰स॰ २० । वनौकस दिवौकस जलौकस इत्यादि ।

ओकिवस् त्रि॰ उच–समवाये क्वसु वेदे नि॰ । समवेते "ओकिवांसा सुते सचा" ऋ॰६,५९,३ । ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ" भा॰ ।

ओकुल पु॰ उच–उलच् न्यङ्क्वा॰ नि॰ कु । अर्द्धाग्निदग्धे अपक्वे गोधूमे (हडा) 'ओकुलस्तु गुरुः प्रोक्तो मधुरो बलकारक । रक्तपित्तापह स्निग्धो हृद्यो मदविवर्द्धन" राजनि॰ । [गौ॰ङीष् । (उकुण) केशकीटे शब्दरत्ना॰ ।

ओकोदनी स्त्री ओक आश्रय मूर्द्धरूपम् अदन भक्ष्य यस्या

ओक्कणी स्त्री उच्–क्विप् ओक् सतो कणति कण–अच् गौ॰ङीष् । (उकुण) केशकीटे शब्दरत्ना॰ ।

ओख शोषे सामर्थ्ये अक॰ भूषणे वारणे सक॰भ्वा॰ पर॰ सेट् इदित् । ओखति ओखीत् ओखाम् बभूव आस चकार । ओखित ओखनम् । ओख णिचि ओखयति ते मा भवान् ओचिखत् त ऋदित्वात् न ह्रस्व । उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोखति परोखति ।

ओगण त्रि॰ अव–गण्यते अव+गण कर्मणि अच्यर्थे क सम्प्र॰। अवगण्ये अधरतया गण्ये । "महि व्राधन्त ओगणास इन्द्र" ऋ॰१॰,८९,१५ ["वल सम्यादोगीय" इह॰उ॰ ।

ओगीयस् त्रि॰ ओजीयस् वेदे नि॰ । अत्यन्तौजस्विनि ।

ओघ पु॰उच–घञ् पृषो॰ घ । १समूहे,२जलवेगे,३द्रुतनृत्यादौ ४आध्यात्मिक तुष्टिभेदे च सा च तुष्टि प्रव्रज्याया चिरकालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टि सा कालाख्या तुष्टिरोघ इत्युच्यते" इति सां॰प्र॰भा॰उक्ता । इय तुष्टि सां॰कौ॰ मेघत्वेन परिभाविता यथा "प्रव्रज्यापि ते न सद्यो निर्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तेनेत्युपदेशे या तुष्टि सा कालाख्या मेघ उच्यते" । कचित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठ । तत्र जलवेगे "ओघवाताहृत बीज यस्य क्षेत्रे प्ररोहति" मनु । "भङ्गीभक्त्या विरचितवपु स्तम्भितान्तर्जलौघ" मेघ॰ । "पुनरोघेन हि युज्यते नदी" कुमा॰ । समूहे "ओघोऽक्षितनर्णौघमवाप्य कुरूत्तम ' भा॰व॰ २५५ अ॰ 'गजवाजिरथौघेन बलेन महताऽगमत्" भा॰ ११२अ॰ ५परम्परायाम् ६उपदेशे मेदि॰ परम्पराऽविच्छिन्ना सन्तति "' सोऽभौघमर्भक्षुद्रहन्"भाग॰ ४,१२,११ ।

ओघरथ पु॰ ओघवतो नृपते पुत्रे । "अथोघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामह । तस्याथोघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत्" भा॰अनु॰ २अ॰ ।

ओघवत् त्रि॰ ओघ जलवेगादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप् । "एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी"भा॰व॰१२९ । २नृगनृपस्य पितामहे ३नृपभेदे पु॰ ४तत्कन्यायां स्त्री ङीप् । सा च भर्त्तुराज्ञया

द्विजरूपधरधर्म्मरूपातिथये आत्मपर्य्यन्तप्रदानादिरूपपरिचरणेन तुष्टधर्म्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनार्थं नदीत्वमापन्ना इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे नदीभेदेऽपि । तत्कथा भा० अनु० २ अ० यथा "तस्यां समभवत्पुत्त्रो नाम्नाग्नेय सुदर्शन । सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपम । शिशुरेवाध्यगात् सर्व्वं परं ब्रह्म सनातनम् । अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामह । तस्याप्योघवती कन्या पुत्त्रश्चौघरथोऽभवत् । तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् । सुदर्शनाय विदुषे भार्य्यार्थे देवरूपिणीम् । स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शन । कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः । गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ! । प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशाम्पते ! । तामथौघवतीं राजन् ! स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं कथञ्चन । येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्य्या विचारणा । एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि ! नातिथेर्व्विद्यते परम् । प्रमाणं यदि वामोरु ! वचस्ते मम शोभने ! । इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारये सदा । निष्क्रान्ते मयि कल्याणि ! तथा सन्निहितेऽनघे ! । नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव । तमब्रवीदोघवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलि । न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन । जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् । पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा । इध्मार्थन्तु गते तस्मिन्नग्निपुत्त्रे सुदर्शने । अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा । आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ! । प्रमाणं यदि धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः । इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्त्री यशस्विनी । विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशाम्पते ! । आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा द्विजातये । प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्त्रीं सुदर्शनाम् । त्वया ममार्थः कल्याणि ! निर्व्विशङ्कं तदाचर । यदि प्रमाणं धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमत । प्रदानेनात्मनो राज्ञि ! कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तथा छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया । नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विज । सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्त्तुर्व्वचनमादितः । तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् । ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह । संस्मृत्य भर्त्तुर्व्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः । अथेध्मानसमुपादाय स पावकिरुपागमत् । मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वित । ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् । तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्त्रे न प्रददौ तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्त्तृव्रता सती । उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्त्तुरेव च । तूष्णींभूताऽभवत्साध्वी न चोवाचाऽथ किञ्चन । अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शन । क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीय किमतो मम । पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्ज्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा । उटजस्थस्तु तं विप्र प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् । अनया छन्द्यमानोऽहं भार्य्यया तव सत्तम । तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया । अनेन विधिना सेयं मामर्च्चति शुभानना । अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्म्मणा चक्षुषा गिरा । त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् । सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य ! प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्य तु धर्म्मोऽग्र्यः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम् । अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति । नान्यस्तस्मात्परो धर्म्म इति प्राहुर्म्मनीषिण । प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् । निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् । तेनाहं विप्र । सत्येन स्वयमात्मानमालभे । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मन कालो दिशश्चैव गुणा दश । नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः । सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म्म धर्म्मभृतां वर ! । यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता । तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा । तेन नाद सम्भवद्दिक्षु सर्व्वासु भारत ! । असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्व्वतः । उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विज । वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः । स्वरेण विप्र शैक्ष्येण त्रीँल्लोकाननुनादयन् । उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्व्वमामन्त्र्य नामतः । धर्म्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवानघ ! । प्राप्तः सत्यञ्च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्म्मे परमा त्वयि । विजितश्च त्वया मृत्युर्य्योऽयं त्वामनुगच्छति । रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः । न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये

कस्यचित् पुरुषोत्तम । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमच्युत । रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । यद्यस्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थं हि लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन यैतद्देहेन लोकांस्त्वामिह पश्यसे । अर्द्धेनौषधती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति”

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्यय । प्रणवे । “प्राणायामैर्दहेद्दोषान् पूतस्ततश्चोङ्कारमर्हति” मनुः । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा”पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे-वक्ष्यते ।“ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते”इति स्मृते “तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः” इति गीतोक्तेः “स्वस्त्यनेनाकृतं सर्व्वम्” इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्म्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३प्रथमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयवसामानि दृश्यानि । ओङ्कार तदाकार अस्त्यस्य अच् । काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति” काशीखण्डतद्गणप्रधानलिङ्गकथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३अध्याये “यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवनेऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं महादेवि ! समाधि दधता परम् ।पूर्णं युगसहस्रे ऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिन्मुखम् । यदन्तराविरभवन्निर्व्याजेन समाधिना । तदेव परमं धाम बहिराविरभूद्विधे । अभूत्स्फटटटाशब्द स्फुटितो भूमिभागतः । तच्छब्दाहतसन्नद्धधीः समाधि क्रमतोऽग्नी । सदाऽऽ इत्यथ ततृसानौ यावदुन्मीलय लोचने । पुर पश्चाद्ददर्शाये तावदक्षरमादिमम् । अकारं सत्त्वसम्पन्नकःसत्त्व हरिपालकम् । नारायणात्मक साक्षात् सर्व्वपरिप्रतिष्ठितम् । ओङ्कारश्च तस्याग्रे रजोरूप यजुर्जनिम् । विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम् । मौरव ध्यानसङ्केतसन्नाम तदपत । मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः । साम्ना योनिं जये देव साक्षाद्रुद्रस्वरूपिणम् । अथ ततपुरतोधाता व्यधात् स्वनवमातिविम् । विश्वरूपमयोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम् । अनाख्यानादसदृग्न परमानन्दविग्रहम् । यच्छब्दाक्षेति यत् स्यात् सर्व्वावाप्तमनक्षरम् । अथोपरिष्टादस्य बिन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदाख्यं परम् । विधिर्विलोकयाञ्चक्रे तमसा गोचरीकृतम् । अव्वनादोमिति ख्यातं सर्व्वसास्य स्वभावत । भक्तानुच्चयते यस्मात्तदोमिति यदीरित । अरूपोऽपि स्वरूपाख्यः स धाता नेत्रयो कृत । तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्मा ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यतः सर्व्वैः पुरनिर्व्वाणकाङ्क्षकैः । सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकस्तस्मात् प्रणवोऽयं प्रकीर्त्तितः । सुसंवितारं पुरुषं प्रणमेद्यः परस्मादम् । अतस्तं प्रणवं प्राज्ञं प्रणवीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरीयोयस्तुर्यातीतोऽखिलात्मकः । नादविन्दुस्वरूपो यः स मेऽस्ति द्विजगामिना । प्रावर्त्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्व्वस्य योनयः । स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः । इमभोयस्त्रिधाब्रह्मोरोरवीति महोदयः । स नेत्रविषयीचक्रे परमः परमेष्ठिना । इक्ष्वाश्चलादि यस्मान् इक्षवनुसप्त एव च । द्वयोर्य्येव तद पादाः स देवोऽभिनिवेशितः । यदन्तर्लीनमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तद्बीजं बीजरहितं द्रुहिणेन विलोकितम् । बीजं स्मर्य्येत यस्तैतदाब्रह्मस्तम्बभाजनम् । अतः समाख्यते बह्लिर्यविङ्गः तद्विलोकितम् । पञ्चार्थायत भासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि यत् । आदिपञ्चस्वरूपं यत्विरिञ्चि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततोवेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्” । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ५बुद्धशक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णाऽस्यादे परत्वे परत्वम् ।

ओज बले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय-ति-ते औजिजत् त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजित

ओज पु० ओज-अच् । “ओजोऽथ युग्मं विषमं समञ्च” । ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १,३,५,७,९,११,अङ्कबोधिता मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजराशयः “ओजे रवीन्दोः समदुन्दुरच्यो” नीलकं०ता० । ओजस् शब्दोऽप्यत्र न० । “कुजार्किगुरुशौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ओजेष्वोजषु राशिषु”ज्यो०त०धृत ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित्पाठः । २अयुग्ममात्रे (विजोड) च “भजयमोजगत गुरुणा चेत्” “ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्” इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उब्ज अर्जने असुन् बलोपे गुण । १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्रकाशे, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमतृतीयादौ विषमराशौ, ७धस्त्रादिकौशले, ८धातुतेजसि, ९ज्ञानेन्द्रियाणां दृष्टिश्रवणादौ, १०काव्यगुणभेदे, ११बीधा०दीप्याम

वैद्यकोक्ते, "भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रियते मधु। तद्वदोज शरीरेभ्यो धातुभिर्ध्रियते नृणाम्" इति। २सामर्थ्ये धातुरूपोषधे वस्तुभेदे च। पक्षे। ओजस्तेजोऽप्यत्र। ओज स्वरूप विना॰ सुश्रुते दर्शितं यथा। "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति"। "पुनश्चोक्तं पुनर्गर्भेऽोजसत्र प्रधावति। यदष्टमे मास्योजोऽगर्भाजातः प्राणैर्वियुज्यते" वा॰ सुश्रुते तु बलपर्यायत्वमोजसा तल्लक्षणान्युक्तानि यथा "बलक्षयं बलक्षयलक्षणं च वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात्। तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामाभ्यन्तराणां च करणानामात्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति। भवन्ति चात्र। "ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्। विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम्। देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्। तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्। अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानात् श्रमात् क्षुधः। ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्। तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः। तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति। सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे। स्तब्धगुरुगात्रता वातशोथो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये। भवन्ति चात्र। "त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसक्षयाः। विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनं श्रमः। अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम्। गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनम्। तन्द्रा निद्रा वातशोथो बलव्यापदि लक्षणम्। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च। पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये। तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्। नष्टसंज्ञमितरस्तु वर्जयेत्"।

"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बर"मित्युक्तलक्षणः काव्यगुणभेदे। सा॰ द॰ तु "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इति गुणान् विभज्य तल्लक्षणमुक्तम् "ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते। वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु" इति। तद्व्यञ्जकवर्णादयश्च तत्रोक्ताः। "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफौ टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः। तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी" "तद्गोजसा तु प्रकृतं स्वयाऽस्याम्" रघु। "महाभूतादि स्वौजसा प्रादुरासीत्तमोनुदः" "पुरुषाणां महौजसाम्" "महाकायो महौजसः" इति मनुः। असतृतीयाया हलादौ लुक्। ओजसाकृतम् तत्पुरुषम् इञ्। ओजसाकृतिः तदपत्ये। ५ उद्दिष्टे त्रि॰ तत्र भ्वा॰ आ॰ अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च। "ओजायते ओजायमाना तमार्यं प्रयीय जनकात्मजा" भट्टि। "ओजायमानं यमस्य गृणते" ऋ॰ १,१४०,६।

ओजसीन न॰ "ओजसोऽहनि यत्खौ" पा॰ ओजोऽस्त्यस्मिन्नहनि इत्यर्थे ख। ओजोयुक्तेऽहनि। "इन्द्र शुक्रे ब्रह्मण्योजसीना" वेदि॰ 'मतो यत् च्छोऽस्मिन्नहः' सि॰ कौ॰ "मत्वर्थे मासतन्वोः" पा॰ मत्वर्थे यत्। ओजस्या तनुः।

ओजस्वत् त्रि॰ ओजोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। बलवति तेजस्विनि "बस्तान्मृत्रोजस्विनमोजस्वन्तम्" ऋ॰ ८,७६,५ विनि। तत्रार्थे त्रि॰ "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यम्" रघुः। "ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनम्" माघः। "प्रतकृतर्विभिरोजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः" भा॰ आनु॰ ५ अ॰। स्त्रियां उभयतो ङीप्। "ओजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मह्यं दत्त" यजु॰ १०,२२। ताभ्याम् अतिशायने तरप् तमप् वा। ओजस्वितर ओजस्वितम अत्यन्तौजोयुक्ते। तत्रार्थे ईयसुन् इष्ठन् वा। मतोर्लुक्। ओजिष्ठ ओजीयस् तदर्थे त्रि॰ ईयसुन्नन्तात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः ओजीयसी।

ओज्मन् त्रि॰ आ+उज—इमनिप् बा॰ सम्प्र॰। १बले २वेगे पु॰ "अपामोज्मानं परि गोभिः" ऋ॰ ६,४७,२७। "ओज्मान मेरक येग पा" भा॰।

ओडव पु॰ सङ्गीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च ऋषभपञ्चमवर्जिता निषादगान्धारषड्जमध्यमधैवतात्मकाः।

ओडिका स्त्री उ—ड तस्य नेत्त्वम् गौरा॰ ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। (उड़िधान) नीवारे स च 'नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्' भावप्र॰ उक्तगुणकः।

ओडी स्त्री उ ड तस्य नेत्त्वम् गौरा॰ ङीप्। (उड़िधान) नीवारे

ओड्र न॰ आ+उन्द् उनत्ति उन्द रक् नि॰ दस्य ड। १जपापुष्पे २उत्कलदेशे पु॰ (उड़िया) तद्देशस्य राजा तत्रभवो वा

ण्। ओड्र, तद्देशस्थे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिन तद्देशस्थाश्च ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशस्य वृह॰ स॰ कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम्। "तथैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः" हरि॰ २२६

ओड्रपुष्प पु॰ ओड्रं पुष्पमस्य। जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्विप् ओणाः स्त्रियाम् ओणावरी। ओणयति ते मा भवान् औणिणत् त।

ओणि त्रि॰ ओण–इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप द्विव॰ निरु॰। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ॰ ६,१६,१। "न त्वा धर्त्तारमोण्यो" ६,६५,११,"ओण्यो द्यावापृथिव्योः" भा॰।

ओत त्रि॰ आ+वेञ्+क्त। १अनुस्यूते कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि॰ "यस्मिं चित्त सर्वमोत प्रजानाम्" यजु॰ ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुति। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत)। "यदिदं सर्वमप्स्वोत च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। बृ॰उ॰ बहुशः प्रयोग। तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्तत्वमेवेति बृ॰उ॰ भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" बृ॰उप॰। "यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमप्सु दीर्घपट-तन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितन वा अद्भिः सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत। इदं तावदनुमानमुपपन्नम्। यत्कार्य्यं परि-च्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन प्रश्नार्थः। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरसूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च अवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाग्वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः। सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद् ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा॰।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि॰।

"वायौ गार्गीति। तन्न्यायेनेति वक्तव्यम्। नैव दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तासामोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्-शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि। तान्येवं पञ्चेति बहुवचन-भाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विपतेत्। देवताया प्रश्न आगम-

विषयस्य प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याम् अनतिप्रश्न्यां स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः । ताम् अतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि अतो गार्गि मातिप्राक्षीः मर्तुं चेन्नेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम” भा० ।

ओतु पु० स्त्री० आ+वेञ् तन्तु सन्ताने उञ् गुण । १विडाले मार्जारे । आ+वे-तुन् बा० सम्प्रसारणम् (पट्टामसूत्रे) तिरश्चीनसूत्रे । “नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुम्” ऋ० ६ ९,२ । ‘तन्तुं पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि” “ओतुं तिरश्चीनानि सूत्राणि” भा० । अत्र रूपकतया वियदादीनां निर्मातृत्वादि भाषणात् ओतुत्व यथा तत्रैव भाष्ये “वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्तादिवि य स्थित । अन्तरान्तरवस्थस्य सुतयन्त्राणि तन्तवः । यजूंषि वेतायोतु स्वाहस्य पात्र्यमध्वरः” ओतुमोतून् पश्चीनतानि व्यूतानि ओतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि” भा० । “ये अन्ता यावतीः सिचो य ओतवो ये च तन्तवः । वासो यत्पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनमुपस्पृशात्” अथ० १४,२,५१ । समासेऽवर्णात्परस्याख्या दैर्घ्यं पररूपम् स्थूलोतुः स्थूलोतुः ।

ओदती स्त्री उन्दि–निरु० । “नद इव ओदतीनाम्” ऋ० ८,७९,२ । “ओदतीनाम् ओदन्य उषसः तासाम्” भा० ।

ओदन पु० उन्द–युच् नलोपो गुणश्च । १मेघे निघ० । २भक्ते सिद्धान्ने अर्द्धर्चादि० पु०न० । “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० स० गुडौदन घृतौदन दध्योदन इत्यादि मिश्रीकरणद्वारा सामर्थ्यम् । “गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् । दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्तान्नमेव च” या० स्मृतिः गुडमिश्र ओदनः गुडौदन एव दध्योदनः हविश्चौदनः” मिता० ततो हितादौ छ यत् वा । ओदनीय ओदन्य ओदनसाधने तण्डुलादौ । “असौ जगद्ग्रासमखण्डितात्मिका विसृष्टमप्योन्यमरक्षमाहेवम् । रसोत्तरं गौरमपीवरं रसाद्भुञ्जतामोदनमोदनं जन, “नैषधे अन्नवर्णने ‘अन्येषामपि वसादीनां मद्यानामोदनस्य च”मनु

ओदनपाकी स्त्री ओदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीष् । १नीलझिण्टिकायाम् । २ओषधिभेदे शब्दार्थच० ।

ओदनाह्वया स्त्री ओदनस्याह्वय आह्वयो यस्याः । महासमङ्गायां (बेलियाडा) राजनि० ।

ओदनी स्त्री ओदन इवाचरति ओदन+आचारे क्विप्-ततः अच् गौरा० ङीष् । (बेडेला) बलायाम् ।

ओम्न पु० उन्द–छेदने भावे मन् नि० । उन्दने छेदने ।

ओम्नन् त्रि० उन्द–मनिन् नलोपश्च । ओषधौ । “अपां त्वोद्मन् त्सादयामि” यजु० १३,५३ । अपाम ओद्मन् ओद्मनि ओषधौ, भा० सप्तम्या लुकि नलोपाभावः ।

ओम् अव्य० अव–मन् नि० । १प्रणवे, २आरम्भे, ३स्वीकारे, “ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाच नभ” माघ । ४अनुमतौ, ५अपाकृतौ, ६अस्वीकारे, मङ्गले, ७शुभे, ८ज्ञेये, ब्रह्मणि च । अत्र ज्ञेय मृष तेषां समाहार । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् ९परमेश्वरे अव्य० यथा तस्येश्वरवाचकता तथा पात० सूत्र भा० विवरणेषु दर्शितं यथा

“तस्य वाचकः प्रणव” सू० । “वाच्य ईश्वर प्रणवस्य, किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्ध सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्ध, सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केत क्रियते” भा० ।

“सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मतविमर्शद्वारेणोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम् इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनाभ्यवस्थाप्यत्वादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केतशतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यञ्जयितुम् । इतरसङ्केतस्तु तत्रभवन्तोऽशक्ये वाचकप्रतिपादकोऽस्ति सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति विकल्प्याभिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति । अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः । ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केतासङ्केतकृतत्वादस्य वाचकापभ्रंशविभागस्तदिदमाह, सङ्केतस्त्वीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, यथेति । ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना सतोऽस्य दाढ्र्यमेणोत्पन्नस्य वाचकस्येव नाश्वेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यञ्जयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यत आह, सर्गान्तरेष्वपीति । यद्यपि सह शक्त्या प्रधानभावमुपगतः शब्दस्तथापि ईश्वराभिमाने

सम्प्रतिपुक्त एवाभिमर्शति, वर्त्तीतिपातयन्नधिगतस्ख्लाय ईश्वरोऽङ्कयोमेवविस्फुरणादिधारावसेकात्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्केतानुसारेण सङ्केतं क्रियते भगवता इति तस्मात् प्रतिपत्ते वृद्धव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्य शब्दार्थयोः सम्बन्ध न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिज्ञायते, न पुनरागमनिरपेक्षा सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तुमोगत इति भाव" विव० ।

"तज्जपस्तदर्थभावनम्" सू० ।

"प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः, प्रणवार्थञ्च भावयतश्चित्तमेकाग्र सम्पद्यते । तथा चोक्त ।

"स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति भा० ।

"वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे, प्रणवस्येति । भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति । एकस्मिन् भगाति धारयति चित्तम् । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति, तथा चेति । तत ईश्वरः समाधितत्फलदानेन तमनुगृह्णाति" विव० ।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्कन्दादिक ब्राह्मणसन्दर्शित यथा योगियाज्ञवल्क्यः "प्रणवाद्या यतस्तामन्त्रायत वेदफलप्रदा । तस्मादु नि सता सर्वे प्रणोयन्ते ए तत्र वै । मङ्गल्य पावन धर्म्य सर्व्वकामप्रसाधनम् । ओङ्कार परम ब्रह्म सर्व्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेस्तपोऽनुवृ तपसिद्धस्य वै पुरा । स एव "यथा पर्ण पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्य्यते । तथा जगदिद सर्व्वमोङ्कारेणैव धार्य्यते । जपेन दहते पाप प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानेन जन्मनिर्य्याणं धारणाभिस्तु शुध्यते" । मनु "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुव स्वरितीति च । गीता "ओं तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सतत ब्रह्मवादिनाम्" । योगियाज्ञ० "विज्ञानाञ्चैव सर्व्वेषा वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणा निष्ठाऽयोङ्कार उच्यते । प्रणवाद्यास्ततो वेदाः प्रणवे पर्य्युपस्थिताः । वाङ्मय प्रणवं सर्व्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्" । तथा स एव "आद्य यत्त्र्यक्षर ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रि-

वृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । एक एव तु विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् । गृहीत सर्व्वसिद्धान्तैरितरैर्मुक्त्यादिभिः । वेदभारभराक्रान्तो यः स वै ब्राह्मणगर्द्दभ । यो वेत्ति ब्रह्मणोऽयन्तु त्रिमात्रार्द्धेषु तिष्ठति" । तथा "त्रिमात्रार्द्ध पर ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्यय सूक्ष्म निष्कल परम पदम्" मनु "क्षरन्ति सर्व्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः । अक्षर दुष्कर ज्ञेय ब्रह्म चैव प्रजापति" । योगियाज्ञ० यथाऽस्नेहेन दग्धस्य पयसा किं प्रयोजनम् । तथोङ्कारविहीनस्य स्नानदानादि निष्फलम् विद्यते । सर्व्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन स परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । यन्न्यूनमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकल भवेत्" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "यदोङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिदारभ्यते ब्रह्मन् भवति तस्मात् वज्रभयाद्भीत ओङ्कार पूर्व्वमारभेत्" । गद्यव्यास "ओङ्कारं सर्गद्वार तस्मात्सर्व्वेष्वेव कर्म्मस्वादौ प्रयुञ्जीत" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "ओङ्कारपूर्व्वे हि योगोपासन यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्म्माणि दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपितृमन्त्रोच्चारणप्रारम्भादि यच्चान्यत् किञ्चित्सर्व्वं प्रणवाद्यार्य्यं प्रवर्त्तयेत् समापयेच्च" । मनु "प्राक्कूले पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" । व्यास "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द एव च । देवोऽग्निः सर्व्वकार्य्येषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः" । तथा "एवमार्षादिक स्मृत्वा तत ओङ्कारमभ्यसेत् । सार्द्ध त्रिमात्रमुच्चार्य्य दीर्घघण्टानिनादवत्" । योगियाज्ञवल्क्य "त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्य सर्व्वारम्भेषु कर्म्मसु । त्रिस्त्र सार्द्धस्तु कर्त्तव्यामात्रास्तत्रार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्य्यात्तु स गयः । तैलधारावदच्छिन्न दीर्घघण्टानिनादवत् । प्लुतं प्रणवस्यान्त यस्त वेद स वेदवित् । आद्य तत्त्र्यक्षर ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । छन्दोगपरिशिष्टम् "अरिताऽऽदात एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्य्योदात्तओङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घोदात्तएकाक्षरः सामवेदे, ह्रस्वोदात्तएकाक्षर ओङ्कार अथर्व्ववेदे" बौधायन "अपि वा प्रणवेन निरन्तरं जपे पठन् सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । स्कन्दम "स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात् पश्येद्देवनिगूढ-

षत् । गीता "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्" । ओङ्कारस्य मात्राविशेषाभिध्यानफलम् प्रश्नोपनिषदि यथा

'एतद्वै सत्यकाम ! परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः । "तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं, स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति"इ० ।

"एतद्ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारात्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतीमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिध्यानेनैकतरं परमपरं वान्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाप्योङ्काराभिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति किन्तर्हि यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्राविशिष्टोङ्काराभिध्यानेनैव स वेदित सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्यां तत्र तं पाठक जगत्यां मनुष्यलोकमेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभिध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो मृतोऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वमक्षतमोङ्कारस्य, परं चापरं च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरोङ्कारमिति च द्वितीयानेकत्र श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणम्या । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपस्तेजसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात् सोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्ये सम्पन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एव यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन् लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः । एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते । पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतावस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः । तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नापिप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ता

किन्तर्हि विशेषेणैकाग्र्यध्यानकालेऽभिसृष्टासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति सं ह्येवं योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः। स ह्येवं विद्वान् सर्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा। सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः। ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम्। यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम्। सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते। तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान्। तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव। यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम्। यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम्। तदप्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीर्थः" भा०।

स च सामावयवभेदः ब्रह्मवाचकं आत्मबोधकाक्षररूपश्च तदेतत् छा०उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत। ओमित्येतदक्षरम्। परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम्। तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः। तदिहेति परं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते। तथाऽर्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम्। जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम्। अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथमित्युपासीत। कर्माङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं सन्तनुयात्" भा०।

"ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्। एषां भूतानां पृथिवी रस पृथिव्या आपोरस। अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रस, पुरुषस्य वाग्रसो, वाच ऋग्रस, ऋच साम रस, साम्न उद्गीथो रसः। स एष रसानां रसतम परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः। कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतम कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति। वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च। तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्। आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप०।

"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह। ओमिति ह्युद्गायति। ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः। तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम्। प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः। एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः। पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः। अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम्। तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य। तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः। पुरुषावयवानां हि वाक् सारिष्ठा। अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते। तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा। ऋचः साम रसः सारतरम्। तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सारतरः। एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्ध्यः अर्द्धं स्थानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टम पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथ य उद्गीथः। वाच ऋग्रस इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः। कतमा कतमेति वीप्सादरार्था। ननु "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" पा० इति ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः। नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्ते। न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते। ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते। तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः। यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

कतमा ऋगित्यादौ उपपद्यमानं कर्त्तव्यम् स्यात् । विसृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति । विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपद्यते वागेवर्क् प्राणः सामेति । वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्व्वस्माद्वाचोऽन्यत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक् प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क् प्राणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि समस्ता ऋचां सर्व्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्चां सामावरोधे ऋक्सामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्त्यते । तदेतदिति मिथुनं निर्द्दिश्यते । कतमत्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकं मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्द्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेवम्भूतं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्व्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोङ्कारे संसृष्टं विद्यत इत्योङ्कारस्य सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वं सिद्धम् । वाङ्मयत्वमोङ्कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्म्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोङ्कारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः । तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्म्मा भवतीत्याह आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । "तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः । समृद्धिमांश्चोङ्कारः कथं ? तद्वा एतदनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरस्य तत् अनुज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव । यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्व्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि । तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्त ओमित्याह । अत एषा उ एव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोङ्कार इत्यर्थः । समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्म्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व्ववत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं ? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहिता कर्म्मेत्यर्थः । न हि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । "स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव" इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किं तस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः" भा० ।

ओम्शब्दस्य मङ्गलं न वाच्यं किन्तु मङ्गलसाधनत्वं श्रवणेन भवतीत्येतदर्थमभिसन्धाय तदुत्कीर्त्तनम् आचरन्त्यपरे । अतएव "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" इत्यत्र ओङ्कारस्य माङ्गलिकत्वमुक्तम् तथाचार्थान्तरे प्रयुक्तश्चोङ्कारशब्दो श्रुत्या अभिप्रेतार्थसिद्धिरूपमङ्गलजनकत इत्याकरे स्पष्टम् । "अवर्णात्ओम् यन्द्सारे पररूपैकादेश ओम्+कृ—घञ् । ओमित्यस्य करणे ओङ्कार न । ओङ्कृत अङ्गीकृते ओमित्याद्युच्चारणयुक्ते च त्रि० । अवशमोङ्कृत शब्दे मनु ।

ओमन् पु० अव—मनिन् ऊठ् गुण । अवने रक्षणे "प्र सूमो-मना वा वो गात्" ऋ० ७,६८,४ । "ओमनाऽवनेन रक्षणेन" भा० "यो वामोमानं दधते प्रियः सन्" ७,-६८,५ । "ओमानं रक्षणम्" भा० । "विश्वेभिर्ग्ग्न्मोमभिर्हुवान" ऋ० ५,४३,११ । "ओमभि रक्षणैः" भा० । ओमाविद्यतेऽस्य मतुप् मस्य व त्रि० नलोप । ओमन्वत् ओमयुक्ते रक्षके "ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये" ऋ०१०,३९,९ । "ओमन्वन्तं रक्षणवन्तम्" भा० ओमा तायते तन क नलोपदीर्घौ । ओमात अवनेन त्रायकस्तरि त्रि० । "न ओमातां तद्वयो विदुः" ५०,५,ओमनि हितम् यत् टिलोप । ओम्य रक्षणहिते त्रि० "वसूनां दाता स्तामे सद्यावोम्यावाम्" सांभा०

ऋ० सू० १,६,२ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् पूर्व्वस्य दीर्घे ओष्यावत् तद्युक्ते त्रि० । "तप्तघर्म्ममोष्यावन्तमत्रये" ऋ० १,११२,७

ओल पु० ओमत्ति आ+उन्द्-क नलोपे पृषो० दस्य लत्वम् । १सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे । २आर्द्रे-त्रि० (भिजा) त्रिका० । ओलस्य गुणा भावप्र० "सूरण कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि । सूरणोदीपनो रुक्षः कषायः कण्डूकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहागुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगं सम्प्राप्तं सूरणो गुणवत्तरः" उक्ता ।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । ओलञ्जति औलञ्जीत् । ओलञ्जाम्-बभूव आस चकार ।

ओलण्ड क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट् । ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त ओलण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे । पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार ।

ओल्ल पु० ओल+पृषो० । ओले सूरणे राजनि० ।

ओष पु० उष-घञ् । १दाहे । "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति" । "वैवर्ण्यतोदस्तम्भत्वगुरुत्वोषसमन्वितौ" "तेषां चतुर्णामप्योषचोषपरीदाहधूमायनानि त्वचोत्थानप्रपाकभेदित्वानि कृमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि" सुश्रु० । २पाके च व्योष ३चिमे न० मेदि० ।

ओषण पु० उष-ल्यु । कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे । गौ० ङीप् । ओषणी (पुडिया) २शाकभेदे स्त्री । "ओषणी कफवातनुत्" राजवल्लभ ।

ओषधि(धी) स्त्री ओषः पाको धीयतेऽत्र ओष+धा-कि जातिविषयत्वात् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओषधी च । फलपाकान्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे । ओषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुत "तासां स्थावराश्चतुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकान्ता ओषधयः" मनुरप्याह "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" । ओषधीनामुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च" "ता (आहुतिम्) हैना नाभिराधयाञ्चकार केशमिश्रेव हास ता व्यौषदोषं धयेति तत ओषधयः समभवंस्तस्मादोषधयो नाम" शत० ब्रा० २,२,३,५ दर्शितम् । "ताञ्जुहुति तस्मिन्नग्नौ व्यौचत् अत्यजत् इदमाहुतिद्रव्यम् ओष पक्वं कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्तत्वादोषधयः पृथिव्यां समभवन्" भा० । निरु० "या ओषधी पूर्वजाता" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता "ओषधय ओषं धयन्तीति वौषत्येनाधयतीति वा दोषं धयन्तीति वा" । सर्वत्र पृषो० । भाग० ३,१०अ० स्थावराणां षड्भेदा उक्ता यथा "सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः । उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः," १९,२०,श्लो० । "मुख्यमेव मुख्यं प्रथमं सर्गं तस्थुषां स्थावराणाम् । षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः,१ ओषधयः फलपाकान्ताः २, लता आरोहणापेक्षाः ३ त्वक्साराः वेण्वादयः ४ लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः ,५ ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ६ तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्याः अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः, विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्त" श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनो कतिचिदोषधीः सुश्रुतो लक्षणसहिता दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाऽजगरी१ बुधैः । निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति२ रुच्यते । द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् । द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं ३गोनसाकृतिम् । सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् । एवं रूपरसाञ्चापि कृष्णकापोति४-मादिशेत् । कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा । एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा । छत्रातिच्छत्रके६ ७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे । जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते । कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी । करेणु ९ सक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्ण-

पलाशस्य तन्यपर्णा द्विपर्णिनी । अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा १०महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा । श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपाम् । चक्रका ११मोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् । मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्ताङ्कुरशोभनैः । आदित्यपर्णिनी १२र्ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी । कनकाभा जलान्तेषु सर्वत्र परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला १३ । अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः । पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः । श्रावणी १४महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी । श्रावणीपाण्डुराभाया महाश्रावणिसञ्ज्ञया । गोलोमी १५चाजलोमी १६च रोमशे कन्दसम्भवे । हंसपादी १७च विज्ञेया पत्रैर्हंसपदाकृतैः । अथवा मञ्जुष्ठी च १८सर्पनामा सर्पवत् । वेगेन महता-विष्टा सर्पनिर्मोकसन्निभा । एषा वेगवती १९नाम जायते ह्यम्बुदक्षये । समादौ सर्वरूपिण्यो याश्चौषध्यः प्रकी-र्त्तिताः । ताश्चारण्ये कार्य्यं मन्त्रध्यानेन सर्वदा । महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि । तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्व्वा अप्यभिमन्त्रयेत् । अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्म-भिः । नैवासादयितुं गम्या सोमाः २०सोमसमास्तथा । पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः । निहितं सोमपीष्वासु सोमे चाप्यौषधीपतौ । देवकुन्दे सुरवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये मुञ्जवतस्य सा । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे । काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च छत्रा-तिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते । कौ-शिकी सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः । क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु । मलये नलसेतौ च वेगवत्योषधी ध्रुवा । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु भक्षयेत्तामुपोषितः । सोमवत्तत्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम् । सर्वा विज्ञे-यास्त्वोषध्यः सोमे चार्व्वुदे गिरौ । सह्ये देवचरितैर-म्बुदामोकभेदिभि । व्याप्तश्चोर्व्वैश्च विख्यातैः सिद्धर्षि-सुरसेवितैः । गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहनादितकुक्षिभिः । गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातु-भिश्चित्रैः सर्व्वतश्चोपशोभितः । नदीषु सैन्धवे चारण्ये वापि सुगन्धेष्वरण्येषु तथाश्रमेषु । सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते" । ग्राम्यारण्यौषधीनां चरकादिक भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं वक्ष्यते च । वैदिककर्मोपयोगिन्य ओषधयो ग्राम्यारण्य-भेदेन चतुर्दशविधा यथा "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः । वेणुश्यामाक-नीवारजर्त्तिला गवेधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्त आरण्या ओषधयः" इति तैत्तिरीयभाष्ये ४पुं-भावे ५प्रभावे ६अनुभावे । "ओषधीनामधि-पस्य रुद्रौ" "महौषधीं नक्तमिवात्मभासम्" कुमा० "भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः" । "नक्षोदय नायमिवौ-षधीनाम्" रघु । ओषधीनामृषभेदे सुगन्धिविशेषा शब्द-चन्द्रे ४२५८० उक्ता । २देशभेदास्तु । "देवानां हैता-मधे यज्ञे दैवीविश्वदेव्यावती पृथिव्या अपसेऽङ्गिरसश्छ-न्दोभिरेवैनामेतद्दधाति ता वै ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरेवैना-मेतद्दधाति" शत० ब्रा० ६,५,४,४ ।

ओषधिगर्भ पु० ओषधीनां गर्भ उत्पत्तिर्यस्मात् । १चन्द्रे तत्किरणसम्पर्कादोषधीनामुत्पत्तेस्तस्य तथात्वम् । २सूर्य्ये च । तस्य च वृष्टिद्वारा ओषधीगर्भधायकत्वात् "अपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम्" ऋ० १,१६४,५२ मन्त्रे सूर्य्य-स्यौषधीगर्भधायकत्वोक्तेश्च तथात्वम् ।

ओषधिज त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ड ५त० । ओषधी-जाते १औषधे २तज्जाते वह्नौ पु० । "अकुशलतौषधि-जेन वह्निना" माघ ।

ओषधिपति पु० ६त० । चन्द्रे तस्य किरणेनौषधीनामाप्याय-नात् "अमायां तु यदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यमृतवत् तथा" काशी० सोमो-त्पत्तिवाक्याच्च तथात्वम् "अपमार्गमोषधिपतिश्च कुर्वे"। भाव: ओषधीनामौषधोपादयोऽत्र । २कर्पूरे ३सोम-लतायाञ्च । यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं० २५अ० सोमोत्पत्तिप्रकरणे उक्तं यथा "तस्य यत्स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुत्प-न्नास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत । ताभिर्धार्य्यास्त्रयो लोकाः प्रजा-श्चैव चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जग-तीपते ! । स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैस्तैश्च कर्म्मभिः । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । हिरण्य-वर्णा याद्देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विभुस्तासामभूत्

देव प्रख्यातः स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ॥ सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । त्रीन् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिप्रक्रमोक्तम् । "तस्य यत् स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूद्द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत्सञ्जीवनीं पराम् । पश्चात् क्षयेण यक्ष्मोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यया शशी" ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तः प्रस्थः । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसेदुरोषधिप्रस्थम्" "इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा० ।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्ण्यं प्रकृत्यर्थे "ओषं-धयेति" शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् इनस्य टिलोपः । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं शिनिक्रयाभ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ट्राविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्यास्ति विनि । "छन्दोविन्प्रकरणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाहकरणयुक्ते । "पुनरोष्ट्राविण्यभ्यवत्" श्रुतिः सि०कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः" मनुः । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठ एव कविभिः प्रयुज्यते । "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा० । "ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना" माघः । उपपदे तूभयत्र "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुतः । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीप् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या" सङ्गीता० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्यावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । अधरो-रावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्रभवत्वात्तथात्वम् । ओष्ठे प्रसितः कन् । ओष्ठक ओष्ठस्य कारप्रसिते त्रि० । ओष्ठस्य मूलं जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्तं यथा

"तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः१ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः२ । सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति स्रक्कस्योभयतो मुखात् । मेदसा७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । ईत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धूकवृक्षे । राजनि० ।

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा)वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः ।

ओष्ण पु० ईषदुष्णः आ+उष्ण प्रा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह घञर्थे क संप्र० । १सम्यग्वहने । "दशगोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रि" ऋ०१,१८०,५ । "ओहेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३प्रापके च त्रि० । "ब्रह्माणा त ओहं" ऋ०४,१०,१ । "ओहं इन्द्रादिप्रापकं सोमं" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह यथा ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्तेः पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेदाग्निरोहब्रह्माणो विचरन्तु ते" निरु०१२,१२, । एता स्तुतिः । स्तोमेण' भा० ।

ओहस् त्रि० आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोमादौ । "प्र वो देवाय ओहसा" ऋ०६,६८,९, "ओहसा वहनसाधने" नाम० इति वाचस्पत्ये ओकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

औ

औकार स्वरवर्णभेदः कण्ठोष्ठ्यस्थानवर्णोच्चार्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् । प्लुतस्तु त्रिमात्रः । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुनर्द्विविधत्वात् षड्विधः एवं प्लुतोऽपि षड्विधः । तेन द्वादशविधः । तद्वर्णे कादम्बरी च मातृकान्यासादौ । तस्मिन् तत्र मातृकान्यासे वर्णाभिधाने तन्त्रः यथा । "औकार शक्तिर्नादश्च सदाशिवमनुष्णकः । अनन्तः शङ्करश्चैव सत्पद्मं शंकरः । अधोदन्तश्च कामाक्षी वह्निर्वा वरणस्तथा । ध्याता चोर्ध्वमुखो नाम ख्यातिर्मो धरणीधरः । ज्वालिनी सोमा ऊर्ध्वाद्रिरीश्वरः । तेजसानाडिवेणी च मूलाधारस्थितिका मता" । तद्वर्णमात्रोपाप्ता च तत्र शोभा । "औकारं चाविको विष्णुर्वादिनी भवमेदवा" तन्त्र धीमहत्व कामधेनु० तन्त्र यथा "रक्तवर्ण महाभागमीन रं कुण्डली स्वयम् । पञ्च प्राणमयं वर्णं नित्यं सत्त्वं विदे० । पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम् । तदा हेषवत् युक्तं वर्णं बिन्दुमयं सदा" । मातृका मात्रोद्धारयन्त्रोद्भवलतावल्लववर्णमूर्तिरिति बोध्यम् ।

औ अव्य० आ+उद-क्विप् ऊठ् । १ आह्वाने २ अ वोधने वेदि० । ३ विरोधे ४ निश्चये" मेदिन्यां० । ५ सम्बो पु० ६ शब्दौ व्यवधौ ७ निषेधे पु० मेदि० । ०पु० द्विदन्ती वो मेदि० स च "अनन्तमनयोरीश्वरोनी पिठरोकारवणिता । सवा-गुप्तान्तनिर्मोका ध्यायतो श्रीव्वव्वति" इत्यनयादेन साधितनिरा० उक्तेः स्वरादौ तथाभ्यमेदः ।

औक्थ्य त्रि० उक्थ-गर्गा० यञ् बाह्ल्यम् औक्थ्या तस्य छात्रः कण्वादि० अण् यञोलुक् । औक्थ्यछात्रे

औक्थिक्य त्रि० उक्थ सामाध्ययनभेद वेत्त्यधीते वा ठक् । उक्थादिभ्यादिभ्यः ठक्दिति च । तेषां धर्म्यः आम्नाये वा तत्र ज्य । औक्थ्या औक्थिक्यानां धर्म्यः तदा म्नायं च न० ।

औघ न० ओघानां समापी समूहः अण् टिलोपः । २ ओघसमूहे । पुरे । औघक ततसमूहे न० । तस्येदमण् टिलोपः । ३ प्रवाहसम्बन्धिनि त्रि० । अपत्ये अपि तु औघक एवेव । मेदे काचन् उदमर्शोऽपि उपयातीरोपः । "ताभी-ष्टमुद्दिश, पचात्" शत०ब्रा०१,२,५,२ ।

औचथीय त्रि० उचथेन प्रोक्तमधीयते अण् । उचथोक्त शाखाध्यायिषु ब्रा० व० ।

औचथ्य त्रि० उचथस्य गोत्रापत्यम् अण् तस्य छात्रः अम् । छात्रादिभ्यो छादौ । प्रकारे जि च्यो । जनपदादौ वनादि समादि० प्रकृतम् । औचथ्यक जनपदादौ त्रि० ।

औचथ पु० उचथ ऋषि तदपत्ये च दीर्घतमसि ऋषौ । प्रवरवाचि "औच दथ्या नमो यजः विदेह" दश० ब्रा० १,८,१,२, "उचथ्योचथ्यादिति तदपत्यं दा" भा० ।

औचथ(थ्य)ष्य पु० उचथस्यापत्यम् अण् वेदे पृषो० । उपथ्यापत्ये दीर्घतमसि "उदपत्रिणीवमनस्तम्याः" ऋ० १, १४८,३, "औचथ्यमहमप्स दीर्घतमसम्" भा० । "दश च यदे युवौ औचथ्य" ऋ० १,१५८,१, यत्पद्यर्थे मामतेयस्यापि तेन "उचथ्यानाधाविद्धतौचथ्ययोग-वेति" ब्राह्म०भा०१०,११,१, उक्तम् । तत्र च गोत्रतत्र दर्शितम् उचथ्यात् । मेदे न यस्य औचथ्यरेव ।

औचित्य न० उचितस्य भावः ष्यञ् । युक्तत्वे । "एवं चापि दर्शोचित्यगुणमायनयनता" सा०द० । विशेषवस्त्वाद् औचित्यमपि तत्र वेद वचोपल । औचिती तत्रार्थे । "आवर्जितौचिती देवं यातोऽयमपि वरादयः" सा०द० इत्यादिरव उचितिवाहन पु० ।

औजसिक त्रि० ओजसा वर्त्तते ठक् । शूरे तेजस्विनि

औजस्य न० ओजस्+स्वार्थे ष्यञ् । ओजसि । "दौर्बल्यादौ तौजस्य देव वनिमतादिजम्" सा०द० ।

औज्जयनक त्रि० उज्जयिन्यां जातादि धूमा० वुञ् । उज्जयिनीभवजातादौ ।

औज्जिहानि पु०स्त्री० उज्जिहानस्यापत्यम् इञ् । उज्जिहानस्य ततः इञन्तात् यूनि फक् पैलादि०तस्य लुक् । तदीययुवापत्येऽपि ।

औड त्रि० उड्र-अ वकोपः नि० ड्रस्य ड आदेशश्च । उड्रेषु तत्र भवः अण् । औडदेश आर्येषु युवापत्ये तस्य विषयोदेशः पैलादि० प्रकृत० , औडायनभक्त तदीये विषये देशे

औडव पु० ओडव+स्वार्थे अण् । "ओडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षाडवस्तु षाडवः । सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्ता राग जातिस्त्रिधा मता" सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे । स च मल्लारादिः इति सङ्गीतदामोदरः ।

औडविण त्रि० ओडवं रागविशेषमधीयते वेत्ति इञ् । ओडव रागाध्यायिनि । तत्र पाठे दामन्या०क औडवीय । यदपि

औडुप त्रि० उडुपेन निर्वृत्तादि सङ्कलादि० अण्। १चन्द्रनिर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च।

औडुपिक त्रि० उडुपेन प्लवेन तरति ठक्। १प्लवेन तारके उडुपेन हरति उत्सङ्गा० ठक्। २प्लवेन हारके च त्रि०।

औदु(दु)म्बर त्रि० उदु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि० अञ्। १ताम्रविकारे पात्रादौ। "स्त्रुहोत्यौदु(दु)म्बर पात्रम्" श्रुतिः "सौवर्ण्यां राजतौदुम्बर्याङ्गमणिमयामा पात्राणाम्" गोभि०। २यज्ञाङ्गद्रुमविकारे च। "पश्चात्पतिरवस्थाय युगमन्त्रमौदु(दु)म्बर शलाटुमथ ना बध्नाति" गोभि०। स्त्रियां ङीप्। "औदु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुतिः। "औदु(दु)म्बरीं शाखामुपगृह्णाति" शत० ब्रा० ५,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु०। "वैखानसा वालिखिल्यौदुम्बरा फेनपावने। न्यासे कुटीचरः पूर्व्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग० ३,१२,२७। "औदु(दु)म्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभि जीवन्तः" श्रीधरः। औदुम्बरं तत्फलं तस्येवाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ४महाकुष्ठभेदे। "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौदुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौदुम्बराणीति" तल्लक्षणमुक्तम्। स च रोग ताम्रस्तेयकर्मविपाक यथाह शाता० "औदु(दु)म्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते"। ५यमभेदे च "औदुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा० इञ्। उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च। उडुलोमाः उडुलोमान्

औड्र पु० ओड्रदेशानां राजा अण्। १अड्रदेशशब्दे ओड्रशब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च। बहुषु अणो लुक्।

औत्कण्ठ्य न० उत्कण्ठैव चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ्। उत्कण्ठायाम् "औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरि" भाग० १,६,१७। "औत्कण्ठ्याद्दकलोचनः" १,१० ४।

औत्कर्ष्य न० उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ्। उत्कर्षे।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य फलक्षेपकस्यापत्य शिवा० अण्। उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

औत्तम त्रि० उत्तमेन निर्वृत्तादि सङ्क्ला० अण्। १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च।

औत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इञ्। मनुभेदे उत्तममनुशब्दे उदा०। "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ढक्। उत्तमपत्न्यपत्ये तत्पुत्राश्च "औत्तमेयान् महाराज। दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिव० ७अ०। उत्तममनुशब्दे ते च नामतोदर्शिता।

औत्तर त्रि० उत्तरस्मात् उद्+तॄ—अपादानेऽप तत स्वार्थेऽण्। उत्तारके "दूतरेणानुपदेशेन दुःखादिनिवारके ऋषौ। "यत्रौत्तराणां सर्वेषामृषीणाम् नाहुषस्य च" भा० व० १०,५४६।

औत्तरपथिक त्रि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृत वा ठञ्। उत्तरपथेन अर्चिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च। आहृके।

औत्तरपदिक त्रि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक्। उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि० उत्तरवेद्यां भवः ठञ्। उत्तरवेद्यां भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा" शत० ब्रा० ७,२२,१७

औत्तराधर्य्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ष्यञ्। ऊर्द्ध्वनीचभावेन स्थितौ। "सघे चानौत्तराधर्य्ये" पा०

औत्तराह त्रि० उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा० उत्तर+आहञ्। उत्तरकालादौ भवे।

औत्तरेय पु० उत्तराया अपत्यम् ढक्। अभिमन्युसुते विराटदुहितुरुत्तरायाः पुत्रे परीक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत्" भाग० १,१७,४०। "अवधार्य्य मतिं तस्य औत्तरेय सतीं व्यधात्" भाग० २,४,२।

औत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे नृपे भव अण्। उत्तानपादसुते ध्रुवे "ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च" भा० अनु० ३अ०। "उत्तानपाद। भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग० ४,१०,२५। अपत्ये तु इञ्। तत्रैव। "उत्तानपादिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विज।" काशी०। तस्य यथा तपस्यया सर्वनक्षत्राधारतामवाप्तिस्तथा वर्णितम् भाग० ४,८,९, "जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः। सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः। एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्। उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत। तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्। सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता। न वत्स! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति। न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज। बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम्। नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभोऽर्थे मनोरथः। तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे। गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम्। मैत्रेय उवाच। मातुः सपत्न्याः सदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः। हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः स रुदन् सकाशम्। तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठ

सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् । निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या । सोत्सृज्य धैर्य्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह । दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । माऽमङ्गलं तात परेषु मंस्था भुङ्क्ते जनो यत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद् दुर्भगाया उदरे गृहीतः । स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्य्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् । आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् । आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा । यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् । तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः । इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् । तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् । अनन्यभावे निजधर्म्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् । नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया । एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः । सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितम् । स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः । अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् । बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत् समातुरसद्वचः । श्रीनारद उवाच । नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक । लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतवः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्म्मभिः । परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः । दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः । अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि । यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम । मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः । न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । अतो निवर्त्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते । यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति । गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् । मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते । श्रीध्रुव उवाच । सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् । दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः । अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः । सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि । पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूह्यस्मत् पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । वितुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा । प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना । धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात ! गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः । स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे । कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः । प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं शश्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनसं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् । प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् । श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् । कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् । काञ्चीकलापपर्य्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् । पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्च्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् । स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् । नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् । एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः । निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् । ओँ नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्य्याद् द्रव्यमयीं बुधः । सपर्य्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् । सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः । शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् । लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्च्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्च्चयेत् । आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् । स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया । करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् । परिचर्य्या भगवतो यावत्यः

पूर्व्वसेविता। तां मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये। एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम्। परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया। पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्द्धनः। श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम्। विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा। तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये। इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः। ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम्। तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः। अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह। श्रीनारद उवाच। राजन्! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता। किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मो वार्थेन संयुतः। श्रीराजोवाच। सुतो मे बालको ब्रह्मन्! स्त्रैणेनाकरुणात्मना। निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः। अप्यनाथं वने ब्रह्मन्! मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः। श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम्। अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय। योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः। श्रीनारद उवाच। मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते!। तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत्। सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः। ऐष्यत्यचिरतो राजन्! यशो विपुलयंस्तव। इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः। राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्"। "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम्। समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम्। त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः। आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन् हरिम्। द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने। तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयन् विभुम्। तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि। अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना। चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि। वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत्। पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः। ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः। सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम्। ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम्। आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम्। ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे। यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही। ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे। तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया। लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम्। श्रीदेवा ऊचुः। नैवं विदामो भगवन्! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः। विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम्। श्रीभगवानुवाच। मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम। यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि सङ्गतात्मा। त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिपिष्टपम्। सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः। स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम्। तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श। तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षितावबन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत्। दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्। स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः। कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले। स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः। तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः"। ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता। भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत्। श्रीभगवानुवाच। वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक!। तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत!। नान्यैरधिष्ठितं भद्र! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति। यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम्। मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम्। धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः। चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः। प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः। षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः। त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः। अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति। इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः। भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि। ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम्। उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः"

मत्तमरूपतत्सन्निवेशविशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य स्वरूपमनुभाव उपवर्णित । स हि सर्वेषां ज्योति-र्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनाम् अनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते । यथा मेढी-स्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभि स्सवनैर्यथा स्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवा-वलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानु-गृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति । केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरस कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः" ५,२१,भा० प०।

सि० शि० सर्वनक्षत्राद्याधारौ द्वौ ध्रुवौ वर्त्तुलतौ यथा "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणो-त्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निज-मस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्-नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांशैर्गुणिता स्वपरि-धिहृता भवन्ति वा भागाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योज-नानि च व्यस्तम्" सि०। "उदग्दिशं याति यथा यथा नर इत्यनेनापचारयोजनैरनुपात सूचित । यदि भूपरिधि-योजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदापचारयोजनैः किमिति । फलमक्षांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्ल-भ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेश-योरन्तरयोजनानि स्यु शेषं स्पष्टम् । एवं निरक्ष देशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरु । तत्र नवति ९० पलांशाः" प्रमि०। "सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रम-दृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्" सि०।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अवियुक्त ठञ्। १नित्यसम्बन्धे शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्याऽवियुक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम् जै०सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽ-व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्ष-त्वात्" । सू०

"औत्पत्तिक" इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्ध नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य प्रत्य-क्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? । उपदेशो हि भवति, "उपदेश" इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विप-र्येति । यच्च नाम ज्ञानं न तत् मिथ्येति यत्, 'न एतदेवम्' इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतद् विज्ञायते, तथैवैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्, एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति चेति । तस्मा-त् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरम-पेक्षितव्यम्, पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययो ह्यसौ । बाद-रायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् ।

उत्पत्तिभावे १स्वकाले तत्र भव ठञ् । २स्वभावे स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तथात्वम् । "मातरनुपदा-दौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पिता विभक्ताः" भा० व० १,२,३१, तत्पिगम्याय इत्यर्थः स्या औत्पत्तिकगुणोपेता भाग० ६,९,१० ।

औत्पात त्रि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशास्त्रस्य व्याख्यानो ग्रन्थ तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १उत्पातवेदकग्रन्थ-व्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च ।

औत्पातिक त्रि० उत्पाते दैवारिष्टे भव ठञ् । दैवारिष्टभवे "औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षम्" रघु । "औत्पातिकं तदिदं दैवं । विचिन्तनीयम्" उद्भट । "औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने" वटुकस्तव उत्पाताय प्रभवति ठञ् । उत्पातस्यादनसमर्थे "प्रयाते तु ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत्" भा०व०२२०अ०।

औत्पाद त्रि० उत्पादं तद्वेदकग्रन्थं वा वेत्त्यधीते वा तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १भावानामुत्पादवेत्तरि २तद्वेदग्रन्थाध्येतरि ३तत्रभवे च ।

औत्पुट त्रि० उत्पुटेन निर्वृत्तादि सङ्कला० चतुरर्थ्यां अण् । उत्पुटेन उन्मुखेन १निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च ।

औत्पुटिक त्रि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् । उत्-पुटेन हारके । [विमृश्यकारादिनिर्मितेन हारके ।

औत्पुतिक त्रि० उत्पुतेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् । उत्प-

औत्स त्रि० उत्से भव अञ् । प्रस्रवणभवे स्त्रियां ङीप् ।

औत्सङ्गिक त्रि० उत्सङ्गेन हरति ठञ् । क्रोडेन हारके ।

औत्सर्गिक त्रि० उत्सर्गं सामान्यविधिमर्हति ठञ् । सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप् । [फञ् । उत्सर्गस्य गोत्रापत्ये ।

औत्सायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०

औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भावः ष्यञ् । उत्कण्ठायाम् । "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघु । "रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना" माघः "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्तव्यभिचारिभावभेदः सा० द० निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता" लक्षितम् । २ इच्छामात्रे च । "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोक" सा० का० । "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणञ्च स्वार्थं दृष्टत्वफलात् फलस्य" त० कौ० । "मनोयस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा० व० ११४ श्लो० ।

औदक त्रि० उदकेन पूर्णं इत्यादि उदकस्येदं वा अण् । १उदकपूर्णकुम्भधारके "अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति" गोभिलः । "औदको दक्षिणतोदकुम्भ" सं० त० रघु० । २ उदकसम्बन्धिनि । "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणासु" मनुः । उदके भवः अण् । ३जलभवे च । "यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनु

औदकि पुंस्त्री "उदङ्क उदक (संज्ञायाम्)" पा० ग० बाह्वा० अपत्ये इञ् । उदकनाम्नोऽपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या० छ । औदकीय तत्रार्थे । एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुंस्त्री । [स्यापत्ये ।

औदञ्जायनि पुंस्त्री उदञ्जस्यर्षेरपत्यं तिका० फिञ् । उदञ्ज

औदञ्चन त्रि० उदञ्च्यते उत्क्षिप्य ध्रियतेऽस्मिन् उदञ्चनोजलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण् । मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एना (यवरोम्) तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके" भाग० ८,२४,१५ । "औदञ्चनोदके मणिकस्यजले" श्रीधर उदञ्चनस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणादि० वुञ् । औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [नामकर्षेरपत्ये ।

औदव्रजि पुंस्त्री उदव्रजोरपत्यं बाह्वा० इञ् । उदव्रजु-

औदन्वि पुंस्त्री उदन्वापत्यम् इञ् । १उदन्वापत्ये ततः यूनि फिञ् पैला० तस्य लुक् । २तदीययुवापत्येऽपि ।

औदनिक त्रि० ओदनाय प्रभवति संताप० ठञ् । ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे ।

औदन्य पु० उदन्यायुक्ते ऋषौ भवः अण् । पिपासायुक्तर्षिभवे मुण्डिभे ऋषौ । "एता ह वै मुण्डिभ औदन्य ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत० ब्रा० १३,३, ५,६ । तस्यापत्ये तु इञ् । औदन्यि इत्येव तत्रार्थे ततः युवप्रत्ययस्य फिञ पैला० लुक् । तदीययुवापत्ये च ।

औदपान त्रि० उदपानादागत शुण्डिका० अण् । आयस्थानरूपोदपानादागते १राजग्राह्यकरादौ । उदपाने भवः प्रस्था० अण् । २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा० अञ् । ३उदपानभवे त्रि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।

औदभ्रज्जि पुंस्त्री उदभ्रज्जस्यापत्यम् इञ् । १उदभ्रज्जस्यापत्ये ततोयुवप्रत्ययस्य पैलादि० लुक् । २तदीययुवापत्ये च । एवं औदमज्जि औदमेघि औदव्रजि औदवाहि इत्येतेऽपि शब्दाः तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।

औदमेघीय त्रि० उदमेघेरिदम् रैवतिकादि० छ । औदमेघि

औदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ् । उदमेयस्यापत्ये ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीष् । [स्त्रियां ङीप् ।

औदयिक त्रि० उदये लग्नकाले भव ठञ् । लग्नकालभवे

औदरिक त्रि० उदरे प्रसित ठक् । आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणापेक्षके । "ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम् । एकायिनमौदरिकमासुरं सत्वमीदृशम्" सुश्रुते तस्यासुरसत्वत्वमुक्तम् । अमरे विजिगीषाविवर्जितस्य पर्यायत्वमुक्तम् । विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणासक्ततया निन्द्येच्छा तस्या त्याग एवास्य प्रवृत्ति । "सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्याय कल्पते" नाट०

औदर्य्य त्रि० उदरे भव यत् उदर्य्यं तत स्वार्थे अण् । १उदरभवेऽग्न्यादौ । २अभ्यन्तरप्रविष्टे च । "स त्वया राधित शुक्लोवितन्वन् मामकं यशः । क्लेशा ते क्षपयिष्यन्त्यौदर्य्यो ब्रह्मभावन" भाग० २,२४,५ ।

औदल त्रि० चिकितगालवकालववमनुतन्तुकुशिकानां संज्ञानिलदेवरातौदलेति" आ० श्रौ० १२,१४,२, उक्ते चिकितादीनां पञ्चा प्रवरर्षिभेदे ।

औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ् । उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्येद रैवतिका० छ । औदवापीय तत् सम्बन्धिनि त्रि० ।

औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इञ् । भरद्वाजादिनाम्

प्रायोनाप्नोतीतितया तर्पणार्थभेदे। हाटकविंशर्पणा-नन्तरम्। 'तावाप्नोतीति' "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पा-यनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्तिबाह-विगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डुकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातीथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोल कौषीतक पैङ्ग्य महापैङ्ग्य सुयज्ञ सांख्यायनमैतरेय महैतरेय शाकल बाभ्रव्य सुजातवक्त्रमौदवाहि महौ-दवाहि सौजामि शौनकमाश्वलायन ये चान्ये आचा-र्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व०गृ० ३,४,४ तयोविंशति वाक्यानि तत्र कर्णेनादिषु पर्यात् तर्पयामीतिशब्दः कार्य्यः। सर्वत्र तर्पयाम तर्पयेदश्यात् "एकमन्नानि कर्म्माणीति" न्यायात् 'मारा०। "औदवाहेव शाण्डि-ल्याच्च शाण्डिल्य'' शत०ब्रा०१४,७,२,२६, इत्यर्थाने

औदन्वित त्रि० उदन्वित तक्रभेदे संस्कृत अण्। उद-श्वित्प्रतक्रे संस्कृतमस्त्व्यर्थे। मतो ठक् उदश्वित्कोऽप्यत्र उदश्वितिव यद् न्या० ठक्। औदश्वित्क मतृमत्ये त्रि०।

औदस्थान त्रि० उदस्थान गोत्रमस्य तस्या० अ। उदस्थान गोत्रे। उदस्थाने भव उत्सा०अञ्। २उदकस्थानभवे च।

औदार्य्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ्। उदा-रतायाम्। "औदार्य्यं तु नायकस्य रत्यादिसहजालङ्कारविशेषः। यथाह सा० द० "शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यं च प्रगल्भता। औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" इति विभज्य। "औदार्य्यं विनयः सदैव" लक्षितम्। सात्त्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव। "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यं तेजसी। ललि-तौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इति विभज्य। "दान सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति" लक्षितम्। २वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च। "सत्पौरुषौदार्य्यं विशेष-शालिनीं विशिष्टिताशीमिति वाचमादद" किरा०। "औ-दार्य्यं सर्वसम्पत्ति" मल्लि०। तत्र वाग्गुणभेद "संस्कार-वत्त्वमौदार्य्यमित्यादिना" हेमच०काव्यानुशासने उक्तं।

औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः ष्यञ्। शुभाशुभयोरुपे-क्षायाम् ताटस्थ्ये। "पर्य्याप्नोति प्रजा पालमौदासी-न्येन वर्त्तितुम्" रघु। २रागित्वे २रागनिवृत्तौ च "न च स्वभावमात्रतत्प्रवृत्त्यनुरागेण मज्ज मप्यप्राप्त-क्रियार्थत्व कल्पयितुम्, प्रवृत्तिक्रियानिवृत्त्यौदासीन्य-व्यतिरेकेण" "अभावबुद्धिरौदासीन्यकारणम्" "तस्मात् प्र-वृत्तिक्रियानिवृत्त्यौदासीन्येन "मायायोन कृतत्व" इत्या-

दिषु प्रतिषेधार्थे कल्पते" इति च शारीरकभाष्यम्।

औदास्य न० उदासो उत्+आस-घञ् तस्य भाव ष्यञ्। वैराग्ये रागशून्यतायाम् २मनोयोगविरहे। "औदास्य न विदधमस्मि तत्त्वमुत्प्रस्मानजित्वृष्टीनिमन्त्रितामदगस्य मे स्या" नैष०"गौर्णा शिविमदनप्रेतोर्धमपि क्षुधा किमौ-दास्यम्" पद्याङ्कदूतः।

औदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयो देश राजन्या० वुञ्। १उदुम्बरविषये देशे। तस्य समूहः इत्यधिकारात् राज-न्या० वुञ्। २तत्समूहे न०।

औदुम्बरायण पु स्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नड़ा० फक्। उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये। अनन्तरापत्ये तु इञ्। औदुम्बरि तदा चानन्तरापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप्।

औद्गात्र न० उद्गातुर्धर्म्माम् ऋदन्तत्वात् अञ्। उद्गातृ ऋत्विग्भेदस्य १धर्म्मे "अरिस्यौद्गात्र आहवनीये" कात्या०५,१,८, उद्गातृवेदविहिते २धर्मे अरिसाह-वर्मणे जुहोति" कर्क। उद्गातुः कर्म्म भावो वा उ-द्गात्रा० अण्। उद्गातृ उद्गातृके २कर्म्मणि ३तद्भावे च।

औद्गाहमानि पु स्त्री उदगाहमानस्यापत्यम् इञ् ततोयूनि फक् तस्य पैला० लुक्। १उद्गाहमानस्यापत्ये २तद्वंशे युवापत्ये च स्त्रियां गौरा० ङीष्। ततो नड़ादौ गृहा० छ। औद्गाहमानीय सद्भयादौ त्रि०।

औद्ग्रभण त्रि०उद्ग्रहणाय साधु अण् वेदे हस्य भ। उद्ग्-ग्रहणसाधने 'सर्वाणि ह वै दीक्षायां यजूंष्यौद्ग्रभणानि" उद्ग्रभ्णीते दा एषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यद्दीक्षते" शत०ब्रा० ३,१,४,१, "औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाहा स्वाहेनासा इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या० ७,२,१६। भत्वाभावे औदुग्रहणमप्यत्र।

औद्दण्डक त्रि० उद्दण्डस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणा० वुञ्। उद्दण्डसन्निकृष्टदेशादौ।

औद्दालक न० उद्दालेन उद्दलनेन निर्वृत्त अण् स्वार्थ कन्। "प्रायो वल्मीकमध्यस्था कपिलाः स्वल्प कीटकाः। कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु" इत्युक्ते वल्मीककीटसम्भूते मधुनि 'औद्दालकं रुचि-करं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम्। कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" तद्गुणा वैद्यकोक्ता ज्ञेया।

औद्दालकि पु स्त्री उद्दालकस्यापत्यम् इञ्। उद्दालका-पत्ये गौतमे ऋषौ स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ङीष्। तत

चूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु यञ्जञ्कसात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्याभि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तच्च "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्याद्यवहिष्णुता" सा०द० उक्तलक्षणम्।

औद्धारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृत्य दानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थं देये द्रव्यभेदे। "पित्र्यमौद्धारिकं देयमेकांशस्य प्रधानतः" मनु।

औद्धारि पु० उद्धारस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्धारर्षेः पुत्रे खण्डिके ऋषौ। "खण्डिक मौद्धारिरस्य प्रायश्चित्तं वेद" शत०ब्रा० ११,८,२४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद्य जायते जन–ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न० उद्भिनत्ति उद्+भिद–क–स्वार्थेऽण्। १पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटुस्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनमिति" तस्य गुणाः "विदार्य्य भूमिं भिन्ना यन्महत्या धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्याभावे भौमं तत्राकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र च मांस्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्ता "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणाः उक्ताः। औद्भिदलवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"

औद्भिद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ्। वृक्षादीनामुत्पत्तौ। "जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्" यजु० १८,९, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं भूतादितरोत्पत्ति वेददी०।

औद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा ऋग-यना० अण्। १उद्यावव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लब्धं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लब्धे दीयमाने च "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" स्मृति "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्ज्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" यात्र०। इत्युक्तेः सर्वैरविभाज्यम्। [इत्युक्ते २तत्सम्बन्धिलण्टेशादौ च

औद्देप त्रि०उद्देप+चतुरर्थ्याम् सङ्काशा० अण्। उद्देपेन १नि-

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊध सम्बन्धिनि "यवस जग्ध्वानुदिनं नैव दोग्ध्र्यौधसं पयः" भाग० ४,१०,१६ भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमित्येव। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघु। औधस्यमिति क्वचित् पाठे स्वार्थेऽष्यन्ततया समर्थ्य।

औन्नेत्र न० उन्नेतृ कर्म्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उन्नेतृ १कर्म्मणि उन्नयने २तद्भावे च। तस्य धार्म्मिम् च्छदन्तत्वात् अञ्। ३उन्नेतृधर्म्मे च।

औपकर्णिक त्रि० उपकर्णं प्रायभवः ठक्। कर्णसमीपे प्रायप्रभवे। "औपकर्णिकबोधनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भव परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपकाः उपकायनाः। उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पु स्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोप तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुशब्देनायाजिविप्रोऽपि उपगुशब्देनोच्यते "यं यज्ञे याजयेद्यस्तु स तद्दर्शत्यसाद्भवात्। सद्यो बधेन वर्णेन स्वेवमेवाब्रवीद्भृगुः" हारीतोक्ते। तत्सम्बन्धिनि २लक्षणे ४अङ्के ५सङ्घे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक तत आगतेऽर्थे। तेषां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवक तत्समूहे न० औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलम् वुञ्" पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि०

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगवोगोष्पतिस्तस्यापत्यम् बाह्वा० वा इञ् १गोष्पतेरपत्ये २तच्छात्रे उद्धवे पु० "वयमिव पुलिने यमस्वसुस्ता समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्" भाग०१,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः"

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः स्वसत्तया व्याप्य "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा" पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य स्वसत्तया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शब्दर०

औपच(ज)न्धनि पु०उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। शुक्लयज-

ब्राह्मणवंशीये ऋषिभेदे। "औपम(ज)न्यवेरौपम(ज) न्यवि" शत०ब्रा० १४,५,४,२१। १४,७,३,२६,वाक्यके च।

औपचारिक पु० उपचार+स्वार्थे–विनयादि० ठक्। उपचारे उपचारस्य लक्षणया बोधनम् सेवनञ्च। उपचार प्रयोजनमस्य ठञ्। उपचारहेतुके त्रि०। स्त्रियां ङीप्। औपचारिकी उक्तिः।

औपच्छन्दसिक त्रि० उपच्छन्दसा निर्वृत्त वा० ठक्। उपच्छन्दनेन निर्वृत्ते। "आत्मनाम मुरारिकान्तास्यौपच्छन्दसिक छन्दा विनोदम्" छन्दोमञ्ज०। "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला" इति वैतालीयाद्यलक्षणयुक्ते "पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिः" वृ०र०उक्ते २मात्रावृत्तभेदे न०। "पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं विदुः" इत्युक्ते ३पुष्पिताग्राख्यवर्णवृत्तच्छन्दोभेदे च।

औपजानुक त्रि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभव ठक्। जानुसमीपपर्यन्तव्यापके "पाणी यस्यौपजानुकौ" भट्टिः।

औपतस्विनि पु० उपतस्विनस्यापत्यम् इञ्। उपतस्विनस्यापत्ये रामनामके ऋषौ। "तदुहोवाच राम औपतस्विनि" शत०ब्रा० ४,६,१,७।

औपदेशिक त्रि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक्। उपदेशोपजीविनि। उपदेशेन प्राप्तः वा० ठक्। २उपदेशेन प्राप्ते च।

औपद्रविक त्रि० उपद्रवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। उपद्रवाधिकारेण सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे स च "अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य उत्तरतन्त्रगत सुश्रुतवत।

औपद्रष्ट्र पु० उपद्रष्टृ+स्वार्थे ष्यञ्। पुरुषमेधीये देवभेदे। "विविक्त्यै क्षत्तारम्, औपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारम्" यजु०३०१३। तत्र तदुद्देशेनानुक्षत्ता द्वारपालसेवक आलभ्यत्वेन विहित।

औपधर्म्य उपधर्म+स्वार्थे चातुर्व० ष्यञ्। अपकृष्टधर्मे। 'लोकान् मता मतिविमोहमतिप्रलोभ वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम्" भाग० २,७,३८।

औपधेनव पु० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् अण्। सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरिं प्रति मन्त्रकारके ऋषिभेदे। "काशीराज दिवोदास धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपुष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः। "औपधेनवमौरभ्र सौश्रुत पौष्कलावतम्" सुश्रु०। [स्याद्वे।

औपधेय न० उपधीयते इत्युपाधि रथाङ्ग तत्र स्वार्थे ढञ्। रथाङ्गे।

औपनायनिक त्रि० उपनयन प्रयोजनमस्य ठक् अनुश० द्विपदवृद्धि कृत्स्न०। वस्तुत उपनायनशब्दोऽपि उपनयनार्थे प्रागक्त तत ठक् इत्येव न्याय्यम्। उपनायनप्रयोजनके विधाने "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः" मनुः। उपनायनमाय हित ठञ्। २उपनयन धने च। ३ब्रह्मचारिणा काल औपनायनिक पर" याज्ञ०।

औपनासिक त्रि० उपनासं भवः ठञ् स्त्रियां ङीप्। नासासमीपभवे। "द्विहादिश नासाया तासामौपनासिकाश्च तयस्ता परिहरेत्" सुश्रुत।

औपनिधिक न० उपनिधिरेव स्वार्थे ठक्। "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्य तदौपनिधिकं प्रतिदेय तथैव तत्" याज्ञ० मिताक्षरोपनिधिशब्दे दृश्यम्।

औपनिषत्क त्रि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना० ठक्। उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि।

औपनिषद पु० उपनिषत्स्वेवाभिव्यज्यते गौणिकोऽण्। उपनिषन्मात्रवेद्ये १परमात्मनि। "तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामि" वृ०उ०। उपनिषत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम्। २ब्रह्मप्रतिपादके वाक्यादौ स्त्रियां ङीप्। "विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती" मनु। उपनिषदि भव प्रकाश्य तस्या व्याख्यानो ग्रन्थो वा ऋगयना० अण्। उपनिषत्प्रकाश्ये ३ब्रह्मणि तद्व्याख्याने ४ग्रन्थे च।

औपनीविक त्रि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभव ठक्। नीविसमीपे प्रायभवे "औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वक्षसि करमात्मकराभ्याम्" माघः "बद्धोदुम्बरवासश्च निर्येऔपनीविकैः" भट्टि।

औपपत्य त्रि० उपपत्य बाहुमूल तस्येदम् ष्यञ्। बाहुमूलसम्बन्धिनि। "तस्मादिमा प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादाहा पुनरिव प्रजन् एवोपपक्ष्याणि इवौरर्णानि जायन्ते" शत०ब्रा० ११,४,१,६। "उपपक्षं बाहुमूल तत्सम्बन्धीनि" भा०।

औपपत्तिक त्रि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक्। उपपत्त्या १कल्पिते २युक्ते। "औपपत्तिकमाहार प्रयच्छस्वेति भारत।" भा० अनु०६२अ०।

औपपातिक त्रि० उपपातेन उपपातकेन गोवधादिना स सृष्ट ठक्। उपपातके सृष्टे "पिशद्विट् पतित षण्डो यश्च स्यादौपपातिक" मार० "यश्च स्यादुपपातकीति" प्रकाशकृत पाठ। [बाहोरपत्ये।

औपवाहवि पु स्त्री उपबाहोरपत्यम् बाह्वा० इञ्। उपगत

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चितः शैषिकोऽण् । १उपभृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "अध्वर्युणातोऽनुयाजैस्त्रिभिरस्त्वौपभृतं समानीय" काव्या० ५,५,२ "अध्वर्युरौपभृतमाज्यं सर्वेषं जुह्वां समानीय" कर्क । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतासादनम्" काव्या० ५,४,२८, "औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्" कर्कः । "सव्या श्रोणिरिस्त्यौपभृतानि" काव्या०६,७,७ ।

औपमन्यव पुस्त्री उपमन्योरपत्य विदा० अञ् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनशालऔपमन्यव सत्ययज्ञ पौलुषि" । "औपमन्यव ! किं त्वमात्मानमुपास्स्व ?" इति च छा०उ० ।

औपमिक त्रि०उपमया निर्दिष्टः ठक् । उपमयानिर्दिष्टे । "अभ्यासकाया इत्यनिर्वाह औपमिक" "मधु सोमनित्यौपमिक भाष्यते" । "पीपिलिकामध्यत्यौपमिक पीपिलिका मेलतेर्गतकर्मणः" इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २सादृश्ये "प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दया कुर्वन्ति साधवः" हितोप०। "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो लोपसमासे तद्धिते द्विधा" इति च सा०द० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उपयट् च तच्छब्दे दर्शितः , "मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेति" काव्या० ६,८,७,

औपयिक त्रि० उप+अय—अच् उपायस्तेन लब्धः ठक् स्वार्थ । १उपायलब्धे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । एतत्तौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ।" भा०आ०२०४अ०। स्त्रियां ङीप् । "नचैनौपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव" भा० व० २६०अ० "यदत्रौपयिकं कार्यं तन्मिन्नभिधातुमर्हसि" भा०उ० १७७ अ० । उपायएव विनया० स्वार्थे ठक् स्वार्थ । २उपाये पु० । "विषमौपयिकं गतो वशीम्" किरा० । 'औपयिकम् उपायम्" मल्लि० ।

औपयोगिक त्रि० उपयोग प्रयोजनमस्य ठञ् । उपयोगनिमित्ते "अथात ऐन्द्रौपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्याम" सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भव अण् । "अमेदकात्तद्धितेभ्य एव"वार्त्ति०नियमात् न त्यप् टिलोपः । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोधनिमित्ते २पीलुवृक्षदण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागतः शुण्डिका० अण् । १आयस्थानरूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि 'यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनुः ।

औपवसथिक त्रि० उपवसथे भव ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्म्मादौ । उपवसथस्य नाम यागपूर्वदिवसस्य उपवसथशब्दे उक्तं । ष्यञ् औपवसथ्य तत्रार्थे । "अग्निप्रणयनीया औपवसथ्येऽमियम " आश्व०श्रौ० ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्व्वदिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुति ।

औपवस्त्र न० उपवस्त्रमेव प्रज्ञा० अण् । १उपवस्ते उपवस्तु कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति विग्रहे "अतोऽण्" पा० सूत्रप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र अत्ययच्छब्दस्यैव ग्रहणं न तु अदन्तस्य तथात्वे अतोऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तवमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् "माषान् मधुमस्तूरास वर्जवेदौपवस्त्रकम्" स्मृतिः

औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवासव्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठञ् । १उपवासे साधौ । तमर्हति प्रभवति सन्तापा० ठञ् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "लक्ष्मणेन यदानीतं पीत्वा वारि समाहितः । औपवास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थे ऽण् । उपवाह्ने रथादौ "औपवाह्यं कुवेरस्य सार्वभौम इति श्रुत " रामा० । सर्वासु भूमिषु विदित अण् । सार्वभौम इत्यर्थे ।

औपविन्दवि पुस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठञ् । उप- [वेशेनोपजीविनि ।

औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्वृत्त ठक् । एकदेशेन सम्बद्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधार स्त्रिधा" सि०कौ० ।

औपसङ्क्रमण त्रि० उपसङ्क्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसङ्क्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपसच्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसद् समीपस्थानं तदस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ३इष्टे "प्रजापतिकामस्यौपसद" काव्या० २२,१०,१२ । "औपसदोऽहः" कर्क

औपसर्गिक त्रि० उपसर्गाय प्रभवति सन्तापा० ठञ् । उपसर्गसमर्थे । स च सुश्रुतोक्ते रोगभेदे यथा "व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिता सर्व एवैते त्रिविधा साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति तत्रौपसर्गिको य पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः" इति । वैद्यकान्तरे तु "कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् । स्वेदशैत्यादिभिर्युक्तस्तदा भवति मानव । प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात् । औपसर्गिक एवान्य सन्निपात उदाहृत" इत्युक्ते २वातादिसन्निपाते च । ३दैवारिष्टसूचके महदोत्पातादौ । ४उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि० शब्दकल्पद्रुम । तन्मूलं मृग्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽस्मरणात् कोषान्तराभावाच्च । भीते उपासके ।

औपस्थान त्रि० उपस्थानं शीलमस्य छत्रा० ण । उपस्थान-

औपस्थानिक त्रि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना० ठक् । सेवनोपजीविनि ।

औपस्थ्य न० उपस्थस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । उपस्थव्यापारसाध्ये सुखे । "औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात्" भाग०७,१५,१६ "औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमान" भाग० ७,६,१४ । औपस्थ्य मैथुन जैह्व्यञ्च सुखम्" श्रीधर ।

औपहारिक त्रि० उपहाराय साधु ठक् । उपहारार्थे द्रव्ये "परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामौपहारिकम्" भा० अनु०६०२० श्लो० ।

औपाधिक त्रि० तेन निर्वृत्त वा० ठञ् । उपाधिकृते स्त्रियां ङीप् "रूढं सङ्केतवन्नाम सैव सप्तेति कीर्त्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा" शब्दश०

पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिक नापि तात्त्विक इत्येतत् सां०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा

"न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधि" सू०

"दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोगस्तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यग्ने स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्ष सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थ । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

"यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावत । न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि" ।

"यस्मिन् सति कारणविलम्बादविलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकस्य लक्षणम् । ननु सर्वदोपलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वमद्धैव नास्तीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । स्वश्च नष्टो मुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति । भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह" भा० ।

"स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" सू० ।

"स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थ" भा० ।

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

"नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः" सू० ।

"नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । अत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति । किन्तूपदेशाभास एव "बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति" न्यायादित्यर्थ "भा० । अत्र शङ्कते ।

"शुक्लपटवद्बीजवच्चेत्" सू० ।

"ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते । अत शुक्लपटवद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपाय पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्साधनोपदेश स्यादिति चेदित्यर्थः" भा० । समाधत्ते ।

"शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेश" सू० ।

"उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकापायोपदेशो लोकानां भवति । कुतः शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यादेराविर्भावतिरोभावावेव भवत । न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभ्रष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः । तन्मैव पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुमानात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना भ्रष्टाङ्कुरस्य भ्रष्टबीजस्येव दुःखस्यापि सम्भवेनानिर्मोक्षाप

त्तिरिति" भा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे तु स्वस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटेत । अनागतावस्थस्योच्छेदाद् स्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिन्यायेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारिणो लाघवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० ।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः? अस्मात् पूर्व्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्व्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः । "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्यजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गताया पुरुषासङ्गताया दृष्टान्ततात्रवणाच्च" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निरस्तं न कालयोगत इत्यादिसूत्रे इति" भा० ।

नन्वेवं तु दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मताया सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह ।

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वेषु सर्वदुःखभोग इति भावः । "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादय सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं समुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकबन्धमादाय बोध्यम्" भा० ।

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतेत्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव क्रमेणानन्तरात् एवावधारयति ।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू० ।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्ध

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव त-द्वियोगेऽप्यनुवर्त्तेत। न च द्वितीयक्षणादेर्दु खनाशकत्वं कल्प्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतया क्लृप्तत्वेन तेनैवो-पपत्तावधिकाऽकल्पनात्। दर्त्तिर्हि तु स्यादेरुपादानम्। अतो दीपनिर्वाणवत् क्षणभङ्गुरतया दर्त्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्धर्माणां तु खेच्छादीनां विनाश इत्याह्नतीति। अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभा-विको नैमित्तिको चेति। तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव साक्षान्मोक्षोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम्। तथा च स्मृतिः "यथा स्वच्छदुग्धद्रुमत्क्षिप्तं नष्टं विच्छिन्न रज्यते। तथा सदोपप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति"। वैशेषिकादीनामिव पारमार्थिको दु खयोग इति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि। यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धा-दिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते स्वतो दु खाद्यसम्भवादित्यर्थः तथाह सौरे "यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः"। रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः"। नित्यत्वं कालानवच्छिन्नसत्त्वम्। शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम्। तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पाप-पुण्यशून्यत्वम्। नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम्। नित्य-मुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदु खायुक्तत्वम्। प्रतिबिम्बरूपदु-खयोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः। आत्मनो नि-त्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः। "अयमात्मा सन्मात्रो नित्य शुद्ध बुद्ध सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादि" भा०।

अयमेव पक्षो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः "तद्गुणसारत्वा-दित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये "न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवल-स्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षण संसारित्वमकर्त्तुरभोक्तुश्चासंसा-रिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मन" इति "यावदात्मभावि-त्वादित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये च "यावदेव चायं बुद्ध्यु-पाधिसम्बन्धस्तावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च। पर-मार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यति-रेकेण" इति च संसारित्वस्य बुद्ध्युपाधिसम्बन्धाधीनतयौपा-धिकत्वस्योक्तेः। इत्थंसु विशेष एतन्मते बन्धस्येव जीवभेद-स्यापि औपाधिकत्वं तदपि शा०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "अतएव चोपमा(अत)सूर्य्यकादिवत्"सू० "अतएव चाय-मात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रति-षेधेनोपदिश्यते अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थि-कीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्य्यकादिवदित्युपमोपादी-यते मोक्षशास्त्रेषु "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो-भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति"। "एकएव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति" चैवमादिषु। अत्र प्रत्यवस्थीयते" भा०।"अम्बुवदग्रहणा-त्तु न तथात्वम्"सू०।"न जलसूर्य्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात्। सूर्य्यादिभ्योऽपि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्र-कृष्टदेशं मूर्त्तञ्च जल गृह्यते तत्र युक्तः सूर्य्यादिप्रति-बिम्बोदयो नत्वात्मा मूर्त्तः नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशा-श्चोपाधयः, सर्व्वगतत्वात् सर्व्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति। अत्र प्रतिविधीयते। भा० "वृद्धिह्रासभाक्त्व-मन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्"सू०। युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित् कञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्व्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं-शक्यते सर्व्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात्। न चेदं स्वमनीषया जलसूर्य्यकादिदृष्टान्तप्रणय-नम्। शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते। किं पु-नरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति? तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमि-ति। जलगत हि सूर्य्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते जल-ह्रासे ह्रसते जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं ज-लधर्म्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्य्यस्य तथा-त्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहा-द्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्म्मान् वृद्धिह्रासादीन् एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः"भा०। "दर्शनाच्च"सू०।"दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषू-पाधिष्वनुप्रवेशम् "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्-पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति" च तद्युक्तमेतत्"।

उपाधिरेव विनया० स्वार्थे ठञ्। साध्यसमव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपे प्रागुक्ते उपाधौ 'अनौपाधिको-व्याप्तिः', अनुमा० चि०।

औपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतः वुञ्। उपाध्यायागते।

औपानह्य पु० उपानहे अयम्।"तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ"पा० इत्यधिकारे ञ्य। उपानद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ मुञ्जे २ चर्म्मणि च०।

औपावि पु० स्त्री उपावस्यापत्यम् इञ्। उपावगोत्रापत्ये।

"तत्र चौपाविमेव जानश्रुतायनेन प्रत्यपद्यत" शत० ब्रा० ५,१,१,५ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायं प्रातर्होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "औपासनस्तु ते" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्त्तं च कर्त्तव्यमिति तत्र कुतः ? औपासनस्तु ते यत आहिताग्नेरप्यौपासनः श्रूयते पितृमेधे "अहारेणौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्त्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः 'स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्व्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु' इति" । "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बसूत्राच्च" । गृहाय हितं गृह्यम् गृहशब्दश्च दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकव्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामात्मार्थपत्यर्थानां कर्त्तृत्वमौपासने न च । परार्थानेकदेशेऽग्नौ स याज्ये लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) 'न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वकर्म्म सत्क्रियार्थञ्च यावन्नासौ प्रजायते । अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिकः । न हि पिता समारोप्य पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्त्ताग्नावेव कार्य्यम् । अपिच आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनमापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचनैर्हि तैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते" । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्कः ।

विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ' इति । शौनकोऽपि "यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु । परिचर्य्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निस्तस्य एतस्या यति । उपक्रमोत्तरकालं सायं परिचरेदमुमिति" । इदमपि प्रथमाद्यतिक्रमे दृष्टम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृद्दर्शनाचार्य्यः । "उपक्रमाद्यत्र रात्रावेव यदि सम नाग्नीमातीता ।

अतीतायेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकेति" । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्यः । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि । "दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्वं यदि विवाहाग्निर्नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं त्रिकाण्डे "उद्वाहौपासनात् पूर्वं मनसे शान्तिमागते । स्थालीपाकं तत्र कृत्वा औपासनमथाचरेत् । मथनादोऽप्य ऊर्द्ध्वं चेत्स्थालीपाकोऽभवेत्तु वै । औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्युः सायमेव चेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि । "ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परमिति" । स एवमाह कात्यायन । "सूर्य्ये तु शैलमप्राप्ते षड्भिः शङ्किरिहाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनम्" । तथा "दुहिता स्वयं वा याग्निविहारो न विरुध्यते । निलेपनं च पात्राणामुपलेपनमेव चेति' । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः । होतव्याव्याहृतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति" । कात्यायनः अनुदितास्तमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यङ्न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामपि "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो योऽभवेत्त्रिमुहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः । यस्तु पञ्चाहिकाकाल. पश्चादेवोदयाद्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

'नित्यहोममतोऽन्यं मन्त्रवत्या यदग्ने होत जुहुयात् दाम्पत्यात्सादूर्द्धं पुनराधानमिति" । कश्चित् प्रायश्चित्त कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्वं सायंहोम कार्य्यं साय होमात्पूर्वं प्रातर्होम कार्य्यमित्याह 'आधायकर्म्मणः प्रातरप्राप्त सायकर्म्मणः । व्याहृति गतिपश्चेन पार्वण पार्वणान्तरादिति' बोधायनस्मृतेरिति । अथाग्निहोत्र-वद् विधान प्रदर्शित गोभिलेन । "अग्निहोत्रवद्-व्रतेष्वीनकेन प्रपञ्चितम् । पुन पर्य्युक्ष चाप्रारात् दग्नेरपोह्य च । होम्यार्थां द्वादशाना तु पक्कमेते दधिश्रयेत् । पयोयवागू सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डु ला । सोमस्तैलमपो मोहिर्ह्यर्दयैते निबोधया । पय आदोनि चत्वारि विदु पक्कानि याज्ञिका । दध्यादीनाम-पक्कानामधिश्रयणमिष्यते । उल्मुकेनैव ज्वलयेदपक्क पक्कमेव च । अधिश्रिते स्रुवेणाथ परिषिञ्चेद्यथाविधि-का । पुनस्त्रिर्ज्वलता तेन परिव्युह्य प्रहृत्य तत् । उदक् विधोदासाप्युक्षाराणतिरस्य च । अग्ने यथाकृष्णे त्वेव निधाय समिधा सह । सिमारमेक उद्धृत्य स्रुहोता सायमग्नये (तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः)। स्वाहेति मन्त्रवदाद्यां कुर्वीत प्रथमाहुतिम् । प्रातर्होमे तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् । तूष्णीं प्रजापति ध्यायन्नुभयत्र द्वितीयकामिति' । अथान्योतिविशेष स्मार्त्तोक्तोऽवगन्तव्य । होमस्थान स्तुत्यर्थ सारे "दक्षिणे भ्रमेनान्यो सुसमिद्धे हुताशने । अङ्गारे वेलिहाने च होतव्य नान्यथा क्वचित् । अन्यर्नाचिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे च मानव । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते । अग्नि प्रदक्षिणावर्त्त यजमानस्य शुभावह "इति । अग्नौ पस्थानमन्त्रानाह गोभिल "परिक्षतस्त च पर्य्युक्षण पतिष्ठेत्वविभुंजम् । अग्ने स्तुतिश्च सौरेश प्राजापत्यैश्च मिलग्न" याज्ञ० । हुताग्नीन् स्तुवीतात्यान् जगेदन्त्यान् समाहित" एतद्धोम प्रथमतोऽङ्गिराः "यद्दद्यात्काञ्चन मेरुं पृथिवीं च ससागराम् । तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्य भवति वा नवेति" । अन्यत्रापि "नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः । अग्निहोत्रात्परं ज्ञानं नाग्नि होत्रात्परा गतिरिति" प्रकरणे मतद्वयमाह गर्ग "कलत्रोत्थायाग्निहोत्रमिति दारोम तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठेत चेद्द्विजोव्रात्यस्तदा च पतितो भवेत् । यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययन यथा । तथैवौपासन कार्य्यं न स्थितिरस्ति योगत । यो हि हित्वा विवाहाग्नि गृहस्थ इति मन्यते । अन्न तस्य न भोक्तव्यं वृथापाकोहि स स्मृत' । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणायाममयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति" । तस्याग्नेरेऽपि कर्त्तव्यतामाह याज्ञ० । "वैवाहोपासनमा॰ कार्य्या क्रियाच स्मृतिमोदनात्'' । ङीबभाव आर्षे लोके तु औपासनीयेव ।

औपोदितिति पु स्त्री उपोदितस्यापत्यम् इञ् । उपोदितर्भर्त्तृपत्ने स्त्रियां ङीप् । तस्या अपत्यम् ढक् । औपोदितेयः तस्या अपत्ये । 'उतोङ्गजाद्धौपोदितेय एष याव महा' गा दास्यति" शत० ब्रा० १,६,३,१६ । [स्याविकारे ।

औमा(क) त्रि० उमाया विकार अण् वुञ् वा । अत-

औमायन त्रि० उमाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा अश्वा० फञ् । तस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च स्त्रियां ङीप् । [क्षेत्रे ।

औमीन त्रि० उमाया भवन क्षेत्रम् खञ् । अतसीभवने

औरग न० उरगोदेवताऽस्य अण् । १सर्पाधिष्ठातृदेवताके अश्लेषानक्षत्रे । तस्येदम् अण् । २सर्पसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

औरभ्र न० उरभ्रस्य मेषस्येदम् अण् । १मेषलोमजाते कम्बले २तत्सम्बन्धिनि त्रि० । "औरभ्रेणाथ चतुर शाकुनेनाथ पञ्च वै" मनु । "इत्यप मांसमौरभ्र पित्तश्लेष्मावह गुरु" सुश्रु० । धन्वन्तरिं प्रति मन्त्रकारकर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे पु० औपधेनवशब्दे दृश्य० ।

औरभ्रक न० उरभ्राणां समूहः वुञ् । मेषसमूहे ।

औरभ्रिक त्रि० उरभ्र पण्यमस्य ठञ् । मेषविक्रयोपजीविनि "औरभ्रिकोमाहिषिक परपूर्व्वापतिस्तथा" मनु । स्त्रियां ङीप् ।

औरस पु० उरसा निर्म्मित यद्भावे अण् । "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । औरस त विजानीयात् पुत्र प्रथमकल्पितम्" मनूक्ते पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च" मनुना द्वादशविधपुत्रमध्ये तस्य प्राथम्योक्ते "अङ्गादङ्गात् सम्भवति" आत्मा वै जायते पुत्र " श्रुतेश्च स्वदेहजातत्वेनास्य तथात्वम् । १उरसानिर्म्मितमात्रत्वेन असवर्णायुत्रे परपूर्व्वापुत्रेऽपि औरसशब्दस्य वृत्ति अतएव "अर्जुनस्य परपूर्व्वाया नागकन्यायामुत्पन्नमैरावतमभिप्रेत्य" भा० भी० ६१अ० "अजानन् अर्जुनश्चापि निहत पुत्रमौरसम्" ऐरावतस्य औरसत्वनिर्देशनम् । "एक एवौरसः पुत्रः सर्व्वस्य वसुन प्रभु" मनुः

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः "औरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहरा सुताः" मनुः उरस इदमण्। २हृदयभवे त्रि० उरसा नाम पुरीभेदः तत्र भवः सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरीभवे त्रि०।

औरसिक न० उरस्य अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। १उरसि। "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० उक्तेरिसुसादिभिन्नत्वात् औरस्क इति शब्दकल्पः प्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भवं शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्वार्थे अण्। उरसिभवे। "इकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे तु उरस एव "उरसोऽण् चेति" सूत्रे चात् यद्विधानात् अतएव औरसपर्य्याये उरस्यशब्दः एतामरे बोध्यः तथैव टीकाकृद्भिर्व्याख्यानात्। [लोमविकारे कम्बलादौ।

और्ण (क) त्रि० ऊर्णाया विकारः अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णवत त्रि० ऊर्णावतोऽयम् अण्। ऋषिभेदे ततः स्वार्थे यञ्। और्णवत्योऽप्यत्र। [तद्विनिमित्तादौ स्त्रियां ङीप्।

और्सिक त्रि० ऊर्सायानिमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्धकाले भव काश्या० ठञ् ञिठच्। ऊर्द्धकालभवे। ञिठि स्त्रियां ङीषिति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्धदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्धदेहसम्बन्धिनि "और्द्धदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम्" रामा०

और्द्धदेहिक त्रि० ऊर्द्धदेहाय साधु—ठञ्। ऊर्द्धदेहप्रापके शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनिवृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू। तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।

"अत्रेदं बीजं पूर्व्वक्रियायाश्चातिवाहिकदेहत्यागेनोत्तरदेहान्तरजननं, मध्यक्रियायाश्चापि प्रेतत्वपरिहारोत्तरदेहान्तरजननं तत्त्वैकयैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणे वचनाभावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरम् "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्धं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छतः। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव।। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो भूतेभ्यस्तस्य कल्पे नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्म्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।

तत्र क्रियाश्च त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा "पूर्व्वा क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरा क्रिया। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहाद्वार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिता। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं राजन्! एकोद्दिष्टं विधानतः"। आदाहेति दाहावधेर्य्या वान्तविहितवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च पूर्व्वाः, मासिमासीत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्व्वां क्रियामवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वापदं समुच्चयार्थं तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"। अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२५पृ० उक्ताः "अकरोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकम्" रघुः। अनुशा०ना० द्विपदवृद्धिरिति मल्लि० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृतिगणत्वात् तत्सिद्धिरिति सम्प्रदायः। किन्तु बहुषु स्थलेषु एकपदवृद्धियुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्। "अन्वारम्भपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम्। तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनुः। उपानहौ च वस्त्रञ्च प्रतिष्ठत्यौर्द्धदेहिकम्" भारते अनु०पर्व्वणि ६२२६श्लो०

और्द्दमिक त्रि० ऊर्द्दमे भव "ऊर्द्ध्वात् दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदात्तथा" इत्युक्ते ठक्। ऊर्द्दमभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

और्द्धस्रोतसिक त्रि० ऊर्द्धस्रोतसि ऊर्द्धरेतसि प्रसक्त ठक्। शैवे विषभक्ते त्रिका०।

और्व पु० उर्व्वस्यापत्यम् ऋष्यण्। १उर्व्वर्षेरपत्ये गोत्रापत्ये तु विदा० अञ्। २उर्व्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप्। उर्व्व्यां भव अण्। ३पांशुलवणे न० राजनि०। ४उर्वीभवमात्रे त्रि०। ऊरुतोजातः ऊरु+अण् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वान्न गुणः। भृगुवंश्ये ५ऋषिभेदे। तत्र भवः अण्। ६वाडवानले। तदुत्पत्तिकथा ऊरुजशब्दे १२८८ पृ० उक्ता ततो वाडवनलोत्पत्तिकथा तु भा०आ० १८०।१८१ अ० उक्ता यथा "ब्राह्मण्युवाच। "नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः। तेन चक्षूंषि वस्ताता! व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः। गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः!। तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः। षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह। विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया। सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति। तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः। तमिमं तात याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम्। अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रदास्यति। वशिष्ठ उवाच। एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम्। ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः। अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तम!। स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत। चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः"।

"इच्छन्नपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दन!। सर्व्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः। तापयामास ताल्लोँकान् सदेवासुरमानुषान्। तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान्। ततस्तं पितरस्तात! विज्ञाय कुलनन्दनम्। पितृलोकादुपागम्य सर्व्व ऊचुरिदं वचः। पितर ऊचुः। और्व्व! दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक!। प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः। नानीशैर्हि तदा तात! भृगुभिर्भावितात्मभिः। वधो ह्युपेक्षितः सर्व्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम्। आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत्। तदास्माभिर्व्वधस्तात! क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम्। निखातं यच्च वै वित्तं भृगुभिर्भृगुवेश्मनि। वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः। किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम!। यदस्माकं धनाध्यक्ष प्रभूतं धनमाहरत्। यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्व्वशः। तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात! सम्मतः। आत्महा च पुमांस्तात! न लोकाल्लँभते शुभान्। ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैव नात्मनात्मा निपातितः। न चैतन्नः प्रियं तात! यदिदं कर्त्तुमिच्छसि। नियच्छेदं मनः पापात् सर्व्वलोकपराभवात्। मा वधीः क्षत्रियांस्तात! न लोकान् सप्त पुत्रक!। दूषयन्तं तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि"।

"और्व्व उवाच। उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितरस्तदा। सर्व्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत्। वृथारोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे। अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम्। यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति। नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम्। अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता। स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्व्वजिगीषुभिः। अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा। आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्व्वधे। संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः। आगर्भोच्छेदनात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत्। सम्पूर्णकोषाः किल मे मातरः पितरस्तथा। भयात् सर्व्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम्। तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यते। माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा। प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते। तदा सर्व्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते। यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित्। तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु। जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति। ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्म्मणा सम्प्रयुज्यते। राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम। शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम्। अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम्। भवताञ्च वचो नालमहं समतिवर्त्तितुम्। ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत्। उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्विषाद्भयम्। यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा। भवतां च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम्। तस्माद्विदध्व यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः!। पितर ऊचुः। य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः। आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापो-

मयं जगत्। तस्मात्त्वं विसृजेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम!। अयं तिष्ठतु ते विप्र! यद्येच्छसि महोदधौ। मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः। एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ! भविष्यति। न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम्। वसिष्ठ उवाच। ततस्तं क्रोधजं तात! और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ। महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ"।

वाडवानलस्य स्थितिस्थानम् सि० शि० उक्तम् भूमेर्याम्येऽर्द्धे सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालजोकाः पृथिवीपुटानि" इति। और्वस्य च प्रवरर्षित्वम् आर्षेयशब्दे उक्तम्। "जामदग्न्यवत्सानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति च" आश्व० श्रौ० १२,१०,६,८ और्वमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने। "तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा० आ० १। तच्चाख्यानं भा० आ० १७९ अध्यायादौ दृश्यम्।

और्वश पु० उर्वशी तच्छब्दोऽस्त्यत्र विमुक्ता० अण्। और्वशी शब्दयुक्ते १स्वाध्याये २अनुवाके च। उर्वश्या इदम् अण्। २उर्वशीसम्बन्धिनि त्रि०।

और्वशेय पु० उर्वश्या अपत्यम् ढक्। १अगस्त्ये मुनौ हेमच०। तस्य च उर्वशीं दृष्ट्वा मित्रावरुणयोः स्खलितरेतोजाततया तथात्वम् तत्प्रमाणम् अगस्तिशब्दे ४७पृ० उक्तम्। ऐलशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरूरवसः सुतेषु २आयुरादिषु षट्सु च

औलपि पु० उलपस्य कलाप्यन्तेवासिविशेषस्यापत्यम् इञ्। उलपापत्ये ततः स्वार्थे दामन्या० छ। औलपीय तदर्थे बहुषु तस्य लुक्। औलपय इत्यादि।

औलपिन् पु० ब० व०। उलपेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कलाप्यन्तेवासित्वात् णिनि। उलपप्रोक्तछन्दोऽध्यायिषु

औलान न० अवलम्बन भेदे पृषो०। अवलम्बने। "विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलान दिविषे" ऋ० १०,९८,११।

औलूक न० उलूकानां समूहः खण्डिका० अञ्। पेचकसमुदाये

औलूक्य पु० उलूकस्यापत्यम् गर्गा० यञ्। उलूकनामर्षेरपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य छात्रः कण्वादि० अण्। ततो यञो लुक्। औलूकः औलूक्यच्छात्रे वैशेषिकमताभिज्ञे। उलूक इति मुख्यं केचिदाहुः

औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उच्यन्ते

"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः"। १सू०

"तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः। तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुः। स च कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति मनसिकृत्य तच्च निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादिति तेषामनायासेन बोधयतीति लक्षणतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिश्याम्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते। अथातो धर्ममित्यादि" उप०

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। २सू०

"को धर्मः किंलक्षणश्चेति? सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एव पुरुषार्थासाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्। साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कार।

"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"। ३सू०

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति" विधे प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरतो य समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव। न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वमेतदाकुलमत आह । तद्वचनादाम्नायस्येत्यादि । तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य" इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परामृशति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्याप्तत्वञ्च साधयिष्यते यच्चोक्तमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साक्षात् कर्मणः फलावश्यम्भावनिश्चयात् न च कारीरीवदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि शुष्यत्सस्यसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेणाद्याबाधे तस्मिन् भ्रातृव्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्यो स्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात्"। उपस्क० २।

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोलक्षणतश्च धर्मं व्याख्यायाभिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादनायाह "धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" ४सू० । "एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वोऽत्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्य्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षमाप्याय मुनेर्ह्रोतामभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः नचासाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थः, कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात्, जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावश्चरमसामग्री येन तस्मिन् सति कार्य्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्य्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सङ्कटरक्षितच्छादियत्नं कालं नाजीजनत् तथाद्योऽपि तत्परिहारान्न जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्य्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग" इत्यत्र कारणाभावात् कार्य्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपाय, प्रवृत्त्यपाये जन्मापाय, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽहिकण्टकादिनिष्टेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते किन्तु तस्य दुःखप्रागभावासहवर्त्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः तन्न दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वपरिभाषापत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्य्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयस्याभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तिरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावोपाधिकीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणोद्बन्धनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तौ तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थायामपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुतप्रमाणाभ्यां ज्ञायमानत्वेऽप्यनुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावादेश्च चण विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योगजधर्म्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तदुपायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उत्सर्गतो वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकामात्रेऽलम्प्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदुच्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कर॰ कियदन्तरे च "धर्म्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्म्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्म्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्म्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादमधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य त्यात्मनि" इत्यत्रापि तथा । स च शास्त्रान्मननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्" उप॰ न्यायकन्दल्यां प्रयोजनस्वरूपमित्थं विवृतं यथा "तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्म्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणोधर्म्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्म्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षणिकविनाशि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदं प्राप्यमपि सप्रत्ययं, सातिशयस्तु तथा च कस्यचित्स्वर्गमात्मपरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि सततं मृत्युतिर्यक्त्व्या परसम्पत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरनवच्छेदमखिलदुःखासंवेदनात्मकत्वादपराधीनत्वेन निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम् । एतेनैतत् प्रत्युक्तं मण्डनेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यत इति । विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं कोच्छेदोनित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्" । कियदन्तरे तत्रैव । "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादि तत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्राय तत्त्वतोज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्माण्यकुर्व्वतस्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असङ्कल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्म्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावादुद्दृष्टोहि विषयाणामहिकण्टकादीनां परित्यागो विषयदोषदर्शनादभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रयत्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिक परित्यागोविषयदोषदर्शनपूर्व्वकाभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तकिमात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः । धर्म्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोद्यन्ते प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्वरनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्म्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना" । एवं विषयप्रयोजनादिकं चात्र सूत्रग्रामभिहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाय सर्वद॰ दर्शिता यथा

"इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति "यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" तत्र मननमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम् । अत पदार्थषट्कम्" । "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः इत्यादिकाया दशलक्षण्याः कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमे

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषनिरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणं, तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरणलक्षणं, तत्रात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं, तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्नैव तस्या विभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् । उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः । अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः, पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य, तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते, अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्नैव मोचं नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः तथाहि नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथन्तराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते, तत्रानुपपत्तेर्न नियम इति चेन्नैवं भाषितः सप्तमतया प्रमिते अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्तमत्वादेश्च निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम् । (गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्तारूपजातिव्यवच्छेदाय गन्धासमवेतत्वमुक्तम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्तित्वादसम्भववारणाय गन्धसमवेतत्वमुक्तम् संयोगादेर्गन्धासमवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वे नातिप्रसङ्गवारणाय नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वजातौ पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धासमवेतत्वस्य च सत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धासमवेतस्य तथात्ववारणायारविन्दसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् इतिबोध्यम्) । गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्व्याप्यस्य समवायिकारणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य कर्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्नसमवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम् गुणेषु ज्ञानादिषु असमवायिकारणभिन्नेषु समवेतत्वात् ज्ञानत्वादेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं मानित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (अनित्यमात्रसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वम् कर्मत्वलक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभावान्न तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽतिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ताभावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) । विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः । समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षण्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि ।

"द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावात् पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । सर्वोगाज्यन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमात्र

यम्। विभुत्वे सति दिक्समवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः। अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक्। आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे। आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिता गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः। तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम्। रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः। अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि। कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्। भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः। उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम्। तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः। एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम्। सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा। अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम्। विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवावादि। (सर्व्वत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वं वा)।

"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति" आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते। तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः"। तदाह
'आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते। द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति"।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहुराचार्य्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति"। अयन्तु सं सः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयाभिन्नबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति। तथाच स एवाह "आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः। द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः। द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते। अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः। गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः। द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः" इति।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत्। द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसहकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति संक्षेपः। अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम्।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते। नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तया पूर्व्वदेशाद्विभागः विभागेन पूर्व्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः। दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च। तत्र प्रथमः कथ्यते कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः। यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागः न तदावयवान्तरादिति स्थितिनियमः कर्म्मणो गगनविभागाकर्त्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजसर्गेणेव व्यभिचारानुपलम्भात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तस्मा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सता, भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादि-
प्रयुक्ता एव वचसामशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि
तासां सम्भवः, तदुक्तम् “रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं
वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति”।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीतत्वमेव विप्रतिपत्तिरतआह । उप० “तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति” १०सू०।

‘इति शास्त्रपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात्
प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्य तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति साधितं नचास्मदादयस्तेषां
सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रियार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः । किञ्चाप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् यन्नाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतश्चेदं तस्मादाप्तोक्तम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम् । महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्व्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठेयमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावे कर्म्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्त्तृस्मरणाभावान्नैवमिति चेन्न कर्त्तृस्मरणस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायाअपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यस्तथा च तादृशएव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्व्वादिविषयकसाक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सूत्रार्थः” ।

औलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णः शैषिकोऽण् । १उलूखलेपिष्टयावकादौ । उलूखले भवः अण् । २उलूखलभवे यज्ञादौ च । “अभिषुणतोलूखलासुद्गायता” कात्या० १०,२,११, । “उलूखलेभवा औलूखला ध्वनयः” कर्क

औवेणक न० “अपरान्तकमुल्लोप्य मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च” या० उक्ते गीतिभेदे

औशनस न० उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् अण् । शुक्रेण प्रणीते १उपपुराणे “सर्वमौशनसेरितम्” कूर्म्मपु० २८उपपुराणकथने शास्त्रे च । २धर्म्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिलोमजातवर्णसङ्करविभागप्रतिपादकप्रायम् । उशनसा दृष्टं साम अण् । ३उशनसा दृष्टे सामनि । तस्येदम् अण् । ५तत् सम्बन्धिनि त्रि० । “व्यूढ़ा चौशनसं व्यूहम्” भा०व० २८४अ० । “लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति” भा० अनु० १०७अ० । उशनसि भवः अण् । ६शुक्रभवे स्त्रियां ङीप् । सा च ७देवयान्याख्यायां तदीयदुहितरि “विद्धौशनसि ! भद्रन्ते न त्वमर्होऽस्मि भामिनि !” भा० आ० ८१अ० देवयानीं प्रति कचोक्तिः ।

औशिज पु० उशिजेव स्वार्थे अण् । १ऋत्विग्युक्ते । “औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे” ऋ० १,११२,११ । २प्रवरर्षिभेदे “काक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति” आश्व० श्रौ० १२,११,२ ।

औशीनर पु० उशीनरस्यापत्यम् उत्सा० अञ् । उशीनरस्यापत्येषु शिविप्रभृतिषु । उशीनरस्तपस्या १२७५पृ० उशीनरशब्दे उक्तः । तत्सुताश्च “उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः । नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी तु दृषद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः । तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः । नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्याः कृमिरजायत । नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्वाया सुव्रतोऽभवत् । दृषद्वत्यास्तु सञ्जज्ञे शिविरौशीनरो नृपः” हरिवं० ३१अ० उक्ताः तच्चरितञ्च भा० वन० १९६अ० । “देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण । अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु दद्यात्तु अस्त्वं वान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः । अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थी सुनिर्भूत्वा प्रापाङ्गस्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्य्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् एवं युक्तमपापं मां विद्धि । गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः । न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो राजानमब्रवीत् । पर्य्यायेण वसतिर्म्मा भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वं राजन् ! विघ्नकर्त्ता भवेथाः । राजोवाच । केनेदृशी जातु पुरा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता । यो वै कपोतोऽप्यतेमाञ्च श्येनः उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु । नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् । भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे न त्राण

लभते त्राणमिच्छन् स काले । जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न वै वास पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे नास्य देवा प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् । मोघमस्य विरूढति चाप्यचेता स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उक्षाणं पक्का सह चौदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन ! तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु । श्येन उवाच । नोक्षाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष्यस्तन्मे ददस्व यक्षणानामभावात् । राजोवाच । उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव । भयाहितस्य दातुं समान्तिकात्त्वां प्रापयन्तु त्वं श्येन मा हिंसीः । त्यजे प्राणानेव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किन्नु जानासि श्येन ! । यथा क्लेशं मा गमः पृच्छ सौम्य । नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् । यथा मां हि वै साधुवादैः प्रहृष्टाः प्रशंसेयुः शिबयः कर्मणा तु । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रब्रूहि मां यद्वदेस्तत् करोमि । श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन् । यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त्वस्मात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुः शिबयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यदुच्चकर्त गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रातः इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः । अथ राजा अब्रवीत् कपोतं विदुः शिबयस्त्वां कपोत । पृच्छामि ते शकुने ! को नु श्येनः । नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विब्रूहि । कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु त्वा ह्यद्य स्वामृषभ सौरथेय मौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यामेतां पेशीं मम निष्कृताय प्रादात्भवानसिनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम । कपोतरोमाणं शिबिनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृपवृषभ बहुमतं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं सौर- । यानाम्" उशीनरशब्दे दर्शितचरितमेवरूपं तच्च शिबेरेवेति बहुभिः कल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात् उशीनरशब्दप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पभेदात् उशीनरस्य तत्पुत्रशिबेश्च तथा चरितमित्यविरोधः । अयञ्च ययातेर्दौहित्रः तेन च ययातेः पुण्यक्षये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुण्यं दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । "पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात ! । यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वा तस्य धर्मस्य मन्ये । ययातिरुवाच । यत्त्वं वाचा हृदये चापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः । शिबिरुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मया दत्तान् यदि नेष्टं क्रयस्ते । न चाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः " । "अन्ते च ययातिरेष नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् । गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्" भा० आ० ९३ अ० । उशीनरस्य गोत्रापत्यम् इञ् । औशीनरि तद्गोत्रापत्ये पु० स्त्री स्त्रियां ङीप् । "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा० स० २० अ० । तस्यापत्यम् अत इञपि । औशीनरि शिबिन्टपे । "आश्विं येभ्यो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरि पुण्डरीक ययाति शरभ शुचिः" भा० स० ८ । यमसभावर्णने ।

औशीर न० उश–ईरन् किच्च तत स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । १शकुटितयो शय्यापीठयो क्षीरस्वामी । २शय्यायाम् ३आसने च पृथक् इति सुभूतिः । "अध्यवहार्य्य परमासनमौशीरेऽद्य कामचारः कृतोऽभूत्" दशकुमा० । उशीरनिर्वाकारो ऽस्यस्य अण् । ४चामरे तस्य मवदमूलाकारत्वात्तथात्वम् । औशीर चामरमस्त्यस्य अच् । ५चामरदण्डे अमर । हेमच० दण्डार्थतोक्तिश्चामरदण्डपरा "तत्र मेऽत्र मौशीरस्नानद्रव्यजमानि च । यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" भा० अ० ६ अ० । उशीरस्येदम् अण् । ६उशीरजे "स्तम्यस्नौशीरम्" सुश्रु० ।

औषणाशौवडी स्त्री उपण एव स्वार्थेऽण् औषणो कटुरसे शौण्डी ७त० । शुण्ठ्याम् तस्या कटुरसत्वात्तथात्वम् ।

औषदश्वि पु० उषदश्वस्य नृपस्यापत्यम् इञ् । औषदश्वि नृपभेदापत्ये वसुमति ययातिदौहित्रे । "पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्य्यद्यस्ति लोके यदि मे नरेन्द्र !" भा० आ०

९२अ० । अस्य च यथा ययातिर्नाशमहस्तथा कौशी-नरिशब्दे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्

औषध न० ओषधेरिदम् "ओषधेरजातौ" पा० अण् । ओषधि-जाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् । ३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः "एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतुष्टय व्याख्यातम्" इत्युक्त्वा "औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावानामादेश" इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्यस्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतजलविभवविशेषाणामप्यौषधत्वम् । "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्" चक्रद० परिपाटीसङ्का रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽधिगम्या । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्य । विशेषतस्तु अश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला आसन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहुराचार्य्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेषु एवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्य । सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युता । अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एवाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः । विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् । विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिर्वाप्यनवं हितम् । शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् । प्लुतान्यङ्कवण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते" ।

औषधग्रहणे परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा "प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि च विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं स्याद्गुणावहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्या सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः । आग्नेयः अधिकाग्न्यंशः सौम्यः अधिकसोमांशः । औषधस्य एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अनुरूपाणि सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च । गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम् सर्वभूमिभवं द्रव्यम् । उत्तराश्रितं स्थानात् उत्तरदिग्भवम् । वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः । जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरद्यखिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनार्थन्तु वसन्तान्ते समाहरेत् । वसन्तान्तः वसन्तमध्ये समाहरेत् संगृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो भृशम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि

काष्ठगर्भाणि सर्व्वतः । तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं पुष्पमूलानि सर्व्वशः । न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्या सारः स्याद्बीजकादितः । तालीशादेश्च पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः । क्वचिन्मूलं क्वचित् कन्दं क्वचित् पत्रं क्वचित् फलम् । क्वचित् पुष्पं क्वचित् सर्व्वं क्वचित् सारं क्वचित् त्वचः । चित्रकं शूरणं निम्बो वासा च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्टकारी च खदिरं क्षीरपादपः । क्वचिन्निम्बस्य गृह्णीयात् पत्राभावे त्वचामपि । मालूरफलन्तु बिल्वस्य पक्वमारग्वधस्य च । पत्रेऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते मृद्पात्रं काष्ठेऽनुक्ते स्पर्शसम् । यथान्येऽपि हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु । विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः । धान्यमघम् । पुराणन्तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूलभङ्गाक्षिकल्पया । शुष्कनवीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रन्तु द्विगुणं यञ्चादेव सर्व्वत्र निश्चयः । गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्याः सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् । सहचरी कुरण्टक (कटसैर्य्या) इतिलोके । वासानिम्बपटोलकेतकबला कुष्माण्डकेन्द्री वरी वर्षाभूः कुटजाश्च कन्दसहिता सा पूतिगन्धा मता । ऐन्द्री नागबला कुरण्टक पुटी स्वनाम्नता सर्व्वदा । आर्द्रा एव हि कुत्रचित् द्विगुणिता कार्य्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसारिणी नागबला (गुलशकरि) कुरण्टक (पीतपुष्पझाँटि) (कटसरैया) पुटी गुग्गुलु । घृततैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । पक्वा यौतीकृतं योज्यं तत्सर्व्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । कृष्णास्थिमांसला पथ्या सर्व्वकर्म्मणि पूजिता । क्षिप्राम्भसि निमज्जेद्या भल्लातक्यास्तथोत्तमा । वराहमूर्त्तिवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञकः । सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णच्छविकं ज्ञेयं स्वर्णमाक्षिकमुत्तमम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा मनोज्ञा चोत्तमा मता । श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्य्यते । तोयपूर्णे कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते । कर्पूरस्तु वरः स्निग्धः एला सूक्ष्मफला वरा । श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् । रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितञ्च वरं मतम् । काकतुण्डाभिमः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्म्मतः । सुगन्धि लघु रूक्षञ्च सुरदारु वरं मतम् । सरसं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणाधिकम् । अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः । जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् । मृद्वीकोत्तमा ज्ञेया या ख्याता गोस्तनसन्निभा । करमर्द्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता । गोस्तनसन्निभा । (मुनक्का) इति लोके । करमर्द्दफलाकारा । (फरोन्दीदाख) इति लोके । प्रशस्ता विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् । गव्याज्यमहृगं रूच्यगन्धं मधु वरम्मतम् । अथ स्वभावतो हितानि । शालीनां लोहितं शालि षष्टिकेषु च षष्टिका । शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः । शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूराढकौ तथा । रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाड़िमामलकद्राक्षाखर्ज्जूरञ्च परूषकम् । राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गेषु शस्यते । परूषक (फालसा) इति लोके । राजादन (खिरिणी) इति लोके । मातुलुङ्ग (बीजपूरा) इतिलोके । पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु शूरणम् । एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते । पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णतया मतः । कुरङ्गश्च उद्दिष्टो हरिणः कपिलो महान् । जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तिलजन्तमधनेषु सिता हिता । अथ स्वभावादहितानि । शिम्बीषु माषान् पोयर्क्यां सर्षपांश्चाम्बरं त्यजेत् । फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितम्मतम् । गोमांसं ग्राम्यमांसेषु महिषं महिषीपयः । मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलन्त्वाक्षञ्च फाणितम् । इक्षुरसः परिपक्वो योऽर्द्धघनः स फाणितम् तद्धि (झोयाराब) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्स्यमानूपमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्ज्जयेत् । कपोतं सर्षपस्नेहभृष्टं परिवर्ज्जयेत् । मत्स्यानिक्षुविकारैश्च तथा क्षौद्रैश्च वर्ज्जयेत् । सक्तून् माषपयोयुक्तानुष्णं दधि विवर्ज्जयेत् । उष्णैर्भोऽम्बु वा क्षौद्रं पायसं कृशरान्वितम् । रम्भाफलं त्यजेत् तक्रं दधि बिल्वफलान्वितम् । दध्याक्तमुषितं सर्पिः कांस्ये, मधुघृतं समम् । कतापद्मकषायश्च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् । एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । न भुक्त्वा पिबेच्छीतं पानीयं वा पयस्तथा । अथ भेषजपर्य्यायकथनम् । लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् । चूर्णस्नेहासवलेहाः साध्या धवलचन्दनैः । कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् । अन्तः सम्मार्ज्जने ज्ञेया ह्यजमोदा यवानिका । बहिःसम्मार्ज्जने चैव विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाह

त्यज्यते। अथ प्रतिनिधिः। चित्रकाभावतो दन्ती क्षारं शिखरिजोऽथवा। अभावे धन्वयासस्य पुत्रेप्रव्या दुरालभा। शिखरी अपामार्गः। तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्विचक्षणः। मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिन्याः प्रभवा बुधैः। अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्त्तितः। लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा मता। नीलकण्ठशिखा मयूरशिखा। वकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम्। नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते। जातिपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते। अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे रसो मतः। पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः। स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयतेऽगदः। चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृते। अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम्। यदि न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः। सोमराजी शाकुची। प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्द्दफलम्। दारुनिशा दारुहरिद्रा निशा हरिद्रा। रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते। सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा नरैः। सौराष्ट्री (सोरटीमाटी) इति लोके। स्फटिका (फटिकारी) इति लोके। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते। भार्ग्यभावे तु तालीशं कण्टकारीजटाऽथवा। रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांशुपूर्वकम्। अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीं च प्रयोजयेत्। रुचकं (बीहार) इति लोके पांशुलवणं (खारी) अथ वा (रेह) इति लोके। अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते। द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम्। तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः। लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः। कस्तूर्य्यभावे कक्कोलं क्षेपणीयं विदुर्बुधाः। कक्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते। सुगन्धिमुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः। कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः। कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम्। श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते। अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम्। रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः। मुस्ता त्वतिविषाभावे शिवाभावे शिवा मता। अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते। मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपि वा सति। वरी विदारी त्वगन्धा वाराही च क्रमात् स्मृता। वरी शतावरी। वाराह्याश्च तथाभावे चर्म्मकारालुको मतः। वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः। वाराहीकन्दएवान्यश्चर्म्मकारालुको मतः। अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान्। भल्लातकासम्भवे तु रक्तचन्दनमिष्यते। भल्लाताभावतश्चित्रं नलदं चोरभावतः। सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेद्बुधः। श्वेतन्तु माक्षिकं देयं बुधै रजतवत् प्रभुः। माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम्। सुवर्णमयं वा रौप्यं स्रुतं यत्र न लभ्यते। तत्र कान्तेन कर्म्माणि भिषक्कुर्य्याद्विचक्षणः। कान्ताभावे तीक्ष्णलौहं योजयेद्वैद्यसत्तमः। अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत्। मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः। मत्स्यण्ड्यभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम्। असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते। क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रदीयते। अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च। योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता। रसवीर्य्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च। युक्त्याद्विविधमन्यच्च द्रव्याणान्तु रसादिवित्। योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्म्मतः। यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव त्यज्यते। व्याधेरयुक्तं यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत्। अनुक्तमपि युक्तं यत् योजयेत् तद्रसादिवित्। द्रव्यगतपञ्चपदार्थकर्म्माण्याह। द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्व्वन्ति कर्म्म च"।

"वीर्य्यवन्त्यौषधिनीव विकारे सान्निपातिके" कुमा०। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघु। "विषस्य विषमौषधम्" उद्भटः "भवौषधात् श्रोत्रमनोऽभिरामात्" भाग० १,१, "औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा०। संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके ३परमेश्वरे च "औषधं जगतां सेतुः" विष्णु०स०।

औषधि स्त्री अ+ओषधि—प्रा०स०। सस्यगोषधौ। "विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः" किरा० वा ङीप्। औषधी।

औषर न० ऊषरे भव अण्। पांशुलवणे राजनि०।

औषरक न० औषरमिव कन्। (खारी) लवणभेदे राजनि०।

औषस न० उषसि भव सन्धिवेलेत्यादिना योगविभागात् अण्। १उषसि भवे। वस्तुतः भवार्थे "कालाट्ठञ्" पा० उक्ते ठञ् स्यात् तेन उषस इदम् इत्यण् इत्युचितम्। २उषस्सम्बन्धिनि। "अनुदितौषसरागेति "औषसातपभयादपलीनम्" इति च" किरा०। स्त्रियां ङीप्। "या सोम्य पत्न्यौषसी सा" शत० ब्रा० ६,१,२,८, उषस्+ स्वा० यत् स्वार्थे अण्। औषस्य उषोभवे त्रि०।

औष(स्त)स्त्य त्रि० उषस्तेरिदम् अण् ष्यञ् वा । उषस्तिपरिज्ञातात्मके छा० उ० ब्राह्मणकाण्डभेदे । तच्च "उषस्तिर्हचाक्रायण" इत्यादि तत्रत्य ब्राह्मणं "औषस्ते(स्त्ये) काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात्" छा० उ० भा० ।

औषसिक त्रि० उषसा चरति ठक् टिलोपः । १उषसाचारिणि । उषसि भव "कालाट्ठञ्" पा० ठञ् । २उषसिभवे च ।

औषिक त्रि० उषा उषसि भव ठञ् । उषाभवे स्त्रियां ङीप् ।

औष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रदुग्धादौ । "औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा । क्रमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्" भावप्र० । "अनिर्दशायाः गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथेति" मनु उष्ट्रशब्दे विवृतिः ।

औष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा वुञ् । २उष्ट्रविकारे ३तदवयवे च त्रि० ।

औष्ट्ररथ न० उष्ट्ररथस्येदम् "पत्रपूर्वादञ्" पा० रथादित्र-रुक्तौ अञ् । उष्ट्रवाह्यरथसम्बन्धिनि ।

औष्ट्रायण पुंस्त्री उष्ट्रस्यापत्यम् ना० फक् । उष्ट्रापत्ये तत चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । औष्ट्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

औष्ट्रिक त्रि० उष्ट्रे भव ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ "विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि" सुश्रुत ।

औष्ठ त्रि० ओष्ठ ओष्ठाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ओष्ठाकारकाष्ठावयवयुक्ते आश्विनग्रहपात्रे । "औष्ठमाश्विनम्" कात्या० ९,२,७, "ओष्ठावयवयुक्तमाश्विनग्रहपात्रम्" कर्क "तद्धि देवानामौष्ठमाश्विनपात्रम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१९ ।

औष्ठ्य त्रि० ओष्ठे भव यत् स्वार्थे अण् । ओष्ठभवे उवर्णपवर्गयो "औष्ठजावुपू" इति शिक्षोक्तेस्तयोस्तथात्वम् ।

औष्णिज न० उष्णिज्+प्रज्ञा० स्वार्थेऽण् । उष्णिगर्थे ।

औष्णिह त्रि० उष्णिहि भवः उत्सा० अञ् तस्येदमण् वा । १उष्णिक्छन्दोभवे २तत्सम्बन्धिनि च । उष्णिहा स्तुत्यः अण् । ३उष्णिक्छन्दसा स्तुत्ये सवितरि "सवित्र औष्णिहाय" यजु० १९,६ ।

औष्णीक त्रि० उष्णीषे शोभते अण् पृषो० । १उष्णीषधारिणि २तद्धारिजनपदविशेषे ३तद्भूपे च "औष्णीकानन्तवासांश्च योधकान् पुरुषादकान्" भा० स० ५० ।

औष्ण्य न० उष्णस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उष्णस्पर्शे स च "उष्णस्पर्शस्तु तेजस" इत्युक्ते तेजस एव स्वाभाविकधर्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य्यपित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति" सुश्रु० ।

औष्म न० ऊष्मणोभावः ऊष्मैव वा ष्यञ् । उष्णस्पर्शे । "पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्" रघु । उष्णस्पर्शो यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्पर्श सन्दर्शनात् सूक्ष्मदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा० सू० भाष्ययो "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू० "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे स्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति तथा च श्रुति, "उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति" भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्मत्वं व्यपदिश्यते इत्युक्तं भाष्ये ।

इति वाचस्पत्ये औकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्य-विरचिते वाचस्पत्येऽभिधाने
स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

ओं तत्सत्